

.

.

GRIHYA-SŪTRA

BY PARASKAR

WITH FIVE COMMENTARIES OF KARKA UPADHYAYA, JAYARAM, HARIHAR.
GADADHAR AND VISHVANATH

AS WELL AS APPENDICES CALLED VĀPYĀDI-PRATISHTHĀ KANDIKĀ WITH KĀMDEVA BHĀSHYA SHOWCHA SŪTRA, SNĀNA SŪTRA WITH HARIHAR BHĀSHYA AND SHRADHA SŪTRA WITH THREE COMMENTARIES BY KARKA, GADĀDHARA AND SHRĀDHA KĀSHIKA BY KRISHNAMISHRA AND BHOJANA SŪTRA

Edited by
MAHĀDEVA GANGĀDHAR BĀKRE

Munshiram Manoharlal Publishers Pvt. Ltd.

Second edition 1982

FIRST PUBLISHED IN 1917 BY GUJARATI PRINTING PRESS, BOMBAY

Published by Munshiram Manoharlal Publishers Pvt. Ltd., 54 Rani Jhansi Road, New Delhi-110055 and printed by Skylark Printers, Idgah Road, New Delhi-110055.

पारस्करगृह्यसूत्रम्

श्रीकर्कोपाध्याय-जयराम-हरिहर-गदाधर-विश्वनाथ-प्रणीत-भाष्यपश्चकसमलंकृतम्

कामदेवभाष्यसहितवाप्यादिप्रतिष्ठाकिष्डका-शोचस्त्र-हरिहरभाष्यापेत-स्नानस्त्र-कर्क-गदाधरकृतभाष्य-कृष्णमिश्रकृतश्राद्धकाशिकोपेत-श्राद्धसूत्र-भोजनसूत्ररूपपरिशिष्टसहितं च

बाकेइत्युपाह्नगङ्गाधरभदसुतमहादेवरार्भणा संस्कृतम्

मुन्शीराम मनोहरलाल पान्सिशर्स प्रा.लि.

ॐनमः श्री६गुरुचरणारविन्दाभ्याम् । नमोभगवते कात्यायनाय

अथ पारस्करगृद्यसूत्रं भाष्यपञ्चकसमेतं मुद्रयित्वा प्रकाइयते ।

यद्यपि गृह्यसूत्रमिति समाख्यया गृह्याग्निमात्रसाध्यकर्मप्रतिपाद्कत्वमस्य प्रन्थस्य प्रतीयते तथापि प्राणभृत्र्यायेन गृह्यपद्स्यात्र त्रेताग्निसाध्यसंस्कारातिरिक्तसंस्कारपरतया तादृशकर्मप्रतिपाद-कत्वमवसेयम् । पारस्कर इति भगवतः कात्यायनस्यैवाभिधानान्तरम् ।

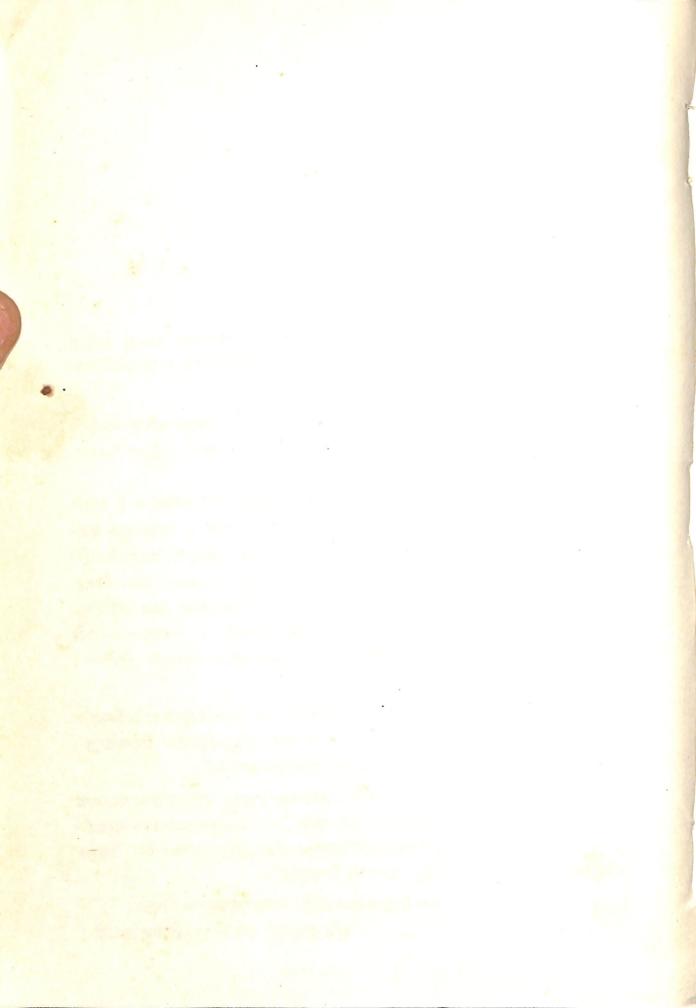
अस्य सृत्रस्य सन्ति भूयांसि भाष्याणीति शृणुमः । तत्र कर्क-जयराम-हरिहर-गदाधर-कृतानि भाष्याणि पूर्वे मुद्रितान्यपि संप्रति चिक्रीषद्भिर्दुरवापाणीति तन्मुद्रणं समीहमानैरस्माभि-विश्वनाथभाष्यमप्यधिकं संपाद्य तेन सहैव तानि मुद्रितानि ।

अत्र कर्काचार्यकृतभाष्यमुपजीव्यैव जयरामाद्यो व्याचख्युरिदं सूत्रमधिकविवक्षया । तत्रापि जयरामः—मन्नान्व्यवृणोत् । हरिहरः—पद्धतिं तद्पेक्षितं चान्यद्प्युक्तवान् । गदाधरस्तु—मन्नान्व्याचष्ट, पद्धतिमद्र्शयत्, प्रसङ्गाज्योतिःशास्त्रानुसारेण तत्तत्कर्मणि शुभाशुभविहितप्रतिषिद्धादिन्योगानवर्णयत्, प्रनथान्तरेषुक्तानि नैमित्तिकानि कर्माणि यथाप्रसङ्गं न्यबप्नात्, यथा—विवाह-प्रसङ्गेनाकिविवाहं, चतुर्थीकर्मप्रसंगेन रजोद्र्शनशान्त्यादिकं, सोध्यन्तीकर्मप्रसंगेन यमलजनन—त्रिक-प्रसव—मूलजननशान्त्यादिकं प्रथममूर्ध्वदन्तजननशान्त्यादिकं चेत्यादि । विश्वनाथश्च—प्रायो न्यायोपन्यासेन व्याचक्षाणः परमतं निराकरोत्, यत्र च विशेषमैच्छत्तत्र प्रयोगमपि द्र्शयतिस्म । प्रयोगः पद्धतिः पदार्थक्रमश्चेत्यनर्थान्तरम् ।

अत्र परिशिष्टेषु श्राद्धसूत्रे पूर्वममुद्रितां काशिकाख्यां विवृतिमतिविस्तृतामूहापोह् विपुलाम-धिकां न्यवेशयम् । अस्या एकस्यैवाशुद्धिप्रचुरस्य कोशस्य लाभाद्शुद्धिसमवस्थितिरपरिहार्याऽभूत । द्वितीयमुद्रणावसरे विद्वद्भिः पुस्तकदानेन कृतसाहाय्यः शोधियष्य इत्याशासे ।

अस्य पुस्तकस्य मुद्रणावसरे विश्वनाथभाष्यं प्रथमकाण्डस्य द्वाद्द्यां कण्डिकायां मुद्रयमाणायां हरिहरभाष्यं चाल्पाविशिष्टमुद्रणे तृतीयकाण्डे—निडयाद्पुरे श्रीमन्मनः सुखरामस्थापित—श्रीडाही- लक्ष्मीपुस्तकालयस्थ—भाइलालशास्त्रिसमर्पितहस्तिलिखितपुस्तककोशादानीय तब्यवस्थापकेन तनसुखरामशर्मणा दत्तिमिति तदुपकारान्मुहुर्मुहुः स्मरामीति निवेदयित—

गुजरातीमुद्रणालयाधिपतिना संस्कृतपुस्तकमुद्रणे नियुक्तः बाके इत्युपाहो गंगाधरभदृसुतो महादेवशमी ।

॥ श्री ॥ पारस्करगृह्यसूत्रस्थविषयाणामनुक्रमणिका.

विषय:		व	िडका	पृष्ठ.	विषय:		व	न ण्डिका	বিষ্ণ'
प्रथमकाण्डम् .				उपनयनम्	•••		ર	१९६	
होमसाधारणधर्माः	• • •		१	१	",			3	२०६
आवसध्याधानविधि:	• • •		२	१३	समिदाधानम्			४	२१३
पुनराधानपुनराधेययो	र्निमित्तानि (ग	ादा.)	,,	३७	भिक्षाचरणदण्डाजि	नधार- \			
अर्घविधिः (मधुपर्कः	:)		3	४६	णादिब्रह्मचारित्र	1			
विवाह्विधिः			8	49	समावर्तनकालः	,		ų	२१९
",	• • •	• • •	ų	७१	उपनयनस्या न तीतः	काल:			• • • • • • • • • • • • • • • • • • • •
;; ;;	•••		६	७९	पतितसावित्रीकाः				
"	• • •	• • •	७	८२	2000	\ \ \		_	2740
" "	• • •	• • •	6	८५	स्नानविधिः (समा	,		હ્	२४१
औपासनहोमः	•••	• • •	9	११०	स्नातकस्य (यावद्ग		व्रतानि	૭	२५४
वध्वा भर्तृगृहे प्रथमगमने कर्म (प्राय-					,, स्नानदिनात्प्रभृ	गतित्रिरात्रव	तम्	6	२५८
श्चित्ति:)	• • •	• • •	१०	११५	पञ्चमहायज्ञविधिः	• • •		9	२६२
चतुर्थीकर्म		•••	११	११७	उपाकर्मविधिः	• • •		१०	२७१
पक्षादिकर्म (दर्शपूर्णमासस्थालीपाकः) १२ १३०					अनध्यायाः ो			११	२७९
पर्वनिर्णय: (विश्व.	•	• • •	,,	१३६	उत्सर्गोत्तरं जपः 🕽	• • • •	•••	55	405
आवृत्तियोग्यानि कर्म	णि (विश्व.)	"	१४२	उत्सर्गविधिः	• • •	• • •	१२	२८४
गर्भधारणाय नस्तवि	घः		१३	१४२	लाङ्गलयोजनम्			१३	२८६
पुंसवनम्	• • •	• • •	१४	१४४	श्रवणाकर्म	• • •	• • •	१४	२८९
सीमन्तोन्नयनम्	• • •		१५	१४६	इन्द्रयज्ञ:	• • •		१५	२९९
सोष्यन्तीकर्म (सुखप्रसवार्थ कर्म) न				पृषातकाः (आश्वयु	जीकर्म)		१६	३०२	
मेधाजननायुष्यकरणे	(जातकर्म)	}	-१६	१५३	सीतायज्ञ:			१७	३०५
रक्षाविधिः					 तृतीयकाण	<u></u>			
नामकरणम्					नवान्नप्राशनम्	2(1144)15	ad.	0	300
निष्क्रमणम्	• • •	• • •	१७	१७०	आग्रहायणीकर्म	p • a	• • •	5	३१४
सूर्यावेक्षणम् 🗸					अष्टकाः	• • •	• • •	ર •	३१८
प्रोध्यागतस्य कर्म	•••	• • •	१८	१७५	शालाकर्म (वास्तुश	ग्रान्त ः)	,	ર ૪	३२३
अन्नप्राशनम्			१९	१७७	मणिकावधानम्	111-(1.)	8 0 0		३३४
£	 द्वेतीयकाण्डा	 T		2	भागकापयानम् शीर्षरोगभेषजम्	D = 6	• • •	۹	३४२
	_{ध्र} तायकाण्ड	1.º				• • •		દ્	₹88
चूडाकरणम्	0 0 0		8	१८४	उत्लपरिमेह:	000	460	O	३४५
केशान्तम् ∫					शूलगवः ,,,	000	000	C	३४६

पारस्करगृह्यसृत्रस्थविषयाणामनुक्रमणिका.

विषय:	कण्डिका	নিম "	परिशिष्टानुक्रमणिका.				
वृषोत्सर्गः	٠ ۶	३५४		o; o <	_		
उदककर्म (दाइविधिः)	१०	३६१	विषय:		事	ण्डिका	वृष्ट.
शाखापशुविधिः	११	३८६	वापीकृपतडागारामदे	वतायतनानां			
अवकीर्णिप्रायश्चित्तम्	१२	३८९	प्रतिष्ठाविधिः			१	४०४
सभाप्रवेशकर्म	१३	३९२	 शौचविधिः		-	ų	४०९
रथारोहणविधिः	१४	३९४		• • •	٠٠	٠ - ع	४१०
इस्त्यादिरोहणविधिः			आचमनविधिः	•••	२- -	– २	8 4 0
वनगिरिश्मशानगोष्ठानाम्भि-			नित्यस्नानविधिः			१	880
मन्त्रणम्			संध्याब्रह्मयज्ञविधि:			२	४१५
अन्यत्र तदतिदेशः			तर्पणविधिः			ર્	४१७
सिगवधूतस्यात्माभिमन्त्रणम्			 आपरपक्षिकश्राद्धवि	च: घ:		१	४२३
मेघाभिमन्त्रणम्						२	४४३
वाश्यमानशिवाभिमन्त्रणम्	٠. وبر	३९६	,, ,,		•••	ર	४५६
,, शकुन्यभिमन्त्रणम्	57	4 2 4	,, ,, एकोद्दिष्टविधिः			8	४८६
लक्षण्यवृक्षाभिमन्त्रणम्			स्विण्डीकरणविधिः	•••		ų	४९७
प्रतिग्रह्सामान्यविधिः			आभ्युदयिकश्राद्धम्	, , ,		દ્	५०८
ओदनप्रतिग्रहविधिः			द्रव्यविशेषेण तृतिविशे			9	५१९
मन्थप्रतिग्रहविधिः			अक्षय्यतृहयुपायाः			6	५३१
<u> प्रत्यहमध्ययनानन्तरं</u>			काम्यश्राद्धानि			९	५३८
कर्तव्योऽनिराकरणविधिः			-		-	0	५४६
पृष्टोदिविविधानम् (ह. भा.) .	,,	४०१	भोजनविधिः	•••	-	१	104
इति गृह्यसूत्रस्थविषयाणामनुक	योगीश्वरद्वादशनामा	ने	,	٥	५४८		

॥ श्रीः॥

पारस्करगृह्यसूत्रम्।

कर्कोपाध्याय—जयराम—हरिहर-गदाधर-विश्वनाथप्रणीतभाष्य-पञ्चकसमळंकृतम् ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

अथातो गृह्यस्थालीपाकानां कर्म ॥१॥ परिसमुद्योपलिप्योह्निख्योद्घृत्याभ्यु-ध्यामिमुपसमाधाय दक्षिणतो ब्रह्मासनमास्तीर्य प्रणीय परिस्तीर्यार्थवदासाद्य पवित्रे कृत्वा प्रोक्षणीः संस्कृत्यार्थवत्प्रोध्य निरुप्याज्यमधिश्रित्य पर्यमि कु-र्यात् ॥ २ ॥ स्नुवं प्रतप्य सम्मृज्याभ्युक्ष्य पुनः प्रतप्य निद्ध्यात् ॥ ३ ॥ आज्यमुद्धास्योत्पूयावेक्ष्य प्रोक्षणीश्च पूर्ववदुपयमनान्कुशानादाय समिधोऽभ्या-धाय पर्युक्ष्य जुहुयात् ॥ ४ ॥ एष एव विधिर्यत्र किचिद्धोमः ॥ ५ ॥ ॥ १॥

(१) कर्कोपाध्यायप्रणीतपारस्करकृतस्मार्तसूत्रच्याख्या।

पारस्करकृतस्मार्तसूत्रव्याख्या गुरूक्तितः। कर्कोपाध्यायकेनेयं तेने नत्वा जगद्गुरूम्॥१॥

श्रौतान्याधानादीनि कर्माण्युक्तानि तदनन्तरं स्मार्तान्यनुविधीयन्ते तत्रैतदादिमं सूत्रम्— 'अथातो गृह्यस्थालीपाकानां कर्मेति ' व्याख्यास्यत इति सूत्रहोषः । तत्रायमथशब्द आनन्तर्ये द्रष्टव्यः श्रौतानुविधानानन्तरं स्मार्तान्यनुविधीयन्त इति, आनन्तर्यप्रक्षिप्रयोज्ञनं श्रौतेष्वधिकाराद्युपस्पृशेद्प इत्येवमन्तं स्वकर्मसाधारणं यत्तस्यात्रापि प्रवृत्तिर्यथा स्यादिति । पूर्व प्रवृत्तं श्रौतानामुपनिवन्धन-मित्येतत्सूत्रकारप्रवृत्त्या ज्ञायते—प्रोष्येत्य गृहानुपतिष्ठते पूर्ववदिति । श्रौतेषु गृहोपस्थानं विहितं तत्पूर्ववदित्यनेनातिदिद्यते, तथा प्रोक्षणीश्च पूर्ववदिति । अतःशब्दो हेत्वर्थः । यस्माच्छ्रौतान्यिमिहतानि स्मार्तान्येवानुशिष्यन्ते अतस्तानि वक्तव्यानीति । ननु च पूर्व स्मार्तानां गर्माधानादीनामनुष्टानं पश्चाच्छ्रौतानामित्यतोऽनुष्टानक्रमेण स्मार्तान्येव पूर्वमिभिधेयानीति । अत्रोच्यते, नैतदेवम् प्रत्यक्षश्चितित्तात् । प्रत्यक्षा हि श्चतयः श्रौतेषु, स्मार्तेषु च पुनः कर्नृसामान्यादनुमेयाः श्चतयः । स्मार्तानामपि हि वेदमूलत्वमुक्तं तस्मात्प्रत्यक्षश्चवणात्तान्येव पूर्वमिभिधीयन्ते न गर्भाधानादीनि । अपरं त्वन्यथा वर्णयन्ति, स्मरणादेव स्मृतीनां प्रामाण्यम् अव्यवचिछ्नतं हि स्मरणमष्टकादीनामष्टकाः कर्तव्या इति । अनादिग्यं संसारः । स्मरणमप्येषामनाद्यवेति । ननु चोक्तमापस्तन्वन तेषामुत्सन्नाः पाठाः प्रयोगादनुमीयन्त इत्यतो वेदमूलकत्वम् । नैतदेवम् । शाखानां सतीनामुत्सादो भवति नासतीनाम्, तत्रायं दोषः स्यान्—य एव कश्चित्काध्विच्छाखां न पठति तस्यैतद्विहितं स्मार्तं स्यात्, यस्तु पुनः

पठंत्तस्य श्रौतिमिति । तत्र पुरुषापेक्ष्या तदेव श्रौतं स्मार्तं चेत्ययुक्तरूपता स्यात् । स्मरणात्स्मृतिरिति चान्वर्थिकी संज्ञा, युक्तकर्मानुष्टानं स्भरणं मनुगौतमवसिष्टापस्तम्वादिभिर्घन्थेनोपनिवद्धम् । तस्मा-त्कर्नुसामान्याद्नुष्ठेयोऽयमर्थ इत्यनुमीयते । तथाच लिङ्गम् । नैमित्तिकं व्याहृतिहोमं प्रकृत्या-मनन्ति, यद्यक्तो भूरिति चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा गाईपत्ये जुहवथ, यदि यजुष्टो भुव इत्याग्रीधीये अन्वाहार्यपचने वा हविर्यज्ञे, यदि सामतः स्वरित्याहवनीय इति प्रकृत्याह यदाविज्ञातं तत्सर्वाण्यनुद्र-त्याहवनीये जहवथेति । अविज्ञातं च यन्न विज्ञायते किमार्ग्वेदिकं याजुर्वेदिकं सामवेदिकं वेति विनष्टं कर्म तत्स्मार्तमविज्ञातमित्युच्यते । वेदमुळत्वे ह्यवस्यमेवान्विष्यमाणं ज्ञायेत तत्किमुळिभिति, तस्मात्स्मृ-तिप्रवाहादेवायमर्थोऽनुष्टेय इति गम्यते । 'गृह्यस्थालीपःकानां कर्मेति ' गृह्यः शालाग्निः आवसध्य औपासन इत्यनर्थान्तरं, तत्र ये स्थालीपाकाः ते गृह्यस्थालीपाकाः, स्थालीपाकप्रहणं चाज्यपरोडाश-धानासक्त्वाद्यपळक्षणार्थम् । कथं ज्ञायते । येन स्थाळीपाकमुपकम्याज्यमुपसंहरति निरुप्याज्यमधि-श्चित्येत्येवमादि । आज्यप्रहणमपि स्थालीपाकाद्यपलक्षणार्थमेव । सर्वेपामेवेदं साधारणं कर्मोच्यते । नह्यत्र प्रकृतिविकारभाव इति । विध्यादिविध्यन्तवती प्रकृतिरित्युच्यते, यत्र पुनर्विध्यादिमात्रं विध्यन्तो नास्ति सा विकृतिरिति । न चात्र विध्यादिविध्यन्तस्वरूपता, सर्वाण्येव स्थालीपाकादीनि प्रकृत्य धर्मविधानम् । 'परिसमुद्योपिळण्योद्धिख्योद्धृत्याभ्युक्ष्याग्निमुपसमाधायेत्येवमादि पर्यग्निकुर्यादित्ये-वमन्तं सूत्रम् ' परिसमृहनाड्यः पञ्च पदार्था भूमिसुद्धयर्था इति केचित् । तद्युक्तम् । नह्यसुद्धे देशे-<mark>डम्नेः स्थापनप्रवृत्तिर्युक्तेति, तस्मादग्न्यर्था एव । यत्र यत्राम्नेः स्थापनं तत्र तत्रैते कर्तव्या इति । न च</mark> गृह्यस्थालीपाकादिकर्मान्तर्भाव एषाम्, येनैष एव विविर्यत्र कचिद्धोम इत्यभिहितेऽपि पुनरभिधीयते उपलित उद्धताबोक्षितेऽग्निमुपसमाधायेति । नृनमनेनाप्रवृत्तिस्तत्रेति । तस्माद्ग्न्यर्था एवैत इति । तथाच िल्हम । उद्धते वा अवोक्षितेऽग्निमादधातीति । प्रयोजनं स्वस्थानस्थित एवाग्नौ कियमाणे स्थालीपा-कादौ न क्रियन्ते । 'दक्षिणतो ब्रह्मासनमास्तीर्य ' इत्यासनमात्रं स्यात् न ब्रह्मा, आस्तरणमात्रोपदे-शात कचिचोपवेशनविधानादक्षिणतो ब्रह्माणमुपवेश्येति । नैतत् , अदृष्टप्रसङ्गात्—नह्यदृष्टाय कश्चि-दासनप्रकरुपनं कुर्यात्—त्रह्मासनव्यपदेशानुपपत्तेश्च, तस्मादुपवेशनार्थमास्तरणम् । यत्तृकं दक्षिणतो त्रह्माणमुपवेदयेति तदुद्पात्रावसर्विबित्सया प्रस्तुतत्रह्मोपवेदानज्ञापकम् , त्रह्मासनं चास्तीर्य कर्तव्यम् । 'प्रणीय ' अपः, अपां हि प्रणयनं सर्वार्थे दृष्टम् , इहापि तद्बत्सर्वार्थानामपां प्रणयनम् । 'परि-स्तीर्य ' अग्निम् । ' अर्थवदासाद्येति ' प्रयोजनवत्पात्रजातमासाद्यतीत्यर्थः । तच कार्यक्रमेण मुख्य-क्रमानुप्रहात् । 'पवित्रे कृत्वा ' यथा प्रदेशान्तरे कृते इति । 'प्रोक्षणीः संस्कृस्य ' उत्पवनोदिङ्ग-नादिना । 'अर्थवत्त्रोक्ष्य ' कार्यवतः प्रोक्षणम् । ' निरुप्याज्यमधिश्चित्य ' आज्यनिर्वाप औपयि-कस्य पृथिककया । अधिश्रित्य असौ । 'पर्यिम कुर्यात् ' आज्यं स्थालीपाकं चेति । उपलक्षणार्थ-त्वादाज्यस्य । 'सुवं प्रतप्य ' तापयित्वा । तमेव दभैंः 'सम्मृज्याभ्यक्ष्य पुनः प्रतप्य निद्ध्यात् । आज्यमुद्धास्य ' अमेः सकाशात् । ' उत्पय ' पवित्राभ्यां तदेवाज्यम् । ' अवेक्ष्य प्रोक्षणीश्च पूर्व-वन ' चशब्दादाज्यं पूर्ववदंव, अतः पवित्राभ्यामित्युक्तम् । प्रोक्षणीसंस्कार्श्च पूर्वक्षणार्थः । स्ववस्यापि संस्कारो होमार्थः तत्संस्कारस्यादृष्टार्थता माभूदिति । ' उपयमनान्कुशानादाय समिधोऽभ्याधायेति ' उपयमना उपप्रहार्थीया दर्भाः । ' पर्युक्ष्य जुहुयात् ' पर्युक्षणं प्रोक्षणीभिरित्युक्तम् । ' एप एव विधि-र्यत्र कचिद्धोम इति । ' एप विधिरंव न मन्त्राः समाम्रायाभावात् । यत्र कचिद्धोमः शान्तिकपौ-ष्टिकादिष्वपीति, कचिच्छन्द्रश्च गृह्याभिन्यतिरंकेणापि यथाऽयं विधिः स्यादिति । यथा दावाभिमु-प्समाधाय घ्वाक्तानि कुरोण्ड्वानि जहुयादिति ॥ १ ॥

(२) जयरामकृतं सज्जनवछ्ठभारुपं गृह्यविवरणम्।

श्रीमत्केशववागगणाधिपपदद्वनद्वप्रभाभास्यर-स्वान्तोत्साहविज्मितामलमतियाह्ये च गृह्ये कृते:। दृष्ट्रा कर्कमुखैः कृतानि बहुशो भाष्याणि गृह्याणि तद्वे-शार्थं स्वमतेरिदं जयपरो रामो लिखत्याद्रात् ॥ १ ॥ कतिसृनुपदाम्भोजपरागोद्धूसरालकः। जयरामश्च मेवाडो भारद्वाजसगोत्रकः ॥ २ ॥ श्रीमन्मान्त्रिकमाथवः श्रुतिसुधासिन्धोर्विगाहाप्तत-द्वेद्यस्तत्क्वपयाऽभवद् द्विजवरः श्रीकेशवस्तादृशः । तत्पादद्वयकस्पृशा कृतमिदं कातीयगृह्यस्य स-द्राष्यं सज्जनवहभं सुविदुषां प्रेष्ठं शिवप्रीतये ॥ ३ ॥ आचार्यापरनामधेय इति यो दामोद्रोऽभूद् द्विजो भारद्वाजसगोत्र आत्मरतिरस्याप्यात्मजस्तादृज्ञः। नाम्ना श्रीबलभद्र आत्तसुयशास्तत्सूनुनैतत्ऋतं भाष्यं सज्जनवहभं जययुजा रामेण मत्याप्तये ॥ ४ ॥ पाठे योऽभृद्धिसंवादो गृह्यसूत्रे समन्त्रके । उपेक्षितः स विदुषां मतमाज्ञाय युक्तितः ॥ ५ ॥ प्रयुक्ता अन्यथा मन्त्रा न भवन्त्यर्थसावकाः। संसाधयन्ति सर्वार्थान्यथावत्पठिता यदि ॥ ६ ॥ नानाशाखीयमन्त्राणां पाठशुद्धौ स्वपाठकाः। व्याख्यातारः प्रमाणं स्युरित्येतच्छिप्टनिश्चयः ॥ ७ ॥ अतस्तत्तत्स्वशाखीयमन्त्राणामम्यपाठकात् । पृष्टा सुबोधं गृह्यस्य भाष्यं वै लिख्यते स्फुटम् ॥ ८ ॥ तत्क्षन्तव्यं सुनिपुणै: स्वबालचापलं यथा । मया च स्वीयबोधाय क्रियते न तु तद्विदाम् ॥ ९ ॥

आदौ तावत्स्त्रकृता श्रौतान्याधानादिकर्माण्युक्तानि स्मार्तानि चाभिधीयन्ते । तत्रैतदादिमं स्त्रम्—'अथातो गृह्यस्थालीपाकानां कर्मेति' वक्ष्यत इति स्त्र्रहोषः । तत्रायमथशब्द आनन्तर्ये । श्रौतानुविधानानन्तरं स्मार्तान्यनुविधीयन्त इति ॥ आनन्तर्यप्रक्षप्तिप्रयोजनञ्च श्रौतेष्वधिकाराद्युप्रसृश्चेद्य इत्येवमन्तं सर्वकर्मसाधारणं यत्तस्यात्रापि प्रवृत्तिर्यथा स्यादिति ॥ पूर्व श्रौतानामुपनिवन्धनं प्रवृत्तिमित्येतत्स्त्रकारप्रवृत्त्या ज्ञायते—प्रोष्येत्य गृहानुपतिष्ठते पूर्वविदिते । श्रौतेषु गृहोपस्थानमुक्तं तत्पूर्वविद्त्यनेनात्रातिद्वयते, तथा प्रोक्षणीश्च पूर्वविदिते । अतःशब्दो हेत्वर्थः ॥ यस्माच्छ्रौनतान्युक्तानि स्मार्तान्येवाविशिष्यन्ते, अतस्तानि वक्तव्यानीति । ननु पूर्व स्मार्तानां गर्भाधाना-दीनामनुष्टानं पश्चाच्छ्रौतानामित्यतोऽनुष्टानक्रमेण स्मार्तान्यादौ वक्तव्यानि । तन्न, प्रत्यक्षश्चित्तित्वान् । प्रत्यक्षा हि श्रुतयोऽनुमेगाभ्यो वलीयस्य इति । श्रौतेषु च प्रत्यक्षाः श्चुतयः, स्मार्तेषु तु कर्तृसामान्यादनुमेया इति । स्मार्तानामपि वेदमूलकत्वमुक्तं भहैः । तस्मात्प्रत्यक्षश्चणाच्छ्रौतान्येव पूर्वमेवानुविहितानीति । केचित्पुनर्न्यथा वर्णयन्ति समरणादेव स्मृतीनां प्रामाण्यम्, अव्यवच्छिन्नं

हि स्मरणमष्टकादीनामष्टकाः कर्तव्या इति । अनादिरयं संसारः स्मरणमप्येषामनाद्येवेति । ननु चोक्तमापस्तम्बेन तेषामुत्सन्नाः पाठाः प्रयोगादनुमीयन्त इति तस्माद्वेदमूलकत्वम् । नैतदेवम् । शाखानामुत्साद्स्तु सतीनामेव भवति नासतीनाम् । तत्र चायं दोषः स्यात् य एव कश्चित्काि =-च्छाखां न पठित तस्यैतद्विहितं स्मार्त स्यात् यस्तु पठेत्तस्य श्रौतिमिति । तत्र पुरुषापेक्षया तदेव श्रौतं स्मार्ते चेत्ययुक्तरूपता स्यात् , स्मरणात्स्पृतिरिति संज्ञा चान्वर्थिकी, युक्तकमीनुष्टानश्च स्मरणं मनुगौतमवसिष्ठापस्तम्बादिभिर्घन्थेनोपनिबद्धम् , तस्मात्कर्तृसामान्यादनुष्ठेयोऽयमर्थ इत्यनुमीयते । तथा च लिङ्गम्, नैमित्तिकं व्याहृतिहोमं प्रकृत्यामनन्ति, यद्यको भूरिति चतुर्गृहीतमाष्यं गृहीत्वा गाईपत्ये जुह्वथ, यदि यजुष्टो भुव इत्यामीघीये अन्वाहार्यपचने वा हिवर्यक्षे यदि सामतः स्वरि-त्याहवनीय इति प्रकृत्याह—यद्यविज्ञातमसत्सर्वाणि अनुद्रृत्याहवनीये जुहवथेति । अविज्ञातं च यत्र ज्ञायते किमार्ग्वेदिकम् किंवा याजुर्वेदिकम् सामवेदिकं वेति विनष्टश्च यत्तत् स्मार्तमविज्ञात-मित्युच्यते । वेदमुद्धकत्वे ह्यवद्यमेवान्विष्यमाणं ज्ञायेत तिकम्मूलमिति, तस्मात्स्मृतिप्रवाहादेवाय-मर्थोऽनुष्ठेय इति गम्यते इति । श्रौतस्मार्तत्वचिन्ताप्रयोजनं नित्यत्वादिज्ञापनार्थम्, श्रौतन्नित्यङ्काम्यं स्मार्तेञ्च नित्यमिति । 'गृह्यस्थालीपाकानामिति ' गृह्यः शालाग्निः आवसध्याग्निः औपासन इति नार्थीन्तरम् । तत्र ये स्थालीपाकाः स्थालीपाकप्रहणञ्जाज्यपुरोडाराधानासक्त्वाद्यपलक्षणार्थम् । यतः स्थालीपाकमुपक्रम्याज्यमुपसंहरति 'निरूप्याज्यमधिश्रित्य ' इति । एवमाज्यत्रहणमपि स्थालीपाकाः द्युपलक्षणम् , यतः सर्वेषामेवेदं साधारणङ्कर्मोच्यते नह्यत्र प्रकृतिविकृतिभाव इति । विध्यादिवि-ध्यन्तवती प्रकृतिः । यत्र पुनर्विध्यादिमात्रं विध्यन्तस्तु नास्ति सा विकृतिरिति । न चात्र विध्या-दिविष्यन्तस्वरूपता, यतः सर्वाण्येव स्थालीपाकादीनि प्रकृत्य धर्मविधानम् । 'परिसमुद्य ' इत्यादि सूत्रम् । तत्र परिसमूहनादयः पञ्च पदार्था भूभिशुद्धवर्था इति केचित् । तद्युक्तम् । नह्यशुद्धे देशेऽग्नि-स्थापनप्रवृत्तिर्युक्तेति तस्माद्ग्न्यर्था एवेत्यपरे । अतो यत्र यत्राग्नेः स्थापनन्तत्र तत्रैते कर्तव्याः न च गृद्यस्थालीपाकादिकर्मान्तर्भाव एषाम्, 'यत एष एव विधियेत्र कचिद्धोम' इत्यभिहिते पुनर्भिधीयते— उपिछेप्रेउद्धतावोक्षितेऽग्निमुपसमाधायेति । नूनमनेनाप्रवृत्तिस्तत्रैषाम् तस्माद्गन्यर्था एवत इति । तथा च लिङ्गम्-उद्धते वा अवोक्षितेऽग्निमाद्धातीति । तत्प्रयोजनञ्च स्वस्थानस्थित एवाग्नौ क्रिय-माणे स्थालीपाकादौ नैते क्रियन्त इति । 'दक्षिणतो ब्रह्मासनमास्तीर्य' इत्यासनमात्रं स्यात् न ब्रह्मोपवेशनम् , आस्तरणमात्रोपदेशात् कचिचोपवेशनविधानादक्षिणतो ब्रह्माणमुपवेश्येति । तन्न । अद्-<mark>ष्टप्रसङ्गात् ,—नस्रदृष्टार्थे कश्चिदासनप्रकल्पनङ्कर्यात्—त्रह्मासनव्यपदेशानुपपत्तेश्च, तस्माद्वह्मोपवे</mark>-शनार्थमास्तरणम् । यत्तृक्तम् दक्षिणतो ब्रह्माणमुपवेदयेति तदुद्पात्रस्थापनावसरविधित्सया । प्रस्तुत-<mark>ब्रह्मोपवेशनश्वास्य ज्ञापकम् ब्रह्मासनमास्तीर्यं कर्तव्यम्। 'प्रणीय' किम् अपः। अपां हि प्रणयनं</mark> सर्वार्थे दृष्टम् तद्वदिहापि सर्वार्थानामपां प्रणयनम् । 'परिस्तीर्य' किम् अग्निम् । 'अर्थवदा-साद्येति ^१ प्रयोजनवत्पात्रजातमासाद्येत्यर्थः । प्रयोजनञ्च कार्यक्रमेण मुख्यक्रमानुरोधात् । 'पवित्रे <mark>कृत्वा ' यथा प्रदेशान्तरे कृते तथै</mark>वेति । 'प्रोक्षणीः संस्कृत्य ' उत्पवनो हिङ्गनादिना । 'अर्थ-वत्प्रोक्ष्य ' इत्यनेन कार्यवताम्प्रोक्षणम् ॥ 'निरूप्याज्यमधिश्रित्य ' इत्याज्यस्य निर्वाप औपयिकस्य पृयक्किया । 'अधिश्रित्य' अग्नौ । 'पर्यभि कुर्यात् ' आज्यं स्थालीपाकादि च, उपलक्षणत्वादाज्यस्य । स्रुवं प्रतप्य अधोमुखं तापियत्वा पुष्करतः । तमेव दभैंः 'संमृत्याभ्यक्ष्य' च पुनः प्रतप्य तथैव निद्ध्याद्क्षिणतः । 'आज्यसुद्वास्य' अग्नेः सकाशाचरोः पूर्वेण अग्नेरुत्तरतोऽबस्थाप्य तदुत्तरतः स्थालीपाकमपि । तदेवाज्यमुत्पृय पवित्राभ्याम् । अवेक्ष्य अपद्रव्यमपाकर्तुम् । 'प्रोक्षणीश्च ' पूर्ववदु-त्पृय । चशन्दादाज्यं च पूर्ववत् अतः पवित्राभ्यामित्युक्तम् प्रोक्षणीसंस्कारश्च प्रयेक्षणार्थः,

स्रुवसंस्कारश्च होमार्थः, तत्संस्कारस्यादृष्टार्थता माभूदिति । उपयमना उपप्रहणार्था ये दर्भाः । पर्युक्षणं च प्रोक्षणीभिरित्युक्तम् । 'एष एव विधिरिति' यत्र होमस्तत्रैष विधिरेव न तु मन्त्राः समा- स्नायाभावात् । 'यत्र कचिद्रोम' इति शान्तिकपौष्टिकादिष्विषे । कचिद्ग्रहणश्च गृह्याग्निव्यतिरेके- णापि यथायं विधिः स्यादिति । यथा दावाग्निमुपसमाधाय घृताक्तानि कुशेण्ड्वानि जुहुयादिति ॥ १॥

(३) हरिहरविरचितं पारस्करगृह्यसूत्रव्याख्यानम्।

इष्टापूर्तिक्रेयासिद्धिहेतुं यज्ञभुजां मुखम् । अग्निं त्रयीवचःसारं वन्दे वागधिदैवतम् ॥ १ ॥ पारस्करकृते गृह्यसूत्रे व्याख्यानपूर्विकाम् । प्रयोगपद्धतिं कुर्वे वासुदेवादिसंमताम् ॥ २ ॥

'अथातो गृह्यस्थालीपाकानां कर्म ' अथ श्रौतकर्मविधानानन्तरम्, यतः श्रौतानि कर्मा-णि विहितानि स्मार्तानि तु विधेयानि अतो हेतोर्गृह्ये आवसध्येऽमौ ये स्थालीपाकाः गृह्यस्थाली-पाकाः तेषां गृह्यस्थालीपाकानां कर्म क्रियाऽनुष्ठानिमिति यावत् । वक्ष्यत इति सूत्रशेषः । तत्रादावा-धानादिसर्वकर्मणां साधारणो विधिः प्रथमकिष्डिकयोच्यते । तत्र गृह्येष्वावसध्याधानादिषु सर्वकर्मसु यजमान एव कर्ता नान्य ऋत्विक् तस्यानुक्तत्वात्। अथ यजमानः सुरनातः सुप्रक्षालितपाणिपादः स्वाचान्तः कर्मस्थानमागत्य वारणादियज्ञियवृक्षोद्भवासने प्रागप्रानुद्गप्रान्वा त्रीन्कुशान्द्त्त्वा प्रा-ङ्मुख उपविदय वाग्यतः शुद्धायां भूमौ सप्तविंदात्यङ्गुलं मण्डलं परिलिख्य तत्र । 'परिसमुद्ध ' त्रिभिर्देभैः पांसूनपसार्य 'उपलिप्य ' गोमयोद्केन त्रिः । 'उद्घिख्य ' त्रिः खादिरेण हस्त-मात्रेण खड्गाकृतिना स्पयेन प्राग्या उदक्संस्थाः स्थिण्डलपरिमाणास्तिस्रो रेखाः कृत्वा । 'उद्धृत्य' अनामिकाङ्ग्रष्टाभ्यां यथोहिखिताभ्यो लेखाभ्यः पांसृनुद्धृत्य । 'अभ्युक्य' मणि-काद्भिरभ्युक्ष्याभिषिच्य । 'अग्निमुपसमाधाय ' कर्मसाधनभूतं लौकिकं स्मार्त औतं वाडिग्नम् आत्माभिमुखं स्थापयित्वा । 'दक्षिणतो ब्रह्मासनमास्तीर्य' तस्यामेर्दक्षिणस्यां दिशि आसनं वारणादियज्ञियदारुनिर्मितं पीठमास्तीर्य कुरो: स्तीत्वी तत्र वरणाभरणाभ्यां पूर्वसम्पादितं कर्मसु तत्त्वज्ञं ब्रह्माणं तद्भावे पञ्चाशत्कुशनिर्मितम् अग्नेरुत्तरतः प्राङ्मुखमासीनं स्वयमुद्ङ्मुख आ-सीनोऽनुलेपनपुष्पमाल्यवस्त्रालङ्करादिभिः सम्पूच्य अमुककर्माहं करिष्ये तत्र मे त्वममुकगोत्रामुक-प्रवरामुकशर्मन् ब्राह्मण त्वं ब्रह्मा भवेति वृत्वा भवामीत्युक्तवन्तमुपवेश्य । 'प्रणीय अप इति शेषः । तद्यथा अग्नेरुत्तरतः प्रागमं कुशैरासनद्वयङ्कलपयित्वा वारणं द्वादशाङ्कलदीर्घ चतुरङ्गलविस्तारं चतुरङ्गुलखातं चमसं सन्यहस्ते कृत्वा दक्षिणहस्तोद्धृतपात्रस्थोदकेन पूरियत्वा पश्चिमासने निधाया-छभ्य पूर्वासने स्थापियत्वा । 'परिस्तीर्य ' अग्निम् , बर्हिर्मुष्टिमादाय ईशानादिप्रागप्रैर्बर्हिर्भिरुद्क्-संस्थमग्नेः परिस्तरणं कृत्वा । 'अर्थवदासाद्य यावद्भिः पदार्थैरर्थः प्रयोजनं तावतः पदार्थान् द्वन्द्वं प्राक्संस्थान् उद्गयानग्रेरुत्तरतः पश्चाद्वा आसाद्य । तद्यथा पवित्रच्छेदनानि त्रीणि कुशतरुणानि-पवित्रे साम्रे अनन्तर्गर्भे द्वे कुशतरुणे, प्रोक्षणीपात्रं वारणं द्वादशाङ्क्रलदीर्घं करतलमितखातं पद्मपत्रा-कृति कमलमुकुलाकृति वा, आज्यस्थाली तैजसी मृन्मयी वा द्वादशाङ्कलविशाला प्रादेशोचा, तथैव चरुस्थाली, संमार्गकुशास्त्रयः, उपयमनकुशास्त्रिप्रभृतयः, समिधस्तिस्रः पालाइयः प्रादेशमात्र्यः, स्रवः खादिरो हस्तमात्रः अङ्ग्रष्टपर्वमात्रखातपरिणाहवर्तुरुपुष्करः । आज्यं गव्यम् । चरुश्चेद्वीहि-तण्डुलाः, पट्पञ्चाशद्धिकमुष्टिशतद्वयपरिमितं पराध्ये बहुभोक्तृपुरुषाहारपरिमितमपराध्ये तण्डुला-द्यन्नं, पूर्णपात्रं दक्षिणा वरो या यथाशक्ति हिरण्यादिद्रव्यम् । 'पवित्रे कृत्वा' प्रथमं त्रिभिः

कुरातरुणैरयतः प्रादेशमात्रं विहाय द्वे कुरातरुणे प्रच्छिद्य । 'प्रोक्ष्णीः संस्कृत्य ' प्रोक्ष्णीपात्रं प्रणी-तासित्रधौ निधाय तत्र पात्रान्तरेण हस्तेन वा प्रणीतोदकमासिच्य पवित्राभ्यामुत्पूय पवित्रे प्रोक्षणीषु निधाय दक्षिणेन हस्तेन प्रोक्षणीपात्रमुत्थाप्य सब्ये कृत्वा तदुद्कं द्क्षिणेनोच्छाल्य प्रणीतोद्केन प्रोक्ष्य । 'अर्थवत्प्रोक्ष्य' अर्थवन्ति प्रयोजनवन्ति आज्यस्थाल्यादीनि पूर्णपात्रपर्यन्तानि प्रोक्षणी-भिरद्भिरासाद्नक्रमेणैकैकशः प्रोक्य असञ्चरे प्रणीताग्न्योरन्तराले प्रोक्षणीपात्रन्निधाय । 'निरु-चरुश्चेचरुस्थाल्याम्प्रणीतो-प्याज्यम् ' आसादितमाज्यमाज्यस्थाल्यां पश्चादग्नेर्निहितायाम्प्रक्षिप्य, दुकमासिच्य आसादिताँस्तण्डुलान्प्रक्षिप्य । 'अधिश्रित्य' तत्राज्यं ब्रह्माधिश्रयति रतः स्वयं चरुमेवं युगपद्मावारोप्य । 'पर्यम्नि कुर्यात् ' ज्वलदुरुमुकं प्रदक्षिणमाज्यचर्वोः समन्ता-द्श्रामयेत् अर्द्धश्वते चरौ । 'स्रुवं प्रतप्य , दक्षिणेन हस्तेन स्रुवमादाय प्राञ्चमवोमुखमग्नौ ताप-यित्वा । सन्ये पाणौ कृत्वा दक्षिणेन सम्मार्गात्रैर्मृलतोऽत्रपर्यन्तम् 'सम्मृज्य ' मुलैर्ग्रमारभ्य अधस्तान्मृलपर्यन्तम् । 'अभ्यक्ष्य ' प्रणीतोद्केनाभिषिच्य । 'पुनः प्रतप्य निद्ध्यात् ' पुनः पूर्ववत्प्रतप्य दक्षिणतो निद्ध्यात् । 'आज्यमुद्रास्य' आज्यमुत्थाप्य चरोः पूर्वेण नीत्वाऽग्नेरुत्तरतः स्थापयित्वा चरुमुत्थाप्य आज्यस्य पश्चिमतो नीत्वा आज्यस्योत्तरतः स्थापयित्वा आज्यमग्नेः पश्चादा-नीय चरुञ्जानीय आज्यस्योत्तरतो निधाय, एवं विचतुरादीन्यन्यान्यपि हवींष्युद्वासयेत् । अधिशृता-नाम्पूर्वेणोद्वासितानाम्पश्चिमतो हविष उद्वास्यानयनमिति याज्ञिकसम्प्रदायात् । 'उत्पृय ' ऊर्ध्वे पूर्वे-वत् पवित्राभ्याम् । 'अवेक्ष्य ' अवलोक्याज्यं तस्माद्पद्रव्यनिर्सनम् । ' प्रोक्षणीश्च पूर्ववत् ' पवि-त्राभ्यामुत्पूय पूर्ववत् । 'उपयमनान् कुशानादाय' दक्षिणपाणिना गृहीत्वा सव्ये निधाय ! <mark>'समिधोऽभ्याधाय '</mark> तिष्ठन्समिधः प्रक्षिप्य । 'पर्युक्ष्य जुहुयात् [,] प्रोक्षण्युद्केन सर्वेण सप-वित्रेण दक्षिणचुळुकेन गृहीतेन अग्निमीशानादि उदगपवर्गस्परिषिच्य जुहुयात् आघारादीन् । संस्र-वधारणार्थं पात्रं प्रणीताग्न्योर्मध्ये निद्ध्यात्। 'एव एव विधिर्यत्र कचिद्धोमः ' एवः परिसमु-हनादिपर्यक्षणपर्यन्तो विधिरेव न मन्त्राः कचित् यत्र कचन छौकिके स्मार्ते वाऽग्नौ होममात्रं तत्र वेदितव्यः ॥ १ ॥

(४) गदाधरकृतं गृह्यसूत्रभाष्यम् ।

आविर्भूतश्चतुर्द्धा यः किपिभः परिवारितः। हतवान् राक्षसानीकं रामं दाशरिथं भजे ॥ १॥ स्वाभिप्रायेण हि मया न किञ्चिदिह छिख्यते। किन्तु वाचनिकं सर्वमतो प्राह्यञ्च निर्भयैः॥ २॥

अथातोऽधिकार इत्यादिना श्रौतानि कर्माण्युक्तानि तद्नन्तरं स्मार्तानि विधीयन्ते । तत्रैत-त्यथमं सूत्रम्—'अथातो गृह्यस्थालीपाकानाङ्कर्म' उच्यत इति स्त्रहोषः ॥ श्रौतानन्तर्यप्रह्मस्य-थाँऽयमथहाब्दः । आनन्तर्यप्रह्मापनन्तु अथातोऽधिकार इत्यादि यत्साधारणन्तस्य प्रवृत्त्यर्थम् । श्रौतानामुपनिबन्धनम्पूर्विमिति प्रोष्येत्य गृहानुपितष्ठते पूर्वविद्त्येतत्स्त्रप्रवृत्त्या ज्ञायते । अत् इति नेतुः । यतः श्रौतान्युक्तानि स्मार्तान्येवाविहाष्यन्तेऽतस्तान्युच्यन्ते । ननु पूर्वम् गर्भाधानादीनामनुष्टानात्पूर्वमनुष्टानक्रमेण स्मार्तान्येव वक्तव्यानीति चेत् मैवम् । श्रौतेषु हि प्रत्यक्षपठिताः श्रुतयः स्मार्तेषु च पुनः कर्नृसामान्याद्नुमेयाः श्रुतयः । स्मार्तानामिप हि वेदमूल-त्वमुक्तं भट्टैः । तस्मात्प्रत्यक्षश्रुतित्वाच्छ्रौतानामेव पूर्वमभिधानम् । स्मरणादेव स्मृतीनां प्रामाण्य-मिति कर्कोपाध्यायैहपन्यस्तम् । गृह्यः शालाग्रिः तत्र ये स्थालीपाकास्ते गृह्यस्थालीपाकाः तेषां गृह्य-

स्थालीपाकानां कर्म कियेति । स्थालीपाकशब्द आज्यपुरोडाशासुपलक्ष्णार्थः । कथं ज्ञायते, येन स्थालीपाकमुपक्रम्याज्यमुपसंहरति निरुप्याज्यमित्यादि । एवमाज्यब्रह्णमपि चर्वाद्युपलक्ष्णार्थम् यतः सर्वसाधारणमेवेदं कर्म नहास्य कर्मणः क्रतश्चित्प्रकृतेः कस्याश्चिद्विकृतावतिदेशोऽस्ति । यत्प्रधानविधि-रङ्गविध्यन्वितः पठयते सा प्रकृतिः । यथा द्रीपूर्णमासौ । यत्प्रधानविधिरङ्गविधिरहितः पठयते सा विकृति: । यथा सौर्य: । न च दर्शपूर्णमासविधौ प्रयाजविधेरिव एतत्कर्मविधे: कस्मिश्चित्प्रधानविधौ है।पभावोऽस्ति यतः सर्वाण्येव कर्माणि प्रकृत्य धर्मविधानम् । सर्वसाधारणं कर्माह 'परि० धाय ' दुर्भैः परिसमुद्य गोमयेनोपिळप्य वजेणोहिष्यानामिकाङ्गुष्टेनोद्धत्योदकेनाभ्युक्य तस्मिन्निमं स्थापयेत् । त्रिरु-हेखनम् त्रिरुद्धरणमिति हरिहरः । परिसमृहनादि पञ्चापि त्रिस्त्रिरित्यन्ये । कर्कोपाध्यायैरपि 'विपर्यस्य पित्र्येषु सकृदक्षिणा च' इत्येतत्सुत्रव्याख्यानावसरे यद्भ्यस्तं रूपं दैवे स्मर्यते तिरात्र्ये सकृत्कर्तव्यम् । यथा परिसमुद्योपिलप्योहेखनमिति लेखनेनैव तावदर्शितम् , दैवे परिसमूहनादि त्रिस्तिः पित्र्ये सकृत्स-कृत् इति । एते पंच भूसंस्कारा इति भर्तृयज्ञभाष्ये । अग्न्यर्था इति कर्कोपाध्यायाः । तेन यत्र यत्राग्नेः स्थापनं तत्र तत्रैते कर्तत्र्याः अतः श्रौताग्निस्थापनेऽपि कर्तत्र्याः । न चैतेषां स्थालीपाकविधावन्तर्भावः । येन एष एव विधिर्यत्र कचिद्धोम इत्यभिहितेऽपि पुनर्भिधीयते-उद्धतावोक्षितेऽग्निमुपसमाधायेति । नूनमनेनाप्रवृत्तिः । अग्निसाध्यानि स्मार्तानि सर्वाण्यावसध्याग्नौ कार्याणि । तथा च स्मृतिः । कर्म स्मार्त विवाहामौ क्वींत प्रत्यहं गृही । दायकालाहते वापि श्रौतं वैतानिकामिष्विति । तस्मिनगृह्या-णीत्यापस्तम्बस्मरणाच । गृहाय हितं गृहां गृहशब्दश्च दुम्पत्योर्वर्तते तस्मिन्नित्यावसथ्ये । अतश्च यत्कि चिद्दम्पत्योर्हितं कर्म शान्तिकपौष्टिकव्रताङ्गहोमादिकं स्मार्ते तत्सर्वमावसध्येऽग्नौ भवतीति । अत एवाह कात्यायनः—न स्वेऽग्नावन्यहोभः स्यान्मुक्त्वैकां समिदाहृतिम् । स्वगर्भसिक्त्रयार्थाश्च यावन्नासौ प्रजा-यते ॥ अग्निस्तु नामधेयादौ होमे सर्वत्र लौकिकः । नहि पित्रा समानीतः पुत्रस्य भवति कचित् ॥ अतश्च सीमन्तोन्नयनमपि स्मार्ताग्रावेव कार्यमिति देवभाष्ये परिभाषायाम् । स्परेनोहेखनमिति गर्ग-हरिहरौ । काष्टेन कुशमूलेन वेति केचित् । अत्रैतद्विचार्यते-किमावसध्याधानादिषु वक्ष्यमाणेषु सर्वकर्मसु अध्वयोंः कर्तृत्वम् उत यजमानस्येति । अध्वर्युः कर्मसु वेदयोगादिति परिभाषणात् , पूर्णपात्रो दक्षिणा वरो वेति दक्षिणाम्नानाद्ध्वयों: कर्तृत्विमिति चेत् उच्यते—न स्मार्तेषु कर्मसु अध्वयों: कर्तृत्वं वेद-योगाभावात् । समाख्यया हि अध्वयों: कर्मसु योगः, समाख्या हि वेदयोगात् नच स्मार्ते वेदयोगोऽस्ति नहि ज्ञायते अमुकवेदोक्तं स्मार्तिमिति। तथाच श्रुतिः—सहोवाच यद्यक्तोभूरिति चतुर्गृहीतमाज्यं गृही-त्वा गाईपत्ये जुहवथ, यदि यजुष्टो भुव इति चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वाSSमीघीये जुहवथान्वाहार्य-पचने वा हविर्यज्ञे, यदि सामतः स्वरिति चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वाऽऽहवनीये जुहवथ, यद्य अविज्ञातमस-त्सर्वाण्यनुद्रत्याह्वनीये जुह्वथेति । अविज्ञातं स्मार्ते यन्न ज्ञायते किमार्ग्वेदिकं कि याज्ञें-दिकं कि वा सामवेदिकमिति । नापि दक्षिणान्यथानुपपत्त्यान्यस्य कर्तृत्वम् । अस्ति ह्यत्रान्यो-Sपि ब्रह्माच्यः कृताकृतावेक्षकत्वेन कर्ता तद्र्यः परिक्रयोऽयमिति दक्षिणार्थापत्तिः । तस्मात्स्वस्यैव कर्त-त्वम । 'दक्षिणतो ब्रह्मासनमास्तीर्य । स्थापितस्याग्नेर्दक्षिणस्यां दिशि ब्रह्मण उपवेशनार्थं दर्भाविधाय ब्रह्मोपवेशनं कुर्यात् । नन् दक्षिणतो ब्रह्मयजमानयोरासने इति परिभाषातो दक्षिणत आसनं प्राप्तं किमर्थे पुनर्दिक्षणप्रहणम् । सत्यम् पुनर्दिक्षणप्रहणं यजमानस्य तत्रासनं मा भूदित्येतद्र्थमित्य-दोष: । एवं च यजमानासनं वचनाभावे सर्वत्राग्नेरुत्तरतः स्यात्, उत्तरत उपचार इति परि-भाषणात् । तत्र पुनर्वेचनं यथा पश्चाद्ग्नेस्तेजनीङ्कटं वा दक्षिणपादेन प्रवृत्योपविश्ततीति तत्र तत्रैवोपवेशनम् । यद्वा द्र्शपूर्णमासविषया परिभाषेयम् वेदिस्पृगिति सूत्रे तस्माद्दक्षिणं वेद्यन्तमधि-स्प्रदेयवासीतेति श्रुतौ चोक्तत्वान् । तनात्राप्राप्तिवेद्यभावाद्दक्षिणमहणमपूर्वविधानार्थम् । अतोऽपि

यजमानोपवेशनमुत्तरत एव । अत्र चास्तरणमात्रोपदेशात्, चतुर्थीकर्मणि दक्षिणतो ब्रह्माणसुपवेदयेत्युप-वेरानविधानाच न ब्रह्मोपवेरानम् । मैवम् । अदृष्टार्थप्रसङ्गात् । नहादृष्टार्थे कश्चिदासनप्रकल्पनं कुर्यात् ब्रह्मासनव्यपदेशानुपपत्तेश्च तस्माद्वह्मोपवेशनार्थमेवास्तरणम् । यच चतुर्थीकर्मण्युपवे-<mark>शनमुक्तम् तदुद्</mark>पात्रस्थापनावसरविधानार्थम् । तस्माद्वह्योपवेशनं भवत्येव । यदा ब्रह्मा न कौशः कार्य इति हरिहरः तन्मूलं छन्दोगगृहोऽस्ति । 'प्रणीय ' प्रणय-नश्चापां सर्वार्थे प्रदेशान्तरे दृष्टन्तद्वदत्रापि कार्यम् । ' परिस्तीर्थ ' अमेर्दर्भेः प्रदक्षिणम्प-रिस्तरणं कृत्वा । 'अर्थवदासाद्य' अर्थः प्रयोजनम् अप्नेरुत्तरतः पश्चाद्वा द्वन्द्वस्प्रयोजनवताः म्पात्राणामासादनङ्कार्यक्रमेण मुख्यकमानुब्रहात् , पश्चाचेत्व्राक्संस्थानामुद्गव्राणां प्रागवाणां वा आसा-<mark>दनम् । उत्तरत उद्कृसंस्थानां प्रागप्राणामुद्ग्याणां वाऽऽसाद्नं कारिकायाम् । पश्चादुत्तरतो वा</mark> स्यात्पात्रासादनमग्नितः । उत्तरेचेदुदुकूसंस्थं प्राक्संस्थं पश्चिमे भवेत् ।। एतच विपुलस्थानसम्भवे । अ-संभवेतु कात्यायनेनोक्तम्-पाञ्चम्प्राञ्चमुद्गम्रेरुद्गमं समीपत इति देवयाज्ञिकाः । 'पवित्रे कृत्वा ' कौरो समे अप्रशीर्णीये प्रादेशमात्रे अनन्तर्गभें कुरौरिछन्द्यादित्यर्थः । 'प्रोक्षणीः संस्कृत्य ' प्रादेशमात्रे वारणे पात्रे प्रणीतोदकमासिच्य पवित्राभ्यामुत्प्रय सन्यहस्ते तत्पात्रं कृत्वा दक्षिणेनोर्ध्वन-यनं कृत्वा प्रणीतोद्केन तत्प्रोक्षणं कुर्यात् ततस्तस्मिन्पवित्रनिधानम् । 'अर्थवत्प्रोक्ष्य' तज्जलेन यथासादितानाम्पात्राणां प्रत्येकम्प्रोक्षणम् । 'निरूप्याच्यम् ' औपयिकासादिताच्यस्य प्रक्षेपः । चरुश्चेदत्र तण्डुलानां स्वस्थाल्यामावापः । 'अधिश्रित्य ' तदाज्यमग्नौ स्थापयेत् चरुश्चे-द्त्रावसरे आज्यादुत्तरतोऽप्रावधिश्रयणम् । 'पर्यप्रि कुर्यात् ' अग्नेरुल्मुकं गृहीत्वा आज्यस्य परितो भ्रामयेत् चुरुश्चेत्तमपि पर्यग्नि कुर्यात् उपलक्षणार्थत्वादाज्यस्य । 'स्रुवं प्रतप्य संमृज्याभ्युक्ष्य पुनः प्रतप्य निद्ध्यात् ' अग्नौ सुवं तापयित्वा दभैं: संमृज्य प्रणीतोदकेनाभ्युक्य पुनस्तापयित्वा निद्ध्यात् स्रुव-स्यायं संस्कारो होमार्थः । एवञ्च दृष्टार्थता तत्संस्कारस्य । अतः संस्कारविस्मरणे प्रायश्चित्तपूर्वेकं प्रागन्त्यहोसात्कार्यः । ऊर्ध्वन्तु प्रायश्चित्तमात्रम् । प्रोक्षण्युद्केनाभ्युक्षणमिति गर्गः । 'आज्यसद्धास्यो-त्पृयावेक्ष्य ' अप्नेः सकाशादाज्यमुत्तरत उद्वास्य प्रवित्राभ्यामुत्पूय तदाज्यमवलोक्य । चरुश्चेदा-ज्योद्वासनोत्तरं तस्योद्वासनम् । तचैवम् अग्नेः सकाशादाज्यं गृहीत्वा चरोः पूर्वेण नीत्वा अग्नेरुत्तरतो <mark>निधानम् । ततश्चरुमादायाञ्यपश्चिमतो नी</mark>त्वा आज्यादुत्तरतो निधानं, हविषाञ्च यथापूर्वमित्युक्तेः । <mark>'प्रोक्षणीश्च पूर्ववत् ' पूर्ववदिति पवित्राभ्याम्प्रोक्षणीरुत्पूय तास्वेव पवित्रनिधानम् । चशब्दादाष्यमपि</mark> पूर्ववदेव अतः पवित्राभ्यां स्यात् । प्रोक्षणीसंस्कारोऽयम्पर्युक्षणार्थः । ' उप०यात् ' उपयमना-<mark>न्कुद्गान् गृहीत्वा उपतिष्ठन् तिस्रः समिधोऽम्रावभ्याधाय प्रक्षि</mark>प्य प्रोक्षण्युदकेनामिम्प्रदक्षिणम्परिषिच्य सुवेण वक्ष्यमाणं होमं कुर्यात् । तिष्ठन् सिमधः सर्वत्रेत्युक्तेरत्र तिष्ठता सिमदाधानम् । सिमहक्षणञ्च स्मृत्वर्थसारे । पलाद्याखिद्रराश्वत्थशम्युदुम्बरजा समित् । अपामार्गार्कदूर्वाश्च कुशाश्चेत्यपरे विदुः ॥ सत्वचः समिधः कार्यो ऋजुऋक्ष्णाः समास्तथा । शस्ता दशाङ्कुलास्तास्तु द्वादशाङ्किलिकास्तु वा ॥ आर्द्राः पकाः समच्छेदास्तर्जन्यङ्गुलिवर्तुलाः । अपाटिताश्चाद्विशाखाः कृमिदोपविवर्जिताः । ईदृशा होमयेत्प्राज्ञः प्राप्नोति विपुलां श्रियमिति । यद्वा । समित्पवित्रं वेदश्च त्रयः प्रादेशसम्मिताः । इध्मस्तु द्विगुणः कार्यस्त्रिगुणः परिधिः स्पृतः । 'एष एव विधिर्यत्र कचिद्धोमः ' यत्र कचिद्धोमः <mark>झान्तिकपौष्टिकादिष्वपि एष एव विधिः स्यात् । ए</mark>वकारो मन्त्रप्रतिषेवार्थः । गृह्याभिन्यतिरे-केणापि यथायं विधिः स्यादित्येवमर्थः कचिच्छब्दः । यथा दावाग्निमुपसमाधाय घृताक्तानि कुरोण्ड्वानि जह्यादित्यादी ॥ १ ॥

(५) विश्वनाथकृता गृह्यसूत्रप्रकाशिका।

गर्गासिद्धान्तपद्मानां प्रकाशोदयहेतवे ।
मार्तण्डाय नृसिंहाय पित्रे श्रीगुरवे नमः ॥ १ ॥
गङ्गादेवीमहं वन्दे ज्ञानदां मातृरूपिणीम् ।
जातं यस्याः पयःपानात्सग्स्वत्यवगाहनम् ॥ २ ॥
पारं शास्त्रसमुद्रस्य ठध्वेतिहिष्यते यतः ।
स्वकित्पतत्वशङ्काऽत्र न कार्या विद्युवेरितः ॥ ३ ॥
तर्कशास्त्रं च मीमांसा यद्रक्षायै प्रयोजिते ।
तातैस्तमपि वन्देऽत्र गर्ग वेदार्थवित्तमम् ॥ ४॥
अधीत्य सकलं शास्त्रं श्रीनृसिंहाज्जगहुरोः ।
तन्यते विश्वनाथेन गृह्यसूत्रप्रकाशिका ॥ ५ ॥

अथैतद्भाष्यं नारव्धव्यं विषयाभावात् । तथाहि । तत्कि सूत्रार्थप्रकाशकं वा सूत्राद्नधिगतार्थ-बोधकं वा सूत्राविविक्तविवेचकं वा सूत्रापेक्षितपूरकं वा। न तावत्प्रथमः कल्पः। आवसथ्याधानं दारकाल इत्यादिसृत्राणां स्पष्टार्थस्वात् । न द्वितीयः । शाव्दो ह्यनववोधः शब्दानुपादानमूलस्तथा च येनार्थस्य प्रकारान्तरलभ्यतामधिगत्य यन्थगौरवाद्वा स्वलं सृत्रितं तेन भाष्यपूरितापेक्षयाऽधिकं न त्यक्तमित्येवं कः समाश्वसेत् । कथं वाऽतीतानागतद्रष्टा आचार्यः सृक्ष्मदर्शी मांसलधीसापेक्षं वदेत् । नचाऽज्ञ एव स इति वाच्यं, वैपरीत्यस्यैव सुवचत्वात् । प्रत्यक्षीकृतधर्ममूलकत्वेन सृत्रस्यानादीनवत्वेन न तदुपायस्याना-दीनवत्वं पौरुषेयत्वेनादीनवत्वात् । नापि तृतीयः । नहि किंचित्सृत्रं स्वरूपत एव गृहम् । अपि तु बुद्धचधीनं तत् । तथा च दोषाविच्छेदादनवस्थैव पर्यवस्येत् । नापि तुर्यः । अधिकारिणां स्मृत्यर्थानु-ष्टानाय प्रवृत्तः कथं भाष्यसापेक्षं वदेत् । वदन्वा पूर्वोक्तप्रसक्तिरेव कथं न प्रासीकुर्यादिति प्राप्ते ब्रूमं:। सृचनात्सृत्रं छिङ्कोपन्यासादिति पञ्चम्यन्तार्थः। तदुक्तं। सूचनात्सृत्रमत्रोक्तं सूचनं छिगभाषणम्। तनमात्रं साधकं न स्याद्विना साध्यप्रयोगतामिति । तथाच तत्सूचितार्थयोतकेन भाष्येण भाव्यमिति । यचोक्तं स्पष्टार्थत्वादिति तद्पि न। सर्वेषां नह्याहरणारणेयपक्षयोर्न्यायधौरेयमन्तरेण सिद्धान्तकोटिरधिगंतुं श-क्या। तथाच न्यायगर्भागर्भसकलसूत्रार्थद्योतकेनावर्यं भाष्येण भाव्यमिति । नच वक्तव्यं न्यायाधीनक-र्तव्यताबोधकत्वान्न्यूनत्वं । सृचनत्वस्रक्षणसृत्रत्वव्याकोपादिति । केचित्तु श्रुतिस्वभावत्वात्स्त्रेष्वि वि-ध्यर्थवाद्विवेकार्थ न्यायापेक्षेति । तन्न अर्थवादोपरक्तत्वे श्रुत्यभेदापत्तेः । नचेष्टापत्तिः । संज्ञाभेदानु-पपत्तेरिति । यचोक्तं द्वितीयपक्षे दुष्टमूलकस्य दुष्टत्वापत्तिरिति । तन्न आर्षेयत्वेनाकरस्यादुष्टत्वादिति । तद्गर्भन्यायनिरूपणाच न तदुपायोऽपि दुष्ट इति नाप्रामाणिकत्वम् । एतेन विपक्षोऽपि निरस्तः । तृतीय-पक्षे नाप्यनवस्था । न्यायाद्धीधिगमनं व्युत्पन्नस्याकाङ्कानुद्यात् । अत एव न तुर्योऽपि । सूत्रस्योपाया-पेक्षायाः व्युत्पादितत्वादिति । नन्वस्तु तावद्भाष्यापेक्षा तथापि हरिहरादिभाष्यादिभिरेव तद्र्थसिद्धेः किमर्थिमद्मारभ्यत इति चेत् । तिकमेकिस्मिन्सत्यपरं व्यर्थिमिति यदि ब्रुषे तदा साधु समर्थितं हरि-हरस्य प्रामाण्यम्। कर्कादिना तस्यापि तथा वक्तुं शक्यत्वात्। अथ विशेषाप्रतिपादकत्वे तथात्वं प्रोच्यते। हरिहरादेस्तु विशेषप्रतिपादकत्वान व्यर्थतेति चेन्। न । प्रकृतेऽपि विशेषाप्रतिपादकत्वस्य दुर्वचत्वादि-त्यलमतिविस्तरेण । तथाच प्रकृतेऽप्यार्म्भसामप्याः विद्यमानत्वादार्भ्यते भाष्यम् । 'अथातो गृह्यस्था-लीपाकानां कर्म' प्रोच्यत इति सृत्रशेप:। अत्रायमथशब्दः आनन्तर्यं मङ्गलं च बोधयति । नच सकृदु-चरितस्य सकृद्रथेगमकत्वमिति विरोधः । शक्तयानन्तर्यमात्रं बोधयति । अवणान्मङ्गलमिति संप्रदायः ।

नवीनास्तु नानार्था (ध्य) वसायार्थं सकुत्प्रोचरितमपि पद्मनेकार्थप्रत्यायकं भवत्येव। तात्पर्यज्ञानस्य शा-ब्दबोधहेतुत्वादित्याहुः । यनु प्रश्नार्थोऽयमथशब्द इति । तन्न । संदेहिजिज्ञासामुलकत्वात्प्रश्नस्य । प्रकृते च संदेहाभावात् । अन्ध्यवसायमूलकः प्रश्रश्चेत् । न । अतःशब्दानन्वयापत्तेः । केचित्तः क्रमतात्पर्यक-तामाहुः । तद्पि न । प्रधानफलफलकत्वेनाऽङ्गानां फलोत्पत्तौ प्रधानसुपकर्तुं प्रवृत्तानां युगपद्नुष्टा-<mark>नाशक्यत्वेन क्रमाकाङ्कायामथैनावित्वादिनोपात्तोऽथशब्दः वस्त्रपरिधानाद्यानन्तर्यमञ्जनादेवीधयितु</mark> समर्थो भवेत्। तच न। पूर्वोपकान्तपदार्थाभावात्। नन्वेत्रमानन्तर्यार्थतां वर्णयतः का गतिः। किंच कमतात्पर्यकतायां तत्कालजातकर्माचकरणदोषः । व्यवधानेऽपि कमभङ्गाभावात्क्रमार्थतैव युक्तेति चेत् । न । अन्यवधानार्थमेवानन्तर्यार्थसमाश्रयणात् । विवाहानन्तरमावसध्यमिति । अन्यथा आधाने कालवा-<mark>धेऽपि दोषाभावेन प्रायश्चित्तादिकर्तव्यतावोधकविधेरप्रामाण्यप्रसङ्घः। अतःशब्दो हेत्वर्थः। अधिकारिणा</mark> आधानाद्यविलम्बेन कर्तव्यमिति यतः प्रतिपादितमतस्तस्याधानादिसकलकर्मानुष्टानाय गृह्यस्थाली-पाकानां कर्म मया प्रोच्यत इत्यन्वयः । मशकनिवृत्त्यर्थे भूमार्थिनो हेतुःवेन वह्नसुपादानवत् फलार्थ स्मृत्यर्थाद्यनुष्टानार्थिनो हेतुत्वेन प्रन्थोपादानम् । धूमे विह्नवत्तदर्थानुष्टाने सूत्रस्यापि हेतुत्वमतःशब्दार्थः । केचित्त यतः श्रौतान्यक्तान्यतःतत्राधिकार (प्रान्यायेना ? शुन्यस्य) धिकारसंपादकतया स्मार्तानि वक्तव्या-नि।अतो हेतोर्गृह्यस्थालीत्या ग्रन्यथा हेत्वर्थतामतः शब्दस्य वर्णयन्ति । गृहं गृहिण्यन्वितम् । तत्र भवो गृह्यः । स्थाल्यां ताम्रादिनिर्मितायां तण्डुलादेः पाकः स्थालीपाकः । गृह्यश्चासौ स्थालीपाकः तेषाभित्यर्थः । अत्र व्याख्यास्यत इत्यध्याहारं वर्णयन्तः हरिहराद्यः प्रष्टव्यास्तावदेषा कस्य प्रतिज्ञा । सूत्रकर्तुर्वा तेषां वा।न तावदाद्यः। आचार्येण कस्याप्यख्यानात्।न द्वितीयः। अनभ्युपगमात्। अध्याहारानुपपत्तेश्चेति दिक् । एवं च गृह्यस्थालीपाकानां यत्कर्म तत्कयमनुष्ठेयमित्याकाङ्वायामावसध्यादिसकलकर्मसाधारणीं परिभाषामाह । 'परिसमुद्ध ' जलैरिति शेष: । 'उपलिप्य' गोमयेनेति शेष:। ' उहिल्य ' स्पयेनेति शेष:। 'उद्धरय' अनामिकाङ्गष्टाभ्यामिति दोष:। 'अभ्युक्य' पवित्रोदकेनेति दोष:। एते च स्थालीपाकाद्यङ्गम्। 'अग्निमुप्समाधाय' आवस्थ्याग्निहोत्राद्यश्चिमिति शेषः । कथमेतत्सामान्ये प्रमाणपक्षपात इति न्यायादि-ति चेत्। न हौकिकविषये पञ्चसु बहिःशालायामित्यारभ्य उपलिप्त उद्धतावोक्षितेऽग्निमुपसमाधाये-त्यस्यापवादस्याचार्येण सूत्रणादुपलित उद्धतावोक्षितेऽभिमुपसमाधायेत्ययमपवादः परिसमुद्येत्याद्युत्सर्ग-विधि बाधते । यद्वा मास्तु प्रकृते सामान्यविशेषभावः तथापि विवाहप्रकरणे त्रयाणामेव संस्काराणामु-पादानादेते पश्च संस्कारा अग्निहोत्रादिविषया एवेति ज्ञायते । अन्यथोपिलप्त इत्यादीनां संभारवदा-<u>धिक्यापत्तिरिति घ्येयम् । 'दक्षिणतो ब्रह्मासनमास्तीर्य ' अग्नेर्दक्षिणतः ब्रह्मणा उपलक्षितं आसनं</u> तत्र आस्तरणं वस्त्रादि ब्रह्मासनास्तरणं तत्कृत्वेत्यर्थः । यद्वा पञ्चाशद्धिः कुशैर्वहेत्युक्तत्वात्पञ्चाशत्सं-ख्याककुराबदुं वा स्थापयित्वेत्यर्थः । नतु साक्षाद्वह्मणः उपवेशनम् , दक्षिणतो ब्रह्माणमुपवेश्येति चतुर्थी-कर्मणि सूत्रणात् । कारिकाकारोपि। अचेतने ब्रह्मशब्दः कुश्मष्टौ च वेदवत्। कुशानां संनिधे(?) युक्तः समास्तीर्येति लिङ्गतः । कर्काचार्यास्तु सर्वत्र साक्षादेव ब्रह्मणः उपवेशनं, नच दक्षिणतो ब्रह्माणसुपवे-<mark>द्येत्यनेन पौनरुक्त्यं, तस्यावसर्ज्ञापनार्थ</mark>त्वादित्याहु: । तद्परे दृपयन्ति । स्थालीपाकश्रपणपूर्वकालता ह्यवसरः, स चोत्तरत उद्पात्रं प्रतिष्ठाप्य स्थालीपाकं श्रपयित्वेत्यनेनैव लभ्यते, पूर्वकालतायाः समा-नकर्तृकयोः क्त्वावाच्यत्वात् । क्त्वाप्रत्ययार्थो ह्युत्तरकालता । तथाच उद्पात्रं प्रतिष्ठाप्य स्थालीपाकं अपित्वेत्यनेन स्थालीपाकअपणस्योद्पात्रस्थापनोत्तरकालता बोध्यते । तेन स्थालीपाककरणप्राका-लतायाः क्त्वाप्रत्ययादेव लाभाव्यर्थे तद्र्थे दक्षिणतो ब्रह्माणमुक्वेइयेत्येतत्सूत्रं स्याद्त एवं ज्ञायते—चतुर्थी-कर्मादौ यत्र साक्षाद्वह्योपवेशनमुक्तं तत्रैव प्रत्यक्षत्रह्योपवेशनं नान्यत्रेति वद्नित । 'प्रणीय ' अप <mark>इति होषः।अग्नेरुत्तरतः कौरां पूर्वापरमासनद्वयं प्रकल्यापरासने उदपूर्ण चतुष्कोणं चमसं नियायास्यय</mark>

ब्रह्मासनभीक्ष्य पूर्वासने निद्ध्यादित्यर्थः । एतच प्रणीताप्रणयनं दृष्टफलं सर्वार्थं चेति कर्काचार्याः । दृष्टार्थतायामि संयवनार्थमिद्मिति केचित् । उद्ककृत्यं सर्वे प्रणीताज्ञलेन चेत्क्रियते तद् स्वकाले कमीनुष्टानं क्ष्रोनैव निर्वाहश्च। उक्तं च-'लभ्यमाने तु दृष्टेथे नादृष्टस्य प्रकल्पना' इति। तस्मात्सर्वार्थाः प्रणीता इति । प्रणीताभिः संयौतीति श्रवणात्संयवनार्थो इत्यन्ये । यदि हि सर्वार्थे प्रणीताप्रणयनं भवेत्तदा प्रणयनसंस्कृतनीरसंसर्गः प्रतीयेत । तस्य च संयवनेनैव प्रतीयमानत्वात्संयवनार्थतै<mark>वेति ।</mark> तदेतत्तुच्छम् । पक्षाचादिषु संयवनाभावेऽपि प्रणीताद्शीनात् । अथ नियोगसाधनीभूतद्रव्ये अपः-संयवनं तद्र्थः छक्षणापत्तेः । अथ प्रणयनादेः संस्कारस्य श्रुतित एव छाभाच्छ्रतौ च संयवनार्थतैव दृष्टेति चेत् । प्रणीतायाः संयवनार्थत्वे उपसदि संयवनव्यतिरेकात्प्रणीताया अपि व्यतिरेकः प्रस्त-ज्येत । तथाच प्रसंजितव्यतिरेकप्रतियोग्युहेखं सूत्रकृत्र कुर्योत्कृतवांश्च तदुहेखं प्रणीताद्यपसदिति सूत्रकृत् । किंच सविधे पशौ प्रणीताव्यतिरेकेपि कतुनिर्वाहसंदर्शनात्संयवनस्परष्टार्थताऽदृष्टसाधा-रणार्थता वेत्येतद्विचार्रमणीयम् । कि चापः प्रणयतीत्यपक्रम्य ततो देवा एतं वर्जं दृह्युर्यद्प इत्या-द्यर्थवादपर्यालोचनया विव्रनिवर्तकत्वं प्रणीतायाः प्रतिपाद्यत इति प्रतीयते । तच साक्षात्र संभवती-त्यदृष्टमेव व्यापार इति सिद्धं रातपथ्रभूतित एव प्रणीतायाः अदृष्टार्थत्वम् । 'परिस्तीर्य ' प्रागमैरुद-गमैश्च तृणैरमेः परिस्तरणं कृत्वेत्यर्थः। प्राच्यां प्रथममुद्गमैः प्रक्षेपः। दक्षिणतः प्रागमैः। ततः प्रतीच्यामुद्गभैः । तत उदीच्यां प्रागमैः । 'अर्थवदासाद्य' अर्थः प्रयोजनं तद्वत्पात्रसमुद्रायमासाद्य स्थापयित्वा प्रारुव्धिकयास्तोमनिष्पादकितःशेषसामश्रीनिष्पादनं कुर्यादित्यर्थः। तद्यथा पवित्रच्छे-द्नानि त्रीणि, पवित्रे हे, प्रोक्षणीपात्रं, चर्वादिमति चरुस्थाली, संमार्गकुशाः, उपयमनकुशाः, सिमिधः, स्रुवः, आज्यं, तण्डुलाः, बर्हिः, पूर्णपात्रं, वरो वा । दिवहोमेषु पाकयज्ञेषु पक्षादिप्रभृतिषु पौर्णमासधर्माणां कात्यायनचरणैरतिदिष्टत्वात्प्रकृते च पाकयज्ञानां परिभाषासूत्रार्थस्य पर्यालोच्य-मानत्वादतिदेशप्राप्ताः प्रहणासादनप्रोक्षणाद्यः पौर्णमासधर्मा अपि लिख्यन्ते । नन्वेत एव कथं स्थालीपाकेषु ब्रहणासादनप्रोक्षणानि मंत्रदेवताभ्य इति शाङ्खायनोक्तः। तेन स्पयोपहितमोषधी-करणम् । ततः चर्वादिम्रहणम् अमुष्ये देवताये जुष्टं गृह्णामीत्येवं मुष्टित्रयम् । चतुर्थसंख्यापूरणीं मुष्टि विनेव मन्त्रं गृह्णीयात्। यथादैवतमन्यत्। चर्वादेखिस्त्रः क्षालनं ततः वाग्यमनम्। 'पवित्रे कृत्वा करोो समावप्रशीर्णायावनन्तर्गभी कुरोः छित्त्वेत्यर्थः । न नखैः, शाखान्तरे निषिद्धत्वात् । 'प्रोक्षणीः संस्कृत्य ' प्रोक्षणीरिति जलवाचिपदम् । ताः संस्कृत्येत्यर्थः । प्रोक्षणीसंस्कारश्चैवम् । आदौ प्रोक्षणीपात्रे नीरप्रक्षेपः, ततः पूर्वसंपादितपवित्राभ्यामुत्पवनं, पात्रस्य ततः सन्यहस्ते निवानं, दक्षिणेनोदिङ्गनं, ताभिरेव तासां प्रोक्षणमिति । 'अर्थवत्प्रोक्ष्य ' अर्थः प्रयोजनं तद्भत् । स्मृतिबोधितप्रारच्धिकयासंपादकं चर्वादि घृत।दिकं पात्रादिकं च सर्वे प्रोक्षणीनामधेयाभिर-भिविच्येत्यर्थः । तथाच दक्षिणहस्तोपात्तप्रोक्षणीभिः समग्रं पात्रसमुदायं सकृदेव प्रोक्षणीयमित्यर्थः । श्रुतौ ग्रुन्धध्वमिति मंत्रलिङ्गात् । अत्राह कर्कः-प्रोक्षणस्य पात्रोदेशेन विधानात्पात्राणां च संस्कार्य-स्वात्प्रतिसंस्कार्य संस्कारावृत्तेर्न्याय्यत्वात्प्रतिपात्रं प्रोक्षणिमति । श्रुतावृद्देश्यगतं बहुत्वं न विवक्षित-मिति । नैतद्पि विचारसहं, तथाहि-क्रमावेद्कमानापेक्षा तत्रैव यत्राशक्यानुष्ठानमनेकविषयमेकं कर्म। नचैतत्प्रकृते । सकृदेव सर्वेषां प्रोक्षणस्य शक्तिगोचरत्वात् । अथासादनकालीनकमरूपविशेषा-श्रयादेकस्वप्रतीतिरिति चेत्तर्हि शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य व्यापाराभावादेकस्यैव प्रोक्षणं भवेट् । अथ सर्वेषां संस्कार्यत्वादावृत्तिराश्रयणीयेति चेत् , तर्हि किमर्थमुक्तमुद्देश्यगतमनेकत्वं न विवक्षितिमिति । तदा हि फलवत्यविवक्षा स्यात् यदैकत्वद्वित्वान्यतरसंख्याविन्छन्नस्य सामध्यीत्वाप्तौ सत्यां बहुत्वसं-ख्याविच्छित्रस्य शब्दवोध्यस्याविवक्षामाश्रित्य सामध्यक्षिपाद्यथा प्राप्तेषु सर्वप्रहेषु संमागोंङ्गीकियते ।

किंच विवक्षितमविवक्षितं वेति जिज्ञासाऽपि तत्रैव यत्र कर्तृकालदेशफलसंस्कार्याणां विधिवोधिता भिन्ना संख्या, भिन्ना च सामर्थ्याक्षिप्ता। नचैवं प्रकृते। तस्मान्मन्त्रात्मकवेद्गतं बहुत्वं न विविक्षतिभित्ये-तद्विक्तं वचः । अथासाद्नक्रमद्र्शनसंजातः प्रोक्षणेऽपि क्रमसंशयो विना प्रमाणं कथमपनेय इति चेत् । तर्हि युगपद्नेकप्रोक्षणस्य लायवात्प्राप्तौ क्रमे कि प्रमाणमिति विपरीता प्रमाणापेक्षा । अथ सहद्भावेन पृच्छामि विना प्रमाणं कथं संशयोऽपनेय इति । सर्वपात्राणां युगपत्प्रोक्षणे शक्यानुष्टाने कि सक्हदेव कर्तव्यं किंवा आसादने क्रमदर्शनात्क्रम आश्रयणीय इति । शब्दावगम्येथें शब्द एव प्रमाणं नान्यदिति मन्त्रलिङ्गमेव प्रमाणं, शाब्दी ह्याकाङ्का शब्देनैव पूर्यत इति न्यायादिति । एतेन प्रोक्षणकर्तव्यतावी-<mark>धकवेद्विनियुक्तमन्त्रस्मारितवहृत्वस्य कथ्महेदयगतत्वं साक्षाहुहेदयगतस्य पूजार्थतां नोपपाद्याम</mark> <mark>इत्यपास्तम् । क्रियाहेत्वर्थस्मारकमन्त्रगतबहुत्वस्याष्युदेदयगतबहुत्वतात्पर्यकत्वात् । यत्परः शब्दः स</mark> शब्दार्थ इति न्यायात् । तथापि प्रतिसंस्कार्ये न्यायाकृष्टा संस्कारावृत्तिः कथमपहस्तिथितुं शक्येति चेत् । न । ब्रीहीन्प्रोक्षतीत्यत्र ब्रीहीणामपि संस्कार्यत्वात्प्रतिब्रीहिप्रोक्षणापत्तेः । ननु चरुपुरोडाशा-दानेकह्विषां सकृदेव प्रोक्षणं कुतो नेति चेत् । तद्यस्थै देवतायै ह्विभवति तस्यै मेध्यं करोतीति देव-तोदेद्रयकहिव:संबन्धेन प्रोक्षणसंबन्धं दर्शयन्ती श्रुतिरेवात्र प्रमाणमित्युत्तरदानं यथा, तथा यज्ञपा-त्राणि प्रो<mark>क्षति दैत्र्याय कर्मणे शुन्धध्व</mark>मित्येवमाकारा सकृत्प्रोक्षणादेः श्रुतिरेवात्र प्रमाणमिति कि पुन-भेवतोऽसुना विक्कविकोशमात्रेण।अपरे तु-पात्राणि प्रोक्षति त्रीहीन्प्रोक्षतीत्यादौ पात्रत्रीह्यादेः संस्का-र्यतामेव नाङ्गीकुर्मः । तथाच कथं प्रतिसंस्कार्य संस्कारावृत्तिः । तत्र परेषामयमाशयः-ब्रीहीन्प्रोक्ष-तीत्यादौ ब्रीह्यादेस्तावत्प्रोक्षणादिकर्मता प्रतीयते । सा च तत्फलाधारस्वव्यातिरेकेणानुपपद्यमाना <mark>श्रीह्यादेस्तत्फलाधारतां वोधयति । कथमन्यथा</mark> प्रोक्षितानामेवावघातादावुपयोगः । प्रोक्ष्णस्य चिरध्व-स्तत्वात् । नच प्रोक्षणमुपलक्षणं तथ्वंसो वा व्यापार् इति वक्तुं शक्यम् । यागादौ तथाभावप्रसंगेनाः पूर्वकल्पनाया अभावप्रसङ्गात् । चेतनस्य संस्कार्यत्वे बीहेः कर्मता न स्यादित्युक्तम् । तथाच पात्र-त्रीह्यादिषु कर्मत्वान्यथानुपपत्तिप्रसृतार्थापत्त्या पात्रादेः संस्कार्यतायामावेदितायां प्रतिसंस्कार्ये संस्का-रावृत्तिरपि न्यायसमर्पितैवेति तेषां निगर्वः । अत्र वदन्ति । प्रोक्षणादिजन्योऽतिशयः यागजन्याति-<mark>शयसमानाधिकरण एव करूप्यते छाघवात् । नच चेतनस्य संस्कार्यत्वे ब्रीहेः कर्मत्वानुपपत्तिः । प्रोक्ष-</mark> <mark>णजन्यसंयोगरूपफलभागित्वेनैव तदुपपत्तेः । नच संयोगावछित्र</mark>क्रियाविशेषस्यैव प्रोक्षणपदार्थतेति वाच्यम् । श्रामं गच्छतीत्यादौ श्रामादेस्तादृशिक्रयानाथारत्वेन कर्मत्वानुपपत्तिप्रसङ्गात् । तस्माद्यथा कियाविशेषणीभूतसंयोगाधारतया यामादेः कर्मत्वं तथा प्रकृतेऽपीति । कथमन्यथा सक्तृन्प्रोक्षतीत्यादौ लौकिकप्रोक्षणे सक्तूनां कर्मता । किंच ब्रीहीन्प्रोक्षतीत्यत्र ब्रीहे: प्रोक्षणजन्यसंस्काराश्रयत्वे करूयमाने कि प्रतित्रीहिन्यक्ति आवृत्तयो भिन्नाः त्रीहिसमसंख्याः संस्काराः कल्प्यन्ते, यद्वा ताबद्वीहि-व्यक्तिवृत्त्येक एव वा । न तावदाद्यः गौरवात् । न द्वितीयः किंचिद्रीहिनाशात्तन्नाशे अविशष्टित्रीहेरू-त्तरत्रोपयोगोऽवघातादौ न स्थात् । नच यावदाश्रयनाद्यः प्रयोजक इति वाच्यं, गौरवात् । तस्माचेतन एव संस्कार्यः । एवं च चेतनसमवेतसंस्कारेण स्वरूपसंबन्धाद्वा त्रीहेः कर्मत्विमिति न किंचिद्नुपपन्निम-<mark>त्याहुः । 'निरुप्याज्यं' । क्वरीरसस्वितिकात्यायनोक्तेः क्वरोापप्रहः सन् आज्यस्थाल्यामाज्यं प्रक्षिपेदित्यर्थः ।</mark> <mark>' अधिश्चित्य ' अग्नेरुपरीति रोपः। प्राक्स्</mark>त्रादाज्यपदानुवृत्तिः। उपलक्षणमेतत् । तथाच चर्वाद्यविनाभूत-कियायां चर्वादिकमप्यधिश्रित्येत्यर्थः। 'पर्याग्ने कुर्यात् ' अधिश्रितघृतचर्वादेः परित एकं ज्वलदुत्मुकं पादिक्षण्येन भ्रामियत्वाऽप्रदक्षिणं कर्मानयेदित्यर्थः । ततः अपणम् । स्रुवं प्रतप्य । अर्वश्रुतं चर्वादौ स्फ्यो-पष्रहः । ' सुवं प्रतप्य ' खादिरोऽरित्नमात्रः सुवोऽङ्ग्रष्टपर्ववृत्तपुष्करः । स्पयोऽस्याकृतिः । कात्यायनप्र-णयनात् । 'संमृज्य ' कुरौरिति होषः । ते च त्रयः पश्च सप्त वा आचागत् । 'अभ्युक्ष्य ' प्रोक्षणीनां

क्लप्तरवात्तज्ञलेनेति शेषः । 'पुनः प्रतप्य' पुनःपदोपादानात्सुविमिति शेषः । 'निद्ध्यात्' स्थापनीयचर्वादेदिक्षिणत इत्यर्थः । 'आज्यमुद्धास्य' कुशोपप्रहः घृतमुदीच्यामवतार्थेत्यर्थः । ततः प्रोक्षण्यपरेण
निधानम् । 'उत्पूय' पवित्राभ्यामिति शेषः । 'अवेक्ष्य' आज्यमिति शेषः । 'प्रोक्षणीश्च पूर्ववत्' पवित्राभ्यामुत्पृयेत्यर्थः । प्रोक्षण्यादानं समिद्धिसंसनं पक्षाद्यादिष्वष्टाद्दश अन्यत्र विश्वतिः । समित्पोक्षणं, वेदिप्रोक्षणम् । अग्नेग्परस्यामुद्गप्रस्य वर्हिषः प्रोक्षणम् । सशेषो मूलावसेकः । प्रोक्षणीपात्रनिधानं, वर्हिवन्धनमास्तीर्य कुशैरवच्छादनम् । त्रिवृत्स्तरणं वर्हिषः । श्रृतस्य चर्वादेरभिघारः । उद्धासनं श्रृतानां
तु पूर्वेण उद्घासितानां तु पृष्ठतः । आज्यादुत्तरस्यां क्रमेण निधानम् । क्रमेण चर्वादौ प्राणदानम् ।
वेद्यां वर्हिषि आज्यादिक्रमेण निधानम् । 'उपयमनान्कुशानादाय ' उपयमनसंज्ञकान्कुशान् दृक्षिणहस्तेन गृहीत्वा सन्ये कृत्वा । 'समिधोऽभ्याधाय ' तिष्ठनसप्तद्शसिधः विकृतौ प्रकृतौ पक्षादिषु
पश्चदश सिधः । अग्नौ प्रक्षित्य सर्वेषु कर्मप्रतिश्चतादिषु प्रादेशमात्रीः पालाशीः सिधः सप्तदश
हुत्वा पश्चात्सुवप्रहणं, पूर्णमासयोः पश्चदशेति शाङ्कायनसूत्रात् । 'पर्युक्ष्य 'दक्षिणहस्तोपात्तेन
सपवित्रेण प्रोक्षणीजलेन अग्निमिति शेषः । प्रोक्षणीपात्रं च संस्रवधारणार्थं प्रणीताग्न्योरन्तरा
स्थाप्यम् । 'जुहुयात् ' आधागाज्यभागादिनामधेयाः आहुतीरिति शेषः । 'एष एव विधिर्यत्र कविद्वोमः' एषः परिसमूहनादिपर्युक्षणान्तो विधिः क्रियाकलापः । एवकारस्तु प्रणयनादिक्रियाकलापे
कस्तेत्यादिमञ्चजन्यार्थस्तः करणत्वव्यवच्छेदार्थः । इयं परिभाषा ।। १ ॥

आवसध्याधानं दारकाले ॥ १ ॥ दायाद्यकाल एकेषाम् ॥ २ ॥ वैश्यस्य बहुपशोर्गृहादिममाहृत्य ॥ ३ ॥ चातुष्प्राश्यपचनवत्सर्वम् ॥ ४ ॥ अरणि-प्रदानमेके ॥ ५ ॥ पञ्चमहायज्ञा इति श्रुतेः ॥ ६ ॥ अग्न्याधेयदेवताभ्यः स्थालीपाक्ष्यंश्रपियत्वाऽऽज्यभागाविष्ट्वाऽऽज्याहृतीर्जुहोति ॥ ७ ॥ त्वन्नो-ऽअमे सत्वन्नोऽअम इमम्मेवरुण तत्वायामि ये ते शतमयाश्राम उदुत्तमं भवतन्न इत्यष्टौ पुरस्तात् ॥ ८ ॥ एवमुपिरष्टात्स्थालीपाकस्याग्न्याधेयदेवताभ्यो हुत्वा जुहोति ॥ ९ ॥ त्विष्टकृते च ॥ १० ॥ अयास्यमेर्वषट् कृतं यत्कर्मणात्यरीरिचं देवागातु विद इति ॥ ११॥ बर्हिहुत्वा प्राक्षाति ॥१२॥ ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥ १३ ॥ ॥ ॥ २॥

(कर्कः) — गृह्यस्थालीपाकानाङ्कमं प्रकान्तमतो गृह्यस्यैतात्पत्त्यर्थमिदमाह । 'आवस्थ्याधानं द्रारकाले १ इति आवस्थ्यो गृह्यः शालाग्निरित्यनर्थान्तरं तस्याधानं स्थापनमात्मसात्करणिमिति यावत् तद्दारकाले भवति । दारशब्देन पाणिप्रहणादिसंस्कारसंस्कृतं स्वीद्रव्यमभिधीयते । तस्याहरणकालो द्रारकालस्तत्र । केचित्तु पाणिप्रहणात्प्रागिच्छन्ति गृह्यकारान्तरवचनात् । एवं हि तेनोक्तम् । आयायाः पाणिष्वित्रृक्षन्नाद्धीतेति तत्पुनर्नातीव युक्तरूपम् । येनाद्याप्यसंस्कृतमेव स्वीद्रव्यम्, नच्यासंस्कृतं तत्सहायतां प्रतिपद्यते, ससहायस्य च कर्मस्वधिकारः । मध्यगं हि दम्पत्योर्द्रव्यन्नैकः शक्तोति परित्यक्तम् । पत्न्यपि च तेन विनाऽनधिकृतेव, तस्मात्ससहायस्याधिकारः । तथाच लिङ्गम् । असवों हि तावद्भवति यावज्ञायान्न विन्दत इति, अतः संस्काराभिनिर्वृत्युक्तरकालं द्रारकालः । अपि च समरन्ति तमेव द्रारकालम्प्रकृत्य धर्मे चार्थे च कामे च तया सह नातिचरितव्यमिति । पूर्वश्व

कियमाणे आधाने एकाकिनाऽमिराहितो भवति, तथा सत्यतिचारः स्यादिति । तस्माचतुर्ध्यत्त-रकालन्दारकाल इति सम्प्रदायः । यत्पुनरुक्तम् । वैवाहिकेऽग्नौ कुर्वीत गार्ह्यं कर्म यथाविवि । पञ्चयज्ञविधानञ्च पक्तिञ्चान्वाहिकीं गृहीति, तिद्ववाहसम्बन्यादुत्तरकालमपि कियमाणोऽसौ वैवाहिको भवत्येव । 'दायाद्यकाल एकेषाम् ' एकेषामाचार्याणाम्मते दायाद्यकाले कर्तव्यम् । दायाद्यकालश्च भातुणान्धनविभागकालः, तस्मिन्हि काले स्वेन द्रव्येण कर्मानुष्टानसमर्थो भवति । साधारणद्रव्यस्य हि परित्यागासामर्थ्याद्नधिकार एव, अतोऽयं व्यवस्थितविकल्पः । अभ्रात्कस्य दारकाले भ्रात्मतो दायाद्यकाल इति । 'वैदयस्य · · · · · त्सर्वम् ' हतो च्छिष्टो ऽभिरत्र गृह्यते असंस्कृतो वा अविरोधात । 'अर्णिप्रदानमेके ' एके आचार्या अर्णिसम्बन्धिमच्छन्ति, अर्गिः प्रसिद्धा, प्रशब्द उपशब्दार्थे उपादाने च वर्तते । अरण्युपादानमेभेऽभिमिच्छन्ति, एके वैश्यस्य कुलादित्युभयोर्विकल्पेन स्मरणम् । तत्र चातुष्प्राद्यपचनवत्सर्वङ्कर्भ कर्तव्यम् । चातुष्प्राद्यपचनं यस्मिनकर्मणि विद्यते तदि-हापि सर्वम्भवाति । कुत एतत् । 'पञ्चमहायज्ञा इति श्रुतेः 'पञ्च महायज्ञा हि श्रुतौ पठ्यन्ते त-त्साधनभूतश्चायमग्निः । श्रोतकर्मसाधनभूते चाम्रौ चातुष्प्रादयपचनवतीतिकर्तव्यता दृष्टा । अयमपि <mark>श्रोतकर्मसाधनभूत एवेत्यभिप्रायः । तस्माचातुष्प्रादयपचनवतीतिकर्तव्यताप्रवृत्तिरत्रापि । अपिचा-</mark> धाने सेतिकर्तव्यता दृष्टा इदमिप चाधानमेव । एवं हि श्रूयते एतदेव प्रकृत्य अथैनं वयन्त्वेव धा-स्यामह इति । तेनाधानसामान्यादिहापि प्रवर्तत एवेति । एवं स्थित उच्यते, एके आचार्या नेच्छन्त्यत्र चातुष्प्राद्यपचनवतीतिकर्तव्यताम् । यत्कारणम् । उपदेशेन वा धर्मः प्रवर्तते अतिदेशेन वा । न चात्रोपदेशो न चातिदेशः। तस्मान्नैव प्रवर्तते। कथन्तर्हीदमुक्तम्। यस्य नाम श्रौतकर्मसाधनभा-वेनाधानसामान्याद्वा प्रवृत्तिबुद्धिस्तन्निवर्तयितुमित्यदोषः । गृद्धकारान्तरैश्चानथैव भ्रान्त्या इयमिति कर्तव्यतोपदिष्टा तन्निराकरणायेह पूर्वपक्ष उपन्यस्तः । ' अम्या-इत्यष्टौ' स्थालीपाकं अपयित्वा इत्य-<mark>च्यते माभूत्तद्भृतोपादानम् । अस्याधेयदेवताभ्य इति च वक्तुमशक्यम्, वक्ष्यत्यग्न्याधेयदेवताभ्यो</mark> हुत्वा जुहोतीति । उक्तञ्च तत्किमर्थम्, बहुत्वविशिष्टानामत्र देवतात्वं यथा स्यादिति । किञ्च स्थात् द्वे अप्यस्याधेयदेवते स्त एव, तयोरेव देवतात्वम्माभृदिति पुनर्यहणाच बह्वीनान्देवतात्वम् । आज्य-भागाविष्ट्राज्याहुतीर्जुहोतीति किमर्थमिद्मुच्यते । आघारादीनाञ्चतुर्दशाज्याहुतीनाङ्कम उक्तः तत्राष्टा-<mark>ज्याहुतीनामवसरवियानार्थमाज्यभाग</mark>श्रहणम् । अष्टश्रहणञ्च मन्नप्रतीकसंशयव्युदासार्थम् । अष्टौ पुर-स्तादाज्याहुतीर्जुहोत्यग्न्याधेयदेवताहोमस्य । ' एवमु–रिति ' स्थालीपाकस्येत्यवयवलक्षणा अग्न्याधेयदेवताभ्यो हुत्वा एवमुपरिष्टादष्टावेव आज्याहुतीर्जुहोति । हविरन्तरे सति प्राङ्महाव्या-हतिभ्यः स्विष्टकृद्धोमो विहितः तस्मै हुत्वा, चशब्दादाज्याहुतिञ्जुहोति अयास्यग्नेरित्यनेन <mark>मन्नेण । ' वर्हिर्हत्वा प्राशाति ' वर्हिर्होमश्चात्रैव विधानसामध्योदिर्हेव वचनान्नान्यत्र । 'ततो न्ना-</mark> <mark>ह्मणभोजनम् ' एकद्विबहुषु समासस्य तुल्यत्वादेकस्मिन्न</mark>पि चार्थस्य कृतत्वादेकस्यैव भोजनमिति॥२॥

(जयरामः) — गृह्यस्थालीपाकानां कर्म प्रकान्तम् अतो गृह्यस्यैवार्थमिद्माह । 'आवस-ध्याधानमिति ' आवसध्यो गृह्यः शालाग्निरिति पर्याथाः । तस्याधानं स्थापनम् आत्मसात्करणमिति यावत् । तत्कदा भवतीत्यपेक्षायामाह । ' दारकाल इति ' दारशब्देन पाणिप्रहणादिसंस्कारसंस्कृतं स्थीद्रव्यमभिशीयते, तस्याहरणकालो दारकालः । तत्र केचित्तु पाणिप्रहणात्प्रागिच्छन्ति । गृह्यका-रान्तरवचनात् । एवं हि तेनोक्तम् । आयायाः पाणि जिद्यक्षन्नाद्धीतेति । तत्पुनर्नातीव युक्तरूपम् । यतस्तदाऽसंस्कृतमेव स्वीद्रव्यं, न चासंस्कृतं तत्सहायतां प्रतिपद्यंतं, ससहायस्य च कर्मस्वधिकारः, उभयस्वामिकं हि दम्पत्योर्द्रव्यन्नैकः शक्ताति परित्यक्तम् । पत्न्यपि तेन विनाऽनधिकृतैव, तस्मात्स-सहायस्याधिकारः । तथाच लिङ्गम् । असर्वो हि तावद्रवित यावज्ञायान्न विन्दते । अतः संस्काराभिन

निर्वृत्त्युत्तरकालं दारकाल:। अपि च स्मरन्ति तमेव दारकालं प्रकृत्य धर्मे चार्थे च कामे च नातिचरितव्यभिति । पूर्व च क्रियमाणे आधाने एकेनैवाग्निराहितो भवति । तथासत्यतिचारः स्यात्, तस्माचतुर्ध्युत्तरकालमेव दारकाल इति सम्प्रदायः। यत्पुनरुक्तम् , वैवाहिकेऽप्रौ कुर्वीत गार्ही कर्म यथाविधि । पञ्चयज्ञविधानं च पक्ति चान्वाहिकीं गृहीति । तद्विवाहसमनन्तरं क्रियमाणोऽसौ वैवाहिक एव । 'दायाद्यकाल एकेषाम् 'केषाञ्चिदाचार्याणां मते दायाद्यकाले तत्कर्तव्यम् दायाद्यकालश्च भ्रातृणां धनविभागकालः तस्मिन्हि काले स्वेन द्रव्येण कर्मानुष्ठानसमर्थो भवति, साधारणद्रव्यस्य हि परित्यागासामर्थ्यादनधिकार एव, अतोऽयं व्यवस्थितविकल्पः अभ्रातृकस्य दारकाले भ्रातृमतो दायाचकाल इति । 'वैश्यस्येति ' हुतोच्छिष्टोऽमिर्गृह्यते असंस्कृतो वा अविरोधात् । 'अर्णिप्रदानमिति ' प्रशब्द उपशब्दार्थे, अर्ण्युपादानकमेके आचार्या इच्छन्ति, एके वैद्यस्य कुलादित्युभयोर्विकल्पेन स्मरणम् । तत्र ' चातुष्प्राद्यपचनवदिति ' वितना वैदयकुळाम्बरीषमहानसरूपयोनित्रये निर्दिष्टे वैदयस्येति प्रहणं योन्यन्तर्व्युदासार्थम् । वैदयकुळ-प्रहणाच नान्यथा प्रकृतिः । अत एवोभयोरेव विकल्पेन स्मरणमुक्तम् । तत्र चातुष्प्राद्यपचनवत्सर्व-द्धर्म कर्तव्यम् । चातुष्प्रादयपचनं यत्र कर्मणि विद्यते तिद्दापि सर्वम्भवति । तत्कुतः ' पश्च महा-यज्ञा इति श्रुते: 'पञ्चमहायज्ञा हि श्रुतौ पठ्यन्ते तत्साधनभूतश्चायमिः श्रौतकर्मसाधनभूते चामौ चातुष्प्राञ्यपचनवतीतिकर्तव्यता दृष्टा, अयमपि श्रौतकर्मसाधनभूत एवेत्यभिप्रायः । तस्माचातुष्पा-इयपचनवतीतिकर्तव्यताप्रवृत्तिरत्रापि । अपिचाधाने सेतिकर्तव्यता दृष्टा इदमप्याधानमेव । एवं हि श्रुयते एतदेव प्रकृत्य अथैनं वयं न्येवधास्याम इति तेनाधानसामान्यादिहापि प्रवर्तत एवेति । एवं स्थित उच्यते, एके आचार्या नेच्छन्त्यत्र चातुष्प्रारयपचनवतीतिकर्तव्यताम् । यत उपदेशेन धर्मः प्रवर्तते अतिदेशेन वा । न चात्रोपदेशो नातिदेशस्तरमान्नैव प्रवर्तते । कथन्तर्हीद्मुक्तम् , यस्य नाम श्रौतकर्मसाधनभावेन आधानसामान्याद्वा प्रवृत्तिवुद्धिस्तां निवर्तायतुमित्यदोषः । गृह्यकारान्तैरएय-नयैव भ्रान्त्येयमितिकर्तव्यतोपदिष्टा, तन्निराकर्तुभिह पूर्वपक्ष उपन्यस्तः। ' अग्न्याघेयदेवताभ्य इति ' वक्तुमशक्यम् । वक्ष्यत्यग्न्याधेयदेवताभ्यो हुत्वा जुहोतीति । तर्हि किमर्थमुक्तम् , बहुत्वविशिष्टानामत्र देवतात्वं यथा स्यादिति । किञ्च स्यात् , द्वे अप्यग्न्याधेयदेवते स्त एव, तयोरेव देवतात्वस्माभू-दिति पुनर्भहणाद्वह्वीनामेव देवतात्वम् । 'अपयित्वेति ' अपणोपदेशान्न श्रतासादनम् । 'आज्य-भागाविष्टेति ' किमर्थमुक्तम् । उच्यते, आघारादीनाञ्चतुर्दशाज्याहुतीनाङ्कम उक्तः । तत्रेहाष्टा-नामनिर्दिष्टावसराणामवसरविधानार्थम् । अथ शाखान्तरीयमञ्जव्याख्यानमार्भते । स्वशाखी-यमन्त्राणामुवटाचार्यादिभिव्योख्यातत्वात् । ऋष्यादि तु सर्वेषामुच्यते तज्ज्ञानस्यौपयिकत्वात् । 'तत्र त्वन्नः सत्वन्न इति ' द्वे वामदेवदृष्टे त्रिष्टुभौ अग्नीवारुण्यौ त्रिपशौ । ' इमम्मे तत्वायामीति ' द्वे शुन:शेपदृष्टे प्रथमा गायत्री द्वितीया त्रिष्टुभौ अभीवारुण्यौ त्रिपशौ । 'इमस्भे तत्वायामीति ' द्वे शुन:शेपदृष्टे प्रथमा गायत्री द्वितीया त्रिष्टुवुभे वारुण्यौ त्रिपशौ । येते शतं वरुण ये सहस्रं यिज्ञयाः पाशा वितता महान्तः । तेभिन्नों अद्य सवितोऽतविष्णुर्विश्वे मुश्चन्तु मरुतः स्वक्ताः । अस्यार्थ:। तत्र वामदेवऋषिश्चिष्टुप् लिङ्गोक्ता देवता सर्वप्रायश्चित्ते। हे वरुण ते तव ये शतं बहुसंख्याताः ये च सहस्रम् असंख्याताः पाशाः पापानि बन्धनहेतुत्वात् । किम्भूताः यज्ञियाः यज्ञप्रत्यूहोत्पन्नाः वितताः सर्वत्र विस्तृताः महान्तः अपरिहार्याः तेभिः तैः पाशितान्नोऽस्मान् अद्य अस्मिन्नेव अहनि सवि-त्राद्यो देवा मुञ्चन्तु मोचयन्तु अकरणायथाकरणान्यथाकरणप्रत्यवायासिभूतान् पुनन्तिवत्यर्थः । उत अप्यर्थः । किम्भूताः स्वर्काः स्वश्वनाः सर्वगाः सर्वपूज्या वेत्यर्थः । अयाश्चाग्नेस्यनभिशस्तिपाश्च सत्यमि-त्त्वमया असि । अयानो यज्ञं वहास्ययानो धेहि भेषजम् । अस्यार्थः । तत्र वामदेवस्त्रिष्टुप् अग्निः प्राय-

श्चित्तहोंमे । हे अग्ने त्वम् अयाः न यातीत्ययाः या प्रापणे सर्वत्र बाह्याभ्यन्तरावस्थितः असि भवसि । किम्भूतः अनिभशस्तिपाः न विद्यते अभिशस्तिग्भिशापो येपान्ते अनिभशस्तयः तान् पाति आत्मसात्करोति शोधयतीति यावत् प्रायश्चित्तानुष्ठानेन कर्मानुष्ठानपरिपालक इत्यर्थः । किञ्च हे अग्ने यस्त्वम् अयाः शुभावहो विधिरसि तत्सत्यमित् सःयमेव । इत् एवार्थे दीर्घरछान्द्सः । यस्माद्धे अयाः नोस्माकम् अयाः सुमनाः स्वाश्रयो वा भूत्वा यज्ञं वहासि वहासि, यद्वा यज्ञं यज्ञसम्पाद्नञ्चरु-पुरोडाशादिवस्तुजातङ्कपालुत्वेन देवेभ्यः सम्पाद्यसि तस्मान्नोऽस्मभ्यम्भैपजं सुखजनननदुःखध्वंसन-रूपमपूर्वन्धेहि देहीति प्रार्थना । विभ्यत्यस्मादितिभेषजं जयतीति भेषजम् । चकारावुत्कर्षसूचनार्थौ । <mark>' उदुत्तममिति०' ह्युनःशेप० त्रिष्टुप्० वारु</mark>णी० पाशोन्मोके० । ' भवतन्नः ' प्रजापतिः पङ्किर्जातवेद-सावप्रिप्रासने । अष्टावितिमन्त्रप्रतीकसंशयव्युदासार्थम् । 'पुरस्तादिति ' अग्न्याधेयदेवताहोमस्य । ताश्चाग्निपवमानाग्निपावकाग्निशचयोदितिश्चेति । एवमुपरिष्टात्तस्यैवाष्टावाज्याहृतीस्तथैव जुहोति । ' स्विष्टकृते चेति ' ह्विरन्तरे प्राङ्महाव्याहृतिभ्यः स्विष्टकृद्धोमो विहितः तस्मै च हुत्वा चकारादा-ज्याहुतिञ्जुहोति 'अयास्यमेरिति ' मन्त्रेण । अस्यार्थः । तत्र गौतमो गायत्री गातुविदो देवा देवता आज्यहोमे । हे गातुविदो यज्ञवेत्तारो देवा: अग्नेः सम्बन्धि यद्वपदकृतं हुतं यत् येन कर्मणा यजन-विधिना कृत्वा अहमत्यरीरिचम् अधिकृतवानस्मि । तेन कर्मणा प्रसन्नानाम्भवताम्प्रसादात्तद्यासि अनुश्वरमञ्याहतमस्तु । बर्हिहोंमश्चात्र विधानसामर्थ्यादिहैव स्यान्नान्यत्र । ' ब्राह्मणभोजनम् ' इत्येकः द्विबहुषु समासस्य तुल्यत्वादेकस्मिन्नपि भोजिते चार्थस्य कृतत्वादेकस्यैव भोजनमिति ॥ २ ॥

<mark>(हरिहरः)—' आवसध्याधानन्दारकाले ' आवसध्यामिना साध्यानि कर्माणि व्याख्यातुं</mark> प्रतिज्ञातानि प्रथमसूत्रे सूत्रकृता पारस्करेण यतोऽतस्तस्याधानविधि व्याख्यातुमुपक्रमते । आव-सध्यस्य गृह्यस्य अग्नेराधानमावसध्याधानम् तद्दारकाले विवाहकाले चतुर्थीकर्मानन्तरं कुर्यात् प्राक् चतुर्थीकर्मणः पत्न्या भार्यात्वस्यानुपपत्तेः सभार्यस्य च आधानेऽधिकारः । वैवाहिकोऽग्निरेवौपासना-भिरित्याश्वलायनादीनाम्पक्षः ते हि विवाहहोममेव दाराग्न्योः संस्कारकं मन्यन्ते अस्माकन्तु आव-सध्याधानन्दारकाल इत्यारभ्याग्निसंस्कारस्य पारस्कराचार्येण पृथगभिधानात तत्संस्कारसंस्कृतो-<mark>ऽग्निरौपासनः । 'दायाद्यकाल एकेषाम् ' एकेषामाचार्याणाम्मते दायाद्यकाले आतृणाम् पितृधन-</mark> विभागकाले । अविभक्ते हि पित्र्ये धने सर्वेषाम्भ्रातृणां स्वत्वस्य साधारणत्वेन विनियोगानहित्वात् <mark>धनविनियोगसाध्यं हि आवसध्यादिकर्मानुष्टानम् । अतो भ्रातृमतां विभक्तानामाधानेऽधिकार इति</mark> तेषामभिप्रायः । अभ्रातृकस्य दारकाले एवं व्यवस्थितो विकल्पः । एत्रङ्कृतविवाहस्य विभक्तधनस्य <mark>च आधाने अधिकार्मभिधाय इदानीमाहरणपक्षे आधानमाह । 'वैश्यस्य बहुपशोर्गृहाद्मिमाहृत्य ।</mark> चातुष्प्राद्यपचनवत्सर्भम् 'तत्रावसथ्याधानङ्करिष्यन् उक्तकालातिक्रमाभावे ज्योतिःशास्त्रे अग्न्या-धानार्थोपदिष्टमासतिथिनक्षत्रवारादिके काले प्रातः सुस्नातः सुप्रक्षालितपाणिपादः स्वाचान्तः सप-<mark>क्रीकः गोमयोपलिते शुचौ देशे स्वासने उपविदय अदोहेत्यादिदेशकालौ स्मृत्वा आवसध्याग्निमह-</mark> <mark>माधास्य इति सङ्कल्पं विधाय मात्रपूजापूर्वकमाभ्युद्यिकं श्राद्धं यथोक्तं कुर्यात् । कालातिक्रमेतु</mark> " यावन्त्यब्दान्यतीतानि निरप्नेर्विप्रजन्मनः । तावन्ति कुच्छ्राणि चरेद्धौम्यं दद्याद्यथाविधि " इति वचनात् अतिक्रान्तसम्बत्सरसङ्ख्यया प्राजापत्यरूपम्प्रायश्चित्तममुख्यविधिना चरित्वा तदशक्तौ प्रति-प्राजापत्यङ्गान्दत्त्वा तद्लाभे तनमूल्यं निष्कमेकमर्द्धन्तद्द्धे वा द्वाद्शत्राह्मणभोजनम्युतगायत्रीजपं वा-गायच्या तिलाज्यसहस्रहोमं वा शक्त्यपेक्षयाऽन्यतमं विधाय हौम्यं सायम्प्रातहोंमद्रव्यं प्रत्यहमाहु-तिचतुष्ट्यपर्याप्तमतिकान्तदिवसान् गणयित्वा ब्राह्मणेभ्यो दद्यात्। तत्रावसध्यप्रशंसावाक्यं गृह्य-काण्डे । "नावसध्यात्परो धम्भौ नावसध्यात्परन्तपः । नावसध्यात्परं दानन्नावसध्यात्परं धनम् । नाव-

सध्यात्परं श्रेयो नावसध्यात्परं यदाः । नावसध्यात्परा सिद्धिनीवसध्यात्परा गतिः । नावसध्यात्परं स्थानं नावसभ्यात्परं व्रतमित्यावदयकत्वान्नित्यम् "तस्माद्करणे प्रत्यवायात् तत्क्षयार्थे प्रायश्चित्त-मुचितम् । तत्र वाक्यम् । आवसथ्याधानमुख्यकालातिकान्तैतावद्वर्षनिरम्नित्वजनितदुरितक्षयाय एतावन्ति प्राजापत्यव्रतानि चरिष्ये । तद्शक्तौ प्राजापत्यप्रत्याम्नायत्वेन प्रतिप्राजापत्यमेकैकां गां ब्राह्मणेभ्योऽहं संप्रददे । एवमन्येषु गोमूल्यदाननिष्कतदर्द्धाद्द्राद्राब्राह्मणभोजनायुतगायत्रीजपगा-यज्यातिलाहुतिसहस्ररूपेषु वाक्यमूह्नीयम् एततः स्वशाखाध्यायिनं कर्मसु तत्त्वज्ञं ब्राह्मणं गन्धपुष्पमा-ल्यवस्त्रालङ्कारादिभिरभ्यर्च्यामुकगोत्रममुकशर्माणममुकवेदममुकशाखाध्यायिनमावसथ्याधानं ष्यन् कृताकृतावेक्षकत्वेन ब्रह्माणमेभिश्चन्दनपुष्पाक्षतवस्त्रालङ्कारैस्त्वामहं वृणे, वृतोऽस्मीति तेन वाच्यम् । केचिद्भद्धाणं मधुपर्केणाचियन्ति ऋत्विक्त्वाविशेषात् । ततः पत्न्या सहाहते वाससी परिधाय अग्न्याधानदेशे स्थण्डिलमुपलिप्य पञ्च भूसंस्कारान्कृत्वा तं देशमह्तवाससा पिधाय ब्रह्मणा सह समृदं स्थालीमादाय ब्राह्मणैः परिवृतो वेद्घोषमङ्गलगीतवाद्यादिभिर्जनितोत्साहो 'वैश्यस्य' तृती-यवर्णस्य 'बहुपशोः' पशुभिः समृद्धस्य तद्लाभे गोभिलादिसूत्रवचनात् श्राष्ट्रगृहात् अम्बरीषाद्बहुया-जिनो ब्राह्मणस्य गृहात् वा बह्वन्नपाकात् ब्राह्मणस्य महानसाद्वा स्थाल्यामि गृहीत्वा तथैव गृहमा-गत्य परिसमृहनादिपञ्चभूसंस्कारसंस्कृते स्थण्डिले प्राङ्मुख उपविक्यात्मा<mark>भिमुखमिं निद्ध्यात् ।</mark> ततो ब्रह्मोपवेशनादि ब्राह्मणभोजनान्तं वक्ष्यमाणं कर्म कुर्यात् । चातुष्प्राश्यपचनवत्सर्वमिति सूत्र-कृता पूर्वपक्ष उपन्यस्तो न तु सम्मत इति कर्कोपाध्यायो भाष्ये निरूपितवान् । अधुनाऽऽरणेयपक्ष-माह । अरणिप्रदानमेके । एके आचार्याः अरणिप्रदानं प्रशब्द उपशब्दस्यार्थे अरणिप्रदानमुपादानं कारणम् उत्पत्तिस्थानं यस्याग्नेः सोऽरणिप्रदानस्तमरणिप्रदानमभ्रिमाद्धीतेति मन्यन्ते 'पञ्चमहायज्ञा इति श्रुतेः ' पञ्चमहायज्ञानां श्रौतत्वात् आरणेयेऽग्नावनुष्ठानं युक्तमित्यभिप्रायः । ततो ब्रह्मोपवेशनादि आज्यभागान्तं कर्म कृत्वा 'अग्न्याधेयदेवताभ्यः स्थालीपाक्छं इत्यष्टौं अग्न्याधेयस्य श्रौतस्य देवताः अग्निः पवमानोऽग्निः पावकोऽग्निः हाचिरदितिश्च अग्न्याधेयदेवताः ताभ्यः स्थान्तीपाकं चर्र अपयित्वा यथाविधि पक्त्वा आज्यभागौ आग्नेयसौम्यौ आघारपूर्वकौ हुस्त्रा आज्येन आहुतयो होतन्याः आज्याहुतयस्ता आज्याहुतीर्जुहोति । त्वन्नो अग्न इत्यादिभिर्भवतन्न इत्यष्टौ प्रत्यूचमष्टौ । ननु अग्न्याधेयदेवताभ्यो हुत्वा जुहोति इति वक्ष्यति त-त्किमर्थमत्राग्न्याधेयदेवताभ्य इत्युक्तम् बह्वीनां देवतानां देवतात्वज्ञापनायेति चेत्, ननु बहुत्व-मस्त्येव कुत इयं शङ्का पवमानादिविशेषणविशिष्टस्याभेरेकत्वात् । अभेरेका अदितिर्द्वितीयेति द्वे एवाग्न्याधेयदेवते इति द्वयोरेव देवतात्वं मा भूदिति । पुनर्भहणात् बह्वीनामेव देवतात्वं, विशिष्टस्य देवतान्तरत्विमिति इन्द्रमहेन्द्राधिकरणे जैमिनीयैर्निणीतत्वात् । आज्यभागाविष्ट्रेति किमर्थम्पुनर्वचनम् आघारादीनां चतुर्दशानां क्रमेण पठिष्यमाणत्वात्, उच्यते । आज्याहुतीनां किं स्थानमिति संशये आज्याहुतिस्थानविधानार्थम्, अष्टमहणं तु मन्त्रप्रतीकमंशयनिवृत्त्यर्थम् । ' पुरस्तादेवसुपरिष्टात्स्थाली-पाकस्याग्न्याधेयदेवताभ्यो हुत्वा जुहोति ' पुरस्तात् पूर्व, कस्य अग्न्याधेयदेवताहोमस्याष्टौ जुहोति यथा। ' एवमुपरिष्टात ' एवं तथा त्वन्नो अम इत्यादिना क्रमेण उपरिष्टादृष्ट्वे जुहोत्यष्टी किं कृत्वा हुत्वा काभ्यः अग्न्याधेयदेवताभ्यः पूर्वोक्ताभ्यः कस्य स्थालीपाकस्य चरोः स्थालीपाकस्येत्यवयवलक्षणा षष्ठी । 'स्विष्टकृते च 'स्विष्टकृते चाग्नयेऽष्टर्चहोमान्ते स्थालीपाकस्य हुत्वा चशब्दात् 'अयास्यग्ने-र्वेषट्कृतं यत्कर्मणात्यरीरिचं देवा गातुविदइति ' अयास्यग्नेवेषट्कृतमित्यनेन मन्त्रेणाज्याहुतिं जुहोति । ननु स्विष्टकृते इति किमर्थमुक्तं प्राङ्महाव्याहृतिभ्यः स्विष्टकृद्न्यचेदाज्याद्वविरिति वक्ष्यमाणत्वादत्र चान्यस्य हविषः सद्भावात्प्राङ्महाव्याहृतिभ्यः प्राप्तत्वात्स्विष्टकृद्धोमस्य । उच्यते—अयास्यमेरिति आज्याहुर्तेर्महाव्याहृतिभ्यः पूर्व प्राध्यर्थम् । 'वर्हिहुंत्वा प्राभाति 'वर्हिः परिस्तरणार्थं अग्नौ प्रक्षिप्य प्राभाति भक्ष्यति । अत्र प्राश्नानेपदेशसामध्यीत् प्राश्म्यमाकाङ्कितम् तिक हुतशेषः अन्यद्वा कि चित् , उच्यते—पाक्यकेष्ववत्तस्यासर्वहोमो हुत्वा शेषप्राश्नानिति कात्यायनोक्तः स्रुवेणावत्तस्य होमद्रव्यस्य सर्वस्य होमनिषेधात् हुतशेषस्य च प्राश्नाविधानात् सर्वासामाहृतीनां होमद्रव्यं स्रुवेऽवशेषितं संस्रवत्वेन प्रसिद्धं पात्रान्तरे प्रक्षिप्यते तत्प्राश्यमिति । नतु अकृते वैश्वदेवे त्वित्यादिवचनाद्वेश्वदेवात्याक् स्थास्त्रीपाकानुष्टानं प्राप्तं तत्र च संस्रवप्राशनं विहितं तत्कृत्वा कथं माध्याहिके वैश्वदेवादिक्ष्मण्यविकार इति चेत् उच्यते—शेषप्रशानस्य कर्माङ्गत्वेन विधानात् अप्राशने च कर्मणो वैगुण्यात् नोत्तरकर्माधिकारनिवृत्तिः । वर्हिहोंमस्र विधानसामध्यीद्गन्याधान एव भवति नान्येषु कर्मसु । 'ततो ब्राह्मणभोजनम् 'ततः समाप्ते कर्मणि ब्राह्मणभोजनं द्यात् । ब्राह्मणभोजनमित्यत्र एकस्मै द्वाभ्यां बहुभ्यो वा भोजनं ब्राह्मणभोजनमिति समासस्य तुत्यत्वात् एकस्मित्रपि ब्राह्मणे भोजिते अर्थस्यानुष्टितत्वात् एकस्यैव भोजनमिति युक्तम् इति सृत्रार्थः ।

अय पद्धति:—तत्रावसथ्याधानङ्करिष्यन् उक्तकालातिकमाभावे अग्न्याधानार्थोपदिष्टमास-तिथिवारनक्षत्रादिके काले प्रातः सुस्नातः सुप्रक्षालितपाणिपादः स्वाचान्तः सपत्नीको गोमयोप-<mark>लिप्ते ग्रुचौ देशे स्वासन उपविदय अंग्रेहे</mark>त्यादिदेशकालौ स्मृत्वा आवसथ्याग्निमहमाधास्य इति सङ्करपं विधाय मातृपूजापूर्वकमाभ्यद्यिकं आद्धं यथोक्तं कुर्यात् । कालातिक्रमे तु " यावन्खव्दान्यतीतानि निरग्नेविप्रजन्मनः । तावन्ति कृच्छाणि चरेद्धौम्यं द्दाद्याययाविधि " । इति वचनाद्तिकान्तसंवत्सर-सङ्ख्यप्राजापत्यरूपं प्रायश्चित्तं मुख्यविधिना चरित्वा तद्शक्तौ प्रतिप्राजापत्यं गां दत्त्वा तद्लाभे तह्मूल्यं निष्कमेकमर्द्धे तद्रद्धे वा द्वाद्शबाह्मणभोजनं वा अयुतगायत्रीजपं वा गायत्र्या तिलाज्य-सहस्रहोमं वा शत्त्वपेक्ष्याऽन्यतमं विधाय होन्यं सायम्प्रातहोंभद्रव्यं प्रत्यहमाहृतिचतुष्ट्यपर्याप्तम् अतिकान्तदिवसान् गणियत्वा ब्राह्मणेभ्यो द्दात् । अथवाक्यम् आवस्थ्याधानमुख्यकालातिकान्तै-ताबद्वर्षनिरम्नित्वजनितदुरितक्ष्याय एतावन्ति प्राजापत्यव्रत।नि चरिष्ये तद्शक्तौ प्राजापत्यप्रत्या-म्नायत्वेन प्रतिप्राजापत्यमेकैकां गां ब्राह्मणेभ्योऽहं सम्प्रदृदे एवमन्येष्वपि वाक्येपूहनीयम् । तद्यथा **आवसथ्याधानमुख्यकालातिकान्तैतावद्वर्षनिर्**मितवजनितदुरितक्ष्याय प्राजापत्यप्रत्याम्नायत्वेन प्रति-प्राजापत्यमेतावतीनां गवां मूल्यमिद्मेतावत्सुवर्णे ब्राह्मणेभ्योऽहं सम्प्रदृदे तद्वत्प्राजापत्यप्रत्यास्रायत्वे-नैतावतो ब्राह्मणान् भोजयिष्ये । आवसध्याधानमुख्यकालातिकान्तैतावद्वर्षनिर्धात्वजनितदुरितक्ष-याय एतावत्प्राजापत्यप्रत्यास्रायत्वेन गायच्या एतावन्त्ययुतानि जिपष्ये । तद्वदेतावन्ति तिलाहृति-सहस्राणि होष्याभीति । एवं कृतप्रायश्चित्तो होमद्रव्यं दद्यात् । तद्यया आवसथ्यायानमुख्यकालाति-क्रान्तैतावहिनसंवंविसायम्प्रातहोंमद्रव्यमेतावत्परिमाणं द्धितण्डुलयवानामन्यतमं ब्राह्मणेभ्योऽहं सम्प्र-दुरे तन्मुल्यं द्रव्यमेतावत्परिमाणं वा । हौम्यं दद्यादितिवचनात् इतरपक्षाद्यादिकर्मद्रव्यदाननिवृत्तिः । छन्दुर्षिस्मरणम् । इषेत्वादि स्वं ब्रह्मान्तम् । ततः स्वशास्त्राध्यायिनं कर्मस्य तत्वज्ञं ब्राह्मणं गन्धपुष्पमालय-वस्त्रालंकारादिभिरभ्यच्यं अमुकगोत्रममुकशर्माणममुकवेद्ममुकशाखाध्यायिनमावसध्याधानं करिष्यन् कृताकृतावेक्षकत्वेन ब्रह्माणमेभिदचन्दनपुष्पाक्षतवस्त्रालंकारैस्त्वामहं वृणे वृतोऽस्मीति तेन वाच्यम्। केचित् ब्रह्माणं मधुपर्केणाचियन्ति ऋत्विक्त्वाविशेषात् । ततः पत्न्या सहाहते वाससी परिधाय अग्न्याधानदेशे स्थण्डिलमुपलिप्य पञ्चभूसंस्कारान् कृत्वा तं देशं वस्त्रेण पिधाय ब्रह्मणा सह समृदं स्थालीमादाय ब्राह्मणैः परिवृतो वेदघोषमङ्गलगीतवाद्यादिभिजीनितोत्साहो वैश्यस्य बहुपशोर्गृहात्स्रत्रा-न्तरमतेन अम्बरीपाद्वहुयाजिनो ब्राह्मणस्य गृहाद्वा बह्वत्रपाकाद् ब्राह्मणमहानसाद्वा स्थाल्यामित्रं गृही-त्वा तथैव गृहमागत्य परिसमूहनादिपञ्चभूसंस्कारसंस्कृते स्थण्डिले प्राङ्मुख उपविदय आत्माभिमुख-

मिशिनिद्ध्यात् इत्याहरणपक्षे । आर्णेयपक्षे तु गृह्याग्न्याधानजातेच्छो यजमानः पुण्येऽहिन, अश्वत्थो यः शमीगर्भः प्रशस्तोवींसमुद्भवः । तस्य या प्राङ्मुखी शाखा उदीची चोर्ध्वगापि वा ।। १ ।। अरणिस्त-न्मयी ज्ञेया तन्मध्ये चोत्तरारणिः । सारवद्दारवञ्चात्रमोविली च प्रशस्यते ॥ २ ॥ संसक्तमूलो यः शम्याः स शमीगर्भ उच्यते । अलाभे त्वशमीगर्भादाहरेदविलम्बितः ॥ ३॥ (आहरेत्तु शमीगर्भाद्धरेदेवा-विलिम्बत:। ?) चतुर्विशाङ्गला दीर्घा विस्तारेण षडङ्गला। चतुरङ्गलमुत्सेधा अरणिर्याज्ञिकैः स्मृता ।। ४ ।। मूलादष्टाङ्कलं त्यक्त्वा अग्राच द्वादशाङ्कलम् । अन्तरं देवयोनिः स्यात्तत्र मध्यो हुताशनः ।। ५।। मूर्द्धाक्षिकर्णवक्राणि कन्धरा चापि पश्चमी । अङ्गुष्टमात्राण्येतानि द्वचङ्गुष्टं वक्ष उच्यते ।। ६ ।। अङ्ग्रप्टमात्रं हृद्यं ज्यङ्गुष्टमुद्रं तथा । एकाङ्गुष्टा कटिझेया द्वौ वस्तिद्वौ च गुह्यकम् ।। ७।। ऊरू जङ्के च पादौ च चतुरुत्रयेकैयेथाक्रमम् । अरण्यवयवा ह्येते याज्ञिकैः परिकीर्त्तिताः ॥ ८ ॥ यत्त-दुद्यमिति प्रोक्तं देवयोनिः स उच्यते । तस्यां यो जायते विहः स कल्याणकृदुच्यते ॥ ९ ॥ प्रथमे मन्थने होष नियमो नोत्तरेषु च । अष्टाङ्कलः प्रमन्थः स्याचात्रं स्याहादशाङ्कलम् ॥ १० ॥ ओविली द्वादरौव स्यादेतन्मन्थनयत्रकम् । गोवालैः शणसंमिश्रीस्त्रिवृद्वत्तमनंशुकम् ॥ ११ ॥ व्यामप्रमाणं नेत्रं स्यात्तेन मध्यो हुताशनः। चात्रबुध्ने प्रमन्थाप्रं गाढं कृत्वा विचक्षणः ॥ १२ ॥) इत्युक्तस्रक्षणमर-ण्यादिकं संपाद्य उक्तकाले मायादिपञ्चमासानामन्यतमे मासे कृत्तिकारोहिणीमृगिशरःफल्गुनीद्वय-हस्तानामृक्षाणामन्यतमक्षीन्वितायां ग्रुभतिथौ चन्द्रशुद्धौ गृह्याग्निमाद्धीत । मुख्यकालातिक्रमे तु एतावान्त्रिशेषः । उक्तविधिना कृतप्रायश्चित्तो दत्तहौम्यद्रव्यः स्नानादिपूर्वकं संकल्पादिमातृपूजाभ्यु-द्यिकश्राद्धब्रह्मवरणाहतवास:परिधानादि कृत्वा शालायां यजमान उपविशति । तस्य दक्षिणाङ्गे पत्नी । अथ ब्रह्मा अर्णी आदाय अधरार्णि पत्न्यै उत्तरार्रणि यजमानाय दद्यात् । तौ चावस-थ्याभिसाधनभूते इमे अरणी आवाभ्यां परिगृहीते तत्रेयमधरा इयमुत्तरा इदं चात्रम् इयमोविली इमा-नि स्रुवादीनि पात्राणि परिगृहीतानि इति परिगृह्णीतः । ततोऽग्न्याधानदेशे शङ्कुं द्वादशाङ्करुं खादिरं चतुरङ्गुलमस्तकं निखाय तत्र रज्जुपाशं क्षिस्वा आमुच्य सार्द्धत्रयोदशाङ्गुलरज्जुं शङ्कन्तराले संवेष्ट्य प्रदक्षिणपरिश्रामणेन परिलिख्य तत्र परिसमूहनादिपञ्चभूसंस्कारान्कृत्वा आच्छाद्य मन्थ-नमारभेत । तद्यथा प्राग्यीवमुत्तरलोम कृष्णाजिनमास्तीर्थे तत्रोदगप्रामधरारणि निधाय तत्पूर्वत उत्ता-रारणि च अधरारण्यां उक्तळक्षणमन्थनप्रदेशे प्रमन्थमूळं निधाय चात्रामे चोविळीमुद्गमां च नेत्रेण चात्रं त्रिर्वेष्टियत्वा गाढं धृत्वा पश्चिमाभिमुखोपविष्टया पत्न्या मन्थयेत् यावद्ग्नेरूत्पत्तिः । पत्न्या मन्थनासामर्थ्ये अन्ये ब्राह्मणाः शुचयो मन्थयन्ति । एवं यजमानासामर्थ्ये अन्यो यत्रन्थारयति । ततः जातमिंग मृन्मये पात्रे शुष्कगोमयपिण्डचूर्णोपिर निहिततूले सपुरीषं परिक्षिप्य संधुक्ष्य प्रज्वाल्य पूर्वसंस्कृते देशे आद्ध्यात् । तत्र ब्रह्मोपवेशनादि देवताभिधानपर्युक्षणान्तं कृत्वा स्रुवमादाय दक्षिणं जान्वाच्य ब्रह्मणान्वारच्यः प्रजापतये स्वाहेति मनसा ध्यायन् प्राञ्चमूर्व्वमृत्रुं सन्ततमाज्ये। अप्रे-रुत्तरप्रदेशे पूर्वाघारमाघारयति इदं प्रजापतय इति त्यागं कृत्वा हुतशेषं पात्रान्तरे प्रक्षिपेत् । तथै-वेन्द्राय स्वाहेति अमेर्दक्षिणप्रदेशे उत्तराघारमिद्मिन्द्रायेति त्यागं विधाय, अप्नये स्वाहेति अमेरू-त्तरार्द्धपूर्वार्द्धे आग्नेयमाज्यभागं हुत्वा इदमग्नय इति द्रव्यं त्यक्त्वा, तथैव सोमाय स्वाहेति दक्षिणार्द्धपू-र्वार्द्धे सौम्यमाज्यभागं हुत्वा इदं सोमायेति स्वत्वं त्यजेत् । समिद्धतमे वाग्निप्रदेशे आघाराद्याः सर्वा-हुतीर्जुहुयात् । अथाष्टर्चहोमः नान्वारम्भः । त्वन्नो अप्ने, सत्वन्नो अप्ने, इमम्मेवरुण, तत्त्वायामि, येते शतम् , अयाश्चाम्, उदुत्तमं, भवतन्न इत्येताभिरष्टभिर्ऋग्भिः प्रत्यूचमेकैकामष्टाज्याहुतीहुत्वा यथादैवतं स्वत्वत्यागं च कृत्वा स्थालीपाकस्य जुहुयात्। तद्यथा त्वन्नो अग्न इति वामदेवऋषिः त्रिष्टुप्छन्दो-ऽभीवरुणौ देवते प्रायश्चित्तहोमे विनियोगः। सत्विमिति पूर्ववत्। इमं म इति शुनःशेपऋषिः गायत्री-

छन्दः वरुणो देवता, तत्वायामीति शुनःशेपऋषिः त्रिष्टुप्छन्दः वरुणो देवता, येते शतमिति शुनः-होपऋषिः जगतीछन्दः वरुणः सविता विष्णुर्विस्वेदेवा मरुतः स्वर्का देवताः, प्रायश्चित्तहोसे विनियोगः। अयाश्राम इति प्रजापतिर्ऋषिः विराद् छन्दः अभिदेवता प्रायश्चित्तहोमे विनि-योगः । उदुत्तममिति श्रनःशेपऋषिः त्रिष्टुप् छन्दः वरुणो देवता, विष्णुक्रमेषु पाशोन्मोचने वि-नियोगः । भवतन्न इति मन्त्रस्य प्रजापतिर्ऋषिः पङ्किच्छन्दः जातवेदसौ देवते अग्निप्रासने विनि-योगः । त्वन्नोअग्न इत्यादि प्रमुमुम्ध्यस्मत्स्वाहा इदमग्नीवरुणाभ्यां नमम । सत्वन्नो अग्ने॰ सहवो न एधि स्वाहा इदमग्रीवरुणाभ्यां न०। इमम्मेवरुण० चके स्वाहा इदं वरुणाय न०। तत्त्वा यामि० प्रमोधीः स्वाहा इदं वरुणाय न० । ये ते शतं वरुण ये सहस्रं यज्ञियाः पाशा वितता महान्तः । तेभिनोंऽअद्य सवितोत विष्णुर्विश्वे मुञ्चन्तु महतः स्वर्काः स्वाहा इदं वरुणाय सवित्रे विष्णवे विश्वेभ्यो देवेभ्यो महुद्धाः स्वर्केभ्यः, केचिदिदं वरुणायेति । अयाश्चाग्नेस्यनभिशस्तिपाश्चसत्यमित्त्वमया असि । अया-नोयझं वहास्ययानो धेहि भेषजछं स्वाहा इदमप्रये अयसे न०। उदुत्तमं० अदितये स्याम स्वाहा इदं वरुणाय । भवतन्नः शिवौ भवतमद्यनः स्वाहा इदं जातवेदोभ्याम्, केचिदिदमग्निभ्यामिति । अथ स्थालीपाकेन चतस्रोऽग्न्याधेयदेवताः । अग्नये पवमानाय स्वाहा इदमग्नये पवमानाय० । अग्नये पाव-काय स्वाहा इदमग्रये पावकाय० । अग्नये ग्राचये स्वाहा इदमग्रये ग्राचये नम० । अदित्ये स्वाहा इदमदित्यै० । इत्यग्न्याधेयदेवताभ्यः । ततः पूर्ववदाज्येनाष्ट्रचेहोमः । ततो ब्रह्मान्वारब्ध उत्तरार्द्धात्स्त्र-वेण चरुमादाय अप्रये स्विष्टकृते स्वाहेति अग्नेरुत्तरार्द्धे जुहुयात् इदमग्नये स्विष्टकृते । अथानन्वा-र्व्य आज्येन अयास्यमेर्वेषट्रकृतं यत्कर्मणात्यरीरिचं देवागातुविदः० स्वाहा इदं देवेभ्यो गातुविद्धः, इति स्वत्वं त्यक्त्वा । अथ ब्रह्मान्वारच्धः 💞 भूर्भुवः स्वरिति क्रमेण प्रजापतिर्ऋषिर्गायत्री छन्दोऽप्रिर्देवता प्रजापतिर्ऋषिरुष्णिक्छन्दो वायुर्देवता प्रजापतिर्ऋषिरनुष्टुप् छन्दः सूर्यो देवता व्याहृतिहोमे विनियोगः । 👺 भु: स्वाहा इदमप्रये । 👺 भुवः स्वाहा इदं वायवे । 👺 स्वः स्वाहा इदं सूर्याय । इदं भूवी इदं भुव इति वा इदं स्वरिति वा । त्वन्नो अग्ने, सत्वन्नो अग्ने, अयाश्वाग्ने, येते शतं, उदुत्तमं पञ्च मन्त्राः प्रजापसन्ता नवाहतीहत्वा वर्हिहोंमं च कृत्वा संस्ववन्त्राद्याचम्य पवित्राभ्यां मुखं मार्जियत्वा पवित्रे अमी प्रक्षिप्य प्रणीता अमेः पश्चिमतो निनीय आसादितपूर्णपात्रवरयोरन्यतरस्य ब्रह्मणे दक्षिणात्वेन दानं कृत्वा एकब्राह्मणभोजनदानम् । तथा स्मृत्यन्तरोक्तत्रयोविंशतिब्राह्मणभोजनम् । अत्र मार्जनं पवित्रप्रतिपत्तिः बर्हिर्होमः प्रणीताविमोक इत्येते चत्वारः पदार्थाः भाष्यकार्मते गृह्यकर्मस् न भवन्ति वचनाभावात् आवसथ्याधाने तु बर्हिर्होमो वचनाद्भवति इत्यावसथ्याधानम् । ततो मणिकाधानप-श्वमहायज्ञसायम्प्रातर्होमनिमित्तश्च श्राद्धचतुष्कं तद्दिने एव कार्यम् । अथ पुनराधाननिमित्तानि लिख्यन्ते । तत्र कृतावसथ्याधानौ पत्नीयजमानौ अग्नि परित्यज्य यदि प्रामसीमामतीत्य वसेयाता-मेकां रात्रिं तत्र प्रातः गृहमागत्याग्निम्माथित्वोक्तविधिना ब्रह्मोपवेशनादि ब्राह्मणभोजनान्तमाधानं कुर्यात् । तत्र होमलोपे तु एकतन्त्रेण सायम्प्रातहोंमं कुर्यात् । बहुहोमलोपेप्येवम् । अथ यदि कृताथानी यजमानः प्रजार्थी कामार्थी चोद्वहेत्तत्र अन्ये अर्णी सम्पाद्य प्रातहोंमं विधाय दिवा विवाहं कृत्वा आचतुर्थीकर्मणो होमं त्यक्त्वा तदन्ते अतिक्रान्तहोमद्रव्यं दत्त्वा पञ्चमेऽहनि पुन-राधानं यथोक्तमित्येकः पक्षः । प्रातहींमं कृत्वा दिवा विवाहं सम्पाद्य सद्यः चतुर्थीकर्म च कृत्वा तदिः <mark>न एवावसध्याधानमिति द्वितीयः पक्षः । अत्र पक्ष्द्वयेऽपि पूर्वारण्योः स्फोटितयोरावसध्ये दहनम् ।</mark> <mark>अन्यारण्योराधानं, पात्राणि तान्येव । यत्तु छन्दोगपरिक्षिष्टे । सदारो यः पुनर्दारान् कथंचित् कार-</mark> णान्तरात्। य इच्छेद्ग्रिमान् कर्तुं क होमोऽस्य विधीयते। स्वेऽग्रावेव भवेद्धोमो लौकिके न कदाचन। न्ह्याहिताग्नेः स्वं कर्म छौकिकें इमी विधीयते । इति पुनराधानाभावप्रतिपादनं तच्छन्दोगविषयम् । अ-

नेकपत्नीकस्यैकस्याः पत्न्या मर्णे अर्णिपात्रैः सहावसभ्येन तां दाहियत्वाऽऽशौचान्ते पुनराधानम् । एकपत्नीकस्य तु पत्नीमरणे कृतविवाहस्य चतुर्थीकर्मानन्तरं पुनराधानम् । अग्रावपशान्ते होमकालद्ध-यातिक्रमे गृहपतौ प्रोषिते प्रमादात् पत्न्या प्रामान्तरवासे तथा गृहस्थिते यजमाने पत्न्याः प्रवासे प्राग्घोमका अद्नागमने पुनराधानम् । केचित् ज्येष्ठायामग्निसंनिधौ तिष्ठन्त्यामन्यासाम्पतिसहितानां केवलानां वा कार्यवशाद् यामान्तरस्थितौ, पत्यौ वा अग्निसन्निधौ तिष्ठति सर्वासाम्पत्नीनाङ्गामान्त-रगमने नाग्निनाश इत्याहुः। तथा पत्न्याः अग्नि विना समुद्रगानद्यतिऋमे, भर्तृरहितायाश्चाग्नि<mark>ना सहि-</mark> तायाः भयं विना सीमातिक्रमे, कर्मार्थाहरणादन्यत्र शकटं विना शम्यापरासादूर्ध्वे हरणे, त्रिरुच्छुसतः प्रत्यक्षाग्निहरणे, मध्यमानस्य दृष्टस्याग्नेर्मन्थनयन्त्रोत्थापनादूर्घन्नाहो, संवत्सरमेकं यजमानस्य हो-माकर्णे, प्राजापत्यब्रह्मकूर्चयोरन्यतरप्रायश्चित्ताचरणादर्ध्वस्पत्न्याश्च पादकुच्छाचरणात्पनर्विवाहवदा-धानम् । उद्के नाग्न्यपशमने शिक्येनाग्न्यद्वाहने प्रत्यक्षस्यारणिसमारूढस्य वा अग्नेः एकनामधेय-शतयोजनगामिनदीयोजनाधिकगामिनदीसन्तरणे (?) वा सर्वत्र सीमातिक्रमणे आद्यन्तसीमातिक्रमणे-वापत्नीयज्ञमानयोरन्वारम्भाभावे सूकरगर्दभकाकशृगालश्वकुक्कुटमर्कटशूद्रान्त्यजमहापातिकशवसृति-कारजस्वलारेतोमूत्रपुरीषमेदोऽश्रुश्लेष्मशोणितपूयास्थिमांसमज्जासुराप्रभृतिभिरमेध्यैः प्रत्यक्षस्यारणिस-मारोपितस्य वाडमेः स्पर्शे त्रीन्पक्षान्निरन्तरं पक्षहोमकरणे पुनराधानम् । तथाडग्नेरपहरणे प्रादुष्कर-णादृर्ध्वं पूर्वं वा शान्तेऽग्नौ मन्थने प्रारब्धेऽग्निजन्माभावे लौकिकाग्निब्राह्मणदक्षिणहस्ताऽजादक्षिणकर्ण-कुशस्तम्बजलानामन्यतमेऽग्निस्थानेऽप्रकल्पिते सूर्यास्तमये उद्ये वा जाते पुनराधानम् । अग्निनाश-भ्रान्त्या अग्नि मन्थयित्वा पूर्वाग्नि दृष्ट्वा मथितमग्निम् अयन्ते योनिरितिमन्नेणारण्योः समारोप्य पूर्वे-डमों होमादिकं विद्ध्यात् । यदा तु लौकिकाग्न्याद्यन्यतमन्निधाय होमं कृत्वा मन्थने प्रारब्धे आ द्विती-यहोमकालानृतीयाद्वा अभेर्जन्माभावस्तदा पुनराधानम् । आरोपिताग्न्योररण्योर्नाशे एकस्या वा पुनराधानम् असमारोपितयोस्तु एकतरविनाशे द्वितीयां छित्वा मन्थनम् । नष्टायाः प्रतिपत्तिरावसथ्ये दाह: । यदा पुनर्जन्तुभक्षणेन मन्थनेन वा मन्थनायोग्ये भवतस्तदाऽन्ये अरणी गृहीत्वा द्शिपक्षा-दिकर्म निर्वर्त्य जीर्णमरणिद्धयं शकलीकृत्य तस्मिन्नग्नौ प्रज्वालय दक्षिणहस्तेन नूतनामुत्तरार्राणं स-व्यहस्तेनाधरारणि गृहीत्वा दीप्तेऽम्री धारयन् उद्बध्यस्वामे प्रविश स्वयोनिमन्यां देवयज्यां वोढवे जात-वेदः । अरण्या अरणिमनुसङ्कमस्व जीर्णो तनुमजीर्णया निर्णुद्स्व । अयं ते योनिर्ऋत्विय इत्येतौ मन्त्री जिपत्वा मन्थनयन्त्रन्निधायाभिम्मन्थयित्वा भूसंस्कारपूर्वकं स्थाने निधाय पूर्णाहृतिवदाज्यं संस्कृत्यानादिष्टहोमं कुर्यात् । 'अथ पक्षहोमविधिः '। तत्र यजमानस्य आमयादिनिमित्ते रोगा-र्तावध्वगमने राष्ट्रश्रंशे धनाभावे गुरुगृहवासे अन्यास्विप भयाद्यापत्सु होमानां समासो भवति। तद्यथा प्रतिपदि सायङ्काले आहुतिपरिमाणं होमद्रव्यं चतुर्दशकुत्व एकस्मिन् पात्रे कुत्वा अग्नये स्वाहे-ति हुत्वा पुनस्तथैव चतुर्दशकृत्वो होमद्रव्यं गृहीत्वा प्रजापतये स्वाहेति जुहुयात् । एवमेव होमद्रव्यं चतुर्देशकृत्वः एकपात्रे निधाय सूर्याय स्वाहेति प्रातहृत्वा पुनस्तथैव चतुर्देशकृत्वो होमद्रव्यं गृही-त्वा प्रजापतये स्वाहेति जुहुयात् । ततो दक्षिणेन पाणिना प्रागमामुत्तरामरणि गृहीत्वा सन्ये-नाधरारणिमग्नेरुपरि धारयन् अयं ते योनिरिति मन्त्रेणाप्तिं समारोप्यारणी धारयेत् । अथ पौर्णमा-स्याममावास्यायां वा प्राप्तायां प्रातररण्योरिंन निर्मथ्य कुण्डे निधायावसरप्राप्तं वैश्वदेवादिकं कर्म विधाय सायङ्काले सायंहोमं प्रातःकाले प्रातहोंमं हुत्वा पक्षादिहोमं कुर्यात् । एतावताऽपि कालेन यद्यापन्न निवर्तते तदा उक्तविधिना पुनः पक्षहोमान् कुर्यात् । तृतीये पक्षे तु आपद्नुवृत्ताविप न पक्षहो-मिविधिः किंतु कुच्छ्रेणापि पृथगेव सायंप्रातहोंमान् विद्ध्यात् । ततोऽप्यापद्नुवृत्तौ पुनरुक्तविधिना पक्षे पक्षे होमसमासं कुर्यात् नतु तृतीये पक्षे । एवं यदैवापन्निमित्तं तदादि औपवसध्याहात्प्रातहोंम-

पर्यन्तानां होमानां समासं कुर्यात् न पक्षान्तरगतानां सनासं कुर्यात् । कठश्रुतिपक्षे त न पक्षद्वयमेव पक्षहोमनियमः अपि तु आपद्नुवृत्तौ यावदापन्निवृत्तिस्तावत्प्रतिपक्षमुक्तप्रकारेण निरन्तरं पक्षहोमान् समस्येदित्येकः प्रकारः, प्रकारान्तरं तु सायंकाले समिदाधानपर्यक्षणानन्तरमाहतिपरिमाणं होमद्रव्यम् अग्नये स्वाहेति हुत्वा पुनस्तथैव सूर्याय स्वाहेति हुत्वा आहुतिद्वयपर्याप्तं होमद्रव्यमादाय प्रजापतये स्वाहेति सकुज्जुह्यात् इति सायंप्रातस्तनयोहोंभयोः समासं यावदापद्माचरेत् । यदा तु आपदो गुरुत्वं भवति तदा सायंहोमैरेव अनेन विधानेन प्रातहींमानां समासं ऋगीत्। एवं पक्षहोमसमासे ऋते यदा-न्तराले आपन्निवृत्तिस्तदा प्रत्यहं सायम्प्रातहींमान् हुतानपि जुहुयान्नवेति कठा आमनन्ति । एते च होमसमासाः सायमुपक्रमाः प्रातरपवर्गा इत्युत्सर्गाः । आपद्विरोषे तु प्रातरूपक्रमाः सायमपवर्गाः पूर्वाह्मपराह्मादिकाळानपेक्षा अपि बोद्धव्याः, यतः तत्रापत्काळपुरस्कारेणैव होमसमासोपक्रमो युज्यते । अपराह्ने पिण्डपितृयज्ञ: । पिण्डपितृयज्ञपद्धतिर्छिष्यते । अमावास्यायामपराह्ने श्राद्धपाकाद्वैश्वदेवं पात्र-निर्णेजनान्तं विधाय प्राचीनावीती नीवीं बद्धा दक्षिणाभिमुखोऽग्निसन्निधावुपविद्याद्य पिण्डपितृय-<mark>ज्ञेनाहं यक्ष्ये तत्राग्नि कव्यवाहनं, सोमं</mark> पितृमन्तम्, अमुकगोत्रान् यजमानपितृपितामह्प्रपिता-महान् अमुकामुकरार्मणः त्रीहिमयैः पिण्डैः यक्ष्य इति प्रतिज्ञाय, आग्नेयादिदक्षिणान्तं दक्षिणाप्रैः कुरौरिंन परिस्तीर्य पात्राणि साद्येत्पश्चाद्ग्नेर्दक्षिणसंस्थानि । तत्र कृष्णाजिनं सुचुसुदुखलं सुसलं रार्पम् उद्कं चरुरथाली आज्यं मेक्षणं रफ्यं उद्कपात्रं सकृदाच्छित्रदर्भान् तण्डुलादिद्रव्यं सूत्राणि चेति । पञ्चाराद्वर्षाधिकवयसि यजमाने सूत्रस्थाने यजमानवक्षःस्थलोमानि । सूचोऽभावे पक्षे कृष्णाजिनं चरुस्थाली उल्लालं शूर्प मुसलं उद्कम् आउयं मेक्षणमित्यादित्रयोद्श। ततोऽग्निमपरे-णापूर्णी सुचं ब्रीहीन् गृहीत्वोत्तरतोऽग्नेः कृष्णाजिनमास्तीर्य तत्रोत्स्खलं निधाय ब्रीहीनुत्स-खरे निक्षिप्य मुसलमादाय तिष्ठन् द्शिणामुखरित्रःकृत्वोऽवहन्यात् यावद्वहृत्रीह्यो वितुषा भवन्ति। ततः शूर्पेण निष्प्य पुनरुत्वखले निक्षिप्य सकृत्फलीकृत्य पुनः शूर्पे कृत्वा निष्पूय सोदकायां चरुस्थाल्यां तण्डुलानोप्याम्नावधिश्रित्याप्रदक्षिणं मेक्षणेन चालियत्वेषच्छृतं चर्च श्रपयेत् श्रुतमासादितेन घृतेनाभिघार्य दक्षिणत उद्घास्य पूर्वेणाग्निमुत्तरत आनीय स्थापयेत् ततः सर्व्य जान्वाच्य मेक्षणेन चरुमादायाग्रये कव्यवाहनाय स्वाहेत्येकामाहुति हुत्वा इदमग्रये कव्यवाह-नायेति त्यागं विधाय पुनर्मेक्षणेन चरुमादाय सोमाय पितृमते स्वाहेति हुत्वा इद्छं सोमाय पितृमत इति त्यागं विधाय मेक्षणमग्नौ प्रास्याग्नेर्देक्षिणतः पश्चाद्वा दक्षिणाभिमुख उपविदय सन्यं जान्वा-च्योपिळ्य स्प्येनापहता असुरारक्षार्थसि वेदिषद् इति दक्षिणायतां लेखासुहिख्योदकसुपरपृत्रय ये रूपाणीत्युल्मुकं रेखाये निधाय पुनरुद्कमुपःपृद्योद्पात्रमादाय पितृतीर्थेन लेखायाममुकगोत्रास्म-त्पितरमुक्शर्मन् अवनेनिक्ष्वेत्येवं पितामहप्रपितामहयोरवनेजनं दत्त्रोपमूळ्ं सकृद्।च्छिन्नानि दक्षिणात्राणि हेखायामास्तीर्थ तत्रावनेजनकमेणामुकगोत्रास्मत्पितरमुकशर्मन् एतत्तेऽत्रं स्वधानम इति पिण्डं दत्त्वा इदं पित्रे इति त्यागं विधायैवं पितामहप्रपितामहाभ्यां प्रत्येकं पिण्डं दत्त्वाऽत्रपितर इत्यर्द्धर्चे जिपत्वा पराङावृत्य वायुं धार्योत्तमना उदङ्गुख आसित्वा तेनैवावृत्यामी मदन्तेत्यर्द्धर्च जिपत्वा पूर्ववद्वनेज्य नीवीं विस्नंस्य नमोव इति प्रतिमन्त्रम अलिं करोति गृहान्न इत्याशिषं प्राध्यैतद्व इति प्रतिपिण्डं सूत्राणि दत्त्वोर्जमिति पिण्डेष्वपो निषिच्य पिण्डानुत्थाप्य स्थाल्यामवधायावजिव्रति सकुदाच्छिन्नान्यग्रौ प्रास्योल्मुकं प्रक्षिप्योदकं स्पृष्ट्वाऽऽचम्य पिण्डान्वाहार्यकं श्राद्धमारभेदिति पिण्डपितृयज्ञः । क्षुत्तृद्कोधत्त्वरायुक्तो हीनमन्त्रो जुहोति यः । अप्रवृद्धे सधूमे वा सोऽन्धः स्यादः न्यजन्मनि । स्वरूपे रुक्षे सस्फुलिङ्के वामावर्ते भयानके । आर्द्रकाष्ट्रेश्च सम्पूर्णे फुत्कार्वित पावके ।

कृष्णार्चिषि सुदुर्गन्धे तथा लिहति मेदिनीम् । आहुतीर्जुहुयाद्यस्तु तस्य नाशो भवेत् ध्रुवम् । इदं ब्रह्मपुराणे । इति हरिहरभाष्ये द्वितीया कण्डिका ।। २ ।।

(गदाधर:)--आवसध्याधानं दारकाले । आवसथं गृहं तत्रस्थोऽग्निरावसध्य इत्युच्यते तस्या-स्थापनम।रमसात्करणमात्मनिष्ठफलसाधनकमीनुष्ठानसंपादकसंस्कारविशिष्टत्वेन संपादनमिति यावत् तद्दारकाले भवति दारकालशब्देन पाणिप्रहणं स्त्रिया उच्यते चतुर्श्युत्तरकालन्दारकाल इति सम्प्रदाय: । पित्रा प्रतामादाय निष्कामतीत्येष दारकाल इति भर्तृयज्ञभाष्ये । ' दायाद्यकाल एके-षाम् ' एकेषामाचार्याणां मते दायाद्यकाले अग्न्याधानं भवति । पैतृकद्रव्यस्य श्रातृभिः सह रिक्थ-विभागकालो दायाद्यकालः तस्मिन्काले स्वेन द्रव्येण कर्मानुष्ठानसमर्थो भवति साधारणद्रव्यस्य परित्यागासामर्थ्याद्नधिकार एव, अतो व्यवस्था आतुमतो दायाद्यकाले अभातकस्य दारकाले । अ-विभक्तस्यापि विवाहकालेऽपि आधानाधिकार इति मद्नपारिजाते । आश्वलायनादीनां वैवाहिको-Sिग्नरंबीपासनाग्निर्देष्टः । अत्र सांख्यायनगृह्ये तु अभिसमावर्त्स्यमानो यत्रान्त्यां सिमधमभ्याद्ध्या-त्तमग्निमिन्धीत वैवाह्यं वा दायाद्यकाल एके प्रेते वा गृहपती स्वयं ज्यायान्वैशाख्याममावास्यायाम-न्यस्यां वा कामतो नक्षत्र एक इति । अत्र छन्दोगगृह्ये विशेषः । भूर्भुवः स्वरिति अभिमुखमरिन प्रण-यन्ति प्रेते वा गृहपतौ परमेष्टिकरणं, तथा तिथिनक्षत्रसमवाये दशे वा पौर्णमासे वाऽग्निसमाधानं कुर्वीतेति। तत्र कारिकायां विशेषः। अपि वैवाहिको येन न गृहीतः प्रमादतः। पित्र्युपरते तेन प्रही-तव्यः प्रयत्नतः । कृतदारो न तिष्ठेच क्षणमप्यग्निना विना । तिष्ठन् भवेद् द्विजो बात्यस्तथाच पतितो भवेत् । पितृपाकोपजीवी स्यात् भ्रातृपाकोपजीवकः । ज्ञानाध्ययननिष्ठो वा न दुष्येताग्निना विना । यथा संध्या यथा स्नानं वेद्स्याध्ययनं यथा । तथैवोपासनं प्रोक्तन्न स्थितिस्तद्वियोगतः । योऽगिंत स्मार्तमनादृत्य कर्म स्नानजपादिकम् । होमान्समाचरेद्विपो न स पुण्येन युज्यते । यो दद्या-त्काञ्चनं मेरुं पृथिवीं च ससागराम्। तत्सायंप्रातहों मस्य तुल्यं भवति वा नवा । योऽगृहीत्वा विवाहागिन गृहस्थ इति मन्यते । अत्रं तस्य न भोक्तव्यं वृथापाको हि स स्मृतः । वृथापाकस्य भुञानः प्रायश्चित्तं समाचरेत् । प्राणायामत्रयं कृत्वा घृतं प्राज्य विशुध्यति ॥ तथा । कालद्वयेऽपि चेदोन नाधानं तु कृतं पुरा । स कृत्वाऽन्यतमं कुच्छ्रमग्निमध्याहरेत्ततः । एतदाधानं गृहपतौ मृते एकाद्शाहे द्वाद्शाहे वा कार्य तदुक्तं रेणुकदीक्षितैः । एतदूहपतौ प्रेते कुर्याद्काद्शेऽह्नि । प्रागेवै-कादशश्राद्धाद्युद्धिश्राद्धविवर्जितम्। एवं ज्येष्ठः समादध्यात्कनीयांश्च विवर्जयेत्। एकादशेऽह्नि कुर्वन्ति द्वादशे वा विचक्षणाः । अधिकारेऽपि न कुर्वीत मले वास्तंगते गुरौ । तथाह ललः । आधानपुन-राधाने न कुर्यात् सिंहगे रवौ । कालातिक्रमे तु प्रायश्चित्तमुक्तम् । यावन्त्यब्दान्यतीतानि निरग्ने-र्विप्रजन्मनः । तावन्ति कुच्छाणि चरेद्धौम्यं द्याद्यथाविधि । कृतदारो गृहे ज्येष्ठो यो नाद्ध्यादु-पासनम् । चान्द्रायणं चरेद्वर्षे प्रतिमासमहोऽपि वेति । कालप्रसङ्गान्सुहूर्त्तविचारोऽप्यत्र क्रियते । तत्र कारिकायाम् । माघादिपञ्चमासेषु श्रावणे चाश्विनेऽथ वा । कुर्यान्मृगोत्तमाङ्गे वा आधानं शुक्रपक्षतः । मृगोत्तमाङ्गो मार्गशीर्षः । हस्तद्वये विशाखासु कृत्तिकादित्रये तथा । पुनर्वसुद्वये तद्वद्रेवतीपूत्तरासु च । भौमार्कवर्जिते वारे नाधिमासे क्षये तथा । चन्द्रेऽनुकूले पूर्वोह्ने रिक्ताविष्टिविवर्जिते । चतुर्थीन-वमीचतुर्ददयो रिक्ताः । सबैधृतिश्च व्यतीपातनामा सर्वोध्यनिष्टः परिघस्य चार्द्धम् । विष्कम्भे घटि-कास्तिस्रो नव व्याघातवज्रयोः । गण्डातिगण्डयोः षद् च शूले पश्च न शोभनाः । महेश्वरः । चुडा-कर्मनृपाभिषेकितिलयाग्न्याधानपाणियहान् देवस्थापनमौक्षिवन्धनविधीन् कुर्यात्र याम्यायने । देवेज्या-स्फुजितोस्तथाऽस्तमितयोर्वाल्ये च वार्द्धे तयोः केतावभ्युदिते तथा महणतो यावत्तिथिखाष्टमी । देवेज्यो गुरु: । आस्फुजिच्छुकः । केतुनिर्घातभूकम्पविद्युत्स्तनितद्र्शने । आधानं नहि कर्तव्यं सुधिया शुभ-

मिच्छता । पश्चिमायां दिशि सितो बालः स्यादश वासरान् । वृद्धः पञ्च दिनान्यैन्द्रयां त्रिदिनं पक्षमेव च । शिश्ववृद्धौ जीवसितावुभयत्राप्युदीरितौ । अन्यैः पञ्चदशाहानि दशान्यैः सप्त चापरैः । उपरागनिवृत्तौ च यावत्स्यादिनसप्तकम् । अग्न्याधेयं विवाहादि मङ्गलं न समाचरेत् । रत्नमाला-याम् । राशौ विलग्नेऽम्बुचरे घटे वा तद्ंशके वाप्यथवा शशाङ्के । आधानकालो द्विजपुङ्गवानां जातोऽपि निर्वाणसुपैति वहिः । विलग्नं लग्नपर्यायः । अम्बुचरे कर्के मीने मकरोत्तरार्द्धे च । मेषक-र्कटतुलामकराश्च चरलग्नानि । घटे कुम्भलग्ने । तदंशके चरांशे कुम्भांशे च । शशाङ्के चन्द्रे चरराशि-स्थिते कुम्भराशिस्थिते तदंशस्थिते चेत्यर्थः । त्रिकोणकेन्द्रोपचयेषु सूर्ये बृहस्पतौ शीतकरे कुने च। शेषप्रहेषुपचयस्थितेषु धूमध्वजोत्पादनमामनन्ति । त्रिकोणं नवपञ्चकम् , लग्नसप्तमद्शमचतुर्थे च केन्द्रम् । तृतीयषष्टद्रामैकाद्रामुपचयः । कुजो मङ्गलः । चन्द्रे पत्नी मृत्युगे मृत्युमेति क्षिप्रं वह्नया-थायकः क्ष्मासुते च । भानोः सुनौ देवपूजे रवौ वा रोगैर्जुष्टो दुःखितः स्याहिजेन्द्रः । नो कुर्याद्धत-<u>भुक्परिग्रहमिनक्ष्मापुत्रजीवेन्दुभिनींचस्थैर्विजितैरिपोर्भवनगैरस्तङ्गतैर्वा द्विजः । चापस्थे तनुगे गुरौ</u> क्रियगते सप्ताम्बरस्थे कुजे शीतांशौ त्रिपडायगे दिनकरे वा स्यात्तदा दीक्षितः । पापप्रहेषु धनगेषु धनेन हीनः सौम्यप्रहेषु धनवान् उडुपेऽन्नदः स्यात् । लग्नस्थिते च सबुधार्कजभागवेन्दावुत्पादितो-**ऽग्निरचिरात्खळ नाशमेति । चापस्थे धनुराशिस्थिते । तनुगे छग्नस्थे क्रियगते मेषराशिस्थिते । अम्ब**-रस्थे दशमस्थे । आयगे एकादशस्थे । कन्यायां मिथुने च मङ्गलः शतुगृहस्थः । कन्यामिथुनतुलावृषेषु वहस्पतिः शत्रुगृहस्यः रविमङ्गलशनैश्चराः पापमहाः क्षीणचन्द्रश्च । धनगेषु द्वितीयस्थेषु । अथाधि-कारी निरूप्यते । ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शृद्धं हित्वाऽनुलोमजाः । अधिकुर्वन्ति गार्ह्येषु सह भर्त्रा स्त्रियस्तस्था । मासोर्द्धं स्त्रीप्रसूर्या स्यात्पुत्रसूर्दिनविंशतेः रजस्युपरते स्नानं दिनादृर्ध्वं रजस्वला। नाधि-कारोऽस्ति सर्वेषां सूतके मृतकेऽपि च । तथैव पतितानां च तथा दोषयुजामपि । अग्न्याधानेऽधिका-रोऽस्ति रथकारस्य चोत्तरे । माहिष्येण करण्यां तु रथकारः प्रजायते । वैक्यायां क्षत्रियाज्ञातो माहिष्यो मुनिभिः स्मृतः । जाता वैश्येन शुद्रायां करणीत्यभिधीयते । वेदाध्ययनसंपन्नाः प्रयोगेन श्रुतेन च । अधिकुर्वन्ति सर्वत्र यहाऽर्थश्रवणं विना । यहा अध्ययनवेदार्थविज्ञानरहितोऽपि सन् । नाधिकारी कि-याशुन्यो भर्तृयज्ञादिशासनात् । द्रविडस्त्वन्यथा प्राह सर्वशून्येऽप्यधिकियाम् । अञ्जावांश्चेद्भवेत्कर्ता नेदृक् सर्वानुसंमतम् । भार्याः सन्तीह् यावत्यस्ताभिः सर्वाभिरन्वितः । यद्वा सवर्णया ज्येष्टभार्ययैव सम-<mark>न्वितः। व्यभिचारवती पापा रोगिणी द्वेषि</mark>णी च या।आधाने सा परित्याज्या नवा त्याज्या मतान्तरात्। तुल्याधिकार उभयोर्यज्ञपार्श्वे निरूपणात् । अतस्त्वन्यतराभावे नाधिकारोऽस्ति कुत्रचित् । अथानधिका-रिणः। आवसथ्यं विवाहं च प्रयोगे प्रथमे स्थितः। न कुर्याज्ञनके ब्येष्ठे सोट्रे चाप्रकुर्वति । क्षेत्रजादाव-नीजाने विद्यमानेऽपि सोट्रे । नाधिकारविघातोऽस्ति भिन्नोट्र्येऽपि चौरसे । पङ्ग्वन्धमूकविधरपतितो-न्माद्दूषणे । संन्यस्ते छिन्नकर्णादौ यद्वा पण्डाद्द्रिषणे । जनके सोद्रे ज्येष्टे क्रुयद्वेतरः क्रियाम् । ज्येष्टे श्रद्धाविहीने च सत्याधेयं तदाज्ञया । पितृसत्त्वेऽप्यनुज्ञातो नाद्धीत कदाचन । जीवत्पितरि चाद्ध्या-दाहिताग्निः स वै यदि । तथैव भ्रातिर ज्येष्ठे यजेंश्वैव विवाहयेत् । अनाहिताग्नौ पितिर योऽग्न्याधानं करोति हि । अर्ण्योरग्निमारोप्य तमाधाप्यादधीत सः । उद्वाहं चाग्निसंयोगं कुरुते योऽप्रजे स्थिते । परिवेत्ता स विज्ञेयः परिवित्तिस्त पूर्वजः । परिवित्तिः परीवेत्ता नरकं गच्छता ध्रुवम् । आपे चीर्णप्राय-श्चित्तौ पादोनफलभागिनौ । पितृब्यक्षत्रियोत्पन्नः परनारीस्रुतोऽपि वा । दत्तकाद्यः परनारीसु-ताः । विवाद्दे चाग्निसंयोगे न दोषः परिदेवने । देशान्तरस्यक्वीबैकवृषणानसहोद्रान् । वेक्यानि-ष्टांश्च पतितान् शृद्रतुल्यातिरोगिणः। जडमूकान्धवधिरकुब्जवामनखञ्जकान्। अतिवृद्धानभायीश्च कृषि-सक्तान्नपरय च । धनवृद्धिप्रसक्तांश्च कामतोऽकारिणस्तथा । क्रुटिलोनमादरोगांश्च परिविन्दन्न दुष्य-

ति । गीतवादित्रनिरतान्नर्तकान्पारदारिकान् । वशिकान् गारुडांश्चेव परिविन्दन्न दुष्यति । योगशा-स्त्राभियक्ते च द्विजे प्रव्रजिते तथा । नास्तिके चाग्निसंयोगे न दोषः परिवेदने । पिता पितामहो यस्य अम्रजो वाऽप्यनिम्नमान् । इज्यातपोऽग्निसंयोगे न दोषः परिवेदने । परिवेदनवाक्ये ये भू-यन्ते दोषसंयुताः । तेषामप्यधिकारोऽस्ति प्रायश्चित्ताद्नन्तरम् । पिता पितामहो वापि नास्तिको वाप्यनाश्रभी । यस्य दोषोऽस्ति नैवेह तस्याधाने कदाचन । अयजे सति निर्दृष्टे यवीयानियमान् भवेत् । प्रतिपर्व भवेत्तस्य ब्रह्महत्या न संशयः । नाम्नयः परिविन्द्नित न वेदा न तपांसि च । न च श्राद्धं कनिष्ठस्य विरूपा या च कन्यका । ज्येष्ठो भ्राता यदा तिष्ठेदाधानं नैव चाश्रयेत । अनुज्ञा-तस्तु कुर्वीत राङ्कस्य वचनं यथा । ज्येष्टभात्रा त्वनुज्ञातः कुर्याद्ग्निपरिमहम् । अनुज्ञातोऽपि सन्पित्रा नाद्ध्यान्मनुरत्रवीत् । धनवार्ध्वविकं राजसेवकं कर्षकं तथा । प्रोषितं च प्रतीक्षेत वर्षत्रयमपि त्वरन् । प्रोषितश्चेत्रिवर्षे स्यात् त्र्यव्दादूर्ध्ये समाचरेत्। आगते तु पुनस्तस्मिन्पादकुच्छ्रद्वयं चरेत् । देशान्तरस्थो न ज्येष्टो ज्ञायेताहितवानिति । कनीयानिधकारी चेदादधीताविचारयन् । द्वादशैव तु वर्षाणि ज्यायान् धर्मार्थयोगतः । न्याय्यः प्रतीक्षितो भ्राता श्रूयमाणः पुनः पुनः । प्रोषितस्तु यदा ज्येष्टो ज्ञायेताना-हितानलः । पड्वत्सरान् प्रतीक्षेत आद्धीतानुजस्तथा । पितरि प्रतमार्थे वा देशान्तरगतेऽपि सन् । अधिकारविघातो हि न पुत्रस्योपजायते । सोदराणां च सर्वेषां परिवेत्ता कथं भवेत् । दारैस्तु परि-विद्यन्ते नाभिहोत्रेण नेज्यया ' इति । अग्न्याहरणार्थं योनिमाह—' वैद्यस्य : इति श्रुते:' पशुभिः समृद्धस्य वैश्यस्य गृहाद्धिं हुतोच्छिष्टमसंस्कृतं वा आनीयाधानं कुर्यात् । एके अरणिप्रदानम् अरण्यु-पादानकिमच्छन्ति। अयमर्थः-प्रशब्दोऽत्र उपशब्दार्थे, अरणी प्रदानमुपादानकारणमुत्पत्तिस्थानं यस्याग्नेः सोऽरणिप्रदानस्तमग्निमाद्धीतेति मन्यन्ते अतो विकल्पः। अत्र सांख्यायनगृह्ये बहुप्राविद्रकुलाम्बरीषव-ह्याजिनामन्यतमं तस्मादग्निमिन्धीतेति। छन्दोगगृह्ये वैश्यकुलाद्वाऽम्बरीषाद्वाऽग्निमाहृत्याभ्यादध्याद्पि वा बहुयाजिन एवाऽऽगाराद्वाह्मणस्य वा राजन्यस्य वा वैदयस्य वाऽपि वा अन्यं मथित्वाऽभ्याद्ध्या-त्पुंण्यस्त्वेवान्धुंको भवतीति यथा कामयेत तथा कुर्यात्स एवास्य गृह्योऽिमभवति इति । तथा गृह्यान्तरं छन्दोगभाष्ये । ब्राह्मणकुलात्तु ब्रह्मवर्चसकामोऽग्निमाहृत्याद्धीत राजन्यादोजोवीर्यकामो वैदयात्पशुकामोऽम्बरीषात् धनधान्यकाम आरणेयमुरुपुण्यकोशकाम इति । पुनराधाने अग्न्यनुगमने च आधाने या योनिरङ्गीकृता सैव भवति । तथा च छन्दोगभाष्ये शाखान्तरगृह्यम् , पूर्वैवानुगतेऽम्रौ योनिः पुनराधेये चेति। वैश्यगृहाग्न्यभावे शाखान्तरोक्ताया योनेरग्न्याहरणमिति हरिहरः। अस्मत्सु-त्रोपरि तु वैदयगृहादग्न्याहरणं वाऽरण्योरिति युक्तं न तु वैदयाभावे गृह्यान्तरोक्ताया योनेराहरणं, गृह्यान्तरयोन्यपेक्षया वरं विकल्पेन स्वगृह्योक्ता योनिर्योह्येति नमो हरिहरमिश्रेभ्यः। यस्मिन्पक्षे वैदयगृहादग्न्याहरणं तस्मिन्पक्षे यावज्जीवं वैदयसन्निधौ निवासः, शान्तेऽम्रौ वैदयकुलादाहृत्य सर्व-

१ पुण्यस्त्वेवानर्द्धुको भवतीति । पुण्यः पुण्यकृत, केवलपुण्यकोशवृद्धिकृदेवायमारणेयोऽमिरिति । अन-द्धुंकः । ऋद्धिष्टद्धः । ब्रह्मवर्षमादीनां वृद्धं न करोतीत्यनर्द्धुकः । तुश्चव्दो विशेषणार्थः । वैश्यकुलादियोन्याहृताद्मे-रारणेयो विशिष्ट इति । यतश्चात्र स्वाधीनत्वात् योनेरनुगतोऽप्यिमः क्षिप्रमेव पुनर्निर्मथ्योत्पाद्यते । अन्यत्र पराधीनत्वा-त् । बहुयाजिवेश्याम्बरीषयोश्च दुर्लभत्वात्प्रायश्चित्तप्रसङ्गः पुनराधानप्रसंगो वा स्यात् । अनर्द्धुकत्वाद्विशिष्टविरोध इति चेत्र । उरुपुण्यकोशवृद्धिकारित्वादनर्द्धुकस्यापि अविरोध एव । तथाचोत्तम् । निह पुण्यकृतः किञ्चित्रिष्ठ लोकेषु दुर्लभम् । दुष्प्राप्यमपि येनाप्तं ब्राह्मण्यं गाधिसूनुनेति । तस्मादारणेय एव विशिष्टोऽप्तिरिति । पुण्यमेवादधीताप्तिहः स हि सवैः प्रशस्यते । अनर्द्धुकत्वं यत्तस्य काम्येस्तन्तीयते शममिति वचनात् । सू॰ । यथा कामयेत तथा कुर्यात् । य एतेऽन्त्य-समिदाधानादयः पडाधानकल्पाः सप्त वोक्ता याश्चेमा वैश्यकुलाद्याः पञ्चाप्तियोनयः तत्र गुणदोषान्विवच्य यथा काम-येत तथा कुर्यादिति ।

प्रायश्चित्तं कृत्वा तेनैव विधिना यावज्ञीवं वर्त्तयेदिति गर्गपद्धतौ । ' चातुष्प्राइयपचनवत्सर्वि मिति '। चातुष्प्राइयपचनं यस्मिन् कर्मणि विद्यते तदिहापि सर्वे भवति, कुतः पञ्चमहायज्ञा इति श्रुतेः, पञ्चमहा-यज्ञानां श्रुतौ पाठस्तत्साधनभूतोऽयमग्निरतस्तद्वदिहापि सर्व भवतीति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु उत्सृत्रः । चातुष्प्राइयपचनवतीति कर्तव्यता न भवतीति। यत्कारणम्, उपदेशातिदेशयोरन्यतरेण धर्माणां प्रवृत्तिः नात्रोपदेशो न चातिदेशः तस्मान्नैव चातुष्पादयपचनवतीतिकर्तव्यता प्रवर्ततं । ननु तर्हि किमर्थमिद्मु-कम् , आधानसामान्याद्वा श्रौतानां पञ्चमहायज्ञानां साधनभूतत्वाद्वा श्रौताऽऽधानधर्माः स्युरिति बुद्धिः स्यात्तां निराकर्तुमिद्युक्तमित्यदोषः । गृह्यान्तरे चानयैव भ्रान्त्या श्रौताधानेतिकर्तव्यता उक्ताऽस्ति तां निवारियतुमिह सूत्रकृता पूर्वपक्षः कृतः । अरणिलक्ष्णं चोक्तम् यज्ञपार्श्वसंग्रहकारिकायाम् । अश्वत्थो यः रामीगर्भः प्रशस्तोवींसमुद्भवः । तस्य या प्राङ्मुखी शाखा उदीची चोर्ध्वगाऽपि वा ।। १ ।। अर-णिस्तन्मयी ज्ञेया तन्मय्येवोत्तरारणिः । सारवदारवं चात्रमोविली च प्रव्यस्यते ।। २ ।। संसक्त-मुळो यः शम्याः स शमीगर्भ उच्यते । अळाभे त्वशमीगर्भादाहरेदविळिन्वतः ।। ३ ।। चतुर्विशाङ्कळा दीर्घा विस्तारेण पडङ्कुला। चतुरङ्कलमुत्सेथा अरणिर्याज्ञिकैः स्मृता ।। ४ ।। मूलादप्टाङ्कलं त्यक्त्वा अथाच द्वादशाङ्कुलम् । अन्तरं देवयोनिः स्यात्तत्र मध्यो हुताशनः ॥ ५ ॥ मूर्धाक्षिकर्णवक्राणि कन्धरा चापि पश्चमी । अङ्ग्रष्टमात्राण्येतानि ब्यङ्गप्टं वक्ष उच्यते ॥ ६ ॥ अङ्गप्टमात्रं हृद्यमङ्गुष्टमुद्रं तथा । एकाङ्कुष्ठा कटिर्झेया द्वौ वस्तिद्वौं च गुह्यके ।। ७ ।। ऊरू जङ्घे च पादौ च चतुरुयेकैर्यथाक्रमम् । अरण्यवयवा ह्येते याज्ञिकैः परिकीर्तिताः ॥ ८ ॥ यत्तदुद्यमिति प्रोक्तं देवयोनिः स उच्यते । तस्यां यो जायते विह्नः स कल्याणकृदुच्यते ।। ९ ।। प्रथमे मन्थने ह्येव नियमो नेतरेषु च । अष्टाङ्कुलः प्रमन्थः स्याचात्रं स्याद् द्वादशाङ्कलम् ॥ १०॥ ओविली द्वादशैव स्यादेतनमन्थन-<mark>यन्त्रकम् । गोवालैः शणसंमिश्रैस्त्रिवृद्ध</mark>त्तमनंशुकम् ॥ ११ ॥ व्यामप्रमाणं नेत्रं स्यात्तेन मध्यो हुता-<mark>शनः । चात्रबुध्ने प्रमन्थाग्रं गाढं</mark> कृत्वा विचक्षणः ॥ १२ ॥ बहुदिने मन्थनेन प्रमन्थनाशे तत्रैवोक्तम्—उत्तराया अभावाद्धि प्राह्यो मन्थोऽधरारणेः ॥ १३ ॥ व्याख्यातं कैश्चिदेवं तिन्नर्मूळ-त्वादुपेक्ष्यते । मानप्रकारो यज्ञपार्श्वे—शिरश्रक्षः कर्णमास्यं प्रथमेंऽशे प्रकीर्तितम् ॥ १४ ॥ द्वितीये कन्थरा वक्षो तृतीये ह्युद्रं स्मृतम्। चतुर्थे चैव योनिः स्यादूरुद्वन्द्वं च पश्चमे ॥ १५॥ षष्ठे जङ्घे तथा पादौ पूर्णा चारणिरङ्गतः। यदि मन्थेच्छिरस्यभि शिरोरोगैः प्रमीयते।। १६॥ यजमानस्तथा कण्ठे हांसे चैव विशेषतः । मन्थेद्यो यजमानस्तु पक्षहीनो भवेद्धुवम् ।। १७ ।। यो मन्थ-त्युदरे कर्ता क्षुघया म्रियते तु सः । देवयोन्यां तु यो मन्थेद् देवसिद्धिः प्रजायते ।। १८ ॥ मन्थे-दूरुद्वये यस्तु राक्षसं कर्म तस्य तत्। जङ्घायां यातुधानेभ्यः पाद्योः स्यात्पिशाचके ॥ १९ ॥ प्रथमे मन्थने ज्ञेयं द्वितीयादौ न शोधयेत् । अष्टाऽङ्कुछः प्रमन्थः स्यादीर्घो द्वःयङ्कुछविस्तृतः ॥ २० ॥ उत्सेषो द्वचङ्कुळस्तस्य त्वैशानपूर्व उर्ध्वगः । एवमष्टाद्शं प्रोक्ताः प्रमन्था ह्यत्तरारणेः ॥ २१ ॥ पादौ तस्याः स्मृतं मूळमग्रस्तु शिर उच्यते । अध्वर्युः प्राङ्मुखो मन्थेत्प्रत्यग्दिक्च्चरणा हि सा ॥ २२ ॥ ओविळी यजमानेन धृत्वा गाढं च मन्थयेत् । मथ्रीयात्प्रथमं पत्नी यद्वा कश्चिद् दढो द्विजः ॥ २३ ॥ मूला-दृष्टाङ्कुळं त्यक्त्वा अन्नाच द्वादृशाङ्कुळम् । अन्तरा देवयोनिः स्यात्तत्र मध्यो हुताशनः ॥ २४ ॥ मूला-दुङ्गलमुत्सृज्य अत्रात्साद्धीङ्गलं तथा । योनिमध्ये पुनर्मानं कृत्वा मध्यो हुताशनः ॥ २५ ॥ नान्य-वृक्षेण मथ्रीयात्र कुर्याद्योनिसंकरम् । क्षेदिता स्फाटिता चैव सुषिरा प्रन्थिमस्तका ॥ २६ ॥ चतु-विधाऽरणिस्त्याज्या श्रेयस्कामैद्धिजातिभिः । क्वेदिता हरते पुत्रान् स्फाटिता शोकमावहेत् ॥ २७ ॥ यन्थिमूर्द्धा हरेत्पत्नीं सुषिरा पतिमारिणी ॥ इति श्रीतस्मार्ताधानेऽरणिलक्षणम् । इतरेषु च संस्का-रेष्वरणिद्वीदशाङ्कला । मूलात्रिभागजननिस्तद्धेंनोत्तरारणिः । वक्ष्ये जातारणेः पक्षं कुमाराघ्नेः

प्रसिद्धये । निर्माय यन्त्रविहितं पिता संस्थाप्य यत्नतः । जाते कुमारे मश्रीयाद्धिं यथाविधि स्वयम् । आयुष्यहोमान् जुहुयात्तस्मिन्नन्नौ समाहितः । तत्रान्नप्राशनं चौलं मौश्जीबन्धनमेव च । त्रतादेशश्च कर्तव्यस्तस्मिन्गोदानिकाः क्रियाः । कुर्याद्वैवाहिको होमो वह्नौ तस्मिन्समाहितः। शालाभिकर्म तत्रैव कुर्यात्पिक्तं च नैत्यकीम् । नित्यहोमं पञ्चयज्ञान् कुर्यात्तरिमन्ननाहितः । स्मार्त-संस्थादिकं यच तत्सर्वे तत्र गद्यते इति । जातारणिपक्षस्तु युगान्तरे भवति न कलौ । प्रजार्थे तु द्विजाध्याणां प्रजारणिपरिप्रहः । इति कलिवर्ज्यत्वात् । दानवाचनान्वारम्भणवरवरणत्रतप्रमाणेषु यज-मानं प्रतीयादिति परिभाषितत्वात् यजमानाङ्कलादिमानं प्राह्मम् । अङ्कष्टाङ्कलमानं तु यत्र यत्रोपदि-इयते । तत्र तत्र वृहत्पर्वप्रनिथभिर्मिनुयात्सदेति छन्दोगपरिशिष्टम् । वृहत्पर्वाणि मध्यपर्वाणि तन्मु-लयन्थयो यत्राङ्गप्टनोद्ना तत्राङ्गप्टस्याङ्गलिनोद्नायामङ्गलीनाम् । छन्दोगानां स्वपिरिशिष्टोक्तत्वादङ्ग-ष्टेररिणमानम् । वाजिनां तु यज्ञपार्श्वादङ्क्ष्ठैरिति । सूत्रोक्तपक्षस्तु यजमानेनोर्ध्ववाह्रप्रपदोच्छितेन समस्थितेन वेति । पञ्चारत्निर्दशवितस्तिर्विछं शतिशताङ्गुळः पुरुष इति सूत्रातु पुरुषस्य पञ्चमों-ऽशोऽरित्नस्तचतुर्विशोङ्गलमिति रामवाजपेयिभिराधानप्रकरणे उक्तम् । अथात्र पात्रलक्षणमुच्यते । तत्र यज्ञपार्श्वसंग्रहकारिकायाम् । खादिरः रुप्याकृतिर्वजोऽरित्नमात्रः प्रशस्यते । आसनं ब्रह्मणः कार्ये वारणं वा विकङ्कतम् । हस्तमात्रं चतुःस्रक्ति मृलद्ण्डसमन्वितम् । द्विषडङ्कलसंख्याको मृलद्ण्डो विकङ्कतः । प्रस्थमात्रोदकप्राही प्रणीताचमसो भवेत् । वैकङ्कतं पाणिमात्रं प्रोक्षणीपात्रमुच्यते । हंस-मुखप्रसेकं च त्विग्बलं चतुरङ्गलम् । आज्यस्थाली तु कर्तव्या तैजसद्रव्यसंभवा । माहेयी वापि कर्तव्या नित्यं सर्वाग्निकर्मसु । आज्यस्थाल्याः प्रमाणं तद्यथाकामं तु कारयेत् । मृनमय्यौदुम्बरी वापि चरुस्थाली प्रशस्यते । तिर्थगृध्वे समिनमात्रदृढा नातिवहन्मुखी । कुलालचक्रघटितमासुरं सृनम्यं स्मृतम् । तदेव हस्तघटितं स्थाल्यादि खलु दैविकम् । यज्ञवास्तुनि सुष्टौ च स्तम्बे दर्भबटौ तथा । द्रभेसंख्या न विहिता विष्टरास्तरणेषु च । अङ्गष्टपर्ववृत्तश्चारितनमात्रः सुवो भवेत् । पुष्करार्द्ध भवे-त्खातं पिण्डकार्द्धे सुचस्तथा । पिण्डकार्द्धे मुखर्द्धमित्यर्थः । यावताऽन्नेन भोक्तुस्तु तृप्तिः पूर्णैव जायते । तं वरार्थमतः कुर्यात्पूर्णपात्रमिति स्थितिः । यथैर्वा ब्रीहिभिः पूर्ण भवेत्तत्पूर्णपात्रकम् । वरोऽभिलिवेतं द्रव्यं सारभूतं तदुच्यते । अष्टमुष्टि भवेत् किंचित् किंचिद्ष्टी च पुष्कलप् । पुष्कलानि च चत्वारि पूर्णपात्रं विधीयते । इत्याधानपात्राणि । अन्यान्यप्यत्रैव लिख्यन्ते । रूर्पं त्वरत्निमात्रं स्यादैषिकं वैणवं तु वा । लम्बं त्वरित्नमात्रं स्यादुपला च दृषत्तथा । विस्तारो दृषदः प्रोक्तो द्वादशाङ्कलसंख्यया । पालाशं जानुमात्रं स्यात्पृथुब्ध्रमुळ्खलम् । अर्द्धलातं बृहद्धकं मध्ये राह्मासमन्वितम् । खादिरं सुसलं प्रोक्तमरितन्त्रयसंमितम् । प्रादेशमात्रं विज्ञेयं मेक्षणं तु विकङ्कतम् । वृत्तमङ्ग्रष्टपर्वाप्रमवद्।निक्रयाक्ष-मम् । ईदृइयेव भवेदवीं विशेषस्तामहं ब्रुवे । वारण्यरित्नमात्रा स्यातुर्योशाधिकपुष्करा । हस्ताकारा च प्रथ्वया अंग्रे सर्पफणाकृतिः । आकर्षफलकं हस्तमात्रं स्याद्धनुराकृतिः । अप्रे सर्पफणाकारं खादिरं वा विकङ्कतम् । कङ्कतानि त्रिद्न्तीनि वारणानि भवन्ति हि । वारण्यरितमात्रा स्याद्भ्रिः शासं द्शाङ्गलम् । द्वात्रिंशदङ्कला शम्या वारणीत्यभिधीयते । श्रेपणीन्परिधीन् कुर्याद्वाद्वमात्रानपुष्क-रान् । श्रीपण्यौं हस्तमात्रे च श्रपण्यौ शूलमेव च । तच्छूलं यस्य कस्यापि यज्ञियस्य तरोभवेत् । होही वा मृन्मयी वा स्यात्पराखा च यथार्थतः। होही ताम्रमयी वापि कुर्याचैव यथार्थतः। पात्राणि वारणान्यत्र यानि प्रोक्तान्यसम्भवे । वैकङ्कतानि कार्याणि स्त्रान्तरमताद्ि । अभावे सु-ख्यवृक्षस्य यज्ञियस्य तरोरिह । यत्किचित्पात्रजातन्तदिति भास्करसंमतिः । अश्वत्थस्यारणी श्राह्या नान्यस्मादेव वृक्षतः । एवं सर्वेषु शास्त्रेषु दृष्टा सूत्रान्तरेष्विष । ' अग्न्याधेयदेः स्व-तन्त्र इत्यष्टौ ' श्रीतस्याग्न्याधेयस्य देवताः अग्निः पवमानोऽग्निः पावकोऽग्निः श्रचिरदितिश्चेति ।

आभ्यः स्थालीपाकमोद्नमुक्तप्रकारेण श्रपयित्वा आज्यभागौ हुत्वा त्वन्नो अग्न इत्याद्यष्टभिराज्ये-नाहतयो होतव्याः । अत्र चरुर्जीहीणां भवति । कामादीजानोऽन्यत्रापि त्रीहियवयोरेवान्यतरथं स्था-क्रीपाक्ष्णं श्रपयेत् । न पूर्वचोदितत्वात्संदेहोऽसंभवाद्विनिवृत्तिरिति सीतायज्ञे वक्ष्यमाणन्यायात् । अयमर्थः सूत्रस्य—कामादिच्छया अन्यत्रपक्षादिषु यागं कुर्वन् ब्रीहियवयोरन्यतरं चक्तं श्रपयेत् नैवात्र संदेह: कुत: ब्रीहीन्यवान्वा हविषीति पूर्व चोदितत्वादुक्तत्वात् । यावस्य चरोरसम्भवात् विनिवृत्तिः पूर्वचोदितस्य ब्रीहीन्यवान्वेत्यस्य । अनवस्नावितान्तरोष्मपके ईपर्सिद्धे तण्डुलपाके चरुशब्दप्रसिद्धेः । आप्रयणेष्ट्रो ब्रीहीणां यवानां चेति सुत्रणाच । ब्रीहीन्यवान्वा हविषीति परिभाषणाद्यपाकस्येत्येता-वृत्यक्तेऽपि ब्रीहीणां यवानामप्रपाकस्येति सिध्यति, किमर्थे ब्रीहीणां यवानामितिब्रहणम् ? उच्यते-वैश्वदेवश्वरुर्विहितः सोऽपि यावो यथा स्यादिति यवानामित्युक्तं ब्रीहियहणं त् यवानामेवेति नियमो माभुदिति । अतः सर्वत्र ब्रीहीणामेव चरुः कार्य इति गम्यते अपयित्वेति बहुणं सिद्धचरोरुपादान-निवृत्त्यर्थम् । आधारावाज्यभागावित्यनेन प्राप्तत्वात्पुनराज्यभागप्रहणं अष्टाच्याहृतीनामवसर्विधाना-र्<mark>थम् , अष्टावितिप्रहणं मत्र</mark>प्रतीकसंशयनिराकरणार्थम् । यद्यष्टसङ्खयाप्रहणं न कियते तर्हि त्वन्नो अग्नेनयेति द्वितीया शङ्क्येत तथा सत्वन्नो अग्नेसहस्राक्षेति । त्वन्नो अग्न इति प्रथमा सत्वन्नो अग्न इति द्वितीया इमंमेवरुणेति तृतीया तत्वायामि इति च० येते रातमिति पं० अयारचाम इति ष० उदुत्तममिति स० भवतन्न इत्यष्ट० । 'पुरस्ता जुहोति ' अग्याधेयदेवताभ्य इत्यवाच्यम् । अग्न्याधेयदेवताभ्यो हुःवेति वक्ष्यमाणत्वात् । वाच्यं वा अग्न्याधेये हि विकल्पेन द्वयोरिप देवतात्व-मस्ति तयोर्देवतात्वं मा भूत् । किंतु बहुत्वविशिष्टानामत्र देवतात्वं यथा स्यादित्यदोषः । स्थालीपाक-स्येत्यवयवषष्ठी । पुरस्तात्स्थालीपाकस्य स्थालीपाकात्पूर्वमष्टर्चहोमः । अग्न्याधेयदेवताभ्यो हुत्वा एव-मुपरिष्टादृष्टर्चहोमः । ' स्विष्टकृते चायास्यमेर्वेषद् कृतं यत्कर्मणात्यरीरिचं देवागातु विदइति ' उपरि-तनान्ते अष्टर्चहोमान्तस्थालीपाकस्यामये स्विष्टकृते स्वाहेति आहुति जुहोति । चराव्दादाज्येन अयास्यम् इति मन्त्रेणाहृति जुहुयात् । स्विष्टकृद्धोमस्य प्राप्तत्वात् पुनर्प्रहणमयास्यम् इति होमस्याव-सर्विधानार्थम् ॥ मन्त्रस्यायमर्थः । हे देवागातुविदे। यज्ञवेत्तारो देवाः अग्नेः संबन्धि यद्वषद्कृतं हुतं यत् येन कर्मणा यजनविधिना कृत्वा अहमत्यरीरिचमधिकं कृतवानस्मीति तेन कर्मणा प्रसन्नानां भवतां प्रसादात्तदयासि अनश्वरमव्याहतमस्तु । ' वर्हिर्हुत्वा प्राश्नाति ' परिस्तरणवर्हिर्हस्तेनैव हु-<mark>त्वा पात्रान्तरस्थापितहोमशेषद्रव्यं भक्षयति । प्राशनस्य प्राप्तत्वात् । बर्हिर्होमोत्तरकालविधानार्थे यह-</mark> णम् । शेषरक्षणं भक्षणं च श्रौतसुत्रे उक्तमस्ति । पाकयज्ञेष्ववत्तस्यासर्वहोमो हृत्वा शेषप्राशनमिति । अस्यार्थः पाकशब्देन च स्मार्तहोमा उच्यन्ते । तत्र होमार्थे यदवत्तं गृहीतं तस्य असर्वहोमः कर्तव्यः स्रुवादिभियद्वहीतं तद्धत्वा किञ्चित्परिशेष्य पात्रान्तरे स्थापनमित्यर्थः । सर्वहोमान्द्वत्वा पात्रान्तर-स्थापितसर्वरोषाणां प्रारानम् । बर्हिर्होमश्चात्रैव वचनान्नान्यकर्मसु । बर्हिर्होमे प्रजापतिर्देवता अनिरु-क्तत्वात् । तथा च लिङ्गम् अनिरुक्तो वै प्रजापतिरिति । आज्यं द्रव्यमनादेशे जुहोतिषु विधीयते । मन्त्रस्य देवतायाश्च प्रजापतिरिति स्थितिरिति छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनोक्तेश्च । ततो ब्राह्मणभी-जनम्। तत इति सुत्रादेवं ज्ञायते मध्ये मार्जनं पवित्रप्रतिपत्तिः प्रणीताविमोको दक्षिणादानं च कृत्वा <mark>ब्राह्मणभोजनम् । एकद्विबहुषु समासस्य तुल्य</mark>त्वादेकस्मिन्नपि चरितार्थत्वादेकस्यैव भोजनमिति । यत्र बहुनां भोजनं तत्र स्वयमेवोपदिशति यथा संस्थिते कर्मणि ब्राह्मणान्भोजयेदिति तथा सर्वा-सां पर्यास पायस्छं अपयित्वा ब्राह्मणान्भोजयेदिति । अत्र स्मृत्यन्तरोक्तत्रयोविंशतिब्राह्मणभोजन-मिति हरिहरपद्धतौ । चतुर्स्निशद्धोजनमिति रेणुकदीक्षिताः । यज्ञपार्श्वे विशेषः । गर्भाधानादिसं-स्कारे ब्राह्मणान्भोजयेद्दर्ग । रातं विवाहसंस्कारे पञ्चारान्भेखलाविधौ । आवसध्ये त्रयस्त्रिशच्छ्री-

ताधाने शतात्परम् । अष्टकं भोजयेद्रक्त्या तत्तत्संस्कारसिद्धये । सहस्रं भोजयेत्सोमे ब्राह्मणानां शतं पशौ । चातुर्मास्ये तु चत्वारि शतानि पश्च सुराष्ट्रहे । अयुतं वाजपेये च ह्यश्वमेषे चतुर्गुणम् । आप्रयणे प्रायश्चित्ते ब्राह्मणान् दशपश्चचेति । अत्रैवं व्यवस्था । यत्र ततो ब्राह्मणभोजन-मिति सूत्रमस्ति तत्रैकं पूर्व भोजयित्वा यज्ञपार्श्वोक्तं ब्राह्मणभोजनम् । यत्र विवाहादौ सूत्रं नास्ति तत्र कर्मान्ते परिशिष्टोक्तमेव भोजनम् ॥ २ ॥ ॥ ॥

" अथावसध्याधाने पदार्थकमः "—तच चतुर्ध्युत्तरकालेऽभ्रातृमतः भ्रातृमतस्तु धनविभाग-काले । गृहपतौ प्रेते एकादशेऽहिन प्रागेवैकादशश्राद्धात् द्वादशेऽहिन वा मातृपूजाऽऽभ्युद्यिकर-हितं ज्येष्टः कुर्यात् । कालातिक्रमे तु प्रायश्चित्तं कृत्वा माघादिप अमासेषु श्रावणे आश्विने वा कार्यम् । तत्र पूर्व वपनं कृत्वा अतिकान्तसंवत्सरसंख्यया प्राजापत्यरूपं प्रायश्चित्तं मुख्यविधिना चरेत्। तद्-शक्तौ प्रतिप्राजापत्यं गां दद्यात् । तद्भावे तन्मूल्यं निष्कमेकमधी तद्धी वा द्यात् । तद्भावे प्रति-प्राजापत्यं द्वाद्शत्राह्मणभोजनम् अयुतगायत्रीजपं गायभ्या तिलाज्यसहस्रहोमं वा शत्त्यपेक्षया कुर्यात् । तत्रैवं संकल्पः । आधानाकरणजनितदोषनाशार्थं वर्षसंख्याकान्कुच्छ्रानहमाचरिष्ये । अथवा प्राजापत्यप्रत्याम्रायत्वेन प्रतिप्राजापत्यमेकैकां गां ब्राह्मणेभ्योऽहं संप्रददे । अथवा एतावतीनां गवां मूल्यमिदं संप्रददे । ब्राह्मणान्वा भोजयिष्ये । एवमघेऽपि संकल्पः । ततः सायंपातहोमद्रव्यं प्रत्यह-माहुतिचतुष्टयपरिमितमतिक्रान्तदिवसान् गणयित्वा ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् । तन्मानं च कारिकायाम् । षष्टिप्रस्थिमतं थान्यं त्रिप्रस्थप्रमितं घृतिमिति संवत्सरस्योक्तम् । प्रसृतिद्वितयं मानं प्रस्थं मानचतुष्ट्रय-मिति च । तत्र संकल्पः । होमाकरणजनितप्रत्यवायपरिहारार्थमेतावद्वार्षिकं द्धियवतण्डुलानामन्य-तमं ब्राह्मणेभ्योऽहं संप्रद्दे । तन्पूल्यं वा दद्यात् । इतरपक्षाद्यादिकर्मद्रव्यदाननिवृत्तः, हौम्यं दद्या-दिति वचनादिति रामवाजपेयिनः हरिहरश्च। गङ्गाधरस्तु सायंप्रातहोंमपक्षादिकर्मपिण्डपितृयज्ञा-द्यनुसंधानार्थं साधनभूतं होमद्रव्यमिति लिखितवान् । ततो यथोक्ते काले पूर्वाह्ने वैश्वदेवं कृत्वा गण-पति पूजियत्वा पुण्याहताचनं कुर्यात् । तद्यदत्र कर्तव्यं तदुच्यते । व्यासः । संपूज्य गन्धमाल्याद्यै॰ ब्रीह्मणान् स्वस्ति वाचयेत् । धर्मकर्मणि माङ्गल्ये संप्रामेऽद्भुतदर्शने । गृह्मपरिशिष्टे—अथ स्वस्तिवाच-नमृद्धिपूर्तेषु । ऋद्धिर्विवाहान्ता अपत्यसंस्काराः, प्रतिष्ठोद्यापने पूर्ते, तत्कर्मणश्चाद्यन्तयोः कुर्यादिति । आश्वलायनस्पृतिः—वैदिके तान्त्रिके चादौ ततः पुण्याह इष्यते । शौनकः पुण्याहवाचनविधि वक्ष्या-मोऽथ यथाविधि । प्रयोक्तः कर्मणामादावन्ते चोद्यसिद्धये । इति । तच कर्मप्रयोगान्तर्गतमिति केचित् बह्वस्तु प्रयोगबहिर्भूतिमिति । आद्यपक्षे कर्मप्रयोगसंकल्पं कृत्वा कार्यम् । द्वितीये तु तत्कृत्वा कर्म-संकर्पः । अथ प्रयोगः । हेमाद्रौ दानखण्डे बह्वचगृह्यपरिशिष्टत्वेनोक्तः सकलसाधारणशिष्टाचार-प्राप्तश्च पुण्याह्वाचनप्रयोगः । कृतमङ्गलस्नानः स्वलंकृतः कृताचमनः प्राङ्मुखो यजमानो वस्ना-च्छादिते पीठे उपविषय पत्नीं च स्वदक्षिणतः प्राङ्मुखीमुपवेष्य संस्कार्य च तथैवोपवेषय ॐ सुमु-खश्चैकद्न्तश्चेत्यादि ग्रुहाम्बर्धरं देवं० अभीष्सितार्थ० सर्वमङ्गलमाङ्गल्ये० सर्वदासर्वकार्येषु० । सर्वेषु कालेषु समस्तदेशेषु० तदेवलग्रम्० यत्र योगेश्वरः कृष्णो० सर्वेष्वारब्धकार्येषु० इति स्रोकान् पिठत्वा ॐ लक्ष्मीनारायणाभ्यां नमः उमामहेश्वराभ्यां नमः शचीपुरन्दराभ्यां नमः मातापितृभ्यां नमः इष्टदेवताभ्यो नमः कुळदेवताभ्यो नमः सर्वभ्यो ब्राह्मणेभ्यो नमः। आचमनप्राणायामौ कृत्वा देश-कालौ संकीर्त्य अमुकफलसिद्धचर्थे श्वोऽच वाऽमुककर्माहं करिष्ये। तदङ्गतयाऽऽदौ पुण्याहवाचनादि करिष्ये इति संकल्पयेत्। यदा तु प्रयोगाद्वहिर्भूतं पुण्याहवाचनाद्यङ्गं तदाऽमुकफलसिद्धवर्थममुक-कर्म कर्तुमङ्गभूतमादौ पुण्याहवाचनादि करिष्ये इति प्रत्येकं संकल्पः । प्रधानसंकल्पस्तु सर्वे कृत्वा तिहने श्वी वा कार्यः। ततः कर्ता खपुरतः महीद्यौः पृथिवीचन इति भूमिं स्पृष्ट्वा ओषथयः समिति

<mark>तुण्डुलपुक्षं कृत्वा आजिब्रकलग्</mark>मिति पुक्षोपरि सलक्षणं धातुमयं मृन्मयं वा कलगं निधाय इमं मे वरुणेति तीर्थजलेन पूरियत्वा गन्धद्वारामिति गन्धं कलशे प्रक्षिण्य चन्दनादिना तमनुलिण्य या ओषशीरिति सर्वौषयीः ओषययः समिति यवान् काण्डात्काण्डादिति दुर्वाः अश्वत्येव इति पञ्च-पह्नवान स्योनाष्ट्रियवीति पञ्च सप्त वा मृदः याः फलिनीरिति फलं परिवाजपतिरिति पञ्चरक्षानि हिरण्यगर्भ इति हिरण्यं युवासुवासाइति वस्त्रेण रक्तसूत्रेण च वेष्टयेत् पूर्णादवीति धान्यपूर्ण फल-सहितं पात्रमुपरि निद्ध्यात् तत्त्वायामीति कलशे वरुणमावाहयेत् चन्द्नादिना पूजयेच । ततः कलशे <mark>देवता आवाहयेत्। कलशस्य मुखे विष्णुः कण्ठे रुद्रः समाश्रितः। मूले तस्य स्थितो ब्रह्मा मध्ये</mark> मातृगणाः स्मृताः।कुक्षौ तु सागराः सप्त सप्तद्वीपा वसुन्धरा।ऋग्वेदोऽथ यजुर्वेदः सामवेदो ह्यथर्वणः। अङ्गेश्च सहिताः सर्वे कल्कां तु समाश्रिताः। अत्र गायत्री सावित्री शान्तिः पृष्टिकरी तथा। आयान्त मम शान्त्यर्थे दुरितक्षयकारकाः । सर्वे समुद्राः सरितस्तीर्थानि जलदा नदाः । आयान्तु मम शान्त्यर्थे दुरितक्षयकारका इति । ततः कलशप्रार्थना । देवदानवसंवादे मध्यमाने महोद्धौ । उत्पन्नोऽसि तदा कुम्भ विधतो विष्णुना स्वयम् । त्वत्तोये सर्वतीर्थानि देवाः सर्वे त्वयि स्थिताः । त्वयि तिष्ठन्ति भूतानि त्वयि प्राणाः प्रतिष्ठिताः । शिवः स्वयं त्वमेवासि विष्णुस्त्वं च प्रजापतिः । आदित्या वसवो रुद्रा विश्वेदेवाः संपैतृकाः । त्वयि तिष्ठनित सर्वेऽपि यतः कामफलप्रदः । त्वत्प्रसादादिमं यज्ञं कर्तुमीहे जलोद्भव । सांनिध्यं कुरु देवेश प्रसन्नो भव सर्वदा । अवनिकृतजानुमण्डलः कमलमुकुलसदृशमञ्जलि शिरस्याधाय दक्षिणेन पाणिना सुवर्णपूर्णकलकां धार्यित्वा आशिषः प्रार्थयेत् । प्रार्थनामाह । एताः सत्या आशिषः सन्तु दीर्घानागानद्योगिरयस्त्रीणि विष्णुपदानि च । तेनायुः प्रमाणेन पुण्यं <mark>पुण्याहं दीर्घमायुरस्तु । शिवा आपः सन्तु सौमनस्यमस्तु अक्षतं चारिष्टं चास्तु गन्धाः पान्तु</mark> सुमङ्गल्यं चास्तु अक्षताः पान्त्वायुष्यमस्तु पुष्पाणि पान्तु सौश्रियमस्तु ताम्बृलानि पान्त्वैश्वर्यमस्तु दक्षिणाः पान्तु बहुदेयं चास्तु दीर्घमायुः शान्तिः पुष्टिस्तुष्टिः श्रीर्यशोविद्याविनयो वित्तं बहुपुत्रं चायुष्यं चास्तु । अत्र सर्वत्र ब्राह्मणैरस्त्विति प्रत्युत्तरं देयम् । यत्क्रत्वा सर्ववेदयज्ञित्रयाकरणकर्मार-म्भाः शुभाः शोभनाः प्रवर्तन्ते तमहमोङ्कारमादिं कृत्वा ऋग्यजुःसामाशीर्वचनं बहुषिसंमतं संविज्ञातं भवद्भिरनुज्ञातः पुण्यं पुण्याहं वाचयिष्ये, विप्राः वाच्यतामिति वदेयुः । एवमुत्तरत्रापि यथा-थोगं प्रत्युत्तरम् । ततो यजमानः भद्रं कर्णेभिः० ऋ० १ द्रविणोदाद्रविण स० ऋ० १ सवितापश्चा-तात्० ऋ० १ नवो नवो भवति० ऋक् उचादिवि० ऋ० १ आपउन्दन्तु जीवसे दीर्घायुत्वाय वर्चसे । यस्त्वाहृदाकीरिणामन्यमानोमर्त्ये मत्यों जौहवीमि जातवेदो यशो अस्मासु धेहि प्रजा-भिरमे अमृतत्वमञ्या । यस्मै त्वं सुकृते जातवेद् उछोकमग्ने कृणवस्योनम् । अश्विनं सपुत्रिणं वीरवन्तं गोमन्तं रयिन्तु इते स्वस्ति । व्रतनियमतपः स्वाध्यायकृतु इामद्मदानविशिष्टानां सर्वेषां ब्राह्मणानां मनः समाधीयताम् । विप्राः समाहितमनसः स्मः । यजमानः प्रसीद्नतु भवन्तः । विप्राः प्रसन्नाः स्मः । यज्ञ० शान्तिरस्तु पुष्टिरस्तु तुष्टिरस्तु वृद्धिरस्तु अविन्नमस्तु आयुष्यमस्तु आरोग्यमस्तु शिवं कर्मास्तु कर्मसमृद्धिरस्तु वेद्समृद्धिरस्तु शास्त्रसमृद्धिरस्तु पुत्रसमृद्धिरस्तु धनधान्यसमृद्धिरस्तु इष्टस-म्पद्स्तु अरिष्टनिरसनमस्तु यत्पापं तत्प्रतिहतमस्तु यच्छ्रेयस्तद्स्तु उत्तरे कर्मण्यविन्नमस्तु उत्तरोत्तर-महरहरभिवृद्धिरस्तु उत्तरोत्तराः क्रियाः शुभाः शोभनाः संपद्यन्ताम् तिथिकरणगुहूर्तनक्षत्रसंपदस्तु ति-थिकरणमृहर्तनक्षत्रप्रहल्याधिदेवताः प्रीयन्ताम् तिथिकरणे महर्ते सनक्षत्रे सप्रहे सदैवते प्रीयेताम् दुर्गा-पाञ्चाल्यौ प्रीयेताम् अग्निपुरोगा विश्वेदेवाः पीयन्ताम् इन्द्रपुरोगा मरुद्रणाः प्रीयन्ताम् ब्रह्मपुरोगा सर्वे वेदाः प्रीयन्ताम माहेश्वरीपुरोगाउमामातरः प्रीयन्ताम् विशष्टपुरोगा ऋषिगणाः प्रीयन्ताम् अरु-न्धतीपरोगा एकपत्न्यः प्रीयन्ताम् ऋषयञ्छन्दांस्याचार्यावेदायज्ञाश्च प्रीयन्ताम् त्रह्म च त्राह्मणाश्च प्रीय-

न्ताम् श्रीसरस्वत्यौ प्रीयेताम् श्रद्धासेथे प्रीयेताम् भगवती कात्यायनी प्रीयताम् भगवती वृद्धिकरी प्रीयताम् भगवन्तौ विव्वविनायकौ प्रीयेताम् भगवान्स्वामी महासेनः सपत्नीकः ससुतः सपार्षदः सर्वस्थानगतः प्रीय० हरिहरहिरण्यगर्भाः प्रीयन्ताम् सर्वा प्रामदेवताः प्रीयन्ताम् सर्वाः कुलदेवताः प्रीयन्ताम् हताश्च ब्रह्मविद्विपः हताः परिपन्थिनः हताः अस्य कर्मणो विव्नकर्तारः शत्रवः पराभवं यान्तु शाम्यन्तु घोराणि शाम्यन्तु पापानि शाम्यन्त्त्रीतयः शुभानि वर्द्धन्ताम् शिवा आपः सन्तु शिवाऋतवः सन्तु शिवा अग्नयः सन्तु शिवा आहुतयः सन्तु शिवा ओषधयः सन्तु शिवा वनस्पतयः सन्तु शिवा अतिथयः सन्तु अहोरात्रे शिवे स्याताम् निकामे० कल्पताम् । शुक्रा-ङ्कारकव्यवहस्पतिशनैश्चरराहुकेतुसोमसहिता आदित्यपुरोगाः सर्वे प्रहाः प्रीयन्ताम् भगवान्नारा-यणः प्रीयतं म् भगवान्पर्जन्यः प्रीयताम् भगवान्स्वामी महासेनः प्रीयताम् पुण्याह्कालान्वा-चियाच्ये ब्राह्मणाः वाच्यताम् । उद्गाते० पुण्यमावद् । अनया पुण्याह् एव कुरुते । ब्राह्मणाः मम गृहें अस्य कर्मणः पुण्याहं भवन्तो ब्रुवन्तु । इति स्वयं मंद्स्वरेणोक्त्वा ब्राह्मणैः ओं पुण्याहमिति तथों के पुनरेव मध्यमस्वरेणोक्त्वा तथैव तैरुक्ते पुनरेवमुचस्वरेणोक्ते तथैव तैरुक्ते । स्वस्तये० तुनः। आदित्य० ममृतछं स्वस्ति ब्राह्मणा इत्यादि कर्मणइत्यन्तं पूर्ववत्स्वस्ति भवन्तो ब्रुवन्तु इतित्रिः। आयु-हमते स्वस्तीति प्रतिवचनं तिः । ऋध्याम० काममप्राः सर्वामृद्धिं प्रतितिष्ठति ब्राह्मणमित्यादि । अस्य कर्मणः ऋद्धिं भवन्तो ब्रुवन्तु इति त्रिः। ओं ऋध्यतामितित्रिः। श्रियेजातः श्रिये० मितद्रौ। श्रियएवै० एवं वेद ब्राह्मणमित्यादि । अस्य कर्मणः श्रीरस्त्वित भवन्तो ब्रुवन्त्विति त्रिर्व्रूयात्। अस्त श्रीरिति विप्रास्तिः । ततः कर्तुर्वामतः पत्नीमुपवेदय पात्रपातितज्ञलेन पह्नवदूर्वादिभि-वित्रा अभिषिश्चेयुस्तिष्टन्तः । तत्र मन्त्राः । देवस्यत्वेत्यादि । सुरास्त्वामिन-विश्वन्तित्वत्यादिपौराणान् क्षोकानपि पठन्त्यभिषेके ततो नीराजनं कुर्यात् । अथाभ्युद्यिकश्राद्ध-विधि: । तच गर्भाधानादिषु गर्भसंस्कारेषु जातकर्मादिष्वपत्यसंस्कारेषु अग्न्याधानादिषु श्रौतकर्मसु श्रवणाकर्मसु वापीकूपतडागारामासुद्यापनादिषु देवप्रतिष्ठायां वानप्रस्थाश्रमसंन्यास-स्वीकारे तुलापुरुषादिमहादानादौ नवगृहप्रवेशे महानाम्न्यादिवेदव्रतेषु राजाभिषेके शान्तिकपौ-ष्टिकेषु च सर्वेषु उपाकर्मीत्सर्जनयोर्प्येके नवीनयोर्वाऽनयोर्न्यत्राप्येवंविधे कार्यम् । इदमाभ्युद्यि-कश्राद्धं वक्ष्यमाणं च मातृपूजनमेकस्यानेकसंस्कारे वेककर्तृकेषु युगपदुपस्थितेषु सर्वाद्ये सक्टदेव तन्त्रेणैव कार्य, नतु प्रतिसंस्कारमावृत्त्या । यथा दैवाद्कृतजातकर्मादिकस्योपनयनकाले जातकर्मा-चनुष्ठाने देशान्तरगतस्य मृतबुद्धचा कृतोर्ध्वदेहिकस्यागतस्य पुनर्जातकर्भादिसंस्काराणां विहितानां युगपदनुष्ठाने कर्मनाशाजलस्पृष्टादीनां प्रायश्चित्ततया पुनःसंस्काराणां युगपदनुष्ठाने वा । तदुक्तं ब्रह्मपुराणे । गणशः क्रियमाणानां मातृभ्यः पूजनं सकृत् । सकृदेव भवेच्छ्राद्धमादौ न पृथगादि्ष्विति । कात्यायनः । कुड्यलमा वसोर्द्धाराः पञ्चधारा घृतेन तु । कारयेत्सप्त वा धारा नातिनीचा न चोछिताः। गौरी पद्मा शची भेधा सावित्री विजया जया। देवसेना स्वधा स्वाहा मात्रो छोकमा-तरः । भृतिः पुष्टिस्तथा तुष्टिस्तन्तदेवतया सहेति । आत्मदेवता आत्मकुलदेवता । आयुष्याणि च शान्त्यर्थे जपेदत्र समाहितः । आयुष्याणि आनोभद्रा इत्यादीनि । ततो वृद्धिश्राद्धं नवदैवत्यं पार्वण-त्रयात्मकम् । तत्र क्रममाहाश्वलायनाचार्यः । माता पितामही चैव संपूज्या प्रपितामही । पित्राद्-यस्त्रयश्चेव मातुः पित्राद्यस्त्रयः । एते नवाऽर्चनीयाः स्युः पितरोऽभ्युद्ये द्विजैरिति । यत्तु वृद्धवसिष्ठः । नान्दीमुखे विवाहे च प्रिपतामहपूर्वेकम् । नाम सङ्कीर्तयेद्विद्वानन्यत्र पितृपूर्वकमिति स्पृत्यर्थसारश्च । वृद्धमुख्यास्तु पितरो वृद्धिश्राद्धेषु भुक्तते इति, तच्छाखान्तरविषयम् । कात्यायनानां तु आनुछोम्येन मात्रादिकभेणैव नान्दीमुखाः पितरः पितामहाः प्रपितामहा इति प्रयोगदर्शनात्। यत्तु ब्रह्मपुराणे

पिता पितामह्स्रैव तथैव प्रपितामहः । त्रयो ह्यश्रुमुखाह्येते पितरः सम्प्रकीर्तिताः । तेभ्यः पूर्वे त्रयो ये तु ते तु नान्दीमुखाः स्मृता इति तत् महालयप्रकरणपठितप्रौष्ठपदपौर्णमासीनिमित्तकश्राद्धविषयं तत्प्रकरणपाठादित्येव हेमद्यादय अचिरे । इह च नान्दीमुखसंज्ञकान्मात्रादीनुदिशेत् । विष्णुपुराणे कन्याविवाहादीननुक्रम्य नान्दीसुखान्पितृनादौ तर्पयेत् प्रयतो गृहीत्युक्तेः । ब्रह्मपुराणे च जन्माद्यनु-क्रम्य पितृन्नान्दीमुखान्नाम तर्पयेद्विधिपूर्वकमित्युक्तेः । वृद्धपराशरेण तु देवानामपि नान्दीमुखिवशे-षणमुक्तम् । नान्दीमुखेभ्यो देवेभ्यः प्रदक्षिणं कुशासनिमति । वृद्धिश्राद्धे च कालः । कर्मा-हात्पूर्वेद्युर्मातृपार्वणं कर्माहे पितृपार्वणं कर्मोत्तराहे मातामहपार्वणमिति । अस्यासंभवे पूर्वेद्य-रेव पूर्वाह्वे मातृकं मध्याह्वे पैतृकमपराह्वे मातामह नाम् । अस्याप्यसंभवे आह वृद्धमतुः । अ-लाभे आद्धकालानां नान्दी श्राद्धत्रयं भुषः । पूर्वे धुरेव कुर्वीत पूर्वीह्ने मातृपूर्वकमिति । इदं च महत्सु कर्मसु। अल्पेषु तु कर्माह एव आद्मम्। पुत्रजनमनि तु दिने वा रात्री वा भुक्तवतोपवासिना वा पुत्र-जन्मानन्तरमेव कार्यम् । अत्र संकल्पादौ विशेषः संप्रहे—शुभाय प्रथमान्तेन संकल्पमाचरेत् । न षष्ट्रचा यदि वा कुर्यान्महान्दोषोऽभिजायते ॥ अनस्मद्भुद्धशब्दानामरूपाणामगोत्रिणाम् । अनाम्नाम-तिलाचैश्च नान्दीश्राद्धं च सन्यवत् । आश्वलायनकारिकायाम् । संबन्धनामरूपाणि वर्जयेद्त्रकर्मणि इदं तु शाखान्तरविषयम् । अत्र सत्यवसू विश्वेदेवौ तत्स्थाने द्वौ विप्रौ । मात्रादीनां च प्रत्येकं द्वौ हो एवं विशतिर्श्राह्मणाः । यहा मात्रादीनां त्रयाणां हो हो एवमष्टो । अत्र नापसन्यं तिलस्थाने यवा एव स्वधास्थाने स्वाहाशब्दः सन्यजानुनिपाताभावः सर्वे प्राङ्मुख एव कुर्यात् । प्रदक्षिणमुप-चार ऋजुद्भैं: क्रियेत्याद्यो विशेषा प्रन्थान्तरतो ज्ञेयाः । पिण्डदाने कुळदेशाऽऽचारतो व्यवस्था । भविष्यत्पुराणे । पिण्डनिर्वपणं कुर्यान्न वा कुर्यान्नराधिप । वृद्धिश्राद्धे महाबाहो कुलधर्मानवेक्ष्य तु । पिण्डदानपक्षे विशेषो वसिष्ठेनोक्तः।द्धिकर्कन्धुमिश्रांश्च पिण्डान्द्चाचथाक्रमम् । कर्कन्ध्रवेद्रीकलम् । एकैकसी पिण्डद्वयं देयम् । एकन्नाम्नाऽपरन्तूष्णीं द्द्यात्पिण्डद्वयं बुध इति चतुर्विशतिमतात् । अन्ये च बह्वो विशेषा प्रन्थान्तरतो होयाः। दाक्षिणात्यानां रार्जराणां च विस्तृतवृद्धिश्राद्धाभावान्नेहो-च्यते । अथाभ्युद्यिके कर्तृनिर्णयः सायणीये—नान्दीश्राद्धं पिता कुर्यादाचे पाणिप्रहे पुनः । अत उर्ध्व प्रकुर्वीत स्वयमेव तु नान्दिकम् । द्वितीयपाणिप्रहादौ वर एव कुर्यादित्यर्थः । कात्यायनः स्विपतृभ्यः पिता द्द्यात्सुतसंस्कारकर्मसु । पिण्डानोद्वाहनात्तेषां तस्याभावे तु तत्क्रमात् । तेषां सुताना-मोद्वाह्नात्प्रथमविवाहपर्यन्तं पिता स्विपतृभ्यः पिण्डास्तदुपलक्षितं वृद्धिश्राद्धं कुर्यात् तस्य पित्रर-भावे तु तस्य संस्कार्यस्य पितृणां यः क्रमस्तेन क्रमेण पितृव्याचार्यमातुलादिः श्राद्धं द्द्यात् न च स्विपतृभ्यः इति हेमाद्रिणा व्याख्यातम् । जीवत्पितृकस्तु पितृमात्रादिभ्यो वृद्धिश्राद्धं कुर्यात् । वृद्धौ तीर्थे च संन्यस्ते ताते च पतिते सति । येभ्य एव पिता द्द्यात्तेभ्यो द्द्यात्स्वयं सुतः । एतत्साभिक-विषयकमित्येके । विष्णुः । पितरि जीवति यः श्राद्धं कुर्यात्स थेषां पिता कुर्यात्तेभ्य एव तत्कुर्यात्पि-तिर पितामहे च येषां पितामहः। पितरि पितामहे प्रपितामहे च नैव दद्यादिति। अथाश्वलाय-नगृह्यपरिशिष्टे तु जीवित्पता सुतसंस्कारेषु मातृमातामहयोः कुर्यात् तस्यां जीवत्यां माता-महस्यैव कुर्यादिति । अथास्य शिष्टप्रचाराचारपरिगृहीतः संकल्पविधिना प्रयोगः । उपनयनादिमहत्सु कर्मसु पूर्वेद्युर्जातकर्माद्यल्पेषु तदहरेव नान्दीश्राद्धं कुर्यात् । तत्रादौ कर्ता कृतमाङ्गिलकस्नानो धौत-वासाः कृतस्वस्त्ययनो नान्दीश्राद्धपूर्वोङ्गं मातृकापूजनं कुर्यात् । पूजाप्रकारस्तु पूजोपकरणान्युप-कल्प्य प्राङ्मुख उपविदय कुशयवजलान्यादाय अद्येत्यादि अमुककमीङ्गतया गणपतिगौर्यादिचतु-द्शमातृकापूजनमहं करिष्ये इति सङ्कल्य । अक्षतैः ॐ भूभुवः स्वः गणपते इहागच्छ इह तिष्ठ ॐ भूर्भुवः स्वः गौरि इहागच्छ इह तिष्ठ । एवं पद्मे शचि मेधे सावित्रि विजये जये देवसेने स्वधे स्वाहे

धृते तुष्टे पुष्टे आत्मकुछदेवते इति प्रत्येकमावाद्य ततो मनो जूतिरिति प्रतिष्ठाप्य ॐ गणपतये नम इति प्रणवादिनमोन्तचतुर्थ्यन्तस्वस्वनाममन्त्रेण पञ्चद्शापि पोडशोपचारैः पूजयेत् । मातृणां गणदेवतात्वपक्षे तु-गणपति गौरी पद्मा शची मेथा सावित्री विजया जया देवसेना स्वधा स्वाहा धृतिः तुष्टिः पुष्टिरात्मकुळदेवता इहागच्छत इहतिष्ठतेति आवाह्य प्रतिष्ठाप्य ॐ गणपत्यादिभ्यो नम इति पूर्ववदुपचारैः पूजयेत् । तत पश्च सप्तः वा नातिनीचा नचोच्छिताः कुड्यादिषु वसोः पवित्रमसीति घृतधारा उत्तरसंस्थाः कुर्यात् । ततो वसोर्द्धारादेवताभ्यो नम इति पञ्चोपचारैः पूजां कुर्यात् । वसोद्धीराकरणञ्च कातीयानामेव नान्येषाम् । तत आयुष्यमन्त्रजपः आयुष्यं वर्चस्यं० दुमाम् ।। १ ।। न तद्रक्षा**७ं सि० मायुः ।। २ ।। यदाब**ध्नन्दा० यथासम् ।। ३ ।। इत्यादि आयुष्यमन्त्रजपः । अथ नान्दीश्राद्धं, तच त्रिविधं, विवाहादिनित्यनैमित्तिकं (?)पुत्रजनमाद्यनियति-मित्तम् अम्याधानादिनिमित्तं चेति । तत्र विवाहादिनिमित्तं प्रातः कार्यम् । तदाह शातातपः— प्रातर्द्देद्धिनिमित्तकमिति । अत्र प्रातःशब्दः सार्द्धप्रहरात्मककालवचनः । तदाह गार्ग्यः । ललाट-संभिते भानौ प्रथमः प्रहरः स्पृतः । स एव सार्द्धसंयुक्तः प्रातरित्यभिधीयते । अग्न्याधाननिमित्तं त्वपराह्वे कार्यम् । तदाहं गालवः । पार्वणं चापराह्वेतु वृद्धिश्राद्धं तथाग्निकमिति । अग्न्याधाननि-भित्तं वृद्धिश्राद्धमपराहे कुर्यादित्यर्थः । पुत्रजनमादौ निमित्तानन्तरमेव तत्कार्यम् । निर्णयामृतेऽप्ये-वम् । कर्ता उक्तकाले सुस्नातः सुप्रक्षालितकरचरणः स्वाचान्तः सुस्नातानाचान्तानष्टौ ब्राह्मणानाहूय बहिरूपक्लप्ते गोमयोपिलप्ते मण्डले स्वागतं वः सुस्वागतिमिति प्रत्येकं प्रशोत्तरपूर्वकं प्रागमकुशोत्तरे-ष्वासनेषु प्राङ्मुखान् दक्षिणोपक्रमान् उदगपवर्गान् उपवेदय स्वयमुदङ्मुख उपविदय आद्ययोर्विप्र-योर्जानुनी स्पृशन् प्राग्वदेशकाली सङ्कीत्ये अमुककर्मनिमित्ताभ्युद्यिकश्राद्धाख्ये कर्मणि नान्दीमुखा-स्मन्मात्रादित्रय-नान्दीमुखास्मित्यत्रादित्रय-नान्दीमुखास्मन्मातामहादित्रयसंबन्धि-सत्यवसुसं-ज्ञकविश्वेदेवकृत्ये भवन्तौ मया निमन्त्रिताविति ताम्बूलादिदानपूर्वकं निमन्नयेत् । निमन्त्रितौ स्वः इति प्रतिवचनम् । पुनस्ताम्बूलादिकमादाय तदुत्तरयोजीनुनी स्पृशन् अद्येहामुकगोत्राणां नान्दी-मुखास्मन्मातृपितामहीप्रपितामहीनाममुकामुकदेवीनामद्येहकर्तव्यामुककर्मनिमित्ताभ्युद्यिकश्राद्धे भ-वन्तौ मया निमन्त्रितौ इति ताम्बूलादिदानपूर्वकं निमन्त्रयेत् निमन्त्रितौ स्व इति प्रतित्रचनम्। पुनस्ताम्बूलादिकमादाय तदुत्तरयोर्विप्रयोर्जानुनी स्पृशन् अदोहामुकगोत्राणां नान्दीमुखास्मित्पतृ-पितामहप्रपितामहानाममुकामुकशर्मणामद्यकर्तव्यामुककर्मनिमित्ताभ्युद्यिकश्राद्धे भवन्तौ मया निम-न्त्रिताविति ताम्बूलादिदानपूर्वकं निमन्त्रयेत् निमन्त्रितौ स्व इति प्रतिवचनम् । पुनस्ताम्बूलादिक-मादायाद्येहामुकगोत्राणां नान्दीमुखास्मन्मातामहप्रमातामहवृद्धप्रमातामहानाममुकामुकशर्मणामद्यकर्त-व्यामुककर्मनिमित्ताभ्युद्यिकश्राद्धे भवन्तौ मया निमन्त्रिताविति ताम्बूलादिदानपूर्वकं निमन्त्रयेत् निमन्त्रितौ स्व इति प्रतिवचनम् । अक्रोधनैः शौ० कारिणेति सर्वत्र नियमान् आवयेत् । ततो देव-द्विजपूर्वकं चरणप्रक्षालनं विधाय अदोह नान्दीमुखास्मन्मात्रादित्रयनान्दीमुखास्मत्पित्रादित्रयनान्दी-मुखास्मन्मातामहादित्रयसम्बन्धिसत्यवसुसंज्ञका विश्वेदेवा एतत्पादार्घ्य वो नम इति गन्धाक्षता-दियुक्तं पादार्घ्यन्दत्वा अद्येहामुकगोत्रा नान्दीमुखास्मन्मातृपितामहीप्रपितामह्योऽमुकामुकदेव्य एत-त्पादार्घ्यं वो नम इति मातृवर्गत्रयब्राह्मणचरणयोदेस्वा अद्येहामुकगोत्रा नान्दीमुखास्मित्पितृपिता-महप्रपितामहा अमुकामुकशर्माण एतत्पादार्घ्यं वो नम इति पित्रादिभर्गन्नाह्मणचरणयोर्दस्वा अद्ये-हामुकगोत्रा नान्दीमुखास्मन्मातामहप्रमातामहवृद्धप्रमातामहा अमुकामुकशर्माण एतत्पादार्घ्यं वो नम इति मातामहवर्गब्राह्मणचरणयोरघ्ये दद्यात् । ततो ब्राह्मणानाचामय्य स्वयमप्याचम्य श्राद्धः देशे प्रथमकल्पितेष्वासनेषु इदमासनमास्यतामिति प्रयोगेणोदगपवर्ग प्राङ्मुखान्देवपूर्व द्विजानुप-

वेदय स्वयमुद्ङ्मुख उपविदय कर्मसौकर्यार्थ कर्मपात्रं जलेनापूर्य दूर्वाद्धियवकुदाांस्तत्र निक्षिप्य प्राणा-यामत्रयपूर्वकं विष्णुस्मरणं कृत्वा कर्मपात्रजलेनोपकरणानि प्रोक्ष्य द्वीकुरायवजलानि दक्षिणकरेणाद्यय <mark>पूर्ववेद्देशकालकार्तनान्ते अमुककर्मनिमित्ताभ्युद्</mark>यिकश्राद्धाख्ये कर्मणि अमुकगोत्राः नान्दीमुखास्मन्मातृ<mark>-</mark> पितामहीप्रिपेतामह्योऽमुकामुकदेव्योऽमुकगोत्रा नान्दीमुखास्मित्पितृपितामहप्रिपेतामहा अमुकामुकश-<mark>र्माणः अमुकगोत्रा नान्दीमुखा अस्मन्मातामहप्रमातामहवृद्धप्रमातामहाः अमुकामुकशर्माणः प्रधानदेवताः</mark> सत्यवसुसंज्ञका विश्वेदेवा अङ्गदेवताः यथोक्तलक्षणं हविः ब्राह्मण आहवनीयार्थे। असुकगोत्राणां नान्दीसु-खास्मन्मातृपितामहीप्रपितामहीनाममुकामुकदेवीनाममुकगोत्राणां नान्दीमुखास्मत्पितृपितामहप्रपिता-महानाम<u>मुकामुक</u>रार्मणाममुकगोत्राणां नान्दीमुखास्मन्मातामहप्रमातामहवृद्धप्रमातामहानामसुकासु-कद्यर्मणाममुककर्मानिमित्तं सत्यवसुसंज्ञकविश्वेदेवपूर्वकं सांकल्पिकमाभ्युद्यिकं श्राद्धं भवदनुज्ञयाऽहं करिष्ये इति संकल्पः । कुरुष्वेति प्रतिवचनम् । ततः सप्रणवव्याहृतिपूर्विकाया गायत्र्यास्त्रि-र्जपः विष्णुस्मरणम् । मात्रादित्रयपित्रादित्रयमातामहादित्रयश्राद्धसंबन्धिनः सत्यवसुसंज्ञका विश्वे-देवा इदमासनं वो नम इति प्रागयऋजुकुशत्रयं सयवजलं दक्षिणतः आसनोपरि दत्त्वा, अमुकगोत्राः नान्दीमुख्योऽस्मन्मातृपितामहीप्रपितामद्योऽमुकामुकदेव्यः इदमासनं वो नम इति मातृवर्गविप्रद्वया-सनोपरि विभज्य दत्त्वा, अमुकगोत्राः नान्दीमुखास्मत्पितृपितामहप्रपितामहा अमुकामुकशर्माणः <mark>इदमासनं वो नम इति पितृवर्गत्राह्मणद्वयासनोपरि दत्त्वा, पित्रादिपदस्थाने मातामहादिपदप्रक्षेपेण</mark> तदीयत्राह्मणद्वयासनोपर्यासनं द्वात् । ततः प्रत्यासनं दीपस्थापनम् । ततो द्वितीयत्राह्मणहस्ते प्रथमब्राह्मणहस्तं दुत्त्वा तत्र जलदानपूर्वकं गन्धादि दुत्त्वा कुशयवजलान्यादाय मात्रादिपित्रादि-मातामहादित्रयसंबन्धिसत्यवसुसंज्ञका विश्वेदेवा इमानि गन्धपुष्पधूपदीपवासोऽलंकरणताम्बूलानि वो नमः । अमुकगोत्राः नान्दीमुख्यः अस्मन्मातृपितामहीप्रपितामहोऽमुकामुकदेव्यः इमानि गन्ध० ताम्बूळानि वो नमः। अमुकगोत्राः नान्दीमुखास्मत्पितृपितामहप्रपितामहाः अमुकामुकशर्माणः इमानि गन्ध० ताम्ब्रुलानि वो नमः । अमुकगोत्रा नान्दीमुखास्मन्मातामहप्रमातामहबुद्धप्रमाता-महा अमुकामुकरार्माण इमानि गन्ध**्र तावूलानि वो नमः । अन्नपरिवेषणम् ।** पात्रमालभ्य पृथि-वी ते० जुहोमि स्वाहेति जिपत्वाऽङ्कष्टमन्नेऽवगाद्य इदमन्नमिमा आप इदमाज्यं हिविरित्युक्त्वा मा-त्रादित्रयपित्रादित्रयमातामहादित्रयसंवन्धिनः सत्यवसुसंज्ञका विश्वेदेवा इदमन्नं सहितं परिविष्टं परिवेष्यमाणं च द्विजेभ्यस्तृतिपर्यन्तममृतरूपं वो नम इत्युत्सृजेत् । एवमेव मा-त्रादिपात्रद्वयमालभ्यामुकगोत्रा नान्दीमुख्योऽस्मन्मातृपितामहीप्रपितामह्योऽमुकामुकदेव्य इद्मन्नं घृता-<mark>द्युपस्करसहितममृतरूपं वो नमः । एवमेव पित्रादिपात्रयोर्मातामहादिपात्रयोरपि संकल्पं कुर्यात् ।</mark> ततोऽश्रत्सु पित्र्यमनत्रवर्ज जपः । तृप्तान् ज्ञात्वाऽत्रं विकीर्य सकृत्सकृद्गो दत्त्वा पूर्ववद्गायत्रीं जपित्वा मधुमतीर्मधुमध्विति च। संपन्नमिति पृष्ट्वा सुसंपन्नमिति तैरुक्ते शेषमत्रं कि कियतामिति पृष्ट्वा इष्टैः सह भुज्यताभिति तैरक्ते ब्राह्मणानाचामयेत् । सुप्रोक्षितमस्तु शिवा आपः सन्तु सौमनस्यमस्तु अक्षतं चारिष्टं चास्तु नान्दीमुख्यो मातरः प्रीयन्ताम् । नान्दीमुख्यः पि० न्ताम् । नान्दीमुख्यः प० न्ताम् । नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्ताम् । नान्दी० पितामहाः प्रीयन्ताम् । नान्दी० प्रपि० न्ताम् । नान्दी० मातामहाः प्रीयन्ताम् । नान्दी० प्रमा० प्रीयन्ताम् । नान्दी० वृद्धप्रमा० प्री० । इति क्षीरय-वजलानि द्यात्। ततः प्राञ्जलिराशीः प्रार्थयेत्। अघोराः पितरः सन्तु सन्तित्रित त्राह्मणाः। गोत्रत्रो वर्द्धताभिति यजमानः वर्द्धतामिति ते । दातारो नोऽभिवर्द्धन्तामभिवर्धन्तामिति ते । वेदाः सतन्ति-रेव च अभिवर्द्धतामितिक्रमेणोत्तरे । श्रद्धा च नो मा व्यगमत् । मागात् । बहुदेयं च नोऽस्तु अस्तु इति प्रतिवचनम् । ततो मात्रादित्रयपित्रादित्रयमातामहादित्रयश्राद्धसंबन्धिवैश्वदेविकश्रा-

द्धप्रतिष्ठार्थममुकरार्मभ्यां भवद्भ्यामियं द्राक्षामलकार्द्रमूलकादिरूपा विष्णुदैवता दक्षिणा मया दत्ता इति देवब्राह्मणाभ्यां दक्षिणां दत्त्वाऽमुकगोत्राणां नान्दीमुखीनां मातृपितामहीप्रिपतामहीनाममुका-मुकदेवीनां कृतैतदाभ्युद्यिकश्राद्धप्रतिष्ठार्थममुकगो० दत्तेति मात्रादिब्राह्मणाभ्यां दक्षिणां दत्त्वा अ-मुकगोत्राणां नान्दीमुखानां पितृ० नाम् अमुकामुकशर्मणां ऋतैतदाभ्युद्यि० दत्तेति पित्रादि० दत्त्वा पित्रादिपदस्थाने मातामहादिपदप्रक्षेपेण मातामहादिब्राह्मणाभ्यां दक्षिणां दद्यात् । ततो विश्वेदेवाः प्रीयन्तामित्युक्त्वा देवद्विजाभ्यां विश्वेदेवाः प्रीयन्तामिति प्रत्युत्तरे दत्ते स्वस्ति भवन्तो ब्रुवन्त्व-ति सर्वान्प्रत्युक्त्वा स्वतीति तैरुक्ते ब्राह्मणान्प्रणिपत्य प्रसाच वाजेवाजेवतेति मात्रादिवर्गत्रयद्भि-जपूर्वकं देवद्विजौ विसृज्य आमावाजस्येति विप्राननुत्रज्य प्रदक्षिणीकृत्याचामेत् । ततो मातृकादि विसर्जयेत्। जीवन्मातृकस्य न मातृपार्वणम्। जीवन्मातामहस्य न मातामहपार्वणम्। द्वारछोपात् जीवित्पतृकस्तु येभ्यः पिता दद्यात्तेभ्यो दद्यादित्युक्तमेव । यदा तु पकान्नासंभवस्तदा आमश्राद्धविधिना आमान्नेन कर्तव्यम् । आमान्नस्याप्यलाभे हिरण्येन कर्तव्यम् । ततः पत्नीयजमानयोरहतवस्त्रपरिधानम् । ततः सपत्नीकः प्राङ्मुख उपविश्याद्येत्यादिदेशकालौ स्मृत्वा स्मार्ताभिमहमाधास्ये इति संकल्पं कुर्यात् । आभ्युद्यिकश्राद्धात्पूर्व संकल्प इति हरिहरः श्राद्धोत्तरिमति रेणुकः । वैकल्पिकावधारणम् । मन्थ-नामिः उत्तरतः पात्रासादनम् द्वे पवित्रे घृतस्थाली मृन्मयी चरुस्थाली औदुम्बरी पालाइयः सिमधः प्राञ्चावाघारौ कोणयोराज्यभागौ दक्षिणा पूर्णपात्रं इत्यवधारणम्। हरिहरमते ब्रह्मवरणम्रणिप्र-दानं च। तत्रैवं ब्रह्मा अरणी आदायाधरारणि पत्न्यै उत्तरारणि यजमानाय प्रयच्छति । तौ चाव-सथ्याग्निसाधनभूते इमे अरणी आवाभ्यां परिगृहीते इति परिगृह्णीतः । अरणिप्रदानं स्मार्ते निर्मू-ल्लादुपेक्षणीयम् । प्रदानाभावेऽपि धारणं भवत्येव ' अधरारणि पत्नी बिभृयादुत्तरां पतिः ' इति यज्ञपार्श्वपरिशिष्टात् । उक्तप्रकारेणारणिमानम्, अरणिपूजनम् । ततो यवोनचतुर्दशाङ्कुलमानेन मेख-लायुक्तवृत्तखरकरणमग्नेः, सभ्यावसध्ययोर्गाईपत्यवत्कुण्डमिति निगमपरिशिष्टान् । यज्ञपार्श्वेऽपि वृत्त-मेव कुण्डमुक्तम्। मेखला द्वादशाङ्कलोचा कार्या। ततः खरे परिसमूहनमुपलेपनमुह्नेखनमुद्धरणमभ्यु-क्षणमरणिपक्षेऽग्निमन्थनम् । तत्र यजमानः प्राङ्मुख ओविलीं धारयति प्रत्यङ्मुखी पत्नी मन्थनं करोति । पत्नीबहुत्वे सर्वाभिर्मन्थनमिति रेणुकः । पत्न्या मन्थनाशक्तौ ब्राह्मणेन केनचिन्मन्थनं कार्यम् । काष्टेरग्नेः प्रब्वालनं खरे निधानम् । अथवा वैदयगृहादग्निमाहृत्याग्नेः खरे स्थापनम् । ऋष्यादिस्मरणमत्रेति रेणुकगङ्काधरहरिहराः । तद्विचारणीयम् । कर्मकाले प्रतिमन्त्रं स्मरणमुत पूर्व-मेव स्मरणं कृत्वा कर्मारम्भः, एतान्यविदित्वा योऽधीतेऽनुब्रूते यजते याजयते तस्य ब्रह्म निर्वीये यातयामं भवतीति सर्वानुक्रमण्यामुक्तत्वात्तत्तत्पदार्थज्ञानमात्रमपेक्षितं नतु कर्मकालोचारणं यथा अर्थज्ञानम् । अस्मिन्नावसध्याधाने त्वं ब्रह्मा भवेति ब्रह्मणो व्यपदेशः, दक्षिणतो ब्रह्मासनमास्तीर्य तत्र ब्रह्मोपवेशनम् । अग्नेरुत्तरतः प्रणीताप्रणयनं, परिस्तरणं पात्रासादनं, त्रीणि पवित्रच्छेदनानि, पवित्रे द्वे, प्रोक्षणीपात्रं वारणम् , वैकङ्कतमिति रेणुकः । आज्यस्थाली, चरुस्थाली, संमार्गकुशाः, उपयमनकुशाः, समिधस्तिस्रः प्रादेशमाज्यः, खादिरः स्रुवः, आज्यं, त्रीहितण्डुलाः, वृक्षिणा पूर्णपात्रो वरो वा । पवित्रे कृत्वा प्रोक्षणीसंस्कारः, प्रत्येकं पात्रप्रोक्षणं प्रणीताग्न्योर्मध्ये प्रोक्षणीनिधानम्, आज्यनिर्वापः, चरुपात्रे प्रणीतोदकमासिच्य तण्डुलप्रक्षेपः। चर्वाज्ययोस्सहाधिश्रयणमिति पद्धतिकारः। दक्षिणत आज्यस्य । ब्रह्मणः उत्तरतश्चरोः स्वस्य । पर्यम्निकरणमुभयोः स्वस्यैव, स्नुवप्रतपनम् , संमार्गकुरौः संमार्जनम् , प्रणीतोदकेनाभ्युक्षणम्, पुनः प्रतपनम्, आज्योद्वासनम्, चरोरुद्वासनम्, आज्योत्पवनम्, अवेक्षणम्, अपद्रव्यनिरसनम्, प्रोक्षण्युत्पवनम्, उपयमनादानम्, तिष्ठतः समिधः प्रक्षेपः, प्रोक्षण्युद्केन पर्यु-क्षणम्, प्रणीतासु पवित्रकरणम्, अग्नेरुत्तरतः प्राङ्मुखं उपविदय दक्षिणं जान्वाच्य ब्रह्मणाऽन्वार्ब्धः

स्रवेण होमः । मनसा पूर्वाघारः । ॐ प्रजापतये स्वाहा इदं प्रजापतये नममेति त्यागान्तेऽग्नौ द्रव्य-प्रक्षेपः। सर्वत्र त्यागान्ते द्रव्यप्रक्षेपः। ॐ इन्द्राय स्वाहा इद्मिन्द्राय नमम्। ॐ अग्नये स्वाहा इद्-मग्नये नमम्। ॐ सोमाय स्वाहा इदं सो० ततोऽष्टर्चहोमः, सर्वत्र होममन्त्रेषु अनाम्नातोऽपि स्वाहा-कारः कार्यः। सर्वत्र मन्त्रवत्सु जुहोत्युपदेशादित्युक्तत्वात्। ॐ त्वन्नो अग्ने० प्रमुमुग्ध्यस्मत्स्वा<mark>हा</mark> इदमग्नीवरुणाभ्याम् ॐ सत्वंनो० एधिस्वाहा इदमग्नीवरुणाभ्याम् ॐ इमं मे० चक्रे० इदं वरुणाय <mark>ॐ तत्वा मोषीः० इदं वरुणाय ॐ येते शतं० स्वर्काः० इदं वरुणाय सवित्रे विष्णवे विश्वेभ्यो देवे-</mark> भ्यो मरुद्धः स्वर्केभ्यश्चेति त्याग इति पद्धतिकाराः । वस्तुतस्तु देवेभ्य इति पदं विहायैव त्यागः । ॐ अयाख्राग्ने० भेषजं**७ं० इदमग्नये न० ॐ उदुत्तमं० स्याम**० इदं वरुणाय० ॐ भवतन्न:० मद्यन:० <mark>इदं</mark> जातवेदोभ्याम्० इदमग्निभ्यामिति वा त्यागः ॥ ततः स्थालीपाकहोमः ॐ अग्नये पवमानाय स्वाहा <mark>ॐ अग्नये पावकाय स्वाहा ॐ अग्नये शुचये स्वाहा ॐ अदित्यै स्वाहा । सुगमास्त्यागाः । तत: पुन-</mark> रष्टर्चहोमः । ततश्चरुरोषाद्मये स्विष्टकृते स्वाहा इद्ममये स्विष्टकृते । आज्येन अयास्यमे<mark>०</mark> विदः स्वाहा इदं देवेभ्यो गातुविद्धः । भूः स्वाहा इदमप्रये० भुवः स्वाहा इदं वायवे० स्वः स्वाहा <mark>इदं सूर्याय० अथवा इदं भू: इदं भुव: इदं स्व: इति त्यागा इति वासुदेवभट्टा: । त्वन्नो अग्ने० सत्वन्नो</mark> अग्ने० अयाश्चाग्ने० येते शतम्० उदुत्तमम्० त्यागाश्चोक्ताः । प्रजापतये स्वाहा इदं प्रजापतये० । वर्हिहोंमः स्वाहेति, इदं प्रजापतये नममेतित्यागः । ततोऽवत्तरोषप्रारानं, पवित्राभ्यां मार्जनं, पवित्रयोरग्नौ प्रक्षेपः, यदत्र विलिप्तं तन्नेद्वहिर्धाग्नेरसदिति लिङ्कात् पवित्रयोरूत्पवने लिप्तत्वात् । ब्रह्मणी दक्षिणादानं, प्रणीतानिनयनमेकब्राह्मणभोजनम् । ततः स्मृत्यन्तरोक्तन्नाह्मणभोज-नम् । अत्र मणिकाधानमिति हरिहररेणुकदीक्षितौ । तत्रायं क्रमः । मातृपूर्वमाभ्यद्यिकम-<mark>अयादानं देवस्यत्वेति । इदमहमिति अवटपरिलेखः, उत्तरपूर्वस्यां खननम् पांसृद्धापः प्राच्याम् ।</mark> अवटे कुशास्तरणमक्षतारिष्टकानां चावापः । हरिद्रादीनां च । मणिकस्य मानं समुद्रोऽसि शंभूरित्यन्ते-न । आपोरेवतीः क्षयथाहिवस्वः क्रतुं च भद्रं विभृथामृतं च । रायश्रक्षस्वपत्यस्य पत्नीः सरस्वतीतद्गण<mark>ते</mark> वयोधाः आपोहिष्ठेति तिसृभिश्चोद्कासेकः । ततो ब्राह्मणभोजनम् । आधाने पदार्थापचारे नैमित्ति-कहोमस्याभावः अग्न्यभावात् । नन्वस्ति मन्थनादृर्ध्वमग्निस्तत्र होमः स्यादिति चेन्मैवम् । आवसथ्य-शब्दो हि संस्कारनिमित्तो न जातिनिमित्तो न योगनिमित्तो वा। संस्कारेषु सत्स शब्दप्रयोगदुर्शनात्। <mark>अतश्च ये पदार्था दृष्टार्था अदृष्टार्थाश्च पठितास्ते सर्वे आवसध्याधानशब्दवाच्याः । एवं सति संस्कारैकदे-</mark> <mark>शाभावेऽप्यनावसथ्यता । अतः सकलकर्मसमुदायावृत्तिरिति संप्रदायः । तथा च कारिकायाम्–अग्न्या-</mark> <mark>घेयस्य मध्ये च विलिष्टं किश्चिदाप्यते । प्रायश्चित्तन्न</mark> विद्येत आधानावृत्तिरिष्यते । तत्राग्निमन्थनादुर्ध्वे विलिष्टे मन्थनादितः । आवर्तत इदं कर्म पूर्व च नान्दिकं विनेति । अत्र वदामः । कश्चित्संस्कारोऽङ्ग-वान्भवति । यथाऽऽज्याहुतिहोमे आज्याधिश्रयणाद्यङ्गम् । चर्वाहुतौ चरुसंस्काराः पर्यग्निकर-<mark>णाद्यः । यस्यैवाङ्गिनोऽङ्गापचारस्तस्यैवावृत्तिर्</mark>युक्तरूपा न सकलस्याधानस्येति । नतु प्रायश्चित्तमिति कुकोंपाध्यायाः । युक्तरूपं चैतत् । इत्यावसध्याधानम् । आधानमध्ये यदा पत्नी रजस्वला तदा वि-होषः कारिकायाम् । अर्वाक् पूर्णप्रदानाचेदाधाने स्त्री रजस्वला । तच्छुद्धौ पुनराधानं मातृपूजनपूर्व-कम् । स्यातां ते अरणी तत्र योनिः सैवोत्तरा तथा । आधानानन्तरं चेत्स्याद्रजोयुक्ता कथञ्चन । मणिकादि न कर्तव्यमृषिदेवोऽब्रवीदिदम् । आधानप्रहणादृर्ध्वे न स्यात्तत्रैव सूतकम् । मणिकादि न कर्तव्यं कुर्यादेकादशेऽहनि । बौधायनमतादेवं भारद्वाजमतादिप । अत्र प्रायश्चित्तं देवभाष्ये—' पत्न्यां रजस्वलायां सृतिकायां वा प्रारब्धं कर्म कियत एवेति गदाधरः। तथा त्रिकाण्डमण्डनः, रजोदोमे समुत्पन्ने सृतके मृतकेऽपि वा । नित्यं नैमित्तिकं कुर्यात्काम्यं कर्म न किंचन । आधानं पुनराधानं

पशुः सौत्रामणी तथा । चातुर्मास्यानि सोमश्च तथैवाप्रयणिकया । अकाम्यत्वेऽपि नैतेषां सृतकादा-वनुष्ठितिः । प्रकान्तेष्विप चैतेषु सूतकादिसमुद्भवे । कर्तव्यान्येव ह्येतानि वारितान्यप्यशेषतं इति । अतः प्रारब्धस्य सृतकरजोदोषादावप्यनुष्ठानमेव युक्तम् न शुद्धिप्रतीक्षणम् । कारिकाकारमते तु आधानं न भवतीत्युक्तमेव पूर्वम् । अथ पुनराधाननिमित्तानि लिख्यन्ते । अग्नावनुगते यस्य होम-कालद्वयं त्रजेत् । उभयोर्विप्रवासे वा लौकिकोऽग्निर्विधीयते ॥ १ ॥ अनो विना समारूढमूर्ध्व शस्या-परासनात् । हतोऽग्निलींकिको ज्ञेयः श्रुतौ सर्वत्र दर्शनात् ॥ २ ॥ कुरुक्षेत्रादितीर्थानां गमने देश-विप्नवे । समारोपं विनैवाग्नीन्नोद्वहेयुर्विपश्चितः । आरोप्याग्नीनरण्योः स्वानुद्वस्येत्सहाग्निभिः ॥ ३ ॥ दृष्टोऽभिर्यदि नक्येत मध्यमानो हुताक्षनः । त्रामात्सीमान्तरं गच्छेत्प्रत्यक्षो हव्यवाहनः । अहुतो वत्सरं तिष्ठेदुद्केन शमं गतः । शिक्येनोद्वाहयेद्ग्रीन्पुनराधानमहिति । अग्निहोत्रेण रहितः पन्थानं शतयोजनम् । आहिताम्निः प्रयायाचेदमिहोत्रं विनश्यति ॥ ४ ॥ अव्दं स्वयमजुह्नन्यो हावयेद् त्वि-गादिना । तस्य स्यात्पनराधेयं पवित्रेष्टिर्थापि वा ॥ ५ ॥ विहायाप्तिं सभार्यश्चेत्सीमामुङ्ख्य गच्छति । होमकालात्यये तस्य पुनराधानिमध्यते ॥ ६ ॥ अरण्योः क्षयनाशामिदाहेष्विम समा-हितः । पालयेदुपशान्तेऽस्मिन्पुनराधानमिष्यते ॥ ७ ॥ ज्येष्ठा चेद्वहुभार्यस्य ह्यतिचारेण गच्छति । पुनराधानमत्रैक इच्छन्ति न तु सूरथः ॥ ८ ॥ दाहियत्वाऽग्निभिभीर्या सदृशीं पूर्वसंस्थिताम् । पात्रै-श्राथाग्निमादध्यात्कृतदारोऽविलम्बतः ॥ ९ ॥ दाहियत्वाऽग्निहोत्रेण स्त्रियं वृत्तवतीं पतिः । आहरेद्वि-धिवहारानभीं श्रेवाविलम्बयन् ॥ १०॥ जीवन्त्यामपि ज्येष्टायां द्वितीयपरिणये कृते उत्सर्गेष्ट्या-ऽमीनुत्सृज्यान्यया सह पुनराद्ध्यादिति स्मृतिचिन्द्रकायाम् । भार्यायां विद्यमानायां द्वितीयासुद्वहे-द्यदि । तदा वैवाहिकं कर्म कुर्यादावसध्येऽग्निमान् ॥ ११॥ उपघातः क्रियालोप उपेक्षा च प्रमादतः । चतुर्विधमिदं प्रोक्तं पुनराधानकारणम् ॥ १२ ॥ प्रसिद्धः कर्मणां लोप उपघातोऽन्त्यजादिना । उपे-क्षणं प्रवासादि प्रमादोऽग्नेरधारणम् ॥ १३ ॥ स्पृष्टोऽग्निर्यदि चाण्डालैरुद्क्यादिभिरेव वा । उपघा-तेषु सर्वेषु पुनस्त्वेति समिन्धनम् । यजमानश्च पत्नी च उभौ प्रवसितौ यदा । आहोमान्न निव-र्तेत पुनराधानमहिति ।। १४ ।। यदोभावप्यतिक्रम्य सीमां प्रत्यागतौ पुनः । होमकालमतिक्रम्य तदा नश्यन्ति वह्नयः ॥ १५ ॥ विनाऽग्निभिर्यदा पत्नी नदीमम्बुधिगामिनीम् । अतिकामेत्तदाग्नीनां विनाशः स्यादिति श्रुतिः ॥ १६ ॥ पत्न्यन्तरेऽथवा पत्यौ हुताशनसमीपगे । तदा पत्नी यथाकामम-तिक्रामेन्नदीमपि ॥ १७ ॥ पत्नी सीमामतिकान्ता यजमानी गृहे यदि । आ होमाद्यदि नागच्छे-त्पुनराधानमहीति ॥ १८ ॥ एकाकिनी यदा पत्नी विह्नमादाय गच्छिति । तत्र नाशोऽपरे त्वाहु-र्भयाद्याते न दुष्यति ॥ १९ ॥ रजोदोषे समुत्पन्ने सृतके मृतकेऽपि वा । प्रवसन्निममान्विप्रः पुन-राधानमहिति ॥ २० ॥ बह्वीनामथवैकस्यामुद्द्यायां तु न व्रजेत् । एकाद्शे चतुर्थेऽह्वि गन्तुमिच्छे-न्निमित्ततः ॥ २१ ॥ त्रयीं मुक्त्वा तु यो लोभात्प्रवसेत्पर्वसंधिषु । करोति पुनराधानं प्रायश्चित्त-मृणादृते ॥ २२ ॥ नाग्निकार्यस्य वेलायां प्रवसेन्न च पर्वणि । न विना च निमित्तेन क्रीडाद्यर्थे तु न व्रजेत् ॥ २३ ॥ नदीसंतरणेऽग्नीनां सीमातिकमणे तथा । सर्वत्राद्यन्तसीस्नोर्वो स्वामिस्पृष्टाः स्युर-प्रयः ॥ २४ ॥ प्रत्यक्षमरणिद्वारं चान्यथाऽग्निविनाशनम् । आत्मारम्भणपक्षे तु नान्वारम्भणमिष्यते ॥ २५ ॥ तत्र नान्वारभेद्प्रिं पुनराधिरुदाहृता । न काप्यारम्भणं किंचिह्नौगाक्ष्यादिनिबन्धनात् ॥ २६ ॥ उद्क्या चेद्भवेत्पत्नी प्रसूता प्रवसत्यपि । अन्वारमभविकरूपत्वात्पुनराधिर्न तन्मतात् ।। २७ ।। ज्येष्ठान्वारभते विह्नं बहुनार्थस्य नेतराः। न रुच्यैकाकिनी पत्नी प्रयायादिप्रिभिः सह ॥ २८ ॥ राष्ट्रभ्रंशादिसंप्राप्तावुचितं यानमीदृशम् । अन्यथा प्रवसन्त्यां हि वह्नयो लौकिकाः खलु ॥ २९ ॥ राष्ट्रभंशादिगमने प्राप्ते देशे मनस्वतीम् । जुहुयाचतुरात्तेन स्मातेंऽम्रौ सर्वमीरितम् ॥ ३०॥

सायंप्रातर्हते सर्वमेव स्याद्गमनेऽन्वहम् । यस्त्वग्न्याधेयमात्मार्थे कृतवान्मृतभार्यकः ॥ ३१ ॥ पत्नी-विरहितो वहीन्यथाकामं स निर्हरेत् । होमद्वयात्यये द्र्पपूर्णमासात्यये तथा । पुनरेवाग्निमादध्यादिति भार्गवशासनम् ॥ ३२ ॥ बहुधा विहृतो ह्यग्निरावसथ्यात्कथंचन । यावदेकोऽपि तिष्ठेत तावद्न्यो न मध्यते ॥ ३३ ॥ वैश्वदेवात्तर्था होमात्प्राग्ज्ञेयं नैव मन्थनम् । एकेनान्तरितो वह्निरावसथ्यस्तु मध्यते ३४ ॥ आवसथ्यात्तु कर्मार्थे योऽग्निरुद्धियते कचित् । पूर्वेण योजियत्वा तं तिसमन्होमो विधीयते १ ३५ ॥ चतुर्विशतिमते । प्रातहोंमं तु निर्वृत्य समुद्भृत्य हुताशनात् । शेषं महानसे कृत्वा तत्र
 पाकं समाचरेत् ॥३६॥ ततोऽस्मिन्वैश्वदेवादिकर्भ कुर्यादतिन्द्रतः । बह्वचकारिकायाम् ॥३०॥ नित्य-पाकाय शालाग्नेरेकदेशस्य कार्यतः । पाकार्थमुल्सुकं हत्वा तत्र पक्त्वा महानसे ।। ३८ ।। वैश्वदे-वोऽग्न्यगारे स्यात्पाकार्थोऽग्निश्च लौकिकः । भूरिपाको भवेद्यत्र श्राद्धादावृत्सवेषु च ॥ ३९ ॥ कृते च वैश्वदेवेऽथ लौकिको नैव कार्यतः । होमेनान्तरितं केचिदादुः सर्वत्र लौकिकम् ॥ ४०॥ न तत्समश्जसं तेषामुपयद्धोमदर्शनात् । समासं चोल्मुकस्याहुरग्न्यगारे महानसात् । पाकान्ते वैश्वदे-वात्प्राक् चैतद्प्युपपद्यते । ४१ ॥ आहृते ह्यल्मुके पाकः शामित्रे दृश्यते पशौ । वचनादाहृतिः सा तु लौकिकस्त्वपवर्गतः ॥ ४२ ॥ दीपको धूपकश्चैव तापार्थ यश्च नीयते । सर्वे ते लौकिका ज्ञेयास्ताव-न्मात्रापवर्गतः ।। ४३ ।। पचनाग्नौ पचेदन्नं सृतके मृतकेऽपि वा । अपक्त्वा तु वसेद्रात्रीं पुनराधा-नमर्हति ॥ ४४ ॥ अरण्योदेग्धयोर्वाऽपि नष्ट्योः क्षीणयास्तथा । आहृत्यान्ये समारोप्य पुनस्तत्रैव निर्मथेत् ॥ ४५ ॥ अरण्योरल्पमप्यङ्गं यावत्तिष्ठति पूर्वयोः । न तावत्पुनराधानमन्यारण्योर्विधीयते ।। ४६ ।। पूर्वैव योनिः पूर्वाकृत् पुनराधानकर्मणि ।। ४७ ।। एकाकिनी यदा पत्नी कदाचिद्वाममा-त्रजेत् । होमकालेऽभिसंप्राप्ता न सां दोषेण युज्यते ॥ ४८ ॥ अथ तत्रैव निवसेद्वामं गत्वा प्रमादतः । लौकिकोऽग्निः स विज्ञेय इत्येषा नैगमी श्रुतिः ॥ ४९ !! भार्यायां प्रोषितायां चेदुदेत्यकोंऽस्तमेति वा । तत्र स्यात्पुनराधेयमन्ये त्वाहुरिहान्यथा ।। ५० ।। पत्न्याः प्रवासविषये पुनराधिरुदाहृतः । वाक्यैर्मनीषिभिः प्रोक्तैरेकभार्यस्य सेष्यते ॥ ५१ ॥ बहुभार्यस्य ज्येष्ठा चेत्प्रवसेत्पुनराहितिः । ज्येष्ठा चेदुग्निसंयुक्ता गच्छन्त्यन्या यथारुचि ॥ ५२ ॥ यजमानेन सहिता यद्वा ता एव केवलाः । एक-स्यामप्यतिष्ठन्त्यामग्निहोत्रसमीपतः ॥ ५३ ॥ पतिस्तिष्ठति चेद्ग्निनाशो नेत्यपरे जगुः । यदा सीमा-मतिक्रम्य रात्रौ तत्रैव वस्यति ।। ५४ ।। अगृहस्य प्रयाणं यत्प्रवास उच्यते बुधैः । यत्तु नारायणे-नोक्तं प्रामाचारिनसमन्वितात् । गत्वा प्रामान्तरे वासः प्रवासोऽप्ययमीदृशः ॥ ५५ ॥ प्रामान्तरे नगर्यो वा पहुंचां वाऽन्यत्र वा कचित्। सीमामतीत्य चेद्रात्री वासः प्रवसनं स्मृतम् ॥ ५६ ॥ प्रवसेद्धनसंपत्त्ये न तीर्थाय कदाचन । इति कूर्मपुराणोक्तं तथा बौधायनेन च ।। ५७ ॥ सहाग्निर्वा सपत्नीको गच्छेत्तीर्थानि मानवः । पुराणवचनात्साग्नेः प्रवासोऽस्तीति केचन ॥ ५८ ॥ न कुर्युरग्न्यु-पस्थानं प्रवत्स्यन्त्योऽपि योषितः। त्यागान्न प्रोषिताः कुर्युरश्नन्त्येव सधर्मकम् ॥ ५९॥ आगतोप-स्थितिं चापि स्त्रीणां नेच्छन्ति सूरयः। सगृहस्य प्रयाणं यत्तत्पत्यग्निसमन्वितम् ॥ ६०॥ क्रिष्टश्चेत्स तु वृत्त्यर्थमनसा सह गच्छति । अनस्यारोपयेदग्नींस्तत्पात्राण्यपि तत्र च ॥ ६१ ॥ स्वाङ्गेन वा नये-दर्गित कात्यायनमतादिष । नयेद्वा ब्राह्मणस्त्वन्यो यो याज्येन समन्वितः ॥ ६२ ॥ प्रत्यक्षेण नयन्नग्नि-<mark>मुच्छुसेचेद्विनदयति । यदि वाऽनुच्छ्वसन्नीत्वा</mark> निधायोच्छ्वस्य तं पुनः ।। ६३ ।। हरेदनुच्छ्वसन्नेव नर्ये जिर्हरणे उनलः । राकटेनापि दूरं वा हरेदेवं यथारुचि ।। ६४ ॥ स्वाङ्गेनैवाथ वा राम्यापरासा-द्याङ्नयेच्छुसन् । कर्मार्थे हरणेऽग्नीनां नानुच्छ्वास।दि चोद्यते ॥ ६५॥ कात्यायनमतात्केचिच्छुस-न्तोऽप्यति दूरतः । प्रत्यक्षेण नयन्त्यग्नीन् शकटेन विनापि तु ।। ६६ ।। आधानावसरे जाते यद्या-धातुरुपद्रवः । अवृद्धिर्नाम सा प्रोक्ता तत्र स्यात्पुनराहितिः ।। ६७ ।। उद्घातेऽग्नी विहारात्प्राङ्मण्य-

मानेऽप्यजन्मिन । लोकाग्न्यादावनिक्षिप्तेऽभ्युद्येऽस्तमयेऽपि वा ॥ ६८ ॥ विनष्टहेतुनाऽनेन जात-वेदा विनक्ष्यति । विहारोत्तरकालं वा नष्टौ पूर्वापरानलौ ॥ ६९ ॥ शेषं पूर्वोदितं सर्वे तत्राप्यग्नि-र्विनस्यति । कालाल्पत्वे त्वनिर्मध्य लोकाग्न्यादौ क्षिपेद्यदि ॥ ७० ॥ उदयास्तमयात्पूर्व कर्कोऽत्राना-शमिच्छति । लोकाग्न्यादावलञ्धेऽपि पुरार्कास्तमयोदयात् ॥ ७१ ॥ मन्थनारम्भमात्रेण नाशो वृद्धै-र्निवारितः । उभयोर्नाशविज्ञानादूर्ध्वमर्कोऽस्तमेति चेत् ॥ ७२॥ कर्कोऽग्निनाशमाचष्टे पश्चा-ज्ज्ञातेऽपि नेच्छति । एकयोनित्वपक्षेऽपि सर्वाग्न्यनुगमो यदि ॥ ७३ ॥ उद्यास्तमये तत्र नारामेकेन तूभयोः । अथ चेदुभयोर्घातेऽभ्युद्यास्तमयात्पुरा ॥७४॥ परोग्निरेको जातश्चेत्तावताऽपि न नइयति । तद्तुत्पत्तिमात्रेण स्याद्ग्न्याधिर्न पूर्वयोः ॥ ७५ ॥ मन्त्रं विना समारूढोऽरण्योरात्मनि वा यदि । तत्र ज्वलनशान्तौ स्याद्समारूढशान्तिवत् ॥७६॥ आरूढोऽपि यथाशास्त्रमवरूढो न शास्त्रतः। तृतीये होम-कालेऽथ संप्राप्ते पुनराहितिः ॥७७॥ यदा तु लौकिकाग्न्यादिर्निधाय हवनं तदा । हुतेऽपि लौकिका-ग्न्यादी मध्यमानोऽप्यनन्तरम् ॥ ७८ ॥ द्वितीयाद्वा तृतीयाद्वा होमकालात्पुरा यदि । अग्निर्न जायते तत्र पुनराधेयमाचरेत् ॥७९॥ हुतेषु पक्षहोमेषु पक्षत्रयमनन्तरम् । कर्तव्यं पुनराधेयं मध्यमानो हुताशनः ।।८०।। दृष्टमात्रोऽनुगच्छेचेत्तत्र तस्य विनाशनम् । शतशोऽनुगमे चान्ये पुनर्तिर्मध्य जप्यते ।।८१।। नष्टे मथितमात्रे वा समारोपयजुर्जपेत्। पुनर्निर्मध्य जप्तन्यं यजुस्तूपावरोहणम्।। ८२।। जलेन हेतुना वहि-रूपशान्तो यदा भवेत्। कर्तव्यं पुनराधेयं यज्ञपार्श्वे निरूपितम् ॥ ८३ ॥ तदेव पुनराधेयमग्नावनु-गते सित । असमाधाय चेत्स्वामी सीमामुङ्गङ्गच गच्छित ॥ ८४ ॥ श्वराकररासभकाकशृगालैः कुक्कु-टमर्कटराूद्रैः। अन्त्यजपातिकिभिः कुणपैर्वा सूतिकयापि रजस्वलया वा ॥८५॥ रेतोमूत्रपुरीवैर्वा पूयाश्चरक्रे-ष्मशोणितैः । दुष्टास्थिमांसमजाभिर्न्यैर्वापि जुगुप्सितैः ॥ ८६ ॥ आरोपितारणिस्पर्शे कृतेऽमौ स्पर्शने-Sपि वा। आत्मारूढेषु मज्जेद्वा वदेद्वा पतितादिभिः॥ ८७॥ अथवा योषितं गच्छेदनृतौ काममोहितः। वदन्त्येषु निमित्तेषु केचिदिमिविनाशनम् ॥ ८८ ॥ तत्रारणिगते वहाँ नष्टे स्यात्पुनराहितिः । इतरेषु निमित्तेष्वग्न्याधेयं परिचक्षते ॥ ८९॥ यद्वा सर्वोपघातेषु पुनस्त्वेति समिन्धनम् । द्रव्यस्था-ग्न्युपघातेषु द्रव्यशुद्धिः समिन्धने ॥ ९०॥ समिन्धनं पुनस्त्वादित्यारुद्रा वसव इति मन्त्रेण समि-द्धस्याप्यग्नेः पुनरिन्धनप्रक्षेपेण प्रदीप्ततरकरणम् ॥ ९१ ॥ आरोपितारणी चोभे एका वा यदि नद्रयति । तत्राग्न्याधेयमिच्छन्ति पुनराधेयमेव वा ॥ ९२ ॥ इत्यनारोपितारण्योः क्षये प्राह्मे नवे पुनः । तद्लाभे यदोद्वापाद्त्र स्यात्पुनराहितिः ॥ ९३ ॥ शुद्रोदक्यान्त्यकाकैश्च पतितामेध्यरासभैः। अनारूढारणिस्पर्शे ते विहायान्ययोर्षेद्दः ॥ ९४ ॥ भवतन्नः समेत्यप्सु मज्जयेदूषितारणी । एकार-ण्येव दुष्टा चेत्तामेवाप्सु निमज्जयेत् ॥ ९५ ॥ तत्रान्यारणिलाभात्प्रागुद्वाते पुनराहितिः। काष्टरा-द्धया विशोध्ये वा त्यजेहोषेऽतिसंतते ॥ ९६ ॥ नष्टायामरणौ यावद्भिस्तिष्ठति वेश्मनि । ताबद्धोमा-दिकं कृत्वा तन्नारो पुनराहरेत् ॥ ९७ ॥ प्रागादित्योदयाद्धोमं संकल्प्य न जुहोति चेत् । अ-ग्न्याधिः पुनराधिर्वा नोभयं स्वाम्यसंनिधौ ॥ ९८ ॥ नाशापहारावग्नीनां यद्वाऽऽरूढारणेर्यदा । कुर्याच पुनराधेयमिति बौधायनोऽब्रबीत् ॥ ९९ ॥ अत्रैतेषु निमित्तेषु नष्टानां पुनराहितिः । स्थिता-नुत्सुज्य चान्येषु पुनराधेयमिष्यते ॥ १०० ॥ अग्निहोत्रं च नित्येष्टिः पितृयज्ञ इति त्रयम् । कर्त-व्यं प्रोपिते पत्यौ नान्यत्स्वामिकियान्वितम् ॥ १०१ ॥ नैमित्तिकास्तु जातेष्टिर्गृहदाहेष्टिपूर्विकाः । स्वाम्यागमनपर्यन्तमुक्तष्ट्रव्या ह्यशेषतः । अग्न्याधेयादिकं प्राप्तमुभयानुगमादिना । स्वाम्यागमनपर्य-न्तमुक्तप्रवयमसंशयम् ॥ १०२ ॥ मथित्वा पावकं सर्वप्रायश्चित्तं विधाय च । भित्रायेत्यादि-भिर्हुत्वा द्वादशानुगमाहुती: ॥ १०३ ॥ अग्निहोत्रं यथाकालं नित्येष्टिं च समाचरेत् । आस्वा-म्यागमनात्तिष्ठेदागत्याथाद्धीत सः ॥ १०४॥ एवं केशवसिद्धान्तात्प्रोषितस्याग्निषु क्रियाः। अव-

इयम्भाविनीरुक्त्वाऽधुना वक्ष्ये मतान्तरम् ॥ १०५ ॥ काम्याः क्रिया न कर्तव्याः स्वामिनि प्रोषिते सति । नित्यनैमित्तिकीः कुर्यात्प्रवसत्यपि भर्तरि ॥ १०६ ॥ तत्रापि नैव कर्तव्याः क्रियाः सोत्त-रवेदिकाः । आधानपुनराधाने न स्तः पत्यौ प्रवासिनि ।। १०७ ।। उभयानुगमादौ तु प्राप्तेऽग्न्याधे-यतः पुरा । न किंचिद्भिहोत्रादि कर्तव्यमिति दर्शने ।। १०८ ।। रजोदोषे समुत्पन्ने सूतके मृतकेऽपि वा । नित्यनैमित्तिके कुर्यात्काम्यं कर्म न किंचन ॥ १०९ ॥ आधानं पुनराधानं पशुः सौत्रामणी तथा । चातुर्मास्यानि सोमश्च तथैवाययणिकया ।। ११० ।। अकाम्यत्वेऽपि नैतेषां सृतकादावनु-ष्ट्रितिः। प्रकान्तेष्त्रपि चैतेषु सूतकादिसमुद्भवे ॥ १११ ॥ कर्तव्यान्येव चैतानि वारितान्यप्यशे-पतः । जातोऽपि वा विना भस्मस्पर्शे जातजपं विना ॥ ११२ ॥ प्रायश्चित्तं विना काष्टमन्थने चोदितं विना । लौकिकः स्यादतो लुप्तादारभ्यावर्तयेलुनः ॥ ११३ ॥ यदि नावर्तयेद्वहौ तादृक्येव जुहोति च । हूयमानेऽपि छुप्येत होमकालाष्ट्रकात्परम् ॥ ११४ ॥ भस्मस्पर्श विनाप्येके लौकिकत्वं न मन्यते । होमाष्टकाधिके छप्ते धृतोऽप्यमिर्विनइयति ॥ ११५ ॥ अतोऽल्पहोमलोपेऽपि यगुद्धापो विनक्ष्यति । आधानपुनराधाने विकल्पेनात्र चोदिते ।। ११६ ।। छप्ते होमद्वये प्राह छौगाक्षिरनछा-हितिम् । ज्वलत्स्विषु कर्तव्या तन्तुमत्येव केवला ॥ ११७ ॥ आपद्मिषु दीप्यत्सु मासार्ध चेन्न हूयते । सर्वहोमानतिक्रान्तान्पक्षान्ते पक्षहोमवत् ।। ११८ ।। समस्य जुहुयात्पश्चादिष्टिस्तन्तुमती भवेत्। न तत्र पुनराधेयमिति कौषीतिकश्रुतेः।। ११९॥ वत्सरं वत्सरार्द्धं वा होमलोपे मतान्त-<mark>रम् । आपत्काले न नक्द्यन्ति दी</mark>प्यन्ते चेद्भुताशनाः ।। १२० ।। पश्च कार्याः पुरोडाशा होमे लुप्ते-<mark>ऽर्द्धवत्सरम् । पथिकृत्प्रथमो ज्ञेयः पावकः ग्रुचिरेव च ॥ १२१ ॥ व्रतपतिस्तन्तुमांश्चाग्नेर्देवतागुणाः</mark> कमात् । सप्त कुर्यात्पुरोडाशान्होमे छप्ते तु वत्सरम् ॥ १२२ ॥ पवमानः पावकश्च शुचिः पथिकृदि-<mark>त्यपि । वैश्वानरो त्रतपतिस्त</mark>न्तुमानिति सप्तमः ॥ १२३ ॥ विशेपतोऽग्निरेव स्याद्देवताऽत्र यथाक्रमम<mark>् ।</mark> <mark>एकारम्भपरार्द्धान्तविच्छेदेष्वविशेषतः ॥ १२४ ॥ मनस्वतीं व्रतयुतां नाधानमनले सति । इयमापत्सु</mark> घोरासु मिलितासूपयोक्ष्यते ॥ १२५ ॥ द्वादशाहाहुतिच्छेदे कुर्युरन्ये मनस्वतीम् । अरण्योः क्षयना-<mark>शाम्निदाहेष्वप्तिं समाहितः ॥ १२६ ॥ पालयेदुपशान्तेऽस्मिन्पुनराधानमिष्यते । एकारण्यां विनष्टा-</mark> यामस्ति चेदितराऽरणिः ॥ १२७ ॥ तां छित्वा मन्थनं प्रोक्तं भाष्ये बौधायनीयके । अरणी मथना-शक्ते जन्तुभिर्मथनेन वा ॥ १२८॥ स्यातां चेद्रणी नूले प्राह्ये शास्त्रोक्तळक्षणे । श्वोभूतेऽनुष्ठिते दर्शे तस्मिञ्जीर्णार्णिद्वयम् ॥ १२९ ॥ शकलीकृत्य पाश्चात्त्ये वहौँ। निक्षिप्य दीपयेत् । ततो दक्षिणहस्तेन नूतनामुत्तरारणिम् ॥ १३० ॥ गृहीत्वा सञ्यहस्तेन गृह्वीयाद्धरारणिम् । ते उभे अरणी तत्र दीव्ने-<mark>ऽमौ धारयन् जपेत् ।। १३१ ।। उद्बुध्यस्वाम्न इत्येतद्यन्ते योनिरित्यपि । उद्बुध्यस्वाम्ने</mark> प्रविद्यास्व योनिमन्यां देवयज्याये वोढवे जातवेदः । अरण्योररणिमनुसंक्रमस्व जीर्णो तनुमजी-<mark>र्णया निर्णुद्स्वेति प्रथमो मन्त्रः । मन्थनस्यावृतासम्यङ्मथित्वाऽग्नि विहृत्य च ।। १३२ ।।</mark> विलाप्योत्पूयद्भीभ्यां सुच्यादाय चतुर्घृतम् । जुहोत्याहवनीयेऽग्नौ मनस्वत्या घृतं तथा ॥ १३३ ॥ इृष्टिं तन्तुमतीं कुर्याच्छरावं दक्षिणां दुदेत् । वृत्तं प्रादेशमात्रं तु शरावं निगमोदितम् ।। १३४ ।। इत्यनारोपितारण्योः क्षये याह्ये नवे पुनः । तद्लाभे यदोद्वापेत्तदा स्यात्पुनराहितिः ॥ १३५ ॥ कामे निमित्तयोगे वा पुनराधेयमिष्यते । निमित्तेषु यथायोगमाधानमपि वा भवेत् ।। १३६ ॥ तत्र येषु निमित्तेषु शृङ्गग्राहिकया विधिः । तत्रैव पुनराधेयमन्यथाऽऽधानमिष्यते ॥ १३०॥ अन्यत्राप्यपरे प्राहुः पुनराधिर्विकल्पतः । यद्वित्तं जीवनायालं क्षुद्रं चास्यैकवत्सरम् ।। १३८ ।। तन्नारो पुत्रमर्त्यानां ज्ञातीनामवरोधने । अङ्गनारोऽङ्गनानारो पुनराधानमिष्यते ।। १३९ ।। ज्यानिः सर्वस्वहानिः स्यात्स्पष्टं माध्यन्दिनिश्रुतेः।पुण्यान्यन्यानि कुर्वीत श्रद्दधानो विमत्सरः।।१४०॥

न त्वलपद्क्षिणैर्यहौर्यजेतेह कथंचन । इन्द्रियाणि /यूराः स्वर्गमायुः कीर्ति प्रजां परान् ॥ १४९ ॥ हन्त्यरुपेन धनेनैव विप्रोऽनरुपधनो यजन् । इति पुनराधानपुनराधेययोर्निमित्तानि । अथ पुनराधाने पदार्थक्रमः—तत्र प्रमादात्रिरात्रमग्नित्यागे प्राणायामशतं, विंशतिरात्रे एकदिनोपवासः, मासद्वये त्रिरात्रमुपवासः, अब्दे प्राजापत्यकुच्छः, एवं त्यागानुसारेण प्रायश्चित्तं कृत्वा पुनराधानम् । आलः स्यादिना बुद्धिपूर्वकमग्नित्यागे तत्तत्कालानुसारेणैन्दवादि प्रायश्चित्तम् । द्वादशाहपर्यन्तं त्रिरात्रमुप-वासः, मासपर्यन्तं द्वाद्शरात्रमुपवासः, अब्द्पर्यन्तं मासं पयोत्रतं, द्विवर्षपर्यन्तं चान्द्रायणं, ज्यब्द-पर्यन्तं चान्द्रायणं सोमायनं च । तद्र्ध्वमञ्दकुच्छ्नं धनिनो गोदानं चेति प्रयोगपारिजाते । स्मृत्यर्थ-सारे तु—द्वादशाहातिकमे ज्यहमुपवासः, मासातिकमे द्वादशाहमुपवासः, संवत्सरातिकमे मास-मुपवासः, परोभक्षणं वेति विशेषः । एवं कालविलम्बे संकल्पपूर्वकं प्रायश्चित्तं कृत्वा पुनराधानम् । यत्र तु येन केनचित्रिमित्तेनाग्निनाशः कालविलम्बश्च नास्ति, तत्र प्रायश्चित्तमकृत्वैव पुनराधानम् । नित्यक्रियां विधाय देशकाली संकीत्य-एतावन्तं कालमावसध्यामिविच्छेदजनितप्रत्यवायपरिहारार्थमे-तावत्प्रायश्चित्तममुकप्रत्याम्नायत्वेनाहं करिष्य इति सङ्कल्पः । लुप्तानां होमानां तण्डुलादिद्रव्यं ब्राह्म-णाय संप्रददे इति हौस्यं दद्यात् । सायंप्रातहोंमानां तथा दर्शपूर्णमासस्थालीपाकानां संपत्तिपर्याप्तं ब्रीह्यादिद्रव्यमाज्यं च द्द्यादिति प्रयोगरत्ने । ततः युचौ काले युचिराचान्तः प्राणानायस्य देश-कारौ स्मृत्वा विच्छिन्नावसथ्यस्य पुनराधानं करिष्य इति संकल्पः। नान्दीश्राद्धाभावः। खरे पञ्चभूसंस्कारादिब्राह्मणतर्पणान्तमाधानवत्सर्वे कार्यम् । अथ सभार्यस्य प्रवासप्रसक्ताविद्यसमारोप-विधि: । प्रातहोंमानन्तरमर्गिद्धयमयन्ते योनिरिति मन्त्रेणावसथ्ये प्रतपतीत्यर्गिपक्षे समारोपः । आहरणपक्षे तु—अयन्तेयोनिरिति मन्त्रेणाश्वत्थसमिधमावसध्ये प्रतपति । अथवा याते अग्ने यज्ञिया तनुस्तयेद्यारोहात्मानमवच्छावसूनि कृण्वन्नस्मेन्नर्यापुरूणियज्ञोभूत्वायज्ञमासीद स्वां योनि जातवेदो भुव आजायमानः सक्षय एहीति मन्त्रेण पाणी प्रतप्यात्मनि समारोपयेत् । तत्र प्रादुष्करणकारु अरणी-समारोपे अरणी निर्मध्य प्रत्यवरोहजातवेदः पुनस्त्वं देवेभ्यो हव्यं वह नः प्रजानन् । प्रजां पृष्टिं रियमस्मासु धेह्यथा भव यजमानाय शंय्योः । इत्यनेन खरेऽग्निस्थापनम् । अश्वत्थसमित्समारोपणे वैद्यादिगृहादिन्नमाहृत्य खरे पञ्चाग्न्यर्थान्संस्कारान्कृत्वाऽप्ति स्थापयित्वा प्रत्यवरोहेतिमन्त्रेण तां समिधमग्नौ निद्ध्यात् । आत्मसमारोपपक्षे सर्वदाऽस्पृश्यस्पर्शनं जले निमज्जनं स्नानं स्नीगमनं चा-कुर्वनम्त्रपुरीषोत्सर्गे शौचमकृत्वा चिरकालमतिष्ठंश्च होमकाले आत्मसमारूढमग्निमुच्छ्वासरूपेण प्रत्य-वरोहेतिमन्त्रेण लौकिकामी निद्ध्यात् । एवं यथाधिकारमिं प्रतिष्ठाप्य होमं कुर्यात् । इदं समारो-पणं द्वादशरात्रपर्यन्तमेव कुर्यादिति प्रयोगरत्ने । कातीयानां त्वरणिसमारोपः श्रौते दृष्टः तद्व-स्मार्तेऽपि कार्य उक्तत्वादिति शिष्टाः । समित्समारोपणेऽपि अयं ते योनिरिति मन्त्रेण समारोप्य प्रादुष्करणकाले लौकिकमित्रं संस्थाप्य तत्र तृष्णीं समिधमाद्ध्यादिति वृद्धाः । वस्तुतस्तु कातीया-नामपि समित्समारोपः शाखान्तरोक्त एव भवति । स्वशाखायां समित्समारोपस्यानुक्तत्वात् ॥ *॥

(विश्व०)—'आवसध्या०' [आवसध्यमिति शास्त्रबोधितसंस्कारसंस्कृते प्रदेशविशेषे स्थापनम्। केचित्तु आवसध्यं च तदाधातास्कृतेप्रदेशविधिकारिकर्तृककर्तव्यताविशेषोपलक्षितस्याप्ननीमधेयं, तस्याधानं परिभाषाशास्त्रबोधितं चेति कर्मधारयमाहुः । तन्न । समस्यमानपदार्थसामानाधिकरण्यस्य कर्म-यारयार्थत्वेन विह्नकर्तव्यतयोः प्रत्येकमावसध्यपद्वाच्यत्वाभावेन सामानाधिकरण्याभावादिति दिक् । ?] तत्कदा कर्तव्यमित्याकाङ्कायामुक्तं—दारकाल इति । दारत्वनिष्पत्त्यधिकरणक्षणाऽव्यवहितोत्तरे क्षण इत्यर्थः । 'दायाद्यकाल एकेषां ' विभागिनो आत्रादेधेनविभागकालो दायाद्यकालः , एकेषामाचार्या-णामित्वर्थः । तथाच तेषां मते आत्रादिमतो दारावच्छिन्नदायाद्यकालकरणपक्षेऽपि दारकालाकरण-

प्रयोज्यप्रायश्चित्ताभावेनाऽभ्रात्रादिमतो दारकाल एवाधिकाराद्करणप्रयुक्तप्रायश्चित्ताच विकल्पोऽत्र द्रष्टव्यः , अभ्रातृमतो दारकाले भ्रातृमतो दायाद्यकाल इति । उपलक्षणमेतत् । वैशाखा-मावास्यायां वा पौर्णमास्यां वा शुक्रपक्षे नक्षत्राधानं वा पितरि प्रेते एकादशाहे वा। तथाच शाङ्खा-यनगृद्यकारः—समावर्त्स्यमानो यत्रान्त्यां समिधमाद्ध्यात्तमग्निमिन्धीत वैवाह्यं वा दायाद्यकाल <mark>एके प्रेते वा गृहपती स्वयं ज्यायान्वैशाख्याममावास्यायामन्यस्यां वा कामतो नक्षत्र एक इति।</mark> एवं ज्योतिःशास्त्रप्रतिपाद्या अपि कालाः आवसथ्याद्यर्थे ध्येयाः । केचित्तु ज्योतिःशास्त्रप्रतिपाद्य-दोषराहित्ये सति दारकालदायाद्यकालयोरेवावसध्याधानमिच्छन्ति । तत्कर्थं कर्तव्यमित्याकाङ्काया-माह—'वैरयस्य बहुपशोर्गृहाद्भिमाहृत्य चातुष्प्राद्यपचनवत्सर्व ' कुर्यादिति सूत्रशेषः। यथाहि चातु-ष्प्रारयपचनेनामिहोत्राधाने आहरणपक्ष उक्तः तथात्रापि चातुष्प्रारयपाककरणकः पूर्वोत्तरकर्तव्यता-स्तोमान्वितः अग्निहोत्रवदेव, यथा ह्यिनहोत्रे गार्हपत्यः आह्रियते तथात्रापि आवसध्याभिघोऽग्नि-राहर्तव्य इत्यर्थः । तत्र निर्मध्याभ्याधानांशमपविद्तुमाह ' गृहाद्ग्निमाहृत्य ' गृहिण्यन्वितादि-त्यर्थः। 'न गृहं गृहमित्याहुर्गृहिणी गृहमुच्यते ' इत्यादिश्रवणात् । तथाच गृहिणीसंवन्धेनावस-थ्याधिकारद्योतनादावसथ्याग्निमतो गृहादित्यर्थः । अभि पाकार्थे महानसे उद्धत्य पुनश्च वैश्वदे-वार्थमावसथ्ये नीतशेषमित्यर्थः । आहृत्य स्त्रावसथ्यागारसंस्कृतं खरं प्रतीति होषः । आवसथ्या-<mark>ग्निमत्त्वमप्यतिप्रसक्तमत आह वैदयस्येति । अन्यद्पि गुणवत्त्वं तस्य विवक्षितमित्याह</mark> पशोरिति । तादृशवैरयालाभे कात्यायनसृत्रात्सृत्रान्तराचाम्बरीषादृह्याजिमो त्राह्मणगृहाद्वह्नन-पाकाद्वाह्मणमहानसाद्वा अग्निराहर्तव्यः । तथाच तादृशगृहाद्गिमाहृत्य चातुष्प्राइयपचनवत्सर्वे कुर्यादित्यन्वयः । तत्रायं पदार्थकमः । अधिकारसंपत्त्यनन्तरं काळानतिक्रमे शरीरशुद्धवर्थं किंचि-त्प्रायश्चित्ताचरणं कृत्वा तत्कालमेवावसध्याधानं कुर्यात् । अधिकारं सत्यकरणात्कालातिकमश्चेद्ति-कान्तसमासमसंख्यानि कुछाणि चरित्वा समार्द्धपादपक्षाद्यतिक्रमे कुछार्धेतुर्योशद्वादशांशादि चरित्वा तर्जनीमध्यमानामिकानां समुदितानां पर्वेद्वयपूर्त्तिपर्याप्ताहुतीरतिकान्ताह् चतुर्गुणाः णाय दत्त्वा तदुत्तरकाले आवसथ्यं कुर्यात् । हौम्यं दद्यादित्युक्तत्वात्पक्षाद्यादिद्रव्यदान-निषेधः । तत्रादौ मातृपूजाभ्युद्यिके विधाय देशकालौ संकीर्त्यावसथ्याग्निमहमाधास्य इति संकल्प्य तत्र मे त्वमध्वर्युभवेत्यध्वर्योः वरणं कुर्यात् । ततस्तं गन्धपुष्पवस्त्रचन्द्नादिभिरर्चयेत् । सुप्रोक्षितादिकृत्वायजमानयोस्तिलकादि कृत्वा आशीमेन्त्रान्त्राह्मणाः <mark>ऽर्ध्वर्युः रफ्यं गृहीत्वा अग्न्यगारं दक्षिणपूर्वद्वारं जाबालश्चितितः पश्चारत्निप्रमाणं करोति । ततो</mark> वपनम् । यजमानयोर्हस्ते उपलब्धक्षौमसमर्पणं तदभावे वस्त्रसमर्पणम् । परिधास्या इति मन्त्रेण यज-मानो वस्त्रं परिधत्ते । उत्तरीयं च यशसामेति । ततो यजमानः द्विराचमनं करोति पत्नी च वस्त्रयोः परिधानं करे।ति । ततोऽध्वर्युरावसथ्यखरे पञ्चसंस्कारान्कृत्वा पुनरुद्धिख्य यजमानेनान्वारुट्धो-<mark>८भ्युक्ष्य तत्र हिरण्यराकलं निधायोषान्निवपति । ततस्तैरूषैः सकलं मण्डलं छाद्यित्वा आखूत्क-</mark> <mark>रात्रिवपति । ततस्तेनाखूत्करेण वृत्ताकारः</mark> आवसध्यखरः कार्यः । स च चतुर्दशाङ्कुलमितर^उजु-भ्रामणेन क्षेत्रफलादरितमात्रमितः संपद्यते । ततः परितः प्रान्तेषु पञ्चाशतं शर्कराः संलगा निद्धाति । उपर्यपि हिरण्यमेके । ततऽआचारादहतेन बस्नेण तं खरमाच्छाच स्वस्तिवाचनशान्तिपाठादि कुर्वन् बहुपशोर्वेंदेयस्य गृहं गछेत् । तद्लाभे गोभिलादिसृत्रादम्बरीषाद्वहुयाजिनो ब्राह्मणगृहाद्वह्नप्रपाका-द्वाह्मणमहानसाद्वाऽग्निमाहृत्य [स्वाग्न्यगारे वर्तमानं खरं प्रवरस्य ?] भूर्भुवः आदित्यानां त्वा देवानां व्रतपते व्रतेनाद्ध इति मन्त्रेण पूर्वसंस्कृते खरे तमग्नि संमुखं स्थापयत्यध्वर्युः । ततो यजमानः यथोपपत्रं भोजनं करोति । ततोऽध्वर्युरस्तमितं सवितरि रोहितं चर्मण्यानडुहे चत्वारि प्रसृतित्रयमितानि

व्रीहितण्डुलपात्राणि मिमीते । तं चातुष्प्राद्यं पचत्युद्वास्यासेचनं मध्ये कृत्वा सर्पिरासिच्याश्वत्थी-स्तिसः समिधो घृताक्ता आद्धाति समिधाग्निमिति प्रत्यूचमुपत्वेति जपति द्वितीयां वाऽध्वर्युः । चत्वारो ब्राह्मणाः प्राभन्ति चतुर्थोऽध्वर्थुस्ततोऽध्वर्यू राद्धस्ते ब्रह्मोदन इत्याह । ततो यजमानश्चातुष्पादयभो-क्तभ्यो वरं ददाति । ततो यजमानश्छन्दांस्यनेन प्रीणीम इत्याह । एवमावसथ्याधानदिवसात्प्राग-व्यवहितसंवत्सरपरिपूर्तिपर्यतं प्रत्यहं चातुष्प्राइयं पक्तवाऽष्वर्युप्रभृतिभ्यश्चतुभ्यों भोजयित्वा वरं च दत्त्वा तावचातुष्प्राद्यसंस्कृतेऽग्रौ पूर्णाहृतिहोममावसध्यहोमं च कृत्वा आधेयदेवताभ्यः स्थालीपाकं अपियत्वेत्यादिवक्ष्यमाणमाधानाङ्गं चर्रं अपयेत् । पूर्णाहुतिहोमो वक्ष्यते । अयं च सर्वोऽप्यर्थश्चातुष्पा-इयपचनवत्सर्वमेतत्सूत्रातिदिष्टाऽग्निहोत्राधानधर्मलाभाक्षभ्यते । केचित्तु वैश्यादिकुलाद्गिनमाहृत्य चातु-ष्प्राक्यं पक्तवा चतुभ्यों दत्त्वा वरं च दत्त्वा तत्कालमेवाग्न्याधेयदेवताभ्यः स्थालीपाकादीच्छन्ति । अप-रे तु पञ्चसंस्कारान्कृत्वा अग्निप्रतिष्ठाप्य चातुष्पाञ्चं पक्त्वा ब्राह्मणेभ्यो दत्त्वाग्न्याधेयदेवताभ्यः स्था-लीपाकादीच्छन्ति । अत्रापि स्थालीपाकादौ विशेषः अप्र लेखनीयः । एवमाहरणपश्चमुक्त्वा इदानी-मारणेयपक्षमाह—' अरणिप्रदानमेके ' यजमानायाऽध्वर्यः करोतीति शेषः। अरण्योः शास्त्रोक्तलक्ष-णयोः अधरोत्तरयोः प्रदानं प्रकर्षेण दानमाधानप्राग्दिने दिने दिवाशनदेवाः पितर इत्यादिजपानंतरं पूर्वद्वाराऽगारं प्रविक्यामेर्जघनभागे पत्न्युत्तरेणोपविष्टायाशनप्राकालकृताभ्युद्यिकाय यजमानाय शा-स्रोक्तविधिना दानं प्रकर्षः । दानिमत्यत्र द्वितीयान्तकर्माकृष्टमध्वयुरित्येतत्कर्तृपदं कर्मणः कर्त्र-धीनत्वान् । धात्वर्थाकृष्टं च यजमानायेत्येतत्संप्रदानवाचिपदं दानस्य संप्रदानाधीनत्वात् । ननु तथापि कर्तृसंप्रदानयोर्थाध्याहार एव घटते न पदाध्याहार इति चेत् न । पदाध्याहारस्यापि सकलतान्त्रिः कैकवाक्यतापन्नत्वात् । विस्तरभयान्न छिख्यते । एके श्रौतस्मार्ताद्याचारे आचार्या इत्यर्थः । तथा-चोद्भटपण्डावतामयमेव सिद्धान्तपक्ष इत्यभिप्रायः । अत्र हेतुमाह—पञ्च महायज्ञा इति श्रुतेः । अथा-रणी पाणौ कृत्वेत्याद्यमिष्टोमे अरण्योः पाणिकरणं श्रुत्या प्रतिपाद्यते तचारणिसाध्यम् । एवं चासा-द्य ह्वींच्यग्निमधरार्राणं निद्धातीत्यादिश्चत्या मन्थनिकयापीष्ट्यङ्कतया प्रतिपाद्यते । साप्यराण-साध्या । एवं चासाद्य हवीं ष्यिप्रिमन्थनादि श्रूयते । एवं च वेदबोधितकर्तव्यतास्तोमस्यारणि-साध्याग्निसाध्यत्वेन पञ्चमहायज्ञानामि वेदबोधितकर्त्तव्यताकत्वात्तेषां चावसध्याग्निसाध्यत्वादा-वसथ्याग्नेरप्यारणेयतैव सिद्धान्तः । तदिद्मुक्तं पञ्चमहायज्ञा इति श्रुतेरिति । अत्राप्ययं पदार्थ-क्रमः । आदौ देह्युद्धिः । कालानतिक्रमश्चेत्तत्कालमेवाधानम् । कालातिक्रमे यावन्त्यव्दान्यतीतानि निरग्नेविप्रजन्मनः । तावन्ति कृच्छाणि चरेद्धौम्यं दद्याद्यथाविधि इत्यादिस्मृतिबोधितं प्रायश्चित्ता-चरणं कृत्वाऽऽवसभ्यं कुर्यात् । एतच आहरणपक्षोपपादनप्रस्तावे उपपादितं तत्रैवानुसंधेयम् । ततः आधानपूर्वदिने पूर्वाण्हे देशकालौ संकीत्यीवसध्यामिमहमाधास्य इति संकल्प्य मातृपूजाभ्यद्यिके विधा-याऽध्वर्ये वृणीते पूर्ववत्संकल्प्य ततस्तं गन्धपुष्पादिभिरभ्यच्ये मधुपर्केण वा पूजियत्वा स्वस्य माङ-ल्याशीर्प्रहणं च (ब्राह्मणानां च अर्थात्)। ततोऽग्न्यगारकरणमध्वयोः। पौर्णमासवद्वपनं यजमानस्य। उपलब्धक्षीमसमर्पणमध्वयोः । दम्पत्योर्यजमानयोर्मन्त्रेण परिधानम् । तत आचमनम् । ततोऽध्वर्युः खरे पश्चसंस्कारान् करोति । आहरणपक्षोक्तयोनेराहरणं, खरे स्थापनं, यजमानो भुद्धे । सूर्योस्तस-मीपेऽग्न्यगारप्राग्द्वाराप्रे दर्भास्तृतायां भूमौ पत्न्युत्तरत उपविश्य तिष्ठतो वा यजमानस्य देवाः पितर इति जपः । पूर्वेद्वारेण प्रविशति यजमानो दक्षिणेन पत्नी । पश्चादमेरुपविशतः दक्षिणतः परनी । ततोऽध्वर्युः अश्वत्थशमीगर्भारणी शास्त्रोक्तलक्षणे आचाराद्ह्तवस्त्राच्छादिते यजमानाय समर्पयति । यजमानः अङ्के स्थापयति । पत्न्यपि अधरारणि यजमानाङ्काद्वृहीत्वा स्वाङ्के स्थापयति । आवसभ्यामिसाधनभूते इमे अरणी आवाभ्यां परिगृहीत इत्यङ्गीकारं कुरुतः । इमानि पात्राणि

परिगृहीतानीति पात्राणि परिगृहीतः। ततः पीठादौ स्थापिते अरणी चन्द्नादिभिः पूजयतः। द्विजाशीः प्रतिगृह्य देवब्राह्मणात्रमस्यतः । ततोऽस्तिमते सवितरि आवसध्यागारेऽजं बध्नाति न वा । तत आहरणपक्षवचातुष्प्रादयपाको वरदानान्तः । एके अध्वर्यवे वरदानिमच्छन्ति न सर्वेभ्यः । प्रतिम्रहकर्तुरभीष्टदातुर्दानज्ञक्यं द्रव्यमुच्यते वरः । समर्थश्चेत्तदा चतुःकार्षापणो वरः । ततः स्थापि-तस्याम्नेः रात्रौ जागरणधारणे काष्ट्रेर्गोभयिपण्डैर्वा न समुचितैः । ततः प्रातः प्रत्यूषे स्नात्वा त एव वस्त्रे पुनः प्रक्षाल्य शोषियत्वा पत्नीयजमानौ परिधीयाताम् । अध्वर्युरिप प्रातः स्नात्वा तमग्निमुप-<mark>शमय्य वाचं यच्छापूर्णाहुतेरिति यजमानं प्रेष्यति । तत आपूर्णाहुति वाग्यतो भवति यजमानः ।</mark> ततोऽध्वर्युरावसथ्यखरे पञ्चसंस्कारान् कृत्वा पुनरुहिख्याभ्युक्ष्याऽन्वारच्धे हिरण्यं निधायोषाखृत्क-रनिवपनान्तमाहरणपक्षवःकरोति । हिरण्यमुपर्येके । तत आचाराद्वस्त्रेण खरमाच्छाद्योदिते सूर्येऽनु-दिते वा मन्थनं कुर्यात् । तत्र पूर्वमश्वमानयेति प्रैषो यजमानपुरुषं प्रति । अग्नेरपरभागे दर्भास्तृतायां भुवि उत्तराप्रामधरारणि निधायोत्तरारणेरीशानदिकस्थं प्रमन्थं छित्त्वा ऋक्ष्णं कृत्वा चात्रबुध्नगतगर्त-मध्ये प्रोतयेत् । ततोऽधरारणेर्मूलादृष्टाङ्गलं त्यक्तवाऽप्राच द्वादृशाङ्गलम् । अन्तरं देवयोनिः स्यात्तत्र मथ्यो हुताहान इत्यनेन देवयोनौ प्रमन्थनं कुर्यात् । यजमानस्य यन्त्रधारणम् । पत्न्याः मन्थनम् । तयोरशक्तावन्ये यन्त्रं धारयन्ति मथ्नन्ति च । जातेग्नावध्वर्यवे वरदानम् । मनसैके । ततः शरावा-दिनाऽप्तिं धृत्वा धूप्यमानेऽमौ श्वासप्रक्षेपः । प्राणममृते दथ इति । तत उच्छ्वासोऽमृतं प्राण आद्ध इति । ततो दाक्तिज्वेलन्तमि भूर्भुवः आदित्यानां त्वेत्यादिमन्त्रेणाहरणपक्षवत् खरे स्थापयति । अश्वस्योत्सर्गः । अजस्य च । ततः पूर्णादृतिहोमः । आज्यनिर्वापः, अधिश्रयणं, सुक्सुवयोः संमार्गः, आज्योद्वासनं, पवित्राभ्यामुत्पवनमवेक्षणं, चतुर्गृहीतप्रहणं, चतुर्थेऽन्यस्रुवेण स्रुचं पूरयेत् । परि-स्तरणं तिष्टन्त्समिदाधानमुपविश्य अग्नि ध्यात्वा यजमानान्वारच्धो जुहोति । वरं ददा-<mark>मीति वाग्विसर्जनम् । इदमप्रय इति त्यागो वरदानं ततस्तूष्णीमावसभ्यहोमः । तिष्ठन्समित्रय-</mark> <mark>प्रक्षेपः । उपविद्य पर्युक्षणम् । प्रथमामाहुतिमप्तिं</mark> ध्यात्वा हुत्वाग्नेयं त्यक्त्वा द्वितीयां च पात्रान्तरे प्रक्षिप्य तृतीयां सूर्ये ध्यात्वा जुहोति । इदं सूर्यायेतित्यागः । चतुर्थी गृहीत्वा द्वितीयया सह प्रजा-पतिं ध्यात्वा जुहोति । इदं प्रजापतये इति त्यागः । अपरे पुनः सद्यस्कालतामावसथ्याधानस्ये-च्छन्ति । अग्न्याधेयं न केवलं होमान्तमावसथ्यं कित्वन्यद्प्यस्तीत्याह-'अग्न्याधेयेति ' अग्नयो गाई-पत्याद्य आधीयन्ते निष्पाद्यन्ते यहिंमस्तद्रयाधेयमग्निहोत्रमित्यर्थः । तहिंमस्तस्य वा देवता अग्न्याधे-यदेवताः, अग्निः पवमानोऽग्निः पावकोऽग्निः ग्रुचिरदितिस्ताभ्यः, स्थाल्यां पाकः स्थालीपाकः, तमग्नि-होत्राधानदेवतोद्देश्यकं स्थालीपाकभित्यर्थः । श्रपयित्वा परिभाषाशास्त्रोक्तविधिना पक्त्वाऽऽज्यभागान्तं <mark>कृत्वा । तच्चैवम् ,–आवसध्यं हुत्वा दक्षिणतो ब्रह्मासनमास्तीर्येत्यारभ्य पर्युक्षणान्तां परिभाषां निर्वर्त्य स्रुवे-</mark> <mark>णाज्यमादाय प्रजापतये स्वाहा इन्द्राय स्वाहेत्याघारसंज्</mark>ञके आहुतीईत्वारनये स्वाहा, सोमाय स्वाहेत्या-<mark>ज्यभागान्तं कृत्वेत्यर्थः । तत्र विशेषः—अग्नये पवमानायाग्नये पावकायाग्नये ग्रुचयेऽदित्ये त्वाजुष्टं</mark> गृह्यामि । एवं त्रिः । तूर्ष्णी चतुर्थम् । प्रोक्षणे अग्नये पवमानायाग्नये पावकामाग्नये शुचयेदित्यै त्वा जुष्टं प्रोक्षामि । रोषं प्रकृतिवत् । आज्यभागान्ते आज्याहुतीर्जुहोति । आज्येनाहुतय आज्याहुत-यस्ताः काः त्वन्नोऽअग्ने, स त्वन्नो अग्न, इमंमे वरुण, तत्त्वायामि, येतेशतम्, अयाश्चाग्ने, उदुत्तमं, भवतन्न इत्यष्टौ प्रतिमन्त्रमाज्याहुतीर्जुहोतीत्यन्वयः । तथा चाष्टसंख्यावच्छिन्नैर्मन्त्रेरष्टावाज्या-<mark>हुतीर्जुहो तीत्यर्थः । आज्यभागाविष्ट्वेत्येतत्सूत्रमाहुतीनामवसरज्ञापनार्थमष्टश्रहणं मन्त्रप्रतीकसंशयव्यु-</mark> दासार्थम् । त्यागस्तु इदमग्रीवरुणाभ्याम् १ । इदमग्नीवरुणाभ्याम् २ । इदं वरुणाय ४ । इदं वरुणायसिवत्रे विष्णवे विश्वभयोदेवेभ्यो मरुद्धः स्वर्केभ्यः ५ । इद्मग्नयेऽयसे ६ । इदं

वरुणायादितये ७। इदं जातवेदोभ्याम् ८ 'पुरस्तात्। एवमुपरिष्टात्स्थालीपाकस्याग्न्याधेयदेवताभ्यो हुत्वा जुहोति ' प्रागुक्ताभ्यः अग्निहोत्रदेवताभ्यः स्विष्टकृत्सहिताभ्यः स्थालीपाकं हुत्वा पुरस्ता-द्यथाऽष्टर्चहोमः कृतः एवसुपरिष्टात्स्थालीपाकहोमानन्तरमष्ट्रचे जुहुयादित्यर्थः । ननु पुरस्तादित्येतत्पदं व्यर्थमाज्यभागाविष्ट्राज्याहुतीरित्यनेनैव स्थालीपाकहोमात्प्राक्तस्य लब्धत्वादिति चेत् । न । उत्तरसूत्रा-तिदेशप्राप्त्यर्थत्वात् । स्विष्टकृतेगातुविद इति । अत्र चशब्दोऽप्यर्थः । अपिश्च समुचयार्थः पुरस्तादेवमुपरिष्टादित्येतत्सूत्रांशं समुचिनोति । स्विष्टकुद्धोमेऽप्ययास्यग्नेरित्यारभ्य विदः स्वाहेत्य-न्तामाज्याहुति पुरस्तादेवसुपरिष्टाज्जहोतीत्यन्वयः । तथाच स्थालीपाकेन प्रधानाश्चतस्र आहुतीहुत्वा अयास्यग्नेरित्याच्याहृतिं हृत्वा स्थालीपाकेन स्विष्टकृद्धोमं कृत्वा पुनर्यास्यग्न इत्याच्याहृतिं जुहुया-दित्यर्थः । ततः स्थालीपाकहोमोत्तरकालीनोऽष्टर्चहोमः । ततो महान्याहृत्यादिप्राजापत्यान्ता नित्या वक्ष्यमाणा नवाहृतयः । ' वर्हिर्हुत्वा प्राश्नाति ' पाकयज्ञेष्ववत्तस्यासर्वहोमो हुत्वा शेषप्राशनमित्यस्यानुवादोऽयं प्राश्नातीति । एतच कदा कर्तव्यमित्याकाङ्कायामुक्तं वर्हिहेत्वेति । प्राश्नातीत्यनेन श्रुतौ दृष्टानि प्रतिपत्तिकर्माणि लक्ष्यन्ते । तथाहि । मार्जनं पवित्रयोः स्मार्त्तग्नौ प्रक्षेपः, ततः पूर्णपात्रवरयोरन्यतरदावसध्याधानस्य साङ्गतासिद्धर्थे पूर्णपात्रं वरं वा दक्षिणां चतुर्मुखप्रीतये संप्रद्दे इति संकल्प्य कस्मैचिद्विप्राय दद्यात् । चतुर्थीकर्मादौ उपविष्टाय र्बह्मणे द्यात् । ततः सर्वप्रायश्चित्तहोमः । व्यस्ताः समस्ताश्चतस्रो महाव्याहृतयः, त्वन्नः, सत्वन्नः, अयाश्चाग्ने, येतेशतं, उदुत्तमम्, एतदाहुतिनवकं सर्वप्रायश्चित्तसंज्ञकं, ततः प्रणीताविमोकः, तत एकस्मै वक्ष्यमाणलक्षणाय ब्राह्मणाय भोजनं दद्यात् । कर्मापवर्गे समित्प्रक्षेपोऽग्नौ । उत्सर्जनं ब्रह्मणः उपयमनकुशानामग्नौ प्रक्षेपः । अयं च पदार्थकमः प्राश्वातीत्येतत्सूत्रलक्षितो लभ्यते । ' ततो ब्राह्मण-भोजनम्, आवसथ्ये त्रयिश्वरादिति परिशिष्टात्रयिश्वरात्संख्याकेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो भोजनदानम्। केचित्त त्रयोविंशतिमिति पाठमाहुस्तन्मते त्रयोविंशतिसंकख्याकेभ्य एव भोजनदानम् । ते चाध्ययनशीलास्तपः स्विनो ज्ञेयाः । शाङ्कायनगृह्यकारोऽपि । कर्मापवर्गे ब्राह्मणभोजनं वाष्ट्रपवयःश्रुतशीलवृत्तानि गुणाः श्रुतं तु सर्वानत्येति न श्रुतमतीयात् । मन्त्राश्च ब्राह्मणं चैव श्रुतमित्यभिधीयते । अधिदैवतमध्यात्ममधियज्ञ-मिति त्रयम् । क्रियावन्तमधीयानं श्रुतवृद्धं तपस्विनम् । भोजयेत्तं सकृद्यस्तु न तं भूयः "दइनुते(?) यां तितर्पियेषेत्कांचिद्देवतां सर्किर्मसु । तस्या उद्दिश्य मनसा द्यादेवंविधाय वै । नैवंविधे हविन्येस्तं न गच्छेदेवतां कचित्। निधिरेष मनुष्याणां देवानां पात्रमुच्यते इति। तथा चैवंविथानां ब्राह्मणानां त्रयिक्षं शत्संख्याकानां त्रयोविंशतिसंख्याकानां वा भोजनिमति षष्टीतत्पुरुषः । प्रयोगश्चेवम-देशकाली संकीत्र्ये कृतैतदावसध्याधानकर्मणः साङ्गतासिद्धयर्थे यथासंपन्नेनान्नेनातृप्तिपर्याप्तेन त्रयस्त्रिक्तरसंख्याकान् त्रयोविंशतिसंख्याकान्वा ब्राह्मणानहं तर्पयिष्ये इति । एतेन लाघवादेकमेव ब्राह्मणमावसथ्ये भोजये-दित्येवं वर्णयन्तो हरिहराद्यः प्रत्युक्ता वेदितव्याः । ततः सुप्रोक्षितादि कृत्वा आत्मवाससी पत्नी-वाससी च अध्वयों तुभ्यमहं संप्रदृद् इत्यात्मपत्नीपरिहितवस्त्रदानमध्वयवे, बृहस्पतये त्वेति प्रतिब्रहः। ततो यजमानस्य माङ्गल्याचाशीर्वादांश्च द्विजाः पठेयुः । इत्यावसध्याधानम् ।

प्रसङ्गात्किचिहिष्यते—। अधिकारे सत्यालस्याद्वर्षमाधानाकरणे चान्द्रायणम् । मासातिकमे त्वेकमुपोषणम् । तदुक्तं—कृतदारो गृहे ज्येष्ठो यो नाद्ध्याद्धृताशनम् । चान्द्रायणं चरेद्वर्षे प्रतिमास-महोऽपि वा । अथ कृताधान आलस्याचेद्गिं त्यजित मासद्वयं स प्राजापत्यं चरेत् । मासचतुष्ट्यं चेद्रितिकृत्रम् । मासपद्कं चेत्पाराकः । संवत्सरं चेत्पयोत्रतम् । तदाह व्याव्यपादः—मासद्वयं तु यो विह्नं त्यजेदेतत्समाचरेत् । नास्तिक्यात्कृत्रमेकं तु होमद्रव्यं ददाति चेत् । तथा योऽप्तिं त्यजित नारितक्यात्कृत्रमेकं तु होमद्रव्यं ददाति चेत् । तथा । चतुष्टये तु संपूर्णे

मासानां तु हुताशनम् । त्यक्त्वातिकृक्तं कुर्वीत ततः पापात्प्रमुच्यते । तथा । पण्मासास्त्यजते योऽिम्न पाराकं स समाचरेत् । ऊर्ध्व पयोत्रतं कुर्यान्मासमेकं समाहितः । इति । संवत्सराधिककालातिक्रमे पयोव्रतं कृत्वा द्वैमासिकादि समाचरेत् । तदुक्तं स्कंद्पुराणे—ऊर्व्वं संवत्सराद्धिं यस्त्यजेत्स पयो-वतम् । द्वैमासिकं ततः कृत्वा त्रैमासिकमथापि वा । एवमधिकोनकालीनामिपरित्यागे प्रायश्चित्ता-धिक्यं न्यूनत्वं च परिकल्पनीयम् । त्यागकालीनहौम्यं च विषेभयो देयम् । तदुक्तं भारद्वाजगृह्ये—, यावस्कालमहोमी स्यात्तावद्भव्यमशेषतः । तहानं चैव विप्रेभ्यो यथा होमस्तथैव तदिति । एवं प्राय-श्चित्ताचरणं कृत्वा हौम्यं च दत्त्वा पुनराधानं कुर्यात् । एतच नास्तिक्यादग्निपरित्यागे । विपत्तौ तु शरीरशुद्धि संपाद्य हौम्यं दत्त्वा पुनराधानं कुर्यात् । प्रसङ्गात्पुनराधाननिमित्तान्युच्यन्ते— अमावनुगते यस्य होमकालद्वयं व्रजेत्। उभयोर्विप्रवासे वा लौकिकामिर्विधीयते।। १।। एवं. विहायाभि सभार्यश्चेत्सीमामुझङ्घा गछति । होमकालात्यये तस्य पुनराधानमिष्यते ॥ २ ॥ अनो विना समारूढ ऊर्द्व शम्यापरासनात् । हतोऽभिलौंकिको ब्रेयः श्रुतौ सर्वत्र दर्शनात् ॥ ३ ॥ कुरुक्षेत्रादितीर्थानां गमने देशविष्ठवे । समारोपं विनैवामि नोद्वहेयुर्विपश्चितः ॥ ४ ॥ आरोप्या-<u>ऽग्नीनरण्योः</u> स्त्रानुद्वस्येत्सहाग्निभिः । मध्यमानस्य दृष्टस्य नाशे, प्रत्यक्षस्य सीमान्तर्नयने होमं विना वर्षातिक्रमे, उदकेनोपगमे , शिक्येनोद्वहनेऽग्नि विना शतयोजनपर्याप्तमार्गातिक्रमे, अन्त्य-जादिनाग्नेरुपघाते प्रसिद्धिकयालोपे प्रवासादिनाऽग्नेरुपेक्षायां, प्रमादाद्धारणे, यजमानयोः प्रवासे होमसमयेऽनागतयोरेकपत्नीके पत्यों प्रविसते पत्न्याः अग्नि विना समुद्रगनदीसंतरणे भयेन च विना-<mark>ऽनिना सहापि तादृशनदीसंतरणे पत्न्याः सीमातिक्रमणे पत्यावनागते एके, एवं पत्न्या रजोदोषे</mark> सुतके मृतके वा होमकाले वा पर्वणि वा यजमानस्य प्रवासे भूपदीपादिकरणे, स्वेदादिकरणे प्रत्यही-यपाकाकरणे, अब्यवधानं पक्षत्रयसमारोपेऽनुपह्ताभ्यां पूर्वारणिभ्यां पुनराधानं कुर्यात् । अनुपहतेति पूर्वारणी मन्थनादिना मन्थनायोग्ये चेत्तदाऽन्ये शास्त्रोक्तलक्ष्णे नूतनै प्राह्ये। अनुपह्ते अयोग्ये शकली-कृत्य दाह्ये । उपहते तु अप्सु निक्षेप्तव्ये । नष्टायामप्यरणौ अग्निश्चेद्वेदमनि तिष्ठेत्तदाग्निस्थितिपर्यन्तं होमादि सर्वे कुर्यात् । उपशान्ते तस्मिन्पुनराधानं कुर्यात् । पुनराधानमप्याधानवद्भवति । प्रवसिते <mark>भर्तरि आधानं पुनराधानं च न भवति । काम्यनित्यनैमित्तिकानुष्टानं भवति । साग्निकस्य धनार्थ-</mark> मेव प्रवास इति केचित् । अपरे तु सहाग्निः सपत्नीकस्तीर्थानि ब्रजेदित्याहुः । वचनसद्भावाद्यभयं समूलम् । यस्तु नास्तिक्याद्गिनं परित्यज्य पुनराधानादि न कुर्यात् स पतितवद्वहिः कार्यः । पुनश्चे-चिरकालेन व्यवहर्तुमिच्छति तदा द्वादशाब्दं कारियत्वा व्यवहर्तव्यम् । तदुक्तं—स्वकर्महानौ ना-स्तिक्यान्मासेन पतनं स्मृतम् । द्वादृशाब्द्व्रतेनैव शुद्धिस्तस्य तु नान्यथा । नास्तिक्यं तु वेदप्रामाण्या-<mark>नभ्युपगमः । अन्यथा क्रियाबाहुल्यपरित्यागे स्वल्पप्रायश्चित्तानुपदेशप्रसङ्ग इति पश्यामः ।। २ ।।</mark>

षड्यां भवन्त्याचार्य ऋत्विग्वैवाह्यो राजा प्रियः स्नातक इति ॥ १ ॥ प्रतिसंवत्सरान्हेयेयुः ॥ २ ॥ यक्ष्यमाणास्त्वृत्विजः ॥ ३ ॥ आसनमाहा-र्याह् साधु भवानास्तामर्चयिष्यामो भवन्तमिति ॥ ४ ॥ आहरन्ति विष्टरं पद्यं पादार्थमुद्कमर्धमाचमनीयं मधुपर्क दिधमधुघृतमिषहितं काछंस्ये काछंस्येन ॥ ५ ॥ अन्यस्त्रिस्तिः प्राह विष्टरादीनि ॥ ६ ॥ विष्टरं प्रतिगृह्णाति ॥ ७ ॥ वष्मीऽस्मि समानानामुद्यतामिव सूर्यः । इमं तमभितिष्ठामि

यो मा कश्चाभिदासतीत्येनमभ्युपविद्याति ॥ ८ ॥ पादयोरन्यं विष्टर आसी-नाय ॥ ९ ॥ सव्यं पादं प्रक्षाल्य दक्षिणं प्रक्षालयति ॥ १० ॥ ब्राह्मणश्चे-दक्षिणं प्रथमम् ॥ ११ ॥ विराजो दोहोऽसि विराजो दोहमशीय मयि पाद्यायै विराजो दोह इति ॥ १२ ॥ अर्घ प्रतिगृह्णात्यापः स्थ युष्माभिः सर्वान्कामानवाप्तवानीति ॥ १३॥ निनयन्नभिमन्त्रयते, समुद्रं वः प्रहिणोमि स्वां योनिमभिगच्छत । अरिष्टा अस्माकं वीरा मा परासेचिमत्पय इति ॥ १४ ॥ आचामत्यामागन्यशसा सर्ठःसज वर्चसा । तं मा कुरु प्रियं प्रजानामधिपतिं पशूनामरिष्टिं तनूनामिति ॥ १५॥ मित्रस्य त्वेति मधुपर्क प्रतीक्षते ॥ १६ ॥ देवस्य त्वेति प्रतिगृह्णाति ॥ १७ ॥ सब्ये पाणौ कृत्वा दक्षिणस्यानामिकया त्रिः प्रयौति नमः स्यावास्यायान्नशने यत्त आविन्दं तत्ते निष्कुन्तामीति॥ १८॥ अनामिकाङ्गुष्ठेन च त्रिर्निरुक्षयति॥ १९॥ तस्य त्रिः प्राक्षाति यन्मधुनो मधव्यं परमर्ठः रूपमन्नाद्यम् । तेनाहं मधुनो मधव्येन परमेण रूपेणान्नाचेन परमो मधन्योऽन्नादोऽसानीति॥ २०॥ मधुमतीभिर्वा प्रत्यृचम् ॥ २१ ॥ पुत्रायान्तेवासिने वोत्तरत आसीनायोच्छिष्टं दद्यात् ॥२२॥ सर्वे वा प्राक्षीयात् ॥ २३ ॥ प्राग्वाऽसञ्चरे निनयेत् ॥ २४॥ आचम्य प्राणा-न्त्संमृशति वाङ्म आस्ये नसोः प्राणोऽक्ष्णोश्रक्षुः कर्णयोः श्रोत्रं बाह्वोर्बलमूर्वो-रोजोऽरिष्टानि मेऽङ्गानि तनूस्तन्वा मे सहेति॥ २५॥ आचान्तोदकाय शास-मादाय गौरिति त्रिः प्राह् ॥ २६ ॥ प्रत्याह । माता रुद्राणां दुहिता वसूनाछंस्व-सादित्यानाममृतस्य नाभिः । प्रनुवोचित्रिकितुषे जनाय मागामनागामदिति विधिष्ट । मम चामुष्य च पाप्मानर्रः हनोमीति यद्यालभेत ॥ २७॥ अथ यद्युत्सि-सुक्षेनमम चामुष्य च पापमा हत ओमुत्सुजत तृणान्यत्त्विति बूयात् ॥ २८॥ न त्वेवामाछंसोऽर्घः स्यात् ॥ २९ ॥ अधियज्ञमधिविवाहं कुरुतेत्येव ब्रूयात् ॥ ३०॥ यद्यप्यसकृत्संवत्सरस्य सोमेन यजेत कृतार्घ्या एवैनं याजयेयुर्नाकृ-तार्घ्या इति श्रुतेः ॥ ३१ ॥ 🕸 ॥ ३ ॥

(कर्कः) आवसध्याधानं दारकाल इत्युक्तम् । दाराहरणमेव कथं क्रियत इति तद्भिधी-यतं । तत्र च वैवाह्कस्यार्घदानं स्मर्थतं । तत्प्रसङ्गेन यावन्तं।ऽध्यास्त्रं सर्व एवाभिधीयन्ते ' षड-

<mark>र्घ्या भवन्तीति ' षडर्घार्हा भवन्तीत्यर्थः । तानाह 'आचार्यः स्त्रातकः इति '। प्रियस्त्रातकयोः</mark> पृथक्तवज्ञापनार्थे षड्महणम् । उपनयनपूर्वकं यो वेदमध्यापयति स आचार्यः । ऋत्विक् प्रसिद्धः । वैवाह्यो जामाता । राजा च प्रियश्च प्रसिद्धौ । वेद्मधीत्य यः स्नातस्तस्याचार्योऽर्घदानं करोति । एवं हि स्मरन्ति—तं प्रतीतं स्वधर्मेण ब्रह्मदायहरं पितुः । स्नरिवणं तत्प आसीनमर्हयेत्प्रथमं गवेति । <mark>आचार्यस्यायसुपदेशः । 'प्रतिसंवत्सरानर्हयेयुः '</mark> आचार्यादीनपि । नत्वर्वाक् संवत्सरादागतान् । यक्ष्यमाणास्त्वृत्विजः'। ऋत्विजः पुनर्यक्ष्यमाणा एवार्ध्याः न ततोऽन्यत्र । 'आसनमा ः भवन्तमिति'। अर्घ्यं प्रत्यप्येषणमेतत् । आहार्येत्यानाय्येत्युच्यते । ' आहरन्तिः कार्छस्येन ' विष्टरः उपवेशनार्थे विष्टरिका । पद्यं च विष्टरम् । पादार्थमुद्रकं सुखोष्णम् । अर्घम् अर्घशब्देन च उदपात्रमेवोच्यते । तथाच लिङ्गम्—यथा राज्ञ आगतायोदकमाहरेदेवमेतदिति सोमस्योदपात्रनिनयनं विधाय एतदुक्तम्। आचमनीयमुद्कमेव । तथा मधुपर्क द्धिमधुघृतं कांस्यपात्रे स्थितं कांस्येनैवापिहितम् । 'एतान्याह-रन्ति ' बहुवचननिर्देशादर्घयितुः संबन्धिनः पुरुषाः । उचारणार्थे वा बहुवचनम् । ' अन्यस्त्रिस्तिः प्राह विष्टरादीनि ' अर्घयितुर्व्यतिरिक्तोऽन्यो विष्टरादीनि त्रिस्तिः प्राह विष्टरो विष्टरो विष्टरः प्रतिगृह्य-तामित्येवम् । ' विष्टरं प्रतिगृह्णाति ' तूष्णीमेव । वर्ष्मोऽस्मि समानानामित्यनेन मन्त्रेण विष्टरे एवाभ्युपविशति । यहणोपवेशनयोर्मध्ये मन्त्रः पठितः स लिङ्गादुपवेशने विनियुज्यते, लिङ्गं हि भवति इमं तमभितिष्ठामीति । पाद्योरन्यं द्वितीयं विष्टरं द्दातीति वाक्यशेषः । स चायमुपदेशः प्रक्षाल्य हि पादौ विष्टरे क्रियेते, तस्मात्पाद्योत्तरकालं द्वितीयं विष्टरं ददातीति पाठोऽर्थेन वाध्यते । तथाचोत्तरं सूत्रम् । विष्टर् आ…प्रक्षालयतीति । एकस्मिन्नेव विष्टरे आसीनस्य पादप्रक्षालनम् । ततो द्वितीयो विष्टर इति। 'ब्राह्मणः दोहोऽसीति ' यदि ब्राह्मणोऽर्घ्यस्तदा दक्षिणं प्रथमं प्रक्षालयेत् । विराजो दोहोऽसी-त्यनेन मन्त्रेण।पादार्थमुद्कं गृहीत्वा प्रक्षालयत्यर्घ एव। 'अर्घ प्रतिः ष्माभिः' इत्यनेन मन्त्रेणार्घ एव । लिङ्गादेवावगम्यते आप एवार्घ इति । ' निनयन्नभिमन्त्रयते ामुद्रं वः सन्त्रान्ते निनयनम् । 'आचामत्यामागन्यशसा ' इत्यनेन मन्त्रेण । ' मित्रस्य त्वेति मधुपर्के प्रतीक्ष्ते ' अर्घ्यः । सर्वेषु चैतेषु त्रिस्त्रिरेतानि द्रव्याण्यभिधाय प्रतिगृह्यतामित्यर्घ्यमाहान्यः 'देवस्यत्वेति प्रतिगृ-ह्याति ' मधुपर्कम् । ' सब्ये पाणौ " स्यायान् ' इत्यनेन मन्त्रेण सब्ये पाणौ स्थितं तमेव मधुप-र्के दक्षिणस्यानामिकया त्रिः प्रयौति । अनामि ''रुक्षयति ' दक्षिणस्यैव, चशब्दात्प्रयौति च । अत्रश्च प्रतिप्रयवणं निरुक्षणम् । एवं च त्रिर्निरुक्षणं व्यवधानात्प्रतिप्रयवणं मन्त्राभ्यासः । 'तस्य त्रिः प्राक्षाति यन्मधुनो मधन्यमिति ' अनेन मन्त्रेण । ' मधुमतीभिर्वा प्रत्यृचं ' प्राक्षाति । उच्छिष्टस्यैव मन्त्री**बारणम् । एवं हि स्मरन्ति–मधुपर्के च सोमे** च नोच्छिष्टो भवति इति । 'पुत्रायोच्छिष्टं द्यात् ' यद्विशिष्टं मधुपर्कस्य । 'सर्वे वा प्राश्रीयात् ' प्राग्वाऽसञ्चरे निनयेत् ' इति विकल्पः । <mark>'आचम्य प्राणान्संसृशति ''वाङ्म आस्य '</mark> इत्येवमादिभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रम् । अनाचान्तस्यैव प्राणायतनसंमर्शनं माभूदित्याचम्येति ब्रहणम् । साकाङ्कत्वादस्तिवत्यध्याहारः । मे इत्यस्य च सर्व-त्रानुषङ्गः । अरिष्टानि मेऽङ्गानि तनूरित्यत्र सन्त्वित्यध्याहारः । ' आचान्तोदकाय शासमादाय गौरिति त्रिः प्राहेति ' आचान्तोद्कप्रहणं पुनराचमनिमति केचित् । अपरे त्वाहु:-आचान्तमुदकं <mark>येनासावाचान्तोद्कः तद्र्थे शासादानमिति । ताद्र्थ्ये च पश्वालम्भनस्य तद्र्थेत्वात् । गौरिति त्रिः</mark> पाहार्घियता । 'प्रत्याह माता रुद्राणामिति ' प्रत्याहार्घ्यो मातारुद्राणामित्यमुं मन्त्रम् । तद्नते च मम चामुष्य च पाप्मानछं हनोमीति प्रयोगः । अमुष्येति चार्घयितुर्नामग्रहणम् । यद्यालभेत पाप्मान्छं ह्नोमीति प्रयोगः। 'अय यद्युत्सः '''श्रूयात् 'अत्राप्यमुष्येत्यर्घयितुर्नामादेशः। ॐ उत्सृजत तृणान्यत्त्वित्येतदुचैर्श्रूयात् निगदो ह्ययमिति । रोषमुपांश्वेव । नत्वेवामाछंसोऽर्घः स्याद्धिय-

ज्ञमधिविवाहं कुरुतेत्येव त्र्यात् । यज्ञमधिकृत्य विवाहं चाधिकृत्य कुरुतेत्येवं वक्तव्यम् । पाप्मानछंहनोमि कुरुतेत्येवम् , यस्माद्यज्ञविवाहयोरमांसोऽघों न भवतीति स्मरणम् । यज्ञविवाहवर्जमन्यत्र
पशोरालम्भविकल्पः । ' यद्यप्यसकृत्संवत्सरस्य सोमेन यज्ञेत कृतार्ह्या एवेनं याजयेयुनीकृतार्ह्या
इति श्रुतेः ' परिगतसंवत्सरा अर्ह्या भवन्तीत्युक्तं तद्यवादोऽयम् । अत एवावगम्यते सामेन यक्ष्यमाणा
एवर्त्विजोऽर्ह्या नेतरैर्यागैरिति ॥ ३ ॥ % ॥

(जयरामः)--- आवसध्यायानं दारकाल इत्युक्तं तद्दाराहरणमेव कथं क्रियते इति तद्भिधी-यतं । तत्र च वैवाहिकस्यार्वदानं स्मर्यते । तत्प्रसङ्गेन यावन्तोऽर्घास्तानाह 'पट् अर्घा ' अर्घाहा भवन्तीति । तान्विभजते । 'आचार्यः ' उपनयनपूर्वेकं वेदाध्यापकः । 'ऋत्विक् 'प्रसिद्धः । 'वैवाह्यो ' जामाता । राजा च त्रियोऽपि । स्नातकः वेदमधीत्य यः स्नातस्तस्याचार्योऽर्घदानं करोत्यादौ । 'तं प्रतीतं स्वधर्भेण त्रह्मदायहरं पितुः। स्राग्वणं तल्प आसीनमईयेत्प्रथमं गवा १ इत्याचार्यस्योपदेशात् । प्रिय-स्नातकयोः पृथक्तवज्ञापनार्थं पद्महणम् । ' प्रतिसंवत्सरान् ' प्रतिरत्नात्यर्थः अतिसंवत्सरानित्यर्थः, तेन संवत्सरोपर्यागतानाचार्यादीनप्यर्हयेयुः अर्घदानेन पूजयेयुः नत्वर्वाक्त्संवत्सरादागतान् । यक्ष्यमा-णास्तु यागं करिष्यन्त एवर्त्विजोऽर्ह्येयुः । संवत्सरोपर्यागतानपि न ततोऽन्यत्रेत्यर्थः । कथमित्यपे-क्षायामाह ' आसनमिति ' आसनं पीठादि आहार्य स्वपुरुषैरानाय्याहार्घयिता ' साधु भवानास्ता-मिति '। अर्घ्यं प्रत्यद्धचेषणमेतत् । ' आहर् नतीति ' स्वपुरुषा एव विष्टर मुपवेशनार्धे पञ्चविंशच्छ-लाकारचितं कुशपुलकं पद्यं च विष्टरमेव तादृशम् । पादार्थमुद्कं सुखोष्णम् । अर्घशब्देनोद्पात्रमुच्यते । तथा च लिङ्गम्—यथा राज्ञ आगतायोदकमाहरेदेवमेतिदिति सोनस्योदपात्रनिनयनं विधायैतदुक्तम्। आचमनीयमुद्कमेव, तथा मधुपर्क तस्यैव प्रपञ्चः द्धिमधुघृतं, कांस्यभाजने स्थितं कांस्यभाजनेनैवापि-हितमाच्छादितम् । अन्यः अर्धयितुर्व्यतिरिक्तः कश्चिद्विष्टरादीनि त्रिस्तिः प्राह विष्टरो विष्टरो विष्टर इत्ये-वम् । ततोऽर्घयित्राऽर्पितमुभाभ्यां हस्ताभ्यामव्यों गृह्णाति तृष्णीं, ब्रहणमात्रोपदेशात् । वर्ष्मोऽस्मीति मन्त्रेणैनं विष्टरमेवाभ्यपविद्याति । त्रहणोपवेदानयोर्मध्ये पठितोऽपि मन्त्रो लिङ्कादुपवेदाने विनि-युज्यते । लिङ्गं च—' इमं तमभितिष्ठामि ' इति । अथ मन्त्रार्थः—तत्र अथर्वणोऽनुष्टुप् विष्टरो देवता उपवेशने । आत्मानमर्घ्यत्वायार्घ्यः स्तौति कुळज्ञानाचारवपूर्वयोगुणैरहं समानानां सजातीयानां मध्ये वर्ष्मः श्रेष्टः ज्येष्ट इति यावत् । अस्मि भवामि । उद्यतां उद्यं प्रकारां कुर्वतां प्रहनक्ष्त्रादीनां मध्ये सूर्य इव, किंच इमं विष्टरं तं पुरुषमुद्दिस्य विष्टरवद्भद्धम् अभिलक्ष्यीकृत्य अभिभूय वा तिष्टामि अधः कृत्वा उपर्युपविशामि, यः कश्चन मा माम् अभिदासित उपक्षीणं कर्तुमिच्छति । दसु उपक्षये । पादयोरन्यं द्वितीयं विष्टरं ददातीति वाक्यशेषः । स चायमुपदेशो नानुक्रमः प्रक्षाल्य हि पादौ विष्टरं कियेते इति, तस्मात्पाद्योत्तरकालं द्वितीयं विष्टरं ददातीति पाठोऽर्थेन वाध्यते । तथा चोत्तर-स्त्रं—' विष्टर आसीनायेति ' तेनैकस्मिन्विष्टरं आसीनस्य पादप्रक्षालनं ततो द्वितीयविष्टरदान-मिति । अर्थेश्च पूर्ववत्तुष्णीं प्रतिगृह्य पुनर्वष्मींऽस्मीति मन्त्रेण निद्धाति प्रक्षालितपाद्योरघ-स्तात् । प्रक्षालनं चाञ्जलिना विराजोदोहोऽसीति मन्त्रेण स्वयमेव । यदि ब्राह्मणोऽर्घ्यस्तदा दक्षिणं प्रथमं प्रक्षालयेन्नान्यः । अनेन मन्त्रावृत्तिरवगम्यते । तत्र मन्त्रः । ' विराजो दोहोऽसीति ' अस्यार्थः— तत्र प्रजापतिर्यजुरापः पाद्योर्जलप्रक्षेपे । प्राणधारणादिगुणैः सकलसौहित्येन विविधतया राजत इति विराडन्नं तस्य विराजो दोहः परिणामसारो रसः स त्वम् असि भवसि । हे उद्क तं त्वां विराजो दोहम् अशीय अञ्जुषे । छान्दसो विकरणछोपः । किंच मथि विषये या पादा पाद्योः साध्वी सपर्यो तस्यै तद्र्थं विराजोदोहः मन्त्रसंस्कृतं जलं भवेति शेषः । अघोंऽघोंऽघीः प्रतिगृह्यतामि-त्यन्येनोक्ते अध्योंऽर्घ प्रतिगृह्णाति आपः स्थेति मन्त्रेण । अध्येतेऽनेनेत्यर्घः आप एव मन्त्रलिङ्गात् ।

अथ मन्त्रार्थः—तत्र प्रजापितर्यजुरापः अपामादाने । हे आपः यतो यूयमापः आप्तिहेतवः स्थ भवथ तस्माद्युष्माभिः कृत्वा सर्वानशेषान्कामान् अभीष्टार्थान् अहम् अवाप्तवानि लभेयम्। ततोऽध्योऽर्घ गृहीत्वा उपमौलिमानीय निनयन नामयन् अभिमन्त्रयते समुद्रं व इति मन्त्रेण, न तु मन्त्रान्ते । अस्यार्थः—तत्र अथर्वणोऽनुष्टुप् आपोऽर्घप्रतिक्षेपे । हे आपः साधितार्था वो युष्मान् समुद्रं प्रहिणोमि गमयामि, अतः स्वां योनि स्वकारणभूतं समुद्रमभिलक्ष्यीकृत्य गच्छत व्रजत । किंच युष्मत्प्रसादा-चास्माकं वीराः पुत्रा भ्रातरश्चारिष्टा अनुपह्ताः सन्तु, मत् मत्तः पयः अर्घादिमङ्गलं जलं मापरा-सेचि अपगतं मास्तु, सदैवाहमध्यों भवानीत्यर्थः । ततोऽर्ध्य आचामति आमागन् यशसेति मन्त्रेण सकुद् । द्विस्तूष्णीम् । अस्यार्थः—तंत्र परमेष्ठी वृहती आचमने । हे जलेश वरुण तमेवंरूपेण त्यामा-श्चितं मा मां यशसा आमा सह सहभावं सामीप्यं वा अगन् आगमय। तथा वर्चसा ब्रह्मवर्चसेन संसृज संसृष्टं कुरु । किंच प्रजानां श्रेष्टजनानां प्रियं श्रेष्टं प्रीतं वा पश्नां गवाश्वादीनामधिपति स्वामिनं च तथा तनूनां देहावयवानां इारीरिणां वा अरिष्टम् अहिंसकं सुखजनकं वा कुरु । हिंसा च अनभ्यासेन वेदानामित्यादिना दर्शिता । ततो 'मित्रस्यत्वेति' मन्त्रेणार्घ्यो मधुपर्के प्रतीक्ष्ते पर्यति, तत्र प्रजापितः पङ्किमित्रो दर्शने । सर्वेषु चैषु त्रिश्विरेतानि द्रव्याणि अभिधाय प्रतिगृह्य-तामित्याहान्योऽर्ह्यम् । 'देवस्यत्वेति ' मन्त्रेणार्ह्यः प्रतिगृह्णाति मधुपर्कम् । अस्य पर्मेष्टी गायत्री सूर्यो प्रहणे । सन्ये पाणौ स्थितं मधुपर्क दक्षिणहस्तस्यानामिकया त्रिः प्रयौति प्रदक्षिणमालो इयति 'नमः स्यावास्यायेति ' मन्त्रेण । अस्यार्थः—तत्र प्रजापतिर्यजुः सविता निरुक्षणे । हे अप्ने ते तुभ्यं नमः किंभूताय द्यावास्याय कपिशमुखाय ते तव अन्नदाने अन्नादाने अद्यते इत्यन्नं तस्यादाने। हस्वक्छान्दसः । आविद्धं संश्लिष्टम् अनद्नीयं यत् तन्निष्कृत्तामि निरस्यामि अतः शुद्धमन्नं गृहाणे-त्यर्थः । तमेव दक्षिणहस्तस्यानामिकाङ्कुष्ठाभ्यां त्रिर्निरुक्षयति अवसारयति चशव्दात्प्रयौति च अतश्च प्रतिप्रयवणमेव निरुक्षणम्, एवं प्रयवणनिरुक्षणयोर्युगपद्भावः मन्त्रलिङ्गाच । एवं च निरुक्ष-णव्यववानात्प्रतिप्रयवणं मन्त्राभ्यासः । तस्य त्रिःप्राश्नाति 'यन्मधुन इति भन्त्रेण । तस्येत्यवयव-लक्षणा षष्टी । त्रिशब्दानुवृत्तौ पुनिस्त्रिर्थहणम् एकद्रव्ये कर्मावृत्तौ सक्रन्मन्त्रवचनशङ्काव्युदासार्थम् । मधुमतीभिर्वा मधुव्वाता इति तिसृभिर्क्तिभर्वा प्रत्यृचं प्राश्चात्यनाभिकाङ्गुष्टाभ्यामेव । उच्छिष्टस्यै-वापरं वारद्वयं मन्त्रे।चारणम् । मधुपर्के च सोमे च नोच्छिष्टो भवति द्विज इति स्मरणात् । अथ मन्त्रार्थः । 'यन्मधुन इति ' कुत्सो जगती मधुपर्को मधुपर्कप्राशने । हे देवाः मधुनः मकरन्दस्य यन्मधव्यं मधुनि साधु परममुत्कृष्टं रूपयति प्रकाशयति देहसंघातिमति रूपमन्नाद्यं त्रीह्यादिवत्प्राण-धारकमन्नोपादानकं वा अन्नादिरसकद्म्वं वा तेन सर्वरूपापन्नेन रसेन उक्तविशेषणविशिष्टेन अहं परमः सर्वेभ्यो गुणाधिको मधव्यः मधुपर्कार्हः अन्नादः सदन्नभोक्ता च असानि भवानि । मधुव्याता-त्रयस्य गौतमो गायत्री विश्वेदेवा मधुपर्कप्राशने । मधुपर्कशेषप्रतिपत्तिमाह 'पुत्रायेति ' सुताय उत्त-रत आसीनायोपविष्टाय अन्तेवासिने शिष्याय वोच्छिष्टं दद्यात् स्वयं वा सर्वे प्राश्रीयादिति व्यवस्था-विकल्पः । व्यवस्था (? त्व च) नियमितस्य नियमनम् । तेन आचार्यः शिष्याय ऋत्विऋपियौ पुत्राय वरसातौ सर्व प्राश्रीयाताम् । राजा असंचरे जनसंचाररहिते देशे पूर्वस्यां दिशि निनयेदित्यपरं । सर्वेषां वा सर्वे पक्षा इत्यन्ये । आचम्य 'प्राणान् ' इन्द्रियस्थानानि संमृशति 'वाङ्म आस्ये ' इत्त्येवमादिभिर्मन्त्रैर्यथालिङ्गं संमर्शनं जलेन स्पर्शनम् । अनाचान्तस्य प्राणायतनस्पर्शनं मा भूदिति आचम्येति ग्रहणम् । अस्त्वित्यध्याहारः साकाङ्कृत्वात् , म इत्यस्य च सर्वत्रानुपङ्गः । अरिष्टानि मेऽङ्गानि तनूस्तन्वा मे सह इत्यत्र सन्त्वित्यध्याहारः । अथ मन्त्रार्थः, मम वाक् वागि-न्द्रियमास्येऽस्त् नसानासिकयोः प्राणः प्राणवायः अक्ष्योः अक्ष्णोर्नेत्रगोलकयोरिति यावत्, चक्षः चक्ष-

रिन्द्रियम् अक्षीशब्दोऽपि अक्षिवाचकोऽस्ति तद्रूपमिदम् । श्रोत्रं श्रवणोन्द्रियं बलं शक्तिः ओजः पाटंवं में मम तनूरेंहः तन्वा देहस्याङ्गानि च सह युगपत् अरिष्टानि मे अनुपहतानि सन्तु । आचा-न्तोद्कप्रहणात्पुनराचमनमित्येके । अपरे त्वाहुः आचान्तमुद्कं येन स आचान्तोद्कस्तदर्थे शासं श-स्त्रमादाय ताद्ध्ये च पश्चालम्भस्य तद्र्यत्वात्, ततो गौगौँगौँरिति त्रिः प्राहार्घयिता अर्ध्यस्तु प्रत्याह 'मातारुद्राणाम् ' इत्यमुं मन्त्रम् । अस्यार्थः—तत्र ब्रह्मा त्रिष्टुप् गौः अभिमन्त्रणे । मातेत्यादि, निगदः अमृतस्य क्षीरस्य नाभिराश्रयः नु वितर्के ' छन्दसि व्यवहिताश्च ' इति प्रवोचं ब्रवीमि । चिकितुषे चेतनावते जनाय पुम्मात्राय महां मां तोष्टुं यूयमिमां गां मा विधष्ट मा व्रत किंतु गोपद्यं विधातुं त्रतेति तात्पर्योर्थः । किंभूतामनागामनागसमदितिमखण्डनीयां देवमातरं वा पयो-दानात् । तदन्ते च ममेत्यादि हनोमीति प्रयोगः कार्यः । आलम्भनपक्षे अहं च मम अमुष्यार्घयि-तुश्च पाप्मानं गोस्थाने हनोमि हन्मीति । अथेति पक्षान्तरे । उत्सर्गपक्षे तु मम चामुष्य च पाप्मा हत ॐउत्सृजत तृणान्यत्विति ब्रूयादुचैः । मन्त्रपाठादिशेषमुपांश्वेव । नत्वेति, यस्माद्यज्ञविवाहयोर-माछंसोऽघों न भवतीति स्मरणं तस्माद्यज्ञमधिकृत्य विवाहं चाधिकृत्य च पाप्मानं हनोमीत्येव वक्तव्यम् । यज्ञविवाहवर्जमन्यत्र पश्चालम्भविकल्प इति कर्काचार्याः । अपरेत्वाहुः-यज्ञविवाह्योरे-वालम्भस्यावस्यकत्वेन विधानात् कलौ च गवालम्भस्यैव प्रतिषेधाद्गोपतिनिबित्वेन पश्चन्तरं स्मार्त-पशुः पायसं वा भवतीति । यक्ष्यमाणास्त्वृत्विज इत्युक्तम् । तन्नियममाह्—' यद्यपीति ' यदि संवत्सरस्य मध्ये पुनः पुनः सोमेन यजेत तदा कृतार्घ्या एव ऋत्विजस्तं याजयेयुर्न यागान्तरेणेति गम्यते । अतः प्रतिसंवत्सरानिति संवत्सरोपर्येव यजद्भिर्त्रतिजोऽर्घ्या इति यदुक्तं तद्पवा-दोऽपि जातः ॥ ३ ॥

(हरिहर:)—' षडंध्या भवन्ति '। पद्र पुरुषा अध्या भवन्ति अर्घाहां भवन्तीति होषः। के ते। 'आचार्य ग्यान्य उपनयनपूर्वकं वेदाध्यापकः। ऋत्विक् श्रीतस्मातादिकमार्थ वृतो ब्रह्मादिः वैवाह्मो वरः। राजा अभिषेकादिगुणवान् प्रजापालनेऽधिकृतः क्षत्रियः।
प्रियः उत्कृष्टजातिः समानजातिर्वा सखा। स्नातकः ब्रह्मचर्यात्समावृतः आचार्यस्याध्यो नान्यस्य।
तथा च मनुः—'तं प्रतीतं स्वधर्मण ब्रह्मदायहरं पितुः। स्निग्वणं तल्प आसीनमर्चयेत्प्रथमं गवा।' इति
इत्येते। 'प्रतिसंवत्सरानहंयेयुः'। प्रतिसंवत्सरमागतानेतानाचार्यादीनर्घण पूजयेयुनीर्वाक् । 'यस्यमाणास्वृत्विजः'। यक्ष्यमाणाः यज्ञं करिष्यन्तो यज्ञमानाः ' ऋत्विजः' याजकान् तु पुनः
अह्ययुरित्यनुषद्भः, न प्रतिसंवत्सरनियमः। कथमह्ययुरित्यपेक्षायामाह्—' आसनः भवन्तमिति। आसनं वारणादिदाक्तमयं पीठादि आहार्य अनुचरेरानाय्य आह् ब्रवीति अर्चकः किमिति
एवं कथं भवान्यूयः साधु सुखं यथा भवति तथा आस्तां तिष्ठतु। अर्चयिष्यामः पूजयिष्यामो
भवन्तमर्चनीयं यावत्। अर्चिष्याम इति बहुवचनं भार्यापुत्रादिसर्वगृह्यापेक्षम्। तथा च श्रुतिः
यत्र वा अर्हन्नागच्छितं सर्वगृह्या इव वे तत्र चेष्टयन्तीति। ' आहर्रन्तः ग्रह्मानेक्ष्यं । पञ्चविद्यामः विष्ठेरादिमधुपर्कपर्यन्ताभ्यर्हणोपकरणानि। तत्र विष्टरं पञ्चविद्यादिः
क्रितरुणमयं कूर्चम्। पञ्चविद्यातिदर्भाणां वेण्यपे प्रनिथमूषिता। विष्टरं सर्वयञ्चेषु लक्षणं परिकीर्ति-

१ वरशाखया मधुपर्कदानमिति गृह्यपरिशिष्टे '' वरस्य या भवेच्छाखा तच्छाखागृह्यचोदितः । मधुपर्कः प्रदा-तब्यो नान्यशाखेऽपि दातरीति ''॥ अत्र ऋत्विगाष्ट्रपलक्षणार्थं वरदातृशब्दौ तदुक्तमर्ध्यशाखया मधुपर्क इति ।

२ विष्टरलक्षणं परिशिष्टे—पञ्चाशता भवेद्रह्मा तदर्द्धेन तु विष्टरः । उर्ध्वकेशो भवेद्रह्मा लम्बकेशस्तु विष्टरः ॥ दक्षिणावर्तत्रह्मा च वामावर्तस्तु विष्टरः । यद्वा, पञ्चविंशतिदर्भाणां वेण्यप्रै प्रन्थिभूषिता ॥ विष्टरेहत्यादि ॥

तम् ॥ १ ॥ विष्टरास्त्रिवृतो दर्भकूर्चदा इति । पद्यं पद्भयामाक्रमणीयमुक्तरुक्षणं द्वितीयं विष्टरम् । पादा-<mark>र्थमुद्कं पाद्प्रक्षालनार्थं ताम्रादिपात्रस्थं जलं सुखोष्णम् । अर्थं गन्धपुष्पाक्ष्तकुरातिलसुभ्रसर्षपद्धिदृर्वा-</mark> न्वितं सुवर्णोदिपात्रस्थमुद्कम् । आचमनीयम् आचमनार्थे कमण्डलुसंभृतं जलम्। मधुपर्के कांस्यपात्रस्थं <mark>द्धिमधुघृतं कांस्यपात्रेणाच्छादितम् । 'अन्यस्त्रिस्तिः प्राह विष्टरादीनि ' अन्यः अर्चकाद्परः विष्टरो</mark> विष्टरो विष्टरः इत्येवमेकैकं त्रिस्तिः त्रींस्त्रीन्वारान् त्र्यात् विष्टरादीनि विष्टरप्रभृतीन्पद्यपादार्थोदकार्घा-चमनीयमधुपर्कान् । 'विष्टरं प्रतिगृह्णाति '। प्रत्येङ्मुखेन यजमानेन तिष्टता दत्तमासनात्पिश्चिमे <mark>प्राङ्मुखस्तिष्टन्नर्घ्यः पूर्वोक्तलक्षणं विष्टरं तूष्णीं पाणिभ्यामुद्गप्रमादत्ते–वर्ष्मोऽस्मिः भ्यपविद्याति'।</mark> वृष्मों इस्मीति मन्त्रान्ते एनं विष्टर्भुद्गप्रमासने निधायाभ्युपविश्वति । 'पाद्योर्न्यं विष्टर् आसी-नाय ' विष्टरे आसीनायार्घ्यायान्यं विष्टरं यजमानः पूर्ववददाति स च तं पूर्ववतप्रतिगृह्य प्रक्षालि-तयोः पादयोरधस्ताद्वर्ष्मोऽस्मीत्यनेन मन्त्रेण निद्धाति। 'सन्यं पाप्रथमम् '। ततोऽन्येन यजमानार्पितं पाद्योदकमादाय वामं चरणं प्रश्लाल्य इतरं प्रश्लालयति पाद्यमिति त्रिरुक्ते <mark>क्षत्रियादिरर्ह्यः । यदि ब्राह्मणोऽर्ह्यः स्यात्तदा प्रथमं दक्षिणं प्रश्लाल्य वामं प्रक्षालयति</mark> <mark>'विराजो·····दोह इति ' विराजो दोहोऽसीत्यावृत्तेन मन्त्रेण । 'अर्ध प्रतिगृह्णाति ' ततोऽर्घ</mark> इत्येतित्रिरुक्ते यजमानद्त्तमर्घम्—' आपः स्थ वानीति ' आपः स्थ मन्त्रेण प्रतिग्रह्माति । 'निनयन्नभि 'त्यय इति ' प्रतिगृहीतमर्घ शिरसाऽभिवन्च निनयन् भूमौ प्रवाह्यन् अभिमन्त्रयते समुद्रंव इति मन्त्रेण । 'आचाम · · · · · न्तनृनामिति ' तत आचमनीयमिति त्रिरन्योक्ते यजमानद्त्तमाचमनीयं प्रतिगृह्य—आमागन्यशसेत्यनेन मन्त्रेणाचामति सक्रत्प्राश्राति जलम्। ततः स्मार्तमाचमनं करोति एवं सर्वत्र। ' मित्रस्यःवेति मधुपर्के प्रतीक्षते ' ततो मधुपर्क इति त्रिरन्येनोक्ते यजमानहस्तगतमुद्धाटितं मधुपर्के मित्रस्यत्वेति मन्त्रेणार्घ्यः प्रतीक्षते पश्यति । 'देवस्य स्वेति प्रतिगृह्णाति ! देवस्यत्वेति मन्त्रेण यजमानदत्तं मधुपर्के दक्षिणहस्तेन प्रतिगृह्णाति । 'सन्ये-पाणौ ः इहन्तामीति 'तं मधुपर्क वामहस्ते निवाय दक्षिणस्य पाणेरनामिकाङ्गल्या त्रिवारमा-लोडयति नमः इयावास्येति मन्त्रेण । 'अनामिकाङ्कुष्टेन च त्रिर्निमक्ष्यति ' अनामिका च अङ्ग-ष्ट्रश्च अनयोः समाहार अनामिकाङ्कष्टं तेन त्रिवारं निरुक्षयति पात्राद्वहिर्निर्गमयति चकारात्प्र-तिसंयवनं निरुक्षणम् । 'तस्य त्रिः ः न्नादोऽसानीति ' तस्य मधुपर्कस्यैकदेशमादाय यन्म-धुनो मध्यमित्यादिना मन्त्रेण सक्टत्पाइय पुनरनेनैव मन्त्रेण उच्छिष्ट एव द्वितीयं प्राइय तथैव तृतीयं प्राञ्जाति । 'मधुमतीभिर्वा प्रत्यूचम् ' मधुव्याता इति तिसृभिर्ऋगिभः प्रत्यूचं प्रतिमन्त्रं वा पूर्वविशः प्राञ्जाति । 'पुत्राया निनयेत् ' मधुपर्कस्य शेपप्रतिपत्तिमाह –पुत्राय सूनवे अन्तेवा-सिने उपन्यन्त्रभृतिविद्यार्थित्वेन आचार्यकुलवासिने शिष्याय वा , कथंभूताय उत्तरत आसीनाय उच्छिष्टं प्राशितशेषं मधुपर्के प्रयच्छेत् । अथवा सर्वे भक्षयेत् । यद्वा प्राक् पूर्वेस्यां दिशि असंचरे जनसंचारवर्जितदेशे त्यजेत् । अत्र पूर्वपूर्वासंभवे उत्तरोत्तरां प्रतिपत्ति कुर्यात् । 'आचम्यस-<mark>हेति ' आचम्य प्राणान्संमृहाति वाङ्म</mark> इत्यादिभिर्मन्त्रैः । तद्यथा । आचमनं सक्रन्मन्त्रेण । त<mark>त-</mark> स्त्रिराचम्य एवं सर्वत्र स्मार्तमाचमनं कृत्वा प्राणानिन्द्रियाणि संमृशति सजलमालभते। तद्यथा। वाङ्म आस्येऽस्त्वित मुखं, करायेण नसोर्भे प्राणोऽस्त्वित तर्जन्यङ्गष्टाभ्यां युगपद्क्षिणादिनासारन्ये, अक्ष्णोर्मे चक्षुरस्त्वित अनामिकाङ्कुष्टाभ्यां युगपचक्षुषी, कर्णयोर्मे श्रोत्रमस्त्विति मन्त्रावृत्त्या दक्षि-णोत्तरौं कर्णों, वाह्वोमं वलमस्विति कर्णवद्वाहू, उर्वोमें ओजोऽस्त्विति युगपद्धस्तेनोरू, अरिष्टानि में इड्डानि तन्स्तन्वा में सह सन्त्विति शिरः प्रभृतीनि पादान्तानि सर्वाण्यङ्गान्युभाभ्यां हस्ताभ्या-मालभते । 'आचान्तोः ' प्रत्याह ' आचान्तमुदकं येन स आचान्तोदकस्तस्मै अर्घ्याय शासं

खड़ं गृहीत्वा यजमानः गौगौंगौंरालभ्यतामिति प्राह ब्रबीति । ततोऽर्घ्यः प्रत्याह । ' माता रुद्रा ··· · लभेत '। ततोऽर्ध्यः, माता रुद्राणामित्यादि विधिष्टेत्यन्तं मन्त्रं पठित्वा मम चामुकश-र्मणो यजमानस्य च पाम्पानं हनोमीति पठित यदि गामालभेत पाप्मानं हनोमीति प्रयोगः। अथ यद्यु त्रयात् । ' अथ यद्युत्सिसृक्षेत् अथवा अर्घ्यो यदि गामुत्स्रष्टु मिच्छेत्तदा मम चामुकरार्मणो यजमानस्य व पाप्मा हतः ॐ उत्सृजत तृणान्यत्त्विति ब्रूयात् । ओमित्यन्तमुपांशु पठित्वा उत्सृजत तृणान्यत्त्रिति ब्रूयादित्यनतसुचैः पठेत् । 'नत्वेवामाणं सोऽर्घः स्यात् ' तुशब्दः पक्षव्यावृत्तौ । अर्घः अमांसः पश्चालम्भवर्जितो नैव भवेत्। अत्र यद्यालभेत यद्युत्सिसृक्षेद्रियनेन सुत्रेण गवालम्भस्य विकल्पं विधाय नत्वेवामार्थंस इत्यनेन गवालम्भनमर्घमात्रे नियमेन विधत्ते। तथा च सति द्वयोः स्मृत्यों विरोधेन अप्रमाण्ये प्राप्ते व्यवस्थामाह । 'अधियज्ञं ः ः व्रयात् ' अधियज्ञं यज्ञे अधिविवाहं विवाहे कुरुत विद्धत गवालम्भं पाप्मानं हनोमीत्यस्यान्ते इत्येवं वदेत् । अन्यत्र पाप्मा हत इति पाप्मानं हनोमीति वा विकल्पः (नान्यत्र ?) इति भावः । यद्यप्येवं मधुपर्के गवालम्भ आचार्येणोक्तः तथापि अस्वर्यत्वाहोकविद्विष्टत्वाच कलौ न विधेयः। अस्वर्ये लोकविद्वष्टं धर्ममप्याचरेत्र त्विति याज्ञव ल्क्यादिस्मृतिषु निषेधदर्शनात् । 'यद्यप्यस……र्नाकृतार्घ्या इ<mark>ति श्रुतेः ।' यद्यप्यसकृत्संवत्सरस्य</mark> संवत्सरे असकृत्युनः पुनः सोमेन ज्योतिष्टोमादिना यजेत तदा तदापि एनं सोमयाजिनं कृतोऽघीं येषां ते कृतार्घ्या एवं सन्तः याजयेयुर्यज्ञं कारयेयुर्नाकृतार्घ्यं याजयेयुरिति श्रुतिवचनात् । सोमेन यजेतेत्यनेन सोमयागार्थमेव वृता ऋत्विजः अर्घ्या इति गम्यते न यागान्तरार्थम् ॥ ३ ॥ इति नतीया कण्डिका ॥ ३ ॥ 🗱 ॥

(गदाधरः)—आवसथ्याधानं दारकाल इत्युक्तं दारम्रहणं कथं क्रियते तदुच्यते । तत्र वरस्यार्घ-दानं समयते तत्प्रसङ्केन यावन्तोऽध्यस्ति कथ्यन्ते । 'षडध्यां भवन्ति ' अर्हपूजायामिति धातोभावे घञ् प्रत्ययः । न्यङ्कादित्वात्कुत्वं ततो दण्डादिभ्यो यदिति यत्प्रत्ययः । अर्घमर्हन्तीत्यर्घाः । षद् पुरुषा अर्घाहाँ भवन्तीत्यर्थः । तानाह 'आचार्यः स्त्रातक इति ' उपनयनपूर्वकं कृत्स्नवेदा-ध्यापयिता आचार्यः । ऋत्विक् यो दक्षिणापरिक्रीतः कर्माणि करोति, वैवाह्यो जामाता, राजा दण्डपूर्वकं परिपालनकर्ता, प्रियो य इष्ट उत्कृष्टजातिः समानजातिर्वा, स्नातको ब्रह्मचर्यात्समावृत्त-स्तस्य चाईणमाचार्यकर्तृकं स्मृतम् । 'तं प्रतीतं स्वधर्मेण ब्रह्मदायहरं पितुः । स्रग्विणं तल्प आसीन-मर्चयेत्प्रथमं गवा ' इति । पूर्वसूत्रे पट्यहणं प्रियस्नातकयोः पृथक्त्वज्ञापनार्थम् । ' प्रतिसंवत्सरानर्ह-येयः ' प्रतिसंवत्सरं गृहे आगतानाचार्यादीनर्घेणार्चयेयुः न संवत्सरादर्वाक् । प्रतिसं<mark>वत्सरान्हये-</mark> युरित्यविशेषेणोक्तत्वादृत्विजोऽपि संवत्सरान्तेऽर्हियितव्या इति प्राप्ते आह ' यक्ष्यमाणास्त्वृत्विजः ' ऋत्विजस्तु यक्ष्यमाणा यागकाल एव पूजनीयाः न ततोऽन्यत्र । इदं सूत्रं हरिहरेणान्यथा व्याख्या-तम् । यज्ञं करिष्यन्तो यजमानाः ऋत्विजो याजकानिति । पूजनीया उक्ताः कालश्च । इदानीमई-णप्रकारमाह 'आसनमा ' भवन्तिमिति '। अर्घ्यायासनं पीठादि आसनमाहरेति प्रैषपूर्वकमनु-चरद्वाराऽऽनाय्य साधुभवानित्यर्घयिता अद्ये प्रति वद्ति अद्ये प्रत्यध्येषणमेतत् । ' आहर्रन्ति कार्थस्येन । बहुबचनाद्वीयतुः पुरुषाः विष्टरादीनि आहरन्ति । तत्र विष्टरिश्चदुद्रिश्चमात्रः कौशो-र्ज्जुविशेष इति भर्त्यकः । प्रादेशमात्रं त्रिवृतं कौशं वा काशनिर्मितमिति रेणुकः । पञ्चविंशतिदर्भ-तमणमयं कृर्चिमिति हरिहरः । पञ्चाशद्भिभेवेद्रह्मा तद्धेंन तु विष्टर इति परिशिष्टात् । पाद्योरन्य-मिति वचना (दन्यत्र ? दत्र) द्वयोराहरणमिति भर्तयज्ञः। पद्यं पाद्योरधस्तात्रिधानार्थं विष्टरम् । भर्तु-यज्ञमतं भते तु-पादप्रक्षालनार्थसुद्कं पद्मशब्देन पादार्थमुद्कं सुखोष्णम् । अर्घशब्देनोद्पात्रमेवोच्यते । तद्वैक उदपात्रमुपनिन्यन्ति यथा राज्ञ आगतायोदकमाहरेदेवं तदिति लिझात् उदकगन्धपूष्पाण्यक्ष-

तबद्राणीति भर्तृयज्ञः । गन्धपुष्पाक्षतकुशतिलशुश्रसर्षपदूर्वादध्यन्वितं सुवर्णादिपात्रस्थसुद्कमिति हरिहरः । आचमनीयमाचमनार्थमुद्कमेव । द्धिमधुघृतमेकस्मिन्कांस्यपात्रे कृतमपरेण कांस्यपात्रेणा-पिहितं मधुपर्कशब्देनोच्यते । मधुपर्के दृध्यलाभे पयो जलं वा प्रतिनिधिः । मध्वलाभे घृतं गुडो वेत्या-श्वलायनः । 'अन्यस्त्रिस्त्रः प्राह् विष्टरादीनि ' अर्घयितुर्व्यतिरिक्तोऽन्यो विष्टरादीनि द्रव्याणि त्रिस्त्रिर्वारत्रयं वद्ति विष्टरो विष्टरो विष्टरः प्रतिगृह्यतामित्येवम् । विष्टरंपविदाति । ततो-<mark>ऽच्योंऽर्घयितुः सकाशाद्विष्टरं तूष्णीमेव प्रतिगृह्य तं विष्टरमासने निधाय वर्ष्मोंऽस्मीति मन्त्रेणोपवि-</mark> <mark>शति । ब्रह्णोपवेशनयोर्मध्ये पठितोऽपि मन्त्र इम तमभितिष्ठामीति लिङ्गादुपवेशने विनियुज्यते ।</mark> पाणिभ्यां विष्टरप्रतिष्रह इति हरिहरः । तदतीव मन्दं प्रमाणाभावात् । मन्त्रस्यायमर्थः—अर्घ्य आत्मानं स्तौति अर्घ्यत्वाय। कुळज्ञानाचारवपुर्वयोगुणैरहं समानानां सजातीयानां मध्ये वर्ष्मः श्रेष्टः ज्येष्टः अस्मि भवामि उद्यतामुद्यं प्रकाशं कुर्वतां प्रहनक्षत्रादीनां मध्ये सूर्य इव । किंच इमं विष्टरं तं पुरुषमुद्दिश्य विष्टरवत् बद्धमभिलक्ष्यीकृत्व तिष्ठामि अधः कृत्वोपर्युपविशामि । यः कश्चन मा मामभिदासित उप-<mark>क्षीणं कर्तुमिच्छति । दसु उपक्षये । 'पादयोरन्यं</mark> विष्टर आसीनाय ' विष्टरे आसीनायोपविष्टा-<mark>यार्घ्याय पादयोर्घस्तान्निघानार्थमन्यं</mark> विष्टरं ददाति । एतच पादप्रक्षालनोत्तरं द्रष्टव्यम् । तथा सति दृष्टार्थता स्यात् । प्रक्षाल्य हि पादौ विष्टरे क्रियेते इति । तेनात्रार्थेन पाठवाधः । तदुक्तं विरोधेऽर्थ-स्तत्परत्वादिति । 'सव्यं पादः ः दोह इति 'ततः पाद्यं प्रतिगृह्य विराजोदोहोऽसीति मन्त्रेण सन्यं पादं प्रक्षाल्य दक्षिणं प्रक्षालयति क्षत्रियादिरर्घ्यश्चेत् , ब्राह्मणोऽर्घ्यः स्यात्तदा दक्षिणं पादं प्रथमं प्रक्षाल्य ततः सन्यं प्रक्षालयति । मन्त्रार्थः-प्राणधारणादिगुणैः सकलसौहित्येन विविधतया राजत इति विराडन्नं तस्य विराजो दोहः परिणामसारो रसः स त्वमसि भवसि । हे उदक तं त्वां विराजो दोहमशीय अरुनुवै व्याप्नुयाम् । किंच मिय विषये या पाद्या पाद्योः साध्वी सपर्या तस्यै तद्र्यं विराजो दोहः मन्त्रसंस्कृतं जलं भवेति शेषः। ' अर्घप्रति ' वाप्रवानीति ' अर्घ्यः सम-र्षितमर्घ प्रतिगृह्णात्यापःस्थ युष्माभिरिति मन्त्रेण । मन्त्रार्थः हे आपः यूयमापः स्थ आप्तिहेतवो भवथ । युष्माभिः कृत्वा सर्वान्कामानभीष्टार्थान् अवाप्रवानि लभेयम् । 'निनयन्न मत्पय इति ' तमर्घ भूमौ निनयन्प्रापयन्नभिमन्त्रयते समुद्रं व इति मन्त्रेण नतु मन्त्रान्ते । अर्घे शिरसाऽभिवन्द प्रागुद्ग्वा निनयनमिति बासुद्वः । मन्त्रार्थः । हे आपः वो युष्मान् समुद्रं प्रहिणोमि गमयामि । अतः स्वां योनि स्वकारणभूतं समुद्रं अभिलक्ष्यीकृत्य गच्छत व्रजत । किंच युष्मत्प्रसादाचास्माकं वीराः पुत्रा भ्रातरः अरिष्टा अनुपह्ताः सन्तु । मत् मत्तः पयः अर्घादिमङ्गलं जलं मापरासेचि अपगतं मास्तु सद्वाहमध्यों भवानीत्यर्थः। 'आचाम ः न्तनूनामिति । ततो दत्तमाचमनीयं प्रतिगृह्य-आ-मागन्नियाचामति सक्रद्रक्षयति । ततः स्माताचमनम् । मन्त्रार्थः । हे वरुण जलेश तमेवंरूपेण त्वामा-श्रितं मा मां यशसा सहभावं सामीप्यं वा अगन् आगमय । आङ्कपसर्गः अगन्निति क्रियापदेन संबध्यते । तथा वर्चसा ब्रह्मवर्चसेन संसृज संसृष्टं कुरु । किंच प्रजानां पुत्रपौत्रादीनां प्रियं पर्हानां गवाश्वादीनामधिपति स्वामिनं च तथा तनूनां देहावयवानां शरीराणां वा अरिष्टिमहिंसकं कुरु । हिंसाऽत्र अनभ्यासेन वेदानामाचारस्य च लङ्गनात्। आलस्यादत्रदोषाच मृत्युर्विप्रान् जिघांसती-त्यादिद्शिता । 'मित्रस्य त्वेति मधुपर्क प्रतीक्षते ' ततोऽ व्योऽर्घयितु हस्तस्थित मुद्धाटितं मधुपर्क मित्रस्य त्वेति प्राशित्रमन्त्रेण प्रतीक्षते पश्यतीत्यर्थः । देवस्य त्वेति प्रतिगृह्णाति । ततो देवस्य त्वेति प्राशित्रप्रतिष्रहणमन्त्रेण मधुपर्के प्रतिगृह्णाति । 'सब्ये पाणौ … ष्कृन्तामीति ' तं मधुपर्के सब्य-हस्ते कृत्वा दक्षिणस्य हस्तस्यानामिकयाऽङ्गुल्या प्रदक्षिणं त्रिरालोडयति नमः इयावास्यायानिति <mark>मन्त्रेण । अत्र सव्यहस्तस्थितस्यैव दक्षिणस्यानामिकया</mark> त्रिरालोडनं यथा स्यादित्येतदर्थे दक्षिणप्रह-

णम् । मन्त्रार्थः-हे अग्ने ते तुभ्यं नमः । किं भूताय स्यावास्याय कपिरामुखाय । ते तव अन्न<mark>राने</mark> अन्नाशने अद्यत इत्यन्नं तस्याशने अदनीये मधुपर्के । हस्वर्छान्द्सः । यद्द्रव्यमाविद्धं संश्लिष्टमन-द्नीयं तं निष्क्वन्तामि निरस्यामि । 'अनामिकाङ्कुष्टेन च त्रिनिरुक्षयित ' अनामिका चाङ्कुष्टश्चेत्यना-मिकाङ्गष्टं तेनानामिकाङ्गष्टेन वारत्रयं निरुक्षयति मधुपर्केकदेशं पात्राद्वहिः प्रक्षिपति । चशब्दा-त्प्रतिसंयवनं निरुक्षणम् । एवं च निरुक्षणव्यवधानात्प्रतिसंयवनं मन्त्रावृत्तिः । 'तस्य त्रिः …सा-नीति। तस्येत्यवयवलक्षणा पष्टी। तस्य मधुपर्कस्य त्रिः प्राश्रीयाद्यन्मधुनो मधव्यमिति अनेन मन्त्रेण प्राज्ञानत्रयेऽपि ह्विर्प्रहणन्यायेन मन्त्रावृत्तिः। उच्छिष्टस्यैव मन्त्रोचारणम् । एवं हि स्मरन्ति । ताम्बूलेक्षुफले चैव मुक्तस्त्रेहानुलेपने । मधुपर्के च सोमे च नोच्छिष्टं मनुरब्रवीत् इति । मन्नार्थः हे देवाः मधुनो मकरन्दस्य यन्मधन्यं मधुनि साधु परममुत्कृष्टं रूपयति प्रकाशयति देहसंघात-मिति रूपम् । अन्नाद्यं त्रीह्यादिवत्प्राणधारकमन्नोपादानकं च तेन सर्वरूपोपपन्नेन रसेनोक्तविशेषण-विद्यिष्टेनाहं परमः सर्वेभ्यो गुणाधिकः मधव्यो मधुपर्कार्हः अन्नादः सदन्नभोक्ता च असानि भवानि । ' मधुमतीभिर्वा प्रत्यूचम् ' वा विकल्पेन मधुव्वाताऋतायते इत्येताभिर्ऋगिभः प्रत्यूचं प्राशाति । ततश्चैवम् । मधुव्वाता इति प्रथमम् । मधुनक्तमिति द्वितीयम् । मधुमान्न इति तृतीयम् । ' पुत्रायाद्द्यात् । अविशष्टं मधुपर्कस्य उच्छिष्टं पुत्राय अन्तेवासिने शिष्याय वोत्त-रत उपविष्टाय दद्यात् । 'सर्वे वा प्राश्रीयात् ' अथवा सर्वे स्वयं प्राश्राति । 'प्राग्वा-Sसंचर निनयेत् ' प्राक् प्राच्यां यत्र जना न संचरन्ति तस्मित्रसंचरे मधुपर्कशेषं प्रक्षिपेत्। ' आचम्य ···· मेसहेति '। आचम्य वाङ्म आस्य इत्येतैर्भन्त्रैः प्रतिमन्त्रं यथालिङ्गं प्राणायत-नानि संमुशति हस्तेन स्पृशति । सर्वत्र साकाङ्कत्वाद्स्त्विध्याहारः । अरिष्टानि मेऽङ्कानि तनूरित्यत्र तु सन्त्वित्यध्याहारः । मेपदस्य सर्वत्रानुषङ्गः । नन्वध्याहारानुषङ्गयोः को विशेषः । उच्यते । अनु-पङ्गः श्रुतपदानयनम् । अध्याहारः अश्रुतपदस्य छौ लिकस्यानयनं वाक्यनैराकाङ्क्षयार्थम् । प्रयोजनं चाध्याहृतपद्स्य संहितावत्प्रयोगो न भवति । सावसानं प्रयोग इत्यर्थः । अयमर्थः ककोपाध्यायै-रिप पशुसमञ्जनप्रकरणे प्रदर्शित: । अत्रैवं वाङ्म आस्ये अस्त्वित मुखम् । नसोर्मे प्राणोऽस्त्विति नासिकाछिद्रद्वयं युगपत् । अक्ष्णोर्मे चक्षुरस्त्वित्यक्षिद्वयं युगपत् । कर्णयोर्मे श्रोत्रमस्त्विति दक्षिणं कर्णमभिमृश्य ततो वाममनेनैव मन्त्रेण । बाह्वोर्मे बलमस्त्वित दक्षिणं बाहुं ततो वाममनेनैव मन्त्रेण । ऊर्वोर्मे ओजोऽस्त्वित्यूरुद्धयं युगपदेव । अरिष्टानि० सहसन्तिविति शिरःप्रभृतिसर्वा-ङ्गानां युपगत्। हरिहरेण प्राणायतनस्पर्शः सजलहस्तेन कर्तव्य इत्युक्तं तदतीव मन्दम् । नह्यत्र सृत्रे जलग्रहणमस्ति । सर्वाङ्गालम्भे उभाभ्यां हस्ताभ्यामालम्भ उक्तः सोऽपि न युक्तः । आचम्येति यहणमाचान्तोदकायेति वक्ष्यमाणत्वादनाचान्तस्यैव प्राणायतनसंमर्शनं मा भूदित्येतद्र्थम् । मन्त्रार्थ:-मे मम वागिन्द्रियमास्येऽस्तु । नसोर्नासिकयोः प्राणः प्राणवायुः। अक्णोर्नेत्रगोलकयो-रिति यावत् चक्षुश्रक्षुरिन्द्रियम्। श्रोत्रं श्रवणेन्द्रियम्। बलं शक्तिः। ओजस्तेजः। मे मम तनूः देह:। तन्वा देहस्याङ्गानि च सह युगपत् अरिष्टानि अनुपहतानि सन्तु। 'आचान्तोप्राह ' आचान्तमुद्कं येनासौ आचान्तोद्कः तद्र्थं शासमसिमादाय गामानीय गौरित्यर्घयिता त्रिः प्राह । आलभ्यतामित्यध्याहारः । आचान्तोद्कप्रह्णात्पुनराचमनमिति केचित् । आचान्तोद्कायेति तादथ्ये चतुर्थी । शासादानस्य ताद्रथ्ये तु तद्रथपश्वालम्भनद्वारकम् । 'प्रत्याहः यद्यालभेत ' अर्घ्यो यजमानं प्रत्याह मातेत्यमुं मन्त्रम् । यदि गामालभेत तदा मम चामुख्य च पाम्पान छ हनोमीति तदनते प्रयोगः । अत्रामुख्यशब्दमुद्धृत्यार्घयितुर्नामप्रहणं कार्यम् । मन्नार्थः—अमृतस्य क्षीरस्य नाभिराश्रयः नु वितर्के, छन्दसि व्यवहिताश्चेत्युक्तेरूपसर्गस्य वोचिमित्यत्रान्वयः । प्रवोचं ब्रवीमि चिकितुषे चेतनावते

जनाय यूर्य इमां गां मा विष्टु मा व्रत किंतु गोपशुं विधातुं व्रतेति तात्पर्थार्थः । किंसता-मनागामनपराधाम् । अदितिं देवमातरं पयोदानात् । अहं ममामुष्याघयितुश्च पाप्मानं गोस्याने हनोमि हन्मीति । 'अथ यद्युत्सि · · · · ः व्रूयात् ' यद्यव्यो गामुत्स्रष्टु मिच्छे तदै्वं प्रयोगः । माता-रुद्राणाभित्युक्त्वा मम चामुख्य च पाप्मा हतः ॐ उत्सृजत तृणान्यतु । अत्राप्यमुख्यस्थाने अर्घ-<mark>यितुर्नामग्रहणम् । ॐ उत्सृजत तृणान्यत्त</mark>्विति उचैर्त्रूयात् शेषमुपांशु । एवं सर्वत्र विकल्पे प्राप्ते किचित्रियममाह 'नत्वेवातेत्येव ब्रूयात् ' यज्ञविवाहयोरमां सोऽघीं न भवति । य**ज्ञमधिकृत्य विवाहमधिकृ**त्य कुरुतेत्येवं प्रयोगः । अतश्चालम्भनियमो यज्ञविवाहयोः । गोरालम्भश्च कलिवर्जिते काले भवति 'यज्ञाधानं गवालम्भं संन्यासं पलपैतृकम् । देवाराच सतो-त्पत्तिः कलौ पश्च विवर्जयेत् ' इति पराशरूमृतेः । अतश्च गवालम्भस्य कलौ निषिद्धत्वादुत्सर्गस्य च <mark>यज्ञविवाहयोरप्राप्तत्वाद्गौरित्युचारणादि यज्ञविवाहयोः कछौ न प्रवर्तते । यज्ञविवाहयोरन्यत्र तृत्सर्गपक्ष</mark> एव कुळौ । कुळौ गोपशोर्निषेधात्तत्स्थाने अजालम्भः पायसं वेति जयरामः । परिगतसंवत्सरा <mark>अर्ब्या भवन्तीत्युक्तं तदपवादमाह—'</mark> यद्यप्यस·····दिति श्रुतेः ' यद्यपि संवत्सरस्य मध्ये असकृत्पुनः <mark>पुनः सोमेन यजेत तथाप्येनं यजमानं कृतार्</mark>घ्या एव ऋत्विजो याजयेयुः नाकृतार्घ्याः कुतः श्रुतेः । एतत्सूत्रादेवं ज्ञायते सोमयागार्थमेव वृता ऋत्विजोऽर्घ्या नेतरयागार्थभिति । यक्ष्यमाणास्त्वृत्विज <mark>इत्यनेनैव गतार्थत्वात्सोमेन यक्ष्यमाणा एवार्घ्या इति नियमविधानार्थे पृथगारम्भः । ननु वसन्ते</mark> वसन्ते ज्योतिषा यजेतेत्येकस्मिन्संवत्सरे एक एव सोमयागः प्राप्तस्तत्कथमुच्यते असकृत्संवत्सरस्य सोमेन युजेतेति । सत्यम् , उच्यते । यद्यपि नित्यः सोमयागः सकृदेवानुष्टातव्यस्तथापि कामनायां चोदितायां पुनः पुनरनुष्ठानं संभवत्येव द्वाद्शाहादीनाम् । यद्वा नित्यो वाजपेयस्तस्यानुष्ठाने तदङ्कभूतानां परियज्ञानामनुष्टानं भवति । तस्मात्साधृक्तमसकृत्संवरस्य सोमेन यजेतेति । वर-<mark>शाख्या मधुपर्कदानं गृह्यपरिशिष्टे---वरस्य या भवेच्छाखा तच्छाखा गृह्यचोदितः। मधुपर्कः प्रदातव्यो</mark> <mark>नान्यशाखेऽपि दातरि ' इति । अत्र ऋत्विगाद्यप</mark>्रुक्षणार्थे वरदातृशब्दौ । तदुक्तम्—अर्च्यशाखया मधुपर्क इति । याज्ञिकास्तु अर्च्यस्य यच्छास्त्रीयं कर्म तच्छास्त्रीयो मधुपर्क इति वदन्ति । तथा जगन्ना-थकः रिकायाम् । तत्तद्वह्योक्तविधिना विष्टराद्यहेणं तत इति । सर्वत्र यजमानशाखयैव मधुपर्क इति जयन्तः, तत्तु कैरिप नादतम् ॥ ३ ॥ % ॥

(विश्व०)—आवसध्याधानं दारकाल इत्युक्तं दारिक्रिया च विना विवाहं न निष्पद्यत इत्युपोद्धान्तसंग्त्या विवाहं सूत्रयन्प्रसङ्गाद्व्यानाह—' पड्वा भवन्ति '। आचार्यत्वाद्यः षट्संख्याकाः उपाधयः सन्ति तैरवच्छिन्नाः सर्वेऽपि अर्घ्याः अर्घयोग्या भवन्तीत्यर्थः । ननु आचार्यत्वादयो धर्माः जातय एव किं न स्युः । न स्युः । जातिसंकरप्रसंगात् । तथाहि—आचार्यत्वपरिहारेणान्यत्र ऋत्विक्त्वम् , ऋत्विक्त्वपरिहारेणान्यत्राचार्यत्वम् । एकत्रोभयं संकीर्णे तस्मादुपाधय एतः । उपधेयाः क इत्यपेक्षान्यामाह्—' आचार्य ऋत्विग्ववाद्यो राजा प्रियः स्नातक इति ' उपनयनपूर्वकवेदाध्यापकत्वमाचार्यत्वं तस्याधारः आचार्यः । एवं श्रीतस्मार्तादिक्रियोद्देशेन वृतत्वमृत्विक्तःनं, तदाश्रय ऋत्विक् । क्रुकुदकर्तृ-ककन्याप्रदानसंप्रदानत्वं वैवाह्यत्वम् , तदाश्रयो वरः । राजसूयान्तर्गताभिषेकाभिषक्तत्वं सित प्रजापालनाधिकृतत्वाश्रयो राजा । भैत्र्याश्रयः प्रियः स्वानपकृष्टजात्यवच्छिन्नः । विद्याव्रते।भयस्ना-तकत्वाद्यन्यतमोपाध्यवच्छिन्नः स्वातकः । इतिशव्दः षडुपाध्युपधेयसमाप्तिद्योतकः । किस्मिन्काल इत्यप्रकाष्ट्रायामाह्—प्रतिसंवत्सरानर्द्ययुः । निमित्तमन्तरा समागतानिति शेषः । संवत्सरं संत्सवरप्रत्यागताः प्रतिसंवत्सराः तान् आचार्यादीनर्द्ययुः मधुपर्केण पूज्ययुः । अर्चकानामृत्विगर्चने विशेष-माह—' यक्ष्यमाणास्त्वृत्विजः ' यहारमभं करिष्यन्तः । तुशव्दः प्रतिसंवत्सरानित्यादिनोक्तं व्यवन्तिः

नत्ति । ऋत्विजः याजकानर्चयेयुरित्यर्थः । एतेन ऋत्वारम्भप्रवृत्तेनैवारम्भकाले ऋत्विगर्चनं विधेयं नान्यदेत्यर्थः । तथाच ऋत्विक्त्वप्रयोज्यं नान्यदार्चनिमिति ध्येयम् । कथमईयेयुरित्यपेक्षायामाह-'आसनमाहार्याह साधु भवानास्तामचियायामो भवन्तमिति ' आसनं यज्ञियदारुनिर्मितं पीठादि आहार्य आनाय्य आह ब्रवीति अर्चक इति शेषः । किमित्यत उक्तं, साधु भवानित्यादि भवन्तमित्य-न्तम् । विवाहे तु वरसमानशाखाध्यायिनाऽऽचार्येण प्राङ्मुखोपविष्टेन मध्येचतुरिकमुपलिप्त उद्धतावो-क्षितेऽग्नावाहिते साधु भवानास्तामित्याद्यर्चकः श्वद्युरादिर्ब्रूयादिति विशेषमाहुः । अग्निमुपसमाधाये-त्यादि कुमार्याः पाणि गृह्णीयादित्यन्तसूत्रे साङ्गपाणित्रहणेविधेरग्निस्थापनोत्तरकालीनत्वस्य क्त्वाप्र-त्ययबळळभ्यत्वेन मधुपर्ककरणकार्चनस्यापि विवाहाङ्गत्वादिमस्थापनोत्तरकाळतेत्याशयादेवमाहुः। 'आह्-रिनत विष्टरं पादां पादार्थमुद्कमर्घमाचमनीयं मधुपर्के द्धिमधुघतमपिहितं कांस्ये कांस्येन ' आह-रन्ति अर्चकपुरुषाः । विष्टरौ पादार्थमुद्कमष्टाङ्गमर्घमाचमनीयपात्रं, मधुपर्कमित्येतस्यैव विवरणं द्धि-मधुघृतं कांस्येनापिहितम्। पुनः कीदृशं कांस्ये स्थितम्। अन्यस्तिः त्रिः प्राह विष्टरादीनि । अर्च्यार्च-काभ्यामन्यः अर्चकपुरुषः विष्टरादीनि त्रिस्तिः प्राह विष्टरः आदिर्येषां तानि त्रिस्तिः त्रींस्त्रीन् वारान् एकैंकं प्राह अनुब्रूयात् । प्रयोगश्चैवं, विष्टराविति वारत्रयमाहान्यः । प्रतिगृह्यतामित्याहार्चेकः । प्रति-गृह्णामीत्यच्यः प्रतिगृह्णातीत्यर्थः । किमित्यत उक्तं विष्टरमिति । 'वष्मींऽस्मि समानानामुचतामिव सूर्यः । इमं तमभितिष्ठामि योमाकश्चाभिदासतीत्येनमभ्युपविशति ' निगद्व्याख्यातम् । पादयोरन्यं विष्टर आसीनाय, अन्यं द्वितीयं पादयोर्थः विष्टरं स्थापयेदच्ये इत्यर्थः । कथंभूतः विष्टर आसीनः चतुर्थ्यत्र न विविक्षितेत्याहुः । केचित्तु चतुर्थीवलात्क्रमिकं दानमाहुः । ' सन्यं पादं प्रक्षाल्य दक्षिणं प्रक्षालयति ब्राह्मणश्चेदक्षिणं प्रथमं 'ततोऽन्येन पादार्थमुदकमिति त्रिरुक्तेऽर्चकेन प्रतिगृह्यतामि-त्युक्ते प्रतिगृह्णामीति प्रतिगृह्णाच्ये इति शेषः । मन्त्रेण वा तूष्णीं वेत्यत आह—' विराजोदोह इति ' दोह इत्यन्तेन मन्त्रेण पादौ प्रक्षालयेदच्ये इत्यर्थः । 'अर्घ प्रतिगृह्णाति ' ततोऽर्घमापःस्थ अर्घ-मित्यन्येन त्रिरुक्ते प्रतिगृह्यतामित्यर्चकेनोक्ते आपःस्थ इत्यमुं मन्त्रं पठित्वा प्रतिगृह्यामीति। अर्घे प्रति-गृह्णामीत्यर्थः । मन्त्रमाह—'आपः स्थः वानि' इति । निनयन्नभिमन्त्रयते, ' समुद्रं वः ः मत्पयः इति ' शिरसाभिवन्द्य संमुखं निनयन्समुद्रं व इत्यभिमन्त्रयत इत्यर्थः । ' आचामत्यामागतन्-नामिति ' आचमनीयमित्यन्येन त्रिरुक्ते प्रतिगृह्यतामित्यर्चकेनोक्ते प्रतिगृह्वामीति गृहीत्वा आ-मागित्रत्याचामतीत्यर्थः । ततः स्मार्ताचमनम् । ' मित्रस्य त्वेति मधुपर्के प्रतीक्षते ' मधुपर्के इत्यन्येन त्रिरुक्ते प्रतिगृह्यतामित्यर्चकेनोक्ते मित्रस्यत्वेति अर्चकहस्तस्थं मधुपर्कमीक्षते उद्घाटितं पूर्व कातीय-सूत्रे उक्तत्वादिह मन्त्रो नोक्तः संहितायामविद्यमानोऽप्ययाश्चाम इतिवत् । देवस्यत्वेति प्रतिगृह्णाति प्रतिगृह्णामीत्यन्तेन देवस्यत्वेति मन्त्रेण यजमानहस्ताद्गृह्णातीत्यर्थः । ' सन्ये पाणौतत्तेनि-ष्क्रन्तामीति ' मधुपर्क वामहस्ते निधाय दक्षिणहस्तस्यानामिकयाङ्कुल्या त्रिवारमालोडयति नमः क्यावेतिमन्त्रेण । 'अनामिकाङ्गुष्ठेन च त्रिर्निरुक्षयित ' दक्षिणहस्तानामिकाङ्गुष्ठाभ्यां त्रिवारं निरु-क्षयति बहि:प्रक्षिपतीत्यर्थः । चकारः समुचयार्थः । तस्य त्रिः प्राश्चाः 'दोऽसानीति ' यन्मधुन इति मन्त्रेण त्रिवारं मधुपर्क प्राञ्चातीत्यर्थः । उच्छिष्टोऽपि मन्त्रानुचरेत् । ' मधुमतीभिर्वा प्रत्यूचं ' मधुवाता इतितृचेन वा प्रत्यूचं प्राशाति । 'पुत्राया ः निनयेत् ' असंचरे जनसंचारवर्जिते देशे । रोषं सुगमम्। इयं च प्रतिपत्तिः पूर्वाभावे उत्तरा ज्ञेया। 'आचम्य प्राणान्संमृशति ' आचमनं कृत्वा वक्ष्यमाणान् प्राणान् स्पृशतीत्यर्थः । 'वाङ्म आस्ये ' अनेनास्यं स्पृशति, ' नसोर्मे प्राणः ' अनेन नासारन्ध्रे सहैव स्पृश्चित, ' अक्ष्णोर्मे चक्षुः ' अनेन चक्षुषी, ' कर्णयोर्मे श्रोत्रम् ' अनेन कर्णों मन्नावृत्तिः दक्षिणोत्तरे, 'बाह्वोर्मे बलम् ' अनेन बाहू मन्त्रावृत्त्या स्पृशिति,

' ऊर्वोर्म ओजः' अनेन ऊरू। अरिष्टानि मेङ्गानि तन्स्तन्या मे सहइत्यनेन शिरःप्रभृतीनि पादा-न्तानि सर्वाण्यङ्गान्युभाभ्यां हस्ताभ्यामालभते । 'आचान्तोदकाय शासमादाय गौरिति त्रिः प्राह प्रत्याह ' आचान्तमुद्कं येन स आचान्तोद्कः तस्मै अर्घाय सन्निहिते कन्यादानकाले शासं खड्ज-मादाय गौरिति त्रिवारमाहार्चकः। तमर्चकं प्रत्याहार्च्यः। किमित्यत आह्—' माता रुः न्यत्त्विति <mark>ब्रूयात्' विधिष्टेत्यन्तं मन्त्रमुचार्य आत्मनोऽर्चकस्य च षष्ट्यन्ते नामनी गृहीत्वोभयोः पाप्मा हत ओम्र-</mark> रहेज तृणान्यत्त्वित्युत्सर्गपक्षे । आलंभपक्षे तु पूर्ववन्नामनी गृहीत्वा उभयोः पाप्मान एहनोमीत्युक्त्वा 🕉 कुरुतेति ब्रुयादित्यर्थः । उत्सर्गपक्षे गवे तृणदानम्, आलम्भपक्षे तु पालाशीं शाखां निखाय द्विगुणरशनयेत्यारभ्य प्रजापतये जुष्टं नियुनज्मीति शाखायां नियोजनं मारणान्तम्। तस्मिनपक्षे मांसेनार्घदानम् , कर्तव्यताविशेषं गोयज्ञे वक्ष्यति । अस्यैवोपोद्वलकमाह् । ' नत्वेवामांसोऽर्घः स्यात् ' तुराब्दः पक्षव्यावृत्तौ । अमांसः मांसवर्जितः अर्घो नैव भवेत् । पूर्व पोडशीश्रहणवद्विकल्पमिश्राया-द्यार्थकत्वेन चानुष्टानपक्षं संस्तूयेदानीं विवाहे कतौ च तस्यावदयकतामाह-' अधिय ः ब्रूयात् ' कतौ विवाहे च कुरुतेत्येव ब्रयात् । प्रयोगस्तु प्राग्द्शितः । आलम्भस्तु कलौ निषिद्धत्वान्नाद्रणीयः । 'यद्यप्य····ःइति श्रुतेः। असऋत्पुनःपुनः संवत्सरस्य संवत्सरसंवन्धिना सोमेन यजेत, यद्वा संवत्स-रस्य मध्ये असकृत्पुनः पुनः सोमेन यजेत तदा कृतार्ध्या एवैनं यजमानं याजयेयः नाकृतमध्यपर्का <mark>इत्यर्थः । श्रुतिप्रमाणं तु सोमादन्यत्र मधुपर्कस्याऽनावश्यकताप्रदर्शनार्थम् । अपरे तु–सोम एव ऋ-</mark> त्विजां मधुपर्कमाहुः। ततः पुण्याहवाचनं यथाशक्त्यलंकृतां सितवस्त्रयुग्मवेष्टितां चन्द्नविलेपि-ताङ्गां पुष्पाद्यलंकृतां ब्राह्मणेषु पुण्याहं पठत्सु कुमारीं पुण्याहस्थाने समानीय तस्याः दक्षिणं हस्तं गृहीत्वा पिता ददाति । पित्रभावे पितामहादिः । सर्वेषामभावे कन्या कुर्यात्स्वयंवरम् । तत्र विधिः । चतुरिकोत्तरतः वरं प्राङ्मुखं कुशास्तीणें आसने उपविष्टं बरादक्षिणतः कन्यामुपवेश्य ततः प्रागुद-ङ्मुखः प्रदः कन्यायाः आसने उपविशेत् । दक्षिणतः पत्नी तिष्ठेत् । तत्र पूर्वे देशकालौ स्मृत्वा कन्या-दानमहं करिष्य इति संकल्प्य कन्यादाननिमित्तं वराय पाद्याघी दत्त्वा तस्यैव पादी प्रक्षाल्य स्वपा-दावपि प्रक्षाल्याचम्य प्राणानायम्य पुनराचम्य स्वस्तिन इन्द्र इत्यादि पठित्वोद्कं पात्रे प्रक्षिप्याप-वित्र इत्यनेन पुण्डरीकाक्षं संस्मृत्यात्मानं मार्जियित्वा सप्तव्याधेत्यादि पठित्वा कन्यादानोपहारा-<mark>णामित्युपहारं प्रोक्ष्य पुनः स्वस्ति व इति प</mark>ठित्वा चंदनपुष्पागुरुधूपारार्तिकादिभिर्वरं संपूज्य इमानि अर्चितानि ज्योतींवीत्युक्त्वाऽर्चनविधेः पूर्णतास्त्वित्युक्त्वा यवान्प्रकीर्य पुण्याहं दीर्घमायुरस्त्वित्या-दिनात्मानं संप्रोक्ष्य सोदकान्दर्भाक्षतान्ग्रहीत्वा देशकालौ संकीत्य शास्त्रोक्तफलावाध्यर्थममुकगो-त्रस्यामुकप्रवरस्यामुकरार्मणः प्रपौत्रायैवं पितामहपित्रोनीमनी संकीर्त्य पौत्राय पुत्रायेत्युक्त्वामुक-गोत्रायामुक्दार्भणे वराय तुभ्यमित्युक्त्वाऽमुकगोत्रस्यामुकप्रवरस्यामुकदार्मणः प्रपौत्रीमेवं पौत्रीं तथा पुत्रीमित्युक्त्वामुकगोत्रीममुकनाम्नीमनुपहतसर्वेन्द्रियां वस्त्रयुग्माच्छादितां सोपानत्कां यथाशक्ति सुवर्णरजताद्यलंकृताम्, प्रजापतिदैवतां एवं त्रिः प्रयोगः । अमुकगोत्रोऽहं मार्तण्डोपरागादिकालीन-<mark>कुरुक्षेत्राद्यधिकरणकानवद्यविद्यावते ब्राह्मणाय सुवर्णभारसहस्रदानजन्यफलोपमशास्त्रवोधितफलावा-</mark> प्तिकामः संप्रदद् इत्युक्त्वा कन्यादक्षिणहस्तं वरद्क्षिणहस्ते दद्यात् । वरश्चो शमिति प्रतिगृह्य स्वस्ती-त्याशिषं दत्त्वा कोऽदादिति कामस्तुतिं पठेत्। ततः कन्यादानप्रतिष्ठार्थमिति संकल्प्य हिरण्यं वराय दुद्यात् । ततः पयस्विनीं गां कन्यादानसमृद्धये यथोपपन्नोपस्करसहितां दद्यात् । ततो दक्षिणाः पान्त्वित्याद्याद्याहीः प्रार्थेना । ततः कृतैतत्कन्यादानकर्मणो यन्न्यूनं यद्तिरिक्तं तत्सर्वे परिपूर्णमस्त्वित संप्रार्थ्य द्विजान्प्रणमेत् । कौतुकगृह्प्रवेशादि कुर्यात् । इति तृतीया कण्डिका ।। ३ ।।

चत्वारः पाकयज्ञा हुतोऽहुतः प्रहुतः प्राशित इति ॥ १ ॥ पञ्चसु बहिः-शालायां विवाहे चूडाकरण उपनयने केशान्ते सीमन्तोन्नयन इति ॥ २ ॥ उपलिप्त उद्यतावोक्षितेऽिममुपसमाधाय ॥ ३ ॥ निर्मन्थ्यमेके विवाहे ॥ ४ ॥ उदगयन आपूर्यमाणपक्षे पुण्याहे कुमार्याः पाणि गृह्णीयात् ॥ ५ ॥ त्रिषु त्रिषूत्तरादिषु ॥ ६ ॥ स्वातौ मृगशिरिस रोहिण्यां वा ॥ ७ ॥ तिस्रो बाह्म-णस्य वर्णानुपूर्व्येण ॥ ८ ॥ द्वे राजन्यस्य ॥ ९ ॥ एका वैश्यस्य ॥ १० ॥ सर्वेषा ७ शूद्रामप्येके मन्त्रवर्जम् ॥ ११ ॥ अथैनां वासः परिधापयति जरां गच्छ परिघत्स्व वासो भवाकृष्टीनामभिशस्तिपावा । शतं च जीव शरदः सुवर्चा रियं च पुत्राननुसंव्ययस्वायुष्मतीदं परिधत्स्व वास इति ॥ १२ ॥ अथो-त्तरीयम् । या अकृन्तन्नवयं या अतन्वत । याश्च देवीस्तन्तूनभितो ततन्थ । तास्त्वा देवीर्जरसे संव्ययस्वायुष्मतीदं परिघत्स्व वास इति ॥ १३ ॥ अथैनौ समञ्जयति । समञ्जन्तु विश्वेदेवाः समापो हृदयानि नौ । संमातिरश्वा संघाता समुदेष्ट्री द्धातु नाविति ॥ १४ ॥ पित्रा प्रतामादाय गृहीत्वा निष्कामति । यदैषि मनसा दूरं दिशोऽनु पवमानो वा । हिरण्यपणीं वैकर्णः स त्वा मन्म-नसां करोत्वित्यसाविति ॥ १५ ॥ अथैनौ समीक्षयति । अघोरचक्षुरपतिदन्येधि शिवा पशुभ्यः सुमनाः सुवर्चाः। वीरसूर्देवकामास्योनाशन्नो भव दिपदे शंच-तुष्पदे । सोमः प्रथमो विविदे गन्धर्वो विविद उत्तरः । तृतीयोऽिमष्टे पति-स्तुरीयस्ते मनुष्यजाः । सोमोऽददद्गन्धर्वाय गन्धर्वोऽदद्गये । रथिं च पुत्रा-श्रादादिमिमी ह्यमथो इमाम् । सा नः पूषा शिवतमामैरय सा न ऊरू उशती विहर । यस्यामुशन्तः प्रहराम शेपं यस्यामु कामा बहवो निविष्टचा इति ॥ १६ ॥ ॥ ४ ॥ 🕸 ॥

(कर्कः)—'चत्वारः पाकयज्ञाः' कोऽस्याभिसंबन्धः विवाहः प्रकान्तः, तत्र च वहिः-शालायां कर्मेष्यते, तेनान्यशापि यत्र यत्र बहिःशाला तद्र्थमभिधीयते । चतुष्प्रकाराः पाकयज्ञाः भवन्तीति शेषः । तानाह 'हुतोऽहुतः प्रहुतः प्राशित इति 'यत्र होम एव भवति स हुत उच्यते यथा अक्षतहोमः । अहुतश्च यत्र होमो नास्ति यथा स्नस्तरारोहणम् । प्रहुतो यत्र होमो बलिहरणं च यथा पक्षादिषु । प्राशितो यश्त्र प्राशनमेव न होमो न च बलिहरणम् । यथा सर्वासां पयसि पायसछं श्रपयित्वा ब्राह्मणान्भोजयेदिःति । 'पञ्चसु बहिःशालायाम्' कर्म भवति । 'विवाहे ……'न्तोन्

न्नयन इति ' एतेषु बहि:शाला कार्या । 'उपलितः समाधायेति ' उपलेपनादि शक्यमेवावक्तं परिसमूहनादेरुक्तत्वादतः परिसमूहनव्युदासार्थमिति केचित् । अपरे तु-गृह्यस्थालीपाककर्मणि परि-समृहनाद्युक्तम् अगृह्यार्थोऽयमारम्भः । विवाहादयश्चागृह्याग्निविषयाः, येनैवाहितोऽग्निस्तदीयमेव हि कर्म तत्रेष्यते उपग्रहविशेषात् । तस्मादगृह्यार्थमुद्धतावोक्षितग्रहणमिति । तदेतद्पि नोपपद्यते । यत्र <mark>कचिद्धोम इत्यनेनात्रापि प्राप्तत्वात् । कथं तर्ह्येतत् । अयमभिप्रायः सूत्रकारस्य । यत्र कचिद्धोम</mark> इत्यनेनाप्राप्तिः परिसमुहनादीनाम्, अग्न्यर्थत्वात्तेषां यत्र यत्राग्नेः स्थापनं तत्र तत्रैते कर्तव्या इति स्मृतिः। तथा च लिङ्गम्, उद्धते अवोक्षितेऽग्निमादधाति। एष एव विधिर्यत्र कचिद्धोम इत्यनेन स्थालीपाकादिषु परिसमृहनादेरप्राप्तिप्रज्ञप्दयर्थमिदमुद्धतावोक्षितप्रहणम् । ' निर्मन्थ्यमेके विवाहे ' निर्मन्थ्योऽचिर्निर्मथित उच्यते । सर्व एव ह्यप्तिर्मन्थनाज्ञायते । यथा नवनीतेन भुङ्क इत्यचिरदुग्धे-नेति गम्यते । एके छौकिकमेवाग्निमिच्छन्ति । 'उद्गयनपुण्याहे ' दैवानि कुर्वानेति वाक्य-शेषः । देवानां चोद्गयनिष्यते । तद्धि देवानाभिति । स यत्रोदङ्कावर्तते देवेषु तर्हि भवतीति देवा-नामदग्यनम् । नच देवा उदग्यने न किंचित्कर्वन्ति । तःमाहैवं कर्म तत्रोचितमिति गम्यते । आपर्य-माणपक्षो गृहीतः सोऽपि देवानामेव य एवापूर्यतेऽर्द्धमासः स देवानामित्यनेन । पुण्याहस्त स्मरणात् । सर्व दैवविषयमेतद्भिधीयते । 'कुमार्यः "पूत्तरादिषु ' नक्षत्रेषु । कुमारीप्रहणं विंशतिप्रसूता-व्युदासार्थम् । स्मर्यते हि विंशतिप्रसृतायाः पुनर्विवाहः । 'स्वातौः 'वा ' इति विकल्पः ' 'तिस्रो ···पृट्येंण ' भार्या भवन्ति । वर्णानुपृट्येंग्रहणाच न ट्युत्क्रमेणेति । ' द्वे राजन्यस्य ' वर्णानुपृट्येंणेति वर्तते । 'एका वैस्यस्य ' 'सर्वेषाछंवर्जम् '। सर्वेषां वर्णानामेवैके एके नेच्छन्ति नह्यस्या धर्मकार्येष्वधिकार इति । तथाच यास्काचार्याः-रामा रमणायोपेयते न धर्मायेति । एके तुर्मणार्थतयेच्छन्ति । तथाचाह-अग्नि प्रथमं चित्वा न रामासुपेयादिति । प्रा-तिपूर्वको हि प्रतिषेधो भवति तस्माद्विकल्प एवायमिति । 'अथैनां धत्स्वेति । अनेन मन्त्रेण । मन्त्रज्ञ कारितार्थे । परिधापयिता चात्र वर एव । अपरे त्वध्वर्युमत्र कर्तार्मिच्छन्ति परिभाषितं होतद्ध्वर्युः कर्मसु वेदयोगादिति । नैतदित्यपरे । नहि स्मार्तेष्वध्वर्योः कर्तृत्वं, समा-ख्यया हि श्रीतेष्वध्वर्योः कर्तृत्विमध्यते न चात्र समाख्याऽस्ति वेदयोगाभावात् । स्मर्णादेव हि स्मृतीनां प्रामाण्यमुक्तम् । अतः समाख्याऽभावात्स्वयमेव कर्तृत्वम् । ननु च पाकयज्ञेषु दक्षिणा श्रूयते पूर्णपात्रो दक्षिणा वरो वेति । दक्षिणाशब्दश्च परिक्रयार्थे द्रव्ये वर्तते । न च परिक्रेयमन्तरेण परि-क्रयो भवति । तस्मादन्यस्य कर्नृत्विमिति । नैतदेवम् । अस्ति ह्यत्रान्योऽपि ब्रह्माख्यः कर्ता परिकेतव्य-स्तदर्थः परिक्रयोऽयमिति क्षीणार्थापत्तिः । अपि च परकीये कर्मणि परो नैव प्रवर्तते वचनमन्तरेण-श्रीतेषु च समाख्ययाऽन्यस्य कर्तृत्वमिति । नचेह समाख्याऽस्तीत्युक्तम् । वेदमूलत्वेऽपि हि स्मृतीनां समाख्याऽपरिज्ञानादकर्तृनियमः । श्रौतेषु तु परिक्रयाऽऽम्नानादन्यस्य कर्तृत्वमिति तदुक्तम् । अपि च परकर्तृत्वे सा मामनुत्रता भवेत्येवमादीनि मन्त्रलिङ्गानि विरुध्यन्ते । 'अथोत्तरीयम् या अक्र-न्तन्न वयम् ' इत्यनेन मन्त्रेण परिधापयतीत्यनुवर्तते । 'अधैनौ समञ्जायति ' समञ्जनतु विश्वेदेवा इत्यनेन मन्त्रेण । सत्यपि कारितार्थत्वे वरस्यैव मन्त्रपाठो मन्त्रिलङ्गात् कार्यितृत्वं च सन्निधानात्क-न्यापितुः । सिन्निहितोऽह्यसौ प्रदातृत्वात् । 'पित्रा प्रत्तामादाय गृहीत्वा निष्कामति यदैषि मनसा ' इत्यनेन मन्त्रेण । आदाय गृहीत्वेति चोभयं न वक्तव्यम् । उच्यते च किमर्थे तत् ? अप्रतिप्रहस्यापि प्रतियह्विधिना दानं यथा स्यादिति । असाविति कन्यानामग्रहणं मन्त्राम्ते । 'अथैनौ र्ध्येधीति ' समीक्षणिकयां कारयति । कारिते चाध्येषणा परस्परं समीक्षेथामि। कारियतृत्वं कन्यादातुः संनिधानात् । मन्त्रस्तु वरस्यैव मन्त्रलिङ्गात् ॥ ४ ॥ ॥ % ॥

(जयरामः)—' चत्वा...यज्ञाः ' भवन्तीति शेषः । कोऽस्याभिसंधिः । उच्यते विवाह उपकान्त-स्तत्र बहि:शालायां कर्मेष्यते तत्प्रसंगेनान्यत्रापि यत्र यत्र बहि:शाला तदर्थमभिधीयते, चतुष्प्रकाराः पाकयज्ञाः । तदाह । ' हुत इति ' यत्र होम एव स हुतः यथाऽक्षतहोमः । अहुतश्च यत्र न होमः यथा स्रस्तरारोहणम् । प्रहृतो यत्र होमो बलिहरणं च यथा पक्षादिः । प्राह्मितो यत्र प्राह्मनमात्रं न होमादिः यथा सर्वासां पर्यसि पायसछं अपयित्वा ब्राह्मणान्भोजयेदिति । 'पञ्चस्विति ' विवाहा-दिषु पञ्चस बहिःशालायां कर्म भवति । एषु बहिःशाला कार्येत्यर्थः । बहिःशालाशब्दसामर्थ्यात अग्निरत्र लौकिक एव । 'उपलिप्त उद्धतावोक्षित इति ' शक्यमेवावक्तुं परिसमूहनादेरकत्वात्, अतः परिसमूहनादिव्युदासार्थमित्येके । अपरे तु-गृह्यस्थालीपाकानां कर्मणि परिसमूहनाद्युक्तम् । अतोऽगृह्यार्थोऽयमारम्भः विवाहादयश्चागृह्याग्निविषयाः येनैवाहितोऽग्निस्तदीयमेव कर्म तत्रेष्यते । उपप्रहविशेषात्, तस्माद्गृह्यार्थमुद्धतावोक्षितप्रहणमिति तद्पि न, यत्र कचिद्धोम इत्यनेन प्राप्तत्वात् । कथं तर्हीद्मुक्तम् ? श्रूयताम्, अयमभिप्रायः सृत्रकृतः । यत्र कचिद्धोम इत्यनेन परिसमृहनादी-नामप्राप्तिः अग्न्यर्थत्वात्तेषां यत्र यत्राग्नेः स्थापनं तत्र तत्रैते कर्तव्या इति । तथा च लिङ्ग । उद्धते वा अवोक्षितेऽग्निमादधतीति । तस्मादेष एव विधियेत्र कचिद्धोम इत्यनेन स्थालीपाकादिषु परिस-मूहनादेरप्राप्तिप्रज्ञस्यर्थमिद्मुद्धतावोक्षितप्रहणम् । ' निर्मन्थ्यमेके विवाहे ' निर्मन्थ्यः अचिरनिर्म-थितो गृह्यते सर्वोऽप्यमिर्मन्थनाज्ञायत इति । यथा नवनीतेन भुङ्क इत्यचिराहम्धेनेति गम्यते । एके लौकिकामिमेवात्रेच्छन्ति अतो विकल्पः । उद्गयनादौ दैवानि कुर्वितिति रोषः । तद्धि देवान नामिति । स यत्रोदङ्मुखो वर्तते देवेषु तर्हि भवति । देवानामुद्गयनं तस्मादैवं कर्म तत्रोचितमिति गम्यते । आपर्यमाणपक्षोऽपि देवानामेव य एवापूर्यतेऽर्द्धमासः स देवा नामित्यनेन । पुण्याहस्त स्मरणात् । सर्वे दैवविषयमेव तद्वगम्यते । कुमार्याग्रहणं विंशतिप्रसूताव्युदासार्थम् । स्मर्यते हि—विंशतिप्रसु-तायाः पुनर्विवाह इति । त्रिषु त्रिषु नक्ष्त्रेषृत्तरादिषु उत्तरासहितेषु तेषु त्रिष्वित्यर्थः । स्वात्यादिषु वेति विकल्पः । 'तिस्रो ब्राह्मणस्येति ' वर्णानुपूर्व्ययहणान्न व्युत्क्रभेण भार्या भवन्ति । वर्णानुपूर्व्यण-ति राजन्यवैद्ययोरप्यनुवर्तते । सर्वेषां वर्णानां राद्रामिच्छन्त्येके विना मन्त्रम् । एके न । नहास्या धर्म-कार्येष्वधिकार इति । तथाच यास्कः रामा रमणायोपेयते न धर्मायेति । एके तु रमणार्थतयेच्छन्ति । तथा चाह अग्नि चित्वा प्रथमं रामामुपेयादिति । प्राप्तिपूर्वको हि निषेधः अतोऽयं विकल्पः । अथैनां वधूं वर एव वास: परिधापयति जरां गच्छेति मन्त्रेण मन्त्रस्य कारितार्थत्वात् । अपरे त्वध्व-र्थुमत्र कर्तारं मन्यन्ते, परिभाषितं होतत् अध्वर्युः कर्म्सु वेदयोगादिति । नैतदित्यन्ये । निह स्मार्ते-ष्वध्वर्योः कर्तृत्वम्, समाख्यया हि श्रौतेष्वध्वर्योः कर्तृत्वमिष्यते । न चात्र समाख्याऽस्ति वेदयोगा-भावात् स्मरणादेव स्मृतीनां प्रामाण्यमुक्तम् । अतः समाख्याया अभावात्स्वस्यैव कर्तृत्वम् । नन पाकयज्ञेषु दक्षिणा श्रूयते पूर्णपात्रो दक्षिणा वरो वेति, दक्षिणाशब्दश्च परिक्रयार्थे द्रव्ये वर्तते नच परिक्रेतच्यमन्तरेण परिक्रयो भवति, ततोऽन्यस्य कर्तृत्वमिति । नैवम् । अस्ति ह्यत्रान्योऽपि ब्रह्माख्यः परिक्रेतव्यस्तदर्थः परिक्रयोऽयमिति क्षीणाऽर्थापत्तिः । अपिच परकीये कर्मणि परो नैव प्रवर्तते वचनं विना, श्रौतेषु च समाख्ययाऽन्यस्य कर्तृत्वम् । न चेह समाख्याऽस्तीति उक्तम् । वेदमुलकत्वेऽपि स्मृतीनां समाख्याऽपरिज्ञानादकर्तृनियमः । श्रौतेषु तु परिक्रयाऽऽम्नानादन्यस्य कर्तृत्विमिति युक्तम् । अपिच परकर्तृत्वे 'सा मामनुत्रता भव' इत्येवमादीनि मन्त्रलिङ्गानि विरुध्यन्ते । तत्र मन्त्रमाह । 'जराङ्गच्छेति ' अस्यार्थ:-तत्र प्रजापतिस्त्रिष्टुप् तन्तुदेव्यः परिधापने । हे कन्ये त्वं जरां निर्देष्टं वृद्धत्वं मया सह गच्छ प्राप्नुहि । वासश्च मया संपादितं परिधत्तव परिधेहि. अभिश्रास्तिर्भिशापः शंसु प्रमादे तस्मात्पातीत्यभिशम्तिपावा भव । आकृष्यन्ते कामादिभिरित्याक-

ष्ट्रयो मनुष्याः तेषां मध्ये शतं च शरदो वर्षाण जीव प्राणिहि । सुवर्चाः पातिव्रत्यतेजोयुक्ता भूत्वा र्यि च धनं पुत्रांश्च अनु संव्ययस्य उत्पाद्य राज्ञीकुरु । हे आयुष्मति इदं वासः परिघत्स्वेत्यनु-वादः । 'अथोत्तरीयं ' वासः या अक्रन्तन्निति मन्त्रेण परिधापयतीत्यनुवर्तते । अस्यार्थः-तत्र प्रजा-पतिर्गायत्री विधात्र्यो वस्त्रधारणे । या देवीः देव्यः इदं वासः अक्रन्तन् कर्तितवत्यः तत्तत्सा-मर्थ्यवाहाः या अवयन् वीतवत्यः तन्तुसंतानं कृतवत्यः ओतवत्य इत्यर्थः, यास्तन्तूनसूत्राणि अतन्वत प्रोतवत्यः तिर्यक्तन्तुन् विस्तारितवत्य इत्यर्थः । चकारात् या ओतान् प्रोताँश्च तन्तूनभित उभयपार्श्वयोरपि ततन्थ तेनु : तुरीवेमादिव्यापारेण प्रथितवत्य इत्यर्थः । ताः तत्त-त्सामर्थ्यदात्र्यो देव्यः स्वकार्यं रूपविददं वासः त्वा त्वां जरसे दीर्घकालनिर्दृष्टजीवनाय संव्ययस्व परिधापयंतु । पुरुषादिन्यत्ययदछान्द्सः । अतो हे आयुष्मति इदमेतादृशं वासः परिधत्स्व उत्तरीय-त्वेन वृणीष्व । 'अथैनौ ' वधूवरौ कन्यापिता समज्जयित परस्परं संमुखीकरोति ' समजन्तु विश्वे-देवा ' इति मन्त्रेण । समक्षनं च युवां परस्परं समक्षेथामिति प्रेषितयोः परस्परं संमुखीकरणं सत्यपि कारितत्वे वरस्थैव मन्त्रपाठो मन्त्रलिङ्कात् । कारियतृत्वं च सन्निधानात्कन्यापितुरेव । संनिहितो ह्यसौ पदातृत्वात् । मन्त्रपाठश्च कन्यासंमुखमेव । अथ मन्त्रार्थः-तत्र अथर्वणोऽनुष्टप् लिङ्गोक्ता मैत्रीकर्णे । हे कन्ये नौ आवयोः हृद्यादीनि मनांसि तद्धर्मान् वा संकल्पादीन् विश्वे सर्वे देवाः तथा सम्यग्भूता आपः समजन्तु गुणातिशयाऽऽधानेन संस्कुर्वन्तु । तथा सम्यग्भूतो मातरिश्वा अनुकूछो वायुः, तथा <mark>संधाता कनुकूछः प्रजापतिः, उ</mark> अप्यर्थे, देष्ट्री धर्माद्युपदेशकर्त्री वाक्संद्धातु सुस्थितानि करोत् । पित्रा प्रतामित्यत्राऽऽदाय गृहीत्वेति उभयप्रहणम् अप्रतिप्रहस्यापि प्रतिप्रहविधिना दानं यथा स्यादिति । अप्रतिप्रहश्च क्षत्रियादिः । तत्र मन्त्रः 'यदैषीति ' अस्यार्थः-तत्राथर्वणोऽऽनुष्टुप् पवमानो निष्क्रमणे । हे कन्ये यद्यतस्त्वं पितृगृहाहर्मेषि आगच्छिस मनसा अनुकूलया मनोवृत्त्या दिशः प्राच्याद्या अनु पवमानो वायुरिव । वाद्यद्दे उपमार्थे । अतः स वायुः त्वा त्वां मन्मनसां मदेकनि-ष्टिचित्तां करोतु, किंभूतः हिरण्यम् ऊर्जस्वत्पर्णं पतनं यस्य, विशिष्टः कर्ण आश्रयो यस्य सः । वायो-रिप स्वकारणगुणसंबन्धात् कर्णाश्रयत्वम् । विकर्ण एव वैकर्णः स्वार्थे अण् । असाविति कन्याना-मप्रहणं वरेणैव मन्त्रान्ते हे अमुकीत्येवम् । अथैनौ वधूवरौ समीक्षणिकयां कारयति अघोर चक्षरिति मन्त्रेण । कारितार्थे चाध्येषणा, युवां परस्परं समीक्ष्येथामिति । मन्त्रपाठस्तु मन्त्रलिङ्गाद्वरस्यैव । अथ मन्त्रार्थः । तत्र चतुर्णो प्रजापितिर्द्वितीयस्यानुष्टुप् क्षेपाणां त्रिष्टुप् कुमारी समीक्षणे । हे कन्ये त्वं अघोरचक्षुः सौम्यदृष्टिः अपापदृष्टिर्वा एथि भव । तथा अपतिन्नी अकार्यकरणेन पत्यर्थघातिनी तथा मा भव एतस्मात्संस्कारात्तथा पशुभ्यः पशुवदाश्रितेभ्यः शिवा हितैषिणी <mark>सुप्रसन्नचित्ता सुवर्चाः सुप्रभावयुक्ता वीरसूः सु</mark>पुत्रजननी देवकामा देवान् अग्न्यादीन् कामय<mark>ते</mark> सेवार्थमीहते यद्वा देवं देवनं क्रीडां कामयते । स्योना सुखवती नोऽस्माकं शं सुखहेतुः द्विपदे मनुष्यवर्गाय मनुष्यवर्गमुपाकर्तुम् तथा चतुष्पदे पशुवर्गाय पशुवर्गमुपाकर्तु च शं सुख-हेतुर्भव। हे कन्ये ते त्वां सोमश्चन्द्रस्त तव प्रथमः आद्यः पतिः विविदे जन्मदिने लब्धवान्।। विद्लु लाभे धातुः । ततः सार्द्धवर्षद्वयानन्तरं गन्धर्वः सूर्यो विविदे । अत उत्तरः तव द्वितीयोऽयं पतिः । ततोऽग्निरपि तावत्कालेन विविदे । अतोऽयं तव तृतीयः पतिः । यथाहुः पूर्व स्त्रियः सुरैर्भ्-काः सोमगन्धर्वविहिभिरिति । तथा ते तव तुरीयश्चतुर्थश्चिरकालभोगाय पतिर्मनुष्यजाः मानुषः अह-मेवेत्यर्थः । किमिदानीं चतुर्णामपि इयं पत्नी नेत्याह सोमोऽदददितिमन्त्रार्थं ख्यापयन् । अस्यार्थः । सोमश्चन्द्रस्त्रिशनमासान्भुक्तवा गन्धर्वः सूर्यस्तस्मै अद्दत् द्दौ सोऽपि तावत्कालं भुक्तवाऽग्नयेऽद्दत् स चाग्निर्मह्यमिमामदात् दत्तवान । न केवलमिमां किं तु पुत्रान् सुतान् रयिं धनं च चकाराद्धर्मा- दि चादादिति संबन्धः । या जगचक्षः पूषा देवता सा इमां शिवतमां कल्याणगुणशीलां कृत्वा नोऽस्मान्यत्येरय ईरयतु । आटो दर्शनं विभक्तेरदर्शनं च छान्दसम् । अस्मास्वनुरक्तां करोत्वित्यर्थः । सा चास्मतः सुखं पुत्रांश्च कामयमाना ऊरू सिक्यनी विहर विवृणोतु प्रसारयत्वित्यर्थः । मध्यमपुरूष- इछान्दसः । प्रयोजनमाह यस्यां स्त्रीयोनौ उशन्तः पुत्रान् सुखं चेच्छन्तः शेषम् शिश्नं प्रहराम प्रवेशयाम वयं यस्यां च कन्यायाम् उ एवार्थे यस्यामेव वहवः कामाः धर्मपुत्ररितसुखरूषाः सिन्त सन्तु वा । किमर्थं, निविष्टे अग्निहोत्राद्युपासनयाऽन्तः करणशुद्धिद्वारा सायुज्यमुक्तये ।। ४ ।। ।। ॥ ॥

(हरिहर:)—' चत्वारः पाकयज्ञाः पच्यते अप्यते ओद्नादिकमस्मिन्निति पाको गृह्याप्ति-स्तरिमन्पाके नान्यत्रेति भावः । पाके यज्ञाः पाकयज्ञाः । यतः, वैवाहिकेऽस्रौ कुर्वीत गार्ह्य कर्म यथा-विधि । पश्चयज्ञविधानं च पिक्तं चान्वाहिकीं गृहीति मनुना दैनंदिनपाको गृह्येऽप्रौ समर्थते । ते चत्वार: चतुर्विधा भवन्ति, कथम्, ' हुतोऽहुत: प्रहुत: प्राशित इति ' तत्र हुतो होममात्रं यथा सायं-प्रातहोंमः । अहतः होमबलिरहितं कर्म यथा स्रस्तरारोहणम् । प्रहृतो यत्र होमो बलिकर्म भक्षणं च यथा पक्षादिकर्म । प्राहितो यत्र प्राह्मनमात्रं न होमो न बिल: यथा सर्वासां गवां पयसि पायस-श्रपणानन्तरं ब्राह्मणभोजनम्, इत्थं चतुर्विधः । 'पञ्चसु " न्वस् इति 'पञ्चसु संस्कारकर्मसु बहि:शालायां गृहाद्वृहि: शाला बहि:शाला मण्डप इति यावत् । तस्यां कर्म भवति । यथा विवाहे परिणयने चूडाकरणे श्रीरकर्मणि उपनयने सेखलावन्धे केशान्ते गोदानकर्मणि सीमन्तोन्नयने गर्भ-संस्कारे । एतेपु पञ्चस बहि:शालायामनुष्टानम् । अन्यत्र गृहाभ्यन्तरे मुख्यशालायामेव । 'उप-लि "धाय ' उपलिप्ते गोमयोदकेन उद्धते स्पयेनोहिस्वितेनेति तिस्भी रेखाभिः अवोक्षिते उद्केना-भ्युक्षिते वहिःशालागृहयोः अन्यतग्सिनप्रदेशे अग्निमुपसमाधाय अग्नि लौकिकमावसथ्यं वा उप-समायाय स्थापियत्वा । अयं च लेपनादिविधिर्नापृर्वः । अपि तु परिसमुह्येत्यादिपूर्वोक्तस्यैवानुवादः, ततश्चात्रानुक्तमपि परिसमूहनमुद्धरणं च सर्वत्र भवति, एप एव विधिर्यत्र कचिद्धोम इति वचनात् । ' निर्मः 'वाहे ' एके आचार्याः विवाहे पाणियहे निर्मन्थ्यमारणेयमित्रं वैवाहिकहोमाधिकरणिम-च्छन्ति । अथ विवाहाख्यं कमीह । 'उद्गः क्षीयात्' उद्गयने मकगदिराशिषद्कस्थिते रवी आपूर्यमाणपक्षे शुरुपक्षे पुण्याहे ज्योतिःशास्त्रोक्तविष्ट्यादिदोषरहिते कुमार्याः अनन्यपूर्विकायाः कन्यायाः । अनेन विंशतिप्रसूतायाः स्मृत्यन्तरविहितस्य पुनर्विवाहस्यानियमः इच्छा चेत्करोति । पाणि गृह्णीयात् पाणि हस्तं स्वगृह्योक्तविधिना गृह्णीयात् । अस्मिन् अयनपक्षदिनानि नियम्य नक्षत्र-नियममाह—' त्रिपु हिण्यां वा । उत्तरा आदिर्थेषां तान्यत्तरादीनि तेषु कतिषु त्रिषु त्रिषु, तथाहि उत्तराफलगुनी हस्तः चित्रा इति त्रीणि, उत्तराषाढा अवणं धनिष्ठा इति त्रीणि, तथा उत्तरा-भाद्रपदारेवत्यश्विन्य इति त्रीणि । स्वातौ मृगशिर्स रोहिण्यां वा । एतेषां नक्षत्राणाभन्यतमे इत्यर्थः। कुमार्थाः पाणि गृह्वीयादिति सामान्येनोक्तं तत्र विशेषमाह—तिस्रोः चयस्य । ब्राह्मणस्य द्विजा-प्रयस्य वर्णानुपृत्र्येण वर्णक्रमेण तिस्रो ब्राह्मणीक्षत्रियावैश्या विवाह्मा भवन्ति । द्वे क्षत्रियावैश्ये राज-न्यस्य विवाह्ये भवतः । एका वैश्येव वैश्यस्य विवाह्या भवति । वर्णानुपूर्व्यप्रहणात् व्युत्क्रमो नि-पिद्धः । ' सर्वे ' ' वर्जम ' सर्वेषां ब्राह्मणक्षत्रियविशां श्रद्धामप्येके विवाह्यां मन्यन्ते तत्र विशेषः । मन्नवर्ज मन्त्ररहितं यथा भवति तथा। अत्र द्विजातीनामपि शुद्रापरिणयने आचार्येण मन्त्रविकया-निषेधात् । अतः शृद्रस्य शृद्रापरिणयने मन्त्रवितकया नास्ति किंतु मन्त्ररहितं क्रियामात्रसिति गम्यते । ततश्च शृद्रस्य शृद्रापरिणयने मन्त्रवद्धोमादि कर्म कुर्वन्ति तदशास्त्रीयम् । एके न मन्यन्ते शृद्राविवा-हम, कुत: शुद्राया: धर्मकार्येष्वनधिकारात् । कुतो नाधिकार इति चेत्, रामा रमणायोपेयते न धर्माय कृष्णजातीयेति निरुक्तकारयास्काचार्यवचनात् । अतो रमणार्थे शृद्धापरिणयनं पक्षे । एवं

सति षण्मासदीक्षाद्यनन्तरमित्रं चित्वा प्रथमं न रामासुपेयादिति निषेध उपपद्यते प्राप्तं हि प्रतिषेधस्य विषयः यदि रामोढा न स्यात्तदा अग्निचितः कथं तत्प्रथमगमनं प्रतिषिध्येत । तस्माच्छद्रापरिणय-नमुपभोगार्थमिच्छया कुर्वतो न शास्त्रातिक्रमः धर्मप्रजारत्यर्थो हि विवाहः । प्रासङ्किकमभिधाये-दानीं प्रकृतमाह । तत्र पुण्येऽहिन । 'अथैनां वास इति ' अथाग्निस्थापनानन्तरमेनां कुमारीं वासः अहतं सद्शं वस्त्रं परिधापयति परिहितं कार्यति वरो जरां गच्छेति मन्त्रं पठित्वा । कुमारी च स्वयं परिधत्ते । 'अथोत्तरी धत्स्व वास इति ' अयोत्तरीयं वस्त्रपरिधानानन्तरमुत्तरीयं वासः परिधापयति वरो या अक्टन्तन्निति मन्त्रमुक्त्वा अत्र परिधापयतीति णिजन्तस्य कारितार्थ-<mark>त्वात्परिधत्स्व वास इति मन्त्रस्यापि तदर्</mark>थत्वात्परिधापयिताऽन्य इत्यवगम्यते स किं वरः अध्वर्यूर्वा इति संशयः । तत्राध्वर्यः कर्मसु वेदयोगादिति परिभाषावलात् अध्वर्यः परिधापयितेति चेत्तन्न, स्मार्तेषु कर्मसु अध्वयोः कर्तृत्वयोगाभावान् । समाख्यया हि अध्वयोः कर्मसु योगः समाख्या च वेद्-योगात् , न च स्मृतिर्वेदः स्मरणादेव स्मृतीनां प्रामाण्यात्र पुनर्वेदमूलःवेन । अतः समाख्याया अभा-वास्त्वयंकर्तृत्वं पाकयज्ञेषु, अतो वर एव परिधापयिता । ननु पूर्णपात्रो दक्षिणा वरो वेति पाकयज्ञेषु परिक्रयार्था दक्षिणा श्रुयते सा च दक्षिणा परिक्रेतव्याभावे नोपपद्यते । अतस्तदन्यथानुपपत्त्या अन्यस्य कर्तृत्वं कल्प्यताम् । नैतदेवम् । अन्यस्य ब्रह्मणः परिकेतव्यस्य कर्तुर्विद्यमानत्वात् परिक्रयार्थ-दक्षिणाश्रवणस्योपपत्तेः । किंच वचनाभावे परः परस्य कर्म कर्तुं न प्रवर्तते नात्र वचनमस्ति पाक-यज्ञेषु स्वतोऽन्यकर्तृत्वविधायकम् । श्रौतवत्समाख्यापि नास्ति । ननु स्मृतीनां वेद्मूलत्वात् यद्वेद्मूलं स्मार्त कर्म तद्वेदसमाख्यया अन्यस्य कर्तृत्वं कल्प्यताम्। मैत्रम्। यतः स्मृतयोऽनिश्चितवेदमूलाः अतो न ज्ञायते किंवेदमूलमिदं कर्म, यद्वेदसमाख्यया अन्यः कर्ता कल्प्यते । मन्त्रलिङ्गविरोधोऽपि परकर्तृत्वे, कथं-सा मामनुव्रता भव, प्रजापतिष्ट्रा नियुनक्तु मह्मम् , अमोहमस्मीत्यादि सा नः पूषा-शिवतमेत्यादयो वैवाहिकमन्त्राः आत्मिलिङ्कास्ते च परकर्तृत्वे विरुद्धयन्ते तस्मात्पाकयज्ञेषु स्वयं यजमानस्यैव कर्तृत्वमिति सिद्धम् । अत्र वरोऽपि वाससी परिधत्ते परिधास्यै यशसामेति मन्त्रा-भ्याम् । 'अधैनौनाविति ' अथ वस्त्रपरिधानानन्तरं परस्परं समक्षेथामिति प्रैषेण कन्या-पिता एनौ वध्वरौ समञ्जयति संमुखौ वरकुमार्यो करोति । अत्र विशेषमाह ऋष्यशृङ्गः "वरगोत्रं समुचार्य प्रपितामहपूर्वरूप् । नाम संकीर्तयेद्विद्वान्कन्यायाश्चैवमेव हि'' तत्र वरः-समश्चन्तु विश्वेदेवा <mark>इत्यादिकं मन्त्रं कन्यासंमुखीभूतः पठति । अत्र कन्यादानश्योगो छिख्यते, उत्तरत्र पित्रा प्रत्ता-</mark> मिति सूत्रस्मरणात् । तद्यथा अमुकगोत्रस्यामुकप्रवरस्यामुकशर्मणः प्रपौत्राय अमुकगोत्रस्यामुकप्रवर-स्यामुकदार्मणः प्रौत्राय अमुकगोत्रस्यामुकप्रवरस्यामुकदार्मणः पुत्राय इति वरपक्षे अमुकगोत्रस्यामुकः प्रवरस्यामुकदार्मणः प्रपौत्रीम् , अमुकगोत्रस्यामुकप्रवरस्यामुकदार्मणः पौत्रीम् , अमुकगोत्रस्यामुकप्रव-रस्यामुकदार्मणः पुत्रीम् , इति कन्यापक्षे । एवमेव पुनर्वारद्वयमुचार्यामुकगोत्रायामुकप्रवरायामुकदार्मणे ब्राह्मणाय इति ब्राह्मणवरपक्षे । इतर्वरपक्षे वर्मणे अमुकगोत्रगुप्ताय अमुकदासायेति विशेष:। अमुकगोत्राममुकप्रवराममुकनाम्नीमिमां कन्यां प्रजापतिदैवतां यथाशत्त्यलंकृतां पुराणोक्तकन्या-<mark>दानफलकामो भार्यात्वेन तुभ्यमहं संप्रददे इति सकु</mark>रोन जलेन कन्याहस्तं वरस्य हस्ते दद्यात्। वरश्र-द्यौस्त्वा ददातु पृथिवी त्वा प्रतिगृह्णात्विति मन्त्रेण प्रतिगृह्णीयात् । ततः कोऽदादिति काम-स्तुर्ति पठेत् । ततः कन्यापिता कृतैतत्कन्यादानप्रतिष्ठासिद्धवर्थे सुवर्णे गोमिथुनं च दक्षिणां दद्यात्। अत्राचारादुन्यद्पि यौतंकत्वेन सुवर्णर्जततास्रगोमहिष्यश्वयामादि कन्यापिता यथासंभवं ददाति

१ यौतकादि तु यद्देयं सुदायो हरणं च यत् । इत्यमरः । युतकं योनिसंबन्धस्तत्र भवं तत्र भव इत्यण् । युत-योर्वरवन्त्रोर्वा इदं तस्येदमित्यण् । आदिना व्रतभिक्षादि ।

अन्येऽपि बान्धवादयो यथासंभवं यौतकं श्रयच्छिन्ति। केचन यौतकं होमान्ते प्रयच्छिन्ति। अत्र देशाचारतो व्यवस्था। 'पित्राप्र''''यदैषीति 'पित्रा जनकेन प्रत्तां संकल्प्य दत्तामादाय प्रति- महिविधिना प्रतिगृह्य गृहीत्वा हस्ते धृत्वा निष्कामित गृहमध्यात् मण्डपाद्वा। अग्निसमीपं गन्तुम्। यदैषि मनसेत्यादिना मन्त्रेण करोत्वमुकदेवि इत्यन्तेन। अत्र पित्रेत्युपलक्षणं पिता पितामहो आता सकुल्यो जननी तथा। कन्यापदः पूर्वनाशे प्रकृतिस्थः परः परः। इति याज्ञवल्क्येन अन्येषामिष कन्यादाने अधिकारस्मरणात्। 'अथैनौ समीक्षयित ' अथ निष्क्रमणानन्तरमेनौ वधूवरौ परस्परं समीक्षेथामिति प्रषेण कन्यापिता समीक्षयित समीक्ष्यं कारयित। तत्र समीक्षमाणो वरः। 'अधोर'''ं निविष्ट्या इति ' अघोरचक्षुरित्यादीन् निविष्ट्या इत्यन्तान्मन्नान्पठित वरः। इति हरि-हर्माष्ये चतुर्थी कण्डिका॥ ४॥ ॥ ॥ ॥

(गदाधर:)—' चत्वारः पाकयज्ञाः 'पाकयज्ञा इति कर्मणां नामधेयानि । चतुष्प्रकारा भवन्ति । के ते ' हुतो हिात इति ' हुतो होममात्रं यथा सायंप्रातहों मः । अहुतो यत्र न हूयते यथा स्नस्तरारोहणम् । प्रहुतो यत्र हूयते बलिहरणं च यथा पक्षादिः । प्राशितो यत्र प्राज्ञ्यत एव न होमो न बलिहरणं यथा सर्वासां पयसि पायसछं श्रपियत्वा ब्राह्मणान्भोजयेदिति । ननूपद्दिय-माना एवैते चत्वारो भवन्ति । प्रकारकथनं प्रवृत्तिविशेषकरत्वाभावादनर्थकमिति चेत्, नानर्थकं प्रकारान्तरसूचनार्थत्वात् । चत्वारः प्रकारा उपदिष्टाः । अस्ति हि पञ्चमः प्रकारः स नोपदिष्टः तत्सूचनार्थमेवैतत्सूत्रम् । कश्चासौ ? ब्रह्मयज्ञ इति, तस्य विधेर्ब्राह्मणोपदिष्टत्वात् । एतावता तद्वस्यम-हरहरध्येतव्यमिति भर्तयज्ञाः। 'पञ्चसु न्नयन इति ' विवाहाद्षिषु पञ्चसु कर्मसु गृहाद्वृहिः शालायां कर्म भवति । अन्यत्रान्तःशालायां वहिःशालायां वा भवति । विवाहे तु मण्डपो वसिष्ठे-नोक्तः । षोडशारत्निकं कुर्यात् चतुर्द्वारोपशोभितम् । मण्डपं तोरणैर्युक्तं तत्र वेदिं प्रकल्पयेत् । अष्ट-हस्तं तु रचयेन्मण्डपं वा द्विषद्करम् । वेदीकरणं नारदोक्तम् । हस्तोच्छितां चतुर्हस्तैश्चतुर्हस्तां सम-न्ततः । स्तम्भैश्चतुर्भिः सुश्रक्षणां वामभागे तु सद्मनः । समां तथा चतुर्दिक्षु सोपानैरतिशोभिताम् । प्रागुद्कप्रवणां रम्भास्तम्भहंसञ्जादिभिः। एवं विधामारुरुक्षेनिमथुनं साम्निवेदिकाभिति। सप्तिष-मते च । मङ्गलेषु च सर्वेषु मण्डपो गृहवामतः । कार्यः पोडशहस्तो वा ह्यूनहस्तो दशावधिः । स्तम्भैश्चतुर्भिरवात्र वेदी मध्ये प्रतिष्ठितेति । कारिकायामपि विवाहे मण्डपवेदीकरणमुक्तम् । 'उप-लिः धाय ' यत्रामेः स्थापनं तत्रोपलिमे उद्धते अवाक्षिते उद्केनाभ्युक्षिते देशेऽमिस्थापनम् । अत्रानेन पञ्च। ग्रिसंस्कारा छक्ष्यन्ते । ननु परिसमूहनादेरुक्तत्वात्किमर्थमुपलेपनादिकमुच्यते । सत्यम् । उच्यते—यत्र कचिद्धोम इत्यनेनाप्राप्तिः परिसमूहनादेरग्न्यर्थत्वाद्यत्र यत्राग्नेः स्थापनं तत्र तत्रैते भवन्ति । तथा च लिङ्गम्—उद्धते वा अवे। क्षितेऽप्तिमाद्धातीति । एष एव विधिर्यत्र कचिद्धोम इत्यनेन च होमार्थमिमिस्थापने स्युः । अन्यत्र गृहान्तरेऽभिनिधाने अभिगमने मथित्वाऽभिस्थापने च न स्यु: । किं च एष एवेत्यनेन यत्र स्वस्थानस्थितेऽग्रौ स्थालीपाकादिकं क्रियते तत्रापि पञ्चैते स्य:, तन्मा भूदित्यनेन सूत्रेण ज्ञाप्यते । उपलिप्त उद्धतावोक्षिते देशेऽग्रिमुपसमाधाय विवाहो भवतीति भर्तृयज्ञै: सूत्रं योजितम् । परिसमूहनपरिसंख्या च तेषां मते । ' निर्मन्थ्यमेके विवाहे ' विवाह इति कर्मणो नामधेयम्। एके विवाहकर्मणि निर्मन्थ्यमित्रिमिच्छन्ति अन्ये छौकिकमिच्छन्ति । निर्मन्थ्यो-र्जिचरनिर्मिथितो प्राह्यः । सर्व एव ह्यिप्रमेन्थनाजायते यथा नवनीतेन मुङ्के इत्युक्ते अचिरद्ग्येनेति ज्ञायते । अत्र या काचिद्रणिर्प्राद्या । ' उद्ग पुण्याहे , उद्गयने उत्तरायणे आपूर्यमाणपक्षे ग्रुह्मपक्षे पुण्याहे शोभने विष्ट्यादिरहितकाले दैवानि कर्माणि कुर्यात्। एवं हि श्रूयते। स यत्रो-दङ्डावर्तते देवेषु तर्हि भवतीति तस्मात्तत्र देवकर्मोचितम् । आपूर्थमाणः स्रोऽपि देवानामेव । तथा

य एवापूर्यतेऽर्थमासः सदेवाइनामिति श्रुतेः। पुण्याहोऽपि । उद्गयनादीनां समुचयः, तेन सर्वे देवकर्मोद्-गयन आपूर्यमाणपक्षे पुण्याहे कार्यम् । इदं चानुक्तकालविषयं सूत्रम् । यत्र नियतः कालो यथा सायं जुहोति प्रातर्जुहोतिः पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेतामावास्यायाममावास्यया यजेतेत्यादौ तत्त-त्काले कार्यम् । नहि शुक्रपक्षे पुण्याहादाविप्रहोत्राद्यनुष्टानिमष्टमहरहरनुष्टातव्यत्वात् । अत उप-<mark>नयनचूडाकरणादीनि उदगयनादी कार्याणि । अन्यानि तु येषु न समुचयः संभवति तानि यथा-</mark> संभवमेतेषु कर्तव्यानि । यथा सर्पविष्ठरनाहिताग्न्याययणिमत्यादीनीति तन्त्ररहे । एवं पित्र्याणि दक्षिणायनेऽपराह्वे च । 'कुमार्याः पाणि गृह्वीयात् ' कुमार्या अक्षतयोन्याः पाणि गृह्वीयात् वक्ष्य-माणेन विधिना विवाहं कुर्यात् । विंशतिप्रसृताव्युदासार्थे कुमारी थहणम् । स्मर्थते हि तस्याः पुन-विवाहः । 'त्रिषु त्रिषृत्तरादिषु ' उत्तरा आदिर्येषां तान्युत्तरादीनि तेषु तेषु त्रिषु । अयमर्थः । उत्तरा-फल्गुन्यां हस्ते चित्रायां च । एव मुत्तरापाढायां अवणे धनिष्ठायां च । एवमुत्तराप्रोष्ठपदि रेवत्या-मिश्वन्यां च । 'स्वातौ ''हिण्यां वा ' एतेषामन्य्रतमे वा नक्षत्रे विवाहो भवतीत्यर्थः । उद्गयन <mark>आपूर्यमाणपक्षे पुण्याहे इत्युक्तत्वात्कालप्रसंगाच स्मृत्यन्तरोक्तसंवत्सरादिकन्याविवाहकालोऽत्र निरू-</mark> प्यते । तत्र ज्योतिर्निवन्धे । षडव्दमध्ये नोद्वाह्या कन्या वर्षद्वयं यतः । सोमो भुङ्के ततस्तद्वद्गन्धर्वश्च तथाऽनलः । तथा यमः । सप्तसंवत्सरादृर्ध्वे विवाहः सार्ववर्णिकः । कन्यायाः शस्यते राजन्नन्यथा धर्मगर्हितः । राजमार्तण्डे । अयुग्मे दुर्भगा नारी युग्मे तु विधवा भवेत् । तस्माद्गर्भान्विते युग्मे विवाहे सा पतित्रता । मासत्रयादूर्ध्वमयुग्मवर्षे युग्मेऽपि मासत्रयमेव यावत् । विवाह्सुद्धि प्रवदन्ति सन्तो वात्स्याद्यः स्त्रीजनिजन्यमासात् (?) । स्मृत्यन्तरे तु—जन्मतो गर्भाधानाद्वा पञ्चमाद्दात्परं युभम् । कुमारीवरणं दानं मेखलावन्यनं तथेत्युक्तम् । सर्वसंप्रहवाक्यानि कारिकायाम् । अष्टवर्षा भवेद्गौरी नववर्षा तु रोहिणी। दशवर्षा भवेत्कन्या अत ऊर्ध्व रजस्वला। दशमे निधका वा स्याद् द्वाद्रे वृष्ठी स्मृता । अपरा वृष्ठी ज्ञेया कुमारी या रजस्त्रठा । प्राप्ते तु द्वाद्रे वर्षे यः कन्यां न प्रयच्छिति । मासि मासि रजस्तस्याः पिता पिवति हो। णितम् । एतच प्राथिकं झेयं न रजोद्रीनं भवेत । श्रीणां कासांचिद्वर्षेऽस्मिन्नाभाणि मनुनाऽपि तत् । उद्वहेत्रिंशदृब्द्स्तु कन्यां द्वाद्शवार्षि-कीम्। त्र्यष्टवर्षोऽष्टवर्षो वा धर्मे सीद्ति सत्वरः। एकविंशतिवर्षो वा सप्तवर्षामवाप्नुयात्। वर्षेरेक-गुणां भार्यामुद्रहेत्रिगुणः स्वयम् । त्रिंशद्वर्षो दशाव्दां च भार्यो विदति निधिकाम् । तस्मादुद्राहये-त्कन्यां यावन्नर्तुमती भवेत् । प्रदानं प्रागृतोस्तस्या ऊर्ध्व कुर्वन्स दोपभाक् । ज्येष्टो भ्राता पिता माता दृष्ट्वा कन्यां रजस्वलाम् । त्रयस्ते नरकं यान्ति स्वयमित्यत्रवीद्यमः । यस्तां विवाहयेत्कन्यां ब्राह्मणो मद्मोहितः । असंभाष्यो ह्यपाङ्केयः स विप्रो वृष्ठीपतिः । वृप्ठीसंप्रहीता यो ब्राह्मणो मद्-मोहितः । सततं सूतकं तस्य ब्रह्महत्या दिने दिने । पितुर्गृहे तु या कन्या रजः पद्यत्यसंस्कृता । भ्रूणहत्या पितुस्तस्याः सा कन्या वृषली स्मृता । दद्याद्रुणवते कन्यां निप्नकां ब्रह्मचारिणीम् । अपि वा गुणहीनाय नोपरुन्ध्याद्रजस्वलामिति । अथ मासः । व्यासः । माघफाल्गुनवैशाखे यद्युढा मार्ग-शिर्षके । ज्येष्ठे चाषाढके चैव सुभगा वित्तसंयुता । श्रावणेऽपि च पौषे वा कन्या भाद्रपदे तथा । कार्तिको मार्गशिर्ध्य मध्यमौ निन्दिताः परे । पौषेऽपि कुर्यान्मकरस्थितेऽर्के चैत्रे भवेन्मेषगतो यदा स्यात् । प्रशस्तमाषाढकृतं विवाहं वदन्ति गर्गा मिथुने स्थितेऽर्के । मार्गे मासि तथा ज्येष्ठे क्षौरं परिणयं व्रतम् । ज्येष्टपुत्रदुहित्रोस्तु यत्नेन परिवर्जयेत् । कृत्तिकास्थं रविं त्यक्त्वा ज्येष्टपुत्रस्य कार-<mark>थेत् । उत्सवादिषु कार्येषु दिनानि दश वर्जयेत् ।</mark> तथा रत्नकोशे । जन्मर्क्षे जन्मदिवसे जन्ममासे शुभं त्यजेत्। ज्येष्टे मास्यादिगर्भस्य शुभं वर्ज्यं स्त्रिया अपि। राजमार्तण्डे। जातं दिनं द्रपयते

विसष्ठो हाष्ट्रौ च गर्गो नियतं द्शात्रिः । जातस्य पक्षं किल भागुरिश्च शेषाः प्रशस्ताः खलु जन्म-मासि । जन्ममासे तिथौ भे च विपरीतद्छे सति । कार्य मङ्गळिमित्याहुर्गर्गभार्गवशौनकाः । जन्म-मासे निषेधेऽपि दिनानि दश वर्जयेत् । आरभ्य जन्मदिवसाच्छुभाः स्युस्तिथयोऽपरे । पराशर-स्पृतौ विशेष:। अज्येष्ठा कन्यका यत्र ज्येष्ठपुत्रो वरो यदि। व्यत्ययोवी तयोस्तत्र ज्येष्ठो मास: शुभ-प्रदः । ज्येष्ठस्य ज्येष्ठकन्याया विवाहो न प्रशस्यते । तयोरन्यतरे ज्येष्ठे ज्येष्ठो मासः प्रशस्यते । तथा । द्वौ ज्येष्ठौ मध्यमौ प्रोक्तावेकज्येष्ठं शुभावहम् । ज्येष्ठत्रयं न कुर्वीत विवाहे सर्वसंमतम् । यत्तु सार्वकालमेके विवाह इति वद्नित तत्प्रौढायां कन्यायां वेदितव्यम्। तथा च राजमार्तण्डे । राहु-प्रस्ते तथा युद्धे पितृणां प्राणसंशये । अतिप्रौढा च या कन्या चन्द्रलग्नबलेन तु । यद्वा तदासुरादि-विवाहविषयम् । तथा च गृह्यपरिशिष्टम् । धर्म्येषु विवाहेषु कालपरीक्षणं नाधर्म्येष्विति । अथ गुर्वा-दिवलम् । तत्र गर्गः । स्त्रीणां गुरुवलं श्रेष्ठं पुरुषाणां रवेर्बलम् । तयोश्चन्द्रवलं श्रेष्ठमिति गर्गेण भाषितम् । देवलः । नष्टात्मजा धनवती विधवा कुशीला पुत्रान्विता हृतधवा सुभगा विपुत्रा । स्वामिप्रिया विगतपुत्रधवा धनाढ्या वन्ध्या भवेत्सुरगुरौ क्रमशोऽभिजन्म । गर्गः । जन्मत्रिदश-मारिस्थः पूजया शुभदो गुरुः । विवाहेऽथ चतुर्थाष्टद्वादशस्थो मृतिप्रदः । अस्यापवादः । सर्वत्रापि शुभं द्याह्मद्शाब्दात्परं गुरुः । पञ्चषष्टाब्दयोरेव शुभगोचरता मता । सप्तमात्पञ्चवर्षेषु स्वोचस्वर्क्ष-गतो यदि । अशुभोऽपि शुभं द्याच्छुभद्क्षेषु कि पुनः । रजखलाया कन्याया गुरुशुद्धि न चिन्त-येत् । अष्टमेऽपि प्रकर्तव्यो विवाहस्त्रिगुणार्चनात् । अर्कगुर्वोर्वछं गौर्या रोहिण्यर्कवछा स्पृता । कन्या चन्द्रबछा प्रोक्ता वृषली लग्नतो बला। अष्टवर्षा भवेद्गौरी नववर्षा च रोहिणी । दशवर्षा भवेत्कन्या अत ऊर्ध्व रजस्वला । बृहस्पतिः । झषचापकुलीरस्थो जीवोऽप्यग्रुभगोचरः । अतिशोभ-नतां दद्याद्विवाहोपनयादिषु । शौनकः । गुर्वादित्ये व्यतीपाते वक्रातीचारगे गुरौ । नष्टे शिशानि शुक्रे वा वाले वृद्धेऽथवा गुरौ । पौषे चैत्रेऽथ वर्षासु शरद्यधिकमासके । केतूद्रमे निरंशेऽकें सिंहस्थे-ऽमरमन्त्रिणि । विवाहव्रतयात्रादि पुनर्हर्म्थगृहादिकम् । क्षौरं विद्योपविद्यां च यत्नतः परिवर्जयेत् । तथा । सिंहस्थं मकरस्थं च गुरुं यत्नेन वर्जयेत् । छहः । अतिचारगतो जीवस्तं राशि नैति चेत्पुनः । लुप्तसंवत्सरो ज्ञेयः सर्वकर्मवहिष्कृतः । सिंहस्थगुरोरपवादो वसिष्ठेनोक्तः। विवाहो दक्षिणे कूले गौतम्या नेतरत्र तु । भागीरथ्युत्तरे कूले गौतम्या दक्षिणे तथा । विवाहो व्रतवन्धस्य सिंहस्थेज्ये न दुष्यति । पराशरोऽपि । गोदाभागीरथीमध्ये नोद्वाहः सिंहगे गुरौ । मघास्थे सर्वदेशेषु तथा मीन-गते रवौ । सर्वत्र गुरुवलालाभे शौनकोक्ता शान्तिः कार्या। सा चास्माभिः प्रयोगे लेखनीया। अतिचारगे गुरौ तु विसष्टः । अतिचारगते जीवे वर्जयेत्तद्नन्तरम् । विवाहादिषु कार्येषु अष्टाविंश-तिवासरान् । रत्भमालायाम् । एकपञ्चनवयुग्मषड्द्शत्रीणिसप्तचतुरष्टलाभदः । द्वाद्शाजवृषभादिरा-शितो घातचन्द्र इति कीर्तितो बुधैः । नारदः । भूबाणनवहस्ताश्च रसो दिग्वहिशैलजाः । वेदा वसु-शिवादित्या घातचन्द्रा यथाक्रमम् । यात्रायां शुभकार्येषु घातचन्द्रं विवर्जयेत् । विवाहे सर्वे-माङ्गल्ये चौलादौ व्रतबन्धने । यातचन्द्रो नैव चिन्त्य इति पाराशरोऽव्रवीत् । ज्योतिर्निबन्धेऽप्यु-क्तम् । विवाहचौछत्रतबन्धयझे महाभिषेके च तथैव राज्ञाम् । सीमन्तयात्रासु तथैव जाते नो चिन्त-नीयः खलु घातचन्द्रः । अकालवृष्टौ नारदः । अकालजा भवेयुश्चेद् विद्युन्नीहारवृष्टयः । प्रत्यर्कपरि-वेषेन्द्रचापाभ्रध्वनयो यदि। दोषाय मङ्गले नूनमदोषायैव कालजाः। अकालवृष्टिस्वरूपं च ल्लेनो-क्तम्। पौषादिचतुरो मासान्प्रोक्ता वृष्टिरकालजेति । निर्घाते क्षितिचलने प्रह्युद्धे राहुद्र्शने चैव । आपञ्चिदिनात्कन्या परिणीता नाशमुपयाति । उल्कापातेन्द्रचापप्रबलघनरजोधूमनिघीतविद्युद्धृष्टि-प्रत्यकेदोपादिपु सकलबुबैस्त्याज्यमेवैकरात्रम्। दुःस्वप्ने दुर्निमित्ते ह्यस्थभतरदशे दुर्मनोद्भान्तबुद्धौ

चौले मौञीनिबन्धे परिणयनविधौ सर्वदा त्याज्यमेव । ज्योति:प्रकारो । अर्वाक् षोडरानाड्य<mark>ः</mark> संकान्तेः पुण्यदाः परतः । उपनयनव्रतयात्रापरिणयनादौ विवर्ज्यास्ताः । गर्गः । दिग्दाहे दिनमेकं च <mark>ब्रहे सप्तदिनानि तु । भूकम्पे च समुत्पन्ने</mark> त्र्यहमेव तु वर्जयेत् । उल्कापाते त्रिदिवसं धूमे पश्च दिनानि च। वज्रपाते चैकदिनं वर्जयेत्सर्वकर्मसु। दर्शनादर्शनाद्राहुकेत्वोः सप्तदिनं त्यजेन्। याव-त्केतू द्रमस्तावद्शुभः समयो भवेत् । अद्भृतसागरेऽस्यापवादः—अथं यदि दिवसत्रयमध्ये मृदुपानीयं यदा भवति । उत्पातदोषद्यमनं तैदव दां प्राहुराचार्याः । संवन्धतत्वे च--भूकम्पादेर्न दोषोऽस्ति वृद्धि-<mark>श्राद्धे कृते सति । अथ प्रतिकृळादिः । मे</mark>बातिथिः । वधूवरार्थे घटिते सुनिश्चिते वरस्य गेहेऽप्य<mark>थ</mark> कन्यकायाः । मृत्युर्यदि स्यान्मनुजस्य कस्यचित्तदा न कार्य खलु मङ्गलं वुधैः । मङ्गलं विवाहः । तथा गर्गः—कृते तु निश्चये पश्चान्मृत्युर्भवति कस्यचित् । तदा न मङ्गलं कुर्यात्कृते वैधव्यमाप्तु-यात् । स्मृतिचन्द्रिकायाम्—ऋते वाङ्नियमे पश्चान्मृत्युर्मर्त्यस्य गोत्रिणः । तदा न मङ्गलं कार्य नारीवैधव्यदं ध्रुवम् । भृगुः । वाग्दानानन्तरं यत्र कुछयोः कस्यचिन्मृतिः । तदोद्वाहो नैव कार्यः स्ववंशक्षयदो यतः । शौनकः । वरवध्योः पिता माता पितृव्यश्च सहोदरः । एतेषां प्रतिकूलं हि महा-विन्नप्रदं भवेत्। पिता पितामहश्चैव माता चैव पितामही। पितृच्यः स्त्री सुतो भ्राता भगिनी चाविवाहिता। एभिरत्र विपन्नेश्च प्रतिकूलं बुधै: स्मृतम्। अन्यैरपि विपन्नेस्तु केचिद्चूर्न तद्भवेत्। संकटे मेधातिथिराह । वाग्दानानन्तरं यत्र कुळयोः कस्यचिन्मृतिः । तदा संवत्सराद्ध्र्वे विवाहः शुभदो भवेत्। स्मृतिरत्नावल्याम् । पितुरव्दमशौचं स्यात्तदर्द्धे मातुरेव च। मासत्रयं तु भार्या-यास्तदुर्द्ध भ्रातृपुत्रयोः । अन्येषां तु सपिण्डानामाशौचं मासमीरितम् । तदन्ते शान्तिकं कृत्वा ततो <mark>लग्नं विधीयते । ज्योतिःप्रकाशे । प्रतिकृलेऽपि कर्त</mark>त्र्यो विवाहो मासतः परः । शान्ति विधाय गां दत्त्वा वाग्दानादि चरेत्पुनः । शान्तिरत्ने विनायकशान्तिः । तथा च मेधातिथिः । संकटे समनुप्राप्ते याज्ञवल्क्येन योगिना । शान्तिरुक्ता गणेशस्य कृत्वा तां शुभमाचरेत् । स्मृत्य-न्तरे । प्रतिकूले न कर्तव्यो गच्छेद्यावदृतुत्रयम् । प्रतिकूलेऽपि कर्तव्यमित्याहुर्वेहुविप्नवे । प्रतिकूले सिपण्डस्य मासमेकं विवर्जयेत्। ज्योतिःसागरेऽपि । दुर्भिक्षे राष्ट्रभङ्गे च पित्रोर्वा प्राणसंशये। प्रौढायाम्पि कन्यायां नानुकूल्यं प्रतीक्ष्यते । मेधातिथिः । पुरुषत्रयपर्यन्तं प्रतिकूलं स्वगोत्रिणाम् । प्रवेशनिर्गमस्तद्वत्तथा मुण्डनमण्डने । प्रेतकर्माण्यनिर्वर्त्यं चरेन्नाभ्युद्यक्रियाम् । आचतुर्थे ततः पुंसि पथ्चमे शुभदं भवेत् । मासिकविषये शाट्यायनिः । प्रेतम्त्राद्धानि सर्वाणि सिषण्डीकरणं तथा । अपकृष्यापि कुर्वीत कर्तुं नान्दीमुखं द्विजः। वृद्धयभावे अपकर्षे दोषमाहोशनाः। वृद्धिश्राद्धिवही-नस्तु प्रेतश्राद्धानि यश्चरेत्। स श्राद्धी नरके घोरे पितृभिः सह मज्जति इति। स्मृत्यन्तरे। सपिण्डी-करणाद्वीगपकुष्य कृतान्यपि । पुनरप्यपकृष्यन्ते वृद्धयुत्तरनिषेधनात् । विवाहदिनादारभ्य चतुर्थी-पर्यन्तं मध्ये श्राद्धदिनं दर्शदिनं च नायाति तादृशः कालो प्राह्यः। तदुक्तं ज्योतिर्निबन्धे। विवाह-मारभ्य चतुर्थिमध्ये श्राद्धदिनं दर्शदिनं यदि स्यात् । वैधन्यमाप्रोति तदाशु कन्या जीवेत्पतिश्चेदन-पत्यता स्यात् । तथा-विवाहमध्ये यदि चेत्क्षयाहस्तत्र स्वमुख्याः(?)पितरो न यान्ति । वृत्ते विवाहे परतस्तु कुर्याच्छ्राद्धं स्वधाभिनं तु दूषयेत्तम् । श्रुतावपि । ये वै भद्रं दूषयन्ति स्वधाभिरिति । 'तिस्रो ' ' पूर्व्येण ' ब्राह्मणस्य वर्णानुपूर्व्येण वर्णक्रमेण ब्राह्मणी क्षत्रिया वैश्येति तिस्रो भाया भवन्ति । वर्णानुपूर्व्यप्रहणात् न व्युत्क्रमेण विवाहः । प्रथमा ब्राह्मणी । तत इतरे वर्णक्रमेण । 'द्वे राजन्यस्य ' वर्णानुपूर्व्येण क्षत्रिया वैदया चेति राजन्यस्य भार्ये भवतः । ' एका वैदयस्य ' सवर्णा एका वैद्यस्य भार्यो भवति । ' सर्वेषाछं ः ः अवर्जम् ' सर्वेषां ब्राह्मणादीनां शूद्रामण्येके भार्या-मिच्छन्ति तस्यास्तु मन्त्रवर्ज विवाहकर्म भवति । एके पुनः शूद्रापरिणयनं नेच्छन्ति । न शूद्राया

धर्मकार्येध्वधिकार इति । तथा च यास्कः । रामा रमणाय विन्दते न धर्मायेति । अतः शुद्रापरिणयनं नेच्छन्ति रमणार्भव । 'अथैनां ' 'रखवासः ' अथ वरो जरां गच्छेति मन्त्रेणैनां वधं वासः परि-धापयति । भर्तृयज्ञमते तु आचार्यकर्तृकं परिधापनम् । अत्राचाराद्हतं वासो बाह्यम् । अहतलक्षणं कइयपेनोक्तम् । अहतं यन्त्रनिर्भुक्तं वासः प्रोक्तं स्वयं भुवा । शस्तं तन्मङ्गले नृनं तावत्कालं न सर्वदेति । मन्त्रार्थः । हे कन्ये त्वं जरां निर्दृष्टवृद्धत्वं मया सह गच्छ प्राप्नुहि वासश्च मया संपादितं परिघेहि । आकृष्यन्ति कामादिभिरित्याकृष्टयो मनुष्याः तेषां मध्ये अभिशस्तिरभिशापः शसु प्रमादे तस्मा-त्पातीत्यभिशस्तिपावा भव । शतं च शरदो वर्षाणि जीव प्राणिहि । सुवर्चाः तेजस्विनी रियं च धनं पुत्रांश्च अतु पश्चात संव्ययस्व अतिससंवृणीष्व उत्पाद्य राशि करू। हे आयुष्मति इदं वासः परिधरखेत्यनुवादः । मन्त्र एवात्र कारिताथ । 'अथोत्तः ''वासः' । या अकृन्तन्नित्यनेन मन्त्रे-णोत्तरीयं परिधापयति वर एव तदप्यहतमेव । अत्रापि कारितार्थे मन्त्रः । मन्त्रार्थः-या देवीः देव्यः इदं वासः अक्रन्तन् कर्तितवत्यः या अवयन् वीतवत्यः । वेञ् तन्तुसंताने । ओतवत्य इत्यर्थः । यास्तन्तून् सूत्राणि अतन्वत प्रोतवत्यः तिर्यक् तन्तुसंताने ओतवत्य इत्यर्थः । चकाराद्या ओतान्प्रो-ताँश्च तन्त्रनभित उभयपार्श्वयोर्पि ततन्य तेनुः तुरीवेमादिव्यापारेण प्रथितवत्यः। ताः तत्तत्साम-र्थ्यदाच्यो देव्यः स्वकार्यरूपविददं वासः त्वा त्वां जरसे दीर्घकालनिर्दुष्टजीवनाय संव्ययस्व परिधा-पयन्तु । पुरुषादिव्यत्ययरछान्द्सः अतो हेतोः आयुष्मति इदं एतादृशं वासः परिधत्स्व उत्तरीय-त्वेन वृणीष्व । 'अथैनौ धातु नौ ' कन्यापिता परस्परं समञ्जेथामिति अध्येषणेनैनौ वधूवरौ समञ्जयति । समञ्जनं नाम संग्रुखीकरणं, परस्परं गात्रविश्लेष इति भर्तृयज्ञः । परस्परानुलेपनिमिति केचित्। सत्यपि कारितत्वे वरस्यैव मन्त्रो मन्त्रिङ्कात्। कारियतृत्वं च संनिधानात् कन्या-पितुः, संनिहितो ह्यसौ प्रदातृत्वात् । उभयोर्भन्नपाठ इति भर्तृयज्ञः। मन्नार्थः । हे कन्यके नौ आवयोः हृद्यानि मनांसि तन्निष्ठव्यापारान् संकल्पविकल्पात्मकान् विश्वेदेवाः आपश्च समञ्जन्तु गुणाति-शयाधानेन संस्कुर्वन्तु । तथा सम्यग्भूतो मातरिश्वा अनुकूलो वायुः तथा अनुकूलः प्रजापतिः देष्ट्री धर्मीपदेष्ट्री देवता आवयोर्ह्रदयानि संद्धातु । उ अप्यर्थे । 'पित्रा प्रत्ता प्रता स्वसाविति ' समञ्जनोत्तरं कन्यायाः । पित्रा दत्तां कन्यामादाय वरः प्रतिग्रहविधिना प्रतिगृह्य वस्त्रान्ते गृहीत्वा यदैषि मनसा द्रमित्यनेन मन्त्रेण निष्कामति गृहमध्याद्वहि:शालायां स्थापितमित्रं प्रति गच्छति । असावित्यत्र संबुद्धयन्तं कन्यानामग्रहणम् । अत्र कर्कभाष्यम् । आदाय गृहीत्वेति चोभयं न वक्त-ब्यम । उच्यते च तत्किमर्थमप्रतिप्रहस्यापि प्रतिप्रहविधिना दानं यथा स्यादिति । अयमर्थः । अप-तिम्रहस्यापि कन्याद्रव्यस्य प्रतिम्रहविधिना आदानं प्रतिम्रहो यथा स्यादित्रेतद्रथेसुभयम्हणम् । नन् कन्यां दद्यात्कन्यां प्रतिगृह्येति स्मरणात् कथमप्रतिग्रहयोग्यं कन्याद्रव्यमित्युच्यते । सत्यम् । उच्यते—स्वत्वत्यागपूर्वेकं हि परस्वत्वापादनं दानम्। नच कन्या कथंचिद्प्यस्वकन्या कर्तुं शक्यते नापि परस्य कन्या भवति विवाहोत्तरमपि ममेयं कन्येत्यभिधानादत्र गौणो ददातिः । यत्त स्मृतिषु पुत्रदानं चोद्यते तत्रापि गौणो ददातिः। पितुरिव परस्यापि पिण्डदानं रिकथभाक्त्वं च भवतीत्यर्थः। षष्टाध्यायस्य सप्तमे पादे आद्याधिकरणे अयमर्थस्तन्त्ररत्ने। यद्वा । अप्रतिग्रहयोग्यस्य प्रतिग्रहविधानतः । क्षत्रियादेर्यथादानं स्यादादायेति सूत्रितमिति रेणुः । मन्त्रार्थः । हे कन्यके यत् एषि गच्छसि मनसा चित्तेन दूरं दूरदेशं दिशः ककुभः अनुलक्ष्यीकृत्य पवमान इव वायुवत् चित्तस्य वायुवच अचलत्वात् । ततः पवमानो वायुः हिरण्यपणः सुवर्णपक्षः विकर्णापत्यं गरुतमान त्वा त्वां मन्मनसां मद्गतिचत्तां करोतु । ममायत्तां मय्यनुरागिणीं विद्धातु । दातृक्रममाह् याज्ञवल्क्यः । पिता पितामहो भ्राता सकुल्यो जननी तथा । कन्याप्रदः पूर्वनाशे प्रकृतिस्थः परः परः । अप्रयच्छन्समाप्रोति श्रूणहत्यामृता-

श्रुतो । गर्म्यं त्वभावे दातॄणां कन्या कुर्यात्स्वयंवरिमति । सकुल्यः प्रत्यासत्तिक्रमेणादौ पितृकुळस्थस्त-**दुभावे मातामहकुलस्थः सर्वाभावे जननी** इति प्रयोगरत्ने । प्रकृतिस्थ उन्माददोषरहितः । गुम्यं गमनाहै लावण्यादिगुणयुक्तम् । नारदोऽपि । पिता द्यात्स्वयं कन्यां श्राता वाऽनुमते पितुः । मातामहो मातुल्ध्य सकुल्यो बान्धवास्तथा । माता त्वभावे सर्वेषां प्रकृतौ यदि वर्तते । तस्यामप्रकृ-तिस्थायां कन्यां दुद्युः स्वजातयः । यदा तु नैव कश्चित्स्यात्कन्या राजानमात्रजेत् । अत्र प्रकृतिस्थ-प्रहणादप्रकृतिस्थेन यत्कृतं तद्कृतमेव । तथाचापराकें नारदवचनम् । स्वतन्त्रो यदि तत्वार्थे कुर्याद-प्रकृतिं गतः । तद्प्यकृतमेव स्याद्स्वातन्त्र्यस्य हेतुत इति । यदि तु सप्तपदीविवाहहोमादि प्रधानं जातं तदाऽद्ववैकल्येऽपि नावृत्तिर्विवाहस्येति दाक्षिणात्यगौडमन्थेषु । विवाहश्च कन्यास्वीकारोऽन्य-दक्षमिति स्पृत्यर्थसारे । 'अथैनौ निविष्ट्या इति ' अथ निष्क्रमणोत्तरं कारितोपदेशात कन्या-पिता परस्परं समञ्जेथामित्यध्येषणेन समीक्षणं कारयति । ततस्तौ वधूवरौ परस्परसमीक्षणं कुरुतः । खिडाहरः समीक्षमाणां कन्यां समीक्षमाण अघोरचक्षरित्येतांश्चतुरो मन्त्रान्पठति । मन्त्रार्थः । हे कन्ये त्वम् अघोरच्छुः सौम्यदृष्टिरपापदृष्टिर्वा एथि भव । तथा अपतिन्नी अकार्यकरणेन पत्यर्थघातिनी तथा मा भव। तथा पशुभ्यः पशुवदाश्रितेभ्यः शिवा हितैषिणी च भव सुमनाः प्रसन्नचित्ता सुवर्चाः सप्रभावयक्ता वीरसूः सत्पुत्रजननी देवकामा देवानग्न्यादीन् कामयते स्योना सुखवती नोऽस्माकं शं सुखहेतुः द्विपदे मनुष्यवर्गाय चतुष्पदे पशुवर्गाय शं सुखहेतुर्भव ॥ १ ॥ हे कन्ये ते त्वां सोमश्चन्द्रः ते तव प्रथम आद्यः पतिः विविदे जन्मदिने लब्धवान् । विद्ल लाभे । ततः सार्द्धवर्षद्वयानन्तरं गन्धर्वः सूर्यो विविदे उत्तरः तद्वद् द्वितीयोऽयं पतिः । ततोऽभिरपि तावता कालेन विविदे । अतोऽयं तव तृतीयः पतिः । यथाऽऽहुः । पूर्व स्त्रियः स्यूर्भक्ताश्च सोमगन्धर्वविह्निभिरिति । तथा ते तव तुरीयख्रतुर्थः मनुष्यजाः मानुषः अहमेवेत्यर्थः ॥ २ ॥ किमिदानीं चतुर्णामपीयं पत्नी नेत्याह । सोमश्चन्द्रिक्किशनमासान्भुक्त्वा गन्धर्वः सूर्यस्तस्मै अददददौ सोऽपि तावत्कालं भुक्त्वा अग्रयेऽदद्तु स चाम्निम्ह्यमिमामदात् दत्तवान् । न केवलिममां किंतु पुत्रान् सुतान् रियं धनं च । चकाराद्धर्मादि च, अदादिति संबन्धः । या सर्वलोकसाक्षिणी पूषा देवता सा इमां शिवतमां कल्याणगुणशीलां कृत्वा नोऽस्मान्प्रति ऐरय ईरयतु । आटो दर्शनं विभक्तेरदर्शनं च छान्दसम् । अस्मास्वनुरक्तां करोत्वित्यर्थः । साचास्मत्तः सुखं पुत्रांश्च कामयमाना ऊरू सक्**थिनी जानुनोरू**र्ध्वभागदण्<mark>डौ</mark> विहरताम् विष्टुणोतु प्रसारयत्वित्यर्थः । मध्यमपुरुषदछान्दसः । प्रयोजनमाह । यस्यां स्त्रीयोनौ <mark>उज्ञान्तः सुखमिच्छन्तः शेपं शिश्रं प्रहराम प्रवेशयाम वयम् , यस्यां कन्यायाम् उ एवार्थे । यस्यामेव</mark> बहुवः कामाः धर्मपुत्ररतिसुखरूपाः सन्तु वा । किमर्थम् , निविष्टी अग्निहोत्राद्युपासनयाऽन्तः करणशु-द्धिद्वारा सायुज्यमुक्तये ॥ चतुर्थी कण्डिका ॥ ४ ॥ * ॥

(विश्व०)—पाकयज्ञानाह-'चत्वारः पाकयज्ञाः 'चत्वारः चतुर्विधाः । पाकः अग्निस्तद्वन्तो यज्ञाः । तथाच सामेश्चतुःप्रकाराः पाकयज्ञा भवन्तीत्यर्थः । तान्प्रकारानाह । 'हुतोः ः इति ' हुतः सायंप्रातःकियमाणोऽश्चतहोमः होममात्रात्मकः । अहुतः स्वस्तरारोहणादि होमविष्ठप्राशनेर्व- कितः । प्रहुतः पक्षाद्यादिः, होमविष्ठप्राशनान्वितः । प्राश्चितः । सर्वासां पयसि पायसं श्रपयित्वा श्राह्मणान्भोजयेदित्यादिः केवछं प्राश्चनात्मकः । अपरे तु प्रत्यहमभ्यस्यमानान् श्रह्मयञ्चव्यतिरिक्तान्म- हायज्ञानेव पाकयज्ञानाहुः । सूत्रार्थस्तु हुत इत्यादिसूत्राचतुःसंख्यालाभेऽपि सायंप्रातरभ्यासादिना द्वि- गुणसंख्याप्रसिक्तमपवदितुं चत्वार इति पदम् । तथाच चत्वारः पाकयज्ञा इति सिद्धे हुतइत्यादिसू- त्रंपश्चाद्यादिसंग्रहार्थम् । तथाच कारिकायां—चत्वारः पाकयज्ञाः स्युक्रेह्मयज्ञश्च पञ्चमः । एते पञ्चमहा- यज्ञाः प्रत्यहं सूतकादृते । जनादियादा(?)ितसद्धेपि चत्वार इति सूत्रितम् । चतुर्णी सायमभ्यास आद्ये

श्राद्धं च तत्सकृत् । अभ्यासा वैश्वदेवे च पूर्वस्यैव हि कर्मणः । अतश्चत्वार एवैते नाष्टौ स्युः काल-भेदतः। 'पञ्चसु वहिःशालायां विवाहे चूडाकरण उपनयने केशान्ते सीमतोन्नयने 'पञ्चसु संस्कार-कर्मसु बहि:शालायां शालायाः बहिः मण्डप इति यावत् । तथा च विवाहादिकर्मपञ्चकं मण्डपे अवतीत्यर्थः । पूर्वे परिभाषासूत्रे पञ्चसंस्कारा भुवः उक्ताः । अधुना छौकिकाग्निसाध्ये विवाहादौ तेषामपवादमाह—' उपलि : माधाय ' लौकिकाभिसाध्यं विवाहादिकियाकलापं कुर्यादिति शेषः। ' निर्मन्थ्यमेके विवाहे ' एके आचार्या विवाहे निर्मन्थ्यमारणेयमग्निमिच्छन्ति । एतच कृताधानस्य भार्यायां विद्यमानायां द्वितीयापरिणयनविषयम् । तदुक्तं—भार्यायां विद्यमानायां द्वितीयासुद्धहे-द्यदि । तदा वैवाहिकं कर्म कुर्यादावसध्येऽग्निमान् । अन्ये तु विवाहमात्रविषयमेतदाहुः । विवाह-कालमाह—' उद्गःगृह्वीयात् । उत्तरायणे शुक्रपक्षे पुण्याहे कुमार्याः अनन्यपूर्विकायाः पाणि गृह्णीयादित्यर्थः । स्वगृह्णोक्तविधिनेति शेषः । नक्षत्रविशेषानाह-' त्रिषु ''हिण्यां वा ' उत्तरा आदि-र्येषां तानि उत्तरादीनि तेषु । एकं त्रित्वमुत्तरायामन्वेति । अपरं त्रित्वं तदादिषु । तथाचोत्तरात्रयं येषां नक्षत्राणामादिभूतं तिबकं प्राह्ममित्यर्थः । तथाहि । उत्तराहस्तिचित्राः, उत्तराश्रवणधनिष्ठाः, उत्तरारेवत्यश्विन्यः । 'स्वातौ हिण्यां वा । वाशब्दोऽवधारणे । एष्वन्यतमस्मिन्विवाहं कुर्यादि-त्यर्थः । यद्वा वाशव्दः चकारार्थः । चशब्द्श्च ज्योतिःशास्त्रासुपात्तनक्षत्रसमुचयार्थः । वैवाह्याः स्त्री-राह-' तिस्रो' : : : : च्यस्य ' वर्णानुपूर्व्यण वर्णक्रमेण ब्राह्मणस्य तिस्रः ब्राह्मणी क्षत्रिया वैदया च भार्या भवन्ति । एवं द्वे राजन्यस्य, 'क्षित्रिया वैश्या च । एका वैश्या समानवर्णेव वैश्यस्य । ' सर्वे-षाएं वर्ज १ चतुर्णामिप वर्णानामेके शुद्रापरिणयनिमच्छन्ति । अपरे नेच्छन्ति । अन्यवर्णासम्-चयार्थोऽपिशन्दः । इदानीं प्रकृतमाह—' अथैनां वास इति ' अत्रायमथशन्दः कौतुकागारप-वेशाद्यानन्तर्यवाचकः । एनां कुमारीं वासः परिधापयति परिहितं कारयति । केन मन्त्रेणेत्यत उक्तं ' जरां गच्छ ' इत्यादि । इतिशब्दो मन्त्रसमाप्तिचोतकः । ' अथोत्तरी ः वास इति ' अथ अन्तरीयपरिधानानन्तरमुत्तरीयं परिधापयति । या अकृन्तन्निति मन्त्रेणेत्यर्थः । अत्र परिधापयिता वर एव । 'अथैनौ धातु नाविति '। अथ वस्त्रपरिधानानन्तरं एनौ कन्यावरौ आचार्यः सम-श्वयति परस्परं समञ्जाथामिति प्रैषपूर्वम् । तत्र मन्त्रमाह समञ्जित्वत्यादि । इतिशब्दः मन्त्रसमास्यर्थे । ततः कङ्कणबन्धनं प्ररस्परम् । 'पित्रा प्रत्ता''''त्यसाविति' नाम गृह्णाति । पित्रा जनकेन, उपलक्षण-मेतत् । पितुरभावे पितामहादिरमृत्युक्तदानाधिकारिणा प्रत्तां कन्यादानकाले दत्ताम् । केचिद्मुमेव कन्यादानावसरमाहुः । आदाय प्रतिगृह्य गृहीत्वा वरः स्वदक्षिणहस्तेन कन्यादक्षिणहस्तं गृहीत्वा निष्कामित चतुरिकायां गन्तुं कौतुकागारात्रिर्गच्छति । केन मन्त्रेणेखत उक्तं यदैषीत्यादि । असौस्थाने कन्यानामग्रहणम् । अमुकि देविदेत्येवं प्रयोगः । ' अथैनो · · · · निविष्टा इति ' अथ निष्क्रमणानन्तरमेनौ कन्यावरौ आचार्यः समीक्ष्यति समीक्षणं कारयति परस्परं समीक्षेथामिति प्रैषपूर्वम् । केनेत्यत उक्तम् अघोरचक्षुरिति । तथा चाघोरचक्षुरित्यारभ्य यस्यामु कामा बह्वो नि-विष्टाा इत्यन्तेन सौत्रमन्त्रसमुदायेन वरः कन्यामीक्षत इत्यर्थः ॥ इति चतुर्थकण्डिका ॥ ४ ॥ * ॥

प्रदक्षिणमिं पर्याणीयैके ॥ १ ॥ पश्चाद्रग्नेस्तेजनीं कटं वा दक्षिण-पादेन प्रवृत्त्योपविश्वाति ॥ २ ॥ अन्वारब्ध आघारावाज्यभागौ महाव्या-हतयः सर्वप्रायश्चित्तं प्राजापत्यछंस्विष्टकृच्च ॥ ३ ॥ एतन्नित्यर्ठः सर्वप्र ॥ ४ ॥ प्राङ्महाव्याहतिभ्यः स्विष्टकृदन्यचेदाज्याद्वविः ॥ ५ ॥ सर्वप्राय-

<mark>श्चित्तैप्राजापत्यान्तरमेतदावापस्थानं</mark> विवाहे ॥ ६ ॥ राष्ट्रभृत इच्छञ्जयाभ्या-तानाँश्च जानन् ॥ ७ ॥ येन कैर्मणेच्छेंदितिवचनात् ॥ ८ ॥ चित्तंच चित्ति-श्चाकृतं चाकृतिश्च विज्ञातं च विज्ञातिश्च मनश्च राक्तरश्च दर्राश्च पौर्णमासं च <mark>बृहच्च रथन्तरं च । प्रजापतिर्जयानिन्द्राय वृष्णे प्रायच्छदुग्रः पृतना जयेषु ।</mark> तस्मै विशः समनमन्त सर्वाः स उग्रः स इहच्यो बभूव स्वाहेति॥ ९॥ अग्नि-र्भृतानामिषपतिः समावत्विन्द्रो ज्येष्ठानां यमः पृथिव्या वायुरन्तारिक्षस्य सूर्यो दिवश्चन्द्रमा नक्षत्राणां बृहस्पतिर्वह्मणो मित्रः सत्यानां वरुणोऽपाछं समुद्रः स्रोत्यानामन्नर्रः साम्राज्यानामधिपति तन्मावतु सोम ओषधीना ७ंसविता प्रस-वानाछं रुद्रः पशृनां त्वष्टा रूपाणां विष्णुः पर्वतानां मरुतो गणानामधिपत-यस्ते मावन्तु पितरः पितामहाः परेवरे ततास्ततामहाः । इह मावन्त्वस्मि-न्ब्रह्मण्यस्मिन् क्षत्रेऽस्यामाशिष्यस्यां पुरोधायामस्मिन्कर्मण्यस्यां देवहूत्या७ं स्वाहेति सर्वत्रानुषजति ॥ १० ॥ अभिरैतु प्रथमो देवतानाएं सोऽस्ये प्रजां <mark>मुञ्चतु मृत्युपाशात् । तद्यर्</mark>ठः राजा वरुणोऽनुमन्यतां यथेय७ं स्त्री पौत्रमघन्नरो-दात्स्वाहा । इमामिस्रायताङ्गाईपत्यः प्रजामस्यै नयतु दीर्घमायः। अशून्यो-पस्था जीवतामस्तु माता पौत्रमानन्दमभिविबुच्यतामिय७ं स्वाहा। स्वस्तिनो अमे दिव आपृथिव्या विश्वानिघेद्ययथा यजत्र । यदस्यां महिदिवि जातं <mark>प्रशस्तं तदस्मासु द्रविणं घे</mark>हि चित्रछं स्वाहा । सुगञ्जु पन्थां प्रदिशन्न एहि ज्योतिष्मध्ये ह्यजरन्न आयुः । अपैतु मृत्युरमृतर्न्न आगाद्देवस्वतो नो अभ-यं कुणोतु स्वाहेति॥ ११॥ परं मृत्यविति चैके प्राशनान्ते॥१२॥॥५॥॥%॥

(कर्कः)—'प्रदक्षिणमित्रं पर्याणीयैके' एके आचार्याः प्रदक्षिणमित्रमानीय कन्यावासःपरिधानादि दुर्वन्ति । एवमि हि स्मरणिमिति । अतश्च विकल्पः । 'पश्चादः विद्याति ' कटः
प्रसिद्ध एव । तेजनी तृणपुलकः । तयोरन्यतरं दक्षिणपादेन परिक्रम्योपिवशिति । अत्रोपकल्पनीयानि—शमीपलाशिमिश्रा लाजाः रोहितानहुहं चर्म दृषदुपल्च उद्कुम्भः शूर्पे च । 'अन्वारः ।
सर्वत्र 'आधारौ पूर्व उत्तरश्च । उत्तराधारे प्रतिनिगद्य होमत्वम् । नह्यत्र मन्त्रोऽस्ति । आज्यभागौ
एक आग्नेयः अपरः सौम्यः । भूर्भुवः स्वरित्येता महाव्याद्वतयः । त्वन्नोऽअग्ने इति चैवमादि सर्वप्राथिश्वत्तम् । प्राजापत्यं प्रजापतिदेवत्यो होमः । स्विष्टकृत् । अग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति वक्ष्यत्युप-

१ सर्वप्रायश्चित्तम् पा॰ । २ कर्मणेरसेंदिति कर्मणेच्छेदिति च पाठान्तरम् । ३ सुगन्नः । २ म्म—्हिति पाठान्तरम् ।

रिष्टात् । एतचतुर्वशाहुतिकं नित्यं सर्वकर्मसु भवति यत्र यत्र होमोऽस्ति । यथा घृताक्तानि कुशेण्ड्वानि जुहुयादिति । यत्र पुनहोंम एव नास्ति यथा स्वस्तरारोहणे लाङ्गलयोजने च तत्रैतन्न
भवति । 'प्राङ्महा'''''ज्याद्धिः 'यत्राज्यव्यमुतिरिक्तमन्यद्पि हिवर्भवित तत्र महाव्याहृतिहोमात्प्राक् स्वष्टकुद्धोमः यथा पश्चादाविति । 'सर्वप्रा''''विवाहे 'आगन्तुकत्वाद्नते निवेशो
माभूदिति सूत्रमारच्धम् । 'राष्ट्रभृत इच्छन् 'विवाह एव जुहोति । 'जया''''जानन् 'वित्तं च
चिक्तिश्चेत्येवमादि-प्रजापितर्जयानिन्द्रायेत्येवमन्ता जयाः मन्त्रलिङ्गात् । शेषा अभ्याताना मन्त्राः ।
एताँश्च इच्छन्नेव जुहोति । जानव्छव्दो विकल्पार्थः । चशब्दो राष्ट्रभृद्धिः संनियोगार्थः । चित्तं च
चिक्तिश्चेत्यत्र केचिचतुर्थ्यन्तेन प्रयोगमिच्छन्ति । तद्युक्तम् । नह्येतानि देवतापदानि कि तिहै मन्त्रा
एव, मन्त्राणां च यथाऽऽम्नातानामेव प्रयोग इध्यते इति । जयाभ्यातानांश्चेच्छया जुहोतीति छत
एतत् । 'येन कर्भणेत्सेंदिति वचनात् 'येन कर्मणा ऋद्धिमिच्छेत्तत्र जयान् जुहोतीति वचनं भवति ।
अत्तश्चान्यत्रापि ऋद्धिमिच्छता जयाहोमः कर्तव्य इति गम्यते । अग्निर्भूतानामित्येवमादिष्विष्मित्ते समावत्विति सर्वत्रानुषद्भः । एवमेव समर्यते इति । एवश्च सति अन्नहः साम्राज्यानां महतो
गणानामिति च विशेषेणैव पाठः, पितरः पितामहा इत्येवमादि परं मृत्यविति जुह्वति । एवमपि हि
सर्यत इति ॥ ५ ॥ ॥ ॥ ॥

(जयरामः)—' प्रदक्षिणमग्निम् ' अप्नि प्रदक्षिणं कृत्वाऽऽनीय कन्यां वासःपरिधापनादि-कुर्वन्त्येक आचार्याः एके नेति विकल्पः । अग्नेः पश्चात्तेजनीं तृणपूलकं कटं वा प्रसिद्धं तयोर्न्यतरं दक्षिणपादेन प्रवृत्य आक्रम्य तदुपरि पादं कृत्वेति यावत् , उपविशति वरः अन्वारब्धो ब्रह्मणा संस्पृष्टः। आघारौ पूर्वोत्तरौ उत्तराघारे प्रतिनिगद्य होमत्वम् , नहात्र मन्त्रोऽस्ति । आज्यभागौ आग्नेयसौन्यौ महाव्याहृतयस्तिस्रो भूर्भुवः स्वरिति । त्वन्नो अम्न इत्यादिमन्त्रपञ्चकं सर्वप्रायश्चित्तं, प्राजापत्यं प्रजा-पतिदेवत्यो होमः, स्विष्टकृत् अमये स्विष्टकृते स्वाहेत्युपरिष्टाह्रक्ष्यित । एतचतुर्दशाहुतिकं नित्यं सर्वकर्मसु भवति यत्र यत्र होमोऽस्ति , यथा घृताक्तानि कुशेण्ड्वानि जुह्यादिति । यत्र पुनः स्रारोहणलाङ्गलयोजनारौ होमो नास्ति तत्रैतन्न भवति । 'प्राङ्महाव्याहृतिभ्य इति' यत्राज्यव्य-तिरिक्तमन्यद्वविभवति पक्षादाविव तत्र महाव्याहृतिहोमात्प्राक् स्त्रिष्टकृद्धोमः अन्यत्र सर्वाहुत्यन्ते । सर्वप्रायश्चित्तेतिसृत्रारमभो राष्ट्रभृदादीनामागन्तुकत्वादन्तं निवेशो मा भूदिति । तेन सर्व-प्रायश्चित्तं त्वन्नो अमे इत्यादिमन्त्रपञ्चकं प्राजापत्यं तद्देवत्यो होमः तयोरन्तरं मध्यं वक्ष्यमाणहोमस्य स्थानं विवाहे एव दर्शितम् । राष्ट्रभृतः ऋताषाडित्यादिद्वादशमन्त्रानिच्छत्रपि विवाहे एव जुहोति । 'जयाभ्यातानाँश्च' मन्त्रलिङ्गाचित्तं च चित्तिश्चेत्यादि—प्रजापतिर्जयानिन्द्रायेत्येवमन्ता जयामन्त्राः, शेषा अभिर्भूतानामित्याद्योऽभ्यातानसंज्ञाः, ते च ते च ताँश्चेच्छन्नपि विवाहे एव जुहोति । जान-ञ्शब्दो विकल्पार्थः । चशब्दो राष्ट्रभृद्धिः संनियोगार्थः । जयाभ्यातानान् स्वेच्छया जुहोतीति कुतः ? येन कर्मणा ईत्सेंत् ऋद्धिमिच्छेत्तत्र जयान् जुहुयादिति वचनमस्ति । ततश्चान्यत्रापि ऋद्धिमि-च्छता जयाहोमः कार्य इति गम्यते । ' चित्तंचेति ' अत्र केचिचतुर्ध्यन्तेन प्रयोगमिच्छन्ति तद्-युक्तं, नहोतानि देवतापदानि किंतु मन्त्रा एव मन्त्राणां च यथास्नातानाभेव प्रयोग इष्यते इति। स्वाहाकारस्त्वन्ते भवत्येव । स्वाहाकारप्रदाना इति श्रुतेः । त्यागे तु भवत्येव चतुर्ध्यन्तम् अमन्त्र-त्वात्त्यागस्य । अथ मन्त्रार्थः । चित्तमित्यादिद्वादशमन्त्राणां परमेष्टी० यजुः० लिङ्गोक्ता जयाहोमे । चित्तं चेति प्रजापतिर्यथेन्द्राय जयान् प्रायच्छत् चकारोऽप्यर्थः, तथा चित्तादि च मह्मभि प्रयच्छत्विति कियां विपरिणमय्योत्तरत्र संवन्धः । तस्मै च सुहुतमस्तु । तत्र चित्तं

ज्ञानाधारं हृद्यम्, चित्तिस्तत्रत्या चेतना, आकृतं चाभिमतम्, आकृतिश्चाभिमानः । यद्वा चित्तं <mark>ज्ञानेन्द्रियं जातावेकवचनं चित्तिस्तदेवता आकृतं</mark> कर्मेन्द्रियम् आकृतिस्तदेवता । विज्ञातं शिल्पादि-<mark>ज्ञानम् विज्ञातिमपरोक्षम् । मनः प्रसिद्धं, शकरीः शकर्यः तच्छक्तयः । दर्शपूर्णमासौ तद्देवते । वृहद्रथ-</mark> <mark>न्तरे सामनी तद्देवते वा । प्रथममन्त्रोक्त</mark>वाक्यार्थः सर्वत्र संबध्यते । 'प्रजापतिरिति परमेष्ठी० त्रिष्टु<mark>प्०</mark> इन्द्रो० जयाहोमे० । प्रजापितः परमेश्वरः । जयन्ति रात्रूनिति जयान् मन्त्रानिन्द्राय प्रायच्छद्दौ किमर्थम् वृष्णे अभिमतार्थवर्षणाय । इन्द्रविशेषणं वा । ततः स इन्द्रः पृतनाजयेषु सेनाविज-याख्यकर्मसु उम्रः प्रचण्डो बभूव । किं च ततस्तस्मै इन्द्राय सर्वाविशः प्रजाः समनमन्त सम्यक्-नेमु: । स इ इश्वार्थे सचेन्द्रो हन्यः हवनीय इज्य इति यावत् वभूव स्वाहा तस्मै सुहुतमस्तु । तथा च तैत्तिरीया श्रुतिः । स इन्द्रः प्रजापितमुपाधावत्स तस्मा एताश्वयान्त्रायच्छत् तान् अजु-होत् । ततो देवा असुरानजयन्त यद्जयँस्तज्जयानां जयात्विमिति । 'अग्निर्भूतानामिति ' एव-भादिष्वधिपतिः समावत्विति सर्वत्रानुषद्गः अस्मिन्त्रह्मन्नित्यादेश्च। एवमेव स्मर्येत इति। एवं च सत्यन्नर्ठः साम्राज्यानामधिपति मरुतो गणानामधिपतय इति च विशेषेणैव पाठः । अग्निर्भूताना-मित्यष्टाद्श सन्त्रा अभ्यातानसंज्ञाः । तथा च श्रुतिः—यदेवा अभ्यातानैरसुरान् अभ्यातन्व<mark>त</mark> <mark>तद्भ्यातानानामभ्यातानत्वमिति ।</mark> अभ्यातन्वत आयुधानि प्राहिण्वत । अथ मन्त्रार्थः । तत्रा<mark>-</mark> मिरित्यष्टाद्शानां प्रजापतिः पङ्किर्छिङ्गोका अभ्यातानहोमे । अग्निः प्रजापतिः भूतानांस्थाव-<mark>रादीनामिथपितरीशः स मा माम् अवतु पातु क अस्मिन् त्रह्मन् त्रह्मणि छुतसप्तम्यन्तं द्येतत् ।</mark> <mark>अस्मिन्ब्रह्मकर्मणि होमादौ पुनरस्मिन्क्षत्रे क्षत्रकर्मणि प्रजापालनादौ पुनरस्यामाशिषि ब्राह्मणै:</mark> संपादितेष्टाशंसने, पुत्रादिसुखकामनायां वा कुत्र अस्यां कन्यायां, किंभूतायां ? पुरोधायां पुर:-स्थितायाम् । अस्मिन्कर्मणि विवाहं अस्यां देवहृत्याम् देवताह्वाने देवतोदेशेन होमे वा स्वाहा सहत-मस्तु । अयं च वाक्यार्थ उपरिष्टाद्पि सप्तद्शसु संबन्यते शिष्टं स्पष्टम् । ततो अग्निरैत्वित्यादि परं मृत्यवित्यन्तैश्च मन्त्रैहोंमः कार्यः । अथ मन्नार्थः । तत्र चतुर्णो प्रजापतिस्त्रिष्टुप् लिङ्गोक्ता आज्यहोमे । <mark>अग्निः ऐतु आ एतु आगच्छतु । किं भूतः देवतानां यज्ञभुजां प्रथम आद्यः प्रधानत्वात् । सचाग्निः अस्यै</mark> अस्याः कन्यायाः प्रजां भाविपुत्रादिरूपां मुश्चतु मोचयतु कुतः मृत्युपाशात् यद्वा मृत्युपाशान् अत्ति भस्भीकरोतीति मृत्युपाशात् । अस्यै कन्यायै प्रजां मुञ्चतु ददातु । तच प्रजामोचनं राजा वरुणो-<mark>ऽनुमन्यतामनुजानातु । यथा येनानुज्ञानेन प्रकारेण च इयं कन्या पौत्रं पुत्रभवम् अघं दुःखं नरोदात</mark>् नरोदिति । अस्यै अस्याः प्रजाः दीर्घमायुः निर्दुष्टबहुकालजीवनं नयतु प्रापयतु । इयं च अशून्योपस्था <mark>सफलप्रसवा अवन्ध्यात्वायेति यावत् अवन्ध्योत्सङ्गा वा अस्तु भवतु । जीवतामेव दीर्घायुषां माता</mark> <mark>चास्तु जीवपुत्रा भवत्वित्यर्थः । किं च पौत्रं पुत्रसंवन्धजम् आनन्दं सुखसंदोहम् अभि अधिगम्य</mark> <mark>आभिमुख्येन सर्वभावेन वा प्राप्य विविधं बुध्यतां जानातु सर्वज्ञाऽस्वित्यर्थः । यद्वा पौत्रमानन्दं</mark> प्राप्य विशिष्टतया वृध्यतां निद्रासुखापेक्षां त्यक्त्वा जागर्त्विति । हे अप्ने यजन्तं त्रायत इति हे <mark>यज्ञत्र । यस्मात्त्वं सर्वेप्रत्यकू अतो नोऽस्माकं विश्वानि सर्वाणि कर्माणि अयथा अन्यथा वा कृतानि</mark> <mark>प्रतिषिद्धत्वेन प्रतिकूलानि वा तानि स्वस्ति यथा स्यात्तथा धेहि अनुकूलानि कृत्वा स्थापय । किंच</mark> दिव आ स्वर्गमभिन्याप्य आ पृथिन्याः पृथिवीमभिन्याप्य च यन्महि महिमा तमस्मासु घेहि स्थापय। किंच अस्यां पृथिव्यां जातं यत् द्रविणं वसु चित्रं नानारूपं स्वर्णरत्नादिभेदेन प्रशस्तं पवित्रं यच दिवि स्वर्गे अमृतादि तद्प्यस्मासु धेहि। हे अग्ने नोऽस्मान् एहि आगच्छ अस्मद्रहानागत्य नो-Sस्माकं सुगं पन्थां पन्थानम् अर्चिरादिमार्गे प्रदिशन् उपदिशन् संपादयन्निति यावत् , आयुः निर्दुष्टजीवनं धेहि देहि । किंमूतम् अजरम् जरारोगादिपराभवरहितम् । अजरमित्यग्निविशेष<mark>ण</mark>ं वा आयुः पुष्यित्रत्यर्थः । पुनः किंभूतम् ज्योतिष्मत् प्रकाशकम् ऊर्जस्करिमत्यर्थः । तत्प्रतिबन्धिको मृत्युरिपं नोऽस्माकं भवत्प्रसादादपैतु अपगच्छतु । अमृतम् आनन्दं च नोऽस्मान् आगात् आगच्छतु । वैवस्वतो यमश्च नोऽस्माकमभयं त्वत्संबन्धेन पापाभावादुःखहेतुभयाभावं कृणोतु करोतु । परं मृत्यिविति च जुहोति । एके परं मृत्यिविति प्राशनान्ते जुह्वति तेन विकल्पः । तत्र संकसुकिष्ठपुप् मृत्युराज्यहोमे विनियोगः ॥ ५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

(हरिहर:)—'प्रदक्षिणीयैके ' एके आचार्याः अग्नेः प्रदक्षिणं कारियत्वा वासः-परिधानं समंक्षनं समीक्षणं च मन्यन्ते एके न मन्यन्ते ततो विकल्पः । 'पश्चादः त्योप-विशति '। समीक्षणानन्तरमम्नि प्रदक्षिणीकृत्यामेः पश्चिमतः प्राङ्मुख उपविशति दक्षिणतो वरस्य वधू: । किं कृत्वा दक्षिणपादेन तेजनीं तृणपूलिकां कटं वा तृणमयं स्रस्तरं प्रवृत्य प्रक्रम्य उल्लङ्घये-त्यर्थः । दक्षिणपादेनोहृङ्घयन् चलन् चलित्वा उभयोः संस्कार्यत्वात्सवधूकः । 'अन्वार सर्वत्र ! अत्र वैवाहिकहोमप्रसङ्गेन सर्वकर्मसाधारणीं परिभाषां करोत्याचार्यः । तद्यथा ब्रह्मणा दक्षिणवाही दक्षिणहस्तेन अन्वारव्धे कर्तरि आघारसंज्ञके आज्याहुती यथा मनसा प्रजापतये स्वाहा इदं प्रजापतये मनसा त्यागमपि, इन्द्राय स्वाहा इदिभन्द्राय । आज्यभागौ आज्यभागसंज्ञकौ होमौ यथा अग्नये स्वाहा इदमग्नये सोमाय स्वाहा इदं सोमाय । महाव्याहृतयः भूराद्यास्तिस्रः यथा ॐ भूः स्वाहा इदमग्न० इदं भूरितिवा त्यागः। तथैव ॐ भुवः स्वाहा इदं वाय० इदं भुव इति वा । ॐ स्वः स्वाहा इदं सूर्याय इदं स्वरिति वा । सर्वप्रायश्चित्तसंज्ञकाः पञ्चाहुतयः । यथा त्वन्नो अम्र इत्यादि प्रमुमुग्ध्यस्मत्स्वाहा । सत्वन्नो अग्ने० सहवो न एधि स्वाहा इदमग्नीवरुणाभ्यां० । द्वाभ्यां त्यागः । अयाश्चाग्नेस्यनभिशस्तिपाश्च सत्यमित्वमया असि । अयानोयज्ञं वहास्ययानोधेहि भेषज्ञछं स्वाहा इदमग्नये अयसे । ये ते शतं वरुण ये सहस्रं यज्ञियाः पाशा वितता महान्तः । तेभिन्नों अद्य सवितो-Sतिविष्णुर्विश्वे मुञ्चन्तु मरुतः स्वर्काः स्वाहा इदं वरुणाय सिवत्रे विष्णवे विश्वेभ्यो देवेभ्यो मरुद्धाः स्वर्केभ्यश्च न मम । उदुत्तममित्यादि अदितये स्याम स्वाहा इदं वरुणाय० । प्राजापत्यं प्रजापति-देवताको होमः यथा प्रजापतये स्वाहा इदं प्रजापतये० । स्विष्टकृच स्विष्टकृद्धोमः यथा अग्नये स्विष्टकृते स्वाहा इदमग्रये स्विष्टकु० चकारः सर्वसमुचयार्थः । 'एतन्नित्यर्ठः सर्वत्र , एतदाघारादिस्विष्ट-कृद्वसानं सर्वत्र सर्वेषु होमात्मकेषु कर्मसु नित्यं, यत्र होमाभावस्तत्र नास्ति । यथा स्रस्तरारोहणला-ङ्गलयोजनपायसन्नाह्मणभोजनेषु । अन्ते विहितस्य स्विष्टकृद्धोमस्य कर्मविशेषे स्थानान्तरमाह 'प्रा-ङ्महा " 'ज्याद्वविः । महाव्याहृतिभ्यः प्राक् पूर्व स्विष्टकृद्धोमो भवति चेद्यदि आज्यात्सकाशा-दन्यदिप चरुप्रभृति हिवर्भवति । केवलाज्ययागे सर्वाहुतिशेषे भवति । ' सर्वप्रा ... वाहे ' सर्वप्रा• यश्चित्तं त्वन्नो अम्र इत्यारभ्य उदुत्तमित्यन्तमाहुतिपञ्चकम् । प्राजापत्यः प्राजापत्याहुतिः सर्व-प्रायश्चित्तं च प्राजापत्यश्च सर्वप्रायश्चित्तप्राजापत्यौ तयोरन्तरम् सर्वप्रायश्चित्तप्राजापत्यान्तरम् एत-दावापस्थानं कस्मिन्कर्माणे विवाहे । आवापस्थानम् आवापश्चान्यत्र विहितस्य होमजपादेः कर्मणः कर्मान्तरे प्रक्षेपः । आवापस्य आगन्तुकत्वेन अन्ते निवेशो युक्तः न्यायात् तन्निवृत्त्यर्थे तमेवाह । 'राष्ट्रभृत इच्छन् ' विवाहे वैवाहिके होमकर्मणि राष्ट्रभृतः राष्ट्रभृत्संज्ञकाः आहुतीः आवपेदित्यध्या-हारः। ' जयाभ्यातानाँश्च ' जयाश्च अभ्यातानाश्च जयाभ्यातानाः तान् जयाभ्यातानाँश्च आवपेत्। किंकुर्वन् इच्छम् राष्ट्रभृज्ञयाभ्यातानानां होमफलं कामयन् । किं प्रमाणमितिचेत् 'जानन्ये-न ... वचनात् १ येन कर्मणा अस्मिन्कर्मणि ओप्य तेन यत्फलं भवतीति जानन् विदन् त-त्कर्मफलमिच्छंस्तस्मिन् कर्मणि तत्कर्म आवपेदिति वचनात् श्रुतेरित्यर्थः । तत्र राष्ट्रभृतो यथा । ऋताषाड् ऋतथामामिर्गन्यर्व इत्यादिका द्वाद्श मन्त्रा राष्ट्रभृत्संज्ञकाः। ' चित्तं च ' वसूत्र स्वाहा '

चित्तं चेत्येवमादीनां पदानां चतुर्थ्यन्तानां केचिदिच्छन्ति तदसांप्रतम् । कुतः नह्येतानि देवतापदानि किंतु मन्त्रा एवते, मन्त्राश्च यथाऽम्नाता एव प्रयुज्यन्ते । 'अग्निर्भूताः वहत्यार्थं स्वाहेति । अभ्यातानसंज्ञका होते अष्टाद्श मन्त्राः । 'सर्वत्रानुषजति ' अग्निर्भूतानामित्यादिषु पितरः पितामहा इत्यन्तेष्वष्टादशसु मन्त्रेषु प्रतिमन्त्रं यथालिङ्गं यथावचनं समावित्वत्यादि देवहृत्यार्थं स्वाहेत्यन्तं वाक्येकदेशमनुषजति संयुनिक्तः । 'अग्निरैत्वित्यादि परंमृत्यविति चैके प्राशन्तान्ते ' अग्निरैत्वित्यादिकाः परंमृत्यवित्यन्ताः पश्च मन्त्राः । परं मृत्यविति च जुहुयान् । एके आचार्याः परं मृत्यवित्येतामाहुतिं प्राशनान्ते संस्रवप्राशनान्ते जुहुयादितीच्छन्ति । उदकस्पर्शः । इति
हरिहरभाष्ये प्रथमकाण्डे पश्चमी कण्डिका ॥ ५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

(गदाधर:)— 'प्रदक्षिण णीयैके ' एके आचार्या अग्ने: प्रदक्षिणं कारयित्वा क-न्यायाः वासःपरिधानादि कर्तव्यमिति वदन्ति । अपरे तु समीक्षणान्ते अग्नेः प्रदक्षिणकरणं वदन्ति अतश्च विकल्पः । 'पश्चादु · · · · विराति ' ततो वरोऽग्नेः पश्चात्स्थापितां तेजनीं कटं वा दक्षिणपा-देन प्रवृत्य आक्रम्य उल्लाचाग्नेः पश्चादुपविशति । तेजनी तृणपुलिकोच्यते, कटः प्रसिद्धः । अत्र पश्चाद्रपवेशनं वचनात्, वचनाभावे तु सर्वत्रोत्तरत उपचारो यज्ञ इत्यनेन उपवेशनम् । स्मृत्यन्तराद्वरस्य दक्षिणतः कन्या उपविशति । तेजनीं कटमिति द्वितीयानिर्देशादेतयोः संस्कारः । नन्पयुक्तसुपयो-<mark>ङ्यमाणं वा द्रव्यं संस्कार्यं नचानयोरन्यतर उपयुक्तमुपयोक्ष्यमाणं वा भवति, ततश्च कथं संस्कारः ?</mark> सत्यम् । यद्यप्यत्र शब्देनोपयोगो नोक्तस्तथाप्यासने द्रव्याकाङ्करवादेतस्य च प्रयोजनाकाङ्करवादेवं कल्प्यते उपवेशनार्थोऽयं संस्कार इति तेन तेजन्युपरि कटस्योपरि वोपवेशनम्, एवं च दृष्टार्थता-लाभः । आक्रमणं च तया सह कर्तव्यमिति भर्तृयज्ञहरिहरौ । 'अन्वार … एष्टकृच ' आघारौ आज्यभागौ च विधीयेते । आघारः पूर्वे उत्तरश्च तत्र तृष्णीं पूर्वः । हरिहरेण प्रजापतये स्वाहेति पूर्वाघारो दृशितः तद्तीवाशुद्धम् । नद्यत्र मन्त्रोऽस्ति दृशेपूर्णमासयोः परिभाषातः प्राप्तः स्वाहा-कारोऽपि प्रतिषिध्यते । न स्वाहेति च नानिरुक्तछं हि मनो निरुक्तछं होतद्यस्तुष्णीमिति । ननु आघारादिपृष्टभावेन वेद्यादिकं कुतो नायाति, उच्यते—गृह्यस्थालीपाकानां कर्मेत्युपक्रस्य एष <mark>एव विधिर्यत्र कचिद्धोम इत्यनेनैवं ज्ञायते—यावन्तोऽत्र पदार्था उक्तास्तावन्त एव भवन्ति नान्ये ।</mark> उत्तराघारे प्रतिनिगद्य होमत्वं नह्यत्र मन्त्रोऽस्ति । एवमाज्यभागयोरपि । महाव्याहृतयो सहाव्याह्र-तिका मन्त्रास्त्रयः , भूर्भुवःस्वस्तिस्रो महाव्याहतय इत्युक्तत्वात् । सर्वप्रायश्चित्तं च त्वन्नो अग्न इत्यादिमन्त्रैः पञ्चाहुतयो हूयन्ते तासां संज्ञा । प्राजापत्यं प्रजापतिदेवताको होमः । स्विष्टकृत्स्वष्ट-कुद्धीमः । यजमानो ब्रह्मणा अन्वारच्य आघारादिस्विष्टकुद्दतं करोति अन्वारम्भश्च कुरोन निगम-परिशिष्टात् । 'एतन्नित्यर्ठः सर्वत्र ' एतदाघारादि स्विष्टकृदन्तं कर्म यत्र यत्र होमः तत्र सर्वत्र भवति । यत्र पुनर्होम एव नास्ति यथा स्नस्तरारोहणे लाङ्गलयोजने च तत्रैतन्न भवति । 'प्राङ्-महा ' ' ज्याद्धविः ' चेद्यदि आज्यद्रव्यादन्यद् द्रव्यं चर्वादिकमपि भवति तदा महाव्याहृतिहोमा-द्याक पूर्व स्विष्टकुद्धोमी भवति चर्वादिद्रव्यशेषादेव । केवलाज्यहोमे तु सर्वहोमान्ते आज्येनैव स्विष्टकृत्। 'सर्वप्राः विवाहे सर्वप्रायश्चित्तं च त्वन्नो अग्न इत्यादिमन्त्रैः पञ्च होमाः प्राजा-पत्यं प्रजापतिदेवताको होमः एतयोरन्तरं मध्यं सर्वप्रायश्चित्तप्राजापत्यान्तर्मेतद्विवाहे विवाह-<mark>कर्मणि आवापस्थानं वस्यमाणानां राष्ट्रभृदादीनामनुष्</mark>ठानकाल इत्यर्थः । 'राष्ट्रभृत इच्छन् ' अ-सिमन् विवाहकर्मणि इच्छित्रिच्छया राष्ट्रभृत्संज्ञका होमाः स्युः । ऋताषाडृतधामाप्तिर्गन्धर्वे इत्या-दिभिर्मन्त्रैरामिका द्वाद्शहोमा राष्ट्रभृतः । 'जयाभ्याः । वचनात् ' जयाश्च अभ्यातानाश्च जयाभ्यातानाः तान् जयाभ्यातानान् जानन् इच्छञ्जहोति अतश्च त्रिकल्पः । चशब्दो राष्ट्र-

भृद्धिः सन्नियोगार्थः । इच्छया जुहोतीति कुत इति चेत् 'येन कर्मणेर्सिदिति वचनात् 'येन कर्मणा ऋद्धिमिच्छेत्तत्र जयाञ्जुहोतीति वचनं भवति । अत्रश्चान्यत्रापि ऋद्धिमिच्छता जयाहोमः कार्य इति ज्ञायते । जैमिनिस्त जयादीनामनारभ्याधीतानां येन कर्मणेत्सेत्तत्र जयाञ्ज्हयादित्यादिभि-र्वाक्यैरेव सामान्यतो लौकिकवैदिककर्माङ्गत्वे प्राप्ते जयादयस्तु वैदिकास्तेन यत्राह्वनीयोऽस्ति तत्रैते स्युरिति सिद्धान्तितवान् । जयाहोमानां मन्त्रानाह ' चित्तभ्व · · · · वभूवस्वाहेति '। मन्त्रार्थः-चित्तं चेति प्रजापितर्यथेन्द्राय जयान्प्रायच्छत् तथा चित्तादि च महामि प्रयच्छत्विति क्रियां विप-रिणम्योत्तरत्र संबन्धः। तस्मै च सुहुतमस्तु । तत्र चित्तं ज्ञानाधारं हृदयं चित्तिस्तत्रत्या चेतना । आ-कृतं चाभिमतमाकृतिश्चाभिमानः । यद्वा चित्तं ज्ञानेन्द्रियं जातावेकवचनम् , चित्तिस्तद्देवता, आकृतं कर्मेन्द्रियम् आकृतिस्तद्देवता, विज्ञातं शिल्पादिज्ञानमपरोक्षं विज्ञातिस्तद्देवता, मनः प्रसिद्धं शकरीः शकर्यस्तच्छक्तयः, दर्शपौर्णमासौ तद्देवते, बृहद्रथन्तरे सामनी तद्देवते वा । सर्वत्र प्रथममन्त्रोक्तवा-क्यार्थः संवध्यते । प्रजापितः परमेश्वरः, जयन्ति शत्रुनिति जयाः तान् जयान्मन्त्रानिन्द्राय प्राय-च्छत् द्दौ किमर्थम् वृष्णे अभिमतार्थवर्षणाय इन्द्रविशेष्णं वा । ततः स इन्द्रः पतनाजयेषु असुरसे-नाविजयाख्यकर्मसु उप्रः प्रचण्डो वभूव । किंच ततस्तस्मै इन्द्राय विशः प्रजाः समनमन्त सम्यङ् नेमु: । स इ इश्रार्थे स चेन्द्रः हव्यः हवनीयः इज्यः बभूव स्वाहा तस्मै सुहृतमस्तु । तथाच तैत्तिरीया श्रुतिः—' देवासुराः संयत्ता आसन् स इन्द्रः प्रजापतिसुपाधावत्स तस्मा एताञ्जयान्प्रायच्छत्तान-जहोत्ततो देवा असरानजयंस्तज्जयानां जयात्विमिति ' अत्र प्रजापतिर्जयानित्येकेनापि जयालिङ्केन छत्रिन्यायेन त्रयोदशमन्त्रा जया इत्युच्यन्ते । इमानि शाखान्तरोपदिष्टानि देवतापदानि एषां प्रयोग-काले संप्रदानलक्षणेन संप्रयोगश्चित्ताय स्वाहेत्यादीति भर्तयज्ञः नेति कर्काद्यः । नचेमानि देवताप-दानि किं तर्हि मन्त्राश्चेते तेच यथाऽऽम्नाता एव प्रयोक्तत्र्याः । अभ्यातानसंज्ञकान्मन्त्रानाह- अ-मिर्भू हृत्या एं स्वाहा '। मन्त्रार्थः अग्निः प्रजापतिः भूतानां स्थावरादीनामधिपतिः ईशः स मा मामवतु पातु क अस्मिन्ब्रह्मणि अस्मिन्ब्रह्मकर्मणि होमादौ , पुनरस्मिन्क्षत्रे क्षत्रकर्मणि प्रजापालनादौ, पुनरस्यामाशिषि ब्राह्मणैः संपादितेष्टाशंसने, पुत्रादिसुखकामनायां वा कुत्र अस्यां कन्यायां किंभूतायां पुरोधायां पुर:स्थितायामस्मिन्कर्मणि विवाहे अस्यां देवहत्यां देवताह्वाने देवतोद्देशेन होमे वा स्वाहा सुद्दुतमस्तु । अयं च वाक्यार्थ उपरिष्टाद्पि सप्तदुशसु संबध्यते शेषं स्पष्टम् । एतेऽष्टाद्श मन्त्रा अभ्यातानाः । अग्निर्भूतानामित्यादि-सुगन्नुपन्थामित्यन्ता द्वावितिरभ्याताना इति कर्ककारिका-कारो । ' इति सर्वत्रानुषजाति ' एतेषु मन्त्रेषु प्रतिमन्त्रं यथालिङ्गं यथावचनं समावित्रत्यादि देवहूत्यां स्वाहेत्यन्तं वाक्यैकदेशमनुवक्तव्यम् । तचास्माभिः प्रयोगलेखने प्रदर्शयितव्यम् । अग्निः "यं कुणोतु स्वाहेति ' अग्निरेतु प्रथम इत्यादिचतुर्भिर्मन्त्रेश्चतस्त्र आज्याहुतीर्जुहोति । अग्निरेतु प्रथम इति प्रथमा, इमामग्निरिति द्वितीया, स्वस्ति न इति तृतीया, सुगन्नुपन्थामिति चतुर्थी । मन्त्रार्थः । अग्निः ऐतु आगच्छतु किंभूतः देवतानां यज्ञभुजां प्रथमः आद्यः प्रधानत्वात् । स चाग्निः असौ अस्याः कन्यायाः प्रजां भाविपुत्रादिरूपां मुञ्चतु मोचयतु कुतः मृत्युपाशात् । यद्वा मृत्युपाशात् अग्निः अस्यै कन्यायै प्रजां मुञ्चतु ददातु तच प्रजामोचनं राजा वरुणोऽनुमन्यताम् अनुजानातु । यथा येनानुज्ञानेन प्रकारेण वा इयं कन्या पौत्रं पुत्रभवं अघं दुःखं नरोदात् शोकं प्राप्य न रोदिष्यति कदाचिद्पि अपत्यवियोगो मा भवतु इत्यर्थः ॥ १ ॥ इमां कन्यां गाईपत्योऽग्निस्नायतां रक्षतु गाईपत्याभिधो भाव्यग्निः पाळयतु । इमां पत्नीमग्निहोत्रिणीं कृत्वा रक्षतु । अस्यै अस्याः प्रजां दीर्घमायुः निदुष्ट-बहुकाल जीवनं नयतु प्रापयतु । इयं च अशून्योपस्था सफलप्रसवा अवन्ध्यतयेति यावत् । यद्वा नित्यं

१ मृत्युपाशानत्तीति मृत्युपाशात् । अग्नेर्विशेषणं प्रथमान्तम् ।

भर्तृ<mark>संगतोत्सङ्गा अस्तु भवतु जीवतामेव दी</mark>र्घायुषां माता चास्तु जीवपुत्रा भवत्वित्यर्थः । किंच पौत्रं पुत्रसंबन्धजमानन्दं सुखम् अभि अधिगम्य आभिमुख्येन सर्वभावेन वा प्राप्य विविधं बुध्यतां जानात् सर्वज्ञाऽस्त्रित्रत्यर्थः । यद्वा पौत्रमानन्दं विशिष्टतया वृध्यतां निद्रासुखापेक्षां त्यक्त्वा जागिर्विति ॥२॥ हे अग्ने यजन्तं त्रायत इति यजत्र: हे यजत्र यस्मात्त्वं सर्वप्रत्यक्र अतो नोऽस्माकं विश्वानि सर्वाणि कर्माणि अयथा अन्यथा कृतानि कर्माणि स्वस्ति संपूर्णानि यथा स्यात्तथा घेहि अनुकूलानि कृत्वा स्थापय । किं च दिव आ स्वर्गे लोकमभिन्याप्य आ पृथिन्याः पृथिनीमभिन्याप्य च यत् महि महिमा तमस्मासु धेहि स्थापय । किंच अस्यां पृथिव्यां जातं यद् द्रविणं वसु चित्रं नानारूपं स्वर्णरत्नादि-भेदेन प्रशस्तं प्रशस्यं श्रेष्टं यच दिवि स्वर्गे जातं तद्प्यस्मासु घेहि ॥ ३ ॥ हे अग्ने नोऽस्मान् एहि आगच्छ अस्मद्रहानागत्य नोऽस्माकं सुगं सुखगम्यं पन्थां पन्थानमर्चिरादिमार्गे प्रदिशन् उपदिशन् संपादयन्निति यावत् । आयुर्निर्दुष्टंजीवनं घेहि देहि । किंभूतम् अजरं जरारे।गादिपराभवर-हितमजर्मित्यमिविशेषणं वा विभक्तिव्यत्ययेन । पुनः किंभूतं ज्योतिष्मत्प्रकाशकं तत्प्रतिवन्धको मृत्युर्पि नोऽस्माकं भवत्त्रसादाद्पेत अपगन्छत्। अमृतमानन्दं च नोऽस्मान आगच्छत् वैवस्वतो यमश्च नोऽस्माकमभयं त्वत्संबन्धेन पापाभावाद् दुःखहेतुभयाभावं कृणोतु । ' परं मृत्यविति च '। चकारादाहुतिं जुहोति परं मृत्यवित्यनेन मन्त्रेण। मन्त्रस्य पित्र्यत्वादुदकस्पर्शः। ' एके प्राश-<mark>नान्ते ' एके आचार्याः संस्रवप्राद्यानान्ते इमामाहुतिमिच्छन्ति,तस्मिनपक्षे परंमुत्यवितिहोमान्ते पुनरेतस्य</mark> संस्रवप्राशनम् । पञ्चमी कण्डिका ॥ ५ ॥ ँ॥ 🛪 ॥

(विश्व०)—'प्रदक्षिणमिं पर्याणीयेंके ' एके आचार्याः कन्यावरौ अग्नि प्रदक्षिणं पर्याणीय वासःपरिधानादि मन्यन्ते । पश्चाद्मेस्तेजनीं कटं वा दक्षिणपादेन प्रवृत्योपविदाति । दक्षिणपा-देन तेजनीं तृणपूछकं कटं वा प्रवृत्य परिवर्त्य उहंघ्येत्यपरे अग्नेः पश्चादुपविशति, वर इति शेषः। <mark>दक्षिणतः कन्या वरादुत्तरत आचार्यः । 'अन्वारव्य आघारावाज्यभागौ महाव्याहतयः सर्वप्रायश्चित्तं</mark> प्राजापत्यः स्विष्टक्रचैतन्नित्यः सर्वत्र ' दक्षिणतो त्रह्मासनमास्तीर्थेत्यार्भ्य पर्युक्ष्य जुहुयादित्यन्ते परिभाषाशास्त्रार्थे कृते । कन्यावराभ्यामन्वारच्य आचार्यः आघारौ प्रजापतये स्वाहा इन्द्राय स्वाहेत्याज्याहृती, आज्यभागौ अम्नये सोमायेत्याज्याहृती, महाव्याहृतयः भूर्भुवः स्वस्तिस्रो महाव्याह्र-तयः, सर्वप्रायश्चित्तं त्वन्नो अग्ने, सत्वन्नो अग्ने, अयाश्चाग्ने, येते शतं, उदुत्तममित्याहुतिपञ्चकस्य सर्व-प्रायश्चित्तसंज्ञा । प्राजापत्यं प्रजापतये स्वाहेति प्रजापतिदेवताकं होमं स्विष्टकृच स्विष्टकृद्गणविशि-ष्टाग्निदेवताको होमः, नित्य सर्वत्र सर्वस्मिन्होमे एतदाहृतिचतुर्दशकं नित्यं भवत्येवेत्यर्थः । विशे-षविधि विनेति होपः । तत् नित्यावसथ्यहोमादौ न भवतीति ध्येयम् । 'महाव्या ' ' अवस्ति । ' <mark>आज्याचेदितरदनुपहतं चर्वादि हविः स्यात्तदा महाव्याहृतिहोमात्प्राक् प्रधानहोमानन्तरमेव स्विष्ट-</mark> कुछोमो भवतीत्यर्थः । ' सर्वप्रा · · · · 'वाहे ' एतत्सर्वप्रायश्चित्तहोमप्राजापत्यहोमयोर्भध्यं विवाहाख्ये गश्च—ऋताषाडृतधामाग्निर्गन्धर्वः स न इदं त्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट्। इद्मम्रये गन्धर्वा-येति त्यागः। तस्यौषधयोप्सरसो मुद्दो नाम ताभ्यः स्वाहा । इद्मोपधिभ्योऽप्सरोभ्यः । एवं सर्वत्र त्यागे विशेषः । इदं सूर्याय गन्धर्वाय । इदं सरीचिभ्योऽप्सरोभ्यः । इदं चन्द्रमसे गन्धर्वाय । इदं नक्षत्रेभ्योऽप्सरोभ्यः । इदं वाताय गन्धर्वाय । इदमद्भोऽप्सरोभ्यः । इदं यज्ञाय गन्धर्वाय । इदं दक्षि-णाभ्योऽप्सरोभ्यः । इदं मनसे गन्धर्वाय । इदमृक्सामभ्योऽप्सरोभ्यः । इच्छन् फलं कामयमानः आहु-तीनामिति होषः । ' जयाभ्यातानांश्च ' आवापं कुर्यादिति होषः । चकारः समुचयार्थः । न केवलं राष्ट्रभृतामेवावापः । अपि तु जयाभ्यातानानामपीत्यर्थः । अत्र श्रुतिं प्रमाणयति ' जानन्येन कर्मणेट्सें-

दिति वचनात् ' आवापे येन कर्मणा यत्फलं साधयेत् तत्फलकामः तस्मिन् कर्मणि तत्कर्म आवपेदि-त्यर्थः । अपरे तु जानन्नित्यमुं शब्दं विकल्पार्थमाहुः । ईत्सेंदित्यस्यार्थं ऋद्धिमिच्छेदिति । जयाहुतीनां देवताः प्राह—' चित्तं च चितिश्चाकृतंचाकृतिश्चेत्यादि स इ हन्यो वभूव स्वाहेत्यन्तं सूत्रम् । प्रयो-गश्चैवं—चित्ताय स्वाहा । इदं चित्ताय । चित्यै स्वाहा । इदं चित्यै । एत्रमन्यत्र । आकृताय स्वाहा । आकृत्ये स्वाहा । विज्ञाताय स्वाहा । विज्ञात्ये स्वाहा । मनसे स्वाहा शक्यें स्वाहा । दर्शाय स्वाहा । पौर्णमासाय स्वाहा । बृहते स्वाहा । रथन्तराय स्वाहा । प्रजापतिर्जयानिन्द्राय वृष्णे प्रायच्छद्रमः पृतना जयेषु । तस्मै विशः समनमन्त सर्वाः स उग्नः स इ ह्वयो वभूव स्वाहेति । इदं प्रजापतय इति त्यागः । अथाभ्यातानाः — अग्निर्भूतानामधिपतिः स मावत्विन्द्रो ज्येष्टानामित्यादि देवहूत्या स्वाहेत्यन्तं सूत्रम्। एभिरष्टादशसंख्याकेर्मन्त्रैरभ्यातानसंज्ञका आहुतीर्जुहुयादित्यर्थः । ' सर्वत्रानुषज्ञति' अग्निर्भूताना-मित्याद्यष्टाद्शमन्त्रेषु प्रतिमंत्रं यथालिगं स मात्रत्वस्मिन् ब्रह्मण्यस्मिन् क्ष्त्रेऽस्यामाशिष्यस्यां पुरो-धायामस्मिन् कर्मण्यस्यां देवहूत्या स्वाहेत्यनुपङ्गं करोत्यर्थः । प्रयोगश्चैवम्—अग्निर्भूतानामधिपतिः स मावत्वस्मिन्त्र० देवहूत्या १ स्वाहा इदमम्रये भूतानामधिपतये १ ॥ एवमन्यत्र । त्यागस्तु इदमिन्द्राय ज्येष्टानामधिपतये २ ॥ इदं यमाय प्रथिव्या अधिपतये ३ ॥ इदं वायवेऽन्तरिक्षस्याधिपतये ४ ॥ इदं सूर्याय दिवोऽधिपतये ५ ॥ इदं चन्द्रमसे नक्षत्राणामधिपतये ६ ॥ इदं वृहस्पतये ब्रह्मणोधिपतये ७ ॥ इदं भित्राय सत्यानामधिपतये ८ ॥ इदं वरुणायापामधिपतये ९ ॥ इदं समुद्राय स्रोत्यानामधि-पतये १० ॥ अत्र साम्राज्यानामत्रानुषङ्गविशेषः अधिपति तन्माविविति । इद्मन्नाय साम्राज्यानाम धिपतये ११ ॥ इद्र सोमायौषधीनामधिपतये १२ ॥ इद्र सिवेत्रे प्रसवानामिथपतये १३ ॥ इदं रुद्राय पर्युनामधिपतये १४ ॥ इदं त्वष्ट्रे रूपाणामधिपतये १५ ॥ इदं विष्णवे पर्वतानामधिपतये १६ ॥ महतो गणानामत्रापि विशेषः गणानामधिपतयस्ते मावन्त्वस्मित्रिति, इदं महद्यो गणानामधिपतिभ्यः १७ ।। इदं पितृभ्यः १८ ।। इत्यभ्यातानहोमः । ' अग्निरैत्वित्यारभ्य परं मृत्यविति चैके प्राहानान्त ' इत्यन्तं सूत्रम् । अग्निरैतु, इमामिन्नः, स्वास्तिनो अग्ने, सुगन्नुपन्था, परं मृत्यो एभिः पञ्चमन्त्रैः पञ्चाहुतीर्जुहुयादित्यर्थः । त्यागः इद्मन्नये ३ इदं वैवस्वताय ४ इदं मृत्यवे ५ एके परं मृत्यविति पञ्चमीमाहृतिं प्राज्ञनान्त इच्छन्ति ॥ इति पञ्चमी कण्डिका ॥ ५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

कुमार्या भ्राता शमीपलाशिमशाँह्याजानञ्चलिनाञ्चलावावपित ॥ १ ॥ ताञ्जुहोति सर्ठःहतेन तिष्ठती अर्थमणं देवं कन्याऽऽभिमयक्षत । सनो अर्थमा देवः प्रेतो मुञ्चतु मा पतेः स्वाहा । इयं नार्युपबूते लाजानावप- नितका । आयुष्मानस्तु मे पतिरेधन्तां ज्ञातयो मम स्वाहा । इमाँह्याजा- नावपाम्यभौ समृद्धिकरणं तव । मम तुभ्य च संवननं तदिभरनुमन्यता- मियछं स्वाहेति ॥ २ ॥ अथास्यै दक्षिणर्ठः हस्तं गृह्णाति साङ्गुष्ठं गृ-भणामि ते सौभगत्वाय हस्तं मयापत्या जरदृष्टिर्यथा सः । भगोऽऽर्यमा स- विता पुरिन्धमेद्यं त्वाऽदुर्गाहिपत्याय देवाः । अमोऽहमिस्म सा त्वर्ठः सा त्वमस्यमोऽहम् । सामाहमिस्म ऋक्त्वं चौरहं पृथिवी त्वं तावेहि विवहा- वहै सहरेतो द्यावहै प्रजां प्रजनयावहै पुत्रान्विन्द्यावहै बहून् ते सन्तु

जरदृष्टयः संप्रियौ रोचिष्णू सुमनस्यमानो पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतर्ठः शृणुयाम शरदः शतमिति ॥ ३ ॥ ७ ॥ ६ ॥

(कर्कः)—' कुमार्या भ्राः'''तिष्ठती ' । मंहतेना जिल्ला तिष्ठती प्रतिमन्त्रं लाजान् जुहोति । अर्थमणं देवमित्येवमादिभिर्मन्त्रैः । तान् जुहोतीति वचनात्तुरीयायां वेलायां सर्वहोमः । अथास्यै'''''गृभ्णामि त ' इति । अनेन मन्त्रेण । अस्य इति चतुर्थी पष्टवर्थी ।। ६ ।। ॥ ॥

(जयरामः)—' कुमार्या भ्राता इति ' स्वा अलिना कुमार्या अअली आवपति प्रक्षिपति । सा च संहतेन मिलितेना अलिना तिष्ठतीति तिष्ठन्ती तान् लाजान् चतुर्थोशिमतान् जहोति । अर्य-मणं देविमत्येवमादिभिर्भन्त्रैः प्रतिमन्त्रं तान् जुहोतीति वचनात् तृतीयवेळायाम जिल्लेस्थसर्वहोमः। चतुर्थे शूर्पकुष्टयेति शूर्पावशिष्टानां सर्वहोमस्य वक्ष्यमाणत्वात् । आवपनं तु सकुदेव आवृत्तेरश्रव-णात् । अथ मन्त्रार्थः तत्राथर्वणोऽनुष्टुप् अग्निर्छाजहोमे । एवं त्रयाणामपि ' कन्यायाः पूर्वः प्रथम-मर्यमणं सूर्यं देवं कान्तमग्निमग्निस्वरूपं वरलाभाय अवच्छत् अयजत् । लिङि छान्दसं रूपम् । स चार्यमा देवस्ताभिरिष्टो इतो नोऽस्मान् इदानीं परिणीता कन्या इतः पितृकुलात् प्रमु-थ्बतु प्रमोचयतु मा पतेः पत्युः कुळत्वात्सहचरीत्वाद्वा मा प्रमोचयतु । यद्वा वरो ब्रते । कन्ये- यमर्थमणमग्निरूपेणायजत् । सोर्थमा देवः पतेः पत्युः मत्तः सकाशात् इमां नो प्रमुञ्चतु मा प्रमो-चयतु । इतः अस्याः कन्यायाः सकाशातु मा मां नो प्रमुश्चित्विति । अत्रेदं मन्त्रत्रयं कन्यैव वरपाठिता पठित । इयं नारी वधृः उप पत्युःसमीपे ब्रूते । किं कुर्वती लाजान् भ्रष्टव्रीहीन् आव-पन्तिका अम्री विभागशः प्रक्षिपन्ती स्वार्थे कः । किं शृते तदाह— मे मम पतिरायुष्मान् सकलदीर्घायुरस्तु भवतु मम ज्ञातयो बान्धवा एधन्तां वर्द्धन्तामिति । किं च हे पते इमाँ-ह्राजान् अग्नौ आवपामि प्रक्षिपामि किंभूतान् तव समृद्धिकरणं समृद्धिहेत्नित्यर्थः । अतो मम कन्यायाः तुभ्य च तव च भर्तुः मले।पङ्छान्द्सः । संवननं वशीकरणमन्योन्यमनुरागः तदयम-ग्निरर्यमा अनुमन्यताम् अनुमोदनं कुरुताम् । इयं च स्वाहा तत्पत्नी अनुमन्यताम् । अथास्यै अस्याः पष्टचर्थे चतुर्थी । हस्तं साङ्गष्टं गृभ्णामीति मन्त्रेण वरो गृह्वाति । अथ मन्त्रार्थः—तत्र याज्ञवल्क्य-स्त्रिष्टुप् लिङ्गोक्ता हस्तप्रहणे। हे कन्ये ते तव साङ्गुष्टं हस्तं करं गृभ्णामि गृह्वामि हप्रहोर्भेदछन्दिस इति भत्वम् । यथा येन गृहीतेन हस्तेन मया पत्या सह जरदृष्टिः जरच्छरीरा बहुवर्षायुष्मती आसः <mark>भवसीत्यर्थे निपातः । यहणमेव तावत्कृत्यं तत्राह भगाद्यस्त्रयो देवास्त्वा त्वां मह्यमदुः दत्तवन्तः ।</mark> किमर्थे गाईपत्याय गृहस्वामिनीत्वाय भाविगाईपत्यं सेवितुं वा । किंच सौभगत्वाय सुभगानां समृहः सौभगं तस्य भावस्तत्वं तस्मै तद्र्थं निर्तिशयानन्दावाप्तये इत्यर्थः । किंभूतां त्वाम् पुरन्धिः <mark>पुरन्धिम् द्वितीयार्थे प्रथमा । श्रेष्टां सुरूपवतीं</mark> वा । तथा च श्रुति:—पुरन्धियोंषेति योषित्येव रूपं द्धातीति । (भगत्वादिविद्योषणैरेव विशिष्टार्थनिष्पाद्कत्वद्योतनार्थम्) । अमोहमिति भरद्वाज उष्णिक् विष्णुर्हस्तप्रहणे । हे कन्ये यतः अमो विष्णुरहमस्मि अमित सर्वत्र गच्छिति सर्वे जाना-ति वेति; न मिनाति हिनस्तीति वा अमः, तथा सौति सुवति सूते वा विश्वमिति सा लक्ष्मीस्त्व-मसि । किंच सा देवी त्रयीरूपा त्वमसि असो देवत्रयरूपोऽहमस्मि किंच अहं सामास्मि त्वं च ऋ-<mark>गसि अहं चौरस्मि त्वं च पृथिव्यसि तद्गुण</mark>ाश्रितावावामित्यर्थः । ' ताविति ' अथर्वणोऽनुष्टुप् विष्णुर्ह-<mark>स्तप्रहणे । तावेव आवां विवहावहै विवाहं करवावहै । सह संयुक्ती भूत्वा रेतः पुत्रदेहरूपं द्धावहै</mark> धारयाव । ततः प्रजां पुत्रं प्रजनयावहै तत्पुत्रान् पुत्रपे।त्रादीन् बहुन् विन्दावहै लभावहै । 'ते सन्त्विति ^१ प्रजापतिर्यजुर्विष्णुर्हस्तबहुणे । ते च पुत्रा जरदृष्टयः शतायुषः सन्तु आवामपि संप्रियौ सम्यक् प्रीतौ परस्परं प्रेमशालिनौ रोचिक्णू सुदीप्तौ शोभमानौ वा सुमनस्यमानौ शौभनमनोवृत्ति कुर्वाणौ सुमनस्यं भावः सौमनस्यं सुमनस्यं वा तत्कुर्वाणावित्यर्थः । (आस्वे ? असावे) ति संतुिक्तयां योज्यम् । इन्द्रियपाटवमाशास्ते त्रयं च । पुत्रादिसहिताः शतं शरदो वत्सरान्पश्येम रूपप्रहणसमर्थाः विपरिणमय्य (आस्म, ? असाम) तथा शतं शरदो जीवेम निरुपद्रतं प्राणान्धार्याम, तथैव शरदः शतं श्रुण्याम निर्देष्टं शब्द्यहणसमर्थमस्माकं श्रवणेन्द्रियं भवत्वित्यर्थः ॥ ६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

(गदाधर:)—' कुमार्चाः व्यति '। कुमार्याः कन्याया वध्वा श्राता शमीपत्रैर्मिश्रितान् लाजान जिल्ला कन्यायाः अञ्जलौ आवपति प्रक्षिपति लाजशन्देन भ्रष्टत्रीह्य उच्यन्ते । 'ता-ञ्जुहोतिस्वाहेति ' ततः कुमारी तिष्ठती ऊर्ध्वा तां हाजान् स्वाध्वली स्थितान् सर्ठःहतेन अविरलाङ्गलिना अर्यमणिमत्यादित्रिभिर्मन्त्रैर्जुहोति । अविच्छिन्दत्य अलि स्रचेव जुहुयादि-त्याश्वलायनः । तत्रैकैकेन मन्त्रेण प्रक्षिप्तलाजानां तृतीयांशं तृतीयांशं जुहोति । एवं च होमत्रयं भवति । अत्र कारिकाकारः ' तिष्ठन्त्यास्तिष्ठता पत्या गृहीता अलिनैव सा । अ अलिस्थांस्त्रिया सर्वान् प्राङ्मुखी प्रतिमन्त्रतः।। प्राजापत्येन तीर्थेन दैवेनैवेति बह्वचाः । अन्यो भ्रातुरभावे स्याद्वान्थवो जा-तिरेव च ' इति । भ्राता भ्रातृस्थानो वेत्याश्वलायनगृह्ये । ' भ्रातृस्थाने पितृव्यस्य मातुलस्य च यः सुतः । मातृष्वसुः सुतस्तद्वत्सुतस्तद्वं त्पितृष्वसुः ' इति बह्वचकारिकायाम् । द्रव्यत्यागे तु वरस्य कर्तृत्वं प्रधा-नछं स्वाभी फलयोगादित्युक्तत्वात्। मन्त्रार्थः कन्याः पूर्वाः प्रथममर्थमणं सूर्यं देवं कान्तम् अभिमिन स्वरूपं वर्लाभाय अयक्षत अयजन् । लिङि छान्द्सं रूपम् । स चार्यमा देवस्ताभिरिष्टो यतोऽतो नोऽस्मान्≕इदानींपरिणीयमानाः कन्याः, इतः पितृकुलात् प्रमु^{ञ्}चतु प्रमोचयतु मा पते<mark>ः प</mark>त्युः कुलात्सह-चरित्वाद्वा मा प्रमोचयतु । यद्वा वरो ब्रूते कन्याः यम् अर्थमणमग्निरूपेणायजन् सोऽर्थमा देवः पतेः पत्युर्भत्तः सकाशादिमां नो प्रमुञ्चतु मो प्रमोचयतु इत अस्याः कन्यायाः सकाशान्मा मां नो प्रमु-भ्बतु । अत्रेदं मन्त्रत्रयं कन्येव वरपाठिता पठित । इयं नारी वधूः उप पत्युःसमीपं ब्रूते । िकं कुर्वती लाजान् भ्रष्टत्रीहीन् आवपन्तिका अग्नौ विभागशः प्रक्षिपन्ती स्त्रार्थे कः । कि त्रूते तदाह-मे मम पति-रायुष्मान् सकलदीर्घायुरस्तु भवतु । मम ज्ञातयः एथन्तां वर्द्धन्तामिति । किं च हे पते इमानग्रौ आवपामि प्रक्षिपामि । किं भूतान् तव समृद्धिकरणं समृद्धिहेतवे अतो मम कन्यायाः तुभ्य च तव च भर्तुः मळोपदछाद्सः, संवननं वशीकरणमन्योन्यमनुरागः तद्यमन्निर्यमा अनुमन्यतामनुमोदनं कुरुताम् । इयं च स्वाहा तत्पत्नी अनुमन्यताम् । 'अथास्यैः ः इति चतुर्थी षष्ठचर्थे, अस्याः कुमार्याः दक्षिणं साङ्ग्रप्टमङ्गुष्टसहितं हस्तं गृहाति वरः स्वहस्तेनादत्ते गृभणामि तं इतिमन्त्रेण । अथशब्दोऽत्रे स्वस्थाने तिष्ठता कर्तव्यमिति द्योतनार्थः । मन्त्रार्थः—हे कन्ये ते तव हस्तं करं गृभ्णामि गृह्णामि । ' हृप्रहोर्भेक्छन्दसि ' इति भत्वम् । यथा येन गृहीतहस्तेन मया पत्या भर्त्रो सह जरदृष्टिः जरच्छरीरा बहुवर्षायुष्मती आसः भवसीत्यर्थे निपातः । प्रहणमैव तावत्कृत्यं (?) तंत्राह । भगादयस्रयो देवास्त्वा त्वां मह्ममदुः दत्तवन्तः । किमर्थं गाईपत्याय गृहस्वामिनीत्वाय भाविगाईपत्यं सेवितुं वा । किं च सौभगत्वाय सुभगानां समूहः सौभगं तस्य भावः सौभगत्वं तस्मै तद्र्थम् निरितश्यानन्दावाप्तय इत्यर्थः । किंभूतां त्वां पुरिन्धः पुरिधं द्वितीयार्थं प्रथमा । श्रेष्ठा सुरूपवती वा । तथाच श्रुतिः पुरिन्धर्योपेति योपित्येवरूपं द्वातीति । हे कन्ये यत अमो विष्णुरुद्रवहाऽहमिंस अमित सर्वत्र गच्छित सर्व जानाति वेति, न मिनोति हिनस्तीति वा अमः तथा सौति
सुवति सूते वा विश्वमिति सा छक्ष्मीस्त्वमित । किंच सा देवीत्रयीरूपा त्वमिस अमो देवत्रयरूपोऽहमिंस । किंच अहं सामास्मि त्वं ऋगिस अहं द्यौरिस त्वं पृथिव्यसि तावेवावां विवहावहे विवाहं
करवावहे । सह संयुक्तौ भूत्वा रेतः पुत्रदेहरूपं द्वावहे धारयाव । ततः प्रजां स्त्रीरूपां संतितं प्रजनयावहे उत्पाद्याव । पुत्रान् पुत्रपौत्रादीन् वहून् विन्यावहे छभावहे । ते च पुत्रा जरदृष्टयः शतायुपः सन्तु । आवामिप संप्रियौ सम्यक् प्रीतौ परस्परप्रेमशास्त्रिनौ रोचिष्णू सुदीपौ शोभमानौ वा
सुमनस्यमानौ शोभनमनोवृत्तिं कुर्वाणौ सुमनसो भावः सौमनस्यं तत्कुर्वाणावित्यर्थः । सिन्त्वितिक्रयां
विपरिणमय्य योज्यम् । इन्द्रियपाटवमाशास्ते वयं च पुत्रादिसहिताः शतं शरदो वत्सरान्पश्येम रूपप्रहणसमर्थाः स्याम । तथा शतं शरदो जीवेम निरुपद्रवं प्राणान्वारयाम । तथेव शरदः शतं श्रुणुयाम
निर्दुष्टं शब्द्यहणसमर्थमस्माकं श्रवणेन्द्रियं भवत्वित्यर्थः । इति गदाधरकृते गृह्यभाष्टे प्रथमकाण्डे
पष्टी किण्डका ।। ६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

(विश्व०)—कुमार्या भ्राता स्था हतेन तिष्ठतीतिस्त्रम्। शमीपत्रमिश्राणि भ्रष्टानि धान्यानि कन्याभ्राता तिष्ठंत्याः कन्यायाः अञ्जलौ प्रक्षिपति सा च तिष्ठती मिलितेना जिल्ला अगौ जुहोतीत्यर्थः। केनेत्यत आह ' अर्थमणं देविमत्यारभ्य रनुमन्यतामिय स्वाहेत्यन्तं स्त्रम्। एमिस्त्रिभिमेन्त्रैराहुतिन्त्रयं कन्या जुहोत्य जिलेनेत्यर्थः। विवाहप्रधानमाह— 'अथास्यै दक्षिण इस्तं गृह्णाति साङ्कष्टिमिन्त्यारभ्य शृणुयाम शरदः शतम् ' इत्यन्तं स्त्रम् । अस्यै अस्याः इत्यर्थः । उदगयन इत्याद्यपक्रम्य कुमार्याः पाणि गृह्णीयादित्यत्र लिङा पाणिप्रहणस्यैव प्राधान्यस्यपनादिह च मन्नकरणकपाणिप्रहस्य विधानाद्यं पाणिप्रहः ज्योतिःशास्त्रप्रतिपाद्ये समये कर्तव्यः । अन्यत्सर्वे सूक्ष्मसमयासाध्यत्वेन समयान्तरे स्थूले कर्तव्यम् । शेषं निगद्व्यास्यातम् ॥ पठी कण्डिका ॥ ६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अथैनामश्मानमारोहयत्युत्तरतोऽमेर्दक्षिणपादेन आरोहेममश्मानमश्मेव त्वछं स्थिरा भव । अभितिष्ठ पृतन्यतोऽवबाधस्व पृतनायत इति ॥ १ ॥ अथ गाथां गायित सरस्वति भेदमव सुभगे वाजिनीवती । यां त्वा विश्वस्य भूतस्य प्रजायामस्यायतः । यस्यां भूतर्ठः समभवद्यस्यां विश्वमिदं जगत् । तामद्य गाथां गास्यामि या स्त्रीणामुत्तमं यश इति ॥ २ ॥ अथ परिकामतः तुम्यमप्रे पर्यवहन्सूर्यो वहतु ना सह । पुनः पितम्यो जायां दामे प्रजया सहेति ॥ ३ ॥ एवं द्विरपरं लाजादि ॥ ४ ॥ चतुर्थछ शूर्पकुष्ठया सर्वा-ह्याजानावपित भगाय स्वाहेति ॥ ५ ॥ त्रिः परिणीतां प्राजापत्यर्ठः हुत्वा ॥ ६ ॥ ७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ (कर्कः)—' अथेनामद्रमानिमिति ' एनां वधूमुत्तरतोऽग्नेर्व्यवस्थितमद्रमानमारोह्यत्यारोहेममद्रमानिम्त्यनेन मन्त्रेण प्रकृतं कर्तृत्वं चात्र वरस्य मन्नश्च । 'अथ गाथां ' ं द्वारा दे द्वारा प्रवा । अथ परिक्रामतस्तुभ्यमप्र इत्यनेन मन्त्रेण वरव्ध्वौ, मन्त्रश्च लिङ्गाद्वरस्येव । ' एवं द्विरपरं लाजादि ' कर्म भवति । चतुर्थर्ठः ' ं व्यापित । अप्रं दूर्पस्य कुष्टा तया दूर्पकुष्टया सर्वाहुँ जाना-वपति कुमार्याः पाणौ, भगाय स्वाहेत्यनेन मन्त्रेण तानेव जुहोति कुमारी । 'त्रिः परिणीतां प्राजा-पत्यर्ठः हुत्वेति '। त्रिः परिणीतामिति त्रिर्महणमित्तरथावृत्तिन्युदासार्थम् । उक्तं हि परिभाषायाम्—विवृत्त्यावृत्य वेतरथा वृत्तिरिति ॥ ७ ॥ ॥ ॥ ॥

(जयरामः)-अथैनां वधूमुत्तरतोऽग्नरवस्थापितमञ्मानमारोहयति दक्षिणपादेन वरः 'आरो-हेममञ्मानभिति ' मन्त्रेण। प्रकृतं कर्तृत्वं चात्र वरस्य मन्त्रपाठश्च । तस्यार्थः । तत्राथर्वणोऽनुष्टुप वधूर्देवता अदमारोहणे । हे कन्ये इमं पुरोवर्तिनमदमानं प्रस्तरमारोह आरुह अधितिष्ठेति यावत् । आरोहणेन संस्कृता त्वमइमेव पाषाणवित्य्यरा हढाङ्गी भव । किं च अभि अधिकृत्य आक्रम्य तिष्ठ कान् पृतनां संप्रामिमच्छिन्ति पृतन्यन्ति त एव पृतन्यतः तान्पृतन्यतः कलहकारिण इत्यर्थः। ततश्च पृतनाभिः सेनाभिर्यतन्ते इति पृतनायतः तान्पृतनायतः अव अवाचीनान्कृत्वा बाधस्व भग्नोद्यमान्कुरुव्व । अथ अइमारूढायां कन्यायां वरो गाथां≕गीयते स्तूयते अनयेति, गानं तिष्ठ-त्यस्यामिति वा गाथा तां गायति । अस्यार्थः । तत्र विश्वावसुरनुष्टुप् सरस्वती गाने । हे सरस्वति वैखरीवाकु सुभगे कल्याणि वाजिनीवति वाजः अत्रं तदस्ति अस्यामिति वाजिनी अन्नशाला यद्वा वाजाः पक्षाः सन्त्यस्या इति वाजिनी हंसी तद्वति, इदं युग्मं कर्म च प्राव प्रकृष्टतया अव रक्ष यां त्वा त्वाम् अस्य विश्वस्य भूतस्य जातस्य पृथिव्यादेवी प्रजायां प्रकृष्टां जनित्रीमाहः मन्त्राः । किंभूतामत्रतः प्रथमां, तदेव प्रपञ्चयति यस्याभिति यस्यां प्रकृतिरूपायां त्विय इदं सर्वे विश्वं तथा भूतं पृथिव्यादि सर्वे जगत् अस्तं गच्छत् आस प्रलये लीनमित्यर्थः । पुनः सृष्ट्यादौ च यस्याः सकाशात् समभवत् जातं, शेषं स्पष्टम् । अथ वध्वरो अप्ति परिकामत प्रदक्षिणं कुरुतः ' तुभ्यमम ' इति मन्त्रेण । मन्त्रश्च लिङ्गाद्वरस्यैव । तस्यार्थः—तत्राथर्वणोऽनुष्टुप्-अग्निः तत्प्रादक्षिण्ये । अग्ने तुभ्यं त्वद्र्थमेव सोमादयः अग्ने पूर्वे जन्मदिनादारभ्य पर्यवहन् परि-गृहीतवन्तः ततः सूर्या नवोद्गतकान्ति पतिभ्यः सोमादिभ्यः इमां भवान्वहतु प्राप्नोतु । किं भूतः ना पुरुषः परमपुरुषार्थहेतुरित्यर्थः । ऊढ्वा च तां जायां जायात्वेन पुनः पश्चात्स्वभो-गानन्तरं प्रजया पुत्रैः सह महां त्वं दाः देहि संधिरार्षः । एवं द्विरपरं लाजादिकर्म भवति । चतुर्थ-होमे रार्पस्य कुष्ठया कोणेन सर्वान् रार्पाविशिष्टाँहाजान् कुमार्या अञ्जलावावपित भाता ताँश्च भगाय स्वाहेति कुमारी जुहोति । त्रिः परिणीताभिति त्रिर्भहणमितरथावृत्तिन्युदासार्थम् । इतरथा-वृत्तिश्चोक्ता परिभाषायाम् ' विवृत्त्यावृत्य वा इतस्थावृत्तिरिति'। परितोऽभेनीतां परिणीता-मितिपदस्य प्राजापत्यं प्रजापतये हुत्वा उदीचीं प्रकामयतीत्यन्वयः । प्रकामयिता चात्र वर एव प्रस्तुतत्वात् ॥ ७ ॥ || ※||

(हरिहरः)—'अथैनामः तनायत इति '। अथ पाणियहणानन्तरमेनां वधूमदमानं दपद्मुत्तरतोऽग्नेर्वियमाणं दक्षिणपादेन कृत्वा आरोह्यित आरोह्मिन्यादिष्टतनायत इतिमन्त्रेण। 'अथ गाथां गायित 'अथ अदमारोहणानन्तरं गाथां गायित । तां गाथामाह 'सरस्वति ः यद्या इति '। इमं मन्त्रं पठित गाथागाने। 'अथ परिक्राः सहेति 'अथ गाथायां समाप्तायामिन्नं प्रादक्षिण्येन परिक्रामतो वधूवरौ, तत्र मन्त्रः 'तुभ्यमये पर्यवहिन्तत्यादिकस्य प्रजया सहेत्यन्तस्य मन्त्रस्य वरपठितस्यान्ते। अत्र हस्त्यहणादिपरिक्रमणान्तेषु कर्मसु वर एव मन्त्रान्पठित । 'एवं

द्विरपरँह्णाजादि ' एवमुक्तप्रकारेण द्विः वारद्वयमपरं पुनरिप लाजादि कुमार्या भ्रातेत्यारभ्य परिक्रमणान्तं कर्म भवति । 'चतुर्थर्ठः स्वाहेति '। ततस्तृतीयपरिक्रमणानन्तरं कुमार्या भ्राता
शूर्पकुष्ठया शूर्पस्य कोणेन सर्वान् यावच्छूपेंऽविशाष्टान् लाजान् कुमार्या अञ्जलौ आवपित निक्षिपति । तान् लाजान् तिष्ठती कुमारी भगाय स्वाहेति मन्त्रेण चतुर्थं जुहोति । ततः समाचाराक्तृष्णीं चतुर्थं परिक्रमणं वधूवरौ कुरुतः नेतरथावृत्तिम् इतरथावृत्तेः कारणस्य व्यवायस्याभावात् । ब्रह्माग्न्योरन्तरागमनं हि इतरथावृत्तिकारणं, कुत इति चेत् 'हिवःपात्रस्वाम्यृत्विजां पूर्वपूर्वमन्तरमृत्विजां च यथापूर्वम् 'इति परिभाषासूत्रात् । तेन परिक्रमणं कुर्वन्तौ वधूवरौ ब्रह्माग्न्योर्मध्ये न गच्छेताम् । 'त्रिः परि स्वाः विधाय ।। इति श्रीहरिहरभाष्ये सप्तभी कण्डिका ।। ७ ।।

(गदाधर:)—' अथैना · · · · नायत इति ' अथ धृतकर एव वर एनां वधुमुत्तरतोऽग्नेः स्था-पितमदमानं पाषाणं दक्षिणपादेन कृत्वा आरोहयत्यारोहेममदमानिमत्यनेन मन्त्रेण मन्त्र एव कारि-तार्थे । वासुदेवेन कुमार्या दक्षिणपादं हस्तेन गृहीत्वा अइमानमुपरि वरः करोतीत्युक्तं, कारिकायाम् 'गत्वोभावुत्तरेणाप्तिं तस्याः सन्येतरं करम् । सन्येनादाय हस्तेन वधूपादं तु दक्षिणम् । शिलामारो-<mark>हयेत्प्रागायतां दक्षिणपाणिना '</mark> इति । मन्त्रपाठश्च वरस्य न कुमार्याः । मन्त्रार्थः—हे कन्ये इमं परोवर्तिनमञ्मानं प्रस्तरमारोह आक्रम अधितिष्टेति यावत् । आरोहणेन संस्कृता त्वमञ्मेव पाषा-णवत स्थिरा दढा भव। किंच अभि अधिकृत्य आक्रम तिष्ठ कान् पृतनां संप्रामिनच्छन्ति पृत-न्यन्ति त एव पृतन्यतः तान् पृतन्यतः कलहकारिण इत्यर्थः । ततश्च पृतनाभिः सेनाभिर्यतन्त इति पृतनायतः तान्पृतनायतः अव अवाचीनान्कृत्वा बाधस्व भग्नोद्यमान् कुरु । 'अथ गाथांयश इति ' अथ कन्याया दक्षिणपादे अञ्मनि निहित एव वरः सरस्वतिप्रेदमवेति इमां गाथां गायति । मन्त्रार्थ:—हे सरस्वति वाग्देवते सुभगे कल्याणि वाजिनीवती वाजः अत्रं तद्स्ति अस्यामिति वाजिनीवती अन्नवती, यद्वा वाजाः पक्षाः सन्त्यस्या इति वाजिनी हंसी तद्वतीदं युग्मं कर्म च प्राव प्रकृष्टतया अव रक्ष । त्वा त्वामस्य विश्वस्य भूतस्य जातस्य पृथिव्यादेवी प्रजायां प्रकृष्टां जनित्रीमाहुः किंभूतामप्रतः प्रथमां, तदेव प्रपञ्चयति, यस्यां प्रकृतिरूपायां त्वयीदं सर्वे विश्वं तथा-भूतं पृथिन्यादि सर्वे जगत् अस्तं गच्छत् आस प्रलये लीनमित्यर्थः । पुनः सृष्ट्यादौ च यस्याः सका-शास्त्रमभवत् जातं तस्याः सर्स्वत्याः संवन्धिनीं तां गाथां गुणप्रभावस्तुतिप्रकाशिकामद्य गास्यामि या श्रुता सती स्त्रीणामुत्तमं श्रेष्टं यद्यः कीर्ति ददाति । 'अथ परिकाः सहेति ' अथ धृतकरा-वेव वर्वष्वौ अग्नेः परिक्रमणं कुरुतस्तुभ्यमय इत्यनेन मन्त्रेण । मन्त्रश्च लिङ्गाद्वरस्यैव । मन्त्रार्थः— हे अप्ने तुभ्यं त्वद्र्थमेव सोमाद्यः अप्ने पूर्व जन्मदिनादारभ्य पर्यवहन् परिगृहीतवन्तः ततः सूर्यो सर्यसंबन्धिनीं भार्यामिमां भवान्वहत् । किं भूतः ना पुरुषः परमपुरुषार्थहेतुरित्यर्थः । तां जायां <mark>जायात्वेन पुनः पश्चात्स्वभोगानन्तरं प्रजया पुत्रैः सह मह्यं दाः देहि । संधिरार्षः । एवमनेन प्रका-</mark> रेण ' द्विरपरं लाजादि ' कुमार्या भ्रातेत्याद्यारभ्य परिक्रमणान्तं यावत्कर्मोक्तं तावद् द्विः वारद्वयम-परं पुनर्भवति । चतुर्थर्ठः · · · · स्वाहेति । तृतीयप्रक्रमे समाप्ते चतुर्थलाजाहोमं जुहुयात् । तत्रायं विशेषः कुमार्या भ्राता शूर्पकुष्ठया शूर्पकोणेन शूर्पे अवशिष्टान् सर्वोहाजान् कुमार्या अञ्जलावाव-पित तान्कुमारी भगाय स्वाहेत्यनेन मृन्त्रेण जुहोति । अत्र हरिहरमिश्रेरबुद्धैव पाण्डित्यं कृतमस्ति तत्र तेषां यन्थः—ततः समाचारात्तृष्णीं चतुर्थे परिक्रमणं वधूवरौ कुरुतः नेतरथावृत्तिम् इतरथा-वृत्तेः कारणस्य व्यवायस्याभावात् । ब्रह्माग्न्योरन्तरागमनं हीतर्थावृत्तिकारणं कुत इति चेत् । हवि-ष्पात्रस्वाम्युत्विजां पूर्वे पूर्वमन्तरमृत्विजां च यथापूर्विमिति परिभाषासूत्रात् तेन परिक्रमणं कुर्वन्तौ वध्रवरौ ब्रह्माग्न्योर्मध्ये न गच्छेताम् इति । सर्वोऽप्ययं प्रन्थस्तावद्शुद्धः । नहीतरथावृत्तिकारणं व्यवायः कि तर्हि वचनाद्प्रदक्षिणावर्तनं कृत्वा प्रदक्षिणावर्तनं वा कृत्वा इतर्थावृत्तिः कार्यो । तथा च परिभाषासूत्रम् विवृत्यावृत्यवेतरथावृत्तिरिति । अयमर्थः । विवृत्याप्रदक्षिणमावर्तनं कृत्वा आवृत्य प्रदक्षिणमावर्तनं कृत्वा इतरथावृत्तिः प्रत्यावृत्तिः कर्तव्या । यत्र शास्त्रतः प्रदक्षिणावृत्तिः कृता तत्र तदानीमेवाप्रदक्षिणावृत्तिरविहिताऽपि सर्वत्र कर्तव्या यत्र चाप्रदक्षिणावृत्तिः कृता तत्र तदानीमेव प्रदक्षिणावृत्तिरविहिताऽपि सर्वत्र कर्तव्या, (यत्र चाप्रदक्षिणावृत्तिः कृता तत्र प्रदक्षिणा-वृत्तिः) इति । ब्रह्माग्न्योर्मध्ये वधूवरौ न गच्छेतामित्येतस्य हेतूपन्यासार्थे हविष्पात्रेति सूत्रं दुर्शि-तं तद्पि विपरीतं, नहोतत्सूत्राद्वह्याग्न्योर्मध्ये वधूवरौ न गच्छत इत्यायाति किंत्वेतस्मादेव सूत्रा-न्मध्ये गमनम् । हविष्पात्रेत्यस्यार्थः—हविर्त्रीह्यादि पात्राणि रूपोदीनि स्वामी कर्मजन्यफल्रभोक्ता यजमानः पत्नी च ऋत्विजो ब्रह्माद्याः एतेषायेकत्र समावेशे सति पूर्व पूर्वमस्मिन्सूत्रे प्रथमं प्रथमस्-पदिष्टमन्तरमग्निसन्निकृष्टं भवति अर्थात्पश्चात्पश्चादुपदिष्टं तद्पेक्षया बहिर्भवति हविरादीनामित-स्ततो नयने ऋत्विग्यजमानानां चेतस्ततो गमनागमने कर्मार्थमुपवेशने च सर्वत्राप्ययमन्तर्वहिर्भावो ज्ञेय इत्यर्थः । ऋत्विजां ब्रह्मादीनामेकत्र समावेशने चान्तर्वहिर्भावः । ततश्च वधूवरावग्नेः प्रदक्षिणं क्कर्वन्तौ अन्तरङ्गत्वात्तन्मध्य एव गच्छेतामिति । तथाच कारिकायाम्—दम्पत्योर्गच्छतोस्तत्र ब्रह्मामी अन्तरा गतिः ' इति । ' त्रिःपरि हत्वा ' त्रिः परिणीतां सतीं कुमारीं प्राजापत्यं प्रजापतिदेव-ताकहोमं कृत्वा त्रिर्महणमितरथावृत्तिव्यदासार्थम् । उक्तं हि परिभाषायां 'विवृत्यावृत्य वेतरथा-वृत्तिरिति । अत्राचारात्तृष्णीं चतुर्थे परिक्रमणं कुरुत इति वासुदेवगङ्गाधरहरिहररेणुदीक्षिताः ॥ इति प्रथमकाण्डे सप्तमीकिण्डका ॥ ७ ॥

(विश्व०)—अथैनामदमानमारोहयतीत्यारभ्य प्रतनायत इत्यन्तं सूत्रम् । अथ गाथां गायित अथ अद्मारोहणानन्तरम् । तामाह—सरस्वती प्रेदः "यद्या इत्यन्तन् । अथ परिक्रामतस्तुभ्यमप्रेः "सहेत्यन्तं सूत्रम्। अथगानामनन्तरं वधूवरौ अग्निं परिक्रामतस्तुभ्यमित्यारभ्य सहेत्यन्तेन मन्त्रेणेत्यर्थः । 'एवं द्विरपरं लाजादि ' कुमार्याभ्रातेत्यारभ्य परिक्रमणान्तं कर्म भवतीत्यर्थः। चतुर्थभ शूपेस्य कुष्टया कोणेन सर्वान् शूर्णविशिष्टान् लाजानावपित कुमार्याः अञ्चलौ भ्राता, तांश्च भगाय स्वाहेति कुमारी मन्त्रावृत्त्या आहुतित्रयं जुहोति इदं भगायेति त्यागः ॥३॥ आचाराद्वधूभ्रातुः वराङ्कष्टप्रहणम् । वर-स्तु नारिकेरादि तस्मै ददाति । 'परिणीतां प्राजापत्यभ हुत्वा ' अग्नेः परितो नीतां कन्यामुपवेदय कन्यावराभ्यामन्वारव्य आचार्यः प्रजापतये स्वाहेति हुत्वा पद्प्रक्रमणाद्युत्तरं यथोक्तं कार्यतीत्यर्थः। इदं प्रजापतय इति त्यागः ॥ सप्तमी कण्डिका ॥ ७ ॥ ॥ ॥ ॥

अथैनामुद्दीची संसपदानि प्रक्रामयित एकिमिषे हे ऊर्जे त्रीणि राय-रपोषाय चत्वारि मायोभवाय पञ्च पशुभ्यः षड् ऋतुभ्यः सखे सप्तपदा भव सा मामनुव्रता भव ॥ १ ॥ विष्णुस्त्वानयित्रिति सर्वत्रानुषजिति ॥ २ ॥ निष्क्रमणप्रभृत्युद्कुम्भर्ठः स्कन्धे कृत्वा दक्षिणतोऽमेर्वाग्यतः स्थितो भवति ॥ ३ ॥ उत्तरत एकेषाम् ॥ ४ ॥ तत एनां मूर्द्धन्यभिषिञ्चति आपः शिवाः शिवतमाः शान्ताः शान्ततमास्तास्ते कृण्वन्तु भेषजिमिति ॥ ५ ॥ आपोहिष्ठेति च तिसृभिः ॥ ६ ॥ अथैना स्वर्मुदीक्षयित तच्च- क्षुरिति ॥७॥ अथास्यै दक्षिणालंसमिधहृदयमालभते मम व्रते ते हृद्यं द्धामि मम चित्तमनुचित्तं ते अस्तु मम वाचमेकमना जुषस्व प्रजापितिष्ट्वा नियुनक्तुः मह्ममिति ॥ ८ ॥ अथैनामिभिमन्त्रयते सुमङ्गलीरियं वधूरिमालं समेत प्रयत सौभाग्यमस्यै दत्वायाथास्तं विपरेतनेति ॥ ९ ॥ तां दृदपुरुष उन्मध्य प्राग्वोदग्वाऽनुगुप्त आगार आनडुहे रोहिते चर्मण्युपवेशयति इह गावो निर्षीदन्त्वहाश्चा इह पूर्षाः । इहो सहस्रदक्षिणो यज्ञ इह पूषा निषीदन्त्विति ॥ १० ॥ ग्रामवचनं च कुर्युः ॥ १० ॥ विवाहश्मशानयोग्नीमं प्रविश्तादितिवचनात् ॥ १२ ॥ तस्मात्त्योग्नीमः प्रमाणिमिति श्रुतेः ॥ १३ ॥ आचार्याय वरं ददाति ॥ १४ ॥ गौर्वाह्मणस्य वरः ॥ १५ ॥ ग्रामो राजन्यस्य ॥ १६ ॥ अश्वो वैश्वयस्य ॥ १७ ॥ अधिरथर्ठः शतं दुहितृमते ॥ १८ ॥ अस्तमिते ध्रुवं दर्शयति । ध्रुवमित ध्रुवं त्वा पश्यामि ध्रुवैधिपोच्ये मिय मह्यं त्वादादबृहृहस्पतिर्मया पत्या प्रजावती संजीव शरदः शतिमिति ॥ १९ ॥ सा यदि न पश्येत्पश्यामीत्येव ब्रूयात ॥ २० ॥ त्रिरात्रमक्षारालक्ष्यार्थाते स्यातामधः शयीयातालं संवत्सरं न मिथुनमुपेयातां हादशरात्रलं षड्रात्रं त्रिरात्रमन्ततः ॥ २१ ॥ ८॥ ॥ ॥ ॥

(कर्कः)—' अथैनाः नयत्विति '। एभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रं विष्णुस्त्वानयिति च सर्वत्रानुषद्गः तुल्ययोगित्वात्साकाङ्कृत्वाच पूर्वमन्त्राणाम् । 'निष्क्रमणः भवित '। निष्क्रमण्कालाद्वारभ्योद्कुम्भं स्कन्धे कृत्वा दक्षिणतोऽमेर्वाग्यतिरतिष्ठेदन्यः उत्तरत एकेषामा- चार्याणां मन्तम्, तत्रश्च विकल्पः । 'तत एनां लात्याः ' इत्यनेन मन्त्रेणेनां वधूं शिरस्यभिषिश्वित । 'आपो लिसृप्तिः ' चशब्दािश्विरिर्मिषेकः । 'अथैनालं लाख्यादिस्ति ' उदीक्ष्यतीनित कारितत्वाद्ध्येषणा सूर्यमुदीक्षस्वेति । तचक्षुरित्यनेन मन्त्रेणोदीक्ष्ते । 'अथास्ये मने ' इति । अस्या वश्वा दक्षिणांसमधि वाढुं नीत्वा हृद्यमालभते मम त्रते त इत्यनेन मन्त्रेण । 'अथैनालं तिनेति ' अनेन मन्त्रेण । 'तां दृढः ल्या दिस्त्यनेति ' तामिति वधूमुन्मथ्योत्किष्य प्राच्यां दिस्युदीच्यां वाऽनुगुप्तागारे देशे आनडुहे रोहिते चर्मणि उपवेशयतीह गाव इत्यनेन मन्त्रेण । 'प्रामवः लव्योः' कुत एतत् ? 'प्रामं प्रविशतादिति वचनात्, तस्मात्त्योर्पामः प्रमाणमिति श्रुतेः ' तयोर्विवाहश्मशानयोः । श्रुतिश्रहणं च प्रामवचनप्रामाण्यज्ञापनार्थम् । प्रामशव्देन किम-भिषीयत इति चेत् प्रामं प्रविशतादितिवचनात् क्षियो प्रामशव्देनाभिधीयन्ते । ताश्च यत्स्परित्वत्वित्यमिति।'आचाः वद्दाति'। वरशब्दार्थज्ञापनायाह 'गौर्लाह्मः सते' द्दातीत्यनुवर्तते । दुहितृमांश्च यस्य दुहितर एव सन्ति न पुत्रास्तस्मै रथादिकं गवां शतं दत्त्वा दुहितरं तस्योद्वहेत् । प्रतिषद्धा ह्यसौ नाभ्रातृकामुपयच्छेदिति वचनात्त्रपरिक्रयायाधिरथदानम् । 'अस्तः ल्योद्वहेत् ।

अनेन मन्त्रेण। कारितार्थे चायं मन्त्रः। पश्यामीत्यत्रान्तर्भूतो णिच्। यदुक्तं भवति दर्शयामीति तदुक्तं भवति पश्यामीति मन्त्रोऽप्येवमेव व्यवस्थितः। 'ध्रुवैधि''ं शतिमिति 'कुमार्या वोच्यते। 'सा यदि'ं यात्'न तु न पश्यामीति। 'त्रिरात्र'ं स्याताम् 'वरवध्वौ। 'अधः शयीयान्ताम् 'खट्वाव्युदासार्थोऽयमधःशब्दो नास्तरणव्युदासार्थः। 'संवत्सरं न मिथुनमुपेयातां द्वादशरात्रर्ठः पह्रात्रं त्रिरात्रमन्ततः '।। ८।।

(जयराम:)—' अथंति ' परिणयानन्तरम् एकमिषे इत्येभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रं विष्णुस्त्वा नयत्विति सर्वत्राऽनुषजिति साकाङ्कत्वात् तुल्ययोगित्वाच पूर्वमन्त्राणाम् । अथ मन्त्रार्थः-तत्र सर्वत्र प्रजापतिर्यजुर्लिङ्गोक्ताः प्रकामणे । इषे अन्नाय । ऊर्जे बलाय । रायस्पोषाय धनपुष्टौ । मायः सुखं तस्य भवः उत्पत्तिः।पश्वादिभ्यः तत्तत्सुखाय। सखे इहामुत्रमित्र सा त्वं सप्तपदा भूरादिसप्तछोक-प्रख्याता भव मामनुव्रता अनुवर्तिनी च भव निष्क्रमणप्रभृति निष्क्रमणकालादारभ्योदकुम्भं स्कन्धे कृत्वा अग्नेर्दक्षिणतस्तिष्ठेदन्यः उत्तरतः एकेषां मतम् अतो विकल्पः । तत उद्कुम्भाज्ञलं गृहीत्वा एनां कन्यां मूर्द्धनि वरोऽभिषिश्वति आपः शिवा इति मन्त्रेण । आपोहिष्ठेति च इति चकारात् त्रिभिरप्यभिषेकः । अथ मन्त्रार्थः —आपः शिवा इति प्रजापतिर्यजुरापोऽभिषेचने । याः आपः शिवाः कल्याणहेतवः शिवतमाः अतिशयाभ्युद्यकारिण्यः शान्ताः सुखकर्त्यः शान्ततमाः परमानन्दद्गर्यः ता आपः ते तव भेषजम् आरोग्यम् कृण्वन्तु कुर्वन्तु । आपोहिष्ठेत्यादेः सिन्धुद्वीपो गायत्री आपो मार्जने । अथैनामुदीक्ष्यतीति कारितार्थत्वाद्वरस्याध्येषणा सूर्यमुदीक्षस्वेति । ततश्च 'तचक्षरिति ' मन्त्रेणोदीक्षते कन्या । तत्र दृध्यङ्ङाथर्वणः पुरउिष्णक् सूर्यस्तदीक्षणे । अथास्य अस्याः वध्वाः दक्षिणांसमि दक्षिणांसस्योपरि स्वहस्तं नीत्वा तस्या हृद्यमालभते स्पृशति वरो 'ममत्रते इति ' मन्त्रेण । अस्यार्थः । तत्र परेमेष्ठी त्रिष्टुप् प्रजापितर्हृद्यालम्भे । हे कन्ये इत्यध्याहारः मम व्रते शास्त्रविहितनियमादौ ते तव हृद्यं मनः वृहतां मरीच्यादीनां पतिवृहस्पतिः ब्रह्मा द्धातु धारयतु किं च मम चित्तमनु ममचित्तानुकूलं ते तब चित्तमस्तु । त्वं च मम वाचं वचनमेकमना अव्यभिचा-रिमनोवृत्तिर्जुषस्व हृष्टचित्तादरेण कुरुष्व । त्वा त्वां च स एव वृहस्पतिर्मह्यं मद्र्थं मां प्रसाद्यितु-मित्यर्थः नियुनक्तु नियोजयतु । अथैनां वर्धू वरोऽभिमन्त्रयते 'सुमुङ्गलीरिति । मन्त्रेण । अस्यार्थः। तत्र प्रजापतिरनुष्टुप् विवाहाधिष्टात्र्योऽभिमन्त्रणे । हे विवाहदेवताः इयं वधूः सुमङ्गलीः शोभन-मङ्गळरूपा विसर्गेरळान्द्सः । अत इमां कन्यां समेत संगच्छत संगत्य च इमां परयत मङ्गळरूष्ट्या विलोकयत । किंच अस्यै कन्यायै सौभाग्यं दत्त्वा अस्तं स्वस्वगृहं प्रति याथ यातेत्यर्थः । न वि-परेत, न विशिष्टमुखतया पराइत अपगच्छत पुनरपि पुत्रादिमङ्गळमाशास्य पुनरागमनाय ब्रज-तेत्यर्थः । यद्वा यद्यस्तं याथ तर्हि न विपरेतेति अस्तं गृहा इति श्रुतेः । तां वधूं हढ-पुरुषो दृढाङ्गपुरुषोऽन्यो वरो वा उन्मध्य उत्थाप्य प्राग्वा पूर्वस्यां दिशि उद्ग्वा उत्तरस्या-मनुगुप्ते वस्त्रादिनाच्छादिते आगारे गृहे तत्र च प्राग्धीवे उत्तरलोम्नि आस्तीर्णे चर्मणि उप-वेशयति । 'इह गावः' इति मन्त्रेण । अस्यार्थः—तत्र प्रजापतिरनुष्टुप् लिङ्गोक्ता उपवेशने । इह कन्यानिवेशने गावः अश्वाः पुरुषाश्च निषीदन्तु वसन्तु । इहपदावृत्तिः कर्तृभेदापेक्षया । किं च उ एवार्थे । इहैव सहस्रं गावो दक्षिणा यस्य स यज्ञः पूषा पुष्टिकरो निषीद्तु । पूषा वै सहस्र-शतादिति वचनाद्वेतोः । तस्मादित्यादिश्चतेश्च । ताश्च यत्स्मरन्ति तत्कर्तव्यामित्यर्थः । आचार्याय वरो वरं ददाति । वरशब्देन किमभिधीयते तदाह—गौर्त्राह्मणस्येत्यादि । दुहितृमते यस्य दुहि-तर एव न पुत्रास्तस्मै रथाधिकं गवां शतं दत्त्वा तहुहितरमुद्धहेत्। प्रतिषिद्धा ह्यसौ नाभ्रातृकामु- पयच्छेदिति, तत्परिक्रयायाधिरथदानम् । अस्तमिते इति दिवाविवाहे अस्तमिते सूर्ये ब्रुवमीक्षस्वेति प्रेषेण वरो वधूं प्रेषयति । रात्रिविवाहे तु गोदानानन्तरमेव । सा ध्रुवमसीति मन्त्रस्य वरपठितस्यान्ते समीक्षते कारिताथें चाऽयं मन्त्रः । कारियता चात्र वर एव मन्त्रिष्ठिद्धात् । अथ मन्त्रार्थः—तत्र परमेष्ठी पङ्किः प्रजापतिरीक्षणे । हे वधु त्वं ध्रुवं ध्रुवा शाश्वती असि भवसि यतस्त्वा त्वां ध्रुवं तारकाविशेषं पश्यामि दर्शयामि अत्रान्तर्भूतो णिच् ज्ञेयः । अतस्त्वं मिय ध्रुवा शाश्वती पोष्या पोषणीया मत्प्रजापोष्ट्री वा एधि भव वर्द्धयेति वा । एतद्र्थमेव वृहस्पतिर्व्रह्मा त्वा त्वां मह्ममदात् दत्त्वान् अतो मया पत्या भर्त्रासह प्रजावती पुत्रपौत्रादियुक्ता शतं शरदो वर्षाणि सम्यक् जीव प्राणिहि । सा यदि न पश्यति पश्यामीत्येव ब्रूयात् नतु न पश्यामीति । त्रिरात्रमिति वधूवरौ । अध इति खद्वाव्युदासो नास्तरणव्युदासः । संवत्सरं मिथुनं नोपगच्छेताम् । अन्ततः अत्र संवत्सरादौ त्रिरात्र-पक्षो ह्यन्तिमः संवत्सरादिविकल्पास्तु शक्तयपेक्षया व्यवस्तिथा ज्ञेयाः । संवत्सरादिपक्षाशक्तौ त्रिरात्रपक्षाश्रयेऽपि चतुर्थीकर्मानन्तरं पञ्चम्यादिरात्राविभगमनम् । चतुर्थीकर्मणः प्राक्तस्या भार्यात्वमेव नोत्पन्नं विवाहैकदेशत्वाचतुर्थीकर्मणः ॥ ८ ।।

(हरिहरः)—' अथैना त्रानुषजति '। अथ प्राजापत्यहोमानन्तरमेनां वधूमदीचीमुद्-**इ**मुखीं सप्तपदानि प्रकामयति । सप्तप्रक्रमान् दक्षिणपादेन कार्यति उत्तरोत्तरं वरः । कथंभूतां, त्रिः परिणीतां त्रीन्वारानभेः प्रादक्षिण्येनानीतामिति व्यवहितेन संबन्धः । कृतः पाठकमादर्थकमे बली-यानिति न्यायात् । एकमिष इत्यादिभिः सप्तभिर्मन्त्रैः । तद्यथा एकमिषे विष्णुस्त्वानयस्विति वरेणोक्ते मन्त्रे वधूरेकं पद्मुद्रग्द्दाति । तथा द्वे ऊर्जे विष्णुस्त्वानयत्विति मन्त्रान्ते द्वितीयम् । त्रीणि राय-स्पोषाय विष्णुस्त्वा नयत्वित्युक्ते तृतीयम् । चत्वारि मायोभवाय विष्णुस्त्वा नयत्वित्युक्ते चतुर्थम् । पुञ्च पुराभ्यो विष्णुस्त्वा नयत्वित्युक्ते पुञ्चमम् । पडुतुभ्यो विष्णुस्त्वा नयत्वित्युक्ते षष्टम् । सखे सप्त-पदा भव सा मामनुव्रता भव विष्णुस्त्वा नयत्वित्युक्ते सप्तमम् । विष्णुस्त्वानयत्वित्येतावन्मन्त्रभागं सर्वत्र एकभिषइत्यादिसर्वेषु मन्त्रेषु अनुषजति संबन्नाति । निष्क्रमणप्रभृत्युदकुम्भर्ठः स्कन्धे कृत्वा दक्षि-णतोऽग्नेर्वाग्यतः स्थितो भवत्युत्तरत एकेषाम् । निष्क्रमणप्रभृति पित्रा प्रत्तामादाय गृहीत्वा निष्का-मतीत्यादित आरभ्य कश्चित्पुरुषो जलपूर्ण कलशं स्कन्धे निधाय वधूवरयोः पृष्ठत आगत्यामेर्द्धि-णस्यां दिशि मौनी स्थित आस्ते केषां चित्पक्षे उत्तरतः । 'तत एनां तिसृभिः ' ततस्तस्मा-स्कन्थस्थितादुदकुम्भादाचारादाम्रादिपङ्घयसहितेन हस्तेन जलमादायैनां वधूं मूर्द्धनि शिरस्यभिषिश्च<mark>ति</mark> वर: । आप: शिवा इत्यादिना भेषजमित्यन्तेन मन्त्रेण । पुनस्तथैवोदकमादाय आपोहिष्ठेत्यादि आपोजनयथाचन इसन्ताभिस्तिसृभिर्ऋग्भिग्भिषिञ्चतीति चकाराद्नुषञ्यते । 'अथैनाणं स्व क्षरिति ' अथाभिषेकादुपरि सूर्यमुदीक्षस्वेति प्रैषेण सूर्यमेनां वधूं वर उदीक्ष्यति सूर्यनिरीक्षणं कारयतीत्यर्थः । सा च वर्प्रेषिता सती तचक्षरितिमन्त्रेण स्वयं पठितेन सूर्यं निरीक्षते दिवाविवाह-पक्षे । ' अथास्यै·····मालभते ' अथ सूर्येक्षणानन्तरमस्यै इति षष्टचर्थे चतुर्थी । अस्या वध्वाः दक्षि-णांसमि दक्षिणस्य स्कन्धस्योपरि हस्तं नीत्वा तस्या हृदयमालभते वरः स्पृशति । 'मम व्रतेःस-<mark>ह्यम् ' इत्यनेन मन्त्रेण । 'अथैनामः</mark> तन ' इत्यन्तं सृत्रम् । अथ हृदयालम्भनानन्तरमेनां वधं वरोऽभिमन्त्रयते । सुमङ्गलीरित्यादिना मन्त्रेण । अत्र शिष्टसमाचारात् उत्तरतआयतना हि स्त्रीतिश्रुतिलिङ्गाच वध्रं वरस्य वामभागे उपवेशयति । 'तां दृढः · · · गाव इति गतस्तां वध्रं हुढ पुरुषः बलवान् कश्चित्पुमानुनमध्योत्थाप्य प्राक् पूर्वस्यां दिशि उदक् उदीच्यां वा दिशि पूर्वक-ल्पिते अनुगुप्ते सर्वतः परिवृते आगारे गृहे तत्र च पूर्वमास्तीणें आनुडुहे आर्पभे रोहिते लोहितवणें चर्मणि अजिने प्राग्यीवे उत्तरहोस्रि उपवेशयति इह गाव इत्यादिना निधीदन्त्विति। अस्य मन्त्रस्य

पाठान्ते । केचन जामातैव दृढपुरुष इत्याहः, तत्पक्षे जामातैव वधुमुत्क्षिप्य मनत्रमुक्त्वा चर्मण्युप-वेशयति । तत आगत्य यथास्थानमुपवित्रय ब्रह्मणाऽन्वारच्धः स्विष्टकुद्धोमं विधाय संस्रवं प्रात्य ब्रह्मणे पूर्णपात्रवरयोरन्यतरं दक्षिणात्वेन दत्त्वा। 'आचार्याय वरं ददाति 'वरः स्वकीयाचार्याय वरं ददाति । वरशब्दार्थमाह—'गौर्बाह्यः वरेयस्य श्राह्मणः परिणेता गां वरं ददाति । क्षत्रियश्चेद्वरस्तदा यामं ददाति । वैदयश्चेदश्वम् । 'अधिरथर्ठः रातं दुहितृमते ' 'यस्यास्तु न भवेद-श्राता न विज्ञायेत वा पिता । नोपयच्छेत तां कन्यां पुत्रिकाधर्मशङ्क्या १ इति मनुवचनाद्श्रातृ-मतीपरिणयनं प्रतिषिद्धं तदतिक्रम्य यदि कश्चित्तामुद्धहेत तदा तस्याः पुत्रिकात्वदोषपरिहाराय च एकेन रथेन अधिकं गवां शतं तिपत्रे दत्त्वा उद्वहेत्। ' प्रामवचनं च कुर्यः ' अत्र विवाहे प्रामशब्द-वाच्यानां स्वकुलवृद्धानां स्त्रीणां इमशाने च वाक्यं कुर्युः अङ्कुरापणहरिद्राक्षतचन्द्नाद्धिर्मप्रति-पादकम् । कस्मात् 'विवाहरमशानयोर्थामं प्राविशतादितिवचनात् , तस्मात्तयोर्थामः प्रमाणमिति श्रतेः' विवाहे च इमशाने च प्रामं स्वकुलवृद्धाः स्त्रियः 'प्राविशतात 'शास्त्रातिरिक्तं कर्तव्यमाचारं पुच्छेदिति वचनात् इति स्मृते: । न केवलं स्मृते: श्रुतेश्चापि । का सा श्रुतिः 'तस्मात्तयोर्श्रामः प्रमाणिमिति ' यतः स्वकुळवृद्धाः स्त्रियः पूर्वपुरुषानुष्टीयमानं सदाचारं स्मरन्ति तस्मात्तयोर्विवाह-इमशानयोशीमः प्रमाणं सदाचारवोधकमित्यर्थः । 'अस्तः अंयति' दिवा विवाहश्चेत्तदा अस्तिमिते सर्ये अमुकि ध्रुवमीक्षस्वेति प्रैषेण वध्रं ध्रुवं तारकाविशेषं दर्शयति। रात्रौ विवाहश्चेत्तदा वरदानानन्तरमेव। तद्यथा ध्रुवमसीत्यादि सञ्जीव शरदः शतमित्यन्तं वरेण पाठितेन मन्त्रेण वधूर्धवमीक्षते । सा यदि "यात् ' सा वधूर्यदि ध्रुवं नेक्षेत तथापि पश्यामी स्येवं वदेत् न विपरीतम् । 'त्रिरात्र "ताम ' विवाहदिनमारभ्य त्रिरात्रं त्रीणि अहोरात्राणि अक्षारालवणाशिनौ अक्षारं च अलवणं च अक्षा-रालवणं तद्शीत इत्येवंशीलौ अक्षारालवणाशिनौ स्यातां भवेताम् । अधः आस्तरणास्त्रतायां भूमौ न खट्टायां शयीयाताम् स्वपेताम् । 'संवत्सरं मन्ततः 'संवत्सरं वर्षे यावनिमश्चनम अभिगमनं नोपेयातां नोपगच्छेताम् । अथवा द्वादशरात्रमथवा षड्रात्रं यद्वा त्रिरात्रमन्ततः संव-त्सरादिपक्षाणामन्ते त्रिरात्रमित्यर्थः । संवत्सरादिविकल्पास्त शक्त्यपेक्षया व्यवस्थिता विज्ञेयाः । संवत्सरादिपक्षाशक्तौ त्रिरात्रपक्षाश्रयणेऽपि चतुर्थीकर्मानन्तरं पश्चम्यादिरात्रावभिगमनं, चतुर्थी-कर्मणः प्राक् तस्या भार्यात्वमेव न संवृत्तं विवाहैकदेशत्वाचतुर्थीकर्मणः।

अथ पद्धतिः अथ प्रकृतं विवाहकर्माह । तत्र पुण्येऽहिन मातृपूजापूर्वकं वरस्य पिता स्विपितृभ्यः पुत्रविवाहिनिमित्तं नान्दीमुखं श्राद्धं विधाय वैवाद्धं पुत्रं मङ्गलतूर्यवेद्घोषेण कन्यापितृगृहमानयित कन्यापिता च मातृपूजापूर्वकं कन्याविवाहिनिभित्तकं स्विपितृभ्यो नान्दीमुखं श्राद्धं विधाय मण्डपद्वारमागतं वरमभ्युत्थानादिभिः प्रतीक्ष्य मधुपकेंणाचयेत् । तद्यथा अर्चियता आसनमानाय्य तस्यासनस्य पश्चात्तिष्ठन्तमध्यं प्रति साधु भवानास्तामचिष्यामो भवन्तिमिति त्रवीति ।
तत आचार्यस्तत्संबन्धिनः पुरुषाः विष्टरं पाद्यं पादार्थमुद्कमर्घमाचमनीयं मधुपकें तत्समीपमानयन्ति । अथार्चियता एकं विष्टरमादाय तिष्ठति अन्यः कश्चिद्वाद्यणो विष्टरो विष्टरो विष्टर इति
श्रावयति । प्रतिगृह्यतामित्यर्ध्यस्य हस्तयोर्द्दाति । अर्ध्यश्च, वक्षोऽस्मि समानानामुद्यतामिव सूर्यः ।
इमं तमभितिष्ठामि यो माकश्चाभिदासतीत्यनेन मन्त्रेण विष्टरमासने निधाय तदुपर्युपविद्यति ।
तत्तोऽन्येन पाद्यं पाद्यं पाद्यमिति श्राविते पादार्थमुद्कमचियता अर्घ्याय प्रतिगृह्यतामित्युक्त्वा समर्पयति । अथार्घ्यस्तत्पात्रं भूमौ निधायाश्चिला जलमादाय विराजोदोहोऽसि विराजोदोहामश्वीय मयि पाद्याये विराजोदोह इति मन्त्रेण ब्राह्मणं पाद्यं प्रक्षाल्य तथे वामं प्रक्षाल्यति ।
क्षत्रियाद्यस्त्वन्ये सव्यं पाद्यं प्रक्षाल्यानेनैव विधिना वृक्षिणं पाद्यं प्रक्षाल्य तथे वामं प्रक्षाल्यित ।

विष्टर इत्यन्येन श्राविते प्रतिगृद्यतामिति यजमानदृत्तं विष्टरं प्रतिगृह्य वर्ष्मोऽस्मीति मन्त्रेण पाद-योर्यस्तान्निद्धाति । ततोऽघोंऽघोंऽघं इत्यन्येन श्रावितेऽचीयता प्रतिगृह्यतामित्युक्त्वा अर्घ्या-यार्घम् , आपः स्थ युष्माभिः सर्वोन्कामानवाप्रवानीति मन्त्रं पठितवते प्रयच्छति । अर्घ्यश्चार्घे प्रति-गृह्य मुर्द्धपर्यन्तमानीय समुद्रं वः प्रहिणोमि स्वां ये।निमभिगच्छत । अरिष्टास्माकं वीरा मापरासेचि-मत्पय इत्यनेन मन्त्रेण निनयन्निमन्त्रयते । अथाचमनीयमाचमनीयमाचमनीयमित्यन्येन श्राविते • <mark>ऽर्चेयिताऽर्घ्याय प्रतिगृह्यताभित्युक्त्वा आचमनीयं प्रयच्छति । अर्घ्यश्च प्रतिगृह्य आमागन्यज्ञासा</mark> सहःसृज वर्चसा तं मा कुरु वियं प्रजानामिबपितं पर्जानामरिष्टिं तनूनामिति मन्त्रेण सकुदाचम्य स्मार्तमाचमनं करोति । अथ मधुपकों मधुपकों मधुपके इत्यन्येनोक्ते प्रतिगृह्यतामिति यजमाने-<mark>नोक्ते यजमानहस्तस्थितमुद्धाटितं</mark> मधुपर्के मित्रस्य त्वा चक्षुषा प्रतीक्षे इति मन्त्रेण प्रतीक्ष्य देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बोहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां प्रतिगृह्णाभीति मन्त्रेणाञ्जलिना प्रतिगृह्य सव्ये पाणौ निधाय दक्षिणस्य पाणेरूपकनिष्ठिकयाऽङ्कल्या नमः इयावास्यायात्रशने यत्त आविद्धं तत्ते निष्कुन्तामीति मन्त्रेण सकुदालोड्य पुनर्मन्त्रेणैवं द्विरालोडयति । अनामिकाङ्गृष्टाभ्यामादाय बहि-र्निक्षिप्य पुनरेवं द्विवीरमालोडनं निरुक्षणं च करोति । ततो यन्मधुनो मधव्यं परमहः रूपमन्नाद्यं तेनाहं मधुनो मधव्येन परमेण रूपेणान्नाद्येन परमो मधव्योऽन्नादोऽसानीति मन्त्रेण अनामिका-ङ्कुष्टाभ्यामादाय त्रिः प्राश्नाति । मधुव्वाताऋतायत इत्यादिभिस्तिसृभिर्ऋग्भिः प्रत्युचं त्रिः प्राश्नाति वा । प्राशितशेषं पुत्राय शिष्याय वा द्द्यात्सर्वे वा भक्षयेत्पूर्वस्यां दिशि असंचरे प्रदेशे वा क्षिपेत् । ततः स्मार्तेन विधिनाऽऽचम्य वाङ्म आस्येऽस्त्वित कराप्रेण मुखं स्पृशति नसोर्मे प्राणोऽस्त्वित दक्षिणवामे नासारन्ध्रे अक्ष्णोर्मे चक्षुरस्त्वित दक्षिणोत्तरे चक्षुषी कर्णयोर्मे श्रोत्रमस्त्वित दक्षिणं श्रोत्रं संस्पृद्य पुनः कर्णयोर्मे श्रोत्रमस्त्वित वामभेवं वाह्वोमें बलमस्त्वित दक्षिणोत्तरी बाह ऊर्वोमें ओजोऽस्विति यगपद्रू अरिष्टानि मेऽङ्गानि तनूस्तन्वा मे सह सन्दिवति शिरःप्रभृतीनि पादा-न्तानि सर्वाण्यङ्गान्युभाभ्यां हस्ताभ्यामालभेत । एवमाचान्तोदकाय खडुहस्तो यजमानः गौगौँगौँ-रालभ्यतामिति त्रूयात् । ततोऽर्घ्यः, माता रुद्राणां दुहिता वसूनाछं स्वसादित्यानाममृतस्य नाभिः । प्रनुवोचि चिकितुषे जनाय मा गामनागामदिति विषष्ट मम चामुकशर्मणो यजमानस्य च पाप्मानहः ह्नोभीति गवालम्भपक्षे प्रतिब्रूयात् । उत्सर्भपक्षे तु मातारुद्राणामित्यादि पाप्माहत ओमित्युपां-शुक्तवा उत्सृजत तृणान्यत्वित्युचैः प्रतिव्रयात् । ततो वरो वहिःशालायामीशान्यां दिशि चतुई-स्तायां सिकताच्छन्नायां वेदिकायां छौकिकं निर्मथ्यं वाऽिंग स्थापयित्वा पश्चादमेस्तृणपूलकं कटं वा स्थापयेत् । अथ कन्यापिता वस्त्रचतुष्टयं वराय प्रयच्छति । वरश्च तेषु मध्ये, ' जरां गच्छ परि-धत्स्व वासो भवाकृष्टीनामभिशस्तिपावा । शतं च जीव शरदः सुवर्चा रियं च पुत्राननु संव्यय-स्वायुष्मतीदं परिधत्स्व वासः ' इत्यनेन मन्त्रेण एकं कुमारीं परिधापयति, द्वितीयं ' या अक्टन्तन्न-वयं या अतन्वत याश्च देवीस्तन्त्नभितो ततन्थ तास्त्वादेवीर्जरसे संव्ययस्वायुष्मतीदं परिधत्स्व वासः ! इति मन्त्रेण । स्त्रयं च 'परिधास्यै यशोधास्यै दीर्घायुत्वाय जरदष्टिरस्मि । शतं च जीत्रामि शरदः पुरूची रायस्पोषमभिसंव्ययिष्ये ' इति मन्त्रेण एकं परिधत्ते । यशसामाद्यावापृथिवी यशसेन्द्राबृह-रपती । यशोभगश्चमा विद्यशोमाप्रतिपद्यतामिति द्वितीयम् । अथ कुमार्थाः पिता एतौ परिहिता-हतसद्शवस्त्रों कन्यावरी समञ्जयति परस्परं समञ्जेथामिति प्रैषेण । तती वरः कन्यासंमुखीभृतः 'समजन्तु विश्वेदेवाः समापो हृद्यानि नौ । संमातरिश्वा संघाता समुदेष्ट्री द्वातु नौ ' इतिमन्त्रं पठति । अथ कन्यादानं करोति पित्रादिः कन्यादानाधिकारी । तत्र वाक्यम्—अमुकगोत्रस्यामुक-<mark>प्रवरस्थामुकरार्भणः प्रपौत्राय अमुकगोत्रस्यामुकप्रवरस्यामुकरार्मणः पौत्राय अमुकगोत्रस्यामुकप्रवर्-</mark>

स्यामुकरार्मणः पुत्राय इति वरपक्षे । अमुकगोत्रस्यामुकप्रवरस्यामुकरार्मणः प्रपौत्रीममुकगोत्रस्यामुक-प्रवरस्यामुकरार्मणः पौत्रीम् अमुकगोत्रस्यामुकप्रवरस्यामुकरार्मणः पुत्रीमिति कन्यापक्षे । एवमेव पुनर्द्विवारमभिहिते अथ कन्यापिता कुशजलाक्षतपाणिः उदङ्मुखोपविष्टः प्राङ्मुखोपविष्टाय वराय प्रत्यङ्मुखोपविष्टां कन्याम् , अमुकगोत्रायामुकप्रवरायामुकशर्मणे ब्राह्मणाय—इति ब्राह्मणवरपक्षे, इतरवरपक्षे तु वर्मणे अमुकगुप्तायामुकदासायेति विशेषः—अमुकगोत्राममुकप्रवराममुकनाम्नीमिमां कन्यां सालङ्कारां प्रजापतिदैवतां पुराणोक्तशतगुणीकृतज्योतिष्टोमातिरात्रसमफलप्राप्तिकामः कन्यादान-फलप्राप्तिकामो वा भार्यात्वेन तुभ्यमहं संप्रददे इत्युक्त्वा, सकुशाक्ष्रतज्ञलं कन्यादक्षिणहस्तं वर्-दक्षिणहस्ते दद्यात् । वरश्च द्यौस्त्वा ददातु पृथिवी त्वा प्रतिगृह्णात्वित्यनेन मन्त्रेण तां प्रतिगृह्णीयात् । अथ कोऽदादिति कामस्तुति पठेत् । ततः कृतैतत्कन्यादानप्रतिष्ठासिद्धयर्थे सुवर्ण गोमिथुनं च दक्षिणां दद्यात् । अत्राऽऽचारात् अन्यद्पि यौतकत्वेन सुवर्णरज्ञतताम्रगोमहिष्यश्वप्रामादि कन्या-पिता यथासंभवं ददाति, अन्येऽपि बान्धवादयः यथासंभवं यौतकं प्रयच्छन्ति । केचन यौतकं होमान्ते प्रयच्छन्ति, अत्र देशाचारतो व्यवस्था। एवं पित्रा दत्तां गृहीत्वा प्रतिप्रहस्थाना त्रिष्का मति । यदैषिमनसादृरंदिशोऽनुपवमानोवा । हिरण्यपणींवैकर्णः सत्वामन्मनसांकरोत्वमुकि इत्यन्तेन मन्त्रेण । अथ निष्क्रमणप्रभृत्येको जलपूर्णकलशं स्कन्धे निधायाग्नेर्दक्षिणतो वाग्यत उर्व्वस्तिष्ठति उत्तरतो वा अभिषेकपर्यन्तम् । अथैनौ वधूवरौ अग्निसमीपमागतौ कन्यापिता परस्परं समी-क्षेथामिति प्रैषेण समीक्ष्यति । ततः प्रेषितो वरः समीक्ष्माणां कन्यां समीक्ष्माणः अघोरचक्षुर-पतिष्टन्येधि शिवा पशुभ्यः सुमनाः सुवर्चाः । वीरसृर्देवकामा स्योना शत्रो भव द्विपदे शं चतुष्पदे सोमः प्रथमो विविदे गन्धर्वो विविद उत्तरः । तृतीयोऽग्निष्टे पतिस्तुरीयस्ते मनुष्यजाः । सोमोऽद्द-दुन्धर्वाय गन्धर्वोद्द्द्यये । रियं च पुत्राँश्चादाद्धिर्मह्यमथो इमाम् । सा नः पूषा शिवतमा मेरय सा न ऊरू उद्याती विहर । यस्यामुशन्तः प्रहराम शेषं यस्यामु कामा बहवो निविष्ट्ये । इत्यादिकान् चतुरो मन्त्रान्पठित । ततः प्रदक्षिणमित्रं परीत्य पश्चादग्नेः पूर्वस्थापितते जनीकटयोरन्यतरे दक्षिणं पाद्ममें कृत्वोपविश्वति वरः । तस्य दक्षिणतो वधः । ततो ब्रह्मोपवेशनादि चरुवर्ज पर्यक्षणान्तं कुर्यात् । इयाँस्तु विशेष:--शमीपलाशमिश्रा लाजाः, अश्मा, अखण्डलोहितमानडुहं चर्म, कुमा-र्याभ्राता, रार्पं, दृढपुरुषः, आचार्याय वरद्रव्यमित्येतावन्ति वस्तूनि उपकल्पयेत् न प्रोक्षेत् । ततः सुवमादाय दक्षिणं जान्वाच्य आघारावाज्यभागौ महाव्याहृतयः सर्वप्रायश्चित्तं ब्रह्मान्वार्व्यो राष्ट्रभृज्जयाभ्यातानाप्तिरैत्वित्यादिकान्परंभृत्यवित्यन्ताननन्वारव्धो जुहुयात् । प्राशनान्ते वा परंमृत्यविति । तद्यथा ॐप्रजापतये स्वाहा इदं प्रजापतये । इन्द्राय स्वाहा इदमि-न्द्राय । अग्नये स्वाहा इद्मग्नये । सोमाय स्वाहा इदं सोमाय । ॐभूः स्वाहा इद्मग्नये । ॐभूवः स्वाहा इदं वायवे । ॐस्वः स्वाहा इदं सूर्याय । त्वन्नो अमे वरुणस्य विद्वान देवस्य हेडो अव-यासिसीष्टाः । यजिष्ठोव्वह्नितमः शोशुचानो विश्वा द्वेषाछंसि प्रमुमुग्ध्यस्मत्स्वाहा । इद्मग्नी-वरुणाभ्याम् । सत्वन्नो अमेवमोभवोतीनेदिष्टोअस्याउषसोव्युष्टौ । अवयक्ष्वनोवरुणर्ठःरराणो वीहि मृडीकहःसुह्वोन एधिस्वाहा । इद्मग्नीवरुणाभ्याम् । अयाश्चाग्नेस्यनभिशस्तिपाश्च सत्यमित्वमया असि । अयानोयज्ञं वहास्ययानोधेहि भेषज्ञ स्वाहा इद्मम्रये अयसे । येते शतं वरुण ये सहस्र यिक्रयाः पाशा वितता महान्तः । तेभिनों अद्य सवितोऽतविष्णुर्विश्वे मुश्चन्तु मरुतः स्वर्काः स्वाहा । इदं वरुणाय सवित्रे विष्णवे विश्वेभयो देवेभ्यो मरुद्धाः स्वर्केभ्यश्च । उदुत्तमं वरुणपाशमस्मद्-वाधमं विमध्यमः श्रथाय । अथाव्वयमादित्यत्रतेतवानागसो अदितये स्याम स्वाहा इदं वरुणाय० । ब्रह्मान्वारच्यो हुत्वा ततो राष्ट्रभृतो यथा । ऋताषाडृतधामाग्निर्गन्धर्वः स न इदं

<mark>त्रह्मक्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा व्वाट् । इद्मृतासाहे ऋतधाम्नेऽग्नयेगन्धर्वाय न० । ऋताषाडृतधामा-</mark> इद्मोषधिभ्योऽप्सरोभ्यो मुद्धो न मम। मिर्गन्धर्वस्तस्यौषधयोऽप्सरसोमुदोनामताभ्यः स्वाहा सहःहितोविश्वसामासूर्योगन्धर्वः सनइदं ब्रह्मक्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा व्वाट् । इदं सहःहिताय विश्वसाम्ने सूर्याय गन्धर्वाय । सह हितो विश्वसामा सूर्योगन्धर्वस्तस्यमरीचयोऽप्सरस आयुवो नाम ताभ्यः स्वाहा । इदं मरीचिभ्योऽप्सरोभ्य आयुभ्यः । सुषुम्णः सूर्यरिक्सश्चन्द्रमागन्धर्वः स न इदं ब्रह्मक्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा व्वाट् इदं सुपुम्णाय सूर्यरक्षमये चन्द्रमसे गन्धर्वाय । सुषुम्णः सूर्यरिक्सिश्चन्द्रमागन्धर्वस्तस्य नक्षत्राण्यप्सरसोभेकुरयो नाम ताभ्यः स्वाहा इदं नक्षत्रेभ्यो <mark>ऽप्सरोभ्यो भेकुरिभ्यः । इविरोविश्वव्यचावातोगन्धर्वः सनइदं ब्रह्मक्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा व्वाद्।</mark> इद्मिषिरायविश्वव्यचसे वातायगन्धर्वाय । इषिरो विश्वव्यचा वातोगन्धर्वस्तस्यापोऽप्सरसऊर्ज्ञों-नाम ताभ्यः स्वाहा । इद्मद्योऽप्सरोभ्यक्रमभ्यः । अुज्युः सुपर्णो यज्ञोगन्धर्वः सन इदं ब्रह्मक्ष्त्रं पातु तस्मैस्वाहा व्वाट् । इदं भुज्यवेसुपर्णाय यज्ञाय गन्धर्वाय । भुज्युः सुपर्णोयज्ञोगन्धर्वतस्यदक्षिणा अप्स-रस्तावा नाम ताभ्यः स्वाहा । इदं दक्षिणाभ्योऽप्सरोभ्यस्तावाभ्यः । प्रजापतिर्विश्वकर्मामनोगन्धर्वः स नइदं ब्रह्मक्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा व्वाट् । इदं प्रजापतये विश्वकर्मणे मनसे गन्धर्वाय । प्रजापतिर्विश्वक-र्मामनोगन्धर्वस्तस्य ऋक्सामान्यप्सरसप्ष्टयोनामताभ्यः स्वाहा । इदमृक्सामभ्योऽप्सरोभ्यप्ष्टिभ्यः । केचित्तु अन्यथा मन्त्रप्रयोगं कुर्वन्ति तत्प्रदृश्यते । ऋताषाङ्गतधामान्निर्गन्थर्वः सनइदं ब्रह्मक्ष्रत्रं पातुतस्मे स्वाहा व्वाट् इति प्रथमः । तस्यौषधयोऽप्सरसो मुदो नाम ताभ्यः स्वाहेति द्वितीयः । एवं सर्वत्र मन्त्रेषु । अस्मिन्नपि पक्षे त्यागास्तु त एव । अथ जयाहोमः । चित्तं च स्वाहा इदं चित्ताय १ चित्तिश्च खाहा इदं चित्त्यै २ आकृतं च स्वाहा इदमाकृताय ३ आकृतिश्च स्वाहा इद्माकृत्यै ४ विज्ञातं च स्वाहा इइं विज्ञाताय ५ विज्ञातिश्च स्वाहा इदं विज्ञात्यै ६ मनश्च स्वाहा इदं मनसे ७ शकरीश्च स्वाहा इदं शकरीभ्यः ८ दर्शश्च स्वाहा इदं दर्शाय <mark>९ पौर्णमासं च स्वाहा इदं पौर्णमासाय १० वृहचस्वाहा इदं वृहते ११ रथन्तरं च स्वाहा</mark> इदं रथन्तराय १२ चित्तं चेत्येवमादीनां पदानां चतुर्थ्यन्तानां प्रयोगं केचिदिच्छन्ति तद्-साम्प्रतम् । कृतः । नह्येतानि देवतापदानि किं तु मन्त्रा एवते मन्त्राश्च यथाऽऽम्नाता एव प्रयुज्यन्ते । प्रजापितर्जयानिन्द्राय वृष्णे प्रायच्छदुयः पृतनाजयेषु । तस्मैविशः समनमन्त सर्वाः स <mark>उत्रः स इ हव्यो वभूव स्वाहा इद्म्प्रजापतये [जयानिन्द्राय?] । अथाभ्यातानाः । अग्निर्भृतानामधिपतिः</mark> समावत्वस्मिन् ब्रह्मण्यस्मिन्क्षत्रेस्यामाशिष्यस्यां पुरोधायामस्मिन्कर्मण्यस्यां देवहूत्वार्थस्वाहा इदमग्नये भूतानामधिपतये । इन्द्रो ज्येष्ठानामधिपतिः समावत्वित्येवमादिस्वाहाकारान्तो मन्त्रः । इद्मिन्द्रा<mark>य</mark> ज्येष्टानामधिपतये । एवं समावत्वरिमन्नित्यादिवक्ष्यमाणेषु सर्वमन्त्रेष्वनुषङ्गः । यमः पृथिव्या अधिपतिः इदं यमाय पृथिन्या अधिपतये । वायुरन्तरिक्षस्याधिपतिः । इदं वायवेऽन्तरिक्षस्याधिपतये । सूर्यो दिवोऽधिपतिः इदं सूर्याय दिवोऽधिपतये । चन्द्रमानक्षत्राणामधिपतिः इदं चन्द्रमसे नक्षत्राणामधि-<mark>पतये । बृहस्पतिर्ब्रह्मणोऽधिपतिः इदं बृहस्पतये ब्रह्मणोऽधिपतये । मित्रः सत्यानामधिपतिः इदं मित्राय</mark> सत्यानामधिपतये । वरुणोऽपामधिपतिः इदं वरुणायापामधिपतये । समुद्रः स्रोत्यानामधिपतिः <mark>इदं समुद्राय स्रोत्यानामधिपतये । अन्नरः</mark> साम्राज्यानामधिपति तन्मावत्वस्मिन् इत्यादि इद्म-<mark>त्राय साम्राज्यानामधिपतये । सोम ओषधीनामधिपतिः इदं सोमायौषधीनामधिपतये । सविता</mark> <mark>प्रसवानामधिपतिः इदं सवित्रे प्रसवाना</mark>मधिपतये । रुद्रः पशृनामधिपतिः इदं रुद्राय पश्नामधि-<mark>पतये । उद्करप्र्तनम् । त्वष्टा रूपाणामधिपतिः इदं त्वष्टे रूपाणामधिपतये । विष्णुः पर्वतानाम-</mark> विषतिः इदं विष्णुवे पर्वतानामधिपतये । मरुतो गणानामधिपतयस्तेमावन्त्वस्मिन् । इदं मरुद्धो

गणानामधिपतिभ्यः । पितरः पितामहाः परेवरे ततास्ततामहाः इह मावन्त्वस्मिन् ब्रह्मणीत्या-दिसमानम् । इदं पितृभ्यः पितामहेभ्यः परेभ्योऽवरेभ्यस्ततेभ्यस्ततामहेभ्यः । उदकस्पर्शनम् । एते अष्टाद्श मन्त्रा अभ्यातानसंज्ञकाः । अग्निरैतु प्रथमो देवतानाहः सोऽस्यै प्रजां मुञ्चतु मृत्यु-पाशात् । तदयह राजा वरुणोऽनुमन्यतां यथेयह स्त्री पौत्रमघं नरोदात्स्वाहा इदमप्रये ॥ १॥ इमामग्निस्त्रायतां गाईपत्यः प्रजामस्ये नयतु दीर्घमायुः । अशून्योपस्थाजीवतामस्तु माता पौत्रमान-न्दमिभविवुध्यतामियह स्वाहा इदमग्रये ॥ २ ॥ स्वस्ति नो अग्ने दिवआपृथिन्याविश्वानि धेहा-यथा यजत्र । यद्स्यां महि दिविजातं प्रशस्तं तद्स्मासु द्रविणं धेहि चित्रहः स्वाहा इद्मग्नये ।। ३ ।। सुगन्नुपन्थां प्रदिशन्न एहि ज्योतिष्मध्ये हाजरन्न आयुः । अपैतुमृत्युरमृतंम आगाद्वैचस्वतोनो अभयं कृणोतु स्वाहा इदं वैवस्वताय ॥ ४ ॥ परं मृत्यो अनुपरेहि पन्थां यस्ते अन्यइतरोदे-वयानात् । चक्षुष्मते श्रुण्वते ते त्रवीमि मा नः प्रजारः रीरिषो मोतवीरान्स्वाहा इदं मृत्यवे।। एक संस्नवप्राशनान्ते जुहुयादितीच्छन्ति । उदकस्पर्शः । कुमार्या आता उपकल्पितान् शमी-पलाशमिश्राँ हाजान् रार्पे कृतान् स्वेना अलिना गृहीत्वा कुमार्या अअलावावपति ताँ हाजान् प्राङ्मुखी तिष्ठती कुमारी सन्यहस्तसहितेन दक्षिणहस्तेना अलिना विवाहाग्री जुहोति । "अर्थ-मणं देवं कन्या अग्निमयक्षत । सनो अर्थमा देवः प्रेतो मुञ्चतु मा पते स्वाहा " । इत्यनेन मन्त्रेण हस्तस्थितलाजानां तृतीयांशं जुहोति इदमर्थमणे " इयं नार्थुपत्रूते लाजानावपन्तिका। आयुष्मानस्तुमे पतिरेधन्तां ज्ञातयो मम स्वाहा " इत्यनेन मन्त्रेण पुनर जिलिश्यतानां लाजाना-मर्द्धे जुहोति इद्मम्रये ॥ " इमाँ हाजानावपाम्यप्नौ समृद्धिकरणं तव ममतुभ्यचसंवननंतद्ग्निरनुम-न्यतामियह स्वाहा " इत्यनेन मन्त्रेण सर्वाहाँ जान् जुहोति इदमग्नये। मन्त्रत्रयं कन्यैव पठित। अथ कुमार्याः साङ्क्षष्टं दक्षिणं हस्तं वरो गृह्णाति । गृभ्णामितेसौभगत्वाय हस्तं मयापत्या जरदृष्टिर्यथा सः । भगो अर्यमा सविता पुरन्धिर्मह्यं त्वाऽदुर्गार्हपत्यायदेवाः । अमोऽहमस्मि सात्वरः सात्वमस्यमो अहम् । सामाहमस्मि ऋक्तवं द्यौरहं पृथिवी त्वं तावेहि विवहावहै सह रेतो द्धावहै प्रजां प्रजनयावहै पुत्रान् विन्द्यावहै बहून् ते सन्तु जरदृष्ट्यः संप्रियौ रोचिष्णू सुम-नस्यमानौ पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतहः श्रुणयाम शरदः शतिमित्यन्तेन मन्त्रसंदर्भेण । अथ कुमार्याः दक्षिणं पादं स्वदक्षिणहस्तेन गृहीत्वा आरोहेममइमानमइमेव त्वह स्थरा भव अभितिष्ठ पृतन्यतोऽववाधस्व पृतनायत इत्यनेन मन्त्रेण अग्नेरुत्तरतो व्यवस्थितस्यादमन उपरि वरः करोति । अथाइमन्यारूढायां कुमार्यो वरो गाथां गायति ' सरस्वति प्रेद्मव सुभगे वाजि-नीवति । यां त्वा विश्वस्य भूतस्य प्रजायामस्याप्रतः । यस्यां भूतः समभवद्यस्यां विश्वमिदं जगत्। तामद्यगाथां गास्यामि या स्त्रीणामुत्तमं यशः ' इत्यन्ताम् । अथ वधूवरौ प्रदक्षिणमप्तिं परिका-मतः ' तुभ्यमप्रेपर्यवहन्सूर्यो वहतु ना सह। पुनः पतिभ्यो जायां दाप्ते प्रजया सह ' इत्यन्तस्य मन्त्रस्य वरपठितस्यान्ते । एवं पुनर्वारद्वयं लाजावपनादिपरिक्रमणान्तं कर्म निर्विशेषं भवति ततस्तृतीयपरिक्रमणानन्तरं कुमार्या भ्राता शूर्षकोणप्रदेशेन सर्वाहाँजान् कुमार्यञ्जलावावपति सा तिष्ठती कुमारी तान् भगाय स्वाहा इत्यनेन जुहोति इदं भगाय । ततः सदाचारा-तृष्णीं चतुर्थ परिक्रमणं कुरुतः नेतरथावृत्तिम् । अथ प्रजापतये स्वाहेति ब्रह्मान्वारव्यो हुत्वा इदं प्रजापतय इति त्यागं विधाय एनां वधूमुदीचीं सप्तपदानि प्रकामयति तद्यथा एकमिषे विष्णुस्त्वा नयित्विति वरेणोक्ते मन्त्रे वधूरेकं पद्मुद्ग्द्दाति द्वे ऊर्जे विष्णुस्त्वानयिति द्विती-यम् । त्रीणि रायस्पोषाय विष्णुस्त्वा नयित्वत्युक्ते तृतीयम् । चत्वारि मायोभवाय विष्णुस्त्वानय-त्विति चतुर्थम् । पश्च पशुभ्यो विष्णुस्त्वानयत्विति पश्चमम् । षडृतुभ्यो विष्णुस्त्वानयत्विति

पष्टम् । सखे सप्तपदा भव सा मामनुत्रता भव विष्णुस्त्वा नयत्विति सप्तमम् । एवं वर एकैकं मन्त्रं समुचार्योचार्य सप्तपदानि दापयत्युत्तरोत्तरं दक्षिणपादेन । अथ वरः स्कन्धक्रनादुदकुम्भादु-दुकमादाय वधूमुर्द्धन्यभिषिञ्चति । आपः शिवाः शिवतमाः शान्ताः शान्ततमास्तास्ते कृण्वन्तु भेषजमित्यनेन मन्त्रेण । पुनस्तथैवोद्कमादायाऽऽपोहिष्ठेति ऋचं पठित्वा तथैव मूर्द्धन्यभिषिञ्चति । अथ वरः सूर्यमुदीक्षस्वेति वधूं प्रेषयति, सा च प्रेषिता सती सूर्यमुदीक्षते, तचक्कारित्यादि शृणुयामशरदः शतमित्यन्तं मन्त्रं स्वयं पठित्वा । अथ वरो वध्वाः दक्षिणांसस्योपरि हस्तं दत्वा <mark>हृद्यमालभते मम व्रते ते हृद्यं द्धामि मम चित्तमनुचित्तं ते अस्तु । मम वाचमेकमना</mark> जुषस्व प्रजापतिष्ट्रा नियुनक्क महामित्यनेन मन्त्रेण । अथ हृद्यालम्भनानन्तरं वरो वधूमिसम-न्त्रयते ' सुमङ्गठीरियं वधूरिमाछं समेत पश्यत । सौभाग्यमस्यै दत्त्वा याथास्तं विपरेतन ' इत्यनेन मन्त्रेण । अथात्र शिष्टाचारात् वधूं वरस्य वामभागे उपवेशयन्ति, तस्याः सीमन्ते वरेण सिन्दूरं <mark>दापयन्ति । अथाग्नेः प्रागुद्ग्वा पूर्वेकल्पितेऽनुगुप्त आगारे उत्तरलोग्नि प्राग्नीवे आनडुहे चर्मण</mark>ि तां वधूं दृढपुरुष उत्थाप्योपवेशयति—इह गावो निषीद्नित्वहाश्वा इह पूरुषाः । इहोसहस्र-दक्षिणोयज्ञइहपूषानिषीद्नित्वति मन्त्रेण । यद्वा जामाता दृढपुरुषस्तस्मिनपक्षे वर उपवेशयति वधूम् । तत आगत्य पूर्ववद्यथास्थानमुपविदय ब्रह्मान्वारच्धो वरः अम्रये स्विष्टकुते स्वाहा इदमम्रये स्विष्टकृते इति स्विष्टकृद्धोमं विधाय, संस्रवान्प्राद्य, ब्रह्मणे पूर्णपात्रवरयोरन्यतरं दत्त्वा स्वकीया-चार्याय वरं द्दाति ब्राह्मणश्चेद् गाम्, क्षत्रियश्चेद् प्रामं, वैदयश्चेदश्वम्, अन्यच सुवर्णादिद्रव्यं यथाश्रद्धं यथाशक्ति ब्राह्मणेभ्यो दातुं संकल्पयेत् । यामवचनं च कुर्युरित्यनेन शिष्टाचार्प्राप्तं तिलक-करणाक्षतंचन्दनमन्त्रविप्राशीर्वचनप्रतिष्ठामन्त्रपाठादिकं यथाकुछं यथादेशसमाचारं तत्र तत्र किय-माणमनुमन्येरन् । दिवाचेद्विवाहस्तदाऽस्तमिते ध्ववं दर्शयति वरो वध्वाः । रात्रौ चेद्वरदानानन्तर-मेव । तद्यथा ध्रुवमीक्षस्वेति प्रेषिता वधूः ध्रुवमसि ध्रुवं त्वा पद्यामि ध्रुवैधि पोष्ये मिय महां त्वा-<mark>ऽदाद्वृहस्पतिर्भया पत्या प्रजावती सञ्जीव शरदः शतमित्यन्ते मन्त्रे वरेणोक्ते ध्रुवमीक्षते । सा वधू-</mark> र्यदि घ्रुवं न पश्येत् तथापि पश्यामीत्येवं वदेत् । विवाहादारभ्य त्रिरात्रमक्षारालवणाशिनौ स्यातां जायापती । अधः खट्वारहिते भूभागे स्वास्तृते शयीयातां त्रिरात्रमेव । संवत्सरं समयं मिधुनं <mark>नोपेयातां, द्वादशरात्रं षड्</mark>रात्रं त्रिरात्रं चेति । एते विकल्पा मिथुनकरणशक्त्यपेक्षया । अत्र त्रिरात्र-पक्षाश्रयणं चतुर्थ्युत्तरकार्लं, हेतुस्तु व्याख्याने विहितः । इति विवाहकर्मपद्धतिः ।। ८ ।।

(गदाधरः)—'अथैनाः जित अथ वर एनां कुमारीमग्नेरुत्तरतः उदीचीमुद्ङ्मुखीम् एकिमिष इत्येतैः सप्तमन्त्रैः सप्तपदानि प्रक्रामयित प्रक्रमणं कार्यति । कारित्त्वात्सप्तपदानि प्रक्रमस्वेत्यध्येषणेति । कुमार्यो दक्षिणपादं गृहीत्वा अग्ने अभ्रे स्थापयतीयन्ये । विष्णुस्त्वानयत्विति सर्वत्र पद्मु मन्त्रेषु अनुषङ्गः नतु सप्तमे मन्त्रे, तुल्ययोगित्वात्साकाङ्कृत्वाच पूर्वमन्त्राणामिति कर्काचार्यः । अन्येषां भाष्यकाराणां पद्धतिकाराणां च मते सर्वमन्त्रेष्वनुषङ्गः । मन्त्रपाठो वरस्य । अत्रैवं प्रयोगः एकिमेषे विष्णुस्त्वानयतु । द्वे ऊर्ज्ञे विष्णुस्त्वा नयतु । त्रीणि रायस्पोषाय वि० । चत्वारि मायो भवाय वि० । पश्च पशुभ्यो वि० । पङ्गुभ्यो वि० । सप्तमे प्रक्रमे सखे सप्तपदा भव सा मामनुन्नता भवेति । प्रक्रमेषु सव्यपादस्य नातिकमणिमिति रेणुदीक्षिताः । मन्त्रार्थः—इषे अन्नाय ऊर्ज्ञे वलाय रायस्पोषाय धनपुष्टै मायः सुखं तस्य भव उत्पत्तिः पश्चादिभ्यस्तत्तत्सुखाय । सखे इहामुत्रमित्र सा त्वं सप्तपदा भूरादिसप्तलोकप्रख्याता भव मामनुवर्तिनी च भव । 'निष्क्रमः भवित' निष्क्रमणं पित्राप्रत्तामादाय गृहीत्वा निष्कामतीत्येतावदुच्यते । तदारभ्य कश्चित्पुरुषः उद्कपूर्णं कुम्भं स्कन्धे गृहीत्वा विवाहाग्नेदेक्षिणतो वाग्यतस्तूष्णीं तिष्ठेत् । 'उत्तः प्राम् ' एकेषामा-

चार्याणां मते अग्नेरुत्तरतिहितष्ठित अतश्च विकल्पः। 'तत एनां एनां भेषजमिति । ततस्तस्मादुद्-कुम्भाद्धरतेन जलमादाय एनां वधूं मूर्धि शिरसि वर एव आपः शिवा इस्रेनेन मन्त्रेणाभिषिञ्चिति । मन्त्रार्थः । या आपः शिवाः कल्याणहेतवः शिवतमाः अतिशयाभ्युद्यकारिण्यः शान्ताः सुखकर्त्र्यः शान्ततमाः परमानन्ददात्र्यः ता आपस्ते तव भेषजमारोग्यं कृण्वन्तु कुर्वन्तु । ' आपोहिष्ठेति च तिस्रभिः ' चशब्दात्तस्माद्दकादापोहिष्ठेति त्रिभिर्मन्त्रैर्भिषेकः कार्यः । 'अथैनाछंचक्ष-रिति ' अथैनां वधूं वर: सूर्यमुदीक्षयति सूर्यावेक्षणं कारयति उदीक्षयतीतिकारितत्वात् अध्ये-षणा सूर्यमुदीक्षस्वेति । सा च वरेण प्रेरिता सूर्ये पश्यित तचक्षुरित्यनेन मन्त्रेण । दिवा-विवाहपक्षे एतदितिरेणुदीक्षितहरिहरौ । अस्माभिस्तु सूर्यविक्षणान्यथाऽनुपपत्त्या अस्तमिते ध्रुवं दर्शयतीत्यत्रास्तिमतप्रहणाच एतद्गृह्यानुसारिणां दिवैव विवाह इत्युच्यते । 'अथास्यैः'म-ह्यमिति ' अस्या इति चतुर्थीं षष्टचर्थे । अस्याः वध्वाः दक्षिणांसमिध दक्षिणस्य अंसस्य स्कन्धस्य अधि उपरि हस्तं नीत्वा मम व्रते त इत्यनेन मन्त्रेण तस्या हृद्यमालभते वरः। हे कन्ये इत्यध्याहारः। मम व्रते शास्त्रविहितनियमादौ ते तव हृद्यं मनः द्वामि स्थापयामि। किंच मम चित्तमनु मम चित्तानुकूछं ते तब चित्तमस्तु । त्वं च मम वाचं वचनं एकमना अव्य-भिचारिमनोवृत्तिर्जुषस्व हृष्टचित्ताऽऽद्रेण कुरुष्व । त्वा त्वां स च एव प्रजापितर्महां मद्र्थ मां प्रसाद्यितुमित्यर्थः नियुनक्त नियोजयतु । 'अथैना ''रेतनेति '। वर एनां वधूं सुमङ्गली-रित्यनेन मन्त्रेणाभिमन्त्रयते । अत्राचाराचतस्रः स्त्रियो मङ्गलं कुर्वन्ति । तथाच कारिकायां— पतिपुत्रान्विता भव्याश्चतस्रः सुभगा अपि । सौभाग्यमस्य दशुस्ता मङ्गलाचारपूर्वेक्रमिति । मन्त्रार्थः—हे विवाहदेवताः इयं वधूः सुमङ्गलीः शोभनमङ्गलरूपा विसर्गेश्लान्दसः अत इमां कन्यां समेत संगच्छत संगत्य च इमां पश्यत दृष्ट्या विलोकयत । किंच अस्यै कन्यायै सौभाग्यं दत्त्वा अस्तं गृहं याथ यात इत्यर्थः । न विपरेत न विमुखतया पराइत अपगच्छत । पुनरपि पुत्रादिमङ्गलमाशास्य पुनरागमनाय व्रजत इत्यर्थः । यद्वा यद्यस्तं याथ तर्हि न विपरे-तेति अस्तं गृहा इतिश्रुतेः । 'तां दृढः ''दिन्त्विति । ततो वरस्तां वधूमुन्मध्य उत्क्षिप्य उत्थाप्य प्राक् प्राच्यामुद्गुदीच्यां वा अनु गुप्ते आगारे परिवृते गृहे रोहिते रक्तरणें आनड्हे चर्मणि उपवेशयतीह गाव इत्यनेन मन्त्रेण चर्म च प्राग्श्रीवमुत्तरलोमास्तीर्ण भवति ' चर्माण्युत्तर-लोमानि प्राग्शीवाणि ' इति परिभाषितत्वात् । दृढपुरुषः कश्चिद्वलवान् पुरुष इति हरिहरः । हढपुरुषो जितेन्द्रिय इति भर्तृयज्ञः । जामातैव हढपुरुष इति रेणुकदीक्षितगङ्गाधरौ । अस्माक-मिप मते वर एव तस्य च दढत्वं जितेन्द्रियत्वेन, अन्यथा वध्वा अनुगुप्तागारनयने मनिस उन्मा-दोत्पत्तेः, नह्यद्यापि भार्योत्वमुत्पन्नमिति । मन्त्रार्थः—इह कन्यानिवेशने गावः अश्वाः पुरुषाश्च निषीदन्तु वसन्तु इहपदावृत्तिः कर्तृभेदापेक्षया। किं च उ एवार्थे । इहंव सहस्रं गावो दक्षिणा यस्य स यज्ञः पूषा पुष्टिकरो निषीद्तु पूषा वै सहस्रदक्षिण आसेतिश्रुतेः । ' श्रामवच-नं ''चानयोः '। विवाहे इमशाने च वृद्धानां स्त्रीणां वचनं वाक्यं कुर्युः सूत्रे अनुपनिबद्ध-मपि वधूवरयोर्मङ्गलसूत्रं गले मालाधारणमुभयोर्वस्नान्ते प्रन्थिकरणं करप्रहणे न्यप्रोधपुटिकाधारणं वरागमने नासिकाधारणं वरहृद्ये दृध्यादिलापनादि ताश्च यत्स्मरन्ति तद्पि कर्तत्र्यमित्यर्थः। चशब्दादेशाचारोऽपि । प्रामशब्देन स्वकुलवृद्धा स्त्रियोऽभिधीयन्ते । ता हि पूर्वपुरुषैरनुष्टीयमानं सदाचारं स्मरन्ति । ग्रामवचनं लोकवचनिमिति भर्तृयज्ञः । वृद्धानां स्त्रीणां वचनं कार्यमिति क्रुत इत्यत आह । ' ग्रामं ' ' ' मितिश्रुतेः ' । ग्रामं वृद्धानां स्त्रीणामाचारं प्रविशतादिति स्मृति-वचनात्। ननु शामं प्रविशतादिति स्मृतिवचनाद्धरिद्रालापनादौ अस्तु प्रामाण्यं, यत्र तु अथैनाम.

इमानमारोह्यतीत्येतद्नन्तरं तूष्णीं वरस्य पाषाणावरोहणं कारयित्वा कुमार्या भ्राता वराङ्गछोपरि उपलं निधाय वराद्रूप्यादि गृह्णाति ताः स्मरन्ति तद्प्रमाणं लोभमूलत्वेन वैसर्जनीयवस्त्रवदित्यत आह—तयोर्विवाह्इमेशानयोर्यामः प्रमाणिमति श्रुतिवचनात्ताभिर्यत्स्मर्यते रूप्यप्रहणादि तद्पि प्रमाणमिति प्रत्यक्ष्श्रुतिमूळत्वात् । 'आचार्याय वरं द्दाति ' ततो वरः आचार्याय स्वकीयाय वरं द्दाति । 'गौर्त्राह्मः वैदयस्य ' वरशब्दार्थव्याख्यानं करोति त्राह्मणश्चेत्परिणेता तद्ा गां वरं ददाति, क्षत्रियश्चेद्वरस्तदा यामं वरं ददाति, वैदयश्चेद्वरस्तदाऽश्चं वरं ददाति । एते वरा विवाहे एव प्रकरणात् । सर्वासु वरचोदनासु गवादयो वरशब्दवाच्या इति भर्तृयज्ञः । ' अधिर-थर्ठः शतं दुहितृमते ' ददातीत्यनुवर्तते । दुहितृमाश्च यस्य दुहितर एव न पुत्रास्तरमे दुहितृमते रथेन अधिकं गोशतं दत्वा तस्य कन्यामुद्रहेत् प्रतिषेधत्यमूं मनुः—यस्यास्तु न भवेद्श्राता न विज्ञायेत वा पिता । नोपयच्छेत तां कन्यां पुत्रिकाधर्मशङ्कयेति । तस्याः परिक्रयाय स्थाधिकं गवां शतं ददाति । <mark>' अस्तमिते ' ' ' ' रात</mark>मिति ' अस्तमिते सूर्ये वयूं ध्रुवसंज्ञं नक्षत्रं दर्शयति ध्रुवमसीत्यनेन मन्त्रेण । नात्र ध्रुवमीक्ष्स्वेत्यध्येषणा । अयमेव मन्त्रः कारितार्थे । अत्र कर्कभाष्यम्—अस्तमिते ध्रुवं दर्ज्ञयति ध्रवमसीत्यनेन मन्त्रेण कारितार्थे चायमेवमन्त्रः पद्यामीत्यन्तर्भूतण्यर्थः । यदुक्तं भवति दुर्शयामीति तुदुक्तं भवति पत्र्यामीति । मन्त्रोऽपि चैवं व्यवस्थितः । ध्रुवैधिपोष्येमिय महां त्वादाद्भहरूपतिर्मया पत्या प्रजावती संजीत्र शरदः शतमिति । कुमार्थैवोच्यत इति । वध्वा मन्त्रपाठ इति भ्रान्तिमान् गङ्गाधरः । <mark>ध्रुवमीक्षस्वेति प्रैष इतिहरिहर</mark>गङ्काधरौ । मन्त्रार्थः । हे वधु त्वं ध्रुवमसि ध्रुवा शाश्वती असि भवसि यतः त्वा त्वां ध्रुवं तारकाविशेषं पश्यामि दर्शयामि । अत्रान्तर्भूतो णिच् ज्ञेयः । अतस्त्वमपि ध्रुवा शाश्वती पोष्या पोषणीया मत्प्रजापोष्ट्री वा एधि भव वर्द्धयेति वा । एतद्र्थमेव बृहस्पतिब्रेह्मा त्वा त्वां मह्यमदात् दत्तवान् । अतो मया पत्या भर्जा सह प्रजावती पुत्रपौत्रादियुक्ता शतं शरदो वर्षाणि जीव प्राणिहि । ' सा यदि ब्रयात् ' सा कन्या यदि ध्रुवसंज्ञकं सूक्ष्मं नक्षत्रं न पश्येत्तदा पद्यामीत्येव वक्तव्यं तया, न पदयामीति वचनं न ब्र्यात्। ' त्रिरात्र · · · · स्वाताम् '। लग्नदिन-मारभ्य निरात्रं यावत् वरवध्वौ अक्षारमलवणं चाइनीत इत्येवंशीलौ स्याताम् । ' अधः शयीया-ताम् ' । अधोभूमौ स्वपेतां खट्टान्युदासार्थोऽधःशन्दः नास्तरणन्युदासार्थः । ' सॅवत्सरं ……म-न्ततः ' 'विवाहदिनमारभ्य सँवत्सरं यावत् न मिथुनमुपेयातां ब्रह्मचारिणौ स्यातां द्वाद्शरात्रं वा <mark>षड्डात्रं वा त्रिरात्रं वा । अष्टमी कण्डिका ।। ८ ।। ँ।। 🔆 ।।</mark>

अथ विवाहे पदार्थकमः । तत्र तावदुपयोगितया कि श्वित्संक्षेपेणोच्यते । अनाश्रमी न तिष्ठेत दिनमेकमिप द्विजः । आश्रमेण विना तिष्ठन् प्रायश्चित्ती भवेद्धि स इति दक्षसमृतेः, अविण्ठुतब्रह्म-चर्यो छक्षण्यां ख्वियमुद्धहेत् । 'अनन्यपूर्विकां कान्तामसिपण्डां यवीयसीम् । अरोगिणीं भ्रातृमती-मसमानार्षगोत्रजाम् ' इति च याज्ञवल्क्योक्तेः, अविण्ठुतब्रह्मचर्यो वाह्याभ्यन्तरुक्षणयुक्तां ख्वियमुद्धहेत् । अत्र कुलम्ये परीक्षेतेति गृह्यान्तरवचनादादौ सदाचारादिगुणवत्तया हीनिक्रयत्वादिदोष-हीनत्या च परीक्ष्य कुलं तज्ञोद्वाह्या । तदनु लक्षणाद्यपि परीक्ष्यप् । लक्षणानि च शुभाशुभसूच-कानि । तनुलोमकेशदशनत्वगादीनि प्रत्यक्षगम्यानि वाह्यानि । तथा च मनुः अव्यङ्गाङ्गी सौम्य-नान्नी हंसवारणगामिनीम् । तनुलोमकेशदशनां मद्धङ्गीमुद्धहेत् ख्वियमिति । यान्यान्तराणि तान्यु-कान्याश्वलायनगृह्ये—दुर्विज्ञेयानि लक्षणान्यष्टौ पिण्डान् कृत्वा ऋतमप्रे प्रथमं जज्ञ ऋते सत्यं प्रतिष्ठितम् । यदिदं कुमार्यभिजाता तदियमिह् प्रतिपद्यतां यत्सत्त्यं तहृश्यतामिति पिण्डानिभमन्त्रय कुमारी बृयादेषामेकं गृहाणेति क्षेत्राचेद्वभयतःसस्याद् गृह्वीयादन्नवत्यस्याः प्रजा भविष्यतीति विद्याद्वीष्ठात्पशुमती वेदिपुरीषाद्वह्मवर्चित्यविदासिनो हदात्सर्वसंपन्ना देवनात्कितवी चतुष्पथाद् द्विप्र-

ब्राजिनीरिणाद्धन्या इमशानात्पतिल्लीति । अस्यार्थः । दुर्विज्ञेयानि लक्ष्णान्येवं परीक्षेत । क्षेत्रा-दिभ्यो मृद्मादाय आहृत्य अष्टौ पिण्डान् कृत्वा ऋतममे इत्यनेन मन्त्रेण मृत्पिण्डानभिमन्त्र्य कुमारी ब्रयात एषां पिण्डानां मध्ये एकं पिण्डं गृहाणेति । यदेकस्मिन्वत्सरे द्विः फलति तदुभयतःसस्यं क्षेत्रं तस्मात्क्षेत्रादाहृतिपण्डं गृह्णीयाचेदन्नवती अस्याः प्रजा भविष्यति इति विद्यात्। एवमुत्तरत्रापि ज्ञेयम् । अपनुक्ते कर्मणि या वेदिः सा वेदिपुरीषम् । अविदासी नाम अशोष्यो हदः देवनं द्यूतस्था-नम् ईरिणमूषरं, विप्रवाजिनी विविधं प्रवजनशीला स्वैरिणीति यावत्, पतिं हन्तीति पतिन्नी । अत्रैवं क्रमः क्षेत्रादिभ्यो मृदाहरणं पिण्डाष्टककरणमन्यस्य ऋतमत्र इति पिण्डाभिमन्त्रणम् एषामेकं गृहा-णेति प्रैषः । क्षेत्रपिण्डमहणे अस्याः प्रजा अन्नवती भविष्यतीति ज्ञातव्यम् । गोष्टपिण्डाऽऽदाने पशुमती । वेदीपिण्डाऽऽदाने ब्रह्मवर्चस्विनी । हदपिण्डादाने सर्वसंपन्ना । द्यूतस्थानपिण्डाऽऽदाने द्युतिनी । चतुष्पथपिण्डाऽऽदाने स्वैरिणी । ऊषरपिण्डाऽऽदाने धनहीना । रमशानभूमिपिण्डा-दाने पतिल्ली । अत्र प्रजास्तुतिनिन्दाद्वारेण सैव वस्तुतो निन्दिताऽनिन्दिता चेति मन्तव्यम् । उत्तरैस्तु त्रिभिर्वाक्यैः सैव निन्दाते । अनन्यपूर्विकेत्यनेन वाग्दत्ता, मनोदत्ता, अग्निं परिगता, सप्तपदीं नीता, भुक्ता, गृहीतगर्भा, प्रसूता चेति सप्त पुनभ्वों व्यावर्त्यन्ते । कान्तां वोद्धर्मनोनयनयोराह्णादकरीम् । असपिण्डेति सापिण्डचवर्जनम् । तचैकशरीरावयवान्वयेन भवति । एकस्य हि पितुर्मातुर्वा शरीराव-यवाः पुत्रपौत्रादिषु साक्षात्परम्परया वा शुक्रशोणितादिरूपेणानुस्यूताः । यद्यपि पत्न्याः पत्या सह भ्रातपत्नीनां च परस्परं नैतत्संभवति तथाप्याधारत्वेनैकशरीरावयवान्वयोऽस्त्येव । एकस्य हि पित-शरीरस्यावयवा पुत्रद्वारा तास्वाहिता इति भिताक्षराकारमद्नपारिजातादय आहुः । कथि बद्देकपि-ण्डक्रियाप्रवेशेन निर्वाप्यसापिण्ड्यं चिन्द्रिकापरार्कमेधातिथिमाधवादयो वदन्ति । नन्वेवं विधातृश-रीरावयवान्वयेन सापिण्ड्यातिप्रसङ्गेन एकपिण्डदानिकयान्वयित्वेन वा गुरुशिष्यादेरपि श्राद्धदेव-तात्वात्सापिण्डचिमिति न काप्यसपिण्डेत्यत आह याज्ञवल्क्यः-पश्चमात्सप्तमादृष्वं मातृतः पितृतस्त-थेति । मातृपक्षे पञ्चमात्पितृपक्षे सप्तमादूर्ध्वं सापिण्डचं निवर्तत इति शेषः । कूटस्थमारभ्यात्र गणना-कार्या । तदुक्तम्-वध्वा वरस्य वा तातः कूटस्थाद्यदि सप्तमः । पश्चमी चेत्तयोर्माता तत्सापिण्डचं निव-र्तत इति । कूटस्थो मूळपुरुषः यतः संतानभेदः।यवीयसीं स्वापेक्षया वयसा वपुषा च न्यूनाम् । अरोगि-णीमचिकित्स्यराजयक्मादिरोगरहिताम्, भ्रातृमतीमिति पुत्रिकाकरणशङ्कानिवृत्त्यर्थम्, यत्र तु पुत्रिका-करणाभावनिश्चयस्तामञ्चातृकामप्युद्धहेत्। असमानार्षगोत्रजाम् ऋषेरिदमार्षं, गोत्रप्रवर्तकस्य मुनेर्व्याव-र्तकः प्रवर इत्यर्थः । गोत्रं वंशपरम्पराप्रसिद्धम् । स्वसमाने आर्षगोत्रे यस्य तस्माज्जाता या न भवति तां यास्कवाधूलमीनमूकानां भिन्नगोत्राणामपि भागवनैतह्व्यसावेतसेति प्रवरेक्यमस्ति तत्र विवाहो मा भूदिति असमानार्षजामित्युक्तम् । आङ्किरसाम्बरीषयौवनाश्वेति, मान्यात्रम्बरीषयौवनाश्वेति, आङ्किर-समान्धातृप्रवरभेदेऽपि यौवनाश्वगोत्रैक्यम् तादृशविवाद्वारणायासमानगोत्रजामिति उक्तम् । तथा च गोत्रप्रवरौ पृथक् पर्युदासे निमित्तभूतौ । प्रवरैक्ये विशेषमाह बौधायनः—पञ्चानां त्रिषु सामान्याद्वि-वाहि सिषु द्वयोः। भुग्विङ्गरोगणेष्वेव रोषेष्वेकोऽपि वारयेत्। इति, विवाहिमिति रोषः। इति संक्षिप्तगोत्रप्रवर-निर्णयः । अथ समानार्षगोत्रजाविवाहे प्रायश्चित्तम् परिणीय सगोत्रां तु समानप्रवरां तथा । त्यागं कुर्याद् द्विजस्तस्यास्ततश्चान्द्रायणं चरेत्। त्यागश्चोपभोगस्यैव न तु तस्याः। समानप्रवरां कन्यामेकगोत्रा-मथापि वा विवाहयति यो मूढस्तस्य वक्ष्यामि निष्कृतिम् । उत्सृज्य तां ततो भार्यो मानृवत्परिपाल-येदिति शातातपस्मृतेः । समानप्रवरस्वरूपं च बौधायनेनोक्तम् । एक एव ऋषिर्यावत्प्रवरेष्वनुवर्तते । तावत्समानगोत्रत्वमृते भग्विङ्गरोगणादिति । समानगोत्रत्वं समानप्रवरत्वमित्यर्थः । अथ सापत्नविषये सापिण्डचम्—सपत्नमातामहकुलेऽप्यातिदेशिकात्सापिण्डचादविवाहः । तथाच समन्तः—'पितपत्न्यः

सर्वा मातरस्तद्ञ्जातरो मातुलास्तद्गगिन्यो मातृष्वसारस्तद्दहितरश्च भगिन्यस्तद्पत्यानि भागिने-यानि अन्यथा संकरकारिण्यः स्युः[,] इति । अत्र यावद्वचनं वाचनिकमितिन्यायेन परिगणितेष्वेवा-तिदेशिकं सापिण्डयं नतु पञ्चमसप्तमपर्यन्तं कचित्तु वचनादेव विवाहनिषेधः । तथाच बहूचगृह्यपरि-शिष्टे—' अविरुद्धसंवन्धामुपयच्छेत्' इत्युक्त्वा स्वयमेव विरुद्धं संवन्धं दर्शयति, ' यथा भार्यास्वसु-दुंहिता पितृव्यपत्नीस्वसा च ' इति । तथा नारदः—प्रत्युद्वाहो नैव कार्यो नैकस्मै दुहितृद्वयम् । नैवै-कजन्ययोः पुंसोरेकजन्ये च कन्यके । नैवं कदाचिदुद्वाहो नैकदा मुण्डनद्वयम् । अन्यचापि—एक-जन्ये च कन्ये हे पुत्रयोर्नेकजन्मनोः । न पुत्रीह्रयमेकस्मै प्रद्द्याह्नै कदाचनेति । अथ वर्गुणाः— <mark>तत्र बुद्धिमते कन्यां प्रयच्छेदिति बह्बचगृह्यम् । यमः—कुरुं च शीरुं च वयश्च रूपं विद्यां च वित्तं</mark> च सनाथतां च । एतान्गुणान्सप्त परीक्ष्य देया कन्या बुधैः शेषमचिन्तनीयम् । याज्ञवल्क्यः—एतै-रेव गुणैर्युक्तः सवर्णः श्रोत्रियो वरः । यत्नात्परीक्षितः सम्यक् युवा धीमाञ्जनप्रियः । एतैः कन्यागु-णैरनन्यपूर्वकत्वयवीयस्वभ्रातृमत्त्वव्यतिरिक्तेर्युक्तः । कात्यायनः—उन्मत्तः पतितः कुष्टी षण्ढश्चेव स्वगोत्रजः । चक्षुःश्रोत्रविहीनश्च तथाऽपस्मारदूषितः । वरदोषाः स्मृता ह्येते कन्यादोषाः प्रकीर्तिताः । नारदः 'परीक्ष्य पुरुषः पुरुषे निजैरेवाङ्गलक्षणैः । पुमाँश्चेदविकल्येन स कन्यां लब्धुमहिति । सुबद्ध-जत्रुजान्वस्थि सुबद्धांसिशरोधरः । यस्याविप्नवते रेतो हादि मूत्रं च फेनिलम् । पुमान्स्यालक्षणैरेभि-विंपरीतस्तु षण्डकः।। अपत्यार्थे स्त्रियः सृष्टाः स्त्री क्षेत्रं बीजिनो नराः ।। क्षेत्रं बीजवते देयं नाबीजी क्षेत्रमहिति ।। ।। अथ कन्यावरयोर्वहस्पत्यानुकूल्याभावे तदाऽऽनुकूल्याय वृहस्पतिशान्तिस्तत्र शौ-नकः—कन्योद्वाहस्य काले तु आनुकूल्यं न विद्यते । ब्राह्मणस्योपनयने गुरोविधिरुदाहृतः । सुवर्णेन गुरं कृत्वा पीतवस्त्रेण वेष्टयेत् । ईशान्यां धवलं कुम्भं धान्योपरि निधाय च । दमनं मधुपुष्पं च पलाशं चैव सर्पपान् । मांसी गुडुच्यपामार्गविडङ्गीशङ्किनी वचा । सहदेवी हरिक्रान्ता सर्वेषिधिशतावरी । बला च सहदेवी च निशाद्वितयमेव च । कृत्वाऽऽज्यभागपर्यन्तं स्वशास्त्रोक्तविधानतः । यथोक्तम-ण्डलेऽभ्यर्च्य पीतपुष्पाक्षतादिभिः । देवपूजोत्तरे काले ततः कुम्भानुमन्त्रणम् । अश्वत्थसमिषश्चाज्यं पायसं सर्पिषा युतम् । यवत्रीहितिलाः साज्या मन्त्रेणैव वृहस्पतेः । अष्टोत्तरशतं सर्वे होमशेषं समा-पयेत् । पुत्रदारसमेतस्य अभिषेकं समाचरेत् । कुम्भाभिमन्त्रणोक्तेश्च समुद्रज्येष्ठमन्त्रतः । प्रतिमां कुम्भवस्तं च आचार्याय निवेद्येत् । ब्राह्मणान्भोजयेत्पश्चाच्छुभं स्यान्नात्र संशयः । अथापिरहार्यः कन्यावैधव्ययोगे तूच्यते । तत्र मार्कण्डेयपुराणे—बालवैधव्ययोगे तु कुम्भेषु प्रतिमादिभिः । कृत्वा लग्नं ततः पश्चात्कन्योद्वाह्यति चापरे । तत्र पुनर्भूदोषाभाव उक्तो विधानखण्डे । स्वर्णाम्बुपिप्पलानां च प्रतिमा विष्णुरूपिणी । तया सह विवाहे तु पुनर्भूत्वं न जायते । सूर्यारुणसंवादे—विवाहात्पूर्व-काले च चन्द्रतारावलान्विते । विवाहोक्ते च मन्थन्या कुम्भेन सह चोद्वहेत् । सूत्रेण वेष्टयेत्पश्चा-ह्रशतन्तुविधानतः । कुङ्कमालंकृतं देहं तयोरेकान्तमन्दिरे । ततः कुम्भं च निस्साय प्रभज्य सिळ्ळा-<mark>शये । ततोऽभिषेचनं कुर्यात्पञ्चप</mark>्छववारिभिः । कुम्भप्रार्थनाऽपि तत्रैवोक्ता—वरुणाङ्गस्वरूपाय जीवनानां समाश्रय । पतिं जीवय कन्यायाश्चिरं पुत्रसुखं कुरु । देहि विष्णो वरं देव कन्यां पालय दुःखतः । ततोऽलङ्कारवस्त्रादि वराय प्रतिपादयेत् । इति कुम्भविवाहः । तत्रैव मूर्तिदान-मप्युक्तम् । ब्राह्मणं साधुमामन्त्र्य संपूज्य विविधाईणैः । तस्मै दद्याद्विधानेन विष्णोर्मूर्तिं चतुर्भु-जाम् । शुद्धवर्णसुवर्णेन वित्तशक्त्याऽथवा पुनः । निर्मितां रुचिरां शङ्खगदाचकाव्जसंयुताम् । दुधानां वाससी पीते कुमुदोत्पलमालिनीम् । सदक्षिणां च तां दद्यानमनत्रमेनमुदीरयेत् । यनमया प्राचि जनुषि त्यक्ता पतिसमागमम् । विषोपविषशस्त्राचैईतो वाऽतिविरक्तया । प्राप्यमानं महाचोरं यशःसौख्यधनापहम् । वैधन्याद्यतिदुःखौघनाशाय सुखळन्धये । बहुसौभाग्यळन्धौ च

महाविष्णोरिमां तनुम् । सौवर्णो निर्मितां शक्त्या तुभ्यं संप्रददे द्विज । अनघादाहमस्मीति त्रिवारं प्रजपेदिति । एवमस्त्वित तस्योक्तं गृहीत्वा स्वगृहं विशेत् । ततो वैवाहिकं कुर्याद्विधिं दाता मृगीदृशः । अन्येऽप्यश्वत्थवृक्ष्विवाहवृक्ष्सेचनाद्यस्तत्रैव ज्ञेयाः प्रन्थगौरवभयान्नेहोच्यन्ते । अथ विवा-हकाले कन्या ऋतुमती चेत्तत्र यज्ञपार्थे — विवाहे वितते तन्त्रे होमकाले उपस्थिते । कन्यामृतुमर्ती दृष्ट्रा कथं कुर्त्रन्ति याज्ञिकाः । स्नापयित्वा तु तां कन्यामर्चियित्वा <mark>यथाविधि । युश्जानामाहुर्ति</mark> हुत्वा ततः कर्मणि योजयेत् । युञ्जानः प्रथमित्यनेन मन्त्रेणाहुति हुत्वेत्यर्थः । यद्वा-विवाह्होमे प्रकान्ते यदि कन्या रजस्वला । त्रिरात्रं दुम्पती स्यातां पृथक्शय्यासनाशनौ । चतुर्थेऽहनि सुस्रातौ तिसम्भग्नी यथाविधीति जुह्यातामिति शेषः । अथ विवाहे आशीचनिर्णयः । विधिवत्कृते कन्या-वरणे त्रिरात्रादित्रतसमाप्तिपर्यन्तमध्ये आशौचप्राप्तौ तद्पोह्य सद्यःशौचं चिन्द्रकाकार आह् । याज्ञवल्क्यः । दाने विवाहे यज्ञे च संप्रामे देशविष्ठवे । आपद्यपि च कष्टायां सद्यःशौचं विधीयते । इति । दातुर्वरस्य कन्यायाश्च सद्यःशौचं बृहस्पतिः । विवाहोत्सवयन्नेषु त्वन्तरामृतसूतके । पूर्वर्ध-कल्पितार्थेषु न दोषः परिकीर्तितः । षद्त्रिंशन्मते—विवाहोत्सवयन्नेषु त्वन्तरा मृतसूतके । परैरन्नं प्रदातन्यं भोक्तन्यं च द्विजोत्तमः । व्रतयज्ञविवाहेषु श्राद्धे होमेऽर्चने जपे । प्रारब्धे सूतकं न स्याद-नारब्धे तु सूतकम् । प्रारम्भश्च तेनैवोक्तः—प्रारम्भो वरणं यज्ञे संकल्पो व्रतसत्रयोः । नान्दीमुखं विवाहादे। श्राद्धे पाकपरिकियेति । वरणमिति मधुपर्कपरम् । तथा च ब्राह्रये — गृहीतमधुपर्कस्य यज-मानाच ऋत्विजः । पश्चादशौचे पतिते न भवेदिति निश्चयः । मधुपर्कात्पूर्वे तु भवत्येवमाशौचिमिति रामाण्डारभाष्ये । शुद्धिविवेकेऽप्येवमेव । नान्दीमुखविधिश्चावस्यकत्वे अधिक उक्तः । एकविंशत्य-हर्यज्ञे विवाहे दश वासराः । त्रिषट् चौलोपनयने नान्दीश्राद्धं विधीयत इति । तेन एकविंशत्याद्यह-रन्तःपाति यदि यज्ञादिर्भवति तथा आवश्यके यज्ञादौ पूर्वे आद्धं कुर्यादित्यर्थः । प्रारम्भाभावेऽपि कन्याया अधार्यत्वे विवाह इत्यर्थः। सन्निहितलग्रान्तराभावे च होमादिपूर्वकं विष्णुरनुज्ञामाह—अना-रब्धविशुद्धचर्थे कूष्माण्डेर्जुहुयाद् घृतम् । गां द्द्यात्पञ्चगव्याशी ततः शुध्यति सृतकी । उपकह्पितवहु-सम्भारस्यापि तत्संनिहितलमान्तराभावेन संभारधारणाशकौ आशौचाभावमाह विष्णुः—न देवप्र-तिष्ठाविवाहयोः पूर्वसंभृतयोरिति।। ॥ अथ रजोदेषे निर्णयः—वधूवरान्यतरयोर्जननी चेद्रजस्वला । तस्याः शुद्धेः परं कार्यं माङ्गल्यं मनुरब्रवीत् । माधवीये—प्रारम्भात्प्राग्विवाहस्य माता यदि रजस्वला। निवृत्तिस्तस्य कर्तव्या सहत्वश्रुतिचोदनात्। प्रारम्भात्प्रागिति नान्दीश्राद्धात्प्रागिति ज्ञेयं, नान्दी-श्राद्धं विवाहादावित्यादिना तस्यैव प्रारम्भोक्तः। वृद्धमनुः—विवाहत्रतचूडासु माता यदि रजस्वलां। तदा न मङ्गलं कार्यं ग्रुद्धौ कार्यं ग्रुभेप्सुभिरिति मेधातिथिः । चौले च व्रतबन्धे च विवाहे यज्ञक-र्मणि । भार्या रजस्वला यस्य प्रायस्तस्य न शोभनम् । गर्गः--यस्योद्वाहादिमाङ्गल्ये माता यदि रजस्वला । तदा न तत्प्रकर्तव्यमायुःक्ष्यकरं यतः । बृहस्पतिः—वैधव्यं च विवाहे स्याज्जडत्वं व्रतब-न्धने । चूडायां च शिशोर्मृत्युर्विन्नं यात्राप्रवेशयोः । आभ्युद्धिकश्राद्धोत्तरं तु कपर्दिकारिकास् विशेष:-सुतिकोदनययोः शुद्धचै गां दद्याद्धोमपूर्वकम् । प्राप्ते कर्मणि शुद्धिः स्यादितरस्मिन्न शुद्धचिति । अलाभे सुमुहूर्तस्य रजोदोषे च संगते। श्रियं संपूज्य तत्कुर्यात्पाणिश्रहणमङ्गलम् । हैमीं माषिभतां पद्मां श्रीसृक्तविधिनाऽर्चयेत् । प्रत्यृचं पायसं हुत्वा अभिषेकं समाचरेदिति ॥ ॥ अथ विवाहभेदाः— मनुः—त्राह्यो दैवस्तथा चार्पः प्राजापत्यस्तथाऽऽसुरः। गान्धर्वो राक्षसश्चैव पैशाचस्त्वष्टमो मतः। चत्वारो ब्राह्मणस्याद्या राज्ञां गान्धर्वराक्षसौ । राक्षसश्चासुरो वैश्ये शुद्रे चान्त्यस्तु गर्हितः । अन्त्यः पैशाचः । याज्ञत्रस्यः—त्राह्यो विवाह आहूय दीयते शक्त्यलंकृता । तज्जः पुनात्युभयतः पुरुषानेकवि-शतिम् । यज्ञस्थऋत्विजे दैव आदायार्षस्त गोद्वयम् । चतुर्दश प्रथमजः पुनात्यूत्तरजश्च पद् । इत्युक्तवा

चरतां धर्म सह या दीयतेऽर्थिने । स कायः पावयेत्तजाः षद् षद् वंद्रयान्सहात्मना । आसुरो द्रवि-णादानाद्गान्थर्वः समयान्मिथः। राक्षसो युद्धहरणात्पैशाचः कन्यकाछलादिति । गान्धर्वादिष्विप पतिभावाय पश्चाद्धोमादि सप्तपदीपर्यन्तं कार्यम् 'गान्धर्वासुरपैशाचा विवाहो राक्षसश्च यः । पूर्व परिम्रहस्तेषु पश्चाद्धोमो विधीयते ' इति परिशिष्टात् । होमाद्यभावे वरान्तराय देया, सति तु नेति बौधायन आह । बलाद्पहृता कन्या मन्त्रैयेदि न संस्कृता । अन्यस्मै विधिवदेया यथा कन्या तथैव सेति । वलादिति छलादेरपलक्षणम् ।। ।। अथ वाग्दानोत्तरं वरमरणे विशेष:—अद्भिर्वाचा च दत्तायां म्रियेतोर्ध्व वरो यदि । न च मन्त्रोपनीता स्यात्कुमारी पितुरेव सा । देशान्तरगमने तु कात्यायनः-वरियत्वा तु यः कश्चित्प्रवसेत्पुरुषो यदा । ऋत्वागमांस्त्रीनतीत्य कन्यान्यं वरयेत्पतिम् । याज्ञवल्क्यः—दत्तामपि हरेत्पूर्वाच्छ्रेयाँश्चेद्वरं आत्रजेत् । वसिष्टः—कुलशीलविहीनस्य षण्ढादिपति-तस्य च । अपस्मारिविधर्मस्य रोगिणां वेषधारिणाम् । दत्तामपि हरेत्कन्यां सगोत्रोढां तथैव च । अथ धर्मार्थविवाहकरणे फलम् । तत्र महाभारते—ज्ञात्वा स्ववित्तसामर्थ्यादेकं चोद्वाहयेद् द्विजम् । तेनाप्याप्नोति तत्स्थानं शिवभक्तेन यद् ध्रुवम् । मातृपितृविहीनं तु संस्कारोद्वाहनादिभिः । यः स्थाप-यति तस्येह पुण्यसंख्या न विद्यते । भविष्ये—विवाहादिकियाकाले तिकयासिद्धिकारणम्। यः प्रयच्छति धर्मज्ञः सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥ ॥ अथ वाग्दानविधिः । ज्योतिःशास्त्रोक्ते शुभे काले द्वौ चत्वारोऽष्टौ वा प्रशस्तवेषा वरिपत्रादिना सहिताः शकुनदर्शनपूर्वकं कन्यागृहमेत्य कन्यापितुः प्रार्थना कार्या मत्पुत्रार्थं कन्यां प्रयच्छेति। अथ दाता भार्याचनुमति कृत्वा दास्यामीति चोचैर्त्रूयात्। ततः कन्यादाता प्राङ्मुख उपविज्ञ्याऽऽचम्य देशकालौ स्मृत्वा करिष्यमाणविवाहाङ्गभूतं वाग्दानम<mark>ह</mark>ं करिष्ये तव्ङ्गं गणपतिपूजनं च करिष्य इति संकल्प्य गर्नेधादिदक्षिणान्तैर्गणपति पूजियत्वा स्वस्थाने वरपितरं प्राङ्मुखमुपवेदय स्वयं च तत्प्राच्यां प्रत्यङ्मुख उपविदय तं गन्धताम्यूलादिभिः पूजयित्वा <mark>हरिद्राखण्डपञ्चकं रु</mark>ढपूरीफछानि च गन्धाक्ष्ताळंकृतानि गृहीत्वाऽमुकगोत्रोत्पन्नाममुकपुत्रीममुकना-भीमिमां कन्यां ज्योतिर्विदादिष्टे मुहूर्ते दास्य इति वाचा संप्रददे इति चोक्त्वा—अञ्यङ्गे पतिते हिवे द्शदोषिववर्जिते । इमां कन्यां प्रदास्यामि देवाग्निद्धिजसंनिधौ इति पठेत् । ततो मन्त्रान्तरं पठेत्— <mark>वाचा दत्ता मया कन्या पुत्रार्थे स्वीकृता त्वया । कन्यावलोकनविधौ निश्चितस्त्वं सुखी भव ।</mark> वरिपता च ब्र्यात्—वाचा दत्ता त्वया कन्या पुत्रार्थे स्वीकृता मया। वरावलोकनविधा निश्चि-तस्त्वं सुखीमवे । भ्रात्रादौ स्वीकर्तरि भ्रातृमित्रार्थमित्याद्यूहः कार्यः । ततो वरपित्रादिगेन्धाक्षतः हुभवस्त्रादियुग्मभूषणताम्बृङपुष्पादिभिः कन्यां यथाचारं पूजयेत् । ततो ब्राह्मणा आशीर्मन्त्रान्प-ठेयुः । इति वाग्दानम् ।। ।। अथ मृदाहरणं ज्योतिर्निबन्धे । कर्तव्यं मङ्गलेष्वादौ मङ्गलायाङ्करा-र्पणम् । नवसे सप्तमे वाऽपि पञ्चमे दिवसेऽपि वा । तृतीये वीजनक्षत्रे ग्रुभवारे ग्रुभोद्ये । सम्यग्<mark>रु</mark>-<mark>हाण्यलंक्कृत्य वितानध्वजतोरणैः । सहवादित्रनृत्याद्यैर्गत्वा प्रागुत्तरां दिशम् । तत्र मृत्सिकतां ऋक्ष्णां</mark> गृहीत्वा पुनरागतः । मृन्मयेष्वथवा वैणवेषु पात्रेषु योजयेत् । अनेकवीजसंयुक्तां तोयपुष्पोपशोभि-ताम्। शौनकः—आधानं गर्भसंस्कारं जातकर्म च नाम च। हित्वाऽन्यत्र विधातव्यं मङ्गलेऽङ्करवाप-नम् । वृहस्पतिः—आत्यन्तिकेषु कार्येषु कार्य सद्योऽङ्कुरार्पणम् । ततो वैवाहिके शुभे मुहूर्ते वधूवर-योस्तै<mark>ळहरिद्राळापनादि यथाऽऽचारं कार्यम् ।। ।।</mark> अँथ विवाहदिनात्पूर्वदिनऋत्यम्—तत्र पूर्व <mark>गण-</mark> पतिपूजनं, ततः पूर्वोक्तलक्षणं मण्डपं कृत्वा तत्प्रतिष्ठां कुर्यात् । तत्र पूर्वाहे सपत्नीकः कृताभ्यङ्गो भृतमाङ्गलिकवेषः ग्रुभासने उपविद्याऽऽचम्य प्राणानायम्येष्टदेवतागुर्वादिनमस्कारं कृत्वा देशकाली संकीर्त्यास्या अमुकनाम्न्याः थः करिष्यमाणविवाहाङ्गभूतं स्वस्तिवाचनं मण्डपप्रतिष्ठां मातृपूज<mark>नं</mark> वसोबारापृजनमायुष्यजपं नान्दीश्राद्धं चाहं करिष्यं इति संकल्पं कुर्यात् । ततो ब्राह्मणानुपवैदय

स्वस्तिवाचनं कुर्यात् ।। ।। मण्डपप्रतिष्ठा चैवम् । दूर्वाशमीपह्नवबकुलवृक्षपह्नवानाम्राद्रिप्रशस्तवृ-क्षपत्रवेष्टितान् सूत्रेण पञ्चधा वेष्ट्येत् । आग्नेयकोणस्थमण्डपस्तम्भोपरि नन्दिनीनामकं वेष्टितं मनो-ज्तिरिति स्थापयित्वा तत्र निन्दिनीं पूजयेत् । तचेत्थम्-आपोहिष्टेति प्रोक्ष्य गन्धद्वारामिति गन्धाक्षतं, द्धिकाव्ण इति द्धि, काण्डात्काण्डादिति दृबीः पुष्पाणि समर्पयेत्। ततो नैकस्त्यवाय-व्येशानस्तम्भेषु मण्डपमध्योपरिभागे काष्ठे च क्रमेण निलनीमैत्रोमापशुवर्द्धनीनामकवेष्टितानि पूर्व-वस्थापियत्वा पूजयेत् । ततो मातृपूजनं, वसोर्द्धारापूजनम् ।आयुष्यं वर्चस्यमित्यायुष्यजपं च कुर्यात् । एषामनुष्ठानप्रकारः पूर्वोक्तो द्रष्टव्यः ॥ ॥ नान्दीश्राद्धम्—इदं चोद्वाहे पिता कुर्यात् । द्वितीयादौ वर एव । तथा च स्मृतौ--नान्दीश्राद्धं पिता कुर्यादाचे पाणिमहे पुन: । अत ऊर्ध्व प्रकुर्वीत स्वयमेव तु नान्दिकम् । मण्डनः—पित्रोस्तु जीवतोः कुर्यात्पुनः पाणियहं यदा । पितुर्नान्दीमुखं श्राद्धं नोक्तं तस्य मनीषिभिरिति । पितुरभावे --- असंस्कृतास्तु संस्कार्या आतृभिः पूर्वसंस्कृतैरिति यः कर्तृ-क्रमस्तेन क्रमेण ज्येष्टभात्रादिदेचादिति चन्द्रिकाद्य आहुः । हेमाद्रिस्तु तस्य पितुरभावे यः पितृव्य-मातुलादिः संस्कुर्यात्स तत्क्रमात्संस्कार्यपितृभ्यो दद्यात्रतु स्विपतृभ्य इति व्याचल्यौ । अत्र बह वक्तव्यं विस्तरभिया नोच्यते । रेणुकारिकायाम् — उक्ते काले विवाहाङ्गं कुर्यात्रान्दीमुखं पिता । देशान्तरे विवाहश्चेत्तत्र गत्वा भवेदिदम् । अत्र पदार्थक्रमोऽस्मत्कृते श्राद्धप्रयोगे आलोचनीयः । एवं वरिपता स्वगृहेऽिप सर्व कुर्यात् । इदं च वधूिपत्रा कृते नान्दीश्राद्धे कार्यम् । तदुक्तं कारिकायाम्— इत्थं वधूपिता कृत्वोद्वाहारम्भनिमित्तकम्। नान्दीश्राद्धं त्रयं कुर्यात्तस्मित्रहनि संयतः। न मण्ड-पादिकं कर्म वरस्य आद्धमन्तरेति । आचारोऽप्येवम् । ततो वरगृहे गत्वा वरवरणं कार्यम् । तत्र गण-पति स्मृत्वा देशकालौ संकीर्त्य करिष्यमाणविवाहाङ्गं वरणं करिष्य इति संकल्प्य उपवीतादिद्रव्येस्स्वां वृणे इति । तानि द्रव्याणि वराय दत्त्वा पादौ प्रक्षाल्य चन्दनादिभिः पूजां कुर्यात् । वरणे देयानि द्रव्याण्याह चन्द्रेश्वर:- उपवीतं फलं पुष्पं वासांसि विविधानि च । देयं वराय वरणे कन्याभ्रात्रा द्विजेन चेति । इति पूर्वेदिनकृत्यम् । अगतौ सर्वमेतद्विवाहदिन एव पूर्व सर्वे कुर्यात् ॥ विवाहदिनकृत्यम् । तत्र पूर्वे घटीस्थापनं कार्यम् । नारदः—षडङ्कलिमतोत्सेथं द्वादशाङ्कलमायतम् । कुर्यात्कपालवत्ताम्रपात्रं तद्दशभिः पलैः । ताम्रपात्रे जलैः पूर्णे मृत्पात्रे वाऽथ वा ग्रुमे । मण्डलाघींद्यं वीक्ष्य रवेस्तत्र विनिश्चिपेत् । तत्र मन्नः-मुखं त्वमिस यन्त्राणां त्रह्मणा निर्मतं पुरा । भावाभावाय दम्पत्योः कालसाधनकारणमिति । ततो वरः कृतनित्यिकय इष्टदेवतां पित्रादींश्च नमस्कृत्य तैरनुमो-दितो यथाविभवमश्वादियानमारुह्य वधूगृहं गत्वा तद्द्वारदेशे प्राङ्मुखः स्थितो नीराजनपूर्णकुम्भयुक्तैः पुरन्ध्रीजनैः प्रत्युद्यातो नीराजितोऽन्तर्गृहं प्रविश्य प्राङ्मुखस्तिष्ठेत् । ततः कन्यापिता मधुपर्केण समर्चयेत् ॥ ॥ अथ मधुपर्कः । तत्र वरस्य वैकल्पिकावधारणम्, यन्मधुन इति मधुपर्काञ्चनं रोषस्य प्रागसंचरे निनयनम्, एतौ विकल्पौ स्मरेत् । ततः साधु भवानिति अर्चयिता अर्घ्यं प्रति वदति अर्चयेत्यर्घ्यस्य प्रतिवचनमिति वासुदेवभट्टादयः । विष्टरादीनामाहरणम्, अर्घवितुर्घिष्टरादानम्, अर्घयितुर्व्यतिरिक्त अन्य अर्घ्य संबोधयति विष्टरो विष्टरो विष्टरः प्रतिगृह्यतामित्यनेन । ततोऽर्घ्यों-<mark>ऽर्घयितुः सकाशात्तूर्</mark>णीं विष्टरमादायासने निधाय वष्मोंऽस्मि समानानामित्युपविशति । ततः पाद्योद्कदानमर्घयितुः ततोऽर्व्यमन्यः संबोधयति पाद्यं पाद्यं पाद्यं प्रतिगृह्यतामिति । ततोऽर्घयितुः सकाशात्पाद्यं प्रतिगृह्य दक्षिणं पादं प्रक्षालयति विराजोदोहोऽसीति । ततोऽनेनैव मन्त्रेण वामपा-द्प्रक्षालनम् । राजन्यवैश्ययोस्तु पूर्वे वामपादप्रक्षालनम् । अर्घयितुर्विष्टरादानम् । अन्यः प्राह् विष्टरो विष्टरो विष्टरः प्रतिगृह्यतामिति । ततोऽच्यों द्वितीयं विष्टरं तूष्णीं प्रतिगृह्य भूमौ निधाय वष्मोंऽस्मी-त्यनेन तस्योपरि पादौ निद्धाति । अर्घयित्रघाँदानम् । अन्यः प्राह अर्घोऽघींऽघीः प्रतिगृह्यतामिति ।

ततोऽर्घ्य आपः स्थ युष्माभिरित्यर्घे प्रतिगृह्णाति । अर्घ्यस्तमर्घे निनयन्नभिमन्त्रयते समुद्रं व इति । ततोऽर्घयित्राचमनीयादानम् । ततोऽन्यः प्राहः आचमनीयमाचमनीयमाचमनीयं प्रतिगृह्यतामिति । ततोऽच्योंऽर्घयितुराचमनीयं प्रतिगृह्य आगामन्यशसेति सकृदाचामति ततः स्मार्ताचमनम् । अर्घयि-तुर्मधुपकीदानम् । अन्य आह् मधुपकों मधुपकों मधुपकेः प्रतिगृद्यतामिति । ततोच्योंऽर्घयितुईस्तस्थितं मधुपर्क मित्रस्य त्वेत्यनेनेक्षते ततो मधुपर्क देवस्य त्वा० भ्यां प्रतिगृह्णामीति प्रतिगृह्य सब्ये पाणी कृत्वा दक्षिणस्यानामिकयाऽऽलोडयति नमः श्यावास्यायेति । ततो मधुपर्केकदेशस्य अनामिकाङ्ग्रिन वहिः प्रक्षेपः। एवं च त्रिरालोडनं त्रिनिरुक्षणमनामिकाङ्गप्टेन भवति । ततोऽर्घ्यो मधुपर्केंकदेशं यन्म-धुनो मधव्यमिति प्राशाति पुनरनेनैव मन्त्रेण वारद्वयमुच्छिष्ट एव प्राशाति । उच्छिष्टदोषाभावो मनूक्तो द्रष्टव्यः । मधुमतीभिर्वा प्रत्यूचं प्राशनम् । ततोऽर्व्या मधुपर्कशेषं पुत्राय शिष्याय वा उत्तरत उपविष्टाय दुदाति, अथवा स्वयमेव सर्वे प्राक्षाति, प्रागसंचरे वा निनयनम् । ततोऽर्घ्यः आचम्य प्राणान्संमृशेत् तत्रैवम्—वाङ्म आस्ये अस्त्वित मुखमालभते, नसोर्मे प्राणः अस्त्वित नासिकाछि-द्रद्वयं युगपत्, अक्ष्णोर्मे चक्षुरस्त्विति अक्षिद्वयं युगपत्, कर्णयोर्मे श्रोत्रमस्त्विति दक्षिणं कर्णमिन-मृर्य ततो वाममनेनैव मन्त्रेण, बाह्वोमें बलमस्त्वित दक्षिणं बाहुं ततो वाममनेनैव मन्त्रेण, ऊवींमें ओजः अस्तिवति ऊरुद्वयं युगपदेव, अरिष्टानि मेऽङ्गानि तनूस्तन्वा मे सह सन्त्विति शिरःप्रभृति-सर्वाङ्कानां युगपत् । ततो गामानीयार्चियता शासमादाय गौगौँगौँः आलभ्यतामित्यर्घ्ये प्रति वदति । ततोऽर्घ्यः प्रत्याह माता रुद्राणामित्यादि विधिष्टेत्यन्तमुक्त्वा मम चामुष्य च पाप्मानछं हनोभीति ब्रुयात् यद्युत्सिसृक्षेन्मम चामुष्य च पाप्मा हत ओमुत्सृजत तृणान्यत्त्विति ब्रुयात् । विवाहयज्ञयोस्तु नियमेनालम्भः । स च कलौ न भवति स्मृत्यन्तरात् आलम्भाभावे तु गौरित्युचारणादिकमपि न भवति । सर्वत्रालम्भाभावेऽप्युत्सर्ग एवति कारिकायाम् । गोरालम्भनिषेधात्स्यात्सर्वत्रोत्सर्जनं कला-विति । इति मधुपर्कः ॥ ॥ ततो दाता गन्धमाल्यवस्त्रयुगोपवीतयुगाभरणादिभिर्वरं यथाविभवं पूजयेत्। अथ कन्या स्नाता परिहिताहतवस्त्रा गृहान्तः सौभाग्यादिकामनया गौरीं पूजियत्वा तत्रैव गौरीं ध्यात्वा तिष्टेत् । ततो वरो वहिःशालायां पश्च भूसंस्कारान् कृत्वा लौकिकाशिस्थाप<mark>नं</mark> करोति । निर्मन्थ्यामेर्वा स्थापनम् । ततो वैकल्पिकावधारणं वरस्य । अमेः पश्चात्तेजन्या निधानम्, अम्रेहत्तरतः कुम्भधृक्, उत्तरतः पात्रासादनम्, द्वे पवित्रे, मृन्मयी आज्यस्थाली, पालाइयः समिधः, प्राञ्चावाघारौ, समिद्धतमे आज्यभागौ, वरो दक्षिणा, राष्ट्रभृद्धोमः, जयाहोमः, अभ्यातानहोमः, सुग-<mark>न्नुपन्थामित्याहुत्यन्ते परं</mark> मृत्योद्दत्येकाऽऽहुतिः । वध्वा आनडुहचर्मोपवेशनं प्राच्याम् । त्रिरात्रमधः <mark>शयनाद्युभयोः । इति वैकल्पिकानामवधारणम् । ततो मातुलादिः कन्यानयनं करोति, सा चागत्य</mark> प्रत्यङ्मुखी उपविश्वति । अत्र वधूवरयोर्मध्ये वस्त्रेणान्तर्द्धानम् । ततो वरो वधूं जरां गच्छेतिमन्त्रेण वासः परिधापयति वर एवोत्तरीयं या अक्टन्तन्नित्यनेन परिधापयति । ततः कन्यापितुरध्येषणं परस्परं समञ्जेथामिति अन्तः पटस्यापसारणम् । वधूवरयोः समञ्जनम् । ततः संमुखीकरणं समञ्जन्तिकति मन्त्रेण । अत्र वधूवरयोगींत्रप्रवरपूर्वकं प्रपितामहपितामहपितृणां त्रिनीमप्रहणं कार्यमिति वासुदेवह-रिहरो सकृदिति गङ्गाधरः । अथ कन्यादानम् । तत्रायं क्रमः । दाता वरदक्षिणतः स्वदक्षिणदेशस्थप-<mark>त्नीसहित उदङ्मुख उपविश्य बद्धशिख:</mark> शुचिराचम्य कुशपाणि: प्राणानायम्य देशकालावनुकीर्स मम समस्तिपतुणां निरितिशयानन्दब्रह्मलोकावाध्यादिकन्यादानकल्पोक्तफलावाप्तये अनेन वरेणास्यां कन्यायामुत्पाद्विष्यमाणसंतत्या द्वादशावरान् द्वादशापरान् पुरुषाँश्च पवित्रीकर्तुमात्मनश्च श्रीलक्ष्मी-नारायणप्रीतये ब्राह्मविवाहविधिना कन्यादानमहं करिष्ये इति कुशाक्षतयुतज्ञलेन संकल्प्य सपरनीकः कन्यां कनकसंपन्नां कनकाभरणैर्युताम् । दास्यामि विष्णवे तुभ्यं त्रह्मछोकजिगीपया । विश्वम्भरः सर्वे॰ भूताः साक्षिण्यः सर्वदेवताः । इमां कन्यां प्रदास्यामि पितृणां तारणाय च इति मन्त्रौ पठित्वा स्वदृक्षि-णस्थभार्यादत्तपूर्वक लिपत जलधारां कन्यादक्षिणह्स्तगृही तवरदक्षिणकरे क्षिपेत् । अमुकगोत्रोऽमुकोऽहं मम समस्तेत्यादि प्रीतये इत्यन्तं पूर्ववदुचार्यामुकामुकप्रवरोपेतायामुकगोत्रायामुकप्रपौत्रांयामुकपौत्राया-मुकपुत्रायामुकस्मै श्रीधर्रूपिणे वरायामुकप्रवरोपेताममुकगोत्राममुकप्रपौत्रीममुकपौत्रीममुकस्य मम पुत्रीममुकनाम्नीं कन्यां श्रीरूपिणीं प्रजापतिदेवत्यां प्रजोत्पादनार्थं तुभ्यं संप्रददे इति वरहस्ते सकुशा-क्ष्तजलं क्षिपेत् । प्रजापितः प्रीयताभिति मनसा समरेत् । न मम वाच्यभिति प्रयोगरत्ने नेत्यपरे । वरः ॐ स्वस्तीत्युक्त्वा द्यौरत्वेति प्रतिप्रहं करोति । ततो दाता गौरीं कन्यामिमां विप्र यथाशक्ति विभूषिताम् । गोत्राय शर्भणे तुभ्यं दत्तां विप्र समाश्रय । कन्ये ममात्रतो भूयाः कन्ये मे देवि पार्श्वयोः । कन्ये मे पृष्ठतो भूयास्त्वद्दानान्मोक्षमाप्रुयाम् । मम वंशकुले जाता पालिता वत्सराष्ट्रकम् । तुभ्यं विप्र मया दत्ता पुत्रपौत्रप्रविधेनी । न्यूनवयस्कायां पालितावर्षसप्तकमित्याद्यूहः कार्यः । धर्मे चार्थे च कामे च नातिचिरतव्या त्वयेयम् । नातिचरामीति वरः । दाता देशकालौ स्मृत्वा कृतस्य कन्या-दानस्य प्रतिष्ठासिद्धचर्थिमिमां दक्षिणां तुभ्यमहं संप्रददे इति सजलं यथाशक्ति सुवर्ण दानदक्षिणा-त्वेन वरहस्ते दत्त्वा न ममेति वदेत् । ॐ स्वस्तीति वरः । ततो दाता जलभाजनभोजनभाजनगोम-हिष्यश्वगजदासदासीभ्वाहनालंकारसदि यथाविभवं संकल्पपूर्वकं वराय दद्यात् । अत्र कोऽदादिति कामस्तुतिपाठ इति हरिहरगङ्गाधरौ । वरो वधूं गृहीत्वा निष्क्रामित यदैषिमनसेति । असौस्थाने वधूनामादेशः । निष्क्रमणप्रभृति कश्चनपुरुषो दक्षिणस्कन्धे वारिपूर्णे कलशं गृहीत्वाऽभ्रेरुत्तरतो दक्षि-णतो वा वाग्यतस्तिष्ठत् । ततः परस्परं समीक्षेथामित्याह । अन्योन्यं समीक्षणम् अघोरचक्षुरिति वरकर्तृके समीक्षणे मन्त्रपाठः । दम्पत्योरग्नेः प्रदक्षिणकरणम् । अत्र वा वासःपरिधानादिकर्म । ततः पश्चादभेस्तेजनीं कटं वा दक्षिणपादेन प्रवृत्त्योपविशति वरः । वरदक्षिणतो वध्वा उपवेशनम् । ततो ब्रह्मोपवेशनादि चरुवर्ज्यमाज्यभागानते विशेषः पवित्रच्छेदनकुशादिवरान्तानामासादनम् । उपकल्पनीयानि रूए रामीपलाशमिश्रा लाजाः दृषत् लोहितमान हुहं चर्म कुमार्या आचार्याय वरद्रव्यम् । आज्यभागान्ते आज्येनैव भूः स्वाहा भुवः स्वाहा स्वः स्वाहा ॥ त्वन्नो० । स त्वन्नो० । अयाश्चामे० । येते शतं० । उदुत्तमम्० । एतत्सर्वप्रायश्चित्तं हुत्वा राष्ट्रभृद्धोमः तत्र नान्वारम्भः । ऋताषाङ्गतथामाभिर्गन्धर्वः स न इदं ब्रह्मक्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट् इदमृतासाहे । ऋतथाम्नेऽग्नये गन्धर्वाय न मम।। १ ।। ऋताषाङ्घतधामाग्निगन्धर्वस्तस्यौषधयोऽप्सरसो मुदोनाम ताभ्यः स्वाहा । इद्मोषिभयोऽप्सगेभ्यो मुद्धो न मम ॥ २ ॥ सर हितो विश्वसामा सूर्यो गन्धर्वः स न इदं ब्रह्म-क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट् । इदं सह हिताय विश्वसाम्ने सूर्याय गन्धर्वाय न मम ।। ३ ।। सह हितो विश्वसामा सूर्यो गन्धर्वस्तस्य मरीचयोऽप्सर्स आयुवो नाम ताभ्यः स्वाहा । इदं मरीचिभ्योऽप्सरोभ्य आयुभ्यो न मम ॥ ४ ॥ सुपुम्णः सूर्यरिक्मश्चन्द्रमा गन्धर्वः स न इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा बाट् । इदं सुषुम्णाय सूर्यरदमये चन्द्रमसे गन्धर्वाय न० ॥ ५ ॥ सुषुम्णः सूर्यरिमश्चनद्रमा गन्धर्व-स्तस्य नक्षत्राण्यप्सरसो भेकुरयो नाम ताभ्यः स्वाहा । इदं नक्षत्रेभ्योऽप्सरोभ्यो भेकुरिभ्यो न मम ॥ ६॥ इषिरोविश्वव्यचा वातो गन्धर्वः स न इदं ब्रह्मक्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट्। इदमिषिराय विश्वव्यचसे वाताय गन्धर्वाय न मम ॥ ७॥ इषिरो विश्वव्यचा वातो गन्धर्वस्तस्थापो अप्सरस ऊर्ज्ञों नाम ताभ्यः स्वाहा । इदमद्भोऽप्सरोभ्य ऊग्भ्यों न० ॥ ८ ॥ भुज्युः सुपर्णो यज्ञो गन्धर्वः स न इदं ब्रह्मक्षत्रं पातुतस्मै स्वाहा वाद् । इदं भुज्यवे सुपर्णाय यज्ञाय गन्धर्वाय न मम ॥ ९ ॥ भुज्युः सुपर्णो यज्ञो गन्धर्वस्तस्य दक्षिणाप्सरसस्तावा नाम ताभ्यः स्वाहा । इदं दक्षिणाभ्योऽप्सरोभ्य-स्तावाभ्यो न मम ।। १० ।। प्रजापतिर्विश्वकर्मा मनोगन्धर्वः स न इदं ब्रह्मक्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा

वादू । इदं प्रजापतये विश्वकर्मणे मनसे गन्धर्वा० ।।११।। प्रजापतिर्विश्वकर्मा मनोगन्धर्वस्तस्य ऋक्सान मान्यप्सरस एष्टयोनाम ताभ्यः स्वाहा इदमृक्सामभ्योऽप्सरोभ्य एष्टिभ्यो न मम।। १२।। इति राष्ट्र-भृद्धोमः। अथ जयाहोमः। चित्तं च स्वाहा इदं चित्ताय न मम। नममेति सर्वत्र वाच्यम्। चित्तिश्च स्वाहा । इदं चित्यै० । आकूतं च स्वाहा । इदमाकूताय । आकूतिश्च स्वाहा । इदमाकूत्यै० । वि<mark>ज्ञातं</mark> च स्वाहा । इदं विज्ञाताय० । विज्ञातिश्च स्वा० । इदं विज्ञात्यै० । मनश्च स्वाहा इदं मनसे । राक-रीश्च स्वाहा इदं शकरीभ्यः । दर्शश्च स्वाहा इदं द्शीय० । पौर्णमासं च स्वाहा इदं पौर्णमासाय० । बृह्च स्वाहा इदं बृहते । रथन्तरं च स्वाहा इदं रथन्तराय न मम । प्रजापतिर्जयानिन्द्रायवृष्णे प्रायच्छदुग्रः पृतनाजयेषु । तस्मै विशः समनमन्त सर्वाः स उग्रः सइह्व्यो बभूव स्वाहा इदं प्रजापतये०। <mark>ॐ कारस्तुसर्वत्र योज्यः । इति जयाहोमः । अथाभ्यातानहोमः । अग्निर्भृतानामधिपतिः समावत्वस्मि-</mark> न्त्रह्मण्यस्मिन्क्षत्रेऽस्यामाशिष्यस्यां पुरोधायामस्मिनकर्मण्यस्यां देवहृत्यार्थं स्वाहा इद्मग्नये भूतानाम-विपतये न मम ।। १ ।। इन्द्रो ज्येष्ठानामधिपतिः समा० त्याछं स्वाहा इद्मिन्द्राय ज्येष्ठानामधिप-तये ।। २ ।। वक्ष्यमाणेषु सर्वमन्त्रेषु समावत्वित्यादि मन्त्रशेषस्यानुषङ्गः । यमः पृथिव्या अधिपतिः स० हृत्याहः स्वाहा । इदं यमाय पृथिव्या अधिपतये० ॥ ३ ॥ अत्रोदकालम्भ इति वासुदेवः। वायुरन्तरिक्षस्याधिपतिः स० इदं वायवेऽन्तरिक्षस्याधिपतये० ॥ ४॥ सूर्यो दिवोऽधिपतिः स० इदं सूर्याय दिवोऽधिपतये० ॥ ५ ॥ चन्द्रमा नक्षत्राणामधिपतिः स० इदं चन्द्रमसे नक्षत्राणामधिपतये०॥ ॥ ६ ॥ वृहस्पतिर्ब्रह्मणोऽधिपतिः स० । इदं वृहस्पतये ब्रह्मणोऽधिपतये० ॥ ७ ॥ मित्रः सत्यानाम-<mark>धिपतिः स० इदं मित्राय स</mark>त्यानामधिपतये० ॥ ८॥ वरुणोऽपामधिपतिः स० इदं वरुणायापामधि-पतये ।। ९ ॥ समुद्रः स्रोत्यानामधिपतिः स० इदं समुद्राय स्रोत्यानामधिपतये ।। १० ॥ अन्नहः साम्राज्यानामधिपति तन्मावत्वस्मिन्ब्रह्मण्य० इद्मन्नाय साम्राज्यानामधिपतये० ॥ ११ ॥ सोम <mark>ओषधीनामधिपतिः स० इदं सोमायौषधीनामधिपतये० ॥ १२ ॥ सविता प्रसवानामधिपतिः स०</mark> <mark>इदं सवित्रे प्रसवानामधिपतये० ।।१३।। रुद्रः पर्श्नामधिपतिः स० इदं रुद्राय पर्श्नामधिपतये०।।१<mark>४।।</mark></mark> उद्करपर्शनम् । त्वष्टा रूपाणामधिपतिः स० इदं त्वष्टे रूपाणामधिपतये० ॥ १५ ॥ विष्णुः पर्वतानाम-धिपतिः स० इदं विष्णवे पर्वतानामधिपतये० ॥१६॥ मरुतो गणानामधिपतयस्ते मावन्त्वस्मिन्ब्रह्मण्य-स्मिन्नित्यादि इदं मरुद्धो गणानामधिपतिभ्यो० ॥ १७ ॥ पितरः पितामहाः परेवरे ततास्ततामहाः इह मावन्त्वस्मिन्त्रह्मणीत्यादि । इदं पितृभ्यः पितामहेभ्यः परेभ्योऽवरेभ्यस्ततेभ्यस्ततामहेभ्यश्च० ॥ ।। १८ ।। उदकोपस्पर्शः । इत्यभ्यातानहोमः ।। ।। अग्निरेतु प्रथमो देवतानां० रोदारस्वाहा इदम-<mark>ग्रये ॥ १ ॥ इमामग्रिस्त्रायतां० इद्मग्नये० ॥ २ ॥ स्वस्तिनो अग्ने० त्रछं स्वाहा । इद्मग्नये० ॥ ३॥</mark> सुगन्नुपन्था० कुणोतु स्वाहा । इदं वैवस्वताय० ॥ ४ ॥ परंमृत्यो अनु० वीरान्स्वाहा । इदं मृत्यवे० । उद्कोपस्पर्शः । संस्रवप्राद्यानानते वा अयं होमः । ततः कुमार्या भ्राता रामीपलारामिश्राँलाजानञ्ज-<mark>िलना जलावावपति तान्कुमारी त्रिःकृत्वो जुहोति । अर्थमणिमति प्रथमां इद्मग्नये न ममेति वरस्य</mark> त्यागः । इयं नार्युपन्नते इति द्वितीयाम् इदमग्नये० । इमाँहाजानावपामीति तृतीयाम् इदमग्नये० । कन्यैव मन्त्रत्रयं पठित । ततो वरो गृभ्णामि ते सौभगत्वायेत्याद्यारभ्य शरदः शतमित्यन्तेन मन्त्रेण कन्याया अङ्ग्रष्टसितं दक्षिणं हस्तं गृह्णाति । अथैनामस्मानमारोहयति दक्षिणपादेनोत्तरतः स्थापि-तमारोहेममञ्मानमिति मन्त्रेण । वरस्य मन्त्रपाठः । ततो वरः—सरस्वतीप्रेद्मवेतीमां गाथां पठित । अथ वधवरौ अग्नेः प्रदक्षिणं परिकामतस्तुभ्यम् पर्यवहिन्नति वर्पिठतमन्त्रेण । ततो लाजावपनादि परिक्रम-णान्तं पुनर्वारद्वयं कुर्यात् । ततस्तृतीयपरिक्रमणान्ते शूर्पकोणेन सर्वलाजानाम अलौ प्रक्षेपः । ततः कुमारी तान् जुहोति भगाय स्वाहेति इदं भगाय न ममेति वरः । अत्राचारात्तृष्णीं चतुर्थे परिक्रमं कुरुत इति रेणुदीक्षिताद्यः । ततो वर आज्येन प्रजापतये स्वाहेति इदं प्रजापतये । अथैनासुदीची छ सप्तपदानि प्रकासयति । तत्र वरः सप्तपदानि प्रक्रमस्वेति ब्रयात् । एकमिषे विष्णुस्त्वानयतु इति मत्रं पठित्वा प्रथमम् । द्वे ऊर्जे विष्णु० द्वितीयम् । त्रीणि रायस्पोषाय वि० तृतीयम् । चत्वारि मायो-भवाय वि० चतुर्थम् । पञ्चपशुभ्यो वि०पञ्चमम् । षड्टतुभ्यो वि०षष्टम् । सखे सप्तपदा भव सा मामतु-व्रताभवेति सप्तमम् । ततो वरः पूर्वधृतादुद्कुम्भादुद्कमादायापः शिवेति मन्त्रेण वधूमूर्छन्यभिविश्विति । ततो वरः सूर्यमुदीक्षस्वेति वधूं प्रेरयति । सा च तचक्षुरित्यादिश्रुणुयाम शरदः शतमित्यन्तेन मन्नेण सूर्यमुदीक्षते। ततो वरो वध्वा दक्षिणस्कन्धोपरि हस्तं नीत्वा मम व्रते इति मन्त्रेण तस्या हृद्यमालभते। ततो वरो वधूमभिमन्त्रयते समङ्गलीरिति । अत्राचारात्स्त्रियः सिन्दूरदानादि कुर्वन्ति । ततो वरस्ता-मुत्थाप्य प्राच्यामुदीच्यां वा परिवृते रोहितानडुहे उपवेशयतीह गाव इति । ततो वर आगत्य पश्चा-द्ग्नेरुपविक्याग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति जुहोति । इद्मग्नये स्विष्टकृते० । संस्रवप्राशनं, मार्जनं, पवित्रप्रति-पत्तिः, प्रणीताविमोकः, ब्रह्मणे दक्षिणादानम् । ततः स्वकीयायाचार्याय गां ददाति ब्राह्मणश्चेत् । ततो-ऽस्तिमिते वरो ध्रुवं दर्शयित ध्रुवमसीति मन्नेण । सा च तूष्णीं ध्रुवं पश्यिति । सा यदि ध्रुवं न पश्येत् तदा पद्म्यामीत्येव ब्रुयात् । ततो दुम्पत्योरक्षारादिनियमाः। इति विवाहे पदार्थक्रमः ॥ ॥ अथ देवकोत्था-पनं मण्डपोद्वासनविधिः तत्र कालः—समे च दिवसे कुर्यादेवकोत्थापनं बुधः । षष्ठं च विषमं नेष्टं मुक्त्वा पञ्चमसप्तमौ । समेषु षष्टं विषमेषु पञ्चमसप्तमातिरिक्तं दिनं नात्रेष्टमित्यर्थः । संकल्पपूर्वकं सर्वा देवताः प्रत्येकं पूजियत्वोत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते इति विसर्जयेत् । मण्डपोद्वासनं यथाकुलाचारं कृत्वा द्विजाशिषो मन्त्रोक्ता गृह्णीयात् । अथवध्वाः प्रथमगृहप्रवेशः —वधूप्रवेशः प्रथमे तृतीये शुभपदः पञ्चमके उथ वाह्नि । द्वितीयके वाऽथ चतुर्थके वा षष्ठे वियोगामयदुःखदः स्यात् । छहः—स्वभवनपुरप्रवेशे देशानां विष्ठवे तथोद्वाहे । नववध्वा गृहगमने प्रतिद्युक्रविचारणा नास्ति । नित्ययाने गृहे जीर्णे प्राझनान्तेषु सप्तस् । वध्रप्रवेशमाङ्गर्ये न मौढ्यं गुरुशुक्रयोः । ज्योतिःप्रकाशे—त्रामे शुक्रे नवोढायाः सुखहानिश्च दक्षिणे । धनं धान्यं च पृष्ठस्थे सर्वनाशः पुरःस्थिते । नवोढायास्तु वैधव्यं यदुक्तं संमुखे भृगौ । तदेव विबुधैईंयं केवछं तिहरागमे । पूर्वतोऽभ्युद्ति शुक्रे प्रयायादक्षिणापरे । पश्चादभ्युद्ति चैव यायात्पूर्वापरे दिशौ । तथा भाद्रपद्मासमारभ्य पूर्वादिमुख्यदिक्षु प्रतिदिशं मासत्रयं कपाटं ज्ञेयम् । चैत्रमारभ्य पूर्वाद्यष्टदिक्षु मुख्यदिशि मासद्वयं विद्क्ष्विकमासं क्रमेण कण्टकं जानीयात् । इदं द्वयं श्रामान्तरं नववधूगमने वर्ध्यम् । नियतकालेऽपि कदाचिन्निषेधमाह् गर्गः । व्यतीपाते च संक्रान्तौ महणे वैधृताविष । श्राद्धं विना शुभं नैव प्राप्तकालेऽिष मानवः । तथा अमासंक्रान्तिविष्टवादौ प्राप्त-कालेऽपि नाचरेदिति । विवाहात्प्रथमे पौषे आषाढे चाधिमासके । भर्तृगृहे वसेन्न स्त्री चैत्रे तातगृहे तथा । इति वधूगृहगमनविधिः । अथ गर्गमते पदार्थक्रमे विशेषः — अग्निस्थापनादि त्राह्मणतर्पणान्तं विवाहकर्म । प्रथममाचार्यकर्त्तकमिस्थापनम् । ततोमधुपर्कादि । अर्चयेति वरः । विष्टरौ विष्टरौ विष्टरावित्यन्यः । प्रतिगृह्येतामिति दाता । प्रतिगृह्णामीति वरः । एवमप्रे सर्वत्र पादादौ ज्ञेयम् । एकस्मिन्बिष्टरे आसनम् । तदेव तेनैव मन्त्रेण पादयोरधस्तान्निधानं द्वितीयविष्टरस्य । प्राणसंमर्शने नास्त्वित्यध्याहारः सर्वत्र । गोरालम्भान्ते लीढशान्तिवाचनं पुण्याहवाचनस्थाने । ततो मधुपर्कार्चन-समापनम् । ततः सदक्षिणं कन्यादानम् । ततः कौतुकागारं प्रविशति । युवतीनां मङ्गलाचारयुक्ता-नां प्रतिकृत्रभावेन प्रविशति । अन्यत्राभक्षपातकेभ्यः ।तत आचार्यो वासः परिधापयति जराङ्गच्छेति । उत्तरीयं च । ततः समञ्जनम् । अध्येषणमाचार्यस्य । कङ्कणबन्धनं परस्परम् । दक्षिणहस्तेन पाणि गृहीत्वा निष्कामित यदैषीति । कन्यानामग्रहणे आचार्यः । परस्परं समीक्षणम् । चदकुम्भं स्कन्धे कृत्वाऽवस्थेयम् । ततः प्रदक्षिणमित्रं परीत्य पश्चाद्मेस्तेजन्यां कटे दक्षिणपादं दत्त्वोपवेशनम् । ब्रह्मो -

<mark>पवेशनादिसर्वप्रायश्चित्तान्ते विशेषः । आसादने चरोरभावः । शूर्पे शमीपलाशमिश्रा लाजाः ।</mark> <mark>दृषदुपळे च । आनडुहम् । भ्राता । वरश्च । पर्य</mark>ुक्षणान्ते आघारादि सर्वप्रायश्चित्तान्तम् । राष्ट्रभृदा-<mark>दीनामिच्छया होमः । राष्ट्रभृद्धोमे ऋताषा० स न इदं</mark>० इति प्रथमः । तस्यौषधय इति द्वितीयः । एवममेऽपि । ततो जयाहोमः । तत्र चित्ताय स्वाहेति चतुर्थ्यन्तेन प्रयोग इति श्रीअनन्तोदाक्षाय-णयज्ञे स्वाहाकारः सर्वत्र साकांक्षत्वादिति सूत्रे । नेति गर्गः । ततोऽभ्यातानहोमः । ततोऽभिरैत्वि-त्याहुतिचतुष्टयम् । परं मृत्यविति चात्र । ततः कुमार्या हस्तयोरूपस्तरणम् भ्रातुः । माता कुमारीहस्त-लेपनं ददाति । लाजानामावपनम जलौ । प्रत्यभिघारणम् । सन्यसंहतेन दक्षिणेन होमः । इद्मर्थम्णे <mark>इति प्रथमस्य त्यागः । द्वितीयत्रतीययोरस्रये । अर्थमणमिति त्रयाणां मन्त्राणां पाठो वरस्य । पाणि-</mark> अहणम् । अइमानमारोहस्वेति प्रैषपूर्वकमारोहणम् । परिक्रमणम् । एवं वारद्वयं लाजादि परिक्रमणा-न्तम् । भगाय स्वाहेत्यनेन विद्याहं वारत्रयं होमः । तूष्णीं परिक्रमणम् । प्रजापतये होमः । सप्तपदानि । अभिषेकः । ततस्तिसृभिश्च प्रैषपूर्वकं सूर्यावेक्षणम् । हृद्यालम्भः । अभिमन्त्रणम् । शकटे चर्मा-स्तीर्णे वरः कन्यामुपवेशयति । स्विष्टकृद्धोमः । संस्रवभक्षः । परंमृत्यवित्यत्र वा होमः । मार्जनम् । पवित्रप्रतिपत्तिः । ब्रह्मणे दक्षिणादानम् । आचार्याय गोदानम् । अस्तमिते ध्रुवं दर्शयति प्रैषपूर्वकं <mark>ध्रुवमसीति वध्वाः पाठः । बर्हिहोंमः प्र</mark>णीताविमोकः । कर्मापवर्गे समिदाधानम् उत्सर्जनम् त्रह्मणः उपयमनकुशानामग्री प्रक्षेपः । ब्राह्मणभोजनम् । इति गर्गमते विशेषः । अथ पुनर्विवाहः । कृते विवाहे पञ्चाङ्गगुद्धिराहित्यादिदोषश्चेत् ज्ञातः तदा ज्योतिःशास्त्रोक्तकालविशेषे पुनर्विवाहः कार्यः। तदाह नृसिंहः श्रीधरीये—पुनर्विवाहं वक्ष्यामि दम्पत्योः ग्रुभवृद्धिदम् । लग्नेन्दुलग्नयोदोंषे शहतारा-दिसंभवे । अन्येष्वश्चभकालेषु दुष्टयोगादिसंभवे । विवाहे चापि दम्पत्योराशौचादिसमुद्भवे । तस्य दोषस्य शान्त्यर्थे पुनर्वेवाह्यमिष्यते । अयनं चोत्तरं श्रेष्ठं वर्द्धयेतु विशेषतः । आषाढमार्गशीर्वे हो वज्यों शेषाः ग्रुभावहाः । विवाहोक्तर्भतिध्यन्ता राशिवारादिवर्गजाः । करणा योगसंज्ञा व प्रह्गोचरयोगकाः। तस्मिन्विवाहसमये ग्रुभदाश्च तथैव हि । पूर्वास्ते पूर्वरात्रे च विवाहः शुभदो भवेत् । अथ द्वितीयादिविवाहविधिः । तत्राधिवेदनीया आहे याज्ञवल्क्यः—सरापी व्याधिता धूर्ता वन्ध्याऽर्थह्यप्रियंवदा । स्त्रीप्रसृश्चाधिवेत्तत्र्या पुरुषद्वेपिणी तथा । अधिवि-त्रातु भर्तव्या महदेनोऽन्यथा भवेत्। अधिवेत्तव्या तदुविरिश्वयन्तरं कर्तव्यमित्यर्थः । आपस्तम्बः— <mark>धर्मप्रजासंपत्रे दारे नान्यां</mark> कुर्वीतेति । अधिवेदने प्रतीक्षाकालं मनुराह—वन्थ्याऽष्टमेऽधिवेत्तव्या द्शमे तु भृतप्रजा । एकाद्शे स्त्रीजननी सद्यस्त्वप्रियवादिनी। रत्यर्थे तु विवाहान्तरे विशेषः। <mark>एकामुत्कन्य कामार्थमन्यां छच्धुं य इच्</mark>छति । समर्थस्तोषयित्वाऽर्थेः पूर्वोढामपरां वहेन् । याज्ञव-ह्क्यस्तु--आज्ञासंपादिनीं दक्षां वीरसृं प्रियवादिनीम् । त्यजन्दाप्यस्तृतीयांशमद्रव्यो भरणं स्त्रियाः। सबनो धनतृतीयांशमधनोऽशनाच्छाद्नात्मकं भरणं दाप्य इत्यर्थः। या त्वेतावताऽपरितुष्टा गृहान्नि-र्गच्छेत्तां प्रत्याह मनुः—अधिविन्ना तु या नारी निर्गच्छेद्रोषिता गृहात् । सा सद्यः संनिरोद्धव्या त्याज्या वा कुळसंनिधाविति । बहुभायों ज्येष्टयैव सह धर्म सपत्नीकसाध्यं कुर्यादिति । हेमाद्रौ कात्यायनः । अग्निशिष्टादिशुश्रुषां बहुभार्यः सवर्णया । कारयेत्तद्वहुत्वं चेज्ञेष्ठया गर्हिता न चेदिति । शिष्ट्युश्रृषा आतिष्यादिपूजा। सा च पत्नीसंपाद्यधर्ममात्रोपलक्षणार्था। गर्हिता धर्मायोग्यत्वापाद्-कपातित्वादिदोषवती न चेदित्यर्थः । तादृशी चेत्र तया । किंत्वनेवंविधया कनिष्ठयाऽपि कारयेत् । <mark>याज्ञबल्क्यः--सत्यामन्यां सवर्णायां धर्मकार्यं न कार्येत्। सवर्णासु विधौ धर्मे ज्येष्टया न विनेतरा।</mark> अन्यामसवर्णाम् । इदं चाधाने सहाधिकृतानेकभार्याविषयम् । अनिधकृतायास्तु प्रसत्त्यभाव एव । तत्रापि केवलकःवर्थमाज्यावेक्षणादि यजमानौदुम्बरीसमानवदेकयैव सवर्णया ज्येष्टया कारयेत्।

पत्नीसंनहनादि तु कर्नृसंस्कारकं सहाधिकृताभिः सवर्णाभिरित्यादि मीमांसामांसलमनसां सुज्ञानम् । द्वितीयादिविवाहेऽग्निनियममाह होमाय कात्यायनः—सद्रारोऽन्यान्पुनर्दारानुद्वोढुं कारणान्तरात्। यदीच्छेदग्निमान्कुर्वन्क होमोऽस्य विधीयते। स्वाग्नावेव भवेद्धोमो लौकिके न कदाचनेति । अयं च नियमः संभवे । यामान्तरादावसंभवे तु लौकिकासौ । अत्र द्वितीयादिविवाहे जीवित्पतृकोऽपि स्वयमेव नान्दीश्राद्धं कुर्यात् । नान्दीश्राद्धं पिता कुर्यादाचे पाणिप्रहे पुनः । अत ऊर्ध्व प्रकुर्वीत स्वयमेव तु नान्दिकमिति स्पृतेः । तत्र पितृवर्गं विहाय मातृमातामहवर्गयोः कुर्यात् । मातरि जीवत्यां मातामहवर्गस्येव । तस्मित्रपि जीवति द्वारलोपाद्वृद्धिश्राद्धलोप एव । सोऽपि साम्निकश्चेद्येभ्यः पिता द्यात्तेभ्यः स्वयमपि द्यात् 'येभ्य एव पिता द्यात्तेभ्यो द्यात्स्वयं सुतः ' इति वचनात् । अन्ये तु असामिकोऽपि पितृदेवताभ्यो दद्यान्नतु छोपः 'वृद्धौ तीर्थे च संन्यस्ते ताते च पतिते सित । येभ्य एव पिता दुद्यात्तेभ्यो दुद्यात्स्वयं सुतः १ इति भैत्रायणीयपरिशिष्टादित्याहुः । द्वितीयादिविवाहे कालविशेषः संबहे ' प्रमदामृतिवासरादितः पुनरुद्वाहविधिर्वरस्य च । विश्मे परिवत्सरे शुभो युगले चापि मृतिप्रदो भवेत् । जीवन्त्यां पूर्वपत्न्यां द्वितीयादिविवाहे नायं काल-नियमः ॥ ॥ अथ तृतीयमानुषीविवाहस्य निषिद्धत्वात्तस्मिन्कर्तत्र्येऽर्कविवाहविधिः । तृतीयादिनि-षेधमाह कारयपः—तृतीयां मानुषीं नैव चतुर्थीं यः समुद्रहेत् । पुत्रपौत्रादिसंपन्नः कुटुम्बी साम्निको वरः । उद्वहेद्रतिसिद्धयर्थं तृतीयां न कदाचन । मोहादज्ञानतो वाऽपि यदि गच्छेतु मानुषीम् । नइय-त्येव न संदेहो गर्गस्य वचनं यथा '। अन्यत्रापि ' तृतीयां यदि चोद्वाहेत्तर्हि सा विधवा भवेत् '। संप्रहे । ' तृतीयां यदि चोद्वाहेत्तर्हि सा विधवा भवेत् । चतुर्थादिविवाहार्थेतृतीयार्के समुद्रहेत् । आदित्यदिवसे वाऽपि हस्तर्क्षे वा शनैश्वरे । शुभे दिने वा पूर्वाह्ने कुर्यादर्कविवाहकम् '। देशादि ब्रह्मपु-राणे दर्शितम् ' प्रामात्प्राच्यामुद्दीच्यां वा सपुष्पफलसंयुतम् । परीक्ष्यार्के दतोऽधस्तात्स्थण्डिलादि यथाविधि ' व्यासः । स्नात्वाऽलङ्कृतवासास्तु रक्तगन्धादिभूषितम् । सपुन्पफलशाखैकमर्कगुल्मं समाश्रयेत् । सहक्षणेन संयुक्तमर्के संस्थाप्य यत्नतः । अर्ककन्याप्रदानार्थमाचार्ये कल्पयेत्पुरा । अर्क-संनिधिमागत्य तत्र स्वस्त्यादि वाचयेत्। नान्दीश्राद्धे हिरण्येन अष्टवर्गान्प्रपूजयेत्। पूजयेनमधुपर्केण वरं विप्रस्य हस्ततः । यज्ञोपवीतं वस्त्रं च हस्तकर्णादिभूषणम् । उष्णीषगन्धमाल्यादि वरायासमै प्रदापयेत् । स्वशास्त्रोक्तप्रकारेण मधुपर्के समाचरेत् । ब्रह्मपुराणे—यथाविधीत्यस्यानन्तरं कृत्वाऽर्के पुरतस्तिष्टन्प्रार्थयेत द्विजोत्तमः । त्रिलोकवासिन् सप्ताश्व छायया सहितो रवे । तृतीयोद्वाहजं दोषं निवारय सुखं कुरु । तत्राध्यारोप्य देवेशं छायया सहितं रिवम् । वस्त्रेमीस्यैस्तथा गन्धैस्तन्मन्त्रेणैव पूजयेत् । तन्मन्त्रेणाकृष्णेनेत्यादिना । अन्यत्रापि श्वेतवस्त्रेण संवेष्ट्य तथा कार्पासतन्तुभिः । गन्यपुष्पैः समभ्यच्याप्यिव्छिङ्गरभिषिच्य च। गुडौदनं तु नैवेद्यं ताम्बूछं च समर्पयेत् । अर्के प्रदक्षिणं कुर्वन् छपे-न्मन्त्रमिमं बुधः । मम प्रीतिकरा येयं मया सृष्टा पुरातनी । अर्कजा ब्रह्मणा सृष्टा अस्माकं परिर-क्षतु । पुनः प्रदक्षिणां कुर्यान्मन्त्रेणानेन मन्त्रवित् । नमस्ते मङ्गले देवि नमः सवितुरात्मजे । त्राहि मां कृपया देवि पत्नीत्वं मे इहागता । अर्कत्वं ब्रह्मणा सृष्टः सर्वप्राणिहिताय च । वृक्षाणामादिभूतस्त्वं देवानां प्रीतिवर्द्धनः । तृतीयोद्वाहजं पापं मृत्युं चाशु विनाशय । ततश्च कन्यावरणं त्रिपुरुषं कुलमुचरेत् । आदित्यः सविता सूर्यः पुत्री पौत्री च निष्त्रका । गोत्रं कारयप इत्युक्तं लोके लौकिकमाचरेत् । सुमुहूर्तेऽर्के निरीक्षेत स्वस्तिसूक्तमुदीरयन् । आशीर्भिः सहितः कुर्यादाचार्यप्रमुखैर्द्विजैः । अथाचार्यं समाहूय विधिना तन्मुखाच ताम्। प्रतिगृह्य ततो होमं गृह्योक्तविधिनाऽऽचरेत् । आचार्यस्य दानमन्त्रमाह् व्यासः—अर्ककन्यामिमां विप्र यथाशक्ति विभूषिताम् । गोत्राय शर्मणे तुभ्यं दत्तां विप्र समाश्रयेति । अञ्जल्यक्षतकर्माणि

कृत्वा कङ्कणपूर्वेकम् । यावत्पञ्चावृतं सूत्रं तावदर्के प्रदर्शयेत् । स्वशाखोक्तेन मन्त्रेण गायत्र्या वाऽथवा जपेत्। पञ्चीकृत्य पुनः सूत्रं स्कन्धे बन्नाति मन्त्रतः । बृहत्सामेति मन्त्रेण सूत्ररक्षां प्रकल्पयेत् । अर्कस्य पुरतः पश्चाद्दक्षिणोत्तरतस्तथा । कुम्भाँश्च निक्षिपेत्पश्चादाग्नेयादिचतुष्ट्ये । सवस्त्रं प्रतिकुम्भं च त्रिः सूत्रेणैव वेष्ट्येत् । हरिद्रागन्थसंयुक्तं पूरयेच्छीतलं जलम् । प्रतिकुम्भं महाविष्णुं संपूज्य परमेश्वरम् । पाद्यार्घ्यादिनिवेद्यान्तं कुर्यान्नान्नैव मन्त्रवित् । अत्र होमप्रकारः शौनकेन प्रदर्शितः तृतीये स्त्रीविवाहे तु संप्राप्ते पुरुषस्य तु । अर्कविवाहं वक्ष्यामि शौनकोऽहं विधानतः । अर्कसंनिधि-मागत्य तत्र स्वस्त्यादि वाचयेत् । नान्दीश्राद्धं प्रकुर्वीत स्थण्डिलं च प्रकल्पयेत् । अर्कमभ्यच्ये सौर्या च गन्धपुष्पाक्षतादिभिः । सौर्या सूर्यदेवत्यया आकृष्णेनेत्यादिऋचा । स्वयं चालंकृतस्तद्वद्व-स्त्रमाल्यादिभिः शुभैः । अर्कस्योत्तरदेशे तु समन्वार्व्य एतया । एतया कन्यया । उहेखनादिकं कुर्या-दाघारान्तमतः परम् । आज्याहुतिं च जुहुयात्सङ्गोभिरनयैकया । यस्मै त्वाकामकामायेत्येतयर्चा ततः परम् । व्यस्ताभिश्च समस्ताभिस्ततश्च स्विष्टकुद्भवेत् । परिषेचनपर्यन्तमयाश्चेत्यादिकं क्रमात् । प्रार्थनामन्त्रादिविशेषमाह व्यासः—पुनः प्रदक्षिणं कृत्वा मन्त्रमेतमुदीरयेत् । मया कृतमिदं कर्म स्थावरेषु जरायुणा। अर्कापत्यानि नो देहि तत्सर्वे क्षन्तुमर्हसि । इत्युक्तवा शान्तिसूक्तानि जन्त्रा तं विसृजेत्पुनः । गोयुग्मं दक्षिणां द्वादाचार्याय च भक्तितः । इतरेभ्योऽपि विश्रेभ्यो दक्षिणां चामि-<mark>शक्तितः । तत्सर्वे गुरवे द्द्याद्न्ते पुण्याहमाचरेत् । अत्र पञ्चर्माद्ने कर्तव्यमुक्तं ब्रह्मपुराणे—चतुर्थे</mark> दिवसेऽतीते पूर्ववत्तां प्रपूज्य च । विसृज्य होममियं च विधिना मानुषीं पराम् । उद्वहेदन्यथा नैव पुत्रपौत्रादिवृद्धिमान्। न पराञ्च च मित्राणि मङ्गलं नैव गच्छति। एवमेव द्विजश्रेष्ठ विधिना सम्यगुद्धहेत् । धनधान्यसमृद्धिश्च इच्छाशक्तिः परत्र चेति ॥ ॥ अत्रैवं संक्षेपतः प्रयोगः॥ उक्ते आ-दित्यवारादौ उक्ते देशे यथोक्तार्कसमीपे गत्वाऽऽचम्य देशकालौ संकीत्ये मम तृतीयमानुषीविवाहजदो-षाभावार्थमकेविवाहं करिष्ये इति संकल्य—आचार्यवरणस्वस्तिवाचनासुक्तकमेण कुर्यात् । अत्र होमे विशेषः—देशादि संकीर्त्यार्कविवाहाङ्गभूतं होमं करिष्ये ततोऽग्निस्थापनाद्याघारान्तं कृत्वा आज्येन षडाहुतीर्जुहुयात् । संगीभिराङ्गिरसो नक्ष्माणो अस इवेदर्यमणंनिनाय । जनेमित्रानदम्पतीअनक्तिवृह-स्पतेवाजयार्ग्ण्याजौ स्वाहा । इदं वृहस्पतये नमम। यस्मैत्वाकामकामायवयंसम्राङ्यजामहे । तमस्मभ्यं कामं दत्वाऽथेदं त्वं घृतं पिव स्वाहा । इदमग्नये नमम । भूः स्वाहा सुवः स्वाहा स्वः स्वाहा भूर्भवः स्वः स्वाहा । त्यागा उक्ताः । ततः स्विष्टकृत्रवाहुस्त्यादिशेष[े] समापयेत् ततः प्रदक्षिणपार्थनादिकर्मेशे-षसमापनम् । इत्यर्कविवाहः।। ।। अथैकिकियानिर्णयः तत्र । वृद्धमनुः—एकमातृजयोरेकवत्सरे पुरुष-स्त्रियोः। न समानिक्रयां कुर्यान्मातृभेदे विधीयते। अत एकस्य पुंसो विवाहद्वयमेकवत्सरे निषिद्धं मातृभेदाभावात्। नारदः—पुत्रोद्वाहात्परं पुत्रीविवाहो न ऋतुत्रये। न तयोर्व्रतसुद्वाहान्मण्डना<mark>द्पि</mark> मुण्डनम् । वराहः—विवाहस्त्वेकजातानां षण्मासाभ्यन्तरे यदि । असंशयं त्रिभिवेषेस्तत्रैका विधवा भवे• त् । वसिष्टः—न पुंविवाहोर्ध्वमृतुत्रथेऽपि विवाहकार्ये दुहितुः प्रकुर्यात् । न मण्डनाचापि हि मुण्ड<mark>नं</mark> च गोत्रैकतायां यदि नाव्दभेदः । एकोद्रभातृविवाह्कृत्यं स्वसुर्न पाणियहणं विधेयम् । षण्मासमध्ये मुनयः समूचुर्न मुण्डनं मण्डनतोऽपि कार्यम् । एतद्पवादोऽप्यत्रैव—ऋतुत्रयस्य मध्ये चेदन्याब्दस्य प्रवेशनम् । तदा ह्येकोद्रस्यापि विवाहस्तु प्रशस्यते । सारावल्याम्—फाल्गुने चैत्रमासे तु पुत्रोद्वाहो-पनायने । भेदादब्दस्य कुर्वीत नर्तुत्रयविलम्बनम् । संहिताप्रदीपे—ऊर्ध्व विवाहात्तनयस्य नैव कार्यो विवाहो दुहितुः समार्द्धम् । अप्राप्य कन्यां श्वरुरालयं च वध्रं प्रवेश्यात्स्वगृहं नचादौ । विसष्टः— द्विशोभनं त्वेकगृहेऽपि नेष्टं ग्रुभं तु पश्चान्नविभर्दिनैस्तु । आवश्यकं शोभनमुत्सवो वा द्वारेऽथ वा-SSचार्यविभेद्ती वा । एकोदर्प्रस्तानां नामिकार्यत्रयं भवेतु । भिन्नोदर्प्रस्तानां नेति शातातपोऽन्न- वीत् । ज्योतिर्निबन्धे कात्यायनः -- कुले ऋतुत्रयाद्वीङ्मण्डनात्र तु मुण्डनम् । प्रवेशान्निर्गमो नेष्टो न क्योन्मङ्गलत्रयम् । कुर्वन्ति मुनयः केचिद्नयस्मिन्वत्सरे लघु । लघु वा गुरु वा कार्य प्राप्तं नैमि-त्तिकं तु यत् । पुत्रोद्वाहः प्रवेशाख्यः कन्योद्वाहस्तु निर्गमः । मुण्डनं चौलमित्युक्तं त्रतोद्वाहौ तु मङ्गलम् । चौलं मुण्डनमेवोक्तं वर्जयेन्मण्डनात्परम् । मौखी चोभयतः कार्या यतो मौखी न मुण्ड-नम् । अभिन्ने वत्सरेऽपि स्यात्तदहस्तं न भेदयेत् । अभेदे तु विनाशः स्यान्न कुर्यादेकमण्डपे । संकटे तु कपर्दिकारिकासु—उद्वाह्य पुत्रीं न पिता विद्ध्यात्पुत्र्यन्तरस्योद्वहनं कदाऽपि । यावचतुर्थे दिनम-त्रपूर्वं समाप्य चान्योद्वहनं विद्ध्यात् । काश्यपः—मौजीवन्धस्तथोद्वाहः षण्मासाभ्यन्तरेऽपि वा । पुज्युद्धाहं न कुर्वीत विभक्तानां न दोषकृत् । गार्ग्यः—भ्रातृयुगे स्वसृयुगे भ्रातृस्वसृयुगे तथा। न कुर्या-न्मङ्गलं कि चिद्कस्मिन्मण्डपेऽहिन । ज्योतिर्विवरणे—एकोद्रयोर्द्वयोरेकिदनोद्रहिने भवेन्नाद्यः । नदान्तरे त्वेकदिनं केऽप्याहुः संकटे च ग्रुभम् । ऊर्ध्व विवाहाच्छुभदो नरस्य नारीविवाहो न ऋतुत्रये स्यात् । नारीविवाहात्तदहेऽपि शस्तं नरस्य पाणियहमाहुरार्याः । भिन्नमानृजयोस्तु एकवासरे विवा-हमाह मेथातिथि:--पृथङ्मातृजयोः कार्यो विवाहस्त्वेकवासरे । एकस्मिन्मण्डपे कार्यः पृथग्वेदिक-योस्तथा । पुष्पपट्टिकयोः कार्य दर्शनं न शिरस्थयोः । भगिनीभ्यामुभाभ्यां च यावत्सप्तपदी भवेत् । यमलयोस्तु विशेषः गार्ग्यः—एकस्मिन्वासरे प्राप्ते कुर्याद्यमलजातयोः । क्षौरं चैव विवाहं च मौजी-वन्धनमेव च । तथा भट्टकारिकायाम्—एकस्मिन्वत्सरे चैव वासरे मण्डपे तथा। कर्तव्यं मङ्गलं स्वस्रोर्भात्रोर्थमळजातयोः इति । अथ कन्यागृहे भोजननिषेधः मदनरत्ने भविष्ये अप्रजायां त कन्यायां न भुञ्जीत कदाचन । दौहित्रस्य मुखं दृष्ट्वा किमर्थमनुशोचित । अपरार्के आदित्यपुराणे— विष्णुं जामातरं मन्ये तस्य कोपं न कारयेत्। अप्रजायां तु कन्यायां नाक्नीयात्तस्य वै गृहे। यदि मुजीत मोहाद्वा पूयाशी नरकं त्रजेत् इति ॥ ॥ अथ नान्दीश्राद्धानन्तरं धर्माः निर्णयदीपे गार्ग्यः--नान्दीश्राद्धे कृते पश्चाद्यावन्मातृविसर्जनम् । दर्शश्राद्धं क्षयश्राद्धं स्नानं शीतोदकेन च । अपसन्यं स्वधाकारं नित्यश्राद्धं तथैव च । ब्रह्मयज्ञं चाध्ययनं नदीसीमातिलङ्घनम् । उपवासव्रतं चैव आद्धभोजनमेव च । नैव कुर्युः सिपण्डाश्च मण्डपोद्वासनावि । ज्योतिषे—स्नानं सचैलं तिल-मिश्रकर्म प्रेतानुयानं कलशप्रदानम् । अपूर्वतीर्थामरदर्शनं च विवर्जयेन्मङ्गलतोऽब्द्मेकम् । पितृणामु-देशेन कलशदानिमत्यर्थः । मासषद्कं विवाहादौ व्रतप्रारम्भणं नच । जीर्णभाण्डादि न त्याज्यं गृह-संमार्जनं तथा । उर्ध्व विवाहात्पुत्रस्य तथाच व्रतवन्थनात् । आत्मनो मुण्डनं नैव वर्ष वर्षार्द्धमेव च । अभ्यङ्गे सृतके चैव विवाहे पुत्रजन्मिन । माङ्गल्येषु च सर्वेषु न धार्य गोपिचन्दनम् । वृहस्पतिः— तीर्थे विवाहे यात्रायां संग्रामे देशविष्ठवे । नगर्प्रामदाहे च स्पृष्टासपृष्टिर्न दुष्यति । योगियाज्ञ-वल्क्यः—न स्नायादुत्सवेऽतीते मङ्गलं विनिवर्त्य च । अनुव्रज्य सुहृद्धन्धून्नार्चियत्वेष्टदेवताम् । ज्यो-तिर्निबन्धे—उद्वाहात्प्रथमे शुचौ यदि वसेद्भर्तुर्गृहे कन्यका हन्यात्तज्ञननीं क्षये निजतनुं ज्येष्ठे पति-ज्येष्टकम्। पौषे च स्वशुरं पतिं च मिलिने चैत्रे स्विपत्रालये तिष्टन्ती पितरं निहन्ति न भयं तेषाम-भावे भवेत् । निबन्धे—विवाहात्प्रथमे पौषे आषाढे चाधिमासके । न सा भर्तृगृहे तिष्ठेचैत्रे पितृगृहे तथा । हेमाद्रौ स्मृत्यन्तरे—विवाहत्रतचूडासु वर्षमर्द्धे तदर्द्धकम् । पिण्डदानं मृदास्नानं न कुर्यात्तिल-तर्पणम् । स्मृतौ—महालये गयाश्राद्धे मातापित्रोः क्षयेऽहिन । कृतोद्वाहोऽपि कुर्वीत पिण्डिनिवेपणं सुतः । इति विवाहप्रयोगः समाप्तः ॥ ८॥

(विश्व०)—' अधैना ' कन्यायाः दक्षिणपादेन । आचार्यापेक्षया अन्तर-ङ्गत्वाद्वर इत्यर्थः । प्रतिपदं क्रमणमन्त्रानाह् ' एकिमेषे ' ' नुषज्ञित' सूत्रम् । साकाङ्कृत्वाद्विष्णु-स्त्वानयत्वित्यस्य सर्वत्रानुपङ्गः, वरस्य मन्त्रपाठः । निष्क्रमणप्रभृत्युदकुं भ र स्कन्धे कृत्वा दक्षिणतोऽप्नेवां-

ग्यतः स्थितो भवति । पित्रा प्रतामादाय गृहीत्वा निष्कामतीत्येतत्कालमारभ्याग्नेर्दक्षिणतः कश्चित्ति-ष्ट्रित ' उत्तरत एकेषामतो विकल्प: । तत एनां मूर्द्धन्यभिषिश्वति आपोहिष्टेति चतसृभिरित्यन्तं त्रचक्षुरितिमन्त्रेण वधू सूर्यमुदीक्षते । अथास्यै दक्षिणा ५ समित्यारभ्य प्रजापतिष्ट्रा नियुनक्तु महामित्यन्तं सूत्रम् । अस्याः दक्षिणांसस्योपरि बाहुं नीत्वा मम व्रत इतिमन्त्रेण वर इतिशेषः । तां दृढपुरुष <mark>उन्मध्येत्यारभ्य पृषानिषीद्न्त्वित्यंतं सूत्रम् । चतुरिकायामीशान्यामनु सुप्ते आस्तीर्णे आनङ्कहे रोहिते</mark> चर्मणि वरो वा भ्राता वा यो बलवान स कन्यामुपवेशयतीह गाव इति मन्त्रेणेत्यर्थः । ततः स्वस्थाने उपविष्यान्वार्ञ्य आचार्यः अप्नये स्विष्टकृते स्वाहेति जुहोति । इदमप्नये स्विष्टकृत इति त्यागः । संस्रवप्रारानं मार्जनं पवित्रप्रतिपत्तिः । ग्रामवचनं च कुर्युः । ग्रामवचनं वृद्धस्त्रीवाक्यं विवाहे प्रमाणं तस्मात्तदर्थं कुर्युरित्यर्थः । अस्मिन्नर्थे श्रुतिः प्रमाणम् । विवाहरमशानयोर्थामं प्राविशतादिति वच<mark>नात् हेतोरित्यर्थः । उपसंहरति निगमनवाक्येन तस्मात्तयोर्थामः प्रमाणमितिश्चतेः । ' आचार्याय वरं</mark> <mark>ददाति ' दीयमानवरसंप्रदान</mark>प्रतिपत्त्यर्थम् । आचार्यपद्मुपल्रक्षणं वा । तेन ब्रह्मणे पूर्णपात्र<mark>दान</mark>ं वधूवस्त्रं सूर्यापाठकेभ्यः । वरशब्दार्थे विवाहे सूत्रकृदाह 'गौर्ब्रोह्मणस्य वरो प्रामो राजन्यस्याश्वो वैश्यस्याधिरथ शतं दुहितृमते ' ब्राह्मणश्चेद्वरः तदा गौः, क्षत्रियश्चेद्वामः, वैश्यश्चेदश्वः, पुत्ररहि-तश्चेत्कन्यापिता तदा तस्मै रथाधिकं गवां शतं दत्त्वा विवाहं कुर्यात् । अस्तमिते ध्रुवं दशेयित, ध्रुव-मीक्षरवेति प्रैष आचार्यस्य । वधूर्ब्वभीक्षते । वर्हिर्होमादिब्राह्मणभोजनान्तम् । ' त्रिरात्रमक्षाराळवणा-शिनौ स्यातामधः शयीयाता ५ संवत्सरं न मिथुनमुपेयातां द्वादशरात्र ५ षड्रात्रं त्रिरात्रमन्ततः १ क्षारं गुड़ादि । सूत्राणि निगद्व्याख्यातानि ॥ इति अष्टमी कण्डिका ॥ ८ ॥ 🛠 ॥

उपयमनप्रभृत्यौपासनस्य परिचरणम् ॥ १ ॥ अस्तमितानुदितयोर्द-धा तण्डुलैरक्षतैर्वा ॥ २ ॥ अभये स्वाहा प्रजापतये स्वाहेति सायम् ॥३॥ सूर्याय स्वाहा प्रजापतये स्वाहेति प्रातः ॥ ४ ॥ पुमाछंसौ मित्रावरुणौ पुमाछंसाविश्वनावुभौ पुमानिन्द्रश्च सूर्यश्च पुमाछंसं वर्ततां मिय पुनः स्वाहेति पूर्वी गर्भकामा ॥ ५ ॥ ॥ ९ ॥ ९ ॥ ॥

(कर्कः)—'उपयः ः वितयोः' उपयमनकुशादानादि औपासनस्य परिचरणं, व्याख्या-स्यत इति सूत्रशेषः। होमेऽपि सित परिचरणप्रहणादितिकर्तव्यता न भवति। अस्तिमितानुदितयोरि-स्यस्तिमिते चानुदिते च तत्कर्भ कर्तव्यं, तच सर्वदा न सक्वत्क्रिया येनैवमाह ततोऽस्तिमितेऽस्तिमितेऽप्ति परिचर्य दृव्योपघातदः सक्तून् सर्पभ्यो बलिहः हरेदिति बलिहरणविधिपरे वाक्ये परिचरणस्य नित्यत्वं ज्ञापयति। हस्तेनैवात्र होमः इतिकर्तव्यताव्युदासात्। व्युदासः कथमिति चेत् उपयमनप्रभृत्युक्तत्वात्। दृश्चा तण्डुलैरक्षतेर्वा होमः। अग्नये स्वाहा प्रजापतये स्वाहेति सायं जुहोति। सूर्याय स्वाहा प्रजापतये स्वाहेति प्रातः जुहोति। पर्भकामेति स्त्रीप्रत्यय-पत्ये स्वाहेति प्रातः जुहोति। पूर्वाहुतिविकारश्चायम्। अत्रवच स्त्री, उत्तराहुतौ तु यजमान एव।। ९।।%।।

(जयरामः)—उपयमनप्रभृति उपयमनान्कुशानादायेत्यारभ्य औपासनाग्नेः परिचरणं व्याख्यास्यत इति सूत्रशेषः । होमेऽपि च सत्युपयमनप्रभृतिप्रहणादितरेतिकर्तव्यताव्युदासः । अत एव हस्तेनैव होमः । अस्तमितानुदितयोरित्यस्तमिते च अनुदिते च तत्कर्म कर्तव्यम् । तच सर्वदा, नतु सक्कृत्किया । येन ततोऽस्तमितेऽस्तमितेऽप्ति परिचर्य दृव्योपघातः सक्तृन्सपेभ्यो विछि हरेदिति

बिलहरणिविधिपरे वाक्ये परिचरणस्य नित्यत्वं, ज्ञापयित । द्रिनेति पूर्वपूर्वालाभे उत्तरोत्तरद्रव्येण होमः कर्तव्यः । अग्नये स्वाहेत्याहुतिद्वयं सायं जुहोति । सूर्यायेत्यादि तु प्रातः । तत्र मेधातिथिगायत्री अनुष्ठुभौ लिङ्गोक्ता होमे० पुमाछंसावितिमन्त्रेण स्वयंपिठतेन पूर्वामाहुतिमाग्नेयसौर्यस्थाने । गर्भकान्मेति स्वीप्रत्ययनिर्देशात्पत्न्येव जुहोति । अयं च पूर्वाहुतिविकारः । अत्रैव च स्वी । उत्तराहुतौ तु यज्ञमान एव मुख्यत्वात् । मुख्यत्वं च स्मृत्वर्थसारे—संध्याकर्मावसाने तु स्वयं होमो विधीयते । स्वयं होमे फलं यत्स्यात्र तद्वन्येन लभ्यते । होमे यत्फलमुद्दिष्टं जुह्नतः स्वयमेव तु । हूयमाने तद्वन्येन फलमर्द्धं प्रपद्यते । स्वयं होमाशक्तौ तु—यज्ञमानः प्रधानं स्यात्पत्नी पुत्रश्च कन्यका । ऋत्विक् शिष्यो गुरुश्चीता भागिनेयः सुतापितः । एतेरेव हुतं यत्तु तद्धुतं स्वयमेव हि । पत्नी कन्या च जुहुयाद्विना पर्युक्षणिकयामिति । ततः सायं समास्त्वेति प्रातिविधाहित्यत्वाकेनोत्थायोपस्थानं परिच्णोपदेशात् । पुमाछंसावित्यस्यार्थः सुगमः । तत्र मेवातिथिरनुष्टुप् लिङ्गोक्ता होमे ॥ ९ ॥

(हरिहर:)—उपयम "परिचरणम् । अत्रौपासनस्यावसध्यस्याग्नेः परिचरणमुपासनं ब्याख्यास्यते कथ्मुपयमनप्रभृति उपयमनकुशादानमारभ्य । कोऽर्थः । उपयमनकुशानादाय समिधो-Sभ्याधाय पर्युक्ष्य जुहुयादिति यावत् । तस्य कालनियममाह 'अस्तमितानुदितयोः ' अस्तमितश्च अनुदितश्च अस्तमितानुदितौ तयोस्तथासूर्ययोः सूर्यस्यास्तमयानुदिताभ्यामुपलक्षितयोः कालयो-रित्यर्थः। तत्रास्तमितलक्षणं छन्दोगपरिशिष्टे 'यावत्सम्यङ्न भाव्यन्ते नभस्यृक्षाणि सर्वतः।न च लोहि-तिमापैति तावत्सायं तु हूयते '। अनुदितस्य द्वैविध्यम्—अनुदितः समयाध्युषितश्च । तत्रानुदित-स्पष्टतारकोपलक्षितः ततः परमुद्यात्प्राक् समयाध्युषितः । तथा च मनुः—उद्तिऽनुदिते चैव समयाध्युषिते तथा । सर्वथा वर्तते यज्ञ इत्यर्था वैदिकी श्रुतिः । इति संपूर्णादित्यमण्डलद्दर्शनोपलक्षित उदितः। तत्र वाजसनेयिनां नियमेनानुदिते होमः।सूर्योह वा अग्निहोत्रमित्यारभ्य तस्मादुदितहोमिनां विच्छिन्नमग्निहोत्रं मन्यामह इत्यन्तेन श्रुतिसमान्नायेन उदितहोमनिन्दापूर्वकमनुदितहोमस्य समर्थि-तत्वात् । छन्दोगानामुदितानुदितयोर्विकल्पः उदितेऽनुदिते वेति गोभिलवचनात् । आश्वलायनानां पुनरुदितहोमनियमः, तथाच तैत्तिरीयब्राह्मणम्—प्रातःप्रातरनृतं ते वद्नित पुरोद्यात् जुह्वति येऽग्नि-होत्रम दिवाकीर्त्यमदिवाकीर्तयन्तः सुर्योज्योतिर्न तदाज्योतिरेषामिति । अनुदिते होमे निन्दार्थवाद-पुरःसरं तस्मादुदिते होतव्यमिति उदिते होमविधानात्। होमद्रव्यनियममाह 'द्रघ्ना तण्डुछैरक्षतैर्वा' जुहुयात् द्रश्ना गव्येन तण्डुलैर्व्नीहिमयैः अक्षतैः सत्वकैर्यवैर्वा विकल्पेन एतेषामन्यतमेनेत्यर्थः ' अग्न-येस्वाहेति प्रातः ' तत्र सायमभये स्वाहेति पूर्वाहुतिं प्रजापतये स्वाहेत्युत्तरां जुहुयात् । सर्वत्र प्रजापतियाग उपांशु स्वाहाकारः श्राव्यस्त्यागश्च । आघारे तु स्वाहान्तोऽपि मानसः । तथा सूर्याय स्वाहेति पूर्वी प्रजापतये स्वाहेत्युत्तरां, प्रातस्त्यागास्तु प्रयोगे वक्ष्यंते । तेच यजमानकृत्याः कुतः ? प्रधानत्वात् । प्रधानः स्वामी फलयोगादिति कात्यायनवचनात् । प्रधानं हि द्रव्यस्वत्वपरि-त्यागः । ततश्च प्रवसता यजमानेन यथाकालं यथादैवतं शुचिना आचानतेन प्राङ्मुखोपविष्टेन सर्व-कर्मस कर्तव्याः। तत्र सायमादिपातरन्तमेकं कर्म प्रचक्षते इतिवचनात् सायंहोमद्रव्येणैव प्रात-होंमः कर्तव्यः। तथा येन होत्रा सायं हुतं तेनैव प्रातहोतव्यम् । येनारम्भस्तेनैव समाप्तिरिति न्यायाच । तथा द्धितण्डुलयवानामलाभे दयामाकनीवारवेणुयवकन्द्मूलफलजलसप्तानां पूर्वपूर्वालाभे परं परं नित्यहोमाय प्राह्मम् । कन्दम् सूरणादि, फलमाम्रादि । अस्यैव कर्मणः कामसंयोगमाह 'पुमाछंसौ 'क्सभेकामा' पुमाछंसौ मित्रावरुणावित्यादिना मन्त्रेण गर्भकामा पत्नी पूर्वामाहुति जुहुयात् । अत्र पूर्वी गर्भकामेत्यस्य कोऽर्थः ? किं नित्ययोर्द्वयोराहृत्योः प्रथमा पूर्वशब्देन विवक्षिता, उत ताभ्यां पूर्वा पूर्व होतव्या अन्येव । किंतावत्प्राप्तम् ? अन्येवेति, मन्त्रान्तरेण देवतान्तरहोमवि-

धानात्, मन्त्रस्य देवतायाश्च गुणत्वेन कर्मभेदकत्वात् । किंच द्वयोः प्रथमायाः पूर्वत्वे विवक्षिते नित्या-मेयस्य सौर्यस्य च होमस्य बाधः प्रसज्येत । अत्रोच्यते, सत्यं मन्त्रदेवतयोः कर्मभेदकत्वं, पूर्वो गर्भ-कामेतीदं काम्यं कर्म प्रकृतं तु नित्यं, काम्यं नित्यस्य वाधकं, पुरुषार्थसमासक्तं काम्यं नित्यस्य बाधकमिति न्यायात् तस्माद्ग्रये स्वाहा सूर्याय स्वाहेति नित्ये आहुती वाधित्वा पुमाछंसौ मित्रावरु-णावित्यादिमन्त्रविहिता पत्नीकर्त्रका कर्मान्तररूपा हि काम्या आहृतिः प्रवर्तते । यथा गोदोहनेन पशुकामस्य प्रणयेदित्यत्र काम्यं गोदोहनप्रणयनं नित्यं चमसं वाधित्वैव प्रवर्तते । अत्र कथं बाध्यबाध-कभावः? उच्यते—नित्यं तावदफलमकरणे प्रत्यवायजनकं, काम्यं तु फलवत्। तत्र फलवद्वलवत् , अफलं दुर्बेळं बाधते । अत्र यदि केचित् प्रत्यवतिष्ठेरन्—अधानानुविधानानन्तरं सायंप्रातहों मानुविधानं कर्त-व्यम, आचार्येण केन हेतुनाऽत्र कृतम् ? को दोष इति चेत् पर्प्रकरणास्नातं कथं षडर्घ्या भवन्तीत्या-रभ्य तासुदृह्येत्यन्तं विवाहप्रकरणं, यतः तत्र समाधीयते—सूत्रकारस्य शैळीयम् , विवाहात्प्राक् आवस-थ्याधानकथनं यथा नैतच्छङ्कनीयम् विवाहाग्निरेवावसथ्याग्निरिति पक्षश्चाचार्यस्याभिमतस्तेनात्र होमानुविधानं कृतमिति। विवाहाभेरौपासनत्वं कुतोऽवगतमिति चेत्—वैवाहिकेऽम्रौ कुर्वीत स्मार्त कर्म <mark>यथाविधि । पञ्चयज्ञविधानं च पिक्तं</mark> चान्वाहिकीं द्विज इतिमनुवचनात् । कर्म स्मार्ते विवाहाम्रौ कुर्वीत प्रत्यहं गृही । दायकालाहते वाऽपि श्रोतं वैतानिकाग्निषु इति याज्ञवल्क्यवचनात् , कृतविवा-हस्य सभार्यस्यावसथ्याधानाधिकारः, आश्वलायनगोभिलादिगृह्यकारवचनाच, तस्माद्वहसंमतत्वाद्वि-बाहसमनन्तरमेव होमविधानाचाचार्यस्य विवाहहोमसाधनाग्निरेवौपासनः संमत इति । तत्रोच्यते— आश्वलायनगृह्यमतं मन्त्रादिवचनं तु यथागृह्यमाहितौपासनाग्निपरं खस्त्रशाखाधर्मप्रतिपादनपरं वाज-सनेयिनां पञ्चदशशास्त्राश्रयिणां माध्यंदिनकाण्वप्रभृतीनां च । पारस्कराचार्यस्य तु आवसथ्याधान-प्रयोगं विवाहप्रयोगात्प्रथग्नुविद्धतो नैष पक्षः संमत इति गम्यते । यदि विवाहाभिरेवौपासनामि-रिति संमतः स्यात्तदाऽऽवसध्याधानं दारकाल इत्यादि न पृथक्प्रयोगमनुविद्ध्यात्, विवाहहोमेनैव आवसथ्यारी सिद्धे प्रथकप्रयोगारम्भस्य वैयथ्यति । तस्मादन्यस्थानपाठो न दोषः । इदं च औपासनप-रिचरणं सर्वदा न सकृत्, यतः 'ततोऽस्तिमतेऽस्तिमतेऽमि परिचर्य दर्व्योपघातहः सक्तृन् सर्पेभ्यो बलिहः हरेत' इति बुळिहरणविधिपरे वाक्ये परिचरणस्य नित्यत्वं ज्ञापयति । छिन्नं छुनं च पिष्टं च सान्नाय्यं मृन्मयं तथा । लोकसिद्धं गृहीतं चेन्मन्त्रा जप्याः कठाशयात् । छिन्नादि लोकसिद्धं चेदाद्रीयेत कतुं प्रति । तत्तन्मन्त्रजपं प्राह भारद्वाजः कृताकृतम् । छिन्ने चावहने छूने पिष्टे दुग्धे च मृन्मये । खाते च हौकिके प्राप्ते जपो नास्त्येव वाजिनाम् । अत्र च न मन्त्रान्ते स्वाहाकारहोमौ किन्तु <mark>आदावेव । नचोङ्कारः प्रतिमन्त्रं किंतु आद्य एव । यदाह स्वाहाकुर्यान्नमन्त्रान्ते नचैव जुहुयाद्धविः ।</mark> स्वाहाकारंग हुत्वाऽभौ पश्चान्मन्त्रं समापयेत् । सामगानामयम् । नेांकुर्याद्धोममन्त्राणां पृथगादिषु । कुत्रचित् । अन्येषां चाविकृष्टानां कालेनाचमनादिना । अविकृष्टानामनन्तरितानां कालेन आचम-<mark>नादिना वा ।। ।। अथ प्रयोगः । आवसध्याधानोत्तरकालं तद्दिवस एव सायंप्रातर्होमनिमित्तं</mark> मातृपूजापूर्वकमाभ्युद्यिकं श्राद्धं कृत्वा संध्यावन्दनानन्तरमन्निसमीपं गत्वा पश्चाद्गेः प्राङ्मुख उपविदय उपयमनकुशान समिधस्तिस्रः मणिकवारि दृष्यादीनामन्यतमं होमद्रव्यं अग्नेरुत्तरतः प्राच आसाच उपयमनकुशानादाय तिष्टन समिधोऽभ्याधाय पर्युक्ष्य द्वाद्शपर्वपूरकेण दिधतण्डुलयवानामे-कतमेन द्रव्येण हस्तेनैव स्वङ्गारिणि स्वर्चिषि वहीं मध्यप्रदेशे देवतां ध्यायन् जुहुयात् , अग्नये स्वाहा <mark>इदमग्नये, तदुत्तरतः मनसा प्रजापतये स्वाहा, इदं प्रजापतये इति सायम् । तथैव सूर्याय स्वाहा</mark> इदं सूर्याय प्रजापतये स्वाहा इति (त्यागमिति) प्रातः । पत्नीचेद्गर्भकामा भवति तदा पुमार्थसौ भित्रावरुणौ पुमार्थसावश्चिनावुभौ पुमानिन्द्रश्च सूर्यश्च पुमार्थसंवर्ततां मथि पुनः स्वा-

हेति पूर्वामाहुतिं पत्नी जुहोति, उत्तरां यजमानः। इदं मित्रावरुणाभ्यामश्विभ्यामिन्द्राय सूर्याय च इति नित्यहोमविधिः॥

(गदाधर:)—आवसध्येऽग्रो होममाह ' उपय चरणम् ' उपयमनकुशादानादि औपा-सनस्यावसथ्यस्यामेः परिचरणं, व्याख्यास्यत इति सूत्रशेषः । प्रभृतिग्रहणेन उपयमनान् कुशानादाय सिमधोऽभ्याधाय पर्युक्ष्य जुहुयादेतावहभ्यते । होमश्चात्रोपिदृष्टः होमेऽपि च सित परिचरणप्रहणा-दितिकर्तव्यता न भवति । इस्तेनैवात्र होमः इतिकर्तव्यताव्युद्गसात् । कथमितिकर्तव्यताव्युद्गस इति चेत्—उपयमनप्रभृतीत्युक्तत्वात् । पर्युक्षणं च मणिकोदकेन । होमकालनियममाह 'अस्तमितानुदितयोः' अस्तिभितश्चानुदितश्चास्तिभतानुदितौ तयोः तत्कर्भ कर्तव्यमिति शेषः। आवस्थ्याधानानन्तर्मस्तिभिते च सूर्ये अनुदिते च सर्वदा होमः कार्यः न सकृत्, येनैवं सूत्रकार आह 'ततोऽस्तमितेऽस्तमितेऽप्तिं परिचर्य द्रज्योंपघात ं सक्तून् संपेभ्यो बिंह हरेत्' इति बिहरणिविधिपरे वाक्ये होमस्य नित्यत्वं ज्ञापयित । अस्तमितलक्षणं कात्यायनेनोक्तम्—' यावत्सम्यङ् न भाव्यन्ते नभस्यक्षाणि सर्वतः । लोहितत्वं च नोपैति तावत्सायं तु हूयते । अनुदितस्तु द्विविधः अनुदितः समयाध्युषितश्च । तथाच मनुः—उदि-तेऽनुद्ते चैव समयाध्युषिते तथेति । तत्रानुद्तिः स्पष्टतारकोपलक्षितः, ततः पर्मुद्यात्प्राकृ समयाध्युषितः, संपूर्णादित्यमण्डलद्रीनोपलक्षितं उदितः । तत्रास्माकं सूत्रेऽनुदितं एव परिचरणसु-क्तम् । मनुवचने उदितप्रहणं शाखान्तरगृह्याभिप्रायेण । मुख्यकाले यदा होमो न भवति तदा गौणकालेऽपि कार्यः । तथा च मण्डनः-मुख्यकाले यदावद्यं कर्म कर्तुं न शक्यते । गौणकालेऽपि कर्तव्यं गौणोऽप्यत्रेदृशो भवेत् । गौणकालपरिमाणमपि तेनैवोक्तम्—आसायमाहुतेः काला-त्कालोऽस्ति प्रातराहुतेः । प्रातराहुतिकालात्प्राक् कालः स्यात्सायमाहुतेरिति । मुख्यकालातिकमे प्रायश्चित्तपूर्वकं गौणकालेऽनुष्ठानं गौणकालातिकमे तु लोप एव प्रायश्चित्तद्वयमात्रम् । एकमवि-ज्ञातम्, संध्योपासनहानौ च नित्यस्नानं विलोप्य च । होमं च नैत्यकं शुद्धचेत् साविज्यष्ट-सहस्रकृदिति प्रजापत्युक्तं द्वितीयम् । होमे कर्तारः स्वयं स्वस्यासंभवे पत्न्यादयः । प्रयोगरत्ने स्मृतौ-पत्नी कुमारी पुत्रो वा शिष्यो वाऽपि यथाक्रमम् । पूर्वपूर्वस्य चाभावे विद्ध्यादुत्तरोत्तरः । स्मृत्यर्थसारेऽपि—यज्ञमानः प्रधानं स्यात्पत्नी पुत्रश्च कन्यका । त्रात्वक् शिष्यो गुरुश्चाता भागिनेयः सुतापितः । एतैरेव हुतं यच तद्धतं स्वयमेव तु । पत्नी कन्या च जुहुयाद्विना पर्युक्षणिकया-मिति । अत्र वचनात्पत्न्यादीनां मन्त्रपाठेऽधिकारः, केवलं पर्युक्षणेऽनिधिकारः । अग्निहोत्रे तु—नवा कन्या न युवती नाल्पविद्यो न वालिशः । होमे स्यादिमहोत्रस्य नार्तो नासंस्कृतस्तथा ' इति वचना-त्पत्न्यादीनामनधिकारः । त्यागे विशेषः—संनिधौ यजमानः स्याद्धदेशत्यागकारकः । असंनिधौ तु पत्नी स्यादुदेशत्यागकारिका । असंनिधौ तु पत्न्याः स्याद्ध्वर्थुस्तद्नुज्ञ्या । उन्मादे प्रसवे चर्तौ कुर्वी-तानु इया विना । मण्डनः—त्यागं तु सर्वथा कुर्यात्तत्राप्यन्यतरस्तयोः । उभावप्यसमर्थौ चेन्नियुक्तः कश्चन त्यजेत् । 'द्रप्ना तण्डुछैरक्षतैर्वा ' गव्येन द्रप्ना वा त्रीहितण्डुछैर्वा अक्षतैर्यवैर्वा जुहुयादि-त्यर्थः । तेषामभावे शाखान्तरगृह्यपरिशिष्टोक्तानि द्रव्याणि शाह्याणि । तत्र प्रयोगरत्ने—पयो दिध सर्पियंवागूरोदनं तण्डुलाः सोमस्तेलमापो ब्रीहयो यवास्तिला इति होम्यानि, तण्डुला नीवारस्या-माकयावनालानां, त्रीहिशालियवगोधूमप्रियङ्गवः स्वरूपेणापि होम्याः, तिलाः स्वरूपेणैव । शतं चतुःशष्टिर्वाऽऽहुतित्रीहितुल्यानां तद्द्वे तिलानां तद्दे सिप्सितेलयोः । तैलं च तिलजितिलातसीकुसु-म्भानाम् । येन प्रथमां देवतां जुहुयात्तेनैव द्वितीयां जुहुयाचेन च सायं जुहुयात्तेनैव प्रातरिति । अत्र तेनैव प्रातरिति प्रतिनिधिवर्जम् । वृहस्पतिस्त्वाहुतिपरिमाणमाह—प्रस्थधान्यं चतुःषष्टेराहुतेः परिकीर्तितम् । तिलानां च तद्रद्वे तु तण्डुला त्रीहिभिः समाः । प्रस्थश्च प्रसृतिद्वितयं मानं प्रस्थं मानचतुष्ट्यमिति । बौधायनस्तु—त्रीहीणां यवानां वा शतमाहुतिरिज्यते । अगस्त्यः—द्रवद्रव्यस्य मानं स्याद्धारा गोकर्णदीर्घिका । सिद्धान्तशेखरे—अत्रं व्राससमं प्रोक्तं लाजा मुष्टिमिता मता इति । द्रिधिपक्षे तण्डुलपक्षे च शेषप्राशनम् अक्षतपक्षे त्वभावः, अनद्नीयत्वादिति भर्तृयज्ञः । 'अग्रये 'प्रान्तः' तत्र सायंकाले अग्रये स्वाहेति पूर्वामाहुतिं जुहोति । प्रजापतये स्वाहेत्युत्तरां च जुहोति । प्रातःकाले सूर्याय स्वाहेत्यनेन मन्त्रेण पूर्वामाहुतिं हुत्वा प्रजापतये स्वाहेत्युत्तरां च जुहुयात् । 'पुमाएं ' 'पुमाएं ' ' भक्तामा ' यदि गर्भकामा पत्नी भवति तदा सायंप्रातः पूर्वामाहुतिं पत्न्येव पुमाएं सौ मित्रावरुणावित्यनेन मन्त्रेण जुहोति उत्तरामाहुतिं तु यजमान एव जुहोति । सर्वत्र होमे प्रतिमन्त्रं नोङ्कारः । नोङ्कुर्योद्धोममन्त्राणां पृथगादिषु कुत्रचित् । अन्येषां चाविकृष्टानां कालेनाचमनादिनेति वचनात् । विकृष्टानामनन्तरितानां कालेनाचमनादिनाविति हरिहरः । मन्त्रार्थः—एतेषां देवानामेतौ युग्मौ मम आहुत्या महत्त्या परितुष्टौ सन्तौ मिय विषये पुंमांसं पुंहक्षणं गर्भ संव-तिताम उत्पादयेतामिति ॥ इति नवमी कण्डिका ॥ ९ ॥ ॥ ॥ ॥

अथ पदार्थक्रमः—तत्रावसध्याधानोत्तरकालं तस्मिन्नेवाहनि भोजनात्प्राक् यजमानो होमा-रम्भनिमित्तं मानृपूजनपूर्वकं नान्दीश्राद्धं कुर्यात् । ततः कृतसंध्यावन्दनोऽग्नेरुत्तरत उपविक्य प्राणा-नायम्य देशकाली संकीत्यामिकपपरमेश्वरपीत्यर्थम् औपासनहो मं करिष्य इति संकल्प्य । वैकल्पिकं द्रव्यमवधार्योपयमनकुशानादाय सव्ये कृत्वा दक्षिणेन हस्तेन तिस्रः समिघोऽभ्याधाय मणिकोद्-<mark>केन पर्युक्ष्य प्रदीप्तेऽग्नौ</mark> शतसंख्यान् प्रस्थस्य चतुःषष्टितमभागमितान्वा तण्डुलानादायाङ्गस्युत्तर-पार्श्वेन सिमन्मूळतो द्व्यङ्गळप्रदेशे अप्रये स्वाहेति जुहोति । इद्मप्रये न ममेति त्यागं विधाय प्रक्षि-पेत् । संस्नवरक्षणम् । पुनस्तण्डुलानादाय प्रजापतये स्वाहेत्युपांशूक्त्वा ॐप्रजापतये न ममेति त्यागं विधाय प्रक्षिपेत् । संस्वरक्षणम् । पत्नी पुमाछं प्रावित्यनेन मन्त्रेण गर्भकामचेत्पूर्वामाहुति जुहोति । इदं भित्रावरुणाभ्यामश्विभ्याभिन्द्राय सूर्याय न ममेति त्यागो यजमानस्य । संस्रवप्रारानम् । पत्नी-कर्तृकहो महोषस्य पत्न्येव प्राज्ञानं करोति । अत्र समास्त्वेत्युपस्थानिमति जयरामभाष्ये । इति सायं-होमः । अथ प्रातहोंमे विशेषः—उद्यात्पूर्व सायंद्रव्येणैव सूर्याय स्वाहेति पूर्वोहुतिः, प्रजापतये स्वाहेत्युत्तराहुतिः । यथादैवतं त्यागौ । गर्भकामा चेदत्रापि पुमाछंसाविति होमः । अत्र विश्रा-डित्यनुवाकेनोपस्थानमिति जयरामभाष्ये । इति प्रातहोंमे विशेषः । अन्यत्सर्वे सायंहोमवत् । एवमुपयमनकुशादानादि प्रत्यहमौपासनस्य परिचरणम् । अथापत्काले कर्तव्यो होमद्वयसमास-प्रयोगः—तत्र पूर्ववत्सायंकालीनाहुतिद्वयं हुत्वा किंचित्कालं निमील्य पुनः कुशादानादिपर्धु-क्षणान्तं कृत्वा श्वःकर्तव्यप्रातराहुतिद्वयमपकृष्य जुहुयादिति प्रयोगरत्ने । हरिहरमिश्रेस्तु त-न्त्रेण होमो लिखितः । स चैवं—पर्युक्षणान्तं कृत्वाऽप्रये स्वाहेति हुत्वा तथैव सूर्याय स्वाहेति हुत्वा आहुतिद्वयपर्याप्तं होमद्रव्यमादाय प्रजापतये स्वाहेति सकुज्जुहुयाद् । अथ गुर्वापदि पक्षहोमः—तत्र प्रतिपदि सायंकाले उपयमनादानादिपर्युक्षणान्तं कृत्वा आहुतिप्र-माणेन तण्डुलान्पात्रद्वये प्रतिपात्रं चतुर्दशवारं गृहीत्वा होमकाले प्रथमपात्रस्थानमये स्वाहेति जुहुयात् । ततो द्वितीयपात्रस्थान्प्रजापतये स्वाहेति जुहोति । एवं द्वितीयायां प्रातः पर्युक्षणान्तं कृत्वा पूर्ववत्पात्रद्वये तण्डुलान्कृत्वा सूर्याय स्वाहेति प्रथमपात्रस्थान् हुत्वा प्रजापतये स्वाहेति द्विती-यपात्रस्थांस्तण्डुळान् जुहुयात् । पक्षमध्ये वा आपत्तादागामिचतुर्दशीसायंकाळीनहोमान्तान् शेष-होमान सायं समस्येत् । पर्वप्रातहोंमान्ताँ ध्र प्रातः शेवहोमान् समस्येत् । सर्वथा पर्वसायंहोमः प्रति-पत्प्रातहोंमश्च पृथगेव होतव्यो । तत्र पूर्ववदिग्नमिभरक्षेत् । अन्तरापित्रवृत्तौ तु तदारभ्य पूर्ववत्सायं-प्रातहोंमान् यथाकालं कुर्यादिति प्रयोगरत्ने । अनापिद पक्षहोमे प्रायश्चित्तमुक्तं देवयािक्षकप्- द्धतौ—अनातुरोऽप्रवासी च निश्चिन्तो निरुपद्रवः । पक्षहोमं तु यः कुर्यात्स चरेत्पतितन्नतम् । इति होमविधिः ॥

(विश्व०)—' उपयमः उपयमनान्कुशानादायेत्यारभ्य। समिधश्चात्र तिस्नः प्रकर्णात् । उपासन आवसध्याग्नः । प्रभृतिप्रहणात्प्रागुक्तपरिभाषाव्यवछेदः अस्तमितानुदितयोः । तत्र प्रथमप्रयोगे मातृश्चाद्मम् । द्रव्यमाह—' दृष्ना तंडुलैरक्षतैर्वा ' । कर्तव्यतामाह—'अग्नये स्वाहा, प्रजापतये स्वाहेति सायं' परिमाणं तु दृक्षिणहस्तकनिष्ठाशूत्यस्याङ्गुलित्रयस्य द्विपर्वाप्रणपर्याप्तम् । त्यागस्तु स्वाहाकारगहितो मन्त्र एवेदंपूर्वकः । एवं प्रातहोंमेऽपि । एवं सायंहोममुक्त्वा प्रातहोंममाह 'सूर्याय स्वाहा, प्रजापतये स्वाहेति प्रातः '। दृष्ना होमपक्षे स्रुवं प्रतप्य पाणिना संमृज्यासर्वहोमं कृत्वा संस्रवं पात्रान्तरे प्रक्षिप्य शेषं प्राश्रीयादित्याहुः । 'पुमांसौ मित्रावरुणौ पुमाश्सावश्चिनावुभौ । पुमानिन्द्रश्च सूर्यश्च पुमाश्चर्याततां मयि पुनः स्वाहेति पूर्वो पत्नी गर्भकामा जुहोति । उत्तरां यजमान एव । इदं मित्रावरुणाभ्यामिति त्यागः । स्वयंहोमाशक्तौ तु—यजमानः प्रधानं स्यात्पत्नी पुत्रश्च कन्यका । ऋत्विक् शिष्यो गुरुर्श्वाता भागिनेयश्च विद्पतिः । एतैरेव हुतं यत्तु तद्धुतं स्वयमेव तु । पत्नी कन्या च जुहुयाद्विना पर्युक्षणिक्रयामिति ॥ ॥ नवमी कण्डिका ॥ ९ ॥

राज्ञोऽक्षभेदे नन्दिविमोक्षे यानविपर्यासेऽन्यस्यां वा व्यापत्तौ स्त्रियाश्चो-द्वहने तमेवाग्निमुपसमाधायाज्यणं संस्कृत्येहरितिरिति जुहोति नानामन्त्रा-भ्याम् ॥ १ ॥ अन्यद्यानमुपकल्प्य तत्रोपवेशयेद्राजानणं स्त्रियं वा प्रति-क्षत्र इति यज्ञान्तेनात्वाहार्षमिति चैतया ॥ २ ॥ धुर्यौ दक्षिणा ॥ ३ ॥ प्राय-श्चित्तिः ॥ ४ ॥ ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥ ५ ॥ ॥ १० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

(कर्कः)—'राज्ञोऽक्षः मन्त्राभ्याम्' राज्ञो रथाक्षभेदे नद्धस्य वा रथस्य विमोक्षे यानस्य विपर्यासे अन्यस्यां वा कस्यांचिद्वचापदि स्त्रियाश्चोद्वहने । उद्वहनं च पितृगृहाद्वर्तृगृहं प्रति प्रथमं नयनम् । अत्र चैतेष्विपे निमित्तेषु नैमित्तिकमिद्मुच्यते । तमेवाग्निमुपसमाधायेति । राज्ञः सेनाग्निः स्त्रियाश्चेव विवाहाग्निः आज्यं संस्कृत्येति प्रहणमाघारादिभ्योऽपि पूर्वकालत्वज्ञापनार्थम् इह रितिरिति नानामन्त्राभ्यां जुहोति । नानाग्रहणाच द्वे आहुती तत आघारादि । 'अन्यद्याः यज्ञान्तेन.' परादिना पूर्वान्ताभावाद्यज्ञान्तग्रहणम् । 'आत्वाहार्षमिति चैतया ' ऋचोपवेशयेत् । ' धुर्यो दक्षिणा प्रायश्चित्तिः '। धुर्यावनङ्वाहौ दक्षिणा । प्रायश्चित्तिरिति संज्ञाऽस्य । ' ततो ब्राह्मण-भोजनम् '॥ १०॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

(जयरामः)—राज्ञो रथाक्षस्य भेदे भङ्गे नद्धस्य रथस्य विमोक्षे वा आकि समके यानस्य विपर्यासे वा अधोभावापत्तौ अन्यस्यां वा कस्याश्चिद्वचापि उद्वहने पितृगृहा इतृगृहं प्रति प्रथमगमने स्त्रिया वध्वाः चकाराद्रथाक्षभेदादिनिमित्ते नैमित्तिकिमिद्मुच्यते । तमेवेति राज्ञः सेनािम स्त्रियाश्च वैवाहिकािमम्। आज्यं संस्कृत्येति प्रहणं इह रितिरत्याहुत्योराघारादिभ्योऽपि पूर्वकालत्वज्ञापनार्थम् । नानामन्त्राभ्यािमति प्रहणादिह रितिरित उपसृज्ञमिति चेत्याहुतिद्वये मन्त्रभेदः । तत आघारादि प्राजापत्यन्तं प्रतिक्षत्र इति । अत्र परादिना पूर्वान्तत्वाभावाद्यज्ञान्तेनप्रहणम् । ततः प्रतिक्षत्रे प्रतिष्ठामीत्यादि प्रतितिष्ठामि यज्ञे इत्यनेन मन्त्रेण । तत्र प्रजापितरित्राकरी विश्वदेवा आरोहणे । आत्वाहार्षिमिति चैतया ऋचा पुरोहितो राज्ञानं वर्ध्य वधूम् । आत्वाहार्षिमिति ध्रुवोऽनुष्ठुप् अग्नि-

रारोहणे । 'धुर्याविति 'वलीवर्री । अस्य कर्मणो 'दक्षिणा ' 'प्रायश्चित्तिः ' इति च संज्ञाऽस्य कर्मणः । 'ब्राह्मणभोजनं 'चोक्तार्थाः ॥ १० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

(हरिहरः)—अय नैमित्तिकमुच्यते । 'राज्ञोऽक्षः अद्वेदहने 'राज्ञः प्रजापालनाधिकु-तस्य यात्रादिप्रस्थितस्य अक्ष्मेदे रथावयवभङ्गे नद्धविमोक्षे नद्धस्य रथस्य विमोक्षे संनहनच्छेदे वा यानविपर्यासे यानस्य विपर्यासे अधोमुखादिभावे वा अन्यस्यां वा व्यापत्ती अन्यस्मिन्वा अञ्चभस-चके निमित्ते स्त्रियास्त्रोद्वहने उद्वाहितायाः पूर्व पतिगृहनयने चशब्दात् रथाक्षभेदादिके निमित्ते संजाते नैमित्तिकं प्रायश्चित्तरूपं कर्मोच्यते । कर्मोपपाते प्रायश्चित्तं तत्कालमिति वचनात् । निमि-त्तसमनन्तरमेव नैमित्तिकं कुर्यात् । तद्यथा । 'तमेवा … मन्त्राभ्याम् '। तमेवेति यदि राज्ञो निमित्तं तदा प्रास्थानिकं सेनामि, यदि स्त्रियाः निमित्तं तदा वैवाहिकमित्रं पञ्च भूसंस्कारान्कृत्वा उपसमाधाय स्थापयित्वा ब्रह्मोपवेशनादि पर्युक्षणान्तां कुशकण्डिकां विधाय, एप एव विधि-र्<mark>यत्र कचिद्धोम इत्यनेनैवाच्यसंस्कारे प्राप्ते, पुनराज्यध् संस्कृत्येति वचनं आघारहोमात्प्रागेव इह-</mark> रतिरित्याज्याहुतिद्वयप्राप्त्यर्थम् । ततश्च पर्युक्षणान्ते इहरतिरिति नानामन्त्राभ्यां द्वाभ्यां जुहो-त्याहृतिद्वयम् । तत आघारादि । स्विष्टकृदन्ते 'अन्यद्या ः ः चैतया ' अन्यद्रथादिकं यानं वाह-नमुपकल्प्य संयोज्य तत्र तस्मिन् याने राजानं नृपं स्त्रियं चोद्वाहितां वधूमुपवेशयेत् आरोहयेत्। कथं ? प्रतिक्षत्रे प्रतितिष्ठामीत्यादिना प्रतितिष्ठामि यज्ञ इत्यन्तेन मन्त्रेण, आत्वाहार्षमित्येतयर्चा च। ' धुयौं दक्षिणा प्रायश्चित्तः ' धुयौं धुरि साधू अनुद्वाही दक्षिणा ब्रह्मणे देया, दक्षिणाशन्दः परिक्र-यार्थे द्रव्ये वर्तते येन ऋत्विजामानितर्भवति । इदं कर्म प्रायश्चित्तिः दुर्निभित्तसूचितदुरितापहारिणी अतः सति निभित्ते भवति ॥ 'ततो ब्राह्मणभोजनम् ' ततः कर्मसमाध्यनन्तरं ब्राह्मणस्य भोजनं कारियतव्यमिति सूत्रार्थः । अथ प्रयोगः-अक्षभेदादिनिमित्तानामेकतमे निमित्ते संजाते हाचौ देशे पञ्च-भसंस्कारान्कृत्वा राज्ञः पुरोहितः सेनाग्निमुपसमायाय वध्वा वरः वैवाहिकमग्नि ब्रह्मोपवेशनादिपर्यक्ष-<mark>णान्ते इह रतिरिह रमध्व</mark>मिह धृतिरिह स्वधृतिः स्वाहेति प्रथमामाहुति जुहयात् । इदमप्रये० । उपसृ<mark>जन्</mark> धरुणं मात्रे धरुणो मातरन्थयन् । रायस्पोषमस्मासुदीधरत्स्वाहेति द्वितीयाम् इदमप्रये० । इत्याहृति-द्वयं हत्वा तत आघारादिस्वष्टकृदन्तं चतुर्दशाहृतिकं होमं विधाय संसवं प्राक्याचम्य धुर्यावनद्वाही <mark>ब्रह्मणे अस्य कर्मणः प्रतिष्टार्थमेतावनड्वाह</mark>ौ तुभ्यं ब्रह्मणे मया दत्ताविति प्रयोगेण दक्षिणां दत्त्वा अन्यद्यानमानीय तत्पुरोहितो राजानं वरो वधूमुपवेशयेत प्रतिक्षत्रे प्रतितिष्ठामि राष्ट्रे, आत्वाहार्ष-मिति मन्त्राभ्याम् । ततो त्राह्मणभोजनम् ॥ % ॥

(गदाधरः)—'गज्ञोऽक्षः मन्त्राभ्याम् 'गज्ञः प्रजापालनकर्तुर्देशान्तरे प्रस्थितस्य युद्धे वा अक्षस्य रथावयवस्य भेदे भङ्गे नद्धस्य रथस्य विमोक्षे आकस्मिकवन्धविच्छेदे वा यानविपर्यासे ह्यरथा-दिके वा अधोभावापत्तो, अन्यस्यां वा कस्यांचिद्वयापत्तो अग्रुभसूचकोत्पाते स्वियाश्चोद्वहने स्वियाः विद्याः पितृगृहाद्वर्तृगृहं प्रति प्रथमगमने चकाराद्रथाक्षभेदादिनिमित्ते नैमित्तिकमिद्मुच्यते—तमेवा-सिमुपसमाधायेति । राज्ञश्चेन्निमत्तं तदा सेनाप्तिं स्वियाश्चेत्तदा वैवाहिकमिन्निमुपसमाधाय स्थापयि-त्वा आज्यं संस्कृत्य आज्यसंस्कारान्निरुप्याज्यिमत्यादिना कृत्वा इह रितिगित नानामन्त्राभ्यां जुहोति 'एष एव विधिः ' इत्यनेनैवाज्यसंस्कारस्य प्राप्तत्वाद्त्राज्यं संस्कृत्येति प्रहणम् इह रितिगित्याहुत्यो-राघारादिभ्योऽपि पूर्वकालत्वज्ञापनार्थम् । नानाप्रहणाच द्वे आहुती इह रितिग्त्येका, उपसृजन्निति द्वितीया तत आघारादि । 'अन्यद्याः ' 'चैतया ' ततस्तद्यानं त्यक्त्वाऽन्यद्यानं वाहनं रथादिकमु-पक्त्य तत्र तस्मिन्याने वाहने राजानं स्त्रियं वा वधूमुपवेद्ययेत् । एवं च मन्त्राभ्यामुपवेद्यनम् । अत्रो-पक्त्यादेति एयन्तत्वाद्ध्येषणं याने उपविद्यस्विति । तच राज्ञो ब्रह्मकर्तृकं वध्वा वरकर्तृकम् । अत्र परादिना

पूर्वान्त इतिन्यायाभावात्तेषां वाक्यमित्यनेन च प्रतिक्षत्रे प्रतितिष्ठामीत्येतद्दन्तमन्त्रप्राप्तौ यज्ञान्तय-हणं वाक्यसमुचयविधानार्थम्, आत्वाहार्षमिति ऋक्त्वात्संपूर्णायाः पाठः । तेषां वाक्यमित्यत्र तच्छ-ब्देन यजुषां परामर्शात् तत्रश्च यत्र ऋक्प्रतीकप्रहणं तत्र संपूर्णायाः पाठस्त्वन्नो अग्ने इत्यादौ । 'धुर्यौ दक्षिणा प्रायश्चित्तिः' अत्र धुर्यावनड्वाहौ दक्षिणा भवतीति शेषः । दक्षिणान्तरस्य निवृत्तिः दृष्टार्थत्वात् । प्रायश्चित्तिरिति चास्य कर्मणः संज्ञा । 'ततो त्राह्मणभोजनम् 'ततः कर्मान्ते त्राह्मण-स्यैकस्य भोजनं कार्यम् कारियतव्यम् । इति दशमीकण्डिका ॥ १०॥ ॥ ॥

' अथात्र पदार्थकमः ' ।। तत्र निमित्ते जाते पश्चमूसंस्कारपूर्वकमग्नेः स्थापनं, राजा सेनाग्नेः स्थापनं कुर्याद्वरश्च वैवाहिकाग्नेः स्थापनं कुर्यात् । ततो ब्रह्मोपवेशनादिपर्युक्षणान्तं कृत्वा इह रितिरिति प्रथमामाहुतिं जुहोति उपसृजन् धरूणमित्यादिदीधरत्स्वाहेत्यन्तेन मन्त्रेण द्वितीयामाहुतिं जुहोति इदमग्नये न ममेति द्वयोस्त्यागौ । तत आधारादिप्रणीताविमोकान्तं कृत्वा धुर्यावनङ्वाहौ दत्त्वा अन्य-द्यानमानीय तत्र राजानं प्रतिक्षत्रे प्रतितिष्ठामि आत्वाहार्षमितिमन्त्राभ्यामुपविशस्वेत्यध्येषणपूर्वक-मुपवेशयेत्, वधूमेताभ्यामेव मन्त्राभ्यामुपविशयेत् ततोब्राह्मणभोजनम् इति पदार्थकमः ॥ १० ॥॥।

(विश्व०)—' राज्ञोऽक्षभेदे ' अक्षस्य भेदोऽक्षभेदः तस्मिन्नित्यर्थः । ' नद्धविमोक्षे ' नद्धस्य वद्धस्य विमोक्षे वा आकरिमकेत्यर्थः । ' यानविपर्यासे ' यानस्य विपर्यासः अधोभावाद्यापत्तिस्तिस्म-न्नित्यर्थः । ' अन्यस्यां वा व्यापत्ती ' अन्यस्यां वा कस्यांचिद्विपत्ती । ' स्त्रियाश्चोद्वहने ' स्त्रियाः वध्वाः उद्वहने पितृगृहाद्भर्तृगृहं प्रति गमने प्रथमे इत्यर्थः । नैमित्तिकैकत्वसूचनार्थश्चकारः । ' तमेवाग्निमुपसमाधायाज्य संस्कृत्येह रतिरिति जुहोति नाना मन्त्राभ्यां ' तमेव राज्ञः सेनाग्नि स्त्रियाः वैवाहिकमित्रमुपलिप्त उद्धतावोक्षिते समाधाय आज्यं पूर्णाहुतिवत्संस्कृत्येह रतिरिति जुहोति। संस्कारोत्तरकालं होमविधानादाघारादिना न व्यवधानम् । स्वाहाकारान्ताभ्यां संहितापठिताभ्यां मंत्राभ्यां नाना आहुतयो होतव्याः । ताश्चाहुतयः पट् । वृषोत्सर्गे षट्जुहोतीति सूत्रात् । इदमग्रय इति सर्वासु त्यागः । तत आघारादिचतुर्दशाहुतीर्द्धत्या संस्रवं प्राच्य पवित्राभ्यां मार्जनं कृत्वा ब्रह्मणे ॥ ' अन्यद्यानमुपकल्प तत्रोपवेशयेद्राजानः स्त्रियं वा प्रतिक्षत्र इति यज्ञान्तेन । प्रतिक्षत्र इत्यत्र परादिना पूर्वोन्तत्वाभावाद्यज्ञान्तेनेत्युक्तम् 'तथाच प्रतितिष्ठामि यज्ञ इत्यन्तो मन्त्रः । पुरोहितो राजानं स्त्रियं वधूं वर इति । ' आत्वाहार्षमिति चैतया ' उपवेशयेदिति समुचयार्थश्चकारः । आत्वाहार्षीमत्यनयापि ऋचा कल्पिते यानान्तरे स्त्रियं राजानं चोपवेशयेदित्यर्थः । 'धुर्यौ दक्षिणा ' धुर्यों बलीवदौं अस्य कर्मणो दक्षिणा । ' प्रायश्चित्तिः ' इति कर्मनामधेयम् ॥ ।। ' ततो ब्राह्मण-भोजनम् ' बर्हिर्होमादिब्राह्मणभोजनान्तमित्यर्थः ॥ इति दशमी कण्डिका ॥ १० ॥

चतुर्ध्यामपररात्रेऽभ्यन्तरतोऽिममुपसमाधाय दक्षिणतो ब्रह्माणमुपवेश्यो-त्तरत उदपात्रं प्रतिष्ठाप्य स्थालीपाकर्ठः श्रपियत्वाऽऽज्यमागाविष्ट्वाऽऽज्या-हुतीर्जुहोति ॥ १ ॥ अमे प्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्म-णस्त्वा नाथकाम उपधावामि याऽस्ये पतिम्नी तनूस्तामस्ये नाशय स्वाहा । वायो प्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वा नाथकाम उपधा-वामि याऽस्ये प्रजामी तनूस्तामस्ये नाशय स्वाहा । सूर्यप्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वा नाथकाम उपधावामि याऽस्ये पशुमी तन्स्तामस्य नाशय स्वाहा । चन्द्र प्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरिस ब्राह्मणस्त्वा नाथकाम उपधावामि याऽस्यै गृहझी तन्स्तामस्यै नाशय स्वाहा । गन्धर्व प्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरिस ब्राह्मणस्त्वा नाथ-काम उपधावामि याऽस्यै यशोझी तन्स्तामस्यै नाशय स्वाहेति ॥ २ ॥ स्थालीपाकस्य जुहोति प्रजापतये स्वाहेति ॥ ३ ॥ हुत्वा हुत्वेतासामाहुती-नामुद्पात्रे सर्ठस्रवान्त्समवनीय तत एनां मूर्डन्यभिषिञ्चति । याते पतिश्ची प्रजाशी पशुश्ची गृहशी यशोशी निन्दिता तनूर्जारश्ची तत एनां करोमि सार्जीर्य त्वं मया सहासाविति ॥ ४ ॥ अथैनार्ठः स्थालीपाकं प्राशयित प्राणैस्ते प्राणान्त्संद्धाम्यस्थिमिरस्थीनि मार्ठसैर्मार्ठस्तानि त्वचा त्वचिमिति ॥ ५ ॥ तस्मादेवंविच्छ्रोत्रियस्य दारेण नोपहासिमच्छेद्वत ह्येवंवित्परो भवति ॥ ६ ॥ तामुदुह्य यथर्तु प्रवेशनम् ॥ ७ ॥ यथाकाभी वा काममाविजनितोः संभवान्मेति वचनात् ॥ ८ ॥ अथास्यै दक्षिणार्ठसमधिहृद्यमालभते । यत्ते सुसीमे हृद्यं दिवि चन्द्रमित श्रितम् । वेदाहं तन्मां तिहृद्यात्पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतर्ठः शृणुयाम शरदः शतिमिति ॥ ९॥ एवमत ऊर्घ्वम्। १०॥ १॥

(कर्कः)—' चतुर्थ्या · · · · प्रायश्चित्ते ' इति । विवाहशेषोऽयमुच्यते । चतुर्थेऽहन्यपररात्रे <mark>गृहाभ्यन्तरतोऽग्निमु</mark>पसमाधाय विवाह्शेषत्वाद्वहिःशालायां माभूदित्यभ्यन्तरप्रहणं, पूर्वाह्वव्युदा<mark>सार्थ</mark> <mark>चापररात्रस्य, ब्रह्माणमुपवेदयेति चोद्पात्रावसरिवधित्सया । स्थालीपाकं श्रपयित्वेत्युच्यते तद्भूतो-</mark> <mark>पादानं माभूदिति । आज्यभागाविष्ट्रे</mark>त्येतदाज्याहुत्यवसरविधित्त्सयोक्तम् । अग्नेप्रायश्चित्त इत्येवमा<mark>दि-</mark> <mark>पञ्चाष्याहुतीर्हुत्वा 'स्थालीःःःस्वाहेति ' अनेन मन्त्रेण स्थालीपाकस्येत्यवयवलक्षणा पष्टी ।</mark> <mark>' हुत्वा·····'पति</mark>न्नी ['] इत्यनेन मन्त्रेण । असाविति च नामधेयप्रह्णम् । सर्वाहुत्यन्ते माभू<mark>दिति</mark> हुत्वा हुत्वेत्युक्तम् । मूर्द्धाभिवेकश्चागन्तुकत्वात्सर्वान्ते भवति । 'अथैनार्छः । भामि ' इत्यनेन मन्त्रेण । एनाभिति वधूम् । 'तस्मा " भवति ' यस्मादस्या ऐक्यं संवृत्तं तस्माच्छ्रोत्रियदारेण <mark>नोपहास एष्टव्यः । उपहासशब्देन चाभिगमोऽभिधीयते । स चैवंवित् एवं कुर्वन् परोभवित परा-</mark> भवति । निन्दार्थवादोऽयम् । ६तामुदुह्य यथर्तु प्रवेशनम् [,] साऽनेन प्रकारेण ऊढा भवति । ता<mark>मृद्</mark>वा च यथर्तु ऋतावृतौ प्रवेशनमभिगमनं कुर्यात् । 'यथा कामीवचनात् 'यथाकामं वा भव-त्यभिगमो न ऋतावृतावेव।कृत एतत् ? प्रजापतिता हि वरो दत्त. स्त्रीणां ताभिश्च वृतः काममावि-<mark>जनितोः इच्छया आविजनितोः आविजननकालात् पुंसा सह संभवामेति । एवं च सति विकस्प</mark> <mark>एकायम् । तथाच स्मरणम्—ऋतौ भार्यामुपे</mark>यात्सर्वत्र वा प्रतिषिद्धवर्ज्ञमिति । 'अथास्यै<mark>ःःःसु-</mark> सीम ^१ इत्यनेन मन्त्रेण हृद्यालम्भश्वाभिगमोत्तरकालीनः । प्राक्वालीन इत्यपरे अप्रयतत्वादिति । ⁶ एवमत अर्ध्वम् ⁷ ऋतावृतावेव कर्म कर्तव्यम् ॥ ११ ॥

(जयरामः)—अथ विवाहरोषः कथ्यते—चतुथ्र्या चतुर्थेऽह् नि अपररात्रेऽभ्यन्तरतोऽग्नि-मुपसमाधायेति ग्रहणस्य विवाहशेषत्वाद्वहिःशालायां माभूदित्यभ्यन्तर्ग्रहणम् । पूर्वाह्वन्युदासार्थे चाऽपररात्रस्य । ब्रह्माणमुपवेदयेति चोद्पात्रावसरविधितसया । 'स्थालीपाकर्ठः श्रपयित्वेति ' तद्भृ तोपादानं माभूदिति । आज्यभागाविष्टेत्याज्याहुत्यवसरविधित्सयोक्तम् । अग्नेप्रायश्चित्तेत्ये-वमादिपञ्चिभर्मन्त्रैः पञ्चाज्याहुतीर्जुहोति वरः। अथ मन्त्रार्थः । तत्र सर्वेषां परमेष्ठी त्रिष्टुप् लिङ्गोक्ता घृतहोमे । हे अम्ने हे प्रायश्चित्ते सर्वदोषापकरण यतस्त्वं देवानामिन्द्रादीनां मध्ये प्रायश्चित्तिः दोषापाकर्ताऽसि अहं च ब्राह्मण ब्रह्मण्यः वैदिको वा भूत्वा त्वाम् उपधावामि आराधयामि । किंभूतोऽहम् ? नाथकामः आज्ञीष्कामः ऐश्वर्यकामो वा प्रार्थयानो वा । उपधावनप्रयोजनमाह अस्यै अस्याः वध्वाः पतित्री तन्ः तन्त्रा अवयवस्ताम् अस्यै इमामुप-कर्तुं नाशय अपनय तुभ्यं स्वाहा सुहुतमस्तु । समुदायवाचकोऽपि तनूशब्दोऽत्रावयववाचको ज्ञेयः। तेन यदस्याः पतिनाशकमङ्गलक्षणं तद्पाकृत्य खङ्गं विधेहीत्येतावानेव वाक्यार्थः । एवमुपर्यपि व्याख्येयम् । तन्विशेषणं देवता च भिद्यते । तद्यथा । हे वायो पवन प्रजान्नी अपत्यनाशिनी । एवमुत्तरत्रापि । स्थालीपाकस्थेत्यवयवलक्षणा षष्टी । हुत्वा हुत्वेति सर्वाहुत्यन्ते माभूदित्येतद्र्थम् । ततः संस्रवजलेनेनां वधूं मूर्द्धन्यभिषिञ्चति वरो 'या ते पतिन्नी ' इति मन्त्रेण । मूर्द्धाभिषेकश्च सर्वान्ते भवत्यागन्तुकत्वात् । अथ मन्त्रार्थः । तत्र प्रजापतिस्त्रिष्टुप् वधूरभिषेके० । असाविति कन्या-नामादेश: । हे असौ कन्ये या ते तव पत्यादिघातिनी पञ्चधा दुष्टा तनू: अत एव निन्दिता ततोऽने-नाभिषेचनेन एनां तनूं जारत्रीम् उपपत्यादिदोषघातिनीं करोमि । सा त्वं मया पत्या भर्त्रा सह जीर्य निर्दुष्टवृद्धत्वं गच्छ । अथैनां वधूं स्थालीपाकशेषं वरः प्राशयित सकृत् प्राणैस्त इति मन्त्रेण । अस्यार्थः । तत्र प्रजापतिर्यजुर्वधूः प्राशने० । हे कन्ये, मम प्राणादिभिस्ते तत्र प्राणादीनसंद्धामि संयोजयामि तस्मादिति हि यस्मात् अस्या एतेन प्राशनाख्यसंस्कारेण भर्त्रा सहैक्यं वृत्तं तस्माच्छ्रो॰ त्रियस्य दारेण उपहासमभिगमनं नेच्छेत्। सचैवंवित् एवं कुर्वन्परोभगति पराभवं गच्छति । यद्वा एवंवित् श्रोत्रियः परः शत्रुर्भवति । उत अप्यर्थे । निन्दार्थवादोऽयम् । तामिति साऽनेन प्रकारेणोढा भवति । तामुदुद्य एवमूदुा च यथर्तु ऋतावृतौ प्रवेशनमभिगमनं कुर्यात् । यथाकामीवेति याथाकाम्यं वा स्त्रियाः काममनतिक्रम्याभिगमो भवति न ऋतावृतावेव । तत् कुतः 'काम मिति ' प्रजापितना हीन्द्रेण वरो दत्तः स्त्रीणां ताभिश्च वृतः। कामम् इच्छ्या आविजनितोः विजननकालादासम्भवामेति वचनात्पुंसा सङ्गता गर्भानुपवातेन भवामेति । अतो विकल्पः। तथा च स्मरणम्-ऋतावुपेयात्सर्वत्र वा प्रतिषिद्धवर्जिमिति । अथेति हृद्यालम्भश्चाभिगमनोत्तरकालीनः । प्राक्कालीन इत्यपरे अप्रयत-स्वात् । नैतत् । यतो गर्भसंभावनायां तदुपयुज्यते । प्रयतत्वं च शौचादिनाऽपि स्यादेव । यथाऽऽह याज्ञवल्क्यः--- ऋतौ तु गर्भशङ्कित्वात्स्नानं मैथुनिनः स्मृतम् । अनृतौ तु सदा गच्छञ्छौचं मूत्रपुरी-षविदिति । तत्र मन्त्रः यत्ते सुसीम इति । अस्यार्थः, तत्र प्रजापितरनुष्टुप् वधूहृद्यालम्भने० । हे सुसीमे शोभनसीमन्तिनि यत्ते तव हृद्यं मनः दिवि स्वर्गे वर्तमाने चन्द्रमसि श्रितं तद्धीनतया स्थितं चन्द्राधिष्ठितत्वात्तद्हं वेद् जानीयां तच मां विन्दात् जानातु । एवं परस्परानुगुणितहृद्या अपत्यादिसहिता वयं शरदः शतमित्याद्यक्तार्थम् । 'एवमत ऊर्ध्वम्' ऋतावृतौ एवमेवाभिगमनाख्यं कर्म क्यीत् ॥ ११ ॥ 11 % 11

(हरिहर:)—' चतुर्ध्याम · · · · · जुहोति ' चतुर्ध्या तिथौ विवाहतिथिमारभ्य अपररात्रे रात्रे: पश्चिमे यामे अभ्यन्तरतः गृहस्य मध्ये अग्नि वैवाहिकमुपसमाधाय पश्चभूसंस्कारान्कृत्वा अग्निस्थापियत्वा दक्षिणतो ब्रह्मासनमास्तीर्थ तत्र पूर्वबद्गह्माणमुपवेश्य उत्तरत उद्पात्रं प्रतिष्ठाप्य प्रणी-

तास्थानादुत्तरतः जलपूर्णे ताम्रादिपात्रं स्थापयित्वा अत्र ब्रह्माणसुपवेश्येति पुनर्वचनसुद्धात्रप्रतिष्ठाप-नावसरज्ञापनार्थम् । स्थालीपाकं चरुं यथाविधि श्रपयित्वा पर्युक्षणान्ते आघारानन्तरमाज्यभागावि-ष्टाऽऽज्याहृतीर्जुहोति । ' अप्ने प्रायः नाहाय स्वाहा ' आज्येन पञ्चाहृतीरेतैः स्वाहान्तैर्मन्त्रेर्जुहोति । 'स्थाली' स्वाहेति' स्थालीपाकस्य चरोः प्रजापतये स्वाहेत्येकामाहृति जुहोति । 'हृत्वाहु' वनीय ' अमे प्रायश्चित्त इत्यादीनां प्राजापत्यान्तानां षण्णामाहतीनां प्रत्येकं हत्वा संस्रवान हत्रशेषान-दुपात्रे समवनीय प्रक्षिप्य केषांचिन्मते स्विष्टकृदाहतेरपि । 'तत एनां मुर्द्धन्यभिषि व्यति ? ततस्तस्मादुद्पात्रादुद्कमादाय एनां वधूं वरो मूर्धन्यभिषिश्चति । 'यातेसहासाविति ' अभिषेचनमन्त्रोऽयं असावित्यत्र वधूनाम । 'अधैनार्छः यति ' अथाभिषेकानन्तरमेनां वधं स्थालीपाकं चरुरोषं प्राणैस्ते प्राणान्त्संद्धामीत्यादिना त्वचा त्वचितत्यन्तेन मन्त्रेण वरः प्रारायति । 'तस्मादेः भवति ' यतोऽनेन चरुरोषप्रारानकर्मणा भर्त्रा संहैक्यं प्राप्ता दारा तस्मादेवंवित्पुरुषः श्रोत्रियस्य विदुषः दारेण भार्ययासह उपहासं मैथुनं नेच्छेत् न कामयेत्, हि यस्मात् एवंविदिष श्रोत्रियः परः शत्रुर्भवति । 'तासुद्द्य यथर्तु प्रवेशनम् ' एवं पूर्वोक्तेन प्रकारेण तां वधुसुद्द्य विवाह-यित्वा विवाहकर्मणा भार्यात्वं संपाद्य यथर्तु प्रवेशनम् ऋतुकालसृतुकालं प्रवेशनमभिगमनं, कुर्या-दिति शेषः । ' यथाकामी वा '। स्त्रियाः काममनतिक्रम्य यथाकामं तदस्यास्तीति यथाकामी वा भवेतु न ऋतुकालाभिगमननियमः। कुतः 'काममाः वचनातु ' कामं स्वेच्छया आविज-नितोः आप्रसवात् संभवाम भर्त्रा सह संगता भवामेति स्त्रीणाम् इन्द्राद्वरप्रार्थनावचनात् । प्रजापते-रिति केचित् । अत्र यद्यपि यथर्तप्रवेशनमिति सामान्येनोक्तं तथापि स्मृत्यन्तरोक्तपर्वादिनिषेधपालनं कुर्यात् । यथाह् मनुः-अमावास्याऽष्टमी चैव पौर्णमासी चतुर्दशी । ब्रह्मचारी भवेत्रित्यमप्युतौ स्नातको द्विजः । याज्ञवल्क्योऽपि—षोडशर्तुनिशाः स्त्रीणां तासु युग्मासु संविशेत् । ब्रह्मचार्येव पर्वण्याद्याश्चतः स्रश्च वर्जयेत । इत्यादि निषेधो यथाकामपक्षेऽपि समानः । यतः प्राप्तेऽभिगमने निषेधः प्रवर्तते । गर्भि-ण्यभिगमने निषेधस्तु काममाविजनितोः संभवामेतिवचनाद्वाध्यते । ऋतावनभिगभने दोषमाह मनः-ऋतस्नातां तु यो भार्यो संनिधौ नोपगच्छति । घोरायां ब्रह्महत्यायां युज्यते नात्र संशयः । तथाच-ऋतुरनातां तु यो भार्यो शक्तः सन्नोपगच्छति । घोरायां भ्रणहत्यायां युज्यते नात्र संशयः । तथा लोकानन्त्यं दिवः प्राप्तिः पुत्रपौत्रप्रपौत्रकैः । यस्मात्तस्मात्स्त्रयः सेव्याः कर्तव्याश्च सुरक्षिताः। इत्यादिभिः स्मृतिभिः स्त्रीरक्षाया विहितत्वात् । तासां कामातिक्रमणे व्यभिचारशङ्कासंभवात्तद्रक्षार्थ यथाकाम्यं, तस्माद्यथाकामे तु न नियमः यथाकामी वेति विकल्पेनाभिधानात् । अनिभगमने तु प्रत्य-वायस्मरणाभावाच । अतो लोकानन्त्यं दिवः प्राप्तिश्च । ' अथास्यैः ः सीम इति ' । अथाभिगमना-नन्तरमस्यै अस्या भार्यायाः दक्षिणांसं दक्षिणस्कन्धमधि उपरि दक्षिणं हस्तं नीत्वा हृद्यमालभते हृद्यं वक्षः आलभते स्पृशति । यत्ते सुसीम इत्यादिना शृणुयाम शरदः शतमित्यनेन मन्त्रेण । ⁶ एवमत ऊर्थ्वम् ⁷ एवमनेनैव प्रकारेण अतोऽनन्तरमृतावृतौ प्रवेशनं यथाकामं वा । इति सूत्रव्याख्या ।

अथ चतुर्थीकर्मप्रयोगः—अत्र विवाहाचतुर्थ्यामपररात्रे गृहाभ्यन्तरतः पञ्चभूसंस्कारान् कृत्वा विवाहान्नेः स्थापनं दक्षिणतः ब्रह्मोपवेशनं प्रणीतास्थानादुत्तरतः उद्पात्रस्थापनं प्रणीताप्रणयनादि आज्यभागान्तं आवस्थ्याधानवत् कुर्यात्। आज्यभागानन्तरम् अग्ने प्रायश्चित्त इत्यादिभिः पञ्चभिर्मन्त्रैः पञ्चाज्याहुतीर्हुत्वा । तद्यथा—अग्ने प्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वा नाथकाम उपधावामि याऽस्य पतिन्नी तनूस्तामस्य नाशय स्वाहा इदममये०। वायो प्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वा नाथकाम उपधावामि याऽस्य प्रजान्नी तनूस्तामस्य नाशय स्वाहा इदं स्वायवे०। सूर्थ प्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वा नाथकाम उपधावामि याऽस्य प्रजान्नी तनूस्तान्ति ।

मस्यै नाशय स्वाहा इदं सूर्याय० । चन्द्र प्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वा नाथकाम उपधावामि याऽस्यै गृह्मी तनूस्तामस्यै नाशय स्वाहा इदं चन्द्रमसे० । गन्धर्व प्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वा नाथकाम उपधावामि याऽस्यै यशोन्नी तनुस्तामस्यै नाशय स्वाहा इदं गन्ध-र्वाय० । ततः स्थालीपाकेन प्रजापतये स्वाहा इदं प्रजापतये इति प्राजापत्यान्तं हुत्वा । अग्नेप्रायश्चि-त्त इत्यादि प्राजापत्यान्तानां षडाहुतीनां संस्रवमुद्गात्रे प्रक्षिपेत् । केषांचिन्मते स्विष्टकृतोऽपि संस्रवं प्रक्षिपेत् । अन्यासामाहुतीनां पात्रान्तरे संस्रवान्प्रक्षिपेत् । ततोऽम्रये स्विष्टकृते स्वाहा इदमम्रये स्विष्टकृते । हुत्वा आज्येन महाव्याहृत्यादिप्राजापत्यान्ता नवाहुतीर्वा जुहोति । ततः पात्रान्तरस्था-न्संस्रवान्प्राइय पूर्णपात्रवरयोरन्यतरं ब्रह्मणे दत्त्वा उद्पात्रादुद्कमादाय वधूं मूर्द्धन्यभिषि-भ्वति—या ते पतिन्नी प्रजान्नी पशुन्नी गृहनी यशोन्नी निन्दिता तनूजरिन्नी तत एनां करोमि सा जीर्य त्वं मया सहासावित्यूचानेन मन्त्रेण । अथ वरो वधूं स्थालीपाकं हुतरोषं सक्तत्प्रारायित प्राणैस्ते प्राणान्त्संद्रधामि अस्थिभिरस्थीनि माह सैर्माह सानि त्वचा त्वचिमत्यनेनमन्त्रेण। सा च भर्त्रा मन्त्रे पठिते प्राश्नाति । अथ ऋतुकाले रजोदर्शने संजाते पुण्याहे गर्भाधानिमिसित्तं मातृपू-जापूर्वकं स्वयमाभ्यद्यिकं कृत्वा रात्राविभगमनं कुर्यात् । अभिगमनानन्तरं वध्वा दक्षिणस्क-न्धस्योपरि दक्षिणहस्तं नीत्वा हृदयं स्पृशति 'यत्ते सुसीमे हृद्यं दिवि चन्द्रमसि श्रितम् । वेदाहं तन्मां तद्विद्यात्पद्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतहः शृणुयाम शरदः शतम् ' इत्यन्तेन मन्त्रेण । एवं श्राद्धवर्ज प्रत्यृतुकालमभिगमनं कुर्यात् , यथाकामी वा भवेत् । ऋतुकालाभिगमनं कुर्वन् ब्रह्मचर्यात्र स्वलति ॥ ब्रह्मचार्येव पर्वण्याद्याश्चतस्रश्च वर्जयेत् इति याज्ञवल्क्यस्मर्णात् । अन-भिगमने तु दोषस्य श्रवणात् ' ऋतुस्नातां तु यो भार्यो संनिधौ नोपगच्छति । घोरायां भ्रणह-त्यायां युज्यते नात्र संशयः । ऋतुस्नातां तु यो भार्यो शक्तः सन्नोपगच्छति । घोरायां श्रूणहत्यायां युज्यते नात्र संशयः १ इत्यादिप्रत्यवायसमर्णाच ऋतुकालाभिगमने नियमः । याथाकाम्ये तु न नियमः यथाकामी वेति विकल्पविधानात् अतो ' छोकानन्दयं दिवः प्राप्तिः पुत्रपौत्रप्रपौत्रकैः । यस्मात्तस्मा-त्स्त्रयः सेव्याः कर्तव्याश्च सुरक्षिताः ' इत्यादिभिः स्पृतिभिः स्त्रीरक्षाया विहितत्वात् तासां कामा-तिक्रमणे व्यभिचारशङ्कासंभवात्तद्रक्षार्थं याथाकाम्यम् । इति चतुर्थीकर्मपद्धतिः ॥ ॥ विष्णुपुराण ऋतावभिगमः शस्तः स्वपत्न्यामवनीपते । पुत्रामधें शुभे काले श्रेष्ठे युग्मासु रात्रिपु । नास्नातां तां स्त्रियं गच्छेन्नातुरां न रजस्वलाम्। नाप्रशस्तां न कुपितां नानिष्टां न च गुर्विणीम्। नादक्षिणां नान्यकामां नाकामां नान्ययोषितम् । क्षुत्क्षामां नातिभुक्तां वा स्वयं चैभिर्गुणैर्युतः । स्नातः स्नगन्धधृक् प्रीतो नाध्मातः क्षुधितोऽपि वा । सकामः सानुरागश्च व्यवायं पुरुषा ब्रजात् । चतुर्देक्यष्टमी चैव अमावास्याऽथ पूर्णिमा । पर्वाण्येतानि राजेन्द्र रविसंक्रान्तिरव च । तैलस्त्रीमांससं-भोगी पर्वस्वेतेषु वै पुमान् । विण्मूत्रभोजनं नाम प्रयाति नरकं मृतः ॥ इति चतुर्थीकर्मपद्धतिः ॥ ॥।

(गदाधरः)—' चतुर्ध्यामपरः नाशय स्वाहेति ' विवाहाद्या चतुर्थी तिथिस्तस्यामप-ररात्रे अन्तिमप्रहरे अभ्यन्तरतः गृहस्य मध्ये अग्निमुपसमाधाय वैवाहिकमित्रं स्थापयित्वा दक्षि-णतो ब्रह्माणमुपवेश्याग्नेर्दक्षिणतो ब्रह्मण उपवेशनार्थ कुशानास्तीर्थ तत्र ब्रह्माणमुपवेश्य उत्तरत उद्पात्रं प्रतिष्ठाप्य अग्नेरुत्तरतः प्रणीतास्थलं त्यक्त्वोदकयुक्तं पात्रं स्थापयित्वा स्थालीपाकहः अपयित्वा स्थालीपाकं चर्षं अपयित्वा आज्यभागाविष्ट्वाऽऽज्याहुतीर्जुहोति आज्येन अग्नेप्रायश्चित्त इ-त्येतैः पश्चिभिर्मन्त्रैः पश्चाहुतीर्जुहोति । अत्रापररात्रग्रहणं पूर्वोह्वन्युदासार्थम् । चतुर्थीकर्मणो विवा-हाङ्गत्वाद्वहिःशालायां मासूदित्यभ्यन्तरम्रहणम् । अग्निमुपसमाधायेति म्रहणमभ्यन्तरगुणविधा-नार्थम् । ब्रह्माणमुपवेश्येति च उद्पात्रस्थापनावसरित्रधानायोक्तम् । चरार्भूतापादानं मासूदिति

श्रपिरवेत्युच्यते । आज्यभागाविष्ट्रेतित्रह्णमाज्याहुतिकालविधानार्थम् । मन्त्रार्थः—हे अग्ने हे प्राय-श्चित्तं सर्वदाषापाकरण यतस्वं देवानामिन्द्रादीनां मध्ये प्रायश्चित्तिः दोषापाकर्ताऽसि अहं च <mark>त्राह्मणः त्रह्मण्यः वैदिको वा भूत्वोपधावा</mark>मि आराधयामि । किंभूतोऽहं नाथ उपयाच्ञायाम् आशीष्कामः ऐश्वर्यकामो वा प्रार्थयानो वा । उपधावनप्रयोजनमाह या अस्यै पष्टचर्थे चतुर्थी अस्या वध्वाः पतिन्नी तनूस्तन्वा अवयवस्ताम् अस्यै इमामुपकर्तुं नाराय अपनय तुभ्यं स्वाहा सहुतमस्तु समु-दायवाचकोऽपि तनुशब्दोऽत्रावयववाचको ज्ञेयः । तेन यद्स्याः पतिनाशकमङ्गलक्षणं हस्तरेखादि सामु-द्विकलक्षणोक्तं तद्पाकृत्य शोभनमङ्गं विधेहीति वाक्यार्थः । एवमुपर्यपि व्याख्येयम् । तन् विशेषणं देवता च भिद्यते । तद्यथा हे वायो पवन प्रजान्नी अपत्यनाशिनी एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । 'स्थाली'''''स्वा-हेति । आज्याहृत्यन्तरं स्थालीपाकस्य चरोः प्रजापतये स्वाहेति मन्त्रेणोपांशपठितेनैकामाहृतिं जहोति स्थाळीपाकस्येत्यवयवळक्षणा षष्टी । 'हुत्वा हुत्वेसहासाविति । एतासां षण्णामाहतीनामेकै-कामा हति हत्वा उत्तरतः प्रतिष्ठापिते उद्पात्रे संस्रवान समवनीय स्ववलग्राज्यचर्ववयवान् प्रक्षिप्य ततस्तस्मात्संस्रविमश्रमुद्कं गृहीत्वा एनां वधूं मूर्द्धनि मस्तके अभिषिश्वति या ते पतिन्नीति मन्त्रेण । षण्णामाहृतीनामत्र संस्रवभक्षणलोपः । इतरासां तु भवत्येव हुत्वा हुत्वेति प्रहणं सर्वाहृत्यन्ते संस्रव-निनयनं माभूदित्येतद्र्थम् । मूर्द्धाभिषेकश्चागन्तुकत्वाद्दक्षिणादानान्ते भवति । असौस्थाने आम-न्त्रणविभक्तियुक्तं वध्वा नामग्रहणं कार्यम् । मन्त्रार्थः—हे असौ कन्ये या ते तवापत्यादिघाति<mark>नी</mark> पञ्चथा दुष्टा तनूः अत एव निन्दिता ततोऽनैनाभिषेचनेन एना तनूं जारहीं उपपत्यादिदोषघातिनीं करोमि। सा त्वं मया पत्या भर्त्रो सह जीर्य निर्दृष्टवृद्धत्वं गच्छ। 'अथैनार्छः । 'त्रिकेनार्यः । स्वचिमिति ' अथा-भिषेकानन्तरमेनां वधूं स्थालीपाकं चरुं वरः प्राश्येत्प्राणैस्ते प्राणानिति मन्त्रेण । वधूसंस्कारोऽयं न तु द्रव्यप्रतिपत्तिः, अतो द्रव्यस्य नाशदोषादावन्यद्रव्येण प्राशनं कार्यम् । तदुक्तं कारिकायां <u>'वधसंस्कार एवायं प्रतिपत्तिरियं न तु । अतो द्रव्यविनाशादौ द्रव्येणान्येन तद्भवेत् । शेषद्रव्य-</u> विनाशादी लुप्यन्ते प्रतिपत्तयः। अत्र स्त्रिया सह वरोऽपि समाचाराद्रोजनं करोति। स्त्रिया सह भोजनेऽपि न दोष इल्लाह हेमाद्रौ प्रायश्चित्तकाण्डे गालवः—एकयानसमारोह एकपात्रे च भोजनम् । विवाहे पथि यात्रायां कृत्वा विप्रो न दोषभाक् । अन्यथा दोषमाप्रोति पश्चाचान्द्रा-यणं चरेत्। मिताक्षरायामप्येवम् । मन्त्रार्थः—हे कन्ये मम प्राणादिभिस्ते तत्र प्राणादीनसंद्धामि संयोजयामि । 'तस्मादे *** रूपरो भवति ' हि यस्मादस्या एतेन प्राह्मानाख्यसंस्कारेण भर्त्रा संहै क्यं वृत्तं तस्माच्छ्रोत्रियस्य दारेण उपहासमभिगमनं नेच्छेत् । स चैवंविदेवंकुर्वनपरोभवति पराभवं गच्छति । यद्वा एवंविच्छ्रोत्रियस्य परः श्त्रुर्भवति उत अप्यर्थे निन्दार्थवादोऽयम् । परदाराभि-गमनमतो न कार्यम् । समाप्तं चतुर्थीकर्म । स्वभार्योऽभिगमनमाह 'तामुदुद्य यथर्तु प्रवेशनम्' तां वध्रं पूर्वोक्तविधिना उद्घृद्य विवाह्यित्वा यथर्तु ऋतावृतौ प्रवेशनमभिगमनं कुर्यादित्यर्थः । याज्ञ-वल्क्यः—षोडशर्तुर्निशाः स्त्रीणां तासु युग्मासु संविशेत् । त्रह्मचार्येव पर्वण्याद्याश्चतस्रश्च वर्जयेत् । स्त्रीणां षोडद्यानिद्या ऋतुः गर्भाधानयोग्यः कालः तत्रोक्तविधिना गच्छन् ब्रह्मचार्येव । चतुर्ददयष्टमी चैव अमावास्या च पूर्णिमा । चत्वार्येतानि पर्वाणि रविसंक्रान्तिरेव च । मनुः—अमावास्याऽष्ट्रमी <mark>चैव पौर्णमासी चतुर्द्शी। ब्रह्मचारी भवे</mark>ब्रित्यमप्यृतौ स्नातको द्विजः । तथा तासामाद्याश्चतस्त्रस्त <mark>निन्दितैकादशी तथा । त्रयोदशी च शेषाः स्युः प्रशस्ता दश रात्रयः । ऋतोरेकादशीत्रयोदश्यो न प-</mark> अस्य । हारीतस्तु—गुद्धा भर्तुश्चतुर्थेऽहि स्नानेन स्त्री रजस्वला । दैवे कर्मणि पित्रये च पञ्चमेऽहिन शुद्धयतीति । ततश्चतुर्थ्यां स्त्रीगमनस्य विहितप्रतिषिद्धत्वाद्विकल्पः । स च व्यवस्थितः रजोनिवृत्तौ चतुर्थ्यो विधिः, तद्निवृत्तौ प्रतिषेधः । मनुः—रजस्युपरते साध्त्री स्नानेन स्त्री रजस्वलेनि । साध्त्री गर्भाधानादिविहितकर्मयोग्येत्यर्थः । ज्योतिःशास्त्रे—पित्र्यं पौष्णं नैर्ऋतं चापि धिष्ण्यं त्यक्त्वेति । पिच्यं मघा पौष्णं रेवती नैर्ऋतं मूलम्। अत्र समासु पुत्रो विषमासु कन्येति ज्ञेयम् । हेमाद्रौ शङ्ख:--युग्मासु पुत्रा जायन्ते स्त्रियोऽयुग्मासु रात्रिषु । तत्राप्युत्तरोत्तराः प्रशस्ताः । तदाहाप-स्तम्बः—तत्राप्युत्तरोत्तराः प्रशस्ता इति । व्यासः—रात्रौ चतुर्थ्यो पुत्रः स्यादल्पायुर्धनवर्जितः। पञ्चम्यां पुत्रिणी नारी पष्ठयां पुत्रस्तु मध्यमः । सप्तम्यामप्रजा योषिदृष्टम्यामीश्वरः पुमान् । नवस्यां सुभगा नारी दशम्यां प्रवरः सुतः । एकादृश्यामधर्मा स्त्री द्वादृश्यां पुरुषोत्तमः । त्रयोदृश्यां सुता पापा वर्णसंकरकारिणी । धर्मज्ञश्च कृतज्ञश्च आत्मवेदी दृढव्रतः । प्रजायते चतुर्देश्यां पञ्चद्रयां पतित्रता । आश्रयः सर्वभूतानां पोडक्यां जायते पुमान् । तचैकस्यां रात्रौ सकृदेवकार्य 'सुस्थ इन्दौ सकुत्पुत्रं लक्षण्यं जनयेत्पुमान् ' इतियाज्ञवलक्योक्तेः । इदं चत्तीं गमनमन्यकाले प्रतिबन्धा-दिनाऽसंभवे श्राद्धैकादक्यादाविप कार्ये—' ब्रह्मचार्येव पर्वण्याद्याश्चतस्रश्च वर्जयेदिति याज्ञव-ल्क्योक्तेः । व्याख्यातं चेदं मिताक्ष्रायाम् । यत्र श्राद्धादौ ब्रह्मचर्य विहितं तत्राप्युतौ गच्छतो न ब्रह्मचर्यस्खलनदोष इति । स्त्रीणां बहुत्वे ऋतौ यौगपद्ये च गमनक्रममाह देवलः—यौगपद्ये तु तीर्थानां विप्रादिकमशो ब्रजेत्। रक्षणार्थमपुत्राणां श्रहणक्रमशोऽपि वेति। तीर्थमृतुः। विप्रादि-क्रमो वर्णक्रमः यहणक्रमो विवाहकमः । अगमने दोषमाह पराशरः -- ऋतौ स्नातां तु यो भार्या संनिधौ नोपगच्छति । घोरायां भ्रूणहत्यायां युज्यते नात्र संशय इति । अस्यापवादमाह मद्न-रत्ने-च्याधितो वन्धनस्थो वा प्रवासेष्वथ पर्वसु । ऋतुकालेऽपि नारीणां भ्रूणहत्या प्रमुच्यते । वृद्धां वन्ध्यामसदृत्तां सृतापत्यामपुष्पिणीम् । कन्यां च बहुपुत्रां च वर्जयन्मुच्यते भयात् । ऋतौ स्नानमाहापस्तम्बः — ऋतौ तु गर्भशङ्कित्वात्स्नानं मैथुनिनः स्मृतम् । अनृतौ तु यदा गच्छेच्छौचं मूत्रपुरीयवत् । स्त्रीणां तु न स्नानम् ' उभावप्यशुची स्यातां दम्पती शयनं गतौ । शयनादुत्थिता नारी शुचिः स्याद्शुचिः पुमान् 'इति वृद्धशातातपवचनात्। अत्र प्रसंगाद्रजस्वलोपयोगि किंचित्रिरूप्यते। तत्र स्मृत्यर्थसारे—दिवा रजःस्रावे तद्दिनमशुचित्वं स्यात्। रात्रौ रजःस्रावे सति अर्द्धरात्राद्वीकचेतपूर्वदिन-मित्येकः पक्षः रात्रिं त्रिधाविभव्य पूर्वभागद्वये चेत्पूर्वदिनमित्यन्यः पक्षः । उदयात्पूर्वे चेत्पूर्वदिनमित्य-पर: पक्ष: । एषां पक्षाणां देशाचारतो व्यवस्था । अविज्ञाते रजःस्रावे तु दिनेषु जातेषु रजःस्रावा-दिकमशुचित्वं स्यात् (?)। ज्ञानात्पूर्वं च रजस्त्रलास्पृष्टं दुष्टमेत्र । रजस्वला त्रिरात्रमशुचिः स्यात् चतुर्थे-Sहिन स्नाता शुद्धा भवति भर्तुः स्पृश्या दैवे पित्र्ये च कार्ये रजोनिवृत्तौ शुचिः। रजस्वला चतुर्थेऽहिन मृत्तिकादिभिः शौचं कृत्वा क्षत्रियादिस्त्री च पादपादन्यूनमृत्तिकाभिर्विधवा द्विगुणमृत्तिकाभिः शौचं कृत्वा दन्तथावनपूर्वकं सङ्गवे सचैलं स्नायात् । रजस्वलायाः स्नातायाः पुनरपि रजोदधौ अष्टाद्शदिनाद्वागशुचित्वं नास्ति । अष्टाद्शे दिने रजोदृष्टावेकरात्रमशुचित्वम् , नवद्शदिने द्विरा-त्रम्, विंशतिदिने त्रिरात्रमेव । प्रायो विंशतिदिनादूर्ध्व रजःस्राविणीनामेवं भवति । विंशतिदिनाद-र्वाक् प्रायशो रजोद्र्शनवतीनामष्टाद्शदिनेऽपि त्रिरात्रमशुचित्वम् । त्रयोद्शदिनादृष्वे प्रायो रजःसा-विणीनामेकादशदिनादर्वागग्रुचित्वं नास्ति । एकादशदिने रजोदृष्टौ एकदिनमग्रुचित्वम्, द्वादशदिने द्विरात्रम्, त्रयोदशदिने त्रिरात्रमेव । प्रयोगपारिजातेऽप्येवम् । रोगजे तु तत्रैवोक्तम्—रोगेण यद्रजः स्त्रीणामन्वहं हि प्रवर्तते । नाशुचिस्तु भवेत्तेन यस्माद्वैकारिकं मतमिति । तत्रापि स्वकारे अशुचि-रेव । तदुक्तम् । रोगजे वर्तमानेऽपि काले निर्याति कालजम् । तस्माद्प्यप्रमत्ता स्याद्न्यथा संकरो भवेत् । रजस्वलाया रजस्वलास्पर्शे अकामतः स्नानं, कामतः उपवासः पञ्चगव्याशनं च । असवर्णास् तु ब्राह्मण्याः क्षत्रियादिस्पर्शे कमेण कुच्छाईपादोनकुच्छकुच्छाः । क्षत्रियादीनां तु कुच्छपाद एव । क्षत्रियादीनां हीनवर्णस्पर्शे त्रिरात्रमुपवासः एतच कामतः। अकामतस्तु प्राक्शुद्धेरनशनम्। अकामतश्चा-

ण्डालादिस्पर्शेऽप्यनरानमेव प्राक्शुद्धेः । कामतस्तु प्रथमेऽह्नि ज्यहः, द्वितीये व्यहः तृतीये एकाहः । <mark>श्वस्पर्शे तु ब्यह एकाहो वा । भुञ्जाना</mark>याश्चाण्डालादिस्पर्शे षड्रात्रम् । उच्छिष्टयोः स्पर्शे तु कुच्छ्र इ-त्यादि मिताक्षरायां ज्ञेयम् । स्मृत्यर्थसारे तु—सर्वत्र वालापत्यास्पर्शे स्नाने कृते भुक्तिः पश्चादनशन-प्रत्याम्नाय इति । स्नानविधि चाह पराशरः—स्नाने नैमित्तिके प्राप्ते नारी यदि रजस्वला । पात्रा-न्तरिततोयेन स्नानं कृत्वा व्रतं चरेत् । सिक्तगात्रा भवेद्द्धिः साङ्गोपाङ्गा कथंचन । न वस्त्रपीडनं कुर्यात्रान्यद्वासश्च धारयेत् । व्रतान्याह् मदनपारिजाते वसिष्ठः—सा नाञ्ज्यात्राभ्यञ्ज्यात्राप्स स्नायाद्धः शयीत न दिवा सुप्यात्र रज्जुं सृजेत् न मांसमश्रीयात्र प्रहान्निरीक्षेत न हस्तेन किंचिदा-चरेद्खर्वेण पात्रेण पिवेदश्वलिना वा पात्रेण लोहितायसेन वेति। खर्वो वामहस्तः। 'यथाकामी '''च-नात्'। स्त्रियाः काममनतिक्रम्य यथाकामं तद्स्यास्तीति यथाकामी वा भवेत् । न नियम ऋता-वेवेति, कुत एतत् ? काममाविजनितोः संभवामेति वचनात्, कामं खेच्छया आविजनितोः आप्रसवात् संभवाम भर्त्रा सह संगता भवामेत्यर्थः । तथा तैत्तिरीयश्रतौ—स इन्द्रः स्त्रीषंससाद्मुपासीदन् अस्यै ब्रह्महत्यायै तृतीयं प्रतिगृह्णीतेति ता अब्रुवन्वरं वृणामहै दरित्वयात्प्रजा विन्दामहै काममाविजनितोः संभवामेति तस्माद्दत्वियात्स्त्रियः प्रजा विन्दत इति । अस्यार्थः स इन्द्रः स्त्रीणां षंससादं समूहम् उपा-सीदन् उपससाद् पत्वं छान्दसम् अस्यै अम्याः ब्रह्महत्यायास्त्रतीयांशं प्रतिगृह्णीतेति ता अववन् वरं वृणामहै ऋतुसंवन्धिगमनम् ऋत्वियं तस्मात् आविजनम् आविजनितुः तस्मात् आविजनितोः आगर्भ-प्रसवकालात् संभवाम पुरुषेण संयुक्ता भवाम । एवं च सति विकल्पोऽयम् । तथाच स्मृतिः—ऋता-वुपेयात्सर्वत्र वा प्रतिषिद्धवर्जीमिति । 'अथास्यै' ः 'शतिमिति' अथ मैथुनोत्तरं अस्या भार्याया दक्षिणांसं दक्षिणस्कन्धमधि उपरि स्वहस्तं नीत्वा तेनैव हस्तेन हृदयमालभते स्पृशति यत्ते सुसीम इतिमन्त्रेण । अत्र कर्कभाष्यम् हृदयालम्भश्चाभिगमनोत्तरकालीनः प्राक्वालीन इत्यपरे । अप्रयत्त्वां-दिति । नैतदिति जयरामः, यतो गर्भसंभावनायां तदुपयुज्यते । प्रयतत्वं च शौचादिनाऽपि स्यादेव यथाऽऽह याज्ञवल्क्यः—ऋतौ तु गर्भशङ्कित्वात्स्नानं मैथुनिनः स्मृतम् । अनृतौ तु सदा गच्छञ्च्छौचं मूत्रपुरीषवदिति । अभिगमनानन्तरमनाचान्त एव दक्षिणाह[,]समधिहृद्यमालभत इति भर्तयज्ञः । मन्त्रार्थः--शोभना सीमा मुर्क्षि केशमध्ये पद्धतिर्यस्याः सा तस्याः संबोधनं हे सुमीमे शोभनसीम-नितनि यत्ते तव हृद्यं मनः दिवि स्वर्गे वर्तमाने चन्द्रमसि श्रितं तद्धीनतया स्थितम् तद्हं वेद जानीयाम् तच मां विद्यात् जानातु एवं परस्परानुगुणितहृद्याऽपत्यादिसहिता वयं शरदः शतमि-त्याद्यक्तार्थम् । 'एवमत अर्ध्वम्' प्रथमतौ यथा हृद्यालम्भः कृतः एवमनेन प्रकारेण अतोऽनन्तरमूर्ध्वम् ऋतावृतौ हृद्यालम्भः कार्यः । हरिहरव्याख्या चैवम् । एवमनेन प्रकारेणातोऽनन्तरम् ऋतावृतौ <mark>प्रवेशनं यथाकामं वेति । इति एकादशीकण्डिका ।। ११ ।।</mark>

अथ पदार्थकमः । तत्र चतुर्थ्यामपररात्रे स्नानपूर्वकं गृहाभ्यन्तरतः कर्म कार्यम् । देशकालौ स्मृत्वा विवाहाङ्कं चतुर्थीकमं करिष्य इति संकल्पः । ततो वैवाहिकमिं स्थापयेत् ब्रह्मोपवेशनम् । अभेक्तरत उद्पात्रनिधानम् । ततः प्रणीताप्रणयनाद्याज्यभागान्तमाधानवत् । आज्यभागान्ते स्थाल्याज्येन पञ्चाहुतयो होतव्याः । अभेप्रायश्चित्त इति प्रथमा इदमप्रये न मम । वायो प्रायश्चित्ते इति द्वितीया इदं वायवे न० । सूर्य प्रायश्चित्त इति तृतीया इदं सूर्याय न० । चन्द्र इति चतुर्थी इदं चन्द्राय । गन्धवं इति पञ्चमी इदं गन्धवीय न० । ततश्चकं स्रुवेणादाय प्रजापतये स्वाहेति होमः इदं प्रजापतये न० । अग्न इत्यादिषण्णामाहुतीनां संस्रवाणामुद्रपात्रे प्रक्षेपो हुत्वा-हुत्वेव अन्यासामन्यत्र । ततः स्विष्टकृदादिद्क्षिणादानान्तम् । ततः उद्पात्रजलेन वधूमूिन या ते प्रतिन्नीत्यिभिषेकः । असौ स्थाने नामश्रहणम् । हे प्रिये इति । ततो वरः प्राणेस्त इति चक्-

शेषं वधूं प्राशयति सकृत् । अत्र समाचाराद्वरोऽपि कन्याहस्तेन भोजनं करोति ।। इति पदार्थकमः ॥ अथ गर्गमते विशेष:—ब्रह्मोपवेशनाद्याज्यभागान्तं पूर्ववत् । प्रत्यक्षब्रह्मण उपवेशनम् । प्रहणे प्रजापतये जुष्टं गृह्णामि । आज्यभागान्ते पञ्चाहुतयस्ततः स्थालीपाकेन प्रजापतये स्वाहेति । मुर्द्धन्यभिषेकः । ततः स्थालीपाकं प्राशयति प्राणैस्ते इति चतुर्भिः प्रतिमन्त्रम् । महान्याहृत्यादिस्विष्टकृद्नतम् । आज्येन स्विष्टकृदिति गर्गपद्धतौ । प्राञ्चनादिपूर्णपात्रदानान्तम् इतिगर्गमते क्रमः ॥ ॥ अथ गर्भाधाने पदार्थ-क्रम: । प्रथमप्रयोगे मातपुजापूर्वकमाभ्यद्यिकश्राद्धम् । सङ्कल्पः देशकालौ स्मृत्वा अस्या मम भायीयाः प्रतिगर्भ संस्कारातिशयद्वाराऽस्यां जनिष्यमाणसर्वगर्भाणां वीजगर्भसमुद्भवेनोनिवर्हणद्वारा च श्रीप-रमेश्वरप्रीत्यर्थ गर्भाधानाख्यं कर्माहं करिष्य इति । ततो रात्राविभगमनं ब्रह्मसूत्रं मृत्रपुरीषव-द्धार्यम् । स्नानम् । ततो दक्षिणांसमधि हृद्यमालभते यत्ते सुसीम इति । न कश्चिद्त्र विशेषो गर्गमते ॥ इति गर्भाधाने क्रमः ॥ अथ प्रथमे रजोद्र्शने विशेषः—तत्र प्रथमे रजोद्र्शने मासादौ दुष्टे सित गर्भाधानस्य शान्तिपूर्वकं कर्तव्यत्वाच्छान्तिकं वक्तं दुष्टमासाद्युच्यते—प्रथमे रजसि चैत्रज्येष्ठा-षाढभाद्रपदकार्तिकपौषा अग्रुभाः । आश्विनो मध्यमः । शेषाः ग्रुभाः । कचिद्वैशाखफाल्गुनपूर्वार्द्धयोर-धमत्वमुक्तम् । तिथिषु प्रतिपचतुर्थीषष्ठयष्टमीद्वादशीचतुर्दशीपौर्णमास्यमावास्या अशुभाः शेषाः शुभाः । कचित्सप्तम्येकाद्रयावशुभे अष्टमीद्वाद्रयौ शुभे इत्युक्तम् ॥ वारेषु रविभौममन्द्वारा अशुभाः । अन्ये तु द्युभाः । कैश्चित्सोमोऽप्यग्रुभ उक्तः । नक्षत्रेषु भरण्याद्रीपुष्याश्लेषापूर्वाज्येष्टामूलपूर्वाषाढापूर्वाभाद्रपदा-रेवत्योऽग्रुभाः, चित्राविशाखाश्रवणाश्विनीमघास्वातयो मध्यमाः, अन्यानि ग्रुभानि । कैश्चित्त कृत्ति-कापुनर्वस्वनुराधारेवत्योऽप्यशुभा उक्ताः । एवं च तासां मध्यमत्वम् एवमन्यत्रापि । योगेषु व्याघात-स्याद्या नव नाड्यो गण्डातिगण्डयोः षदूषद् शूलस्य पञ्चदश परिघपूर्वार्द्धं वैथृतिव्यतीपाताश्चेत्य-शुभाः । वज्रं मध्यमम् । अन्ये शुभाः । करणानि विष्टिं विना सर्वाणि शुभानि । अहि त्रेधाविभक्ते आद्यो भागः शुभः द्वितीयो मध्यमः तृतीयो दुष्टः ॥ एवं रात्रौ । सूर्योदयास्तमयावप्यशुभौ । रविसं-क्रमाद्धो नाडीचतुष्ट्रयमूर्ध्व चान्त्यं ग्रुभम् । सङ्कान्त्यादिदग्धदिनेष्त्रग्रुभम् । रविचन्द्रोपरागयोरप्य-शुभम् । सन्ध्योपप्रवशावाशौचेषु भर्त्तुरात्मनश्च चतुर्थाष्ट्रमद्वादशस्य चन्द्रे जीर्णरक्तनीलमलिनकः-ष्णवस्त्रेषु परिहितेषु न शुभम् ॥ संमार्जनीकाष्टतृणाग्निशूर्पतुषशुष्काक्ष्तलोहपाषाणशस्त्रादिधारिण्या एतैर्युक्ते देशे चाशुभम् । देहलीद्वाररथ्यादिपितृमातृगृहेष्वशुभम् । अर्ध्वे स्थिताया निद्रिता-याश्राशुभम् । शय्यादौ शुभम् । पित्रादिसखिस्वभर्तृभिर्दृष्टमशुभम् । शय्यादौ शुभिनत्यादि क्षेयम्। दुष्टमासादौ प्रथमरजोदर्शने ताम्बूलभक्षणादिमङ्गलाचारात्र कुर्यात्। द्वितीये तु शुभे तत्र कुर्यादिति । प्रथमे दुष्टरजोदर्शने द्वितीयं प्रतीक्ष्य तस्मिन्नप्यशुभे वक्ष्यमाणां विस्तरेण शान्ति कुर्यादिति केचित् । प्रथम एव यथाशक्ति शान्ति चरेदित्यपरे । अत्रैकस्मिन्नप्यशुभे वक्ष्यमाणा शान्तिः कार्या ।। द्वित्राद्यश्चभसान्निपाते तु तत्सूचितबह्वशुभनिरासार्थे वक्ष्यमाणाहुतिसंख्यादिविवृद्धया कार्या । यथाशक्तीत्यादि ज्ञेयम् । इति शुभाशुभिवचारः । अथ शान्तिरुच्यते । प्रयोगपारिजाते शौनकः— पञ्चमेऽह्नि चतुर्थे वा प्रहातिथ्यपुरःसरम् । द्रोणप्रमाणवान्येन त्रीहिराशित्रयं भवेत् । कुम्भत्रयं न्यसेद्राशौ तन्तुवस्त्रादिवेष्टितम् । सुक्तेनाथ नवर्चेन प्रसुवआप इत्यथ । आचार्यः प्रवरस्तद्वद्वायज्या च ततः क्रमात् । मध्यकुम्मे क्षिपेद्धान्यमौषधानि च हेम च । उदुम्बरः कुशा दुर्वा राजीवं चंपबिल्व-काः। विष्णुक्रान्ताऽथ तुलसी वर्हिषः शङ्खपुष्पिका। शतावर्यश्वगन्धा च निर्गुण्डी सर्षपद्वयम्। अपामार्गः पलाशश्च पनसो जीवकस्तथा । प्रियङ्गवश्च गोधूमा ब्रीहयोऽश्वत्य एव च । क्षीरं दिध च सर्पिश्च पद्मपत्रं तथोत्पलम् । कुरण्टकत्रयं गुःजा वचाभद्रकमुस्तकाः । द्वात्रिशदौषधानीह यथासंभव-माहरेत् । मृत्तिकाश्चीपधादीनि तन्मन्त्रेण क्षिपेत्क्रमात् । क्रम्भोपरि न्यसेत्पात्रं कांस्यमद्धे-

णुताम्रजम् । भुवनेश्वरीं न्यसेत्तत्र इन्द्राणीं च पुरन्दरम् । जपेद्रायत्रीं मध्यमे श्रीसूक्तं च जपेत्ततः । स्पृशन्वे दक्षिणं कुम्भमृत्विगेको जपेद्थ । चत्वारि रुद्रसूक्तानि चतुर्मन्त्रोत्तराणि च । संस्पृशन्तुत्तरं कुम्भं श्रीरुद्रं रुद्रसङ्ख्यया । शत्रइन्द्राधिसूक्तं च तत्रैव संस्पृशन् जपेत् । कुम्भस्य पश्चिमे देशे शान्ति-होमं समाचरेत् । दूर्वाभिस्तिलगोधूमैः पायसेन घृतेन च । तिसृभिश्चैव दूर्वाभिरेका वाऽप्याहुतिर्भ-वेत्। अष्टोत्तरसहस्रं वा शतमष्टोत्तरं तु वा। गायञ्येव तु होतन्यं हिवरत्रे चतुष्टयम्। ततः स्विष्ट-कृतं हुत्वा समुद्रादूर्मिसूक्ततः । संततामाज्यधारां तां पूर्णाहुतिमथाचरेत् । अथाभिषेकं कुर्वीत प्रति-कुम्भस्थितोद्कैः । आपोहिष्ठेतिनवभिः सुक्तेन च ततः परम् । 'इन्द्रो अङ्गे ' तृचेनैव पावमानैः क्रमेण तु । उभयं शृणवचन स्वस्तिदाविश एकया । त्रैयंवकेन मन्त्रेण जातवेदस एकया । समद-<mark>ज्येष्टा इत्यादि त्रायन्तां च त्रिभिः क्रमात् । इमा आपस्तृचेनैव देवस्यत्वेति मन्त्रतः । मन्त्रणाथ</mark> तमीशानं त्वमग्ने रुद्र इत्यथ । तमुष्टुहीतिमन्त्रेण भुवनस्य पितरं यथा । याते रुद्रेति मन्त्रेण शिव-संकल्पमन्त्रतः । इन्द्रत्वावृषभं पञ्चमन्त्रैश्चैवाभिषेचयेत् । घेनुं पयस्विनीं दद्यादाचार्याय च भूषणैः । सदक्षिणमनुद्वाहं प्रद्याद्रद्रजापिने । महाशान्ति प्रजप्याथ ब्राह्मणान् भोजयेत्ततः । नारदः—तत्र <mark>झान्ति प्रकुर्वीत घृतदूर्वाति</mark>छाक्षतैः । प्रत्येकाष्टशतं चैव गायच्या जुहुयात्ततः । स्वर्णगोभूतिछा-न्द्यात्सर्वदोषापनुत्तये ।। ।। अथ प्रयोगस्तत्रैवं—विनायकं संप्रपूज्य प्रहांश्चैव विधानतः । क-र्मणां फलमाप्नोतीति याज्ञवल्क्येन कर्भफलसिद्धाववित्रार्थत्वेन प्रहयज्ञस्यावदयकत्वोक्तेरिह च शौन-केन ' आर्तवानां तु नारीणां शान्ति वक्ष्यामि शौनकः ' इत्युपक्रम्य प्रहातिथ्यपुरःसरमितिप्रका-रेणोक्तरावश्यकत्वादेकदेशकालकर्तृकाणां च विशेषवचनाभावे तन्त्रेण कर्तव्यत्वाद् प्रहमखपूर्वकस्त-न्त्रेण शान्तिप्रयोग उच्यते । रजोद्रीनानन्तरं पञ्चमादिदिने चन्द्रताराद्यानुकूल्ये शचिदेशे सुस्नातया पत्न्या युतः पतिः प्राङ्मुख उपविदय प्राणानायम्य देशकालौ संकीर्त्ये मम पत्न्याः प्रथमरजोद्द्येनेऽमुकदुष्टमासादिसूचितसकळारिष्टनिरासद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थे सप्रहमखां शौन-कोक्तां शान्ति करिष्ये इति संकल्प गणेशपूजनपुण्याहवाचनगौर्यादिषोडशमातृकापूजनब्राह्यादि-सप्तमातृकापूजननान्दीश्राद्धानि कृत्वा शान्तं दान्तं कुटुम्विनं मन्त्रतन्त्रज्ञमाचार्ये ब्रह्माणं च जप-<mark>होमार्थमष्टी पट्ट चतुरो वा ऋत्विजोऽपि वृत्वा गन्धादिना पूजयेत् । तत आचार्यो गृहेशानदेशे</mark> शुचौ महीद्यौरिति भूमि स्पृष्ट्वा तद्दक्षिणोत्तरतश्च तथैव मन्त्रावृत्या भूमि स्पृष्ट्वा ओषधयः समवदन्त इति द्रोणप्रमाणबीहिभिर्मध्ये तहक्षिणोत्तरतश्च पृष्ठदेशे मन्त्रावृत्त्या राशित्रयं कृत्वा तेनैव क्रमेण राशित्रये नवमकालकमभन्नं कुम्भत्रयम् आजिबकलशिमितिमन्त्रावृत्या स्थापयेत् । एवं सर्वत्र मन्त्रा-<mark>वृत्तिः । ततः प्रसुवआपइति नवर्चेन कलशेपृदकपूरणम् । गन्धद्वारामिति त्रिष्वपि गन्धं प्रक्षिप्य या</mark> <mark>ओपधीरिति सर्वेोषधीः,</mark> ओषधयः समिति यवान् क्षिपेत् । ततो मध्यकुम्भे यवत्रीहितिलमाषकङ्कु- इयामाकमुद्गान् क्षित्वा गायत्र्यौदुम्बरकु तदूर्वारकोत्पळचम्पकविल्वविष्णुकान्तातुळसीबर्हिषशङ्खपुष्पीः <mark>शतावर्यश्चगन्धानिर्गुण्डीरक्त</mark>पीतसर्षपापामार्गेपछाशपनसजीवकप्रियङ्कुगोधूमब्रीह्यश्वस्थद्धिदुग्धघृतप<mark>द्म-</mark> पत्रनीलोत्पलसितरक्तपीतकुरण्टकगुः जावचाभद्रकाख्यानि द्वात्रिंशदौषधानि सर्वाणि यथासंभवं वा क्षिपेत् । ततिस्तिषु कछशेषु काण्डात्काण्डादिति दूर्वाः, अश्वःथेव इति पञ्चपञ्चवान्, गजाश्वस्थान-र्थ्यावल्मीकसङ्कमहृदगोष्ठस्थानमृदः स्योनापृथिवीति क्षित्र्वा, याः फलिनीरिति पृगीफलानि, सहि-(रण्य) रत्नानीति कनककुलिशनीलपद्मरागमौक्तिकानि पञ्चरत्नानि, हिरण्यरूपे इति हिरण्यं च क्षिपेत् । युवासुवासा इति सूत्रेण वाससा च कलशकण्ठान् वेष्टयित्वा गन्धाक्षतपुष्पमालादिभिः कुछशान् भूषयेत् । ततः कुछशत्रयोपिर तेनैव क्रमेण सौवर्ण राजतं कांस्यमयं ताम्रमयं वैणवं मृन्मयं वा यवादिपृरितं पात्रत्रयं पूर्णाद्वींति निधाय, तदुपरि श्वेतं वस्त्रत्रयं न्यस्य तत्र चन्दना-

दिनाऽष्टदलानि कुर्यात् । तत्र मध्ये गायत्र्या भुवनेश्वरीमावाह्यामीति यथाशक्तिसुवर्णनिर्मितां भुवनेश्वरीप्रतिमामग्न्युत्तारणपूर्वकं स्थापयेत् । तदक्षिणकुम्भोपरि वस्त्रे इन्द्राणीमासुइति इन्द्राणी-मावाहयामीति तथैव सौवर्णीमिन्द्राणीप्रतिमां स्थाप्योत्तरकलशोपरि इन्द्रत्वाइति इन्द्रमावाह्या-मीति सौवर्णीमिन्द्रप्रतिमां स्थापयेत् । तत उक्तमन्त्रैरुक्तकमेण देवत्रयस्य काण्डानुसमयेन षोडशो-पचारपूजां कुर्यात् । ततो मध्यमकुम्भे आचार्योऽष्टसहस्रमष्टरातं वा गायत्रीं जात्वा श्रीसूक्तं जपेत्, हिरण्यवर्णामिति पञ्चद्शर्चे श्रीसुक्तम् । तत एको ऋत्विक् दक्षिणकुम्भे रुद्रसूक्तानि जपेत्, कद्रुद्रा-येति नवर्चम्, इमारुद्रायेत्येकादृशर्चम्, आते पितरिति पञ्चदृशर्चम्, इमा रुद्राय स्थिरधन्वन इति चतस्रः, आवोराजानं तमुष्टिहि १ भुवनस्य पितरं १ त्र्यम्बकं १। अथान्यऋत्विगुत्तरकुम्भे एका-दशावृत्तिभी रुद्रं जपेत् । रुद्रं जस्वा शत्रइन्द्राग्नीति सूक्तं पञ्चदशर्चे जपेत् । ततः कुम्भपश्चिमदेशे स्थिण्डिलेऽभि प्रणीय तदीशान्यां वेद्यादौ नवप्रहादीस्तत्तनमन्त्रैरावाह्य षोडशोपचारैः सम्पूज्य तदीशान्यां प्राग्वत् कुम्भं संस्थाप्य तत्र वरूणमावाह्याग्निसमीपमेत्य ब्रह्मोपवेशनाद्याज्यभागान्ते विशेष:—प्रणीताप्रणयने पयसः प्रणयनम्, आसादने आज्यानन्तरं ग्रहसमिषः तिलाः दूर्वाः तिल-मिश्रगोधूमाः तण्डुलाः । चरोः पयसि श्रपणम् । आज्यभागान्ते यजमानो दक्षिणतः उपविदेय होमार्थ च जपार्थे च वरयेद्दत्विजो बहून् आचार्यो द्विजैः सहेति चोक्तेराचार्यित्वजां होमावगमात्तेषां चास्व-त्वेन त्यागायोगात्तेश्च क्रियमाणे होमे यजमानेन प्रत्याहुतित्यागस्याशक्यत्वात्तदानीमेवाङ्गप्रधान-होमदेवता उदिश्य एताभ्य इदं नममेति त्यजेत् । तत आचार्यः सऋत्विक् नवप्रहेभ्योऽष्टशताष्टावि-शत्यष्टान्यतमसंख्याका घृताक्ता अर्कादिसमिधस्तिलाज्याहृतीश्च हुत्वाऽधिदेवताप्रत्यधिदेवताविनायका-दिपञ्चलोकपालेभ्यस्तनन्यूनसंख्यया जुहुयात् । एभ्यस्तु पालाइयः समिथः। प्रहाणां यदाऽष्टौ तदाऽन्ये-भ्यश्चतस्र इति संप्रदायः । ततो भुवनेश्वये गायत्र्या द्धिमधुघृताक्ताभिस्तिसृभिर्दूर्वाभिरेकाहुतिरि-त्येवमष्टसहस्रमष्टशतं वा दूर्वोहुतीर्घृताक्ततिलिमश्रगोधूमाहुतीः पायसाहुतीर्घृताहुतीश्च जुहुयात्। एव-मिन्द्राणीन्द्रयोः प्रागुक्तमन्त्राभ्यां क्रमेण हविश्चतुष्ट्यं प्रत्येकमष्ट्रशतसङ्ख्यं, भुवनेश्वर्या अष्टसहस्रपक्षे जुहुयात्। तस्या अष्टरातपक्षे तु तयोरष्टाविरातिरिति संप्रदायः। अन्ये तु गायत्र्येव तु होतव्यं हवि-रत्र चतुष्टयम् । ततः स्विष्टकृतं हुत्वेति शौनकेनेन्द्राणीन्द्रयोहींमानभिधानात्त्रयोहींमो नास्तीत्याहुः । ततः स्विष्टकृदादिप्रणीताविमोकान्तं कृत्वा इन्द्रादिदिक्पालेभ्यो नवप्रहेभ्यो भुवनेश्वरीन्द्राणीन्द्रेभ्यः क्षेत्रपालाय च सदीपान्मापभक्तवलींस्तत्तनमन्त्रैर्द्स्वा पूर्णीहुति समुद्रादूर्मिरिति तृचेन जुहुयात् । ततो भुवनेश्वर्यादिकलशोदकं प्रहकलशोदकं च पात्रान्तरे गृहीत्वा तेन तत्स्थपञ्चपह्रवैः सकुशदूर्वेर्धृतनव-वस्त्रं यजमानं धृतनववस्त्रकञ्चुकीं च तद्वामस्थाम् ऋतुमतीं सऋत्विगुदङ्मुख आचार्योऽभिषिश्चेदे-तैर्मन्त्रै: । ते च—आपोहिष्ठेति नवभिः, यएकइद्विद्यत इत्येकया, त्रिभिष्टुं देवेति सप्तर्चेन, उभयं गृणवचनेत्येकया, स्वस्तिदाविश इति च, त्र्यम्बकमिति, जातवेदस इत्येकया समुद्रज्येष्ठा इति चतसृभिः, त्रायन्तामिति तिसृभिः इमाआपइति तिसृभिः, देवस्यत्वेति त्रिभिः, तमीशानं जगत इत्येकया त्वम-मेरुद्र इत्यापस्तम्बद्याखागतेनौकेन, तमुष्टहीति मन्त्रेण, भुवनस्य पितरमिति च, यातेरुद्रेति यज्जायत इति षण्मन्त्रेः, इन्दत्वात्रुषभं वयमिति पञ्चमन्त्रेः, ततः सुरास्त्वामभिषिश्वन्त्विति नविभः पौराणै-भेन्त्रैरभिषिञ्चेत् । ततः कलशोदकेनान्येन चोदकेन सुस्नातौ दम्पती शुक्कवासोगन्धमाल्यादिधृत्वोप-विशेतां । तत्र पत्नी दक्षिणतः । ततो यजमानोऽप्तिं संपूज्य विभूतिं धृत्वाऽऽचार्यादीन् गन्धपुष्पवस्ता-छंकारादिभिर्यथाशक्तिपूजियत्वाऽऽचार्याय धेनुं दक्षिणां दद्यात् । दक्षिणात्वेन चास्या न दक्षिणान्त-रमनवस्थाप्रसङ्गात् । ततो ब्रह्मणे यथाशक्ति दक्षिणां दत्त्वा रुद्रजापिने सदक्षिणमनड्वाहं दक्षिणां दद्यात् । अथ धेनुन्यायेनाद्क्षिणत्वे प्राप्ते सद्क्षिणमनद्वाहं प्रदद्यादुद्रजापिने इति प्रतिप्रसवकरणा-

त्सदृक्षिणत्वम् । ततोऽन्येभ्यो ऋत्विगभ्योऽन्येभ्यश्च ब्राह्मणेभ्यो भूयसी दक्षिणां दद्यात् ततो प्रह्पी-ठदेवतानां भुवनेश्वर्यादीनां चोत्तरपूजां पञ्चोपचारैः कृत्वा क्षमाप्य, यान्तुदेवगणाइति विसृज्याचार्य-हस्ते प्रतिपाद्य अप्नि संपुज्य, गच्छगच्छस्रश्रेष्टेति विसर्जयेत् । ततो ब्राह्मणा महाशानित पठेयः । तद्यथा—आनोभद्रा इति द्श, स्वास्तिनोमिमीतामिति पञ्च, शन्न इन्द्राग्नीति पञ्चद्श, त्यमूष्त्रिति तिसः, तच्छंयोरिलेका। ततो यजमानो नवप्रह्मीलर्थ त्रीन् भुवनेश्वरीन्द्राणीन्द्रप्रीतये च प्रत्येकं त्रींसीन् ब्राह्मणान् भोजयित्वा संकल्प्य वा विप्राशिषो गृहीत्वा सहस्यतो भुश्जीत। एवं कृते सर्वारि-ष्टशान्तिर्भवति । ततः शुभे काले गर्भाधानं कुर्यात् इति दुष्टरजोदर्शनशान्तिः ।। ।। अथ चन्द्रसूर्यो-परागकाले प्रथयरजोदर्शने शान्तिविशेष उच्यते । शौनकः—ग्रहणे चन्द्रसूर्यस्य प्रसूतिर्यदि जायते । व्याधिपीडा तदा स्त्रीणामादौ त ऋतुद्रीनात् । इत्थं संजायते यस्य तस्य मृत्यूर्न संशयः । शान्ति-स्तु—तदृक्षाधिपते रूपं सुवर्णेन प्रकल्पयेत् । सूर्यप्रहे सूर्यरूपं हैमं चन्द्रं तु राजतम् । राहुरूपं प्रकु-वींत नागेनैव विचक्षणः । नागः सीसम् । त्रयाणां चैव रूपाणां स्थापनं तत्र कार्येत् । आकृष्णेनाप्या-यस्य स्वर्भीनोरिति पूजामन्त्रा उक्ताः । नक्षत्रदेवतायास्तन्मन्त्रेण नाममन्त्रेण वा । संपूज्य तु यजे-त्सूर्य सिमिद्भिश्चार्कसंभवैः । चन्द्रप्रहे तु पालारौर्दूर्वाभी राहुमेव च । सिमिद्भिन्नहानुश्वस्य भेशाय जुहुयाद्वधः । आज्येन चरुणा चैव तिलैश्च जुहुयात्ततः । पश्चगव्यैः पश्चरत्नैः पश्चत्वकृपश्चपह्नवैः । जलैरोवधिक ल्कैश्च अभिषेकं समाचरेत् । मन्त्रैर्वारुण संभूतैरापोहिष्ठादिभिस्त्रिभिः । इमंमे गङ्के प्रतस्तत्वायामीति मन्त्रकैः । यजमानस्ततो द्वाद्भत्तया प्रतिकृतीत्रयीम् । अथ प्रयोगः—उप-रागस्य पौर्णमास्यमावास्याभ्यामविनाभावात्तद्तिरिक्तवारादौ दुष्टे प्रागुक्तशान्त्या समुचीयन्ते निमित्तभेदात् अदृष्टार्थत्वाच । प्रत्यक्षविध्यभावे तत्कार्यकारित्वानवगमेनामनहोमैनोरिष्टहोमानाः मिवानया तन्निवृत्त्ययोगात् । प्रहणमात्रे त्वियमेव अत्र च पुनः अवणाभावान्नवप्रहमखः कृताकृत इति विवेकः । तत्र केवलायाः प्रयोगः—पूर्वोक्तकाले सस्त्रीकः शुचिः प्राङ्मुख उपित्रस्य प्राणाना-यम्य देशकालौ स्मत्वा मम पत्न्याश्चन्द्रीपरागे प्रथमरजोद्शनसृचितारिष्टनिरासद्वारा श्रीपरमे-श्वरपीत्यर्थे शान्तिं करिष्य इति संकल्प्य प्राग्वद्यत्विक्पूजां कुर्यात् । नवप्रहपक्षे सनवप्रहमख-मिति सर्योपरागे तु सूर्योपरागे प्रथममेत्यादि पूर्ववत् । तत आचार्यः शुचिदेशे गोमयेनोपलिप्य तत्र पञ्चवर्णरजोभिरष्टद्छं पद्मं कृत्वा तदुपरि नवं क्वेतं वस्त्रमुदग्दशं संस्थाप्य यथाशक्ति रजतनि-र्मितां चन्द्रप्रतिमामाप्यायस्वेति मन्त्रेण चन्द्रमावाह्यामीति स्थापयेत् । सूर्यप्रहे तु यथाशक्ति सुवर्णनिर्मितामाकृष्णेनेति सूर्यमावाह० । ततो यथाशक्ति सीसनिर्मितां राहुप्रतिमां स्वर्भा-नोरिति राहुमावा० तदुत्तरतः स्था० । ततो यस्मिन्नक्षत्रे प्रहणं तन्नक्षत्रदेवताप्रतिमां यथा-हाक्ति सुवर्णनिर्मितां तत्तन्मन्त्रैनीममन्त्रैवी ॐ अदिवनावावाहयामि नम इति प्रणवादिनमो-<mark>ऽन्तैः स्था० मन्त्रास्त्वापस्तम्बानामष्टौवाक्यानीति प्रसिद्धाः । नामानि तु अश्विनौ यमः अग्निः</mark> प्रजापितः सोमः रुद्रः अदितिः वृहस्पतिः सर्पाः पितरः भगः अर्थमा सविता त्वष्टा वायुः इन्द्राप्नी मित्रः इन्द्रः निर्ऋतिः आपः विश्वेदेवाः विष्णुः वसवः वरुणः अजैकपात् अहिर्वुन्ध्यः पूर्वति । एवं देवतात्रयमावाह्यैभिरेव मन्त्रैः काण्डानुसमयेन षोडशोपचारैः पूजयेत् । तत्र चन्द्र-महे चन्द्राय इवेतानि वस्त्रगन्थाक्षतमाल्यानि देयानि । सूर्यप्रहे तु सूर्याय रक्तवस्त्ररक्तचन्द्न-रक्ताक्षतकरवीरपुष्पाणि देयानि । राहवे कृष्णानि । नक्षत्रदेवताभ्यः श्वेतानि । ततः पश्चिमतोऽप्ति प्रतिष्ठाप्य पक्षे नवप्रहानप्यावाहनपूर्वे संपूज्य ब्रह्मोपवेशनादि चरुं श्रपयित्वाऽऽज्यभागान्तम् । ततः पक्षे नवशहहोमः। ततश्चन्द्रमुद्दिश्योक्तसंख्यया पालाशसमिदाज्यचरुतिलैहोंमः, राहुमुद्दिश्यो-क्तसंख्यया दूर्वाज्यचरुतिलैहोंमः, नक्षत्रदेवतामुद्दिश्योक्तसंख्यया पालाशसमिदाज्यचरुतिलैहोंमः।

सूर्यप्रहे तु चन्द्रस्थाने सूर्यमुद्दिश्योक्तसंख्ययाऽर्कसिमदाज्यचरुतिलैहोंमः। तिसृणां दूर्वाणामेकैकाहुतिः। सिमध्य त्रिमध्वक्ताः कार्याः। ततः स्विष्टकृदादिपूर्णाहुत्यन्तं प्राग्वत्। तत आचार्य एकस्मिन् कलशे जलपूर्णे पञ्चगव्यानि पञ्चरतानि वटाश्वत्थोदुम्बराम्रविल्वानां त्वचः पञ्चपङ्गान्सवौंषधिकल्कं दूर्वाः कुशाँश्च निक्षिप्य सऋत्विक् दम्पती पूर्ववद्भिषिञ्चेदेतैर्मन्त्रैः। आपोहिष्टेति,
इमं मे गङ्गे इति, तत्वायामीति, अन्येऽिष समुद्रज्येष्ठा इत्याद्यः, सुरास्त्वामित्याद्यः पौराणाश्च।
ततः स्नानदक्षिणादानप्रतिमाप्रतिपादनादि पृववत्। यदा तु पूर्वशान्तिसमुचयस्तदा कालैक्यातकंत्रेंक्यादाग्नेयादिवत्तन्त्रप्रयोगः। तत्र यजमानो देशकालौ स्मृत्वा मम पत्न्याः प्रथमरजोद्र्शनेऽमुकदुष्टमासित्थ्याद्यमुकप्रहणसूचितेत्यादि संकल्प्यर्त्विक्पूजान्तं विद्ध्यात्। तत आचार्यो भुवनेश्वर्यादिपूजातः प्राक् पश्चाद्वा तत उदीच्यां चन्द्रादीन् संपूज्य यथोपकमं होमाभिषेकौ कुर्यादिति विशेषः। अन्यत्समानम्। इति प्रहणे रजोद्र्शने शान्तिः। इति प्रथमकाण्डे एकाद्शी
कण्डिका॥ ११॥

(विश्व०)—'चतुर्थ्या । । । चतुर्थ्या रात्री रात्रेरपरभागे, यद्वा चतुर्थीतिथिसंबन्धि-राज्यपरभागे। यत्तु चतुर्थ्यो तिथौ भविष्यद्राज्यपरभाग इति । तस्य राज्यंशस्य पश्चमतिथिसं-बन्धित्वात् । तथाच पञ्चमीकर्मत्वापत्त्या चतुर्थीकर्मेतिनामव्याकोपः । त्रिरात्रे निर्वृत्ते चतुर्थीकर्मेति शाङ्खायनविरोधाच । गृहस्याभ्यन्तरतोऽभिमुपलिप्त उद्धतावोक्षिते समाधाय ' दक्षिण "वेइय ? उपवेदयेत्युक्तत्वातप्रत्यक्षत्रह्मण उपवेद्यानम् । अपरे तु उद्पात्रप्रतिष्ठापनावसरविधित्सया ब्रह्माणमुपवे-इयेत्युक्तम् तेन स्मार्तकर्मसु सर्वत्र प्रत्यक्षत्रह्योपवेशनमाहुः । ' उत्तरतः जुहोति '। स्थालीपाक प श्रपयित्वेत्यनेन परिभाषाप्रज्ञप्तिः । पात्रासाद्ने विंशतिसंख्याकाः समिधः । चरुप्रहणे प्रजापतये जुष्टं गृह्वामि । यहणं प्राजापत्येन तीर्थेन । चतुर्थं तूष्णीम् । प्रोक्षणे प्रजापतये त्वा जुष्टं प्रोक्षामि । अन्यत्प्रकृतिवत् । आज्यभागानन्तरम् अग्ने प्रायश्चित्त इत्यादिपश्चमन्त्रैः पश्चाज्याद्वतयः, आज्य-भागाविष्ट्रेत्याज्याहुत्यवसर्विधित्सयोक्तत्वात् । आज्याहुतिकरणार्थे स्मृतिकरणान्मन्त्रानाह् ' अग्ने-प्रायश्चित्ते ... नाश्चय स्वाहा ' इद्मम्रये । 'वायोप्राय ... नाश्चरस्वाहा ' इदं वायवे । 'सूर्य-प्राः शयस्वाहा ' इदं सूर्याय । 'चन्द्रप्राः शयस्वाहा' इदं चन्द्रमसे । ' गन्धर्वप्राः नाशयस्वाहा ' इदं गन्धर्वाय । इतिशब्द आञ्चाहुतिमन्त्रसमाप्तिद्योतकः । 'स्थालीपाः' पतये स्वाहेति' । स्थालीपाकस्य होमः । प्रजापतये स्वाहा इदं प्रजापतये । ' हुत्वा हुत्वै ''मूर्धनि वरः अभिषिञ्चति ' उद्पात्रोद्-केन । असावित्यत्र प्रथमान्तवधूनामग्रहणम् । 'अथैना रः त्वचिमिति ' चतुर्भिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रं वध्वा प्रारानं कारयतीत्यर्थः । ततो महाव्याहृत्यादिस्विष्टकृद्नतं । चरोरूपहतत्वादाज्येन स्विष्टकृत् । संस्रवप्राशनादि ब्राह्मणभोजनान्तम् । इति चतुर्थीकर्म । एवं निष्पन्ने भार्यात्वे तस्याः पुरुषान्तरक-र्तृकोपहासनिषेधमाह । ' तस्मादे ''भवति ' एवंवित् श्रोत्रियस्यस्त्रियं नोपहसेदितिज्ञानवान् परः श्रेष्टो भवतीत्यर्थः । अभिगमनमाह ' तामुदुद्य यथर्त्तु प्रवेशनम् ' एवं तामुद्राह्य यथर्त्तु ऋतु-समयमनतिक्रम्य प्रवेशनम् अभिगमनं कुर्यात् ॥ ॥ 'यथा कामी ''वचनात् ' अत्रापि निषिद्ध-वर्जम् ॥ ॥ 'अथास्यैः 'शतमिति ' अथाभिगमनानन्तरमस्याः स्त्रियाः दक्षिणांसमधि हृदय-मालभते यत्ते सुसीम इतिमन्त्रेण । एवमत ऊर्ध्वम् । अतः परमृतावनृतौ वा स्त्रियं गच्छेत् तदा हृदया-लम्भान्तं कुर्योदित्यर्थः । प्रमादादिवामैथुने बहिःसंध्योपासनं प्रायश्चित्तम् । तदुक्तं स्कांदे काशी-खण्डे—उपासिता बहिः संध्या दिवामैथुनपातकम् । रामयेद्नृतोक्ताद्यं मधुगन्धजमेव चेति ।। इति-गर्भाधानम् ॥ एकादशी कण्डिका ॥ ११ ॥

पक्षादिषु स्थालीपाक श्रपियता दर्शपूर्णमासदेवताभ्यो हुत्वा जुहोति ब्रह्मणे प्रजापतये विश्वेभ्यो देवेभ्यो द्यावाप्टिथिवीभ्यामिति ॥१॥ विश्वेभ्यो देवेभ्यो बलिहरणं भूतगृह्येभ्य आकाशाय च ॥ २ ॥ वैश्वदेवस्यामौ जुहोल्यमये स्वाहा प्रजापतये स्वाहा विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहाऽसये स्विष्टकृते स्वाहेति ॥ ३ ॥ बाह्यतः स्त्रीबलिक हरति नमः स्त्रिये नमः पुर्क से व-यसेऽवयसे नमः शुक्काय कृष्णदन्ताय पापीनां पतये। नमः ये मे प्रजामुपलोन्भयन्ति ग्रामे वसन्त उत वाऽरण्ये तेभ्यो नमोऽस्तु बलिमेभ्यो हरामि स्विस्ति मेऽस्तु प्रजां मे दद्दिवति ॥ ४ ॥ शेषमिन्नः प्रष्ठाव्य ततो ब्राह्मः णभोजनम् ॥ ५ ॥ १२ ॥

(कर्कः)—'पक्षादिषु ····· वीभ्यामिति '। पक्षादिष्विति बहुवचनोपदेशात्सर्वपक्षादिषु किया स्थालीपाक छंत्रपयित्वेत्युच्यते तद्भृतोपादानं माभूदिति तेनैव स्थालीपाकेन द्रीपूर्णमास-देवताभ्यो विनिष्कृष्य दर्शे दर्शदेवताभ्यो हुत्वा पौर्णमासे पौर्णमासदेवताभ्यो हुत्वा जहोति ब्रह्मणे प्रजापतये इत्येवमादिभ्यः । ' विश्वेभ्यो ः शाय च ' । स्थालीपाकादेव द्रव्यान्तरानुपदेशात् , बलिहरणे च नमस्कारः । 'वैश्वदेः ' ' ष्टकृते स्वाहेति ' वैश्वदेवस्येत्यवयवलक्षणा पष्टी । वैश्वदेवं च केचित् पृथक् चकं कुर्वन्ति यथा पौष्णस्य जुहोतीति पौष्णं, तत्पुनरयुक्तं वैश्वदेवशब्देन विश्वदेवादेवता अस्येति सर्वार्थः पाकोऽभिधीयते ततो जुहोतीत्युक्तं भवति । यतु पौष्णवदिति नहि पौष्णशब्द-बाच्योऽन्यः कचिच्छर्भवति तेनास्य पृथक्किया । वैश्वदेवस्तु पुनः पाको विद्यत एवेति तथाच वक्ष्यति 'वैश्वदेवाद्त्रात्पर्युक्ष्य स्वाहाकारैर्जुहुयात' इति । अग्नौ जुहोतीति किमर्थमिद्मुक्तम् ? अग्नावेव हि होमो नान्यत्रेति तेनाभिग्रहणं विकिमातो माभूदिति । अग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति प्रयोगप्रदर्शनार्थ, प्राजापत्यर्थ स्विष्टकुचेति प्रदेशान्तरेऽभिहितं तेनेह प्रयोग उपदर्शते । अपि च स्थालीपाकेन दुर्रापौर्णमासदेवतादीनां होमविधानस्यावसरविधित्सया । तत्कथम् ? प्राङ्महाव्याहृति-भ्यः स्विष्टकृद्न्यचेदाज्याद्धविरिति प्रदेशान्तरं उक्तम् । तेन प्राङ्भहाव्याहृतिहोमादाज्यभागोत्तरकाळं चादसरोऽवगम्यत इति । बाह्यतः स्त्रीविछिर्वे हरति नमः स्त्रियै नमः पुर्ठसेवयसेऽवयस इत्येवमादिपथङ्-मन्त्रवाक्यै: । एतचागन्तुकत्वात्प्राशनान्ते भवति । 'शेषमः भोजनम्' । शेषं च स्थाली-पाकरोषम् ॥ % ॥ १२ ॥ % ॥

(जयरामः)—'पृक्षादिष्विति ' बहुवचनोपदेशात्सर्वपक्षादिषु क्रिया। 'अपयित्वेति ' तद्भूतो-पादानं माभूदिति । तेनैव स्थालीपाकेन दर्शपूर्णमासदेवताभ्यो विनिष्कृष्य दर्शे दर्शदेवताभ्यः पौर्ण-मासे च पौर्णमासदेवताभ्यो हुत्वा जुहोति । ब्रह्मणे इत्येवमादिभ्यश्चतुभ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्य इति द्रव्यान्तरानुपदेशात्स्थालीपाकादेव विश्वदेवादिभ्यो वलित्रयमग्नेरुदक् प्राक्संस्थम् । वैश्वदेवस्येत्यवयव-लक्षणा पष्टी । वैश्वदेवं च केचित्पृथक् चर्रक्विन्ति यथा पौष्णस्य जुहोतीति पौष्णं, तदसत् वैश्वदेव-शब्देन विश्वदेवा देवता अस्येति सर्वार्थः पाकोऽभिश्वीयते, अतस्ततो जुहोतीत्युक्तम् । यत्तु पौष्ण-विद्विति नहि पौष्णशब्द्वाच्योऽन्यत्र कचित्रस्थिति तेनास्य पृथक्किया । वैश्वदेवस्तु पुनः पाको

विद्यत एव । तथा च वक्ष्यति वैद्वद्वाद्त्रात्पर्युक्ष्य स्वाहाकारैर्जुहुयात् इति । अम्री जुहोतीति किमधीमद्मुक्तम् ? अम्रावेव होमो नान्यत्रेत्यमिष्रहणम् । जुहोतीति बलिकमातो मा भूदिति । 'अमये स्विष्टकृते स्वाहेति ' प्रयोगोपदर्शनार्थम् । प्राजापत्यछं स्विष्टकृचेति प्रदेशान्तरे दर्शितत्वात् । तेनेह प्रयोग उपदृश्यते । अपि च स्थालीपाकेन दृशपौर्णमासदेवताहोमावसर्विधित्सयैतत् । तत्कथम् प्राङ्महाव्याहृतिभ्यः स्विष्टकृद्न्यचेदाज्याद्धविरिति प्रदेशान्तरे उक्तं, स्विष्टकृद्धोमरच शेषादेव भवति तेनैव प्राङ्ग्महाव्याहतिहोमादाज्यभागोत्तरकालं चावसरोऽवगम्यत इति । बाह्यत इःयेतदागन्तुकत्वा-त्प्राश्नानन्ते भवति । क बाह्यतः शालाया बहिः नमः स्त्रियै इत्यादिभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रं स्थालीपाका-त्तत्र स्त्रीभ्यो विलः स्त्र्यादिभ्यो बिलः स्त्रीविलः तं हरति स्त्रवेण बिलहरणम्। तानाह 'नमः स्त्रिया ' इति । अथ मन्त्रार्थः-- स्त्रिये सन्तानसुखिवघातिन्ये नमः नमस्कारोऽस्तु अतः संतानसुखेच्छवोऽत्र बाह्यबल्यविकारिणः । तथा पुंसे उक्तस्वरूपाय वा किंभूताय वयसे अवयसे च वृद्धाय बालाय च शुक्षाय वहिः कृष्णदन्ताय असितान्तरङ्गाय अतिमिलनमनस इत्यर्थः । अत एव पापीनां पतये श्रेष्ठाय वालकाय वा दीर्घक्लान्दसः । अत्र बल्तित्रये पुमानेव विशिष्यते । ये च मे मम प्रजां संतानमुपलो-भयन्ति मोहयन्ति ग्रामे वसन्तः उत अपि वा समुचये अरण्ये अप्यरण्ये वा वने वाऽपि तेभ्यो नमः नमस्कारोऽस्त तेभ्यो विलं पूजां हरामि समर्पयामि मम नमस्कारविलभ्यां यूयं संतुष्टा भवत ततो भवतां प्रसादान्से मम स्वस्ति कल्याणमस्तु भवन्तरच मे मह्यं प्रजां पुत्रादिसुखजातं दद्तु प्रयच्छन्तु । शेषं स्थालीस्थितमविश्रष्टं चरूम् अद्भिः प्रणीताशेषाद्भिः प्रशान्य मज्जयित्वा ततो विप्रभोजनं कार्यम् ॥ ॥ ॥ १२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

(हरिहर:)—'पक्षादिषु · · · · थिवीभ्यामिति ' पक्षाणामादयः पक्षाद्यः तासु पक्षादिषु प्रतिपत्सु । अत्र यद्यपि पक्षादि ब्वित्युक्तं तथापि संविमिभतो यजेतेति वचनात् ' पर्वणो यश्चतुर्थोश आद्याः प्रतिपद्स्त्रयः । यागकालः स विज्ञेयः प्रातर्युक्तो मनीषिभिः ' इति पर्वचतुर्थौद्योऽिप यागका-ळत्वेनाभिमतः, तथा 'पूर्वाह्ने वाऽथ मध्याह्ने यदि पर्व समाप्यते । स एव यागकालः स्यात्परतइचे-त्परेऽह्नि। ' तत्रापि ' संधिर्यद्यपराह्वे स्यात् यागं प्रातः परेऽह्नि। कुर्वाणः प्रतिपद्धागे चतुर्थेऽि न दुष्यति । ' इत्यादिभिर्वचनैर्यागकालं निर्णीय पर्वदिवसे कृतौपवसधिकाशनः सपत्नीकः शालायां जघनेनामि रात्रौ जामन्मिश्र इतिहासमिश्रो वा पृथक् रायित्वा प्रातः कृतस्नानसंध्यावन्द्नप्रातहींमः स्वाचान्तोऽग्नेः परचात्प्राङ्मुख उपविदय पूर्वोक्तविधिना चर्र अपयित्वाऽऽज्यभागान्ते द्रों द्रीदेव-ताभ्यः पौर्णमासे पौर्णमासदेवताभ्यः प्रयोगे वक्ष्यमाणाभ्यवचरं हुत्वा ब्रह्मप्रजापतिविद्वदेवद्यावाप्ट-थिवीभ्यश्चरं जहोति । 'विश्वेभ्यो … शाय च ' बलिहरणं बलिदानं स्थालीपाकदेवताभ्यो विश्वेभ्यो भूतगृह्येभ्यः आकाशाय च । 'वैश्वदेवः 'ते स्वाहेति ' वैश्वदेवस्य विश्वेदेवा देविपतृमनुष्या देवा अस्येति वैदवदेवः पाकः । पञ्चमहायज्ञार्थे साधितपाक इत्यर्थः । नतु वैश्वदेवस्यामौ जुहोतीति विश्वदेवसंबद्धस्य चरोस्तद्भृतोपात्तस्य वा अग्नौ जुहोतीति कथं नोच्यते यथा वृषोत्सगें पौष्णस्य जुहोतीति पूषसंबद्धः पृथगेव पिष्टमयः पूर्वसिद्धरचरुर्गृहाते, किमिति पञ्चमहायज्ञार्थः, उच्यते—स्थाली-पाकछं अपयित्वेत्यत्र स्थालीप्राकस्यैकवचनान्तत्वान् द्वितीयस्य वैश्वदेवस्य चरोरभावोऽवगम्यते पौष्णवत् । वैश्वदेवस्य पृथक्सिद्धस्य उपादानं तु पञ्चमहायज्ञार्थवैश्वदेवपाकस्य सद्भावान्निवर्तते । पञ्चमहायज्ञार्थस्य वैद्वदेवत्वं कुत इति चेत् वैद्वदेवादन्नात्पर्युक्ष्येतिसूत्रात् । अग्नौ जुहोतीति अग्नि-श्रहणं बिलकर्मता माभूदिति । अग्नये स्वाहेत्यादि प्रयोगदर्शनार्थे सर्वत्र तस्यैकदेशस्योद्धत्यासादित-प्रोक्षितस्य अग्नये प्रजापतये विक्वेभ्यो देवेभ्यो हुत्वा स्थालीपाकाद्वैश्वदेवाच अग्नये स्त्रिष्टकृते जुहोति ततः रोपसमाप्तिं विधाय । ' बाह्यतः ऽवयसे नमः ' इत्यादिभिर्मन्त्रे । बाह्यतः शालायाः प्राङ्कणे

स्त्रीविक्टं स्थादिभ्यो विक्टं स्त्रीविक्टिं स्वीविक्टं हरित दृदाित । 'शेषमद्भिः प्रप्ताव्य 'स्थालीस्थित-मविशिष्टं चरुमद्भिक्तंलेन प्रप्ताव्य मज्जयित्वा । अत्रापः प्राणीताः तासां सर्वकर्मार्थेत्वेन प्रणीतत्वात् । 'ततो ब्राह्मणभोजनम् 'व्याख्यातः सूत्रार्थः ॥ १२ ॥

अथ प्रयोगः । अथ पक्षादिकर्मोच्यते । तत्र प्रथमप्रयोगे मातृपूजापूर्वकमाभ्युद्यिकं आद्धं ऋत्वा अमाषममांसमक्षारालवणं हविष्यं व्रताशनं विधाय रात्राविष्यसमीपे भूमा दम्पती पृथक् शयीया-ताम् । प्रातः स्नात्वा संध्यावन्द्नानन्तरं प्रातर्होमं च निर्वत्ये उदिते सूर्ये पौर्णमासं स्थालीपाकमार-भेत तत्रात्मनः ब्रह्मणः प्रणीतानां चासनचतुष्टयं कुरोईत्त्वा पक्षादिकर्मणाऽहं यक्ष्ये । तत्र मे त्वं ब्रह्मा भव । भवामीति तेनोक्ते आसने उपवेश्य, अत्रासादने वैश्वदेवान्नासादनं विशेषः । तत्प्रोक्षणं च । आज्यभागान्तं यथोक्तं कर्म निर्वर्त्य, स्थालीपाकमभिघार्य स्रुवेण चरुमादाय अग्नये स्वाहा इद्मग्नये० अग्रीषोमाभ्यां स्वाहा इदमग्नीषोमाभ्यां० उपांशु । पुनरग्नीषोमाभ्यां स्वाहा इदमग्नीषोमाभ्यां० उनै:। ब्रह्मणे स्वाहा इदं ब्रह्मणे०। प्रजापतये स्वाहा इदं प्रजापतये०। विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा । इदं विश्वेभ्यो देवेभ्यो० । द्यावापृथिवीभ्यार्थस्वाहा इदं द्यावापृथिवीभ्यां० । हुतशेषात्स्रुवेण अमेरुत्तरतः प्राक्संस्यं विश्वेभ्यो देवेभ्यो नमः इदं विश्वेभ्यो देवेभ्यो०, भूतगृह्येभ्यो नमः इदं भूतगृह्येभ्यो०, अ काशाय नमः इत्माकाशाय०चेति सुवेण विलित्रयं दत्त्वा । अभिघारितवैश्वदेवान्नातस्रवेणादाय अ-प्रये स्व हा इदमप्रये० प्रजापतये स्वाहा इदं प्रजापतये० विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा इदं विश्वेभ्यो देवेभ्यो० इत्याहुतित्रयमग्नौ हुत्वा स्थालीपाकोत्तरार्द्धाद्वैश्वदेवोत्तरार्द्धाच अग्नये स्विष्टकृते स्वाहा इदमप्रये स्विष्टकृते० इति हुत्वा, भूरित्यादिप्राजापत्यान्ता नवाहुतीर्जुहुयात् । संस्रवप्राशनं, मार्जनं, प्रवित्रप्रतिपत्तिः, प्रणीताविमोकः, ब्रह्मणे दक्षिणादानान्तं कृत्वा चरुरोषमादाय शालाया बहिरुपलि-प्तायों भूमौ प्राङ्मुख उपविदय सुवेण नमः स्त्रियै इदं स्त्रियै०। नमः पुरुसे वयसेऽवयसे इदं पुरुसे वयसे-<u>ऽवयसे० । नमः ग्रुङ्घाय कृष्णदन्ताय पापीनां षतये इदं ग्रुङ्घाय कृष्णदन्ताय पापीनां पतये० । नमो ये</u> में प्रजामुपलोभयन्ति श्रामे वसन्त उत वाऽर्ण्ये तेभ्यः इदं येमेइत्यादि। नमोऽस्त विलमेभ्यो हरामि स्वस्ति मेऽस्तु प्रजां मे दृद्तु । इदं स्त्रियै पुरुसे वयसेऽवयसे शुक्काय कृष्णदन्ताय पापीनां पतये ये मे प्रजामुपलोभयन्ति प्रामेवसन्त उतवाऽरण्ये तेभ्यः, इद्मेभ्य इतिवा त्यागः । शुषं प्रणीताऽद्भिः प्रप्ताव्या-चम्याग्निसमीपमागत्य एकस्मै ब्राह्मणाय भोजनं द्दामीति संकल्पयेदिति पक्षादिकमीविधिः। दुशे पुनरियान्विशेषः स्थालीपाकेनामये विष्णवे इन्द्रामिभ्यामिति द्शेदेवताभ्यो होमः, अनुदिते चारम्भः शेषं समानम् । ' सायमादिप्रातरन्तमेकं कर्म प्रचक्षते । पौर्णमासादिदर्शान्तमेकमेव विदुर्ब्धाः ' इति वचनात् कृष्णपक्षे यद्याधानं तदा दुर्शमकृत्वैव पौर्णमास्यां पक्षादिकर्मारम्भः । यत्तु छन्दोगपरिशिष्टे वचनम्-ऊर्ध्वं पूर्णाहृतेर्द्रीः पौर्णमासोऽपि वाभ्रिमः । य आयाति स होतव्यः स एवादिरिति श्रुतेः तत्पुनराधानविषयं तच्छाखिविषयं वा । इति पक्षादिप्रयोगः ॥

(गदाधरः)—'पक्षादिषु'' 'पृथिवीभ्यामिति' पक्षाणामादयः पक्षादयस्तासु पक्षादिषु प्रति-पत्सु बहुवचनोपदेशात्सर्वपक्षादिष्वेतत्कर्म भवित उक्तेन विधिना स्थालीपांक अपयित्वा तेनैव स्थाली-पाकेन द्रीपूर्णमासदेवताभ्यो विभागेन होमः पौर्णमासे, पक्षादौ पौर्णमासदेवताभ्यो हुत्वा द्रीकाल-पक्षादौ द्रीदेवताभ्यो हुत्वा ब्रह्मण इत्येवमादिभ्यश्चतुभ्यों जुहोति स्थालीपाकेनैव । द्रीपौर्णमासे च विधिः समान इति कृत्वा प्रन्थगौरवभयादाचार्येण समस्तोपदेशः कृतः । अतो यादृशस्ताभ्यो होमो विभागेन सिद्धस्तादश एवेहापीति । एवंच स्मृत्यन्तरैः सहानुगतार्थो भवित । केचित्तु समस्तोपदेशा-स्मर्वाभ्यो होममिच्लिनत । सिद्धचरोक्षपदानं माभूदिति अपियत्वेत्युच्यते । यद्यप्यत्र पक्षादिष्विति सामान्येनोक्तं तथापि स्मृत्यन्तरोक्तो यागकालो प्राद्यः । वृद्धशातातपः—पर्वणो यश्चतुर्थोश आद्याः प्रदिपद्खयः । यागकालः स विज्ञेयः प्रातर्युक्तो मनीषिभिः । कारिकायाम्—आवर्तनेऽथवा तत्प्राग्यदि पर्व समाप्यते । तत्र पूर्वोह्न एव स्यात्सन्धेरूर्ध्वे द्विजाशनम् । आहिताग्नेर्ने नियम इष्टेरूर्ध्वे विधानतः । उद्ध्वीमावर्तनाचेत्स्याच्छ्वोभूते प्रातरेव हि । प्रतिपदि वृद्धिगामिन्यां क्षीणायां वा संधिज्ञानोपायमाह लौगाक्षि:-तिथे: परस्या घटिकाश्च याः स्युर्न्यूनास्तथैवाभ्यधिकाश्च तासाम् । अर्द्ध वियोज्यं च तथा प्रयोज्यं हासे च वृद्धौ प्रथमे दिने स्यादिति । प्रतिपद्घृद्धिनाडिका द्विधा विभज्यार्द्ध पर्वणि संयोज्य संधिः कल्पनीयः तथैव प्रतिपत्क्षयनाडिकाश्च द्वेधा विभज्यार्द्धं पर्वाण वियोज्य संधिः कल्पनीयः । आधानान-न्तरं शुक्ला कृष्णा वा प्रतिपद्भवति तस्यामारम्भः कार्यः । तदुक्तं कारिकायाम्-अधानानन्तरं शुक्ला कृष्णा वा प्रतिपद्भवेत् । तस्यां पक्षादिकभैंतत्कार्यं पूर्वाह्न एव तदिति । हरिहरभाष्ये तु सायमा-दिप्रातर्न्तमेकं कर्म प्रचक्षते । पौर्णमासादिदश्चीन्तमेकमेव विदुर्बुधाः । इतिवचनात्कृष्णपक्षे यद्या-धानं तदा दर्शमिनिष्ट्रैव पौर्णमास्यां पक्षादिकमिरम्भः । यत्तु छन्दोगपरिशिष्टवचनम् — ऊर्ध्व पूर्णा-हुतेर्द्र्शः पूर्णमासोऽपि चात्रिमः। य आयाति स होतव्यः स एवादिरितिश्रुतेः इत्येतत्पुनराधान-विषयं तच्छाखिविषयमित्युक्तम् । अत्रैके वद्नित—आधानस्य शुक्रुपक्षे विहितत्वात्तदुत्तरं पौर्णमास-स्थालीपाककालस्य विद्यमानत्वात्पौर्णमासस्थालीपाकारम्भो युक्तः । तचिन्त्यम् । अस्माकं सूत्रे दारकाले दायाद्यकाले वेत्यावसभ्याधानस्य काल उक्तः । तत्र यदा दायाद्यकाल आधनं कृतं तदुत्तरं या प्रतिपद्भवति तस्यामारम्भो युक्तः। ननृद्गयन आपूर्यमाणपक्षे पुण्याह इत्युक्तत्वाद्धि-भागोऽपि ग्रुक्टपक्षे स्यात्तदा कृष्णायां प्रतिपद्यारम्भः सिध्येदेव । सत्यम् । विभागस्तावद्रागतः-प्राप्तस्तत्र कालापेक्षाभावादापूर्यमाणादिनियमो न स्याद्तो यदैव विभागस्तदैवाधानं ततः प्रतिपद्या-रम्भ इतियुक्तम् । नन्वस्तु कृष्णपक्षे शुक्रपक्षे वा विभागः अधानं तु शुक्रपक्षे एव कार्यम् । नैवम् । कालविलम्बे प्रमाणाभावादिभागोत्तरं कार्यमेव ततो या प्रतिपदायाति तस्यामारम्भ इति । अत्र बहु वक्तव्यमस्ति प्रनथगौरवभयात्रोच्यते । यद्यारम्भकाले सूतकमलमासपौषमासगुरुशुकास्त-बाल्यवार्धकप्रहणादि भवति तदाऽपि प्रारम्भः कार्यः । यानि तु तत्रारम्भनिषेधकानि—उपरागी-ऽधिमासश्च यदि प्रथमपर्वणि । तथा मलिम्छुचे पौषे नान्वारम्भणमिष्यते । गुरुभार्गवयोमौंहचे चन्द्रसूर्यष्रहे तथेत्यादीनि संग्रहकारादिवचनानि तानि आलस्यादिना स्वकालानुपक्रान्तस्थाली-पाकादिपारम्भविषयकाणीति प्रयोगपारिजातकारः प्रयोगरत्नकारश्च । तथाचापरार्कस्यं गर्गवचन-मुदाजहार-नामकर्म च दर्शाष्ट्रं यथाकालं समाचरेत् । अतिपाते सति तयोः प्रशस्ते मासि पुण्यभ इति । देवयाज्ञिकैस्तु—द्रीपूर्णमासानीजान इतिसूत्रव्याख्याने सूतकशुकास्तादिनिमित्तव-शाहर्शपूर्णमासारमभोत्कर्षे सति आत्रयणकाले आगते तद्तिक्रमशङ्कायामयं प्रकार इत्युक्तम्। अतो याज्ञिकानामनभीष्टः शुकास्तादावारम्भ इत्याभाति । तथाच त्रिकाण्डमण्डनः—आधानान-न्तरं पौर्णमासी चेन्मलमासगा । तस्यामारम्भणीयादीन्न कुर्वीत कदाचनेति । आचारोऽप्येवम् । ' विश्वेभ्यो···काशाय च '। द्रव्यान्तरानुपदेशात्स्थालीपाकादेव विश्वदेवादिभ्यो बलित्रयमग्नेरुद्कु-प्राकृसंस्थं कुर्यात् । विलहरणवाक्ये च नमःशब्दोऽन्ते कार्यः । उक्तं चैतत्ककोंपाध्यायैर्बलिहरणे च नमस्कार इति, पितृभ्यः स्वधानम इति दक्षिणत इति सूत्रव्याख्यानावसरे च नमस्कारश्चात्र प्रदर्शित आचार्येण स सर्वविलिहरणेषु प्रत्येतव्य इत्युक्तम् । वैश्वदेः कृतेस्वाहेति ' । वैश्वदेव-स्येत्यवयवलक्षणा षष्ठी । विश्वेदेवा देवता देविपतृमनुष्याद्य अस्येति वैश्वदेवः सर्वार्थः प्रत्यहं क्रियमाणः पाकस्तस्य वैश्वदेवस्याग्रये स्वाहेत्यादिभिर्मन्त्रेजुहोति । वैश्वदेवस्येति सिद्धवदुपदेशात् द्वितीयः स्थालीपाको वैश्वदेवः समान्तन्त्रः पक्षादिषु भवतीति भर्तृयज्ञभाष्ये । कर्कोपाध्याधैस्तु वैश्वदेवं केचित्पृथक्चरुं कुर्वन्ति यथा पौष्णस्य जुहोतीति पौष्णम्। तत्पुनर्युक्तम्। वैश्वदेवशब्देन

विश्वेदेवा देवता अस्येति सर्वार्थः पाकोऽभिधीयते ततो जुहौतीत्युक्तं भवति । यतु पौष्णवदिति नहि पौष्णशब्दवाच्योऽन्यः कचिचकर्भवति । तेनास्य पृथक्किया । वैश्वदेवस्तु पुनः पाको विद्यत एवेति तथाच वक्ष्यति वैश्वदेवाद्त्रात्पर्युक्ष्य स्वाहाकारैर्जुहुयादितीत्युक्तम् । अग्रौ होमः प्राप्त एव पुनरमी जहोतीत्यग्निमहणं बलिकमां माभदिति । अग्नये स्त्रिष्टकृते स्वाहेति प्रयोगोपदर्श-नार्थम् । प्राजापत्यहःस्विष्टकृचेति प्रदेशान्तरे उक्तम् इह प्रयोग उपदृश्यते । अपि च स्थालीपांकेन द्र्शपूर्णमासदेवतादीनां होमविधानस्यावसरविधित्सयैतत् । तत्कथम् ? प्राङ्महाव्याहृतिभ्यः स्विष्टक्र-दन्यचेदाज्याद्धविरिति प्रदेशान्तरे उक्तम्, तेन प्राङ्महाव्याहृतिहोमादाज्यभागोत्तरकालं चावसरो-वगम्यत इति स्विष्टकृद्धोमश्च शेषादेव भवति । स्विष्टकृद्यहणं वक्ष्यमाणस्य बलिहरणस्य प्राधान्य-चोतनार्थमिति भर्तयज्ञः । परिभाषातः प्राप्तत्वात्स्वाहाकार्यहणं बलिनिवृत्त्यर्थम् । प्रदानार्थोऽपि स्वाहाकारो न बल्हिरणेषु भवति । 'बाह्यतः "दद्त्विति '। ततो बाह्यतः शालायाः बहिः प्रदेशे नमः स्त्रियै इत्यादिमन्त्रैः प्रतिमन्त्रं स्थालीपाकात् स्त्रीबलिं स्ट्यादिभ्यो बलिः स्त्रीबलिः तं हर्ति सुवेण मन्त्रान्ते भूमौ प्रक्षिपति । एतचागन्तुकत्वात्सर्वान्ते भवति । मन्त्रार्थः स्त्रिये संतान्सुखविघा-तिन्यै नमः । नमस्कारोऽस्तु अतः संतानसुखेच्छवोऽत्र बाह्यबल्यधिकारिण इति जयरामः । तथा पुंसे <mark>उक्तस्वरूपायैव । किंभूताय वयसे अवयसे च वृद्धाय बालाय च शुक्</mark>ठाय बहिः कृष्णद्न्ताय असिता-न्तरङ्कावयवाय अतिमलिनमनसे इत्यर्थः । अत एव पापीनां पतये श्रेष्ठाय दीर्घरुळान्दसः । अत्र विक्रिये पुमानेव विशिष्यते । ये च मे मम प्रजां संतानमुपलाभयन्ति मोहयन्ति प्रामे वसन्तः उत <mark>अपि वा समुचये अरण्ये वा वने वा</mark>ऽपि तेभ्यो नमः नमस्कारोऽस्तु । एभ्यो वर्छि पूजां हरामि समर्पयामि मम नमस्कारबिछभ्यां यूयं संतुष्टा भवत ततो भवतां प्रसादानमम स्वस्ति कल्याणमस्तु । भवन्तश्च मे महां प्रजां पुत्रादिसुखजातं दद्तु प्रयच्छन्तु। ' शेषमद्भिः भोजनम् '। बल्टि-हरणानन्तरं होषं स्थालीपाकस्थितमविद्यष्टं चरुमद्रिलोंकिकोद्केन प्रप्लाव्य मज्जयित्वा ब्राह्मण<mark>-</mark> भोजनं कुर्यात् । प्रणीतोदकेन प्रष्टावनमिति वासुदेवाद्यः । नेतिकारिकायाम् । इति ः ः द्वाद्शी कण्डिका ॥ १२ ॥

अथ पदार्थकमः । आधानानन्तरं प्रथमप्रतिपदि प्रातः स्नात्वा क्रतनित्यिक्तयो निर्णेजनान्तं वैश्वदेवं कृत्वा मानृपूजापूर्वकमाभ्युद्यिकं कुर्यात् । ततः संकल्पः । देशकालौ स्मृत्वा ममोपात्तद्वरित- अयद्वारा श्रीपरमेश्वरपीत्यर्थ स्थालीपाककर्माहं करिष्ये । अत्रात्मनो ब्रह्मणः प्रणीतानां चासनचतु- ष्ट्यं कुरोः कुर्यादिति हरिहरः । तत्र प्रणीतार्थं द्वयम् । ततो ब्रह्मोपवेशनाद्याष्ट्यभागान्तं चरुसहितं कुर्यात् । तत्र विशेषस्तण्डुलानन्तरं वैश्वदेवानस्यासादनप्रोक्षणे । तत आष्ट्रयभागान्ते स्थालीपाकम- मिघार्य स्रुवेण चरोहोंमः अग्नये स्वाहा इद्मग्नीषोमाभ्यां श्रृ अग्नीषोमाभ्यां स्वाहा इद्मग्नीषोमाभ्यां प्रवाहा इद्मग्नीषोमाभ्यां प्रवाहा इद्मग्नीषोमाभ्यां प्रवाहा इदं वि०, द्वावापृथिवीभ्याध्य स्वाहा इदं व्यावा० । ततस्तेनैव चरुणाऽमेरुत्तरः प्रानसंस्यं बलित्रयं कुर्यात् विश्वभ्यो देवभ्यो नमः इदं विश्वभ्यो देवभ्यो न मम, भूतगृह्यभ्यो नमः इदं भू०, आकाशाय नमः इद्मा० । त्रयाणां बलिकभेणां संस्रवरक्षणं न कार्यमिति गङ्गाधरः । ततो वैश्वदेवान्नमभिघार्य तेन होमः अग्नये स्वाहा इद्मग्नये न मम, प्रजापतये स्वाहा इदं प्रथ, विश्वभ्यो देवभ्यः स्वाहा इदं वि० । चरोर्वेश्वदेवान्नस्य च होमः अग्नये विष्ठकृते स्वाहा इद्मग्रये स्वष्टकृते न मम । तत आष्ट्रयेन भूराद्या नवाहुत्यः प्राहानं मार्जनं पवित्रप्रतिपतिः प्रणीताविमोकः दक्षिणादानम् । ततः स्थालीपाकेन ग्रुद्धायां भूमौ बहिः स्रुवेण बलिहरणाम् ॐनमः स्विये इदं स्विये नमः। नतः स्थालीपाकेन ग्रुद्धायां भूमौ वहिः स्रुवेण बलिहरणाम् ॐनमः स्विये इदं स्वये नमः। नयः प्रकृति वयसेऽवयसे इदं पुरुःसे०। नमः ग्रुक्काय कृष्णदन्ताय पापीनां पत्रये इदं ग्रु०। नमो ये मे

प्रजासुपलोभयन्ति यामे वसन्त उतवाऽरण्ये तेभ्यः इदं ये मे प्र०। नमोऽस्तु बलिमेभ्यो हरामि स्वस्ति में अस्तु प्रजां में द्द्तु इद्मेभ्य इति त्याग इति हरिहरः। इदं स्त्रिये पुरुसे वयसेऽवयसे शुक्ताय कृष्णदुन्ताय पापीनां पतये ये से प्रजासुपलोभयन्ति श्रामे वसन्त उत वाऽर्ण्ये तेभ्यश्च न मसेति गङ्काधरकारिकाकारौ । शेषमद्भिः प्रप्लाञ्येकब्राह्मणभोजनं कारयेत् । इति पौर्णमासस्थालीपाकः । अथ दुर्शे विशेषः — तत्राधानानन्तरं याऽमावास्या आयाति तस्या त्रेधाविभक्तदिनतृतीयांशे परम-क्ष्ये पिण्डपितृयज्ञः कार्यः । तस्मिन् क्षीणे ददातीति श्रुतेः । चन्द्रक्षयश्च यद्यपि कृष्णपक्षे प्रत्यहं भवति तथापि परमक्ष्योऽत्र विवक्षितः सचामान्ते शास्त्रोक्त इति दिनद्वयेऽप्यपराह्नैकदेशव्याप्तौ सत्यां परदिनेऽर्घघटिकाम।त्रपरिमितामालाभेऽपि तत्रैव पिण्डपितृयज्ञानुष्ठानमुचितम् । एकस्मिन्नेव दिनेऽप-राह्मव्याप्तौ तु यस्मिन्नेव दिनेऽपराह्मव्याप्तिस्तत्रैव तद्नुष्टानम् । एवं च पिण्डपितृयज्ञकालस्य वाजसने-यिशाखायामुपदेशाद्यागकालस्यानुपदेशात्पिण्डपितृयज्ञदिनात्परदिने यागः कार्यः, पूर्वेद्यः पितृभ्यो निप्रीय प्रातदेवेभ्यः प्रतनुत इतिककोंदाहतशाखान्तरीयश्रुतेः पूर्वो वाऽङ्गत्वात्पिण्डपितृयज्ञ इति सुत्राच । यद्यपि चन्द्रदर्शने यागनिषेधः स्मर्यते—द्वितीया त्रिमुहूर्ताचेत्प्रातेपद्यापराह्निकी । अन्वा-<mark>धानं च</mark>तुर्देश्यां परतः सोमदर्शनादित्यादिना तथाऽप्युक्तन्यायेन वाजसनेयिनां पिण्डपितृयज्ञः परदिन एव चन्द्रदर्शनवत्यिप यागानुष्ठानस्योचितत्वाद्वाजसनेयिव्यतिरिक्तविषयत्वेन पूर्वाह्नमध्याह्नसंधिविष-यत्वेन वा निषेधो नेतव्यः । न चास्य दृशीङ्गत्वाद्नाहितामरेष न भवतीति वाच्यम् । अनाहिता-ग्नेरप्येष इत्युक्तत्वात् । अयं च मृतिपतृकस्यैव भवति । अत्र मातृकापूजनपूर्वकमाभ्युद्यिकं कार्यमि-त्युक्तं गङ्गाधरेण । अत्र सर्वकर्मापसञ्चेन दक्षिणामुखेन कार्यम् । अत्रैवं पदार्थकमः—प्राचीनावीतिक-रणं, नीविवन्धनं, तच कुशतिल्रसंयुक्तानां वस्त्रदशानां सव्यभागे परिहितवस्त्रेण संवेष्टयावगृहनमिति देवयाज्ञिकाः । नीविं परिहितमध्येऽवगूहितवस्त्रप्रान्तं विस्तंस्येति नीविं विस्नहःस्येति सूत्रव्याख्याने श्रीअनन्तयाज्ञिकाः । न नीर्वि कुरुत इत्येतद्भचाख्याने नीविः परिधानदार्ह्यार्थे प्रदेशान्तरे प्रदेशान्त-रावगृह्नमित्युक्तम् श्रीअनन्तैः । नीविं कुरुते सोमस्य नीविरित्यत्र च नीविरपवर्तिकेति कर्कादयः । सर्वसूत्रव्याख्यावलोकने प्रदेशान्तरे प्रदेशान्तरावगृहनमेवायाति। नीविवासोदशान्तेन स्वरक्षार्थे प्रव-न्ध्येदित्याक्वलायनः । वेदिश्रोणिसन्नहनावच्छादुनवाक्यशेषो दक्षिणत इव हीयंनीविरिति । दक्षिणे कटिदेशे तु तिलै: सह कुशत्रयमिति वृद्धयाज्ञवल्कयः । नीर्वा कार्या दशागुप्तिर्वामकुक्ष्मे कुरी: सहिति यत्कात्यायनवचनं तद्वद्विश्राद्धे । पितृणां दक्षिणे पार्क्वे विपरीता तु दैविक इति स्मृत्यन्तरात् । वामे दक्षिणेवेत्याचाराद्यवस्थेति प्रयोगपारिजाते । ततोऽप्नेदेक्षिणसंस्थमपसव्यं परिस्तरणमग्नेः पश्चादुत्तरतो वा दक्षिणसंस्थं, दक्षिणायाणां पात्राणामेकरा आसादनम्, न द्विराः, सुक् उत्स्खलं मुसलं रार्प चरुस्थाली उद्कमाज्यम् मेक्षणं वज्रमुद्पात्रं सकुद्गच्छिन्नानि त्रीह्यः सूत्राणि च ऊर्णा वा वस्त्रदशा वा स्थाल्यां प्रहणपक्षे पूर्वे तस्या आसादनं न स्त्रचः । अपरेणाप्तिं चरुमपूर्णे स्रुचं वा गृह्णाति ततोऽमे-रुत्तरत उॡखले ब्रीहीनोप्य तिष्ठतोऽबहननं, शूपें न्युप्य निष्पवनं सकृत्फलीकरणमपूर्णस्य चरोः सार-तण्डुलस्य श्रपणम्, अभिघारणं दक्षिणेनोद्वासनमपसन्येनाहरणं, ततो दक्षिणामुख एवाहुतिद्वयं जुहो-ति ॐ अग्नये कव्यवाहनाय स्वाहा इदमग्नये क० सोमाय पितृमते स्वाहा इदं सोमाय पि० अग्नी मेक्षणप्रासनम्। अग्निमपरेण दक्षिणेन वा अपहता इति स्प्येन दक्षिणसंस्थां छेखां कुर्यात्। ये रूपाणीति परस्तादुल्मुककरणं, लेखायां पितृप्रभृतित्रिभ्योऽवनेजनं पितः अमुक अवनेनिक्ष्वेति रेखामुले पितामह अवनेनिक्ष्वेति रेखामध्ये अमुक प्रपितामह अवनेनिक्ष्वेति रेखान्ते । सकुदाच्छिन्नानि लेखायां कृत्वा यथाऽवनिक्तं पिण्डदानं पितरमुक एतत्ते अन्नमिति मन्त्रेण रेखामूले पिण्डदानम् , पितामह असक एतत्ते अन्नमिति रेखामध्ये, प्रिपतामह अमुक एतत्ते अन्नमिति रेखान्ते ।अत्र पितर इति जपः । अप-

सन्येनोद्ङ्कावर्तनम् आतमनात्तिष्ठेत् । पुनस्तेनैवामीमद्नतेति जपः । पूर्ववद्वनेजनं पिण्डानामपरि नीविविस्नंसनं, नमो व इत्यञ्जलिकरणं, षड्भिः प्रतिमन्त्रं गृहात्र इति जपः । सूत्रादीनामन्यतमस्य प्रदानमेतद्व इति प्रतिपिण्डम् । ऊर्जिमिति पिण्डानामुपरि उदकनिषेकः । उखायाँ पिण्डावधानमव-<mark>बाणं सकुद्। च्छिन्नावधानमग्रौ उल्मुकस्य च । पुत्रकामाया ऋतुमत्याः पत्न्या मध्यमपिण्डस्य प्राह्मनम् ।</mark> तस्मिन्पक्षे अनववाणं यजमानस्य उद्कोपस्पर्शनं ततः पार्वणश्राद्धमिति पदार्थकमः। ततः श्वः प्रतिपदि ब्रह्मोपवेशनाद्याज्यभागान्तं कृत्वा स्थालीपाकेनाप्तये स्वाहा, विष्णवे स्वाहा, इन्द्राग्निभ्यां स्वाहेति दुर्शदेवताभ्यो हुत्वा ब्रह्मणे स्वाहेति ब्राह्मणतर्पणान्तं पूर्ववत्कुर्यात् । सर्वत्र पूर्व स्थालीपाकः पश्चाद्वैश्वदेवः । तदुक्तं कारिकायाम्—अकृते वैश्वदेवे तु स्थालीपाकाः प्रकीर्तिताः । अन्यत्र पितृय-<mark>ज्ञात्तु सोऽपराह्ने विधीयते । प्रथमायां प्रतिपदि तु आभ्युद्यिकात्पूर्वे कार्य इति तत्रैवोक्तम् । गर्गमते</mark> तु पिण्डपितृयज्ञे चरोरुद्वासनान्ते तिसृणां समिधामग्री प्रक्षेपः यज्ञोपवीती भूत्त्वाऽग्री होमः । एतत्ते अन्निमिति नाध्याहार इति विशेषः । अथ गर्गमते स्थालीपाके विशेषः—प्रथमप्रयोगे पौर्णमास्यां मा-तृषुजाश्राद्धपूर्विकाऽन्वारम्भणीया ब्रह्मासनाद्याज्यभागान्तं पूर्ववत् । यहणे अम्राविष्णुभ्यां सरस्वत्यै सरस्वते जुष्टं गृह्वामीति यहणम् । प्रोक्षणे त्वाधिकः । आज्यभागान्ते चरुहोमः । अग्नाविष्णुभ्यां स्वाहा सरस्वत्यै स्वा० सरस्वते स्वा० अग्नये स्विष्टकृते स्वा० । महाव्याहृत्यादिब्राह्मणभोजनान्तम् । ततो वैश्वदेवः । ततः श्वोभूते ब्रह्मोपवेशनाद्याज्यभागान्ते विशेषः—चरूरथालीद्वयं ब्रह्ण अम्रये अमी-षोमाभ्यामश्रीषोमाम्यां ब्रह्मणे प्रजापतये विश्वेभ्यो देवेभ्यो द्यावापृथिवीभ्यां जुष्टम् । अग्नये प्रजापतये विक्वेभ्यो देवेभ्यो जुष्टमिति द्वितीयचरुप्रहणम् । प्रोक्षणे त्वाधिकः । आज्यभागान्ते पूर्वचरुणा हुत्वा तेनैव बिहरणम्। ततो वैश्वदेवस्याग्नौ जुहोतीत्यादिवैद्वदेवचरुणा उभयोः स्विष्टकृद्धोमः। ततो बाह्यतः पञ्चमन्त्रैः द्वितीयचरुशेषेण विलिहरणम् । शेषमद्भिः प्रप्नाव्य महाव्याहृत्या-दिप्राजापत्यान्तं संस्ववप्राशनं ब्राह्मणभोजनान्तं तदनन्तरं चरुशेषेणैव वैश्वदेवः । अमावास्यापक्षादिषु कर्मविशेषः—तत्र यहणे प्रोक्षणे होमे चाग्नेरनन्तरं विष्णुः इन्द्राग्नी च शेषं पौर्णमासवत् । कृतसोमस्य यजमानस्याग्नेरनन्तरमग्नीषोमौ इन्द्रइच भवति इति गर्गमते विशेषः। स्वकाले स्थाली पाकपिण्डपितृयज्ञयोरकरणे विशेष उच्यते । पक्षादिः पिण्डयज्ञादि प्रमादादकृतं यदि । प्रायश्चित्तं ततो हुत्वा कर्तव्यं तद्दिनान्तरे । पिण्डिपतृयज्ञस्तु अमादिन एव भवति न दिनान्तरे । अमायाम-नुष्ठाने प्रायश्चित्तत्वेन वैद्वानरश्चरुरेव न पिण्डपितृयज्ञः । तथाच कात्यायनः—परेणाग्नौ हुते स्वार्थ परस्याग्नौ हुते स्वयम् । पितृयज्ञात्यये चैव वैश्वदेवद्वयस्य च । अनिष्ट्रा नवयज्ञेन नवान्नप्राशने तथा । भोजने पतितान्नस्य चर्वेन्धानरो भवेत् । अनाहिताग्नेश्चरः, आहिताग्नेस्तु इष्टिरेव । कारिकायाम्— मुख्यकाले यदा न स्यात्पौर्णमासः कथंचन । कृत्वाऽनादिष्टमाद्शीत्कर्तव्यो यत्र कुत्रचित् । द्शी-त्प्राक्तु नवा चेल्याइर्शेन सह तत्क्रिया । यदि दर्शोऽप्यतिक्रान्तस्तदा पथिकृती भवेत् । अत्रापि चरुरेवानाहिताग्नेः । य एवाहिताग्नेः पुरोडाशास्ते एवानाहिताग्नश्चरव इत्युक्तत्वात् । एवं दुर्शो-ऽतिपन्नः प्राक् पौर्णमासान्न चेत्कृतः । पितृयज्ञं विना सोऽपि कर्तव्यो यत्र कुत्रचित् । न पौर्ण-मासतन्त्रे स्यादर्शो भिन्ने प्रयोगतः । पौर्णमासेऽप्यतिकान्तेऽतिपत्तिः पथिकृत्तदा ॥ १२ ॥

(विश्व०)—पक्षादिषु '''' 'पृथिवीभ्यामिति ' । पक्षाणामाद्यः पक्षाद्यः तेषु प्रति-पत्सु । अत्र प्रतिपन्निर्णयस्य पौर्णमास्यमावास्यानिर्णयाधीनत्वेनाऽमावास्यापौर्णमास्यौ निर्णी-येते । तत्र समय्रयोहपोष्यतायां तदुत्तरदिने पक्षादिकर्तव्यतायां न संदेहः । खण्डितयोस्तु मध्या-

१ तसुग्ळानावित्यस्य हृपम् ।

ह्रात्प्राकेत्पर्वप्रतिपत्संधिः तदा पूर्वदिनसुपोष्यं संधिदिने पक्षादिः। मध्याह्रोत्तरं यदा संधिस्तदा तहिन्मुपोष्यं तदुत्तरदिने याग इति । तत्र प्रतिपदि प्रातः प्रतिपचतुर्थोशो दृषणं साधारणम् । अ-मावास्यायाः प्रतिपदि तु चन्द्रदर्शनं षण्मुहूर्ताद्नो यागकालश्चाधिकं दूषणम् । नच प्रतिपद्मापराह्नि-कद्वितीयोपरागोऽपि प्रतिपद्दषणमिति वाच्यं, तस्य चन्द्रदर्शनाधायकत्वेनैव दृषणत्वात् । अत एवोक्तं परतः सोमद्रीनादिति नतु द्वितीयोपरागादिति । नच द्वितीयासहितं यस्मादि-त्यादौ द्वितीयोपरागस्यापि द्वकत्वप्रतीतेर्द्वितीयासंबन्धोऽपि द्वकः, अन्यथा चन्द्रदर्शनस्यैव द्विती-योपरागाधायकत्वेन दूषकत्वस्य सुवचत्वादिति वाच्यम् । चन्द्रद्शेनस्य श्रुतौ सूत्रे च दूषकत्वं निश्चितम् , तथाच तद्दाधायकत्वेनैव द्वितीयासंबन्धस्यापि दूषकत्वोपपत्तौ किमर्थ साक्षाद् दूषकत्वं किंच द्वितीयासंबन्धस्य प्रतिपद्यापराह्विकस्य दृषकत्वे नाडीमात्रात्मकद्विती यासं-बन्धोऽपि प्रतिपदं दृषयेत् । वाक्यान्तरमर्याद्या त्रिमुहूर्तात्मक इति चेत् तर्हि तन्मर्याद्यैवचन्द्रद्-श्रीनाधायकतया दूषक इति निर्व्यूढम् । तथाच यथोपाधिर्व्याप्तिविरहमाधाय सत्प्रतिपक्षं चोत्था-प्याऽनुमानं दूषयति तद्वत्प्रतिपद्यपराह्वाधिकरणकद्वितीयासंबन्धोऽपि प्रतिपदं दूषयतीति युक्तमुत्प-इयामः । अत एव प्रतिपदो यजनीयताप्रतिवन्धिका त्रिदोषीति कालनिर्णयकाराः । एवं च यज्ञकाल-स्तिथिद्धैध इत्यत्र मुहूर्त कलापदार्थः कस्य हेतोरिति चेत्। न । उपोष्यताप्रयोजकधर्मावच्छिन्नद्र्शका-<mark>स्रादि निर्णायकवाक्यानां स्वतात्पर्यविषयीभूतनिर्णेतव्योपपत्तये पक्षादिकर्तव्यताबोधकशास्त्रैकवाक्य-</mark> तापन्नशास्त्रसमर्पितचन्द्रदर्शनादिदूषणाकान्तं समयं यथासंभवमपवदितुं कलापदार्थों मुहूर्तिमिति काल-निर्णयकाराः। नच विवक्षयापि दूषणानपवादान्नाङ्येव कलापदार्थ इति वाच्यं, समयावाध्या प्रतिपक्ष-पक्षाणां सावकाशतापत्ते: । विवक्षया च काले कवलिते न सावकाशाः प्रतिपक्षपक्षा इत्येकं विवक्षा-फलम् । नन्वेवं विवक्षया चेद्विपक्षा विपक्षा जायन्ते दूषणं चापहरूयेत तर्हि सार्वकालिकदूषणापह्नवक्षम-विवक्षया तादृशद्षणापवादे का हानिः ? न कापि तर्हि तथैव (किं)न क्रियत इति चेत् । न । त्रिसुहूर्ता द्वितोयेत्यादिवाक्यानां तात्पर्यविषयीभूतप्रकृतपदार्थसंसर्गाप्रतिपत्तिहेतुत्वेन प्रामाण्यव्याकोपापत्तेः। तदुक्तं याज्ञिकचरणैः स्वभाष्ये—त्रिमुहूर्ता द्वितीयेत्याद्यनुरोधादिति अत एव षण्मुहूर्तोनयाग-काळस्य चन्द्रदर्शनाधायकत्वेन दूषकतायामपि स्वतन्त्रदूषणत्वानपवादः। अत एव देवयाज्ञिकैस्त्रथैव व्याहृतं स्वभाष्ये । तथाचापचीयमानामावास्यायाः दिवसावच्छेदेनावसितायाः प्रतिपदि यदि प्रातः स्वचतुर्थोशाभावः षण्महूर्तात्मा यागकालः चन्द्रदर्शनाभावश्चेतत्रयं चेत्स्यात् तदा तस्यां यागः। नोचेच्तुहः-इयवच्छित्रायां व्रतं दिवसावच्छेदंनोपरतामावास्यायां याग इति कालनिर्णयकाराः । एवंच चतुर्थीक्षया-<u>ऽन्यथानुपपत्त्या चतुर्विशतिसंख्यनाङचिछन्नामावास्याक्षयमारभ्य चतुर्थीप्रतियोगिकनि:शेषक्षयव-</u> शाचतुर्थीदिनं पञ्चमी यत्र व्याप्नोति तत्र, पञ्चमी यत्र संपूर्णेत्यादियागकर्तव्यताप्रतिपादकवाक्यानां प्रङ्किणीतापचीयमानामावास्याविषयत्वमेव। न च चरुरिष्टिरित्यादिना शुद्धायामेव यागकर्तव्यत्वाव-गमात्किमर्थं प्रतिपत्संबन्धाद्यपेक्षेति बाच्यम् , अर्थापत्तेः सर्वबलाधिकत्वात् । तदुक्तं कालनिर्णयदी-पिकायाम्-सायात्प्रागपि पर्वणः प्रतिपद्श्वान्ते द्वितीयाप्रभृत्यत्यन्तापचये तिथेर्यजिरमावास्या-दिनेऽत्र स्मृत इति । न चात्यन्तापचयादिपदकदम्बप्रतिपाद्यार्थसंसर्गस्य चतुर्दशीचतुर्यामे इत्यादिवा-क्यार्थभिन्नविष्यतेव । अन्यथा यदा चतुर्द्शीत्यादिवाक्यानामर्थेक्यापत्तेरिति वाच्यम् । एकार्याने-कहाट्दश्रवणाद्धभेदे पद्भेदस्याकरणतेव वाक्यार्थभेदं प्रत्यपि पदार्थभेद्स्याहेतुत्वात चतुर्दशीः यादावर्धेक्यं वक्ष्यते । एवं चानेकवाक्यानामप्यन्योन्यसाचिव्यादेकवाक्यतायां संभवन्त्याः मनेकार्थाभ्युपगमस्याऽन्याय्यत्वात् । अन्यथा यथाकथंचिद्र्थभेदावाप्ती तद्भ्युपगमेऽनन्तामावास्या स्यादिति । तदुक्तचतुर्दशीचतुर्याम इतिवाक्ये श्वोभूते इत्यस्यार्थोऽमावास्यायां चतुर्थस्यामैव (?)

चेत्प्रतिपत्तदा भूते चतुर्द्द्यां दिवसावच्छेदेनामयानुपरक्तायामपि कव्यादिकी पिण्डपितृयज्ञा-<u>इग्न्यन्वाधानादिकीत्यर्थः । नतु यदाचतुर्दशीत्यादिवाक्यैकवाक्यतानुरोधाचतुर्दश्यां चतुर्थयामैकदे-</u> शावच्छेदेनामावास्यासंसगोंपपत्तये चतुर्दशीचतुर्याम इत्यत्र न दृश्यत इत्यस्य किंचिद्वच्छेद्भे-देन दृश्यत इत्यर्थो वाच्यस्तथा चामयोपरक्तायामेव चतुर्दृश्यां कव्यादिकी क्रियेति चेत् न, छक्ष-णापत्तेः । इतरवाक्यैकवाक्यतानुरोधात्तद्भ्युपगमे यदाचतुर्दशीत्यस्मित्रपि तृतीयमनुपूरयन्ती तुरीय-मनुपूरयेदित्येवमाकाराध्याहारेणाऽर्धेचतुर्दशीति वाक्यैकवाक्यतालाभात्तस्यापि कर्तव्यतापत्तेः। एक-कर्तृकानेकवाक्यानामेकार्थत्वेऽन्यतरव्यर्थतापत्तेश्च । नचैतत्पक्षान्तरेऽपि समानमेककर्तृकत्वानभ्यपग-मात् । अन्यथा समानार्थसकळवाक्यविळोपापत्तेः । एवं चोपचीयमानामावास्यायां यामत्रयान्यून-समयगामिन्यामि व्रताग्न्यन्वाधानादिकं, यदि प्रतिपदि प्रातः प्रतिपचतुर्थोशाभावः षण्महूर्तीत्मा यागकालः चन्द्रदर्शनाभावश्च, नो चेत्तत्रापि चतुर्दश्यामेव व्रतं संधिदिने याग इति । तदुक्तं कालनिर्णयदीपिकायां-प्रतिपद्स्त्वन्त्योऽङ्किरिन्द्वीक्षणं स्याचेत्तत्र तदादिमेह्नचविहितेप्यंशे यजेत्पर्वणः। पौर्णमासीप्रतिपदि तु त्रिमहूर्तात्मनोऽपि यागकालस्य लाभे यष्टव्यम् । तथाच तत्र प्रतिपचतुर्थोशस्यादा-स्तस्याश्चतुर्थोऽपीत्यादियागीयताबोधकं शास्त्रं सावकाशम् । नचैवं कालनिर्णयकाराणामपि सिद्धान्तः। केवलस्य प्रतिपचतुर्थोद्यास्य यागीयतानिषेधेऽपि तृतीयांशावच्छित्रस्य तस्य तेषामप्यभ्युपगमात् , अन्यथा विधिनिषेधशास्त्रयोर्विषयभेद्मन्तरा प्रवृत्तेरशक्यत्वात् । नहि येन रूपेण यद्विहितं तेनैव रूपेण तन्निषद्धं शक्यं, न वा येन रूपेण यन्निषद्धं तेन रूपेण तद्विधातं शक्यं, यथाऽपराह्ने विहितं श्राद्धं रात्रौ निषिद्धं पुनश्चन्द्रोपरागे विधीयते तथा प्रकृतेऽपि नयष्टव्यमित्यादिशास्त्र-निषिद्धस्य प्रतिपचतुर्थीशस्याद्यास्तस्याश्चतुर्थीपीत्यादिना रूपान्तरमन्तरा विधातुमशक्यतया तृती-यांशावच्छिन्नश्चतुर्थोशोप्युपादेय इत्यवसीयते । यत्र तु प्रातःसमयावच्छित्रदिवसद्वयेऽपि कतु-प्रतीयते तत्र पूर्विदिवसस्य समयस्यैव यागीयकालाविच्छन्नत्वातपूर्विद्वसे याग इति । यत्र त दिनदृयेऽपि यागकालो न लभ्यते तत्रापि प्रातःसमयाधिकरणकयागकालालाभेऽपि संग-वाद्य<mark>िकरणकप्रचुरतरयागका</mark>ललाभा(द) पचयवशादुत्तरदिने च यागकालात्यन्त(भावात्पूर्वदिने या<mark>गः</mark> एवं चोपचयवशाद्यत्रोत्तरितने प्रातःसमयावच्छित्रस्य त (स्या?स्यना) त्यन्ताभावः तत्र तृतीयांशावच्छि-**अस्यचतुर्थोद्यस्यापि यागीयत्या तत्रोत्तरदिने याग इति कालनिर्णयकाराः। तदुक्तं कालनिर्णयदीपि-**कायां—'प्रातर्यद्यपराह्मसंथिषु यजेः कालो ब्यहे स्यात्तथा नैव स्यादुभयत्र पूर्वदिवसे यागस्तदापीष्यते<mark>ः</mark> <mark>इति । ननु सामान्यवाचिनां न विशेषपरता सामान्ये प्रमाणपक्षपातादिति चेत् । न । चन्द्रदर्शनस्य</mark> <mark>तावद्द्यामावास्थेत्याद्युपऋम्य दूषणत्वावगमाद्र्शप्रतिपदूषकत्वमेव । आपराह्निकद्वितीयोपरागषद्कल-</mark> न्यूनयागकालयोरपि चन्द्रदर्शनाधायकत्वेनैव दृषकत्वोपपादनात्तयोः पौर्णमासप्रतिपदि निरवका-<mark>इाता । नच पौर्णमासप्रतिपद्यपि चन्द्रद्र्शनं दृषणमिति वाच्यम् । एष एव पूर्णमापचन्द्रमा एतस्य</mark> ह्यनुपूरणं पौर्णमासीत्याचक्षत इत्यादिश्रुत्यर्थपर्यालोचनया चन्द्रपूरणमुपजीव्य पौर्णमासप्रवृत्तेस्तस्यैव तहूपकत्वे पौर्णमासस्य नित्यमननुष्टानापत्तेः । अत एवाद्यकलाक्ष्योऽपि न दूषक ध्येयम् । एवंच चन्द्रक्षयमुपजीव्य दर्शस्य प्रकृतत्वेऽप्याद्यकलोपचयस्तत्रापि न दृषणं दर्शस्यापि नित्यमननुष्टानापत्तेः । एवं चन्द्रदर्शनस्यामावास्यायामेव दूषणत्वात्तदाधायकदृषणोपरागो न पौर्ण-<mark>मासकतौ । तथाच सामान्यवाचकानामपि व</mark>ळवद्वाधकाद्विरोषपरतैवेति सर्वे समश्जसम् । प्रति-पन्निर्णायकवाक्येषु श्रूयमाणापराह्नपदं द्विधाविभक्तदिनोत्तरकाळवाचकं काळनिर्णयकारमते । अपि च यत्र निर्णायकवाक्याहितसंशयकोटौ काप्यौत्कट्यं नोपलभ्यते तत्र पोडशमह उपादेयं, तच <mark>दिनक्ष्यवशात्प्रतिपचतुर्थाशादिदृषितं तदा पञ्चदशसुपादेयम् । एवं वृद्धिवशात्वोडशाहो यागी-</mark>

यतानवगमस्तत्र सप्तद्शे यागः । तदेतदुक्तं-पञ्चद्शेपीत्यनुक्तसमुचयार्थेनापिना साधितं च दिन-नाशो यदा भवेदित्यनेन । तथाच सप्तद्शेऽपि यष्टव्यं दिनवृद्धिर्येदा भवेदित्यर्थः । एवंच दिन-योर्नाशे चतुर्दशेऽपि यष्टव्यम् । अत एवाधिकरणं भेदयन्निर्णयान्तरं रचयन्नाह वार्तिककारः— <mark>' सर्व</mark>व्याख्याविकल्पानां द्वयमेव प्रयोजनम् । पूर्वेत्रापरितोषो वा विषयव्या<mark>प्तिरेव वा ' इति । तेन</mark> विषयव्याप्सर्थमनुक्तसमुचयार्थ एवायमिशव्दः । निन्दार्थवाद्स्तु मुख्ये लभ्यमाने जघन्यस्याऽनु-पादेयतायोजनार्थमिति कालनिर्णयकारः । अन्ये तु चतुर्देक्यवच्छिन्नायां चतुर्देक्यष्टमांशविरह-प्रयुक्तचन्द्रदर्शनसंभवेनोत्तरदिने चापराह्वावच्छित्रामावास्यालाभे तस्यां व्रतम् । उत्तरदिने प्रतिपदि षट्कछस्य ततो न्यूनस्य यागकाछस्य संभवे चन्द्रदर्शने सत्यिप याग इति । तन्मते चन्द्रदर्शन-निषेधस्य पूर्वोह्ममध्याह्मान्यतरकाले पर्वसंधौ प्रमादाचन्द्रदर्शनदिने यागानुष्ठानविषयता । प्रतिप-द्यापराह्विकद्वितीयोपरागश्च पञ्चधाविभक्तस्याहश्चतुर्थोशात्मकाऽपराह्वः परभागः। पट्कल इत्यत्र क-लापदार्थो घटिका स्वतात्पर्यविद्योषवद्यात् । तद्वुरोधाचतुर्द्शीचतुर्याम इत्यादिवाक्यान्यध्याहारेण यो-जयन्ति । चन्द्रदर्शनस्य काचित्कीं दूषगतां मन्यन्त इति चिन्त्यम्। चन्द्रप्रतियोगिकनिबिडक्षयाविच्छ-**न्न**समयप्रत्यासन्नतरापराह्वायास्तिथेरूपोष्यत्वमिति हरिस्वामिनः । केचित्तु संशयस्थले उत्तराया एवोपो-ष्यत्वम् ' उत्तरामुपवसेद्निर्ज्ञायेतिश्रवणात् ' इत्याहुः । मध्याह्वात्प्रागपि पर्वप्रतिपत्संघौ सा पौर्णमास्यु-पोष्येति वाजसनेयिनः । तदुक्तम्—आवर्तनाद्धः संधिर्यद्यन्वाधाय तिह्ने । परेद्युरिष्टिरित्याहु-विंप्रा वाजसनेथिनः । तथा-संधिश्चेत्संगवादृर्ध्वमर्वागावर्तनाद्भवेत् । सा पौर्णमासी विज्ञेया सद्यस्काळ-विधौ तिथिरिति। अथ साधारणवाक्यानि पर्वेद्व (विष)ये। कालादर्शः — पर्वप्रतिपदोः संधिर्भध्याहे पूर्व-तोऽपि वा । अन्वाधानं पूर्वदिने तद्दिने याग इष्यते । परतश्चेत्परत्रेष्टिस्तद्दिनेऽन्वाहितिर्भवेत् । गोभि-लः—आवर्तने यदा संधिः पर्वप्रतिपदोर्भवेत् । तदहर्याग इष्येत परतश्चेत्परेहनि । पर्वप्रतिपदोः संधि-र्वागावर्तनाद्यदि । तस्मिन्नहिन यष्टव्यं पूर्वेद्युः स्यादुपक्रमः । लौगाक्षिः—पूर्वोह्ने वाथ मध्याह्ने यदि पर्व समाप्यते । उपोध्य तत्र पूर्वेद्युस्तदहर्याग इष्यते । गोभिलः—आवर्तनात्परः संधिर्यदि तस्मिन्नु-पक्रमः । परेद्युरिष्टिरित्येष पर्वद्वयविनिर्णयः । छौगाक्षिरपि—अपराह्वेऽथवा सायं यदि पर्व समाप्यते । उपोष्य तस्मिन्नहिन श्वोभूते याग इष्यते । अपराह्वेऽथवा रात्राविदि कचित्पाटः । एतावत्पर्वद्वयसा-थारणम् । तथा संकृष्टे च विकृष्टे च यष्टव्यं षोडशेऽहिन । पञ्चदशेऽपि यष्टव्यं दिननाशो यदा भवे-दिति । पर्वावसानज्ञानोपायः । छौगाक्षिः—तिथेः परस्या घटिकास्तु या स्युर्न्यूनास्तथैवाभ्यधिकाश्च तासाम् । अर्धे प्रयोज्यं च तथा वियोज्यं हासे च वृद्धौ प्रथमे दिने तदिति । कात्यायनः— परेऽहि घटिका न्यृनास्तथैवाभ्यधिकाश्च याः । क्षिस्वा तद्धं पूर्वस्मिन् हासवृद्धी प्रकल्प-येदिति । अथ यागकालः । याज्ञवल्क्यः—पञ्चद्द्याः परः पादः पक्षादेः प्रथमास्त्रयः । तु न विद्यते । वृद्धशातातपः—पर्वणो यश्चतुर्थांश आद्याः कालः पार्वणयागे स्याद्न्यथा प्रतिपद्ख्यः । यागकालः स विज्ञेयः प्रातर्युक्तो मनीषिभिरिति । तथा । चतुर्थः पर्वणो योंऽशो येंऽशाः प्रतिपदस्त्रयः। आद्यास्तस्याश्चतुर्थोऽपि यागकाल उदाहृत इति । संधिर्यद्यपराह्ने स्याद्यागं प्रातः परेऽहिन । कुर्वाणः प्रतिपद्भागे चतुर्थेऽपि न दुष्यतीति । निषधोऽपि, न यष्टव्यं चतुर्थेशे यागैः प्रतिपदः कचित्। रक्षांसि तद्विछम्पन्ति श्रुतिरेषा सनातनीति। उक्त एवन्यायोऽत्रानुसर्त-व्योऽन्यथा वस्तुनो द्वैरूप्यापत्तेः । विधिनिषेधाभ्यामतिरात्रे षोडशीवन्नापि विकल्पः । विषयभेदो-पपत्तौ तस्यान्याय्यत्वात् । पौर्णमास्यां भाष्यार्थसंत्रहकारः—अपराह्वेऽथवा रात्रौ यदि पर्व समाप्यते । उपोष्या तत्र राका स्यात्सा पूर्णोत्सर्पिलक्षणा । पूर्वाह्वे वाथ मध्याह्ने यदि पर्व समाप्यते । उपोष्याऽनु-मतिस्तत्र सा श्वःपूरितलक्षणा । अथाऽमावास्यायां विशेषः—यदा चतुर्दशीयामं तुरीयमनुपूरयेत् ।

अमावास्या क्षीयमाणा तदैव श्राद्धमिष्यते । यज्ञपार्श्वः—अर्धे चतुर्दशी यत्र परे पञ्चदशी भवेतु । चतुर्द्दयवसाने तु पितृयज्ञं तु कारयेत् । हारीतः—यस्यां संध्यागतः सोमो मृणालमिव दृइयते । अपराह्ने क्ष्यस्तस्यां पिण्डानां करणं स्मृतं । यदैवैष न पुरस्तान्नपश्चादृहरोथैभ्यो द्दातीति श्रुति: । चन्द्रक्षयकालः—अष्टमेंशे चतुर्द्श्याः क्षीणो भवति चन्द्रमाः । अमावास्याष्ट्रमांशे च पुनः किल भवेद्णुः । यचोक्तं दृश्यमानेऽपि तचतुर्दृश्यपेक्ष्या । अमावास्यां प्रतीक्षेद्वा तद्नते वापि निर्व-पेत् । इति । वृद्धवसिष्टः—इन्दौ निरुप्ते हिविपि पुरस्तादुदिते विधौ । यद्वैगुण्यं हुते तस्मिन् पश्चाद्रिप हि तद्भवेदिति । तथा । त्रिमुहुर्ता द्वितीया चेत्प्रतिपद्मापराह्निकी । अन्वाधानं चतुर्देश्यां परतः सोमदर्शनादिति । तथा—पञ्चमी यत्र संपूर्णा द्वितीया क्षयगामिनी । चरुरिष्टिरमावा-स्यां भूते कव्यादिकी क्रियेति । तथा—चतुर्दशीचतुर्यामे अमा यत्र न दृश्यते । श्वीभूते प्रतिपद्यत्र भूते केंद्यादिकी क्रियेति । तथा—यज्ञकालस्तिथिद्वैधे षट्कलो यदि लभ्यते । पर्व तत्रोत्तरं कार्य हीने पूर्वमुपक्रमेदिति । तथा । पर्वणोंशे तृतीयेऽपि कर्तव्येष्टिर्द्विजातिभिः । द्वितीयास-हितं यस्मादूषयत्याश्वलायनः । पर्वमध्ये इष्टिपक्षादिकरणेऽपि तत्समापनं प्रतिपदि प्रविष्टाया-मेव कर्तव्यम् । कालनिर्णयदीपिकायां—पर्वणि त्वपि यजौ तत्पूरणं पक्षताविति । अन्यथात्वे तु प्रतिपद्यप्रविष्टायां यदि त्विष्टिः समाप्यते । पुनः प्रणीय कृत्स्नेष्टिः कर्तव्या साम्रिकैर्द्धिजैरिति । वृद्धौ तु—वर्धमानाममावास्यां लभेचेदपरेऽहनि । यामांस्त्रीनधिकान्वापि पितृयज्ञस्ततो भवेदिति । इति पर्वनिर्णयः ॥ ॥ अत्र पूर्वा पौर्णमासीमुत्तरां वेत्यत्र कात्यायनोक्तौ उपपूर्वस्य भुक्त्यर्थस्य वसते-राधारस्य कर्मत्वाद्वितीयोपपत्तिः । उत्तरोपवासपक्षाश्रयणे त् त्रत्याशनसायाशनाऽग्न्यगारशयनानां रागप्राप्तानां स यदेवाशितमनशितं तदश्रीयादारण्यमेव वाश्रीयादधः शयीतेत्यादिना नियमनात्प्रकृते च तदभावात्तेषां वाधः । पूर्वोपवासपक्षाश्रयणे पुनर्यथा चान्द्रायणमुपवसेदित्यत्र शास्त्रपरिगृहीतनियम-<mark>वतः परिमाणविशेषाविन्छन्नद्रव्याशनमुपपूर्वस्य वसतेरर्थः । तथा प्रकृतेऽपि मैथुनमांसादिवर्जनयुक्तस्य</mark> गृहीताम्नेः सत्यवदनव्रतावैगुण्याय व्रत्याद्यानं लिङ्थेः । पुलम्त्यः—सकृत्पर्वाण सर्विष्मद्भविष्यं लघु भो-जनम् । न सायं नोपवासः स्यात्तैलामिषविवर्जितम् । कात्यायनोऽपि-अपराह्ने व्रतोपायनीयमश्रीतः सर्पिषाऽसहितौ । असहितावतृप्तौ कियाविशेषणमेतत् । एतच पौर्णमास्यामेव न त्वमावास्यायाम् । स वै पौर्णमासेनोपवत्स्यन्नसत्रासुहित इव स्यादिति शतपथे श्रुतत्वात् । तच देवेभ्यो यन्न दातव्यं स यदेवा-शितमित्याद्यपक्रम्य यस्य वै ह्विक्नं गृह्णाति तद्शीयादिति श्रतत्वात् घृतोपसिक्ता सुद्रा भुज्यन्त इति संप्रदायः । त्रत्याहवर्ष्यमाह कात्यायनः—शाकं मांसं मसूरं च चणकं कोरदृषकान् । माषान्मधु परान्नं नेति । तथा । तिल्मुद्वाद्दते सेव्यं सस्ये गोधूमकोद्रवौ । चीनकं देवधान्यं च सर्वज्ञाकं तथैक्ष्वम् । सज्जीक्षारं यवक्षारं टङ्कणक्षारमेव च । त्रतस्थो वर्जयेत्रित्यं सामुद्रं लवणं तथा । इति । सामुद्रलव-णस्य प्रतिषिद्धत्वारसैन्धवादेरुपादानं केचिदिच्छन्ति। एतच त्रत्याद्यानं वपनपक्षे वपनानन्तरं मांसमैथुने <mark>संकल्पपूर्वे परित्यज्य केशदमश्च</mark> वापयित्वा भुजीत व्रत्यम् । अहनि मार्समैथुने वर्जयेत्केशदमश्<u>य</u> व<mark>पते</mark> वाऽिहाखमपराह्ने व्रतोपायनीयमश्रीतः सर्पिषाऽसहिताविति क्रमस्य दृष्टत्वात् । केचित्तु वपनस्यावदयक-<mark>तामाहुः । तदुनन्तरं सत्यवदुनसंकरुपं कृत्वा रात्रावधः शयनं अग्निसमीपे यजमानस्य । एतावद्भत्याह-</mark> कृत्यम् । अमावास्याचेद्नाहिताग्नेरप्येष इत्युक्तत्वाद्धैश्वदेवानन्तरमपराह्ने पिण्डपितृयज्ञः । तत्र विधिः— सन्येन परिस्तरणं होमस्य दैवत्वात् । ततोऽपसन्यकरणम् । नीविकरणम् । अग्नेकत्तरतोऽपरेण वा दक्षिणात्राणां पात्राणामासादनम् । स्फ्यं, शूर्पमिम्होत्रहवणीं वा, चरुस्थाली, त्रीहयः, कृष्णा-जिन्मुळ्खळं, मुसळं, श्रपणार्थमुद्कं, आज्यं, मेक्षणं, तिस्रः समिधः, उदपात्रमवनेजनाद्यर्थे सक्रदाच्छित्रानि सूत्राणि ऊर्णाद्शा वा वयस्युत्तरे यजमानलोमानि वा। ततोऽग्नेः प्रतीच्यां स्प्योपहितमोषधीकरणम् । अत्र सर्वे प्राचीनावीतिना दक्षिणामुखेन कर्तव्यम् । पितन् ध्यात्वा रूपेंऽग्निहोत्रहवण्यां पितृतीर्थेन मुष्टिचतुष्टयग्रहणमथवा स्थाल्यामेव ग्रहणं नाग्निहोत्रहवण्याम् । अस्मि-न्पक्षेऽग्निहोत्रहवर्णीं नासादयेत् । ततोऽग्नेरपरेणासादनम् । अग्नेरुत्तरतः कृष्णाजिनास्तरणसदग्धीव-मुत्तरलोमं, सञ्याश्रन्येनोळ्खळनिधानं, ब्रीहीनोप्य मुसळमादाय दक्षिणाभिमुखस्य तिष्ठतः पितृ-तीर्थेनावितुषीभावं कण्डनम् ततः राूपे न्युप्य निष्पूय तुषान् पृथकृत्वा पुनः कण्डनं सकुत्फलीकरणं स्थाल्यां तण्डुलप्रक्षेपः, सकृत्प्रक्षालनं, द्वितीयोद्केनाधिश्रयणम् अपूर्णे श्रपयित्वाभिघार्योद्वास्याग्नेः पश्चिमत आसादनम् तिष्ठन्समित्रयमग्नावाधायोपविदय सन्यं कृत्वा मेक्षणेन होमः । तत्र मन्त्रः— अग्नये कव्यवाहनाय स्वाहा इद्मम्नये कव्यवाह्नाय सोमाय पितृमते स्वाहा इदं सोमायपितृमते । ततो मेक्षणमग्री प्रक्षिप्याऽपसव्यं कृत्वाभेर्दक्षिणतः पश्चाद्वा रम्येन दक्षिणायां रेखामपहता इत्युहिखेत्। उद्करपर्शः । उल्मुकं पुरस्तात्करोति येरूपाणीति । उद्पात्रमादाय सब्यं जान्वाच्य रेखामूलमध्या-प्रेषु पित्रादित्रितयायावने जनं द्यात् । अमुकसगोत्र पितः अमुकशर्मन् अवनेनि वेति पित्रे एवं पितामहप्रपितामहयोः । तत उपमूलं सकुदाच्छित्रानि लेखायां कृत्वा यथावनिक्तं पिण्डदानम् अमुकसगोत्र पितः अमुकदार्मन्नेतत्ते इति । एवं पितामहप्रपितामहयोः । अत्र पितर इत्युक्त्वोद्ङ्कास्त आतमनादावृत्यामीमदन्तेति जपत्यवनेज्य पूर्ववन्नीवीं विस्नस्य नमो व इति षडश्जलीन्कृत्वा गृहान्न इति जपति । एतद्व इत्युपास्यति सूत्राणि प्रतिपिण्डमूणीद्शा वा वयस्युत्तरे यजमानलोमानि वोर्ज-मित्यृद्पात्रस्था अपो निषिञ्चति पिण्डसन्निधौ । स्थाल्यां पिण्डावधानमवब्राणसुरुसुकसकृदाच्छि-न्नानामग्नौ प्रक्षेपः । अध्वर्थुकर्तृकत्वे विशेषः । पितृपदात्पूर्वे यजमानस्येति प्रयोगः यजमानस्य पितरित्येवं, त्यागावबाणयोरभावः । अन्यत्प्रकृतिवन् । यजमानपत्नी चेत्पुत्रकामा तदाऽधत्त इतिमन्त्रे-णानवत्रातं मध्यमपिण्डं भक्ष्यति । जीवत्पितृकस्य होमान्तोऽयमनारम्भो वा । केचित्तु पक्षाद्य**ङ्ग**तां पिण्डपितृयज्ञस्येच्छन्ति । तन्न अनङ्गहेतोरङ्गहेतुत्वानुपपत्तेः । इति पिण्डपितृयज्ञः ॥ ॥ ततः पिण्डा-न्वाहार्यकं श्राद्धमग्रौकरणसहितं श्राद्धकल्पोक्तम् । ततः प्रातः स्थालीपाकमित्यादि सौत्रं पक्षादिकर्म । तत्रं प्रथमप्रयोगे पौर्णमास्यां मातृपूजनपूर्वकमाभ्युद्यिकं, ततोऽन्वारम्भणीयेष्टिदेवताकश्चरुः, दुर्विहो-मेषु पौर्णमासधर्मातिदेशात् । तत्र ब्रह्मासनाद्याज्यभागान्ते विशेषः—अग्नाविष्णुभ्यां सरस्वते सरस्वते जुष्टं गृह्णामीति प्रहणे, प्रोक्षणे त्वाशब्दोऽधिकः। तत आज्यभागानन्तरं स्थालीपाकहोमः। अग्नाविष्णुभ्यां स्वाहा इदमग्राविष्णुभ्याम् । सरस्वत्यै स्वाहा इदं सरस्वत्यै । सरस्वते स्वाहा इदं सरस्वते । अग्नये स्विष्ट-कृते स्वाहा इद्मग्नये स्विष्टकृते । ततो महाव्याहृत्यादिब्राह्मणभोजनान्तं ततो वैश्वदेवः । प्रथमप्रयोगेऽयं विशेषः पौर्णमास्यां, ततः प्रतिपदि प्रातः सौत्रं स्थालीपाक श्वपयित्वेत्यादि पक्षादिकर्म । तत्र वैश्वदेवस्येस्यादिसौत्रहोमस्य चरुसाध्यत्वात्स्थालीपाकमित्यत्रैकत्वं न विवक्षितमित्याचार्याः । अन्ये तु स्थालीपाकमित्यत्रैकत्वं विवक्षितमेव । वैश्वदेवश्च प्राक् सिद्ध एवासाद्यः वृषोत्सर्गे पौष्णवदि-त्याहुः । आचार्यमते तु पौष्णश्चरुः पक्षसम एवेति ध्येयम् । तथाच दक्षिणतो ब्रह्मासनेत्यादि प्रातहीं-मानन्तरं परिभाषोक्तविधिना स्थालीपाकौ श्रपयित्वा आज्यभागान्तं कुर्यात् । तत्र विशेषः—आसादने चरुत्थालीद्वयं, यहणे अग्नयेऽग्नीषोमाभ्यामग्नीषोमाभ्यां ब्रह्मणे प्रजापतये विश्वेभ्यो देवेभ्यो द्यावा-पृथिवीभ्यां जुष्टं गृह्णामि, अमये प्रजापतये विश्वेभ्यो देवेभ्यो जुष्टं गृह्णामीति द्वितीयचरोर्भहणं प्रोक्षणं पूर्ववत् । अन्यत्प्रकृतिवदाज्यभागान्तम् । तत आज्यभागानन्तरं दर्शपौर्णमासदेवताभ्यो हुत्वा द्बन्द्वश्चात्रे समासः । द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणत्वाद्देवतापदस्य प्रत्येकं संबन्धः । अग्निर्विष्णुरिन्द्राभी इत्येताः <mark>द्र्रीदेवताः । सान्नाय्ययाजिनस्तुं अग्न्यनन्तरं विष्णुस्थानापन्नावन्नीषोमौ इन्द्राग्निप्रतिनिधिश्चेन्द्रः</mark>

द्रों अमये विष्णव इन्द्रामिभ्यां ब्रह्मण इत्यादिमहणादौ प्रयोगः । दीक्षितस्य तु अमयेऽमीषोमाभ्या-मिन्द्राय ब्रह्मणे प्रजापतय इत्यादिप्रयोगः अग्निर्म्नीषोमावग्नीषोमो एताः पौर्णमासदेवताः । ताभ्यो हत्वा ब्रह्मण इत्यादिस्त्रोक्तदेवताभ्यो जहोतीत्यर्थः । होमश्चायं स्थालीपाकेन । भानोर्म-यूखाः यदा तरूणामयाणि स्पृशनित स होमकालः । दर्शपौर्णमासदेवताभ्य उदक्संस्थमाहति-त्रयं हुत्वा प्रथमाहुतिसंलग्नमाहुतिचतुष्ट्यं प्राकृसंस्थं ब्रह्मण इत्यादिकं जुहुयात् । त्यागस्तु इदम-मये, इद्ममीषोमाभ्यां, इदं ब्रह्मणे, इदंप्रजापतये, इदं विश्वेभ्योदेवेभ्यः, इदं द्यावापृथिवीभ्यां । दर्शे तु इद्मग्नये इदं विष्णवे इद्मिन्द्राग्निभ्याम् । दीक्षितस्य तु इद्मग्नये इद्मग्नीषोमाभ्याम् इद्मि-न्द्राय । ततः ब्रह्मण इत्याद्याहुतिचतुष्टयम् । विश्वेभ्यो देवेभ्यो बलिहरणं भूतगृद्येभ्य आकाशाय चेति सूत्रम् । हरणं दानं, तचैवं-चरोरुत्तरतः प्राक्संस्थमुद्क्संस्थं वा विश्वेभ्यो देवेभ्यो नमः <mark>इदं विश्वेभ्यो देवेभ्यः । भूतगृह्येभ्यो नमः इदं भूतगृह्येभ्यः । आकाशाय नमः इदमाकाशाय ।</mark> समुचयार्थश्चकारः । वैश्वदेवस्यामौ जुहोत्यमये स्वाहा प्रजापतये स्वाहा विश्वभयो देवेभ्यः स्वाहा अमये स्विष्टकृते स्वाहेति । द्वितीयाहुतिसंलग्नाः प्राक्संस्थास्तिसः । उभयोरुत्तरांशात् गृहीत्वो-त्तराधें स्विष्टकृद्धोमः । होमत्वप्रतिपत्तयेऽग्निपदं, प्रयोगः पूर्ववत् । बाह्यतः स्त्रीबलिप हरति नमः स्त्रिये नमः पुर्से वयसे नमः शुक्कायकृष्णद्नताय पापीनां पतये नमो ये मे प्रजामु-पलोभयन्ति यामे वसन्त उत वारण्ये तेभ्यो नमोऽस्तु वलिमेभ्यो हरामि स्वस्ति मेऽस्तु प्रजां मे दुद्दिविति सूत्रम् । अस्यगाराद्वाह्यतः रूयादिभ्यो विलः । जात्याख्यायामेकवचनम् । हरति द्दाति । नमःपदारम्भाः पञ्चमन्त्रा इत्येके । चत्वार इत्यन्ये । तन्मते आद्याभ्यामेकः । नमः-स्थाने इदंपदाध्याहारेण त्यागाः । प्राञ्च्यद्ध्य कर्माणीति कात्यायनोक्तः प्राकृसंस्थता उद्कसंस्थता वा थ्येया । ' शेषमद्भिः प्रष्टाव्य ततो ब्राह्मणभोजनम् ' ततः शेषसमाध्यनन्तरं कर्मापवर्गान्ते ब्राह्मणस्य भोजनमित्यर्थः । शेषसमाप्तिश्चैवं—महाव्याहृत्यादिप्राजापत्यान्ता नवाहृतयः ततः संस्रवप्राशनं, मार्जनं, पवित्रप्रतिपत्तिः, ब्रह्मणे पूर्णपात्रदानं, सर्वप्रायश्चित्तहोमः, बर्हिहोंमः प्रणीताविमोकः कर्मापव-र्गसमित्प्रक्षेपः उत्सर्जनं ब्रह्मणः, उपयमनकुशस्यामौ प्रक्षेपः ब्राह्मणभोजनमिति । तद्नन्तरं वैश्वदेवो द्वितीयचरुणा आद्यस्याप्छतत्वात् ॥ ॥ आवृत्तियोग्यानि कर्माणि लिख्यन्ते—सायंप्रातर्होमः पञ्च-<mark>महायज्ञाः पक्षादिद्वयं पिण्डपितृयज्ञः अनन्तरं पिण्डान्वाहार्यकं श्राद्धं श्राद्धकरूपविधानेन आग्र-</mark> <mark>यणद्वयम् अष्टकाश्चतस्रः उपाकर्म उत्सर्गश्च, एतानि यावज्ञीवं यथाकालमावृत्त्या कर्तव्यानि । श्रव-</mark> णाकर्मादेः सक्कदेव प्रयोगः । तेषामप्यावर्तनमित्यन्ये । द्वाद्शी कण्डिका ॥ १२ ॥

सा यदि गर्भ न द्धीत सिछंह्याः श्वेतपुष्प्या उपोष्य पुष्येण मूलमुत्थाप्य चतुर्थेऽहिन स्नातायां निशायामुद्पेषं पिष्ट्वा दक्षिणस्यां नासिकायामासि-ञ्चति । इयमोषधी त्रायमाणा सहमाना सरस्वती अस्या अहं बृहत्याः पुत्रः पितुरित्र नाम जग्रभमिति ॥ १ ॥ १३ ॥ ﷺ ॥

(कर्कः)—'सा यदिःःः त्रायमाणेति'। सेति शब्देन या सा व्यूढा सोच्यते यद्यसौ गर्भ न धारयति तर्हि सिछंह्याः श्वेतपुष्याः सिंहीति रिङ्गणिकोच्यते कण्टाछिकेति लोकप्रसिद्धा तस्या उपोष्य पुष्येण नक्षत्रेण मूलमुखाप्य चतुर्थेऽहिन स्नातायां रात्रावुद्पेषं पिष्ट्या दक्षिणस्यां नासिकाया-मासिश्चतीयमोषधी त्रायमाणेत्यनेन मन्त्रेण ॥ १३ ॥ % ॥ % ॥ (जयरामः)—सा व्यूटा गर्भकामा वा। यदि गर्भ नाद्धीत न धारयति तदोपचारः प्रोच्यते सिंही कण्टकारिकेति यावत्। तस्याः किंभूतायाः श्वेतपुष्प्याः सितकुसुमायाः मूलं पुष्येण नक्षत्रेण उपोष्य किमप्यभक्षयित्वा उत्थाप्योत्पाट्य चतुर्थेऽहिन स्नाता चतुर्थस्नाता तस्यां दक्षिणस्यां
नासिकायामासि वित भर्ता इयमोषधीति मन्त्रेण। मन्त्रमाह इयमोषधीरिति। अस्यार्थः। तत्र प्रजापतिर्वृहती ओषधी आसेचने०। ओषित दहित दोषान् धत्ते गुणानित्योषधी इयं त्रायमाणा यथोक्तप्रयोक्तृत्व रक्षन्ती। सहमाना दोषवेगान् सोद्धाऽपि नाशयन्तीत्यर्थः। सरस्वती सरित कारणतयाऽतुगच्छतीति सरः समुद्रः तद्वती तत्संबद्धा अतः अस्याः वृहत्याः बहुफलायाः वृहयति पुत्रादिदानेनेति
वा तस्याः प्रभावात्। अहं पितुर्जनकस्य नाम अहमस्य पुत्र इति जन्नभं गृहीतवानस्मि। तथाऽयं पुत्रोऽप्युत्पतस्यमानोऽहमस्य पुत्र इति मम नाम गृह्यात्विति शेषः॥ १३॥ ॥ ॥ ॥

(हरिहरः)—'सा यदि गर्भ न दधीत' सा भार्या यदि चेत् गर्भ न धारयेत् 'सिछंह्याः भासिञ्चिति' गर्भधारणोपायमाह—सिछंह्याः कण्टकारिकायाः कथंभूतायाः श्वेतपुष्याः श्वेतानि
पुष्पणि यस्याः सा श्वेतपुष्पी तस्या उपोध्य उपवासं कृत्वा पुष्येण चन्द्रमसा युक्तेन पुष्यनक्षत्रेण
मूलं शिफामुत्थाप्य उद्धृत्य रजोदर्शनाचतुर्थेऽहिन स्नातायां भार्यायां रात्रौ उद्पेषं यथा भवित
तथा तन्मूलं उदकेन पिष्ट्वा द्रवीभावमापाचेत्यर्थः दक्षिणस्थां नासिकायां दक्षिणे नासारन्थ्रे सिञ्चिति
प्रक्षिपति भर्ता 'इयमोषः स्मृ इत्यनेन मन्त्रेण ॥ १३॥ ॥॥

(गदाधरः)—'सा यदिः' जप्रभमिति' सा व्यूढा स्त्री गर्भकामा यदि गर्भ न द्धीत न धारयित तदा भर्ता सिछंद्याः श्वेतपुष्याः सिंहीति रिङ्गणी कण्टकारिकापरपर्याया श्वेतानि पुष्पाणि यस्याः सा श्वेतपुष्पी तस्याः उपोष्य पुष्यनक्षत्रदिनात्पूर्वदिने स्वयमुपवासं कृत्वा पुष्येण मूलमुत्थाप्य पुष्यनक्षत्रदिने पूर्वोक्तायाः कण्टकारिकायाः मूलमुत्पाट्य यत्नेन स्थापियत्वा ऋतुयुक्ता यद् भार्या भवित तदा चतुर्थेऽहित स्नातायां रात्रौ तन्मूलमुद्केन पिष्ट्वा पेषियत्वा दक्षिणनासिकापुटे आसि-श्वित इयमोषधी त्रायमाणित्यनेन मन्त्रोण भर्तेव । ततो भर्त्रा भोजनं कार्यमिति गर्गपद्धतौ । मन्त्रार्थः— ओषित दहित दोषान् धत्ते गुणानित्योषधी इयं त्रायमाणा यथोक्तप्रयुक्ता रक्षन्ती सहमाना दोषवेगान् सोढ्वाऽपि नाशयन्तीत्यर्थः । सरित कारणतयाऽनुगच्छित इति सरः समुद्रस्तद्वती तत्सं बद्धा अतः अस्या वृहत्याः महत्याः बृंहयित पुत्रादिदानेन वा तस्याः प्रभावाचाहं पुत्रः पितुरयमित्यहं नाम जप्रभम् गृह्वीयां लभेयं प्राप्नुयां पुत्रस्य पितेति लोकाः कथयन्ति । सुगमत्वादत्र पदार्थक्रमो नोच्यते । त्रयोदशी कण्डिका ॥ १३ ॥

(विश्व०)—भार्या चेद्रभी न धारयेत् तत्रोपायमाह 'सिह्याः 'मासिचति' सि ह्याः कण्टकारिकाया छोकप्रसिद्धायाः उपोष्य पुष्यचन्द्रमसोयोंगात्पूर्वदिने उपवासं कृत्वा पुष्येण युक्तश्चन्द्रो यस्मिन्
दिने तस्मिन्नाप्छाव्येष्टदेवतां स्मृत्वा पुत्रकामः प्राङ्मुख उपिवृश्य तस्याः मूळमुखाप्य स्वगृहे समानीय रक्षयेत्। ततः रजोद्श्नीनानन्तरं चतुर्थेऽहिनि स्नातायां भार्यायां रात्रावुद्पेषं यथा भवति तथा पिष्ट्वा तस्याः
मूळमुद्केन द्रवीभूतमापाद्य भार्यायाः दक्षिणे नासारन्त्रे क्षारयित भर्ता। तत्र मन्त्रमाह 'इयमोषधी
त्रायमाणा सहमाना सरस्वती। अस्या अहं वृहत्याः पुत्रः पितुरिव नाम जन्नभिति'॥ नच पिण्डाशनसाधनावरुद्ध एतत्साधनान्वयो न विकल्पमन्तरा त्रीहियवयोरिव तथा चोभयत्र कथं शास्त्रार्थतेति
वाच्यम्। उद्देश्यतया स्वर्गवदंतत्कृत्यसाध्यत्वात् क्रियाभेदाच। अत एव पुत्रोत्पत्तिप्रतिवन्धकदुरितिनवृत्तिरेव कारीरीवदेतत्क्रियासाध्या। अत एव प्रचितदुरितशङ्कया हरिवंशश्रवणादेरिप हेतुत्विमिति। न
चैवं क्रियाजन्यापूर्वस्यैव विहितप्रधानजन्यापूर्वत्या फळसंपादकाशेषसामग्रीसंपादकतया फळावश्यंभा-

वेनेतरा व्यथेति वाच्यम् अप्रचितदुरितस्थलीयपुत्रलाभस्य तथात्वेऽपि प्रचुरतरदुरितस्थलीयपुत्रोत्पतौ स्वतन्त्रक्रियाकद्म्वकस्य हेतुत्वादिति ॥ त्रयोदशी कण्डिका ॥ १३ ॥

अथ पुर्ठःसवनम् ॥ १ ॥ पुरा स्पन्दत इति मासे द्वितीये तृतीये वा ॥ २ ॥ यदहः पुर्ठःसा नक्षत्रेण चन्द्रमा युज्येत तदहरूपवास्याष्ठाव्याहते वाससी परिघाप्य न्ययोधावरोहाञ्छुङ्गाँश्च निशायामुदपेषं पिष्ट्वा पूर्ववदासे-चन्ठिः हिरण्यगर्भोऽद्वयः संसृत इत्येताभ्याम् ॥ ३ ॥ कुशकण्टकर्ठः सोमार्ठः-शु चैके ॥ ४ ॥ कूर्मपित्तं चोपस्थे कृत्वा स यदि कामयेत वीर्यवान्त्स्या दिति विकृत्यैनमिमनन्त्रयते सुपर्णोऽसीति प्राग्विष्णुक्रमेभ्यः ॥ ५ ॥ १४ ॥

(कर्कः)—'अथ पुर्ठः ग्रित्वाये वा 'पुरः सवनिमिति गर्भसंस्कारकर्मणो नामधेयं, तच पुरा गर्भस्पन्दनाद्भवति मासे द्वितीये तृतीये वा । 'यद्दः त्येताभ्याम् '। यस्मिन्नहिन पुंसा नक्षत्रेण पुनर्वसुपुष्यादिना चन्द्रमसो योगो भवति तद्हस्तां स्त्रियमुपवास्य स्नापयित्वा चाहते वाससी परिधाप्य न्यमोधावरोहान् न्यमोधावलिकान् शुङ्गास्तदङ्कुरान् रात्रावुद्पेषं पिष्ट्रा पूर्ववहक्षिणस्यां नासिकाया-मासिश्चिति हिर्ण्यगर्भोऽद्भयःसंभृत इत्येताभ्यामृग्म्याम् 'कुशकः क्रमेभ्यः ' कूर्भपित्तशब्देनो-दकशरावमुच्यते तदस्याः स्त्रिया उपस्थे कृत्वा स यदि कामयेत वीर्यवान् गर्भः स्यादिति तदा विकृत्यैनमभिमन्त्रयते सुपर्णोऽसीति प्राग्विष्णुक्रमेभ्यः ॥ १४॥

(जयरामः)—अयंति गर्भे घृते, पुंसवनिमिति गर्भसंस्कारकर्मणो नामधेयम्। तच स्पन्दते पुरा स्पन्दिक्यते यावत्पुरानिपातयोर्छट् इति भविष्यद्धें वर्तमानप्रयोगः। पुरा गर्भस्पन्दनाद्भवन्तीति हेतोः ग्रुद्धे द्वितीये वा तृतीये मासे गर्भाधानात् यदहः यस्मिन्नहनि पुंसा पुष्यादिना नक्षन्त्रेण चन्द्रमा युक्तो भवति तदहस्तां स्त्रियमुपवास्य अनाशियत्वा आष्ठाव्य स्नापियत्वा अहते वाससी परिधाप्य च न्ययोधो वटः तस्यावरोहान् अव अधः रोहन्तीति तथा तान् ग्रुङ्गान् उन्द्र्शङ्कुरान् संनिधानाद्वटस्येव रात्रौ उद्येपम् सिल्ठं यथा भवत्येवं पिष्ट्वा पूर्ववदक्षिणनासिका-यामासि चिति। हिरण्यगर्भोऽद्भयःसंभृत इत्येताभ्यामृग्भ्याम्। तत्राद्यायाः हिरण्यगर्भः प्रजापतिरुभयोस्त्रिष्टुप् अन्त्यायाः पुरुषो नारायणं आदित्यः सेके० कुशकण्टकं कुशमूलम् सोमांग्रं सोमलन्ताखण्डं च पिष्यमाणेषु प्रक्षिपन्त्येके एके नेति विकल्पः। काम्यमाह—' कूर्मिपत्तम् ' इति । कूर्मिपत्तग्वद्देनोदक्षयुक्तशरावमुच्यते तदस्या उपस्थे भगे कृत्वा निधाय भर्ता विकृत्या विशिष्टया कृत्या कृतिक्षन्त्रस्त्रया सुपणोंऽसीत्यादिस्वः पतेत्यन्तया एनं गर्भमिभिमन्त्रयते तत् सृष्ट्वा मन्त्रं जपतीत्यर्थः विशिष्टत्वं चतुरवसानत्वम् तत्र प्रजापतिः कृतिर्गहत्मान् मन्त्रणे० विष्णुक्रमेम्यः विष्णुक्रममन्त्रेभ्यः प्राकृ पूर्वं यावद्विकृतः परिमाणभित्यर्थः। ॥ १४ ॥

(हरिहरः)—'अथ पुर्ठःसवनम् ' अथावसरप्राप्तं पुंसवनाख्यं गर्भसंस्कारकं कर्म व्याख्यास्यते। 'पुरास्पन्दत् इति ' पुरा अप्रे स्पन्दते चिळ्यिति । यावत्पुरा निपातयोर्छडिति पुरायोगे भविष्यार्थे वर्त-मानप्रयोगः । इति हेतोः। 'मासे द्वितीः 'युज्येत' गर्भधारणकाळात् द्वितीये तृतीये वा मासे यस्मिन्नहिन पुरु-सा पुरुषनाम्ना पुष्यादिनक्षत्रेण उडुना राशी युक्तो भवेत्। 'तद्हः 'धाप्य' तस्मिन्नहिन उपवास्य भो-जनमकारियत्वा भार्यामाष्ट्राज्य स्नापियत्वा अहते नवे सद्शे सक्रत्प्रशाळिते वाससी अन्तरीयोत्तरीये द्वे परिधाप्य परिधानं कारियत्वा। 'न्यगोधाः 'सेचनम् ' न्यमोधस्य वटस्य अवरोहान् अवाचीनम् अधः रोहिन्त जायन्ते इसवरोहास्तान् ग्रुङ्गान् तद्प्रपह्नवान् मुकुलाकारान् सांनिध्याचकारोऽवरोहसमुचयार्थः ततश्चोभयं रात्रो पूर्ववत् गर्भधारणार्थोक्तवत् पिष्टुा पूर्ववदेव आसेचनं भर्तुः दक्षिणनासारन्धे। मन्त्रविशेषमाह—'हिरण्यः 'ग्रु॰चैके' एके आचार्याः न्यप्रोधावरोहग्रुङ्गेषु पिष्यमाणेषु कुशस्य कण्टकं मूलं सोमांग्रुं सोमलताखण्डं च प्रक्षिपन्ति तत्पक्षे द्रव्यचतुष्ट्यपेषणम् । 'कूर्मिपः कमेभ्यः अत्र काम्यमाह् स भर्ता यदि कामयेत अयं गर्भः वीर्यवान् शक्तिमान् स्यादितीच्छेत् तदा अस्या भार्यायाः उपस्थे उत्सङ्गे कूर्मिपत्तं जलपूर्णशरावं कृत्वा निधाय विकृत्या विकृतिच्छन्दस्कया सुपर्णोऽसीत्यनया ऋचा स्वः पते-त्यन्तया एनं गर्भमिभमन्त्रयते हस्तेन गर्भाशायं रष्ट्रष्ट्वा मन्त्रं जपतीत्यर्थः विष्णुक्रमेभ्यो विष्णुक्रममन्त्रेभ्यः प्राक् पूर्वं यावद्विकृतेः परिमाणिमिति सूत्रार्थः ॥ ॥ अथ प्रयोगः । तत्र गर्भाधानप्रभृति द्वितीये तृतीये वा मासे यस्मिन्दिने पुत्रक्षत्रयुक्तश्चन्द्रस्तिस्मन्नहिन गर्भिणीमुपवासं कारियत्वा मातृपूजाभ्यद्यकं विधाय तां स्नापयित्वाऽहते वाससी परिधाप्य रात्रौ न्यशोधावरोहाञ्छङ्कांश्च उद्केन पिष्ट्वा पक्षे कुशकण्टकं सोमांग्रुं च तन्नासिकाया दक्षिणपुटे आसिश्चिति भर्ता हिरण्यगभोंऽन्द्राः संभृत इति ऋग्भ्याम् । स यदीच्छेत् वीर्यवान्त्स्याद्यं गर्भस्तदा तस्याः स्त्रियाः उदकपूर्णे शरावमुपस्थे कृत्वा सुपर्णोऽसीत्यनया विष्णोः क्रमोऽसीत्येतत्प्राक्पिठितया विकृत्या ऋचाऽन्तर्ग-भैमभिमन्त्रयते पिता । इति प्रयोगः ॥ १४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

(गदाधर:)—' अथ पुर्ठःतीये वा ' पुंसवनमिति गर्भसंस्कारकर्मणो नामघेयम् । तच स्पन्दते पुरा स्पन्दिष्यते चल्डिष्यति यावत्पुरानिपातयोर्लडिति च भविष्यद्र्थे वर्तमानवत्प्रयोगः। पुरा गर्भस्पन्दनात् अवतीति हेतोः शुद्धे द्वितीये वा मासे तृतीये वा मासे गर्भाधाना द्ववति प्रथमे मासे वा पूर्णे भवति द्वितीये वा तृतीये वेति भर्तृयज्ञः । तथा हेमाद्रौ यमः—प्रथमे मासि द्वितीये वा तृतीये वा यदा पुन्नक्षत्रेण चन्द्रमा युक्तः स्यादिति । गर्भसंस्कारत्वात्प्रतिगर्भमावर्तनीयमेतत् । तथा कारिकायाम् —गर्भसंस्कार एवायमिति कर्कस्य संमतिः । अतस्तद्गर्भसंस्काराद्गर्भे गर्भे प्रयुज्यत इति । बह्वचकारिकायामप्येवम् । कालातिक्रमे स्पन्दितेऽपि कार्यमेव । तदुक्तं कारिकायाम्—एतदेव पुरा गर्भचळनादकृतं यदि । सीमन्तात्प्राग्विधातव्यं स्पन्दितेऽपि बृहस्पतिरिति । 'यदहः इ-त्येताभ्याम् ' मासे द्वितीये तृतीये वा यस्मिन्नहनि पुंसा पुन्नामनक्षत्रेण पुष्यादिना मक्षत्रेण चन्द्रमा युक्तो भवति तदहस्तस्मिन्दिने गर्भिणीमुपवास्थानाद्ययित्वा आष्ठाच्य स्नापयित्वा अहते वाससी परिधाप्य च न्यप्रोधो वटस्तस्यावरोहान् अव अधः रोहन्तीति तथा तान् ग्रुङ्गान् ऊर्घ्वाङ्कुरान्संनि-धानाद्वटस्यैव, चकारः समुचये हिरण्यगर्भोऽद्भ्यः संभृत इत्येताभ्यामृग्भ्याम् । हिरण्यगर्भोऽद्भ्यः संभृत इत्येताभ्यामासिच्यमाने समुचिताभ्यामासेचनं प्राप्नोति तन्मा भृदिति यत्नः क्रियते एताभ्यां पृथग्भूताभ्यां प्रत्यृचमासेचनिमति भर्तृयज्ञः । पुत्रक्षत्राणि च रत्नकोशे दर्शितानि —हस्तो मूळं श्रवणः पुनर्वसुर्मृगिहारः पुष्यमिति । अनुराधाऽपि पुत्रक्षत्रम् । अनुराधान्हविषावर्द्धयन्त इति श्रुते: । ज्योति:शास्त्रेऽप्येवम् । ' कुशकण्टकर्ठः सोमार्ठःशुंचैके ' कुशकण्टकं कुशमूछं सोमांशुं सोम-लताखण्डं च पिष्यमाणेषु न्ययोधावरोह्युङ्गेषु प्रक्षिपन्त्येके आचार्याः । अस्मिन्पक्षे द्रव्यचतुष्ट-यस्य पेषणम् , एकप्रहणाद्विकल्पः । काम्यमाह—' कूर्भपि ः अभेभ्यः ' स भर्ता यदि कामयेत अयं गर्भों वीर्यवान् शक्तिमान् भवतु तदा अस्याः स्त्रिया उपस्थे उत्सङ्गे अङ्के उदपूर्णे शरावं निधाय मुक्त्वा विकृत्या विकृतिच्छन्द्रकया ऋचा एनं गर्भमभिमस्रयते गर्भिण्या उदरं विकृत्या अनामिकांभ्रेण स्पृशन् विलोकयित्वा वा मन्त्रं पठतीत्यर्थः । तदुक्तं कात्यायनेन–स्पृशॅस्वनामिका-येण कचिदालोकयन्नपि । अनुमन्त्रणीयं सर्वत्र सदैवमनुमन्त्रयेदिति । अभिमन्त्रणानुमन्त्रणयोने कश्चिद्विरोषः । विकृतेरप्रसिद्धत्वादाह सुपर्णोऽसीति प्राग्विष्णुक्रमेभ्यः । सुपर्णोऽसि गरुत्मानित्यारभ्य विष्णुक्रममन्त्रेभ्यः प्राक् पूर्वे यावद्विकृतेः परिमाणमित्यर्थः । इति चतुर्देशी कण्डिका ।। १४ ।।

अथ पदार्थकमः । गर्भमासप्रभृतिद्वितीये तृतीये वा मासि अरिक्तादितियौ पुष्यादिपुत्र-क्षत्रे शुक्रसोमबुधगुरुवासरेषु विध्यादिदोषरिहते दैवज्ञोक्ते काले पुंसवनं कुर्यात् । अत्र नियत-कालत्वात् गुरुशुक्रास्तवालयवार्द्धकमलमासादिष्विप न दोषः दोपरिहतकालालामे । तद्रहितकाल-लाभे शुक्रास्तादौ न कार्यम् । कालातिक्रमे तु सीमन्तिदिने कार्यम् । उक्ते दिवसे स्वस्तिवाचनप्रह-यज्ञाभ्युद्धिकानि कृत्वा देशकालौ स्मृत्वाऽस्यां भार्यायामुत्पत्स्यमानगर्भस्य वैज्ञिकगार्भिकदोष-परिहारसुक्त्पताज्ञानोद्यप्रतिरोधिपरिहारद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थ पुंसवनं करिष्ये इति संकल्पः । तत्रस्तिस्मन्नहिन गर्भिणीमुपवासं कारियत्वा तां स्नापियत्वाऽहते वाससी परिधाप्य रात्रौ न्यप्रो-धावरोहशुङ्गानामुदकेन सह पेषणम् । ततो गर्भिणीमुपवेश्य तदुदकं वस्नपावितं दक्षिणस्यां नासा-यामासिञ्चिति हिरण्यगर्भः समवर्ततात्रे अद्भ्यः संभृत इतिक्रग्भ्याम् । स यदि कामयेत वीर्यवान् स्याद्यं गर्भस्तदाऽस्या उत्सङ्गे उद्रे शरावं निधाय सुपर्णोऽसीत्यनेन दिवं गच्छस्वःपतेत्यन्तेन तं गर्भमिममन्त्रयते । इति पदार्थक्रमः । गर्गमते नात्र विशेषः ॥ १४ ॥ ॥ ॥ ॥

(विश्व०)—एवं गर्भे जाते इदानीं तत्संस्कारकं कमीह—'अथ पुंसवनम्' उच्यत इति <mark>होषः । केचित्तु गर्भिण्या एव संस्कारकं पुंसवनमित्याहुः ।। पुरा स्पन्दत इति गर्भचलनात्पूर्वमित्यर्थः ।</mark> भविष्यद्र्थे वर्तमानताप्रयोगः। चलनप्राक्त्वस्यानियतत्वादिदानीं नियतं समयमाह ' मासे द्वितीये तृतीये वा यद्दः पुरुसा नक्षत्रेण चन्द्रमा युज्येत ' गर्भोत्पत्त्यवधिकं मासनिष्ठद्वितीयत्वादि । पुरुषनक्षत्रं पुष्यादि । चलनं तु सप्तमे । तथाच यास्कः—सप्तमे चलनसमर्थो भवति अत एव तत्राक्तवमननुगतम् । ज्योति:शास्त्रोक्तं शुक्रपक्षादिकमपि माद्यम् । तद्हरूपवास्याप्ताव्याहते वाससी परिघाप्य उपवासस्याहोरात्रसाध्यत्वात्तदुत्तरत्वस्य स्नाने प्रतीयमानत्वात्पूर्वेसुरूपोपणं ततः पुरुषो-द्धपरक्तचन्द्राधिकरण।हि वैश्वदेवपूर्वकं मातृश्राद्धं कृत्वा उपोषितां भार्यामाष्ट्राव्याहते वाससी परि-<mark>धाप्येत्यर्थः । न्ययोधावरोहाञ्छुङ्गांश्च निशायामुद्पेषं पिष्ट्रा पूर्ववदांसेचनम् । न्ययोधो वटः अघो-</mark> रोहन्तीत्यवरोहाः । षष्टीतत्पुरुषश्च समासः । तान् पूर्ववदिति गर्भाधानप्रतिवन्धकापनयोक्तो विधिरतिदिइयते । तेन वटावरोहाञ्छङ्कान् वटप्छवाप्राणि सूक्ष्माणि । तदुभयं चकारार्थः । निशायामुदपेषं पिष्टा दक्षिणस्यां नासिकायामासिञ्चतीत्यर्थः । आसेचनमन्त्रावाह हिरण्यगर्भोऽद्धाः संभृत इत्येताभ्याम् । 'कुशकण्टकं सोमांशुं चैक ' अवरोहपह्नवैः सहैतयोरपि पेषणमिच्छन्त्येक इत्यर्थः । वीर्यवत्पुत्रकामिकार्थमाह—'कूर्मपित्तं चोपस्थं कृत्वा स यदि कामयेत वीर्यवान्स्यादिति विकृत्यैनम-भिमन्त्रयते सुपर्णोऽसीति प्राग्विष्णुक्रमेभ्यः ' कूर्मशृष्टनिर्मितं पात्रं कूर्मियत्तम् । उद्कपूर्णशराविभ-त्यन्ये । स भर्ता यदि कामयेत अयं गर्भः शक्तिमान्स्यात् तदा भार्यायाः उत्सङ्गे ऋर्मपितं निधाय विकृतिछन्दस्कया सुपर्णोऽसीत्यनया प्राग्विष्णुक्रमेभ्यः स्वः पतेत्यन्तया उद्रस्थं गर्भमभिमन्त्रयते सगर्भमुद्रं विलोक्य पठतीत्यर्थः ॥ ॥ चतुर्द्शी कण्डिका ॥ १४ ॥ ॥ 🛠 ॥

अथ सीमन्तोन्नयनम् ॥ १ ॥ पुर्ठःसवनवत् ॥ २ ॥ प्रथमगर्भे मासे षष्ठेऽष्टमे वा ॥ ३ ॥ तिलमुद्रमिश्रर्ठः स्थालीपाकछं श्रपयित्वा प्रजापतेर्हुत्वा पश्चादमेर्भद्रपीठ उपविष्टाया युग्मेन सटालुग्रप्सेनौदुम्बरेण त्रिभिश्च दर्भ-पिञ्चलैस्येण्या शलस्या वीरतरशङ्काना पूर्णचात्रेण च सीमन्तमूर्ध्यं विनयति भूर्भुवः स्वरिति ॥ ४ ॥ प्रतिमहाच्याहृतिभिर्वा ॥ ५ ॥ त्रिवृतमाब्धाति । अयमूर्जावतो वृक्ष उर्जीव फलिनी भवेति ॥ ६ ॥ अथाह वीणागाथिनौ राजानर्ठः संगायेतां यो वाऽप्यन्यो वीरतर इति ॥ ७ ॥ नियुक्तामप्येके गाथामुपोदाहरन्ति । सोम एव नो राजेमा मानुषीः प्रजाः । अविमुक्तचक आसीरंस्तीरे तुभ्यमसाविति यां नदीमुपाविसता भवित तस्या नाम गृह्णाति॥८॥ ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥ ९ ॥ १५ ॥ ॥ ॥ ॥

(कर्क:)—' अथ सीमन्तोन्नयनम् ' व्याख्यास्यत इति सूत्रशेषः । सीमन्तोन्नयनमिति संस्कारः स च गर्भस्य तद्भावेऽभाव इति अतश्च प्रतिगर्भ किया । 'पुरु सवनविति' यदहः पुंसा नक्षत्रेण चन्द्रमसो योगस्तदहरूपवास्याप्ताव्याहते वाससी परिधाप्येति च भवति न सर्वे लभ्यते। ' प्रथम् · · · · · ष्टमे वा ' द्वितीयादिषु गर्भेष्वनियमः । अपरे तु वर्णयन्ति सीमन्तोन्नयनं प्रथमगर्भ एवेति । अस्मिन्व्याख्याने द्वितीयादीनां गर्भाणां तत्संस्कारलोपः प्राप्नोति तस्मान्नेतदिष्यते । 'तिलमुद्गः स्वरिति' एतद्न्तं सूत्रम् । तिलमुद्गानां स्थालीपाके मिश्रणमात्रं न तत्प्राधान्यं मिश्र-णोपदेशात् । तेनैव स्थालीपाकेन प्राजापत्यो होमः। स चाज्यभागमहाव्याहृत्यन्तराले । तत एव स्विष्टकृत् प्राङ्महाव्याहृतिभ्यः स्विष्टकृदित्युक्तत्वात् । 'पश्चाद्ग्नेर्भद्रपीठ ' इति । पश्चाद्ग्नेर्भद्रपीठ इत्येवमाद्यन्ते भवति आगन्तुकत्वादन्ते निवेशः। भद्रपीठं मृदुपीठं तत्रोपविष्टायाः स्त्रिया युग्मेन सटालप्रप्सेनौदुम्बरेण फलस्तबकेन त्रिभिश्च दुर्भिष्ठजुलैस्ब्येण्या शलस्या च वीरैतरशङ्कुना पूर्णचात्रेण च सीमन्तमूर्ध्व विनयति भूभुवः स्वरित्यनेन मन्त्रेण । विनयामीत्यध्याहारः साका-ह्यत्वात् । 'प्रतिमहाव्याहृतिभिर्वा ' विनयनम् । वाशब्दो विकल्पार्थः । ' त्रिवृत · · · · भवेति ' त्रिवतदेशं प्रतिवेण्याख्यं तस्मिन्नेतान्याबध्नाति अयमूर्जावतो वृक्ष् इत्यनेन मन्त्रेण । अथाह ' वी-णागारतर इति ' ततश्च तौ राजसंबधि सोत्साहौ गायतः यो वाऽप्यन्यः कश्चिद्वीरतरस्त-मिति । विकल्पोऽयम् । ' नियुक्ता ः जेमा इति '। एके आचार्या एनां गाथामुपोदाहरन्ति एके नेति विकल्पः । असाविति च नामादेशः । ' यां नदीमुपाविसता भवति तस्या नाम गृह्णाति । ततो ब्राह्मणभोजनम् ।। 🛠 ॥ १५ ॥ 🛠 ॥

(जयरामः)—'अथ सीमन्तोन्नयनं 'व्याख्यास्यत इति सूत्रशेषः । सीमन्तोन्नयनमिति संस्कारः । स च गर्भस्य तद्भावे भवति तदभावे चाभाव इति । अत एव प्रतिगर्भ िक्तयत इति केचित् । 'पुंसवनविदिति ' चन्द्रयुक्तपुत्रक्षत्रे उपवासाप्तावनाहतवासःपरिधापनान्येव भवन्ति नतु सर्वम् । तच्च प्रथमगर्भे षष्ठेऽष्टमे वा मासि द्वितीयादिष्वनियमः । अपरे तु प्रथम एव गर्भे इत्याहुः । नैतत् द्वितीयादिगर्भाणां तत्संस्कारलोपापत्तेः । 'तिलेति 'तिलमुद्धयोः स्थालीपाके मिश्रणमात्रं न तत्प्राधान्यम् मिश्रणोपदेशात् तेनैव स्थालीपाकेनाज्यभागमहाव्याहृत्यन्तराले प्राजापन्यस्विष्टकृतौ हुत्वा प्राङ्महाव्याहृतिभ्यः स्विष्टकृदित्युक्तत्त्रात् । पश्चाद्रप्रेरित्येवमादिसर्वमागन्तु-त्वात् प्राश्चान्ते भवति । मद्रपीठं मदुपीठं तत्रोप्रविष्टायाः क्षियाः व्येण्या त्रिःश्वेता वीरतरशङ्कुः शरेषी पूर्ण सूत्रेण चात्रं तर्कुः युग्मेन द्वचादियुगलसङ्ख्यान्वितेन सटालुप्रप्सेन आमफलैकस्तवकनि-

१ आश्वःथेन शङ्कुना ।

बद्धसर्वसमुद्दायेन विनयनं भूर्भुवःस्वरिति मन्त्रेण केशविभज्ञनं सकृत् । विनयामीत्यध्याहारः साकाङ्कृत्वात् । प्रतिमहाव्याहृतिभिर्वा विनयनम् । एवं विकल्पः । अथ मन्त्रार्थः । सर्वत्र प्रजाप-तिर्गायत्री उिण्णानुष्टुभः अग्निवायुसूर्या विनयनम् । भूरादिल्लोकान् तत्सुखं च तुभ्यं विनयामि प्रापयामीति । 'त्रिवृत्ति । 'त्रिभिर्वृत्यते प्रथ्यते इति त्रिवृत् वेणी तां प्रति तत्रैवेत्यर्थः औदुम्ब-रादिपुः अमावश्नाति भर्ता अयमूर्जावत इति मन्त्रेण । अस्यार्थः तत्र प्रजापतिर्यज्ञः फल्लिनी वन्ध-ने० । हे सीमन्तिनि यतोऽयमूर्जावान् वृक्ष इति शेषः अस्य चोर्जावतो वृक्षस्य कर्जाव सफल्लिशान्ति वर्षात्रात्रात्रात्रात्र वर्षात्रात्र वर्षात्र वर्षेत्र वर्षात्र वर्ष

(हरिहरः)—' अथ सीम·····वनवत् '। अथ पुंसवनानन्तरं क्रमप्राप्तं सीमन्तोन्नयनं गर्भसंस्कारकं कर्म व्याख्यास्यते । तच पुरु:सवनवन् पुत्रक्षत्रे भवति । ' प्रथम · · · · · ऽष्टमे वा ' आद्याभें गर्भाधानप्रभृतिषष्टेऽष्ट्रमे वा मासे नियमेन कुर्यात् । गर्भान्तरेष्वनियम इति कर्कोपा-ध्यायः । अन्ये तु प्रथमगर्भ एवेति । तथाचाश्वालायनगृह्यपरिशिष्टे प्रथमे गर्भे सीमन्तोन्नयनसंस्कारो गर्भमात्रसंस्कार इति । सकृत्संस्कृतसंस्काराः सीमन्तेन द्विजिस्त्रियः । यं यं गर्भे प्रस्रयन्ते स सर्वः संस्कृतो भवेदिति हारीतो देवलश्च सकृच संस्कृता नारी सर्वगर्भेषु संस्कृता । उपवासा-<mark>द्वावनाहतवासोयुगपरिधापनानि वतिना गृह्यन्ते । ' तिल्रमु · · · · पतेहेत्वा ' तत्र विशेषमाह तिल्लै-</mark> मुंद्रैमिश्रस्तिलमुद्रमिश्रस्तं स्थालीपाकमोदनं चक् श्रपयित्वा आज्यभागान्ते प्रजापतये स्वाहेत्येकामा-हुर्ति हुत्वा स्विष्टकृदादि प्राशनान्तं विद्ध्यात् । 'पश्चादः ः । ष्ट्रायाम् '। अग्नेः पश्चिमतः भर्तुर्देक्षि-णतः मृद्वासने आसीनायां गर्भिण्यां सत्यां 'युग्मेन व्याहृतिभिर्वा ' ततो भर्ता औदुम्बरेण उदुम्बरवृक्षोद्भवेन युग्मेन ब्यादियुग्मफलवता सटालुप्रप्सेन अपकफलैकस्तवकनिवद्धेन त्रिभिश्च <mark>दर्भपिञ्जुङैखिभिर्दर्भपिनेत्रैश्च त्र्येण्या त्रिषु स्थानेषु श्वेता त्र्येणी तया त्र्येण्या शलस्या शल्यका-</mark> ख्यपक्षकण्टकेन वीरतरशङ्कुना शरेषीकया आश्वत्थेन वा शङ्कुना पूर्णचात्रेण च सूत्रेण पूर्ण चात्रं सूत्रकर्तनसाधनं तर्कुरिति यावत् । तेन छोहकीछकेन च चकारः सर्वसमुचयार्थः । अत्रश्रौ-दुम्बर्युग्मादिभिः सर्वैः पुञ्जीकृतैः सीमन्तं स्त्रिया उर्ध्वे विनयति पृथक्करोति ललाटान्तरमारभ्य केशान द्विधा करोति भूर्भुवः स्वर्विनयामि इत्येतावता मन्त्रेण सक्टदेव । पक्षान्तरमाह वा इति । प्रतिमहाब्याहृतिभिः विनयति । ततश्च भूर्विनयामि भुवर्विनयामि स्वर्विनयामि इत्येवं त्रिर्विनय<mark>न</mark>ं भवति अत्र न्याहृतिमन्त्रपदानामाख्यातपदं विना वाक्यस्यासंपूर्णत्वात् आख्यातपदाध्याहारः कर्तज्यः । तत्र विधियक्तस्य मन्त्रभावः स्यादिति न्यायात् विनयतीति विधिपदं विपरिणम्य विन-यामीत्यध्याह्नियते । 'त्रिवृतमाबभ्नाति 'त्रिवृतं वेणीं प्रति आवभ्नाति पुञ्जीकृतमौदुम्बरादिपञ्चकं वेण्यां नियुनक्तीत्यर्थः । 'अयमूः स्थिति ' अनेन मन्त्रेण । 'अथाहः स्थिति ' अथौदुम्बरा-दिपञ्चकस्य वेणीवत्यनानन्तरमाह ब्रवीति कि हे वीणागाथिनौ राजानं भूपति संगायेताम् राज्ञव-

र्णनसंबद्धं ध्रुवादिरूपकं सम्यग्गायेतां युवामथवा योऽन्योपि राजव्यतिरिक्तो वीरतरः प्रकृष्टो वीरः शूरस्तं संगायेताभित्यनुपङ्गः इत्याह त्रवीति । 'नियुक्ताः हरन्ति ' एके आचार्याः नियुक्तां गाने विहितां गाथां मन्त्रमुपोदाहरन्ति पठन्ति अपिः समुचयार्थः तत्पक्षे राजवीरतरयोरन्यतरगानं गाथागानं च समुचितं भवति । पक्षान्तरे राजवीरतरयोरन्यतरगानं गाथागानं वा तां गाथामाह 'सोमए…तुभ्यम् [,] इत्यन्ताम् । पद्धतिकारपक्षे राजवीरतरगाथानां एकतमस्यैव गानं तत्पक्षे नियुक्ता-मपीत्यपिशब्दो विवक्षितार्थः स्यात् । 'असावि ' गृह्णाति ' । ततो गर्भिणी यां नदीमप समीपे आवसिता स्थिता भवति तस्या नद्या असाविति गङ्गा यसुना इत्येवं प्रथमान्तं नाम गृह्णाति । ' ततोत्राह्मणभोजनम् ' इत्युक्तार्थमिति सूत्रव्याख्या ॥ ॥ अथ सीमन्तोत्रयनप्रयोगः । तत्र प्रथमे गर्भे पष्टेऽष्टमे वा मासि पुत्रक्षत्रे मातृपूजां वृद्धिश्राद्धं च कृत्वा वहिःशालायां पश्चभूसंस्कारा-न्कृत्वा लौकिकाग्निमपसमाधाय ब्रह्मोपवेशनाद्याज्यभागान्तं विद्ध्यात् । तत्र विशेष:-पात्रासादने आज्यानन्तरं तण्डुलतिलमुद्गानां क्रमेण पृथगासादनम् । उपकल्पनीयानि मृदुपीठं युग्मान्यौदुम्बरफ-लानि एकस्तवकनिबद्धानि त्रयो दर्भपिञ्जुलाः त्रयेणी शलली वीरतरशङ्कः शरेषिका आश्वत्यो वा शङ्कुः पूर्णचात्रं वीणागाथिनौ चेति आज्यमधिश्रित्य चरुस्थाल्यां मुद्गान् प्रक्षिप्याधिश्रित्य ईषच्छू-तेषु मुद्रेषु तिलतण्डुलप्रक्षेपं कृत्वा पर्यिमकरणं कुर्यात् । तत आज्यभागान्ते स्थालीपाकेन प्रजापत्ये स्वाहेति हुत्वा इदं प्रजापतय इति त्यागं विचाय स्थालीपाकेनोत्तराद्धीत्स्वष्टकुदाहति हुत्वा महाव्या-हृत्यादिप्राजापत्यादिप्राजापत्यान्ता नवाहुतीहुत्वा संस्रवं प्राच्य पूर्णपात्रवरयोरन्यतरं ब्रह्मणे दस्वा पश्चादुमेर्मद्रपीठं स्थापयित्वा गर्भिण्यां योषिति स्नातायां परिहिताहतवासोयुग्मायां मद्रपीठ उपवि-ष्टायां युग्मेन सटालप्रप्सेनौदुम्बरेण त्रिभिश्च दर्भपिञ्जुलैह्येण्या शलल्या वीरतरशङ्कुना पूर्ण-चात्रेण चेति संबैं: पुर्जीकृतै: स्त्रियाः सीमन्तं सूर्भुवस्स्वर्विनयामीति ऊर्घ्व विनयति मन्त्रेण सकृत् । यद्वा भूर्विनयामि भुवर्विनयामि स्वर्विनयामि इति त्रिर्विनयति ततो विनयनसाध-नमौदुम्बरादिपञ्चकं स्त्रिया वेण्यां बन्नाति अयमूर्जावतो वृक्ष उर्जीव फलिनी भवेति मन्त्रेण । अथ-वीणागाथिनौ राजानं संगायेताभिति प्रैषं ददाति, अथवा अमुकं वीरतरं संगायेतामिति ततस्तौ यदानाय प्रेषितौ तं गायत:। अथवा वीणागाथिनौ सोमं राजानं संगायेतामिति प्रेषितौ सोम एव नो राजेमामानुषीः प्रजाः अविमुक्तचक आसीरंस्तीरे तुभ्यमित्यन्तां गाथां वीणागाथिनौ गायतः । इति विकल्पः पक्षः । समुचयपक्षे राजानमन्यं वीरतरं वा सोमं राजानं च संगायेतामिति प्रेषितौ उभयं गायतः असौस्थाने समीपावस्थिताया गङ्गाप्रमुखाया नद्याः संबुद्धचन्तं गङ्गेत्यादिनाम गृह्णाति गर्भिण्येव ततो ब्राह्मणभोजनं ददाति । अत्र प्रथमगर्भे इतिवचनात् स्त्रीसंस्कार्कमत्वाच न प्रतिगर्भे सीमन्तोत्र-यनं, यतः सकृत्संस्कृतसंस्काराः सीमन्तेन द्विजिस्त्रियः । यं यं गर्भे प्रसूयन्ते स सर्वः संस्कृतो भवेत् ' इति स्मरणात् न प्रतिगर्भ सीमन्तोन्नयनं, पुरु सवनं तु दृष्टार्थत्वाद्भाष्यकारमते प्रतिगर्भ भवति ॥ 🗱 ।

(गदाधरः)—'अय सीमन्तोन्नयनम् ' व्याख्यास्यत इति सूत्रशेषः । अथ सीमन्तोन्नयनमिति वक्ष्यमाणसंस्कारकर्मणो नामधेयम् । गर्भसद्भावे क्रियमाणत्वात्तद्भावे चाभावाद्गर्भसंस्कारोऽयमिति कर्कोपाध्यायाः । अतश्च तेषां मते प्रतिगर्भ किया । तथाच हेमाद्रौ कारिकायां च विष्णुवचनं—सीमन्तोन्नयनं कर्म न स्त्रीसंस्कार इष्यते । कैश्चित्त गर्भसंस्काराद्गर्भ गर्भ प्रयुज्यत इति ।
स्त्रीसंस्कार एवायमित्यन्ये । तथाच देवलः —सकृच संस्कृता नारी सर्वगर्भेषु संस्कृतेति । हारी
तोऽपि—सकृत्संस्कृतसंस्काराः सीमन्तेन द्विजिस्त्रयः । यं गर्भ प्रसूयन्ते स सर्वः संस्कृतो भवेदिति । 'पुर्वःसवनवत् ' अनेन यदहः पुरुःसा नक्षत्रेण चन्द्रमसो योगस्तदहरूपवास्याष्ट्राव्याहते
वाससी परिवाप्येति लभ्यते नतु सर्वमिति कर्कः । पुंसवनवदिति यदहः पुंसा नक्षत्रेण चन्द्रमा यु-

ज्येत तदहरित्यर्थ इति भर्तृयज्ञः । प्रथमगर्भे आद्यगर्भे भवति । आपन्तम्वः —सीमन्तोन्नयनं प्रथमे गर्भे चतर्थे मासीति । शाङ्कायनगृह्ये—सप्तमे मासि प्रथमगर्भे सीमन्तोन्नयनमिति । आश्वलायन-गुज्यविशिष्टे—प्रथमे गर्भे सीमन्तोत्रयनसंस्कारो गर्भमात्रसंस्कार इति । कर्कापाध्यायस्य प्रथमगर्भे मासे षष्ठेऽष्टमे वेति सत्रं योजयित्वा दितीयादिष्वनियम इत्यक्तम् । नन् प्रथमगर्भ एव सीमन्तोलय-नसंस्कारे कियमाणे दितीयादिगर्भाणां तत्संस्कारलोपः स्यादिति चेत मैवम । यं यं गर्भे प्रसयन्ते स सर्वः संस्कृतो भवेदिति हारीतवचनादाद्यगर्भे संस्कारे कृते सर्वगर्भाणां संस्कार इति न संस्कारछोपः अक्रतसीमन्तायाः प्रसवे सत्यव्रतोक्तो विशेषः—स्त्री यदाऽक्रतसीमन्ता प्रसवेत्त कथंचन । गृहीतपुत्रा विधिवतपुनः संस्कारमहेतीति । 'मासे पष्टेऽष्टमे वा ' सीमन्तोन्नयनं गर्भधारणान पष्टे मासि अष्टमे वा भवति । 'तिलमदः स्विरिति ' । तिलमदानां स्थालीपाके मिश्रणमात्रं न तत्प्राधान्यं मिश्रणोपदे-ज्ञात । प्रयोजनं चान्तराये उपेक्षेव । त्यागोऽपि तद्यतिरिक्तस्यैव तिलेभुद्दैर्मिश्रस्तिलमुद्दमिश्रस्तं चरु अपिरवा आज्यभागानन्तरं प्रजापतये स्थालीपाकेनैकामाहति हुत्वा स्थालीपाकेनैव स्विष्टकुदाहुति इत्वा दक्षिणादानान्तं कृत्वा पश्चादग्नेर्मद्वरीठ उपविष्टायामग्नेः पश्चिमतः भर्तर्दक्षिणतः सृद्पीठे आसी-नायां गर्भिण्यां सत्यां युग्मेनौदुम्बर्बृक्षोद्भवेन ब्यादियुग्मफलवता सटालुप्रप्सेन अपकफलस्तबकनि-बद्धेन सटालमिति अपकफलानामाख्या प्रप्तः स्तवकसंघातः युग्मानि एकस्तवकबद्धानि औदम्बर-फलानि तेन त्रिभिर्दर्भपवित्रैश्च ज्येण्या शलस्या त्रिषु स्थानेषु श्वेता ज्येणी तया ज्येण्या शलस्या <mark>शल्ल्याख्यपश्चकण्टकेन वीरतर्शङ्कुना आश्वत्थेन शङ्कुना पूर्णचात्रेण च सूत्रकर्तनसाधनभूतो</mark> लोहकीलस्तर्करपरपर्यायश्चात्रं, तेन सूत्रपूर्णेन च चकार औद्रम्बरफलस्तबकादिद्रव्यपञ्चकसमूच-यार्थः अतो द्रव्यपञ्चकेन स्त्रियाः सीमन्तमध्वे विनयति केशललाटयोः संधिमारभ्य उर्ध्व केशान प्रथक्करोति दिधा करोति भर्भवस्त्वरिति मन्त्रेण । सीमन्तशब्दो व्याख्यातोऽभिचानप्रन्थे—सीमन्तः कथ्यते स्त्रीणां केशमध्ये तु पद्धतिरिति । साकाङ्कत्वाद्विनयामीत्यध्याहारः पश्चादमेर्मद्रपीठ इत्येवमादि कर्मान्ते भवति आगन्तकत्वात् । मद्रपीठशब्दो गोमयपीठे चत्रस्त्रे प्रसिद्ध इति भर्तयज्ञः । वीरतर-शुङ्कः सर इति जयरामः । अश्वत्यशङ्कः शरेषीकावेति हरिहरकारिकाकारौ । अश्वत्यशङ्करिति कर्कः खादिरः शङ्करित्यपर इति गर्गपद्धतौ । 'प्रतिमहाव्याहृतिभिर्वा ' विनयनं सीमन्तस्य कार्य-मित्यर्थः । वा शब्दो विकल्पार्थः । अत्रापि चाध्याहारः । तचैवम्-भूः विनयामि भुवः विनयामि स्वः-विनयामि । त्रिवृतनी भवेति ' त्रिभिर्वर्त्यते प्रथ्यते इति त्रिवृत् वेणी तां प्रति तत्रैव औदुम्बरा-दिपुरजमाब्धाति भर्ता अयमुर्जावत इति मन्त्रेण । मन्त्रार्थः—हे सीमन्तिनि यतोऽयमुर्जावान् वक्ष इति शेषः अस्य चोर्जावतो वक्षस्योर्जीव सफलशाखेव फलिनी भव । ' अथाह ……रतर इति '। अथ वेण्यां बन्धनानन्तरं वीणां गृहीत्वा गाथागायनौ प्रति कर्ता वीणागाथिनौ राजानहःसंगायेता-मिति प्रेषमाह-तत्रश्च तौ ब्राह्मणावेव वीणागाथिना राजसंविन्ध सोत्साहौ गायतः। अन्यो वा यः कश्चिद्वीरतर् अतिरहरो नलादिस्तं सम्यग्गायेतामिति । आत्मनेपदमार्धम् । एवं च गेये विकल्पः । नियुक्ता-म '' विति ' एके आचार्या नियुक्तां गाने विहितां गाथां मन्त्रं सोम एव नो राजेति उपोदाहरन्ति समीपे गायन्ति । एके नेति अतस्य विकल्पः । अपिः समुचयार्थः । ततो गाथागानपक्षे राजसंबन्धि वीरतरसंवन्धि वा गानं गाथागानं च द्वयं भवति । केषांचिन्मते राजशीरनस्योरन्यतरगानं गाथा-गानं वा । पद्धतिकारमते राजवीरतरगाथानामन्यतमस्य गानम् । असःवित्यत्र नामादेशः गाथागान-मिष वीणागाथिनौ करतः । मन्त्रार्थः—सोमश्चन्द्रः नोऽस्माकं प्रजानां राजा प्रभुः अत इमाः प्रजाः मानुषीर्मानुष्यः सौम्याः हे गङ्गादिनदि तुभ्यं तव सोमरूपायास्तीरं आसीरन् त्वामाश्रित्य स्थिताः । किंभूते तीरे अविमुक्तचेके अनुहाङ्घितशास्त्रे अतो भवद्यां पातव्या इत्यर्थः । 'यां नदीगृह्णाति । असावित्यत्र च सीमन्तिनी यां नदीमुप समीपे आवसिता स्थिता भवति तस्या नद्याः गाथागानकर्ता गङ्गे यमुने इत्येवं नाम गृह्णाति । 'ततो ब्राह्मणभोजनम् ' व्याख्यातं चैतत् । अत्र भोजने प्रायश्चित्तमुक्तं पाराशरमाधवीये धौम्येन—ब्रह्मौदने च सोमे च सीमन्तोत्रयने तथा । जातकर्मनवश्चाद्धे भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् । इदं च कर्माङ्गब्राह्मणभोजनविषयं नत्विष्टकुदुम्बा-दिभोजनविषयमिति मुरारिमिश्राः । इति पश्चद्शी कण्डिका ॥ १५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

सीमन्तोत्रयने पदार्थकमः । तच गर्भमासापेक्षया षष्ठेऽष्टमे वा मासि असंभवे यावत्प्रसवं शुह्रपक्षे पुनर्वसुपुष्याभिजिद्धस्तप्रोष्टपदानुराधाऽश्विनीमूळश्रवणरेवतीरोहिणीमृगशिरःसंज्ञकानां पुत्र-क्षत्राणां चतुर्द्धा विभक्तानां मध्यमपादद्वये षष्ट्रबष्टमीद्वादशीचतुर्थीनवमीचतुर्दश्यमावास्याव्यतिरि-क्तियौ सोमब्धबहस्पतिशक्रवारेषु चन्द्रानुकृल्ये विष्टादिदोषाभावे शुभलगादौ कार्यम्। अत्रा-प्यथिकमासगुरुशकास्तादीनां न दोषः, कालान्तरासंभवे पूर्ववित्रयतकालत्वात् । पुण्याहवाचनप्रह-यज्ञाभ्यद्यिकानि कृत्वा मङ्गलस्नातां परिहितप्रावृताहतवासीयुगलामलङ्कतां पत्नीं स्वद्क्षिणत उप-वेद्य देशकाली स्मृत्वा तनुरुधिरित्रयालक्ष्मीभृतराक्षसीगणद्रनिरसनक्षमसकलसौभाग्यनिदानभूत-महालक्ष्मीसमावेशनद्वारा प्रतिगर्भ बीजगर्भसमुद्भवैनोनिवर्हणजनकातिशयद्वारा च श्रीपरमेश्वरप्री-त्यंथे स्त्रीसंस्कारक्रपं सीमन्तोन्नयनाल्यं कर्म करिष्य इति सङ्करपं कुर्यात् । ततो बहिःशालायां पञ्च भूसंस्कारान्कृत्वाऽग्नेः स्थापनम् । वैकल्पिकावधारणम् । प्रतिमहाव्याहृतिभिर्विनयनम् । वीर्तरस्य गानम् । ततो ब्रह्मासनाद्याज्यभागान्ते विशेषः । उपकल्पनीयानि । तिलाः मुद्राः मृद्रपीठं युग्मान्यौदुम्बर्फलान्येकस्तवकनिवद्धानि । त्रीणि कुशपिञ्जुलानि । ज्येणी शलली । वीरतरशङ्क: । पूर्णचात्रम् । वीणागाथिनौ त्रैवर्णिकौ चेति । ब्राह्मणौ वीणागाथिनाविति प्रयोगरत्ने । नियुक्तगा-थागानस्य विहितत्वाच्छद्रस्य च तत्रानधिकारात्रैवर्णिकाविति वयम् । अधिश्रयणकाले स्थाल्यां मुद्रान्प्रक्षिप्याधिश्रित्य ईषच्छतेषु मुद्गेषु तिलतण्डलप्रक्षेपं कृत्वा पर्यमिकरणादि कार्यम् । आज्यभा-गान्ते स्थालीपाकेन प्रजापतर्ये स्वाहेति होमः इदं प्रजाप० । ततः स्थालीपाकेन स्विष्टकुद्धोमः । ततो भूराद्या नवाहुतयः । ततः प्राञ्चनादिदक्षिणान्तम् । ततोऽग्नेः पश्चान्मद्रपीठ उपविष्टाया गर्भिण्या औंदुम्बरादिभिः पूर्णचात्रान्तैः फलीऋतैः सीमन्तमूर्ध्वे विनयति भूर्भुवःस्वर्विनयामि प्रतिमहाच्या-हृतिभिर्वा विनयनम् । भूः विनयामि । भुवः विनयामि । स्वः विनयामि । ततो भर्ता अयमूर्जावत इति औदुम्बरादिपञ्चकं तस्याः वेण्यां बभ्नाति । वीणागाथिनौ राजानहः सङ्गायेतामिति प्रैषः । ततस्त्रैवर्णिकौ वीणागाथिनौ राजवर्णनसम्बन्धि गानं कुरुतः। अथवाऽन्यो नलाद्सितस्य गानम्। तस्मिन्पक्षे नलादिकं संगायेतामिति प्रैष इति गर्गपद्धतौ । नियुक्तगाथागानं वा । तत्र साम-गानापरिज्ञाने मन्त्रमात्रं पठेतामिति प्रयोगरत्ने । तस्मिन्पक्षे प्रैषाभाव इति गर्गपद्धतौ । नियुक्तगाथागानेऽपि प्रैषः सोमध् राजानधः संगायेतामिति हरिहरः। नद्या नामप्रहणं गर्भिणी-कर्त्रकमिति तत्पद्धतौ । ततो ब्राह्मणभोजनम् । इति पदार्थकमः ॥ ॥ अथ गर्गमते विशेषः मातु-पुजापूर्वेकमाभ्युद्यिकम् । अग्नेः स्थापनम् । ब्रह्मासनाद्याज्यभागान्ते विशेषः । आसाद्ने तण्डुलान-न्तरं तिलाः मुद्गाः । मद्रपीठम् । औदुम्बरादिपञ्चकम् । वीणागाथिनौ चेति । प्रह्णात्प्राक् तण्डु-लानां तिल्रमुद्राभ्यां मिश्रणम् । प्रहणे प्रजापतये जुष्टं गृह्वामि । प्रोक्षणे त्वाधिकः । आज्यभागान्ते प्रजापतये स्वाहेति स्थालीपाकस्य होमः। ततोऽग्नेः पश्चान्मद्रपीठनिधानम् । ततस्तां गर्भवती स्नापयित्वाऽहते वाससी परिधाप्य मद्रपीठ उपवेशयेत् । तत औदुम्बरादिपश्चद्रव्यैर्गिभण्याः सीमन्तविनयनम् । विनयामीत्यध्याहारः । ततः पादाङ्क्ष्टेन सूत्रमाकम्य मस्तकं यावत्सूत्रं मीत्वा तन्नवगुणं कृत्वा तस्मिनसूत्रे औदुम्बरादिप चकं बद्धा तस्यास्तु नाभेरुपरि यथा भवति

तथा कण्ठे प्रतिमुञ्चते अयमूर्जावतो वृक्ष इत्यनेन मन्त्रेण । गानप्रैषः । राज्ञो गानम्। नलादेवी गानम् । नलादिकं सङ्घायेताभिति प्रैषः । नियुक्तगाथागानं वा । नास्मिनपक्षे प्रैषः असावित्यत्र गुद्धे इत्येवं नाम गृह्वाति स्ट्येव । ततः स्विष्टकृदादिब्राह्मणभोजनान्तम् दक्षिणादानान्ते मद्रपीठ उपवेशनादि कार्यमिति वासदेवः । एतद्रभयं समूलमतो यथारूच्यनुष्ठेय-मिति गर्गपद्धतौ । इति गर्गमते विशेषः ॥ ॥ अथ गर्भिणीयर्माः । कारिकायाम्—अङ्कार्भस्माः स्थिकपालचुहीरूर्पादिकेषुपविरोन्न नारी । सोळुखलाचे दृषदादिके वा यन्त्रे तुषाचे न तथोपवि-ष्टा । नो मार्जनीगोमयपिण्डकादौ मुत्रं पुरीषं शयनं च कुर्यात् । नो मुक्तकेशी विवशाऽथवा स्या-बुक्के न सन्ध्यावसरे न होते । नामङ्गळं वाक्यमुदीरयेत्सा शून्याळयं वृक्ष्तळं न यायात् । प्रयोग-परिजाते—गर्भिणीकु जराश्वादिशैलहर्म्यादिरोहणम् । व्यायामं शीव्रगमनं शकटारोहणं त्यजेत् । शोकं रक्तविमोक्षं च साध्वसं कुक्कुटासनम् । व्यवसायं दिवा स्वापं रात्रौ जागर्णं त्यजेत् । व-राहः—सामिषमञ्जनं यत्नात्प्रमदा परिवर्जयेदतः प्रभृति । याज्ञवल्क्यः-दौहदस्याप्रदानेन गर्भो दोष-मनाप्रयात् । वैरूप्यं मरणं वाऽपि तस्मात्कार्यं प्रियं स्त्रियः । दौहृदं गर्भिणीप्रियम् । मदन्रत्ने— हरिद्रां कुङ्कुमं चैव सिन्दूरं कज्जलं तथा। कूर्पासकं च ताम्वूलं माङ्गल्याभरणं शुभम्। केशसं-स्कारकबरीकण्ठकर्णविभूषणम् । भर्तुरायुष्यमिच्छन्ती दूरयेद्गर्भिणीं न हि । बहस्पतिः—चतुर्थे मासि षष्ठेवाऽप्यष्टमे गर्भिणी यदा । यात्रा नित्यं विवर्ज्या स्यादाषाढे तु विशेषतः ॥ ॥ अथ गर्भिणीपतिधर्माः । आश्वलायनः—वपनं मैथुनं तीर्थं वर्जयेद्गर्भिणीपतिः । श्राद्धं च सप्तमान्मासा-दुर्ध्व चान्यत्र वेद्वित् । श्राद्धं तद्भोजनिमति प्रयोगपारिजाते । रत्नसंग्रहे—दहनं वपनं चैव चौलं वै गिरिरोहणम् । नाव आरोहणं चैव वर्जयेद्रर्भिणीपतिः । प्रव्यक्तगर्भापतिरव्धियानं सतस्य वाहं क्षरकर्मसङ्गमिति तत्रैवोक्तम् न कुर्यादित्युत्तरार्द्धेनान्वयः । मुहूर्तदीपिकाया—मक्षौरं तथान-गमनं नखकुन्तनं च युद्धादिवास्तुकरणं त्वतिद्रयानिमति । नो भवेदिति शेषः । इति गर्भिणी-पतिधर्माः । इति सीमन्तोन्नयनपदार्थक्रमः

(विश्व०)—'अथ सीमं · · · · · पुंसवनवत् ' अथ पुंसवनानन्तरं सीमन्तोन्नयनमिति कर्मनाम-धेयं पुरस्तवनवदित्यनेन पुनक्षत्राद्यतिदेशः । 'प्रथमः अधिम वा ' गर्भान्तरे सीमन्तोत्रयननिवन्त्यर्थे प्रथमपुदम् । आद्ये गर्भे नियमः । गर्भान्तरेष्वनियम इति कर्कोपाध्यायाः । 'तिलमुद्रः ' हत्वा ' वैश्वदेवपूर्व मातृश्राद्धं कृत्वा भार्यायाः स्नानं वस्त्रयोः परिधानं च । ततो भत्ती उपलिप्त उद्धतावी-क्षिते छै किकामि स्थापयेद्वहिःशालायाम् । ततो दक्षिणतो ब्रह्मासनमित्यन्वारभ्य तिलैर्भद्वैर्मिश्रं स्था-<mark>ळीपाकमोद्नं चरुमाज्यभागान्तं परिभाषाशास्त्र</mark>विधिना संपाद्य स्थाळीपाकेन प्रजापते<u>ई</u>त्वेत्यर्थः । तत्र विशेषः । पात्रासाद्ने तण्डुळानन्तरं तिळमुद्रासाद्नम् युग्मफळसंबद्धमौदुम्बरं काष्ट्रम् गोमयनिर्मितं भद्रपीठं चतुरस्रं मृदुवस्त्रार्घान्वितं पीठं वा । दर्भपिञ्जूलत्रयं, त्र्येणी शलली, वीरतरः शङ्कुः आयसः खादिरो वा , पूर्णचात्रं, बीणाद्वयं गाथिनश्च तिलमुद्रमिश्रिततण्ड्लप्रहणं, प्रजापतये जुष्टं गृह्वामि, प्रोक्षणे त्वाशब्दोऽधिकः । आज्यभागान्तं प्रकृतिवत् । ततः स्थालीपाकेन प्रजापतेर्हुत्वा इदं प्रजापत्य इति त्यागं विद्घ्यात् पश्चादमेर्भद्रपीठ उपविष्टायां युग्मेन सटालयप्सेनौद्म्बरेण त्रिभिश्च दुर्भपिञ्जुलैक्षेण्या शलल्या वीर्तरशङ्खुना पूर्णचात्रेणच सीमन्तमूर्ध्व विनयति भूर्भवःखरिति प्र-तिमहाच्याहृतिभिर्वा।अग्नेः पश्चाद्भतुर्देक्षिणतः मृद्वासने आसीनायां ब्यादिफलवता अनाप्तपाकफलस्तो-मबता औदुम्बरवृक्षोद्भवेन त्रिभिर्दर्भेतृणैः चकारः समुचयार्थः त्रेण्या शलस्या वीरतरशङ्कुना खादिरेण आयसेन वा पूर्णसूत्रेण चात्रेण कर्तनसाधनविशेषेण सीमन्तमूर्ध्व विनयति । छछाटमार-भ्य शिरःप्रदेशं यावत् । भूर्भुवःस्वर्विनयामीत्येवं, भूर्विनयामि सुवर्विनयामि स्वर्विनयामीत्येवं प्रति- महाव्याहृतिभिवा । त्रिवृतमाबभ्नात्ययमूर्जावतो वृक्ष उर्जीव फिल्नी भवेति । पादाङ्गुष्ठमारभ्य छलाटान्तिमतं सूत्रं त्रिवृतं नव वै त्रिवृदिति श्रुतत्वान्नववृतं गुम्फितानैकोदुम्बरफलं हाराकृतिना बभ्नाति । यथा नाभिमतिकामति तथा कण्ठे क्षिपतीत्यर्थः । मन्त्रमाह अयमूर्जावत इति । इतिशब्दः मन्त्रसमाप्तिचोतकः। अथाह् बीणागाथिनौ राजान संगायेतां यो वाप्यन्यो वीरतर इति ततस्तौ यथान्त्रेषितं गानं कुरुतः । अपिः समुच्चये । नियुक्तामप्येके गाथामुपोदाहरन्ति एके आचार्याः नियुक्तां गर्भसंस्कारकसीमन्तकालीनगाने विहितां गाथां मन्त्रमुपोदाहरन्ति तद्गानिभच्छन्ति । पूर्वप्रेषितगान-समुचयार्थोऽपिर्विकल्पार्थो वा । अभिलिषतगानगोचरां गाथामाह 'सोम एव नो राजेत्यादि तीरेतु-भयित्यन्ताम् । असाविति यां नदीमुपावित्ता भवति तस्या नाम गृह्णिति । प्रथमान्तमसाविति गङ्गे यमुने नर्भदेत्येवं यस्याः नद्याः समीपे गर्भिणी स्थिता भवित तस्याः नाम गर्भिण्येव उच्चारयनित्यर्थः । 'ततो ब्राह्मणभोजनम् 'स्विष्टकृद्धोमादि ब्राह्मणभोजनान्तम् । ब्राह्मणाश्चात्र दशा । गर्भिण्या संस्कार्यत्वात्र प्रतिगर्भ सीमन्तोन्नयनम् गर्भस्यवसंस्कार्यत्वात्प्रितिगर्भमित्यप्रत्वात्र प्रतिगर्भ सीमन्तोन्नयनम् गर्भस्यवसंस्कार्यत्वात्प्रतिगर्भमित्यप्यन्ये । पश्चद्रशी कण्डिका ॥ १५ ॥

सोष्यन्तीमद्भिरभ्युक्षति । एजतु दशमास्य इति प्राग्यस्यैत इति ॥१॥ अ-थावरावपतनम् । अवैतु पृक्षिरोवलहः शुनेजराय्वत्तवे । नैवमाछंसेन पीवरीं न करिंमश्चनायत(न)मवजरायुपचतामिति ॥२॥ जातस्य कुमारस्याच्छिन्ना-यां नाड्यां मेधाजननायुष्ये करोति ॥ ३ ॥ अनामिकया सुवर्णान्तर्हितया मधुघृते प्रारायति घृतं वा भूरत्वयि द्धामि भुवरत्वयि द्धामि स्वस्त्वयि द्धामि भूर्भुवः स्वः सर्वे त्वयि द्धामीति ॥ ४ ॥ अथास्यायुष्यं करोति ५ ॥ नाभ्यां दक्षिणे वा कर्णे जपित अभिरायुष्मान्त्स वनस्पितिभिरायु-ष्माँस्तेन त्वाऽऽयुषाऽऽयुष्मन्तं करोमि । सोम आयुष्मान्त्स ओषधीभिरायु-ष्माँस्तेनत्वाऽऽयुषाऽऽयुष्मन्तं करोमि । ब्रह्मायुष्मत्तद्बाह्मणैरायुष्मत्तेन त्वा-ऽऽयुषाऽऽयुष्मन्तं करोमि । देवा आयुष्मन्तरतेऽमृतेनायुष्मन्तरतेन त्वा-ऽऽयुषाऽऽयुष्मन्तं करोमि । ऋषय आयुष्मन्तरते व्रतैरायुष्मन्तरतेन त्वाऽऽयुषा-ऽऽयुष्मन्तं करोमि । पितर आयुष्मन्तस्ते स्वधाभिरायुष्मन्तस्तेन त्वाऽऽयुषा-<mark>ऽऽयुष्मन्तं करोमि । यज्ञ आयुष्मान्त्स दक्षिणाभिरायुष्माँस्तेन त्वाऽऽयुषा-</mark> <mark>ऽऽयुष्मन्तं करोमि । समुद्र आयुष्मान्त्स स्रवन्तीभिरायुष्माँस्तेन त्वाऽऽयुषा-</mark> ऽऽयुष्मन्तं करोमीति ॥ ६ ॥ त्रिस्त्रिस्त्रयायुषमिति च ॥ ७ ॥ स यदि काम-येत सर्वमायुरियादिति वात्सप्रेणैनमभिमृशेत् ॥ ८ ॥ दिवरपरीत्येतस्यानु-वाकस्योत्तमामृचं परिशिनष्टि ॥ ९ ॥ प्रतिदिशं पञ्च ब्राह्मणानवस्थाप्य

<mark>ब्रूयादिममनुप्राणितेति ॥ १० ॥ पूर्वो ब्रूयात्प्राणेति ॥ ११ ॥ व्यानेति-</mark> दक्षिणः ॥ १२ ॥ अपानेत्यपरः ॥ १३ ॥ उदानेत्युत्तरः ॥ १४ ॥ समा-नेति पञ्चम उपरिष्टाद्वेक्षमाणो ब्रूयात् ॥ १५ ॥ स्वयं वा कुर्याद्नुपरि-काममविद्यमानेषु ॥ १६ ॥ स यरिमन्देशे जातो भवति तमभिमन्त्रयते वेद ते भूमि हद्यं दिवि चन्द्रमिस श्रितम् । वेदाहं तन्मां तिह्रचात्परयेम <mark>शरदः शतं जीवेम शरदः शत६ शृणुयाम शरदः शतमिति ॥ १७॥</mark> अथैनमभिमृ शत्यरमा भव परशुर्भव हिरण्यमस्तुतं भव । आत्मा वै पुत्र-नामाऽसि स जीव शरदः शतमिति ॥ १८ ॥ अथास्य मातरमभिमन्त्रयत इडासि मैत्रावरुणी वीरे वीरमजीजनथाः । सा त्वं वीरवती भव याऽस्मा-न्वीरवतोऽकरदिति ॥ १९॥ अथास्यै दक्षिणछं स्तनं प्रक्षाल्य प्रयच्छ-तीमछं स्तनभिति ॥ २०॥ यस्ते स्तन इत्युत्तरमेताभ्याम् ॥ २०॥ उद्पात्रक्ष शिरस्तो निद्धात्यापो देवेषु जात्रथ यथा देवेषु जात्रथ ॥ एव-मस्याछं सूतिकायाछंसपुत्रिकायां जाप्रथेति ॥ २२ ॥ द्वारदेशे सूतिकामि-मुपसमाधायोत्थानात्संधिवेलयोः फलीकरणमिश्रान्सर्षपानद्यावावपति राण्डा-मर्का उपवीरः शौण्डिकेय उलूखलः । मलिम्लुचो द्रोणासश्चयवनो नश्य-तादितः स्वाहा । आलिखन्ननिमिषः किंवदन्त उपश्रुतिईर्यक्षः कुम्भी शत्रुः पात्रपाणिर्नुमाणिर्हन्तीमुखः सर्षपारुणश्चयवनो नश्यतादितः स्वाहेति ॥ २३ ॥ यदि कुमार उपद्रवेज्जालेन प्रच्छाद्योत्तरीयेण वा पिताऽङ्कः आधाय जपित कूर्कुरः सुकूर्कुरः कूर्कुरो बालबन्धनः। चेचेच्छुनक सृज नमस्ते अस्तु सीस-रो लेपेतापह्वर तत्सत्यम्। यत्ते देवा वरमददुः स त्वं कुमारमेव वा वृणीथाः। चेचेच्छुनक सृज नमस्ते अस्तु सीसरो लपेतापह्वर तत्सत्यम् । यत्ते सरमा माता सीसरः पिता स्यामशबलौ भ्रातरौ चेचेच्छनक सृज नमस्ते अस्तु सीसरो लपेतापह्नरेति ॥ २४॥ अभिमृशति न नामयति न रुद्ति न हृष्यति न ग्लायति यत्र वयं वदामो यत्र चाभिमृशामसीति ॥ २५ ॥ १६॥

⁽ कर्कः)—' सोष्यन्ती ''''इति' पूङ् प्राणिगर्भविमोचने । गर्भ विमुञ्चन्तीं विजनयन्ती-मित्यर्थः । अद्भिरभ्युक्षति एजतु दशमास्य इत्यनेन मन्त्रेण प्राग्यस्यैत इति चोच्यते । प्रकरणे पाठा-

भावात् परिसमाप्तस्वाच वाक्यस्य । 'अथावरावपतनम् ' मन्त्रं जपतीत्यध्याहारः । अवरेति जरा-युविशेषः अभिधानात् तस्याधःपतने जपः पितुः ' अवैतुपृश्चिशेवलम् ' इत्यस्य । 'जातस्य · · · · द्धा-मीति' अनेन मन्त्रेण । प्रतिवाक्यमित्यपरे । अच्छिन्ने नाले एतत् कियते । कुमारप्रहणाच स्निया अतः प्रभृति न कियते । 'अथास्याः युष्मानिति' । अधिकरणसप्तम्यभावात्समीपसप्तमीयम् । गङ्गायां गावो यथा । त्रिरेतज्जपति । त्र्यायुषमिति च त्रिरेव । यदि दैवान्मानुषादपचारान्मेधाजननं स्वकाले न कृतं तथाप्यायुष्यकरणं भवत्येव । मेधाजननस्य हि कालः श्रूयते—तस्मात्कुमारं जातं घृतं वै वाऽप्रे प्रतिलेहयन्ति स्तनं वाऽनुधापयन्तीति । 'स यदिःः शिनष्टि' । दिवस्परीत्येत-स्योत्तमामृचं परिशेषयित्वाऽवशिष्टं वात्सप्रमुच्यते । 'प्रतिदिशं ः णितेति' प्रतिदिशमेकैकमेवं ब्राह्मणानामवस्थापनं कुमारस्य । तत्र पूर्वे तान्प्रति ब्रूयात् इममनुप्राणितेति । 'पूर्वोः ः ः चमा-नेषु'। अविद्यमानेषु ब्राह्मणेषु स्वयमेव करोत्यनुपरिक्रम्यानुपरिक्रम्य । 'स यस्मिन्देशे जातो भवति तमभिमन्त्रयते वेद ते भूमीत्यनेन मन्त्रेण । 'अथैनमभिमृशत्यश्मा भव परशुर्भवेति अनेन मन्त्रेण । वात्सप्राभिमर्शनाद्येतद्भिमर्शनान्तं कालव्यतिक्रमेणापि कियते तत्संस्कारत्वात्। अथास्य मातरमभिम-<mark>न्त्रयते इ</mark>डासीत्यनेन मन्त्रेण । अथास्यै दक्षिणं स्तनं प्रक्षाल्य प्रयच्छति इम<mark></mark>ಲं स्तनमित्वनेन मन्त्रेण । 'यस्ते स्तन इत्युत्तरमेताभ्याम्' ऋगभ्याम् । द्विवचनोपदेशाच इम७ं स्तनमिति, यस्ते स्तनमिति च द्वितीये । स्तनसमर्पणं च पीतस्तनस्य न भवति । 'उद्पात्रहःशिरस्तो निद्धाति आपो देवेषु जाप्रथे-त्वनेन मन्त्रेण । एतच प्रागुत्थानाद्भवत्येव । द्वारदेशे सूतिकाग्निमुपसमाधायोत्थानात्संधिवेळयोः फलीकरणमिश्रान्सर्षपानग्नावावपति शण्डामको इति प्रतिमन्त्रम् । फलीकरणाः कणाः सर्षपाश्च । <mark>आवपनोपदेशाच</mark> होमेतिकर्तव्यता न भवति । यदि कुमार उपद्रवेज्ञालेन प्रच्छाद्योत्तरीयेण वा पिताऽङ्क आधाय जपित । कूर्कुरः सुकूर्कुर इत्यनेन मन्त्रेण । अभिमृशिति, न नामयित न रुद्ति न हृष्यित न ग्लायित यत्र वयं वदामो यत्र चाभिमृशामसीत्यनेन मन्त्रेण । कुमारशब्देन कुमारशहो-**ऽ**भिधीयते ॥ १६ ॥ 🔆 ॥

(जयरामः)—सोध्यन्तीं गर्भ मुश्चन्तीं प्रसवशूळवतीमित्यर्थः । पृङ् प्राणिगर्भिबमोचने । अद्भिरभ्युक्षति ' भर्ता वक्ष्यमाणमन्त्रेण । मन्त्रमाह ' एजतु दशमास्य इति प्राग्यस्यैत इति ' प्रकरणे पाठाभावाद्वाक्ष्यस्य च परिसमाप्तत्वादुच्यते । तत्र प्रजापतिर्महापङ्किर्गर्भीभ्युक्षणे० । 'अथावरावपतनम् ' मन्त्रं जपतीत्यध्याहारः । अवरो जरायुविशेषः तस्य अव अधः
पतनं पतनहेतुं मन्त्रं जपति पिता । तमाह—' अवैत्विति ' अस्यार्थः । तत्र प्रजापतिर्वृहती अग्निरवपतने० हे सोध्यन्ती तव जरायु अव अधः एतु आयातु पतित्वत्यर्थः । किभूतं पृश्वि अग्निर्ह्ण नानारूपं वा शेवछं पिच्छछं जछोपचितं वा । किमर्थं शुने श्वानमुपकर्तुम् । यद्वा शुने इति षष्ठधर्थे
चतुर्थी शुनोऽत्तवे भक्षणाय । हे पीविर पुत्रादिगर्भधारणेन सुपृष्टगात्रि तच जरायु मांसेन गर्भव्ययकावयवेन सह आयतं संबद्धं विस्तृतं वा अव अधः नैव मैव पद्यतां पततु । न च किस्मँश्वन
गर्भोपघाते निमित्ते सत्यपीति । जातस्येति । तस्य नालच्छेदात्प्राक् मधुघृते मिलिते असंभवे घृतमेव वा प्राशयति सकृत्पिता भूस्त्विय इत्यादि सर्व त्विय दधामि इत्यन्तेन मन्त्रेण । प्रतिवाक्यमित्यपरे । कुमारम्रहणादतः प्रभृति स्त्रिया न भवति । अथ मन्त्रार्थः—तत्र सर्वासां प्रजापतिः कमेण गायन्यपुष्णगनुष्टुभः अग्निवायुसूर्याः प्राशने० । भूरादिव्याहतित्रयेणोपलक्षितं वेद्त्रयं
सर्वोपलक्षितमर्थत्रयेणोपलक्षितमर्थववेदं च त्विय दधामि स्थापयामि । यद्वा वेदत्रयं लोकत्रयं च त्वदधीनं स्थापयामि इति । अस्य कुमारस्य आयुष्यमेवाह नाभ्यामित्यादि करोतीत्यभिमन्त्रणं यावत् ।
नाभ्यां स्थितरसंभवान्नाभेः कर्णस्य वा समीपे स्थित्वा अग्निरायुष्मानित्याद्वष्टौ मन्त्राँस्त्रिर्जपति

पिता । अथ मन्त्रार्थः—तत्र सर्वेषां प्रजापितगायत्री लिङ्गोक्ता आयुष्यकरणे० । अग्निः कारणात्मना आयुष्मानस्ति । स च वनस्पतीभिरिष्मसमिद्धिरिष्ट आयुष्मान् आयुष्मत्त्वहेतुर्भवति वनस्पतिभिः कृत्वेति वा तेन अग्न्यायुषा त्वा त्वाम् आयुष्मन्तं निर्दुष्टदीधीयुषं करोमीति वाक्यार्थ उत्तरत्रापि संब-ध्यते । एवं सोमोऽपि न्याख्येयः । स च ओषधीभिरिति संधिरार्षः । २ । त्रह्म वेदः ब्राह्मणैरध्ये-तृभिः । ३ । देवाः अमृतेन सुधया । ४ । ऋषयो व्रतैः कृच्छ्रादिभिः ॥ ५ ॥ पितरः स्वधाभिः तृप्तिजनकमन्त्रैः । ६ । यज्ञो दक्षिणाभिः परिक्रयद्रव्यैः । ७ । समुद्रः स्रवन्तीभिर्नदीभिरित्येतावा-निवशेषः । ८ । एतानष्टौ मन्त्राँस्त्रिर्जपति । त्र्यायुषमिति च । त्रिरेव । यदि चास्य मेधाजननं स्वकाले न कृतं विव्ववशात्तर्हि तिष्ठत्येव तस्य नियतकालत्वात् । तथा च श्रयते तस्मात्कुमारं जातं घृतं वै वाडमे प्रतिलेहयन्ति स्तनं वाडनुधापयन्तीति अपीतस्तनस्यैतन आयुष्ये तु भवत्येव । स पिता यदि कामयेत अयं सर्वे शतवर्षमायुरियात्प्राप्त्यादिति तहींदं काम्यमुच्यते। उत्तमां चरमामृचं परिशे-पयित्वा तत्रावशिष्टं वात्सप्रमत्र गृह्यते । तत्र द्वादशानां वत्सप्रीर्भालन्दनः त्रिष्टप् अग्निर्भिमर्शने० । प्रतिदिशमवस्थापितान् पञ्चब्राह्मणान्प्रति पिताऽऽह भो ब्राह्मणा इमं कुमारमनुप्राणित अनुकूछप्रा<mark>ण</mark>ं <mark>मन्त्रैः कुरुतेति । ततस्ते ब्राह्मणाः प्राणेत्याचाहुः क्रमेण अविद्यमानेषु विप्रेषु स्वयमेव अनुपरिकाम</mark>ं परिक्रम्य परिक्रम्य। अथ मन्त्रार्थः -- भो कुमार त्वं प्राण सुस्थितप्राणो भव । एवसुपर्यपि । तत्र सर्वा-द्वेषु सुरथी व्यानः गुद्दे सुरथोऽपानः कण्ठे सुरथ उदानः नाभौ सुरथः समानो भवेति स्थानभेदः । एवमेते वायवोऽस्य सुजीवनं कुर्वन्त्वित वाक्यार्थः । स कुमारो यत्रं प्रदेशे जातस्तं वेद त इति मन्त्रेण मन्त्रयते । वेदत इति प्रजापतिरनुष्टुप् भूमिस्तद्भिमन्त्रणे० । हे भूमे कुमारजन्मप्रदेश तव हृत् यदुपकरणम् अयं प्रत्यगात्मा सूर्यः भूमिश्च कुमारसूर्वेद् जानाति विसर्गाभावदछ।न्दसः । किंभूतम् दिवि द्युलोके वर्तमाने चन्द्रमसि प्रसादरूपेण श्रितं स्थितं तत्कर्मभूतमहं वेद जानामि तत्कर्त्रभूतम् <mark>एवं पुनरुपकर्तु मां विद्याज्ञानातु अतस्वदत्तपुत्रेण सह वयं पश्येमेत्याद्यक्तार्थम् । अथैनं कुमारं</mark> पिताऽभिमृश्वति हृदि स्पृश्वति अस्मा भवेति मन्त्रेण। अस्यार्थः तत्र प्रजापतिर्नुष्टप् लिङ्गोक्ता अभि-मरीने । हे कुमार त्वम् अइमा मणिरिव दृढः प्रियश्च भव पर्श्वक इवापकर्तृनाहाको भव । किंच अस्रुतम् अनिभभूतम् अप्रच्युतस्वरूपमिति यावत् हिरण्यं हिरण्यवत्तेजोयुक्तः स्पृहणीयश्च भव यथा <mark>धात्वन्तरासंभिन्नं सुवर्णे शुद्धं भवति तथा त्वमपि रोगाद्युपद्रवहीनो भवेत्यर्थः। यतस्त्वं पुत्रनामा</mark> आत्माऽसि अतः स त्वं वै निश्चयेन शतं शरदो जीव प्राणिहि । वात्सप्राभिमर्शनाद्येतद्भिमर्शनान्तं कर्म कालातिक्रमेऽपि भवति संस्कारत्वात् । अथास्य मातरं कुमारस्य प्रसूम् अभि अभिमुखो भूत्वा <mark>मन्त्रयते मन्त्रश्रावणेन संस्करोति इडासीति मन्त्रेण । अस्यार्थः—तत्र प्रजापतिरनुष्टुप् इडाभिमन्त्रणे० ।</mark> हे वीरे वीरवति पुत्रवतीति यावत् । त्विमिडा मानवी यज्ञपात्री तद्गतद्रव्यं चासि मैत्रावरुणी मित्रा-वरुणयोरंशोत्पन्ना । यथा इडायां पुरूरवा उत्पन्नः यथाच यज्ञपात्र्यां तद्द्रव्ये वा पुरोडाशो भवति तथा त्रय्यपि तादृशाः स्वर्गोदिसाधनपराः पुत्राः सन्त्वित्यभिप्रायः । यतस्त्वं वीरं पुत्रमजीजनथाः असौषीः अतः सा त्वं वीरवती जीवपतिपुत्रा भव या त्वमस्मान्वीरवतः जीवबहुपुत्रान् अकरत् अकरोः । अथास्यै अस्या मातुर्दक्षिणं स्तनं स्वयं प्रक्षाल्य कुमाराय प्रयच्छति द्दाति पिता इमछं <mark>स्तनमिति मन्त्रेण। उत्तरं वामम् इमछंस्तनं यस्ते स्तन इत्येताभ्यां मन्त्राभ्याम् द्विवचनोपदेशात्।</mark> तत्राद्ये प्रजापितिस्त्रिष्टुप् अग्निर्द्धितीये दीर्घतमा त्रिष्टुप् वाक् स्तनदाने० । उदपात्रं सज्जलं हारावं

१ सौषधीभिरिति सूत्रपाठाभित्रायेण।

तिष्ठति । अथ मन्त्रार्थः—तत्र प्रजापतिरनुष्टुप् आपो जलपात्राधाने० । हे आपः जीवनादिहेतवः यूयं देवेषु देवकार्यनिमित्तं जामथ तत्साधनत्वेन तिष्ठथ अतो यथा देवेषु जामथ एवं तथा अस्यां सूति-कायां सूतिकाहिते जाप्रथ जाप्रतेत्यर्थः । पुरुषव्यत्ययद्यान्दसः । किंभूतायां सपुत्रिकायां पुत्रादिसहि-तायाम् द्वारदेशे स्तिकागृहस्य च होमः प्रतिमन्त्रं, फलीकरणास्तण्डुलकणाः। आवपनोपदेशान्न चात्र होमेतिकर्तव्यता अग्निस्थापनं तु भवत्येव उपसमाधायेत्युक्तत्वात् । अथ मन्त्रार्थः—तत्र द्वयोः प्रजाप-तिरनुष्टुप् जाया लिङ्गोक्ता आवपने० ।। शण्डाः शण्डः मर्काः मर्कः तत्र शृणोति हिनस्तीति शण्डो वालग्रहः इतः स्थानान्नश्यतात् अपगच्छतु । अयं च वाक्यार्थ उत्तरत्रापि योज्यः । मारयतीति मर्कः उपघाते वीरः समर्थः उपवीरः विव्रकुशलः शौण्डिकेयः आश्रितघातकः उल्लखलः अप्रतीकार्यो मलि-म्लुचः अतिमलिनाशय इत्यर्थः । दीर्घनासो द्रोणासः च्यावयत्यङ्गानि सर्वेन्द्रियाणि वा तच्छक्तीर्वा च्यवनः एते सर्वे मत्कृतावपनोपद्भृता भीताश्चापसर्पन्तिवत्यर्थः एवमासमन्ततो भावेन छिखन भक्षयन् य आस्ते स आलिखन् पराभवितुमव्यवच्छिन्नदृष्टिरनिमिषः उप सभीपे श्रुत्वा अपकर्ता उप तिः हर्यक्षः पिङ्गलनयनः कुम्भयति स्तम्भयत्येवंशीलः कुम्भी शातयतीति शत्रुः कर्परहस्तः करपात्रहस्तो वा पात्रपाणिः नृन् मिनोति हिनस्तीति नृमणिः हन्त्री हिंसा हननम् मुखे यस्यासौ हत्रीमुखः सर्वपव-दुरुण उम्रो धूसरो वा सर्षपारुणः । च्यवत्यनेनेति च्यवनः येनोपद्रुतरच्यवति प्रकृतेः परिभ्रद्रयती-त्यर्थः ॥ इतः रेथानान्नइयतादिति सर्वपदानामेवान्वयः ॥ गणमभिप्रेत्याह ' किंवदन्त इति ' एते सर्वे किंवदन्तः किंवदृद्गणोऽयमित्यर्थः । इद्मग्नय इत्युभयत्र त्यागः ॥ यदि कुमारो बालप्रह एतं वालमुपद्र-वेत् विघ्नयेत्तदैनं जालेन आनायेन उत्तरीयेण वाससा वा प्रच्छादाङ्के कृत्वा पिता जपित ॥ ' कूर्कुर ' इत्यादि मन्त्रत्रयम् ।। अथ मन्त्रार्थः—तत्र त्रयाणां प्रजापतिरनुष्टुप् शुनको जपे० कूर्कुरो भीषणाख्यो वालमहः तथा सुकूर्कुरश्चातिभीषणः बालान्बन्नाति वशयतीति बालबन्धनः कूर्कुरः कर्कराश्च यो वालमहः सीसरोऽङ्गसारकः हे शुनक तद्रणमुख्य लपेत लापनं रोधो वेति यावत् । अपह्वर गात्रापहा-रक हृ कौटिल्ये ते तुभ्यं नमोऽस्तु । ततस्तुष्टश्चैनं कुमारं सृज मुञ्च किंकुर्वन् चेचेत् छुछुशब्दं कुर्वन् । हे शुनक तत्सत्यं यत्ते तुभ्यं देवदूताय देवा वरमददुः दत्तवन्तः स च त्वं हिंसाविहारः कुमारमेव वा वृणीथाः वृतवानसीति शेषमुक्तार्थम् । हे शुनक तत्सत्यम् यत्ते तव सरमा देवशुनी माता सीस-रश्च देवश्वा पिता क्यामशबलों च आतराविति शिष्टमुक्तार्थम् । तत एनं कुमारं पिताऽभिमृशति ' न नामयति ' इति मन्त्रेण सर्वोङ्गेष्वभिमृशति । अथ मन्त्रार्थः—तत्र प्रजापतिरनुष्टुप् वायुरभि-मर्शने० ॥ यत्र यस्मिन्कुमारे वयं वदामो ब्रूमः साकाङ्कत्वान्मन्त्रं यत्र चाभिमृशाम अभितः स्पर्श कुर्मः स कुमारो न नामयत्यङ्गानि । शिष्टे स्पष्टम् ॥ १६ ॥ ॥ 🛠 ॥

(हरिहर:)—'सोध्यन्ती''''यस्यैत इति '। सोध्यन्तीं प्रस्वशूळवतीं ख्रियं भर्ता अद्भिजठेनाभ्युक्षति प्रसिश्चिति एजतु दशमास्य इत्येतया प्राग्यस्यैत इति प्राक्पिठतया ऋचा ज्यवसानया
विराद्जगत्या । अथावरावपतनम् । अथाभ्युक्षणानन्तरमवरावपतनम् अवरमुल्वं जरायुवेष्ठितं गर्भवेष्टनमवाचीनमधः पतत्यनेन जप्तेनेत्यवरावपतनो मन्त्रः तं स्त्रीसमीपे उपविद्य भर्ता जपित, यथा
'अवैतु पृश्विशेवछिमत्यादि अवजरायुपद्यताम् ' इत्यन्तम् । अवरावपतनमन्त्रो भर्त्रा जाप्यः ।
'जातस्य''ं करोति 'ततो जातस्य उत्पन्नस्य कुमारस्य पुत्रस्य अच्छिन्नायां नाड्यामखिण्डते
नाले सित मेधाजननायुष्ये मेधाजननं च आयुष्यं च मेधाजननायुष्ये ते करोति पिता मेधाजननं तावदाह 'अनामि''ं दधामीति ' अनामिकयाऽङ्कुल्या सुवर्णेनाच्छादितया मधु च घृतं च
मधुघृते द्वन्द्वसमाससामर्थ्यादेकीकृते घृतं वा केवलं कुमारं सक्कत्पाशयित कुमारस्य जिह्वायां निर्माष्टिं
भूस्वयीत्यादि सर्वे त्विय दधामीत्यन्तेन मन्त्रवाक्यसमुदायेन । नतु ' अर्थेकत्वादेकं वाक्यम् ' इति

जैमिनिसूत्रान, ' तिङ्सुवन्तचयो वाक्यं किया वा कारकान्विता ' इत्यमरसिंहो केश्चेकार्थमेकं वाक्यम् । एकस्य वाक्यस्य च तेषां वाक्यं निराकाङ्कं मिथः संबद्धमिति कात्यायनवचनेनैकमन्त्रत्वमिति प्रतिपादनात्कथं मन्त्रवाक्यसमुदायस्यैकमन्त्रत्वम् ? अत्रोच्यते—सत्यं यदि इतिकारादिकं मन्त्रा-वसानज्ञापकं किंचित्र स्यात्तदैतच्छक्यम् । अत्र पुनरितिकारो मन्त्रावसानज्ञापको जागर्ति तेन नायं दोषः । यथा स वै भूभेव इस्रेतावतैव गाहिपत्यमाद्धाति तैः सर्वैः पञ्चिभराहवनी-यमाद्धाति भूर्भुवःस्वरिति च श्रुतौ वाक्यसमुद्गयस्य इतिकारेण मन्त्रावसानं ज्ञायते । कातीयसूत्रेऽपि दारुभिर्ञ्वेलन्तमाद्धाति भूर्भुव इति आहवनीयमाद्धाति भूर्भुवः स्वरिति । अत्र यद्यपि एकैकस्याः व्याहृतेर्भन्त्रत्वं युक्तं समस्तानां व्याहृतीनां च तथापि इतिकारेण द्वयोरपि व्याहृ-त्योर्मन्त्रत्वं व्यवस्थाप्यते । एवमन्यत्रापि बहूनां मन्त्रवाक्यानामितिकारादिविनियोजकेन मन्त्रेक्यं तत्र तत्रायमेव न्यायोऽनुसर्तव्यः। 'अथास्याः ' ' जपति ' अथ मेधाजननानन्तरम् अस्य कुमारस्या-युष्यमायुषे हितं जीवनवर्द्धनं कर्म करोति । तद्यथा नाभिदेशे दक्षिणे वा श्रवणे नाभ्यां दक्षिणे वा कर्णे इति समीपाधिकरणा सप्तमी, गङ्गायां घोष इतिवत् । तेन नाभिसमीपे दक्षिणकर्णसमीपे वा जपति । 'अग्निरायुष्मान्' इत्यादिकान् मन्त्रान् त्रिर्जपति त्रीन् वारान् उपांशु पठति । अग्निसोम-ब्रह्मदेवऋषिपितृयज्ञसमुद्र इत्यन्तान् । ' ज्यायुषमिति च ' ततः ज्यायुषं जमद्ग्नेरित्यादि तन्नो अस्तु ज्यायुषमित्यन्तं च मन्त्रं तथैव त्रिर्जपति । इदं चायुष्यकरणं कालातिक्रमेऽपि क्रियते । मेधाजननं तु मुख्यकालातिकमान्निवर्तते तस्मात्कुमारं जातं घृतं वै वाऽपे प्रतिलेहयन्ति स्तनं वाऽनुधापयन्तीति जातमात्रस्य क्रमारस्य श्रुत्या मेधाजननोपदेशात् । 'स यदिभिमृशेत् 'स पिता यदीच्छेदयं कुमारः सर्वे संपूर्णमायुर्जीवितम् इयात् प्राप्तुयात् इत्येवं तदा वात्सप्रेण वात्सप्रिणाभारुन्दनेन हृष्टेनानुवाकेन दिवस्परीत्यादिद्वादशर्चेन एनं कुमारम् अभि समन्ततः सर्वे शरीरमालभेत । तत्र विशे-प्रमाह 'दिवस्प·····शिनष्टि ' दिवस्परीत्यादिको द्वादशर्चोऽनुवाको वात्सप्रः एतस्य उत्तमामन्त्यां द्वादशीम अस्ताव्यग्निरित्येतामृचं परिशिनष्टि व्युद्स्यति तां परित्यज्य एकादशभिर्ऋग्भिरभिमृशेदि-त्यर्थः। 'प्रतिदिशं मानेषु ' इत्यन्तं सूत्रम् । कुमारस्य प्रतिदिशं दिशं दिशं प्रति चतसृषु दिक्ष प्राच्यादिषु मध्ये च यथाक्रमं पञ्च ब्राह्मणानवस्थाप्य संनिवेश्य कुमाराभिमुखांस्तान्प्रति-ब्रूयात् । किम् ? इममनुप्राणितेति । इमं कुमारमनुप्राणितानुरुक्षीकृत्य प्राणेत्यादि ब्रूत इति प्रैषः । ततः प्रेषिता ब्राह्मणाः पूर्वादिक्रमेण प्राणेति कुमारं लक्षीकृत्य पूर्वी ब्रूयात् । व्यानेति दक्षिणो <mark>ब्राह्मणः अपानेति पश्चिमः उदानेत्युत्तरः समानेति पश्चम उपरिष्टाद</mark>ुर्द्वमवेक्षमाणः । अविद्य<mark>मानेषु</mark> असत्स ब्राह्मणेषु स्वयं वा स्वयमेव अनुप्राणनं कुर्यात् । कथम् अनुपरिक्रामं परिक्रम्य परिक्रम्य पूर्वा-दिकां दिशं प्राणेत्यादि । अनुपरिकाममिति णमुलन्तम् । अस्मिन्पक्षे प्रैषाभावः । 'स यस्मिः मन्त्र-यते ' स कुमारः यस्मिन्देशे भूभागे उत्पन्नः पतित तं देशमभिमन्त्रयते हस्तेन स्पृशति वेद ते भूमि इत्यादिशरदःशतमित्यन्तेन मन्त्रेण । 'अयैन · · · · शतिमिति ' अथ जन्मदेशाभिमन्त्रणानन्तरमेनं कुमारं पिता अभिमृशति समन्ततः सर्वशरीरे स्पृशति । अश्मा भवेत्यादिना सजीव शरदः शतिम-त्यन्तेन मन्त्रेण । वात्सप्राभिमर्शनादि एतदभिमर्शनान्तं कालव्यतिक्रमेऽपि क्रियते संस्कारकर्मत्वात् । 'अथास्य'''' 'Sकरदिति' । अथ कुमाराभिमर्शनानन्तरमस्य कुमारस्य जननीमभिमन्त्रयते अभिल-क्षीकृत्य । इडासीत्यादिना वीरवतोऽकरदित्यन्तेन । ' अथास्यै मेताभ्याम् ' अथाभिमन्त्रणं कृत्वा अस्यै अस्याः मातुर्देक्षिणं स्तनं प्रक्षाल्य धावयित्वा कुमाराय ददाति इमछं स्तनमित्येतयर्चा । तत उत्तरं वामं स्तनं प्रक्षाल्य प्रयच्छति यस्ते स्तन इम७ं स्तनमित्येताभ्यामृगभ्याम् । 'उद्-पात्रहः अधेति । उद्पात्रं जलपूर्णपात्रं शिरस्तः शिरःप्रदेशे कुमारस्य निद्धाति स्थापयति ।

आपो देवेष्वित्यादिना जामथेत्यन्तेन मन्त्रेण । 'द्वारदेशेशण्डामकी ' इत्यादि । ततः पञ्च-भूसंस्कारपूर्वकं द्वारदेशे सृतिकागृहस्य सृतिकाग्निं स्थापयित्वा ओत्थानात् उत्थानं यावत् संधिवे-ल्योः सायं प्रातः फलीकरणिमश्रान् फलीकरणैः तण्डुलकणैः मिश्रान् युक्तान् सर्षपान् तस्मिन्नसौ आवपति जुहोति द्वे आहुती शण्डामको इति आलिखन्नानिमिष इति द्वाभ्यां मन्त्राम्याम् । आवपनो-पदेशात् होमेतिकर्तव्यतानिवृत्तिः । नैमित्तिकमाह 'यदि कूर्कुर' इत्यादि । यदि चेत्कुमारो बालप्रहः तं बालमुपद्रवेत् अभिभवेत् तदा तं बालं जालेन मत्स्यप्रहणसाधनेन तद्लाभे उत्तरीयेण वा वाससा प्रच्छाद्य छाद्यित्वा अङ्के उत्सङ्गे निधाय धृत्वा कूर्कुर इत्यादिकमपह्वरेत्यतं मन्त्रं जपति । अभिमृशति न नामयतीति । जपान्ते कुमारस्य सर्वाङ्गमभिमृशति, न नामयतीत्यादि यत्र चाभिमृशामसीत्यन्तेन मन्त्रेणोति सूत्रार्थः ॥ ॥ अथ प्रयोगः । अथ प्रसवशूलवत्यभिमन्त्रणादि कुमारोपद्रवशमनान्तानां चतुर्दशानां प्रयोगः । सोष्यन्तीं स्त्रियमेजतु दशमास्य इत्यनयर्चा अस्रज्ज-रायुणा सहेत्यन्तया अद्भिरभ्युक्षति पतिः । ततः स्त्रीसमीपे अवैतु पृश्निशेवलहः शुने जराय्वत्तवे नैवमा**ं**सेन पीवरीं न कस्मिश्चनायतनमवजरायुपद्यतामित्यन्तमवरावपतनं मन्त्रं जपति । तत्र यदि कुमार उत्पद्यते तदा मातृपूजाभ्युद्यिके विधाय अच्छिन्ने नाले मेधाजननायुष्ये करोति । तत्र मेधाजननं यथा । अनामिकयाऽङ्कल्या सुवर्णेनान्तर्हितया मधुघृते मेलयित्वा केवळं घृतं वा कुमारं भूस्त्विय द्धामि भुवस्त्विय द्धामि स्वस्त्विय द्धामि भूर्भुवःस्वः सर्वे त्विय द्धामीत्यनेन मन्त्रेण सकुत्प्राशयति । अथायुष्यं करोति तद्यथा कुमारस्य नामिसमीपे दक्षिणकर्णसमीपे वा अग्निरायुष्मा-नित्यादिकान् समुद्र आयुष्मानित्यन्तानष्टौ मन्त्रान् त्रिर्जपति । अग्निरायुष्मान्त्सवनस्पतीभिरायुष्मां-स्तेन त्वायुषायुष्मन्तं करोमि । सोम आयुष्मान्त्सौषधीभिरायुष्माँस्तेन त्वायुषायुष्मन्तं <mark>करो</mark>मि । ब्रह्मायुष्मत्तद्वाह्मणैरायुष्मत्तेन त्वायुषायुष्मन्तं <mark>करोमि । देवा आयुष्मन्तस्ते-</mark> त्वायुषायुष्मन्तं करोमि । ऋषय आयुष्मन्तस्ते व्रतैरायुष्मन्तस्तेन **ऽ**मृतेनायुष्मन्तस्तेन त्वायुषायुष्मन्तं करोमि । पितर आयुष्मन्तस्ते स्वधाभिरायुष्मन्तस्तेन त्वायुषायुष्मन्तं करोमि । यज्ञ आयुष्मान्त्स दक्षिणाभिरायुष्मांस्तेन त्वायुषायुष्मन्तं करोमि । समुद्र आयुष्मान्त्स स्रवन्तीभिरायु-ष्मांस्तेन त्वायुषायुष्मन्तं करोमि इति । ततस्त्र्यायुषं जमद्ग्नेः कश्यपस्य त्र्यायुषं यद्देवेषु त्र्यायुषं तन्नो अस्तु ज्यायुषमिति । इति मन्त्रं त्रिर्जपति । स पिता यदि कामयेत अयं कुमारः सर्वमायुरियादिति तदा तं कुमारं दिवस्परीत्यारभ्य उशिजोविवब्रुरित्यन्तेन वात्सप्रसंज्ञकेनानुवाकेनाभिमृशेत् । अथ कुमारस्य पूर्वादिचतसृषु दिश्च चतुरो ब्राह्मणान् एकं मध्ये च अवस्थाप्य इममनुप्राणितेति तान् ब्रुयात् । ततः पूर्विदिक्रस्थितो ब्राह्मणः कुमारं लक्षीकृत्य प्राण इति । दक्षिणो व्यान इति । पश्चिमः अपान इति । उत्तर उदान इति । पञ्चमः समान इति उपरिष्टादवेक्षमाणो ब्रूयात् । अविद्यमानेषु तु ब्राह्मणेषु स्वयमेव तस्यां तस्यां दिशि कुमाराभिमुखं स्थित्वा प्राणित्यादिपूर्वोक्तं ब्रूयात् । अस्मि-न्पक्षे प्रैषो न । ततो यस्मिन्देशे कुमारो जातो भवति तं देशं वेद ते भूमि हृद्यं दिवि चन्द्रमिस श्रितम् । वेदाहं तन्मां तद्विद्यात्पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतहः शृणुयाम शरदः शतमित्य-न्तेन मन्त्रेणाभिमन्त्रयते । अथैनं कुमारम् अद्मा भव परशुर्भव हिरण्यमस्रुतं भव । आत्मा वै पुत्र-नामासि स जीव शरदः शतमित्यन्तेन मन्त्रेणाभिमशति । अथास्य कुमारस्य मातरमिमनत्रयते । इडासि मैत्रावरुणी वीरे वीरमजीजनथाः । सा त्वं वीरवती भव यास्मान्वीरवतोऽकरदित्यनेन मन्त्रेण । अथास्य कुमारस्य मातुः दक्षिणं स्तनं प्रक्षाल्य प्रयच्छति इमछं स्तनमित्येतयर्चा । तत उत्तरं वामं प्रक्षाल्य प्रयच्छति यस्ते स्तन इमछं स्तनमित्येताभ्यामृग्भ्याम् । ततः कुमारस्य शिरः-प्रदेशे जलपूर्ण पात्रं निद्धाति स्थापयति । आपो द्वेषु जाप्रथ यथा देवेषु जाप्रथ एवमस्याएं सूति-

काया छं सपुत्रिकायां जायथेत्यनेन तदुदपात्रं प्रागुत्थानात्स्थापितमेव तिष्ठति । ततः स्तिकागृह्स्य द्वारदेशे पञ्च भूसंस्कारान्कृत्वा स्तिकाग्निं स्थापयित्वा सायंप्रातः संध्याद्वये फलीकरणिमश्रान् तण्डुलकणयुतान् सर्पपंस्तिसमन्नग्नौ हस्तेन जुहोति यावत्स्तिकोत्थानम् । कथं शण्डामको उपवीरः शौण्डिकेय उल्लख्टः मिलम्लुचो द्रोणासश्च्यवनो नश्यतादितः स्वाहा इत्यनेन मन्त्रेणैकामाहृतिम् । आलिखन्निनिषः किंवदन्त उपश्रुतिर्हर्यक्षः क्रम्भी शत्रुः पात्रपाणिर्नृमणिर्हन्त्रीमुखः सर्पपारणश्च्यवनो नश्यतादितः स्वाहा इत्यनेन द्वितीयाम् । इदमग्नये इत्युभयत्र त्यागः । यदि कुमारमहो बालमुपद्रवेन्तदा तं बालं जालेन उत्तरीयेण वा वक्षण प्रच्छाद्य अङ्के गृहीत्वा पिता जपति । कूर्कुरः सुकूर्कुरः कूर्कुरो बालबन्धनः चेचेच्छुनक सृज नमस्ते अस्तु सीसरो लपेतापह्वर तत्सत्यम् । यत्ते देवा वरमददुः स त्वं कुमारमेव वा वृणीथाः । चेचेच्छुनक सृज नमस्ते अस्तु सीसरो लपेतापह्वर तत्सत्यम् । यत्ते सरमा माता सीसरः पिता श्यामशवलौ श्रातरौ चेचेच्छुनकसृज नमस्ते अस्तु सीसरो लपेतापव्हर तत्सत्यम् । यत्ते सरमा माता सीसरः पिता श्यामशवलौ श्रातरौ चेचेच्छुनकसृज नमस्ते अस्तु सीसरो लपेतापव्हरेन्त्यन्तं मन्त्रं, न नामयित न रुद्ति न हृष्यित न ग्लायित यत्र वयं वदामो यत्र चाभिमृशामसीत्यन्तेन मन्त्रेण पिता कुमारमभिमृशति ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

(गदाधरः)—'सोष्यन्ती''''' स्येत इति'। पृङ् प्राणिगर्भविमोचने। गर्भ विमुञ्बन्तीं विज-<mark>नयन्तीं प्रसवकाले शूलादिप्रसववेदनान्वितां स्त्रियं भर्ता एजतु दशमास्य इति मन्त्रेणास्रज्जरायुणा सहे-</mark> त्यन्तेनाद्भिरभ्युक्षति उद्केन प्रसिञ्चति । जरायुणा सहेत्यत्र परिसमाप्तत्वाद्वाक्यस्य प्राग्यस्यैत इत्यु-च्यते । नृह्यत्र परादिना पूर्वान्तन्यायः प्रकरणान्तरे पाठात् । अत्र श्रुतौ विशेषः । सोष्यन्तीमद्भिरभ्यु-क्षति यथा वातपुष्करिणी ७ंसमी इमयति सर्वेत इत्यादि । ' अथावरापद्यतामिति ' । अथाभ्य-क्षणानन्तरमवरावपतनसंज्ञकं मन्त्रं जपतीत्यध्याहारः । अवरो जरायुविशेषः तस्य अव अधःपतनम् <mark>पतनहेतुम् अवैत्विति मन्त्रं जपति पिता । मन्त्रार्थः—हे सोष्यन्ति तव जरायु अव अधः एतु आयातु</mark> पतित्वत्यर्थः । किंभूतं पृश्नि नानारूपं शेवलं पिच्छलं जलोपचितं वा किमर्थे शुने श्वानसुपक-र्तुम् । यद्वा शुने इति षष्टचर्थे चतुर्थी । शुनः अत्तवे भक्षणाय । हे पीवरि पुत्रादिगर्भधारणेन सुपुष्ट-गात्रि । तच जरायु मांसेन गर्भव्यथकावयवेन सह आयतं संबद्धं विस्तृतं वा अधः नैव पद्यतां पत्तु न च कस्मिश्चन गर्भो विपद्यतां निमित्ते सत्यपीति । 'जातस्य करोति ' जातस्योत्पन्नस्य क्रमा-<mark>रस्य बालस्याच्छित्रायां नाड्याम् अच्छित्रे नाभिनाले पिता मेधाजननायुष्ये मेधाजननं च आयुष्यं च</mark> मेथाजननायुष्ये ते करोति। कुमार्यहणाच स्त्रिया अतः प्रभृति न क्रियत इति भाष्ये । अत्र वसिष्ठः— श्रुत्वा जातं पिता पुत्रं सचैलं स्नानमाचरेत् । हेमाद्रौ—जन्मनोऽनन्तरं कार्यं जातकर्भ यथाविधि । दैवाद्तीतकालं चेद्तीते सूतके भवेत् ॥ अत्र जातकर्मनामकर्मादावुक्तकालातिक्रमे नक्षत्रादिकं ज्ञेयम् । तथा बृहस्पतिः—मुख्यालामे विधिन्नेन विधिश्चिन्त्यः प्रमाणतः । नक्षत्रतिथिलग्नानां विचार्यैवं पुनः पुनः । कार्ष्णाजिनिः—प्रादुर्भावे पुत्रपुत्र्योर्प्रहणे चन्द्रसूर्ययोः । स्नात्वाऽनन्तरमात्मीयान् पितृन् श्राद्धेन तर्पयेत् ।। श्राद्धं चात्राभ्युद्यिकमेव न स्वतन्त्रम् । अत्र श्राद्धमामेन हेम्रा वा कार्यमित्युक्तं पृथ्वीचन्द्रोद्ये—जातश्राद्धे न द्यात्तु पकान्नं ब्राह्मणेष्वपीति ।। हेमाद्रौ तु—पुत्रज-न्मिन कुर्वीत श्राद्धं हेम्नैव बुद्धिमान्। न पकेन न चामेन कल्याणान्यभिकामयन्निति संवर्तोक्ते-हें क्रैवेत्युक्तम् । संवर्तः—जाते पुत्रे पितुः स्नानं सचैछं तु विधीयत इति । एतच स्नानं रात्राविप भवति नैमित्तिकत्वात् । यदाह व्यासः—रात्रौ स्नानं न कुर्वीत दानं चैव विशेषतः । नैमित्तिकं तु क्वींत स्नानं दानं च रात्रिष्त्रिति ॥ नैमित्तिकदानान्यपि स एवाह—प्रहणोद्वाहसंकान्तियात्रादौ प्रसंवेषु च । दानं नैमित्तिकं ज्ञेयं रात्राविप न दुष्यतीति ।। जैमिनिः—यावन्न छिद्यते नालं ताव-<mark>भाप्नोति सूतकम् । छिन्ने नाले ततः पश्चात्सूतकं</mark> तु विथीयते । हेमाद्रौ दानखण्डे—यावत्काल<mark>ं सुते</mark>

जाते न नाडी छिद्यते नृप । चन्द्रसूर्योपरागेण तमाहुः समय<mark>ं समम् ।। विष्णुधर्मोत्तरे—अच्छिन्न-</mark> नाड्यां यद्दत्तं पुत्रे जाते द्विजोत्तमाः। संस्कारेषु च पुत्रस्य तद्क्षय्यं प्रकीर्तितम् । प्रतिप्रहश्च नाभि-वर्धनात्पूर्व तदहवेंति मदनपारिजाते । तथाच शङ्कः--कुमारप्रसवे नाड्यामच्छित्रायां गुडतिल-हिरण्यवस्त्रगोधान्यपृतिप्रहेप्वदोषस्तदहस्त्वेके कुर्वत इति । एतच जननाशौचे मरणाशौचे च कार्यमित्याह प्रजापितः । आशौचे तु समुत्पन्ने पुत्रजन्म यदा भवेत् । कर्तुस्तात्कालिकी शुद्धिः पूर्वाशौचेन शुध्यतीति ।। मद्नपारिजाते ऽप्येवम् । केचित्त-मृताशौचस्य मध्ये तु पुत्रजनम् यदा भवेत् । आशौचापगमे कार्यं जातकर्भ यथाविधीति स्मृतिसंप्रहोक्तेराशौचान्ते कार्यमित्याहुः । स्मृत्य-र्थसारेऽपि विकल्प उक्तः । कारिकायाम्—जाते पुत्रे सचैछं स्यात्स्नानं नैमित्तिकं पितुः । तच शीतेन रात्रावप्येवं जावालिस्त्रवीत् ॥ दिवाहृतेन तोयेन स्वर्णयुक्तेन स्नापयेत् । इति सांख्यायनः प्राह रात्रावनलसत्रियौ ॥ अच्छित्रनाड्यां कर्तव्यं श्राद्धं स्नानादनन्तरम् । आमद्रव्येण तस्कार्य वचनात्तु प्रजापतेः ।। हिरण्येन भवेच्छ्राद्धमामद्रव्यं गृहे न चेत् । इति व्यासवचःप्रोक्तं पकान्नं स निषेधति ।। अत्रामं द्विगुणं भोज्यं हिरण्यं तु चतुर्गुणमिति । व्यासः—पुत्रजन्मनि यात्रायां शर्वर्यी दत्तमक्ष्यमिति । मेथाजननमाह 'अनामिकया : द्यामीति ' सुवर्णेनान्तर्हितया सुवर्णे-नाच्छादितयाऽनामिकयाऽङ्करया मधु च घृतं च मधुघृते एकीकृते कुमारं प्रारायति घृतं वा केवलम्, अत्र भूरत्विय द्धामीत्यादि सर्व त्विय द्धामीत्यन्तेन मन्त्रेण । प्रतिवाक्यं प्राशयतीति <mark>केचित्</mark> । माध्यंदिनश्चतौ विद्येपः—जातेऽग्निमुपसमाधायाङ्क आ<mark>धाय कह से पृष्दाज्यमानीय पृषदा-</mark> ज्यस्योपघातं जुहोतीत्युपक्रस्य अथास्यायुष्यं करोति दक्षिणं कर्णमभिनिधाय वाग्वागिति त्रिरथास्य नामधेयं करोति । वेदोऽसीति तदस्यैतद्गुद्यमेव नाम स्यादथ दिधमधुघृतकः सरःसुज्यानन्तर्हितेन जातरूपेण प्राशयतीत्युक्तः । जातरूपेण हिरण्येन प्राशयत्येतीर्मन्त्रैः प्रत्येकमिति वासुदेवप्रकाशिका-याम्। यदि च मेधाजननं स्वकाले दैवान्मानुषापराधाद्वा न जातं तदा कालान्तरं न भवति निय तकालस्वात् । तथा च श्रूयते—तस्मात्कुमारं जातं घृतं वै वाऽमे प्रतिलेहयन्ति स्तनं वाऽनुधाप-यन्तीति । अयमर्थः श्रतेः—तस्मात्कुमारं वालं जातं घृतं चैव त्रैवर्णिका जातकर्मणि जातरूपसहितं प्रतिलेह्यन्ति प्राशयन्ति स्तनं वा अनुधापन्ति पश्चात्पाययन्तीति । अपीतस्तनस्यैतदिति गम्यते । आयुष्यकरणमाह 'अथारयायुष्यं करोमीति त्रि.' अथ मेधाजननोत्तरम् अस्य शिशोरायुष्यनामकं कर्म आयुषे हितम् आयुष्यं कर्म करोति । नाभ्यामिति अधिकरणसप्तम्यभावात्समीपसप्तमीयं यथा गङ्गायां घोपः तेन पिता वालकनाभेः कर्णस्य वा समीपे स्थित्वा अग्निरायुष्मानित्यष्टौ मन्त्रान् त्रिर्ज-पति । मन्त्रार्थः । अग्निः कारणात्मना आयुष्मानस्ति । स च वनस्पतीभिरिध्मसमिद्धिरिष्ट आयु-ष्मत्वहेतुर्भवति—वनस्पतिभिः कृत्वा वा । तेन अग्न्यायुषा त्वा त्वाम् आयुष्मन्तं निर्दुष्टदीर्घायुषं करोमीति वाक्यार्थ उत्तरत्रापि संबध्यते । एवं सोमोऽपि व्याख्येयः । स च ओषधीभिः संधिरार्षः २ । त्रह्म वेदः त्राह्मणैरध्येतृभिः ३ । देवा अमृतेन सुधया ४ । ऋषयो त्रतैः कृच्छ्रादिभिः ५ । पितरः स्वथाभिः पितृदेयं स्वधोच्यते ६। यज्ञो दक्षिणाभिः परिक्रयद्रव्यैः ७। समुद्रः स्रवन्तीभिर्नदीभिरि-त्येतावान्विशेषः ८। 'त्र्यायुषमिति च 'त्र्यायुषं जमद्ग्नेरिति मन्त्रं चकारात् त्रिर्जपेत् नाभ्यां दक्षिणे वा कर्णे । यदि दैवानमानुपाद्वाऽपचारानमेधाजननं स्वकाले न कृतं तथाप्यायुष्यकरणं काला-न्तरे भवत्येव । ' स यदिमिमृशेत् ' संस्कारकर्ता यदि कामयेत अयं सर्वे संपूर्णे शतवर्ष-मायुर्जीवितमियात्प्राप्नुयात्तदा वात्सप्रेणैनं कुमारमभिमृशेत् । वात्सप्रभेदात्संशयः किं दिवस्परीत्ये-तेन वात्सप्रेण किमुपप्रयन्तो अध्वरमित्येतेनेति संशयनिवृत्त्यर्थमाह ' दिवस्प ः ः रिशनष्टि ' दिव-स्परि प्रथमं जज्ञे इत्येतस्यानुवाकस्योत्तमामृचम् अस्ताव्यग्निरित्येतां परिशेषयित्वा वर्जयित्वाऽवशिष्टं

वात्सप्रमुच्यते । यत एकादशसु ऋक्षु वात्सप्रशच्दः प्रसिद्धः । अथ वात्सप्रेणोपतिष्ठत इति प्रकृत्य भवति वाक्यरोषोऽथ यत्रिष्टुप् यदेकाद्दा तेनेति वा । वात्सप्रद्वयसद्भावेऽपि अग्निप्रकरणस्थवात्सप्रमहणं वाक्यशेषात् । तस्माद्यं जातं कामयेत सर्वमायुरियादिति वात्सप्रेणैनमभिमृशेदिति । 'प्रतिदिशं · · ति ब्रूयात ' ततः संस्कारकर्ता कुमारस्य प्रतिदिशं प्राच्यादिषु चतस्रुषु दिक्षु मध्ये च एवं पञ्च त्राह्मणानवस्थाप्य स्थापयित्वा तान्प्रति इममनुप्राणितेति प्रैषं त्रूयात् । ततस्ते प्रेषिताः पूर्वादिक्रमेण कुमारं लक्षीकृत्य प्राणिति पूर्वो त्रूयात् । व्यानेति दक्षिणः । अपानेति पश्चिमः । उदानेत्युत्तरः । समानेति पञ्चम उपरिष्टाद्वालकमवेक्षमाणो ब्रूयात् । तस्मात्पुत्रं जातमकृत्तनाभि पञ्च ब्राह्मणान् त्रूयादित्येनमनुप्राणितेति श्रुतत्वात् । मन्त्रार्थः—इमं कुमारमनुरुक्षीकृत्य भो त्राह्मणाः प्राणित <mark>यूर्यं सर्वे प्राणादिपञ्चवायुर्युक्तं कृत्वा दीर्घायुष्ट्रनायुष्मन्तं कुरुत । कोष्टस्थितो वायुर्मुखनासिकाभ्यां</mark> निःसरन् प्राणः पुनस्तेनैव मार्गेणान्तः प्रविशन्त्रपानः । प्राणो रेचकः । अपानः पूरकः । तयोर्वा अधः संधिः संधानं व्यानः कुम्भकरूपः । उत्क्रमणादिरूर्ध्वगतिरुद्दानः । देहस्थितस्याशितपीतस्यान्नर-सस्य सर्वाङ्गेषु समनयनात्समानः । ' स्वयं वा ः ः मानेषु ' अविद्यमानेषु ब्राह्मणेषु स्वयमेव पिता-<u>ऽनुप्राणनं कुर्यादनुपरिकामं पूर्वादिकां दिशं परिकम्य परिकम्य । यद्य तान्न विन्देदपि स्वयमेवानु-</u> परिकाममनुप्राण्यादिति अतुत्वात्। अस्मिन्पक्षे इममनुप्राणितेति प्रैषनिवृत्तिः। स्वात्मनि स्वकर्तृकप्रेर्-णासंभवात् । ' स यस्मिन् · · · · शतमिति ' स वालो यस्मिन्प्रदेशे भूभागे जातो भवति उत्पन्नो भवति तं देशमिभमन्त्रयते वेदतेभूमिहृदयमिति मन्त्रेण हस्तेन स्पृशति । मन्त्रार्थः—हे भूमे कुमारजन्मप्रदेश ते तब हृदयमन्तःकरणं भूमिर्वेद यत्र विद्यते गुप्तम् । विसर्गाभावक्छान्दसः । किंभूतं दिवि द्युलोके वर्तमाने चन्द्रमिस श्रितं कृष्णीभावेन देवयज्ञरूपस्थानमसुरजयार्थ गोपितं तत्प्रदेशोप-लक्षितं, तदेतचन्द्रमसि कृष्णमिति श्रुते: । तत्कर्मभूतमहं वेद जानामि । तत्कर्तृभूतम् एवं पुनरुपकर्तु मां विद्याज्ञानातु । अतस्त्वद्दत्तपुत्रेण सह वयं पद्मेनेत्याद्युक्तार्थम् । ' अर्थैन · · · · ः शतिमिति ' अथैनं कुमारं पिता अभिमृशति हस्तेन स्पृशत्यदमा भवेति मन्त्रेण । हृदि स्पृशतीति जयरामः। मस्तके इति कारिकायाम् । सर्वशारीरं इति हरिहरः । श्रुतिः । ' अथैन·····भवेति ' । वात्स-<mark>प्राचेतद्द्रिमर्द्रानान्तं काळातिक्रमेऽपि कर्म भवति संस्कारत्वात् । मन्त्रार्थः : हे कुमार त्वं अइमा</mark> पापाण इव दृढः स्थिरश्च । पर्छुरिव वज्र इवापकर्तृनाशको भव । कि व । अस्रुतमनभिभूतम-प्रच्युतस्वरूपमिति यावत् । हिरण्यं हिरण्यवत्तेजोयुक्तश्च प्रहणीयश्च भव । यथा धात्वन्तरामिश्रितं सुवर्ण हुद्धं भवति तथा त्वमपि रोगाद्युपद्रवेण हीनो भवेत्यर्थः । यतस्त्वं पुत्रनामा आत्माऽसि देहः सन् वै निश्चये पुत्रेतिसंज्ञामात्रेण भिन्नोऽसि न तु स्वरूपेण स त्वं रातं रारदो जीव । ' अथास्य मात ... इकरदिति' अथास्य कुमारस्य मातरं जननीमिममुखो भूत्वा मन्त्रयते । मन्त्रश्रावणेन संस्क-<mark>रोति इडासीति मन्त्रेण । अथास्य मातर्भिमन्त्रयते इडाऽसि मैत्रावरुणीतिश्रुतेः । मन्त्रार्थः ।</mark> है वीरे वीरवति पुत्रवतीति यावत् । त्वम् इडा मानवी यज्ञपात्री तद्गतद्रव्यं वाऽसि । मैत्रावरुणी मित्रावरुणयोरंशोत्पन्ना । यथेडायां पुरूरवा उत्पन्नः यथा च यज्ञपाच्यां तद्गतद्रव्ये वा पुरोडाशो <mark>भवति तथा त्वय्यपि तादृशाः स्वर्गादिसाधन</mark>पराः पुत्राः सन्त्विस्यभिप्रायः । यतस्त्वं वीरं पुत्र-मजीजनथाः असौषीः । अतः सा त्वं वीर्वती पतिपुत्रवती भव । या त्वमस्मान्वीरवतः पुत्रवतः पुत्रयुक्तान् अकरत् अकरोः कृतवत्यसि । 'अथास्यैः ः स्तनमिति' अथास्यै अस्या मातुर्दक्षिणं स्तनं प्रक्षाल्य उद्केन क्षालियत्वा पिता कुमाराय पानाय प्रयच्छति द्दाति इम७ं स्तनिमिति मन्त्रेण । अथैनं मात्रे प्रदाय स्तनं प्रयच्छतीति अवणात् । स्तनसमर्पणं चापीतस्तनस्य भवति । <mark>' यस्ते स्तन इत्युत्तरमेताभ्याम् ' ततः पिता</mark> उत्तरं वाम[े] स्तनं इम**ं**स्तनं यस्तेस्तनइत्येताभ्यामृग्भ्यां प्रयच्छति कुमारायेत्यर्थः । अत्र द्विवचनोपदेशादिमधंस्तनमित्येव द्वितीया । 'उद्पात्रर्ठःजाय-थेति' तत उद्पात्रं सजलं शरावं शिरस्तः सूतिकायाः शिरःप्रदेशे खट्टाधस्तान्निद्धाति आपोदेवे-ष्विति मन्त्रेण । तचोत्थानपर्यन्तं तत्रैव तिष्ठति । मन्त्रार्थः । हे आपः जीवनहेतवः यूयं देवेषु देव-कार्यनिमित्तं जाप्रथ तत्साधनत्वेन तिष्ठथ । अतो यथा देवेषु जाप्रथ एवं तथाऽस्यां सूतिकायां सूतिकाया हिते जाप्रथ जाप्रतेत्यर्थः । पुरुषव्यत्ययच्छान्द्सः । किम्भूतायां पुत्रादिसहितायाम् । 'द्वारदेशेदित:स्वाहेति ' सूतिकागृहस्य द्वारदेशे पञ्च भूसंस्कारान् कृत्वा तत्र सूतिकाऽग्नि-मुपसमाधाय स्थापयित्वोत्थानात् आउत्थानात् उत्थानं यावत् संधिवेळयोः सायंप्रातः फलीकरणैः तण्डुलकणैर्मिश्रान् युक्तान् सर्षपान् तस्मिन्नग्रौ आवपति प्रक्षिपति शण्डामकी इति द्वाभ्यां मन्त्रा-भ्याम् । सृतिकाग्नेप्रेहणम् आवसध्याग्निनिवृत्त्यर्थमिति भर्तृयज्ञः । अत्र आवपनोपदेशाद्धोमेतिकर्तव्यता न भवति । अत्राग्नेर्देवतात्वं जयरामाचार्या वद्दन्ति । तथा कारिकायाम्—अनयोर्देवताग्निः स्यान्म-न्त्रोक्ताः कैश्चिदीरिता इति । एतच स्वकाले एव भवति नियतकालत्वात् । मन्त्रार्थः । शण्डाः शण्डः मर्काः मर्कः तत्र शृणोतीति शण्डो बालग्रहः स्वस्थानात् नदयतात् अपगच्छतु अयं च वाक्यार्थ उत्तरत्रापि योज्यः । मारयतीति मर्कः । उपघाते वीरः समर्थ उपवीरः विव्रकुशलः शौण्डिकेयः । आश्रितपातक उळुखळः । अप्रतिकार्यो मिलम्लुचः अतिमिलिनाशय इत्यर्थः । दीर्घनासो द्रोणासः च्यावयत्यङ्गानीति च्यवनः । एते सर्वे मत्कृतावपनोपद्भृताः भीताश्चापसपिन्त्वत्यर्थः । एवमा सम-न्ततो भावेनं लिखन् भक्षयन् आस्ते स आलिखन् । पराभवितुमव्यवच्छित्रदृष्टिरनिमिषः । उप समीपे श्रुत्वा अपकर्ता उपश्रुतिः । हर्यक्षः पिङ्गलनयनः । कुम्भयति स्तम्भयतीत्येवंशीलः कुम्भी । शातयतीति शत्रुः । पात्रहस्तः पात्रपाणिः नृनिमनोति हिनस्तीति नृमणिः । हन्त्री हिंसा हननं मुखे यस्यासौ हन्त्रीमुखः । सर्वपवद्रुण उम्रो धूसरो वा सर्वपारुणः । च्यवत्यनेनेति च्यवनः । येनोपद्रुत-अवति प्रकृतेः परिभ्रद्यतीत्यर्थः । इतः स्थानान्नद्यतादिति सर्वपदानामेवमेवान्वयः । गणमभिप्रेत्याह— किंवदुन्त इति । एते सर्वे किंवदुन्तः किंवदुद्गणोऽयमित्यर्थः। 'यदि कुमारः "मृशामसीति ' कुमार-शब्देन बालप्रहोऽभिधीयते । स यदि एनं बालमुपद्रवेद्विघ्नयेत् तदा एनं बालकं पिता जालेन प्रच्छा-द्याच्छादयित्वा स्वोत्तरीयेण वा प्रच्छाद्याङ्के उत्सङ्गे निधाय कूर्कुर इति मन्त्रत्रयं जपति। जपानते एनं पिताऽभिमृश्ति ननामयतीतिमन्त्रण । मन्त्रार्थः कूर्कुरो भषणाख्यो बालग्रहः । तथा सुकूर्कुर-श्चातिभवणः । बालान्बन्नातीति बालवन्धनः । कूर्कुराख्यो बालप्रहः । सीसरोऽङ्गसारकः । हे ग्रुनक तद्गणमुख्य छपेत छापनरोधकेति यावत् । अपह्नर गात्रापहारक । ह्न कौटिल्ये । ते तुभ्यं नमोऽस्तु । ततस्तुष्टइचैनं कुमारं सृज मुञ्च । किंकुर्वन् चेचेच्छुइछुः शब्दं कुर्वन् ॥ १ ॥ हे शुनक तत्सत्यं यत्ते तुभ्यं देवदूताय देवा वरमददुः दत्तवन्तः । स च त्वं हिंसाविहारः कुमारमेव वा वृणीथाः वृतवान-सीति । शेषमुक्तार्थम् ।। २ ।। हे शुनक तत्सत्यं यत्ते तव सरमा देवशुनी माता सीसरो देवश्वा पिता । इयामशवलौ च तव भ्रातराविति । शेषमुक्तार्थम् ॥ ३ ॥ न नामयतीत्यस्यार्थः । यत्रास्मि-न्कुमारे वयं वदामो ब्रूमः साकाङ्कत्वान्मन्त्रम् । यत्र च अभिमृशामिस अभितः स्पर्शनं कुर्मः स कुमारो न नामयत्वङ्गानि शेषं स्पष्टम् । इति षोडशी कण्डिका ॥ १६ ॥

अथ पदार्थकमः । सोव्यन्तीमद्भिरभ्युक्षत्येजतु दशमास्य इति । ततोऽवरावपतनमन्त्रजपः अवैतु पृश्लिरिति । ततो जातमात्रे पुत्रे पिता तस्य मुखं निरीक्ष्य नद्यादावुदङ्मुखः स्नात्वा असंभवे दिवाहताभिः शीताभिरद्भिः सुवर्णयुताभिर्गृह एव स्नात्वाऽऽचम्य सितचन्दनमाल्यादिभिरलंकृतो नालच्छेदात्पृत्रं सृतिकादिव्यतिरिक्तैरस्पृष्टमकृतस्तनपानं प्रक्षालितमलं कुमारं मातुरुत्सङ्गे प्राङ्मुखमवस्थाप्य
ब्राह्मणैः सह पुण्याहवाचनं कृत्वा देशकालौ स्मृत्वा ममास्य कुमारस्य गर्भाम्बुपानजनितसकलदोपनि-

वर्हणायुर्मेधाभिवृद्धिवीजगर्भसमुद्भवैनोनिवर्हणद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थ जातकर्म करिष्ये इति संक-ह्प्याभ्युद्यिकश्राद्धं हिरण्येन कार्यम् । तत एकस्मिन्पात्रे मधुघृते मिश्रयित्वाऽनामिकया सुवर्णान्त-हिंतया प्राशयति कुमारं भूस्त्विय द्धामि भुवस्त्विय द्धामि स्वस्त्विय द्धामि भूर्भुवः स्वः सर्वे त्विय द्धामीति मन्त्रेण । अथ वा केवलं घृतं प्रारायति । इदं मेधाजननम् । अथायुष्यकरणम् । तत्र वाल-कस्य नाभिसमीपे दक्षिणकर्णसमीपे वा अग्निरायुष्मानित्याद्यष्टौ मन्त्रान् त्रिर्जपेत् अग्निरायुष्मान्० करोमि १ सोम आयुष्मान्० २ ब्रह्म आयुष्मत् ३ देवा आयुष्मन्तः ४ ऋषय आयुष्मन्तः ५ पितर आयु-ष्मन्तः ६ यज्ञ आयुष्मान् ७ समुद्र आयुष्मान् ८ ततस्त्र्यायुष्मिति च त्रिर्जपेत् । इत्यायुष्यकरणम् । पिता यदि कामयेद्यं कुमारः सर्वमायुरियात्तदैनं दिवस्परीत्येकादशभिरभिमृशेत् । ततो बालकस्य पूर्वादिदिक्षु चतस्यु चतुरो ब्राह्मणानेकं मध्ये चावस्थाप्य इममनुप्राणितेति प्रैपः । ततः पूर्वदिक्स्थितः प्राणिति ब्रूयात् व्यानेति दक्षिणः अपानेत्यपरः उदानेत्युत्तरः समानेति पञ्चम उपरिष्टाद्वेक्ष्माणो ब्रूयात् । अविद्यमानेषु विप्रेषु स्वयमेवानुपरिक्रम्य परिक्रम्य प्राणेत्यादि ब्रूयात् । नात्र प्रैषः । ततो जन्मभूमेरिभमन्त्रणं वेद् ते भूभिरिति । ततो वालाभिमर्शनमदमा भवेति । ततः कुमारमातुरिभमन्त्र• णिमडासि मैत्रावरुणीति । ततो मातुर्दक्षिणं स्तनं प्रश्लालय कुमाराय प्रयच्छतीम अस्तनिमिति । ततो यस्तेस्तन इम<mark>७ंस्तनमिति मन्त्राभ्यां सब्यं स्तनं</mark> प्रयच्छति । कालातिकमे स्तनप्रदानाभावः । अत्र कारिकायां विशेषः । 'अत्र दद्यात्सुवर्णे वा भूमिं गां तुरगं रथम् । छत्रं छागं वस्त्रमाल्यं शयनं चासनं गृहम् ॥ धान्यं गुडतिछान्सर्पिरन्यद्वाऽस्ति गृहे वसु । आयान्ति पितरो देवा जाते पुत्रे गृहं प्रति । तस्मात्पुण्यमहः प्रोक्तं भारते चादिपर्वणि । अष्टाङ्कुछं परित्यज्य नालं छिन्दात्सुरादिनां इति । ततः सुतिकायाः खटाऽधस्ताच्छिरःप्रदेशे उदकपूर्णपात्रनिधानमापो देवेिवति । ततः स्रतिकागृह-द्वारे पञ्च भूसंस्कारान् कृत्वा छौकिकाग्नेः स्थापनम् । तस्मिन्नग्नौ सायंप्रातः संध्याद्वये प्रत्यहं यावत्सूतिका स्नानं न करोति ताबद्धस्तेन तण्डुलकणमिश्रान्सर्षपान् जुहोति । तत्रैवं शण्डामर्का <mark>इति प्रथमाम् । आल्रिखन्ननिमिष इति द्वितीयाम् । इदमग्नये नममेत्युभयोस्त्यागः । यदि बालं क्रस्प्रह</mark> <mark>उपद्रवति तदा तं जालेन उत्तरीयेण वाऽऽच्छाच पिता स्वोत्सङ्गे स्थापयित्वा कुर्कुर इति जपति । ततः</mark> कुमाराभिमर्शनं ननामयतीति । अत्र स्रतिकासंबन्धि सर्वे छौकिकामौ भवति । तदुक्तं कारि-कायाम् । सूतीसंबन्धि पक्त्यादिकर्म तहीकिकानले । पर्वण्यपि च तत्पकमश्रीयात्रैव दोपभाक्' इति । इति जातकर्मणि पदार्थकमः ॥ ॥ अथ गर्गमते विशेषः । तत्र सोष्यन्तीत्यारभ्य ननामयतीत्यभि-<mark>मर्शनान्ते विशेषः । हिर्ण्यश्राद्धान्ते वागिति त्रिरुचार्य वेदोऽसीति गुह्यनामऋत्वा मेधाजननं</mark> करोति । भूस्त्विय द्धामीत्येवमादिभिः प्रतिमन्त्रं प्राशनम् । कुमारस्य शिरःप्रदेशे उद्पात्रनिधानम् । सर्वान्ते वालं जनन्यै प्रदाय पिता स्नानं करोतीति विशेषः । अन्यत्समानम् । कुमार्याश्चेतज्ञातकर्मा-मन्त्रकं कार्यमिति प्रयोगरत्ने । रात्री संध्यायां प्रहणे जाताशौचान्तरेऽपीदं कार्यम् मृताशौचान्तरे-<mark>ऽपीदं कार्यम् । मृताशौचमध्ये जातश्चेत्तदैवाशौचान्ते वा तत्कार्यम् । पितरि प्रामान्तरं गते पितृब्या-</mark> दिगोंत्रिजो ज्येष्ठकमेणेदं कुर्यात् । इति जातकर्म ॥ ॥ अथ पष्टीपूजा । पञ्चमे पष्टे च दिवसे षष्ठ एव वा पूर्वरात्रौ पित्रादिराचम्य प्राणानायम्य देशकालौ स्मृत्वाऽस्य शिशोरायुरारोग्यसकलारिष्ट-शान्तिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थे विघ्नेशस्य जन्मदानां पष्टीदेव्या जीवन्तिकायाश्च यथामिलितोप-चारै: पूजनं करिष्य इति संकल्प्य षोडशोपचारैस्तन्त्रेण पूजयेत् । पृथग्वा संकल्प्य पृथगेव पूजा कार्या । एतत्प्रतिमाश्च लेपनादिना कुड्ये लेखनीयाः । पीठादौ वाऽक्षतपु जरूपेण निवेदयाः । पुरुषाः रास्त्र-हस्ताः स्त्रियश्च नृत्यगीतकारिण्योऽस्यां रात्रौ जागरणं कुर्युः । सूतिकागृहं च सधूमाग्निदीपशस्त्रमुस-लाम्बुविभूतियुतं कार्थम्। सर्पपाँश्च सर्वतोऽविकरेत्। अन्यद्पि यथाचारं सर्वे कार्यम्। जन्मदाभ्यो- **ऽन्ना**दिना वलिर्देयः । विप्रेभ्यश्च ताम्बूलखाद्यदक्षिणादि द्यात् । जननाशौचमध्ये प्रथमषष्टदशमदिन नेपु दाने प्रतिप्रहे च न दोषः । अश्रं तु निषिद्धम् । षष्टीप्रार्थना । 'गौरीपुत्रो यथा स्कन्दः शिह्यस्वे रक्षितः पुरा । तथा ममाप्ययं बालः षष्टिके रक्ष्यतां नमः ' इति षष्टीपूजा । मिताक्षरायां मार्कण्डंयः— ^{'र्}क्षणीया तथा पष्टी निशा तत्र विशेषतः । रात्रौ जागरणं कार्यं जन्मदानां तथा बल्<mark>डः ।। पुरुषाः</mark> शस्त्रहस्ताश्च नृत्यगीतेश्च योषितः । रात्रौ जागरणं कुर्युर्दशम्यां चैव सूतके ॥' व्यासः—सूतिकावास-निलया जन्मदा नाम देवताः । तासां यागनिमित्तं तु शुद्धिर्जन्मनि कीर्तिता ॥ प्रथमे दिवसे षष्ठे द्शमे चैव सर्वदा । त्रिष्वेतेषु न कुर्वीत सूतकं पुत्रजन्मनि ।। अपरार्के—कन्याश्चतस्रो राकाद्या वातन्नी चैव पञ्चमी । क्रीडनार्था च बालानां षष्टी च शिशुरक्षिणी ॥ खद्गे तु पूजनीया वै ब्राह्म-णैश्च द्विजातिभिः ।। राकाऽनुमतिः सिनीवाली कुहरिति चतस्रः कन्याः ॥ ॥ अथ यमयोज्येष्ट-कनिष्ठभावः संस्कारार्थे लिख्यते । तत्र मनुः—जन्मज्येष्ठेन चाह्वानं सुब्रह्मण्यास्विप स्मृतम् । यमयो-श्चेव गर्भेषु जन्मतो ज्येष्टता स्मृता । देवलः—यस्य जातस्य यमयोः पश्चिमित प्रथमं मुखम् । संतानः <mark>ज्ञेया ।। ।। अथ यमलजननज्ञान्तिः । तत्र याज्ञिकाः पठन्ति—अथातो यमलजनने प्रायश्चितं</mark> व्याख्यास्यामो यस्य भार्या गौदीसी महिषी वडवा वा विकृतं प्रसवेत्प्रायश्चिती भवेत्संपूर्णे दशाहे चतुर्णो क्षीरवृक्षाणां काषायमुपसंहरेत्प्रक्षवटौदुम्बराश्वत्यशमीदेवदारुगौरसर्षपास्तेषामपो हिरण्यदूर्वा-ङ्कुराम्रपह्नवैः प्रकल्य तैरष्टौ कलझान्प्रपूर्य सर्वोषधीभिर्दम्पती स्नापयेदापोहिष्ठेति तिसृभिः कयान-श्चित्र इति द्वाभ्यां पञ्चैन्द्रेण पञ्चवारुणेनेदमापो अद्येति द्वाभ्यां स्नात्वाऽलंकृत्य तौ द्भोंपर्युपवेदय तत्र मारुतं स्थालीपाकं अपयित्वाऽऽज्यभागाविष्ट्राऽऽज्याहुतीर्जुहोति पूर्वोक्तेः स्नपनमन्त्रैः स्थालीपा-कस्य जुहोत्यमये स्वाहा सोमाय स्वाहा पवमानाय स्वाहा पावकाय स्वाहा मरुताय स्वाहा मारुताय स्वाहा मरुद्धचः स्वाहा यमाय स्वाहाऽन्तकाय स्वाहा मृत्यवे स्वाहा ब्रह्मणे स्वाहाऽम्रये स्विष्टकृते स्वाहेत्येतदेव प्रहोत्पातनिमित्तेपुळुकः कङ्कः कपोतो गृष्टः स्येनो वा गृहं प्रविशेत्स्तम्भं प्ररोहेद्वल्मीकं <mark>मधुजारुं</mark> वा भवेदुद्कुम्भप्रज्वरुनासनशयनयानभङ्गेषु गृहगोधिकाकृक<mark>रुासशरीर</mark>सर्पणे छत्रध्वजविनाशे सार्पे नैर्ऋते गण्डयोगेष्वन्येष्वप्यत्पातेषु भूकम्पोल्कापातकाकसर्पसङ्गमप्रेक्षणादिष्वेतदेव प्रायश्चित्तं प्रह्शान्त्युक्तेन विधिना कृत्वाऽऽचार्याय वरं दुत्त्वा ब्राह्मणान्भोजयित्वा स्वस्तिवाच्याशिषः प्रतिगृह्य शान्तिभेवति शान्तिभेवतीति । अथ स्मृत्युक्ता शान्तिः विधानमालायां काशीखण्डे । त्रिविधा यमलोत्पत्तिर्जायते योषितामिह । सुतौ च सुतकन्ये च कन्ये एव तथा पुनः । एकलिङ्गौ विनाशाय द्विलिङ्गो मध्यमौ स्मृतौ । पित्रोर्विन्नकरौ ज्ञेयौ तत्र शान्तिर्विधीयते ॥ हेममूर्ती विधातन्ये दस्रयोख द्विजोत्तम। पलेन वा तदर्धेन तदर्धार्धेन वा पुनः। ब्रह्मवृक्षस्य पट्टे च स्थापयेद्रक्तवाससी। स्वस्तिके तण्डु-लानां च न्यस्ते पीठे द्विजोत्तम। पूजयेद्रक्तपुष्पैश्च चन्द्नेनानुलेपयेत्। दशाङ्गेनेव धूपेन धूपयेत्प्रयतः पुमान् । दीपैनीराजयेचैव नैवेदां परिकल्पयेत् । यस्मै त्वं सुकृते जातवेद्इति मन्त्रेणाक्षतैरर्चयेत् । अनेनैव तु मन्त्रेण होमं कुर्याद्तन्द्रित: । अष्टोत्तरसहस्रं च पायसेन ससर्पिषा । शान्तिपाठं जपेद्धि-द्वान्सूर्यसूक्तं जपेत्ततः । विष्णुसूक्तं तथा गाथां वैश्वदेवीं जपेद्वधः । अश्वदानं ततो द्दादाचार्याय कुटुम्बिने । तयोर्मूर्ती प्रदातव्ये यजमानेन धीमता ॥ तत्र दानमन्त्रः—अश्वरूपौ महाबाहू अश्विनौ दिव्यचक्षुषौ । अनेन वाजिदानेन प्रीयेतां मे यशस्विनौ । अथ मूर्तिदानमन्त्रः । आचार्यः प्रथमो वेघा विष्णुस्तु सविता भगः । दस्रमूर्त्तिप्रदानेन प्रीयतामश्विनौ भगः । ततोऽभिषेचनं कार्यं द्म्पत्योविधिवद्वधेः । ब्राह्मणान्भोजयेत्पश्चाद्दक्षिणाभिश्च तोपयेत् । सालंकारैश्च वर्षेश्च प्रार्थयेद्वचनैः शुभैः ॥ एवं ऋते विधाने तु यमलोत्पत्तिशान्तिकम् । जायते नात्र संदेहः सत्यमेत-

द्ववीमि ते ॥ ॥ अथ जन्मनि दुष्टकालाः । तत्र मूलफलम् । लहः — अभुक्तमूलसंभवं परित्यजेतुः बालकम् । समाष्टकं पिताऽथ वा न तन्मुखं विलोकयेत् । तदाद्यपादके पिता विपद्यते जनन्यथ । तृयीयके धनक्षयश्चतुर्थके ग्रुभावहम् । प्रतीपमन्त्यपादतः फलं तदेव सार्पभे । अभुक्तमूलं त्वाह वृहद्वसिष्ठः । ज्येष्ठाऽन्ते घटिका चैका मूलादौ घटिकाद्वयम् । अभुक्तमूलमित्याहुर्जातं तत्र विवर्ज-येत्।केचिज्येष्ठान्त्यं मूलादां च पादमभुक्तमूलमित्याहुः। कश्यपेन त्वन्यथोक्तम्—मूलाद्यपादजो हन्ति पितरं तु द्वितीयजः। मातरं स्वां तृतीयोऽर्थान्सुहदं तु तुरीयजः। फलं तदेव सार्पेक्षें प्रतीपं त्वन्त्य-पादतः । अथ मूलबृक्षफलं जयार्णवे—मूलं स्तम्भस्त्वचा शाखा पत्रं पुष्पं फलं शिखा । वेदा ४ श्र मुनयश्चैव ७ दिश १० श्च वसव ८ स्त्था । नन्दा ९ बाण ५ रसा ६ रुद्रा ११ मूलभेदाः प्रकीर्तिताः । मूलं मूलविनाशय स्तम्मे हानिर्धनक्षयः । त्वचि भ्रातृविनाशाय शाखा मातुर्विनाशकृत् । पत्रे सपरिवारः स्यात्पुष्पेषु नृपवह्नभः । फलेषु लभते राज्यं शिखायामल्पजीवितम् । अन्यत्र त्वन्यथो-क्तम्—मुले सप्तघटीषु मुलहवनं स्तम्भेऽष्ट्रस् स्वक्षयं त्विन्दिग्बन्ध्विनाशनं च विटपे रुट्रैहेतो मातुलः। पत्रेडकें: सकृती तु बाणकुसमे मन्त्री फले सागरे राजा विह्निशिखाल्पमायुरिति संमुलाङ्किप स्यात्फलम् । भूपालबह्नभः— वृषालिसिंहेषु घटे च मूलं दिवि स्थितं युग्मतुलाङ्गनान्त्ये । पातालगं मेपधनुःकुळीरनकेषु मर्त्येष्विति संस्मरन्ति । स्वर्गे मूळं भवेद्राज्यं पाताले च धनागमम् । मृत्युलोके यदा भूतं तदा शुन्यं समादिशेत् । प्रयोगपारिजाते—मूलजा श्वशुरं हन्ति व्यालजा च तदङ्गनाम् । माहेन्द्रजाऽप्रजं हन्ति देवरं तु द्विदैवजा । नृसिंहप्रसादे—धवाप्रजां हन्ति सुरेन्द्रजाता तथैव पत्न्या भगिनीं पुमांश्च । द्विदैवजा देवरमाशु हन्याद्वार्यानुजामाशु हि हन्ति सूनुः । पत्न्ययजा-मयजं वा हन्ति ज्येष्टर्क्षजः पुमान् । तथा भार्या स्वसारं वा शालकं वा द्विदैवजः । कन्यका देवरं हन्ति विशाखाऽन्त्यसमुद्भवा । आद्यपादत्रयेनैव आद्यभे तु पुमान् भवेत् । न हन्याद्देवरं कन्या तुरामिश्रद्विदैवजा । तदृक्षान्त्योद्भवा वर्ज्या दुष्टा वृश्चिकपुच्छवत् । चित्रादार्धे पुष्यमध्ये द्विपादे पूर्वापाढाधिष्ण्यपादे तृतीये । जातः पुत्रश्चोत्तराऽऽद्ये विधत्ते मातापित्रोश्चीतरं वालनाशम् । द्विमासं चोत्तरादोपः पुष्ये चैव त्रिमासिकः । पूर्वाषाढाष्ट्रमे मासि चित्रा षाण्मासिकं फलप् । नवमासं तथाऽस्तेषा मुले चाष्ट्रकवर्षकम् । ज्येष्टा पञ्चदशे मासि पुत्रदर्शनवर्जिता । वशिष्टः—व्यतीपातेऽद्ध-हानिः स्यात्परिघे मृत्युमादिशेत् । वैधृतौ पितृहानिः स्यात्रष्टेन्दावन्धतां व्रजेत् । मूले समूलनाशः स्यात्कुळनाशो यतो भवेत्। विकृताङ्के च हीने च संध्ययोरुभयोरिप । पर्वण्यपि प्रसृतौ च सर्वा-रिष्टभयप्रदा । तद्वत्सद्स्तजातश्च पाद्जातस्तथैव च । तस्माच्छान्तिं प्रक्वित यहाणां कर्चेतसाम् । गर्गः—कृष्णां चतुर्दशीं षोढा कुर्यादादौ शुभं स्मृतम् । द्वितीये पितरं हन्ति तृतीये हन्ति मातरम् । चतुर्थे मातुरुं हन्ति पञ्चमे वंशनाशनम् । षष्ठे तु धननाशः स्यादात्मनो वंशनाशनम् । देवकीर्तिः— यद्येकस्मिन् धिष्ण्ये जायन्ते दुहितरोऽथ वा पुत्राः । पितुरन्तकरा ह्येते यद्यपरे प्रीतिरतुला स्यात् । गर्गः-एकस्मिन्नेव नक्षत्रे भ्रात्रोर्वा पितृपुत्रयोः । प्रसृतिश्च तयोर्मृत्युभवेदेकस्य निश्चितम् । शौनकः-प्रहणे चन्द्रसूर्यस्य प्रसृतिर्यदि जायते । व्याधिपीडा तदा स्त्रीणामादौ तु ऋतुद्दर्शनात् । इत्थं संजा-यते यस्य तस्य मृत्युर्ने संशयः । अथ गण्डान्तः ज्योतिर्निबन्धे-पूर्णानन्दाख्ययोस्तिथ्योः सन्धिर्ना-डीद्वयं तथा । गण्डान्तं मृत्युदं जनम यात्रोद्वाहत्रतादिषु । कुलीरसिंहयोः कीटचापयोर्मीनमेषयोः । गण्डान्तमन्तरं कालं घटिकार्धं मृतिप्रदम् । कुलीरः कर्कटः । कीटो वृश्चिकः । चापं धनुः । साँपैन्द्र-पौष्णभेष्वन्त्यषोडशांशेन सन्धयः । तद्यभेष्वाद्यपादा भानां गण्डान्तसंज्ञकाः । सार्पमाऋेषा । <u>ेप्न्द्रं ज्येष्ठा । षौष्णं रेवती । पौष्णाश्विन्योः सार्पपित्रर्क्षयोश्च यच ज्येष्ठामूलयोरन्तरालम् । तद्गण्डान्तं</u> स्याचतुर्नाडिकं हि यात्राजन्मोद्वाहकालेष्वनिष्टम् । रत्नसङ्घहे—सर्वेषां गण्डजातानां परित्यागो

विधीयते । वर्जियेद्दर्शनं श्राद्धं तच पाण्मासिकं भवेत् । तिथ्यर्क्षगण्डे पितृमातृनाहो लग्ने तु संधौ तनयस्य नाहाः । सर्वेषु नो जीवति हन्ति बन्धून जीवन्पुनः स्याद्वहुवारणश्च । अथैषां दानम्—तिथि गण्डे त्वनड्राहं नक्षत्रे धेनुरुच्यते । काञ्चनं लप्नगण्डे तु गण्डदोषो विनर्यति । उत्तरे तिलपात्रं स्यात्पुष्ये गोदानमुच्यते । अजाप्रदानं त्वाष्ट्रे स्यात्पूर्वाषाढे च काञ्चनम् । उत्तरातिष्यचित्रासु पूर्वा-षाढो द्रवस्य च । कुर्याच्छानित प्रयत्नेन नक्षत्राकरजां बुधः । अथ आक्षेशाफलम् । मूर्द्धास्यनेत्रगलकां-स्युगं च बाहुहुज्जानुगुह्यपद्मित्यहिदेहुभागः। बाणा ५ द्रि ७ नेत्र २ हुतभुक् ३ श्रुति ४ नाग ८ रुद्र ११ षणू ६ नन्द ९ पञ्च ५ शिरसः क्रमशस्तु नाड्यः । राज्यं च पितृनाशः स्यात्तथा कामिकया रतिः। पितुभक्तो वली स्वव्नस्त्यागी भोगी धनी क्रमात्। ज्येष्ठाफलमुक्तं ब्रह्मयामले—ज्येष्ठादौ जननी-माता द्वितीये जननीपिता । तृतीये जननीभ्राता स्वयंमाता चतुर्थके । आत्मानं पञ्चमे हन्ति षष्ठे गोत्रक्षयो भवेत् । सप्तमे चोभयकुलं ज्येष्ठभ्रातरमष्टमे । नवमे श्रुशं हन्ति सर्वे हन्ति दृशां-शक इति ।। ।। अथ मूलशान्तिः । तत्र याज्ञिकाः पठन्ति—अथातो मूलविधि व्याख्यास्यामो मुलांशे प्रथमे पितुर्नेष्टो द्वितीये मातुस्तृतीये धनधान्ययोश्वतुर्थे कुलशोकावहः स्वयं पुण्यभागी स्यान्म्-लनक्षत्रे मूलविधानं कुर्यात्सर्वोषध्या सर्वगन्धेश्च संयुक्तं तत्रोदकुम्भं कृत्वा वस्नगन्धपुष्परत्नसहितं व्वेतसिद्धार्थेकुसुमयुक्तं कुर्यात् तस्मिन् रुद्रान् जिपत्वाऽप्रतिरथं रक्षोन्नं च सूक्तं द्वितीयोदकुम्भं कृत्वा चतुःप्रस्रवणसंयुक्तं तस्मिन्नुपरिष्टान्मूलानि धारयेद्वंशपात्रे कृत्वा वस्ने बद्धा तस्मिन्प्रधानानि मूलानि वक्ष्यामि हिरण्यमूळं सप्तधान्यानि प्रथमा कार्सर्या सहदेन्यपराजिता बालापाठाऽधोपुष्पी राङ्कपुष्पी मधुयष्टिका चक्राङ्किता मयूरिहाखा काकजङ्घा कुमारीद्वयं जीवन्त्यपामार्गा भृद्धराजकळक्ष्मणा जाती व्याव्यपत्रश्वकमर्दकः सिद्धेश्वरोश्वत्थौदुम्बरपलाशप्रक्षवटार्कदूर्वारौहितकशमीशताबरीत्येवमादि-मूलशतं पूरियत्वा तस्मिन्निषिद्धानि मूल।नि वक्ष्यामि बैल्वधवनिम्बकदम्बराजवृक्षोक्षशालाप्रयाल-द्धिकपित्थकोविदारऋष्मातकविभीतकशाल्मलीररलुसर्वकण्टकिवर्ज तत्राभिषेकं कुर्यात्पितुः शिशो-र्जनन्या देवस्यत्वेत्यौदुम्बर्यासन्दीसुद्गप्रामास्तृणाति तत्रासीनान् संपातेनैकेनाभिषिश्वति शिरसो-Sध्यनुलोम शिरो मे श्रीर्यश इति यथालिङ्गमङ्गानि संमृशति स्नानादूर्ध्व नैर्ऋतं पायस७ं श्रपयित्वा काइमर्यमयछं सुकुसुवं प्रतप्य संमृज्यान्वारच्य आघारावाज्यभागौ हुत्वाऽसुन्वन्तमिति चतस्रः स्थालीपाकेन जुहुयात्पञ्चद्शाज्याहुतीर्जुहोति कृणुष्वपाज इति पञ्च मानस्तोक इति द्वे यातेरुद्र शिवातनूरितिषडिप्रिरक्षा ७ सिसेधित शुक्रशोचिरमत्यः । शचिः पावक ईड्य इति त्वन्नःसोमविश्वतोर-क्षाराजंनदायतोनरिष्येत्वावतः सखेति स्विष्टकृदादि । प्राशनान्ते कृष्णा गौः कृष्णाश्च तिलाः हिर-ण्मयमूल्रहः सप्तधान्यसंयुक्तमाचार्याय दद्यात्कृष्णोऽनड्वान्त्रह्मणे दद्यात्रक्षत्रसूचकेभ्यो वा दद्यादन्येभ्यो ब्राह्मणेभ्यः सुवर्णे द्यात्क्रसर्पायसेन ब्राह्मणान्भोजयेत्सापदैवते गण्डजात एष एव विविः कात्याय-नेनोक्तः । स्पृत्यन्तरोक्ता शान्तिस्तु रजस्वलाशान्तावुका । मात्स्ये विशेषः—अकालप्रसवा नार्यः कालातीतप्रजास्तथा । विकृतप्रसवाश्चेव युग्मप्रसवकास्तथा । अमानुषा अमुण्डाश्च अजातन्यञ्जना-स्तथा । हीनाङ्गा अधिकाङ्गाश्च जायन्ते यदि वा स्त्रियः । पशवः पक्षिणश्चैव तथैव च सरीसृपाः । विनाशं तस्य देशस्य कुलस्य च विनिर्दिशेत् । निर्वासयेत्तां नगरात्ततः शान्ति समाचरेत् । पाद्मे-उपरि प्रथमं यस्य जायन्ते च शिशोर्द्धिजाः । दन्तैर्वा सह यस्य स्याज्जनम भार्गवसत्तम । द्वितीये च तृतीये च चतुर्थे पश्चमे तथा । यदा दन्ताश्च जायन्ते मासे चैव महद्भयम् । मातरं पितरं चास्य खादेदात्मानमेव च । अथोर्ध्वदन्तजननशान्तिः । गजपृष्ठगतं बालं नौस्थं वा स्थापयेत् द्विज । तद्-भावे तु धर्मज्ञ काञ्चने तु वरासने । सर्वोषधैः सर्वगन्धैर्बीजैः पुष्पैः फलैस्तथा । पृञ्चगन्येन रत्नैश्च मृत्तिकाभिश्च भार्गव । स्नापयेदित्यन्वयः । स्थालीपाकेन धातारं पूजयेत्तदनन्तरम् । सप्ताहं चात्र

कर्तव्यं तथा ब्राह्मणभोजनम् । अष्टमेऽहनि विप्राणां तथा देयाऽत्र दक्षिणा । काञ्चनं रजतं गाश्च भुवं वा धनमेव च । दन्तानामष्टमे मासि षष्टे मासि ततः पुनः । दन्ता यस्य च जायन्ते माता वा म्रियते पिता । वालको म्रियते तत्र स्वयमेव न संशयः । द्धिक्षौद्रघताक्तानामश्रत्थसमिधां ततः । जु<u>ह्यादृष्ट्यातं तत्र समन्त्रेण तु मत्र्रवित्। धेनुं</u> च द्यादृगुरवे ततः संपद्यते शुभम्। ज्योतिर्निवन्धे तु अष्टमादिषु दन्तोत्थानं शुभावहमित्युक्तम् । रुद्रयामले—प्रथमं दन्तनिर्मुक्तिरूर्ध्वं वालस्य चेद्भवेत् । हैशाय मातुलस्येह तदा प्रोक्ता महर्षिभिः । सौवर्ण राजतं वापि ताम्नं कांस्यमयं तु वा । दध्योदनेन संपूर्त पात्रं दुद्याच्छिशोः करे । समन्नं भाजनं दुत्त्वा स पश्येन्मातुलः शिशुम् । सालंकारं सबस्नं च शिशुमालिङ्गय सादरः । तत्र मन्त्रः—रक्ष मां भागिनेय त्वं रक्ष मे सकलं कुलम् । गृहीत्वा भाजनं सात्रं प्रसन्नो भव मे सदा । निर्विन्नं कुरु कल्याणं निर्विन्नां च स्वमातरम् । मय्यात्मानमधिष्ठाप्य चिरं जीव मया सहेति । ततोऽभिनन्दयेद्विद्वान् भगिनीं भगिनीपतिम् । होमं कृत्वा तिलाज्येन <mark>त्राह्मणानपि पूजयेत् । एवं कृते विधाने तु विन्नः कोऽपि न जायते ।। ।। अथ त्रिकशान्तिः ।</mark> गर्गसंहितायाम्—सुतत्रये सुता चेत्स्यात्तवये वा सुतो यदि । मातापित्रोः कुलस्यापि तदानिष्टं मह-द्भवेत्। ज्येष्ठनाशो धने हानिर्दुःखं चैषु महद्भवेत्। तत्र शान्ति प्रकुर्वीत वित्तशाष्ट्यविवर्जितः। जातस्यैकादुशाहे वा द्वादुशाहे युभे दिने । आचार्यमृत्विजो वृत्वा प्रहयज्ञपुरःसरम् । त्रह्मविष्णुमहेशे-न्द्रप्रतिमाः स्वर्णतः कृताः । पूजयेद्धान्यराशिस्थकलशोपरि शक्तितः । पश्चमे कलशे रुद्धं पूजयेद्रद्रसं-ख्यया । रुद्रमुक्तानि चःबारि शान्तिसूक्तानि सर्वशः । आचायों जुहुयात्तव समिदाज्यतिलां श्रह्म । अष्टोत्तरसहस्रं तु पद्शतं त्रिशतं तु वा । देवताभ्यश्चतुर्वकादिभ्यो प्रहपुरःसरम् । त्रह्मादिमन्त्रैरिन्द्रस्य यत इन्द्र भजामहे । ततः स्विष्टकृतं हुत्वा विलं पूर्णाहुति ततः । अभिषेकं कुटुम्बस्य कृत्वाऽऽचार्य प्रपूजयेत् । हिर्ण्यं धेनुरेका च ऋत्विजां दक्षिणा ततः । आज्यस्य वीक्षणं कृत्वा शान्तिपाठं तु कार-येत् । ब्राह्मणान् भोजयेच्छत्त्वा दीनानाथांश्च तर्पयेत् । कृत्वैवं विधिना शान्ति सर्वारिष्टादिम्च्यते । अथ दत्तकपुत्रपरिग्रहविधिः । पारिजाते शौनकः—अपुत्रो मृतपुत्रो वा पुत्रार्थ समुपोष्य च । वाससी कुण्डले दत्त्वा उष्णीषं चाङ्गलीयकम् ॥ वन्धृनन्नेन संभोज्य त्राह्मणाँश्च विशेषतः । अन्वाधानादि यत्तन्त्रं कृत्वाऽऽज्योत्पवनान्तकम् ॥ दातुः समक्षं गत्वा तु पुत्रं देहीति याचयेत् । दाने समर्थो दाताऽस्मै ये यहोनेति पञ्चभिः ॥ देवस्यत्वेति मन्त्रेण हस्ताभ्यां परिगृह्य च । अङ्कादङ्केत्यचं जस्वा <mark>आब्राय शिशुमूर्द्धनि । गृहमध्ये तमाधाय चर्र ह</mark>ुत्वा विधानतः । यस्त्वाहृदेत्यूचा चैव तुभ्यमप्रऋ• चैकया । सोमोदद्दिःयेताभिः प्रत्यूचं पञ्चभिस्तथा । स्विष्टकृद्दिहोमं च कृत्वा शेषं समापयेत् ॥ <mark>त्राह्मणानां सपिण्डेपु कर्तव्यः पुत्रसङ्गहः । तर्भावेऽसपिण्डो वा अन्यत्र तु न कारयेत् ।। मिताक्ष-</mark> रादौ तु व्याहृतिभिराज्येन होम उक्तः । तत्रैव वसिष्ठः—न त्वेकं पुत्रं द्द्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वा न स्त्री पुत्रं दुद्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वा अन्यत्रानुज्ञानाद्भर्तरिति । यत्तु समन्त्रकहोमस्य पुत्रप्रतिप्रहाद्भरवात् व्याह-भर्तुरनुज्ञया स्त्रिया अपि प्रतिप्रहोक्तेः। यद्यपि मेवातिथिना भार्यात्ववदुरृष्टरूपं दत्तकत्वं होमसा-ध्यमुक्तं श्वियाश्च होमासंभवस्तथापि व्रतादिवद्विप्रद्वारा होमादि कारयेदिति हरिनाथाद्यः। संब-न्यतत्त्वेडप्येवम् । शृद्रस्यापि चैवम् । स्त्रीशृद्धाश्च सधर्माण इति स्मृतेः ॥ अतएव पराशरेण शृद्धकर्तृको होमो विप्रह्लारैवोक्तः । दत्तके विशेषः कालिकापुराणे—पितुर्गात्रेण यः पुत्रः संस्कृतः पृथिवीपते । आचूडान्तं न पुत्रः स पुत्रतां याति चान्यतः ।। चूडोपायनसंस्कारा निजगोत्रेण वै कृताः । दृत्ता-द्यास्तन्यास्ते स्युरन्यथा दास उच्यते ॥ उर्ध्व तु पञ्चमाद्वर्षात्र दत्ताद्याः सुता नृप । गृहीत्वा पञ्चव-र्षीयं पुत्रेष्टिं पथमं वरेदिति॥ अथ सृतिकास्नानम् । ज्योतिषे—करेन्द्रभाग्यानिलवासवान्त्यमैत्रैन्द्वा-

श्विष्ठुवभेऽह्नि पुंसाम् । तिथावरिक्ते शुभमामनन्ति प्रसूतिकास्नानविधि मुनीन्द्राः ॥ हस्तज्येष्ठापूर्वाफन् स्गुनीस्वातीथनिष्ठारेवत्यनुराधामृगशीर्पाश्विनीरोहिणीषु त्रिपूत्तरासु च सृतिकास्नानमित्यर्थः । पुंसामह्नि रविभौमगुरुवारेषु । इति जातकर्मविधिः ॥ १६ ॥ %॥

(विश्व०)—'सोध्यन्ती · · ग्यस्यैत इति '। सोध्यन्तीं प्रसवश्लवतीं जलेन । मन्त्रमाह 'एजतु दुशमास्य इति ' परादिना पूर्वान्त इति परिभाषाया अप्रवृत्तेराह प्राग्यस्यैत इति जरायुणा सहेत्यः न्तेनेत्यर्थः । 'अथावरापतनं' गर्भनिर्गमिकियाहेत्वर्थस्मारकं मन्त्रं पठतीत्यर्थः । तमेव सूत्रयति मन्त्रम् <mark>'अवैतु पृश्नि रौवल्र×् हाने जराय्वत्तवे नैव मा ×सेन पीवरीं न कस्मिश्च नायतमवजरायुपद्यतामिति ।</mark> [']जातस्य कुमारस्याच्छित्रायां नाड्यां मेधाजननायुष्ये करोति[ः] तत उत्पन्नस्य पुत्रस्य अच्छिन्ने नास्टे मङ्गलोदकेन स्नात्वा अहते वाससी परिधाय वैश्वदेववर्ज वसोर्धारामातृपूजनसहितं नान्दीमुखं हिरण्यश्राद्धं कृत्वा मेधाजननं च आयुष्यं च ते करोतीत्यर्थः । तत्रादौ कुमारदक्षिणे श्रवणे वागिति त्रिः पिठित्वा वेदोऽसीति गुह्यं नाम कृत्वा मेधाजननायुष्ययोराद्यं मेधाजननं करोति । सूत्रयति च सूत्र-कृत—'अनामिकया' द्धामीति' सुवर्णान्वितोपकनिष्ठया मधुपूते मिश्रिते केवलं पूर्व वा भूस्त्वयि द्वामीत्यादिभिश्चतुर्भिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रं कुमारं प्राशयति कुमारस्य जिह्वायां निमार्ष्टि । यतु इतिशब्देन मन्त्रावसानज्ञप्तेश्चतुर्णामप्येकमन्त्रतेति । तन्न । पृथिव्यास्त्वा नाभौ साद्यामीत्यद्तिया उपस्थ इत्यादावनेकेतिकारैरनेकमन्त्रतापत्तेः । मित्रविन्दासूत्रे चाग्निरन्नाद् इत्यादिमन्त्रेष्वितिशब्दा-भावान्मन्त्रैक्यापत्तेः । नच स्वाहाकार एवात्र मंत्रान्तं बोधयतीति वाच्यम् । अग्निरायुष्मानित्याद्यायु-ष्यकरणमन्त्राणामैक्यापत्तेश्चेति न किंचिदेतत् । 'अथास्यायुष्यं करोति नाभ्यां दक्षिणे वा कर्णे जपति' आयुर्वो हितमायुष्यम् । मेधाजननानन्तरमस्य कुमारस्य करोति । कथमित्यत आह 'नाभ्यामिति ' सप्तस्यर्थो विषयत्वं नाभिविषयकमालम्भं कृत्वा जपतीत्यन्वयः । ' दक्षिणे वा कर्णे' · दक्षिणकर्णशब्कुल्यवच्छित्रनभसि समवेतां मन्त्ररूपशब्दानां क्रमेणाभिव्यक्ति करोतीत्यर्थः । आयुष्य-<mark>हेत्वर्थस्मृतिहेतृन्सूत्रयति सूत्रकृन्मन्त्रान् । अग्निरायुष्गान्स वनस्पतिभिरायुष्मांस्तेन त्वायुषायुष्मन्त</mark>ं करोमि, सोम आयुष्मान्सोषधीभिरायुष्मांस्तेन त्वायुषायुष्मन्तं करोमि, ब्रह्मायुष्मत्तद्वाह्मणैरायुष्मत्तेन त्वायुषायुष्मन्तं करोमि, देवा आयुष्मन्तस्तेऽमृतेनायुष्मन्तस्तेन त्वायुषायुष्मन्तं करोमि, ऋषय <mark>आयुष्मन्तस्ते व्रतैरायुष्मन्तस्तेन त्वायुषायुष्मन्तं करोमि, पितर आयुष्मन्तस्ते स्वधाभिरायुष्म-</mark> न्तस्तेन त्वायुषायुष्मन्तं करोमि, यज्ञ आयुष्मानसदक्षिणाभिरायुष्मांस्तेन त्वायुषायुष्मन्तं करोभि, समुद्र आयुष्मांन्स स्रवन्तीभिरायुष्मांस्तेन त्वायुषायुष्मंन्तं करोमीति त्रिः । पूर्वोक्तानष्टौ मन्त्रान् कुमारस्य दक्षिणे कर्णे जपेत् वारत्रयम् । 'त्र्यायुविभिति च ' त्र्यायुवं जमद्ग्र इत्यमुमिव मन्त्रं त्रिर्जपति । पूर्वसूत्रस्थत्रिःपदानुकर्षकश्चकारः ॥ ॥ 'स यदि कामयेत सर्वमायुरियादिति वात्सप्रेणैनमिमृशेत् ' स यदि पिता इच्छेन् अयं कुप्तारः समग्रं सुखजीवनं रुभतां तदा भारु-न्दनेन वात्सप्रेण दृष्टानुवाकेन तं कुमारं स्पृशेन् । पूर्वोक्तमनुवाकमेवाह 'दिवस्परीति ' एतस्यानुवाकस्योत्तमामृचं परिशिनष्टि । अयं चानुवाको द्वादशर्चः । तस्योत्तमामृचमन्त्यामस्ताव्यग्निरितिनान्नीं परिशिनष्टि व्युदस्यति । तां व्युदस्यैकादशभिरभिमृशेदित्यर्थः ॥ 'प्रतिदिशं पञ्च ब्राह्मणानवस्थाप्य ष्ट्र्यादिममनु प्राणितेति । पूर्वो ब्रूयात्प्राणेति, व्यानेति दक्षिणोऽपानेत्यपर उदानेत्युत्तरः, समानेति पञ्चम उपरिष्टाद्वेक्ष्माणो ब्रूयात्स्वयं वा कुर्याद्नुपरिकाममिवयमानेषु । स यस्मिन्देशे जातो भवति तमिभमन्त्रयते वेद ते भूमि हृद्यं दिवि चन्द्रमिस श्रितम् । वेदाहं तन्मां तद्विद्यात्पद्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतक् श्रुणुयाम शरदः शतिमत्यथैनमिमृशत्यश्मा भव परशुर्भव हिर्ण्यमस्तुतं भव । आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतिमत्यथास्य भातरमिमन्त्रययत इडासि मैत्रावरुणी

वीरे वीरमजीजनथाः । सा त्वं वीरवती भव यास्मान्वीरवतोऽकरदिति ।' चतुःसूत्री निगद्व्याख्या-ता। त्रह्मणान् कुमाराभिमुखान्। त्राह्मणाभावे स्वस्य कर्तृत्वे अतिक्रमणा प्रैषाभावश्चेति अन्यत्सुगमम्। ' अथास्यै दक्षिण " स्तनं प्रक्षात्य प्रयच्छतीम " स्तनमिति यस्ते स्तन इत्युत्तरमेताभ्यां ' कुमाराभि-मन्त्रणानन्तरमस्यै अस्याः मातुः दक्षिणं स्तनं क्षालयित्वा कुमाराय ददाति कुमारस्य मुखे प्रवेशयति इमश्रुतनिमिति, यस्तेस्तन इमश्रुतनिमत्येताभ्यामृगभ्याम् । ' उद्गात्रश्र शिरस्तो निद्धाति ' जलपूर्ण <mark>पात्रमतिखटुं कुमारशिरःप्रदेशाधस्ताद्धमौ निद्</mark>धाति । तत्र मन्त्रमाह 'आपो देवेषु जात्रथ यथा <mark>देवेषु जाप्रथ । एवमस्याभ् सूतिकायाभे सपुत्रिकायां</mark> जाप्रथेति[,] अनेन मन्त्रेण । द्वारदेशे सूतिकाग्निमु-पसमाधायोत्थानात्संधिवेळयोः फलीकरणमिश्रान्सर्षपानग्नावावपति । सृतिकागृहस्य द्वारोपलक्षिते-<mark>बहिःप्रदेशे दक्षिणत उपलिप्त उद्धताबोक्षिते सृतिकाग्निमुपसमाधाय तथाच तत्र स्थापितस्याग्नेः</mark> सृतिकाग्निरिति नामधेयं तस्मिन्नग्नौ तण्डुलकणोपरक्तान् सिद्धार्थानावपति । अवधिमाह-आउत्था-नात् उत्थानं सूतकान्तं यावत् । कदंत्यत आह-सन्धिवेलयोः सायंप्रातरित्यर्थः । अनेनेतरहोमेति-कर्तव्यतानिगसः ॥ ' शण्डामको उपवीरः शौरिकेय उत्स्वलः । मलिम्लुचो द्रोणासश्च्यवनो नरयतादितः स्वाहा । आल्रिखन्ननिमिषः किंवदन्त उपश्रुतिर्हर्यक्षः कुम्भी रात्रुः पात्रपाणिर्नृमणि-<mark>र्हन्त्रीमुखः सर्षपारुणश्च्यवनो न</mark>दयतादितः स्वाहेति[,] द्वाभ्यामाभ्यां मन्त्राभ्यां द्वे आहुती <mark>अग्नौ</mark> प्रक्षिपतीत्यर्थः । इदमय्रय इति त्यागः ॥ ॥ यदि कुमार उपद्रवेज्जालेन प्रच्छाद्योत्तरीयेण वा पिताङ्क आधाय जपित ? यदि कुमारस्य स्कंदनादिभ्यः यहोपद्रवो भवेत् ततः पिता अङ्के कुमार्मा-धाय उत्तरीयजालाभ्यामन्यतरेणाच्छाच वक्ष्यमाणं मन्त्रं जपित। कितिद्यतऽआह—'कूर्कुरः सुकूर्कुरः कूर्कुरो बालबन्धनः । चेचेच्छुनक सृज नमस्ते अस्तु सीसरोलपेतापह्नर तत्सत्यं यत्ते देवा वरमदुदुः स त्वं कुमारमेव वावृणीथाः । चेचेच्छनक सृज नमस्ते अस्तु सीसरो छपेतापह्वर तत्सत्यम् । यत्ते सरमा माता सीसरः पिता इयामशबलौ भ्रातरौ । चेबेच्छुनक सृज नमस्ते असु सीसरो इतिशब्दो मन्त्रसमाप्तिचोतकः । 'अभिमृशति, न नामयति नरुद्ति न हृष्यति न ग्लापति यत्र वयं वदामो यत्र चाभिष्टशामसीति' पूर्वमंत्रं जिपत्वा ननामयतीत्यादिना-ऽभिमृशामसीत्यन्तेन कुमारं रष्ट्रशतीत्यर्थः । ततः कुमारमात्रे कुमारं दत्वा स्पर्शनिमित्तं पितः स्नानम् । इति जातकर्म।। इति षोडशी कण्डिका।। १६॥

दशम्यामुत्थाप्य ब्राह्मणान्भोजयित्वा पिता नाम करोति ॥ १ ॥ द्यक्षरं चतुरक्षरं वा घोषवदाद्यन्तरन्तस्थं दीर्घाभिनिष्ठानं कृतं कुर्यान्न तिह-तम् ॥ २ ॥ अयुजाक्षरमाकारान्त७ं स्त्रिये तिह्तिम् ॥ ३ ॥ शर्म ब्राह्मणस्य वर्म क्षात्रियस्य गुप्तोति वैश्यस्य ॥ ४ ॥ चतुर्थे मासि निष्कम-णिका ॥ ५ ॥ सूर्यमुदीक्षयित तज्ञक्षुरिति ॥ ६ ॥ १७ ॥ ॥ ॥

(कर्कः)—'द्राम्यामुत्थाप्य ब्राह्मणान्भोजयित्वा पिता नाम करोति द्यक्षरं चतुरक्षरं वा ' द्राम्यां राज्यामतीतायामेकाद्रोऽहिन श्राद्धव्यतिरेकेण ब्राह्मणान्भोजयित्वा पिता नाम करोति कुमारस्य । अन्यस्मिन्नपि संस्कारे पितुरेवोत्सर्गात्कर्तृत्वम् । इह पितृप्रहणाद्न्यत्रापि नियमोऽवगम्यते । तच्च द्यक्षरं चतुरक्षरं वा कर्तव्यम् । घोषवदादि । घोषवद्क्षरमादौ कृत्वा भवति । वर्गाणां प्रथमिक्तियाः शषसाश्चाघोषाः । अन्ये घोषवन्तः । तदादि कर्तव्यम् । अन्तरन्तस्थम् । अन्तस्था यरक्ष्वास्ते नान्नोऽन्तर्मध्ये कर्तव्याः । दीर्घाभिनिष्ठानम् । निष्ठानं समातिस्व्यते सा दीर्घा कर्तव्या ।

कृतं कुर्यान् । कृदितिप्रत्ययसंज्ञा तदन्तं कुर्यान् । अपरे पितामहादिकृतं वर्णयन्ति । न तिद्धितम् । तिद्धितम् । तिद्धितम् । अयुजाक्षरमाकारान्तः किये तिद्धितम् ' अयुग्नेरक्षरेराकारान्तं च स्त्रिये तिद्धितान्तं कर्तव्यम् । शर्मे ब्राह्मणस्य । शर्मशब्दः सुखवाचकः सुखनीयं ब्राह्मणस्य कर्तव्यम् । यथा शुभङ्करः प्रियंकरः इति । वर्मे क्षित्रयस्य । वर्मशब्दश्च शौर्यवचनः शौर्ययुक्तम् क्षित्रयस्य कर्तव्यम् । नरवर्मा । शशिवर्मा । गुप्तेति वैशस्य । गुप्तशब्दश्चाक्त्यवचनः । आक्व्यत्वाभिधायि वैश्यस्य मणिभद्रः । 'चतुर्थे मासि निष्क्रमणिका' कुमारस्य कार्या । तत्र 'सृर्यमुद्धियति तच्छिरिति ' अनेन मन्त्रेण ॥ १० ॥ ॥ ॥

(जयरामः)—दशस्यां राज्यामतीतायामेकादशेऽहि इत्यर्थः । त्राह्मणान श्राद्धव्यतिरिक्तान् त्रिप्रभृतीन् पितेति प्रह्णादन्यत्रापि संस्कारे पितुरेव कर्तृत्विनयमोऽवगस्यते तच द्राक्ष्रं
चतुरक्षरं वा । घोपवदक्षरम् वर्गाणां प्रथमद्वितीयाः शपसाश्चाघोषाः अन्ये घोषवन्त इति त आदौ
यस्य तत्कुर्यात् अन्तर्मध्ये अन्तस्था यरत्वा यस्य तत् दीर्घाभिनिष्टानं दीर्घ द्विमात्रमभिनिष्टानं
निष्टा समाप्तिर्यस्य तत् । कृतं कृत्यत्ययान्तम् पितामहादीनां कृतिमत्यपरे । न तद्धितमिति तद्धितापवादोऽयम् । अयुजाक्ष्रमित्यादि तु स्त्रिया एव अयुजैरयुरमेरक्षरेराकारान्तम् । तद्धितप्रत्ययान्तं च
स्त्रियै कन्यायाः कुर्यात् । शर्म सुखवाचकम् । वर्म शौर्यवाचकम् । गुप्तशब्दश्चाढ्यवचनः । चतुर्थे
मासि निष्क्रमणं कार्यम् । तत्र सूर्यमुदीक्षयित दर्शयित पिता तद्दश्चरितिमन्त्रेण ॥ १७ ॥ % ॥

(हरिहर:)—'दशम्या करोति ' प्रसम्बिदनमारभ्य दशम्यां तिथौ सूतिकां सूतिकागृ हादुत्थाप्य नामकरणाङ्गतया ब्राह्मणान् त्रीन् भोजयित्वा भोजनं कारियत्वा पिता अपत्यस्य नाम-धेयं करोति । अत्र दशम्यामिति सूतकान्तोपलक्षणम् । ततश्च यस्य यात्रन्ति दिनानि सृतकं तदन्त-दिने सुतिकोत्थापनमित्यर्थः । अपरदिने च नामकरणम् । तथाच गोभिलसूत्रम्-दशरात्रे व्युष्टे नाम-करणमिति । याज्ञवत्क्यवचनं च-अहन्येकाद्शे नामेति नाम करोतीत्युक्तम् । तत्कीदृशमित्यपेक्षाया-माइ ' द्राक्षरं ' तिद्धितम् ' द्वे अक्षरे अस्य तत् द्राक्षरं, चत्वार्यक्षराणि यस्य तचतुरक्षरम् । अनयोर्वि-करुपः । किंच घोपवदादि घोषवद्क्षरं आदौ यस्य नाम्नः तत् घोपवदादि । घोपवन्ति चाक्षराणि गघङ जझञ इंडण द्धन वभम यरलव ह इत्येतानि । अन्तर्न्तस्थं अन्तर्मध्ये अन्तस्था यस्य तद्न्तर्न्तस्थम् अन्तस्था यरल्याः । दीर्घाभिनिष्टानं दीर्घमहस्वमभिनिष्टानमवसानं यस्य तत् दीर्घाभिनिष्ठानम् । कृतं कृत्प्रत्ययान्तं कुमारस्य नामधेयं कुर्यात् । पक्षान्तरं 'कृतम् ' पितामहादिनाम तत्कुर्यात् । न तिद्धितं तिद्धितप्रत्ययान्तं न कुर्यात् । स्त्रिया नािन्न त्रिशेपमाह् ' अयुजाक्षरं ' अयुजािन विषमािण च्यादीन्यक्षराणि यस्मित्रास्त्रि तद्युजाक्षरम् । आकारान्तमाकारः अन्ते यस्य तदाकारान्तम् । वृद्धितं तद्धितप्रत्ययान्तं स्त्रिये स्त्रिया नाम कुर्यादित्यनुपङ्गः । अपिच ' शर्म ः वैश्यस्य ' ब्राह्मणस्य विप्रस्य पूर्वोक्तलक्षणनामान्ते शर्मेति क्षत्रियस्य पूर्वोक्तलक्ष्णनामान्ते वर्मेति वैश्यस्य पूर्वोक्तनामान्ते गुप्तेति पदं कुर्यात् । अथवा बाह्मणस्य नाम शर्म मङ्गल्यतिपाद्कं कुर्यान् । क्षत्रियस्य वर्म शौर्यरक्षा-वत्ताप्रतिपादकम् , वैदयस्य गुप्तेति धनवत्ताप्रतिपादकम् , शृद्रस्य प्रेष्यत्वप्रतिपादकमिति बोद्धव्यम् । अथ नामकरणप्रयोगः। सूतकान्तद्वितीयदिने नामकरणनिमित्तं मातृपूजापूर्वकमाभ्युद्यिकं श्राद्धं विधाय <mark>अन्यब्राह्मण</mark>त्रयं भोजयित्वा पिता कुमारस्य ह्यक्ष्रमित्यादिनोक्तळक्षणं नाम करोति यथाशिष्टाचारं देवराजशर्मा इत्यादि । 'चतुर्थे ः णिका' । कुमारस्य जन्मचतुर्थे मासि निष्कमणिका गृहाद्वहिर्निष्क्रमणं करोति पिता । 'सूर्यः च अप्रिति ' अप्र तचक्क्षुर्देबहितमित्यादिना भूयश्च द्रारदः शतादित्यन्तेन मन्त्रेण श्रीसूर्य भगवन्तं रिक्समाछिनसुदीक्षयित कुमारं प्रदर्शयित पिता ।। ।। अथ निष्क्रमण-प्रयोगः । जन्मदिने जन्मनक्षत्रे वा प्राणानायम्य देशकाली स्मृत्वा अस्य कुमारस्य गृहान्निष्क्रमणं

सप्तदशी कण्डिका ॥ १७ ॥

करिष्ये इति संकल्प्य तदङ्कत्वेन चतुर्थे मासि शुभे दिने मातृपूजाभ्यद्यिके विधाय मात्रा अङ्के कतं कुमारं गृहाद्वहिरानीय तचक्कुर्देवहितिमितिमन्त्रेण शिशोः सूर्यस्योदीक्षणं पिता कार्यति ॥ १७ ॥ 🗱 ॥ (गदाधरः)—'दशम्याः करोति ' प्रसवादशम्यां गुज्यामतीतायामेकादशेऽहनि सति-कागृहात्स्रतिकामुत्थाप्य श्राद्धव्यतिरेकेण त्रीन् त्राह्मणान्भोजियत्वा पिता कुमारस्य नाम संज्ञां संव्य-वहारार्थं करोति । अन्यस्मित्रपि संस्कारे पितुरेवोत्सर्गात्कर्तृत्वम् । इह पितुर्यहणादन्यत्रापि नियमो-Sवगम्यते । अत्र दशम्यामिति सृतकान्तोपलक्षणम् । तथाच मदनरत्ने नारदीये-सृतकान्ते नामकर्म विधेयं स्वकुछोचितमिति । ततश्च यस्य यावन्ति दिनानि सृतकं तदन्तदिने कार्यमिति हरिहरः । सूत्रकारवचनादेकादशेऽहन्येवेत्यन्ये । गोभिलसूत्रे—दशरात्रे ब्युष्टे नामकरणभिति । याज्ञवल्क्यः— अहन्येकाद्रो नामेति । मदनरते विशेषः—द्वाद्शे दशमे वाऽपि जनमतोऽपि त्रयोदशे । षोडशे वि-<mark>शतो चैव द्वाविंशे वर्णतः कमान् । कारिकायाम—एकाद्शे द्वाद्शे वा मासे पूर्णेऽथवा परे । अष्टा-</mark> दुशेऽहनि तथा वदन्त्यन्ये मनीपिणः ॥ शतरात्रे व्यतीतं वा पूर्णं संवत्सरेऽथवा । ज्योतिर्निबन्धे गर्गः-अमासंक्रान्तिविष्ट्यादौ प्राप्तकालेऽपि नाचरेत् । एकादशेऽहनि नामकरणाशकौ स्मृत्यन्तरोक्तद्वादशा-<mark>हादिकालो प्राह्यः । तदुक्तं कारिकायाम्—मुख्यकाले यदा नामधेयं कर्तुं न शक्यते । उक्तानाम-</mark> न्यतमस्मिन्दिने स्यातु गुणान्विते ॥ कीटशं नाम कार्यमित्यत आह—' ब्यक्षरं चतुरक्षरं वा ' नाम कुर्यादिति शेषः । द्वे अक्षरे यस्य तत् व्यक्षरं चत्वार्यक्षराणि यस्य तचतुरक्षर्मनयोर्विकल्पः। <mark>' घोषवः अतु तद्धितम् ' घोषवदादि घोषवद्धरमादौ यस्य तत् घोषवन्तो वर्गान्तास्त्रयो वर्णा</mark> यरलवा हञ्चोच्यन्ते । ते च--गघङ जझञ डढण दधन वभम यर्लव ह इति । अन्तर्न्तस्थमन्तर्मध्ये अन्तस्थाः यस्य तत् । अन्तस्था यरलवा उच्यन्ते एते नाम्नो मध्ये कर्तव्या इत्यर्थः । दीर्घाभिनिष्टानम-भिनिष्ठानं समाप्तिरवसानं दीर्घं यस्य तत् । दीर्घो गुरुरुच्यते । कृतं कुर्यादिति । कृदिति प्रत्ययसं-<mark>ज्ञा तदन्तं क्रुयात् । अपरे पितामहादिकृतं वर्णयन्ति । न तद्धितम् तद्धितप्रत्ययान्तं क्रमारस्य</mark> नाम न कुर्यात् । ततश्चेदङ् नाम कार्यम् । भद्रकारीति । स्त्रिया नाम्नि विदेशपमाह ' अयुजाः तिद्धि-तम ' अयुजानि विषमाणि ज्यादीन्यक्षराणि यस्मिन्नाम्नि तत् आकारान्तं आकारोऽन्ते यस्य तत् तद्धितं तद्धितप्रत्ययान्तं च स्त्रिये स्त्रिया नाम कुर्यादित्यर्थः । ' शर्म ब्राह्मणस्य ' शर्मशब्दः सुखनी-यवचनः सुखनीयं ब्राह्मणस्य नाम कर्तव्यम् यथा शुभंकरः त्रियंकर इति कर्कः । ब्राह्मणस्य नाम्नि शर्मेत्यनुषङ्गो भवतीति भर्तृयज्ञहरिहरौ । 'वर्भ क्षित्रयस्य 'वर्भशब्दः शौर्यवचनः शौर्ययुक्तं क्षित्र-यस्य नाम कार्यमिति कर्कः । क्षत्रियनाम्नि वर्मेत्यनुषङ्ग इत्यन्ये । ' गुप्तेति वैदयस्य ' गुप्तराब्द आ-<mark>ढ्यत्वाभिधायी वैदयस्य नाम भवतीति कर्कः । गुप्तेति नाम्नि अनुपङ्क इत्यन्ये । मनः—दार्मान्तं ब्रा॰</mark> ह्मणस्य स्याद्वर्मान्तं क्षत्रियस्य तु । वैद्यस्य धनसंयुक्तं राद्रस्य प्रेष्यसंयुतम् ॥ चतुर्थे मासि निष्क्रम-णिका ' कुम।रस्य जननाचतुर्थे मासि निष्क्रमणिका गृहाद्वहिर्नयनं कर्तव्यम् । ज्योतिर्निवन्धे— तृतीये वा चतुर्थे वा मासि निष्क्रमणं भवेत् । ततस्तृतीये कर्तव्यं मासि सूर्यस्य दर्शनम् ॥ चतुर्थे मासि कर्तव्यं शिशोश्चन्द्रस्य दुर्शनम् । अत्र 'सुर्येन्द्रोः कर्मणी ये च तयोः आद्धं न विद्यते' इति छ-न्दोगपरिशिष्टात् छन्दोगानां निष्क्रमणे वृद्धिश्राद्धं नास्तीति कल्पतरुः । व्यासः--मैत्रे पुष्यपून-र्वसप्रथमभे पौष्णेऽनुकूळे विधो हस्ते चैव सुरेश्वरे च मृगभे तागसु शस्तासु च । कुर्यान्निष्कमणं शि-शोर्बुधगुरौ शुकेष्वरिक्तातिथौ कन्याक्रम्भत्लामृगारिभवने सौम्यप्रहालोकिते ॥ मदनर्ने --अन्नप्रा-<mark>शनकाले वा कुर्यात्रिष्क्रमणिकयाम् । ' सूर्यमुदीक्षयति तचक्षरिति ' गृहाद्वहिर्नयनानन्तरं पिता</mark> कुमारं सूर्य दर्शयति तच्छारिति मन्त्रेण । सूर्यमुद्दिस्खेति प्रैप इति गर्गपद्धतौ तन्मृग्यम् ॥ इति

(अथ पदार्थक्रमः)—जन्मत एकादशे द्वादशे वा यथाचारं नियतदिने वा नामकरणं कार्यम्। नियतकालेऽपि विष्टिवैधृतिव्यतीपातमहणसंकान्त्यमावास्याश्राद्धदिनेषु न कार्यम् । नियतकाले कियमाणेषु गुरुशुकास्तवाल्यवार्थकवकातिचारमलमासादिनिषेधो नास्ति । नियतकालातिक्रमे तु ज्योति:शास्त्रोक्ते शुभे काले कार्यम् । सर्वथाऽत्र पूर्वाह्वः प्रशस्तः । प्राणानायम्य देशकालौ स्मृत्वाऽस्य शिशोवीं जगर्भसमुद्भवैनोनिवर्हणायुरभिवृद्धिव्यवहारसिद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थ नामकरणं करिष्य इति संकरूप मातृपूजापूर्वकमाभ्युद्यिकं कृत्वा बाह्मणत्रयभोजनं कार्यम् । ततः स्वकुरुदेव<mark>ताभक्त</mark> इति नाम कृत्वा जन्मकालीनमासनाम कुर्यात् । तच-कृष्णोऽनन्तोऽच्युतश्चक्री वैकुण्ठोऽय जनार्दनः उपेन्द्रो यज्ञपुरुषो वासुदेवस्तथा हरिः । योगीशः पुण्डरीकाक्षो मासनामान्यनुक्रमात् । अत्र यथाचारं चैत्रादिर्मार्गशीर्पादिर्वा कंमः । ततोऽत्रकहडाख्यज्योतिःशास्त्रोक्तचक्रानुसारेण जन्मनक्षत्रपाद्प्रयुक्ता-<mark>क्षरादि नाम । ततो व्यावहारिकं स्वेष्टं नामेति । अत्रायं दाक्षिणात्यशिष्टाचारः—तण्डुलान् कांस्यादि-</mark> पात्रे प्रसार्य तदुपरि सुवर्णशलाकया कुलदेवताप्रयुक्तममुकभक्त इलादि नामचतुष्ट्यं लेख्यम् । ततो देवताभ्यो नम इति संपूच्यामुकनाम्ना त्वममुकोऽसीति स्वदक्षिणस्यमातुरुत्सङ्गस्यशिशोर्दक्षिणे कर्णे कथियत्वा मनोजूतिरित्यादिमन्त्रपाठान्ते विप्रैर्नाम सुप्रतिष्ठितमस्त्वित्युक्तेऽमुकनाम्नाऽमुकनामाऽयं भवतोऽभिवाद्यते इत्युक्त्वा नामकर्ता प्रतिनाम विप्रानभिवाद्येत् । ते चायुष्मान् भवत्वसुक इति <mark>वदे</mark>युरिति । ततः कर्ता देवताभ्यो ब्राह्मणेभ्यश्च नत्वा दशसंख्याकान् विप्रान् भोजयेदक्षि<mark>णां</mark> च <mark>दद्यात्</mark> । विप्राशिषश्च प्राह्याः । कुमार्या अपि नामकरणममन्त्रकं कार्यम् । इति नामकरणे पदार्थ-कमः । नात्र गर्गमते विशेषः ।। ।। अथ खट्टारोहः । पारिजाते—खट्टारोहस्तु कर्तव्यो दशमे द्वादशेऽपि वा । षोडशे दिवसे वाऽपि द्वाविंशे दिवसेऽपि वा । ज्योतिर्तिवन्धे—कर्त्रये वैष्णवरेव-तीषुदितिद्वये(?)चाश्विनकध्रवेषु । कुर्याच्छिशुनां नृपतेश्च तद्वदान्दोलनं वै सुखिनो भवन्ति । तत्रै-वम-आन्दोलाशयने पुंसो द्वादशो दिवसः शुभः । त्रयोदशस्त कन्याया न नक्षत्रविचारणा । अन्यस्मिन्दिवसे चेत्स्यात्तिर्यगास्ये प्रशस्यते । तत्र नामकरणिदने षोडशे द्वात्रिंशेऽन्यस्मिन्वा ज्योति-विंदादिष्टे शुभे काले यथाचारं कुलदेवतादिपूजां विधायालंकतं शिशुं हरिद्रायलंकते पर्यके मात्राचाः सौभाग्ययुक्ताः स्त्रियो योगशायिनं हरिं स्मरन्त्यो गीतवाद्यादिसमकाळं प्राक्शिरसं न्यसेयुः। स्वस्वाचारप्राप्तं चान्यद्ि कार्यम् ॥ ॥ अथ दुग्धपानम् । नृसिंहः—एकत्रिंशद्दिने चैव पयः शङ्क्षेन पाययेत् । अन्नप्राज्ञननक्षत्रे दिवसोदयराशिषु ॥ ॥ अथ ताम्वूङमक्षणम् । चण्डेश्वरः—सार्द्धमा-सद्वये द्द्यात्ताम्वूलं प्रथमं शिशोः । कर्पूरादिकसंयुक्तं विलासाय हिताय च । मूलाकिचित्रकर्तिष्य-हरीन्द्रभेषु पौष्णे तथा सृगद्दिगरोऽदितिवासरेषु । अर्केन्दुजीवभृगुवोधनवासरेषु तास्वूलभक्षणविविर्मु-निभिः प्रदिष्टः ॥ ॥ कुमारस्यास्मिन्नेव मासे शुभदिने रात्रौ चन्द्रदर्शनं कारयेत् । चन्द्राकेयोर्दिगी-शानां दिशां च वरुणस्य च । निक्षेपार्थिममं दिश्च ते त्वां रक्षन्तु सर्वेदा । अप्रमत्तं प्रमत्तं वा दिवारा-त्रमथापि वा । रक्षन्तु सततं सर्वे देवाः शकपुरोगमाः । एवं शिद्युरक्षणार्थे देवान् प्रार्थयेत् ॥ ॥ अथोपवेशनविधिः । प्रयोगपारिजाते—-पञ्चमे च तथा मासि भूमौ तमुपवेशयेत् । तत्र सर्वे यहाः शस्ता भौमोऽप्यत्र विशेषतः । उत्तरात्रितयं सौम्यं पुष्यर्क्ष शक्दैवतम् । प्राजापत्यं च हस्तश्च शस्त-माश्विनमित्रभम् । पञ्चममासं शुक्रपक्षे शुभतिथ्यादौ पूर्वोह्ने स्वस्तिवाचनं कृत्वा तत्र शङ्खतूर्योदि-माङ्गलिकध्वनौ क्रियमाणे शिशुमुपवेशयेदिखेतैर्भन्त्रैः । रक्षेनं वसुधे देवि सदा सर्वगतं शुभे । आयु:-प्रमाणं निख्छं निक्षिपस्व हरिप्रिये । अचिरादायुपस्त्वस्य ये केचित्रारिपन्थिनः । जीवितारोग्य-वित्तेषु निर्दहस्वाचिरेण तान् । धारिण्यशेषभूतानां मातस्त्वमधिका हासि । कुमारं पाहि मातस्त्वं <mark>ब्रह्मा तद्तुमन्यता</mark>मिति । ततो ब्राह्मणान्पूर्जयित्वाऽऽिहापो बाचियत्वा नीराजनाद्युत्सवं कुर्यान् ।

एवं कुमार्या अपि ॥ ॥ अथ कर्णवेधः । तत्र याज्ञिकाः पठिन्ति—अथ कर्णवेधो वर्षे तृतीये पश्चमे वा पुष्येन्दु चित्रांहरिरेवतीषु पूर्वां कुमारस्य मधुरं दत्त्वा प्रत्यङ्मुखायोपितिष्टाय दक्षिणं कर्णमभिमन्त्रयते भद्रं कर्णेभिरिति सन्यं वक्ष्यन्तीवेदेति चाथ भिन्द्यात् । ततो त्राह्मणभोजनम् । मद्नरत्ने—प्रथमे सप्तमे मासि अष्टमे दशमे तथा । द्वादशे च तथा कुर्यात्कर्णवेथं शुभावहम् । हेमाद्रौ न्यास-वचनम्—कार्तिके पौषमासे वा चैत्रे वा फाल्गुनेऽिप वा । कर्णवेथं प्रशंसन्ति शुक्रपक्षे शुभे दिने । कारिकायाम्—सुनक्षत्रे शुभे चन्द्रे स्वस्थे शीषोंदये तथा । दिनच्छिद्रव्यतीपातिविष्टिवैधृतिवर्जिते । चित्राऽनुराधामृगरेवतीषु पुनर्वसौ पुष्यकराश्विनीषु । श्रुतौ धनिष्टातिस्पृत्तरासु छन्ने गुरौ छाभन्गे (१)शुभे तत् । मद्नरत्ने—द्वितीया दशमी षष्टी सप्तमी च त्रयोदशी । द्वादशी पञ्चभी शस्ता तृतीया कर्णवेधने । सौवर्णी राजपुत्रस्य राजती विप्रवेश्ययोः । श्रुस्य चायसी सूची मध्यमाष्टा-कुर्छादिमका । हेमाद्रौ देवछः—कर्णरन्ध्रे रिवच्छाया न विशेद्यजन्मनः । तं दृष्ट्रा विरुयं यान्ति पुण्योघाश्च पुनः पुनः । शङ्खः—अङ्गुष्टमात्रसुपिरौ कर्णो न भवतो यदि । तस्मै श्राद्धं न दातव्यं दत्तं चेदासुरं भवेत् । ततो यथोक्तकाले देशकालौ समृत्वाऽस्य शिशोः कर्णवेधं किर्षये इति संकल्प्य कुमारं स्नापिद्वा तस्मै शर्करादि मधुरं दत्त्वा भद्रं कर्णोभिरिति दक्षिणकर्णस्य वेधः । ततः सन्यस्य । ततो बाह्मणभोजनम् । अत्राभ्यद्विकं केषांचिन्मते नास्ति ॥ % ॥ इति कर्णवेधपदार्थकमः ॥ % ॥

(विश्व०)-अथेदानीं नामकर्मनिष्क्रमणिके क्रमेण सूत्रयति 'दशम्या ' करोति' जननाशौचस्य प्रकान्तत्वात् तत्प्रतियोगिनी दशमी चरमावस्था तस्यां जातायां सूतके विनष्टे दशाहे निवृत्त इत्यर्थः। तत एकादशेऽहनि सतिकागृहात्सृतिकामुत्थाप्य स्नापयित्वा नाम करोति जननाशौचत्वादस्वशरी-रादिगोचरां शुद्धिं स्रतिकायाः संपाद्य पिता नाम करोतीत्यन्वयः । तदुक्तं-अहन्येकाद्शे नामिति । अत्राप्येकादशाहपदं सृतकान्तोपलक्षणं, तेन क्षत्रियादेरपि सृतकनिवृत्त्यनन्तरमेव नामकरणम्। कथमित्यपेक्षायामाह ब्राह्मणान् भोजयित्वेति । एतस्य नामकरणपूर्वाङ्गत्वादादौ वैश्वदेवपूर्वक-माभ्यद्यिकं श्राद्धं कुर्यात् । तत इतरान् ब्राह्मणान्नामकरणाङ्गत्वेन भोजयेत् । कीदृशं तदित्याह ' ब्यक्षरं · 'तद्धितं ' अत्राज्झल्समुदायस्याक्ष्रत्वम् , द्वे अक्षरे यस्य तद्वचक्षरं, चत्वारि अक्षराणि यस्य तत्तादृशं, वाशब्दो विकल्पार्थः । पुनः कीदृशं घोषवद्।दि घोषवद्श्ररं आदौ यस्य तत्तादरः, वर्गाणां प्रथमद्वितीयाः राषसाश्चाऽघोषाः । तद्भिन्नहलां घोषवत्त्वम् । पुनः कीदरां ' अन्तरन्तस्थम् ['] अन्तर्मध्ये अन्तस्था यस्य तत्तादृशम् । यरत्वा अन्तस्थाः । पुनः कीदृक् 'दीर्घा-भिनिष्ठानं ' दीर्घमक्षरमभिनिष्ठानेऽवसाने यस्य तदीर्घाभिनिष्ठानं ' कृतं ' राशिचकादिविचारेण ज्योतिःशास्त्रे कृतं कर्त्तव्यतया बोधितं, अथवा पितामहादेः कृतं यत्प्रपितामहादिभिः, अथवा रामकृष्णादिदेवतासंबन्धि पुराणादौ कृतमिति अतं, यद्वा कृत्प्रत्ययान्तं, कृतमिति क्रियाविशेषणं वा 'कुर्यान् ' कुमारस्य दक्षिणं कर्णमिभिनियाय पठेदित्यर्थः । कुमार्यास्त वामश्रवणे जेपदिति होषः । <mark>'न तद्धितं ' तद्धितप्रत्ययान्तं न कुर्यात् । कुमार्याः कीटशं नामेत्यत आह ' अयुजाक्षरं ' अयुग्मा-</mark> <mark>क्षरम् । 'आकारातं ' आशब्दः अत्ते यस्य ' तद्धितं ' तद्धितान्तं कन्यानाम कुर्यादिति पूर्वानुपद्गः ।</mark> अपिच ' द्यर्म ' वैदयस्य ' ब्राह्मणक्षत्रियविद्यां नामकीर्तनानन्त्रं द्यर्भवर्मगुप्तेति यथाक्रमं प्रयोगादौ प्रयोक्तव्यम् । यद्वा केषांचिच्छर्मविशेषाः सन्ति । तत्तदुपस्थापकपदप्रयोगानन्तरं शर्मपदं प्रयोगादौ प्रयोक्तव्यम् । यद्वा केषांचित्कृतम् । एवं क्षत्रियादिरपि वर्मोपस्थापकपद्विशेषप्रयोगानन्तरं वर्मेति-पद्प्रयोगः । एवं वैदयस्यापि धनविद्यापविषयकरक्षणपद्प्रयोगानन्तरं गुप्तेतिपद्प्रयोगः । हाद्रस्यापि <mark>प्रेष्यत्वप्रतिपादकं दासादिपदं नामकीर्तनानन्तरं</mark> प्रयोक्तत्र्यमिति नामकरणं यथाकुलाचारं वा ।

निष्कमं सूत्रयति 'चतुर्थे मासि निष्कमणिका ' निष्कमणिकेति कर्मनामधेयं, कदेत्यत उक्तं चतुर्थें मासीति । तदुक्तं चतुर्थें मासि निष्कम इति । कथमित्यत आह 'सूर्यमुदीक्षस्वेतिप्रैषपूर्वं कुमारं सूर्यमुदीक्ष्यति तचक्षुरितिमन्त्रेण '। वालकस्यायोग्यत्वात्स्वयं मन्त्रपाटः । कन्यायास्तु सूर्यावेक्षणं तूष्णीम् ॥ १७ ॥ सप्तद्शी कण्डिका ॥ ॥॥

प्रोध्येत्य गृहानुपतिष्ठते पूर्ववत् ॥ १ ॥ पुत्रं दृष्ट्वा जपित अङ्गा-दङ्गात्संभविस हृदयाद्धिजायसे । आत्मा वै पुत्रनामाऽसि स जीव शरदः शतिमिति ॥ २ ॥ अथास्य मूर्ज्ञानमविज्ञित्त । प्रजापतेष्ट्वा हिंकारे-णाविज्ञित्ताम सहस्रायुषाऽसौ जीव शरदः शतिमिति ॥ ३ ॥ गवां त्वा हिंकारेणिति च त्रिर्दक्षिणेऽस्य कर्णे जपित । अस्मे प्रयन्धि मधवन्नृजीिषित्रिन्द्र-रायोविश्ववारस्य भूरेः । अस्मे शतर्ठः शरदो जीवसे धा अस्मे वीराञ्च्छ-थत इन्द्र शिप्रिन्निति ॥ ४ ॥ इन्द्र श्रेष्ठानि द्रविणानि धेहि चित्तं दक्ष-स्य सुभगत्वमस्मे । पोषर्ठः रयीणामिरिष्टं तनूनाछं स्वात्मानं वाचः सुदिन-त्वमह्नामिति सन्ये ॥ ५ ॥ स्त्रियै तु मूर्ज्ञानमेवाविज्ञिति तूष्णीम् ॥६॥१८॥

(कर्कः)—'प्रोब्येयः''पूर्ववत् । प्रोषितः सन्नेत्य गृहोपस्थानं करोति । पूर्ववद् गृहामाबि-भीतेति । पुत्रं दृष्ट्वा जपत्यङ्गादङ्गात्संभवसीत्यमुं मन्त्रम् । अथास्य मूर्द्धानमविज्ञ्ञिति प्रजापतेष्ट्वा हिंकारेणेति मन्त्रेण । असाविति तस्यैव नामग्रहणम् । गवां त्वा हिंकारेणेति च त्रिरवञ्चाणं करोति । सहस्रायुषेत्यत्राप्यनुपङ्गः । सकुच मन्त्रवचनम् । दक्षिणेऽस्य कर्णे जपत्यस्मे प्रयन्धि मघवित्रत्यमुं मन्त्रम् । अस्येति पुत्रोऽभिधीयते । इन्द्र श्रेष्टानि द्रविणानि धेहीति सन्ये कर्णे जपति । स्त्रियै तु मूर्द्धानमेवावजिन्नति तूष्णीम् ।

(जयरामः)—प्रोष्य प्रवासं कृत्वा एत्य आगत्य गृहानुपितष्ठते स्तौति साग्निः। कथम् पूर्ववत् श्रौतवत्। गृहामाविभीतेत्यादित्रिभिर्मन्त्रैरित्यर्थः। तत्र त्रयाणां शंयुर्बार्ह्सपत्यः प्रथमस्य विराह्रूषा- त्रिष्ठुप् येषामनुष्ठुप् उपहूता महापंक्तिस्त्र्यवसाना तिस्रो वास्तव्यः उपस्थाने० क्षेमायेति प्रवेशनम्। तत्र पुत्रं दृष्ट्वा जपित अङ्गादङ्गाद्विति मन्त्रम्। अस्यार्थः। तत्र प्रजापितरनुष्टुप् आयुर्जपे०। हे पुत्र यतस्त्वमङ्गादङ्गात्प्रत्यङ्गात्संभविस उत्पत्स्यसे हृद्यादन्तरङ्गाद्वि अधि अधिकतया जायसे अतस्त्वं वै निश्चितं पुत्रनामा आत्मा अभिन्नरूपोऽसि। स त्वं शतं शरदो वर्षाणि जीव प्राणिहि। पुत्रमूर्द्धानं शिरः अस्य पुत्रस्यैवाविज्ञवित प्रजापतेष्ट्वेति मन्त्रेण। अस्यार्थः। तत्र परमेष्ठी उष्णिक् प्रजापितरव्वाणे०। हेपुत्र प्रजापतः त्रह्मणः हिंकारेण स्नेहार्द्रशन्देन सामवेदेन वा त्वा त्वामविज्ञ्यामि अतोऽव्याणात् हे असौ अमुकशर्मन् असौस्थाने नामादेशः सहस्रायुषा सुबहुजीवनेन शरदः शतमित्युक्तार्थम्। अवव्याणं च त्रिः सक्नन्मन्त्रेण द्विस्तृष्णीम्। गवांत्वेति मन्त्रेण त्रिवारं जित्रति। स-ह्यायुष्टित्यादेरत्राप्यनुषङ्गः तेन प्रजापितस्थाने गवांत्वेति पदं मन्त्रे पठेदित्यर्थः। दक्षिणे कर्णे जपश्चा-समे प्रयन्धीति मन्त्रेण। तस्यार्थः। तत्र द्वयोः प्रजापितिस्त्रिष्टुप् इन्द्रः कर्णजपे०। हे मघवन नाकेश ऋषीजिन हिस्त्राचित्त हे इन्द्र छोकेश शिविन् सुखन छ्युहस्तिति वा अस्मे अस्मै कुमाराय इन्द्रगय क्रिपीनिन हिस्त्राचित्त हे इन्द्र छोकेश शिविन् सुखन छ्युहस्तिति वा अस्मे अस्मै कुमाराय इन्द्रगय

एश्वर्ययुक्तधनानि प्रयन्धि प्रयन्छ । विश्ववारस्य सर्ववरणीयस्य वराणां समूहो वारं सर्वेषां वाराणां समूहः सर्ववारं तस्येति वा भूरेवहुतरस्य—अत्र कर्मणि पष्टी—प्रचुरं सर्ववारं रायं प्रयन्छेत्यर्थः । प्रयोन्जनमाह अस्मे अस्य इतं हारदो जीवसे जीवनायेति किंच अस्मिन् वीरान्पुत्रान् हाश्वतः हाश्वतान् दीर्घायुषः अधाः निधेहि अस्मे देहीत्यर्थः । वामे तु इन्द्रश्रेष्टानीति मन्त्रेण जपः । अस्यार्थः—हे इन्द्र परमेश्वर्ययुक्त अस्मे अस्मिन् श्रेष्टानि सुमङ्गलानि द्रव्याणि धेहि स्थापय । चित्तं ज्ञानम् तन्ना-मवयवानामरिष्टिं नीरोगत्वं दक्षस्य प्रजापतेरिव सुभगत्वं सौभाग्यं सर्वप्रमुत्वं च धेहि । तथा रयीणां धनानां पोषं पुष्टिम् वाचः वागिन्द्रियस्य स्वात्मानं स्वादुत्वं माधुर्यमिति यावत् । अहां दिनानां सुदिन्त्वं साफल्यं च धेहीति । स्निये स्त्रियास्तु मूर्द्वावद्याणमात्रं नत्वन्यत् तद्गि तूष्णीं नतु मन्त्रेण।।१८॥

(हरिहरः)—'प्रोब्येत्य''पूर्ववत् । प्रोब्य प्रवासादेत्य गृहान् गृहस्थान्भार्यापुत्रादीनुपितिष्ठते प्रार्थयते । कथं ? पूर्ववत् । आहिताप्त्रिप्रवासप्रकरणोक्तवत् । तद्यथा—गृहामाविभीतेत्यारभ्य उपहृतो गृहेपु न इत्येतावत्पर्यन्तैस्त्रिभिर्मन्त्रैः गृहानुपस्थाय क्षेमाय व इत्यादिना शॅय्योरित्यन्तेन मन्त्रेण गृहं प्रविशेत् । केचित्तु सूत्रकारेण गृहोपस्थानमात्रविधानान्मन्त्रवत्प्रवेशं नेच्छन्ति । 'पुत्रं ' श्वामति ' पुत्रमात्मनं दृष्ट्वा विछोक्य अङ्गादङ्गादित्यादिकं मन्त्रं जपित । ' अथा ' ' प्रजाप ' । अथ जपानन्तरमस्य पुत्रस्य मूर्छोनं शिरः अविज्ञिति अवाचीनं जिन्नति । केन मन्त्रेण ? ' प्रजाप ' शतानिति ' अनेन मन्त्रेण सकृत् । असावित्यस्य स्थाने अमुकशमित्रिति पुत्रनामग्रहणम् । ' गवां ' ' प्रजाप ते । ' प्रजापतेष्ट्रेति सकृद्वद्याणानन्तरं पुनः गवां त्वा हिङ्कारेणाविज्ञ्यामि सहस्रायुपाऽसौ जीव शरदः शत-मिति मन्त्रेण सकृत्मूर्द्धानमवत्राय द्विस्तूष्णीमविज्ञ्यति । ' दक्षिणेऽ' ' प्रिन्निति ' अस्य पुत्रस्य दक्षिणे कर्णे अस्म प्रयन्धीत्यादि इन्द्रशिपिन्नत्यन्तं मन्त्रं जपित । ' इन्द्रश्चे ' सच्ये वामकर्णे इन्द्रश्चेष्टत्यादि सुदिनत्वमहामित्यन्तं मन्त्रं जपित । ' स्वियै' ' तृष्णीम् ' स्त्रियाः पुत्रिकायाः मूर्द्धान्नस्य अविज्ञिति तृष्णीं विना मन्त्रेण एवकारेण दर्शनजपकर्णजपयोनिवृत्तः ॥ १८ ॥ ॥ ॥

(गदाधरः)—' प्रोक्येत्य ' पूर्ववत् ' । साप्तिकः प्रवासं कृत्वा एत्य गृहान् गृहस्थितान भार्यापुत्रादीनुपतिष्ठते तत्समीपे स्थित्वा मन्त्रं पठित पूर्ववत् श्रौतवत् । गृहामाविभीतेति त्रिभिर्मन्त्रे-रित्यर्थः। उपस्थानानन्तरं क्षेमाय व इति प्रवेशनमिति भर्तयज्ञहरिहरौ । प्रवासश्च साग्निकेन द्रव्यार्ज-नादिदृष्टकार्यार्थमेव केवलेन पुरुषेण कार्यः । न तु तीर्थयात्राद्यदृष्टकार्यार्थमिति प्रयोगरत्ने । ' पुत्रं … हा-तमिति ' पुत्रमात्मजं दृष्टा विलोक्य अङ्गाद्ङ्वादिति मन्त्रं पठित । मन्त्रार्थः--हे पुत्र यतस्त्रमङा-रप्रत्यङ्गारसंभवित उत्परस्यसे । हृद्याद्न्तरङ्गारपि अधिकतया जायसे । अतस्त्वं वे निश्चितं पुत्रनामा आत्माऽभित्ररूपोऽसि । स त्वं शतं शरदो वर्षाणि जीव प्राणिहि । 'अथा ः शतमिति ' जपोत्त-रमस्य पुत्रस्य मूर्द्धानं शिरः अवजिन्नति । अवाचीनं जिन्नति प्रजापतेष्ट्रेति मन्त्रेण । असाविति तस्यैव नामश्रहणम् । मन्त्रार्थः—हे पुत्र प्रजापतेर्त्रह्मणः हिंकारेण स्नेहार्द्रकृतध्विनिविरोपेण सामवेदावयवेन वा त्वा त्वामवजिब्रामि शिरसि चुम्वामि । अतोऽवब्राणात् हे असौ अमुकशर्मन् सहस्रायुषा सुवहजी-वनेन शरदः शतमिति उक्तार्थम् । 'गवां ''विः ' गवां त्वेतिच मन्त्रेण त्रिरवजिव्रति सहस्रायुषेत्या-देरत्राप्यनुषङ्गः । तेन प्रजापतिस्थाने गवां त्वेति पदं मन्त्रे पठेदित्यर्थः ततश्च गवां त्वा हिंकारेणावजि-बामि सहस्रायुषाऽमुकशर्मन् जीव शरदः शतमिति मन्त्रेण सक्चन्मूर्द्धानमवब्राय द्विस्तूष्णीमवजिब्रति । ' दक्षिणे ''शिपिन्निति ' अस्य पुत्रस्य दक्षिणे कर्णे अस्मे प्रयन्धि मधवन्निति मन्त्रं जपति । मन्त्रार्थः-है मघवन इन्द्र ऋजीषिन स्निग्धचित्त हे इन्द्र छोकेश शिविन सुखद छघुहस्तेति वा। असे अस्मै कुमाराय इन्द्ररायः ऐश्वर्याणि धनानि च प्रयन्धि प्रयच्छ । विश्ववारस्य सर्ववरणीयस्य वराणां समृहो वारं सर्वेषां वाराणां समूहः सर्ववारं तस्येति वा । भूरेः वहुतरस्य । उभयत्र कर्मणि पष्टी । प्रचुरसर्वे-

वारं रायं प्रयच्छ इत्यर्थः । प्रयोजनमाह । अस्मे अस्य शतं शरदो जीवसे जीवनायेति । किंच अस्मे अस्मिन् वीरान् पुत्रान् शक्षतः शाक्षतान् दीर्घायुषः अधाः निधेहि अस्मे देहीत्यर्थः। 'इन्द्र 'हा-मिति' सन्ये सन्यकणें इन्द्रश्रेष्ठानीति मन्त्रं जपति । मन्त्रार्थः—हे इन्द्र परमैश्वर्ययुक्त अस्मे अस्मिन् श्रेष्ठानि सुमङ्गलानि धेहि स्थापय । चित्ति ज्ञानं दक्षस्य दक्षप्रजापतेरिव सुभगत्वं सौभाग्यं सर्वप्रभुत्वं च धेहि । तथा रयीणां धनानां पोषं पुष्टिं तन्नामवयवानामरिष्टिं नीरोगत्वं वाचः वाण्याः स्वात्मानं स्वादुत्वं माधुर्यमिति यावत् । अह्नां दिनानां सुदिनत्वं साफल्यं च धेहि । 'स्वियेः 'त्रूणीम् ' स्विये स्वियाः दुहितुः पुत्रिकायाः मूर्द्धानमेव त्रूणीं जिन्नति न त्वन्यत् । एव-कारेण दर्शनजपकर्णजपयोनिवृत्तिरिति हरिहरः । एवकारकरणं कर्णजपप्रतिषेधार्थकमिति भर्तृ-यज्ञः । इति अष्टादशी कण्डिका ।। १८ ।।

(विश्व०)—प्रवासादागतस्य संजातापत्यस्य विशेषं वक्तुं प्रवासतद्धर्माद्यसूत्रणप्रयोज्यमानत्वमपनेतुं सूत्रयति—' प्रोव्येत्य'' पूर्ववत् ' प्रवासं कृत्वा आगत्य आवसध्यभार्यापुत्रादेवांसस्थानान्युपतिष्ठते । कथमित्यत उक्तं ' पूर्ववदिति ' पूर्व कात्यायनसूत्रे यथोक्तं तद्वदित्यर्थः । एतेन
कात्यायनगृद्ययोः समानकर्तृकता कात्यायनिष्ठा पूर्वकालता च द्योत्यते । तद्यथा गृहा मा विभीतेति गृहानुपैति क्षेमायव इति प्रविश्ततीति । अत्राप्यावसध्यनित्मीनेचावेलं गमनागमन्त्योः । ' पुत्रं
दृष्ट्याः शतमिति ' पुत्रमात्मकं दृष्ट्या अङ्गादङ्गादित्यादिकं मन्त्रं जपति । 'अथास्यः शतमिति '
अस्य पुत्रस्य असावित्यत्र संबोधनान्तं पुत्रनाममहणम् । सहस्रायुष्त्यनन्तरं गवां त्वा हिंकारेणेति
च । अविज्ञामीत्यारभ्य समयमन्त्रसमुचयार्थश्चकारः । अत्रापि मूद्ध्रांऽवाचीनं व्राणम् । पुत्रनाममहणं
च पूर्ववत् ' त्रिःदक्षिणेस्यः शिति ति ' इतिशब्दो मन्त्रसमाप्तिद्योतकः । अस्मेप्रयन्धिमघवकित्यमुं मन्त्रं त्रिर्वारं कुमारस्य दक्षिणे कर्णे जपतीत्यर्थः । ' इन्द्रश्रेष्ठाः महामितिसव्ये '। सव्ये
वामकर्णे इन्द्रश्रेष्ठानिद्रविणानीत्यमुं मन्त्रं त्रिः पठतीत्यर्थः । ' स्त्रिये तु मूर्द्यानमेवाविज्ञवित तृष्णीम् '
एवकारः कर्णकपव्यवच्छेदार्थः । अष्टाद्शी कण्डिका ॥ १८ ॥

षष्ठे मासेऽन्नप्राशनम् ॥ १ ॥ स्थालीपाकछं श्रपियत्वाऽऽज्यभागा-विष्ट्वाऽऽज्याहुती जुहोति देवीं वाचमजनयन्त देवारतां विश्वरूपाः पश्चो वदन्ति । सा नो मन्द्रेषमूर्ज दुहाना धनुर्वागरमानुपसुष्टुतेतु स्वाहेति ॥ २ ॥ वाजो नो अद्येति च दितीयाम् ॥ ३ ॥ स्थालीपाकस्य जुहोति प्राणेनान्नमशीय स्वाहाऽपानेन गन्धानशीय स्वाहा चक्षुषा रूपाण्यशीय स्वाहा श्रोत्रेण यशोऽशीय स्वाहेति ॥ ४ ॥ प्राशनान्ते सर्वान् रसान्त्सर्व-मन्नमेकत उद्घृत्याथैनं प्राशयेत् ॥ ४ ॥ तूष्णीछंहन्तेति वा हन्तकारं मनुष्या इति श्रुतेः ॥ ६ ॥ भारद्वाज्यामाछंसेन वाक्प्रसारकामस्य ॥ ७ ॥ कपिन्नलमाछंसेनान्नाद्यकामस्य ॥ ८ ॥ मत्स्येजीवनकामस्य ॥ ९ ॥ कृकषाया आयुष्कामस्य ॥ १० ॥ आद्या ब्रह्मवर्चसकामस्य ॥ ९ ॥

सर्वैः सर्वकामस्य ॥ १२ ॥ अन्नपर्याय वा ततो बाह्मणभोजनमन्नपर्याय वा ततो बाह्मणभोजनम् ॥ १३ ॥ ॥ १९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

(कर्कः)—'पष्टे मासेऽन्नप्राज्ञानम् 'कुमारस्य कर्तव्यमिति सूत्रज्ञेपः। 'स्थालीपाकरुं 'दिती-याम् 'च्छाव्दात्पूर्वया च स्थालीपाकस्य जुहोति। प्राणेनान्नमज्ञीय स्वाहेति प्रतिमन्त्रं चतुर्भिः। ततः स्विष्टकृदादि । 'प्राज्ञानन्ते 'विकल्पोऽयं सर्वे रसाः कटुतिक्तादयः सर्वमन्नं च शालिसूपापूपादि। एकत इत्येकपात्रोद्धरणम् । 'भारद्वा 'कामस्य 'भारद्वाजी पक्षिविशेषस्तस्य मासेन वाग्मीकुमारःस्यादित्येवंकामस्य प्राज्ञानम्। 'किपि जलमा छसेनान्नाद्यकामस्य ' 'मत्स्येजं-वनकामस्य 'जवनो वेगोऽभिधीयते। 'कुकपाया आयुःकामस्य 'कुकषेति कङ्कणहारिकोच्यते। तन्मांसेनायुःकामस्य । 'आद्या ब्रह्मवर्चसकामस्य 'आटीनाम जलचरः पक्षी तस्य मासेन ब्रह्मवर्च-सकामस्य प्राज्ञानम्। 'सर्वेः सर्वकामस्य 'य एतान्सर्वान्कामान्कामयते तस्य सर्वेरेत्तैर्मासैः प्राज्ञानं कारयेत् 'अन्नपर्याय वा 'अन्नपरिपाट्या वैकीकृत्य सर्वमांसानि प्राज्ञयेत्। 'ततो ब्राह्मणभोजन-मित्युक्तार्थम्।'

इति श्रीकर्कौपाध्यायकृते गृह्यसूत्रभाष्ये प्रथमकाण्डविवरणं संपूर्णम् ॥ १९ ॥

(जयरामः)—षष्टे मासे कुमारस्यान्नप्राज्ञनाख्यं कर्म कार्यमिति शेषः। ' अपयित्वेति ' सिद्धस्यासाद्नव्युदासार्थम् । आज्यभागान्ते देवीं वाचिमत्यनेन मन्त्रेणैकामाज्येनाहतिं जुहोति। द्वितीयां तु देवींवाचिमिति चशब्दाद्वाजोन इत्येताभ्यां मन्त्राभ्यां जुहोति । अथ मन्त्रार्थः—तत्र प्रजा-तिसिष्टुप् वाक् आज्यहोमे । देवीं द्यतिमतीं वाचं वाणीं देवाः प्राणादिवायवः । अजनयन्त उत्पादि-तवन्तः । ततस्तां वाचमैश्वर्याख्यां पश्चो मनुष्यादयो वदन्ति । पशुरेवं स देवानामिति श्रुतेः । सा वाक् नोऽस्मान् उपैतु संनिहिताऽस्तु । किंभूता मन्द्रा हर्षकरी । इवं रसम् ऊर्जमन्नादीनि च दुहाना । सुष्टुता शोभनेर्मन्त्रैस्तद्वष्टुभिर्वा स्तुता नुता । तत्र दृष्टान्तः वत्सान्धेनुरिवेति । 'वाजो नो इति ' अस्य प्रजापतिरनुष्टुप् अन्नं तत्प्राशनाङ्गहोमे० । स्थालीपाकस्येत्यवयवलक्षणा पष्टी । ततः चतस्र आहृतीः प्रतिमन्त्रम् । मन्त्रार्थः सुगमः । तद्यया प्राणेन वायुना अन्नमशीय अइनानि । एवसुन पर्यपि । ततः स्विष्टकृदादि प्राशनान्तम् । एकत इत्यत्र संधिरछान्दसः । एकस्मिन्पात्रे एकीकृत्येत्यर्थः। ' इन्तेति ' मन्त्रेण वेति विकल्पः । भारद्वाजी पक्षिविशेषः तस्य मांसेन वाक्प्रसारः अयं कुमारी वाग्मी स्यादित्येवंकामी यस्मिन्कुमारे तस्य प्राशनं कपिश्जलस्तित्तिरो वेति मयूरो वा कुकषा कङ्कणहारिका । आटी प्रविवशेषः । ' सर्वेरिति ' य एतान्सर्वान्कामान् कामयते तस्य सर्वे-<mark>रेतैरेव मांसैर्व्यस्तैः समस्त</mark>ैर्वा प्राद्यनं कारयेत् । ततस्तैः सर्वे रसैः सर्वान्नेन च प्राद्यनम् । ' अत्रपर्याय वेति ' छान्द्सम् । अन्नपरिपाट्या सर्वान्नैः सर्वरसैश्च सर्वमांसान्येकीकृत्य प्रारायेद्वा । ' ततो न्नाह्य-णभोजनम् ' इत्युक्तार्थम् । तत्यदावृत्तिः काण्डपरिसमातिप्रज्ञस्यर्थम् ॥ १९ ॥

इत्याचार्यजयरामकृते गृह्यभाष्ये सज्जनवह्रभाख्ये प्रथमकाण्डविवरणं समाप्तिमगमत् ॥ * ॥

पाकस्य जुहोति 'स्थालीपाकस्य चरोः प्राणेनान्नमशीयेत्यादिभिश्चतुर्भिर्मन्त्रैश्चतस्त्र आहुतीर्जुहोति ततः स्विष्टकृदादि प्राशनान्तं विधाय । 'सर्वान्ः इति श्रुतेः ' सर्वान् मधुरादीन् रसान्सर्वमन्नं भक्ष्यभोज्यलेह्यपेयचोष्यादि । एकतोद्धस्येत्यत्र विसर्जनीयलोपेऽपि पुनः सन्धिरार्षः पृथगुकारोचारणं वा। एकतः एकस्मिन्पात्रे उद्घृत्य कृत्वा अथानन्तरमेनं कुमारं प्राशयेत् तूष्णीं मन्त्ररहितं हन्तेति वा मन्त्रेण । कुतः हन्तकारं मनुष्या उपजीवन्ति इति श्रवणात् । ' भारद्वाज्याः पर्याय वा ' अत्र गुण-फलमाह भारद्वाज्याः पक्षिण्याः मांसेन कुमारस्य प्राशनं कारयितव्यम् । यदीयं कामना भवति कस्य पितुः कथंभूतस्य वाक्प्रसारकामस्य वाचः प्रसारो बहुत्वं तत्कुमारस्य कामयते इति वाक्प्रसारकामः तस्य कर्तरि पष्टी कृत्यप्रत्ययान्तत्वात् । एवमन्नाद्यकामस्य किप जलमासेन एवमुत्तरत्रापि । अयमर्थः— यदि कुमारस्य अयं वाग्मी स्यादिति कामयेत्तदा भारद्वाज्या मांसं प्राशयेत् । यदि कुमारोऽन्नादः स्यादिति कामयेत्तदा कपि अलगांसं प्रारायेत् । कपि अलः कारण्डवो मैरिवी मयूरो वा केचित्ति-त्तिरो वेति । यदि कुमारोऽयं जवनः शीव्रगामी स्यात्तदा यथासंभवं मत्स्यान्प्राशयेत् । स यदि कुमारो दीर्घायुः स्यादिति कामयेत् तदा कुकषाया मांसं प्राशयेत् । यदि कुमारो ब्रह्मवर्चस्वी स्यादिति कामयेत्तदा आट्या मांसं प्राशयेत्। यदि वाक्प्रसारादीनि ब्रह्मवर्चसान्तानि सर्वाणि कुमारस्य भव-न्त्विति कामयेत्तदा भारद्वाज्यादीनामाट्यन्तानां सर्वाणि मांसानि कमेण प्राश्येत्।अन्नपर्याय वा अन्न-परिपष्ट्या वा अन्नवदेकी कृत्य प्रारायेदित्यर्थः । अन्नपर्यायेति अविभक्तिकमार्षे पदम् । ' ततो ब्राह्मण-भोजनम् ' ततः कर्मसमाप्तौ एकस्य ब्राह्मणस्य भोजनं कारियतव्यम् । अत्र काण्डपरिसमाप्तौ द्विरुक्तिः । यथा कात्यायनसूत्रे अध्यायपरिसमाप्तौ उपस्पृशेदप उपस्पृशेदप इति सूत्रार्थः ।। ।। अथान्नप्राशनप्रयौ-गः—कुमारस्य षष्ठे मासे चन्द्रतारानुकूले शुभे दिने मातृपूजापूर्वकं नान्दीमुखश्राद्धं विधाय पश्च भूसंस्कारान्कृत्वा लौकिकामि स्थापयित्वा ब्रह्मोपवेशनाद्याज्यभागान्तं विद्ध्यात् । तत्र आज्येन देवीं वाचमजनयन्त देवास्तां विश्वरूपाः पशवो वदन्ति । सा नो मन्द्रेषमूर्ज्जं दुहाना घेनुर्वागस्मानुपसु-ष्टुतैतु स्वाहेति प्रथमाम् । इदं वाचे इति त्यागं विधाय पुनर्देवीं वाचमित्येतस्यान्ते वाजो नो अद्य प्रसुवातिदानं वाजो देवाँ ऋतुभिः कल्पयाति । वाजो हि मा सर्ववीरं जजान विश्वा आशा वाज-पतिर्जयेयछंस्वाहेति द्वितीयाम् । इदं वाचे वाजायेति च त्यागं कुर्यात् । अथ स्थाछीपाकेन चतस्त्र आहुतीर्जुहोति तद्यथा । प्राणेनान्नमशीय स्वाहा इदं प्राणाय० । अपानेन गन्धानशीय स्वाहा । <mark>इदमपानाय० । चक्</mark>षुषा रूपाण्यशीय स्वाहा । इदं चक्षुषे० । श्रोत्रेण यशोऽशीय स्वाहा । इदं श्रोत्रायः । ततः स्थालीपाकेन स्विष्टकृतं हुत्वा महाव्याहृत्यादिप्राजापत्यान्ता नवाहुतीराज्येन हुत्वा संस्वत्राशनम् । दक्षिणादानान्तं ऋत्वा सर्वान् रसान्सर्वे चान्नमेकस्मिन् पात्रे समुद्भृत्य सकृदेव कुमारं तूर्णीं प्राशयेन् । हन्तेति वा मन्त्रेण । स यदि कुमारस्य वाग्मित्वमिच्छेत्तदा भारद्वाज्या मांसं प्राश-येत् । यद्यन्नाद्यत्वं कामयेत्तदा कपि अलमांसं, यदि जवनत्वं तदा मत्स्यमांसं, यदि दीर्घायुष्ट्रं तदा कुकपायाः मांसं, यदि ब्रह्मवर्चसं तदा आट्या मांसं, यदि सर्वकामस्तदा सर्वमांसानि क्रमेण प्रारायेत्। एकीकृत्य वा । अस्य कर्मणः समृद्धयर्थे ब्राह्मणमेकं भोजयिष्ये इति संकल्प्य ब्राह्मणं भोजयेत् । इत्यन्नप्राशनम्।

इत्यप्रिहोत्रिहरिहरिवरचितायां पारस्करगृह्यसूत्रव्याख्यानपूर्विकायां प्रयोगपद्धतौ प्रथमः काण्डः ॥ * ॥

(गदाधर०)—'पष्ठे मासेऽन्नप्राश्चनम्' जन्मतः पष्ठे मासे कुमारस्यान्नप्राशनाख्यं कर्म कुर्यात्। नारदः—जन्मतो मासि पष्ठे स्यात् सौरेणान्नाशनं परम्। तदभावेऽष्टमे मासि नवमे दशमेऽपि वा। द्वादशे वाऽपि कुर्वीत प्रथमान्नाशनं परम्। संवत्सरे वा संपूर्णे केचिदिच्छन्ति पण्डिताः। पष्ठे वाऽप्यष्टमे मासि पुंसां स्त्रीणां तु पश्चमे। सप्तमे मासि वा कार्यं नवान्नप्राशनं शुभम्। रिक्तां दिन-

<mark>क्ष्यं नन्दां द्वादशीमष्टभीममाम् । त्यक्त्वाऽन्यतिथयः प्रोक्ताः सितजीवज्ञवासराः । चन्द्रवारं प्रशं-</mark> सन्ति कृष्णे चान्सित्रिकं विना । श्रीधरः—आदित्यतिष्यवसुसौम्यकरानिलाश्विचित्राजविष्णुवरुणो-त्तरपौष्णमित्राः । बालाम्नभोजनविधौ दशमे विशुद्धे लिद्रां विहाय नवभी तिथयः शुभाः स्युः । विसिष्टः—बालान्नभुक्तौ व्रतबन्धने च राजाभिषेके खलु जन्मधिष्ण्यम् । ग्रुभं त्वनिष्टं सततं विवाहे सीमन्तयात्रादिषु मङ्गलेषु । 'स्थालीपाः जुहोति ' स्थालीपाकं चर्क यथाविधि अपयित्वाऽऽज्य-भागौ हुत्वा हे बाज्याहुती वक्ष्यमाणैर्मन्त्रैर्जुहोति । 'देवीं वाच''दितीयाम् दे आहुती जुहोती-**ट्युक्तं तत्र देवीं वाचमजनयन्त** इति मन्त्रेणैकामाहुतिं जुहोति । वाजो नो अद्येति च द्वितीयां, <mark>चराब्दात्पूर्वया ऋचा सह वाजोनो अद्येत्यनया द्वितीयामाहुतिं जुहोति । ततश्च देवीं वाचिमिति</mark> वाजो नो अधेति च द्वाभ्यामृग्भ्यां द्वितीयामाहुति जुहोतीत्यर्थः । मन्त्रार्थः—देवीं देवसंबन्धिनी <mark>वाचं वाणीं देवाः प्राणादिवायवः अजनयन्त उत्पादितवन्तः ततस्तां देवीं वाचं विश्वरूपाः नानारूपा</mark> <mark>ऋषिमुनिब्राह्मणाद्यः पशवः संसरणत्वाद्वदन्ति । पश्चरेवं स देवानामिति श्रुतेः । सा नो अस्मान्</mark> उपैतु संनिहिताऽस्तु । किंभूता मन्द्रा हर्षकरी । इषं रसं ऊर्ज अन्नादि च दुर्हाना । सुष्टुता शोभ-नैर्मन्त्रैः तद्दृष्ट्रभिर्वा स्तुता । तत्र दृष्टान्तः । वत्सान् घेनुरिवेति । 'स्थालीपाः स्वाहेति ' स्थाली-पाकस्येत्यवयवलक्षणा षष्ठी । स्थालीपाकस्य चरोः प्राणेनान्नमशीय स्वाहेति प्रतिमन्त्रं चतुर्भिर्मन्त्रे-<mark>श्चतस्र आहुतीर्जुहोति । ततः स्विष्टकृदादिपाशनान्तम् । मन्त्रार्थः---प्राणेन वायुनाऽन्नमशीय अहं</mark> प्राप्नुयाम् लभेयम् । अपानेन वायुना गन्धान् परिमलान् लभेयम् । एवमग्रेऽपि योज्यम् । 'प्राद्या-नान्ते " अते: ' प्राज्ञनान्ते कर्मणि सर्वान् रसान् कटुमधुरितक्तकषायादीन् सर्वमन्नं भक्ष्यं भोज्यं छेहां चोष्यं पेयं चैकतां एकस्मिन् सुवर्णादिपात्रे उद्धत्याथैनं कुमारं तस्मादन्नं गृहीत्वा तूष्णीं प्रारायेत्। हन्तेति मन्त्रेण वा प्रारायेत् । तस्यै द्वौ स्तनौ देवा उपजीवन्ति स्वाहाकारं वषदकारं च, हन्तकारं मनुष्याः स्वधाकारं पितर इति श्रवणात् । श्रुतिरपि च लिङ्गभूता स्मरणस्य द्योतिका भवति । नन्व-मुमुद्धत्य ब्राह्मणाय दीयते तत्र कृतार्थमेतइर्शनमिति चेन्मैवम् । उभयोद्योतिका भविष्यति । एक-तोद्भृत्येत्यत्र छान्द्सः संधिः । मार्कण्डेयः—देवतापुरतस्तस्य धात्र्युत्सङ्गगतस्य च । अलंकृतस्य दात-व्यमनं पात्रे सकाञ्चनम्। मध्वाज्यद्धिसंयुक्तं प्राशयेत्पायसं तु वेति । गुणफलमाह् ' भारद्वाज्या ' का-मस्य '। भारद्वाजी पक्षिणीविशेषः ' चिठीकेति प्रसिद्धा ' तस्याः मांसेन वाक्प्पसारः अयं कुमारो वागमी स्यादित्येवं कामो यस्मिन् कुमारे तस्य प्राज्ञनं कुर्यात् । 'कपिश्वः 'कामस्य ' कपिश्वरः पक्षिविशेषः प्रसिद्धः । यद्ययं कुमारोऽन्नादः स्यादिति कामयेत्तदा किप जलमांसेन प्राशनं कुर्यात् । एव ममेऽपि योज्यम् । ' मत्स्यै ' 'मस्य ' जवनः शीव्रगामी स्यादिति कामयेत् तदा मत्स्यानां मांसेन प्राज्ञनं कुर्यात् । 'कुकषा अस्य ' कुकषा कङ्कणहारिका तन्मांसेन दीर्घायुष्कामस्य प्राज्ञनम् । ' आट्या … मस्य ' आटि जेळचरः पक्षी तन्मांसेन ब्रह्मवर्चसकामस्य प्राशनं कुर्यात् । ' संवैः सर्वका-मस्य ' यो वाक्प्रसारादिसर्वान्कामान् कामयते तस्य भारद्वाज्यादिसर्वेमीसैः क्रमेण प्राञ्चनं कुर्यात्। मिश्रैः प्राज्ञनमिति भर्तृयज्ञाः । ' अन्नपर्या "भोजनम् ' अन्नपरिपाट्या वाऽन्नवत् सर्वमांसान्येकी-कुल प्राश्येदित्यर्थः । अन्नपरिपाट्या वा क्रमेण प्राश्येनेकत उद्धृत्येति अर्तृयज्ञाः । अन्नपर्यायेत्यवि-भक्तिकं छान्दसं पदम् । तत इत्युक्तार्थम् । द्विकिक्तः काण्डसमाप्तिसूचनार्था ।। 🗱 ॥

इति श्रीत्रिरप्रिचित्सम्राट्स्थपतिश्रीमहायाज्ञिकवामनात्मजदीक्षितगदाधरकृते गृह्यसूत्रभाष्ये प्रथमकाण्डे एकोनविंशीकण्डिका ॥ १९ ॥

अथ पदार्थकमः—जन्मतः षष्ठे मासे रेवत्यश्विनीरोहिणीमृगशिरःपुनर्वसुपुष्यहस्तचित्राश्रवण-धनिष्ठोत्तरात्रयेषु बुधजीवभानुवारेषु शुभे चन्द्रे पूर्वोह्वे पित्रादिः शिशोरन्नप्राशनं कारयेत् । षष्ठे

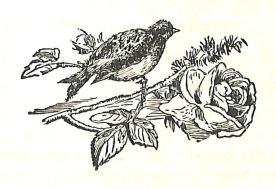
च कियते तदा गुरुशुक्रभौमादिदोषोऽधिकमासादिदोषश्च नास्ति । पित्रादिः सभार्यः शिशोर्मङ्करू-**क्षानं** कारियत्वा देशकालौ स्मृत्वा ममास्य शिशोर्मातृगर्भमलप्राशनशुद्ध**पन्नाधनहावर्चसतेजइन्द्रि** यायुर्लक्षणफलसिद्धिबीजगर्भससुद्भवैनोनिबईणद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थमस्य कुमारस्यान्नप्राज्ञानास्यं कर्माहं करिच्ये । ततः स्वस्तिवाचनाभ्युद्यिके कृत्वा पश्च भूसंस्कारान्कृत्वा लौकिकाग्नेः स्थापनम् । वैकल्पिकावधारणे हन्तेति प्राशनमिति विशेषः । ततो ब्रह्मोपवेशनाद्याज्यभागान्तं तत आज्येन देवीं वाचिमिति प्रथमाहुतिः । इदं वाचे नमम । पुनर्देवीं वाचं वाजो नो अद्येति मन्त्राभ्यां आज्येन द्विती-याहुतिः । इदं वाचे वाजाय नमम । ततः स्थालीपाकेन चतस्र आहृतयः । प्राणेनान्नमशीय स्वाहा इदं प्राणाय न० । अपानेन गन्धानशीयस्वाहा इद्मपानाय० । चक्षुषा रूपाण्यशीय स्वाहा इदं चक्षषे न० । श्रोत्रेण यशोऽशीय स्वाहा इदं श्रोत्राय न० । ततः स्थालीपाकेन स्विष्टकुद्धोमः । ततो महाव्याहृत्यादिष्राजापत्यान्ता नवाहृतयः । ततः संस्रवप्राशनम् । पवित्राभ्यां मार्जनम् । पवित्रप्र-तिपत्तिः । ब्रह्मणे पूर्णपात्रदानम् । प्रणीताविमोकः । ततः सर्वान्रसान्सर्वमन्नं चैकस्मिन्पात्रे उद्धत्य सकृदेव हन्तेति मन्त्रेण कुमारं प्राशयेत् । काम्यं यथोक्तम् । एकब्राह्मणभोजनम् । ततो दशब्राह्मण-भोजनम् । बालं भूमावुपवेदय तद्ये पुस्तकवस्त्रदास्त्रादिशिल्पानि विन्यस्य जीविकापरीक्षां कुर्यात् । शिहाः स्वेच्छया यत्प्रथमं स्पृशेत्साऽस्य जीविकेति विद्यात् । तदुक्तं कारिकायाम् — कृतप्राशनमु-त्सङ्गाद्धात्री बालं समुत्सृजेत् । कार्यं तस्य परिज्ञानं जीविकाया अनन्तरम् । देवतामेऽथ विन्यस्य शिल्पभाण्डानि सर्वशः। शास्त्राणि चैव शस्त्राणि ततः पश्येतु लक्षणम् । प्रथमं यत्रपृशेद्वाल-स्ततो भाण्डं स्वयं तदा । जीविका तस्य बालस्य तेनैवित भविष्यति । गर्भाधानादिका अन्नप्राश-नान्ता मलिम्लुचे । आकर्णवेधाः स्यः किया नान्या इत्याह भास्करः । कुमार्या अप्येतद्मन्त्रकं कार्यम् । इत्यन्नप्राराने पदार्थकमः ।। ।। गर्गमते प्राणापानाय चक्षुषे श्रोत्राय जुष्टं गृह्वामीति चरुप्रहणम् । प्रोक्षणे त्वाधिकः । अन्यत्समानम् ॥ ॥ अथ वद्धीपनविधिः । आदित्यपुराणे— सर्वैश्च जन्मदिवसे स्नातैर्मञ्ज्ञकवारिभिः । गुरुदेवाग्निविप्राश्च पूजनीयाः प्रयत्नत इति । स्वनक्षत्रं च पितरस्तथा देवः प्रजापितः । प्रतिसंवत्सरं यह्नात्कर्तन्यश्च महोत्सवः । स्वनक्षत्रं स्वनक्षत्रदेवता । स्वनक्षत्रं वित्तपश्चेति कचित्पाठः । तदा वित्तपः कुवेरः ॥ ॥ अथ प्रयोगः—तत्र वर्षपर्यन्तं प्रति-मासं ततः प्रतिवर्षे तिल्रतेलेनेव स्नात्वा शुक्कवस्त्रयुगं परिधायाचान्तो गृहाभ्यन्तरत उपविदय कुदा-यवजलान्यादाय ॐ अद्य मदीयजनमदिने दीर्घायुष्यकामो मार्कण्डेयादीनां पूजनमहं करिष्य इति संकल्प्य तत्र निर्विद्रार्थे गणपतिपूजनमहं करिष्ये । ॐ गणपतयेनमः इति गन्धादीनि दस्वा प्रणम्य गणपते क्षमस्वेति विसर्जयेत् । एवम् गौरीं पद्मां शचीं मेधां सावित्रीं विजयां जयां देवसेनां स्वधां स्वाहां मातृः लोकमातृः धृति पुष्टि तुष्टि आत्मनः कुलदेवतां पूजयेत् । ततो घृतेन वसोद्धीरां कुर्यात् । ततः 💞 गणपतये नमः दुर्गायै नमः कुलदेवतायै नमः गुरुभ्यो नमः देवताभ्यो नमः अग्नये नमः विप्रेभ्यो नमः मातृभ्यो नमः पितृभ्यो नमः सूर्याय नमः चन्द्राय नमः मङ्गलाय नमः बुधाय नमः बृहस्पतये नमः शुकाय नमः शनैश्वराय नमः राहवे नमः केतवे नमः पञ्चभूतेभ्यो नमः कालाय नमः युगाय नमः संवत्सराय नमः मासाय नमः पक्षाय नमः अस्मजन्मतिथये नमः अस्म-जन्मनक्षत्राय नमः अस्मज्जन्मराशये नमः शिवायै नमः संभूत्यै नमः प्रीत्यै नमः संतत्यै नमः अनु-सूयायै नमः क्ष्मायै नमः विष्णवे नमः भद्रायै नमः इन्द्राय नमः अप्रये न० यमाय न० निर्ऋतये न् वरुणाय न् वायवे न० धनदाय न० ईशानाय न० अनन्ताय न० ब्रह्मणे नमः इति संपूज्य । षष्ठिके इहागच्छेह तिष्ठेत्यावाद्य पाद्यादिकं दत्वा ॐ जगन्मातर्जगद्धात्रि जगदानन्दकारिणि । प्रसीद मम कल्याणि नमोऽस्तु षष्टिदेवते । इति मन्त्रेण पुष्पाश्वालित्रयेण संपूज्य गन्धादिकं दत्त्वा

वरं प्रार्थयेत् । रूपं देहि यशो देहि भद्रं भगवति देहि मे । पुत्रान्देहि धनं देहि सर्वान्कामाँ अ देहि मे । इति वरं प्रार्थ्य प्रणम्य विसर्जयेत् । ततश्चन्दनेनाष्ट्दलं कृत्वा अक्षतानादाय ॐ भगवन्मार्क-ण्डेय इहागच्छेह तिष्ठेत्यावाह्य स्थापयित्वा पाद्यादीनि दत्त्वा इदमनुलेपनम् ॐ मार्कण्डेयाय नमः इति चन्दनं दत्त्वा । 💞 आयुःप्रद् महाभाग सोमवंशसमुद्भव । महातपो मुनिश्रेष्ठ मार्कण्डेय नमोऽस्तु ते । इति पुष्पाश्जलित्रयेण संपूज्य गन्धादीनि दत्त्वा वरं प्रार्थयेत् । ॐ मार्कण्डेयाय मुनये नमस्ते महदायुषे । चिर्जीवी यथा त्वं भो भविष्यामि तथा मुने । मार्कण्डेय महाभाग सप्तकल्पान्त-जीवन । आयुरारोग्यसिद्धचर्थमस्माकं वरदो भव । नराणामायुरारोग्यैश्वर्यसौख्यैः सुखप्रदः । सौम्य-मूर्ते नमस्तुभ्यं भृगुवंशवराय च । महातपो मुनिश्रेष्ट सप्तकल्पान्तजीवन । मार्कण्डेय नमस्तुभ्यं दीर्घायुष्यं प्रयच्छ मे । मार्कण्डेय महाभाग प्रार्थये त्वां कृता किल्हाः । चिर्जीवी यथा त्वं भो भवि-<u>ष्येऽहं तथा मुने । इति वरं प्रार्थ्य प्रणम्य । अश्वत्थाम्ने नमः वलये नमः व्यासाय न० हनूमते न०</u> विभीषणाय नमः कृपाय नमः पर्शुगमाय० कार्तिकेयाय० जन्मदेवतायै० स्थानदेवतायै० प्रत्यक्ष-<mark>देवतायै० वासुदेवाय० क्षेत्रपालाय० पृ</mark>थिव्यै० अट्म्यो नमः तेजसे० वायवे० आकाशाय<mark>०।</mark> इत्यष्टदिग्भागे संपूज्य । प्रीयन्तां देवताः सर्वाः पूजां गृह्णन्तु ता मम । प्रयच्छन्त्वायुरारोग्यं यशः सौख्यं च संपदः । मन्त्रहीनं भक्तिहीनं क्रियाहीनं महामुने । यदिचतं मया देव परिपूर्णे तदस्तु <mark>मे । इति पठित्वा तिलवपनम् । ब्राह्मणाय तिलदानम् । देयद्रव्याणि संपूज्य कुरावयतिलजला-</mark> न्यादाय अद्य मदीयजन्मदिने दीर्घायुष्टकाम एतांस्तिलान् सोमदैवतान् यथानामगोत्राय ब्राह्मणाय दातुमहमुत्सू ने इति दद्यात् । ततो घृताक्तिति हैर्चाहिति भिर्होमः । ततः पयसा सर्वभूते भयो नम इति विहं दुद्यात् । तण्डुलेभ्यो नमः इति संपूज्य जलेन सिक्त्वा कुरात्रयतिलजलान्यादाय अद्य मदीय-जन्मदिने दीर्घायुष्ट्रकाम एतान् सोपकरणान् तण्डुलान् यथानामगोत्राय ब्राह्मणाय दातुमह्मुत्सृजे। घृताय नम इति घृतं संपूज्य जलेन सिक्त्वा अद्य मदीयजनमदिने दीर्घायुष्ट्रकाम इदं घृतं प्रजापति-दैवतं यथानामगोत्राय त्राह्मणाय दातुमह्मुत्सृजे । ततस्तिलगुडसहितदुग्धपानम् । तत्र मन्त्रः— अअल्यर्द्धमितं क्षीरं सतिलं गुडमिश्रितम् । मार्कण्डेयवरं लब्ध्वा पिवाम्यायुष्यहेतवे । इति तिल-गुडसहितं दुग्धं पीत्वाऽऽचम्य । मार्कण्डेयाय नमः गोभ्यो नमः ब्राह्मणेभ्यो नमः इति प्रणम्य मार्कण्डेय क्षमस्वेति विसर्जयेत् । अश्वत्थामा बलिर्व्यासो हनूमाँश्च विभीषणः । कृपः पर्शुरामश्च सप्तैते चिरजीविनः । सप्तैताँश्च[ं]स्मरेन्नित्यं मार्कण्डेयमथाष्टमम् । जीवेद्वर्षशतं साप्रमपमृत्युविवर्जितः । <mark>इति वचनादृश्वत्थामादिमार्कण्डेयान्तानष्टौ स्मरेत् । इदं च वर्द्धापनं यदि जन्ममासोऽसङ्कान्तस्तदा</mark> शुद्धमास एव कार्य नत्वधिके । इदं वर्द्धापनं यावद्वाल्यं पित्रादिभिः कार्यम् । पश्चात्तु प्रतिवर्षं स्वय-मेवेति । प्रन्थान्तरे तु-माङ्गरयस्नानं कृत्वा कुमुदादिदेवताः संपूच्य यथाशक्ति ब्राह्मणभोजनं दक्षिणां च दत्त्वा सुवासिनीभिनीराजितो धृतनूतनवस्त्रो ब्राह्मणीभ्यः शिद्यभ्यश्चापूपपूरिकाः साज्याः कुमुदादिप्रीतये आयुर्वेद्धये च वायनादि द्यात् । जन्मर्श्वेवताप्रीत्ये च द्यात् । वर्षान्ते सुदृढ-द्वादशवंशपेटिकाः सुमोदकादिखाद्यं निधाय नूतनवस्त्राच्छादिताः जीवत्पतिपुत्राभ्यो दत्त्वा तदा-शिषो गृह्वीयात् । इदं सर्वे जीवन्ती मातैवापत्यायुषे कुर्यात् ।

> इति श्रीत्रिरप्रिचित्सम्राट्स्थपितश्रीमहायाज्ञिकवामनात्मजदीक्षितगदाधरकृते गृह्यसूत्रभाष्ये प्रथमकाण्डं समाप्तम् ।

(विश्व०)—अन्नप्राशनं सूत्रयति ' षष्ठेः श्वानिमिति ' इति । कथमित्यत आह् 'स्थालीः जुहोति ' स्थालीपाकिमिति परिभाषाशास्त्रमाक्षिप्यते । अतः वैश्वदेवपूर्व मातृपूजाभ्यु-द्वियके विधायोपलिप्त उद्धतावोक्षिते लौकिकाग्निमुपसमाधाय दक्षिणतो ब्रह्मासनमास्तीर्येत्यारभ्य स्थालीपाकं परिभाषोक्तविधिना पक्तवा आज्यभागौ हुत्वा वक्ष्यमाणमन्त्राभ्यां द्वे आज्याहुती जुहोती-त्यर्थः । तत्र विशेषः । प्राणायापानाय चक्षुषे श्रोत्राय जुष्टं गृह्वामि प्रोक्षणे चतुर्थ्यनन्तरं त्वा जुष्टं प्रोक्षामीत्यर्थः । आज्याहृत्योर्मन्त्रावाह ' देवीं वाचः 'द्वितीयाम् ' इति सूत्रम् । द्विती<mark>ये मन्त्रे आद्यस्य</mark> समुच्यार्थश्चकारः । तथाच देवींवाचमित्यारभ्य सुष्टुतैतु स्वाहेत्यन्तेनैकामाहुतिं हुत्वेदं वाच <mark>इति त्यागं</mark> विधाय वाजोनो अद्येति देवीं वाचिमति च द्वाभ्यां द्वितीयाहुतिहोमः । इदं वाजाय वाच इति त्यागः । चकाराच्छेषत्वे शेषे पाठः । 'स्थालीपाकः शीयस्वाहेति '। चरोः स्थालीपाकाऽवयवमादाय प्राणे-नात्रमशीयत्यादिभिश्चतुर्भिर्मन्त्रेश्चतस्र आहुतीर्जुहोति । प्रयोगश्चैवं—प्राणनात्रमशीय स्वाहा इदं प्राणाय । अपानेन गन्धानशीय स्वाहा इद्मपानाय । चक्षुषा रूपाण्यशीय स्वाहा इदं चक्षुषे । श्रोत्रेण यशोऽशीय स्वाहा इदं श्रोत्राय । 'प्राशनान्ते 'श्रुतेः' प्राशनान्ते स्विष्टकृद्धोमादिद्क्षिणादानान्ते सर्वान् रसान्मधुरादीनैक्षवादिविकारान्सर्वमन्नमोदनादिकमन्नमदनीयम् । यद्यपि गुणस्य गुण्याश्रितत्वेन <mark>भेदाभा</mark>वः तथापि गुणस्य रसस्य प्राधान्यात्तदाश्रयोपादानं गुणभूतम् । एवमन्यत्राश्रयस्यात्रस्य प्रधानत्वाद्गणोपादानं गुणभूतं तथाचोभयत्रोभयनान्तरीयकत्वेनोभयादानेऽपि गुणप्रधानभावाद्भेदः। तथाच सर्वोत्रसान्सर्वमन्नमेकस्मिन्पात्रे उद्घृत्यासने कुशास्तीणे उपविद्यैनं कुमारं तूष्णीं हन्तेति वा मन्त्रेण प्रारायेत् । हन्तेतिमन्त्रीचारणे श्रुतिं प्रमाणयति हन्तकारमिति । काम्यं कामिकार्ये प्रारान-माह ' भारद्वाज्यामा सेन ' वाक्प्रसारकामस्य ' भारद्वाजी पक्षिविशेषः । वाचः प्रसारः वक्ता स्या-दिति कामाविष्टस्य । ' कपिञ्जलमा ५ सेनान्नाद्यकामस्य ' कपिञ्जलोऽपि पक्षिविशेषः । ' मत्स्यैर्जवन-कामस्य ' जवनं वेगित्वम् । कृकषाया आयुष्कामस्य कृकषा कङ्कणहारिका गोधा वा । ' आट्या ब्रह्मवर्चसकामस्य' आदी प्रविवेशेषः। 'सर्वैः सर्वकामस्य ' वागन्नवेगायुर्वह्मवर्चसकामस्य। सर्वैः भारद्वाज्यादिसर्वमांसैः । कामना च काम्यस्य संस्कार्यक्रमाराधिकरणतावगाहिप्राशयितृज्ञानम् । ' अन्नपर्यायवा ' यावमेषन्यायेन काम्यमांसाकृति अन्नं निष्पाद्य प्रारायेत्। वा राब्दो विकल्पार्थः । विभक्तरिनर्देशङ्खान्द्सः । कन्यायास्तूष्णीं प्राशनं कारयेदुन्नस्य । आचाराकृष्टमन्यद्पि सरस्वत्या-दियहणपरीक्षा कार्या। 'ततो ब्राह्मणभोजनम् 'बर्हिहोंमादिकमीपवर्गान्ते दश ब्राह्मणान् भोजयेत्परि-रिष्टात् । द्विरभ्यासः काण्डसमाप्तिप्रज्ञस्यर्थः । इत्यन्नप्राशनम् । इत्यकोनविंशी कण्डिका ॥ १९ ॥

> इति श्रीपण्डितनृसिंहात्मजपण्डितविश्वनाथकृतायां गृह्यसूत्र-व्याख्यायामायं काण्डं समाप्तिमगमत् ॥

श्रीः ॥ सांवत्सरिकस्य चूडाकरणम् ॥ १ ॥ तृतीये वाऽप्रतिहते ॥ २ ॥ षोडशवर्षस्य केशान्तः ॥ ३ ॥ यथामङ्गलं वा सर्वेषाम् ॥ ४ ॥ ब्राह्मणा-न्भोजयित्वा माता कुमारमादायाष्ट्राच्याहते वाससी परिधाप्याङ्क आधाय पश्चाद्रमेरुपविश्वति ॥ ५ ॥ अन्वारव्ध आज्याहुतीहुत्वा प्राश्चनान्ते शीता-स्वप्सूष्णा आसिञ्चत्युष्णेन वाय उद्केनेह्यदिते केशान्वपेति ॥ ६ ॥ केश-रमिरव्रित च केशान्ते ॥ ७ ॥ अथात्र नवनीतिपण्डं घृतिपण्डं द्धो वा प्रास्यति ॥ ८ ॥ तत आदाय दक्षिणं गोदानमुन्दति । सवित्रा प्रसूता दैव्या आप उन्दन्तु ते तनूं दीर्घायुत्वाय वर्चस इति ॥९॥ त्र्येण्या दालल्या विनीय <mark>त्रीणि कुरातरुणान्यन्तर्दधात्योषध इति ॥१०॥ शिवो नामेति लोहक्षुरमादाय</mark> निवर्तयामीति प्रवपति, येनावपत्सविता क्षुरेण सोमस्य राज्ञो वरुणस्य <mark>विद्वान् । तेन ब्रह्माणो वपतेदमस्यायुष्यञ्जरदृष्टिर्यथासदिति ॥ ११ ॥</mark> सकेशानि प्रच्छिद्यानडुहे गोमयपिण्डे प्रास्यत्युत्तरतो घ्रियमाणे ॥१२॥ एवं द्विरपरं तूष्णीम् ॥ १३ ॥ इतरयोश्चोन्दनादि ॥१४॥ अथ पश्चान्रयायुषमिति ॥ १५ ॥ अथोत्तरतो येन भूरिश्चरा दिवं ज्योक पश्चाद्धि सूर्यम् ॥ तेन ते वपामि ब्रह्मणा जीवातवे जीवनाय सुश्लोक्याय स्वस्तय इति ॥ १६ ॥ त्रिः क्षुरेण शिरः प्रदक्षिणं परिहरति समुखं केशान्ते ॥ १७ ॥ यत्क्षुरेण मज्ज-यता सुपेशसा वप्त्वौ वावपति केशाञ्छिन्धि शिरो माऽस्यायुः प्रमोषीः १८ ॥ मुखमिति च केशान्ते ॥ १९ ॥ ताभिरिद्धः शिरः समुद्य नापि-<mark>ताय क्षुरं प्रयच्छति । अक्षुण्वन्परिवपेति ॥ २० ॥ यथामङ्गलं केशरोष-</mark> करणम् ॥ २१ ॥ अनुगुप्तमेतर्रुसकेशं गोमयपिण्डं निधाय गोष्टे पल्वल उद्कान्ते वाऽऽचार्याय वरं द्दाति ॥ २२ ॥ गां केशान्ते ॥ २३ ॥ संव-त्सरं ब्रह्मचर्यमवपनं च केशान्ते द्वादशरात्रर्ठः षड्रात्रं त्रिरात्रमन्ततः ॥२४॥

(कर्क०)—'सांवत्सः रणम् ' संवत्सरो यस्य जातः स सांवत्सरिकः । तस्य सांवत्सरिकः । तस्य सांवत्सरिकः । तस्य सांवत्सरिकः चृहाकरणाख्यं कर्म कर्तव्यम् । 'तृतीये वाऽप्रतिहते 'तृतीये वा संवत्सरेऽप्रपन्ने, वाज्ञब्दो विकल्पार्थः । 'षोडज्ञवर्षस्य केज्ञान्तः ' कर्तव्य इति शेषः । तुल्यत्वात्तत्कर्मणः केज्ञान्तोऽत्राभिध्यते । 'यथामङ्गळं वा सर्वेषाम् '। यद्यस्य मङ्गळमुचितं कुळे कस्यचित्तृतीये कस्यचित्संवत्सरे

१ वप्त्रेति जयरामसमतः पाठः; वप्तेति पाठः ।

अन्ये त यथामङ्गलहाब्देन कालान्तरं कल्पयन्ति । 'ब्राह्मणाः 'विशति' माता कुमार्मादायऽऽप्लाव्य स्नापयित्वाऽहते वारासी परिधाप्याङ्के कृत्वा पश्चादमेरुपविशाति । 'अन्वारः केशान्वप ' इत्यनेन मन्त्रेण । 'केश' शान्ते ' विशेषः । 'अथात्र' प्रास्यति ' अत्रेति प्रकृतोदकमुच्यते । 'तत आदाय : 'दैव्या इति ' तत उद्कमादाय दक्षिणं गोदानमुन्दति । गोदानशब्देनाङ्गविशेषोऽभिधी-यते इति अङ्गमिति शीर्षपार्श्वमुच्यते । उन्द्ति क्षेद्यतीत्यर्थः । तच सवित्रा प्रसुता इत्यनेन मन्त्रेण । ' ज्येण्या शलस्या विनीय ' ज्येणी शलली प्रसिद्धा तया विनीय केशान् । ' त्रीणि ' षध इति ' अनेन मन्त्रेण । 'शिवोः वपति 'शिवो नामेति मन्त्रेण ताम्रमयं क्षुरमादाय गृहीत्वा निवर्तयामी-त्यनेन मन्त्रेण कुशतरूणेष्वन्तर्हितेषु संलागयति । प्रपूर्वो वपतिः संलागने । येनावपत्सविता धुरैणे-त्यनेन मन्त्रेण संकेशान्प्रच्छिद्य कुशान्। ' आनडु ''तूष्णीम् ' एवं द्विरपरं कर्म तूष्णीं भवति। ' इतरयोश्चोन्दनादि ' इतरयोश्च गोदानयोः उन्दनाचेव कर्म भवति सक्टन्मन्त्रेण द्विस्तू-ष्णीम् । 'अथ पश्चात्र्यायुपिमिति ' छेदनमन्त्रः । 'अथोत्तरतो येन भूरिश्चरा दिवमिति ' छेदन-मन्त्र एव । 'त्रिः क्षुरेण यद्धुरेण ' इत्यनेन मन्त्रेण । ' मुखमिति च केशान्ते ' मन्त्रविशेषः । तासि-रः रिवपेति १ ताभिरेवाद्भिः शिरः समुद्य । उन्दयति हेदनार्थः तस्य कित्वादनुनासिकलोपः कियते समुद्येतिरूपं क्षेद्यित्वेत्यर्थः । नापिताय क्षुरं प्रयच्छति । अक्षण्वन्परिवपेत्यनेन मन्त्रेण । यथा मङ्गलं केशरोपकरणम् । यथाशास्त्रं यसस्य गोत्रे उचितम् । केचित् त्रिशिखाः केचित्पञ्चशिखाः यथा यस्य प्रसिद्धिः । 'अनुगुप्तमेतर्ठः सकेशं गोमयिपण्डं निधाय गोष्ठे पल्वल उदकान्ते वाऽऽचार्याय वरं ददाति । गां केशान्ते ? तस्यैव ह्याचार्यस्य नेतरस्येति । 'संवत्सरं ब्रह्मचर्यमवपनं च केशान्ते ? व्रतं भवति । 'द्वाद्शरात्रर्ठः षड्डात्रं त्रिरात्रमन्ततः' स चायं विकल्पः । तुल्यं हि स्मरणमन्यत्रेति ।। 🛠 ॥

(जयरामः) संवत्सरो जातो यस्य स सांवत्सरिकः संवत्सरातिकान्तः तस्य चूडाकरणा-ख्यं कर्म कर्तव्यमिति शेषः । तृतीये वा संवत्सरे अप्रतिहते अगते असंपूर्ण इत्यर्थः । तुल्यत्वात्तत्क-मणः केशान्तोऽप्यत्रोच्यते । सं च नियतकाल एव विवाहिताविवाहितयोः संवत्सरं ब्रह्मचर्यमि-त्यादि वक्ष्यमाणत्वात् । ' यथामङ्गलमिति ' यद्यस्य कुले मङ्गलमुचितं कस्यचित्संवत्सरे कस्यचित्तः तीये । यथामङ्गलं कालान्तरे कार्यमित्यपरे । आदौ ब्राह्मणान् संभोज्य शिशोर्माता बालं संस्नाप्याहतं वस्त्रयुग्मं परिधाप्य उत्सङ्गे वालमारोप्य स्थापितस्य वहेः पश्चाद्रर्तुरुत्तरत उपविशति, अन्वार्म्भेणै-वाषारादिस्विष्टकृदन्ताश्चतुर्दशाहुतयो हूयन्ते ता एव हुत्वा । 'शीतासूपकल्पितास्वप्सु उष्णा अप आ-सिञ्चिति पिता उच्णेनेति १ मन्त्रेण । अस्यार्थः । तत्र परमेष्ठी प्रतिष्ठा वायुर्वपनोदकासेके०। है वायो हे अदिते अखण्डिता दिति: खण्डनं दो अवखण्डने इहि एहि आगच्छ । आगत्य चोष्णेन जलेन सह वर्तमानेनेतरेणोदकेन केशाद्रींकरणेनास्य केशान्वप छिन्धि । केशइमश्रुवपेति केशान्ते-कर्मणि विशेषः । अथात्र प्रकृतोद्के द्ध्यादीनामेकतमस्य पिण्डं प्रास्यति प्रक्षिपति । ततस्तस्मादु-दुकमादाय दक्षिणं गोदानं केशसटामुन्दति छेदयति । सवित्रा प्रसूता दैव्या आप इति मन्त्रेण। उन्दी क्षेद्रने । अथ मन्त्रार्थ: । तत्र प्रजापतिर्गायत्री आपः क्षेद्रने । हे क्रमार सवित्रा सूर्येण प्रस्ता उत्पादिता आपः ते तव तन् चूडाख्यमङ्गम् उन्दन्तु हेदयन्तु। किंभूता दैव्याः दिवि भवाः, किम-र्थम्, तव दीर्घायुत्वाय चिरकालं निर्दुष्टजीवनाय वर्चसे प्रतापाय ऐश्वर्याय च ज्येण्या त्रिश्वेतया शल्या शल्यकपक्षकण्टकेन नयनं पृथकरणम् । तृष्णींकुशतृणत्रयान्तद्धीनम् ओषधे त्रायस्वेत्ये-तावता मन्त्रेण। तत्र प्रजापतिर्यजुर्गायत्री तृणमन्तर्धाने०। शिवोनामेति मन्त्रेण ताम्रपरिष्कृतक्षरा-दानम् । तत्र प्रजापितः प्राजापत्या बृहती क्षुरः तदादाने । ' निवर्तयामीति ' मन्त्रेण संलागन-करणम् । प्रपूर्वो वपतिः संलागने । तत्र प्रजापतिः प्राजापत्यात्रिष्टुपू क्षुरः स्पर्शने० । येनावपदिति

मन्त्रेण सकेशानि कुशतरुणानि प्रच्छिच छित्त्वा प्रास्यति प्रक्षिपति उत्तरत अग्नेरेव आनुद्धहे विय-माणे गोमयपिण्डे । अथ मन्त्रार्थः । तत्र लम्बायनः पङ्किः सविता कुशतरूणप्रच्छेदुने० । हे ब्रह्माणः ब्राह्मणाः येन कारणेन ध्रुरेण वा सविता प्रसविता पिता आदित्यो वा राज्ञः सोमस्य वरुणस्य च शिरः अवपत् राजसूयदीक्षाये अमुण्डयत् । किंभूतः विद्वान् सर्वज्ञः तेन कारणेन क्षरेण वा प्रकारेण वाऽ स्य कुमारस्य इदं शिरो यूयं वपत मुण्डयत । यथाऽयं कुमार आयुष्मान् दीर्घायुः जरदृष्टिः सुपरिणतवपुश्च सत् स्यात् । एवम् एवमेवीन्द्नाद् कर्म । द्विरपरं तृष्णीम् मन्त्रान् विना भवति । इतरयोश्च पश्चिमोत्तरयोगोंदानयोकन्दनादि, चकारादेवमेव सकुन्मन्त्रेण द्विस्तूष्णीम् । अथ पश्चा-त्पश्चिमगोदाने त्र्यायुषमिति छेदने मन्त्रभेदः । तत्र उत्तरनारायण उष्णिकु आशीः छेदने० । अथो-तरतो येन भूरिरिति छेदने मन्त्रभेदः । अस्यार्थः । तत्र वामदेवो यजः क्षरः केशच्छेदने० । हे कुमार येन ब्रह्मणा मन्त्रेण तपसा वा चराः चरणशीलो वायुः ज्योक चिरम् आकल्पमित्यर्थः । दिवं याम् पश्चात्तामनुसूर्यं तमनुविश्वं च चरति । किंभूतः भूरिः प्रचुरः तेन ब्रह्मणा तपसा वा तन्म-नित्रतक्षुरेण वा ते तब शिरो वपामि । किमधे जीवातवे जीवनहेतवे धर्माद्यर्थे जीवनायायुषे सुन्हो-क्याय शोभनयशसे स्वस्तये मङ्गलाय। त्रिः क्षरेण क्षरभामणेन शिरः प्रदक्षिणं त्रिः करोति सक्न-न्मन्त्रेण द्विस्तृष्णीम् । केशान्ते तु समुखमिति विशेषः । तत्र मन्त्रः । यत्क्षरेणेति । अस्यार्थः । तत्र वामदेवो यजुः क्षुरभ्रामणे । हे क्षुरदेवते यत् यस्मात् वष्त्रा क्षुरेण आवपति शिरो मुण्डयति नापितादिः, किंभूतेन एनं कुमारं मज्जयता संस्कुर्वता तथा सुपेशसा शोभयता वाशन्दश्चार्थे अतोऽस्य कुमारस्य केशान् छिन्धि मुण्डय शिरः आयुश्च मा प्रमोषीः मा मुषाण । मुषरतेये । केशान्ते तु मुखमिति च मन्त्रान्ते वाच्यम् । ताभिरेवाद्भिः शिरः समुद्य हेद्यित्वाऽऽर्द्रभावमापाद्ये-त्यर्थः । नापिताय क्षुरं प्रयच्छिति पिता तस्याधिकारित्वावगमात् । अक्षण्वन्परिवपत्थेतावता मन्त्रेण । अस्यार्थः । तत्र वामदेवो यजुः क्षुरो वपने० । हे नापित अस्य शिरः अक्षण्वन् क्ष्तमकुर्वन् परिवप परितो वप शिखां रक्षित्वा परितो मुण्डयेत्यर्थः । यथामङ्गलं यथाशास्त्रं त्रिशिखत्वादि । अनुगुतं सुगुप्तं वरमिति चूडाकरणे संस्कर्ता स्वाचार्याय केशान्ते संस्कृतोऽपि गाम् । संवत्सरमिति केशान्ते एव संवत्सरादिकालं ब्रह्मचर्यत्रतम् । नतु कुमारस्य, असंभवात् । अवपनं च विहितवपनव्यतिरि-क्तवपनाभावोऽत्रैव । ब्रह्मचर्यकालविकलपश्च शक्तिश्रद्धापेक्षः ॥ १ ॥

(हरिहरः)—अथ चूडाकरणकेशान्तौ तन्त्रेण सूत्रयति । 'सांवरसः तिहते 'संवरसर्मवद्मातिकान्तः सांवरसरिकः तस्य कुमारस्य चूडाकरणं चूडाकर्म कुर्यात् । तृतीये वा संवरसरे अप्रतिहते अल्पाविष्ठेष्टे । 'यथाः वंषाम् 'यद्वा यथामङ्गलं यथाकुलाचारं, एतदुक्तं भवित यस्य कुले सांवरसरिकस्य च्हाकर्म कियते तस्य सांवरसरिकस्य चस्य तृतीयेऽद्वेद तस्य तदा इति व्यवस्था । यस्य कुले नास्ति नियमः तस्य यदृच्लया विकल्पः । अन्ये तु यथामङ्गलशब्देन धर्मशास्त्रान्तरे विहिन्तकालान्तरोपलक्षणमाहुः । अत्रश्च सर्वेषां तुल्यविकल्पः । 'पोडः ग्शान्तः ' घोडशवर्षाण्यतीतानि यस्य असौ घोडशवर्षः तस्य सप्तदृशे वर्षे केशान्तः केशान्ताख्यः संस्कारो भवित । अत्र यद्यपि सूत्रकमोऽन्यथा तथापि केशान्तस्य कालविकल्पाभावान् चूडाकरण एव कालविकल्प इति हेतोर्यथाम् ङ्गलं वा सर्वेषाम् इति सूत्रं पूर्व व्याख्यातं पाठक्रमाद्धेक्रमो वलीयानिति न्यायात् । 'ब्राह्मः शाति' एवं कालमिभधाय कर्माभिधत्ते । चूडाकरणाङ्गतया त्रीन्त्राह्मणान्भोजयित्वा माता जननी कुमारं पुत्रं चूडाकरणार्ह्मादाय गृहीत्वा आष्ठाव्य स्नापयित्वा अहते नवे सक्रद्धौते वाससी द्वे वस्त्रे परि-धाष्य परिहिते कारियत्वा अन्तरियोत्तरीयत्वेन अङ्के उत्सङ्गे आधाय स्थापियत्वा पश्चाद्मेः पश्चिमतः उपविक्राति आसते । 'अन्वाः श्विते ततोऽन्वारुधः ब्रह्मणा उपसृष्टः आज्याहुतीः आयागादिस्व-

ष्टकुर्न्ताश्चतुर्देश हुत्वा संस्नवप्राशनान्ते शीतासु अप्सु उष्णा अप <mark>आसिश्चिति प्रक्षिपति वक्ष्यमाणम-</mark> न्त्रेण । अन्वार्व्यप्रहणेन नित्याज्याहुतिहोमो नियम्यते । ' उष्णे ''शान्ते ' केशान्ते पुनः उष्णेन वाय उदकेनेह्यदिते केशस्मश्रु वपेति विशेषः । ' अथा ''स्यति ' । अथ उष्णोदकसेकानन्तरमत्र आ-स्वप्तु नवनीतिपण्डं घतिपण्डं दुन्नो वा पिण्डं प्रास्यति । असु क्षेपणे प्रक्षिपति । ' ततः सूता इति । ततस्ताभ्योऽद्यः चुलुकेनैकदेशमादाय दक्षिणं गोदानं शिरसो दक्षिणप्रदेशस्यं गोदानं केशसमूहं उन्दति आर्द्रे करोतीत्यर्थः । केन मन्त्रेण । सिवत्राप्रसूतेत्यादिना दीर्घायुत्वाय वर्चस इत्यन्तेन । 'इयेण्या'' पध इति १ इयेण्या त्रिश्वेतया शलस्या शस्यकपक्षककण्टकेन विनीय पृथक्कृत्य पूर्विदिना-थिवासितां केशलतिकां तस्या अन्तर्मध्ये अन्तरा त्रीणि त्रिसङ्ख्याकानि कुशतरुणानि दर्भपत्राणि द्धाति धारयति ओषधे त्रायखेति मन्त्रेण । ' शिवो ...पति ' ततः शिवो नामेत्यनेन मन्त्रेण लोह-क्षुरं ताम्नपरिष्कृतमायसं क्षुरमादाय गृहीत्वा दक्षिणकरेण निवर्तयामीत्यनेन मन्त्रेण प्रवपति तं क्षुरं कुशतरुणान्यभिनिद्धाति । उपसर्गेण धात्त्रथीं बलादुन्यत्र नीयते इति न्यायात् धातूनामनेकार्थ-त्वाचेत्यत्र प्रपूर्वो वपतिरभिनिधानार्थः । छेदनार्थत्वे तु उत्तरसूत्रविहितप्रच्छेदनानर्थक्यं प्रसज्येत । 'येना माणे 'येनावपदिति मन्त्रेण केशसहितानि कुशतरुणानि प्रच्छिच खण्डियत्वाऽग्नेरुत्तरतो भूभागे ध्रियमाणे स्थाप्यमाने आनडुहे आर्षभे गोमयपिण्डे गोशकृत्विण्डे प्रास्यति प्रक्षिपति । ' एवं तूष्णीम् ' एवमुक्तेन प्रकारेण द्विः द्विवीरम् उन्दनादि गोमयपिण्डनिधानान्तमपरं कर्म तूष्णीं मन्त्रर-हितं कुर्याम् । 'इतः 'नादि ' इतरयोः पश्चिमोत्तरयोः गोदानयोः उन्दनादि हेदनप्रभृति कर्म चकारात्सकृत्समन्त्रकं द्विरमन्त्रकं भवति 'अथः पिमिति' अथ दक्षिणगोदानस्य त्रिरुन्दनादिप्रच्छे-दनानन्तरं पश्चाद्गोदाने विशेषमाह । ज्यायुषमिति । ज्यायुषं जमदग्नेरित्यादिना मन्त्रेण सकेशानि कुशतरुणानि सक्टत्प्रच्छिद्य तूर्णीं द्विः प्रच्छिद्य गोमयपिण्डे प्रास्यति । अथोत्तरतः । अथानन्तरम् उत्तरगोदाने उन्दनादिगोमयपिण्डनिधानान्ते विशेषमाह 'येन भूरिश्चरेति स्वस्तय' इत्यन्तेन मन्त्रेण सकुत्सकेशानां कुशतरुणानां प्रच्छेदनं द्विस्तूष्णीम् । 'त्रिः क्षुः 'शान्ते 'त्रिः त्रीन्वारान् क्षुरेण शिरः मूर्धांनं प्रदक्षिणं यथा भवति तथा परिहरति शिरसः समन्तात्प्रदक्षिणं क्षुरं श्रामयतीत्यर्थः । तत्र मन्त्र-माह । यत्क्षुरेणेत्यादि मास्यायुः प्रमोषीरित्यन्तं केशान्ते च समुखमिति पदं प्रक्षिपेन्मन्त्रे आवपेन । अत्रापि सक्टन्मन्त्रो द्विस्तृष्णीम्। 'ताभिः वेपेति' ताभिः शीतोष्णाभिरद्भिः कुमारस्य शिरः समुद्य आर्द्री विधाय नापिताय क्षीरकर्त्रे जातिविशेषाय क्षुरमक्षण्वन्परिवपेत्यनेन मन्त्रेण प्रयच्छति। 'यथाः''रणम्' केशानां शेषकरणं शिखास्थापनं केशशेषकरणम् । यथामङ्गलं मङ्गलं कुलाचारव्यव-स्थामनतिक्रम्य भवति । कुछाचाराश्च बहुधा तद्यथा छौगाक्षिः—तृतीयस्य वर्षस्य सूर्यिष्ठे गते चूडां कारयेत् । दक्षिणतः कम्बुजानां विसिष्ठानां उभयतोऽत्रिकद्यपानां मुण्डा भृगवः पञ्चचूडा आङ्किः रसः। वाजसनेयिनामेकां मङ्गलार्थे शिखिनोऽन्य इति। कम्बुजानां वसिष्ठानां दक्षिणे कारये-च्छिखाम् । द्विभागेऽत्रिकदयपानां मुण्डाश्च भृगवो मताः । पश्चचूडा अङ्गिरस एका वाजसने-यिनाम् । मङ्गलार्थे शिखिनोऽन्य उक्ता चूडाविधिः क्रमादिति ।' अनुः कान्ते वा ' अनुगुप्तमावृतम् एनं गोमयपिण्डं सकेशं केशै: सहितं निधाय स्थापयित्वा गोष्ठे गवां व्रजे पत्वले अल्पोदके सरसि <mark>उदकान्ते वा</mark> उदकस्य समीपे वा । 'आचा ''दाति 'स्वकीयाय आचार्याय वरम् आचार्याभिलवितं द्रव्यं ददाति कर्मकर्ता पित्रादिः । 'गां केशान्ते ' केशान्ते कर्मणि संस्कार्यस्य आचार्याय गां <mark>ददाति । ' संव ः ः</mark>न्ततः ' केशान्तकर्मानन्तरं संवत्सरं यावत् ब्रह्मचर्य भवेत् । अवपनं केशान्ते द्वादशरात्रं पड़ात्रं त्रिरात्रमन्ततः । केशान्तकर्मानन्तरं यावज्ञीवमवपनं च विहितवपनव्यतिरेकेण । विहितवपन व्य-गङ्गायां भास्करक्षेत्रे मातापित्रोर्गुरौ मृते । आधाने सोमपाने च वपनं सप्तसु

स्मृतम् । तथा वपनं चानुभाविनां, प्रेतकनीयसां वपनं । तथा मुण्डनं चौपवासश्च सर्वतीर्थेष्वयं विधिः । वर्जयित्वा कुरुक्षेत्रं विशालं विरजं गयाम् । नैमिषं पुष्करं गयामिति पाठान्तरम् । प्रयागे वपनं कुर्योद् गयायां पिण्डपातनम् । दानं दद्यात्कुरुक्षेत्रे वाराणस्यां तनं त्यजेत् । इत्यादिवचननिच-यप्रतिपादितनिमित्तेषु । अत्र गर्भाधानादिषु विवाहपर्यन्तेषु संस्कारकर्मसु मुख्यत्वेन पितेव कर्ता तद्भावे सन्निहितोऽन्यः । तथाच स्मरणम्—स्विपतृभ्यः पिता द्यात्सृतसंस्कारकर्मस् । पिण्डानोद्धा-हनात्तेषां तस्याभावेऽपि तत्क्रमात् । एतान्युक्तानि नामकरणादीनि चूडाकरणान्तानि कर्माणि दुहितृणामि मन्त्ररहितानि कुर्यात् । यथाह याज्ञवल्क्यः —तूष्णीमेताः क्रियाः स्त्रीणां विवाहस्त समन्त्रक इति । तथा शुद्रस्य यथाईम् । यथाह यमः—शुद्रोऽप्येवंविधः कार्यो विना मन्त्रेण संस्कृतः । न केनचित्समसृजच्छन्द्सा तं प्रजापतिः । एवंविधः गर्भाधानादिचूडाकरणान्तैः संस्कारैवैजिक-गार्भिकपापशून्यः । विना मन्त्रेण तूष्णीं यतस्तं शूद्रं केनापि एकतमेनापि छन्दसा वेदेन प्रजापतिः परमेश्वरः न समसृजत् समयोजयत् इति । तथा ब्रह्मपुराणे—विवाहमात्रसंस्कारं शृद्रोऽपि लभतां सदा । मात्रशब्देन विहितेतरसंस्कारनिवृत्तिश्च । यमब्रह्मपुराणवचनाभ्यां शृद्रस्य गर्भाधानपुंसवनसी-मन्तजातकर्मनामधेयनिष्कमणात्रप्राशनचूडाकरणविवाहान्ता नवसंस्कारा विहितास्ते च तूष्णीम् इतरेषां निवृतिः।। ।।प्रसङ्गादनुपनीतधर्मा छिख्यन्ते । मनुः—नास्मिन्ह्यत्तिष्ठते कर्म किञ्चिदामौञ्जि वन्धनात् । नाभिन्याहारयेद् ब्रह्म स्वधानिनयनादते । श्र्द्रेण हि समस्तावद्यावद्वेदे न जायते । वृद्धशातातपः—प्राक् चूडाकरणाद्वालः प्रागन्नप्राशनाच्छिशः । कुमारस्तु स विज्ञयो यावन्मौ जी-निवन्धनम् । शिशोरभ्युक्षणं प्रोक्तं वालस्याचमनं स्मृतम् । रजस्वलादिसंस्पर्शे स्नातव्यं तु कुमारकै:। गौतमः—प्रागुपनयनात्कामचारवाद्भक्षः । नित्यं मद्यं ब्राह्मणोऽनुपनीतोऽपि वर्जयेत । उच्छिष्टादा-वप्रयता न स्यः । महापातकवर्जम् । ब्राह्मे —मातापित्रोरथोच्छिष्टं वालो भुञ्जन् भवेत्सुखी । संस्कार-प्रयोजनं च स्मृत्यन्तरोक्तम् । यथाह् याज्ञवल्क्यः—एवमेनः शमं याति वीजगर्भसमुद्भवम् । अङ्किरा:-चित्रकर्म यथाऽनेकैरागैरुन्मील्यते दानैः । ब्राह्मण्यमपि तद्वत्स्यात्संस्कारैर्विधिपूर्वकै:। मनुः—गार्भेहोंमैर्जातकर्मचूडामौ जीनिबन्धनै:।वैजिकं गार्भिकं चैनो द्विजानामपमृज्यते । हारीतः— गर्भाधानवद्पेतो ब्रह्मगर्भ संद्धाति पुंसवनात्पुंसीकरोति फलस्नपनात्पितृजं पाप्मानमपोहति जात-कर्मणा प्रथममपोहति नामकर्णेन द्वितीयं प्राज्ञानेन तृतीयं चूडाकर्णेन चतुर्थ स्नानेन पञ्चमम् । <mark>एतैरष्टभिर्गार्भसंस्कारैर्गर्भोपघातात्पूता भवति । उपनयनाचैरेभिरनुत्रतैश्चाष्टभिः स्वच्छन्दसंमितो</mark> बाह्मणः परं पात्रं देवपितृणां भवति । छन्दसामायतनम् । सुमन्तुः—तत्र ब्राह्मणक्षत्रियवैदयानां वृत्ति-गर्भाधानपुंसवनसीमन्तोत्रयनजातकर्मनामकरणनिष्क्रमणात्रप्राशनचूडोपनयनं चत्वारि वेदव्रतानि स्नानं सहधर्मचारिणीसंयोगः पञ्चानां यज्ञानामनुष्टानम् देविपतृमनुष्यभूतत्रह्मयज्ञानाम् । एतेषां (?) चाष्टकाः पार्वणः श्राद्धं श्रावण्याप्रहायणीचैन्याश्वयुजीतिपाकयज्ञसंस्थाः । अग्न्याधेयमग्निहोत्रं द्ईा-पूर्णमासौ चातुर्मास्याययणेष्टिर्निरूढपशुबन्धः सौत्रामणीति सप्तहविर्यज्ञसंस्थाः । अग्निष्टोमोऽत्यग्नि-ष्ट्रोमजक्यः पोडशीवाजपेयोतिरात्रोप्तीर्याम इति सप्त सोमसंस्थाः एते चत्वारिंशत्संस्काराः । हारीतः— द्विविध एव संस्कारो भवति । ब्राह्यो दैवश्च । गर्भाधानादिस्नानान्तो ब्राह्यः । पाकयज्ञहविर्यज्ञसौ-म्याश्चेति द्वः । ब्राह्मसंस्कारसंस्कृत ऋषीणां समानतां सायुज्यतां गच्छति । देवेनोत्तरेण संस्कारेणानुसंस्कृतो देवानां समानतां सालोक्यतां सायुज्यतां गच्छतीत्यलमतिप्रसङ्गेन ॥ इति स्त्रार्थः ॥ ॥ %॥ ॥ %॥

(अथ प्रयोगः)—तत्र सांवत्सरिकस्य तृतीये वा वर्षे भूयिष्ठे गते कुमारस्य चूडाकरणाख्यं कर्म कुर्यात्। कुलधर्मव्यवस्थया वा । दैवयोगाद् गृह्योक्तकालालाभे स्मृत्यन्तरोक्तान्यतमकाले मातृ-

पूजामाभ्युद्यिकं च कृत्वा श्राद्धातिरिक्तं ब्राह्मणत्रयं भोजयित्वा बहिःशालायां परिसमूहनादिभि-र्भुवं संस्कृत्य लौकिकाम्नि स्थापयेत् । अथ माता कुमारमादाय स्नापयित्वा वासोयुगं परिधाप्य उत्सङ्गे निधाय अग्नेः पश्चिमत उपविशति । ततो ब्रह्मोपवेशनाद्याज्यभागान्ते विशेषः । तण्डुळवर्जमासाद-नम् । उपकल्पनीयानि च शीतोद्कमुण्णोद्कम् । नवनीतघृतद्धिपिण्डानामेकतमः पिण्डः । त्रयेणी शलली। त्रीणि त्रीणि कुशतरुणानि पृथक् बद्धानि नव। ताम्रपरिष्कृत आयसः क्षुरः गोमयपिण्डं नापि-तश्चेति । ततः पवित्रकरणादिपर्यक्षणान्ते आघारादिस्वष्टकृदन्तं चतुर्दशाहुतिहोमं विधाय संस्रवं प्राइय पूर्णपात्रवरयोरन्यतरं ब्रह्मणे द्यात् । ततः शीतास्वप्सु उष्णा अप आसिच्य उष्णेन वाय उद्-केनेह्यदिते केशान्वपेत्यनेन मन्त्रेण । अत्र उष्णोदकमिश्रितशीतोदके उपकल्पितं नवनीताद्यन्यतमं पिण्डं प्रक्षिपति। तदुद्कमादाय सवित्रा प्रस्ता दैव्या आप उन्दन्तु ते तनुं दीर्घायुत्वाय वर्चस इत्यनेन मन्त्रेण दक्षिणंगोदानसुन्दति । ततरूयेण्या शळल्या केशान्विनीय ओषधे त्रायस्वेति मन्त्रेण त्रीणि कुशतरुणान्यन्तर्धाय शिवो नामासिस्वधितिस्तेपितानमस्ते अस्तु मामाहिधःसीरिति उपकल्पितं ध्रुर-मादाय कुशतरुणान्तर्हितेषु केशेषु निवर्तयाम्यायुषेन्नाद्यायप्रजननायरायस्पौषाय सुप्रजास्त्वायसुवीर्या-येत्यनेन मन्त्रेण क्षरमभिनिद्धाति । येनावपत्सविता क्षरेण सोमस्यराज्ञो वरुणस्य विद्वान् । तेन ब्रह्माणो वपतेदमस्यायुष्यं जरदृष्टिर्यथासदित्यनेन मन्त्रेण सकेशानि कुशतरुणानि प्रच्छिद्य आनुडुहे गोमयपिण्डे उत्तरतो घ्रियमाणे प्रक्षिपति । एवमेवापरं वारद्वयम् उन्दनकेशविनयनकुशतरुणान्तर्धान् क्षुराभिनिधानसकेशकुशतरूणप्रच्छेदनगोमयपिण्डप्राशनानि तूष्णीं कुर्यात् । तथा पश्चिमोत्तरयोगींदा-नयोः एवमेव सकुत्समन्त्रकं द्विस्तूष्णीं करोत्येतावान्विशेषः । पश्चिमगोदाने ज्यायुषं जमद्भेः कश्य-पस्य त्र्यायुषं यद्देवेषु त्र्यायुषं तन्नो अस्तु त्र्यायुषम् इति मन्त्रेण छेदनम् । उत्तरगोदाने येन भूरि-श्चरादिवं ज्योक्च पश्चाद्धि सूर्ये। तेन ते वपामि ब्रह्मणा जीवातवे जीवनाय सुश्लोक्याय स्वस्तये इत्यनेन मन्त्रेण छेद्नम् । अन्यत्सर्वमुन्द्नादि गोमयपिण्डप्राशनान्तं समानम् । ततो यत्क्षुरेण मज्ज-यता सुपेशसा वस्वा वा वपति केशाञ्छिन्धि शिरो मास्यायुः प्रमोषीरित्यन्तेन मन्त्रेण शिरसः समन्तात्प्रदक्षिणं क्षुरं भ्रामयति सकुन्मन्त्रेण द्विस्तूष्णीम् । ततस्तेनैवोदकेन समस्तं शिर आद्रमा-पाद्य अक्षण्यन्परिवपेत्यनेन मन्त्रेण नापिताय क्षुरं समर्पयति । स च नापितः केशवपनं कुर्वन् यथोक्तं केशशेषकर्णं करोति ततः सकेशं गोमयपिण्डमनुगुप्तं पत्वले गोष्ठे वा उदकान्ते निधाय चूडाकरणकर्ता स्वाचार्याय वरं ददाति । केशान्तेऽपि षोडशवर्षस्य सप्तद्शे वर्षे इयमेव चूडाकरणोक्ते-तिकर्तव्यता भवति । एतावास्तु विशेषः — उष्णोदकासेक मन्त्रे उष्णेन वाय उद्केने छद्ति केश इमञ्च वंपेति तथा ध्रुरपरिहरणे मुखसहितं शिरः परिहरति तत्र परिहरणमन्त्रे च यत्धुरेण मज्जयते-त्यादिमास्यायुः प्रमोषीर्भुखम् इति । तथा यस्य केशान्तः स स्वाचार्याय गां ददाति । संवत्सरं वा द्वादशरात्रं पड्रात्रं त्रिरात्रं वा ब्रह्मचर्यं करोति । शक्तयपेक्षया विकल्पः । तथा केशान्तादृर्ध्व शास्त्रीयवपनव्यतिरेकेण यावज्ञीवसवपनं शास्त्रीयवपनं चोक्तम् ॥ १ ॥ ॥ 🗱 ॥

(गदाधर:)—चूडाकरणमाह 'सांव ''रणम्' संवत्सरो जातो यस्य स सांवत्सरिकः तस्य वालकस्य चूडाकरणं चूडाकरणाख्यं कर्म कुर्यादिति रोषः। चूडाकरणमिति वक्ष्यमाणसंस्कारकर्मणो नामधेयम्। 'नृती ''हते ' अथवा नृतीये संवत्सरे अप्रतिहते असंपूर्णेऽसमाप्ते चूडाकरणं कुर्यात्। 'पोड ''केशान्तः ' केशान्त इति संस्कारकर्मनामधेयम्—षोडशवर्षाण्यतीतानि यस्य स षोड-शवर्षः। तस्य पुरुषस्य केशान्ताख्यः संस्कारः स्यात्। अयं च नियतकाल एव अतो विवाहि-ताविवाहितयोर्भवतीति जयरामः। अत्र कारिकायाम्। केशान्तः षोडशे वर्षे ब्राह्मणस्य विधीयते। राजन्यवन्धोद्वाविशे वैश्यस्य ह्यधिके तत इति कर्मणस्तुल्यत्वात्केशान्तकथनमत्र भगवता कात्यः

यनेन कृतम् । 'यथाः 'सर्वेषाम् ' अथवा यथामङ्गरुं यथाकुलाचारं चूडाकरणं कार्यम् । यस्य कुले सांवत्सरिकस्य कुमारस्य कुर्वन्ति तस्य सांवत्सरिकस्य चृडाकरणम् । यस्य कुले तृतीयेऽच्दे कुर्वन्ति तस्य तृतीये असंपूर्णे कार्यमिति व्यवस्था। यस्य कुले नियमो नास्ति तस्य विकल्पः। यथामं गलशब्देन केचित्कालान्तरं कल्पयन्ति । अत्र स्मृत्यन्तरोक्ताः काला उच्यन्ते । नारदः—जन्मतस्त तृती-येऽव्दे श्रेष्टमिच्छन्ति पण्डिताः । पञ्चमे सप्तमे वाऽपि जन्मतो मध्यमं भवेत् । अधमं गर्भतः स्यात्त नवमैकाद्शेऽपि वेति । वृहस्पतिः — तृतीयेऽव्दे शिशोर्गर्भाजनमतो वा विशेषतः । पञ्चमे सप्तमे वाऽपि स्त्रियाः पुंसोऽपि वा समम् । प्रयोगपारिजाते—आद्येऽच्दे क्वर्वते केचित्पञ्चमेऽच्दे द्वितीयके । उपनीत्या सहैवेति विकल्पाः कुल्रधर्मतः । कारिकायाम्—संभवत्युदगयने शुक्रपक्षे विशेषत इति । बृहरपतिः—शुक्रपक्षे शुभं प्रोक्तं कृष्णपक्षे शुभेतरत् । अशुभोऽन्त्यत्रिभागः स्यात्कृष्णपक्षे निरा-कृते । कारिकायाम् —अश्विनी श्रावणः स्वाती चित्रा पुरंयं पुनर्वसु । धनिष्ठारेवतीज्येष्ठामृगहरतेषु कारयेत्। तिथिं प्रतिपदां रिक्तां पातं विष्टिं विवर्जयेत्। वाराञ्छनैश्चरादित्यभौमानां रात्रिमेव च। बृहस्पतिः—पापमहाणां वारादौ विप्राणां ग्रुभदं रवेः । क्षत्रियाणां क्षमासूनोर्विट्छूद्राणां शनौ ग्रुभम् । वसिष्ठ:--द्वित्रिपञ्चमसतम्यामेकाद्द्यां तथैव च । दशम्यां च त्रयोदद्यां कार्ये क्षौरं विजानता । <mark>यन्थान्तरे—षष्ठचष्टमी चतुर्थी च नवमी च चतुर्दशी । द्वादशी दर्शपूर्णे द्वे प्रतिपचैव निन्दिता</mark> इति । सर्वेषामिति सर्वेषां वर्णानामित्यर्थः । भर्तृयज्ञभाष्ये तु यस्य याददात्राह्मणभोजने मङ्गलबुद्धिः स तादृशं ब्राह्मणं भोजियत्वा चूटाकरणं कुर्यादिति सूत्रं योजितम् । चूटाकर्मणि कालोऽभिहितः । कर्माह ' ब्राह्मः विश्वति ' आभ्युद्यिकश्राद्धब्राह्मणव्यतिरिक्तान् त्रीन् ब्राह्मणान् भोजयित्वा माता कुमारजननी कुमारं स्वपुत्रमादाय हस्ते गृहीत्वा आप्नाव्य स्नापयित्वाऽहते नवे यन्त्रमुक्ते सकुद्धौते वाससी वस्त्रे परिधाप्य परिहिते कार्यित्वा अङ्क आधाय तं कुमारमङ्के उत्सङ्के स्थापयित्वाऽग्नेः पश्चादुपविशति । मातरि रजस्वलायां तु विशेषः । वृहस्पतिः-प्राप्तमभ्युद्यश्राद्धं पुत्रसंस्कारकर्मणि । पत्नी रजस्वला चेत्स्यात्र कुर्यात्तत्पिता तदा । पितेति कर्तृमात्रोपलक्षणम् । दोषमाह गर्गः—विवाहोत्सवयज्ञेषु माता यदि रजस्वला । तदा स मृत्युमाप्नोति पञ्चमं दिवसं विनेति <mark>अग्रे सुमुहूर्तालाभे तु वाक्यसारे—अलाभे सुमुहूर्तस्य रजोदोषे उपस्थिते । श्रियं संपृष्य विधिव-</mark> त्ततो मङ्गळमाचरेदिति । कुमारस्य मातरि गर्भिण्यामि चूडाकरणं न कार्यम्। तथाच वृहस्पतिः— गर्भिण्यां मातरि शिशोः क्षौरकर्म न कारयेत् । बताभिषेकेऽप्येवं स्यात्कालो वेदब्रतेष्विप । मदनरत्ने-पुत्रचुडाकृतौ माता यदि सा गर्भिणी भवेत् । शस्त्रेण मृत्युमाप्नोति तस्मात्स्रौरं विवर्जयेत् । एत-दुपवादोऽपि तत्रैव-सूनोर्मातरि गर्भिण्यां चूडाकर्म न कारयेत् । पश्चमात्प्रागत अर्ध्वे तु गर्भिण्या-मिप कारयेत्। सहोपनीत्या कुर्याचेत्तदा दोषो न विद्यते। गर्भे मातुः कुमारस्य न कुर्याचौलकर्म तु । पश्चमासाद्धः कुर्याद्त अर्ध्व न कार्येत् । पश्चमासाद्ध्वं मातुर्गर्भस्य जायते मृत्युरिति तत्रैवो-क्तम् । कुमारस्य ज्वरोत्पत्तौ न कार्यमित्याह गर्गः । ज्वरस्योत्पादनं यस्य लग्नं तस्य न कार्येत् । दोषनिर्गमनात्पश्चात्स्वस्थो धर्म समाचरेत्। लग्नमिति सर्वमङ्गलोपलक्षणम्। ' अन्वा ः शान्ते ' <mark>ब्रह्मणाऽन्वारच्ये आघारादिस्विष्टकृदन्ता आज्याहृतीर्हृत्वा संस्रवप्राशनान्ते शीतासु पूर्वसुपकल्पितास</mark> अप्सु उच्णा अप आसि विति प्रक्षिपति उच्णेन वाय उदकेनेहीति मन्त्रेण । केशान्ते तु उच्णेन वाय उद्केनेह्यदिते केशक्सश्रु वपेति मन्त्रे विशेषः । कुमारेणान्वारम्भः कार्य इति भर्तृयज्ञमते विशेषः । मन्त्रार्थः-रविकिरणसंबन्धादन्तर्गतज्योतिषा वायोरुष्णत्वम् । हे वायो त्वमप्युष्णोदकेन गृही-तेन कुमारस्य शिर:प्रवनाय एहि । हे अदिते देवमातः केशान् लक्षीकृत्य केशार्द्रकरणार्थे शीतो-दकमध्ये उष्णोदकं वप क्षिप अनेकार्थत्वाद्धातोः । ' अथाः 'स्यति ' अथ उष्णोदकसेकानन्तरम् अत्र

प्रकृतोद्के नवनीतिपण्डं घतस्य पिण्डं दभ्नो वा पिण्डं प्रास्यति प्रक्षिपति । असु प्रक्षेपे । 'ततः 'चेस इति ' ततस्तस्मायत्र नवनीतादीनामन्यतमपिण्डप्रासनं कृतं तस्मादुद्कात्किञ्चिदुद्कमा-दाय दक्षिणं गोदानं गवि पृथिव्यां दीयते निधीयते स्थाप्यते शयनकाले इति गोदानं दक्षिणक-र्णसमीपवर्तिशिरः प्रदेशसुन्दति उन्दी हेदने हेदयति आई करोति सवित्रेति मन्त्रेण । मन्त्रार्थस्तु— हे कुमार सवित्रा सूर्येण प्रसूता जनिता उत्पादिता आपः दैव्या दिविभवाः ते तव तनूं शरीरं चूडा-लक्षणमङ्गमुन्दन्तु क्रेदयन्तु किमर्थम् तव दीर्घायुत्वाय चिरंजीवनार्थं वर्चसे प्रतापाय । ' त्र्येण्या ' पय-इति ' त्रिषु स्थानेषु एनी श्वेता ज्येणी शलली सेधाशलाका तया हिन्नान्केशान् विनीय पृथकृत्य विरलान् कृत्वा त्रीणि कुशतरूणानि द्रभेतृणान्यन्तर्भध्ये द्धाति धारयति ओषधेत्रायस्वेति मन्त्रेण । ' शिवोः 'पति ' उतः कर्ता शिवोनामेति मन्त्रेण छोहश्चरं छोहेन ताम्रेण परिष्कृतमयोमयमेव श्चरमा-दाय हस्तेन गृहीत्वा निवर्तयामीति मन्त्रेण प्रवपति तं क्षरं क्षश्रतरुणान्तर्हितेषु केशेषु संलागयति स्थापयति अत्र प्रपूर्वो वपतिः संलागने छेदनार्थत्वे तु उत्तरसूत्रविहितं छेदनमनर्थकं स्यात् । शिवइ-त्यस्यार्थ:—हे क्षुर यस्त्वं शिवोनामाऽसि शान्तनामाऽसि भवसि ते तव स्वधितिर्वेश्रं पिता हे भगवन तस्मै तुभ्यं नमः मा मां मा हिंसीः मा विनाशयेति । निवर्तयामीत्यस्यार्थः निवर्तयामि मुण्डयामि [भाविनि भूतोपचारात् ?]। आयुषे आयुर्थम् अन्नाद्याय अन्नाद्नाय प्रजननाय गर्भो-त्पत्त्ये रायस्पोषाय धनस्य पुष्ठये सुप्रजास्त्वाय शोभनापत्यभवनार्थे सुवीर्थाय शोभनवीर्याय। ' येनाः 'माणे ' येनावपत्सवितेति मन्त्रेण सकेशानि केशसहितानि कुशतृणानि प्रच्छिय छित्त्वा खण्डियत्वाऽग्नेहत्तरतो भूमौ घ्रियमाणेऽवस्थाप्यमाने आनडुहे बलीवर्दगोसंबन्धिमये पिण्डे गोपुरीषे तानि प्रास्यति प्रक्षिपति । अत्र गोमयपिण्डस्य स्थापनं कार्यम् । ततः केशान् प्रच्छिद्य पिण्डे प्रासनम् अत्र केशान् प्रच्छिदोति पाठो दर्शितः कर्कभर्तृयज्ञाभ्याम् । सकेशानीति केचित्पठन्ति । तेषां कुशतरू-णानीति कुशतरूणविषयं नपुंसकमिति भर्तृयज्ञैः प्राचीनपाठो दर्शितः। मन्त्रार्थः—हे ब्रह्माणः येन क्षुरेण तेजोमयेन सविता सूर्यः सोमस्य राज्ञः वरुणस्य च शिरः अवपत् राजसूयदीक्षाये अमुण्डयत् विद्वान् सर्वज्ञः तेन क्षरेणास्य शिशोरिदं शिरो यूयं वपत मुण्डयत इदं शिरः अस्य कुमारस्य आयुषे हितम् आयुष्यमायुषो भावः सत्ता वा यथाऽयं कुमारः जरदृष्टिः संपूर्णायुः असत् भूयात् जरामदृतते व्याप्नोति जरदृष्टिः जरद्भावः । ' एवं ' तूष्णीम् ' एवमेवोक्तरीत्या द्विवारं तूष्णीं मन्त्रं विनोन्दनादि गोमयपिण्डनिधानान्तमपरं दक्षिण एव गोदाने कर्म कुर्यात् । अत्रैवं पदार्थाः । उन्दनकेशानां विन-थनम्, दर्भतृणान्तर्धानम्, ध्रुराभिनिधानम्, सकेशानां छेदनम्, गोमयपिण्डे प्रासनम् । 'इतः ः नादि' इतरयोः पश्चिमोत्तरयोगोंदानयोरुन्दनादि चकारादेवमेव सकुन्मन्त्रेण द्विस्तूष्णीं कर्म कुर्यात् तत्र पूर्वपश्चिमगोदाने कृत्वा तत उत्तरगोदाने कार्यम् । अथ पश्चाद्योत्तरत इति सूत्रकारप्रस्थानाच । पादक्षिण्यानुप्रहाच । क्षुरादानं तु मन्त्रेण पुनर्न भवति मन्त्रेण सकृद् गृहीतत्वात् । ' अथ पश्चात् ज्यायुषमिति ' इतरयोश्चोन्दनादीत्युक्तं तत्र स एव मन्त्रो मा भूदित्याह । पश्चात् पश्चिमगोदानक-र्मणि ज्यायुषमिति मन्त्रेण सकेशतृणानां छेदनं कुर्यात् । त्रीण्यायूषि समाहतानि बाल्ययौवनस्थिव-राणि इत्येवमेतेषामेवावस्थात्रयव्यापकमायुरस्माकमस्त्विति मन्त्रार्थः । 'अथोः यहित '। अथोत्तर-गोदानकर्मणि सकेशानां कुशतृणानां येन भूरिश्वरा इति मन्त्रेण छेदनं कुर्यात् । अन्यत्सर्वे दक्षिण-गोदानवत्कार्यम् । मन्त्रार्थरत्वयम् । येन ब्रह्मणा मन्त्रेण तपसा वा चरणशीलो वायुः ज्योक् चिरं आकल्पमित्यर्थः दिवं द्याम् पश्चात्तामनु सूर्यं तमनु विश्वं च चरति । किंभूतः भूरिः प्रचुरः । तेन ष्ट्रह्मणा तपसा वा तन्मन्त्रितस्तुरेण ते तव शिरो वपामि किमर्थम् जीवातवे जीवनहेतवे धर्माद्यर्थ जीवनायायुषे । सुश्लोक्याय शोभनयशसे । स्वस्तये अविनाशाय । ' त्रिः 'शान्ते ' त्रिवारं क्षुरश्रा-

मणेन शिरः मस्तकं परिहरति दक्षिणकर्णादारभ्य प्रदक्षिणं शिरसः समन्तात्पुनर्दक्षिणकर्णपर्यन्तं यत्सुरेणेति मन्त्रेण क्षुरं भ्रामयतीत्यर्थः। 'समुखं केशान्ते' मुखसहितं शिरः परिहरति केशान्ते कर्मणि। मन्त्रेऽपि विशेष:—केशान्ते मुखमिति पदं मन्त्रे अधिकं भावयेत् । यत्क्षुरेणेति सकुन्मन्त्रेण द्विस्तूष्णीं शिरः परिहरणम् । हे क्षुर यत् यस्मात्क्षुरेण वस्वा मुण्डित्वा आवपति गोमयपिण्डे केशान् क्षिपति । किंभूतेन एनं कुमारं मज्जयता संस्कुवेता तथा सुपेशसा शोभयता । अतोऽस्य केशाञ्छि-निध अवखण्डय । हारो मस्तकं मा छिन्धि मा सत्रणं कुरु अस्य मा आयु: प्रमोषी: मा अपहर । ' ताभि ''पेति ' ताभिरेव प्रकृताभिः शीतोष्णाभिरद्भिः बालकस्य शिरः मस्तकं समुद्य क्षेद्यित्वा आर्द्रभावमापाद्य उन्द्तिः क्रेदनार्थः। तस्य क्तान्तत्वाद्नुनासिकलोपः क्रियते समुद्येति रूपम्। नापि-ताय क्षुरं प्रयच्छति मुण्डनार्थं समर्पयति अक्षण्वम् परिवंपेति मन्त्रेण । मन्त्रार्थः—हे नापित त्वमस्य शिरः अक्षण्वन् क्षतरहितं यथा स्यात्तथा परि समन्ताद्वप मुण्डय । ' यथा ' रणम् ' क्षरसमर्पणान-न्तरं नापितेन वपनं कार्यम । तत्र केशानां शेषकरणं शिखारक्षणं स्थापनं यथामङ्गलं यस्य कुले यथा प्रसिद्धं तस्य तथैन शिक्षास्थापनं कार्थम्। अत्र कारिकायाम्—केशरीषं ततः कुर्याद्यस्मिन् गोत्रे यथोचितम् । वासिष्ठा दक्षिणे भागे उभयत्रापि कश्यपाः । शिखां कुर्वन्त्यङ्किरसः शिखाभिः पञ्चभिर्युताः। परितः कशपङ्कषा वा मुण्डाश्च भृगवी मताः । कुर्वन्त्यन्ये शिखामत्र मङ्गला-र्थमिह कचित्। लौगाक्षिः—दक्षिणतः कम्बुजवसिष्ठानामुभयतोऽत्रिकइयपानां मुण्डा भृगवः पञ्चचूडा अद्भिरसः वाजसनेयिनामेका । मङ्गलार्थ शिखिनोऽन्य इति । एतच्छूद्रातिरिक्तविषयम् । शुद्रस्यानि-यताः केशवेषा इति वसिष्टोक्तः । यतु पाद्ये—न शिखी नोपवीती स्यान्नोबरेत्संस्कृतां गिर्मिति शुद्रमुपक्रम्योक्तं तदसच्छूद्रस्येति केचित् । विकल्प इति तु युक्तम् । 'अनुःःन्ते वा ' ततो वपनो-त्तरं सर्वान्केशान् गोमयपिण्डे कृत्वा तं गोमयपिण्डं वस्त्रादिवेष्टनेनानुगुप्तमावृतं कृत्वा गोष्ठे गवां व्रजे स्थापयेत्। अथवा पल्वले अल्पोद्के सरसि स्थापयेत्। उद्कान्ते यत्र कुत्रचिदुद्कसमीपे वा स्थापयेत्। ' आचा ''दाति ' ततद्रचृडाकरणकर्मकर्ता पित्रादिः स्वाचार्याय वरम् अभिलिषतद्रव्यं ददाति। अभिलिषतद्रव्याभावे चतुःकार्षापणो वर इति मूल्याध्यायोक्तद्रव्यदानमिति वृद्धाः।'गां केशान्ते' केशान्ते कर्मणि केशान्तसंस्कारकर्ता स्वाचार्याय गां ददाति संस्कार्यस्याचार्यायेति हरिहरः। ' संव ' के शान्ते ' केशान्तकर्मानन्तरं केशान्तकर्मणा यः संस्कृतः स संवत्सरं यावद्वहाचर्यं चरेत् । स्त्रीसंभोगं न कुर्यादित्यर्थः । अवपनं च केशान्तोत्तरकालं संस्कृतः संवत्सरं वपनं वर्जयेत् । चशब्दः संवत्सरा-नुवृत्त्यर्थः । केशान्तकर्मोत्तरम् अवपनं च यावज्ञीवं शास्त्रीयवपनव्यतिरेकेणेति वासुदेवहरिहरगर्गाः । 'द्वादः 'न्ततः ' संवत्सरं ब्रह्मचर्यमवपनं च द्वादशरात्रं वा षड्रात्रं त्रिरात्रं वा । एते चत्वारो विकल्पाः पूर्वपूर्वाशक्तया । अत्र स्मृत्यन्तरोक्तो वपने विधिर्निषेधस्रोच्यते—गङ्गायां भास्करक्षेत्रे मातापित्रोर्रोर्भृतौ । आधाने सोमपाने च वपनं सप्तसु स्मृतम् । तथा, मुण्डनं चोपवासश्च सर्व-तीर्थेष्वयं विधिः। वर्जियित्वा कुरुक्षेत्रं विशालं विर्जं गयाम्। वपनं चानुभाविनां प्रेतकनीयसाम्, तथा प्रयागे वपनं कुर्याद् गयायां पिण्डपातनमित्यादिषु निमित्तेषु वपनं कार्यम्। वृथा तु न कार्यम्, तथाच विष्णुः—प्रयागे तीर्थयात्रायां पितृमातृवियोगतः । कचानां वपनं कुर्याद्वथा न विकचो भवेदिति निषेधेऽपि नीचकेशो विषः स्यादिति नीचकेशत्वविधानात्कर्तनादिना नीचत्वं संपादनीयम् । मुण्डनस्य निषेधेऽपि कर्तनं तु विधीयत इति वृहस्पतिवचनात् । भारते—प्राङ्मुखः इमञ्जकमीणि कारयीत समाहित:। उद्ङ्मुखो वाऽथ भूत्वा तथाऽऽयुर्विन्दते महत् । अपरार्के— केराइमञ्जूलोमनखान्युद्कसंस्थानि वापयेत् । दक्षिणं कर्णमार्भ्य धर्मार्थे पापसंक्षये । हन्वाद्यन्तं च संस्कारे शिखाद्यन्तं शिरो वपेत्। यतीनां तु विशेषो निगमे—कक्षोपस्थशिखावर्जमृतुसंधिषु ॥ *॥ इति द्वितीयकाण्डे प्रथमा कण्डिका ॥ १॥ ॥ *॥ बापयेदिति ॥

अथ पदार्थक्रमः—तत्र कालस्तावत्प्रथमे द्वितीये तृतीये पश्चमे सप्तमे वा वर्षे गततृतीयभागे अगतत्रिभागे वा उपनीत्या सह वा यथाकुळाचारं चौळं कार्यम् । तत्रापि द्वितीयादौ वर्षे जन्मतो मुख्यं गर्भतो गौणम् । उद्गयने ग्रुक्षपक्षे गुरुग्रुक्रयोः बाल्यवार्द्धकास्तमयाभावे अक्ष्येऽनधिके च मासि ज्योतिःशास्त्रोक्तप्रशस्ततिथिवारलग्नेषु शुभमुहूर्ते दिन एव न तु रात्रौ कार्यम् । तत्र मातृपूजापू-र्वकमाभ्युद्यिकश्राद्धम् । कुमारस्य हरिद्रालापनादिमङ्गलकरणम् । ततो ब्राह्मणत्रयभोजनम् । ततः संकल्पः । देशकालौ स्मृत्वा कुमारस्य बीजगर्भसमुद्भवेनोनिवर्हणेन बलायुर्वचांऽभिवृद्धिद्वारा श्रीपरमे-श्वरप्रीत्यर्थे चुडाकरणाख्यं कर्म करिष्य इति संकल्पः । ततो बहिः शालायां पश्च भूसंस्कारान् कृत्वा लौकिकाग्ने: स्थापनम् । ततो माता कुमारं स्नापयित्वाऽहते वाससी परिधाप्योत्सङ्गे कृत्वा पश्चाद्गेन-रुपविशति । ततो वैकल्पिकावधारणम् । ब्रह्मणो गमनादिपूर्ववद्वधारणम् । घृतपिण्डप्रासनम् । सकेशगोमयपिण्डस्योदकान्ते प्रासनम् । इत्यवधारणम् । ततो ब्रह्मोपवेशनाद्याज्यभागान्ते विशेषः । नात्र चरुः । उपकल्पनीयानि । शीतोदकम् । उष्णोदकम् । नवनीतपिण्डघृतपिण्डद्धिपिण्डानां मध्येऽवधारितान्यतमम् । त्र्येणी शलली । सप्तविंशतिकुशतरुणानि । ताम्रपरिष्कृत आपसः क्षरः । आनुडुहगोमयपिण्डः । नापितो वरश्चेति । आज्यभागानन्तरं महाव्याहृत्यादिप्राजापत्यान्ता नवाहु-तयः। ततः स्विष्टकृत्। ततः संस्रवप्राशनादि ब्रह्मणे पूर्णपात्रवरयोरन्यतग्दानान्तम्। ततः शीतोदके उष्णोदकस्य निनयनम् उष्णेन वाय उद्केनेह्यदिते केशान्वपेति । उष्णोदकमिश्रितास्वप्सु नवनीतघत-द्धिपिण्डानामन्यतमप्रासनम् । अतः प्रभृत्यनेनैवोदकेनोन्दनं कार्यं सर्वत्र । उद्कमादाय दक्षिणं गोदानमुन्द्ति सवित्राप्रसूतेति । ततरूयेण्या शलस्या विनयनम् । त्रयाणां कुशतरूणानामन्तर्द्धानमो-ततो येनावपत्सवितेति संकेशानि कुशतरुणानि प्रच्छिद्यानुहुहे गोमयपिण्डे उत्तरतो ब्रियमाणे प्रक्षिपति । ततस्तिसिन्नेव दक्षिणगोदाने एवमेवापरं वारद्वयं तूष्णीं कर्म कर्तव्यम् । तत्रैवं पदार्थाः । उदकमादायोन्दनम् । च्येण्या शलस्या विनयनम् त्रयाणां कुशतरुणानामन्तर्द्धानम् । श्चराभिनिधानम् । सकेशानां कुशतरुणानां छेदनम् । गोमयिपण्डे प्रासनम् । दक्षिणगोदानवदेवोन्दनादि पिण्डे प्रास-नान्तं पश्चिमोत्तरयोगोंदानयोः सकृत्समन्त्रकं द्विस्तूष्णीं कर्म कुर्यात् । एतावान्विशेषः । पश्चिमगो-दाने ज्यायुषमिति छेदनम् । न तु येनावपदिति । उत्तरगोदाने येन भूरिश्चरा दिवमिति मन्त्रेणैव छेदनम् । ततो यत्अरेणेति शिरसः समन्तात्प्रदक्षिणं अरं श्रामयति सकुन्मन्त्रेण द्विस्तूष्णीम् । ततस्ताभिरेवाद्भिः शिरस उन्दनम् । नापिताय क्षुरसमर्पणं अक्षण्वन्परिवपेति । यथामङ्गलं शिखास्था-पनं नापितः करोति । ततः सकेशं गोमयपिण्डमनुगुप्तं पत्वले गोष्ठे वा उदकान्ते वा निद्धाति । ततरचुडाकरणकर्ता स्वाचार्याय वरं ददाति । यज्ञपार्श्वोक्तं दराब्राह्मणभोजनम् । अत्र भोजने प्राय-श्चित्तमुक्तं पराशरमाधवीये—निर्वृत्ते चूडहोमे तु प्राङ् नामकरणात्तथा । चरेत्सान्तपनं भुक्त्वा जातकर्मणि चैव हि । अतोऽन्येषु तु संस्कारेषूपवासेन शुद्धचित । इति चूडाकर्मणि पदार्थक्रमः॥ अय केशान्ते पदार्थक्रमः । कालरचुडाकरणोक्तो ज्ञेयः । सप्तदशे वर्षे इदं कार्यम् । लौकिकेऽप्रौ । आरम्भनिमित्तं मातृपूजापूर्वकं नान्दीश्राद्धं, देशकाली स्मृत्वा केशान्तकर्म करिष्य इति संकल्पः। ब्राह्मणत्रयभोजनादि परिशिष्टोक्तब्राह्मणभोजनान्तं चूडाकरणवत् । इयांस्तु विशेषः । उष्णोदकासेक-मन्त्रे उष्णेन वाय उदकेनेहादिते केशइमश्रू वपेति । क्षुरपरित्रहणमन्त्रे च यत्क्षु० प्रमोषीर्मुखमिति। मुखसहितं शिरः परिहरति । वरस्थाने आचार्याय गोदानं संवत्सरं ब्रह्मचर्यमित्यादि यथोक्तम् । इति केशान्तः । एतानि जातकर्मादिचूडाकरणान्तानि कर्माणि कुमर्या अप्यमन्त्रकाणि कार्याणि तत्र होमस्तु समन्त्रकः । तदुक्तं कारिकायाम्-जातकर्मादिकाः स्त्रीणां चूडाकर्मान्तिकाः कियाः ।

तृष्णीं होमे तु मन्त्रः स्यादिति गोभिलभाषितम् । होमस्तु समन्त्रक इति प्रयोगपारिजाते । याज्ञ-वल्क्यः—तूष्णीमेताः क्रियाः स्त्रीणां विवाहस्तु समन्त्रक इति ।। ।। अथ शूद्रस्य संस्काराः । मनुः— <mark>शुद्रोऽप्येवंविधः कार्यो विना मन्त्रेण संस्कृतः । न केनचित्समसृजच्छन्दसा तं प्रजापतिः । छन्दसा</mark> मन्त्रेण । व्यासः--गर्भाधानं पुंसवनं सीमन्तो जातकर्मे च । नामक्रिया निष्क्रमोऽन्नप्राद्यानं वपन-किया । कर्णवेधो व्रतादेशो वेदारम्भिकयाविधिः । केशान्तः स्नानमुद्राहो विवाहामिपरियहः । त्रेताऽभिसंप्रहश्चेव संस्काराः षोडश स्मृताः । इत्युक्त्वाऽऽह । नवैताः कर्णवेधान्ता मन्त्रवर्ज क्रियाः स्त्रियाः । त्रिवाहो मन्त्रतस्तस्याः शूद्रस्यामन्त्रतो दशेति यमत्रह्मपुराणवचनाभ्याम् । शूद्रस्य गर्भाधान-<mark>पुंसवनसीमन्तजातकर्मनामधेयनिष्क्रमणात्रप्राशनचृडाकरणविवाहान्ता नव संस्कारा विहितास्ते च</mark> तूष्णीमिति हरिहरभाष्ये । शार्ङ्वथरस्तु—द्विजानां पोडशैव स्यः शृदाणां द्वादशैव हि । पञ्चैव भिश्रजातीनां संस्काराः कुलधर्मतः । वेद्व्रतोपनयनं महानाम्नी महाव्रतम् । विना द्वादश राह्राणां संस्कारा नाममन्त्रत इत्याह । ब्रह्मपुराणे तु—विवाहमात्रं संस्कारं सुद्रोऽपि लभतां सदेति । अत्र सद्सच्छुर् विषयत्वेन व्यवस्था । सच्छुरस्य द्वादश । असच्छुरस्य विवाहमात्रम् । एते च तृष्णीं कार्याः। तथा च व्यासः—शुद्रो वर्णश्चतुर्थोऽपि वर्णत्वाद्धर्ममहीति । वेर्मत्रं स्वधास्त्राहावषट्कारादिभिर्विनेति । मरीचिः—अमन्त्रस्य तु शूद्रस्य विप्रो मन्त्रेण गृह्यत इति । तेन शूद्रधर्मेषु सर्वत्र त्रिप्रेण मन्त्रः पठनीयः सोऽपि पौराण एवेति रुलपाणिः । एवं रुद्रकर्तृकहोमो विप्रद्वारैव पराशरेणोक्तः । दक्षिणार्थं तु यो विप्र: शुद्रस्य जुहुयाद्वविः । त्राह्मणस्तु भवेच्छुद्र: शुद्रस्तु त्राह्मणो भवेत् । अत्र माधवाचार्यैर्व्याख्या-तम् । यो विषः शूद्रदक्षिण।मादाय तदीयं हविः शान्तिपुष्टचादिसिद्धये वैदिकैर्मन्त्रैर्जुहोति तस्य विप्रस्यैव दोषः शुद्रस्तु होमफलं लभत एवति । शुद्रस्य यत्र यत्र होमस्तत्र तत्र लौकिकाग्नावेव । मन्त्रा-न्तराविधानात् नमस्कारमन्त्रेणेति मद्नपारिजाते । राद्रस्य विवाहहोमाभावश्च तत्रैवोक्तः । तचि-न्त्यम् ॥ ॥ अथानुपनीतधर्माः । गौतमः—प्रागुपनयनात्कामचारवाद्भक्षाः । नित्यं मद्यं ब्राह्मणी॰ <mark>ऽनुपनीतोऽपि वर्जयेत् । उच्छिष्टतादावप्रयतमनस्को सहापातकवर्जम् । ब्रह्मपुराणे---मातापित्रोर्थो-</mark> च्छिष्टं बालो भुञ्जन् भवेत्सुखीति । बृद्धशातातपः—शिशोरभ्युक्षणं प्रोक्तं वालस्याचमनं स्मृतम् । रजस्वलादिसंस्पर्शे स्नानमेव कुमार्थे । प्राकृचुडाकर्णाद्वालः प्रागन्नप्राशनाच्छितः । कुमारस्तु स विज्ञेयो यावन्मौ जीनिवन्धनम् । तस्यानुपनीतस्य चण्डालादिस्पृष्टस्यापि स्पर्शनान्न स्नानम् । इदं च पष्टवर्षात्प्राक् ऊर्व्व तु भवत्येव । वालस्य पश्चमाद्वर्षाद्वशर्थ शौचमाचरेदिति स्पृतेः । कामचारा-दिंकेऽध्येवम् । ऊनैकाद्शवर्षस्य पञ्चवर्षात्परस्य च । चरेद्रुरुः सुहुचैव प्रायश्चित्तं विशुद्धये । इति-स्मृते: ॥ ॥ अथ गर्गमते पदार्थक्रमः—आभ्यद्यिकम् । ब्राह्मणत्रयभोजनम् । बहिःशालायां लौकिकामेः स्थापनम् । माता कुमारमादायेत्यादि यथोक्तम् । ततो ब्रह्मासनादिदक्षिणादानान्ते विशेषः । वर्हिरासादनानन्तरमुष्णोदकं, शीतोदकं, नवनीतघृतद्धिपिण्डानामन्यतमः पिण्डः, त्र्येणी शुळळी, कुशपवित्राणि सप्तविंशतिः, क्षरः, गोमयं, नापितः, वरः, इत्यासादनं नोपकल्पनम्। ततो दक्षिणादानान्तं कर्मे कृत्वा शीतास उष्णा अप आसि श्वति नवनीतादीनामन्यतमप्रासनं तत्र उन्दुनं तूष्णी विनयनं, कुशतरुणान्तद्वीनं, क्षरादानं, ज्यायुपं, येनावपदिति मन्त्रद्वयेन कुशतरू-णान्तर्हितेषु केरोषु अरमभिनिधाय सकेराानि तृणानि प्रचिछचान् हुहे गोमयपिण्डे प्रासनम् । एवं तूष्णीमुन्द्नादि द्विरपरं क्षुरादानवर्जम् । ततः पश्चिमगोदाने एवं सक्वन्मन्त्रेण द्विस्तूष्णीम् । ज्यायु-पिमिति छेद्नमन्त्रे विशेषः । अथोत्तरगोदाने एवमेव सक्तन्मन्त्रेण द्विस्तूर्णां, येन भूरिश्वरेति छेद्ने विशेषः। शिरःपरिहरणं शिरःसमुन्दनं क्ष्रसमर्पणं शिखास्थापनं गोष्टाद्यन्यतमान्ते गोमयपिण्ड-निधानमाचार्याय बरदानमिति गर्गमते पदार्थकमः । इति द्वितीयकाण्डे चुडाकरणपदार्थकमः ॥ 🗱 ॥

(विश्व०)—कमाऋष्टमाद्यं क्षौरविधि सूत्रयंस्तत्समयमाह्—' सांवत्सरिकस्य चूडाकरणम् ' अतिक्रान्तसंवत्सरस्येत्यर्थः ' तृतीये वाऽप्रतिहते ' । अपूर्णे तृतीये वर्षेत्यर्थः । चूडाकरणकेशान्तयोः समानजातीयकर्तव्यतासाध्यत्वेन यन्थप्राचुर्यमपनेतुमसमाप्येव चृडाकरणकर्तव्यतां सूत्रकृत्सूत्रयति <mark>केशान्तविधि 'पोडशवर्षस्य केशान्तः ' पोडशवर्षस्य केशान्तकर्म, भवतीति सूत्रशेषः । 'यथाम-</mark> <mark>ङ्गलं वा सर्वेपां ' त्राह्मणक्षत्रियविशां यथामङ्गलं यथाकुलाचारं चूडाकरणाख्यं कर्म कर्तव्यमित्यर्थः।</mark> <mark>न चान्वयः कियान्वयः केज्ञान्तेऽपि स्यादितिबाच्यम् , चूडा कार्यो यथाकुलमित्यादिवाक्यैइचूडायामेव</mark> <mark>तद्द्वयात् । अतः केशान्तः पोडशे एव । नच चुडाकरणकर्तव्यतान्तर्गतकर्तव्यताकत्वेन चुडाकर्मव-</mark> रकेशान्तकर्मणोऽपि विवाहपाकालकर्तव्यताकत्वेन पोडशाव्दरूपनियतसमयकर्त<mark>व्यताकत्वाभ्युपगमे के-</mark> शान्तस्य स्वसमयप्राकाले विवाहप्रतिवन्धकत्वापत्तिरिति चेत्। न । संवत्सरं ब्रह्मचर्यमित्यादिना कुळुब्रह्मचारिण एव ब्रह्मचर्थकर्तव्यतावोधकशास्त्रस्याऽप्रामाण्यापत्तेने प्रतिवन्धकरवम् । समयमभिधाय कर्तव्यतामाह । ' ब्राह्मणा'' पविद्यति ' तत्र पुण्येऽहनि वैश्वदेवपूर्वकं मातृपूजाभ्यद्यिके विधाय चुडा-करणाङ्गतया प्रयोगपूर्वकं संपन्नेनान्नेन संतर्ष्वे संस्कारत्रयसंस्कृतायां सुवि छौकिकामि स्थाप्य जननी चूडाकरणाई पुत्रमादाय स्नापयित्वा अहते वश्चे परिधाप्याङ्के उत्सङ्गे स्थाप्याग्नेः पश्चिमत उपविश्वति । 'अन्वारः नान्ते ' ब्रह्मासनादिष्राज्ञनान्ते दक्षिणादानान्त इत्यर्थः । तत्र विशेषः । पात्रासादने शीतोष्णोदके, नवनीतवृतद्ध्याद्यन्यतमं, त्रिगुणानि त्रीणि कुरातृणान्येकैकगोदानाय तथाच गोदा-नत्रयार्थे सप्तविंशतिः, ताम्रखचितः ध्रुरः, आनंडुहं गोमयं, नापितश्च, वरश्च । ततः पवित्रकरणादि-पर्युक्षणान्तेकुमारान्वारच्य आघारादिचतुर्दशाहुतीहुँत्वा संस्रवं प्राक्ष्य दक्षिणां दद्यात् । <mark>'शीतास्वःःन्व-</mark> पेति ' शीतोदके उष्णोदकासेकः । मन्त्रार्थः – हे वायो हे अदिते एहि आगच्छ । उष्णेन उदकेनाद्री-कृतान् केशान्वप छिन्धि । अस्य परमेष्ठी ऋषिः प्रतिष्ठा वाव्यदिती उद्कासेके । केचित्त उष्णे शीतोदकासेकः । तन्मते मन्त्राभावः । उष्णेनेति न मन्त्रावयव इत्याहुः । केशान्ते मन्त्राध्याहार-माह-'केशरमिश्वति च केशान्ते ' केशानित्यत्र केशरमश्च वपेत्यध्याहर्तव्यमित्यर्थः । ' अथात्र "प्रा-स्यति ' अत्र शीतोष्णोदके । ' तत आदा ... स इति ' तस्मादुदकमादाय प्राक्शिरस उदीच्यिभमुखं शयानस्य पृथिव्यां दीयमानं शिरोदेशमुन्दति छेदयति । उन्दी छेदने । सवित्रा इति मन्त्रेण । <mark>अस्यान्वयः । सूर्येणोत्पादिता आपः तत्र चूडाख्यमङ्गमुन्दन्तु क्वेदयन्तु । किंभूता दिवि भवाः किमर्थ</mark> दीर्घायुत्वाय चिरकालं निर्देष्टजीवनाय वर्चसे प्रतापाय ऐश्वर्याय वा । 'त्रेण्याः 'षध इति ' त्रेण्या त्रिः धेतया शलस्या शल्यकपक्षकण्टकेन विनीय उन्दितगोदानतृतीयांशं पृथक्कृत्य त्रीणि कुशतरू-णान्यन्तर्द्धात्योषधे त्रायस्वेत्येतावता मन्त्रेण । 'शिवोः' र्यथासदिति ' शिवोनामेत्यादिना हिं स्सी-रित्यन्तेन मन्त्रेण ताम्रयुक्तं क्षुरमादाय निवर्तयामि येनावपदिति मन्त्राभ्यां प्रवपनम् । काकाक्षिगी-लकन्यायेन मन्त्रयोरन्तरे वर्तमानस्य प्रवपतेर्मन्त्रयोरन्वयः । नचोत्तरानर्थक्यशङ्कया पूर्वस्याभिनि-<mark>धानार्थतेति वाच्यम् , अनर्थत्वात् । नचोपसर्गवलात्तथा धात्वर्थ इति वाच्यं कात्यायनपञ्चमाध्या ।</mark> यस्थे निवर्तयामीति प्रवपतीत्यस्मिन्सूत्रे तथैव कल्पनापत्तेः । किंचेच्छागोचरीभूतार्थस्योपसर्गबल-<mark>लभ्यत्वे एकेनैवानेकार्थ</mark>ञाभादितरव्यर्थेतापत्तेश्च । नचान्यथानुपपत्त्यैविमिति वाच्यम् । अन्यथोपपत्तेर्द्-र्शितत्वादिति दिक् । सौत्रत्वान्मन्त्रान्वयः—हे ब्रह्मणः ब्राह्मणाः येन कारणेन क्षुरेण वा सविता प्रस-विता िवता आदित्यो वा राज्ञः सोमस्य वरुणस्य च शिरः अवपत् राजसूयदीक्षायै अमुण्डयत्। <mark>किंभूतः</mark> विद्वान्सर्वज्ञः तेन कारणेन क्षुरेण वाऽस्य कुमारस्येदं शिरो यूयं वपत मुण्डयत यथायं कुमार आयुष्मान् दीर्घायुः जरदृष्टिः सुपरिणतवपुश्च सत् स्यात् । अस्यालम्बायनः पङ्किः सविता वपने । 'सकेशानि''माणे 'केशसहितानि कुशतृणानि । 'एवं द्विरपरं तृष्णीं ' एवमेव दक्षिणगौदानस्य

द्वितीये तृतीये च तृतीयांशरूपे केशभागे अधिवासनाहिन पृथग्बद्धे क्रमेणापरं वारद्वयमुन्दनकेशिव-<mark>नयनकुरातृणान्तर्द्धानसतृणकेराप्रच्छेदनोद्गवस्थितान</mark>डुहगोमयपिण्डप्रक्षेपान्तं तूष्णीं कुर्यादित्यर्थः । जातत्वात क्षरादाननिवृत्तिः। 'इतरयोश्चोन्दनादि ' इतरयोः पश्चिमोत्तरयोगोंदानयोः सकृत्समन्त्रकं द्विस्तुष्णीमित्यनुकर्षणार्थश्चकारः । किं तदित्याह ' उन्द्नादि '। पाश्चात्यगोदाने प्रवपने द्वितीयमन्त्र-स्थानापत्रं मन्त्रान्तरमाह 'अथ पश्चाः स्वस्तय इति ' उत्तरगोदानेऽपि निवर्तयामीति मन्त्रानन्तरं द्वितोयोऽयं प्रवपनमन्त्रो येनभूरिश्चरादिवमिति । अस्यान्वयः—हे कुमार येन ब्रह्मणा मन्त्रण तपसा वा चरा चरणशीलो वायुः ज्योक् चिरमाकल्पिमत्यर्थः । दिवं द्यां पश्चात् तामनुसूर्य तमनु विश्वं च चरति । किंभूतः ? भूरिः प्रचुरः तेन ब्रह्मणा तपसा वा तन्मन्त्रितक्षुरेण वा ते तव शिरो वपामि । किमर्थ, जीवातवे जीवनहेतवे धर्माद्यर्थ जीवनायायुषे सुऋोक्याय शोभनयशसे स्वस्तये मङ्गळाय। अस्य नामदेनो यजुः क्षुरः केशच्छेदने । ' त्रिःक्षुः इरित ' प्रदक्षिणं यथा स्यात् तथा शिरिस परितः सर्वतः हरति भ्रामयति । किमित्यत उक्तं क्षुरेणेति द्वितीयार्थे तृतीया। सकृदसकृद्वेत्याशङ्कवाह त्रिरिति । शिरसि त्रिवारं प्रदक्षिणं भ्रामयतीत्यर्थः । केशान्ते विशेषमाह 'समुखं केशान्ते ' तूष्णीं मन्त्रेण वेत्याकाङ्कायामाह 'यत्सुरे···मोषीरिति '। अस्यान्वयः—हे क्षुर अस्य कुमारस्य केशान् छिन्धि मुण्डय । यत् यस्माद्वप्ता क्षुरेण नापितः वपित मुण्डयित किंभूतेन संस्कार्य कुमारं मज्ज-यता संस्कुर्वता तथा सुपेशसा शोभयता, वाशब्दश्चार्थे 'शिरः आयुश्च मा प्रमोषीः मा सुषाण मा चोरय । मुषस्तेये । अस्य वामदेवो यजुः क्षुरः भ्रामणे । केशान्ते त्वस्याऽध्याहारमाह ' मुखमिति च केशान्ते ' शिरोमुखं मास्यायुः प्रमोषीरित्येवं केशान्तेऽध्याहरणीयो मन्त्रः । 'ताभि ' वेपति ' समुद्य क्रेद्यित्वा । अक्षण्वन् क्षतमकुर्वन्परिवप परितो वप मुण्डयेत्यर्थः । अस्य वामदेवो यजुः नापितः क्षरदाने । 'यथा'''रणं ' पश्चिशिखाः तिस्रः शिखाः एका वा मुण्डो वेत्यादि यथाकुलाचारं कर्तव्यमित्यर्थः । ' अनु ः दाति ' एतमान डुहं गोमय पिण्डं किंभूतं सकेशं केशैः सहितमनुगुप्तं सुरक्षितं यथा भवति तथा गोभिरुपलक्षितभुवि क्षुद्रतडागे उदकसमोषे वा स्थाप्य कुलाचार्याय वर-मिमलिषतं दुदातीत्यर्थः । अनेन बर्हिहोंमान्ता कर्मसमाप्तिवरदानेनोपलक्षिता । केशान्ते विशेषमाह <mark>'गां केशान्ते ' दुदातीति शेषः । ' संवःःशान्ते ' यद्यपि चूडासंस्कार्यस्याऽप्राप्तिरर्थात्तथापि स्पष्टार्थे</mark> केशान्त इत्युक्तम् अवपनस्य कर्माङ्गतानिर्देशार्थं वा । ' द्वादः ततः ' अशक्तयपेक्षाः पक्षाः । आद्या कण्डिका ॥ १ ॥

अष्टवर्ष ब्राह्मणमुपनयेद्वर्भाष्टमे वा ॥ १ ॥ एकाद्दावर्षठ्रिराजन्यम् ॥२॥ द्वाद्दशवर्षं वैदयम् ॥ ३॥ यथामङ्गलं वा सर्वेषाम् ॥४॥ ब्राह्मणान्भोजयेत्तं च पर्युप्तिद्वारसमलंकृतमानयन्ति ॥५॥ पश्चादग्नेरवस्थाप्य ब्रह्मचर्यमागामिनिति वाचयित ब्रह्मचार्यसानीति च ॥ ६ ॥ अथैनं वासः परिधापयित येनेन्द्राय बृहस्पतिर्वासः पर्यद्धादमृतं तेन त्वा परिद्धाम्यायुषे दीर्घायुत्वाय बलाय वर्चस इति ॥७॥ मेखलां ब्रधीते । इयं दुरुक्तं परिबाधमाना वर्ण पवित्रं पुनती म आगात् । प्राणापानाभ्यां बलमाद्धाना स्वसा देवी सुभग्या मेखलेयमिति ॥ ८ ॥ युवासुवासाः परिवीत आगात्स उ श्रेयान्भवति

जायमानः ॥ तं धीरासः कवय उन्नयन्ति स्वाध्यो मनसा देवयन्त इति वा ॥ ९ ॥ तूष्णीं वा ॥ १० ॥ [यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं प्रजापतेर्यत्स <mark>हजं पुरस्तात् । आयुष्यमप्रयं प्रतिमुञ्च शुभ्रं यज्ञोपवीतं बलमस्तु तेजः ।</mark> यज्ञोपवीतमसि यज्ञस्य त्वा यज्ञोपवीतेनोपनह्यामीत्यथाजिनं प्रयच्छति मि-त्रस्यचक्षुर्द्धरुणं बलीयस्तेजो यसस्वि स्थविरर्ठः समिद्धं अनाहनस्यं वसनं जरिष्णुः परीदं वाज्यजिनं द्घेऽहमिति] दण्डं प्रयच्छति ॥ ११ ॥ तं प्रतिगृह्णाति यो मे दण्डः परापतदेहायसोऽधिभूम्यां तमहं पुनरादद आयुषे ब्रह्मणे ब्रह्मवर्चसायेति ॥ १२ ॥ दीक्षावदेके दीर्घसत्रमुपैतीति वच नात् ॥ १३ ॥ अथास्याद्भिरञ्जलिनाऽञ्जलि पूरयति आपोहिष्ठेति तिसृभिः ॥ १४ ॥ अथैनर्छः सूर्यमुदीक्षयति तच्चक्षुरिति ॥ १५ ॥ अथास्य दक्षि-णाएंसमि हद्यमालभते । मम व्रते ते हद्यं द्धामि । मम चित्तमनु-चित्तं ते अस्तु मम वाचमेकमना जुषस्व बृहस्पतिष्ट्वा नियुनक्तु मह्य-मिति ॥ १६ ॥ आथास्य दक्षिणर्ठः हस्तं गृहीत्वाऽऽह को नामासीति ॥ <mark>॥१७॥ असावहं मो ३ इति प्रत्याह ॥१८॥ आथैनमाह कस्य ब्रह्मचा-</mark> र्यसीति ॥ १९ ॥ भवत इत्युच्यमान इन्द्रस्य ब्रह्मचार्यस्यामिराचार्यस्तवा-हमाचार्यस्तवासाविति ॥ २०॥ अथैनं भूतेभ्यः परिददाति प्रजापतये त्वा परिदुदामि देवाय त्वा सवित्रे परिदुदाम्य इयस्त्वौषधीभ्यः परिदुदामि द्यावापृथिवीभ्यां त्वा परिददामि विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः परिददामि सर्वेभ्यस्त्वा

भूतेभ्यः परिददाम्यरिष्टचा इति ॥ २१ ॥ २ ॥

(कर्कः)—'अष्टः नयेत् ' उपनयनसंस्कारं कुर्याद्ष्टमे वर्षे । 'गर्भाष्टमे वा ' गर्भसहितं वर्षे गर्भशब्देन साहचर्याद्भिधीयते । तथाच गौतमः—गर्भादिसंख्यावर्षाणामिति । वाशब्दो विकल्पार्थः । 'एकाः जन्यम् ' द्वादः शास्त्रान्तरवाची । यथा पश्चमे नवमे वा कार्यमित्येवमादि । यथामङ्गलं वा भवति । मङ्गलशब्दः शास्त्रान्तरवाची । यथा पश्चमे नवमे वा कार्यमित्येवमादि । 'ब्राह्मः चं च ' श्राद्धव्यतिरिक्तान् ब्राह्मणान्मोजयेत् । तं चेति कुमारोऽभिधीयते । 'पर्युः यन्ति ' परिपूर्वस्य वपतेः कृतसंप्रसारणस्यैतद्रूपम् । पर्युतं शिरोऽस्येति पर्युत्रशिराः तं पर्युत्रशिरसम् । अलंकृतं स्रङ्मालादिना । आनयन्ति ये तदाचार्येणोपनीताः । शिरसश्च परिवपनं भोजनात्पूर्वमेव कर्तव्यम् । नेदानीं तदुपदेशो भूतकालनिर्देशात् । 'पश्चाः यित ' अभेः पश्चात्कुमारमवस्थाप्य ब्रह्मचर्यमागामिति ब्रहीत्येवं वाचयत्याचार्यः । ब्रह्मचर्यसानीति च। चशब्दाद्वाचयति । 'अथैः न्त्रेण ' 'मेखः वासा ' इत्यनेन मन्त्रेण वा । तृष्णीं वा मेखलां ब्रन्नीते । अस्मिन्नवसरे प्रसिद्धवा यज्ञोन

पवीतमेवेच्छन्ति । अथ तूष्णीमैणेयमुत्तरीयमजिनं करोति । 'दण्डं ''इति ' प्रयच्छत्याचार्यः । कुमारः प्रतिगृह्णाति । 'दीक्षाः' चनात् 'दीक्षावदेके आचार्याः दण्डं प्रतिग्रहीतुमिच्छन्ति । कुत एतत् । दीर्घसत्रमुपैतीति वचनात् । दीर्घसत्रं वा एव उपैति यो ब्रह्मचर्यमुपैतीति वचनात् । दण्डप्रतिग्रहण-सामान्यादीर्घसत्रताऽस्योक्ता यद्येवं न दीक्षावत्प्रतिग्रहणं स्मरणाभावात् । या अत्र दीर्घसत्रसंस्तुतिः सा दीर्घकालसामान्यात् । 'अथास्याः' स्विमः ' अथास्य कुमारस्याः अलिं पूर्यत्यद्भिराचार्यः स्वेना- अलिना आदाय आपोहिष्ठेति तिसृभिर्क्तिभः । 'अथैनर्ठः 'गिति ' इत्यनेन मन्त्रेणावेक्षते । सूर्यमुदीक्षस्वेत्याचार्यप्रेषः । 'अथास्य स्थान्यः । अथास्य दक्षिणहः इस्तं गृही- त्वाऽऽह को नामासीत्याचार्यः । असावहं भो इति प्रत्याह कुमारः । अथैनमाह कस्य ब्रह्मचार्यसीत्याचार्यः एव । भवत इत्युच्यमाने कुमारेण इन्द्रस्य ब्रह्मचार्यसीत्यमुं मन्त्रमाहाचार्यः । असाविति नामा- देशः 'अथैनः 'रिष्ट्या' इत्यनेन मन्त्रेण ॥ २ ॥

(जयरामः)—' अष्टः 'नयेत् ' उपनयनाख्यसंस्कारेण संस्कुर्यात् अष्टमे वर्षे । गर्भसहचरितं वर्षं गर्भशब्देनाभिधीयते । साहचर्यात् । तथाच गौतमः—गर्भादिसङ्ख्या वर्षाणामिति । वाशब्दो विक-ल्पार्थः । एकाद्शवर्षमित्यादौ उपनयेदित्यनुषज्यते । ' यथेति ' सर्वेषां ब्राह्मणादीनां यथामङ्गलं शास्त्रा-न्तरविहितकालान्तरकृतमुपनयनं भवति यथा पञ्चमे पष्टे नवमे वा कार्यमिति । ब्राह्मणान् श्राद्ध-<mark>व्यतिरिक्तान् त्रिप्रभृतीन् भोजयेत् । तं च कुमारं पर्युप्तिशिरसं मुण्डितमुण्डं भोजयेत् । परिपूर्वो</mark> वपतिर्मुण्डने । शिरसश्च वपनं भोजनात्प्रावेग भवति । भूतकालनिर्देशात् । अलंकृतं स्नगादिना तेना-चार्येणोपनीता एनमाचार्यसमीपमानयन्ति । आचार्यश्च तमग्नेः पश्चात्स्वस्य च दक्षिणतोऽवस्थाप्य <mark>ब्रह्मचर्यमागामिति ब्रहीति वाचयति । ब्रह्मचार्यसानीति ब्रहीति वाचयति चराद्वात् माणवकश्च</mark> प्राङ्मखतिष्ठंस्तथैव व्रयात् । अथाचार्य एनं कुमारं वासोऽहतं परिधापयति । ' येनेन्द्रायेति ? मन्त्रेण स्वयं पठितेन । अस्थार्थः—तत्राङ्गिरा बृहती बृहस्पतिर्वासःपरिधापने० । हे कुमार येन वि-थिना इन्द्राय इन्द्रं संस्कर्तुं वृहस्पतिः सुराचार्यो वासः पर्यद्धात् परिधापितवान् । किंभूतम् ? अमृ-तम् अहतं तेन विधिना त्वा त्वां माणवकं परिद्धामि परिधापयामि । उभयत्रान्तर्भूतो णिच् ज्ञेयः । परिधापयतीति सुत्रितत्वात् । यद्वा इन्द्राय पर्यद्धात् । इन्द्रे अञ्यवछिन्नं स्थापितवान् । तथा त्वा त्वां लक्ष्यीकृत्य परिद्धामि त्वयि अञ्यवच्छेदेन धारयामीति । प्रयोजनमाह । दीर्घायुत्वाय तव चिर-जीवनाय आयुः उकारान्तोऽप्यस्ति । बलाय देहराक्तये वर्चसे इन्द्रियराक्तये ऐश्वर्याय वेति । अथा-चार्यो माणवककट्यां मेखलां बध्नीते ' इयं दुरुक्तम् ' इति मन्त्रेण माणवकपठितेन मन्त्रलिङ्गात् । अस्यार्थः—तत्र वामदेवस्त्रिष्टुप् मेखला तद्बन्धने० । इयमितीदंशव्द आद्यन्तयोर्वाक्यालङ्कारार्थः । इयं मेखला मां अगात् आगता । किं कुर्वती । दुरुक्तमित्युपलक्षणम् । तेन कामचारवाद्भक्षणात् तज्जा-तं वाऽपावित्रयं परितो बाधमाना अपसारयन्ती । वर्णे वर्णत्वं पवित्रं शुद्धं पुनती सत्कुर्वती । मे मम प्राणापानाभ्यां तयोर्वछं सामर्थ्यमाद्धाना स्थापयन्ती स्वसा स्वस्टवत् हिता देवी दीप्तिदात्री सुभगा सौभाग्यप्रदा। ' युवसुवासा ' इत्यनेन वा। अस्यार्थः—तत्राङ्गिरा बृहती बृहस्पतिः परिधाने० । यौति गुणानेकीकरोतीति युवा सुवासाः शोभनवस्त्रः अहतं शोभनमुच्यते । तच्च-ईषद्धौतं नवं श्वेतं सदुशं यत्र धारितम् । अहतं तद्विजानीयात्सर्वकर्मसु पावनमिति । यत्तृक्तम् । अहतं यन्त्रनिर्मुक्तमुक्तं वासः स्वयं भुवा । स्वच्छं तन्माङ्गळीकेषु तावत्कालं न सर्वदेति । तद्विवाहादिविषयमिति व्यवस्था । परिवीतः माल्याभरणैरलंकृतः य एवं भूतो मेखलार्थमागात् आगतः । उ वितर्के । स यदि जायमानः श्रेयान् ह्युद्धः स्यात् । धीरासः स्थिरप्रजाः कवयः क्रान्तदर्शनाः स्वाध्यः शोभनचित्तवृत्तयः तं बट्टमु-त्रयन्ति उत्कर्ष गमयन्ति । किं कुर्वन्तः मनसा मनोवृत्त्या देवयन्तः वेदार्थ ज्ञापयन्तः । तूष्णीं वा

मेखलावन्धनम् । अत्रावसरं यज्ञोपवीताजिने भवत आचारात् । तत्राचाविरोधित्वादुपशाखान्तरी-योऽपि मन्त्रो गृह्यते । ततश्चाचार्यो माणवकायोपवीतं ददाति स च तत्प्रतिगृह्य परिधत्ते । ' यज्ञोप-<mark>वीतं परमं पवित्रं प्रजापतेर्यत्सहजं पुरस्तात् । आयुष्यमध्यं प्रतिमुश्च शुभ्रं यज्ञोपवीतं बलमस्तु तेजः'</mark> <mark>इति मन्त्रेण । अस्यार्थः—तत्र प्रजापतिस्त्रिष्टुप् लिङ्गो यज्ञोपवीतपरिधाने० । हे आचार्य इदं ब्रह्मसू-</mark> त्रमहं प्रतिमुश्च प्रति मुश्चानि बध्नानीत्यर्थः । प्रतिपूर्वो मुश्चितिर्वन्धनार्थः । पुरुपव्यत्ययद्यान्द्सः । किं भूतं यज्ञोपवीतम् । यज्ञेन प्रजापतिना यज्ञाय वेदोक्तकर्माधिकारायेति वा । उपवीतं रचितं परमं पर आत्मा मीयते ज्ञाप्यते तेन वाक्योपदेशाधिकारित्वात् । पवित्रं शोधकं प्रजापतेर्त्र-<mark>क्षणः स</mark>हजं स्वभावशुद्धं पुरस्तात्प्राग्भवमत इदमायुषे हितमायुष्यमस्तु । अथ्यं मुख्यमनुपहतं शुश्रं निर्मलीकरणं वलं धर्मसामर्थ्यप्रदं तेजः प्रभावप्रदम् । अस्यात्रानुक्तिः कात्यायनपरिभाषि-<mark>तत्वात् । परिभाषा च वचनात् अन्यच्छेषमितरे यथाख्यमुपवीतिन इति । अजिनं तु एण्या</mark> एवाखण्डं तूष्णीम् । अथाचार्योऽस्मै दण्डं प्रयच्छति । माणवकश्च प्रतिगृह्णाति ' यो मे दुण्डः ' इति मन्त्रेण । अस्यार्थः—तत्र प्रजापतिर्यजुः दुण्डः तद्ग्रहणे० । हे आचार्य यो दुण्डः से महां परापतत् अभिमुखमागतः वेहायसः आकाशे प्रसृतः अधिभूम्यां भूमेरुपरि वर्तमानः तं दण्डमह-माद्दे गृह्णामि । पुनर्महणात्सोमदीक्षायां यो दण्डो माह्यः तमप्याद्दे इत्याशंसनम् । किमर्थम् । आयुषे निर्दुष्टजीवनाय ब्रह्मणे वेद्ब्रहणाय ब्रह्मवर्चसाय याजनाध्यापनोत्कर्षतेजसे । दीक्षावत् सोम-दीक्षायां यथा तूष्णीं दण्डमहणं विहितं तद्भद्रत्रापीत्येके आचार्याः। कुतः दीर्घसत्रं वा एष उपैतीति यो ब्रह्मचर्यभुपैतीति वचनात् । दण्डप्रतिप्रहणसामान्यादीर्घसत्रताऽस्योक्ता । यद्येवं न दीक्षावत्प्रति-प्रहणं स्मरणाभावात् । या चात्र दीर्घसत्रसंस्तुतिः सा दीर्घकालसामान्यात् । अथाचार्योऽस्य अञ्जलि स्वेना अलिना उप आदाय ताभिः पूरयत्यापोहिष्ठेति तिसृभिर्ऋग्भिः । अथैनं सूर्यमुदीक्ष्स्वेति प्रेष-यत्याचार्यः । स च तत्त्रेषितस्तचक्षुरिति मन्त्रेणोदीक्षते । अथास्य बटोर्दक्षिणांसस्योपरि स्वदक्षिण-हस्तं नीत्वाऽऽहाचार्यो ' मम व्रते ते हृद्यं द्यामीति मन्त्रेण । व्याख्यातश्चायं विवाहप्रकरणे । अथास्य दक्षिणहस्तप्रहणेनाभिमुखीकरणं कृत्वाऽऽहाचार्यः । को नामासीति । ततो बटुः प्रत्याह असौ अमुकशर्माऽहमस्मि भो ३ इति । अथैनमाचार्य आह कस्येति । भवत इति वदुनोक्ते तुष्ट आहाचार्य इन्द्रस्येति ' इदि परमैश्वर्ये इन्द्रस्य प्रजापतेर्वह्मचारी त्वमसि । तव चाग्निराचार्यः प्रथमः द्वितीयस्तव चाहम् । हे अमुकशर्भन् ब्रह्मचारिन् । अथैनं बटुं भूतेभ्यः परितः अरिष्टौ रक्षायै ददाति गुरुः प्रजापतये त्वेति मन्त्रेण । आस्यार्थः सुगमः । तत्र प्रजापतिर्यजुर्लिङ्गोक्ता रक्षणे० ॥ २ ॥

(हरिहरः)—'अष्टः मे वा 'अष्टों वर्षाण्यतीतानि यस्यासी अष्टवर्षस्तं ब्राह्मणं द्विजोत्तमं उपनयेत् उपनयनाख्येन संस्कारेण संस्कुर्यात्। गर्भाष्टमे वा गर्भः गर्भसहचिरतोऽब्दः अष्टमो येषां तानि गर्भाष्टमानि तेषु अतीतेषु वा उपनयेत्। ततश्च जन्मतो नवमेऽष्टमे वा वपें उपनयेदित्यर्थः। 'एकाः जन्यम् ' एकादशवर्षाण्यतीतानि यस्यासी एकादशवर्षस्तं जन्मतो द्वादशवर्ष इत्यर्थः। राजन्यं क्षित्रयमुपनयेदित्यनुषज्यते। 'द्वादः अथम् 'द्वादशवर्षाण्यतीतानि यस्यासी तथा तं जन्मन तस्योदशे वर्षे वैश्यमुपनयेत्। 'यथाः पाम् 'पक्षान्तरमाह अथवा सर्वेषां ब्राह्मणक्षित्रयविशां यथा-मङ्गलं यथाकुल्धमं यद्वा यथामङ्गल्शवद्वेन स्मृत्यन्तरोक्तपञ्चवर्षादिकालसंग्रहः। यथाऽऽह मनुः—ब्रह्मवर्षसकामस्य कार्यं विप्रस्य पञ्चमे। राज्ञो वलार्थिनः षष्टे वैश्यस्येहार्थिनोऽष्टमे। आपस्तम्बो-ऽपि—अथ काम्यानि। सप्तमे ब्रह्मवर्षसकाममष्टमे आयुष्कामं नवमे तेजस्कामं दशमे अञ्चाद्यकाम-मेकादशे इन्द्रियकामं द्वादशे पशुकाममुपनयेत्। वसन्ते ब्राह्मणभुपनयीत प्रीष्मे राजन्यं शरदि वैश्यम्। गर्भाष्टमे वर्षे वसन्ते ब्राह्मण आत्मानमुपनाययेत्। 'एकादशे क्षत्रियो प्रीष्मे। द्वादशे वैश्यो

वर्षासु '। वर्षाशब्देन शरदेवाभिधीयते । ऋतुः संवत्सरो श्रीष्मो वर्षा हेमन्त इति पारस्करवचनाद्व-र्षास्वन्तर्भवति शरत् । एवमुपनयनकालमभिधायेदानीं कर्माह ' ब्राह्मः 'तं च ' त्रीन् ब्राह्मणान् भोजयेत् आशयेत् । तं च कुमारं वपनानन्तरमाशयेदिति चकारेणानुषज्यते । 'पर्युः यन्ति ' परि सर्वत उम्नं मुण्डितं शिरो यस्य स पर्युप्तशिरास्तमलंकृतं यथासंभवं रत्नसुवर्णनिर्मितैः कुण्डलाद्यलंकारैः <mark>आनयन्ति आचार्यपुरुषाः आचार्यसमीपम् । आचार्यलक्षणं यमेनोक्तम्—सत्यवाक्</mark> धृतिमान्द<mark>क्षः</mark> सर्वभुतदयापरः । आस्तिको वेदनिरतः शचिराचार्य उच्यते । वेदाध्ययनसंपन्नो वृत्तिमान्विजिते-न्द्रियः । न याजयेद्वत्तिहीनं वृणुयाच न तं गुरुमिति । 'पश्चा' 'यति ' तत आचार्यो माणवकमग्नेः पश्चिमतः आत्मनो दक्षिणतोऽवस्थाप्य अवस्थितं कृत्वा ब्रह्मचर्यमागामिति ब्रहीति प्रैषमुक्त्वा माणवकं ब्रह्मचर्यमागामिति वाचयति । 'ब्रह्मः ति च ' ब्रह्मचार्यसानीत्याचार्यो माणवकं प्रेषयति प्रेषितश्च माणवकः ब्रह्मचार्यसानीति वदेत् । ' अथै · · वर्चस ' इत्यन्तम् । अथ वाचनानन्तरमेनं कुमारं आचार्यो वक्ष्यमाणलक्ष्मणं शाणादिवासः परिधापयति परिहितं कारयति येनेन्द्रायेत्यादिमन्त्रं पठित्वा । ' मेखलां वध्नीते ' ततो मेखलां मौज्यादिकां वक्ष्यमाणलक्षणां वध्नीते कटिप्रदेशे त्रिवृतां प्रवरसङ्ख्याप्र-न्थियुतां प्रादक्षिण्येन परिवेष्टयति इयं दुरुक्तमित्यादिना मेखलेयमित्यन्तेन मन्त्रेण माणवकपठितेन। युवासुवासा इत्यादि देवयन्त इत्यन्तेन वा मन्त्रेण मन्त्ररहितं तूष्णीं वा मेखलां बध्नीते। अत्र यद्यपि सूत्रकारेण <mark>यज्ञोपवीतधारणं न</mark> सृत्रितं तथाप्येकवस्ताः प्राचीनावीतिन इति प्रेतोदकदाने प्राचीना-वीतित्वविधानात्, दृण्डाजिनोपवीतानि मेखलां चैव धारयेदिति याज्ञवल्कयेन ब्रह्मचारिण उपवीत-धारणस्मरणात्, तथा 'सदोपवीतिना भाव्यं सदा बद्धशिखेन च । विशिखो व्युपवीतश्च यत्करोति न तत्कृतम् ' इति छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनेन सामान्यतः सर्वाश्रमिणां सदायज्ञोपवीतधारणस्मर-णाच यह्नोपवीतधारणं तावदुपनयनप्रभृति प्राप्तं तच कुत्र कर्तव्यमित्यवसरापेक्षायां औचित्यान्मेख-लाबन्धनानन्तरं युज्यते । एतदेव कर्कोपाध्यायवासुदेवदीक्षितरेणुदीक्षितप्रभृतयः स्वस्वप्रनथे यज्ञोपवी-<mark>तथारणमत्रावसरे लिखितवन्तः । तच सर्वकर्माङ्गत्वान्मन्त्रवद्युज्यत इति मन्त्रमपि शाखान्तरीयं</mark> <mark>लिखितवन्तः । यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं प्रजापतेर्थत्सहजं पुरस्तात् । आयुष्यमध्यं प्रतिमु≅च शुश्रं</mark> यज्ञोपनीतं बलमस्त तेज इति माणवकपठितेन मन्त्रेण उपवीतं परिधापयति आचामयति च । अथ तूष्णीमैणेयमजिनमुत्तरीयं करोति मित्रस्य चक्षुरिति मन्त्रेणेत्यन्ते कर्काचार्येरजिनधारणमेव नोक्तम् । 'दण्डं···पतदिति' आचार्यो माणवकाय वक्ष्यमाणलक्षणं दण्डं प्रयच्छति तृष्णीं माणवकश्च तं दण्डं यो मे दण्ड इत्यादिना ब्रह्मवर्चेस इत्यन्तेन मन्त्रेण प्रतिगृह्णाति । 'दीक्षाः चनात् ' एके आचार्या दीक्षावत् दीक्षायां यथा दण्डप्रदानं सोमे तथेच्छन्ति तत्र उच्छ्रयस्ववनस्पत इत्यादिना यज्ञस्योदृच इ-त्यन्तेन मन्त्रेण यजमानो दण्डमुच्छ्रयति तद्वदत्र ब्रह्मचारी । केन हेतुना दीर्घसत्रं वा एष उपैति यो ब्रह्मचर्यमुपैतीत्यारभ्य ब्रह्मचर्यस्य दीर्घसत्रसंपत्प्रतिपादनात् । 'अथास्या''स्ट्रिभः ' अथ दण्ड-प्रदानानन्तरमाचार्यः अस्य माणवकस्याञ्जलि स्वकीयाञ्जलिस्थाभिरद्भिः आपोहिष्ठेत्यादिकाभिस्ति-सृभिर्क्तिभः पूरयति । ' अथै' ' 'ध्रुरिति ' अथा अलिपूरणानन्तरमेनं माणवकं सूर्यमुदीक्षस्वेत्येवं प्रेष्य सूर्यमादित्यमुदीक्षयति अवलोकनं कार्यति सच प्रेपितः तचक्षरित्यादिना भूयश्च शरदः शतादित्य-न्तेन मन्त्रेण सर्यमुद्धाक्षते । 'अथास्य ''ते त इति ' अथ सूर्यदृर्शनानन्तरमाचार्योऽस्य माणवकस्य दक्षिणांसमधि दक्षिणस्कन्धस्योपरि स्वं दक्षिणहस्तं नीत्वा हृद्यं वक्षः मम व्रते त इत्यादिना वृहस्प-तिष्टा नियुनक्त महामित्यन्तेन मन्त्रेण आलभते स्पृशति । 'अथास्य ' यासीति ' अथ हृद्यालम्भना-नन्तरमाचार्योऽस्य माणवकस्य स्वकीयेन हस्तेन दक्षिणं हस्तं गृहीत्वा धृत्वा की नामासीत्याह ब्रवीति । 'असा ''रयाह ' एवं पृष्टो माणवकः असौ अमुकरामाऽहं भो इति प्रत्याह प्रतिवचनं द्यात्।

'अथैनः 'वासाविति ' अथ प्रतिवचनानन्तरमाचार्य एनं माणवकं कस्य ब्रह्मचार्यसीत्याह पृच्छिति भवत इति माणवकेनोच्यमाने इन्द्रस्य ब्रह्मचार्यस्यिप्रराचार्यस्तवाहमाचार्यस्तव अमुकदार्मित्रिति पठित । 'अथैः 'दाित ' अथानन्तरमेनं कुमारमाचार्यः भूतेभ्यः प्रजापितप्रभृतिभ्यः परिरक्षितुं ददाित प्रयच्छिति तत्र मन्त्रः प्रजापतये त्वेत्यादि अरिष्ट्या इत्यन्तः ॥ ॥ २ ॥ २ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

(गदाधर:)—अथोपनयनमाह 'अष्टः नयेत्' प्रसवानन्तरमष्टौ वर्षाण्यतीतानि यस्य वालकस्यासौ अष्टवर्षः तमष्टवर्षे ब्राह्मणमुपनयेत् । उपनयनसंस्कारेण संस्कुर्यात् । आचार्यस्य उप समीपे माणवकस्य नयनं उपनयनशब्देनोच्यते । उपनयनं च विधिना आचार्यसमीपनयनम्, अग्निसमीपनयनं वा, सावित्रीवाचनं वाऽन्यदङ्गमिति स्मृत्यर्थसारे । उपनेतृक्रममाह वृद्ध-गर्गः-पिता पितामहो भ्राता ज्ञातयो गोत्रजायजाः । उपायनेऽधिकारी स्यात्पूर्वाभावे परः परः । तथा—पितैवोपनयेत्पुत्रं तद्भावे पितुः पिता । तद्भावे पितुर्भाता तद्भावे तु सोद्रः । पितेति विप्रपरं न क्षत्रियवैद्ययोः । तयोस्त पुरोहित एव उपनयनस्य दृष्टार्थत्वात् । तयोस्त्वध्यापनेऽनधि-कारात् । 'गर्भाष्टमे वा ' अथवा ब्राह्मणं गर्भसहिताष्ट्रवार्षिकमुपनयेत् । गर्भाष्टमेष्विति पाठो हरि-हरभर्तृयज्ञभाष्ये । 'एका मन्यम् ' एकाद्शवर्षाण्यतीतानि यस्यासावेकाद्शवर्षस्तं राजन्यं क्षत्रिय-मुपनयेत्। जन्मतो द्वाद्शवर्षे इत्यर्थः। 'द्वादः 'स्यम् 'द्वाद्श वर्षाण्यतीतानि यस्यासौ तथा तं वैद्यं वर्णतृतीयमुपनयेत् । जन्मतस्त्रयोदशे वर्षे इत्यर्थः । 'यथाः 'वेषाम् ' अथवा सर्वेषामेव वर्णानां ब्राह्मणक्षत्रियविशां यथामङ्गळं शास्त्रान्तरविहितकालान्तरे उपनयनं भवति। अत्राश्वला-यनः—गर्भाष्टमेऽष्टमे वाऽब्दे पञ्चमे सप्तमेऽपि वा । द्विजत्वं प्राप्तयाद्विप्रो वर्षे त्वेकाद्शे नृपः । आपस्तम्बः—गर्भाष्टमेषु ब्राह्मणमुपनयीतेति । बहुवचनं गर्भषष्टसप्तमयोः प्राप्त्यर्थमिति सुद्र्शनभाष्ये । आपरतम्बः — अथ काम्यानि सप्तमे ब्रह्मवर्चसकाममष्टमे आयुष्यकामं नवमे ते जस्कामं दृशमेऽन्नाद्य-काममेकाद्श इन्द्रियकामं द्वाद्शे पशुकाममुपनयेत् । मनुः—त्रह्मवर्चसकामस्य कार्यं विप्रस्य पञ्चमे । राज्ञो बलार्थिनः षष्ठे वैदयस्यार्थार्थिनोऽष्टमे । विष्णुः—षष्ठे तु धनकामस्य विद्याकामस्य सप्तमे । अष्टमे सर्वकामस्य नवमे कान्तिमिच्छतः । नृसिंहः—उत्तरायणगे सूर्ये कर्तव्यं ह्यौपनायनम् । श्रुतिः— वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीत शीष्मे राजन्यं शरिद वैश्यम् । मासविषये ज्योतिषे—माघादिषु च मासपु मौ जी पञ्चसु शस्यते । गर्गः — विव्रं वसन्ते क्षितिपं निदाघं वैश्यं घनान्ते ब्रतिनं विद्ध्यात् । माघा-दिगुक्वान्तिकपञ्चमासाः साधारणा वा सकलद्विजानाम् । वृहस्पतिः—ग्रुक्वपक्षः ग्रुभः प्रोक्तः कृष्ण-श्चान्त्यत्रिकं विना । वृत्तशते—न जन्मविष्ण्ये न च जन्ममासे न जन्मकालीनदिने विद्ध्यात् । ज्येष्ठे न मासि प्रथमस्य सूनोस्तथा सुताया अपि मङ्गळानि । वृहस्पतिः—मिथुने संस्थिते भानौ ज्येष्ठमासो न दोषकृत्। राजमार्तण्डः—जातं दिनं दृपयते वसिष्ठो ह्यष्टौ च गर्गो नियतं दशातिः। जातस्य पक्षं किल भागुरिश्च शेषाः प्रशस्ताः खलु जन्ममासि । जन्ममासे तिथौ भे च विपरीतदले सित । कार्यं मङ्गळिमित्याहुर्गर्गभार्गवशौनकाः । जन्ममासिनिषेधेऽपि दिनानि दश वर्जयेत् । आरभ्य जन्मदिवसाच्छुभाः स्युस्तिथयोऽपरं । वृहस्पतिः—झपचापकुळीरस्थो जीवोऽप्ययुभगोचरः । अति-शोभनतां दद्याद्विवाहोपनयादिषु । कारिकायाम्—द्वादशाष्ट्रमबन्धुस्थे मनसाऽपि न चिन्तयेत्। प्रन्थान्तरं—शुद्धिर्नैव गुरोर्थस्य वर्षे प्राप्तेऽष्टमे यदि । चैत्रे मीनगते भानौ तस्योपनयनं शुभम् । कारिकायाम्—अतीव दुष्टे सुरराजपूज्ये सिंहस्थिते वा द्विजपुङ्गवानाम् । व्रतस्य बन्धः खलु मासि चैत्रे कृतश्चिरायुः शुभसौस्यदः स्यात् । एतदृष्टवर्षविषयम् । याद्यनक्षत्राणि मद्नपारिजाते—हस्त-त्रये दैत्यरिपुत्रये च शकेन्दुपुष्याश्विनिरंवतीपु । वारेषु शुक्रार्कयृहस्पतीनां हितानुबन्धी द्विजमौश्जि-बन्धः । राजमार्तण्डस्तु पुनर्वसुं ब्राह्मणस्य निषेधति —पुनर्वसौ कृतो विप्रः पुनः संस्कारमहिति इति ।

तिथयस्तत्रैवोक्ताः--तृतीयंकाद्शी शह्या पञ्चमी दशमी तथा । द्वितीयायां च मेधावी भवेद-र्थवरान्वितः । रिक्तायामर्थहानिः स्यात्पौर्णमास्यां तथैव च । प्रतिपद्यपि चाष्टम्यां कुलबुद्धिविनाशकृत् । कारिकायाम-अनध्याये चतुर्थ्यां च कृष्णपक्षे विशेषतः । अपराह्वे चोपनीतः पुनः संस्कारमहीति । नान्दीश्राद्धे कृते चेत्स्यादनध्यायस्त्वकालिकः । तदोपनयनं कार्यं वेदारम्भं न कार्येत् । लहः— व्यतेऽह्नि पूर्वसंध्यायां वारिदो यदि गर्जति । तद्दिने स्यादनध्यायो व्रतं तत्र विवर्जयेन् । ज्योतिर्नि-वन्धे—नान्दीश्राद्धं कृतं चेत्स्याद्नध्यायस्त्वकालिकः।तदोपनयनं कार्यं वेदारम्भं न कार्येत् । मद्न-रत्ने नारदः—विनर्तुना वसन्तेन कृष्णपक्षे गलप्रहे । अपराह्ने चोपनीतः पुनः संस्कारमईति । वसन्ते गलप्रहो न दोषायेत्यर्थः। अपराह्मस्रेधाविभक्तद्निनृतीयांश इत्युक्तं तत्रैव। शब्दसामर्थ्याद्वेया विभक्त इति युक्तम्।नारदः—कृष्णपक्षे चतुर्थी च सप्तम्यादिदिनत्रयम्। त्रयोदशीचतुष्कं च अष्टावेते गलप्रहाः। राजमार्तण्डः-आरम्भानन्तरं यत्र प्रत्यारम्भो न सिद्धवति । गर्गाद्मिनयः सर्वे तमेवाहुर्गलप्रहम् । जोतिर्निवन्धे—अष्टकासु च सर्वासु युगमन्वन्तरादिषु । अनध्यायं प्रकुर्वीत तथा सोपपदास्वपि । सोप-पदास्तु स्मृत्यर्थसारे उक्ता:—सिता ज्येष्टे द्वितीया च आदिवने दशमी सिता । चतुर्थी द्वादशी माघे एताः सोवपदाः स्मृताः ॥ चण्डेश्वरः-वेद्व्रतोपनयने स्वाध्यायाध्ययने तथा । न दोषो यजुषां सोवपदा-स्वध्ययनेऽपि च । प्रदोपदिनमपि वर्ज्यम् । तत्स्वरूपमुक्तं गोभिलेन—पष्टी च द्वादशी चैव अर्द्धरात्रो-ननाडिका । प्रदोषिमह कुर्वीत तृतीया तूनयामिकेति । ज्योतिर्निवन्धे व्यासः—या चैत्रवैशाख-सिता तृतीया माघस्य सप्तम्यथ फाल्गुनस्य । कृष्णे तृतीयोपनये प्रशस्ताः प्रोक्ता भरद्वाजमुनीन्द्र-मुख्यैः । यत्तु वृहद्गार्यवचनम्-अनध्यायं प्रकुर्वीत यस्तु नैभित्तिको भवेत् । सप्तमी मावशुक्के त तृतीया चाक्ष्या तथा । बुधत्रयेन्दुवाराश्च शस्तानि व्रतवन्धने । इति प्रायश्चित्तार्थोपनयनपरम् । तथा च निर्णयामृते कालाद्र्शे च—स्वाध्यायवियुजो घस्राः कृष्णप्रतिपदादयः । प्रायिश्चत्तिमित्ते त मेखलाबन्धने मता इति। ज्योतिर्निबन्धे नारदः—शाखाविपतिवारश्च शाखाविपवलं तथा। शाखा-विपतिल्रप्तं च दुर्लभं त्रितयं व्रते । संप्रहे—ऋगथर्वसामयजुषामिश्रपा गुरुसौम्यभौमिसिताः । जीवो विप्राणां क्षित्रयस्य चोष्णगुर्विज्ञां चन्द्र इति । गर्गः-प्रहे रवीन्द्वोरवनिप्रकम्पे केतूद्गमोल्कापतना-दिदोषे । त्रते दशाहानि वदन्ति तज्ज्ञास्त्रयोदशाहानि वदन्ति केचित् । संकटे तु चण्डेश्वरः—दाहे दिशां चैव धराप्रकम्पे वज्रप्रपातेऽथ विदारणे च । केतौ तथोल्कांशुकणप्रपाते इयहं न कुर्याद्व्रतमङ्ग-लानि । अन**ष्यायास्तु वातेऽमावस्यायामित्यत्र द्र**ष्टव्याः । कालश्चोक्तः, इदानीं कर्माह ' ब्राह्माः तं च ' उपनेता आभ्युद्यिकब्राह्मणव्यतिरिक्तांस्त्रीन् ब्राह्मणान्भो जयेदाशयेत् तं च कुमारं भोजयेत्। च्याब्दो भोजनिकयानुकर्षणार्थः। 'पर्युः 'यन्ति' परिपूर्वस्य वपतेः कृतसंप्रसारणस्यैतद्रूपम् । परि सर्वत उनं मुण्डितं शिरो यस्य स पर्युप्तशिराः तं पर्युप्तशिरसं अलंकृतं सङ्मालादिना भूनितम् । आनयन्ति ये पूर्व तेनाचार्येणोपनीतास्ते एनमाचार्यसमीपमानयन्ति । इदमानयनं चाध्ययनार्थम् । अतस्तद्भावा-च्छूद्रस्यानधिकारः । शूद्रस्य प्रतिषेधो भवत्यध्ययनं प्रति—अवणे त्रपुजतुभ्यां श्रोत्रपूरणमुचारणे जिह्ना-च्छेदो धारणे शरीरभेद इति । वपनं च भोजनात्पूर्वमेव कार्य नहीदानीं तदुपदेशो भूतकालनिर्दे-शात्। पश्चावम्रेरवस्थाप्य ब्रह्मचर्यमागामिति वाचयति। आनयनानन्तरमाचार्योऽप्रेः पश्चात्स्वस्य च दक्षिणतः कुमारमवस्थाप्यावस्थितं कृत्वा ब्रह्मचर्यमागाभिति ब्रहीत्येवं वाचयति, ततो माणवकः प्राङ्मुखस्तिष्ठन्नेव ब्रह्मचर्यमागामिति वद्ति । मन्त्रार्थः—ब्रह्मचर्ये प्रति अहमागां आगतोऽस्मि । ब्रह्म वेदस्तचरणम्। 'ब्रह्मः नीति च 'तत आचायः ब्रह्मचार्यसानीति ब्रूहीति वाचयति। चश-ब्दान्माणवकश्च प्राङ्मुख्यस्तथैव तिष्ठन् ब्रह्मचार्यसानीति ब्रूयात् । मन्त्रार्थः — ब्रह्म कर्म चरतीति एवं शीलो ब्रह्मचारी अहमभ्यानि भवामि। 'अथैनं ''चस इति ' अथाचार्य एनं कुमारं वासोऽहतं

परिधापयति येनेन्द्रायेति मन्त्रेण । वासांसि च शाणक्षौमाविकानि ब्राह्मणक्षत्रियविशां यथासंख्यं <mark>ज्ञेयानि । वासांसि शाणक्षौमाविकानीति वक्ष्यमाणत्वात् । मन्त्रार्थः—हेकुमार् येन विधिना इन्द्राय</mark> संस्कर्तुं बृहस्पतिः सुराचार्यो वासः पर्यद्धान् परिधापितवान् । किंभूतममृतमहतं, तेन विधिना त्वा त्वां माणवकं परिद्धामि परिधापयामि । उभयत्रान्तर्भूतो णिच् ज्ञेयः परिधापयतीति सूत्रितत्वात् । यद्वा इन्द्राय पर्यद्धात् । इन्द्रे अञ्यवच्छित्रं स्थापितवान् । तथा त्वा त्वां लक्ष्यीकृत्य परिद्धामि त्विय अव्यवच्छेदेन धारयामीति । किमर्थम् । दीर्घायुत्वाय तव चिरजीवनाय । आयुशब्द उकरान्तोऽप्य-स्ति । बलाय देहराक्तये । वर्चसे इन्द्रियराक्तये ऐश्वर्याय वेति । 'मेखः क्णीं वा ' तत आचार्यो माणवककट्यां मेखलां रहानां बधीते इयं दुरुक्तमिति मन्त्रेण । अथवा युवा सुवासा इति मन्त्रेण । अथवा तूर्णीं बधीते । आचार्यस्यैव मन्त्रपाठः । अत्रैवं बन्धनम् । आचार्यस्त्रिगुणां मेखलामादाय बटोः कटिप्रदेशे प्रादक्षिण्येन त्रिवेष्ट्रयति । तृतीये वेष्टने यन्थयस्त्रयः पञ्च सप्त वा कार्याः । तदुक्तम्--त्रि-वृता मेखला कार्या त्रिवारं स्यात्समावृता । तद्यन्थयस्त्रयः कार्याः पञ्च वा सप्त वा पुनः । अत्र प्रवरसंख्यया नियमः । ज्यार्षेयस्य प्रन्थित्रयम् । पश्चार्षेयस्य पश्च । सप्तार्षेयस्य सप्तेति गर्गपद्धतौ । वृद्धाचारोऽप्येवमेव । आचार्यकर्तृकं मेखलाबन्धनं कुमारस्य मन्त्रपाठ इति वासुदेवमुरारिमिश्रजय-रामहरिहराः । अत्र मुरारिमिश्रेरबुद्धैव पुरुषयोगिमन्त्रसंस्कारयोस्त्यागे सामर्थ्यादिति हेतूपन्यासार्थ प्रदर्शितम् । नहि करणमन्त्रेऽयं न्यायः प्रवर्तते । आचार्यकर्तृको ह्ययं पदार्थः । मन्त्रपाठस्तु लिङ्गबरोन माणवककर्तृकः स्यादिति चेत्, तन्न । प्रधानभूतश्च पदार्थः गुणभूतश्च मन्त्रः । अतः पदार्थाङ्गत्वेन मन्त्रोऽपि पदार्थकर्त्रा पठनीयः । मन्त्रेऽपि च लक्षणया माणवकाभिधानमित्यदोषः । तथाच श्रुतिः— यां वै कांच यज्ञ ऋत्विज आशिषमाशासते यजमानस्यैव सेति।करिकायाम्—'बश्लीयात्रिगुणां ऋङ्णा-मियंदुरुक्तमुचरन् । आचार्यस्यैव मन्त्रोऽयं न बटोरात्मनेपदात् । अस्मिन्नवसरे समाचाराद्यज्ञोपवी-ताजिने भवत इति भर्तृयज्ञव्यतिरिक्तवासुदेवादिसर्वय्रन्थेषु । कर्काचार्येस्तूपवीतमेव लिखितम् । तत्र चाविरोधादुपवीते शाखान्तरीयो मन्त्रो प्राह्यः । यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं प्रजापतेर्यत्सहजं पुरस्तात् । आयुष्यमध्यं प्रतिमुञ्च शुभ्रं यज्ञोपवीतं बलमस्तु तेजः' इति । अजिनस्योत्तरीयकरणं तूष्णीं मन्त्रपाठेन वेति वासुदेवः । 'मित्र ः हमिति' मन्त्रेणाजिनधारणमिति कारिकायां गर्गपद्धतौ च । यज्ञोपवीतलक्षणं स्मृत्यर्थसारे--कार्पासक्ष्मेमगोबालकाणवल्कतृणादिकम् । यथा संभवतो धार्यमुपवीतं द्विजातिभिः । शुचौ देशे शुचिः सूत्रं संहताङ्कुलिमूलके । आवेष्टा पण्णवत्या तित्रगुणीकृत्य यत्नतः । अब्लिङ्ककैस्त्रिभिः सम्यक् प्रक्षाल्योध्वेशतं तु तत् । अप्रदिक्षणमावृत्तं सावित्र्या त्रिगुणीकृतम् । अधः प्रदक्षिणावृत्तं समं स्यान्नवसूत्रकम् । त्रिरावेष्टा दृढं बद्धा हरिब्रह्मेश्वरान्नमेत् । यज्ञोपवीतं परममिति मन्त्रेण धारयेत् । सत्रं सलोमकं चेत्स्यात्ततः कृत्वा विलोमकम् । साविज्या दशकृत्वोऽद्रिर्मन्त्रिताभिस्तदुक्षयेत् । विच्छित्रं वाऽप्यधो यातं भुक्त्वा निर्मितमुत्सृजेत् । पृष्ठवंशे च नाभ्यां च धृतं यद्विन्दते कटिम् । तद्धार्यमुप-वीतं स्यान्नातिलम्बं न चोच्छ्रितम् । स्तनादूर्ध्वमधो नामेर्न धार्ये तत् कथंचन । ब्रह्मचारिण एकं स्यात्स्नातस्य द्वे बहूनि वा । तृतीयमुत्तरीयं वा वस्त्राभावे तदिष्यते । ब्रह्मसूत्रे तु सव्येंऽसे स्थिते यज्ञो-पवीतिता । प्राचीनावीतिताऽसद्ये कण्ठस्थे हि निवीतिता । वस्त्रं यज्ञोपवीतार्थे त्रिवृत्सूत्रं च कर्मस् । कुरामु अवालतन्तुरज्ञ्वा वा सर्वजातिषु । कात्यायनः–सदोपवीतिना भाव्यं सदा बद्धशिखेन तु । विशिखो व्युपवीतश्च यत्करोति न तत्कृतम् । यज्ञोपवीतं द्विजत्वचिह्नार्थमिति प्रयोगरत्ने । कृष्णाजिनधारणं प्रावरणार्थम् । तच । त्र्यङ्गुलं तु बहिलोंम यद्वा स्याचतुरङ्गुलम् । अजिनं धारयेद्विप्रश्चतुर्विशाष्ट्रपो-ड्रौ: । इतिप्रयोगरत्ने । रशनाश्च मौख्यादिकाः मौखी रशना ब्राह्मणस्य धनुर्ज्या राजन्यस्य मोर्वी वैद्यस्येति वक्ष्यमाणत्वात् । अजिनान्यप्यैणेयादीनि । इयंदुरुक्तमित्यस्यार्थः—इयमितीदंशन्द <mark>आद्यन्तयोवीक्यालङ्कारार्थः । इयं मेखला मामगात् आगता । किंकुर्वती दुरुक्तं दुष्टं भाषितमसत्या-</mark> प्रियादिकम् परितः सर्वतः भूतं भविष्यच वाधमाना निराकुर्वाणा वर्णे वर्णत्वं पवित्रं शुद्धं पुन<mark>ती</mark> सत्कुर्वती में मम प्राणापानाभ्यां मरुद्रयां तयोर्वछं सामध्ये आद्धाना स्थापयन्ती स्वसा स्वस्टवत् हिता देवी दीप्तिमती सुभगा सौभाग्यदा । युवासुवासा इत्यस्यायमर्थः — यौति गुणानेकी करोतीति युवा सुवासाः शोभनवस्त्रः अहतं शोभनमुच्यते परिवीतः वस्तुपुष्पमालादिभिः समन्ततो वेष्टित आगात् आगतः उ वितर्के । श्रेयान् स यदि जायमानः उत्पाद्यमानः श्रेयान् शुद्धः स्थात् । धीरासः स्थिरप्रज्ञाः कवयः वेद्वेदार्थप्रवक्तारः क्रान्तद्र्शनाः स्वाध्यः शोभनचित्तवृत्तयः । तं च उन्नयन्ति <mark>उत्कर्षे गमयन्ति । किं कुर्वन्तः मनसा मनोवृत्त्</mark>या देवयन्तः वेदार्थे ज्ञापयन्तः । यज्ञोपवीतमन्त्रार्थः— हे आचार्य इदं ब्रह्मसूत्रमहं प्रतिमुञ्च प्रतिमुञ्चामि । प्रतिपूर्वो मुञ्चतिर्वन्धनार्थः । पुरुषव्यत्ययद्या-न्द्सः किंभूतं यज्ञोपवीतं यज्ञेन प्रजापतिना यज्ञाय वेदोक्तकमीधिकारायेति वा उपवीतं उपरि <mark>स्कन्धदेशे वीतं परिहितं पर्मं पर आत्मा मीयते ज्ञायते तेन वाक्योपदेशाधिकारत्वात् पवित्रं</mark> शोधकं प्रजापतेर्वह्मणः सहजं सहोत्पन्नं स्वभावसिद्धं वा पुरस्तात्प्राग्भवमत इद्मायुषे हितं आयुष्य-मस्तु अध्यं मुख्यमनुपहतं, शुश्रं निर्मेलं बलं धर्मसामध्येदं तेजः प्रभावप्रदम् । यद्यपि सूत्र-कृता यह्नोपवीतं नोक्तं तथापि उपवीतिन इति परिभाषणात्सदा यह्नोपवीतिना भाव्यमिति परि-शिष्टाच प्राह्मम् । कालम्बानुक्तोऽपि स्मृत्यन्तराद्यमेव । उपवीतिन इत्यस्यायमर्थः—सर्वे उपवी-तिनः सन्यस्कन्धस्थितयज्ञोपवीतधारिणः कर्म कुर्वन्तीति शेषः । उद्धते दक्षिणे पाणावुपवीत्युच्यते वुधैरिति स्मरणात् । यज्ञोपवीती देवकर्माणि करोति । 'दण्डः सायेति ' तत आचार्यो माणव-काय तृष्णीं दण्डं प्रयच्छति समर्पयति । माणवकश्च दक्षिणहस्तेन दण्डं प्रतिगृह्णाति यो मे दण्ड इति मन्त्रेण । दण्डाश्च पालाशवैरुवौदुम्बरा ब्राह्मणक्षत्रियविशां यथासंख्यं ज्ञेयाः। अथवा पालाशाद्यः सर्वेषां वर्णानाम् । पालाशो ब्राह्मणस्य दण्डो वैल्वो राजन्यस्यौदुम्बरो वैश्यस्य सर्वे वा सर्वेषामिति वक्ष्यमाणत्वात्। मानं च शाखान्तरीयं प्राह्मम्। केशसंमितो ब्राह्मणस्य दण्डो ललाटसंमितः क्ष-त्रियस्य ब्राणसंमितो वैश्यस्येति । । मन्त्रार्थः — हे आचार्य यो दण्डः मे मह्यं परापतत् अभिमुख-मागतः वैहायसः आकाशे प्रसृतः अधिभूम्यां भूमेरुपरि वर्तमानः तं दण्डमहमाद्दे गृह्णामि । पुनर्प्रहणात्सोमदीक्षायां यो दण्डो प्राह्यस्तमप्याद्द् इत्याशंसनम् । किमर्थम् । आयुषे जीवनाय <mark>ब्रह्मणे वेदप्रहणाय ब्रह्मवर्चसाय याजनाध्यापनोत्कर्षतेजसे । ' दीक्षाः वचनात् ' एके आचार्या</mark> दीक्षावत्सोमयागदीक्षायां यथा तूष्णीं प्रतिगृह्योच्छ्रयस्वेत्युच्छ्रयणं विहितं तद्वदत्रापीच्छन्ति । कुतः दीर्घसत्रं वा एव उपैति यो ब्रह्मचर्यमुपैतीति वचनात् । दण्डपतियहणसामान्यादीर्घसत्रताऽस्योक्ता । यद्येवं न दीक्षावत्प्रतिग्रहणम् । स्मरणाभावात् । या चात्र दीर्घसत्रसंस्तुतिः सा दीर्घकालसामान्या-दिति भर्तृ यज्ञकर्कजयरामाः । दीक्षावद्वा दण्डमहणमिति वासुदेवकारिकाकारहरिहराः । 'अथाः ति-सृभिः' अथाचार्योऽस्य कुमारस्याञ्जलि स्वेनाञ्जलिना अप आदाय ताभिरद्धिः पुरयत्यापोहिष्टेति तिस्मिर्क्तिगः। 'अथैन ' रिति' अथाचार्य एनं कुमारं सूर्यमुदीक्ष्यति सूर्यं दर्शयति तच्छारिति मन्त्रेण । उद्दीक्षयतीति कारितत्वात्सूर्यमुदीक्षस्वेति प्रैष आचार्यस्य । 'अथास्य महामिति' आथाचा-र्योऽस्य कुमारस्य दक्षिणांसमधि दक्षिणस्कन्धस्योपरि स्वीयं दक्षिणहस्तं नीत्वा हृद्यं वक्षः आल-भते स्पृराति । मम व्रते त इति मन्त्रेण । व्याख्यातश्चायं विवाहपकरणे । 'अथास्य ' 'सीति' अथा-चार्योऽस्य कुमारस्य दक्षिणं हस्तं स्वदक्षिणहस्तेन गृहीत्वा को नामासीत्याह ब्रवीति । असावहं भो३ इति प्रत्याह । एवमाचार्येण पृष्टः कुमार आचार्ये प्रत्याह । असाविति सर्वनामस्थाने आत्मनो नामग्रहणम् । अमुकोऽहं भो इति । अथैनमाह कस्य ब्रह्मचार्यसीति । अथैनं कुमारं प्रति

आचार्य आह कस्य ब्रह्मचार्यसीति । 'भवत'''साविति' भवत इति आचाय प्रति कुमारेणोच्यमाने आचार्य इन्द्रस्य ब्रह्मचार्यसीत्यमुं मन्त्रं पठित । असावित्यस्य स्थाने आमन्त्रणविभक्तियुक्तं कुमारनामग्रहणं कार्यम् । स्वनाम प्रथमान्तमित्यपरे । उभयथा मन्त्रार्थोपपत्तेः । स्मृत्यन्तराक्विण्य इति भर्तृयज्ञभाष्ये । मन्त्रार्थस्तु—इदि परमैश्वयें इन्द्रस्य प्रजापतेर्व्रह्मचारी त्वमसि तव
चाग्निराचार्यः प्रथमः द्वितीयश्चाहं तव हे असौ अमुकद्यम्न ब्रह्मचारिन् । 'अथैनं ''रिष्टा इति '
अथाचार्य एनं कुमारं भूतेभ्यः प्रजापतिप्रभृतिभ्यः परितोऽरिष्टे रक्षाये प्रयच्छिति । प्रजापतये
त्वा परिददामीत्यनेन मन्त्रेण । अथैनं भूतेभ्यः परिददाति प्रजापतये त्वा परिददामि देवाय त्वा
सिवत्रे परिददामीति श्रुतत्वात् । मन्त्रार्थः सुगमः । हे ब्रह्मचारिन् प्रजापतये स्रष्टे त्वा त्वां परिददामि समर्पयामि विश्वभयो भूतेभ्यः विश्वानि भूतानि पृथिव्यादीनि पश्च तेभ्यः सर्वेभ्यो
भूतेभ्यो देविविशेषभ्य इत्यपौनक्तस्यम् । किमर्थम् । अरिष्टे अहिंसाये ॥ इति द्वितीया कण्डिका ॥२॥

(विश्व०)—' अष्टवर्षे ब्राह्मणमुपनयेत् ' अष्टौ वर्षाणि उत्पन्नानि यस्यासौ अष्टवर्षः । अष्टम इत्यर्थः । ' गर्भाष्टमेषु वा ' जन्मतः पञ्चमषष्टसप्तमेष्वित्यर्थः । गर्भाष्टमेऽष्टमे वाद्द इत्युक्तेः । ब्रह्मवर्च-सकामस्य कार्य विवस्य पश्चमे । राज्ञो बलार्थिनः षष्ठे वैश्यस्येहार्थिनोऽष्टम इति । 'एका ''जन्यं ' उपनयेदित्यनुषङ्गः । ' द्वादः 'वैदयं ' अत्राप्युपनयेदित्यनुषङ्गः । ' यथाः 'वेंषां ' अनेन स्मृत्यन्त-रोक्तः समय उपलक्ष्यते । अन्येऽपि शाखान्तरीयाः आपस्तम्बाद्युक्ताः समया बोद्धव्याः । केचित्तु शास्त्रीयो यस्य कुले यो पक्ष आदृतः स कुलाचार इत्याहुः। अपरे त्वशास्त्रीयमपीत्याहुः। इदानीं कर्त⁵यतामाह—'ब्राह्मः त्रञ्च ' मातृपूजाभ्युद्यिके विधाय त्रीन् ब्राह्मणान् भोजयेत् । तं च संस्कार्ये कुमारम् । ' पर्युः 'यन्ति ' बहिःशालायां उपलित उद्धतावोक्षितेऽग्रिमुपसमाधाय भोजना-त्प्राकृ शिरसः मुण्डनं शिखावर्जे कारयित्वा भोजनोत्तरमळंकृत्याचार्यसमीपमानयन्ति । केचित्त तेनैवाचार्येण ये उपनीतास्ते आनयन्तीत्याहुः। 'पश्चाःनीति च ' अप्रे आज्याहुतिमात्रोक्तेर्वह्याः-सनादिवर्हिस्तरणान्ते अग्ने: पश्चिमत आत्मनो दक्षिणतः माणवकमवस्थितं कृत्वा ब्रह्मचर्यमागामिति ब्रहीति आचार्येणोक्ते माणवको ब्रह्मचर्यमागामिति वदेत् । ततः ब्रह्मचार्यसानीत्याचार्योक्ते ब्रह्मचार्य-सोनीति ब्रह्मचारी वदेत् । 'अथै · · ·र्चस' इति आचार्यः एनं बट्टं वस्त्रं येनेन्द्रायेतिमन्त्रेण परिधापयित । मन्त्रान्वयस्तु—हे बटो येन प्रकारेण इन्द्राय इन्द्रं संस्कर्तुं बृहस्पतिः सुराचार्यो वासः पर्यद्धात् परि-<mark>धापितवान् । कीर्</mark>दशम् । अमृतमहतं तेन प्रकारेण त्वा त्वां बदुं परिद्धामि परिधापयामि । अथवा इन्द्राय पर्यद्धात् इन्द्रे स्थापितवान् । तथा त्वां परिद्धामि अञ्यवच्छेदेन स्थापयामि । किमर्थे दीर्घा-युत्वाय चिरजीवनाय । बळाय शारीरशत्त्ये । वर्चसे ब्रह्मचर्यतेजसे ऐश्वर्याय वा । अङ्गिरा बृहती बृहस्पतिः परिधापने । परिधापनं च कटिवेष्टनं बहिर्वासवत् । ' मेखः 'लेयमिति ' मौक्ती त्रिवृता मेखला तां मेखलां बध्नीते । यथार्षिप्रनिय कुर्यात् । कथं च इयंदुरुक्तमिति मंत्रेण । मन्त्रा-न्वयः—दुरुक्तं दुष्टमुक्तं परितो बाधमाना अपसारयन्ती पवित्रं वर्णे ब्राह्मणादित्रयं पवित्रयन्ती आगात् आगता । पुनश्च प्राणापानयोः सामर्थ्य स्थापयन्ती अत एव नः स्वसा भगिनी दानादिगुणयुक्ता सौभाग्यदा । अहो दर्शनीयाऽहो दर्शनीयेतिवदाद्यन्तयोरभ्यासः । वामदे-विश्वष्टुप् मेखला तद्बन्धने । 'युवा…तूष्णीं वा ' युवा सुवासाः इति मन्त्रेण वा तूष्णीं वा पक्षत्रयान्यतरपक्षेण मेखलां बन्नीत इत्यर्थः । अन्वयस्तु—अभ्यासेन गुणान् यौतीति मिश्रयतीति युवा शोभनवस्त्रः अलंकरणैः परिवीतः आगतः। उ वितर्के। उत्पद्यभानः स श्रेष्ठः स्यात् । तं बटुं पण्डिताः कान्तद्शिनः स्वाध्यः शोभनचित्ताः मनोव्यापारैवेदार्थं बोधयन्तः उत्कर्षे प्रापयन्ति । अङ्गिरा बृहती बृह्स्पति: । बद्धमेखलस्य बटोर्यज्ञोपवीतपरिधानं, शास्त्रान्तरीयो मन्त्रः—' यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं

प्रजापतेर्यत्सहजं पुरस्तात् । आयुष्यमध्यं प्रतिमुञ्च शुभ्रं यज्ञोपवीतं वलमस्तु तेजः । यज्ञोपवीतमसि यज्ञस्य त्वा यज्ञोपवीतनोपनह्यामीति । मन्त्रार्थः — त्रह्मसूत्रं कत्वर्थं सृष्टमसि । अत एव वटो कतोर्यज्ञो-प्वीतेन त्वां वश्लामि । कीटशं यज्ञस्य उपवीतं परमं परः आत्मा मीयते येन पावनं यद्वा असाधारणं पावनं पूर्वमेव ब्रह्मणोत्पतिसमानसमयोत्पत्तिकम् अत एव श्रेष्टमायुर्मिय कीर्त्यपि कीर्त्यन्त्रितं स्वच्छं स्थापय । त्वमेव वलाधायकं तेजसः आधायकं च भव । ऐणेयमजिनसुपवीतानन्तरं धारयति । तत्र मन्त्रः—मित्रस्य चक्षुर्धरुणं बलीयस्तेजो यशस्त्रिः स्थिवरू समिद्धम् । अनाहनस्य वसनं परीदं वाज्यजिनं द्धेयमिति । एतचाजिनधारणं यज्ञोपवीतपरिधानानन्तरमाचम्य । 'दण्डं प्रय-च्छति ' वक्ष्यमाणलक्षणं दण्डं माणवकायाचार्यः प्रयच्छति । 'तं प्रतिः 'सायेति ' माणवकश्चा-चार्यहस्तात्तं दण्डं प्रतिगृह्णाति यो मे दण्ड इतिमन्त्रेण । 'दीक्षावदेके ' मुखसंमितमौदुम्बरं दण्डं प्रय-छतीति कात्यायनोक्तप्रकारेण दण्डादानं प्रतिप्रहणं च माणवकस्य । तत्र हेतुमाह—' दीर्घः नात् ' दीर्घसत्रं वा एव उपैति यो ब्रह्मचर्यमुपैतीत्यादिवाक्यादित्यर्थः । ' अथा ''सृभिः ' आचार्यः स्वाजन <mark>लिना जलमापोहिष्ठेतितिसृभिर्माणवका अलौ प्रक्षिपतीत्यर्थः । 'अथैन रः अधैन रः अधिन रे सूर्यमुदीक्ष-</mark> स्वेति आचार्यस्य वदं प्रति प्रैपः । स च तच्छुरिति सूर्यमीक्षते । 'अथास्य' ' महामिति' वटोई क्षिणां-सस्योपरि स्वदक्षिणहस्तं नीत्वा वटोर्हदयमालभ्य मम त्रत इतिमनत्रं पठेदित्यर्थः । 'अथा "प्रत्याह' अमुकगोत्रः अमुकशर्मा अहं भो३ इति कुमारः स्वनामाचार्यं प्रति कथयतीत्पर्थः । 'अथैन · · सीति' एनं वटुमाचार्यः कस्य ब्रह्मचार्यसीत्याहेत्यर्थः । भवत इत्युच्यमाने । कुमारेणेति शेषः । ' इन्द्रः सा-विति ' असौ अमुकगोत्रामुकप्रवराऽमुकशर्मित्रिति अहमाचार्यस्तवेत्यन्तं पठित्वा पठेदित्यर्थः। <mark>' अथैनं ः रिष्ट्या इति ' अनेन मन्त्रेण माणवकं भूतेभ्यः परिददाति । इति द्वितीया कण्डिका ।।२।।</mark>

प्रदक्षिणमिं परीत्योपिवशित ॥ १ ॥ अन्वारब्ध आज्याहुतीहुत्वा प्राश्चान्तेऽथैनर्ठः सर्ठःशास्ति ब्रह्मचार्यस्यपोशान कर्म कुरु मा दिवा सु-षुप्था वाचं यच्छ सिमधमाधेद्यपोशानेति ॥ २ ॥ अथाऽस्मै सावित्रीममन्वाहोत्तरतोऽसेः प्रत्यङ्मुखायोपिविष्टायोपसन्नाय समीक्षमाणाय समीक्षिताय ॥ ३ ॥ दक्षिणतस्तिष्ठत आसीनाय वैके॥ ४ ॥ पच्छोर्द्धचेशः सर्वाच तृतीयेन सहानुवर्तयन् ॥ ५ ॥ संवत्सरे षण्मास्ये चतुर्विर्ठःशत्यहे द्वाद्शशाहे षडहे त्रयहे वा ॥ ६ ॥ सद्यस्त्वेव गायत्रीं ब्राह्मणायानुब्र्यादासेयो वै ब्राह्मण इति श्रुतेः ॥ ७ ॥ त्रिष्टुभर्ठः राजन्यस्य ॥ ८ ॥ जगतीं वैश्वयस्य ॥ ९ ॥ सर्वेषां वा गायत्रीम् ॥ १० ॥ ॥ ३ ॥

(कर्कः) — प्रदक्षिणमित्रं परीत्योपिवशित कुमारः । अन्वार्व्ध आज्याहुतीर्हुत्वा प्राश्ना-न्तेऽथैनिर्वः सर्वशास्ति । आचार्यः कुमारं ब्रह्मचार्यसीत्येवमादिभिः प्रैपवाक्यैः । ब्रह्मार्यसीत्युक्ते भवा-मीति प्रत्याह कुमारः । अपोऽशानेत्युक्ते अश्वानीति प्रत्याह कुमारः । कर्म कुर्वित्युक्ते करवाणीति प्रत्याह कुमारः । मा दिवा सुपुष्था इत्युक्ते न स्वपानीति । वाचं यच्छेत्युक्ते यच्छानीति । सिम-धमाधेहीत्युक्ते आद्धामीति । अपोऽशानेत्युक्ते अश्वानीति कुमारः । एतद्नुशासनम् । 'अथास्मै ' 'ताय' गुक्तं समीक्षमाणाय कुमाराय । उपसद्नं च पादोपसंग्रहणपूर्वकम् । सिवतृदेवत्यां गायत्रीछन्दस्कां सावित्रीम् । तस्मादेतां गायत्रीमेव सावित्रीमनुत्रूयादिति वचनान् । 'दक्षिणः वैके 'एके आ-चार्याः सावित्रीमन्वाहुः । एकीयशब्दाद्विकल्पः । 'पच्छोः त्यन् 'पच्छ इति पादं पादं पुनर्र्छ-मर्द्धे तृतीयेन सर्वी सहानुवर्तयन् । 'संवरसः व्यवेदा 'सावित्र्युच्यते एवमेव हि श्रूयत इति । 'सद्यः इति श्रुतेः ' आग्नेयो वै ब्राह्मणः सद्यो वा अग्निर्जायते तस्मात्सद्य एव ब्राह्मणायानुब्रूया-दिति । इतरेषां विच्छया कालः । 'त्रिष्टुभर्ठः गजन्यस्य 'सावित्रीमनुब्रूयान् । 'जगतीं वैदयस्य ' सावित्रीमनुब्रूयान् । 'सर्वेषां वा गायत्रीमनुब्रूयान् 'वाशब्दो विकल्पार्थः ॥ ३॥ ॥॥

(जयरामः)—एवं वस्त्रादिना संस्कृतः, अग्नि प्रदक्षिणं कृत्वा पश्चादग्नेराचार्यस्योत्तरत उप-विशति कुमारः । अन्वार्द्धे ब्रह्मणा आचार्य आघारादिस्विष्टकृदन्ताश्चतुर्दशाहुतीर्द्वत्वा संस्ववप्राशः नान्ते ब्रह्मचार्यसीत्येवमादिभिः प्रैषवाक्यैरेनं कुमारमनुशास्ति शिक्ष्यति । तत्र ब्रह्मचार्यसीत्युक्ते असानीत्याह कुमार: । अपोशानेत्युक्ते अक्नानीति । कर्म कुरु इत्युक्ते करवाणीति । मा दिवा सुपुष्या इत्युक्ते न स्वपानीति । वाचं यच्छेत्युक्ते यच्छानि । समिधमाधेहीत्युक्ते आद्धानीति । पुनरपोशा-नेत्युक्ते अइनानीत्येतद्नुशासनम् । समी धमाणाय गुरुं समी क्षितश्च तेनैव । उपसद्नं च पादो-पसंप्रहणपूर्वकम् । सावित्रीं सवितृदेवत्यां गायत्रीच्छन्दस्कामृचम् । तस्मादेतां गायत्रीमेव सावित्री-मनुब्रूयादिति अवणात् । एके आचार्या अग्नेदिक्षिणतस्तिष्ठते स्थिताय आसीनाय वा सावित्रीम-न्त्राहुः । एकीयशब्दाद्विकल्पः । कथमन्त्राहुः । पच्छः प्रथमं पादं पादं ततोऽर्द्धर्चशः अर्द्धर्चमर्द्धर्चम् । ततस्तृतीयेन सर्वो सह बदुना सममनुवर्तयन् पठन्। संवत्सर इति सावित्रीप्रदानस्येते कालवि-कल्पाः । ब्राह्मणाय तु सद्यो ब्रूयात् । श्रूयते च सद्यस्त्वेवति । आग्नेयो वै ब्राह्मणः सद्यो वा अग्निर्जा-<mark>यते । तस्मात्सद्य एव ब्राह्मणायानुब्रूयात् ।</mark> इतरेषां त्विच्छया विकल्पः । त्रिष्टुभं सावित्रीमनुब्रूयात् । जगतीं सावित्रीमनुत्रूयात् । तत्र तत्सवितुरिति विश्वामित्रः प्रतिष्ठा गायत्री सविता होमानन्तरमाह-वनीयेक्षणज्ञपे० । क्षत्रियाय तु देवसवितरिति वृहस्पतिस्त्रिष्टुप् सविता वाजपेयाज्यहोमे० । वैद्यस्य च विश्वारूपाणि प्रतिमुञ्चत इति प्रजापतिर्जगती सविता उपासंभरणे रुक्मपाराप्रतिमोके०। सर्वेषां गायत्रीं वेति विकल्पः । ॥ ३ ॥ || ※ ||

(हरिहर:)—'प्रदक्षिः शांति ' एवं वस्नदानादिभिराचार्यंण संस्कृतो माणवकः अम्म प्रद्रिणं यथा भवित तथा परीत्य परिक्रम्य पश्चाद्मेराचार्यस्योत्तरत उपविश्चित आस्ते।'अन्वाः नान्ते' ततो ब्रह्मणाऽन्वारव्ध आचारांः आघारादिस्विष्टकृद्नताश्चतुर्दशाहुर्तीहुँत्वा संस्वप्नाश्चानते । अत्र पुनरन्वारम्भानुवादश्चतुर्दशाहुतिहोमव्यितिरिक्तहोमप्रतिषेधार्थः । 'अथैनः नेति ' अथानन्तरमाचार्यः एनं माणवकं संशास्ति शिक्षयति । कथं ब्रह्मचारी असि असानीति माणवकेन प्रत्युक्तः । अपः अशान पिव इति । अशानीति प्रत्युक्तः । कर्म स्नानादिकं स्ववर्णाश्चमविद्वितं कुरु विधेहि करवाणीति प्रत्युक्तः । मा दिवा दिवसे सुपुष्थाः स्वाप्सीरिति न स्वपानीति प्रत्युक्तः । वाचं गिरं यच्छ नियमयेति यच्छानीति प्रत्युक्तः । सिमवं वक्ष्यमाणप्रकारेण आधेहि अप्नौ प्रक्षिपेति आद्मानीति प्रत्युक्तः । अपोऽशानेति पूर्ववत् । 'अथारमैः यन् ' अथ शासनानन्तरमस्मै ब्रह्मचारिणे सावित्रीं सिवतृदेवत्यां गायत्रीच्छन्दस्कां विश्वामित्रदृष्टां ऋचमन्वाह उपदिशति । कथं-भूताय प्रत्युक्तुस्वाय पश्चिमाभिमुखाय । पुनः कथंभूताय उपविष्टाय च अमेरुक्तरस्यां दिशि तथा उपसन्नाय पादोपसंप्रहणादिना भजमानाय । तथा समीक्ष्माणाय सम्यक् आचार्यमवछोक्यते । तथा आचार्येण सम्यगवछोकिताय । पक्षान्तरमाह दक्षिणतः अमेर्दक्षिणस्यां दिशि तिष्टते उध्वीं भूताय वा आसीनाय उपविष्टाय इत्येके आचार्याः सावित्रीप्रदानं मन्यन्ते । कथमन्वाह पच्छः पादं पादं अर्द्धचेशः तदनु अर्द्धचेमर्द्वचेम् तदनु च सर्वां तृतीयेन वारेण सह मिलित्वा आवर्तयन् पादं पादं अर्द्धचेशः तदनु अर्द्धचेमर्द्वचेम् तदनु च सर्वां तृतीयेन वारेण सह मिलित्वा आवर्तयन्

पठन् । 'संवः गायत्रीम् 'सावित्रीप्रदानस्य कालं विकल्पेनाह—संवत्सरे उपनयनमारभ्य पूणें वर्षे पण्मास्ये पढेव मासाः पण्मास्यं स्वार्थे तद्धितरछान्दसो वृद्धिलोपः " छन्दोवत्सूत्राणि भवन्तीति वचनात् " तस्मिन् पण्मास्ये चतुविंशत्यहे चतुविंशत्या अहोभिरुपलक्षितः कालः चतुविंशत्यहः तिस्मिन् द्वादशाहे द्वादशिमरहोभिरुपलक्षितः कालो द्वादशाहः तिस्मिन् पडहे पड्भिरहोभिरुपलक्षितः काले द्वादशाहः तिस्मिन् । वाशव्दः सर्वेषु संवन्तरपादिषु संवष्यते । एते कालविकल्पाः आचार्यस्य शुश्रूपादिशिष्यगुणतारतम्यापेक्षाः । एवं सामान्येन सावित्रीपदानस्य कालविकल्पाः आचार्यस्य शुश्रूपादिशिष्यगुणतारतम्यापेक्षाः । एवं सामान्येन सावित्रीपदानस्य कालविकल्पाः भिधायाधुना त्राह्मणस्य विशेषमाह । तुशब्दः पक्षव्यावृत्तौ । त्राह्मणस्य नैते कालविकल्पाः किंतु क्षत्रियवैद्ययोः । सद्य एव गायत्रीं त्राह्मणायानुत्रूयात् कथयेत् कृतः आग्नेयो व त्राह्मण इति श्रुतंः । आग्नेयो अग्निदैवत्यः त्राह्मण इति वेदवचनात् । 'त्रिष्टुभहःराजन्यस्य जगतीं वैदयस्य सर्वेषां वा गायत्रीं' राजन्यस्य क्षत्रियस्य त्रिष्टुभं त्रिष्टुप् छन्दो यस्याः सा त्रिष्टुप् तां त्रिष्टुभं सावित्रीम्, जगती छन्दो यस्याः ऋचः सा जगती तां जगतीं सावित्रीं वैदयस्य विशः, सावित्रीमनुत्रूयादित्यनुपज्यते । सर्वेषां वा गायत्रीं यद्वा सर्वेषां त्राह्मणक्षत्रियविशां गायत्रीन्येव गायत्रीछन्दस्कामेव सावित्रीं सिवितृदंवताकां तत्सिवितुरिति सकलवेद्शाखान्नातां ऋचमनु-कृत्यात् ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

(गदाधरः)—'प्रदुः शति' परिदानानन्तरं कुमारोऽप्तिं प्रदक्षिणं यथास्यात्तथा परीत्य परि-क्रमणं कृत्वाऽग्रेरुत्तरत उपविशति । पश्चाद्रग्नेराचार्यस्योत्तरत उपविशतीति जयरामहरिहरौ । पश्चा-द्मेरुपवेदानमिति भर्तृयज्ञकारिकाकारौ । आचार्यस्य दक्षिणत इति गर्गपद्धतौ । आचार्यस्योत्तरत इति वासुदेवः । 'अन्वा…नेति' तत आचार्यो त्रह्मणाऽन्वारन्थ आघारादिस्विष्टऋदन्ताश्चतुर्देशाज्याहुतीर्हुत्वा संस्वयाशनान्ते ब्रह्मचार्यसीत्येवमादिभिः सप्तप्रैपवाक्यैरेनं कुमारमनुशास्ति शिक्षयति । अत्र ब्रह्मो॰ पवेशनादि दक्षिणादानान्तं कर्म कृत्वाऽनुशासनं कार्यम् । तचैत्रम्—त्रह्मचार्यसीत्याचार्य आह । भवानीति ब्रह्मचारी प्रत्याह । अपोशानेत्याचा० । अश्वानीति ब्र० । कर्म कुंवींत्याचा० । करवाणीति <mark>त्र० । मा दिवा सुषुप्था इत्याचा० । न स्वपानीति त्र० । वाचं यच्छेत्याचा० । यच्छानीति त्र० ।</mark> समिधमाधेहीत्याचा० । आद्धानीति ब्र० । अपोशानेत्याचा० । अश्वानीति ब्र० । ब्रह्मचार्यसी-त्यादिप्रेषाणामयमर्थः - ब्रह्म कर्म चरतीत्येवं शीलो ब्रह्मचारी असि भवसि । अपः अशान पिब । कर्म स्नानादिकं स्ववर्णाश्रमविहितं कुरु विधेहि । दिवसे मा स्वाप्सीः । स्पृत्युक्तकाले वाचं गिरं <mark>यच्छ नियमय । समियं वक्ष्यमाणप्रकारेण आघेहि अप्नौ सर्वदा प्रक्षिप । प्रथममाचमनमञ्ज्ञिष्यन</mark> द्वितीयं चाहित्वा । अहिष्यन्नाचामेद्शित्वाऽऽचामेदिति श्रुतेः । कर्मकरणमविशेषोपदिष्टमप्याचा-र्याय । आचार्याय कर्म करोतीति अतत्वादिति भर्तृयज्ञः । सावित्रयपदेशमाह ' अथास्मै ' 'ताय ' <mark>अथाचार्योऽस्मै ब्रह्मचारिणे सावित्रीं सवितृदेवताकां गायत्रीङन्दस्कां तत्सवितुरित्यृचमन्वाहोपदिशति ।</mark> किंभूताय प्रत्यङ्मुखाय पश्चिमाभिमुखाय । पुनः किंद्रक्षणाय उपविष्टाय आसीनाय । क इत्यपेक्षाया-मुत्तरतोऽग्नेः अग्नेरुत्तरस्यां दिशि । उपसन्नाय पादोपग्रहणादिना भजमानाय । पुनः किंभूताय गुरुं समीक्ष्माणाय । पुनः किंभूताय समीक्षिताय गुरुणा सम्यगवलोकिताय । श्रुतिः—तस्मादेतां गाय-<mark>त्रीमेव सावित्रीमनुब्रुयादिति । मद्नपारिजाते शातातपः—तत्सवितुर्वरेण्यमिति सावित्रीं ब्राह्मण-</mark> स्येति । ' दक्षिण ' वैके ' एके आचार्या अग्नेर्दक्षिणतो दक्षिणस्यां दिशि तिष्ठते स्थिताय ऊर्ध्वी-भूताय ब्रह्मचारिणे आसीनायोपविष्टाय वा सावित्रीप्रदानमाहुः । अथ हैके दक्षिणतस्तिष्ठते वा-SSसीनाय वाडन्वाहुरिति श्रुतत्वात् । एकप्रहणाद्विकल्पः । ' पच्छोः तैयन् ' सावित्रीप्रदानेऽयं प्रकारः। प्रथमं तावत्पच्छः पादं पादं , ततोऽर्द्धचेशः अर्धर्चे अर्द्धचेम् , ततस्त्रतीयेन वारेण सह बद्रना

सर्वो च सावित्रीमनुवर्तयन् आवर्तयन् पठेत् । अत्राह् मद्नपारिजाते लौगाक्षिः—ॐभूर्भुवःस्वरि-त्युक्त्वा तत्सवितुरिति सावित्रीं त्रिरन्वाह पच्छोर्द्धचेशः सर्वामन्तत इति । तां वै पच्छोन्वाहेत्यु-पक्रम्य अथार्द्धचेश अथ कृत्स्नामिति श्रुतेः । सावित्रीप्रदानस्य कालविकल्पानाह 'संवत्सरे ः वा ' उपनयनदिनमारभ्य संवत्सरे पूर्णे वा पण्मास्ये मासष्ट्वे वा चतुर्विशत्यहे वा द्वादशाहे षडहे वा ज्यहे वा सावित्रीमनुत्रूयादाचार्यः । तां ह स्मै तां पुरा संवत्सरेऽन्वाहुरित्युपक्रम्य अथ षद्सु मासेष्वथ चुर्विशत्यहे अथ द्वादशाहे अथ पडहे अथ ज्यहे इति श्रुतत्वात् । क्षत्रियवैद्ययोरेते कालवि-कल्पाः ब्राह्मणस्य तु वक्ष्यमाणत्वात् । एते कालविकल्पा आचार्यशुश्रूषादिशिष्यगुणतारतम्यापेक्षा इति हरिहरः । षण्मास्ये इति पडेव मासाः षण्मास्यं स्त्रीर्थे तद्धितः छान्दसश्च वृद्धिलोपः । छन्दो-वत्सूत्राणि भवन्तीति वचनात्। त्राह्मणस्य कालमाह । ' सद्यः अतेः ' तु पुनः त्राह्मणाय सद्य एव गायत्रीमनुत्रूयात् उपदिशेत् कुतः। 'आग्ने ' आग्ने यः अग्निदेवत्य इति अतोऽस्मै सद्य-एवोपदेशो युक्तः । आग्नेयो वै ब्राह्मणः सद्यो वा अग्निर्जायते तस्मात्सद्य एव ब्राह्मणायानुब्रूया-दिति श्रुतेः । 'त्रिष्टुभर्ठःराजन्यस्य' त्रिष्टुप् छन्दो यस्याः सा त्रिष्टुप् <mark>तां सावित्रीं त्रिष्टुभं देवस-</mark> वितरित्यादिकां राजन्यस्य क्षत्रियस्यानुब्रूयात् । पारिजाते—देवसंवितरिति राजन्यस्येति । ताछं सवितुरिति भर्तृयज्ञेनोदाहृता । 'जगतीं वैदयस्य ' जगतीछन्द्रकां सावित्रीं विश्वारूपाणि प्रति-मु अत इत्यृचं वैश्यस्यानुत्रूयात् । जगती छन्दो यस्याः सा जगती ताम् । यु अते मन इति भर्तृयज्ञ-भाष्ये । विश्वारूपाणीति वैदयस्येति पारिजाते । 'सर्वे "त्रीम्' गायत्री छन्दो यस्याः सा गायत्री तां सावित्रीं सर्वेषां त्राह्मणक्षत्रियविशां तत्सवितुरित्यूचमनुत्रूयात् । वा शब्दो विकल्पार्थः ॥ इति तृतीया कण्डिका ॥ ३ ॥ 11 % 11

(विश्व०)—' प्रदक्षिः : হাति ' आचार्यस्य दक्षिणतो बटुरिति होषः । तत उपयमनकुहाा-दानादि पर्युक्षणान्तमाचार्यस्य कृत्यम् । 'अन्वाः नान्ते 'कुशहस्तेन बटुनान्वारच्यः आघा-रावाज्यभागौ महाव्याहृतयः सर्वप्रायश्चित्तं प्रायश्चित्तः स्विष्टकृत्तेत्येता आज्याहुतीर्हुत्वा सं-स्रवप्राशनादि दक्षिणादानानते कियाकलापे जात इत्यर्थः । 'अर्थेन सस्शास्ति ' वदुमाचार्यः । किमत आह—'ब्रह्मचा∵ शानेति' बदुश्च असानि, अशानि, करवाणि, न दिवा स्वपानि, यच्छानि, आद्धानि, अश्वानि, इति प्रत्याचार्यवचनं ब्रूयात् । प्रणवेन वा प्रत्युत्तरयति । ततो वर्हिर्होमः प्रणी-ताविमोकः कर्मापवर्गसमित्प्रक्षेप उत्सर्जनं ब्रह्मण उपयमनकुशानाममी प्रक्षेपः। ततो दश ब्राह्मणा-न्संकल्प्य भोजयेत् । एवं वर्हिहोंमादि त्राह्मणभोजनान्तां कर्भसमाप्तिं विद्ध्यात् । इत्युपनयनम् । इदानीं सावित्रत्रतादेशमाह—' अथास्मै ''न्वाह ' अस्मै वटवे आचार्यः । कीदृशाय बटवे सावित्र-व्रतादेश इत्याकाङ्कायामाह—' उत्तः ताय ' उपलित उद्धताबोक्षितेऽग्निस्थापनादि वर्हिस्तरणान्त-मुत्तरतोऽप्नेरित्युक्तेः । नचोपस्थितवह्नेः परित्यागे वीजाभावात्तस्यैवोत्तरत इति वाच्यम् । समाप्तिव्रता-देशादी वहिरक्षाविधायकविधेरभावात्तदुपरामे प्रायश्चित्ताद्युपायानुपदेशाच बह्नयन्तरोपस्थितेरावदय-कत्वात् । तेन वर्हिस्तरणान्ते आचार्येण कृते सति ब्रह्मचारी दक्षिणहस्तेनोदकमादायाप्ति प्रति बदेत् । क्षत्रियाद्यपदेशसमयस्य नानात्वेऽप्याग्नेयो वै ब्राह्मण इत्यादिविधिना ब्राह्मणायोपदेशस्य तात्का-हिकत्वसमर्थनात्त्रथैव प्रयोगो हिस्यते । अमे व्रतपते व्रतं चरिष्यामि सावित्रं सद्यःकारुं तच्छकेयं तन्मे राध्यतामिति त्रतं गृहीत्वोपविद्याचार्यं कुरौरन्वारभेत्सर्वास्वाहुतिषु । सर्वेषु ब्रह्मचर्यत्रतेषु च । तत आचार्य उपयमनकुशादानाद्याज्यभागान्तं कुर्यात् । एतदेव व्रतादेशनविसर्गेष्वित्युक्तेः पृथिव्याः अम्रय इत्याचाहुतिचतुष्ट्यं प्रतिवेद्मेवं पोडश, प्रजापतय इत्यादि सप्त, महान्याहृत्यादिस्वष्टकुद्न्ता (श्रुत्र्) दश । एताः सर्वेषु त्रतादेशेषु विसर्गेषु च सप्तत्रिशदाहृतयः । ततः संस्वपाशनादि दक्षिः

णादानान्तम् । सौकर्याय प्रयोगोऽपि लिखितः । ततो ब्रह्मचारिणे सावित्रीप्रदानम् । अग्नेरुत्तरभागे पश्चिमाभिमुखायासीनाय आचार्यमीक्षमाणाय आचार्येणेक्षिताय दक्षिणोत्तराभ्यां कराभ्यां गुरो-<mark>र्दक्षिणोत्तरयोश्चरणयोः कृतग्रहः उपसन्नः</mark> तस्मै । मतान्तर्मुत्थापयति ' दक्षिः ' यवैके [,] अग्नेर्दक्षि<mark>ण-</mark> तस्तिष्ठते आसीनाय वा ब्रह्मवारिणे एके आचार्याः सावित्रीमन्वाहेत्याहः । कथमत आह— <mark>' पच्छोः 'र्तयन् ' पच्छः पादः । ऋषिदैवतच्छन्दांसि स्मृत्वा त्रिकेणैव जपः कार्य इत्यादिश्रुतत्वा-</mark> <mark>त्प्रणवन्याहृतिपूर्वकसावित्युपदेशः । तद्यथा । ॐ भूर्</mark>भुवः स्वः तत्सवितुर्वरेण्यमित्याचार्याच्छ्रत्वा <mark>ब्रह्म-</mark> चारी बदेत्। पुनर्भगों देवस्य धीमहीत्याचार्यादाकर्ण्य ब्रह्मचारी बदेत्। ततो धियो यो नः प्रचो-द्यादित्याचार्यानन्तरं ब्रह्मचारी । अयं पच्छः प्रयोगः । एवमर्धर्चप्रयोगः । ततः सर्वो सावित्रीमा-चार्यमनु ब्रह्मचारी ब्र्यात् । अस्यां च तृतीयायामावृत्तावाचार्यहस्ताधानाद्वह्मचारिणि गर्भीभूतं ब्रह्म-वर्चसं प्रादुरभूत् । तेन स्वर्गी उत्पन्न इतिवत्सविशेषणे हीतिन्यायेन द्वितीयं माणवकस्य जनमेत्यु-<mark>च्यते । गर्भीभृतस्य च तात्कालिकं जन्मानुचितिमत्याशङ्कचाह । ' संव ः उयहे वा ' सावित्रीमन्वा-</mark> हेति होषः । वाहाब्दो विकल्पार्थः । इदानीं ब्राह्मणस्य गर्भजन्मनोः समानकालीनत्वं समर्थयति— 'सद्य ''यात्' तुशब्दः पूर्वोक्तपक्षाणां ब्राह्मणव्यतिरिक्तविषयतामाह् । तत्र हेतुमाह-'आग्ने '''श्रुतेः' ' त्रिष्टुः 'न्यस्य ' सावित्रीमन्वाहेति शेषः । वृहस्पति दृष्टामाज्यहोमे वाजपेये धिनियक्तां सवित्रदे-वस्यां त्रिष्टुपूछन्दुस्कां देवसवितरित्यादिकां क्षत्रियमाणवकायान्वाहेत्यर्थः । ' जग ''इयस्य ' अत्रापि सावित्रीमन्वाहेति शेषः । कीटशीं रुक्मपाशप्रतिमोचने विनियुक्तां जगतीछन्द्स्कां सवितृदेवत्यां विश्वारूपाणीत्येतामृचं वैश्यमाणवकायान्वाहेत्यर्थः। ' सर्वे ' 'यत्रीं ' त्रयाणामपि वर्णानां तरसवित-रित्यादिकां गायत्रीमेव प्रत्रयात् । वाशव्दो विकल्पार्थः ॥ ॥ सौकर्याय पदार्थकमो लिख्यते— अहोषं सावित्र्याः प्रभावं ब्रह्मचारिणे ज्ञापयित्वा प्राङ्मुखं माणवकमुपवेदय सावित्र्या संध्यावन्द्ना-<mark>मिपरिचरणं त्र्यायुषान्तं कार्यति । सर्वेषां मन्त्राणां स्थाने सावित्र्येवेति विशेषः । अभिपरिचरणं</mark> वक्ष्यते । ततोऽभिवादनम् । अमुकसगोत्रः अमुकप्रवराऽमुकशर्माऽहं भो आचार्य अभि वादयामि । एवं सर्वेषां वृद्धानामभिवादने प्रयोगः । मात्रादीनां चाभिवादनम् । ततः पात्रं गृहीत्वाभिक्षा-प्रार्थनं—भवति भिक्षां देहीति । तिस्त्रोऽप्रत्याख्यायिन्यः पडुा दशापरिमिता वा गुर्वर्थे याचेत । भिक्षां भो ३ निवेद्यामीत्याचार्याय निवेद्येत् । सुभिक्षां भो ३ प्रतिगृह्णामीत्याचार्यः प्रतिगृह्णी-यात् । ततो ब्रह्मचारी वारद्वयमाचम्य स्थाने उपविशति । आचार्यः वर्हिर्होमादिब्राह्मणभोजनान्तं समापयेद्भतादेशम् । पुनराचार्यं उपलित् उद्धत्तावोक्षितेऽग्निस्थापनं सावित्रव्रतविसर्गार्थे ब्रह्मासनास्तर-णादिवर्हिस्तरणान्तं पूर्ववत् । उत्थाय चुलुकेनोद्कमादायाप्तिं प्रति वदेत् । अग्ने व्रतपते व्रतमचारिषं सावित्रं सद्यः कालं तद्शकं तन्मेराधि । आचार्यः सावित्र्युपदेशसंध्यावन्दनामिकार्यवर्जमुपयमन्कु-शादानादिब्राह्मणभोजनान्तं पूर्ववत्करोति । ततो दृण्डमेखछोपवीतान्यप्स्वन्तरिति प्रत्युचं जले क्षिपेत् । द्धिघृतद्यर्कराणां नमोवरुणायेति प्राद्यनम् । पुनरुपलेपनादिवर्हिस्तर्णान्तमाम्रेयव्रता-र्थमाचार्य आचरेन् मेखलायज्ञोपवीतदण्डान् पूर्ववदुपाददीत । उद्कं गृहीत्वामि प्रति व्रूयात् । <mark>अम्रेत्रतपते त्रतं चरिष्याम्याग्नेयं सांवत्सरिकं तच्छकेयं तन्मे राध्यताम् । ततः स्थान उपविद्याचार्य-</mark> मन्वारभेत् । तत उपयमनकुशादानादिदक्षिणादानान्तम् । सप्तत्रिशदाहुतयः पूर्ववन् ।। <mark>ब्रह्मचारी मध्याह्नसंध्यावन्दनं करोति । तत्र</mark> विधिः—अथाचम्य कुरौर्युक्ते आसने समुपिथतः। करसंपुटकंकृत्वा संध्यां नित्यं समाचरेत्। संकल्पः शास्त्रोक्तफलावातये माध्याहिकीं संध्योपास्ति-महं करिष्ये । इत्थं कृत्वा तु संकल्पं कुशानादाय पाणिना । नद्यां नद्यत्थतोयैम्तु गृहे वामकरे स्थितः । त्रिभिन्योहृतिमन्त्रैस्तु प्रत्येकं मिलितेश्च तैः । गायज्या च ततः कुर्याद्भिपंकं तु तज्जलैः ।

ततः आवाहनं, सावित्रीं त्र्यक्षरां शुक्कां शुक्कवस्तां त्रिलोचनाम् । त्रिशुलहस्तां वृषभादिधिरूढां रुद्राणीं रुद्रदेवतां । यजुर्वेदकृतोत्सङ्गां जटामुकुटमण्डिताम् । वरदां त्र्यक्षरां साक्षाद्देवीमावाह्याम्यहम् । त्र्यक्षरां प्रणवात्मिकाम् । ततो भूर्भवःस्वरिति गायज्या च शिखां स्पृशेत् । उपवीती बद्धशिखः समाचम्य यथागमम् । पवित्रपाणिः सोंकारं नारायणमनुस्मरेत् । अपवित्रः पवित्रो वा सर्वावस्थां गतोऽपि वा । यः स्मरेत्पुण्डरीकाक्षं स बाह्याभ्यन्तरः शुचिः । इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निद्धे पद्म् । समूढमस्य पार सरे । दर्भेण सोद्केनैव द्यादासनमात्मनः । पृथ्व त्वया धृता छोका देवि त्वं विष्णुना धृता । त्वं च धार्य मां देवि पवित्रं कुरु चासनम् । ॐकारस्य ऋषिर्वह्या देवोऽग्निस्तस्य कथ्यते । गायत्री च भवेच्छन्दो नियोगः सर्वकर्मसु । त्रिमात्रस्तु प्रयोक्तत्र्य आरम्भे सर्वकर्मणाम् । व्याहृतीनां च सर्वेषा-मार्ष चैव प्रजापितः । गायन्युष्णिगनुष्टुप् च वृह्ती त्रिष्टुवेव च । पङ्किश्च जगती चैव छन्दांस्येतानि सप्त वै । अग्निर्वायुस्तथा सूर्यो वृहस्पतिर्वापतिः । इंद्रश्च विश्वेदेवाश्च देवताः समुदाहृताः । प्राणस्या-यमने चैव विनियोग उदाहतः । एतास्तु व्याहृतीः सप्त यः स्मरेत्प्राणसंयमे । उपासितं भवेत्तेन विश्वं भुवनसप्तकम् । भूलोंकं पादयोर्न्यस्य भुवलोंकं च जानुनोः । स्वलोंकं गुह्यदेशे तु नाभिदेशे महस्तथा । जनलोकं च हृद्ये कण्ठदेशे तपस्तथा । भ्रुवोर्छलाटसंधौ च सत्यलोकं प्रतिष्ठितम् । सविता देवता यस्या मुखमित्रत्रयात्मकम् । विश्वामित्र ऋषिदछन्दो गायत्री सा विशिष्यते । जपहोमोपनयने विनि-योगो विशिष्यते । भूर्विन्यस्य हृद्ये भुवः शिरसि विन्यसेत् । स्वरितीदं शिखायां च गायत्र्याः प्रथमं पद्म्। विन्यसेत्कवचे धीमान् द्वितीयं नेत्रयोर्न्यसेत् । तृतीयेनास्त्रविन्यास एव न्यासोऽघनाद्यनः । ॐभू: पादयो: । भुव: जानुनो: । स्वः गुह्ये । महः नाभौ । जनः हृदये । तपः कण्ठे । सत्यं भ्रूललाटसंधौ । भू: हृदयाय नमः । भुवः शिरसे स्वाहा । स्वः शिखायै वपट् । तत्सिवतुर्वरेण्यं कचाय हुं । भगोंदेवस्य धीमहि नेत्रत्रयाय वौषद् । धियोयोनः प्रचोदयात् अस्त्राय फद् । शिरोन्यासः । ॐआपोगुद्धे । ज्योति-श्रक्षुपी। रसो मुखम्। अमृतं जानुनी। ब्रह्म हृद्ये। भूः पाद्योः। भुवः नाभौ । स्वर्रुलाटे। ॐकारं मूर्कि । एवं ऋष्यादिकं स्मृत्वा न्यासं ऋत्वा करौ संपुटीकृत्य मध्याह्रसंध्यां सावित्री रुट्राणीं रुद्रदेवतामाह्वयामि । आगच्छ वरदे देवि व्यक्षरे रुद्रवादिनि । सावित्रि छन्दसां मातः रुद्रयोने नमोस्तु ते । ततो भूर्भुवः स्वरित्यपोऽभिमन्त्र्य शिरसः प्रदक्षिणं परिक्षिपेत् । अथ प्राणा-यामः । याज्ञवल्क्यः — सञ्याहृतिकां सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह । त्रिर्जपेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते । स्मृत्यन्तरे--दक्षिणे श्वासमाहृत्य वामे चैव विसर्जयेत् । अनेन विधिना चैव प्राणा-यामो विधीयते । अनामिका कनिष्ठा तु अङ्ग्रष्टस्तु तृतीयकः । नासिकायां निरुन्धीत तर्जनीमध्य-मामृते । अङ्कुष्टेन पुटं त्राह्यं नासाया दक्षिणं पुनः । कनिष्ठानामिकाभ्यां तु वामं प्राणस्य संप्रहे । आदानरोधमुत्सर्ग वायोस्त्रिस्त्रः समभ्यसेत् । ब्रह्माणं केशवं शम्भुं ध्यायेदेताननुक्रमात् । रक्तं प्रजा-पतिं ध्यायेद्विष्णं नीलोत्पलप्रभम् । शंकरं त्र्यम्बकं श्वेतं ध्यायन्मुच्येत बन्धनात् । षोडशाक्ष्रकं ब्रह्म गाययाच्यास्तु शिरः स्मृतम् । सशिरा चैव गायत्री यैर्विप्रेरवधारिता । तेजः संवन्थनिर्मुक्ताः परं ब्रह्म विशन्ति ते । आपोज्योतिरित्येष मन्त्रो वै तैत्तिरीयके । अस्य प्रजापतेरार्ष छन्दोहीनं यजुर्यतः । ब्रह्मानिवायुसूर्याश्च देवताः प्राणायामे विनियोगः । प्राणायामत्रयं कार्यं संध्यासु च तिसृष्विप । नित्ये देवार्चने होमे संध्यायां श्राद्धकर्मणि। स्नाने दाने तथा ध्याने प्राणायामास्त्रयः स्मृताः । प्राणस्याय-मनं कृत्वा आचामेत्प्रयतोऽपि सन् । आपः पुनिन्त्वत्याचमनमन्त्रः । अस्य नारायण ऋषिः आपो देवता अनुष्टुप् छन्दः आचमने विनियोगः। आपः पुनन्तु पृथ्वि पृथ्वी पूता पुनातु माम्। पुनन्तु ब्रह्मणस्पतिर्बह्म पूर्त पुनातु माम् । यदुच्छिष्टमभोज्यं वा यद्वा दुश्चरितं मम् । सर्वे पुनन्तु मामापो असतां च प्रतिप्रहर्टन्स्वाहा । शौनकः—सायमग्निश्चमेत्युक्त्वा प्रातः सूर्येत्यपः पिवेत् । आपः पुनन्तु

मध्याह्ने एतै आचमनं चरेत्। ततो द्विराचमनम्। अथ मार्जनम्। त्रह्माण्डपुराणे—नद्यां तीर्थे हदे वाथ भाजने मुन्मयेऽथवा । औदुम्बरेऽथ सौवर्णे राजते दारवे जलम् । कृत्वाथ वामहस्तेन संध्योपास्ति समाचरेत । आपोहिष्टेति तिस्मिर्ऋग्भिस्तु प्रयतः शुचिः । नवप्रणवयुक्ताभिर्जेलं शिर्सि निक्षिपेत् । प्रतिपादं प्रणवान्वयात्रवप्रणवता । पक्षान्तरमपि—ऋगन्ते मार्जनं कुर्यात्पादान्ते वा समाहितः। आपोहिष्ठेत्यूचा कार्य मार्जनं तु कुशोदकैः । तच मार्जनजलं प्रणवन्याहृतिपूर्विकया गायच्या स्पृशेत् । बौधायनः-दत्त्वा चाभिमुखं तोयं मूर्धि ब्रह्ममुखेन तु । आपोहिष्टेतिसूक्तेन दर्भेर्मार्जनमा-चरेत्। यस्यक्ष्यायेति जलं सकुशं प्रक्षिपेत्त्वयः। आपोहिष्टेति तिसृणां सिंयुद्वीप ऋपिः आपो <mark>देवता जलादानक्षेपयोर्विनियोगः । द्रुपदादिवेति प्राजापत्यश्विसरस्वत्य ऋपयः । आपो देवता ।</mark> अनुष्टुप् छन्दः अञ्जलिप्रक्षेपे विनियोगः । ऋतं च सत्यं चेत्यघमर्पण ऋषिः । भाववृत्तिर्देवता अनुष्टृपुछन्दः प्रक्षेपे विनियोगः ॐऋतं च सत्यंचा०मथोस्वः। कात्यायनः—द्रुपदा नाम गायत्री यजु-वेंदे प्रतिष्ठिता । सकृदेव जपात्तस्या ब्रह्महत्यां व्यपोहति । ऋतंचेतिपठन्त्यस्मात्पापमामरणान्ति-कृत् । मनोवाकायजं सर्वमर्षयेद्घमर्षणम् । आपः पचतीत्यनेन गायत्रीशिर्सा चाघमर्षणं । 💞 आपः पचित भूतानि गृहायां पुरुषोत्तमः। त्वं ब्रह्म त्वं यज्ञस्त्वं विष्णुस्त्वं रुद्रस्त्वं वपद्रकारः ॐ आपो ज्योतीरसोऽमृतं ब्रह्म भूभीवः स्वरोम् । अथ सूर्यार्घः-प्रणवेन व्याहृत्या गायव्या चा अलिनाम्ब-मिश्राणि पुष्पाणि सूर्याभिमुखंस्तिष्टन् क्षिपेत् एकमञ्जलिम् । कात्यायनः — उच्छायार्के प्रति प्रोहे-त्रिकेणा अलिमम्भसः । व्यासः — कराभ्यां तोयमादाय गायत्र्या चाभिमन्त्रितम् । आदित्याभि-मुख्रितष्टं सिंध्ययोः क्षिपेत् । मध्याहे तु सकृदेव क्षेपणीयं द्विजातिभिः । तेना अलिमित्ये-कवचनं मध्याह्नविषयम् । अथ सूर्योपस्थानम् — ऊर्द्धवाहुः सूर्यमुदीक्षननुद्रयमुदुत्यं चित्रं तचक्किरि-ति । उद्वयं प्रस्कण्व ऋषिः सूर्यो देवता अनुष्टृप्छन्दः । उदुत्यं प्रस्कण्व ऋषिः सूर्यो देवता गायत्री छन्दः । चित्रंदेवानां कुश ऋषिः । सूर्यो देवता । अनुष्टुप् छन्दः । तचक्किरित वसिष्ठ ऋषिः सूर्यो देवता । परोष्णिक् छन्दः । चतुर्णोमि सूर्योपस्थाने विनियोगः । उद्वयं०—उपस्थानम् । अथ जपः। तेजोऽसीति परमेष्ठी आज्यं गायत्री आवाहने। तुरीयस्य विमल ऋषिः परमात्मा देवता गायत्री छन्दः उपस्थाने विनियोगः । ततो गायत्रीजपः । प्रणवन्यासः । अकारं नाभौ । उकारं हृदये । मकारं मृष्ट्रि । महाव्याहृतित्रयन्यासः । भूः अङ्ग्रष्टयोः । भुवस्तर्जनिकाद्वये । ज्येष्टाङ्ग लिद्वरें धीमान् स्वःपदं विनियोजयेत् । भूः हृदये । भुवः शिरसि । स्वः शिखायम् । तत्सवि०ण्यं कवचे । भगोंदे ० हि नेत्रयोः । धियो ० त् दिग्विद्धि । अथ वर्णन्यासः । तकारं पादाङ्गुष्टयोः । सकारं गुल्फयोः । विकारं जङ्मयोः । तुकारं जान्वोः । वकारमूर्वोः । रेकारं गुदे । णिकारं छिङ्के । यकारं कट्याम् । भकारं नाभौ । गोकारमुदरे । देकारं स्तनयोः । वकारं हृदि । स्य-कारं कण्ठे । धीकारं मुखे । मकारं तालुदेशे । हिकारं नासिकाधे । धिकारं नेत्रयोः । योकारं भुवोः । द्वितीयं योकारं छछाटे । नकारं प्राङ्मुखे । प्रकारं दक्षिणे मुखे । चोकारं पश्चिमे मुखे । दकारमुत्तरे मुखे । याकारं मूर्त्रि । व्यञ्जनतकारं सर्वतः । पदन्यासः —तत् शिरसि । सवितुः भूमध्ये । वरेण्यं नेत्रयोः । भर्गः वके । देवस्य कण्ठे। धीमहि हृद्ये । धियः नाभौ । यः गुह्ये । नः जान्वोः । प्रचोद्यात् पाद्योः। तकारं चिन्तयेत्वाङ्के पादाङ्कछद्वये द्विजः। सकारं गुह्यदेशे तु विकारं जङ्कयोर्न्यसेत्। जान्वोस्तु विद्धि तुकारं वकारं चौरुदेशतः । रेकारं विन्यसेद्रुह्ये णिकारं वृषणे न्यसेत् । कटिदेशे तु यंकारं भकारं नाभिमण्डले । गोकारं जठरे योगी देकारं स्तनयोर्न्यसेत् । वकारं हृदये न्यस्य स्यकारं कण्ठदेशतः । धीकारं तु मुखे विद्यान्मकारं तालुदेशतः । हिकारं नासिकाग्रे तु धिकारं नयनद्वये । भ्रुवोर्मध्ये तु योकारं लालटे तु द्वितीयकं । पूर्वोनने नकारं च प्रकारं दक्षिणानने । उत्तरास्ये च चोकारं दकारं पश्चिमानने । विन्यसेन्मुर्भि याकारं सर्वेव्यापिनमीश्वरम् । तथा पद्न्यासः—शिरोभ्रमध्यनयनवक्रक-ण्ठेषु वै कमात् । हन्नाभिगुद्यजानृनां पादयोश्च कमान्न्यसेत् । त्रिकेणैव जपः कार्यो जपयज्ञप्रसिद्धये । प्रणवन्याहृतियतां स्वाहान्तां होमकर्मणि । त्रिको नाम प्रणवो न्याहृतयस्तिस्रो गायत्री चेति । एवकारस्त प्रकारान्तरनिषेधाय । अथ जपसंख्या—ब्रह्मचारी गृहस्थश्च शतमष्टोत्तरं जपेत् । वान-प्रस्थो यतिश्चैव द्विसहस्राधिकं जपेत् । जपानन्तरं विश्वतश्चक्षुरिति विश्वकर्मा भौवन ऋषिः विश्वकर्मा देवता उपस्थाने त्रिनियोगः । विश्वतश्चश्चरित्यपस्थानं ततः प्रदक्षिणा । देवागातुविद इति मनसस्पति-र्वातो विराद गायत्रीविसर्जने । देवागातु० वातेधाः।गायत्र्यस्येकपदी द्विपदी त्रिपदी चतुष्पद्यपदिस निह पद्यसे । नमस्ते तुरीयाय द्रीताय पदाय परो रजसे सावदों ३ विसर्जनम् । अनेन जपेन रुद्ररूपी सूर्यः प्रीयतामित्युक्त्वा भूभेवःस्वरिति हस्तगृहीतमुद्कं क्षिपेत् । संध्याप्रार्थनं-यद्क्षरपरिश्रष्टं मात्रा-हीनं च यद्भवेत् । तत्सर्वे क्षम्यतां देवि क(इय)पित्रिय(नि)वासिनि । ततः संध्याविसर्जनम् - उत्तरे शिखरे जाता भुम्यां पर्वतवासिनि। ब्रह्मणा समनुज्ञाता गच्छ देवि यथासुखमित्युद्कप्रक्षेपः । इति मध्या-।। अथ सायंत्रातः संध्ययोर्विशेषः - उपात्तदुरितक्ष्यार्थे ब्रह्मावास्यै सायंसंध्योपासनमहं करिष्ये इति संकल्पः । वृद्धां सरस्वतीं कृष्णां पीतवस्त्रां चतुर्भुजाम् । शङ्खचक्रगदाशार्ङ्गपद्महस्तां गरुड-वाहिनीम् । बद्र्याश्रमवासां तां वनमालाविभूषिताम् । वैष्णवीं त्र्यक्ष्रां शांतां देवीमावाहयस्यहम् । प्रात:संध्या तु गायत्री सावित्री मध्यमा स्मृता। या भवेत्पश्चिमा संध्या सा च देवी सरस्वती । आगच्छ वरदे देवि व्यक्षरे विष्णुवादिनि। सरस्वति छन्द्सां मातर्विष्णुयोने नमोऽस्तु ते। ततः प्राणा-यामादि । अग्निश्चमेति नारायण ऋषिः अग्निर्देवता प्रकृतिश्छंदः आचमने विनियोगः । अग्निश्च मा मन्युश्च मन्युपतयश्च मन्युकृतेभ्यः । पापेभ्यो रक्षन्तां, यदह्ना पापमकार्षे मनसा बाचा हस्ताभ्यां पद्भामुदरेण शिश्रा, अहस्तद्वलुम्पतु यत्किंच दुरितं मिय इद्महं माममृतयोनौ सत्ये ज्योतिषि जुहोमि स्वाहा। ततो द्विराचमनादि। इमं मे वरुणेति चतसृभिरुपस्थानम्। देवलः-मित्रस्य चर्षणी तिस्रो वसवस्त्वेति चोद्ये । इमंमेति चतुष्केण सायं कुर्यादुपस्थितिः । अथवा माध्याहिकमेवोपस्था-नम् । व्यासः—संध्यात्रयेऽप्येकमेव उपस्थानं प्रचक्षते । अथोद्वयमथोदुत्यं चित्रं तच्चक्षुरित्यपि । तिष्ठेदिवाकरं प्रातः सायं मध्याह्न एव च । केचित्तृद्वयित्याद्यपस्थानं सायंप्रातःसंध्यायोककोप-स्थानानन्तरं भवतीत्याद्यः । सायंसंध्याङ्गभूतेन गायत्र्या जपेन च। यथासंख्येन जाप्येन विष्णुमें प्रीयता-मिति । विशेपश्च संकल्पावाह्नाचमनोपस्थाननिवेदनेषु । इति सायं संध्या ॥ तु विशेषः—उपात्तदुरितक्षयार्थे ब्रह्मावास्यै प्रातःसंध्योपासनमहं करिष्ये । सूर्यश्चमेति नारायण ऋषिः सूर्यो देवता अनुष्टुप् छन्दः आचमने विनियोगः। सूर्यश्च मामन्युश्च मन्युपतयश्च० सूर्ये ज्योतिषि जुहोमि स्वाहा । मित्रस्य चर्षणी धृत इति तिसृभिर्वसवस्त्वेति चोपस्थानम् । अथवा मध्याह्नसंध्यावत् समुचितं वा । अनेन गायत्रीजपेन प्रातःसंध्याङ्गभूतेन त्रह्मस्वरूपी सविता देवता प्रीयताम् । रोषं मध्याह्नसंध्यावत् । इति प्रातः संध्या ॥ ॥ अथ संक्षेपतः संध्यावन्द्रनविधि:-आच-मनिमदंविष्णुरिति मार्जनं प्राणायामः आचमनं पात्रे उद्कं गृहीत्वा ॐकारेण साविज्या आपोहिष्ठ-तितिसृभिश्च मार्जनं द्रुपदादिवेत्याद्यघमर्षणम् ॐकारेण व्याहृत्या सावित्र्या च सूर्यार्घः उद्वयमु-दुत्यं चित्रं तचक्षुरित्युपस्थानं ततो यथाशक्ति गायत्रीजपः जपनिवेदनम् । इति मध्याह संध्या । एवं सायंप्रातःसंध्ययोरप्यहनीयः संक्षेपः । आग्नेयत्रतस्थबटोर्त्रतस्य संध्यावन्दनकर्तव्यताधीनत्वा-रसंध्यावंदनं व्यलेखि । इति तृतीया कण्डिका ॥ ३ ॥

अत्र समिद्राधानम् ॥ १ ॥ पाणिनाऽभिं परिसमूहति अमे सुश्रवः

सुश्रवसं मा कुरु यथा त्वममे सुश्रवः सुश्रवा अस्येवं माछं सुश्रवःसौश्र-वसं कुरु यथा त्वममे देवानां यज्ञस्य निधिपा अस्येवमहं मनुष्याणां वेदस्य निधिपो भूयासमिति ॥ २ ॥ प्रदक्षिणमिं पर्युक्ष्योत्तिष्ठन्त्सिमधमादधाति अमये सिमधमहार्ष बृहते जातवेदसे । यथा त्वममे सिमधा सिमध्यस एवमहमायुषा मेधया वर्ज्ञसा प्रजया पशुभिर्व्यक्षवर्चसेन सिम्धे जीवपुत्रो ममाचार्यो मेधाव्यहमसान्यिनराकारिष्णुर्यशस्वी तेजस्वी ब्रह्मवर्चस्यनादो भूयासछंस्वाहेति ॥ ३ ॥ एवं द्वितीयां तथा तृतीयाम् ॥ ४ ॥ एषात इति वा समुच्चयो वा ॥ ५ ॥ पूर्ववत्परिसमूहनपर्युक्षणे ॥ ६ ॥ पाणी प्रतप्य मुख विमृष्टे तनूपा अमेऽसि तन्वं मे पाह्यायुर्दा अमेऽस्यायुर्मे देहि व्वचोंदा अमेऽसि व्वचों मे देवः सिवता आद्धातु मेधां मे देवी सरस्वती आद्धातु मेधामिश्वनौ देवावाधत्तां पुष्करस्रजाविति ॥ ८ ॥ ४ ॥ (अन्ङ्रान्यालभ्य जपत्यङ्गानि च म आप्यायन्तां वाक्प्राणश्रक्षः श्रोत्रंयशोबल्यमिति त्रतिमन्त्रम्) ॥ ॥ ४ ॥

(कर्कः)—'अत्रः नम्' अत्रावसर इति केचित् तन्न पाठादेव तत्प्राप्तः । तेनात्रशब्दोऽग्निपरो द्रष्टव्यः । 'पाणिना असीति ' एवमादिभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रं परिसमूहनं च संधुक्षणम् ।
पाणिनेत्येकवचनमेकत्विनयमार्थम् । उभाभ्यामि संधुक्षणप्रसिद्धिरस्ति । 'प्रदक्षिः धाति ' अग्निं
पर्युक्ष्य तिष्ठन् सिमधमाद्धाति । 'अग्नयेः भिति ' स्वाहाकारान्तेन । 'एवं ' तृतीयां ' सिमधमाद्धाति । 'एपात इति वा ' मन्त्रेण सिमद्धानम् । समुचयो वा द्वयोरपि मन्त्रयोः । 'पूर्ववः अणे ' अग्नेः कर्तव्ये । 'पाणी ः ऽसीति ' वाक्यभेदाच प्रतिवाक्यं पाणी प्रतप्य मुखविमार्जनम् ।
मेधां मे देवः सिवता मेधां मे देवी सरस्वती इत्यनयोराद्धात्वित्यध्याहारः साकाङ्कृत्वात् । अत्र
प्रसिद्धया त्र्यायुषकरणानन्तरं गोत्रनामपूर्वकं वैश्वानरादीनामभिवादनम् । त्र्यायुषकरणमनुक्तमिष
सूत्रकारेण ॥ ४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

(जयरामः)—'अत्रः धानम्' अत्रेत्यग्नावेत नत्ववसरे पाठादेव तत्प्राप्तेः। तत्सिमिदाधानं कथं कर्तव्यमित्यपेक्षायामाह—पाणिनेति। तत्रैकवचनमेकत्विनयमाथम्। उभाभ्यामपि दृइयते सन्धुक्षणम्। तच समूहनशब्देनाभिथीयते। तत्केन मन्त्रेण भवतीति मन्त्रो वक्ष्यते। अग्ने सुर्थंव इत्यादिभिः पश्चमन्त्रैः। अथ मन्त्रार्थः—तत्र प्रजापतिर्यजुः अग्निः तत्सिमन्धने०। हे अग्ने हे सुश्रवः शोभनकीतें मा मां सुश्रवसं सुकीतिं कुरु। किञ्च हे अग्ने सुश्रवः यथा येन गुणेन त्वं सुश्रवा असि। एवं गुणाधानेन मा मां सुश्रवःसौश्रवसम् सुश्रवाश्चासौ सौश्रवसश्च तम् । तत्र सुश्रवाः बदुः स्वयम् । सुश्रवा गुरुस्तस्यायं

सौश्रवसः ममाचार्यमिष सुश्रवसं कृत्वा तदीयत्वेन मां सौश्रवसं कुर्वित्यर्थः । किञ्च हे अग्ने यथा त्वं दीव्यन्ति प्रकाशयन्त इति देवा अङ्गानि इन्द्राद्यो वा यज्ञस्य चाङ्गिनो वेदस्य विष्णोर्वा निधिपाः निधीनां मन्त्राणामधिष्ठानमसि । एवमहं वेदस्य साङ्गस्य मनुष्याणां च तद्ध्येतृणां निधिपाः वेदस्य निधिरधिकरणम् मनुष्याणां पालकश्च भूयासमिति।प्रदक्षिणं पर्युक्ष्य समिधमाद्धाति अग्नौ प्रक्षिपति। 'अम्रयेः स्वाहेत्यन्तेन ' तन्त्रेण । अस्यार्थः — तत्र प्रजापतिराकृतिः समित् तदाधाने० हे देवाः इमां समिधमग्नये अग्न्यर्थम् अहार्षम् आहृतवानस्मि । किंभूताय । वृहते परिपूर्णाय जातवेद्से जातं वेदो धनं यस्मात्तरमै समिन्धे दीप्ये । अनिराकरिष्णुः गुरूपदिष्टधर्माद्यविस्मरणशीलः ब्रह्मवर्चसी याजनादिते जोयुक्तः । शिष्टं स्पष्टम् । एवं द्वितीयां समिधमाद्धाति तथा तृतीयाम् । 'एषा ंवा ' समिदाधाने मन्त्रः । समुचयो वा उभयोः । परिसमूहनपर्युक्षणे प्राग्वत् अग्नेः कर्तव्ये । पाणी अग्नौ प्रतप्य ताभ्यां स्वं मुखं विसृष्टे मार्जयति । तनूपाः प्रभृतिभिः सप्तिभर्मेन्त्रवाक्यैर्वाक्यभेदात् प्रति-वाक्यम् पाण्योः प्रतपनं मुखविमार्जनं च । तनूपा इत्येतस्य स्वशाखीयत्वात्प्रतीकग्रहणे प्राप्ते मन्त्र-वाक्यचतुष्टयस्योपयोगात्सर्वपाठः तत्र तनूपा अग्नेऽसीत्यादयः स्पष्टाः तत्र प्रजापतिर्येजुः अग्निराहवनी-योपस्थाने । मेधामित्यस्यार्थः — तत्र प्रजापतिरनुष्टुप् लिङ्गोक्ता मुखविमार्जने । देवो द्युतिमान् सविता सूर्यों मे मह्यं मेशाम् धारणवतीं बुद्धिम् तथा देवी दीप्यमाना सरस्वती मेधां साकाङ्कत्वा-दुभयोराद्धात्वित्यध्याहारः । तथा देवौ कान्तौ अश्विनौ दस्तौ मे मह्मम् मेघां आधत्ताम् संपादयताम् । एतानि सप्तवाक्यानि । अत्राङ्गालम्भनत्र्यायुषकरणाभिवादनानि प्रन्थकारानुक्तान्यप्याचारतोऽनुष्टे-यानि अविरोधात् । तत्राभिवादनं गोत्रनामोचारपूर्वकम् पादोपसंप्रहोऽग्न्यादीनाम् अङ्गालम्भज्या-युगयोर्भन्त्रौ सूत्रकारान्तरप्रदर्शितौ प्राह्यौ । तद्यथा अङ्गान्यालभ्य जपत्यङ्गानि च म आप्यायन्ताम् वाक् प्राणश्चक्षः श्रोत्र यशोवलमिति त्र्यायुषाणि करोति भस्मना ललाटे शीवायां दक्षिणेंऽसे हृदि च ज्यायुपिमिति प्रतिमन्त्रम् । तत्र वाक् च म आप्यायतामिति क्रियाविपरिणामं कुर्यात् । अस्यार्थः सुगमः । तत्र प्रजापतिर्यजुिङ्कोक्ता अङ्गाप्यायने०। ज्यायुपिमिति नारायण उिष्णक् लिङ्गोक्ता भरमतिलके ।। ॥ ४॥ 11 % 11

(हरिहर:)—'अत्र समिदाधानम् 'अत्र सावित्रीप्रदानोत्तरकाले समिधामाधानं प्रक्षेपः त्रह्यचारिणो भवति । अत्राग्नाविति भाष्यकारः । अत्रावसरस्य पाठादेवसिद्धेः । 'पाणि हित '
पाणिना दक्षिणहस्तेन अग्निं प्रकृतहो माधिकरणं परिसमूहित सन्धुक्षयति । इन्धनप्रक्षेपेण वक्ष्यमाणैः
पश्चिमिमैत्रैः यथा । 'अग्ने म्यूयासम् 'केचित्परिसमूहिने त्रीन्तन्नान् मन्यन्ते । तद्यथा अग्ने सुश्रव
इत्यारभ्य सुश्रवसं माकुरु इत्येकम् । यथात्वमग्ने इत्यारभ्य सौश्रवसं कुरु इत्येवं द्वितीयम् । यथात्वमग्ने देवानामित्यादि भूयासमित्यन्तं तृतीयमिति । 'प्रदः मिति 'ततः प्रदक्षिणं यथाभवति
तथाऽग्निं पर्युक्ष्य दक्षिणहस्तगृहीतेनोद्देकेन परिपिच्य उत्थाय उद्यीम् य प्राङ्मुखस्तिष्ठन् समिधं
समिध्यते दीप्यते अग्निरनयेति समित् तां समिधं आद्धाति प्रक्षिपति । समिह्क्षणं छन्दोगपरिशिष्टे—नाङ्गुष्टादिका कार्या समित्त्थूहत्या कचित्।न वियुक्ता त्वचा चैव न सकीटा न पाटिता ॥
प्रादेशान्नाधिका न्यूना न तथा स्याद्द्विशाखिका । न सपर्णा न निर्वीर्या होमेषु च विज्ञानता ॥
प्रह्मपुराणे—पलाशाश्वत्थन्यग्नोधप्रक्षत्वैकङ्कतोद्भवाः। अश्वत्थोदुम्बरो वित्वश्चन्दनः सरलस्तथा ॥ शात्रक्ष्य देवदारश्च खादिरश्चेति याज्ञिकाः । मरीचिः—विशीर्णा विदला हस्वा वक्षाः समुपिराः
कृशाः। दीर्घाः स्थूला युणैर्जुष्टाः कर्मसिद्धिविनाशिकाः ॥ अस्य पूर्वश्लोकः—प्राग्नाः समिधो देयास्ताश्च काम्येष्वपाटिताः । काम्येषु च सवस्काद्री विषरीता जिघासत इति । केन मन्त्रेण ।
'अग्नयेः वा ' एवमनेनैव मन्त्रेण द्वितीयां समिधमाद्धाति तथा तेनैव मन्त्रेण तृतीयाम् । मन्त्र-

विकल्पमाह—एषा ते अग्ने सिमिद्त्यादि आचप्यासिषीमहीत्यन्तेन वा मन्त्रेण । अथवा अग्नये सिम-धिमित्येषात इतिद्वयोर्मन्त्रयोः सिमदाधाने समुचयः ऐक्यम् । ततश्च मन्त्रद्वयान्ते सिमत्प्रक्षेपः । <mark>इति त्रयो मन्त्रविकल्पाः । ' पूर्ववः अ</mark>क्षणे ' पूर्ववत् अग्ने सुश्रव इत्यादिभिः पञ्चभिर्मन्त्रैः परिसमु-हनं पर्युक्षणमपि पूर्ववत्कुर्यात् । 'पाणी ' विति 'पाणी हस्तौ प्रतप्य तृष्णीमग्नौ तापयित्वा तनुपा तत्र मेवां मे देव: सविता मेवां देवी सरस्वती अनयोराद्धात्वित्यध्याहार: । 'अङ्गाः वलिमिति र अङ्गानि च म इत्यनेन मन्त्रेण शिरःप्रभृतीनि पादान्तानि अङ्गान्यालभते, एवं वाक् इत्यनेन मुखं <mark>प्राण इत्यनेन नासिके युगपत् चक्षुरित्यनेन चक्षु</mark>षी युगपत् श्रोत्रमित्यनेन श्रवणे मन्त्रावृत्त्या <mark>यशोवलमित्यस्य पाठमात्रम् । ' त्र्यायुः मन्त्रम् ' तिलकानि करोति । त्र्यायुषमित्येतैश्चतुर्भिर्मन्त्र-</mark> पादै: अनामिकागृहीतेन भस्मना ललाटे शीवायां दक्षिणेंऽसे हृद्ये प्रतिपादं ज्यायुषाणि कुरुते। अत्र ज्यायुषकरणं सूत्रकारानुक्तमपि प्रसिद्धत्वात् शिष्टपरम्पराचरितत्वात्कियते । ततो ब्रह्मचारी संध्यामुपास्याग्निकार्ये कृत्वा गुरुपूपसंग्रहणं वृद्धतरेष्वभिवादनम् वृद्धेषु नमस्कारं कुर्यात्पर्याये<mark>ण ।</mark> अत्र स्मृत्यन्तरोक्तमभिवादनं लिख्यते—ततोऽभिवादयेद्वुद्धानसावहमिति व्रुवन् । इतियाज्ञवल्क्यादि-स्मृतिप्रणीतस्याभिवाद्नप्रयोगो यथा उपसंप्रहणं नाम अमुकगोत्रोऽमुकेत्येतावत्प्रवरः अमुक<mark>र्हार्माऽहं</mark> भो ३ श्रीहरिहरर्ह्मन् त्वामिनवादये इत्युक्त्वा कर्णों स्ष्टष्ट्रा दक्षिणोत्तरपाणिभ्यां दक्षिणपाणिना गु-<mark>रोर्देक्षिणं पादं सब्येन सब्यं गृहीत्वा शिरो</mark>ऽवनमनम्। अभिवादने पाद्वहणंनास्ति पादस्पर्शनंकार्यम् <mark>आयुष्मान् भव सौम्यामुक [शर्मा३न्] इति</mark> प्छुतान्तमुक्त्वा[अमुक] शर्मिन्निति प्रत्यभिवादः कार्यः । आयुष्मान् भव सौम्येति प्रत्यभिवादः । अत्र गुरवो माता स्तन्यदात्री च पिता पितामहः प्रपिता-महो मातामहोऽन्नदाता भयत्राता आचार्यश्चोपनेता च मन्त्रविद्योपदेष्टा च तेषां पतन्यश्चोपसंत्राह्याः <mark>एतेन समावृत्तेन च ।। वाले समव</mark>यस्के वाऽध्यापके गुरुवचरेत् । मातुलाश्च पितृव्याश्च श्<u>वशुराश</u>्च यवीयांसोऽपि प्रत्युत्थायाभिवाद्याः उपाध्याया ऋत्विजो ज्येष्टभ्रातर्श्च सर्वेपां पतन्यश्च एवं मातृष्वसा सवर्णा पितृष्वसा च सवर्णा भ्रातृभार्या च नित्यमभिवाद्याः । विश्रोष्य तृपसंप्राह्या ज्ञातिसंवन्धियो-षितः । विप्रोष्य विप्रं कुरालं पृच्छेत्रुपमनामयम् । वैश्यं क्षेमं समागम्य शूद्रमारोग्यसेव च ॥ न वाच्यो दीक्षितो नाम्ना यवीयानपि सर्वथा । पृष्यैस्तमभिभाषेत भोभवन् कर्मनामभिः ॥ परपत्नीमसस्य-न्धां भगिनीं चेति भाषयेत् । त्रिवर्षपूर्वः श्रोत्रियोऽभिवाद्यः । अत्रिवर्षाः संवन्थिनश्च स्वरूपे<mark>नापि</mark> स्वयोनिजः । अन्ये च ज्ञानवृद्धाः सदाचाराश्चाभित्राद्याः । उद्क्यां सृतकां नारीं भर्तृत्रीं गर्भ-पातिनीम् । पापण्डं पतितं त्रात्यं महापातिकनं शठम् । नास्तिकं कितवं स्तेनं कृतन्नं नामि-वाद्येत् ।। मत्तं प्रमत्तमुन्मत्तं धावन्तमशुचि नरम् । वमन्तं जृम्भमाणं च कुर्वन्तं दन्तधावनम् ।। अभ्यक्तं शिरसि स्नानं कुर्वन्तं नाभिवाद्येत् । इति शातातपः । वृहस्पतिस्तु—जपयज्ञजल थं च समित्पृष्पकुराानलान् । उद्पात्रार्ध्यभैक्षात्रं वहन्तं नाभिवादयेत् । अभिवाद्य द्विजश्चैतानहोरात्रेण <mark>शुध्यति । क्षत्रियवैद्याभिवाद्ने विप्रस्यैवम् । शृद्राभिवाद्ने त्रिरात्रम् । कायं तु रजकादिषु</mark> ' चाण्डालादिषु चान्द्रं स्यादिति संप्रहकुरस्पृतम् '। जमद्ग्निः—देवताप्रतिमां हृष्टा यति चैव त्रिद्ण्डिनम् । नमस्कारं न कुर्याचेदुपवासेन शुध्यति ।। सर्वे वाऽपि नमस्कार्याः सर्वावस्थास्य सर्वदा । अभिवादे नमस्कारे तथा प्रत्यभिवादने ॥ आशीर्वाच्या नमस्कार्येर्वयस्यस्तु पुनर्नमेत् । स्त्रियो नमस्या वृद्धाश्च वयसा पत्युरेव ताः ॥ ॥ ३॥ 11 % 11 || ※ ||

(गदाधरः)—उपनयनाङ्गभूतं सिमदाधानमाह 'अत्र सिमदाधानम् 'अत्रास्मिन् प्रकृतेऽसौ सिमदाधानं सिमधां तिस्रुणां प्रक्षेपो त्रह्मचारिकर्तृको भवति । अत्रावसरे इति केचित् तन्न पाठादेव <mark>तत्सिद्धेः । अत्रशब्दोऽग्निपरो द्रष्टव्यः । समिदाधानस्येतिकर्तव्यतामाह 'पाणिनाग्निःसमिति '</mark> ब्रह्मचारी पाणिना दक्षिणहस्तेनामि प्रकृतमुपनयनाङ्गहोमाधिकरणं परिसमूहति शुष्कगोमयखण्डा-दीन्धनप्रक्षेपेण संघुक्षयति, अग्नेसुश्रवःसुश्रवसंमाकुर्वित्यादिभिः पञ्चमन्त्रैः । कारिकायां विरोषः— प्रतिमन्त्रं त्रिभिः काष्टैरप्ने सुश्रव आदिभिः। अप्ने सुश्रव इत्येकं यथा त्वं स्याद् द्वितीयकम् ॥ यथात्व-मग्ने देवानां मन्त्रेणापि तृतीयकम् । कृत्वा पर्युक्षणं वह्नेरुत्थाय समिदाहुतिरिति ।। पाणिनेत्येकवचनमे-कत्विनियमार्थम् । उभाभ्यामपि दृक्यते संधुक्षणम् । मन्त्रार्थः—हे अग्ने हे सुश्रवः शोभनकीर्ते मा मां सुश्रवसं शोभनकीति कुरु । किञ्च हेअमे सुश्रवःसौश्रवसं सुश्रवाश्च सौश्रवसश्च तम् । तत्र सुश्र-वाः स्वयम् सुश्रवा गुरुस्तस्यायं सौश्रवसः ममाचार्यमपि सुश्रवसं कृत्वा तदीयत्वेन मां सौश्रवसं छु-र्वित्यर्थः । किंच हे अग्ने यथा त्वं देवानामिन्द्रादीनां मध्ये यस्य च कतोर्निधि हविर्द्रव्यम् पासि रक्षसि । एवमहं मनुष्याणां मध्ये वेदस्य श्रुतेर्निधिरधिकरणम् भूयासं भवेयम् । 'प्रदक्षिः स्वाहेति' ततो ब्रह्म-चारी प्रदक्षिणं यथा स्यात्तथा सन्धुक्षितमप्ति दक्षिणहस्तगृहीतेनोदकेन परिषिच्योत्थाय प्राङ्मुखस्ति-ष्टन् समिधमाद्धाति अग्नौ प्रक्षिपति अग्नये समिधमित्यादि स्वाहाकारान्तेन मन्त्रेण । समिध्यते दी-प्यते अग्निरनयेति समित्। तह्नक्षणं चास्माभिः समिधोऽभ्याधाय पर्युक्ष्य जुहुयादिति सूत्रार्थे उक्तम्। ननु तिष्ठन्समिधः सर्वत्रेति श्रौतसूत्रे उक्तत्वादुत्थायेति प्रहणं व्यर्थम् । सत्यम्,—नायं होमः समि-दाधानमित्येतत्सूचनार्थमुत्थायेति प्रहणमित्यदोषः । अतोऽत्र त्यागाभावः । यद्वा इहोत्थायेति प्रहणम-न्यत्र स्मातें परिसङ्ख्यार्थमिति कारिकायाम् । प्रयोगरत्ने तु त्यागो लिखितः । मन्त्रार्थः—हे देवाः इमां समिधमग्रये अग्न्यर्थमाहार्षम् आहृतवानस्मि । किंभूताय वृहते महते । जातान् जातान् वेत्ति इति जातवेदास्तसमे । यथा येन प्रकारेण समिधा अनया दीप्यमानया त्वं हे अम्ने समिध्यसे दीप्यसे एवम-हमायुषा जीवनेन मेधयाऽतीतादिधारणवत्या बुद्ध्या वर्चसा तेजसा प्रजया पुत्रादिभिः पृशुभिः गवा-दिभिः ब्रह्मवर्चसेन तेजसा कृताध्ययनसंपत्त्या एतैरहं समिन्धे समृद्धो भवामि । आचार्यविपयं फलम-प्याशंसते। जीवपुत्रो दीर्घायुर्पत्यो ममाचार्यो भवतु जीवन्तः पुत्रा यस्य। मेधावी अहमसानि भवामि । अनिराकरिष्णुर्गरूपदिष्टधर्माद्यविस्मरणशीलः । यशस्वी तेजस्वी ब्रह्मवर्चसी अन्नादः अन्नमत्तीत्यन्ना-दः भयासम् भवेयम्। स्वाहा सहतमस्त । ' एवं · · याम् ' एवमनेनैव मन्त्रेण द्वितीयां समिधमाद्धाति । तथैवानेन मन्त्रेण तृतीयां समिधमाद्धाति । तिस्तः समिध आद्धात्यप्रये समिधमाहार्षभित्युच्यमाने मन्त्रान्ते युगपत्तिसृणामाधानं प्राप्नोति तन्निवृत्त्यर्थमेवं द्वितीयां तथा तृतीयामिति सूत्रणा । ' एपात <mark>इति वा '</mark> अथवा एषा ते अग्ने समित्तयेति मन्त्रेण समिदाधानम् अत्रापि मन्त्रावृत्तिः । ' समुचयो वा ' अथवा अग्नये समिधम् , एषात इति च द्वयोर्भन्त्रयोः समुचय ऐक्यं समिदाधाने स्यात् । अत्रापि प्रतिसमिदाधानं मन्त्रयोरावृत्तिः । ' पूर्व ः पर्युक्षणे ' परिसमूहनं अग्ने सुश्रव इत्या-दिना सन्धुक्षणम् । पर्यक्षणं अग्नेः सर्वतो जलासेकः । परिसमूहनपर्यक्षणे पूर्ववत्प्राग्वद्ग्नेः कर्तव्ये । 'पाणी ' जाविति ' पर्यक्षणानन्तरं ब्रह्मचारी पाणी उभौ हस्तौ प्रतप्य तृष्णीमग्नौ तापयित्वा तनुपा अग्नेऽसीति सप्तिभेनन्त्रवाक्यैर्भुखं विमृष्टे पाणिभ्यां मार्जयति । वाक्यभेदाच प्रतिवाक्यं पाण्योः प्रतपनं मुखविमार्जनं च । तनुषा इत्येतस्य स्वशाखीयत्वात्प्रतीकप्रहणे प्राप्ते मन्त्रवाक्यचतुष्ट-यस्योपयोगात्सर्वपाठः । मेधां मे देवः सविता मेधां मे देवीसरस्वतीत्यनयोर्मन्त्रयोराद्यात्वित्यध्याहारः साकाङ्करवात् । मन्त्रार्थः-तनूपा अग्नेऽसीत्यादयः स्पष्टाः । मेवामित्यस्यार्थः-देवो द्यतिमान् सवि-ता सूर्यों मे मह्यं मेधां धारणावतीं वुद्धि तथा देवी दीप्यमाना सरस्वती आद्धातु । तथा अश्विनौ देवौ में महां मेथां आधत्तां संपादयेतां पुष्करस्त्रज्ञौ पद्ममालाधारिणौ। अत्राङ्गालम्भनन्यायपकरणाभिवा-दुनानि गृह्यकारानुक्तान्यप्याचारतोऽनुष्ठेयानि । तत्राभिवादनं गोत्रनामोचारपूर्वकं पादोपसंघहः।

<mark>अङ्गालम्भन्त्र्यायुषकरणयोः सूत्रकारान्तरप्रद</mark>र्शितो मन्त्रो याह्यो । तद्यथा—अङ्गान्यालभ्य जप-त्यङ्गानि च म आप्यायन्तां वाकू प्राणश्रक्षः श्रोत्रं यशोवलमिति । त्र्यायुषाणि करोति भस्मना ळळाटे शीवायां दक्षिणे ७ से हृदि च ज्यायुषमिति प्रतिमन्त्रम् । तत्र वाक् च म आप्यायतामिति कियाविपरिणामं कुर्यात् । अथाभिवाद्ने प्रकारः । तत्र याज्ञवल्क्यः — ततोऽभिवाद्येद्वद्धानसावहिमिति हुवन् । ततोऽग्निकार्याद्नन्तरमित्यर्थः । ब्रह्मपुराणे—उत्थाय मातापितरौ पूर्वमेवाभिवादयेत् । आ-चार्यश्च ततो नित्यमभिवाद्यो विजानता। मनुः—छौकिकं वैदिकं चापितथाऽऽध्यात्मिकमेव वा । आ-द्दीत यतो ज्ञानं तं पूर्वमभिवाद्येत् ।। अभिवादात्परं विप्रो ज्यायांसमभिवाद्येत् । असौ नामा-<mark>ऽहमस्मीति स्वं नाम परिकीर्तयेत् ॥ विप्रेति द्विजोपलक्षणम् । आपस्तम्बः--स्वद्क्षिणं बाहुं श्रोत्र-</mark> समं प्रसार्य ब्राह्मणोऽभिवाद्येत् । चरःसमं राजन्यो मध्यसमं वैश्यो नीचैः शुद्रः प्राश्वलिः । मनुः— भोशब्दं कीर्तयेदन्ते स्वस्य नाम्नोऽभिवादने । नाम्नां स्वरूपभावो हि भोशब्द् ऋषिभिः स्मृतः ॥ आयुष्मान् भव सौम्येति वाच्यो विप्रोऽभिवाद्ने । अकारश्चास्य नाम्नोऽन्ते वाच्यः पूर्वाक्षरः प्छतः ॥ अकारश्चास्य नाम्नोऽन्त इत्यस्यायमर्थः—अस्याभिवादकस्य नाम्नोऽन्ते योऽयमकारः अकार इति स्वरमात्रोपलक्षणम् । सर्वेषां नाम्नामकारान्तत्वनियमाभावात् । स एवान्त्यस्वरः पूर्वाक्षरः पूर्वाणि <mark>नामगतान्यक्षराणि यस्य स तथोक्तः । एवंविधः</mark> प्छतो वाच्यो न पुनरन्य एवाकारो नाम्नोऽन्ते वाच्य इति । तथाच वसिष्टः-आमन्त्रिते स्वरोन्त्योऽस्य प्लुवत इति। आमन्त्रिते कर्तव्ये अभिवाद-कनाम्रोऽन्ते यः स्वरः स प्छुवते । त्रिमात्रो भवतीत्यर्थः । ततश्चाभिवाद्नप्रत्यभिवाद्नयोरेवं प्र-योगो भवति । अभिवादये चैत्रनामाहमस्मि भो इति । आयुष्मान् भव सौम्य विष्णुरामी ३न् इति । <mark>क्षत्रियैवेदययोस्तु वर्मगुप्तराव्दप्रयोग इति मद्नपारिजाते । आत्मनाम गुरोर्नाम नामातिकृपणस्य च ।</mark> आयुष्कामो न गृह्णीयाज्ञयेष्ठपुत्रकलत्रयोरित्यादि निषेधस्तु अभिवादनस्थलव्यतिरिक्तविषय विज्ञेयम् । अभिवादनं च हस्तद्वयेन कार्यम् । अन्यथाकरणे विष्णुना दोषसंकीर्तनात् । जन्म-प्रमृति यरिंकचिचेतसा धर्ममाचरेत्। सर्वे तन्निष्फलं याति एकहस्ताभिवादनात्।। एतद्पि विद्व-द्विषयम् । यतः स एबाह-अजाकर्णेन बिदुषो मूर्खाणामेकपाणिनेति । अजाकर्णेन श्रोत्रसमौ करी कृत्वा पुनः संपुटितेन करद्वयेनेत्यर्थः।अज्ञाकणौं संपुटितौ यथा तथैव संपुटितं करद्वयमपीत्यजाकणौं। मनुः—यो न वेत्त्यभिवाद्स्य विप्रः प्रत्यभिवादनम् । नाभिवाद्यः स विदुषा यथा शूद्रस्तथैव सः ॥ यमः—अभिवादे तु यो विष्र आशिषं न प्रयच्छति । इमशाने जायते वृक्षः कङ्कगृध्रोपसेवितः ॥ <mark>ज्ञातातपः—पाखण्डं पतिनं ब्रात्यं महापातिकनं राठम् । सोपानत्कं कृतन्नं च नाभिवादेत्कदा-</mark> चन ।। धावन्तं च प्रमत्तं च मूत्रोत्सर्गकृतं तथा । भुञ्जानमाचमनाई च नास्तिकं नाभिवाद्येत्।। वमन्तं जुम्भमाणं च कुर्वन्तं दन्तधावनम् । अभ्यक्तशिरसं चैव स्नान्तं नैवाभिवादयेत् ॥ वृह-स्पतिः—जपयज्ञगणस्थं च समित्पुष्पकुशानलान् । उद्पात्रार्घभैक्षात्रहस्तं तं नाभित्राद्येत् ॥ उदक्यां सतिकां नारीं भर्तृत्रीं ब्रह्मघातिनीम् । अभिवाद्य द्विजो मोहादहोरात्रेण शुध्यति ।। जमद्ग्निः— हेवताप्रतिमां दृष्टा यतिं दृष्टा त्रिद्णिडनम् । नमस्कारं न कुर्याचेत्प्रायश्चित्ती भवेत्ररः ।। मनुः— अभिवादनशीलस्य नित्यं वृद्धोपसेविनः । चत्वारि तस्य वर्धन्ते आयुः प्रज्ञा यशो बलम् ।। एतचा-भिवादनम्बिकवयसामेव कार्यम् । तथाच मनुः—ज्यायांसम्भिवादयेदिति । स्पृत्यर्थसारे— गरवो माता स्तन्यधात्री च पिता पितामहादयो मातामहश्चान्नदाता भयत्राताऽऽचार्यश्चोपनेता च । मन्त्रिवद्योपदेष्टा च तेषां पत्न्यश्चोपसंत्राह्याः । समावृत्तेन च । बाले समवयस्के चाध्यापके गुरुवचरेत्। मातुलाश्च पितृत्याश्च श्वशुराश्च यवीयांसोऽपि प्रत्युत्थायाभिवाद्याः। उपाध्याय ऋ-त्विजो ज्येष्ठा भ्रातरश्च सर्वेषां परनं येश्चव । मातृष्वसा च सवर्णा भ्रातृभार्या च नित्यमिन-

वाद्या । विप्रोष्य तृपसंत्राह्या ज्ञातिसंवन्धियोषितः । विप्रोष्य विप्रं कुरालं पृच्छेन्नुपमनामयम् वैदयं क्षेमं समागम्य शृद्रमारोग्यमेव च । न बाच्यो दीक्षितो नाम्ना यवीयानपि सर्वथा । पूज्यैस्तम-भिभाषेत भोभवत्कर्मनामभिः ॥ इति द्वितीयकाण्डे चतुर्थी कण्डिका ॥ ४ ॥ ॥ ॥ % ॥

(विश्व०)—'अत्र समिदाधानम्' अस्मिन्नवसरे मध्याह्नसंध्योत्तरमित्यर्थः । ये त्वधिकरणा-र्थंत्वमाहुस्तन्न । अग्नौ समिद्धोमस्य विशेषविष्यन्तराबाधात् । वक्ष्यमाणसमिदाधानं वटुना कर्त-व्यमिति शेषः । 'पाणि स्ति ' इतस्ततः पतितानङ्गारान् हस्तेन स्थण्डिलमध्यस्थान्करोती-त्यर्थः । अपरे तु इन्धनप्रक्षेपस्यान्यत्र महाभारतादौ प्रतीयमानत्वाद्दक्षिणेन पाणिना संधुक्षणप्रक्षेप-माहुः । कथभित्यत आह् 'अग्ने ' यासिमिति ' अग्ने सुश्रवेत्यादिपश्चमन्त्रैः प्रतिमन्त्रं संधुक्षणप्र-क्षेपः । अपरे तु पञ्चमन्त्रान्ते सकृदेव संधुक्ष्णप्रक्षेपिमच्छन्ति । 'प्रदक्षिः स्वाहेति ' प्रदक्षि-णमप्ति यथा स्यात्तथान्नि पर्युक्ष्य उत्थाय समिधमग्नौ प्रक्षिपत्यग्नये समिधमहार्षमित्यादिस्वाहान्तेन मन्त्रेण । 'एवं ''तीयां ' एवं द्विरपरं समिदाधानम् । 'एषा ''ति वा 'मन्त्रेणेति होषः । वाहान्दी विकल्पार्थः । 'समुचयो वा ' अग्नये एषात इत्येतयोः । ' पूर्व ः ःक्षणे ' उपविक्य परिसमूहनं पर्युक्षणं च प्राग्वत् । ' पाणी : 'मृष्टे ' हस्तावग्नौ संताप्य ताभ्यां मुखं मार्जयन्ति । मन्त्रैर्वा तूष्णीं वेत्यत आह 'तनू…स्रजाविति ' सवितृदेवताके सरस्वतीदेवताके चाद्धात्वित्यध्याहारः साकाङ्क्तवात् । केचित्व-ध्याहारं विनैव तादृशं मन्त्रमाहुः । तनूपा इति प्रतपनं पाण्योः । तन्वं म इति मुखविमार्जनम् । एवं व्यत्यासेन पुनर्द्वाभ्याम् । अग्ने यन्म इत्यग्निमीक्षमाणो जपति देवावाधत्तामित्यन्तेन । पुष्करस्त्रजा-विति ललाटं स्पृशेत् । शिष्टाचारप्राप्ताः केचन पदार्था लिख्यन्ते—अङ्गानि च म आप्यायन्तामिति सर्वोङ्गान्यालभ्य जपति । वाक्प्राणश्चक्षः श्रोत्रं यशो बलमिति यथालिङ्गं वागादिस्पर्शनम् । त्र्यायुषाणि करोति भरमना छछाटे शीवायां दक्षिणे ५से हृदि च ज्यायुषमिति प्रतिमन्त्रम् । त्रिपुण्डूं सन्येंऽसे तूष्णीम् । शिवोनामासीति जपः । सदसस्पतिमिति चतुर्भिर्मेथाप्रार्थ<mark>नम् । प्रदक्षिणं मेखलाय्रन्थि</mark> रपर्शनम् । ततोऽभिवादयेद्वृद्धानसावहमिति याज्ञवल्क्योक्तप्रकारेणाग्निवरुणाचार्यपित्रादिसकलवृद्धा-भिवादनम् । इति चतुर्थी कण्डिका ।। ४ ।।

अत्र भिक्षाचर्यचरणम् ॥ १ ॥ भवत्पूर्वा ब्राह्मणो भिक्षेत ॥ २ ॥ भवन्मध्याणं राजन्यः ॥ ३ ॥ भवदन्त्यां वैदयः ॥ ४ ॥ तिस्रोऽप्रत्याख्यायिन्यः ॥ ५ ॥ षड्द्रादद्यापिरिमिता वा ॥ ६ ॥ मातरं प्रथमामेके ॥ ७ ॥ आचार्याय भैक्षं निवेद्यित्वा वाग्यतोऽहःशेषं तिष्ठेदित्येके ॥ ८ ॥ अहिर्ठःसन्नरण्यात्समिघ आहृत्य तिसन्नमौ पूर्ववदाधाय वाचं विसृजते ॥ ९ ॥ अधःशाय्यक्षारालवणाशी स्यात् ॥ १० ॥ दण्डधारणमिप्नपिरच-रणं गुरुशुश्रूषा भिक्षाचर्या ॥ ११ ॥ मधुमाणंसमज्जनोपर्यासनस्रीगमनानृतादत्तादानानि वर्जयेत् ॥ १२ ॥ अष्टाचत्वारिर्ठःशद्दर्षाणि वेदब्रह्म-चर्य चरेत् ॥ १३ ॥ द्रादश द्रादश वा प्रतिवेदम् ॥ १४ ॥ यावद्यहणं वा ॥ १५ ॥ वासाणंसि शाणक्षौमाविकानि ॥ १६ ॥ ऐणेयमजिनमुत्तरीयं

<mark>ब्राह्मणस्य ॥ १७ ॥ रौरवर्ठः राजन्यस्य ॥ १८ ॥ आजं गव्यं वा वैदयस्य</mark> ॥ १९ ॥ सर्वेषां वा गव्यमसति प्रधानत्वात् ॥ २० ॥ मौझी रशना <mark>ब्राह्मणस्य ॥ २१ ॥ धनुर्ज्या राजन्यस्य ॥ २२ ॥ मौर्वी वैदयस्य ॥२३॥</mark> <mark>मुझाभावे कुशारमन्तकबल्वजानाम् ॥ २४ ॥ पालाशो ब्राह्मणस्य दृण्डः</mark> <mark>॥ २५ ॥ बैल्वो राजन्यस्य ॥ २६</mark> ॥ औदुम्बरो वैश्यस्य ॥ २७ ॥ [केशसंमितो ब्राह्मणस्य, ललाटसंमितः क्षत्रियस्य, ब्राणसंमितो वैश्यस्य] सर्वे वा सर्वेषाम् ॥ २८ ॥ आचार्येणाहृत उत्थाय प्रतिशृणयात् ॥ २९॥ शयानं चेदासीन आसीनं चेत्तिष्ठँस्तिष्ठन्तं चेदिभकामन्नभिकामन्तं चेद्-भिधावन् ॥ ३०॥ स एवं वर्तमनाोऽमुत्राच वसत्यमुत्राच वसतीति तस्य रनातकस्य कीर्तिर्भवति ॥ ३१ ॥ त्रयः स्नातका भवन्ति विद्यास्नातको व्रतस्नातको विद्याव्रतस्नातक इति ॥ ३२ ॥ समाप्य वेदमसमाप्य व्रतं यः समावर्तते स_्विद्यास्नातकः ॥ ३३ ॥ समाप्य व्रतमसमाप्य वेदं यः समावर्तते स वतस्नातकः ॥ ३४॥ उभयर्छ समाप्य यः समावर्तते स विद्याव्रतस्नातक इति ॥ ३५ ॥ आ षोडशाद्दर्षाद्वाह्मणस्यै नातीतः कालो भवति ॥ ३६ ॥ आ द्वाविर्ठःशाद्राजन्यस्य ॥ ३७ ॥ आ चतुर्विर्ठः-शाहै स्यस्य ॥ ३८ ॥ अत ऊर्ध्व पतितसावित्रीका भवन्ति ॥ ३९ ॥ <mark>नैनानुपनयेयुर्नाघ्यापयेर्युन याजयेयु</mark>र्न चैभिव्यवहरेयुः ॥ ४०॥ कालातिऋ<mark>मे</mark> नियतवत् ॥ ४१ ॥ त्रिपुरुषं पतितसावित्रीकाणामपत्ये संस्कारो नाध्यापनं च ॥ ४२ ॥ तेषा७ंसंस्कारेष्सुत्रीत्यस्तोमेनेष्ट्रा काममधीयीरन्व्यवहार्या भवन्तीति वचनात् ॥ ४३ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

(कर्कः)—'अत्रः रणम्' कर्तव्यमिति सूत्रशेषः । अत्रेतिशब्दोऽवसरार्थः । 'भवः वैश्यः' 'तिस्रोः यिन्यः' भिक्षेत । यत्र प्रत्याख्यानं न कियते । 'षट् ः ता वेति' विकल्पः । 'मातः मेके' भिक्षन्ते । अयं च प्रथमाहर्धमः । 'आचाः स्वेके' आचार्याय भिक्षानिवेदनं कृत्वा वाग्यतोऽहः शेषमास्त्रीत नवेति विकल्पः । 'अहिर्ठः जते' अहिंसिन्निति स्वयंभग्नाः सिमधः तस्मिन्नग्नौ पूर्ववदाधानं कृत्वा वाग्विसर्गं करोति यदि वाग्यमो गृहीतः । 'अधः चर्या ' एतानि कर्तव्यानि । दण्डधारणं सर्वदा । अग्निपरिचरणं सायं प्रातः । उभयकालमिं परिचरेदिति स्मृत्यन्तरात् । गुरुशुश्रूषा स्वाध्यायानुरो-

१ स्यानतीत इत्यपि पाठः ।

धेन । भिक्षाचर्या स्थित्यर्था । ' मधु ''र्जयेत् ' मज्जनं हृद्देवतीर्थस्नानं प्रतिषिध्यते । उद्धृतीद्केन न वार्यते । उपर्यासनमासनस्योपरि मसूरिकादि । स्त्रीगमनं स्त्रीणां मध्येऽवस्थानम् ।वक्ष्यति हि त्रह्य-चर्यमुपरिष्टात् । अनृतमद्त्तादानं चेति प्रसिद्धमेव । 'अष्टाः रेत् ' अस्मिन्पक्षे चतुर्णामपि वेदाना-मेक एव व्रतादेशः सर्वा वेदाहुतयो हूयन्ते । 'द्वादः वेदम् श्वह्मचर्यचरणम् । अत्र यथास्वं वेदाहु-तयः। 'यावः वा वेदस्य वेदयोर्वेदानां वा ब्रह्मचर्यचरणम् । 'वासाछंः कानि वहसचारिणां भवन्ति । 'ऐणे ' 'णस्य । ऐणेयं हारिणं चर्म तद्वाह्मणस्योत्तरीयं भवति । 'रौर ' 'न्यस्य ' रुर-र्नाम आरण्यः सत्वविद्येषः तदीयं राजन्यस्य भवति । 'आजं दयस्य ' उत्तरीयं भवति । 'सर्वे ''त्वातु ' असति यथाचोदिते चर्मणि सर्वेषां वा गव्यं भवति । कृत एतत् । पुरुषप्रधानत्वात् गव्यस्य चर्मणः, पुरुपप्रपानं हि गव्यं चर्म श्रुतौ पठ्यते । तेऽवच्छाय पुरुषं गव्येतां त्वचमद्धुरिति । 'मौञ्जी ः गस्य ' भवति । 'धनु ः न्यस्य ' ज्यादाब्देन गुणोऽभिधीयते । 'मौ^{ः द} वैदयस्य ' मुरु-रिति तृणविशेषः । 'मुश्जा जानाम् ' संबन्धिनी रशना भवति । 'पाळा दण्डः ' भवति । 'बैल्बो ं वेंबाम् ' सर्वेषामनियमेन भवन्ति । 'आचा ं गुयात् ' आचार्येणासीन आहूत आस-नादुत्थाय प्रतिशृणुयात् । ' शया · 'सीनः ' शयानं चेदाहूयते आसीनः प्रतिशृणुयात ' आसी · · 'ति-ष्टन् ' प्रतिशृणुयात् । ' तिष्ठः 'क्रामन् ' 'अभि ' धावन् ' अस्यार्थवादो ऽयम् 'स ए ं स्ता-तकः ' उच्यते । ' समा ' वित ' अर्वाक् षोडशवर्षाद्वाह्मणस्य नातीत एवोपनयनस्य कालः । 'आद्वाः न्यस्य ' नातीतः कालो भवति । 'आचः स्यस्य 'नातीतः कालो भवति । 'अतः भ-वन्ति '। अतश्च 'नैना ''वत् 'कालव्यतिक्रमे सति यन्नियतेषु विहितं श्रौतेषु अनाम्नातं नैमि-तिकेषु यद्विहितं स्मार्ते तदेव[े] भवति । तच प्रतिमहाव्याहृति सर्वाभिश्चतुर्थे सर्वे गयश्चित्तमिति । कालव्यतिक्रमाद्न्यत्रापि भ्रेषे उत्पन्ने एतदेव भवति । नैमित्तिकान्तरावियानात् । ' त्रिपु स्थीरन् ' संस्कारमिच्छन्त्रात्यस्तोमेनेष्टा आद्रियेत अधीयीत च । ' व्यव ''चनात् ' ।। ५ ॥

(जयरामः)—' अत्रेति ' अवसरे भिक्षाचर्य भिक्षावृत्तिः तस्य चर्णमनुष्टानं कर्तव्यमिति होपः । कथं भवत्पूर्वामिति भवच्छन्दः संबुद्धयर्थः । हे भवन् हे भवति वेत्येवमुक्तः पूर्वो यस्यां ताम् ब्राह्मणो भिक्षेत भिक्षां देहीति याचेत । काः या अप्रत्याख्यायिन्यस्ताः तिस्न इत्यादौ पूर्वत्रापूर्ता-वुत्तरः पक्षः । एके प्रथमां भिक्षां मातरमेव भिक्षेतेति इच्छन्ति । अयं च प्रथमाहर्धर्मः । आचार्याय भिक्षानिवेदनं नित्यम् । अहःशेषं वाग्यतो मौनी तिष्ठेत आसीत फलातिशयार्थम् । एकीयशब्दा-द्विकल्पः । अहिंसन् अभ अयन् स्वयंभग्नाः समिध आहृत्य तस्मिन्नपनयनहोमाधिकरणेऽग्नौ पूर्व-वदाधानं कृत्वा । वाग्विसर्गो वाक्संयमपक्षे । अधःशयनादीनि कार्याणि । तत्र दण्डधारणं समिदाधानं सर्वदा । अग्निपरिचर्या च सायंप्रातः, उभयकालमप्तिं परिचरेदिति श्रवणात् । गुरुशुश्रृषणं च स्वाध्यायानुरोधेन । भिक्षाचर्या च स्थित्यर्था । मध्वादीनि च वर्जयेत् । तत्र मज्जनं हृद्देवतीर्थस्नानं प्रतिपिष्यते । नतूद्भृतोदकस्नानं वर्ज्यते । उपर्यासनं चासनोपर्यासनं मसूरिकादि । स्त्रीणां मध्ये गमनमवस्थानम् । ब्रह्मचर्यस्याप्रे वक्ष्यमाणत्वात् । अनृतमदत्तादानं च प्रसिद्धम्। अष्टाचत्वारिंशत्पक्षे चतुर्णामपि वेदानामेक एव त्रतादेशः । सर्ववेदाहुतिहोमश्च । द्वादश द्वादशेति प्रतिवेदं ब्रह्मचर्यचरणम् । तत्र यथास्वं वेदाहुतयः । यावद्गृहणं वा वेदस्य वेदयोर्वेदानां ब्रह्मचर्यचर-णम् । वासांसि च यथाक्रमं शाणादीनि भवन्ति । ऐणेयम् एण्याश्चर्म । रौरवम्, रुरोश्चित्रमृगस्य चर्म । आजम् अजस्य । गव्यं गोः । सर्वेषां वर्णानामुदिते चर्मण्यसति गव्यं चर्म भवति । कुतः पुरुषप्रधानत्वाद् गुव्यस्य चर्मणः । पुरुषप्रधानत्वं चास्य श्रुतिराह—तेऽवच्छाय पुरुषं गव्येतां त्वचमद्धुरिति । मौकी मुक्तमयी रशना मेखला । ज्या प्रत्यक्वा मुरुरिति तृणविशेषः । तन्मयी

मौर्वी मुखादीनामभावे कुशादीनां संबन्धिनी रशना क्रमेण भवति । अत्राचार्येणास्त्रितमपि दण्डमान्मुपयुक्तत्वाद्विरोधित्वाच्छाखान्तरीयं प्राह्मम् । तच केशसंमितो ब्राह्मणस्य, ललाटसंमितः क्षत्रियस्य, बाणसंमितो वैश्यस्येति दृण्डं प्रक्रम्योक्तम् । यद्यपि श्रुत्या मुखसंमितो भवरयेताव-दित्यादिकया ब्राह्मणमधिकृत्य मुखसंमितत्वमुक्तम् तच्छ्रौतदण्डविषयम् । मुखसंमितमौद्रम्बरं दण्डं प्रयच्छतीत्यौदुम्बरमभिधायात्र पालाशस्य विधानात् । सर्वे वा दण्डाः सर्वेषामनियमेन भवन्ति । आचार्येणासीनः सन्नाहृतस्तदा आसनादुत्थाय प्रतिशृणयात् । शयानं चेदाह्वयति तदाऽऽसीनः प्रतिशृणुयात् । एवमासीनं चेत्तिष्टन् प्रतिशृणुयात् । तिष्टन्तं चेद्भिकामन् अभिमुखं गच्छन् । अभिकामन्तं चेद्धावन् । अस्यार्थवादः स एवमिति । अमुत्र वसतिश्च स्तुतिपरा । तस्य च कीर्ति-र्भवतीति च । स्नातकस्य त्रैविध्यमाह—विद्यारनातक इति । तदेव विवृणोति समाप्य वेदिभित्या-दिना । उच्यत इति सर्वत्राध्याहारः । आषोडशात् अर्वाकु षोडशाद्वर्षद्वाह्मणस्यानतीतः अन्ति-कान्त उपनयनस्य कालो भवति । आद्वाविंशादाचतुर्विंशाच क्षत्रियविशोरनतीतः । अतः पूरं पतितसावित्रीका भवन्त्येते । ततश्च नैनान् ब्रात्यान् अकृतब्रात्यस्तोमप्रायश्चित्तान् । प्रायश्चित्ता-चरणानन्तरं तेषामुपनयनाद्यधिकार इत्यर्थः । कालातिक्रमे गर्भाधानादिनियतकालानां कर्मणां नियतकाल्व्यतिकमे सति प्रायश्चित्तं नियतवत् नित्यवत् । नियते श्रौतकल्पे नैमित्तिकेषु यद्विहितं स्मार्त तदेवानादिष्टं भवति । तच अविज्ञाते प्रतिमहाव्याहृतिसर्वाभिश्चतुर्थहः सर्वप्रायश्चित्तं चेत्य-स्यैवातिदेशो नतूपदेशो गृह्यकारस्य । एवमन्यत्रापि भ्रेषे जाते एतदेव भवति नैमित्तिकान्तरान-भिधानात् । त्रिपुरुषमित्येषां त्रयाणामपत्ये चतुर्थे पुरुषे कृतप्रायश्चित्ते केवलमुपनयनाख्यः संस्कारो नाध्यापनादिः । तेषां त्रिपुरुषं पतितसावित्रीकाणां मध्ये य आत्मनः संस्कारमिच्छति स त्रात्यस्तो-मेनेष्टा काममधीयीत । कुतः ? अधीयीरन् व्यवहार्या इत्यादेः ॥ ।। ५ ॥

(हरिहरः)—' अत्र ''रणम् ' अत्रावसरे भिक्षाचर्यानुष्टानम् । तद्यथा—' भव '' वैद्यः ' भवत्पूर्वाम् भवच्छव्दः पूर्वो यस्याः सा भवत्पूर्वा तां भिक्षां ब्राह्मणः द्विजोत्तमः भिक्षेत याचेत् । तथैव भवच्छव्दो मध्ये यस्याः सा भवन्मध्या तां राजन्यः क्षत्रियः भिक्षेतेत्यनुषद्धः । तथा अन्ते भवः अन्त्यः भवच्छव्दो यस्याः सा भवदन्त्या तां वैदयः तृतीयो वर्णः भिक्षां भिक्षेतेत्यनुवर्तते । 'तिस्रो…मेके ' भिक्षेर्धातोर्द्धिकर्मत्वात् द्वितीयं कर्माह—तिस्रः स्त्रियो भिक्षां भिक्षेत । कथं भूताः अप्रत्याख्यायिन्यः प्रत्याख्यातुं निराकर्तुं शीलं यासां ताः प्रत्याख्यायिन्यः न प्रत्याख्यायिन्यः अप्र-त्याख्यायिन्यः ताः अप्रत्याख्यायिनीः । अत्र द्वितीयार्थे प्रथमा भिक्षेतेति कर्तृप्रत्ययान्तस्याख्यातस्य कर्मकारकापेक्षत्वात् । षड्द्रादशापरिमिता वा । षट्र वा स्त्रियो द्वादश वा अपरिमिता वा असंख्याता वा भिक्षेतेति सर्वत्रानुषद्धः । एते भिक्षाविकल्पाः आहारपर्याध्यपेक्षया । एके आचार्याः मातरं जननीं प्रथमां भिक्षेतेत्याहुः । अयं च प्रथमाहर्धम् इतिभाष्यकारोक्तः । 'आचः त्येके' आचार्याय गुरवे भैक्षं लब्बां भिक्षां निवेद्यित्वा निवेद्य इयं भिक्षा मया लब्धेति समर्प्य वाग्यतो मौनी अहःशेषं भिक्षा-निवेदनोत्तरतो यावदस्तमयं तिष्टेन्नोपविद्येन्न च शयीत । रागत इत्येके सत्रकारा वर्णयन्ति । वयं त अनियमं मन्यामहे । ततश्च विकल्पः । ' अहिर्ठः ' जते ' अहिंसन् अच्छिन्दन् स्वयं भग्ना इत्यर्थः । अरण्यात् न श्रामात् समिधः पूर्वोक्तलक्षणा आहृत्य आनीय तस्मिन्नग्नौ यत्र उपनयनाङ्गहोमः कृतस्त-स्मिन् पूर्ववत्परिसमृहनादि त्र्यायुषकरणान्तं यावत् आधाय हुत्वा वाचं विसृजते मौनं त्यजति वाग्य-मपक्षे। 'अधः' र्जयेतु ' अत् ऊर्ध्व ब्रह्मचारिणो यमनियमानाह—अधः शयितं शीलमस्य असा-वधःशायी स्यात् । तथा अक्षारं अलवणं चाभातीत्येवंशीलोऽक्षारालवणाशी भवेत् । दण्डधारणम् । दुण्डस्य स्ववर्णविहितस्य धारणं कुर्यात् । दुण्डाजिनोपवीतानि मेखलां चैव धारयेत् । इत्येतदुपलक्षण-

रवेन सदा चिह्नरूपं कुर्यात् । अग्नेः परिचरणं सायंप्रातः परिसमूहनपूव ज्यायुषकरणान्तेन समिदा-धानम् । गुरुशुश्रूषा गुरोः शुश्रूषा परिचर्या तां कुर्यात् । भिक्षार्थे चर्या भिक्षाचर्या भैक्षचरणमिति यावत् । मधु क्षौद्रं मांसं पललं मज्जनं नद्यादावाप्तवनं, स्नानं तूढ्तोद्केन । उपरि खद्वादौ आसन्मु-पवेशनम् । आसनस्योपरि मस्रिकाद्यासनं च । स्त्रीगमनं स्त्रीणां मध्येऽवस्थानम् । अभिगमनस्योपरि वक्ष्यमाणत्वात् । अनृतमसत्यवद्नम् । अदत्तानां परद्रव्याणामादानं म्रहणम् स्तेयमित्यर्थः एतानि मध्वादीनि वर्जयेत् । 'अष्टाः चरेत् ' अष्टाभिर्धिकानि चत्वारिंशत् अष्टाचत्वारिंशत् तानि अष्टा-चत्वारिंशद्वर्षाणि वेदब्रह्मचर्यं वेदब्रह्णार्थं ब्रह्मचर्यमुक्तलक्षणं चरेत् अनुतिष्टेत् । अस्मिन्पक्षे चतुर्णामपि वेदानामेक एव व्रतादेश: सर्ववेदाहुतिहोमश्च ।'द्वादः' 'णं वा' अनुकल्पमाह । तावदशक्तौ द्वादश द्वादश वर्षाणि प्रतिवरं वेदे वेदे ब्रह्मचर्य चरेदित्यनुवर्तते । तत्राप्यशक्तौ यावद्रहणं यावद्वेदस्य वेद्योर्वे-दानां वा महणम् आचार्यात्पाठतोऽर्थतश्च स्वीकर्णं तावद्वा ब्रह्मचर्ये चरेत् । वर्णव्यवस्थया वासः-प्रभृतीनि व्यवस्थितान्याह 'वासाएं ' कानि ' ब्राह्मणक्षत्रियविशां ब्रह्मचारिणां यथासंख्यं शाण-क्षौमाविकानि वस्त्राणि परिघेयानि भवन्ति । तत्र राणमयं शाणं, क्षौमं क्षमा अतसी तद्विकारमयं क्षौमम् , आविकमवेर्मेपस्य विकार आविकमूर्णामयमित्यर्थः । ' ऐणे ः जस्य ' एणी हरिणी तस्या इदं ऐणेयमजिनं कृत्तिरुत्तरीयं भवति ब्राह्मणस्य ब्राह्मचारिणः । ' रौर···न्यस्य ' रुरुर्मुगविशेषः चित्रमृग इतिप्रसिद्धः तस्येदमजिनं गौरवं राजन्यस्य क्षत्रियस्योत्तरीयं भवति । 'आजं '''इयस्य ' अजस्य बस्तस्येदमाजम् अजिनं कृत्तिः वैद्यस्य उत्तरीयं भवति । अथवा गव्यं गोः इदं गव्यमजिनं वैद्यस्य उत्तरीयं भवति । पक्षान्तरमाह—' सर्वे ः ःत्वात् ' सर्वेषां ब्राह्मणक्षत्रियविशां गृव्यमजिनं वा उत्तरीयं भवति । कदा असति मुख्ये अविद्यमाने कुतः प्रधानत्वात् । गव्यं हि अजिनानां प्रधानम् ऐणेयाद्य-जिनप्रकृतीन।मेण्यादीनां गोः प्राधान्यं यतः । यद्वा गव्यस्य चर्मणः पुरुषसंबन्धित्वेन प्रधानत्वात् । तथाच श्रुतिः—तेऽवच्छाय पुरुषं गव्येतां त्वचमद्धुरिति । 'मौखीः जानाम् ' मौखी मुखं तृण-विशेषस्तन्मर्थी मौक्ती रशना मेखला ब्राह्मणस्य ब्रह्मचारिणो भवति । धनुर्ज्या चापस्य ज्या गुणः रशना राजन्यस्य ब्रह्मचारिणः । मौर्वीति मुरुस्तृणविशेषस्तन्मयी रशना वैश्यस्य भवति । मुअस्याभावे <mark>अलाभे ब्रह्मणस्य कुशानां कुशमयी रशना भवति । धनुर्ज्याऽभावे क्षत्रियस्य अइमन्तकमयी</mark> भवति । मौर्ट्या अभावे वाल्वजी वैश्यस्य । मुञ्जाभावशब्दोऽत्र धनुर्ज्यामौर्ट्यभावोपलक्षणार्थः । 'पाला…इयस्य' पालाद्याः पलारावृक्षोद्भवः ब्राह्मणस्य ब्रह्मचारिणो दण्डो भवति ।वैल्वः विल्ववृक्षोद्भवः क्षत्रियस्य । औदुम्बरः उदुम्बरवृक्षोद्भवो वैदयस्य । ' केदाः 'दयस्य ' स च केदासंमितः पादादिकेदामू-<mark>लावधिप्रमाणकः ब्राह्मणस्य, क्षत्रियस्य ललाटसंमितः ललाटावधिपरिमाणः भ्रूमध्यावधिरित्यर्थः।</mark> वैक्ष्यस्य ब्रह्मचारिणः पादादिरोष्ठावधिको दण्डः । 'सर्वेःःषाम् ' यद्वा सर्वेषां ब्राह्मणक्षत्रियविज्ञां <mark>ब्रह्मचारिणां सर्वे पाछाशवैल्बौदुम्बरा अनियमेन दण्डा भवन्ति नियमोऽत्र नास्ति मुख्याछाभे</mark> यथालाभमुपादेयम् । 'आचा ' यात् ' आचार्येण गुरुणा आहृत आकारित उत्थाय ऊर्ध्वो भूत्वा प्रतिशृगुयात् प्रतिवचनं द्यात् ब्रह्मचारी । 'शया ''सीनः ' चेद्यदि शयानं स्वपन्तं ब्रह्मचारिणं गुरुराह्मयति तदा आसीनः उपविष्टः सन् प्रतिवचनं दद्यात् । 'आसी ' ष्टन् ' आसीनमुपविष्टं चेदाह्वयति तदा तिष्ठन्नुत्थितः। 'तिष्ठः मम् यदि तिष्ठन्तुमुत्थितमाह्वयति तदा अभिकामन <mark>गुरुमभिमुखं गच्छन् प्रतिशृणुयात् । 'अभि···वन् ' अभिक्रामन्तमभिमुखमागच्छन्तमाचार्यः ब्रह्मचा-</mark> रिणं यदि आह्वयति तदा स ब्रह्मचारी अभिधावन्नभिमुखं धावन्सन् प्रतिशृणुयात् । 'स ए ः स-तीति ' स ब्रह्मचारी एवमुक्तेन मार्गेण ब्रह्मचर्ये वर्तमानस्तिष्ठन् अमुत्र स्वर्गे अद्य इहैव स्थितः सन् वसति तिष्ठति द्विरुक्तिः स्तुत्यर्था । 'तस्य विते' तस्य ब्रह्मचारिणः स्नातकस्य समावृत्तस्य कीर्तिर्यतो

भवति इति यथोक्तधर्मानुष्ठातुर्वेह्मचारिणः फलकथनम्। 'त्रयः तक इति 'त्रयस्त्रिःप्रकाराः स्नातका भवन्ति । कथम् एको विद्यास्नातकः अपरो व्रतस्नातकः अन्यो स्नातकः । एतेषां रुक्षणमाह—' समाः तक इति ' समाप्य समाप्ति पाठतोऽर्थतश्चावसानं नीत्वा वेदं वेदस्य मन्त्रब्राह्मणात्मिकामेकां शाखां यः समावर्तते स्नाति स ब्रह्मचारी विद्यास्नातको भवति । एवं समाप्य व्रतं द्वादशवर्षादिकं ब्रह्मचर्यमसमाप्य असंपूर्णमधीत्य वेदमेकां शाखां यो त्रह्मचारी समावर्तते स्नानं करोति स व्रतस्नातको भवति । उभयं वेदं ब्रह्मचर्यं च समाप्य अन्तं नीत्वा यः स्नाति स विद्याव्रतस्नातको भवति । 'आषो '''इयइय ' उपनयनकालस्य पर्-मावधिमाह आषोडशात्घोडशाद्वर्धात्प्राक् ब्राह्मणस्य विप्रस्य अनतीतः न अतीतः कालः समयो भवति । आद्वाविंशात् द्वाविंशाद्वर्षात्पूर्वे क्षत्रियस्य आचतुर्विशाचतुर्विशाद्वर्षाद्वीक् वैदयस्योपनयनस्य कालः अनतीतो भवतीति सर्वत्र संबध्यते । 'अतः वन्ति ' अतः पञ्चदशात् एक विं<mark>शात् त्रयोविंशाद्वर्षोदूर्द्वम् अनुपनीता</mark> ब्राह्मणक्षत्रियवैंश्याः यथासङ्ख्यं पतितसावित्रीका <mark>भवन्ति</mark> पतिताः स्खिलता अधिकाराभावान्निवृत्ता सावित्री गायत्री येभ्यस्ते पतितसावित्रीका भवन्ति संपद्यन्ते । ' नैना ''रेयुः ' एतान् पतितसावित्रीकान् न उपनयेयुः उपनयनसंस्कारेण न संस्कुर्युः । शिष्टाः कैश्चिद्तिकान्तनिषे बैरूपनीतानपि न अध्यापयेयुः न वेदं पाठयेयुः । तथा न याजयेयुः । कैश्चिद्तिकान्तनिषेधेर्देद्मध्यापितानपि न याजयेयुः न यज्ञं कारयेयुः । एभिः पतितसावित्रीकैरनुप-नीतैरपनीतैर्वा सह न व्यवहरेयुः । स्नानासनशयनभोजनविवाहादिभिः कर्मभिने व्यवहारं छुर्युः । 'काला ''वत् ' गर्भाधानादीनि उपनयनान्तानि कर्माणि नियतकालान्यभिहितानि । यदि दैवा-त्पुरुपापराधाद्वा दोषाद्वा तेषां नियतस्य कालस्य अतिक्रमो भवति । तदा किं कर्तव्यमिति संदेहे निर्णयमाह—कालातिक्रमे यस्य संस्कारकर्मणः शास्त्रेण नियमितो यः कालः तस्यातिक्रमे लङ्कने नियतवत् नित्यवत् नित्ये श्रीतकल्पे नित्येषु (?) यद्विहितं तद्वत् अनादिष्टं प्रायश्चित्तं भवति । ततः कृतप्रायश्चित्तस्यातिकान्तकाले संस्कारकर्मण्यधिकारः संपद्यते अनादिष्टप्रायश्चित्तेतिकर्तव्यता च प्रयोगे वक्ष्यते । अत्र कालातिकम इत्युपलक्ष्यणम् । अतोऽन्न्येषामपि कर्मणां नाशे इदमनादिष्टमेव सर्वप्राया अत्तम् । गृह्यकारेण प्रायश्चित्तान्तरस्यानुपदिष्टत्वात् । किंतु औतानामतिदेशे प्राप्ते अवि-ज्ञाते प्रतिमहाव्याद्वति सर्वाभिश्चतुर्थे सर्वप्रायश्चित्तं चेत्यस्यैव कालातिकमे नियतवदित्यनेनातिदेश: हतो नतूपदेशः कृतो गृह्यकारेण । तत्राविज्ञातमप्रत्यक्षश्रुतिमूलम् किमिदमार्ग्वेदिकं याजुर्वेदिकं सा-मवैदिकं वेत्यनिश्चितं स्मार्तं कर्म तस्य श्चेषे श्रोतकल्पे व्याहृतिचतुष्टयं पञ्चवारुणहोमं प्रायश्चि-त्तमुद्दिष्टमत्र गृह्यसूत्रे गृह्योक्तकर्मणामपि स्मार्तत्वात् तद्भ्रेषे तस्यैवातिदेशो युक्तः, न पुनः प्रत्यक्ष-वेदमूलकर्मश्रेषोपदिष्टानाम् । इदानीं पतितसावित्रीकविषये संस्कारप्रतिप्रसवमाह् ' त्रिपु…पनं च ' त्रिपुरुषं त्रीन् पुरुषान् यावत् ये पतितसावित्रीकाः पितृपुत्रपौत्रास्तेषामपत्ये पुत्रे संस्कारः उपन-यनं भवति न पुनश्चतुर्थोदीनां तेषां च उपनीतानामपि अध्यापनं न भवति [निषिद्धस्य पुनर्नु-ज्ञापनं प्रतिप्रसव इति । उपनयनस्यैव प्रतिप्रसवात् ।] ' तेषाछं ः चनात् ' तेषां पतितसावित्रीकाणां मध्ये यः संस्कारंप्सः आत्मानं संस्कार्यितकामः स ब्रात्यस्तोमेन यज्ञविशेषेण इष्टा ब्रात्यस्तोमं यज्ञं कृत्वा व्यवहार्यो भवति । अधीयीत चेति शेषः । उपनयन।दिसंस्कारयोग्यो भवति । तस्मा-कामिमच्छया ब्रात्यस्तोमेनेष्टा अधीयीरन् वेदं पठेयुः व्यवहार्याः लोके शिष्टानामध्यापनादिषु कर्मसु योग्या भवन्तीति वचनात् श्रुतेः। संस्कार्यप्रसङ्गात् स्मृत्यन्तरोक्ता अपि संस्कार्या लिख्यन्ते । षण्ढान्थवधिरस्तब्धजडगद्गदपङ्गषु । कुटजवामनरोगार्तशुष्काङ्गिविकलाङ्गिषु । मत्तोन्मत्तेषु मृकेषु शयनस्थे निरिन्द्रिये । ध्वस्तपुंस्त्वेऽपि चैतेषु संस्काराः स्युर्यथोचिताः । मूकोन्मत्तौ न संस्कार्याः

वित्येके । कर्मस्वनधिकारात्पातित्यं नास्ति । तद्पत्यं तु संस्कार्यम् । ब्राह्मण्यां ब्राह्मणेनोत्पन्नो ब्राह्मण <mark>एवेति स्पृतेः । अन्येतु ताविप संस्कार्यावित्याहुः । होमं तावदाचार्यः करोति । उपनयनं च विधिना</mark> आचार्यसमीपानयनमग्निसमीपानयनं वा सावित्रीवाचनं वा। अन्यदङ्गं यथाशक्ति कार्यम्। विवाहऋ कन्यास्वीकारोऽन्यदङ्गमिति । औरसक्षेत्रजाश्चेषां संस्कार्या भागहारिणः । औरसः पुत्रिकापुत्रः <mark>क्षेत्रजो गृढ</mark>जस्तथा । कानीनश्च पुनर्भूजो दत्तः क्रीतश्च कृत्रिमः । दत्तात्मा च सहोढश्च त्वपविद्धसु-तस्ततः । पिण्डदोंऽशहरश्चेषां पूर्वाभावे परः परः । एते द्वादशपुत्राश्च संस्कार्याः स्युर्द्विजातयः । केचिदाहुर्द्विजैर्जातौ संस्कार्यों कुण्डगोलको । अमृते च मृते पत्यौ जारजौ कुण्डगोलकौ । शङ्खलि-खितौ—नोन्मत्तमूकान् संस्कुर्यात् । विष्णुः—नापरिक्षितं याजयेत् नाध्यापयेन्नोपनयेत् । आप-<mark>स्तम्बः—र</mark>ुद्वाणामदुष्टकर्भणामुपनयनम् । एतच रथकारविषयकम् । तस्य तु मातामहीद्वारकं रुद्रत्वम् । अदुष्टकर्मणां मद्यपानरहितानामिति कल्पतरुकारः । इति सूत्रार्थः । अथोपनयनप्रयोगः । तत्र व्राह्मणस्याष्टवार्षिकस्य गर्भाष्टवार्षिकस्य वा क्षत्रियस्यैकाद्शवार्षिकस्य वैक्यस्य द्वाद्शवार्षिकस्योपन-यनं कुर्यात् । यथामङ्गळं वा सर्वेषामुपनयनम् । अथोदगयने शुक्कपक्षे पुण्येऽहनि मातृपूजापूर्वकमा-भ्युद्यिकं श्राद्धं कुर्यात् । कुमारस्य वपनं कारियत्वा ब्राह्मणत्रयं भोजियत्वा कुमारं च भोजिय-त्वा बहिःशालायां पञ्च भूसंस्कारान् विधाय लौकिकाग्नि स्थापयित्वा पर्युप्तशिरसमलंकृतं कुमार-माचार्यपुरुषा आचार्यसमीपमानयन्ति । तत आचार्य आनीतं कुमारं पश्चाद्गेः स्वस्य दक्षिणेऽवस्था-प्य ब्रह्मचर्यमागामिति ब्रूहीति कुमारं प्रति वद्ति । ब्रह्मचर्यमागामिति कुमारः प्रतिब्रूयात् । ब्रह्मचार्य-सानीति ब्रूहीत्याचार्येणोक्ते ब्रह्मचार्यसानीति माणवको ब्रूयात् । अथाचार्यो माणवकं येनेन्द्राय <mark>बृहस्पतिर्वासः पर्यद्धादमृतम् । तेन त्वा परिद्धाम्यायुषे दीर्घायुत्वाय बळाय वर्चस इत्यनेन मन्त्रेण</mark> यथोक्तं वासः परिधापयति । तत आचार्यो माणवकस्य कटिप्रदेशे मेखलां बन्नाति । इयं दुरुक्तं परि-वाधमाना वर्ण पवित्रं पुनती म आगात्। प्राणापानाभ्यां बलमाद्धाना स्वसा देवी सुभगा मेखले-<mark>यमिति मन्त्रं</mark> पठितवतः । युवासुवासाः परिवीतआगात्स <mark>उ श्रेयान् भवति जायमानः । तं धीरासः</mark> कवय उन्नयन्ति स्वाध्यो मनसा देवयन्त इति वा मन्त्रम् । तृष्णीं मन्त्रवर्ज वा । ततः यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं प्रजापतेर्यत्सहजं पुरस्तात् । आयुष्यमम्यं प्रतिमुश्च शुभ्रं यज्ञोपवीतं बलमस्तु तेज इति मन्त्रं पठितवतो माणवकस्य दक्षिणवाहुमुद्धृत्य वामस्कन्धे यज्ञोपवीतं निवेशयति । यज्ञोपवीतलक्ष-<mark>णं तु छन्दोगपरिशिष्टे—त्रिवृद</mark>ूर्ध्ववृतं कार्यं तन्तुत्रयमधोवृतम् । त्रिवृतं चोपवीतं स्यात्तस्यैको मन्थि-रिष्यते । वामावर्ते त्रिगुणं कृत्वा प्रदक्षिणावृत्तं नवगुणं विधाय तदेव त्रिसरं कृत्वा प्रन्थिमेकं विद्ध्यात् । यथा पृष्ठवंशे च नाभ्यां च धृतं यद्विन्दते कटिम् । तद्वार्यभुपवीतं स्यान्नातिलम्बं नचोच्छितम् । वामस्कन्धे धृते नाभिहृत्पृष्ठवंशयोर्धृतं यथा कटिपर्यन्तं प्राप्नोति तावत्परिमाणं कर्तव्यमित्यर्थः । कार्पासक्षौमगोवालशाणवल्कतृणादिकम् । सदा संभवतो धार्यमुपवीतं द्विजाति-भिः ॥ १ ॥ ग्रुचौ देशे ग्रुचिः सूत्रं संहताङ्कुलिमूलके । आवेष्ट्य पण्णवत्या तत् त्रिगुणीकृत्य यत्नतः ।। २ ।। अव्लिङ्गकैस्त्रिभिः सम्यक् प्रक्षाल्योध्वेवृतं च तत् । अप्रदक्षिणमावृत्तं साविज्या त्रिगुणी-<mark>कृतम् ॥ ३ ॥</mark> अधः प्रदक्षिणावृत्तं समं स्यान्नवसूत्रकम् ॥ त्रिरावेष्ट्य दृढं बद्धा हरित्रह्येश्वरात्रमेत् ।। ४ ।। यज्ञोपवीतं परमिति मन्त्रेण धारयेत् ।। सूत्रं सलोमकं चेत्स्यात्ततः कृत्वा विलोमकम् ॥ ५ ॥ साविज्या दशकृत्वोऽद्भिर्मन्त्रिताभिस्तदुक्ष्येत् ॥ विच्छिन्नं वाऽप्यधोयातं भुक्त्वा निर्मितमुत्सृचेत् ॥ ६ ॥ स्तनादूर्ध्वमधोनाभेर्न धार्यं तत्कथञ्चन ॥ ब्रह्मचारिण एकं स्यात्स्नातस्य द्वे बहूनि
वा ॥ ७ ॥ तृतीयमुत्तरीयं वा बस्नाभावे तदिष्यते । ब्रह्मसूत्रे तु सन्येंऽसे स्थिते यज्ञोपवीतिता ॥८॥ प्राचीनावीतिताऽ सन्ये कण्ठस्ये तु निवीतिता ।। वस्त्रं यज्ञोपवीतार्थे त्रिवृत्सूत्रं च कर्मसु ।। ९ ॥

कुरामु अबल्वजतन्तुरज्ज्वा वा सर्वजातिषु ।। ततस्तयैव तूर्ग्गों माणवकस्य यथोक्तमजिनमुत्तरीयं कार-यति । तत आचार्यो माणवकाय दण्डं ददाति । माणवकश्च यो मे दण्डः भूम्याम् । तमहं पुनराद्द् आयुषे ब्रह्मणे ब्रह्मवर्चसायेत्यनेन मन्त्रेण तं प्रतिगृह्णाति । दीक्षावद्वा हण्डं द्दाति प्रतिगृह्णात्युच्छ्रयति च। अथाचार्यः स्वकीयमञ्जलि जलेन पूरियत्वा तेन जलेनाञ्ज-लिस्थेन माणवकस्याञ्जिलं पूरयति आपोहिष्ठेति तृचेन । ततो गुरुर्माणवकं प्रेषयति सूर्यमुदीक्ष्स्वे<mark>ति</mark> माणवकश्च प्रेषितस्त बक्षुरिति मन्त्रेण सूर्यमुदीक्षते । अथाचार्यो माणवकस्य दक्षिणांसस्योपरि स्वं दक्षिणं हस्तं नीत्वा हृदयमालभते । मम ब्रते ते हृद्यं द्यामि मम चित्तमनुचित्तं ते अस्तु । मम वा-चमेकमना जुपस्व वृहस्पतिष्ट्रा नियुनक्तु महामिति मन्त्रेण । अथाचार्योऽस्य माणवकस्य दक्षिणं <mark>हस्तं साङ्गञ्जं गृहीत्वा को नामासीत्याह । एवं पृष्टः कुमारः अमुकरार्माऽहं भो३ इति प्रत्याह ।</mark> पुनराचार्यो माणवकं पृच्छति कस्य ब्रह्मचार्यसीति भवत इति माणवकेनोच्यमाने इन्द्रस्य ब्रह्म-चार्यस्यग्निराचार्यस्तवाहमाचार्यस्तवामुकदार्मन्नित्याचार्यः पठेत् । अथैनं कुमारं भूतेभ्यः परि-दुदात्याचार्यः प्रजापतये त्वा परिदुदामि देवाय त्वा सवित्रे परिदुदाम्यद्भचस्त्वौषधीभ्यः परि-ददामि द्यावापृथिवीभ्यां त्वा परिददामि विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः परिददामि सर्वेभ्यस्त्वा भूतेभ्यः परिद्दाम्यरिष्ट्या इत्यनेन मन्त्रेण । अथ कुमारः अप्नि प्रदक्षिणीकृत्य उपविश्वति । आचार्यश्च ब्रह्मोपवेशनादिपर्यक्षणान्तं कृत्वा आघाराद्याः स्विष्टकृदन्ताश्चतुर्द्शाज्याहु-तीर्त्रह्मान्वारच्यो हुत्वा हुतशेषं प्राइय पूर्णपात्रं वरं वा ब्रह्मणे द्यात् । अथानन्तरमेनं ब्रह्मचारिणं संशास्ति कथं ब्रह्मचार्यसीत्याचार्यो वदति भवानीति ब्रह्मचारी । अपोशानेत्याचार्यः अशानीति ब्रह्मचारी । कर्म कुर्वित्याचार्यः । करवाणीति ब्रह्मचारी । मा दिवा सुषुष्था इत्याचार्यः । न स्वपानीति <mark>ब्रह्मचारी । वाचं यच्छेत्याचार्यः । यच्छानीति ब्रह्मचारी । समिधमाधेहीत्याचार्यः । आद्यानीति</mark> <mark>ब्रह्मचारी । अपोशानेत्याचार्यः । अश्रानीति ब्रह्मचारी । अथारमै एवं शासिताय ब्रह्मचारिणे</mark> <mark>आचार्यः सावित्रीमन्वाह् । कीदृशाय उत्तरतोऽग्नेः प्रत्यङ्भुखायोपविष्टायं पादोपसंप्रहपूर्वकमुपसन्नाय</mark> आचार्य समीक्षमाणाय स्वयमप्याचार्येण समीक्षिताय । कथमन्वाह ? ॐकारव्याहृतिपूर्वकमे• कैकं पार्द तथा द्वितीयमर्द्धर्चशः तथैव तृतीयं सर्वी स्वयं च ब्रह्मचारिणा सह पठन् । केषां-चित्पक्षे दक्षिणतोऽमेस्तिष्ठते आसीनाय वा आचार्य उक्तप्रकारेण सावित्रीमन्वाह । संवत्सरे वा षण्मास्ये वा चतुर्विह शत्यहे वा द्वादशाहे वा षडहे वा ज्यहे वा कारे क्षत्रियवैदययोत्रेह्मचारिणो-राचार्यः सावित्रीं ब्र्यात् । ब्राह्मणाय तु सद्य एव गायत्रीं गायत्रीछन्दस्कां सावित्रीं सवितृदैवस्याम् ऋचं विश्वामित्रदृष्टां सायमित्रहोत्रहोमानन्तरं गाईपत्याग्न्युपस्थाने विनियुक्तां तत्सवितुरिति सर्व-वेदशाखाम्नातां ब्रह्मदृष्टगायत्रीछन्दस्कपरमात्मदैवतवेदारस्भादिविनियुक्तप्रणवसहितप्रजापतिदृष्टाग्नि-वायुसूर्यदेवतगायत्र्युष्णिगनुष्टुप्छन्दस्काग्न्याधानविनियुक्तभूभ्रेवःस्वरितिमहाव्याहृतिपूर्विकां ब्राह्मणाय ब्रह्मचारिणे आचार्योऽनुब्रूयात् । क्षत्रियाय त्रिष्टुप्छन्दस्का वृहस्पतिदृष्टां स्वितृदेवत्यां देवसवितु-रित्यादिकां वाजपेये आज्यहोमे विनियुक्तां तथा वैदयाय प्रजापतिदृष्टां जगतीछन्द्स्कां सवितृदेवत्यां रुक्मपाशप्रतिमोचने उपासम्भरणे विनियुक्तां विश्वारूपाणि प्रतिमुञ्चत इत्येतामृचं ब्रूयात् । सर्वेषां वा ब्राह्मणक्षत्रियविशां गायत्रीमेव गायत्रीछन्दस्कां सावित्रीमुक्तस्थणां ब्रुयात् । अत्रावसरे ब्रह्मचारी समिदाधानं करोति । तत्र पूर्व दक्षिणहस्तेन अप्ने सुश्रवः सुश्रवसं मा कुरु, यथा त्वममे सुश्रवः सुश्रवा असि, एवं मार्थ सुश्रवः सौश्रवसं कुरु । यथा व्यमग्ने देवानां यज्ञस्य निधिपा असि, एवमहं मनुष्याणां वेदस्य निधिपो भूयासमित्येतैः पञ्चभिर्मन्त्रैः प्रतिमनत्रमिन्धनप्रक्षेपेणाप्ति संधुक्षयित । हुस्ताभ्यां वा संधुक्षणप्रसिद्धिरस्ति । ततोऽमि प्रदक्षिणं दक्षिणहस्तेनाद्भिः पर्युक्ष्योत्थाय तिष्ठन्

<mark>अप्नये समिधमहार्षे वृहते जातवेदसे यथा त्वमग्ने समिधा समिध्यस एवमहमायुषा मेधया वर्चसा</mark> प्रजया पशुभित्रह्मवर्चसेन समिन्धे जीवपुत्रो ममाचार्यो मेधाव्यहमसान्यनिराकरिष्णुर्यशस्वी तेजस्वी ब्रह्मवर्चस्यन्नादो भूयासछंस्वाहेत्यनेन मन्त्रेण उक्तल्रक्षणामेकां समिधमग्नावाधायानेनैव द्वितीयां तथैव तृतीयां चाधत्ते । एषा ते अग्ने समिदित्यादिना वा मन्त्रेण अग्नये समिधमहार्षमिति एषातेअग्ने समिदित्येताभ्यां समुचिताभ्यां मन्त्राभ्यां वा एकैकशस्तिसः समिध आद्धाति । तत उपविदय पूर्ववद्ग्ने सुश्रव इत्यादिभिरिम्नं संधुक्य पर्युक्य च तूष्णीं पाणी प्रतप्य तन्पा अग्नेऽसि तन्वं मे पाहि आयुर्व अम्नेस्यायुर्भे देहि वर्चोदा अम्नेऽसि वर्चो मे देहि। अम्ने यन्मे तन्वा ऊनं तन्म आपृण ॥ मेधां मे देवः सविता आद्धातु मेधां मे देवी सरस्वती आद्धातु मेधामश्विनौ देवावाधत्तां पुष्कर-स्रजाविति सप्तिभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रं मुखं विमार्ष्टि । अत्र शिष्टाचारप्राप्ताः केचन पदार्था लिख्यन्ते । तत अङ्गानि च म आप्यायन्तामित्यनेन शिरःप्रभृति पादान्तं सर्वोङ्गमालभते । वाक्च म आप्यायता-मिति मुखं, प्राणश्च म आप्यायतामिति नासारन्ध्रे युगपत्, चक्षुश्च म आप्यायतामिति चक्षुषी युगपत श्रोत्रं च म आप्यायतामिति दक्षिणं श्रोत्रं, ततोऽनेनैव मन्त्रेण वामम् । यशोवलं च म आप्यायतामिति मन्त्रं पठेत् । ततोऽनामिकया अग्नेर्भस्म गृहीत्वा ललाटे श्रीवायां दक्षिणेंऽसे हृदि चतुर्षु स्थानेषु ज्यायुषं जमदग्नेः, कञ्यपस्य ज्यायुषं, यद्देवेषु ज्यायुषं, तन्नो अस्तु ज्यायुषमिति चतुर्भिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रं ज्यायुषाणि कुरुते । अत्र स्मृत्यन्तरोक्तमभिवाद्नं लिख्यते—'ततोऽभिवादये-द्वद्धानसावहमिति ब्रुवन्' इति याज्ञवल्क्यादिस्मृतिप्रणीतस्याभिवादनस्य प्रयोगो यथा—वत्सगोत्रो भागवच्यावनाप्रवानौर्वजामदग्न्येति पञ्चप्रवरः श्रीधरशर्माऽहं भो ३ श्रीहरिहरशर्मन् त्वामभिवाद्ये इत्युक्त्वाऽभिवाद्य गुर्वादिकं ब्रह्मचारी अभिवादयेत् । अभिवाद्यश्च गुर्वादिः आयुष्मान् भव सौम्य श्रीधरशर्भन् भो३इति प्रत्यभिवाद्येत् । अयमभिवादनप्रयोगो गृहस्थस्यापि । अत्र वृद्धानिति वचनात् कनिष्ठाभिवादने नाधिकारः । वृद्धाश्च त्रिविधाः । विद्यातपोवयोभिः । अत्र समये ब्रह्मचारी भैक्षं चरति । तद्यथा । भवति भिक्षां देहीति ब्राह्मणः, भिक्षां भवति देहीति राजन्यः, भिक्षां देहि भवतीति वैरयश्च भिक्षां भिक्षेत । अत्र भिक्षायाचनवाक्ये भवतीति स्त्रीसंबोधनपदात् स्त्रियो भिक्षेतेति प्राप्तम् । ताश्च कीटशीः कति च इत्यपेक्षायामुच्यते । याः प्रत्याख्यानं न कुर्वन्ति ताः भिक्षेत । कति ? तिस्रः षड्वा द्वाद्श वा द्वाद्शभ्योऽधिका वा । मातरं वा प्रथमां भिक्षेतेत्यन्वयः । एवं भिक्षां भिक्षित्वा ब्रह्मचारी गुरवे भैक्षं निवेद्य अहरूरोषं वाग्यतस्तिष्ठेत् वा आसीत वेत्यनियमः । तत उपास्तमयं संध्यावन्दनपूर्वकं स्वयं प्रशीणीः पूर्वोक्तलक्षणाः समिधः पूर्ववत् उक्तप्रकारेण तिसन्नेवाग्नौ आधाय वाचं विसृजत इति तिद्दिनकृत्यम् । अथ तिद्दिनमारभ्यासमावर्तनात्कर्तव्यमुच्यते—भूमौ शयनमक्षाराखवणाशनं दण्ड-धारणमग्निपरिचरणं गुरुशुश्रूषा भिक्षाचर्या सायंप्रातभीजनार्थ भोजनसन्निधाने वारद्वयं वा भैक्षचर-णम्, अनिन्दो ब्राह्मणगृहे भैक्षं गुर्वाज्ञया याचित्वा भोजनविधिना भुजानः मधुमांसमज्जनोपर्यास-नस्रीगमनानृताद्त्तादानानि वर्जयेत् । स्मृत्यन्तरे तु--मधुमांसाञ्जनोच्छिष्टमुक्तस्रीप्राणिहिंसनम् । भास्करालोकनाऋीलपरिवादादि वर्जयेत्। आदिशब्देन पर्युषितताम्बूठदन्तथावनावसक्थिकादिवा-स्वापच्छत्रपादुकागन्धमाल्योद्वर्तनानुपद्धेपनजलक्रीडाचूतनृत्यगीतवाद्यालापादीन्यन्यान्यपि यानि स्मृतानि । तथा-कार्या भिक्षा सदा धार्य कौपीनं कटिसूत्रकम् । कौपीनमहतं धार्य दण्डं <mark>वा वस्नपार्श्वयुक् । यज्ञोपवीतमजिनं मौश्जीं दण्डं च धारयेत् । नष्टे श्रष्टे नवं मन्त्रात् धृत्वा श्रष्टं</mark> जले क्षिपेत् । अष्टाचत्वारिह शहर्षाणीत्यादि व्यवहार्या भवन्तीति वचनादित्यन्तं सूत्रमुक्तार्थम् । कालातिक्रमे नियतवदित्यस्यार्थ उक्तः । इतिकर्तव्यताऽत्र लिख्यते । पूर्णाहुतिवदाज्यं संस्कृत्य अना-दिष्टप्रायश्चित्तहोमं कुर्यात् । पूर्णाहुतिर्यथा कात्यायनसूत्रे पूर्णाहुति जुहोति निरूप्याज्यं गाईपत्येऽधि-

श्रित्य सुकुसुवं च संमृज्योद्वास्योत्पूयावेक्ष्य गृहीत्वाऽन्वारब्ध एवहःसर्वत्र । अत्रैवं प्रयोगः---यदाऽऽव-सथिकस्यानादिष्टं प्राप्नोति तदाऽग्निः संभृत एव । यदि च निरम्नेस्तदा शुद्धायां भूमौ पञ्च भूसं-स्कारान्कृत्वा लौकिकमिं स्थापियत्वा स्थाल्यामाज्यं तृष्णीं निरुप्यामाविधिश्रित्य स्ववं दभें: संमृ-ज्याज्यमुद्धास्य कुशतरुणाभ्यामुत्पूयावेक्ष्य स्रुवेणादायोपरि समिधं निधायोत्थाय स्रुवं सञ्यहस्ते कृत्वा दक्षिणेनामौ तिष्ठन् समिधमाधायोपविदय दक्षिणं जान्वाच्य ॐभूः स्वाहेति सुवरथेनाज्येनै-कामाहुति हुत्वा भुवः स्वाहा स्वः स्वाहा भूर्भुवःस्वः स्वाहेति चतस्रः त्वन्नो अग्नइत्यादिभिः पश्चिभिः पञ्च स्रुवेणावदायाज्याहुतीर्जुहोति । इदं नवाहुतिहोमात्मकं कर्म यत्र यत्र प्रायश्चित्तानादेशः कर्मणां नियतकालातिकमो वा तत्र तत्रानादिष्टसंज्ञकं प्रायश्चित्तं वेदितन्यम् । यदा तु कस्मिश्चित्स्थालीपा-कादिकर्मप्रयोगे वर्तमाने अनादिष्टप्रायश्चित्तमापद्येत तदा तत्कर्माङ्गभूत एवाम्रौ तत्कृत्वा [sनादिष्टं हुत्वा] उपरितनं प्रयोगं कुर्यात् । यदा तु बहूनि निभित्तानि भवन्ति तदा प्रतिनिभित्तं नैमित्तिकमा-वर्तत इति न्यायात् यावन्ति निमित्तानि तावत्कृत्वः प्रायश्चित्तमावर्तते यथोक्तम् । इत्यपनयनप-।। अत्र वेद्ब्रह्मचर्य चरेदित्यनेन वेदाध्ययनाङ्गतया ब्रह्मचर्याचरणमुक्तम् , वेदाध्ययनार-म्भस्य काल इतिकर्तव्यता च नोक्ता केवलं समावर्तनकर्म सूत्रकारेणारब्धं वेदहः समाप्य स्नायादिति । तत्र वेदस्यारम्भं विना समाप्तिः कर्तुमशक्येति उपनयनानन्तरमेव वेदारम्भस्य समय इत्यवगम्यते । इतिकर्तव्यता च पुनरेतदेव व्रतादेशनविसर्गेष्विति उपाकर्महोमातिदेशाद्धतादेशने वेदारम्भे प्राप्नोति। अतश्च-उपनीय गुरुः शिष्यं महाव्याहृतिपूर्वकम् । वेद्मध्यापयेदेनं शौचाचाराँश्च शिक्षयेदिति गुरो-रुपनयनानन्तरं वेदाध्यापनविधानाच उपनयनोत्तरकालं पुण्येऽहनि मातृपूजापूर्वकं वेदारम्भनिमि-त्तमाभ्यद्यिकं श्राद्धमाचायों विधाय पञ्चभूसंस्कारपूर्वकं छौकिकाग्नि स्थापयित्वा ब्रह्मचारिणमाहय अग्नेः पश्चात् स्वस्योत्तरत उपवेदय ब्रह्मोपवेदानाद्याज्यभागान्तं कृत्वा यदिऋग्वेदमार्भते तदा पृथिव्यै स्वाहा अग्नये स्वाहेति द्वे आज्याहुती हुत्वा ब्रह्मणे छन्दोभ्य इत्याद्या नवाहुतीर्हुत्वा शेषं समा-पयेत् । यदि यजुर्वेदं तदाऽऽज्यभागानन्तरम् अन्तरिक्षाय स्वाहा वायवे स्वाहेति विशेष: । यदि सामवेदं तदाऽऽज्यभागान्ते दिवे स्वाहा सूर्याय स्वाहेति विशेषः । यदाऽथर्ववेदं तदाऽऽज्यभागान्ते दिगभ्यः स्वाहा चन्द्रमसे स्वाहेति विशेषः । यद्येकदा सर्ववेदारम्भस्तदाऽऽज्यभागानन्तरं क्रमेण प्रति-वेदं वेदाहृतिद्वयं द्वयं हुत्वा ब्रह्मणे छन्दोभ्य इत्याहृतिद्वयं च हुत्वा प्रजापतय इत्याद्याः सप्त तन्त्रेण <mark>जुहुयात् । अनन्तरं महाव्याहृत्यादिस्विष्टकृदन्ता दशाहुतीहुत्वा प्राशनं विधाय पूर्णपात्रवरयोरन्यतरं</mark> ब्रह्मणे दुत्त्वा ब्रह्मचारिणे यथाविधि देदमध्यापयितुमारभते ।। इति व्रतादेशप्रयोगः ।। ।। 🛠 ।।

(गदाधरः)—'अत्रः णम्' अत्रास्मिन्काले भिक्षाचर्यचरणं कर्तव्यमित्यर्थः। अत्र विशेषो मनुस्मृतौ—प्रतिगृह्योप्सितं दण्डमुपस्थाय च भास्करम्। प्रदक्षिणं परीत्याग्निं चरेद्वैक्षं यथाविधि। एतत् त्रितयं भिक्षाङ्गमिति पारिजाते। कारिकायामप्येवम्। 'भवः वैद्यः' भवच्छव्दः पूर्वो यस्याः सा भवत्पूर्वो तां भवत्पूर्वो ब्राह्मणो वर्णोत्तमो भिक्षेत याचेत। एवं भवच्छव्दो मध्ये यस्याः सा भवन्मध्या तां भिक्षां राजन्यः क्षत्रियो भिक्षेत। तथा भवच्छव्दो उन्त्यो यस्याः सा भवदन्त्या तां वैद्यो वर्णतृतीयो भिक्षेत। अयमर्थः—सगौरवसंबोधनार्थं भवत्पद्मादिमध्यावसानेषु ब्राह्मणादिभिः क्रमेण कार्य तच्च संबुद्धयन्तम्। तिस्न इति सूत्रसामध्यांत्स्त्रीप्रत्ययवच तत्पदं भवति। तत्रायं प्रयोगः—भवति भिक्षां देहीति ब्राह्मणः। भिक्षां भवति देहीति क्षत्रियः। भिक्षां देहि भवतीति वैद्यः। 'तिस्रोः पयन्यः 'तस्यः 'क्षियो भिक्षां भिक्षेत। किंभूता अप्रत्याख्यायिन्यः। अत्र द्वितीयार्थे प्रथमा। भिक्षेत्तेति कर्तृप्रत्ययान्तस्याख्यातस्य कर्मकारकापेक्षित्वात्। प्रत्याख्यातुं निराकर्तुं शीलं यासां ताः न प्रत्याख्यायिन्यः अप्रत्याख्यायिन्यः। याः स्त्रियो निराकरणं न कुर्वन्ति ता भिक्षणीया इत्यर्थः।

शौनकेन विशेषो दर्शित:—अप्रत्याख्यायिनमप्रे भिक्षेताप्रत्याख्यायिनीं वेति । याज्ञवल्क्यः—ब्राह्म-णेषु चरेद्भैक्षमनिन्दोष्वात्मवृत्तय इति । भैक्षं प्राप्तं चरेदित्यर्थः । आत्मवृत्तये स्वश्रीरयात्रार्थे नाधि॰ कम्। ब्राह्मणेषु चरेदित्येतद्वाह्मणविषयम्। अत् एव व्यासः—ब्राह्मणक्षत्रियविशश्चरेयुर्भेक्षमन्वहम्। सजातीयगृहेष्वेव सार्ववर्णिकमेव वेति । सर्वशन्दः प्रकृतवर्णत्रयपरः । ' पदः ता वा ' पड्डा स्त्रियः। द्वाद्य वा स्त्रियः । अपरिमिता असंख्याता वा भिक्षेतेत्यर्थः । मातरं प्रथमामेके । एके आचार्या मातरं स्वजननीं प्रथमां भिक्षेतेत्याहुः । अयं च प्रथमाहर्द्धर्भ इति कर्कः । 'आचा ः स्येके ? ततो ष्रह्मचारी भिक्षां भिक्षित्वा आचार्याय उपनयनकर्त्रे भैक्षं भिक्षां लब्धां निवेद्यित्वा निवेद्नं कृत्वा इयं भिक्षा छंज्धेति । वाग्यतः संयभितवागहःशेषं तिष्ठेत् । इतः प्रभृति यावद्स्तमयमासीतेति एके वदन्ति नवेत्यन्ये, अतो विकल्पः । ' अहिर्ठः ' जते ' ब्रह्मचारी अहिंसन् अच्छिन्दन् हिंसामकु-र्वन् अरण्याद्वनात्सिमधं आहृत्य आनीय तिसम् यस्मिन्नुपनयनहोमः कृतस्तस्मित्रमौ पूर्ववत्पाणिनाऽप्ति परिसमृहतीति पूर्वोक्तरीत्याधाय समिदाधानं कृत्वा वाचं विसृजते यदि वाग्यमो गृहीतस्तदा तस्मि-न्काले विस्तृजते । 'अधः चर्या ' अधःशायी स्यात् । अक्षारालवणाशी भवेत् । दण्डधारणं सर्वेदा कार्यम् । अग्नेः परिचरणम् । समिदाधानं परिसमृहनादि सायंप्रातः । उभयकालमग्नि परिचरेदिति स्मृत्यन्तरात् । गुरुशुश्रूषा च प्रत्यहं कर्तव्या स्वाधायाऽनुरोधेन । भिक्षाचर्या भिक्षाचरणं स्थित्यर्थम् । 'मधुं ' येत् ' मधु प्रसिद्धं मांसं च मज्जनं गङ्गादौ स्नानं प्रतिषिध्यते । उद्धृतोदकेन तु कार्यमेव । उपर्यासनमासनस्योपरि मसूरिकाद्यासनं निधायोपवेशनम् । स्नीगमनं स्नीणां मध्येऽवस्थानम् । अभि-गमनस्योपरि वक्ष्यमाणत्वात्। अनृतमसत्यभाषणम्। अद्त्तादानं परद्रव्याणामद्त्तानां स्वयं शह-णम्। एतानि ब्रह्मचारी वर्जयेत्र कुर्यात्। 'अष्टाः रेत् 'अष्टाभिरधिकानि चत्वारिंशदृष्टाच-त्वारिंशत् तान्यष्टत्वारिंशद्वर्षाणि वेदब्रह्मचर्यं चरेत् चतुर्णो वेदानां प्रहणार्थ एकमेव ब्रह्मचर्यव्रतं कुर्यात् । अस्मिन्पक्षे चतुर्णामपि वेदानामेक एव व्रतादेशः । सर्वाश्च वेदाहुतयो हूयन्ते । 'द्वादुःःदम् ' अथवा प्रतिवेदं द्वादशद्वादशवर्षपर्यन्तं ब्रह्मचर्य चरेत् । अयमर्थः—एकं वेदं समाप्य समावर्तनं कृत्वा पुनर्द्वितीयवेद्प्रहणं यावत् ब्रह्मचर्यं चरित्वा स्नात्वैवं वेदान्तरेऽपि ब्रह्म-चर्य चरेत् यावद्ग्रहणं वा । यद्वा यावद्वेदस्य वेदयोर्वेदानां पाठतोऽर्थतश्च स्वीकरणं तावत् ब्रह्म-चर्यं चरेत् । अथ वर्णक्रमेण परिधानवस्त्राण्याह । ' वासार्ठः...कानि ' ब्राह्मणक्षत्रियविशां त्रयाणां ब्रह्मचारिणां शाणक्षौमाविकानि वासांसि वस्त्राणि यथासंख्यं परिधानार्थं भवन्ति । शाणं शण-मयम्। क्षौमं क्षुमा अतसी तद्विकारमयम्। आविकमवेर्मेषस्य विकार आविकं मेषरोमनिर्मितम्। गौतमः—सर्वेषां कार्पासं वाऽविकृतमिति । वसिष्ठः—ग्रुक्लमहतं वासो ब्राह्मणस्य माञ्जिष्टं क्ष्रौमं च क्षत्रियस्य पीतं कौहोयं वैदयस्येति । कारिकायामप्येवम् । कौहोयं पटविहोष इति पारिजाते । 'ऐणे' 'णस्य ' एणी हरिणी तस्या इदमैणेयं चर्म उत्तरीयं ब्राह्मणस्य ब्रह्मचारिणो भवति । अत्र कारिकायां प्रयोगरत्ने च विशेषः—तन् ज्यङ्गलं बहिलोंम यद्वा स्याचतुरङ्गलम् । एकखण्डं त्रिखण्डं वा धार्यं तदुपवीतवदिति । 'रौरः न्यस्य 'राजन्यस्य क्षत्रियस्य ब्रह्मचारिणो रुरुर्ना-मारण्यसत्वविशेषस्तदीयं चर्म उत्तरीयं भवति । ' आजंः ''इयस्य ' अजस्येदुं चर्म आजं यद्वा गव्यं गोरिदं चर्म वैश्यस्योत्तरीयं भवति । 'सर्वे ''त्वात् ' असति यथोदिते चर्मणि सर्वेषां वर्णानां वा गव्यं चर्म भवति । कुत एतत् पुरुषप्रधानत्वात् गव्यस्य चर्मणः । पुरुषप्रधानं हि गव्यं चम श्रूयते । ते अवच्छाय पुरुषं गव्येतां त्वचमाद्धुरिति । ते देवाः पुरुष-त्वचमवच्छाय उत्कृत्य एतां त्वचं गवि अद्धुः धृतवन्त इति श्रुत्यर्थः । 'मौजी''णस्य ' मुजः शरस्तन्मयी मौजी मेखला ब्राह्मणस्य ब्रह्मचारिणो भवति । 'धनुः''न्यस्य 'धनुर्ज्या धनुष-

श्चापस्य ज्या गुणः मेखला क्षत्रियस्य ब्रह्मचारिणो भवति । सामर्थ्याच स्नायुमयी वेणुमयी वा । <mark>इयं च त्रिवृत्र कार्या ज्यात्वविनाराप्रसङ्गात् 'मौर्वी वैरयस्य ' मुरुरिति तृणविरोषस्तन्मयी मौर्वी</mark> मेखला वैश्यस्य ब्रह्मचारिणो भवति । 'मुखाः जानाम् ' मुखाभावे ब्राह्मणस्य कुशाइमन्तकवल्व-जानां संबन्धिनी रहाना भवति । कुरामयी वा अइमन्तकाख्यतृणमयी वाल्वजी वा भवतीति भर्तु-यज्ञव्याख्याने लभ्यते । मुञ्जाभावशब्दोऽत्र धनुर्ज्यामौर्व्यभावोपलक्षणार्थ इति रेणुगर्गहरिहराः । मुखाद्यभावे वर्णक्रमेण कुशाद्या प्राह्या इति मद्नपारिजाते । 'पाला ''दण्डः ' ब्राह्मणस्य ब्रह्म-चारिणः पालाशो दण्डो भवति । 'बैल्वोः न्यस्य वैल्वः बिल्ववृक्षोद्भवो दण्डः क्षत्रियस्य ब्रह्म-चारिणो भवति । 'औदु ... इयस्य ' वैदयस्य ब्रह्मचारिण उदुम्बरवृक्षोद्भवो दण्डो भवति । अत्रा-चार्येणानुक्तमपि दण्डमानसुप्युक्तत्वाद्विरोधित्वाच्छाखान्तरीयं प्राह्मम् । तच । 'केशः ''इयस्येति ' दण्डं प्रक्रम्योक्तमिति जयरामभाष्ये । इदं च सूत्रं सूत्रत्वेन हरिहरभाष्ये तिष्ठति । भर्तृयज्ञकर्कादिय-<mark>न्थेषु नोपलभ्यते । अतः क्षिप्रमेतदित्याभाति । 'सर्वे वा सर्वेषाम्' अथवा सर्वे पालाशादयो</mark> दुण्डाः सर्वेषां त्राह्मणक्षत्रियविशामनियमेन भवन्ति । न प्रतिवर्ण जातिव्यवस्था भवति । 'आ-चा '''यात् ' आचार्येणोपनयनकर्त्रा आहृत आकारितो ब्रह्मचारी आसनादुत्थाय प्रतिशृणुयात् । प्रतिवचनं द्द्यात् । 'शया सीनः ' चेद्यदि आचार्यः शयानं स्वपन्तं ब्रह्मचारिणमाह्वयति तदा स आसीन उपविष्टः सन् प्रतिवचनं द्यात् । 'आसी ' ष्टन् ' चेद्यद्यासीनमुपविष्टं ब्रह्मचारिणमा-कारयत्याचार्यस्तदा स ब्रह्मचारी तिष्टन् प्रतिवचनं द्यात्। 'तिष्ठः मन् ' चेदादि तिष्ठन्तं <mark>ब्रह्मचारिणमाह्नयति तदाऽभिक्रामन्नाचार्याभिमुखं व्रजन्प्रतिवचनं कुर्यात् । 'अभिः वन् '</mark> चेयदि अभिकामन्तं ब्रह्मचारिणमाकार्यति तदा ब्रह्मचारी अभिधावन् आचार्याभिमुखं <mark>धावन् प्रतिवचनं द्द्यात् । अस्यार्थवादमाह—' स एवं 'तीति' स ब्रह्मचारी एवं पूर्वोक्त-</mark> <mark>ब्रह्मचर्यधर्मेण वर्तमानः अमुत्र स्वर्लोके अद्य इंहैव स्थितः सन् वसति तिष्टति । द्विरुक्तिः प्रशंसार्था ।</mark> 'तस्य···वित ' येनैवं ब्रह्मचर्यानुष्ठानं कृतं तस्य स्नातकस्य समावृत्तस्य कीर्तिर्यशो भवति । यथो-क्तवर्मकर्तुः फलं चैतत् । स्नातकलक्षणमाह 'त्रयः ''भवन्ति । त्रयः त्रिविधाः स्नातका भवन्ति । ['] विद्याः तक इति ' त्रिविधाः स्नातका इत्युक्तं तत्रैको विद्यास्नातको द्वितीयो त्रतस्नातकः तृतीयो विद्याव्रतस्त्रातक इति । 'समाः तकः ' समाप्य वेदं पाठतोऽर्थतश्च वेदं वेदस्य मन्त्रब्राह्मणात्मिका-मेकां शाखाम् । असमाप्य व्रतं द्वादशवार्षिकं ब्रह्मचर्यमसमाप्य यः समावर्तते स्नाति स विद्यास्नातक <mark>इत्युच्यते । ' समाः 'तकः ' व्रतं ब्रह्मचर्ये द्वाद्शवार्षिकं समाप्य वेदमसमाप्य संपूर्णमनधीत्य यः</mark> समावर्तते स व्रतस्नातक इत्युच्यते । एवं च व्रतस्नातकस्य विवाहोत्तरकालमध्ययनसमापनं वेदार्थ-<mark>ज्ञानं चेति मन्तव्यम् । उभ[े] 'तकः ' उभयं वेदं ब्रह्मचर्यं च समाप्य यः स्नाति स विद्याव्रतस्नातक</mark> इत्युच्यते । लक्षणप्रयोजनं च स्नातकानेके इत्यादिषु ज्ञेयम् । उपनयनकालस्य परमाविधमाह 'आ-षोः वित ' अर्वाक् षोडशाद्वर्षाद्वाह्मणस्यानतीतः न अतिकान्त एवोपनयनस्य कालो भवति । <mark>'आद्वा'''न्यस्य ' अर्वाक् द्वाविंशाद्वर्षात्क्ष</mark>त्रियस्यानतीत एवोपनयनकालो भवति । ' आच<mark>'' इयस्य '</mark> अर्वाक् चतुर्विद्याद्वर्षाद्वैद्यस्यानतीत एवोपनयनस्य कालो भवति । 'अत्रः वन्ति ' अत उक्तकाला-<mark>दृर्ध्वमनुपनीता ब्राह्मणादयः पतितसावित्रीका भवन्ति संपद्यन्ते अधिकाराभावात् पतिता स्खिळिता</mark> सावित्री येभ्यस्ते पतितसावित्रीकाः। 'नैनाः ' रेयुः ' एतान् पतितसावित्रीकान् नोपनयेयुः शास्त्रज्ञाः । अज्ञानादुपनीतानिव नाध्यापयेयुः । एवमध्यापितानिव न याजयेयुः यज्ञं न कारयेयुः । एभिः सह भोज-नादिभिः कर्मभिव्येवहारमपि न कुर्युः । सन्ति गर्भाधानादीनि नियतकालानि कर्माणि तेषु कालाति-क्रमे प्रायिश्वत्तमाह 'कालाः वत्' गर्भाधानादिनियतकालानां कर्मणां नियतकालव्यतिक्रमे सति प्राय-

श्चित्तं नियतवत् नित्यवत् नियते श्रौतकल्पे नैमित्तिकेषु यद्विहितं स्मार्ते तदेवानादिष्टं भवति । तचाविज्ञाते प्रतिमहाज्याहृति सर्वाभिश्चतुर्थे सर्वप्रायश्चित्तं चेति । कालज्यतिक्रमाद्न्यत्रापि यज्ञोपनीतिना बद्धशिखेन पिवत्रपाणिना बद्धकच्छेन प्रदक्षिणमाचान्तेन शुचिना स्नातेन कर्म कर्तव्य-मित्यादिस्मृत्यन्तरविहितेऽपि श्रेपे उत्पन्न एतदेव भवति । नैमिन्नित्तिकान्तराविधानात् । आवसथ्या-प्रिसाध्यलौकिकाग्निसाध्यानग्निसाध्यकर्मसु चतुर्गृहीतान्येतानि सर्वत्रेति प्रायश्चित्तसूत्र उक्तत्वाद<mark>त्र</mark> चतुर्गृहीतं गृहीत्वा होमः कार्यः । चतुर्गृहीतं च स्नुगभावे न संभवत्यतः स्नुगृत्पाद्येति रामवाज-पेयिभिः प्रायश्चित्ते उक्तम् । सा च होमसंबन्धाद्वैकङ्कती भवति । सुवस्तु खादिर एव । सुवेण प्रायश्चित्तहोम इति हरिहरः । तद्युक्तम् । अत्र श्रौतातिदेशो नियतवदिति भगवता कृतः तत्र चतुर्गृहीतं विहितं तदत्रापि प्राप्नोत्येव । चतुर्प्रहणं च सुच्येव संभवति अतः सुक् प्राप्ता केन निवार्यते । किंच पूर्णाद्वतियमीं ऽपि हरिहरैरङ्गीकृतस्तत्र पठिता सुक् स्वयं कुतो नाङ्गीकृतेति । यदि गृद्योक्तेतिकर्तव्यताऽङ्गीकृता स्यात्ततः स्यात्सुवेण होमः सा नाङ्गीकृतेत्यलमितप्रसङ्गेन । कारिकायाम्—मुख्यकाले नरैः कर्म कर्तुं यदि न शक्यते । गौणकालेऽपि कर्तेव्यं तदनादिष्टपूर्वकम्। इदं प्रायश्चित्तं त्वनादिष्टम् । यत्र विशिष्टप्रायश्चित्तं स्मर्थते तत्र नैतद्भूयते किंतु तदेव तत्र भवति । यथा—सर्वकर्ममध्येतु क्षुत आचमनं स्पृतम् । तथा —अधोवायुसमुत्सर्गे प्रहासेऽनृतभाषणे । मार्जार-मूपकस्पर्शे आकुष्टे क्रोधसंभवे । निमित्तेष्वेषु सर्वेषु कर्म कुर्वन्नपः स्पृशेदिति रामवाजपेयिनः। 'त्रिपु···नं च ' त्रीन्पुरुषान्यावत् ये पतितसावित्रीकाः पितृपुत्रपात्रास्तेषामपत्ये चतुर्थे पुरुषेऽसंस्कार उपनयनसंस्कारो न भवति । अध्यापनं च न भवति । अत्र हरिहर्भाष्यं मृग्यम् । 'तेषार्ठः ंनात् ' तेषां पितृपुत्रपौत्राणां त्रयाणां पतितसावित्रीकाणां मध्ये यः संस्कारेप्सुः आत्मानं संस्कारयितुकामः स ब्रात्यस्तोमेन यज्ञेनेष्ट्रा ब्रात्यस्तोमं कृत्वा व्यवहार्यो भवति । काममिच्छया ब्रात्यस्तोमेनेष्ट्रा अधीयीरन् वेदं पठेयुः व्यवहार्याः शिष्टानामध्यापनादिकर्मसु योग्या भवन्तीति वचनाच्छ्रतेः । अथ षण्ढमूकादीनां विशेषः प्रयोगपारिजाते—ब्राह्मण्यां ब्राह्मणाज्ञातो ब्राह्मणः स इति श्रुतिः । तस्माच पण्ढबधिरकुब्जवामनपङ्गपु । जडगद्भदरोगार्तशुष्काङ्गविकलाङ्गिषु । मत्तोनमत्तेषु मूकेषु शयनस्थे निरिन्द्रिये । ध्वस्तपुंस्त्वेषु चैतेषु संस्काराः स्युर्यथोचितम् । मत्तोन्मत्तौ न संस्कार्याविति केचित्प्रच-क्षते । कर्मस्वनिवकाराच पातित्यं नास्ति चैतयोः । तद्पत्यं च संस्कार्यमपरे त्वाहुरन्यथा । संस्कारमत्र होमादीन् करोत्याचार्य एव तु । उपनेयांश्च विधिवदाचार्यः स्वसमीपतः । आनीयाग्निसमीपं वा सावित्रीं रपृद्य वा जपेत्।कन्यास्वीकरणादन्यत्सर्वे विप्रेण कारयेत्। एवमेव द्विजैर्जातौ संस्कार्यौ कुण्डगोलका-विति । स्मृत्यर्थसारेऽप्येवम् । आपस्तम्बः — राद्वाणामदुष्टकर्मणामुपनयनम् । इदं च रथकारस्योपनयनम् । तस्य च मातामहीद्वारकं शुद्रत्वम् । अदुष्टकर्मणां मद्यपानादिरहितानामिति ॥ इति पञ्चमी कण्डिका५

अथ पदार्थक्रमः—ग्रुङ्गपक्षे द्वितीयादिस्वाध्यायतिथिषु नानध्याये न नैमित्तिकानध्याये पूर्वाह्वे शुभमुहूर्ते शुभचन्द्रादी गुरुशुक्रयोर्बाल्यवार्धकास्तराहित्यादी ज्योतिर्विज्ञोक्ते शुभे काले उपनयनं कार्यम् । तत्राधिकारसिद्धये प्रायश्चित्तमाह वृद्धविष्णुः—कुच्छ्रत्रयं चोपनेता त्रीन् कुच्छ्रांश्च बदुश्च-रेत् । आचार्यो द्वादशसहस्रं गायत्रीं च जपेत्तथा । नान्दीश्राद्धे कृते चेत्स्यादनध्यायस्त्वकालिकः । तदोपनयनं कार्य वेदारम्भं न कारयेत्। उक्ते काले उपनिनीपुः पिता पूर्वेद्युर्वेटोः परिधानार्थे शुक्र-मीषद्वीतं नवं सद्शं परेणाधृतं वस्त्रमुत्तरीयार्थे चाजिनं यज्ञोपवीतं मेखलामत्रणमृजुं सौम्यद्रीनं दण्डं कौपीनं भिक्षाभाजनं च संपाद्य स्वस्योपनेतृत्वाधिकारसिद्धये कुच्छ्रत्रयं द्वादशसहस्रं गायत्रीं च ज्ञा कुमारेणापि कामचारकामवादकामभक्षणादिदोषापनोदनार्थे कुच्छ्रत्रयं कारयित्वा स्वस्तिवाच-नाङ्कुरापणप्रहयज्ञनान्दीश्राद्धानि संकल्पपूर्वकं कृत्वा मण्डपप्रतिष्ठां कुर्यात् । तत्र संकल्पः—अस्य

कुमारस्योपनयने यहानुकूल्यसिद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थे यहयज्ञं करिष्ये । यहयज्ञं समाप्य देशकालौ स्मत्वाऽस्य कुमारस्य द्विजत्वसिद्धिद्वारा वेदाध्ययनाधिकारार्थे श्व उपनयनं करिष्ये । तदङ्कभूतम्य गणपतिपूजनपूर्वकं स्वस्तिवाचनपूर्वकं नान्दीश्राद्धं मण्डपप्रतिष्टां कुलदेवतादिस्थापनं च करिष्ये। <mark>उपनयनेन सह चौलकरणपक्षे तद्पि संकल्पे कीर्तयेत् । तन्त्रेण च स्वतिवाचनश्रहयज्ञनान्दीश्रा-</mark> <mark>द्धादीनि कुर्यात् । अथापरेद्यः कृतनित्यक्रियः कुमारस्य वपनं कारयित्वा ब्राह्मणत्रयं भोजयित्वा कुमारं</mark> च भोजयित्वा बहि:शालायां पञ्चभूसंस्कारपूर्वकं लौकिकाम्नि स्थापयेत् । ततो वैकल्पिकावधारणम् । तुष्णीं मेखलाबन्धनम् । दण्डः पालाशः । आसीनाय गायत्रीप्रदानम् । एषा त इति समिदाधानम् । मातृपूर्वकमपरिमिताश्च भिक्षणीयाः । न वाग्यतोऽहःशेवं तिष्ठेदिति पक्षः । तत आचार्योपनीताः पुरुषाः कुतमङ्गलस्नानं सङ्माल्याद्यैरलंकृतं बदुमाचार्यसमीपमानयन्ति । तत आचार्यो बदुमग्नेः पश्चाद्व-स्थाप्य ब्रह्मचर्यमागामिति ब्रहीति वदति । ब्रह्मचर्यमागामिति ब्रह्मचारी ब्रूयात् । ततो ब्रह्मचार्य-सानीति ब्रूहीत्याचार्यो वद्ति । ब्रह्मचार्यसानीति ब्रूयात् । ततः कुमारमाचार्यो वासः परिधापयति येनेन्द्रायेति । तत आचार्यः कुमारस्य कटिदेशे इयं दुरुक्तमिति मन्त्रेण मेखळां बन्नाति । युवा सुवासा इति वा वन्धनम् । तूष्णीं वा । ततो वटुः यज्ञोपवीतिभिति मन्त्रं पठित्वा दक्षिणबाहुमुद्धत्य वामस्कन्धे यज्ञोपवीतं निवेशयति । ततो बदुर्मित्रस्य चक्षुरित्यजिनमुत्तरीयं गृह्णाति । तत आ-चार्यो दण्डं माणवकाय प्रयच्छति । माणवको यो मे दण्ड इति दण्डं प्रतिगृह्णाति । अथाचार्यः स्वाञ्जलिना वटोरञ्जलिमद्भिः पूरयत्यापोहिष्टेति तिसृभिः । सूर्यमुदीक्ष्स्वेत्याचार्ये आह । ततो बद्ध-<mark>स्तचक्षुरिति सूर्य पदयति । तत आचार्यो माणवकस्य दक्षिणांसस्योपरि हस्तं नीत्वा हृदयमाल-</mark> भते मम त्रते त इति । तत आचार्यो माणवकस्य दक्षिणं हस्तं गृहीत्वाऽऽह कोनामाऽसी<mark>ति ।</mark> अमुक अहं भो ३ इति बद्धः प्रत्याह । ततो गुरुर्वेटुं प्रति कस्य ब्रह्मचार्यसीति वद्ति । भवत इति बदुराह । तदैवाचार्य इन्द्रस्य ब्रह्मचार्यसीति मन्त्रं ब्रूयात् । तवामुकब्रह्मचारीति प्रयोगो मन्त्रा-न्ते । अथैनमाचार्यो रक्षायै भूतेभ्यः परिद्दाति प्रजापतये त्वेति । ततो बटुरिम प्रदक्षिणी कृत्या-चार्यस्योत्तरत उपविशति । ततो गुरुर्त्रद्धोपवेशनादिदक्षिणादानान्तं चूडाकरणवत् कर्म कृत्वा कु-मारस्यानुशासनं करोति । तचैवं — त्रह्मचार्यसीत्याचार्य आह भवानीति ब्रह्मचारी प्रत्याह । अपोऽज्ञानेत्याचार्य आह—अश्रानीति ब्रह्मचारी प्रत्याह । कर्म कुर्वित्या० करवाणीति ब्र० । मा दिवा सुपूष्था इत्या । न स्वपानीति त्र । वाचं यच्छेत्या ० यच्छानीति त्र ० । सिमधमाधेहीत्या ० आद्धानीति त्र० । अपोऽशानेत्या० अश्वानीति त्र० । अथाचार्यो त्रह्मचारिणेऽग्नेरुत्तरतः प्रत्यङ्मुखो-पविष्टायोपसन्नाय समीक्ष्माणाय समीक्षिताय सावित्रीं ब्रयात् । तत्रैवम् प्रणवव्याहृतिपूर्वकं प्रथममेकैकं पादम् । तथा द्वितीयमर्द्धचेशस्तथैव तृतीयं सर्वी स्वयं च बदुना सह पठेन् । दक्षिणत आसीनाय वा सावित्रीप्रदानम् । ततो ब्रह्मचारी समिदाधानं करोति । तत्र पूर्वमग्नेः संधुक्षणम् पञ्चमन्त्रैरिन्धनप्र-क्षेपणम् । अग्ने सुश्रव इति प्रथमम् । यथा त्वमग्ने इति द्वितीयम् । एवं माह सिमिति तृतीयम् । यथा त्वमग्ने देवानामिति चतुर्थम् । एवमहं मनुष्याणामिति पञ्चमम् । प्रदक्षिणमग्निमुदकेन पर्यक्ष्योत्थाय समिथमप्रयेसमिथमिरयग्नौ प्रक्षिपति । एवं द्वितीयाम् । तथैव तृतीयाम् । एवा त इति वा मन्त्रेण समिधामाधानम् । अथवा द्वाभ्यामपि समिधामाधानम् । पुनः पञ्चभिर्मन्त्रैरग्नेः संघुक्षणं पूर्ववत् । अग्नेः पर्युक्षणम् । ततस्तूष्णीं पाणी प्रतप्य तनूया अग्नेऽसि तन्वं मे पाहि इति मुखं विमार्ष्टि । ततो द्वितीयवारं पाणी प्रतप्य आयुर्दा अग्नेऽस्यायुर्मे देहीति मुखं विमार्ष्टि । एवं तूष्णीं पाणी प्रतप्य वचौंदा अग्नेऽसि वचौं मे देहि । अग्ने यन्मे तन्त्रा ऊनं तन्म आपूण । मेधां मे देव: सविता आद्यातु । मेधां से देवी सरस्वती आद्धातु । सेधासिवनी देवावाधत्तां पुष्करस्नजी । अथाचारती-

<u>ऽतृष्टेयाः पदार्थाः । अङ्गानि च म आप्यायन्तामिति शिरःप्रभृति पादान्तं सर्वौङ्गान्यालमते । वाक्</u> च म आप्यायतामिति मुखालम्भनम् । प्राणश्च म आप्यायतामिति नासिकयोरालम्भनम् । चक्षश्च म आप्यायतामिति नेत्रयोरालम्भनम् । श्रोत्रं च म आप्यायतामिति दक्षिणकर्णमालभ्यानेनैव मन्त्रेण वामालम्भनम् । यशोवलं च म आप्यायतामिति जपः । ततो भरमना ललाटे तिलकं ज्यायुपं जमद-मेरिति। कर्यपस्य ज्यायुषमिति सीवायाम् । यद्देवेषु ज्यायुषमिति दक्षिणेंऽसे। तन्नो अस्तु ज्यायुषमिति हृदि । ततोऽभिवादनम् । तत्रैवं प्रयोगः । माण्डव्यसगोत्रः भागवच्यावनआप्रवानौर्वजामद्ग्न्ये-तिपञ्चप्रवरोऽभिवाद्येऽमुकनामाऽहमस्मि ३ ॥ कारिकायाम्—पद्माकारो करौ कृत्वा पादोपश्र-हणं गुरोः। उत्तानाभ्यां तु पाणिभ्यामिति पैठीनसेर्वचः। आयुष्मान् भव सौम्य विष्णुशर्म३न् इत्यार चार्यस्य प्रत्यभिवादनम् । ततो वृद्धाभिवादनम् । अथ भिक्षाचर्यचरणम् । तत्र ब्रह्मचारी पात्रं गृहीत्वा भवति भिक्षां देहीत्येवं भिक्षां याचेत । तिस्नोऽप्रत्याख्यायिन्यः षट्ट द्वाद्शापरिभिता वा। ततो भिक्षामाचार्याय निवंदयेत्। अत्र मध्याह्रसंध्यां कुर्यादिति प्रयोगपारिजाते । नेति कृष्णंभट्टीकारः । ततो भैक्ष्यं भुङ्क्ष्वेति गुरुणाऽनुज्ञातो भोजनं कुर्यात् । इतः प्रभृति सूर्यास्त-मयं यावद्वाग्यतो वा भवेत् । ततः सायं संध्यावन्दनपूर्वकमिपरिचरणं पाणिनाम्नि परिसम्हती-त्याद्यभिवादनान्तं पूर्ववत् । उपनयनाग्निस्त्रिरात्रं धार्यः । ज्यहमेतमग्नि धारयतीत्यापस्तम्बोक्तेः । यावद्भुतमग्निरक्षणमिति गर्गपद्धते। । इत्युपनयने पदार्थक्रमः ॥ ॥ एष प्रयोगः स्वस्वकाले कृतपूर्व-संस्कारस्य । असंस्कृतस्य तु विशेष उच्यते । आचार्य उपनयनात्पूर्वाहे बदुना सह मङ्गलस्नातः प्राणानायम्य तिथ्यादि सङ्कीर्त्य मम कुमारस्य गर्भाधानपुंसवनसीमन्तजातकर्मनामकरणनिष्क्रमणान्न-प्राशनचौलकर्मान्तानां संस्काराणां कालातिपत्तिदोषनिवृत्तिद्वारा परमेश्वरप्रीत्यर्थे प्रायित्वत्होमं करिष्य इति संकल्प्य पञ्चभूसंस्कारपूर्वकमित्रं लोकिकं स्थापियत्वा स्थाल्यामाज्यं निरुप्यामाविः श्रित्य स्तुवं दभैं: संमृज्याज्यमुद्धास्य कुशतृणाभ्यामुत्पूयावेक्ष्य स्त्रुवेणादाय समित्प्रक्षेपं कृत्वा नवा-हुतीर्जुहोति । भूः स्वाहा १ भुवः० २ स्वः० ३ भूर्भुवःस्वः०४ त्वन्नो अग्ने० ५ सत्वन्नो अग्ने० ६ अयाश्चाग्ने० ७ येतेशतं० ८ उदुत्तमं० ९ इति नवाहुतिहोमात्मकं प्रायश्चित्तं कृत्वा चौलातिरि-क्तसंस्काराणां प्रमादादकरणे प्रत्येकं पादकुच्छ्रं चौलाकरणेऽर्द्धकुच्छ्रं बुद्धिपूर्व चौलातिरिक्ताकरणे प्रत्येकमर्द्धकुच्छ्रं चौलाकरणे कुच्छ्रं बटुना कार्येत्। अशक्तौ तत्प्रत्याम्नायत्वेन गोदानतिलाहु-तिसहस्रदशसहस्रगायत्री जपद्वादशविप्रभुक्त्यादिष्वेकं प्रायिश्चत्तं कारियत्वाऽतीतजातकर्मादीनि कृत्वा पूर्वोक्तोपनयनतन्त्रं सर्वमाचरेत्। उपनीत्या सह चौलकरणे पूर्वेद्युः संस्कारद्वयं संकीर्त्य परेचुमेङ्गळस्नानविप्रत्रयभुक्त्यादिवरदानान्तं युगपत्स्वस्तिवाचनप्रहयज्ञनान्दीश्राद्धानि कृत्वा पूर्वोक्तं चौलप्रयोगं सर्वे कृत्वा पुनस्तिथ्याद्यहिख्य कुमारस्य वपनाद्यपनयनं सर्वे कार्यम् । अत्र शौनकः—आरभ्याधानमाचौलात्कालेऽतीते तु कर्मणाम् । व्याहृत्याच्यं सुसंस्कृत्य हुत्वा कर्म यथाक्रमम् । एतेष्वेकैकलोपे तु पादकुच्छ्रं समाचरेत् । चुडाया अर्द्धकुच्छ्रं स्यादापदीत्येवमीरितम् । अनापदि तु सर्वत्र द्विगुणं द्विगुणं चरेत् । कात्यायनः । छते कर्मणि सर्वत्र प्रायश्चित्तं विधीयते । प्रायश्चित्ते कृते पश्चाल्छप्तं कर्म समाचरेत्। स्मृत्यर्थसारे चैवम् । आश्वलायनकारिकायां तु प्राय-श्चित्ते कृतेऽतीतं कर्म कृताकृतमित्युक्तम्। प्रायश्चित्ते कृते पश्चाद्तीतमपि कर्म वै। कार्यभित्येक आ-चार्या नेत्यन्ये तु विपश्चित इति । मण्डनस्तु—कालातीतेषु सर्वेषु प्राप्तवत्स्वपरेषु च । कालाती-<mark>तानि कृत्वै</mark>व विद्ध्यादुत्तराणि त्वित्युक्तवान्। तत्र सर्वेषां तन्त्रेण नान्दीश्राद्धं कुर्यात् देशकाल-कर्त्रेक्यात् । अथ ब्रह्मचारिधर्माः—अधःशयनमक्षारालवणाशनं दण्डधारणमरण्यात्स्वयंप्रशीणीनां सिमामाहृतिः कालत्रये संध्योपासनं परिसमृहनादि यथोक्तमग्निपरिचरणं सायं प्रातः संध्योपारते-

रूर्द्ध गुरुशुश्रुषया स्थातव्यं, भोजनार्थे वारद्वयं सायं प्रातश्च भिक्षाचरणं, भैक्षाशनं लौहे मृन्मये पर्णादौ वा कार्यम् । मधुमांसयोरभक्षणमुन्मज्जनं न कार्यमुद्धतोदकेन स्नानमासनस्योपरि मसूरिकां स्थापयित्वा नोपविशेत्, स्त्रीणां मध्ये नावस्थानं, नानृतवदुनं नाद्त्तादानम् । अन्येऽपि स्पृ-त्यन्तरोक्ता नियमाः। याज्ञवल्क्यः-मधुमांसा अनो च्छिष्टं ग्रुङ्खीप्राणिहिंसनम्। भास्करालोकना-श्रीलपरिवादादि वर्जयेत्। शुक्तं परुषं वचः पर्युषितान्नं च । मनुः—अभ्यङ्गमञ्जनं चाक्ष्णोरुपान-च्छत्रधारणम् । वर्जयेदिति प्रकृतम् । पारिजाते कौर्मे—नादर्श चैव वीक्षेत नाचरेद्दन्तधावनम् । गुरू-च्छिष्टं भेषजार्थे प्रयुक्तीत न कामतः। एतन्निषिद्धमध्वादिविषयम् । अन्यस्य गुरूच्छिष्टस्य सर्वदा प्राप्तेः । वसिष्ठः-स चेद्वचाधीयीत कामं गुरोरुच्छिष्टशेषमौषधार्थं सर्वे प्राइनीयादिति । ज्येष्ठभ्रातु-रित्यपि ज्ञेयम्। तथाऽऽपस्तम्बः—पितुर्ज्येष्टस्य च भ्रातुरुच्छिष्टं भोज्यमिति । स्पृत्यन्तरे—गुरुव-द्रुरुपुत्रे स्यादन्यत्रोच्छिष्टभोजनात् । प्रचेताः—ताम्बृह्याभ्यश्वनं चैव कांस्यपात्रे च भोजनम् । यति-श्र ब्रह्मचारी च विधवा च विवर्जयेत् । यमः—मेखलामजिनं दण्डमुपवीतं च नित्यशः । कौपीनं कटिसूत्रं च ब्रह्मचारी तु धारयेत् ॥ ॥ अथ ब्रह्मचारित्रतलोपे प्रायश्चित्तम् । तत्र बौधायनः—अत्र शौचाचमनसन्ध्यावन्दनद्रभीभिक्षाऽग्निकार्यराहित्यशूद्रादिस्पर्शनकौपीनकटिसूत्रयज्ञोपवीतमेखलादण्डा-जिनत्यागदिवास्वापच्छत्रधारणपादुकाध्यारोहणमालाधारणोद्वर्तनानुलेपना अनजलकी डाद्यतनृत्यगीत-वाद्याद्यभिरतिपाखण्डादिसंभाषणपूर्येषितभोजनादिब्रह्मचारिव्रतलोपजसकलदोवपरिहारार्थे ब्रह्मचारी कुच्छ्रत्रयं चरेन्महाव्याहृतिहोमं च कुर्यात् । तद्यथा । स्नौकिकाग्नि प्रतिष्ठाप्य ब्रह्मवरणाद्या-ज्यभागान्तं कृत्वा प्रथमं व्यस्तसमस्तव्याहृतिभिश्चतस्र आज्याहृतीहृत्वा ४ भूरमये च पृथिव्ये च महते च स्वाहा ५ भुवो वायवे चान्तरिक्षाय च महते च स्वा० ६ सुवरादित्याय च दिवे च महते च स्वा० ७ भूर्भुवः सुवश्चन्द्रमसे च नक्षत्रेभ्यश्च दिग्भ्यश्च महते च स्वा० ८ पाहि नो अग्न एनसे स्वा० ९ पाहि नो अम्ने विश्ववेद्से स्वा० १० यज्ञं पाहि विभावसो स्वा० ११ सर्वे पाहि शतकतो स्वा० १२ पुनरूजीनिवर्तस्व पुनरम्न इषायुषा । पुनर्नः पाद्यंहसः स्वाहा १३ सहरज्जानिवर्तस्वामे पिन्वस्व धारया। विश्वप्स्न्याविश्वतस्परि स्वाहा १४ पुनर्व्याहृतिभिर्हुत्वा स्विष्टकृदादिवरदानान्तं शेषं समापयेदिति ॥ एतद्रुपधर्मेलोपे प्रायश्चित्तम् । बहुधर्मलोपे तु प्रायश्चित्तविशेष ऋग्विधाने शौन-महानाम्न्यादित्रतेषु छप्तेषु तारतम्येन त्रीन् षट् द्वादश वा कुच्छ्रान् कृत्वा पुनर्त्रतं प्रारमेतेति स्मृत्यर्थसारे । तथा संध्याग्निकार्यलोपे स्नात्वाऽष्टसहस्रं जपः । भिक्षालोपेऽष्टशतम् । अभ्यासे द्वि-गुणं पुनः संस्कारश्चेत्युक्तम् । इति ब्रह्मचारित्रतलोपे प्रायश्चित्तम् ॥ ॥ अथ पुनरुपनयनम् । तत्र मनुः—अज्ञानात्प्राद्य विष्मूत्रं सुरासंसृष्टमेव च । पुनः संस्कारमर्हन्ति त्रयो वर्णा द्विजातयः । चिन्द्रकायां वौधायनः—सिन्धुसौवीरसौराष्ट्रान् तथा प्रत्यन्तवासिनः। अङ्गवङ्गकलिङ्गाश्च गत्वा संस्कारमईति । हेमाद्रौ पाद्मे—प्रेतशय्याप्रतिप्राही पुनः संस्कारमईति । वृद्धमनुः—जीवन यदि समागच्छेद् घृतकुम्भे निमज्ज्य च । उद्धत्य स्थापयित्वाऽस्य जातकर्माद् कार्येदिति । मिताक्ष्रायां पराद्यर:—यः प्रत्यवसितो विप्रः प्रव्रज्यातो विनिर्गतः । अनाशकनिवृत्तश्च गार्हस्थ्यं चेचिकीर्षति । स चरेत् त्रीणि कुच्छाणि त्रीणि चान्द्रायणानि च । जातकर्मादिभिः सर्वैः संस्कृतः ग्रुद्धिमाप्रयात् । <mark>ज्ञातातपः—लशुनं गृञ्जनं जग्वा पलाण्डुं च तथा शुनम् । उष्ट्रमानुषकेभाश्वरासभीक्षीरभोजनात् ।</mark> उपायनं पुनः कुर्यात्तप्तकुच्छूं चरेन्मुहुः । अपरार्कादिसर्वप्रन्थेषु पित्रादिव्यतिरेकेण ब्रह्मचारिणः प्रेत-कर्मकरणे पुनरुपनयनमित्युक्तम् । त्रिस्थलीसेतौ-कर्मनाशाजलस्पर्शात्करतोयाविलङ्घनात् । गण्डकी-वाहुतरणात्पुनःसंस्कारमहिति । पराशरः—अजिनं मैखला दण्डो भैक्ष्यचर्या व्रतानि च । निवर्तन्ते

द्विजातीनां पुनःसंस्कारकर्मणि । य एकं वेद्मधीत्यान्यवेद्मध्येतुमिच्छति तस्य पुनरूपनयनमिति हर-दत्तः । नेत्यन्ये । सर्वेभ्यो वै वेदेभ्यः सावित्र्यनूच्यत इत्यापस्तम्बवचनात् । यमः—पुराकरुपेषु ना-रीणां मौ क्वीवन्धनमिष्यते । अध्यापनं च वेदानां सावित्रीवाचनं तथा । इदं च युगान्तरविषयम् । इति पुनरुपनयनम् ॥ ॥ त्रुटितानां मेखलादीनां प्रतिपत्तिमाह् मनुः—मेखलामजिनं दण्डमुपवीतं कमण्डलुम् । अप्सु प्रास्य विनष्टानि गृहीत्वाऽन्यानि मन्त्रवत् ॥ ॥ अथ गर्गमते पदार्थक्रमः—आ-द्धम् । वपनम् । विप्रभोजनम् । वटोरपि । अग्निस्थापनम् । अलंकृतस्यानयनम् । पश्चाद्ग्नेरवस्थाप-नम् । ततो ब्रह्मासनादिवर्हिस्तरणान्तं कर्म । ततो ब्रह्मचर्यमागामिति वाचनम् । ब्रह्मचार्यसानीति च । वासः परिधापयति । मेखलाबन्धनम् । बटोर्मन्त्रपाठः । मन्त्रेण यज्ञोपवीतपरिधानम् । तत आ-चमनम् । उत्तरीयधारणं मन्त्रेण । दण्डप्रतिप्रहः । दीक्षावद्वा । अश्वलिनाऽश्वलिपूरणमद्भिः । प्रैषपू-र्वकं सूर्यावेक्षणम् । हृद्यालम्भनम् । दक्षिणहस्तप्रहणादि भूतेभ्यः परिदानान्तम् । ततो हस्तविसर्गः । ततः प्रदक्षिणं परिक्रम्योपवेशनम् । तत आचार्यस्योपयमनादानादिपर्युक्षणान्तम् । आचार्यस्यान्वारम्भो माणवककर्तृकः । तत आघाराद्याश्चतुर्देशाहुतयः । संस्रवप्राशनादिदक्षिणादानान्तम् । ततो ब्रह्मचा-रिशासनं ब्रह्मचार्यसीत्यादि पूर्ववत् । ततो बर्हिहींमादिब्राह्मणभोजनान्तम् ॥ ॥ अथ सावित्रव्रता-देशः । तत्रोपलेपनादिवर्हिस्तरणान्तम् । ततः कुमार उत्थाय हस्तेनोदकं गृहीत्वाऽग्निमभिमुखो भूत्वा-**ऽप्रेन्नतपते न्नतं चरिष्यामि सावित्रं सद्यःकालं तच्छकेयं तन्मे राध्यतामिति न्नतप्रहणं करोति । ततो** ष्रह्मचारिण उपवेशनम् । ब्रह्मचारिण आचार्यस्यान्वारम्भः सर्वाहुतिषु । तत **उ**पयमनादानादि आज्य-भागान्तम् । ततो वेदाहुतयः षोडश । प्रतिवेदं चतस्रश्चतस्रः । एवं षोडश । ततः प्रजापतये देवेभ्य इत्याद्याः सप्त । ततो महाव्याहृत्यादिस्विष्टकृद्नता दश । आज्यभागाद्या एताः सप्तत्रिंशदाहृतयो व्रता-नामादेशे विसर्गे च होतव्याः । ततः संस्रवप्राशनादि ब्रह्मणे दक्षिणादानान्तम् । तत अथास्मै सावि-त्रीमन्वाहेत्यादि यथोक्तं सावित्रीप्रदानम् । ततो माणवकस्य तत्सवितुरित्यनेन मन्त्रेण सन्ध्योपासन-नम्। सन्ध्योपासनान्ते तत्सवितुरित्यनेनैवाभिपरिचरणम्। तदन्ते गोत्रनामग्रहणपूर्वकं सर्वेषामभि-वादनम् । ततो भिक्षाचर्यचरणम् । भिक्षानिवेदनम् भिक्षां भो इत्येवम् । आचार्यस्तु भिक्षां भो इत्येवं भिक्षां स्वीकुर्यात् । ततो ब्रह्मचारी शुचिर्भृत्वा स्वासने उपविशति । ततो बर्हिर्होमादिविप्रभुत्तयन्त-म् । अथानन्तरं सावित्रव्रतवत् सन्ध्योपासनाग्निपरिचरणम् । तत उपलेपनादिबर्हिस्तरणान्तम् । तत उत्थाय हस्तेनोदकं गृहीत्वाऽग्निमभिमुखो भूत्वाऽग्ने व्रतपते व्रतमचारिषं सावित्रं सद्यःफलं तद्शकं तन्मे राधीतिमन्त्रेण सावित्रव्रतोत्सर्गे करोति । उपयमनकुशादानादिपर्युक्षणान्तम् । अन्वारम्भः । आघारावाज्यभागौ । वेदाहृतयः षोडरा । प्रजापतय इत्याद्याः सप्त । महाव्याहृत्यादिस्विष्टकृद्न्ता द्श । एवं सप्तत्रिंशदाहुतयः । प्राशनादिविष्रभुत्तयन्तं पूर्ववत् । सावित्रत्रतादेशे ब्रह्मणे दक्षिणादाना-न्ते सावित्र्या संध्यावन्द्नमग्निपरिचरणं च यत्कृतम् व्रतोत्सर्गे तद्भावः । ततः अप्स्वन्तरिति दण्ड-स्याप्सु प्रक्षेपः । वातो वा इति मेखलाया अ० । वातर्छंहा भवेति यज्ञोपवीतस्या० । नमो वरुणा-येति कुमारस्य दिधघृतद्यर्कराणां प्रत्येकं प्राज्ञनम् । इति सावित्रव्रतोत्सर्गः ॥ ॥ अथाग्नेयव्रतम् । तत्रोपलेपनादिवर्हिस्तरणान्तम् । ततो ब्रह्मचारिणो मेखलाबन्धनम् । यज्ञोपवीतधारणम् । दण्डसम-र्पणम् प्रहणं च । मेखळादिषु पूर्वोक्ता एव मन्त्राः । त्रतप्रहणं पूर्ववत् । अग्ने त्रतपत इति । आग्नेयं सांवत्सरिकम् तच्छ०राद्धचतामिति । आग्नेयं यथाकालं तच्छके०ध्यतामितीदानीं प्रयोगं कुर्वन्ति । ततः स्वस्थाने उपवेशनम् । आचार्यान्वारम्भः । उपयमनादानादिपर्युक्षणान्तम् । आघाराद्याः स्विष्टकु-दुन्ताः सप्तत्रिंशदाहुतयोऽत्रापि होतव्याः । ततः प्राशनादिब्राह्मणभोजनान्तम् । ततः स्मृत्युक्तं माध्या-हिकं संध्योपासनम् । ततोऽम्नेः पश्चादुपविदय पाणिनाऽम्नि परिसमृहतीत्यात्र्यायुपकरणान्तं यथोक्तम् ।

तत्र विशेषः । गात्रालम्भने कर्कमतेऽध्याहारः । अङ्गानि च म आप्यायन्तामिति गर्गपद्धतौ । त्र्यायु-पकरणान्ते शिवो नामेति जपः। यदि बदुर्मेधाकामः स्यात्तदा सद्सस्पतिमितितृचेन मेधां याचते। श्रीकामश्चेदिमंमे इति श्रियं या० । ततो मेखलास्थान्प्रवरान्प्रदक्षिणोपचारेण स्पृष्ट्राऽसुकसगोत्रोऽसु-कशर्माऽहं भो वैश्वानर अभिवाद्यामि । एवं वरुणाचार्यवृद्धानाम् । भिक्षाचर्यच० गुरवे नि० । अनुज्ञातस्तां स्वीकृत्य मातृहस्ते समर्पयति । बर्हिहोमादिविप्रभुत्तयन्तम् । इत्युपनयने पदार्थाः । ततः सन्ध्याकालेऽ अलिप्रक्षेपान्ते सूर्योपस्थानं वारूणीभिक्रिग्भिरमम्मेत्यादिभिः । मित्रः सह स्रुज्येत्या-दिभि: प्रातः । उहूयमित्यादिभिर्मध्याहे । ततो दण्डं गृहीत्वाऽग्निपरिचरणम् । मध्याहे सायाहे च संघ्योपासनान्ते प्रत्यहमग्निपरिच० । एके प्रातरप्यग्निपरिचरणमिच्छन्ति । ततो वाग्विसर्गः । पूर्वोक्ता एव ब्रह्मचारिधर्मा ज्ञेया: । संध्योपासनादीनि स्वस्वकाले कार्याणि तेषां कालातिकमे कर्मणां भ्रेषे प्रायश्चित्तमुच्यते । परिसमूहनादि कृत्वाऽन्वग्निरिति मन्त्रेणाग्नेराहरणम् । पृष्टोदिवीति स्थापनम् । ताछंसवितुस्तत्सवितुर्विद्वानि देवेत्यादिभिः सावित्रमन्त्रैस्त्रिभिः प्रज्वालनम् । नात्र ब्रह्मोपवेद्रा-नादि । पूर्णाहुतिवदाज्यं संस्कृत्यानादिष्टं कार्यम् । अथाग्नेयत्रतिःथतो त्रह्मचारी समिधाऽग्नि दुवस्य-तेत्येवमाद्याग्नेयवेद्विभागं संवत्सर्पर्यन्तं पठित्वा व्रतमुत्सृजति । संवत्सरे पूर्णे आग्नेयव्रतविसर्गः । तत्र परिसमृहनादिविप्रभुत्तयन्तमाग्नेयत्रतादेशवत् भवति । एतावान्विशेषः । यस्मिनकाले आग्नेयत्र-तप्रहणं कृतं तस्मिन्संध्यावन्दनम् । अग्निपरिच० । आग्नेयत्रतविसर्गः । अग्नेत्रतपतेत्रतमचारिषं सांवत्सरिकं तद्शकं तन्मेराथीति मन्त्रेण । ततोऽनन्तरमामभिक्षानिवृत्तिः । दण्डादीनामप्सु प्रक्षेपः । <mark>त्रतादौ प्रहणं तेषाम् । इत्याग्रेयत्रतविसर्गः ।। ।। अथ ग्लक्रियत्रतादेशः । तत्रोपलेपनादि वर्हिस्तर-</mark> णान्तं कृत्वा मेखलायज्ञोपवीतदण्डानां धारणपूर्वकं व्रतप्रहणम् । अप्ने० मि सुक्रियं सांवत्सरिकं तच्छकेयमिति विशेषः । तत उपयमनादिविष्रभुत्तयन्तमाग्नेयव्रतादेशवत् । शुक्रियवेद्व्रतस्थित ऋचं वाचिमत्यादि ग्रुक्तियवेदविभागं पठित संवत्सरं यावत् । उत्तमेऽहिन अपराह्नकालान्ते निशामुखे त्रि<mark>गुणेत पटेन एकस्यांदिशि बद्धेन नाभिमात्रं यावन्माणवकस्य प्रच्छादनम् मूर्थानमारभ्य प्रन्थे</mark>ः हिरस उपरिकरणम् । ततः सावित्र्या वेद्शिरसा हिरण्मयेन पात्रेणेति मन्त्रैरवगुण्ठनम् । एवं प्रच्छादितो ब्रह्मचारी सूर्योदयं यावत्तिष्ठति । रात्रौ वा गोष्टे वा देवायतने वाऽधः शयनम् । रात्रौ गृहे यदि स्थितिस्तदा व्युष्टायां रात्रौ प्रामाद्वहिर्गमनम् । ततोऽत्रगुण्ठनीयविसर्गः । ततो-<mark>ऽदृश्रमस्य , उदुत्यम् , चित्रं देवानामुदितेऽकें जपः । ततो व्रतस्थाने माणवकमानीय शुक्रियव्रतस्य</mark> विसर्गः। तत्र परिसमूहनादिवर्हिस्तरणान्तम् । ततः प्राकृतं संध्योपासनम् । अग्निःश्वीकरणम् । ततोऽग्ने-वत् मचारिषं शुक्रियं सांवत्सरिकं तदशकं तन्मे राधीति मन्त्रेणोत्सर्गः। उपयमनादानादिब्राह्मणभो-जनान्तम् । ततस्ताम्रपात्रे उदकप्रक्षेपः । द्यौः शान्तिरिति शान्तिकरणम् ।शान्तिपात्रमवगुण्ठनीयवस्त्रं च गुरवे दद्यात् । ततोऽप्स्वन्तरमृतिमत्यादिभिः पूर्ववत्प्रत्युचं दण्डमेखलायज्ञोपवीतानामप्सु प्रक्षेपः । <mark>द्धिघृतद्यर्कराणां नमोवरुणायेति प्रतिमन्त्रं प्राधनम् । ततो वपनम् । व्रतप्रहणस्यादौ सर्वत्र द्युक्रिया-</mark> दिषु मेखळायङ्गोपवीतदण्डानां धारणम् ॥ ॥ अधौपनिषद्व्रतम् । उपलेपनादिवर्हिस्तरणान्तम् । ततोऽप्रे ब्रत० औपनिषद्ं सांवत्सरिकं तच्छके० राध्यतामिति व्रतप्रहणम् । तत उपयमनादानादि विष्रभुक्तयन्तम् । औपनिषदे व्रते स्थितो द्वयाह प्राजापत्या इत्याद्यौपनिषद्वेद्विभागं संवत्सरं याव-त्पठित । तत उत्तमेऽहिन निशामुखे अवगुण्ठनीयवस्त्रेणाच्छादनादि । उदिते अदृश्रमस्य । उदुत्त-मम् । चित्रं देवानामिति जपान्तं शुक्रियवत् । ततो व्रतस्थाने माणवकमानीय व्रतविसर्गः । तत्र परिसमूहनादि वर्हिंस्तरणान्तं ऋत्वा पूर्ववत्संध्योपासनमग्निपरिचरणं च । ततोऽग्ने० व्रतमचारिषमौ-पनिषदं सांबत्सरिकं तद् ० तन्मे राधीति व्रतिवसर्गः । तत उपयमनादानादिविष्रभुक्तयन्तम् । तान्ने

उद्कप्रक्षेपः । द्यौः शान्तिरिति शान्तिकरणम् । भाजनवस्त्रयोराचार्याय दानम् । दण्डादीनामप्सु प्रासनम् । दृध्यादीनां प्राशनम् । इत्यौपनिषदं व्रतम् ॥ ॥ अथ शौलभव्रतादेशः । तत्र परिस-महनादिविप्रभुत्तयन्तमौपनिषद्वतादेशवत् । व्रतप्रहणे शौलभं सांवत्सरिकमिति प्रयोगः । शौलभि-नीनामृचां पाठो व्रते स्थितस्य । अत्राप्युत्तमेऽह्नि निशामुखे पटेन प्रच्छाद्नाद् उद्ति जपान्तं पूर्वेवत् । ततो व्रतस्थाने माणवकमानीय व्रतविसर्गः । तत्रैवं परिसमूहनादि वर्हिस्तरणान्तम् । ततः संध्योपासनादि । ततो व्रतविसर्गः । अग्ने० रिषं शौलभं सांवत्सरिकं तद्० धीति मन्नः । तत उपयमनादानादि ब्राह्मणभोजनान्तम् । तत उदकं पात्रे कृत्वा द्याः शान्तिरिति शान्तिकरणम् । पात्रवस्त्रयोर्गुरवे दानम् । दण्डादीनामप्सु प्रक्षेपः । दिधमधुर्शकराणां नमो वरुणायेति प्रत्यृचं प्रारा-नम् । ततो वपनम् । इति शौलभम् । अथ गोदानव्रतादेशः । तत्र परिसमूहनादिविप्रभुत्तयन्तम् । व्रतप्रहणस्यादौ मेखलायज्ञोपवीतदण्डानां धारणम्।गोदानं सांवत्सरिकमिति मन्त्रे विशेषः। अस्मिन्व्रते अवगुण्ठन्यादीनामभावः । त्रिष्ववगुण्ठनहःग्रुक्रियादिष्विति सूत्रणात् । ततः संवत्सरे पूर्णे गोदान-व्रतविसर्गः। तत्र परिसमूहनादि वर्हिस्तरणान्तम्। ततः संध्योपासनादि । अग्ने०रिषं गोदानं सां-वत्सरिकं त०धीति मन्त्रेणोत्सर्गः। उपयमनादि विष्रमुक्त्यन्तं पूर्ववत् । अत्रास्मिन्त्रिसर्गे दण्डमे-खलायहोपवीतानामप्सु प्रक्षेपाभावः । आचार्यायं गोमिथुनदानम् । समाप्तानि व्रतानि । इति गर्गमते उपनयने पदार्थकमो व्रतानि च । इमानि च व्रतानि प्रक्षितसूत्रे पठितानि कर्कमतानुसारिभिरप्य-नुष्ठेयानि स्मृत्यन्तरे केषाञ्चित् चत्वारिंशत्संस्कारेषु पाठात् । इति उपनयने पदार्थकमः ।

अथ वेदारम्भे पदार्थक्रमः। तत्र स्मृतौ — उपनीय गुरुः शिष्यं महाव्याहृतिपूर्वकम्। वेदमध्यापये-देनं शौचाचाराँश्च शिक्षयेत् ! कारिकायाम्—अप्रसुप्ते हरौ स स्यान्नानध्याये शुभेऽहिन । नास्तद्भते जीवसिते वाले वृद्धे मलिम्छुचे ॥ पष्टीं रिक्तां शिनं सोमं भौमं हित्वोत्तरोडुषु । मृगादिपञ्चिधिष्ण्येषु मूलाश्विन्योः करत्रये । पूर्वासु तिस्रुपूपेन्द्रभत्रये केन्द्रगैः हाभैः ॥ तत्र मातृपूजापूर्वकमाभ्युद्यिकं श्राद्धम् । देशकालौ स्मृत्वा यजुर्वेदव्रतादेशं करिष्य इति संकल्पः । ततः पञ्चभूसंस्कारपूर्वकं लौकि-काग्निस्थापनम् । त्रह्मोपवेशनाचाज्यभागान्तम् । ततः स्थाल्याज्येनैव जुह्रोति । अन्तरिक्षाय स्वाहा १ वायवे० २ ब्रह्मणे० ३ छन्दोभ्यः० ४ प्रजापतये० ५ देवेभ्यः० ६ ऋषिभ्यः० ७ श्रद्धायै० ८ मेधायै० ९ सदसस्पतये० १० अनुमतये० ११ ततो भूराद्याः स्विष्टकृद्न्ताः । ततः प्राज्ञानाद्दि-दक्षिणादानान्तम् । ततो विव्लेशं सरस्वतीं हरिं छक्ष्मीं स्विवद्यां च पूजयेत् । यदि ऋग्वेदारम्भ-स्तदाऽऽज्यभागान्ते पृथिव्ये स्वाहा अग्नये स्वाहेति च हुत्वा ब्रह्मणे स्वाहेत्यादि समानम् । यदि सामवेदारमभरतदाऽऽज्यभागान्ते दिवे स्वा० सूर्याय स्वाहेति दुत्वा ब्रह्मणे स्वाहेत्यादि पूर्ववत् । यद्यथर्ववेदारम्भस्तदाऽऽज्यभागान्ते दिग्भ्यः स्वा० चन्द्रमसे स्वाहेति हुत्वा ब्रह्मणे स्वाहेत्यादि यथो-क्तम् । यद्येकदा सर्ववेदारम्भस्तदेवम् । आज्यभागान्ते वेदारम्भक्रमेण प्रतिवेदं वेदाद्वतिद्वयं द्वयं हत्वा ब्रह्मणे छन्दोभ्य इत्याहुतिद्वयं हुत्वा प्रजापतय इत्याद्याः सप्त तन्त्रेण जुहुयात् । ततो महाव्याहः-त्यादि समानम् । कारिकायाम् — तत्र प्रत्यङ्मुखायोपविष्टायाननमीक्षते । वेदारम्भमनुब्र्याद्यथाद्याः स्नमतन्द्रतः । मनुः — ब्रह्मारम्भेऽवसाने च पादौ ब्राह्मौ गुरोः सदा । व्यत्यस्तपाणिना कार्यमुपस-<mark>ङ्गहणं गुरोः ।। सब्येन सब्यः स्प्रष्टब्यो दक्षिणेन तु दक्षिणः । ब्राह्मणः प्रणवं कुर्योदादावन्ते च</mark> सर्वदा । प्राञ्जिलिः पर्युपासीत पवित्रैश्चैव पावितः ॥ प्राणायामैस्त्रिभिः पूतस्तत ॐकारमर्हति ॥ ॐकारं व्याहतीस्तिस्नः सपूर्वी त्रिपदान्ततः । उक्त्वाऽऽरभेच वृत्तान्तमन्वहं गौतमोऽत्रवीत् ॥ त्रिपदां गायत्रीं । मनुः — अध्येष्यमाणश्च गुरुर्नित्यकालमतन्द्रितः । अधीष्य भो इति ब्रूयाद्विरामो-ऽस्त्वित चारमेत् । दक्षः —िद्धितीये तु तथा भागे वेदाभ्यासो विधीयते । वेदस्वीकरणं पूर्वे विचा- रोऽभ्यसनं जपः । तद्दानं चैव शिष्येभ्यो वेदाभ्यासो हि पश्चधा ॥ याज्ञवहक्यः—हस्तौ सुसंयतौ धार्यो जानुभ्यामुपि स्थितो । तथा । हस्तहीनं तु योऽधीते स्वरवर्णविवर्जितम् । ऋग्यजुः-सामिर्भ्रियो वियोनिमिथिगच्छति । पराशरः—ज्ञातव्यः स्वदैवायों वेदानां कर्मसिद्धये । पाठमात्र-मधीती च पङ्के गौरिव सीदति ॥ व्यासः— वेदस्याध्ययनं पूर्व धर्मशास्त्रस्य चैव हि । अजानतोऽर्थे तद्ध्यर्थे तुषाणां कण्डनं यथा ॥ मनुः—योऽनधीत्य द्विजो वेदानन्यत्र कुरुते श्रमम् । स जीवन्नेव शूद्र-त्वमाशु गच्छति सान्वयः ॥ यमः—य इमां पृथिवीं सर्वी सर्वरत्नोपशोभिताम् । दद्याच्छास्त्रं च शिष्येभ्यस्तच तच द्वयं समम् ॥ न निन्दां ताडने कुर्यात्पुत्रं शिष्यं च ताडयेत् । अधोभागे शरीरस्य नोत्तमाङ्गे न वक्षसि ॥ अतोऽन्यथा हि प्रहरन् न्याययुक्तो भवेन्नरः ॥ न्याययुक्तो दण्डयुक्त इत्पर्थः। अत्र माणवकं कुरुपरम्परागतं वेदमध्यापयेत् । तस्यैवाध्येतव्यत्वनियमात् । वसिष्टः—पारंपर्यागतो येषां वेदः सपरिवृंहणः । तच्छाखं कर्म कुर्वीत तच्छाखाध्ययनं तथा ॥ अधीत्य शाखामात्मीयामन्यशाखां ततः पठेत् । स्वशाखां यः परित्यज्य अन्यशाखामुपासते । शाखारण्डः स विज्ञेयः सर्वकर्मबहि- इत्त इति । इति वेदारम्भः ॥

(विश्व०)—' अत्रः 'रणं ' अत्रावसरे अभिवादनानन्तरं भिक्षाप्रार्थना तस्याश्चरणमनुष्ठानं कर्तव्यमिति शेषः । ' भवत्पूर्वा ' ' वैश्यः ' इति त्रिसूत्री । भिक्षेतेति द्वयोरनुषङ्गः । भवच्छब्दः <mark>संबुद्धवर्थः पूज्यताद्योतकः । ब्राह्मणक्षत्रियवैद्दयैर्यथाक्रममादिमध्यावसानेषु भवच्छव्दोपलक्षिता वृत्त्यर्थ</mark> सिद्धान्नादिप्रार्थना कर्तव्या । कतिसंख्याकाः कीट्यथ्य प्रार्थनीया इत्यत आह ' तिस्रो ' ' यिन्यः ' <mark>प्रत्याख्यानं प्रार्थितनिषेधः । अत्रापृतौँ पक्षान्तराण्याह् ' षड्द्वाः 'मेके ' इति चतुःसूत्री । याच्ञायां</mark> दातुः स्नेहस्याभ्यर्हितत्वद्योतनार्थे मातरमित्युक्तम् । 'आचाः 'यित्वा ' आचार्योभावे स्वजनन्यै भिक्षानिवेदनम्। भिक्षां निवेद्याचार्योज्ञया भुक्त्वा वा कर्मणः प्रतिपत्ति कुर्यादिति रोषः। बर्हिहोंमः प्रारानं मार्जनं पवित्रप्रतिपत्तिः व्यस्तसमस्तव्याहृतिहोमानन्तरं त्वन्नइत्यादिपञ्चाहुतयः सर्वप्रायश्चित्तसंज्ञकाः। एवं नवाहतयः । प्रणीताविमोकः ब्रह्माणभोजनसंकल्प एकस्य । कर्मापवर्गाः सभिधः । उत्सर्जनं ब्रह्म-णः उपयमनकुशानाममौ प्रक्षेपः । उंपनयनान्तर्गताम्नेयत्रतादेशसाङ्गतासिद्धचर्थमिति संकल्प्य ब्राह्म-णान्भोजयेद्दशेति परिशिष्टादशब्राह्मणभोजनसंकल्पः । इदानीमाग्नेयत्रतस्य संवत्सर्साध्यत्वेन ब्रह्मचा-रिकर्तव्यान्नियमान्स्त्रकृत्स्त्रयति 'वाग्यः त्येके ' आत्मनोहःसाध्यां ब्रह्मचर्याश्रमकर्तव्यतामवसा-योपसंध्यं वाग्यतो भवेदित्यर्थः । ' अहि रः ' जते ' तिसमिन्निति तच्छब्दस्य पूर्वप्रकान्तपरामिशित्वा-द्धतं यावक्तालं तावत्कालं व्रतादेशाभिरक्षा कर्तव्या । पूर्ववदित्यनेन पूर्वकण्डिकाप्रतिपादिता पाणि-नाम्नि परिसमूहतीत्याद्यभिवादनान्ता समस्तेतिकर्तव्यताऽतिदिइयते । तां कृत्वा पूर्वनियमितां वाचं विसृजते । समिदाधानस्य प्राधान्यं द्योतियतुं वृक्षादिकमपीडयन्समिधमाहृत्याधायेत्युक्तं जातावेकव-चनम् । सायंकाले संध्यावन्द्नं पूर्वोक्तविधिना । सायंकाले इमंमेति चतसृभिर्वारूणीभिरूपस्थानं, प्रातर्मित्रः सूर्य मित्रस्यचर्षणीघृतः मित्रैतांत उषांपरिददास्यभित्या एषामाभेदीत्येतावदेव प्रात-रुपस्थानमाचार्यमते । ' अधःस्यात् ' क्षारं गुडादि । ' दण्डः येत् ' अग्निपरिचरणं मध्याह्ने सायंकाले च । प्रतिसंध्यमग्निचरणं तेन प्रातःसमये भवतीत्याहुः । यत्तु माध्याह्निकं नेति । तन्न । अनाहिताग्नेर्न्यस्तत्रह्यस्यापि माध्याह्निकापरिचर्यायाः पातित्याधायकतया नित्यत्वात् । गुरुशुश्रूषणं मनोवाकायकर्मभिः । आत्मनस्तृप्यर्थे भिक्षा आचार्यार्थमपि । स्नानकालेऽमज्जतः स्नानम् आसनो-पर्यासनं न स्थापयेत् । अदत्तं न गृह्णीयात् । स्पष्टमन्यत् । अष्टाः चरेत् । विभागमाह । 'द्वादः वेदं'

१ याच्यायाच्यायामिति पाठः । २ उपनयनसांगतासिद्धार्थमिति पाठः।

'यावः 'णं वा ' सूत्रयोत्रीह्मचर्यं चरेदित्यनुकर्षः । अध्ययनसमयमनुरूणद्धि त्रह्मचर्यमिति सूत्रणार्थः । 'वासारः कानि' ब्राह्मणक्षत्रियविशामिति शेषः । 'ऐणे ः णस्य ' ऐणेयमेण्याश्चर्म । 'रौरः न्य-स्य ' रुरोश्चित्रमगस्य चर्म । 'आजं ' 'इयस्य ' आजमजस्य गव्यं गोः । ' सर्वे ' प्रधानत्वात् ' गव्य-स्य चर्मणः पौरुषीत्वग्गवि देवैराहिता । तेन गोत्वचः अजिनं सर्वेषां प्रधानमित्यर्थः । ' मौक्जी ' 'णस्य ' मुखमयी रशना मेखला। 'धनुः यस्य ग्ज्या प्रत्यञ्चा । 'मौर्वी वैश्यस्य गमुरुस्तृणविशेषः ॥ 'मुखाः जानां ' यथाक्रमं मेखला भवन्तीत्यर्थः । 'पालाः स्यौदुम्बरो वैश्यस्य' त्रिसूत्री स्पष्टार्था । यथाक्रमं मानमाह 'केश· 'दण्डः ' केशसंमितः केशमूलसंमितः । ललाटसंमित इत्यर्थः । अन्यथा सर्ववपनादिपक्षो बाध्येतेत्यभिप्रायः । ' लला ''यस्य ' ललाटाविः ब्राणसंमित इत्यर्थः । 'ब्राण' 'स्य-स्य ' ब्राणावधिः मुखसंमित इत्यर्थः । ' सर्वे वा सर्वेषां ' वाशब्दः पक्षान्तरे । सर्वे दण्डाः सर्वेषां ब्राह्मणादीनामनियमेन भवन्तीत्यर्थः । 'आचाः यात् ' ब्रह्मचारी आचार्याय प्रतिवाचं दद्यात् । ' शया ''सीनः ' आचार्यः स्वपन्तं चेदाह्वयति तदोपविष्टः प्रतिवाचं दद्यात् एवमुत्तरसूत्रान्वयः । 'आसीः 'धावन् ' त्रिसूत्री निगद्व्याख्याता । उक्तकर्तव्यतारतस्य फलमाह । ' स एवं ''तीति ' अद्य ब्रह्मचर्यकाले एवमुक्तकर्तव्यतायां वर्तमानः अमुत्र ब्रह्मलोके वसति तिष्ठति । द्विरुक्तिर्भूयोर्थ-प्रतिपादिका । अहो दर्शनीयाहोदर्शनीयेतिवत् । आग्नेयव्रते तिष्ठता ब्रह्मचारिणा समिधाग्निमित्येव-माद्याप्नेयो वेद्विभागः पठनीयः । संवत्सरे पूर्णे आग्नेयत्रतविसर्गः । परिसमूहनादि वर्हिस्तरणान्तम् । ह्रसेनोदकमादायामे व्रतपते व्रतमचारिषं (आग्नेयं) सांवत्सरिकं तद्शकं तन्मेराधि । ततः उप-यमनकुशादानादि ब्राह्मणभोजनान्तं ब्रतादेशवत् । आमभिक्षानिवृत्तिर्विशेषः ॥ ॥ ततः युक्रिय-व्रतादेशः । परिसमूहनाद्यपयमनप्रक्षेपान्तमाभ्रेयव्रतादेशवत् प्रयोगे विशेषः । अभ्रे व्रतपते व्रतं चरि-ष्यामि शुक्रियं सांवत्सरिकं तच्छकेयं तन्मे राध्यताम् । शुक्रियत्रतस्थेन ऋचं वाचमित्यादि शुक्रियो विद्विभागोऽध्येतव्यः । संवत्सरस्योतमेऽह्नि त्रिगुणपटैकदेशे प्रन्थि कृत्वा ब्रह्मचारिणः शिरस उपरि प्रिंच कृत्वा नाभि तेन पटेनाच्छाद्यीत । तत्सवितुर्हिरण्मयेन पात्रेणेति च । हिरण्मयेनेत्यस्याः वेद्-हि।रस्त्वम्। एतचाच्छादनमपराह्वान्ते कर्तव्यं ततः सूर्योद्यपर्यन्तं वाग्यतो भवेत्। प्रामे गोष्ठे देवता-यतने वा भूमौ शयनम् । अध्युषितायां रात्रौ यामाद्वहिर्गत्वाऽवगुण्ठनं विसृजेत् । अदृश्रमस्योदुत्यं चित्रंदेवानांत्रचमुदितेऽर्के जपेत् । उदकं ताम्रे प्रक्षिप्य द्यौः शान्तिरिति शान्तिकरणं । ततोऽवगुण्ठन-शान्तिभाजने गुरवे दद्यात् । ततः शुक्रियविसर्गः । परिसमृहानाद्युपयमनप्रक्षेपान्तं प्रयोगे विशेषः । अग्ने व्रतपते व्रतमचारिषं शुक्रियं सांवत्सरिकं तद्शकं तन्मेराधि । शुक्रियादित्रये व्रतादेशविसर्गयोस्त्रि-गुणपटावगुण्ठनवेष्टनं गुरवे दानान्तम् । ततो दण्डमेखलोपवीतान्यप्सु प्रक्षिपेद्प्स्वन्तरिति प्रत्यूचम् । द्धिघृतरार्कराणां प्रारानं नमोवरुणायेति । ततो वपनम् । पुनर्व्रतार्थे मेखलोपवीतदण्डानां समन्त्रकः पूर्ववत्प्रतिप्रहः । एतच मेखलादित्रयप्रतियोगिकत्यागाङ्गीकारावाग्नेयादित्रतचतुष्टयेऽपि भवति ।। तत उपनिषद्व्रतादेशे परिसमृहनादिब्राह्मणभोजनान्ते विशेषः—अग्ने व्रतपते व्रतं चरिष्याम्यौपनिषदं सांवत्सरिकं तच्छकेयं तन्मे राध्यताम् । औपनिषद्व्रतस्थेन द्वयाहप्राजापत्येत्याद्यपनिषद्भागे।ऽध्ये-तव्यः । संवत्सरस्योत्तमेऽहन्यवगुण्ठनदानान्तं पूर्ववत् व्रतविसर्गः । प्रयोगे विशेषः अप्ने व्रतपते व्रतम-चारिषमौपनिषदं सांवत्सरिकं तदशकं तन्मेराधि । अत्राप्यवगुण्ठनदानानन्तरं दण्डादित्रितयत्यागाङ्गी-कारौ व्रतोद्देशेन ।। ।। ततः शौलभव्रतादेशः । परिसमृहन।दिव्राह्मणभोजनान्तम् । मन्त्रे विशेषः। अग्ने व्रतपते व्रतं चरिष्यामि शौलभं सांवत्सरिकं तच्छकेयं तन्मे राध्यताम् । संवत्सरस्योत्तमेऽहनि अवगुण्ठनदानान्तं ततो वपनम् । दण्डादिविमोचनादित्रिमधुरप्राशनादि । व्रतोद्देशेन पूर्ववदण्डादिप्र-तिश्रहः । शौलभन्नतिवसर्गः । परिसमूहनादि ब्राह्मणभोजनान्तम् । मन्त्रे विशेषः — अमे व्रतपते व्रतम-

चारिषं शौलभं सांवत्सरिकं तद्शकं तन्मेराधि । अत्राप्यवगुण्ठनादि पूर्ववत् । अवगुण्ठनाभावे शौल-भिन्यः कण्डिका ब्रह्मचारिणे श्रावयेत् । आब्रह्मन् । १ उदीरतां । २ आनोभद्राः । ३ । आञ्च:-शिशानः । ४ इमानुकमित्येता, शौलभिन्यः ५ ॥ ॥ ततो गोदानादेशः । परिसमूहनादि । <mark>त्रतोद्देश्यकं मेखलाग्रुपादानं सर्वे पूर्ववत् । गोदानं सांवत्सरिकम् । संवत्सरे पूर्णे पुण्येऽह्नि</mark> गोदानविसर्गः पूर्वत्रत् । दण्डाद्यप्सप्रक्षेपाभावः । सौकर्याय व्रतकर्तव्यतालेखनम् । 'तस्य स्ताः वित १ वेदाध्ययनव्रतकर्वव्यतान्यतरसमुदायैतस्य (१) स्नातकस्य कीर्तिर्भवति । तस्यैव प्रकार-भेद्विजृम्भितान्भेदानाह 'त्रयः भवन्ति '। कथमत आह 'विद्याः तक इति '। किस्वरूपो वि-चास्त्रातक इत्यत आह ' समा ''तकः '। वेद्ध्ययनपरित्यागेन व्रतकर्तव्यतामादाय व्रतस्त्रातकं लक्ष्यित ' समा ''तकः' एतेन स्वाध्यायाध्ययनगोचराद्यप्रवृत्तेरेव व्रतादेशतां मन्यमाना हुच्छन्यतया निर्लज्जया च सूत्रकृतैवापहस्तिता इत्यवधेयम् । नच ब्रह्मचर्थमेव व्रतं समावर्तनप्राकालिकब्रह्मचर्थ-प्रतियौगिकविसर्गस्य गगनकमलकल्पत्वात् । नच मेखलादिधारणाधिकारकाले ब्रह्मचर्यपरित्यागः शास्त्रप्रसिद्धः । नच समावर्तनमेव व्रतविसर्ग इति वाच्यं, गुरवे तु वरं दत्त्वेत्यादिधर्मशास्त्रे व्यस्तयोः समुचितयोर्वा वेदाध्ययनत्रतानुष्टानयोः समास्युत्तरकालं समावर्तनाधिकारात् । अतिस्पष्टं समाप्यत्रत-मित्यादिना तथैव सूत्रणात्पार्स्कराभिधैः कात्यायनचरणैः । समावर्तनस्यैकत्वाच । नच व्रतादेशो-<mark>ऽप्येक एवेति वाच्यम् । एतदेव व्रतादेशनविसर्गेष्विति वक्ष्यमाणसूत्रकारेणैव व्रतादेशानां विसर्गाणां</mark> <mark>च बहुवचनेन बाहुल्यप्रतिपाद्नात् । नच बहुत्वमिववक्षितमिति वाच्यम् । स्थालीपाकानामित्यादा-</mark> विविद्धापत्तेः वेद्वतानि वेत्यत्रापि बहुत्वश्रवणात् । नच तद्प्यविविद्यतेव । एवं च बहुवचनमात्रस्यैवा-विवक्षितत्वे बहुषु बहुवचनमित्यस्य पाणिनीयप्रणयनस्याप्यानर्थक्यापत्तेरितिदिकृ। 'उभः तक इति ' उभयं वेदं व्रतानि चेत्यर्थः । 'आषो · · वति ' अर्वाक् षोडशाद्वर्षाहिजस्यानतिकान्तः कालो भवति । <mark>'आह्वाः -चस्य' 'आ चः च्यस्य' अनतीतः कालो भवतीति होषः सूत्रयोः। 'अतः वन्ति ' पतिता</mark> सावित्री येभ्यः सवितृदेवताकमन्त्रोपदेशानधिकारः। ' नैना ''युः ' चतुःसूत्री निगद्व्याख्याता। 'काला ''वत् ' नियते श्रौते यद्नादिष्टं तद्वत् तादृशम् अविज्ञाते प्रतिमहाव्याहृति सर्वाभिश्चतुर्थे । सर्वप्रायश्चित्तं चेत्येतदाहुतिनवकं भवतीति शेषः । तथाहि भूसंस्काराः अन्वग्निरित्यग्नेराहरणं पृष्टो-दिवीति स्थापनं तार् सवितुः, तत्सवितुः, विश्वानिदेव सवितरिति प्रज्वालनं परिस्तरणं पात्रासादनं पवित्रे आज्यस्थालीं आज्यं संमार्गकुशाः उपयमनकुशाः स्त्रवः निरूप्याज्यमधिश्रित्य पर्य-मि कुर्यात् खुवं प्रतप्य संमृष्य छौकिकोदकेनाभ्युक्य पुनः प्रतप्य निद्ध्यात् । आष्यमुद्वास्य पवित्रा-भ्यामुत्प्यावेक्ष्य कुशोपप्रहो दक्षिणं जान्वाच्य जुहुयात् । तिस्रो महाव्याहृतयः सर्वाभिश्चतुर्थी सर्व-प्रायिश्वतं च । इद्मन्नये इदं वायवे इदं सूर्याय इदंप्रजापतये इद्मन्नीवरुणाभ्याम् इद्मन्नये अयासे इदं वरुणायसवित्रेविष्णवेविश्वेभ्योद्वेभ्योमरुद्धाःस्वर्केभ्यः इदं वरुणायादितये । एतचाभ्रेयव्रतस्यस्य बटोः । <mark>ग्रुकियब्रतस्थस्तु संध्याकाले व्यतिक्रान्ते जपं कुर्यात्पुनर्मनः। ऋचं वाचंतृचं जस्वा कालदोपैने लिप्यते।</mark> अन्यदापि आदित्योभ्युदियाद्यस्य संध्योपास्तिमकुर्वतः । स्नात्वा प्राणांस्त्रिरायम्य गायत्र्यष्टशतं ज-पेत् । केचित्तु कालातिक्रमे नियतवदित्यनेन गर्भाधानादिसकलकर्मकालातिक्रमे श्रौतानादिष्टातिदेश इत्याहुः । ' त्रिपु ः स्कारः ' साविज्यनधिकारसंपन्नहृत्संतापानामपत्यसंस्कारः पुनः प्रसूयते । सिक-<mark>यदूरमत आह त्रिपुरुषमिति । यत्तु चतुर्थाद्यपत्यस्य संस्कार्यताऽनेन प्रतिपाद्यत इति तत्र । त्रिपुरुष-</mark> मित्यस्य व्यर्थतापत्तेः । नच त्रिपुरुपमसंस्कार्यताप्रतिपत्त्यर्थमिद्मिति वाच्यं पुरुषत्रयमनुवृत्तस्यैनसो <mark>बल्रवत्त्वेन निवर्तयितुमदाक्यत्वात् । संस्कारांशं प्रतिप्रसूयाध्यापनांशं निषेधति नाध्यापनं च तेषामिति ।</mark> पुनस्तत्प्रतिप्रसवमाह ' संस्का'''यीरन् ' तेषां मध्ये यः संस्कारेप्सः आत्मनः संस्कारेच्छावान् स

त्रात्यस्तोमेन यज्ञेनेष्ट्रा व्रात्यस्तोमं कृत्वा तत्पुत्रपौत्राद्यः कामं यथेष्टमधीयीरन् अध्ययनं कुर्युः कुतः ' व्यवः नात् ' श्रौतवचनादित्यर्थः । यद्वा काममिच्छयाऽध्ययनस्य व्रात्यस्तोमेनेष्ट्रा व्रात्यस्तोमानु-ष्टानं च सावित्रीपाताहितां व्रात्यतामपनेतुम् । पश्चमी कण्डिका ॥ ५ ॥

वेद्रिः समाप्य स्नायात् ॥ १ ॥ ब्रह्मचर्यं वाऽष्टाचत्वारिर्ठः राकम्॥२॥ दादशकेऽप्येके ॥ ३ ॥ गुरुणाऽनुज्ञातः ॥ ४ ॥ विधिर्विधेयस्तर्कश्च वेदः <mark>॥ ५ ॥</mark> षडङ्गमेके ॥ ६ ॥ न कल्पमात्रे ॥ ७ ॥ कामं तु याज्ञिकस्य॥८॥ उपसंगृह्य गुरुर्ठः समिघोऽभ्याघाय परिश्रितस्योत्तरतः कुरोषु प्रागप्रेषु पुर-रतात्स्थित्वाऽष्टानामुद्कुम्भानाम् ॥ ९॥ ये अप्स्वन्तरमयः प्रविष्टा गोह्य <mark>उपगो</mark>ह्यो मयूषो मनोहास्खलो विरुजस्तनूदृषुरिन्द्रियैहातान्विजहा<mark>मि</mark> यो रोचनस्तमिह गृह्णामीत्येकस्मादपो गृहीत्वा ॥ १०॥ तेनाभिषिञ्चते । तेन मामभिषिञ्चामि श्रियै यशसे ब्रह्मणे ब्रह्मवर्चसायेति ॥ ११ ॥ येन श्रियमऋणुतां येनावमृशताणं सुराम् । येनाक्ष्यावस्यिषञ्चतां यद्वां तद्श्विना यश इति ॥ १२ ॥ आपोहिष्ठेति च प्रत्यूचम् ॥ १३ ॥ त्रिभिरतूष्णीमितरैः ॥ ५४ ॥ उदुत्तममिति मेखलामुन्मुच्य दण्डं निधाय वासोऽन्यत्परिधायादित्यमुपतिष्ठते ॥ १५ ॥ उद्यन्भ्राजभू^रणुरिन्द्रो मरु-द्धिरस्थात्प्रातर्यावभिरस्थाद्दशसनिरसि दशसनिं मा कुर्वाविदन्मागमय। उद्यन्भ्राजभृष्णुरिन्द्रो मरुद्धिरस्थादिवा यावभिरस्थाच्छतसनिरसि शतसनि मा कुर्वाविदन्मागमय । उद्यन्भ्राजभृष्णुरिन्द्रो मरुद्धिरस्थात्सायंयावभिर-स्थात्सहस्रसनिरसि सहस्रसनि मा कुर्वाविदन्सागमयेति ॥ १६ ॥ द्धि-तिलान्वा प्रास्य जटालोमनैखानि सर्ठन्हत्यौदुम्बरेण दन्तान्धावेत । अन्ना-द्याय व्यूहध्वर्ठः सोमो राजाऽयमागमत् । स मे मुखं प्रमार्ध्यते यशसा च भगेन चेति ॥ १७ ॥ उत्साद्य पुनः स्नात्वाऽनुलेपनं नासिकयोर्मुखस्य चोपगृह्णीते प्राणापानौ मे तर्पय चक्षुर्भे तर्पय श्रोत्रं मे तर्पयेति ॥ १८॥ पितरः शुन्धध्वमिति पाण्योरवनेजन दक्षिणानिषिच्यानुलिप्य जपेत्॥ सुचक्षा अहमक्षीभ्यां भूयासर्ठः सुवर्चा मुखेन । सुश्रुत्कर्णाभ्यां भूयास-

१ दूषिरिन्दियहा अतितान्स्जा इति जयरामसंमतः पाठः । २ श्राजश्रष्टिरितिश्राजशृष्टिरिति च पाठान्तरम् । ३ नखान् इत्यपि पाठः ।

मिति ॥ १९ ॥ अहतं वासो धौतं वाऽमौत्रेणाच्छादयीत । परिधारये यशोधारये दीर्घायुत्वाय जरदृष्टिरिस्म । शतं च जीवामि शरदः पुरूची-रायरपोषमिसंव्यिष्य इति ॥ २० ॥ अथोत्तरीयम् ॥ यशसा मा द्यावाष्ट्रीयवी यशसेन्द्राबृहरपती । यशो भगश्च माविन्द्रद्यशो मा प्रतिपद्यतामिति ॥ २१ ॥ एकञ्चेत्पूर्वस्योत्तरवर्गेण प्रच्छादयीत ॥ २२ ॥ सुमनसः प्रतिगृह्णाति । या आहरज्जमद्भिः श्रद्धाये मेधाये कामायेन्द्रियाय । ता अहं प्रतिगृह्णामि यशसा च भगेन चेति ॥ २३ ॥ अथावबश्चीते यद्यशो-ऽप्सरसामिन्द्रश्चकार विपुळं पृथु । तेन सङ्प्रथिताः सुमनस आबश्चामि यशोमयीति ॥ २४॥ उप्णिषेण शिरो वेष्टयते युवा सुवासा इति ॥२५॥ अळङ्करणमिस भूयोऽलङ्करणं भूयादिति कर्णवेष्टकौ ॥ २६ ॥ वृत्रस्येत्यङ्के ऽक्षिणी ॥ २७ ॥ रोचिप्णुरसीत्यात्मानमाद्शें प्रेक्षते ॥ २८ ॥ छत्रं प्रतिगृह्णाति । बृहरपतेश्चिद्दिस पाप्मनो मा मन्तर्धेहि तेजसो यशसो माऽन्तर्घेहीति ॥ २९ ॥ प्रतिष्ठेस्थो विश्वतो मा पातिमित्युपानहौ प्रतिमुञ्चते ॥३०॥ विश्वास्यो मा नाष्ट्रास्यरपरिपाहि सर्वत इति वैणवं दण्डमादत्ते॥३०॥ दन्तप्रक्षालनादीनि नित्यमपि वासश्चत्रोपानहश्चापूर्वाणि चेन्मन्तः ॥ ३२॥ दन्तप्रक्षालनादीनि नित्यमपि वासश्चत्रोपानहश्चापूर्वाणि चेन्मन्तः ॥ ३२॥

(कर्कः)—'वेदर्ठः 'यात्' एवं हि श्रूयते वेदमधीत्य स्नायादिति । श्रह्मचर्ये वेति वर्षे विकल्पः । ' द्वादशंकेऽप्येके ' स्नानमिच्छन्ति । ' गुरुणाँऽनुज्ञातः ' स्नायादित्यनुवर्तते । गुर्वनुज्ञा च कर्माङ्गतया, न स्नानस्य कालान्तरमेतत् । वेद्शब्देन किमिभेशीयत इत्यत आह ' विधि' वेदः ' विधिर्विधा-वकं ब्राह्मणं, विधेया मन्त्राः, तर्कशब्देनार्थवादोऽभिधीयते । तर्क्यतं ह्यनेन संदिग्धोऽर्थः । यथा अक्ताः शर्करा उपर्धाति तेजो वै घृतिमिति । अञ्जनं च तैलवसादिनाऽपि संभवति । तत्र तेजो वै <mark>घृतमिति घृतसंस्तवात् तर्क्यते घृताक्ता इति । तेन विध्यर्थवादमन्त्रा वेदशब्देनाभिधीयन्त इत्युक्तम्।</mark> 'षडङ्गमेके ' शिक्षा करपो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिपमिति पड्भिरङ्गेरुपेतमेक आचार्या <mark>वेद्भिच्छन्ति । एतस्मिन्हि अधिगते स्नानाहीं भवति । स्नानशब्देन द्वितीयाश्रमप्रतिपत्तिरुच्यते ।</mark> तद्नुष्टानयोग्यता च षडङ्केऽप्यधिगते वेदे भवति । अत एवोक्तम् 'न कल्पमात्रे' कल्पशब्देन च अन्थमात्रमभिधीयते । न अन्थमात्रेऽधिगते स्नायीत । न होतावता तद्नुष्ठानयोग्यता भवति तस्माद्र्थ-तो यन्थतश्चाधिगम्य स्नानमिति । 'कामः कस्य ' वज्ञं वेदेति याज्ञिकः तस्य कामं स्नानं भवति । षडङ्गमर्थतोऽनिधगम्यापि । ' उपसंगृद्य गुरुर्ठः सिमधोऽभ्याधाय ' इत्यत आरभ्य ' यद्वां तदिश्वना-यहा ' इत्येवमन्तं सूत्रम् । उपसंगृह्य गुरुमिति गुरोः पादोपसङ्ग्रहणं कृत्वा समिधोऽभ्याधायेति अग्नि-परिचरणं कृत्वेत्यर्थः । अत्रश्च पूर्वे वेदाहुतिहोमः । एतदेव त्रतादेशनविसर्गेष्वित्युक्तम् । ननु च सिन-दाधानस्य पश्चात्कस्माद्वेदाहुतयो न भवन्ति । एवं च सूत्रानन्तर्यमनुगृहीतं भवति । नचेह वेदाहुतीनां कपान्तरविधानमस्ति । उपसंगृह्य गुरुहः समिधोऽभ्याधायेति च पाठानुप्रहः । नैतदेवम् । वेदाहुतीनां

सिंदाधानमेव पश्चाद्भवति । एवं हि श्रूयते । स यामुपयन्त्सिमधमादधाति सा प्रायणीया याछं स्नास्यन्सोदयनीयेति । स्नानं चाष्टभिरुद्कुम्भैः समिद्याधानसमनन्तरमेव भवति उत्तरतः परिश्रित-स्याष्टानामुद्कुम्भानां पुरस्तात् स्थित्वा कुरोषु प्रागभेषु येऽप्स्वन्तरम्रयः प्रविष्टा गोह्य उपगोह्य इत्य-नेन मन्त्रेण एकस्मादुद्कुम्भाद्पो गृहीत्वा तेनाभिषिञ्चते तेन मामभिषिञ्चामि इत्यनेन मन्त्रेण ।अथ द्वितीयेन येन श्रियमकुणुतामित्यनेन मन्त्रेण। 'आपोहिष्ठेति च प्रत्यृचं ' त्रिभिरुद्कुम्भैर्भिषिञ्च-ति । तूष्णीमितरैरुद्कुम्भैरभिषेकः । ' उदुः छत । उद्यन्भ्राजभृष्णुरित्यनेन मन्त्रेण । 'द्धिः वित ' अन्नाद्याय व्युहध्वमित्यनेन मन्त्रेण द्धितिल्योरन्यतरप्राशनं कृत्वा जटाछोमनुखानां संहारं च औ दुम्बरेण दन्तान्प्रक्षालयेदन्नाद्याय व्यूह्ध्वमित्यनेन मन्त्रेण । ' उत्सा**ःयेति ' उत्सादनमङ्गो-**दुर्तनं कृत्वा पुनः स्नात्वाऽनुरुपनं नासिकयोर्मुखस्य चोपगृह्वीते प्राणापानौ मे तर्पयेत्यनेन मन्त्रेण।' पितः जपेत् ' सुचक्षा अहमक्षीभ्यामिति । ' अहतं ः यीतः परिधास्यै० इत्यनेन मन्त्रेण । ' अथोत्तरीयं ' यहासा मा द्यावाष्ट्रथिवी० इत्यनेन मन्त्रेणाच्छादयीत । ' एकं ^{...} यीत <mark>' एक</mark>ं चेद्वासो भवति तस्यैवोत्तरवर्गेण प्रच्छादयीत । तत्रापि मन्त्रो भवति । क्रियान्तरत्वात् । सुम ः ह्वा-ति ' या आहरज्जमदम्नि० इत्यनेन मन्त्रेण । ' अथावबन्नीते ' यद्यशोऽप्सरसामिन्द्र० इत्यनेन मन्त्रेण । ' उष्णी ' यते ' युवासुवासा इत्यनेन मन्त्रेण । ' अलु ' पृक्ती ' आबन्नाति । वृत्रस्थेत्य-नेन मन्त्रेणाङ्के अक्षिणी । रोचिष्णुरसीत्यनेन मन्त्रेणात्मानमाद्शें प्रेक्ष्ते । ' छत्रं प्रतिगृह्णाति ' बृह्-<mark>स्पतेइछदिरसि० इत्यनेन मन्त्रेण । ' प्रति ∵ञ्चते ' युगपत् शक्यत्वाद् द्विवचनान्तत्वाच मन्त्रस्य ।</mark> ' विश्वाभ्यो मेति वैणवं दण्डमादत्ते । ' दन्तः ''मपि ' मन्त्रवन्ति भवन्तीति सूत्रशेपः । ' वासः ''न्म-

(जयरामः)-वेदमधीत्य स्नायादिति ब्रह्मचर्य वेति वर्षे विकल्पः । द्वादशके ब्रते एके स्नानमिच्छन्ति । 'गुरुणाऽनुज्ञातः ' सर्वत्र स्नायादित्यनुवर्तते । गुर्वनुज्ञा च कर्मां इं नतु स्नानका-ळान्तरमेतत् । वेदशब्देन किंतदाह ' विधिर्विधेयस्तर्कश्च वेदः ' इति । विधिर्विधायकं ब्राह्मणं, विधेया मन्त्राः, तक्यते ह्यनेन संदिग्धोऽर्थ इति तकोंऽर्थवादः । यथा अक्ताः शर्करा उपद्धाति तेजो वै घतमिति । अञ्जनं च तैलवसादिना च संभवति । तत्र तेजो वै घृतमिति संस्तवात्तकर्यते घृताक्ता इति तेन विध्यर्थवादमन्त्रा वेद इत्युक्तम्। षडङ्गं शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति । षड्किरङ्गेरुपेतं वेदमधीत्य स्नायादित्येके । स्नानं च द्वितीयाश्रमप्रति-पत्तिः । तदनुष्टानयोग्यता च षडङ्के वेदेऽधिगते भवति । अत एवोच्यते ' न कल्पमात्रे 'इति नच कल्पमात्रे प्रन्थमात्रेऽधिगते स्नानाहीं भवति तस्माद्यन्थतोऽर्थतश्चाधिगम्य स्नायात् । काममिच्छया । <mark>यज्ञं वेदेति</mark> याज्ञिकस्तस्येच्छया स्त्रानं भवति । षडङ्गमर्थतोऽनधिगम्यापि । किंकृत्वा ' उपसंगृह्य गुरुं ' गुरोः पादोपप्रहणं कृत्वा ' समिधोऽभ्याधाय ' अग्निपरिचरणं कृत्वा । इतश्च पूर्व वेदाहुतिहोमः । एतदेव व्रतादेशनविसर्गेष्वित्युक्तत्वात् । ननु समिदाधानस्य पश्चाद्वेदाहुतयः कुतो न भवन्ति क्रमान्त-गनिभिधानात्। उपसंगृह्य गुरुहःसिमधोऽभ्याधायेति पाठानुमहापत्तेश्च। मैनम्। यतो वेदाहुतीनां पश्चादेव समिदाधानं ततश्च स्नानमिति, स यामुपयन्समिधमाद्धाति सा प्रायणीया याणं स्नास्य-न्सोद्यनीयेतिश्रुतेः । तस्मात्समिदाधानस्नानयोरव्यवहितकाल्यापपादनाद्वेदाहुतीनां च स्नानाङ्कत्वा-तिदेशाच समिदाधानात्पूर्व वेदाहृतिहोम इत्युक्तम् । स्नानं चाष्टभिरुद्कुम्भैः क्रमेण । परिश्रितस्य वस्त्रादिना परिवेष्टितसमावर्तनस्थानस्थितस्याग्नेरुत्तरपार्श्वे स्थापितानामष्टानामुदकुरुभानामुदकुर्सस्थानां पुरस्तात्पूर्वस्यां दिशि आस्तीर्णेषु कुरोषु स्थित्वा प्रथमादुद्कमादाय गृहीत्वा आत्मानमि-षिञ्चत इत्यिमिणान्वयः । अष्टाभ्य उदकुम्भेभ्योऽपां प्रहणे एक एव मन्त्रो येऽप्स्वन्त-

रमय इति । अभिषेचने तु भिद्यते । तत्र महणमन्त्रव्याख्या । तत्र येऽप्स्वन्तरित्यस्य प्रजापतिरमिर्गायत्री आपो जलादाने० । हे अग्नयः ये भवन्त इह एतेषूद्कुम्भेषु वर्तमा<mark>ने</mark> जले प्रविष्टाः । कथम् अन्तः मध्ये कारणत्वेनेत्यर्थः । अग्नेराप इति श्रुतेः । तत्र ये गोह्यादयो विम-द्धलाः अतितान्सृजामि अतिसृजनं प्रक्षेपः विजहामीत्यर्थः । यश्च रोचनः सुमङ्गलस्तमनेन जलेन सह गृह्वामि । मङ्गलायोपपादयामि । के तेऽग्नयस्तानाह । गृह्वाति संवृणोति प्राणिजालमिति गोह्यः। उपगोह्योङ्गतापनः । मयून् विकृतमुखान् कृत्वा स्यति अन्तं नयतीति मयूषः । मनस उस्साहं हन्तीति मनोहा । अध्खळः अप्रतीकार्यः । विरुजः विविधतया रुजति पीडयतीति विरुजः । तनुः <mark>शरीरावयवान दुषयति विकृतान्करोती तन्</mark>दुषिः । इन्द्रियाणि हन्तीतीन्द्रियहा । ए<mark>तानष्ट</mark>ौ विहायैकं रोचनं गृह्णामीति वाक्यार्थः । तथाच वृद्धमनुः—गोह्याद्योऽप्रयो ह्यष्टावमेध्यास्त्वशुभावहाः। शुभक्रद्वीचनस्त्वेको मेच्यो दीप्तिकरः पर इति । अथाभिषेकमन्त्रव्याख्या । तेनमामिति द्वयोः प्रजाप-तिर्यजुरापोऽभिषेकः । तेन अभीष्टेन जलेनाहं मन्त्रलिङ्गात् आत्मानमभिषिश्वामि । प्रयोजन-माह । श्रिये धर्मादिवृद्धये । यशसे कीत्ये ब्रह्मणे वेदार्थम् । ब्रह्मवर्चसाय यागाध्यापनीत्कर्षजतेजसे । पुनर्येऽप्वन्तरिति द्वितीयादुद्कुम्भाद्पो गृहीत्वा येन च श्रियमितिमन्त्रेणाभिषिञ्चते । अस्यार्थः। हे अश्वनी येन जलप्रभावेण अवन्तौ सुराणां श्रियं संपदं शोभां वा अकृणुताम् कृतवन्तौ श्रिया-स्तोयत उत्पन्नत्वात् । येन च सुराममृतमवमृशतां प्राप्तवन्तौ । अटोऽदर्शनं छान्दसम् । येन जले-नाक्यौ उपमन्योरक्षिणी अभ्यषिञ्चताम् अभिषिक्तवन्तौ । वां युवयोर्यदेवंभूतं यशस्तदेतज्जलाभिषेकेण ममाप्यस्त्वित रोषः । साकाह्वत्वात् । तृतीयादित्रयादापोहिष्ठादित्रयूचेन यथाकममभिषेकः इतरैिस्निभि-<mark>रुद्कुम्भज्ञेट्स्तूष्णीमभिषेकः । उदुत्तममितिमन्त्रेण मे</mark>खलामुन्मुच्य उर्ध्व कण्ठदेशेनावतार्यं दण्डं निधाय भूमी स्थापियत्वा । अनेनावसरप्राप्तं दण्डाजिनयोर्निधानं लक्ष्यते तूष्णीम् । वस्नान्तरं धृत्वा सूर्य-मुपतिष्ठते । अथोपस्थानमन्त्रव्याख्या । उद्यन्नितिमन्त्रत्रयस्य प्रजापतिः शकरी सविता उपस्थाने । हे सुर्य यतो भवान् प्रातःसवने यावभिर्गमनशींछैर्ऋष्यादिसकलगणैश्च सनिः सेविता सेवितो वाऽस्था-तिष्ठति तद्वत् । किंभूतः । उद्यन् उद्गच्छन् । भ्राजभृष्टिः स्वप्रभयाऽन्यतेजोहासकः । आविदन् सर्वे <mark>शुभाशुभं जानन् । किंच यथा च त्वं प्रातःसवने दशसनिः दशसंख्यातानां गवादीनां सनिर्दा-</mark> ताऽसि । षणु दाने । अतो मामपि दशसनि दशगुणदक्षिणादिदातारं कुरु । मा मां वेदनं सर्वज्ञत्वं च गमय प्रापय । एवमुत्तरत्रापि व्याख्येयम् । एवं स्तुत्वा द्वितिलयोरन्यतरं प्राध्य जटालोमन-खानि च संहत्य अपनीय औदुम्बरेण काष्ठेन दन्तान्धावेत शोधयेत् अन्नाद्यायेति मन्त्रेण । अस्यार्थः। तत्राथर्वणोऽनुष्टपु वनस्पतिर्देन्तथावने । हे दन्ताः यूयमन्नाद्याय अन्नादनाय व्यूहध्वमात्मशुद्धवर्थमेक-पङ्कितिविष्टा भवत । यतोऽयं राजा सोमश्रन्द्रः काष्टिरूपेणागमत् आगतः स एव सोमो मे मम मुखं प्रमार्क्यते शोवयिष्यति । केन यशसा सत्कीर्त्या भगेन षड्विधैश्वर्येणेति दन्तधावनस्य नित्यकामत्वादुभ-यफलसंबन्धः । उत्साद्य अङ्गोद्धर्तनेन मलमपसार्थ पुनः स्नात्वा मलस्नानं कृत्वा अनुलेपनसुपगृहीते आदत्ते प्राणापानौ मे इतिमन्त्रेण । अस्यार्थः । तत्र प्रजापतिर्यजुः प्राणापानौ चन्दनानुरुपे० । भो उपरुपनाधि-दैवते मे मम प्राणापानौ वायू तर्पय प्रीणय । तथा मे चक्षुः चक्षुरिन्द्रियं तथा मे श्रोत्रं श्रवणेन्द्रियं च तर्पय । पितरः शुन्धध्वमित्येतेन मन्त्रेण पाण्योरवनेजनं क्षालनोदकं दक्षिणायहणात्प्राचीनावीती भूत्वा दद्यात् । ग्रुन्थध्वं शोवनं दक्षिणापदं छप्तसप्तम्यन्तं तेन दक्षिणस्यां दिशि निविच्य क्षिस्वा चन्दने-नात्मानमनुल्यि जपेत्, सुचक्षाअहमिति मन्त्रम् । अस्यार्थः । तत्र प्रजापतिर्येजुः सविता नेत्राभि-मन्त्रणे । हे सवितः अहमक्षी^{भ्य}ां नेत्राभ्यां कृत्वा सुचक्षाः सुदर्शनो भ्यासम् । तथा मुखेन सुवर्चाः सुतेजाः भूयासिमिति पूर्वत्र संबन्धः । तथा कर्णाभ्यां सुश्चत् सुश्रवणो भूयासं भवेयम् । अहतं नवीनं

सदशमनुपहतं वा । तत्रापि अमौत्रेण मौत्रो रजकस्तद्वयतिरिक्तेन धौतं वा आच्छादयीत परिद्<mark>धीत</mark> परिधास्या इति मन्त्रेण । अस्यार्थः तदादिद्वयोराथर्वणो यजुर्लिङ्गोक्ता वासःपरिधाने०। हे वासोदेवते परिधास्यै अनेकग्रुभवस्त्रपरिधानाय तथा यशोधायै कीर्त्याधानाय तथा दीर्घायुत्वाय निर्दुष्टजीवनाय च इदं वासः संव्ययिष्ये परिधास्ये । किंभूतः वासोदेवतानुप्रहेण जरदृष्टिः आयुःपरिपाकवान् । पुरुचीः पुरुभिर्वहुभिः पुत्रधनादिभिरुचः संयोगोऽस्ति यस्य सः । उच समवाये । किंभूतं वासः रायस्पोषं रायो धनादिसमृद्धेः पोषं पोषणं पुष्टिकरमित्यर्थः । किंचैतत्संबन्धेनाहं शतं शरदो वर्षाणि जीवाभि । अथोत्तरीयं वास आच्छाद्यतीत्यनुबङ्गः । य<mark>शसामेति मन्रेण । अस्यार्थः ।</mark> हे वासोदेवते द्यावापृथिवी द्यावाभूमी यशसा युक्ती मा मामविन्द्त् विन्द्तां प्राप्नुतामिति यावत् विद्रु लाभे धातुः । विभक्तिवचनव्यत्ययेनान्वयः । तथा इन्द्रावृह्स्पती अपि यशसा युक्तौ । मामविन्दत् । तथा भगः सूर्योऽपि यशसा युक्तो मामविन्दत् । तचैतैः संपादितं यशो मा मां प्रतिपद्यताम् मिय सर्वदा तिष्ठत्वित्यर्थः । यद्वा तद्यशो माप्रतिपद्यताम् । प्रतिरत्रापार्थः मत्तो माऽप-यात्वित्यर्थः । एकं चेत् तत्रापि परिधानमन्तं पठित्वा वस्त्रार्द्धे परिधाय द्विराचम्य उत्तरार्द्धे गृहीत्वा उत्तरीयमन्त्रं पठित्वोत्तरीयं कृत्वा पुनर्द्विराचामेदित्यर्थः । एतन्मन्त्रद्वयं स्वकर्तृकपरिधाने बोद्धव्यम्। प्रकर्तके तु परिधापने येनेन्द्रायेति मन्त्रान्तरमित्यविरोधः । सुमनसः पुष्पाणि या आहरदिति मन्त्रेण । अस्यार्थः । तत्र द्वयोर्भरद्वाजोऽनुष्टुप् सुमनसो देवता क्रमेण पुष्पादानवन्धनयोर्वि० । याः समनसः पुष्पाणि जमद्भिः प्रजापितः श्रद्धाद्यर्थमाह्रत् आद्दे । ताः सुमनसो यशसा कीर्त्या भगे-नैश्वर्येण च सहाहं प्रतिगृह्णामि श्रद्धाद्यर्थम् । तत्र श्रद्धा धर्माद्रः । मेधा धारणाशक्तिः । कामोऽभि-ळाषपूर्तिः । इन्द्रियं तत्पाटवम् । अथेति सुमनसां प्रहणानन्तरम् तानि स्वशिरस्यवबध्नाति । यद्यशो-<u>ऽत्मरसामिति मन्त्रेण । अस्यार्थः । हे सुमनसः इन्द्रो देवः अप्सरसामुर्वश्यादीनां कुसुमावबन्धनेन</u> यद्यशः सर्वजनप्रियत्वं चकार कृतवान् । तेन यशसा संप्रथिताः युष्मानावध्नामि चूडायाम् । किंभूतं यशः । विपूछं विशालं पृथु संततं दीर्घ तद्यशो मिय विषये तिष्ठत्विति शेषः । उष्णीषेण शिरोवेष्टन-वस्त्रेण शिरो वेष्टयते युवासुवासा ति मन्त्रेण । व्याख्यातश्चायं मेखलाबन्धनप्रसङ्गे । कर्णवेष्टकौ कुण्डले कर्णयोरामुञ्जति अलंकरणमसीति मन्त्रेण । अस्यार्थः । तत्र प्रजापतिर्युजरिमः कर्णालंक-र्णे० । हे कुण्डलदेवते त्वम् अलंकरणम् अलंकारशोभाऽसि । अतस्त्रयाऽलंकृतस्य मम भूयो बहु वारं वारं वा अलंकरणं भूयादस्तु । वृत्रस्यासि कनीनक इत्यादि चक्षुमें देहीत्यन्तेन मन्त्रेणाङ्केऽक्षिणी। तत्र प्रजापतिर्गायत्री अञ्जनं तत्करणे० । रोचिष्णुरसीत्येतावता मन्त्रेणादर्शे दर्पणे मुखं प्रेक्षते । तत्र सूर्यो यजुरादर्शो मुखनिरीक्षणे० । छत्रं प्रतिगृह्णाति । बृहस्पतेरिति मन्त्रेण । अस्यार्थः । तत्र गौतमो गायत्री छत्रं तद्ग्रहणे० । हे छत्र त्वं वृह्स्पतेः पितामहस्य छदिः घर्मादिनिवर्तकोऽसि प्रथमम् । अतः पाप्मनो निषिद्धाचरणान्मामन्तर्द्धेहि व्यवहितं कुरु तेजसः प्रतापात् यशसश्च सकाशान्माऽन्त-<mark>द्धेंहि मा व्यवहितं कुरु तद्युक्तं कुर्वित्यर्थः । प्रतिष्ठेस्य इति मन्त्रेणोपानहो पादयोः प्रतिमुञ्चते परिधक्ते</mark> यगपत शक्यत्वाहिवचनान्तत्वाच मन्त्रस्य । अस्यार्थः । तत्र प्रजापतियेजुर्द्धर्भ उपानद्ग्रहणे० । हे उपानहों तद्देवते युवां प्रतिष्ठे स्थितिहेतू स्थः भवथः । अतो विश्वतः सर्वस्मात्परिभवानमा मां पातं रक्षतम् । विश्वाभ्य इति मन्त्रेण वैणवं दण्डमादत्ते । अस्यार्थः । तत्र याज्ञवल्क्यो यजुर्दण्डस्तद्भहणे० । हे दण्ड विश्वाभ्यः सर्वाभ्यः नाष्ट्राभ्यो राक्ष्सादिभ्यः सर्वतः सर्वावस्थासु मा मां परिपाहि सर्वभावेन रक्ष । दन्तप्रक्षालनादीनि तत्साधनानि प्राप्य नित्यमपि नित्यमेव मन्त्रो भवति । अपि एवार्थे । वासःप्रभृतिष्वपूर्वेष्वेव मनत्रः ॥ ६ ॥

(हरिहर:)—' वेदर्ठः ''शकम् ' वेदं मन्त्रब्राह्मणात्मकं समाप्य सम्यक् पाठतोऽर्थतश्च अन्तं

नीत्वा स्नायात् वक्ष्यमाणेन विधिना स्नानं कुर्यात् । अथवा ब्रह्मचर्ये व्रतमष्टाचत्वारिहः राकम् अष्टाचत्वा-रिंशद्वर्षे निर्वर्त्ये समाप्य अवसानं प्रापय्य गुरुणाऽनुमतः स्नायादिति गतेन संवन्यः । 'द्वाद् ''ज्ञातः' एके सूत्रकाराः द्वादशकेऽपि द्वादशवर्षसमाप्ये व्रते चरिते स्नायादिति मन्यन्ते तत्रापि गुरुणाऽनु-<mark>ज्ञातः । अत्रासन्त्रितमपि उभयं वेदं व्रतं च समाप्य वा स्नायादित्यनुषज्यते । यतः पूर्वे स्नातकस्य</mark> त्रैविध्यमुक्तम् । ' विधि ' वेदः ' समाप्येत्युक्तम् । तत्र कियान् वेद् इत्यपेक्षायामाह विधिर्विधीयते इति विधिः अग्निमाद्धीत अग्निहोत्रं, जुहुयात् ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यादि विधायकं ब्राह्म-णवाक्यम् । विधेयः विधीयते विनियुज्यते ब्राह्मणवाक्येन कर्माङ्कत्वेनेति विधेयो मन्त्रः इषेत्वादिः । विधिर्विधेयस्तर्कश्च वेदः यद्त्रैतस्मिन्दर्शने सति समस्तवेदिकसंहारात्मिका मीमांसाऽपि वेद्याद्द-वाच्या भवतीत्यादिना तर्कपद्ं मीमांसापरमङ्गीकृत्य वार्तिककारिताया मीमांसाया अपि वेदत्वमुक्तं तद्भिष्यादित्रयस्य वेदत्वप्रतिपादनार्थेयं स्मृतिरिति षडङ्गवेदत्वस्मृतितुत्यन्यायतया पूर्वपक्षसंयताभ्यप-गमेनैव तदृष्टान्तेन कल्पसूत्राणां छन्द्स्त्वाभावमुपपाद्यितुम् । नत्वेवमेव स्मृतिव्याख्यानं संमतम् अध्ये-तृणां मीमांसायां वेदशब्दाप्रसिद्धेः । नचाध्येतृप्रसिद्धिनिरपेक्षैवेयं स्मृतिर्विष्यादित्रयस्य वेदत्वं प्रति-पादयतीति वाच्यम् । तथासति तन्नैरपेक्ष्येण स्मृतिमात्रपर्यालोचने तत्स्वारस्येन विध्युदेशमात्रस्यैव वेद-त्वापत्तावर्थवादादीनामवेद्त्वापत्तेः विधेयत्वमग्निहोत्रन्यायविस्तर्योर्पि वेद्त्वापत्तेश्च । तप्रसिद्धचनुरोधेन विधिविधेयशब्दयोर्वाह्मणमन्त्रपरत्वान्नाव्याह्यतिव्याप्ती तर्हि स्मृतेर्घ्येतप्र-सिद्धिसापेक्षत्वापत्तौ कथं तर्कतदप्रसिद्धवेदत्वप्रतिपादनपरता । नच तदंशे अपेक्षानपेक्षाविष्यनुवादकृतवैरूप्यापत्तेः न्यायविस्तरातिप्रसङ्गानिवृत्तेश्च व्यवहारानुप्रविष्ट्रपदार्थ-निर्णये तद्विरोधेन शास्त्रस्यासामध्यीच । तस्मादन्येत्रप्रसिद्धस्यैव मन्त्रत्राह्मणात्मकस्य वे-दस्य कश्चिद्विधिनाऽङ्गविधायकः कश्चिन्मन्त्रात्मको विधेयः कश्चित्स एव नेति नेति त्रैयम्बकाः पुरोडाहा इत्यादिवत् त्रैविध्यमनयैवोच्यत इति तात्त्विकोऽर्थः अतः षडङ्गा एव वेदस्मृतिरपि पर-मतोपन्यासात्पूर्वपक्षस्पृतिरेवेत्यलम् (?)]। तर्कोऽर्थवाद इति कर्कोपाध्यायः । यथा अक्ताः शर्करा उपद-धाति इति विधिः श्रूयते । तत्राञ्जनसाधनं घृतं तेलं वसा च तन्मध्ये केनाक्ता इति संश्ये तेजो वै घृतमिति अर्थवादात् घृतेनाक्ता इति निर्णीयते अतस्तकीं ऽर्थवादः । तर्की मीमांसेति कल्पतरुकारः । चकारान्नामधेयभागसंग्रहः । यतो वेदो विष्यर्थवादमन्त्रनामधेयभेदैश्चतुर्धा मीमांसकैर्विचार्यते । यथा अग्निहोत्राघारौ यागभेदो । उद्भिद्वलभिदिति नामधेयानि । 'षडङ्कमेके ' एके सूत्रकाराः षडङ्कं वेदं समाप्य स्नायादित्याहुः। षट् शिक्षा कल्पो ज्याकरणं निरुक्तं ज्योतिषं छन्दांसि अङ्गानि यस्य वेदस्य स षडङ्गः तं षडङ्गम् । ' न कल्पमात्रे 'कल्पमात्रे यन्थमात्रे मन्त्रे वा ब्राह्मणे वा अधीते न स्नान-मिच्छन्ति । कल्पमात्राध्ययनस्य अनुष्टानायोग्यत्वात् । यतः अथातोऽधिकारः अथातो धर्मजिज्ञासा अथातो ब्रह्मजिज्ञासेत्यादिभिर्धिकारसूत्रैः अधीतसकलेबेदस्याग्निहोत्रादिकर्मस्वधिकार इत्याचार्यैर्व-<mark>र्ण्यते । ' कामं···कस्य ' तु</mark>राब्दः पक्षच्यावृत्तौ । काममिच्छया याज्ञिकस्य आध्वर्य<mark>वादियज्ञविद्या-</mark> कर्मकुश्रुस्य स्नानमिच्छन्ति । अयमर्थः । मन्त्रब्राह्मणात्मकं वेदमधीत्य अवबुध्य च स्नायादित्येकः पक्षः । साङ्गं वेदमधीत्यावबुध्य च स्नायादित्यपरः । प्रन्थमात्रमप्यबीत्य यज्ञविद्यां चाभ्यस्य स्नायाः दिति तृतीयः । यज्ञविद्याविरहेण यन्थमात्रे अधीते न स्नायादिति निषेधः । यतो वेदाध्ययनं वेद-विहिताग्निहोत्रादिकर्माद्यनुष्ठानप्रयोजनम् । ' उप ः भ्वते ' स्नायादित्युक्तम् । तत्र कथं स्नायादि-त्यपेक्षिते आह उपसंगृह्य उपसंग्रहणविधिना प्रणम्य कं गुरूमाचार्य समिधः पूर्वोक्तस्रभूणास्तिस्रः परिसमूहनादिज्यायुषकरणान्तेन विधिना आचार्यनिर्वर्तितसमावर्तनाङ्गहोमेऽग्नौ आधाय प्रक्षिप्य। अत्र समिधोऽभ्याधायेत्युक्तं तत्समिदाधानं कि वेदाहुत्यादिसमावर्तनहोमात्पूर्वमुत

वदाहृतिहोमः कृतः प्राप्त इतिचेन् एतदेव व्रतादेशनविसर्गेष्वित्यतिदेशान् । तर्हि पूर्व भवतु । उपसंगृह्य गुरुहः समिधोऽभ्याधायेति पाठात्समिदाधानानन्तरं वेदाहृतीनामवसर् इति गम्यते । नैतदेवम् । श्रुत्या हि वेदाहुतीनामवसरः समिदाधानात्पूर्वे समिदाधानं च स्नानात्पूर्वमिति क्रमस्य ज्ञापितत्वात् । कथं? स यामुपयन् समिधमाद्धाति सा प्रायणीया याणं स्नास्यन्तसोद्यनीयेति अतेः । तस्मात्समावर्तनहो-मान्ते उपसंग्रहणादि । परिश्रितस्य परिवेष्टितस्य सर्वतः प्रच्छादितस्य समावर्तनाङ्गहोमसाधनाग्नि-स्थापनप्रदेशस्योत्तरतः उत्तरस्मिन् भागे कुशेषु प्रागमेषु प्राकृलेषु आस्तीर्णेषु क पुरस्तात्प्राच्यां दिशि केषामष्टानामुद्कुम्भानां दक्षिणोत्तरायतानाम् अष्टसंख्याकानाम् अमलजलपूर्णानाम् आम्रादिशुभपह्नवमु-खानां स्थित्वा स्थिति कृत्त्वा ऊर्ध्वीभूयेत्यर्थः । ये अप्स्वन्तरग्नय इत्यादिना मन्त्रेण तमिह गृह्णा-मीत्यन्तेन एकस्मात्प्रथमातिक्रमे कारणाभावादिति न्यायेन प्रथमात्प्राञ्च्यदि च कर्माणि इत्यनेन न्यायेन दक्षिणस्य प्रथमत्त्रम् । अपः जलं दक्षिणहस्तेन गृहीत्वा तेन जलेन अभिषिश्वति अभ्यु-क्षति आत्मानं शिरस्तः स्नानकर्ता । तत्र मन्त्रः ' तेनः तरैः ' एवम् एकोद्कुम्भजलसाध्यं स्नान-मभिधाय इतरसतीदकुम्भजलस्नानमात्रे मन्त्रविशेषाभिधानात् । येऽप्खन्तरस्रय इत्ययमेव सर्वोदकु-म्भजलबहुणे साधारणो मन्त्र इति प्रतीयते । ततः सर्वेभ्यो द्वितीयादिकुम्भेभ्यः प्रत्येकं येऽप्स्वन्त-रिति मन्त्रेण जलमादाय वक्ष्यमाणैर्मन्त्रैर्यथाक्रममभिषिञ्चते । तद्यथा येन श्रियमिति द्वितीयं, आपो-हिष्टेति तृतीयं यो वः शिवतम इति चतुर्थे तस्माअरङ्गमिति पञ्चमं तूष्णीमितराणि त्रीणि स्ना-नानि। ' उद् ः भृष्युरित्यादि ' उद्त्तमिनित मन्त्रेण मेखलां रशनामुन्मुच्य उच्छव्दसामर्थ्यात् शिरोमार्गेण निःसार्य निधाय तां च भूमौ निक्षिप्य अन्यद्वस्त्रं परिधाय आदित्यं सूर्यमुद्यनभ्राज-भृष्णुरित्यादिभिर्मन्त्रैः उपतिष्ठतं स्तौति । 'द्धिः इध्वमिति 'ततो द्धितिलानामन्यतरं प्राश्य अ-शिल्वा जटाश्च होमानि च नखानि च जटाहोमनखानि तानि संहत्य संहार्य वापियत्वेत्यर्थः । अत्र संहृत्येति णिचो होपदछान्द्सः स्वयं संहर्तुमशक्यत्वात् औदुम्बरेण द्वादशाङ्कुरुसंमितेन कनिष्ठिकाय• वस्थूलेन उदुम्बरकाष्ठेन अन्नाद्याय व्यूह्ध्वमिति मन्त्रेण दन्तान् धावेत् प्रक्षाळयेद्भाह्मणः । द्शाङ्ग-<mark>लेन राजन्यः अष्टाङ्कलेन वैदय इति विदेशः। अत्र जटालोमनखवयननिमित्तादुत्तरत्र पुनः स्नात्वेति</mark> पुन:शब्दसामर्थ्याच्च स्नानमापद्यते अतो वपनानन्तरं स्नानाचमने विधाय दन्तान्प्रक्षालयेदिति सिद्धम्। ' उत्सा महित ' उत्साद्य सुगन्धिना द्रव्येण शरीरमुद्धत्यं पुनर्भूयः स्नात्वा शिरः-प्रभृतीन्यङ्गानि प्रक्षाल्य अनुलेपनं चन्दनादि मुखस्य नासिकयोश्च उपगृह्णीते । मुखं नासिकां च अनुलिम्पति । प्राणापानौ मे तर्पयेत्यादिना श्रोत्रं मे तर्पयेत्यन्तेन मन्त्रेण । 'पितर स्थिभ्यामिति" ततः पाण्योरवनेजनं हस्तयोः प्रक्षालनमुद्कं पितरः शुन्धष्वमित्यनेन मन्त्रेण प्राचीनावीती दक्षिणामि-मुखो भूत्वा दक्षिणस्यां दिशि निषिच्य प्रक्षिप्य यज्ञोपवीती भूत्वा पितृकर्मकरणनिमित्तकमुदक-स्पर्शे विधाय चन्द्नादिना सुगन्धिद्रव्येण गात्राण्यनुलिप्य सुचक्षा अहमक्षीभ्यामित्यादिभूयासिम-त्यन्तं मन्त्रं जपेत् । ' अह "धास्या' इति । ततः अहतं नवं सद्शं पवित्रं वासः वसनम् आच्छाद्यीत परिद्धीत तद्छामे अमौत्रेण अरजकेण धौतं क्षाछितं परिधास्या इत्यादिना अभिसंव्ययिष्य इत्य-न्तेन मन्त्रेण । ' अथो मिति ' अथ अन्तरीयपरिधानानन्तरं तादृशमेवोत्तरीयं वासो यशसामेत्यादि यशो मा प्रतिपद्यतामित्यन्तेन मन्त्रेण आच्छाद्यीतेति गतेनाख्यातेन संबन्धः। एकं 'चेत्पू ' चेत्पू वीत' चेदादि एकमेव वासो भवति तदा पूर्वस्यैव परिधानीयस्य वासस उत्तरवर्गेण उत्तरभागेन प्रच्छाद्यीत। <mark>यशसामेति मन्त्रेणोत्तरीयं कुर्यादित्यर्थः । ' सुमः रिदिति ' सुमनसः पुष्पाणि प्रतिगृह्णाति । अन्येन</mark> दुत्तान्यादृते । या आहरज्जमद्ग्निरित्यादि यशसा च भगेन चेत्यन्तेन मन्त्रेण । ' अथा ''श इति ' अथ ताः प्रतिगृह्य अवबन्नीते शिरसि बन्नाति यद्यशोऽप्सरसामित्यादि यशोमयीत्यन्तेण मन्त्रेण।

' उष्णी''सा इति ' उष्णीषेण पूर्वोक्तस्थणेन तृतीयेन वाससा शिरो मूर्द्धानं वेष्टयते । युवा सुवासा इत्यादिकया देवयन्त इत्येतयर्चा । ' अं '' वे ष्टको ' अलंकरणमसीति मन्त्रेण दक्षिणोत्तरयोः कर्णयोर्वेष्टको भूषणे प्रतिमन्त्रं प्रतिमुञ्चते परिधत्ते । ' वृत्र '' क्षिणी ' । वृत्र स्येत्यादिना चक्षुमें देही-त्यन्तेन मन्त्रेण यथाक्रमं दक्षिणवामे मन्त्रावृत्त्त्याऽक्षिणी अङ्के सौवीराञ्जनेन संस्करोति । 'रोचि '' खन्ते ' रोचिष्णुरसीत्यनेन मन्त्रेण आत्मानं मुखप्रभृति शरीरमाद्द्रों द्पेणे प्रक्षते पश्यति । ' छत्रं '' खें-हीति ' छत्रम् आतपत्रं वृहस्पतेश्चिद्दरसीत्यादिना यशसो मान्तर्थेहीत्यन्तेन मन्त्रेण प्रतिगृह्णाति प्रतिग्रह्णात्याद्दसामर्थ्याद्वन्यत आदत्ते । 'प्रति' 'ं श्वते ' उपानहौं पाद्त्राणे प्रतिमुश्चते परिधत्ते प्रतिष्टे स्थो विश्वतो मा पातमित्यनेन मन्त्रण परिधत्ते । मन्त्रस्य द्विवचनान्तत्वात्परिधातुं शक्यत्वाच युगप्पद्योः प्रतिमुश्चते प्रतिष्टे इति द्विवचनं स्थ इति च । ' विश्वा '' दत्ते ' विश्वाभ्यो मेत्यादिस्वत्तर्यन्तेन मन्त्रेण वैणवं वंशमयं दण्डं यष्टिमादत्ते गृह्णाति तचोक्तन्यायेन पूर्वद्ण्डं त्यक्त्वेव । इद्मभिषेक्ष्रभृति दण्डप्रहणान्तं कर्मजातं स्नानकर्ता करोति नाचार्यः । ' दन्त ' नन्त्रमः ' दन्तप्रक्षास्त्रन्तम्य भवन्ति । वाससी च छत्रं च उपानहौं च वासश्चत्रत्रोपानहं चकाराद्रण्डोऽपि । एतानि चेद्यदि अपूर्वाणि नृत्नानि श्वियन्ते गृह्णन्ते तदा मन्त्रो भवति तद्वहणे ॥

(गधाधर:)—'वेद्रिः ''यात् ' स्नानशब्देन समावर्तनसंस्कार उच्यते । वेदं मन्त्रत्राह्मणारमकं समाप्य सम्यक् पाठतोऽर्थतश्चान्तं नीत्वा स्नायाद्वक्ष्यमाणविधिना स्नानं कुर्यात् । ' ब्रह्मः शकम् ' अथवा ब्रह्मचर्यव्रतमष्टाचत्वारिंशकमष्टाचत्वारिंशद्वर्षे निर्वर्त्य समाप्य अवसानं प्रापय्य गुरुणाऽनुज्ञातः स्नायादिति संबन्धः । मीमांसकास्तु अष्टाचत्वारिंशकं व्रतं समाप्य अवसानं कुर्यादिति पक्षं माङ्गीकुर्वन्ति । जातपुत्रः कृष्णकेशोऽभीनाद्धीतेत्याधानश्रुतिविरोधात् । नच विकल्पः अतुल्यत्वात् । प्रत्यक्षमेकं श्रुतिवचनम् । कल्प्यमपरम् । कल्प्यप्रत्यक्षयोः प्रत्यक्षं वलवदिति भर्तृयज्ञभाष्ये । ' द्वाः के ' द्वादशवार्षिके व्रते समाप्तेऽप्येके स्नानमिच्छन्ति । अन्ये तु वेदव्रतसमास्यत्तरं स्नानमिच्छन्ति । 'गुरुः ज्ञातः ' स्नायादिति होषः । गुर्वनुज्ञा च समाव-र्तनकर्माङ्गं नतु स्नानकालान्तरमेतत् । वेद्दः समाप्य स्नायादित्युक्तम् । तत्र वेद्शब्देन किमुच्यते <mark>इत्यत आह ' विधि ' वेदः ' विधत्त इति विधीयत इति वा विधिः । दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत</mark> अग्निहोत्रं जुहुयादित्यादिविधायकं ब्राह्मणवाक्यम् । विधीयते विनियुज्यते ब्राह्मणवाक्येन कर्माङ्ग-त्वेनेति विधेयो मन्त्रः इषेत्वादिः । तर्कशब्देनार्थवादोऽभिधीयते । तर्क्यते ह्यनेन संदिग्घोऽर्थः । यथा अक्ताः शर्करा उपद्याति तेजो वै घृतमिति । अञ्जनं तैलवसादिनाऽपि संभवति तत्र तेजो वै घृतमिति घृतसंस्तवात् तक्येते घृताक्ता इति । तेन विध्यर्थवाद्मन्त्रा वेदशब्देनाभिधीयन्त इत्युक्तम् । तर्कः कल्पसूत्रमिति भर्तृयज्ञः । तर्को मीमांसेति कल्पतरः । चशब्दान्नामधेयभागसंग्रह इति हरिहरः। ' पडक्कमेके ' शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति पड्भिरङ्गैरुपेतमेक <mark>वेद्मिच्छन्ति । तमधीत्य स्नायादित्यन्वयः ॥ स्नानं च द्वितीयाश्रमप्रतिपत्तिः । तद्नुष्ठा-</mark> <mark>नयोग्यता च षडङ्के वेदेऽधिगते भवति । अत एवोच्यते । ' न कल्पमात्रे ' कल्पशब्देन च</mark> <mark>यन्थमात्रमभिधीयते । कल्पमात्रे यन्थमात्रे मन्त्रे वा ब्राह्मणे वा अधीते न स्नानमिच्छन्ति । नहि यन्थ-</mark> <mark>मात्राध्ययनेन कर्मानुष्ठानयोग्यता भवति । तस्माद्र्थतो यन्थतश्चाधिगम्य स्नानमिति । ' कामं···ज्ञि-</mark> कस्य ' यज्ञं वेदिति याज्ञिकः । तुराब्देन प्रन्थमात्राधीतस्याध्वर्यवादियज्ञविद्याकुरालस्य पडद्भमर्थतोऽन-<u>धिगम्यापि काममिच्छया स्नानं भवति । तेनायमर्थः । मन्त्रब्राह्मणात्मकं वेद्मधीत्याववुध्य च स्नाया-</u> दित्येकः पक्षः । साङ्गं वेद्मधीस्यावव्यय च स्नायादिति द्वितीयः पक्षः । यन्थमात्रमधीत्य यज्ञविद्यां

चाभ्यस्य स्नायादिति तृतीयः पक्षः । स्नायादित्युक्तं तत्र कथं स्नायादित्यपेक्षायामाह ' उपः येति र उपसंगृह्य गुरोः पादोपप्रहणं कृत्वा समिधोऽभ्याधायाग्निपरिचरणं कृत्वा । इतश्च पूर्वे वेदाहुतिहोमः । एतदेव व्रतादेशनविसगें ब्वित्युक्तत्वात्। ननु समिदाधानस्य पश्चाद्वेदाहुतयः कुतो न भवन्ति। क्रमा-न्तरानिभधानात् । उपसंगृह्य गुरुहः सिमधोऽभ्याधायेतिपाठानुप्रहापत्तेश्च । मैवम् । यतो वेदाहुतीनां प्रश्चादेव समिदाधानम् ततश्च स्नानमिति श्रूयते । स यामुपयन्त्सिधमाद्धाति सा प्रायणीया याछं स्नास्यन्त्सोदयनीयेति । तस्मात्सिमदाधानस्नानयोरव्यवहितकाल्रत्वोपपादनाद्वेदाहृतीनां च स्नानाङ्ग-त्वातिदेशाच समिदाधानात्पूर्व वेदाहुतिहोम इत्युक्तम् । स्नानं चाष्टभिरुद्कुम्भैः क्रमेण । परिश्रितस्य वस्त्रादिना वेष्टितसमावर्तनस्थानस्थितस्याग्नेरुत्तरपार्श्वे स्थापितानामष्टानामुदुकुम्भानां दक्षिणोत्तराय-तानां पुरस्तात्पूर्वस्यां दिशि आस्तीर्णेषु कुशेषु ब्रह्मचारी स्थित्वा ऊर्घ्वांभूय येऽप्स्वन्तरमय इति मन्त्रेण प्रथमाददकुम्भादपो गृहीत्वा तेन मामभिषिश्वाभीति मन्त्रेणात्मानमभिषिश्वति । मन्त्रार्थः । येऽप्रयो गोह्यादयोऽप्सु अन्तर्मध्ये प्रविष्टाः स्थिताः इन्द्रियहान्ता अष्टौ तान् अमेध्यत्वादमङ्गल्यत्वादेताभ्योऽद्भयः सकाशात् अमीन् विजहामि पृथकरोमि । यश्च रोचनोऽमिर्मेध्यत्वान्मङ्गल्यत्वात्प्रीतिकारित्वाच तमिहाप्स विषये गृहामि स्वीकरोमि । यतः अद्भोऽग्निरुत्पद्यते संत्रियते आच्छाद्यत इति गोह्यः । उपगोह्यः अङ्गतापकः । मयूपो जन्तुहिंसकः । मनस उत्साहं हन्तीति मनोहाः । अस्वलः प्रध्वंसी दुषुः इन्द्रियाणि हन्तीति इन्द्रियहाः । अभिषेकमन्त्रार्थः । तेनोदुकेन मां इममारमानमभिषि-श्चामि । किमर्थे ? श्रिये संपत्यर्थे यशसे कीत्यें ब्रह्मणे ब्रह्मवर्चसाय यागाध्यापनोत्कृष्टतेजसे ' येन' 'तरै: ' अष्टाभ्य उद्कुम्भेभ्योऽपां श्रहणे एक एव मन्त्रो ये अप्स्वन्तरग्नय: इति । अभिषेचने तु भिराते । तद्यथा । येन श्रियमिति द्वितीयम् आपो हिष्टेति तृतीयं यो वः शिवतम इति चतुर्थे, तस्मा अरङ्गमिति पञ्चमं, ततस्तुष्णीं त्रिभिरितरैरुदुक्रमेंरभिषेकः । मन्त्रार्थः—हे अश्विनौ येन जल-प्रभावेण भवन्तौ सुराणां श्रियं संपदं शोभां वा अक्रुणुतां कृतवन्तौ । येन च सुराणामसृतमबस्-<mark>शतां प्राप्तवन्तौ । अटोऽद्र्शनं छान्द्सम् । येन वलेनाक्षौ उपमन्योरक्षिणी अभ्यषिञ्चताम-</mark> वां युवयोर्यदेवंभूतं यशस्तदेतज्ञलाभिषेकेण ममाप्यस्त्विति ' उदुः 'मयेति ' तत उदुत्तमिति मन्त्रेण मेखलां रज्ञनामुन्मुच्य अर्ध्व शिरोमार्गेण निःसार्य तां च भूमौ निक्षिप्य वासोऽन्यत्परिधाय वस्नान्तरं परिहितं कृत्वा उद्यन्श्राजभृष्णुरितिमन्त्रेण सूर्यमुपतिष्ठते । मेखलानिधानोत्तरं दण्डाजिनयोर्निधानम् । तूष्णीमिति जयरामकारिकाकारौ। मन्त्रार्थः —हे सूर्य यतो भवान् प्रातः सवने यावभिर्गमनशी छैर्क्षच्यादिसप्तकगणैः सेवितोऽस्थात् ति-ष्टित यथेन्द्रो मरुद्रिरस्थात् तिष्टिति तद्वत् । किंभूतः उद्यन् उद्गच्छन् भ्राजभृष्णुः स्वप्रभयाऽन्यते-जउद्भासकः । आविदन् सर्वे ग्रुभाग्रुभं जानन् । किंच यथाच त्वं प्रातःसवने दशसनिः दशसं-ख्यातानां गवादीनां सनिर्दाता । षणु दाने । अतो मामपि दशसनि दशगुणदक्षिणादिदातारं कुरु । मा मां विद्न वेदयन् ज्ञापयन् गमय प्रापय प्रतिष्टामिति रोषः । एवमुत्तरत्रापि व्याख्येयम्। 'द्धि···चेति ' ततो द्धितिलयोरन्यतरं प्राशयित्वा जटाश्च लोमानि च नखानि च जटालोमन॰ खानि तानि संहत्यापनीय वापयित्वा । संहत्येत्यत्र णिचो लोपञ्छान्दसः स्वयं संहर्तुमशक्यत्वात् । भौदुम्बरेण दन्तान्धावेत औदुम्बरेण काष्ठेन दन्तान् शोधयेत् अन्नाद्यायेति मन्त्रेण । हे दन्ताः यूयं अन्नाद्याय अन्नाद्नाय व्यूह्ध्वं निर्मला भवत । यतोऽयं राजा सोमश्चन्द्रः काष्ट्ररूपेणागमत् आ-गतः। अतः स एव सोमो मे मम मुखं प्रमार्क्यते शोधियष्यति। केन यशसा सत्कीर्त्या भगेन भाग्येत च । दन्तधावनस्य नित्यकाम्यत्वादुभयफल्रसंबन्ध इति सुरारिः । 'उत्साः''येति र

उत्साच अङ्गोद्वर्तनेन मलमपसार्य पुनः स्तात्वा मलापकर्षणस्नानोत्तरं पुनः स्नानं कृत्वाऽनुलेपनं चन्द्रनादि नासिकयोर्मुखस्य चोपगृह्णीते आद्ते प्राणापानौ मे इति मन्त्रेण । मुखनासिके चानु ि-म्पतीति हरिहरः । पाण्योरवनेजनं निषिच्येति वक्ष्यमाणत्वादत्र पाणिभ्यामनुरुपनप्रहणम् । मन्त्रार्थः। हे उपलेपनाधिदेवते मे मम प्राणापानौ वायू तर्पय प्रीणय । तथा मे चसुरिन्द्रियम् । तथा मे श्रोत्रं अवणेन्द्रियं च तर्षय ॥ 'पितः 'यासिमिति । प्राचीनावीती दक्षिणाभिमुखो भूत्वा पितरः शुन्य-<mark>ध्वमित्येतावता मन्त्रेण पाण्योरवनेजनं हस्तयोः प्रक्षालनोदकं दक्षिणानिषिचय</sub>े दक्षिणस्यां दि<mark>शि</mark></mark> निषिच्य प्रक्षिप्य यज्ञोपवीती भूत्वा पितृकर्मत्वादुद्कं स्प्रष्ट्वा चन्द्नेनातमानमनुलिप्य सुचक्षा अ-हमिति मन्त्रं जपेत्। अत्र दक्षिणापदं छप्तसप्तम्यन्तम्। मन्त्रार्थः—हे सवितः अहमक्षीभ्यां नेत्रा-भ्यां कृत्वा सुचक्षाः सुद्र्शनो भूयासं भवेयं तथा मुखेन सुवर्चाः सुतेजाः भूयासमिति पूर्वत्र संवन्धः। तथा कर्णाभ्यां सुश्रुत् सुश्रवणो भूयासम् । ' अहः ''यिष्य इति ' अहतं नवीनं सदशं वासः वसनम् अथवाऽमौत्रेण अरजकेन धौतं वास आच्छादयीत परिधास्या इति सन्त्रेण । मन्त्रार्थः—हे <mark>वासोदेवते परिधास्यै अनेकग्रुभवस्त्रपरिधानाय तथा यशोधास्यै स्तुत्यै दीर्घायुत्वाय दीर्घजीवनाय</mark> च इदं वासः संव्ययिष्ये परिधास्ये । किम्भूतः । वासोदेवतानुप्रहेण जरदृष्टिरस्मि । वृद्धत्वव्याप्यायु-र्भवामि । पुरूचीः पुन्भिर्बहुभिः पुत्रथनादिभिश्च संयोगोऽस्ति यस्य सः । उच समवाये । किम्भूतं वासः रायस्पोषम् धनादिपोषणं पुष्टिकरम् । किंच एतत्संबन्धेनाहं इातं हारदो वर्षाणि जीवामि । 'अथोः तामिति ' अथ परिधानानन्तरमाचम्य यशसामेति मन्त्रेण अहतमेव वास उत्तरीय-माच्छादयीतेति संबन्धः । मन्त्रार्थः —हे वासोदेवते चावापृथिवी चावाभूमी यशसा युक्ती मा मा अविन्दत् विन्दतां प्राप्नुतामिति यावत् । विद्छु लाभे धातुः । विभक्तिवचनव्यत्ययेनान्वयः । तथा <mark>इन्द्रावृहस्पती अपि यशसा युक्तौ मा अविन्दत्</mark> तथा भगः सूर्योऽपि यशसा अविन्दन् । <mark>तच्</mark>तेतैः संपादितं यशो मा मां प्रतिपद्यतां मिय सर्वदा तिष्ठत्वित्यर्थः । ' एकं ः चीत ' चेदादि एकं वासो भवति द्वितीयं न भवति तदा पूर्वस्य परिधानीयस्यैव वासस उत्तरवर्गेण उत्तरभागेन प्रच्छाद्यीत उत्तरीयं कुर्यात् । तत्रापि यशसामेति मन्त्रो भवति क्रियान्तरत्वात् । अत्रैवम् । पूर्वे वस्त्रार्द्धे सम-न्त्रकं परिधाय द्विराचम्य उत्तरार्द्धे गृहीत्वा उत्तरीयं मन्त्रं पठित्वोत्तरीयं कृत्वा पुनर्द्विराचामेत्। ' सुमः चेति ' सुमनसः पुष्पाणि प्रतीत्युपसर्गसामध्यात् गुरुणा समर्पिताः सुमनसः प्रतिगृह्णाति या आहरदिति मन्त्रेण । याः सुमनसः पुष्पाणि जमदिन्नः प्रजापितः श्रद्धाद्यर्थमाहरत् आददौ । ताः सुमनसो यशसा कीर्त्या भगेनैश्वर्येण च सहाहं प्रतिगृह्णामि श्रद्धाचर्थम् । तत्र श्रद्धा धर्माद्रः । मे<mark>था धारणाहाक्तिः । कामो</mark>ऽभिल्ठावपूर्तिः । इन्द्रियं तत्पाटवम् । ' अथा ः मयीति ' ताः प्रतिगृ<mark>ह्य</mark> स्विशरिस ब्रिप्नाति यचशोऽप्सरसामिति मन्त्रेण । मन्त्रार्थः—हे सुमनसः इन्द्रो देवः अप्सरसामुर्वेद्यादीनां कुसुमाववन्धेन यद्यशः सर्वजनप्रियत्वं चकार कृतवान् तेन यशसा संप्रिथताः <mark>युष्मान् आबन्नामि चूडायाम् । किंभूतं यशः विपुलं विशालम् । एषु संततं दीर्घं तद्यशो मयि</mark> विषये तिष्ठत्वित्यर्थः । ' उष्णी ''सा इति ' उष्णीपेण शिरोवेष्टनवस्त्रण शिरो वेष्टयते । युवा सुवासा इति मन्त्रेण । व्याख्यातश्चायमुपनयने । ' अलं ' ' प्रकौ ' कर्णवेष्टकौ कुण्डले दक्षिणसन्य-कर्णयोरामुश्वति । अलंकरणमसीति मन्त्रावृत्त्या । मन्त्रार्थः—हे कुण्डलदेवते त्वमलंकरणमलं कारशोभाऽसि । अतस्त्वयाऽलंकृतस्य मम भूयो बहुवारमलंकरणं भूयात् अस्तु । ' वृत्रः क्षिणी ' <mark>वृत्रस्येत्यादिचक्षुर्मेद्दीत्यन्तेन मन्त्रेण कज्जलेन</mark> अक्षिणी अङ्के संस्करोति । सौवीराञ्जनेनेति हरिहरः। अत्र च सन्यं नेत्रमङ्क्त्वा ततो दक्षिणाञ्जनं मन्त्रावृत्त्या । तथाच दीक्षाप्रकरणे लिङ्गम् । सन्यं षा अग्रे मानुष इति । कारिकायाम्—वृत्ररयेत्यक्षिणी अङ्केडभ्यः जनेनाभिनासिकम् । सन्यं प्रथम-

अथ पदार्थक्रमः । सुरेश्वरः—भौमभानुजयोर्वारे नक्षत्रे च व्रतोदिते । ताराचन्द्रविशुद्धौ च स्यात्समावर्तनिकयेति । एतच ब्रह्मचारित्रतलोपे प्रायिश्वतं कृत्वा कार्यम् । तदाह वौधायनः—शौ-चसन्ध्यादर्भभिक्षाऽग्निकार्यराहित्यकौपीनोपवीतमेखलादण्डाजिनाधारणदिवास्वापच्छत्रपादुकास्त्रग्वि-<mark>धारणोद्वर्तनानु</mark>हेपनाञ्जनद्युतनृत्यगीतवाद्याद्यभिरतो ब्रह्मचारी कृच्छ्रत्रयं चरेदिति । ब्रह्म-चारी गुरुमर्थदानेन संपूज्य तेनानुज्ञातो ज्योतिस्शास्त्रोक्ते शुभे काले आचार्यगृहे समावर्तनं नाम कर्म कुर्यात् । ब्रह्मचारी कृतनित्यिकयः कृतप्रातरिप्नकार्यश्च । तत आचार्यः प्राणानायस्य देशकालों स्मृत्वा अस्य ब्रह्मचारिणो गृहस्थाद्याश्रमान्तरप्राप्तिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थ समावर्तनाख्यं कर्माहं करिष्ये इति संकल्प्य तदङ्गभूतं निर्विन्नार्थे गणपतिपूजनं स्वस्तिपुण्याह्वाचनं मातृकापूजनं नान्दीश्राद्धं चाहं करिष्ये । श्राद्धादि समाप्य। तत आचार्यम् अहं स्नास्ये इत्युक्ते स्नाहीति प्रत्यनुज्ञा गुरोः । ततः पाडोपसंग्रहणं गुरोः । ततः परिश्रिते पश्च भूसंस्कारान्कृत्वा लौकिकाग्नेः स्थापनम् । वैकल्पिकावधारणे विशेषः । द्धिप्राशनममौत्रधौतवस्त्रम् । ततौ ब्रह्मवरणाद्याज्यभागान्ते विशेषः— <mark>उपकल्पनीयेषु</mark> समिन्धनकाष्टानि, समिधः, पर्युक्षणार्थमुद्कं, हरितकुशाः, अष्टावुद्कुम्<mark>भाः, औदुम्बर</mark>ं द्वादशाङ्कुलं दन्तकाष्टं ब्राह्मणस्य, दशाङ्कुलं राजन्यस्य, अष्टाङ्कुलं वैश्यस्य, द्धि, नापितः, स्नानार्थमु-दकमुद्धर्तनद्रव्यं चन्दनमहते वाससी । प्रयोगरत्नमते—यज्ञोपवीते , पुष्पाणि, उष्णीषं, कर्णाछंकारौ, अञ्जनम् , आदर्शः, नूतनं छत्रम्, उपानहों, वैणवो दण्डः । ततः पवित्रकरणाद्याज्यभागान्तं कुर्यात् ।१ अन्तरिक्षाय स्वाहा । २ वायवे स्वाहा । ३ ब्रह्मणे स्वाहा । ४ छन्दौभ्यः स्वाहा । ५ प्रजापतये स्वाहा । ६ देवेभ्यः स्वाहाः । ७ ऋषिभ्यः स्वाहा । ८ श्रद्धायै स्वाहा । ९ मेधायै स्वाहा । १० सदसस्पतये स्वाहा । ११ अनुमतये स्वाहा । लिङ्गोक्तास्त्यागाः । यदि ऋग्वेदमधीत्य स्नाति तदा १ पृथिव्यै स्वाहा २ अग्नये स्वाहेत्याडुतिद्वयं हुत्वा ब्रह्मणे छन्दोभ्य इत्यारभ्यानुमत्यन्ता नवाहुतीर्जुहोति । एवं सामवेदे दिवे सूर्यायेत्याहुतिद्वयं हुत्वा ब्रह्मणे इत्याचा नवाहुतीर्जुहोति । एवमथर्ववेदेऽपि दिग्भ्यश्चन्द्रमस इत्याहुतिद्वयं हुत्वा ब्रह्मणे छन्दोभ्य इत्याद्या जुहोति । यदि वेदचतुष्ट्यमधीत्य स्नानं करोति तदा आज्यभागानन्तरं प्रतिवेदं वेदाहुतिद्वयं हुत्वा ब्रह्मणे छन्दोभ्य इत्याज्याहुतीः पुनः पुन-र्जुहोति । ततः प्रजापतय इत्यारभ्यानुमत्यन्ताः सप्ताहृतीस्तन्त्रेण जुहोति । एवं वेदद्वयत्रयाध्ययनेऽपि

योज्यम् । ततो भूराद्या नवाहुतयः । ततः स्विष्टकुद्धोमः । ततः प्राज्ञनाद्प्रिणीताविमोकान्तम् । ततो ब्रह्मचारी उपसंत्रहणपूर्वकं गुरुं नमस्कृत्य परिसमूहनादि ज्यायुषकरणान्तं समिदाधानं तस्मिन्नेवामी कुर्यात्। तत् आचार्यपुरुषैः परिश्रितस्योत्तरभागे स्थापितानां दक्षिणोत्तरायतानामष्टानासमळजळपूर्णा-नामुद्कुम्भानां पूर्वभागे आस्तृतेषु प्रागन्नेषु कुशेषु उदङ्मुखः स्थित्वा येऽप्त्वन्तरिति मन्त्रेण प्रथमकल-शादुद्कं गृहीत्वा तेनोद्केन स्वकीयशिरसोऽभिषेकस्ते^{नं} मामिति मन्त्रेण। एवमेव द्वितीयादिभ्य उद्-कुम्भेभ्यो रेऽप्यन्तरित्यनेनैवैकैकस्माज्जलमादाय वक्ष्यमाणैर्मन्त्रैरभिषेकः । येन श्रियमिति द्वितीयः । आपोहिष्टेति तृतीयः । यो व इति चतुर्थः । तस्मा इति पञ्चमः । ततस्तूष्णीं त्रिवारमभिषेकः । तत उदुत्तममिति मेखलां शिरोमार्गेण निस्सार्य भूमौ प्रक्षेपः । ततः कृष्णाजिनदण्डयोस्त्यागः । वासो-<mark>ऽन्यत्परिधायादित्योपस्थानमुद्यन्श्राजभृष्युरिति । ततो द्धिप्राशनं तिलानां वा । जटालोमनखानां</mark> निक्रन्तनं स्नानमौदुम्बरकाष्टेन दन्तथावनमन्नाद्यायेति । ततः सुगन्धिद्रव्येणोद्वर्तनम् । स्नानम् । चन्द-<mark>नाचनुरुपनं गृहीत्वा मुखनासिकयोरुपय्रहणं प्राणापानाविति । ततोऽपसव्येन दक्षिणामुखेन</mark> पाण्योर्वनेजनजलस्य दक्षिणस्यां दिशि निषेकः पितरः शुन्धध्वमिति । ततः सव्येनोदकालम्भः । <mark>ततश्चन्दनेनात्मानमनुलिप्य सुचक्षा अहमिति जपः । अहतवाससः परिधानं परिधास्या इति ।</mark> <mark>अरजकधौतस्य वा । द्विराचमनम् । धारयेद्वै</mark>णवीं यष्टिं सोदकं च कमण्डलुम् । यज्ञोपवीतं <mark>वेदं च</mark> <mark>शुभे रौकुमे च कुण्डले । इति मनुक्तत्वाद्त्रोपवीतद्वयवारणमिति हरिहरः प्रयोगरत्नकारश्च ।</mark> उत्तरीयवाससो धारणं यशसामेति । एकं चेत्पूर्वस्यैवोत्तरभागेनोत्तरीयधारणम् । या आहरज्जमद्-<mark>ग्निरिति सुमनसः प्रतिप्रहः । ततः शिरसि पुष्पवन्धनं यद्यशोऽप्सरसेति । उष्णीषेण शिरोवेष्टनं युवा</mark> सुवासा इति । अळंकरणमसीति कुण्डलधारणम् । मन्त्रावृत्त्या दक्षिणकर्णे वामकर्णे च । वृत्रस्ये-त्यक्षिणी अङ्के । प्रथमं वामं ततो दक्षिणमनेनैव मन्त्रेण । रोचिष्णुरसीत्यनेनात्मन आदर्शे प्रेक्षणम् । बृहस्पतेरिति छत्रप्रतिप्रहणम् । प्रतिष्ठे स्थ इत्युपानहौ प्रतिमुश्वते पादयोर्थुगपत् । ततो विश्वाभ्य इति दण्डादानम् । अभिषेकादि दण्डादानान्तं स्नानकर्ता करोति नाचार्यः । समावर्तनोत्तरं पूर्वमृ-तानां त्रिरात्रमाशौचं कार्यम् । आदिष्टी नोदकं कुर्यादाव्रतस्य समापनात् । समाप्ते तूद्कं दत्वा त्रिरा-त्रमश्चिभवेदित्युक्तेः। आदिष्टी ब्रह्मचारीति विज्ञानेश्वरः। ब्रह्मचर्ये यदि कश्चित्र मृतस्तदा त्रिरात्र-मध्ये विवाहः कार्योऽन्यथा नेति सिध्यति । जनने तु सत्यपि न त्रिरात्रम् । तत्रातिकान्ताशौचा-भावात् । उद्कं दुत्त्वेति वचनाचेति दिक् । ततो मधुपर्कः । इति समावर्तने पदार्थकमः ॥ अत्र गर्ग-मते होमो नास्ति अन्यत्तुल्यम् ॥ 🗱 ॥ ६ ॥

(विश्व०)—इदानीं क्रमप्राप्तं समावर्तनमाह 'वेद्रः 'यात्'। पश्चान्तरमाह 'ब्रह्म 'श्रह्म श्वा क्षियं विद्युक्तिः। कीदृशं तद्दत आह 'आष्टाच्त्वारिं शक्किमिति' अष्टाच्त्वारिं शह्म श्वा विद्युक्तिः। अत्रापि स्नायादित्यनुपङ्गः। वेद्व्रतयोः संकुचिताध्ययना-चरणपश्चमतमाह 'द्वा 'के 'द्वाद्शवर्षाविच्छन्नं वेद्राध्ययनं व्रतानुष्टानं चेत्यर्थः। एत्तन्मते एकमेव वेद्मधीत्य स्नायादित्यवधेयम्। कथं स्नायादत आह 'गुरुणानुज्ञातः' आज्ञाप्रार्थनं च गुरवे वरदान्वानन्तरं वरं दत्त्वा स्नायीतेत्युक्तेः। एतच स्नानाधिकारिविशेषणं सित गुरौ। वेदं समाप्येति प्रागुक्तं स च वेद्पद्वाच्यः क इत्यत आह 'विधि 'वेदः' यजेतेत्यादिविधायको विधिः, विधेयाः विधिविधिविधयाः मन्त्राः, तर्को न्यायमीमांसे, अर्थवाद इतिकेचित्, चकारान्नामधेयांशसंप्रहः। छद्दयमाह—वेद् इति। यद्वा गुर्वेनुज्ञाकारमाह विधिविधयस्तर्कश्च वेद् इति। विधीयत इति विधिर्यागेन यजेतेन्त्यादिविधायकवाक्यार्थ इति यावत्स विधेयः कृतिसाध्यिक्रयाविषयत्वं छंभनीय इत्यर्थः। तर्कश्चन्त्यत्र विधेय इत्यर्थानुकर्षणार्थश्चकारः। तर्कस्य च प्रमाणसाचिव्यत्वे विधायकत्वाद्विध्यर्थविरोधे तर्कन्त्वा

सहकृतविध्यर्थस्य विधेयत्वमित्यर्थः । यथा समित्समिध्यमानविह्नप्रैषे शब्दार्थाध्याहारसंदेहे वरणप्राग-भावावच्छिन्नसमये यदि पदार्थगोचरपदसंकेतः स्यात्तदा पदाध्याहारः स्यात्स च नास्तीत्यतो न पदाध्याहार इति तर्कस्याहार्यादर्थाध्याहार इत्यर्थः । नन्वेवं बाहिस्पत्यसूत्रे क्षणभङ्गाद्यर्थसमर्पक-<mark>तत्साहा</mark>य्याद्प्यर्थनिर्णयः स्यादत आह वेद इति । वेदपद्समभिव्याहाराहेद्संबन्धी तर्को छभ्यते तथा च विध्यर्थविरोधे वैदिकतर्कसहकृतवेदाद्र्थनिर्णय इत्यर्थः । मन्त्रब्राह्मणात्मकं वेदं पाठतोऽर्थ-तश्च समाप्य स्नायादित्युक्तम् । इदानीं शिक्षादिषडङ्गोपेतं वेदमधीत्य वेदार्थे च ज्ञात्वा स्नायादिति मतमुपन्यस्यति ' षडङ्गमेके '। ननु श्रुतिस्मृत्यर्थानुष्ठानकामिकार्ये स्नानं कल्पसूत्राध्ययनात्सिध्यतीति कत्वनुष्टानकामी कल्पमात्रमधीत्य स्नास्यती त्यादाङ्कय निषेधित 'न कल्पमात्रे' 'कामं ः कस्य ' तु पुनः याज्ञिकस्य कामं तदापि कल्पमात्रे अधीते न स्नानाधिकार इत्यर्थः । कथं स्नायादित्यत आहं ' उपःगुरुं '। वैश्वदेवपूर्वमाभ्युद्यिकं श्राद्धं समाप्याऽभिलितं वरं गुरवे दत्त्वोपसंगृच उपसंप्रहणं तु दक्षिणोत्तरकराभ्यां गुरोर्दक्षिणोत्तरौ चरणौ स्पृष्टा शिरसा चरणयोः स्पर्शनं, कर्मा-काङ्कायामुक्तं गुरुमिति । ततः स्नास्यामीति गुरोरनुज्ञाप्रार्थनम् गुरुणाऽनुज्ञात इत्युक्तेः स्नाहीति गुरोरनुज्ञादानम् 'समि···धाय' ततः पाणिनाप्तिं परिसमृहतीत्यारभ्य मेधामश्विनौ दैवावाधत्तां पुष्क-रस्रजावित्यन्तं समप्रकण्डिकोक्तम् अग्निपरिचरणम् । एतच समावर्तनमुपक्रम्य विधीयमानत्वात्समावर्त-नाङ्गं तेन ब्रह्मचर्यकालीनाग्निपरिचर्यातः पृथक् समिधामाधानस्य प्राधान्यं द्योतयितुं समिधोऽभ्याधा-<mark>ये</mark>त्युक्तम्।अनेन च वेदाध्ययनव्रतानुष्ठानोपेता ब्रह्मचर्यपरिसमाप्तिः। यारस्त्रास्यन्त्सोदयनीयेति श्रुतेः 'परिःः सायेति ' अग्नेः कटवस्त्रादिना वेष्टनेनाऽप्सु दीक्षावत्परिश्रितकरणम् । तस्योत्तरतः प्रागा-स्तृतेषु कुरोषु स्थित्वा धात्वर्थस्य गतिनिवृत्त्यर्थस्य गतिनिवृत्त्यर्थतया तिष्ठतः स्थितिर्छभ्यते । ऐन्द्र्या-प्रेय्यादिषु ईशानीपर्यन्तं प्रादक्षिण्येन स्थापितानामष्टानामुद्कुम्भानां मध्ये स्वापेक्ष्या पुरस्तात्प्रा-च्यां वर्तमानादेकस्मादुद्कुम्भाद्येप्वतर्ग्नयः प्रविष्टेत्यार्भ्य यो रोचनस्तमिह गृह्णामीत्यन्तेन मन्त्रेण । प्राक्पदशक्यस्य स संवन्धिकतया दिगन्तरस्थपदार्थनिरूप्यतया प्रागादीशानान्तासु दिश्च प्रादक्षि-<mark>ण्येन कल्रशस्थापनं लभ्यते । नचैवं सत्येकपदव्येति व्यर्थतेति वाच्यं तस्य स्वरूपोपस्थापनतात्पर्य-</mark> कत्वात् । अन्यथैकनिरूप्यानामनेकेषां प्रागादिन्यवहारानापादकतापत्तेरिति प्रतीमः । 'येन यश-इति ' पुनर्येऽप्स्वन्तरम् इत्यामेय्यां स्थिताद् द्वितीयादुद्कुम्भादुद्कं गृहीत्वा येन श्रियमकृणुतां यहा इत्यन्तेन मन्त्रेण पूर्ववदात्मानं वटुरभिषिञ्चते । 'आपोहिष्ठेतिप्रत्यूचं त्रिभिः ' ततः याम्यनै-र्ऋत्यवारुणीदिकस्यैस्त्रिभिः कलरौः कलरास्थजलैः आपोहिष्ठा योवस्तस्माअरङ्गमिति त्रिभिर्ऋग्भि-र्थेऽप्वन्तरग्रय इति जलमादायात्मानमभिषिञ्चते 'तूष्णीमितरैः ' इतरैर्वायव्यां कौवेर्यामीशान्यां च स्थितैस्तत्रस्थज्ञछैस्तूष्णीमभिषेकः । जलादानमभिषेकश्च तूष्णीमितरकल्हास्थज्जलाद्भवतीत्यर्थेः। ' उदुः ' छते ' उन्मुच्य ऊर्ध्वं कण्ठदेशमानीय शिरोमार्गेण उदुत्तममिति मन्त्रेण मेखलां निःसार्य निधाय भूमौ स्थापयित्वा । अस्मिन्नवसरे दण्डाजिनयोर्निधानं तूष्णीम् । ततः आदित्यमुपतिष्ठते । अन्यवाससा कटिं संवेष्ट्य । उपस्थानमन्त्रानाह । ' उद्यः मयेति ' ' दिधः वेत ' ततः सूर्योपस्था-नानन्तरं द्धितिलयोरेकं प्राक्याचम्य । जटालोमनखानि च वापयित्वा स्मृतिशुद्धो भूत्वाऽऽचम्य । आयुर्वेळं यशो वर्चः प्रजां पशुवसूनि च । ब्रह्म प्रज्ञां च मेधां च त्वं नो घेहि वनस्पते । इति औ-दुम्बरं दुन्तधावनमादाय अन्नाद्यायेति मन्त्रेण दुन्तान् शोधयेत् । दुन्तधावनमन्त्रमाह 'अन्नाः चे-ति ' पुनराचम्य ' उत्सा ' येति ' उत्साद्य घृतोपरक्तसुगन्धिना द्रव्येण शरीरमुद्धर्त्ये पुनः भूयः स्नात्वा वारद्वयमाचम्य चन्द्नादि पाषाणघृष्टमनुरुपनं नासिकयोर्भुखस्य च समीपे उपग्रहणं प्राणापानो मे तर्पय श्रोत्रं मे तर्पयेत्यन्तेन । केचित्तु उपप्रहणं लेपनमाहुः । ' पितः सिमिति '

पाण्योः करयोरवनेजनमुद्कं प्राचीनावीती दक्षिणामुखो भूत्वा दक्षिणस्यां दिशि निषिच्य तदेव निषिक्तं भूजलं स्वगात्रेऽनुलिप्य जपेत्किमतं उक्तं सुचक्षा अहमक्षीभ्यामित्यारभ्य सुश्रुत्कर्णा-भ्यां भूयासमित्यन्तमन्त्रं यज्ञोपवीती भूत्वा । ' अह '' थिष्य इति ' अहतं नवं सद्शम् । अथवा धौतं मौत्रो रजकः तद्यतिरिक्तेन । आच्छाद्यीत । परिधास्या इत्यारभ्य संव्ययिष्य इत्यन्तेन मन्त्रेण । आचमनद्वयम् । ' अथोः 'तामिति 'अन्तरीयपरियानानन्तरं यज्ञसामेति प्रतिपद्यतामित्य-न्तेन मन्त्रेणाच्छाद्यीतेति प्राकृसूत्राद्नुवर्तनीयम् । तत आचमनम् । ' एकं **ः**यीत ' उत्तरीया-भावेऽयं विधिः । आचमनम् । ' सुमः 'चेति ' सुमनसः पुष्पाणि । प्रतिप्रहविधानादन्यस्य दानृता लभ्यते । या आहरज्जमद्ग्निरिति भगेन चेत्यन्तेन मन्त्रेण । 'अथा "यीति ' अथ समनसां प्रहणा-नन्तरं तानि स्वशिरसि बञ्जाति यद्यशोप्सरसामिति मन्त्रेण । ' उष्णी ... युवा सुवासा इति ' पूर्वो-क्तमन्त्रेणोष्णीषेण शिरो वेष्टनेन वस्त्रेण शिरः मूर्द्धानं वेष्टयते । 'अलं पक्ते कणीँ श्रोत्रे वैष्यन्ते याभ्यां तो सौवर्णी अछंकरणमसीति मन्त्रेण प्रतिमुञ्चते कर्णयोः मन्त्रावृत्तिः । 'वृत्र**ः** क्षि<mark>णी'</mark> वृत्रस्यासीति मन्त्रेण नेत्रे सौवीराञ्जनेन छौिकिकेन वा कज्जलेन अङ्के मन्त्रावृत्त्या अञ्जयित दक्षिणोत्तरे । 'रोचि ' 'क्षते' आत्मानं मुखप्रभृतिशरीरं दर्पणे रोचिष्णुरसीति पश्यति । 'छत्रं ' 'हीति' छत्रप्रतिग्रहणं बृहस्पते इति । 'प्रति · चते ' युगपत्परिधातुं शक्यत्वान्नावर्तते मन्त्रः । 'विश्वा · दत्ते' अस्मिन्नवसरे गृहीतद्ण्डे शंबलं बद्धात्रजेत् विवाहाद्यङ्कीकार्यगृहे समानीयते समाचारात्। <mark>'दन्त···मिप' मन्त्रवद्भवन्तीति सूत्र</mark>शेषः ।' वास· · **·मन्त्रः' सक्टत्परिगृहीतेषु मन्त्राभावः।** षष्टी कण्डि<mark>का।।</mark>

स्नातस्य यमान्वध्यामः ॥ १ ॥ कामादितरः ॥ २ ॥ नृत्यगीतवादित्राणि न कुर्योन्न च गच्छेत् ॥ ३ ॥ कामंतु गीतं गायित वैव गीते वा
रमत इति श्रुतेर्ह्यपरम् ॥ १ ॥ क्षेमे नक्तं प्रामान्तरं न गच्छेन्न च घावेत्
॥ ५ ॥ उद्पानावेक्षणवृक्षारोहणफलप्रपतनसंधिसर्पणविवृतस्नानविषमलङ्वनशुक्तवदनसंघ्यादित्यप्रेक्षणभैक्षणानि न कुर्यात् न ह वै स्नात्वा
मिक्षेतापह वै स्नात्वा मिक्षां जयतीति श्रुतेः ॥ ६ ॥ वर्षत्यप्रावृतो व्रजेत्
अयं मे वज्रः पाप्मानमपहनदिति ॥ ७ ॥ अप्स्वात्मानं नावेक्षेत ॥ ८ ॥
अजातलोमीं विपुर्ठसी७ं षण्ढं च नोपहसेत् ॥ ९ ॥ गिर्भणीं विजन्येति
ब्रूयात् ॥ १० ॥ सकुलमिति नकुलम् ॥ ११ ॥ मगालिमिति
कपालम् ॥ १२ ॥ मणिधनुरितीन्द्रधनुः ॥ १३ ॥ गां धयन्तीं परस्मै
नाचक्षीत ॥ १४ ॥ उर्वरायामनन्तिहितायां भूमावुत्सर्पशस्तिष्ठन्न मूत्रपुरीषे
कुर्यात् ॥ १५ ॥ स्वयं प्रशीर्णेन काष्ठेन गुदं प्रमृजीत ॥ १६ ॥ विकृतं
वासो नाच्छादयीत ॥ १७ ॥ दढवतो वधत्रः स्यात् सर्वत आत्मानं गोपायेत् सर्वेषां मित्रमिव (शुक्रियमध्येष्यमाणः) ॥ १८ ॥ ७॥ ॥ ॥

(कर्क:)—' स्नात '' क्याम: ' प्रतिज्ञासूत्रम् । ' कामादितर: ' इतरः शुद्रोऽभिधीयते स हि स्नातको न भवति । एवं च सति इच्छया शूद्रस्यापि यमेषु अधिकारो भवति । ' नृत्य "गच्छेत् ' नृत्यादीनि कियमाणानि प्रति । 'कामं तु गीतं ' कुर्यात् गच्छेच । कर्मण्यौपयिकत्वाद्गीतस्य । हुइयते हि कचित्कर्भविशेष गानम् । ब्राह्मणोऽन्यो गायति । राजन्योऽन्य इति न चाक्रियमाणं <mark>शक्यते</mark> गातुमिति । 'गाय···परं ' वचनमस्ति । अपरत्रहणाच पूर्वे न्यायप्राप्तमभिहितम् । 'क्षे<mark>मे</mark> ···च्छेत् ' अक्षेमे तु नक्तमपि गच्छेत् । ' नच थावेत ' क्षेम एवेति वर्तते । ' उद् ···र्यात् ' उद्पान-<mark>शब्देन</mark> कूपोऽभिधीयते । संधिशब्देन कुद्वारम् । विवृतस्त्रानशब्देन नम्नस्तानमुच्यते । विषमलङ्वनं प्रसिद्धमेव । शुक्तवद्नमञ्लीलवद्नम् । सन्ध्यादित्यप्रेक्षणं प्रसिद्धमेव । एतानि न कुर्यात् । भैक्षणप्र-तिषेधस्य वाक्यमुदाह्रियते । ' न हः ः अतेः ' अत्र यो हृष्टार्थविषयः प्रतिषेधस्तत्र हृष्टार्थत्वादेवाक-रणे प्राप्ते प्रतिषेधविधानसामर्थ्यादृदृष्टार्थत्वमनुमीयते । 'वर्षे ः हसेत् '। अजातानि छोमानि यस्याः सेयमजातलोन्नी तां विपुंसी या पुमांसं विकरोति कूर्चादिना । पण्डः प्रसिद्ध एव । एतानि नोपहसेत् । उपहासशब्देनाभिगम उच्यते। न गच्छेदेतानि प्रति । 'गर्भिः 'यात्' न गर्भिणीमिति । 'सकुः 'क्षीत' धयन्तीमित्युक्ते धीयमानां नाचक्षीत । तस्या हि प्रतिषेधः स्मृत्यन्तरेऽपि । ' उर्व···र्यात् ' उर्वरा सस्यवती भूमिः तस्यां मूत्रपुरीषे न कुर्यात् अनन्तर्हितायां च तृणादिना मूत्रपुरीषे न कुर्यात् । उत्सर्पस्तिष्ठश्चे न कुर्यादिति वर्तते । 'स्वयं ' यीत ' विकृतं नील्यादिना न क्षायप्रतिषेधः । कषायरक्तं तु प्रशस्यत एवति । 'दृढः स्यात् ' यद्व्रतमङ्गीकृतं मयैतत्कर्तव्यमिति तत्र दृढत्रतः स्यान्न चञ्चलः 'सर्वेषां मित्रमिव 'संव्यवहरेत् । मैत्रो हि ब्राह्मण उच्यते ॥ 🔆 ॥

(जयरामः)—' स्नात · ' स्वाम ' इत्यधिकारसूत्रम् । तेषु स्नातकोऽधिकियते । कामादि-च्छातः । इतरः स्नानसंबन्धशून्यः शृद्रोऽपि । तानाह 'नृत्येति काममिच्छया ब्राह्मणो गीतं कुर्याद् गच्छेच कर्मण्युपयोगाद्गीतस्य । तद्यथा । ब्राह्मणोऽन्यो गायति राजन्योऽन्य इति । गायति वैव गीते वा रमत इति ह्यपरं वचनमस्ति । अपर्यहणात्पूर्व न्यायप्राप्तमिति गम्यते । क्षेमे सति नक्तं रात्रौ । अक्षेमे पुनर्नक्तमपि गच्छेत् । नच धावेत् । क्षेम इति वर्तते । अक्षेमे तु धावेदपि । उद्-पानशब्देन कृपोऽभिधीयते । वृक्षारोहणं प्रसिद्धम् । फलानां प्रपतनं त्रोटनम् । संधिः कुद्वारं तत्र सर्पणं गमनम् । विवृतस्त्रानं नम्रस्तानम् । विषमलङ्गनम् प्रसिद्धमेव शुक्तवद्नमञ्लीलभाषणम् । संध्यादित्यप्रेक्षणं प्रसिद्धमेत्र । भिक्षणं सिद्धान्नस्यैत्र । तस्य च विप्रत्वेनावश्यकत्वात् । तत्प्रतिषेधे श्रुतिमाह । न ह वै स्नात्वेति यतः स्नात्वा भिक्षा अयित अपाकरोति । अप ह वैइति निपातसमुदायो निश्चयार्थः । अत्र यो दृष्टार्थविषयः प्रतिषेधस्तस्य दृष्टार्थत्वादेवाकरणे प्राप्ते प्रतिषेधसामर्थ्यादृदृष्टार्थ-ताऽप्यनुमीयते । अप्रावृतद्रछत्रादिना वर्षति ब्रजेद्यंमेवज्र इति मन्त्रं जपेत् । अस्यार्थः तत्र प्रजापति-र्जगती बज्जो वृष्टिजपे०। अयं रविरिइमसंस्कृतो जलकणरूपो बज्जो मे मम पाप्मानम् अपहनत् अपहन्तु। अयं चातपवृष्टिविषय इत्येके । आत्मानं स्वम् । अजातलोम्नीं समयेऽप्यनुत्पन्नलोम्नीम् । विपुंसीं कूर्ची-दिना पुरुषाकृतिं स्त्रियम् । षण्ढं च प्रसिद्धमेव । एतानि नोपहसेन्नाभिगच्छेत् । उपहासशब्देनाभिगमन-मुच्यते । गर्भिणीं गुर्वी विजन्येति ब्रूयात्र गर्भिणीमिति । एवमुत्तरत्रापि । गां धयन्तीं स्वयमेव वत्सेन वा धीयमानाम्। जलादि पिवन्तीं वा । उर्वरा सस्यवती भूमिंस्तस्यां तथाऽनन्तरितायां तृणादिना । तथोत्सर्पन् तिष्ठश्च मूत्रपुरीषे न कुर्यादिति सर्वत्र संबच्यते । मूत्रपुरीषसंनिधानाद्भदस्यैव मार्जनम् । विकृतं च नील्यादिना । न तु कषायादिना । तत्तु प्रशस्यते । दृढं व्रतं संकल्पो यस्य स दृढव्रतः । तथा वधात घातादात्मानं परं वा त्रायते स वधत्रः स्यात् । तथा सर्वेषां मित्रमिव विश्वासास्पदं च स्यात । मैत्रो हि ब्राह्मण उच्यते। एते च निषेधा विवाहावधिकाः। अन्येषां पृथग्वक्ष्यमाणत्वात्।। 🤟 📙

(हरिहरः)—' स्नातः 'क्यामः ' स्नातस्य ब्रह्मचर्यात्समावृत्तस्य द्विजातेः यमान् व्रतानि वक्त्यामः कथयिष्यामहे । ' कामादितरः ' कामात् इच्छया इतरः द्विजातेरन्यः शूद्र इति यावत् यमेषु अस्तातकोऽपि अधिकियते । ' नृत्य · · च्छेत् ' नृत्यं लास्यादिभेद्भिन्नं गीतं पङ्जादिस्वरै-र्श्रुवादिरूपकविशेषैर्निवद्धम् । वादित्रं तन्त्र्यादिभेदेन चतुर्विधम् । नृत्यं च गीतं च वादित्रं च नृत्यगीतवादित्राणि तानि स्वयं न कुर्यान्न च गच्छेत्। नृत्यादीनि अन्यैरपि क्रियमाणानि न गच्छेत् द्रष्टुं श्रोतुम्। चकारः करोतेर्गच्छतिकियासमुचयार्थः । 'कामंः तेर्हि ' अत्र गीते. प्रतिप्रसवमाह । तु पुनः काममिच्छया गीतं गानं स्वयं कुर्यात् परैः कियमाणं च गच्छेच्छ्रोतुम् । कुतः हि यस्मात् गायति स्वयं गानं करोति गीते वा अन्यैः क्रियमाणे गाने वा रमते रितं प्राप्नोति इति श्रुतिवेंद्वचनम् । कः यः सर्वः कृत्स्नो मन्यते आत्मानं सुखिनं संपूर्णं मन्यते स स्वयं गायित गीतं च शृणोति । ' अपरम् ' अपरमपि गायेत गीतं च शृणुयादित्येतदर्थज्ञापकं वेदे लिझम-स्ति । यथाऽश्वमेधे श्रयते दिवा ब्राह्मणो गायति नक्तः राजन्य इति । अनेन ब्राह्मणराजन्ययोः स्वयं गानेऽधिकारोऽस्तीति ज्ञायते । तथा तौ च अश्वमेधयाजिनं यजमानं राजन्यं श्रावियतुं गायतः तेन श्रवणेऽप्यधिकारो गम्यते । ' क्षेमेः 'च्छेत् ' क्षेमे सति आपदभावे सति नक्तं रात्रौ श्रामान्तरं अन्यद्ग्रामं न गच्छेत् अक्षेमे तु गच्छेत् । ' न च धावेत् ' क्षेमे सतीत्यनुषज्यते नच धावेत् शीघ्रं न गच्छेत्। ' उद्ः 'र्यात् ' उद्पानस्य कूपस्यावेक्षणमुपरि स्थित्वा अधोमुखीभूयावलोकनं वृक्षस्य आरोहणसुपरिगमनं, फलानामाम्रादीनां प्रपतनं त्रोटनं, संधौ संध्यासमये सर्पणमध्वग-मनं, संधिना अपमार्गेण वा सर्पणम् , विवृतेन नम्नेन स्नानं, विषमस्य पर्वतगर्तादेरुङ्घनमतिक्रमणं, शुक्तस्य अऋीलस्य वदनं भाषणम् , अऋीलं तु त्रिविधं लज्जाकरं दुःखकरममङ्गलसूचकं च । संध्यास आदित्यस्य सूर्यमण्डलस्य रागतः प्रेक्षणं दर्शनसुपरक्तस्य वारिप्रतिबिम्बितस्य च । नोपरक्तं न वारि-स्थमिति मनुस्मृतेः । नेक्षेतादित्यमुद्यन्तं नास्तं यान्तं कदाचन । नोपसृष्टं न वारिस्थं न मध्यं नभसो गतमिति स्मृतेः । भिक्षणं भिक्षाचर्या । एतानि उद्पानावेक्षणादीनि भिक्षणान्तानि वर्ज-<mark>येत् । ' न हः ''श्चतेः' भिक्षणप्रतिषेधे श्रुतिं प्रमाणत्वेनावतारयति स्नात्वा समावर्त्य न भिक्षेत यतः</mark> स्नात्वा भिक्षामपजयित अपाकरोति । हुवै इति निपातसमुदायो निश्चयार्थ इति वेद्वचनात् । ' वर्ष···दिति ' देवे वर्षति अप्रावृतः अनाच्छादितो व्रजेत् गच्छेत् अयं मे वज्र इत्यनेन मन्त्रेण । ' अ-प्या ः क्षेत ' अप्सु जले आत्मानं स्वमुखं नावेक्षेत न पश्येत् । 'अजा ः सेत' समयेऽपि न जातानि लोमानि यस्याः सा अजातलोम्नी ताम् अजातलोम्नीं नोपहसेत् नच गच्छेत् । विपुंसीं च पुरुषाकारां गर्भिणीं अन्तर्वरेनीं विजन्या इति नाम त्रूयात् वदेत्। ' सकुः 'क्षीत ' सकुलमिति नकुलं त्रूयात्। कपाछं कर्परं भगालमिति ब्र्यात् । इन्द्रधनुः मणिधनुरिति ब्र्यात् । परस्य गां सुरिभं धयन्तीं वरसं पाययन्तीं परस्मै अन्यस्मै स्वामिने नाचक्षीत न कथयेत् । ' उर्व ... र्यात् ' उर्वरायां सस्यवत्यां भूमौ पृथिब्यां केवलायां तृणैरनन्तर्हितायां मृत्रपुरीषे मृत्रस्य पुरीषस्य वा उत्सर्ग न कुर्यात् । किंच तिष्टन् ऊर्ध्वः न कुर्यात् । तथा उत्सर्पन् उत्प्रवमानः सन् न कुर्यात् । ' स्वयं ' जीत ' स्वयमान रमनः प्रयत्नं विना प्रशीर्णेन स्वयं छिन्नेन पतितेन काष्ठेन दारुशकलेन अयज्ञीयेन प्रमृजीत प्रोञ्छेत्। पुरीपोत्सर्गसंनिधानात् गुद्रमित्यध्याहारः । ' विकुः ' यीत ' विकृतं मिजिष्ठादिरागेण विकारमापा-दितं वासो वस्त्रं न परिद्धीत । नील्यादिना रक्तं विकृतं निषिध्यते कषायरक्तं तु न निषिध्यते किंतु प्रशस्यत इति भाष्यकारः । ' दृढः 'भिव ' दृढं स्थिरं व्रतं प्रारच्धं कर्म यस्य स दृढव्रतः स्यात् भवेत् । किंच वधात् घातात् त्रायते रक्षतीति वधत्रः स्यात् । किंच सर्वेषां स्वेषां

परेषां च मित्रमित्र सखेव सुहृदिव हितकारी स्यादित्यर्थः । मैत्रो ब्राह्मण उच्यते इति स्मरणात् । अत्र यो दृष्टार्थिविषयः प्रतिषेधः तत्र दृष्टार्थादेव निवृत्तिप्राप्तौ प्रतिषेधसामर्थ्याद्दष्टमप्यनुभीयते । अत एव प्रायश्चित्तस्मरणम् । स्नातकत्रतलोपे तु एकरात्रमभोजनमिति स्मरणात् ॥ *॥

गदाधर:-- ' स्नात ' स्नातस्य ब्रह्मचर्यात्समावृत्तस्य त्रैवर्णिकस्य यमान् नियमान् वक्ष्यामः । अधिकारसूत्रमेतत् । तेषु स्नातकोऽधिकियते । 'कामादितरः' कामादिच्छातः इतरः स्नान-संबन्धशून्यः शूद्रोऽभिधीयते । स हि स्नातको न भवति । एवं सतीच्छया शूद्रस्यापि यमेष्वधिकारो भवति । तानाह । ' नृत्य ' च्छेत् ' नृत्यं च गीतं च वादित्रं च नृत्यगीतवादित्राणि तानि स्वयं न कुर्यात् नच गच्छेत् नृत्यादीनि अन्यैः क्रियमाणानि द्रष्टुं श्रोतुं वा न व्रजेत् । ' कामं तु गीतम्' तु पुनः काममिच्छया गीतं गानं स्त्रयं कुर्यात् । अन्यैः क्रियमाणं श्रोतुं गच्छेच । कर्मण्यौपयिकत्वा-द्गीतस्य । दृश्यते हि अश्वमेधे गानम् । ब्राह्मणोऽन्यो गायति राजन्योऽन्य इति । न चाकियमाणं शक्यते गातुमिति । 'गाय ''रम् ' अपरम् उषासंभरणकाण्डे वचनमस्ति—तस्मादृहैतद्यः सर्वः कृत्स्रो मन्यते गायति वैव गीते वा रमत इति । अपर्यहणाच पूर्वे न्यायप्राप्तमभिहितम् । एवंच यत्रापि पुनर्वचनेन देवताये नृत्यगीतादिकं विहितं तत्रापि ब्राह्मण।दिभिः कार्यमेव । विहिते निषे-धाप्रवृत्तेः । ' क्षेमे ः च्छेत् ' क्षेमे आपद्भावे सति नक्तं रात्रौ प्रामान्तरमन्यद्प्रामं न गच्छेत् । अक्षेमे तु नक्तमपि गच्छेत्। ' नच धावेत् ' क्षेम इत्यनुवर्तते । क्षेमे सित नच धावेत् शीवं न गच्छेत्। ' उद् ' र्यात् ' उद्पानस्य कूपस्यावेक्षणभुपरिस्थित्वा अधोमुखीभूयावलोकनम्। आम्रा-दिवृक्षस्यारोहणमुपरि गमनम् । फलानामाम्रादीनां प्रपतनं त्रोटनम् । संधौ संध्यासमये सर्पणम-ध्वगमनम् । संधिः कुद्वारं सर्पगर्तादिलक्षणं वा तत्र सर्पणम् । विवृतेन नग्नेन स्नानम् । विषमस्य पर्वतगर्तादेर्छङ्घनमतिक्रमणम् । शुक्तवद्नमश्लीलभाषणम् । संध्यादित्यप्रेक्षणं संध्यासु सूर्यावेक्षणम् । नेक्षेतादित्यमुद्यन्तं नास्तं यान्तं कदाचन । नोपसृष्टं न वारिस्थं न मध्यं नभसो गतमिति स्मृतेः। भिक्षणं सिद्धान्नस्यैव । उद्पानावेक्षणादीनि वर्जयेत् । तत्र भैक्षणप्रतिषधे प्रत्यक्षमेव वचनमस्ती-त्याह 'न ह : अतः ' स्नात्वा समावर्त्य न भिक्षेत । यतः स्नात्वा भिक्षामपजयित अपाकरोति । हुवै इति निपातसमुदायो निश्चयार्थः । अत्र यो दृष्टार्थविषयः प्रतिषेधस्तत्र दृष्टार्थत्वादेवाकरणे प्राप्ते प्रतिषेधविधानसामर्थ्यादृदृष्टार्थताऽप्यनुभीयते । 'वर्षः दिति ' पर्जन्ये वर्षति अप्रावृत अ-नाच्छादित एव ब्रजेत् गच्छेत् अयं मे वज्र इति मन्त्रेण । मन्त्रार्थः—जलकणरूपो वज्रो मम पाप्मानमपहनत् अपहन्तु । 'अप्स्वाः क्षेत 'अप्सु जले आत्मानं स्वशरीरं न पश्येत् । 'अ-जात…सेत् ' समयेऽप्यनुत्पन्नलोन्नीं अजातानि लोमानि यस्याः सेयमजातलोन्नी ताम् । विपुंसीं कूर्चादिना पुरुषाकृति स्त्रियम् । षण्ढः प्रसिद्ध एव । एतानि नोपहसेत् नाभिगच्छेत् उपहासशब्देना-मिगमनमुच्यते । ' गर्भि ः क्षीत ' गर्भिणीं विजन्येति ब्रूयात् । गर्भिणीं गुर्वी विजन्येति पर्यायश-ब्देन बदेत न गर्भिणीमिति । उत्तरत्राप्येवमेव योज्यम् । सकुलमिति नकुलम् । सकुलमिति नकुलं <mark>श्रूयात् । भगालमिति कपालम् । भगालमिति कपालं कर्परं श्रूयात् । मणिधनुरितीन्द्रधनुः । मणि-</mark> धनुरिति इन्द्रधनुर्व्वयात् । गां धयन्तीं परस्मे नाचक्षीत । परस्य गां सुरिभ धयन्तीं बत्सं पाययन्तीं अन्यस्मै परस्मै स्वामिने वा नाचक्षीत न कथयेत्। ' उर्व ः यात् ' उर्वरायां सस्यवत्यां भूमौ तृणै-रनन्तर्हितायां केवलायां च मूत्रस्य पुरीषस्य वा उत्सर्ग न कुर्यात्। किंच । तिष्ठन् ऊर्ध्वः सन् न कुर्यात् । तथोत्सर्पन् उत्प्रवमा नस्सन्न कुर्यात् । ' स्वयं ' जीत ' आत्मनः प्रयन्नमन्तरेण स्वयमेव प्र-शीणेंन छिन्नेन दारुशकलेन गुदं प्रमृजीत प्रोञ्छेत् परिमार्जयेत् । ततः शौचं कुर्यात् । 'विकुः''यीत' विकृतं नील्यादिना विकारमापादितं वस्त्रं न परिदधीत । अत्र न कषायप्रतिषेधः । कषायरकं तु प्रशः स्यत इति भाष्यकाराः । ' दृढ '''स्यात्' ' दृढं व्वतं संकल्पो यस्य स दृढवतः स्यात् भवेत् । तथा व-धात् घातादादमानं परं च त्रायते रक्षतीति वधत्रः स्यात् । 'सर्व' ''मिव ' सर्वेषां स्वेषां परेषां च मित्र-मिव सस्वेव सर्वेषु सुहृदिव हितकारी भवेत् भैत्रो ब्राह्मण उच्यत इति स्मृतेः । इति सप्तमीकण्डिका ७

(विश्व०)—'स्नातः 'क्यामः ' प्रतिज्ञासूत्रम् । 'कामादितरः ' कामात् इच्छात इतरः शुक्रियव्रतस्थो ब्रह्मचारी । केचित्तु इतरपदार्थं शूदमाहुः । 'नृत्तः 'परं श्रेयतं श्रोतं वचनमस्ति । <mark>ब्राह्मणौ वीणागाथिनौ संवत्सरं गायतः, राज्यन्योऽन्य इत्यादि । 'क्षेमे ^{...} छेत् ' अक्षेमे तु गच्छे<mark>दिति ।</mark></mark> ' नच धावेत् ' क्षेम एवेत्यनुवर्तते । 'उद् …र्यात्' उद्पानमुद्काधारः । अपरे कूपमाहुः । नचोद्काधार-तायामप्रवात्मानं नावेक्षेतेति पौनरुक्त्यापत्तिः निषेधभूयस्त्वप्रतिपत्त्यर्थत्वात् । अभ्यासे भूयांसमर्थ मन्यन्त इति न्यायादित्याहुः । प्रचयनं त्रोटनं, संधिः कुद्धारं तत्र सर्पणं गमनं, विवृतस्नानं नग्नस्नानं, शुक्तवदनमस्रीलभाषणं, सिद्धान्नभिक्षणम् अस्मिन्नर्थे श्रुतिं प्रमाणयति ' नह ''श्रुतेः '। 'वर्ष ''दिति' अप्रावृतो वस्तादिना। 'अप्स्वाः सेत्' न जातानि लोमानि यस्याः तां, विपुर्सी पुरुषं विषयी-कुर्त्राणां पुरुषाकृति इमश्रुयुक्तां, षण्ढो नपुंसकः। उपहासोऽत्राभिगमनम्। 'गर्भि ' यात्' न गर्भिणी-मिति ब्रूयात् 'सकुः नकुलं नकुलं ब्रूयादित्यर्थः एवमत्राद्यमुद्देइयमुत्तरं विधेयम् (१) । 'भगाः क्षीत् ' धयन्तीमारमनो वत्सं पाययन्तीं स्वयं वा जलादिकं पिबर्न्तीन्। 'उर्वे ''र्यात्' उर्वेरायां सस्यवत्यां तथा तृणाद्यनन्तरितायां भूमौ पृथिव्याम् । उत्सर्पन्नित्यस्यैव विवरणं तिष्ठन् । 'स्वयं ' 'येंण' काष्ठेन गुदं प्रमृ-जीत। गुद्दिमत्यघ्याहारः केचित्। स्वयं प्रशीर्णमयत्नपतितम्। 'विक्वः यीत्' नील्यादिना विकारमा-पादितं, माञ्जिष्ठादिनापि विकृतं निषिध्यते शुद्धस्यैव परिधानादित्यन्ये ॥ ' दृढः स्यात् ' आरब्धं व<mark>ैधं न त्याज्यं वधो घातः तस्मात् (</mark> त्रायत इति वध) त्रः स्यात् रक्षेत् । ' सर्व ^{...}मिव <mark>' स्वपरेषा</mark>ं हितकारी स्यादित्यर्थः । उक्तनियमातिकमे एकरात्रमभोजनम् ।। इति सप्तमीकण्डिका ॥ ७ ॥

तिस्रो रात्रीर्वतं चरेत् ॥ १ ॥ अमाछंसाद्यमृण्मयपायी ॥ २ ॥ स्रीशूद्रश्वकृष्णशकुनिशुनां चाद्रश्निमसंभाषा च तैः ॥ ३ ॥ शवशूद्रसूतकान्नानि च नाद्यात् ॥ ४ ॥ मूत्रपुरीषे छीवनं चातपे न कुर्यात्सूर्याचातमानं नान्तद्धीत ॥ ५ ॥ तसेनोदकार्थान्कुर्वीत ॥ ६ ॥ अवश्योत्य रात्री
भोजनम् ॥ ७ ॥ सत्यवदनमेव वा ॥ ८ ॥ दीक्षितोऽप्यातपादीनि कुर्यातप्रवर्यवाँश्चेत् ॥ ९ ॥ ८ ॥

(कर्षः)—' तिस्रोः 'रेत् ' स्नातस्याती रात्रित्रयं व्रतचर्योच्यते । 'अमाछं ''पायी ' भवतीति शेषः । 'स्नीरू ''नम् ' कृष्णशकुनिः काकः । एषामदर्शनम् ' असं ''तेः ' तेः स्त्र्यादि- सिर्यस्य येन याद्दक् संभाषणम् ताद्दक् प्रतिषिध्यते । 'शव '' चात् ' शवात्रं क्रीत्वा स्त्र्यावा यद्द्यते तत्प्रतिषेधः । शुद्राकं भोज्यात्रस्यापि नापितादेः प्रतिषिध्यते । सृतकात्रम् अर्वाक् दृशाहात्प्रस्ते सति । 'सृत्र ''यात् ' मृत्रादेरातपे करणप्रतिषेधः । 'सूर्या ''धीत ' छत्रादिना । 'तः से सति । 'सृत्र ''यात् ' भृत्रादेरातपे करणप्रतिषेधः । 'सूर्या ''धीत ' छत्रादिना । 'तः से ''वीत ' उद्केन । 'अव ''जनम् ' कर्तव्यं प्रदीपोलकादिनाऽन्यतरेण । 'सत्य ''वा ' कर्तव्यम् । नाधस्तना नियमाः । 'दीक्षितस्ततोऽत्र मृत्रपुरीषे ष्ठीवनं चातपे न कुर्यादित्येवमादीनि करोति ॥ ८॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

(जयराम.)—तिस्र इति स्नातस्य सतिक्षरात्रं त्रतचर्योच्यते । अमांसाझ्यादिः स्यादिति

शेषः । स्त्र्यादीनां पञ्चानामद्र्शनं कार्यम् । कृष्णशकुनिः काकः । तैस्त्र्यादिभिर्यस्य येन यादृक् संभाषणं प्राप्तं तादृङ्किष्यिते । शवादीनामन्नं च नाद्यात् । तत्र शवान्नं कीत्वा लब्ध्वा वा यद्यते तत्प्रतिषेधः । शूद्रान्नं भोज्यात्रस्यापि शूद्रस्य नापितादेरन्नम् । सूतकान्नं दशाहाद्वीक् प्रसवे सति । आतपे मूत्रादित्रयं न कुर्यात् । अन्तर्धानं च छत्रादिना । तप्तेनोद्केन । अवज्योत्य दीपोल्काद्यन्यतरे-ण । सत्यवदनमेव वा कुर्यान्नाधस्तनान्नियमान् । दीक्षितः सोमार्थं स्वीकृतदिक्षः । स यदि प्रवर्य-वान् प्रवर्ग्यों महावीरस्तद्वान् । तिर्हि आतपादीनि आतपाधिकरणकानि मूत्राद्यवज्योत्यभोजना-नतानि त्रतानि कुर्यात् । सत्यवदनमेव वा कुर्यात् ॥ ८ ॥

(हरिहर:)—' तिस्रो ''रेत ' एवं स्नातकस्य समावर्तनप्रभृति यावद्वाहिस्थ्यं कर्तव्यक्वेन वर्जयनीयत्वेन च नृत्यगीतादीन्यभिधाय अधुना तस्यैव समावर्तनदिनमारभ्य त्रिरात्रवचर्यामाह। तिस्तः त्रिसंख्या रात्रीः अहोरात्राणि व्रतं वक्ष्यमाणं चरेत् अनुतिष्ठेत् । 'अमार्छः पायी ' मांसमश्रातीत्येवंशीलो मांसाशी तद्विपरीतः अमांसाशी मृण्मयेन मृदादिनिर्मितेन पात्रेण पिवतीति मृण्मयपायी तद्विपरीतः अमृण्मयपायी स्यादिति शेषः। 'स्त्रीशूः' च तैः 'स्त्री नारी शुद्रश्चतुर्थी वर्णः शवो मृतशरीरं कृष्णशकुनिः काकः श्वाः कुकुरः । एतेषामदर्शनमवलोकनाभावः । तैः स्त्रीशुद्रा दिभिश्च सह असंभाषा न संभाषा असंभाषा अवचनव्यवहारः। ' शवः चात् ' नाद्यात् न भक्षयेत कानि शबो मृतकः तस्मिन् जाते सति कीत्वा छब्ध्वा वा यत् ज्ञातिभिरद्यते । शहस्य अवरवर्णस्य नापितादेभों ज्यात्रस्यापि यद्त्रं तच्छुद्रात्रं, सूतके प्रसवाशौचे सति यत् ज्ञातीनामत्रं तत्सतकान्नं तानि शवशद्रसतकान्नानि चकारः स्त्रियाद्यदर्शनादिसमुचयार्थः । ' मूत्र ' यात् ' मूत्रं च पुरीषं च मूत्रपुरीषे आतपे घमें न कुर्यात् नोत्सृजेत् तथा ष्ठीवनं च थूत्कृत्य मुखाहालादिनि-स्रावं न कुर्यादातपे । ' सूर्या धीत ' सूर्यादादित्यादात्मानं स्वं छत्रादिना अन्तर्हितं न कुर्यात् । 'तप्ते 'वीत' तप्तेन जलेन उदकार्थान् उदकसाध्याः शौचाचमनादिकाः क्रियाः कुर्वीत विद्ध्यात् । ' अवः 'नम् ' रात्रौ निशि अवज्योत्य दीपं प्रज्वाल्य भोजनमशनं 'सत्यः व वा ' वा यद्वा सत्यवदनमेव सत्यवाक्योचारणमेव कुर्यात् न अधस्तनानि अमांसा-शनादीनि । 'दीक्षिः श्रेत् ' चेदादि दीक्षितः सोमयागार्थं स्वीकृतदीक्षः प्रवर्ग्यवान् प्रवर्ग्यो महा-वीरः अस्यास्तीति प्रवर्ग्यवान् । तदा आतपादीनि आतपे मूत्रपुरीषोत्सर्गष्ठीवनादीनि अवज्योत्य रात्रिभोजनान्तानि कुर्यात् वा सत्यवदनमेव । अत्र सूत्रकारेण यावन्ति स्नातकव्रतान्युक्तानि न तावन्त्येवान् तिष्ठेत् अपित् मन्वादिस्मृतिप्रणीतान्यपि इति सूत्रार्थः ॥ ॥ अथ प्रयोगः—वेद्मुक्त-लक्षणं व्रतं वा उभयं वा समाप्य गुर्वनुज्ञातो ब्रह्मचारी स्नायात् । तत्र आचार्यो मातृपूजापूर्वक-माभ्यद्यिकं श्राद्धं कृत्वा ब्रह्मचारिणा भो आचार्य अहं स्नास्ये इत्यनुज्ञादानं प्रार्थितः स्नाहीत्य-नुज्ञां दत्त्वा ब्रह्मचारिणे परिश्रित्य पश्च भूसंस्कारान् कृत्वा लौकिकाप्तिं विधाय ब्रह्मोपवेशना-द्याज्यभागान्तं कर्म निर्वर्त्य वेदारम्भवत् वेदाहुतिहोमं विधाय महाज्याहृत्यादि स्विष्टकृदन्तं च कृत्वा संस्रवं प्राद्य पूर्णपात्रवरयोरन्यतरं ब्रह्मणे दक्षिणां दद्यात् । तद्यथा तत्राज्यभागान्तं कृत्वा यदि ऋग्वेद्मधीत्य स्नानं करोति तदा पृथिव्ये स्वाहा अग्नये स्वाहेति द्वे आज्याहुती हुत्वा ब्रह्मणे छन्दोभ्य इत्याद्या नवाज्याहुतीर्हुत्वा; यदि यजुर्वेदं तदाऽऽज्यभागानन्तरमन्तरिक्षाय स्वाहा वायवे स्वाहेति द्वे आज्याहुती हुत्वा ब्रह्मणे छन्दोभ्य इत्याद्या नवाहुतीई्ह्ता; यदि सामवेदं तदाऽऽज्य-भागान्ते दिवे स्वाहा सूर्याय स्वाहेति हुत्वा ब्रह्मणे छन्दोभ्य इत्यारभ्यानुमत्यन्ता नवाहुतीर्जुहोति; यदाऽथर्ववेदं तदाऽऽज्यभागान्ते दिग्भ्यः स्वाहा चन्द्रमसे स्वाहेति आहुतिद्वयं हुत्वा ब्रह्मण इत्याद्या जुहोति । यदोकदा वेदचतुष्ट्यमधीत्य स्नानं करोति तदाऽऽज्यभागानन्तरं प्रतिवेदं वेदाहुतिद्वयं द्वयं हुत्वा ब्रह्मणे छन्दोभ्य इत्याहुतिद्वयं च हुत्वा प्रजापतय इत्याद्याः प्रजापतये देवेभ्यः ऋषिभ्यः श्रद्धायै मेधायै सद्सस्पतये अनुमतय इति सप्त मन्त्रेण जुहुयात् । एवं वेदद्वयत्रयाध्ययनेऽपि योज्यम् । अनन्तरं महाव्याहृत्यादिस्विष्टकुद्नता द्शाहृतीहेत्वा प्राशनं विधाय दक्षिणादानान्तं कुर्यात् । अथ ब्रह्मचारी उपसंग्रहणपूर्वकं गुरुं नमस्कृत्य परिसमूहनादि ज्यायुषकरणान्तं तस्मि-न्नग्री समिदाधानं क्र्यात् । तत आचार्यपुरुषैः परिश्रितस्योत्तरभागे स्थापितानां दक्षिणोत्तराय-तानामष्टानां जलपूर्णकलशानां पूर्वभागे आस्तृतेषु प्रागशेषु कुशेषु उदङ्गुखः स्थित्वा येऽप्स्वन्त-रमयः प्रविष्टा गोह्य उपगोह्यो मयुषो मनोहास्वलो विरुजस्तनूदूषिरिन्द्रियहाऽतितानसृजामि यो रोचनस्तमिह गृह्वामीति मन्त्रेण प्रथमकलशादक्षिणचुलुकेन उदकमादाय तेन मामभिषिश्वामि श्रियै यशसे ब्रह्मणे ब्रह्मवर्चसायेति मन्त्रेणात्मानमभिषिश्वते । एवमेत्र द्वितीयादिभ्यः सप्तभ्य उद्कुरमेभ्यः येऽप्स्वन्तरमय इत्यनेनैव मन्त्रेण एकैकस्माज्जलमादाय येन श्रियमकृणुतां येनावसृशता छंसुरां येना-क्षावभ्यिषञ्चतां यद्वां तदिश्वना यदा इति । आपो हिष्ठा मयो भुवः । यो वः शिवतमो रसः । त-स्माअरङ्गमामव इत्येतैश्चतुर्भिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रमात्मानमभिषिच्य त्रिस्तूष्णीमभिषिञ्चते । तत उदु-त्तमिति मन्त्रेण मेखलां शिरोमार्गेण निःसार्य तां मेखलां भूमौ निधाय अन्यद्वासः परिधाया-चम्य आदित्यमुपतिष्ठते । उद्यन्भ्राजभृष्णुरिन्द्रोमरुद्धिरस्थात्प्रातयीवभिरस्थादशसनिरसि दशसनि मा कुर्वाविद्नमागमयोद्यन्श्राजभृष्णुरिन्द्रो मरुद्भिरस्थादिवायावभिरस्थाच्छतसनिरसि मा कुर्वाविदन्मागमयोद्यन्श्राजमृष्णुरिन्द्रो मरुद्धिरस्थात्सायंयावभिरस्थात्सहस्रसनिरसि सहस्रसनि मा कुर्वाविदन्मागमयेत्यादित्योपस्थानमन्त्रः । ततो द्धि वा तिलान्वा दक्षिणहस्तमध्यगतेन सोम-तीर्थेन प्राइय जटालोमनखानि वापयित्वा स्नात्वाऽऽचम्योक्तलक्ष्णेनौदुम्बरकाष्टेन—अन्नाद्याय व्यूहध्वहः सोमो राजाऽयमागमत् । स मे मुखं प्रमार्क्ये यशसा च भगेन चेत्यनेन मन्त्रेण दन्तान् क्षालियत्वाऽऽचम्य सुगन्धिद्रव्यमिश्रितेन यवादिचूर्णेन तैलसन्नीतेन शरीरसुद्वत्ये पुनः सिशरस्कं स्नात्वाऽऽचम्य चन्द्नाचनुलेपनं पाणिभ्यां गृहीत्वा मुखं नासिकां च प्राणापानौ में तर्पय चक्क्षमें तर्पय श्रोत्रं मे तर्पयेत्यनेन मन्त्रेणानुलिम्पेत्। ततः पाणी प्रक्षाल्य तदुद्कमश्वलिनाऽऽद्ायापसन्यं कृत्वा दक्षिणामुखो भूत्वा दक्षिणस्यां दिशि पितरः शुन्धध्वमित्यनेन मन्त्रेण भूमौ निषिश्वेत्पितृती-र्<mark>थेन । अथ यज्ञोपवीती भूत्वोदकमुपस्पृदय चन्दनादिना सुचक्षा अहमक्षीभ्यां भूयासह सुवर्चा</mark> मुखेन सुश्रुत्कर्णाभ्यां भूयासमिति मन्त्रेण आत्मानमनुलिप्य परिधास्यै यशोधास्यै दीर्घायुत्वाय जरदृष्टिरस्मि । शतं च जीवामि शरदः पुरूचीरायस्पोषमभिसंव्ययिष्य इति मन्त्रेण अहतं धौतं वा यथालाभं वासः परिधाय 'धारयेद्वैणवीं यष्टिं सोदकं च कमण्डलम् । यज्ञोपवीतं वेदं च युभे रौक्मे च कुण्डले ' इति मनुना ब्रह्मचर्ये प्राप्तस्य यज्ञोपनीतधारणस्य स्नातकस्य पुनर्विधानात् द्विती-ययहोपवीतधारणं प्राप्तं तच पूर्वे धृते सति न संभवति अतस्तदुत्तार्य जले प्रक्षिप्यापरं नवम् उक्त-लक्षणमुप्वीतद्वयं यज्ञोपवीतमित्यादिना मन्त्रेण परिधाय । यज्ञोपवीतस्यैकदेशविनाशे यातयाम-त्वम् अतो न तस्य नवेन संयोगः । यज्ञोपवीतस्यैकदेशविनाशेऽपि मन्त्रादिकसंस्कारस्य विनष्ट-त्वात् । ततो यशसा मा द्यावापृथिवी यशसेन्द्राबृहस्पती । यशो भगश्च माऽविन्द्रद्यशो मा प्रति-पद्यतामिति मन्त्रेण उत्तरीयं वास आच्छाद्य द्वितीयवस्त्रालाभे पूर्वस्यैवोत्तरवर्गेण अनेनैवोत्तरीय-मन्त्रेणोत्तरीयं वासः परिधत्ते । या आहरज्जमद्ग्निः श्रद्धायै मेधायै कामायेन्द्रियाय । ता अहं प्रतिगृह्वामि यशसा च भगेन चेति मन्त्रेण पुष्पाणि अन्यतः प्रतिगृह्य, यद्यशोप्सरसामिन्द्रश्रकार विपुछं पृथु । तेन संत्रथिताः सुमनस आबधामि यशो मयीति मन्त्रेण शिरसि बद्धा, युवा सुवासा इत्यनयर्चा उष्णीषेण शिरो वेष्ट्रयित्वा, अलंकरणमसि भूयोऽलंकरणं भूयादिति मन्त्रेण दक्षिणे कर्णं कुण्डलं कृत्वा तेनैव वामकर्णं परिधाय , वृत्रस्यासि कनीनकश्चक्षुर्दा असि चक्षुमें देहीति मन्त्रेण दक्षिणमिक्ष सौवीरा अनेना इक्त्वा तेनैव वाममङ्के । रोचिष्णुरसीत्याद्शें मुखं विलोक्य , वृहस्पतेश्लिदिस पाप्मनो मामन्तर्छेहि तेजसो यशसो माऽन्तर्छेहि इत्यनेनान्यस्माच्छत्रं प्रतिगृह्य , प्रतिष्ठे स्थो विश्वतो मापातिमत्युपानहो युगपत्पाद्योः प्रतिमुच्य , विश्वाभ्यो मा नाष्ट्राभ्य-स्परिपाहि सर्वत इति वैणवं दण्डमादत्ते पूर्वदण्डं त्यक्त्वा । अत्र मातृपूजादि ब्रह्मणे दक्षिणादा-नान्तमाचार्यकृत्यम् । कलशाभिषेकादि दण्डप्रहणान्तं स्नानकर्तुः । वासश्लित्रोपानद्प्रहणव्यति-रिक्तानि दन्तप्रक्षालनादीनि मन्त्रवन्ति सदा भवन्ति । वासःप्रभृतीनि तु नूतनान्येव । तत आचार्यः स्नातकस्य नियमान् श्रावयेत् त्रिरात्रव्रतानि च । स्नातकश्च तानि यथोक्तानि कुर्यादिति समावर्तनम् ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

(गदाधर:)---स्नातस्य समावर्तनप्रभृति यावद्गार्हस्थ्यं धर्मानिसधायाधुना तस्यैव समावर्तन-दिनमारभ्य त्रिरात्रं व्रतमाह 'तिस्रो …रेत् ' वक्ष्यमाणं व्रतं तिस्रः त्रिसंख्याः रात्रीः अहोरात्राणि चरेदन्तिष्ठेत । ' अमार्छः पायी ' मांसमश्रातीत्येवंशीलो मांसाशी न मांसाशी अमां-साज्ञी , मृण्मयेन मृत्पात्रेण पिबतीत्येवंशीलो मृण्मयपायी न मृण्मयपायी अमृण्मयपायी स्यादिति शेषः । 'स्त्रीशू · च तैः '। स्त्री नारी शूद्रोऽन्त्यवर्णः शवः सृतशरीरं कृष्णशकुनिः काकः श्वा कुक्कुर एतेषामद्र्शनं भवेत् । एतैः रुयादिभिः सहासंभाषणं च अवचनव्यवहारः । अत्र यस्य येन यादक संभाषणं प्राप्तं तादङ्निषिध्यते । ' शव' 'द्यात् ' मरणानन्तरं कीत्वा लब्ध्वा वा ज्ञाति-भिर्यद्यते तच्छवात्रम् । शृद्रस्य भोज्यात्रस्य नापितादेरत्रं शृद्रात्रम् । प्रसवे सति अर्वाग् दशाहात् यत् ज्ञातीनामन्नं तत्सूतकान्नम् । एतानि नाद्यात् भक्षयेत् । ' मूत्र ' र्यात् ' मूत्रं च पुरीषं च मूत्र-पुरीषे । ष्टीवनं शृत्कृत्य मुखाहालादित्यजनम् । एतत्रयम् आतपे घमें न कुर्यात् नोत्सृजेत् । 'सूर्यां "धीत ' सूर्योदादित्यादात्मानं स्वं छत्रादिना अन्तर्हितं न कुर्यात् । 'तप्ते "वीत ' तप्तेन जलेनोदकार्थान् उदकसाध्याः शौचाचमनादिकाः क्रियाः कार्याः । ' अवः जनम् ' रात्रौ अवज्योत्य दीपोल्काद्यन्यतरेण प्रकाशं कृत्वा भोजनं कुर्यात् । 'सत्यः वा ' अथवा सत्यभाषणमेव कुर्यात् नाधस्तननियमान् । 'दीक्षिः अत् ' चेद्यदि दीक्षितः सोमयागार्थं स्वीकृतदीक्षः प्रवर्ग्यवान् प्रवर्ग्यः सोमयागाङ्गकर्मविशेषः सोऽस्यास्तीति तथा , तदाऽऽतपादीनि मूत्रपुरीषे ष्टीवनं चातपे न कुर्या-दित्यादीनि करोति ॥ ॥ *॥

(विश्व०)—प्रवर्ग्यकालीनियमानाह 'तिस्रो "पायी ' भवतीति शेषः । 'स्री "शेनं ' कृष्णशकुनिः काकः । एषां पश्चानामदर्शनं कार्यम् । 'असं "ते ' स्नीशृद्रादिभिः सह न संभाषा असंभाषा । दर्शनिविषेधे संभाषणिनिषेधस्य प्राप्तत्वेऽपि पुनः संभाषणं निषेधयन् दैवादर्शने पुनस्तदु- देशेन वार्तादिकथने दोषाधिक्यप्रदर्शनार्थं संभाषणिनिषेधः । 'शव "चात् ' भोज्यान्नस्यापि दासा- देरनं प्रवर्ग्यकाले प्रतिषिध्यते । 'मूत्र "र्यात्' ष्टीवनं मुखोच्छिष्टं मूत्रादित्रयं घर्मे न कुर्यात् । 'सूर्या धीत' छत्रादिनेति शेषः 'तप्ते "र्वात् ' उष्णजलेन शौचाचमनं कुर्यात् । 'अव "जनं ' प्रदीपोक्का- दिना भोज्यान्नादौ तंजःसंयोगं संपाद्य मुखीतेत्यर्थः 'सत्य "वा ' वाशब्दः पूर्वोक्तिनरासार्थः । सत्यवदनमेव कुर्यात् नाधस्तनान् नियमान् । 'दीक्षि "श्चेत् ' एवार्थोऽपिशब्दः । प्रवर्ग्यश्चेत् प्रथमय- ज्ञादावश्चोत्रियस्य प्रसिक्तं निराकरोति प्रवर्ग्यवांश्चेदिति । नन्वेवं दीक्षितमात्रकर्तृकत्वे चिरकालं कियमाणप्रवर्ग्यादौ रात्रिविशेषणं तिस्रः पदं व्यर्थमसंगतोक्तिश्चेति चेत् उच्यते—तिस्रः पदस्य प्रवर्गाधि- करणसकलसमयोपलक्षकत्वात् । ब्रह्मचर्यगार्हस्थ्यादिधर्माकान्तिनयमोपन्यासप्रसक्त्या दीक्षितिनय-

मोपन्यासस्यापि नासंगतत्वमित्याहुः । अपरे त्वमुमेवास्वरसं हृदि कृत्वा कृतसंमावर्तनस्याप्यमी नियमा-स्त्रिरात्रं भवन्तीत्याहुः ॥ इत्यष्टमी कण्डिका ॥ ८॥

अथातः पञ्च महायज्ञाः ॥ १ ॥ वैश्वदेवादन्नात्पर्युक्ष्य स्वाहाकारैर्जुहुयाद्ब्रह्मणे प्रजापतये गृद्धाभ्यः कश्यपायानुमतय इति ॥ २ ॥ भूतगृह्येभ्यो मणिके त्रीन पर्जन्यायाद्भ्यः पृथिव्ये ॥ ३ ॥ धात्रे विधात्रे च
हार्ययोः ॥ ४ ॥ प्रतिदिशं वायवे दिशां च ॥ ५ ॥ मध्ये त्रीन्ब्रह्मणेऽन्तरिक्षाय सूर्याय ॥ ६ ॥ विश्वेभ्यो देवेभ्यो विश्वेभ्यश्च भूतेभ्यस्तेषामृत्तरतः
॥ ७ ॥ उषसे भूतानां च पतये परम् ॥ ८ ॥ पितृभ्यः स्वधा नम इति
दक्षिणतः ॥ ९ ॥ पात्रं निर्णिज्योत्तरापरस्यां दिशि निनयेद्यक्ष्मैतत्त इति
॥ १० ॥ उद्घृत्याप्रं ब्राह्मणायावनेज्य दद्याद्धन्तत इति ॥ ११ ॥ यथाऽईं भिक्षुकानतिर्थीश्च संभजेरन् ॥ १२ ॥ बालञ्येष्ठा गृह्या यथाईमश्चीयुः ॥ १३ ॥
पश्चाद् गृहपतिः पत्नी च ॥ १४ ॥ पूर्वो वा गृहपतिः । तस्मादु स्वा(दि १ द्वि) ष्टं
गृहपतिः पूर्वोऽतिथिभ्योऽश्चीयादिति श्रुतेः ॥ १५ ॥ अहरहः स्वाहा कुर्यादन्नाभावे केनचिदाकाष्ठादेवेभ्यः पितृभ्यो मनुष्येभ्यश्चोदपात्रात् ॥ १६ ॥

(कर्कः)—'अथातः ''यज्ञाः ' व्याख्यास्यन्त इति सूत्रहोषः । महायज्ञा इति च कर्मनाम-<mark>धेयम् । तत्रैको देवयज्ञो त्रह्मणे स्वाहेत्येवमाद्यो होमाः । मणिके त्रीनित्येवमादिर्भृतयज्ञः । पितृभ्यः</mark> स्वधानम इति पितृयज्ञः । हन्तकारोऽतिथिपूजादिर्नृयज्ञः । पञ्चप्रहणाच पञ्चमो ब्रह्मयज्ञः ॥ 'वैश्व-दे ''यात् ' विश्वे देवा देवता अस्येति वैश्वदेवमन्नं ते च देविपतृमनुष्यादयः । कथमेषां देवतात्विमिति चेत् । येन स्मृतावेषां दानं विहितम् । एभ्यो दत्त्वा शेष्भुजा गृहपतिना भवितव्यम् । तस्माद्वैश्वदेवमन्नं <mark>यदहरहः पच्यते तत आदाय पर्युक्ष्य स्वाहाकारैर्जुहुयात् । पर्युक्ष्यप्रहणाच कुशकण्डिकोक्तेतिकर्तव्यता-</mark> व्युदासः । स्वाहाकारैर्जुद्वयादिति जुहोति तत्स्वाहाकारैः । शेषे नमस्काराः । आचरन्ति हि बछिकर्मणि नमस्कारान् । यद्वा स्वाहाकारैर्जुद्वयादिति संस्नवन्युदासार्थम् ॥ 'ब्रह्मः तय इति' एते पञ्च होमाः । ' भूतगृद्येभ्यः ' भूतानि च तानि गृह्याणि च भूतगृह्याणि तेभ्यो ददाति । तान्याह ' मणि ए थिव्ये ' द्दातीति शेषः । 'धात्रे "र्थयोः ' द्दाति । 'प्रति "यवे ' द्दाति । ' द्दां च ' यत्संविध्य दानं तत्प्रतिदिशं ततश्चेतित्सद्धं भवति । प्राच्यै दिशे नम इत्येवमादि । 'मध्ये · · र्याय' मध्ये च प्रति-त्तरतः । ' पितृ · · णतः ' तेषामेव त्रयाणां पित्र्यत्वाचात्र दक्षिणामुखः प्राचीनावीति भवति । नम-स्कारश्चात्र प्रदर्शित आचार्येण स सर्वविलिहरणेषु प्रत्येतव्यः समाचारादित्युक्तमेव । 'पात्रं…त्त इति ¹ अनेन मन्त्रेण निर्णेजनमित्यध्याहारः । उत्तरापरा च दिक् त्रयाणामेव । ' उद्धृःःत इति ' तत एव वैश्वदेवादन्नादुद्धत्यात्रं ब्राह्मणायावनेज्य दद्याद्धन्त त इत्यनेन मन्त्रेण । हन्तकाराच पूर्व ब्रह्म-यज्ञस्यावसरः । नृयज्ञो हि हन्तकारादिरास्वापात् । रात्रावपि ह्यतिथिपूजा स्मर्यते । अतिथि प्रकृत्य

नास्यानइनन् गृहं वसेदिति । तस्माद् ऋद्ययज्ञोऽनिर्दिष्टकालोऽपि नृयज्ञात्पूर्व एव । 'यथा''रन् 'यथाईमिति उपकुर्वाणकब्रह्मचारिणोऽक्षारालवणं च।इतरेषां भिक्षुकाणां यद्यस्योचितमिति। 'वाल''म इनीयुः 'यद्यस्याईमिति 'पश्चा''पत्नी च 'अइनीतः । 'पूर्वो''पितः 'पत्न्या अइनाति । एवं हि श्रूयते—'तस्मा'ंदिति 'तस्मात्स्वाद्वन्नाद्यदिष्टतमं तद् गृहपितरइनाति । अतिथिभ्योऽशितेभ्यः पूर्वे पत्न्या इति । 'अहः वेभ्यः 'देवयज्ञोऽयमाकाष्टाद्प्यह्रहः कार्यः । 'पितृ''त्रात् 'पितृयज्ञो मतु- ध्ययज्ञश्च उद्पात्राद्प्यह्रहः कर्तव्यः । एवं पश्चमहायज्ञित्रया अह्रहरेवेति गम्यते ॥ इति नवमी कण्डिका ॥ ९ ॥

(जयरामः)—' अथा ' 'यज्ञाः ' व्याख्यास्यन्त इति सूत्रशेषः । महायज्ञा इति कर्मणो नाम-धेयम् । तत्रैको देवयज्ञो ब्रह्मणे स्वाहेत्येवमादिहोमरूपः । मणिके जीनित्येवमादिवलिरूपो भूतयज्ञः पितृभ्यः स्वधा नम इति पितृयज्ञः हन्तकारातिथिपूजादिरूपो नृयज्ञः । पञ्चप्रहणात् पञ्चमो ब्रह्मयज्ञः । <mark>वैश्वदेवं</mark> विश्वे सर्वे देवमनुष्यादयो देवा देवता अस्येति ततो<mark>ऽन्नात् । एषां देवतात्वं श्रूयते देवादिभ्यो</mark> द्वा शेपभुजा गृहपतिना भाव्यमिति। तस्माद्वैश्वदेवमत्रं यदहरहः पच्यते तत आदाय पर्युक्य स्वाहा-कारैर्जुद्दुयात् । पर्युक्षणप्रहणसामर्थ्यात्कुशकण्डिकोक्तेतिकर्तव्यताव्युदासः । स्वाहाकारैरिति यज्जुहोति तत्त्वाहाकारैरेव । रोषे नमस्काराः। यद्वा स्वाहाकारैर्जुहुयादिति संस्नवव्युदासार्थम् । <mark>ब्रह्मणे स्वाहेत्येवं</mark> पञ्चहोमाः । भूतगृह्येभ्यः भूतानि च तानि गृह्याणि च तेभ्यो ददातीति शेषः सर्वत्र पूरणीयः। तानि च स्थानविभागेनाह—मणिके त्रीनित्यादि । धात्रे विधात्रे चेति द्वार्ये द्वारहाखे दक्षिणोत्तरे तयोः । वायवे प्रतिदिशं ददाति । दिशां च यद्दानं तद्पि प्रतिदिशमेवेति दिशां नाममन्त्रैः । ततश्च प्राच्ये दिशे नम इत्यादि सिद्धचिति । मध्ये दिग्बलिचतुष्टयस्यैव आनन्तर्यात् । विश्वेभ्य इति, तेषां मध्यबलीना-मानन्तर्योद्वहुत्वोपदेशाच । उपस इति, परं तयोरप्यूत्तरतः आनन्तर्यात् । पितृभ्यइति ब्रह्मादिबलित्रयस्य दक्षिणतः पित्र्यत्वाचात्र दक्षिणामुखः प्राचीनावीती च भवेत्।नमस्कारश्चात्र यः प्रदर्शितः स सर्वबल्खिषु प्रत्येतव्यः । तत्पात्रं निर्णिज्य प्रक्षाल्यः दिग्बलीनामुत्तरापरस्यां वायव्यां दिशि यक्ष्मैतत्त इति मन्त्रेण निर्णेजनिम्त्यध्याहृत्य निनयेत् । उद्धृत्यायं षोडशयासमात्रं चतुर्यासमात्रं वाऽत्रं वैश्वदेवादृन्नादुद्धृत्याव-नेजनजलं दत्त्वा त्राह्मणायैव दद्याद्धन्त त इति मन्त्रेण । हन्तकाराच पूर्व ब्रह्मयज्ञावसरः । नृयज्ञो हि हन्तकारादिरास्वापात् रात्रावि हातिथिपूजा । अतिथि प्रकृत्य स्मर्यते । नास्यानश्र^{न्} गृहे वसेदिति । तस्माद्निर्दिष्टकालोऽपि ब्रह्मथज्ञो नृयज्ञात्पूर्वमेव । यथाईमित्युपकुर्वोणस्य ब्रह्मचारिणोऽक्षारालवणम् । इतरेषां भिक्षुकाणां यद्यस्योचितमिति । बाळज्येष्ठा बाळपूर्वो पथाई यद्यस्याईमेवमश्रीयुः । ततो जायापती अश्रीतः । पूर्वो वा पत्न्या गृहपतिरश्चाति । श्रूयते च तस्मादिति । अस्यार्थः-तस्मा-स्वाद्वन्नाद्यदिष्टमिष्टतमं तत्तद्रहपतिरश्नाति । कदा अतिथिभ्योऽशितेभ्योऽनन्तरम् । पूर्वे च पत्न्याः । उ एवार्थे । अहरहः प्रतिदिनं देवयज्ञ आकाष्टाद्प्यहरहः कार्यः । पितृयज्ञो मनुष्ययज्ञश्च आउद्पात्रा-दुदकेनाप्यहरहः कार्यः । एवं पञ्चमहायज्ञक्रिया अहरहरेवेति गम्यते ॥ ९ ॥

(हरिहरः)—'अथा''यज्ञाः'। अथ समावर्तनानन्तरं कृतिववाहस्य पश्चमहायज्ञेष्विध-कारः। अतो हेतोः पश्चसंख्याकाः महायज्ञा महायज्ञराब्दवाच्याः कर्मिवरोषाः पश्चमहायज्ञा व्याख्या-स्यन्ते। तत्र पश्चसु ब्रह्मणे स्वाहेत्येवमादिहोमात्मकः पूर्वो देवयज्ञः। ततो मणिके त्रीनित्येवमादि-बिल्ह्मणे भूतयज्ञः। ततः पितृभ्यः स्वधा नम इति बिल्ह्मानं पितृयज्ञः। हन्तकारातिथिपूजादिको मनुष्ययज्ञः। पश्चमो ब्रह्मयज्ञः। एते पश्चमहायज्ञा अहरहः कर्तव्याः स्नातकेन । कथमित्यपेक्षाया-माह 'वैश्व''यात्' विश्वे सर्वे देवा देवता अस्येति वैश्वदेवमन्नं तस्मात्। के ते देवभूतपितृमनु-ष्याद्यः। स्मृतिषु तेभ्यः अदत्त्वा भोजननिषधात्। तेभ्यो दत्त्वा गृहपतेः शेषभुजित्वविधानात्।

तस्माद्यद्त्रम् अहरहः शालाग्नौ लौकिकेऽग्नौ वा यथाधिकारं पच्यते तद्वैश्वदेवमत्रम् । तस्मादुद्धत्य पात्रान्तरे कृत्वा पर्युक्ष्य आवसथ्यस्य पर्युक्षणं कृत्वा स्वाहाकारैः सह वक्ष्यमाणेर्मन्तेर्जुहुयात् । अत्र पूर्वक्षणोपदेशः कुशकण्डिकेतिकर्तव्यतानिरासार्थः । जुहोतिषु स्वाहाकारोपदेशश्च बल्यादिभ्यो निवृत्त्यर्थः संस्रवव्युदासार्थो वा । बलिदानं तु नमस्कारेणैव कुर्यात् । पितृभ्यः स्वधा नम इत्यत्रा-चार्येण बलिदाने नमस्कारस्य दर्शितत्वात् । 'ब्रह्मः तय इति ' एते पश्च होमाः । 'भूतगृह्येभ्यः ' भूतानि च तानि गृह्याणि च भूतगृह्याणि तेभ्यो भूतगृह्येभ्यः होमानन्तरं दद्यादिति शेषः। कथम् 'मणि ''थिब्यै' मणिकसमीपे सामीप्यसप्तमीयम् । त्रीन् बलीन् द्द्यादिति रोषः । कथं पर्ज-न्याय नमः अद्भो नमः पृथिवयै नम इति । 'धात्रे "र्ययोः ' द्वारशाखयोर्दक्षिणोत्तरयोर्यथाक्रमं <mark>धात्रे नमो विधात्रे नम इति द्वौ बली दद्यात् । 'प्रति ः शां च 'प्रतिदिशं दिशं दिशं प्रति वायवे</mark> नम इति एकैकं वर्छि दद्यात् । दिशां च दिग्भ्यश्च प्रतिदिशं प्राच्ये दिशे नम इत्येवमादितत्ति छि॰ <mark>ङ्गोहेखेनैकैकं बिं द्यात्। 'मध्ये प्रतिदिशं द्त्तानां बलीनामन्तराले त्रीन् बलीन्</mark> द्यात्। कथं ब्रह्मणे नमः अन्तरिक्षाय नमः सूर्याय नम इति। 'विश्वे ः रतः ' तेषां ब्रह्मादीनां त्रयाणां वलीनामुत्तरतः उत्तरप्रदेशे विश्वेभ्यो देवेभ्यो नमः विश्वेभ्यो भूतेभ्यो नम इति द्वौ बली <mark>दद्यात् । 'उष∵परम्' परं तयोरुत्तरत उषसे नमः</mark> भूतानां पतये नम इति बलिद्वयं दद्यात् <mark>। केचित्त</mark>ु विश्वेभ्यश्च भूतेभ्यः भूतानां च पतये इत्यत्र चकारं मन्त्रान्तर्गतमाहुः । 'पितृ ''णतः ' एषामेव त्रह्मादिवलीनों दक्षिणतः दक्षिणप्रदेशे पितृकर्मत्वात्प्राचीनावीती दक्षिणामुखः पितृभ्यः स्वधा नम इति मन्त्रेणैकं वर्छि पात्राविश्वष्टेनान्नेन दुद्यात् । 'पात्रं…त इति ' उद्धरणपात्रं निर्णिज्य प्रक्षाल्य निणें जनजलं तेषामेव ब्रह्मादिवलीनामुत्तरापरस्यां वायव्यां दिशि निनयेत् उत्सृजेत्। कथं यक्ष्मै-तत्ते निर्णेजनं नम इति मन्त्रेण। ' उद्धः 'तत इति ' वैश्वदेवादन्नादुद्धृत्य अवदाय अयं घोडराया-सपरिभितं श्रासचतुष्टयपर्याप्तं वा अत्रं ब्राह्मणाय विप्राय न क्षत्रियवैदयाभ्यां अवनेज्य अवनेजनं दत्त्वा <mark>हन्तत इत्यनेन मन्त्रेण दद्यात् । अत्र पश्चमहायज्ञा इत्युपऋम्य चतुर्णो क्रमेणानुष्ठानमुक्तम् ।</mark> <mark>पञ्चमस्य ब्रह्मयज्ञस्य पञ्च महायज्ञा इत्यनेनानुष्ठानस्य वक्तुमुपक्रान्तत्वात् तद्नुष्ठानं सावसरं</mark> वक्तव्यं तच नोक्तम् । अतो विचार्यते ब्रह्मयज्ञस्य स्मृत्यन्तरे त्रयः काला उक्ताः । यथाह् कात्यायनः-यश्च श्रुतिजपः प्रोक्तो ब्रह्मयज्ञस्तु स स्मृतः । स चार्वाक् तर्पणात्कार्यः पश्चाद्वा प्रातराहुतेः । वैश्वदेवावसाने वा नान्यत्रेत्यनिमित्तकात् इति । स्नानविधावपि—उपविशेद्दर्भेषु दर्भपाणिः स्वाध्यायं च यथाशत्त्रयाद्।वारभ्य वेद्मिति, तेनोपकान्तस्यापि ब्रह्मयज्ञविधेः अत्र तस्याकथनमदोषः । सः अत्र यदि क्रियते तदा तेनैव विधिना कर्तव्यः । तत्र चेत्कृत-स्तदाऽत्र न कर्तव्यः। विकल्पेन हि कालाः स्मर्यन्ते न समुचयः । किंच-न हन्तर्ति न होमं च स्वाध्यायं पितृतर्पणम् । नैकः श्राद्धद्वयं कुर्योत्समानेऽहनि कुत्रचित् । इत्यनेनात्रापि समुचय-निषेधात् । तत्मात्प्रातहोंमानन्तरं वा तर्पणात्पूर्वं वा वैश्वदेवान्ते वा सकृद् ब्रह्मयज्ञं कुर्यादिति सि-द्धम् । एतावदवशिष्यते । यदा वैश्वदेवावसाने क्रियते तदा कोऽत्रसरः । चतुर्णामन्त इति चेत् न हन्तकारादेर्नृयञ्चस्य रात्राविप स्मर्णात् । नास्यानश्रन् गृहे वसेत् इत्यादिना । तस्माद्निर्दिष्टकाली-ऽपि ब्रह्मयज्ञो मनुष्ययज्ञात्पूर्व कर्तव्यः । 'यथा ''रन् 'यथाई यो यथाईति तद्नतिक्रम्य तथाई तद्यथा भवति तथा भिक्षकान् परित्राजकब्रह्मचारिप्रभृतीन् । तत्र उपकुर्वाणकब्रह्मचारिणामक्षाराल-वणम् । इतरेषां च यथोचितम् । अतिथींश्च अध्वनीनान् श्रोत्रियादीन् संभजेरन् भिक्षाभोजनादि-दानेन तोपयेरन् गृहमेथिनः । 'बालः भीयुः 'बालो ज्येष्ठः प्रथमो येवां गृह्याणां ते बालज्येष्ठा गृह्या गृहे भवाः पुत्राद्यः ते यथाई यथायोग्यमस्नीयुः भुजीरन् । 'पश्चाः 'त्नी च 'पश्चाद् गृहेषु

पूर्वमाशितेषु सत्सु पश्चाद् गृहपितः गृहस्वामी पत्नी च तद्वार्या अश्नीयाताम्। 'पूर्वो प्पितः' वा अथवा गृहपितः स्वामी पत्न्याः पूर्वमश्रीयात्। कुतः ? 'तस्मा अश्वतः ' तस्माद्ञात् यदिष्टं तद्त्रं गृहपितः पत्न्याः पूर्वः अतिथिभ्यः आशितेभ्यः इति श्रुतेवेंद्वचनात्। 'अह् अह् अतिथिभ्यः आशितेभ्यः इति श्रुतेवेंद्वचनात्। 'अह् अह् अह् श्रुतेवेंद्वचनात्। 'अह् अह् श्रुतेवेंद्वचनात्। अत्राभावे केनचिद्द्वचेण काष्ट-पर्यन्तेन। एवं मनुष्येभ्यो हन्तकारम्। एवं पश्चमहायज्ञानामहरहर्नित्यत्वेन कर्तव्यताऽवगम्यते इति सूत्रार्थः॥ ९॥

अथ पद्धतिः । ततः पञ्चमहायज्ञनिमित्तं मातृपूजापूर्वकमाभ्युद्यिकं श्राद्धं कृत्वा वैश्वदेवार्थं पाकं विधाय समुद्धृत्याभिघार्य पश्चाद्रमेः प्राङ्मुख उपविदय दक्षिणं जान्वाच्य मणिकोद्केनामि पर्युक्ष्य हस्तेन द्वादशपर्वपूरकमोदनमादाय । ब्रह्मणे स्वाहा इदं ब्रह्मणे० प्रजापतये स्वाहा इदं प्रजापतये० गृह्याभ्यः स्वाहा इदं गृह्याभ्यो० कश्यपाय स्वाहा इदं कश्यपाय० अनुमतये स्वाहा इदमनुमतये० इति देवयज्ञः । इति पञ्चाहुतीर्हुत्वा । मणिके त्रीन् । मणिकसभीपे प्राक्संस्थमुद्क्संस्थं वा हुतरेषेणान्नेन बलित्रयं दद्यात् । तद्यथा पर्जन्याय नमः इदं पर्जन्याय० अद्भो नमः इदमद्भयो० पृथिन्यै नमः इदं पृथिन्यै० इति दद्यात् । ततो द्वारशाखयोर्दक्षिणोत्तरयोर्यथाकमं धात्रे नमः इदं धात्रे० विधात्रे नमः इदं विधात्रे० इति द्वी बली दत्त्वा प्रतिदिशं वायवे नम इत्यनेनैव चतसृषु दिख्य चतुरो बलीन् द्यात्। इदं वायये नमम इति त्यागः। दिशां च। प्राच्ये दिशे नमः दक्षिणाये दिशे नमः प्रतीच्ये दिशे नमः उदीच्ये दिशे नमः इति प्रतिदिशं दत्तानां वायुवलीनां पुरस्तादुदग्वा बलीन् दद्यात् । इदं प्राच्ये दिशे इदं दक्षिणायै इत्यादि दिग्भ्यश्च बछीन् दद्यात्। दत्तानां वायुबछीनामन्तराले ब्रह्मणे नमः इदं ब्रह्मणे० अन्तरिक्षाय नमः इद्मन्तरिक्षाय० सूर्याय नमः इदं सूर्यायेति प्राक्संस्थं बलित्रयं द्द्यात् । ततो ब्रह्मादीनां विलित्रयाणामुत्तरप्रदेशे विश्वेभयो देवेभ्यो नमः इदं विश्वेभ्यो देवेभ्यो विश्वभ्यो भूतेभ्यो नमः इदं विश्वेभ्यो भूतेभ्य इति द्वाँ वछी दद्यात् । तयोहत्तरतः उबसे नम इद्रमुषसे० । भूतानां पतये नम इदं भूतानां पत्ये० इति द्वौ बली द्यात् । इति भूतयज्ञः । ततो ब्रह्मादीनां बलीनां दक्षिणप्रदेशे प्राचीनावीती दक्षिणामुखः पितृभ्यः स्वधा नम इति मन्त्रेणैकं विलं पात्राविश्वान्नेन द्यात् । इति पितृयज्ञः। तत्पात्रं प्रक्षाल्य निर्णेजनजलं ब्रह्मादिबलीनां वायव्यां दिइयुत्स्रजेत् । यक्ष्मैतत्ते निर्णेजनं नमः इदं यक्ष्मणे । ततः काकादिवलीन्वहिर्दद्यात् । तद्यथा । ऐन्द्रवारुणवायव्याः सौम्या वै नैर्क्र-तास्तथा । वायसाः प्रतिगृह्णन्तु भूमौ पिण्डं मयाऽर्पितम् । इदं वायसेभ्यः । द्वौ स्वानौ स्यामश-वली वैवस्वतकुलो द्ववौ । ताभ्यां पिण्डं प्रदास्यामि स्यातामेतावहिंसकौ । इदं स्वभ्याम् ॥ देवा मनुष्याः पश्चो वयांसि सिद्धाश्च यक्षोरगदैत्यसंघाः । प्रेताः पिशाचास्तरवः समस्ता ये चान्नमि-च्छन्ति मया प्रदत्तम् ॥ इदं देवादिभ्यः । पिपीलिकाः कीटपतङ्गकाद्या बुभुक्षिताः कर्मनिवन्थबद्धाः । तृप्यर्थमत्रं हि मया प्रदत्तं तेषामिदं ते मुदिता भवन्तु ॥ इदं पिपीलिकादिभ्यः। पादौ प्रक्षाल्या-चम्य अतिथिप्राप्तौ तत्पादप्रक्षालनपूर्वकं गन्धमाल्यादिभिरभ्यच्ये अत्रं परिवेष्य हन्त तेऽन्निमिदं मनुष्यायेति संकल्प्य तमाद्ययेत् तद्भावे धोडदाशासपरिमितं चतुर्शासपरिमितं वा अत्रं पात्रे कृत्वा निवीती भृत्वोद्रङ्मुख उपविष्टो हन्त तेऽन्निमिद्ं मनुष्यायेति संकरूप कस्मैचिद्राह्मणाय द्वात् मनुष्ययहासिद्धये। ततो नित्यश्राद्धं कुर्यात् तद्यथा स्वागतवचनेन षट् ब्राह्मणान् द्वौ वा एकं वा-Sभ्यच्ये पादौ प्रक्षालय आचम्य गृहं प्रवेश्य कुशान्तर्हितेष्वासनेषुद्रकुमुखानुपवेशयेत्। ततः स्वयमा-चम्य प्राङ्मुख उपविषय श्रीवासुदेवं संस्मृत्य सावित्रीं पठित्वा अदोहेत्यादिदेशकालौ समृत्वा प्राची-नावीती दक्षिणामुचः सञ्यं जान्वाच्य अमुकगोत्राणामस्मित्पनृपितामहप्रपितामहानाममुकामुकशर्मणां तथा अमुकगोत्राणाभस्मन्मातामह्प्रमातामह्बुद्धप्रमातामहानाममुकामुकशर्मणां नित्यश्राद्धमह् करिष्ये

इति प्रतिज्ञाय नित्यश्राद्धं कुर्यात् । ततो यथाऽईं भिक्षुकादिभ्योऽत्रं संविभज्य वालज्येष्ठाश्च गृह्या यथायो-ग्यमइनीयुः ततो जायापती अइनीतः पूर्वो वा गृहपतिः पत्नीतः अतिथ्यादीनारायित्वाऽइनीयादिति ॥

(गदाधरः)—'अथाः' व्याख्यास्यन्त इति सूत्रशेषः । महायज्ञा इति कर्मनामधे-<mark>यम् । तत्रैको देवयज्ञो ब्रह्मणे स्वाहेत्येवमादिहोमरूपः । मणिके</mark> त्रीनित्येवमादिवलिरूपो भूत<mark>यज्ञः ।</mark> <mark>पितृभ्यः स्वधा नम इति बल्टिदानं पितृयज्ञः</mark> । हन्तकारातिथिपूज्ञनादिरूपो मनुष्ययज्ञः । पञ्च<mark>प्रह-</mark> णात्पञ्चमो ब्रह्मयज्ञः । एते पञ्च महायज्ञा अहरहः कर्तव्याः नित्यत्वात् । यत्पुनरेषां फलश्रवणं तदेषां पावनत्वख्यापनार्थे न काम्यत्वप्रतिपादनाय । एषामनुष्ठानप्रकारमाह ' वैइवः यात् <mark>'</mark> विश्वे सर्वे देवा देवता यस्येति वैश्वदेवमन्नम् । ते च देविपतृमनुष्याद्यः । कथमेषां देवतात्विमिति चेत् । येन स्मृतावेषां दानं विहितम् एभ्यो दत्त्वा शेषभुजा गृहपतिना भवितव्यम् । तस्माद्वैदवदेवमत्रं यदहरहः पच्यते शालाग्नौ तत आदायाग्नि पर्युक्ष्य स्वाहाकारैः सह वक्ष्यमाणैर्मन्त्रेर्जुद्वयात् । पर्युक्ष्य-<mark>प्रहणाच कुशकण्डिकोक्तेतिकर्तव्यताव्युदासः । स्वाहाकारैरिति यज्जुहोति तत्स्वाहाकारैः । शेषे</mark> नमस्काराः । आचरन्ति हि बिळकर्मणि नमस्कारान् । यद्वा स्वाहाकारप्रहणं संस्रवव्युदासार्थम् । ' ब्रह्मः 'य इति ' एतैर्मन्त्रैः पञ्चाहुतीर्जुहोति । ' भूतगृह्येभ्यः ' भूतानि च गृह्याणि च तेभ्यो वली-न्द्दाति । तान्याह ' मणि ' 'थिन्यै ' मणिके मणिकसमीपे सामीप्ये सप्तमीयम । त्रीन् वलीन् <mark>दद्यात् । पर्जन्याय नमः। अद्भो नमः। पृथिव्यै नमः। इति मन्त्रैः। त्रीनितिग्रहणं भूतगृह्येभ्य इति चतुर्थ-</mark> विलिहरणिनवृत्त्यर्थम् । केचित्तु भूतगृह्येभ्य इत्येवं समन्त्रकं चतुर्थं बलिहरणिमच्छिन्ति । 'धात्रे''द्वा-र्थयोः ' द्वार्थयोद्वीरशाखयोर्मध्ये धात्रे विधात्रे इति द्वौ बली द्दाति । 'प्रति ः शां च ' दिशं दिशं प्रति वायवे नम इत्येकैकं बिंछं दद्यात् । दिशां च यद्दानं तद्िप प्रतिदिशं स्वस्वनाममन्त्रैर्द-दाति । ततश्च प्राच्ये दिशे नम इत्यादि सिद्धयति । ' मध्ये ' 'र्याय ' प्रतिदिशं दत्तवलीनां मध्ये-<mark>ऽन्तराले ब्रह्मणे नम इत्यादित्रीन् बलीन् द्द्यात् । ' विद्यवे ः रतः ' आनन्तर्यात्तेषां त्रयाणां बली-</mark> नामुत्तरप्रदेशे विक्वेभ्यो देवेभ्यो विक्वेभ्यो भूतेभ्यो नम इति द्वौ बली द्यात् । विक्वेभ्यश्च भूतेभ्यो भूतानां च पतय इत्युभयत्र चकारः पठनीय इति गर्गः। ' उषणपरम् १ परिमति तयोरप्युत्तरतः। उपसे नमः । भूतानां पतये नम इति द्वौ बली दद्यात् । ' पितृ · · गतः ' तेवामेव ब्रह्मादिवलीनां वयाणां दक्षिणतः दक्षिणप्रदेशे पितृभ्यः स्वधा नम इति मन्त्रेणैकं विलं दद्यात् । पिज्यत्वाचात्र दक्षिणामुखः प्राचीनाबीती भवति । नमस्कारश्चात्र प्रदर्शित आचार्येण स सर्वत्र वलिहरणेषु प्रत्येतव्यः समा-चारादित्युक्तमेतत् । 'पात्रं 'क्त इति 'पात्रमुद्धरणपात्रं निर्णिज्य प्रक्षाल्य तदुदकं त्रह्मादिवलित्रया-णामेवोत्तरापरस्यां वायब्यां दिशि निनयेत् यक्ष्मैतत्त इतिमन्त्रेण । अत्र निर्णे जनमित्यध्याहारः । बलि-<mark>हरणे मध्यादिदेशाः शालाया प्राह्या इति भर्तृयज्ञाः।'उद्धःःत इति 'तत एव वैश्वदेवादन्नादुद्धत्याप्र-</mark> मन्नं षोडरायासपरिमितं यासचतुष्टयपरिमितं वा ब्राह्मणायावनेज्यावनेजनजलं दत्त्वा हन्तत इति म-<mark>न्त्रेण दश्चात् । हन्तकाराच पूर्वे ब्रह्मयज्ञस्यावसरः । नृयज्ञो हि हन्तकारादिरास्वापात् । रात्राविप द्यतिथिपू-</mark> जा स्मर्थते । अतिथि प्रकृत्य नास्यानइनन् गृहे वसेदिति । तस्माद्वस्यज्ञोऽनिर्दिष्टकालोऽपि नयज्ञात्पर्वे एवेति कर्काचार्याः । अतो नित्यस्नानसूत्रस्यार्षेयत्वे मूळं मृग्यम् । प्रातर्होमानन्तरं वा तर्पणात्पूर्वे वा <mark>वैदवदेवावसाने वा ब्रह्मयज्ञ इति हरिहरः। कात्यायनः—यश्च श्रुतिजपः प्रोक्तो ब्रह्मयंज्ञस्तु स स्मृतः।</mark> स चार्वाक् तर्पणात्कार्यः पश्चाद्वा प्रातराहुतेः ॥ वैद्वदेवावसाने वा नान्यत्रेति निमित्तकात् (?)॥ स वैकिस्मिन्नहिन सक्कदेव कार्यः । तदाह—न हन्तितं न होमं च स्वाध्यायं पितृतर्पणम् । नैकः आद्ध-द्वयं कुर्यात्समानेऽहनि कुत्रचिदिति ।। ' यथाऽ'''रन् ' यथाऽही यो यदन्नमहित तदनतिकम्य यथाऽही तत् यथा भवति तथा भिक्षुकान् परिवाजकान् ब्रह्मचारिप्रभृतीन् । तत्र भिक्षुकान् मधुमांसवर्जितम्

एविमितरेषां यथोचितम् अतिथींश्च अध्वनीनान् श्रोत्रियादीन् संभजेरन् भिक्षाभोजनादिदानेन तोष-येरन् गृहमेधिनः । 'वालः ''इनीयुः ' बालो ज्येष्टः प्रथमो येषां ते वालज्येष्टाः ते च ते गृह्या गृहे भवाः पुत्रपात्रादयः यथायोग्यमदनीयुर्भु जीरन् । 'पश्चाः 'त्नी च ' गृह्याणामद्यनोर्द्धुं गृहपितर्गृह-स्वामी पत्नी तत्स्त्री अद्यनीतः । 'पूर्वोः 'शृहपितर्वा पत्न्याः पूर्व अद्यनीयात् । न युगपत् । कुतः तस्मादुस्वादिष्टमितिश्चतेः । अस्यार्थः —तस्मात् स्वात् अत्नात् यदिष्टं तद् गृहपितरद्याति अति-थिभ्योऽद्यितेभ्यः पूर्व पत्न्या इति । 'अहः ''वेभ्यः' देवयज्ञोऽयमहरहः कार्यः स्वाहा कुर्यादेवेभ्योऽन्नेन जुहुयात् । अत्राभावे केनचिद्द्व्येण काष्टपर्यन्तेनापि कार्यः । 'पितृः 'त्रात् ' पितृयज्ञो मनुष्यय-ज्ञश्च आ उद्पात्राद्प्यहरहः कार्यः । एवं पश्चमहायज्ञित्रया अहरहरेवेति गम्यते ॥ इति नवमी कण्डिका ॥ ९॥

अथ पदार्थक्रम: । तत्र प्रथमप्रयोगे वैश्वदेवं विनैव मातृपूजापूर्वकं सदैवमाभ्युद्यिकं श्राद्धम् । कारिकायाम्—अह्नोऽष्टधा विभक्तस्य चतुर्थे स्नानमाचरेत् । पश्चमे पश्चयज्ञाः स्युभां जनं च तदुत्तरम् । अह्रोऽष्टधा विभक्तस्य विभागे पञ्चमे स्मृतः । कुतश्चित्कारणान्मु-ख्यकालाभावात्तद्न्यथेति । तत्रावसभ्योल्मुकं महानसे कृत्वा तत्र वैश्वदेवार्थं पाकं विधाय महानसा-<mark>दङ्कारानाहृत्यावसथ्ये निधाय ततः पाकादन्नमुद्धत्याभिघार्य अग्नेरुत्तरतः प्राङ्मुख उपविद्यय</mark> मिणकोदकेनामि पर्यक्ष्य दक्षिणं जान्वाच्य हस्तेन द्वादशपर्वपूरकमोदनमादाय जुहुयात् । ॐ ब्र-ह्मणे स्वाहा इदं त्रह्मणे नमम । ॐ प्रजापतये स्वाहा इदं प्रजापतये न मम । ॐ गृह्याभ्यः स्वाहा इदं गृह्याभ्यो न मम । ॐ कश्यपाय स्वाहा इदं कश्यपाय नमम । ॐ अनुमतये स्वाहा इद्मनुमत-ये । इति देवयज्ञः । ततो मणिकसमीपे हुतशेषेणान्नेन विलत्रयमुदक्संस्थं दद्यात् । पर्जन्याय नमः इदं पर्जन्याय न० । अद्भो नमः इदमद्भो न० । पृथिव्ये नमः इदं पृथिव्ये नमम । ततो द्वार्ययोः शाखयोर्मध्ये प्राक्संस्थं वलिद्वयं दद्यात् । धात्रे नमः इदं धात्रे नमम । विधात्रे नमः इदं विधात्रे न० । ततो वायवे नम इत्यनेनैव मन्त्रेण पुरस्तादारभ्य प्रतिदिशं प्रदक्षिणं बलिचतुष्टयं दद्यात् । इदं वायवे नममेति सर्वत्र । ततः प्रागादिचतसृषु दिक्षु दत्तानां वायुवलीनां पुरस्तादुद्ग्वा चतुरी वलीन दद्यात् । प्राच्ये दिशे नमः इदं प्राच्ये दिशे नमम । दक्षिणाये दिशे नमः इदं दक्षिणाये दिशे नः । प्रतीच्ये दिशे नमः इदं प्रतीच्ये दिशे नः । उदीच्ये दिशे नमः इद्मुदीच्ये दिशे न मम । ततो वायुवलीनामन्तराले प्राक्संस्थं वलित्रयं दद्यात् । ब्रह्मणे नमः इदं ब्रह्मणे० । अन्तरिक्षाय नमः इदमन्तरिक्षाय न० । सूर्याय नमः इदं सूर्याय न मम । तत एतेषामुत्तरतो बलिद्वयं दद्यात् । विश्वेभ्यो देवेभ्यो नमः इदं विश्वेभ्यो देवेभ्यो । विश्वेभ्यो भूतेभ्यो नमः इदं विश्वेभ्यो भूतेभ्यो न् । तयोश्चोत्तरतो बलिद्वयं दद्यात् । उषसे नमः इद्मुषसे नमम । भूतानां पतये नमः इदं भूतानां पतये । इति भूतयज्ञः । अथ पितृयज्ञः । तत्र प्राचीनावीती भूत्वा दक्षिणामुखः सव्यं जान्वा-च्य ब्रह्मादिवलित्रयस्य दक्षिणप्रदेशे पितृतीर्थेन पितृभ्यः स्वधा नम इति बलिं दद्यात् । इति पितृ-यज्ञः । ततस्तत्पात्रं प्रक्षाल्य निर्णेजनजलं सन्येनैव ब्रह्मादिबलितो वायन्यां दिशि यक्ष्मैतत्ते निर्णे-जनमिति निनयेत् इदं यक्ष्मणे नमम । ततः काकादिबलीन् बहिर्देद्यात् तद्यथा—सुरभिवैष्णवी माता नित्यं विष्णुपदे स्थिता। गोप्रासस्तु मया दत्तः सुरभे प्रतिगृह्यताम्। इदं सुरभ्ये नमम। ऐन्द्रवारुणवायव्याः सौम्या वै निर्ऋतास्तथा । वायसाः प्रतिगृह्वन्तु भूमौ पिण्डं मयाऽर्पितम् । इइं वायसेभ्यो नमम । द्वौ श्वानौ इयामशवलौ वैवस्वतकुलोद्भवौ । ताभ्यां पिण्डं प्रदास्यामि स्याता-मेतावहिंसकौ ।। इदं श्वभ्यां नमम । देवा मनुष्याः पश्चो वयांसि सिद्धाश्च यक्षोरगदैत्यसंघाः । प्रेताः पिशाचास्तरवः समस्ता ये चान्नमिच्छन्ति मया प्रदत्तम् ॥ इदं देवादिभ्यो नमम । पिपीलिकाः

कीटपतङ्काद्या बुसुक्षिताः कर्मनिवन्धवद्धाः । तृष्यर्थमन्नं हि मया प्रदृत्तं तेषामिदं ते मुदिता भव-न्तु ॥ इदं पिपीलिकादिभ्यो नमम । पादौ प्रक्षाल्याचामेत् ॥ ॥ अथ ब्रह्मयज्ञः । तत्रासनोपरि उपविष्टः पवित्रपाणिरन्यान्दर्भान्पाणिभ्यामादाय प्रणवन्याहृति-न्यस्तप्रागयद्भेषु प्राङ्मुख पूर्वी गायत्रीमान्नायस्वरेणाधीत्य इषेत्वेत्यादिवेद्भारभ्य यथाशक्ति कण्डिकाऽध्यायशो वा संहितां पठित्वा ब्राह्मणं पठेत् । ब्राह्मणं च ब्राह्मणशो वा पठेत् ॐ स्वस्तीत्यन्ते वदेत् । एवं संहितां समाप्य ब्राह्मणमादावार्भ्य समापयेत् । तच समाप्य द्विवेदाध्यायी चेद् द्वितीयवेदम् । एवं क्रमेणादावार्भ्य समापयेत् । एवमेव तृतीयवेदं चतुर्थवेदं च । एवमेवेतिहासपुराणादीन्यपि पठित्वा आदावारभ्य क्रमेण समापनीयानि । जपयज्ञप्रसिद्धये प्रत्यहं चाध्यात्मिकी विद्यासुपनिषद्मिप क्रमेण ब्रह्मयज्ञान्ते पृथक पठेत् । एवमेव गीतादिपाठः । जपयज्ञप्रसिद्धचर्थे विद्यां चाध्यात्मिकीं जपेदिति याज्ञवल्क्येन पृथग्विधानात् । अमावास्यादिष्वनध्यायेष्वपि ब्रह्मयज्ञो भवत्येव । अहरहः स्वाध्यायमधीते इति श्रुतेः । कारिकायां विशेषः—बद्धाञ्जलिर्दर्भपाणिः प्राङ्मुखस्तु कुशासनः । वामाङ्किमुत्तमं (?) कृत्वा दक्षिणं तु तथा करम्। दक्षिणे जानुनि करोत्यश्विं तमृपेर्मतात् । प्रणवं प्राक् प्रयुश्जीत व्याह-तीस्तिस्र एव तु । गायत्रीं चानुपूर्व्येण विज्ञेयं ब्रह्मणो मुखम् । ॐ स्वस्ति ब्रह्मयज्ञान्ते प्रोक्त्वा दर्भान् क्षिपेदुद्क् । वेदादिकमुपक्रम्य यावद्वेद्समापनम् । आध्यात्मिकाऽथ वा विद्या ऋग्यजुः साम एव चेति ॥ इति ब्रह्मयज्ञः ॥ ॥ ततो वैश्वदेवादन्नादुद्धत्य षोडराप्रासपरिमितमन्नमुदकपूर्वकं ब्रा-ह्मणाय दद्यादिति । मन्त्रः—इद्मन्नं सनकादिमनुष्येभ्यो हन्तत इति ॥ ॥ अत्र निरम्नेर्नित्यश्रा-द्धम् । तदुक्तं—कृतत्वात्पितृयज्ञस्य साग्नेः श्राद्धं न विद्यते । नित्यं पित्र्येण बलिना निरम्नेस्तत्तु विद्यते ।। बलेरभावात्पित्र्यस्य शिष्टात्काकवलिः स्मृतः । प्रदीपचण्डिकादौ तु स्मृतिः सम्य-गुदाहृता ।। तथा—नित्यश्राद्धं निरम्नेः स्यात्साम्नेः पित्र्यो बल्लिः स्मृतः । कात्यायनीयवाक्येन वि-कल्पः प्रतिभाति हि ।। आद्धं वा पितृयज्ञः स्यात्पित्र्यो विलर्थापि वा । साग्निकः पितृयज्ञान्तं बलिकर्म समाचरेत् । अनिप्रहुतरोपं तु काके दुद्यादिति स्मृतिः । तच्चैवं बहिर्वलेर्निवेशनान्ते सोद-कमन्नं भूमौ चाण्डालवायसादिभ्यो निक्षिपेत् । मन्त्रास्तु प्रागुक्ताः । मनुः—शुनां च पतितानां च श्वपचां पापरोगिणाम् । वायसानां कृमीणां च शनकैर्निक्षिपेद्भवि । पितृयज्ञोत्तरं ब्रह्मयज्ञकरण-पक्षे तु काकादिविलिदानं ब्रह्मयज्ञोत्तरं द्रष्टव्यम्। अथ नित्यश्राद्धे विशेषः। हेमाद्रौ—एकमण्याशयेः द्विप्रं षण्णामप्यन्वहं गृही । अपीत्यनुकल्पः । प्रचेताः—नामन्त्रणं न होमं च नाह्वानं न विसर्ज-नम् । न पिण्डदानं विकिरं न दद्यादत्र दक्षिणाम् ॥ अत्र निर्दिश्य भोजयित्वा किंचिद्दत्त्वा विसर्जन येदिति तेनैवोक्तर्दक्षिणाविकल्पः । यतु काशीखण्डे—नित्यश्राद्धं दैवहीनं नियमादिविवर्जितम् । दक्षिणारहितं चैव दातृभोक्त्रवतोज्झितमिति तद्विप्राभावपरम् ।,भविष्ये—आवाहनं स्वधाकारं पि-ण्डाग्नौकरणादिकम् । ब्रह्मचर्यादिनियमा विश्वेदेवा न चैव हि ॥ दातृणामथ भोक्तृणां नियमो न च विद्यते । एतद्दिवाऽसंभवे रात्राविप कार्यम् । तथा वृहन्नारदीये—दिवोदितानि कर्माणि प्रमादा-दुक्रतानि चेत्। यामिन्याः प्रहरं यावत्तावत्सर्वाणि कारयेत्। इति नित्यश्राद्धम् ॥ वैश्वदेवनिर्णयः । अकृते वैश्वदेवे तु भिक्षुके गृहमागते । उद्घत्य वैश्वदेवार्थ भिक्षुकं तु विसर्जयेत् । वैश्वदेवाकृतेः पापं शक्तो भिक्षुर्व्यपोहितुम् । साम्रेः सर्वत्र श्राद्धादौ वैश्वदेवः । पक्षान्तं कर्म निर्व-त्र्य वैश्वदेवं च साम्निकः । पिण्डयज्ञं ततः कुर्यात्ततोऽन्वाहार्यकं बुधः । पित्रर्थे निर्वपेत्पाकं वैश्वदे-वार्थमेव च । वैश्वदेवं न पित्रर्थं न दार्श वैश्वदेविकमिति छौगाक्षिस्मृतेः । अत्र साग्निक आहिताग्नि-रिति हेमाद्रिः। कात्यायनानां तु सर्वार्थमेक एव पाको वैश्वदेवादन्नादिति सूत्रणात्। अन्येषां तु प्रथक् । श्राद्धात्प्रागेव कुर्वीत वैश्वदेवं तु साम्रिकः । एकाद्शाहिकं मुक्त्वा तत्र चान्ते विधीयत

इति हेमाद्रायुक्तेः । तत्रैव परिशिष्टे—संप्राप्ते पार्वणश्राद्धे एकोहिष्टे तथैव च । अयतो वैश्वदेवः स्यात्पश्चादेकाद्शेऽहनि ॥ स्मार्त्ताग्निमतां तद्रहितानां वाऽग्नौकरणोत्तरं विकिरोत्तरं वा होममात्रं पृथक्पाकेन । भूतयज्ञादि तु श्राद्धान्त एव । अत्र मूलं हेमाद्रिचन्द्रिकादौ स्पष्टम् । सर्वेषां श्राद्धान्ते वा तत्पाकेन वैश्वदेवनित्यश्राद्धादीनीति तृतीयः ॥ श्राद्धं निर्वत्ये विधिवद्वैश्वदेवादिकं ततः । कुर्या-द्धिक्षां ततो द्याद्धन्तकार।दिकं तथेति पैठीनसिस्मृतेः । ततः श्राद्धशेषात् । श्राद्धाहि श्राद्धशेषण वैश्वदेवं समाचरेदिति चतुर्विशतिमताच । एवं वैश्वदेवस्य कालत्रयस्य आशाऽकें शाङ्कायनेन परि-शिष्टमुदाहत्यैव व्यवस्थोक्ता । आदौ बृद्धौ क्ष्ये चान्ते दशें मध्ये महालये । एकोदिष्टे निवृत्ते तु वैश्वदेवो विधीयत इति बहुस्मृत्युक्तत्वात्सर्वेषां श्राद्धान्त एवेति मेधातिथिस्मृतिरत्नावत्याद्यो बहुवः । बहुचां श्राद्धान्त एवेति बोपदेवः । मध्यपश्रस्त्वन्यशाखापर इति स एवाह । हेमाद्रिस्तु वृद्धावप्यन्त एव वैश्वदेवमाह । कातीयानां तु स्मार्तश्रौताग्निमतामादावेव । अन्येषामन्ते । तैत्तिरी-याणां तु साम्रीनां सर्वत्रादी । पञ्चयज्ञाँश्च अन्ते चेति सुद्रीनभाष्ये । मार्कण्डेयः—ततो नित्य-कियां कुर्याद्रोजयेच ततोऽतिथीन् । ततस्तदन्नं भुजीत सह भृत्यादिभिर्नरः ॥ ततः श्राद्धशेषात् नित्यिक्रियां नित्यश्राद्धम् । तत्र पृथक्पाकेन नैत्यकमिति तेनैवोक्तः पाकैक्ये विकल्पः । अथ पकाभावे स्मृत्यर्थसारे विशेष:-पकाभावे प्रवासे वा तन्दुलानौषधीस्तु वा । पयो द्धि घृतं वाऽपि कन्द्मूलफलादि वा ।। यो जयेदेवयज्ञादौ जलं वाऽप्तु जलं पतेत् । इदं स्रुवेण होतव्यं पाणिना कठिनं हविरिति ।। स्नातको ब्राह्मचारी वा पृथक्पाकेन वैश्वदेवं कुर्यात् । स्त्री बालश्च कारये-दिति स्मृत्यर्थसारे । तत्रैव । होमाप्रदानरहितं भोक्तव्यं न कथंचन । अविभक्तेषु संसृष्टेष्वेकेनापि कृतं तु यत् ॥ देवयज्ञादि सर्वार्थे छौकिकामौ कृतं यदि । इक्षूनपः फलं मूलं ताम्बूलं पय औष-धम् ॥ भक्षयित्वाऽपि कर्तव्याः स्नानदानादिकाः क्रिया इति ॥ ॥ अथ निरम्निकस्य विशेषः। तत्र याज्ञिकाः पठन्ति—अथातो धर्मजिज्ञासा केशान्तादृर्ध्वमपत्रीक उत्सन्नाग्निरनिप्नको वा प्रवासी वा ब्रह्मचारी वाऽन्वग्निरिति ग्रामादग्निमाहृत्य पृष्ठोदिवीत्यधिष्ठाप्य सावित्रैः प्रज्वाल्य तार्थंसवितुस्तत्सवितुर्विश्वानिदेवसवितरिति पूर्ववदक्षतैर्हुत्वा पाकं पचेत्.। तत्र वैश्वदेवो ब्रह्मणे प्रजापतये गृह्याभ्यः कर्यपायानुमतये विश्वभ्यो देवेभ्योऽप्रये स्विष्टकृत इत्युपस्पृद्य पूर्ववद्वलिकर्मणैवंकृते न वृथा पाको भवति न वृथा पाकं पचे<mark>त्र वृथा पाकमक्नीयाद्त्र पिण्डपितृयज्</mark>ञः पक्षाद्याप्रयणानि कुर्यादिति । गर्ग मते वैश्वदेवे विशेषः । पञ्चाहुतीनामुत्तरं स्विष्टकुद्धोमः । भूतयज्ञे पूर्व भूतगृह्येभ्यो नम इति बिंह दत्त्वा पर्जन्यादिभ्यो दानम् । विश्वेभ्यश्च भूतेभ्यो भूतानां च पतय इति मन्त्रद्वये चकारपाठः ॥ इति पश्चमहायज्ञपदार्थकमः ॥

(विश्व०) प्रसक्तानुप्रसक्त्या गर्भाधानादीन् विवाहाधिकारसंपादकान् समावर्तनान्तान्संस्कारान्सूत्रियत्वेदानीं कृतावस्थ्यस्य प्रत्यह्मभ्यस्यमानान्पश्चसंख्याकान्महायज्ञान्वकुमुपक्रमते
'अथाः 'यज्ञाः ' वक्ष्यन्त इति सूत्रशेषः । तत्रादौ देवयज्ञं सूत्रयति ' वैश्वः ' यात् ' तत्र विश्वेदेवा
देवता अस्येति वैश्वदेवं तस्मात् तस्यैकदेशात् कृतावसथ्यः आवसध्यदिने एव मणिकावधानानन्तरं
मातृपूजाभ्युद्यिके प्रथमवैश्वदेवारम्भे कृत्वा वैश्वदेवार्थं पाकं कृत्वा तदेकदेशमादाय घृतेनाभिघार्य
प्राङ्मुख उपविश्वय दक्षिणं जान्वाच्य पर्युक्ष्य हस्तेन जुहुयात् । पर्युक्ष्येत्यनेनेतरपरिभाषितशास्त्रार्थःनिरासः । जुहुयादित्यनेनेव स्वाहाकारप्राप्तौ पुनस्तदुहेखः संस्ववन्युदासार्थः । ' ब्रद्धः ' य इति '
स्विष्टकुद्धोमार्थमितिशब्दोपादानम् ब्रह्मणे स्वाहा इदं ब्रह्मणे एवमुत्तराहृतिषु । अग्नये स्विष्टकृत
इतिस्विष्टकृद्धोमानन्तरमुद्कस्पर्शः । भूतयज्ञमाह ' भूतः ' थिन्यै ' दद्यादिति शेषः । पर्जन्यादीनां
मणिकोपलक्षितभूप्रदेशाधारतोक्तरमे च प्रागादौ बल्दिनास्य वक्ष्यमाणत्वात्तिकृरुणायावध्यपेश्चायां

प्रागादिनिरूपकावधित्वेन मध्ये भूतगृद्येभ्यो बलिदानमित्यवसीयते । नच पर्जन्यादीनामेव भूतगृद्य-तेति वाच्यम् । पर्जन्यपदार्थान्तर्गतततत्तद्दिगवस्थितवाय्वादीनां च पृथग्देवतात्वानापत्तेः । तथा च यथाधिकरणभेदाद्देवत्वं भिद्यते तथा नामभेदादपि देवत्वभेदः। नच पर्जन्याद्युदेवयकद्रव्यत्यागे-नैव भूतगृह्योद्देश्यकद्रव्यत्यागस्य जातत्वात्किमर्थे पृथक् तद्दानमिति वाच्यम् । भवन्मते पर्जन्यादेर्भूत-गृह्यपद्वाच्यतया भूतगृह्योद्देश्यकदानस्यैव पर्जन्योद्देश्यकदानतया किमर्थ पर्जन्याद्युदेशकानेकबल्डि-दानं गौरवात् । ब्रह्मादीनां भूतगृह्यतायां नियामकाभावाचेति न किंचिदेतत् । मणिक इति सामी-प्यसप्तमी मणिकसमीपे प्राक्संस्थं बलित्रयं दद्यात् बलिदानं चान्ने उदकमासिच्य सोदकमधाहुति-प्रमाणम् । तद्यथा । गृहमध्ये भूतगृह्येभ्यो नमः इदं भूतगृह्येभ्यः । मणिकसमीपे इदं पर्जन्याय । अद्भो नमः इदमद्भाः । पृथिव्यै नमः इदं पृथिव्यै प्राक्संस्थम् । 'धात्रेः 'र्ययोः 'द्वार्ये द्वारशाखे दक्षिणोत्तरे यदि प्राग्द्वारं दक्षिणद्वारं चेत्प्रत्यकपूर्वे तयोः। तद्यथा । धात्रे नमः इदं धात्रे विधात्रे नमः इदं विधात्रे । 'प्रति ः शां च ' मध्ये दत्ताद्भृतगृह्यबलेः, दिशंदिशं प्रति इति प्रतिदिशं वायवे दिशां च । चकारः प्रतिदिशमित्यस्यानुकर्षणार्थः तथा च यस्यां वायवे दत्तं तस्यै दिशे दत्त्वा दिगन्तरे वायवे दिशे च दद्यादित्यर्थः । तद्यथा वायवे नमः प्राच्ये दिशे नमः । मध्यवलेः प्राच्यामिदं वायवे इदं प्राच्ये । एवं सर्वत्र । मध्यवलेर्दिक्षणस्यां गत्वा । वायवेनमः दक्षिणादिशे नमः । एवं प्रतीच्यां वायवे नमः प्रतीच्ये दिशे नमः । तत उदीच्यां वायवे नमः उदीच्यै दिशे नमः । ततो मध्यबलेः प्राच्यां वायवे दत्तादुत्तरतः पुनर्वायवे नम इति बिलं दत्त्वा त्यागं विधायोध्वे निरीक्षत्रूर्ध्वाये दिशे नम इति तिष्ठन्वलिद्वयं दद्यात् । तत उपविक्याधस्ताद्वि-लोकयन्वायवे नमः अवाच्ये दिशे नम इति बलिद्वयं दद्यात्। 'मध्ये ' याय ! प्राकृसंस्थं ब्रह्मणे नमः अन्तरिक्षाय नमः सूर्याय नम इति बलित्रयं दद्यात् । ' विश्वे ''त्तरः ' तेषां ब्रह्मादिवलीनामुत्तरस्यां विश्वेभ्योदेवेभ्यो नमः विश्वेभ्यो भूतेभ्यो नमः इति बली दद्यात् । 'उषः परं १ चकारात्तयोक्तरे उषसे नमः भूतानां पतये नमः।'पितृः णतः श्रह्मादिविक्षत्रयस्य दक्षिणतः अप-सन्यं कृत्वा सन्यं जान्वाच्य पितृतीर्थेन पितृभ्यः स्वधा नम इति बिंल दद्यात् । उदकस्पर्शः । अयं चैकबल्ढिदानात्मा पितृयज्ञः पारस्करमते । अन्ये तु षट्दैवतं नित्यश्राद्धं पितृयज्ञमाद्धः । ' पा ' 'तत इति ' वायव्यकोणे । अध्वर्युपक्षे यजमानस्य पितृभ्य इति कीर्तनम् । प्राच्यादिनिरूपकता चोम्नरि-त्याहुः । ' उद्धृः । त इति [,] अग्रं षोडशमासमितं चतुर्शासं वा अशक्तौ शक्तौ तु तृतिपर्याप्तं वैश्वदेवा-दुन्नादुद्धत्योपवीतं कण्ठे कृत्वा मनुष्यतीर्थेन तदन्नमुदकपूर्वे ब्राह्मणहस्ते दद्यात् हन्त त इति । अयं नृयज्ञः । पितृयज्ञस्य श्राद्धरूपत्वे पितृमातामहादिषदकोद्देशेन चन्दनाद्यर्चितमुद्दसुखोपविष्टं भोजयेत् केचितु पञ्चमहायज्ञसांगतार्थं ब्राह्मणं भोजयेदित्याहुः । ततः काकादिवलिः । तद्यथा । ऐन्द्रवा-रुणवायच्या याम्या वै नैर्ऋतास्तथा । वायसाः प्रतिगृह्णन्तु भूम्यां पिण्डं मयाऽर्पितम् । इदं वाय-सेभ्यः । श्वानौ द्वौ इयामशब्रुलौ वैवस्वतकुलोद्भवौ । ताभ्यां पिण्डं प्रदास्यामि स्यातामेतावहिंसकौ । इदं श्वभ्यः । देवा मनुष्याः पश्चवो वयांसि सिद्धाश्च यक्षोरगदैत्यसंघाः । प्रेताः पिशाचास्तरवः समस्ता ये चान्नमिच्छन्ति मया प्रदत्तम्। इदं देवादिभ्यः। पिपीलिकाः कीटपतङ्गकाद्या बुसुक्षिताः कर्मनि-वन्धवद्धाः । तृप्त्यर्थमत्रं हि मया प्रदत्तं तेषामिदं ते मुदिता भवन्तु ॥ इदं पिपीलिकादिभ्यः । इति बहिर्बिलिदानम् । तर्पणात्प्राक् ब्रह्मयज्ञश्चेन्न कृतः तदानीं कर्तव्यः । केचित्तु पितृनृयज्ञात्पूर्वे ब्रह्मयज्ञ इत्याहुः । तथा च श्रुतिः यज्ञश्रुतिजपः प्रोक्तो ब्रह्मयज्ञस्तु स च स्मृतः । स चार्वाक् तर्पणात्कार्यः पश्चाद्वा प्रातराहुतैः । वैश्वदेवावसाने वा नान्यत्रेत्यनिमित्तक इति । 'यथाः 'रन् ' ब्रह्मचारिसंन्या-सिप्रभृतीनां शास्त्रनिषिद्धं मध्वादि तदन्यद्यस्य यद्विहितं तत्तस्यार्हम् । अर्हमुचितमनतिक्रम्येति

यथाई भिक्षुकान् अध्वनीनोऽतिथिज्ञेंयः श्रोत्रियो वेदपारग इत्यादिशास्त्रोक्तानितिथींश्च यथाई संभजे-रित्रिति । 'बालः 'तिन्व ' गृहपतेः पश्चात्पत्नी अश्रीयादिति शेषः । 'पूर्वो वा गृहपतिः ' एतचानु-पित्रिताऽतिथिविषयम् । तथाचातिथीनामनुपित्थितिकाले गृहपतौ संजातभोजने सत्कारपूर्व तेषु यथाशक्ति भुक्तवत्सु पश्चात्पत्नी भुज्जीतेत्यर्थः । अस्मिन्नर्थे श्रुति प्रमाणयित 'तस्माः श्रुतेः ' तथा-चाऽन्नस्वादु यावता समयेन नोपहन्यते तावत्समयमितिथि प्रतीक्षेतेत्यर्थः । केचित्तु पूर्वोतिथिभ्य इत्यन्नातिथिभ्योऽशितेभ्यः पूर्व पत्न्या इत्यन्वयमादुः । तन्मते पश्चात्सूत्रे दम्पत्योः सहभोजन-मापाद्य पूर्वो वेत्युक्तरसूत्रे पत्न्यपेक्षया गृहपतेः प्राग्भोजनमापाद्यत इति न पौनरुक्त्यम् । अध्याहा-रेणान्वयस्य क्षिष्टत्वाक्तत्त्वतः पौनरुक्त्यानपायश्चेति द्रष्टव्यम् । अहः 'वेभ्यः प्रत्यहमाका-ष्टात्वाहाकुर्यात् । कदा अन्नाभावे । पितृयञ्चमनुष्यव्यव्यश्चिराभावे का गितिरित्याह ' पितृः पान्त्रात्' नृपितृयञ्जौ उद्पात्रेणाप्यहरहः कर्तव्यावित्यर्थः ।। इति पञ्चमहायज्ञाः ।। ९ ।।

अथातोऽघ्यायोपाकर्म ॥ १ ॥ ओषधीनां प्रादुर्भावे श्रवणेन श्रावण्यां पौर्णमास्या७ं श्रावणस्य पञ्चमी७ं हस्तेन वा ॥ २ ॥ आज्यभागाविष्ट्वा-ज्याहुर्तीर्जुहोति ॥ ३ पृथिव्या अमय इत्यृग्वेदे ॥ ४ ॥ अन्तरिक्षाय वाय-<mark>व इति</mark> यजुर्वेदे ॥ ५ ॥ दिवे सूर्यायेति सामवेदे ॥ ६ ॥ दिग्भ्यश्चन्द्रमस इत्यथर्ववेदे ॥ ७ ॥ ब्रह्मणे छन्दोभ्यश्चेति सर्वत्र ॥ ८ ॥ प्रजापतये देवेभ्य ऋषिभ्यः श्रद्धायै मेधायै सद्सर्पत्येऽनुमत्य इति च ॥ ९ ॥ एतदेव व्रतादेशनविसर्गेषु ॥ १०॥ सदसस्पतिमित्यक्षतधानास्त्रिः ॥ १०॥ सर्वेऽनुपठेयुः ॥ १२ ॥ हुत्वाहुत्वौदुम्बर्थस्तिस्रस्तिस्रः समिध आद्ध्युराद्रीः सपलाशा घृताक्ताः साविज्या ॥ १३ ॥ ब्रह्मचारिणश्च पूर्वकल्पेन ॥१४॥ <mark>रान्नोभवं</mark>त्वित्यक्षतघाना अखादन्तः प्राक्षीयुः ॥ १५ ॥ दिघकाव्ण इति <mark>द्घि भक्षयेयुः ॥ १६ ॥ स यात्रन्तं गणमिच्छेत्तावतस्तिलानाकर्षफलकेन</mark> जुहुयात्साविच्या शुक्रज्योतिरित्यनुवाकेन वा ॥१७॥ प्राशनान्ते प्रत्यङ्मु-खेभ्य उपविष्टेभ्य ॐकारमुक्तवा त्रिश्च सावित्रीमध्यायादीनप्रबूयात् ॥१८॥ ऋषिमुखानि बह्वचानाम् ॥ १९॥ पर्वाणि छन्दोगानाम् ॥ २०॥ सूक्तान्यथर्वणानाम् ॥ २१ ॥ सर्वे जपन्ति सहनोऽस्तु सहनोऽवतु सहन <mark>इदं वीर्यवदस्तु ब्रह्म । इन्द्रस्तद्वेद येन यथा न विद्विषामह इति ॥२२॥</mark> त्रिरात्रं नाघीयीरन् ॥ २३ ॥ लोमनखानामनिकृन्तनम् ॥ २४ ॥ एके प्रागुत्सर्गात् ॥ २५ ॥ १० ॥

(कर्कः) 'अथाः 'कर्म ' व्याख्यास्यत इति होधः अध्ययनमध्यायस्तस्योपाकरणम् । एवं

हि स्मरन्ति । छन्दांस्युपाकृत्याऽधीयीत । एवं सति अध्ययनप्रवृत्तस्यैतद्भवति अत एवाग्निमतोऽध्यापनं भवति । नह्यनिमान् शकोत्यिमसाध्यं कर्म कर्तुमिति । ' ओष स्याम् ' श्रावण्यां हि पौर्ण-मास्यां श्रवण एव प्रायशो भवति ओषधीनां प्रादुर्भावश्च । तदेतदुभयं तस्या एव विशेषणम्। 'श्राव''न वा' तत्रापि प्रायशो हस्त एव भवति । अतः कालद्वयस्योपाकरणकर्मणो विकल्पो-<u>ऽयम् । अपरे तु कालचतुष्टयं वर्णयन्ति । 'आज्यः होति ' 'पृथिः ग्वेदे ' अधीयमाने जुहोति ।</u> <mark>'अन्तः तये च ' चशब्दादेतद्पि सर्वत्र । पृथग्योगकरणं किमर्थम् । चतुर्णामपि वेदानां तन्त्रे-</mark> णोपाकरणकर्मणि ब्रह्मणे छन्दोभ्यश्चेति प्रतिवेदमावर्तते । प्रजापतये देवेभ्य इत्येवमादि तन्त्रेण यथा स्यादिति पृथग्योगकरणम् । ' एत · · गेंषु ' एतदेव व्रतादेशे विसर्गे चा चा हुतिकर्म भवति । 'सद्ः विज्या ' सद्सस्पतिमित्यनेन मन्नेण आचार्योऽक्षतधाना जुहोति । सर्वे च सह पठन्ति मन्त्रम् । हुत्वा हुत्वौदुम्बर्यस्तिस्रः समिध आदृध्युः सावित्र्या । समिदाधानं च भेदेन न यौगप-चेन । 'ब्रह्मः ं ल्पेन ' इति दृष्टत्वात् । तत्र हि सिमदाधानं प्रकृत्योक्तम्—एवं द्वितीयां तथा तृतीयामिति । ' रान्नो ... श्रीयुः ' रान्नो भवन्दिवत्यनेन मन्त्रेण अश्चतवाना यवानां धाना अनव-खण्डयन्तः प्राश्रीयुः '। 'द्धिः 'येयुः ' सर्वे इति बहुवचनोपदेशात् । 'स याः 'विज्या'स <mark>इत्याचार्योऽभिधीयते । यावन्तं शिष्यगणमिच्छेत्तावतस्तिलानाकर्षकलकेन जुहुयात्सावित्र्या।</mark> ' <mark>शुक्रः 'वा ' वाशब्दो विकल्पार्थः । अतो धानाभिः स्विष्टकृत् । तासां च श्रपणानुपदेशाद्धताना-</mark> मेवोपादानम् । 'प्राशः यात् ' मन्त्रत्राह्मणयोः । 'ऋषि ण्णानां 'प्रत्रूयादित्यनुवर्तते । ' सर्वे स्त्री-स्विति ' असुं मन्त्रम् । ' त्रिरा'' नम् ' त्रिरात्रमेव । ' एके'' गीत् ' छोमन्खानामनिक्वन्तन्मि-च्छन्ति । उत्सर्गश्चार्द्धपष्टान् मासानधीत्योतसृजेयुरित्येवम् ॥ 11 % 11

(जयरामः)—' अधा ः कर्म ' व्याख्यास्यत इति सूत्रहोवः । अध्यायोऽध्ययनम् । तस्यो-पाकर्म पौषस्य रोहिण्यां मध्यमाष्टकायां वा एकपित्रकोत्सृष्टस्यार्द्धषष्टानर्द्धसप्तमान्वा मासान् शुक्रपक्षे वेदान् ऋष्णपक्षेऽङ्गानीत्येवमधीत्य ततः सर्वथोत्सृष्टस्य पुनरुपाकर्णं स्वीकरणभिति यावत् । एवं च सत्यध्यापनप्रवृत्तस्यैव तद्भवति । अत एवाग्निमतोऽध्यापनं भवति । न ह्यनग्निमाञ्छकोत्यग्निसाध्यं कर्म कतुमिति । ओषिधीनामिति । श्रावण्यां पौर्णमास्यां श्रवण एव प्रायः ओपबीप्रादुर्भावश्च । तदेतदुभयं तस्या एव विशेषणम् । एवं पञ्चम्यामपि । तत्रापि प्रायशो हस्त एव भवति । अत <mark>ज्पाकर्मकालद्वयस्यायं विकल्पः। अपरे तु कालचतुष्टयमाद्वः। आज्यभागादीनि अधीयान एव</mark> जुहोति । ऋग्वेदे अधीयमाने । एवमभ्रेऽपि व्याख्येयम् । प्रजापतय इत्यादि चशब्दात्सर्वत्र । तस्य तु पृथग्योगकरणं चतुर्णामपि वेदानां तन्त्रेणोपाकरणे ब्रह्मणे छन्दोभ्यइचेत्याहृतिद्वयं प्रतिवेदमाव-र्तते । प्रजापतये देवेभ्य इत्येवमादि तन्त्रेण यथा स्यादिति । एतदेव आज्याहृतिकमेव कर्म व्रतिवसर्गे व्यतादेशे चापि भवति । सदसर्पतिमिति मन्त्रेगाचार्योऽक्षत्यानास्त्रिज्ञेहोति । सर्वे शिष्या अनु सहै-<mark>षानुवर्तमाना उपांशु मन्त्रं त्रिः पठेयुः । किं कृ</mark>त्वा हुत्वा हुत्वौदुम्बरीस्तिस्रस्तिस्रः समिघ आद्ध्<mark>युः</mark> सावित्र्या एकैकामक्षत्रधानादृतिम् । सिमदाधानं च भेदेन नतु यौगपद्येन । ब्रह्मचारिणश्च शिष्यस्य पूर्वकल्पेन प्रागुपदिष्टविधानेन समिदाधानमन्त्रेणेत्यर्थः । तत्रैव हि प्रकृत्योक्तम् । एवं द्वितीयां तथा तृतीयामिति । इांनो भवन्दिवति मन्त्रेणाक्षतधाना अक्षतानां यवानां धानाः भर्जितकणान् दुन्तैरनवखण्डयन्तः अचर्वयन्तः प्राश्रीयुः सर्वे । द्धिकाव्ण इति द्धि भक्षयेयुः सर्वे बहुत्वी-पदेशात् । स आचार्यो यावन्तं शिष्याणां गणिमच्छेत्तावतस्तिलान् आकर्षफलकेनौदुम्बरेण बाहुमात्रेण सर्पाक्वतिना जुहुयात् साविज्या शुक्रज्योतिरित्यनुवाकेन वा । वाशब्दो विकल्पार्थः । ततो धानाभ्यः स्विष्टकृत् । तासां च श्रपणानुपदेशात् श्रितानामेवीपादानम् । प्राश्नानते प्रत्यङ्गुखेभ्यः

उपविष्टेभ्य ॐकारमुक्तवा त्रिश्च सावित्रीमध्यायादीन् प्रब्रूयात् मन्त्रब्राह्मणयोः । ऋषिमुखानि वह्न्यानां पर्वाणि छन्दोगानां सूक्तान्यर्थवणानां, प्रब्रूयादित्यनुवर्तते । सवें जपन्ति सहनोऽस्तिवत्यमुं मन्त्रम् । अस्यार्थः—तत्र प्रजापतिर्यजुर्वहादैवतं जपे । इदं ब्रह्म साङ्गोऽयं वेदः अध्ययनार्थं सह सहभावं प्राप्तानां समवेतानां नोऽस्माकमस्मद्वृद्धये सुस्थिरं भवतु । ततश्च सह मिलितान्नोऽस्मान् अवतु अपायाद्रक्षतु । तथाऽत्र मिलितानां नोऽस्माकमनध्यायाध्ययनश्च्रद्भादिश्वणादिना उपहतमपीदं ब्रह्म वीर्यवद्दत् अयातयाममस्तु । किं च इन्द्रः प्रजापतिः अन्तर्यामी तत् यथा यथावत् वेद वेदयतु । येन ब्रह्मवेदनेन वयं न कंचन विद्धिपामहे द्विष्मः । अनिकृन्तनमपि त्रिरात्रम् । ' एके उत्सर्गात् ' अर्द्धपष्टानित्युक्तसर्वोत्सर्गात्प्राग्लोमनखानामनिकृन्तनमिच्छन्ति ॥ १० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

(हरिहरः)—'अथा · · कर्म' अथ पञ्चमहायज्ञानन्तरं अध्यायस्य उत्सृष्टस्य उपाकर्म उपाकरणं व्याख्यास्यत इति शेषः । तचाभ्रिमतोऽध्यापनप्रवृत्तस्यैव भवति । छन्दांस्युपाकृत्याधीयीतेतिवचनात् । उपाकरणस्य चावसथ्यामिसाध्यत्वात् निरमेर्नाधिकारः । तथाच छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः—न स्वेऽप्रावन्यहोमः स्यान्मुक्त्वैकां समिदाहुतिम् । स्वगर्भसंस्कृतार्थश्च यावन्नासौ प्रजायत इति । स्वेन आत्मना आहितः आधानसंस्कृतोऽग्निः स्वः तस्मिन् स्वे अग्नौ अन्यस्य संबन्धी संस्कारको होमः अन्यहोमो न स्यात् न भवेत् । किं पयुर्दस्य एकां सिमदाहुतिं सिमधामाहुतिः सिमदाहुतिः तां मुक्त्वा वर्जियत्वा। सा च समिदाहुतिः उपाकर्मणि आचार्यस्याग्नी शिष्यकर्तृका भवति तेना-वसथ्यामावुपाकर्म भवतीति गम्यते । अतः अध्यापयतोऽपि निरमेः साम्नेरपि अनध्यापयतो नाधि-कारः। यत्तु लोके ब्रह्मचारिणं पुरस्कृत्य उपाकर्म प्रवर्तते लौकिकेऽप्यग्नौ तस्याचारं विहास मूलं न दृइयते। ' ओव…स्याम् ' ओषधीनामपामार्गादीनां प्रादुर्भावे उत्पत्तौ सत्यां श्रवणेन युक्तायां श्रावण्यां पौर्णमास्यां श्रावणस्य शुक्कपञ्चद्दयाम् । अत्र ओषधिप्रादुर्भावः श्रवणश्च पौर्णमास्या एव विशेषणम् । तत्र तयोः प्रायशः संभवात् । एवंच सति पौर्णमास्या एव प्राधान्यम् । तस्माद्विशे-षणाभावेऽपि पौर्णमास्यां भवति । ' श्रावः स्तेन वा ं ओषधिप्रादुर्भावस्तु सर्वत्रापेक्षितः श्रावण-मासस्य पञ्चमीं हस्तेन युक्तां वा प्राप्य भवति तत्रापि प्रायेण हस्तो भवति । अतः श्रावणी पूर्णिमा श्रावणपञ्चमी वा विशिष्टा अविशिष्टा वा उपाकर्मणः कालः। अन्ये तु कालचतुष्ट्यमाहुः । कथं श्रवणेन वा श्रावण्यां पौर्णमास्यां वा श्रावणस्य पश्चमीं वा हस्तेन वा भवति । ओषधिप्रादुर्भावस्तु सर्वत्रापेक्षितः । ओषधिप्रादुर्भावे सति श्रवणेन इत्यादि । ' आज्यः 'तय इति च ' आज्यभागा-विष्ट्वा आज्यभागहोमानन्तरमाज्याहुतीर्जुहोति । तत्र ऋग्वेदे अधीयमाने पृथिव्ये अग्नय इति द्वे आहुती जुहोति । यजुर्वेदे अधीयमाने अन्तरिक्षाय वायव इति द्वे । सामवेदे अधीयमाने दिवे सूर्यायेति द्वे । अथर्ववेदे अधीयमाने दिग्भ्यश्चन्द्रमस इति द्वे । ब्रह्मणे छन्दोभ्यश्चेति द्वे आहुती सर्वत्र प्रतिवेदमावर्तयेत् सर्वेषु वेदेषु अधीयमानेषु एकतमे वा, तथा प्रजापतय इत्यादिकास्य सप्त । च-<mark>शब्दात्सर्वत्र । एवमेकैकशो वेदाध्ययनोपाकरणपक्षे । यदा पुनश्चतुर्णामपि वेदानां तन्त्रेणोपाकरण-</mark> कर्म तदा ब्रह्मणे छन्दोभ्यश्चेति प्रतिवेदमाहुतिद्वयमावर्तयेत् । प्रजापतये देवेभ्य इत्याद्या-स्तन्त्रेणैव योगविभागसामर्थ्यात् । ' एव ''गेंधु ' एतन् उपाकर्भणि विहितं पृथिन्या इत्यादि अनुमत्रय इत्यन्तं होमकर्म, त्रतादेशनं वेदारम्भः विसर्गः समार्वतनम् त्रतादेशनानि च विसर्गश्च त्रतादेशनविसर्गास्तेषु भवति । ' सद् ' 'वित्र्या ' सद्सस्पतिमित्यनेन मन्त्रेण अक्षताश्च (ताः) धानाश्च अक्षतधानाः ता आचायों जुहोति त्रिक्षिवारम्। सर्वे च शिष्या एतं मन्त्रमनु सह पठेयुः । तथा हुत्वा हुत्वा एकैकामाहुति दत्त्वा औदुम्बरीः उदुम्बरवृक्षोज्जवास्तिस्रस्तिस्र आद्रीः सरसाः सपलाज्ञाः पत्रसहिता घृताका आज्यलिताः समिधः सर्वे आचार्यप्रमुखाः शिष्या आद्ध्यः अप्रौ सावित्र्या प्रसिद्धया प्रक्षिपेयुः भेदेन नतु युगपत् । 'ब्रह्मः स्पेन' तत्र ये ब्रह्मचारिणः शिष्यास्ते पूर्वकल्पेन समिद्धानोक्तमन्त्रेण आदृध्यः । अत्र तिस्रस्तिस्र इति वीप्सा न समिद्विषया किंतु आधातृपुरुषविषया तेन प्रत्याहुतिमेकैकामाद्ध्युः । 'शत्रोः अीयुः ' शत्रोभवन्तु वाजिन इत्यनयर्चा अक्षतधाना अखादन्तः दन्तैरनवखण्डयन्तः प्राइनीयुः अक्षयेयुः । 'द्धिः येयुः ' द्<mark>षि</mark>ः काव्णो अकारिषमित्यृचा दिधि भक्षयेयुः। 'स या ंकेन वा 'स आचार्यो यावन्तं यावत्सङ्ख्याकं शिष्याणां गणं समूहमिच्छेत् तावत्संख्याकान् तिलान् आकर्षफलकेन औदुम्बर्येण बाहुमात्रेण सर्पाकृतिना साविज्या सवितृदेवतया गायत्रिछन्दरकया प्रसिद्धया जुहुयात् यद्वा शुक्रज्योतिरित्य-नुवाकेन जुहुयात् । गुणफलमेतत् । अतो धानाभ्यः स्विष्टकृते हुत्वा महाव्याहृत्यादिनवाहुतीई्त्वा । 'प्राज्ञःनाम् ' संस्रवप्राज्ञनानन्तरं प्रत्यङ्मुखेभ्य आसीनेभ्यः शिष्येभ्यः सामर्थ्यात् स्वयं प्राङ्मुख उपविष्ट ॐकारं प्रणवमुक्त्वा उच्चार्य तत्सवितुरित्यादिकां च सावित्रीं त्रिरुक्त्वा मन्त्रब्राह्मणयोः अध्यायानामादीन् प्रब्रूयात् अध्यापयेत् इति यजुर्वेदोपाकरणे । ऋग्वेदोपाकरणे तु ऋषिमुखानि मण्डलादीन् प्रवृयात् वहुचानां शिष्याणाम् । छन्दोगानां सामगानां शिष्याणां सामवेदोपाकरणे पर्वाणि पर्वणामादीन् प्रब्रूयात् । अथर्वणानां शिष्याणामथर्ववेदोपाकरणे सूक्तानि सूक्तादीन् प्रब्रूयात्। · सर्वे · · · मह इति ' सर्वे आचार्यशिष्याश्च सहनोऽस्त्वित्यम् मन्त्रं जपन्ति । ' त्रिरा · · गीत् ' उपाकर्मा-नन्तरं त्रिरात्रं नाधीयीरन् अध्ययनं न कुर्युः । त्रिरात्रमेव लोम्नां नखानां च अनिक्रन्तनमच्छेदनम् । एके आचार्याः लोमनखानामनिक्रन्तनं प्रागुत्सर्गात् उत्सर्गकर्भतः, अर्वाक् इच्छन्ति । उत्सर्गश्च अर्धेषष्ठात्मासानधीत्योतसृजेयुरित्येवं वक्ष्यमाण इति सुत्रार्थः ।

अथ पद्धतिः । आवण्यां पौर्णमास्यां अवणयुक्तायामयुक्तायां वा अवणस्य शुक्रपश्चम्यां हस्तयुक्तायामयुक्तायां वा उपाकर्म अध्यायोपाकर्म भवति । तच अध्यापनं कुर्वतः औपासनि-कस्य नत्वन्यस्य । तत्र प्रथमप्रयोगविहितमातृपूजापूर्वकं श्राद्धम् आचार्य आवसध्याम्रौ ब्रह्मो-पवेशनाद्याज्यभागान्ते विशेषमनुतिष्ठेत् । तण्डुलस्थाने अक्षतथाना आसादयेत् प्रोक्षणकाले प्रोक्षेच । तथोपकल्पयति । औदुम्बरीः समिधः दधि आकर्षफलकं तिलान् भक्षार्थे धानाः । तत आज्यभागान्ते वेदाहुत्यादीनामनुमत्यन्तानां वेदारम्भवद्धोमं विद्ध्यात् । एकदा सर्ववेदोपा-करणे प्रतिवेदं स्वस्वाहुतिद्वयं हुत्वा हुत्वा ब्रह्मणे छन्दोभ्य इत्याहुतिद्वयं पुनः पुनर्जुहुयात् । प्राजा-पत्याद्या अनुमत्यन्ताः सप्ताहुतीस्तन्त्रेण । अथ सदसस्पतिमित्यनयर्चा तत आसादिताभिरक्षतधा-<mark>नाभिः स्रुवेणैकामाहुतिमाचार्यो जुहोति इदं सद्सस्पतये० । शिष्या अपि मन्त्रमनु पठन्ति । तत</mark> आचार्यः शिष्याश्च सर्वे औदुम्बरीमार्द्री सपलाशां घृताक्तां एकैकां समिधं तत्सवितुरित्यादिकया सावित्र्या अम्नावाद्ष्युः ब्रह्मचारिणश्च शिष्या अम्निकार्यमन्त्रेण तथैव समिधमाद्ध्युः । एवं द्विर-परं धानाहोमं विधाय एकैकां समिधमादध्युः । तत आचार्यः शिष्याश्च उपकल्पितधानाभ्यस्तिहा-स्तिस्रोऽभ्रतभाना दन्तैरनवखण्डयन्तो भक्षयेयुः शस्रो भवन्तु वाजिन इत्यनयर्चा । तत आचम्य ततो द्धिकाव्णो अकारिषमित्यनयर्चा द्धि भक्षयेयः । तत आचमनानन्तरमाचार्यो यावन्तं <mark>शिष्यगणं कामयेत तावतस्तिलानाकर्षफलकेनादाय सावित्र्या जुहुयात् । इदं सवित्रे० । शुक्र-</mark> ज्योतिरित्यनेनानुवाकेन वा तिलान् जुहुयात् । तत्रेदं मरुद्ध इति त्यागः । ततो हुतशेषधानाभ्यः स्विष्टकृते हुत्वा महाव्याहृत्यादिप्राजापत्यान्ता नवाहुतीहुत्वा संस्रवप्राशनं ब्रह्मणे दक्षिणादानं यथोक्तं कुर्यात् । ततः प्रत्यङ्मुखोपिवष्टेभ्यः शिष्येभ्यः प्राङ्मुख आचार्य उपविष्ट ॐकारमुक्त्वा त्रिवारं च सावित्रीमुक्त्वा इषे त्वा कृष्णोऽसीत्येवं मन्त्रस्य अध्यायानामादीन्प्रतीकान्त्र्यात् । तथाच व्यवस्थित व व कपालान्येवान्यतर उपद्धातीरयेवं च ब्राह्मणस्य । तर्वेदानां मण्डलादीन् छन्दी॰

गानां पर्वादीन् अथर्वणानां स्कादीन् प्रश्न्यात् । ततः सर्वे आचार्याः शिष्याश्च जपन्ति सह् नोऽस्तु सहनोऽवतु सह न इदं वीर्यवदस्तु ब्रह्म । इन्द्रस्तद्वेद् येन यथा न विद्विषामह इति असुं मन्त्रम् । तदनन्तरं त्रिरात्रमनध्यायं कुर्युः । यतः "अनध्यायेष्वध्ययने प्रज्ञामायुः प्रजां श्चियम् । ब्रह्मवीर्यं बल्नं तेजो निक्नन्तति यमः स्वयम् । मन्त्रवीर्यक्षयभयादिन्द्रो वञ्रेण हन्ति च । ब्रह्मराक्ष-सतां चैति नरकश्च भवेद्ध्ववम् "। लोमनखानां निक्नन्तनं न कारयेयुः त्रिरात्रमेव । प्रागुत्सर्गाद्वा लोमनखनिक्नन्तनं वर्जयेयुः । अतो मन्त्रब्राह्मणयोः शुक्ककृष्णपक्षे उत्सर्जनं यावत् निरन्तरं मन्त्रं ब्राह्मणं च अधीथीरन्नाचार्येण अध्याप्यमानाः शिष्याः । इत्युपाकमं ॥ ॥

(गदाधर:)—' अथा ''कर्म ' व्याख्यास्यत इति सूत्रशेष: । अधीयत इत्यध्यायो वेदः तस्योपाकर्भ उपाकरणमुपक्रमः । एवं हि मन्वादयः स्मरन्ति—श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां वाऽप्युपाकृत्य यथाविधि । युक्तरछन्दांस्यधीयीत मासान् विप्रोऽर्धपञ्चमानिति । अर्धेन सह पञ्चमान् । एवं सत्यध्ययनप्रवृत्तस्यैतद्भवति । अतएवाभिमतोऽध्यापनं भवति । न ह्यनिमान् शकोत्यिमसाध्यं कर्म कर्तुभिति । निरमेर्प्येतदुपाकर्म लौकिकामौ भवतीति गर्गः । नचैतत्कर्कादिसंमतम् । अध्यायोपा-कर्मेति बक्ष्यमाणस्य विधिपूर्वकस्य स्वाध्यायप्रारम्भकर्मणो नामधेयम् । पौषस्य रोहिण्यां मध्य-माष्ट्रकायां वा पाक्षिकोत्स्रष्टस्यार्धपष्टानर्धसप्तमान्वा मासान् राक्षपक्षे वेदाः केष्णपक्षेऽद्वानि इत्येवमधीत्य ततः सर्वथोतसृष्टस्य पुनरुपाकरणं स्वीकरणिमति जयरामो हरिहरश्च । अपरे तु श्रावण्यां पौर्ण-मास्यामुपाकृत्यार्धेषण्मासानधीत्योत्सर्गे वद्नित । ततश्च तेषां मते उपाकृतानां वेदानामुत्सर्गः। मिताक्षरादिधर्मशास्त्रनिबन्धेष्वप्येवम् । हरिहरजयरामभाष्ययोरुत्सृष्टस्योपाकरणम् । 'ओषः स्याम् ' एतद्रपाकर्म अपामार्गाद्यौषधीनां प्रादुर्भावे उत्पत्तौ सति अवणेन युक्तायां पौर्णमास्यां आवणग्रुक्त-पश्चद्द्यां कुर्यात् । श्रावण्यां हि पौर्णमास्यां श्रवण एव प्रायशो भवति ओषधिप्रादुर्भावश्च । तदे-तदुभयं तस्या एव विशेषणम् । अत्र पौर्णमास्या एव प्राधान्यात् विशेषणाभावेऽपि तत्पौर्णमास्यां भवति इति हरिहररेणुकौ । अपरे तु श्रवणयुक्तपौर्णमास्यभावे हस्तयुक्तपश्चम्यां कार्यमित्याहः। यदि प्रहणं संक्रान्तिर्वा पर्वणि भवति तदा पञ्चम्यामुपाकरणम् । तदुक्तं स्मृतिमहार्णवे—संक्रान्तिर्घ-हणं वाऽपि यदि पर्वणि जायते । तन्मासे हस्तयुक्तायां पश्चम्यां वा तदिष्यते । तथाच-संका-न्तिर्प्रहणं वाऽपि पौर्णमास्यां यदा भवेत् । उपाकृतिस्तु पश्चम्यां कार्या वाजसनेयिभिः । मदन-रक्षेऽपि—यदि स्याच्छ्रावणं पर्वे ब्रहसंकान्तिदृषितम् । स्यादुपाकरणं शुक्कपश्चम्यां आवणस्य तु । तत्रापि प्रयोगपरिजाते वृद्धमनुकात्यायनौ — अर्धरात्राद्धस्ताचेत्संक्रान्तिर्प्रहणं तदा । उपा-कर्म न कुर्वीत परतश्चेत्र दोपकृदिति । अत्र प्रयोगपारिजाते—वेदोपाकरणे प्राप्ते कुलीरे संस्थिते रवौ । उपाकर्भ न कर्तव्यं सिंहयुक्ते तदिष्यते । इति वचनं देशान्तरविषयम्। नर्मदोत्तरभागे तु कर्तव्यं सिंह्युक्तके । कर्कटे संस्थिते भानावुपाकुर्यात् दक्षिणे इति वृह-स्पतिवचनात् । पराद्यग्माधवीयेऽत्येवम् । सामगानां सिंहस्थे रवाबुक्तेस्तद्विषय इदं पुरो-डाशचतुर्धाकरणवदुपसंह्रियत इति त्वन्ये । एतच शुक्रास्तादावि कार्यम् । उपाकर्मोत्सर्जनं च पवि-त्रदमनार्पणमित्युक्तेः । पर्वणि ब्रहणे सति पूर्व त्रिरात्रादिवेधाभाव उक्तः प्रयोगपारिजाते—नित्ये नैमित्तिके जप्ये होमयज्ञित्रयासु च। उपाकर्मणि चोत्सर्गे प्रहवेधो न विद्यत इति । प्रथमारम्भस्त न भवति । तत्रैव कइयपः—गुरुभार्गवयोमॉिक्ये बाल्ये वा वार्धकेऽपि वा । तथाऽधिमाससंकान्तौ मलमासादिषु द्विजः । प्रथमोपाकृतिर्न स्यात्कृतं कर्म विनाशकृदिति । एतच पूर्वोह्रे कार्यम् । तथाच प्रचेतोवचः—भवेदुपाकृतिः पौर्णमास्यां पूर्वोह्य एव त्विति । दीनिकाऽपि—अस्य तु विधेः पूर्वोह्य-कालः स्मृत इति । यत्तु अध्यायानामुपाकर्म कुर्यात्कालेऽपराह्नके । पूर्वाह्ने तु विसर्गः स्यादिति वेद्विदो विदुरिति गोभिछवचस्तःसामगविषयम् । तेषामपराह्रस्योक्तत्वात् । तेन वाजसनेयिभिः पूर्वोह्वन्यापिनी तिथिशीद्या । दिनद्वये पूर्वोह्वन्याप्ती एकदेशस्पर्शे वा तैत्तिरीयन्यतिरिक्तानां पूर्वैवेति हेमाद्रिः । मद्नपारिजातेऽपि—पूर्वविद्धायां श्रावण्यां वाजसनेयिनामुपाकर्मेत्युक्तम् । मद्नरत्ने तु— पर्वण्यौद्यिके कुर्युः श्रावणं तैत्तिरीयकाः इति बह्नचपरिशिष्टे तैत्तिरीयकपदम् अनुवादत्वात्तस्य च प्रात्यधीनत्वात् प्राप्तेश्च यजुर्वेदिमात्रपरत्वात्सर्वयजुर्वेद्युपलक्षणार्थमित्युक्तम् । तथैवानन्तभट्टीयेऽपि । कारिकायां तु-पूर्णिमा प्रतिपशुक्ता तत्रोपाकर्मणः क्रिया । उक्तोऽर्थोऽयं प्रसंगेन भविष्योत्तरसं-इके । वस्तुतस्तु हेमाद्रिमतमेव युक्तम् । पराशरमाधवीये—श्रावणी पौर्णमासी तु संगवात्परतो यदि । तदैबौद्यिकी प्राह्या नान्यदौद्यिकी भवेत् । कालादर्शेऽपि-शावण्यां प्रौष्ठपद्यां वा प्रति-पत्वण्मुहर्तकैः । विद्धा स्याच्छन्दसां तत्रोपाकर्मोत्सर्जनं भवेत् । प्रयोगपारिजाते—उपाकर्मोत्सर्जनं च वनस्थानामपीव्यते । धारणाध्ययनाङ्गत्वात् गृहिणां ब्रह्मचारिणाम् । उत्सर्जनं च वेदानामुपाकर्म तथैव च । अकृत्वा वेद्जप्येन फलं नाप्नोति मानवः। 'आव''न वा ' आवणस्य शुक्रपश्चर्मी हस्तेन युक्तां प्राप्य वा भवति । तत्रापि प्रायशो हस्त एव भवति । अतः कालद्वयस्योपाकरणकर्मणो विकरुरोऽयम् । भर्तृयज्ञास्तु कालचतुष्टयं वर्णयन्ति । वासुदेवदीक्षिता अपि । 'आज्यः य इति च ' आज्यभागानन्तरमाज्याहृतीर्जुहोति ऋग्वेदे अधीयमाने पृथित्यै स्वाहा अग्नये स्वाहेति हे आहृती जुहोति । अन्तरिक्षाय वायवे इति द्वे यजुर्वेदे अधी० । दिवे सूर्यायेति द्वे सामवेदे अधी० । दिग्भ्य-अन्द्रमस इति द्वे अथर्ववेदे अधी० । सर्वेषु वेदेष्वधीयमानेषु ब्रह्मणे छन्दोभ्यश्चेति द्वे आहुती सर्वत्र <mark>प्रतिवेदमावर्तयेत् । चशब्दात्प्रजापतय इ</mark>सादिकाश्च सप्त सर्वत्र । पृथक् योगकरणं चतुर्णामपि वेदानां तन्त्रेणोपाकरणे ब्रह्मणे छन्दोभ्यश्चेत्याहुतिद्वयं प्रतिवेदमावर्तनीयम्। प्रजापतय इत्येवमाद्या-<mark>स्तन्त्रेणैव योगविभागसामर्थ्यात् । 'एतः 'र्गेषु '</mark> एतदेव आज्याहुतिनवकमेव कर्म व्र<mark>तादेशेषु</mark> वेदारम्भन्नतेषु विसर्गे समावर्तने च । त्रतादेशनानि च विसर्गश्च त्रतादेशनविसर्गास्तेषु भन्नति । 'सद्''विज्या ' धानानां च अपणानुपदेशात्सिद्धानामेवोपादानम् । अक्षताश्च ता धानाश्च अक्षत-धानास्ताः सदसस्पतिमिति मन्त्रेण आचार्यस्त्रिर्जुहोति । सर्वे शिष्या अनु सहैवानुवर्तमानाः सद-सस्पतिमिति मन्त्रं त्रिः पठेयुः । किं कृत्वा हुत्वा हुत्वा एकैकामक्षतधानाहुर्ति उदुम्बरवृक्षोद्भवास्ति-स्रस्तिस्र आद्रीः पत्रसिहताः घृतिछिप्ताः सिमध आचार्यसिहताः शिष्याः सावित्र्या तत्सिवितुरिति मन्त्रेणाद्ध्युरम्रौ प्रक्षिपेयुः । न यौगपद्येन । औदुम्बरीस्तिस्न इति पाठ इति हरिहरजयरामौ । औदुम्बर्य इति तु कर्कभर्तृयज्ञाः । तिस्रस्तिस्र इति वीप्सा आधातृपुरुषविषया न समिद्विषयेति हरिहरः । अत्रश्च प्रत्याहुति एकैकामेवाद्ध्युः । ' ब्रह्मः ' ल्पेन ' तत्र ये ब्रह्मचारिणः शिष्यास्ते पूर्व-कल्पेन प्रागुपदिष्टाग्निपरिचरणसिमदाधानमन्त्रेणादध्युः । ' शंनो ' 'श्रीयुः ' शंनो भवन्तु वाजिन इति मन्त्रेण अक्षतधाना यवानां धाना अनवखण्डयन्तः दन्तैरचर्वयन्तः प्राश्रीयुः सर्वे आचार्य-सहिताः बहुवचनोपदेशात् । 'दिधिः 'येयुः ' सर्वे । 'स याः केन वा 'स आचार्यो यावन्तं याव-<mark>रसंख्याकं शिष्याणां गणं समृहमिच्छेत्तावतस्तावत्संख्याकान् तिलान् आकर्षफलकेन औदुम्बरेण</mark> वाहुप्रमाणेन सर्पेकृतिना तत्सिवितुरित्यनया जुहुयात् । शुक्रज्योतिरित्यनुवाकेन वा जुहुयात् । ततो धानाभिः स्विष्टकृत् । कृष विलेखने धातुस्तस्यैतद्रूपम् । आ समन्तात्कृष्टं फलं यस्य नत् । अथवा आकर्षयतीत्याकर्षः फल्पमेव फलकं तेन जुहुयात् तच वैकङ्कतमिति कारिकायाम् । 'प्राशः 'णा-नाम् ' संस्ननभक्षणान्ते स्वयं प्राङ्मुखः प्रत्यङ्मुखोपविष्टेभ्यः शिष्येभ्यो यजुर्वेदोपाकरणे ॐकार-मुक्त्वा उबार्य तत्सिवितुरिति सावित्रीं त्रिरुक्त्या मन्त्रब्राह्मणयोरध्यायादीन् प्रब्र्यात् अध्यापयेत्। बहुचानां शिष्याणां ऋग्वेदोपाकरणे ऋषिमुखानि मण्डलादीनि प्रब्रुयात् । छन्दोगानां शिष्याणां

सामवेदोपाकरणे पर्वाणि पर्वणामादीन्प्रब्रूयात् । अथर्वणानां शिव्याणामथर्ववेदोपाकरणे सूक्तानि सूक्तादीन् । 'सर्वे'''मह इति 'आचार्यसहिताः सर्वे शिव्याः सह नोऽस्वित मन्त्रं जपन्ति । मन्त्रार्थः—इदं ब्रह्म साङ्गोऽयं वेदः अध्ययनार्थं सहभावं प्राप्तानां समवेतानां नोऽस्माकम् अस्मद्हृहृद्ये अस्तु स्थिरं भवतु । तत्रश्च सह मिलितान्नोऽस्मानवतु पायात् रक्षतु । तथाऽत्र मिलितानां नोऽस्माकम् अनध्यायादावध्ययने श्द्रादिश्रवणादिना उपहतमपि इदं ब्रह्म वीर्यवत् अयातयाम-मस्तु । इन्द्रः प्रजापितः तत् यथावत् वेद वेदयतु । येन वेदनेन परस्परं न विद्विषामहे न द्विष्मः । 'त्रिराः''न्तनम् ' उपाकर्मोत्तरं त्रिरात्रं नाधीयीरन् सर्वे अध्ययनं न कुर्युः । लोन्नां नखानां च छेदनं त्रिरात्रं न कुर्युः । 'एके''गित् ' एके आचार्याः प्रागुत्सर्गाङ्ठोमनखानामनिकुन्तनमिच्छन्ति । उत्सर्गश्चिष्णमासानधीत्योत्सृजेयुरिति वक्ष्यते । इति दशमी कण्डिका ॥ ॥ ॥ ॥

अथ पदार्थकमः । तत्र प्रथमप्रयोगे आचार्येण मातृपूजापूर्वकं नान्दीश्राद्धं कार्यम् । कारि-कायाम्—ततो नान्दीमुखं श्राद्धं मातृपूजनपूर्वकम् । गुरोस्तदात्मसंस्कारात्र शिष्याणां परार्थतः । आचार्यस्यावसध्यामी कर्म । ब्रह्मोपवेशनाद्याज्यभागान्ते विशेषः । तण्डुलस्याने अक्षत्वानानामा-सादनम् । प्रोक्षणं च । उपकल्पनीयानि-अौदुम्बर्यः सिमधः द्वि आकर्षफळकं भक्ष्यार्थे धानाः आज्यभागान्ते वेदाहुतीनामनुमत्यन्तानां होमो वेदारम्भवत् । एकदा सर्ववेदोपा-करणं चेत्प्रतिवेद्माहृतिद्वयं हुत्वा ब्रह्मणे छन्दोभ्य इत्याहृतिद्वयं पुनः पुनहींतव्यम् । प्रजापत्याद्या अनुमत्यन्ताः सप्ताहृतयस्तन्त्रेण । ततः सद्सस्पतिमित्यनयर्चाऽक्षतधानाहोमः । सद्सस्पतिमिति मन्त्रं शिष्या अपि अनु पठेयुः । तत आचार्यः शिष्याश्च सर्वे औदुम्बरीस्तिस्रस्तिस्तः समिध आर्द्राः वृताक्ता आदृथ्युस्तत्सवितुरित्यनयर्चा । ये तु ब्रह्मचारिणः शिष्यास्तेषामग्निकार्यमन्त्रेण<mark>ैव समिदाधान</mark>ं भवति । एवं द्विरपरं धानाहोमः सिमदाधानं च । तत आचार्यः शिष्याश्च तिस्रस्तिस्रोऽक्षत-धाना अनवखण्डयन्तः प्राश्रीयुः शन्नो भवन्त्वित्यनयची । ततः सर्वेषां दिधकाव्ण इत्यूचा दिध-भक्षणम् । आचमनं च । ततो यावन्तं शिष्यगणमिच्छेदाचार्यस्तावतस्तिलानाकर्षफलकेन जुहुया-त्सावित्र्या । इदं सवित्रे । ग्रुकज्योतिरित्यनुवाकेन वा । ततो धानाभिः स्विष्टकृत् । ततो नवाइ-तयः । ततः संस्रवप्राशनम् , मार्जनं पवित्रप्रतिपत्तिः , दक्षिणादानं ब्रह्मणे , प्रणीताविमोकः । ततः प्रत्यङ्मुखेभ्य उपविष्टेभ्यः शिष्येभ्यः प्राङ्मुख आचार्य ॐकारमुक्त्वा त्रिश्च सावित्रीमुक्त्वा इषे त्वेत्याद्यध्यायादीन्प्रब्रूयात् । बह्वचादीनां यथोक्तम् । सहनोऽस्त्विति मन्त्रपाठ आचार्यसहितानां शिष्याणाम् । ततस्त्रिरात्रमनध्यायः । लोमनखानामनिकृत्तनं च त्रिरात्रमेव । प्रागुत्सर्गाद्वा लोम-नुखानामनिकृन्तनम् । ततः परं मन्त्रब्राह्मणयोरध्ययनं प्रागध्यायोत्सर्गात् । इत्युपाकर्मणि पदार्थकमः । ततो वैश्वदेवः ।। ।। अत्र रक्षावन्धनमुक्तं हेमाद्रौ-ततोऽपराह्यसमये रक्षापोटलिकां शुभाम्। कारयेदश्रतैः शस्तैः सिद्धार्थेहें मभूषितैरिति । इदं भद्रायां न कार्यम् । भद्रायां द्वे न कर्तव्ये आवणी फाल्गुनी तथा । श्रावणी नृपति हन्ति शामं दहति फाल्गुनी इति संप्रहवचनात् । भद्रासत्वे तु रात्राविप तद्नते कुर्यादिति निर्णयामृते । तत्र मन्त्रः—येन बद्धो बली राजा दानवेन्द्रो महाबलः । तेन त्वामि बधामि रक्षे मा चल मा चल । ब्राह्मणैः क्षत्रियैवेंद्रयैः राह्रैरन्येश्च मानवैः । कर्तन्यो रक्षिकाचारो द्विजान्संपूज्य शक्तित इति ॥ 11 % 11

(विश्व०)—'अथातोऽध्यायोपाकर्म' अध्ययनमध्यायः तस्योपाकर्म अङ्गीकरणं वक्ष्यत इति सूत्रहोषः । एतच कृतावसध्यस्याध्यापनप्रवृत्तस्य भवति । अपरे तु अध्यापनप्रवृत्तस्य निरमेरि छौकि-केऽम्रो भवतीत्याहुः । कथं स्यादत आह 'ओषःमास्यां कर्तव्यताधारसमयविशेषणमोवधीनां प्रादुर्भावः । पौर्णमास्यां संभाव्यमानत्वाछ्रवणोक्तिः । इयं च आवणी षण्मुहूर्ताविच्छिन्नौद्यिकी

<mark>याह्या औद्यिकीचेद्धीना स्यात् तदा च</mark>तुर्दशीमिश्रिता याह्या । पक्षान्तरमाह 'श्रावः स्तेन वा ' <mark>अत्रापि हस्तनक्षत्रं संभाव्यते । अत्रश्च द्वेषा विकल्पः । केचित्तु पौर्णमासीपश्चमीश्रवणहस्तान्यादाय</mark> चतुर्धाविकल्पमाहुः । कर्तव्यतामाह 'आज्यः इति च ' तत्र प्रथमप्रयोगे मातृपूजाभ्युद्यिके विधायोस्रगोंपाकर्मणोः सामानाधिकरण्यस्य न्याय्यत्वादावसध्यमादाय शिष्यैः परिवृत उत्सर्गस्थान-सुद्कान्तं गत्वा जपान्ते पञ्चभूसंस्कारपूर्वकमित्रं स्थापयित्वा ब्रह्मासनास्तरणादिपरिभाषानिर्वत्यी-ज्यभागाविष्टा पृथिन्या अमय इत्यादाहृतीर्जुहोतीत्यन्वयः । ब्रह्मणे स्वाहा छन्दोभ्यः स्वाहेत्येतदाहुन तिद्वयं प्रतिवेदोद्देश्यकाहुतिद्वयहोमानन्तरं सर्वत्र वेदाहुतिष्वावर्तते । अनुमतये चेत्यत्र चकारात् आज्य-अक्षतधानाः । प्रतिशिष्यमौदुम्बर्यस्तिस्रस्तिसः समिधः सपछाशाः दधि तिलाः । आज्यभागानन्तरं पृथिन्यै स्वाहा इदं पृथिन्यै । अग्नये स्वाहा इद्मग्नये । ब्रह्मणे स्वाहा इदं ब्रह्मणे । छन्दोभ्यः स्वाहा इदं छन्दोभ्यः । अन्तरिक्षाय स्वाहा इद्मन्तरिक्षाय । वायवे स्वाहा इदं वायवे । ब्रह्मणे स्वाहा इदं ब्रह्मणे । छन्दोभ्यः स्वाहा इदं छन्दोभ्यः । दिवे स्वाहा इदं दिवे । सूर्याय स्वाहा इदं सूर्याय । ब्रह्मणे० इदं ब्रह्मणे । छन्दोभ्यः स्वा० इदं छन्दोभ्यः । दिग्भ्यः स्वा० इदं दिग्भ्यः । चन्द्रमसे स्वाहा इदं चन्द्रमसे । ब्रह्मणे० इदं ब्र० । छन्दोभ्यः स्वाहा इदं छन्दोभ्यः । प्रजापतये० इदं प्रजापतये० । देवेभ्यः स्वा० इदं देवेभ्यः ऋषिभ्यः स्वाहा इदमृषिभ्यः । श्रद्धायै स्वाहा इदं श्रद्धायै । मेवायै स्वाहा इदं मेघायै । सद्सस्पतये० इदं स० । अनुमत्ये० इद्म० । 'एत र गेंषु' एतदेव आज्यभागाद्यनुमत्ये स्वाहेस्यन्तं कर्म, व्रतादेशाः सा-वित्राग्नेयशुक्रियाद्यः विसर्गाश्च तेषामेव तेषु भवतीत्यन्वयः । अन्यद्पि नित्यं महाव्याहृत्यादिस्वष्टकृद्-न्तमाहुतिद्शकम् । एवं सर्वत्र त्रतादेशविसर्गादौ सप्तत्रिंशदाहुतयो भवन्ति । 'सदः कल्पेन' सदसस्प-तिमिति । अक्षतधानाः छौकिकाग्निश्रष्टा यवा वारत्रयमाचार्यो जुहोति आचार्येण मन्त्रे पठ्यमाने सर्वे शिष्याः सदसस्पतिभिति मन्त्रमनुपठेयुः । यथा आचार्यो धानाः जुहोति तथा शिष्यास्तिस्रस्तिस्रः सिमेध आद्ध्युः किं कृत्वा हुत्वा हुत्वा किंभूताः आर्द्राः । पुनः कीहराः सपलाशा पलाशानि पत्राणि तैः सहिताः । पुनः घृताक्ताः । पुनः कीदृशाः औदुम्बर्यः उदुम्बरवृक्षोद्भवाः । केन मन्त्रेण सिमधामा-धानमत उक्तं साविज्या तत्सवितुरित्यादिकया । ब्रह्मचारिणां विशेषमाह पूर्वकल्पेनेति । पूर्वोक्तः करुपः पक्षः अग्नयेसमिधमाहार्षमित्यादिप्रत्यहीयमन्त्रेणेत्यर्थः । तथा च पूर्वमाचार्यस्य धानाहोमः। शिष्याणां धानाहोममन्त्रपाठानन्तरं समन्त्रकः समिद्धोमः एवं द्विरपरम् आचार्यस्य शिष्याणां च व्यत्यासेन । एवमेकैकस्य शिष्यस्य प्रतिवारं तिसृभिः समिद्भिनेव समिधः संपद्यन्ते । केचित्त एकस्यां कियायामेकः एकां समिधं प्रक्षिपेत् । तेनैकैकस्य तिस्नः समिधो भवन्तीत्याहुः । 'शन्नो ... श्रीयुः ' रान्नो भवन्त्रितिमन्त्रेण अक्षतानां यवानां धाना भर्जितकणान् दन्तैरनवखण्डयन्तः अचर्व-यन्तः प्राश्रीयुः सर्वे । 'द्धिः 'येयुः ' सर्वे । आचमनद्वयम् । 'स याः यात्'स आचार्यो यावन्तं शिष्यगणमिच्छेत् तावतस्तिलान् आकर्षफलकैन औदुम्बरेण सपीकृतिना बाहुमात्रेण जुहुयात् । 'साविःःन वा ' साविज्या होमपक्षे इदं सवित्र इति त्यागः । अनुवाकेन होमपक्षे सप्तर्चों ऽनुवाकः । त्यागस्तु इदं शुक्रज्योतिषे चित्रज्योतिषे सत्यज्योतिषे ज्योतिष्मते शुक्राय ऋतपाया-त्यं हाय १। ईहरोऽअन्याहरो सहरो प्रतिसहरो मिताय संमिताय सभरसे २। ऋताय सत्याय <mark>घ्रुवाय धरुणाय धर्त्रे विधर्त्रे विधारयाय ३ । ऋतजिते सत्यजिते सेनजिते सुषेणाय अन्तिमित्राय दूरे–</mark> अमित्राय (गणाय) ४ । ईटक्षसे एताटक्षसे सदृक्षसे प्रतिसदृक्षसे मितेभ्यः संमितेभ्यः सभरसे मरु-द्धाः ५। स्वतवसे प्रघासिने सान्तपनाय गृहमेधिने कीडिने शािकने उज्जेषिणे ६। इदिमन्द्राय दैवीभ्यो विद्धो मरुद्धो (मानुषीभ्यः) ७। प्राशनान्ते , ततो महाव्याहृत्यादिप्राजापत्यन्तं चतुर्थीकर्म-

चहवद्धानानां भक्षणोपघातादाज्येन स्विष्टकृत् । प्राशनं मार्जनं पवित्रप्रतिपत्तिः ब्रह्मणे पूर्णपात्रदानं सर्वप्रायश्चित्तहोमः एतावत्प्राश्चान्तं तस्मिन् । 'प्रत्य' यात् ' शिष्येभ्यः प्रत्यङ्मुखेभ्यः प्राङ्मुख आचार्यः प्रणवपूर्विकां सावित्रीं त्रिवारमुक्त्वा मन्त्रब्राह्मणयोरध्यायादीन्प्रब्रूयादित्यर्थः। 'ऋषि' विण्णानां प्रब्रूयाद् त्यर्थः। 'ऋषि' विण्णानां प्रब्रूयाद् त्यर्थः। 'ऋषि' विण्णानां प्रब्रूयाद् त्यन् गृहितः । 'सर्वे' मह इति ' सर्वे आचार्यशिष्याः । जपानन्तरं बिह्होंमः प्रणीताविमोकः कर्मापवर्गाः समिधः , उत्सर्जनं ब्रह्मणः, उपयमनकुशानामग्नौ प्रक्षेपः, ब्राह्मणभोजनसंकल्पः, आवस्यर्थस्य गृहं प्रत्याहरणं, वैश्वदेवः। 'त्रिरा' गर्गत् 'अनिकृत्तनमिषि त्रिरात्रम्। एके आचार्याः पौषस्य रोहिण्यामित्यादिवक्ष्यमाणोत्सर्गात् उपाकर्मणश्च प्राक् पूर्वे त्रिरात्रमनिकृत्तनानध्ययने । अपरे तु उत्सर्गादिति त्यव्छोपे पञ्चमी । ततश्चोत्सर्गाह्मारभ्य प्रागुत्तरं च त्रिरात्रमनिकृत्तनानध्ययने भवत इत्याहुः। दशमी कण्डिका ॥ १० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

वातेऽमावास्यायाछं सर्वानध्यायः॥ १॥ श्राद्धाराने चोल्कावरफूर्जक्रूमिचलनाग्न्युत्पातेष्वृत्तसन्धिषु चाकालम्॥ २ ॥ उत्सृष्टेष्वभ्रद्शेने
सर्वरूपे च त्रिरात्रं त्रिसन्ध्यं वा॥ ३॥ भुक्तवाऽऽर्द्रेपाणिरुद्के निशायाछं
संधिवेलयोरन्तःशवं ग्रामेऽन्तर्दिवाकीर्त्ये ॥ ४॥ धावतोऽभिशस्तपतितद्शीनाश्चर्याभ्युदयेषु च तत्कालम् ॥ ५ ॥ नीहारे वादित्रशब्द आर्तस्वने
ग्रामान्ते श्मशाने श्वगर्दभोलूकश्चगालसामशब्देषु शिष्टाचरिते च तत्कालम् ॥ ६॥ गुरौ प्रेतेऽपोभ्यवेयाद्दशरात्रं चोपरमेत् ॥ ७ ॥ सतानूनपित्रणि सब्रह्मचारिणि च त्रिरात्रम् ॥ ८॥ एकरात्रमसब्रह्मचारिणि॥ ९॥
अर्धषष्टान्मासानधीत्योत्स्जेयुः॥ १०॥ अर्धसप्तमान्वा॥ ११॥ अर्थमामृचं जपन्ति उभा कवी युवा यो नो धर्मः परापतत् । परिसख्यस्य
धर्मिणो विसख्यानि विस्जामह इति॥ १२॥ त्रिरात्रर्ठः सहोष्य विप्रतिष्ठेरन्॥ १३॥ ११॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

(कर्कः)—'वाते ''ध्यायः' वातस्य सर्वदा विद्यमानत्वात् अतिशयितो गृह्यते। सर्व-शब्दाचाङ्गानामपि न छन्दसामेव । अपरे तु वर्णयन्ति यद्यदुपाध्यायसकाशाद् गृह्यते शिक्ष्यते छिप्याद्यपि तत्सर्वप्रहणेन गृह्यते। शिल्पिनामपि ह्यनध्यायप्रसिद्धिरस्ति। अनध्यायश्च प्रकृतत्वाद् गृरुमुखाद्यच्छिक्ष्यते तत्रैव भवति न गुणनेऽपीति। अपरे तु सर्वविषयतामिच्छन्ति।'श्राद्धाः 'का-छम्' आकालिका एते अनध्यायाः। यस्मिन्काले ये आपतिताः द्वितीयेऽह्नि तावन्तं कालं यावत्। अपरे श्राद्धाशने वर्णयन्ति यावत् श्राद्धाशनं न जीर्यते तावदिति। ऋतुसंबन्धिरप्याकालोऽनध्यायः। संधिश्चोच्यते एकस्य ऋतोरन्तरपरश्च यावन्न प्रवर्तेत तत्राकालिकताऽनुपपत्तिः तस्मात्पूर्वस्य ऋतो-र्याऽन्त्या रात्रिरगरस्य यदाद्यमहः स संधिरित्युच्यते तत्र नाधीयीत। 'उत्सृष्टेषु ' छन्दःसु । उत्सर्ग-

१ दिवाकीर्तिरिति कर्कसंमतः पाठः ।

आर्धषष्ठान् मासानधीत्योत्सृजेयुर्धसप्तमान्वेति तत्रानध्यायः । 'अश्रःगन्ध्यं वा ' अश्रदर्शनम-तिरायिकं गृह्यते सर्वकालमभ्राणि सन्त्येव , सर्वरूपं च स्तनितविद्युद्बुष्ट्यादि तत्र त्रिरात्रं त्रिसंध्यं वा नाधीयीतेति विकल्पः । अपरे व्यवस्थितं विकल्पमिच्छन्ति । अश्रदर्शने त्रिसंध्यं सर्वक्ष्पे च त्रिरात्रम् । अुक्त्वार्द्रपाणिर्नाधीयीत । तथा उद्के । न निशायाम् । निशाशब्देनार्धरात्रमुच्यते स्मृत्यन्तरात् । अहोरात्रस्य संधिवेलयोः । अन्तःशवे मामे माममध्ये यावच्छवो भवति तावन्नाधी-यीत । श्रामेऽन्तः श्राममध्ये नाधीयीत । अपरे तु वर्णयन्ति—अन्तर्दिवाकीर्तिरनध्ययनम् । दिवा-कीर्तिर्यहिवा कीर्त्यते तत् याममध्ये न पठनीयम् । अन्ये दिवाकीर्ति चण्डालमभिवदन्ति तहर्शने नाधीयीत । तथाच स्मृत्यन्तरम्-दिवाकीर्तिमुद्क्यां च स्पृष्टा स्नानं समाचरेत् । ' धाव ''त्का-लम् ' नाधीयीत । ' नीहा · · लम् ' एते तात्कालिकाः । ' गुरौ · · मेत् ' अपो ८ भ्यवायेनोदकिकया छक्ष्यते । तद्दशरात्रं चानध्ययनं भवति । 'सता ''त्रम्' सह तानूनप्त्रं येन स्पृष्टं स सतानूनप्त्री समाने ब्रह्मणि यश्चरति स सब्रह्मचारी । 'एक ''रिणि ' अनध्यायः । 'अर्ध ''जेयः ' उपाक्रतानि <mark>छन्दाँसि । ' अर्धः ' न्वा ' अधीत्योत्सृजेयुः । ततश्च विकल्पोऽयम् । उत्सर्गश्च छन्दसामङ्गानि</mark> पुनरधीयीतैव । 'अथे ... युवेति ' जपन्ति च सहाचार्येण शिष्याः । 'त्रिरा ... रन् ' अत्र त्रिरात्रं सहवासनियमः विप्रतिष्ठा विद्यत एव ॥ 11 % 11 11 % 11

(जयरामः)—वातस्य सर्वदा विद्यमानत्वाद्तिशयितोऽत्र गृह्यते । सर्वशब्दादङ्कानां छन्द-सामि तदहरनध्यायः । यद्यदुपाध्यायाद् गृह्यते शिल्पाद्यपि तत्सर्वप्रहणेन गृह्यत इति । शिल्पि-नामप्यनध्यायप्रसिद्धिरस्ति । अनध्यायश्च गुरुमुखाच्छिक्षितस्यानध्ययनम् । सर्वविषयमित्यन्ये मन्यन्ते । श्राद्धाराने स्वीकृते तथोल्काद्यत्पातेऽपि सर्वानध्याय इत्यनुवर्तते । कियावत् । आकाल-माकालिका एतेऽनध्यायाः । यावत्कालमुत्पातस्तत्कालपर्यन्तम् । श्राद्धाशने अजीर्ण इत्यपरे याव-च्छ्राद्धेऽशितं न जीर्यते तावदिति वर्णयन्ति । उल्का अलातम् । अवस्फूर्जत् विद्योतमाना विद्युत् । भूमेश्रलनं कम्पः । एषामुत्पातेऽभिभवे । ऋतुसंधिषु चाकालमनध्यायः । ऋतुसंधिश्चैकस्य ऋतो-रन्तः अपरश्च यावन्न प्रवर्तते तत्राकालिकताऽनुपपत्तिः । तस्मात्पूर्वस्य ऋतोर्या अन्तिमा रात्रिरप-रस्य च यदाद्यमहः स ऋतुसन्धिरत्रानध्यायः । एवं च सति प्रतिपद्यनध्यायः स्यात् तत्र तु विद्य-मानत्वात् द्वितीयायामित्यपरे । उत्सृष्टेषु छन्दस्सु । उत्सर्गोऽर्धषष्टान् मासानधीत्योत्सृजेयुर्ध-सप्तमान्वेति । एषु त्रिरात्रम् । अभ्रदर्शनमत्रातिशयितं गृह्यते । सर्वरूपं च स्तनितविद्युद-वृष्ट्याद्सिंघातस्तत्रापि त्रिरात्रमनध्यायः । त्रिसंध्यं वेति विकल्पः । अभ्रद्रीने त्रिरात्रं सर्वरूपे च त्रिसंध्यमिति व्यवस्थाविकल्प इत्यपरे । भुक्त्वा र्द्रपाणिर्नाधीयीत । तथा उद्कादौ स्थितः । निशाशब्देन तन्मध्यमप्रहरो गृह्यते स्मृत्यन्तरात् । संधिवेळयोः अहोरात्रस्य । अन्तःशवे प्रामे । माममध्ये यावच्छवो भवति तावन्नाधीयीरन् अन्तः माममध्य एवेदानीम् । अपरे त्वन्यथा वर्णयन्ति । अन्तर्दिवाकीर्त्येऽनध्ययनम् । दिवाकीर्तिश्चाण्डालः मामे च तस्य दर्शने नाधीयीत । यहिवैव कीर्त्यते तिह्वाकीर्त्ये प्रवर्ग्यादि तद्वामे न पठितव्यम् । तथा च स्मृत्यन्तरम् । दिवाकीर्तिमुद्दस्यां च स्पृष्ट्या स्नानं समाचरेदिति । धावतोऽनध्यायः । अभिशस्तो मिथ्याऽभिशप्तः । पतितो ब्रह्महत्यादिना । तयोर्द्र्शने । तथा आश्चर्ये अद्भुतदर्शने । अभ्युद्यः पुत्रजन्मादि । एषु तत्कालं याविन्निमित्तम् । नीहारादिषु च तत्कालम् । यामस्यान्ते सीम्नि । श्वादीनां शब्दे श्रूयमाणे । <mark>शिष्टाचरिते</mark> च आगमे तत्कालम् । गुरौ प्रेते अपोऽभ्यवेयात् उदकक्रियां कुर्यात् । दशरात्रं चोपरमेद्ध्ययनात् । तानूनप्त्रं सोमयागे दीक्षितस्य ऋत्विजां वाऽऽज्यालम्भनं सह तानूनप्त्रं स्पृष्टं येन स सतानूनप्त्री तस्मिन्। तथा समाने ब्रह्मणि यश्चरति स सब्रह्मचारी सहाध्यायी तस्मिश्च वेते विरावसपर्मेन्।

असम्रह्मचारिणि त्वेकरात्रम् । अर्द्धपष्टानिति पौषस्य रोहिण्यां मध्यमायां चाष्टकायाम् । उत्सृष्टा-न्यिप अर्द्धः षष्टो येषु तान् सार्द्धपश्चमासानधीत्योत्सृजेयुः तदुत्सर्गं कुर्युः । अर्द्धसप्तमान्वेति विकल्पः । उत्सर्गश्चात्र छन्दसामङ्गानां च । आचार्येण सह शिष्या उभाकवी इतीमामृचं जपन्ति । तद्र्यः—तत्र परमेष्टी अनुष्टुप् अश्विनौ जपे० । हे अश्विनौ युवा युवामुभा उभौ यतः कवी क्रान्तद्र्शनौ । युवा युवानौ च वचनव्यत्ययः । किंच । युष्मत्संपादितो यो धर्मः नोऽस्माकं धर्मिणः परिसख्यस्य सुमित्रभावस्य परापतत् रक्षणार्थमागतः तेन धर्मेण विसख्यानि विद्वेषादीनि विषमाध्ययनादीनि वा वयं विसृजामहे त्यजामहे । किंभूतस्य सख्यस्य धर्मिणः उपकारादिधर्मवतः परस्परमनुकूळस्येत्यर्थः । त्रिरात्रमिति । अत्र त्रिरात्रं सहवासनियमः । विप्रतिष्ठा(नुवर्तत एव विशन्) श्वत एव ॥ ११ ॥

(हरिहरः)—त्रिरात्रं नाधीयीरन इत्यनध्यायप्रसङ्गादनध्यायानाह । ' वाते · · ध्यायः ' वाते वायौ प्रचण्डे वाति सति । वातमात्रस्य सर्वदा विद्यमानत्वात् नानध्यायनिमित्तता । अमावास्यायां दर्शे च सर्वानध्यायः सर्वत्र वेदेषु वेदाङ्केषु चानध्यायः अध्ययननिवृत्तिः सर्वानध्यायः । मतान्तरे तु यद् गुरुमुखाच्छिक्ष्यते शिल्पश्रमादि तत्राप्यनध्यायः। यतः शिल्पिनः स्थपत्यादयः श्रमिणो महा-दयः अनध्यायं मन्यमाना दृइयन्ते । अतो यत्किञ्चिदुपाध्यायादधीयते श्रूयते वा शिक्ष्यते वा तत्र सर्वत्रानध्यायः । सचानध्यायः गुरोः सकाशात् अनधीताध्ययने अध्यापकधर्मप्रकरणात् न गुणनेऽपि। केचित् सर्वशब्दस्य गुणनादिविषयतां मन्यन्ते तन्मते नापूर्वाध्ययनं नाधीतस्याभ्यसनमपि । ' श्राद्धा-शः कालम् ' न केवलममावस्यायाम् अपितु श्राद्धाशने च श्राद्धान्नस्य भोजने अशने भक्षणे च उल्का ज्वालाकृतिः पतन्ती तारका, अवस्फूर्जन्ती विद्योतमाना विद्युत्, भूमिः पृथिवी तस्याश्रलनं कम्पः भू-मिचलनम्, अग्निः प्रसिद्धः, उल्का च अवस्फूर्ज च भूमिचलनं च अग्निश्च उल्कावस्फूर्जद्भमिचलनाग्नयः तेषामुत्पातः उत्पतनं तस्मिन् ऋतुसंधिषु ऋतूनां संधयः अन्तरालानि ऋतुसंधयः तेषु सर्वानध्याय इत्यनुवर्तते । कि यावत् आकालं यस्मिन्काले यस्य निमित्तस्य उल्कादेरापतनम् अपरदिने तावत्का-लपर्यन्तमाकालम् । केचित्तु श्राद्धाशने यावदन्नं जीर्यते तावदनध्यायमाहुः । ऋतुसंधिशब्देन एकस्य क्रतोः अन्ते अपरस्य यावद्प्रवृत्तिः स काल उच्यते तत्राकालिकता नोपपद्यते । ततश्च पूर्वस्यतीः अन्त्या रात्रिः उत्तरस्य आद्यमहः तावाननध्यायः । 'उत्सृः गन्ध्यं वा' उत्सृष्टेषु छन्दःसु वक्ष्यमाणेन पुन-विधिना छन्दसामुत्सर्गे कृते अनध्यायः । अभ्रस्य मेघस्य अतिशयितस्य दर्शने आविभीवे विद्युद्भ्र-वायुवृष्टिगर्जितानां युगपत्प्रवृत्तिः सर्वरूपं तस्मिन् सर्वरूपं च त्रिरात्रं त्रीण्यहोरात्राणि वा त्रिसंध्यं संध्यात्रयमनध्याय इति चकारंणानुगृह्यते । अन्येषां पक्षे (?) अश्रदर्शने त्रिसंध्यं सर्वरूपे त्रिरात्रमिति व्यवस्थितो विकल्पः । ' भुक्त्वाऽऽः याम् ' भुक्त्वाऽज्ञित्वा यावदार्द्रेपाणिस्तावद्नध्याय इत्यनुषङ्गः । ज्दुके यावतिष्ठति तावत् निशायां महानिशायां 'महानिशा च विज्ञेया मध्यस्थं प्रहरद्वयमिति स्मर-णात् ' रात्रेः पूर्वोत्तरौ यामौ वेदाभ्यासेन तौ नयेदिति वचनेन रात्रेः पूर्वचतुर्थयामयोर्वेदाभ्यासवि-धानात् द्वितीयतृतीयप्रहर्योः परिशेषाद्नध्याय इत्यर्थान्महानिशा लभ्यते । ' संधिवेलयोः ' अहो-रात्रयोः संधिवेले तयोः सन्ध्याकालयोरित्यर्थः । 'अन्तः प्रामे ' अन्तर्मध्ये शवः मृतशरीरं यस्य सः तिसमन् त्रामे तावदनध्यायः । 'अन्तः कीत्यें १ दिवाऽिह कीर्त्यं पठनीयं यत् प्रवर्ग्योदि तिहवा-कीर्त्यं तस्मिन् दिवाकीर्त्ये विषये अन्तर्प्राममध्ये अनध्यायः । पक्षान्तरे तु अन्तः संनिहितो दिवा-कीर्त्यश्चण्डालो यत्र सोऽन्तिद्वाकीत्यों देशः तत्रानध्यायः । 'धावः त्कालम् 'धावतः शीघं गच्छतः अभिशस्तः ब्रह्मह्त्यादिपापेनाभियुक्तः पतितो ब्रह्महत्यादिना पापेन । अभिशस्तश्च पति-तश्च अभिशस्तपतितौ तथोर्दर्शनम् । आश्चर्यमद्भुतम् । अभ्युदयः पुत्रजन्मविवाहादि । एतेषु धाव-नादिनिमित्तेषु तत्कालं यावित्रमित्तं तावत्कालमनध्यायः । 'नीहा ''त्कालम् 'नीहारे धूमरिकायां वादित्राणां मृदङ्गादीनां शब्दे आर्तस्य दुःखितस्य खने शब्दे शामस्यान्ते सीम्नि वमशाने प्रेतभूमी श्वा च गर्दभश्च उल्लक्ष्य शृगालश्च साम च श्वगर्दभोल्लकशृगालसामानि तेषां शब्दे श्रूयमाणे शिष्टा-चरिते च शिष्टस्य अोत्रियस्य आचरिते आगमने तत्कालं यावत् तन्निमित्तं तावत्कालमनध्यायः। 'गरौं ···मेत् ' गरौ आचार्ये प्रेते मृते अपो जलं अभ्यवेयात्प्रविशेत् । स्नानपूर्वकमुदकदानाय दश-रात्रं दशाहानि अध्ययनादुपरमेत् । 'सता "त्रम् 'तानूनप्त्रं नाम सोमयागे ऋत्विजां दीक्षितस्य च आज्याभिमर्शनलक्षणं कर्मे समानं तानूनप्त्रं यस्यास्तीति स सतानूनप्त्री तस्मिन् सतानून-प्तिणि प्रेते । समाने तुल्ये ब्रह्मणि वेदे चरति स सब्रह्मचारी तस्मिन् सब्रह्मचारिणि सहाध्यायिनि समानाचार्ये प्रेते त्रिरात्रमनध्यायः । 'एकः रिणि ' न सब्रह्मचारी असब्रह्मचारी तस्मिन् अस-व्यक्षचारिणि भिन्नाचार्ये सहाध्यायिनि प्रेते एकरात्रमनध्यायः । ' अर्द्धः 'जेयः ' अर्द्धः षष्टो मासो येषां मासानां ते अर्द्धषष्टा मासाः तान् मासानधीत्य पठित्वा उत्सृजेयुः । पूर्वे श्रावण्यादौ उपाक्त-तानि छन्दाँसि । 'अर्द्धः नवा ' अर्द्धः सप्तमो येषान्ते अर्द्धसप्तमाः तान् अर्द्धसप्तमान् मासान् वा अधीत्य छन्दांसि उत्सृजेयुरिति पूर्वोक्तेन संबन्धः । अत्र छन्दसामुत्सर्गोपदेशात् अङ्गाध्ययन-मनुज्ञायते । 'अथे···इति ' आचार्येण सह शिष्याः उभाकवीयुवा इतीमामृचं जपन्ति उभाकवी-युवायोनो धर्मः परापतत् । परिसख्यानि धर्मिणो विसख्यानि विसृजामहे इति इमामृचं जपन्ति । ' त्रिरा''रन् ' त्रिरात्रं सह एकत्र उषित्वा विप्रतिष्ठेरन् विप्रवासं कुर्युः विशेषेण प्रवासं कुर्युरिति स्त्रार्थः ॥ ११ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

(गदाधर:)—'वाते · · ं वाते वाते वाते प्रचण्डे सित वातस्य सर्वदा विद्यमानत्वाद्ति-शयितोऽत्र याद्यः । सर्वेशब्दाचाङ्गानामपि न छन्दसामेव । यद्यदुपाध्यायसकाशाद् गृह्यते शिल्पा-चिपि तत्सर्वप्रहणेन गृह्यते । शिल्पिनामिप हि अनध्यायप्रसिद्धिरस्ति । अनध्यायश्च प्रकृतत्वाद् गुरुमुखाद्यच्छिक्ष्यते तत्रैव भवति न गुणनेऽपीति । अपरे तु सर्वविषयतामिच्छन्ति । 'श्राद्धाः 'का-लम् अकालिका एते अनध्यायाः । आकालं यस्मिन्काले उस्कादेरापतनं अपरदिने तावस्काल-पर्यन्तं श्राद्धाशने श्राद्धान्नभोजने श्राद्धान्नेऽजीर्णे इत्यपरे । उल्का ज्वालाकृतिः पतन्ती तारका । अवस्फूर्जन् विद्योतमाना विद्युत् । भूमिचलनं भूमेः कम्पः । अग्निर्घामदाहः । एषामुत्पात उत्पतनं तस्मिन् । ऋतुसंधिशब्देन एकस्य ऋतोरन्तः अपरस्य यावद्प्रवृत्तिः स काल उच्यते । तत्र चाका-छिकता नोपपद्यते । ततश्च पूर्वस्यान्तोऽन्त्या रात्रिः उत्तरस्याद्यमहस्तावाननध्यायः । ' उत्सृः 'वा ' उत्सृष्टेषु छन्दःसु वेदानामुत्सर्गे कृते अभ्रदर्शनमत्रातिशयितं गृह्यते सर्वकालमभ्रस्य विद्यमानत्वात् । विद्युदभ्रवायुवृष्टिगर्जितानां युगपत्प्रवृत्तिः सर्वेरूपम् । तत्रापि त्रिरात्रमनध्यायः । त्रिसंध्यं वेति विकल्पः। अभ्रद्र्शने त्रिसच्यं सर्वरूपे च त्रिरात्रमिति व्यवस्थितिवकत्प इत्यन्ये । ' भुक्त्वाः कीर्त्ये ' भुक्त्वा <mark>यावदार्द्रपाणिस्तावन्नाधीयीत । तथोदके यावत्तिष्ठति तावत् । निशायाम् स्मृत्यन्तरान्निशाशब्देनार्द्ध-</mark> रात्रमुच्यत इति कर्कः । महानिशा च विज्ञेया मध्यस्थं प्रहरद्वयमिति स्मरणात् । रात्रेः पूर्वोत्तरौ यामौ वेदाभ्यासेन तौ नयेदिति वचनेन रात्रे: पूर्वचतुर्थयामयोर्वेदाभ्यासविधानाद् द्विती-यतृतीययोः परिशेषाद्नध्याय इति हरिहरः । संधिवेलयोः अहोरात्रयोः संध्याकालयोः । अन्तःशवे <mark>श्रामे श्राममध्ये यावच्छवं सृतरारीरं भवति तावन्नाधीयीत । अन्तर्दिवाकीत्यें । दिवा अहि कीर्त्य</mark> पठनीयं यत् प्रवर्गादि तदिवाकीर्त्यं तिसमिन्त्रपये प्रामे अनध्यायः । तद्प्राममध्ये न पठनी-यम । सूत्रयोजनायां यामपदं काकाक्षिगोलकन्यायेनोभयत्र योजनीयम्। यामेऽन्तर्दिवाकीत्र्ये इति अन्येतु अन्तः संनिहितो दिवाकीर्तिश्चाण्डालो यत्र सोऽन्तर्दिवाकीत्यों देशस्तत्रान्ध्यायः। ' धाव ' 'स्कालम् ' धावतः शीव्रं गच्छतः । अभिशस्तो ब्रह्महत्यादिपापेनाभियुक्तः पतितो ब्रह्म-

हत्यादिपापेन अभिशस्तपतितयोर्दर्शनम् । आश्चर्यमद्भुतिमन्द्रजालादि । अभ्युद्यः पुत्रजनमविवा-हादि । एषु धावनादिनिभित्तेषु तत्कालं यावित्रमित्तं तावत्कालमनध्यायः । ' नीहा ' तेच ' नीहारे धूमरिकायाम् वादित्राणां मृदङ्कादीनां शब्दे । आर्तस्य दुःखितस्य स्वने शब्दे । प्रामस्यान्ते सीम्नि । इमशाने मृतकदाहभूमौ । श्वा च गर्दभश्च उल्कश्च शृगालश्च साम च श्वगर्दभोल्कशृगालसामानि तेषां शब्दे श्रूयमाणे । शिष्टाचरिते च शिष्टस्य श्रोत्रियस्याचरिते आगमने चकारात् तत्कालं याव-त्रिमित्तमनध्यायः । 'गुरौ भते । गुरौ आचार्ये प्रेते मृते अप उदकमभ्यवेयात् प्रविशेत्। स्नानपूर्वेकमुद्कदानाय दशरात्रं दशाहानि स्वाध्यायादध्ययनादुपरमेत् । ' सताः रात्रम् 'तानूनप्त्रं भ्रौवं व्रतप्रदाने गृह्णात्यापतय इति द्विश्च स्थाल्याः स्रुवेण तानूनष्त्रमेतद्दक्षिणस्यां वेदिश्रोणौ निधाया-वमृशत्यृत्विजो यजमानश्चानाधृष्टमिति ज्योतिष्टोमे विहितम् । सह तानूनप्त्रमाज्यं येन स्पृष्टं स सतानूनप्त्री तिस्मन् सतानूनिप्त्रिणि प्रेते । समाने तुल्ये ब्रह्मणि वेदे चरतीति सब्रह्मचारी तिस्मन् सब्रह्मचारिणि सहाध्यायिनि समानाचार्ये च प्रेते त्रिरात्रं स्वाध्यायादुपरमेत् । 'एक ''रिणि ' न सब्रह्मचारी असब्रह्मचारी तस्मिन् भिन्नाचार्ये प्रेते एकरात्रमनध्यायः। 'अर्द्धः जेयुः 'अर्द्धः षष्ठो मासो येषां ते अर्द्धषष्ठा मासास्तानर्द्धषष्ठान्मासानधीत्य पठित्वोतसृजेयुः । पूर्वेमुपाकृतानि स्त्रीकृतानि छन्दांसि उत्सृजेयुः । उत्सर्गदछन्दसामेव । अङ्गानि पुनरधीयीत । 'अर्द्धःःन्वा ' अधी-त्योत्सृजेयुरिति शेषः । अर्द्धसप्तमो मासो येषु ते अर्द्धसप्तमासाः । ' अथेमाः महे इति ' उत्सर्गा-नन्तरमाचार्येण सह शिष्या उभा कवी इतीमामृचं जपन्ति । उच्चारयन्ति । मन्त्रार्थः—हे अश्विनौ युवां उभा उभौ यतः कवी क्रान्तदर्शनौ । युवा युवानौ । युष्मत्संपादितो धर्मो नोऽस्माकं परिस-ख्यस्य सुमित्रभावस्य परापतत् रक्षणार्थमागतः । तेन धर्मेण विसख्यानि विद्वेषादीनि विष्माध्यय-नादीनि वा विसृजाम त्यजाम । किंभूतस्य सख्यस्य धर्मिणः उपकारादिधर्मवतः परस्परमनुकूळस्ये-त्यर्थः। 'त्रिर ''रन् ' अत्र त्रिरात्रं सह एकस्मिन् गृहे आचार्यसहिताः शिष्या निवासं कृत्वा विप्रतिष्ठेरम् विविधं प्रवासं कुर्युः । त्रिरात्रं सहवासनियमः। विप्रतिष्ठात्र विद्यत एव ।। इत्ये-काद्शी कण्डिका ॥ ११ ॥ 11 % 11 11 % 11 11 % 11

(विश्व०)—अनध्यायानाह 'वातेमावास्यायामिति 'सर्वानध्यायः। प्रचण्डे वाते, अन्यथा तस्य साधारणस्य सार्वकालिकत्वात्। सर्वपदमङ्गादिपरम्। शिल्पिनामपीत्यन्ये। अपरे तु गुर्वधीन-पदार्थमात्रगोचरानध्ययनमाहुः। स्वाधीनतां प्रापितस्याप्यनभ्यसनमिति केचित्। व्यस्तयोर्वाता-मावास्ययोरध्ययननिषेधप्रयोजकत्वे समुदितयोर्विहितश्राद्धादिव्यतिरिक्तकर्तव्यतामात्रनिषेधकतेति नव्याः। 'श्राद्धाशनेच' श्राद्धाशनदिनेऽनध्याय इत्यर्थः। 'उल्काः कालं यसिमन्काले उल्कासुत्पात आपतित अपरदिनेऽिप तत्कालपर्यन्तम्। उल्का अलातम्, अवस्फूर्जं विद्युत्, चलनं किया। उत्पातः अनिष्टत्वसूचकोहव(?)विशेषः। ऋतुसंधिश्च धर्मशास्त्रेषु ऋतुसंधित्वेन प्रसिद्धमहो-रात्रम्। पूर्वऋतोरन्त्या रात्रिः अपरस्यतोराद्यमहरित्यन्ये। 'उत्स्रः संध्यवा 'उत्स्रृष्टेषु छन्दःसु त्रिरात्रम्। अभ्वद्र्शनमेहरभ्रदर्शनम् । सर्वरूपता च स्तिनतिविद्युद्ध्यादिसंघातः। तिसमित्रिमित्ते त्रिरात्रम् वित्तेति विकल्पः। अभ्वदर्शने त्रिसंध्यं संघाते च त्रिरात्रमिति व्यवस्थितं विकल्प-मन्ये। 'मुक्तवार्द्रपाणिः' नाधीयीतेति शेषः। 'उद्के निशायां ' निशायाः मध्यमौ प्रहरौ । अर्द्व-रात्रमित्यन्ये। 'संधिवेलयोः 'अहोरात्रस्य । 'अन्तःश्वेष्रामेऽन्तः' अन्तर्भध्ये शवो यस्य तिसम्बन्तर्तभ्ये नाधीयीत। यावद्धाममध्ये शवस्तावदन्तर्नाध्ययनिमत्यर्थः। 'दिवाकीर्त्यं ' दिवाकीर्ति-

१ नं महदै।

श्चाण्डालः तद्यामे नाधीयीत । केचित्पूर्वसूत्रस्थमन्तः पदमस्मिन्सूत्रे योजयन्ति । अन्तर्दिवाकीत्यें चाण्डाले वाममध्ये सत्यनध्यायः । दिवैव कीत्येत इति दिवाकीत्यें प्रवर्ग्य वाममध्ये तिस्मिन्सायमाने तिस्मिन्यामेऽनध्यायमाहुः । केचित्तु दिवाकीतेंश्चाण्डालस्य दर्शनं, दिवाकीत्यें तिस्मिन्सत्यनध्यायमाहुः । धावतो ः त्कालं अभिशस्तो मिध्याभिशस्तः पतितो ब्रह्महत्यादिना । तयोर्द्शनं तथा आश्चर्यमद्भुतदर्शनम् । अभ्युद्यः पुत्रजनमादि । एषु तत्कालं याविव्यमित्तम् । 'नीहाः तेषु च 'मामस्यान्ते सीिन्न श्वादीनां शब्दे श्रूयमाणे । आचितिमागमनमेषु । तत्कालित्यनुषङ्गार्थश्च-कारः । 'गुरौः मेत् ' अपोभ्यवेयात् प्रेतोद्दकित्यां कुर्यात् । अध्ययनादुपरमेच दशरात्रम् । 'सताः रात्रं 'तानूनप्त्रमायविशेषः । सह तानूनप्त्रमायं गृहीतं स्पृष्टं वा येनासौ सतानूनप्त्री तिस्मन् तथा सब्रह्मचारिणि समानाचार्योपनीते त्रिरात्रमध्ययनादुपरमेत् । 'एकः रिणि ' अध्ययनमात्रं सह कुर्वाणे । 'अर्द्धः पष्टो येषु तान्सार्द्धपच्चमानित्यर्थः । एतच श्रावण्यामुपाकर्मपक्षे । मासवृद्धिरभ्युपेत्याह—'अर्द्धसप्तमान्वा अर्द्धः सप्तमो येषां वाशब्दोऽवधारणे । खन्दसामुत्सर्गादङ्काध्ययनम् । यद्वा माघाष्टकाया मध्यमत्विववश्चयार्धसप्तमान्वत्युक्तम् । अस्मनपक्षे वाशब्दो विकलपार्थ इत्येके । 'अथेमाः मह इति ' अथ उत्सर्गानन्तरमिमामुभाकवीयुवौवेतीमा-ऽऽचार्यः शिष्टयाश्च ऋचं जपन्तीत्यर्थः । 'त्रिराः रन् ' अत्र त्रिरात्रं सहवासनियमे विप्रवासांशे-उत्तवदः । अतश्च सित प्रयोजने विप्रतिष्ठेरन् प्रवासं कुर्युः । इत्येकाद्दशी कण्डिका ॥ ११ ॥ ॥

पौषस्य रोहिण्यां मध्यमायां वाऽष्टकायामध्यायानुतस्जेरन् ॥ १ ॥ उदकान्तं गत्वाऽक्तिर्देवाँदछन्दाछंसि वेदानृषीन्पुराणाचार्यान् गन्धवीनितरा-चार्यान्संवत्सरं च सावयवं पितृनाचार्यान्स्वाँश्च तर्पयेयुः ॥ २ ॥ सावित्रीं चतुरनुद्धृत्य विरताः स्म इति प्रबूयुः ॥३॥ क्षपणं प्रवचनं च पूवर्वत् ॥४॥

(कर्कः)—'पौष…रन ' पौषमासे रोहिणीषु मध्यमाऽष्टकापि पौष एव तत्राध्यायो-त्सर्गः। ' उद् ः 'येयुः ' इत्येवमन्तं सूत्रम्। उद्कान्तं गत्वा उद्कान्ते गमनेन च स्नानसुपलक्ष्यते। ततोऽद्भिदेवाँस्तर्पयेयुराचार्यसहिताः शिष्याः देवास्तृष्यन्तु छन्दांसि तृष्यन्त्वित्येवमादि। 'सा-विः 'श्रूयुः'। 'क्षपः वत्' पूर्वशब्देनोपाकर्मकालो लक्ष्यते। तद्वत्क्षपणं भवति प्रवचनं चाध्या-यादीनाम्॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

यादीनाम् ॥ % ॥ ॥ १ विष्यामाः) — पौष एव तत्राध्यायोत्सर्गः । कृष्णपक्षेषु सार्द्धपञ्चमासान् । उत्सर्गप्रकारमाह—उदकान्तं गत्वेति । उदकान्तगमनेन च स्नानमुप्त्रव्यत्यते । ततोऽद्धिर्द्ववादींस्तर्पयेयुराचार्यसहिताः शिष्याः । देवास्तृप्यन्तां छन्दांसि तृष्यन्तामित्येव-माद्याचार्यान्तान् संतर्प्य अपसव्यं प्राचीनावीतिन आचार्यसहिता दक्षिणामुखाः स्वांश्च पित्रादीन-विद्यमानानेव तर्पयेयुः । सावित्रीं चतुःकृत्वोऽनुद्रुत्य पठित्वा विरताः स्म इतीमं मन्त्रं प्रब्रूयुः उक्त्वो-त्सर्गं कुर्युरित्यर्थः । विरामश्च स्वाध्यायादोपाकर्म । ततः क्षपणमनध्यायो छोमनखानामनिकृन्तनं च । प्रवचनं चाध्यायादीनां पूर्ववत् उपाकर्मवत् । ततिस्वरात्रानन्तरं ग्रुक्षपक्षेषु छन्दांस्यधीयीरन् कृष्णपक्षे-ष्वद्वानि । ततोऽर्द्धपष्टान्मासानेवमेवाधीत्य सर्वथोत्सुज्य उपाक्तत्य चाऽधीयीतेति सिद्धम् ॥ १२ ॥

(हरिहरः)—पौष ''रन्' पौषमासस्य रोहिणीनक्षत्रे मध्यमायां पौष्या अर्घ्वाष्टकायां अष्टम्यां वा अध्यायानस्वाध्यायानुत्सृजेरन् पूर्वमुपाकृतान् पुनरुपाकरणं यावन्नाधीयीरन्नित्यर्थः। दुद्धः अथमुत्सृजेरन्नित्यपेक्षायामुच्यते । उद्कान्तं नद्याद्युद्दकसमीपे गत्वा उद्कसमीपग्

मनात् स्नानं छक्ष्यते । ननु मासद्वयं श्रावणादि सर्वा नद्यो रजस्वलाः । तासु स्नानं न कुर्वीत वर्जयित्वा समुद्रगा इति छन्दोगपरिशिष्टे नदीस्नानस्य निषेधात् कथं नद्याचुच्यते । सत्यम् । उपाकमीण चोत्सर्गे प्रेतस्नाने तथैव च । चन्द्रसृर्योपरागे च रजोदोषो न विद्यत इत्यपवादवचनान्न दोषः ।
ततो यथाविधि स्नात्वा माध्याहिकं कर्म देवागातु विद इत्येतत्प्राक् निर्वर्य सप्तिष्पूजावंशानुपठनाननतरं देवास्तृप्यन्तां छन्दांसि तृप्यन्तामित्येवमाचार्यान्तान् यज्ञोपवीतिनस्तर्पयेयुः आचार्यसहिताः
शिष्याः ततः प्राचीनावीतिनो दक्षिणामुखा नामगोत्रोचारणपूर्वकं स्वांश्च पितृपितामहप्रपितामहान्
तर्पयेयुः अनन्तरं स्नानवस्त्रं निष्पीड्याचम्य देवागातु विद इत्यनयर्चा समापयेयुः । 'साविः श्वयुः '
ततः सावित्री तत्सवितुरित्यादिकां चतुःकृत्वोऽनुद्रुत्य पठित्वा विरताः स्म इत्याचार्यप्रमुखा शिष्याः
सर्वेऽनुत्रूयः । 'क्षपः वत् ' क्षपणं अनध्ययनं छोमनखानामनिकृन्तनं च प्रवचनं अध्यायादीनां
पठनं पूर्ववत् उपाकरणकालवत् । ततिस्तरात्रानन्तरं ग्रुकुपक्षेषु छन्दांस्यधीयीरन् कृष्णपक्षेष्वङ्गानि ।
ततः पुनरुद्रेसप्तमासान्वाऽधीत्य एवमेवोत्सर्ग विधाय उभाकवी युवत्यादिकां ऋचं जित्वा त्रिरात्रमेकरात्रं वाऽवस्थाय यथेष्टं विप्रतिष्ठेरन् पृथक् पृथक् गच्छेयुः । ततः पुनरुपाकरणकाले उत्सृष्टान्
वेदानुपाकृत्य अध्ययनं यावदुत्सर्गीमिति सूत्रार्थः ॥ १२ ॥

(गदाधरः)—'पौष''रन् 'पौषमासस्य रोहिण्यां रोहिणीनक्षत्रे । मध्यमायामष्टकायाम् । पौष्या ऊर्ध्वमष्टभ्यां वा अध्यायान् वेदान् उत्सृजेरन् पूर्वमुपाकृतान् पुनरुपाकरणं यावन्नाधीयीरन् । उत्सर्गप्रकारमाह । 'उद्''येयुः' । नद्याद्युदकान्तं उद्कसमीपं गत्वा तत्र स्नात्वाऽद्विदेवादींस्तर्पये-युराचार्यसहिताः शिष्याः । उदकान्तगमनेन च स्नानं छक्ष्यते । अत्र नदीरजोदोषो न भवति । तदुक्तम्—उपाकर्मणि चोत्सगें प्रेतस्नाने तथैव च । चन्द्रसूर्योपरागे च रजोदोषो न विद्यत इति । 'सावि'''श्रूयुः' तर्पणस्यान्ते आचार्यसहिताः सर्वे शिष्याः सावित्रीं तत्सवितुरित्यृचं चतुःकृत्वो-ऽनुद्रुत्य पठित्वा विरताः स्म इति मत्रं श्रूयुः । 'क्षप'''वत् ' ततः क्षपणं अनध्ययनं छोमनखानाम-निकृत्तनं च प्रवचनं चाध्यायादीनां पठनं पूर्ववत् उपाकर्मकालवत् । ततिक्षरात्रानन्तरं शुक्रपक्षेषु छन्दांस्यधीयीरन् कृष्णपक्षेष्वङ्गानि । ततोऽद्धेषष्ठान्मासानर्द्धसप्तमान्वा मासानेवमेवाधीत्य सर्वत उत्सृज्य उपाकृत्य चाधीयीतेति सिद्धम् ॥ इति द्वादशी कण्डिका ॥ १२ ॥

अथ पदार्थक्रमः । पौषस्य रोहिण्यां मध्यमाष्टकायां वा पौषस्यैवाध्यायोत्सर्गः । तत्र मातृपूजापूर्वकमाभ्युद्यिकं श्राद्धम् । उद्कान्तगमनम् । स्नात्वाऽद्भिर्देवादितर्पणम् । देवास्तृप्यन्तु छन्दांसि
तृप्यन्तु वेदास्तृप्यन्तु ऋषयस्तृप्यन्तु पुराणाचार्यास्तृप्यन्तु गन्धर्वास्तृप्यन्तु इतराचार्यास्तृप्यन्तु संवस्मरः सावयवस्तृप्यतु पितरस्तृप्यन्तु आचार्यास्तृप्यन्तु । नामगोत्रोबारणपूर्वकं स्वाश्च पित्राद्वीस्तर्पयेयुः । जीविषतृकाणां तु पितामहादितर्पणम् । ततस्तस्मवितुरित्यस्याः सावित्र्याश्चतुरनुद्रवणम् ।
विरताः स्म इति सकृत् ब्रूयुः । उपाकर्मवद्ध्यायादीनां पठनम् । त्रिरात्रमनध्यायः । लोमनखानामनिकृत्तं च त्रिरात्रम् । ततिक्षरात्राद्ध्वं ग्रुक्कपक्षेषु छन्दांसि अधीयीरन् कृष्णपक्षेष्वङ्गानि । ततः
पुनरद्धेषष्ठमासानधीत्यार्द्धसप्तमासान्वाऽधीत्य एवमेवोत्सर्ग विधाय उभाकवीत्यादिकामृचं जित्वा
त्रिरात्रमेकत्रावस्थाय पश्चाद्ययेष्टं पृथक् गच्छेयुः । ततः पुनरुपाकरणकाले उत्सृष्टान्वेदानुपाकृत्याध्ययनं यावदुत्सर्गम् । वृद्धाचारकारिकायां विशेषः—पौषस्य रोहिण्यामृक्षे वाऽष्टकां प्राप्य मध्यमाम् । उद्कान्तं समासाद्य वेदस्योत्सर्जनं बहिः । स्नातव्यं विधिवत्तत्र स्थापयेद्य्यरुग्वती । प्रवराश्च
ततो धीमान् कुर्यात्तेषां प्रतिष्ठितिम् । इमावेवेति यजुषा नामान्येषां विनिद्शित्त्। अद्भिस्तान् स्थापयेत्तत्र सप्तत्रस्य इत्युचा । अर्घस्तेभ्यः प्रदातव्यः पूजनं चन्दनादिभिः । नैवेद्यैविविधैः पूज्या वेदस्य
हितमिच्छता । ऋषीणां प्रीतये द्द्यादुपवीतान्यनेकशः । प्रणम्य च मुनीन् भत्तया पश्चात्तर्पणमाचरेत् ।

देवाच्छदांसि वेदाश्च ऋषयश्च सनातनाः । तथा—पुराणाचार्यान् गन्धर्वानितराचार्यास्तथैव च । अहोरात्राण्यर्द्धमासा मासा ऋतव एव च । संवत्सरोऽवयवैः सार्द्धमयं पुरश्च पश्चिभः । मन्त्रैद्धाभ्यां-मूर्द्धेति माछन्दिस्तिस् एव च । एवं षोडशिभर्मन्त्रैः सप्तऋषय इत्येकया । चतुर्भिस्तर्पयेद्वंशैरिमावेवे-त्यनेन च । सावित्रीं पाठयेच्छिष्यान् चतुःऋत्वो गुरुः स्वयम् । विरताः स्मेति पठेयुस्ते प्रणवं योज-येत्कविः । सावित्रीं त्रिः समुचार्य अध्यायाँश्च प्रपाठकान् । शतस्थानान्यनुस्मृत्य कण्डिकाश्च तथा-नितमाः । अन्तिमाः फिक्किका ब्रूयाद्गिमीळे पुरोहितम् । इषे त्वेत्यग्न आयाहि शक्नो देवीरिमष्टयः । सहनोऽस्त्वित मन्त्रं च पश्चादुभाकवीति च इति ।। इति पदार्थकमः ।।

(विश्व०)—पूर्वमर्द्धषष्टानर्द्धसप्तमान्वा मासानधीत्योसृजेयुरित्युक्तं, सचोत्सर्गः कथमित्य-पेक्षायां ससमयं तद्विधिमाह—' पौष…जेयुः ' मध्यमाष्टका पौष्यनन्तरकृष्णाष्टमी । अपरे तु पौषीमाध्युतरकृष्णाष्टम्योरुपादानमाहुः । कथमत आह—' उद्ःयेयुः ' उद्कान्तं गत्वेत्यनेन स्नान-विधिर्रुक्ष्यते स च वस्त्रनिष्पीडनात् प्रागंत्रे तर्पणस्य करिष्यमाणत्वात् , ततश्च तर्पणकुशान् ऋषि-तर्पणार्थं संरक्ष्य नित्यतर्पणानन्तरं प्रवरारुन्धतीसहितान्सप्तर्षीन्संस्थाप्य प्रतिष्ठां कृत्वेमावेवेत्या-लभ्य सप्तर्षय इत्युपचारै: पूजयित्वा तत्प्रीत्यर्थ द्विजेभ्योपवीतानि दत्त्वा ऋषिभ्यो नत्वा प्राकृ-स्थापितान्कुशानादायाद्रिर्देवादींस्तर्पयेयुरित्यन्वयः । तद्यथा । देवास्तृष्यन्तां छन्दा ५ सि तृष्यन्ताम् ऋषयः सनातनास्तृप्यन्तां पुराणाचार्यास्तृप्यन्तां गन्धर्वास्तृप्यन्ताम् इतराचार्यास्तृप्यन्तां अहो-रात्राणि तृप्यन्ताम् अर्द्धमासास्तृप्यन्तां मासास्तृप्यन्ताम् ऋतवस्तृप्यन्तां संवत्सरः सावयवस्तृ-प्यतु तत आचार्यपितॄन् तर्पयेत् । अमुकसगोत्राः आचार्यपितरः अमुकदार्माणस्तृप्यध्वम् । अपसन्ये-नाञ्जलित्रयम् । एवं पितामहप्रपितामहयोस्तर्पणमाचार्यस्य । अत्रैकवचनान्त एव तर्पणे प्रयोग इत्याचार्यः । ततोऽमुकगोत्राः पितरः अमुकशर्माणस्तृप्यध्वमिति स्वपितृतर्पणम् एवं पितामहप्रपि-तामहयोः । अत्राप्येकवचनान्त एव प्रयोग इत्याचार्याः । ततो मण्डनकारिकान्ते आवापः । अयं पुरोसुवः ५ । मूर्द्धावयः २ । माछन्दः ३ । एवॐछन्दः १६ । सप्तऋषयः १ । चत्वारोवंशाः । इमावेव गोतमभरद्वाजौ १ । 'सावि'''ब्र्युः ' अत्र प्राङ्मुख आचार्यः । प्रत्यङ्मुखा इतरे । 'क्षपणं ' त्रिरात्रमनध्यायो लोमनखानामकर्तनं चेत्यर्थः । 'प्रवचनं च ' इषेत्वा कृष्णोऽसि <mark>त्रतमुपैष्यन् संवै</mark> कपालानीत्येवमादि अध्यायशतप्रपाठकांत्यकण्डिकान्त्यफक्किकादिकीर्तनम् । कथमत आह ' पूर्ववत् ' अथ्यायोपाकर्मवत् । अत्रापि प्रथमप्रयोगे मातृश्राद्धम् । उभाकवीत्येषा ऋक् उत्सर्गमन्त्रः । उद्कस-मीपे उत्सर्गः । त्रिरात्रमुत्सर्गानन्तरं तर्पणमित्यन्ये । ततस्त्रिरात्रानन्तरं शुक्रपक्षेषु वेदाध्ययनं कृष्णपक्षे-ष्वङ्गानीति संप्रदायः। पूर्ववदित्यनेनात्रापि त्रिरात्र ५ सहोष्य विप्रतिष्ठेरन्निति ॥ द्वाद्शीकण्डिका॥१२

पुण्याहे लाङ्गलयोजनं ज्येष्ठया वेन्द्रदैवत्यम् ॥ १ ॥ इन्द्रं पर्जन्यम-िश्वनौ मरुत उदलाकारयपण् स्वातिकारीण्सीतामनुमितं च द्रप्ता तण्डुलै-र्गन्धेरक्षतैरिष्ट्वाऽनडुहो मधुवृते प्राश्येत् ॥ २ ॥ सीरायुङ्जन्तीति योज-येत् ॥ ३ ॥ शुनर्ठःमुफाला इति कृषेत् फालं वाऽऽलभेत ॥ ४ ॥ नवा-ऽग्न्युपदेशाह्रपनानुषङ्गाच्च ॥ ५ ॥ अग्र्यमभिषिच्याकृष्टं तदाकृषेयुः ॥ ६ ॥ स्थालीपाकस्य पूर्ववहेवता यजेदुभयोर्वीहियवयोः प्रवपन्सीतायज्ञे च ॥ ७ ॥ ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥ ८ ॥ १३ ॥ (कर्कः)—'पुण्या''नम् 'प्रथमं कृषिप्रवृत्तस्यैतद्भवति । पुण्याह्म्यहणमापूर्यमाणपृक्षोदगयनाद्यनाद्रार्थम् । लाङ्गलयोजनं हलयोजनिमत्यर्थः । 'ज्येष्ठः' त्यम् 'ज्येष्ठया वेति हेतौ तृतीया ।
अपुण्याहेऽपि ज्येष्ठया भवति लाङ्गलयोजनम् । कुत एतत् । इन्द्रदैवत्यं ज्येष्ठानक्षत्रं इन्द्रायत्ता च
कृषिरिति । 'इन्द्रं ' रिष्ट्वा ' इन्द्रादिदेवताविशेषान् दध्यादिभिरिष्ट्वा । इष्ट्रेत्यनेन नमस्कारान्तैरेभिमन्त्रैर्वलिहरणिमन्द्राय नम इत्येवमादिभिः । 'अनः' भेत ' कुत एतत् । लिङ्गाच मन्त्रयोः । 'न
वाः' शात् ' न चैतौ मन्त्रौ विनियोक्तव्यौ किंकारणं अग्नौ ह्येतावुपदिष्टौ न चाग्निप्रकरणपठितयोरिहोपदेशो नातिदेशः । किंच 'वपः च ' वपनेऽपि तन्मन्त्राणामनुषङ्गः प्राप्नोति न चैतदिष्यते ।
'अध्यः' वेयुः ' योऽध्यो वह्नभो वलीवर्दस्तस्य चाभिषेको पुर्धुरमालादिना अनेन प्रकारेणाकृष्टं
कृषेयुः । 'स्थालीः' जनम् ' ।। १३ ।।

(जयरामः)—पुण्याह्यहणं चापूर्यमाणपक्षोदगयनाद्यनाद्दर्शिम्। लाङ्गलं हलं तस्य योजनमनुसंधानम्। तच प्रथमकृषिप्रवृत्तस्य भवति। ज्येष्ठया वेति हेतौ तृतीया। अतोऽपुण्याहेऽपि ज्येष्ठया
तद्भवति लाङ्गलयोजनम् । कुत एतत्। इन्द्रदेवत्यं हि ज्येष्ठानक्षत्रम्। इन्द्रायत्ता च कृषिरिति।
इन्द्रादिदेवताविशेषान्द्ध्यादिभिरिष्ट्वा । इष्टिश्च नमस्कारान्तैरिन्द्राय नम इत्यादिमन्त्रैर्वेलिहरणम् ।
ततोऽनड्हो मधुघृते प्राशयेत्। अनड्हश्चतुः प्रभृतीन्। योजनं च लाङ्गले बलीवदेयोः सीरायुयुज्जन्तीति मन्त्रेण। तत्र बुधो गायत्री सीरायोजने०। शुनिमिति मन्त्रेण भूमिं कृषेत् फालं हलं वा
लभेतेति विकल्पो मन्त्रलिङ्गात्। तत्र कुमारहरितिस्रष्टुप् सीताक्षणे० न वा एतौ मन्त्रौ न वा
विनियोक्तव्यौ । कुतः अग्न्युपदेशात्। यत एतावग्नावुपदिष्टौ । न चाग्निप्रकरणपठितयोरिहोपदेशो
न वातिदेशः। किंच वपनानुषङ्गाच वपनेऽपि च तन्मन्त्राणामनुषङ्गः प्राप्नोति । नचैतदिष्यते ।
अध्यस्य श्रेष्ठस्य वलीवदेस्याभिषेको धर्घरमालादिनाऽलंकारः। एवंप्रकारेणाकृष्टं भूभागं कृषेयुः।
तदा एतत्प्रवृत्तिकाले । इदमपरं कर्मान्तरम् । स्थालीपाकस्थेत्यवयवलक्षणा षष्ठी पूर्ववलाङ्गल्लयोजनोकदेवता इन्द्रमित्याद्या यजेत । किंकुर्वन् व्रीहियवयोः प्रवपन् पूर्ववत् सीतायक्षे च वक्ष्यमाणे। अत्र
च स्थालीपाकस्य श्रपणानुपदेशात्सिद्धस्योपादानिमिति ॥ १३ ॥

(हरिहरः)—'पुण्याः नम् 'प्रथमं कृषिप्रवृत्तस्यैतत्क्रमां च्यते । पुण्याहे उद्गयनग्रुक्तृपक्षादिच्युदासेन चन्द्रतारानुकूले दिवसे लाङ्गलस्य हलस्य योजनं प्रवर्तनम् । 'ज्येष्ठः स्यम् 'पक्षान्तरमाह । यहा अपुण्याहेऽपि ज्येष्ठया नक्षत्रेण युते लाङ्गल्योजनम् । कृतः । इन्द्रदेवत्या ज्येष्ठा यतः
इन्द्रायत्ता च कृषिरिति । एतच मातृपूजाभ्युद्धिकश्राद्धपूर्वकम् । 'इन्द्रं स्वेत् 'तत्र इन्द्रादीननुमत्यन्तान् अष्टौ देवताविशेषान् दृश्ना तण्डुलैर्गन्येरक्षतैश्च अक्षताः यवाः इष्ट्रा नमोन्तैर्नाममन्त्रैर्विलहरणेन संपूज्य अनुहहो वृषमान् मधुघृतं मिलिते प्राश्चयेत् । तद्यथा । दिधतण्डुलगन्धाक्षतान् पात्रे
कृत्वा ग्रुचिराचान्तः प्राक्त्मुख उपविश्चय कृषिक्षेत्रैकदेशे गोमयोपिलिते हस्तेन गृहीत्वा । इन्द्राय नमः
पर्जन्याय नमः अश्वभ्यां नमः मरुद्धो नमः उदलाकाश्चपाय नमः स्वातिकार्ये नमः सीतायै नमः
अनुमत्यै नमः । यथामन्त्रं त्यागाः इदमादिका नमोरिहताः । इत्यष्टौ बलीन् प्राक्संस्थान् दत्वा
ततो बलीवदीन् मधुघृते पात्रे कृत्वा तूष्णीं प्रत्येकं प्राश्चयेत् लेह्येत् । 'सीराः भेत' सीरायुज्धनतीत्यनयर्चा वृषमौ हले योजयेदक्षिणोत्तरक्रमेण ग्रुनहः सुफाला इत्यनचर्या भूमि कृषेत् । यहा
ग्रुनहः सुफाला इति फालमिममृशेत् । उभयलिङ्गत्वान्मन्त्रस्य । 'न वाः शात् ' न वा एतौ
योजने कर्षणे च मन्त्रौ भवतः । कृतः अग्नौ अग्निचयने एतयोरुपदेशात् । न च अभिप्रकरणे आन्नातयोरत्रोपदेशः न वाऽतिदेशः । 'वपनानुषङ्गाच ' इतोऽपि मन्त्रौ न भवतः । अग्निप्रकरणे बीजवपने
ये मन्त्रा या ओषधीरित्याद्या विनियुक्तास्तेषामप्यत्रानुषङ्गः स्थात् । यदि लिङ्गमात्रेणोपदेशातिदेशा-

भावेऽपि विनियुज्यते तदा वपनमन्त्रा अपि तिहङ्गल्वाद्विनियोजनीया भवेयुः। न चैतिद्ध्यते। 'अध्यः पेयुः' अध्यं श्रेष्ठं बळीवर्दं अभिषिच्य गन्धमाल्यादिभिर्भूषयित्वा अकृष्टमिविळिखितं यत्त-रक्षेत्रमाकृषेयुः विळिखेयुः। 'ततोः''नम्' इति ळाङ्गळ्योजनम्। इति स्त्रार्थः। अथ साग्निकस्य कृषिकर्मणि विशेषमाह 'स्थाळी'' ज्ञे च 'स्थाळीपाकस्य चरोः पूर्ववहाङ्गळ्योजनोक्तदेवता इन्द्रा-दिकाः यजेत किंकुर्वन् प्रवपन् सीरामुप्तिं कुर्वन् कयोः ब्रीहियवयोः ब्रीहियवयोविपनकाळे। अत्र स्थाळीपाकस्य अपणोपदेशाभावात् सिद्धस्योपादानम्। इति स्त्रार्थः॥ ॥ अथ प्रयोगः। तत्र प्रथमप्रयोगे मातृपूजाभ्युद्यिकानन्तरमावसथ्याग्रौ ब्रह्मोपवेशनादिप्राशनान्ते तण्डुळस्थाने पूर्विसिद्धं स्थाळीपाकमासाद्य प्रोक्षणकाळे प्रोक्षेत । तत आज्यभागानन्तरं स्थाळीपाकेन ळाङ्गळयोजनदेव-ताभ्यो जुहुयात्। तद्यथा इन्द्राय स्वाहा इद्मिन्द्राय०। तथा पर्जन्याय स्वाहा इदं पर्जन्याय० अश्विभ्याछं स्वाहा इदमिश्चयां० मरुद्धाः स्वाहा इदं मरुद्धाे०। उदलाकाश्चयपाय स्वाहा इदमुद्छा-काश्चयपाय०। स्वातिकार्थे स्वाहा इदं स्वातिकार्थे०। सीतायै स्वाहा इदं सीतायै०। अनुमत्यै स्वाहा इदम्मुमत्यै०। ततोऽप्रये स्विष्टकृते स्वाहेति हुत्वा आज्येन नवाहुतीश्च हुत्वा प्राशनब्रह्मणे-दक्षिणादानब्राह्मणभोजनादि कुर्यात्। इति ब्रीहियववपनकर्म। सीतायक्षे च एता एव देवताः स्था-छीपाकेन यजेदित्यतिदेशः॥

(गदाधरः)—' पुण्याः जनम् ' यस्य कृषिकर्मण्यधिकारस्तस्येदमुच्यते । पुण्याहे उदगयने गुक्रपक्षे चन्द्राचनुकूलदिने लाङ्गलस्य हलस्य योजनं प्रवर्तनं भवति । प्रथमकृषिप्रवृत्तस्यैतत्कर्म भवति । उद्गयने आपूर्यमाणपक्षे पुण्याह इत्यनेनैव प्राप्तत्वाद्त्र पुण्याह्यहणमत्रिमसूत्रे अपुण्याहत्वद्योतना-र्थम् । पक्षान्तरमाह ' ज्येष्ठ ः त्यम् ' अथवा अपुण्याहेऽपि ज्येष्ठया नक्षत्रेण युते दिने लाङ्कलयोजनं भवति । प्रथमकृषिप्रवृत्तस्यैतत्कर्म भवति । उदगयन इन्द्रदैवत्यं ज्येष्ठानक्षत्रं यतः इन्द्राधीनं च कृषि-कर्म वृष्टिनिमित्तत्वात् । ज्येष्टया वेति हेतौ तृतीया । ज्येष्टायामिन्द्रदैवत्यं वेति भर्तृयज्ञपाठः । 'इन्द्रं ''येत् ' यागशब्देन देवतोदेशेन बल्युपहार उच्यते । इन्द्रादिदेवताविशेषान्द्रप्रा तण्डुलैर्ग-न्धैरक्षतैर्यवैश्चेष्टा नमोऽन्तैर्नाममन्त्रैर्वछिहरणेन संपूज्य अनडुहो बळीवर्दान्मधुघृते पात्रे कृत्वा तृष्णीं प्रत्येकं प्राहायेत् । 'सीरा भेत ' यागानन्तरं सीरायु जन्तीत्यनेन मन्त्रेण वृषभो हुछे योजयेहसि-णोत्तरऋमेण । ततः शुनिः सुफाला इति भूमिं ऋषेत् । अथवा शुनिः सुफाला इति फालं हलसुखमा-यसमिमृहोत् । उभयलिङ्गत्वान्मन्त्रस्य । 'नवाः शात्'न चैतौ मन्त्रौ विनियोक्तव्यौ । किंका-रणम् । अग्रिचयन एतावुपदिष्टौ । न चाग्निप्रकरणपठितयोरिहोपदेशो नातिदेशः । किंच 'वनः 'च' <mark>अग्निचयनप्रकरणे अन्नवपने ये मन्त्रा या ओषधीरित्यादयो विनियुक्तास्तेषामप्यनुषङ्गः प्राप्नोति ।</mark> यदि लिङ्गमात्रेण विनियोगः स्यात् । न चैतदिष्यते । 'अप्यः 'पेयुः '। अप्यं वहसं बलीवर्दम-भिषिच्य घुर्घुरमालादिना भूषयित्वा अकृष्टमविलिखितं यत्क्षेत्रं तत्कृषेयुः । 'स्थाली''जनम् ' <mark>इदमपरं कर्मान्तरम् । स्थालीपाकस्य अपणानुपदेशाद्त्र सिद्धस्यैव अहणम् । स्थालीपाकस्य चरोः</mark> पूर्ववहाङ्गलयोजनोक्ता देवता इन्द्रादिका यजेत् । किंकुर्वन् प्रवपन् उप्ति कुर्वन् । कयोः ब्रीहियवयो-<mark>र्वपनकाले । ततो ब्राह्मणस्य भोजनं कार्यम् ॥ इति त्रयोवशी कण्डिका ॥ १३ ॥</mark>

अथ पदार्थकमः । पुण्याहे लाङ्गलयोजनम् । उद्गयनाद्यभावेऽपि ज्येष्टानक्षत्रे वा मातृपूजापूर् वैकमाभ्युद्यिकश्राद्धम् । ततो दृष्याद्यादाय लाङ्गलयोजनदेशे गमनम् तत्र स्थण्डिलानुलेपनम् । तत्र दृधितण्डुलगन्धाक्षतमिश्रितेरिन्द्रादिभ्यो बलिहरणम् । हस्तेनैव । इन्द्राय नमः पर्जन्याय नमः अश्विभ्यां नमः मरुद्धो नमः उद्लाकाश्यपाय नमः स्वातिकार्ये नमः सीतायै नमः अनुमत्यै नमः । यथा दैवतं त्यागाः । अनडुहो मधुघृते प्राशयेत् । ततः प्रथमबलीवर्दस्य मण्डनम् । ततोऽकृष्टे देशे कर्षणम् । ततो ब्राह्मणभोजनम् । अथ ब्रीहियवयोर्वपनकाले मातृपूजापूर्वकमाभ्युद्यकं कृत्वाऽऽव-सध्येऽमौ कर्म भवति । तत्र ब्रह्मोपवेशनादिप्राशनान्ते विशेषः । तण्डुलस्थाने सिद्धस्य चरोरासा-दनं प्रोक्षणं च । आज्यभागान्ते स्थालीपाकेन लाङ्गलयोजनदेवताभ्यो होमः । इन्द्राय स्वाहा पर्जन्याय स्वाहा अश्विभ्यां स्वाहा मरुद्धाः स्वाहा उदलाकाश्यपाय स्वाहा स्वातिकार्ये स्वाहा सीताये स्वाहा अनुमत्ये स्वाहा । यथादेवतं त्यागाः । ततश्वरुणा स्विष्टकृत् । ततो भूरादिनवाहु-तयः । संस्वत्रप्राशनम् । मार्जनम् । पवित्रप्रतिपत्तिः । दक्षिणादानम् । प्रणीताविमोकः ॥ १३ ॥

(विश्व०)—'पुण्याः जनं 'पुण्याहपदं शुक्रपक्षाद्यनाद्रार्थं तच न संभवति गौण्या मुख्यया वा तस्य तत्रावृत्तेः । लाङ्गलं हलं ज्योतिःशास्त्रादिपरिगृहीते उत्तमेऽह्नि हलयोजनं कुर्या-दिति शेषः । पक्षान्तरमाह—' ज्येष्ठः वत्यं ' हेतुत्वं तृतीयार्थः । यतः ज्येष्ठानक्षत्रमिन्द्रदेवताकं कृषेश्चेन्द्राधीनत्वात्तेन ज्येष्टायां लाङ्गलयोजने न तथा पुण्याहापेक्षा । प्रथमलाङ्गलयोजनप्रवृत्तस्य भवति । अत्रापि मातृपूजाभ्युदयिके भवतः । ' इन्द्रं ः येत् ' इन्द्रादीननुमत्यन्तान् । दथ्ना तण्डुलैर्ग-न्धेरक्षतैरेकीऋतैरिष्ट्वा बलिदानेनेति शेषः । बलिदानं प्राक्संस्थमुद्ग्वा । प्राञ्चयुद्ञ्चीति परिभाषि-सत्वात् । बल्दिननं चोपलिप्तायां क्षेत्रसंनिहित्सुवि । ततो दधितण्डुलगन्धाक्षतान् दक्षिणहस्तेना-**षाय इन्द्राय नमः पर्जन्याय नमः अश्विभ्यां नमः मरुद्धो नमः उदलाकादयपाय नमः स्वातिकार्ये नमः** सीताये नमः अनुमत्ये नमः अष्टौ बलीन् दद्यात् । ततो मधुघृते पात्रे कृत्वा बलीवर्दाभ्यां प्राहायेत् । <mark>लेहयेदित्यर्थः । 'सीरा ' येत् ' लाङ्गल इति शेषः । ' युन्र ' भेत ' फालः कर्षणसाधनं लौहं</mark> कर्षणस्पर्शयोर्विकल्पार्थों वाशब्दः । इदानीं मन्त्रयोर्निषेधमाह्—' नवा ः गाच ' वाशब्दः पूर्वपक्ष-<mark>क्यावृत्तौ । एतौ मन्त्रौ न भवतः किंतु त</mark>ृष्णीमेव योजनकर्षणादि भवेत् । तत्र हेतुमाह—अग्न्यु-पदेशात् । अग्निः चयनं तत्र मन्त्रयोरूपदेशात्प्रकृते न भवतः । न च वाच्यमतिदेशः, अन्येषामपि <mark>धान्यादिवपनमन्त्राणां चयनोपदिष्टानां या ओषधीरित्यादीनामतिदेशापत्तेरित्याह वपनानुपङ्का-</mark> षेति । 'अप्र्यः 'षेयुः ' अप्र्यं श्रेष्ठबलीवर्दमभिषिच्य घण्टादिनाऽलंकृत्य अकृष्टमविलिखितं भूभागं तदा कृषेयुः विलिखेयुः। लाङ्गलयोजनेन भूमिं वपनयोग्यां संपादयेत्। इदानीं वपनकर्तव्यता-माह—'स्थाली ''पन्' मातृपूजाभ्युद्यिके विधाय परिसमूहनाद्यपयमनप्रक्षेपान्ते विशेषः । प्रहणे इन्द्राय पर्जन्यायाश्विभ्यां मरुद्ध उद्लाकाइयपाय स्वातिकार्ये सीताये अनुमत्ये जुष्टं गृहामि। प्रोक्षणे त्वाशब्दोऽधिकः । आज्यभागानन्तरं स्थालीपाकस्य चरोः पूर्ववत् लाङ्गलयोजनोक्तदेवताः इन्द्रादिकाः यजेत् । किं कूर्वेन् । प्रवपन् उप्तिं कुर्वन् । कयोः ब्रीहियवयोरित्यन्वयः । इन्द्राय स्वाहे-त्यादि अनुमत्यन्तं स्विष्टकृद्धोमादि ब्राह्मणभोजनान्तं तदनन्तरं वैश्वदेवः । 'सीतायज्ञे च 'सिद्धेषु त्रीहिषु यवेषु च सीतायज्ञो भवति । स च वक्ष्यते । तत्रापीन्द्राद्योऽनुमत्यन्ता लाङ्गलयोजनदेवताः होमकर्मणा बलिदानेन च यष्टव्या इत्यतिदिइयत इत्यर्थः। 'ततो ... जनं ' दश पश्च वा परिशि-ष्टात् । एतच प्रवपनं त्रीह्यादीनां छौकिकामी भवतीत्यवसीयते । अन्ये तु निरमेरेव छौकिकामी <mark>कृतावसध्यस्यावसध्ये भवतीत्याहः । इति त्रयोदशी कण्डिका ॥ १३ ॥ ॥ % ॥</mark>

अथातः श्रवणाकर्म ॥ १ ॥ श्रावण्यां पौर्णमास्याम् ॥ २ ॥ स्थाली-पाकलं श्रपियत्वाऽक्षतधानाश्चेककपालं पुरोडाशं धानानां भूयसीः पिष्ट्वा-ऽऽज्यभागाविष्ट्वाऽऽज्याहुती जुहोति ॥ ३ ॥ अपश्चेतपदाजिह पूर्वेण चापरेण च । सप्त च वारुणीरिमाः प्रजाः सर्वाश्च राजबान्धवैः स्वाहा श । न वे श्वेतस्याच्याचारेऽहिर्दद्र्श कंचन । श्वेताय वैदर्व्याय नमः स्वाहेति ॥ ५ ॥ स्थालीपाकस्य जुहोति विष्णवे श्रवणाय श्रावण्ये पौर्ण-मास्यै वर्षाभ्यश्चेति ॥ ६ ॥ धानावन्तमिति धानानाम् ॥ ७ ॥ घृताक्ता-न्सक्तून्सर्पेभ्यो जुहोति ॥ ८ ॥ आम्नेयपाण्डुपार्थिवानाछं सर्पाणामधिपतये स्वाहा श्वेतवायवान्तरिक्षाणाछं सर्पाणामधिपतये स्वाहाऽभिभूःसौर्यदिव्यानाछं सर्पाणामधिपतये स्वाहेति॥९॥ सर्वहुतमेककपालं ध्रुवाय भौमाय स्वाहेति <mark>॥ १०॥ प्राशनान्ते सक्तूनामेकदेशर्</mark>ठः शूर्पे न्युप्योपनिष्क्रम्य बहिःशाला<mark>याः</mark> स्थण्डिलमुपलिप्योलकायां ध्रियमाणायां माऽन्तरागमतेत्युक्तवा वाग्यतः सर्पानवनेजयति ॥ ११ ॥ आमेयपाण्डुपार्थिवानाएं सर्पाणामधिपतेऽवने-निक्ष्व श्वेतवायवान्तरिक्षाणाएं सर्पाणामधिपतेऽवनेनिक्ष्वाभिभूः दिन्यानालं सर्पाणामधिपतेऽवनेनिक्ष्येति ॥ १२ ॥ यथाऽवनिक्तं दर्व्यीप-घातर्ठः सक्तून्सर्पेभ्यो बलिर्ठः हरति ॥ १३ ॥ आम्रेयपाण्डुपार्थिवानाछं सर्पाणामधिपत एष ते बलिः श्वेतवायवान्तिरिक्षाणार्थं सर्पाणामधिपत एष ते बिलिरिभमूः सौर्यदिव्याना७ं सर्पाणामिधपत एव ते बिलिरिति ॥ १४ ॥ अवनेष्य पूर्ववत्कङ्कतैः प्रलिखति ॥ १५ ॥ आमेयपाण्डुपार्थिवानाछं सर्पाणामधिपते प्रलिखस्व श्वेतवायवान्तिरक्षाणाणं सर्पाणामधिपते प्रलिखस्वा-भिभूः सौर्यदिन्याना७ं सर्पाणामधिपते प्रलिखस्वेति ॥ १६॥ अञ्जनानुले-पन्छं स्रजश्राञ्जस्वानुलिम्पस्य स्रजोऽपिनह्यस्वेति ॥ १७ ॥ सक्तुरोष्छं स्थिण्डिले न्युष्योदपात्रेणोपिननीयोपितिष्ठते नमोऽस्तु सर्पेभ्य इति तिस्रिभः <mark>॥ १८ ॥ स यात्रत्कामयेत न</mark> सर्पा अभ्युपेयुरिति तात्रत्सन्तत<mark>योदधारया</mark> निवेशनं त्रिः परिषिञ्चन्परीयादपश्चेतपदा जहीति द्वाभ्याम् ॥ १९॥ दुवीं शूर्प प्रक्षाल्य प्रतप्य प्रयच्छति ॥ २० ॥ द्वारदेशे मार्जयन्त आपी-हिष्ठेति तिस्भिः ॥ २१ ॥ अनुगुप्तमेतर्रः सक्तरोषं निधाय ततोऽस्त-मितेऽस्तमितेऽभि परिचर्य दृव्यीपघातर्ठः सक्तून्सपेंभ्यो बलिर्ठः हरेद्।यहा-यण्याः ॥ २२ ॥ तर्ठः हरन्तं नान्तरेण गच्छेयुः ॥ २३ ॥ दृव्यीसमनं प्रक्षाल्य निद्धाति ॥ २४ ॥ धाना प्राक्षन्त्यस७ंस्यूताः ॥ २५ ॥ ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥ २६ ॥ ॥ १४ ॥ ॥ 🕸 ॥ ॥ 🕸 ॥

(कर्कः)—'अथा ''कर्म ' व्याख्यास्यत इति सूत्रशेषः । 'श्राव ''स्यां ' कर्तव्यम् । 'स्थाली ''शम् ' तद्भृतोपादानं माभूदिति अपयित्वेत्युच्यते । भर्जनैककपालयोरिप प्रोक्षणं भवति । अर्थवत्प्रोक्ष्येत्यविशेषोपदेशात् । 'धाना "हीति 'द्वाभ्यां मन्त्राभ्याम् । 'स्थाली "भ्यश्च ' इति चतस्र आहुतयः । 'धाना'''नाम् ' एकाहुतिं जुहोति । 'घृता''नामिति ' एतैस्त्रिभिर्मन्त्रैस्तिस्र आहुतयः । ' सर्व · · ः लम् ' पुरोडाशम् । ' ध्रुवा · · देति ' ततः स्थालीपाकधानासक्तुभ्यः स्विष्टकृत् । 'प्राशः नामिति ' एभिर्मन्त्रैः शेषं निगद्व्याख्यातम् । 'यथाः नामिति ' एभिर्मन्त्रैः । यथाऽव-निक्तमिति । येषु देशेष्ववनेजनं कृतं तत्र तत्र बलिहरणम् । दृव्योपघातमिति दृव्योपहत्योपहत्ये-स्यर्थः । उपपूर्वो हन्तिर्महणार्थः । अथ स्रुवेणोपह्त्याज्यमिति । 'अवःःनामिति ' प्रतिमन्त्रं प्रति-विलिहरणं प्रलेखः । 'अञ्जः स्वेति ' एभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रं यथालिङ्गं प्रतिबलिहरणं ददाति । 'सक्तुः स्टिभिः ' ऋग्भिः सक्तुशेषं तु यत् शूपें न्युप्योपनीतम् । 'सः द्वाभ्याम् ' मन्त्राभ्याम् । 'दुर्वीः च्छिति । उल्काधारस्य । प्रतपनं चोल्कायामेव संनिधानात् । 'द्वारः स्विभः । बहुवचनोपदेशाद्वह्ययज्ञमानोल्काधाराश्च । 'अनु "यण्याः ' तत इति सक्तुभ्यो दर्व्योपहत्योपह-त्यास्तमितेऽस्तमितेऽग्निपरिचरणं कृत्वा बिंछ हरेदाप्रहायणीं यावत् । तावद्विछहरणमव-नेजनदानप्रत्यवनेजनैः । 'तर्ठः'''च्छेयुः' अन्तरागमनप्रतिषेधश्च बल्<mark>डिहरणकर्तुरावसध्यस्य ।</mark> ' दर्ज्या । ' प्रत्यहम् । ' धानाः । स्यूताः ' अनवखण्डयन्तः । ' ततो । जनम् ' इत्यु-क्तार्थमेव ॥ १४ ॥ 11 % 11 11 % 11 11 * 11

(जयरामः)—' अथा ः कर्म ' वक्ष्यत इति सूत्रहोषः । तच्छ्रावण्यामेव पौर्णमास्यां भवति । कथमित्यत आह स्थालीपाकमिति । तद्भूतोपादानं माभूदिति अपयित्वेत्युक्तिः । भर्जनादीनामपि प्रोक्षणम् । अर्थवत्त्रोक्ष्येत्यविशेषोपदेशात् । धानानां मध्ये भूयसीः बह्वीर्थानाः पिष्टा सक्तुत्वमापाद्य आज्याहुती द्वे हुत्वा वक्ष्यमाणमन्त्राभ्याम् । अपश्वेतेत्यादि मन्त्रद्वयं सर्पभयनिवारकम् । तदर्थः— तत्र द्वयोः प्रजापतिरनुष्टुप् गायज्यौ सर्प आज्यहोमे० । हे श्वेतपद गृहपद त्वं इमाः मदीयाः प्रजाः राजवान्थवैर्वासुकिप्रभृतिभिस्तथा वारुणैर्वरुणसंबन्धिभश्च सर्पयूथैः सह जहि त्यज । पूर्वपददीर्घ-इछान्द्सः । हित्वा च इतः स्थानाद्प अपगच्छ । किं भूताः प्रजाः । सप्त सपिण्डसगोत्रसोद्-कत्वभेदेन सप्त सप्तपुरुषसंबन्धाः । सप्तकुलजा वा । तद्यथा । पिता माता च भार्या च दुहिता भगिनी तथा । पितृष्वसा मातृष्वसा सप्त गोत्राण्यमूनि वै इति । सर्वाश्च सकलाश्च सेवकपर्यादि-रूपाः। कथं पूर्वेण पुरतः। अथापरेण पश्चात्। पूर्वोत्तराः प्रजा इति वा। वारुण्यादिभिः सह तुभ्यं सुहुतमस्तु ।। १ ।। एतदेवोत्तरमन्त्रेण द्रढयति । नवा इति । वै इति शब्दद्वयं अतिनिश्चयार्थ-कम् । श्वेतस्य श्वेतपदस्य अध्याचारे आधिपत्ये अधिकृतप्रदेशे वा । अहि: कश्चिदपि सर्पः कंचन जनं न दद्शे पापरृष्ट्या मा पश्यत्वित्यर्थः । तद्थे श्वेताय शुद्धाय प्रसन्नाय वा नमस्कारयुक्तं स्वाहा सुहुतमस्तु । किं भूताय दर्ज्याय दर्जीकराय दीर्घफणायेत्यर्थः । यहा वैदर्ज्याय विदर्जापत्याय तदा वैशब्द एक एव । सर्पगमनमार्गे श्वेतरेखाया दृश्यमानत्वात् तस्य श्वेतपद्त्वम् । मदीयनमस्कार्युजा सुदृतेन प्रीतोऽस्माकं सर्पभयं निवर्तयेति वाक्यार्थः । 'स्थालीः श्चेति ' चतस्र आद्वृतीः । 'धाना-वन्तमिति ' मन्त्रेण धानानामेकामाहुतिं जुहोति । तत्र घृताक्तसक्तुहोमे मन्त्रभेदेनाहुतित्रयम् । तदाह ' आग्नेयपाणिड्वति '। तदर्थः । तत्र त्रयाणां परमेष्ठी यजुः सर्पाधिपतयः सपयागे सर्पसक्तु-

होमे । अभियाः अभिदेवत्याः । पाण्डवः पाण्डुसंज्ञकसर्पजातीयाः । पार्थिवाः पृथिव्यां विहारिणः तेषां सर्पाणामधिपतये शेषाय वासुकये वा स्वाहा सुहुतमस्तु । तथा श्वेताः श्वेतजातीयाः वायवाः वायुदेवत्या इति यावत् अन्तरिक्षाः अन्तरिक्षविहारिणः तेषामधिपतय इति प्राग्वत् ॥ २ ॥ तथा अभिभवन्ति सर्वानित्यभिभुवः । सौर्याः सूर्यदेवत्याः । दिन्याः द्युविहाराः । अत्र सर्वत्र द्वन्द्वसः मासः । तेषाम् । अभिभूरित्यत्र विसर्गश्छान्दसः ॥ ३ ॥ अवनेजनबल्हिरणप्रत्यवनेजनकङ्कतप्रले-खना जनानु है । विश्व विष्य विश्व विष SSहुतिः । सर्वेहुतमेककपाछं पुरोडाशं ध्रुवाय भौमाय स्वाहेति जुहोति । ततः स्थाछीपाक-धानासक्तम्यः स्विष्टकृद्धोमः । प्राशनान्ते सक्तूनामेकदेशं शूपें न्युप्य प्रक्षिप्य ब्रह्मोल्काधाराभ्यां सह शालाया बहिः निष्क्रमणम् उपनिष्क्रम्य बहिः शालायां स्थण्डिलमुपलिप्य स्वयमेव । उल्का च लौकिकामिसंभूता अन्तरागमनं च यजमानशालाग्न्योरेव । माऽन्तरागमतेति प्रैषमुक्त्वा वाग्यतः स्थिण्डिले सर्पानवनेजयित आग्नेयादिभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रम् । शेषं निगद्व्याख्यातम् । यथाऽविनक्त-मिति यत्र यत्र देशेऽवनेजनं कृतं तत्र तत्र बलिहरणम् । दर्ज्योपघातं दर्ज्योपहत्येत्यर्थः । उपपूर्वो हिन्तश्च महणार्थः । अथ स्रुवेणोपहत्याज्यमिति च । प्रलेखनं च क्रमेण प्रतिमन्त्रम् । बलिकण्डूयनं कङ्कतैस्तानि च वैकङ्कतीयानि प्रादेशमात्राण्येतानि काष्टानि भवन्ति । अञ्जनादीनि च प्रतिमन्त्रं यथा(छि)ङ्कं प्रतिबल्हिरणं ददाति । सक्तुशेषं च शूर्पे उपनीतं स्थण्डिले न्युप्य सुवेण क्षिस्वा उपनिनीय आप्नान्य उपस्थानं नमोऽस्तु सर्पेभ्य इति तिस्टिभिर्ऋग्भिः । तत्र तिस्टणां प्रजापतिरनुष्टुप् सर्पस्तदु-प्रथाने । स यावत्कामयेत एतावन्तं देशं न सर्पा अभ्युपेयुरिति निवेशनं गृहं प्रति तावन्तं गृहदेशं संततयोदकथारया भूभागं त्रिः परिषिञ्चन परीयात् परिक्रामेत् । अपश्वेतपदा जहीति द्वाभ्यां पूर्वोक्तमन्त्राभ्याम् । सक्टनमन्त्रेण परिगमनं द्विस्तूष्णीम् । 'दर्वी · · च्छति ' उल्काधाराय । प्रतपनं चोल्कायामेव संनिधानात् । द्वारदेशे स्थित्वा आत्मानमद्भिः मार्जयन्ते आपोहिष्ठेति तिसः-भिर्ऋग्भिः। बहुवचनोपदेशात् [अनेन] ब्रह्मयजमानोल्काधाराश्च । एतं प्रकृतम् । 'अनु "यण्याः' आम्रहायणीं यावत् । बलिहरणं चावनेजनदानप्रत्यवनेजनैः । 'तर्ठः ' च्छेयुः ' अन्तरागमनप्रतिः षेधश्च बलिहरणकर्तुरावसध्यस्य च । दर्व्याचमनं मुखं प्रक्षाल्यनिद्धाति प्रत्यहम् । द्वींप्रहणान्न रू. पंस्य प्रक्षालनम् । 'धानाः स्यृताः ' अनवखण्डयन्त इत्यर्थः । तत एकं ब्राह्मणं कर्माङ्गं भोजयेत् ॥ १४ ॥ ॥ * ॥

(हरिहरः)—'अथाः कर्म अथेदानीमावसध्याग्निसाध्यकर्मणां प्रकृतत्वात् अवणाकर्मोच्यत इति शेषः। 'आवः स्याम् 'तच आवणमासस्य शुक्रपश्चद्दश्यां कर्तव्यम्। 'स्थालीः डाश्चम् 'स्थालीपाकं चरुम् अक्षत्वधानाः अक्षतानां सतुषाणां यवानां धानाः अक्षत्वधानाः ताश्च
अपित्वा एककपालमेकिस्मिन्कपाले अप्यत इत्येककपालं तं पुरोडाशं अपियत्वेत्यनुष्वयते अन्यथा
तज्ञृतोपादानं स्यात्। अतश्च धानापुरोडाशयोः अपणोपदेशात् भर्जनकपालयोरिप आसादने
प्रोक्षणे भवतः, अर्थवतां प्रोक्षणमिवशेषणोपदिश्यते। 'धानाः स्वाहेति 'धानानां भर्जितानां
यवानां मध्ये भूयसीः बह्वीः पिष्ट्वा सक्तृत्वमापाद्य आज्यभागौ हुत्वा अपश्चेतपदा जिह नवे श्वेतस्थाद्विषाचार इति द्वाभ्यां मन्त्राभ्यां द्वे आज्याहुती जुहोति। 'स्थालीः भ्यश्चेति 'अनन्तरं स्थालीपाकस्य चरोश्चतस्य आहुतीर्जुहोति यथा विष्णवे स्वाहेत्येवमादिभिश्चतुर्भिमंन्त्रैः। 'धानाः नाम् '
धानावन्तं करम्भिणमित्यनयर्चा धानानामेकामाहुति जुहोति। 'घृताः स्वाहेति ' घृतेन आज्येन
अक्ताः अभिघारिताः घृताक्ताः तान् सक्तृन् सर्पभ्य आग्नेयपाण्डपार्थिवेत्यादिभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रमेकैकामेवं तिस्र आहुतीर्जुहोति। 'सर्वः स्वाहेति ' तत् एककपालं पुरोडाशं सर्वहृतं यथा भवति

<mark>तथा ध्रुवाय भौमाय स्वाहेत्यनेन मन्त्रेण जुहोति । ततः स्थालीपाकधानासक्तुभ्यः स्विष्टकुद्धोमः ।</mark> 'प्राहाः''येति ' प्राहानान्ते संस्रवप्राहानानन्तरं सक्तूनामेकदेशं बलित्रयपर्याप्तं हार्षे हारेषिकावंशा-न्यतममये इच्छापरिमाणे न्युप्य कृत्वा उपनिष्क्रम्य शालायाः सकाशान्निर्गत्य बहिरङ्गणे स्थण्डिलं भूमि स्वयमेव गोमयेनोपछिप्य । अत्र सर्पानवनेजयतीत्यस्याः क्रियाया उपलेपनिकयायाश्चैककर्तृक-त्वेन पूर्वकालीनस्योपलेपनस्य ल्यवन्तत्वम् । समानकर्तृकयोः पूर्वकाले इति पाणिनिना ल्यपः स्मर-णात् । तेनात्र स्थण्डिलस्य स्वयं पूर्वेमुपलेपनम् । उल्कायां व्रियमाणायां ज्वलति काष्ठेऽन्येन व्रिय-माणे माऽन्तरागमत आवसभ्यस्य मम चान्तराले मागच्छत इत्युक्त्वा अभिधाय वाग्यतो मौनी सर्पान् आग्नेय श्वेत अभिभूरित्यादिभिस्त्रिभिर्मन्त्रैरवनेनिक्ष्वेत्येतद्न्तैः प्राकृसंस्थानवनेजयति अव-निकान् शुचीन् करोति । 'यथां ''लिरिति ' यथाऽवनिक्तं येषु देशेषु अवनेजनं कृतं यथाऽवनिक्तं अविक्तिमनतिक्रम्येत्यर्थः । दर्न्या प्रादेशमात्रया ब्यङ्कष्टपर्वविस्तीर्णया पलाशायन्यतमयिश्चयवृक्षो-द्भवया उपघातमुपहत्योपहत्य गृहीत्वा आग्नेयेत्यादिभिस्त्रिभिर्मन्त्रेरेष ते बलिरित्येतदन्तैः प्रतिमन्त्रं सपेंभ्यो बिंह हरति ददाति । उपघातिमति णमुल्प्रत्ययान्तः उपपूर्वो हन्तिर्भहणार्थः । अथ स्रुवे-णोपहत्याज्यमितिवत् । 'अवः अवः इत्यन्तम् । अवनेज्य अवनेजनं दृत्वा कथं पूर्ववत्कङ्कतैर्वे प्रादेशमात्रैक्षिभिरेकतोदन्तैः समुचितैराग्नेयेत्यादिभिक्षिभिर्मन्त्रैः प्रलिखस्वेत्यन्तैर्यथासङ्ख्यं प्रतिबर्लि प्रिलिखित कण्डूयति । 'अञ्जः स्वेति ' अञ्जनं कज्जलं लौकिकदीपजं त्रैककुदं सौवीरिमिति प्रसिद्धं वा । अनुलेपनं सुरभिचन्दनादि स्नजः पुष्पमालाः आग्नेयेत्यादिभिस्निभिर्मन्त्र<mark>ैरञस्व अनु-</mark> लिम्पस्व स्रजोऽपिनह्यस्वेत्यन्तैः प्रतिमन्त्रं प्रतिबलिहर्णमेकैकं यथाकमं दुदाति । 'सक्तुः स्टिभिः ' <mark>सक्तुरोवं यच्छूर्पे न्युप्यानीतं बल्यर्थे बलिदानायोपलिप्तैकदेशे न्युप्य शूर्पेणैव क्षिस्वा उदपात्रेण जल-</mark> पात्रेण उपनिनीय प्रवाह्य नमोऽस्तु सपेंभ्य इति तिसृभिर्ऋग्भिः सर्पानुपतिष्ठते । बल्यभिमुख-स्तिष्ठन् प्राङ्मुखस्तिष्ठन् सर्पानुपतिष्ठते स्तौति । 'स या द्वाभ्यां 'स गृहपतिः यावत् यावन्तं देशं सर्पाः नागाः नाभ्युपेयुर्न संचरेयुरिति कामयेत इच्छेत् तावत् तावन्तं देशं सन्ततया अनव-च्छित्रया उद्धारया सिळ्छधारया निवेशनं गृहं परिषिञ्चन् त्रिः परीयात् त्रीन्वारान् गृहस्य सम-न्तात्प्रादक्षिण्येन परिक्रम्य गच्छेत् कथम् अपश्वेतपदा जहीति द्वाभ्यां मन्त्राभ्याम् । 'दर्वीः 'च्छति' द्वीं पूर्वोक्ता रूपे च प्रक्षाल्य क्षालयित्वा प्रतप्य सकुत्तापयित्वा संनिधानादुल्कायामेव प्रयच्छति द्दाति उल्काधाराय सन्निधानादेव । 'द्वार ... सृभिः ' द्वारदेशे शालायाः द्वारे आपोहिष्ठेति तिसृ-भिर्भाग्भः मार्जयन्ते । बहुवचनोपदेशात् ब्रह्मयजमानोस्काधाराः मार्जयन्ते अद्भिरात्मानमि-षिश्वन्ति । 'अनु ''यण्याः ' एतं प्रकृतं सक्तुरोषं होमावशिष्टान् सक्तून् अनुगुप्तं सुरक्षितं यथा भवति तथा निधाय स्थापयित्वा ततस्तस्मात् अवणाकर्मकालात् प्रभृति अस्तमिते सूर्ये प्रतिदिन-मिन्नमावसथ्यं परिचर्य सायंहोमेन आराध्य दृर्व्योपघातं शूपं न्युप्तान् सक्तून्सपेभ्य उक्तप्रकारे-णैव बिंह हरति किमवधि आऽऽप्रहायण्याः आग्रहायणीं पौर्णमासीं यावत्। अथवा आग्रहायणी-शब्देन तत्कालावधिकमाप्रहायणीकर्म लक्ष्यते तत्र हि बलीनामुत्सर्गस्य वक्ष्यमाणत्वात् । भाष्य-कारस्तु तत इति तेभ्यः सक्तुभ्यः दृर्व्योपहत्योपहत्यास्तमितेऽस्तमिते अग्निपरिचरणं कृत्वा बर्लि हरेदाप्रहायणीं यावदित्याह सम । बलिहरणं च अवने जनदानप्रत्यवने जनैः कङ्कतविलेखनान्तै-रेव । 'तर्ठः''च्छेयुः 'तं गृहपति बलीन् हरन्तं आवसध्याप्ति अन्तरेण मध्ये न गच्छेयुः प्राणिनः ततः श्वादयोऽपि निवार्याः । 'दर्व्या''धाति ' दर्व्या आचमनं मुखं प्रक्षाल्य निद्धाति स्थापयति प्रत्यहं द्वीं मुखप्रक्षालनोपदेशाच्छूपप्रक्षालनाभावः । 'धाना'''स्यूताः ' धाना भर्जितान् यवान् प्राभन्ति भक्षयन्ति बहुवचनोपदेशात् ब्रह्मयजमानोल्काधाराः । कथं भूताः

धानाः असर्७स्यूताः दन्तैरलम्ना अचर्वयन्त इत्यर्थः । 'ततौ'''नम्' । इति सूत्रार्थः ॥ ॥ अथ प्रयोगः । तत्र श्रावण्यां पूर्णिमायां श्रवणाकर्म । तस्य प्रथमप्रयोगे मातृपूजापूर्वकर्माभ्युद्यिकं विधा-यावसथ्याग्री कर्म कुर्यात् । तद्यथा ब्रह्मीपवेशनादिप्राशनान्ते अयं विशेषः - चरुस्थाल्यनन्तरं भर्जनकः परं तत एकं कपाछं तथा तण्डुलानन्तरं यवान् ततस्तण्डुलपिष्टान्यासादयेत् । प्रोक्षणकाले यथासा-दितं प्रोक्षेत् उपकल्पितं च दृषदुपले शूर्पोल्के उद्पात्रदृव्यी कङ्कतत्रयमञ्जनमनुरुपनं स्नजश्चेति ततः पवित्रकरणादिप्रोक्षणीनिधानान्ते चरुदेशस्योत्तरतो अर्जनमधिश्रित्य तदुत्तरतः कपालमुपधाय आज्यं निरुप्य चरुपात्रे प्रणीतोदकासेचनपूर्वकं तण्डुलप्रक्षेपं कृत्वा प्रणीतोदकेन पिष्टं संयूय पुरो-डाशं कृत्वा ब्रह्मद्वारा आज्यमधिश्रित्य स्वयं चरुमन्येन भर्जने यवान् अपरेणैककपाले पुरोडाशम-धिश्रित्य पुरोडार्रा प्रथयित्वा यावत्कपालं, सर्वेषां पर्यप्रिकरणं कुर्यात् । ततः स्रुवं संस्कृत्याज्यमुद्धास्य चर्वं चोद्वास्याज्यस्योत्तरतः स्थापयित्वा धाना उद्वास्य चरोकत्तरतो निधाय पुरोडाशसुद्वास्य धाना-नामुत्तरतः स्थापयेत्। तत आज्योत्पवनावेक्षणप्रोक्षण्युत्पवनानि कृत्वा धानानां भूयसीधीना दृषदुप-लाभ्यां पिष्ट्वा अल्पाः पृथक् स्थापियत्वा घृतेन सक्तृत् अक्त्वा उपयमनकुशादानाद्याज्यभागान्तं कर्म कुर्यात् । तत आज्येन अपश्वेतपदा जिह पूर्वेण चापरेण च । सप्त च वारुणीरिमाः प्रजाः सर्वाश्च राजवान्धवैः स्वाहेति इदं श्वेतपदे इति त्यागं विधाय, नवै श्वेतस्याद्धयाचारेऽहिद्दर्श कंचन श्वेताय वैदर्व्याय नमः स्वाहेति मन्त्रेण द्वितीयामाहुर्ति हुत्वा इदं श्वेताय वैदर्व्यायेति त्यक्त्वा स्थालीपाकेन चतस्र आहुतीर्जुहोति । तद्यथा विष्णवे स्वाहा इदं विष्णवे० श्रवणाय स्वाहा इदं श्रवणाय० श्रावण्ये पौर्णमास्ये स्वाहा इदं श्रावण्ये पौर्णमास्यै० वर्षाभ्यः स्वाहा इदं वर्षाभ्यो० इति । अथ <mark>धानावन्तं करम्भिणमित्यूचा धानानामेकाहुति हुत्वा इदमिन्द्रायेति त्यक्त्वा सक्तूनामाहुतित्रितयं</mark> जुह्यात् । तद्यथा आग्नेयपाण्डुपार्थिवानार्थं सर्पाणामधिपतये स्वाहा । इदंशब्दयुक्तः स्वाहाकाररहितो मन्त्र एव त्यागः। एवं त्रिषु । श्वेतवायवान्तरिक्षाणार्थं सर्पाणामधिपतये स्वाहा । अभिभूः सौर्यदि-व्यानाएं सर्पाणामधिपतये स्वाहा । ततो ध्रुवाय भौमाय स्वाहेति सर्व पुरोडाशं स्त्रुवे कृत्वा जुहु-यात् । इदं घ्रवाय भौमायेति त्यक्त्वा चरुधानासक्तुभ्य उत्तरतः किंचित्किचिदादाय स्विष्टकुतं विधाय महाच्याहृतिहोमं संस्रवप्राशनं ब्रह्मणे दक्षिणादानान्तं कुर्यात् । अथ हुतशेषसक्तूनामेकदेशं शूपें प्रक्षिप्योद्पात्रं द्वींकङ्कतत्रयाश्वनानुरुपनस्रजश्च । शालाया बहिर्निष्कम्य ब्रह्मणा उल्काधारेण च सह स्वाङ्गणे हस्तमात्रं स्थण्डिलं स्वयमुपलिप्य लौकिकाग्न्युल्कायां घ्रियमाणायां माऽन्तरागम-तेति प्रैषमुचार्यवाग्यतः स्थण्डिले उद्पात्रमादायाग्रय इत्यादिना अधिपतेऽवनेनिक्ष्वेत्यन्तेन मन्त्रेण एकत्रावनेजनार्थं जलं दत्वा श्वेतवायवेत्यादिना अधिपते ऽवनेनिक्ष्वेत्यन्तेन द्वितीयम्, अभिभू:-सौर्येत्यादिना तथैव तृतीयं, सर्पानवनेजयति । ततोऽवनेजनस्थानेषु अवनेजनक्रमेण एतैरेव मन्त्रैरेष-ते बिलिरित्यन्तैस्त्रिभिः प्रतिमन्त्रं बिले हरति । ततः पूर्ववद्वनेज्य कङ्कतत्रयेण प्रलिखस्वेत्यन्तैरेतैरेव मन्त्रैः प्रतिबर्छि प्रतिमन्त्रं प्रलिखति । ततोऽअस्वेत्यन्तैरुक्तमन्त्रैः प्रतिबर्छि प्रतिमन्त्रमअनं ददाति तथैवानुलिम्पस्वेत्यनुलेपनम् । एवमेव स्नजोऽपिनह्यस्वेति पुष्पमालां दत्वा सक्तुशेषं स्थण्डिले श्लिस्वा उद्पात्रजलेन प्रसंप्राव्य नमोऽस्तु संपेंभ्य इत्यादिभिस्तिस्यभिक्तिभिस्तिष्ठन् सर्पानुपतिष्ठते । ततः स गृहपतिरेतावन्तं देशं सर्पा न प्रविशेयुरिति यावन्तं कामयेत तावन्तं देशं संतती-दुकथारया त्रिःपरिविञ्चन गृहं परीयात् अपश्वेतपदाजहीति पूर्वोक्तमन्त्राभ्यां सकृत् द्विस्तूष्णीम् । ततो दवीं रार्पे च प्रक्षाल्योल्कायां सकृत्प्रतप्योल्काधाराय प्रयच्छति । अथ शालाद्वारि आपी-हिष्टेति तृचेन ब्रह्मयजमानोल्काधारा मार्जयन्ते जलेनात्मानम् । ततो धानाः प्राभन्ति ब्रह्मय-जमानोल्काधारा अनवखण्डयन्तः । ततो ब्राह्मणभोजनम् । एतावच्छ्रवणाकर्म ॥ ॥ अथ प्रत्यहं

बिहरणप्रयोगः । सक्तुशेषं सुगुप्ते भाण्डे स्थापियत्वा ततोऽस्तमिते सूर्ये कृतसायंहोमः शूपें सक्तुद्वींकङ्कतत्रयं निधायोदपात्रं गृहीत्वा सोल्काधारः शालाया बहिरूपलेपनादि परिलेखनान्तं बिहरणमनुदिनं पूर्ववत्कुर्यात् आग्रहायणीं यावत् । मान्तरागमतेति प्रैषाभावेऽपि कश्चिदन्तरा न गच्छेत् दुर्वीमुखमेव प्रक्षालयेदिति । इत्यह्रहर्विलदानविधिः ॥ ॥ ॥ ॥

(गदाधर:)—' अथा ' कर्म ' श्रवणाकर्मेति वक्ष्यमाणस्य कर्मणो नामधेयम् । व्याख्यास्यत इति सूत्रशेषः । ' श्राव * * स्याम् ' तत्कर्म श्रावणशुक्रप श्चदश्यां अवति । अस्य कर्मणो गौणकालो न भवति । तदुक्तं कारिकायाम् — श्रावण्यामेव तत्कार्यमभावाद्गौणकालतः । परिसंख्योक्तितः सूत्रकार-स्यान्यस्मृतेर्बेळात् । यावज्जीवं पाकयज्ञानुष्ठानं सक्टद्वेति तत्रैवोक्तम् । वचनात्सृत्रकारस्य सक्टद्स्य किया भवेत् । एवमेवोत्तरेषां स्यादावृत्तिर्वा स्मृतेवेछात् । सक्टत्करणमिच्छन्ति तत्रावृत्तिः सतां मतात् । तथा—यावज्जीवं पाकयज्ञैर्यजेत्संवत्सरेण चेति । 'स्थाली' 'शम् 'स्थालीपाकं चरुं श्रप-**यि**त्वा अक्षतानां सतुषयवानां धाना अक्षतधानास्ताश्च अपयित्वा एकस्मिन् कपाले अप्यत इत्ये-ककपालस्तं च पुरोडारां अपयित्वा । चरुधानापुरोडाशानां सिद्धानामुपादानं माभूदिति अप-यित्वेति यहणम् । भर्जनैककपालयोरप्यासादनप्रोक्षणे भवतः, अर्थवदासाद्यार्थवत्प्रोक्येत्यविशेषोप-देशात् । पुरोडाशस्य श्रपणमात्रोपदेशात्पेषणानुपदेशाच लौकिकपिष्टानामासादनम् । ' धाना ः स्वा-हेति ' धानानां मध्ये भूयसीर्वह्वीर्धानाः पिष्ट्वा पेषणेन सक्तुत्वं संपाद्याज्यभागौ हुत्वा आज्येनाहुती द्वे जुहोत्यपश्चेतपदाजहीति द्वाभ्यां मन्त्राभ्याम् । तत्रापश्चेतपदा जहीति प्रथमां, न वै श्वेतस्येति द्वितीयाम् । मन्त्रार्थः—हे श्वेतपद् त्विममा मदीयाः प्रजाः मम निवासभूमेः पूर्वेण भागेन अपरेण च पश्चाद्रागेन च जिह स्वजातिजनितमालिन्यधर्मात् परित्यज । अस्मात् स्थानाच स्थानान्तरं व्रज । किंभूताः प्रजाः सप्त च सपिण्डसगोत्रसोदकत्वभेदेन सप्तसप्तपुरुषसंबन्धाः सप्त कुळजा वा । तद्यथा पिता माता च भार्या च दुहिता भगिनी तथा। पितृष्वसा मातृष्वसा सप्त गोत्राण्यमूनि वै इति । वारुणैर्वरुणायत्तैर्नागैर्मदीयाः प्रजाः परित्यज । सर्वाः सेवकपश्वादिरूपाः राजवान्धवैर्नागैः राजा तक्षको वासुकिः शेषो वा तस्य ये वान्धवास्तैः सह त्यज । एतैः सह सदा तुभ्यं सुहुतमस्तु हविःसंपादनमस्तु ।। १ ।। पूर्वोक्तमेव द्रढयति । वै निश्चयेन । श्वेतस्य नागस्याध्याचारे आधिपत्ये अहि: सर्पजातीय: कंचन लोकं प्राणिजातीयं न पश्यतिस्म पापदृष्ट्या । अनेन कर्मणा स्थानत्यागात् तद्र्थे श्वेताय शुद्धाय नागाय नमस्कारपूर्वकं सुहुतमस्तु । किंभूताय नागाय वैदर्ज्याय विद्वीप-त्याय । 'स्थाली ' श्वेति ' ततो विष्णवे स्वाहेत्येवमादिभिश्चतुर्भिर्मन्त्रैः स्थालीपाकस्य चरोश्चतस्र आहुतीर्जुहोति । ' धाना'''नाम् ' ततो धानावन्तं करम्भिणमित्यनयर्चा सुवेण धानानामेकाहुति जुहोति । ' घृता ः स्वाहेति ' घृतेनाक्तान् अभिचारितान् सक्तन् सपेंभ्यो मन्त्रोक्तेभ्य आग्नेय-पाण्डुपार्थिवान।मिति त्रिभिर्मन्त्रैस्तिस्र आहुतीर्जुहोति । मन्त्रार्थः—आग्नेयाः अग्निदेवत्याः पाण्डवाः पाण्डवाः पाण्डुजातीयाः पार्थिवा पृथिवीविहारिणः तेषां सर्पाणामधिपत्यै शेषाय बासुकये वा स्वाहा सुहु-तमस्तु ॥ १ ॥ श्वेताः श्वेतजातीयाः वायवाः वायुदेवत्या इति यावत् । आन्तरिक्षा अन्तरिक्कवि-हारास्तेपामधिपतय इति प्राग्वत् ॥ २ ॥ तथा अभिभवन्ति सर्वानित्यभिभुवः सौर्याः सूर्यदेवत्याः दिव्या दिवि विहारारतेषाम् । अभिभूरिति विसर्गद्ञछान्दसः ॥ ३ ॥ 'सर्वः स्वाहेति ' सक्तुहोमो-त्तरमेककपालं पुरोडाशं सर्वहुतं संपूर्णं हुतं यथा भवति तथा ध्रवाय भौमाय स्वाहेत्यनेन मन्त्रेण जुहोति । ततः स्विष्टकृद्धोमः स्थालीपाकधानासक्तुभ्यः । सर्वहुत एककपाल इति परिभाषितत्वाद्त्रा-वाच्यं सर्वहुतमेककपालमिति । वाच्यं वा पाकयज्ञेष्ववत्तस्यासर्वहोम इति सूत्रेण संस्रवनिधानं प्राप्तं तद्वयुद्दासार्थम् । 'प्राराः''निक्ष्वेति ' संस्रवप्राशनान्ते पूर्वकृतसक्तुनामेकदेशं बल्तित्रयपयीतं नड-

वेणुरारेषीकान्यतममये रार्पे न्युप्य कृत्वा उपनिष्कम्य शालायाः सकाशान्निर्गत्य बहिः प्राङ्कणे स्थण्डिलभूमिं गोमयेनोपलिप्योल्कायां ब्रियमाणायां ज्वलत्काष्ठे अन्येन ब्रियमाणे माऽन्तराग-मतेत्यभिधाय वाग्यतः आग्नेयपाण्डुपार्थिवानामिति त्रिभिर्मन्त्रैः सर्पान् प्राकृसंस्थान् अवनेजयति भूमाबुद्दकप्रक्षेपेणावनिक्तान् शुचीन् करोति । माऽन्तरागमत आवसथ्यस्य मम चान्तराले मा गच्छतेरयर्थः । अत्र रूर्पं चर्मतन्तुबद्धमपि प्राह्यमेव रूर्पस्वरूपस्य तथा प्रसिद्धत्वात् । उल्का च लौकिकामिना कार्या । विषये लौकिकमुपयुक्तत्वादिति कात्यायनोक्तेः । 'यथा ''लिरिति ' येषु देशेषु अवनेजनं कृतं तद्नतिक्रम्य यथाऽवनिक्तं दृर्व्या प्रसिद्धया उपघातं उपहत्योपहत्य गृहीत्वा आम्नेयेत्यादिभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रं सर्पेभ्यो विंहं हरति ददाति। उपपूर्वो हन्तिर्म्रहणार्थः। अथ स्रुवेणो-पहत्याज्यभितिवत् । 'अवः स्विते । तत् आग्नेयेत्यादिमन्त्रैः पूर्ववद्वनेजनं कृत्वा कङ्कतैस्त्रि-भिर्वेकङ्कतीयैः प्रादेशप्रमाणैरेकतोद्नतैः समुचितैराग्नेयेत्यादित्रिभिर्मन्त्रैर्यथासंख्यं दत्तविं प्रिष्ठिखति कण्ड्रयति । ' अञ्जः ' ह्यस्वेति ' अञ्जनं सौवीराञ्जनं छौकिकदीपजं कञ्जछं वा । अनुछेपनं चन्दु-नादि । स्रजः पुष्पमालाः । आग्नेयेत्यादित्रिभिर्मन्त्रैर अस्वानुलिम्पस्व स्रजोऽपिनहास्वेत्यन्तैः प्रति-मन्त्रं प्रतिबिछ यथाक्रममेकैकं ददाति । 'सक्तुः स्टिभिः' सक्तुशेषं बल्यर्थे यःपूर्वे शूपें क्रत्वा आनीतं वित्रदानाविशष्टं तत्स्थण्डिले उपलिप्तायां भूमौ शूपेंणैव न्युप्य प्रक्षिप्योदपात्रेणोपनिनीय आप्तान्य नमोऽस्तु सर्पेभ्य इति तिसृभिर्ऋग्भिः बलिमुपतिष्ठते । बलिसमीपे तिष्ठन् मन्त्रं पठती-रवर्थः । 'स या···द्वाभ्याम् 'स यजमानो यावत् यावन्तं देशं सर्पा नाभ्युपेयुर्नागच्छेयुरिति काम-येत इच्छेत् तावत् तावन्तं देशं भूभागं संततया अनवच्छित्रया जलधारया निवेशनं गृहमपश्चेतपदा जहीति पूर्वोक्ताभ्यां मन्त्राभ्यां परिषिञ्चन् त्रिः परीयात् । त्रीन्वारान् गृहस्य परितः प्रादक्षिण्येन गच्छेत् । सक्टनमन्त्रेण परिगमनम् । द्विस्तूष्णीम् । तत इतरथावृत्तिः । कर्त्रन्तरस्यानुपदेशात्स्वयं-कर्तृकाणि स्मार्तानि कर्माणि तत्र स इत्युच्यमाने तस्यैव प्राप्नुवन्ति । काम्येषु तु पुनर्प्रहणं नियमार्थम् । काम्यं नियमेन स्वयं कर्तव्यम् । यत्त्वकामसंयुक्तं कालनिमित्ते चोद्यते तदागते काले अवद्यं कर्तव्यम् । असंनिहिते च यजमाने अन्येनापि कारयितव्यमिति भर्तृयज्ञाः। 'दर्वीं · · · च्छति ' यया बलिदानं कृतं तां द्वीं ग्रूपी च प्रक्षाल्य प्रतप्य संनिधानादुल्कायामे<mark>व</mark> सकुत्ताविरवा प्रयच्छति उल्काधाराय संनिधानात् । 'द्वारः स्टिभिः ' ऋगिभः बहुवचनाद्वह्ययज-मानोलकाधाराः शालाया द्वारे आपोहिष्ठेति तिसृभिक्तिगर्भार्जयन्ते अद्भिरात्मानमभिषि चन्ति। ' अनुः ''यण्याः ' एतं प्रकृतं सक्तुशेषमनुगुप्तं सुगुप्तं यथा भवति तथा स्थापयित्वा ततस्तेभ्यः सक्तुन् भ्योऽस्तमितेऽस्तमिते सूर्ये प्रत्यहमक्षतहोमानन्तरं दृव्योपघातं दृव्योपहत्योपहत्य सक्तन्सपेभ्यो विछि हरेदायहायणीं पौर्णमासीं यावत्। 'तर्ठः ' च्छेयुः ' तमावसध्याम्नि विछ हरन्तं यजमानं चान्तरा मध्ये न गच्छेयुळोंकाः । श्वादयोऽपि निवार्याः । 'दर्ज्याः धाति ' ततो दर्ज्या आचमनं मुखं प्रक्षाल्य निद्धाति प्रतिद्निम् । अत्र न र्र्पप्रक्षालनमनुक्तत्वात् । 'धाना'''स्यूताः ' श्रावण्यां पौर्णमास्यां संस्थिते अवणाकर्मणि धाना अभन्ति दन्तैरचर्वयन्तो ब्रह्मयजमानोल्काधाराः। ' ततो ' 'जनम् '। इति चतुर्दशी कण्डिका ॥ १४ ॥ 11 % 11

अथ पदार्थकमः । तत्र प्रथमप्रयोगे मातृपूजापूर्वकं नान्दीमुखं श्राद्धं कृत्वा आवस्थ्ये कर्म कार्यम् । ब्रह्मोपवेशनादिदक्षिणादानान्ते विशेषः । चरुपात्रानन्तरं भर्जनखर्परस्यासादनम् । तत् एककपालम् । तण्डुलानन्तरं यवानामासादनम् । ततः पिष्टानाम् प्रोक्षणं च यथासादितानाम् । उपकल्पनीयानि—दृषदुपले शूर्पमुल्का उद्पात्रं दवीं कङ्कतत्रयमञ्जनमनुलेपनं स्रजश्चेति । उल्का॰

धारकः मार्जनीयोदकं धानाः प्राशनार्था लौकिका इति त्रयमधिकसुपकरवनीयमिति रेणुकः । ततः पवित्रकरणादिशोक्षणीनिधानान्ते चरुदेशस्योत्तरतो भर्जनखर्पराधि अयणम् । अत्र सन्याशून्ये-**उद्वारकरणमिति** रेणुकः । भर्जनस्योत्तरत एककपालोपधानमाज्यनिर्वापश्चरुपात्रे तण्डुलप्रक्षेपः प्रणी-तोदकेन पिष्टसंयवनं ब्रह्मण आज्याधिश्रयणं तदुत्तरतश्चरोरधिश्रयणं यजमानस्य, चरोरुत्तरतः खर्परे यवाधिश्रयणमुल्काधारस्य, कपाले पुरोडाशमधिश्रित्यैककपालं प्रथयेदितरः, सर्वेषां पर्यमिक-रणं, स्रुवसंस्कारः, तत आज्यादीनामुद्रासनमुद्रक्संस्थमाज्योत्पवनमवेक्षणं प्रोक्षण्युत्पवनं, धानानां भूयसीः पिष्टा अल्पानां स्थापनम्, आज्येन सक्तनामञ्जनम् । तत उपयमनकुशादानाद्याज्यभागान्ते आज्याहुतिद्वयं कुर्यात् । तत्र अपश्वेतपदेति प्रथमाम् । इदं श्वेतपदे । नवे श्वेतस्येति द्वितीयाम् इदं श्वेतपदाय वैद्व्याय । ततःस्थालीपाकेनाहुतिचतुष्टयम् । विष्णवे स्वाहा । अवणाय स्वाहा । श्रावण्यै पौर्णमास्यै० । वर्षाभ्यः० ॥ इदं विष्णवे नममेत्यादित्यागः ॥ धानावन्तमित्युचा धानानामे-<mark>काऽऽहुतिः</mark> । इन्द्रायस्वाहा इद्मिन्द्रायन० । ततः सक्तूनामाहुतित्रयं जुहुयात् । आग्नेयपाण्डुपार्थिवा-नामिति प्रथमाम् । श्वेतवायवान्तरिक्षाणामिति द्वितीयाम् । अभिभूरिति तृतीयाम् । यथा (देवतं) मन्त्रान्ते त्यागाः स्वाहाकारवर्जिता इदंशब्दादयः। ततो ध्रुवाय भौमाय स्वाहेति पुरोडाशं सकलं जुहोति । इदं ध्रुवाय भौमाय० । ततश्चरुधानासक्तुभ्य उत्तरतः स्त्रिष्टकृत् । ततो नवाहुतयः । संस्रवप्राशनादिद्क्षिणाद्।नान्तम् । सक्तुशेषेकदेशस्य शूपें प्रक्षेपः । शालाया बहिर्निष्क्रमणम् । बहिरेव स्थिण्डिलोपलेपनम् । तत उल्काधारणम् । माऽन्तरागमतेति प्रैषः । वाग्यतः स्थिण्डिले सर्पानवनेजयित आग्नेयपाण्डुपार्थिवानार्७ सर्पाणामधिपतेऽवनेनिक्ष्वेति त्रिभिर्मन्तैः प्रतिमन्त्रम् । ततोऽवनेजनस्थाने-ध्ववनेजनक्रमेणैतेरेव मन्त्रैरेष ते बलिरित्यन्तैस्त्रिभिः प्रतिमन्त्रं बलि हरति । अत्र यथादैवतं त्यागा इति गर्गः । नेत्यपरे । नाञ्जनादौ त्याग इति रेणुकः । ततः पूर्ववत्पुनरवनेजनम् । एतैरेव मन्त्रैः प्रिलिखस्वेत्यन्तैः कङ्कतत्रयेण प्रतिबल्धि प्रतिमन्त्रं प्रलिखति । ततोऽः अस्वेत्यन्तैरुक्तमन्त्रैः प्रतिबल्धि प्रतिमन्त्रमञ्जनं ददाति । तथैवानुलिम्पस्वेत्यनुलेपनदानम् । स्रजोऽपिनह्यस्वेत्यन्तैः पुष्पमालादानम् । ततः सक्तुशेषं स्थण्डिले न्युप्योदपात्रनिनयनं सक्तुशेषस्योपरि । नमोऽस्तु सर्पेभ्य इति तिसृभिरूप-स्थानम् । स यावन्तं कामयेत एतावन्तं देशं न सर्पा अभ्युपेयुरिति तावन्तं गृहदेशमुद्धारया सन्त-तया त्रिः परिषिञ्चन्परीयाद्पञ्चेतपदा जहीति द्वाभ्याम् । अत्र स्वाहाकारो नेति गर्गरेणुकौ । सकुन्मन्त्रेण परिगमनम् । द्विस्तूष्णीम् । तत इतरथावृत्तिरिति रेणुकः । दर्वी अर्पे च प्रक्षाल्योल्कायां प्रतप्योक्काधाराय प्रयच्छति । ततो जलेन मार्जनं द्वारदेशे आपोहिष्ठेति तिसृभिर्वह्मयजमानोल्का-<mark>धाराणाम् । ततो धानानां प्राशनं तेषामेव । ततो ब्राह्मणभोजनम् । सक्तुरोषस्थापनं सुगुप्ते भाण्डे ।</mark> ततोऽस्तमिते अक्षतहोमानन्तरमुल्काधारणादिबलिहरणकङ्कतपरिलेखान्तं पूर्ववत् । माऽन्तरागमते-ति प्रैषाभावेऽपि नान्तरागमनम् । दुर्वीमुखप्रक्षालनम् । र्गूपदुर्व्योः प्रक्षालनमिति वासुदेवरेणुकौ । एवमन्वहं बलिहरणमात्रहायणीं यावत् । इति पदार्थक्रमः ॥ ॥ अथ गर्गमते विशेषः । पात्रासाद्ने— चरुस्थाली आज्यानन्तरं यवाः तण्डुलाः पिष्टं कर्परिका कपालं बर्हिः दर्वी उस्का उस्काधारश्च शूर्पं कङ्कतास्त्रयः अञ्जनमनुलेपनं स्रजश्च उदकं दृषदुपले वरश्च । ततः स्म्योपहितमोषधिकरणम् । ततो प्रहणम् । विष्णवे अवणाय आवण्ये पौर्णमास्ये वर्षाभ्यो जुहोति । तण्डुलानां प्रहणम् । इन्द्राय जुष्टं गृह्वामीति यवानाम् ध्रुवाय भौमाय जु० विष्टस्य प्रहणम् । प्रोक्षणे त्वाधिकः । प्रोक्षणीनिधा-नान्ते भर्जनाधिश्रयणादिपर्यप्रिकरणान्ते स्वयप्रतपनादिबर्हिस्तरणान्तम् । धाना उद्वास्याल्पानां पेषणं कृत्वा चर्वादीनामुद्रासनमिति गर्गमतमिति तत्पद्धतौ । स्तरणान्ते आज्योद्वासनादिधानो-द्वासनान्तम् । अल्पानां धानानां पृथक्करणम् । भूयिष्ठानां पेषणम् । ततः सर्वेपामभिघारणम् । वर्हि- ष्यासाद्नं च । तत उपयमनादानाद्याज्यभागान्तम् । ततः स्विष्टकृदादि द्वीं शूर्ष प्रक्षात्य प्रतप्य प्रदानान्तं समानम् । विलिहरणादौ सक्तुहोमवद्यथोदेशं त्यागाः । परिषेचनमन्त्रयोः स्वाहाकारवर्जिन्त्योरुचारणिमिति गर्गपद्धतौ । मार्जनं यजमानपत्न्युरुकाधाराणाम् । सक्तूनां स्थापनम् । ततो धाना-प्राश्चनं स्वामित्रह्योरुकाधाराणाम् । ततो वर्हिहोंमादित्राह्यणभोजनान्तम् । ततोऽस्तमिते उरुकाधा-रणादिपरिलेखान्तं पूर्ववत् । यथोक्ता एव त्यागाः । एवं प्रत्यहमाप्रहायणीं यावत् । इति गर्गमते । कारिकायां विशेषः श्रवणाकर्माकरणे—श्रवणाकर्म छुप्तं चेत्कथं चित्सूतकादिना । आग्रहायणिकं कर्म विलवर्जमशेषतः । अकृत्वाऽन्यतमं यज्ञं पञ्चानामधिकारतः । उपवासेन शुष्यन्ति पाकसंस्थां तथैव च । पाकसंस्थासु छुप्तासु श्रवणाकर्म आदितः । प्राजापत्यं चरेत्कृच्छ्रं वचनात्तु प्रजापतेः । स्वयं होमाश्च यावन्तो न कृताश्चेत्प्रमादतः । तावतोऽपि वलीश्चायं हरेत्तदहरेव तु । एकैकं परिलेखान्तमेकमेवोद्पावकम् । प्रक्षालनं तदन्ते स्थाच्छ्र्पद्वर्योभवेदिति ।।

(विश्व०) 'अथाः कर्म । समयमाह ' आवः स्यामिति ' नान्यदेत्यर्थः । कथं स्यादत आह 'स्थाली ''दाशं ' पदार्थकमोऽयं । परिसमूहनादि । आज्यस्थालीमासाद्य चरुस्थाली संमान र्<mark>गकुद्गाः उपयमनकुद्गाः समिधः । स्रुवः आज्यं यवाः तण्डुलाः पिष्टं कर्परिका एककपालं वर्हिः दुर्वी</mark> उल्काधारश्च रूपे कङ्कतास्त्रयः अञ्जनम् अनुलेपनं स्रजश्च उद्कं दृषदुपलं वरश्च स्फ्योपहितमोष-धिकरणं तण्डुलानां ब्रहणं विष्णवेश्रवणायश्रावण्यैपौर्णमास्यैवर्षाभ्योजुष्टंगृह्णामि । यवानां ब्रहणम् इंद्राय जुष्टंगृह्णामि । पिष्टस्यप्रहणं ध्रुवायभौमायजुष्टंगृह्णामि । सर्वत्र प्रोक्षणे त्वाराव्दोऽधिकः । चरोर-धिश्रयणं कर्परिकैककपालयोश्चाधिश्रयणं कर्परिकायां यवाः, एककपाले पुरोडाद्यः । आज्यचरु-<mark>धानानां युगपद्धिश्रयणम् । ततः पर्यग्निकरणं सर्वेषाम् । अर्द्धश्रुते स्ववप्रतपनादि बर्हिस्तरणान्तम् ।</mark> अन्वयस्तु अक्षतानां यवानां धानाः । अक्षतेषु यवा मुख्या इत्युक्तत्वात् । श्रपयित्वेति काकाक्षि-न्यायाद्निवतं भवति । चकारस्तु एककपालमित्यत्र श्रपयित्वेत्यनुकर्षणार्थः । ' धाना ः होति ' ततो घृताक्तानामुद्वासनं धानानां कृत्वा तेषां भूयसीः वह्वीः पिष्टा सक्तुत्वमापाद्य ततश्चरु-पुरोडाशयोः श्वताभिघारणोद्धासने कृत्वोद्धासितानां चरुधानासक्तुपुरोडाशानां प्राणदानानंतरं वर्हिषि निधायोपयमनकुशादानाद्याज्यभागाविष्टा वक्ष्यमाणमन्त्राभ्यां द्वे आज्याहुती जुहोतीत्यर्थः । तदेव सर्पापसर्पकं मन्त्रद्वयमाह 'अपः स्वाहेति ' इदं श्वेतपदे । इदंश्वेतायवैद्व्यीयेति त्यागः । 'स्थाली[…]श्चेति' विष्णवेस्वाहा इत्यादिचतस्र आहुतयः । इदं विष्णव इत्यादि यथाँदैवतं त्यागाः । विष्ण्वादिदेवताभ्यः स्थालीपाकाऽवयवमादाय जुहोतीत्यर्थः । ' धानाः नानां ' धानाना-मेकामाहुर्ति धानावन्तमिति मन्त्रेण जुहोतीत्यनुषङ्गः । इदमिन्द्रायेति त्यागः । 'घृताक्ताः स्वा-हेति ' घृतेन अक्ताः तान् सक्तृन् सर्पेभ्यः आग्नेयेत्यादिभिस्त्रिभिर्मेत्रैः प्रतिमन्त्रं तिस्र आहुती-र्जुहोति । इदंपूर्वः स्वाहारान्यो मन्त्र एव त्यागः । 'सर्वः स्वाहेति । सर्वहुतं यथा स्यात्तर्थेक-कपालं जुहोति केन मन्त्रेणेत्यत उक्तं ध्रुवायभौमायस्वाहेति । इदं ध्रुवायभौमाय । ततश्चरुधानास-कुभ्यः स्विष्टकृत् । अग्नयेस्विष्टकृतेस्वाहा इद्मग्नयेस्विष्टकृते । 'प्राह्मः स्थुप्य ' ततो महाव्याहः-रयादिदक्षिणादानान्ते । ' सक्तनाम् ' इत्युपलक्षणं द्वीं कङ्कताः अञ्जनानुलेपनं स्रजश्चेति । सक्त्वै-<mark>कदे्राश्च बलित्रयपर्याप्तः । र</mark>हे्पे हारेषीकावंद्यान्यतममये न्युप्य स्थाप्येत्यर्थः । ' उपनि · · निक्ष्वेति ' उद्कं छौकिकाभिदीतामुङ्कां तस्याः प्रहीतारं चाहूयोपनिष्कम्योल्कायां ब्रियमाणायां मान्तरागमते-<mark>त्यन्यान् प्रत्युक्त्वा । अन्तरा</mark>लं च यजमानावसध्ययोः । वाग्यतः सर्पानित्यादि निगद्व्याख्यातम् । अवनेजनं प्राकृसंस्थम् । यथाः 'विलिरिति' होमवत्यागाः । अवितक्तिमन्तिकस्य दुव्या प्राद्श-

मितया उपघातमित्युपपूर्वस्य हन्तेर्प्रहणार्थता स्रुवेणोपहत्याज्यमितिवत् । 'अवः स्वस्वेति ' कङ्कतानि प्रादेशमात्राणि त्रीणि वैकङ्कतानि । तैः क्रमेण प्रलेखनं कण्डूयनेन रेखाकरणम् । 'अञ्जःस-स्वेति ' अश्वनं त्रैककुदं छौकिकं वा अनुलेपनं चन्दनं स्रजः सुरभिपुष्पमालाः । आग्नेयेत्यादिभिः त्रिभिर्मन्त्रै: । अञ्जस्वानुलिम्पस्व स्रजोऽपिनह्यस्वेत्यन्तैः प्रतिमन्त्रं प्रतिबल्धिमेकैकं ददाति क्रमेण। 'सक्तुः द्वाभ्यां ' मंत्राभ्यां स्वाहाकाररहिताभ्यां परिषिचन् त्रिः परीयात्सकुन्मन्त्रेण द्विस्तूष्णीम् 'दर्वीं ः छति ' प्रतपनमुल्कायां संनिधानात् दानं चोल्काधाराय । 'द्वारः स्मिः ' मार्जयन्त इति वहुत्वसामर्थ्यात्पत्नीयजमानोल्काथाराः । 'अनुः धाय ' अनुगुप्तं सुरक्षितं स्थाप्य बर्हिहींमादि त्राह्मणभोजनान्तं समापयेत् । 'ततोऽ "यण्याः 'ततः अवणाकर्मानन्तरम् सक्तुभ्य इति कर्कोपा-ध्यायाः । अग्निमावसभ्यम् । आग्रहायण्यविध नित्यत्वसूचनार्थोऽभ्यासः । कर्मोपलक्ष्(ण)कमाप्रहा-<mark>यणीपदम् । ' त५ः ''च्छेयुः ' आवसाध्यविद्यानस्थलयोरन्तरेण अन्ये न गच्छेयुः । ' दर्व्या ''धाति '</mark> भूमाविति शेषः । आद्यवित्रानविहितदानापवादः । किंतु भूमौ निद्ध्यात् प्रत्यहीयवित्रदाने द्वीं रार्पं च । आचमनं मुखम् । बलिदानं च प्रैपावनेजनाद्युक्तप्रकारेण रार्पदव्योर्भूनिधानान्तम् । अभ्यस्य-मानमायहायणीयसमयावधि श्रवणाकर्माङ्गवलिदानमभिधायेदानीं प्रकृतमाह—'धानाःस्यूताः' असंस्यूताः दन्तैरस्ष्रष्टाः। 'ततो …जनम् ' विख्दानसमाध्यये, समाप्तेकर्मणि दश पश्च वा ब्राह्मणा-न्भोजयेदित्यर्थः । आवण्यां अवणाकर्म पूर्वीह्वे प्राग्वैश्वदेवात् । तदनन्तरं वैश्वदेवः ॥ चतुर्दशी किंडका ॥ १४ ॥

प्रौष्ठपद्यामिन्द्रयज्ञः ॥ १ ॥ पायसमैन्द्र७ं श्रपियत्वाऽपूपांश्चापूपैः स्ती-त्वाऽऽज्यभागाविष्ट्वाऽऽज्याहुतीर्जुहोतीन्द्रायेन्द्राण्या अजायेकपदेऽहिर्बुध्न्याय प्रौष्ठपदाभ्यश्चेति ॥ २ ॥ प्राश्चानन्ते मरुद्धचो बलिर्ठः हरत्यहुतादो मरुत इति श्रुतेः ॥३॥ आश्वत्थेषु पलाशेषु मरुतोऽश्वत्थे तस्थुरिति वचनात् ॥४॥ श्रुक्रज्योतिरिति प्रतिमन्त्रम् ॥ ५ ॥ विमुखेन च ॥ ६ ॥ मनसा ॥ ७ ॥ नामान्येषामेतानीति श्रुतेः ॥ ८ ॥ इन्द्रं दैवीरिति जपति ॥ ९ ॥ ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥ १० ॥ १५ ॥

(कर्कः)—'प्रौष्ठः 'यज्ञः ' इन्द्रयज्ञ इति कर्मणो नामधेयम् । प्रौष्ठपदी च भाद्रपदी पौर्ण-मासी । 'पायः 'पाँश्च ' ऐन्द्रयहणात् इन्द्राय स्वाहेति होमो लभ्यते । इह च पयस उपसर्जनार्थ-तया अपां क्षीरस्य च प्रणयनं क्रियते । 'अपूः होति ' इन्द्रायेन्द्राण्ये इत्येवमाद्याः । अपूरैः स्तरणमग्नेः । आज्याहुत्यन्ते इन्द्राय स्वाहेति पायसेन होमः । ततः स्विष्टकृदादि । 'प्राञ्चः शेषु ' कृत एतत् 'मरुः चनात् ' ' शुक्रज्योतिरिति ' एभिर्मन्त्रैर्नमस्कारान्तैः प्रतिमन्त्रम् । 'विमुः चन्ता' बलिहरणम् । विमुखश्च उपश्च भीमश्चेत्यध्येतृणां प्रसिद्धः । ' नामाः अतेः ' एषां मरुतामेतानि नामानि श्रयन्ते । ' इन्द्रं ''पित ' ' ततो '' जनम् ' ।। १५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

(जयरामः)—इन्द्रयज्ञ इति कर्मणो नामधेयम् । प्रौष्ठपदी भाद्रपद्पौर्णमासी । ऐन्द्रप्रहणा-दिन्द्राय स्वाहेति एकाहुतिको होमो छभ्यते । इह च पयस उपसर्जनार्थतया अपां क्षीरस्य च प्रणयनं क्रियते । अपूपैः स्तीर्त्वोऽऽज्यभागाविष्ट्रा आज्याहुतीर्जुहोति इन्द्राय इन्द्राण्ये इत्येवमाद्याः

(इरिहरः)—' प्रौष्ठः''यज्ञः ' प्रौष्ठपदी भाद्रपदी प्रकरणात् पौर्णमासी । तस्यां इन्द्रय-ज्ञनामधेयं कर्म भवति औपासनाग्नौ । 'पाय···पांश्च 'पायसं पयसा सिद्धं चरुमैन्द्रमिन्द्रदेवत्यं अपयित्वा यथाविधि पक्त्वा अपूर्पाश्च अपयित्वा तांश्च चतुरः प्रतिदिशं संस्तरणार्थम् । ऐन्द्रमित्यनेन देवतातद्धितेन इन्द्रायस्वाहेति होमल्रक्षणा । उपरि होमस्य मन्त्रान्तरस्य चानुक्तत्वात् । अत्र पाय-सश्चपणोपदेशात् पयश्च प्रणीयते । ' अपूराश्चेति ' अपूरेः प्रतिदिशमसि स्तीत्री परिस्तीर्य आज्य-भागौ हुत्वा इन्द्रायेत्यादिभिः स्वाहान्तैः पञ्चभिमेन्त्रैः प्रतिमन्त्रं पञ्चाज्याहुतीर्जुहोति । अत्रानु-क्तोऽपि पायसेन इन्द्राय स्वाहेत्येकाहुतिहोमः । अन्यथा पायसश्रपणमदृष्टार्थं स्यात् । 'प्राज्ञ : 'श्रुतेः' ततः स्विष्टकृदादिप्राशनान्ते मरुद्भच एकोनपञ्चाशत्संख्येभ्यो देवताभ्यो विल ददाति । ननु मरुतां देवतात्वे सति कथं होमसंवन्धरहितत्वं बिलदानाईत्वं च । शृणु । अहुतादो मरुत इति श्रुते: । अहुतमदुन्तीत्यहुतादः मरुतो देवा इति श्रुतेः वेद्वचनात् । 'आश्वःःनात् ' मरुद्रथो बल्ठिर्टःहरती-त्युक्तं तस्याधिकरणमुच्यते । अश्वत्थस्य इमानि आश्वत्थानि तेषु विष्पलोद्भवेषु पत्रेषु विलं हरतीति <mark>होषः । ननु विलिहरणं भूभौ अन्यत्र दृश्यते इह कस्माद्श्वत्थपत्रेष्विनि शङ्कते । आह मरुतः शुक्र-</mark> ज्योतिप्रभृतयो यस्मात् अश्वत्थे तस्थुः स्थितवन्त इति वचनात् श्रुतेः । श्रुकः ''श्रुतेः ' मन्त्रापे-क्षायामाह शुक्रज्योतिरित्येवमादिभिर्मन्त्रैर्नमस्कारान्तैः प्रतिमन्त्रं विमुखेन च उप्रश्च भीमश्चेत्येवमा-दिना अध्येतृप्रसिद्धेन मनसा मनोव्यापारेण विंह हरतीति शेषः। कुत एभिर्मन्त्रैर्विलिहरणम् ? एषां मरुतामेतानि शुक्रज्योतिश्च चित्रज्योतिश्चेत्येवमादीनि विक्षिप इत्यन्तानि नामानि इति श्रुतेः वेद्वचनात् । ' इन्द्रः 'जपति ' बलिहरणान्ते इद्र दैवीरित्येतामृचं जपति । ' ततो ः जनम् ' ।। अथ प्रयोगः । भाद्रपद्पौर्णभास्यां प्रथमप्रयोगे मातृपूजापूर्वकमाभ्यद्यिकं विधायावसध्याम्रौ इन्द्रयज्ञाख्यं कर्म कुर्यात्। तत्र ब्रह्मोपवेशनादिप्राशनान्ते विशेषः । सक्षीरं प्रणयनं मूळदेशे पयः इतरत्र जलं प्रक्षिप्य प्रणयेत् । उपकल्पनीयानि । तण्डुलपिष्टं सप्ता-अत्थपर्णानि । तत आज्यनिर्वापानन्तरं प्रणीताभ्यः क्षीरमुत्सिच्य चरुपात्रे तण्डुलान्प्रक्षिप्य प्रणी-तोद्केन पिष्टं संपूय चतुरोऽपूपान्निर्मायाज्यमधिश्रित्य तदुत्तरतश्चरुं तदुत्तरतः कर्परे चतुरो-<mark>ऽपूपानधिश्रयति । आसादनक्रमेणोद्वासनादि ।</mark> तत उपयमनकुशादानात्पूर्वमपूर्पैरग्नेः पुरस्तात् दक्षिणतः पश्चिमत उत्तरतश्च एकैकेन परिस्तरणं कृत्वा आज्यभागान्ते पञ्चाज्याहुतीर्जुहोति। इन्द्राय स्वाहा इदमिन्द्राय० इन्द्राण्ये स्वाहा इदमिन्द्राण्ये० अजायैकपदे स्वाहा इदमजायैकपदे० अहिर्जुध्न्याय स्वाहा इद्महिर्बुध्न्याय० प्रौष्ठपदाभ्यः स्वाहा इदं प्रौष्ठपदाभ्यो० । ततः पायसेन इन्द्राय स्वाहेत्येकामाहुतिं हुत्वा इद्मिन्द्रायेति त्यक्तवा पायसेनैव स्विष्टकृद्धोमं विधाय महा-व्याहृत्यादिहोमसंस्रवप्राशनदक्षिणादानानि कुर्यात् । अथाग्नेरुत्तरतः प्राक्रसंस्थानि प्रागप्राणि सप्ता-खत्अपत्राणि निधाय तेषु मरुद्रयो बळीन् हरति पायसशेषं स्त्रवेणादायादाय शुक्रज्योतिरित्येवमादिभिः षड्भिर्मन्त्रैर्नमस्कारान्तैरुपश्च भीमश्चेत्येतेनैव सप्तमेन च मनसोचारितेन च प्रतिमन्त्रं सप्तसु पत्रेषु

यथाक्रमम् । स्पष्टार्थे प्रयोग उच्यते त्यागश्च । ग्रुकःयोतिश्वेत्यारभ्य ऋतपाश्चात्यदृःहा नमः इदं ग्रुकःयोतिषे चित्रज्योतिषे सत्यज्योतिषे ज्योतिष्मते ग्रुकाय ऋतपसेऽत्यदृःहसे च० । इदृङ्चान्यादृङ्चेत्यादि सभरा नमः इद्मीदृशे अन्यादृशे सदृशे प्रतिसदृशे मिताय संमिताय सभरसे च० । ऋतिश्वेत्यादि विधारयो नमः इद्मृताय सत्याय ध्रुवाय धरुणाय धर्ते विधार्याय च० । ऋतिजचेत्यारभ्य गणो नमः इद्मृतिकते सत्यिकते सेनिकते सुषेणाय अन्तिमित्राय दृरे अमित्राय गणाय
च० । ईदृक्षास इत्यारम्य यज्ञे अस्मित्रमः इद्मीदृश्लेभ्यः एतादृश्लेभ्यः प्रतिसदृश्लेभ्यो सितेभ्यः सम्मितेभ्यो सभरेभ्यः मरुद्भवश्च० । स्वतवाँश्चेत्यादि नज्जेषी नमः इदं स्वतवसे प्रधासिने सांतपनाय गृह्मेधिने क्रीडिने शािकने उज्जेषिणे च० । उप्रश्चेन्यारभ्य विश्विपः स्वाहा नमः मनसा । इदमुत्राय भीमाय ध्वान्ताय धुनये सासह्वतेऽभियुग्वने विश्विपाय चेत्यिप मनसा । तत इन्द्रं दैवीरित्येतामृचं जपित यजमानः । ततो ब्राह्मणभोजनिमिति ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

(गदाधर:)—' प्रौष्ठ ''यज्ञः ' इन्द्रयज्ञ इति कर्मणो नामधेयम् । प्रौष्ठपदी च भाद्रपदी पौर्ण-मासी तस्यामेतत्कर्मावसथ्येऽमौ भवति । 'पायः पांश्च 'पायसं पयसि पकं चरुमैन्द्रमिन्द्रदेवत्यं यथाविधि अपयित्वा अपूर्पाश्च चतुरः श्रपयित्वा । ऐन्द्रग्रहणात् इन्द्राय स्वाहेति होमो लभ्यते । अत्रापां क्षीरस्य च प्रणयनं कार्यम् । ' अपूर्षः ः भ्यश्च ' अग्नेः प्रतिदिशमपूर्षः स्तीर्त्वा प्रदक्षिणं परि-स्तीर्थ आज्यभागानन्तरमिन्द्रायेत्यादिभिः स्वाहाकारान्तैः पश्चमन्त्रैः प्रतिमन्त्रं पश्चाज्याहुतीर्जुहोति । आज्याहुत्यन्ते इन्द्रायस्वाहेति पायसेन होमः । ततः स्विष्टकृदादि । ' प्राशः' चनात् ' संस्रवप्राश-नान्ते मरुद्रथो देवताभ्यो बालिं दुदाति । ननु होमासंबन्धे कथमेषां देवतात्वं बलिकर्माईत्वं च । उच्यते । अहुतादो मरुत इति श्रुतेः । अहुतमदन्तीत्यहुतादो मरुत इति श्रुतेः । अतएव विख्दानमेव नतु होमः । तचाश्वत्थेषु पत्रेषु कार्यम् । कुतः यस्मान्मरुत अश्वत्थे तस्थुः स्थितवन्तः । अतएवाश्वत्थ-पत्राणां सदैव चाञ्चल्यम् । अश्वत्थस्येमानि आश्वत्थानि पर्णानि तेषु बिंछं हरतीत्यर्थः । ' शुकः स-न्त्रम् ' यद्वलिहरणं तच्छुकज्योतिरित्येवमादिभिः षड्भिर्मन्त्रैर्नमस्कारान्तैः प्रतिमन्त्रं कार्यम् । <mark>' विमुः अप्रतेः ' चकाराद्वलिहरणं विमुखेन उपश्चभीमश्चेत्यध्येतृप्रसिद्धेन मन्त्रेण मनसोबारितेन ।</mark> एतैर्मन्त्रैरिति कुतः । नामान्येषामेतानीति श्रुतेः । एषां मरुतामेतानि शुक्रज्योतिरित्यादीनि नामानि अध्यन्ते । ' इन्द्रः पिति ' बिल्हरणानन्तरमिन्द्रं दैवीरित्येतामृचं जपित । ' ततो ः नम् ' इति पञ्च-दशी कण्डिका ॥ ॥ १५॥

अथ पदार्थक्रमः । प्रथमप्रयोगे मातृपूजापूर्वकमाभ्युद्यिकं श्राद्धम् । ब्रह्मोपवेशनादिद्विणादानान्ते विशेषः । सक्षीरं प्रणयनम् । उपकल्पनीयानि । यवपिष्टं ब्रीहिपिष्टं वा । सप्ताश्व-त्थपत्राणि पोतकं कर्परमपूर्पार्थं, निरुष्याज्यं प्रणीताभ्यः पोतकेन क्षीरं गृहीत्वा चरुपात्रे कृत्वा तण्डुलप्रक्षेपः । प्रणीतोद्केन पिष्टसंयवनं लौकिकेनेति रेणुकः । आज्याधिश्रयणं ततश्च-तुर्णामपूपानामधिश्रयणमुपयमनादानात्पूर्वमप्तरपूर्पेस्तरणं पुरस्तात्प्रथमं प्रदक्षिणम् । आज्यभागान्ते पञ्चाज्याहुतयः । इन्द्राय स्वाहा । इन्द्राण्ये स्वाहा । अजायैकपदे स्वाहा । अहिर्बुधन्याय स्वाहा । प्रौष्टपदाभ्यः स्वस्हा । सुगमास्त्यागाः । ततः पायसेन इन्द्राय स्वाहा इदिमन्द्रायः । ततो नवाहुन्तयः स्विष्टकृच । संस्वत्राशनम् । मार्जनम् । पवित्रप्रतिपत्तिः प्रणीताविमोको दक्षिणादानम् । प्राक्संस्थान्युद्वसंस्थानि वा सप्ताश्वत्थपत्राणि कृत्वा तेषु मरुद्भयो बलिहरणं पायसशेषेणैव स्रुवेण शुक्रज्योतिरिति पङ्भिरुपश्चेत्यनेन सप्तमेन च प्रतिमन्त्रम् । शुक्रज्योति० नमः । इदं शुक्रज्योतिषे चित्रज्योतिषे सत्यज्योतिषे ज्योतिषमते शुकाय ऋत्यसेऽत्यरुरुह्सं च नमम् ॥ १ ॥ ईटक्न्चान्यान्

दृष्ट्च० रा नमः । इद्मीदृशेऽन्यादृशे सदृशे प्रतिसदृशे मिताय संमिताय सभरसे च न० ॥ २ ॥ ऋतश्च० रयो नमः । इद्मृताय सत्याय ध्रुवाय धरुणाय धर्त्रे विधर्त्रे विधारयाय च न० ॥ ३ ॥ ऋतजिच० गणो नमः । इद्मृतजिते सत्यजिते सेनजिते सुषणायान्तिमित्राय दूरे अमित्राय गणाय च न० ॥ ४ ॥ ईदृक्षास० अस्मित्रमः । इद्मीदृक्षेभ्य एतादृक्षेभ्यः सदृक्षेभ्यः प्रतिसदृक्षेभ्यो मितेभ्यः समितेभ्यः सभरेभ्यो न० ॥ ५ ॥ स्वतवांश्च० ज्जेषी नमः । इदं स्वतवसे प्रधासिने सान्त-पनाय गृह्मेधिने क्रीडिने शाकिने उज्जेषिणे च० ॥ ६ ॥ उप्रश्च भीमश्च० पः स्वाहा नमः । मनसा । इद्मुप्राय भीमाय ध्वान्ताय धुनये सासहृते अभियुग्वने विश्विपाय चेत्यिप मनसा ॥ ७ ॥ इन्द्रं दैवी रित्यस्याः कण्डिकाया जपः । ततो विप्रभुक्तिः मुख्यकालाभावे गौणेऽप्येतत्कार्यम् । अभावानमुख्यकालस्य गौणकालेऽपि शस्यत इतिकारिकोक्तेः । गर्गमते । यहणे इन्द्राय जुष्टम् । प्रोक्षणे त्वाधिकः । इन्द्रं दैवीरित्यस्याः कण्डिकाया जपान्ते वर्दिहींमादिब्राह्मणतर्पणान्तम् । ततो वैश्वदेवः । अन्यत्स-मानम् । इति पदार्थकमः ।

(विश्व०)—'प्रोष्ठपः यज्ञः' प्रौष्ठपदी भाद्रपद्पौर्णमासी इन्द्रयज्ञ इति कर्मनामधेयम् । अत्रापि पूर्व मातृपूजाभ्युद्यिके । इन्द्रपदादिन्द्रायेकाहुतिहोमो छक्ष्यते । 'पायः होति ' परिसमूहनाचाज्यभागाविष्ठा पञ्चाज्याहुतीः । ' इंद्राः भ्यश्चेति ' इंद्रायस्वाहा इद्मिन्द्रायेत्यादि यथादेवतं त्यागाः
इन्द्राण्येस्वाहा । अज्ञायेकपदेस्वाहा । अहिर्वुष्ट्यायस्वाहा । प्रौष्ठपदाभ्यः स्वाहा । ततः स्थाछीपाकेन
इन्द्रायस्वाहा इद्मिन्द्राय । अप्रयेस्विष्टकृतेस्वाहा इद्मप्रयोस्विष्टकृते । महाज्याहृतिहोमादिद्क्षिणादानान्तम् । ' मरुः एति ' ननु कथं होमाभाव इत्यत आह—' अहुः अहुतः ' अहुतमद्नतीत्यहुतादः ।
व्रित्दानेनैवाऽद्नतीत्यर्थः । के त इत्युक्तं मरुत इति । 'आश्वः शेषु ' वळीन्द्चादिति होषः । अन्यत्र
भूमौ हष्टत्वात्कथमत्रैवमत आहः—' मरुः नात् ' । ' शुकः मन्त्रं ' नमस्कारान्तैर्मन्त्रैः प्राक्संस्थमुद्वा बिष्टदानम् । 'विमुखेन' मुखव्यापाररिहतेन । पुनः 'मनसा' मनोव्यापारसिहतेन बिष्ठं द्यादिति
होषः । कुत एभिर्मन्त्रैरत आह—' नामाः अतेः ' एषां मरुतामेतानि नामानि शुक्रज्योतिश्चेत्यवमादीनि । ' इन्द्रं ः पिति ' । ततो विहिहींमादि ब्राह्मणभोजनान्तम् । तद्नन्तरं वैश्वदेवः । पश्चद्शी
कण्डिका ॥ १५ ॥

आरवयुज्यां पृषातकाः ॥ १ ॥ पायसमैन्द्रछं श्रपियत्वा दिधमधुवृत-मिश्रं जुहोतीन्द्रायेन्द्राण्या अश्विभ्यामाश्वयुज्ये पौर्णमास्ये शरदे चेति ॥२॥ प्राश्चानान्ते दिधपृषातकमञ्जलिना जुहोति ऊनंमे पूर्यतां पूर्णमे मा व्यगा-त्स्वाहेति ॥ ३ ॥ दिधमधुवृतमिश्रममात्या अवेक्षन्त आयात्विनद्र इत्यनु-वाकेन ॥ ४ ॥ मातृभिर्वत्सान्सर्ठन्सुज्य ताछं रात्रिमाग्रहायणीं च ॥ ५ ॥ ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥ ६ ॥ १६ ॥

(कर्कः)—'आइवः 'तकाः ' पृषातका इति कर्मणो नामधेयम् । तचाक्वयुज्यां पौर्णमास्यां भवति । 'पायः 'न्द्राण्या ' इत्येवमाद्याः पश्चाहुतयः । ततः स्विष्टकृदादि । 'प्राज्ञः 'मिति ' एतेन मन्त्रेण । दिधिपृषातकदाव्देन पृषदाज्यमभिधीयते । 'दिधः 'केन ' दिधिमधुघृतिमिश्रः पायसः अमात्या यज्ञमानगृद्धाः । 'मातृः 'गित्रिम् ' तस्यां रात्रौ मातृभिर्वत्साः संसृष्टा एव वसन्ति । अधि-कारमुपजीवन्नाह—' आधः 'गित्रिं वत्ससंसर्गः । ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥ १६ ॥

(जयरामः)—पृषातका इति कर्मणो नामधेयम् । तदाश्वयुज्यां पौर्णमास्यां भवति । पायसमैन्द्रछं श्रपियत्वा दिधमधुघृतिमश्रं जुहोति । इन्द्राय इन्द्राण्ये इत्येवमाद्याः पञ्चाहुतयः । ततः
स्विष्टकृदादि । 'प्राद्याः 'र्यताम् ' इत्यनेन मन्त्रेण । अस्यार्थः । तत्र गाग्यों गायत्री प्रजापितः
पृषदाज्यहोमे । अत्र देवतालिङ्गाभावात्—आज्यन्द्रज्यमनादेशे जुहोतिषु विधीयते । मन्त्रस्य देवतायाश्च प्रजापितिरिति स्थितिरिति छन्दोगपिरिशिष्टपिरभाषितत्वादिग्नरेवात्र देवता तस्य प्रजापितित्वश्रवणात् । हे अग्ने अनेन पृषदाज्यहोमेन मे मम यदूनं तत्पूर्यतां पूर्णं त्वया क्रियताम् । यच्
पूर्णं मे मम तन्मा व्यगात् विपरीतभावमपूर्णतां मा गच्छतु । दिधपृषातकशब्देन पृषदाज्यमभिधीयते ।
आयात्विनद्र इत्यनुवाकेन दिधमधुघृतिमिश्चं पायसचरुशेषममात्या यजमानगृह्या अवेक्षन्ते । तस्यां
रात्रौ मातृभिर्वत्सान्संसृज्य । एवंसित अधिकारमुपजीवन्नाह । आग्रहायणीं च रात्रिं वत्ससंसर्गः ।
ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥ १६ ॥

(हरिहर:)—' आइवः 'तकाः ' पृषातकाइतिसंज्ञकं कर्म भवति । तच आश्वयुज्यां पूर्णिमा-यां भवति । ' पाय ''होति ' तत्र ऐन्द्रमिन्द्रदेवत्यं पायसं चरुं संसाध्य द्धिमधुष्ठतैर्मिश्रं कृत्वा आव-सध्यामौ जुहोति। केभ्य इत्याह। इन्द्रा "चेति' इन्द्रायेत्यादिभिः पश्चिभिर्मन्त्रैः स्वाहाकारान्तैः प्रति-मन्त्रं पञ्चाहुतीर्जुहीति । यथामन्त्रं त्यागः । 'प्राशः स्वाहेति' ततः स्विष्टकृत्प्रभृति प्राशनान्ते पृषातकम् पृषदाज्यमञ्जलिना ऊनं मे इत्यादिना मन्त्रेण जुहोति । पृषदाज्यं घृते द्धिप्रक्षेपाद्भवति । दुग्धेनापि त्रत्संभवाद्दधिप्रहणम् । 'द्धिः केन 'ततो द्धिमधुघृतमिश्रं हुतरोषं पायसममात्या अमा च गृहं तत्रभवा अमात्या यजमानस्य गृद्याः भ्रातृपुत्राद्यः अवेक्षन्ते आयात्विन्द्रोऽवस उप न इत्यारभ्य यूयं पात स्वस्तिभिः सदा न इत्यन्तेन अनुवाकेनावेक्षन्ते पश्यन्ति । ' मातृ ''रात्रिम् ' तामाश्वयुजीसं-वन्धिनीं रात्रि वत्सांस्तर्णकान् मातृभिर्जननीभिर्धेनुभिः संसृज्य संसृष्टान् कृस्वा तां रात्रिमिति कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे इत्युपपद्विभक्तिर्द्वितीया तेन संध्यायां वत्सान् संसृष्य सकलां रात्रिं न वंश्रीयात् । ' आमहायणीं च ' न केवलं तामेव रात्रिं वत्ससंसर्गः आमहायणीं च मार्गशिषसं-बन्धिनीमपि रात्रिम् । ततो ब्राह्मणभोजनम् । इति सूत्रार्थः ॥ ॥ अथ प्रयोगः । तत्र आस्वयुज्यां पौर्णमास्यां पृषातकाख्यं कर्म भवति । तद्यथा । प्रथमप्रयोगे मातृपूजाभ्युद्यिकपूर्वकमावसध्याम्रौ ब्रह्मोपवेशनादिप्राशनान्ते विशेषः । सक्षीराः प्रणीताः प्रणयेत् द्धिमधुनी उपकल्पयेत् प्रणीता-क्षीरेण पायसं श्रपयेत् । तत उपयमनकुशादानाद्वीक् पायसे द्धिमधुवृतानि आवपेत् । आज्यभा-गानन्तरं दिधमधुवृतमिश्रेण पायसेन इन्द्राय स्त्राहा इदिमन्द्राय० इन्द्राण्ये स्त्राहा इदिमन्द्राण्ये० अदिनभ्याछंस्वाहा इदमदिनभ्यां० आद्वयुज्ये पौर्णमास्ये स्वाहा इदमाद्वयुज्ये पौर्णमास्ये० हारदे स्वाहा इदं शरदे० । एवं पञ्चाहुतीहुत्वा तत एव पायसात् स्विष्टकृते हुत्वा महाव्याहृत्यादिद्क्षि-णादानान्ते स्थाल्यामाज्यं दिध आसिच्य पृषदाज्यं कृत्वा अञ्जलिनाऽऽदाय ऊनं मे पूर्यतां पूर्णं मे माञ्यगात्स्वाहेति मन्त्रेणैकामाहुति जुहोति इद्मग्रये० । ऊनं मे पूर्यतामित्यस्य होमस्य का देवते-त्यत्र संदेह: । देवतात्वं तद्धितचतुर्थीमन्त्रलिङ्गवाक्यप्रकरणैः प्रतीयते । अत्र तु द्धिपृषातकमञ्जलिना जुहोतीति होमविधिपरे वाक्ये पृषातकं द्रव्यमात्रं श्रूयते न तद्धितो न चतुर्थी वा । मन्त्रेऽपि न देवताप्रकाशकं लिङ्गमस्ति न च वाक्यम् । ततः प्रकरणमवशिष्यते तच ऐन्द्रं पायसमैन्द्रअंथपयित्वेति तद्धितान् अस्य यज्ञस्येन्द्रो देवतेति । तर्हि कि प्राकरणिकत्वात् अस्य होमस्य इन्द्रो देवता ततः— आज्यं द्रव्यमनादेशे जुहोतिषु विधीयते । मन्त्रस्य देवतायाश्च प्रजापतिरिति स्थितिरिति छन्दोगपरि-शिष्टपरिभाषानः प्रजापितः। तत्र वाक्यप्रकरणयोर्वाक्यस्य वलीयस्वात्प्रकरणबाधः। तेनेहः प्रजापितरैव देवता । वासुदेवदीक्षितास्तु स्वपद्धतावग्नय इति लिखितवन्तः तत्कुत इति न ज्ञायते । ततो दिधमधु-घृतमिश्रं हुतरोषं पायसममात्याः पुत्रादयः आयात्विन्द्र इत्यनुवाकेन यूयंपातस्वस्तिभिःसदान इत्यन्तेन अवेक्षन्ते । ततो ब्राह्मणभोजनम् । कृतैतत्कर्माङ्गतया ब्राह्मणमेकं भोजयिष्ये ॥ १६ ॥

(गदाधरः)— 'आश्वः ' 'तकाः' पृषातका इति वक्ष्यमाणकर्मणो नामधेयम् । तज्ञावसध्ये आश्व-युज्यां पौर्णमास्यां भवति । आश्वयुजी आश्विनी पूर्णिमा । 'पाय ः दे चेति ' । ऐन्द्रमिन्द्रदेवत्यं पायसं पयसि शृतं चरुं श्रपयित्वा यथाविधि पक्त्वा द्धिमधुघृतैर्मिश्रितं पायसं चरुम् इन्द्रायेत्या-दिभिः पञ्चमन्त्रैः प्रतिमन्त्रं पञ्चाहुतीर्जुहोति । 'प्राशः स्वाहेति ' संस्रवप्राशनान्ते द्धिपृषातकं द्रश्ना मिश्रितं स्थाल्याज्यमञ्जलिना जुहोति ऊनं मे पूर्यतामिति मन्त्रेण । द्धिपृषातकशब्दः पृषदा-ज्यवाची । अत्राग्निर्देवतेति गर्गवासुदेवजयरामकारिकाकाराः । आज्यं द्रव्यमनादेशे जुहोतिषु विधी-यते । मन्त्रस्य देवतायाश्च प्रजापतिरिति स्थितिरिति छन्दोगपरिशिष्टपरिभाषावचनाद्वाक्येन प्राक-<mark>रणिकीमिन्द्रदेवतां बाधित्वा प्रजापतिर्देवतेति हरिहरः । तच्चिन्त्यम् । अनादिष्टदेवतालिङ्गेष्वपि</mark> मन्त्रेषु देवतापेक्षायां सत्यां किं यिंकिचिद्देवतान्तरं परिकल्प्यतामुत प्रकृतैव गृह्यतामिति तत्र प्रकृत-परिमहो न्याय्यः संनिधानात् । अप्रकृतोपादाने पुनरसंनिधानात् संदेह इति । तथा च नैरुक्ताः— तथा येऽनादिष्टदेवता मन्त्रास्तेषु देवतोपपरीक्षा । यद्देवतः स यज्ञो वा यज्ञाङ्गं वा तद्देवता भवन्तीति । तत्रापि मुख्यत्वादिन्द्र एव । अयमर्थो दर्शितः कर्केणापि पिष्टलेपा खुहोतीति सूत्रे । मन्त्रार्थः । हे इन्द्र मे मम यदूनं तद्नेन होमेन पूर्यतां पूर्ण क्रियताम् । यच पूर्ण तन्माव्यगात् विपरीतभावमपूर्णतां मा गच्छतु । ' द्धिः 'केन ' अमा गृहं तत्र भवा अमात्या यजमानगृह्या भ्रातृपुत्रादयः द्धिमधुघृ-तैर्मिश्रितं चरुरोषं आयात्विन्द्र इत्यनुवाकेन स्वस्तिभिःसदान इत्यन्तेनावेक्षन्ते विलोकयन्ति । <mark>' मातृ'''रात्रिम् ' वत्सान् घेनुभिः संसृ</mark>ज्य संसृष्टान्कृत्वा तस्यां रात्रौ संसृष्टा एव <mark>वसन्ति ।</mark> वामिति कालाध्वनोरत्यन्तसंयोग इत्युपपद्विभक्तिर्द्वितीया । तेन संपूर्णो रात्रिं वसन्ति । अधिकार-मुपजीवन्नाह—'आयः पाँ च' आग्रहायणीं मागशीर्षसंबन्धिनीं रात्रिं संसृष्टा एव वत्साः वसन्ति । <mark>'ततो···जनम् '।। षोडशी कण्डिका समाप्ता ।। १६ ।। ॥ </mark> ॥

अथ पदार्थकमः । प्रथमप्रयोगे मातृपूजापूर्वकमाभ्युद्यिकं श्राद्धम् । ब्रह्मोपवेशनादिद्क्षिणा-दानान्ते विशेषः । सक्षीरं प्रणयनम् । दिधमधुनोरुपकल्पनम् । प्रणीताक्षीरमुत्सिच्य पायसश्रपणम् । प्रागुपयमनादानात्पायसे द्धिमधुघृतावपनम् । आज्यभागान्ते द्धिमधुघृतिमश्रेण पायसेन पञ्चाहु-तयः। इन्द्राय स्वाहा० । इन्द्राण्यै० । अश्विभ्या७ं स्वाहा । आश्वयुच्यै पौर्णमास्यै० । शरदे० । यथा-मन्त्रं त्यागाः । ततः पायसादेव स्विष्टकृत् । ततो महाव्याहृत्यादिनवाहुतयः । संस्रवप्राशनादिद-क्षिणान्तम् । ततः स्थाल्याज्ये दध्यासिच्य तत्पृषदाज्यमञ्जलिना जुहोति ऊनंमे पूर्यतामिति इद-मिन्द्राय० । ततो द्धिमधुघृतमिश्रं चरुरोषं यजमानगृह्याः पुत्रादयोऽवेक्षन्ते आयात्त्रिन्द्र इत्यनुवा-केन यूयंपातस्वस्तिभिःसदा न इत्यन्तेन मन्त्रेण। ततो ब्राह्मणभोजनम् । रात्रौ वत्ससंसर्गः। गौणकालैऽपीदं कार्यम् । पृषातकिमदं कर्म गौणकालेऽपि शस्यत इति कारिकोक्तेः । गर्गमते विशेषः । <mark>ब्रह्मासनाद्याज्यभागन्ते बर्हिःसादनानन्तरं दि</mark>धमधुघृतानामासादनम् पयसश्च । यहणे इन्द्राय जु<mark>ष्ट</mark>ं गृह्णामि । इन्द्रायेन्द्राण्ये अश्विभ्यामाश्वयुज्ये पौर्णमास्ये शरदे जुष्टमिति केचित् । आज्यभा-गान्ते पायसे दृष्याद्यावपनम् । स्विष्टकुद्न्ते पृषदाज्यहोमः । इदमग्नय इति त्यागः । ततो महाव्या-हृत्यादिदक्षिणान्तम् । ततो गृह्याणां चर्ववेक्षणम् । ततो वर्हिहोंमादिविप्रभुत्तयन्तम् । ततो वैश्वद्वः । रात्री वत्ससंसर्ग इति ॥ 11 % 11 11 % 11

(विश्व०)—'आश्व'''तकाः ' कर्मनामधेयं पृषातका <mark>इति । तदाश्वयुज्यां पौर्णमास्यां भवति</mark> कर्तव्यतामाह—'पाय "चेति'। मातृपूजाभ्युद्यिके कृत्वा ब्रह्मासनास्तरणाद्याज्यभागान्ते विशेषः। आसाद्ने दक्षिणायाः प्राद्गधिमधुघृतानामासाद्नं पयसश्च । चरुप्रहणे इन्द्राय जुष्टं गृह्वामि । प्रोक्षणे त्वाशब्दः । आज्यभागानन्तरं पायसं स्थालीपाकं द्धिमधुघृतैर्मिश्रयेत् । तादृशं काभ्यो जुहोतीत्यत उक्तम् इन्दायेन्द्राण्या इत्यादि । तद्यथा । स्थालीपाकैकदेशहोमः । इन्द्राय स्वाहा इदमिन्द्राय । इन्द्राण्ये स्वाहा । इदमिन्द्राण्ये । अश्विभ्या स्वाहा इदमश्विभ्याम् । आश्वयुज्ये पौर्णमास्ये स्वाहा इदमाश्वयुज्ये पौर्णमास्यै । शरदे स्वाहा इदं शरदे । अग्नये स्विष्टकृते स्वा० इदमग्नये स्विष्टकृते । ' प्राश्रः स्त्वाहेति ' पृषातकं पृषद्ाज्यं द्धिपदात्पयः । तथाच पयसा मिश्रितं पृषद्ा<mark>ज्यं संहताङ्कुलिनाञ्जलिना मनुष्य-</mark> तीर्थेन जुहोति , ऊनं मे पूर्यतामिति मन्त्रेण । इदमग्नय इति त्यागः । ततो महान्याहृत्यादिदक्षिणा-दानान्तम् । प्राज्ञानान्त इत्यस्य सूत्रावयवस्याचार्यमते उत्तरसूत्रसंबन्धात् । यन्मते यथाश्चतं तन्मते दक्षिणादानान्ते द्धिपृषातकहोमः । 'द्धि ' वाकेन ' ततो दक्षिणादानान्ते द्धिमधुघृतानां चरौ प्रक्षेपः । तैर्मिश्रितं चरुममात्याः यजमानगृह्याः पुत्राद्यः आयात्विन्द्रइत्यनुवाकेन यूयंपातस्वस्तिभिः सदान इत्यन्तेन अवेक्षन्ते । अनुवाकान्ते अवेक्षणं मन्त्रातैः कर्मादिरित्युक्तेः । ततो बर्हिहींमादिष्राह्य-णभोजनान्तम् । तदनन्तरं वैश्वदेवः । ' मातृ' 'रात्रिं ' पृषातकाकर्ता तामाश्वयुर्जी पौर्णमासीं रात्री-मभिन्याप्य वत्सानात्मनो मातृभिः संद्रहुच्य स्थातन्यम् । ' आयः 'णींच ' आयहायणी चेत्कर्म कृतं तदा तस्यामि रात्रौ मातृभिर्वत्सान् संसृजेदित्यर्थः । अयं च वत्ससंसर्गः कर्माङ्गम् । ' ततो ' 'जनं ' समाप्ते कर्मणि प्रातरित्यर्थः । षोडशी कण्डिका ।। १६ ।।

अथ सीतायज्ञः ॥ १ ॥ ब्रीहियवानां यत्र यत्र यजेत तन्मयण् स्थान्
लीपाकणं श्रपयेत् ॥ २ ॥ कामादीजानोऽन्यत्रापि ब्रीहियवयोरेवान्यतरणं
स्थालीपाकणं श्रपयेत् ॥ ३ ॥ न पूर्वचोदितत्वात्संदेहः ॥ ४ ॥ असंभवाद्विनिवृत्तिः ॥ ५ ॥ क्षेत्रस्य पुरस्तादुत्तरतो वा शुचौ देशे कृष्टे फलानुपरोधेन ॥ ६ ॥ श्रामे वोभयसंप्रयोगादविरोधात् ॥ ७ ॥ यत्र श्रपयिध्यन्नुपित उद्धतावोक्षितेऽिद्ममुपसमाधाय तिन्मश्रेदंभैः स्तीर्त्वोऽऽज्यमागाविष्वाऽऽज्याहुर्तार्जुहोति ॥ ८ ॥ पृथिवी द्यौः प्रदिशो दिशो यस्मै द्युमिराखताः तिमहेन्द्रमुपह्वये शिवा नः सन्तु हेतयः स्वाहा । यन्मे किंचिदुपेपित्तमिर्मन्कर्माण वृत्रहन् । तन्मे सर्वर्ठः समृध्यतां जीवतः शरदः शतण्
स्वाहा । संपत्तिर्भूतिर्भूमिर्वृष्टिज्यैष्ठचणं श्रेष्ठचणं श्रीः प्रजामिहावतु स्वाहा ।
यस्या भावे वैदिकलौकिकानां भूतिर्भवित कर्मणाम् । इन्द्रपत्नीमुपह्वये
सीताणं सा मे त्वन्नपायिनी भूयात्कर्मणि कर्मणि स्वाहा ॥ अश्वावती
गोमती सूनृतावती बिभित् या प्राणभृतो अतिन्द्रता । खलमालिनीमुर्वरामिर्मन्कर्मण्युपह्वये ध्रुवाणं सा मे त्वनपायिनी भूयात्स्वाहेति ॥ ९ ॥ स्था-

लीपाकस्य जुहोति सीताये यजाये शमाये भूत्या इति ॥ १० ॥ मन्त्रवत्प्रदानमेकेषाम् ॥ ११ ॥ स्वाहाकारप्रदाना इति श्रुतेर्विनिवृत्तिः ॥१२॥
स्तरणशेष[कुशे कुर्चे]षु सीतागोप्तृभ्यो बलिके हरति पुरस्ताचे त आसते
सुधन्वानो निषङ्गिणः । ते त्वा पुरस्ताहोपायन्त्वप्रमत्ता अनपायिनो नम एषां
करोम्यहं बलिमेभ्यो हरामीममिति ॥ १३ ॥ अथ दक्षिणतोऽनिमिषा वर्मिण
आसते । ते त्वा दक्षिणतो गोपायन्त्वप्रमता अनपायिनो नम एषां करोम्यहं बलिमेभ्यो हरामीममिति ॥ १४ ॥ अथ पश्चात आभुवः प्रभुवो
भूतिभूमिः पार्षणः शुनङ्कुरिः । ते त्वा पश्चाहोपायन्त्वप्रमत्ता अनपायिनो नम एषां करोम्यहं बलिमेभ्यो हरामीममिति ॥ १५ ॥ अथोत्तरतो
भीमा वायुसमा जवे । ते त्वोत्तरतः क्षेत्रे खले गृहेऽघ्विन गोपायन्त्वप्रमत्ता
अनपायिनो नम एषां करोम्यहं बलिमेभ्यो हरामीममिति ॥ १६ ॥ अश्वोत्तरतो
भीमा वायुसमा जवे । ते त्वोत्तरतः क्षेत्रे खले गृहेऽघ्विन गोपायन्त्वप्रमत्ता
अनपायिनो नम एषां करोम्यहं बलिमेभ्यो हरामीममिति ॥ १६ ॥ प्रकृतादन्यस्मादाज्यशेषेण च पूर्ववह्यलिकर्म ॥ १७ ॥ स्त्रियश्चोपयजेरन्नाचिरतत्वात् ॥ १८ ॥ सल्लेस्थते कर्मणि ब्राह्मणान्मोजयेत्सल्लेस्थते कर्मणि
ब्राह्मणान्मोजयेत् ॥ १९ ॥ १० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

(कर्क:)—' अथ सीतायज्ञ: ' व्याख्यास्यत इति सूत्रहोषः । स चायं कृष्यादिपवृत्तस्यैव भवति । ' त्रीहि ''येत् ' त्रीहिकाले त्रीहीन् यवकाले यवान् । 'कामा ''येत् ' ततोऽन्यत्रापि यागं कुर्वन्पक्षादिप्रमृतिषु त्रीहियवयोरेवान्यतरमिच्छया स्थालीपाकं अपयेत् । ' न पू…संदेहः ' नैवात्र संदेहः पूर्व चोदितमेवैतत् ब्रीहीन् यवान्वा हविषी इति । अतो न वक्तव्यमेतत् । ' असं···िन-वृत्तिः । यावस्य चरोरसंभवाद्विनिवृत्तिरधस्तनस्य शास्त्रान्तरस्य तेन पुनरारम्भः। अनवस्नावितान्त-रोष्मपाकविशद्विषयसिद्धे तण्डुलपाके चरुशब्दस्य प्रयोगप्रत्ययादिति । 'क्षेत्र''रोधेन 'कर्तव्यः । ' श्रामें ''गात् ' प्रामे वा कर्तव्यम् । उभयं हि संप्रयोक्तुं शक्यते । फलानुपरोधः कृष्टं च न चात्र वि-रोधः । अतो वाज्ञब्दो विकल्पार्थः । 'यत्र'''होति ' उपलेपनोद्धतावोक्षितप्रहणं कृष्टेऽपि यथास्यादि-ति । तन्मिश्रदिंभेः स्तरणं कर्तव्यम् । त्रीहिकाले त्रीहिसस्यमिश्रेर्यवकाले यवसस्यमिश्रैः स्तरणम् । आ-<mark>ज्यभागोत्तरकाल्रमाज्याहुतीर्जुहोति । ' पृथि</mark> ' दिश ' इत्यादि ' स्थालीपाकस्य जुहोति ' <mark>इत्यन्तम् ।</mark> स्थालीपाकस्येत्यवयवलक्षणा षष्ठी । 'सीताः 'केषाम् ' एकेषामाचार्याणां मतं मन्त्रवदेव प्रदानं भवति न स्वाहाकारेण । 'स्वाहा ' श्रुतेः ' श्रुतौ तु स्वाहाकारप्रदानता । वषट्कारेण वा स्वाहाकारेण वा देवेभ्योऽत्रं प्रदीयत इति न चात्र वषट्का^रः प्रवर्तते । याज्यापुरोनुवाक्यत्वे हि वषट्कारस्य श्रवणम् । तस्मात्स्वाहाकारोऽप्यत्र (न) भवति । विनिवृत्तिरथस्तनस्य पक्षस्य मन्त्रवत्प्रदानिमत्यस्य । अस्मि-<mark>त्रवसरे लाङ्गलयोजनदेवताभ्यस्तद्भृतोपादानात्तेन</mark> स्थालीपाकेन होमः स्थालीपाकहोमाधिकारात् । ततः स्विष्टकुदादि । 'स्तर ' 'आसते ?' इत्येवमादि भिर्मन्त्रैः । स्तरणे ये शेषभावं गतास्त एव कुशास्तेषु बर्लि हरति पुरस्ताचे त आसत इत्येत्रमादिभिर्मन्त्रैः। अथः सते० १ इत्यनेन मन्त्रेण। 'अथ पश्चादाभुवः प्रभुव० ' इत्यनेन मन्त्रेण। 'अथोत्तरतो भीमा वायुसमा जवे०' इत्यन् नेन मन्त्रेण। 'प्रकृः 'कर्नः ' कर्तव्यम्। 'स्त्रियः 'त्वात् 'स्त्रियश्च बलिकर्म कुर्युः । कुतं एतत् आचरितत्वात् आचरन्ति हि स्त्रियो बलिकर्म। 'सर्छस्थिः 'जयेत्'॥ १७॥

इति श्रीककोपाध्यायकृतौ गृह्यसूत्रभाष्ये द्वितीयकाण्डविवरणं संपूर्णम् ॥ 🗱 ॥

(जयराम:)—' अथ सीतायज्ञः ' व्याख्यास्यत इति सूत्रशेषः । स चायं कृष्यभिप्रवृत्तस्यैव सामेर्भनति यत्र यत्रापि त्रीहियवयोरेवान्यतर एंस्थालीपाक एं प्रपयेत् त्रीहिकाले त्रैहेयं काले यावम् । अतोऽन्यत्रापि यागं कुर्वन् पक्षादिप्रभृतिषु बीहियवयोरेवान्यतरमिच्छया स्थाली-पाकं अपयेत् । नैवात्र संदेहः । पूर्वचोदितत्वात् ब्रीहीन् यवान्वा हविषी इति श्रौतेषुक्तत्वात् त्री-हियवयोरिति । ' असंभवादिति ' यावस्य चरोरसंभवाद्विनिवृत्तिरथस्तनसूत्रस्य तेन पुनरयमारम्भः । यद्वा ननु यावस्य चरोर्विनिवृत्तिदर्शनात्कथमेकतरं अपयेत् तत्राह् । असंभवादिति । यावस्य चरोर्विनिवृत्तिः सा चासंभवात् नतु शास्त्रतः असंभवश्चानवस्नावितान्तरोष्मपाकविशद्सिद्धे तण्डु-लपाके चरुशब्दप्रयोगदर्शनात् । क्षेत्रस्य पुरस्तात्पूर्वस्यां दिशि कृष्टे फालेन विलिखिते फलानुपरोधेन सस्याविनाहोन विधिना कार्यः । प्रामे वा कर्तव्यः । उभयसंप्रयोगात् उभयं हि फलानुरोधः ऋष्टं च संप्रयोक्तुं शक्यम् । न चात्रविरोधः एकतरोपादानेऽपरस्य बाधापत्तेः । [तन्मिश्रे त्रीहिकाले विकल्पस्य विद्यमानत्वात् अत्रापि कृष्ट एव ।(?)] उपलेपनादिग्रहणं कृष्टेऽपि च यथा स्यादिति । तिनम्भै: ब्रीहिकाले ब्रीहिश्रष्पिभैं यवकाले यवशष्पिभैं स्तरणम् । आज्याहुतीः पृथिवी-त्यादिपश्चिभर्मनेत्रैः ऋमेण पश्च । अथ मन्त्रार्थः । तत्र पश्चानां प्रजापितः आद्ययोरनुष्टुप् तृतीयादिषु प्रतिष्ठापङ्किजगत्यः लिङ्गोक्ता आज्यहोमे०। पृथिव्यादिदेवता यस्मै इन्द्राय इन्द्रमुपा-सितुं स्थिताः । प्रदिशो विदिशः । किंभूताः द्युभिः कान्तिभिरावृताः पूर्णाः । तिमन्द्रमिह सीतायज्ञे उपह्नये उपह्नानं करोमि । उपहूतस्येन्द्रस्य हेतयो वज्राद्यायुवानि शिवाः कल्याणका-रिण्यः सन्तु तस्मै च स्वाहा सुहुतमस्तु ॥१॥ द्वितीयस्यार्थः हे वृत्रहन् अस्मिन्कर्मणि सीतायज्ञे यिंकिचिन्मे ममोपेप्सितं प्राप्तुमिष्टं तत्सर्वे शतं शतं शरदो वत्सरान् जीवतः समृध्यताम् समृद्धिप्रा-प्रुताम् । तुभ्यं स्वाहेति समानं सर्वत्र ॥ २ ॥ तृतीयस्यार्थः प्रजापितः प्रतिष्ठा लिङ्गोक्ता आज्यहोमे० । संपत्तिर्धनाद्युपचयः । भूतिरैश्वर्यम् । भूमिराश्रयः । वृष्टिरभीष्टवर्षणम् । ज्येष्ठतादिना ज्येष्ठत्वम् । श्रैष्ठयं सर्वोपकारित्वम्। श्रीयते सेव्यते सर्वेरिति श्रीः लाङ्गलपद्धतेः प्रतिष्ठासंपत्त्यादि गणः इह प्राप्तः सन् मदीयां प्रजां पुत्रादिकमवतु रक्षतु । इन्द्रो वा एतैर्युक्तां प्रजामवित्विति ॥ ३॥ चतुर्थस्यार्थः । यस्याः सीतायाः सद्भावे वैदिकले किकानां श्रोतस्मार्तकर्मणां भूतिः संपत्तिर्भवित तामिन्द्रपत्नीं सीतामुप-ह्रये सा सीता मे मम अन्नपायिनी अदनीयादिवृद्धिकारिणी कर्मणि कर्मणि प्रतिकर्म तु विशेषात् भूयात् भवतु इति। तस्यै स्वाहा।।४।। तामेव विशिनष्टि। अश्वावती अश्वाः विद्यन्ते यस्यां साऽश्ववती सैवाश्वावती । दीर्घञ्ञान्दसः । गावो विद्यन्ते यस्यां सा गोमती । सूनृतं मधुरवाक्यं तिष्ठति यस्यां सा सूनृतवती सैव सुनृतावती । प्राणभृतोऽशेषजीवान् विभर्ति पुष्णाति । अतिन्द्रता आलस्यरिहता सती । खलमालिनी खले धान्यराशिस्थाने मालते शोभते इति खलमालिनी ताम् उर्वरां सर्वसस्याह्यां ध्रुवां स्थिराम् तां सीतां अस्मिन्कर्मण्युपह्वये । सा मे अनपायिनी दुःखध्वंसिनी तु विशेषात् भूयात्स्वाहेति । स्थालीपाकस्येत्यत्रावयवलक्षणा षष्ठी । सीतायै यजायै शमायै भूत्यै इति चतस्र आहुतीर्जुहोति । एकेषामाचार्याणां मते मन्त्रवत्प्रदानं भवति यथामन्त्रं होमो नतु स्वाहाकारेण । कुतः स्वाहाकारप्रदाना इति श्रुते: । श्रुतौ जुहोतीनां स्वाहाकारप्रदानता श्रूयते इदं तु समार्त कर्म। ननु वषद्कारेण वा स्वाहाकारेण वा देवोभ्योऽस्रं प्रदीयत इति सामान्योक्तरत्रापि प्रवर्ततामिति चेत्।

न चात्र वषट्कार्प्रवृत्तिः । याज्यापुरोनुवाक्यावत्त्वे हि वषट्कारश्रवणम् । तत्सहपाठात्स्वाहाका-रोऽप्यत्र न प्रवर्तते । तत्र विनिवृत्तिः मन्त्रवत्प्रदानपक्षस्य निरासः । कृतः । स्मार्तेऽपि कर्मणि स्वाहाकारप्रदानत्वस्य विधानात् । तद्यथा छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः—स्वाहाकारवषट्कार्नम-स्कारा दिवौकसाम् । हन्तकारो मनुष्याणां स्वधाकारः स्वधासुजामिति । अत्रावसरे सीतायज्ञे चेति सूत्रातिदिष्टाभ्यो लाङ्कलयोजनदेवताभ्य इन्द्रादिभ्यस्तद्भतोपादानात्तेन स्थालीपाकेन होमः स्थालीपाकहोमाधिकारात् । ततश्च स्विष्टकृदादि । स्तरणशेषकूर्चेषु सीतागोप्त्रभ्यो बलिट हरति पुरस्ताद्येतआसते इत्येवमादिभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रम् । स्तरणे शेषभावं गतास्त एव कूर्चास्तेषु बलिहर-णम् । अथ मन्त्रार्थः । तत्र चतुर्णा परमेष्ठी यजुः लिङ्गोक्ता बलिहरणे० । हे सीते ये देवाः सुध-न्वानः शोभनधनुष्मन्तः निषङ्गिणः सतूणीराः ते तव पुरस्तात्पूर्वभागे आसते तिष्ठन्ति ते त्वा त्वां पुरस्तात्प्राच्यां दिशि गोपायन्तु रक्षन्तु । गुपृधूपविच्छिपणिपनिभ्य आय इत्यायप्रत्ययः । किंभूताः अप्रमताः सावधानाः । अनपायिनः कष्टहराः । अहं चैषां देवानां देवेभ्यो नमस्करोमि । बिलं चेममेभ्यो हरामि इति । अथ एवं दक्षिणतस्तव दक्षिणपार्श्वे ये अनिमिषाः निमेषमकुर्वाणाः वर्मिणः संनद्धाः । होषं समानम् । अथैवं पश्चात्पश्चिमायां दिशि । आभुवः आसमन्ताद्भवाः प्रभुवः प्रकृष्टेन भवाः । ताने-वाह । भूतिर्भूमिः पार्ष्णः शुनङ्कुरिरित्येवंनामानः । शेषं समानम् । अथैवमुत्तरतः उत्तरपार्श्वे भीमाः भीषणाः । जवे वेगे वायुना समास्तुल्याः । क्षेत्रे खले गृहे अध्वनि वा वर्तमानं त्वा त्वां गोपायन्त । शेषं समानम् । एवं मन्त्रलिङ्गाचतसृषु दिक्षु बलिदानम् । प्रकृतात्प्रधानदेवतासंबन्धिनो ब्रैह्याद्या-वाद्वा स्थालीपाकाद्न्यो यः सिद्धः पाकश्चरुस्तस्मात् । स्थाल्येनाज्यशेषेण च पूर्ववत् लाङ्गलयोजन-वत् इन्द्रं पर्जन्यमित्यादिभ्यो बलिहरणम् । स्त्रियश्चाचरितत्वादाचाराद्वलिकर्मे कुर्यः । सुर्धस्थिते कर्मणि ब्राह्मणान् भोजयेत् ॥ १७ ॥

इत्याचार्यबलभद्रमुतजयरामकृते गृह्यभाष्ये सज्जनवहुभाख्ये द्वितीयकाण्डविवरणं समाप्तिमगमत् ॥ * ॥

(हरिहर:)—' अथ सीतायज्ञः ' अथेदानीं सीतायज्ञकर्म व्याख्यास्यत इति शेष: । तत्र कृषिप्रवृत्त औपासनिकोऽधिकियते । ' त्रीहि ' 'येत् ' तत्र सीतायज्ञे त्रीहयश्च यवाश्च त्रीहियवास्त-न्मध्ये यत्र यत्र यस्मिन् यस्मिन् त्रीहिकाले यवकाले वा यजेत सीतायज्ञेन तत्र तत्र तन्मयं त्रीहि-मयं ब्रीहिकाले यवमयं यवकाले स्थालीपाकं चकं अपयेत् । 'कामाः''येत्' कामात् इच्छातः अन्यत्रापि पश्चादिप्रभृतिषु ईजानो यागं कुर्वन् बीहियवयोरेवान्यतरं स्थालीपाकं अपयेत् । 'न पूं 'न्देहः ' अत्र ब्रीहियवयोरन्यतरस्य यागमात्रसाधनद्रव्यत्वे न संदेहः । कुतः पूर्वचोदितत्वात पूर्वोपदिष्टत्वात् । कुत्रेति चेत् त्रीहीन् यवान्वा हविषी इत्यत्र कल्पे अतो न संदेहः । ' असं**ः वृत्तिः** ' ननु यावस्य चरोर्विनिवृत्तिर्दृश्यते कथमन्यतरं स्थालीपाकं अपयेदिति चेत् उच्यते—यावचरोर्या विनिवृत्तिः सा असंभवात् न शास्त्रात् अतो नायमसंभवविनिवृत्तस्य यावस्य चरोः प्रतिप्रसवः । यतः सामान्यशास्त्रविहितं कचिच्छास्त्रान्तरेण प्रतिषिद्धं पुनर्विधीयमानं हि प्रतिप्रसवमुच्यते । इदं त्वसंभवात्प्रतिषिद्धम् । कथमसंभव इतिचेत् अनवस्नावितान्तरोष्मपके ईषद्सिद्धे तण्डुलपाके चरुश-ब्दप्रयोगप्रत्ययात् । अतो वाचिनको यावस्थालीपाको यत्र तत्र गुलिकाभिः संपाद्यते यत्र पुन-र्विकल्पः तत्रासंभवाद्विनिवृत्तिरिति । 'क्षेत्रः 'धेन ' क्षेत्रस्य सस्यवतः पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि उत्तरतो वा उदीच्यां वा शुचौ अमेध्यद्रव्यरहिते देशे कृष्टे फालेन विलिखिते फलस्य सस्यस्य अनुपरोधः अबाधः फलानुपरोधस्तेन फलानुपरोधेन सीतायज्ञः कर्तव्यः । ' प्रामे' गात् ' यहा श्रामे कर्तव्यः कुतः उभयसंप्रयोगात् । उभयं क्षेत्रं श्रामश्च संप्रयोक्तुमधिकरणतया संबोद्धं शक्यते फलानुपरोधेन कृष्टत्वेन वा । पुरस्तादुत्तरतो वा शुचौ देशे कृष्टे इति ग्रामस्यापि विशेषणत्वेन संब-

ध्यते अविरोधात । नन् क्षेत्रप्रामयोः एकतरोपादानेन अन्यतरस्य बाधः प्रसच्येत ततो विरोध इति चेत् न । ' अविरोधात् ' न विरोधः अविरोधस्तस्माद्विरोधात् विकल्पादेकतरोपादानं न दोषः । व्यवस्थासंभवे हि अष्टदोषदृष्टोऽपि विकल्प आश्रीयते न्यायविद्धिः। ' यत्रः होति ' यत्र क्षेत्रे यामे वा चरुं श्रपयिष्यन् भवति श्रपयितुमिच्छा भवति तत्र **उप**छिते गोमयोद्केन उद्धते स्मयेनोहि-खिते अवोक्षिते मणिकोदकेन सिक्ते अग्निमावसध्यं स्थापयित्वा । अत्र पुनरूपलेपनाद्यपदेशः कृष्टेऽपि प्राप्त्यर्थः न पुनः परिसमुहनोद्धरणनिवृत्त्यर्थः । तन्मिश्रदेभैंःस्तीर्त्वा तैर्व्वीहिभिर्यवैर्वा मिश्रा मिलिता दर्भास्तुरतिनम्श्रुदेभेरिमि स्तीर्त्वापरिस्तीर्थ आज्यभागयागानन्तरं वक्ष्यमाणमन्त्रैः पृथिवी द्यौरित्या-दिभिः पञ्चिभिर्मन्त्रैः क्रमेण पञ्चाज्याहुतीर्जुहोति । 'स्थालीः केषाम् 'स्थालीपाकस्येत्यवयवलक्षणा षष्ठी । तस्य सीताद्याभ्यश्चतसृभ्यो देवताभ्यश्चतस्र आहुतीः ऋमेण तन्नामभिरेव चतुर्थ्यन्तैः स्वाहा-कारान्तेश्च जहोति । एकेषामाचार्याणां मते मन्त्रवदेव प्रदानम् होमः न स्वाहाकारः । किं कार-णम् 'स्वाहा ''श्रुतेः ' स्वाहाकारेण प्रदानं येषु ते स्वाहाकारप्रदानाः जुहोतयः इति श्रुतेः श्रुतौ श्रीतकर्मणि स्वाहाकारप्रदानत्वम् इदं तु स्माती कर्म ॥ वषट्कारेण वा स्वाहाकारेण वा देवेभ्योऽश्रं प्रदीयते इति सामान्यवचनात् गार्ह्येऽपि प्रवर्तताभिति चेत् नचात्र वषद्कारस्य प्रवृत्तिः किमिति <mark>याज्यापुरोनुवाक्यावत्वे वषट्कारस्य श्रवणात् ।तेन सह पाठाच स्वाहाकारोऽप्यत्र निवर्तते । 'विनि-</mark> वृत्तिः ' मन्त्रवत्प्रदानिमत्येतस्य पश्चस्य विनिवृत्तिः निरासः अप्रवृत्तिरिति यावत् । कुतः स्मार्ते-<mark>ऽपि कर्मणि स्मृतिकारैः स्वाहाकारस्य विधानात् । तत् यथा छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः—स्वा-</mark> हाकारवषट्कारनमस्कारा दिवौकसाम् । हन्तकारो मनुष्याणां स्व<mark>धाकारः स्वधाभुजामिति ॥ अथ</mark> सीतायज्ञ इत्यनेन सूत्रेणातिदिष्टाभ्यो लाङ्गलयोजनदेवताभ्यः तद्भतोपात्तस्थालीपाकेनास्मिन्नवसरे जुहुयात् । कुतः ततः स्थालीपाकहोमाधिकारात् । ततः स्विष्टकुदादि । 'स्तरः आसत इत्यादि ' तत्र पुरस्ताच इत्यादिभिश्चतुर्भिर्मन्त्रैः स्तरणे शेषभावमुपसर्जनत्वं गताः प्राप्ताः त एव कुशास्तेषु स्तरणशेषकुशेषु बिंह हरति केभ्यः सीतागोप्तृभ्यः सीता लाङ्गलपद्धतिः ताः गोपायन्ति पालयन्ति ये ते सीतागोप्तारस्तेभ्यः सीतागोप्तृभ्यः [स्तरणशेषकूर्चाः] प्राच्यादिषु चतसृषु दिश्च यथालिङ्गम् । 'प्रकृः कर्म ' प्रकृतात्प्रधानदेवतासंबन्धिनो ब्रैह्याद्यावाद्वा स्थालीपाकात् अन्यो यः सिद्धोपात्तश्च-रुस्तरमात् स्थाल्येनाज्यशेषेण च पूर्ववत् लाङ्गलयोजनवत् बलिकर्म इन्द्रपर्जन्यादिभ्यो बलिहर्णं कर्तन्यम् । ' स्निय'' त्वात् ' स्नियश्च भार्यादिकाः उपयजेरन् बलिकर्मणा ताभ्य एव देवताभ्यः पूजां कुर्युः । कुत एतत् आचरितत्वात् । प्राचीनाभिः स्त्रीभिबेलिकर्मणः कृतत्वात् । ' सछं ''ज-येत् ' संस्थिते समाप्ते सीतायज्ञाख्ये कर्मणि ब्राह्मणान् विप्रान् त्रिप्रभृतीन् भोजयेत् आञ्चये-द्रक्ष्यभोज्यादिभिः । द्विरुक्तिरत्र काण्डसमाप्तिनिबन्धना ।। इति सूत्रार्थः ।। ।। अथ प्रयोगः । अथ सीतायज्ञः । कृषिं कुर्वतः साग्नेः त्रीहिनिष्पत्तिकाले यवनिष्पत्तिकाले च भवति । तत्र प्रथमप्रयोगे मातृपूजाभ्युद्यिके भवतः । अनन्तरं क्षेत्रस्य पूर्वत उत्तरतो वा कृष्टे शुचौ देशे यत्र सस्यानि न नश्यन्ति तत्रेदं कर्म कुर्यात् । यद्वा प्रामे पूर्वत उत्तरतो वा शुचिदेशस्य कर्षणं विधाय तत्र कर्त-व्यम् । एवं देशद्वयान्यतरे देशे पञ्च भूसंस्कारान् कृत्वा औपासनाभिमुपसमायाय ब्रह्मोपवेशनादि कुर्यात् । तत्र विशेषः त्रीहिकाले त्रीहिंसस्यमिश्रैर्देर्भेरिंग्नं परिस्तृणाति यवकाले यवसस्यमिश्रैः । तत्र ब्रीहिकाले ब्रीहिमयमेकमेव चर्र यवकाले यवमयं श्रपयति । अपरं स्थालीपाकं सिद्ध-मेवासादयति तण्डुलानन्तरमुपकल्पयति बल्पिटलकं, बल्पिटलकमिति शूर्पादिकं वैणवं पात्रं कुल्मा-<mark>षौदनयुक्तमुच्यते । तण्डुलानन्तरं सिद्धं चर्ह प्रोक्षति । आज्यभागानन्तरं पञ्चाज्याहुतीर्जुहोति ।</mark> तद्यथा पृथिवी द्यौः प्रदिशो दिशो यस्मै द्युभिरावृताः। तिमहेन्द्रमुपह्नये शिवा नः सन्त हेतयः

स्वाहा इद्मिन्द्राय० । यन्मे किंचिदुपेप्सितमस्मिनकर्मणि वृत्रहन् । तन्मे सर्वधः समृध्यतां जीवतः शरदः शतछं स्वाहा । इदिमन्द्राय० । संपत्तिर्भूतिर्भूमिर्वृष्टिञ्येष्ठियछं श्रेष्ठियछं श्रीः प्रजा-मिहावतु स्वाहा। इदमिन्द्राय० । यस्या भावे वैदिकलौकिकानां भूतिभेवति कर्मणाम् । इन्द्र-पत्नी मुपह्नये सीता सं त्वन्नपायिनी भूयात्कर्मणि कर्मणि स्वाहा । इद्मिन्द्रपत्न्यै । अश्वावती गोमती सुनृतावती विभक्ति या प्राणभृतो अतन्द्रिता । खलमालिनीमुर्वेराम-स्मिन्कर्मण्युपह्वये ध्रुवार्ठः सा मे त्वनपायिनी भूयात्स्वाहा । इदं सीतायै० । अथ प्रकृतस्य स्थालीपाकस्य चतस्र आहुतीर्जुहोति । यथा सीतायै स्वाहा इदं सीतायै० यजायै स्वाहा इदं यजायै० रामायै स्वाहा इदं रामायै० भृत्यै स्वाहा इदं भृत्यै० । अथ सिद्धेन स्थालीपाकेन लाङ्कलयोजनदेवताभ्योऽष्टाहुतीर्जुहोति । यथा इन्द्राय स्वाहा इद्मिन्द्राय० पर्जन्याय स्वाहा इदं पर्जन्याय० अश्विभ्याछं स्वाहा इद्मश्विभ्यां० मरुद्धाः स्वाहा इदं मरुद्धो० उदलाकाइयपाय स्वाहा इद्मुद्लाकाञ्चपाय० स्वातिकार्ये स्वाहा इदं स्वातिकार्ये० सीतायै स्वाहा इदं सीतायै० अनुमत्यै स्वाहा० इदमनुमत्यै० । यथादैवतं त्यागः । प्रकृतात्सिद्धान्नचरोः स्विष्टकृत् । ततो महाव्याहृत्यादि ब्रह्मणे दक्षिणादानान्तं कृत्वा क्षेत्रस्य पुरस्तादारभ्य प्रतिदिशं स्तरणशेषकुशतृणान्यास्तीर्य तेषु मुख्येन चरुणा यथास्तरणं वक्ष्यमाणमन्त्रैर्वेळीन् हरति । यथा पुरस्ताचे त आसते सुधन्वानो निष-ङ्गिणः । ते त्वा पुरस्ताद्वोपायन्त्वप्रमत्ता अनुपायिनो नम एषां करोम्यहं बलिमेभ्यो हरामीममिति पुरस्ताद्वलिहरणमन्त्रः । इदं सुधन्वभयो निषिद्धिभयो० । अथ दक्षिणतोऽनिमिषा वर्मिण आसते । ते त्वा दक्षिणतो गोपायन्त्वप्रमत्ता अनुपायिनो नम एषां करोम्यहं बलिमेभ्यो हरामीमिनित दक्षिणतो बल्हिरणमन्त्रः । इदमनिमिषेभ्यो वर्मिभ्यो० । अथ पश्चादासुवः प्रसुवो भूतिर्भूमिः पार्षिणः ग्रनङ्कुरिः । ते त्वा पश्चाद्वोपायन्त्वप्रमत्ता अनपायिनो नम एषां करोम्यहं बिलमेभ्यो हरामीममिति पश्चिमतो वलिहरणमन्त्रः । इदमाभूभ्यः प्रभूभ्यो भूत्यै भूम्यै पाष्ण्यै शुनङ्कुर्यै० । अथोत्तरतो भीमा वायुसमा जवे । ते त्वोत्तरतः क्षेत्रे खले गृहेऽध्वनि गोपायन्त्वप्रमत्ता अनुपा-यिनो नम एषां करोम्यहं बलिमेभ्यो हरामीममिति उत्तरतो बलिहरणमन्त्रः । इदं भीमेभ्यो वायु-समाजवेभ्यो० । अथ सिद्धचरुशेषं स्थाल्येनाज्यशेषेण सन्नीय तेनेन्द्रादिभ्योऽनुमत्यन्तेभ्यो लाह्न-लयोजनदेवताभ्यो बलीन् हरति । ततो बलिपटलकेन स्त्रियश्चेन्द्रादिभ्यो हलयोजनदेवताभ्यः अन्ये-भ्यश्च वृद्धव्यवहारसिद्धेभ्यः क्षेत्रपालादिभ्यो बलिदानं कुर्यः । ततो ब्राह्मणान् भोजयेत् ।

क्ष्यिमहोत्रिहरिहरविरचितायां पारस्करगृद्धसूत्रव्याख्यानपूर्विकायां प्रयोगपद्धतौ द्वितीयः काण्डः समाप्तः॥ ॥ *॥

(गदाधरः)—'अथ सीतायज्ञः ' व्याख्यास्यत इति सूत्रशेषः । सीतायज्ञ इति कर्मनाम । स चायं कृषिप्रवृत्तस्य साग्नेभेवति । 'त्रीहिः''येत् 'त्रीहयश्च यवाश्च त्रीहियवाः । तेषां मध्ये यत्र यत्र यस्मिन् यस्मिन्काले त्रीहिकाले यवकाले वा सीतायज्ञेन यजेत तत्र तन्मयं त्रीहिकाले त्रीहिमयं यवकाले यवमयं स्थालीपाकं चरं श्रपयेत् । 'कामाः''येत् 'कामादिच्छया अतोऽन्यत्रापि ईजानो यागं कुर्वन् पक्षादिप्रभृतिषु त्रीहियवयोरेवान्यतरं स्थालीपाकं श्रपयेत् । 'न पूः''न्देहः 'त्रीहियवयोरन्यतरस्य यागसाधनत्वे नैव संदेहः । कुतः ? परिभाषासूत्रे त्रीहीन् यवान्वा हिवषी इति पूर्व चोदितत्वात् पूर्वमुपदिष्टत्वात् । अतोऽर्थादपि च त्रीहिभियववां यागः प्राप्नोतीति न वक्तव्यमेतत् । ननु यावस्य चरोविनिवृत्तिदर्शनात्कथमन्यतरं चरं श्रपयेत्तत्राह—'असं''वृत्तिः 'यावस्य चरोरसंभवाद्विनिवृत्तिर्थतनस्य शास्त्रान्तरस्य तेन यवानां स्थालीपाकं कुर्यादिति पुन-रारमः । असंभवश्चानवस्नावितान्तरोष्मपाकविश्वद्विषयसिद्धे तण्डुलपाके चरशब्दस्य प्रयोगप्रत्य-रारमः । असंभवश्चानवस्नावितान्तरोष्मपाकविश्वद्विषयसिद्धे तण्डुलपाके चरशब्दस्य प्रयोगप्रत्य-

यात् । अतः सर्वत्र स्थालीपाको त्रीहीणामेव । ' क्षेत्रः ' धेन ' सस्ययुक्तस्य क्षेत्रस्य पूर्वस्यां दिशि उदीच्यां वा अमेध्यरहिते देशे कृष्टे सीरेण विलिखिते फलस्य सस्यस्यानुपरोधेन अवाधेनोक्ते देशे सीतायज्ञः कार्यः । ' प्रामे ' 'धात् ' अथवा सीतायज्ञो प्रामे वा कार्यः । उभयं हि संप्रयोक्तं शक्यते फलानुपरोधः कृष्टं च। न चात्र विरोधः। अतो वाशब्दो विकल्पार्थः। 'यत्रः स्वाहेति' यत्र क्षेत्रे <mark>श्रामे वा चरुं</mark> श्रपयिष्यन् भवति तत्रोपिछिप्ते उद्धते उिह्निखिते अवोक्षिते जलेनाभ्यक्षिते देशेऽग्निमावस-थ्यमुपसमाधाय स्थापयित्वा तन्मिश्रेर्द्भेंत्रींहिकाले त्रीहिसस्यमिश्रेर्यवकाले यवसस्यमिश्रेर्द्भेंरिप्नं परि-स्तीर्याज्यभागयागानन्तरमाज्येन पञ्चाहुतीर्जुहोति पृथिवी द्यौरित्यादिभिः पञ्चमन्त्रैः प्रतिमन्त्रम्। उप-लेपनोद्धताबोक्षितप्रहणं कृष्टेऽपि पञ्चसंस्कारप्रज्ञस्यर्थम् । नेतरपरिसंख्यार्थम् । मन्त्रार्थः । पृथिक्यादि-देवतायस्मै इन्द्राय इन्द्रमुपासितुं स्थिताः। प्रदिशः दिशश्च 'किभूताः' सुभिः कान्तिभिरावृताः पूर्णाः। तिमन्द्रम् इह यज्ञे उपह्रये समीपमाह्रये । इन्द्रस्य हेतयो वज्जाद्यायुधानि शिवाः कल्याणकारिण्यः सन्तु । तस्मै च सुहुतमस्तु ॥ १ ॥ हे वृत्रहन् अस्मिन्कर्मणि सीतायज्ञे यत्किचिन्मे ममोपेप्सित-मिष्टं तत्सर्वे मे मम समृध्यतां संपद्यताम्। किंभूतस्य शतं शरदो वत्सरान् जीवतः। तुभ्यं स्वाहेति सर्वत्र समानम् ॥ २ ॥ संपत्तिर्धनाद्युपचयः । भूतिरैश्वर्यम् । भूमिराश्रयः । वृष्टिरभी-ष्टस्य । ज्यैष्ठयं जेष्ठत्वम् । श्रेष्ठयं श्रेष्ठत्वम् । श्रीः प्रतिष्ठासंपत्त्यादिगणः इह यज्ञे प्रीतः सन् मदीयां प्रजां पुत्रादिवर्गमवतु रक्षतु । इन्द्रो वा एतैर्युक्तां प्रजामवित्विति ॥ ३ ॥ यस्याः सीतायाः सह वैदि-कुछोकिकानां श्रोतस्मार्तानां कर्मणां भूतिः संपत्तिर्भवति । तामिन्द्रपत्नीं सीतामुपह्रये । सा सीता मे मम अन्नपायिनी अदनीयादिवृद्धिकर्त्री कर्मणि कर्मणि प्रतिकर्म भूयात् भवत् । तस्यै स्वाहा ॥४॥ तामेव विशिनष्टि । अश्वावती अश्वादिसंपत्तिकर्ती । एवं गोमत्यादौ । सृनृता मधुरवाक् । अत-न्द्रिता सावधाना सती या प्राणभृतो जीवान् विभर्ति पुष्णाति । किंभूता । खलमालिनी धान्यरा-शिवती । उर्वरा सर्वसस्यानां संपत् । तां ध्रुवां स्थिरामस्मिन्कर्मण्युपह्नये । उपहूता च सा मे मम अनुपायिनी दुःखध्वंसिनी भवत् । तस्यै स्वाहा । 'स्थाली' 'त्या इति 'सीताया इति चतुर्भिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रं स्थालीपाकेन चतस्र आहुतीर्जुहोति । अवयवलक्षणा षष्ठी स्थालीपाकस्येति । ' म-न्त्र···श्रुतेः ' एकेषामाचार्याणां मते मन्त्रवत्प्रदानम् यथामन्त्रं होमो नतु स्वाहाकारेण । कुतः स्वाहाकारप्रदाना इति श्रुते: । श्रुतौ हि जुहोतीनां स्वाहाकारप्रदानता श्रूयते । इदं तु स्मार्त कर्म। ननु वषद्कारेण वा स्वाहाकारेण वा देवेभ्योऽन्नं प्रदीयत इति सामान्येनोक्तरत्रापि तत्प्र-वर्ततामिति चेत् । न चात्र वषट्कारप्रवृत्तिः । याज्यापुरोनुवाक्यावत्त्वे च वषट्कारश्रवणम् । तत्सहपाठा-स्वाहाकारोऽप्यत्र न प्रवर्तते । 'विनिवृत्तिः ' पूर्वोक्तपक्षस्य मन्त्रवत्प्रदानमित्यस्य विनिवृत्तिर्नि-रासः । स्मार्तेऽपि कर्मणि-स्वाहाकारवषट्कारनमस्कारा दिवौकसाम् । हन्तकारो मनुष्याणां स्व-धाकारः स्वाधाभुजामिति कात्यायनस्पृतौ विधानात् । सीतायज्ञेचेत्यतिदेशादस्मिन्नवसरे लाङ्गल-योजनदेवताभ्यः तद्भतोपात्तेन स्थालीपाकेन होमः । स्थालीपाकहोमाधिकारात् । ततः स्विष्टकृदादि । ' स्तरण मिति ' अग्नेः परिस्तरणे ये कुशा व्वीहिसस्यिमिश्रा यवसस्यिमिश्रा वा शेषभावसङ्ग-भावं प्राप्तास्त एव कूर्चोः आसनानि तेषु बिंछ हरति । सीतागोप्तृभ्यः सीता छाङ्गछपद्धतीर्थे गोपायन्ति पालयन्ति ते सीतागोप्तारस्तेभ्यः। तत्र पुरस्तात्प्राच्यां ये त आसत इति मन्त्रेण। मन्त्रार्थः—हे सीते ये देवाः सुधन्वानः शोभनधनुष्मन्तः निषङ्गिणः सतूणीराः ते तव पुरस्तात् आसते तिष्टन्ति ते त्वां पुरस्तात्प्राच्यां दिशि गोपायन्तु रक्षन्तु । किंभूताः अप्रमत्ताः सावधानाः । अनुपायिनः कष्टहराः । अहं चैषां नमस्करोमि । बल्पिनसेभ्यो हरामि ददामि । ' अध द ''मिनित ' अध प्रस्ताहल्यनन्तरमग्नेदिक्षिणपार्श्वे कर्चेषु बिल हरति । अनिमिषा

इति मन्त्रेण । मन्त्रार्थः —ये अनिमिषाः निमेषरिहताः वर्मिणः सन्नद्धाः शेषं पूर्ववत् । 'अथ पः मिति ' अथाग्नेः पश्चिमायां दिशि आभुव इति विल ददाति । मन्त्रार्थः — आ समन्ता-द्भवाः । तानेवाह । भूतिर्भूमिः पार्षणः शुनङ्करिरित्येवंनामानः शेषं व्याख्यातम् । 'अथोत्तः मन्ति ' अथोत्तरपाद्वें बिल ददाति । श्रीमा इति मन्त्रेण । मन्त्रार्थः — भीमाः भीषणाः जवे वेगे वायुना समास्तुल्याः क्षेत्रे खले गृहे अध्वनि वा वर्तमानं त्वा त्वां गोपायन्तु शेषं समानम् । 'प्रकृः कर्म' प्रकृतात्प्रधानयागदेवतासंबन्धिनः स्थालीपाकादन्यो यः सिद्धो गृहीतश्चरुस्तस्मात्स्थान्याज्येनाज्यशेषेण च पूर्ववत् इन्द्रपर्जन्यादिभ्यो लाङ्गलयोजनदेवताभ्यो बलिहरणं कार्यम् । 'स्त्रियः त्वात् ' ततः स्त्रियो भार्यादिका उपयज्ञेरन् बलिहरणं कुर्युः इन्द्रादिभ्योऽन्येभ्यश्च क्षेत्रपालादिदेवताभ्यो वृद्धव्यवहारेण । कुतः आचरितत्वात् । प्राचीनाभिः कृतः व्वात् बलिकर्मणः । 'स्थिस्थः येत् ' समाप्ते स्त्रीकर्तृकवल्यनन्तरं त्रीन्त्राह्मणान्भोजयेत् । द्विर-भ्यासः काण्डसमाप्तिसूचनार्थः ॥ १७ ॥ ॥ ॥

इति श्रीत्रिरमिचित्सम्राट्स्थपतिश्रीमहायाज्ञिकवामनात्मजदीक्षितगदाधरकृते
गृह्यसूत्रभाष्ये द्वितीयकाण्डं संपूर्णम् ॥ ॥ # ॥

अथ पदार्थक्रमः । प्रथमप्रयोगे मातृश्राद्धम् । उक्ते देशे आवसथ्याग्नेः स्थापनम् । ब्रह्मोपवेशनादिदक्षिणान्ते विशेषः । सस्यमिश्रेदेभैरग्नेः परिस्तरणम् । एकश्चरुः श्रप्यते । अपरः सिद्ध एव
तण्डुलानन्तरमासादनीयः । उपकल्पनीयानि—विलप्टलकं शूर्पादि वैणवं पात्रम् । कुल्माषौदनयुक्तं
बिलप्टलकमित्युच्यते । तण्डुलोक्तरं सिद्धचरोः प्रोक्षणम् । आज्यभागान्ते पश्चाहुतयः । पृथिवीद्यौ०
इदमिन्द्राय० १ यन्मे० इदमिन्द्राय० २ सम्पत्ति० इदमिन्द्राय० ३ यस्याभावे० इदमिन्द्रपत्न्यै० ४
अश्वावती० इदं सीतायै० ५ ॥ प्रकृतचरुणा आहुतिचतुष्टयम् । सीतायै स्वाहा० यजायै स्वाहा० ।
शमायै० भूत्यै० ६ ॥ एवं त्यागाः । ततः सिद्धचरुणा लाङ्गलयोजनदेवताभ्यो होमः । इन्द्राय
स्वाहा० १ पर्जन्याय० २ अश्विभ्याछं० ३ मरुद्धाः० ४ उदलाकाश्चपाय० ५ स्वातिकार्थै० ६
सीतायै० ७ अनुमत्यै स्वाहा० ८ । स्विष्टकृदुभयोः । महाव्याहृत्यादिदक्षिणान्तम् । प्रतिदिशं प्रदक्षिणं पुरस्तात्प्रथमं ये त इति प्रतिमन्त्रं विलचतुष्टयदानम् । त्यागाः । इदं सुधन्वभ्यो निषङ्गिभ्यो०
१ इदमनिमिषेभ्यो वर्मिभ्यो० २ इदमाभूभ्यः प्रभूभ्यो भूत्यै भूस्यै पाष्ण्ये शुनङ्कुर्थै० ३ इदं
भीमाभ्यो वायुसमाजवभ्यो० ४ चरोराज्यस्य च मिश्रणम् । तेन लाङ्गलयोजनदेवताभ्य इन्द्रादिभ्योऽनुमत्यन्तेभ्यो विलहरणम् । ततो विलप्टलकेन क्षियश्च विलहरणं कुर्युः इन्द्रादिभ्योऽन्येभ्यश्च
क्षेत्रपालादिदेवताभ्यो वृद्धाचारेण । ततो ब्राह्मणत्रयभोजनम् ॥ ॥ % ॥

इति श्रीत्रिरमिचित्सम्राट्स्थपितश्रीमहायाज्ञिकवामनात्मजदीक्षितगदाधरकृते गृह्यसूत्रभाष्ये द्वितीयकाण्डे सीतायज्ञे पदार्थकमः ॥ समाप्तञ्चेदं द्वितीयकाण्डम् ॥ २ ॥ 🗱 ॥

(विश्व०)—'अथ सीतायज्ञः' उच्यत इति सूत्रहोषः। सचायं कृषिं कुर्वतः कृतावसध्यस्य भवति। 'ब्रीहिः 'पयेत् ' अभ्यस्तेन यत्रपदेन काल्रदेशरूपे अधिकरणे यत्र काले ब्रीहियवयोहत्पत्तियंत्र देशे चासौ यज्ञः तत्र तन्मयं वीहिकाले ब्रीहिमयं यवकाले यवमयम्। 'कामाः 'येत् ' 'कामात् इच्छातः अन्यत्रापि उक्तरूपदेशकालौ विहाय सीतायज्ञेन ईजानः। ब्रीहियवयोरित्यत्रैवकारेण द्रव्यान्तरे साधनत्वव्यवच्छेदः। ननु प्राक्सूत्रादेव तल्लाभाद्यर्थोऽस्यारम्भ इत्याह ' नपूर्वचोदितत्वात् ' इति। नन्वेतदारम्भो घटते। आसन्नसमयोत्पन्नयोर्वीहियवयोः साधनत्वावगमात्समयान्तरे च तद्भावादासन्नसमयोत्पत्तिकद्रव्यान्तरसाधनत्वावगमसंदेहः। कृतः समयान्तरे ब्रीहियवयोरसंभवादनुत्पत्तेरित्याह 'संदेहोऽसंभवात्' इति। विनिवृत्तिः विशेषण कामिकार्यताबोधकसूत्रे तयोहपा- दानमहिस्रा संदेहनिवृत्तिरित्यर्थः । केचित्तु कामिकर्त्तव्यताबोधकसूत्रार्थमन्यथा प्रोचुः । अन्यत्र पक्षादिप्रभृतिषु कामाद्वीहियवयोरित्यन्वयः । न पूर्वचोदितत्वात्संदेहः । नात्र संदेहः । यतः पूर्वचो-दितमेवैतत् पूर्वे ब्रीहीन्यवान्वा हिवपी इति परिभाषासूत्रे । अतो न वक्तव्यमेतत् ब्रीहियवयोरेवेति । 'असं ' वृत्तिः ' यावस्य चरोरसंभवाद्विनिवृत्तिः । नतु शास्त्रात् । असंभवश्चानवस्नावितान्तरो-ष्मपाकविशदसिद्धे तण्डुलपाके चरुशब्दप्रयोगद्शीनात् । ' क्षेत्र''धेन ' शुचौ पवित्रे । कृष्टे फालेन विलिखिते । फलस्य सस्यस्य उपरोधः बाधः । न उपरोधः अनुपरोधः । तेन क्षेत्रात्प्रा-त्करोति तेन त्रामे एवं कत्त्वयः। कुतः उभयथासंप्रयोगात् कृषि कुर्वतः क्षेत्रे इतरस्य त्राम इति। <mark>केचित्तु</mark> श्रामेवेत्येतत्पक्षान्तरमुपन्यस्तम् उभयं श्रामः क्षेत्रं च अधिकरणतया संप्रयोक्तं संबद्धं शक्यम् । तन्मते कृषि कुर्वत एव साम्नेर्त्राधिकारः ' अविरोधात् ' व्यवस्थिताधिकरणानुष्टानपक्षे विकल्पपक्षेप्य न्यतरोपादानं न विरोधः स्यादित्यर्थः । ' यत्रश्र ः र्जुहोति ' पुनर्भूसंस्कारोक्तिः कृष्टेपि प्राप्त्यर्था इति कर्कोपाध्यायाः, निरमेरप्यधिकारं सूचियतं लौकिकाम्निप्राप्त्यर्थेत्यन्ये । सामेरेषामाधिक्यं संभारवदि-त्यपरे । अग्निस्थापनाद्याज्यभागान्ते विशेषः । तन्मिश्चैर्दभैन्नीहिकाले त्रीहिमिश्चैः यवकाले यविमश्चैर्द्-भैरप्ने: परिस्तरणम् अपरः अप्रकृतः सिद्धस्थालीपाक आसाद्यः तण्डलानन्तरमुपकल्पनीयबलिपटलकं च महणे सीतायैयजायैशमायैभूत्येजुष्टं। प्रोक्षणे त्वा। आज्यभागाविष्टाज्याहुतीजुहोतीत्युक्तं ता आह 'पू-थिवीः 'यः स्वाहा' इदमिन्द्राय । यन्मे ' ' शतर्ठः स्वाहा इदमिन्द्राय । सम्पत्ति ' ' वतुस्वाहा' इदमिन्द्राय । 'यस्याः''णि स्वाहा ' इद्मिन्द्रपत्न्यै । ' अश्वाः' यात्स्वाहेति ' इदं ध्रुवायै । इतिशब्दःआज्याहुतिसमा-ह्यर्थः । 'स्थाली · · · त्या इति' चतस्रः आहुतीः स्थालीपाकस्य । सीतायस्वाहा इदंसीताये इत्यादि । ततः-सिद्धपाकेन लाङ्गलयो जनदेवताभ्यः अष्टावाहुतयः । इन्द्रायस्वाहा इद्मिन्द्राय । पर्जन्यायस्वाहा इदं पर्जन्याय । अश्विभ्यांस्वाहा इदमश्विभ्याम् । मरुद्भचःस्वाहा इदंमरुद्धाः । उदलाकारयपायस्वाहा इद्मु-दुलाकारयपाय । स्वातिकार्थेस्वाहा इदं० सीतायैस्वाहा इदं० अनुमत्यै स्वाहा इदमनुमत्यै । प्रकृताऽप्र-कृतयोरुभयोः स्विष्टकृत् । अम्रयेस्विष्टकृतेस्वाहा इद्मम्रयेस्विष्टकृते । एताश्च द्वताः सीतायज्ञेचेत्य-तिदेशादत्र प्रधानचरुहोमानन्तरं तद्धोमः प्रधानचरुबलिदानानन्तरं बलिदानं च। 'मंत्र' केषां ? एकेषां मते मन्त्रवत् स्वाहाकाररहितं प्रदानं देवतोद्देवयकं प्रदानम् । तत्र हेतुमाह 'स्वाहाः अतेः' वषद्कारेण व वा स्वाहाकारेणवेत्यादौ वषद्कारसहभावः प्रतीयते प्रकृते च वषद्कारव्यतिरेकस्य स्वस-हुभूतस्वाहाव्यतिरेकव्याप्तत्वान्मंत्रवत्प्रदानभितिप्राप्ते आह—विनिवृत्तिः' मन्त्रवत्प्रदानस्येति होषः । उ-पविष्टहोमाः स्वाहाकारप्रदाना जुहोतयइत्युक्तत्वात्पक्षादिप्रभृतीनां जुहोतित्वात्स्वाहाकारेण होम इत्यर्थः। महाव्याहृत्यादिदक्षिणादानान्तम् स्विष्टकृदन्ते । 'स्तर···रति' स्तरणाविशष्टकुशान् क्षेत्रस्य प्रतिदि-<mark>द्यमास्तीर्यं तेषु सीतागोप्रभ्यो वलिदानं संस्कृतेन च प्रकृतचरुणा। 'पुरस्ताः मीमिमितिः 'प्रकृः वेवत्'</mark> लाङ्गलयोजनवत् प्राक्संस्थमुद्कसंस्यं वा वलिकर्म वलिदानम्। तद्यथा । इन्द्रायनमः पर्जन्यायनमः <mark>अश्विभ्यांनमः मरु</mark>न्द्योनमः उद्छाकाइयपायनमः स्वातिकार्येनमः । सीतायेनमः अनुमत्येनमः यथादेवतं त्यागाः। 'स्त्रिः त्वात् ' वृद्धाः स्त्रियो गृह्याः इन्द्रादीन् वलिपटलकेनोपयजेरन्। बलिपटलकं च वैणव-पात्राधिकरणकं कुल्माषोदनम् । कुत आचरितत्वात् । प्राचीनस्त्रीभिर्छोङ्गलयोजनदेवताभ्यः इन्द्रा-दिभ्यो बलिदानस्याचरितत्वादित्यर्थः।ततः संस्रवप्राशनाद्युपयमनप्रक्षेपान्तम्। 'स५स्थिः येत्' दश ब्राह्मणान् भोजयेद्शेति परिशिष्टात् । काण्डसमाप्तिसृचिका द्विरुक्तिः । ततो वैश्वदेवः ॥ १७ ॥

इति श्रीपण्डितनृसिंहारमजपण्डितविश्वनाथकृतायां गृह्यसूत्रन्याख्यायां

श्रीः ॥ अनाहिताग्नेर्नवप्राशनम् ॥१॥ नवछं स्थालीपाकछं श्रपित्वाज्यभागाविष्ट्वाज्याहुती जुहोति । शतायुधाय शतवीर्याय शतोतये अभिमातिषाहे । शतं यो नः शरदोऽजीजानिन्द्रो नेषदित दुरितानि विश्वा स्वाहा ।
ये चत्वारः पथयो देवयाना अन्तराद्यावापृथिवी वियन्ति । तेषां योऽज्यानिमजीजिमावहात्तरमे नो देवाः परिधत्तेह सर्वे स्वाहेति ॥ २ ॥ स्थालीपाकस्यात्रयणदेवताभ्यो हुत्वा जुहोति स्विष्टकृते च स्विष्टममे अभितत्
पृणीहि विश्वांश्च देवः पृतना अविष्यत् । सुगन्नु पन्थां प्रदिशन्न एहि ज्योतिष्मद्धयेद्यज्ञरन्न आयुः स्वाहेति ॥ ३ ॥ अथ प्राश्नाति । अमिः प्रथमः
प्राक्षातु स हि वेद यथा हविः । शिवा अस्मभ्यमोषधीः कृणोतु विश्वचर्षणिः । मद्रान्तः श्रेयः समनैष्ट देवास्त्वयावशेन समशीमहि त्वा । स नोमयोऽभूः पितो आविशस्व शंतोकाय तनुवे स्योन इति ॥ ४ ॥ अन्नपतीयया वा ॥ ५ ॥ अथ यवानामतमुत्यं मधुना संयुतम् ॥ यवर्ठः सरस्वत्या
अधिवनाय चकृषुः इन्द्र आसीत्सीरपतिः शतकतुः कीनाशा आसन्मस्तः
सुदानव इति ॥ ६ ॥ ततो बाह्मणभोजनम् ॥ ७ ॥ १ ॥

(कर्षः)—'अनाः स्तिम् ' ज्याख्यास्यत इति सूत्रशेषः । अनाहिताग्निरवैतानिकः । नवप्राश्चनिति कर्मणो नामधेयम् । अन्वर्थसंज्ञाकरणाच कृत्वैतन्नवं प्राश्चते नाकृत्वा । न चैतदात्रयणशब्दबाच्यम् अतः पौर्णमास्याममावास्यायामिति नियमो न भवति । औचित्याच्छरद्वसन्तौ तु भवतः ॥
'नवर्छः येति ' द्वे प्रतिमन्त्रम् । 'स्थालीः 'मग्ने' इति । अतश्च स्विष्टकृद्धोमस्य पूर्व पश्चाच स्विष्टमग्न
इत्याज्याहुति रोमः । ततो महाज्याहृत्यादि । 'अथ प्राश्चाति ' अग्निः प्रथमः प्राश्चात्वित्यनेन
मन्त्रेण । या हुतशेषप्रशनं तत्रायं गुणविधिः । 'अत्रः 'वा 'प्राशनं कर्तव्यम् अन्नपतिशब्दो यस्यां
विद्यते सेयतन्नपतीया छप्रत्ययं ह्यत्र स्मरन्ति । अत्र यवानां प्राशने मन्त्रमाह । 'एतमुत्यिमिति' ।
'ततो स्थाननम्' ॥ प्रथमा कण्डिका ॥ १ ॥

(जयरामः)—'अनाः 'शनम्' वक्ष्यत इति सूत्रशेषः। अनाहिताग्निरैवतानिक औपासनिक इति पर्यायः। तस्य नवप्राशनमिति कर्मणो नामधेयम्। अन्वर्थसंज्ञाकरणात्क्रत्वैतन्त्रवमन्नं प्राश्यते नाक्रत्वा। नन्वत्र किं नवमात्रं प्रतिषिद्धमुत कितप्यानीत्याशङ्क्य श्यामाकत्रीहियवानामेव नियमो नान्येषाम्। यथाह गृह्यसंग्रहकारः—नवयज्ञाधिकारस्थाः श्यामाका त्रीह्यो यवाः। नाश्नीयात्तान-हुत्वैवमन्येष्विनियमः स्मृतः। ऐक्षवः सर्वशुङ्गाश्च नीवाराश्चणकास्तिलाः। अकृताग्रयणोऽश्नीयान्नैषामुक्ता हिवर्णणा इति। यत्तु श्रूयते नवमात्रप्रतियेश्वतदाहिताग्निविषयः। शरद्वसन्तयोरेव तद्भवित औचित्यात्। न चात्र पौर्णमास्यादिकालिनयमः। अनाग्रयणत्वात्। 'नवछंत्थालीपाकछं श्रपयित्वाऽऽज्यभागौ इष्ट्रा आज्याहुती द्वे शतायुधायेति द्वाभ्यां मन्त्राम्यां प्रतिमन्त्रम्। अथ मन्त्रार्थः। तत्र द्वयोः प्रजापितिक्विण्य आद्यस्येन्द्रो परस्य विश्वदेवा आज्यहोमे०। स इन्द्रः नोऽस्मान् शतं शरदो वर्षाणि

अजीजान् जीवयत् । यद्वा नोऽस्मभ्यं धान्यं जनयत् तत्र नः इति तन्त्रम् । तेन नोऽस्माकं दुरितानि दुर्व्यसनानि पापानि वा विश्वा विश्वानि सर्वाणि अतिनेषत् अतिनेष्यति । तस्मै स्वाहा सुहुतमस्तु । किंभूताय शतायुधाय शतमपरिमितान्यायुधानि यस्य तस्मै। तथा शतवीर्याय अपरिमितशक्तये। तथा शतोतये अनन्तलीलाय । तथा अभिमातिषाहे अभिमातयः अरातयः तान्सहते जयतीत्यभिमा-तिषाट् तस्मै १ । हे सर्वे देवाः ये चत्वारः पथयः पन्थानः देविपतृमनुष्यसर्पाणां मार्गाः देवयाना देवनं क्रीडां संपादयन्तः देवादिभिर्गम्यमाना वा । अन्तरा द्यावाप्टथिवी द्यावाप्टथिव्योर्मध्यस्थाः। पृथ्वी-शब्देनात्र पृथ्वीतलं लक्ष्यते । वियन्ति वियत्तुल्याः । अतिनिर्मला इत्यर्थः । यद्वा विविधत्वं यन्ति भिन्नत्वेनेत्यर्थः । तेषां चतुर्णां पथां मध्ये यः पन्था अजीजिमजेयत्वं परैरनभिभवनमिति यावत् । आव-हात आवहेत्प्रापयेत् । तस्मै पथे नोऽस्मान् परिधत्त परिदत्त समर्पयतेत्यर्थः । तं पन्थानमस्मान्प्रापय-तेत्यर्थः इह अस्मिन्कर्मणि कृते सति । अनेन कर्मणा प्रतोषं प्राप्येत्यर्थः । किंभूतामजीजिम् । अज्यानि ज्यानिग्र्ङानिः हानिर्वा तद्रहिताम् । क्षेमेणाभीष्टपद्प्राप्तिहेतुमित्यर्थः । युष्मभ्यं स्वाहे-त्युक्तार्थम् २ । ततश्च स्थालीपाकेनाप्रयणदेवताभ्य इन्द्रामी विश्वेदेवा द्यावापृथिवी इत्येताभ्यो हुत्वा जुहोत्याज्याहुति स्वष्टमम इति वक्ष्यमाणमन्त्रेण । स्विष्टकृते चेति स्थालीपाकात्स्वष्टकृद्धोमं विधाय चकारात्पुनरप्याज्याहुतिं स्विष्टमम् इत्यनेनैव मन्त्रेण पूर्ववज्जुहोति । स्विष्टमम् इति मन्त्रेण स्विष्टक्र-द्धोमस्योभयत आज्याहुती भवत इत्यर्थः । स्त्रिष्टमम्न इत्यस्यार्थः । तत्र प्रजापतिर्विराडम्निराज्यहोमे० । है अग्ने प्रजापते यत् स्विष्टं स्विष्टकृते हुतं तत् अभि अभितः उभयतः आदावन्ते च पृणीहि पूर्ण-कुरु । देवः प्रकाशात्मा भवान् विश्वान् सकळपरिवारयुतान् अस्मान् अविष्यत् अवतु । किंभूतान् । पृतनाः सेनाः तद्वत्परिचारकानित्यर्थः । यद्वा । पृतना इति पश्चम्यर्थे प्रथमा । तेन पृतनाभ्यः रात्र-सेनाभ्योऽस्मानवत्विति । किञ्च । नोऽस्माकं सुगं सुगम्यम् अर्चिरादिरूपं पन्थां पन्थानं प्रदिशन् द्द्देव एहि आगच्छ । नु एवार्थे । किंच नोंऽस्मभ्यं ज्योतिष्मत् प्रकाशयुक्तं कीर्तियुक्तमित्यर्थः । अज-रम् जरा रोगाद्यपद्रवः तद्रहितमायुद्धचेंहि चिन्तय। आशंसेत्यर्थः। यद्वा। ध्येहि घेहि देहीत्यर्थः। तदा यकारोऽनर्थकः । तुभ्यं स्वाहेति । अथ महाव्याहृतिहोमानन्तरम् प्राश्नाति संस्रवमिप्तः प्रथम इत्यादितन्मेस्योन इत्यन्तेन ऋगृद्वयात्मकेन मन्त्रेण । अस्यार्थः । तत्र प्रजापितः ऋमेणानुष्टप्त्रिष्ट्र्भौ जाठरोधिः संस्रवप्राशने विनियोगः । इदं हविरमिर्जाठरः प्रथमो मुख्यः अश्रातु भुनक्तु । स एवाप्तिः हि यतः यथा यादृशं पावनं पोषणं चेदं हिववेंद जानाति । अतोऽस्मभ्यमोषधीर्शाम्या आर्ण्याश्च शिवाः सुखकरीः कृणोतु करोतु । किंभूतः । विश्वचर्षणिः सर्वधान्याधिपः । हे देवाः इन्द्राद्यः युयं नोऽस्मान् प्रति श्रेयः एवं नवान्नप्राशनभवभारोग्यं समन्यिष्ट सम्यक् प्रापयत । किंभूतान् भद्रान् भन्दनीयान् युष्मत्प्रसादेन नवान्नप्राशनार्हान् । किंच हे पितो अन्न त्रीहे वयं त्वत्प्रसादप्राप्तसाय-र्थ्यास्त्वा त्वां समर्शीमहि सम्यक् संस्कृतमेवाशीमहि अश्राम । केन साधनेन त्वया अनुष्राहकेण । त्वत्प्रसाद एव तत्र कारणिमत्यर्थः । किंभूतेन त्वया अवशेन पाथेयेन शम्बलेनेत्यर्थः । किंच हे पिती अन्न स त्वमस्माभिरेवं विधिना प्राशितः सन् नोऽस्मान् आविशस्त्र बलादिहेतुत्वेनास्मत्कुर्धि प्रवि-शस्त्र । किंच मयोऽभूः मयः सुखं तद्रूपोऽभूः भव । तथा शं कल्याणाय । शमित्यव्ययम् । तथा तोकाय अपत्याय । तथा तनुवे शरीरावयवपालनाय । स्योनः परिणामेन सुखकरः सेवनीयो वा अभूर्भव । यत्र च हुतरोषप्रारानं तत्रायं गुणविधिः । अन्नपतीयया वा । अन्नपतेन्नस्य नो देहीत्यनयर्चा वा प्राज्ञानं कार्यम् । अन्नपतिज्ञाच्दो विद्यते यस्यां सेयमन्नपतीया छप्रत्ययमत्र स्मरन्ति । तत्र परमेष्ठी वृहती लिङ्गोक्ता समिदाहुतौ० । यादृच्छिकोऽयं विकल्पः । अपरे त्वाहुः—वाशब्दश्चकारार्थे अतः समुचय इति । अथ यवानां प्राञ्चने मन्त्रविशेष उच्यते एतमिति । तत्र प्रजापतिर्जगती इन्द्रो यवान-

प्राज्ञने । उ एवार्थे । एतम् एतत् प्रत्यक्षं त्यं त्यत् परोक्षमत्रं यु मिश्रणे यौति लीयतेऽस्मित्रिति यवः परमात्मा तत्प्राप्तिसाधनत्वाद्यमपि यवः तं यवं महतो देविवशेषाः । सरस्वत्याः सर इत्युद्कनाम तद्वत्याः नद्याः अधिवनाय उपरि वनेषु केदारेषु चक्रषुः कृष्टवन्तः । यद्वा । सरोऽस्यामस्तीति सरस्वती पृथिवी तस्या अधि उपरि वनाय संभजनाय । वन संभक्तौ । पश्चमहायज्ञाद्यर्थमित्यर्थः । किंभ्यूतम् मधुना मधुरसेन संयुक्तं संसक्तम् । अथवा एतं त्वंपदार्थं जीवं त्यं तत्पदार्थं परं ब्रह्म तत् यवं मिश्रीभूतमेकत्वमापत्रं कर्मभूमौ वनाय अतिव्रिरसनाय चक्रषुः आकृष्टवन्तः उपाददुरित्यर्थः । तत्सा-धनत्वेन प्रथमिदमपि कर्म चक्रुरिति विवक्षितम् । तिक्किमित्यत आह । यत इन्द्रः शतक्रतुः अतः सीरस्य लाङ्गलस्य पतिरासीत् वभूव । महतश्च कीनाशाः कृषीवलाः कर्षका इत्यर्थः । सुद्दानवः शोभनस्य भोगादेर्दानवः दातारः आसन् वभवः । तदनेन यवोत्पत्तिः प्रशस्यते ॥ १ ॥

(हरिहरः)—'अनाःःशनम् 'अनाहितान्निरावसथिकः तस्य नवान्नप्राशनाख्यं कर्म व्या-ख्यास्यत इति सूत्रशेषः । नवप्राहानमिति संज्ञाऽन्वर्था ततश्चेतत्कृत्वा नवं प्राइयते नाकृत्वा । अत्र किं नवमात्रनिषेधः उत कतिपयानामित्यपेक्षिते गृह्यसंप्रहकारः—नवयज्ञाधिकारस्थाः इयामाका <mark>त्रीहयो यवाः । नाश्रीयात्तानहृत्वैवमन्येष्वनियमः स्मृतः । ऐक्षवः सर्वग्रङ्गाश्च नीवाराश्चणकास्तिलाः।</mark> अकृतात्रयणोऽश्रीयात्तेषां नोक्ता हविर्गुणाः । इति । नचास्यात्रयणशब्दवाच्यता । तेन पौर्णमास्या-ममावस्यायामिति नियमो नास्ति । त्रीहियवपाकोचितत्वात् शरद्वसन्तावाद्वियेते । 'नवछं । धायेति' नवं शरिद नूतनं त्रीहिमयं वसन्ते नूतनं यवमयं स्थालीपाकं चर्र पक्त्वाऽऽज्यभागयोर्न्ते शतायुधायेति ये चत्वार इत्येताभ्यां प्रतिमन्त्रं द्वे आज्याहुती जुहोति। 'स्थाली''मग्न इति ' अथ स्थालीपाकस्य आप्रयणदेवताभ्य इन्द्रामी विश्वेदेवा द्यावाष्ट्रथिवी इत्येताभ्यः प्रत्येकमेकैकामाहुतिं हुत्वा स्विष्टमम् इत्य-नेन मन्त्रेण स्विष्टकुद्धोमात्पूर्व चकारान् पश्चाचाज्यादृति जुहोति । मध्ये स्थालीपाकेन सौविष्टकृतम् । ततो महाव्याहृत्यादिप्राजापत्यान्ते 'अथ प्राशाति 'अग्निः प्रथम इत्यनेन मन्त्रेण संस्रवं प्राशा-ति । अत्र हुतरोषप्राराने गुणविधिरयं मन्त्रेण । 'अन्नपतीयया वा ' अन्नपतिरिति अन्नं पतिर्देवता यस्याः सा अन्नपतीया ऋक तया अन्नपतीयया ऋचा अन्नपतेऽन्नस्येत्यादिकया वा विकल्पेन प्राश्नाः ति । यहा अन्नपतिशब्दो यस्यामृचि अस्ति साऽन्नपतीया । 'अथ यः त्यभिति ' अथ न्नीहिप्राह्य-नमन्त्राभिधानानन्तरं यवानां प्राञ्चने मन्त्रमाह । एतमुत्यमित्यादि सुदानव इत्यन्तं मन्त्रम् । यवप्रा-शने पैठीनसिः अग्निमेवोपासीत नान्यदैवतम् । अग्निर्भूस्यामिति विज्ञायते न प्रवसेत् यदि प्रवसेदु-क्तमुपस्थानं यजमानस्य प्राशितमग्नौ जुहुयात् । नवेष्टचामेवौपासनिकस्य । ' ततो ब्राह्मणभोजनम्'। इति सूत्रार्थः ॥ ॥ अथ प्रयोगः । तत्र शरिद वसन्ते च अनाहिताग्नेनवप्राशनं कर्भ भवति तत्र प्र-थमप्रयोगे मातृपूजाभ्युद्यिके विद्ध्यात् । आवसभ्यासौ ब्रह्मोपवेशनादिप्राशनान्ते विशेषः । नव-स्थालीपाकं श्रपयित्वा आज्यभागानन्तरमाज्याहुतिद्वयं जुहोति । तद्यथा । शतायुधाय शतवीर्याय <mark>शतोतये अभिमातिपाहे । शतं यो नः शरदोऽ</mark>जीजानिन्द्रो नेषद्ति दुरितानि विश्वा स्वाहा । इद-मिन्द्रायः । ये चत्वारः पथयो देवयाना अन्तरा द्यावाष्ट्रथिवी वियन्ति । तेषां योज्यानिमजीजिमावः हात्तरमे नो देवाः परिधत्तेह सर्वे स्वाहा । इदहः सर्वेभ्यो देवेभ्यो० । इन्द्राग्नी विश्वेदेवा द्यावा-पृथिवी स्थालीपाकेनामयणदेवताः । इन्द्रामिभ्यार्थः । उपांग्रः । विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा इदं विश्वेभ्यो देवेभ्यो० । उपांग्रु । द्यावापृथिवीभ्या७ंस्वाहा इदं द्यावापृथिवीभ्यां० । इति तिस्र आहुतीर्हृत्वा स्विष्टममे अभितत् पूर्णीहि विश्वास्त्र देवः पूतना अविष्यत् । सुगन्न पन्थां प्रदिशन एहि ज्योतिष्मह्ये-ह्यजरत्र आयुः स्वाहेत्यनेन मन्त्रेण आज्याहुतिं जुहोति इदममये इति त्यागः। ततः स्थालीपाकात् अग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति हुत्वा त्यक्त्वा च पुनः स्विष्टमग्न इत्यादिनाऽऽज्याहति जहोति । इदमग्नय

इति त्यागः । ततो महाघ्याहृत्यादि प्राजापत्यहोमान्तं कृत्वा । अग्निः प्रथमः प्राभातु स हि वेद यथा हिवः । शिवा अस्मभ्यमोषधीः कृणोतु विश्वचर्षणिः । भद्रान्नः श्रेयः समनैष्ट देवास्त्वयाऽवरोन समशीमिह ,त्वा । स नो मयोऽभूः पितो आविशस्व शन्तोकाय तनुवे स्योन इत्यनेन मन्त्रेण संस्रवं प्राभाति । अन्नपतेऽन्नस्य नो देहीत्यनयर्चा वा प्राभाति । यवान्नप्राशने तु एतमुत्यं मधुना संयुतं यवहः सरस्वत्या अधिवनाय चक्रषुः इन्द्र आसीत्सीरपतिः शतकतुः कीनाशा आसन्महतः सुदानव इत्यनेन यवसंस्रवं प्राभाति । ततो ब्राह्मणभोजनिमिति ॥ ॥ १॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

(विश्व०)—' अना ''शनं ' न आहिता अमयो गाईपत्याद्यो येनासौ कृतावसध्यः । तस्य नवस्यासन्नसमयोत्पन्नस्य प्राञ्चनं प्रोच्यत इति सूत्रज्ञेषः । तच शरद्वसन्तयोः । यस्मिन्नाप्रयणं कुर्यादतौ तद्नुसंभवम् । धान्यं तन्नविमत्याहुर्वोक्पकं पुरातनम् । प्रावृट्कालात्परं (पर्क?) शरदाप्रयणे नवम् । ऊर्द्धे वसन्तान्निष्पन्नं वसन्ताप्रयणे नवम् । त्रीहियागस्य याः काले पका त्रैहेण संस्कृताः । शेषा यावेन यागेन यदि यागात्पुरा कचित्। ओषधि भक्ष्येत्कांचित्तत्र वैश्वानरः स्पृतः। तथाच त्रीह्युत्पति-समानकालोत्पन्नौषधिभक्षणाधिकारो त्रीह्याययणेन । यवोत्पत्तिसमानसमयोत्पन्नौषधिभक्षणाधिकारो यवाप्रयणेनेति श्रीअनन्तयाज्ञिकाः । तथाः—मनुष्यैरुपजीव्यानां पशुभिश्च यथायथम् । तृणगुल्म-लतापुष्पपत्रादेरप्यभक्षणं याज्ञिकमते । तन्मते प्रियंगुकोद्रवादेरप्यभक्षणम् । एवं चाप्रयणमऋत्वा नवान्नमग्नौ न होतव्यम् । ब्राह्मणेभ्योपि न देयम् । आथर्वणे होमनिषधात् । तथाहि —अथ योऽहु-त्वा नवात्रं प्राश्रीयाद्मी वा गमयेत्का तत्र प्रायश्चितिः सोऽमये व्रतपतये चरुं निर्वपेदिति। ब्राह्मणेभ्यो दाननिषेधः श्राद्धकल्पे—अयं च दम्पत्योः समो निषेधः । केचितु त्रीहियवयोः रेव यागसाधनतया तयोरेव भक्षणं निषिद्धमाहुः । यागो न क्रियते यैस्तु गोधूमैर्माषकोद्रवैः । ते-पामिह भवेदेतत्प्राञ्चानं केचिद् वन् । नवशब्दस्य सामर्थ्यात्सामान्येन मतं त्विदम् । वाक्यशेष-विरोधाच यदेतन्न मतं मम । आसन्नो यजमानश्च देवानामेष पठ्यते । तस्मादन्नमद्न्त्यस्य यवत्रीह्या-दिकं मखे । तस्मात्तदेव वर्ष्ये स्यादन्यत्कामं तु भक्ष्येदिति । अस्यातिक्रमेऽप्रये वैश्वानराय चर्र्स-वति । अत्रापि प्रथमप्रयोगे मातृपूजाभ्युद्धिके भवतः । अन्वारम्भणीयादेवताकश्चरुश्च भवति । अनुष्ठानं च त्रीहेः शरदन्तर्गतपौर्णमास्यमावास्यायां यावस्य तु वसन्तान्तर्गतायामिति । अप्रोत्पन्न-योत्रींहियवयोर्होमहेतुत्वायतनत्वे(?)प्याप्रयणपद्वाच्यता नास्तीत्येतद्रिक्तं वचः। अनाप्रयणस्य च पर्वान-नुष्ठानमेतद्पि बाललालनम् । न विपक्षे कियाः स्युः समभिव्याहारादित्येतस्य साधारण्यादिति । कथं कुर्यादत आह—' नवर्ः वेंस्वाहेति ' प्रथमप्रयोगे मातृपूजाभ्युद्यिके कृत्वा पूर्ववदुन्वारम्भणीये-ष्टिदेवताकं चरुं हुत्वा पर्वदिने पुण्येऽह्नि वा ब्रीहियवयोरन्यतरेण स्थालीपाकं परिभाषोक्तविधिना श्रपयित्वा पक्त्वाज्यभागानन्तरं शतायुधायेति द्वाभ्यां मन्त्राभ्यां द्वे आज्याहुती जुहोति । तत्र विशेषः । इन्द्राग्निभ्यां विश्वभयोदेवेभ्यो द्यावापृथिवीभ्यां जुष्टमिति महणे । प्रोक्षणे त्वाशब्दोऽधि-कः । इन्द्रिमंद्रायेत्याद्यायाः । इदं सर्वेभ्योदेवेभ्य इति द्वितीयस्याः । ' स्थाली ... युः स्वाहेति ' शता-युधायेत्येतदाहुतिद्वयानन्तरं स्थालीपाकेन आग्रयणस्य देवता इन्द्राग्नी विश्वेदेवा द्यावापृथिव्यः ताभ्यः इद्राप्तिभ्या स्वाहा इर्मिन्द्राप्तिभ्यां विश्वभयोदेवेभ्यः स्वाहा इर्वविश्वभयोदेवेभ्यः । द्यावाप्ट-थिवीभ्या स्वाहा इदंदावापृथिवीभ्याम्। एवं ताभ्यो हुत्वा स्विष्टमग्न इतिमन्त्रेणाज्याहुर्ति जहोति। ततः स्थालीपाकात्स्विष्टकृते स्वाहेति हुत्वा त्यक्त्वा पुनःस्विष्टमग्न इति मन्त्रेणाज्याहुति चकाराज्ज-होतीत्यर्थः । स्विष्टकृद्धोमस्योभयत आज्याहुती भवत इत्यर्थः । 'अथप्राः यया वा ' ततो महाव्याहृत्यादिप्राजापत्यन्ते नवाहृत्यनन्तरं संस्रवं प्राश्रात्यग्निः प्रथमः प्राश्रात्विति ऋग्भ्यां मन्त्रेण शंतोकायतनुवेस्योन इत्यन्तेन । वा अथवा अन्नपतिशब्दो विद्यते यस्यां सेयमन्नपतीया तया अन्न- पतेत्रस्यनोदेहीत्यनयर्चा । प्राशनं संस्रवस्य । 'अथ य' नव इति ' यवात्रयणे त्वेतमुत्यं मधुनासंयु-तमिति मन्त्रेण सुदानव इत्यन्तेन यवानां संस्रवं प्राश्नातीत्यर्थः । स्यामाकात्रयणे तु तूर्णीं प्राश-नम् । सोमाय जुष्टं गृह्णामीति प्रहणे । प्रोक्षणे त्वाशब्दः । सोमाय स्वाहेति स्थालीपाकहोमः । यथादेवतं त्यागः । अन्यद्वीद्याप्रयणवत् । केचितु आज्यभागोत्तरमाज्याहुतिद्वयं स्विष्टकृद्धोमात्यागुत्त-रमाज्याहुतिद्वयमेवमाहुतिचतुष्टयं नेच्छन्ति । 'ततो ब्राह्मणभोजनं ' वर्हिहोंमादिकर्मापवर्गान्ते दश पश्च वा ब्राह्मणान्भाजयेदित्यर्थः । ततो वैश्वदेवः ॥ इति वृतीयस्य प्रथमा कण्डिका ॥ १ ॥

मार्गशीष्यां पौर्णमास्यामाग्रहायणीकर्म ॥ १ ॥ स्थालीपाकणं श्रप-<mark>यित्वा श्रवणवदाज्याहुती हुत्</mark>वाऽपरा जुहोति । यां जनाः प्रतिनन्दन्<mark>ति</mark> <mark>रात्रीं घेनुमिवायतीम् । संवत्स</mark>रस्य या पत्नी सा नो अस्तु सुमङ्गली स्वाहा । संवत्सरस्य प्रतिमा या तार्ठः रात्रीमुपारमहे । प्रजार्ठः सुवीर्यां कृत्वा दीर्घ-मायुर्व्यक्षवे स्वाहा । संवत्सराय परिवत्सरायेदावत्सरायेद्वत्सराय वत्सराय कुणुते बृहन्नमः । तेषां वयर्ठः सुमतौ यज्ञियानां ज्योग्जीता अहताः स्या<mark>म</mark> रवाहा । ग्रीष्मो हेमन्त उतनो वसन्तः शिवा वर्षा अभया शरनः । तेषा-<mark>मृतूनार्७ शतशारदानां निवात एषामभये वसेम स्वाहेति ॥ २ ॥ स्थार्छा-</mark> पाकस्य जुहोति । सोमाय मृगिद्दारसे मार्गद्गीष्ये पौर्णमास्यै हेमन्ताय चेति ॥ ३ ॥ प्रारानान्ते सक्तुरोषर्ठः शूर्पे न्युप्योपनिष्क्रमणप्रभृत्यामार्जनात् ॥४॥ मार्जनान्त उत्सृष्टो बलिरित्याह् ॥ ५ ॥ पश्चाद्रमेः स्रस्तरमास्तीर्याहतं च वास आष्ट्रता अहतवाससः प्रत्यवरोहन्ति दक्षिणतः स्वामी जायोत्तरा यथा-कनिष्ठमुत्तरतः ॥ ६ ॥ दक्षिणतो ब्रह्माणमुपवेश्योत्तरत उद्पात्रर्ठः शमीशा-खासीताले। छाइमनो निधायासिमीक्षमाणो जपति । अयमसिर्वीरतमे। ऽयं भग-वत्तमः सहस्रसातमः । सुवीर्योऽयर्ठः श्रेष्ठचे दधातुः नाविति ॥ ७ ॥ पश्चा-द्रशेः प्राञ्चमञ्जलिं करोति॥८॥ दैवीं नावमिति तिसृभिः॥स्रस्तरमारोहन्ति ॥ ९ ॥ ब्रह्माणमामन्त्रयते ब्रह्मन्प्रत्यवरोहामेति ॥ १० ॥ ब्रह्मानुज्ञाताः <mark>प्रत्यवरोहन्ति आयुः की(र्ति?र्ति)र्यशो बलमन्नाचं प्रजामिति ॥११॥ उपेता</mark> जपन्ति । सुहेमन्तः सुवसन्तः सुग्रीष्मः प्रतिधीयतान्नः । शिवा नो वर्षाः सन्तु शरदः सन्तु नः शिवा इति ॥ १२ ॥ स्योना पृथिवि नो भवेति दक्षिण-पार्श्वैः प्राक्शिरसः संविशानित ॥ १३ ॥ उपोदुतिष्ठनित उदायुषा स्वायुषी-

त्पर्जन्यस्य वृष्टचा पृथिव्याः सप्तधामभिरिति ॥ १४ ॥ एवं द्विरपरं ब्रह्मा-नुज्ञाताः ॥ १५ ॥ अधः शयीरंश्चतुरो मासान्यथेष्टं वा ॥ १६ ॥ २ ॥

(जयरामः)-मार्गशीष्यी शुक्रपञ्चद्रयामात्रहायणीकर्म कर्तव्यमिति सूत्रशेषः । तत्कथम् ? स्थालीपाकिमिति । स्थालीपाकश्रपणमाज्यभागहोमोपलक्षणम् । तेनाज्यभागानन्तरमाज्येन अपश्वेतपद्ग-न वै श्वेतस्येति मन्त्राभ्यामाहृतिद्वयं श्रवणाकर्मणि यथा तथाऽत्रापि हुत्वा अपराश्चतस्रो जुहोति । यांजना इत्येवमादि वक्ष्यमाणमन्त्रैः प्रतिमन्त्रम् । अथ मन्त्रार्थः । तत्र यां जना इति द्वयोः प्रजाप-तिरनुष्टुप् रात्रिराज्यहोमे० । तत्र धेनुरूपेण तावद्रात्रिः प्रस्तूयते । यां रात्रीमायतीमागच्छन्तीं जनाः सन्तः प्रतिनन्दन्ति प्रजाप्यायनदात्रीत्वेनादृत्य हृष्टाः समर्द्धयन्ति । वनादागच्छन्तीम् घेनुमित्र । या च रात्री संवत्सरस्य प्रजापतेः पत्नी यज्ञसंयोगभाग्योषा । पत्युर्नो यज्ञसंयोग इतिस्मरणात् । संव-त्सरो वै यज्ञ इतिश्रुतेः । धेनुपक्षे संवत्सरस्य पत्नीत्वं प्रजापालियत्रीत्वेन । स्वाहेत्युक्तार्थम् । सा रात्रिनोंऽस्माकं सुमङ्गळी शोभनकल्याणकर्त्री अस्तु भूयात् १॥ या रात्री संवत्सरस्य प्रतिमा आकृतिर्जायेति यावत् । अद्धों वा एप आत्मनो यज्ञायेति श्रुतेः । अहोरात्रे हि संवत्सरस्य शरी-रम् । तद्भावभावात् । तां रात्रीमुपास्महे आराधयामः । तत्फलमाह । प्रजां पुत्रादिरूपां सुवीर्यो शोभ-नैश्वर्यों दीर्घमखिण्डितमायुश्च व्यअवै प्राप्तवानि । स्वाहेत्युक्तार्थम् २ ॥ संवत्सरायेति द्वयोर्विराट्-ऋषिः त्रिष्टुप् प्रथमस्य संवत्सरादिपञ्चदेवता द्वितीयस्यातेव आज्यहोमे० हे स्तोतारः भवन्तो याभ्यः संवत्सरादिसंज्ञिकाभ्यः कालविशेषदेवताभ्यो वृहत् महत् यथा तथा नमः नमस्कारं क्रणुते कुण्वते हविः समर्पयन्तीत्यर्थः । तासां च प्रसादात्सुमतौ शोभनबुद्धौ वर्तमाना वयं ज्योक् चिरं जीताः दोषाणां दुष्टानां च जेतारः अहताः अनुपहताः स्याम भवेमेति प्रार्थना । किंभूतानां यज्ञियानां यज्ञार्हाणाम् ३ ॥ त्रीष्मो हेमन्तः । उत अप्यर्थे । वसन्तोऽपि । नोऽस्माकं शिवाः कल्याणकृतो भवन्तु । तथा वर्षाः शिवाः सन्तु । शरच नोऽस्माकमभया नीरुक् अस्तु । ग्रीष्मादय ऋतवो वृषादिमासद्वयभुजः काछावयवाः तेषां श्रीष्माद्यधिष्ठातृणां प्रसादात् वयमेषां संवत्सरादीनां निवाते अनर्दितप्रदेशे आश्रये वा अभये निर्भये वसेम तिष्ठामेत्यपि प्रार्थना । किंभूतानां शतशारदानां वर्षशतसंबन्धिनाम् ॥ ४॥ ततः स्थालीपाकस्यावयवेन सोमादिभ्यश्चतुभ्यों नाममन्त्रैः प्रतिमन्त्रम् । ततः स्विष्टकृद्धोमः । प्राशनान्ते सक्तुशेषं शूर्पे न्युष्य संस्थाप्य निष्क्रमणप्रभृति सक्तुभ्यो बलिदानविधिः सर्वोऽप्यामार्जन

नात् अवणाकर्मवद्भवति । मार्जनान्ते उत्सृष्टो बलिरित्येवमाह यजमानः समाप्तमिद्माप्रहायणी-कर्म ।। ।। अथान्यत्कर्मान्तरम् । तत्राग्निमपरेण तृणैः स्नस्तरमास्तीर्य तदुर्पयहतं च वास आस्तीर्य । आप्छताः स्नाताः अहतवाससश्च सन्तः स्रस्तरं प्रत्यवरोहन्ति आरोहन्ति । तेषांच प्रत्य-वरोहतां दक्षिणतः स्वामी यजमानः । जाया च पत्नी तदुत्तरतः । तदुत्तरतो यथाकनिष्ठमपत्यानि भवन्ति । उद्पात्रादिनिधानं त्वदृष्टार्थम् । आदावित्रं पर्यन् गृहपतिर्जपत्ययमित्रिरित्यमुं मन्त्रम् । अस्यार्थः तत्र प्रजापतिरनुष्टुप् अग्निस्तदुपस्थाने० । अयमावसभ्याग्निर्वीरतमः अचिन्त्यशक्तिः भग-वत्तमः ऐश्वर्यादिपङ्गुणाश्रयोऽयम् सहस्रं सहन्ते ददतीति सहस्रसाहः तेषु तमः नानार्थप्रदमुख्यः। सुवीर्थः शोभनमेव वीर्य यस्य सोऽयं नौ आवां जायापती सपरिकरी श्रेष्टं श्रेष्टं कर्मणि द्धात स्थापयतु । ततोऽग्नेः पश्चाद्धागे स्थित्वा प्राञ्चं प्रागत्रमञ्जलिं करोति दैवीं नावमित्यादितिसृभिर्क्तिभः तासां क्रमेण प्रजापत्यश्विसरस्वत्य ऋषयो गायत्री छन्दः अदितिद्यौर्मित्रावरुणौ च उपस्थाने । एव मर्अिं विधाय आरोहन्ति सर्वे । तत्र विधानमाह—यजमानो ब्रह्माणमामन्त्रयते ब्रह्मन्प्रत्यवरोहा-मेति मन्त्रेण पृच्छति । प्रत्यवरोहध्वमिति ब्रह्मणाऽनुज्ञाताः स्नस्तरमवरोहन्ति आयुः कीर्त्तं यशो बलमन्नाचं प्रजामिति मन्त्रेण । तत्र आसुरी गायत्री लिङ्गोक्ता आरोहणे० आयुरादि आरोहेम <mark>लभेमेति प्रार्थना । उपेता उपनी</mark>ता जपन्ति सुद्देमन्त इत्यमुं मन्त्रम् । तस्यार्थः । तत्राश्वलायनः पङ्किन र्ऋतवो जपे । नो अस्माकं सुशोमनो हेमन्तः प्रतिधीयतां संपद्यताम् शिष्टं स्पष्टम् । स्योनापृथिवीति <mark>दध्यङ्काथर्वणो गायत्री पृथिवी शान्तिकरणे० । अनेन स्त्रस्तरे स्वपन्ति । तत उप युगपदुदुतिष्ठन्ति ।</mark> <mark>डः पाद्पूरणः । डत्तिष्टन्ति उदायुषेति मन्त्रेण । अस्यार्थः । तत्र गौतमो गायत्री अग्निरुत्थाने० ।</mark> <mark>उदायुषा दीर्घायुषा । तथा स्वायुषा शोभनजीवितेन उत् उत्कृष्टस्य पर्जन्यस्य वृष्टया । पृथिव्या</mark> सप्तिभिर्धामिभः श्रेष्ठस्थानैः सह भवामेति प्रार्थना । एवमेवमेव समन्त्रकं द्विरपरं ब्रह्मानुज्ञाताः स्नस्त-रारोहादि कुर्युः ॥ २ ॥ 11 % 11 11 % 11

(हरिहरः)—'मार्गः कर्म' मार्गशीर्ष्यामायहायण्यां पौर्णमास्यामायहायणीसं<mark>ज्ञं कर्म भवति ॥</mark> 'स्थाली···जुहोति' यां जना इत्यादि । तत्र चरुं श्रपयित्वा श्रवणाकर्मणि यथा द्वे आज्याहती जुहोति तथाऽत्र अपद्येतपदाजहीति द्वाभ्यां मन्त्राभ्यां हुत्वा ततोऽनन्तरमपराः यां जना इत्यादि-भिश्चतस्र आज्याहृतीर्जुहोति । 'स्थाली' चेति' ततः स्थालीपाकेन सोमायेत्यादिभिश्चत्रिमिन्त्रैः स्वाहान्तैश्चतस्र आज्याहुतीर्जुहोति इति चकारः समुचयार्थः । 'प्राशः जनात्' ततः स्विष्टकृत्प्रभृति प्राज्ञनान्ते बल्हिरणार्थे सक्तुशेषं शूर्पे कृत्वा उपनिष्क्रमणादि आमार्जनात् द्वारदेशे मार्जनं यावत् श्रवणाकर्मवत्कुर्यात् । 'मार्जः स्याह' मार्जनस्यान्ते अवसाने उत्सृष्टो बलिरिति वच<mark>नं त्रूयात्।</mark> एतावदाश्रहायणीकर्म ।। ।। अथान्यत्कर्माभिधीयते ।। 'पश्चाः 'हन्ति' पश्चादग्नेरावसध्यस्य पश्चिम-प्रदेशे स्रस्तरं प्रागर्थैः कुरौः स्रस्तरमास्तीर्य विरचय्य । तचास्तरणमग्निशालातो गृहान्तरे युज्यते । अग्नि-शालायां ह्यौपवसथ्यरात्रिमन्तरेण शयनप्रतिपेधात् । अहतं च वसनं सऋत्प्रक्षालितं वस्त्रं तदुपरि आस्तीर्येति संबन्धः । आप्छुताः स्नाताः अहते नवे सद्शे सक्टत्प्रक्षालिते प्रत्येकं वाससी येवां ते अहतवाससः स्वामिप्रभृतयः प्रत्यवरोहन्ति स्त्रस्तरं निविशन्ते । 'दक्षि ''रतः' कथं प्रत्यवरोहन्ति सर्वेषां दक्षिणतः स्वामी गृहपतिर्भवति तस्योत्तरा जाया पत्नी तस्या उत्तरतः अपत्यानीति होषः। कथं यथाकनिष्ठं यो यस्मात् कनिष्ठः स तदुत्तरत इति । 'दक्षिः जपित' अयमग्निर्वीरतम इति । तत्रस्वामी स्नस्तरं प्रत्यवरोक्ष्यन् दक्षिणतोऽग्नेत्रह्माणं यथाविष्युपवेदय उत्तरत उद्पात्रं जलपूर्णभाजनं हामीवृक्षस्य द्याखां सीतालोष्ठं हलपद्धतिभवं मृच्छकलमदमानं प्रस्तरं निधाय स्थापयित्वा अग्निमी-क्ष्माणः आवसध्यं पर्यन् अयमभिर्वीर्तम इत्येतं मन्त्रं जपति । 'पश्चाः 'स्रिमि.' अग्नेः पश्चिमतः

स्थित्वा प्रागप्रमञ्जलिं करसंपुटं विद्धाति दैवीं नावमित्यारभ्य मध्वारजा<mark>७ंसिसुकतू इत्यन्ताभिस्ति-</mark> सृभिर्ऋगिभः। 'स्रस्त'' हामेति ' स्रस्तरं यथोक्तमारोहन्ति सांप्रतं स्वामिप्रभृतयः पूर्वे यत्प्रत्यवरोह-न्तीत्युक्तं तद्विधानार्थिमिद्म् । तत्र स्वामी ब्रह्माणमामन्त्रयते पृच्छति । कथं ब्रह्मन् प्रत्यवरोहामेति वाक्येन । 'ब्रह्मा'' जामिति' प्रत्यवरोहध्वमिति वाक्येन ब्रह्मणाऽनुज्ञाताः प्रसूताः प्रत्यवरोहन्ति स्रास्तरमधितिष्ठन्ति आयुःकीर्तिरित्यादिमन्त्रेण । अत्र स्त्रीणामपि मन्त्रपाठः ।। 'उपेता जप-नित ' सुद्देमन्तः सुवसन्त इत्यादिकम् । तत्र ये उपेता उपनीतास्ते स्रस्तरमारुह्य सुद्देमन्त इत्यादिकं मन्त्रं जपन्ति । ' स्योना ''शन्ति ' स्नस्तरमारुद्य स्योना पृथिवीत्यनेन मन्त्रेण स्वामी जायापत्यानि प्राक् पूर्वस्यां दिशि शिरो येषां ते प्राक्शिरसः दक्षिणापार्धैः उद्ङ्मुखाः संविशन्ति स्वपन्ति शेरते स्रस्तरोपरीत्यर्थः । ' उपो …भिरिति ' उप स्रस्तरसमीपे उद्गतिष्ठन्ति उत्थाय उत्तिष्ठन्तीत्यर्थः । उपपद्मनर्थकम् । उदायुषा स्वायुषोत्पर्जनयस्येत्यादिमन्त्रेण स्नस्तरात् । ' एवं ''ज्ञाताः ' एवमुक्तप्र-कारेण ब्रह्मन्प्रत्यवरोहामेत्यारभ्य उत्थानपर्यन्तं ब्रह्मानुज्ञाताः सन्तो द्विरपरमपरमन्यत्स्नस्तरमारो-हन्ति संविशन्ति उत्तिष्टन्ति च । ' अधः ''ष्टं वा ' अत ऊर्ध्वे चतुरो मासान्पौषादीन् अधः खद्वां <mark>व्युद्स्य भूमौ शयीरन् गृहपतिप्रमुखाः यथेष्टं वा अथवा इष्टमनतिक्रम्य यथेष्टं यथाकामम् अघो</mark> वा खट्टायां वा शयीरित्रति विकल्पः । इति सूत्रार्थः ॥ ॥ अथ पद्धतिः । मार्गशीष्यी पौर्णमा-स्यामायहायणीकर्म भवति । तत्र प्रथमप्रयोगे मातृपूजापूर्वकमाभ्युद्यिकश्राद्धं विधाय आवसथ्याग्नौ **ब्र**-<mark>द्योपवेशनादिप्राशनान्ते विशेषः। शूर्पे सक्तूनुल्कामुद्पात्रं द्वीं कङ्कतत्रयमञ्जनमनुलेपनं स्रजश्चेत्युप-</mark> कल्पः । तत आज्यभागानन्तरमपश्चेतपदाजहीत्याज्याहुतिद्वयं श्रवणाकर्मवद्धत्वा अपराश्चतस्र आज्या-हुतीर्जुहोति वक्ष्यमाणैश्चतुर्भिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रम् । तद्यथा । यां जनाः प्रतिनन्दन्ति रात्रीं धेनुमिवाय-तीम् । संवत्सरस्य या पत्नी सा नो अस्तु सुमङ्गली स्वाहा । इद्दरःराज्यै० १ ॥ संवत्सरस्य प्रतिमा या ताछं रात्रीमुपास्महे । प्रजाछं सुवीर्यो कृत्वा दीर्घमायुर्व्यक्षवे स्वाहा । इदहःराज्यै० २ ॥ <mark>सं</mark>वत्सराय परिवत्सरायेदावत्सरायेद्वत्सराय वत्सराय कुणुते बृह**न्नमः । तेषां वयट**-सुमतौ यज्ञियानां ज्योग्जीता अहताः स्याम स्वाहा । इदं संवत्सराय परिवत्सरायेदावत्सरायेद्वत्सराय वत्सराय च० ३ ॥ श्रीष्मी हेमन्त उतनो वसन्तः शिवा वर्षा अभया <mark>शरत्रः । तेषामृतूनाछं शतशार-</mark> दानां निवात एषामभये वसेम स्वाहा । इदं श्रीष्माय हेमन्ताय वसन्ताय वर्षाभ्यः शरदे च० ४ ॥ ततः स्थालीपाकेन चतस्र आहुतीर्जुहोति तद्यथा । सोमाय स्वाहा इदं सोमाय० मृगशिरसे स्वाहा इदं मृगशिरसे०। मार्गशिष्यें पौर्णमास्यै स्वाहा इदं मार्गशिष्यें पौर्णमास्यै०। हेमन्ताय स्वाहा इदं हैमन्ताय० । ततः स्थालीपाकेन स्विष्टकृतं हुत्वा महाव्याहृत्यादिदक्षिणादानान्ते सक्तुशेषं शूपें न्युप्यो-पनिष्क्रमणप्रभृतिमार्जनपर्यन्तं अवणाकर्मवत्कृत्वा मार्जनान्ते उत्सृष्टो बलिरित्युचैर्ब्रूयात् । ततस्तां रात्रीं वत्सान् स्वमातृभिः सह संसृजेत् । इत्याप्रहायणीकर्म ॥ ॥ अथ स्रस्तरारोहणम् । तत्र प्रथमप्रयोगे मातृपूजापूर्वकमाभ्युद्यिकश्राद्धं विधाय स्नस्तरास्तरणप्रदेशगृहे सर्वमावसध्याम्नि नीत्वा पञ्चभूसंस्कारपूर्वकं स्थापयित्वा अग्नेः पश्चिमायां दिशि कुशैः स्नस्तरास्तरणं कुर्यात् । स्नस्त-रास्तरणमभिशालाया गृहान्तरे युज्यते । अभिशालायामौपवसथ्यरात्रिमन्तरेण शयननिषेधात्। तस्योपरि नृतनं सकृत्प्रक्षालितमुदग्दशं वासः संस्तरेत् । अप्ति दक्षिणेन ब्रह्माणमुपवेदय उत्तरत उद्-पात्रं शमीशाखां सीतालोष्टमश्मानं च निधाय स्नस्तरपश्चिमतः स्वामी स्थित्वा तमुत्तरेण पत्नी तामु-त्तरेणापत्यानि यथाकनिष्ठम् । तत्र गृहपतिरिम्मीक्षमाणो जपति अयमग्निर्वीरतमोऽयं भगवत्तमः सहस्रसातमः सुवीर्योऽयर्७श्रेष्ठचे द्वातु नावित्येतं मन्त्रम् । ततः पश्चाद्गेः प्राञ्चमञ्जलि करोति । दैवीं नावक स्वरित्रामनागसमित्यादिमध्वार जार्छसिसुकतू इत्यन्ताभिस्तिसृभिक्रिमः । ततो-

<mark>त्रह्मन् प्रत्यवरोहामेति त्रह्माणमामन्त्र्य प्रत्यवरोहध्वमिति त्रह्मणा प्रत्यनुज्ञाताः सर्वे स्नाताः अहतवासस</mark> <mark>धायुः कीर्तिर्यशो बलमन्नाद्यं प्रजामित्यनेन मन्त्रेण स्नस्तरमारोहन्त्यधितिष्ठन्ति स्त्रियोऽपि मन्त्रेण।</mark> तमारुह्य तेषु ये उपनीतास्ते सुहेमन्तः सुवसन्तः सुत्रीब्मः प्रतिधीयतान्नः । शिवा नो वर्षाः सन्तु शरदः सन्तु शिवा इत्यमुं मन्त्रं जपन्ति । अथ स्योना पृथिवीत्यनयर्चा स्वामिप्रभृतयः स्त्रिय उपनीता अ-नुपनीताश्च सर्वे यथोक्तक्रमेण दक्षिणपार्थैः प्राकृशिरसः संविशन्ति स्वपन्ति । तत उदायुषा स्वायुषी-त्पर्जन्यस्य वृष्ट्या पृथिव्याः सप्तधामिभिरित्यनेन मन्त्रेणोत्तिष्टन्ति सर्वे । ततः स्रस्तरादुत्तीर्य ब्रह्मा-नुमन्त्रणप्रत्यवरोहणोपेतजपसंवेशनोत्थानानि वारद्वयमेव कुर्युः । तत आरभ्य चतुरो मासान् सर्वेंऽघः रायीरन् कामतो वा राय्यायाम् । पुनरावसध्यं पञ्चभूसंस्कारपूर्वकं स्वस्थाने स्थापयेत् । इति स्तरारोहणम् । मुख्यकाले यदावर्यं कर्म कर्तुं न शक्यते । गौणकालेऽपि कर्तव्यं गौणोऽप्यत्रेद्शो भवेत् ॥ १ ॥ आ सायमाहुतेः कालात्कालोऽस्ति प्रातराहुतेः । प्रातराहुतिकालात्प्राक् कालः स्यात्सा-यमाहुते: ।। २ ।। पौर्णमासस्य कालोऽस्ति पुरा दर्शस्य कालतः । पौर्णमासस्य कालात्प्राक् द्रीकालो-<mark>ऽपि विद्यते ॥ ३ ॥ वैश्वदेवस्य कालोऽस्ति प्राक् प्रवासविधानतः । प्रवासानां च कालः स्यात्सा-</mark> कमेधीयकालतः ॥ ४ ॥ स्यात्साकमेधकालोऽप्या ग्रनासीरीयकालतः । ग्रानासीरीयकालोऽपि आ वै-श्वदेवकालतः ॥ ५ ॥ इयामाकैर्जाहिभिश्चैव यवैरन्यान्यकालतः । प्राग्यष्टं युज्यतेऽवद्यं नत्वत्राप्र-यणात्परः ॥ ६ ॥ दक्षिणायनकाले वा पश्चिज्या चोत्तरायणे । अन्योन्यकालतः पूर्वे यष्टुं युक्ते उभे अपि ॥ ७ ॥ एवमागामियागीयमुख्यकालाद्धस्तनः । स्वकालादुत्तरो गौणः कालः पूर्वस्य कर्मणः ।। ८ ।। यद्वाऽऽगामिकियामुख्यकालस्याप्यन्तरालवत् । गौणकालस्तमिच्छन्ति केचित्प्राक्तनकर्मणि १। १ ।। गौणेष्वेतेषु कालेषु कर्म चोदितमाचरेत् । प्रायश्चित्तप्रकरणे प्रोक्तां निष्कृतिमाचरेत् ।।१०॥ प्रायश्चित्तमकृत्वाऽपि गौणकाले समाचरेत् । नित्येष्टिमग्निहोत्रं च भारद्वाजीयभाष्यतः ॥ ११ ॥ मुख्यकाले हि मुख्यं चेत्साधनं नैव लभ्यते । तत्कालद्रव्ययोः कस्य मुख्यत्वं गौणताऽपि वा ॥१२॥ मुख्यकालमुपाश्चित्य गौणमप्यस्तु साधनम् । न मुख्यद्रव्यलोभेन गौणकालप्रतीक्षणम् ॥ १३ ॥ <mark>एकपक्षगतो यावान् होमसंघो विपद्यते । पक्षहोमविधानान्तं हुत्वा तन्तुमती यजेत् ॥ १४ ॥ ॥२॥</mark>

(विश्व०)— 'मार्ग गणिकर्म ' कर्तव्यमिति शेषः । 'स्थाली गहोति ' अत्रापि मातृपूजाभ्युद्यिके कृत्वा ब्रह्मासनास्तरणादिपरिभाषोक्तविधिना स्थालीपाकं पक्तवा । तत्र विशेषः
पात्रासादनानन्तरं सक्तुशेषस्यासादनम्, उल्काधारश्च उदपात्रं, द्वीं, कङ्कतत्रयमञ्जनानुलेपनः
स्वजश्च । स्थालीपाकप्रहणे सोमाय भृगशिरसे मार्गशिष्येपौर्णमास्यै हेमंताय जुष्टं गृह्णामि ।
प्रोक्षणे त्वाशव्दः । ततः श्रवणाकर्मवदाज्यभागानन्तरम् अपश्वेतपदा—नवैश्वेतस्येतिमन्त्राभ्यामाउयाहृती हुत्वाऽपराश्चतस्य आज्याहृतीर्जुहोति । तासां मन्त्रानाह 'यांजनाः''सेमस्वाहेति '
इदं राज्यै २ ॥ इदं संवत्सरायपरिवत्सरायेदावत्सरायेद्वत्सरायवत्सराय ३ ॥ इदं प्रीष्मायहेमन्ताय वसंताय वर्षाभ्यः शरदे ४ ॥ 'स्छाली ग्वेति 'स्वाहान्तैरेभिश्चतुर्थनेतः प्रतिमनत्रं
होमः । त्यागास्तु इदंसोमायेत्यादि यथादैवतम् । 'प्राश गर्जनात् ' ततः स्विष्टश्चदादिदक्षिणादानान्ते सक्तुशेषं शूपें प्रक्षिप्योपनिष्कस्य वहिःशालायाः स्थिण्डलमुपलिप्येत्यादि द्वारदेशमार्जयन्तआपोहिष्ठेतितिस्त्रभिरित्यन्तं श्रवणाकर्मवत् । स यावत्कामयेत न सर्पा अभ्युपेयुरिति
तावत्सन्तत्योदधारया निवेशनं त्रिः परिषिश्वन्परीयादित्येतद्वर्जम् । 'मार्ज गर्त्याह् ' तत उत्सृष्टो
बिलिरिति प्रैषमुचार्यं विहिहोंमादित्राह्णभोजनान्तम् । तदनन्तरं वैश्वदेवः । आग्रहायणींचेतिस्त्राद्रस्तमिते वत्ससंसर्गः । इत्याग्रहायणीकर्मे ॥ ॥ स्वस्तरारोहमाह 'पश्चा ग्वासः ' आस्तीर्येत्वनुषद्वार्थश्वकारः । तत्र मातृपूजाभ्युद्यिके कृत्वा सायमाग्ने परिचर्याग्नेः प्रतीच्यां कौशं स्वस्तरं प्रागुद्गगं

वास्तीर्यं तदुपरि अहतं वासश्च तथैवास्तीर्येत्यर्थः । वैश्वदेवात्प्राक् । आरोहणं च दम्पत्योः गर्भरूपाणां च । कीदृशा इत्यत आह 'आप्लु…रतः' आप्लुताः कृतस्नानाः स्नानं चाद्भिः (हि) । सकृद्धौतं नवं श्वेतं सद्शम् यत्र धारितं । अहतं तद्विजानीयात्सर्वकर्मसु पावनम् । यत्तु अहतं यन्त्रनिर्मुक्तमुक्तं वासः स्वयंभुवेति । शस्तं स्थात्तद्विवाहादौ तावत्कालं न सर्वदेति । तेन सक्रुद्धौताद्युक्तलक्षणे अहते वाससी <mark>येषां ते ता</mark>दृशाः । उत्तरत इत्यनेन प्रत्यवरोह्न्तीत्यस्यान्वयः । किं कृत्वा प्रत्यवरोह्न्तीत्यत आह् ^{' दक्षि}ः धाय ' इति । अनुज्ञादानस्य चेतनसाध्यतां प्रतीत्यैतदक्षिणतो ब्रह्माणसुपवेश्येत्येतत्सूत्रितम् । <mark>दक्षिणत्वं चाग्न्यपेक्षया । उत्तरत्वमपि । उद्पात्राद्यदृष्टार्थम् । ' अग्निः 'तुनाविति ' जपश्च स्वामिनः ।</mark> 'पश्चाः सृभिः ' अग्नेः पश्चाद्भागे संहताभ्यां हस्ताभ्यां प्रागप्रमञ्जिलं करोति दैवींनावमिति तिस्र-भिरर्द्धकण्डिकाभिः स्वस्तय इत्यन्ताभिः, तेन सार्द्धैककण्डिकयाऽश्वालं करोतीत्यर्थः । ' स्रस्तरमा-रोहन्ति' कथमत आह 'ब्रह्माः वस्त्रिमिति' प्रत्यवरोह्ध्वमित्यनुज्ञादानम् । मन्त्रपाठश्च दम्पत्योरूपनी-<mark>तकुमाराणां</mark> च । 'उपे · · · शिवाइति' आयुः कीर्तिमितिमन्त्रेणारूढाः संजातोपनयनाः यजमानपुत्राः सु-हेमंत इत्यादिमन्त्रं जपन्ति । 'स्योना ''रान्ति' संविशन्ति स्वपन्ति । कीदृशाः प्राक्र् पूर्वे शिरो येषां <mark>ते । स्वामित उत्तरस्यां जाया ततो यथाकनिष्ठमुत्तरतोऽपत्यानि स्वपन्ति । पुनः कथं ? दक्षिणपार्श्वैः ।</mark> <mark>उत्तराभिमुखा इत्यर्थः । स्योनाप्रथिविनोभवेति मन्त्रेण संहितास्थेन । अत्रापि दुम्यत्योरूपनीतानां च</mark> मन्त्रपाठः । पत्नीव्यतिरिक्तस्त्रीणां मन्त्राभावः । 'उपो<mark>े ' 'मिभरिति' तत उदायुषेतिमन्त्रेण युगपत् उ-</mark> त्तिष्टन्ति । स्रस्तरोपविष्टा उत्थानेनावरोहन्तीत्यर्थः । ' एवं ः ज्ञाताः ' एवमुक्तप्रकारेण ब्रह्मन्प्रत्य-<mark>वरोहामेत्यारभ्य प्रत्यवरोहध्वमित्यनुज्</mark>ञाता उदायुषेत्युत्थानान्तं द्विर्वारमपरं स्नस्तरारोहणमवरोहणान्तं कर्म कुर्वन्ति । 'अधः ''सान् ' चैत्रीपौर्णमासीपर्यन्तम् अधः खट्वां व्युद्स्य ' यथेष्टं वा ' शयीर-त्रित्यनुषङ्गः वाशव्दो विकल्पार्थः । तदनन्तरं वैश्वदेवः ॥ इतिस्रस्तरारोहः ॥ तृतीयस्य द्वितीया ॥२॥

उर्द्धमाग्रहायण्यास्तिस्रोऽष्टकाः ॥ १ ॥ ऐन्द्री वैश्वदेवी प्राजापत्या पित्र्येति ॥ २ ॥ अपूपमाछंसशाकैर्यथासंख्यम् ॥ ३ ॥ प्रथमाऽष्टका पक्षाष्टम्याम् ॥ ४ ॥ स्थालीपाकछं श्रपयित्वाऽऽज्यभागाविष्ट्वाऽऽज्याहु-तीर्जुहोति । त्रिर्ठशात्स्वसार उपयन्ति निष्कृतर्ठः समानं केतुं प्रतिमुश्चमानाः । ऋतूंस्तन्वते कवयः प्रजानतीर्मध्ये छन्दसः परियन्ति भास्वतीः स्वाहा । ज्योतिष्मती प्रतिमुश्चते नभो रात्री देवी सूर्यस्य व्रतानि । विप्रथिन्त पश्चो जायमाना नानारूपा मातुरस्या उपस्थे स्वाहा । एकाष्टका तपसा तप्यमाना जजान गर्भ महिमानमिन्द्रम् । तेन दस्यून्व्यसहन्त देवा हन्ताऽसुराणामभवच्छचीिमः स्वाहा ॥ अनानुजामनुजां मामकर्त्त सत्यं वदन्त्यन्विच्छ एतत् । भूयासमस्य सुमतौ यथा यूयमन्यावो अन्यामित मा प्रयुक्त स्वाहा । अभूनमम सुमतौ विश्ववेदा आष्ट प्रतिष्ठामविद्दिद्द गाधम् । भूयासमस्य सुमतौ यथा यूयमन्याति मा प्रयुक्त

रवाहा । पञ्च व्युष्टीरनु पञ्चदोहा गां पञ्चनाम्नीमृतवोऽनुपञ्च । पञ्च दिशः पञ्चद्दोन क्रृप्ताः समानमूर्शीरिघलोकमेकलं स्वाहा ॥ ऋतस्य गर्भः प्रथमा व्यूषिष्यपामेका महिमानं विभर्ति । सूर्यस्यैका चरति निष्कृतेषु <mark>घर्मस्यैका सिवतेकां नियच्छतु स्वाहा ॥ या प्रथमा व्योच्छत्सा धेनुरभव-</mark> चमे । सा नः पयस्वती घुक्ष्वोत्तरामुत्तराछं समाछंस्वाहा ॥ शुक्रऋषभा नभसा ज्योतिषागाद्विश्वरूपा शबलो अभिकतुः । समानमर्थे७ स्वपस्यमाना बिभ्रती जरामजरउष आगाः स्वाहा ॥ ऋतूनां पत्नी प्रथमेयमागादहां <mark>नेत्री जनित्री प्रजानाम् । एका सती बहुधोषो व्यौच्छत्साऽजीर्णा त्व</mark>ं जरयिस सर्वमन्यत्स्वाहेति ॥ ५ ॥ स्थालीपाकस्य जुहोति शान्ता पृथिवी शिवमन्तरिक्षर्ठः रान्नो चौरभयं कृणोतु । रान्नो दिशः प्रदिश आदिशो नोऽहोरात्रे कृणुतं दीर्घमायुर्घ्यरनवै स्वाहा । आपो मरीचीः परिपान्तु सर्वतो धाता समुद्रो अपहन्तु पापम् । भूतं भविष्यद्कुन्तदिश्वमस्तु मे <mark>ब्रह्माभिगुप्तः सुरक्षितः स्या</mark>छं स्वाहा ॥ विश्वे आदित्या वसवश्<mark>च देवा</mark> रुद्रा गोप्तारो मरुतश्च सन्तु । ऊर्जं प्रजाममृतं दीर्घमायुः प्रजापतिर्मयि पर-मेष्ठी द्रधातु नः स्वाहेति च ॥ ६ ॥ अष्टकायै स्वाहेति ॥ ७ ॥ मध्यमा <mark>गवा ॥ ८ ॥ तस्यै वपां जुहोति वह वपां जातवेदः पितृभ्य इति ॥ ९॥</mark> श्वोऽन्वष्टकासु सर्वासां पार्श्वसक्थिसच्याभ्यां परिवृते पिण्डपितृयज्ञवत् १० ॥ स्त्रीभ्यश्चोपसेचनं च कर्षूषु सुरया तर्पणेन चाञ्जनानुलेपनछं स्रजश्च ॥ ११ ॥ आचार्यायान्तेवासिभ्यश्चानपत्येभ्य इच्छन् ॥ १२ ॥ मध्यावर्षे च तुरीया शाकाष्टका ॥ १३ ॥ ॥ ३ ॥

(कर्कः)—' ऊर्ध्वः ''ष्टकाः' भवन्तीति सूत्रशेषः । संस्कारश्चायं स्मर्यते गौतमादिभिः सक्टत्करणं चास्याभ्यासाश्रवणात् । अष्टकास्तिको भवन्ति । ता आह ' ऐन्द्रीः ''च्येति' वक्ष्यिति च मध्या
वर्षे च तुरीयाऽष्टकेति । तद्धितान्तेन निर्देशाप्रत्यष्टकं तद्दैवत्यो होमो यथा स्यादिति । इदानीं तत्साधनभूतं द्रव्यमाह ' अपूः ''सङ्ख्यम्' अपूपा मण्डकाः । मांसं मध्यमा गवेति वक्ष्यित । शाकं कालशाकम् । अष्टकाद्वये। 'प्रयः ''म्याम्' आयहायणीसमनन्तरं पक्षाष्टम्यां भवतीति शेषः। 'स्थालीः ' जुंहोति' त्रिर्ठ-शत्स्वसार उपयन्तीत्येवमादिभिमेन्त्रैः प्रतिमन्त्रम् । ' स्थालीः ' होति ' शान्ता पृथिवीत्येवमादिभिमेन्त्रैः प्रतिमन्त्रं चतस्रः । ततोऽपूपेनेन्द्राय स्वाहेत्येकाहुतिः । उभयोः सकाशात्स्वष्टकदादि । 'मध्यमा गवा' मध्यमाष्टका पौषस्य कृष्णाष्टम्यां सा च गवा भवति । तस्याश्च कल्प उपरिष्टा-

दृक्ष्यति। 'तस्यै वपां जुहोति' वह वपां जातवेद इत्यनेन मन्त्रेण। पुनरवदानहोमो विश्वभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति। ' श्वोऽन्वः' श्ववत् ' श्वस्तनेऽहिन सर्वास्वष्टकासु पार्श्वसक्थिसव्ययोमीसमादाय परिवृते पिण्डपितृयज्ञवत्कर्म भवति। इयांस्तु विशेषः। ' स्वीभ्यश्च ' ददाति। 'उपसेचनं च कर्षूषु सुरया' अयं च स्वीपिण्डसंनिधौ अवदेषु सुरयोपसेचनम् तर्पणेन च तर्पयेत्। तर्पणशब्देन सक्तवोऽभिधीयन्ते। 'अञ्जनानुरुपनछं सज्जश्च' स्वीपिण्डेषु ददाति। ' आचाः' इच्छन् ' ददाति। ' मध्याः' एष्टका ' भवतीति शेषः॥ ३॥ ॥ ॥ ॥

(जयरामः)—अष्टकाः भवन्तीति शेषः । संस्कारश्चायं समर्थते गौतमादिभिः । सक्कृत्करणं चास्य अभ्यासस्याश्रवणात् । ता आह ऐन्द्रीत्यादि । वक्ष्यति च मध्यावर्षे च तुरीया शाकाष्टकेति चतुर्थ्यो निर्देशम् । तद्धितान्तेन निर्देशः प्रत्यष्टकं तहेवत्यो होमो यथा स्यादिति । इदानीं तत्साधन-भूतं द्रव्यमाह अपूर्पमिति । अपूर्पो मण्डकः, मांसं मध्यमागवेति वक्ष्यति, शाकं कालशाकम् अष्टकाः द्वये । प्रथमाष्टका आग्रहायणीसमनन्तरपक्षाष्ट्रम्यां भवतीति शेषः । आज्यभागौ हुत्वेत्यवसरज्ञापनम् । तत्राज्याहुतिषूक्तमन्त्राणां त्रिहःशदित्यादिदशानां प्रजापतिश्चिष्टुप् अष्टम्या अनुष्टुप् लिङ्गोक्ता आज्य-होमे० । अष्टकायास्तद्धिष्ठात्रीदेवतायास्त्रिशत्तिथयः स्वसारो भगिन्यः । ताश्चाष्टकाया उप समीपं <mark>यन्ति गच्छन्ति हविर्भागग्रहणाय । मु</mark>ख्यत्वादृष्टकायास्तद्द्वारा ता अपि प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । किंभूताः। निष्कृतं शुद्धं समानं तुल्यं केतुं चिह्नं चन्द्रादिरूपं प्रतिमुश्चमानाः धारयन्त्यः । ऋतून् हेमन्तादीन् तन्त्रते संभूय विस्तारयन्ति । पुनः किंभूताः । कवयः क्रान्तदर्शनाः । प्रजानतीः पूर्वकालस्वरूपं जानानाः । छादनात् व्यापकत्वाच्छन्दो वरसरः तस्य मध्ये परियन्ति आवर्त्तन्ते । कीदृश्यः भास्वतीः दीप्तिमत्यः । ताभ्यः स्वाहा सहतमस्विति सर्वत्र समानम् १ ॥ या रात्री ज्योतिष्मती आप्याय-नद्वारा ओजआदिकर्जी नक्षत्रप्रचुरा वा । देवी देवतारूपा संसारचके क्रीडन्तीति वा । नभ आकारां प्रतिमुञ्चते आवणोति एतेन स्वरूपं व्याख्यातम् । सूर्यस्य व्रतानि दिवसोचितकर्माण्यप्यावृणोति न प्रवर्त्तन्त इत्यर्थः । यस्यां राज्यां पशवो गवादयः अस्या मातुः पृथिज्या उपस्थे उपरिस्थितं वस्तु विशे-वेण पद्यन्ति । द्यौः पिता पृथिवी मातेति श्रुतेः । किं भूताः परावः । नानारूपाः विडालाद्यनेकसे-दभिन्नाः । जायमाना उत्पद्यमाना अपि । जन्मदिनमारभ्येत्यर्थः २ ॥ एकाष्ट्रका चतुर्थी या वर्षासु प्रसिद्धा सा तप्यमाना तपसा शास्त्रविहितधर्मेण गर्भे श्रेयःप्राह्युपायविशेषरूपमिन्द्रं पर-मैश्वर्ययुक्तं महिमानं महान्तमप्रतिहतमित्यर्थः जजान जनितवती तेन गर्भेण देवा इन्द्राद्या दस्यूनप्र-तिपक्षान् व्यसहन्त पराजितवन्तः । यद्वा । तान् विशेषेण स्वप्रहारमसहन्त असहायन्त । अन्तर्भू-तोऽत्र णिच् बोद्धव्यः । यश्च गर्भः शचीभिः स्वनुष्ठितकर्मभिः असुराणामपकारिणां शत्रूणां हन्ता हिंसकोऽभवत् अभूत् । दाचीति कर्मणो नामधेयं गणे पठ्यते ३ ॥ या माध्याः पौर्णमास्या उप-रिष्टादष्टका तत्राष्ट्रमी ज्येष्ठया संबध्यते । साऽप्येकाष्टकेत्याचक्षते । अथाष्ट्रका स्वभगिनीः प्रत्याह । हे राज्यः यूयमात्मगुणैः कृत्वा अनुजां कनीयसीमपि मामनानुजां न अनुजा अननुजा तामनानुजां दीर्घच्छान्दसः ज्येष्ठामकर्त्ते कृतवत्यः । अहं च सत्यं युष्मत्कृतमुपकारं यथार्थे वदन्ती कीर्त्तयन्ती सती एतत् अनानुजात्वमन्विच्छे शिर्सा धारये। यथाऽस्य यजमानस्य सुमतौ शोभन-मतिप्रदाने भूयासं भवेयम् । तथा यूयमप्येवंविधा भवत । किंतु युष्मान्प्रति व्रवीमि । वो युष्माकं मध्ये अन्या रात्रयः अन्यां रात्रीमति अतिक्रम्य मा प्रयुक्त प्रतिपक्षा भूत्वा यजमानकार्य मा विच्छे-दयन्तु । मिथोऽनुरागिण्यो भूत्वा यजमानकार्य संसाधयन्तित्वत्यर्थः ४ ॥ अभूदित्यादिना पुनस्ताः प्रत्याह । हे भगिन्यः मम सुमतौ शोभननिष्ठायां वर्तमानोऽयं यजमानः विश्ववेदाः सर्वथनोऽभूत् भवतु। विश्वानि सर्वाणि वेदांसि ज्ञानानि धनानि वा यस्य सः । किंच प्रतिष्ठां सम्यक्स्थितिमु-

त्कर्षे वा आष्ट अञ्जुताम् । गाधं चाभिलाषजातमर्थम् अविदृत् विन्दृत् । हिशब्द एवार्थे। भूयासमित्याद्युक्तार्थम् ५ ॥ याः पश्च रात्रीः व्युष्टीः उषसोऽनुगताः तत्स्वरूपमाह । पश्चदोहाः यजमानस्याधिकारादिरूपा दोहा दोह्या यासां ताः। तथा गां संवत्सरात्मिकाम । पञ्चनान्नीं संव-त्सरपरिवत्सरेदावत्सरेद्वत्सरवत्सराख्याम् । अथवा नन्दा भद्रा च सुरभी सुशीला सुमनास्तथेति शि-वधर्मे प्रतिपादितनाम्नीम् । यस्याः पञ्च ऋतवोऽनुगता वत्साः । किंच । दिशः पूर्वाद्या उर्ध्वान्ताः पञ्चद्शेन स्तोमेन क्लुप्ताः समर्थीकृताः । समानमूर्धीः समानस्तुल्यो मुद्धी मस्तको यासां ताः। मूर्द्धो चादित्यः । एकमधिलोकं लोकस्य पृथिव्याख्यस्य अधि उपरि द्वितीयान्तानुपाकर्तु प्रथमान्ताः पदार्थाः कर्मार्थे क्रुप्ताः । ताभ्यः स्वाहेत्युक्तार्थम् ६ ।। या रात्रिः ऋतस्य यज्ञस्य सत्यस्य वा ब्रह्मणो वा गर्भ आश्रयः कारणं वा । प्रथमा आद्या । सायंप्रातरित्यादिप्रथमत्वनिर्देशातः । व्युषिषी अन्य-कारमपनयन्ती । एका कृष्णा । अपां जलानां महिमानं महत्वं चन्द्रादिरूपं विभर्त्ति धारयति पुष्णा-ति वा या चैका सूर्यस्य रवेः निष्कृतेषु निम्नेषु अस्तमयेषु चरति व्यवहरति । एकां च शुक्का धर्भस्य आतपस्य निष्कृतेषु चरति । तामेकां सविता नियच्छतु सुखदात्रीं करोतु । अष्टकाविशेषणं वा स-र्वम् ७ ॥ सैवाष्टका रात्रिधेंनुरूपेण स्तूयतेऽनुष्टुभा । या प्रथमा अष्टका रात्रिः व्यौच्छत् विपाशि-तवती । उच्छी विपाशे । सा रात्रिः यमे नियमे कृते सति धर्मराजे वा धेतः पयस्विनी गौरभवत अभूत् । श्राद्धादिरूपहवि:संपादनद्वारा यमस्याप्यभीष्टं प्रादादित्यर्थः । सा नोऽस्माकं पयस्विनी अभीष्टदात्री भूत्वा उत्तरामुत्तरामुत्तरोत्तरां समां वर्षे याव[ु]जीवमस्माकं पुत्रपशुत्रामध<mark>नादिकामान्</mark> धुक्ष्व पूरयत्वित्यर्थः । पुरुषव्यत्ययद्यान्द्सः ८ ॥ या रात्रिः शुक्रा शोचिष्मती ऋषभा वर्षणशीला श्रेष्ठा वा । नभसा नभसि स्थितेन ज्योतिषा सहागात आगता । अतो विश्वरूपा नानारूपा । तदे-वाह । शबली कर्बुरा शुक्रकृष्णारुणवर्णभेदेन । अग्निकेतुः होमार्थमुङ्गतोऽग्निः केतुः प्रकाशकः चिन्हं तिलको वा यस्याः सा । अग्निर्मन्दप्रकाश उषःकाले सूर्यतेजःसम्भेदाद्वा भवति । समानं तुल्यम्थे प्रयोजनं शोभनतया अपस्यमाना संपादयन्ती । उष:काले पुण्यकर्माणि क्रियन्त इति यजमाने जरां निर्दृष्टदीर्घजीवनं विश्वती धारयन्ती । हे अजरे उषः त्वमागाः आगताऽसि । अजरे इति विशेषणं सर्वदैकरूपत्वात् । यजमानविशेषणं वा ९ ॥ अथोषोरूपाया रात्रेः स्तुतिद्वारेण स्वरूपनिरूपण-माह । इयमुषा आगात् आगता । किंभूता ऋतूनां वसन्तादिषण्णां प्रथमा मुख्या पत्नी पालियत्री । उषःकालाहतोः प्रवृत्तिर्भवतीति प्रथमत्वम् । पत्नी भार्या वा । ऋतुभिः सह संधानात् । अन्हां वास-<mark>राणां नेत्री प्रापयित्री । उषसो दिनानामाविर्भावात् । तथा प्रजानां जनित्री सवित्री । निद्रापगमेन</mark> जागरणधर्मत्वात् । एकैव सती बहुधा प्रकारेण व्यौच्छत् प्राकाशत । अनेन कर्तुर्धर्मत्वात् या एवं-रूपा सा त्वं स्वयमजीर्णा सती अन्यत्सर्वे प्राणिजातं जरयसि वयोविहीनं करोषि यातायाताभ्यां वयसोपचयाद्वा । अथवा रविरिइमकद्म्बप्रसारेण स्वयं जीर्णा सती अन्यत्सर्वे निमेषादि संवत्सरान्त-कालावयवजातं जरयसि अपनयसि । तथाच यास्कः—रात्रेर्जरियता जारः सूर्य इति १० ॥ ततः स्थालीपाकेन ज्ञान्तापृथिवीत्यादिना मन्त्रचतुष्टयेन चतस्र आहृतयः क्रमेण । अथ मन्त्रार्थः। तत्र त्रयाणां प्रजापतिः पङ्किलिङ्गोक्ता होमे० । शान्ता सुखस्वरूपा पृथिवी नोऽस्माकमभयं कृणोत् करोत् । तथा शिवं मङ्गळमन्तरिक्षम् तथा शं सुखरूपा चौरपि कृणोतु । तथा दिशः प्राच्याचाः प्रदिशोऽवा-न्तरिद्राः आदिशः सर्वा नोऽस्माकं शं कृण्वन्तु । हे अहोरात्रे युवां शं कृणुतं कुरुतम् । एषां प्रसा-दादीर्घमायुर्व्यक्षेत्रे प्राप्तुयाम् १ ॥ आपो जलानि मरीचीः मरीचयः मे मम देहगेहादि सर्व परिपान्तु रक्षन्तु । धाता अपां धारियता समुद्रः सिन्धुः मे इति पदं तन्त्रमतः सर्वत्र संबध्यते । तेन मे मम पापं वृज्ञिनमपहन्तु दूरीकृत्य नाशयतु । कीदृशं पापं तदेव प्रपञ्चयति । भूतं व्यतीतं भवि-

ष्यदागामि तत् विश्वं सर्वे पापमकुन्तत् छिनत्विति यावत् । कृती छेदने । यद्वा भूतं दक्षादिषु व्यतीतं भविष्यच तेष्वेव वर्तमानमभीष्टं धनादिनिकरं विश्वं सर्वमञ्चन्तत् अनवच्छित्रं करोत् । तत एतैरनुगृ-हीतस्य मे ब्रह्म वेदः अभिगृप्तः शृद्धश्रवणादिनाऽनुपहतोऽस्त । ततोऽभिगृप्तेन वेदेनाहं सुरक्षितः । धर्मानुष्टाने निष्प्रत्यूहः स्यां भवेयम् । संवेवा सुरक्षितः २ ॥ विश्वेदेवास्त्रयोदश । आदित्या द्वादश । वसवोऽष्टो । रुद्धा एकादश । मरुतो देवविशेषा एकोनपञ्चाशत । एते नोऽस्माकं गोप्तारो रक्षितारः सन्त भवन्त । परमेधी प्रजापतिश्च मयि ऊर्जमन्नं प्राणबलं वा प्रजां पुत्रादिरूपामसृतममरणधर्मत्वं परमानन्दं वा । तथा दीर्घमायुश्चिरं जीवितं च द्धातु सुस्थितं करोतु ३ ॥ अष्टकायै स्वाहेति चतुर्थीमाहुतिं हुत्वाऽपूपेनेन्द्राय स्वाहेत्येकामाहुतिं हुत्वोभयोः स्विष्टकृत् । इति प्रथमाष्टका ॥ 🗱 ॥ मध्यमाष्टका पौषस्य ऋष्णाष्टम्याम् । सा च गवा गोपशुना भवति । तस्याश्च कल्पमुपरिष्टाद्वक्ष्यति । तस्यै वपां नाभिस्थचर्मविशेषं जुहोति वहवपामितिमन्त्रेण । तस्यार्थः । तत्रादित्यस्त्रिष्टुप् जातवेदा वपाही-मे । वह प्रापय शेषं स्पष्टम् । पुनरवदानहोमो विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेत्येकाहुतिकः । वैश्वदेवीति संशब्दनात् । श्वः सर्वासामष्टकानां श्वस्तनेऽहनि अन्वष्टकासु पार्श्वसक्विधसव्ययोमीसमादाय परिवृते सर्वत आच्छादिते आवसध्यागारे पिण्डपितृयज्ञवत्कर्म भवति । इयाँस्तु विशेषः स्वीभ्यश्च स्वीभ्य-आपि पिण्डान्ददाति । कर्षृषु स्त्रीपिण्डसमीपखातगर्तेषु सुरया विहितमद्येन तर्पणेन च तर्पणहेतुसिः सक्तुभिरूपसेचनं स्त्रीपिण्डेषु । अञ्जनानुलेपनस्रजश्च ददाति । आचार्याय तथाऽन्तेवासिभ्यः शिष्ये-भ्योऽनपत्येभ्य इच्छया दुदाति । मध्यावर्षे च तुरीया शाकाष्टका भवतीति शेषः ॥

(हरिहरः)—' अर्ध्वः ''ऽष्टकाः ' अर्ध्वमुपरि आयहायण्याः मार्गशीर्ध्याः पूर्णिमायाः तिस्रः अष्टकाः त्रीणि अष्टकाख्यानि कर्माणि भवन्ति । तानि च सकृत् संस्कारकर्मत्वात् । कुतः संस्कार-कर्मतेतिचेत् समन्तुगौतमादिभिः ' अष्टकाः पार्वणः श्राद्धं श्रावण्याप्रहायणी चैज्याश्वयुजीति पाकय-इसंस्थाः ' इत्यादिना अष्टकादीनां संस्कारत्वेन स्मरणात् । ननु संस्कारकर्मणामपि पञ्चमहाय-ज्ञपार्वणस्थालीपाकपार्वणश्राद्धानां कुतोऽसकृत्करणम् । अभ्यासश्रवणात् । तथाहि अहरहः स्वाहा कुर्यादाकाष्ट्रादित्यादिना पञ्चमहायज्ञादीनां मासि मासि वोशनमिति श्राद्धस्य पक्षादिष्विति बहु-वचनात् स्थालीपाकस्य । न तथाऽध्कानामभ्यासः श्रूयते येन ताः पुनः पुनरनुष्ठीयेरन् । एवंच सित चत्वारिंशत्संस्कारकर्मणां मध्ये येषामभ्यासः श्रूयते तान्यसक्रद्भवन्ति इतराणि तु सक्वदिति निर्णयः। ' ऐन्द्री' 'संख्यम् ' एवमष्टकाकर्माणि कर्तव्यत्वेनाभिधाय तत्र च द्रव्यदेवतापेक्षायां द्रव्याणि देवताश्चाभिधत्ते । तत्र प्रथमा ऐन्द्री इन्द्रो देवता अस्या इति ऐन्द्री इन्द्रदैवत्येत्यर्थः । द्वितीया वैश्वदेवी विश्वदेवा देवता अस्या इति वैश्वदेवी विश्वदेवदैवत्येत्यर्थः । तृतीया प्राजापत्या प्रजापतिर्देवता अस्या इति प्राजापत्या प्रजापतिर्देवत्येति यावत् । चतुर्थी पित्र्या पितरो देवता अस्या इति पित्र्या पितृदैवत्येत्यर्थः । अपूपश्च मांसं च शाकश्च अपूपमांसशाकास्तैः अपूपमांसशाकैः यथा-संख्यं यस्याः या यथासंख्या तामनतिक्रम्य यथासंख्यं यजेतेत्यध्याहारः । एतदुक्तं भवति प्रथमाया-मपुपेनेन्द्रं यजेत द्वितीयायां मध्यमागवेति वक्ष्यमाणत्वात् गोमांसेन विश्वान् देवान् तृतीयायां शाकेन प्रजापतिमिति । अत्र तिस्र उपकस्य पित्र्येत्यनेन चतुर्थ्या अभिधानमंयुक्तमिति चेत् न । उपक्रान्तानां तिसृणां देवताभिधानावसरे चतुर्थ्या अपि देवताया आचार्यस्य बुद्धिस्थत्वात् तदः भिधानं न दोषः । अत्राष्टकाशब्दः कर्मवचनोऽपि कालोपलक्षकः । यथा वार्त्रशी पौर्णमासी वृधन्वती अमावास्येत्यत्र कर्माभिधायकौ पोंर्णमास्यमावास्याशब्दौ कालस्याप्युपलक्षकौ । अन्यथा आयहाय-ण्या ऊर्ध्व तिस्रोऽष्टका इत्यनेन प्रतिपद्येवाष्टकाकर्मप्राप्तिः स्यात् । तस्माद्ष्टकाशब्देन अष्टम्युपल-क्ष्यते । तथाच श्रुतिः । द्वादशपौर्णमास्यो द्वादशाष्टका द्वादशामावास्या इति । आश्वलायनस्मृतिश्च ।

हेमन्तिशिशिरयोश्चतुर्णामपरपक्षाणामष्टमीष्वष्टका इति । एवमष्टकाकर्मसु द्रव्यदेवते अभि<mark>धायेदानी</mark> मदेशकमेण तदितिकर्तव्यतामाह । 'प्रथः होति ' त्रिर्ठःशत्स्वसार इत्यादि । प्रथमा आद्या अष्टका अष्टकाख्यं कर्म भवतीति शेषः । कदा पक्षाष्ट्रम्याम् । अत्र सौरादिभेदेन मासानामनेकत्वाद-ष्टम्योऽप्यनेका इति किंमाससंबन्धिन्यामष्टम्यामष्टकानामधेयं कर्मेति संदैहापत्तौ पक्षाष्टम्यामित्याह। पक्षेऽपरपक्षे पौर्णमास्या ऊर्ध्वमिति वचनसामर्थ्यात् पक्षाष्टमी कृष्णाष्टमी न पुनः सौरसावननाक्ष-त्रमाससंबन्धिनी तेषां शुक्ककृष्णपक्षत्वाभावात् । तस्यां पक्षाष्ट्रम्याम् । कथं, स्थालीपाकं चहं अप-<mark>यित्वा उक्तविधिना संसाध्य आज्यभागौ आहुतिविशेषो हुत्वा द्शाज्याहुतीः त्रिह∙शतस्वसार</mark> इत्यादिभिर्दशभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रं जहोति । 'स्याली ''शान्ता प्रथिवीत्यादि ' स्थालीपाकस्य चरो-र्जुहोति शान्ता पृथिवीत्यादिभिश्चतुर्भिभेन्त्रैश्चतस्र आहृतीर्जुहोति प्रतिमन्त्रम् । अत्र ऐन्द्री प्रथ-माऽष्टकेति प्राधान्यमिन्द्रस्योक्तम् । अपूपेत्यनेन हविषः । यागावसरश्च नोक्तः सूत्रकृता, अतः सं-देहः कुत्र क्रियतामिति । किंतावत्प्राप्तं साधनत्वात्प्रधानत्वादाज्यभागानन्तरं क्रियतामिति । न । तत्र आज्यभागाविष्टाऽऽज्याहुतीर्जुहोतीति सूत्रकृताऽऽज्याहृतिविधानात् । तर्हि तदन्तेऽस्त् । न । तत्रापि स्थालीपाकस्य जहोतीत्याज्यहोमानन्तरं स्थालीपाकहोमविधानात् । तस्मादनन्तरमेव युज्यते । ततः अपूर्वेन इन्द्राय स्वाहेत्येकामाहुति जुहुयात् । एवसत्तरत्रापि । एवं प्रथमाष्ट्रकेतिकर्तव्यतामतु-विधायाधुना इयमेवोत्तरास्वयष्टकास्वितिकर्तव्यता इत्यभिष्रेत्य एतासां विशेषमात्रमन्विधत्ते मध्यमाग्-वेत्यादिभिः सूत्रैः । मध्यमा तिसूणां द्वितीयेत्यर्थः । सा च गवा गोपशुना कर्तव्या इति सुत्रशेषः । अत्राचार्येण यद्यपि गोपग्रुरुक्तस्तथापि ' अस्वर्ग्य लोकविद्विष्टं धर्ममप्याचरेत्र तु ' इति स्मर-णात् , तथा ' देवरेण सुतोत्पत्तिर्वानप्रस्थाश्रमग्रहः । दत्ताक्षतायाः कन्यायाः पुनर्दानं परस्य च ।। समुद्रयानस्वीकारः कमण्डलविधारणम् । महाप्रस्थानगमनं गोपश्रश्च सुरायहः ॥ अप्नि-होत्रहवण्याश्च लेहो लीढापरिमहः । असवर्णासु कन्यासु विवाहश्च द्विजातिषु ॥ वृत्तस्वाध्यायसापेक्ष-मघसंकोचनं तथा। अस्थिसञ्चयनादृर्ध्वमङ्गस्पर्शनमेव च ॥ प्रायश्चित्तासिधानं च विष्राणां मरणान्ति-कम ।। संसर्गदोषः पापेषु मधुपर्के पद्योर्वधः । दत्तौरसेतरेषां तु पुत्रत्वेन परिघ्रहः । शामित्रं चैव विप्राणां सोमविक्रयणं तथा । दीर्घकालं ब्रह्मचर्य नरमेधान्धमेधकौ । कलौ युगे तिवमान्धर्मान् वर्ज्या॰ नाहुर्मनीषिणः । १ इति स्मरणात् । गोपशोरस्वर्यत्वाङ्घोकविद्विष्ठत्वात्कछै। विशेषतो वर्जनीयत्वाच न गवालम्भः कर्तव्यः । किं तु अनिषिद्धपश्चन्तरेणावश्यकर्तव्याष्टकादिकर्म निर्वर्त्तनीयम् । 'तस्यै ''पिन तृभ्य इति १ तस्यै इति षष्टीस्थाने चतुर्थी । तस्याः गोर्वपां वहवपामित्यनेन मन्त्रेण जुहोति पुनर्वि-<mark>इवेभ्यो देवेभ्यः</mark> स्वाहेत्यवदानानि जुहोति । शेषं पशुक्रल्पं पशुश्चेदाष्ट्राव्येत्यादिना उपरिष्टाद्वक्ष्यति । रूपं कालोऽनुनिर्वापः अपणं देवता तथा । आदौ ये विधृताः पक्षास्त इमे सर्वदा स्मृताः ॥ इत्येतस्य संहितासु अद्शेनात् । समूलत्वे त्वनुनिर्वापादिसमभिन्याहारेण श्रौतमात्रविषयत्वात् । वस्तुतस्तु नान्यस्य तन्त्रे प्रततेऽन्यस्य तन्त्रं प्रतीयत इति प्रायिकम् , सान्तपनीयाधिकरणेऽन्यतन्त्रमध्येऽप्रिही-<mark>त्रदर्शनात् । 'श्वोऽन्व···</mark>ज्ञवत्' श्वः अष्टम्यामुत्तरेद्यः अन्वष्टकासु अष्टका अनु पश्चाद्भवन्तीत्यन्वष्टकाः तासु सर्वासां चतसृणामष्टकानां कर्म भवतीति होषः। केन द्रव्येणेत्यत आह । पार्श्वसक्थिसव्या-भ्याम् । पार्श्वे च सक्थि च पार्श्वसक्थिनी ते च सन्ये च पार्श्वसक्थिसन्ये ताभ्यां पार्श्वसक्थि-सन्याभ्याम् । अत्र तुल्याधिकरणविशेषणीभृतस्य सन्यशन्दस्योत्तरपद्त्वं छान्दसम् । परिवृते सर्वतः <mark>प्रच्छादिते आवस</mark>थ्याग्निसद्ने । इतिकर्तव्यतापेक्षायामाह पिण्डपितृयज्ञवत् । अपराह्वे पिण्डपितृयज्ञ इत्याद्युक्तपिण्डपितृयज्ञविधिना । 'स्त्रीभ्यश्च' पिण्डपितृयज्ञवत् इत्यनेन पितृपितामहप्रपितामहानामेव पिण्डदानं प्राप्तं ततोऽधिकसुच्यते स्त्रीभ्यः मातृपितामहीप्रतितामहीभ्यः पिण्डान्द्यादिति चकारेण

समुचीयते । अत्र सामान्योऽपि स्त्रीशन्दः पित्रादिसंनिधानात् मात्रादिपरे।ऽवसीयते । ' उपःस्त-जश्च 'न केवलं स्त्रीभ्यः पिण्डान्दद्यात् किं तु उपसेचनं च कुर्यात्। कया सुरया मद्येन। कास कर्षेषु अवटेषु न केवलं सुरया तर्पणेन च तर्पयत्यनेनेति तर्पणसाधनं सक्त्वादि तेन । चकार उपसेचनिकयासमुचयार्थः करणाधिकरणयोश्चेति ल्युडन्तोऽत्र तर्पणशब्दः । त्रैककुदं सौवीराञ्जन-मिति प्रसिद्धं तदलाभे लौकिकं कज्जलम् अनुलेपनं सुगन्धिद्रन्यं चन्दनादि, स्रजः अप्रतिषिद्धसुर-भिपुष्पमालाः । चकारो द्वादिति क्रियासमुचयार्थः । 'आचा "च्छन्' यदि कामयेत तदा आचा-र्याय अन्तेवासिभ्यश्च शिष्येभ्यः पिण्डान् द्द्यात् । यदि ते अनुपत्याः स्युः । ' मध्या ः काष्ट्रका ? एवमष्टकात्रयं सामान्यतो विशेषतश्चानुविधाय पित्र्येत्युदेशकमप्राप्तां विशेषतश्चतुर्थीमष्टकामाह मध्या मध्ये वर्षे वृष्टिकाले प्रौष्टपद्या उर्ध्वमष्टमीत्यर्थः । तुरीया चतुर्थी शाकाष्टका शाकेन कालशाकारूयेन निर्वर्त्यो अष्टका शाकाष्टका । इति सूत्रार्थः ॥ ॥ अथाष्टकाकर्मपद्धतिः । तत्र मार्गशीर्ध्या उर्ध्व कृष्णाष्ट्रस्यां मातृपूजापूर्वमाभ्युद्यिकश्राद्धं विधाय आवसध्यामौ कर्म कुर्यात् । केषांचिन्मते अष्टका-कर्मसु आभ्युद्यिकं नास्ति । नाष्टकासु भवेच्छ्राद्धमिति वचनात् । तत्र ब्रह्मोपवेशनादिपाशनान्ते विशेष: । तण्डुलानन्तरं पूर्वमौपासनाग्निसिद्धस्यैवापूपस्यासाद्नं प्रोक्षणं च प्रोक्षणकाले । तत्राज्यभा-गान्तं कर्मे कृत्वा त्रिध्रशत्स्वसार इत्येवमाद्या दशाहुतीहुत्वा स्थालीपाकेन शान्तापृथिवीत्यादिभि-**अतुर्भिर्मन्त्रै**श्चतस्त्र आहुतीर्हुत्वा अपूपादिन्द्राय स्वाहेत्येकामाहुति दत्त्वा स्थालीपाकादपूपाच स्विष्टकृते जुहोति । तद्यथा आज्यभागानन्तरं त्रिहःशत्स्वसार उपयन्ति निष्कृतहःसमानं केतुं प्रतिमुश्चमानाः । ऋतूँस्तन्वते कवयः प्रजानतीर्मध्ये छन्द्सः परियन्ति भास्वतीः स्वाहा इदं स्वसृभ्यो० । ज्योतिष्मती प्रतिमुञ्चते नभो रात्री देवी सूर्यस्य व्रतानि । विषय्यन्ति पश्चो जायमाना नानारूपा मातुरस्या उपस्थे स्वाहा इद्दःराज्यै०। एकाष्टका तपसा तप्यमाना जजान गर्भ महिमानमिन्द्रम्। तेन दस्यूश्च्य-सहन्त देवा हन्तासुराणामभवच्छचीभिः स्वाहा इदमष्टकायै० । अनानुजामनुजां मामकत्ते सत्यं वद-न्त्यन्विच्छ एतत् । भूयासमस्य समते। यथा यूयमन्या वो अन्यामितमाप्रयुक्त स्वाहा । इद्दःरात्रीभ्यो० अभून्मम सुमतौ विद्ववेदा आष्ट प्रतिष्ठामविद्द्धि गांधम् । भूयासमस्य सुमतौ यथा यूयमन्यावा अन्या-मतिमाप्रयुक्त स्वाहा । इदहःरात्रीभ्यो ० । पश्चव्यष्टीरनुपश्चदोहा गां पश्चनाम्नीमृतवोऽनुपश्च । पश्चिद्शः पञ्चद्शेन क्रुप्ताः समानमूर्व्वीरधिलोकमेक ७ स्वाहा । इदह रात्रीभ्यो० । ऋतस्य गर्भः प्रथमा व्युषिष्य-पामेका महिमानं विभित्ते । सूर्यस्यैका चरति निष्कृतेषु धर्मस्यैका सवितेकां नियच्छतु स्वाहा । इदिहराज्ये । या प्रथमा न्यौच्छत्सा धेनुरभवद्यमे । सा नः पयस्वती धुक्ष्वोत्तरामुत्तराछं समाछं स्वाहा ॥ इदहः राज्यै० ॥ शुक्रक्रपभा नभसा ज्योतिषागाद्विश्वरूपा शवलीरिक्षकेतुः । समानमर्थछ स्वपस्यमाना विश्वती जरामजर उष आगात्स्वाहा । इदृहःराज्यै० । ऋतूनां पत्नी प्रथमेयमागादहां नेत्री जनित्री प्रजानाम्। एका सती बहुधोषो व्यौच्छत्सा जीर्णा त्वं जरयसि सर्वमन्यत्स्वाहा। इदृहःराज्यै० ॥ १० ॥ अथ स्थालीपाकेनाहुतीश्चतस्त्रः शान्ता पृथिवीत्यादिभिश्चतुर्भिर्मन्त्रैर्जुहोति प्रतिमन्त्रम् । तद्यथा । शान्ता पृथिवी शिवमन्तरिक्ष छः नो दौर भयं कृणोतु । शं नो दिशः प्रदिश आदिशो नोऽहोरात्रे कुणुतं दीर्घमायुर्व्यक्षवे स्वाहा । इदं पृथिन्ये अन्तरिक्षाय दिवे दिग्भ्यः प्रदिग्भ्य आदिग्भ्योऽहोरात्राभ्यां च० । आपो मरीचीः परिपान्त सर्वतो धाता समुद्रो अपहन्त पापम् । भू-तंभविष्यद्कुनति श्वमस्तु मे ब्रह्माभिगुप्तः सुरक्षितः स्याशंस्वाहा । इद्मद्भो मरीचिभ्यो धात्रे समु-द्राय ब्रह्मणे च० । विश्वे आदित्या वसवश्च देवा रुद्रा गोप्तारो मरुतश्च सन्तु । ऊर्ज प्रजाममृतं दी-र्धमायुः प्रजापतिर्मिय परमेष्ठी द्धातु नः स्वाहा । इदं विक्वेभ्य आदित्येभ्यो वसुभ्यो देवेभ्यो रुद्रे-भ्यो मरुद्धाः प्रजापतये परमेष्टिने च० । अष्टकायै स्वाहा इदमष्टकायै० । अथ अपूपादेकाहुतिः ।

<mark>इन्द्राय स्वाहा इद्मिन्द्राय० । स्थालीपाकाद्पूपाच स्विष्टकृत् । ततो महाव्याहृत्यादिप्राजापत्यान्तं</mark> होमं विधाय प्राज्ञनादि समापयेत् । श्वोऽन्बष्टकाकर्मावसध्याग्नावेव । तत्र नित्यवैश्वदेवानन्तरमप-राह्व प्राचीनावीती नीवीवन्धनं कृत्वा दक्षिणामुखः परिवृतेऽग्निसमीपे अग्नेरुत्तरत उपविदय आग्ने-यादिदक्षिणान्तमप्रदक्षिणमित्रं दक्षिणाप्रैः कुरौः परिस्तीर्य अग्नेः पश्चिमतो दक्षिणसंस्थानि पात्राण्ये-<mark>कैकरा आसादयति । तद्यथा । स्रुचं चरुस्था</mark>लीं वा स्रुक्पक्षे तु स्रुगनन्तरं चरुस्थालीमुद्कमाज्यं मे<mark>क्षणं</mark> रम्यमुद्पात्रं सक्टदाच्छित्रानि कीतयोर्ळच्ययोवी छागस्य पार्श्वसक्रूशोमीसं सुरां सक्तृनञ्जनमनुले-पनं स्रजः सूत्राणि च । ततः पार्श्वसक्शोर्मासं ऋक्ष्णमणुरादिछत्वा प्रक्षिप्तासादितोदकायां चरुस्था-ह्यां प्रक्षिप्यामावधिश्रित्याप्रदक्षिणं मेक्षणेन चालियत्वा श्वतमांसमासादितेन घतेनाभिघार्य दक्षि-णत उद्घास्य पूर्वेणामिमानीयोत्तरतः स्थापयेत् । ततः सव्यं जान्वाच्य मेक्ष्णेन मांसमादाय अग्नये कन्यवाहनाय स्वाहेत्येकामाहुर्ति हुत्वा इद्मग्नये कन्यवाहनायेति त्यागं विधाय पुनर्मेक्षणेन मांस-मादाय सोमाय पितृमते स्वाहेति द्वितीयामाहुतिं हुत्वा इदं सोमाय पितृमत इति त्यागं विधाय मेक्षणमग्रौ प्रास्याग्नेर्देक्षिणतः पश्चाद्वा दक्षिणामुख उपविश्य सन्यं जान्वाच्य भूमिमुपलिप्य तत्र स्प्येन अपहता असुरारक्षा छंसि वेदिषद् इति मन्त्रेण लेखां दक्षिणसंस्था मुहिष्य तथैव द्वितीयाम् । उद्कमुपस्पृत्य ये रूपाणीत्युल्मुकं प्रथमलेखांत्रे निधाय तथैव द्वितीयलेखांत्रे । उद्कमुपस्पृत्य उद्-कपात्रमादाय प्रथमछेखायां पितृतीर्थेनासुकसगोत्रास्मत्पितरसुकरार्भन्नवनेनिक्ष्वेत्येवं पितामहप्रपिता-महयोरवनेजनं दत्त्वा द्वितीयछेखायामेवमेवामुकसगोत्रेऽस्मन्मातरमुकिदेवि अवनेनिक्ष्वेत्येवं पिताम-हीप्रिपितामद्योरवनेजनं दत्त्वा सकृदुपमूलखनानि दक्षिणाप्राणि वर्हीषि लेखयोरास्तीर्थ तत्रावनेजनक-मेगा भुकसगोत्रास्मित्पतर मुकदार्मन्नेतत्ते मांसं स्वधा नम इति मांसि पण्डं दत्त्वा पितामहप्रापितामहयो-इचैवं प्रदायापरलेखायाममुकसगोत्रेऽस्मन्मातरमुकि देवि एतत्ते मांसं स्वधा नम इति मांसपिण्डं दत्त्वा पितामहीप्रपितामह्योरप्येवं पिण्डद्वयं प्रदाय प्रतिपिण्डदानम् इदं पित्रे इदं पितामहाय इदं प्रिपतामहाय दुई मात्रे इदं पितामह्यै इदं प्रिपतामह्यै इति त्यागान् विधाय इच्छया स्त्रीपिण्डसमी-पेऽवने जनसकुद्। च्छिन्नास्तरणपूर्वकमनपत्येभ्य आचार्यायान्तेवासिभ्यश्च यथाक्रमं द्द्यात् । चकाराद्न्येभ्योऽपि सपिण्डादिभ्यो द्यात् । स्त्रीपिण्डसंन्निधौ अवटत्रयं खात्वा तेषु अमु-कसगोत्रेऽमुकि देवि सुरां पित्रस्वेत्येकत्रावटे सुरां प्रसिच्य तथैव पितामहीप्रपितामह्योरितरयोरव-टयोरासिच्य सक्तृनादायामुकसगोत्रेऽमुकि देवि तृष्यस्वेति मातृप्रभृतिभ्यः सक्तृन्प्रत्यवटं प्रक्षिप्य ततस्तथैवा अस्वेति मातृप्रभृतिभ्योऽ अनं दत्त्वा अनुलिम्परवेत्यनुलेपनं च दत्त्वा स्त्रजोऽपिनह्यस्वेति ख्रजो दत्त्वा अत्र पितर इत्यर्द्धर्च जिपत्वा पराङावृत्य वायुं धारयन्नातमनादुदङ्मुख आसित्वा तेनै-वावृत्यामीमद्दन्तेत्यर्द्धर्चे जिपत्वा पूर्ववद्वनेज्य नीवीं विस्नस्य नमो व इति प्रतिमन्त्रमञ्जलि करोति। गृहात्र इत्याशिषं प्रार्थ्य एतद्व इति प्रतिपिण्डं सूत्राणि दत्त्वा ऊर्जीभिति पिण्डेध्वपो निषिच्य पिण्डा-नुत्थाप्य उषायामवधायावद्याय सङ्गदाच्छिन्नान्यमौ प्रास्योल्मुकं प्रक्षिप्योदकं स्पृष्ट्वाऽऽचम्य आन्त्र-ष्टुक्यं श्राद्धं कुर्यात् । उषा ताम्रमयी मृन्मयी वा । शिल्पिभ्यः स्थपतिभ्यश्च आद्दीत मतीः सदा । उषा मांससान्नाय्योषा चयनोषा पराषा पिण्डपितृयज्ञोषा । इति प्रथमाष्ट्रका ।। ।। पौष्या ऊर्ध्व कृष्णाष्ट्र-म्यां द्वितीयाष्ट्रका वैश्वदेवी । तत्र प्रथमप्रयोगे मातृपूजापूर्वकमाभ्युद्यिकं श्राद्धं कृत्वा आवसध्याग्नौ कर्म क्रर्यात । तत्र ब्रह्मोपवेशनं प्रणीताप्रणयनं परिस्तरणं च विधाय पात्राण्यासादयेत । पवित्रच्छेट-नानि पवित्रे द्वे प्रोक्षणीपात्रमाज्यस्थाली द्वे चरुस्थाल्यौ संमार्गकुशाः उपयमनकुशाः समिधः स्रवः आज्यं, काइमर्यमध्यौ हस्तमात्र्यौ वपाश्रपण्यौ शाखाविशाखे, अष्टका चरुतण्डुलाः हस्तमात्रं वारणं शूलं पश्यभपणार्थमुषा ताम्रमयी मृनमयी वा पाशुकचरुतण्डुलाश्चेत्येतानि । अथोपकल्पनीयान्यपकल्पयन्ति ।

पृक्षशाखा पलाशशाखा त्रिहस्तप्रमाणा, व्याममात्री कौशी त्रिगुणरशना, उपाकरणतृणम् , एकं दुर्भतरुणं, द्विगुणरञ्चना कौशी व्याममात्री, पशुरछागः, पान्नेजनी उदकपूर्णा स्थाली, असिः शस्त्रम् , हिरण्यशकलानि षद् , पृषदाज्यार्थे द्धि चेति । ततः पवित्रकरणादिप्रोक्षणान्ते विशेषः । विश्वेभ्यस्वा देवेभ्यो जुष्टं प्रोक्षामीति पाशुकचरुतण्डुलानां प्रोक्षणम् । आज्यनिर्वापानन्तरमष्टका-चरुपात्रे तण्डुलान्प्रक्षिप्य पाशुकचरुपात्रे तण्डुलप्रक्षेपं कुर्यात् । ततो ब्रह्माच्यं स्वयमष्टकाचरं अन्यः पत्नी वा पाशुकचरुं युगपद्ग्री उदक्संस्थमधिश्रयन्ति । ततः पर्यग्निकरणादि प्रोक्षण्युत्पवनान्तं यजमान एव कुर्यात् । अथाग्नेः पश्चादक्षिणत आर्भ्य उद्कृसंस्थाः प्रागपाः कुशास्तरणोपरि प्रस्-शाखा आस्तीर्याग्नेः प्रादक्षिण्येन 'पुरस्तादृत्वा पलाशशाखामिमकुण्डलप्रामुद्रुमुख उपविष्टः वित-स्तिमात्रं निखाय त्रिगुणरशनामादाय प्राद्क्षिण्येन पलाशशाखां त्रिवेष्टयति । अयोपाकरणतृणेन विश्वेभ्यो देवेभ्य उपाकरोमीति पशुमुपाकरोति शरीरे स्पृशति । ततो द्विगुणरशनया शृङ्गमध्ये तूच्णीं दक्षिणकर्णाधस्ताद्वभ्राति । ततो विश्वेभ्यो देवेभ्यो नियुनव्मीति पलाशशाखायां पशुं नियुन-कि। ततः प्रोक्षणीरादाय ब्रह्मन्हविः प्रोक्षिष्यामीति ब्रह्माणमामन्त्र्य ॐ प्रोक्षेति ब्रह्मणाऽनुज्ञातो विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यो जुष्टं प्रोक्षामीति पशुं प्रोक्ष्य प्रोक्षणीजलं पशोरास्ये कृत्वा शेषं पशोर्यस्ता-दुपोक्षति सिञ्चति । अथ यथागतमागत्य स्वासने उपविद्योपयमनकुशानाद्य समिधोऽभ्याधाय पर्युक्ष्य ब्रह्मणाऽन्वारच्ध आघारौ हुत्वा आज्यितिन सुवेण ललाटे अंसयोः श्रोण्योश्च पर्धु सम-नक्ति अञ्जनं करोति । ततोऽसिमादाय सुवेणैव संयोज्यासिस्नुवायाभ्यां पशोर्छलाटमुपस्पृशति । प्रदक्षिणं परिगच्छन् पशुमाज्यं शाखामित त्रिःपर्यिमकुत्बोल्मुकममौ ततोग्नेरुल्मुकमादायोत्थाय प्रास्य तावत्प्रतिपरीत्याप्रादक्षिण्येनागत्य आस्तृततृणद्वयमादाय पशुं शिरस उन्मुच्य कण्ठे बद्धा पलाशशास्त्रात उन्मुच्य रशनया वामकरेण धृत्वा दक्षिणेन वपाश्रपणीभ्यामन्वारब्धमुदङ्नयति । तत्रैकं तृणं भूमौ धृत्वा तिस्मिन्प्रत्यक्शिरसं प्राक्शिरसं वा उदक्षादं पशुं निपात्य स्वासने उप-विशति यजमानः । अपरः कश्चिन्सुखं संगृह्य संज्ञपयति । संज्ञप्यमाने यजमानः पूर्णाहुतिवदाज्यं संस्कृत्य स्वाहा देवेभ्य इत्येकामाहुति हुत्वा इदं देवेभ्य इति त्यक्वा संज्ञते देवेभ्यः स्वाहेति तेनै-वाज्येन द्वितीयामाहुति हुत्वा इदं देवेभ्य इति त्यक्त्वा अपराः पञ्चाहुतीस्तूर्णीं जुहोति इदं प्रजाप-तये इति त्यागः पञ्चसु । तत उत्थाय पशुं मोचियत्वा वपाश्रवणीभ्यां नियोजनी त्यजति । ततः पा-न्नेजनीमादाय पशोः प्राणान्स्वयमेव शुन्धति । तद्यथा । पान्नेजनीजलमादाय मुखं दक्षिणोत्तरे नासिके दक्षिणोत्तरे चक्षुषी दक्षिणोत्तरी कर्णी नाभि मेढूं <mark>पायुमेकीऋत्य पादांश्च क्रमेण शुन्धति ।</mark> होषं पद्योः पश्चान्निषिञ्चति । ततः पशुमुत्तानं कृत्वा नाभ्यमे उद्गमं तृणं निधायासिधारया तृण-मिमिनिधाय छिनत्ति । अथ द्विधाभूतस्य तृणस्य मूलमादाय उभयतो लोहितेनाङ्कत्वा निरस्य वपामुत्खिद्ति । ततो वपाश्रपण्यावाद्य प्रोणौंति तत्रिञ्जनित वपां तां च प्रक्षाल्याग्नेरुत्तरतः स्थित्वा प्रतप्य शास्त्राग्न्योरन्तरेणाहृत्यामेर्देक्षिणतः स्थित्वा वपां अपयति । अप्यमाणां च स्रुवेणाच्यं गृही-त्वाऽभिघार्य प्रत्याहृत्य ब्रह्माणं प्रदक्षिणीकृत्य स्वासने उपविदय सुवेणाज्यं गृहीत्वा वपायां प्राणदानं कृत्वा प्रश्चशाखायामासाद्यालभते । ततो ब्रह्मान्वारब्ध आज्यभागौ हुत्वा त्रिष्टःशस्त्रसार इति दशा-हुतीरनन्वारच्धो हुत्वा अष्टकाचरुणा शान्तापृथिवीत्यादिचतुर्भिर्मन्त्रैश्चतस्र आहुतीर्ह<mark>ुत्वा वपाहोमाय</mark> वामहस्तस्थे सुवे आज्यमुपस्तीर्य हिरण्यशकलमवधाय वपां द्विधाऽवदाय गृहीत्वा पुनर्हिरण्यशकलम-वधाय द्विरभिघार्य वहवपां जातवेदः पितृभ्य इति प्राचीनावीतिनो दक्षिणामुखस्य वपाहोमः। इदं पितृभ्य इति त्यागः इइं जातवेद्स इति वा त्यक्त्या यज्ञोपवीती भूत्योदकं स्पृष्ट्वा वपाश्रपण्यौ विपर्यस्ते अग्नौ प्रास्य पशुं विशास्ति । तद्यथा । हृद्यं जिह्नां क्रोडं सन्यवाहुं पाइवें यकृत् वृक्कौ गुद्मध्यं दक्षिण-

अोणिमिति सर्वावदानपक्षे । दक्षिणवाहुं गुद्तृतीयाणिष्टं सन्यश्रोणिमिति ज्यङ्गानि स्विष्टकृद्द्र-च्याणि । यदा त्रीणि तदा हृद्यं जिह्नां कोडिमिति त्रीणि । पञ्चावदानपक्षे हृद्यं जिह्नां को<mark>ड</mark>ं सन्यबाहुं पार्श्वे इति पञ्चावद्यति खण्डयति । तस्मिन्पक्षे शेषान् स्विष्टकृतेऽवद्यति । ततोऽवद्यनानि प्रक्षाल्य शूलेन हृद्यं प्रतर्च उपामग्रावधिश्रित्य अवदानानि प्रक्षिपति स्वल्पमुद्कं च । ततिहाः प्रच्युते हृद्यमुपरि कृत्वा पृषदाज्येन हृद्यमभिघार्येतराण्यवदानानि ज्यङ्गवर्जितानि आज्येनाभिघा-र्यति । अथोषामुद्वास्यावदानान्युधृत्य कस्मिश्चित्पात्रे हृद्यादिकमेण उद्कुसंस्थानि निधाय स्रुवे-णाज्यमादाय हृद्यादीनां ज्यङ्कवर्जितानां क्रमेण प्राणदानं कृत्वा शाखाग्न्योरन्तरेणाहृत्य प्रक्ष-<mark>शाखासु हृद्यादिकमेणोदकुसंस्थान्यासाद्</mark>यति । ततस्त्र्यङ्गवर्जितान्यालभते । अथ प्रधानहोमार्थे <mark>स्रुवेणाज्यमुपस्तीर्थ हिरण्यशकलमवधाय हृद्यादि</mark>भ्यः क्रमेण द्विद्विरवदाय स्रुवे क्षिश्वा स्थालीपाका<mark>च</mark> सकुद्वदायोपरि क्षिस्वा तदुपरि हिरण्यशकलं दत्त्वा सकुद्भिघार्य विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति जुहु-यात् । इदं विश्वभ्यो देवेभ्य इति त्यक्त्वा स्विष्टकृद्धी सुवसुपस्तीर्थ हिर्ण्यशकलं दत्त्वा ज्यङ्गभ्यो द्विर्द्विरवदाय स्रुवे कृत्वा चरुद्वयाच सकृत्सकृद्वदाय हिरण्यशकलमवधाय द्विर्द्विरभिघार्य अप्नये स्विष्टकृते स्वाहेति जुहुयात् इद्ममये स्विष्टकृते इति त्यागः । असर्वावदानपक्षे प्रधानावदानशेषा-<mark>रिस्वष्टकुद्धोम इति विशेषः । ततो महाव्याह</mark>त्यादिप्राजापत्यान्ता नवाज्याहुतीहेत्वा ब्रह्मान्वार्**ग्गो** हुत्वा संस्रवं प्राइय ब्रह्मणे पश्चङ्गं दक्षिणां द्यात् । ततः स्मृत्यन्तरोक्तं पश्चिवंशतिशाह्मणभोजनं च द्यात् । अस्यैव पद्गोः सन्यपार्श्वसक्थिभ्यामपरिदनेऽन्वष्टकाकर्म पूर्ववत् । माध्या अर्ध्वे कृष्णाष्टम्यां तृतीयाष्टका प्राजापत्या । सा यथा प्रथमाष्टका । तत्र अपूपस्थाने कालशाकचर्र तद्धिसिद्धमेवासा-<mark>दनकाले आसाच प्रोक्षणकाले प्रोक्षयेत्। ततोऽपूपयागस्थाने प्रजापतये स्वाहेति कालशाकं जुहु-</mark> यात् । रोषं समानम् । कालशाकालाभे वास्तुकम् । अन्येयुः पूर्ववद्नवष्टकाकर्मेति । प्रौष्ठपद्या उस्वी कृष्णाष्टम्यां चतुर्थी पिच्या शाकाष्टका । सा च प्रथमाष्टकावत् । एतावान् विशेषः । चरुस्थालीद्वयं तण्डुलानन्तरं कालशाकमासाद्येत्। कालशाकचरुसंबद्धमासाद्नादि होमान्तं कर्म प्राचीनाबीती दक्षिणामुखः कुर्यात् । अन्यदाज्ञोपवीती पूर्वाभिमुखः । कालशाकचरुसंबद्धं कर्म कृत्वोदकमुप-स्पृशेत् । अपूपहोमस्थाने पितृभ्यः स्वाहेति शाकचरोरेकामाहुति जुहुयात् । प्रातरन्वष्टकाकर्म पूर्ववदिति ॥ ३ ॥

(विश्व०)—'ऊर्ष्वः' 'ष्टकाः' भवन्तीतिशेषः । विद्यमानत्वेषि चतुर्थ्याशिषु कृष्णपक्षेषु क्रमेणानुष्ठीयमानत्वात्तिस्न इत्युक्तम् । यद्वा स्वतन्त्रेच्छस्य नियोगपर्यनुयोगार्न्हत्वात्तिस्न इत्युक्तः । अष्टकेति कर्मनामधेयं तच पश्चमहायज्ञपक्षादिवदावृत्तिकर्म संस्कारकर्मत्वात् । नचाभ्यासाध्रवणान्न तथेति वाच्यं, शाङ्कायनसूत्रे नत्वेवत्येवकारतुशब्दाभ्यामष्टकाप्रतियोगिकावृत्तेर्नियमितत्वात् । नच शाखान्तरीयत्वात्त्रिकंचित्करमिति वाच्यम् । उपवीतपरिधानमन्नादेरिय शाखान्तरीयत्वाद्किंचित्क-रतापत्तेरित्यलम् । अत्रापि मातृपूजाभ्युद्विके प्रथमप्रयोगे भवतः । केचिन्नेच्छन्ति । आरंभश्चोष्वमामन्हायण्या इति सूत्रणान्मार्गशिरकृष्णाष्टम्यामेव । तेन तत्र शरीरसमयाचशुद्धिप्रयुक्ताऽनारम्भेऽष्टकान्तरकाले तच्छुद्धावि तद्नारम्भ इत्यवसीयते । समयमुक्त्वा तासां द्रव्यदेवते आह् 'ऐन्द्रीः संख्यं 'पित्र्या चतुर्थी तां वक्ष्यति । अपूर्णे मण्डकः, माँसं मध्यमा गवेति वक्ष्यति, शाकं कालशाकम् । यथासंख्यं पित्र्यां विहाय यथाक्रमं द्रव्यदेवतासंबन्धः । देवतानिक्ष्पणं चतुर्था कृतम् । द्रव्यसमयौ वक्ष्यते । 'प्रथमाः 'होति ' आमहायण्यनन्तरमासद्लपक्षस्याष्टम्यां प्रथमाष्टका भवतीन्त्यथः । कथमत आह स्थालीपाक अपियत्वाज्यभागाविष्ट्राज्याहृतीर्जुहोति । तत्र विशेषः । पात्रान्साद्वे कर्परिका चक्रस्थाली पिष्टं तण्डलाः, अपूपप्रहणे इन्द्रायजुष्टं [पिष्टमयापूपः ।] चक्र-

प्रहुणे पृथिव्यै अंतरिक्षायिद्वेदिग्भ्यः प्रदिग्भ्यआदिग्भ्योऽहोरात्राभ्यामद्भोमरीचिभ्योधात्रेसमुद्राय-आदित्येभ्योवसुभ्योदेवेभ्योरुद्रेभ्योमरुखः प्रजापतयेपरमेष्ठिनेऽष्टकायैजुष्टं ब्रह्मणे विश्वेभयोदेवेभय गृह्वामि । प्रोक्षणे त्वाशब्दः । आज्याधिश्रयणानन्तरं कर्परिकामधिश्रित्य तत्रापूरं स्थाप्य चरुमधि-श्रित्व पर्यम्निकरणादि । शेषं परिभाषावत् । तत आज्यभागानन्तरं दशाज्याहुतीर्वक्ष्यमाणैर्भन्त्रैर्जुहो-तीत्यर्थः । तानाह । ' त्रिष् शः' मन्य स्वाहेति ' त्यागास्तु । इदं त्रिष् शतस्वसृभ्यः १ इदं राज्ये <mark>२ त्रिषु इदमष्टकायै ३—५ पंचसु इदं राज्यै ६—१० । आद्याष्टकाया इन्द्रदेवताकत्वादिन्द्रायस्वा-</mark> <mark>हेत्यपूपहोमः । इदमिन्द्राय । केचित्तु</mark> स्थालीपा<mark>कहोमानन्तरमपूपहोममाहुः । 'स्थाली…कायैस्वाहेति'</mark> शान्तापृथिवीत्यादिचतुर्भिर्मन्त्रैश्चतस्र आहुतीः स्थालीपाकस्य जुहोतीत्यर्थः। त्यागास्तु इदं पृथिव्यै अन्तरिक्षाय दिवे दिवेभ्यः प्रदिरभ्य आदिरभ्योऽहोरात्राभ्यां च ॥१॥ इदमद्भोमरीचिभ्योधात्रेसम्-द्रायब्रह्मणे च । इदंविश्वभयोदेवेभ्यआदित्येभ्योवसुभ्योदेवेभ्योक्द्रेभ्यो मरुद्रयः प्रजापतये (परमे-ष्ठिने) च । ३ इदमष्टकायै । उभयोः स्विष्टकृत् । महाव्याहृत्यादित्राह्मणभोजनान्तं ततो वैश्वदेवः । इच्छयाष्ट्रकाश्राद्धं, केचिन्नेच्छन्ति (?) ।। इति प्रथमाष्ट्रका । क्रमेण मध्यमाकर्तव्यतामाह ' मध्यमा गवा ' कर्तव्यतां वक्ष्यति पद्मश्चेदाप्लाव्येत्यादिना । गोपशुश्च सुराग्रह इति गोपशोर्निषिद्धत्वात्कलौ छागः । तद्भावे चरुः । ' तस्यै ''तृभ्यइति ' चतुर्थी षष्टचर्थे तस्या इत्यर्थः । वपावदानात्प्रागुपरि-ष्टाच हिरण्यशकलोपस्ताराभ्यां पञ्चावत्तत्ता संपाद्या । होमश्चाऽपसव्येन सव्यं जान्वाच्य पितृती-र्थेन वहवपामित्यस्य पैतृकत्वात् । पशोः कर्त्तव्यतां वदिष्यति । चरुपक्षे विश्वेभ्योदेवेभ्यः स्वाहे-त्यपूपवचरुहोमः । इदं विश्वेभ्योदेवेभ्यः । तत द्वितीयस्थालीपाकहोमादि । अन्यत्सर्वे प्रथमाष्ट्रकावत् । श्रप्यमाणस्य मण्डमुद्धृत्य स्रुवेणापसन्येन वपाहोमः। इदं पितृभ्यः। ' श्वोन्वः 'वत् ' सर्वासामष्ट-कानां श्वः उत्तरेद्यः । तद्येमाह अन्वष्टकासु अष्टकायाः पश्चात्कियमाणाः अन्वष्टकाः तासु । पार्श्व च सिक्थि च पार्श्वसिक्थिनी ते च ते सब्ये च पार्श्वसिक्थिसव्ये ताभ्यामन्वष्टकाख्या किया कर्तव्येखर्थः। कुत्रेत्यत आह परिवृते आवसध्यगृहे सर्वत आच्छादिते । कथं स्याद्त आह पिण्डपितृयज्ञवत् । पदार्थकमश्चायम् । अपराह्ने परिवृतस्थस्याग्नेः वैश्वदेवानन्तरं परिस्तरणं ततोऽपसन्येन नीवीवन्धनम् । होमवर्जमपसन्येन दक्षिणाभिमुखेन । पात्रासाद्ने स्रुग्वा ? । असिना पार्श्वसक्थ्रोः मांसानिच्छि-त्वा आसाद्येत् । सुराद्पिञ्चकम् । चरुपक्षे तण्डुलाः । चरुप्रहणवत् मांसप्रहणश्रपणादि । कण्डन-निष्पवनादि न भवति । तेनोॡखळादेरासादनाभावो मांसपक्षे । अन्यत्सर्वे पिण्डपितृयज्ञवदित्यनेना-दिष्टपिण्डपितृयज्ञवद्तिदिष्टम् । विशेषमाह ' स्त्रीभ्यश्च ' मातृपितामहीप्रपितामहीभ्यः पित्रादिभ्यः पिण्डदानानन्तरं पिण्डदानसमुचयार्थश्चकारः । ' उपः नच ' न केवलं स्त्रीभ्यः पिण्डदानमपितु कर्षुषु सुरया तर्पणेन चोपसेचनम् । काण्डहरीतकीगुडरसेन च सुरा । तर्पणं सक्तुभिः । स्त्री पिण्डेभ्यः पश्चात्कर्षवः दैर्घ्यं प्रादेशमिताः चतुर्भिरङ्कुछैर्विस्तृताः । अङ्कुलखाताः । तेषु सुरायाः सक्तूनां चा-सेकः । प्राक्सूत्रसंप्रदानसमुचायार्थे आद्यश्वकारः । सुरासक्त्वोः समुचयार्थो द्वितीयश्वकारः। प्रयोगस्तु—गोत्रे मातः अमुकिदेवि सुरां पिबस्व । मानृद्वयं चेत् पिवेथां, बह्वचश्चेत्पिबध्वमिति दक्षिणसंस्थं प्रत्यवटप्रक्षेपे प्रयोगः । एवं तृष्यस्वतृष्येथांतृष्यध्विमति प्रत्यवटं मातृपितामहीप्रपिताम-हीभ्यः सक्तृत् क्षिपेत्। 'अञ्जः अञ्च ' स्त्रीपिण्डेषु प्रतिपिण्डमञ्जनं सौवीराञ्जनमभावे स्रोकि-कम् । अनुरुपनं चन्दनादि । स्रजः पितृष्रियपुष्पमालाः । चकारः दद्यादितिकियासमुचयार्थः । प्रयोगस्तु—गोत्रे मातः अमुकिदेविदे अञ्चस्व । अञ्जेथाम् । अञ्जध्वं । एवं धितामहीप्रिपितामही-भ्याम् । अनुलिम्पस्व । अनुलिम्पेथाम् अनुलिम्पव्यम् । स्रजोऽपिनह्यस्व । स्रजोपिनह्येथाम् । स्रजो-पिनहाध्वम् । अत्रपितग्इत्यादि उल्मुकप्रक्षेपान्तं पिण्डपितृयज्ञवत् । ' आचाः 'इच्छन् ' पिण्डदानं कुर्यादिति शेषः । आचार्यादिभ्यो मात्रादिभ्यः पिण्डदानानन्तरमवटखननात्प्राविपण्डदानं ध्येयम् । अनुकम्प्याऽनुक्तसमुचयार्थश्चकारः । तृतीया कालशाकेन । प्रजापतयेजुष्टं । प्रजापतयेखाहेति
प्रधानहोमः । शेषं प्रथमाष्टकावत् । एवं मार्गशिरपौषमाधकृष्णाष्टमीषु क्रमेण तिस्रः अष्टका भवन्तीत्यु
कम् । यद्यपि चतुर्थ्यां अपि देवता उक्ता तथापि मध्यमा गवेत्युक्तेर्द्वयोर्भध्यमत्वप्रसक्तिच्युदासाय
चतुर्थीं पृथक्सूत्रयति । ' मध्याः 'ष्टका ' वर्षे संवत्सरे चैत्रादिक्षपे फाल्गुनान्ते । मध्यासंवत्सरमध्ये
भाद्रपदापरपक्षेऽष्टम्यां तुरीया चतुर्थीं कालशाकेनाष्टका शाकाष्टका कर्तव्येति शेषः । केचित्तु वर्षे वृष्टिकाले मध्या वृष्टिकालमध्यवर्तिनीत्याहुः । तन्मते व्याख्यानभेदेषि व्याख्येयाऽभेद इति द्रष्टव्यम् ।
तृतीयायाः शाकसाधनत्वदाद्याय चतुर्थ्यां शाकसाधनत्वोक्तिः स्वतन्त्रस्य नियोगपर्यनुयोगानर्हत्वादिति । अत्रापि कालशाकचरोरपसव्येन ब्रहणप्रोक्षणादि । पितृभ्यो जुष्टमिति । दशाज्याहुतिहोमानन्तरमपसव्येन पितृभ्यः स्वाहेति कालशाकचरहोमः । इदं पितृभ्यः । अन्यत्सर्वं प्रथमाष्टकावत् ।
एवं चतस्र अष्टका अन्वष्टकाश्चोक्ताः । तासु द्रव्यदेवताव्यतिरिक्तविशेषाभावो मांसाभावे । अष्टकानन्तरमन्वष्टकाश्चाद्धं सर्वत्र । तृतीयस्य तृतीया ॥ ३ ॥

अथातः शालाकर्म ॥ १ ॥ पुण्याहे शालां कारयेत् ॥ २ ॥ तस्या अवटमभिजुहोत्यच्युताय भौमाय स्वाहेति ॥ ३ ॥ स्तम्भमुच्छ्रयति इमा-मुच्छ्यामि भुवनस्य नाभि वसोधीरां प्रतरणीं वसूनाम् । इहैव ध्रुवां निमिनोमि शालां क्षेमे तिष्ठतु घृतमुक्षमाणा । अश्वावती गोमती सूचतावत्यु-च्छ्रयस्य महते सौभगाय । आत्वा शिशुराऋन्दत्वा गावो घेनवो वादय-मानाः । आत्वा कुमारस्तरुण आवत्सो जगदैः सह । आत्वा परिस्नुतः कुम्भ आद्धः कलशैरुप। क्षेमस्य पत्नी बृहती सुवासा रियं नो घेहि सुभगे सुवीर्यम् । अश्वावद्रोमदूर्जस्वत् पर्णं वनस्पतेरिव । अभिनः पूर्यताछं रियरिद्मनुश्रेयो वसान इति चतुरः प्रपद्यते ॥ ४ ॥ अभ्यन्तरतोऽिम-मुपसमाघाय दक्षिणतो ब्रह्माणमुपवेश्योत्तरत उद्पात्रं प्रतिष्ठाप्य स्थाली-पाकर्थं श्रपयित्वा निष्कम्य द्वारसमीपे स्थित्वा ब्रह्माणमामन्त्रयते ब्रह्मन् प्रविशामीति ॥ ५ ॥ ब्रह्मानुज्ञातः प्रविशत्यूर्तं प्रपद्ये शिवं प्रपद्य इति ॥ ६ ॥ आज्यर्ठः संस्कृत्येहरतिरित्याज्याहुती हुत्वाऽपरा जुहोति । वास्तोष्पते प्रतिजानीह्यस्मान्स्वावेशो अनमीवो भवानः । यत्त्वेमहे प्रति तन्नो जुषस्व दां नो भव द्विपदे दां चतुष्पदे स्वाहा ॥ वास्तोष्पते प्रतरणो न एघि गयरफानो गोभिरश्वेभिरिन्दो । अजरासस्ते सख्ये स्याम पितेव

१ ऋचिमिति पाठ: ।

पुत्रान्प्रति तन्नो जुषस्व रान्नो भव द्विपदे रां चतुष्पदे स्वाहा । वास्तो-ष्पते शग्मया सर्ठःसदा ते सक्षीमहि रण्वया गातुमया । पाहि क्षेम उत योगे वरन्नो यूयम्पात स्वस्तिभिः सदा नः स्वाहा । अमीवहा वास्तोष्पते-विश्वारूपाण्याविदान् । सखा सुदोव एघि नः स्वाहेति ॥ ७ ॥ स्थाली-पाकस्य जुहोति । अग्निमिन्द्रं बृहस्पतिं विश्वान्देवानुपह्वये सरस्वतीं च वाजीं च वास्तु मे दत्त वाजिनः स्वाहा । सपदेवजनान्त्सर्वान हिम-वन्तर्रः सुदैर्शनम् । वसूंश्च रुद्रानादित्यानी शानं जगदैः सह । एतान्तस-र्वान्प्रपद्येऽहं वास्तु मे दत्त वाजिनः स्वाहा । पूर्वाह्मपराह्नं चोभौ मध्यं-दिना सह । प्रदोषमर्द्धरात्रं च व्युष्टां देवीं महापथाम् । एतान्त्सर्वान्प्रपचे-Sहं वास्तु मे दत्त वाजिनः स्वाहा ॥ कर्तारं च विकर्तारं विश्वकर्माणमोषधीं-श्च वनस्पतीन् । एतान्त्सर्वान्प्रपद्येऽहं वास्तु मे दत्त वाजिनः स्वाहा । धातारं च विधातारं निधीनां च पतिर्ठः सह । एतान्त्सर्वान्प्रपद्येऽहं वास्तु मे दत्त वाजिनः स्वाहा । स्योनर्ठः शिवमिदं वास्तु दत्तं ब्रह्मप्रजा-पती । सर्वाश्च देवताः स्वाहेति ॥ ८ ॥ प्राशनान्ते कालंस्ये संभारानो-प्यौदुम्बरपलाशानि ससुराणि शाड्वलं गोमयं दिध मधु घृतं कुशान्यवां-श्चासनोपस्थानेषु प्रोक्षेत् ॥ ९ ॥ पूर्वे सन्धावभिमृशति । श्रीश्च त्वा यराश्च पूर्वे सन्धौ गोपायेतामिति ॥ १०॥ दक्षिणे संधाविभमृराति । यज्ञश्च त्वा दक्षिणा च दक्षिणे सन्धौ गोपायेतामिति ॥ ११ ॥ पश्चिमे सं-धावभिमृशाति । अन्न च त्वा बौह्मणाश्च पश्चिमे सन्धौ गोपायेतामिति ॥ १२ ॥ उत्तरे संघावाभिमृशाति । ऊर्क्च त्वा सूनृता चोत्तरे सन्धौ गोपायेतामिति ॥ १३ ॥ निष्कम्य दिश उपतिष्ठते । केता च मा सुकेता च पुरस्ताद्रोपायेतामित्यभिवैं केतादित्यः सुकेता ते। प्रपद्य ताभ्यां नमोन <u>ऽस्तु</u> तौ मा पुरस्ताद्रोपायेतामिति ॥ १४ ॥ अथ दक्षिणतो गोपायमानं च मारक्षमाणा च दक्षिणतो गोपायेतामित्यहर्वे गोपायमानर्ठः रात्री र-क्षमाणा ते प्रपद्ये ताभ्यां नमोऽस्तु ते मा दक्षिणतो गोपायेतामिति ॥१५॥

१ नगेश्वरमिति पाठः । २ ब्राह्मणश्चेति पाठः ।

अथ पश्चात् दीदिविश्व मा जागृविश्व पश्चाहोपायेतामित्यन्नं वे दीदिविः प्राणो जागृविस्तौ प्रपद्ये ताभ्यां नमोऽस्तु तौ मा पश्चाहोपायेतामिति॥१६॥ अथोत्तरतोऽस्वप्तश्च मानवद्राणश्चोत्तरतो गोपायेतामिति चन्द्रमा वा अभ्यात्तरतोऽस्वप्तश्च मानवद्राणश्चोत्तरतो गोपायेतामिति चन्द्रमा वा अभ्यात्तरतोऽस्वप्तश्च मानवद्राणश्चोत्तरतो गोपायेतामिति ॥ १७॥ निष्ठितां प्रपद्यते धर्मस्थूणा राजछं श्रीस्तूपमहोरात्रे द्वारफलके । इन्द्रस्य गृहा वसुमन्तो वरूथिनस्तानहं प्रपद्ये सह प्रजया पशुभिः सह । यन्मे किंचिद्रस्त्युपहूतः सर्वगणसखायसाधुसंवृतः । तां त्वा शालेऽरिष्टवीरा गृहान्नः सन्तु सर्वत इति ॥ १८ ॥ ततो ब्राह्म-णभोजनम् ॥ १९ ॥ १॥ ॥ ॥ ॥

(कर्कः)—' अथा···कर्म ' व्याख्यास्यते इति सूत्रशेषः । शालाशब्देन गृहमभिषीयते । ' पुण्या · · येत् ' पुण्याहम्रहणमुद्गयनापूर्यमाणपक्षयोरनादरार्थम् । ' तस्या · · स्वाहेति ' तस्याः शालायाः यो योऽत्रटस्तं तमभिजुहोति । अवटसंस्कारत्वात्प्रत्यवटं होमः । चत्वारो ह्यवटा मूलस्त-म्भानां प्रसिद्धा इति स्तम्भशालायाम् । धवलगृहे चतुर्षु कोणशिलास्थानेषु होमः स्तम्भस्थानीयत्वाच्छि-लानाम् । 'स्तम्भ' ' मुच्छ्रयति' इमामुच्छ्रयामीत्येभिर्मन्त्रैः 'पूर्यता अर्थिरिद्मनुश्रेयो वसानः' इत्येव-मन्तैः । 'इति चतुरः' एवं चतुरः स्तम्भानुच्छ्रयति । इतरगृहे तु शिलान्यास एतैर्भन्त्रैः । ' अभ्यः नि-ष्कस्य ' बहिर्निष्कमणं तु प्रोक्षण्युत्पवनीयोपयमनकुशादानात्पूर्वे भवति । 'द्वार · · शामीति' शालायाम-भ्यन्तरतोऽभिमुपसमाधाय ब्रह्मोपवेशनं चोद्पात्रावसरविधित्सया । प्रणीतानां ह्यधिकमेतत् । स्थाली-पाकर्छभ्रपयित्वा निष्कस्य द्वारसमीपे स्थित्वा ब्रह्मन्प्रविशामीति ब्रह्माणमामन्त्रयते । 'ब्रह्मानुज्ञातः प्रविशति ' ऋचं प्रपद्ये इत्यनेन मन्त्रेग । 'आज्यर्ठः "होति' वास्तोष्पते प्रतिजानीहि० इत्येभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रम् । आज्यहः संस्कृत्येत्यवसर्विधित्सया आज्याहृतीनामुच्यते । तत आघारादि । ' स्थाली-पाकस्य जुहोति ' अग्निमिन्द्रमित्येवमादिभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रम् । ततः स्विष्टकृदादि । ' प्राज्ञ...क्षेत् ' प्राशनोत्तरकालं कांस्ये भाजने संभारानावपेत् । औदुम्बरपत्राणि ससुराणि सक्षीराणि । सह सुरयेत्यपरे । शाङ्वरुं दूर्वा गोमयं द्धिमधुघृतं कुशान्यवांश्च तैरासनोपस्थानेषु प्रोक्षणं करोति । आस-नानि जयन्तीनागद्न्तकादिस्थानानि । उपस्थानानि देवतास्थानानि तानि च वास्तुशास्त्रे होयानि । 'पूर्वे संघावभिष्टराति ' श्रीश्च त्वा यदाश्चेत्यनेन मन्त्रेण । संधिराब्देन कुड्योऽभिधीयते । ' दक्षिणे संधावभिमुराति' यज्ञश्च त्वा दक्षिणा चेत्यनेन मन्त्रेण । 'पश्चिमे संधावभिमृराति ' अन्नं च त्वा षाह्मणाख्रेत्यनेन मन्त्रेण । ' उत्तरे संधावभिमृशति ' ऊर्क्च त्वा सूनृताचेत्यनेन मन्त्रेण । ' निष्कस्य दिश उपतिष्ठते ' केता च मा सुकेता च० इत्येभिर्मन्त्रैः निगद्व्याख्यातमेतत् । ' निष्ठितां प्रपद्यते ' धर्मस्थूणाराजमित्यनेन मन्त्रेण । निष्ठितां परिसमाप्तां शालां प्रविशति । ' ततो ब्राह्मण-भोजनम् ।। ४ ॥

(जयरामः)—'अथातः शालाकर्म' वक्ष्यत इति सूत्रशेषः। शाला गृहमिस्यनर्थान्तरम्। सा व पुण्याहे कार्या। पुण्याहमहणं चोदगयनापूर्यमाणपक्षयोरनादरार्थम्। तस्याः शालायाः यो योऽवट॰ स्तंतमभिजुहोति। अवटसंस्कारत्वात्प्रत्यवटं होमः। स्तम्भशालायां चत्वारोऽवटा मूलस्तम्भानाम्। धवलगृहे तु चतुर्षु कोणशिलास्थानेषु होमः। स्तम्भस्थानीयत्वाच्छिलानाम्। तत्र होममन्त्रः अच्यु-तायेति । अस्यार्थः । तत्र प्रजापतिरनुष्टुप् इन्द्रोऽवटहोमे० । अच्युताय अप्रच्युतस्वरूपाय । भौमाय भूनागायेति । इमामुच्छ्रयामीत्येवमादिमन्त्राणां विश्वामित्रः क्रमेण त्रिष्टुप्पङ्किजगत्यनुष्टुभः स्तम्भो-च्छ्रयणे । इमां स्थूणां शालाधाररूपामुच्छ्रयामि उत्थापयामि । किंभूताम् । भुवनस्य भूलेंकस्य भुवनैकदेशवर्तिनो गृहस्य वा नाभिमाधारं वसोद्धीरां वसनो धनस्य धारां सृति धरित्रीं वा । वसूनां गोमहिष्यश्वस्वर्णरत्नादिविविधधनानां प्रतरणीं प्रावनीं प्रसारिणीमिति यावत् । इहैव अत्रैव स्थूणायां शालां गृहं निमिनोमि स्थापयामि । कीटशीं शालां ध्रुवां स्थिराम् । इयं च शाला क्षेमे निरुपद्रवे प्रदेशे घृतं सुखमुक्षमाणा सिञ्चन्ती अस्मान्प्रापयन्ती तिष्ठत स्थित भवत् । हे शाले त्वमश्वावती अश्वयुक्ता गोमती गोयुक्ता सूनृतावती प्रियसत्यवाक्यवती उच्छ्रयस्व उत्थिता भव । किमर्थ ? महते सौभ-गाय भाग्योदयाय । हे शाले त्वा त्वामधिष्ठाय शिशुराक्रन्दतु वालकः क्रीडोत्थहासशब्दं करोत । जातावेकवचनम् । अथवा बालाः क्रीडार्थम्परस्परमाह्नयन्तु । तथा धेनवः प्रसूताः गावोऽप्रसूताश्च वाक्यमानाः आक्रन्दन्तु इति क्रियां विपरिणमय्य संबन्धः। आ त्वा त्वामाश्रित्य तरुणः समर्थः कुमारो वदः आक्रन्दत् वेदघोषं करोत् । एवं वत्सः स्तनन्धयः स्तनपानार्थमाक्रन्दतु मातरमाह्वयतु जगदैरनुगै रक्षकैः सह । तथा परिख़तः उत्सिञ्चन् कुम्भो द्रश्नः कलशोऽन्यैर्ऋध्यादिकलशैः सह उप मत्समीपे पूर्णश्चन्दं करोतु । एतैर्युक्ता भवेत्यर्थः । पुनरपि तां स्तुत्वा प्रार्थयते क्षेमस्येति । हे शाले सुभगे सुन्दरि सुसमृद्धे वा त्वं नोऽस्मभ्यं रियं धनं देहि । अस्मासु धारयेति वा । किंविशिष्टा त्वं ? क्षेमस्य रक्षणस्य पत्नी स्वामिनी। वृहती स्वरूपेण गुणैश्च महती। सुवासाः शोभनवस्नादिसमृद्धा शोभनवसतिर्वा । किंच नोऽस्मभ्यं सुवीर्यं शोभनां शक्तिं पुष्कलप्रजाहेतुं वा धेहि । रियविशेषणं वा । दानादिसुशक्तियुक्तं धनं देहीत्यर्थः । किंच भो शाले नोऽस्मान् अभि अभितः अस्मासु सर्व-भावेन रिंथ धनं पूर्यताम् पूर्णे क्रियताम् धनेनास्मान्पूर्येत्यर्थः । किविशिष्टा रियः । अश्वावत् अश्व-वती। गोमत् गोमती। ऊर्जस्वत् रसवती विस्तृता वा। वनस्पतेः पर्णमिव। यथा वनस्पतेः पर्णानि वसन्तादौ पूर्यते तथा । एकत्वमत्र जात्या । यद्वा अश्वावदित्यादीनि पर्णविशेषणानि । अश्वावत् अश्वव्यवहारयोग्यमित्यादि । इदं स्थानं वसानः अधिवसन् अहं पूर्यताम् पूर्ये पूर्णो भवानीत्यर्थः । अधिवसाने मिय रियं पूर्यतामिति वा ॥ १ ॥ इति शब्द उभयत्र संबध्यते तन्त्रत्वात् । इति चतुरः एवं चतुरः स्तम्भानुच्छ्रयति । इतरगृहे तु शिलान्यास एवैतेन मन्त्रेण । ब्रह्मोपवेशनप्रहणं तूद्पा-त्रावसरज्ञापनार्थम् । प्रणीताभ्योऽधिकमेतत् । प्रविशेति त्रह्मानुज्ञातः प्रविशिति ऋतमितिमन्त्रेण । तदर्थः सुगमः। तत्र परमेष्टी यजुः शाला तत्प्रवेशे०। ऋतं सत्यभूतं त्वां प्रपद्ये प्राप्नोमि। एवं <mark>शिवं कल्याणरूपं त्वां प्रपद्ये । आज्यह∙ संस्क्वत्येत्यवसर्विधानार्थमाज्याहुतीनाम् । तत आघारादि ।</mark> अपराश्चतस्रो वास्तोष्पते इत्यादिचतुर्भिर्मन्त्रैः। तद्र्यः। तत्र वास्तोष्पते इत्यादिचतसृणां वशिष्ठस्त्रिष्दुपू इन्द्रो नवशालायामाज्यहोमे० । वसतेर्निवासकर्म इतिनिरुक्ताद्वास्तुर्गृहम् । तस्य वास्तोः पते स्वामिन इन्द्र। वास्तोष्पितिगोष्पितिरितीन्द्रपर्यायः। अस्मान् रिक्षतुं प्रतिज्ञानीहि प्रतिज्ञां कुरु । ऊरीकुर्वि-त्यर्थः । कथं स्वावेशः सुष्टुप्रवेशो नोऽस्माकं भवा भव । दीर्घरछान्दसः । अस्मानुत्तमान्विधाय प्रवेशयेत्यर्थः । किंच अनमीवः अमीवं पापं रोगो वा तद्विरोधी । किंच । यत्किचिद्वयं त्वा त्वाम् <mark>ईमहे प्रार्थयामहे । तद्वस्तुजातं प्रापय्य नोऽस्मान् जुवस्व प्रीणयस्व प्रीयस्वेति वा । प्रार्थयानानस्मा-</mark> न्त्रीणयित्वा त्वमिप प्रीतो भवेत्यर्थः। किंच । नोऽस्माकं द्विपदे मनुष्यवर्गाय शं सुमङ्गलस्वरूपो भव । चतुष्पदे पशुवर्गाय शं सुखस्वरूपो भव । स्वाहाकारो मन्त्रावसानज्ञापनार्थः प्रदर्शितः सर्वत्र । हे वास्तोष्पते त्वं नोऽस्माकं प्रतरणः आपन्निस्तारकः एधि भव । किंभूतानाम् । गोभिर्गवादिभिर्द्विशफैः

अश्वेभिरश्वादिभिरेक्शफैर्युक्तानाम् । किंच हे इन्द्र परमेश्वर गयस्कानः प्राणवर्द्धकश्चे<mark>थि। प्राणा</mark> वै गया इति श्रुतेः । किंच ते तब सख्ये मैज्यां सति वयमजरासः अक्षीणसंपदः स्याम भूयास्म । पुत्रान्प्रति पितेव वर्तमानस्त्वं नोऽस्मान्प्रति जुषस्व प्रीतोभव । हे वा-तव राग्मया सुखरूपया । शिवं राग्ममिति सुखनामनी । संसदा सभया सक्षीमहि संबध्येमहि वयम् । षच समवाये । किंभूतया रण्वया शास्त्रीयं रणनमुप-न्यासं कुर्वाणा रण्वा तया । गातुमत्या यज्ञवत्या त्रयीप्रधानया वा । त्वं च नोऽस्मान् योगे अलः ब्धलाभे उत अपि क्षेमे लब्धरक्षणे निमित्ते वरं यथा स्यात्तथा पाहि रक्ष । हे इन्द्रानुचराः ययं नो-Sस्मान्स्वस्तिभिः अभीष्टफ्लैः सदा पात आप्याय्य रक्षत ॥ ३ ॥ हे वास्तोष्पते इन्द्र त्वम् अमीवहा पापरोगपीडादिनाशको यतः अतो नो ऽस्माकं सखा इहामुत्र वन्धुरेधि भव । किं कुर्वन् । विश्वा विश्वानि ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानि रूपाणि शरीराण्याविशन् प्रविशन् सर्वशरीरिरूपेणास्मासु अनुकूछो <mark>भवेत्यर्थः । किंभुतः सुरोवः रोोभनसुखहेतुः । अग्निमिन्द्रमित्यादिषण्णां विश्वामित्रोऽनुष्टुप् लिङ्गोक्ता</mark> होमे० अहमग्न्यादीन्देवान् हविर्यहणाय उपह्नये मत्समीपमाह्नयामि । न केवलमेतान् । सरस्वतीं वाचं वाजीमन्नमयीं सीतां च । हे अग्न्याद्यो देवा यूयमागत्य मे मह्यं वास्तु गृहं दत्त दख्नं मदायत्तं क्रुरु-<mark>तेत्यर्थः । किंभूताः वाजिनः अन्नवन्तः वेगवन्तो वा । अनेनोत्तरमन्त्रा अपि व्याकृताः । विशेषा-</mark> स्तूच्यन्ते । एतान्सर्पादीनुपह्वये इत्यनुषङ्गः । उपहूय च तान्प्रपद्ये शरणं व्रजेऽहम् । जगदैरनुचरैः सह वर्त्तमानान् । तत्र व्युष्टामुषसं देवीं द्योतनात्मिकां महापथामनेकमार्गी बहुमुखामित्यर्थः । इदं वास्तु स्योनं सुखसेव्यं सुखरूपत्वातु शिवं कल्याणरूपं शान्तं वा वास्तु गृहं मह्यं हे ब्रह्मप्रजापती वेदब्रह्माणौ युवां दत्तं प्रयच्छतम् । हे सर्वा देवताः यूयमपि चकाराइत्तेति कियाविपरिणामः । स्वाहे-ति प्रागुक्तम् । कांस्ये कांस्यपात्रे संभारात् उदुम्बरस्येत्यौदुम्बरपळाशादीन् ओप्य संस्थाप्य । तत्रौ<mark>दु-</mark> म्बरपत्राणि ससुराणि क्षीरेण सुरया वा प्रकानि । तैरुपहाँरैश्चासनानि गजदन्तादिनिर्मितानि उप-स्थानानि देवतायतनादीनि च प्रोक्षेत् । आसनान्युपस्थानानि च वास्तुशास्त्रप्रसिद्धानि शालाभवा-न्येव । पूर्वसंधौ कुड्यादौ अभिमृशति स्पृशति श्रीश्चत्वेति मन्त्रेण । तस्यार्थः । तदादिचतुर्णी प्र-जापतिर्यजुर्लिङ्गोक्ताः स्पर्शने० । हे शाले त्वा त्वां पूर्वे संधौ श्रीर्लक्ष्मीः यशः कीर्त्तिश्च गोपायेतां रक्षेताम् । एवमुत्तरत्रापि व्याख्येयम् । ऊर्क् तेजः प्राणनम् । सूनृता शोभनवाक् । निष्कम्य गृहा-द्वहिर्निर्गत्य दिश उपतिष्ठते स्तौति केताचमेत्यादिभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रम् । तद्र्थः सुगमः । तत्र चतुर्णी प्रजापतिस्त्रिष्टुप् लिङ्गोक्ता उपस्थाने० । गोपायेतामित्येतत्पदावृत्तिर्गोपनस्याभीष्टत्वेनात्यादु-रसूचनार्था । निष्ठितां निष्पन्नां प्रपद्यते प्रविद्यति धर्मस्थूणाराजमितिमन्त्राभ्याम् । तद्र्थः । तत्र द्व-योर्ब्रह्मा जगतीवृहत्यौ लिङ्गोक्ता प्रवेशने० । धर्मस्थूणाराजं धर्मयुक्तं स्थूणाराजं महतीं स्थूणां श्रीस्तूपं <mark>लक्ष्मीस्वरूपम् । चल्रद्दिकारूपस्त्रीयुक्तम् । अगारे हि स्तूपो बध्यते । स्तूप इत्यरुषाभिधानम् । अ-</mark> होरात्रे तद्देवते द्वारफलके द्वारकपाटे लोकालोकरूपत्वात् इन्द्रस्य इमे गृहाः इन्द्रदेवतात्वात् वसु-मन्तः धनिनः वरूथिनः रक्षकाः बहुप्रजासो वा तानेतानहं प्रपद्ये अधिवसामि । प्रजया पुत्रादि-रूपया सह पशुभिर्गोमहिष्यादिभिश्च सह । यर्दिकचिन्भे मम वस्त्वस्ति तेन सह वास्तोष्पतिनोपहतः सन् हे शाले त्वा त्वां याचे। किम्। नोऽस्मान् गृहान् गृहस्थान्प्राप्य सर्वे देवा इमे गृहा वा अरि-ष्ट्रवीराः अरिष्टा निराधिव्याधयो वीराः पुत्रादयो येभ्यस्तथा सन्तु सर्वतः सर्वभावेन । किंभूतो-<mark>ऽहम् । सर्वगणसखायसाधुसंवृतः सर्वेगेणैः परिवारैः सखायैर्मित्रसमृहैः साधुतया अन्यैः साधुभिर्वा</mark> संवृत आश्रितः । तत इत्युक्ताथम् ॥ ४ ॥

(हरिहरः)—' अथा···कर्म ' अथान्बष्टकाकर्मानन्तरं / यत आवसथ्याधानादीनि कर्माणि

<mark>शालाग्निसाध्या</mark>न्यनुविहितानि शालाकरणं च नोक्तम् अतो हेतोः शालाकर्म शालाया गृहस्य क्रिया व्याख्यास्यत इति सूत्ररोषः । तद्यथा । ' पुण्या ः येत् ' पुण्यं शुभं मलमासबालवृद्धास्तमितगुरुशु-क्रगुर्वादित्यसिंहस्थगुरुक्षयमासदिनज्यहक्रूरयहाकान्तंभुक्तभोग्यनक्षत्रादिदोषरहितं ज्योतिःशास्त्रादि-नोक्तगृहारम्भविहितमासपक्षतिथिवारनक्षत्रयोगकरणमुहूर्तचन्द्रताराबळळप्रादिगुणान्वितमहः पुण्याहं तिसन्पुण्याहे शालां गृहं कारयेत् निर्माश्येत्। पुनः पुण्याहम्रहणं तुद्गयनशुक्रपक्षयोरनियमार्थम्। शालां कारयेदित्युक्तम् । तच शालाकरणं देशमन्तरेण न संभवति इति सामान्यतो देशे प्राप्ते— यन्नाम्नातं स्वशाखायां पारक्यमविरोधि यत् । विद्वद्भिस्तद्नुष्ठेयमप्रिहोत्रादिकर्मवत् । इतिवचनात् पारस्कराचार्येणानुक्तमपि गोभिलगृह्यसूत्रोक्तदेशविशेषमविरोधादपेक्षितत्वाचात्र लिखामः। तद्यथा। कीरृशे देशे शालां कारयेत् । समे लीमशे अविश्रंशिनि प्राचीनप्रवणे उदक्षवणे वा अक्षीराकण्टका-कटुकौषधिवितते विप्रस्य गौरपांसौ क्षत्रियस्य लोहितपांसौ वैश्यस्य कृष्णपांसौ, वास्तुशास्त्रमते वैदेयस्य पीतपांसी शृद्धस्य कृष्णपांसी, स्थिराघाते एकवर्णे अशुष्के अनूषरेऽमरी मैरुर्निर्जलो देशः । अिक िने ब्रह्मवर्चसकामस्य दर्भयुक्ते बलकामस्य बृहत्तृणयुते पशुकामस्य मृदुनृणयुते शादासिमाते मण्डलद्वीपसंमिते वा । स्वयंखातश्च भवति वा । यशस्कामस्य बलकामस्य च प्रागृद्वारां पुत्रपशुका-मस्योदग्द्वारां सर्वकामस्य दक्षिणद्वारां न प्रत्यगद्भारां मुख्याद्वारसंमुखात् द्वाररहितां पूर्वादितः प्रदक्षिणक्रमेणाश्वत्थप्रक्षवटौदुम्बरवृक्षवर्जितां कारयेत् ॥ भवनस्य पूर्वादौ वटौदुम्बराश्वत्थप्रक्षाः सार्वकामिकाः । विपरीतास्त्वसिद्धिदा इति मत्स्यपुराणे । तथा कण्टकी श्लीरवृक्षश्च आसन्नः सफलो द्रमः। भार्योहानि प्रजाहानि कुर्वन्ति क्रमशस्तथा। निछन्दाद्यदि तानन्यानन्तरे स्थापयेच्छ्रभान्। पुत्रागाशोकवकुळशमीतिळकचम्पकान् । दाडिमी पिप्पली द्राक्षा तथा कुसुममण्डपम् । जम्बीरपूगप-नसद्वमम अरीभिर्जातीसरोजशतपत्रिकमिलकाभिः । पुत्रारिकेलकद्लीदलपाटलाभिर्युक्तं तदत्र भवनं श्रियमातनोति । 'तस्या' स्वाहेति' तस्याः शालाया अवटं स्तम्भारोपणार्थं खातमभिमुखेन जुहोति, अच्युताय भेोमाय स्वाहेति मन्त्रेण । अत्रावटमित्येकवचनमन्येषां त्रयाणामुपलक्षणार्थे संस्कार्यत्वा-विशेषात् यहं संमार्धीतिवदेकवचनम् । अवटाश्चत्वारः कुत इति चेत् धवलगृहस्य स्तम्भशालारूपस्य च चतुर्षु कोणेषु चत्वारो मूलस्तम्भा भवन्ति, ते च शिलामुच्छ्रीयन्ते शिलाश्चावटेष्विति चत्वारः । अतश्चतुर्षु कोणेषु आग्नेयादिषु चत्वारोऽवटा भवन्ति तेष्वेवाज्येन होमः । ' स्तम्भः मीति' स्तम्भ-मुळ्रयति उत्थापयति अवटे मिनोतीत्यर्थः । केन मन्त्रेण । इमामुच्छ्रयामीत्यादिश्रेयोवसान इत्य-न्तेन मन्त्रेण चतुरः । ततोऽनेनैव मन्त्रेण नैर्ऋत्याद्यवटेषु चतुरः स्तम्भानुच्छ्रयति । इतरगृहे तु चतुर्षु कोणेषु शिलान्यास एव भवति अनेनैव मन्त्रैण । 'प्रपद्यते 'ततः शालां प्रपद्यते प्रविशति । 'अभ्यन्तः शामीति'। अभ्यन्तरतः अर्द्धनिष्पन्नायाः शालाया मध्ये अग्निमावसध्यमुपसमाधाय पञ्चभूसंस्कारपूर्वकं स्थापयित्वा दक्षिणतः अमेर्दक्षिणपार्श्वे ब्रह्माणमुपवेश्य उत्तरतः अमेरुत्तरप्रदेशे उद्पात्रं जलपूर्णे ताम्रादिभाजनं प्रतिष्ठाप्य निधाय । अत्र पुनर्ब्रह्मोपवेशनमुद्दपात्रप्रतिष्ठापनावसर-विज्ञापनार्थम् । स्थालीपाकं चरुं श्रपयित्या यथाविधि पक्तवा ब्रह्माणं प्रथममृत्विजमामन्त्रयते संबो-धयति । कथं, ब्रह्मन्प्रविशामीति । 'ब्रह्मा "पद्य इति' तत आमन्त्रितेन ब्रह्मणा प्रविशस्वेत्यनुज्ञातः प्रसृतः प्रविशति, ऋचं प्रपद्ये शिवं प्रपद्य इति मन्त्रेण शालां प्रपद्यते । 'आज्यर्ठः 'होति' वास्तोष्पत इत्यादि। अत्र प्राप्तमप्याज्यसंस्कारविधानमाघारादर्वाक् इहरतिरिति आज्यस्य होमप्राप्त्यर्थम् । आज्य-संस्कारानन्तरं पर्युक्षणान्ते इहरतिरित्यादि इह स्वधृतिः स्वाहेत्यन्तेन मन्त्रेणैकाम् । उपसृजमित्या-

<mark>९ सतृणे इत्यर्थः । २ द्वीपमुन्नतमाख्यातं शादा चैवेष्टकाः स्मृताः । किलिनं सज्जलं प्रोक्तं दूरखातोदको मरुः ।</mark>

दिसुदीधरत्स्वाहेत्यन्तेन मन्त्रेण द्वितीयामाहुतिं हुत्वा वास्तोष्पत इति चतसृभिर्ऋग्भिरपराश्चतस्र आज्याहुतीर्जुहोति । तत आघारावाज्यभागौ हुत्वा । 'स्थाली · · त्यादि' ततः स्थालीपाकस्य चरोरग्नि-मिन्द्रमित्यादिभिः षड्भिर्मन्त्रैः षडाहुतीः प्रतिमन्त्रमेकैकां जुहोति । 'प्राशः प्रोक्षेत्' ततःस्विष्टकृदा-दिसंस्वयाशनान्ते कांस्ये कांस्यमये पात्रे संभारान् वक्ष्यमाणानोप्य कृत्वा औदुम्बरपत्राणि ससुराणि सक्षीराणि शाङ्वलं दुर्वागोमयमरोगिण्यादिगोः शकृत् द्धि मधु घृतं यवान् निगद्व्याख्यातान् आस-नानिच उपस्थानानि च आसनोपस्थानानि वास्तुशास्त्रोपदिष्टानि तेषु प्रोक्षेत् उदुम्बरपलाशादिसं-भारैस्तान्यभिषिञ्चेदित्यर्थः।तत्रासनानि नागदन्तादिमयस्थानानि उपस्थानानि देवतास्थानानि ।' पूर्वे संधावभिमृशति ' श्रीश्च त्वेति । ततः शालायाः पूर्वे संधौ अभिमृशति पुर्वसंधिप्रदेशमालभते श्रीश्च त्वेति मन्त्रेण। एवं दक्षिणे सन्धौ यज्ञस्य त्वेति मन्त्रेण। तथैव पश्चिमे संन्धौ अन्नं च त्वेति। तद्वदुत्तरे सन्धौ ऊर्क्चत्वेति । 'निष्कः ' 'छते' एवं शालायाः पूर्वादिसंधीनभिमृदय वहिर्निष्कम्य दिशः प्राचीप्रमुखाश्चतस्तः केता च मा सुकेता चेत्यादिभिश्चतुर्भिमेन्त्रैः प्रदक्षिणक्रमेण प्रतिमन्त्रमुपतिष्ठते स्तौति। 'निष्ठितां प्रपद्यते धर्मस्थूणेति' निष्ठितां निर्मितां संपूर्णामिति यावत् । प्रपद्यते प्रविशति धर्म-स्थुणेत्यादिसन्तुसर्वतइत्यन्तेन मन्त्रेण । 'ततो ब्राह्मणभोजनम्' इति सूत्रार्थः ॥ अथ शालाकर्मोच्यते । तत्र पुण्याहे मातृपूजापूर्वकमाभ्युद्यिकं श्राद्धं कृत्वा पूर्णाहुतिवदाच्यं संस्कृत्य स्तम्भस्थानावटेषु चतुर्षु प्रत्यवटमाभ्रेयकोणादारभ्य अच्युताय भौमाय स्वाहेत्यनेन मन्त्रेणैकैकामाज्या-हुति जुहुयात् । इद्मच्युताय भौमायेति प्रत्याहृति त्यागः । अथ होमक्रमेणावटेषु तूर्ष्णीं शिलाः स्थापयित्वा तदुपरि ' इमामुच्छ्रयामि भुवनस्य नाभि वसोद्धीरां प्रतरणीं वसूनाम् । इहैव घ्रुवां निमिनोमि शालां क्षेमे तिष्ठतु घृतमुक्षमाणा । अश्वावती गोमती सूनृतावत्युच्छ्रयस्व महते सौभगाय। आत्वा शिशुराक्रन्दत्वा गावो धेनवो वाद्यमानाः । आत्वा कुमारतस्तरूण आवत्सो जगदैः सह । आत्वा परिस्तुतः कुम्भ आद्भ्नः कल्दौरुप । क्षेमस्य पत्नी वृहती सुवासा रियं नो धेहि सुभगे सुवी-र्यप् । अश्वावद्वोमदुर्जस्वत्पर्ण वनस्पतेरिव । अभिनः पूर्यता ७रियरिदमनुश्रेयो वसान ' । इत्यनेन मन्त्रेण होमक्रमेणेव चतुर्षु अवटेषु चतुरः स्तम्भानुच्छ्रयति मिनोति । स्तम्भाभावेऽनेनैव मन्त्रेण प्रत्यवटं शिलां स्थापयेत् । अर्द्धनिष्पन्नायां शालायां तन्मध्यप्रदेशे पञ्चभूसंस्कारपूर्वकमावस्थ्याप्रि स्थापयित्वा ब्रह्माणसुपवेदयाग्नेरुत्तरत्त उद्पात्रं प्रतिष्ठाप्य प्रणीताप्रणयनं विधाय कुराकण्डिकापूर्वकं चरं अययित्वा प्रोक्षण्युत्पवनान्ते बहिर्निष्कम्य द्वारसमीपे गृहाभिमुखं स्थित्वा ब्रह्मन्प्रविशामीति ब्रह्माणमामन्त्र्य प्रविशस्वेति ब्रह्मणानुज्ञात ऋतं प्रपद्ये शिवं प्रपद्य इति मन्त्रेण शालां प्रविशेत्। <mark>अथ स्वासने उपविद्य उपयमनकु</mark>शादानसमिदाधानपर्युक्षणानि कृत्वा इह रतिरि<mark>ह रमध्वमिह</mark> धृतिरिह स्वधृतिः स्वाहेत्येकामाच्याहुर्ति जुहुयात्, इद्मग्नय इति त्यागं विधाय, उपसृजं धरुणं मात्रे धरुणो मातरं धयन् । रायस्पोषमस्मासु दीधरत्स्वाहेति मन्त्रेण द्वितीयामाज्याहुति जुहोति । इदमप्रय इति त्यक्त्वा अपराश्चतस्त्र आज्याहुतीर्जुहोति । वास्तोष्पते प्रतिजानीह्यस्मान्स्वावेद्यो अनमीवो भवानः यत्त्वेमहे प्रतितन्त्रो जुषस्व शं नो भव द्विपदे शं चतुष्पदे स्वाहेत्येकाम् इदं वास्तोष्पतये०। वास्तो-ष्पते प्रतरणो न एधि गयरफानो गोभिरश्वेभिरिन्दो । अजरासस्ते सख्ये स्याम पितेव पुत्रान्प्रति तन्नो जुषस्य स्वाहेति द्वितीयाम् इदं वास्तोष्पतये०। वास्तोष्पते राग्मया सह सदा ते सक्षीमहि रण्यया गातुमत्या।पाहि क्षेम उत योगे वरन्नो यूयं पात खिस्तिभिः सदा नः स्वाहेति तृतीयाम् इदं वास्तोष्पतये० अमीवहा वास्तोष्पते विश्वारूपाण्याविद्यान् । स्या सुरोव एधि नः स्वाहेत्यनेन चतुर्थी जुहुयात् इदं वास्तोष्पतय इति चतुस्रुषु त्यागः । तत आघारावाज्यभागौ हुत्वा चरुणा अग्निमिन्द्रमित्यादिभिः पद्भिमेन्द्रैः षडाहुतीर्जुहुयात् । तद्यथा । अग्निमिन्द्रं वृहस्पतिं विश्वान्देवानुपह्नये । सरस्वतीं च वाजीं च वास्तु मे दत्त वाजिनः स्वाहेति प्रथमा । इद्ममये इन्द्राय वृहस्पतये विश्वेभ्यो देवेभ्यः सरस्वत्यैः वाज्ये च० । सर्पदेवजनान् सर्वान् हिमवन्तहः सुदर्शनम् । वसूंश्च रुद्रानादित्यानीशानं जगदै। सह । एतान्त्सर्वान्प्रपद्येऽहं वास्तु मे दत्त वाजिनः स्वाहेति द्वितीयाम् । इदं सर्पदेवजनेभ्यो हिमवते सुद्र्शनाय वसुभ्यो रुद्रेभ्य आदित्येभ्य ईशानाय जगदेभ्यश्च० । पूर्वाह्नमपराह्नं चोभौ मध्यंदिना सह । प्रदोषमर्द्धरात्रं च व्युष्टां देवीं महापथाम् । एतान्त्सर्वान्प्रपद्येऽहं वास्तु मे दत्त वाजिनः स्वाहेति तृतीयाम् । इदं पूर्वोह्णायापराह्णाय मध्यन्दिनाय प्रदोषायार्द्वरात्राय व्युष्टाये देव्ये महापथाये च०। कर्तारं च विकर्तारं विश्वकर्माणमोषधीश्च वनस्पतीन् । एतान्त्सर्वोन्प्रपद्येऽहं वास्तु मे दत्त वाजिनः स्वाहेति चतुर्थीम् । इदं कर्त्रे विकर्त्रे विश्वकर्मणे ओषधिभ्यो वनस्पतिभ्यश्च० । धातारं च विधातारं निधीनां च पतिहः सह । एतान्त्सर्वान्प्रपद्येऽहं वास्तु मे दत्त वाजिनः स्वाहेति पश्चमीम् । इदं धात्रे विधात्र निधीनां पतये च० । स्योनहःशिवमिदं वास्तु मे दत्तं ब्रह्मप्रजापती । सर्वोश्चदेवताः स्वाहेति प्रिम् । इदं ब्रह्मणे प्रजापतये सर्वाभ्यो देवताभ्यश्च० । ततः स्थालीपाकेन स्विष्टकृतं हुत्वा महाव्या-हत्यादिप्राजापत्यान्ता नवाहुतीर्हुत्वा संस्रवान् प्राइय ब्रह्मणे दक्षिणां दत्वा कांस्यपात्रेऽनुपहते सक्षी-राण्यौदुम्बरपर्णानि दूर्वागोमयद्धिमधुघृतकुशयवांश्च संभारान्कृत्वा आसनानि नागद्दन्तस्थानानि उपस्थानानि च देवतास्थानानि प्रोक्षेत् तैः पत्रादिसम्मारैः । अथ पूर्वे संघौ, श्रीश्च त्वा यशश्च पूर्वे संधौ गोपायेतामिति मन्त्रेणाभिमर्शनं करोति । ततो दक्षिणे संधौ, यज्ञस्य त्वा दक्षिणा च दक्षिणे सन्धौ गोपायेतामिति । अथानन्तरं पश्चिमे सन्धौ, अन्नं च त्वा ब्राह्मणश्च पश्चिमे संधौ गोपायेता-मिति । अथोत्तरे संधौ, ऊर्क्च त्वा सूनृता चोत्तरे संधौ गोपायेतामिति । अथ गृहान्निष्कस्य वक्ष्यमाणमन्त्रैर्यथालिङ्गं दिश उपित छते । केता च मा सुकेता च पुरस्ताद्गोपायेतामित्यग्निर्वे केता-दित्यः सुकेता तौ प्रपद्य ताभ्यां नमोऽस्तु तौ मा पुरस्ताद्गोपायेतामिति मन्त्रेण प्राचीं दिशमुप-स्थाय, अथ दक्षिणतः, गोपायमानं च मा रक्षमाणा च दक्षिणतोगोपायेतामित्यहर्वे गोपायमानहः रात्री रक्षमाणा ते प्रपद्ये ताभ्यां नमोऽस्तु ते मा दक्षिणतो गोपायेतामिति दक्षिणां दिशसुपस्थाय, अथ पश्चादीदिविश्व मा जागृविश्व पश्चाद्गोपायेतामित्यन्नं वै दीदिविः प्राणो जागृविस्तौ प्रपद्ये ताभ्यां नमोऽस्त तौ मा पश्चाद्गोपायेतामिति मन्त्रेण पश्चिमामुपस्थाय, अथोत्तरतः, अस्वप्रश्च मान-वद्राणश्चोत्तरतो गोपायेतामिति चन्द्रमा वा अस्वप्नो वायुरनवद्राणस्तौ प्रपद्ये ताभ्यां नमोऽस्तु तौ मोत्तरतो गोपायेतामिति मन्त्रेणोत्तरामुपतिष्ठते । ततः समाप्तायां शालायां ज्योतिर्विदुपद्ष्टे पुण्ये-Sहिन ' प्रवेशे नववैश्मन ' इतिवचनान्मातृपूजाभ्युद्यिकश्राद्धे विधाय ब्राह्मणैः कृतस्वस्त्ययनो मङ्ग-<mark>लतूर्यगीतशान्तिपाठेन सजलकलशब्राह्मणपुरःसरः शुक्रमाल्यानुलेपनस्तादृशसकलपुत्रपौत्रकलत्रादि-</mark> समेतः सुराकुनसुचिताभ्यदयस्तोरणाढ्यां शालां द्वारेण प्रविशति । धर्मस्थूणाराज्ञ श्रीस्तूपमहो-रात्रे द्वारफलके इन्द्रस्य गृहावसुमन्तो वरूथिनस्तानहं प्रपद्ये सह प्रजया पशुभिः सह । यन्मेकिंचि-<mark>दस्त्युपहृतः सर्वगणसखायसाधुसंवृतः तां त्वा शालेऽरिष्टवीरा गृहान्नः सन्तु सर्वत इत्यनेन प्रविशेत् ।</mark> ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥ इति शालाकर्म ॥ ४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

(विश्व०)—' अथातः शालाकर्म ' वक्ष्यतइति सूत्रशेषः ' पुण्या ' शिल्पिमिरिति शेषः । अत्रापि मातृपूजाभ्युद्धिके । 'तस्या ं हेति ' पूर्णाहुतिवदाज्यं संस्कृत्य देवस्यत्वेत्यिश्रमादा-य शालाया आग्नेयनैत्रेत्त्यवायव्येशानेषु क्रमेणेदमह्र्ससामित्यवटान्खात्वा प्राचः पांशून्प्रक्षिप्य परिस्तरणपूर्वकं प्रत्यवटं स्नुवेणाभिजुहोति । मन्त्रमाह—अच्युतायभौमायस्वाहेति । इद्मच्युतायभौ-मायेति त्यागः । ' स्तंभ ं सानइति ' इमामुच्छ्रयामीत्यादिना श्रेयोवसानइत्यन्तेनाभ्रेयकोणावटे स्त-ममुच्छ्रयति । उच्छितं यथा स्यात्तथा मूलांशं स्तंभस्य क्षिपतीत्यर्थः । स्तम्भाभावे शिलाविन्यासः ।

⁴ चतुरः ⁷ मन्त्रा इत्यर्थः । चतुर्णामेकमन्त्रता। तथाचानेनैव मन्त्रेण नैर्ऋत्यवायव्येशान्यावटेषु त्रीन्स्तं-भानुच्छ्रयति । प्रत्यवटं स्तम्भोच्छ्रयणे मन्त्रावृत्तिः । यथा चतुर इतिपृथक्सूत्रं, प्राक्सूत्रे मन्त्रकरणक-स्तम्भोच्छ्रयणमुक्त कियत्संख्यास्त इत्याकाङ्कायामेतत् । 'प्रपद्यते 'प्रविशति । शालायामिति-<mark>द्येषः । ' अभ्यः ''पद्य इति ' ब्रह्मासनमास्तीर्</mark>येत्येतन्मात्रमपवदितुं दक्षिणतो ब्रह्माणसुपवेदयेत्युक्तम् । उदपात्रस्थापननिकृक्तिश्च प्रणीताप्रणयनप्राकालिकप्रणीतेतरोदपात्रस्थापनार्था । नव्यत्त्राच्छालायां प्रागावसध्यस्यासत्वाद् शिस्थापनोक्तिः । क्रमश्च पदार्थानाम् । पात्रासादनादौ कांस्ये संभारः । सक्षी-<mark>राण्यौदुम्बरपत्राणि दूर्वा पह्नवा गोमयं दि</mark>ध मधु घृतं कुशा यवा आज्यस्थालीद्वयम् । प्रहणे अग्नय इन्द्राय बृहस्पतये विश्वभ्योदेवेभ्यः सरस्वत्यै वाजिभ्यः सर्पदेवजनेभ्यो हिमवते वसुभ्यो रुद्रेभ्य आदि-त्येभ्य ईशानाय जगदेभ्यः पूर्वाह्वायाऽपराह्वाय मध्यंदिनाय प्रदोषार्द्धरात्राय व्युष्ट्येदेव्ये महापथाये कर्षे विकर्त्रे विश्वकर्मणे अषधीभ्यो वनस्पतिभ्यः धात्रे विधात्रे निधीनांपतये ब्रह्मणे प्रजापतये सर्वाभ्यो देवताभ्यो जुष्टं गृह्वामि । प्रोक्षणे त्वाशब्दः । प्रकृताज्यस्थाल्यामाज्यनिर्वापः । अन्यत्सर्वे प्रकृत तिवत् । एवं स्थालीपाक अपियत्वाभिघायों द्वास्य शालाया बहिर्निष्क्रम्य द्वारसमीपे स्थित्वा ब्रह्माणं विलोकयन् प्रार्थयते ब्रह्मन्प्रविशामीति, प्रविशस्वेत्यनुज्ञातो ब्रह्मणा ऋतं प्रपद्ये शिवंप्रपद्य इतिप्रविशति। ततः प्राणदानादिपर्युक्षणान्ते । ' आज्यरः धिनः स्वाहेति ' ततः द्वितीयामाज्यस्थाल्यां निरुप्याज्य-मधिश्रित्येत्यादि पूर्णाहुतिवदाज्यं संस्कृत्येहरतिरूपसृजन्नितिद्वाभ्यां कण्डिकाभ्यां द्वे आज्याहुती हुत्वा इदमग्रय इतित्यक्त्वा इदंपशुभ्य इति वा। ततो वास्तोष्पत इति चतसृभिर्ऋग्भिरपराश्चतस्र आ-हुतीः प्रत्युचं जुहोतीत्यर्थः । इदंवास्तोष्पतये इति चतसृषु त्यागः । ततो द्वितीयाज्येनाघारयोराज्य-भागयोश्च होमः । 'स्थाली'' स्वाहेति' एभिः षड्भिर्भन्त्रैः प्रतिमन्त्रं स्थालीपाकेन षडाहुतीर्जुहोति । त्यागास्तु-इद्मम्नय इन्द्रायबृह्स्पतयेविश्वेभ्योदेवेभ्यः सर्स्वत्यैवाजिभ्यश्च १॥ इदं सर्पदेवजनेभ्योहिमव-तेवसुभ्योरहेद्रेभ्यआदित्येभ्यईशानायजगदेभ्यश्च २ ॥ इदं पूर्वाह्वायापराह्वायमध्यंदिनायप्रदोषायार्छरात्रा-यव्युष्टैदिंव्यमहापथायैच ३ ॥ इदं कर्त्रेविकर्भविश्वकर्मणे ओषधीभ्योवनस्पतिभ्यश्च ४ ॥ इदंधात्रे विधात्रेनिधीनांपतये च ५ ॥ इइं ब्रह्मणेप्रजापतयेसर्वाभ्योदेवताभ्यः ६ ॥ ' प्राज्ञ ः प्रोक्षेत ' स्विष्ट-कुद्धोमादिदक्षिणादानान्तं प्राशनान्तं तस्मिन् संजाते कांस्ये पात्रे, सुरा क्षीरं, शाड्वछं दूर्वा पहनाः, आस्यते येषु रम्येषु तानि मञ्चकपीठादीनि आसनानि उपस्थीयते सुखाद्यर्थे येषु तुलारामादीनि आसनानि । उपस्थानानि च मञ्चकदोलादीनि । तेषु प्रोक्षेत् तेषां प्रोक्षणं कुर्यादित्यर्थः। ' पूर्वे ''येतामिति ' पूर्वी प्राची तस्यां वर्तमानो यो दिगन्तरसंधिः तस्मिन्नाग्नेयकोण इत्यर्थः। नचैशानकोणः कुतो नेति वाच्यम् । उत्तरसूत्रे दक्षिणदिक्संधेः सूत्रणात्प्रादक्षिण्याव्यवधानयोश्च न्याय्यत्वात् । 'दक्षिणे ''येतामिति ' संधिपद्व्याख्यापूर्ववत् । अन्यत्स्पष्टम् । ' निष्कः ''येता-मिति ' निगद्व्याख्याता चतुःसूत्री । ' निष्ठि ... वित इति ' निष्ठितां निष्पन्नां प्रपद्यते प्रविशति धर्मस्थूणाराजमिति मन्त्राभ्यां, प्रवेशनं च सहिरण्यस्य पूर्णोद्कुम्भसहितस्य पुण्याहे वेदघोषादि-ब्राह्मणाशीर्वाद्पुरस्सरं गृहपतेः । ततः ब्राह्मणेभ्यो दक्षिणां दत्त्वा स्वस्तिवाच्याशिषः प्रतिगृह्य-बर्हिहोंमादि ब्राह्मणभोजनान्तम् । ' ततो ''जनं ' कर्मापवर्गे एकस्मै भोजनं दत्त्वा पुनः कर्मसादु-ण्यार्थे दृश पश्च वा विप्रान्भोजयेत् । तृतीयस्य चतुर्थी ॥ ४ ॥

अथातो मणिकावधानम् ॥ १ ॥ उत्तरपूर्वस्यां दिशि यूपवदवटं खात्वा कुशानास्तीर्याक्षतानारिष्टकां(सुमनसः कपर्दिकान्)श्चान्यानि चामिमङ्गलानि तस्मिन् मिनोति, मणिकर्ठः समुद्रोऽसीति ॥ २ ॥ अप

आसिञ्चिति । आपो रेवतीः क्षयथा हि वस्वः क्रतुं च भद्रं बिभृथामृतं च । रायश्च स्थ स्वपत्यस्य पत्नी सरस्वती तद्गृणते वयोधादिति ॥ ३ ॥ आपोहिष्ठेति च तिस्रभिः ॥ ४ ॥ ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥

(कर्कः)—'अथाः । व्याख्यास्यत इति शेषः । मणिकशब्देनालिखरोऽभिधीयते तस्यावस्थानं स्थापनम् । 'उत्तरः प्रोऽसीति '। शालायामेवोत्तरपूर्वस्यांदिशि यूपवद्वटं खात्वा तस्मिन्छशानास्तीर्य अक्षतानिरष्टकांश्चान्यानि चाभिमङ्गलानिऋ द्विष्टद्वयादीनि तस्मिन्मनोति म-णिकं समुद्रोऽसीत्यनेन मन्त्रेण शंभूरित्येवमन्तेन । एवमन्तता कथं ज्ञायते । वक्ष्यति ह्यपरिष्टान्म-योभूरित्यनुवाकशेषेणेति । 'अप आसिश्चति 'आपो रेवतीरित्यनेन मन्त्रेण । 'आपोः स्थिनः अप आसिश्चति । ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥ ५॥

(जयरामः)—अध मणिकस्य अलिश्वरस्यावधानं स्थापनम्। वक्ष्यत इति सूत्रशेषः। अग्नेहत्तरपूर्वस्यामीशान्यां दिशि । यूपविदिति देवस्यत्वेत्यभ्यादानम्। आददे नारीत्यवटखननम्। तत्र
कुशास्तरणम्। अक्षतादीनां च प्रक्षेपः। तत्र मङ्गलानि ऋद्धिवृद्धचादीनि। तस्मिन्नवटे मणिकं मिनोति स्थापयति । समुद्रोऽसीत्यादिना शंभूरित्यन्तेन मन्त्रेण । एतदन्तता मयोभूरित्यनुवाकशेषणेति वक्ष्यमाणत्वात् । आपोरेवतीरिति मन्त्रेण आपोद्दिष्ठेत्यादितिसृभिश्चापस्तत्रासिश्विति प्रक्षिपति । तस्यार्थः। आपो रेवतीरिति परमेष्ठी त्रिष्ठुप् आपोऽपामासेचने०। हे आपः यूयं रेवतीः धनवत्यः हि यसमात् इत्थं वस्वः वसुनो धनस्य क्षयथा निवास भूताः स्थ भवथ । किंच भद्रं श्रेष्ठं कतुं
यज्ञं विभृथ धारयथ । अमृतं रसं ब्रह्म वा फलं वा विभृथ धारयथ । किंच रायो धनस्य स्वपत्यस्य
शोभनापत्यस्य पत्नीः स्वामिन्यो यूयं तहातुं समर्था इत्यर्थः । तत् यूष्मत्स्वरूपं गृणते स्तुवते सरस्वती देवी वय आयुरधात् दधातु ददात्वित्यर्थः ॥ ॥ ५॥

(हरिहर:)—' अथा ' धानम् '। अथ शालाकर्मानन्तरं यतः शालायां मणिकेन भवित-व्यमतो मणिकावधानं वक्ष्यत इति सूत्रशेषः । ' उत्तर स्ट्रोऽसीति ' तत्र शालाया उत्तरपूर्वस्यामै-शान्यां दिशि यूपवत् अभ्यादानपरिलेखनपूर्वकमवटं मणिकबुध्रावस्थानपर्यन्तं गर्त्ते खात्वा निखाय ततः प्राचः पांसूनपोह्यावटस्योपरि प्रागयान् दीर्घान् कुशानास्तीर्यं स्तृत्वा अक्षातान्यवान् अरिष्टक-फलानि अन्यानि च सुमङ्गलानि ऋद्विवृद्धिसिद्धार्थकादीनि तान्यथास्तीर्थ ओप्य चकारः समुच-यार्थः । तस्मिन्नवेट मणिकमुद्कधानीं मिनोति स्थापयति "समुद्रोसि नभस्वानार्द्रदानुः शंभूः"इत्ये-तावता मन्त्रेण । ' अप ' वतीरिति ' तस्मिन्मणिके अप अशूद्राहतनद्याद्युदकमासि विति प्रक्षिपति आपोरेवतीरितिमन्त्रेण । ' आपो ः स्टिभिः ' आपोहिष्टा मयोभुव इत्यादिभिस्तिसृभिर्ऋग्भिः पुन-र्मणिके सकृद्प आसिञ्चिति । ततो ब्राह्मणभोजनम् । इतिसूत्रार्थः ॥ ॥ अय पद्धतिः । नतो मणि-कावधाननिमित्तमातृपूजापूर्वकमाभ्युद्यिकं श्राद्धं कृत्वा अग्नेरीशानप्रदेशे ' देवस्य त्वा सवितुः प्रस-वेऽश्विनोबाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् । आद्दे नार्यसि '। इति मन्त्रेणाश्चिमादाय ' इदमहहः रक्षसां श्रीवा अपि कृन्तामीत्यवटं भाण्डानुमानं परिलिख्य उदकं सृष्ट्या गर्ते खात्वा प्राचः पांसूनपास्य कुशानास्तीर्थ अक्षतानरिष्टकान् ऋद्धिवृद्धिहरिद्रादूर्वासितसर्वपादिमङ्गलद्रव्यं निक्षिप्य तदुपरि 'ससु-द्रोऽसि नभस्वानार्द्रदानुः शंभूरित्येतावता मन्त्रेण मणिकमवटे निधाय, ततः आपोरेवतीः क्षयथाहि वस्वः ऋतुं च भद्रं विभृथामृतं च । रायश्च स्थ स्वपत्यस्य पत्नी सरस्वती तद्गृणते वयोधादित्यनेन मन्त्रेण । तथा आपो हिष्टामयो भुव इत्यादितृचेन च सक्रुन्मणिक अप आसिश्वति । ततो ब्राह्म-णमेकं भोजयेत्। इति मणिकावधानम् ॥

(विश्व०)—' अथातोमणिकावधानं ' वक्ष्यते इति सूत्रहोषः । मणिकः हारावाकृतिरुद्पा-त्रम् । एतचावसथ्याधानानन्तरं तहिन एव भवति । प्रत्यहीयहोमसाधनीभृतपञ्चमहायज्ञपाकपर्यु-क्षणादेमेणिकोदकसाध्यत्वात् । ऋषेः स्वातन्त्र्यादिहः सूत्रणम् । अत्रादौ मातृपूजापूर्वकमाभ्युद्यिकं श्राद्धमग्रौकरणसहितम् । अतुङ्विमपि क्रियमाणसर्वाभ्यद्यिकश्राद्धेऽग्रौकरणं भवति । तद्धोमश्रा-वसथ्ये सन्येन दैवत्वाद्धोमस्य । होमशेषस्य पितृपात्रे पिण्डे च प्रक्षेपः श्राद्धकल्पात् । अपरे तु । अग्न्यभावे तु विप्रस्येत्यादिवाक्यानुरोधान्निरम्नेरप्यमौकरणमिच्छन्ति । आचार्यमते तु सान्निध्या-<mark>भावः । तथाच होमबद्गहीताग्नेरेव विप्रकराद्यधिकरणनिर्देशः । नच सूत्रात्तदर्थसिद्धेर्वाक्यानर्थक्यम् ।</mark> एवकारस्याधिकरणान्तरनिषेधकत्वात् । कथं कर्त्तव्यमत आह । 'उत्तः खात्वा' ऐशान्यामग्नेः । युवद्-नेन देवस्यत्वेत्यभ्रिमादायावटं परिलिखतीदमहमिति । उदकस्पर्शः । प्राचः पांसद्वापः । ' कुशा'' 'लानि ' कुशान्प्रागयानुद्गयान्वास्तीयीवटे । अक्षतान्यवान् अरिष्टकफलानि अन्यानि अभिमङ्गलानि ऋद्धिवृद्धिकारीणि । कपर्दकान् पुष्पाणि सर्वेषधीद्वीद्यांशभीपत्रसर्षपादीनि अवटे प्रक्षिप्येत्यर्थकश्चकारः। ' तस्मिः 'द्रोसीति ' तस्मिन्नवटे मणिकं मिनोति स्थापयति समुद्रोसी-त्यारभ्य शंभूरित्यन्तेन मन्त्रेण भ्वन्तता च मयोभूरित्यवाकशेषेणेतिवक्ष्यमाणत्वात् । ' अप "यो-धाइति ' मणिक इति शेषः । ' आपो ' 'सृभिः ' मणिके अप आसि श्वतीति समुचयार्थश्रकारः । ⁶ ततो · · · जनं ⁷ पञ्च ब्राह्मणान् भोजयेदित्यर्थः । पात्रजलादेर्भङ्गशोषादौ समंत्रकं तत्तदावर्तते । ब्रह्मणभोजनं त्वग्नेः पुनराधाने । तृतीयस्य पञ्चमी ॥ ५ ॥

अथातः रािषरोगभेषजम् ॥ १ ॥ पाणी प्रक्षाल्य भ्रुवौ मिमार्ष्टि । चक्षुम्यीछं श्रोत्राम्यां गोदानाच्छुबुकादि । यक्ष्मर्ठः राीिषण्यर्ठः रराटादिवृ-हामीमिति ॥ अर्द्ध चेदवभेदक विरूपाक्ष श्वेतपक्ष महायशः । अथो चित्र-पक्ष शिरो मास्याभिताप्सीदिति ॥ ३ ॥ क्षेम्यो ह्येव भवति ॥ ४ ॥ ६॥

(कर्कः)—'अथा'''जम् ' व्याख्यास्यते । 'पाणी'''मार्ष्टि' पाणिभ्यामेव चक्षुभ्यांमित्यनेन मन्त्रेण । अर्द्ध चेत् शीर्षरोगेण गृह्यते अवभेद इत्यनेन मन्त्रेण भ्रुवि मार्जनम् । एवंच कृते क्षेम्य एव भवति ॥ ६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

(जयरामः)—अथातः शिरोरोगस्य भेजषं निवर्तकम् वक्ष्यत इति सूत्रशेषः। प्रक्षािलता-भ्यां पाणिभ्यां सव्यासव्याभ्यां श्रुवोः सव्यासव्ययोर्यथाकमं मार्जनं युगपत् चक्षुभ्योमिति मन्त्रेण। तस्यार्थः। तत्र परमेष्टी अनुष्टुप् वायुरपाकरणे०। चक्षुराद्यङ्गेभ्यः अधि सकाशादिमं यक्ष्मं रोगिवि-शेषम् शीर्षणि भवं शीर्षण्यं विवृहामि पृथक्षरोमि निराकरोमीत्यर्थः। तत्र गोदानं शिरोदेशः। शुबुकं चिबुकम्। रराटं ललाटम् अर्द्धं चेच्लीर्षं रोगेण गृद्यते तदापि पाणी प्रक्षाल्य पीडितभ्रूपार्श्ववर्तिना हस्तेन तद्भूमार्जनमवभेदकेति मन्त्रेण। तस्यार्थः तत्र प्रजापितरनुष्टुप् विरूपाक्षः अपाकरणे०। अव अवाचीनं कृत्वाऽद्गं भेदयित विदारयित इति हे अवभेदक विरूपे विकृते अक्षिणी यस्मादिति हे विरूपाक्ष्म। श्वेतपक्षेत्यादीन्यन्वर्थसंबोधनानि। भो एवं भूत शिरोरोग अस्य रोगिणः शिरः मा ताप्सीत्। त्वत्यसादात् तापयुक्तं माभूत्। यद्वा भवानस्य शिरो मा संतापयितिति । इत्येवङ्कृते हि निश्चितं क्षेम्यः क्षेमाहाँऽयं भवति। एतेनार्द्वशीर्षरोगस्वरूपं प्रतिपादितम्।। ६।।

(हरिहरः)—'अथाः जम्' अथ मणिकावधानानन्तरं यतः शिरोरोगवान् किंचित्कर्म कर्तुं न शन्कोति अतो हेतोः शीर्षणि मूर्द्धनि रोगस्तस्य भेषजं प्रतीकारः वक्ष्यत इति सूत्रशेषः। 'पाणी''मीममिति 'यदि स्वस्य परस्य वा पीडा भवति तत्र पाणी स्वकीयौ हस्तौ प्रक्षाल्य अद्भिरवनेज्य भ्रुवौ युगपत्ताभ्यां पाणिभ्यां विमार्ष्टि प्रोक्षिति । अन्यस्य वा स्वयं करोति चक्षु-भ्यामित्यादिविवृहामीममित्यन्तेन मन्त्रेण। 'अर्द्धै''ताप्सीदिति ' अर्द्धचेत् शीर्षे व्यथते तदा पूर्ववत्पाणी प्रक्षाल्य दक्षिणेन पाणिना यदि शिरसो दक्षिणभागे रुक् तर्हि दक्षिणां वामे वामाम् अवभेदकेत्यादिना मास्याभिताप्सीदित्यन्तेन मन्त्रेणैकां भ्रुवं विमार्ष्टि । 'क्षेम्यो होव भवति । हि ततः क्षेम्यः शिरोरोगरहित एवासौ भवतीति ॥ ६॥ ॥ ॥ ॥

(विश्व०)—'अथाः 'षजं 'वस्यत इति सूत्रशेषः । कथमत आह 'पाणीः मिमिति ' दक्षिणोत्तरौ पाणी प्रक्षाल्य ताभ्यां दक्षिणोत्तरे भ्रुवौ यथाक्रमं विमार्ष्टि चक्षुभ्योमितिमन्त्रेण युगपत् । एतच स्वपरसाधारणम् । 'अर्द्धः 'प्सीदिति ' अर्द्धचेच्छीर्षे रोगेण पीड्येत तदा पूर्ववत्पाणी प्रक्षा-स्य पीडितभ्रूपार्श्ववर्तिना हस्तेन तद्भ्रूपोञ्छनमवभेद्केतिमन्त्रेण । 'क्षेम्यो ह्येव भवति 'क्षेम्यः

<mark>शिरोरोगरहितः । तृतीयस्य षष्ठी ।। ६ ।।</mark>

उत्लपिरमेहः ॥ १ ॥ स्वपतो जीवविषाणे स्वं मूत्रमासिच्यापैसलिव त्रिः पिरिषञ्चन्परीयात् । पिर त्वा गिरेरह पिरमातुः पिरस्वसुः पिरिपत्रोश्च आत्रोश्च सख्येभ्यो विस्रजाम्यहम् । उत्ल पिरमीढोऽसि पिरमीढः क गमिष्यसीति ॥ २ ॥ स यदि अम्यादावामिमुपसमाधाय घृताक्तानि कुरोण्ड्वानि जुहु-यात् । पिर त्वा ह्वलनो ह्वलिनर्वृत्तेन्द्रवीरुधः ॥ इन्द्रपारोन सित्वा महां मुक्त्वाऽथान्यमानयेदिति ॥ ३ ॥ क्षेम्योहोव भवति ॥ ४ ॥ ७ ॥

(कर्कः)—' उत्लिपरिमेहः ' उत्लो दास उच्यते । तस्य भ्रमणशीलस्य वशीकरणाय परिमेहः परिषेकः कियते । ' स्वपतो ''रीयात् ' परि त्वागिरेरहं० इत्यनेन मन्त्रेण । स्वपतो दासस्य जीवतः पशोर्विषाणे स्वं मूत्रमासिच्यापसन्यं तमेव त्रिः परिषिश्वन्परीयात् परित्वा गिरेरित्यनेन मन्त्रेण । ' स यदि ''हुयात् ' स यदि पुनर्भ्रम्यादेव ततो दावाग्रिमुपसमाधाय आगन्तुकत्वाचतुर्दशाहुतिकान्ते घृताक्तानि कुशेण्ड्वानि जुहुयात् परित्वाह्वलनोह्वलिमत्यनेन मन्त्रेण । एवं कृते
क्षेम्य एव भवति ॥ ७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

(जयरामः)—उत्लो विवशो दासः तस्य परिमेहो वशीकरणायाभिषेकः । वक्ष्यतइति स्त्रंशेषः । स्वपतो दासस्योपचारः । जीवतः पशोर्विषाणे शृङ्गे स्वं मूत्रमासिच्य तेनेव दासमपस-लिव अप्रदक्षिणं परिषिश्चन् त्रिवारं परीयात्परिश्रमेत् परित्वेतिमन्त्रण । तस्यार्थः । तत्र प्रजापतिग्तु-लिव अप्रदक्षिणं परिषिश्चन् त्रिवारं परीयात्परिश्रमेत् परित्वेतिमन्त्रण । तस्यार्थः । तत्र प्रजापतिग्तु-लिव अप्रदक्षिणं परिषिश्चन् त्रिवारं स्वामि मृत्यतुरक्तं करोमि मात्रादिभ्यश्च । तत्र भिगतीश्चात्रोमातापित्रोश्चेति षष्ट्यौ पश्चम्यर्थे । परिशव्दा-लिव मृत्याक्तिमन्त्रशक्तिदाद्यां संचनक्ष्पः पान्त्रिक्तिमन्त्रशक्तिदाद्यां स्वयं सिव्यक्षः सिव्यम्यः सिव्यम्यः सिव्यम्यः सिव्यम्यः परित्वाद्वः अम्यात्तदोपायान्तरमाह । दावाग्निमुप्यः स्थाप्य । आगन्तुत्वाचतुर्वशाहुत्यन्ते घृताक्तानि कुशेण्ड्वानि कुशकुण्डलानि त्रीणि जुहुयात् परित्वाद्वः स्वाद्यां । तत्र परमेष्ठी अनुष्ठुप् इन्द्रो होमे० । भो ह्वल चश्चल इन्द्रस्य ईश्वरस्य वीक्षः पाशात् सेवकः स्वामिभक्तः स्यादित्येवंक्पात् परि समन्ततो निर्धत्त निर्गत्य स्थितः, अथ

१ अपसलमेवेति पाटः ।

अतः त्वा त्वां ह्रुल्नो ज्वलनोऽयमग्निरिन्द्रपाशेन तेनैव सित्वा बद्धा अन्यं तव मनसि स्थितमनर्थ-कारि भूतिवशेषं मुक्त्वा मोचयित्वा मह्यं मामाश्रयितुमानयेत् आनयतु । मदायत्तं करोत्वित्यर्थः । यद्वा ह्रुल्निर्वायुः । वृत्ता वर्त्तिता रक्षिता इन्द्रवीरुधो वेदा येन सः । सशब्दस्य(१)वाय्वात्मकत्वात् एवं भूतो वायुश्चेति योज्यम् । तत्पक्षे त्वेति दासिवशेषणमुपक्रान्तत्वात्(१) । शेषं समानम् ॥ ७ ॥

(हिहर:)—'उत्लिपरिमेहः' उत्लिस्य दुर्विनीतस्य दासस्य पिर समन्तात् मेहः सेचनं वशीकरणाभिषेक इति यावत् , कर्म कथ्यते । तद्यथा । 'स्वपः' 'ह्यसीति ' यदा स दासः स्विपिति
तदा गवादेः पशोः जीवतो विषाणे श्रृष्ट्वे स्वं मूत्रमासिन्य सिक्त्वा तस्य स्वपतो दासस्य अपसल्लि
अप्राद्क्षिण्येन विषाणस्थं मूत्रं पिर समन्तात्सिञ्चन् उक्षन् त्रिः त्रीन् वारान् परीयात् पिर्ध्रमेत् परित्वा गिरेरित्यादिकगमिष्यसीत्यन्तेन मन्त्रेण । 'स यदिः' येदिति 'स दासो यदि अस्मिन्कर्मणि
कृतेऽपि श्रम्यात् स्वेच्छया विचरेत् तदा तद्वश्यार्थमिदं कर्मान्तरं कुर्यात् । तद्यथा । पञ्चभूसंस्कारपूर्वकं दावाग्नि वनदहनं स्थापयित्वा ब्रह्मोपवेशनादिपर्युक्षणान्ते आघारावाज्यभागौ महाव्याहतिसर्वप्रायश्चित्तप्राजापत्यस्वष्टकुद्दन्ताश्चतुर्दशाहुतीईत्वा कुशेण्ड्वानि कुशानामिण्ड्वानि कुण्डलाकाराणि घृताकानि त्रीणि परित्वेत्यादिअथान्यमानयेदित्यन्तेन मन्त्रेण सकृदेव जुहुयात् । इद्मिन्द्रायेति त्यागः । ततः संस्वत्राशनादि ब्रह्मणे दक्षिणादानान्तं कर्म कुर्यात् । 'क्षेम्यो ह्येव भवति '
अस्मिन्कर्मणि कृते हि स्फुटं क्षेम्यः वश्य एव दासो भवति संपद्यते ॥ इत्युत्लदासवश्यकर्म ॥ ७ ॥ सप्तमी कण्डिका ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

(विश्व०)—' उत्लिपिरमेहः ' उत्लः दुर्विनीतो दासः । तस्य परिमेहः वशीकरणं वक्ष्यत इति सूत्रशेषः 'स्वपतो ः ज्यसीति' स्वपतः दासस्य वक्ष्यमाणः परिषेकः । कथं कुर्यादत आह जीव-विषाणे जीवतः छागस्य विषाणे दक्षिणे [वामे] स्वं मूत्रमासिच्य तेन मूत्रेण दासमपसलि अप्रदक्षिणं परिषिञ्चन् त्रिः वारत्रयं परीयात्परिभ्रमेत्परित्वेतिमन्त्रेण । उदकस्पर्शः । वारत्रयमितरथा-वृत्तिः । 'सयदिः ः येदिति ' एवं परिमीढोपि स दासादियदि भ्रान्तः स्यात्तदोपायान्तरमाह । उपिष्ठिप्त उद्धतावोक्षिते दावाग्निमुपसमाधाय ब्रह्मासनास्तरणादिचतुर्दशाहुत्यन्ते कुशेण्ड्वानि कुशकुण्ड-लानि त्रीणि घृतेनाक्तानि परित्वाह्वलन इति मन्त्रेण स्रुवेण जुहुयात् । ततः संस्रवप्राशनादि ब्राह्मण-भोजनान्तम् । 'क्षेम्यो ह्येव भवति ' वद्योऽभ्रान्तश्च भवतीत्यर्थः ॥ ७ ॥ तृतीयस्य सप्तमी ॥

शूलगवः ॥ १ ॥ स्वर्ग्यः पश्चयः पुत्रयो धन्यो यशस्य आयुष्यः ॥ १ ॥ औपासनमरण्यर्ठः हत्वा वितानर्ठः साधियत्वा रौद्रं पशुमालभेत ॥ ३ ॥ साण्डम् ॥ ४ ॥ गौर्वा शब्दात् ॥ ५ ॥ वपाछं अपियत्वा स्थान्छीपाकमवदानानि च रुद्राय वपामन्तिरक्षाय वसाछं स्थालीपाकमिश्रान्यवः दानानि जुहोत्यसये रुद्राय शर्वाय पशुपतये उग्रायाशनये भवाय महादेवायशानायेति च ॥ ६ ॥ वनस्पतिस्विष्टकृदन्ते ॥ ७ ॥ ८ ॥ दिग्व्याधारणम् ॥ ९ ॥ व्याघारणान्ते पत्नीः संयाजयन्तीन्द्राण्ये रुद्राण्ये शर्वाः णये भवान्या अभि गृहपतिमिति ॥ १० ॥ लोहितं पालाशेषु कूर्चेषु रुद्रायसेनाभ्यो बलिके हर्राते यास्ते रुद्र पुरस्तात्सेनास्ताभ्य एम बलिस्ताः

भ्यस्ते नमो यास्ते रुद्र दक्षिणतः सेनास्ताभ्य एष बिलस्ताभ्यस्ते नमो यास्ते रुद्रोत्तरतः सेनास्ताभ्य एष बिलस्ताभ्यस्ते नमो यास्ते रुद्रोत्तरतः सेनास्ताभ्य एष बिलस्ताभ्यस्ते नमो यास्ते रुद्रोपिष्टात्सेनास्ताभ्य एष बिलस्ताभ्यस्ते नमो यास्ते रुद्राधस्तात्सेनास्ताभ्य एष बिलस्ताभ्यस्ते नम इति ॥ ११ ॥ ऊवध्यं लोहितलिप्तममौ प्रास्यत्यधो वा निखनित ॥१२॥ अनुवातं पशुमवस्थाप्य रुद्रैरुपितष्ठते प्रथमोत्तमाभ्यां वाऽनुवाकाभ्याम् ॥ १३ ॥ नैतस्य पशोर्ग्रामर्ठः हरन्ति ॥ १४ ॥ एतेनैव गोयज्ञो व्याख्यातः ॥ १५ ॥ पायसेनानर्थलुप्तः ॥१६॥ तस्य तुल्यवया गौर्दक्षिणा ॥१७॥ ८॥

(कर्कः)—' शूलः 'युष्यः ' शूलगवाख्यं कर्म स्वर्गादिभिः कामैः पर्यायेण संबध्यते, निह्
युगपत्सर्वकामानामुत्पत्तिसंभवः । तत्कर्माभिधानायाह 'औपाः साण्डम् ' औपासनमित्रमरण्यं
नीत्वा विहरणं कृत्वा रुद्रदेवत्यं पशुमालभेत साण्डम् । साण्डशब्देनानपुंसक उच्यते तस्यचान्वयाच्छागपरिहरणप्राप्तो गौर्वा शब्दादित्याह । गौरेव स्यात्र छागः । कुत एतत् । शूलगव इति शब्दादेव । 'वपार्छः 'नि च' विहृतश्रपणपरिप्राप्तो सत्यां सहश्रपणार्थोऽयमारम्भः । विहृतं श्रपणं कथिमतिचेबोदकपरिप्राध्या । आज्यासादनोत्तरकालमन्येषां पश्चतां शाखानिखननं हि प्राप्तम् । उत्तराधारान्ते
च पश्चसमञ्जनादि वपादीनां विहृतमेव श्रपणं प्राप्तमतो वचनात्सहश्रपणमुच्यते । ' रुद्राः ' वसां '
जुहोतीति शेषः । 'स्थालीः शानाय' इत्येभिमन्त्रैः । ततो वनस्पतिहोमः, स च यथादृष्टः पृषदाज्येन ।
'स्विष्टः 'रणं' कर्तव्यमिति शेषः । तच्च वसया, यथा अग्नीषोमीये दृष्टम् । 'व्याधाः पति' एत एव
मन्त्राः । अपराग्नौ पत्नीसंयाजहोमः । तथैव दृष्टत्वात् । ततो महाव्याहत्यादि । ' लोहितं स्वति ।
प्रयः 'भ्याम् ' उपतिष्ठते । वाशब्दो विकल्पार्थः । ' नैतः 'रिन्त' मासिमिति । 'एतेः 'ख्यातः' ।
'पायसेन' असौ भवति । 'अनर्थल्पाः' पायसमात्रसाधनत्वे पाशुको योऽर्थस्तेनालुप्तो भवति । एतदुक्तं भवति । पायसेन देवतामात्रेच्येति । 'तस्यः 'क्षिणा' ॥ ८ ॥

* *

(जयरामः)—गृह्णाव इति कर्मनामधेयम्। स्वर्ग्य इति स्वर्गादिकामैः पर्यायेण संबध्यते। निह् युगपत्सर्वकामोत्पित्तसंभवः। वक्ष्यत इति सूत्रशेषः। औपासनम् आवस्थ्याप्निमरण्यं नीत्वा तत्र वितानं साधियत्वा आवस्थ्याप्नेराह्वनीयदक्षिणाग्न्योरुद्धरणं कृत्वा रुद्देवत्यं पशुं साण्डमन-पुंसकमालभेत । तस्य चान्वयाच्छागस्य प्राप्तौ गौर्वा। वा शब्द एवार्थे। गौरेव न छागः। कृतः। शब्दाच्छूल्याव इति वचनात्। वपां अपियत्वेति विहृतअपणे प्राप्ते सहअपणार्थोऽयमारम्भः। विहृ-तश्रपणं कथमिति चेत् । चोदकपरिप्राप्त्याऽऽज्यासादनोत्तरकालमन्येषाम् पशूनां शाखानिखननं प्राप्तम् उत्तराघारान्ते च पश्चसमञ्जनादि । वपादीनां विहृते शामित्राग्नाववदानानां वपायाश्चाहवन्तीय एवश्चपणं प्राप्तम्। अतोऽत्र वचनात्सहश्चपणमुच्यते। रुद्रायेत्यादौ जुहोतिति शेषः। अवदानानि चरुमिश्चाण्यग्न्यादीशानान्तेभ्यो जुहोत्येभिरेव नाममन्त्रैः। ततो वनस्पतिहोमः पृषदाज्येन तेनैव दृष्टत्वात्। [ततो वनस्पतिहोमः पृषदाज्येन।] ततः स्वष्टकृते हुत्वा दिशां व्याघारणं कर्तव्य-मिति सूत्रशेषः। तच वसया भवति। यथाऽप्रीषोनीये। पत्नीसंयाजा अप्येतैर्नाममन्त्रैरपराग्नौ। तत्र

हष्ट्रत्वात् । ततः प्राज्ञानान्ते पशुना तुल्यवयस्कं गां दस्वा लोहितं पज्ञो एकं पालाज्ञेषु पलाज्ञपत्रेषु कूचेंषु च कुज्ञासनेषु वलित्वेन ददाति यास्तेरुद्रेत्यादिषद्भिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रम् । तद्र्थः सुगमः । ते तुभ्यं चेति योज्यम् । तत्र षण्णां परमेष्ठी यजुः रुद्रो बलिहरणे० । अवद्धयं पुरीषाधानं पोटीतिप्रसिद्धम् आह्वनीये प्रक्षिपति अनुवातं वाताभिमुखं पशुमविशष्टं पशुज्ञरीरम् । रुद्रैः रुद्राध्यायाम्नातमन्त्रैः स्तौति । प्रथमोत्तमौ आद्यन्तौ ताभ्यां वा । पशोरत्र मांसमिति शेषः । एतेनैव विधानेन गोयज्ञः कर्मिविशेषः । असौ च पायसेन चरुणा अनर्थलुप्तश्च भवति । पायसेन शूलगवदेवतामात्रेज्येत्यर्थः । तस्य शूलगवपशोर्वयसा तुल्यवया गौदेक्षिणा देया ॥ ॥ ८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

(हरिहर:)—' शूलः 'युष्य: ' अथ स्वर्गादिकामस्य शूलगवाख्यं कर्म यागविशेषमनुविधा-स्यन्नाह शूलगव इति । स च स्वर्ग्यः स्वर्गीय हितः पशव्यः पशुभ्यो हितः पुत्र्यः पुत्रेभ्यो हितः धन्यः धनाय हितः यशस्यः यशसे हितः आयुष्यः आयुषे हितः । अयमर्थः । यदा यजमानः स्वर्गपश्चपत्र-धनयश्राआयुषामन्यतमकामो भवति तदाऽनेन शूलगवाख्येन यागेन यजेत । अनेककामानां युगपदु-त्पत्त्यसंभवात् । ' औपा ... साण्डम् ' औपासनमावसथ्याग्निमरण्यमटवीं नीत्वा तत्र वितानं त्रेता-मिविन्यासं साधियत्वा शुल्वोक्तप्रकारेण विरचय्य रौद्रं रुद्रो देवता अस्येतिरौद्रं, तं पशं छागं आल-मेत सञ्ज्ञपयति । कथं भूतं साण्डम् अण्डाभ्यां सह वर्तत इति साण्डस्तम् अनपुंसकमित्यर्थः । 'गौर्वा शब्दात्' वाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ । नैव छागः पश् रौद्रः अपितु साण्डो गौः, कुतः, शब्दात् शुळगव इत्येतस्माच्छव्दात् । ^६वपाछं ...नायेति १ वपां पक्त्वा स्थालीपाकमवदानानि च हृद्यादीनि सहैव अपयित्वा । ननु पशुतन्त्रे विहृत्य शामित्रेऽग्नाववदानश्रपणं वपाश्रपणं चाहवनीये दृष्टम् । अत्र तन्माभूदिति सहश्रपणमुच्यते स्थालीपाकमवदान।नि चेति। तत्र रुद्राय वपां जुहोति अन्तरि-क्षाय वसां जुहोति, अत्र जुहोतीत्यभयत्राध्याहारः । स्थालीपाकमिश्राण्यवदानानि । अवदानहोमा-वसरे हृद्यादीन्यवदानानि स्थालीपाकेन चरुणा संयुतानि जुहोति नवकृत्वः अग्नये स्वाहेत्येवमा-दिभिर्नवभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रमग्नौ प्रक्षिपति । कथम् । अग्नये स्वाहा १ । रुद्राय स्वाहा २ । रार्वाय स्वाहा ३ । प्रापतये स्वाहा ४ । उप्राय स्वाहा ५ । अशनये स्वाहा ६ । भवाय स्वाहा ७ । महा-देवाय स्वाहा ८ । ईशानाय स्वाहा ९ ॥ यथामन्त्रं त्यागाः । ' वनः रणम् ' वनस्पतिश्च स्विष्ट-कृच वनस्पतिस्विष्टकृतौ तयोरन्तः वनस्पतिस्विष्टकृदन्तः तस्मिन् दिशां व्याघारणं कर्तव्यमिति सूत्र-शेषः । तत्तु व्याघारणं वसयैव भवति । तत्र वनस्पतिहोमः स्विष्टकृद्धोमादर्वाक् पृषदाज्येन भवति, पशौ तथादृष्टत्वात् । स्विष्टकृद्धोमश्च सर्वावदानपक्षे त्रयङ्गेभ्यः असर्वावदानपक्षे तेभ्य एवावशिष्टेभ्यः । अत्र सूत्रे व्याघारणमेव निबद्धम्, तत्र द्रव्यदेवतापेक्षायां सर्वपश्चमकृतिभृताग्नीषोभीये दर्शनात् वसाद्रव्यं दिशो देवता व्याघारणधर्मतया लभ्यते । ' व्याघाः 'तिमिति ' व्याघारणं दिशामभिघारणं तस्यान्ते अवसाने पत्नीः पञ्च वक्ष्यमाणाः संयाजयन्ति जाघन्या पश्वङ्गेन । कथम् , इन्द्राण्यै रुद्राण्यै इत्यादिपञ्च-भिर्मन्त्रैः स्वाहाकारान्तैः प्रतिमन्त्रम् । 'लोहितं "हरित' यास्ते रुद्रेत्यादि ततो महाव्याहत्यादि । लो-हितं तस्यैव पशो रुधिरं पालाशेषु पलाशपत्रेषु कूर्चेषु आसनेषु प्राकृसंस्थेषु उद्क्संस्थेषु वा, रुद्राय-सेनाभ्यः रुद्रायदेवतायै सेनाः रुद्रायसेनाः अलक्समासः ताभ्यो बलिमुपहारं हरति दुदाति यास्त-इत्यादिभिः षड्भिर्मन्त्रैः षद्सु पालाशकूर्चेषु प्रतिमन्त्रमेकैकम् । 'ऊत्रध्यं ' नति' ऊवध्यं पुरीषाधानं पोटीति प्रसिद्धम् । लोहितेन रक्तेन लिप्तं संसृष्टं लोहितलितमग्नौ आहवनीये प्रास्यति प्रक्षिपति अधो-भूमौ वा निखनति निद्धाति । 'अनुः 'काभ्याम्' अनुवातं वातमनु लक्षीकृत्य वाताभिमुखमित्यर्थः पशुम्बरीष्टं पशुरारीरमबस्थाप्य निधाय रुद्दैनमस्तइत्यध्यायान्नातै रुद्रमन्त्रेरुपतिष्ठते स्तौति । यद्वा प्रथमोत्तमाभ्यामनुवाकाभ्यां मन्त्रसमुदायाभ्याम् । तत्र प्रथमोऽनुवाको नमस्त इत्यार्भ्य षोडरार्चः,

उत्तमोऽन्तिमः द्वापे अन्धसस्पतइत्यारभ्य विंशतिकण्डिकात्मकः । 'नैत···रन्ति' एतस्य रोद्रस्य पशो-र्मासं प्रामं न हरन्ति प्रामं प्रति न नयन्ति याज्ञिकाः, किंतु अर्ण्य एवोत्सृजन्ति । 'एते' 'ख्यातः' एतेनैव शूलगवेनैव यज्ञेन गोयज्ञो गोयज्ञनामधेयो यागो व्याख्यातः कथितः । तत्र द्रव्यविशेषमाह । 'पाय''लुप्तः ' पायसेन पयसा संसिद्धेन चरुणा अनर्थेलुप्तः शूलगवप्रधानदेवताहोमलोपरहितः। ' तस्य '' क्षिणा ' तस्य शूलगवपशोर्वयसा तुल्यं समं वयो जन्मातिकान्तकालो यस्य गोः स तुल्य-वया गाँ: गोपुड्व: दक्षिणा परिक्रयदृव्यं ब्रह्मणे देयमिति सूत्रार्थ: ॥ ॥ अथ प्रयोग: । स्वर्गप्रा-पुत्रधनयशुआयुष्कामानां शूलगवपश्वन्धो विहितः, तत्र मातृपुजापूर्वकमाभ्युद्यिकं श्राद्धं कृत्वा औपासना मिमादायारण्यं गच्छेत् । तत्र शुचौ देशे गाहेपत्यायतनं सप्तविंशत्यङ्कलं वृत्तं विधाय तन्म-<mark>ध्यनि</mark>खातराङ्कोरष्टौ एकादरा द्वाद्रा वा स्वकीयपदा प्राचीं दिशं गत्वा तदन्ते शङ्कं निखाय तयोः गंकोरूभयतः पाशां रञ्जं प्रसार्याहवनीयायतनं रचयेत्। तद्यथा। यावत्प्रमाणा रञ्जः स्यात्तावाने-वागमो भवेत्। आगमार्द्धे च शंकुः स्यात्तद्र्द्धे च निरञ्छनमिति शुल्ववचनानुसारेण। अत्रायं रच-नाप्रकारः । पूर्वस्माच्छङ्कोर्द्वाद्शाङ्गष्ठपर्वपरिमितं देशं पूर्वतः पश्चिमतश्च परित्यज्य तत्र शंकुद्वयं निखाय चतुर्विशत्यङ्गलां रज्जुं परिमाय तावतीमेवाधिकां गृहीत्वा उभयतः पाशवतीं कृत्वा तस्या रज्जोराग-मार्द्धे शंकुस्थानं सूत्रादिनाऽङ्कियित्वा अपरागमार्द्धे निर्ञ्छनं आकर्षणसूत्रगणमोप्य पूर्वाद्धीपराद्धीन्तयोः शंकोः तस्या रज्जोः पाशद्वयं निक्षिप्य निरञ्छनेन गुणेन दक्षिणत आकृष्य शंकुस्थाने शंकुं निखनेत्। ततस्तामेव रज्जुमुत्तरतो नीत्वा तथैवाकृष्य शंकुत्थाने अपरं शंकुं निखनेत्। अथ रज्जोः पाशौ परिवर्त्त्य पूर्ववित्ररञ्छनगुणेन दक्षिणत आकृष्य शंकुत्थाने शंकुत्रिखाय पुनस्तामेव रज्जुमुत्तरतो नीत्वा तथैवा-कृष्य रांकुस्थाने रांकुं निखनेत् । एवं चतुरस्रं चतुर्विरात्यङ्गलायामविस्तारमाहवनीयायतनं संपद्यते । ततो गाहेपत्याहवनीयान्तरालसंमितां रज्जुमागमय्य तां च षङ्गणां सप्तगुणां वा विधाय षष्टांशं सप्तमं वा तत्राधिकं निक्षिप्य प्रसार्थ त्रिगुणीकृत्य अपरिवतृतीये शंकुस्थानज्ञानार्थमङ्कयित्वा गार्हपत्याहवनी-यमध्यगतयोः शंकोः पाशौ प्रतिमुच्य गार्हपत्यायतनादक्षिणत आकृष्य अपरिवतृतीयाङ्के शंकुं निखाय तस्मिन् शङ्कौ अन्यं रज्जुपाशं प्रतिमुच्य षोडशाङ्कुलानि परिमाय वृत्तं मण्डलं विरचय्य तन्मध्यम-शङ्कोश्रत्वार्यङ्गुलान्युत्तरतः परित्यच्य तत्र पूर्वापरायतां मण्डलसंमितां रञ्जुं निपात्य रेखामुहिखेत्। एवं धनुषाकृति दक्षिणाग्न्यायतनं संपद्यते । तथा तामेव रज्जुं परिवर्त्याहवनीयादुत्तरतो विवृतीये-नाकृष्य वितृतीयस्थाने उत्करं कुर्यात् । एवं वितानं साधियत्वा तेषु पश्चभूसंस्कारान्कृत्वा गाई-पत्यायतने औपासनाग्नि संस्थाप्य मृन्मयेन पात्रेण गाईपत्येकदेशमादायाहवनीयायतने आहवनीयं प्रणयेत्। एवमेव गाईपत्यादक्षिणाग्निम्। आहवनीयस्य दक्षिणतो ब्रह्मासनमास्तीर्य शूलगवेन रौद्रेण पशुनाऽहं यक्ष्ये तत्र मे त्वं ब्रह्मा भवेति सुब्राह्मणं प्रार्थ्य भवामीति तेनोक्त आसने तमुपवेश्य उत्तरतः प्रणीताः प्रणीय पवित्रच्छेद्नानि पवित्रे प्रोक्षणीपात्रं वज्रमन्तर्द्धानतृणं चेत्येतानि पञ्च आसाद्येत् । ततः रज्जुं शंकुं शम्यामित्रं पुरीषाहरणमुद्कं सिकताः आच्छाद्नवस्त्रभित्यष्टौ उपकल्पयेत् । ततः पवित्रे कृत्वा प्रोक्षणीः संस्कृत्य वज्रमन्तर्द्धानतृणं च प्रोक्ष्य प्रोक्षणीं निधाय वज्रमादाय वेदि मि-मीते स्प्येन । आहवनीयस्य दक्षिणतः प्राचीं ज्यरिंन पश्चिमतश्चतुररित्मुत्तरतस्यरिंन पूर्वतश्च ज्यर-त्निमिति एवं परिमितां वेदिं त्रिभिः कुशैः परिसमुद्य उत्तरतो वज्रेणोत्करं परिलिख्य तदन्तिके वज्रं निधाय तदुपरि वेदितृणं कृत्वा सतृणं वज्रमादाय दक्षिणहस्तेन सन्ये पाणावाधाय दक्षिणे-नालभ्य तेन वजेण पृथिवीमात्मानं वा संस्पृशन् वेद्यामुद्गयं तृणं निधाय तदुपरि तेन प्रहत्य तद्येण पुरीषमादाय वेदि प्रक्ष्य पुरीषमुत्करे कृत्वा पुनस्तथैव प्रहत्य पुरीषमादाय वेदि प्रक्षा-करोति, एवमेव द्वितीयं करोति, पुरीपकरणान्ते दक्षिणोत्तराभ्यां पा-मं परी अमत्करे

णिभ्यामुत्करेऽभिन्यासं करोति ततस्तृतीयं प्रहरणादि तथैव चतुर्थे कृत्वा परिप्रहं परिप्रहीष्यामीत्यामन्त्रितेन ब्रह्मणा परिगृहाणेत्यनुज्ञातः स्पर्येन वेदिं दक्षिणतः प्राचीं परिगृह्य पश्चिमत उदीचीमुत्तरतः प्राचीं परिगृह्वाति । अथ वैद्यां प्राचीस्तिस्रो लेखा उहिन्छ्य अनामिकाङ्कष्टाभ्यां दक्षिणाप्रभृतिभ्यो लेखाभ्यः पृथक् पृथक् पुरीपमादायोत्करे प्रक्षिप्य क्रमेण लेखाः संमुशति । तत्रैते वेदिमानादिपदार्थाः स्वकर्तृका मन्त्ररहिताश्च, ऋत्विगन्तराभावात्स-माम्नायाभावाच । अथाहवनीयस्य पुरस्तादुत्तरवेदिस्थाने पञ्चभूसंस्कारान्कृत्वा पूर्वार्द्धे शङ्कुं निखाय द्वात्रिंशदृङ्कलां शम्यामादाय चतुरस्रामुत्तरवेदिं शम्यामात्रीं मिमीते, ततस्तथैव शम्यया उत्तरवेदेरुत्तर-तश्चात्वालं मिमीते । तद्यथा पश्चादुदीचीं शम्यां निपात्य स्पयेन तावतीं लेखामुहिष्य तथैव पुरस्तादु-दीचीं दक्षिणतः प्राचीं उत्तरतः प्राचीं शम्यां निपात्य लेखामुहिखेत्। एवं चतुरस्रशम्याप्रमाणं चात्वालं संपद्यते । ततश्चात्वालमध्ये स्पयामेण प्रहृत्य पुरीषमादायोत्तरवेदौ शङ्कुसमीपे प्रक्षिप्या-भिन्यासं विधाय पुनरेवं द्विरपरं प्रहृत्य पुरीषमादायोत्तरवेदौ प्रक्षेपमभिन्यासं च कृत्वा चतुर्थवेळा-यामध्या चात्वालं खात्वा यावता पुरीषेण शम्यामात्री उत्तरवेदिरूद्धी पूर्वते तावत्पुरीपं पुरीषाहर-<mark>णेन चात्वालादादाय प्रक्षिपेत् । एवमुत्तरवेदिं रचयित्वा मध्ये प्रादेशमात्रीं चतुरस्रां नाभिं कृत्वा प्रोक्ष-</mark> णीभिः प्रोक्ष्य सिकतामुपकीर्थं वाससाऽऽच्छादयति । अथ गाईपत्ये पृर्णोद्वतिवदाज्यं संस्कृत्य पञ्च-गृहीतं गृहीत्वा आज्यप्रोक्षण्याआहवनीये सोपयमनीकाथिशते इध्मस्थाग्नीनुद्यम्य उत्तरवेदिसमीपं गत्वा पुरस्तात्पश्चादक्षिणत उत्तरश्चोत्तरवेदिं प्रोक्षणीभिः प्रोक्ष्य प्रोक्षणीशेषमुत्तरवेदेराग्नेयकोणसमीपे वहिर्वेदीं निनीय पञ्चगृहीतेनाज्येन नाभि व्याघारयति कोणे हिरण्यं पद्यन् । यथा पूर्ववदक्षिणस्यां स्रकत्यां आघार्योत्तरापरस्यां ततो दक्षिणापरस्यां ततः पूर्वोत्तरस्यां मध्ये चाभिघार्य शेषमाज्यं स्रवे उद्यम्योर्द्धमुत्क्षिपति । ततो नाभि पौतुदारवैः परिधिभिः परिद्धाति । तथ्या प्रथममुदगम्रेण पश्चिमतः ततः प्रागप्रेण दक्षिणतः ततः प्रागप्रेणोत्तरतः । ततो नाभिमध्ये गुल्गुळुसुगन्धितेजनं वृष्णेस्तुकाः शीर्षण्याः तद्भावेऽन्या निद्धाति । तदुपरि उपयमनीगतमित्रं स्थापयति उपयमनीं च तत्समीपे निव-पति चात्वाले वा, प्रणीयमानमित्रं ब्रह्माऽनुगच्छति । ततो यजमानः प्रणीता उत्तरवेदेरुत्तरेण कुशा-सने प्रणीयाहवनीयं परिस्तीर्ये गार्हपत्यं च पात्राण्यासादयति । आज्यस्थाली संमार्गक्र्याः संनहना-वच्छादनानि परिधयः उपयमनकुशाः समिधः स्रवः आज्यं वपाश्रपण्यौ चरुस्थाली शलमुखा तण्डुलाः दक्षिणार्थे तुल्यवया गौश्चेति । अथोपकल्पनीयान्युपकल्पयति । वर्हिः प्रश्चशाखा पलाशशाखा त्रिगु-णर्शना उपाकरणतृणम् द्विगुणर्शना गोपशः असिः पान्नेजनीः द्धि हिरण्यशकलानि षद पलाशप-त्राणि चेति । तत आसादनक्रमेण पात्राणि प्रोक्षति । रुद्राय त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति तण्डुलान् प्रोक्षति आज्यस्थाल्यामाज्यं निरुप्य गार्ह्पत्येऽधिश्रित्य पर्यमिकुर्यात् । ततो वेदिं मध्यसंग्रहीतामभ्या खात्वा ब्रह्मन्नुत्तरं परिव्राहं परिव्रहीष्यामीति ब्रह्माणमामन्त्र्य परिगृहाणेति ब्रह्माणाऽनुज्ञातः पूर्ववत्स्पयेन दक्षिणपश्चिमोत्तरतो वेदिं परिगृह्यानुमार्ष्टि । आहवनीयमपरेण प्रोक्षणीरासाद्य प्रणीतोदकेन पाणी <mark>अवनिज्य प्रणीतानां पश्चिमतः प्रागयं स्पयं निधाय तदुपरि इध्मावर्हिषी आसादयति । ततः स्रवं</mark> प्रतप्य सम्पृज्याभ्युक्ष्य पुनः प्रतप्य निद्ध्यात् । आज्यमुद्वास्य प्रोक्षणीनामपरेण कृत्वोत्प्रयावेक्ष्य प्रोक्षणीरुत्पूय वेदिं प्रोक्ष्य वर्हिश्च प्रोक्ष्य प्रोक्षण्येकदेशेन वर्हिर्मूळानि सित्त्का वर्हिर्विसंस्य संनहनं च विस्नंस्य दक्षिणस्यां वेदिश्रोणौ निधाय संनहनावच्छादनैरवच्छाय वेदिं स्तृणाति । तद्यथा बर्हिः पुलकं त्रिधा विभज्य प्रथमं भागं दक्षिणेनोत्थाप्याङ्के कृत्वा द्वितीयं भागं दक्षिणेनोत्थाप्याङ्के कृत्वा तृतीयभागं दक्षिणेनोत्थापितं सन्येन संगृहााङ्कस्थितं प्रथमभागं दक्षिणेनादाय वेद्यां स्तृणात्युद्क्-संस्थम, तथैन द्वितीयं भागं दक्षिणेनोत्थाप्याङ्के कृत्वा सच्ये स्थितं दक्षिणेनादायाङ्कगयेतं सच्येन

संगृह्य पूर्वस्तृतवर्हिर्मूळानि द्वितीयवर्हिभीगामैइछाद्यन् स्तृत्वा तृतीयभागं दक्षिणेनादाय स्पयोप-प्रहेण तथैव स्तृणाति पश्चाद्पवर्गम् , तदुपरि प्रश्चशाखाः स्तृणाति । अथाहवनीयं कल्पयति । ततो मध्यमदक्षिणोत्तरान्परिधीन् आहवनीये परिद्धाति, आहवनीयमवेक्ष्य अप्रेणाहवनीयं परीत्य पलाश-शाखां निखनति तां त्रिगुणरशयना त्रिः परिन्ययति तत्र शकलमुपगृहति, रुद्राय त्वोपाकरोमीत्य-पाकरणतृणेन पशुमुपाकरोति । ततो द्विगुणरशयना अन्तराशृङ्गं पशुं बद्धा रुद्राय नियुनज्मीति शाखायां नियुनक्ति । अथ रुद्राय त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति पशुं प्रोक्षणीभिः प्रोक्ष्य शेषमास्ये उपगृह्या-धस्तादुपेक्षिति । तत उपयमनकुशानादाय सिमधोऽभ्याधाय प्रोक्षणीभिः पर्युक्ष्य पूर्वाधारमाधार्य उत्त-राघारान्ते सुवायण ललाटांसश्रोणिषु पशुं समनक्ति । ततः सुवायाक्ताभ्यां स्ववीसभ्यां पशोर्ललाटमु-परपृशति । स्वरुमवगुद्य असिमेकतो वृतेनाभ्यज्य निद्दात् । अथ चात्वालस्योत्तरतः स्पयेन शामित्राय परिलिख्याहवनीयस्योत्सुकेन पश्चाज्यशामित्रदेशशाखाचात्वालाहवनीयान् पर्यप्रिकुर्यात् त्रिः । पुनरू-ल्मुकमाह्वनीये प्रक्षिप्य तावत्प्रतिगच्छेत् पुनराह्वनीयादुल्मुकमादाय पशुं कण्ठे बद्धा वपाश्रपर्णा-भ्यामन्वारभ्य उदङ्नयेत् । तत्र वेदितृणद्वयमादाय शामित्रे उत्मुकं निधाय शामित्रस्य पश्चादेकं तृण-मास्तीर्थे तत्र पशुं प्राकृशिरसं प्रत्यकृशिरसमुदकृशिरसमुदक्पादं वा निपात्य अवाश्यमानं मुखं संगृह्य तमनेन शामित्रेण संज्ञपयति, सत्यन्यस्मिन्पुरुषे शमितरि यजमान आहवनीयं प्रत्येत्य पूर्णाहु-तिवदाज्यं संस्कृत्य स्वाहा देवेभ्य इत्येकामाज्याहुतिमाहवनीये हुत्वा संज्ञप्ते पशौ देवेभ्यः स्वाहेति तेनैवाज्येनापरां हुत्वा तृष्णीमपराः पञ्च जुहोति । अथ वपाश्रपणीभ्यां नियोजनीं चात्वाले प्रास्य पानेजनीभिः पशोः प्राणशोधनं स्वयमेव करोति । तद्यथा । मुखं नासिके चक्षषी द्वे कणौं द्वौ नाभि मेढूं पायुं संहत्य पादान् एकैकं पानेजनीजलेन स्पृशति, शेषेण शिरःप्रभृति कर्णपर्यन्तं पुनस्तथै-वाप्याय्य ततोऽङ्गानि निषिच्य शेषं पशोः पश्चाद्भागे निषिश्चिति । तत उत्तानं पशुं कृत्वा नाभ्यप्रे तृणं निधाय घृताभ्यक्तासिधार्याऽभिनिधाय सतृणां त्वचं छित्वा तृणमूलमुभयतो होहितेनाङ्कवा तृणं भूमौ निरस्य तदुपरि स्वयं पादौ कृत्वा पुनरागत्योपविद्य वपामुत्त्विच वपाश्रपणीभ्यां प्रो-र्णुय छित्वाऽऽज्येनाभिघार्य प्रश्लात्य पशुं विशास्ति । हृदयादीनि सर्वाणि त्रीणि वा पश्च वा यथा-काममबदानान्यवद्य जायनीं चावद्य श्वन्ने जबध्यमबधाय लोहितं चावधाय चरै तण्डुलानोप्य वपां शामित्रे प्रतप्य आहवनीयस्योत्तरतः स्थित्वा आहवनीये च प्रतप्य शाखाग्न्योरन्तरेणाहृत्य दक्षिणतः स्थित्वा सुवेणाज्येनाभिघारयन् श्रपयति गाईपत्ये स्थालीपाकम् । शामित्रे हृद्याद्यवदानानि प्रतद्य तत्र हृद्यं शूले चरुं पर्यभिकृत्वा वपामभिघारयति, अथ त्रिः प्रच्युते पशोर्हद्यमुपरि कृत्वा पृषद्ाज्येन हृद्यमिभघार्य इतराण्यवदानान्याज्येन सर्वाणि च ज्यङ्गवर्जमिभघार्य स्थालीपाकमुद्वास्य उखां च बपाया अङ्गानां च प्राणदानं कृत्वा वपादीनि क्रमेणासाद्य अङ्गानि शाखाग्न्योरन्तरेणाहृत्य वेद्या-मासाद्य वपामवदानानि चालभ्य ब्रह्मणाऽन्वारब्ध आज्यभागौ हुत्वा वपाहोमार्थ सुवे आज्यसपस्तीर्य हिरण्यशकलमन्याय वर्षा गृहीस्वा पुनर्हिरण्यशकलं दत्त्वा द्विरिभघार्य रुद्राय स्वाहेति वर्षा जुहोति, वपाश्रपण्यो विपर्यस्ते चाम्री प्रास्यति, तत उखातो वसां गृहीत्वा अन्तरिक्षाय स्वाहेति जुहुयात्। अथावदानहोमार्थे स्रवे आज्यसपस्तीर्थ हिरण्यशकलमवधाय हृद्याद्यद्वेभ्यः प्रत्येकं द्विद्विरवदाय स्रवे क्षित्वा स्थालीपाकाच सकुद्वदाय क्षित्वा उपरि हिरण्यशकलं दत्त्वा सकुद्भिघार्य असर्वाणि चेत् क्षताभ्यङ्गं कृत्वा अग्नये स्वाहेति जुहोति। एवं पुन: स्त्रवे उपस्तरणहिरण्यशकलावधानिद्विद्धिः प्रधानावदानप्रहणसक्टरस्थालीपाकावदानहिरण्यशकलावधानाभिघारणानि कृत्वा अपये रुद्राय शर्वाय पशुपतये उप्राय अशनये भवाय महादेवाय ईशानायेत्येतैनाममन्त्रैः स्वाहाकारान्तैरकैकस्मै जुहोति। एवमग्न्याद्यो नव प्रधानहोमाः संपद्यन्ते। ततः पृषदाज्येन वनस्पतये स्वाहेति होमं विधाय स्विष्टुः

कुद्धोमार्थे स्रवमुपस्तीर्थ हिरण्यशकलं दुत्त्वा सर्वावदानपक्षे व्यङ्गेभ्यो द्विद्विरवदाय असर्वावदान<mark>पक्षे</mark> तेभ्य एव प्रधानार्थेभ्यो द्विर्द्धिरवदाय सक्चरोरवदाय हिरण्यशकलमवधाय द्विर्द्धिरभिघार्य अग्नये स्विष्टकृते स्वाहेत्यमेरुत्तरप्रदेशे जुहुयात्। यथामन्त्रं सर्वत्र त्यागाः। ततः स्रुवेण वसां गृहीत्वा आह-वनीयस्य पुरस्तादिशः स्वाहा इदं दिग्भ्यः । दक्षिणतः प्रदिशः स्वाहा इदं प्रदिग्भ्यः । पश्चिमत आदिशः स्वाहा इदमादिग्भ्यः । उत्तर्तो विदिशः स्वाहा इदं विदिग्भ्यः । मध्यत उदिशः स्वाहा इद्-मुद्दिग्भ्यः । पूर्वार्द्धे दिग्भ्यः स्वाहा इदं दिग्भ्यः । ततो जाघनीं गृहीत्वा गार्हपत्यं प्रत्येत्य जाघन्याः सुवेणावदायावदाय इन्द्राण्ये स्वाहा इद्भिन्द्राण्ये रुद्राण्ये स्वाहा इदं रुद्राण्ये रावीण्ये स्वाहा इदं र्श्वाण्ये भवान्ये स्वाहा इदं भवान्ये अग्नये गृहपतये स्वाहा इद्मग्नये गृहपतये, एताः पञ्च पत्नीसं-याजाहुतीर्जुहुयात् । तत आह्वनीये महाव्याहृत्यादिप्राजापत्यान्ता नवाहुतीर्हृत्वा संस्रवं प्राज्य श्रल-गवप्राना तुल्यवयसं वृषं ब्रह्मणे दक्षिणां दद्यात् । ततः पलाशपत्रेषु षद्सु प्राकृसंरथेषु उद्कृसं-स्थेषु वा पशुलोहितेन " यास्ते रुद्र पुरस्तात्सेनास्ताभ्य एव बलिस्ताभ्यस्ते नमः । यास्ते रुद्र दक्षिणतः सेनास्ताभ्य एष विस्ताभ्यस्ते नमः । यास्ते रुद्र पश्चात्सेनास्ताभ्य एष बिस्ताभ्यस्ते नमः । यास्ते रुद्रोत्तरतः सेनास्ताभ्य एष बिलस्ताभ्यस्ते नमः । यास्ते रुद्रोपरिष्टात्सेनास्ताभ्य एष बिल-स्ताभ्यस्ते नमः । यास्ते रुद्राधस्तात्सेनास्ताभ्य एव विहस्ताभ्यस्ते नमः । इदं रुद्राय सेनाभ्य इति सर्वबल्खि त्यागाः । ऊवध्यस्य लोहितलिप्तस्यामौ प्रक्षेपणमधस्तान्निखननं वा कृत्वा अनुवातं पशुमवस्थाप्य रुद्राध्यायेन नमस्त इत्यादिना अस्य प्रथमोत्तमाभ्यामनुवाकाभ्यां वा रुद्रानुपस्थाय उद्कमुपस्पृशेत् । एतस्य पशोर्मासं यामं नानयेत् । इति समाप्तः शूळगवः ॥ ॥ अथ गोयज्ञपद्धतिः । तत्र विहितमातृपुजाभ्युद्यिकश्राद्धः स्वर्गप्रापुत्रधनयराआयुष्यफलानामन्यतमफलकाम औपासनमर्-ण्यं नीत्वा तत्र परिसमूहनादिभिः संस्कृतायां भूमौ स्थापयेत् । तत्र ब्रह्मोपवेशनान्ते विशेषः । सक्षीरं प्रणयनं कृत्वा पायसं अपयित्वा आज्यभागाविष्ट्रा शूलगवदेवताभ्यः अग्निरुद्रशर्वपशुपत्यप्राशनिभय-महादेवेशानेभ्यः स्वाहाकारान्तैर्नामभिश्चतुर्थ्यन्तैनविभिर्मन्त्रैः पायसेन प्रत्येकं जुहुयात् । ततः पायसा-देव स्विष्टकृते हुत्वा महाव्याहृत्यादिशाजापत्यहोमान्ते संस्रवं प्राइय पूर्णपात्रवरयोरन्यतरं ब्रह्मणे दद्यात् ॥ इति गोयज्ञपद्धतिः ॥ ८ ॥

(विश्व०)—'शूलः' आयुष्यः 'स्वर्ग्यः स्वर्गाय हितः । एवं पशुभ्यो हितः । धनाय हितः । यशसे हितः । आयुषे हितः । तथाच स्वर्गादेरुपायः शूलगव इत्यर्थः । विचित्रकार्यस्यानेक-सामश्रीनियम्यत्वाद्यत्यभिलाषं शूलगवावृत्तिः । यतु तन्त्रोत्पत्तिर्वाध्यत इति तन्न । समानकालीनानेकसामश्रीवशादनेककार्याणामपि समानसम्योत्पत्तिकत्वात् । अत्रापि प्रतिप्रयोगं मातृपूजाभ्युद्यिके भवतः । अत्रापि कथं क वा स्यादत आह 'औपाः शब्दात् ' आवस्थ्यमरण्ये नीत्वा तत्र दर्श-पौर्णमासेष्टिवद्गाईपत्यादिखरसाधनम् । गाईपत्ये पश्चभूसंस्कारपूर्वकमावस्थ्यस्थापनं तत आहवनीये दक्षिणामौ च पश्चभूसंस्कारान्छत्वा तयोरुद्धरणम् । आहवनीयं दक्षिणेन ब्रह्मासनास्तरणं, प्रणीता-प्रणयनं, पात्रासादनं, पवित्रच्छेदनानि त्रीणि, पवित्रे ह्वे, प्रोक्षणीपात्रम्, अन्तर्द्धानतृणं, वज्ञः, शम्या च, रज्जुशंकुमुद्गरादि उत्तरवेदिसाधनं, पुरीवाहरणपात्रं, उद्दक्तं, सिकताः, आच्छादनकुशाः, ततः पवित्रे छत्वा प्रोक्षणीः संस्कृत्य वज्ञान्तर्द्धानतृणशम्यानां प्रोक्षणम् । ततो गाईपत्याप्रे प्रोक्षणीनिधानम् । ततो वेदिमानं पश्चत् । चतुररितः पश्चात्तिर्यक् षडरित्नर्भध्ये प्राची त्र्यरितः पुरस्तात्तिः । ततो वेदिमानं पश्चत् । चतुररितः पश्चात्तिर्यक् षडरित्नर्भध्ये प्राची त्र्यरितः । चरस्त्रात्वः । अत्र साधनोपायभूतस्रोकः । व्यरत्री लक्षणं,कुर्याद्दे सार्द्वत्रये तथा । अर्द्धरत्नौ ततः सार्द्धे विद्दे स्यात्पानुकी ग्रुमा । [अर्थ पाशाऽविपर्यासेन साधनोपायः ।] प्रकारान्तरमित । नवारितन्ति । संग्रहसाधन्तायः । अर्द्वेदः प्रसाधनमिति ।। संग्रहसाधन्ति । संग्रहसाधननि । संग्रहसाधननि । संग्रहसाधननि । संग्रहसाधननि । संग्रहसाध

ना(नि?दि) दुर्शपौर्णमासवेदिवत् अत्र सर्वे मन्तरहितं कत्तेव्यम् । वेदिपरिसमूहनम् उत्कर-करणं सतृणवञ्जादानादि सतृणपुरीषस्योत्करे प्रक्षेपान्तं, पूर्वपरिप्रहः, वेद्यां त्रिरुहेखनं, हरणं संम-र्शनम् । अत्र स्वकर्तृकमेव सर्वम् । ततः शम्यां स्पयं चादाय पूर्वोक्तसंचरं परित्यज्य चात्वालमानादि उत्तरवेदिच्छाद्नान्तं पशुवत् कात्यायनोक्तं तूष्णीम् । ततः गाईपत्ये पूर्णीहृतिवदाज्यं संस्कृत्य पञ्चगृ-हीता (?) ह्यग्निप्रणयनसूपयमन्युपनिवपनान्तं तृष्णीं कात्यायनोक्तम् । प्रणीयमानेऽग्नौ ब्रह्मासनमनु-नेतन्यम् प्रणीतापि उत्तरवेदिकाहवनीयादुत्तरतः स्थाप्या । तत आहवनीयगाहेपत्ययोः परिस्तरणम् । पात्रासादनम् । आज्यस्थाली प्रोक्षणीपात्रमित्रः, अन्यैरवच्छादनकुशाः, संमार्गकुशाः परिषयः उप-यमनकुशाः समिधः स्त्रवः आज्यं वपाश्रपण्यौ चरुत्थाली साण्डोवृषभः उखा तण्डुलाः, दक्षिणार्थे तुल्यवया गौ: वर्हि: प्रश्लशाखा पलाशशाखा त्रिगुणरशना उपाकरणतुणं द्विगुणरशना शास: पाने-जनीः दिध हिरण्यशकळानि पळाशपत्राणि षट् । आज्यनिर्वापः । रौद्रस्य पशोर्विहितत्वाद्गोपशोश्च कळौ निषेधाचरुकर्तव्यतात्र्रयणे त्वाज्यनिर्वापानन्तरं चरुप्रहणं रुद्रायजुष्टं गृह्वामीति । प्रोक्षणे त्वाशब्दः । <mark>ततः पर्यम्निकरणम् ततोऽभ्याखननोत्तरपरिप्रहादिवपाश्रपणान्तं पशुपक्षे । चरूपक्षे तु</mark> वपाहोमः । हिरण्याभावे घृतम् । अन्ये पशुधर्मा न भवन्ति । स्मार्त्तपशुधर्मान्वक्षति । ' वपार्ठःश्रपयि-त्वास्थालीपाकमवदानानिचं । स्थालीपाकावदानेषु अपणानुकर्षणार्थश्चकारः।स्थालीपाकश्च पशुपुरोडा-शस्थामापन्नः । होमानन्तरं तद्ग्रहणम् अमयेरुद्रायशर्वायपशुपतयज्ञ्यायाशनयेभवायमहादेवायेशाना-यजुष्टंगृह्वामि । प्रोक्षणे त्वाशब्दः । न च समानदेवताकत्वात्पशुपुरोडाशयो रौद्र एव स्थालीपाक इति वाच्यम् । देवताभ्य इति शांखायनसौत्रबहुत्वसामर्थ्यादशेषदेवताकीर्त्तनस्य स्थालीपाकेषु न्याय्यत्वात् । कलौ पशोरनादरणे रौद्रश्चरः । आज्यनिर्वापानन्तरं तद्वहणम् । प्रोक्षणं च । श्रपणं गार्हपत्ये । तत <mark>उपयमनकुशादानादि उत्तराघारानन्तरं पशुसमञ्जनम् तद्नु शामित्रोहेखनम् । आहवनीयोल्मुकेन</mark> त्रिः पर्यग्निकरणम् । इतरथावृत्तिः । उल्मुकस्याहवनीये प्रक्षेपः । ततः पुनः सव्येनोल्मुकमादाय केन चिन्नीयमानस्य पद्योर्वपाश्रपणीभ्यामन्वारम्भः । शामित्रेग्निनिधानम् तृणास्तरणादि वपामुत्रिवद्य प्रक्षाल्य प्रात्विशसनम् । हृद्याऽद्यवदानम्हणम् त्रीणि पञ्च वा । वपायाः शामित्रे प्रतपनादि । अन्तरा शाखाग्न्योराहरणम् । उखायां शामित्रे रौद्रपशुश्रपणम् । शूले प्रतृद्य हृद्यश्रपणम् । पर्यप्रि-करणं चरोः । त्रिः प्रच्यते हृदयमुपरि कुर्यात् । पृषदाज्येन हृदयाभिघारः अन्येषामाज्येन । चर्रः वपामङ्गान्युद्धास्य शाखाग्न्योरन्तरा समानयेत् । प्राणदानं कृत्वा वेद्यामासादनम् । आलम्भनम् । ततः आज्यभागौ । 'रुद्रा ' 'वसां' जुहुयादिति शेषः । कात्यायनोक्तप्रकारेण वपावदानम् । रुद्रायस्वाहेति वपाहोमः । इदं रुद्राय । अन्तरिक्षायस्वाहेति वसाहोमः। इदमन्तरिक्षायेति त्यागः । 'स्थाली स्नायेति' चरुमिश्रितपश्ववदानहोमः । आदौ स्रुवमिभघार्य प्रतिमांसं द्विद्विरवदानम् । स्थालीपाकस्य सकृत् । पुनरभिघारणम् । वपावद्धिरण्यम् । नवाहुतयः । प्रयोगः अप्नयेस्वाहा इदमप्रये । रुद्रायस्वा० इदंरुद्राय । <mark>द्यार्वायस्वाहा इदं</mark>दार्वाय । प्रापतयेस्वाहा इदंपग्रुपतये । उप्रायस्वाहा इद्मुप्राय । अशनयेस्वाहा इद्म-शनये । भवायस्वाहा इदंभवाय । महादेवायस्वाहा इदंमहादेवाय । ईशानायस्वाहा इदमीशानाय । 'वन···रणं' पृषदाज्येन वनस्पतयेस्वाहा इदंवनस्पतये । अङ्गेभ्यः स्थालीपाका**च**िस्बष्टकृत् । अ<mark>प्रये</mark> स्विष्टकृतेस्वाहा इद्मम्ययेस्विष्टकृते । एवं वनस्पतिहोमस्विष्टकृद्धोमयोरन्ते दिग्व्याघारणं वसया । दिशः स्वाहा इदंदिग्भ्यः । प्रदिशः स्वाहा इदंप्रदिग्भ्यः । आदिशः स्वा० इदमादिग्भ्यः । विदिशः स्वाहा इदंविदिग्भ्यः । उदिशः स्वाहा इद्मुद्दिग्भ्यः (दिग्भ्यः ? दिशः) स्वाहा इदं दिग्भ्यः । षडाहुतयः प्रागाद्यारभ्य प्रादक्षिण्येन चतस्रः। अन्ते द्वे मध्ये पूर्वोद्धें च । एवं षट्। ' व्याघाः 'तिमिति ' दिग्भ्यः स्वाहेत्यादिन्याघारणान्ते जाघन्या गार्हपत्ये पत्नीसंयाजाः पश्च चतुरवत्तेन । तद्यथा ।

इंद्राण्येस्वाहा इद्भिंद्राण्ये । रुद्राण्येस्वाहा इदंरुद्राण्ये । शर्वाण्येस्वाहा इदंशर्वाण्ये । भवान्येस्वाहा इदंभवान्यै । अप्रयेगृहपतयेखाहा इद्मग्नयेगृहपतये । नात्रसंस्रवः । ततोमहाव्याहृत्यादिप्राजाप-त्यान्ता नवाहुतीराहवनीये होतव्याः । ततः संस्रवप्राशनादिदक्षिणादानान्तम् । ' छोहि ''रित ' रुद्रदेवताभ्यः सेनाभ्यः रुद्रसेनाभ्यः । रुधिरेण बलिदानविधानाद्विशसनकाले तद्रक्षणम् । पालाश-पत्रनिर्मितेषु पात्रेषु कुरोषु च यथालिङ्गं प्राद्क्षिण्येन प्रतिदिशं बलिहरणम् । बलिद्वयमुत्तरतः प्राक्संस्थमथवा प्राक्पश्चात् । बलिदानमन्त्रानाह ' यास्ते' ''नम इति ' कुशानास्तीर्थ तत्र पालाशेषु विलदानं यास्तेरुद्रपुरस्तात्सेनेति प्रतिमन्त्रम् । इदंरुद्रेभ्यः पुरस्तात्सेनाधिपत्येभ्यः । इदं रुद्रेभ्यो दक्षिणतः सेनाधिपत्येभ्यः । इदं रुद्रेभ्यः पश्चिमतः सेनाधिपत्येभ्यः । इदंरुद्रेभ्य उत्तरतः सेना० । इदं उपरिष्टात्सेनाधिपत्येभ्यः । इदंरुद्रेभ्योऽधस्तात्सेनाधिपत्येभ्यः । वर्हिहोंमादित्राह्मणभोजनान्तम् । ' ऊवः ''नन्ति ' अग्नौ आहवनीये। ' अनुः ''काभ्यां ' अनुवातं वायुप् अनुलश्लीकृत्य पशुमविशष्टं प्राशरीरम् । रुद्रैः रुद्राध्यायास्रातमन्त्रैः उपतिष्ठते स्तौति । पश्चान्तरमाह-प्रथमेति । प्रथमोत्तमौ **षाद्यन्तौ ताभ्यां प्रथमः षोडशर्चः । द्वापेऽअन्धस**इत्यारभ्य विंशतिकण्डिकात्मक उत्तमः । नैतस्य पशो-र्श्राम इरन्ति । एतस्य पशोर्मीसं यामं प्रति नाहरन्तीत्यर्थः । तत आचम्य गाईपत्यमादाय गृह-मागत्यावसभ्यखरे स्थापयेदिति शूलगवः । ' एते ' 'स्यातः ' एते नैव शूलगवकर्तव्यताकलापेन गौ-यज्ञः मञ्जपर्कार्चनादौक्रियमाणः । तस्यापीतिकर्तन्यताकलाप उक्तं इत्यर्थः । विशेषमाह । ' पायः उन्न प्तः ' अत्रापि मातृपूजाभ्युद्यिके । परिसमूहनाद्याज्यभागान्ते विशेषः । आसादने तण्डुलानन्तरं पयः । चरुष्रहणप्रोक्षणेऽग्न्यादीशानान्तेन । आज्यभागान्ते शूलगवदेवताभ्यो होमः पूर्ववत् । स्वष्ट-कुदादिबाह्मणभोजनान्तं पूर्ववत् । तदनन्तरं वैश्वदेवः । शुलगवेऽत्रापि शुलगवदेवताहोमातिरिक्ता निरर्थिका इतिकर्तव्यता छुप्यत इत्यर्थः । ' तस्य···क्षिणा ' आलभ्यमानपशोर्वयसा तुल्यवया गौर्द-क्षिणा देया । एवमाचार्यादौ गृहागते आसनमाहार्येत्यादि कुरुतेत्येवमन्तं कृत्वा परिसमूहनाद्या-ज्यासादनान्ते । वपाश्रपण्यौ शूल्रमुखा स्थाली तण्डुलाः प्रक्षशाखा त्रिगुणरशना उपाकरण<mark>तृण</mark>ं द्विगुणरशना गोप्युः त्रिगुणरशना पान्नेजनीः असिः हिरण्यशकलानि दिध वर्हिः संस्रवपात्रं दक्षिणार्थे तुल्यवया गौ: । शूछगवदेवताभ्यश्चरुप्रहणम् । पवित्रकरणादि । वर्हिस्तरणानन्तरं प्रश्च-शाखास्तरणम् । शाखानिखननादिप्रधानहोमान्तं शूलगववत् । आचार्यार्चने वार्हस्पत्यः पशुः। आं-व्यभागानन्तरं वृहस्पतयेस्वाहेतिवपाहोमः । स्थालीपाकमिश्राङ्गहोमः वृहस्पतयेस्वाहेति । वृनस्पति- होमादि ब्राह्मणभोजनान्तम् । विवाहे प्राजापत्यः पशुः । एवं सर्वत्र पशुपु देवतामात्रे विशेषः । अष्टमीकण्डिका ॥ ८॥

अथ वृषोत्सर्गः ॥ १ ॥ गोयज्ञेन व्याख्यातः ॥ २ ॥ कार्तिक्यां पौर्णमास्याछंरेवत्यां वाश्चयुजस्य ॥ ३ ॥ मध्येगवाछं सुसिमद्धमि कृत्वान्यर्घः संस्कृत्येह्ररतिरिति षट् जुहोति प्रतिमन्त्रम् ॥ ४ ॥ पूषा गा अन्वेतु नः पूषा रक्षत्वर्वतः । पूषा व्वाजर्धः सनोतु नः स्वाहा, इति पौष्णस्य जुहोति ॥ ५ ॥ रुद्रान् जिपत्वेकवर्णं द्विवर्णं वा यो वा यूथं छाद्ययि यं वा यूथं छाद्येद्रोहितो वैव स्यात्सर्वाङ्गरुपेतो जीववत्सायाः पयस्विन्याः पुत्रो यूथे च रूपस्वित्तमः स्यात्तमलंकृत्य यूथे मुख्याश्चतस्रो वत्सतर्यस्ताः

श्रालंकृत्य एतं युवानं पितं वो ददामि तेन कीडन्तीश्ररथ प्रियेण ॥ मा नः साप्तजनुषाऽसुभगा रायरपोषेण सिमषा मदेमेत्येतयैवोत्सजेरन् ॥ ६ ॥ नभ्यस्थमिमन्त्रयते मयोभूरित्यनुवाकशेषेण ॥ ७ ॥ सर्वासां पयिस पायसछं श्रपयित्वा ब्राह्मणान्भोजयेत् ॥ ८ ॥ पशुमप्येके कुर्वन्ति ॥ ९ ॥ तस्य शूलगवेन कल्पो व्याख्यातः ॥ १० ॥ ॥ ९ ॥

(कर्कः)—'अथ वृषोत्सर्गः' व्याख्यास्यत इति सूत्रशेषः। 'गोय''ख्यातः' एतदुक्तं भवति पायसेन शूळगवदेवताभ्यो होमः। कार्तिक्यां पौर्णमास्यां रेवत्यां वाश्वयुज्यां पौर्णमास्यामेव कर्तव्यः। वाशव्दो विकल्पार्थःः। 'मध्ये''न्त्रम्' आज्यं संस्कृत्येतिप्रहणं प्रागाघारहोमाद्प्याहु-तयो यथा स्युरिति। तत आघारादि, पुनः पायसेन शूळगवदेवताभ्यो होमः। 'पूषा''होति' तस्य च प्रपणानुपदेशात्तद्भृतस्योपादानम्। तत उभयोः सकाशात्स्विष्टकृत् व्याहृत्यादि च। ततो 'क्ष्यान्याः'णी वा 'वृषमुत्सृजेत्। 'यो वा''येत्'यो नाम महत्त्वेन गोयूथं छाद्यति यो वा तेनैव छाद्यते। छघुरित्यर्थः। 'रोहिः''स्यात् 'रोहित एव वा भवति। यथोक्तो वेति विकल्पः। 'सर्वाङ्गैक्पेतः 'अन्यूनाङ्ग इत्यर्थः। जीववत्सायाः पयस्विन्याः पुत्रो भवेत् । 'यूथे''कृत्य' मह्माळादिभिः पति वो ददामीत्येतमुत्सृजेत्। 'नभ्य''शेषेण ' वत्सतरीणां मध्यस्थो नभ्यस्थ इस्युच्यते। इदमन्यत्कर्मान्तरमधुनोच्यते। 'सर्वाः' स्वातः' शूळगववत्सर्वं कर्तव्यमित्यर्थः॥

(जयराम:)—'अथ वृषोत्सर्गः' कर्मविशेषः, वक्ष्यत इति सूत्रशेषः । व्याख्यात इति पायसेन शूलगवदेवताहोमः कथितः। स च कार्तिक्यामाश्वयुज्यां वा पौर्णमास्यां भवति। रेवत्यामिति तद्विशेष-णं फलातिशयार्थम् । आज्यं संस्कृत्येतियहणमाघारहोमादपि प्रागाज्याहुतयः स्युरिति । तत आघा-रावाज्यभागौ हुत्वा पायसेन शूलगवदेवताहोमः ततः पूषागा इत्येकाहुतिः पिष्टचरोः। संख्याऽनुपदे-शात्। स च श्रपणानुपदेशात्सिद्ध एवासाद्यते। अथ मन्त्रार्थः। तत्र परमेष्टी गायत्री पूषा पिष्ट-होमें । पृषा सूर्यों नोऽस्माकङ्काः धेनूरिन्द्रियाणि च अन्वेतु अनुगृह्वातु । अर्वतः अश्वान् प्राणान् वा रक्षतु । वाजमन्नं सनोतु ददातु । पूपाशब्दावृत्तिरादरार्था । ततः पायसपौष्णाभ्यां स्विष्टकृते हुत्वा प्राशनान्ते रुद्रान् रुद्रमन्त्रान् जिपत्वा यो वा महत्त्वेन यूथाच्छादुकः तेनैव वा लघुत्वेन छाद्यते । रोहितः छोहित एव स्याद्वा । यथोक्तो वेति विकल्पः । सर्वाङ्कैरुपेत इत्यन्यूनाधिकाङ्क इत्यर्थः । जीववत्सायाः पुत्र इत्यादिगुणो यः स्यात्तमलंकृत्य स्रगादिभिः यूथे प्रधानाश्चतस्रो वत्स-तरीश्वालंकृत्योत्सृजेत् एतिमिति मन्त्रेण । तस्यार्थः तत्र प्रजापितिस्त्रिष्टुप् गाव उत्सर्गे । भो वत्सतर्थः एतं वृषम् पति भर्तारं वो युष्मभ्यं ददामि । तेनानेन प्रियेण सह क्रीडन्त्यो यूयं चरथ चरत खच्छन्दं विहरतेति यावत् । तृणानि खादतेति वा । नोऽस्माकं स्थाने साप्तजनुषा सप्तजन्मसं-बद्धेन पत्या सह असुभगा मा भवतेति शेषः । वयमपि युष्मत्यसादाद्रायस्पोषेण धनादिपुष्ट्या सम्यग्भवेन इषा अन्नेन च मदेम तृप्याम । एतया ऋचा वत्सं वत्सतरीश्चोत्सृजेरन् । नभ्यस्थं वत्सतरीमध्यस्थम् । इदं कर्मान्तरम्—सर्वासामिति यावत्यः स्वीया गावस्तावतीनाम् । एकं पशुम् । पायसप्राशनं च कुर्वन्ति तस्य कल्पो व्याख्यातः शूलगववत्सर्वं कर्तव्यमित्यर्थः ॥ ९॥ ॥ *॥

(हरिहर:)—' अथ वृषोत्सर्गः ' अथ शूलगवानन्तरं वृषोत्सर्गः वृषस्य वक्ष्यमाणस्योत्सर्ग उत्सर्जनं वक्ष्यत इति सूत्रशेषः। स च कामाधिकारात्फलस्य वाऽनिभधानात् किं विश्वजिन्न्यायेन

स्वर्गफलः कल्प्यते उत पूर्वोक्तशूलगवानन्तराभिधानात्तत्फल इति संदेहः । तत्र विश्वजिन्न्यायस्य सर्वथाऽश्रुतफळकर्मविषयत्वान्नात्र प्रवृत्तिः । कुतः संनिधिश्रुतस्य शूलगवफलस्य स्वर्गादेरत्रान्वययो• ग्यत्वात्, तस्माद्यमपि पद्युः स्वर्गपद्युपुत्रधनयश्रआयुष्कामस्यैवेत्यभिप्रेत्याह ' गोयज्ञेन व्याख्यातः ' स च गोयज्ञेन गवा रौद्रेण पशुना यज्ञः गोयज्ञस्तेन व्याख्यातः गोयज्ञसाध्यफलेतिकर्तव्यतावानि-त्यर्थः । तत्रश्चास्मिन्नपि स्वर्गपशुपुत्रधनयशआयुष्कामस्याधिकारः । स कदा कर्तव्य इत्यपेक्षायामाह ' कार्तिः जस्य ' कार्तिक्यां पूर्णिमायामाश्विनस्य रेवत्यां रेवतीनक्षत्रे वा कर्तव्य इति सूत्रशेषः । शास्त्रान्तरेतु चैत्र्यामाश्वयुज्यां वेति कालान्तरमुक्तम् । ' मध्ये ' 'मन्त्रम् ' मध्ये गवां गोष्ठे पञ्चभूसं-स्कारपूर्वकमावसध्याम्नि सुसमिद्धं प्रज्वितं कृत्वा आज्यं संस्कृत्य पर्युक्षणान्ते इहरतिरित्यादिभिः पड्-भिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रं षडाज्याहुतीर्जुहोति । अत्र मध्येगवामिति देशविशेषनियमानुविधानात् देशा-न्तरस्येह यागानङ्गत्वम् । 'पूषाः 'होति ' पौष्णस्य पूषा देवता अस्येति षौष्णस्तस्य चरोः पूषागा इत्यादिमन्त्रेण सञ्चन्ज्रहोति होमसंख्यानभिधानात् तस्य च श्रपणानुपदेशात् सिद्ध एवोपादीयते । अयं पौष्णश्चरः पिष्टमयो भवति । कुतः, तस्माद्यं पूष्णे चर्रः कुर्वन्ति प्रपिष्टानामेव कुर्वन्तीति श्रुतेः । ['] रुद्रान्**∵जेरन् ' रुद्रान्नमस्त** इत्यध्यायाम्नातान् जपित्वा जपधर्मेण पठित्वा, अत्र वातिदेशप्राप्तोऽपि रुद्रजपविधिः प्रथमोत्तमानुवाकजपविकल्पनिवृत्त्यर्थः जपावसरज्ञापनार्थो तञ्ज । अपूर्व एवायम् जप्यत्वेनाप्राप्तत्वात् । प्रकृतौ हि रुद्राणां पशूपस्थाने करणत्वेन विहित्त्वात् । एक एव ग्रुक्कादिवर्णों रूपं यस्य स एकवर्णः तम् । अथवा द्वौ वर्णों यस्य स द्विवर्णः तं वृषम् । एवं वर्णविशेषनियममिषायाधुना वृषस्य परिभाणविशेषनियममाह । यो वृषो यूथं कृत्स्नं वर्ग छाद्यति स्वपरिमाणेनाधः करोति तं, वा यं वृषं यूथं वर्गञ्छादयेत् अधः कुर्यात् तं वा यूथादधिकपरिमाणं वा न्यूनपरिमाणं वेत्यर्थः । रोहितो छोहित एव वा यः स्यात्, एवकारेण छोहितस्य एकवर्णद्विव-र्णाभ्यां प्राशस्त्यमुच्यते, पुनः कीटक् ? सर्वेरङ्गैरुपेतः समन्वितः न पुनर्हीनाङ्गोऽधिकाङ्गो वा, तथा जीवाः प्राणवन्तो वत्साः प्रसूतिर्थस्याः सा जीववत्सा तस्या गोः पुत्रः । तथा पयः क्षीरं बहुलं विद्यते यस्याः सा पयस्विनी तस्या गोः पुत्रः। तथा यूथे वर्गे विषये रूपमस्यास्तीति रूपस्वी अतिशयेन रूपस्त्री रूपस्त्रित्तमः वृषः स्यात् तमुक्तगुणविशिष्टं वृषमछंकृत्य वस्त्रमाल्यानुलेपहेमपट्टिकाप्रैवेयकघ-ण्टादिभिर्वृषोचितभूषणैर्भूषयित्वा न केवलं वृषमात्रं तास्र वत्सतरीरप्यलं कृत्य, की हशीः याः यूथे स्ववर्गे मुख्याः गुणैः श्रेष्ठा वत्सतर्यः कति चतस्रः चतुःसंख्योपेतास्ताः, एतं युवानमित्येतयर्चा उत्सृ-जेरन् त्यजेयुः। ' नभ्य ' 'षेण ' नभ्यस्थं वत्सतरीणां मध्ये तिष्ठन्तमभिमन्त्रयते आभिमुख्येन मन्त्रैः स्तौति । केन मयोभूरभिमावाहि स्वाहेत्यारभ्य स्वर्णसूर्यः स्वाहेत्यन्तेनानुवाकशेषेणेति वृषो-त्सर्गसूत्रार्थः ॥ ॥ अथ पायसप्राज्ञनं नाम कर्मान्तरम् । ' सर्वा ' जयेत् ' यस्य यावन्त्यो गावः दोग्ड्यः सन्ति स तासां सर्वासां पयसि दुग्धे पायसं परमात्रं श्रपयित्वा पक्तवा बाह्यणान् त्रिप्रभृ-तीन् यथाशक्ति भोजयेत् तर्पयेत् । 'पशुः "ख्यातः ' एके आचार्याः पशुमपि छागं च कुर्वन्ति आलभन्ते उक्तविधिना पायसश्रपणपूर्वकं ब्राह्मणान् भोजयन्ति च, तस्य पशोः शूलगवेन शूलगवा-ख्येन कर्मणा कल्पः इतिकर्तव्यताकछापो व्याख्यातः कथितः । इति सूत्रार्थः ।। ।। अथ पद्धतिः । तत्र स्वर्गादीनामन्यतमफलप्राप्तिकामः कार्तिक्यां पौर्णमास्यामाश्वयुजस्य रेवत्यां वा शास्त्रान्तराचैत्र्यामाश्व-युज्यां वा मातृपूजापूर्वकमाभ्युद्यिकश्राद्धं कृत्वा गोष्ठे गत्वा गवां मध्ये पश्चभूसंस्कारान् कृत्वा आ-वसध्यामि स्थापयेत् । प्रणीताप्रणयनकाले प्रणीतापात्रमध्ये पिष्टादिना अन्तद्धीनं विधाय मूल-देशे पयः इतरत्र जलं प्रक्षिप्य प्रणयेत् । तण्डुलानन्तरं पौष्णं पिष्टमयं चर्ह सिद्धमेवासाद्-येत्, प्रणीतेन पयसा पायसं श्रपयेत् , पर्युक्षणान्ते सुसमिद्धेऽग्नौ ' इहरतिः स्वाहा १ इह

रमध्वध्स्वाहा २ इहधृतिः स्वाहा ३ इहस्वधृतिः स्वाहा ४ उपसृजं धरुणं मात्रे धरुणो मातरं धयन्स्वाहा ५ । रायस्पोषमस्मासु दीधरत्स्वाहा ६ । इदमम्रये इति षट्सु त्यागाः । एवं षडा-हुतीहुत्वा आज्यभागान्ते पायसेन शूलगवदेवताभ्योऽग्न्यादिभ्य ईशानान्ताभ्यो नवाहुतीः प्रत्येकं पृषागाअन्वेतुनइत्यादिसनोतुनइत्यन्तेन स्वाहाकारयुतेन मन्त्रेणैकामाहुति हुत्वा इदं पूष्णे इति त्यागं विधाय पायसपौष्णाभ्यां स्विष्टकृते हुत्वा महाव्याहृत्यादिहोमसंस्रवप्राश-नान्ते पूर्णपात्रवरयोरन्यतरं ब्रह्मणे दक्षिणां द्यात् । अथ नमस्तेरुद्रमन्यव इत्यारभ्यासमाप्ते रुद्राञ्ज-पित्वा एकवर्णादिगुणविशिष्टं वृषभं चतस्रभिर्वत्सतरीभिः सहितं वस्त्रमाल्यानुलेपहेमालंकारादिभि-रलंकृत्य एतं युवानमित्यादिसमिषामदेमेत्यन्तया ऋचा उत्सृजेरन्। ततो वत्सतरीमध्ये स्वं वृषमं मयोभूरभिमावाहि स्वाहेत्यारभ्य स्वर्णसूर्यः स्वाहेत्यन्तेनानुवाकशेषेणाभिमन्त्रयते । इति वृषोत्सर्गः । अत्र यस्त्रेतकृत्यं तदन्योक्तं लिख्यते । तत्र प्रेतपित्रादिगतनानाविधसमुचितस्वर्गादिफलकामस्य स्वगत-पुण्यातिश्याशोकमोक्षगतिकामस्य वाऽधिकारः। तत्र प्रथमसंवत्सराभ्यन्तरे कृतसपिण्डीकरणस्या-कृतसिपण्डीकरणस्य च मातृस्थापनपूजनाभ्युद्यिकश्राद्धानि न भवन्ति । सूतकान्तद्वितीयमहरे-वास्य परं वृषोत्सर्गस्य कालो न कार्तिक्यादिः । प्रथमसंवत्सरे काम्यकर्माभ्युद्यिकयोरनिधकारात् । कुतः ' तथेव काम्यं यत्कर्म वत्सरात्प्रथमादृते ' इतिवचनात् । सूतकान्ते द्वितीयेऽह्नीति यद्वचनं तत्तथैव काम्यं यत्कमेंति वचनं बाधिरवेव प्रवर्तते अनन्यविषयत्वात् । कार्तिक्यादिवचनं तु संवत्सरो-त्तरकालीनकार्तिक्यादौ संकोच्यम्, अन्यथा बाधसापेक्षत्वाभ्यां वैषम्यापत्तेः । ततश्च संवत्सरानन्तरं कार्तिक्यादिकाले पित्रादिगतनानाविधतृप्त्यादिकामेन क्रियमाणो वृषोत्सर्गो मातृस्थापनपूजनश्राद्ध-पूर्वक एव कर्तव्यः । तस्य च कार्तिकीचैत्र्याश्वयुजीरेवत्यः कालाः । अथ फलश्रुतिः—उत्सृष्टो वृषभो यस्मिन् पिवत्यथ जलाशये । शृङ्गेणोल्लिखते भूमिं यत्र कचन दर्पितः । पितृणामन्नपानं तत्तत्प्रभृत्यु-पतिष्ठते । वृषोत्सर्गाद्यतेनान्यत्पुण्यमस्ति महीतले । तथा । वृषभस्य तु शब्देन पितरः सपितामहाः । आवर्तमाना दृइयन्ते स्वर्गलोके न संशयः। जले प्रक्षिप्य लाङ्गूलं तोयं यद्धरते वृषः । दशवर्षसहस्राणि पितरस्तेन तर्पिताः । कुलात्समुद्भृता यावच्छृङ्गे तिष्ठति मृत्तिका । भक्ष्यभोज्यमयैः शैलैः पितरस्तेन तर्पिताः । गवां मध्ये यदा चैष वृषभः क्रीडते तु यत् । अप्सरीघसहस्रेण क्रीडन्ति पितरस्ततः । लाङ्गूलमुद्यमं यावत्तोयेषु क्रीडते तु सः। अप्सरोगणसंघैश्च क्रीडन्ति पितरः सदा। सहस्ररत्नपात्रेण कनकेन यथाविधि । तृप्तिः स्याद्या पितॄणां वै सा वृषेण समोच्यते । एतानि चार्थवादफलानि समु-चितान्येव कामनाविषयः । अथ वृषस्वरूपम्—जीववत्सायाः पयस्विन्याः पुत्रो मुखपुच्छपादेषु सर्व-शुक्को नीलो लोहितो वा वृषः । तथा—उन्नतस्कन्धककुद् ऋजुलाङ्गूलभूषणः । महाकटितटस्कन्घो वैदूर्यमणिलोचनः । प्रवालगर्भशृङ्गायः सुदीधनरजुवालिः । नवाष्ट्रसंख्येस्तु तीक्ष्णाप्रदेशनैः शुभैः । मिल्लिकाख्यश्च मोक्तव्यस्तथा वर्णेन ताम्नकः। कपिलो वृषभः श्रेष्ठो ब्राह्मणस्य प्रशस्यते। स्वेतो रक्तश्च कृष्णश्च गौरः पाटल एव च । तथा—पृथुकर्णो महास्कन्धः सूक्ष्मरोमा च यो भवेत् । रक्ताक्षः कपिलो यश्च रक्तशृङ्गगलस्तथा । स्वेतोदरः कृष्णपृष्ठो ब्राह्मणस्य प्रशस्यते । स्निग्धवर्णेन रक्तेन क्षत्रियस्य प्रशस्यते । काञ्चनाभेन वैदयस्य कृष्णः शृद्धस्य शस्यते । यस्य प्रागायते शृङ्गे स्वमुखाभिमुखे सदा । सर्वेषामेव वर्णानां स वे सर्वार्थसाधकः। तथा—मार्जारपादः कपिलस्तथा कपिलपिङ्गलः। इवेतो मार्जारपादः स्यात्तथा मणिनिसेक्षणः। तथा—गौरतित्तिरिकृष्णितित्तिरिसिन्निसौ । तथा—आकर्ण-मृह्यात श्वेतं यस्य मुखं स नान्दीमुखः । विशेषतो रक्तवर्णः । तथा—यस्य जठरं श्वेतवर्णे पृष्ठं च स समुद्रनामा । अतसीवर्णो जघन्यः । तथा—भूमौ कर्षति लाङ्गूलं पुनश्च स्थूलवालिधः । पुरस्तादुव्वतो नीलः स श्रेयान्वृषभः स्मृतः । तथा—रक्तशृङ्गाप्रनयनः स्वेतद्न्तोद्रस्तथा । प्रवालसदृशास्येन वृषो

थन्यतरः स्पृतः । एते सर्वे धनधान्यविवर्द्धनाः । तथा—चरणात्रमुखं पुच्छं यस्य इवेतानि गोपतेः । लाक्षारससवर्णश्च तन्नीलमितिनिर्दिशेत् । तथा—लोहितो यस्तु वर्णेन मुखे पुच्छे च पाण्डुरः। इवेतः खुरविषाणाभ्यां स वृषो नील उच्यते। तथा नीलाधिकारे—एवं वृषं लक्ष्णसंप्रयुक्तं गृहोद्भवं क्रीतमथापि राजन् । मुक्त्वा न शोचेन्मरणं महात्मा मोक्षे मितं चाहमतो. विधास्ये । इति । गाथाऽपि तद्र्थेयम् । एष्ट्रच्या बहुवः पुत्रा यद्येकोऽपि गयां त्रजेत् । यजेत वाऽश्वमेधेन नीलं वा वृष्मत्स्रजेत् । अथ वर्जनीया वृषाः—कृष्णताल्वोष्ठद्शना रुक्षशृद्धशफाश्च ये । आसक्तद्नता हस्वाश्च व्याव्रभस्मिनभाश्च ये । ध्वांक्षगृद्यसवर्णाञ्च तथा मुषकसंनिभाः । कुञ्जाः काणाञ्च खञ्जाञ्च केकराक्षास्तयैव च । अत्यन्तर्थे-तपादाश्च उदुश्चान्तनयनास्तथा । नैते वृषाः प्रमोक्तव्या गृहे धार्याः कथंचन । उपादेयश्च वृषस्त्रिहायनः तथा वत्सतयोंऽपि त्रिहायन्य एव। अथ स्नात आचान्तः प्रेतपुत्रादिरन्यो वा होता ब्रह्मा च, तत्रान्यपक्षे 🕉 अद्यासुकमासीयासुकतिथौ पित्रादिगतस्वर्गकामो वृषोत्सर्गमहं करिष्ये इति प्रतिज्ञाय अद्यक्तेव्ये वृषो-स्सर्गहोमकर्मणि भवान्मया निमन्त्रितः । तथैव होमकर्मणि कृताकृतावेक्षकत्वेन मया भवान्निमन्त्रित इति वस्त्रचन्द्रनतास्त्र्लादिभिः होतृत्रह्माणौ वृणुयात् । ततः स्वयं गवां मध्ये गोष्ठे पञ्च भूसंस्कारान्कुः त्वा आवसध्याम्नि स्थापयेत् । होतृत्रह्मप्रणीतानामासनदानम् । त्रह्माणमुपवेश्य प्रणीतासु क्षीरोद्-कप्रणयनम् । उदकमात्रप्रणयनमिति केचित् । आज्यं तण्डुलाः पौष्णः पिष्टमयः सिद्ध एव चरुः । होतु-र्वस्त्रयुगं सुवर्णकांस्यादिदक्षिणा च । ब्रह्मणः पूर्णपात्रं वरो वा दक्षिणा ।। प्रोक्षण्युदकेन पात्रप्रोक्ष-णम् , पवित्रस्य च प्रणीतासु निधानं , प्रणीतेन पयसा यथाविधि पायसचक्ष्रपणम् , उद्घासनादि, प्रोक्षण्युद्केन पर्युक्षणान्तमाज्येन इहरतिरित्याद्याः पडाहुतयः इद्मग्नय इति षट्द्यागाः । तत आघा-रावाज्यभागी, ततः पायसेनामय इत्यादीशानान्तः शूलगवदेवताभ्यो होमः। ततः पिष्टचरुणा पूषा गा अन्वेत नः पूषा रक्षत्ववैतः । पूषा वाजहःसनोतु नः स्वाहेत्येकाहृतिः पृष्णे । ततः पायसपिष्टच-रुभ्यां स्विष्टकुद्धोमः । ततो भूराद्या नवाहृतयः संस्ववप्राशनम् । दक्षिणान्ते रुद्रान् जिपत्वा एक-स्मिन्पाइवें चक्रेणापरस्मिन् शुलेन वृषभमङ्कयित्वा वत्सतरी वृषं च हिरण्यवर्णेति चतस्रभिः शंनोदे-वीरिति च स्नापयित्वा लोहचण्टिकानूप्रकनकपट्टादिभिः पञ्चाप्यलंकृत्य वृषभस्य दशिणे कर्णे जपेत् । वृषो हि भगवान्धर्भश्चतुष्पादः प्रकीर्तितः । वृणोमि तमहं भक्तया स मां रक्षतु सर्वत इति ॥ तत उत्सर्गः ' अ अद्यामुकमासीयामुकतिथौ०, एतं युवानं पतिमित्यादिसमिषामदेमेत्यन्तेनैव। पारस्करेण एतयैवोत्स्रजेरन्निति एवकारेणान्यनिषेधात् । तथाच ऋगर्थः । हे वत्सतयों वो यहमाकं एतं वृषं युवानं तरुणं पति भर्तारं ददामि त्यजामीत्यर्थः । हे वत्सतयों यूयमि न मयोपयोक्तव्याः, किंतु तथा त्यक्ताः सत्य उपवनेषु अनेन प्रियेण पत्या सह कीडन्तीः क्रीडन्त्यः चर्थ स्वच्छन्दं भ्रमत चरत तृणानि खाद्तेति वा । चर गतिभक्षणयोः । नोऽस्माकं गृहेषु साप्तजनुषा सप्तजनमपर्यन्तं असुभगा मा चरत, किंच युष्मत्प्रसादाद्वयं रायस्पोषेण धनपुष्ट्या इषा अन्नेन च संमदेम सम्यक् तृष्येम, इत्या-शंसा । तदुक्तम्—ततः प्रमुदितास्तेन वृषभेण समन्त्रिताः । वनेषु गावः क्रीडन्ति वृषोत्सर्गप्रसि-द्धिषु ॥ ततो वत्सतरीमध्यस्थमिमन्त्रयते मयोभूरित्यनुवाकशेषेण । ततो यवतिल्यतं जलं पित्रा-दिभ्यः पितृतीर्थेन दद्यादनेन मन्त्रेण । स्वधा पितृभ्यो मातृभ्यो वन्धुभ्यश्चापि तृप्तये । मातृपक्षाश्च ये केचिद्ये चान्ये पितृपक्षजाः । गुरुश्वगुरवन्धूनां ये कुलेषु समुद्भवाः । ये प्रेतभावमापन्ना ये चान्ये श्राद्धवर्जिताः ।। वृशोत्सर्गेण ते सर्वे लभन्तां तृप्तिमुत्तमास् । द्याद्नेन मन्त्रेण तिलाक्ष्तयुतं जलम्। खत्सृष्टान्नोपयुक्तीत स्वामी चान्योऽपि मानव इति । ननु यथा वापीकूपतडागादावृत्सर्गे कृते पर-सिम्आस्वीकारिते निरिष्टिक(?)तज्जलगोचरतया सर्वेषामीपादानिकं स्वत्वं भवति, तथेहापि त्यक्तानां वृषादीनां केनचिद्प्यस्वीकृतानां निरिष्टिकानामौपाद्यानिकं स्वत्वं कुतो न भवति तत्राह—नैवाज्यं न

च तत्क्षीरं पातव्यं केनचित्कचित्। न वाह्योऽसौ वृषश्चैषामृते गोमूत्रगोमये इति ॥ ततश्च यथेष्ट-विनियोगनिषेधान्मतिस्तोकत्वेन(?) किंचिद्प्युपादानं कार्यम् । ननु औपादानिकस्वत्वानन्तरं विक्रीय कपर्दिकादानमप्यस्त्वित चेन्न । नवाह्य इत्यस्य विनियोगमात्रोपलक्षणत्वात् विकयस्यापि यथेष्टवि-नियोगरूपत्वात् , किंतु गोपशुविकयस्य निषेधश्रुतेः कथं तद्र्थमुपादानम् । उझङ्कितमर्यादो विक्रयं करोत्विति चेत् , तस्योच्छृङ्खळत्वेन हेयत्वात् , शास्त्राण्यनधिकृत्य शास्त्राप्रवृत्तेः (१) संकल्पविरोधाच, तथाह्यनेन प्रियेण वनेष्वनविच्छन्नकालं चरथेति संकल्पो नतु परोपेतं गोबलीवर्रुरूपं मुश्वतामिति(?)। वाप्यादौ तु सर्वभूतानि स्नानपानावगाहनादि यथेष्टभिह कुर्वन्तिवत्येतावानेव संकल्पः । यदि तु वत्स-तरीणामपत्यानि केनचिदुपादाय दोह्यन्ते तदाऽस्य न दोषः । तत्पर्यन्तमेत्र दोहनवाहननिषेधवाक्य-स्य तात्पर्यात् भवेद्वचनमिति न्यायाच ॥ ॥ अथ पायसप्राशनं नाम कर्मान्तरं प्रकरणैक्यात्स्वर्गा-यन्यतमकामस्याभिधीयते । तत्र कालविशेषानभिधानात्प्रकृतोत्सर्गकाल एव गृह्यते । ततस्र वृषोत्सर्ग-विहितकार्तिक्याद्यन्यतमसमये मातृपूजापूर्वकमाभ्युद्यिकं आद्धं कृत्वाऽऽवसथ्याग्रौ स्वकीयानां सर्वा-सां गवां दोग्घ्रीणां पय आदाय तत्र पयसि तण्डुलान्प्रक्षिप्य पायसं अपयित्वा त्रिप्रभृतीन् यथाशक्ति यथासंभवं ब्राह्मणान्भोजयेत् । अथवा शूलगवविधिना छागं पशुं च कुर्योदिति पायसप्राशनम् ॥ एष वृषोत्सर्गविधिः स्वर्गादिकामस्यौपासनाग्नौ साम्नेर्भवति । यः पुनः प्रेतगतस्वर्गादिफलसाधनभूतौ ब्राह्मणादीनां वर्णानामेकाद्रात्रयोद्राषोडशैकत्रिंशत्तमेष्वस्ति वृषोत्सर्गः स्पृत्यन्तरे विहितः, तत्रापि द्विजातीनां साम्निनिरमीनां काण्वमाध्यंदिनशाखानुसारिणां लौकिकामिनाऽनेनैव विधानेन कर्तन्यो मातृपूजाभ्युद्यिकश्राद्धं विना । प्रेतसपिण्डानां प्रथमेऽब्दे काम्याभ्युद्यिकयोर्निषेवात् । शूद्रस्य तु मन्त्रवर्जे कियामात्रम् । निरमीनां तु स्वर्गादिकामानां कार्तिक्याद्यन्यतमकाले लौकिकामौ कर्तव्यो भवतीति विशेषः । अत्र केचिदाहुः—एकाद्शेऽन्हि संप्राप्ते यस्य नोत्सृज्यते वृषः । प्रेतत्वं हि स्थिरं तस्य दत्तैः श्राद्धशतैरिप, इत्यादिस्पृतिवचनात् , क्षत्रियवैद्यशृद्दैरप्येकादशेऽह्रयेव आशौचमध्ये निय-तकालीनत्वाद्वषोत्सर्गः कर्तव्य इति । तद्युक्तम् । अत्र प्रकरणे एकाद्शाहाद्शिब्दा आशौचसूतका-न्तकालोपलक्षकाः । अन्यथा 'अहन्येकादशे नाम ' तथा 'आनन्त्यात्कुल्यर्माणामायुषश्च परिक्षयात् । अस्थितेश्व शरीरस्य द्वादशाहः प्रशस्यते ' इत्यादिभिर्वचनैर्नामकरणसिषण्डनादिकिया क्षत्रियादीना-मशुद्धावेवापद्येत । न तदिष्यते । शुचिना कर्म कर्तव्यमिति कर्माधिकारे शुद्धेरपेक्षितत्वात् , सा च शद्धिः क्षत्रियादीनां त्रयोदशे षोदशे एकत्रिंशत्तमे दिने भवति । तस्मादेकादशाहादिशब्दाः स्रतका-न्तमुपलक्ष्यन्ति ॥ ९ ॥ 🗱 ॥ 🖠 ॥ 🛣 ॥

(विश्व०)—गोयज्ञातिदिष्टशूलगवधर्मातिदेशार्थमाह 'अथ वृषोत्सर्गः ' उच्यत इति शेषः । अत्रापि स्वर्गपुत्रपशुधनायुःकीर्तिकामानामधिकारः । 'गोय'' ख्यातः 'पायसेनाऽप्रयेषद्रायेत्यादि-शूलगवदेवतोदेश्यकहोमो भवतीत्यर्थः । समयमाह 'कार्ति'' जस्य ' कार्तिक्यां पौर्णमास्यामाश्वयु- जस्य वा पौर्णमास्यां भवतीत्यर्थः । रेवत्यामित्याश्वयुक्यां फलातिशयार्थम् । अत्रादौ मातृपूजाभ्युद्- ियके । 'मध्ये'' कृत्वा 'गोपदं विशेषणम् । उपलक्षणमित्यन्ये । सुसमिद्धमित्येतद्भसंस्कारिनवृत्त्यर्थं, भूसंस्कारा भवन्तीत्यन्ये । अयं च वृषोत्सर्गः मृतस्य सूतकान्ते प्रेतत्विनवृत्त्ये आवश्यकः । सच साम् प्रेद्दिनादेकाद्शाहे । निरमेस्तु मरणदिनात् । तत्रादौ विष्णुपूजनतत्तर्पणे । तत्र प्रयोगः—विधिवत्सात्वा प्राणानायम्य देशकालौ संकीर्त्यामुकप्रेतस्य प्रेतत्विनवृत्त्तर्यं वृषोत्सर्गयोग्यताप्रास्यर्थं विष्णोः पूजनपूर्वकं तर्पणमहंकरिष्ये इति संकल्प्य कार्यं पुरुषसृक्तेन मन्त्रैर्वा वैष्णवैरपि दक्षिणाभिमुखो भूत्वा प्रेतं विष्णुमिति स्मरन् । अनादिनिधनो देवः शङ्कचकगदाधरः । अञ्ययः पुण्डरीकाक्षः प्रेतमो-क्षप्रदो भव । अनेनामुकप्रेतस्य प्रेतत्विनवृत्तिरस्तु । वृषोत्सर्गयोग्यताप्राप्तिरस्तु । इतिविष्णुतर्पणम्

।। अथ वृषोत्सर्गः ।। तत्र देशकालावुचार्याऽमुकप्रेतस्य प्रेतत्वनिवृत्त्यर्थमेकादशाहादियोग्यता-प्राप्त्यर्थं वृषोत्सर्गं करिष्य इति संकल्प्य मध्ये गवां संस्कृतप्रदेशे ससमिद्धमग्नि कृतवा ईशाने रुद्रकल-शस्थापनम् । ततोऽमेर्दिग्विदिक्ष्वष्टौ कलशान् स्थापयेत् । ततस्तेषां प्रतिष्टा । ततो दक्षिणतो ब्रह्मा-सनमास्तीर्येत्यादि सक्षीरं प्रणीताप्रणयनम् । चरुप्रहणे अमयेरुद्वायशर्वायपशुपतयउपायाशनयेभवा-यमहादेवायेशानायजुष्टं गृह्वामीति । ततः पूष्णे जुष्टंगृह्वाभीति पिष्टमहणम् । आचार्यमते तु पौष्ण-अरुराद्यः । पायसश्चरुर्द्वितीयः । विपरीतमेतदिति देवयाज्ञिकाः । अन्येपि । ' आज्यरः 'जुहोति ' प्रतिमन्त्रम् । ततः पर्यक्षणान्ते पुनराज्य संस्कृत्य इहरतिरिति षडुजुहोति । आघारहोमात्रागाज्या-हृतिप्रज्ञस्यर्थमाज्यसंस्कारोक्तिः । इहरतिः स्वाहा । इहरमध्वंस्वाहा । इहधृतिः स्वाहा । इहस्वधृतिः स्वाहा । इदंपराभ्यइति त्यागाः । इहरतिः परादैवतिमत्युक्तेः उपसृजं धरुणं मात्रे धरुणो मातरंधय-न्स्वाहा । रायस्पोषमस्मासुदीधरस्वाहा । इदमग्रय इति त्यागौ । उपस्जन्निष्णगाग्नेयीत्युक्तेः । तत आघारावाज्यभागौ । ततः पायसचरुहोमः । अप्रये स्वाहा । रुद्रायस्वाहा । शर्वायस्वाहा । प्रापत-येखाहा । उप्रायस्वाहा । अग्नयेखाहा । भवायस्वाहा । महादेवायस्वाहा । ईशानायस्वाहा । इदंपूर्वकाः स्वाहाशून्या मन्त्रा एव त्यागाः । प्रत्याहुत्युदुकस्पर्शः । ततः 'पूषाः 'होति' सनोतुनइत्यनन्तरं स्वाहा-कारप्रयोगः। इदंपूष्णे इतित्यागः। ततः पायसपौष्णाभ्यां स्विष्टकृते हुत्वा त्यक्त्वा च । 'रुद्रंजिपित्वा' ततः कद्रं जिपत्वा कद्रकलहो कद्रमावाह्य गन्धमाल्यादिभिः संपूज्य नमस्त इत्यादिकद्राध्यायं जिपत्वेत्यर्थः। ततः पुराणप्रसिद्धिस्थापिताऽष्टकलशार्द्धेन वृषस्य स्नपनं । चतुर्भिः कलशैश्वतस्त्रणां वत्सतरीणां स्नपनम् एकैवचेद्वत्सतरी तदा चतुर्भिस्तस्या एव स्नपनम् । एते च कलशस्थापनस्नपने गरुडपुराणादालोच्ये । कीदृशस्य वृषस्योत्सर्ग इत्यपेक्षायामाह 'एक'''स्यात् 'यः वृषः महत्वलघुत्वाद्यथस्य छादको वा छाद्यो वा रोहितः आरक्तः एकद्विवर्णादिविकल्पः । तमलंक्ट्रत्य स्नुगादिभिः सौवर्णशृंगादिभिरित्यन्ये। 'यूथे…कृत्य' स्त्रीधार्यवस्त्रमाल्यादिभिः । सुवर्णशृङ्कादिभिरित्यन्ये । अस्मिन्नवस(रे?र)प्राह्यं वैवाहिकं होमिमिच्छन्त्येके । ततो वृषवत्सतरीभिः अग्नेः प्रदक्षिणां कारयित्वा वत्सतरीणां मध्ये वृषं स्थाप्य । अयं गावो मया दत्तः सर्वासां पतिरुत्तमः । तुभ्यं चैता मया दत्ताः पत्न्यः सर्वा मनोरमाः । इत्युक्त्वा-Sयस्कारमाह्य वामे चकं दक्षिणे त्रिशूलं कारयेत् । एवं तप्तायसेन अङ्कयित्वा रुद्रकलशस्थोदकेन तं स्नपयेत्। या काचित्पत्रकामा सा वृषस्याऽधस्तात्स्नानं करोति काम्ये वृषोत्सर्गे। ततः पुनर्वृषं संपूज्या-Sचेत्यादिदेशकाली स्मृत्वा काम्ये कामनोहिखः नित्ये तु प्रेतस्य प्रेतत्वनिवृत्तय इत्युहिष्य पुच्छमा-दायाऽमुं वृषं रुद्रदैवतं यथाशक्त्यलंकृतं गन्धाद्यचितमुत्सृजामीति संकल्प पुच्छे पुरुषसूक्तेन प्रेत-नाम्ना च तर्पणं, काम्ये तु तर्पणं पौराणिकैर्मन्त्रैर्गयाशीर्षवद्क्षिणखुरे पिण्डदानं च। ' एतं ''जेरन् ' एतंयुवानमिति सञ्येन हस्तेन पुच्छमादाय दक्षिणहस्तेन सहिरण्याः सतिलाः सकुशाः अप आदाया-<mark>मुकप्रेतस्य प्रेतत्विनवृत्त्</mark>यर्थमेकाद्शाहश्राद्धयोग्यताप्राप्त्यर्थमुत्सृजामि इत्युक्त्वा सहिरण्यं सतिलमुद्-कं भूमौ क्षिपेत्। ' नभ्य ' 'षेण ' समीपस्थो नभ्यस्थः तं मयोभूरित्यारभ्य सूर्यः स्त्राहेत्यनेनाभि-मन्त्रणम् । ततः धर्मस्त्वं वृषक्षपेण ब्रह्मणा निर्मितः पुरा । तवोत्सर्गादिमं प्रेतं समुद्धर भवार्णवात् । मातृपक्षाश्च ये केचिद्ये चान्ये पितृपक्षतः । गुरुश्वशुरबन्यूनां कुले येषां समुद्भवः । प्रेतभावं समापन्ना ये चान्ये श्राद्धवर्जिताः । वृषोत्सर्गेण ते सर्वे लभन्तां तृतिमुत्तमाम् । वृषप्रार्थना । ततो दक्षिणस्कन्धेन ष्टुषस्येशानीं दिशं प्रति प्रेरणम् यथेष्टं पर्यटेति मन्त्रेण । ततः स्विष्टक्तद्धोमादिबाह्मणभोजनान्तम् । अनन्तरं वैश्वदेवः । इदानीं पाकयज्ञान्तरमाह—' सर्वाः 'येत् ' यावत्यः स्वीया गावः तावतीनां सर्वासामित्यर्थ: । अस्य प्राशितपद्वाच्यत्वात्पञ्चमहायज्ञादि पाकान्तरेण कार्यम् 'प्रामप्येके कुर्वन्ति' उक्तविधिना पायसेन ब्राह्मणभोजनानन्तरं पशुं चैके कुर्वन्तीत्यर्थः । अस्य पाकयज्ञस्योत्तराङ्गपशुः

वैकित्पकः । तन्मते क्रियाबाहुल्यात्फलबाहुल्यम् । केचित्तु पशोः प्रधानत्वेपि नियतसमयकर्तव्यत्वं दाक्षायणयज्ञवदित्याहुः । स कथं स्यादत आह 'तस्य''ख्यातः' तस्य पशोः कल्पः कर्त्तव्यताकलापः । नवमीकण्डिका ।। ९ ।।

अथोदककर्म ॥ १ ॥ अद्विवर्षे प्रेते मातापित्रोराशौचम् ॥ २ ॥ शौचमेवेतरेषाम् ॥ ३ ॥ एकरात्रं त्रिरात्रं वा ॥ ४ ॥ शरीरमद्ग्ध्वा नि-<mark>खन</mark>न्ति ॥ ५ ॥ अन्तःसूतके चेदोत्थानादाशौचर्ठः सूतकवत् ॥ ६ ॥ नात्रोदककर्म ॥ ७ ॥ द्विवर्षप्रभृति प्रेतमारमशानात्सर्वेऽनुगच्छेयुः ॥ ८ ॥ यमगाथां गायन्तो यमसूक्तं च जपन्त इत्येके ॥ ९ ॥ यद्युपेतो भूमिजोषणादिसमानमाहितामेरोदकान्तस्य गमनात् ॥ १०॥ शालामिना दहन्त्येनमाहितश्चेत् ॥ ११ ॥ तूष्णीं ग्रामामिनेतरम् ॥ १२ ॥ संयुक्तं मैथुनं वोदकं याचेरञ्जदकं करिष्यामह इति ॥ १३ ॥ कुरुध्वं मा चैवं पुन।रित्यशतवर्षे प्रेते ॥ १४ ॥ कुरुव्वमित्येवेतरिसम् ॥ १५ ॥ सर्वे ज्ञातयोऽपोभ्यवयन्त्यासप्तमात्पुरुषादशमाद्या ॥ १६ ॥ समानग्रामवासे यावत्संबन्धमनुरमरेयुः ॥ १७ ॥ एकवस्त्राः प्राचीनावीतिनः ॥ १८ ॥ सव्यस्यानामिकयाऽपनोद्यापनः शोशुचद्यमिति ॥ १९ ॥ दक्षिणामुखा निमज्जन्ति ॥ २० ॥ प्रेतायोदकर्ठः सकृत्प्रसिञ्चन्त्यञ्जलिनाऽसावेतत्त उदकमिति ॥ २१ ॥ उत्तीर्णाञ्च्छुचौ देशे शाडुलवत्युपविष्टांस्तत्रैतानपव-देयुः ॥ २२ ॥ अनवेक्षमाणा ग्राममायान्ति रीतीभूताः कनिष्ठपूर्वाः ॥ २३ ॥ निवेशनद्वारे पिचुमन्दपत्राणि विदश्याचम्योदकमप्तिं गोमयं गौरसर्षपांस्तैलमालभ्यादमानमाकम्य प्रविद्यान्ति ॥२४॥ त्रिरात्रं ब्रह्मचारिणो-ऽधःशायिनो न किञ्चन कर्म कु(र्यु?र्वन्ति)र्न प्रकु (र्वीरन् ? र्वन्ति) ॥२५॥ क्रीत्वा लब्ध्वा वा दिवैवान्नमञ्नीयुरमाछंसम् ॥ २६ ॥ प्रेताय पिण्डं दत्त्वा-Sवनेजनदानप्रत्यवनेजनेषु नामग्राहम् ॥ २७ ॥ मृन्मये ता**७ं रात्रीं** क्षीरोदके विहायसि निद्ध्युः प्रेतात्रस्नाहीति ॥ २८ ॥ त्रिरात्रर्ठः शावमा-शौचम् ॥ २९ ॥ दशरात्रमित्येके ॥ ३० ॥ न स्वाध्यायमधीयीरन् ३१ ॥ नित्यानि निवर्तेरन्वैतानवर्जम् ॥ ३२ ॥ शालामौ चैके ॥३३॥ अन्य एतानि कुर्युः ॥ ३४॥ प्रेतस्पर्शिनो ग्रामं न प्रविशेयुरानक्षत्रदर्शनात् ॥ ३५ ॥ रात्रौ चेदादित्यस्य ॥ ३६ ॥ प्रवेशनादि समानमितरैः ॥ ३७ ॥ पक्षं द्रौ वाऽऽशौचम् ॥ ३८ ॥ आचार्ये चैवम् ॥ ३९ ॥ मातामहयोश्च ॥ ४० ॥ स्त्रीणां चाप्रत्तानाम् ॥ ४१ ॥ प्रत्तानामितरे कुर्वीरन् ॥ ४२ ॥ ताश्च तेषाम् ॥ ४३ ॥ प्रोषितश्चेत्प्रेयाच्छ्रवणप्रभृति कृतोद्काः कालशेषमासीरन् ॥ ४४ ॥ अतीतश्चेदेकरात्रं विरात्रं वा ॥ ४५ ॥ अथ कामोद्कान्यृत्विक्श्वशुरसिक्संबिन्धमातुलभागिनेयानाम् ॥ ४६ ॥ प्रत्तानां च ॥ ४० ॥ एकाद्श्यामयुग्मान्ब्राह्मणान्भोजियत्वा मार्छसवत् ॥ ४८ ॥ प्रेतायोदिश्य गामप्येके झन्ति ॥ ४९ ॥ पिण्डकरणे प्रथमः पितृणां प्रेतः स्यात्पुत्रवांश्चेत् ॥ ५० ॥ निवर्तेत चतुर्थः ॥ ५१ ॥ संवत्सरं पृथगेके ॥ ५२ ॥ न्यायस्तु न चतुर्थः पिण्डो भवतीति श्रुतेः ॥ ५३ ॥ अहरहरस्त्रमस्मै ब्राह्मणायोद्कुम्भं च द्यात् ॥ ५४ ॥ पिण्ड-मप्येके निपृणन्ति ॥ ५५ ॥ ॥ १० ॥

(कर्कः)—' अथोदककर्म ' व्याख्यास्यत इति सृत्रहेषः । उदककर्मत्रहणेन च आहाँचादि-यमनियमयोरुपलक्षणम् । सर्वमेतद्त्र व्याख्यास्यत इति । 'अद्वि' 'रात्रं वा ' नेतरेषां सपिण्डा-नामिति गृह्यकारमतमेतत् । स्मृत्यन्तरे तु सर्वसपिण्डविषयत्वेनैव तदभिहितम् । ऊनद्विवार्षिकं प्रेतं निद्ध्युर्वान्थवा बहि:। अलंकुत्य शुचै। भूमावस्थिसञ्चयनादृते । नास्य कार्योऽग्निसंस्कारो नापि कार्योद्किकया। अरण्ये काष्टवत्त्यक्रत्वा क्षपेयुरुयहमेव तु। एतत्तु सर्वसिपण्डविषयत्वेनाभिहितम्। ते ह्याशीचाहां इति । अस्थिसञ्चयनाभावानुवाद एव , नहि निखनने सति तत्संभवति, अपिच संच-यनं वैतानिकस्यैव विहितम् , तेनेतरस्य उपदेशातिदेशयोरभावादप्राप्तिरेव । तत्रैकरात्रविधानमपि । नृणामकृतचृडानामग्रुद्धिनैशिकी स्मृता । निर्वृत्तचूडकानां तु त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते । वयोवस्थावि-<mark>द्दोषेण चैतद् व्यवस्थानं द्रष्टव्यम् । तथाचाह—दन्तजातेऽनुजाते च कृतचूडे च संस्थिते । अशुद्धा</mark> बान्धवाः सर्वे सृतके च तथोच्यते । दन्तजननमवधित्वेन धर्म सूत्रकार आह । एवश्व सति प्राक् दन्तजातान्नेशिक्यशुद्धिः उर्ध्व तु त्रिरात्रमिति । अन्यद्पि सद्यःशौचमाम्नातम् । बाले प्रेते च संन्यासे सद्यःशौचं विश्वीयत इति । एतच प्राङ्नामकरणाद् द्रष्टव्यम् । नामकरणं ह्यवधित्वेन दर्शयति । नात्रिवर्षस्य कर्तव्या बान्धवैरुद्कक्रिया। जातद्न्तस्य वा कुर्युर्नाम्नि वाऽपि कृते सतीति नामकरण-मविधित्वेनाभिहितम् । अतस्ततः प्राक् सद्यः शौचम् । दन्तजननात्प्राक् नैशिक्यशुद्धिः ऊर्द्धं तु त्रिरा-त्रिमिति । कृतचूडस्यापि प्रागुपनयनात् त्रिरात्रम् । तत्किमर्थे द्वित्रिरात्रप्रहणं ? कृतचूडस्य ऊनद्विवा-र्षिकस्य च । यदूनद्विवार्षिकस्य त्रिरात्रयहणं तद्गिदाहोदकदानयोर्विकल्पेन । ऊर्ध्व तु नियम इति । कुत एतदिति चेत्। येनैवमाह । द्विवर्षप्रभृतिष्रेतमाइमशानात्सर्वेऽनुगच्छेयुरिति । एतच पुंविषयम् । <mark>येन स्त्रीविषयमन्यद्भवचनान्तरम् । स्त्रीणामसंस्क्रतानां तु त्र्यहाच्छुध्यन्ति बान्धवाः । यथोक्तेनैव कल्पेन</mark>

<mark>ग्रुध्यन्ति तु सनाभय इति । तथा । अप्रौढायां तु कन्यायां सद्यः शौचं विधीयते । अप्रौढा</mark> चाकृतचूडोच्यते । तथा अहस्त्वद्त्तकन्यास्विति वयोवस्थाविशेषेण च सर्ववर्णविषयमाशौचम् । नहात्र वर्णविशेषोऽवस्थातं शक्यते इति । 'शरीःःनन्ति ' ऊनद्विवार्षिकं प्रेतम् । गृह्यकारमतमेतत् । मानवे तु विकल्पेन दाहोऽपि भवतीत्युक्तमेव । 'अन्तः "वत्' अन्तः सूतके चेदिति । अन्तः सूतके चेत्पुनः सूतकमापद्यते । आ उत्थानाद्युद्धिः पूर्वस्यैव सूतकाशौचस्य उत्थानेनोत्तरस्य युद्धिः । अन्तः-शावाशौचं च सृतकवंद् द्रष्टव्यम् । यदुक्तं भवति—अन्तःशावाशौचे चेत् शावाशौचान्तरमापति तस्यापि पूर्वेणेव शुद्धिः । तथाच गौतमाचार्यः । तच्चेदन्तः पुनरापतेत शेषेण शुध्येरन्निति । तच्छव्देन च समानजातीयबह्णात्सृतकोपनिपाते, नतु विजातीये । तच्छव्दोपादानसामर्थ्यात् । शङ्कोऽपि चाह अथ चेदन्तरा स्त्रियेत जायेत वा शिष्टैरेव दिवसैः शुद्धयेत । अहःशेषे सति द्वाभ्यां प्रभाते तिसृभि-रिति वर्णयन्ति । मरणस्योपक्रान्तत्वात् अन्तः सूतके चेद्वालस्य मरणमापद्येत । आ उत्थानादा-शौंचं सूतकवद्भवति साभूद्वालत्वात्सयःशौचिमिति । ' नात्रोदककर्म ' अत्रशब्देन ऊनद्विवार्षिकस्य महणम् । तस्योदककर्म न भवति । उदकदानप्रतिषेधाच दाहोऽपि न भवति । संनियोगो ह्यनयोः स्मृत्यन्तरेऽपि । नास्य कार्योऽग्निसंस्कारो नापि कार्योदकिकयेति । 'द्विवः 'च्छेयः ' सर्वशब्दः सपिण्डविषयः सर्वेऽनुगच्छेयुरिति । 'यमः त्येके ' गाथा छन्दोविशेषः । यमसूक्तं तु प्रसिद्धमेव । 'यद्युः नात् ' यद्युपनीतः प्रतो भवति ततो भूमिजोषणाद्याहिताग्निविधानेन तुल्यमा न्तस्य गमनात् । 'शालाः श्चेत् ' एनं प्रेतं शालाग्निनाऽऽवसध्येन दहन्ति यद्यसावाहितः । 'तूष्णीं 'रम् ' इतरमकृतावसथ्यं यामाग्निना तूष्णीं दहन्ति । तूष्णीमिति च मन्त्रनिवृत्त्यर्थम् । 'संयुः मह इति ' संयुक्तः प्रसिद्ध एव । मैथुनस्यैकदेशे श्यालके प्रसिद्धः । तमुद्कं याचन्ते उद्कं करिष्यामह इत्यनेन मन्त्रेण । 'कुरुः प्रेते ' पृष्टः प्रतिवचनं कुरुव्वं माचैवं पुनरित्यशतवर्षे प्रेते । कुरुष्वमेवेतरस्मिन् । शतवर्षप्रभृति कुरुष्वमिति प्रतिवचनम् । 'सर्वे ः माद्वा ' ज्ञातयः । सपिण्डाः समानोदकाश्च सर्व एवापोऽभ्यवयन्ति । 'समाः रेयुः ' समानप्रामवासे तु यावद्पि संबन्धः स्मर्यते अमुष्मिन्नन्वये संबध्यामह इति तावन्तोऽभ्यवेयुः।' एक∵ःज्ञन्ति ' तूंष्णीमेव, अपनोदने मन्त्रः। ' प्रेता' 'किमिति ' असावेतत्त इत्यनेन मन्त्रेण । 'उत्ती · · देयुः' उदकादुत्तीर्णान्सतः शाङ्खळवित प्रदेशे उपविष्टानपवदेयुरन्ये लोकयात्रिकाः । प्रेतगुणव्याख्यानेनापवादः । ' अनः पूर्वाः ' पश्चादनवलो-कयन्तः पङ्किञ्यवस्थानेन कनिष्ठमत्रतः कृत्वा त्राममागच्छन्ति । ' निवे' 'शन्ति ' निवेशनस्य गृहफ-लिकस्य द्वारे पिचमन्दस्य निम्बस्य पत्राणि विदृश्य दन्तैः खण्डियत्वा तत आचम्य उदकादीन्याल-भ्यादमानमाऋम्य प्रविद्यन्ति । ' त्रिराः' 'वेन्ति ' न कारयन्तीत्यर्थः । ' क्रीत्वाः' श्राहम् ' दिवा-श्रहणं रात्रिप्रतिषेधार्थम् , त्रिरात्रमयं धर्मः, अवनेजनदानप्रत्यवनेजनेषु नामग्राहं गृहीत्वा नामेत्यर्थः । अमांसं पिण्डं दत्त्वा ततो भोजनम् । 'मृन्मः स्नाहीति' मृन्मये पात्रे तामेवैकां रात्रीं क्षीरोदके कृत्वा विहायसि आकारो निद्ध्युः प्रेतात्र स्नाहीत्यनेन मन्त्रेण । 'त्रिरात्रर्ठः ' मेके' एके च दशरात्रमेक च त्रिरात्रमेके च एकरात्रं शावाशौचिमच्छिन्ति । एवं हि स्मृखन्तरे । दशाहं शावमाशौचं सिपण्डेषु विधीयते । अर्वाक् संचयनादस्थां ज्यहमेकाहमेव वा । एतचोपनयनप्रभृतिषु द्रष्टव्यम् । पूर्वे हि वयो-वस्थाविशेषेणाभिहितम् । व्यवस्थया च विकल्पोऽयं वृत्तस्वाध्यायापेक्षया । वृत्तनिमित्तानि चाध्या-पनतदर्थज्ञानानुष्ठानानि । तत्रैकगुणसंयोगेऽर्वाक् संचयनादाशौचम् । गुणद्वययोगात्र्यहः । गुणत्रय-योगे एकाह इति । अपरे एकीयशब्दात्सद्यः शौचिमच्छिन्ति, यदा गुणत्रययोगी भवति वृत्तिसं-कोचश्च ज्यहैकाहिको वेति तदा सद्यः शौचं भवति स्मृत्यन्तरात् । ' न स्वाः 'रन् ' येषां यावादा-शौचम् । प्रातिस्विकाश्चेतेऽशौचकल्पाः न सृतकाशौचवत्सर्वेषां सहेति । तत्र हि—जननेऽप्येवमेव

स्यान्मातापित्रोस्तु सूतकम् । सूतकं मातुरेव स्यादुपरपृश्य पिता शुचिरिति । अपरे दशाहस्यैवाति-देशो न चतुरहृत्र्यहैकाहानाम् । क्रुत एतत् । संचयनकल्पेन व्यवधानात्, अपिच सर्वकल्पातिदेशे सति मातुरप्येकाहेन गुद्धिः प्राप्नोति । तच नेष्यते । येन पितुरूयहमाशौचिवधानं वैजिकादिभसंब-न्धादनुरुन्ध्याद्घं त्र्यहमित्यनेन पितुरःयहेन शुद्धिर्मातुश्चैकाहेनेति विरोध: । कथं—रजस्तत्राशचि ज्ञेयं तच पुंसि न विद्यत इति । तस्माद्पि दशाहस्यैवातिदेशः । शावं चानपेक्ष्यैवमेव स्यादिति, एवंसित जननैऽप्येवमेव स्यादिति सपिण्डानां दशाहः। मातापित्रोश्च सृतकमित्यनेनं मातापित्रोर्दशाहः। स्तकं मातुरेव स्यादित्यनेन मातुरेव दशाहः । अत्र पक्षत्रितये व्यवस्था युक्तरूपा भवति । सिपण्डानां निर्गुणत्वेन दशाहः वृत्तवस्वे पुनः सति मातापित्रोरेव दशाहः । वृत्तवस्वे मातुरेव दशाहो अवति । अर्रिमध्य पक्षे वैजिकाद्भिसंबन्धादित्यनेन पितुरुच्यहनियम इति व्यवस्था न्याच्या । शावाशौन चेऽपि दशाहादीनां व्यवस्थैव न्याय्येति । यत्पुनरुक्तम्—उपस्पृश्य पिता शुचिरिति तत्प्रचे-तसो वचनाद् ग्निहोत्रार्थमेव न संन्यवहारार्थम् । तेन सूतकाशौचे पक्षत्रयश्रवणात्तत्र नैवं न्यवस्था <mark>युक्तेति । शावे पुनर्वृत्तापेक्षया प्रातिस्विकैव शुद्धिरिति । 'नित्याः वर्जन्' नित्यानि कर्मा-</mark> णि निवर्तन्ते वैतानिकानि वर्जयित्वा । वैतानिकानि अग्निहोत्रादीनि । शालाग्नौ चैके <mark>'</mark> एके आचार्याः शालाग्निकानां निवृत्तिमिच्छन्ति । एके नेति । यदा चानिवृत्तिस्तदा-न्य एतानि कुर्युने स्वयमिति । 'प्रेतः नात् ' प्रेतस्पर्शिनः सपिण्डाः श्रामं न प्रविशन्ति नक्षत्र-दर्शनादर्वोक् । 'रात्रौं ः त्यस्य' रात्रौ चेत्प्रेतः स्यात् आदित्यदर्शनादर्वाक् न प्रविशेयुः । ' प्रवेः ः मि-तरै: ' सपिण्डै: प्रवेशनादि तुल्यं भवति । 'पक्षं "चम्' प्रेतस्पर्शिनामिति केचित् । तत्पुनरनुपपन्नम् नहि प्रेतस्पर्शनमात्रेणेयन्तं कालमाशौचं युक्तम् । तस्माद्वर्णान्तरविषयमेवैतत् । पक्षं वैदयस्य द्वौ शुद्रस्य वाशन्दाद् द्वादशाहानि क्षत्रियस्य । तथाच स्मृत्यन्तरम्—शुध्येद्विप्रो दशाहेन द्वादशाहेन क्षत्रियः । वैदयः पञ्चदशाहेन सुद्रो मासेन सुध्यति । 'आचार्ये चैवम्' आचार्ये प्रेते एवमेवोदकदानादि कर्तव्यम् । 'मातामहयोश्च' चशब्दादेवमेवेति । द्विवचनं मातामह्यपेक्षया । 'स्त्रीणां · नाम्' एपैवेतिकर्तव्यता कार्या। 'प्रत्ता'' 'षामिति' इतरशब्देन येभ्यः प्रतास्ते उच्यन्ते ता अपि च तेषां कुर्वन्ति । 'प्रोषि' 'मि-सीरन्' अथ यदि प्रोषितश्चेत्प्रेयात् श्रवणकालप्रमृति कृतोद्काः सन्तः आर्शोचकालशेषमासीरन् । 'अतीः''त्रं वा' आशौचकालातिक्रमणे सति एकरात्रं त्रिरात्रं वा । तथाच स्मृत्यन्तरम्—अति-<mark>कान्ते दशाहे तु त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् । संवत्सरे व्यतीते तु स्ष्टद्वैवापो विशुष्यति । एकरात्रं तु स्मृत्यन्तरात्</mark> अन्यापि स्पृतिः-संवत्सरे व्यतीते तु स्पृष्ट्वेवापो विशुध्यति । 'अथकाः यानाम्' एपामिच्छयोदकदानम् 'प्रतानां च 'स्त्रीणामिच्छयेति । 'एका · · ः व्रन्ति ' एकाद्शेऽहनि अयुग्मान् ब्राह्मणान् भोजयि-ल्वेति श्राद्धमभिधीयते । तच मांसवत् कार्यम् । मांसं च प्रेतायोद्दिश्य । गामप्येके व्रन्ति । एके आचार्याः प्रेतोद्देशेन गां मारयन्ति । प्रेतोद्देशवचनात् शाखापशुरयम् । तमालभ्य तन्मांसेन श्राद्धं कुर्वन्ति । तचोपरिष्टाद्वक्ष्यति । नद्यन्तरे नावं कारयेन्नवेति । 'पिण्डः श्चेत् ' एतदेव पिण्डकरणमा-पतितम् । अत्रच पितृणां प्रथमः प्रेतो भवति तत्प्रभृति तद्दानमित्यर्थः । स यदि पुत्रवान्भवति तत-स्तत्प्रभृति दानमधिकृतविषयमिति । अधिकृतपुत्रेण च पुत्रवस्वं, एतद्धिकारश्चामिमस्वे सति, तेना-क्रिमतः पुत्रस्य पार्वणमेव भवति । तच सपिण्डीकरणानन्तरम् । एकोद्दिष्टं त्वनधिक्<u>ञ</u>नविषयमिति । सपिण्डीकरणे च पितृप्रभृतित्रिभ्यो दानम् । 'निव ः तुर्थः ' चतुर्थस्य निवृत्तिः । त्रिषु पिण्डः प्रवर्तते इति श्रुतेः । ' संव ः गेके ' एके आचार्याः संवत्सरं पृथगेकस्यैव पिण्डदानमिच्छन्ति । किंकारणम् ? येन संवत्सरे सिपण्डीकरणमिति स्मर्यते । नचासिपण्डीकृतस्येतरैः सह दानं युज्यते । अन्वर्थसंज्ञाद्येषा सपिण्डीकरणमिति । सहपिण्डिकया सपिण्डीकरणम् । तेन संवत्सरं यावित्पतुः

प्रेतस्य पृथक् पिण्डदानमिच्छन्खेके । एवं च संवत्सरे सपिण्डीकरणस्मृतिरनुगृहीता भवति । एवं प्राप्त आह ' न्यायस्तु ' तु शब्दः पक्षव्यावृत्तौ, नैतदेवम् । संवत्सरं यावत्प्रथग्दानमिति, येन संवत्सन रस्पृत्यनुप्रहन्यायेनैतत्परिकल्प्यते तत्र विरोधः । नच श्रुतिविरोधे न्यायो युक्तः । 'न चतुः 'ति ' हि श्रुतिविरोधः । प्रथक्त्वे कियमाणे चतुर्णी पिण्डनिर्वेपणाधिकारो भवति प्रथक् प्रेतस्यामावास्यायां चाधिकृतस्य पार्वणमिति श्रुतिविरोधः । तेनाधिकृतपुत्रस्यैकोहिष्टं न भवत्येव । अनधिकृतस्य तु संवत्सरादूर्ध्वमेकोदिष्टम् । 'अहः ः चात् ' संवत्सरं द्विजे । एतदेव च तस्य भवति । न पिण्डनिर्व-पणिमिति । त्रिभ्यो दानप्रसङ्गात् । यच प्रेतस्य स्मर्यते—मृतेऽहिन तु कर्तव्यं प्रतिमासं तु वत्सरम् । प्रतिसंवत्सरं चैवमाद्यमेकाद्रोऽहनि । एतच सपिण्डीकरणात्प्रागेकोहिष्टम् । ऊर्वञ्च पार्वणमिति । यथा च मनु:-असपिण्डिकियाकर्म द्विजाते: संस्थितस्य तु । अदैवं भोजयेच्छ्राद्धं पिण्डिमेकं तु निर्वपेदिति । यावत्सिपण्डता न कियते तावदेव तत्कर्म । तथा चाह—सहिपण्डिकियायां तु कृता-यामस्य धर्मतः । अनयैवावृता कार्ये पिण्डनिर्वपणं सुतैरिति । सपिण्डिकयोत्तरकालमनयैव सहपि-ण्डिकियया कार्यम् पिण्डिनिर्वपणं सुतैः । केचित्त्वधस्तनऋोकोपात्तमावृतमनयैवावृतेति अनेनातुवर्त-यन्ति । तत्पुनरनुपपन्नार्थमुपरितनऋोकारम्भसामर्थ्यात् । अनारब्धेऽपि हि तस्मिन्नेकोदिष्टं लभ्यत एव द्विजातेः संस्थितस्य अदैवंभोजयेच्छ्राद्धमित्यनेन । अधस्तनऋोके च विशेषणार्थं वाक्यप्रसङ्गः । असपिण्डिकयाकर्मेति । द्विजातेः संस्थितस्येत्येवमादिनैव पादत्रयेणार्थस्य सिद्धत्वात् । यत्पुनरुच्यते अतऊर्ध्व वर्षे वर्षे प्रेतायान्नं द्यात् यस्मिन्नहनि प्रेतः स्यादित्येकत्वविशिष्टस्याभिधानादेकत्वविशिष्ट-स्यैव दानमिति । तन्न । नहानैकत्वमुपादीयमानविशेषणं येन विवक्षितप्रेतोद्देशेन दानविधानम् । तस्माद्विवक्षेकत्वस्य, यथा स्मृत्यन्तरेऽभिहितं तथैव देयमिति । प्रेतायोद्दिश्य गामप्येके घ्रन्तीति शाखापश्वभिधानम् । तेन प्रसङ्गेन यावन्तोऽर्घ्या पश्वाद्यस्तत्कर्मव्याचिख्यासया इदमभिधीयते ॥१०॥

(जयरामः)-- 'अथोदककर्म ' वक्ष्यत इति सूत्रशेषः । उद्ककर्मप्रहणं चाशौचादियमनियमो-पलक्षणार्थम् । अद्विवर्षे ऊनद्विवर्षे प्रेते मृते मातापित्रोरेकरात्रं त्रिरात्रं वा, एतत्तु गृह्यकारमतम् । स्पृ-त्यन्तरेतु सर्वसिपण्डविषयत्वेनाभिहितम् । तद्यथा—ऊनद्विवार्षिकं प्रेतं निद्ध्युर्वान्धवा बहिः । अलं-कृत्य शुचौ भूमावस्थिसञ्चयनादते । नास्य कार्योऽग्निसंस्कारो नापि कार्योदकितया । अरण्ये काष्टव-न्यक्त्वा क्षपे<u>यु</u>स्त्रहमेव त्विति । अस्थिसंचयनाभावोऽनुवाद एव । नहि खनने तत्संभवः । अपिच संचयनं वैतानिकस्यैव विहितं नत्वन्यस्य । उपदेशातिदेशयोरभावात् । एकरात्रादिविधानमपि अकृतकृतचूलत्वेन व्यवस्थापनीयम् । नृणामकृतचूलानामग्रुद्धिनैशिकी स्पृता । निर्वृत्तचूलकानां तु त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते, इति वचनात् । तथा दन्तजननमप्यवधित्वेनाभिहितम्—दन्तजातेऽनुजाते च कृतचुडे च संस्थिते । अग्रुद्धा बान्धवाः सर्वे सूतके च तथोच्यत इति वचनात् । एवं च सति प्राग्दन्तजननान्नैशिक्यशुद्धिः अर्ध्वे तु त्रिरात्रमपि । अन्यद्पि सद्यःशौचमान्नातम् । बाले प्रेते च संन्यस्ते सद्यः शौचं विधीयत इति । एतत्प्राङ् नामकरणाद् द्रष्टव्यप् । यतः । नात्रिवर्षस्य कर्तव्या बान्धवैरुद्किया । जातद्नतस्य वा कार्या नाम्नि वाऽपि कृते सतीति नामकरणमवधित्वेनाभिहि-तम् । अतो नामकरणात्प्राक् सद्यः शौचम् । तत ऊर्घ्वं दन्तजननात्प्राङ् नैशिक्यशुद्धिः । तत ऊर्ध्व प्रागुपनयनात्रिरात्रम् । अत्रच कृतचूडस्यापि प्रागुपनयनात्रिरात्रमेव । तर्हि किमर्थे द्विस्त्रिरा-त्रमहणं कृतचूडस्याद्विवार्षिकस्य चेति । तत्राह-यद्नद्विवार्षिकस्य त्रिरात्रमहणं तद्मिदाहोद्कदान-योर्विकल्पेन । ऊर्ध्वे तु नियमेनेति । कुत एतत् । येनैवं वक्ष्यति द्विवर्षप्रभृतिप्रेतमाइमशानात्सर्वेऽनुग-च्छेयुरिति । पतच पुरुषविषयम्, स्त्रीविषयस्यान्यवचनान्तरस्य सद्भावात् । तदाह—स्त्रीणामसंस्क्र-तानां तु ज्यहाच्छुध्यन्ति बान्धवाः । यथोक्तेनैव कल्पेन शुध्यन्ति तु सनाभय इति । संस्कारख्रात्र

वाग्दानम् । तथा—अप्रौढायां तु कन्यायां सद्यः शौचं विधीयत इति । अप्रौढा चात्राकृतचूडोच्यते। तथा अहस्त्वद्त्तकन्यास्विति । एतदुक्तं भवति—अकृतचूडासु स्त्रीषु सद्यः शौचम् । चूडाकरणा-दुर्ध्व वाग्दानात्प्रागेकाहः । तत उपरि विवाहात्प्राक्र त्रिरात्रमिति । एतच वयोवस्थाविशेषेण सर्वव-र्णसाधारणमवसेयम् । नचात्र वर्णविशेषोऽवसातुं शक्यत इति । ऊनद्विवार्षिकस्य शरीरमदग्ध्वा नि-खनन्तीति गृह्यकारमतम् । मनुना तु विकल्पेन दाहोऽभिहितः । तेनात्रापि विकल्पोऽवसेय इति । अत्राशौचशब्देन वर्णाश्रमविहितकर्मानुष्टानसंकोचावस्थोच्यते तत्रापि विशेषो वृत्तस्वाध्यायापेक्षवृति-संकोचनिमित्तो व्याख्यास्यते । अन्तःसृतके सृतकमध्ये चेत्सृतकान्तरमापद्येत तदा उत्थानात आ पूर्वोत्यानपर्यन्तमग्रुद्धिः । पूर्वस्यैव सूतकाशौचस्योत्थानेनोत्तरस्यापि ग्रुद्धिरित्यर्थः । आशौचं शावं सूतकवद् द्रष्टव्यम् । पूर्वेशावशुद्धयोत्तरशावस्यापि शुद्धिरित्यर्थः । तथाह गौतमः—तचेदन्तः पुनराप-<mark>तेत्तच्छेषेण शुष्येरन्निति । तच्छब्देनात्र समानजातीयं गृह्यते । सूतकोपनिपाते नतु विजातीयेऽपि ।</mark> <mark>तच्छब्दोपादानसामर्थ्यात् । शङ्कश्च—अथचेदन्तरा श्रियेत जायेत वा शिष्टैरेव दिनैः शुध्येताहशेषे</mark> <mark>सति द्वाभ्यां प्रभाते तिसृभिरिति । अपरे त्वन्यथा वर्णयन्ति । मरणस्योपकान्तत्वात् । अन्तः स्रुतके</mark> चेद्वालस्य मरणमावद्येत तदा आसूतकस्योत्थानादाशौचं सूतकवद्भवति । माभूद्वालत्वात्सद्यः शौच-मिति । अत्र ऊनद्विवर्षे उद्कक्म उद्कदानं न भवति । उद्कदानप्रतिषेधाद्दाहोपि निरस्तः, संनि-योगित्वात् । संनियोगो ह्यनयोः स्मृत्यन्तरेऽभिहितः—नास्य कार्योऽभ्रिसंस्कारो नावि कार्योद्क-कियोते । सर्व इति सर्वशब्दः सपिण्डविषयः । तेन ते सर्वेऽनुगच्छेयुः । श्मशानग्रहणाद्दाहमपि च कुर्युः । यमगाथां छन्दोविशेषम् । यमस्रकं तु प्रसिद्धमेव । यदि उपेतः उपनीतः प्रेतः स्यात्तदा भूमि-जोषणादि आ उदकान्तस्य गमनात्सर्वमाहिताग्निविधानेन तुल्यं कार्यम् । शालाग्निना आवसभ्येन एनं प्रेतं दहन्ति यद्यसौ प्रेत आहितः कृतावसध्याधानः। इतरमकृतावसध्यं प्रामाग्निना लौकिके-<mark>नाग्निना तूर्णीं मन्त्रं विनैत्र दहन्ति । संयुक्तः संबन्धादिना । मिथुनस्यैकदेशळक्षणया मिथुनशब्द-</mark> वाच्यायाः पत्न्याः भ्राता स्यालक इत्यर्थः । तं वा उदकम् उदकदानाज्ञां प्रार्थयेरन् । उदकं करिष्या-मह इतिमन्त्रेण । पृष्टप्रतिवचनं कुरुध्वं मा चैवं पुनरिति । इतरः रातवर्षप्रभृतिकः तस्मिन्प्रेते कुरुध्व-मित्येव प्रतिवचनम् । ज्ञातयः सपिण्डा आसप्तमात्पुरुषात् समानोर्काश्चाद्शमात्ते सर्व एव अपोऽभ्य-<mark>वयन्ति जलं प्रविशन्ति । समानप्रामे एकत्र वासे यावत्संबन्धः स्मर्यते अमुष्मिन् वयं संबध्यामह</mark> इति तावन्तोऽपोऽभ्यवेयुः । अपनः शोधुचद्घमित्यघापनोदनमन्त्रः । असावेतत्त इति मन्त्रेण जला-्जलिदानम् । असौस्थाने प्रेतनामादेशः । उदकादुत्तीर्णान् सतः शाद्वलं हरिततृणं तद्वति प्रदेशे <mark>डपविष्टानपरे लोकयात्रिका अपवदेयुः प्रेतगुणानुख्यापनेन तच्छोकमपाकुर्युः । अनवेक्षमाणाः पश्चादन-</mark> वळोकयन्तः । रीतीभूताः पङ्किञ्यवस्थाः कनिष्ठमयतः कृत्वा याममागच्छन्ति । निवेशनं गृहं तस्य द्वारि पिचुमन्दस्य निम्बस्य पत्राणि विदृश्य दुन्तैः खण्डयित्वाऽऽचम्योद्कादीन्यालभ्याश्मानमाकस्य गृहं प्रविशन्ति । त्रिरात्रं ब्रह्मचारिणो भवन्ति । अधः आस्त्रतभृशायिनश्च । नच किंचित्कर्म स्वयं क्रवीन्त, नचान्यान्प्रकुर्वन्ति, कार्यन्तीत्यर्थः । दिवामहणं त्रिरात्रप्रतिषेधार्थम् । पिण्डदानं चावने-जनदानप्रत्यवनेजनेषु नामग्राहं नाम गृहीत्वेत्यर्थः । भोजनं च पिण्डदानसमनन्तरम् । मृन्मये पात्रे तामेकां रात्रिं क्षीरोदके व्यवहिते निधाय तत्पात्रमाकाशे स्थापयेयुः प्रतात्र स्नाहीत्येतावता मन्त्रेण। त्रिरात्रमित्यादावेकरात्रमपीच्छन्ति एके । दशाहं शावमाशौचं सपिण्डेषु विधीयते । अर्वाक् संचयना-दुस्भां ज्यहमेकाहमेव चेति स्पृतेः । एतचोपनयनप्रभृति द्रष्टज्यम् । वयोवस्थाविशेषेण हि पूर्वमिन-हितम् । व्यवस्थया च विकल्पोऽयं वृत्तस्वाध्यायापेक्षः । वृत्तनिमित्तानि चाध्ययनतद्रथेज्ञानानुष्ठा-नानि । तत्रैकगुणसंयोगेऽर्वाक् संचयनाइशाहमाशौचम् । गुणद्वययोगे द्र्यहम् । गुणत्रययोगे एकाह-

मिति। अपरे त्वेकीयशब्दात्सद्यः शौचिमच्छन्ति। यदा गुणत्रययोगो भवति वृत्तिसंकोचश्च ज्याहिक ऐकाहिको वा भवति तदा सद्यः शौचिमिति स्मृत्यन्तरम् । येषां यावदाशौचं ते तावत्स्वाध्यायं वेदं न-पठेयुः । नच पाठयेयुः । एते चाराौचिवकल्पाः प्रातिस्विकाः । नतु सूतकाशौचवत्सर्वेषां सहेति । तत्र हि-जननेऽप्येवमेव स्यान्मातापित्रोस्तु सूतकम् । सूतकं मातुरेव स्यादुपस्पृद्य पिता शुचिः। इत्यनेन द्शाहस्यातिदेशो न चतुरहत्र्यहैकाहानाम् । कुत एतत् । संचयनकल्पेन व्यवधानात् । अपिच। सर्वकल्पातिदेशे मातुरप्येकाहेन शुद्धिः प्राप्नोति । तच नेष्यते । येन वैजिकाद्भिसंबन्धा-दुनुरुन्थ्याद्घं ज्यहमिति पितुरुयहेण शुद्धिमीतुश्चैकाहेनेति विरोधः । कथम् ? रजस्तत्राशुचि ब्रेयं तच पुंसि न विद्यत इति । तस्माद्पि दृशाहस्यैवातिदेशः । शावं वाऽनपेक्ष्यैवमेव स्यादिति व्याख्येयम् । एवं च सति जननेऽप्येवमेव स्यादिति सपिण्डानां दशाहम् । माता-पित्रोश्च सुतकमिति तयोश्च दशाहम् । सुतकं मातुरेव स्यादिति मातुश्च दशाहम् । अत्र पक्षत्रयेऽपि व्यवस्था युक्तरूपा भवति । तामाह सपिण्डानां निर्गुणन्वे दशाहम् । वृत्तवन्वेऽपि पित्रोख दशाहम् । पितुरप्यतिवृत्तवत्त्वे मातुरेव ह्याहं भवतीति । अस्मिश्च पक्षे—वैजिकाद्भिसंबन्यादनुरुन्थाद्धं ज्यहमिति पितुरच्यहनियम इति व्यवस्था न्याय्या । शावाशौचेऽपि दशाहादीनां व्यवस्था च न्याय्येति । यत्पुनरुक्तम् ' उपस्पृत्रय पिता शुचिः; इति तद्ग्रिहोत्रार्थं नतु व्यवहारार्थम् । तेन सूत-काशोंचे पक्षत्रयस्याश्रवणात्तत्र नैवं व्यवस्था युक्तेति । शावे पुनर्वृत्ताद्यपेक्ष्या प्रातिस्विकेव शुद्धि-रिति । नित्यानि स्मार्तानि कर्माणि निवर्तेरन् । वैतानान्यग्निहोत्रादीनि वर्जयित्वा । एके आचार्याः शालाग्नौ कर्मनिवृत्तिमिच्छन्ति, एके नेति विकल्पः । यदा चानिवृत्तिस्तदाऽन्य एतानि कुर्युर्न खयम् । प्रेतस्पर्शिनः सपिण्डा प्रामं न प्रविशेयुर्नेक्षत्रदर्शनाद्वीक् दिवामरणे । रात्रौ चेत्प्रेतः स्यात्त-दादित्यस्य दुर्शनादुर्वाकु न प्रविशेयुः । इतरेरसिपण्डैस्तुल्यं प्रवेशनादि भवति । पक्षं द्वौ पक्षौ वेति प्रेतस्पर्शिनामाशौचिमिति केचित् । तन्न । निह प्रेतस्पर्शनमात्रेणैवेयन्तं कालमाशौचस्य युक्तत्वम् । तस्माद्वर्णान्तर विषयमेवैतत् । पक्षं वैद्यस्य । द्वौ पक्षौ शूद्रस्य । वाशब्दात् द्वाद्शान्यहानि क्षत्रियस्य । शुध्येद्विप्रो दशाहेन द्वादशाहेन भूमिप: । वैश्यः पञ्चदशाहेन शूद्रो मासेन शुध्यतीति वचनात् । आचार्ये च प्रेते एवमेवोद्कदानादि कर्म भवति । मातामहीभातामहयोश्च चकारादेवमेव । स्त्रीणां चादुत्तानामेवमेवेतिकर्तव्यता भवति । प्रत्तानामितरे येभ्यो दत्तास्ते कुर्वीरन् । ता अपि तेषां कुर्वी-रन् । अथ यदि प्रोषितः प्रेयान्स्रियेत तदा तच्छ्रवणकालप्रमृति कृतोद्काः सन्त आशौचकालशे-षमाशौचविधानेनासीरन् । आशौचकालोऽतीतश्चेदेकरात्रं त्रिरात्रम् । वाशब्दात्सद्यःशौचमपि । अतिकान्ते दशाहे तु त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् । संवत्सरे व्यतीते तु स्पष्टेवापो विशुद्धवतीति वचनात् । एकरात्रं तु-अयने समितकान्ते त्वेकाहाच्छुद्धिरिष्यत इति स्मृत्यन्तरात् । ऋत्विगादीनामिच्छ-योद्कदानम् । प्रतानां च स्त्रीणामिच्छयैव । एकाद्वयामेकादशेऽह्नि अयुग्मान् त्रिप्रभृतीन् ब्राह्मणान्भोजयेदिति आद्धोपलक्षणम् । तच आद्धं मांसवत्कार्यम् । मांसं च प्रेतोद्देशेनैके आचार्या गां घ्रन्ति आलभन्ते प्रेतोद्देशवचनात्तदीयम् । शाखापशुरयम् । तमालभ्य तन्मां-सेन श्राद्धं कुर्वीत । तचोपरिष्टाद्वक्ष्यित नद्यन्तरे नावं कारयेन्नवेति । एतदेव पिण्डकरणमापित-तम्। तत्र च पितृणां प्रथमः प्रेतो भवति तत्प्रभृति दानम्। स यदि पुत्रवान्भवति तदा अधिक्र-तिवषयमेतत् । अधिकृतपुत्रेण पुत्रवत्त्वम् । एतद्धिकारश्चाग्निमत्त्वे सति भवति । तेनाग्निमतः पुत्रस्य पार्वणमेव । तच सपिण्डीकरणानन्तरम् । एकोहिष्टं त्वनिधकृतिविषयमिति । सपिण्डीकरणे च कृते पितृप्रभृतित्रिभ्यो दानं चतुर्थस्य तु निवृत्तिः। त्रिषु पिण्डः प्रवर्तत इति स्मृतेः। संवत्सरमेके आचार्याः पृथगेकस्यैव पिण्डदानमिच्छन्ति । कुत एतत् । यतः संवत्सरं सपिण्डीकरणं समर्यते, न

चासिपण्डीकृतरयेतरैः सह पिण्डदानं युज्यत इति । अन्वर्थसंज्ञा होषा यत्सिपण्डीकरणमिति । सहिप-<mark>ण्डक्रिया सपिण्डीकरणम् । तेन संवत्सरं</mark> यावत्पितुः प्रेतस्य पृथक् पिण्डदानमिच्छन्त्येके । एवं च संवत्सरसपिण्डीकरणस्मृतिरनुगृहीता भवति । एवं प्राप्त आह ' न्यायस्तु ' तुशब्दः पक्षव्यावृत्तौ । नैतदेवं संवत्सरं यावरपृथग् दानमिति । येन संवत्सरस्पृत्यनुप्रहन्यायेनैतत्परिकरूपते तच विरुद्धम् । नच श्रुतिविरोधे न्यायो युक्तः । कोऽसौ विरोधः । न चतुर्थः पिण्डो भवतीति श्रुतेः । पृथक् क्रिय-माणे चतुर्णो विण्डनिर्वपणाधिकारो भवति । पृथक् प्रेतस्य । अमावास्यायां चाधिकृतस्य पार्वण-मिति श्रुतिविरोधः । तेनाधिकृतस्य पुत्रस्यैकोद्दिष्टं न भवत्येव । अनिधिकृतस्य तु संवत्सरादूर्ध्वमेको-दिष्टमिति । अस्मै प्रेतायार्थे ब्राह्मणायात्रं प्रत्यहं दद्यात्संवत्सरम् । कुम्भं च दद्यात् । एके आचार्याः पिण्डनिर्वपणमपीच्छन्ति । एतचानधिकृतविषयम् । अधिकृतस्य तु पार्वणमेव भवति नैकः पिण्ड इति । यच संवत्सरे सपिण्डीकरणस्मरणं तदूर्ध्वे संवत्सरात्रास्त्येवेति परिज्ञापियतुं, (तस्मात्) प्रागपि भवति । सपिण्डीकरणं प्रकृत्य सूत्रकार आह । यदा वा वृद्धिरापद्यत इति । वृद्धौ ह्याभ्यद्यिकं कार्यम् ।तचास-पिण्डीकृतस्य न भवति । अतः संवत्सरात्प्रागपि भवत्यनधिकृतस्य । तथाच स्मृत्यन्तरम् । अर्वाकृ संवत्सर। चस्य सपिण्डीकरणम् भवेत् । तस्याप्यत्रं सोदक्कमं दद्यात्संवत्सरं द्विज इति । एतदेव च तस्य भवति न पिण्डनिर्वपणमिति । त्रिभ्यो दानप्रसङ्गात् । अधिकृतपुत्रस्य तु द्वादशाह एवेत्युक्तः मेव । यच प्रेतस्य स्मर्थते । मृतेऽह्नि तु कर्तव्यं प्रतिमासं तु वत्सरम् । प्रतिसंवत्सरं चैवमाद्यमेका-दुरोऽह्नि इति । तदेतत्सिपण्डीकरणात्प्रागेकोदिष्टम् । ऊर्ध्वं तु पार्वणमेव। तथा च मनुः—असिपण्ड-कियाकर्म द्विजात: संस्थितस्य च । अदैवं भोजयेच्छाद्धं पिण्डमेकं तु निर्वपेदिति । यावःसपिण्डता न क्रियते तावदेव तत्कर्तव्यमिति । तथाचाह—सहपिण्डिकयायां तु कृतायामन्यधर्मतः । अनयैवा-वृता कार्य पिण्डनिर्वपणं सुतैरिति । सपिण्डिकयोत्तरकालमनयैव पिण्डिकयया पिण्डिनिर्वपणं सुतैः कार्यम् । केचित्तु अधस्तनस्रोकोपात्तमावृतमनयैवावृतेत्यनेनानुवर्तयन्ति । तत्पुनरनुपपन्नार्थम् । उपः रितनस्रोकारम्भसामध्यात् । अनारब्धेऽपि तस्मिन्नेकोहिष्टं छभ्यत एव, द्विजातेः संस्थितस्य तु, अदैवं भोजयेच्छाद्धमित्यनेन । अधस्तनऋोके च विशेषणार्थं वाक्यप्रसद्धः । सहपिण्डिकयाकर्मेति द्विजातेः संस्थितस्येत्येवमादिनैव पाद्त्रयेणार्थस्य सिद्धत्वात् । यत्पुनरूच्यते अत उर्ध्व वर्षे वर्षे प्रेता-<mark>यात्रं द्यात् यस्मित्र</mark>हनि प्रेतः स्यादिति, तदेकत्वविशिष्टस्याभिधानादेकत्वविशिष्टस्य भवति । तन्न । <mark>नध्यत्रैकत्वमुपादीयमानं</mark> विशेषणम् । येन प्रेतोद्देशेन दानविधानमेव विवक्ष्यते । तस्माद्विवक्षैकत्वस्य । यथा स्मृत्यन्तरेऽभिहितं तथैव देयमिति ॥ १०॥

(हरिहर:)—'अथोदकर्कम' अथ पुरुषसंस्कारकर्मक्रमप्राप्तमुदककर्म उदकेन जलेन कर्म किया अञ्जलिदानिमत्यर्थः। वक्ष्यत इति सूत्रशेषः। उपलक्षणमेतत्। येनाशोचादियमनियमा अपि वक्ष्यन्ते। 'अद्विः' रात्रं वा' द्वे वर्षे वयो यस्य स द्विवर्षः न द्विवर्षः अद्विवर्षस्तिस्मन् प्रेते प्रकर्षण इतो गतः प्रेतो मृतः तिस्मिन्निमित्ते माता च पिता च मातापितरौ तयोर्मातापित्रोराशौचमशुद्धिः वर्णाश्रमविहितकर्मानुष्टानसंकोचावस्थेति यावत्। इतरेषां मातापितृभ्यामन्येषां शौचमेव नाशुद्धिः। पित्रोः कियन्तं कालमाशौचम् एकरात्रमेकमहोरात्रम् । अथवा त्रिरात्रम् । अयं विकल्पः प्रेतस्याकृत्वकृत्वचृद्धत्वेन व्यवस्थितः। इतरेषां सद्यःशौचिमिति गृह्यकारस्यैव मतम्। स्मृत्यन्तरे तु तेषामप्याशौचस्य विहितत्वात् आद्नतजननात्सय इत्यादिना। यच पुंस उपनयनात्प्राक् स्त्रियाश्च विवाहात्प्राक् वयोवस्थाविशेषेण सद्यएकरात्रत्रिरात्रादिकमाशौचमुक्तं तत्सर्ववर्णसाधारणम्। विशेषावगमस्याशक्यन्तात्। 'श्वरीः' निनत ' कनद्विवर्षस्य प्रेतस्य शरीरं कुणपमद्ग्य्वा अग्निदाहमकृत्वा निखनन्ति गर्ते प्रक्षिपन्ति। 'अन्तः' कवत्, चेद्यदि अन्तः सूतके सूतकस्य जनननिमित्ताशौचस्य अन्तर्भये उत्था-

नात् आ उत्थानं सृतकान्तं यावत् आशौचं जननाशौचान्तरमापतित तदा सृतकवत् पूर्वसूतकशेषेणैवो-त्तरस्य शुद्धिः । यद्वा अन्तर्भध्ये सूतके सूतकान्तरे जाते उत्थानात् शुद्धिः आशौचं मरणाशौचं सूतक-वत् । मरणाशौचमध्ये मरणाशौचे जाते पूर्वशेषेणोत्तरस्य शुद्धिरित्यर्थः । एतच सपिण्डविषयम् । माता-पित्रोस्त विशेषः । मातिर पूर्वमृतायां यद्याशौचमध्ये पिता म्रियेत तदा पितृमरणनिमित्ताशौचान्ते शुद्धिः । यदा पुनः पितरि मृते माता म्रियेत तदा पितृमरणनिमित्ताशौचान्तात्पक्षिण्यन्ते द्वादश-प्रहरान्ते शुद्धिः । किंच यदि सूतके रात्रिमात्राविशष्टे सूतकान्तरमापद्येत शावे वा रात्रिमात्राविशष्टे शावान्तरमापद्येत तदा व्यहमधिकं वर्द्धते । यदि पुनर्याममात्राविशष्टे सूतके शावे वा सूतकं शावं वा सजातीयमापतित तदा ज्यहमधिकं वर्द्धते। तथा च स्मृतिः—मातर्यमे प्रमीतायामशुद्धौ म्रियते पिता। न पूर्वशेषाच्छुद्धिः स्यान्मातुः कुर्याच पिक्षणीम् । रात्रिशेषे ब्यहाच्छुद्धिर्यामशेषे शुचिस्च्यहात् इति । अन्ये तु इदं सूत्रमन्यथा व्याचक्षते । अन्तः सूतके चेद्यदि बालस्य मरणमापद्यते तदा आ उत्थानादाशौचमशुद्धिः सूतकवद्भवति नत्वाशौचनिवृत्तिः । बालमरणनिमित्ताशौचस्था-ल्पकालीनत्वेन बहुकालीनजननिमित्ताशौचशोधनासमर्थत्वात्, यतः समानजातीयस्य समानकाली-नस्यैव पूर्वोत्पन्नस्य अन्तरापतितस्य वा शोधकत्वम् । 'नात्रोदककर्म् ' अत्र उनद्विवार्षिके प्रेते उदक-कर्म उदका जिल्हानं न भवति । ' द्विवर्षः 'त्येके ' द्विवर्षः द्विवर्षन्यस्कः तत्प्रभृतिस्तदादिर्यः प्रेतः तमाइमशानात् इमशानावधि सर्वे सिपण्डा अनुगच्छेयुः पश्चाद्वजेयुः । इमशानानुगमनविधानात् दाह उपलक्ष्यते । इमशानशब्देन हि प्रेतदाहभूमिरुच्यते । तस्माद्दाहमपि कुर्युः दाहसंनियोगशिष्टमुद्कं च दृशुः । एके आचार्याः यमगाथां यमदैवत्यायामृचि गीतं साम गायन्तः पठन्तः, तथा यमसूक्तं यमदेवत्यानामृचां समुदायं सूक्तशब्दवाच्यं जपन्तोऽनुगच्छेयुरित्याहुः । 'यसुःः'नात्' यदि ढपेतः उपनीतः प्रेतः स्यात् गृह्योक्तसंस्कारेषु तस्याधिकारात् वैतानिकस्य च मन्त्रब्राह्मणकल्पसू-त्रेषु पृथक् संस्कारास्नानात् तदा भूमिजोषणादिकर्म समं तुल्यं केन आहिताग्नेः कर्मणा यथा आहितामेः औपासनिकस्य भवति किंपर्यन्तम् आ उदकान्तस्य उदकसमीपस्य गमनात्, एतदुक्तं भवति—अद्युपनीतः प्रेतो भवति तदाऽस्याहिताम्रेर्भूमिजोषणादि उदकाश्विदानपर्यन्तं कर्म यथा-भवति तथैन कुर्यादिति । 'शाला अधेत् ' चेदादासी प्रेत आहितः कृतावसध्याधानः स्यात् तदैनं प्रेतं शालाग्निना औपासनेन दहन्ति पुत्राद्यः। 'तूष्णीं ' तरम् ' तूष्णीं मन्त्रवर्जे प्रामाग्निना लौकिकेन पावुकेन इतरमकृतावसथ्याधानं दहन्तीत्यनुषङ्गः । 'संयुः ह इति ' संयुक्तं केन चित् यौनेन संबन्धेन संबद्धम् । मैथुनः मिथुनस्यैकदेशलक्षणया मैथुनशब्दवाच्याया भार्यायाः भ्राता इयाल इत्यर्थः, तं वोदकं जलं याचेरन् प्रार्थयेरन् उदकं करिष्यामह इत्यनेन मन्त्रेण । 'कुरुः प्रेते ' एवं पृष्टः संयुक्तः स्यालो वा प्रतिब्र्यात्। किं, कुरुष्वं मा चैवं पुनरिति। क अशतवर्षे प्रते शतवर्षेभ्योऽर्वाक् सृते सति। 'कुरुः स्मिन् ' इतरः शतवर्षप्रभृतिः तस्मिन्सृते कुरुष्वमित्येव एता-वदेव प्रतिब्र्यात् न मा चैवं पुनरिति । 'सर्वे ''माद्वा ' ज्ञातयः सपिण्डाः समानोदकाश्च सर्व एव अपोऽभ्यवयन्ति स्नानार्थे नद्यादेर्जलं प्रविद्यान्ति, किं यावत् आ सप्तमात्पुरुषात् सप्तमं पुरुषमि-व्याप्य यावन्तः सपिण्डाः द्शमाद्वा द्शमं पुरुषमभिव्याप्य वा शावन्तः समानोदकाश्च तावन्त इत्यर्थः । ' समा ' 'रेयुः ' समाने एकस्मिन् प्रामे वास अवस्थानं समानप्रामवासः तस्मिन् सित या-वरसंबन्धम् यदविधसंबन्धः सापिण्ड्यं समानोदकत्वं सगोत्रत्वं वा अनुस्मरेयुः अस्मिन्पुरुषे वयं संबन्ध्यामहे इति जानीयुः तावन्तः अपोभ्यवयन्ति इति संबन्धः ॥ 'एकः जिन्ति ' कथिमत्यपे- क्षायामाह—एकं परिधानीयमेव वस्त्रं येषां ते एकवस्ताः । तथा प्राचीनावीतिनः प्राचीनावीतं विद्यते येषां ते प्राचीनावीतिनः कृतापसञ्या इत्यर्थः । तथाभूताः सन्तः सञ्यस्य वामस्य पाणेरनामिकया <mark>डपकनिष्ठिकया जलमपनोद्य अपनः शो</mark>शुचद्घमित्येतावता मन्त्रेणापसार्य दक्षिणामुखाः याम्यदि-गिभमुखा निमज्जन्ति युगपत्सकृत्स्नान्ति । 'प्रेताः किमिति प्रेताय मृताय उदकं जलं सकृदेकवारं अश्विलिना प्रसिञ्चन्ति शुद्धायां भूमौ प्रक्षिपन्ति, कथम् असौ अमुकप्रेत एतत्ते उदकमित्यनेन मन्त्र-प्रयोगेण । ' उत्ती ''देयुः ' उत्तीर्णान् जलाद्वहिर्निर्गतान् शुचौ देशे सूत्रपुरीषभस्मतुषाङ्कारास्थ्याद्य-शुचिद्रव्यरहिते देशे भूभागे, पुनः कीदृशे शाबुलवित शाबुलं हरिततृणमस्ति यस्मिन्निति शाबु-लवांस्तिसम् शाङ्वलवित उपविष्टानासीनांस्तत्र तदा अन्ये लोकयात्रिकाः सुहृदः एतान् प्रेतस्य पुत्रादीनपवदेयुः प्रतगुणानुकथनेनेतिहासपुराणादिविचित्रकथाभिः संसारासारताख्यापनेन शोकरहितान् कुर्युः। ' अनः''पूर्वाः ' अनवेक्षमाणाः पश्चाद्नवलोकयन्तः रीतीभूताः श्रेणीभूताः पङ्कीभृताः कनिष्ठपूर्वाः कनिष्ठो लघीयान् पूर्व अप्रिमो येषां ते स्वस्वकनिष्ठानुसारिण इत्यर्थः। श्राममायान्ति आगच्छन्ति । 'निवेःःशन्ति 'निवेशनस्य प्रेतपतिकस्य गृहस्य द्वारे पिचुमन्दस्य निम्बस्य पत्राणि छदान् विदृश्य दन्तैरवखण्ड्य आचम्य स्मात्तीचमनं विधाय उदकं जलमित्रं द्वारि घृतं तथा गोमयमाद्री सर्षपान् गौरान् तैलं तिलसंभवमेतानि प्रत्येकमालभ्य स्पृष्टा अइमानं प्रस्तर-माकस्य पादेनालभ्य प्रविशन्ति गृहम् ॥ ' त्रिरा ' रन् ' त्रीण्यहोरात्राणि यावद्वहाचारिणः अक्र-तस्त्रीप्रसङ्गाः अधः खट्टाव्यतिरेकेण शेरत इत्येवंशीला अधःशायिनः किंचन किमपि कर्म गृहव्या-पारादि छौकिकं स्वयं न कुर्युः न प्रकुर्वीरन् अन्यैरपि न कारयेयुः । अन्तर्भूतोऽत्र णिच् ज्ञेयः । ' कीत्वा प्याहम् ' कीत्वा मृल्येनान्नं गृहीत्वा लब्ध्वा वा अयाचितमन्यतः प्राप्ये दिवैव दिवसे एव न रात्री अश्रीयः भुक्तीरन् । किंभुतममांसं मांसवर्जितम् , किं कृत्वा प्रेताय पिण्डम् , अवयवपूरकं दत्त्वा । कथं नामप्राहं प्रेतस्य नाम गृहीत्वा, क्रुत्र अवनेजनदानप्रत्यवनेजनेषु अवनेजनं च दानं च प्र-स्यवनेजनं च अवनेजनदानप्रत्यवनेजनानि तेषु त्रिरात्रमयं धर्मः । 'मृन्म··हिति ' सृन्मये शरावादौ पात्रे कृत्वा तां यस्मिदिने प्रेतोऽभूत् तत्संबन्धिनीं रात्रीं क्षीरं च उद्कं च क्षीरोद्के दुग्धपानीये पा-त्र<mark>ैकवचनसामर्थ्यादेकीकृते विहायसि आका</mark>शे निद्ध्युः स्थापयेयुः । कथं प्रेतात्र स्नाहीत्यनेन मन्त्रेण । विज्ञानेश्वराचार्यास्तु द्रव्यद्वयनिधानसामध्यात् द्वयोः पात्रयोभेंदेन निधानं मन्यन्ते, मन्त्रं चोहति प्रेतात्र स्नाहि पिन चेदमिति । 'त्रिरः त्येके ' एवं प्रेतस्य मरणिदने पुत्रादीनां कृत्यमभिधायाशौ नकाल-निर्णयार्थमाह । त्रिरात्रं त्रीण्यहोरात्राणि कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे इत्युपपद्विभक्तिर्द्वितीया, तेन सं-ततमाशौचमग्रुचित्वम् । एके आचार्या मन्वाद्य उपनयनप्रभृति दशाहं दशाहोरात्राणि मन्यन्ते।अत्र प्रकरणे अहः शब्दो रात्रिशब्दश्च अहोरात्रोपलक्षणपरः। एके त्रिरात्रमेके दशरात्रं चेति व्यवस्थितं वृत्ति-स्वाध्यायापेक्ष्या । यथाह्—एकाहाच्छुध्यते विप्रो योऽग्निवेदसमन्वितः । ज्यहात्केवळवेदस्तु निर्गुणो दृशभिर्दिनैरिति । एतद्पि वृत्तिसंकोचे व्यवस्थापकम् । तद्यथा यदा त्र्यहैकोऽश्वस्तनिको वा स्वाध्याया-मिसंपन्नो भवति तदा तस्य वृत्तिसंपादनाय सद्यः शौचं भवति । यदातु कुशूलकुम्भीधान्यः केवलस्वा-ध्यायसंपन्नश्च तदाऽस्य त्रिरात्रम् । यदा पुनर्दशरात्रकुटुम्बवृत्तिपर्याप्तातिरिक्तधान्यो भवति वृत्तस्वा-ध्यायवांश्च तदाऽस्य दशरात्रं वृत्तस्वाध्यायरहितस्य वृत्तिहीनस्यापि सर्वदा दशरात्रमेव। अयं च वृत्ति-संकोचात् वृत्तस्वाध्यायापेक्षया य आशौचकालसंकोचः स वृत्तिसंपाद्नविषय एव न पुनः कर्मा-न्तराधिकारसंपादनपरः, तेन यस्याशाचिनो या आपद्भवति तदपाकरणार्थे वृत्तस्वाध्यायसंपन्नस्य आशौचसंकोचो नेतरेषाम्, जननाशौचेऽप्येवमेव । 'न स्वा ः रन्' स्वाध्यायं वेदं नाधीयीरन् न पठेयुः न चाध्यापयेयुः येषां यावदाशौचम्। 'नित्या ' वर्जम् ' नित्यान्यावद्यकानि संध्यावन्दनादीनि निवर्तेरन् अनिधकारात्र प्रवर्तन्ते । कथम् वैतानवर्जे वितानी गाईपत्याहवनीयदक्षिणाग्नीनां विस्तार-स्तत्र साध्यमग्निहोत्रादि कर्म तद्वैतानम् तद्वजयित्वाऽन्यन्निवर्तते इत्यथः । 'शालाः 'कुर्युः' शाला- ग्निरावसध्याग्निः तत्र शालाग्नौ साध्यानि सायंप्रातहों मस्थालीपाकादीनि तानि वर्जयित्वा नित्यानि निवर्तेरन्नित्येक आचार्याः मन्यन्ते, तस्मिन्पक्षे न स्वयं कुर्युः किंत्वन्येन कार्येयुः । गृह्यकारपक्षे न कुर्युर्नेच कार्येयः। यथाह कात्यायनः — सूतके मृतके चैव स्मार्त कर्म निवर्तते। पिण्डयज्ञं चरुं होममस-गोत्रेण कारयेत् । वैतानिकं स्वयं कुर्यात् तत्त्यागो न प्रशस्यते । तथा—स्मार्तकर्भपरित्यागो राहो-रन्यत्र सुतके । श्रौते कर्मणि तत्कालं स्नातः शुद्धिमवाप्रयादिति स्मरणात् । राहुदर्शने तु राहोरन्यत्र सूतके इति वचनात् यावद्राहुद्शेनं तावद्राहुद्शेनिमित्तकं स्नानतर्पणदेवताचेनजपहोमदानादि स्मार्त्त कर्म कुर्यात् । 'प्रेत : नात्' प्रेतस्पर्शो विद्यते येषां ते प्रेतस्पर्शिनः सिपण्डा प्रामं न प्रविशेयुर्नगच्छेयुः, कियावत् आनक्षत्रदर्शनात् नक्षत्राणां दर्शनं नक्षत्रदर्शनम् तस्मात् आ अवधेः। ' रात्रौः 'त्यस्य ' चेद्यदि रात्रौ निशि प्रेतस्पर्शः स्यात्तदा आदित्यस्य सूर्यस्य दर्शनात्प्राक् न प्रविशेयुरित्यनुषद्धः। 'प्रवे…तरैं:' प्रवेशनमादौ यस्य निम्बपत्रादिदशनस्य तत्प्रवेशनादि कर्म इतरैरसिण्डैः समानं तुल्यं कार्यम् । अयमसपिण्डानां नियमः । यतोऽसपिण्डानामेव 'प्रवेशनादिकं कर्म प्रेतसंस्पर्शिनामपि । इच्छतां तत्क्षणाच्छद्धिः परेषां स्नानसंयमात् ' इतियाज्ञवल्क्योक्तेरिच्छतां विकल्पः । संयमः प्राणा-यामः । एवं ब्राह्मणस्याशौचमभिधायेदानीमितरवर्णानामाशौचकालनिर्णयमाह 'पक्षं ' चम्' पक्षम् पञ्चद्शाहोरात्राणि वैश्यस्याशौचं भवति, द्वौ पक्षौ त्रिंशदहोरात्राणि शूद्रस्य, वाशब्दात् द्वाद्शाहो-रात्राणि क्षत्रियस्याशौचम् । तथाच स्मृत्यन्तरम् । शुध्येद् विप्रो दशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः । वैश्यः पचदशाहेन शूद्रो मासेन शुध्यतीति। 'आचा ''योश्च' आचार्ये उपनयनपूर्वकं वेदाध्यापके चैवमेवोदकदानादि कर्तव्यम्, मातामही च मातामहश्च मातामहौ तयोः, द्विवचनं मातामह्यपेक्षया, चकारादेवमेवोदकदानादि सर्वे कर्तव्यम् । 'स्त्रीणां ' नाम्' अप्रत्तानामपरिणीतानां स्त्रीणां कन्यानां चकारादेवमेव एषैव निखननदहनोदकदानप्रभृतीतिकर्तव्यता । आशौचेऽपि विशेषो नास्ति गृह्यका-रमते । अनिभधानात् । स्मृत्यन्तरे तु पुनर्दृद्यते अहस्त्वद्त्तकन्यास्विति । एतच चूडाकरणानन्तरं दानात्प्राकृ, कुतः, स्त्रीणां चूडात्तथा दानात्संस्काराद्प्यधः क्रमात् । सद्यः शौचमथैकाहं त्र्यहं स्यात पितृबन्धुषु, इतिस्मृते: । तस्मादपरिणीतानां स्त्रीणां चूडाकरणात्प्राक् सद्यः शौचम्, चूडाकरणादुपरि दानात्प्राक् एकाहम्, तत उपरि विवाहात्प्राक् ज्यहमिति निर्णयः। 'प्रत्ता "षाम्' प्रतानां परिणी-तानां स्त्रीणामितरे भत्रीदयो दाहादि कर्म कुर्युः न पित्राद्यः । ताश्च प्रत्ताः स्त्रियः तेषां भत्रीदीनां यथाधिकारमुद्कदानादि कर्म कुर्युः। पित्रादीनामत्र विशेषः-दत्ता नारी पितुर्गेहे सूयते श्रियतेऽपि वा । तद्वन्धवर्गस्वेकेन शुध्यते जनकस्त्रिभिरितिवचनात् प्रतानामि पितुर्वन्धूनां चाशौचापत्ति-मात्रम् । 'प्रोषिः 'सीरन्' प्रोषितः प्रवासंगतश्चेद्यदि प्रेयात् म्रियेत तदा तत्पुत्राद्यः तन्मरणश्रवण-कालमारभ्य कृतं दत्तं स्नानपूर्वकमुक्तविधिना उद्कं यैस्ते कृतोद्काः सन्तः कालशेषमाशौचसमयशे-षमासीरन् आशौचधर्मेण वर्तेरन्नित्यर्थः। 'अतीः नं तः' चेद्यदि आशौचकालोऽतीतः ततः प्रोषितम-रणं च श्रुतं तदा एकरात्रमाशौचं त्रिरात्रं वा । अत्र यद्यपि सामान्येनोक्तं तथापि स्पृत्यन्तराद्वि-द्रोषोऽवगन्तव्यः। कथम्, मासत्रये त्रिरात्रं स्यात् षण्मासे पक्षिणी भवेत्। अहस्तु नवमादर्वाक् सद्यः शौचमतः परम्। तथा, पितरौ चेन्मृतौ स्यातां दूरस्थोऽपि हि पुत्रकः। श्रुत्वा तहिन-मारभ्य दशाहं सूतकी भवेदिति । 'अथ का प्रतानां । अथ नियमेन कृत्यमभिषायाधुना कामतः कृत्यमाह । कामोदकानि कामेन इच्छ्या उदकानि उदकदानानि भवन्तीति सूत्रशेषः। केषाम् ? ऋत्विजः याजकाः श्रशुरौ भार्यायाः मातापितरौ सखायो मित्राणि संबन्धिनो वैवाह्याः मातु-ला मातृभातरः भागिनेया भगिनीपुत्राः एतेषां प्रतानामृहानां दुहितृभगिन्यादीनां स्त्रीणां चका-रादिच्छयोदकदानमतोऽदाने प्रत्यवायो नास्ति । ' एका मिनि ' एका दश्यामेकादशेऽहिन बाह्मणः

कर्ता चेत् अयुग्मान् त्रिप्रभृतिविषमसंख्याकान् द्विजोत्तमान् भोजयित्वा भोजनं कार्यित्वा एकोहि-ष्ट्रश्राद्धविधिना मांसवत् मांसेन सहितं पायसौदनादि भवति । एके आचार्याः प्रेतमहित्रय गामपि झिन्त इति । शाखापशुविधानेन तन्मांसेन आद्धं कुर्वन्ति तच्छाद्धमत्रे वक्ष्यति नद्यन्तरे नावं कार-येत्र वेति । ' पिण्डः 'श्चेत् ' पिण्डानां करणं पिण्डकरणं तस्मिन् अमावास्यायां साग्नेः पुत्रस्य पि-ण्डिपितृयक्के तत्र पितृणां प्रथम आद्यः प्रेतः स्यात् तत्प्रभृतिपिण्डदानिमत्यर्थः। चेद्यदि स प्रेतः पुत्रवान् अधिकृतेन साम्निना पुत्रेण पुत्री भवति । अयमर्थः—साम्नेः पुत्रस्य यदि पिता भ्रियेत तदा पिण्डपितृ-यज्ञानुष्ठानानुरोधेन द्वाद्रोऽह्ति सपिण्डीकरणं विधाय अमावास्यायां तत्प्रभृति पिण्डपितृयज्ञे पिण्डदानं पिण्डान्वाहार्यके च श्राद्धे; तत्प्रभृति पार्वणमेव श्राद्धं भवतीति। एकोद्दिष्टंतु निरम्निविषयम्। 'निवर्तेत चतुर्थः ' सपिण्डने कृते पित्रादिभ्यस्त्रिभ्यः पिण्डादिदानं चतुर्थः पिण्डो निवर्तेत पिण्डास्त्रिष्विति श्रुते: । त्रिषु पिण्ड: प्रवर्तत इति स्मृतेश्च । ' संव ... गेके ' एके आचार्याः साम्नेरपि पुत्रस्य संवत्सरं यावत् पृथगेकस्यैव पितः पिण्डदानिमच्छन्ति । संवत्सरे सपिण्डीकरणिमिति वचनात् । न वा अस-पिण्डीकृतस्येतरै: सह दानं युज्यते, सपिण्डीकरणिमतिशब्दः पूर्वजैः सह सपिण्डीकरणं मेळनिमति व्युत्पत्त्या अन्वर्थः । तेन संवत्सरं यावद्सपिण्डीकृतस्य पितः प्रेतस्य पृथग्दानमिच्छन्त्येके । एवं सित संवत्सरे सपिण्डीकरणमिति स्पृतेरनुप्रहः कृतो भवति, एवं प्राप्त उच्यते ' न्यायस्तु ' तुशब्देन पूर्व-पक्षव्यावृत्तिः, नैतदेवं यत्स्पृत्यनुप्रहन्यायेनेदं परिकल्प्यते, कुतः श्रुतिविरोधात् । काऽसौ श्रुतिः । ⁶ न चतु···श्रुतिः ' कथं श्रुतिविरोधः, श्रृणु, अधिकृतस्य पुत्रस्य साग्नेः पृथक् क्रियमाणे चतुर्णामिप <u> पिण्डनिर्वपणेऽधिकारो भवति अमावास्यायां पृथक् प्रेतस्य पार्वणं च त्रयाणामिति भवति</u> <mark>श्रुतिविरोधः । तेनाधिकृतस्य साग्नेः पुत्रस्य सपिण्डीकरणादुर्द्धमेकोहिष्टं नैव कर्तव्यं भवति</mark> सपिण्डीकरणं तु द्वादशाह एव नियतमनधिकृतस्य निरम्नेस्तु संवत्सरादिषु सपिण्डीकरणकालेषु कृतसिपण्डनस्यापि पितुः संवत्सरादृद्धिमि प्रतिसंवत्सरमेकोदिष्टमेव । ' अहः चात् ' अहरहः प्रतिदिनमस्मै प्रेतायोद्दिश्य ब्राह्मणाय संप्रदानभूताय अन्नं भोजनपर्याप्तमुद्कुम्भं च जलपूर्णघटं संव-त्सरं च यावद्दयात् प्रयच्छेत् । ' पिण्ड ... णन्ति , एके आचार्या अहरहः पिण्डनिर्वपणमपीच्छन्ति तचानधिकृतनिरमिविषयम्, अधिकृतस्य हि साग्नेः पार्वणमेव भवति नैकः पिण्डः। न चैतत्प्रतिदिन-मन्नोदकक्रम्भदानं संवत्सरसपिण्डीकरणपक्ष एव प्रागपि संवत्सरात् यदि वा वृद्धिरापद्यत इत्यादि-स्मृतिविहितकालान्तरे सपिण्डीकरणेऽपि तदूर्द्धे संवत्सरं यावद्भवत्येव । यतः स्मरन्ति । अर्वाक् संवत्सराद्यस्य सपिण्डीकरणं भवेत् । तस्याप्यन्नं सोद्कुम्भं द्यात्संवत्सरं द्विजे इति, तस्मात् सा-ग्निना निरमिना च पुत्रेणाहरहरन्नोद्कुम्भदानं कर्तव्यम् । पक्षे यत्पिण्डदानं तन्निरम्नेरेव, इतरस्य तु त्रिभ्यः पिण्डदानं प्रसज्येत एकपिण्डनिर्वपणनिषेधात्, तर्हि त्रिभ्योऽपि ददातु, न, प्रतस्यहि तत रमर्यते । याज्ञवल्क्यः-मृतेऽहनि तु कर्तव्यं प्रतिमासं तु वत्सरम् । प्रतिसंवत्सरं चैवमाद्यमेकाद-शेऽहनि । इत्येतदेकोडिष्टं साग्नेः सपिण्डीकरणात्प्राक् ऊर्ध्वे तु पार्वणमेव । यथाहमनुः—असपिण्ड-क्रिया कर्म द्विजाते: संस्थितस्य तु । अद्दैवं भोजयेच्छ्राद्धं पिण्डमेकं तु निर्वपेत् । तथा—सहपिण्ड-कियायां तु कृतायामस्य धर्मतः । अनयैवावृता कार्ये पिण्डनिर्वपणं सुतैरिति । स्मृत्यन्तरं च । यः सपिण्डीकृतं प्रेतं पृथक्पिण्डेन योजयेत् । विधिन्नस्तेन भवति पितृहा चोपजायते इति । एतचौर-सक्षेत्रजसाम्रिपुत्रविषयम् । यतः स्मर्गन्ति—औरसक्षेत्रजौ पुत्रौ विधिना पार्वणेन तु । दद्या-तामितरे कुर्युरेकोहिष्टं सुता दशेति । अत्राशौचप्रसङ्गात् स्पृत्यन्तरोक्त आशौचापवादो लि-ख्यते । ऋत्विजां दीक्षितानां च यज्ञियं कर्म क्विताम् । सित्रव्रतिब्रह्मचारिदातृब्रह्मविदां तथा । कारवः शिल्पिनो वैद्या दासीदासास्तथैव च । राजानो राजभृत्याश्च सद्यःशौचाः प्रकीर्तिता इति ।

एतच यज्ञादौ आरव्ध एव, कुतः ' आरव्धे सूतकं नास्ति अनारव्धे तु सूतकमिति वचनात्। आरम्भश्चैवम् । आरम्भो वरणं यज्ञे संकल्पो व्रतसत्रयोः। नान्दीश्राद्धं विवाहादौ श्राद्धे पाकपरि-कियेति । इति सूत्रार्थः ।। ।। अथ पद्धतिः । तत्र ऊनद्विवार्षिकं प्रेतमरण्यं नीत्वा भूमौ निखनेत् । द्विवर्षप्रभृति उपनयनात्प्राक् प्रेतं इमशानं नीयमानं सर्वे सपिण्डा यथाज्येष्ठपुरःसरं पङ्कीभृता अनु-गच्छन्ति । पक्षे यमगाथां गायन्तो यमसूक्तं च जपन्तः । ततस्तत्र तं प्रेतं भूमिजोषणादिरहितं दुग्ध्वा बक्ष्यमाणविधिना स्नात्वा उद्काञ्जलि च दत्त्वा गृहमागता यथोक्तमाशौचमाचरेयः। उपनय-नादूर्ध्व भूमिजोषणाद्युदकान्तगमनपर्यन्तं यथाहिताग्नेः कर्म तथैव यथासंभवं भवति । अत्र चौपास-निकं पुत्रादिरधिकारी दुर्वलं ज्ञात्वा स्नापयित्वा शुद्धवस्त्रेणाच्छाच दक्षिणाशिरसं दर्भवत्यां भूमौ संनिवेशयेत् । पूर्वपक्षे तु रात्रौ चेन्मृत्युशङ्काऽग्निहोत्रिणः । हुतावशिष्टाः पक्षेऽस्मिन् जुहुयात्सकला-हुती:। दार्श तत्र पिण्डपितृयज्ञं विना आकृष्य कुर्यान्न तु पौर्णमासं शुक्रपक्षे आकृष्य कुर्यात्। दिवा सायमाहुति च । तत्कर्मणोरप्रारच्यत्वात् । अथ तत्र वैतरणीं यथाशक्ति यथाश्रद्धं हिरण्यभूम्यादिकं सर्वपापक्षयार्थं दापियत्वा अथ गतासुं ज्ञात्वा घृतेनाभ्यज्य उद्केनाष्ट्राच्य सवस्त्रमुपवीतिनं चन्द्नो-क्षितसर्वोङ्गं पुष्पमालाविभूषितं मुखनासिकाच्छुःश्रोत्ररन्ध्रेषु निक्षिप्तहिरण्यशकलं वस्नेणाच्छाद्य पुत्रादयो निर्हरेयुः । एतचावसध्यामिसंनिधौ गृहमरणपक्षे । यदा तु गङ्गादितीर्थेऽमिसंनिधौ अर्द्धजले मरणं तदा तत्राप्येवं स्तपनादि हिरण्यशकलिधानान्तं कर्म कुर्यात् । निर्हरणपक्षे तु आमपात्रे स-न्तापाभिमादायाभिपुरःसरं प्रेतं यमगाथां गायन्तो यमसूक्तं च जपन्तः पुत्राद्यः स्मशानं नयन्ति, तत्राधिकारी पुत्रादिराप्छुत्य भूमिजोषणपूर्वकं दक्षिणोत्तरायतं दारुचयं विधाय चितौ कृष्णाजिनं प्राग्मीवमुत्तरलोममास्तीर्य तत्रोत्तानं दक्षिणाशिरसमेनं निपात्य दक्षिणनासारन्ध्रे आज्यपूर्णं स्रवं नि-धाय पादयोरधरारणिमुरस्युत्तराणि च प्रागमां पार्श्वयोः सन्यदक्षिणयोः शूर्पचमसौ मुसलमुळूखलं च न्युब्जमूर्वोरन्तराले तत्रैव चात्रमोविलीं च अरुद्न् भयरहितो निद्ध्यात् अपसव्येन वाग्यतो दक्षि-णामुखः सन् । अथोपविदय सन्यं जान्वाच्यौपासनाप्त्रं गृहीत्वा अस्मात्त्वमधिजातोसीत्यनयर्चा स्वा-हान्तया दक्षिणतो मुखे वा शनैरिम द्यात्। अनावसिथकं तु एवमेव प्रामामिना सिपण्डाचानीते-नामन्त्रकं दहति । ततो दाहान्ते नद्याद्युदकसमीपं गत्वा समीपस्थितं योनिसंबद्धं इयालकं वा उदकं करिष्यामह इत्यनेन मन्त्रेणोद्कं याचेरन् सपिण्डादयः। एवं याचिते यदि शतवर्षाद्वीक्प्रेतो भवे-त्तदा कुरुष्वं मा चैवं पुनरित्येवं प्रतिवचनं दद्यात्, अथ शतवर्षादृद्धं प्रेतो भवेत्तदा कुरुष्वमित्येताव-देव, ततः सप्तपुरुषसंबन्धिनः सपिण्डा दशपुरुषसंबन्धाः समानोदकाश्चैकप्रामनिवासे यावत्स्मृतं जलं प्रविशन्ति एकवस्त्राः प्राचीनावीतिनः सन्तः, ततः सन्यहस्तस्यानामिकाङ्कल्या उदकमपनोद्य अपनः शोशुचद्धमित्येतावता मन्त्रेण दक्षिणामुखास्तूष्णीं निमज्जन्ति । ततः प्रेतमुद्दिश्यामुकसगोत्रामुकश-र्मन् प्रेत एतत्ते उदकमित्युचार्य एकैकम अिंछ सकुद्भूमौ प्रक्षिपन्ति । तत उदकादुत्तीर्य शुचौ देशे शाङ्बलवत्युपविष्टान् सिपण्डादीनन्ये सुहृद् इतिहासपुराणादिविदग्धकथाभिः संसारानित्यतां दर्श-यन्तोऽपवदेयुः । तथाहि — कृतोद्कान्समुत्तीर्णान्मृदुशाङ्गरुसंस्थितान् । स्नातानपवदेयुस्तानितिहासैः पुरातनैः ।। मानुष्ये कद्छीस्तम्भनिःसारे सारमार्गणम् । करोति यः स संमूढो जलबुद्बुद्संनिभे ।। पञ्चधा संभृतः कायो यदि पञ्चत्वमागतः । कर्मभिः स्वशरीरोत्थैस्तत्र का परिदेवना ॥ गन्त्री वसुमती नारामुद्धिर्दैवतानि च। फेनप्रख्यः कथं नारं मर्त्यलोको न यास्यति ॥ ऋष्माश्च बान्धवै-र्मुक्तं प्रेतो भुङ्के यतोऽवशः । अतो न रोदितव्यं हि क्रियाः कार्याः स्वशक्तितः ॥ इति संश्रुत्य गच्छे-युर्गृहं बालपुरःसराः । विद्रय निम्बपत्राणि नियता द्वारि वेदमनः ॥ मा शोकं कुरुतानित्ये सर्व-स्मिन्प्राणधारिणि । धर्म कुरुत यत्नेन यो वः संगतिमेष्यति ।। तथाच विष्णुः । यदुद्गयनं तद्ह्द्रं-

वानां दक्षिणायनं रात्रिः संवत्सरो ह्यहोरात्रं तित्रंशता मासो द्वादशवर्षे द्वादशवर्षशतानि दिन्यानि किल्युगं, द्विगुणानि द्वापरं, त्रिगुणानि त्रेतायुगं, चतुर्गुणानि कृतयुगम्, एवं द्वादशसहस्राणि दिव्यानि चतुर्युगम्, तत्सहस्रं तु कल्पः, स च पितामहस्याहस्तावती चास्य रात्रिः । एवंविधेना-होरात्रेण मासवर्षगणनया सर्वश्रेष्टस्यैव ब्रह्मणो वर्षशतमायुः, एवं ब्रह्मायुषा च परिच्छिन्नः पौरुषो दिवसस्तस्यान्ते महाकल्पः तावत्येव चास्य निशा, पौरुषाणामहोरात्राणामतीतानां संख्यैव नास्ति न च भविष्याणाम अनाद्यन्तत्वात्कालस्य । एवमस्मिनिरालम्बे काले संतत्यायिनि । न तद्रपं प्रपरयामि स्थितिर्यस्य भवेद् घ्रवा ।। गङ्कायाः सिकता धारास्तथा वर्षति वासवे । शक्या गणयितं लोके न व्यतीताः पितामहाः ॥ चतुर्देश विनश्यन्ति कल्पे कल्पे सुरेश्वराः । सर्वलोकप्रधानाश्च मनवश्च चतुर्दश ।। बहुनीन्द्रसहस्राणि दैत्येन्द्रनियुतानि च । विनष्टानीह कालेन मनुष्याणां तु का कथा । रा-जर्षयश्च बहवः सर्वे समुदिता गुणै:। देवर्षयश्च काळेन सर्वे ते निधनं गता:। ये समर्था जगत्राणे स्रष्टि-संहारकारिणः। तेऽपि कालेन नीयन्ते कालो हि बलवत्तरः॥ आक्रम्य सर्वः कालेन परलोकाय नीयते। कर्मपथ्योदनो जन्तुस्तत्र का परिदेवना। जातस्य हि घ्रवो मृत्यूर्धवं जन्म मृतस्य च। अर्थे दु:प-रिहार्येऽस्मिन् नास्ति शोकसहायता । शोचन्तो नोपक्कविन्त मृतस्येह जना यतः । अतो न रोदि-तन्यं हि कियाः कार्याः स्वराक्तितः । सुकृतं दुष्कृतं चोभे सहायौ यस्य गच्छतः । बान्धवैस्तस्य कि कार्य शोचद्भिरथवा तथा। बान्धवैर्नाम शोचद्भिः स्थिति प्रेतो न विन्दति। अस्वस्थपतितानेष पिण्ड-तोयप्रदानतः। अर्वाक् सिपण्डीकरणात् प्रेतो भवति वै मृतः। प्रेतलोकं गतस्यान्नं सोदकुम्भं प्रयच्छति।। देवतायतनस्थाने तिर्यग्योनौ तथैव च । मनुष्येषु तथा प्रैति श्राद्धं दत्तं स्ववान्थवैः । प्रेतस्य श्राद्धक-र्तुश्च पृथक् श्राखे कृते शुभम्। तस्माच्छाखं सदा कार्य शोकं त्यक्त्वा निरर्थकम्। एतावदेव कर्तव्यं सदा प्रेतस्य बन्धुभिः । नोपकुर्यात्ररः शोचन् प्रेतस्यात्मन एव च । दृष्ट्वा लोकमनानन्दं स्रियमाणांश्च बान्धवान । धर्ममेकं सहायार्थे चरयध्वं सदा नराः । मृतोऽि बान्धवः शक्तो नानुगन्तुं मृतं नरम् । जायावर्जे हि सर्वस्य याम्यः पन्था विभिद्यते । धर्म एकोऽनुयात्येनं यत्र कचन गामिनम् । ततोऽसारे त्रिलोकेऽस्मिन्धर्मे कुरुत मा चिरम् । यः कार्यमद्य कुर्वीत पूर्वोह्ने वापराह्निकम् । निह प्रतीक्षते मृत्युः कृतं वाऽस्य न वाऽकृतम् । क्षेत्रापणगृहासक्तमन्यत्र गतमानसम् । वृकीवोरणमासाद्य मृत्यूरादाय गच्छति । न कालस्य प्रियः कश्चिद्प्रियो वाऽपि विद्यते । आयुष्ये कर्मणि क्षीणे प्रसद्य हरते जनम् नाप्राप्तकालो स्रियते विद्धः शरशतैरपि । कुशायेणापि संस्पृष्टः प्राप्तकालो न जीवति । नौषधानि न मन्त्राश्च न होमा न पुनर्जपाः । त्रायन्ते मृत्युनोपेतं जरया वाऽपि मानवम् । यथा धेनुसहस्रेषु वत्सो विन्दति मातरम् । तथा पूर्वेकृतं कर्म कर्तारमनुविन्दति । आगामिनमनर्थे हि प्रतिष्ठानश्तैरपि । न निवारियतुं शक्तस्तत्र का परिदेवना । भारते—यथा काष्ठं च काष्ठं च समेयातां महोदधौ । समेत्य च व्यपेयातां तद्वद्भृतसमागमः । रामायणे च-शोचमानास्तु सस्नेहा बान्धवाः सहदस्तथा । पातयन्ति जां स्वर्गाद्श्रुपातेन राघव । श्रुयते हि नरन्यात्र पुरा परमधार्मिकः । सूरिद्युन्नो गतः स्वर्ग राजा पुण्येन कर्मणा । स पुनर्बन्धुवर्गस्य शोकव्याजेन राघव । कृत्स्ने च क्षयिते धर्मे पुनः स्वर्गाः-न्निपातितः । अतः शोकामिना दग्धः पिता ते स्वर्गतः प्रभो । शपेत्त्वां मन्युनाऽऽविष्टः तस्मादुत्तिष्ट मा शुचः । ततः पश्चाद्नवलोकयन्तः किनष्ठानयतः कृत्वा पङ्कीभूता याममायान्ति। आगम्य च गृह्-द्वारे स्थित्वा निम्बपात्राणि दन्तैरवखण्डयाचम्योदकमित्रं गोमयं गौरसर्षपाँस्तैलं चेति क्रमेणालभ्य पादेनाइमानमाक्रम्य गृहं प्रविद्यान्ति । ततः प्रभृति त्रिरात्रं यावत् ज्ञातीनां यमनियमा उच्यन्ते । <mark>ब्रह्मचर्यमधः;शयनं लौकिककर्माकरणमन्येषां कुर्वित्यप्रेर</mark>णं क्रीत्वा लब्ध्वा वा दिवैव भोजनं मांसवर्जम्। एते च नियमा ज्ञातीनां पुत्रादीनां यावदाशौचम् । अथ यस्तेषां मध्ये प्रेतिकयाधिकारी पुत्रादिः स

दृशरात्रं यावतप्रत्यहमेकैकमवयवपूरकं पिण्डं प्रेताय दृशात् । आशीचदिनहानौ वृद्धौ वा दृशैव पिण्डान् दिनानि विभज्य दद्यात् । कथममुकसगोत्रामुकशर्मन् प्रेत अवनेनिक्ष्त्र, ततो दर्भानास्तीर्य अमुकसगोत्रामुकरार्मन् प्रेत एव ते शिरःपूरकः पिण्डो मया दीयत इति पिण्डं दत्वा पूर्ववत्पनरव-नेजनं दत्त्वा ततोऽनुलेपनं ततो पुष्पधूपदीपशीतलतोयोणीतन्तुदानं पिण्डे स्मृत्यन्तरोक्तमपि कुर्यात । अथ यस्मिन्नहोरात्रे स सृतो भवति तस्यां रात्रौ मृन्मये पात्रे क्षीरोदके कृत्वा यष्ट्रचादिकमवलम्ब्या-काशे धारयेत् प्रेतात्र स्नाहि पिव चेदमिति मन्त्रेण । ततो द्वितीयादिषु प्रत्यहमनेनैव विधिना एकैकं पिण्डमवयवपूरकं द्याद् ब्राह्मणः । क्षत्रियश्चेन्नवमेऽह्नि नवमं पिण्डं दत्वा द्वादशेऽह्नि दशमं पिण्डं द्यात्। वैश्यश्चेत्पञ्चदशेऽहिन शूद्श्चेत्रिशत्तमे इति विशेषः। तथैव एकैकमञ्जलिमेकैकं जलपात्रम्। वृद्धिपक्षे त्व जलीनां पात्राणां च दिनसंख्यया एकैकं वर्द्धयेत्। तत्र वाक्यम्—अमुकसगोत्रामुकरार्मन् प्रतेष ते तिल्लतोया अल्लिमया दत्तस्तवोपतिष्ठताम् । अमुकसगोत्र प्रेत एतत्ते तिल्लोयपात्रं मया दत्तं तवोपतिष्ठताम् । सद्यःशौचपक्षे त्वेकस्मिन्दिन एव क्रमेण दशावयवपूरकान् पिण्डान् तथा पञ्चपञ्चा-शत्तोया अलीन् पञ्चपञ्चा शत्तोयपात्राणि च द्दात् । ज्यहाशीचपक्षे तु प्रथमदिने त्रीन् पिण्डान् पडआलीन् षट् पात्राणि च दद्यात् । द्वितीयदिने चतुरः पिण्डान् द्वाविंशत्य अलीन् द्वाविंशति पात्राणि तृतीयदिने पुनस्त्रीन् विण्डान् सप्तविंशत्य जलीन् सप्तविंशतिपात्राणि च दद्यात् । यतः स्मरन्ति-प्रथमे दिवसे देयास्त्रयः पिण्डाः समाहितैः । द्वितीये चतुरो दचादस्थिसंचयनं तथा । त्रींस्त दचात्त-तीयेऽह्नि वस्तादि क्षालयेत्तत इति । केचित् प्रथमेऽह्नि एकं पिण्डमेकमश्वलिमेकं पात्रं द्वितीयदिने चतुरः पिण्डान् चतुर्दशाञ्जलीन् चतुर्दशपात्राणि तृतीयदिने पञ्चपिण्डान् चत्वारिशद्ञलीन् चत्वा-रिंशत्पात्राणीति सन्यन्ते । एतत्प्रेतकृत्यकरणानन्तरं न पुनः स्नायात् स्मरणाभावात् । पिण्डेरवयवपूरणम् । यथा-िशरः प्रथमेन, कर्णाक्षिनासिका द्वितीयेन, गलांसमुजवक्षांसि **तृतीये**न, नाभिलिङ्गगुदानि चतुर्थेन, जानुजङ्घापादाः पञ्चमेन, सर्वमर्माणि षष्ठेन, नाडिका-सप्तमेन, लोमान्यष्टमेन, वीर्य नवमेन, शरीरपूर्णत्वं दशमेनेति । एतत् प्रेतनिर्हरणादिकं यतिब्यतिरिक्तानां त्रयाणामाश्रमिणां कुर्यात् । यतेस्तु न किंचित् । तथाच स्पृतिः—त्रया-णामाश्रमाणां च कुर्याद्वाहादिकाः क्रियाः । यतेः किंचिन्न कर्तव्यं न चान्येषां करोति स इति । तथा एको दिष्टं जलं पिण्डमाशौचं प्रेतसिकयाम् । न कुर्यात्पावेणाद्नयद् ब्रह्मीभूताय भिक्षवे । अह-न्येकाद्शे प्राप्ते पार्वणं तु विधीयत इति । ब्रह्मचारी तु आचार्योपाध्यायिपृत्व्यतिरिक्तानां प्रेतानां निर्हरणादिकं न कुर्यात् । यथाह मनुः—आदिष्टी नोदकं कुर्यादा त्रतस्य समापनात् । समाप्ते तुद्कं कृत्वा त्रिरात्रमशुचिभवेदिति । तथा, आचार्यपित्रुपाध्यायान्निर्हत्यापि व्रती व्रती । सकटात्रं न चाश्रीयात्रच तैः सह संवसेदिति । यदि मोहात्करोति तदा ब्रह्मचर्यव्रताच्च्यवते पुनरूपनयनेन शुध्यति । तथास्थिसंचयनं ब्राह्मणस्य चतुर्थेऽह्नि, क्षत्रियस्य पश्चमे, वैदयस्य षष्ठे, राद्रस्यैकाद्देऽह्नि क्रुयीत् । त्र्यहाशीचे द्वितीयेऽहिन सर्वेषाम्, सद्यःशीचे पुनर्दोहानन्तरमेव । तत्रास्थिसंचयनिमि-त्तमेकोहिष्टश्राद्धं विधाय पुष्पधूपदीपनैवेद्यानि संमृत्य ॐ क्रव्याद्मुखेभ्यो देवेभ्यो नम इति मन्त्रे-णार्घादिना पूजाङ्कर्यात्, इमशाने ततो नमः क्रव्याद्मुखेभ्यो देवेभ्य इति बलिदानम् । तत्र मन्त्र:-देवा येऽस्मिन् इमशाने स्युभगवन्तः सनातनाः । तेऽस्मत्सकाशाद् गृह्वन्तु बलिमष्टाङ्गमक्षयम् । प्रेत-स्यास्य शुभाँ हो कान्प्रयच्छन्त्विप शाश्वतान् । अस्माकं चायुरारोग्यं सुखं च ददताक्ष्यमिति । एवं विसर्जयेत् । ततोऽपसन्यं कृत्वा पलाशवृन्तेनास्थीनि परिवृत्याङ्गुष्टकनिष्ठाभ्यामादाय पुळाशपुटे धारयति । तत्र शमीं शैवालं कर्दमं च धारयति । ततो घृतेनाक्तसर्वेषधीमिश्राण्यस्थीनि दृक्षिणपूर्वायतान्यवाकारान्कपून्यात्वा तत्र कुशानास्तीर्थ हरिद्रया पीतवस्रखण्डमावृत्य तत्र वस्य-

माणमन्त्रेण निक्षिपेत्, ॐ वाचा मनसा आर्तेन ब्रह्मणा त्रय्या विद्यया पृथिव्या मिक्षकायामपाछ रसेन निवपाम्यसाविति मन्त्रेण, असौस्थाने प्रेतनामादेशः। ततः कुम्भे तूष्णीं निधाय तं कुम्भम-रण्ये वृक्षमूले वा भूमो खात्वा धारयेत्। चितास्थितं भस्म तोये सर्वमेव प्रक्षिपेत्, चिताभूमिं च गोमयेन विलिप्य तत्र तेनैव पूर्वोक्तवलिमन्त्रेण विल दद्यात् । तं च विल क्षीरेणाभ्यज्य देवता विस-र्जयेत् । चिताभूमिच्छाद्नार्थे तत्र वृक्षं पट्टकं वा कारयेत् । सभाविश्रामार्थे काष्ट्रपाषाणविन्यास-विशेषः पट्टकः । पट्टहर इति कान्यकुञ्जे प्रसिद्धः । छोकाचारादेव कुड्यं वा । ततः कदाचिद्स्थिकुम्भ-मुत्थाप्यादाय तीर्थं गच्छेत्। अस्थीनि मातापितृवंशजानां नयन्ति गङ्गामपि ये कदाचित्। सद्वन्य-वोऽस्यापि दयाभिभृतास्तेषां च तीर्थानि फलप्रदानि । ततश्च गङ्गां गत्वा स्नात्वा पश्चगव्येनास्थीनि सिकत्वा हिरण्यमध्वाज्यतिलैश्च संयोज्य ततो मृत्पिण्डपुटे निवाय दक्षिणां दिशं पश्यन् नमोस्तु धर्मायेति वदन जलं प्रविश्य स मे प्रीतोऽस्त इत्यभिधाय गङ्गाम्भसि प्रक्षिप्य जलादत्तीर्य सर्यमवेक्य विप्रमुख्याय यथाशक्ति दक्षिणां दद्यात । एवं कृते प्रेतिकयाकत्रों: स्वर्ग: स्यात । तथा चोक्तम-विगाह्य गङ्गां समियाय तोयमिहास्थिराशिं सकछैश्च गव्यैः । हिरण्यमध्वाज्यतिछैस्तु युक्तं ततस्तु मृ-त्पिण्डपुटे निधाय । यस्यां दिशि प्रेतगणोपगूढो विलोकयँस्तां सलिले क्षिपेत्तम । उत्तीर्थ दृष्टा रवि-मात्मशत्त्रया सुदक्षिणां द्विजमुख्याय द्वात् । एवं कृते प्रेतपुरःस्थितस्य स्वर्गे गतिः स्याच महेन्द्र-तुल्या । क्षीणेषु पुण्येष्वपतन्दिविष्ठा नैवं व्युद्स्य च्यवनं द्युलोकात् । यावदस्थि मनुष्याणां गङ्गातो-येषु तिष्टति । ताबद्वर्षसहस्राणि ब्रह्मलोके महीयते । तथा यमः । गङ्कातोयेषु यस्यास्थि प्रवते सभ-कर्मणः । न तस्य पुनरावृत्तिर्व्रह्मलोकात्कदाचन । गङ्गातोयेषु यस्यास्थि नीत्वा संक्षिप्यते नरैः । थुगानां तु सहस्राणि तस्य स्वर्गगतिभेवेत् । मातुः कुळं पितृकुळं वर्जियत्वा नरावमः । अस्थीन्यन्य-कुलोत्यस्य नीत्वा चान्द्रायणाच्छचिः । एतच द्रव्यादिलोभेन नयतो न श्रेयोर्थिनः । अथ साग्नेः पत्नी यदि जीवद्वर्तृका म्रियेत तदा केचिद्देशाचारात्क्षौरं नाहुः। अन्यो विधिः सर्वोप्युक्तो भवति। भर्तरि मृते यदि म्रियेत तदा अरण्यन्तरं संपाद्य ततो निर्मन्थ्येनामिना पात्रैर्विना तां दहेत । तदलाभे छौकिकामिना । एवं पश्चान्मृतस्य पुंसो भवति । अन्वारोहणे तु पृथगाहुतिस्तन्मुखे इति विशेषः । पात्रासाद्नं तु यजमानदेह एव, अथ यदि साग्नेः शवस्य दाहे क्रियमाणे वृष्ट्याद्यपघातेनाभिनाशे-<u>ऽर्द्धदम्धदेहरोषं वृष्टौ शान्तायामर्धदम्धारणी निर्मन्थ्य तदलाभेऽर्द्धदम्धकाष्टं निर्मन्थ्य तदलाभे अश्व-</u> त्थादिपवित्रकाष्ट्रमथनोत्थेनामिना पुनर्दहेत्। अथ प्रोषिते तु मृतेऽमिहोत्रिणि तदस्थीन्यानीयोक्त-विधिना त्रेतया पुनर्दहेत् । अस्थामप्यलाभे षष्ट्यधिकत्रिशतमितपलाशवृन्तान्युचित्य कृष्णसारचर्मणि पुरुषाकारेण प्रसारिते तदुपरि पुरुषाकारं प्रसार्य तत्र पलाशहुन्तानां चत्वारिंशता शिरः दशमिपींवा त्रिंशता उरः विंशत्योद्रं शतेन भुजद्वयं द्शभिर्हस्ताङ्गळीः षड्भिर्वृषणौ चतुर्भिः शिश्रं शतेनोरुद्ध-यम् त्रिंशता जानुनी जङ्के च दशिभः पादाङ्कलीः परिकल्प्योणीस्त्रेण सम्यग्वद्धा तेनैव मृगचर्मणा संवेध्य ऊर्णासूत्रैणैव बद्धा यविष्टजलेन संप्रलिप्य मन्त्रपूर्वकं पूर्ववत्पात्रैर्दहेत् । एवं पर्णशरे दग्धे त्रि-रात्रमशुचिभेवेत् । द्वितीयेऽहनि तु तदस्थां वृन्तरूपाणां दग्धानां संचयनम् । एवं मृतबुद्धचा पर्णशरे दुग्धे तस्य देवात्पुनरागमने पुनराधानं कृत्वा आयुष्यार्थामिष्टि कुर्यात् । पर्णशरदाहानन्तरं तु तदस्थां लाभेऽईद्ग्धकाष्टानामलाभे त्वत्थां महाजले प्रक्षेपः । बुद्धिपूर्वमात्मघातिनां तु व्यासीकनारायणव-ल्यनन्तरं संस्कारः । एवं सामेर्द्हनदिनान्निरमेर्मरणदिनाद्रणना । अधैषां प्रेतदेहानां रजस्वलादिस्पर्शे मृनमये कुम्भे पूर्णजले पञ्चगव्यं प्रक्षिप्य कृतस्नानं शवं तेनोदकेनाभिषिञ्चते । आपोहिष्ठेत्यादिभि-रिब्लिङ्गेर्मन्त्रेर्वामदेव्यादिभिर्ऋग्भिस्तिस्यभिरभिषिञ्चेत् । एवं सृतिकां रजखळां चापि एकादशे चतुर्थे वाहिन प्रायश्चित्तं कृत्वा पञ्चगव्येन प्रक्षाल्य वाससा संवेष्टचे उक्तविधिना दहेदिति ॥ १०॥

(विश्व०)—'अथोद् ककर्म' मृतसंस्कारकमुद्कादिना कर्म पिण्डा अलिदानादि । उपलक्षणमे-तत् । अन्यस्यापि सृतकादेर्वक्ष्यमाणत्वात् । वक्ष्यत इति सूत्रशेषः। 'अद्विः शौचं ' 'शौचः रेषां' द्वे वर्षे जाते यस्यासौ द्विवर्षः न द्विवर्षोऽद्विवर्षः तस्मिन्प्रेते मृते मातापित्रोराशौचम् अग्रुद्धिः । स्वा-अमविहितानुष्ठानसंकोच इति यावत् । इतरेषां मातृपितृव्यतिरिक्तानां शौचं सद्यः स्नानमात्राच्छुद्धि-रित्यर्थः । एतच वाजसनेयान्तर्गतशाखाध्येतृणामेव । अन्येषां तु स्मृत्यन्तरिविहिताशौचाधिकारः । मा-तापित्रोर्यदाशोचं तिकयत्कालमत आह 'एक''वा ' एतबाकृतचूडकृतचूडतया यथाक्रमं बोध्यम् आचुडान्नेशिकीत्यक्तेः । ' शरी ''नित ' अद्विवर्षप्रेतस्य शरीरं कलेवरमद्ग्ध्वा दाहमकृत्वा निख-निन्त । अहतवस्त्राच्छादितं चन्दनपुष्पाद्यलंकृतं भूमौ गर्तं कृत्वा क्षिपन्तीत्यर्थः । 'अन्तः वत् ' चेत्स्रतकमध्ये तन्नाशाद्वीक् स्रतकान्तरापातस्तदा पूर्वशेषेणागन्तुकस्य शुद्धिः । तथाच शङ्खः—अथ-चेदन्तरा स्त्रियेत जायेत वा शिष्टैरेव दिनैः शुध्येताहःशेषे सित द्वाभ्यां प्रभाते तिसृभिरिति । केचि त्त शावाशीचस्य जननाशीचनिवर्तकत्वेपि जननाशीचं न शावमपवदति । सजातीयस्यैव निवर्तकते-त्यन्ये । मातापित्रोस्तु विशेषः । पितुः सूतकं स्वसमयं व्याप्नोत्येव । पितुः सूतकमध्ये चेन्मातुः सूतकं तदा द्वादशप्रहराः सृतकं वर्द्धते । पूर्वसृतके दिवसमात्राऽविशष्टे दिनद्वयं विनश्यद्वस्थे दिनत्रयम्। अयं च समानकालीनयोः समानजातीययोरेव शोध्यशोधकभावः । स्वल्पतरसमयसंबन्धिना प्रचुरतर-समयसंबन्ध्याशौचाशुद्धेः । अपरे तु मरणोपकान्तेर्जन्मानन्तरं सूतकान्तर्भरणे न तस्य स्वतन्त्रं सूतकमित्यादुः । 'नात्रोदककर्म' अत्र ऊनद्विवर्षे तर्पणिषण्डादि न । एतच सहभूतदाहाभावात् । तुरुक्तं—नास्य कार्योऽग्निसंस्कारो नापि कार्योदकिक्रयेति। 'द्विवर्ष...च्छेयुः' सर्वे सपिण्डाः।स्मशा-नपदं स्वसहभूतदाहसूचकम् । दाहविधिश्च वक्ष्यते । 'यमः त्येके' । अहरहर्नीयमानो गामश्वं पुरुषं ब्रजम् । वैवस्वतो न तृप्यति सुरापा इव दुर्मतिरिति यमगाथा । अपेतो यन्तु पणय इत्ययम-ध्यायो यमसूक्तम् । एके गाथादिगानमाहितामिविषयमाहुः । ' यद्युःनात्' उपेतः उपनीतः आहि-ताग्नेः कृतावसथ्यस्य समानं भूमिजोषणादि दाहभूमिसंस्कारादि उदकाञ्जलिदानावि। 'शालाः हि-तश्चेन् ' चेच्छालाग्निराहितः ॥ ॥ प्रसङ्गाद्दाहिविधिर्लिख्यते । सायमाहुत्यां हुतायां चेन्मरण-शङ्का तदा प्रातराहृतिस्तदैव । कृष्णपक्षे चेन्मरणशङ्का तदावशिष्टान्होमान्पक्षहोमविधिना हुत्वा दर्शपक्षादि तदेव कुर्यात् । एवं यथासंभवमसमाप्तमारब्धं सर्पबलिदानादि समापयेत् । ततो दुर्बला-वस्थं यजमानं संभावितसंनिकृष्टमरणं ज्ञात्वा पुत्रादिः गोमयेन गोमूत्रेण तीर्थोद्केन गङ्गाजलेन कुशोदकेन च स्नापयित्वा श्रुद्धे वाससी परिधाप्यावसध्यसंनिधौ गोमयोपिलप्रायां भुवि दक्षिणात्रा-न्कुराानास्तीर्थ बहुलांस्तिलान्विकीर्थ तत्र प्राक्शिरसमुद्क्शिरसं वा भूमौ निवेशयेत् । काशीप्रया-गादितीर्थसद्भावे मणिकर्णिकादिगङ्गादेस्तटे आवसध्यं समानीय तत्सित्रशौ पूर्ववद्यजमाननिवेशनम्। मुखे सुवर्णकांस्यमणिविद्रमान्यतरं निक्षिपेत् । शालिशामशिला तुलसी च संनिधौ निधेया । गोपी-चन्द्नतिलकादि । कण्ठे शिरसि चोत्तमाङ्गच्छिद्रेषु च निर्माल्यतुलसीप्रक्षेपः । प्रदीपोज्ज्वालनं विष्णु-पूजनं , ॐ नमोभगवतेवासुदेवायेति जपः । वैतरण्यादिदानम् । तत्र विधिः । वैतरणीदानपात्रभूत-ब्राह्मण एतत्ते पाद्मम एषतेऽर्ध्यः पूजा । पादप्रक्षालनम् । ततः पात्रभूतो द्विजः आचामेत् । दानकर्त्रा पादौ प्रक्षाल्याचम्य प्राणायामान् कृत्वा वैतरणीदानाङ्गतया यथासंभवोपचारैर्विष्णोः कार्यम् । ततौ गवाद्यपहारप्रोक्षणम् । ततो देशकारौ समृत्वा यमद्वारस्थितवैतरणीनद्याः सुखोत्तरणकामो वैतरणीधेनुदानमहं करिष्ये इति संकल्प्य पात्रद्विजमर्घचन्दनपुष्पवस्न-कुण्डलमुद्रिकादिभिः संपूच्य सवत्सां गां च संपूच्यार्चनविधेः परिपूर्णतास्त्विति संप्रार्था-चम्य भोजनपर्याप्तमन्नं संकरूप्य ब्राह्मणहस्ते सुप्रोक्षितानि कृत्वा प्रार्थयेत् ॥ यमद्वारे महाघोरे

ख्याता वैतरणी नदी । तर्त्तुकामी ददाम्येतां तुभ्यं वैतरणीं तु गाम् । ततः पुनर्देशकालावुचार्य अमु-कसगोत्रायामुकशर्मणे ब्राह्मणाय तुभ्यममुकगोत्रोऽमुकशर्माहं यमद्वारिध्यतवैतरणीनद्याः सुखोत्तर-णार्थिमिमां वैतरणीसंज्ञकां धेतुं सवत्सां विष्णुदैवतां सुवर्णशृङ्गी रौप्यखुरां ताम्रपृष्ठां कांस्यदोहनां <mark>कृष्णवस्त्रयुगच्छन्नां सप्तधान्यपट्टवस्त्रबद्धेक्षमयो</mark>डुपोपरिस्थितां वासच्छत्रोपानत्कांस्यघटोपवीतसंयक्तां कार्पासद्रोणस्थताम्रभाजनस्योपरिस्थितलोहदण्डहस्तहेममययमसहितां गन्धाद्यचितां संप्रद्दे । भग-वान्पापहा महाविष्णुः प्रीयताम् । ततः सुवर्णे तदशक्तौ वस्त्रयग्मं वा सप्तधान्यानि वा दक्षिणां दुद्यात् । ततः स्तुतिः । या छक्ष्मीः सर्वभूतानां या च देवेष्त्रवस्थिता । धेनुरूपेण सा देवी मम पापं व्यपोहतु । विष्णुरूप द्विजश्रेष्ठ भूदेव पङ्किपावन । सदक्षिणा मया दत्ता तुभ्यं वैतरणी च गौः । ततो धेनुप्रार्थना । धेनुके त्वं प्रतीक्षस्य यावदागमनं मम । त्वदानात्पावितो देवि। धेनुके त्वं प्रतीक्ष्त्व यमद्वारे महाभये। उत्तितीर्धुरहं देवि वैतर्ण्ये नमो नमः। वैतर्णीदानं परिपूर्णमस्त्विति प्रार्थ्य द्धिजं प्रणमेत् । स्वयं दानाशकौ प्रवादिर्दत्त्वा तस्मै श्रेयो दद्यात । अथाऽष्टमहादाननिमित्तं विष्णुपूजनम् । तत्राद्यं तिलद्गनं—तिलाः श्वेतास्तिलाः कृष्णास्तिला गोमूत्रसन्निभाः । ते मे दहंतु पापानि शरीरेण कृतानि वै ॥ इमांस्तिलान्सोनदैवतान्गन्धाद्यर्चितान् विष्णोः प्रीत्यर्थे तिलदानफ-लावाध्यर्थे वा कस्मैचिद्गोत्राय ब्राह्मणायेति । एवं सर्वेषु ॥ १ ॥ ततो लोहदानम्—यस्मादायस क-र्माणि तवाधीनानि नित्यशः। लाङ्गलाद्यायुधादीनि ततः शांतिं प्रयच्छ मे। इदंलोहमग्निदैवतं ॥ २ ॥ ततो हिरण्यदानं—हिरण्यगर्भगर्भस्त्वं हेम बीजं विभावसोः । अनन्तपुण्यफळद्मतः शान्ति प्रयच्छ मे ॥ इदं सुवर्णमित्रदैवतं ॥ ३ ॥ ततः कार्पासदानं — येन दत्तेन प्रीयन्ते भूर्भवः स्वरिति कमात् । ब्रह्माद्या ऋषयः सर्वे शंकराद्या गणास्तथा । इन्द्राद्या देवताः सर्वाः कर्पासेन तु तोषिताः ॥ इमं कर्पासं वृहस्पतिदैवतं ॥ ४ ॥ छवणदानं—यस्मादन्नरसाः सर्वे नोत्कृष्टा छवणं विना । पितृणां च प्रियं नित्यं तस्मात्स्वर्गप्रदं भव ॥ इदं लवणं विष्णुदैवतं यमाद्भयप्राप्त्यथे ॥ ५ ॥ ततः सप्तधान्यदानं—त्रीहयो यवगोधूमा मुद्रा माषाः प्रियंगवः । तिलाश्च सप्तमाः प्रोक्ताः सप्तधान्यमुदाहृतम् । अथवा—यवगोधूम-धान्यानि तिला कङ्गस्तथैव च । इयामाकं चीनकं चैव सप्तधान्यमुदाहतम् । अत्रं प्रजापितः साक्षाद्त्र-मेव जनार्दनः । अन्नाद्भवन्ति भूतानि जगदन्नेन वर्धते । इदं सप्तधान्यं प्रजापतिदैवतं यमदूतपीत्यर्थम् ।। ६।। ततः भूमिदानं — समुद्रवसना देवी भूतधात्री च वैष्णवी । सा मे दहतु पापानि जन्मान्तरक्र-तान्यपि।इमां भूमिं विष्णुदैवताम्।। ७।। ततस्तिसृणां गवां दानम्। गावो ममायतः संत्विति। इमास्ति-स्रो गाः रुद्रदैवताः त्रिविधपापक्ष्यार्थम् ॥ ८॥ तिलादिषु सप्तदानेषु हिरण्यं दक्षिणा, हिरण्यदाने तु रजतिमिति । पृथग्दानासंभवे समुद्तिनां संकल्पः। इमानि तिलादीन्यष्टौ महादानानि नानादेवतानि गन्धाद्यर्चितानि सदक्षिणानि तत्तहानफलप्राप्तये विष्णोः प्रीतये वा नानानामगोत्रेभ्य इत्यादि। समभ्यच्ये हृषीकेशं पुष्पधूपादिभिस्तथा । प्रणिपातैः स्तवैः पुण्यैर्ध्यानयोगेन पूजयेत् । दत्त्वा दानं च विप्रेभ्यो दीनानाथेभ्य एव च । बन्धौ कलत्रे पुत्रे च क्षेत्रधान्यधनादिषु । मित्रवर्गे च सर्वत्र ममत्वं विनिवर्तयेत् । ततः सति संभवे यथाशक्ति तिल्धेन्वादिदानम् । अनवरतं विष्णुस्मरणम् । ततः पुत्रादिः पुरुषसूक्तोपनिषदादिकं श्रावयेत् । ततो गतप्राणं ज्ञात्वा पुनः पुत्रादेः स्नानम् । सृत-शरीरं प्रक्षाल्याहते परिधानीयोत्तरीये परिधाय चन्दनेन प्रोक्ष्य पुष्पैरलंकुर्यात् । दुर्मरणं चेत्प्राय-श्चित्तम् । शृङ्किदंष्ट्रनिक्सपेविषविद्युज्जलाग्नित्राह्मणान्त्यजचौरमारितस्य मरणे दोपशक्त्यनुसारेण वि-ष्णुपृजनपृर्वकं त्रीन् षड् द्वाद्श पञ्चद्श वा प्राजापत्यान्विप्राज्ञया कृत्वा गवाद्तित्प्रत्यास्रायदानेन वा शुद्धि संपाद्य दाहादि कुर्यात् । एवं मुमूर्वोरपि पापसंभवे तद्नुरूपप्रायश्चित्तानन्तरमेव वैतरण्या-दिदानाधिकारः । दाहकर्जापि स्वपापानुरूपप्रायश्चित्तानन्तरमेव दाहादि कार्य । लोभादिना चेत्पा॰

यश्चितं न कारयति न वा करोति तदा उभावपि नरकं गच्छतः। एवमूर्ध्वाधरान्यतरोच्छिष्टोभयो-च्छिष्टास्नातास्पृद्यास्पृष्टस्रस्तरखद्वादौ मरणे शक्तिदोषानुरूपप्रायश्चित्ताचरणम् । अकृतप्रायश्चित्तस्य कृतमप्यन्तरिक्षे नइयति ॥ ॥ प्रयोगः । अमुकदुर्मरणजनितदोषनिवृत्त्यर्थे दाहासूर्ध्वदेहिकयोग्य-तालाभार्यामुकप्रायश्चित्ताचरणं करिष्ये इति । ततः आवसथ्यं स्थाल्यां कृत्वा प्रेतस्य शिरःप्रदेश-निकटे स्थापयेत् । ततः मरणस्थाने प्रेतायैकोहिष्टविधिना पिण्डदानम् । ब्राह्मणाभावे दर्भबटुं स्थाप्य पादौ प्रक्षाल्य तूर्ष्णी प्राणानायम्याऽपसव्यं कृत्वाऽद्यामुकप्रेतस्य प्रेतत्विनवृत्त्यर्थे दाहादियोग्यताप्रा-स्यर्थ मरणस्थाने एको दिष्टविधिना श्राद्धमहं करिष्य इति संकल्प्य, ततो नीवीबन्धनं द्वारदेशे च दिक्षु च कुरातिलप्रक्षेपः । दुष्टदृष्टिनिपातादिदूषितः श्राद्धोपहारः पूतो भवत्वित्युपहारप्रोक्षणं कुर्यात् । गोत्रप्रेतैतत्ते आसनमित्यासनदानम् आचमनम् । आमात्रं सघतं गोत्रप्रेत ते उपतिष्ठतामि-त्यामान्नसंकरुपः । अद्येत्यादि अमुकप्रेतस्य प्रेतत्विनवृत्त्यर्थस्याऽस्य श्राद्धस्यैकोदिष्टविधेर्यत्कृतमित्या-दिपृच्छा । ततः पिण्डदानम् । समूलान्दक्षिणायान्दर्भानास्तीर्थगोत्र प्रेतैतत्तइतिपिण्डदानम् सूत्रदानम्। वतस्तूष्णीमुद्कं वटौ विप्रकरे वा दत्वाऽभुकसगोत्रामुकप्रेत दत्तं श्राद्धं ते उपतिष्ठतामित्यक्षय्योदकं द्यात्। ततः सव्यं कृत्वा दक्षिणादानं माषात्रजलसंयुक्तकुंभदानं च। अयं कुम्भो माषात्रजलसहितः गोत्र प्रेत ते उपतिष्ठतामिति । पिण्डचालनम् । अस्योत्कान्तिश्राद्धस्य यहयूनं यदितिरिक्तं तत्सर्व विष्णोः प्रसादात्परिपूर्णम् । अनेन श्राद्धेन गोत्रस्य प्रेतत्वनिवृत्तिः । दाहादियोग्यताप्राप्तिः । बदुविसर्गः । श्राद्धानन्तरं शवनाम्ना मृतस्थाने पिण्डदानम् । अमुकगोत्रामुकशव एतत्त इतिप्रयोगः । माषान्नसहितकुम्भदानम् । ततः द्वारदेशे पूर्ववच्छ्राद्धमेकोदिष्टविधिना । श्राद्धानन्तरं पान्थनाम्ना पिण्डदानम् । पान्थ एतत्त इति । समाप्य कुम्भदानं च । ततः शकटादिना नीयमानं प्रेतं सर्वे सपिण्डाः अनुगच्छेयुर्यमगाथां गायन्तो यमसूक्तं व चप्रसिद्धं जपन्तः स्मशानपर्यन्तम्। ततश्चत्वरे प्रेतनाम्ना पिण्डदानम् । समाषसजलकुम्भदानम् । ततः शामरमशानयोर्धमार्गे पूर्ववच्छ्राद्धम् । श्राद्धा-नन्तरं तंत्रैव पुनर्भूतनाम्ना पिण्डदानम् । भूत एतत्त इति प्रयोगः । समाषकुम्भदानं च । धनिष्ठादि-पञ्चकमरणे पञ्चरत्नानि मुखे मुक्त्वा वहवपामित्याहुतिद्वयं दत्त्वा दाहः। रत्नपञ्चकं—वज्रमौक्तिक-वैडूर्यपुष्परागेन्द्रनीलकमिति । गरुडपुराणे तु-दर्भमयपुत्तलकचतुष्टयं कृत्वा तैः यातेधामानिपरमा-णीत्यादिशिक्षामन्त्राभिमन्त्रितैः सह दग्ध्वा सूतकान्ते पुत्रादिः शान्तिकं कुर्यात् । तत्र च तिल्रघृत-हिरण्यभाजनोपानच्छत्रगवादेः प्रेतोद्देशेन दानम् । ततो निर्हरणानन्तरं समशानभूमौ दक्षिणाशि-रसं शवं स्थापयेत् । ततिश्चितास्थाने पूर्ववदेकोदिष्टं कुम्भदानं च । ततः साधकनाम्ना प्रेतनाम्ना वा पिण्डदानम् । दुम्भदानं च । तीर्थाभावे तीर्थानि ध्यायेत् । ततः प्रेतस्य केशरमश्रुलोमानि छित्वा खनेत् । ततः चितास्थाने सकृत्सकृत्पश्चभूसंस्कारान्कृत्वा ततः काष्टादिचिति संपाद्य तत्र दक्षिणात्रीवमुत्तरलोमं कृष्णाजिनमास्तीर्य तस्मिन् दक्षिणाशिरसमुत्तानं प्रेतं निधाय प्रेत-संबन्धिवस्त्रं द्विधा कृत्वैकेन प्रेतशरीरमाच्छाच द्वितीयं भूमौ स्मशानवास्यर्थे क्षिपेत् । ततः प्रेतस्य करे प्रेतनाम्नेव पिण्डदानं कुम्भदानं च । ततः प्रेतमाज्येनाभ्यज्य मुखे दक्षिणोत्तरनासिकाचक्षः-श्रोत्रेषु च क्रमेण सप्तहिरण्यशकलानि क्षिपेत् । ततः पात्रप्रतिपत्तिः—सुचं मुखे, दक्षिणनासिकायां स्रुवः शिरसि चमसं प्रणीताप्रणयनं पार्श्वयोः शूर्पे वृषणयोररणी। प्रोक्षणीपात्रादीनामन्तरोरू प्रक्षेपः। चात्रीविलीकयोश्च । लोहानां मृण्मयानां च ब्राह्मणाय दानमप्सु वा प्रक्षेपः। ततः, कृत्वा सुदुष्करं कर्म जानता वाप्यजानता । मृत्युकालवशं प्राप्य नरं पञ्चत्वमागतम् । धर्माधर्मसमायुक्तं लोभमोह-समावृतम् । दहेयं सर्वगात्राणि दिव्याँ होकान्स गच्छतु । ततश्चन्दनपुष्पाक्षतैरग्नेः पूजनम् । तत्र मन्त्रः । त्वं भूतकुज्जगद्योने त्वं लोकपरिपालकः । उक्तसंस्कारकस्तस्मादेनं स्वर्गे मृतं नय । तत आवसध्येन

चितेर्दक्षिणप्रदेशे आदीपनम् । ततौ मृतस्य पुत्रो भ्राता वाऽन्यो वा ब्राह्मणः कृतावसध्यः आवसध्ये आज्यसंस्कारं कृत्वा सुवेणाऽस्मात्त्वमित्याहुति समिद्वर्ज जुद्दोति । स्नुवं दक्षिणनासिकायां निधाय स्पयं दक्षिणहस्ते स्थापयेत् । तत उदकपूर्णे कुम्भं स्कन्धे कृत्वा तेन प्रेतपादादारभ्याऽप्रदक्षिणां धारां दुत्त्वा रोदनं कुर्यात् । सूर्तिका वा रजस्वला वा यदि प्रेतस्पर्शं करोति तदोदकपूर्णे कुम्से पञ्चगव्यं प्रक्षिप्यापोहिष्ठा इत्यादिभिरभिमन्त्र्य ब्राह्मणानुज्ञया पञ्चद्श प्राजापत्यान्कृत्वा तेनोद्कुम्भेन शतकृत्वः स्नापयित्वा नन्येन वस्नेण संवेष्टच दहेत्। सृतिकामरणे रजस्वलामरणेऽप्येष एव विधि:। स्त्री चेत्सहगमनं कुर्यात्तदा संनिकृष्टमरणं स्वामिनं प्रति वदति । देवैः संपादितो मह्यं पतिस्त्वं सर्वदैवतम् । त्वया सह गमिष्यामि भर्ता त्वं चायजन्मनि ॥ इति संकल्पः । स्नात्वा शक्तया तिलधेन्वादि-दानम् । कुङ्कमाञ्जनमुकुराद्यैरात्मानमलंकृत्य पायसमाचारतो भुञ्जीत । वैधव्यता न कदापि भया-त्पत्या वियोगो न ममापि चास्त । वन्ध्यात्वमेतन्न कदापि चास्त दौर्भाग्यमेतन्न कदापि चास्त । एवमुक्त्वा समस्तवन्धृन् विसृज्य भर्तृगतान्तःकरणा स्वगृहमक्षतैर्वद्धाप्य कुङ्कुमाक्तहस्ताङ्कितद्वारं कृत्वा स्मशानं प्रति नीयमानं स्वामिनमनुयाति प्रतिपद्मश्वमेधफलं जानती । वडवामारुह्य वा गच्छेत् । ततः सहगमनार्थे स्नास्य इति स्नात्वा नव्यं वस्त्रं परिधायात्मानमलंकृत्य प्रतिनिधिना स्वयं वा पिण्डदानं कृत्वाऽमये अर्घ्यं द्द्यात् ॥ नानाफलानि हस्ते कृत्वा । चितिस्थो भगवानमिर्विष्णुरूपी सनातनः । पतिसालोक्यलाभाय गृहाणार्घ्यं नमोस्तु ते । इति । ततस्तुतिः । त्वं ब्रह्मा त्वं च वै विष्णु-स्त्वं रुद्रस्त्वं प्रजापितः । त्वं सूर्यो वसवश्चाष्टौ परमात्मा त्वसेव हि । त्वसेव कारणं विष्णो शरणं तु पतिर्मम । स्वर्गो वा द्यपवर्गो वा यत्र यत्र गमिष्यसि । तत्र तत्र हाहं पृष्ठे लग्नमेष्यामि मा शुचः । ब्रह्महत्यादिभिः पापैस्त्वामाकृष्ये यमालयात् । अहं ब्रह्मा तथा विष्णू रुद्रश्चेव प्रजापितः । आदित्य-चन्द्रावनिलोऽनलश्च द्योर्भूमिरापो हृद्यं यमश्च । एते च सर्वे मम साहसेन तुष्यन्तु देवा ऋषयश्च सर्वे । ततः प्रदक्षिणासप्तकं कृत्वा चितां प्रविशेत् । तत्र मन्त्रः । इदं शरीरं त्वतिमङ्गलं प्रभो द्ग्ध्वा कृशानो कुरु भव्यमाशु । तथैव भर्त्तुः कुरु दिव्यदेहं भर्त्तुः समीपं भगवन्त्रज्ञामि । किमनया कृतं साधु भवेद्यदि तवानघ । इदं शरीरमालिङ्गय प्रविशामि हुताशनम् । इति संक्षेपतः सहगमनविधिः । निःशेषस्तु न दग्धव्य इतिवचनात्सशेषो दाहः। ततः सप्त सप्त प्रदक्षिणाः चिताग्नेः कुर्वन्ति प्रतिप्र-दक्षिणमेकैकां समिधं क्षिपन्तः । ततः कुठारमादाय उल्मुकोपरि प्रहारसप्तकं दद्यात् । 'तूष्णीं ' 'तरं' ष्रामाग्निना छौकिकेनाग्निना। अस्मात्वमिति मन्त्रं विना इतरमकृतावसथ्यम्। ततः क्रज्यादाय नम इत्यग्निमप्रदक्षिणं त्यक्त्वा कनिष्ठपूर्वाः पूर्ववद्यमगाथा गायन्तो नद्यादौ गच्छन्ति । 'संयुःः ह इति' संयुक्तः संबन्धी तं । संबन्धनिरूपकस्य नानात्वान्नियतं निरूपकमाह 'मैथुनमिति' उत्तरदानाभिज्ञं तं इयालकमन्यं वा पुरुषमुदकमुदकदानाज्ञाम् । कथमत आह 'उदकं करिष्यामहे' इतिमन्त्रेण । उत्तरमाह 'कुरु ... प्रेते' अतिकान्तशतवर्षे तृत्तरमाह । 'कुरु ... स्मिन्' । 'सर्वे ... माद्वा' ज्ञातयः सिपण्डाः समानोदकाश्च सर्वे । सापिण्ड्यमाह आसप्तमात्पुरुषात् । आङ् अभिव्याध्यर्थः । समानोदकत्वमाह, द्शमादिति । ते सर्वे अपः जलमभ्यवयन्ति प्रविशन्ति । 'समाः रेयुः ' तथाच तब्यतिरेके-Sपः प्रवेशादिन्यतिरेक इत्यर्थः। ' एकवस्ताः प्राचीनावीतिनः सन्यस्यानामिकयाऽपनोद्याऽपनः शो-शुचद्घमिति दक्षिणामुखं निमज्जन्ति । अनमन्तोऽसंधावमानाश्चेति शेषः । अपनोदनं तूष्णीं निम-ज्जनं मन्त्रेण । अशिषाः (?) सर्वमलापहं स्नानं वा कुर्वन्ति । अङ्गोद्वर्तनस्य विकल्पः । ' प्रेता ''तत्त इति '। ततस्तटे आगत्याचम्य शिखां बद्धा दक्षिणात्रानृजून् युग्मान् दर्भान् हस्तयोः कृत्वा सतिल्पाणिभ्यामुद्कमादाय दक्षिणामुखा वाग्यताः पितृतीर्थेन भूमौ पाषाणे वाऽमु-कसगोत्राऽमुकप्रेतैतत्ते उद्कमित्येकैकम अलि प्रसिश्चन्तीत्यर्थः । ततः गरुडपुराणाद्दन्तधावनं कृत्वा-

तत्त्यागः । जलाञ्जलौ कृते पश्चादकृत्वा वै दन्तधावनम् । त्यजनित गोत्रिणः सर्वे दिनानि नव काश्य-पेति । ' उत्ती ' 'देयुः ' उद्कादुत्तीर्णान्परिहितग्रुष्कवस्त्रान्सकृत्निष्पीडितोदग्दशंप्रसारितस्तानवस्त्रा-न्पवित्रदेशे तृणवत्युपविष्टान्त्सुहदः पुराणेतिहासकथाभिः संसारानित्यतां ख्यापयन्तः शोकापनोदं क्र्युरित्यर्थः । ' अन ॰॰॰ छपूर्वाः ' ततो ब्राह्मणानुज्ञया उत्थायाऽनपेक्षमाणाः पश्चाद्नवलोकयन्तः रीती-भूताः पङ्कीभूता अधोमुखाः कनिष्टाः पूर्वा अप्रे येवां ते तादृशाः प्रामं प्रत्यायान्ति । ' निवेः 'श-नितं ' निवेशनं गृहं तस्य द्वारि पिचुमन्दस्य निम्बस्य त्रिप्रभृतीनि पत्राणि विदश्य दन्तै: खण्ड-यित्वा आचम्योदकाद्यालम्भः। तद्यथा। शमी पापं शमयत्विति शमीमालभन्ते । अश्मेव स्थिरो भूयासमित्यदमानम् । अभिनै:हार्भयच्छत्वित्यभिम् । तूष्णीमुद्कं गोमयं गौरसर्षपांस्तै<mark>छं च दूर्वाप्रवा-</mark> ला नड्वा(?)न्वुषभं च यथाक्रममालभ्य ततः पादेन पाषाणमाक्रम्य गृहं प्रविशन्तीत्यर्थः । इदानीं पुत्रादिकर्तृकान्नियमानाह 'त्रिरा ''वीरन् ' त्रिरात्रपदं सूतकोपलक्षणं यावत् सूतकमित्यर्थः । दाना-<u>ध्ययनवर्जिताः</u> मिलना दीनाऽधोमुखाः सर्वभोगविवर्जिताः अधःशयनोपवेशनकारिणः परस्पर-मसंस्पृष्टाः अङ्गसंवाहनं केशसंमार्जनं चाकुर्वन्तः शक्त्योपोषितत्रिरात्राः उपोषितैकरात्रा वा किंच<mark>न</mark> कर्म न कुर्युर्न वा कारयेयु: । उपोषणाऽशक्तिपक्षमाह 'क्रीत्वा ''प्राहं'दिवा दिनशेषे । एवकारस्तु रात्रौ भोजनयोगव्यवच्छेदार्थः । अन्नम्क्षारालवणं माषान्नापूपपायसवर्जितं न्नीहियवादिकं पत्रावल्यादिषु एकवारम् अल्पं कुतश्चित्ऋयेण प्राप्तं लब्धं वा। एतेन प्रत्यहं भोजनाय परिगृहीतस्य निषेधः। मांसनिषेध-स्योपलक्षणत्वादक्षारादिलाभः । भोजनकाले च भोज्यात्राद्धक्तमुष्टिमादायाऽमुकगोत्रामुकपेतैवतेभक्तमु-ष्टिरिति भूमौ भक्तमुष्टिं द्दाःत् अस्थिसंचयनपर्यन्तम् । महागुरौ मृते द्वाद्शरात्रमेते नियमः । अत्र प्रथमतृतीयपञ्चमनवमद्निषु सर्वे सपिण्डाः प्रथमदिनवदुद्कदानं स्नानपूर्वकं कुर्वन्ति । तैः सह भोजनं चेति केचित्। प्रेतोपकारायाखण्डदीपप्रज्वालनं पुत्रादिभिः कर्तव्यम् । एतत्सर्वे कथं कार्यमत आह 'प्रे-ताः प्राहं १ अवने जनदानप्रत्यवने जनेषु नामप्राहं प्रेतनामप्राहं यथा स्यात्तथा प्रेताय पिण्डं दत्त्वा दिवै-वाऽमा समन्नमश्रीयुरित्यन्वयः । तत्र विधिः । गरुडपुराणे—दशाहं बान्धवाः सर्वे सर्वे चैवार्द्रवा-ससः । पिण्डं प्रतिदिनं द्द्युरिति । देवतायतने तीर्थे गृहद्वारि अरण्ये इमशाने वा पिण्डदानम् । तत्रा-दी केशइमश्रुवपनं नखलोम्नां निकृत्तनं च ज्येष्ठेन पुत्रेण कर्त्तव्यं कनिष्ठाः सह यान्ति । तत्राद्यदिने स्नात्वा अहते वाससी परिधाय प्रेतस्य मूर्ज्ञो निष्पत्त्यर्थे क्षुत्तृषानिवृत्तये प्रेतत्वनिवृत्तये च पिण्डदानं करिष्य इति संकल्प्य नीवीकरणं, रेखां कृत्वाऽमुकसगोत्रामुकप्रेतावनेनिक्ष्वेत्यवनेजनं समूलद्क्षिणा-<mark>त्रदर्भास्तरणम् । अमुकसगोत्रामुकप्रेतैतत्त इति पिण्डदानम् । प्रत्यवने "नीवीवसंसनम् । नीवीब-</mark> न्धनं विस्त्रंसनं न भवति वा ' नीवी पितॄणाम् ' इति श्रुतिः । प्रेतस्य चापितृत्वात् । प्रतिपिण्डं सूत्रप्रक्षेपः । चन्दनपुष्पधूपदीपशीतोद्कदानम् । ऊर्णातन्तुमयवस्रदानम् । नैवेद्यदानम् । गोत्र प्रेत इदं ते नैवेदां पिण्डार्चनसुपतिष्ठतामिति प्रतिदानं प्रयोगः । ततः प्रेतोद्देशेन समाषसजळकुम्भदानम् । प्रयोगस्तु—अयं कुम्भः माषान्रजलसहितः सोपवीतः गन्धाद्यर्चितः सघृतान्नसहितः कस्मैचिद्वाह्य-<mark>णाय दास्यमानः अमुकसगोत्रामुकप्रेत ते उपतिष्ठतामिति । ततः सरिलाञ्जलिमादायामुकसगोत्रामु-</mark> कप्रेतैष तोया जिस्ते उपतिष्ठतामिति पिण्डसमीपे सितलं तोया जिलं द्यात् । एकतोयपात्रम् । इदं तोयपात्रं तिलपुष्पसहितं गोत्र प्रेत ते उपतिष्ठतामिति । अथवाञ्चलिमात्रदानम् । अनेन पिण्ड-<mark>दानेन कुम्भदानेन तिलोदकदानेन वामुकगोत्रस्यामुकप्रेतस्य प्रेतत्वनिवृत्तिरस्तु। शीर्ष्णो निष्पत्तिरस्तु।</mark> क्कुचृषानिवृत्तिरस्तु । सद्गतिप्राप्तिरस्तु । ततः पिण्डमुद्के प्रक्षिप्य स्नात्वा गर्ते प्रतोद्देशेन तैलकल्को-दुकानां दानम्। मासे पक्षे तिथौ गोत्रस्य प्रेतस्य प्रेतत्विनवृत्तिपूर्वकश्रमापनयनार्थं गर्तेषु तैलकल्कोद्कैः स्नापनमहं करिष्ये । गोत्र प्रेत अत्र तैलेन स्नाहि । अत्र कल्केन स्नाहि । अत्रोदकेन स्नाहि । अनेन

<mark>तैलकल्कोदकदानेन गोत्रस्य प्रेतस्य प्रेत</mark>त्वनिवृत्तिरस्तु । श्रमापनयनमस्तु । एवं द्शाहं कर्तव्यम् । एतच पिण्डदानं फलमूलपायसशाकसक्तुगुडौदनानामन्यतमेन तिलघतमधुक्षीरमिश्रेण भूमिगत्तें पाषाणे स्थ-ण्डिले वा कर्तव्यम् । ततः सचैलं किनष्टपूर्वाः गृहमागत्य रास्त्रपाषाणावुल्रङ्घच गृहप्रवेराः । ततः पूर्वोक्तं शक्त्यपेक्षमभोजनं भोजनं वा । ' मृन्मये ... त्येके ' योग्यतया पके मृन्मये । निधानं च चत्वरादौ वलभ्यां त्रिकाष्ट्रचादौ वा एकस्मिन्क्षीरं पात्रान्तरे चोदकं स्थाप्याऽपसन्यं कृत्वा दक्षिणामुखः उप-विदय गोत्रस्य प्रेतस्य मार्गश्रमनिवृत्त्यर्थं मृन्मये क्षीरोदकयोर्निधानमहं करिष्य इति संकल्प्यामुकस-गोत्र प्रेतात्र शीतोद्केन स्नाहि । अमुकसगोत्र प्रेतात्र क्षीरं पिब।मार्गे श्रमनिवृत्तिरस्तु।शावमाशौचं प्राप्य तां रात्रिमित्येके । त्रिरात्रमित्यन्ये । द्शरात्रमित्यपरे ॥ केचित्तु त्रिरात्र ५ शावमाशौचं दश-रात्रमित्येक इत्येतत्सूत्रं पृथगेव वयोवस्थावृत्तस्वाध्यायाद्यपेक्ष्या सूतकनिर्णायकमित्याहुः ' न स्वाःःरन्' स्वाध्यायो वेदः । तस्याध्ययनं यावदाशौचं निषिध्यते । ' नित्याः 'वर्जे ' नित्यानि संध्यावन्द्नसायंप्रातहोंमादीनि । वैतानमग्निहोत्रम् । ' शालाग्नौ चैके एतानि कुर्युः ' विहित प्रति-पिद्धत्वाद्विकल्पः । अनुष्ठानपक्षे अन्ये कुर्युर्न स्वयमित्यर्थः । प्रेतस्पर्शिनो प्रामं न प्रविशेष्ध्ररानक्षत्र-दुर्शनात् । एतच दिवामृतस्य ' रात्रौचेदादित्यस्य ' आदुर्शनादित्यनुषद्धः । एतच रात्रिम्टतस्य । प्रवेश-नादि समानमितरैः । इतरे असपिण्डाः तैः प्रेतस्पर्शिभिरिति शेषः । तैस्तुल्यं पिचुमन्दपत्रविदंश-नादि पुत्रादेः । तथाच तेषामिप पुत्रादिभिः समानं गृहप्रवेशनादि भ्वतीत्यर्थः । प्रसंगाद्वितीयदिवसा-दिकृत्यं लिख्यते—द्वितीयेऽन्हि प्रेतस्य कर्णाक्षिनासिकानिष्पत्त्यर्थे प्रथमदिवसविष्ण्डदानं कुम्भभो-जनदानं च। द्वौ अञ्जली । द्वे तोयपात्रे । अथवाञ्जलित्रयं न पात्रे । तृतीयेह्नि घीवामुखभुजवक्षसां निष्पत्तये पिण्डदानं कुम्भभोजनदानं च । त्रयोश्जलयः त्रीणि तोयपात्राणि । अथवा पश्चाश्जलय एव न पात्राणि । चतुर्थेन्हि संचयनम् । तत्र विधिः—पूर्वे स्नात्वा दाहभूमावेकोहिष्टं श्राद्धं कृत्वा श्राद्ध-व्यतिरिक्तानयुग्मांस्त्रिप्रभृतीन् त्राह्मणान् भोजयित्वा पलाशवटादिपर्णस्य वृन्तेन भस्मगुप्तान्यस्थीनि प्रगटानि कृत्वाऽङ्कुष्टकनिष्टिकाभ्यां तान्यस्थीनि गृहीत्वा गृहीत्वा पलाशपुटवटपुटकादौ वा प्रक्षिपित । अस्थिप्रहणक्रमः । शिरसो वक्षसः पाणिभ्यां पार्श्वाभ्यां चापि पादतः । अप्रदक्षिणमस्थीनि गृह्वाती-त्याह् गोभिलः । शम्यवकाः कर्दमं च भस्मराशौ प्रक्षिपति । शमीशब्दः शाखापरः । अवकाः शैवालाः आर्द्रीमृतिका कर्दमः। यक्षकर्दम इति केचित् । ततः पत्रपुटस्थान्यस्थीन्याज्येनाङ्त्वाऽत्रकाः कर्पूराग-रुचन्द्रनकस्तूरिकाकेसरादिसुरभिद्रव्यैर्मिश्रयेत् । ततः दक्षिणपूर्वायतां कर्षे खात्वा कुशानास्तीर्य तत्र हरिद्रयारक्तं वस्त्रखण्डमास्तीर्य वागित्यनेन मंत्रेण तस्मिन्वस्त्रखण्डेऽस्थीनि प्रक्षिपेत् । ततः संचयना-नन्तरं जीवतोऽस्य प्रेतस्य यदिष्टमन्नवस्त्रादि तद्विप्रेभ्यः प्रेतस्य प्रेतत्वनिवृत्तिमुद्दिश्य दद्यात्। ततः सचैलं स्नात्वा । चतुर्थदिवससंविन्धपिण्डदानं नाभिलिङ्गगुदिनिष्पत्त्यर्थे कुम्भभोजनदानं च । चत्वारस्तोयाञ्जलयः । चत्वारि तोयपात्राणि । अथवा सप्ताञ्जलय एव देयाः । न पात्राणि । पञ्चमे <mark>द्यूरुजङ्कापादनिष्पत्त्</mark>यर्थे पिण्डदानं कुम्भभोजनदानं च पञ्चतोयाञ्जलयः पञ्चपात्राणि अथवा <mark>नवा-</mark> 'जलय एव न पात्राणि । षष्ठे सर्वमर्मनिष्पत्यर्थ पिण्डदानं षड जलयः पात्राणि च अथवैकादशा जलय एव न पात्राणि । सप्तमे शिरानिष्पत्त्यर्थे पिण्डदानं कुम्भभोजनदानं च । सप्ताञ्जलयः । तावन्ति पात्राणि च अथवा त्रयोदशा अलय एव न पात्राणि । अष्टमे लोमदन्तनिष्पत्तये पिण्डदानं कुम्भभो-<mark>जनदानं च । अष्टावश्वलयः ।</mark> तावन्ति पात्राणि च । अथवा पश्चद्शाश्वलय एव न पात्राणि । नवमे पूर्णशरीरनिष्पत्त्यर्थं पिण्डदानं कुम्भभोजनदानं च । नवाश्जलयः पात्राणि च । अथवा सप्त-द्शा अलय एव न पात्राणि । दशमे क्षुन्निवृत्त्यर्थे पिण्डदानं कुम्भभोजनदानं च । दशा अलयः पात्रा-. णि च अथवैकोनविंशतिसंख्याकास्तोयाञ्जलय एव । अथवा प्रत्यहं द्शद्शाञ्जलय <mark>एव दे्याः ।</mark>

प्रत्यहं गर्ते तैलकल्कोदकानां दानम् । अथवा दशमेहि दशगर्तेषु तैलकल्कोदकानां दानं न प्रत्यहम्। अत्र दशाहेष्वयुग्मदिनेषु पिण्डदानात्प्रागुत्तरं वा केचिन्नवश्राद्धमाहुः । तत्र पिण्डद्वयदानं प्रेतोद्देश्यकम् । अक्ष्ययोदकदानं दक्षिणादानं च। एतद्शाहपिण्डदानमेकेन कर्त्रा एकेन द्रव्येणैकस्मिन्नेव देशे कर्त्तव्यम्। ततः सृतकनिवृत्त्यर्थे केशइमश्रुवपनं नखलोमनिक्वन्तनं च सर्वे सिक्ष्डाः कारयेयुः । ततः सचैलं स्नात्वा कर्मसमयपरिहितवस्त्राणि आश्रितेभ्योऽन्त्यजेभ्यो वा दद्यात्। ततस्तिलतैलसंयुक्तगौरसर्षपादिकल्केन स्नात्वा अहतवाससः प्रक्षालितशुक्रवाससो वा सुवर्णदूर्वादीनि मङ्गलानि स्ष्टृष्ट्वा विष्णुस्मरणादिना <mark>शुद्धा</mark> भवन्ति । गृहेषु स्पृष्टानां मृन्मयादीनां पात्राणां परित्यागः । वस्नासनखट्वादीनां क्षालनं गृहस्य संमार्जनलेपनादि । आबालं सचैलस्नानम् । एवं शुद्धि संपाद्य स्वस्तिवाचनं ब्राह्मणेभ्यः कारियत्वा दानं च तेभ्य एव दद्यात् । ततोऽभ्यङ्गस्नाताभिः सुवासिनीभिराहृतज्ञछेन पाकं कृत्वा भोजनं कुर्युः । दशाहमध्ये त्रिरात्रादूर्ध्वे दर्शपाते द्रीदिन एव सर्वे दशाहसंबन्धिपिण्डोदकदानं समा-पयेत् । त्रिरात्रादर्वागपि दर्शपाते समापनं केचिदाहुः। एतच मातृपितृव्यतिरिक्तविषयम्। इति दशा-ह्कृत्यम् ॥ ॥ अथैकाद्शाह्कृत्यम्—तत्र साम्नेर्दाहृदिनादेकाद्शाहे निरमेस्तु मरणदिनादेकाद्शा-हे विधिवत्स्नात्वा षोडशभिरूपचारैर्विष्णुपूजनपूर्वकं विष्णुतर्पणम् । तद्यथा । प्राणानायम्य देशकास्त्री स्मृत्वामुकगोत्रस्यामुकप्रेतस्यप्रेतत्विनवृत्त्यर्थे वृषोत्सर्गाद्योग्यताप्राप्त्यर्थे विष्णुपूजनतर्पणे विधास्य इति संकल्प्य पूजां कृत्वा वैष्णवैर्भन्नै: पौराणैर्वेदिकैश्च तर्पणं कुर्यात् । कार्य पुरुषसूक्तेन मंत्रैर्वा वैष्ण-वैरिप । दक्षिणाभिमुखो भूत्वा प्रेतं विष्णुमिति स्मरन् । अनादिनिधनो देवः शङ्खचक्रगदाधरः । अन्ययः पुण्डरीकाक्ष प्रेतमोक्षप्रदो भवेति । अनेन प्रेतस्य प्रेतत्वनिवृत्तिरस्तु । वृषोत्सर्गयोग्यताप्रा-प्तिरस्तु ।। इति विष्णुतर्पणं कृत्वा वृषोत्सर्गः । स च व्याख्यानाऽवसरे लिखितः ॥ ॥ अथैकाद्शाह-श्राद्धम् । तत्रेकाद्श ब्राह्मणाः यथाशक्त्ययुग्मा वा । एको वा । एकाद्शाह्विह्तिप्रेतश्राद्धे ब्रा-ह्मणकार्यमित्यादि । विशेषस्तु निमन्त्रणे । गतोसि दिन्यलोकं त्वं कृतान्तविहितान्पथः । मनसा वा-युभूतेन विप्रे त्वाहं नियोजये । पूजियब्यामि भोगेन विप्रे त्वाहं नियोजये । इति निमन्त्रणम् । ततः ब्राह्मणानां इमश्रुकर्मनखच्छेदौ कारियत्वाऽभ्यङ्गस्नानं कारयेत्। ततः सचैछं स्नात्वा तुष्टेन चेतसा आगतं वः इति पृष्ट्वा विप्रपाद्योः पाद्यदानमर्घदानं, ब्राह्मणस्य पादप्रक्षालनमात्मनश्च । आ-चम्यासने ब्राह्मणमुपवेदयोपरि छत्रं प्रकल्पयेत् । सप्तव्याधाजपोऽवसीद्थेत्यन्तः । गयागदाधरयो-र्ध्याननमस्कारौ । प्रणववर्जितं प्राणायामास्त्रयः । ब्रह्मभूर्भुवःस्वरित्यन्ताः । तत आचम्य <mark>देशकालौ</mark> स्मृत्वाऽमुकगोत्रस्याऽमुकप्रेतस्य प्रेतत्वनिवृत्त्यर्थमाद्यमासिकश्राद्धमहं करिष्य इति संकल्प्य नीवी-करणम् । अपहता इति दिग्विदिक्षु तिलप्रक्षेपः । ततो यद्देवा इति तृचेनोद्कमभिमन्त्र्य दुष्टदृष्टिनि-पातदूषितः श्राद्धोपहारः पूतो भवत्वित्युपहारप्रोक्षणम् । न भूरादिजपः । तूर्ष्णीं तिलविकरणम् । गोत्र प्रेत इदं ते आसनम् अर्घः । तिलोसि प्रेतदेवत्यो गोसवो० एकः प्रेतां होकान्प्रीणाहि न इति तिलावापः । स्मृत्यर्थसारकारमते पितृनमःस्वधाशब्दवतो मन्त्रस्य लोपः । अतस्तन्मते तूष्णीं तिला-वापः । अर्घदानम् । पात्रन्युब्जीकरणाभावः । अर्चनम् । गोत्र प्रेत इदं ते चन्दनमुपतिष्ठताम । इमानि पुष्पाणि । एव धूपः । एव दीपः । इदं बाईस्पत्यं वासः इमेवाससी इति वा । इदं वारुणं कमण्डलुम् । इमे अङ्किरोद्वैवते उपानहौ । प्राजापत्ये उपवीते, छत्रं, प्रेतसंबन्धीनि वस्त्राणि, शय्यां, गाः, गृहम्, आसनं, दासीम्, आयुधानि, उपतिष्ठताम्, उपतिष्ठेताम्, उपतिष्ठन्तामिति यथायथं प्रयोगः । श्राद्धं समाप्य पङ्क्तिमूर्द्धन्याय दद्यात् । अर्चनिविधेः परिपूर्णतेति प्रार्थयेत् । आचमनं निहन्मीत्यादि तिलविकरणम् । अद्यत्याद्यमुकप्रेतस्य प्रेतत्विनवृत्त्यर्थमेकाद्शाहविहितस्याद्यश्राद्धस्येको-दिष्टविधेर्यत्कृतमित्यादि । संपन्नं, पिण्डदानं, रेषा, अवनेजनं, कुशास्तरणम् । प्रेतैतत्त इति पिण्डदानं

प्रत्यवनेजनं नीवीविस्नंसनमर्घः । तूष्णीं सूत्राणां दानम् । इदं चन्दनं गोत्र प्रेत ते पिण्डार्चनसुप-तिष्ठतामिति प्रतिद्रव्यं प्रयोगः । धूपः, दीपः, फलं, तास्वूलं, नैवेद्यम् । अर्घाच्छाद्तचन्द्नपुष्पधूप-दीपनैवेद्यै: पिण्डस्यार्चनं परिपूर्णम् । अनेन पिण्डदानेन गोत्रस्य प्रेतस्य प्रेतस्य प्रेतस्विनृत्तिः कुम्भदान-योग्यताप्राप्तिः । आचमनम् । विप्रहस्ते जलकुरापुष्पाक्षतान् तूष्णीमपीयित्वाऽक्षय्योदकं दद्यात् । गोत्रस्य प्रेतस्य दत्तं श्राद्धमुपतिष्ठतामिति । यस्योदिष्टं तस्योपतिष्ठतामिति । ततः पवित्रं पिण्डस्यो-परि द्त्त्वाऽवनेजनजलहोषं तस्योपरि निनयेत् तूष्णीम् । ततो दक्षिणादानम् । अस्य श्राद्धस्य समृ-ध्यर्थं रजतं दक्षिणां प्रेतश्राद्धब्राह्मणाय तुभ्यं संप्रद्दे । ततो हिरण्यदास्युपानच्छत्रोदकुम्भवस्त्राणां दक्षिणात्वेन दानं गुणवते । अन्येभ्यो रजतदानं ताम्बूळदानं गोत्र प्रेत ते उपतिष्ठतामिति । पिण्डो-त्थापनं पात्रचालनं संचराभ्यक्षणम् । अस्यैकादशाहविहितस्याद्यमासिकश्राद्धस्यैकोदिष्टविधेर्यस्कृतं यत्र कृतं तत्सर्वे विष्णोः प्रसादात्परिपूर्णम् । अनेन श्राद्धेन प्रेतस्य प्रेतत्वनिवृत्तिः ग्यताप्राप्तिः । ततः स्नानम् । अस्य श्राद्धस्य पुराणभेदप्रयोज्यप्रकारभेदा हेमाद्रौ विछो-क्याः । ततः रुद्रोदेशेनैकाद्शब्राह्मणेभ्यो भोजनदानम् । पुनः स्नात्वा कुम्भदानम् । विष्णोः पूजनम् । ततः प्रेतोद्देशेन साम्रत्रयोद्शोद्कुम्भदानम् । प्रयोगः । अपसन्यं कृत्वा । इमे त्रयोद्शोद्-कुम्भाः सान्नोदकाः सयज्ञोपवीताः नानानामगोत्रेभ्यो ब्राह्मणेभ्यः दास्यमानाः गोत्र प्रेत ते उप-तिष्ठतामिति । एभिः कुम्भदानैः गोत्रस्य प्रेतस्य प्रेतत्वनिवृत्तिः । उत्तरकर्माऽधिकारप्राप्तिः । अष्टविध-<mark>पद्दानम् । इमानि पदानि नानादैवतानि गोत्रप्रेततेउपतिष्टन्तामिति । एवं सर्वत्र ।। अश्वरथमहि-</mark> <mark>षीशय्यादानम् । अश्वः यमदैवतः । रथः विष्णुदैवतः । यमदैवता महिषी । इयं शय्या तिल्लपात्रघृत-</mark> पात्रे सहिरण्ये । गौः । भूमिः । तिलाः । हिरण्यम् । गन्धादिभिरर्चनं देयस्य पात्रस्य च ॥ चतुर्दशौ-पदानानि । स्त्रीमरणे वंशपात्री । प्रयोगः । इयं वंशपात्री रुयुपभोगयोग्यवस्तुयुक्ता गन्धाद्यर्चिता कस्मै-चिद्राह्मणाय विष्णुरूपाय तुभ्यं० सं०। संवत्सरपर्थन्तं प्रत्यहं सान्नजलकुम्भदानं दीपदानं देवालयादौ। ततः ऋणधेनुदानम् । तत्र प्रयोगः । देशकालौ समृत्वा प्रेतस्य ऋणत्रयापाकरणाय इमामणधेनुसंज्ञकां गां रुद्रदैवतां कस्मैचिद्रात्रह्मणायेत्यादि । ततो विष्णुपूजनम् ॥ गृहमागत्य वैश्वदेवः कार्यः ॥ शान्तिकरणम् ।। इत्येकाद्शाहकर्म ।। ।। अथ द्वाद्शाहसंबन्धिकर्तेव्यमुच्यते । आरब्धे वैश्वदेवे आदौ वैश्वदेवः । ततस्तीर्थे गत्वा विधिवत्स्नात्वा विष्णुं संपूज्याचेत्यादि गोत्रस्य प्रेतस्य प्रेतत्विनवृत्त्य-र्थमृनमासिकश्राद्धं करिष्य इति संकल्प्य श्राद्धं कुर्यात् । अथवेदमूनमासिकं सप्तविंशतिमे दिनेऽष्टा-विंशतिमे वैकोनित्रशत्तमेऽहिन कर्तव्यं नन्दादिवर्जिते । ततो मासपूर्तौ मृत्ताहे द्वित्तीयमासिकमे-कादशाहवत् ॥ ततस्तृतीये पक्षे नन्दादिवर्जिते त्रैपक्षिकं श्राद्धं कर्तव्यम् । ततस्तृतीयमासस्यादि-मृताहे तृतीयमासिकम् । चतुर्थे मासे चतुर्थमासिकम् । पश्चमे मासे पश्चममासिकम् । षष्टे मासे षाण्मासिकम् । ततः षष्ठे मासे एकेन दिवसेनोने द्वाभ्यां वा दिवसाभ्यामूने त्रिभिर्वा दिवसैरूने ऊन-षाण्मासिकम् । ततः सप्तममासादौ सप्तमासिकम् ॥ अष्टममासेऽष्टमासिकम् । नवमे नवममासि-कम् । दशमे दशमासिकम् । एकादशे एकादशमासिकम् । द्वादशे द्वादशमासिकम् । अत्राप्येकेन दिनेन द्वाभ्यां त्रिभिर्वोने ऊनाव्दिकम् । अत्रोनमासिकत्रैपक्षिकषाण्मासिकेषु प्रतिश्राद्धं द्वाद्शक्रम्भ-दानम् । अन्येष्वेकैकः कुम्भः । संवत्सरपर्यन्तं प्रत्यहमपि सान्नोद्कुम्भदानं प्रेतस्य प्रेतत्वनिवृत्तिसुद्दि-इय दीपदानं च संवत्सराविध । ततः प्रथमसंवत्सरस्यान्तिमे दिने सिपण्डीकरणम् । एतच संवत्सर-सपिण्डीकरणपक्षे । त्रिपक्षद्वाद्शाहवृद्धिश्राद्धादिनिभित्तापाते तथैकादशेन्हि सामेर्द्शेपाते तिहन एव सपिण्डीकरणकर्तव्यताप्राप्तौ वृषोत्सर्गानन्तरमाद्यश्राद्धादि सर्वे कृत्वा सपिण्डीकरणं कृत्वा पिण्डीकरणं कृत्वा पिण्डीकरणं कृत्वा पिण्डीकरणम् । एवं

वृद्धिश्रद्धादिनिमित्तापाते त्वकृतानुष्टानपूर्विका सपिण्डीकरणकर्तव्यता । एवं चैकाद्शाहादौ सपिण्ड-नकतेव्यतायां पृथगनुष्टानकालासंभवादाद्यश्राद्धादीन्यूनाव्दिकान्तानि सपिण्डीकरणयोग्यतावाप्तये तन्त्रेणाहं करिष्य इति संकल्प्येकार्धेकपिण्डकरणाद्पि सर्वेषां श्राद्धानां सिद्धिभवतीति विरुद्धवि-ध्वंसे । अपरे तु प्रतिश्राद्धं ब्राह्मणार्घिपण्डानिच्छन्ति । उभयत्रापि मूलसद्भावाद्यथेच्छमनुष्टानम् । श्राद्धभेदाद्वाह्मणार्घपिण्डभेदे त्वेवं प्रयोगः। ऊनमासिकनिमित्तं प्रेतश्राद्धे ब्राह्मणकार्ये० १ द्वितीय-मासिक० २ । त्रैपक्षिक० ३ । तृतीयमासिक० ४ । चतुर्थमास० ५ । पञ्चममास० ६ । षष्टमास० ७। ऊनवाण्मासि० ८। सप्तममास० ९। अष्टममास० १०। नवममास० ११। दशममास० १२। एकाद्शमास० १३। द्वाद्शमास० १४। अधिमासश्चेत् त्रयोदशमास० १५। तत ऊनाब्दिक० १६। तथा-चाधिमासपक्षे एकादशाहिकमाद्यश्राद्धमादाय सप्तदश्र श्राद्धानि भवन्ति । अधिमासाभावे षोडरीव आद्धानि । अथवा एकादशाहिकासूनाव्दिकान्तेषु (प्रेत) आद्धेषु ब्राह्मणकार्यमिति वा प्रयोगः । अथवा सर्वाण्युहिङ्यैतानि सपिण्डीकरणयोग्यताप्राप्त्यर्थमेकतंत्रेणाहं विधास्य इति वा प्रयोगः। अमीषां श्राद्धानामेकोद्दिष्टविधेर्यत्कृतं यत्रकृतमित्यादि । अमीषां श्राद्धानामेकोद्दिष्टविधिना कृतानां यन्न्यूनं यदतिरिक्तिमित्यादि । एभिः श्राद्धैः प्रेतस्य प्रेतत्विनवृत्तिः । क्षुनुषानिवृत्तिः । सपिण्डीकरणयोग्यताप्राप्तिः । ततः स्नात्वा ऐकाद्शाहिकोनमासिकत्रैपश्चिकोनषाण्मासिकोनसांव-त्सरिकेषु विहितकुम्भदानम् ॥ ततः संकल्पविधिना संवत्सरपर्यन्तमनुष्टीयमानश्राद्धानां तन्त्रेणानु-ष्टानम् । सर्वेषु सोदकुम्भात्रसंकल्पः प्रेतस्य प्रेतत्विनवृत्ति क्षुनूषानिवृत्ति चोद्दिश्य । एवं देवाल-याऽग्न्यगारादी प्रत्यहं दास्यमानदीपसंकल्पः । मार्ग गच्छतः प्रेतस्यान्यकारनिवृत्तिमुद्दिश्य दीप-दानमासंवत्सरम् ।। ॥ अथ सपिण्डीकरणम् । तचैकोद्दिष्टपार्वणात्मकं, तत्र पार्वणैकोद्दिष्टयोरिद्मेव प्रथममिति नियमाभावः । प्रेतिपतृपितामहप्रपितामहानां पार्वणम् । तचामावास्यासंबन्धिपार्वणवत् । एकोहिष्टं तु प्रेतकोहिष्टवत् । तत्र द्वादशाहादौ गोत्रस्य प्रेतत्विनवृत्त्यर्थं वसुरुद्रादित्यलोकप्राप्त्यर्थं च गोत्राणां प्रेतस्य पितृपितामहप्रपितामहानाममुकामुकमशर्भणां वैश्वदेवपूर्वकं सैकोहिष्टविधिना युष्मदनुज्ञया सपिण्डीकरणश्राद्धमहं करिष्य इति प्रयोगः। आसनम् । आवाहनम् । अर्घः । वैश्वदे-विके कृत्वा पिच्ये कुर्यात् । प्रेतस्थैकमर्घपात्रं तित्पत्रादीनां त्रीणि । एवमर्घपात्राणि पूर्यित्वाऽभ्यर्च्य प्रेतार्घगतचतुर्थोद्दोन प्रेतायार्घ दत्वा प्रेतपात्रं पितृपात्रे संयोजियष्य इति पृष्ट्वा संयोजयेत्यनुज्ञा-तोऽवशिष्टमधंजलं विभज्य तृतीयांशं पित्रादिपात्रेषु निनयेत् । पित्रतं त्वलण्डमेव पित्रादिपात्रे प्रति-पात्रं संचारयेत् । तत्र येसमानाइतिमन्त्रद्वयं पठित्वाऽमुकगोत्रस्याऽमुकप्रेतस्यार्घः अमुकगोत्रस्यामुक-शर्मणः पितुरर्घपात्रेण सह संसुज्यतामित्युक्ता पितृपात्रे संयोज्य पितानहप्रितामहयोः पात्रे संयो-जनम् । प्रतिपात्रसंयोजनानन्तरं प्रेतस्य वसुरुद्रादित्यहो क्रवारित क्रमेग प्रार्थ्येत् । साग्नेः पुत्रादेः प्रेतिपितृविप्रपाणावभौकरणहोमः । पितामहप्रपितामहयोः पात्रे शेषपरिवषणम् । पिण्डदानेपि श्राद्धो-पक्रमेण चतुरः पिण्डान्द्त्वा । प्रेतपिण्डमर्वादिभिः संपूज्य प्रेतपिण्डं पितृपिण्डे संयोजयिष्य इति पृष्ट्वा संयोजयेत्यनुज्ञातः सुवर्णरजतशलाकाद्भैः प्रेतपिण्डं त्रेचा विभज्याद्यं भागभादाय येसमानाइति मन्त्रद्वयं पठित्वाऽमुकगोत्रस्यामुकप्रेतस्य पिण्डः अमुकगोत्रस्यामुकशर्मणः प्रेतिपितुः पिण्डेन सह संयुज्यतामित्युक्त्वा संयोजनेन वर्त्तुळं पिण्डं निष्पाद्य प्रेतस्य वसुळो रूप्रार्ति पितृत्वप्राप्तिं च प्रार्थ-येत् ।। अवशिष्टं प्रेतपिण्डभागद्वयमेवमेव पितामह्यपितामह्पिण्डयोः संयोजनीयं प्रेतस्य रुद्रा-दित्यलोकप्राप्ति प्रार्थयेत् । केचित्तु पिण्डस्य प्रथमांशो द्वितीयांशस्तृतीयांशः प्रयोग इच्छन्ति । ततो-ऽत्रिपतर इति जपादि पूजनानन्तरं पिण्डानिभमृश्येदं पठेत्, एव बोऽनुगतः प्रेतः पितरस्तं द्धामि वः । शिवमस्तिवह शेषाणां जायतां चिरजीवितम् । समानीव आकृतिः समाना हृद्यानि वः । समा-

नमस्तु वो मनो यथा वः सुसहासतीति । अत ऊर्घ्व कदाचिद्रान्त्यापि प्रेतशब्दो न वाच्यः । अक्ष-च्योद्कदानादौ गोत्रस्य पितुरमुकशर्मणः मोक्षप्राध्यर्थमिमां मोक्ष्येनुसंज्ञकां गां रुद्रदेवतां कस्मैचिद्धा-<mark>द्याणायेत्यादि । ततः दक्षिणां दत्त्वा मोक्षं</mark> पितुः प्रार्थयेत् । ततो गृहे गत्वा पितृमातामहपार्वणाभ्यां आद्धं तत आभ्युद्यिकम् । ततः स्वस्त्ययनं पुण्याह्वाचनम् । नन्वमावास्याभ्युद्यादौ यत्पावणमुक्तं तत्सपिण्डनं यैः सह प्रेतस्य तेषां प्रेतस्यापि भवेदत आह ' पिण्डश्चेत् ' । नन्वेवं पिण्डचतुष्टयमापतितं चेत्तत्राह 'निवर्तेत चतुर्थः' प्रेतेन पित्रा सपिण्डतां प्रापितश्चतुर्थः प्रेतप्रपितामहः स निवर्त्तेतेत्यर्थः । एकाद्शाहादौ सपिण्डीकरणपक्षे अपकृष्य कृतानामूनमासिकादीनां स्वकाले पुनरनुष्टानं न वेत्याश-<mark>ङ्कथाह ' संवस्तरं पृथगेके '</mark> एके आचार्याः अपकृष्यकृतानां संवत्सरं यावतपृथगनुष्ठानं मन्यन्ते । त्र क्ष्याह्यद्भवति एकोद्दिष्टविधिना पार्वणविधिना वा यथाकुलाचारम् । एकाद्शाहे त्वपकर्षे ऊन-मासिकस्याप्यपक्रष्टत्वेन पुनरनुष्ठानम् द्वादशाहादौ सपिण्डीकरणे तस्यानपक्रष्टत्वेनानुष्ठानाभावः । त्र<mark>ैपक्षिकादौ सपिण्डीकरणे भाविनामेव</mark> मासिकानां पुनः क्रिया न भूतानामिति। यत्तु निरमेरेको-हिष्टविधायकमेतत्सूत्रमित्याहुः । तन्न । उभयत्रापि शास्त्रसद्भावात् । नन्वेवमपि पार्वणविधौ प्रेतस्ये-तरेषामि सिपण्डतां प्राप्तानां कृतो न निक्षेप इत्यत आह ' न्यायस्तु न चतुर्थः पिण्डो भवतीति श्रुतेः ' तथाच पार्वणे त्रयाणामेव निक्षेपाचतुर्थपिण्डाभावः न्यायप्राप्त इत्यर्थः । ' अहरहरत्रमस्मै बाह्मणायोदकुम्भं च दद्यात् '। एतदानावसरे लिखितम् । 'पिण्डमप्येके निष्टणन्ति ' अहरहरित्य-नुषद्धः । सपिण्डनिकयायाः ऊर्ध्व प्रेतशब्दो नोचार्यः । संकल्पविधिना प्रत्यहं पार्वणमिति निर्ण-<mark>यामृतकारः ।। १० ।।</mark> ॥ % ।। दशमीकण्डिका ।। % ।।

पशुश्चेदाष्ठाच्यागामग्रेणाझीन्परीत्य पळाशशाखां निहन्ति ॥ १ ॥ परि-व्ययणोपाकरणनियोजनप्रोक्षणान्यावृता कुर्याचचान्यत् ॥ २ ॥ परिपराव्ये हुत्वा तृष्णीमपराः पञ्च ॥ ३॥ वपोद्धरणं चाभिघारयेद्देवतां चादिशेत् ॥४॥ उपाकरणनियोजनप्रोक्षणेषु स्थालीपांके चैवम् ॥ ५ ॥ वपाछं हुत्राऽवदा-नान्यवद्यति ॥ ६ ॥ सर्वाणि त्रीणि पञ्च वा ॥ ७ ॥ स्थालीपाकमिश्राण्य-वदानानि जुहोति ॥ ८ ॥ पश्चङ्गं दक्षिणा ॥९॥ यदेवते तदैवतं यजेत्तरमे च भागं कुर्यात्तं च ब्रूयादिममनुप्रापयेति ॥ १० ॥ नद्यन्तरे नावं कारये-

न्नवा।। ११॥ 11 99 11

<mark>(कर्कः)—' पशुः 'व्यागां ' पशुश्चेत् क्रियेत गोपशुवर्जमाष्</mark>राव्य स्नापयित्वा नियु<mark>ज्यते ।</mark> [']अप्रे'''इन्ति ['] निखनन्ति । असौ यूपकार्ये निखन्यते । अतश्चाज्यासादनोत्तरकालं निखननम् । 'परि···न्यत् ' । किमन्यदिति, पशुसंस्कारकं नियोजनप्रोक्षणपशुसमञ्जनपर्यम्निकरणादिकं तच कर्तव्यम् । आवृच्छब्दः क्रियामात्रवाची अतश्च तन्मन्त्रो निवर्तते । 'परिपशव्ये हुत्वा तूष्णीमपराः पञ्च ' जुहोतीति सूत्रशेषः । ' वपो ' ' येत् ' उद्घृत्य वपां ' देवतां चातिदिशेदुपाकरणनियोजनप्रोक्ष-<mark>णेषु ' उपाकरणादिषु । ' स्थाली ः 'वम् ' देवतामादिशेत् । 'वपाछं ः 'श्च वा ' वपां हुत्वा अवदानय-</mark> हुणे उच्यमाने पशुपुरोडाञ्चो निरस्तो भवति । अत आह—वपां हुत्वाऽवदानान्यवद्यति । असर्वपक्षे तत एव स्विष्टकृत् । क्षताभ्यङ्गश्च देयः । 'स्थाली'' होति' तस्य चाज्येनैव सहश्रपणम् । 'पश्च' 'क्षिणा' पूर्णपात्रं वरो वेति निवर्तते । 'यद्दे ' जेत् ' यद्देवत्य ऋत्विग्विशेषस्तद्देवत्य एव पशुरालभ्यतेऽर्घपशुषु । 'तस्मै ' चेति ' तस्मै ऋत्विग्विशेषाय भागं कुर्यात् । ' नद्य ' त्र वा ' यदुक्तं प्रेतायोद्दिश्य गामप्येके घन्तीति तस्यैव तत्प्रदेशविधानम् । नवश्राद्धं नावमुच्यते । नद्यन्तरे नावं कारयेदित्यनेन नवश्राद्धार्थः पशुरुपकान्तः । नवश्राद्धशच्देन प्रथमेकादशाहिकं श्राद्धमुच्यते ॥ ११ ॥

(जयरामः) — प्रेतायोह्दिय गामप्येके व्रन्तीति शाखापश्विभिधानम् । तत्प्रसङ्गेन यावन्तोऽर्धपश्वस्तत्कर्मव्याचिष्ट्यासयेद्मिभिधीयते । स्मातः पश्चश्चेत्कियते तद्दार्जां गोपशुवर्जमाष्ठाव्य स्नापयित्वा नियुज्यते । कुत्रेत्यपेक्षायामाह । परीत्य प्रादृक्षिण्येन गत्वा अभेणाग्नीन् अग्निपूर्वभागे निहन्ति
निखनन्ति । सा च यूपार्थे । अतश्चाज्यासादनोत्तरकालं निखननम् । परिव्ययणं त्रिगुणरशनया
शाखावेष्टनम् । उपाकरणं तृणेन पशोर्नियोजनं द्विगुणरशनया शृङ्गयोर्वद्धस्य पशोः शाखायां वन्धनम् । आवृता पश्चप्रकरणोक्तिकर्तव्यतया विना मन्त्रम् । आवृद्यहणाद्यच पश्चसंस्कारकं पश्चसमञ्चनपर्यग्निकरणादि तद्प्यावृता कार्यम् । परिपशच्ये संज्ञपनस्याद्यन्तयोराहृती द्वे स्वाहा देवेभ्यः देवेभ्यः
स्वाहेति हुत्वाऽपराः पञ्च जुहोतीति शेषः । उद्भृत्य वपाभिघारणम् । स्थालीपाकेप्येनं देवतादेशः ।
वपां हुत्वाऽवद्दानग्रहणे उच्यमाने पशुपुरोडाशो निरस्तो भवति अत आह् 'वपां हुत्वेति' असर्वपक्षे
तत एव स्वष्टकृत् । क्षताभ्यङ्गश्च देयः, स्थालीपाकिमिश्राणीति प्रहणात्तस्याज्येन सह श्रपणम् । पश्चङ्गं
दक्षिणेत्यत्र पूर्णपात्रो वरो वेति निवर्तते । यहेवत्य ऋत्विग्विशेषस्तदेवत्यः पशुरालभ्यतेऽर्घपशुषु ।
तस्यार्घस्य देवतेव देवता यस्य यागस्य स तदेवत्यस्तिमन् । तहैवतं तामेव देवतां यजेदित्यथः । तस्मै
ऋत्विग्वशेषाय । 'नद्यन्तर इति' यदुक्तं प्रेतायोहित्यगामप्येके व्रन्तीति तस्यैतप्रदेशविधानम् । नवश्राद्धार्थं नावमुच्यते । नद्यन्तरे नावं कारयेदित्यनेन नवश्राद्धार्थः पशुरुषक्रान्तः । नवश्राद्धशब्देन प्रथमैकाद्शाहिकश्चाद्धमुच्यते ॥ ११ ॥

(हरिहर:)—एवं तावत्प्रेतायोद्दिश्य गामप्येके घन्तीति सूत्रकृता एकाद्शेऽह्नि प्रेतसुद्दिश्य गोपश्वालम्भोऽभिहितस्तत्प्रसङ्कादन्येऽपि यावन्तोऽर्घ्यपश्चतस्तत्कर्माभियातुमिद्मारभ्यते । 'पशुः ह-नित ' चेदादि स्मार्तः पशुः क्रियते तदा तं पशुं गोपशुवर्जमाप्लाव्य स्नापयित्वा नियुंच्यात् गोपशौ आप्लाव्याभावः पशुनियोजनं च यूपे श्रूयते, अस्य तु कुत्रेत्यपेक्षायामाह्-अस्य अप्रेण पुरस्तात् अमीन् वितानपक्षे गाईपत्यादीन् आवसध्यपक्षे एकमिं परीत्य प्रादक्षिण्येन गत्वा पलाशस्य ब्रह्मवृक्षस्य शाखां निहन्ति निखनन्ति । आसादनानन्तरं यूपकार्यत्वाच्छाखायाः। 'परिःचान्यत् 'परि-व्ययणं त्रिगुणरशनया शाखायाः, उपाकरणं तृणेन पशोः स्पर्शनं, नियोजनं द्विगुणरशनया अन्तरा-शृङ्कबद्धस्य पशोः पलाशशाखायां बन्धनं, प्रोक्षणं प्रोक्षणीभिरद्भिः पशोरासेचनम् । एतानि परिव्य-यणोपाकरणनियोजनप्रोक्षणानि आवृता पशुप्रकरणविहितेतिकर्तव्यतया मन्त्रवर्जितया क्रियया कुर्यात् विद्धीत, न केवलमेतान्येव अन्यद्पि यत्पशुसंस्कारकं पशुसमञ्जनं पर्यमिकरणादिकं तद्पि तथैव कुर्यात् । 'परि ''पञ्च ' प्रासंज्ञपनं परि उभयतः हुयेते ये द्वे आज्याहुती स्वाहादेवेभ्यः देवेभ्यः स्वाहेति ते परिपशच्ये ते हुत्वा तूष्णीं मन्त्रवर्जमपरा अन्याः पश्च आज्याहुतीर्जुहुयात्। 'वपो ... येत् ' पशोर्वपाया उद्धरणं यथोक्तं कृत्वा तां वपामभिघारयेत् उद्धृत्येव । 'देव... णेषु ' उपाकरणं च नियोजनं च प्रोक्षणं च उपाकरणनियोजनप्रोक्षणानि तेषु देवतां यद्देवत्यः पशुर्भवति तां देवतामादिशेत्, अमुब्मै त्वा उपाकरोमि अमुब्मै त्वा नियुनिवम अमुब्मै त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति। 'स्थाली · · चैवम् 'स्थालीपाके चरौ च एवं देवतामादिशेत् । चरोहपाकरणनियोजनाभावात्तण्डुल-प्रोक्षणे अमुब्मे त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति देवतोद्देशः । 'वपार्छः पश्च वा 'वपां यथोक्तेन विधिना हुत्वा अवदानानि पशोः हृद्यादीनि अवद्यति छिनत्ति, कित सर्वाणि हृद्यं जिह्नां क्रोडं सन्यवाहुं पार्क्तृयं यक्कत् वृक्को गुदमध्यं दक्षिणां श्रोणिमित्येकाद्द्य प्रधानार्थानि, दक्षिणवाहुं गुदतृ-तीयाणिष्ठम् सन्यां श्रोणिमिति त्रीणि सौविष्ठकृतानि । यद्वा त्रीणि हृद्यम् जिह्नां क्रोडमिति, अथवा पश्च हृदयजिह्नाकोडसन्यवाहुदक्षिणपार्वानि, अत्र पश्चावदानपक्षे ज्यवदानपक्षे वा तेभ्य एव स्विष्टकृत्वागः । वपार्थं हृत्वावदानान्यवद्यतिति वदता स्त्रकृता पशुपुरोडाशो निरस्तः । 'स्थाली' 'होति' स्थालीपाकेन चरुणा मिश्राणि संयुक्तान्यवदानानि हृदयादीनि जुहोति स्थालीपाकस्य च मिश्रणवचनात्सहैव पाकः । 'पद्मवङ्गं दक्षिणा' पशोः अङ्गं पश्चङ्गम् अस्य पश्चवन्धस्य दक्षिणा । 'यहे 'येति' एतदर्व्यपशून्प्रकृत्य कर्माभिहितं, तत्र यस्यार्व्यस्य आचार्यादेर्यो देवता तदैवतः स पशुयागस्तिसमस्तदैवते यागे तदैवतम् अर्व्यदेवतं वृहस्पत्यादिकं च यजेत् । तत्रार्व्यवता, आचार्यस्य वृहस्पतिः, ब्रह्मणश्चन्द्रमाः, उद्गातुः पर्जन्यः, अग्निहोतुः, अश्विनावध्वयोः, विवाह्यस्य प्रजापतिः, राज्ञ इन्द्रः, प्रियस्य मित्रः, स्नातस्य विश्वदेवा इन्द्राग्नी वेति । तस्मै चार्व्याचार्याद्ये भागं पशोः किश्वदङ्गं कुर्यात् विभजेत् । तं चार्व्यमचार्यादिकमिममनुपापयेति ब्रूयात् । 'नद्यः 'अवाः 'इदानीं प्रेतोदेशेन गामप्येके व्रन्तीति यदुक्तं तत्प्रदेशविधानार्थमाह् । नद्यन्तरे नद्या अन्तरे द्वीपे नावं नवम् एकादशाहश्चाद्धं तदर्थमिमं नावं गोपशुं कारयेदनुतिष्ठेत् । कोऽर्थः प्रेतोदेशेन गोपशुमेकाद्शोऽहि नद्यन्तरे आलभेत न वा आलभेत इतिस्त्रार्थः ॥ ११ ॥

(विश्व०)—प्रेतायोद्दिश्य गामप्येके घ्रन्तीति शाखापश्वभिधानम् । तत्प्रसङ्गेन यावन्ती-<u> प्रचंपश्चवस्तत्कर्तव्यताकथनायेदमिभघीयते 'पशुः व्याऽगां 'गोवर्ज पशुमाष्ट्राव्य शाखायां यूपस्थाना-</u> पन्नायां नियोजनम् । चेच्छव्दो विकल्पार्थः । आष्ट्रावनं नाम प्रक्षालनं वन्धनादिविधानं च शूल-गवे औपासनमर्ण्यं हृत्वेत्यादावुक्तं तथापि शाखानिखननमत्र वक्ष्यति । तद्धे पदार्थक्रम उच्यते । भूसंस्कारपूर्वकं वहिरावसथ्याग्निस्थापनम् । स्मार्तपात्रासादने आज्यासादनोत्तरं वपाश्रपण्यौ शूल-मुखा स्थाली तण्डुलाः प्रक्षशास्त्रा पलाशशास्त्रा त्रिगुणरशना उपाकरणतृणं द्विगुणरशना पशुः पाने-जनीः असिः हिरण्यशकलानि द्धि वर्हिः संस्रवपात्रं पश्चङ्गं दक्षिणार्थे । ततः पवित्रकरणादि वर्हि-स्तरणान्ते प्रश्चशाखास्तरणं पात्रासादने कृते चरुत्रहणम् । तत्राचार्ये अर्घ्ये वृहस्पतिर्देवता । ऋत्विश्च—अग्निहोतुः । आदित्योऽश्विनौ वाध्वयोः । चन्द्रमा ब्रह्मणः । पर्जन्य उद्गातुः । आकाशः सदस्यस्य । ब्राह्मणाच्छंस्याद्यो द्वाद्शाब्दैवता इन्द्रहोत्रादिश्वनाध्वर्यू (?) इत्याद्यो वा । वैवाह्यस्य प्रजापतिः। राज्ञ इन्द्रः । प्रियस्य मित्रः । स्नातकस्येन्द्राभी विश्वेदेवा वा तत्तदर्थे चरुपश्वादौ देवता क्षेयाः । यहणे जुष्टम् । त्वा प्रोक्षणे । अग्रेणाग्नीन्परीत्य पलाशशाखां निहन्ति । वेदावाज्यासाद्-नान्ते अम्रीन्प्राद्क्षिण्येन परीत्याम्नेः पूर्वभागे पलाशशाखां यूपकार्यार्थे निहन्ति गर्ते खात्वा तिस्म-न्स्थापयन्ति । औत्तरवेदिकपशौ अमीनिति पदं सार्थकं योज्यम् । अनौत्तरवेदिके अमि परीत्येत्यहि-तन्यम् । परिन्ययणोपाकरणनियोजनप्रोक्षणान्यावृता कुर्यात् । परिन्ययणं त्रिगुणरशनया शाखा-वेष्टनम् । उपाकरणं तृणेन पशोः स्पर्शनं वृहस्पतये उपाकरोमीति । नियोजनं द्विगुणरशनयान्तरा श्रृद्धे बद्धा बृहस्पतये नियुन्डमीति शाखायां प्रयुवन्धनम् । प्रोक्षणं प्रोक्षणीभिः पशोर्बृहस्पतये त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति । एतानि सर्वाणि आवृता कुर्यात् । आवृच्छब्दः क्रियामात्रपरः तेन पशुप्रक-रणे मन्ना उक्तास्तद्रहित इसर्थः। 'यज्ञान्यत् 'न केवलमेते एव पदार्थाः, अन्यद्पि पशुसंस्कारकं समंजनपर्यिमकरणादि यद्पदार्थजातं तद्पि कुर्यात् । परिपराव्ये हुत्वा तृष्णीमपराः पञ्च स्वाहा-देवेभ्य इत्याहुतिर्मारणात्पूर्व देवेभ्यः स्वाहेति संज्ञप्ते पशौ । एते द्वे आहुती हुत्वा तूर्णीं पञ्चाज्याहुति-होमः प्रजापति ध्यात्वा । इदं प्रजापतय इति पञ्चानां त्यागाः । 'वपो ''येत् ' पशोरुद्रं विदार्य

वपोद्धरणं यथोक्तं कृत्वा यथापूर्वमभिघारयेत् । ततो देवतां त्वादिशेदुपाकरणनियोजनप्रोक्षणेषु । उपाकरणनियोजनप्रोक्षणान्युक्तानि । तेषु देवतां तु पुनः आदिशेत् । अमुष्मै त्वोपाकरोमि । अमुष्मै त्वा नियुनिष्म । अमुष्मै त्वा प्रोक्षामीत्येवम् । पूर्वमावृता कुर्यादित्युक्तं तत्रावृच्छब्दोऽमन्नवाचकत्वे-नाङ्गीकृतस्तेन तूष्णीमेते पदार्था इति प्राप्ते देवतां त्वादिशेदित्यनेन नियुनिष्म प्रोक्षामीत्यादेशः। न केवलं पशौ । 'स्थालीपाकेचैवं 'स्थालीपाके चरावप्येवम् । पशौ सहैव स्थालीपाकस्तहैवतः कर्तव्यः । तेन सहावदानहोमो वक्ष्यति । तत्राप्येवं प्रहणप्रोक्षणादौ दैवतादेशः अमुकाय जुष्टं गृह्वामि । असुकाय त्वा जुष्टं प्रोक्षामि । असुष्मै स्वाहेत्यादिषु।ततो विशसनश्रपणाञ्जनशणदान(?)-पूर्वकं पाशुकं कृत्वा तत उपयमनकुशादानादि आज्यभागान्तम् । ततो 'वपारः "र्वाणि ' बृहस्प-तये स्वाहेति वपां हुत्वा अवदानानि हृद्यादीन्येकाद्श अवद्यति अङ्गेभ्यः। पृथकृत्वा स्वधि-तिना एक स्मिन्पात्रे गृह्णाति । अत्र वपाहोमोत्तरमवदानप्रहणेनान्तरा पशुपुरोडाशो निरस्तः स्मार्ते पशौ । एकदेवताकत्वात्तत्स्थानापत्रश्चरः । ' त्रीणि पश्च वा ' अथवा नैकादशानि न सौविष्टकृतानि । <mark>त्रीण्येवादितो प्राह्याणि । हृद्यजिह्वाकोडानि । अथवादितः पश्च हृद्यजिह्वाकोडसन्यबाहु-</mark> दक्षिणपार्श्वानि । तत्र सर्वपक्षे एकाद्राभ्यः प्रधानानि । सोविष्टकृतेभ्यरुयङ्गेभ्यः स्विष्टकृत् । त्रिपञ्च-<mark>ब्रहणपक्षे तेभ्य एव पुनः स्विष्टकृत्तदा तेषां क्षताभ्यजनम् । 'स्थाली…होति' अवदानेन सह</mark> स्थालीपाकश्रपणम् । पशुपुरोडाशस्थानापन्नस्य चरोः पृथग्घोमे प्राप्ते वाचनिकस्थालीपाकस्य होमः सहैव। तन्मिश्राणि सह एकी कृत्य जुहोति स्रुवेण। बृहस्पतये स्वाहेति। ततो वनस्पतये इत्यादि पाशुकम् । एवं स्विष्टकृत् ज्यङ्गभ्यश्चरुणा सह । त्रिपश्चपक्षे तेभ्यं एव चरुणा सह स्विष्टकृद्धौम इत्यादि । 'पश्चक्कं दक्षिणा ' अस्य पशोः अङ्गमस्य पशुबन्धस्य दक्षिणा । पश्चङ्गमिति विशेषात् [पशुर्द्धेनुः]वरादीनां प्रतिषेधः । वपा १ हुत्वा त्रीणि पश्च सर्वाणि वावद्यति सर्वाभावे शेषात् स्विष्टकृत् स्थालीपाकेन सह प्रदानमिति स्मार्तपशुविषये कातीयसूत्रम् । 'तद्दैवतं च यजेत् ' व्यक्तिमेदेनार्घ-प्रादेवताः प्रोक्ताः । तेषां मध्ये यद्दैवतोर्घ्यः समागच्छति तद्दैवतं यजेत् बृहस्पतिपदस्थाने तत्तद्दैवतं पदं प्रयोज्यं देवतां त्वादिशेदित्यत्र देवतापदमात्रे विशेषः । 'तस्मै च भागं कुर्यात् 'तस्मै आचार्या-देरहर्याय किंचिदङ्गभागं कुर्यात् । 'तं च ब्रूयादिममनुप्रापयेति' भागदानसमयेऽर्घ्यं प्रति ब्रूयादिममनु-प्रापयेति प्रैषम् । 'नद्यन्तरे नावं कारयेत् ' एकाद्शाहप्रकरणे प्रेतायोहिस्य गामप्येके प्रन्तीत्युक्तं तत्कर्म कुत्र कर्त्तव्यमित्येतद्र्थे नद्यन्तरे नदीमध्यिश्यितद्वीपे नावं नवश्राद्धान्तःपातित्वेन एकाद्शाह-श्राद्धं नावमुच्यते । तत्रार्घ्यपशुविधिना प्रेतदैवत्यं पशुं कृत्वा तन्मांसेनावशिष्टेन तच्छ्राद्धं पिण्ड-दानं च कर्तव्यम् ।। ' न वा ' अथवा पशोरालम्भने विकल्पः । तदा रोपि तच्छ्राद्धे निरस्तः ॥

अथातोऽवकीर्णिप्रायश्चित्तम् ॥ १ ॥ अमावास्यायां चतुष्पथे गर्दभं पशु-मालभते ॥ २ ॥ निर्ऋतिं पाकयज्ञेन यजेत ॥ ३ ॥ अप्रववदानहोमः ॥४॥ भूमौ पशुपुरोडाशश्चपणम् ॥ ५ ॥ तां छविं परिद्धीत ॥ ६॥ ऊर्ध्वबाला-मित्येके ॥ ७ ॥ संवत्सरं भिक्षाचर्यं चरेत्स्वकर्म परिकीर्तयन् ॥ ८ ॥ अथा-परमाज्याहुती जुहोति ॥ कामावकीर्णोऽस्म्यवकीर्णोऽस्मि कामकामाय स्वा- हा। कामाभिद्धुरैघोऽस्म्यभिद्धुरघोस्मिकामकामाय स्वाहेति॥ ९॥ अथो-पतिष्ठते, सं मा सिञ्चन्तु मरुतः सिमन्द्रः संबृहस्पतिः। सं मायमाद्येः सिञ्चतु प्रजया च घनेन चेति॥ १०॥ एतदेव प्रायश्चित्तम् ॥ १२॥ २॥

(कर्कः)—तेन प्रसङ्गेन नैमित्तिकं पश्चन्तरमिश्वातुमिद्माह 'अथाः शिव्यत्म् 'व्याख्यास्यत् इति सूत्रशेषः । अवकीणीं ब्रह्मचारी यः श्वियमुपैति सोऽनेनाधिकियते । 'अमाः 'जेत '
अन्योऽपि हिवर्यक्ररूपोऽवकीणिपशुरित्त अतः पाकयक्षेनेत्युक्तम् । 'अप्स्वः होमः ' अग्न्यपवादोऽयमवद्मनमात्रस्य । आघारादि त्वमावेव । भूमौः णम् 'शाखापशौ पुरोडाशाभावादिह विधानम् ।
तस्य चाज्येन सह संस्कारानुष्टानम् 'तां छविं ः त्येके 'तामेव गर्दभच्छिवं परिधत्ते । ऊर्द्ववालाभित्येके । बालशब्देन पुच्छमिभधीयते । ऊर्द्ववालां तिर्यग्वालां वेति विकल्पः । 'संवः त्येवन् 'निकक्तं वा
एनः कनीयो भवतीति श्रुतेः । 'अथापरम् 'प्रायश्चित्तान्तरं व्याख्यास्यत इति सूत्रशेषः । ' आज्या
हुः स्वाहा ' इत्यागन्तुत्वादाहुतिद्वयं चतुर्दशाहुतिकान्ते भवति । 'अथोपः नेन च' इत्यनेन ।। १२ ।।

(जयरामः)—एतत्पशुप्रसङ्गेन पश्चन्तरं नैमित्तिकमिश्रधातुमाह्—अथेत्यादि । वक्ष्यत इति सूत्रशेषः । अवकीणीं ब्रह्मचारी सन् यः क्षियमुपैति सोऽनेनाधिक्रियते । पाकयज्ञेन यजेतेत्यनेनान्योपि हिवर्यज्ञरूपोऽवकीणपशुरस्तीत्युक्तम् । अप्वित्तययमग्न्यपवादोऽत्रदानमात्रस्य । आघारादि त्वप्रावेव । भूमौ पश्चिति शाखापशौ पुरोडाशाभावाद्विधानम् । तस्य चाज्येन सह संस्कारानुष्ठानम् । तामेव गर्दभस्य छविं त्वचं परिद्धीत । अर्ध्ववाछां तिर्यग्वाछां वेति विकल्पः । वाछशब्देन पुच्छम-भिधीयते । स्वकर्म अवकीणित्वम् । निरुक्तं वा एनः कनीयो भवतीति श्रुतेः । अथापरं प्रायश्चित्तान्तरं वश्यत इति सूत्रशेषः । आज्याहुती द्वे जुहोति । कामावकीणोंऽस्मि कामाभिद्रुग्धोस्मीत्येताभ्यां मन्त्राभ्याम् । एते आहुती आगन्तुत्वाचतुर्दशाहुत्यन्ते भवतः । अथ मन्त्रार्थः । तत्र द्वयोः प्रजाप-तिरनुष्टुप् काम आज्यहोमे० । हे काम क्षोभक अहं कामेन त्वत्कृतक्षोभेण अवकीणः अभिभूतोऽस्मि, अतोऽवकीणः क्षतव्रतोऽस्मि । अतः कामाय शोधकत्वेन हिवःकामयमानाय तुभ्यं स्वाहा सुहुत-मस्तु । एवमभिद्रुग्धो हिंसितः, शिष्टं समानम् । अथोपस्थानमन्त्रार्थः । तत्र प्रजापतिरनुष्टुप् लिङ्गोक्ता उपस्थाने० । मस्तो देवा मा मां सम्यक् सिश्चन्तु अभीष्टप्रदानेन समर्द्धयन्तु प्रजया च पुत्रादिरूप्या तथा धनेन धर्मानुकूलसमृद्धया च, चकारात्तिश्चन्तु । तथेन्द्रः सम्यक् सिश्चित्रत्युत्तरत्रापि योज्यम् । एतदेव प्रायश्चित्तम् । प्रायो नाम तपः प्रोक्तं चित्तं निश्चय उच्यते । तपोनिश्चययुग्वृत्तं प्रायश्चित्तमितीरितम् ॥ १२ ॥

(हरिहरः)— एवं तावत्रयन्तरं नावं कारये दित्यनेन नवश्राद्धप्रयोजनपशुरुक्तस्तत्प्रसङ्गात्रैमित्तिकं पश्चन्तरं व्याख्यातुमाह 'अथा मित्रिक्तं पश्चन्तरं व्याख्यातुमाह 'अथा पश्चित्तम् 'अथेदानीं यतः पशुरिमिहितः अतस्तत्प्रसङ्गात् अवकीर्णिनः स्वित्वित्रह्मचर्यस्य ब्रह्मचारिणः प्रायिश्चत्तं शुद्धिसंपादकं कर्म वक्ष्यत इति सृत्रशेषः। अमा मित्रे 'यो ब्रह्मचारी सन् स्त्रीगमनादवकीर्णी भवति स पुनः प्रायिश्चत्तं चिकीर्षुरमावास्यायां कस्यांचित् कृष्णपश्चद्दयां चतुष्पथे चत्वारः पन्थानो यत्र भूभागे स चतुष्पथः तस्मिन् देशे गर्दभ रासभं पशुमात्रभते संज्ञपयित्। 'निर्न्तरः जेत् ' निर्न्तितं देवतां पाक्रयज्ञेन पाक्रयज्ञविधानेन पशुना यजेत । अत्रावकीर्णिनो हिवर्यज्ञरूपोऽन्योपि पशुरित्त तेन हेतुना पाक्रयज्ञेन यजेतेत्युकम् । 'अप्स्वः होमः ' अप्सु जले अवदानानामेव होमः देवतोदेशेन प्रक्षेपो भवित नत्वग्नौ।

१ दुग्घोऽस्म्यभिदुग्घोस्मीत्यपि पाठः ।

अवदानमहणादाघारादीनां लौकिकामावेव होमः। 'भूमौ ... पणम् ' भूमावेव न कपालेषु पुरोडा-शस्य अपणं पाको भवति, शाखापशौ पुरोडाशाभावात्। इहापूर्वः पुरोडाशोऽर्थाद्विधीयते तस्य च संस्कार आज्येन सह कियते । 'तां छविं 'तियन् 'ताम् आलञ्चस्य गर्दभस्य छविं कृति परिद्धीत प्रोर्णुबीत आच्छादयीतेति यावत् , एके आचार्याः तामूर्द्धवालामुपरिपुच्छां परिद्धीतेति वर्णयन्ति, अपरे तिर्यग्वालाम् । तत्रश्च विकल्पः । गर्दभपश्वालम्भानन्तरं तच्छवि परिद्धानः संवत्सरं यावद्भि-क्षाच्यं चरेत्, किं कुर्वन् स्वकर्म स्वीयमवकीर्णित्वं परिकीर्तयन सर्वतः प्रकथयन अहमवकीर्णी भवति भिक्षां देहीत्येवमादिना । स्वकर्मपरिख्यापनं कुत इति चेत् निरुक्तं वा एनः कनीयो भवतीति अतेः । ' अथापरम् ' अथेदानीमपरमन्यत्प्रायश्चित्तान्तरमवकीर्णिनोऽभिधीयते तदाह् । ' आज्या ः स्वाहेति' कामावकीर्णोऽस्मि कामाभिद्भग्बोऽस्मीत्येताभ्यां मंत्राभ्यां प्रतिमन्त्रमेकैकामेवमाज्याहृती द्वे जुहोति। इदं कामायेति उभयत्र त्यागः । ते च द्वे आगन्तुत्वाचतुर्दशाहुत्यन्ते, आगन्तुनामन्ते निवेश इति न्यायात् । ' अथो · · श्रित्तम् ' अथ होमानन्तरमुपतिष्ठते ऊर्द्वीभूय संमासिश्वन्त्वित्यादिना मन्त्रेण लिङ्गोक्ता देवताः प्रार्थयते, संवत्सरमित्यत्राप्यनुवर्तते अतः प्रतिदिनं पश्चभूसंस्कारपूर्वकं लौकिकामि आघारादि स्विष्टकृद्न्ता खतुर्दशाज्याहुती हुँत्वा कामावकीणों ऽस्मि कामाभिद्रुग्धोस्भीत्ये-ताभ्यां मन्त्राभ्यां प्रतिमन्त्रमाज्याहुतिद्वयं हुत्वा संमासिश्वन्त्वित मन्त्रेणोपतिष्ठते संवत्सरं यावत्, एतदेव यदुक्तं गर्दभपश्वालम्भनरूपमाज्याहतिहोमात्मकं च तद्वकीर्णिनः प्रायश्चित्तद्वयं विद्येयमिति सत्रार्थः ॥ १२ ॥ 11 % 11

(विश्व०)—अथार्घपशुप्रकरणोपात्तं नावश्राद्धिकं पशुमुक्त्वा अवकीर्णिप्रायश्चित्तार्थे सद्दैवतं द्विप्रकारकं गर्दभपशुकरणविधिमाह ' अथाः 'श्चित्तं ' तत्राथशब्द आनन्तर्ये । पूर्वोपक्रान्तस्य पशो-रुत्तरत्रेति । अतःशब्दो हेत्वर्थे । अवकीर्णिनः पतितपायश्चितपश्चालम्भनमन्तरोत्तरत्र कर्मस्वन-धिकार: । अतो हेतोस्तस्य प्रायश्चित्तं वक्ष्यत इति । ब्रह्मचारी सन्यः स्त्रियं गच्छति सोऽक्कीर्णी-त्युच्यते । तस्य प्रायश्चित्तार्थायां गर्दभेज्यायामधिकारः । स कदा कर्तव्य इत्यत आह 'अमावाःःत' अमावास्यायां प्रायश्चित्तं पतनोत्तरकालीनायां संनिष्यमावास्यायाम् । चतुष्पथे चत्वारः पन्थानो गर्देभं गर्देभजातिसंबन्धिनं पशुमालभते पशुह्ननप्रकारेणाप्रिस्थापनपूर्वकम् । यत्र स्तस्मिन ' निर्कर ... जेत् ' तत्र तत्कर्म केन विधिना कुत्र कथं कर्तव्यमितिसंशये निर्क्तिदेवताकं पाकयज्ञविधिना कर्तव्यः पूर्वोक्तप्रकारेण । अ[थ? त्र न]श्रीतिविधिना नापि हिवर्यज्ञविधिना पशुरुक्तः श्रीते प्राशित्रावदान-दुर्शनात् । पाकयज्ञोक्तविधिनोच्यते । पश्चवदानहोमे पशुपुरोडाशे च निर्ऋतिदेवता । वपाया अभावाद्द-पाहोमाभावः ॥ ' अप्स्ववदानहोमः ' गर्दभस्यावदानहोम उद्के कर्तव्यः । तद्र्थमग्निस्थापनवेलायां तद्धर्मेण तदुत्तरत उद्पात्रस्थापनमवदानहोमार्थम् । अन्यद्धोमः स्थापितेमौपशुपुरोडाश आघारावाज्य-भागादि । 'भूमौ पशुपुरोडाशश्रपणं 'न कपालेषु । इदं स्मार्त्तपशौ विशेषविधानम् स्मार्त्तं कर्मणि पशु-पुरोडाशाभावः । तत्पुरोडाशश्रपणं भूमावेव कर्त्तव्यं । एतावतैव सूत्रेण पूर्वोक्तः पशुः सूचितः । श्रीतिविधिश्चेत्तद् तदीयैधेमैं: पशुभवति । तत्र प्राशित्रावदानं गर्दभशिक्षात् [प्रजनना]द्वदेयम् । अथ प्रुसमात्यनन्तरं पापक्षयाय भिक्षाटनप्रकारमाह 'तां छविं परिद्धीत 'तस्यैव गर्दभस्य त्वचं परिद्धीत । छविस्त्वक् । कथं परिद्धीत दक्षिणेंसे शिरः उत्तरेंसे पुच्छः अध ऊर्द्धौ पादौ । शरीरलग्न-वालाम् ऊर्द्धवालामित्येके । परिधाने विकल्पः । उपरिवालाम् । अथवा वालशब्देन पुच्छमुच्यते । ऊर्द्धृपुच्छामधस्तनशीवां परिद्धीत । तत्र मस्तकभागे पुच्छं पाद्समीपे श्रीवा दक्षिणसन्यांसयोः पादी एवं परिधाय । 'संवः 'यन्' सावनसंवत्सरं यावहृहे गृहे स्वकर्मकथनपूर्वकं भिक्षां चरेत् अहमवकीणीं भिक्षां देहीत्येवम् । निरुक्तं वा एनः कनीयो भवतीति श्रुतेः । पापं क्षरित कीर्तना- दिति स्पृतेश्च । एवं कृते तस्य कर्मान्तरे अधिकारः । इति स्वेच्छ्या बलाह्या व्यभिचरितस्य ब्रह्मचारिणः प्रायश्चित्तमुक्त्वा प्रकारान्तरेणाइतिद्वयरूपं प्रायश्चितान्तरमाह । 'अथा स्मीत्यादि ' अथ पश्चनन्तरमपरं प्रायश्चितं वैकल्पिकमुच्यते । अपरशब्दो विकल्पाधें सूत्रसामाधिकरण्यात् । तथाच सूत्रं वावकीर्णिनो गर्दभेज्येति । वाशब्दो व्यवस्थितविकल्पाधेः । संकटपतितस्य बलात् स्त्रिया इच्छ्या व्यभिचरितस्य स्वल्पं प्रायश्चित्तमाह । संवत्सरपर्यन्तं नित्यमग्निस्थापनं कृत्वा कुशंडीपूर्वकमाज्यतन्त्रे-णाधारावाज्यभागौ महाव्याहृतयः सर्वप्रायश्चितं प्राजापत्य स्वष्टक्रचेति चतुर्दशाहृतीर्हृत्वा ततः कामावकीर्णोस्मि कामाभिदुग्धोस्मि इत्याहुतिद्वयं हुत्वा । 'अथोः तिवति ' एवं षोडशाहृतिहोमान्ते अग्निमुपतिष्ठते प्रत्यहम् । ' एतदेव प्रायश्चित्तं ' एतत्पूर्वोक्तं द्विप्रकारकमवकीर्णिप्रायश्चित्तं भवति ।। द्वादशी कण्डिका ।। १२ ॥ ॥ ॥ ॥

अथातः सभाप्रवेशनम् ॥ १ ॥ सभामभ्येति सभाङ्गिरसि नादिर्नामासि ित्विषिर्नामासि तस्यै ते नम इति ॥ २ ॥ अथ प्रविशति सभा च मासिमितिश्रोमे प्रजापतेर्दुहितरौ सचेतसौ । यो मा न विद्यादुप मा स तिष्ठेत्स चेतनो भवतु शर्ठन्सथे जन इति ॥ ३ ॥ पर्षद्मेत्य जपेदिभिभूरहमागमविराडभ्रितवाश्याः । अस्याः पर्षद् ईशानः सहसा सुदुष्टरो जन इति ॥ ४ ॥ स्यदि मन्येत कुद्धोऽयिमति तमिभमन्त्रयते, या त एषा रराट्या तनूर्मन्योः कोधस्य नाशनी । तान्देवा ब्रह्मचारिणो विनयन्तु सुमेधसः ॥ चौरहं पृथिवी चाहं तौ ते कोधं नयामिस गर्भमश्वतर्यसहासाविति ॥ ५ ॥ अथ यदि मन्येत द्वुग्धोऽयिमिति तमिभमन्त्रयते तां ते वाचमास्य आदत्ते हदय आद्धे यत्र यत्र निहिता वाक्तां ततस्तत आददे यदहं ब्रवीमि तत्सत्यमधरो मत्तांद्यस्वेति ॥ ६ ॥ एतदेव वशीकरणम् ॥ ॥ ७ ॥ ॥ १३ ॥

(कर्कः)—अथातः सभाप्रवेशनमित्येवमादि यत्तत्सर्वे निगद्व्याख्यातमेव । इति श्री कर्कोपाध्यायकृतौ गृह्यसूत्रभाष्ये तृतीयकाण्डविवरणं संपूर्णम् ॥

(जयरामः)—सभाप्रवेशनम्। वक्ष्यत इति स्त्रशेषः । तत्र सभां प्रति अभ्येति अभिमुखं गच्छिति सभाङ्गिरसीत्यनेन मन्त्रेण । तत्यार्थः । तत्राङ्गिरा गायत्री सभा तत्प्रवेशने० । सह धर्मेण सद्धि वा भातीति सभा । तथा नादिर्नद्नशीला नाम नाम्नासि । हे आङ्किरसि आङ्किरोदेवते वृहस्पत्यिधिष्ठते वा त्विषिदीता नाम प्रसिद्धमिस । धर्मनिरूपणात् । तस्यै उक्तगुणवत्यै ते तुभ्यं नमो उस्तु । अथ प्रवेशनमन्त्रार्थः । तत्र प्रजापतिस्त्रिष्टुप् सभा समितिश्च प्रवेशने० । सभा च संसत् समितिश्च संगरः ते उभे प्रजापतेर्ष्रद्धणो दृहितरौ पुत्र्यौ मा मामवतामिति शेषः । यत एते सचेतसौ शोभनज्ञानदात्र्यौ । अथ सभावचनं सभासदः प्रति । यः पुमान् मां न विद्यात् मद्भववहारं न जानी-यात् स पुमान् मा मामुपतिष्ठेत् उपासीत । ततो उसौ शंसथे संभाषणाय सचेतनः सुबुद्धिः वादकु-शल इत्यर्थः । भवतु मत्प्रभावादित्याशंसा । पर्षदं सभामेत्यागत्य जपेदभिभूरहिमिति मन्त्रम् ।

१ मन्यो, इत्यपि कचित्पाठः।

अस्यार्थः । तत्र प्रजापतिरनुष्टुप् पर्षत्सभोपस्थाने० । अभिभूः परेषामभिभवनशीलोऽह्मागतो-ऽिसम् । किंभूतः । अविराट् विरुद्धतया राजते स विराट् रुद्धवीर्यः न विराट् अविराट् । तथा अप्रतिवाशी प्रतिवादिशून्यः आः इत्यव्ययं संबुद्धवर्थम् । यद्वा अप्रतिवाश्या इति पर्वदो विशेषणम् अप्रतिक्षेपाया अस्याः पर्वदः सभाया ईशानः स्वामी स्वासु प्रजासु दुष्टरोऽपि स मयि सुजनः अस्त्विति शेषः । दुष्टरश्चोयः । समाधको यदि सभेशं कुद्धं जानीयात्तदा तमभिमन्त्रयते कोधापनो-दाय यातएषेति मन्त्रेण । अस्यार्थः । तत्र प्रजापितर्नुष्टुप् सिङ्गोक्ता क्रोधापनयने० । हे असौ अमुकनामन् सभेश ते तव रराटं ललाटं तत्र भवा रराट्या या क्रोधस्य तनूः शरीरं तान्देवा इन्द्राद्याः ब्रह्मचारिणश्च सनकाद्या विनयन्तु अपनयन्तु कथं भूतस्य क्रोधस्य मन्योदींतस्य । किभूता देवाः । सुमेधसः स्ववुद्धःचा क्रोधमपाकर्तुं शक्ताः । किंभूता तनूः नाशनी चतुर्वर्गस्येत्यर्थात् । एषा <mark>ळळाट</mark> त्रिवळिरूपा । मन्त्राभ्यासेनात्मनोप्युत्कर्षमाह । द्यौराकाशरूपोऽहमिति क्रोधावरकत्वमुक्तम् । पृथिवी च क्षितिरूपश्चाहमिति क्रोधाधारत्वेन स्वातन्त्र्यश्चोक्तम्। अतस्तौ तत्स्वरूपो भूत्वा ते तव कोवं नयामिस मन्त्रवलेनापनयामि । कथम् । यथा अश्वतरी गर्भपृष्टिमसहमाना अमार्गेण मुञ्चन्ती तथेति व्याख्येयम् । अथ साधको यदि मन्येतायं सभेशो द्रुग्धो द्रोहकारीति तदा तमभिमन्त्रयते तां त इति मन्त्रेण । अस्यार्थः । तत्र प्रजापतिरनुष्टुप् इशी वशीकरणे० । हे सभेश भवान् मद्द्री-हकारिणीं वाचमास्ये मुखे वर्तमानामाद्त्ते उपकामित । तामहं ते तव हृद्य एवाद्धे स्थापयामि । किंच। यत्र यत्र स्थाने वाक् वायुवशान्निहिता तां ततस्ततः स्थानात् आददे मद्भरयां करोि। किंच। यदहं ब्रवीमि तत्सत्यमस्तु । त्वं च मत् मत्तः अधरो नीचः । च अद्य इदानीं स्व भव।। अद्येत्यत्र वर्णलोपः । अधरउ इति छेदः । तत्र उ इति दार्ह्यार्थम् । अतिशयेन स्व भूयाः । यद्वा । <mark>तां मद्द्रोहकारिणीं वाचम् तव हृदय एव अतिशयेन द्यस्व अवखण्डय । शिष्टं समानम् ॥ १३ ॥</mark>

(हरिहरः)—'अथाः नम् 'अथावसध्यामिसाध्यकमेविधानानन्तरं साधारणानि कर्माणि अनुविधेयानि यतः, अतो हेतोः सभाप्रवेशनं कर्म वक्ष्यत इति सूत्रशेषः। 'सभाः नम इति 'यदा द्विजः सभा गच्छिति तदा सभामभि आभिमुख्येन एति गच्छिति। केन मन्त्रेण सभाङ्किरसीत्या-दिना मन्त्रेण। 'अथः जन इति ' अथाभिमुख्येत्य सभाचमासित्यादिना मन्त्रेण सभा प्रविश्वति । 'परिः जन इति ' परिषदं सभामेत्य प्रविश्वय अभिभूरहमिति मन्त्रं जपेत्। 'स यदिः साविति 'स सभा प्रविष्टः यदि चेन्मन्येत जानीयात् अयं सभापितः कुछ इति तं कुछम् भिलक्षिकृत्य क्रोधापनयनाय मन्त्रयते यातएषेत्यादिना मन्त्रेण। असाविति कुछस्य नाम। 'अथः चस्वेति ' अथ यदि दुग्धो द्रोहकर्ताऽयमिति मन्येत तर्हि तमभिमन्त्रयते तां तेवाचिमत्या-दिमन्त्रेण। एतदेव अवशस्य वशीकरणम्। इति सूत्रार्थः॥ ॥ १३॥

(विश्व०)—'अथातः सभाप्रवेशनं'। ' उपेयादीश्वरं चैव योगक्षेमार्थसिद्धये ' इति मत्वा सभायां प्रत्यहं गन्तव्यं भवति । तदीयविधानमाह । 'सभा "रसीति' सभामाभिमुख्येन एति गच्छित समांगिरसीति मन्त्रेण । अथ प्रविशति सभाचमासिमिति । ततोऽनन्तरं ' सभाचमासिमिति । तिश्वोभेप्रजापतेर्दुहितरौ सचेतसौ । योमानविद्यादुपमासितिष्ठेत्सचेतनो भवतु संग्थे जन इतिमन्त्रेण सभा प्रविशति' । परिषद्मेत्य जपेद्भिभूरहमागमः विराडप्रतिवाश्याः । अस्याः परिषद् ईशानः स्वासु दुष्टरो जन इति। सभाप्रवेशनोत्तरं सभा प्राप्याभिभूरिति मन्त्रं जपेत् परिषत्सभा । 'स यदि मन्येत कुद्धोयमिति तमभिमन्त्रयते या त एषा रराट्या तन्भेन्योः क्रोधस्य नाशनी । तां देवा ब्रह्मचारिणो विनयन्तु सुमेधसः । द्यौरहं पृथिवीचाहं तौ ते क्रोधं नयामिस गर्भमधतर्यासहासाविति '

सभा प्रविष्टः सः यदि अयं सभापितः कुद्धो मन्येत जानीयात् तदा तं सभापितम् अभिमन्त्रयते यात इति मन्त्रेण । अथ यदि मन्येत द्वुग्धोयमिति तमिभमन्त्रयते तां ते वाचमास्य आद्त्ते हृदयमाद्धे । यत्र यत्र निहिता वाक्तां ततस्तत आद्दे यदहं ब्रवीमि तत्सत्यमधरो सत्पद्यस्वेति । अथ यदा सभा प्रविष्टः सः अयं सभापितिर्द्वुग्धो मन्येत जानाित अयं द्रोहकर्त्ता तं सभापितं तां ते वाचिमितिमन्त्रे-णािभमन्त्रयते । 'एतदेव वशीकरणं' अथातः सभाप्रवेशनिमत्यादि एतावत्पर्यन्तं सभावशीकरण-विधानम् ॥ १३ ॥

अथातो रथारोहणम् ॥१॥ युङ्क्तेति रथं संप्रेष्य युक्त इति प्रोक्ते साविराडित्येत्य चक्रे अभिमृशति ॥ २ ॥ रथन्तरमसीति दक्षिणम् ॥ ३ ॥
बृहद्सीत्युक्तरम् ॥ ४ ॥ वामदेव्यमसीति क्वरीम् ॥ ५ ॥ हस्तेनोपस्थमभिमृशति अङ्गौ न्यङ्गावभितो रथं यौ घ्वान्तं वाताग्रमनुसंचरन्तम् । दूरेहेतिरिन्द्रियवान्पतित्र ते नोऽसयः पप्रयः पारयन्त्वित ॥ ६ ॥ नमो माणिचरायेति दक्षिणं धुर्यं प्राजित ॥ ७ ॥ अप्राप्य देवताः प्रत्यवरोहेत्संप्रिति
बाह्मणान्मध्ये गा अभिक्रम्य पितृन् ॥ ८ ॥ न स्त्रीब्रह्मचारिणौ सारथी
स्याताम् ॥ ९ ॥ मुहूर्तमतीयाय जपेदिहरतिरिहरमध्वम् ॥ १० ॥ एके
मास्त्विहरतिरिति च ॥ ११ ॥ स यदि दुर्बलो रथः स्याक्तमास्थाय जपेद्यं
वामश्विना रथो मा दुर्गे मास्तरोरिषदिति ॥ १२ ॥ स यदि भ्रभ्यात्स्तम्भमुपरपृश्य भूमिं वा जपेदेष वामश्विना रथो मा दुर्गे मास्तरोरिषदिति ॥ १३ ॥
तस्य न काचनार्त्तिन् रिष्टिर्भवति ॥ १४ ॥ यात्वाऽध्वानं विमुच्य रथं यवसोदके दापयेदेष उ ह वाहनस्यापन्हव इति श्रुतेः ॥ १५ ॥ ॥ १८ ॥

(जयरामः)—अथातो रथारोहणम्। वक्ष्यत इति सृत्रशेषः। ततः स्वामी रथं युङ्क्षेतिप्रैषेण सार्थिं प्रेषियत्वा प्रेषितेन तेनैव युक्त इति निवेदिते साविराहित्येतावता मन्त्रेण रथमेत्यागत्य चक्रे रथाङ्के हस्तेनाभिष्टशति । तत्र रथन्तरमसीत्येतावता मन्त्रेण दक्षिणं चक्रम् । वृहद्सीत्येतावता वामम्। अथ मन्त्रार्थः। तत्र त्रयाणां परमेष्ठी यजूंषि अङ्कान्यभिमर्शने०। योऽयं रथः सा विराट् अन्त्रदात्री देवता। रथन्तरादीनि सामानि। कूबरीं युगन्धरम्। उपस्थं नीहम्। हस्तेनेति सर्वत्र संबध्यते। तत्र मन्त्रः। अङ्कौन्यङ्काविति। तस्यार्थः। तत्र प्रजापतिस्त्रिष्टुप् अङ्कं तद्भिमर्शने०। अङ्कौ द्वौ अङ्कान्त्यगणपाविप्रिविशेषौ। एवं न्यङ्कावि। एवं भूतौ यावग्नी अभितो रथं रथस्य सर्वतो रक्षकत्वेन ध्वान्तं दुर्गमं प्राप्य वातस्यायं मुखमनु अनुस्तत्य संचरन्तौ सम्यग्गच्छन्तौ वर्तेते ये चापरे दूरेहेतिः वृहज्ज्वाच्छः तथा इन्द्रियं चात्रेन्द्ररथः। तथा इन्द्रियानुपाहकः पतित्र पिक्षकुलानुपाहकमिन्नवृन्दम्। एतेऽन्नयः नोऽस्मान्पारयन्तु निर्विन्नेनाभीष्टं देशं प्रापयन्तु । किंभूताः। पप्रयः अस्मन्मनोरथपूरणशीलः। वतो दक्षिणं धुर्य धुरि युक्तं वाहं प्राजति प्रकर्षणाजयित गमनाय प्रेरयित। अज गताविति धातुः। वतो दक्षिणं धुर्य धुरि युक्तं वाहं प्राजति प्रकर्षणाजयित गमनाय प्रेरयित। अज गताविति धातुः। वतो माणिचरायेति मन्त्रेण। तस्यार्थः। तत्र प्रजापतिहिष्णक्र् माणिचरः प्रेरणे०। माणिचरो रथान्सो माणिचरायेति सन्त्रेण। तस्यार्थः। तत्र प्रजापतिहिष्णक्र्माणिचरः प्ररणे०। माणिचरो रथान्स्रो

धिष्ठात्री देवता । तृष्णीं वामप्राजनम् । देवता अप्राप्य तहर्शनात्प्राक् यावच्छक्ति प्रत्यवरोहेत् रथाव्वतरेत् । पदातिर्भूत्वा गच्छेदित्यर्थः । संप्रति दृष्ट्वा ब्राह्मणान्प्रत्यवरोहेदित्यनुषङ्गः सर्वत्र । गाः
प्राप्य तन्मध्यं गत्वा । पितृनभ्यागच्छतः पित्रादिमान्यानभिक्तम्य प्रहृत्वेनाभिपत्य उत्तीर्य च मुहूर्तमतीयाय अतिवाह्य जपेदिहरतिरित्यमुं मन्त्रम् । तस्यार्थः । तत्र प्रजापतिर्यज्ञरिप्तः रमणे० । हे
अग्नयः यूयम् एके मुख्या इह रथे रमध्यं कीडध्वम्, यतो मम इह रथे रितरित अतो मा मां प्राप्य
भवतामि इह मद्रथे सुशोभना रितरस्तु । स साधको यदि दुर्वछरथः दुर्वछो रथो यस्य स तथा
स्यात्तदा तं रथमास्थाय जपेदयं वामिति मन्त्रम् । तस्यार्थः । तत्र द्वयोः प्रजापितरनुष्टुप् अश्विनौ
जपे० । हे अश्विना अश्विनौ अयं वां युवयो रथः दुर्गे विषमस्थाने स्तरः हिंसकाद्वेतोमां मां
मारिषन् माहिसिष्ट । स्तृञ्चिरिषौ हिंसार्थौ । एतेनोत्तरोऽपि व्याख्यातः । स रथो यद्येवमभिमनित्रतोऽपि अन्यात् कृटिछङ्गच्छेत्तदा तद्ध्वजस्तम्भं भूमिश्चोपस्पृत्रय जपेदेव वाभित्यमुं मन्त्रम् ।
अर्तिः पीडा । रिष्टिर्विन्नः । उ निश्चये । एव घासोदकदानरूपोऽपहतः अपराधमार्जनम् ॥ १४ ॥

(हरिहर:)—'अथा ''हणम्' अथेदानीं कार्यार्थ जिगमिषोर्द्विजस्य यतो यानमपेक्षितमतो हेतो रथारोहणाख्यं कर्म वक्ष्यत इति सूत्रशेषः । 'युङ्के "त्तरम्' तत्र युङ्केति सार्थि संप्रेष्याज्ञाप्य ततः प्रेषितेन सार्थिना युक्तो रथ इति प्रोक्ते सित साविराडित्येतेन मन्त्रेण एत्य रथसमीपमागत्य चक्रे रथाङ्के अभिमृशति, कथं रथन्तरमसीत्यनेन मन्त्रेण दक्षिणं, बृहद्सीत्यनेनोत्तरं चक्रं बृहद्रथन्तरे सामनी । 'वाम ' वरीम् ' वामदेव्यमसीत्यनेन मन्त्रेण कूबरीमीषादण्डाप्रमिभमृशतीत्यनुवर्तते । 'हस्ते :: शति' उपार्थं रथमध्यं उपवेशनस्थानिमिति यावत् । अभिमृशति आलभते हस्तेनेति सर्वत्र संबध्यते । अत्र मन्त्रः 'अङ्कोः पयति' नमो माणिचरायेत्यनेन दक्षिणं धुर्यं दक्षिणधुरायां युक्तमञ्जं वृषभं वा प्राजिति प्रतोदेन प्रेरयति तृष्णीं वामम्। एवं गवां मध्ये रथं स्थापयति। 'अप्राः पितृन्' अ-प्राप्य अनासाद्य दूरत एव देवता हरिहरत्रह्मादिकाः प्रत्यवरोहेत् रथादवतरेत् । संप्रति ब्राह्मणान् वि-प्रान् संप्रति निकटे प्रत्यवरोहेत् मध्ये गाः सुरभीः प्राप्य मध्ये प्रत्यवरोहेत् । अभिक्रम्य पितृन् पित्रा-दीन् मान्यान् अभिक्रम्य अभिमुखमेत्य प्रत्यवरोहेत् । 'न स्त्री ''स्याताम्' स्त्री नारी ब्रह्मचारी उपकु-र्वाणको नैष्ठिकश्च स्त्रीत्रह्मचारिणौ सारथी न स्यातां न भवेताम्। 'मुहू ''रितिच' मुहूर्त क्षणमतीयाय अत्येत्य जपेत् इहरतिरित्यादिकं मन्त्रम् । 'स यदिः 'पेत्' स रथी यदि चेदध्वानं गच्छन् दुर्बछः क्षीणो रथोऽस्येति दुर्बेळर्थः स्याद्भवेत् तदा तं रथमास्थायारुह्य वक्ष्यमाणमन्त्रं जपेत् । 'अयं ''पदिति' स रथो यदि पुनर्भम्यात् चलने कुटिलो भवेत्तदा स्तम्भम् रथम्बजदण्डं भूमि वा उपस्पृश्य जपेत् एव वामिश्वना रथ इति मन्त्रम् । 'तस्य विते तस्य रिथिनः न काचन अर्तिः पीडा नच रिष्टिकपसर्गो भवति य एवं दुर्बऌरथ उद्भ्रान्तरथो वा जपति । 'यात्वाः'भ्रुतेः' यात्वा गत्वा अध्वानं मार्ग विमुच्य मुक्त्वा किं, रथं रथयुक्तं वाहं यवसं च उदकं च यवसोदके घासपानीये ते दापयेत् अश्वेभ्यो यवसो-दुकं दीयेतामिति भृत्यान् प्रेषयेत् । कुतः एष उ वाहनस्य अश्वादेरपन्हवः क्षमापनिमिति श्रुतेः श्रव-णात्, एव कः तस्माद्येन वाहनेन धावयेत्तद्विमुच्य ब्रूयात् पाययतैनं सुहितं कुरुतेति सूत्रार्थः॥ १४॥

(विश्व०)—'अथातो रथारोहणं' अथानन्तर्ये । इतस्ततो गमनेच्छोः यानापेक्षा भवत्यतो हेतो रथारोहणविधिरुच्यते । युङ्किति संप्रेष्य । रथयोक्तारं सारथिनं रथपितः सम्यक् युङ्किति प्रेषं ददाति । ततः स रथं युक्त्वा । 'युक्त इति प्रोक्तेऽसा विराडिति' रथयोजनोत्तरं स्वामिनं सारथिना युक्त इति प्रतिप्रोक्ते स्वामी असाविराडितिवक्ति । 'एत्य चक्रे अभिमृशति रथन्तरमसीति दक्षिणं वृहद्सीत्युक्तरं' ततो रथसमीपमागत्य रथंतरमसीति मन्त्रेण दक्षिणं चक्रमभिमृशति । ततो वृहद्सीत्युक्तरं चक्रम्। 'वामदेव्यमसीति कृबरीं कृबरं रथाप्रमर्थादीषाप्रमभिमृश्य वामदेव्यमसीति मन्त्रं जपित ।

[']हस्तेनोपस्थमभिमृशत्यङ्कौन्यङ्कावभितो रथं यो ध्वान्तं वातात्रमनुसंचरन्तौ । दूरे हेतिरिंद्रियावान्प-तित्र तेनोग्नयः पप्रयः पारयन्त्वित । चक्राभिमन्त्रणोत्तरं हस्तेनोपवेशनस्थानमभिमृशति अङ्कौन्यङ्का-विति मन्त्रेण । उपस्थं स्थमध्यम् । 'नमोमाणिचरायेति दक्षिणधुर्यं प्राजति' रथे उपवेशनानन्तरं नमो-माणीतिमन्त्रेण दक्षिणधुरि युक्तं बलीवर्दमश्चं वा प्राजनेन कराया वा प्राजित प्रेरयति गमनाय । 'गवां मध्ये स्थापयति रथम् अप्राप्य देवताः प्रत्यवरोहेत्' गमने क्रियमाणे दूरतो देवालयद्रीने देवा-ल्यमप्राप्य रथाद्वतरेद्रमौ । 'संप्रति ब्राह्मणान्' ब्राह्मणान् प्राप्य समीपे प्रत्यवरोहेत् । न दूरतः। 'मध्ये गाः' गाः सुरभीः प्राप्य गवां मध्ये रथादवतरेत् । 'अभिकस्य पितन्' पित्रादीन् बृद्धान् प्राप्य रथादवतीर्थ अभिक्रम्य आभिमुख्येन गत्वा नमस्कृत्यारुह्य गच्छेदिति सर्वत्र योज्यम्। ' न स्त्रीत्र-ह्मचारिणौ सारथिनौ स्यातां' स्त्रीशब्देन नारी । ब्रह्मचारी द्विविधोऽपि स्त्रीब्रह्मचारिणौ सारथ्ये कर्मणि न प्रयोज्यो । 'मुहूर्तमतीयाय जपेदिहरतिरिहरमध्वमेकेमास्त्विहरतिरिति च' [अभ्यवाय मुहूर्तम-भ्यवायिषम्य तत इहरतिरिहरंमासु इहरतिरिहरमतामिति ?] जपेत् । ईयाय आगत्य ततस्ततः । 'स यदि दुर्बलो रथः स्यात्तमास्थाय जपेदयं वामिश्वनारथो मादुर्गे मास्तरोरिषदिति' सः रथी <mark>दुर्बलरथः स्यात् भवेत् अयं रथोऽध्वानं न पारियष्यतीति एवंशीलं रथं मत्वा तं रथमास्थाय</mark> आरुह्य अयं वेति मत्रं जपेत् । 'स यदि भ्रम्याद्र्म्यार्छस्तंभमुपस्पृदय भूमि वा जपेदेष वामिश्वनार्थो मादुर्गे मास्तरोरिषदिति' स रथः यदि भ्रम्याद्भुम्यां न्युव्जीमूतो भवेत् अथवा कुटिछो वक्रो भवेत् । तदा रथस्य ध्वजास्तम्भमुपस्पृदय कुटिले अधः पतिते भूमिमुपस्पृदय एष वामिति मन्त्रं जपेत् । 'तस्य न काचनार्त्तिर्न रिष्टिर्भवति' एवं कृते तस्य रथस्वामिनः काचन आर्तिः पीडा न भवति । रिष्टिरपि न भवति । रिष्टिरुपसर्गः । यात्वाऽध्वानं विमुच्य यवसोदके दापयेत्' यात्वा गत्वाध्वानं स्थानं प्राप्य विमुच्य रथं रथाद्वलीवदीँ अश्वी वा पृथक्कृत्य यवसोदके दापयेत् यवसं च उदकं च यवसोदके दापयेत् प्रयच्छेद्रक्षाय पानाय च । यवसं तृणानि उदकं प्रसिद्धम् । 'एष उ वाहनस्यापन्हव इति अतेः एषः वाहनस्य घासपानीयदानं श्रमापनयनम् । तस्माद्येन वाहनेन धावयेत्तद्विमुच्य ब्र्यात्पाययतैनं सुहितं कुरुतेत्येष उअपह्नवः इति श्रुतेः। कुरुतेति बहुत्वं बहुभृत्यविषयम्। इति ब्र्यात् सेवकान्प्रति ॥ १४ ॥

अथातो हस्त्यारोहणम् ॥ १ ॥ एत्य हस्तिनमभिमृशति हस्तियशसम-सि हस्तिवर्चसमसीति॥ २ ॥ अथारोहतीन्द्रस्य त्वा वज्रेणाभितिष्ठामि स्वस्ति मा संपारयेति ॥ ३ ॥ एतेनैवाश्वारोहणं व्याख्यातम् ॥ ४ ॥ उष्ट्रमारोक्ष्यन्न-भिमन्त्रयते त्वाष्ट्रोऽसि त्वष्टृदैवत्यः स्वस्ति मा संपारयेति ॥ ५ ॥ रासभमा-रोक्ष्यन्नभिमन्त्रयते श्रूद्रोऽसि श्रूद्रजन्माभ्रेयो वै द्विरेताः स्वस्ति मा संपार-येति ॥ ६ ॥ चतुष्पथमभिमन्त्रयते नमो रुद्राय पथिषदे स्वस्ति मा संपार-येति ॥ ७ ॥ नदीमुत्तरिष्यन्नभिमन्त्रयते नमो रुद्रायाप्सुषदे स्वस्ति मा संपारयेति ॥ ८ ॥ नावमारोक्ष्यन्नभिमन्त्रयते सुनावमिति ॥ ९ ॥ उत्तरि-ष्यन्नभिमन्त्रयते सुन्नामाणमिति ॥ १० ॥ वनमभिमन्त्रयते नमो रुद्राय वनसदे स्वस्ति मा संपारयेति ॥ १० ॥ वनमभिमन्त्रयते नमो रुद्राय गिरि षदेस्वरित मा संपारयेति ॥ १२ ॥ इमशानमिमन्त्रयते नमो रुद्रायं पितृ-षदे स्वस्ति मा संपारयेति ॥ १३ ॥ गोष्ठमभिमन्त्रयते मनो रुद्राय शक्र-त्पिण्डसदे स्वस्ति मा संपारयेति ॥ १४ ॥ यत्र चान्यत्रापि नमो रुद्रायेत्येव ब्रूयाद्भुद्रो ह्येवेदर्रुसर्विमिति श्रुतेः॥ १५॥ सिचाऽवधूतोऽभिमन्त्रयते सि-गिस न वज्रोऽसि नमस्तेऽअस्तु मा माहिर्ठसीरिति ॥ १६ ॥ स्तनियत्न-मिमन्त्रयते शिवा नो वर्षाः सन्तु शिवा नः सन्तु हेतयः। शिवा नस्ताः सन्तु यारत्वर्ठः सृजसि वृत्रहन्निति ॥ १७ ॥ शिवां वारयमानामभिमन्त्र-यते शिवो नामेति॥ १८॥ शकुनि वाश्यमानम्भिमन्त्रयते हिरण्यपर्ण शकुने देवानां प्रहितंगम । यमदूत नमस्तेऽस्तु किंत्वाकाक्कीरिणो ब्रवी-दिति ॥१९॥ लक्षण्यं वृक्षमभिमन्त्रयते मा त्वाऽशनिर्मा परशुर्मा वातो मा राजप्रेषितो दण्डः । अङ्कुरास्ते प्ररोहन्तु निवाते त्वाऽभिवर्षतु । अप्नि-ष्टेमूलं माहिर्ठन्सीत्स्वस्ति तेऽस्तु वनस्पते स्वस्तिमेऽस्तु वनस्पत इति ॥ २०॥ स यदि किंचिछभेत तत्प्रतिगृह्णाति चौस्त्वा ददातु पृथिवी त्वा प्रतिगृह्णात्विति साऽस्य न ददतः क्षीयते भूयसी च प्रतिगृहीता भवति । अथ यद्योदनं लभेत तत्प्रतिगृह्य चौरत्वेति तस्य द्विः प्राक्षाति ब्रह्मा त्वाऽश्नातु ब्रह्मा त्वा प्राश्नात्विति ॥ २१ ॥ अथ यदि मन्थं लभेत तं प्रतिगृह्य चौरत्वेति तस्य त्रिः प्राश्नाति ब्रह्मा त्वाऽश्नातु ब्रह्मा त्वा प्रा-श्चातु ब्रह्मा त्वा पिबत्विति ॥ २२ ॥ अथातोऽधीत्याधीत्यानिराकरणं प्रतीकं मे विचक्षण जिह्वा मे मधु यह चः । कणीम्यां भूरिशुश्रुवे मा त्वर्ठः हाषीः श्रुतं मयि । ब्रह्मणः प्रवचनमसि ब्रह्मणः प्रतिष्ठानमसि ब्रह्मकोशोसि सनिरसि शान्तिरस्यानिराकरणमसि ब्रह्मकोशं मे विश । वाचा त्वा पिद्धामि वाचा त्वा पिद्धामीति [तिष्ठ प्रतिष्ठ] स्वरकरणकण्ठचौरसद्न्त्यौष्ठचप्रहण-धारणोच्चारणशक्तिमीय भवतु आप्यायन्तु मेऽङ्गानि वाक् प्राणश्रक्षुः श्रोत्रं यशो बलम् ॥ यन्मे श्रुतमधीतं तन्मे मनिस तिष्ठतु तिष्ठतु ॥ २३ ॥ १५ ॥

(जयरामः)—अथातो हस्त्यारोहणं वक्ष्यत इति शेषः । हस्तिनमेत्य तं स्पृशति हस्तियश-समसीत्यनेन मन्त्रेण । तस्यार्थः । तत्र द्वयोर्बेह्या यजुषी हस्तीनद्रौ देवते स्पर्शनारोहणयोः । हस्ति-

नाभैरावतत्वेन प्रसिद्धं यश एव हस्तियशसं तद्रूपोऽसि । तथा तेषां वचों दीप्तिरेव हस्तिवर्चसं तद्रुप-आसीति । अथ तमारोहति इन्द्रस्य त्वेति मन्त्रेण । तस्यार्थः इन्द्रस्य वज्रेणायुधेन सहाहमिन्द्रो भूत्वा त्वा त्वामधितिष्ठामि सर्वेशत्रुजयार्थमारोहामि, त्वं च मा मां स्वस्ति कल्याणं यथा तथा पारयेत्युक्तार्थम्। एवमेवाश्वारोहणं कर्तव्यम्। तत्र मन्त्रोहः। ऊहश्च हस्तिस्थाने अश्वाभिधानम्। उष्ट्रमारोक्षन् आरोदुमिच्छन् तं दृष्ट्वाऽभिमन्त्रयते त्वाष्ट्रोऽसि इति मन्त्रेण । एतदाद्यर्थः सुगमः। तत्र परमेष्टी यजुरुष्ट्रस्तदारोहणे०। रासमं चाश्वतरं मन्त्रलिङ्गात्। तद्र्यः। तत्र विश्वामित्रः पङ्किः रासभस्तदारोहणे । हे रासभ त्वं शुद्रः हीनः असि । यतः शुद्रं शोकावहं जन्म यत्य स आग्नेयः । अग्निदेवत्यः अश्वाद्गद्वभ्यामुद्भृतत्वाद् द्विरेताः । चतुष्पयं गच्छंस्तमभिमन्त्रयते नमो रुद्रायेति मन्त्रेण । तत्र परमेष्टी अनुष्टुप् रुद्रो रक्षणे । पथिषु सीद्दित तिष्ठतीति पथिषत्तस्मै । एवमुत्तरत्रापि । सुना-विमिति मन्त्रेण नावमारुह्यावतर्तुमिच्छन् सुत्रामाणमिति मन्त्रेणावतरेत् । पितृषदे पितृवनवासिने । यत्रेत्यनुक्तप्रसङ्गेष्वपि नमोरुद्रायेत्येव ब्रूयात्। कुतः। हि यत इदं सर्वे रुद्रमेवेति श्रुतेः । एवं कृते निर्विव्रता विध्यनुष्टानफलं च स्थात् । सिच्राब्देन वस्त्रप्रान्तैकदेशो दशेति प्रसिद्धः, तदुत्थो वायुरम-ङ्गलः । तथाचापस्तम्बसूत्रम् । यदा वाऽपहतं सिचा वा शुना वा अन्नमभोज्यं स्यादिति । तया सिचाऽवधूतो वीजितस्तदा तामभिमन्त्रयते सिगसीति मन्त्रेण । तत्र त्रयाणां प्रजापतिरनुष्टुप् लिङ्गो-का अभिमन्त्रणे । स्तनयित्नुर्मेघगर्जितं श्रुत्वाऽभिमन्त्रयते शिवान इति मन्त्रेण । अस्यार्थः । हे इन्द्र शिवाः कल्याणकारिण्यो नोऽस्माकं वर्षा वृष्टयः सन्तु । तथा हेतयः ऐन्द्राण्यायुधानि शिवा नोऽस्माकं सन्तु । हे वृत्रहन् याश्च हेतीस्त्रं रात्रुषु सृजसि क्षिपसि ता अपि नः शिवाः सन्तु । शिवां शृगालीं वाइयमानां शब्दं कुर्वाणामिभमन्त्रयते शिवो नामेति मन्त्रेण । यद्यप्ययं मन्त्रः क्षुरादाने विनियुक्त-स्तथापि नानाशक्तित्वादत्रापि विनियुज्यते । शकुनिं कृष्णकाकम् । अथ मन्त्रार्थः । प्रागुक्तमृष्यादि । हे हिरण्यपर्ण शीवग हे शकुने देवानां प्रहितं प्रेषितं स्थानं गच्छतीति देवादिष्टं शुभाशुभं गमयतीति वा भो यमस्य दूत ते तुभ्यंनमोऽस्तु । त्वा त्वां कार्कारिण इति द्वितीयार्थे षष्टी । कार्कारं काक-जात्यनुरूपं शब्दं कुर्वन्तं प्रति यमः किमब्रवीत् । यद्वा । कार्कारिणस्तव स्वामी यमस्त्वां किमब्रवीत् मात्रवीत्वित्यर्थः । लक्षण्यं प्रसिद्धं यत्प्रसिद्धचा प्रामस्यापि प्रसिद्धिभवति तं वृक्षं दृष्ट्राऽभिमन्त्रयते मा त्वेति मन्त्रेण । अस्यार्थः । तत्र प्रजापतिरनुष्टुप् वनस्पतिस्तद्रक्षणे० । हे वृक्ष त्वा त्वां अज्ञानि-<mark>र्वज्रो मा हिंसीत् मा नाशयतु । एवमुत्त</mark>रत्रापि योज्यम् । परशुः कुठारः राजप्रेषितो दण्डो राजो-<mark>पद्रवः अग्निश्च ते तव मूलं माहिंसीत् । ते तवांकुर</mark>ाश्च प्ररोहन्तु पक्षवा उद्गच्छन्तु । निवाते निर्वाते अल्पवायौ त्वा त्वांप्राप्य देवेन्द्रोऽभिवर्षेतु । ते तव स्वस्ति कल्याणमस्तु । हे वनस्पते तथा हे वनस्पते से ममापि स्वस्त्यस्तु । स स्नातको यदि किंचिद् गवादिकं छमेत तत्प्रतिगृह्णाति द्यौस्त्वेति मन्त्रेण, प्रतिप्रहः स्वीकारः । अस्यार्थः । तत्र प्रजापतिरुष्णिकु दक्षिणा स्वीकारे० । हे दक्षिणे चौरा-काशाभिमानिनी देवता त्वा त्वां ददातु यजमानो देवरूपो भूत्वा ददात्वित्यर्थः । पृथिवी सर्वेसहा त्वा त्वां प्रतिगृह्णातु पृथिवीरूपो मानुषो भूत्वा प्रतिगृह्णात्वित्पर्थः । त्वत्पदावृत्तिर्दक्षिणायाः कर्मसाद्-गुण्यकर्तृत्वख्यापनार्था । एवं संस्कृता दक्षिणा दातृप्रतिप्राहिणोः सिद्धिकरी भवति । तत्र दातुः सिद्धिरपूर्वीत्पादकत्वेन । प्रतिप्राहिणोऽपि कर्मानुष्टानयोग्यत्वात् । प्रतिप्रहथना विप्रा इत्यादि-वचनात्। सा एवं संस्कृता सती अस्य दद्तों न क्षीयते वर्द्धत इत्यर्थः । एवं प्रतिगृहीता सती प्रतिमहीतुर्भूयसी प्रचुरतरा भवति, अयं च सर्वप्रतिष्रहे मन्त्रः स्नातकस्य। ओदनं भक्तं तस्य छब्धस्य। अवयवळक्षणा पष्टीयम् । द्विः द्विवारं प्राक्षाति ब्रह्मात्वेति मन्त्रभेदाभ्याम् । प्रशब्देन मन्त्रभेदः । द्धिदुग्धजलानामन्थतमिश्राः सक्तवो मन्थशब्दैनाभिधीयन्ते । तं लभेत तदा द्यौस्त्वेति मन्त्रेण

प्रतिगृह्य तस्य त्रिःप्राञ्चनम् ब्रह्मात्वेति प्रतिमन्त्रम् । अस्यार्थः सुगमः । एवं प्रतिप्रहेण दोषाभावोऽपि भवति । दोषश्च, प्रतिप्रहेण विप्राणां ब्राह्मं तेजो विनश्यतीति । यो न धर्मविधि वेदेःयादिवचनाद्यो दाता प्रतिप्राही वा न विधिज्ञः स स्तेनः तदृण्डेन दृण्ड्य इत्यर्थः । अथातोऽधीत्याधीत्य आवृत्या-वृत्य अनिराकरणम् अविस्मरणं कर्म कर्तव्यम्, प्रतीकंमे विचक्षणमिति मन्त्रेणाङ्गालम्भनम् । तस्यार्थः । तत्र परमेष्ठी गायत्री अङ्गानि तदालम्भने० । प्रतीकं मुखम् मे मम विन्वक्षणं विशिष्ट-वर्णीचारणसमर्थम् । अस्त्विति रोषः । मधु मधुरं यद्वचस्तद्वद्दिवति रोषः । भूरि वहु बहुकालं वा शुश्रुवे शृणवानि । भो ब्रह्मन् वेदपुरुष मिय विषये यच्छुतं शास्त्रं तज्ज्ञानं च त्वं माहाषीः माहर । तद्थे स्तौति । ब्रह्मणो वेदस्य प्रवचनमध्ययनं त्वमिस । ब्रह्मणः अधीतस्य वेदस्य प्रतिष्ठानं स्थिति-राधार इति यावत् । ब्रह्मणस्तस्य कोशो गोपनगृहम् । सनिः संभजनीयम् । शान्तिरनिष्टनिवृत्तिः । अनिराकरणमप्रमादः अविस्मरणमिति यावत् । किंच । मे मम ब्रह्मकोशं वेदाशयं विश प्रविश । सर्वेषां वेदानाएं हृद्यमेकायनिमिति श्रुतेः। अहं च वाचा सत्यवाण्या त्वा त्वाम् पिद्धामि गोपाये छादयामीति वा । यथा मत्तो नांपैषि । आवृत्तिर्दार्ह्यार्था । स्वरा उदात्तादयः, करणानि संवृता-दीनि, कण्ड्याः कण्ठे भवा अकुहविसर्जनीयाः, औरसाः सहकारा वर्गपञ्चमान्तस्थाः, दन्त्याः लुतुलसाः, ओड्याः उपूपध्मानीयाः, तेषां प्रहणसुपादानम्, धारणं स्थिरीकरणम्, उचारणं प्रयोगः, तेषु शक्तिर्भय्यस्तु । अङ्गानि गात्राणि आप्यायन्तु । तान्याह । वाक् गीः, प्राणो वायुः प्रधानभूत, चक्षुर्नेत्रबलम्, श्रोत्रं तत्पाटवम्, यशः कीर्तिः, बलं शारीरम्, एतान्यङ्गानि आप्यायन्त्विति संबन्धः । परस्मैपदं छान्दसम् । यन्मे मया श्रुतं मीमांसादि, अधीतमृगादि । यद्वा श्रुतं गुरुमु-खात् अबीतम् अभ्यस्तम् अधिगतं वा तत्सर्वे मे मम मनसि हृद्ये तिष्ठतु स्थिरमस्तु मापयात्वि-रयर्थः । वीप्सा य्रन्थसमाध्यवद्योतनार्था ॥ ॥ १५ ॥ ॥ 🗱 ॥

क्षन्तव्यं तच विद्वद्विर्थन्मया चापळं कृतम्। गृह्यभाष्यमळेखीदं दृष्ट्वा कर्कादिकोशलम् ॥१॥ शोधनीयमिदं सद्विर्मम त्वापत्यचापलम् । बाल्यप्रोत्साहितस्यात्र यदत्र स्वलितं मम ॥ २ ॥ श्रीमन्मान्त्रिकमाधवश्चतिसुधासिन्धोर्विगाहाप्ततेद्वेस्तत्कृपयाऽभवद् द्विजवरः श्रीकेशवस्तादृशः । तस्याङ्किद्वयकस्पृशा कृतिमदं कातीयसूत्रस्य सद्वाष्यं सज्जनवल्लभं सुविदुषां प्रेष्टं शिवप्रीतये ॥ ३ ॥ आचार्यापरनामधेय इति यो दामोदरोऽभूद् द्विजो भारद्वाजसुगोत्र आत्मरितरप्यस्यात्मजस्तादृशः । नाम्ना श्रीवलभद्र आप्तसुयशास्तत्स्तृनैतत्कतं भाष्यं सज्जनवल्लभं जययुजा रामेण मत्यै शुभम् ॥ ४ ॥ कर्कादिद्विजवर्याणां दृष्ट्वा भाष्याणि भूरिशः । उपचेतुं तदुन्छिष्टं जयरामोऽलिख-स्सृत्म् ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

इति श्रीमत्कातीयगृह्यसूत्रभाष्ये सज्जनवह्नभाष्ये जयरामकृतौ तृतीयकाण्डविवरणं समाप्तम् ॥

(हरिहरः)—'अथा स्णम्' अथ रथारोहणानन्तरं यतोऽधिकृतस्य हस्त्यारोहणमप्य-पेक्षितं भवित अतो हेतोः हस्त्यारोहणं वक्ष्यत इति सूत्रशेषः। 'एत्य सीति ' एत्य हस्तिसमी-पमागत्य हस्तिनं गजम् अभिमृशित आलभते हस्तियशसमसीति मन्त्रेण । 'अथा र्येति' अथाभिमश्नीनानन्तरमारोहिति हस्तिनं इन्द्रस्यत्वेति मन्त्रेण । 'एते स्वातम् ' एतेनैव हस्त्या-रोहणेनैव अश्वारोहणं व्याख्यातं कथितम् अत्रश्चाश्वसमीपं गत्वाऽश्वमभिमृशित अश्वयशसमस्य-श्ववर्चसमसीति मन्त्रेण । ततोऽश्वमारोहिति, इन्द्रस्य त्वा बन्नेणाभितिष्ठामि स्वस्ति मा संपारये-त्यनेन मन्त्रेण । 'उष्ट्र र्येति' उष्ट्रं क्रमेलकम् आरोद्धिमच्छन्नभिमन्त्रयते त्वाष्ट्रोसीत्यादिना मन्त्रेण । 'रास र्येति रासमं गर्नभारोद्धिमच्छन् श्रुद्दोऽसीत्यादिना मन्त्रेणाभिमन्त्रयते

अभिमुखः सन् मन्त्रं पठित । रासभोऽत्राश्वतरः प्रतीयते मन्त्रलिङ्गात् । 'चतुः रयेति ' चतुष्पथम् चत्वारः पन्थानो यस्मिन्स चतुष्पथः चतुर्मार्गाभिसरणप्रदेशस्तमभिमन्त्रयते नमो रुद्राय पथिषदे इत्यादिमन्त्रेण । 'नदी रोति ' नदीं स्रवन्तीमुत्तरिष्यन् पारं जिगमिषन् नमो रुद्वायाप्सुषद् इति मन्त्रेणाभिमन्त्रयते । 'नावः भिति ' नावं तरीम् आरोद्धमिच्छन् सुनावमारोहेत्यनयर्चाऽभिम-न्त्रयते । ' उत्त · · · णमिति ' उत्तरिष्यञ्चतर्तुं प्रत्यवरोद्धिमच्छन् तामेवाभिमन्त्रयते सुत्रामाणमित्य-नयर्चा । 'वन ···र्येति 'वनं काननं प्रवेष्टुमिच्छन् नमो रुद्राय वनसद् इत्यादिनाऽभिमन्त्रयते । 'गिरि···रयेति ' गिरिं पर्वतमारोदकामोऽभिमन्त्रयते नमो रुद्राय गिरिषद इति मन्त्रेण । 'इम-शा ... रयेति । इमशानं प्रेतदहनभूमिं कार्यवशात्प्राप्य नमो रुद्राय पितृषदे इति मन्त्रेणाभिमन्त्र-यते । 'गोष्ट रयेति ' गोष्ठं गोवाटं कार्यवशात्प्राप्य नमो कद्राय शक्वत्पिण्डसद् इत्यादिमन्त्रेणा-भिमन्त्रयते । 'यत्र अधेतः । यत्र च येषु अन्यत्रापि अन्येष्वपि अनुक्तकार्येषु पूर्वन्नमो रुद्रायेत्येव ब्रुयात् । पश्चात्तानि कर्माणि कुर्यात् । कुतः, हि यतः इदं विश्वं रुद्र एवेति श्रुतेर्वेदवचनात् । ⁶ सिचा ··· सीरिति ' सिचा वस्त्रप्रान्तेनावधूतः तद्वाताहतस्तदा तां सिचमभिमन्नयते सिगसीत्या-दिमन्त्रेण । 'शिवा ' निर्वात' स्तनयित्वं मेवं गर्जन्तं शिवानो वर्षा इत्यादिमन्त्रेणाभिमन्त्रयते । ' शिवां···नामेति' शिवां श्रृगालीं वास्यमानां शब्दं कुर्वाणां शिवो नामेत्यादिमामाहिहःसीरित्यन्तेन <mark>मन्त्रेणाभिमन्त्रयते । ' शकु∵ वीदिति ' शकुनिं पक्षिणं कृष्णकाकमिति यावत् । वास्यमानं कूजन्तं</mark> हिरण्यपर्णेत्यादिमन्त्रेणाभिमन्त्रयते । 'लक्ष्ःस्पत इति' लक्षण्यं वृक्षं मङ्गल्यं तरुमाम्रादिकमिन-मन्त्रयते मात्वाशनिरित्यादिमन्त्रेण। 'स यदिः त्विति 'स द्विजः यदि चेत् किंचित् गोभूहिर-ण्यादिकं लभेत प्राप्नुयात् तदा चौस्त्वेति मन्त्रेण तत्प्रतिगृह्णाति स्वीक्रहते । 'साऽस्य वित्रं सा दक्षिणा एवंविधाय दीयमाना अस्य दद्तः दातुः उपयुज्यमानाऽपि न क्षीयते न हसति प्रत्युत एवं प्रगृहीता सती भूयसी च उत्तरोत्तरमभिवर्धमाना भवति । 'अथ···दिवति ' अथ कदाचित् ओदनं भक्तं यदि लभेत प्राप्नुयात्तदा तत्प्रतिगृह्य आदाय द्यौरत्वा ददात्विति मन्त्रं पठेत् मन्त्रपाठस्तु आदा-नानन्तरं सर्वत्र स्वसत्तापत्तये । तस्य लब्धस्यौदनस्य द्विः द्विवारं प्राश्नाति भक्षयति । कथं ब्रह्मा त्वाऽभात्विति प्रथमम् ब्रह्मा त्वा प्राभात्विति द्वितीयम् । 'स यदिः त्विति 'स द्विजः यदि मन्थं द्धिमन्थं लभेत प्राप्नुयात्तदा तं प्रतिगृह्यादाय द्यौस्त्वा द्दात्विति मन्त्रेण स्वीकृत्य तस्य द्धिमन्थस्य त्रिस्त्रिवारं प्राभाति, कथम् ब्रह्मा त्वाऽभात् इति प्रथमं, ब्रह्मा त्वा प्राभात्विति द्वितीयं, ब्रह्मा त्वा पिवत्विति तृतीयमिति त्रिभिर्मन्त्रैः । ' अथा "णम् ' अथेदानीं यतो द्विजानां प्रतिदिन-मध्ययनं विहितमतः कारणात् अधीत्याधीत्य पठित्वा पठित्वा अनिराकरणम् अपरित्यागः कर्तव्यः वक्ष्यमाणनिगदेन । तद्यथा । ' प्रती ... छत् ' अस्यार्थः । प्रतीकं मुखं मे मम विचक्षणं साधुशब्दो-बारणसमर्थमस्त्वित सूत्रशेषः । मे मम जिह्ना यद्वचो वचनं मधु मधुरं रसवत् तद्वद्तिविति शेषः । एबमभीप्सितः होषः सर्वत्र पूर्णीयः । कर्णाभ्यां भूरि बहु हाश्रुवे श्रृणयाम् । मयि विषये यत् श्रुत-मधीतं पठितं वर्तते ६ त्वं मा हार्षीः मापनय । मयि विषये ब्रह्मणो वेदस्य प्रवचनं पाठनं व्याख्यानं वा असि भवेत्यर्थः । तथा ब्रह्मणो वेदस्य प्रतिष्ठानं प्रतिष्ठा स्थितिरित्यर्थः असि । मयीत्यनुवर्तते । ब्रह्मकोशोऽसि ब्रह्मणः शब्दरूपस्य कोशः गोपनगृहं गुप्तिस्थानं मयि असि । तथा सनिः समं जीवनमसि । तथा शान्तिः अनिष्टस्य अनिष्टहेतोश्च शमनमसि । तथा निराकरणं परित्यागः न निराकरणमनिराकरणमसि । मे मम ब्रह्मकोशं हृद्यं विश । सर्वेषां वेदानाछं हृद्यमेकायनमिति श्रुतै: । वाचा गिरा त्वा त्वामपिद्धामि छाद्यामि । आवृत्तिराद्रार्थो । स्वरा उदात्तानुदात्तस्य-रिताः करणानि शब्दस्य उत्पत्तरभिव्यक्तेर्वा साधनानि उरःकण्ठशिरोजिह्वामुळदन्तनासिकोष्टताळ-

नीत्यष्टौ । कण्ठे भवाः कण्ठ्याः अवर्णकेवलहकारकवर्गविसर्गाः । उरिस भवा औरसाः सहकार-वर्गपश्चमान्तस्थाः, दन्तेषु भवाः दन्त्याः लवर्णतवर्गसकाराः, ओष्ठे भवा औष्ठयाः उवर्णपवर्गोपध्मा-नीयाः । स्वराश्च करणानि च कण्ठ्याश्च औरसाश्च दन्त्याश्च औष्ठयाश्च स्वरकरणकण्ठ्यौरस-दन्त्यौष्ठयाः एतेषां त्रहणम् उपादानम् धारणं स्थिरीकरणमुचारणं प्रयोगः, त्रहणं च धारणं च उच्चारणं च त्रहणधारणोच्चारणानि तेषु शक्तिः स्वरादीनां धारणादिसामर्थ्यं मय्यस्तु । मे मम अङ्गानि गात्राणि आप्यायन्तु वर्द्धन्ताम् । न केवलमङ्गानि किन्तु वाक् गीः प्राणः प्राणवायुः सूत्रा-स्मेति यावत्, चक्षुर्नयनेन्द्रियं श्रोत्रं श्रवणेन्द्रियं यशः कीर्तिः बलं शारीरमोजः । एतान्यि वागादीनि आप्यायन्त्वत्यनुषङ्गः । यन्मे मया श्रुतं मीमांसादि अधीतं ऋगादि तत्सर्वं मे मनिस् तिष्ठतु सुस्थिरमस्तु । वीप्सात्रार्थभूयस्त्वप्रतिपादनपरा प्रन्थसमाप्तिज्ञापनार्था वा । इति सूत्रार्थः ।

अथ परिशिष्टोक्तं पृष्टोदिविविधानं लिख्यते । केशान्तादूर्ध्वमपत्नीक उत्सन्नाग्निरनिमको वा प्रवासी ब्रह्मचारी वा मातृपूजापूर्वकमाभ्युद्यिकं श्राद्धं कृत्वा अन्त्रिग्निरित्यनयर्चाऽग्निमाहृत्य पञ्चभूसंस्कारान्कृत्वा पृष्टोदिविपृष्टो अग्निः पृथिव्यामित्यनयर्चाऽग्नेः स्थापनम् । तत्सवितुः ताछं सवितुः विश्वानिदेवसवितरित्येताभिस्तिसृभिः सावित्रीभिः प्रज्वालनमग्नेः । अथ तस्मिन्नमौ सायं-प्रातहीं मपञ्चमहायज्ञपिण्डपितृयज्ञपक्षाद्याग्रयणादि कुर्यात् । मणिकावधानादिसर्वमावसध्याधाना-दिवत् । अनुदिते च होमः । एवं कृते न वृथा पाको भवति । न वृथा पाक पचेन्न वृथा पाकमश्री-यान्न वृथा पाकमश्रीयादिति ॥ १५ ॥ ॥ ॥ ॥

इत्यिमहोत्रिश्रीहरिहरविरचितायां पारस्करगृह्यसूत्रव्याख्यानपूर्विकप्रयोगपद्धतौ

त्तीयः काण्डः समाप्तः॥ शुभं भवतु ॥ 🗱 ॥

(विश्व०)— 'अथातो इस्त्यारोहणं' इस्त्यारोहणेच्छायां दत्ते वा हस्तिनि विधिरुच्यते । स्वेच्छायां प्रात्यहिकं परेच्छायां कदाचित्कम् । एवमुत्तरत्रापि यथासंभवमूह्यम् । अधिकृतस्य क्षत्रि-यस्य स्वेच्छया । आप्तहस्तिनो ब्राह्मणस्येत्यतो हेतोरारोहणत्रिधानम् । एत्य हस्तिनमभिमृशति हस्ति-यशसमसि हस्तिवर्चसमसीति ' एत्य स्वस्थानात् हस्तिसमीपमागत्य हस्तिनमभिमृशति हस्तेन हस्ति-यशसमिति मन्त्रेण । 'अथारोहतींद्रस्यत्वा वज्रेणाभितिष्ठामि स्वन्ति मा संपारयेति ' अथ अभि-मन्त्रणानन्तरं हस्तिनमारोहित इन्द्रस्यत्वेतिमन्त्रेण यात्वाध्वानं विमुच्य यवसोद्कदानं पूर्वोक्तम-त्राप्युत्तरत्रापि व्य ज्ञेयं वाहनशब्दसाम्यात् । ' एतेनैवाश्वारोहणं व्याख्यातं ' तत्र मन्त्रे हस्तिपदस्थाने अश्वपदं प्रयोज्यम् । अभिमर्शने अश्वयशसमस्यश्ववर्चसमसीति । तत इन्द्रस्यत्वेत्यारोहणम् । 'उष्ट्रमा-रोक्ष्यन्नभिमन्त्रयते त्वाष्ट्रोसि त्वष्ट्रदेवत्यः स्वस्ति मा संपारयेति' त्वरागमनेच्छोरन्ययोः प्रतिप्रहे ब्राह्मणस्यापि आरोहणात्पूर्वे त्वाष्ट्रोसीति पठित्वा अभिमन्त्र्य आरोहेत् । 'रासममारोक्ष्यन्नभिमन्त्र-यते शुद्रोसि शुद्रजनमाम्नेयो वै द्विरेताः खस्ति मा संपारयेति' रासभो गर्दभः, तमारोदुभिच्छन अभि-मन्त्रयते शुद्रोसीति मन्त्रेण द्विरेता इति मंत्रगतिवशेषस्तेनाश्वतरो गम्यते । सोऽत्यन्तं सुखगामी त्वरद्गतिश्च भवतीति । 'पन्थानमभिमन्त्रयते नमो रुद्राय पथिषदे स्वस्ति मा संपारयेति ' आमा-न्तरेगन्तुमिच्छन् यामाद्वहिर्निःसृत्य मार्गमभिमन्त्रयते नमोरुद्राय पथिषदेति मन्त्रेण । एवं मार्गे यदा चतुष्पथस्तदा विशेषः ' चतुष्पथमभिमन्त्रयते नमोहद्राय चतुष्पथसदे स्वस्ति मा संपारयेति ' चत्वारः पन्थानो यस्मिन् स चतुष्पथः नमोरुद्राये मन्त्रं जपेत्। 'नदीमुत्तरिष्यन्नभिमन्त्रयते नमो रुद्रायाप्सुषदे स्वस्ति मा संपार्येति ' नदीं वहंतीमुद्कवतीं परपारं गन्तुभिच्छन्नमोरुद्रायेत्यभिमन्त्र-यते '। स्नानं विनैवोत्तरिष्यन्नभिमन्त्र्य परपारं गत्वा स्नानादि कर्तव्यम्। सरस्वत्यां स्नात्वा नित्यं विधायाभिमंत्र्य परपारे गन्तव्यमिति विशेष: ॥ 'नावमारोक्ष्यन्नभिमन्त्रयते सुनावमिति 'नावं

नौकां तरीं तथा पूरवतीं नदीमवतरित्रिमच्छन्नौकारोहणकाले नौकामिसमन्त्रयते सुनाविमिति म-न्त्रेण ।। उत्तरिष्यत्रभिमन्त्रयते सुत्रामाणमिति । प्रपारं गत्वा नौकायाः सकाशात् अवरोहणं कर्तुमिच्छन् नावमभिमन्त्रयते नौकास्थित एव सुत्रामाणमिति । ततोऽवतरेत् ॥ ' वनमभिमन्त्रयते नमोरुद्राय वनसदे स्वस्ति मा संपारयेति ' वनं वृक्षवीरुधाकुलितं प्रदेशं प्राप्याभिमन्त्रयते नमो रुद्रायेति ॥ ' गिरिमभिमन्त्रयते नमो रुद्राय गिरिषदे स्वस्ति मा संपारयेति ' गिरिं प्राप्यारोहु-मिच्छन्नमोरुद्रायेत्यभिमन्त्रयते । ' इमशानमभिमन्त्रयते नमोरुद्राय पितृषदे स्वस्ति मा संपार-येति ' इमशानं मनुष्यदाहभूमिं प्राप्याभिमन्त्रयते नमोरुद्रायेति । ' गोष्ठमभिमन्त्रयते नमोरुद्राय यते नमीरुद्रायेति । यत्र चान्यत्रापि नमो रुद्रायेत्येव ब्रूयात् । इमानि दिग्दर्शनमात्रेणोक्तानि । एतद्य-तिरिक्तेष्विप कर्मसु कर्मारम्भे नमोरुद्रायेति पूर्व ब्रूयात् वदेत्। कुतः ? 'रुद्रो ह्येवेद छंसर्विमिति श्रुते: ' इदं सर्वे पृथिन्यां पदार्थजातमात्रं तत्सर्वे रुद्र एवेति श्रुते: । 'सिचावधूतोऽभिमन्त्रयते सिगसि न वज्रोसि नमस्ते अस्तु मा मा हि॰ सीरिति ' वस्त्रप्रान्तभागः सिगुच्यते । तेनावधूतः व्यजन-रूपेण, अभिमन्त्रयते तं सिगसीति । वैदिकपाठक्रमं त्यक्त्वा भाष्यच्याख्याक्रमेणाह । ' स्तनयित्तुम-भिमन्त्रयते शिवा नो वर्षाः सन्तु शिवा नः सन्तु विद्युतः । शिवा नस्ताः सन्तु य स्त्व स्वासि वृत्रहित्रति । स्तनियन्तुईददद्दित्तमहच्छब्दं द्र्ययिति श्रुतौ तेन स्तनियन्तुः सर्वरूपो महागर्जनशीलो <mark>मेघः । तमभिन्त्रयते शिवान इति । ' शिवां वाइयमानामभिमन्त्रयते शिवो नामेति ' शिवा वृद्धा</mark> श्रुगाली । तां शिवां शब्दं कुर्वाणामभिमंत्रयते शिवोनामासीति । 'शकुर्ति वादयमानमभिमन्त्र यते हिरण्यपर्ण शक्कने देवानां प्रहितं गमः। यमदूत नमस्तेऽस्तु किं त्वा कार्कारिणोऽब्रवीदिति ? <mark>राकुनिः कृष्णकाकः । तं रा</mark>व्दं कुर्वन्तमभिमन्त्रयते हिरण्यपर्ण इति । ' क्षेम्यो ह्येव भवति ' एवं पूर्वोक्तेषु अभिमंत्रणेषु यथोक्तमभिमन्त्रिते अभिमन्नणकर्तुः कुशलं भवति । ' लक्षण्यं वृक्षमभिम-श्रयते मा त्वा**ऽ**शनिर्मा परशुर्मा वातो मा राजप्रेषितो दण्डः । अङ्करास्ते प्ररोहन्तु निवाते त्वाभि-वर्षतु । अग्निष्टे मूलं माहि ५ सीः स्वस्ति तेस्तु वनस्पते इति १ लक्ष्णसंपन्नं पत्रपुष्पफलवन्तमाम्नादि-वृक्षमाभिमन्त्रयते मा त्वाशनिरित्यादिना । 'सपदि किंचिल्लभेत तत्प्रगृह्णाति दौरत्वा ददात प्र-थिवी त्वा प्रतिगृह्णात्विति । सः प्रतिप्रहकर्ता किंचित हिरण्यगोभुकन्यावस्त्रधान्यघतादिकं लभेत तदा तत् चौस्त्वेतिमञ्जेण प्रतिग्रह्णाति । अथ यद्योदनं छभेत तत्प्रतिग्रह्णाति द्यौस्त्वा गृह्णात्विति । इष्टाबोदनं पक्त्वा दक्षिणात्वेन ऋत्वियभ्यो दीयते तदोदनं द्यौरत्वेति दानोत्तरं प्रतिगृह्य गृहीत्वा मुत्रं पठेत् । लब्धस्यौद्नस्य भक्षणमुत्रं प्राद्यानं चाह 'तस्य द्विः प्राभाति ब्रह्मा त्वाभातु ब्रह्मा <u>त्वा प्राश्रात्विति ' तस्य मन्नेण प्रतिगृहीतस्य वारद्वयं प्राश्राति । कथं ? ब्रह्मात्वाश्रात्विति प्रथमम् ।</u> ब्रह्मा त्वा प्राश्नात्विति द्वितीयवारम् । ' अय यदि मन्यं लभेत् तत्प्रतिगृह्णाति चौस्त्वा० गृह्णात्विति । मन्थरतु द्धिसक्तवः पित्रेष्टां लभते तस्याववाणं वा प्रारानं वा । अथवा लौकिकेऽपि मन्थे लब्धे चौस्त्वेति प्रतिगृह्य। 'तस्य त्रिः प्राञ्चाति ब्रह्मा त्वाञ्चातु ब्रह्मा त्वा प्राञ्चातु ब्रह्मा त्वा पिवत्विति । तस्य लब्धस्य मन्थस्य त्रिः वारत्रयं प्राभाति पृथङ्मन्त्रैः । ते च । ब्रह्मा त्वाश्रातु, ब्रह्मात्वा प्राभातु ब्रह्मा त्वा पिबतु० इत्येभिर्म-न्त्रैः प्राशनं मन्थस्य । 'अथातोऽधीत्याधीत्यानिराकरणं' अथानन्तरमध्ययनान्तरं पठित्वा प्रत्यहमनिरा-करणम् । निराकरणं नाम परित्यागः । यरित्यागे पुस्तकनिरपेक्षतया पठनं कर्त्तु न शक्यते । अतो हेतोरनिराकरणमपरित्यागः। पठित्वा वक्ष्यमाणेनानिराकरणम्। प्रतीकं मे विचक्षणं जिह्वा मे मधु यद्भाः । कर्णाभ्यां भूरिशुश्रुवे मा त्वाहार्षीः श्रुतं मिय । ब्रह्मणः प्रवचनमिस ब्रह्मणः प्रतिष्ठानमिस ब्रह्मकोशोऽसि सनिरसि शान्तिरस्यनिराकरणमसि ब्रह्मकोशं मे विश वाचा त्वां पिद्धामि। वाचा त्वा पिद्ध।मि। तिष्ठ प्रतिष्ठ स्वर्करणकण्ठ्यौरसद्न्त्यौष्ठयप्रहणधारणोचारणशक्तिमीय भवतु । आप्यायन्तु मेऽङ्गानि वाक्प्राणश्रक्षः श्रोत्रं यशो बल्लम् । यन्मे श्रुतमधीतं तन्मे मनसि तिष्ठतु तिष्ठ-त्विति । अथातोऽधीत्याधीत्यानिराकरणं कर्त्तव्यमुक्तं तद्निराकरणं कृत्वा मन्नाः पठनीयास्ते मन्त्राः प्रतीकं मे विचक्षणमित्याद्यः । तत्र शरीरदोषं त्यक्त्वा मुखादि मन्त्रान्तःपरिपठितं ममास्त्वित्याशीः-प्रार्थनम् । एतत्सर्वे ममास्त्वित मन्त्रार्थः । तिष्ठितिति वीप्सा काण्डसमाप्तिज्ञापनार्था ॥ १५॥

अभूत्रन्दपुरे मुक्तो नागरो गोत्रकद्यपे। लक्ष्मीधरो भवत्तस्मात्सूर्यद्त्तस्तु तत्सुतः॥ १॥ तस्माद्द्रशाधरो जातो नारिसंहाभिधस्ततः। तत्सुतेन कृतं भाष्यं विश्वनाथेन धीमता॥ २॥ पारस्करस्य गृह्यस्य पञ्चलण्डाविद्यष्टकम्। गरिष्ठं सर्वभाष्येषु बह्वर्थं निर्णयान्त्रितम्॥ ३॥ महादेवजगन्नाथपुत्रपौत्रकः। गोपनीयं निरीक्ष्यं च पिटतज्यं समाहितः॥ ४॥ नारिसंहामजोऽनन्तस्तस्य यो वै प्रपौत्रकः। लक्ष्मीधराऽभिधस्तम्भतीर्थात्काद्ययं समागतः॥ ५॥ उपहासं पुरस्कृत्य हियं कृत्वा तु पृष्ठतः। भाष्यान्यन्यानि चालोक्य पञ्चलण्डान्यलीलिखत्॥ ६॥ तेनैव चास्य भाष्यस्य पूर्त्तिर्जाता यथातथा। संवन्नेत्रमहकला १६९२ मितेऽब्दे चोत्तरायने। समाप्तिमगमद्भाष्यं माघे भूते १४ सिते कुजे॥ ७॥

इति श्रीमःसर्वविशारद्पंडितश्रीनारसिंहसुतपंडितश्रीविश्वनाथकृते पारस्करगृह्यसूत्रव्याख्याने तृतीयं काण्डं समाप्तम् ॥ ३ ॥

The page of the page

परिशिष्टानि ।

अथातो वापीकूपतडागारामदेवतायतनानां प्रतिष्ठापनं व्याख्यास्यामः ।
तत्रोदगयन आपूर्यमाणपक्षे पुण्याहे तिथिवारनक्षत्रकरणे च गुणान्विते तत्र
वारुणं यवमयं चरुछं श्रपियत्वाज्यभागाविष्ट्वाऽऽज्याहुतीर्जुहोति त्वं नो अम
इमं मेवरुण तत्वायाभि येते रातमयाश्चाम उदुत्तममुरुठः हि राजा वरुणस्योः
तम्भनमग्नेरनीकमिति दर्शार्चठः हुत्वा स्थालीपाकस्य जुहोत्यमये स्वाहा
सोमाय स्वाहा वरुणाय स्वाहा यज्ञाय स्वाहोग्राय स्वाहा भीमाय स्वाहा
शतकतवे स्वाहा व्युष्टचे स्वाहा स्वर्गाय स्वाहेति यथोक्तछं स्विष्टकृत् प्राशनान्ते जलचराणि क्षिह्वाऽलंकृत्य गां तारियत्वा पुरुषसूक्तं जपन्नाचार्यय
वरं दत्वा कर्णवेष्टको वासाछंसि घेनुदेक्षिणा ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥ ॥ ॥

दीक्षितकामदेवकृतं युद्यपरिशिष्टकण्डिकाभाष्यं प्रयोगपद्धतिसहितम् ।

श्रीः ॥ ' अथा ः स्यामः ' अथशब्दो मङ्गलार्थः आनन्तर्यस्य पाठादेव सिद्धेः । अतःशब्दो-हेत्वर्थः यतोऽप्रतिष्ठितं वाष्यादिकमश्रेयस्करं अतः प्रतिष्ठापनं व्याख्यास्याम इति प्रतिज्ञा शिष्य-बुद्धिसमाधानार्था ।। ' तत्रो ः किमिति ' तत्रेति तस्मिन् प्रतिष्ठापने उद्गयनादिकाले यथोक्तं चर्र कुशकण्डिकोक्तप्रकारेण अपयित्वा आघारावाज्यभागौ इत्वोक्तैईशिभर्भन्त्रैईशाज्याहृतीर्जुहोति । उद-गयनमुत्तरायणमापूर्यमाणपक्षः ग्रुक्रपक्षः पुण्याह इति शास्त्रान्तरोक्तकाले । तिथिवारनक्षत्रकरणानां गुणान्वितत्वं शास्त्रान्तरविहितत्वम् । तच किंचित्संक्षेपेण प्रदृश्येते । यथा मद्नरस्रोदाहृतविहिपु-राणे—वापीकृपतडागानां तस्मिन्काले विधिः स्पृतः । सुदिने ग्रुभनक्षत्रे प्रतिष्ठा ग्रुभदा स्पृता । १ । कर्कटे पुत्रलाभश्च सौरूयं तु मकरे भवेत् । मीने यशोऽर्थलाभश्च कुम्भे वसुबहूदकम् । २ । वृषे च मिथुने वृद्धिर्वृश्चिकेऽल्पजलं भवेत् । पितृतृप्तिस्तु कन्यायां तुलायां शाश्वती गतिः । सिंहो मेपो <mark>धनुर्नाशं लक्ष्म्याश्च द्विज यच्छतीति । तत्रैव भविष्योत्तरेऽपि । तस्मिन् सलिलसंपूर्णे कार्तिके च</mark> विशेषतः । तडागस्य विधिः कार्यः स्थिर्नक्षत्रयोगतः । १ । मुनयः केचिदिच्छन्ति व्यतीतेऽप्युत्त-रायणे। न कालनियमस्तत्र सलिलं तत्र कारणिमाते । एवमादियन्थान्तराद्गवन्तन्यं विस्तरभयात्र लिख्यते । चकारात् योगेऽपि गुणान्विते वैधृतिव्यतीपातादिवर्जिते इत्यर्थः ॥ यवमयं चक्तं श्रपयित्वे-त्येतावतैव सिद्धे यद्वारुणप्रहणं तद्वरुणस्य प्राधान्यज्ञापनार्थम् । ततश्च तद्रन्तराये पुनः स्थालीपाक-<mark>स्योत्पत्तिः । क्रुतोऽपि देवतान्तरहो</mark>मः पुनरावर्तनीयः । तदुक्तं छन्दोगपरिहाष्टे कात्यायनाचार्यैः । प्रधानस्याकिया यत्र साङ्गं तत्कियते पुनः ॥ तदङ्गस्याकियायां तु नावृत्तिर्नेव तत्कियेति । देवता-न्तरान्तराये तु प्राक्समाप्तेरनादिष्टप्रायश्चित्तपूर्वकं स्थालीपाकात्तस्य होमः । तद्लामे त्वाज्येनैव । उर्ध्व समाप्तेस्तु विष्णुस्मरणमेवेति प्रयोजनम् । श्रीमद्नन्तदेवस्वामिचरणैस्तु प्रयोजनान्तरमुक्तम् । वारुणमिति तद्धितेन वरुणस्यैव चरुदेवतात्वावगमे वक्ष्यमाणाहुतिषु यथालिङ्गमग्न्यादिशन्दैर्वरुणं ध्यात्वेद्ममये इत्येव त्यागो बोध्यः । आग्नेया इति तु स्थितिरिति नैरुक्तविधिवशेन प्रयाजेषु समिदा-दिराब्दैरग्निध्यानपूर्वकमिदं समिद्धा इत्यादि त्यागवदिति ॥ दशर्चर्ठः स्वाहा ' दशर्चेशं हुत्वेत्यः

यमनुवाद आहुतीनामपि मत्रसमसंख्यत्वप्राप्त्यर्थः । ततश्च समं स्यादश्चतत्वादिति न्यायेन एकैकेन मन्त्रेणैकैकाहुतिः । यद्वा वरुणस्योत्तम्भनमित्यत्र पश्चानामपि वाक्यानां मन्त्रैकत्वज्ञापनार्थम् । तिदृत्थम् । ऋचो यज्र्छंषि सामानि निगदा मन्त्रा इति भगवता कात्यायनाचार्येण ऋगादीनां चतुर्णा पृथक् मन्त्रत्वमुक्तम् । ततश्च सामान्यत एका ऋक् एको मन्त्रः । एकं यजुरेकः । एकं सामैकः । एको निगद्श्रैकः । तत्र तेषां वाक्यं निराकाङ्कं मिथः संबद्धमिति तेन, भगवता जैमिनिना च अर्थेकत्वादेकं वाक्यं साकाङ्कं चेद्विभागे स्यादिति वाक्यलक्षणमण्युक्तम् । अत्र च पश्चस्वण्याख्यातमे-देन लक्ष्णस्य भिद्यमानत्वात्पञ्चवाक्यान्येतानि । ततश्च पञ्चेते मन्त्राः । अत एवानुक्रमणिकाकारेण वरुणस्य पञ्च वारुणानीति पञ्चसंख्याविशिष्टो यजुर्भेद् उक्तः । एवं च सित न्यायतः करण-मन्त्राणां समुचयाभावाद्वाचिनकोऽयं समुचयः चतुर्भिरादत्त इतिवत । ततश्च प्रकृते नवऋचो नव मन्त्राः । पञ्चभिर्मिलितैर्यजुर्भिश्चेकः । एवं दशैते मन्त्राः । किंच स्मार्त्ते कर्मणि सवत्रोत्सर्गतः कण्डिकान्तो मन्त्र इत्याचारोऽप्यनुगृहीत एव । तथाच गृह्यकारिकाकारः । गृह्यकर्मसु ये मन्त्रा ब्रेयाः स्वाध्यायपाठतः । किंच मध्यमवृत्त्या ते न द्रुता न विलम्बिता इति । ऋक्पदं तु कण्डिकाप-रम् यथा गौतमादीनृषीन्सप्त कृत्वा दर्भमयान्पुनः । पूजियत्वा विधानेन तर्पयेद्वमुद्धरन्, इत्यत्र वौधायनीयवाक्ये ऋक्पद्मृग्यजूभयसाधारण्येन कण्डिकापरमित्यङ्गीकृतमुत्सर्गकारिकाकारेण। मन्त्रेद्वीभ्यां च मुर्द्धेति भाछन्द्स्तितयेन च। एवः षोडशिभर्मन्त्रैः सप्तर्षय इत्येकया इत्यादिना। एवमत्रापि ज्ञेयमित्यलं विस्तरेण। स्थालीपाकस्येत्यवयवलक्ष्णा षष्ठी, स्थालीपाकस्यावयवं जुहोती-येवम् । यद्वा कर्मणि षष्टी । ' यथोक्तछं स्विष्टकृत् ' स्विष्टकृदादि गृह्योक्तप्रकारेण कर्तव्यमित्यर्थः । 'प्राद्याः पन्' स्विष्टकुद्धोमानन्तरं भूरादिप्राजापत्यान्ता नवाहुतीहुँ त्वा संस्रवप्राह्यनं च कृत्वा पूर्णपा-त्रवरयोरन्यतरद्वहाणे दत्त्वा जलचराणि मत्स्यादीनि प्रत्यक्षाणि प्रतिमारूपाणि वा जलमध्ये प्रक्षित्य सौवर्णशृङ्गाद्यलंकृतां गां सहस्रशीषेतिषोडशर्च पुरुषसूक्तं त्रैस्वरेंण पठन् ऐशानाभिमुखीं जलेऽव-गाह्य ब्राह्मणाय प्रतिपादयेत्। अत्र मद्नरत्ने मत्स्यपुराणोक्तो विशेषः। जलाशयं च त्रिवृता सूत्रेण परिवेष्टयेत् । पात्रीमादाय सौवर्णा पञ्चरत्नसमन्विताम् । ततो निक्षिप्य मकरं मत्स्यादींस्तांश्च सर्वेतः धृता चतुर्भिर्वि प्रैस्तु वेद्वेदाङ्गपारगैः। महानदीजलोपेतां दृध्यक्षतिवभूषिताम्। उत्तराभिमुखो न्यूब्जां जलमध्ये तु कारयेत्। आथर्वणेन साम्रा तु पुनर्मामेत्यूचेति च। आपोहिष्ठेति मन्त्रेण क्षित्वाऽऽगत्य च मण्डपमिति । आथर्वणं साम शंनोदेवीरित्यस्यामृचि गीतमिति व्याख्यातं च । भविष्योत्तरेऽपि । सामान्यं सर्वभूतेभ्यो मया दत्तमिदं जलम् । रमन्तु सर्वभूतानि स्नानपानावगाहनैः । एवं जलं जले क्षिः पूजयेज्ञलमातरः । तोष्याः कर्मकराः सर्वे कुदालानि च पूज्येत् इति । बह्रचगृह्यपरिहिष्टे त जलावतारितगोदानान्ते, तत उत्सर्ग कुर्यात् । देविपतृमनुष्याः प्रीयन्तामिति यश्चोतस्जत इत्याह शौनक इत्युत्सर्ग उक्तः । मत्स्यादीनां विशेषोऽपि मद्नरत्न एव । सौवणौं कूर्ममकरौ राजतौ मत्स्य-दुन्दुभौ। ताम्रौ कुलीरमण्डूकावायस्कः शिशुमारकः। दुन्दुभो राजिलः। एते स्वर्णपाज्यां स्थाप्या इति। ' वासो ः क्षिणा च ' चकारो द्रव्यसमुचयार्थः वासोयुग्मं धेनुश्च दक्षिणेति यावत् । इयं च दक्षिणा आचार्यस्येव । ततश्च तस्यापि वरणम् । ब्रह्मणस्तु पूर्णपात्राद्किव । तथाच पाठान्तरम् । गां तार्यि-स्वाचार्याय वरं दत्वा कर्णवेष्टकी वासाछंसि घेनुईक्षिणा चेति । यद्वा स्मार्ते कर्मणि यजमानस्यैव कर्तृत्विमिति भाष्यकारीयसिद्धान्तात् उपदिष्टेनातिदिष्टं बाध्यतं इतिन्यायात्पूर्णपात्रादिकं वाधि-त्वैव प्रवर्तते ध्रयौँ दक्षिणेतिवत्। अतएव प्राशनान्ते जलचराणि क्षित्वेत्यत्र प्राशनान्तमहणं प्राकृत-कालविशिष्टदक्षिणाबाधार्थम् । जलचरप्रक्षेपादेरपूर्वत्वेन न्यायात्राशनान्तः एव प्राप्तत्वात्पश्चाद्ग्रेमर्द्र-पीठ इत्यादिवत् । पाठान्तरपक्षे तु वैवाहिकवरदानवदुपद्रष्टृविषया स्वकीयाचार्यविषया वा इयमधिका अन्यैव । 'ततो ब्राह्मणभोजनम् ' कर्तव्यमिति सूत्रहोवः द्हौकाद्द्रा वाऽवहयं भोजनीयाः । गर्भा-धानादिभिर्यज्ञैर्वाह्मणान् भोजयेद्दहोति परिशिष्टकारोक्तः । ततः सहस्रं विप्राणामथवाऽष्टहातं तथा । भोजयेच यथाहात्त्या पञ्चाहाद्वाऽथ विंहातिमिति मत्स्यपुराणोक्तवचनं तु समर्थविषयम् । इति श्रीदी-स्तितकामदेवकृतं गृह्मपरिशिष्टकण्डिकाया भाष्यं समाप्तम् ।

अथ प्रयोगः। तत्र कालविशेषो मदनरत्ने। अनिधकालुप्तसंवत्सरे असिंहमकरस्थगुरौ अगुर्वा-दित्ये अमलमासक्ष्यमासे अलुप्तदिनद्वये पक्षे अनवमदिनादौ भूकम्पाशन्यलकाद्यद्भतदोषरहिते काले उत्तरायणे माघफाल्गुनचैत्रवैद्याखज्येष्टाषाढान्यतममासे रविशुद्धावयनद्वयविषुवद्वयकन्यामीनधनुरन्य-तमसंकान्तौ ग्रक्षपक्षे द्वितीयातृतीयापञ्चमीसप्तमीद्रामीत्रयोद्राीपौर्णमासीनामन्यतमितयौ शनिम-<mark>द्गलान्यवारेषु भरणीकृत्तिकाद्रीपुनर्वस्वाश्लेषामघापूर्वाफाल्गुनीविशाखाव्यतिरिक्तनक्षत्रेषु विष्कम्भा-</mark> तिगण्डच्याघातवज्रव्यतीपातपरिघवैधृतिव्यतिरिक्तकरणेषु यजमानस्य चन्द्रताराविशुद्धौ बुधशुक्र-गुरुचन्द्रनिरीक्षिते लग्ने जलाशयोत्सर्गे कुर्यादिति । एवमुक्तकाले जलाशयस्योदगैशान्यप्राकृपश्चि-मान्यतमदिशि समीपे एव प्रागुदक्षवणे सुसमे भूभागे पूर्व दशहस्तादिमण्डपं विधायालंकत्य तत्र स्वासने प्राङ्मुख उपविदय पवित्रपाणिः स्वाचान्तः प्राणानायम्य श्रीविष्णुस्मरणपूर्वकं देशका-<mark>लादिसंकीर्तनान्ते श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थे तडागप्रतिष्ठापनमहं करिष्ये । एवमारामादिष्वप्यूहेन</mark> संकर्षं कृत्वा तदङ्गत्वेन गणपतिपूजानान्दीश्राद्धनवम्रहयज्ञांश्च करिष्ये इति पुनः संकरपक्रमेणै-तानि कुर्यात् ऋत्विग्वरणानन्तरं वा पुण्याहवाचनम् । ततो प्रहमखानन्तरं प्रधानाङ्गत्वेन पुनराचार्यस्य ब्रह्मणश्च वरणं कुर्यात् । तत्र वाक्यम् । कर्तव्यामुकजलाशयप्रतिष्टापनेऽमुकः गोत्रामुकद्यर्मन त्वमाचार्यो भवेति । भवामीति प्रतिवचनम् । एवं ब्रह्मा भवेति । ततो यथा-इाक्ति तयोः पूजनं क्रमेण प्रार्थनञ्च । आचार्यस्तु यथा स्वर्गे शकादीनां बृहस्पतिः । तथा त्वं मम यज्ञेऽस्मिन्नाचार्यो भव सुव्रत ।। यथा चतुर्मुखो ब्रह्मा सर्ववेद्विशारदः । तथा त्वं मम यज्ञेऽस्मिन् ब्रह्मा भव द्विजोत्तमेति । सदस्यवरणं कृताकृतम् । पक्षे आचार्यवरणस्याप्यभावः । ततो वृतश्चेदा-चार्यः अथवा यजमानः स्थण्डिले पञ्चभूसंस्कारपूर्वकमप्ति स्थापयित्वा वारुणं यवमयं चरं यथा-विधि श्रपयित्वा आञ्यभागान्ते आञ्येनैव त्वं नो अग्न इत्यादिभिर्दशभिर्भन्त्रैः प्रतिमन्त्रं दशाहुतीर्जु-हुयात । तद्यथा । ॐ प्रजापतये स्वाहा इदं प्रजापतये० । १ । ॐ इन्द्राय स्वाहा इद्मिन्द्राय० २ । 💞 अन्नये स्वाहा इदमन्नये० ३ । ॐ सोमाय स्वाहा इदं सोमाय० ४ । त्वं नो अन्न इति वामदेवऋषिः अग्नीवरुणौ देवते त्रिष्टुप्छन्दः आज्याहुतिहोमे वि० । ॐ त्वं नो अग्ने० प्रमुमुग्ध्यस्मत्स्वाहा । इद्मग्नीवरुणाभ्यां नमम । सत्वं इति वामदेवऋषिः अन्नीवरुणौ देवते त्रिष्टुप्-छन्दः आज्याहु० । ॐ सत्वं नो० एथिस्वाहा इदमग्रीवरुणाभ्यां० २ । इमं म इति शुनः शेप० वरु-णोदें गायत्री अाज्या । ॐ इमं मे वचेक स्वाहा इदं वरुणाय ०३। तत्वायासीति शुनःशेप० वरुणो दे० त्रिष्टुप्० आज्या०। ॐ तत्वायामि० प्रमोषी:स्वाहा इदं वरुणाय० ४। येते शतमिति वामदेव० त्रिष्टुप्० वरुणःसविताविष्णुर्विश्वेदेवामरुतःस्वर्का देवताः आज्या०। ॐ येते इातं वरुण ये सहस्रं यज्ञियाः पाशा महान्तः । तेभिनों अद्य सवितोत विष्णुर्विश्वे मुश्वन्तु महतः स्वर्काः स्वाहा । इदंवरुणाय सवित्रे विष्णवे विश्वेभयो देवेभयो मरुद्रयः स्वर्केभयश्च नमम ५ । अयाश्चाग्ने इतिवामदेव० त्रिष्टुप्० अग्निरेवता आज्या० ॐ अयाश्चाग्नेस्यनभिशस्तिपाश्च सत्यमित्वमया असि । अयानो यज्ञं वहास्ययानो घेहि भेषज्ञ स्वाहा इदमम्ये० ६ अयसे इत्यधिकमिति केचित्। उदुत्त-मिति हानः शेप० वरुणोदे० त्रिष्टुप्० आज्या० । ॐ उदुत्तमं० स्थाम स्वाहा । इदं वरुणाय नमम ७ । उरुहिराजेति हानः शेप० त्रिष्टुप्० वरुणो दे० आज्या० । ॐ उरुहिर हि राजा०

श्चि<mark>त् स्वा</mark>हा इदं वरुणाय नमम ८। वरुणस्योत्तम्भनमिति पश्चयजुषां प्रजापति० वरुणो० यजूर्छंषि आज्या० । ॐ वरुणस्योत्तम्भन० मासीद स्वाहा० इदं वरुणाय० ९ । अग्नेरनीकमिति प्रजा-पति० अग्निर्दे० त्रिष्टुप्० आज्या०। ॐ अग्नेरनीक० रण्यत्स्वाहा इदमग्नये० १०। अभिघार्य स्थाली-पाकं जुहुयात् । तत्र मन्त्राः । ॐ अग्नये स्वाहा इदमग्नये० १ । ॐ सोमाय स्वाहा इदं सोमाय०२ । ॐ वरुणाय स्वाहा इदं वरुणाय० ३। ॐ यज्ञाय स्वाहा इदं यज्ञाय० ४। ॐ भीमाय स्वाहा इदं भीमाय ५। ॐ उत्रायस्वाहा इद्मुत्राय० ६।ॐ शतकतवे स्वाहा इद्शतकतवे० ७।ॐ व्युष्टी स्वाहा इदं व्युष्टि०८। ॐ स्वर्गाय स्वाहा इदं स्वर्गाय०९। अथ ब्रह्मणाऽन्वार्ब्य ॐ अप्नये स्विष्टकृते स्वाहा इद्ममग्नये स्विष्टकृते० १०। तत आज्येन भूराद्प्राजापत्यान्ता नवाहुतीर्जुहुयात् । तद्यथा ॐ भूः स्वाहा इद्ममये० १।ॐ भुवः स्वाहा इदं वायवे० २।ॐ स्वः स्वाहा इदं सूर्याय० ३।ॐ त्वन्नो अम्रे 8। ॐ सत्वं नो अग्ने ५। ॐ अयाश्चाग्ने ६। ॐ येतेशतं ७। ॐ उदुत्तमं ८। ॐ प्रजापतये स्वाहा इदं प्रजापतये० ९। ततः संस्रवप्राशनम् १। पवित्राभ्यां मार्जनम् २। पवित्रप्रतिपत्तिः ३। प्रणीताविमोकः ४ । ब्रह्मणे पूर्णपात्रदानम् । क्रतैतदुत्सर्गहोमसाङ्गतासिद्धवर्थमिदं पूर्णपात्रं ब्रह्मन् तुभ्यमहं संप्रददे। तेन श्रीकर्माङ्गदेवता प्रीयताम्।। ।। अथ शास्त्रान्तराज्ञलाशयं त्रिवृता सूत्रेण ईशानादिप्रादक्षिण्येन परिवेष्ट्य तत्र जलचराणि प्रक्षिपेत्। तत्र प्रकारविशेषो यथा मदनरत्ने मत्स्य-पुराणोक्तः । पञ्चरत्नसमन्त्रितां संस्थापितमकरादिकां सौवर्णी पात्रीं समादाय जलाशयसमीपे प्राङ्मुखस्तिष्ठन् दक्षहस्तेनैव पूर्वे मकरं प्रक्षिप्य ततः सर्वतो मत्स्यादीन् प्रक्षिपेत् । तेऽपि सौवणी कूर्ममकरौ राजतौ मत्स्यदुन्दुभौ । ताम्रौ कुलीरमण्डूकावायसः शिशुमारकः, इति द्रव्यविशेषतो होयाः । ततस्तां पात्रीं गङ्गादिमहानदीजलोपेतां दध्यक्षतिवभूषितां कृत्वा उत्तराभिमुखस्तिष्ठन् आ-पोहिष्टेति तिसृभिर्ऋग्भिर्जलमध्ये न्युटजां कुर्यात्। आपोहिष्टेति तिसृणां सिन्धुद्वीप ऋषिः आपो <mark>देवता</mark> गायत्रीछन्दः पात्रीन्युव्जीकरणे विनियोगः। ॐ आपोहिष्ठा० चनः इति तां न्युब्जी-कुर्यात् । ततः सुवर्णश्रङ्गादियथाशक्त्यलंकृतां गां पुरुषसूक्तं जपन् तारयेत् । विशेषः पाराशरस्यतौ । अरोगां वत्ससंयुक्तां सुरूपां भूषणान्विताम् । गोवत्सौ वस्त्रबद्धौ तावाग्नेय्यां दिशि संस्थितौ । वाय-व्याभिमुखी तत्र तारयेद्वारिमध्यत इति । पुरुषसूक्तस्य नारायणः पुरुषऋषिः जगद्वीजं पुरुषो देवता पञ्चद्शानामनुष्टुप्छन्दः पोडक्यास्त्रिष्टुप्छन्दः जले गोरवतारणे विनियोगः। ॐ सहस्रक्षीर्षा० देवाः। ततो यजमानो नित्यत्पणबद्दवर्षिपिनृतर्पणं गोपुच्छामे कुर्यात् । प्राङ्मुखः स्वयमुद्रक्स्थितायाः पुच्छामे निस्यतर्पणं कृत्वा ततो " ब्रह्माद्यादेवताः सर्वे ऋषयो मुनयस्तथा । असुरा यातुधानाश्च मातरश्चण्डि-विश्वेदेवास्तथादित्याः साध्याश्चेव मरुद्गणाः। क्षेत्रपीठोपपीठानि नदा नदाश्च सागराः। ते स०।पाता-लनागकन्याश्च नागाञ्चेव सपर्वताः । पिशाचा गुह्यकाः प्रेता गन्धर्वा गणराक्ष्साः । ते० । पृथिव्या-पश्च तेजश्च वायुराकाशमेव च । दिवि भुव्यन्तरिक्षे च येच पातालवासिनः । ते० । शिवः शिवा॰ स्तथा विष्णुः सिद्धिरुक्ष्मी सरस्वती। तपोवनानि भगवानन्यक्तः परमेश्वरः। ते स०। क्षेत्रौषि-ल्रता वृक्षा वनस्पत्यधिदेवताः । कपिलः शेषनागश्च तक्षकोऽनन्त एव च । ते० । अन्ये जल्रचरा जीवा असंख्यातास्त्वनेकशः । चतुर्देश यमाश्चैव येचान्ये यमिकङ्कराः । ते० । सर्वेऽपि यक्षराजानः पक्षिणः परावश्च ये । स्वेदजोद्भिद्यजा जीवा अण्डजाश्च जरायुजाः । ते० । अन्येऽपि वनजीवा ये दिवा निशि विहारिणः । अजागोमहिषीरूपा ये चान्ये पशवस्तथा । शान्तिदाः शुभद्दास्ते स्युगीं-पुच्छोदकतर्पिताः । आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं येचान्ये गोत्रिणो मृताः । ते० । सर्पव्याघ्रह्ता ये च शख-घातमृताश्च ये। संस्काररहिता ये च रौरवादिषु गामिनः। ते०। वृक्षत्वं च गताः केचित् तृणगुल्म-

<mark>छताश्च ये । यातनासु च घोरासु जातीषु</mark> विविधासु च । ते० । नरकेषु च घोरेषु पतिताः स्वेन कर्मणा । देवत्वं मानुषत्वं वा तिर्यक्षेतपिशाचताम् । कृमिकीटपतङ्कत्वं याता ये च स्वकर्मभिः। ते । पितृवंशे व ज्ञाता २ कुले मम । ते पिवन्तु मया दत्तं गोपुच्छस्य तिलोदकम । ये वान्धवा २ वा येऽन्यजन्मनि वान्धवाः । ते० गोपुच्छस्य तिलोद्कैः । आत्रह्मस्तं० इद्मस्तु तिलोद्कम् ॥ गोप्रार्थना । पञ्चगावः समुत्पन्ना मध्यमाने महोदधौ । तासां मध्ये तु या नन्दा तस्ये देव्ये नमो नमः । १ । चन्द्नपुष्पैः पूजयेत् । यथा । पृष्ठे ब्रह्मणे नमः १ गले विष्णवे नमः २ मुखे रुद्राय नमः ३ मध्ये देवगणेभ्यो नमः ४ रोमक्रपे महर्षिभ्यो नमः ५ पुच्छे नागेभ्यो नमः ६ खराशे कल-पर्वतेभ्यो नमः ७ मुत्रे गङ्कादिनदीभ्यो नमः ८ नेत्रयोः शशिभास्कराभ्यां नमः ९ एते यस्याः स्तनौ देवाः सा धेनुर्वरदाऽस्त मे । २ । अथ दानम् । केचिदीशानकोणमार्गेण तां निष्काइय ब्राह्मणाय <mark>दद्यादित्याहुः, तत्र वचममन्वेषणीयम् ॥ आज्यपात्रं करे</mark> कृत्वा कनकेन समन्वितम् । निक्षिप्य पुच्छं तिसाँस्तु घृतदिग्धं प्रगृह्य च । सितलं विप्रपाणौ तु प्रागप्रं तित्रधाय च।सितलं सकुरां चापि गृहीत्वा दानमाचरेत् ।। ततो गोपुच्छं हस्ते गृहीत्वा कुशयवजलान्यादाय अद्येत्यादि दशपूर्वदशपरात्मीय-पुरुषसहितात्मनः संभावितनरकोद्धरणपूर्वकं ऐहिकसकलसमृद्धिप्राप्तिपूर्वकसवत्सगोरोमसमसङ्घय-वर्षस्वर्गप्राप्तिकामः इमां गां रुद्रदैवतां सुवर्णशृङ्गीं रौप्यखरां ताम्रपृष्ठीं कांस्यदोहां मुक्तादामघण्टा-चामरविभूषितां रत्नपुच्छीं सुवस्नाच्छादितां कृतैतदुत्सर्गसाङ्गतासिद्धवर्थममुकगोत्रायामुकशाखाध्या-यिनेऽमुकरार्भणे ब्राह्मणाय तुभ्यमहं संप्रददे नमम इति प्रागयं पुच्छं विप्रहस्ते द्यात् । ॐ स्वस्ति इति विप्रः। ततः कामस्तुति पठेत् कोदादिति मन्त्रः। गोदानसाङ्गतासिद्धयर्थे दक्षिणां दद्यात्। कृपवाप्योस्तूपरि गोस्त्रिश्चोमणमिति निवन्धकाराः ॥ ॥ अथात्र सुत्रानुक्तमपि पौराणिकमुत्सर्गादिकं फलाधिक्यात्कर्तव्यम् । तद्यथा । यजमानः कुशाक्षतजलान्यादाय प्राङ्गमुखः सन् पठेत् । सामान्यं सर्वभूतेभ्यो मया दत्तमिदं जलम् । रमन्तु सर्वभूतानि स्नानपानावगाहनैः । १ । इति जलमध्ये जल-प्रक्षेपेणोरसर्गे कुर्यात् । यद्वा देवपितृमनुष्याः प्रीय-तामित्युत्सर्गमन्त्रः । ततो जलाशये गङ्गोदकादि-तीर्थोदकानि । जलाशयं स्पृष्टा पञ्चमन्त्रान् पठेत् । कुरुक्षेत्रं गया गङ्गा प्रभासः पुष्कराणि च । एतानि पञ्चतीर्थानि तडागे निवसन्तु मे । १ । वितस्ता कौशिकी सिन्धः सरय्रश्च सरस्वती । एतानि पञ्च०। २। दशार्णा मुरला सिन्धुरयावर्त्तदृषद्वती । एतानि पञ्च तीर्थानि०। ३। यमुना नर्मदा रेवा चन्द्रभागा च वेदिका । एतानि पञ्च० । ४ । गोमती वाङ्मती शोणो गण्डकी सागर-स्तथा । एतानि पञ्च० । ५ । क्रपोरसर्गपक्षे निपाने निवसन्तु मे इत्यृहः । प्रवाप्यां निवसन्तिति च वाप्यामृहः । ततो जलमातृपूजा चन्दनपुष्पादिना । सा यथा । ॐ हियै नमः १ ॐ श्रियै नमः २ । ॐ राच्ये नमः ३ ॐ मेधाये नमः ४ ॐ विश्वाये नमः ५ ॐ लक्ष्म्ये नमः ६ इत्येतैर्मन्त्रेर्जल-मातृभ्यो नम इत्यनेन वा जलमातृपूजनं कृत्वा, तोष्याः कर्मकराः सर्वे कुदालानि च पूजयेत् इति । ततो मण्डपमागत्य वस्त्रयुग्मं धेनुं च दक्षिणामाचार्याय दद्यात् । अत्र पाराशरस्मृतौ विशेषः । अर्द्ध <mark>शतं शतं वाऽपि विंशमष्टोत्तरं शतम् । गोसहस्रं शतं वाऽपि शतार्द्धं वा प्रदीयते । अलाभे चैव गां</mark> द्यादेकामपि पयस्विनीम् । अरोगां वत्ससंयुक्तां सुरूपां भूषणान्वितामिति । पाठकमादर्थकमो बली-यान् तथासत्येवं ११०० वा १५० वा १०८ वा १०० वा ५० वा २० वा १। कृतस्यामुकजला-शयस्य प्रतिष्ठाकर्मणः साङ्गतासिद्धवर्थे इदं वार्हस्पत्यं वासीयुग्मं रुद्रदेवतां धेनं च दक्षिणामाचार्याय तुभ्यमहं संप्रददे नमम तेन श्री कर्माङ्कदेवताः प्रीयन्तामिति । ततः शरण्यं सर्वछोकानां छज्जाया रक्षणं परम् । सुवेषधारि त्वं यस्माद्वासः शान्ति प्रयच्छ से । १ । धेनो त्वं पृथिवी सर्वा यस्मात्केशव-सित्रभा । सर्वपापहरा नित्यमतः शान्ति प्रयच्छ मे । २ । इति दानमन्त्रौ पठेतु । ॐ

द्यौस्त्वा ददातु पृथिवी त्वा प्रतिगृह्णातु इत्याचार्यस्य प्रतिग्रहमन्त्रः । पाराशरीये । वस्रयुग्मानि विषेभ्यञ्छत्रिका सुद्रिकाः शुभाः । दद्याद्विषेभ्यः संतोष्य छत्रोपानहमेव च । सुहेमपुरुषयुक्तां शय्यां दद्याच शक्तितः ।। सहेमपुरुषो लक्ष्मीनारायणप्रतिमा । आसनानि च शस्तानि भाजनानि निवेदयेत् । प्रसाद्येद् द्विजानभक्त्या इच्छन् पूर्तफलं नरः। कृता जलिपुटो भूत्वा विप्राणामप्रतः स्थितः । ब्र्यादेवा भवन्तोऽत्र सर्वे विप्रवपुर्धराः । तटं यूयं तारयध्वं संसारार्णवतो द्विजाः । आगता मम पुण्येन पूर्तधर्म-प्रसाधकाः। इति विप्रप्रार्थना । ततः सहस्रं विप्राणामथवाऽष्टरातं तथा । भोजयेच यथारात्तया पञ्चारा-द्वाऽथविंशतिमिति मात्स्यवचनम् । यद्वा गर्भाधानादिभिर्यज्ञैर्वाद्यणान् भोजयेदशेति परिशिष्टकारोक्तेः द्शावरान् ब्राह्मणान् भोजयिष्ये इति संकल्पः । ततस्तानविलम्बेन भोजयेत् । दीनानाथेभ्यो भूयसीश्व दुत्त्वा कर्म ईश्वरार्पणं कुर्यात् । कृतैतत्कर्म लक्ष्मीनारायणार्पितमस्तु । ततआचारप्राप्तं तिलकाशीर्वादा-दि। आरामप्रतिष्ठायां तु वृक्षाणां वह्नैरभावे सूत्रैवेष्टनम्। जलमातृकापूजास्थाने वनस्पतिभ्यो नम इति वृक्षेषु वनस्पतिपूजनम्। देवपितृमनुष्याः प्रीयन्तामित्यनेनैव पाक्षिक उत्सर्गः । कृतस्यारामप्रतिष्ठा-पनकर्मणः साङ्गतासिद्धवर्थमिति दक्षिणादानादौ प्रयोगः । गोर्श्वमणं मध्ये । उत्तरतो निष्कासनम् । जलचरप्रक्षेपस्य जलाशयस्पर्शजपादेश्वाभावः । एवं देवालयप्रतिष्ठायां सूत्रादिना वेष्टनम् । आचारा-दुपरि ध्वजवन्धनम् । अमुकदेवायतनाय नम इति पूजनं च। कृतस्य देवायतनप्रतिष्ठाकर्मणः साङ्ग-तासिद्धचर्थमिति दक्षिणादानादौ प्रयोगः । चतुःषष्टिपद्वास्तुपूजनमपीति विशेषः । अन्यत्सर्वे पूर्ववत् । यजमानस्य स्वकर्तृत्वपक्षे तु आचार्यवरणाभावः । दक्षिणादानं ब्रह्मणे पूर्णपात्रादिस्थाने । यद्वा वैवाहिकवरदानवदुपद्रष्ट्रे । उपनयनपूर्वकवेदाध्यापकाचार्याय वा । प्रहयज्ञस्य प्रधानेन सह समानतन्त्रता वा । तत्राज्यभागान्ते वरुणस्योत्तम्भनमिति कण्डिकया आज्याहुतिरेका । ततः सिभिद्धोमः । ततो द्शर्चेन । यहचरुहोमपूर्वको वरुणचरुहोमः । ततस्तिल्होमादि । एवमासादना-दाविप कमो बोद्धव्यः । प्रहयज्ञाङ्गत्वेन मण्डपकरणपक्षे तु शतपदं वास्तु बल्दिनमण्डपप्रतिष्ठादि-कमप्यधिकम् । प्रासादप्रतिष्ठायां तु मण्डपामावपक्षेऽपि नियमेन चतुःषष्टिपदो वास्तुरित्युक्तमित्यलं मन्थगीरवेण ॥ 日※日

> इति श्रीमद्गिचिद्दीक्षितविश्वाभित्रास्मजदीक्षितकामदेवकृता गृह्यपरिशिष्टस्य पष्टिकण्डिकायाः सभाष्यपद्धतिः समाप्ति पफाण ॥ ॥ *॥ ॥

अथातः शौचिविधि व्याख्यास्यामो दूरं गत्वा दूरतरं गत्वा यज्ञोपवीतर्ठः शिरिस दक्षिणकर्णे वा धृत्वा तृणमन्तर्धान कृत्वोपविश्याहनीत्युत्तरतो निशायां दक्षिणत उभयोः संध्ययोरुदङ्मुखो नामौ न गोसमीपे नाप्सु नागे वृक्षमूले चतुष्पथे गवाङ्गोष्ठे देवबाह्मणसंनिधौ दहनभूमि भस्माच्छन्नं देशं फालकृष्टभूमिं च वर्जियत्वा मूत्रपुरीषे कुर्यात् । ततः शिश्नं गृहीत्वोत्थायाद्भिः शौचं गन्धलेपहरं विद्ध्यात् । लिङ्गे देया सकृन्मुद्दै त्रिवारं गुदे दश्या वामपाणावुभयोः सप्तवारं मृत्तिकां दयात् । करयोः पादयोः सकृत्सकृदेव मृत्तिका देयेति शौचं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणां त्रिगुणं वनस्थानां चतुर्गुणं यतीनामिति ॥ यद्दिवा विहितं शौचं तद्धी

निशाया भवति मार्गे चेत्तदर्धमार्त्तश्चेद्यथाराक्ति कुर्यात् ॥ १॥ प्रक्षालित-पाणिपादः शुचौ देश उपविश्य नित्यं बद्धशिली यज्ञोपनीती प्रागुदङ्मुखो वा भूत्वा जान्वोर्मध्ये करौ कृत्वाऽशूद्रानीतोदकैर्द्विजातयो यथाकमं हत्क-ण्ठतालुगैराचामन्ति । न तिङ्गोष्ठेन न विरलाङ्गुलिभिन तिष्ठन्नैव हस-न्नापि फेनबुद्बुद्युतम् । ब्रह्मतीर्थेन त्रिः पिबेत् द्विः परिमृजेत् । बाह्मणस्य दक्षिणहस्ते पञ्चतीर्थानि भवन्ति अङ्गुष्ठमूले ब्रह्मतीर्थे कनिष्ठि-कांगुिलमूले प्रजापिततीर्थं तर्जन्यङ्गुष्ठमध्यमूले पितृतीर्थमङ्गुल्यग्रे देवतीर्थ मध्येऽमितीर्थमित्येतानि तीर्थानि भवन्ति ॥ २ ॥ प्रथमं यत्पिबति तेन ऋग्वेदं प्रीणाति द्वितीयं यत्पिबति तेन यजुर्वेदं प्रीणाति तृतीयं यत्पिबति तेन सामवेदं प्रीणाति चतुर्थं यदि पिबेत्तेनाथर्ववेदेतिहासपुराणानि प्रीणाति यदङ्गुलिभ्यः स्रवति तेन नागयक्षकुबेराः सर्वे वेदाः प्रीणन्ति यत्पादाभ्युक्षणं पितरस्तेन प्रीणन्ति यन्मुखमुपस्पृशत्याभिस्तेन प्रीणाति यन्नासिके उपरपृशति वायुरतेन प्रीणाति यच्छक्षरपरपृशति सूर्यस्तेन प्रीणाति यच्छ्रोत्रमुपरपृशाति दिशरतेन प्रीणन्ति यन्नाभिमुपरपृशति ब्रह्मा तेन प्रीणाति यद्भद्यमुपरपृशति तेन परमात्मा श्रीणाति यच्छिर उपरपृशति रुद्रस्तेन <mark>प्रीणाति यहाहू उपस्पृशति विष्णुस्तेन</mark> प्रीणाति मध्यमानामिकया मुखं तर्जन्यङ्गुष्ठेन नासिकां मध्यमाङ्गुष्ठेन चक्षुषी अनामिकाङ्गुष्ठेन श्रोत्रं कनि-ष्ठिकाङ्कुष्ठेन नामि हस्तेन हृद्यं सर्वाङ्कुलिभिः शिर इत्यसौ सर्वदेवमयो ब्राह्मणो देहिनामित्याह इत्येवं शौचिविधि कृत्वा ब्रह्मलोके महीयते ब्रह्मलोके महीयते इत्याह भगवान कात्यायनः ॥ ॥ 🛞 ॥

इति कात्यायनकृतं परिशिष्टशौचसूत्रं समाप्तम् ॥

अथातो नित्यस्नानं नद्यादौ मृद्गोमयकुरातिलसुमनस आहत्योदकान्तं गत्वा शुन्तौ देशे स्थाप्य प्रक्षाल्य पाणिपादं कुशोपग्रहो बद्धशिखी यज्ञो-पवीत्याचम्योर्फ्टहीति तोयमामन्ज्ञयावर्तयेद्येतेशतमिति सुमित्रियान इत्यपो-ऽञ्जलिनादाय दुर्मित्रिया इति देष्यं प्रति निषिञ्चेत्किटं बस्त्यूरू जहें चरणौ करी मृदा त्रिस्तिः प्रक्षाल्याचम्य नमस्योदकमालभेदङ्गानि मृदेदं विष्णु-रिति सूर्याभिमुखो निमञ्जेदापो अस्मानिति स्नात्योदिदाभ्य इत्युन्मञ्य निमञ्योन्मञ्याचम्य गोमयेन विलिम्पेन्मानस्तोक इति ततोऽभिषिश्चेदिमम्मे वरुणेति चतस्यभिर्माप उदुत्तम मुश्चन्त्ववभृथेत्यन्ते चैतन्निमञ्योन्मञ्याचम्य दभैः पावयेदापो हिष्ठेति तिस्यभिरिदमापो हविष्मतीर्देवीराप इति द्वाभ्यामपो-देवाद्वपदादिव दान्नो देवीरपाएं रसमपोदेवीः पुनन्तुमेति नवभिश्चित्पतिर्मे-त्योङ्कारेण व्याहतिभिर्गायत्र्या चादावन्ते चान्तर्जलेऽधमर्षणं त्रिरावर्त्तयेद् द्वपदादिवायङ्गीरिति वा तृचं प्राणायामं वा सिद्यारसमोमिति वा विष्णोर्वा स्मरणम् ॥ ॥ १ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अग्निहोत्रिहरिहरविरचितं त्रिकण्डिकास्नानसूत्रव्याख्यानम् ।

श्रीगणेशाय नमः ॥ प्रणतोऽस्मि हरेरं ब्रिसरसीरुह्माद्रात् ॥ यज्ञगत्पावनं पाथः प्रासोष्टा-मरसैन्धवम् ॥ १ ॥ कात्यायनकृतस्नानविधेर्व्याख्यापुरःसराम् ॥ विवास्ये पद्धतिं विद्वत्सदाचारद्वि-जिप्रियाम् ॥ २ ॥ ' अथातो नित्यस्नानम् ' अथ श्रौतस्मार्तिक्रियाविधानानन्तरं यतस्ताः क्रियाः स्नानपूर्विका अतो हेतोर्नित्यं सन्ध्योपासनपञ्चमहायज्ञादिनित्यिकयानुष्ठानाधिकारसंपादकत्वेनाव-इयकं स्नानं बहिः सर्वोङ्गजळसंयोगं विधास्यते इति सूत्रशेषः । तत्स्नानं कुत्र विधेयमित्यपेक्षायामाह्।। ' नद्यादें। ' ननु मासद्वयं श्रावणादि सर्वा नद्यो रजस्वलाः ॥ तासु स्नांनं न कुर्वीत वर्जयित्वा समुद्रगा इतिछन्दोगपरिशिष्टे नदीस्नाननिषेधात् कथं नद्याद्युच्यते । सत्यम् । उपाकर्मणि चोत्सगे प्रेतस्त्राने तथैव च । चन्द्रसूर्योपरागेच रजोदोबो न विद्यते इत्यपवादवचनात् न दोषः । नदी आदिः प्रथमा मुख्या यस्य स्नानाधिकरणस्य देवखाततडागसरोगर्तहदप्रस्रवणादेरकृत्रिमजलाशयस्य स न-द्यादिः तस्मिन्नद्यादावकृत्रिमजलाशये स्नानं कुर्यादिति यावत् । तत्र नदी कुलद्वयान्तर्गतयोजनाधि-कभूभागप्रवाहसिळ्ळा छोके नदीशब्देन प्रसिद्धा च । देवखातो देवनिर्मितत्वेन प्रसिद्धः ब्रह्मह्रदः । तडागो गदालोलप्रभृतिः । सर उत्तरार्कद्ण्डखातादि । गर्तो योजनभूभागपर्याप्तजलप्रवाहः । हदो-<mark>ऽगाधोऽशोष्यो जलराशिरवस्थितः । प्रस्नवणं पर्वतादेः स्वतः प्रवृत्तो निर्झरः । अङ्कत्रिमासंभवे पञ्च-</mark> मृत्पण्डोद्धरणपूर्वकं कृत्रिमेऽपि जलाशये स्नायात् । एवं स्नानं तद्धिकरणं चानुविधायेदानीं स्नानोपकरणपूर्वकं स्नानेतिकर्तव्यताविधानमुपक्रमते 'मृहोमयकुशतिल्रपुमनस आहत्य 'गोमयं च कुशाश्च तिलाश्च सुमनसश्च मृद्गोमयकुशतिलसुमनसस्ता आहृत्य स्वयमानीय श्र्दाद्नयेन वाऽऽहार्य तत्र मृदं शुचिदेशस्थां शर्कराइमादिरहितामाखुकृष्टवल्मीकपांमुलकर्दमवर्जितां, गोमयमरोगिण्यादि-गवां शकृत्, कुशान् यवादि शुचिक्षेत्रादिसम्भवान्, तिलान् प्राम्यान् आरण्यान्वा, सुमनसः पुष्पा-णि सुगन्धीनि अगन्धोप्रगन्धप्रतिषिद्धवर्जितानि शतपत्रादिकानि विल्वतुलसीप्रमृतिपत्राणि च। ' उदकान्तं गत्वा शुचौ देशे स्थाप्य ' उदकस्य पूर्वोक्तनद्यादिसंबन्धिनः अन्तं समीपं गृहात् गत्वा तत्राप्यपद्रव्यरहिते शुचौ देशे वस्त्राद्यन्तर्हितायां भूमौ स्थाप्य मृदादीनि । अत्रासमासेऽपि ल्यप्प्रयो-गइछान्द्सः, छन्दोवत्सूत्राणि भवन्तीति वचनात् । ' प्रक्षाल्य पाणिपाद्म् ' प्रक्षाल्य मृदा जलेन च

प्रकर्षेण क्षालियत्वा, किं, पाणी च पादौ च पाणिपादं द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानामिति सूत्रेणैकव-चनम । अत्र पाण्योरभ्यर्हितत्वात् पाणिशब्दस्य पूर्वनिपातः तेन विप्रो दक्षिणपादोपक्रमेण पादौ प्र-क्षाल्य तथैव पाणी प्रक्षालयेन पाठकमेण । 'कुशोपमहो बद्धशिखी यज्ञोपवीत्याचम्य 'कण्ठाद-त्तार्थ सत्रं त कर्त्तव्यं क्षालनं द्विजै:। अन्यव संप्रहे । अभ्यङ्गे चौद्धिस्नाने मातापित्रो: क्ष्येऽहिनि। कण्ठादुत्तार्ये सूत्रं तु क्षालयेत्परिशोधयेत् ॥ कुशाः त्रिप्रभूतयो दर्भस्तम्बा उपप्रहाः सञ्यहस्ते धृता येन स क्रशोपमहः। उपमहः पवित्रमण्युपलक्षयति । सन्यः सोपमहः कार्यो दक्षिणः सपवित्रक इति स्मतेः ॥ तेनानन्तर्गर्भसायप्रादेशमात्रदर्भदछद्वयात्मकपवित्रालंकतदक्षिणहस्तो बहक्रशोपयहान्वितस-व्यहस्तः सन् । बद्धा शिखा चूडाऽस्यातीति बद्धशिखी । यज्ञोपवीतं ब्रह्मसूत्रमस्यास्तीति यज्ञोप-वीती । अत्र सदोपवीतिना भाव्यं सदा वद्धशिखेन चेति कात्यायनस्मतेवेद्धशिखित्वयज्ञौपवीतित्वे प्राप्ते पुनर्वचनं केशबन्धनोत्तरीयवाससोर्निवृत्त्यर्थम् । यत्तु प्रेतस्पर्शिनां स्नाने एकवस्नाः प्राचीनावी-तिन इति पारस्करगृह्यस्मरणं न तत्स्नानान्तरे द्विवस्नताज्ञापकं, यतौऽश्चचिस्पर्शादिनिमित्तके स्नाने सवासा जलमाविशेदित्यादिवचनैः प्रेतस्पर्शिनामपि स्नानेऽनेकवस्त्रताप्राप्तौ तत्पुन(रे?रने) कवस्त्रताप-रिसंख्यानार्थं न पुनः प्रेतस्त्रानव्यतिरिक्तस्ताने द्विवस्त्रताज्ञापकम् । यतो वक्ष्यति निष्पीड्य वस्त्र-मिति । योगियाज्ञवल्कयोऽपि निष्पीडच स्नानवस्त्रं त्विति स्नानवस्त्रस्यैकत्वं स्मर्ति । अतः साधुक्तं यज्ञोपवीतीतिपुनर्वचनमुत्तरीयवस्त्रव्यदासार्थमिति । तस्मान्नमित्तिक एव स्नानेऽनेकवस्त्रता नान्य-त्रेति स्थितम् ॥ आचम्य यथाशास्त्रमाचमनं कृत्वा । ' उरुर्ठःहीति तोयमामन्त्रयावर्तयेदो ते शत-मिति ' उरुह हि राजेत्यनयर्चा तोयं सिल्लिमामन्त्रयाभिमुखीकृत्य ये ते शतमित्येतयर्चा तत्तोयं दक्षिणहस्तेन प्रदक्षिणं सक्टदावर्त्तयेत् आलोडयेत् । 'सुमित्रियान इत्यपोऽऋलिनादाय दुर्मित्रिया इति द्वेष्यं प्रति निषिञ्चेत् ' सुमित्रियान आप इति यजुषा अपो जलमञ्जलिना करद्वयपुटेनादाय उद्धत्य दुर्मित्रियास्तस्मै सन्त्विति यजुषा द्वेष्यं शत्रुं प्रति निषिश्चेत् । शत्रुं मनसा ध्यात्वा भूमौ प्रक्षिपेदित्यर्थः । द्वेष्याभावे कामाद्यरिषडुर्गान्मनसाऽभिष्याय निषिश्चेत । 'कटिं बस्त्यरू जङ्गे चरणौ करौ मृदा त्रिस्तिः प्रक्षाल्य '। कटिनीभेः पृष्टवंशस्य च समन्तान्। तस्या अधोभागो बस्तिः गुर्मेद्योरन्तरालम् । ऊरू बस्तितोऽधस्ताज्ञानुपर्यन्तौ । जङ्ये जानुतोऽधस्तान् गुल्फपर्यन्ते । च-रणौ गुरुफतोऽधस्तात तलमभिन्याप्य पादौ । करौ मणिवन्धादारभ्य अन्तर्वहिरङ्गरुयप्रावधी । मृदा सन्यहस्तगृहीतया तावत्किटं सक्टदालिप्य । प्रक्षालनशब्दसामध्यात् अद्भिः सक्टत्प्रक्षाल्य । तथैव द्वि-तीयम् । तथैव तृतीयं । कटिं क्षालियत्वा। एवमेव त्रिविस्तिप्रभृतीनि क्रमेणैकैकशः प्रक्षास्य । 'आचम्य नमस्योदकमालभेदङ्गानि मृदेदं विष्णुरिति ' कटबाद्यथमाङप्रक्षालनसंभवात्प्रायश्चित्तः(?)राद्धवर्थ-माचमनं कृत्वा उद्काय नम इत्युदकं नमस्य नत्वा इदं विष्युरित्ये । र्चा दक्षिणहस्ते गृहीतया मृद्। मुख-प्रभृतिनाभिपर्यन्तानि सव्यहस्तेस्थया नाभिमारभ्य पादपर्यन्तानि अङ्गानि गात्राणि आल-भेत् अनुलिम्पेत् । अत्र नमस्येति छान्दसो स्यप् । अत्रालभेदिति परस्मैपदं छान्दसम् । छ-न्दोवत्सूत्राणि भवन्तीति वचनात् । सूर्यस्याभिमुखो निमज्जेत् । ततः श्नैर्जलाशयं प्रविदय नाभि-मात्रे स्थितः सूर्यस्याभिमुखः सिन्नमजेत् ॥ हारसा जलमवगाहेत । इदं कात्यायनमतम् । यत्तु प्रवाहा-भिमुखो मज्जेत् इति स्पृत्यन्तरं तदन्यशाखीयविषयम् । ननु कात्यायनवचनं स्थावर्जलमज्जनविषयं स्मृत्यन्तरंतु प्रवाहजळविषयमिति व्यवस्था किं न स्यात्। मैवम्। यतः कात्यायनः स्नानं नद्या-दावित्युपक्रम्य सूर्यस्याभिमुखो मज्जेदिति सामान्येन स्मरति। योगियाज्ञवल्क्योऽपि भास्करा-भिमुखो मज्जेदिति । षट्त्रिंशन्मते, प्रवाहानिमुखो मज्जेद्वढ्दचोऽप्रवसामगाः । यजुषां चैव सर्वेषां सूर्याभिमुखमज्जनम् । तस्मात्कात्यायनयोगियाज्ञवल्क्यमतानुवर्त्तिनां वाजसनेयिनां सर्वत्रोदकाशये

स्नाने सुर्याभिमुखत्वम् । मज्जनप्रकारमाह । 'आपो अस्माः''चम्य 'आपो अस्मान्मातर् इति मन्त्रेण स्नात्वा मज्जित्वा । उदिदाभ्य इति मन्त्रान्ते उन्मज्य उत्क्रम्य निमज्य पुनः तृष्णीं स्नात्वा । उन्मज्य तथैवोपकस्याचस्य उपस्प्रदय । 'गोमयेन विलिम्पेन्मानस्तोक इति'। दक्षिणकरगृहीतेन गोमयेन मुर्द्ध-प्रभृतिनाभिपर्यन्तं वामहस्तगृहीतेन नाभ्यादिपादपर्यन्तं शरीरं विलिम्पेत् । रौद्रमन्त्राभिधानादुः दुकं स्पृशेत् । 'ततोवभृथेति ' ततोऽभिषिश्चेदिमं मे वरुणेत्येवमादिभिः ४ सूत्रपाठकमेण पिठतैर-ष्टाभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रं मुद्धानमभिषिञ्चेत् । अत्र पाठादेव गोमयानुलेपनानन्तरमभिषेके प्राप्ते ततः-शब्देनानु लिप्तगात्रस्यैवाभिषेक इति गम्यते । अन्ते चैतत् एतदृष्ट्यीभिषेचनमन्ते च भवति । सन्निधेर्भिषेकोत्तरत्रानुष्ठेयस्य पावनस्यान्ते इत्यर्थः । निमज्योन्मज्याचम्य दभैः पावयेत् निमज्य तृष्णीं स्नात्वाऽऽचम्य स्नानानन्तरं विहितमाचमनं कृत्वा दुर्भैः त्रिभिः कुशस्तम्बैर्देक्षिणहस्तोपात्तैः प्रादक्षिण्येन नाभित उर्द्धे पुनर्नाभि यावत्पावयेत्। पावनमन्त्रानाह । 'आपो वन्ते च ' आपो-हिष्टेत्यादिभिश्चित्पतिर्मेत्यन्तैर्भन्त्रैः पावयेदित्यन्वयः । किञ्च ॐकारेण प्रणवेन व्याहृतिभिस्तिस्रभिः गायच्या च तत्सवितुरित्येतयर्चा पावयेत् । कुत्र, आदौ आपोहिष्ठेत्यादेः पावनस्य । तथाऽन्ते च, चित्पतिमी पुनादिवत्यस्यावसाने । अन्तर्जलेऽघमर्षणं त्रिरावर्त्तयेत् अन्तर्जले जलस्य मध्ये निमप्रः अधमर्षणम् ऋतञ्च सत्यञ्चेत्येतत्सूक्तं त्रीन्वारानावर्त्तयेत् अनुच्छ्वसन् जपेत् । 'द्रुपदास्मरणम् ' यद्वा द्रुपदादिवेत्यादिकासृचं आयङ्गोरित्यादिकां वा तृचं प्राणायामं वा वक्ष्यमाणलक्षणम् । कथंभूतं सिशरसं सह शिरसा वर्त्तमानम् , आपोज्योतिरिति मन्त्रः शिरः । अनेन शिरोरिहतोऽपि प्राणा-यामोऽस्तीति गम्यते । ॐ इतिवाऽन्तर्जले त्रिरावर्त्तयेदित्यनुषद्धः । अत्रैषां पक्षाणां शक्तिश्रद्धापे-क्षया विकल्पः । उत्तमाधिकारिणं प्रत्याह । विष्णोर्वा स्मरणम् । विष्णोः परमात्मरूपेण सर्वव्याप-कस्य स्मरणं ध्यानं वा कुर्यात् । इतिस्नानविधेः प्रथमकण्डिकासूत्रार्थः ॥ १ ॥

अथ पद्धतिः । तत्राष्ट्रधा विभक्तस्याहश्चतुर्थे भागे मृदादीनि स्नानोपकरणान्याहृत्य नद्या-युद्काशयं गत्वा तत्र तीरं प्रक्षाल्य मृद्गोमयकुशतिलसुमनसो निधाय मृद्गिरद्भिश्च पादौ हस्तौ च प्रक्षाल्य दक्षिणकरे साम्रं प्रादेशमात्रमनन्तर्गर्भे द्विपत्रं कृत्वा वामकरे त्रिप्रभृतिबहून् कुशानुपम्रहं भृत्वा बद्धशिखी यज्ञोपवीती एकवासा आचमनं कृत्वा उरुहिराजा इत्यादिकया विधिश्चिदित्य-न्तया शुनःशेपदृष्टया वरुणदेवतया त्रिष्टुभा ज्योतिष्टोमावभृथे यजमान्वाचने विनियुक्तया तीर्थतोय-मामन्त्र्य येतेशतमित्यादिकया स्वाहान्तया शुनःशेपदृष्टया वारुण्या त्रिष्टुभा तत्तोयमावर्त्तयेत्। समित्रियान इति यज्ञषा प्रजापतिदृष्टेनाव्दैवतेन तोयमञ्जलिना गृहीत्वा दुर्मित्रिया इति यज्ञषा प्रजापतिदृष्टेनाव्दैवतेना अलिस्थं जलं द्वेष्यं मनसा स्मृत्वा द्वेष्याभावे कामादीन् स्मृत्वा निषिश्चेत्। ततो मृदं त्रेधा विभज्य एकस्माद्भागादल्पां मृदं वामकरेणादाय कटिमनुलिप्याद्भिः प्रक्षाल्य तथैव पुनर्द्विवारं प्रक्षाल्य एवमेव बस्तिम् ऊरू जङ्घे चरणौ करौ चैकैकशः प्रक्षाल्याचम्य उदकाय नम इति तीर्थोदकं नत्वा इदं विष्णुरित्यूचा मेधातिथिदृष्टया गायच्या वैष्णव्या दक्षिणपाणिगृहीतया मृ<mark>दा</mark> मुखतो नाभिपर्यन्तं वामकरगृहीतया नाभितः पादपर्यन्तमङ्गान्यालिप्य शनैर्नाभिमात्रं जलंप्रविश्य सूर्याभिमुखं स्थित्वा आपो अस्मानिति मन्त्रेण प्रजापतिदृष्टेनात्यष्टिछन्दस्केनाव्दैवतेन दीक्षायां यज-मानस्नाने विनियुक्तेन जले मज्जनम् । उदिदाभ्य इति मन्त्रेण तदैवतर्षिछन्दस्केनोन्मज्जनम्, पुन-स्तूष्णीं निमज्ञयोन्मज्ञ्याचम्य पाणिभ्यां गोमयमादाय मानस्तोक इत्यृचा कुत्सदृष्ट्या ऐकरौद्या जगत्या शतरुद्रिये जर्तिछहोमे विनियुक्तया दक्षिणपाणिस्थेन गोमयेन मुखादिनाभ्यन्तं वामकरस्थेन नाभितोऽङ्किपर्यन्तं शरीरं विलिम्पेत्। इमं मे वरुणेत्यूचा शुनःशेपार्षया गायत्र्या वारुण्या चुलुकेन

मुर्द्धानमभिषिच्य तथैव तत्वायामीति शुनःशेषदृष्टया त्रिष्टुभा वारूण्या तथा त्वन्नः सत्वन्न इत्येताभ्यां वामदेवर्षिभ्यां त्रिष्टुदभ्यामाग्निवारुणीभ्याम् प्रत्यूचम् मापोमौषधीर्हिदःसीरित्येतावता यजुषा प्रजापति-हुष्टेन हृद्यश्र्ट्रवेतन उदुत्तममिति शुनःशेपदृष्टया त्रिष्टुभा वारुण्या मुञ्चन्तुमेति बन्धुदृष्टया अनुष्टुभा ओषधिदेवतया अवभृथनिचुम्पुण इति प्रजापतिदृष्टया यजुषा यज्ञदेवतयाऽभिषिञ्चेत् । ततस्तूष्णीं निमज्ज्याचम्य त्रिभिर्दभैर्द्क्षिणकर्धृतैः सोदकैर्नाभिमारभ्य प्रदक्षिणं नाभिपर्यन्तं वक्ष्य-माणैः प्रणवादिभिर्मन्त्रैरात्मानं पावयेत् । तत्र प्रणवस्य ब्रह्मऋषिः पर्मात्मादेवता गायत्रीछन्दः ब्रह्मारम्भविरामसर्वकर्मादिषु विनियोगः, व्याहृतीनां प्रजापतिऋषिरमिवायुसूर्या देवता दैवानि गाय-<mark>ज्युष्णिगगायत्रीसंज्ञानि छन्दांसि [गायज्युष्णुगनुष्टुप्छन्दांसि] अग्न्याधाने विनियोगः । गायज्या</mark> विश्वामित्रऋषिः सवितादेवता गायत्रीछन्दः गार्हपत्यस्योपस्थाने वि० । आपोहिष्टेति तिस्रणां सिन्धुद्वीपऋषिः आपोदेवता गायत्रीछन्दः उषासंभर्णे पर्णकषायपकोदकासेके वि०। इदमाप इति प्रजापतिर्ऋषिः आपोदेवता त्र्यवसाना महापङ्किश्छिन्दः अन्त्यपादः पावमानः पशौ चात्वाले मार्जने वि० । ह्विष्मतीरिमा इति प्रजापतिर्ऋषिः आपो यजमानाध्वरसूर्याश्च देवता अनुष्टुप्छन्दः वसती-वरीणामपां प्रहणे वि० । देवीरापो अपान्नपादिति प्रजापतिर्ऋषेः आपो देवता पङ्किरछन्दः अप्सु चतुर्गृहीताज्यहोमे वि० । कार्षिरसीति प्रजापतिर्क्तषः आज्यमापश्च देवता अनुष्टुपुछन्दः आज्यप्रप्ना-वने वि० । अपोदेवा इति वरुणऋषिः आपो देवता त्रिष्टुप्छन्दः राजसूयेऽभिषेचनीयोषासंभरणे वि० । द्वपदादिवेति प्रजापत्यश्विसरस्वत्य ऋषयः आपोदेवता अनुष्टुप्छन्दः वासोऽपासने विनियोगः। शन्नोदेवीरिति दध्यङ्काथर्वण ऋषिरापो देवता गायत्रीछन्दः शान्तिकर्णे वि० । अपाछंरस-मिति वृहस्पतिरिन्द्रश्च ऋषिः रसो देवता अनुष्टुप्छन्दश्चतुर्थवाजपेयग्रहणे वि०। अपोदेवीरिति सिन्धुद्गीपऋषिरापो देवता न्यङ्कुसारणीछन्द उत्खातोखानिर्माणार्थ मृद्भुमावपांसेके वि० । पुनन्तुमेति द्वयोः प्रजापत्यश्विसरस्वत्य ऋषयः पितरोदेवता अनुष्टुप्छन्दः सौत्रामण्यां सुराप्रह्शेष-प्रतिपत्तिसमनन्तरं पवित्रहिरण्यसुराभिः ऋत्विग्यजमानानामात्मपावने वि०। अग्न आयु७ंषीति प्रजापतिर्वेखानसः ऋषिरिमदेवता गायत्रीछन्दः पुनन्तुमेति प्रजापत्यश्विसरस्वत्यऋषयः देवजना धियो विश्वाभूतानि जातवेदाश्च देवता अनुष्टुप्छन्दः पवित्रेणेत्यादीनां पञ्चानां प्रजापत्यश्विसर-स्वत्य ऋषयः प्रथमाया अग्निर्देवता गायत्रीछन्दः द्वितीयाया अग्निर्व्रह्मा वा देवता तृतीयपादस्य ब्रह्मैव देवता गायत्रीछन्दः तृतीयायाः सोमो देवता गायत्रीछन्दः चतुर्थ्याः सवितादेवता गायत्रीछन्दः पञ्चम्या विश्वेदेवादेवता त्रिष्टुप्छन्दः पूर्वोक्तपावने वि०। चित्पतिर्मा वाक्पतिर्मा देवोमेति त्रयाणां यजुषाम् प्रजापति ऋषिर्द्वयोः प्रजापतिदेवता तृतीयस्य सविता देवता दीक्षणीयायां यजमानपावने वि०। ॐकारादीनां पूर्ववत् अत्र पावने विनियोगः। उक्तरीत्या ऋष्यादीन् स्मृत्वा ॐपुनातु ॐभूः पुनातु ॐभुवः पुनातुः ॐस्वः पुनातु गायत्र्यन्ते सर्वे पुनातु । तत आपोहिष्ठेतिप्रमृतिभिर्वेश्वदेवीपु-नतीत्यन्ताभिर्ऋग्भिः प्रत्यूचं पावयित्वा चित्पतिर्मा पुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रिक्मिभिः । तस्य ते पवित्रपते पवित्रपूतस्य यस्कामः पुने तच्छकेयमित्येवं पावयित्वा वाक्पतिर्मा पुनात्वच्छिद्रेणेत्यादि तच्छ-केयमित्यन्तेन देवो मा सविता पुनात्विच्छिद्रेणेत्यादि तच्छकेयमित्यन्तेन पावयेत् । तत ॐपुनात्विति पूर्ववत्पाविष्यत्वा पावनकुशान् परित्यज्य पूर्वविदमंमे वरुणेत्याद्याभिरवभृथेत्यन्ताभिरष्टाभिर्ऋग्भिरभि-षिच्यान्तर्जले निमम् ऋतं च सत्यञ्चेति सुक्तमघमर्षणदृष्टं भाववृत्तिदैवतमानुष्टुभमश्वमेधावभृथे विनि-युक्तं त्रिजेपेत्। द्रुपदादिवेति प्रजापत्यश्विसरस्वतीदृष्टमापमानुष्टुभं सौत्रामण्यावसृथे वासोऽपास्ने विनियुक्तम् आयङ्गीरित्यृचं सार्पराज्ञीदृष्टामाग्नेयीं गायत्रीं प्राणायामं वा शिरःसहितम् ॐइति वा त्रिर्जपेत् । यद्वा परमात्मानमन्ययं विष्णुं स्मरेत् । ततस्तद्विष्णोरित्येतया मेधातिथिदृष्टया वैष्णव्या गायत्र्या चषालोद्वीक्षणे विनियुक्तया त्रिःस्नात्वाऽऽचम्य निर्गच्छेत्, इतिस्नानप्रयोग्यान्त्रयोग्याद्वतिः ॥ १॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

उत्तीर्य धौते वाससी परिधाय मृदोरूकरौ प्रक्षाल्याचम्य त्रिरायम्यासून पुष्पाण्यम्बुमिश्राण्यूर्ङ्क क्षिप्त्वोर्ध्वबाहुः सूर्यमुद्रिक्षन्नुद्वयमुद्धत्यं चित्रं तच्रक्षु-रिति गायच्या च यथाद्यक्ति विश्राडित्यनुवाकपुरुषसूक्तिश्ववसङ्कल्पमण्डल-ब्राह्मणैरित्युपस्थाय प्रदक्षिणीकृत्य नमस्कृत्योपविशेत् दर्भेषु दर्भपाणिः स्वा-ध्यायं च यथाद्याक्त्याद्यावारभ्य वेदम् ॥ २ ॥ ॥ ॥ ॥

(हरिहरः)—ततः किं कुर्यादित्याह । उत्तीर्य धौते वाससी परिधाय । एकपङ्त्तयुपविष्टा-नांभोजनेन पृथक् पृथक् । यद्येको लभते नीलीं सर्वे तेऽशुचयः स्मृताः । यस्य पट्टे शुचौ तन्तुनीं-<mark>ली रक्तो हि दृश्यते । त्रिरात्रोपोषणं देयं शेषाश्चैकोपवासिनः । एवमुक्तविधिना स्नात्वा उत्तीर्य</mark> जलाद्वहिर्निष्कम्य धौते अरजकप्रक्षालिते सदशे गुष्के गुक्के अनिप्रदग्धे अचिछद्रे अस्यूते अमलिने गैरिकादिरागेणाविकृते कार्पासवाससी अन्तरीयोत्तरीये द्वे वस्त्रे परिधाय धृत्वा । अत्र यथादेशा-चारं परिधानस्य विन्यासविद्येषः प्रान्तद्वयगोपनेन । धौताभावे शाणक्षौमाविककुतपानामन्यतमे अभ्युक्षिते । द्वितीयवस्त्राभावे तृतीयमुपवीतं योगपट्टं वा कुशरुज्जुं वा सूत्रं वा परिधानीयस्योत्तरार्ध वा उत्तरीयं कुर्यात् । ' मृदोरूकरौ प्रक्षाल्याचम्य ' मृदा उदकेन च ऊरू पाणी च क्रमेण प्रक्षाल्या-चम्य प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा उपविदय कुरापवित्रोपप्रहपाणित्रीह्मतीर्थेन त्रिरप आचम्य सोदकेना-क्कुष्टमूलेन द्विर्मुखं प्रमुज्य सर्वाङ्कलीभिरोष्ठी स्प्रष्ट्वा तर्जन्यङ्कष्टाभ्यां दक्षिणोत्तरे नासारन्त्रे अनामि-काङ्कुष्टाभ्यां दक्षिणोत्तरे अक्षिणी ताभ्यामेव दक्षिणोत्तरों कर्णों कनिष्टाङ्कुष्टाभ्यां नाभि पाणितलेन हृद्यं च कराग्रेण मूर्धानं दक्षिणोत्तरभुजमूले चोपस्पृशेत्। एवं द्विराचमनं विधाय शिष्टाचारपरि-प्राप्तं गङ्गादितीर्थमृत्तिकयोर्ध्वपुण्डूं तिलकं ललाटे कुर्यात्। 'त्रिरायम्यासून् 'त्रिः त्रीन् वारान् असून् प्राणान् आयम्य सन्निरुध्य । प्राणनियमप्रकारश्च "गायत्रीं शिरसा सार्धे जपेब्राहृतिपूर्वि-काम् । प्रतिप्रणवसंयुक्तां त्रिरयं प्राणसंयमः " इति योगीश्वरेणोक्तो द्रष्टव्यः । ' पुष्पाण्यम्बुमिश्राण्युर्ध्व क्षिस्वा ' पुष्पाणि कुसुमानि तद्भावे विल्वादिपत्राणि अम्बुना उद्केन मिश्राणि संयुक्तानि अअलिना-SSद्राय उत्थाय अर्ध्वमुपरि सूर्याभिमुखं क्षिप्त्वा उत्सृज्य प्रणवन्याहृतिपूर्विकया गायच्या । शौनकः । उभी पादी समी कृत्वा पूरयेदुद्का अलीन्। गोशृङ्गानूर्ध्वमुद्भृत्य जलमध्ये जलं क्षिपेत्। पक्षान्तरे। इषन्नमः प्रभातेषु मध्याहे ऋजुसंस्थितः । द्विजोऽधै प्रक्षिपेदेव्या सायं तूपविशन् सुवि । प्रातमध्याः ह्निकां सन्ध्यां तिष्ठन्नेव समापयेत् । उपविक्य तु सायाह्ने जले हार्घ विनिक्षिपेत् । 'ऊर्ध्वबाहुः विशेत् ' ऊर्ध्वी सूर्याभिमुखी बाहू यस्य स ऊर्ध्वबाहुः सन् सूर्यमादित्युमुदीक्षन् पदयन् उद्वयमित्या-दिनोक्ताभिश्चतस्रभिर्ऋग्भिस्तथा गायत्र्या यथाशक्ति सहस्रादिसङ्ख्या आवृत्तया विश्राडित्यनुवा-केन पुरुषसूक्तेन सहस्रशीर्षेत्यादिषोडशर्चेन शिवसंकल्पेन यज्ञायत इत्यादिना षड्चेन मण्डलब्राह्मणेन यदेतनमण्डलं तपतीत्यादिनोपस्थाय सूर्यं स्तुत्वा तमेव प्रदक्षिणीकृत्य नमस्कृत्य कायवाङ्मनोभिः प्रणम्योपविशेत् आसीत । एवं त्रिरायम्यासून् इत्यारभ्य उपविशेदित्यन्तेन सूत्रसंदर्भेण कात्याय-नाचार्येण संध्योपासनमुक्तं तत् काण्वमाध्यन्दिनानां स्वगृह्योक्तत्वात् शास्त्रानुष्टानसिद्धिकरम्। यत्पुनः शाखान्तराधिकरणन्यायेनेदमेव कल्पतरुकारप्रभृतिभिनिवन्धकारैराह्निकपद्धतिकारैश्च स्मृत्य- न्तरोक्तसंध्योपासनिविधसमुचितं लिखितं तत्सर्वशाखाध्येतृसाधारणत्वात्सर्वशाखिनामनुष्ठानमुचितम् । 'द्र्भेषु वेदम् 'द्र्भेषु प्रशस्तदारुनिर्मितासनोपिरिनिहितेषु प्राग्रयेषु उद्ग्रयेषु वा त्रिषु कुशेषु आसीनः प्राङ्मुख उद्ङ्मुखो वा दर्भपाणिः दर्भः पवित्रोप्रह्व्यतिरिक्ताः पाण्योर्थस्यासौ दर्भ-पाणिः स्वाध्यायं ब्रह्मयइां यथाशक्ति शक्तिमनितक्रम्य कुर्यात् । कि कृत्वा आरभ्य उपक्रम्य कं वेदं मन्त्रब्राह्मणात्मकम् । कुत आरभ्य आदौ आदितः इषेत्वोजेत्वेत्यसमात् । अत्र वेदमित्येकवचनादनेक-वेदाध्यायिनोऽप्येकं वेदमारभ्य प्रतिदिनं उपर्युपर्यध्ययनेन समाप्यान्यं वेदमारभ्य तथैव समाप्य अथ-वंपुराणितिहासादीन्यपि तथैवादित आरभ्येकैकं समाप्यापरमपरमारभ्य समापयेत् न पुनर्यदृच्छया एकदेशमेकदेशम्, आदावारभ्येति नियमात् वेदशब्दोऽत्रोपलक्षणार्थः । यथाह याज्ञवल्क्यः । वेदार्थव-पुराणानि सेतिहासानि शक्तिः । जपयज्ञप्रसिद्धयर्थं विद्याश्वाध्यात्मिकीं जपेदिति । स चायं जप-यज्ञः कालान्तरेऽपि समर्यते । यश्च श्रुतिजपः प्रोक्तो ब्रह्मयज्ञस्तु स स्मृतः । स चार्वाक् तपणात्कार्यः पश्चाद्वा प्रातराहुतेः । वैश्वदेवावसाने वा नान्यत्रेत्यनिमित्तिकादिति छन्दोगपरिशिष्टोक्तेः । इति द्वितीयकण्डिकासृत्रार्थः ॥ २ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अथ प्रयोगः। निर्गम्य पादौ जले स्थले च कृत्वा द्विराचम्य धौते वस्त्रे परिधाय मृदाऽद्भिश्च ऊरू करी प्रक्षाल्य श्रीपर्णादिप्रशस्तदारुनिर्मिते कुशत्रयाच्छन्ने सुप्रक्षाछिते आसने प्रागास्य उदगास्यो वा-SSसीन उक्तलक्षणपवित्रोपग्रहः सुवर्णरौप्यालंकतपाणियुगल उक्तेन विधिना द्विराचम्य भगवन्तं पर-मात्मस्वरूपं नारायणं संस्मृत्य संध्योपासनमारभेत् । तद्यथा । ॐकारस्य ब्रह्माऋषिः परमात्मा गायत्री-छन्दः सर्वकर्मारम्मे विनियोगः । भूरादिसप्तव्याहृतीनां प्रजापतिर्ऋषिः अग्निर्वायुः सूर्यो वृहस्पतिर्वरूण इन्द्रो विश्वेदेवा देवताः गायच्युष्णिगनुष्टृपुबृहतीपङ्कित्रिष्टुपुजगत्यद्दछन्दांसि, तत्सवितुरिति विश्वामित्र-ऋषिः सवितादेवता गायत्रीछन्दः, आपोज्योतिरिति प्रजापतिर्ऋषिः ब्रह्माग्निवायुसूर्या देवताः द्विप--दागायत्रीछन्दः सर्वेवाम् प्राणायामे विनियोगः। इत्युक्त्वा प्राणवायुं नियम्य ॐमूः ॐसुवः ॐस्वः अमहः अजनः अत्तपः अस्तरम् अत्तरस्वि० दयात् अअपोज्योतीरसोऽमृतं ब्रह्मभूभवः स्वरोम् । <mark>एवं नवधावृत्य ॐउपात्तदुरितक्षयाय मध्याह्नसंध्यामहमुपास्ये इति प्रतिज्ञाय । ॐआयाहि वरदे</mark> देवि ज्यक्षरे रुद्रवादिनि । सावित्रिच्छन्दसां माता रुद्रयोने नमोऽस्त ते । इतिमन्त्रेण संध्यामा-वाह्य । आपः पुनन्त्विति मारीचकस्यपऋषिः आपो देवता अनुष्टुपूछन्दः आचमने विनि० । आपः पुनन्तु प्रथिवीं पृथिवी पूता पुनातु माम् । पुनन्तु ब्रह्मणस्पतिर्ब्रह्मपूता पुनातु माम् । यदुच्छिष्टम-भोज्यं यहा दुःश्वरितं मम । सर्वे पुनन्तु मामापोऽसतांच प्रतिप्रहुछंस्वाहा इत्यनेन मन्त्रेण सक्रदप आचम्य स्मार्त्तमाचमनं कृत्वा कुशानादाय । आपोहिष्ठेति तचस्य सिन्धुद्वीपऋषिः आपोदेवता <mark>गायत्रीछन्दः पर्णकषायपकोदकासेके वि० इति स्मृत्वा कुशाश्रेण ताभिरद्भिः आपोहिष्ठामयो<u>भ</u>व</mark> इत्यादितृचस्य नवभिः पादैः प्रतिपादं शिरोऽभिषिञ्चेत् । ततो द्रुपदादिवेति प्रजापत्यश्विसरस्वत्य ऋषयः आपो देवता अनुष्टपछन्दः सौत्रामण्यवभूथे वासोपासने वि० इत्यभिधाय चूळकेन जल-मादाय तस्मिन्नासायं निधाय दुपदादिवसुसुचान० मैनस इति जिपत्वा तज्जलं भूमावुतसूज्य, ऋतञ्च-सत्यञ्चेति तृचस्य अधमर्षणऋषिः भाववृत्तिदेवता अनुष्टुप्छन्दः अश्वमेधावभृथे वि० इत्युक्त्वा चुळुकजले नासायमाधाय "ॐऋतञ्च सत्यञ्चाभीद्धात्तपसोऽध्यजायत । ततो रात्रिरजायत ततः समुद्रो अर्णवः । समुद्रादर्णवाद्धिसंवत्सरो अजायत । अहोरात्राणि विद्धद्विश्वस्य मिषतो वशी । सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत् । दिवञ्च पृथिवीञ्चान्तरिक्षमथो स्वः " इति जपित्वा जलं भूमावुत्सृज्य पुष्पाणि पत्राणि वा अम्बुमिश्राण्यश्विलनाऽऽदायोत्थाय सप्रणवन्याहृतिकां गायत्रीं पठित्वा आदित्याभिमुखान्यूर्ध्व क्षिष्वा बाहू सूर्याभिमुखावुत्क्षिप्य उद्गयमिति प्रस्कण्त्रऋषिः सूर्यो

देवता अनुष्टुप्छन्दः जलादुत्क्रमणे वि० । उदुत्यिमिति प्रस्कण्वऋषिः सूर्यो देवता गायत्रीछन्दः दक्षि-णहोमे वि०। चित्रंदेवानामिति कुत्स आङ्गिरस ऋषिः सूर्यो देवता त्रिष्टुप्छन्दः दक्षिणहोमे वि०। तचक्षुरिति दृष्यङ्ङाथर्वणऋषिः सूर्यो देवता एकाधिकात्राह्यीत्रिष्टुप् व्यूहेनात्यष्टिर्वा छन्दः महावीर-शान्तिकरणे वि० इत्यभिवाय उद्गयमुदुत्यं चित्रं तचक्षुरित्येताभिर्ऋग्भिः सूर्यमुपस्थाय, तेजोऽतीति यजुः परमेष्ठी प्रजापतिर्ऋषिः आज्यंदेवता आज्यावेक्षणे गायज्यावाहने वि० इत्युक्त्वा गायज्यस्ये-कपदी द्विपदी त्रिपदी चतुष्पद्यपद्सि नहिपद्यसे नमस्ते तुरीयाय द्शीताय पदाय परोरजसे सावदो-मा प्रापदिति गायत्रीमुपस्थाय, प्रणवस्य परब्रह्मऋषिः परमात्मादेवता गायत्री छन्दः व्याहृतीनाम् प्रजापतिर्ऋषिः अग्निवायुसूर्या देवता दैवानि गायन्यु िणगगायत्रीसंज्ञानि छन्दांसि गायन्या विश्वा-मित्रक्रिषः सिवतादेवता गायत्रीछन्दः अग्निर्भुखं ब्रह्माहृद्यं विष्णुः शरीरं सांख्यायनगोत्रं सर्वपाप-क्षयार्थे जपे वि० इत्युक्त्वाऽर्कमीक्षमाणो मन्त्रार्थमनुस्मरन् अविक्षिप्तचित्तः स्फटिकपद्माक्षरुद्राक्ष-पुत्रजीवकुरायन्थिहस्तपर्वणां पूर्वपूर्वीभावे उत्तरोत्तरया जपमालया प्रणवव्याहृतिपूर्वी प्रणवान्तां गायत्रीं सहस्रकृत्वः शतकृत्वो वा शक्तितो जिपत्वा विभ्राडित्यादीनाञ्चतुर्दशानां विभ्राट्पस्कण्वा-गस्त्यश्रुतकक्ष्मुकक्ष्प्रस्कण्वकुत्सजमद्ग्निनृमेधकुत्सहिरण्यस्तूषाङ्गिरसा ऋषयः सूर्योदेवता प्रथमा ज-गती आद्यास्तिस्रो गायज्य: आनिस्त्रष्टुप् यद्येति बृहद्गायत्री तरणिर्विश्वतत्सूर्यस्य द्वे त्रिष्टुभौ वण्महां द्वे वृहतीसतोवृहत्यौ श्रायन्त वृहती अद्या देवागायत्री आकृष्णेन त्रिष्टुप् तम्प्रत्नथेति प्रतीकोक्तानां द्वयोः प्रजापतिर्ऋषिस्तृतीयायाः कुत्सः प्रथमाजगती द्वितीयातृतीये त्रिष्टुभौ सर्वमेधे सूर्यसंस्तवे तृतीये हविर्भहणे वि० । सहस्रशीर्षेति षोडशानां नारायणपुरुष ऋषिः पुरुषो देवता पञ्चदशानाम-नुष्टुभ् पोडरयास्त्रिष्टुप्छन्दः पुरुषमेधे पशुःवेन नियुक्तानाम् पुरुषाणां ब्रह्मणा प्रयुक्ताभिष्टवे वि०। यज्ञायत इति षण्णां शिवसङ्कल्पऋषिः मनो देवता त्रिष्टुप् छन्दः अनारभ्याधीतत्वात्कात्यायनवचनाच आदित्योपस्थाने वि० । मण्डलब्राह्मणस्य ब्राह्मणत्वाद्च्छन्द्रस्वस्यादित्योपस्थाने वि०। इत्यभिग्राय विभ्राडित्यनुवाकपुरुषसूक्तशिवसङ्करपमण्डलब्राह्मणैरुपांशु पठित्वा सूर्यमुपस्थाय प्रदक्षिणीकृत्य नमः स्कृत्योपविशेदिति स्मृत्यन्तरोक्तसमुचयेन कात्यायनसूत्रविहितं मध्याह्नसंध्योपासनम् । केवलकात्या-यनसूत्रविहितं तु प्राणायामा अलिप्रक्षेपादित्योपस्थानं त्रिकण्डिकासूत्रमात्रानुसारिणां शास्त्रार्थानु-ष्टानमात्रकरणम् । बह्वरुपं वा स्वगृद्योक्तं यस्य यावत्प्रकीर्तितम् । तस्य तावित शास्त्रार्थे कृते सर्वः कृतो भवेत् इतिस्मृते: । अथ ब्रह्मयज्ञं कुर्यात् । आसनोपरि न्यस्तेषु प्राग्नेषु दर्भेषु प्राङ्मुख उप-विष्टः पाणिभ्यां दर्भानादाय इषेत्वेत्यादिकस्य खं ब्रह्मान्तस्य माध्यन्दिनीयस्य वाजसनेयकस्य यजु-वेंदाम्रायस्य विवस्वानृषिः वायुर्देवता गायत्र्यादीनि सर्वाणि छन्दांसि ब्रह्मयज्ञे वि०। इत्यिभधाय प्रणवं व्याहृतीर्गायत्रीमाम्नायस्वरेणाधीत्य इषेत्वोर्जेत्वेत्यादितो वेदमारभ्यानुवाकशोऽध्यायशो यजुषो वा संहितां त्राह्मणं चाध्यायशो त्राह्मणशो वा प्रणवावसानं यथाशक्ति प्रत्यहमधीयानो मन्नं त्राह्मणं च समाप्य पुनरेवमेवारभ्य समापयेत्।प्रणवव्याहृतिगायत्रीपूर्वकं तु प्रतिदिनं पठेत्। एवमितिहासपुरा-णादीन्यपि ब्रह्मयज्ञसिद्धये जपेत्। तत्राप्याध्यात्मिकीं जपेदिति योगीश्वरेण पृथगभिधानात्। अत्रान-ध्यायो नास्ति । नास्ति नित्येष्वनध्याय इति वचनात्, नित्यश्च ब्रह्मयज्ञः।इति ब्रह्मयज्ञविधिः॥॥॥

ततस्तर्पयेद्ब्रह्माणं पूर्व विष्णुर्ठः रुद्धं प्रजापितं देवांरछन्दाछंसि वेदानृ-षीन् पुराणाचार्यान् गन्धर्वानितराचार्यान्त्संवत्सरं च सावयवं देवीरप्सरसो देवानुगान्नागान्सागरान्पर्वतान्सरितो मनुष्यान् यक्षान् रक्षाछंसि पिशाचान्त्सु- पर्णान् भूतानि पश्न्न वनस्पतीनोषधीभूतग्रामश्रतुर्विधस्तृप्यतामिति ॐकारपूर्व ततो निवीती मनुष्यान । सनकं च सनन्दनं तृतीयं च सनातनम् । कपिलमासुरिश्चैव वोढुं पश्चिशिखं तथा । ततोऽपसव्यं तिलमिश्रं कव्यवाडनलर्क्त सोमं यममर्थमणमिष्मध्वात्तान् सोमपो बर्हिषदो यमांश्चैके । यमाय धर्मराजाय मृत्यवे चान्तकाय च । वैवस्वताय कालाय सर्वभूतक्षयाय च । औदुम्बराय द्धाय नीलाय परमेष्ठिने । वृकोदराय चित्राय चित्रगुप्ताय वै नम् इति "एकैकस्य तिलैर्मिश्रांस्त्रींस्त्रीन्द्याज्जलाञ्चलीन् । यावज्जीवकृतं पापं तत्क्षणादेव नद्यति, जीविपतृकोऽप्येतानन्यांश्चेतर उदीरतामङ्गिरस् आयन्तुन ऊर्ज्जवहन्ती पितृभ्यो येचेह मधुव्वाता इति तृचञ्चपन् प्रसिश्चे-चृप्यध्वमिति त्रिनेमोव इत्युक्त्वा मातामहानां चैवं गुरुशिष्यित्वंग्वातिबान्धवान तर्पिता देहाद्रुधिरं पिबन्ति वासो निष्पीङ्याचम्य ब्राह्मवेष्णवरीद्रसान्धवान तर्पिता देहाद्रुधिरं पिबन्ति वासो निष्पीङ्याचम्य ब्राह्मवेष्णवरीद्रसान्धवान तर्पिता देहाद्रुधिरं पिबन्ति वासो निष्पीङ्याचम्य ब्राह्मवेष्णवरीद्रसान्धवान्धवान्त्र नमस्कृत्योपविद्य ब्रह्माक्षित्रयोषधिवाग्वाचस्पतिविष्णुमहद्भ्योऽद्भ्योऽपांपतये वरुणाय नम इति सर्वत्र संवर्चसेति मुखं विमुष्टे देवागानत्रिद्द इति विसर्जयेदेष स्नानविधिरेष स्नानविधिः ॥ ३॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

इति श्रीकात्यायनोक्तं त्रिकण्डिकासूत्रं समाप्तम् ।

(हरिहरः)—एवं कृतब्रह्मयज्ञः कि कुर्यादित्यत आह । 'ततस्तर्पयेद्वसाणं पूर्विमित्यादि' तर्पयेत् प्रीणयेत् कं ब्रह्माणम्, कथम्, पूर्वम् आदौ, केषां विष्णुमित्यादीनां भूतप्रामान्तानां देवानाम् । अत्र
तर्पयेद्वसाणमिति तर्पणिकयायाः कर्मभूतान् ब्रह्मादीनुदेश्यत्वेन द्वितीयया अभिधाय भूतप्रामश्चतुर्विधस्तृप्यतामिति प्रथमया प्रयोगमाचार्यो दर्शयति, ततश्च ॐब्रह्मा तृप्यतामित्येवं तर्पणप्रयोगः।
'ततो निवीती मनुष्यान् ' ततो देवतर्पणानन्तरं निवीतीं कण्ठसंसक्तब्रह्मसूत्रः सन् मनुष्यान् दिव्यान्
मानवान् तर्पयेदिति पूर्वोक्तनाख्यातेनानुपङ्गः। के ते मनुष्या इत्यपेक्षायामाह सनकञ्चत्यादिना स्रोकेन सप्त । 'ततोऽपसव्यं तिलिभ्भम् ' ततो मनुष्यतर्पणानन्तरमपसव्यं प्राचीनावीतं कृत्वा तिल्क्ष्मभ्यं तिलैः संयुक्तं जलं गृहीत्वा तर्पयेदिति सम्बन्धः। कांस्तर्पयेदित्याह् कव्यवादनलमित्यादिना
धाईषद् इत्यन्तेन स्त्रेण पठितान् । तत्र कव्यं पिष्यं हिवर्वहतीति कव्यवाद् अनलोऽप्रिः कव्यवाद्
चासौ अनलक्ष्येति कव्यवादनलस्तम् । अत्र केचित् कव्यवाहमनलमिति द्वे देवते मन्यन्ते । तद्युकम् । हव्यवाहनो वै देवानां कव्यवाहनः पितृणामिति श्रुतः कव्यवाद्गुणविशिष्टोऽनलः पितृणामन्तर्गत इति कव्यवादनल एकेव देवता । 'यमांश्चैकं ' एके आचार्याः यमांश्च तर्पयेदित्यादुः । तद्यथा

यमाय धर्मराजायेत्येवमादिनोक्तान् । पितृतर्पणेऽअलिसङ्घर्यामाह । एकैकस्य तिलैमिश्रान् त्रींखीन्दद्या-ज्जलाश्वलीन् । यावज्ञीवकृतं पापं तत्क्षणादेव नक्ष्यति , एकैकस्य प्रत्येकङ्कव्यवाडनलादेः तिलैः कृष्णैः मिश्रान् संयुक्तान् त्रींस्त्रीन् त्रित्वसङ्खयोपेतान् जलाञ्चलीन् जलेन पूर्णा अञ्चलयो जलाञ्चलयस्तान्। अस्य तर्पणस्य नित्यत्वेऽप्यानुषङ्किकं फलमाह । यावज्ञीवकृतं जन्मत आर्भ्य यावत्तर्पणिदनं कृतम आचरितम् पापम् अशुभं कर्भ तत्क्षणादेव तर्पणसमनन्तरमेव नश्यति क्षीयते । जीवत्पितृकोऽप्येता-नन्यांश्चेतरः' जीवन् विद्यमानः पिता जनको यस्य सोऽपि एतान् पूर्वोक्तान्ब्रह्मादीन चि-त्रगुप्तान्तान् तर्पयेदिति गतेन संबन्धः । इतरः जीवत्यित्रकादन्यो मृत्यित्रकः अन्यान् एतेभ्योऽपरान् पित्रादीन चकारादेतान् ब्रह्मादींस्तर्पयेत् । तर्पणवाक्यानि प्रयोगे वक्ष्यन्ते । तत्र पित्रपितामहप्रपिताम-हान् तर्पयित्वा प्रसेकाख्यङ्कर्म कुर्यादित्याह । ' उदीरतामङ्गिरस आयन्तुन ऊर्जीवहन्ती पितृभ्यो येचेह मधुव्वाता इति तृचे अपन् प्रसिञ्चेत् ' उदीरतामित्यादिप्रतीकोक्ताः षड्डाः मधुवाता इतितृचः एवन्नवचा जपन् उपांशु आस्नायस्वरेण पठन् प्रसिञ्चेत्, अञ्जलिगृहीता अपः पितृतीर्थेन तर्पणजला-धिकरणे प्रक्षिपेत् । तृष्यध्वमिति त्रिः । तथा तृष्यध्वमिति प्रसेकमुक्त्वा त्रिः प्रसिश्चेत् । अत्र केचि-ददीरतामित्यादिकानामुचां पित्रादितर्पणे अश्वलिदानकरणत्वं मन्यन्ते । तद्साम्प्रतम् । सूत्रार्थपर्या-लोचनेन करणताया अप्रतीते:, कथं जपन प्रसि॰चेदित्यत्र जपन्निति शतुप्रत्ययेन मन्त्रान् जपता सता सततं जलप्रसेकः कार्य इति हि सूत्रार्थः प्रतीयते। करणत्वे तु मन्त्रान्तैः कर्मा(न्तः ?दिः) सन्निपात्य इति परिभाषया मन्त्रे समाप्तेऽ अलिटेंयः, तथाच सति जप(न्) शन्दस्य शतृप्रत्ययस्य वानर्थक्यप्रसङ्गः प्रत्येक-शब्दस्य दानार्थताकलपना च तस्मात्प्रसेकाख्यमिदं कर्मान्तरम् । तथाच योगियाज्ञवल्क्यः—पितृन् ध्यायन्प्रसिञ्चेद्वै जपन्मन्त्रान् यथाक्रममिति । ' नमोव इत्युक्त्वा मातामहानाञ्चैवं गुरुशिष्यत्विग् इा-तिबान्धवान् । नमोवः पितरो रसायेत्यादीन्यष्टौ यजूंषि उक्त्वा पठित्वा मातामहानां मातुः पितृ-पितामह्प्रिपतामहानां च एवं एकैकस्य तिलैर्मिश्रम अलित्रयेण तर्पणं कृत्वा गुर्वाद्योऽपि एकैका अ-लिना तप्यीः । तत्र गुरुम् आचार्यमुपनयनपूर्वकवेदाध्यापकम् । मनुः । उपनीय तु यः शिष्यं वेद-मध्यापयेद् द्विजः । साङ्कञ्च सरहस्यञ्च तमाचार्यम्प्रचक्षते, इति । ऋत्विजो याजकान् ज्ञातीन् पितृ-व्यभात्रादिसपिण्डसगोत्रान् बान्धवान् मातुलेयपैतृष्वसेयमातृष्वसेयादीन् । 'अतर्पिता देहादुधिरं पिबन्ति ' एते पूर्वोक्ता ब्रह्माद्यः अतर्पिताः सन्तः देहात् अतर्पयितुः शरीरात् रुधिरं पिब-न्ति तर्पणाकरणज्ञप्रत्यवायात् देहस्य रुधिरशोपणं भवतीत्यर्थः। एतद्निष्टापत्तिवचनं तर्पणस्याव-इयकरणीयत्वज्ञापनार्थम् । 'वासो निष्पीङ्याचम्य वृह्त्पराहारः । निःपीडयेत्स्नानवस्रं तिलदर्भ-समन्वितम् । न पूर्वे तर्पणाद्वस्त्रं नैवाम्भसि न पादयोरिति, स्नानवासो निष्पीड्य आचम्य पूर्ववत्, एवं तर्पणं विधाय तदन्ते स्थले वासो निष्पीङ्याचम्य । निष्पीडयति यः पूर्वे स्नानवस्त्रमतर्पिते । निराशाः पितरो यान्ति शापं दत्वा सुदारुणम् । द्वाद्र्यां पञ्चद्रयाञ्च सङ्कान्तौ श्राद्धवासरे । वस्तं निष्पीडयेन्नैव न च क्षारेण योजयेत् । एतत्तु तर्पणं प्रातःस्नानानन्तरं प्रातःकार्यम् । तदा न कृतभ्वे-न्मध्याह्मस्रानानन्तरङ्कार्यम् । मध्याहे मत्रस्तानं न कृतञ्चेत् तदाऽपराह्यादिषु स्नानङ्गत्वा कुर्यात्। पूर्वाह्रो वे देवानां मध्यन्दिनो मनुष्याणामपराह्यः पितृणामिति श्रुतिस्तर्पणातिरिक्तविषया।प्रा-तुश्चेत्कृतं तर्पणं मध्याह्नादिपु न कर्तव्यमेव । स्नानाङ्गतर्पणंतु वैधस्नानानन्तरङ्कार्यम्। देवता-पूजामाह । 'ब्राह्मः येत् ' ब्राह्मश्च वैष्णवश्च रौद्रश्च सावित्रश्च मैत्रश्च वारुणश्च ब्राह्मवैष्णवरौ-द्रसावित्रमैत्रवारुणास्ते तथा । कीटरौस्तिङिङ्गैः तेवां ब्रह्मादीनां छिङ्गं प्रकाशनसमर्थे पदं येषु ते तिहिङ्गाः तैस्ति हिङ्गैः । ननु ब्राह्मेत्यादिना देशताति दितेन तिहिङ्गदे प्राप्ते पुनस्ति हिङ्गेरिति कि-मर्थम् । उच्यते । श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्याभिमन्त्राद्यङ्गविनियोगो भवति सर्वत्र, अत्रतु

लिङ्गमेव विनियोजकं येषां ते प्राह्या इत्यर्थकम् । तलिङ्गिरिति मन्त्रैरर्चयेत् ब्रह्मविष्णुरुद्रसवितृमित्र-वरुणान् पृथक् पूज्येत् आवाहनादिभिरुपचारैः । 'अद्रः येत् । अदृश्रमस्यकेतव इति हरूसः शुचि-षदित्येताभ्यामृग्भ्यामादित्यं भगवन्तं विवस्वन्तमुपस्थाय प्रदक्षिणमावृत्य दिशः प्राच्याचा देवताश्च सन्निधानाहिशामधिष्ठात्रीरिन्द्राद्या नमस्कृत्य मन्त्राणामनभिधानान्नाममन्त्रैर्नमोयोगाचतुर्थ्यन्तैः प्रणम्य उपविदय आसित्वा ब्रह्मादिवरुणान्तेभ्यो देवेभ्यो नमस्कृत्य योगियाज्ञवस्क्यवचनादुद्कदानसहितं संवर्षेति मन्त्रेणा अलिना जलमादाय मुखमास्यं विमृष्टे शोधयति, देवागातुविद इति मन्त्रेण स्नाना-दिकर्माङ्गभूता देवता विसर्जयेत् स्वस्थानं गमयेत् । 'एष स्नानविधिः ' अत्राचार्यो माध्याह्निकितः-याङ्गसानेतिकर्तव्यतामभिधाय इदानीमेष स्नानविधिरित्यनेन स्नानान्तरेऽपि मलापकर्षणाश्चिरपश्-नादिनैमित्तिकस्नानव्यतिरिक्ते एष एव विधिरितिकर्तव्यतेत्यतिदिश्ति, स च नदादौ जलाशये वा । यथाऽऽह कात्यायनदछन्दोगपरिशिष्टे । यथाऽहनि तथा प्रातर्नित्यं स्नायादनातुरः । दन्तान् प्रक्षाल्य नद्यादौं गेहे चेत्तदमन्त्रवदिति। अत्र माध्याह्निकस्नानविधि प्रातःस्नानेऽतिदिश्तनद्यादौ निगमयति। गेहे चेत्तद्मन्त्रवदिति जलाश्याद्न्यत्र स्नाने मन्त्रनिवृत्तिं प्रतिपाद्यति । अतो यदि गृहे उद्धृतोद्केन उष्णेन वा स्नाति तदा न कश्चिद्विधिः अमञ्जवदितिवचनात् । मन्नोऽस्यास्तीति मन्नवत् मन्त्रसहितं न मन्त्रवत् अमन्त्रवत् । अथवा अमन्त्रो मन्त्राभाववान् शूर्रो यथा तृःणीं स्नाति तद्वत्स्नायादिःयर्थः । तद्यथा शुचौ देशे उपविष्टः पादौ करौ मृज्जलैः प्रक्षाल्य कुशपवित्रोपमह आचम्यादित्याभिमुख-स्ताम्रादिप्रशस्तपात्रस्यं प्रशस्त अलं गङ्गादितीर्थ जलबुद्धचा आदाय पादादिस्वशिरः प्रभृति वहिः सर्वा-ङ्केन स्नायात् आवश्यकसन्ध्योपासनाग्निहोमादिकर्मानुष्टानाधिकारार्थम् । यतः स्मरन्ति, स्नातोऽधि-कारी भवति देवे पित्र्ये च कर्मणि । पिवत्राणां तथा जप्ये दाने च विधिचोदिते । इदं वारुणं स्नानं मुख्यम् अस्यासम्भवे प्रशस्तभस्मना सर्वाङ्गोद्भूछनमाग्नेयम् । गवां खुरोत्खातरजसां शरीरेण प्रहणं वायव्यम् । आपोहिष्टादिभिर्द्धपदादिव शन्नोदेवीरिद्मापःप्रवहतेत्येतिहिङ्कैर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रं कुशाम्रेण मुर्धनि जलाभिषेको मान्त्रम् । आर्र्रेण वाससा सर्वशरीरमार्जनं कापिलम् । आपोहिष्टेति ब्राह्मम् । मृदालम्भनं पार्थितम् । अद्भिरातपवर्षाभिर्दिव्यं स्नानम् । समिदानन्दवनात्मकजगत्कारणविश्वव्या-पकवासुदेवस्मरणं मानसम् । दक्षिणावर्त्तराङ्केन ताम्नपात्रगतोदकस्य शिरसा प्रतिप्रहः, अपरार्को-क्तेश्च विष्णुप्रतिमाशालपामशिलासानोदकेन च शिरोभिषिञ्चनभित्येतेषां स्नानानुकल्पानामन्यतमेन नित्यकर्मानुष्ठानाधिकारसंपत्तये शुचौ देश उपविदय मृद्म्भोभिः पादौ पाणी च प्रक्षाल्य कुशोपप्र-हपवित्रपाणिराचम्य सूर्याभिमुखः स्नायात् । एते च स्नानानुकल्पाः सर्ववर्णाश्रमाणां सर्ववेदशाखा-ध्यायिनाञ्च मन्त्रस्नानं विहाय साधारणाः । प्रातःस्नानं नित्यम् । चाण्डालशवयुपर्जस्वलाः स्पृष्टा स्नानार्हाः स्नान्ति तन्नैमित्तिकं स्नानम् । दैवज्ञविधिचोदितं पुष्पस्नानादिकं काम्यम् । जपयज्ञदेव-पितृपूजनार्थे नद्यादितीर्थेषु यत्स्नानं तत् क्रियाङ्गम् । अभ्यङ्गपूर्वकमलापकर्षणं देवखातादितीर्थेषु च स्नानं क्रियास्नानम् । कात्यायनोक्तस्नानविधिस्तं काण्वमाध्यन्दिनानां नियतः, इतरेषाञ्चानुक्तस्नान-विधिविशेषाणां बह्वचानां मत्स्यपुराणादिविहितेन स्नानविधिना विकल्पितो बोद्धव्यः । एवश्व सति यथोक्तविधिस्नानमालस्यादिना अदुर्वतो न कर्माधिकारः । न च फलवतः क्रियास्नानादेः फला-वातिः प्रत्युत विहिताकरणात्प्रत्यवायसम्भवो गृहस्थस्यैव, यतेश्च तद्धर्भवियौ द्रष्टव्यः । ब्रह्मचारिणो याज्ञवल्क्येनोक्तो यथा । स्नानमब्दैवतैर्मन्त्रेरिति । अत्र एष स्नानविधिरिति वचनात् यथाऽहनि तथा प्रातरिति वचनाच प्रातःस्नानेऽप्यस्य विधेः प्राप्तौ छन्दौगपरिशिष्टे विशेषः । अल्पत्वाद्धौमकालस्य महत्वात्स्नानकर्मणः । प्रातर्ने तनुयात्स्नानं होमलोपो विगर्हित इति । ततश्च साग्निः पार्प्रक्षालनारि-गोमयविह्रेपनान्तं विधाय मुञ्चन्तु मेति अभिषिच्य निमज्ञ्याचम्य दभैः प्रणवन्याहतिगायत्रीभिः प्रतिमन्नं पावियत्वा मुश्चन्तु मेति पुनर्भिषिच्यान्तर्ज्छेऽघमर्षणादीनामन्यतममावर्त्त्याचम्य निर्गन्च्छेत् । निरिप्तस्तु कृत्स्नमनुतिष्ठेत् । सङ्कोचिनिमित्तस्य होमस्याभावात् । जिटनः शिरोरोगिणश्चा-कण्ठमज्ञनं स्नानम् । सभर्तृकयोषिताश्च । श्रह्णादिनिमित्तं गङ्गादितीर्थसङ्कान्त्यादिपर्वनिमित्तश्च फळप्रदं जट्यादीनामपि सिशरस्कमेव । स्नीश्द्राणां सर्वत्र तूष्णीम् । यथाऽऽह योगियाज्ञवत्क्यः । ब्राह्मणक्षत्रियविशां स्नानं मन्त्रवदिष्यते । तूष्णीमेव तु श्द्रस्य सनमस्कारकं स्मृतम् ॥ वौधायनश्च । अम्भोऽवगाहनं स्नानं विहितं सार्ववर्णिकम् । मन्त्रवत्त्रोक्षणं वाऽपि द्विजादीनां विशिष्यते, इति । नमस्कारश्च नमो नारायणायेति ॥ ॥ ॥

इति श्रीअग्निहोत्रिहरिहरविरचितं कात्यायनस्नानविधिसूत्रविवरणं समाप्तम् ॥ ३॥

अथ प्रयोगः । एवं ब्रह्मयज्ञं विधाय तान्दर्भानुत्तरतो निरस्याचम्य यज्ञोपवीती प्राङ्मखः स्त्रीन्दर्भान प्राग्यान्दक्षिणपाणिनः ऽऽदाय विश्वेदेवास आगतेति गृत्समददृष्ट्या वैश्वदेव्या गायत्र्या वैश्वदेवप्रहणे विनियक्तया देवानावाह्य विश्वेदेवाः शृणुतेममित्येतां सहोत्रदृष्टां वैश्वदेवीं त्रिष्टुमं सर्व-मेधे वैश्वदेवप्रहणे विनियुक्ता आपित्वा सव्यकरान्वारच्यसकुशदक्षिणकरेणापो गृहीत्वा अँब्रह्मा तृष्य-तामित्यभिधाय जलमध्ये करस्था अपः प्रक्षिप्य एवं विष्णुस्तृप्यताम्, रुद्रस्तृप्यताम्, प्रजापतिस्तृप्य-ताम्, देवास्तृष्यन्ताम्, छन्दाछंसि तृ० वेदास्तृ० ऋषयस्तृ० पुराणाचार्यास्तृ० गन्धर्वास्तृ० इत-राचार्यास्तृ० संवत्सरःसावयवस्तृ० देव्यस्तृ० अप्सरसस्तृ० देवानुगास्तृ० नागास्तृ० सागरास्तृ० पर्वतास्तृ सरितस्तृ मनुष्यास्तृ यक्षास्तृ रक्षाधंसि तृ पिशाचास्तृ सुपर्णास्तृ भूतानितृ प्रावस्तृ वनस्पतयस्तृ अोपधयस्तृ भूतयामश्चतुर्विधस्तृ प्यतामिति प्रत्येकमेकैकेना अलिना तर्पयित्वा उत्तराभिमुखो निवीती अञ्जलौ तिरश्चः कुशान् कृत्वा अञ्जलिनाऽपो गृहीत्वा ॐसनकस्तृप्यतामित्य-भिधाय प्रजापतितीर्थेन जलाञ्जलिञ्जले दत्वा पुनरेवं द्वितीयमञ्जली दत्वा सनन्दनस्तृ० सनातनस्तृ० कपिलस्तृ० आसुरिस्तृ० वोदुस्तृ० पञ्चशिखस्तृ० एवं द्वौ द्वावञ्चली एकैकस्मै दत्वा दक्षिणासुखः प्राची-नावीती सन्यं जान्ववाच्य तानेव दर्भान्मध्ये भुग्नान् सन्याङ्गुष्ठेन तिलानादाय दक्षिणे पाणौ गृहीत्वा द्विगुणीकृत्य सञ्यकरे घृत्वा पितृतीर्थेनाद्भिर अलि प्रपूर्व ॐकञ्यवाडनलःतृष्यतामित्यभिघाय त्रीन अ-<mark>ळीन दक्षिणे दद्यात , एवं सोमस्त्र० यमस्त्र० अर्यमात्र० अग्निष्वाताः पितरस्तुष्यन्ताम् सोमपाः पित-</mark> रस्तृ० बर्हिषदः पितरस्तृ०, ॐयमाय नमः धर्मराजाय० मृत्यवे० अन्तकाय० वैवस्वताय कालाय० सर्व-भूतक्षयाय० औदुम्बराय० द्रशाय० नीलाय० परमेष्ठिने० वृकोद्राय० चित्राय० चित्रगुप्ताय नम इति प्रतिदेवतं त्रींस्त्रीनश्वलीन् दद्यात्। अमुकगोत्रः अस्मित्पिता अमुकशर्मा तृप्यतामिद्श्वलं तस्मै स्वधा-नम इत्येकमञ्जलि दत्वा एवमपरमञ्जलिद्धयं पित्रे दद्यात् । ततोऽमुकगोत्रः अस्मित्पितामहः अमुक-द्यामी तृष्यतामिद् अलं तस्मै स्वधा नमः एवमपरमअलिद्वयं पितामहाय दत्त्वा, अमुकगोत्रः अस्मत्प्रपि-तामहः अमुकशर्मा तृप्यतामिद् अलं तस्मै स्वधानमः एवमपरमञ्जलिद्वयं प्रिपतामहाय दत्वा, अमुक गोत्रः अस्मन्मातामहः अमुकशर्मा तृप्यतामिद् अलं तस्मै स्वधा नमः एवमपरम अलिद्वयं मातामहाय द्त्वा प्र-मातामहाय वृद्धप्रमातामहाय च तथैव त्रींस्त्रीन अलीन् दत्वा अमुकगोत्रा अस्मन्माता अमुकदेविदा तु-प्यतामिद् अलं तस्यै स्वधा नम इत्येकम अलं मात्रे दत्वा पुनर अलिद्वयं दद्यात् । पितामहीप्रपितामही-भ्यामेवमेकैकम अलिंद्रवा पुनर अलिद्वयं द्द्यात् । पितृच्यतत्पत्रीभ्रातृतत्पत्रीभगिनीमातुलमातुलानी-पितृष्वसृपैतृष्वस्रीयमातृष्वस्रामातृष्वस्रीयमातुलेयादिपितृमातृसपिण्डेभ्य एकैकमञ्जलि द्वा समानो-दकसगोत्राचार्यश्वशुर्रिवक्शिष्ययाज्यादिभ्यः सवर्णेभ्य एकैकमञ्जलि द्वात् । एकैकमञ्जलि देवा द्वौ द्वौ तु सनकादयः । अर्हन्ति पितर्ह्योञ्जीन् स्त्रियश्चैकैकमञ्जलिमित्यत्र स्त्रीपदं मात्रादित्रयेतरपर-मित्यवगम्यते । यतो नागदेवाचारप्रदीपे शालङ्कायनः । मातृमुख्याश्च यास्तिस्रस्तासां द्वाजलाकः

लीन्। त्रींस्त्रींश्चेव ततश्चान्यास्तासामेकैकम अलिम्। पुनस्तत्रैव। माता पितामही चैव तथैव प्रपिता-मही ।। एतासां पितृबद्द्याच्छेषास्त्वेकैकमञ्जलिम् ।। येऽबान्धवा बान्धवा वा येऽन्यजन्मिन बान न्थवाः । ते तृप्तिमखिलां यान्तु यश्चास्मत्तोऽभिवाञ्छति । इतिमन्त्रेण भूमावेकमञ्जर्लि प्रक्षिप्य " येचास्माकं कुले जाता अपुत्रा गोत्रिणो मृताः । ते गृह्वन्तु मया दत्तं वस्त्रनिष्पीडनोद्कम् । इति मन्त्रेण स्नानवस्तं भूमौ निष्पीडय यज्ञोपवीती भूत्वा तर्पणार्थकुशान् परित्यज्याचम्य जले ब्रह्मादि-देवानावाह्य यथासंभवमुपचारैक्रीह्मविष्णुरुद्रसवितृमित्रवरुणान् तत्तिहिङ्गैर्भन्त्रैर्चयेत् । तद्यथा। ब्र-ह्मजज्ञानम्प्रथमं पुरस्तादित्येतयर्चा प्रजापतिदृष्ट्या त्रिष्टुभा ब्रह्मदेवतया रुक्मोपधाने विनियुक्तया ब्रह्माणमाबाहनाद्युपचारैरभ्यर्च्य, इदं विष्णुरिति मेधातिथिदृष्ट्या गायत्र्या विष्णुदेवतया सोमयागे पत्नीपाणौ हविर्धाना ज्वलार्था ज्यसंस्रवानयने विनियुक्तया विष्णुमभ्यर्च्य, नमस्ते रुद्रमन्यव इति पर-मेष्ठिदृष्ट्या गायच्या ऐकरौद्र्या शतरुद्रियहोमकर्मणि जर्तिलहवने विनियुक्तया रुद्रमभ्यच्ये, तत्स-वितुरिति विश्वामित्रदृष्ट्या गायच्या सवितृदेवतयाऽग्निहोत्रे गार्हपत्योपस्थाने विनियुक्तया सविता-रमभ्यर्च्य, मित्रस्य चर्षणीधृत इति विश्वामित्रदृष्ट्या गायत्र्या मित्रदेवतया पच्यमानीखायाः श्रप-णप्रक्षेपणे विनियुक्तया मित्रमभ्यर्च्य, इमम्मेवरूणेति हानःशेपदृष्टया गायत्र्या वारूण्या सौत्रामण्यां विनियुक्तया वरुणमर्चियत्वोत्थाय, अदृश्रमस्य केतवइति प्रस्कण्वसूर्यदृष्टया सौर्या गायच्या सूर्या-तिमाह्यमहणे विनियुक्तया, हृहःसः शुचिषदिति वामदेवदृष्टयाऽतिजगत्या सौर्या राजसूये रथारू-ढस्य यजमानस्यावरोहणे विनियुक्तया च सूर्यमुपरथाय प्रदक्षिणमावृत्य, प्राच्यै दिशे नमः इतिप्राचीं दिशं नमस्कृत्य तिहरदेवतामिनद्राय नम इति प्रणम्य आग्नेय्यै दिशे नमः अग्नये नमः दक्षिणायै दिशे नमः यमाय नमः नैर्ऋत्यै दिशे नमः निर्ऋतये नमः प्रतीच्यै दिशे नमः वरुणाय नमः वायव्यै दिशे नमः वायवेनमः उदीच्यै दिशे नमः सोमाय नमः ईशान्यै दिशे नमः ईशानाय नमः ऊर्ध्वायै दिशे नमः ब्रह्मणे नमः अधरायै दिशे नमः अनन्ताय नमः इति दिशो देवताश्च नमस्कृत्योपविश्य, ॐब्रह्मणे नमः अग्नये नमः पृथिव्यै नमः ओषधीभ्यो नमः वाचे नमः वाचस्पतये नमः विष्णवे नमः महद्भयो नमः अद्भयो नमः अपांपतये नमः वरुणाय नमः इत्येकैकरमै जलाश्वलिन्दत्वा, संवर्चसा पयसा सन्तनूभिरिति परमेष्टिप्रजापतिदृष्टया त्रिष्टुभा त्वष्ट्रदेवतया दर्शपूर्णमासयागे पूर्णपात्रस्थजलप्रतिप्रहे विनियुक्तया अञ्जलिनाऽपो गृहीत्वा मुखं विसृदय, देवागातुविद इति मनसस्पतिदृष्टया वातदेव-तया विराद्छन्दस्कया समिष्टयजुहोंमे विनियुक्तया स्नानादिकमोङ्गदेवता विसर्जयेत् ॥ इति माध्या-हिकस्नानकर्मपद्धतिः ॥ 11 % 11

अथ प्रातराहिकम् ॥ तत्र ब्राह्मे मुहूर्ते प्रबुध्य आत्मस्वास्थ्यं विचिन्त्योत्थाय द्विराचम्य ततः सोपान्तः सकमण्डलुर्नेर्क्ततीं दिशं गत्वा अयि विसेरतृणेरफालकृष्टा भूमिमन्तर्धाय दिवासन्ध्ययोश्चो-दृक्षुखो रात्रौ दक्षिणामुखो दक्षिणकर्णकृतोपवीतो मूत्रपुरीषोत्सर्ग विधाय गृहीतमेहन उत्थाय स्थानान्तरे उपविश्य अर्द्धप्रसृतिमात्रां मृदं सन्येन पाणिनाऽऽदाय पाणौ निधाय जलेन प्रश्चाल्य दृशकृत्वो मृज्जलैर्वामपाणि प्रश्चाल्य सप्तिमिर्द्क्षिणश्च एकया मृदा शिशं त्रिवामं द्विद्क्षिणं पाणि प्रभ्धाल्योत्थाय बद्धकक्षः शुचौ देशे प्राङ्मुखो वोदङ्मुखो वोपिवश्य मृज्जलैक्षिः पादौ करौ च प्रभ्धाल्य त्रिरपोऽविकृताः फेनादिरहिता वीक्षिता ब्रह्मतीर्थेनाचम्य खानि चाद्धिरपरपृश्य यथो-कदन्तधावनविधि विधाय गृहमागत्य स्नानोपकरणान्यादाय नद्यादिजलाशयं गत्वा उक्तविधाना स्नात्वा वासःपरिधानाचमनानन्तरं पूर्ववत्प्राणायामत्रयं कृत्वा सूर्यश्च मेति नारायणकृषिः सूर्योदेवता गायत्रयुपरिष्टाद्बृहतीच्छन्दः आचमने विनियोगः, इत्यभिधाय "सूर्यश्च मा मन्युश्च मन्युपतयश्च मन्युकृतेभ्यः पापेभ्यो रक्षन्तां यद्दात्र्या पापमकार्ष मनसा वाचा हस्ताभ्यां पद्भवामुद-

रेण शिक्षा रात्रिस्तद्वलुम्पतु यिक्ष्य दुरितं मिय इद्महं माममृतयोनौ सूर्ये ज्योतिषि जुहोमि स्वाहा " इति मन्त्रेण सकृदाचम्य स्मार्तमाचमनङ्कृत्वा एवं पूर्ववृत्यत्रीजपानतं कृत्वा प्रदक्षिणमाङ्कृत्य भगवन्तं सिवतारं नमस्कृत्योपिवद्य देवागातुविद इति विसंजियेत्। सायंसन्ध्यायांतु प्राणायामान्ते अग्निश्चमित नारायणऋषिः गायन्युपरिष्टाद्वृहतीच्छन्दः अग्निद्वेता आचमने विनियोगः, इत्युक्त्वा "अग्निश्च मा मान्युश्च मन्युपतयश्च मन्युकृतेभ्यः पापेभ्यो रक्षन्तां यद्ह्रा पापमकार्षे मनसा वाचा हस्ताभ्यां पद्भचामुद्रेण शिक्षा अहस्तद्वलुम्पतु यिक्ष्य दुरितं मिय इद्महं माममृतयोनौ सत्ये ज्योतिषि जुहोमि स्वाहा " इति मन्त्रेणाचम्य मार्जनाद्यपमर्षणानते सोद्काश्चिरुत्याय प्रत्य- ङ्मुखोऽश्विलेष्य प्राश्चिल्यः पूर्ववदुपविद्य यावन्नक्षत्रोद्यं गायत्रीश्विपत्वोत्थाय प्रदक्षिणीकृत्य नमस्कृत्योपिवद्य देवागातुविद इति विसर्जयेत् ॥ ताताम्बात्रितयं सपत्नजननी मातामहादित्रयं सिक्षि स्त्री तनयादि तातजननीस्वश्चातरः सस्त्रयः ॥ ताताम्बात्मभिगिन्यपत्यधवयुक् जायापिता सद्गुरुः शिष्याप्ताः पितरो महालयविधी तीर्थे तथा तर्पणे ॥

इति श्री मिश्रामिहोत्रिहरहरकृतौ कात्यायनोक्तस्नानविधिसूत्रव्याख्यानपूर्विका स्नानपद्धतिः समाप्ता ॥

श्राडसूत्रम्।

अपरपक्षे श्राद्धं कुर्वीतोर्द्धं वा चतुथ्यी यदहः संपद्येत तदहर्बाह्मणानामन्त्र्य पूर्वेद्युर्वा स्नातकानेके यतीन गृहस्थान साधून्वा श्रोत्रियान वृद्धाननवद्यान्त्स्वकर्मस्थानभावेऽपि शिष्यान्त्स्वाचारान् हिन्ध्रशुक्कविक्ठिध्रयावदन्तविद्धप्रजननव्याधितव्यङ्किश्वित्रिकुष्ठिकुनिषवर्जमिनन्द्येनामिन्त्रतो नापक्रामेदामिन्त्रतो वाऽन्यदन्नं न प्रतिगृह्णीयात्स्नाताञ्च्छुचीनाचान्तान्प्राङ्मुखानुपवेश्य देवे युग्मानयुग्मान्यथाशक्ति पित्र्ये एकैकस्योदङ्मुखान्द्रौ वा
देवे त्रीन् पित्र्य एकैकमुभयत्र वा मातामहानाञ्चेवं तन्त्रं वा वैश्वदेविकम्।
श्रद्धान्वतः श्राद्धंकुर्वीत शाकेनापि नापरपक्षमितकामेन्मासि मासि वोशनमिति श्रुतेस्तदहः शुचिरक्रोधनोऽत्विरतोऽप्रमत्तः सत्यवादी स्याद्घ्वमैथुनश्रमस्वाध्यायान्वर्जयेदावाहनादि वाग्यत ओपरपर्शनादामिन्त्रताश्चेवम् ॥१॥

कर्कोपाध्यायकृतं आदस्त्रत्रच्याख्यानम्।

श्रीगणेशाय नमः ॥ कात्यायनमुनिप्रोक्तश्राद्धसूत्रविनिर्णयम् । कर्तुं कर्कः समाक्रामन्नत्वा सर्वज्ञमच्युतम् १ । श्रीतकर्मानन्तरं स्मार्त्तान्यावसध्यादीन्यनुत्रिहितानि तत्र श्राद्धमनुक्तं तद्वक्तव्यमित्यत आह । 'अपरपक्षे श्राद्धं कुर्वीत 'श्राद्धमिति कर्मणो नामधेयं द्रव्यगुणादावप्रसिद्धेः । तच्च
समुदायस्य सन्निधानाविशेषात् राजसूयवत् । स्मृतेश्च श्राद्धमनेन भुक्तमिति । पिण्डदानप्राधान्ये हि
भुज्यर्थानुपपित्तः । कार्यत्वाविशेषाच । तस्मात्समुदायनामधेयमिति । एवन्प्राप्त उच्यते । पिण्डदानस्यैव श्राद्धमिति नामधेयं प्रवृत्तेस्ताद्ध्यात् । तत्कुतः । स्मृतेः । अपि नः स कुरु भूयाद्यो नो द्या-

न्त्रयोद्शीम् । पायसं मधुसर्पिभ्यां वर्षासु च मघासु चेति प्रार्थना पिण्डदानविषयैषा ।तत्र हि तेषां देवतात्वमसावेतत्तेऽन्नमिति मन्त्रवर्णाहिङ्गाच । पिण्डपितृयज्ञवदुपचार इति वचनात्तत्प्राप्तेः। न भोजनस्य तद्र्थता तस्य साक्षाद्राह्मणाभिसम्बन्धात् । पित्रर्थत्वे च प्रमाणाभावात् । समृखन्तराच । सहपिण्डिकयायांतु कृतायामस्य धर्मतः । अनयैवावृता कार्यं पिण्डिनर्वपणं स्रतैरिति पिण्ड-निर्वपणस्यैवेतिकर्तव्यतां दर्शयति, न ब्राह्मणभोजनादेः । तथा च स्मृत्यन्तरेऽप्युक्तम्, स एव द्द्याद् द्वौ पिण्डौ पित्रे मातामहाय चेति । सूत्रकारप्रस्थानाच । मासि मासि वोशनमिति श्रुतेः अन्वर्थसंज्ञाकरणाचैकोदिष्टिमिति । सर्वप्राधानये हि नैक उद्दिश्यते । आभ्युद्यिके च तथाद्र्शनात् । पितृणां रूपमास्थाय देवा अन्नमदुन्ति तदिति । न च पितृणामदुनं सम्भवति । तस्मादुनेन प्रकारेण पितृरूपेण देवानां देवतात्वमुच्यते । तच देवतात्वं पिण्डदानकाले सम्भवति, न भोजन इत्युक्तम् । तथा, अनिष्टा तु पितृन् श्राद्धे न कुर्यात्कर्म वैदिकमिति । दर्शयति च यथाकथि द्वाह्मणभोजनम् " यद्येकं भोजयेच्छ्राद्धे इति " " एक एव यदा विप्र इति " च । ब्राह्मणभोजनासम्भवेऽपि गयादौ पिण्डदानमात्रदर्शनात् । तत् द्वैपायनोऽपि दर्शयति पिण्डदानकाले पितृणां हस्तोत्थानम् । भीष्मस्य द्दतः पिण्डान् हस्तोत्थानन्तु शन्तनोरिति । यत्पुनरुक्तं सन्निधानाविशेषादिति । तन्नैवम् । विशे-षावगमात् । अवगम्यते हि विशेषः प्राक्प्रतिपादितवाक्येभ्यः सकाशात्, तस्मात्पिण्डदानस्य प्राधान्यं तदङ्गिमितरत् । यचोक्तं श्राद्धमनेन भुक्तिमिति तदुपचारवृत्त्या श्राद्धार्थेऽन्ने भुजिर्वर्त्तत इति । यद्प्युक्तं कार्यत्वाविशेषात् तत्रापि करोतिरविरुद्धः । प्रधानंतु कार्यमङ्गानि चेति । यद्प्युच्यते पिण्डिपतृयज्ञवदुपचारः पित्र्ये इति, तद्पि पितृनिमित्तया गुणवृत्त्या ब्राह्मणा व्यपदिश्यन्ते । तस्मा-दसमदायशब्दत्वम् । चिन्तायाः प्रयोजनं पिण्डदानाकरणेऽभ्यावृत्तिः । अपरपक्ष इति कृष्णपक्ष इत्युच्यते । समाचारात् समाचरन्ति हि कृष्णपक्षे श्राद्धमिति । लिङ्गाच योऽपक्षीयते स पितर इति । पितृसम्बन्धिकर्माहेत्वाद्परपक्ष उपचारवृत्त्या पितृहाब्देनाभिधीयते । कुर्वीतेति कर्त्तव्यताव-चनम् तचाग्निमाननिम्नमाश्च करोति । प्रसिद्धेः स्मृत्यन्तराभिप्रायाच । अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाणा-वेवोपपादयेत् । यो ह्यग्निः स द्विजो विप्रैर्भन्त्रदर्शिभिरुच्यत इति । तत्र । अग्निमानेव करोति सर्वा-ङ्गोपसंहारसामर्थ्यात् । कथम्, इतरस्य न होमासंभवात्सर्वाङ्गोपसंहारसामर्थ्यम् । कुत इति चेत् । स्मृत्यन्तरात्, न पैतृयज्ञियो होमो छौकिकेऽमौ विधीयते इति । स च पिण्डपितृयज्ञवद्धत्वेत्यभि-<mark>धीयते । अपिच दारसङ्घ</mark>हपूर्वेकमावसथ्याधानं तत्पूर्विका च कर्मान्तरेषु प्रवृतिरिति । अतोऽपि नानभिमतोऽधिकारः । यदुक्तमग्न्यभावे तु विप्रस्येति तद्कृतावसथ्याधानाभ्युद्यिकविषयम् । या च प्रसिद्धिरुक्ता सा वटयक्षवद्पर्याछोचितप्रसिद्धिरिति । प्रेतेभ्यो ददातीति वचनात् जीवते च पिण्डदानासम्भवात् प्रेतपितृकस्य त्राद्धेऽधिकारः । जीवत्पितृकस्याप्येके । यदेतदाह । ध्रियमाणे तु पितरि पूर्वेषामेव निर्वपेत् । विप्रवद्वाऽपि तं श्राद्धे स्वकं पितरमाशयेदिति । विप्रवद्शनपक्षे द्वयोः पिण्डदानम् । पितरि प्रेते पितामहे जीवति पित्रे प्रिपतामहाय च पिण्डदानम् । पितामहमपि वा विप्रवद्भोजयेत्। एवं प्रपितामहमपि । यथाचाह—पिता यस्य तु वृत्तः स्याज्जीवेद्वाऽपि पितामहः। पितुः स नाम सङ्कीर्त्य कीर्तयेत्प्रपितामहम् । पितामहो वा तच्छ्नाद्धं भुश्जीतेत्यन्नवीन्मनुः । कामं वा समनुज्ञातः स्वयमेव समाचरेदिति । 'ऊर्ध्व वा चतुर्थ्याः' अपरपक्षे प्रतिपत्प्रभृति चतुर्थ्युत्तर-कालं वा । ' यद्दः सम्पद्येत तद्दृष्टीह्मणानामन्त्र्य पूर्वेद्युर्वा ' निगद्व्याख्यातम् । अपरे वर्णयन्ति । न्यायात्तदहरामन्त्रणं प्राप्नोति । प्रधानकाल्यवादङ्गानाम् भैथुनप्रतिषेधान्यथानुपपत्या पूर्वेद्यरेवेत्यव-गम्यते । तस्मात्पूर्वेद्युरेवेत्यवधार्यते । 'स्नातकानेक इत्येवमादि कुनखीवर्जमित्येवमन्तं ' निगद्व्या-ख्यातम् । 'अनिन्द्येनामन्त्रितो नापकामेत् ' श्राद्धार्थमनिन्द्येनामन्त्रितो वृतः सन् न नेच्छेत्

किंतर्हि इच्छेदेव । ' आमन्त्रितो वाऽन्यद्त्रं न प्रतिगृह्वीयात् ' आमश्राद्धं केषाश्विदास्रातं तद्विष-योऽयं प्रतिषेध इति । 'स्नाताञ्च्छुचीनाचान्तान् प्राङ्मुखानुपवेश्य दैवे युग्मान् 'स्नानमाचमनश्च स्मृतिप्राप्तमेवानुवद्ति न कर्माङ्कत्वेन । दैवशाद्धे युग्मान्यथाशक्ति प्राङ्मुखानुपवेशयेत् । 'अयुग्मान् यथाशक्ति पित्रय एकैकस्योदङ्मुखान् । पित्रये कर्मण्ययुग्मान् यथाशक्त्या एकैकस्य पित्रादेरुपवेशयेत् उद्ङ्मुखान् । 'द्वौ वा दैवे त्रीन् पित्र्ये ' अयमपरः पक्षः । द्वौ वा दैवे देवेभ्यो द्वौ । त्रयाणामपि पित्रादीनां सम्बन्धिनः साधारणाँस्त्रीनुपवेशयेत् । ' एकैकमुभयत्र वा ' तृतीयमेतत् पक्षान्तरम् । दैवे पिच्ये च एकैकं भोजयेदिति । 'मातामहानामप्येवम् 'मातामहानामप्ययमेव न्यायः । तत्र केचित् इममुपदेशं मन्यमानाः पृथक् कृत्य मातामहश्राद्धमिच्छन्ति । यदा मातामहेभ्यो दीयते तदैवमिति । तद्युक्तम् । विशेषानवगमात् । श्राद्धङ्कर्त्तव्यमिति चोभयोरवगम्यमानत्वात् । सूत्रकारप्रस्थानाच । त्रींस्त्रीन्पिण्डानवनेज्य दद्यादिति वीप्सा मातामहपिण्डापेक्षया। साच सहप्रयोग एवोपपद्यते। तथा च मन्त्राम्नानम् पित्रभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यो मातामहेभ्यः प्रमातामहेभ्यो वृद्धप्रमातामहे-भ्यश्चेति । तत्र यावन्तो देवे पिज्ये च पितृभ्यो मातामहेभ्योऽपि तावन्त एव । एतदाद्ये पक्षे । 'तन्त्रं वा वैश्वदेविकम् ' विश्वेदेवास्तन्त्रेण वा । य एव पितृभ्यो मातामहेभ्योऽपि त एव । इतरपक्ष-द्वये च सर्वे तन्त्रेणेति । यथा दैविकास्तथा पितृसम्बन्धिनोऽपि तन्त्राभ्युपगमात् । स चायमन्यः पक्षः । तथाऽन्यद्पि ब्राह्मणाभावे 'एक एव यदा विप्रो द्वितीयो नोपपद्यते । पितृणां ब्राह्मणो योज्यो दैवे त्विम नियोजयेत्। तथा, यद्येकं भोजयेच्छ्राद्धे दैवन्तत्र कथं भवेत्। अत्रं पात्रे समुद्धत्य सर्वस्य प्रकृतस्य च । देवतायतने स्थाप्यं ततः आद्धं प्रकल्पयेत् । प्रास्येद्गौ तद्त्रं तु द्वाद्वा ब्रह्म-चारिणे ' इति । 'श्रद्धान्वितः श्राद्धं कुर्वीत ' नात्र श्रद्धा निमित्तत्वेनोच्यते यः श्राद्धं कुर्वीत स्वकाले तच्छ्रद्धया । ' शाकेनापि नापरपक्षमितकामेन्मासि मासि बोशनम् ' इति श्रुतेः । कृतावस-थ्यस्य संवत्सरे त्रिः श्राद्धनियमः । क्ष्याहे आहिताग्नेरमावास्यायाम्, अपरपक्षे तूभयोर्नियम इति यत् तत्स्मृत्यन्तरापेक्ष्या । इहेदानीं भगवान् कात्यायनः शाकेनापि नापरपक्षमितकामेदिति प्रत्यपर-पक्षङ्कर्तव्यतामाह । यतो मासि मासि बोशनमिति अतेः। 'तद्हः "येत् 'तस्मित्रहनि शुचित्वा-दयो नियमाः। ' आवाहनादिवाग्यत ओपस्पर्शनात् ' आवाहनादिवाग्यतो भवति आ उपस्पर्शनात् 'आमन्त्रिताश्चैवम् ' आमन्त्रिता ये ब्राह्मणास्तेऽप्येवमेवानुष्टानं कुर्युः ॥ १ ॥

दीक्षितगदाधरकृतं श्राडसूत्रभाष्यम्।

श्रीगणेशाय नमः ।। शिवं च विन्नहर्तारङ्गरून्वे वामनं तथा । अम्बिकां शारदाश्चापि वन्दे विन्नोपशान्तये ।। १ ।। कात्यायनकृते श्राद्धसूत्रे व्याख्यापुरःसराम् । प्रयोगपद्धति कुर्वे याज्ञवल्क्या-दिसंमताम् ।। २ ।। तत्र पूर्वो पौर्णमासीमुत्तरां वोपवसेदित्यादिना श्रोतकर्माण्युपदिश्य "अथातो गृह्यस्थालीपाकानाङ्कर्म " इत्यादिना स्मार्तान्यि व्याख्यायाविशृष्टं श्राद्धं कर्म कर्तव्यमित्यत आह । 'अपरपक्षे श्राद्धं कुर्वीत श्राद्धमिति कर्मणो नामधेयम् । तत्र कर्कमते पिण्डदानस्यैव श्राद्धमिति नामधेयम् । तत्रश्च पिण्डदानाकरणेऽभ्यावृत्तिः । पिण्डदानश्राह्मणभोजनाग्नौकरणत्रयाणां कर्मणां समुद्मायस्येत्यन्ये । श्राद्धश्चवदः स्कृटीकृतो श्रह्माण्डे । देशे काले च पात्रे च श्रद्धया विधिना च यत् । पितृनुद्दिश्य विप्रभयो दानं श्राद्धमुदाहृतमिति । अपरपक्ष इति कृष्णपक्ष इत्युच्यते समाचारात्, समाचरन्ति हि कृष्णपक्षे श्राद्धमिति । लिङ्गाच, योऽपक्षीयते स पितर इति । अत्र यद्यपि समस्त-माससंबन्ध्यपरपक्षस्य श्राद्धकालत्वं प्रतीयते तथाऽपि स्मृत्यन्तरे दर्शनात् कन्याकुम्भसंबन्धिनो विशिष्टत्वम्, तत्रापि कन्यासंबन्धिनः पुण्यतमत्वम् । तथा च मनुः "अनेन विधिना श्राद्धं त्रिन्

रव्दस्येह निर्वपेत् । हेमन्तप्रीष्भवषासु पाञ्चयज्ञियमन्वहम् " ऋत्वपेक्षया हेमन्तप्रीष्मवर्षास्विति यदुक्तं तद्विवेचितम् मत्स्यपुराणे । अनेन विधिना श्राद्धन्त्रिरव्दस्येह निर्वपेत् । कन्याकुम्भवृषस्थेऽर्के कृष्णपक्षेषु सर्वदा । कन्यासम्बन्धिनि ऋतुपक्षेऽयं विशेषः । तस्या उभयथा संकीर्तनमस्ति कापि प्रोष्टपदाद्यपरपक्षत्वेन काप्याश्वयुक्कृष्णपक्षत्वेन । तथा च विष्णुधर्मोत्तरे मार्कण्डेयः। उत्तरा-स्वयनाच्छ्राद्धे श्रेष्ठं स्यादक्षिणायनम् । चातुर्मास्यश्च तत्रापि प्रसुप्ते केशवेऽधिकम् । प्रौष्ठपद्यपरः पक्षस्तत्रापि च विशेषतः । पश्चम्यूर्ध्वे ततश्चापि दशम्यूर्ध्वे ततोऽप्यति । शस्ता त्रयौदशी राजन् मघायुक्ता ततोऽधिका । राङ्केनाप्युक्तम् । प्रौष्ठपद्यामतीतायां मघायुक्तां त्रयोद्शीम् । प्राप्य श्राद्धं हि कर्तव्यं मधुना पायसेन तु । ब्रह्मपुराणे । आश्वयुक्कृष्णपक्षस्य आद्धं कार्यन्दिने दिने । त्रिभागहीनं पक्षं वा त्रिभागं त्वर्द्धमेव वा । आश्वयुज्याञ्च कृष्णायां त्रयोद्दयां मघासु च । प्रावृड्तौ यमः प्रेता-न्पितृंश्चापि यमालयमिति । त्रिभागहीनमिति प्रतिपदादिचतुष्टयं चतुर्दशीश्च विहाय पश्चम्यादि-पक्ष उक्तः । त्रिभागमिति पक्षतृतीयभागम् अनेन दशस्यादिरुक्तः । अर्द्धमिति अष्टस्यादि यथाशक्ति उर्योदापरपक्षिकमिति । प्राच्यास्तु । पश्चम्यूर्ध्वश्च तत्रापि दशम्यूर्ध्व ततोऽप्यति इति विष्णुधर्मोत्तर-वाक्येकवाक्यत्वाय त्रिभागहीनं षष्टचादिविभागमेकाद्द्यादीत्याहुः । यत्तु तैरर्द्धमित्यस्य तृतीय-भागार्द्धे त्रयोद्द्रयादीत्येवं व्याख्यानङ्कतम्, तत्पक्षमित्यस्यानन्त्रयदोषापत्तेरूपेक्ष्यमिति कमलाकर-भट्टाः । सूत्रे कुर्वितिति विधायकं पद्म् । अथेदानीं विचार्यते । कि श्राद्धे साम्रिकस्यैवाधिकार उत निरमिकस्यापीत्यत्र कर्काचार्येण निर्णीतम्।अम्भौकरणरूपस्याद्धस्याग्न्यधिकरणत्वात्तद्वपसंहारे सामि-कस्यैव शक्तिर्नेतरस्य " न पैतृयज्ञियो होमो लौकिकेऽभौ विधीयते " इति निषेधात् । अत्र च दारसङ्ग्रहपूर्वेकङ्कभोवसध्याधानं तत्पूर्विका च कर्मान्तरप्रवृत्तिरित्यतोऽपि नानग्निमतोऽधिकार इति । यत्तुक्तम् अग्न्यभावेऽपि विप्रस्य पाणावेवोपपाद्येदिति तद्प्यकृतावसध्याभ्युद्यिकविषयम् । अनिमन् मतोऽपि श्राद्धेऽधिकार इत्येवं विधा प्रसिद्धिस्तु इह वृक्षे यक्षस्तिष्ठतीतिवद्निश्चितमूलेति नानग्नि-मतः श्राद्धाधिकारे प्रमाणिमति । तदिदमनुपपन्नम् । नित्यनैमित्तिकेषु हि यथा शक्नुयात्तथा कुर्या-दिति न्यायात्सर्वाङ्गोपसंहाराद्याकस्याप्यधिकारात्। अग्न्यभावे तु पाणौ होमविधानात् । अस्य विधा-नस्य चोक्तविषयविशेषव्यवस्थायाः प्रमाणशून्यत्वात्।सन्ति चाम्रौकरणरहितानि श्राद्धानि तेष्वधि-कारानिवृत्तेश्च । स्त्रीशुद्रानुपनीतानामपि श्राद्धोपदेशात्साप्तिकानग्निकोभयाधिकारेण विहितं श्राद्धं सिद्धमिति हेमाद्रिः । अपरपक्षे प्रतिपत्प्रभृतिदुर्शान्तं प्रत्यहङ्कर्तेव्यमित्युक्त्वाऽधुना पक्षान्तरमाह । <mark>' ऊर्ष्वे वा चतुर्ध्याः ' वाशब्दो विकल्</mark>पार्थः । चतुर्ध्या ऊर्द्वमुत्तरकालं पञ्चमीप्रभृति वा कुर्यात् । तदुक्तङ्गौतमेन । अथ आद्धममावस्थायां पञ्चभीप्रभृति वाऽपरपक्षस्येति । मनुस्मृतौ विशेषः । कृष्णपक्षे दुशस्यादौ वर्जियत्वा चतुर्दशीम् । श्राद्धे प्रशस्तास्तिथयो यथैता न तथेतरा इति । तिथिविषयकं प-क्षान्तरमाह । ' यद्हः संपद्येत तद्हर्त्राह्मणानामन्त्र्य पूर्वेद्युर्वा ' तत्र चतुर्द्शीं विना सर्वासु तिथिषु पश्चम्यादिषु वा तद्हर्यसमन्नहिन द्रव्यन्नाह्मणयोः सम्पत्तिः स्यात्तदहस्तस्मिन्नहिन यथोदितान्त्राह्मणाः नामन्च्य श्राद्धं कुर्यात् । अथ वा यदिने मृताहसंज्ञिका तिथिरपरपक्षे स्यात्तद्हे पूर्वेद्युर्वा ब्राह्मणा-त्रिमन्त्र्य आद्धं कुर्योदिति सम्बन्धः । तथा च पुराणसमुचये । या तिथिर्यस्य मासस्य मृताहे तु प्रवर्तते। सा तिथिः प्रेतपक्षस्य पूजनीया प्रयत्नत इति । यदहरिति विभक्तयर्थेऽव्ययीभावः। नपुंसकाद-न्यतरस्यामिति(न)टच्प्रत्ययः । ब्राह्मणग्रहणं क्षत्रियाद्प्रितिषेधार्थम् । पूर्वेद्युर्वेति व्यवस्थितविकल्पः। असम्भावितमैथुनान् यत्यादींस्तदहरामन्त्रयेत् । अङ्गानां प्रधानधर्मत्वादिति न्यायेन । सम्भावितमै-थुनान् पूर्वेद्युरेवेति व्यवस्था । एतच व्यक्तीकृतं मार्कण्डेयपुराणे । निमन्त्रयेत्तु पूर्वेद्युः पूर्वोक्तांस्तु द्विजोत्तमान् । आप्राप्ती तद्दिने बाऽपि हित्वा योषित्प्रसङ्किनमिति । स्मृतिः । प्रार्थयीत प्रदोषान्ते

भुक्त्वा नरायितान्द्विजान् । सर्वायासविनिर्भुक्तैः कामक्रोधविवर्जितैः । भवितव्यम्भवद्भिश्च श्वोभृते श्राद्धकर्मणि । अयुग्मानपसञ्येन पितृपूर्विन्नमन्त्रयेत् इति । पितृपूर्वकन्निमन्त्रणं त्वन्यशाखाविषय-कम् । कात्यायनमतानुवर्तिनां देवानान्निमन्त्रणम्पूर्वम्, दैवपूर्वकहःश्राद्धमिति वक्ष्यमाणत्वान् । पितृ-पुर्वेन्निमन्त्रणमिति आद्धकाशिकाकारः । मारस्ये विशेषः । दक्षिणञ्जानुमालभ्य त्वं मयात्रनिमन्त्रितः । एवित्रिमन्त्र्य नियमान्पैतृकाञ्छावयेद्भुधः, इति । राजन्यवैश्ययोश्च पुरोहितादिर्निमन्त्रणं कुर्यात् ऋत्विग्राजन्यवैद्ययोरिति वचनात् । प्रतिदिनमपरपक्षश्राद्धकरणे स्मृत्यन्तरोक्तिथ्यादिदोषो नास्ति । तथा च कार्ष्णाजिनिः। नभस्यापरपक्षे तु श्राद्धं कार्यं दिने दिने । नैव नन्दादिवर्जं स्यान्नैव निन्दा चतुर्देशी । दशस्यादिपक्षत्रये तु चतुर्देशी वर्जनीया । कृष्णपक्षे दशस्यादावित्यादिमनुवचनं प्रागुक्तम् । ' स्नातकान् ' आमन्त्र्य श्राद्धं कुर्यादिति शेषः । त्रयः स्नातका भवन्तीत्यादिना स्नात-कलक्क्षणञ्चोक्तं कात्यायनेन । अयञ्चापत्नीकनिमन्त्रणप्रतिषेधे प्रतिप्रसवः । विभार्यो वृषलीपति-रित्यत्रिणा निषिद्धत्वात् । ' एके यतीन् ' निमन्त्रयन्ति । तदुक्तम् । सम्पूजयेद्यति आद्धे पितृणां पुष्टिकारकम् । ब्रह्मचारी यतिश्चैव पूजनीयो हि नित्यशः । तत्कृतं सुकृतं यत्स्यात्तस्य षड्भागमाप्रयात् । मार्कण्डेयोऽपि । भिक्षार्थमागतान्वाऽपि काले संयमिनो यतीन् । भोजयेत्रणताचैस्त प्रसादोद्यतमानस इति । यतिस्तु त्रिदण्डी । एकदण्डिनां श्राद्धे निरस्तत्वातु । तथाहि । मुण्डान् जटिलकाषायान् श्राद्धे यत्नेन वर्जयेत् । शिखिभ्योधातुर्क्तभ्यस्त्रिद्ण्डिभ्यः प्रदापयेत् । यति क्टीचरं बहुद्कञ्च । इतरयोः कलौ निषिद्धत्वात् । तथाहि दीर्घकालम्ब्रह्मचर्यं वानप्रस्थात्रमं तथा। हंसः परमहंसञ्च कलौ नैतचतुष्टयम् इति । ' गृहस्थान्साधून्वा ' वाराब्दो विकल्पार्थः । पाक्षिकयतिनिमन्त्रणनिषेधार्थौ वाशब्द इति केचित् । तथा च जावालिः । अश्नन्ति ये तु मांसानि भार्याहीनाश्च ये द्विजाः । ये च मातुलसम्बन्धा न ताञ्छाद्धे निवेशयेत्। साधून् क्षीणदोषान् गृहस्थान् निमन्त्रयेत्। तथा च विष्णुपुराणे । साधवः क्षीणदोषास्त्विति । पुराणसमुचये । गृहस्था कुछसम्पन्नाः प्रख्याताः कुछगो-त्रतः । स्वदारनिरताः शान्ता विज्ञेयाः पङ्किपावना इति । 'श्रोत्रियान् ' निमन्त्रयेदिति शेषः । श्रोत्रियलक्षणमाह देवलः । एकशाखां सकल्पाञ्च षड्भिरङ्गेरधीत्य च । षट्कर्मनिरतो विप्रः श्रो-त्रियो नाम धर्मवित् । कल्पस्य पृथग्यहणमादरार्थम् । तथा हि, जन्मना ब्राह्मणो झेयः संस्कारैर्द्धिज उच्यते । विद्यया याति विप्रत्वं त्रिभिः श्रोत्रिय उच्यते । 'वृद्धान् <mark>' । ज्ञानतपोवयोवृद्धान्निमन्त्रयेदि</mark>-त्यर्थः । अनवद्यान्तस्वकर्मस्थान् । पितृमातृवंशद्वयविशुद्धान् स्वयमपि लोकापवाद्रहितान् स्वकर्मस्थान् स्वजातिविहितकर्मानुष्ठानरतान्निमन्त्रयेत् । एवं मुख्यकल्पं द्शीयत्वाऽनुकल्पं द्शीयति । 'अभा-वेऽपि शिष्यान्त्स्वाचारान् ' पूर्वोक्तानां ब्राह्मणानामभावे शिष्यानपि स्वाचारान्निमन्त्रयेत् । शिष्या ब्रह्मचारिणः । स्वाचारानिति अग्निपरिचरणगुरुशुश्रूषाभिरतान् तेषाञ्चैकान्ननिषेधेऽपि वाचनिकं श्राद्ध-भोजनम् । व्यासः । अनिन्दामन्त्रितः श्राद्धे विप्रोऽद्याद् गुरुणोदितः । एकान्नमविरोधेन व्रतानां प्रथ-माश्रमीति । अत्रिः । ऋत्विक्पुत्राद्यो ह्येते सकुल्या ब्राह्मणा द्विजाः । वैश्वदेवे नियोक्तव्या यद्येते गुण-वत्तरा इति । एवन्निमन्त्रणीयानुक्त्वाऽथ वर्ज्यानाह । ' द्विने '' जेम् ' द्विनेग्रः दुश्चर्मा स च जन्मान्तरे गुरुतल्पगो भूतः, अथवोभयोगोंत्रयोवेंदस्यामेश्च विच्छेदः स द्विनेप्नः। तदुक्तम्। यस्य वेद्श्च वेदी च विच्छिचेत त्रिपूरुषम् । द्विनिमः स तु विज्ञेयः श्राद्धकर्मणि निन्दित इति । शुक्कोऽतिगौरो मण्डलक्कष्ठी वा । विक्रिधो दुन्तुरः । तथोक्तं मनुना । यस्य नैवाधरोष्ठाभ्यां छाद्यते दशनाविछः । विक्रिधः स तु विज्ञेयो ब्राह्मणः पङ्किद्वणः । विक्तियः पूतिगन्धियोण इति गोभिलीयश्राद्धकल्पभाष्ये । स्यावदन्त इति स्वभावारकृष्णद्नतः, विद्धप्रजननिश्चन्नतिष्ठन्निक्ष्मा दाक्षिणात्ये प्रसिद्धः, व्याधितो व्याधियुक्तः, व्यङ्गो हीनाङ्गोऽधिकाङ्गो विरुद्धाङ्गसंस्थितश्चेति, अतः कुञ्जवक्रमुखह्स्तपादादीनाश्च प्रतिषेधः सिष्यति ।

हीनाङ्गोऽधिकाङ्गश्च हीनातिरिक्ताङ्ग इति स्मृतेः ॥ दिवत्री द्वेतकुष्टी, कुष्टी कुष्टगलिताङ्गः, कुन्खी कुत्सितनखः, एतान्वर्जयत्वा निमन्त्रयेत् ॥ नन्वतावतैवान्येषां वर्ज्ञनं भविष्यति यदेते उपवेष्टव्या इत्युक्तम्, किमत्र द्विर्नमादीनात्रिषेधः कृतोऽनधिकारार्थत्वान् । उच्यते । सत्यं भवत्येवार्थात्रिपेधो, यदा विहिता उक्ताः स्युस्तदा तद्व्यतिरिक्तानामर्थान्त्रिषेधः, किन्तु विहितानां त्राह्मणानामप्राप्तौ निषि-द्धातिरिक्तान्तरालिकब्राह्मणप्राध्यर्थन्द्विनेमादिवर्जनम् । अन्यथा विहितब्राह्मणालाभे तद्तिरिक्तसम-स्तवर्जनं, तदा श्राद्धकर्मछोपः स्यात्, तस्मात्साधूकं द्विनैग्नादिवर्जमिति, शास्त्रान्तरगृहीतानप्युपवे-शयेत् ॥ 'अनिन्द्येनामन्त्रितो नापकामेत् ' अनिन्द्यो छोकापवाद्रहितः, तेन श्राद्धार्थन्निमन्त्रितो विप्रो न व्यतिक्रमं कुर्यात्, तथा चाग्निष्टोमप्रकरणेऽध्वरकाण्डे श्रतिः सहोवाचानिन्दा वै मावृषत सोऽनिन्द्येर्द्वतो नाशकमपक्रमितुमिति तस्मादुद्दानिन्द्यस्य वृतो नापकामेदिति ॥ मनुरतिक्रमे दोप-माह-केतितस्तु यथान्यायं हव्यकव्ये द्विजोत्तमः । कथि चद्प्यतिकामन् पापः सूकरतां व्रजेत् ॥ न केवलं ब्राह्मणस्य व्यतिक्रमे दोषो यजमानस्यापि ब्राह्मणव्यतिक्रमे दोषः स्यात् ॥ तथा हि यमः॥ आमन्त्र्य ब्राह्मणं यस्तु यथान्यायन्न पूजयेत् । अतिक्वच्छ्रासु घोरासु तिर्यग्योनिषु जायत इति ॥ आमन्त्रितो वाऽन्यदृत्रं न प्रतिगृह्णीयात् ।। निमन्त्रितो विप्रो ऽन्यदृत्रं श्राद्धादिरूपमामात्रं सिद्धं वा न प्रतिगृह्वीयात् भोजनान्तरं वा न कुर्यात् ॥ यथाह देवलः ॥ पूर्वन्निमन्त्रितोऽन्यस्य यदि कुर्या-त्प्रतिप्रहम् । भुक्ताहारोऽपि वा भुङ्के सुकृतं तस्य नइयति ।। अन्येनामन्त्रितस्यान्यश्राद्धप्रहणे दोष-माह मार्कण्डेयपुराणे व्यासः—भुङ्के श्राद्धन्तु योऽन्यस्य नरोऽन्येन निमन्त्रितः । देवे वाऽप्यथ वा पित्र्ये स तु निष्कृष्यते खगैः ॥ यमोऽपि । आमन्त्रितश्च यो विप्रो भोक्तुमन्यत्र गच्छति । नरकाणां <mark>शतङ्गत्वा चाण्डालेष्वभिजायत इति ।। अथोपवेशनमाह । ' स्नाताञ्छचीनाचान्तान्प्राङ्मुखानुपवेश्य</mark> दैवे युग्मानयुग्मान्यथाशक्ति पित्र्ये ' उपवेशयेदिति वाक्यशेषः । कीदृशानुपवेशयेत् स्नातान् कृता-प्रवान, पुनः कीदृशान शुचीन् सूतकादिरहितान्, पुनः कीदृशान् आचान्तान् यथाशास्त्रमाचा-न्तान, न यथाकथिचत् एवम्भूतान्, दैवे वैश्वदेवार्थ युग्मानिति वहुवचनाचतुःषडादीन् प्रागप्रेषु कुरोषु प्राङ्मुखानुपवेदय यथारात्त्ययुग्मान् त्रिपञ्चादीन् पित्रर्थमुपवेदायेत् द्विगुणमुद्गप्रेषु कुरोषु, अयुग्मत्वञ्च नवभ्योऽर्वाग्वेदितव्यम् । तथा च गौतमः ॥ नवावरान्भोजयेद्युजो यथोत्साहञ्चेति । ब्रह्माण्डपुराणेऽपि । सामर्थ्येऽपि नवभ्योऽर्वाग्भोजयीत सति द्विजान् । नोर्द्धं कर्त्तव्यमित्याद्यः केचि-दोषस्य दुर्शनादिति । अत्र स्नानग्रहणङ्गौणस्नाननिषेधार्थम्, अथवा स्पृतिप्राप्तमेवानुवद्ति, अथ वा विशिष्टविधिः । तथा च वायुपुराणे । सुरभीणि तु स्नानानि गन्धवन्ति तथैव हि । श्राद्धेष्वेतानि यो द्याद्श्वमेषफ्ळं लभेदिति ।। देवलोऽपि । ततो निवृत्ते मध्याहे कृत्तलोमनखान् द्विजान्। अभिगम्य यथापूर्वम्प्रयच्छेद्दन्तधावनम् ॥ तैलमुद्धर्त्तनं स्नानं स्नानीयञ्च पृथग्विधम् । पात्रैरौदुम्बरै-र्दुद्याद्वैश्वदेवस्य पूर्वकमिति ॥ आचमने विशेषो विष्णुपुराणे ॥ उपस्पर्शस्त् कर्तव्यो मण्डलस्योत्तरे दिशि । कर्जाऽथ वा द्विजैर्वापि विधिवद्वाग्यतैः सदा ॥ मण्डलस्योत्तरे भागे कुर्यादाचमनिद्वजः । सोमपानफलं प्राईर्गगकाइयपगौतमाइति ॥ तथा चापस्तम्बे ॥ कुर्युराचमनं विप्रा उदीच्यां मण्डला-द्वहिः । अन्यदिक्षु यदा कुर्यान्निराज्ञाः पितरो गता इति ।। अविशेषे प्राप्ते विशेषमाह ' एकैकस्यो-दुङ्मुखान् ' एकैकस्य पित्रादित्रयस्य यथाशक्ति प्रतिपुरुषमुदुङ्मुखानयुग्मानुपवेशयेत् ॥ पक्षान्तर-माह 'द्वौ वा दैवे त्रीन पित्र्ये ' द्वौ वा दैवे देवेभ्यो द्वौ वा । पित्र्ये, अत्र वाय्वृतुपित्रुषसो यदि-त्यनेन कर्मार्थे यत्प्रत्ययः । रीङ्ऋत इति रीङादेशः । यस्येति चेति ईकारलोपः ॥ पितरो देवता अस्येति पिज्यं तस्मिन्पिज्ये कर्मणि त्रीन् पितुरेकम्पितामहस्यैकम्प्रपितामहस्य चैकम् ॥ याज्ञवल्क्यः ॥ द्वौ दैवे प्राक् त्रयः पित्र्य उद्गेकैकमेव वेति।। मनुर्विशेषमाह । द्वौ दैवे पितृकृत्ये त्रीनेकैकमुभयत्र वा। भो जये-

<mark>रसुसमृद्धोऽपि न प्रसञ्येत विस्तरम्।।सित्क्यां देशकालौ च शौचं ब्राह्मणसम्पदः।पञ्चेतान्विसारो हन्ति</mark> तस्मान्नेहेत विस्तरम् ॥ त्राह्मेऽपि–यस्माद्वाह्मणवाहुल्यादोपो बहुतरो भवेत् । श्राद्धनाशो मौननाशः श्राद्धतन्त्रस्य विस्मृतिः—उच्छिष्टोच्छिष्टसंसगों निन्दा दातृषु भोक्तपु, इति॥ देशकालवनाभावे पक्षान्त-रमाह 'एकैकमुभयत्र वा दोषान्वित्तानुसारेण भोजयेदन्यवेदमनीति ' स्पृतिः। अयुग्मानपसव्येन पितृपूर्व निमन्त्रयेत । पित्रादेः सप्त पञ्च त्रीनेकैकस्यैकमेव वा । देवे पट् चतुरो द्वौ वाऽप्येकैकमुभयत्रवेति।। 'माताम-हानामप्येवम् भातामहानामप्येवं सर्वे पक्षा भवेयुरित्यर्थः । तत्र केचिद्दमुपदेशं मन्यमाना पृथक्कृत्य मातामहश्राद्धमिच्छन्ति । यदा मातामहेभ्यो द्राति तदैवमिति, तदेतदुपेक्षणीयम् । अपरेतु, पार्वणं कुरुते यस्तु केवलम्पिनृहेतुतः । मातामहं न कुरुते पिनृहा सोऽपि जायते, इति स्कन्दपुराणवचनात् पितृणाभिव मातामहानामपि तस्मिन्नेव प्रयोगे दानमिच्छन्ति, तचातीव युक्ततरम् । तथा च पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा ध्रवमिति । 'तन्त्रं वा वैश्वदेविकम् ' विश्वदेवास्तन्त्रेण वा य एव पितृभ्यो मातामहेभ्योऽपि त एव, संचायमन्यः पक्षः । तथाऽन्यद्पि त्राह्मणाभावे, एक एव यदा विप्रो द्वितीयो नोपपद्यते । पिनुणां त्राह्मणो योज्यो दैवे त्विप्रित्योजयेत् । प्रणीतापात्रमुद्भृत्य ततः श्राद्धं समार्भेदिति । तथा हि । यदोकस्भोजयेच्छ्राद्धे दैवन्तत्र कथस्भवेत् । अन्नस्पात्रे समुद्धत्य सर्वस्य प्रकृतस्य च । देवतायतने स्थाप्यं ततः श्राद्धम्प्रकल्पयेत् । प्रास्येद्गौ तद्त्रं तु द्याद्वा ब्रह्म-चारिणे, इति । 'अद्धान्वितः आद्धं कुर्वीत ' नात्र अद्धा निमित्तत्वेनोच्यते । यच्छ्राद्धं कुर्वीत स्वकाले तच्छद्धयेत्यर्थः । ' शाकेनापि नापरपञ्चमतिकामेत्' यद्यक्तं न लभेत तदा शाकेनाप्यपर-पक्षे आद्धं कुर्यात् । तथा च ब्रह्मपुराणे । पयोमूलफ्लैः शाकैः कृष्णपक्षे तु सर्वदा । पराधीनः प्रवासी च निर्द्धनो वापि मानवः । मनसा भावशुद्धेन श्राद्धे द्द्यात्तिलोदकमिति । अनेनावश्यं कर्त्तव्यताऽभिहिता । तत्र हेतुमाह । 'मासि मासि वोशनमिति अतेः । अथ धर्मानाह । 'तद्हः शुचिरकोधनोऽत्वरितोऽप्रमत्तस्सत्यवादी स्याद्व्यमैथुनश्रमस्वाच्यायाः ।र्जयेत् <mark>' तद्हस्तस्मित्रहनि श्राद्ध-</mark> दिने एते नियमाः, श्चिर्वाह्याभ्यन्तर्रक्तवसन्रक्तस्रावाद्यशुद्धिरहितः। अथ वा शुक्रवासाः शुचिः, काषायादेः प्रतिषिद्धत्वान । तथा च हारीतः । शुचयः शुचिवाससः स्युरिति । अप्रमत्त इति स्मृत्यु-सावधानः । स्वाध्यायः श्राद्धमन्त्रजपादिव्यतिरिक्तवेदपाठः । मैथुनम्पूर्वदिनेऽपि । सुगममन्यत् । अन्येऽपि दातृभोक्त्रोर्तियमाः स्मृत्युक्ता त्राह्याः । यमः । पुनर्भोजनमध्वानं भारा-ध्ययनभैथुनम् । सन्ध्यां प्रतिप्रहं होमं श्राद्धभोक्ताऽष्ट वर्जयेत । मत्स्यपुराणे । पुनभोजनमध्वान-म्पानमायासमैथुनम् । श्राद्धऋच्छ्राद्धभुक् चैव सर्वमेतद्विवर्जयेत् । स्वाध्यायं कलह्भ्वैव दिवास्त्रापन्त-थैव च । पानं सुरापानम् , तच यस्य प्राप्तन्तस्यैव निषेधः । दन्तधावनताम्वूलं स्निग्धस्नानमभो-जनम् । रत्यौपधपरान्नश्च श्राद्धकृत्सप्त वर्जयेदिति । दन्तानां धावने प्रायश्चित्तश्चोक्तं विष्णुरहस्ये । श्राद्धोपवासदिवसे खादित्वा दन्तधावनम् । गायत्रीशतसम्पूतमम्बु प्राश्य विशुध्यतीति । अध्वादि-गमने दोपमाह यमः । आमन्त्रितस्तु यः श्राद्धे अध्वानम्प्रतिपद्यते । भ्रमन्ति पितरस्तस्य तं मासं पांसुभोजिनः । याज्ञवल्क्यः । अध्वनीनो भवेदश्वः पुनर्भोजी तु वायसः । होमकृत्रेत्ररोगी स्यात्पाठा-दायुः प्रहीयते । दानि त्रिष्फलतामेति प्रतिप्राही दरिद्रताम् । कर्मकृजायते दासो मैथुनी स्करो भवेदिति । मैथुन व्वाष्टविधम् । दक्षः । स्मरणं कीर्तनं केलिः प्रेक्षणङ्गुद्यभाषणम् । संकल्पोऽध्यवसा-यश्च क्रियानिष्पत्तिरेव चेति । शातातपः । आद्धं कृत्वा परश्राद्धे भुक्षते ये तु मोहिताः । पतन्ति पितरम्तेषां छप्रपिण्डोदककियाः । अन्ये च नियमास्तत्र तत्र वक्ष्यन्ते, ते च आद्धप्राधान्ये गौणत्वे च न्यायबाधिताः कापि केऽपि न भवन्ति । यथा, तीर्थश्राद्धेऽध्वा उपवासश्च न दोषाय । गर्भा-धाननिमित्ते श्राद्धे मैथुनम् । अग्निहोत्रनिमित्ते श्राद्धे होमः । स्वद्वितीयविवाहश्राद्धे प्रतिग्रहः ।

एवं कन्यादानाभ्युद्यिके दानम् । तीर्थयात्राऽऽरम्भसमास्योरप्यध्वानमेव तेषाम्परतन्त्रत्वात्, एवं च सर्वत्र स्वयमूहनीयम् । 'आवाहनादि वाग्यत ओपस्पर्शनात्' आवाहनादि आवाहनादारभ्य आ उपस्पर्शनाद्भोक्तराचमनपर्यन्तं यजमानो वाग्यतो भवेत्, वाग्यमनलोपे वैष्णवमन्त्रज्ञपो विष्णुस्मरणं वा प्रायश्चित्तम् । तथा च याज्ञवरुक्यः । यदि वाग्यमलोपः स्याज्ञपादिषु कथञ्चन । व्याहरेद्वैष्ण-वं मन्त्रं स्मरेद्वा विष्णुमव्ययम् । अज्ञानाद्यदि वा मोहात्प्रच्यवेताध्वरेषु यत् । स्मरणादेव तद्विष्णोः सम्पूर्णे स्यादिति श्रुतिः । तथा च शतपथश्रुतिः । अथ यद्वाचंयमो व्याहरति तस्मादुद्देष विसृष्टो यज्ञः पराङावर्तते तत्र वैष्णवीमृचं वा यजुर्वा जपेदित्यादि । 'आमन्त्रिताश्चैवम् ' आमन्त्रिता ये त्राह्मणास्तेऽपि एवमेवानुष्ठानं कुर्युरित्यर्थः ॥ १ ॥

आद्धसूत्रव्याच्या आदकाशिका

नमो गोपीजनजीवनाय।

यस्य प्रसाद्पयसाः ''त्कुरु(?)पात्रं कात्यायनं मुनिवरं शिरसाभिवन्दे । सिक्ताः फलन्ति यजुषामिह् याजकानां स्वर्गोद्भवानि विविधानि फलान्यजस्रम् ॥ १ ॥ कर्को व्याख्यदिदं गभीरवचनैः सूत्रं यतोऽस्माद्भू-

हुर्बोधं च ततो हलायुध इति व्याख्यत्तथाऽप्यस्फुटम् । भूयोऽपि प्रतिषेधकारिवचनैः स्मातैर्भया काशिका सूत्रस्योपरि संशयोधतिमिरध्वंसाय संतन्यते ॥ २ ॥

सूत्रार्थेव्यश्वनाद्वाक्यैविंशेषोक्तिप्रकाशनात् । अस्यान्वर्थमिदं नाम प्रन्थस्य श्राद्धकाशिका ॥ ३ ॥ नित्यानन्द इतीह याज्ञिकवरो जातस्तदीयः सुतः स्मार्ताग्नौ विहितक्रियोऽतिसुखइत्याख्यो जगत्यद्भृतः ।

स्मातामा विह्ताक्रयाऽतिसुखइत्याख्या जगत्यद्भुतः तत्पुत्रोऽप्यभवत्स्मृतिज्ञचतुरः शास्त्रेष्वधीती श्रुतौ

विष्णृमिश्र इमं निबन्धमकरोत्ऋष्णः कृती तत्सुतः ॥ ४ ॥

तत्र पूर्वी पौर्णमासीमुपवसेदित्यादिना श्रौतकर्माण्युपिद्द्याथातो गृह्यस्थाछीपाकानामित्यादिना स्मार्तान्यपि न्याख्यायाविद्यष्टं श्राद्धकर्म वक्तन्यिमिति सूत्रमारभते । 'अपरपक्षे श्राद्धं क्वर्वीत ' अपरपक्षः कृष्णपक्षः । चांद्रमासे ग्रुक्ककृष्णपक्षयोः पूर्वापरत्वसंभवात् । श्राद्धमिति पिण्डप्रदानकर्म । कुर्वीतेति विधायकं पदम् । ननु च त्रिपदमिदं सूत्रम् । तत्र पदत्रयेऽप्येकत्वमनुपपन्नम् ।
तथा हि-प्रौष्टपद्या अपरपक्षे मासि मासि चैवमिति शौनकः । अनेन विधिना श्राद्धं त्रिरव्दस्येह निर्वपेत् । हेमन्तग्रीष्मवर्षामु पाश्चयित्त्यमन्वहमिति मनुः । 'अनेन विधिना श्राद्धं त्रिरव्दस्येह निर्वपेत् । कन्याकुम्भवृषस्थेऽकं कृष्णपक्षेषु सर्वदा ' इति मत्स्यपुराणम् । एषु वचनेषु सर्वापरपक्षेषु कर्तव्यतोपदेशाद्परपक्षेष्विति वक्तुमुचितम् । ' तथाऽश्वयुक्कृष्णपक्षेषु श्राद्धं कार्यं दिने दिने '
इति वचनात्प्रतिदिनकर्तव्यतया श्राद्धानीति वक्तुमुचितत्वात् । तथा ब्राह्मणादिचातुर्वण्यापेक्षया
कुर्वीरिन्निति कर्तुमुचितत्वाचेति । अतश्चापरपक्षेषु श्राद्धानि कुर्वीरिन्निति सूत्रं प्रणेतव्यम् । अत्रोच्यते—अपरपक्षेष्विति वहुत्वमुचितमिति यदाशंकि तन्न । तथा सति सर्वसामान्येनास्यापरपक्षस्य
वैशिष्ट्यानुपपत्तेः । तथा च पुराणसमुचये—पण्णां वै ग्रुक्कप्राणां पद् पक्षा ये परे स्मृताः । तेषां
पुण्यतमः पक्ष आषाद्याः पश्चमस्तु यः । इत्यादि । यचातर्कि श्राद्धानीति वक्तुमुचितमिति तदप्यपेशस्य । तथा सत्येकोदिष्टपार्वणनित्यश्राद्धादीनि प्राप्रुयुस्तनमा भूदिति पार्वणरूपत्वेनैकत्वमु-

838

क्तम् । तथा चोक्तं—कन्यां गते सवितरि दिनानि दश पश्च च । पार्वणेनैव विधिना तत्र श्राइं विधीयते । इति । एवं तर्हि पार्वणस्वे चतुर्द्दयादौ पार्वणादिनिषेधस्य कथं गतिरिति चेत् मैवं भाषिष्टाः । तस्य पक्षत्राद्धव्यतिरिक्तश्राद्धेषु त्रिभागादिपक्षविभागेषु चतुर्दस्यां पार्वणादिनिषेषस्य पर्यवसितत्वात् । तथा च मनुः --- कृष्णपक्षे दशम्यादौ वर्जियत्वा चतुर्दशीम् । श्राद्धे प्रशस्तास्ति-थयो यथैता न तथेतराः । पक्षश्राद्धे तु कृष्णाजिनिः । नभस्यापरपक्षे च श्राद्धं कार्यं दिने दिने । नैव नन्दादि वर्ष्ये स्यान्नैव वर्षा चतुर्देशी इति । यचातर्कि चातुर्वण्यीपेक्ष्या कुर्वीरन्नित्युचितमिति। तदुप्यसुन्दरम् । तथा सत्यधिकृतानधिकृतानामधिकारः प्राप्तुयात्तनमाभृदिति कुर्वीतेत्यधिकारिविशे-षणेनैकत्वमुक्तम् । तत्रश्च सर्वापरपक्षेषु हेमन्तप्रीष्मवर्षापरपक्षास्तेषु कन्याकुम्भवृषस्थेऽर्के त्रयस्त-त्रापि भाद्रपदापरपक्षः पुण्यतमः कालस्तत्र पार्वणं श्राद्धमधिकारी कुर्यादिति सिद्धम्। एवं च सित कालान्तरानुपदेशादमावस्यादीनां श्राद्धकालत्वं नाभिमतिनिति चेतु मैवम् । अपरपक्षशब्दस्योपलक्ष-णार्थत्वेन तत्संत्रहोपपत्तेः । नन्वेवमपि कृष्णपक्ष इति वाच्ये परपक्ष इति गौरवं किमर्थमिति । आह-पिज्यकर्मणि प्रतिज्ञादौ चान्द्रमासोचारणज्ञापनार्थमित्यदोषः । तथा चोक्तम्-आब्दिके पितृ-कृत्ये च मासश्चान्द्रः प्रशस्यते । तथा-सौरमासो विवाहादौ यज्ञादौ सावनः स्पृतः । पार्वणे चाष्ट-काश्राद्धे चान्द्रो मासो महालये। इति। वृहस्पतिरिष-रवेरभ्युद्ये मानं चन्द्रस्य पितृकर्मणि। तथा-सदैव पितृकृत्यादौ मासश्चान्द्रमसः स्मृतः । अपि च-विवाहादौ स्मृतः सौरो यज्ञादौ सावनः स्मृतः । शेषकर्मसु चान्द्रः स्यादेष मासविधिः स्मृतः इति । अत्रैति बन्त्यते – किं पक्षश्राद्धं नित्यं काम्यं वेति । तत्रैक आहु:-काम्यमिति । तन्न । नाश्रन्ति पितरश्चेति कृत्वा मनसि यो नरः । पक्षश्राद्धं न कुरुते तस्य रक्तं पिबन्ति ते । इत्यकरणे प्रत्यवायजनकत्वश्रवणात् । नित्यमित्यन्ये शाकेनापि नापरपक्षमतिकामेदिति सूत्रितत्वात् । तद्पि न । पितृगाथाः सदैवात्र गीयन्ते ब्रह्मवादिभिः । कदा नः संततावम्यः स कश्चिद्भविता सुतः । पितृपक्षे सदा आद्धं पूर्णपक्षे प्रदास्यति । तं प्रतीक्षामहे सर्वे सुवृष्टिमिव कर्षकाः। काम्यदायी भवेत्कश्चित्कुलेऽसमच्छ्राद्धदो नरः। इत्यादिवचनैः काम्य-त्वस्य प्रतीयमानत्वात् । तस्मादुभयरूपमिति युक्तम् । तत्र नित्यकाम्ययोः संकरे काम्यस्य वलवस्वा-न्नित्यं प्रसङ्गात्सिद्धचतीति न्यायाच काम्यानुष्ठानेनैव नित्यस्यापि सिद्धिः। तथा च संप्रह्कारः-काम्यतन्त्रेण नित्यस्य तन्त्रं श्राद्धस्य सिद्धयतीति । एवं च सित काम्ये सर्वाङ्गोपसंहारनियमा-द्भरणीमघायुगादिरविवारादिनिषिद्धकालेऽपि पिण्डदानं महालये भवतीति । तथा च पद्मपुराणम्-वारे पाते च संक्रान्तौ युगादौ च महालये। तर्पणे पिण्डदाने च, तीर्थे दोषो न विद्यते । तर्पणे तिलानाम् । ब्रह्माण्डेऽपि—ऋक्षयोगादिविद्धेऽपि तद्दिने पिण्डपातनम् । प्रचेता अपि-आभ्युद्यिके संप्राप्ते मघा वापि त्रयोद्शी । क्षयाहे वाऽपि संप्राप्ते पिण्डनिर्वपणं स्मृतम् । वृद्धमनुरपि-महालये चतुर्देश्यां मघायां पुत्रवानिप । पिण्डनिर्वपणं कुर्यात् यस्य शस्त्रहतः पिता । कृष्णपक्षे चतुर्द्श्यां मघायुक्तं दिनं यदि । पिण्डनिर्वपणं कुर्यान्तृत्यर्थे शस्त्रघातिनः । अपि च, तीर्थे सांवत्सरे श्राद्धे पितृ-यज्ञे महालये । पिण्डदानं प्रकुर्वीत युगादिभरणीमघे । तथा महालये क्षयाहे च दर्शे पुत्रस्य जन्मि । तीर्थेषु निर्वपेत्पिण्डान् रविवारादिकेष्वपि । इति । एवं तर्हि भरणीमघायुगादिरविवारादिषु पिण्ड-निषेधकानि वचनान्यनर्थकानि स्युरिति । अयने विषुवे चैव मघायमयुगादिषु । श्राद्धं कुर्वीत यत्नेन पिण्डनिर्वपणं विना । मघायुगादौ भरण्यां यत्नेन परिवर्जयेत् । पिण्डदानं न कुर्वीत यदीच्छेत्सुत-जीवितम् । याम्यं वा पैतृकं वाऽपि पितृपक्षे विशेषतः । तत्र संकल्पनं कुर्यात्पितृणां पुष्टिदः सदा । मन्वादिश्च युगादिश्व मघा च भरणी तथा। श्राद्धं तत्र प्रकुर्वीत पिण्डनिर्वपणं विना। तथा मघा-भरण्योश्च त्रयोद्द्यां विशेषतः । प्रौष्ठपद्स्य द्वाद्द्यां मघर्क्षं निपतेचिद् । तत्र संकल्पनश्राद्धं पिण्ड-

निर्वापवर्जितम् । मघायुगादौ भरण्यां संक्रान्तौ रविवासरे । पिण्डदानं न कुर्वीत यदीच्छेज्ञीवि-तान् सुतान् । मघायां पिण्डदानेन ज्येष्टः पुत्रो विनइयति । कनीयांस्तु त्रयोद्श्यां क्षयाद्भ्यु-द्यादृते । मघायुगादौ भरण्यां श्राद्धं कुर्याद्तिन्द्रतः । पिण्डदानं न कुर्वीत तच स्यात्क्षय-वासरे । वैशाखस्य तृतीयायां नवम्यां कार्तिकस्य च । श्राद्धं संक्रान्तिवत्कुर्यात् पिण्डनिर्व-पणं विना । युगादौ पितृनक्षत्रे तथा मन्वन्तरादिषु । अर्घपिण्डं न कुर्वीत वैष्णवं श्राद्धमाचरे-दित्यादीनि । सत्यम् । एतानि वचनानि तिथिवारनक्षत्रसंक्रान्तियुगादिनिमित्तिक्रियमाणेषु काम्यश्राद्धेषु पिण्डदानं निषेधन्ति न पुनः पक्षश्राद्धतिण्याश्रयादिनिमित्तश्राद्धेष्वित्यविरोधः । अन्यथा बारे पाते च संक्रान्तावित्यादिभिर्विरोधात्। अथ पार्वणेनैव विधिनेत्युक्तं तत्रैकपार्वणं वा कि वा द्विपार्वणमुत चतुःपार्वणं वेति । [पक्षश्राद्धे तु पार्वणैकोद्दिष्टयोरप्राप्तत्वात् । सर्वत्रापि पार्वणधर्मत्वा-त्त्रयाणां विहितत्वाचेति । ?] तथा होकपार्वणे मत्स्यपुराणम्—ततः प्रभृति संकान्तावुपरागादिकर्मसु । त्रिपिण्डमाचरेच्छ्राद्धमेकोदिष्टं मृतेऽहनि । प्रजापतिर्पि-सक्रान्तावुपरागे च वर्पोत्सवमहालये । निर्वपेदिति पिण्डांस्त्रीनिति प्राह प्रजापतिरिति । द्विपार्वणे तु कात्यायनः-कर्पूसमन्वितं मुक्त्वा तथाद्यं श्राद्धपोडशम् । प्रत्याच्दिकं च शेषेषु विण्डाः स्युः पडिति स्थितिः । इति । चतुःपार्वणे तु कात्यायनः - कुर्याहादशदेवत्यं प्रेतपक्षे तु सर्वदा । तथा तीर्थे गयायां च एप धर्मः सनातनः । आदौ पिता ततो माता ततो मातामहस्तथा । मातामह्यस्ततो दद्यात्वेतपक्षे तु सर्वदा । सुमन्तुः-पितृभ्यः प्रथमं द्द्यान्मातृभ्यस्तद्नन्तरम् । ततो मातामहेभ्यश्च तत्पत्नीभ्यस्तथैव च । गयायां च तथा तीर्थे प्रेतपक्षे विशेषतः । कुर्याह्वादशदैवत्यमेकोहिष्टमतः परम्। एवं वचनविप्रतिपत्तौ व्यवस्थोच्यते । तत्रैक-पार्वणचतुःपार्वणयोर्यथाक्रमं क्ष्याहनवमीविषयत्वेन पारिशेष्याद्द्विपार्वणमेव पक्षश्राद्धेष्ववतिष्ठते । तथा च बृद्धयाज्ञवल्क्यः-पिता पितामहश्चैव तथैव प्रतितामहः । समीहन्ते छुताः सर्वे मातृपक्षे विशेषतः । भुजन्ति विप्रकायेषु पितरोऽन्तर्हिताः सदा । तस्माद्विपान् पितृन् विद्यात्पितृवत्तान् प्रपूजयेत्। द्विपार्वणं प्रकर्तव्यं विना श्राद्धं क्ष्याहिन । पितरो यत्र पृष्यन्ते तत्र मातामहा ध्रुवम् । अविदेषेण कर्तव्यं विशेषात्ररकं ब्रजेदिति ऋष्यशृङ्गवचनाच । व्यासोऽपि-पितृन्मातामहांश्चैव द्विजः आद्धेन तर्पये-दिति। पुछरत्यः-मातुःपितरमारभ्य त्रयो मातामहाः स्मृताः । तेषां तु पितृबच्छ्राद्धं कुर्युर्देहितृसूनवः। इति स्कन्दपुराणे—पार्वणं कुरुते यस्तु केवलं पितृहेतुतः।मातामद्यं न कुरुते पितृहा सोऽपजायते।इति सूत्रकारोऽपि । त्रींस्त्रीन्पिण्डानिति । एकचतुःपार्वणे तु क्षयाहनवमीविषये । तथा च पाराहारः– पितुर्गतस्य देवत्वमौरसस्य त्रिपौरुषम् । सर्वत्रानेकगोत्राणामेकस्य च सृतेऽहनि । नवस्यां तु वृद्धयाज्ञ-<mark>वल्क्यः–गयायां पुष्करं चैत्र तथैवान्वष्टकासु च । पितृमुख्येन कर्तव्यं पार्वणानां चतुष्टयमिति । एवं</mark> तर्हि-अन्बष्टकासु नवभिः पिण्डैः श्राद्धसुदाहृतम् । पित्रादि मातृमध्यं तु ततो मातामहान्तिकम् । इसादिवचनविहितं नवदैवत्यं विरुध्येत । मैवम्-अन्वष्टकास्विति बहुत्वयुक्तस्य त्रित्वे पर्यवसितत्वा-त्साग्निकर्तृकं नवदैवत्यमन्वष्टकात्रयविषयं भवितुमर्हति नापरपक्षनवमीविषयम्। अतो द्वाद्शदैवः त्यमपरपक्षनवमीविषयमिति सिद्धम् । अन्यथा नवदैवत्ये मा णां पृथक्त्वेन मातामह्यादीनामपृथक्त्वे-नार्धजरतीयापत्तेः । तथा च पुराणसमुचये-सर्वासामेत्रमातृणां श्राद्धं कन्यागते रवौ । नवम्यां च प्रदातव्यं ब्रह्मलब्धवरा यतः । पितृमातृकुले नार्यो याः काश्चित्प्रमृता स्त्रियः । श्राद्धार्हा मातरो ब्रेयास्तासां श्राद्धं प्रदापयेत् । वृद्धौ तु मातृपूर्व वै श्राद्धं कुर्वात बुद्धिमान् । अन्वष्टकासु सर्वासु पितृपूर्व समाचरेत् । तमिस्रपक्षे नवमी या पुण्या तु नभस्यके । चत्वारः पार्वणाः कार्याः पितृपूर्वा मनीषिभिः । पितृणां तु त्रयः पिंडा मातृपूर्वास्तथा त्रयः । मातामहानामप्येवं त्रयो मातामहीषु च । एवं कुर्वेन् ततः श्राद्धं मातृणां च न दोषभाक् । भवत्येव नरो विप्रा इति ब्रह्मानुशासनिमिति । कात्यायनोऽपि

<mark>नवानां</mark> नवकं वृद्धौ तथैवान्वष्टके विदुः । कुर्या<mark>हाद्राद</mark>ैवत्यं प्रेतती<mark>थें गयासु च । तथा–उपध्रवे चन्द्रमसो</mark> रवेश्च वृद्धौ गयायां गमनागमेषु । अन्वष्टकायां च महोत्सवेषु श्राद्धिकया द्वाद्शदैवता स्यात् । वृद्ध-याज्ञवल्क्योऽपि-गयायां च कुरुक्षेत्रे राहुपस्ते दिवाकरे । कुर्याह्वादशरैवत्यं पार्वणानां चतुष्टयमिति । ननु च दिनानि द्रापञ्च चेत्यत्र तिथिषोडराकं प्रति विरोधः। तथा च शाष्ट्र्यायनिः-नभस्यस्यापरे पक्षे तिथिषोडशकं तु यत् । कन्यागतान्वितं चेत् स्यात्स कालः पितृकर्मसु । ब्रह्माण्डेऽपि–कन्यां गते सवितरि यान्यहानि तु षोडश। ऋतुभिस्तानि तुल्या<mark>नि तेषु दत्तमथाक्ष्यम्। कन्यां गत एकदेशेऽपि।</mark> तथा च कार्ष्णा जिनि:-आदौ मध्येऽवसाने वा यत्र कन्यां व्रजेद्रविः । स पक्षः सकलः पूज्यः श्राद्धवी-डराकं प्रतीति । उच्यते-द्वाद्राकपालेष्वष्टकपालवत् षोडरादिनेषु पश्चद्रादिनानुवाद इत्यविरो-धः । श्राद्धषोडशके तु संदेहः । तत्रैके शुक्कप्रतिपदा सह तिथिषोडशकमाहुः । तथा च देवलः— अहःषोडराकं यत्तु शुक्रप्रतिपदा सह । चन्द्रक्ष्याविशेषणं साऽपि दर्शात्मिका स्पृता । इति । तद्युक्तं–ग्रुक्तप्रतिपदो दौहित्रकर्तृकमातामहश्राद्धविषयत्वात् । तथा च—मातृणां नवमी यद्धद-तानां च चतुर्दशी । तद्वनमातामहानां च शुक्केऽथ प्रतिपन्मतेति । अन्ये त्वाहुः—तिथिवृद्धि-विषयं आद्धषोडशकमिति । तद्पि न । तथा सति त्रुटिवृद्धयोः पञ्चद्शसप्तद्शश्राद्धसंभवात् षोड-शकविधिवाधापत्तेः । तथा च पठन्ति—तिथयः पञ्चद्श स्युः प्रेतपक्षे तु षोडश । अनुमत्यादिकं कुर्यात्पितॄणां दत्तमक्ष्यम् । नातः पञ्चद्शे कुर्यात्रातः सप्तद्शे तथा । ऊने तु नरके यान्ति ह्यधिके स्याद्धनक्ष्यः । इति । तस्मात्रुटिवृद्धयोरभावे षोडशश्राद्धविधिरिति चेत् । एतद्पि नोपपद्यते । तथा सति श्राद्धषोडशकस्य कादाचित्कत्वेन नित्यत्वानुपपत्तेः । अतः प्रौष्ठपदीमारभ्य त्रुटौ प्रतिपद्मिभ-व्याप्य, वृद्धौ बहि:कृत्य श्राद्धषोडशकं कर्तव्यमिति व्यवस्थापनं युक्तम्। एवं तर्हि प्रतिपदो दौहित्र-विषयत्विमत्युक्तिर्विरुध्येत । मैवम् । त्रुटिविषयत्वात्तया षोडशपूरणोपपत्तः । अथवा—एकाहे तिथि-द्वयसंभवे श्राद्धद्वयकरणात्षोडशपूरणम् । ततश्च उभयथाऽपि प्रौष्ठपद्यामारम्भ इति सिद्धम् । तथा च सूत:--पूर्णिमाप्रभृति आद्धं तस्मात्कुर्योद्विचक्षणः। दिने दिने यज्ञफलं लभते आद्धतो नरः। ब्रह्मा-ण्डपुराणेऽपि---श्राद्धं च पूर्णिमायां च कृत्वा पूर्णफलं लभेत् । प्रतिपद्यर्थलाभाय द्वितीयार्थाय चापरे । पुराणसमुचयेऽपि । प्रशस्ताः पूर्णिमामुख्यास्तिथयः षोडशैव ताः । यथा तिलानां तैलं य तुल्यं वै श्वेत्तऋष्णयोः । पूर्णमास्याममायां च समं पुण्यफलं द्वयोः । पूर्णपक्षे नभस्यैव पूर्णिमैषा पितृ-प्रिया ।। अस्यां दत्तं पितॄणां वै तृप्तिः सांवत्सरी भवेत् । सर्वान्कामानवाप्नोति अमायां च यथा यथा । पौर्णमास्यां तथा कुर्वन् श्राद्धं पितृपरायणः । पूर्वीपराह्यगेरन्ते यः श्राद्धं कुरुते नरः । नभ-स्यस्य द्विजश्रेष्ठाः पितरस्तेन पुत्रिणः। पौर्वोह्विकी पौर्णमासी ह्यमा चैवापराहिकीति। वृद्धयाज्ञ-वल्क्योऽपि-काम्यकं तिथिकर्तव्यं श्राद्धकर्म द्विजातिभिः। पूर्णिमाश्राद्धदानेन संपूर्णफलमञ्जते कुर्वन्वे प्रतिपच्छ्राद्धं धनमानन्त्यमक्तुते । इत्यादिषोडशकम् । वायुपुराणेऽपि—पुष्टिं प्रजां स्मृति मेधामित्यासुपऋम्य पौर्णमास्याद्यमावास्यान्ततिथिषोडशकमुक्तमित्यलम् । नतु च-श्राद्धं पिण्ड-प्रदानं कर्मेति कथमुक्तम्-स्मृतिष्वनेकधा श्राद्धशब्दप्रयोगात् । तथा हि-श्राद्धभुगष्ट वर्जयेत्, श्राद्धभुक् प्रातरुत्थाय, अपि स्यात्स कुले जन्तुर्भोजयेद्यस्तु योगिन इत्यादिना भोजने । श्रद्धा अस्ति यत्र तच्छ्राद्धं प्रज्ञाश्रद्धाचीभ्यो णः, श्रद्धया दीयते यस्माच्छ्राद्धं तेन निगद्यते, इति, पाणि-नियमादिवचनाच्छ्रद्धायोगे । त्रीस्त्रीन्पिण्डानवनेज्य दद्यात् नंदायां भागवदिने त्रयोद्द्यां त्रिज-न्मनि । तेषु श्राद्धं न कुरुतेत्यादिवचनात्पिडदाने । अधैतन्मनुः श्राद्धशब्दं कर्म प्रोवाचेत्यादिना कर्मणि । एवं विप्रतिपत्तौ ह्येक आहु:—पिंडदानस्य प्राधान्यात्तहाने शंतनोईस्तोत्थानाच गयादौ पिंडदानं श्राद्धम् । ब्राह्मणपरीक्षाप्रयत्नाद्पांक्तेयभोजने दोवश्रवणारिंपडराहित्येऽपि श्राद्धसंभवाव

युगादौ ब्राह्मणभोजनमेव श्राद्धम् । दर्शादौ तूभयसमुचयः श्राद्धमिति। तदपरे न क्षमन्ते । अव्यास्य-ति<mark>ट्याध्यादिलक्षणदोषैः पराहतत्वाच्छ्रद्धया दीयत इत्यादावच्यापकत्वाच । तथा चोक्तम्—पुराणं</mark> मानवो धर्मः सांगो वेदश्चिकित्सितम् । आज्ञासिद्धानि चत्वारि न हंतव्यानि हेतुभिरिति । तस्मा-<mark>त्सर्वत्र कर्मत्वाविशेषादाश्रायभेदेन</mark> कर्मेच्यवस्थापनं युक्तम् । तथा च धर्मप्रदीपे–यजुषां पिंडदानं तु <mark>बहृचां द्विजतर्पणम् । श्राद्धशब्दाभिधेयं स्यादुभयं सामवेदिनामिति । आपस्तंबोऽपि–श्राद्धशब्दं</mark> कर्म प्रोवाच, पितरो देवता ब्राह्मणस्त्वाहवनीयार्थे इति । देवतोद्देशेन यथाहवनीये होमस्तथा पित्रुदेशेन ब्राह्मणे दत्तं श्राद्धमित्यर्थः । ततश्च कर्मैवोपपन्नमिति सिद्धम् । तथा च ब्रह्मांडे-देशे काले च पात्रे च अद्धया विधिना च यत् । पितृनुद्दिश्य विप्रेभ्यो दत्तं आद्धमुदाहृतम् । इति । मरीचिरपि-प्रेतपि-तृंश्च निर्दिश्य भोज्यं यित्रियमात्मनः । श्रद्धया दीयते यच तच्छ्नाद्धं परिकीर्तितम् इति । वृद्धयाज्ञ-वल्क्योऽपि–' पात्रं पत्नी विधिः श्रद्धा देशकालक्ष्मादयः । एतदेवोच्यते श्राद्धं हविःकर्तृसमन्वितम् ' इति । अथवा एकत्र पारिभाषिकमितरत्रौपचारिकं श्राद्धम् । तथा च श्रीधरपद्धतौ—होमश्च पिंड-दानं च तथा ब्राह्मणभोजनम् । श्राद्धशन्दाभिधानं स्यादेकस्मित्रौपचारिकः । प्रयोगो दृश्यते छोके नियमस्तत्रये सतीति । प्रधानं प्रयोगे यदकरणेभ्यावृत्तिः । प्रधानस्याकिया यत्र सांगं तत्क्रियत पुन-रिति वचनात्। यदुक्तं प्रतिपदो दौहित्रकर्तृकेश्राद्धविषयत्वमिति तत्र किं जीवत्पितृको दौहित्र आहो-स्<mark>विन्मृतपितृक इति । उभय</mark>विधोऽपीति ब्रूमः । तथा च—जातमात्रस्तु दौहित्रो विद्यमानेऽपि <mark>मातुले । क्चर्यान्मातामहश्रा</mark>द्धं प्रतिपद्याश्विने सिते । नन्वेवं तर्हि त्रिपिंडं षट्टिण्डं वेति । उच्यते । पित्रा-दित्रिके जीवति त्रिपिंडं मृते षट्पिंडमिति । तथा च कात्यायनः—मातामहानां दातव्यं प्रतिपद्येव मुख्यकम् । त्रीणि हित्वा(?)प्रयत्नेन श्राद्धं कुर्यात्सिपंडकम् । गौतमोऽपि—मातृपक्षे मृतानां च <mark>देयं भत्त्या तु मुख्यकम् । सर्वे</mark>षां पार्वणं कुर्याद्यथाशक्तयानुर्षिडदः(?) । जातमात्रस्तु दौहित्रो विद्यमानेषु पार्वणम् । कुर्यान्मातामहश्राद्धं प्रतिपद्येव सर्वदेति । सृतिपत्रादित्रिके तु गोभिलः—मातामहानां प्रतिपद्दौहित्रः स्वयमाचरेत् । तत्र पित्रे स्वयं देयं विशेषात्प्रीतिरिष्यते । प्रतिपत् प्रतिपच्छ्राछं, पित्र इति मातामहाद्युपल्रक्षणम् । प्रत्यक्षं पितरं त्यक्त्वा द्यन्यथा तु द्दाति यः । स याति नरकं घोरं या-बद्धः सागरा नगा इति । मृते पित्रादिके पितृपंक्तिपरित्यागो न । प्रत्यवायजनकत्वात् । पंचभीपर्यतं श्राद्धकालत्वाच । तथा च यमः—हंसे वर्षास कन्यास्थे शाकेनापि गृहे वसन् । पंचम्योरंतरे दद्यादुभ-योरपि पक्षयोः । एकाद्शीचतुर्दश्यादितिथिश्राद्धानि(?)क्षयाहश्राद्धानि तृत्तरत्र प्रपंचयिष्यंते । इह त्वपरपक्षाधिकप्रपंचेनालम् । एवं पक्षश्राद्धमुक्त्वा पक्षांतरमाह—'ऊर्ध्व वा चतुर्थ्याः ' वाशब्द उत्तरो-त्तरप्राशस्यं सूचयनस्मृत्यंतरोक्तपक्षान् द्योतयति । ततश्च शक्ततमेन शक्ततरेण शक्तेन पूर्णिमां पंचमी-मष्टभीमारभ्य शेषदिनेषु यथाक्रमं शक्त्या श्राद्धं कर्तव्यमित्यर्थः। तथा च ब्रह्मपुराणे–अश्वयुक्कणपक्षे तु श्राद्धं कार्यं दिने दिने । त्रिभागहीनं पक्षं वा त्रिभागं त्वर्धमेव वा । विष्णुधर्मोत्तरेऽपि–उत्तरे त्वयने आद्धे श्रेष्ठं स्यादक्षिणायनम्। चातुर्मास्यं च तत्रापि प्रसुप्ते केशवेऽधिकम्। प्रौष्ठपद्याः परः पक्षस्तत्रापि च वि-<mark>रोषतः। पंचम्य</mark>र्ष्वं तत्रश्चापि द्राम्यूर्ध्वं ततोऽप्यतीति। ननु चोर्ध्वं वा चतुर्थ्या इति पंचमी सूत्रोक्ता, पंचम्यू-र्ध्वमिति च षष्ठी स्मृत्यंतरेणेति विरोधः । उच्यते । पंचमीप्रभृति श्राद्धं सूत्रयता मुनिना पूर्णिमामारभ्य त्रिभागहीनत्वं पक्षस्यांगीकृतम् । षष्ठीप्रभृति विद्धता स्मृत्यंतरेण प्रतिपदमारभ्येत्यविरोधः । अत एव पूर्णिमामारभ्य श्राद्धमित्युक्तम् । एवं तर्हि त्रिभागपक्षे दशम्यूर्ध्व ततोऽप्यतीत्येकादशीमारभ्य आद्धं विद्धता वाक्येन ' कृष्णपक्षे दशम्यादौ वर्जियत्वा चतुर्दशीम् ' इति दशमीप्रभृति आद्ध-विधायकं मनुवचनं विरुध्येत । मैवम् । पितुः शस्त्रहतत्वे दशमीप्रभृति त्रिभागत्वं पक्षस्येतरस्यैकाद-शीप्रमृतीत्यविरोधोपपत्तेः । अत एव ' प्रतिपत्प्रमृतिष्वेकां वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ' इति चतुर्दश्यां

पार्वणनिषेधस्य त्रिभागादिपक्षेष्वेव पर्यवसानमित्युक्तम् । तिथिविषयपक्षांतरमाह-'यदहः संपद्येत तदह-ब्रीह्मणानामंत्र्य पूर्वेद्युर्वा ' यदहरिति विभक्त्यर्थाव्ययीभावे नपुंसकादन्यतरस्यामिति टजभावः । <mark>क्षत्रियादिप्रतिषेधार्थं त्राह्मणानित्युक्तम् । पूर्वेगुरिति निपातः । ततश्च यद्दिने मृताहसंज्ञकतिथिरपर-</mark> पक्षे स्यात्तदहे पूर्वाहे ब्राह्मणानामत्र्य श्राद्धं कुर्यादिति शेषः । पूर्वेद्युरसंभवे तदहर्निमन्त्रयेदिति वा-शब्दार्थः । तथा च कूर्मः — श्वो भविष्यति मे श्राद्धं पूर्वेद्युरिभपूज्येत् । असंभवे परेद्युर्वा यथोक्तैर्छ-क्षणैर्युतान् । देवलोऽपि—भाः कर्तास्मीति निश्चित्य दाता विप्रान्निमन्त्रयेत् । असंभवे परेसुर्वा ब्राह्म-णांस्तान्निमन्त्रयेत् । इति । अथवा वाशब्दो व्यवस्थायां, योषित्प्रसंगिनः पूर्वेद्युरितरांस्तदह इत्यर्थः । तथा च मार्कण्डेय:--निमन्त्रयेत पूर्वेद्यः पूर्वोक्तांस्तु द्विजोत्तमान् । अप्राप्तौ तद्दिने वाडिप हिस्वा योषित्प्रसंगिनम् । कात्यायनोऽपि न विना ब्रह्मचर्येण ब्राह्मणः श्राद्धमहिति । ब्रह्मचारियतींश्चैव तिहिने वै निमन्त्रये(दि)ति । दिनद्वये निमन्त्रयेदिति समुचयार्थो वा । तथा च वृद्धयाज्ञवल्क्यः— चरणक्षालनादृध्वी पुनर्विप्रनिमन्त्रणम् । आसनार्चनसंयुक्तमधीच प्रतिपाद्यते । इति । अत्रैक आहर्यदहः संपद्येतेति संपत्त्यर्थवाचकत्वाद्यदहरेव यथोक्तद्विजद्रव्यादिलाभस्तदहरेव आद्धं न तु मृततिथाविति । तद्युक्तम्—तस्य लब्धेन नित्यत्वात् (?) मृततिथेर्वाचकत्वात्सदाचरितत्वाच । न च संपत्तिः पुरुष प्रयत्नसाध्यत्वाद्न्यतन्त्रा । तस्मान्मृततिथावेव सर्वे संपाद्य श्राद्धं कर्तव्यमिति युक्तम् । अत <mark>एव गो</mark>भिल्रसूत्रे यदह उपपद्यते इत्युपपन्नार्थमुक्तम्(?<mark>) । तथा च पुराणसमुचये—या तिथिर्यस्य मासस्य</mark> मृताहे तु प्रवर्तते । सा तिथिः प्रेतपक्षस्य पूजनीया प्रयत्नतः । इति । तिथिच्छेदो न कर्तव्यो विना-शौचं यद्रच्छया । पिण्डश्राद्धं च दातव्यं विच्छित्तिनैंव कार्येत् । इति । मृताह्विषयस्य ऋष्यशृद्ध-वचनस्यात्रापि सदाचारेण संगतत्वात्तिथिविषयत्वमप्यविरुद्धम् । एतचापुत्रभातृपत्न्यादिव्यतिरिक्त-विषयम् । तेषामेकाद्शीद्वाद्श्योः श्राद्धवचनात् । तथा च वायुपुराणम्—संन्यासिनोऽप्याब्दिकादि पुत्रः कुर्याद्यथातिथि । महालये तुयच्छ्राखं द्वाद्रयां पावेणेन तु । इति पिण्डश्राखं च दातव्यमिति । निषिद्धदिनेऽपीत्यर्थः । तथा च कात्यायनः -- अशक्तः पक्षमध्ये तु करोत्येकदिने यदि । निषिद्धेऽपि दिने कुर्यापिण्डदानं यथाविधीति । एवं तर्हि—पौर्णमास्यां मृतस्य कुत्र तिथाविति । तत्रामावास्याया-मित्येके। तन्न, तिथ्याश्रयाभावात् दर्शमृतस्यैव तत्रोचितत्वाच। अतो भाद्रपद्यामेव युक्तम्। तथा च वृद्धयाज्ञवल्क्यः--पूर्णिमायाममायां वा सदा कन्यां गते रवी । पूर्णिमाद्शेयोः क्ष्याह्संज्ञकत्वात्त्री-ष्ठपद्यामपरपक्षदर्शे च पार्वणं कर्तव्यमित्यर्थः। तथा च--'प्रौष्ठपद्याममायां च कन्यां प्राप्ते रबौ सदा । <mark>सर्वस्वेनापि कर्तव्यं श्राद्धं वा इंदुलोचने 'इति । एकोहिष्टं तु मातुः स्यादित्यस्य विषयमुपरिष्टाद्व-</mark> <mark>क्यामः [इत्युक्तम्] । अत्रैके भणन्ति—दैवपूर्व निमन्त्रयेदिति । तद्युक्तम् । पितृपूर्वस्य विहितत्वात् ।</mark> तथा च देवलः—श्वः कर्तास्मीति निश्चित्य दाता वि<mark>प्रान्निमन्त्रयेत् । कृतापसव्यः पूर्वेद्यः पितृपूर्व</mark> निमन्त्रयेत् । प्रचेता अपि-कृतापसन्यः पूर्वेद्यः पितृ(तृन्पू)पूर्वं निमन्त्रयेत् ' इति । स्मृत्यन्तरेऽपि-पार्थयीत प्रदोषांते प्रभुक्तानशयितान्द्विजान् । आयुष्मानपसन्येन पितृन्पूर्व निमन्त्रयेत् । इति । यतु वृहस्पतिवचनम्—उपवीती ततो भूत्वा देवतार्थान्द्विजोत्तमान् । अपसन्येन पित्र्ये च स्वयं शिष्योऽथ वा सुतः । इति । तत्पूर्वपश्चाद्भावयोरं श्रवणाद्स्मिन्नेव कमे योज्यमित्यविरोधः । एतच पूर्वेद्युर्निमन्त्रणं गृह्लेपाद्यपलक्षणम् । तथा च वाराहपुराणे—वस्त्रशौचादि कर्तव्यं यः कर्तास्मीति जानता । स्थानोपलेपने भूमेः कृत्वा विप्रान्निमन्त्रयेदिति शेषः । तथा च यमः—विद्यातपोभयस्नाता ब्राह्मणाः पङ्किपावनाः । इति अयं चापत्नीकनिमन्त्रणप्रतिषेधे प्रसवः । विभायों वृषछीपतिरित्यत्रिणा निषि-द्धत्वात् । एके यतीन्निमन्त्रयेयुर्न कात्यायनाद्य इति विकल्पः । तथा च वायवीये--गृहस्थाना सहस्रेण वानप्रस्थरातेन च । ब्रह्मचारिसहस्रेण एको योगी विशिष्यते । विष्णुरपि—अपिनः स कुछै

जायाद्भीजयेदास्त योगिनः। विप्रांञ्छाद्धे प्रयत्नेन तेन तृष्यामहे वयमिति। इतरे कात्यायनाद्यो नेत्याहुः। तथा च गृह्यसंग्रह:-आचार्यानुमतं वाक्यमेकीयं गृह्यते कचित्। शेषाण्येकीयवाक्यानि आचार्यो न प्रशंसति । अपि च वसिष्ठः-श्रुतिस्पृती अतिक्रम्य मांसमश्राति मृढधीः । न तं दुर्शीक्षणं प्राज्ञः श्राद्धा-र्थमुपवेशयेत् । यो द्दाद्नमस्माकं तत्सर्वं मधुना सह । आषेवेण समायुक्तं शस्तानां मृगपक्षिणाम् । जातु-कर्ण्य:-दारवान्यो द्विजः श्राद्धे दद्यान्नो मांसमध्वरे । स दुरात्मा दुराचारो वेदमार्गस्य दूषकः । तर्पणं तिल्हीनं यच्छ्राद्धं यच निरामिषम् । विना द्भैश्च या संध्या त्रयं शश्विषाणवत् । यत्र मातुलज्ञी-द्वाही यत्र वा वृष्ठीपति:। श्राद्धं धिनौति नह्येतान् कृतं यच निरामिषम् । विश्वामित्रः—निमं-त्रितस्तु यः श्राद्धे यज्ञे वाऽपि द्विजाधमः । मांसं नाशाति निरयं याति वै पश्तां नरः । इसाद्यंग-बाधभयाद्यतिपक्षः कात्यायनेन व्युद्स्त इत्येक इत्युक्तम् । त्रिदं डिनामेव विहितत्वात् । तथा च वायपराणम—संति वेदविरोधेन केचिद्विज्ञानमानिनः। अयज्ञयतयोनाम ते ध्वंसंति यथा रजः। मुण्डान्जटिलकाष्ट्रायां(?)श्राद्धे यत्नेन वर्जयेत् । ब्रह्मांडेऽपि—एभिर्निर्धृतदृष्टं च श्राद्धं गच्छति <mark>दानवान् । शिखिभ्यो धातुरक्तेभ्यस्त्रिदं</mark>डिभ्यः प्रदापयेदिति । मुंडो विशिखः । जटिलो भस्माङ्गः । श्रुतिरपि—अशुचिर्वा एष यन्मुंडस्तस्मै तद्पि धनं यच्छिपेति(?)। अन्ये त्वाहु:—उभावप्यज्ञातकुल-शीलतान्न निमंत्रयेदिति । तथा च कात्यायनः—यस्य शीलं न जानीते स्थानं त्रिपुरुषं कुलम् । कन्यादाने तथा श्राद्धे न वृणीयात्कदाचन । मतुः--- स्वगोत्रे हिवर्दयात्समानप्रवरे तथा । नावि-<mark>ज्ञातकुले चैव यथा कन्या तथा हविः । पुराणसमुचयेऽपि--येषां न ज्ञायते स्थानं नष्टस्थानाश्च ये</mark> द्विजा: । न ज्ञातिर्ज्ञायते येषां न संबंधी न बांधवः । कुधर्माचरणा ये तु न तान् श्राद्धे निवेशये-दिति । एतद्प्यहृद्यम् । विज्ञातकुल्शीलादीनां विधानोपपत्तेर्मीसमधुदक्षिणादाने पंक्तिभेदादिदोषा-पत्तेः । तस्मादुभयोरप्यातिथ्यरूपेण भोज्यत्वं न पंक्तौ निवेश इति युक्तम् । तथा च वाराष्ट्रपुराणे— वैश्वदेवे नियुंजीत ब्रह्मचारिं शुचिं सदा । भिक्षुकान्देवतीर्थेषु पूजयेदतिथिं यदा । आतिश्यानुवृत्तौ छागलेयोऽपि—गंधमाल्यफलैश्चैव भोजनैः क्षीरसंस्कृतैः । संपूजयेद्यति श्राद्धे पितृणां तुष्टिकारकम् । विद्यानारी यतिश्चैव पूजनीयो हि नित्यशः । तत्कृतं सुकृतं यत्स्यात्तस्य षड्भागमाप्नुयात् । मार्क-ण्डेयोऽपि—भिक्षार्थमागतान्वाऽपि काले संयमिनो यतीन् । भोजयेत्प्रणिपाताद्यैः सद्यः संयतमा-नसः । कल्पतराविप-पूज्येच्छ्राद्धकालेऽपि यति सब्रह्मचारिणम् । विप्रानुद्धरते पापात्पितृमातृ-गणानिप । भुंजते यत्र कुत्रापि यतयो ब्रह्मचारिणः। गृह्वन्ति पितरो देवाः स च याति परां गतिम्। वारयन्ति च दातारं पुत्रान्दारान्पित्रस्तथा । तस्मात्सर्वप्रयत्नेन पूजयेदाश्रमागतम् । अलाभेन हि भिक्षूणां पूजयेद्भह्यचारिणम् । तद्छाभेऽप्युदासीनं गृहस्थमपि भोजयेत् । विश्वामित्रोऽपि—यती वा ब्रह्मचारी वा भुक्षानानां द्विजन्मनाम् । श्राद्धे यत्र भवेत्साक्षी महालयसमं हि तत् । महालयो गया । यतिथर्मेष्वित्रः-पित्रर्थकल्पितं पूर्वमन्नं देवादिकारणात् । वर्जयेत्तादृशीं भिक्षां परवाधाकरीं तथा । यमोऽपि—भिक्षुको ब्रह्मचारी वा भोजनार्थमुपस्थितः । उपविष्टेषु तु प्राप्तः कामं तमपि भोजयेदित्येवमादिवचनपर्यालोचनया यतीनां साक्षित्वभो यत्वयोरेव प्राप्तिर्न पंक्तौ निवेश इति। तथा च स्मृतिः—भुक्तहोषं न भुक्तीत पीतहोषं न संपिवेत् । न चैवोपविशेत्पंक्तौ यतेर्वा तापसस्य च । इति । यतिस्तु सर्वविप्राणां सर्वेषामयभुग्भवेदिति वायुपुराणोक्तः । किंच-यदि पंत्तयुपवेशः स्यात्तदा द्विजेभ्यो मांसादिदानेन तेषां तद्भावेन पंक्तिवैषम्यं भवतीति नैतराक्तम् । न पङ्कौ विषमं द्वादिति वचनात् । वृद्धहारीतोऽपि—पङ्किभेदी वृथापाकी नरकं प्रतिपद्यते । कामालोभाद्रया-द्वापि यः पर्ङ्कि दूषयेहिजः । नरकाद्वतीर्णस्तु जायते प्रामसूकरः । इति । अपि च दक्षिणायामपि वैषम्यम् । तथा विश्वामित्रः—हेम वा रजतं वाऽपि यतये ब्रह्मचारिणे । यो ददाति ऋते वस्तं स

भवेद्रह्मघातकः । इति उक्तमिति सूक्तम् । अथवा एकप्रहणं व्यवस्थितविकल्पार्थम् । दैवश्राद्धे यतयः वित्रये गृहस्थाः इति । तथा च वृद्धवसिष्ठः—चत्वार आश्रमाः पूज्या दैवश्राद्धेन सर्वदा । चतुराश्रम-वाह्येभ्यः श्राद्धे नैव प्रदापयेत् । मार्कण्डेयोऽपि—ब्राह्मणानां सहस्रेभ्यो योगी त्वप्राशने यदि । यजमानं च भोक्तंश्च नौरिवांभिस तारयेत्। यमोऽपि-न ब्राह्मणं परीक्षेत दैवे कर्मणि सर्वदा। पिच्ये कर्मणि संप्राप्ते परीक्षेत प्रयत्नतः । वैश्वदेवे नियुश्जीतेति वाराहपुराणवचनाचेखलमतिप्रपंचेन । ' गृहस्थान् साधून्वा ' वादाटदः पाक्षिकयतिनिमंत्रणनिषेधार्थः । तथा च जाबालः—अश्रंति ये न मांसानि भार्याहीनाश्च ये द्विजाः । ये च मातुलसंवंधा न तान् श्राद्धे निवेशयेत् । ऋष्यशृंगोऽपि-नाशाति यो द्विजो मांसं यस्य नो दारसङ्गहः। तावेतौ मुनिभिः प्रोक्तावनहीं मखद्षकाविति। नन् चासाधग्रहस्थनिषेधार्थः कथं न स्यात् ? उच्यते—साध्रशब्देनैव तन्निषेधसिद्धेः। न चात्र वाशब्दाभावः शंकनीयः। शाखान्तरे दृश्यमानत्वात् । तथा च गोभिलः—गृहस्थान्साधून्वेति। वसिष्ठोऽपि यतीन् गृहस्थान् साधून्वेति । अतश्च गृहाः पत्नी तत्सहिताः गृहस्थास्तान्निमंत्रयेदित्यर्थः । न चैवं विभार्यनिमत्रणमभ्यनुज्ञातम् । विभार्यो वृष्ठीपतिरित्यत्रिणा प्रतिषिद्धत्वात् । साधनाहा-दित्यपुराणे — साधुन्वक्ष्यामि सांप्रतमित्युपक्रम्य गङ्गायमुनयोर्मध्ये मध्यदेशः प्रकीर्तितः । तत्रोत्पन्ना द्विजा ये वै साधवस्ते प्रकीर्तिताः । इति । अथवा म्लेच्छदेशन्यतिरिक्तदेशस्थाः सद्वृत्ताः, म्लेच्छदे-शनिवासिनो वर्जयेदिति मत्स्यवचनात् । 'श्रोत्रियान् ' निमंत्रयेदिति । श्रोत्रियमाह देवलः— एकशाखां सकल्पां च पड्भिरङ्गेरधीत्य च । पट्कर्मनिरतो विप्रः श्रोत्रियो नाम धर्मवित् । जन्मना त्राह्मणो ज्ञेयः संस्कारैर्द्धिज उच्यते। विद्यया याति विप्रत्वं त्रिभिः श्रोत्रिय उच्यते। इति वा। 'वृद्धा-ननवद्यान् ' विकलेन्द्रियदुराचारादिदोषराहित्यमनवद्यशब्देनोच्यते । ततश्चाप्याः सर्वेषु ःश्रोत्रियो ब्रह्मविद्यवेति युवत्वेन वृद्धनिषेधे वृद्धानिति प्रतिप्रसवः। अथवा युववृद्धविधिभ्यां तद्यतिरिक्त-स्याल्पवयस्कस्य भोक्तृनियमाक्ष्मस्य प्रतिषेधः । अनवद्यपद्मुत्तरत्रानुषच्य स्वकर्मस्थद्विजविशेषणं कृत्वा केवलवृद्धशब्देन ज्ञानवयस्तपोवृद्धांस्त्रिविधानिति हलायुधः । 'स्वर्कमध्यान् ' स्वजात्युक्तकर्मानुष्ठातृन्वि-प्रानित्यर्थः। अत्रश्च श्रोत्रियादिवैलक्षण्यमनेनोक्तमित्यपुनरुक्तिः। तथा च पुराणसमुचये—गृहस्थाः कु-छसंपन्नाः प्रख्याताः कुलगोत्रतः । स्वदारनिरताः शांता विज्ञेयाः पङ्किपावनाः । इति । एवं मुख्यकल्पं प्रदर्शनुकरुपं दर्शयति । 'अभावेऽपि शिष्यान्सदाचारान्' । अपिशब्दः स्मृत्यंतरोक्तानुकरुपसमुचये । ततश्च पूर्वोक्तमुख्यकल्पाभावे सद्वृत्तशिष्यादीनपि निमन्नयेदित्यर्थः। तथा च याज्ञवल्क्यः—स्वस्रीयऋ-त्विग्जामातृयाज्यश्वर्युरमातुलाः । त्रिणाचिकेतदौहित्रशिष्यसंबंधिबान्धवाः । इति । अनुकल्पःस्वयं <mark>ज्ञेयः</mark> सदा सद्भिरनुष्टित:। मातामहं मातुलं च स्वस्रीयं श्वरुरं गुरुम्। दौहित्रं विट्पतिं बंधुं ऋत्विग्याज्यौ च भोजयेदिति मनुः। आपस्तंबोऽपि गुणवद्लाभे सोद्योंऽप्येतेनान्तेवासिनो व्याख्याता इति। अयं चानु-कल्पो दैवश्राद्ध एव न पित्र्ये । तथा चात्रिः—पिता पितामहो भ्राता शिष्यो वाऽप्यसपिण्डकः। न परस्परमर्घाः स्युने श्राद्धे ऋत्विजस्तथा। ऋत्विक्पुत्रादयो ह्येते सकुल्या ब्राह्मणा द्विजाः। वैश्वदेवे नियोक्तव्या यद्येते गुणवत्तराः। इति । अपिरत्र भिन्नक्रम इति हलायुधः। स्वाचारानित्यने-नाचार्यधनहारित्वाभाव उक्तः । ते हि कदाचिद्धनहारिणो विहिताः, दद्यात्पिण्डं हरेद्धनिमत्यादिना । अतस्तथात्वे शिष्याद्यो न निमन्त्रणीयाः । पिण्डदोंशहर इति पिंडदातृत्वसंभवात् । वर्ज्यानाह-'द्विर्न-म्रशुक्कविक्किथरयावदंतिवद्धप्रजननव्याधितव्यंगिरिवत्रिकुष्ठिकुनिखवर्जे १ द्विरिति पित्रोवैरी त्रिपुरुषं वेदाग्न्योर्विच्छेदान्नग्नः शून्यो द्विर्नग्नः । तथा च सुमन्तुः—यस्य त्रिपुरुषादासीदुभयोगोंत्रयोरपि । वेदस्याग्नेश्च विच्छेदो द्विनेग्नः परिकीर्त्तितः । दुश्चर्माधिकग्रुक्कोतिकपिलांगकेशः । तथा च कात्याय-नः—द्विर्नमः किल दुःश्वर्मा शुक्कोऽतिकपिलः स्मृतः । विचर्चिकादित्वग्दोषी विक्रियः परिकीर्तितः ।

संयहकारोऽपि—खल्वाटकश्च दुर्वालः कपिलश्चंड एव चेति । विक्रिय ओष्ठाभ्यामनावृतद्न्तः । विद्वप्र-जननिइछन्निरिंगचर्मा दाक्षिण्यात्यप्रसिद्धः । तथा च कल्पलतायां—विद्धप्रजननश्चैव कृतिशभिवकार-वान् । ते हि कामोपभोगार्थे दाक्षिणात्याः प्रकुर्वते । वंध्याबीजो वा । सृतापत्य इत्यन्ये । व्याधितो रोगी । महारोगोपसृष्ट इति कश्चित् । व्यंगो—विगतं विविधं वांगमस्त्यस्येति सः । हीनाङ्गो-ऽधिकाङ्गश्च हीनातिरिक्ताङ्क इति स्मृतेः। श्वित्री श्वेतकुष्टी।कुष्टी कुत्सितगलिताङ्गः। व्याधितग्रहणा-देव तन्निषेघे सिद्धे तद्ग्रहणं दोषाधिक्यद्योतनार्थम् । अजीर्णाद्यरूपरोगिदोषारूपत्वज्ञापनार्थे वा । स्वभावात्कुत्सितनखः कुनस्वी । एतान् वर्जयित्वा निमन्त्रयेदित्यर्थः । अत्र स्नातकादिविहितप्रहणा-<mark>देवेतरनिषेधे सिद्धे द्विर्नग्नादिनिषेधो मुन्यन्तरोक्तान्तरा</mark>ळिकद्विजोपवेशनार्थः ते च यन्थगौर-वभयात्रेह लिखिताः । अन्यथा द्विनैम्नादिवर्जनमन्धर्कं स्यात् । 'अनिन्दोनामन्त्रितो नापकामेत् । <mark>अनिन्दो निर्दोषस्तेनामन्त्रितो न व्यतिक्रमेत् । तथा च श्रुतिः—स होवाचानिन्द्या वै मा</mark> <mark>वृषत सोऽनिन्चैर्वृतो नाशकमतिक्रमितुमिति तस्मादुहानिन्चस्य वृतो नापकामेदिति । अग्निवै-</mark> इयोऽपि । नैकदाऽपि परान्नं यो भुङ्के मृढमतिर्द्धिजः । संवत्सराभ्यंतरे स न वत्सरं भवेदिति, निर्दोषस्येति होवः। 'आमन्त्रितो वाऽन्यदृत्रं न प्रतिगृह्णीयात् निमंत्रितो विप्रोऽन्यदन्नं सिद्धमामं वा परस्य न गृह्वीयादित्यर्थः । अथवाऽन्यस्यान्नमन्यदन्नम् । अन्यस्य दुगागमञ्जान्द्सः । वाशब्दो निमन्त्रिते दातृभोक्त्रोः परस्परत्यागनिषेधं द्योतयति । तथा च यमः—आमन्त्रितश्च यो विप्रो भोक्तुमन्यत्र गच्छति । नरकाणां शतं गत्वा चाण्डालेब्ब-भिजायते । केतनं कारियत्वा तु निवारयति दुर्मतिः । ब्रह्महत्यामवाप्नोति शूद्रयोनौ च जायते । आदित्यपुराणे-आमन्त्रितश्चिरं नैव कुर्याद्विप्रः कदाचन । देवतानां पितृणां च दातुरन्यस्य चैव हि। चिरकारी भवेद्वोही पच्यते नरकाभिनेति। 'स्नाताञ्छचीनाचांतान्' ईदृशानुपवेद्य श्राद्धं कुर्वतिति वक्ष्यमाणेन संबन्धः । स्नानशौचाचमनानि स्मृतिप्राप्तान्येवात्र सार्थकत्वेनानुवद्ति । तेन स्नानशौचाचमनेष्वत्र विशिष्टविधिरित्यर्थः । तथा च देवलः—ततो निवृत्ते मध्याह्ने कृत्तलोमन-खान् द्विजान् । अभिगम्य यथापूर्वे प्रयच्छेद्दन्तधावनम् । तैल्सुदूर्तनं स्नानं स्नानीयं च पृथिग्वधम् । पात्रैरौदुम्बरैर्द्दाह्रैश्वदेवत्यपूर्वकम् । ततः स्नात्वा निवृत्तेभ्यः प्रत्युत्थाय कृता अलिः । पाद्यमाचमनीयं च संप्रयच्छेद्यथाक्रममिति । अत्रामन्त्रितानां स्निग्धस्नानदंतधावनविधाने कर्तुस्तत्प्रतिषेधाद्विशेषः । तथा च-- 'द्न्तधावनताम्बूछं स्निग्धस्नानमभोजनम् । रत्यौषवपरान्नानि श्राद्धकृत्सप्त वर्जयेत् ' इति । अत्रैक आहुरनिषिद्धतिथिविषयं तैलादिवेषणमिति । तद्भद्रम् । श्राद्धीयेऽहनि विशिष्टविधित्वात् । तथा च कात्यायनः—तैलमुद्वर्तनं देयं ब्राह्मणेभ्यः प्रयत्नतः । तैर्भ्यङ्गः प्रकर्तव्यो वर्ष्यकालान्न चिन्तयेत् । अभ्यङ्गप्रकरणे सुरेश्वरोऽपि-पुत्रजनमनि सङ्कान्तौ श्राद्धे जन्मदिने तथा । नित्यस्नाने <mark>च कर्तव्ये तिथिदोषो न विद्यते । इति । निषेधस्य मलापकर्षविषयत्वाच । एवं त्रणादिव्याधिसंभवे</mark> रक्तस्रावादौ च कृते अशुद्धत्वाच्छुचीनिति विशेषः । तथा च पुराणसमुचये—कृत्वा तु रुधिरस्नानं न विद्वांच्छाद्धमाचरेतु । एकं द्वे त्रीणि वा विद्वान् दिनानि परिवर्जयेतु । वमने वातिरेके वा तद्दिनं परिवर्जयेत् । यथा रजस्वला नारी ह्ययुचिस्त्रिदिनं भवेत् । रक्तस्रावे तथा नृणामयुचित्वं प्रजायते इति । एवमाचमनेऽपि विशेषः । तथा च विष्णुपुराणे—उपस्पर्शस्त् कर्तव्यो मण्डलस्योत्तरे दिशि । कर्त्राथ वा द्विजैर्वापि विधिवद्वाग्यतैः सदा । मण्डलस्योत्तरे भागे कुर्यादाचमनं द्विजः । सोमपान-फलं प्राहुर्गर्गकाइयपगौतमाः । आपस्तंबोऽपि—कुर्युराचमनं विप्रा उदीच्यां मण्डलाद्वृहिः । अन्यदिक्षु यथा कुर्यान्निराद्याः पितरो गताः इति । तथा—विष्रपादोदकस्थाने कुर्यादाचमनं द्विजः । रुधिरं तद्भवेत्तोयं निराद्याः पितरो गताः । इति । पादोदकोच्छिष्टवारिद्वयोश्चेत्संगतिर्भवेत् । उच्छिष्टाः

पितरो यान्ति शुद्धचन्ति च गयाशिर इति । मण्डलादिकरणं गोमूत्रेणाह बृहस्पतिः—गोमूत्रमण्डले कृत्वा दक्षिणे चोत्तरे हुभे । श्राद्धीयाह्नि संप्राप्ते रेणुभिर्न जलेन च । गृहकुड्यादिलेपेषु गोमूत्रे रेणुरुच्यते । इति । ' प्राङ्मुखानुपवेदय दैवे युग्मान्युग्मान्यथाराक्ति पित्र्य एकैकस्योद्ङ्मुखान् ' यथारात्तयेकैकस्येति पदे उभयत्र संबध्येते।युग्मा द्विचतुरादयः। अयुग्मास्त्रिपश्चादयः। ततश्चैकैकस्य पित्रादेदेवश्राद्धे यथाशक्ति युग्मान् प्राङ्मुखान् पित्र्येऽप्येकैकस्य पित्रादेरयुग्मान् यथाशक्त्युद्ङ्-मुखान्विप्रान्वामेनासनं स्पृष्टा दक्षिणकरेण द्विजकरं धृत्वा भूर्भुवःस्वः इद्मासनमास्यतामित्युक्त्वो-पवेदय श्राद्धं कुर्यादिति होषः। तथा च कात्यायनः—सन्येनैवासनं धृत्वा दक्षिणे दक्षिणं करम् । ओं भूर्भुवः स्वरित्युक्तवा आसनेपूर्ववेशयेत् । तथा—आस्यतामिति तान् ब्रूयादासनं संस्पृशत्रपि । सम-स्ताभिर्च्याहृतिभिरासनेषूपवेशयेत् । इति । एवं चात्र प्रतिपुरुषं दैवश्राद्धं भवतीति अवगम्यते । यथाशक्तीतिपद्स्यानियतवाचकत्वात् । अयुग्मत्वं च नवभ्योर्वाग्वेदितव्यम् । तथा च गौतमः--नवाव-रान्भोजयेद्युजो यथोत्साहं चेति । ब्रह्मांडेऽपि-सामर्थ्येऽपि नवभ्योर्वाग्भोजयीत सति द्विजान् । नोर्ध्वं कर्तव्यमित्याहुः केचिद्दोषस्य दर्शिन इति । एवं बहुतरप्राप्तौ संख्यामाहु—'द्वौ वा देवे त्रीन्पित्र्ये' वाशन्दः प्रतिपुरुषं दैवश्राद्धं निषेधति । देवे द्वौ पित्र्ये त्रीनिति पितृपङ्कौ दैवे द्वावेव पित्र्ये प्रति-पुरुषं त्रिकत्रिक्रभेदेन नव । एवमुभयेत्राप्येकाद्दौवेत्यर्थः । अतश्च प्रतिपंक्त्येव दैवश्राद्धं न प्रतिपुरुष-मिति पूर्वसूत्रापवाद: । तथा च वृद्धयाज्ञवल्क्य:—द्शैकं पश्च वा विप्रान्पार्वणे विनियोजयेत् । द्वौ देवे प्रागुद्क्पित्राद्येकैकस्यापि ते त्रयः । एवमेकाद्श प्रोक्ता यथोक्ता एकपार्वणे । इति । अथ चैकाद्श पञ्च वेति पश्चद्वयावधारणार्थों वा शब्दः । विस्तरस्य निषिद्धत्वात् । तथाच स एव द्वौ देवे पितृकृत्ये त्रीन्पंच चैवं प्रकल्पयेदिति । मनुर्पि । सित्कयां देशकालौ च द्रव्यं ब्राह्मणसंपदः । पंचैतान्विस्तरो हंति तस्मान्नेहेत विस्तरम् । वृहस्पतिरपि—एकैकमथवा द्वौ त्रीन्दैवे पित्र्ये च भोजयेत् । सिक्रया-कालपात्रादिन संपद्येत विस्तरम् । ब्राह्मेऽपि—यस्माद्वाह्मणबाहुल्यादोषो बहुतरो भवेत् । श्राद्ध-नाशो मौननाशः श्राद्धतंत्रस्य विस्मृतिः । उच्छिष्टोच्छिष्टसंसर्गो निंदा दातृषु भोक्षु । वितंडया चापवादो जल्पास्ते ते प्रथिवधाः । इति । 'एकैकमुभयत्र वा ' वाशब्दोऽभावे । ततश्च देशकालधनाः द्यभावे देवे पित्रये चैकैकं ब्राह्मणद्वयमेवोपवेशयेदित्यर्थः । तथा च वृद्धयाज्ञवल्कयः—एकं देवे तथा पित्रये धनविप्राद्यभावतः । योजयेच्छ्राद्धदाने च पितृयज्ञं न लोपयेदिति । नन्वेवं सति न त्वेकैकं सर्वेषामिति निषेधोऽनुपपन्न इति । मैवम् । संभवविषयत्वान्निषेधस्येत्यदोषः । तथा च—बाह्यणा विव्रसंपत्तावेकैकस्य त्रयस्त्रयः । एको वैकस्य भोक्तव्यस्त्रयाणामेक एव चेति । अत्र दैवे पित्रये चेत्यसु-<mark>वृत्तौ उभयत्रेतिय्रहणं सर्वत्र समविभागार्थम् । समं स्याद्श्रुतत्वादिति न्यायात् । 'मातामहानां चैवं'</mark> मातामहानामप्येवं सर्वे पक्षा भवेयुरित्यर्थः । अतश्च मातामहश्राद्धमपि पितृश्राद्धवित्यिस्युक्तम् । विज्ञानेश्वरस्तु—मातामहादिभिर्मातुः सापिंड्य एव मातामहश्राद्धं नित्यमन्यथा नेत्याह । अत एवातिदेशात्र पृथकार्यमित्यन्ये । तदेतत्कर्कादिभिरनाद्यतिद्युपेक्षणीयम् । तथा च स्कंदुपुराणे— पार्वणं कुरुते यस्तु केवलं पितृहेतुतः । मातामहां न कुरुते पितृहा चौपजायते । चकारो नवद्वाद्श-दैवत्ये मातृमातामह्योरतिदेशार्थः । वैश्वदेवे विशेषमाह—'तंत्रं वा वैश्वदेविकम् ' विश्वदेवाः संत्यत्रेति वैश्वदेविकं श्राद्धं तंत्रमुभयपंत्तयोरेकं भवेदिति शेषः।अत इनिठनौ । साधारणं भवेत्तंत्रमिति वचनात अयं च पक्षः सर्वपक्षेषु विकल्पेनावतिष्ठते । ततश्चैकप्रयोगापूर्वसाधकत्वं भिन्नप्रयोगापूर्वसाधकत्वं च वैश्व-देवश्राद्धस्य भवतीत्यर्थः । अत्रावसरे चमसं पूरियत्वाऽभिमंत्रयेत् । तथा च कात्यायनः-कूइमांडमंत्रसू-क्तेन कुर्यात्तोयाभिमन्त्रणम् । अन्नानि प्रोक्षयेत्तेन तेनैव श्राद्धमाचरेदिति । कूरमांडमंत्रा यद्देवादेवहे-डनिमत्याद्यस्त्रयः । श्रद्धान्वितः श्राद्धं कुर्वितित्यर्थः । श्रद्धा धर्मकार्येषु फलावाप्तिनिश्चयः । तथा

च मनुः—प्रत्ययो धर्मकार्येषु सद्भिः अद्धेत्युदाहृतेति । सा च स्मृत्युक्तधर्मोपलक्षणम् । अतस्तद्धर्मे युक्तः आद्धं कुर्यात् । विधिहीनमनुष्टानं मन्नहीनमदक्षिणम् । अश्रद्धया कृतं दत्तं तद्वै रक्षांसि भु अते । तथा — विभक्ति भिस्तु यरिकचिद्दीयते पितृदैवते । तत्सर्व सफलं ह्याहर्विपरीतं निर्थक-मिति । अत्र श्रद्धा अस्ति यत्र तच्छाद्धमिति श्राद्धग्रहणेनैव तदन्वितत्वे छन्धे श्रद्धान्वितप्रहणं पितृकार्येषु स्पृत्युक्तधर्माणामत्याद्रज्ञापनार्थम् । तथा च मनुः—देवकार्याहिजातीनां पितृकार्ये विशिष्यते । इति । अत्रश्च पितृकार्येषु समृत्युक्तधर्माद्रेण प्रयोगकुशलः स्यादिति । एतदुक्तं भवति । संबन्धनामगोत्ररूपाणां यथावत्प्रयोगेण पुत्रादिद्त्तं हविः पितृणां तृतिकरं भवतीति । तथा च— नामगोत्रं स्वकं शर्मप्रापकं हव्यकव्ययोः । इति । ज्ञातिश्रेष्टर्यमवाप्नोति प्रयोगकुशलो नरः । इति च । नामादिप्रयोगो धर्मप्रदीपे—आवाहनार्घ्यसंकर्पे पिण्डदाने तिलोदके । अक्षये चासने पाद्ये नामगोत्रे प्रकाशयेत् । अत्रैतचिन्त्यते—िकं संबन्धादीनामुचारणक्रमोऽस्ति नवेति । तत्रैक आहुः— संबन्धादीनां ह्वि:प्रापकत्वमेव नोचारकम इति । अन्ये त्वाहुर्मुकगोत्रास्मत्वितर्मुकशर्मिति कम इति । वसुरुद्रादिध्यानमेव नोचार इत्यपरे । तत्र नाद्यः—स्मृत्युक्तक्रमस्य वैयर्थ्यात् । न द्वितीयः—गोत्रप्रयोगस्यादावविहितत्वात् । नापि तृतीयः—वस्वाद्यचार इत्यस्यैवोक्तत्वात् । तथा च-संबन्धं प्रथमं ब्रुयान्नामगोत्रमतः परम् । रूपं ततो विज्ञानीयादेष धर्मः सनातनः । अन्यच-मृतनाम समुचार्य तस्य गोत्रमुदीरयेत् । वृहस्पतिरपि—आसनेचार्घदाने च पिण्डदानेऽवनेजने । संबन्धनामगोत्राणि यथाईमनुकीर्तयेत् । वसू रुद्रस्तथाऽदित्यः पित्रादित्रितये क्रमात् । मातामहा-दिमात्रादित्रये च स्पृतिमईतीति । तथा च वसुरुद्रादित्यरूपाञ्छाद्धार्थं तर्पयेत्पितृन् । नामगोत्रे समुचार्य तिलैस्तीर्थेषु संयतः इति । तीर्थे पितृतीर्थम् । ततश्चारमित्पतरमुकशर्मन्नमुकगोत्रवसुरू-पेति प्रयोगः । पाद्ये तु विरोध आभासते । विधिनिषेधयोर्दर्शनात् । तथा च पाद्ये नामगोत्रे प्रका-शयेदित्युक्तम् । तथा च--आसनावाहने पाद्ये अन्नदाने तिलोदके । अक्षय्ये पिण्डदाने च नामगोत्रे प्रकीर्तयेदिति । मनुस्तु निषेधति—बहिर्मण्डलभूमेस्तु गोत्रमुचारयेद्यदि । अकृतं तद्भवेदर्घे पितॄणां नोपतिष्ठते इति । अत्र व्यवस्था—स्वागतार्थे गोत्रादिनिषेधः । पादार्घे तु विधिरित्यविरोधः । अस्ति च स्वागतार्घ्यविधिः पादार्घ्यातपूर्वभावी । तथा च वृद्धयाज्ञवल्क्यः—दत्त्वार्घे क्षालयेत्पादावाच-म्य क्षालयेत्पुनः । पूजयेत्पुनराचम्य विप्रानभ्यन्तरे विशेत् । पुराणसमुचयेऽपि—दत्त्वार्घे क्षालये-त्पादौ विष्टरेषु निवेशयेत्। पूर्वे यः क्षालयेत्पादौ पादार्घे च ततो नयेत्। विप्रपादोदकोद्भतां पितृ-तृप्तिं निहन्ति सः इति । तस्माद्विप्रानाहूय सञ्येन तूष्णीं स्वागतार्धे दत्त्वा पादौ प्रश्लाल्याचम्य मण्डले उपवेद्य यथाविधि पुनः प्रक्षाल्याचम्य पादार्घ गोत्राद्यचार्य दद्यादिति । नामगोत्रादिकं च कया विभक्तया कुत्र प्रकाइयत इत्युच्यते । तत्र संबन्धे च भवेत् पष्टी चतुर्थी संप्रदानतः इति सामा-न्येन पष्टी चतुथ्योः प्राप्तयोर्विशेषमाह स्मृतिः—पृच्छाक्षय्यासने पष्टी चतुर्थी चैव कल्पने । आवा-हुने द्वितीया च शेषाः संबुद्धयः स्मृताः इति । कल्पने संकल्पे । एतज्ञान्नसंकल्पादन्यत्र । तथा च ब्रह्माण्डपुराणे—िपतृभ्यश्च ततो दद्यादन्नमामन्त्रणेन तु । अमुकामुकगोत्रैतत्तुभ्यमन्नं स्वधानमः। इति । शाङ्कायनोऽपि—अत्रं वासे(?) च तत्त इत्युद्दिश्य भोजयेदिति । आमत्रणे प्रतिज्ञायामक्षय्ये दक्षिणाविधौ । संपूर्णपृच्छासनयोः पष्ठीं कुर्यात्सदैव हि । इति । आसने चतुर्थी विकल्पिता । तथा पृच्छाक्ष्य्यासने पष्टी चतुर्थी वासने मता । अर्घावनेजनन्पिण्डसन्नं(?) प्रत्यवनेजनम् । संबुद्धन्यैतानि कुर्वीत राज्दशास्त्रविशारदः । व्यासोऽपि—चतुर्थी वासने नित्यं संकल्पे च विधीयते । प्रथमा तर्पणे प्रोक्ता संबुद्धिमपरे जगुरिति । देशभेदेन चतुर्थी व्यवस्थितेति रत्नावलीकारः । यत्तु संप्रहकार-वचनम् । अक्षय्यासनयोः षष्ठी द्वितीयावाह्ने स्मृता । अन्नदाने चतुर्थी स्याच्छेषाः संबुद्धयः स्मृताः ।

इत्यन्नदाने चतुर्थी विधानं तच्छेषात्रदानविषयम् । शेषाः संकल्पव्यतिरिक्तार्घदानावनेजनादयः संकल्पे चतुर्थ्यो एव विधानात् । तथा च धर्मप्रदीपे-गोत्राणामासनेऽक्षय्ये गोत्रानावाहने तथा । अर्घे गोत्रपितस्तद्वत्पिण्डदानेऽवनेजने । अन्नसंकल्पने गोत्रा महाः शर्माण एव च । त्यागे दाने च गोत्रेभ्यो दैवेऽप्येतदुदाहृतमिति । त्यागे संकल्पे । दाने दक्षिणायाः । एतदुपरिष्टात्तदवसरे वक्ष्यामः । अपरं स्मृतिभ्य उपलब्धव्यमतः अद्धान्वितः इत्युक्तमलं बहुना । 'शाकेनापि नापरपक्षमितकामेत्'। अनेनावश्यं श्राद्धमपरपक्षे कुर्यादित्यर्थः । तथा च पुराणोचये—नहि पिण्डप्रदानेन श्राद्धं भवति केवलम् । पत्रं पुष्पं फलं तोयं यचान्यद्पि किंचन । पितृनुह्दिश्य कर्तव्यं श्रद्धया पितृतत्परैः । तत्सर्वे श्राद्धमित्युक्तं श्रद्धया श्राद्धमुच्यते । इति । एवं च सति पक्षश्राद्धमुपक्रम्य सूतकादौ कर्तव्य-मुत नेति—तत्रैक नेत्याहुः, अन्ये प्रतिज्ञातत्वात्क्वितित वदन्ति । तत्रैवं विचार्यते । यदि नेति तदारम्भानियमो दोषश्चापरिसमाप्तावित्यस्य वैयर्थ्यमुपक्रमभङ्गश्च स्यात् । अथ क्रुर्योदिति तर्हि द्रव्याद्यशुद्धौ द्विजभुक्तादिवैषम्याद्येनैवारम्भस्तेनैव समाप्तिरिति न्यायबाधश्च स्यात्। तस्मात्सृत-कादिव्यतिरेकेण मया पक्षश्राद्धं कर्तव्यमिति प्रतिज्ञातेन सूतकाद्यन्ते कर्तव्यम् । अथ गृहसाधारण-द्रव्येभ्यः पक्षश्राद्धपर्याप्तद्रव्यमुद्भत्य कृतिनयमेन मया कर्तव्यमेवेति ज्ञातेन सूतकादिमध्ये श्राद्धं कर्त-व्यमित्युक्तम् । यथारब्धपाके निमन्त्रितेषु च करणं यथा वा नवरात्रे कृतप्रतिज्ञेन सूतकमध्येऽपि पूजादि कर्तञ्यमेवमेवेहापीति । तथा च पुराणसमुचये—पक्षश्राद्धे समारब्धे सूतकं निपतेद्यदि । समाहूता हि पितरः सूतकान्ते विसर्जयेत्। अथ वा केचनेच्छन्ति श्राद्धं तु मृतसूतके। जन्मसूतक-मासाद्य पश्चाच्छ्राद्धं समाचरेत् । यदि नैवं नरः कुर्यात्सूतकान्ते समापनम् । प्राग्दत्तानि मनुष्येण श्राद्धान्यसुरतृप्तये । इति । इदं चाशौचान्ते तन्मध्ये वा समापनं पूर्वोक्तविषयकरूपनेन व्यवस्थय-मित्यविरोधः । आवश्यकत्वे हेतुमाह—'मासि मासि वोशनिमति श्रुतेः ' प्रजापितः पितृनाह सम वो युष्माकं प्रतिमासमशनं दत्तमतोऽपरपक्षेऽवद्ययमेव कर्तव्यतेत्यर्थः। तथा च श्रुतिः—अथैनं पितरः प्राचीनावीतिनः सञ्यं जान्वाच्योपासीदंस्तानश्रवीन्मासि मासि वोशनं स्वधा वो मनोजवो वश्च-न्द्रमा वो ज्योतिरिति । अनेन श्रुत्युक्तहेतुनाऽपरपक्षेऽमावास्यायामवश्यकर्तव्यमुक्तम् । तेनापर-पक्षातिक्रमोऽपि नेत्यर्थोदुक्तम् । तद्तिक्रमे चोभयातिक्रमात्प्रत्यवायस्मृतेः । तथा च—एतान्येव हि हिंसन्ति पञ्चमं यो व्यतिक्रमेत्। तस्मान्नातिकमेद्विद्वान् पञ्चमे पितृमेधिकम्। एतानि पुत्रायुर्धन-धान्यादिफलानि । पञ्चममपरपक्षं पैतृमेधिकं श्राद्धं, तथा—न निर्वपति यः श्राद्धं प्रमीतिपतृको द्धिजः । इन्दुक्षये मासि मासि प्रायश्चित्तीयते तु सः । इति । विधिनिषेधमाह—'तदहः शुचिरको-धनोऽत्वरितोऽप्रमत्तः सत्यवादी स्याद्ध्वमेथुनश्रमस्वाध्यायान्वर्जयेत् तद्हरिति पूर्ववदिति भावः। श्राद्धदिने एतौ सूत्रोक्तविधिनिषेधावनुतिष्ठेदित्यर्थः । शुचिर्वाद्याभ्यन्तरवमनविरेकरक्तसावाद्यशुद्धि-रहित: । अथवा शुचिः शुक्कवासाः स्यात् । कषायादेः प्रतिषिद्धत्वात् । तथा चाह मरीचि:— शुचयः शुचिवाससः स्युरिति । शङ्कोऽपि—शुचिशुक्रवासा दर्भहस्तः स्वागतमिति ब्रूयात् । श्राद्ध-कुच्छुक्कवासाः स्यादिति च । पुराणोश्चयेऽपि—एकवासास्तु यः कुर्यात्पिण्डनिर्वेपणं नरः। काषाय-वस्त्रसंवीतस्तद्वे रक्षांसि भुः जते । धर्मप्रदीपे -- काषायं खण्डवस्त्रं च रक्तवस्त्रं तथैव च । एवंविधानि वस्त्राणि वर्जयेच्छ्राद्धकर्मणि । अप्रमत्त इति स्मृत्युक्तकालादिषु सावधानः । तथा च-कालहीनं क्रियाहीनं मन्त्रहीनं च यद्भवेत् । पात्रहीनं च यच्छ्राद्धं भागं तं राक्षसं विदुः । इति । स्वाध्यायः श्राद्धमन्त्रजपादिञ्यतिरिक्तपाठः, मैथुनं पूर्वदिनेऽपि । शेषं स्पष्टम् । नेयं विधिनिषधेयत्ताऽपितु प्रदर्शनम् । अतोऽन्यद्पि विधिनिषेधरूपं समृत्युक्तं प्राह्ममित्यर्थः । तथा च दातृभोक्रोर्नियमः । न चाश्रु पातयेज्ञातु न शुक्कां(?)गिरमीरयेत् । न चोद्वीक्षेत भुआनं न च कुर्वीत मत्सरम्। न दीनो

Sपि न वा ऋद्वो न चैवान्यमना नरः । एकाश्रमाधाय मनः आद्धं कुर्यात्सदा बुधः । इत्यादि । अत्रैतचि-न्त्यते—विधवापरस्यादीनां श्राद्धपांके कर्तुश्च तिलके किमधिकारः स्यादुत नेति । तत्रैक आहः— समाचारत्वाद्धिकार इति । तद्युक्तम्। स्मृतिविरुद्धाचारस्याप्रमाणत्वात् । तथा च व्यासः — गृहिणी <mark>चैत्र सुस्नाता पाकं कुर्यात्प्रयत्नतः । निष्पन्नेषु च पाकेषु पुनः स्नानं समाचरेत् । रजस्त्रळां च पाषण्डीं</mark> पुंश्वर्छी पतितां तथा । त्यजेच्छुद्रां तथा वन्ध्यां विधवा(?)मन्यां तथैव च । रजस्वर्छा त्रिदिनादृर्ध्वम-निवृत्तर्जस्काम् । यतु ब्रह्मपुराणवचनम्⊸व्यङ्गकर्णा चतुर्थाहस्नातामपि रजस्वलाम् । वर्जयेच्छाद्धपा-कार्थममातृपितृवंशजाम् । इत्यन्यस्त्रीविषयं तदंत्यासंभवविषयम् (१) । अत एव पठन्ति–मातृष्वसा वधूकन्या सुद्रामौ च परिस्रयः। पितृपाकं न कुर्वीत निराज्ञाः पितरो गताः। तथा श्राद्धस्यपाके विश्वा स्त्री न तृप्तिमन्तः पितरो न देवा इत्यादि । व्यङ्गकर्णा ब्रुटितकर्णी । तिलंके तु आपस्तम्बः। ललाटे पुण्डुकं दृष्ट्या स्कन्धे माल्यं तथैव च । निराज्ञाः पितरो यांति ज्ञापं दृत्वा सुदारूणम् । इति । एवं च सकलशिष्टाचारविरोधमवलोक्य केचिदाहः—पुण्डुकमिति वर्तुलतिलकं निषेधति । तद्परे न क्षमन्ते । तिर्यक्पुण्डूं तथा दृष्ट्वा स्कन्धे माल्यं तथैव च । निराज्ञाः पितरो यान्ति दृष्ट्वा च वृष्ठी-पतिम् । इति वचनात् । अतस्तिर्येकपुण्डनिषेध इत्यन्ये । तद्पि न सामान्येन तिलकमात्रनिषेवात् । तथा च पठति—वामहस्तेषु ये दर्भा गृहेरङ्गवलिस्तथा। ललाटे तिलकं दृष्ट्वा निराज्ञाः पितरो गताः। इति । रङ्गबलिश्चतुब्कम् । स्मृत्यन्तरम्—ललाटे तिलकं दृष्टा स्कन्धे मालांकितं तथा । कांस्यपात्रे ह्वि-र्<mark>दृष्ट्वा निराज्ञाः पितरो गताः । सत्यत्रतोऽपि—वर्जयेत्तिलकं भाले श्राद्धकाले कदाचन । तिर्ययाप्यूर्ध्व-</mark> पुण्डूं वा धार्येच्छ्राद्धकर्मणि । एवं च सति श्राद्धदिने तिलकमात्रस्यैव निषेध इति युक्तम् । प्रयोगे-प्वाशीःप्रार्थनानन्तरं तिलकविधानस्य दृइयत्वात् ।तथा च याज्ञवल्कयः—याचितारश्च नः सन्तु मास्म यातिष्म कंचन । ततस्तु तिलकं कुर्योन्मन्त्रेणानेन भक्तितः । नित्यानुष्टानसंनिष्टाः सर्वदा यज्ञबुद्धयः। वित्रमातृपराः सन्तः सन्त्वस्मत्कुळजा नराः । इति । न चानालोचितपरंपरानुष्टान श्राह्मम् । तथा चतु-विंशतिमतम्—स्मृतिवेंद्विरोधेन परित्याज्या यथा भवेत्। तथैव लौकिकं वाक्यं स्मृतिवाधात्परित्यजे-त्। अपि च पठन्ति— ऊर्ध्वपुण्डुं त्रिपुण्डुं वा चन्द्राकारमथापि वा । श्राद्धकर्त्रा न कर्तव्यं यावित्पण्डान्न निर्वपेत्। इति । यच-भस्मीभवति तत्सर्वमूर्ध्वपुण्ड्रं विना कृतम् इति । सन्ध्याद्किमेविषयं तिलकं तच्छ्राद्धदिनाद्न्यत्र वेद्तिव्यमित्यविरोधः । ' आवाह्नादिवाग्यत ओपस्पर्शनान् ' आ उपस्पर्शनादिति छेदः । ततश्चावाह्नमारभ्य चुळुकदानपर्यन्तं मन्त्रवर्जे आद्धकृद्वाग्यमनमाचरेदित्यर्थः । तह्नोपे तु— <mark>वैष्णवसन्त्रज्ञपो वा विष्णुस्मरणं प्रायश्चित्तम् । 'आमन्त्रिताश्चैवम्' आमन्त्रिता विप्रा अप्येवं कर्तेवा-</mark> कोधादिस्मृत्युक्तविधिनिपेवानाचरेयुरित्यर्थः । तथा च शङ्कः—हुङ्कारेणापि यो ब्रूयाद्धस्ताद्वापि गुणा-न्वदंत् । भूतलाचोद्धरेत्पात्रं मुभ्बद्धस्तेन वा पिवेत् । प्रौढपादो बहिः कृच्छ्रो बहिर्जानुकरोऽथवा । अङ्कुष्टेन विनाशाति मुखझब्देन वा पुनः । पीतावशिष्टं तोयादि पुनरुद्धत्य वा पिवेत् । खादितार्थे पुनः खाद्नमोद्कानि फलानि च । मुखेन वाधमेदन्नं निष्टीवेद्धाजनेऽपिवा । इत्थमन्नं द्विजः आद्धं हत्वा गच्छत्यधोगतिम् । पवित्रपाणयः सर्वे ते च मौनव्रतान्विताः । उच्छिष्टोच्छिष्टसंसर्ग वर्जयन्तः परस्प-रम् । न स्पृशेद्वामहस्तेन सुञ्जानोन्नं कदाचन । न पादौ न शिरो नास्थि न पदा भाजनं स्पृशेदित्या-द<mark>ि । एवमित्यतिदेशेन भोक्तणामिव कर्त्रवन्मन्त्रोचारे प्राप्ते तन्निषेवार्थश्चकारः। तथा च—आसनेषु समा-</mark> रूढो मन्त्रमुचरते द्विजः । स चौरः स च पापिष्टो त्रह्महा स च उच्यते । तथा—आसनस्थो यदा विशो मन्त्रमुचरते यदि । त्रयस्ते नरकं यान्ति दाता भोक्ता पिता तथेति । अत्र मन्त्रोचारनिषेधाद-भौकरणादि कुरुष्वेत्यादिप्रतिवचनमनुज्ञातम् ॥ १ ॥

वासमां च प्रदानम् ॥ २ ॥

दैवपूर्वछं श्राद्धं पिण्डिपत्यज्ञवद्युपचारः पित्र्ये हिगुणास्तु दर्भाः पित्रन्य पाणिर्दद्यादासीनः सर्वत्र प्रश्नेषु पङ्क्तिमूर्छन्यं प्रच्छित सर्वान्वासनेषु दर्भानास्तीर्य विश्वान्देवानावाहियष्य इति प्रच्छत्यावाहयेत्यनुज्ञातो विश्वेदेवास आगतेत्यनयाऽऽवाद्यावकीर्य विश्वेदेवाः शृणुतेमिनित जिपत्वा पितृनावाह-ियय इति प्रच्छत्यावाहयेत्यनुज्ञात उदान्तस्त्वेत्यनयाऽऽवाद्यावकीर्यायन्तु न इति जिपत्वा यज्ञियवृक्षचमसेषु पितृनानतित्वेत्वेकेकस्मिन्नप आसिञ्चति श्वानेदेवीरित्येकेकस्मिन्नेव तिलानावपित तिलोऽसि सोमदेवत्यो गोसवो देव-िर्मितः । प्रतनमन्तिः पृक्तः स्वध्या पितृँ छोकान् प्रीणाहि नः स्वाहेति सौवर्णराजतौदुम्बरखङ्गमणिमयानां पात्राणामन्यतमेषु यानि वा विद्यन्ते पत्र-पुटेषु वैकेकस्यैकैकेन ददाति सपिवत्रेषु हस्तेषु या दिव्या आपः प्रयसा संब-मूत्रुर्या आन्तरिक्षा उत पार्थवीर्याः । हिरण्यवर्णा यज्ञियास्ता न आपः शिवाः श्रालंस्योनाः सहवा भवन्त्वत्यसावेषतेऽर्घ इति प्रथमे पात्रे सलस्वान्तस्मिवनीय पितृभ्यः स्थानमसीति न्युञ्जं पात्रं निद्धात्यत्र गन्त्रपृष्प्रपूष्प्रविष्

(कर्क:)—' दैवपूर्वछंश्राद्धम् ' यितंकचित्कियते तत्सर्व दैवपूर्वम् । ' पिण्डपितृयज्ञवदुपचारः पिच्ये ' पिच्ये पिण्डपितृयज्ञवत् क्रिया । अपसन्यं दक्षिणामुखेन कर्तन्यं दक्षिणसंस्थमिति यावत् । ' द्विगुणास्तु दर्भाः ' प्रकृतत्वात्पित्र्य एव । 'पवित्रपाणिर्दृशादासीनः सर्वत्र ' यहदाति तत्सर्वमा-सीनः पवित्रपाणिश्च दैवे पित्र्ये च, सर्वत्रप्रहणात् । 'प्रश्लेषु पङ्क्तिमूईन्यं पृच्छिति सर्वान्वा 'प्रश्लेषु पङ्केराद्यः प्रष्टव्यः सर्वे वा । आद्ये पक्षे सामर्थ्यात्तस्यैव प्रतिप्रश्नः । 'आसनेषु दर्भानास्तीर्य ' तचा-स्तरणं सामर्थ्यात्पूर्वमुपवेदानाद् द्रष्टव्यम् । तत्र केचिद्स्मिन्नेवावसरे विप्रानुत्थाप्य दर्भास्तरणं कुर्वन्ति तद्युक्तं प्रागास्तरणादुपवेशनस्य धर्ममात्रप्रसङ्गात् । प्रथमं यदुपवेशनं तस्मादृदृष्टं परिकल्पयेत् । न च तत् । तथाच स्मृत्यन्तरे । कुशोत्तरेष्वासनेषु उपवेशयेदिति । 'विश्वानदेवानावाह्यिष्य इति पृच्छति ' पङ्किमूर्द्धन्यं सर्वान् वा । 'आवाह्ये "देवीरिति ' आवाह्येत्यतुज्ञातः सन् विश्वेदेवास आगतेत्यनया आवाह्येत् । अविकरणं प्रकिरणम् । तच तिलैः कर्तव्यम् । देवे केचियवैः कुर्वन्ति । तद्युक्तम् । अनुपदेशात् । न च तिलैः क्रियमाणमदैवं भवति, तस्मात्प्रकरणानुप्रहात्तिलैरेव कर्तव्यं दैवेऽपीति । विकरणानन्तरं विश्वेदेवाः शृणुतेमिनित जपेत् । तत् उद्ङ्मुखान् पितृनाबाह्यिष्य इति पृच्छति, पङ्किमुर्द्धन्यं सर्वान्वा। आवाह्येत्यनुज्ञात उज्ञानतस्त्वेत्यनया आवाह्येत् । अत्र पितृन् पिताम-हान् प्रिवतामहानावाहि यण्य इति पितृणां मातामहानामध्येवमित्यतिदेशाच मातामहान् प्रमाता सहान् वृद्धप्रमातामहानावाहयिज्य इत्युक्तं पितृभूतिना । तद्युक्तम् । पितृशब्दस्तु सपिण्डीकर्णान्तसंस्कार-जन्यपितृभावापत्तिरूपः । यथा पितृभ्यो द्यात्, पितृनावाहयिष्ये, पितृन्हविषे अत्तवे, आयन्तुनः पितर इति, अत्र पितरो माद्यध्वमिति, अमी मद्नतिपतर इति, नमोवः पितर इति, एतद्वः पितर इति,

तर्पयत मेपितृनित्यादि । तस्य पित्रादिषु मातामहादिषु मातृश्रातृपितृञ्यादिषु च तुल्यत्वान्नोह्यते । अतः पितनावाहयिष्य इत्येवावाहनप्रश्नः । अवकीर्य आयन्तुन इति जपेत् । यज्ञियवृक्षचमसाः पाला-रावैकङ्कतकारमर्थबैल्वखादिरौदुम्बराणामन्यतमाः । तेपु प्रत्येकं पवित्रान्तर्हितेषु रांनोदेवीरित्यनेन मन्त्रेणाप आसि चिति । ' एकैकस्मिन्नेव तिलानावपित तिलोऽसीति ' अनेन मन्त्रेण प्रत्येकं पात्रेषु तिलानावपति । दैवे पात्रे केचिद्यवानावपन्ति । तद्युक्तम् उक्तहेतुत्वात् । यदि स्मृत्यन्तरे स्पष्टं वचनं भविष्यति, ततो विकल्पेन भवितव्यम् । न पुनरेकान्तेन यवानामावपनमिति । 'सौवर्णराजतौदस्व-रखङ्गमणिमयानां पात्राणामन्यतमेषु यानि वा विद्यन्ते ' उदुम्बरं ताम्रमुच्यते प्रायोवचनात् धातुम-रसित्रिधानाच । तेनावार्क्यमौदुम्बरम् । तस्य तु यिज्ञयत्वादेव प्राप्तत्वात् यिज्ञयवृक्ष्चमसेविवत्यनेन । तस्मादौदुम्बरं ताम्रमुच्यते । यानि वा विद्यन्ते, मृन्मयादीन्युच्यन्ते । 'पत्रपुटेषु वेति ' अर्थात्पत्र-पुटा मृन्मयादिषु विकल्पन्ते । तानि च पात्राणि पितुभ्यो मातामहेभ्यश्च त्रीणि त्रीणि क्रियन्ते । यत आह 'एकैकस्यैकैकेन ददाति ' एकैकस्य पित्रादेः, यत्संबन्धि दानं तदेकैकेन पात्रेण निर्वर्त-यितव्यम् । केचिद्वैश्वदेविके ब्राह्मणसंख्यया पात्राणि कुर्वन्ति । तद्युक्तम् । यतो न ब्राह्मणसंबन्धेन पात्राणां श्रवणं, किं तर्हि देवतासंबन्धेन । तस्मादेकदेवताकत्वादेकमेव दैविकं पात्रमिति । 'सप-वित्रेषु हस्तेषु या दिव्या आप असावेष तेऽर्घ ' इत्येवमन्तं सूत्रम् । ब्राह्मणहस्तेषु सपवित्रेषु ददाति या दिव्या आप इत्यनेन । पवित्राणि यान्यन्तर्धायोदकमासिक्तं तानि प्रकृतत्वाद्भवन्ति केचित्कृत-प्रयोजनत्वादेव तेभ्योऽन्यान्युत्पाद्यन्ति । तद्युक्तम् । स्मर्यते हि दर्भाणामन्यत्र विनियुक्ता-नामन्यत्रापि विनियोगः । तस्मात्प्रकरणात्तान्येव भवन्ति । आसावित्यत्र यथादैवतं नामादेशः । एकदेवतासंबन्धेन यावन्तो ब्राह्मणास्तावतां हस्तेषु तत्पात्रगतोऽर्धः प्रतिपाद्यः । तत्र केचि-त्सक्टन्मन्त्रवचनमिच्छन्ति । एकद्रव्ये कर्मावृत्तौ सक्टन्मन्त्रवचनं कृतत्वादित्यनेन न्यायेन यत्रैकद्रव्य-विषयः कर्माभ्यासः तत्र सक्टन्मन्त्रवचनं कृतत्वाद्भिधानस्य, मन्त्रेण च देवता द्रव्यं कर्माभिधेयम् । तद्भिहितं सक्टद्युच्यमाने न पुनर्भिधानमपेक्षते । स चायं या दिव्या इति द्रव्याभिधायको मन्त्रः अनेन द्रव्यमभिधीयते, तच सकुद्द्रव्यमभिहितमेव भवति तस्मात्सकुन्मन्त्र इति । तदेतद्न्याय्यम् । एकदेशप्रतिपत्तेः एकदेशो ह्यस्य द्रव्यस्य प्रतिपाद्यते । प्रतिब्राह्मणं यावत् प्रतिपाद्यते तावन्मन्त्राभि-धानेन संस्क्रियते । तस्मान् प्रत्यर्घमयं मन्त्रो प्रहणवन् । अत्र केचित् दैवपात्रं पूर्ययत्वा तद्नन्तरञ्च दुत्वा ततः पितृपात्रजातस्य पूरणादि कुर्वन्ति । तद्सत् । नहि काण्डानुसमयस्यात्र प्रमाणमस्ति पदार्थानुसमयोऽयम् । तस्मात्समानं पूरणम् । ततो दानम् । स्मृत्यन्तरसंभवेऽपि प्रवाहो यदि त्वस्ति ततो विकल्प इति । 'प्रथमे पात्रे सश्ंस्रवान्त्समवनीय पितृभ्यः स्थानमसीति न्युब्जं पात्रित्रिद्-धाति ' संस्रवाः पात्रसँहयाः । 'अत्र गन्धपुष्पधूपदीपवाससाञ्च प्रदानम् ' अस्मिन्नवसरे विप्रेभ्यो गन्धादिदानम् । केचित्प्रकृतत्वात् अत्रेति सर्वनाम्नो निर्देशात्पात्रे गन्धादीनीच्छन्ति । तद्सत् । अदृष्टप्रसङ्घात् । तस्माद्वर्शन्दोऽवसगार्थो दृष्टन्यः ॥ २ ॥ 11 % 11 11 % 11

(गदाधरः)—'दैवपूर्वछंश्राद्धम्' आ उपस्पर्शनादित्यनुवर्तते निमन्त्रणादि आचमनपर्यन्तं आद्धे यितंकचित्कियते तत्सर्व दैवपूर्वकं कर्तव्यमित्यर्थः। तथा च देवलः। यद्यत्र क्रियते कर्म पैतृकं ब्राह्मणान्त्रति। तत्सर्व तत्र कर्तव्यं वैश्वदेवस्य पूर्वकमिति। 'पिण्डपितृयज्ञवदुपचारः पित्रये 'पितृक्कमिणि पिण्डपितृयज्ञवत्करणं भवतीत्यर्थः। अनेनापसव्यदक्षिणामुखवामजानुपाताद्यतिदिष्टम्। अतश्च नीवीवन्धनादिपिण्डोत्थापनपर्यन्तं पिण्डपितृयज्ञोक्तधर्मो भवतीति। एतदपवादः—अपसव्येन कर्तव्यं सर्व श्राद्धं यथाविधि। सूक्तस्तोत्रज्ञपं मुक्तवा विप्राणां च विसर्जनम्। अपि च। सूक्तस्तोन

त्रजपं मुक्त्वा पिण्डाञ्चाणं च दक्षिणाम् । आह्वानस्वागते चैव विना च परिवेषणम् । विसर्जनं सौम-नस्यमाशिषां प्रार्थनं तथा । विप्रप्रदक्षिणाञ्चैव स्वस्तिवाचनकं विना । पित्र्यमन्यस्प्रकर्तव्यं प्राची-नावीतिना सदेति जमद्भिः। ' द्विगुणास्तुद्रभाः ' पित्र्ये इत्यनुवर्तते, तु पुनः पित्र्ये हिवरुत्सर्गादौ द्विगुणीकृता दभी भवन्ति, अर्थादैवे ऋजव इति। अत्राह बौधायनः, प्रदक्षिणं तु देवानां पितृणामप्र-दक्षिणम् । देवानामृजवो दर्भाः पितृणां द्विगुणाः स्मृताः । कात्यायनस्मृतौ विशेषः, सपिण्डीकरणं यावरजुद्भें: पितृकिया । सपिण्डीकरणादूष्वे द्विगुणैर्विधिवद्भवेदिति । द्रभेलक्षणं चोक्तं यज्ञपार्थे— कीदशा यज्ञिया दर्भाः कीदशाः पाकयज्ञियाः । कीदृशाः पितृदेवत्याः कीदशा वैश्वदेविकाः । हरिता यिज्ञया दर्भाः पीतकाः पाकयिज्ञयाः । समूला पितृदेवत्याः कल्माषा वैश्वदेविकाः । अप्रसूताः स्मृता दर्भाः प्रसृतास्तु कुशाः स्मृताः । अमूलाः कुतपा ज्ञेया इत्येषा नैगमी श्रुतिः । प्रादेशाद्धिका दर्भा-स्त्रिपत्राद्यिताश्च ये । कुशास्ते याज्ञिकैः प्रोक्ताः स्नानादिषु पवित्रकाः । द्भीः किमर्थे दीयन्ते श्राद्ध-कालेषु किं तिला: । किमर्थ वेद्विच्छ्राद्धे किमर्थ यतिरुच्यते । रक्षन्ति राक्ष्सान्दर्भास्तिला रक्षन्ति चासुरान् । वेद्विद्रक्षयेच्छ्राद्धं यतीनां दत्तमक्षयमिति । दर्भाभावे काशादि गृहीत्वा कर्म कुर्यात् । तथा च स्मृतौ-दर्भाभावे तु काशाः स्युः काशाः कुशसमाः स्मृताः । काशाभावे प्रहीतव्या अन्ये दुर्भा यथोचिताः । दुर्भाभावे स्वर्णरूप्यताम्नैः कर्मिकया सदा । कुशकाशशरा दूर्वा यवगोधू-मबल्वजा: । सुवर्ण रजतं ताम्नं दश दर्भाः प्रकीर्तिताः । स्नाने दाने तथा होमे स्वाध्याये तर्पणेऽपि च, इति । 'पवित्रपाणिर्देद्यादासीनः सर्वत्र ' सर्वत्रप्रहणादैवे पित्रये च यत्किचिद्दाति तत्सर्वमा-सीनः पवित्रपाणिः सन्द्दात् । पवित्रपाणिः कुशपाणिः पवित्रशब्दोऽत्र कुशवचनः पवित्रेस्थ इति मन्त्रलिङ्गात् । अथ वा स्मृतिप्राप्तं पवित्रपाणित्वमासीनत्वं चात्र सार्थेकत्वेनानुवद्ति । तेन वामहस्ते कुशादानं पितृणामावाहनेष्वासीनत्वं निषेधतीत्यर्थः । तथा च पठन्ति—वामहस्तधृतान्दर्भान् गृहे रङ्गवलींस्तथा । ललाटे तिलकं दृष्ट्वा निराशाः पितरो गता इति । किंचावाहनेनागच्छत्सु पितृषु कर्तुरासीनत्वं न युक्तम् । तथा च पुराणोक्तं लिङ्गम् । अथ प्राञ्जलिरत्थाय स्थिता चावाहयेत्पित-निति । 'प्रश्लेषु पङ्किमूर्छन्यं पृच्छति सर्वान्वा नवाराव्दो विकल्पार्थः, वस्यमाणेषु आवाहनादि-प्रश्नेषु पङ्किमूर्द्धन्यं पङ्केराद्यं ब्राह्मणं प्रच्छेत् सर्वान्वा प्रच्छेत् । तुल्यविकल्पस्याष्टदोषदुष्टत्वाद् व्यव-रिथतविकल्पोयमिति आद्धकाशिकाकारः। तुल्यविकल्पएवायमिति कर्काचार्याद्यः । 'आसनेषु दर्भोनास्तीर्य विश्वान्देवानावाह्यिष्य इति पृच्छति ' आसनेऽत्र पीठेषु दर्भोनास्तीर्याच्छाद्नं कृत्वा विश्वान्देवानावाहियण्ये इति पृच्छेत् पङ्किमूर्द्धन्यं सर्वान्वा । आसनान्याह स्पृतिः—शमीकाष्मर्य-शहाश्च कद्म्बो वारणस्तथा । पञ्चासनानि शस्तानि श्राद्धे वा देवतार्चने । तथा च "श्रीपणी वरुणक्षीरी जम्बूकाम्त्रकद्म्बजम् । सप्तमं बाकुलं वीठं पितृणां दत्तमक्ष्यमिति " । आसनेषु दर्भानास्ती-र्येति वदता हस्ते विष्टरवदानं निराकृतम् । कर्काचार्यास्त्वेवमाहुः—एतदास्तरणं सामर्थ्यात्पूर्वमुप-वेशनाद् द्रष्टव्यम् । पाठकमाद्र्थकमस्य बलिष्ठत्वात् । 'आवाहः 'पृच्छिति ' ततो ब्राह्मणरावाह्ये-त्यनुज्ञातो विश्वेदेवास आगतेत्यनया ऋचा आवाह्य वैश्वदेवब्राह्मणपुरतो यवानप्रादक्षिण्येनावकीर्य विश्वेदेवाः शृणुतेममितीमं मन्त्रं पठित्वा पितृनावाह्यिष्य इति पृच्छति । अत्र तिलैखिक्णमिति कर्काचार्या आहु: । अन्ये तु यवैरन्ववकीर्येति याज्ञवल्क्यवचनाद्यवैः कुर्वन्ति । द्विजानेकत्वेऽपि न प्रतिद्विजमावाहनावृत्तिः, सकृदावाहनेनैवानेकब्राह्मणाधिष्ठाने देवताध्यासनसंभवात् । 'आ-वाह ''देवीरिति ' आवाहयेति ब्राह्मणैराज्ञापित उशन्तस्वेति मन्नेण पितृनावाह्य पितृब्राह्मणा-नामयतस्तिलाचप्रादक्षिण्येनावकीयायन्तु नः पितर् इति पठेत् । यज्ञमह्नतीति यज्ञियाः पालाशा-द्यः, यज्ञत्विरभ्यां घखञाविति घप्रत्ययः । ते वै पालाशाः स्युरित्युपक्रम्य एते हि वृक्षा यज्ञिया

इति हविर्यज्ञकाण्डे श्रुतिः । एषामन्यतमेषु चमसेषु अनन्तर्गर्भसायप्रादेशमात्रकुशद्वयसहितेषु शस्रो देवीरभिष्टय इत्यनेन एकैकस्मिन्नपो निषिञ्चेत् । चमसानां लक्षणं चोक्तं यज्ञपार्श्वे । चमसानां तु वक्ष्यामि दण्डाः स्युश्चतुरङ्ग्रलाः । ज्यङ्गलन्तु भवेत्त्वातं विस्तारश्चतुरङ्गलः । वैकङ्कतमयाः ऋङ्णा-स्विग्विलाश्चमसाः स्मृताः । अन्योन्याविप कार्याः स्युरिति । तत्रैवोक्तम् । प्रादेशायामा इति च । <mark>पवित्रलक्षणं छन्दोगपरिशिष्टे । अनन्तर्गर्भिणं सायं कौशं द्विदलमेव च । प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं</mark> यत्र कुत्रचिदिति । अत्र देवपात्रे द्वे पवित्रे पितृपात्रे त्रीणि त्रीणि भवन्ति । तटुक्तं चतुर्विंशतिमते । हुं हुं शलाके देवानां तिस्रस्तिस्रस्तु पार्वणे । एकोहिष्टे शलाकैका आखेष्वर्धेषु निक्षिपेदिति । अत्र याज्ञवल्क्यवचनेनावाहनार्घपूरणदानानां यद्यपि काण्डानुसमयः प्रतीयते, तथापि पदार्थानुसमयो बोद्धन्यः । तुल्यसमवाये सामान्यपूर्वमानुपूर्व्ययोगादिति परिभाषितत्वात् । अस्यार्थः । तुल्यानां प्रधानानां समवाये एकप्रयोगानुष्टाने यत्साधार्णमङ्गजातं तत्सर्वेषां पूर्व भवति, तथासत्यानुपूर्व्येण पदार्थाः कृता भवन्ति । यथा । श्राद्धे पित्रादिषड्यागा एकत्र प्रयोगे क्रियन्ते तत्र निमन्त्रणाद्यः सर्वेषां क्रमेण पदार्था अनुष्ठिता भवन्ति । अन्यथा एकैकस्य पित्रादेः सर्वयागस्य परिसमाप्ती द्विती-योपक्रमे क्रमभङ्गः स्यात् । प्रथमस्य विसर्जने द्वितीयस्यामन्त्रणमापद्येत, तथासत्यानुपूर्वीभङ्गः प्रस-<u>ज्येत । तच निषिद्धम् । तस्मादेकैकं पदार्थजातं सर्वेषामिप निर्वाह्य द्वितीयादिनिर्वाहः कार्यः । एव-</u> मिप बहुभिः पदार्थेंर्व्यवधानं भवति, तच न दोषाय । न हि सजातीयैर्व्यवधानमिष्यते । तस्मात्सर्वेषां निमन्त्रणपाद्यादि । एवमावाहनेऽपि, आवाहनाविकरणजपसमुदायरूपम् । जपेऽप्यायन्तुन इति मन्त्रिलङ्गात् । अत एव हि एकोहिष्टतीर्थश्राद्धनित्यश्राद्धसांकल्पिकश्राद्धेषु आवाहननिवृत्तौ त्रय-मपि निवर्तते । कात्यायनस्य पदार्थानुसमय एवाभिमतः, देवावाहनानन्तरं पित्रावाहनोक्तेः । एकै-कस्मिन्नप आसिञ्चतीति सर्वपात्रेषु जलप्रक्षेपावगमान् । तद्नन्तरमेकैकस्मिन्नेव तिलानावपतीति विधानात् । अत एकैकत्रार्धपात्रे जलादिपुष्पान्तं प्रक्षिष्यार्घदानान्तं वा निर्वत्र्ये पात्रान्तरपूरणमिति <mark>मतं न युक्तम् । किंच पदार्थानां क्रमानुरोधादपि पदार्थानुसमय एवाईति । अतो निमन्त्रणादात्रपि</mark> पदार्थानुसमय एव। 'एकैकः स्वाहेति' तिल्लोसीत्यनेन एकैकस्मिन्पात्रे तिलानावपति प्रक्षिपति आदौ देवपात्रे प्रक्षिप्य ततः पितृपात्रेषु प्रक्षेपः। ननु एकैकस्मिन्नित्यनुवर्तमाने पुनरेकैकस्मिन्निति प्रहणं किम-र्थम् । उच्यते । तिलोऽसीति मन्त्रे पितृन्त्रीणाहीति बहुवचनान्तेन पितृशब्देनैकद्रव्यत्वादनूहितः सकुन्मन्त्रः प्राप्तोति, तन्माभूदित्येकैकस्मिन्निति पुनर्प्रहणम्। 'सौवर्ण ' विद्यन्ते' उदुम्बरं ताम्रमुच्यते । उदुम्बरवृक्षस्य तु यज्ञियवृक्ष्चमसेष्वित्यनेनैबोक्तत्वात् । मणिमयानि शङ्खशुक्तिम्फटिकादिपात्राणि । एषां मध्ये एकस्य पात्राणि क्रियन्ते यानि वा विद्यन्ते इति निषिद्धेतराणि मृत्मयादीन्युच्यन्ते । तथा च छन्दोगपरिशिष्टे--आसुरेण तु पात्रेण यस्तु द्यात्तिलोदकम् । पितरस्तस्य नाभन्ति द्शवर्षाणि पञ्च च । कुलालचक्रनिष्पन्नमासुरं मृन्मयं स्मृतम् । तदेव हस्तघटितं स्थाल्यादि दैविकं भवेदिति । राजतं तु पित्र्य एव । तदुक्तं वायुपुराणे । तथाऽर्विषण्डिभोज्येषु पितृगां राजतं मतं । अमङ्गरूयं तु यत्नेन देवकार्येषु वर्जयेदिति । 'पत्रपुटेषु वा ' वा शब्दो विकल्पार्थः । पूर्वसूत्रोक्तविहितप्रतिषिद्धनिषे-धार्थ इति श्राद्धकाशिकाकारः । पूर्वोक्तानामलाभे पालाशादियज्ञियवृक्षपत्रपटेषु वाऽर्वे पूर्येत् । तथाचोक्तं ब्रह्मपुराणे । अथ पत्रपुटे दत्वा मुनीनां वहुमो भवेदिति । तानि च पात्राणि पितृभ्यो मातामहेभ्यश्च त्रीणि त्रीणि क्रियन्ते । यत आह । 'एकैक · · तेऽर्घ इति ' अत्र ' सुपां सुलुक्पूर्वसव-र्णोच्छेयाडाड्यायाजालः ' इति चतुर्थ्येथे पष्टी विभक्तिः । एकैकस्य पित्रादेः संबन्धित्राह्मणहस्तेषु

१ अन्येभ्योऽपि हि कार्याः स्युरिति कचित्पाठः ।

सपवित्रेषु या दिव्या इति मन्त्रेण अमुकर्हामन् एव ते अर्घ इति अर्घ द्वात् । असावित्यत्र यथादेवतं नामग्रहणं कार्यम् । 'असावित्यपनोदे ' इति परिभाषायामुक्तत्वात् । तस्यायमर्थः —यत्र मन्त्रमध्ये असावित्येवं सर्वनामपदं पठितं भवति तत्र तत्सर्वनामपद्मपनोदे अपनये वर्तते, तस्याप-नोदमपनयं निष्कासनं कृत्वा तस्य स्थाने यद्विवक्षितं तस्य नाम्नः प्रक्षेपः कार्यः । सपवित्रेष्वित्यनेन तन्त्रेण सर्वत्राह्मणहस्तेषु सृचितम् । न प्रतिहस्तं मन्त्रावृत्तिः । एकैकस्येत्यनेन प्रतिपुरुषं हस्तार्घदा-निमिति सूचितम् । अत्राह् कात्यायनः—अघेंऽश्र्य्योद्के चैत्र पिण्डदानावनेजने । तन्त्रस्य तु निवृत्तिः स्यात्स्वधावाचन एव चेति । अत्रायं प्रकारः—पितुर्यावन्तो ब्राह्मणास्तेषां सपवित्रेषु ज्येष्ठोत्तरहस्तेषु पितुरेकस्यैकोऽघों दातव्यः । एवं पितामहप्रपितामहयोः । मातामहानामप्येवं ज्ञेयम् । पवित्राणि यान्यन्तर्द्धायोदकमासिक्तं तान्येव भवन्ति, प्रकृतत्वात् । अत्रैके पवित्रान्तरमुत्पाद्यन्ति । एषामेकत्र विनियुक्तानां विनियोगान्तराभावात् । तद्युक्ततरम् ॥ यथा मन्त्राणां क्रियया पुनः पुनर्विनियोगः, एवं कुझानामपि । तथाहि । दुर्भाः कृष्णाजिनं मन्त्रा ब्राह्मणाश्च विशे-पतः । न ते निर्माल्यतां यान्ति योज्यमानाः पुनः पुनरिति । तस्मात्तान्येव भवन्ति । अत्र केचिदे-कद्रव्ये कर्मावृत्तौ सकुन्मन्त्रवचनं कृतत्वादितिन्यायेन सकुन्मन्त्रवचनमिच्छन्ति । कर्कमते तु प्रति-प्रक्षेपं मन्त्रो महणवत् । तथाऽस्माकमपि । अत्र केचिदैवं पूर्ययत्वा तदनन्तरं चार्घ दत्वा ततः पिज्यस्य पात्रजातस्य पूरणादि कुर्वन्ति । तदसत् । नहि काण्डानुसमयस्यात्र प्रमाणमस्ति, पदार्थानुसमयो-Sयम्, तस्मात् समानं पूर्णम् । ततो दानम् । स्मृत्यन्तरसंभवेऽपि प्रवाहो यद्यस्ति ततो विकल्पोऽय-मिति । अत्रैके 'पूर्येत् पात्रयुग्मं तु ' इति मत्स्यपुराणोक्तेः 'एकैकस्य तु विप्रस्य अर्घ पात्रे विनि-क्षिपेत् ' इति प्राचितसो क्तेश्च वैश्वदेविके ब्राह्मणसंख्यया पात्राणि कुर्वन्ति । कर्कमते त्वेकमेव पात्रं दैवे । केचिद् द्विजहस्तधृतं पवित्रं पुनर्यपात्रे गृह्वन्ति । तदतीव मन्दम् । दत्तस्योपादाने प्रमाणाभा-वात्। याद्व्या इत्यस्यार्थः --आपः पानीयानि पयसा संबभूतुः सङ्गमना बभूतुः। माधुर्यशीतत्वादिना एकी भूताः । कस्ता आपः या दिव्याः दिवि स्वर्गे भूताः उत् अपि या आन्तरिक्षाः आकाशे भूताः । उत अपि पार्थवीर्याः पृथिव्यां भूताः उतशब्द उभाभ्यां संबध्यते । किंभूताः हिरण्यवर्णाः हिरण्यं रजतं तत्समानवर्णाः शुक्रवर्णा इत्यर्थः । पुनः किंभूताः यज्ञियाः यज्ञाहाः । ता आपः नः अस्माकं शिवाः क्षेमा भवन्तु व केवलं क्षेमाः, अपि शं कल्याण्यो भवन्तु । स्योनाः सुखदा भवन्तु । सहवाः सुष्ट ब्राह्मणहस्ते कृता भवन्त्वित्यनेनैव संबन्धः । स्योना इति सुखस्य नाम इति यास्कः । एकैक-मुभयत्र वेत्यस्मिनपक्षेऽपि पित्र्यपात्रत्रयं कार्यम् । 'प्रथमे ः धाति ' संस्रवशब्देनार्धपात्रलग्ना अवव-यवा अभिधीयन्ते । सङ्ख्वो ह्येव खुळु परिशिष्टो भवतीति श्रुतिवाक्यात् । प्रथमे पात्रे पितुः प्रथमे अर्घपात्रे संस्रवान् समवनीय निक्षिप्य पितृभ्यः स्थानमसीत्यनेन मन्त्रेण तत्प्रथमं पात्रं न्युब्ज-मधोमुखन्निद्ध्यात् । अत्राह् यमः । पैतृकं प्रथमं पात्रं तिसन्पैतामहं न्यसेत् । प्रिपतामहं ततो न्यस्य नोद्धरेत्र विचाळयेत् । पैतामहं संस्रवमित्यर्थः । पुराणे विशेषाः—आसिच्य प्रथमे पात्रे सर्वपात्रस्थ-संस्रवान् । ताभिरद्भिप्यं सिञ्चेदादि पुत्रमभी सिति । चतुर्विशतिमते—संस्रवान्प्रथमे पात्रे निर्णी-याद्भिभुंखं स्पृशेत् । अद्भिभुंखस्पर्शनस्य पुरुषार्थत्वाद्विकृतावप्रवृत्तिः । तच न्युव्जीकरणं पित्र्यब्राह्य-णस्य वामपार्श्व । तथा मत्स्यपुराणे-या दिन्येत्यर्घमुतसूच्य द्द्याद्गन्धादिकं ततः । वस्नोत्तरं चानुपूर्व द्त्वा संस्रवमादितः । पितृपात्रे प्रदायाथ न्युब्जमुत्तरतो न्यसेदिति । उत्तरशब्दो वामवचनः, स चाचाराद् भोक्तरेव । ब्राह्मणहस्तगिलतार्घोदकानि पितृपात्रे प्रसिच्य दक्षिणात्रेषु कुरोपु पितृभ्यः स्थानमसीति सपवित्रं न्युट्जं कृत्वा तस्योपर्यर्घ्यपात्रपवित्राणि क्षिप्त्वा तिलपुष्पादि क्षिप्त्वा तत्पात्रमासमाप्तर्ने चाळयेत् । मातामहेषु चैविमिति स्मृत्यर्थसारे । 'अत्र गन्धपुष्पधूपदीपवाससां

च प्रदानम् ' अत्रास्मित्रवसरं विप्रेभ्यो गन्धादिकं दद्यात् । गन्धादीनां स्मृत्यन्तरोक्तो विशेषो द्रष्टव्यः । चन्दनकुङ्कुमकर्पूरागुरुपद्मकाष्ठान्यनुलेपनार्थे इति विष्णुनोक्तम् । पुष्पे पद्मोत्पलमिहका-यथिकाशतपत्रचम्पकानि गन्धरूपसंपन्नान्यपि श्वेतानि, धूपे घृतमधुसंयुक्तं गुग्गुलं श्रीखण्डागुरू-रसादि द्यात्। प्राण्यङ्गं सर्वे धूपार्थे न द्यात् । दीपे शङ्काः-- घृतेन दीपो दातव्यस्ति छतै छेन वा पुनः । वसामेदोद्भवं दीपं प्रयत्नेन विवर्जयेत् । वस्त्रे । शुरुं शुद्धमहतं सदशं वस्त्रं दद्यातु । चकारो-ऽनुक्तसमुचयार्थः । तेन सत्यां संपत्तौ सूत्रोक्तेभ्योऽन्यद्पि दातव्यम् । तथा वायुपुराणे । छोके श्रेष्ठतमं सर्वमात्मनश्चापि यत्प्रियम् । सर्वे पितृणां दातव्यं तदेवाक्षयमिच्छतेति । यज्ञोपवीतं यो <mark>दद्याच्छ्राद्धकाले तु धर्मवित् । पावनं सर्वविप्राणां ब्रह्मदानस्य तत्फलम् । दानं च पितृसंप्रदानकम् ।</mark> <mark>प्रतिपत्तिस्तु ब्राह्मणेषु । अत्र यद्यपि गन्धपुष्पध्रपदीपाच्छाद्नानां मिल्रितानां प्रदानं प्रतीयते, तथापि</mark> स्मृत्यन्तरदर्शनाद् गन्धादीनामेकैकं देवादिमातामहाद्यन्तमुरसृज्य दद्यात् । तथा च छन्दोगपरि-शिष्टे—गन्धोदकं च दातव्यं संनिकर्षक्रमेण तु । गन्धान्त्राह्मणसात्कृत्वा पुष्पाण्यृतुभवानि च । धूपं चैवानुपूर्व्येण अग्नौ कुर्यादतः परिमति । वस्त्राभावे मूल्यं वा अलाभे उत्तरीयं यज्ञोपवीतं वा द्या-दिति स्मृत्यर्थसारे । अस्मित्रवसरे ब्राह्मणांत्रे भोजनानि निधाय मण्डलानि कुर्यात् । अत्राह शृङ्खः— चतुःकोणं द्विजाय्यस्य त्रिकोणं क्षत्रियस्य तु । मण्डलाकृति वैद्यस्य शुद्रस्याभ्युक्षणं स्मृतिमिति । <mark>ब्रह्मपुराणे । मण्डलानि च कार्याणि नैवारै</mark>३चूर्णकै: शुभै: । गौरमृत्तिकया वापि प्राणीतेन च अस्मना । प्रणीत आवसध्याग्निस्तदीयेन भस्मना । तत्र मन्त्रः—यथा चक्रायुधो विष्णुस्त्रेलोक्यम्परि-रक्षति । एवं मण्डलभस्मैतत्सर्वभूतानि रक्षत्विति । द्वितीया कण्डिका ॥ २ ॥

(স্বান্তকা০) इदानीं प्रयोगसुपक्रममाणः परिभाषते । 'दैवपूर्वछं श्राद्धम्' परिभाषेयमपवाद्व्यति-रिक्तेष्ववतिष्ठते । आद्धमिति पित्र्यं कर्म । दैवपूर्वमिति पदार्थानुसमयोक्तिः । अतश्च स्मृत्यन्तरोक्तः काण्डानुसमयोऽस्यानभिप्रेतः। एवं च सति सोऽनर्थक इति चेत्। न। पदार्थानुसमयानुक्तिविषयत्वेन सार्थकत्वात् । आह च—सकलो गुणकाण्डश्चेदेकैकस्य प्रयुज्यते । सहत्वप्रापको नैव प्रयोगवचनो भवेदिति । अत्रश्चात्रापवादवर्जे पादप्रक्षालनादि सर्वे कर्म दैवपूर्वे भवतीत्यर्थः । तथा च—दैवपूर्वे भवे-च्छ्राद्धं वर्जियत्वा विसर्जनम् । प्रश्नं च दक्षिणां चैव भुक्ते चाचमनं विना । तथा—हस्तोच्छिष्टा-पनयनमाह्वानं च विसर्जनम् । दक्षिणां सौमनस्यं च विनान्यद्दैवपूर्वकम् । धर्मप्रदीपेऽपि, विसर्ग-<mark>रचुलुकाश्चामौकरणं पङ्किवाचनम् । कर्</mark>सुद्धिरपोशानं पितृपूर्वाणि षड् भवेदिति । देवलोऽपि—यत्र-यत्क्रियते कर्म पैतृकं ब्राह्मणान्प्रति । तत्सर्वे तत्र कर्तव्यं वैश्वदेवस्य पूर्वकमिति । 'पिण्डपितृयज्ञ-<mark>बदुपचारः पित्र्ये' पितरो देवताऽस्येति पित्र्यं वाव्यृतुपित्रुपसो यदिति यत्प्रत्ययः । ततश्च पितृकर्मणि</mark> पिण्डपितृयज्ञवत्करणं भवतीत्यर्थः । अनेनापसव्यदक्षिणामुखवामजानुपाताद्यतिदिष्टम् । अतश्च नीवी-वन्धनादि पिण्डोत्थापनपर्यन्तं पिण्डपितृयज्ञोक्तधर्मो भवतीति । तत्रैतत्संदिह्यते । किं नीवीवन्धनं वान माङ्गे दक्षिणे वेति । तत्रोभयथाचारदर्शनाद्यथासंप्रदायं व्यवस्थेति पारिजातः । तदेतद्विचारणीयम्— कि नीवी दैविकं कर्म पित्र्यं वेति । यदि दैवं तदा पिण्डपितृयज्ञेऽनुष्टानविरोधः । अथ पित्र्यं तर्ह्यपवी-तवद्पसञ्याङ्ग उचितेति । तथा च मनु:-प्राचीनावीतिना सम्यगपसञ्यमतन्द्रिणा । पित्रयमानिधना-त्कार्यं विधिवहर्भपाणिनेति। अत्र प्राचीनावीतिनेत्यपसव्यत्वे प्राप्ते अपसव्यप्रहणं नीवीवन्धनवामजानु-पातादिधर्मप्राप्त्यर्थम् । अपि च—सर्वे कर्मापसव्येन दक्षिणादानवर्जितमिति स्मृतिः । पिण्डपितृयज्ञा-तिदेशोऽपि । यत्तु कात्यायनवचनम्—नीवीकार्या दशागुप्तिर्वामकुक्षौ कुशैः सदा । पितृकर्मणि चैवौ-क्ता वेद्वेदाङ्गवेदिभिरिति। तदाभ्युद्यिकविषयकम्। तथा च पठन्ति—द्शासंगीपनं नीवी सारामे(?) मानुषी स्पृता । पितृणां दक्षिणे पार्थे विपरीता च दैविके । वृद्धयाज्ञवल्क्योऽपि—दक्षिणे कटिदेशे तु

तिलैः सह कुरात्रयम् । तर्जयन्तीह दैत्यानां यथा नृणामयस्तथेति । नन्वेवमपि— नीवीकार्येत्यत्र वचने सदाराब्दात्रेवं विषय इति चेत् । नैवम् । नीवीवन्थस्य रक्षोन्नत्वादेवपितृमानुषकर्मसु यथोचितं गोप-नस्य विहितत्वेन सदाशब्दस्यैवमर्थत्वात् । तथा च श्रुतिः—दक्षिणत इव हीयं नीविरिति लिङ्गम्। लिङ्गादेरिप विधेय इति वचनात्। न च श्रुतिविरुद्धा स्मृतिः प्रमाणम्। श्रुतिस्मृतिविरोधे तु श्रुति-रेव बलीयसीति वचनात् । तस्मादक्षिणाङ्ग एव नीवीवन्ध इति सिद्धम् । पिण्डब्राह्मणभाष्यका-रोऽपि, अथ नीवीमुद्धत्य नमस्करोतीति कण्डिकाच्याख्याने नाभेदेक्षिणत एव नीवीस्थानमित्यमंस्त । तद्बन्धमन्त्रश्च पाराशरोक्तः । यथा-निहिन्म सर्वे यद्मेध्यक्रद्भवेद्धताश्च सर्वेऽसुरदानवा मया। यक्षांसि रक्षांसि पिशाचगुह्यका हता मया यातुधानाश्च सर्वे । ' द्विगुणास्तु दुर्भाः ' सर्वसामम्यूप-लक्षणं चैतत् । तथा च पुराणम्—उपमूलसकुल्लुनान्कुशांस्तत्रोपकल्पयेत् । यवांस्तिलान्वसीः कांस्य-मपः शुद्धौ समाकृत(?) । पार्णराजतताम्राणि पात्राणि स्युः समिन्मधु । पुष्पधूपसुगन्धादि क्षौमसूत्रं च मेक्षणमिति । वृसीरासनानि । एतदाहरणमाह—उदपात्रं च कांस्यं च मेक्षणं च स्रुवादिकम् । आह-रेदपसन्येन दार्वे दक्षिणतः हानैः । इति । दुर्भाः समूलकुशाः स्मृत्युक्ताः । तथा च यमः—सुमूलस्तु भवेद्भी: पितृणां श्राद्धकर्मणि । मूलेन लोकाश्वयित शकस्य तु महात्मनः । हारीतोऽपि—दक्षिणां दिशं गत्वा समूलान् कुशानाहरेदिति । तुशब्दो विशेषार्थः । तेन पिण्डाधस्तरणकुशवर्ज समूलद्वि-गुणाः कुशाः पित्र्ये, दैवप्रेतश्राद्धयोस्तु ऋजवो भवन्तीत्यर्थः । तथा च श्रुतिः—अथ सक्टदाच्छिन्ना-न्युपमूलानि भवन्ति । स्मृतिरिप-उपमूलं सकुल्छ्नं वर्हिः पिण्डेषु शस्यते । कात्यायनोऽपि-सिप-ण्डीकरणं यावद्रजुद्भेः पितृक्रिया सपिण्डीकरणादूर्ध्व द्विगुणैर्विधिवद्भवेत् । देवानामृजवो दर्भाः वितृणां द्विगुणाः स्मृताः । इति । 'पवित्रपाणिर्द्धादासीनः सर्वत्र 'पवित्रमुपप्रहोपलक्षणम् । सर्वत्रिति दैवे पित्र्ये च । तेनोभयत्र पवित्रोपप्रहणपाणिरासीनश्च दद्यादित्यर्थः । तथा मनुः-पित्र्यमा निधना-त्कार्ये विधिवद्भेपाणिनेति । अथ वा पवित्रपाणिरासीनत्वं च स्मृतिप्राप्तमेवात्रं सार्थकत्वेनानुवद्ति । तेन वामहस्ते कुशादानमावाहने चासीनत्वं निषेधतीत्यर्थः। तथा च पठन्ति—त्रामहस्ते यदा दर्भा गृहे रंगवलिस्तथा । ललाटे तिलकं दृष्ट्वा निराज्ञाः पितरो गताः । इति । किं चावाहने चागच्छस्म पितृषु कर्तुरासीनत्वं न युक्तम्। तथा च पिण्डदानावाहने पुराणोक्तलिङ्गम्। अय प्राञ्जलिरुत्थाय स्थित्वा चावाह्येत्पितृनिति । मन्त्रार्थानुग्रहोऽपि—' आयन्तु नः पितरः सोम्यासोऽग्निष्वात्ताः पथिमिर्देवः यानै: १ इति । अपि चासीनो द्यात् इति दाने आसीनत्वं न पुनरावाहनायुपस्थानेऽपीति सूत्रार्थः । 'प्रश्नेषु पङ्किमूर्धन्यं पुच्छति सर्वान्वा ' पङ्किमूर्धन्यः पित्र्ये प्रथमो विप्रः । लिङ्थें लट्, वाशव्दो व्यवस्थितविकरपे तुरुयस्याष्टदोषदुष्टस्वात् । प्रच्छातृस्याशीःप्रार्थनादिषु सर्वेन्यत्र पङ्किमूर्यन्य इत्यर्थः । तथा च पुराणम्—द्वौ हस्तौ युग्मतः कृत्वा जानुभ्यामन्तरे स्थितौ । सप्रश्रयश्चोपविष्टः सर्वान्युच्छे-हिजोत्तमानिति । तुल्यविकल्प एवायमिति कर्काद्यः । अत्र प्रश्नेषु पङ्किमूर्धन्यः सर्वे वेत्येतावति वाच्ये प्रच्छतीति गौरवं स्मृत्यन्तरोक्तकमविध्यर्थं प्रश्नेनैव तहुद्धेः। तथा च वृद्धयाज्ञवल्क्यः-पृच्छाद्यासनमर्घपू-रणमतश्चावाहनार्घे कमान्न्युटजं चार्चनभाजनाप्निवहनं शेषो जपः कल्पनम्।दत्त्वान्नं जपतृप्तिपिण्डयजने सुप्रोक्षिताक्षय्यके आशीः पुण्ड्रकवाचनार्घचलनं दानं विसर्गः स्तुतिः(१)इति । आदिशब्देन देशकाल-गोत्रादिस्मरणम् । पिण्डयजनं विकरादि पिण्डार्चनपर्यन्तम् । अत्रान्योऽपि स्मृत्युक्तक्रमो ज्ञेयः । वच-नस्य मापेत्त्वात् (?)। तथा च—श्राद्धारम्भे गयां ध्यात्वा ध्वात्वा देवं जनादेनम् । स्वपितृत्मनसा ध्यात्वा ततः श्राद्धं समारभेत् । अग्निष्वात्ताः पितृगणाः प्राचीं रक्षन्तु मे दिशम् । तथा बर्हिषदः पान्तु याम्यां ये पितरः स्थिताः। प्रतीचीमाज्यपास्तद्वदुदीचीमपि सोमपाः। रक्षोभूतपिशाचेभ्यस्तयैवासुरदूषकाः। सर्वतश्चाधिपस्तेषां यमो रक्षां करोतु ते। प्राणांयामं ततः कुर्याद्वायत्र्याः स्मरणं तथा। श्राद्धं कर्ता-

स्मीति वदेद्विप्रैर्वाच्यं कुरुष्व च । देवताभ्यः पितृभ्यश्चेत्यादि । देवताभ्य इत्यस्यादिमध्यावसानेषु जपः आदिमध्यावसानेषु त्रिरावृत्तं जपेद्वधः इति वचनात् । एवं परिभाष्य 'कर्मोपक्रमे आसनेषु द्भीनास्तीर्य' पादासनदीपोपलक्षणं चैतत् । तथा च कात्यायनः—विष्टरार्थे कुशान्दद्याद्विप्राणां पाद्मूलतः । ब्राह्मं च-पृथक पृथग् वासनेषु तिल्तैलेन दीपकाः। अविच्छित्राचिषो देयास्ते तु रक्ष्या द्विजोत्तमैः॥ इति। आसनान्याह स्मृति: । शमीकाष्मर्यशास्त्र कदंबो वरणस्तथा । पञ्चासनानि शस्तानि श्राहे देवार्चने तथा । श्रीपर्णीवरणक्षीरिजम्बूकाम्रकद्म्बजम् । सप्तमं वाकुलं पीठं पितृणां दत्तमक्ष्यमिति । ततश्च सदीपेष्वासनेषु पादासनं द्त्वाऽसनेषु दर्भान्दद्यादित्यर्थः । द्वितीयमेतदास्तरणम् अतोऽस्मात्पूर्वमपि दुर्भानास्तीर्योपवेशयेदिति । तथा च देवीपुराणम्—कुशोत्तरे तिलास्तीर्ण आसने लोहवर्जिते । दाता च स्वासने पूर्त विप्रानावेशयेत्सुधीरिति । नन्वास्तृतेषु पुनरास्तरणं किमर्थम् । तत्रैके पूर्वास्तरणस्य धर्ममात्रत्वादित्याहुः । अपरे पुनरत्र नासिकां संकोचयन्तो विप्रानुत्याप्य कर्तव्यमित्यास्थिषत । तदहः-द्यम् । उपवेशितानामुत्थापनापत्तेः । तस्मात्पूर्वमास्तरणमात्रमिह तु तद्दानमित्यपौनरुत्त्यम् । अत्रश्चान स्तीर्थ दत्त्वेत्यर्थः । संकल्पपरत्वात् । तथा च शांवपुराणम्—क्रत्वाद्भिः शौचमाचम्य सूपविष्टान्यथा-विधि । दद्याद्दर्भासनं तेभ्यो वैश्वदेवत्यपूर्वकम् । आसनेष्विति हस्ते कुशान्न दद्यादिति सप्तम्यर्थः । द्भीश्चैवासने द्द्यात्र तु पाणौ कदाचनेत्युक्तेः। एते च वैश्वदेवे दक्षिणतः पित्र्ये वामतो द्रष्टव्याः। पितृणामासनं द्द्याद्वामपार्श्वे कुशान्सुधीः। दक्षिणे चैव देवानां सर्वदा श्राद्धकर्मणि । इति वचनात् । अथैक आसनदाने स्वधां प्रयुक्तते स्वधाशब्दस्य प्रवर्तकत्वात् । तद्युक्तम् । तस्यासनादौ निषिद्धत्वात् तथा च हेमाद्रिपद्धतौ । पितृभ्यो ।निखिलं द्द्यात्स्वधाकारेण धर्मवित् । अक्षय्यमासनं चैव वर्जियित्वा-र्<mark>षमेव च। धर्मप्रदीपेऽपि—आसनाह्वानयोर</mark>चे तथाक्षय्येवनेजने । क्षणे स्वाहास्वधावाणीं न कुर्याद्ववी-न्मनुः । तेनास्मत्पितुर्मुकशर्मणोऽमुकसगोत्रस्य वसुरूपस्येदमासनमस्त्वित प्रयोगः । अत्रैके सकार-वर्ज गोत्रमुचरन्ते । तद्युक्तम्-तत्सहितस्यैवोक्तत्वात् । तथा च-सकारेण हि वक्तव्यं गोत्रं सर्वत्र धीमता । सकारः कुतपो ज्ञेयस्तस्माद्यत्नेन संबद्देदिति । ' विश्वान्देवानावाह्यिष्य इति पुच्छति ' स्पृष्टमेतत् । एतच यवानादायोङ्कृत्य निरङ्गश्चं द्विजहस्तं गृहीत्वा कर्तव्यम् । तथा च यमः—यवहस्तं ततो देवा-न्विज्ञाप्याबाहुनं प्रति । शाट्यायनोऽपि-आवाहुनं द्विजेचोंकारपूर्वकम् । गोभिलोऽपि-यवानादायों-कारं कृत्वेति । अत्रैकेङ्कछं गृहीत्वाऽऽवाहयन्ति । तद्युक्तम् । निरङ्कछं गृहीत्वा तु विश्वान् देवान् समाह्रयेदिति ब्रह्माण्डोक्तेः । ततश्च सञ्योदङ्मुखो दक्षिणं जान्वाच्य ऋजुकुशानादायोमित्युत्तवा पुरू-रवार्द्रवादिविप्रयोगं कुर्यादित्यर्थः । अत्रैतत्संदिद्यते । किमघीनपूरियत्वावाहयेदुतावाह्य पूर्येदिति । उभयथा वचनदर्शनात् । तथा हि उमामहेश्वरसंवादे—कुशाम्बुनाभ्युक्ष्य गृहं दत्त्वासनमनुक्रमात् । निवंदेय तत्र विप्रान्वे कुर्याद्घीभिपूर्णम्। रात्रोदेव्या पयः क्षिप्त्वा यवोऽसीति यवानपि। गन्धपुष्पं च तृष्णीं स्याद्थं देवान्समाह्नयेदिति पुराणसमुचयेऽप्यर्घपूरणं कृत्वाऽऽवाहनमुक्तम् । याज्ञवल्क्यस्त्वावा-ह्यार्घोन्पूरयति । पाणिप्रक्षालनं दुत्त्वा विष्टरार्थोन्कुशानपि । आवाहयेदनुज्ञातो विश्वेदेवास इत्युचा । यवैरन्त्रवकीर्याथ भाजने सपवित्रके । शक्नोदेव्या पयः क्षिप्त्वा यवोऽसीति यवांस्तथेति । या दिव्या इति मन्त्रेण हस्तेष्वर्घे विनिक्षिपेत् । अपसन्यं ततः कृत्वेत्यादि । सूत्रकारोऽप्यावाह्यार्घे पूर्यति । अत्र विरोधः स्मृतिपुराणयोः। स्मृतेः प्रावल्यात्सूत्रोक्तत्वाचावाद्यार्घपूरणमित्येके। तदपरे न क्षमन्ते। स्मृता-वेवार्थपूरणस्य पूर्वमुक्तस्वात् । तथा च क्रमपरा वृद्धयाज्ञवल्क्यस्मृतिः । पुच्छाचासनमर्घपूरणमतश्चा-बाहनार्चे क्रमादिति। एवं च सति दुर्भानास्तीर्य विश्वान्देवानावाहियव्य इति सूत्रयता याज्ञवल्कयवच-नेनैकवाक्यतां सूचयता सुनिनासनार्धदानानन्तरं याज्ञवल्कयोक्तकाण्डानुसमयः स्वीकृतोऽन्यत्र पदा-र्थानुसमय इति ज्ञापितम् । अन्यथा वाजसनेयिपरया वृद्धयाज्ञवल्क्यस्मृत्या सूत्रं विरुद्धचेत । तथा

चासनं दत्त्वा वृद्धयाज्ञवस्क्यः—अर्घपात्रं समानीय कुशद्वयसमन्वितम् । शत्नोदेव्या पयः क्षिप्त्वा युवोऽसीति यवान् क्षिपेत् । गन्थपुष्पादिसंपूर्णपृच्छां कुर्याद्विचक्षणः । पूर्णमस्त्विति तैरुक्ते विश्वान्दे-वान् समाह्ययेत्। ततस्तु क्रमयोगेन पित्रर्थे तु नियोजयेत्। कुशाम्बुतिलसंयुक्तं तिलोसीति तिलान् क्षिपेत् । रात्रोदेञ्या पयः क्षिप्त्वा रोषं पूर्ववदाचरेत् । स्वनामरामगात्रेसतु उरांतस्त्वेति व ततः। आवाह्येत्पित्न् भक्तया जपेदायं तु नः पुनरिति । ततश्चासनं दत्त्वार्घं पूरियत्वा संपूर्णपृच्छां कृ॰ त्वाऽऽवाह्यार्घे दत्त्वेति वैश्वदेवकाण्डं कृत्वाऽऽसनादि पितृकाण्डं कुर्यादिति क्रमः । तथा च वैजवापी-Sप्यर्घानन्तरं पदार्थानुसमयमाह—तस्योपरि कुशान्द्त्वा प्रद्शाद्दैवपूर्वकम् । गन्धपुष्पाणि धूपं च दी-पवस्त्रोपवीतकम् । इति । अन्यथा कथं दैवपूर्वमिति पदार्थानुसमयमुपक्रम्य विश्वान्देवानावाहियाय इत्यादिना तमेव पुनर्वत्या(?)दित्यलमनल्पप्रलापेन । अथ पदार्थानुसमयकाण्डानुसमययोर्विकल्पः । विश्वान्देवानाहादित्यपुराणम्-विश्वदेवाः क्रतुर्देश्वः सर्वास्विष्टिषु कीर्तितौ। नित्यं नान्दीमुखश्राछे वसु-सत्यौ च पैतुके । नवान्नलभने देवौ कालकामौ सदैव हि। अपि कन्यागते सूर्ये श्राछे च धुरिलोच-नी । पुरूरवार्द्रवा चैव विश्वेदेवाश्व पार्वणे । इति पैतृके नवात्रं लभत इति नवात्रनिमित्ते श्राद्धे, क-न्यागते सूर्य इति केवलकाम्यबुद्धया कियमाणे, उभयबुद्धया कृते तु पुरुरवार्द्रवावेव गोदोहनेन पशु-कामस्येतिवन्नित्यकर्माश्रयणेन गुणफलविधेरिति पारिजातः। 'आवाहयेत्यनुज्ञातो विश्वेदेवास आगते-त्यनयाऽऽवाह्यावकीर्य विश्वेदेवाः शृणुतेममिति जपित्वा । आवाहयेति द्विजैराज्ञप्तो विश्वेदेवास आगतेत्यनयर्चावाह्यावकीर्य विश्वेदेवाः शृणुतेममित्यूचं जपेदित्यर्थः । अत्रावकीर्येति यद्यपि द्रव्यम-न्त्रयोरनुपदेशस्तथाऽपि यवैरोषथयः समवदन्तेति मन्त्रेण च प्रदक्षिणमुद्ङ्मुखेनाविकरणं द्रष्टव्यम् । यथाह यमः-यवहस्तस्ततो देवान्विज्ञाप्यावाहनं प्रति । आवाहयेदनुज्ञातो विश्वेदेवास इत्यूचा । विश्वेदेवाः शृणुतेममिति ज्ञात्वा ततोऽक्षतान् ओषधय इति मन्त्रेण विकिरेत्तानप्रदक्षिणमिति । अत्रावाद्य यवान्विकिरेत्ततो जप इति क्रमः । उद्ङ्मुखस्तु देवानां पितॄणां दक्षिणामुखः । प्रदक्षिणं तु देवानां पितॄणामप्रदिक्षणिमिति च। नन्वपहता इति तिलानवकीर्येत्यविकरणेऽपहतेति मन्त्रस्य विहितत्वा-त्कथमोषथय इति ? उच्यते, वैश्वदेवस्य स्वत एव रक्षोन्नत्वाद्पहता इत्यस्य मिध्याप्रयुक्तत्वात्। तथा च गोभिलसूत्रम्—ओषधयः समवद्नतेति । अथ मन्त्रानुपदेशात्तूष्णीमेवाविकरणम् । तथा च खादिरगृह्यम्—तृष्णीं यवानवकीर्येति । 'पितृनावाहियव्य इति पृष्ट्याऽऽवाहयेति द्विजैराज्ञप्र उरान्तरत्वेत्यनयर्चोऽऽवाह्यापहता इति तिलान् प्रदक्षिणमवकीर्यायंतुन इति जिपत्वाः पितृनिति मातामहानामप्युपलक्षणम् । ततश्चापसन्येन दक्षिणामुखो द्विगुणकुरातिलानादाय वामं जानु पातय-न्नोमित्युत्तवाऽस्मित्पितृपितामहप्रपितामहानमुकामुकशर्मणोऽमुकामुकगोत्रान्वसुरुद्रादित्यरूपानावाहयि-इति प्रष्ट्वावाह्येति द्विजैराज्ञप्त उरान्तस्त्वेत्यनयचीवाह्यापहता इति तिलानवकीर्यायंतु न इत्यृचं तिष्ठन् जपेदित्यर्थः । नन्वत्रापि तूष्णीमोषधय इति मन्त्रेण वाविकरणमिति चेत्, न । रक्षोत्र-स्वादविकरणेऽपहतेति मन्त्रस्यैव ज्ञापितत्वात् । वैश्वदेवे तु स्वत एव रक्षोन्नत्वान्नेत्युक्तम् । अत्रोदक-स्पर्शः राक्ष्मस्त्वात् । अत्रैके विप्रबहुत्वे प्रतिद्विजमेकवचनप्रयोगेन पित्रादीनावाहयन्ति तत्पितृः नावाहियण्य इति सूत्रोपदेशात्पितृन्हिवष अत्तव इति मन्त्रिलङ्गाचोपेक्षणीयम् । अत्रैतिचन्त्यते—िकं मातामहश्राद्धे मन्त्रोहो भवति नवेति । तत्रैक आहुः । पितृभ्यः स्वधायिभ्यः, अत्र पितरो मादय-ध्वम् , आयन्तु नः पितर इत्यादि, एवं प्रदक्षिणावृत्को वृद्धौ नान्दीमुखान् पितृन् , स्वपितृभ्यः पिता दद्यात् , नमस्येहं पितृञ्छाद्ध इत्यादिश्रुतिस्मृतिवाक्येषु पितृशब्दस्यैव प्रयोगान्मातामहश्राद्धे पितृशब्द-प्रयोग एव न मन्त्रोह इति। तदेतद्विचारणीयम्। यदिश्चत्यादिवाक्यस्थिपतृशब्दप्रयोगेणैव सिद्धिसूर्ध-स्मन्मातरस्मन्मातामहेत्यादिप्रयोगेष्त्रपि पितृशब्दोचारणमेवास्तु । अथ मन्त्रेष्त्रन्यथावृत्तिनिषेधो नैतेषु

प्रयोगेष्विति तर्हि मन्त्रोहप्रतिपादकानां वचनानां वैयर्थ्यापत्तिर्भन्त्राणां वान्यथाप्रयुक्तत्वमिट्युभय-थाऽपि मन्त्रोहसिद्धिरिति । तस्माद्यथाविहितमन्त्रोह एवेति सिद्धम् । तथा च कात्यायनः—यथा-र्थमृह्ञ्चोदिते न प्रकृतावपूर्वत्वाद्विकृतौ वचनादिति । विष्णूरपि-आवाहने स्वधाकारे मन्त्रा ऊह्या विसर्जने । अन्यकर्मण्यनुद्धाः स्युरेष श्राद्धविधिः स्मृतः । मातामहानामप्येवं श्राद्धं कुर्याद्विचक्षणः । मन्त्रोहेन यथान्यायं शेषाणां मन्त्रवर्जितमिति । अपि चैकोद्दिष्टेऽपि स एव एवं मन्त्रानृहेतैको-दिष्ट इति । शेषाणां मन्त्रवर्जितमिति पितृमातृमातामहव्यतिरिक्तपितृव्यभ्रात्रादीनामृह्यमन्त्रवर्जि-तमित्यर्थः । 'यज्ञियवृक्ष्चमसेषु पवित्रान्तर्हितेष्वेकैकस्मिन्जप आसि चिति रान्नो देवीरिति' यज्ञमर्हन्ति यिज्ञयाः पलाशाद्यः यज्ञर्त्विग्भ्यां घखञाविति घप्रत्ययः । तथा च श्रतिः—ते वै पलाशाः स्युरि-<mark>त्युपक्रम्य यदि पलाशात्र विन्देदथो अपि वैल्वाः स्युरथो खादिरा अयो औदुम्बरा एते हि वृक्षा</mark> यिज्ञया इति । ब्रह्मपुराणेऽपि—पलाञ्चाश्वत्थन्यमोधप्लक्ष्वैकंकतोद्भवाः । कादमर्योदुम्बरौ बिल्वाश्च-न्दनः सरलस्तथा । शालश्च देवदारुश्च खदिरश्चेति यज्ञियाः । चमसाः पात्राणि अम्भसः, प्रमाणमेषां प्रयोजनापेक्षम् । अर्थात्परिमाणमिति पारिभाषकसूत्रात् । धातुमयपरिमाणं वा हीननिषेधात् । पवि-त्राण्यनन्तर्गर्भिणं साम्रमिति कात्यायनोक्तानि । 'पवित्रान्तर्हितेष्विति ' अर्घपात्रे पवित्रं निधायोदकं क्षिपेदिति ज्ञापयति । कुरां विनोदकस्याप्रयतत्वात् । तथा च श्चितिः—वृत्रो हवा इदं सर्वत्वत्वाशिष्य <mark>इत्युपक्रम्य तदेवासामेताभ्यां पवित्राभ्यामपहन्तीत्युपसंहारः । एकैकस्मिन्निति मन्त्रावृतिं दर्शयति ।</mark> तत्रश्च पलाशादिषु पात्रेषु यथादैवतसंख्येषु दैवप्रागमे सन्यादिना प्रागमं पवित्रद्वयं पित्र्ये दक्षिणा-<mark>त्रेषु द</mark>क्षिणासंस्थेष्वपसन्यादिना पवित्रत्रयं दक्षिणाग्रं निधाय शत्रोदेवीरिति मन्त्रेण प्रतिचमसं मन्ना-वृत्त्या ऋगन्ते अप आसिञ्चेदित्यर्थः । तथा च विष्णुः—दक्षिणामेषु दक्षिणासंस्थेष्वपसन्यादिना असिञ्चेच्छन्नो देवीरिति । अत्र केचिद्विवदन्ते—पवित्रकरणमनुपदेशात्तुष्णीमिति । तद्युक्तम् । मन्त्रेण विहितत्वात् । तथा च याज्ञवल्क्य:-पिवत्रे स्थ इति मन्त्रेण हे पिवत्रे च कार्येत् । नन्तर्गर्भ-कुशच्छित्रे कौशे प्रादेशसंमिते । अत्रैक आहु:-पवित्रेस्थ इति मन्त्रलिङ्गस्य पवित्रे करोति कुरौः समावकीर्णायैः कुरै। दिछनत्ति पवित्राभ्यामुत्पुनातीत्यादिवचनानां च पवित्रत्रये वैयर्थ्यात्पवित्रत्रये पवित्रद्वयमेव पित्र्येऽपीति।तद्युक्तम् । अथ पवित्राणिस्युरिति श्रुत्यैव प्रदेशान्तरे पवित्रत्रयस्य ज्ञापि-तत्वात् । चतुर्विशतिमतेऽपि । द्वे द्वे शलाके देवानां तिस्त्रस्तिसस्तु पार्वणे । एकोदिष्टे शलाकैका श्रा-द्धेष्वर्षेषु निक्षिपेत्। यत्तु माध्यंदिनीयानां द्वे द्वे तु पवित्रे पितृकर्मणीति वचनं तन्मन्त्रेण पवित्रद्व-यच्छेदनपरं न त्वर्घे पवित्रद्वयनिधानपरम् । अतश्च पवित्रेस्थ इतिमन्त्रेण द्वे पवित्रे कुरौश्छित्वान्यतृती-येन सहार्चे निधानमिति सिद्धम् । तथा च हेमाद्रिपद्धतौ स्मृतिः—पवित्रेस्थ इति छिन्नमगर्भे यत्कुश-द्वयम् । कुरात्रयेण प्रादेशमात्रं तत्स्यात्पवित्रकम् इति । अत्र यज्ञपार्श्वः । ओषधीमन्तरे कृत्वा अङ्ग्रष्टाङ्ग-<mark>ल्पिर्वणे(?) । छिन्द्यात्प्रादेशमात्रं तु पवित्रं विष्णुदैवतम् । इति । 'एकैकस्मिन्नेव तिलानावपति तिलो</mark>-<u>ऽसीति ' तिलानिति गन्थाद्यपलक्षणम् । एकैकस्मिन्निति प्रतिपात्रं तिलोसीति मन्नेण तिलानावपेदि-</u> त्यर्थः । अत्र यवानामनुपद्शात्तिलप्रक्षेपो दैवपात्रेऽपीति कर्कोपाध्यायाः । नन्वेकैकस्मिन्नित्यनुवर्तमाने पुनरेकैकस्मिन्यहणं किमर्थम् । उच्यते । तिलोऽसीति मन्त्रो पितृन्प्रीणाहीति वहुवचनान्तेन पितृ्श-ब्देनैकद्रव्यत्वादन्हितः सक्रन्मन्त्रः प्राप्नोतीति तन्माभूदित्येकैकस्मिन्निति पुनरुक्तम् । तथाच-शन्नो देव्या पयः क्षिप्त्वा तिलोऽसीत्यावपेत्तिलान् । आवृत्तिः प्रतिपात्रं स्यान्मनत्रस्यात्रोह इष्यते । अतश्च मन्त्रोहोऽपि स्यादिति । निश्चितमेतदित्येवंशब्दार्थः । न च गन्धादिप्रक्षेपोऽपि मन्त्रेणेति वाच्यम् । गन्धं पुष्पं च तूष्णीं स्यादिति वचनात् । अत्र मन्त्रस्य स्वाहान्तत्वात्पित्रेऽपि स्वाहा प्रयोगः । एवमिन-त्रदारुपात्राण्युक्त शा भित्रप्रतिप्रसवार्थमि धातुमयपात्राण्याह-'सौवर्णराजतौदुम्बरखङ्गमणिमयानां

पात्राणामन्यतमेषु । मणिमयानि शङ्कशुत्तयादीनि। एषां मध्ये येषु केषुचिदित्यर्थः । तथा च ब्रह्म-पुराणे, सौवर्णरौष्यताम्राणां स्फटिकं शङ्कशुक्तयः । भिन्नान्यपि नियोज्यानि पात्राणि पितृकर्मणि । हारीतोऽपि-काञ्चनेन तु पात्रेण रजतौदुम्बरेण वा। दत्तमक्षयतां याति खड्गेनार्यकृतेन तु। आर्या-स्त्रैवर्णिकाः । प्रमाणं चाह् वृहस्पतिः—अष्टाङ्कलं भवेत्पात्रं पितृणां राजतं शुभम् । दशाङ्कलं तु देवानां सौवर्ण ताम्रमेव चेति । औदुम्बरं ताम्रमयं संनिधानसामर्थ्यात् । तदुक्तम्—प्रसिद्धार्थस्य सांनिध्ये योऽप्रसिद्धार्थ उच्यते । यत्संनिधानसामर्थ्यात्तज्ञातं योऽनुगम्यते(?) । इति वार्क्षायस्य तु यिज्ञयत्वेनैव सिद्धत्वात् । अत्र सुवर्णाद्भियो विकारार्थेऽञ्मयदौ । राजतं तु पित्र्य एव । तथा च वायुपुराणम्-तथाऽर्घिपण्डभोज्येषु पितृणां रजतं मतम् । अमङ्गरुयं तु यन्नेन देवकार्येषु वर्जयेत् । तथा-शिव-नेत्रोद्भवं यस्माद्तस्तित्वहभम् । अमङ्गल्यं तु यत्नेन देवकार्येषु वर्जितमिति । 'यानि वा विद्यन्ते'। वाहाददः सौवर्णाद्यभावविकल्पे । सौवर्णादिविहिताभावे विहितप्रतिषिद्धानि कांस्याह्म-मृनमयादीनीत्यर्थः । तेषां यानि वा विद्यन्ते इति सानुशयमभ्यनुज्ञानात् । विहितप्रतिषिद्धत्वं च तेषां स्मृतिषु विस्पष्टमुक्तम् । तथा हि ब्रह्मपुराणे-कांस्यभाण्डानि वर्ज्याणि पितृदैवतकर्मणि । इति पैठी नसिः। लोहसीसकांस्यपाषाणहीनपात्राणि भग्नपात्राणि वर्जयेदिति। तथा कांस्यरजतपर्णताम्नपात्राणि भोजनार्थमर्घार्थं चोपकरूप्याणि । वैजवापोऽपि-अइममुन्मयानि स्युरपि पर्णपुटास्तथेति । यानि वा विद्यन्त इति प्रतिपिद्धेतराणीति वा । एवं विहितप्रतिषिद्धानि पूर्वपक्षयित्वा सिद्धान्तमाह-'पत्रपु-टेपु वा ' वाशब्दः पूर्वसूत्रोक्तविहितप्रतिषिद्धनिषेधार्थः । तथा च वृद्धयाज्ञवल्क्यः--मृद्श्मनी तथा कांस्यमारकूटादिसंभवम् । त्रपुसीसकलोहानामर्घपात्रं विवर्जयेदिति । धर्मप्रदीपेऽपि—मृत्पात्रगत-मर्वे च मृत्तिकागन्थलेपनम् । घृतधूपं च यो द्द्यान्निराशाः पितरो गताः । कात्यायनोऽपि—आसु-रेण तु पात्रेण यस्तु द्यात्तिलोदकम् । पित्रस्तस्य नाश्नन्ति दशवर्षाणि पश्चचेति । ततश्च विहित-प्रतिपिद्धेभ्यः पत्रपुटपात्राण्येव श्रेयस्कराणीत्यर्थः । यत्त् कर्कोपाध्यायैर्धन्मयमर्घे गृहीतं तद्धस्तघटित-विषयम् । कुळाळचक्रनिष्पन्नमासुरं मृन्मयं स्मृतम् । तदेव हस्तघटितं स्थाल्यादि दैविकं भवेदिति वचनात् । 'एकैकस्यैकैकेन द्दाति सपवित्रेषु हस्तेषु या दिन्या इति' एकैकस्येति पित्रादिनिर्देश एकै-केनेति च पात्राणाम् । एकैकस्येत्येतावत्युक्ते एकेनैवार्घेण त्रयाणां दानं प्रसज्यते तित्रवृत्त्यर्थमाहै-केकेनेति । अतश्चैकैकस्यैकैकेनेति न तंत्र इत्यर्थः । तथा च कात्यायनः अर्घे क्षय्योदकेचैव पिण्ड-दाने ऽवने जने । तन्त्रस्य विनिवृत्तिः स्यात्स्वधावाचिनिके जपे । एवं च सित त्रयाणामेकद्विजोपवेशन एकस्य वा त्रयोपवेशनेऽर्घपात्राणि त्रीण्येव न द्विजसंख्ययेत्युक्तम्। तथा च स्मृतिः—अर्घः स्यात्प्रार्ध-हेतुत्वाद्दातुः स्विपतृसंख्यया । पूरयेद्र्घपात्राणि न विप्राणां तु संख्यया । अपि च वैजवापः—स्तीत्वा पितृणां त्रीण्येव कुर्यात्पात्राणि धर्मवित् । एकैकिस्मिन्वा बहुषु वा ब्राह्मणेषु यथाविधीति । स्तीत्वी पवित्रादिकमिति शेषः । अत्रैतत्संदिद्यते—वैश्वदैविक एकार्घः किं वा द्वाविति । उभयथा वचनदर्श-नात् । तथा हि —यज्ञियवृक्षचमसे सपिवत्रक इति शाट्यायनेनैकमुक्तम् । याज्ञवल्क्येनापि —यवैर-न्ववकीर्याथ भाजने सपवित्रके इत्येकमेव । मत्स्यपुराणे तु—विश्वान् देवान् यवैः पुष्पैरभ्यर्च्यासन-पूर्वकम् । पूरयेत्पात्रयुग्मं तु स्थाप्य दर्भपवित्रके इति द्वयमुक्तम् । प्रचेतसाऽपि-एकैकस्य तु विप्राणां संख्यया विप्रस्य अर्घ पात्रे विनिक्षिपेत् । यवोऽसीति यवान् कीर्त्वो गन्धपुष्पैः सुपूजितिमिति द्वय-मेव । अत्रैके कर्काद्य आहः—एकदेवताकत्वादेकमेव पात्रं दैवमिति । अन्ये तु मातामहश्राद्धे वैश्व-देवस्य पृथक्पात्रद्वयमिति । तदेतद्विचारणीयं किमत्र विकल्पः किं वा व्यवस्थेति ? । तत्र व्यवस्थेति ब्रूमः । तथा हि—वैश्वदेवश्राद्धे पक्षद्वयमुक्तम् । तन्त्रपक्षो भेदपक्षश्चेति । तत्र यदि भिन्नपक्ष एक-मित्युच्येत तदा मत्स्यपुराणवचनमनर्थकं स्यात् । अथ तन्त्रपक्ष एकमिति तदोभयवचनसार्थक्यं

स्यात् । ततश्च तन्त्रपक्ष एकं भिन्नपक्षे द्वयमिति व्यवस्थापनेन निवन्धकर्तुणामविरोध इति सिद्धम् । सपवित्रेष्विति अर्घपवित्राण्येवोच्यन्ते । हस्तपवित्राणां तु पवित्रपाणयः सर्वे इति स्मृत्येव प्राप्तत्वात् । असाविति संबुध्यन्तनामाद्युपलक्ष्णम् । एष तेऽर्घ इति प्रयोगं दर्शयता स्वधानिषेधो दर्शितः । एत-चोक्तमासनदाने । ततश्च यथाविहितसञ्यादिना वामहस्ते अर्घ धृत्वा पवित्रे प्राग्ये देवद्विजकरे दुत्त्वा पादप्रभृति मूर्धान्तं प्रदक्षिणं पूजां कृत्वा यादिव्या मन्त्रेण पुरूरवार्द्रवसनामानो विश्वेदेवा एष वोघों नमम इत्यर्घ दत्त्वा, एवं पिञ्चेपि दक्षिणात्रपवित्राणि द्विजकरे दत्त्वा शिरःप्रभृ-तिपादान्तमप्रदक्षिणं पूजयित्वा या दिव्या इति मन्त्रेणार्घे पितृतीर्थेन संबन्धनामादिभिः पितरं संबोध्य दक्षिणहस्तेनैष ते अर्घोऽस्त्वित अर्घ दद्यादित्यर्थः । तथा च प्रचेताः— <mark>दत्त्वा हस्ते पवित्रं तु कृ</mark>त्वा पूजां च पादतः । पादप्रभृतिमूर्धान्तं देवानां पुष्पपूजनम् । या दिव्या इति मन्त्रेण हस्तेष्वर्धे विनिक्षिपेत् । ततो वामेन हस्तेन गृहीत्वा चमसान् क्रमात् । शिरःप्रभृतिपा-दान्तं नमो व इति पैतृके । पितृतीर्थेन तत्तोयं दद्यादक्षिणपाणिनेति । अत्रैक एकद्रव्यत्वादर्घदान-कर्मावृत्तौ सक्रन्मन्त्रमिच्छन्ति । तत्कर्कोपाध्यायैर्निराक्रतमिति उपेक्षणीयम् । 'प्रथमे पात्रे संस्न-वान्समवनीय पितृभ्यः स्थानमसीति न्युट्जं पात्रं निद्धाति ' प्रथमं पात्रं पितृपात्रं त्रिदैवतम् । तथा च स्मृति:—प्रथमे पितृपात्रे तु सर्वान्संभृत्य संस्रवान् । पितृभ्यः स्थानमित्युक्त्वा कुर्याद्भूस्या-मधोमुखम् । दैवपात्रमिति केचित् । तन्न । पितृपात्र इति शेषात् । कात्यायनोऽपि—पितृपात्रं तेदु-त्तानं कृत्वा विप्रान्विसर्जयेत् । इति । संस्रवः पात्रलमा अवशिष्टोदकाद्यः । तथा च श्रुतिः—सर्७ स्रवी होष खलु परिशिष्टो भवतीति । बहुत्वं कुरातिलाद्यपेक्षम् । अत्रैके देवपात्रं पितृभ्यः स्थानम-सीति उत्तानं निधाय पितृपात्रं न्युब्जं विधेयमित्याहुः । अन्ये तु पितृपात्रमेवेति । तदेतिहूचारणी-यम् । किं प्रतिश्राद्धं पात्रन्युव्जीकरणमुत पितृश्राद्ध एव इति । तत्र यदि प्रतिश्राद्धं तदा द्वादश-दैवत्ये पात्रपञ्चकं मन्त्रविरोधश्च स्यात्। अत्र मन्त्रोहेनाविरोध इति तर्हि पितृपात्रविधानमनर्थकं स्यात् । यत्तु—प्रथमं पैतृकं पात्रं तस्मिन् पैतामहं न्यसेत् । प्रपितामहं ततो न्यस्य नोद्धरेत्र विचाल-येदिति यमवचने पात्रत्रयस्यैवैकीकरणं तन्मातामहश्राद्धाभावपक्षविषयम् । दृइयते च शाखाभेदे तच्छ्राद्धम् । तथा च विष्णुपुराणम्—प्राङ्मुखान् भोजयेद्विप्रान् देवानामुभयात्मकान् । पितृमाता-महानां च भोजयेचेदुदङ्मुखान् । पृथक्तयोः केचिदाहुः श्राद्धस्य करणं नृप । एकत्रैकेन पाकेन व -न्त्यन्ये महर्षय इति । तदेतच्छाखाभेदेन व्यवस्थितम् । तस्मात्पितृश्राद्ध एव सर्वसंस्रवशब्दस्यासकु-चित्रवृत्तित्वेन सर्वसंस्रववाचकत्वात्पितृभ्यः स्थानमसीति पितृशब्दस्य पितृविषयत्वाच पितृपात्र-मेकमेव न्युट्जमिति सिद्धम् । ततश्च पितृपात्रे देवादिसर्वपात्राणां संस्रवात्रिक्षिप्य पितृद्धिजवाम-पार्श्वे पवित्रोपर्यधोमुखं निद्ध्याद्त्यिथः । तथा च वृद्धयाज्ञवल्कयः—सपवित्रं पितुः पात्रं दक्षिणा-धोमुखं न्यसेत् । कात्यायनोऽपि—कुशावत्यां भूमावधोमुखं कुर्यात्तस्योपरि च कुशानिति।शौनको-<u>ऽपि-नोद्धरेत्प्रथमं पात्रं पितृणां यच पातितम् । आवृतास्तत्र तिष्ठन्ति पितरः शौनकोऽन्रवीत् ।</u> इति । उद्धरेद्यदि तत्पात्रं ब्राह्मणोऽज्ञानदुर्वेछः । अभोज्यं तद्भवेच्छ्राद्धं कुद्धे पितृगणे गत इति । मत्स्यपुराणे-पितृपात्रं निधायाथ न्युब्जमुत्तरतो न्यसेत् । अत्रोत्तर इत्युत्तरस्यां दिशि इति कल्पतरुः । तन्न । उत्तरदाब्दस्य वामवाचकत्वात् । तथा च लिङ्गम् । उत्तरतआयतना हि स्त्रीति । अपि च कात्यायनः—कुर्याञ्च्यव्जं तिलैर्युक्तं दक्षिणायमतः परम् । पितृपात्रं निद्ध्यात् देविपत्रीश्च मध्यतः । इति । अत्राहोशनाः—तद्गन्धादिभिः पूजयेदिति तन्नयुव्जपात्रम् । वैजवापोऽपि— तस्योपरि कुशान् दत्त्वेति । 'अत्र गन्धपुष्पधूपदीयवाससां च दानम् ' अत्रेति कोऽर्थः । तत्रार्थान्तरासंभन्नादवसरार्थे इति कर्कादयः । तत्कयं संगतम् । अवसरस्य पाठादेव लब्धेः ।

तस्माद्त्रेति पात्रेष्वित्यन्ये । तद्पि कर्कादिभिरनादृतम् । अर्घानन्तरं विप्रपूजनस्य विहितत्वात् । तथा च वृद्धयाञ्चवरुक्यः—दुत्त्वार्घे पूजयेच्छत्तया गन्धधूपानुरुपनैः । मारस्येऽपि—या दि्व्ये-त्यर्घमुत्सृज्य दद्याद्गन्धादिकं ततः । इति । तस्माद्त्रेति काण्डानुसमयमर्घे संसूच्य गन्धादिदाने पदार्थानुसमयं द्योतयति । ततश्चात्र गन्धादिदानं दैवपूर्व भवतीत्यर्थः । तथा च वैजवापः— तस्योपरि कुशान्दत्वा प्रद्याद्दैवपूर्वकम् । गन्धं पुष्पं च धूपं च दीपं वस्त्रोपवीतकम् । इति । गन्ध-अन्दनादिः । तथा च-चन्दनागरुकर्पूरपद्मकं कुङ्कुमं तथा । कस्तूरिकाद्यो गन्धाः पितृणां तुष्टि-कारकाः। पुष्पाणि मिल्लकादीनि । तथा च स्मृतिचन्द्रिका—मिल्लकामालतीश्वेतसूथिका चम्पकं शुभम् । पिण्डीतकं कुङ्कुमं च पद्मानि जलजान्यपि । उत्पलादीनि देयानि वर्णगन्धयुतानि च । मिल्लिका विचिकिल: । पिण्डीतको मरुबक: । मार्कण्डेय:—जात्यश्च सर्वी दातव्या मिल्लिका श्वेतयू-थिका । जलोद्भवानि सर्वाणि कुसुमानि च चम्पकम् । इति । ब्रह्माण्डेऽपि--शुक्ताः सुमनसः श्रेष्ठा-स्तथा पद्मोत्पलानि च। गन्धरूपोपपन्नानि यानि चान्यानि कृत्स्रशः । जातीविषये विरोधः । जात्यश्च सर्वो दातव्या इति । तथा च-- 'श्राद्धे जात्यः प्रशस्तास्युर्महिका श्वेतयृथिका । तगरं माहु-लुङ्गं च पितृणां दत्तमक्षयम् । ऋतुस्तु निषेवित—असुराणां कुले जाता जाती पूर्वपरिप्रहे । तस्या द्रीनमात्रेण निराशाः पितरो गताः । अङ्गिरा अपि—न जातीकुसुमानि न कद्लीपत्रमिति । अत्रैके इत्याहु:-विप्रपूजादौ विधि: पिण्डदानेनिषेध: पीतजातीविषयो वा निषेध: इति व्यवस्थेत्यस्मन्मतिः । तथा च वृद्धयाज्ञवल्क्यः—कुन्दं शम्भोस्तु नो द्यान्नोन्मत्तं गरुडध्वजे । पिण्डे जाति च नो द्द्यादेवाचार्कं न पूजयेत्। जातीपुष्पं तथाऽर्कं वा किंगुकं करवीरकम्। पितृमूर्धिन यो द्द्यात्स एव पितृघातकः । इति । वर्ष्यान्याह मत्स्यः-पद्मविल्वकथत्तूरपारिभद्राटरूपकाः । न देयाः पितृकेष्विति । पारिभद्रो मन्दारः । अटरूषो वाज्ञकः । शङ्कोऽपि—उप्रगन्धीन्यगन्धीनि चैत्यवृ-क्षोद्भवानि च । पुष्पाणि वर्जनीयानि रक्तवर्णानि यानि चेति । रक्तवर्णानि जलोद्भवव्यतिरिक्तानि । जलोद्भवानि देयानि रक्तान्थपि विशेषतः। इति तेनैवोक्तत्वात् । विष्णुः—वर्जयेदुप्रगन्धीन्यग-न्थीनि कण्टकिजातानि रक्तानि पुष्पाणि सितानि सुगन्धीनि कण्टकिजान्यपि दद्यादिति । जवा-दिकुसुमं झिटी रूपकाः सकुरुण्टकाः। पुष्पाणि वर्जनीयानि श्राद्धकर्मणि नित्यशः। जव इन्द्रपु-ष्पम् । आदिशब्दाच्छलाल्यादिरक्तानि । रूपिकार्कवर्णः । कुरुण्टिका पीताम्लानः । स्पृतिमञ्जूषा-याम्—िशिरीपविल्वधत्तूरकाञ्चनाराटरूपकम् । कर्कं च पारिभद्रं च पीतां जातिं च वर्जयेत् । धूपो गुग्गुलादिः । तथा च विष्णुधर्मोत्तरे—धूपो गुग्गुलको देयस्तथा चन्दनसारजः । अगरुश्च सकर्पूरः सतुरुष्कस्तथैव च । तुरुष्कः सिह्नकः । त्वम्रवकं मरीचिः । चन्दनागुरुणी चोमे तमालोशीरपद्म-कम् । घृताक्तं मधुनाक्तं च गुग्गुलं घूपमेव च । तथा—तुरूकं गुग्गुलं चैव घृताक्तं युग-पद्दहेत् । घृतं न केवलं दद्यादुष्टं वा तृणगुग्गुलम् । तृणगुग्गुलुः सर्जरसः । घृतधूपं च यो दद्यान्नि-राज्ञाः पितरो गताः । कात्यायनः—श्राद्धे धूपं प्रयत्नेत दृशाङ्गं मधुमिश्रितम् । यद्यादुगुरुजं वापि पद्मकं देवदारुजिमिति । वर्ज्यान्याह विष्णुः—जीवजं च सर्वत्र धूपार्थ इति । जीवजं कस्तूर्यादि । दीपो घृतादिद्रव्येण । तथा च मरीचि:—घृताद्वा तिलतैलाद्वा नान्यद्रव्यात्तु दीपकम् । नान्यद्रव्येति वसादिद्रव्यनिषेधो न कुसुम्भादितैलानाम् । घृतेन दीपो दातव्यस्वथवाऽप्यौषधीरसैः । वसामेदो-द्भवं दीपं प्रयत्नेन विवर्जयेदिति वचनात्। वासः कार्पासादि। तथा च-कौशेयं क्षौमकार्पासं दुकूलमूहतं तथा । श्राद्धेष्वेतानि यो दद्यात्कामानाप्नोति पुष्कलानिति । चकारो यज्ञोपवीततुः लस्यादिपत्रसमुचयार्थः । तथा च—चम्पकं शतपत्रं च मृङ्गराजं च बालकम् । तुलसीमालतीपद्मं पितृणां तुष्टिकारकम् । तुलसी निषिद्धेति समृत्यर्थसारः । तत्रार्घादी निषेधः, पिण्डार्चायां विधि-

रित्यविरोधः इति । कश्चित्प्रेतश्चाद्धशाकविषयो निषेध इत्यर्थः । दीपवस्त्रोपवीतकमित्युक्तम् । वस्त्रालाभे यज्ञोपवीतकमिति खादिरम् । वृद्धयाज्ञवल्क्योऽपि—तुलसी भृङ्गराजं च अपामार्ग अत्रैतत्संदिह्यते—िक गन्थादिदानं तन्त्रेणोत प्रतिपुरुषमिति । उभयथा वचनदर्शनात् । तथा हि शाट्यायनः—एष ते गन्ध एतत्ते पुष्पमेष ते धूप एतत्ते आच्छादनम् । विष्णुरिप-नमो विश्वेभ्यो देवेभ्यः इत्येवमादौ प्राङ्मुखयोर्निवेद्य पित्रेपितामहायप्रपितामहाय नामगोत्रेभ्य उदङ्मुखेभ्य इति । <mark>ब्रह्मपुराणे—इदं वः पुष्पमित्युत्त</mark>वा पुष्पाणि च निवेदयेत् । अयं वो धूप इत्युत्तवा तद्ये तु दहेत्ततः । अयं वो दीप इत्युत्तवा हृद्यं दीपं निवेद्येत् । अनङ्गलप्नं यद्वस्त्रं विभवे सति तद्युगम् । शांबोऽपि—इदं वो ज्योतिरित्युत्तवा दीपं तेषां प्रदर्शयेत् । नो ज्योतिरस्ति ते सर्वे वक्तव्यं तदनन्तरम् । इति । अत्र गन्धपुष्पेत्यादिसूत्रम् । अर्घेऽश्लय्योदक इति कात्यायनेनार्घादिव्यतिरिक्त-गन्धादौ तन्त्रमेवोक्तम् । एवं वचनविप्रतिपत्तौ होक आहुः । सूत्रोक्तत्वाद्यं वो धूप इति वःशब्द-निर्देशाच गन्धादौ तन्त्रप्रतीतिरस्मित्पतामहामुकशर्मन्नस्मित्पतरमुकशर्मन्नित्येवं गोत्रासुचार्य एव वो गन्धः स्बधेति वाक्यं सूचितमित्यन्ये। तदेतद्विचारणीयम् यद्यश्रीषोमवन्मिलितदेवतात्वभयात्पार्थक्ये-न सर्वत्र दानमित्युच्येत तदार्घादिन्यतिरिक्तपदार्थेषु विहितस्य तन्त्रस्य गोत्राणामासने प्रोक्तमि-त्यादिवाक्यानां च वैयर्थ्य स्यात् । अथासनादिदानेषु तन्त्रस्य विहितत्वात् गन्धादिदानेऽपि तन्त्र-मित्युच्यते तर्हि शाट्यायनायुक्तपदार्थे तस्य गोत्राणामासने प्रोक्तमित्यादिवाक्यानां च वैयर्थ्यभित्यु-भयथाऽपि संदेह आपद्यते । तस्माद्यत्रान्याय(?)स्तंत्रविधानं तत्र तन्त्रं यत्र पार्थक्यं तत्र तथैवेत्युभय-विध्योः सिद्धिरिति । गन्धादिषूभयविधानस्य दृश्यमानत्वादुभयविधं वाक्यं कर्तव्यं गन्धादिव्यति-रिक्तेषु तन्त्रमिति युक्तम् । अतश्चास्मत्पितरमुकदार्भन्नस्मत्पितामहामुकदार्भन्नस्मत्प्रिपतामहामुकदार्भ-<mark>न्नित्यासुचारणेन पृथगुद्दिस्य वाक्यान्ते एष वो गन्धः स्वधेत्युभयविधं वाक्यं युक्तभित्याभाति ।</mark> <mark>गन्धादयश्च पृथ</mark>क्षृथक् देया इत्याह कात्यायनः । गन्धान्त्राह्मणसात्कृत्वा पुष्पाण्यृतुभवानि च । धूपं चैवानुपूर्व्यण अग्नौकुर्यादतः परम् । इदं वः पुष्पिमत्युत्तवेत्यादित्रह्मपुराणवचनं दर्शितम् । एवं गन्धादि दुत्त्वाचम्य संपूर्णपृच्छां कृत्वा संस्रवोदकेन पुत्रादिकामो मुखं प्रमार्ष्टि । तथा च कात्यायन:—श्रा-द्धारम्भावसाने च पादशौचे तथाऽर्चने । विकिरे पिण्डदाने च षट्सु चाचमनं स्मृतम् । कात्यायनः-संस्रवान्समवनीयपुत्रकामो मुखमनक्तीति ॥ २॥

उद्धृत्य वृताक्तमन्नं पृच्छत्यभौ करिष्य इति कुरुष्वेत्यनुज्ञातः पिण्डिपत्-यज्ञवद्धुत्वा हुतरोषं दत्वा पात्रमालभ्य जपित पृथिवी ते पात्रं चौरिपधानं बाह्मणस्य मुखे अमृते अमृतं जहोमि स्वाहेति वैष्णव्यची यजुषा वाऽङ्गु-प्रमन्नेऽवगाह्यापहता इति तिलान्त्रकीर्योष्ण्णं स्विष्टमन्नं दचाच्छक्त्या वाऽश्रत्मु जपेद्वचाहितपूर्वाङ्गायत्रीणं सप्रणवार्ठः सकृत्त्रिर्वा राक्षोभीः पित्रय-मन्त्रान्पुरुषसूक्तमप्रतिरथमन्यानि च पवित्राणि तृप्तान् ज्ञात्वाऽन्नं प्रकीर्य सकृत्सकृद्यो दत्वा पूर्ववद्वायत्रीञ्जिपत्वा मधुमतीर्मधुमिवाति च तृप्ताः स्थेति पृच्छिति तृप्ताः सम इत्यनुज्ञातः शेषमन्नमनुज्ञाप्य सर्वमन्नमेकतो- दृत्योच्छिष्टसमीपे दर्भेषु त्रींस्त्रीन् पिण्डानवनेज्य द्यादाचान्तेष्वित्येक आचान्तेषूद्कं पुष्पाण्यक्षतानक्षय्योदकं च द्याद्घोराः पितरः सन्तु सन्तिन्त्यक्ते गोत्रं नो वर्धतां वर्धतामित्युक्ते दातारो नोऽभिवर्धन्तां वेदाः सन्तित्येच गोत्रं नो वर्धतां वर्धतामित्युक्ते दातारो नोऽभिवर्धन्तां वेदाः सन्तितिरेव च । श्रद्धा च नो माव्यगमद्वहुधेयं च नोऽस्तिवत्याशिषः प्रतिगृह्य स्वधावाचनीयान्त्सपिवित्रान् कुशानास्तीर्य स्वधां वाचिष्यय इति पृच्छिति वाच्यतामित्यनुज्ञातः पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यो मातामहेभ्यः प्रमातामहेभ्यो वृद्धप्रमातामहेभ्यश्च स्वधोच्यतामित्यस्तु स्वधेत्युच्यमाने स्वधावाचनीयेष्वपो निषिञ्चति ऊर्ज्जमित्युत्तानं पात्रं कृत्वा यथाशक्ति दक्षिणां द्याद् ब्राह्मणेभ्यो विश्वेदेवाः प्रीयन्तामिति देवे वाचियत्वा वाजेवाजेवतेति विसुज्यामावाजस्येत्यनुव्रज्य प्रदक्षिणीकृत्योपिविशेत् ॥ ३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

(कर्कः)—'उद्भृत्य र रिष्य इति' वैश्वदेवादन्नादुद्भृत्य घृतेनाक्तं, ततः प्रच्छति अग्नौ करिष्य इत्यनेन मन्त्रेण । आद्धार्थे पृथक्पाकिमच्छन्त्यपरे । पिण्डदानेऽनुज्ञावचनात् । समृत्यन्तरेऽपि दुईा-यति श्राद्धोत्तरकालं, ततो गृहबलिं कुर्यादिति । एतच पृथक् पाक एबोपपदाते, यदि वैश्वदेवान्नेन श्राद्धमपि स्यात् ततः पूर्वे गृह्बलिना भवितन्यम्। तस्मात् पृथक्पाक इति, तदेतदपेशलम्। सर्वार्थस्य विद्यमानत्वात् । पृथक्पाकस्यावचनात् । तथा च स्पृतिः—पितृयज्ञं तु निर्वृत्य विप्रश्चन्द्र-क्ष्येऽग्निमान् । पिण्डान्वाहार्यकं श्राद्धं कुर्यान्मासानुमासिकमिति । पितृयज्ञराब्देनोद्कर्तर्पणादि पञ्चमहायज्ञाख्यं कर्मोच्यते । तदेकदेशवचनात् तत्संबन्धित्वादितरेऽपि लक्ष्यन्ते । केचित्तु पितृ-यज्ञं दार्शिकमभिवद्नित । तद्सत् । न हि पितृयज्ञः सः । किं तर्हि पिण्डपितृयज्ञः सः । तस्मान् पितृयज्ञं निर्वत्येति पञ्चमहायज्ञान् कृत्वेत्यर्थः । अतो वैश्वदेवादन्नात् श्राद्धमपि कर्तन्यम् । यत्त्व-नुज्ञावचनं, सोऽदृष्टार्थोऽन्नसंस्कारः । तृप्तिप्रभवत्। यच श्राद्धोत्तरकालं गृहवलिर्न स वैश्वदेवः। किं तर्हि अन्य एव वास्तुदेवताभ्यो वैश्वदेवव्यतिरेकेणेति । 'कुरुः' पात्रमिति ' कुरुष्वेति ब्राह्मणै-रनुज्ञातः पिण्डपितृयज्ञवदावसध्ये जुहोति । पिण्डपितृयज्ञवद्ग्रहणं न कर्तव्यम् । पिण्डपितृयज्ञवदु-पचार इत्युक्तत्वात्, तस्मात्परिस्तरणादि यथासंभवेतिकर्तव्यतापरिसंख्यानार्थे द्रष्टव्यम् । हुतरोषं द्त्वा, विशेषानवगमात्सर्वेभ्यो देयम् । पात्रमालभ्य पृथिवी त इत्यमुं मन्त्रं जपेन् । आलभ्य मन्त्रः । न मन्त्रान्ते आलम्भनम् । पात्रस्यैवोद्दिश्यमानत्वात् प्रतिपात्रमालम्भनम् । 'वैष्णव्यः द्द्यात् ' नियताक्षरपादावसाना ऋगित्युच्यते । अनियताक्षरपादावसानं यजुः । तयोरन्यतरेण पात्रस्थिते-Sन्ने अङ्ग्रष्टावगाहनं कर्तव्यम् । अपहता इत्यनेन मन्त्रेण ब्राह्मणानामप्रतस्तिलान् प्रकिरंत् । रक्षो-ब्रत्वात् , उदङ्मुखानाम् । अविशेषादितरंषामपीतिचेत् । न । स्वत एव रक्षोत्रत्वात्तेषाम् । उष्णं स्विष्टमन्नं देयम् उष्णप्रहणं न कर्तव्यं प्रतिषिद्धत्वादितरस्य । तस्माद्यत्पर्युषितमन्नाद्यं तत्प्रतिषेधायेद-मुच्यते । तच्चेतत् । यवगोधूमजं सर्वे पयसश्चेव विक्रिया । तत्पर्युपितमप्याद्यं स्नेहाक्तं चैव यद्भवेत् । अपरे त्वन्यथा वर्णयन्ति, यावदुष्णं भवेदन्नं तावहेयमिति । 'शक्तया वा ' स्विष्टाभावे शक्तया द्द्यात् । ' अश्रः त्राणि ' प्रणवेन महाव्याद्वतिभिश्च त्रिर्नपेद्वायत्री सकुद्वा, कुणुष्त्र पान इति रक्षोत्रीः पञ्च, पिज्यमन्त्रान् अग्नयेकन्यवाहनायेत्यादीन् । पुरुवसूक्तं सहस्रशीर्षा इति षोडशर्चम्। अप्रतिर्थम् आहाः शिशान इति सप्तद्श । अन्यानि च पवित्राणि जपेत् रुद्रप्रभृतीनीति । 'तृप्ताः विवित च ' तृप्तान् ज्ञात्वा ब्राह्मणानामयतोऽत्रं प्रिकरेत् । सकृत्सकृद्पो द्यात् । वीष्सा ब्राह्मणापेक्षया । गायत्रीं सप्रणवां सव्याहृतिकां सकृत् त्रिवी जिपत्वा । मधुमतीरिति मधुवाता <mark>इति तिस्र ऋच उच्यन्ते । मधु</mark> मध्विति च त्रिः । एतच केचित् द्विरुचारयन्ति, एतावदुपदेशात् । तद्युक्तम् । यतः प्रावर्गिकस्य मन्त्रस्यायमुपदेश इति । तस्मात् त्रिरुचारणम् । 'तृप्ताः स्थेति पृच्छति' ब्राह्मणान् पङ्किमूर्थन्यं वा । केचित् तृतिप्रश्नस्य तृतिसंवेद्नार्थत्वात्सर्वे प्रष्टव्या इति मन्यन्ते । तदुत्याय्यम् । अदृष्टार्थत्वात् प्रश्नस्य । कथमदृष्टार्थता । तृतिसंवेदनस्य प्रयोजनाभावात् । अतृ-तिभ्यः पुनर्दीयत इति चेन्न । उन्मुक्तपात्रत्वात् । यच सकृत्सकृद्पोदानं तत्पात्रोन्मोचनायैव । तस्मा-दुनियम इत्यपरे । तस्मिन्पक्षे तृप्ताः स्थेति बहुबचनं पूजार्थे द्रष्टव्यम् । अत्रोच्यते । सत्यपि धर्म-मात्रत्वे बहुवचनान्तोपदेशात्सर्वे प्रष्टव्याः, अवगमात् । अवगम्यते हि मन्त्रोचारणबलाद्वहुत्वम् । नचावगस्यमानोऽर्थः शक्योऽपनेतुम् । तस्मात्सर्वे प्रष्टव्याः । यत्तु पङ्किमूर्धन्यं पृछतीति तद्बहुवच-नान्तेषु कृतार्थम्, अमौ करिष्य इत्येवमादौ । चिन्तायाः प्रयोजनं सर्वेषां प्रतिप्रश्नः । 'तृप्ताः ... चात् ' तृप्ताः स्म इति त्राह्मणैरनुज्ञातः शेषमन्नमनुज्ञाप्य शेषस्यान्नस्यानुज्ञां दापियत्वा सर्वमन्त्रमेकस्मिन्पात्रे <mark>उद्धरेत् । स चायं सर्वशब्दः शास्त्रिसूपापूपापेश्चया, न तु यावत्परिमाणं किंचित्सिद्धं तत्सर्विमिति ।</mark> उच्छिष्टसमीप इति स देशो छक्ष्यते, नोच्छिष्टमेव प्रतिषिद्धत्वात्तस्य । दर्भेषु त्रीस्त्रीन् पिण्डानव-नेत्र्य दद्यादिति दर्भप्रहणमिहोपमूलसकृदाच्छिन्नोपलक्षणार्थम् । पिण्डपितृयज्ञबदुपचार इति सूत्रि-तत्वात् । परिसंख्यानार्थिमिति चेत्र । उच्छिष्टसमीयोपदेशात् । त्रींस्त्रीन् पिण्डानिति बीप्सा माता-<mark>महिविष्या । 'आचान्तेष्वित्येके '</mark> उभयशास्त्रत्वाद्विकल्पः । 'आचान्तेपृद्कं पुष्पाण्यक्ष्तानक्ष्य्योद-<mark>कञ्च दद्यादित्येवमादि—बृहुदेयञ्च नोऽस्तु ग्इत्येवमन्तं सूत्रम् । आचान्तेवु ब्राह्मणेषु तेभ्य उद-</mark> कादिदानम् । तब पूर्व देवे । ततोऽपसन्यं पिन्ये । पित्र्ये अपि केचित्सन्येनेच्छिन्त दानसंयोगान् । <mark>तन्न । पिण्डपितृयज्ञवदुपचार इति ह्यपदेशात् । अक्षय्योदकदानं तु पित्र्य एव औचित्यात् । दैवस्य</mark> स्वत एव रक्षोत्रत्वात् । अघोराः पितरः सन्त्वितीमं मन्त्रमुदाहरेत् । सन्त्विति प्रत्युक्ते गोत्रं नो वर्षताभित्याह वर्षताभित्युक्ते दातारो नोऽभिवर्षन्तामिति ब्रूयात् । 'आहाः च्छति 'स्वधा-वाचनीया नाम कुशाः, ते च सपवित्राः साम्रा भवन्तीत्यर्थः । वाच्य ''तृभ्य इति ' इमं मन्त्रमुदी-रयेत् । ' अस्तु स्व · · ःत्यूर्जिमिति ' अस्तु स्वधेति ब्राह्मणैहच्यमाने स्वधावाचनीयेषु कुशेष्वपो निषि-भ्वेत् ऊर्जिमितिमन्त्रेण । ' उत्तानं ' 'णेभ्यः ' निगद्व्याख्यातम् । ' विश्वेदं ' 'सृब्य ' वाजे वाजे वत इत्यनेन मन्त्रेण श्रिपान् विसर्जयेत् । 'आमावाजस्येति ' अनेन अनुत्रजेन् । 'प्रदृक्षिणीकृत्य ' नम-स्कृत्य च ' उपविशेत् 'ू॥ ३ ॥

(गदायरः)—' उद्धृः रिष्य इति ' वैश्वदंवादञ्चादुद्धृत्य घृताक्तमन्नं घृतप्तुतं पात्रान्तरं कृत्वा ततः पृच्छिति, अमो करिष्य इत्यनेन मन्त्रेण । प्रश्नस्वरूपिनर्देशार्थ इतिकारः । अतश्च पर्यायान्तरंण प्रश्नाभावः । घृताक्तिमिति निष्ठा भूतेऽयें । ततश्चाधिश्चितस्यैवाभिवारणम् । श्रुतिः । ताल्ंश्रपयित तिस्मन्निश्चित आज्यं प्रत्यानयत्यमौ वै देवेभ्यो जुह्नत्युद्धर्नित मनुष्येभ्योऽथैवन्पितृणामिति पिण्ड-पितृयज्ञे हेत्पन्यासात् पिच्यत्वस्यात्रापि तुष्यत्वान् । घृताक्तम्हणं सूपशाकादिनिवृत्त्यर्थम् । तथा च विष्णुपुराणे—जुहुयाद्वाश्चनश्चारवर्जमिति । 'कुष्क्वेः स्वाहेति' ततः पिङ्कमूर्द्धन्येन सर्वेर्वा कुष्क्वेत्यनुज्ञानः पिण्डपितृयज्ञवद्धत्वा हुतशेषं त्राह्मणभाजनेषु दत्त्वा पात्रमालभ्य समन्तात्स्पृष्ट्वा पृथिवीतइति मन्त्रं अपत् । पात्रमालभ्य ज्ञपः, न तुमन्त्रान्तं आलभेत, पात्रस्योदेश्यमानत्वात्प्रितिपात्रमालम्भनम् ।

पिण्डपितृयज्ञवदुपचार इत्यनेन पिण्डपितृयज्ञातिदेशश्चोक्तः, पुनः पिण्डपितृयज्ञश्रहणं परिस्तरणादि-पदार्थनिवृत्त्यर्थे द्रष्टव्यम् । होममात्रस्यात्रातिदेशः । स चायमग्रीकरणहोमः साग्निनाऽऽवसध्येऽग्री कर्तव्यः । तथा च याज्ञवल्क्यः—कर्म स्मार्त विवाहाग्नौ कुर्वीत प्रत्यहं गृही । दायकालाहते वाऽपि श्रीतं वैतानिकाग्निष्विति । स्मार्तमत्र श्राद्धं तदङ्गभूतः अग्नीकरणहोम आवसथ्येऽग्नी भवति । न च प्रकृतिविकृतिभावेनास्य श्रौतत्वम् । कार्यातिदेशात् । स्वरूपातिदेशे तु अवहननफलीकरणपूर्वक चर्वादिप्रवृत्तिरपि स्यात् । कार्यातिदेशे तु पुनरितिकर्तव्यतामात्रमेव प्राप्नुयात् । अतः स्मार्तत्वादावस-थ्यास्रावेव होमः । आहितासिस्तु जुहुयादक्षिणासौ समाहितः, इति यन्मार्कण्डेयेनोक्तंतत्सर्वाधानपक्षे ज्ञातव्यम् । आहत्य दक्षिणाप्ति तु होमार्थ वै प्रयत्नतः । अस्यर्थ छौकिकं वापि जहयाकर्मसिद्धये, इति वायुपुराणीयमपि औपवसध्याहरणपक्षे वेदितव्यम् । अग्न्यभावे मनुराह । अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाणावेबोपपादयेत् । यो ह्याप्तः स द्विजो विप्रैर्मन्त्रदर्शिभिरुच्यत इति । कात्यायनः—पित्र्ये यः पङ्जिमद्भन्यस्तस्य पाणावनम्निकः । ऋत्वा मन्त्रवद्नयेषां तुण्णीं पात्रेषु निक्षिपेदिति । द्विजाभावे मत्स्यपुराणे । अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाणौ वाऽथ जलेऽपि वा । अजकर्णेऽश्वकर्णे वा गोष्ठे वाऽथ शिवान्तिके इति । पाणिहोमपक्षे अनुज्ञावचने न स्तः प्रतिकृतित्वात् । हुतशेषदाने विप्रतिपत्तिः । हत्रशेषानुहेखात्साधारण्याहैवे पित्रये च देयमिति कर्काचार्यमतम् । कल्पत्रहेमाद्रिमिताक्ष्राकाराणां मते पित्र्य एव । एतदुभयं समूलम् । शाट्यायनिः । हुत्रोषं पूर्वे दैवे दत्वा पश्चात्पित्र्ये दद्यादिति । यम: । असौकरणशेषं तु पिन्ये तु प्रतिपादयेतु । प्रतिपाद्य पितृणां तु न द्वाद्वैश्वदेविके इति । धर्म-प्रदीपके — अग्न्यभावे तु विप्रस्य हस्ते हुत्वा तु दक्षिणे । शेषयेत्पितृविप्रार्थे पिण्डार्थे शेषयेत्तत इति । पात्रमालभ्य जपतीत्यत्र पात्रस्थान्नालम्भ इति केचित् । तद्तीवमन्दम् । यथा 'गाईपत्यमुत्तरेणोद-पात्रं निधायालभते ' इत्यत्र कर्काचार्यैः पात्रालम्भ उक्तस्तथाऽत्रापि पात्रालम्भ एव । ब्रह्मपुराणे विशेषः । दक्षिणं तु करं कृत्वा वामोपरि निधापयेतु । दैवं पात्रमथालभ्य पृथिवी ते पात्रमुचरन । दक्षिणोपरि वामं च कृत्वा पित्र्यपात्रस्यालम्भनमिति । पृथिवी ते पात्रमित्यस्यार्थः । हे अग्नौकरण-दोष ते तव पात्रम् आधारः पृथिवी विश्वाधारभूता अपिधानं द्यौः आकाशं त्वाममृतं हत-शेषं ब्राह्मणस्य मुखे जुहोमि । किंलक्षणे अमृते अभक्ष्यभक्षणादिभिरदूषित इत्यर्थः । ब्राह्मणस्य मुखे अग्निसद्दे त्वाममृतञ्जुहोमीति वाक्यार्थः । ब्राह्मणस्याग्निसद्शत्वमाहापस्तम्बः । पितरोऽत्र देवता ब्राह्मणस्त्वाहवनीयार्थ इति । 'वैष्णः निवकीर्यः वाशब्दो विकल्पार्थः । नियताक्षरपादावसाना ऋक् । अनियताक्षरपादावसानं यजुरुच्यते । अत्र ऋग् इदं विष्णुः । विष्णो हव्यं रक्षस्वेति यजुः । इदं विष्णुरित्यने द्विजाङ्गुष्टं निवेशयेदिति वचनात् तयोरन्यतरेण ब्राह्मणभाजनस्थिते अने द्विजाङ्ग-ष्टमधोमुखं निवेदयापहता इति मन्त्रेण ब्राह्मणानामप्रतो भूमावेव तिलानप्रकिरेत् । रक्षोप्रत्वादुद्-ङ्मुखानामिति कर्कः । अविशेषादितरेषामपीति केचित् । तन्न । स्वत एव रक्षोन्नत्वात्तेषाम् । परि-वेषणमाह—' उष्णर्ठःस्विष्टमत्रं दद्यात् ' यावदुष्णं भवेदत्रं तावदेयम् । स्विष्टं यद् ब्राह्मणाय प्रेताय कर्त्रे वा रोचते । अन्नं भक्ष्यभोज्यलेह्यचोष्यपेयात्मकं पश्चिवधम्। यद्ययत्र सूत्रकृता सामान्येनोक्तमत्रं द्चादिति, तथापि स्मृत्यन्तराद्धविष्यं, त्रीहिशालियवगोधूममुद्गमाष्मुन्यन्नकालशाकशुण्ठीमरिचहिङ्ग-गुडशर्कराकप्रसैन्धवसंभारपन्सनारिकेलकदलीबदरग्व्यपयोद्धिघतपायसम्ध्रमांसप्रभृतीनि द्द्यात्। सस्यं क्षेत्रगतं प्राहु: सतुषं धान्यमुच्यते । आमात्रं वितुषं ज्ञेयं पक्तमन्नमुदाहृतमिति परिभाषणात्के-चिद्त्र पक्तमेवान्नमित्याहु: । परिवेषणं तुभाभ्यामि हस्ताभ्यामादाय कुर्यात् । तदुक्तं मनुना-चरभा-भ्यामुपसंगृह्य स्वयमन्नस्य वर्द्धितमिति । विशेषमाह—कार्ष्णाजितिः—अपसन्येन कर्तव्यं पिच्यं कृत्यमशेषतः । अन्नदानादृते सर्वमेवं मातामहेष्वपीति । अपसन्येन यस्वन्नं ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति ।

विष्टामअन्ति पितरस्ते च सर्वे द्विजोत्तमा इति । तदेतदानं परिवेषणमेव । 'शत्तया वा ' खिष्टा-न्नाभावे यदन्नमेव शत्तया दातुं शक्यते तद्देयमित्यर्थः । अस्मिन्समये अन्नसंकल्पः कार्यः । तत्रैवं प्रयोगः । इद्मन्नं यद्त्तं यच द्रास्यमानं तृप्तिपर्यन्तं तत्सर्वं विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा । ततोऽमुकस-गोत्रेभ्योऽस्मत्पितृपितामहप्रपितामहेभ्योऽमुकामुकशर्मभ्यो वसुरुद्रादित्यस्वरूपेभ्यः इद्मन्नं यद्त्तं यच दास्यमानं तृतिपर्यन्तं तत्सर्वे तेभ्यः स्वधेति । मातामहानामप्येवं संकल्पं कुर्यात् । यदाप्यत्र ब्राह्मण-हुस्तेपृदुकदानमाम्नातं नास्ति, तथापि शाखान्तरसूत्रात्कर्तव्यम् । द्विजैश्च पर्युक्षणादिपाणाहुत्यन्ताः सर्वेऽपि भोजननियमा विधेयाः। केवलं भूमौ वलिहरणमेव न कार्यम्। तत्र वलिहरणे महादोप-श्रवणात् । 'अश्रत्सु '''वित्राणि ' एकवारमिति सकृत्, वारत्रयमिति त्रिः । अत्र संख्याभ्यावृत्ति-गणनेऽर्थे द्वित्रिचतुभ्येः सुच् इति सूत्रेण कृत्वसुचोऽपवादत्वेन त्रीत्यस्याप्रे सुच् प्रत्ययः । एकस्य सक्न-चेति सृत्रेणैकस्य सकृदादेशः । सुच् प्रत्ययश्चोक्तार्थे । अश्रत्सु ब्राह्मणेषु व्याद्वतिपूर्वी गायत्रीं सप्रणवां सक्कत्रिर्वा जपेत् संहितास्वरेण पठेत् । तत्रायं क्रमः । प्रणवं प्राक् प्रयुक्तीत व्याहृतीस्तद्नन्तरम् । सावित्रींचानुपूर्व्येण ततो वर्णान्समुचरेत् राक्षोत्रीः कृणुष्व पाज इत्याद्याः पञ्चर्चः । पित्र्यमन्त्रानु-दीरतामवर इत्यादिकास्त्रयोदशर्चः । पुरुषसूक्तं सहस्रशीऽर्षेत्यादिकाः षोडशर्चः । अप्रतिरथम् आशुः शिशान इत्याद्याः सप्तद्शर्चः द्वाद्शर्चो वा । अन्यानि रुद्रप्रभृतीनि । अग्नये कव्यवाहनाय स्वाहे-त्यादीन्पित्र्यमन्त्रान् जपेत् । अत्र च व्यपदेशस्तानस्वरबाधनार्थः । मनुः—स्वाध्यायं श्रावयेत्पित्र्ये धर्मशास्त्राणि चैवहीति । मत्स्यपुराणे विशेषः—ब्रह्मविष्ण्वर्करुद्राणां स्तोत्राणि विविधानि च । इन्द्रेशसोमसुक्तानि पावमानीश्च शक्तितः । वृहद्रथन्तरं तद्वज्ज्येष्टसाम सरौरवम् । मण्डलब्राह्मणं तद्व॰ त्प्रीतिकारि च यत्पुनः । विप्राणामात्मनश्चैव तत्सर्वे समुदीरयेत् । इन्द्रादिसूक्तानि च ऋग्वेदे प्रसि-द्धानि । पुनन्तुमेत्याद्याः पावमान्यः । त्वामिद्धि हवामह इत्यस्यामृचि गीयते यत्तद् बृहत्साम । अभित्वाशूरनोनुम इति रथन्तरम् । मूर्द्धानन्दिव इति ज्येष्ठसाम । पुनानः सोमेति रौरवम् । ऋचं वाचिमति शान्तिकाध्यायः । यदेतनमण्डलमित्यग्निरहस्ये मण्डलब्राह्मणं प्रसिद्धम् । इयं पृथिवीति वृहदारण्यके मधुब्राह्मणम् । गरुडपुराणे—यो विष्णुहृहयं मन्त्रं श्राद्धेषु नियतः पठेत् । पितरस्तर्पि-तास्तेन पयसा च घृतेन च । चतुर्भिश्च चतुर्भिश्च द्वाभ्यां पश्चभिरेव च । हूयते च पुनर्द्वाभ्यां स मे विष्णुः प्रसीद्तु । यस्य स्मृत्या च नामोत्तया तपोयज्ञिकयादिषु । न्यूनं संपूर्णतां याति सद्यो वन्दे तमच्युतम्, इति विष्णुहृद्यमन्त्रः । ओ श्रावयेति चत्वारि अक्षराणि, अस्तु श्रीषडिति चत्वारि, यजेति द्वे, ये यजामहे इति पञ्च, वौषिडिति द्वे, एतैयों हूयते स यज्ञपुरुषो विष्णुर्मम प्रसीद्त्वित्यर्थः। एतद्नुसारि शतपथे वाक्यम् । तदेतदद्य ज्ञानस्यायातयामी आवयेत्यारभ्य ओश्रावयेति चतुरक्षरमस्तु <mark>श्रौपडिति चतुरक्षरं य</mark>जेति द्वयक्षरं ये यजागहे इति पञ्चाक्षरं द्वयक्षरो वषट्कार इति । उक्तजपासं-भवे मत्स्यपुराणे । अभावे सर्वविद्यानां गायत्रीजपमाचरेदिति । 'तृप्तान् ः ध्विति च 'तृप्तान्त्राह्म-णान् ज्ञात्वा ब्राह्मणानामयतोऽत्रं विकिरेदिति । मनुः—सार्ववर्णिकमन्नाद्यं सन्नीयाप्टाव्य वारिणा । परिक्षिपेद् भुक्तवतामयतो विकिरन् भुवि । वृहस्पतिः । सोदकं विकिरेदन्नं मन्त्रं चेमं समुचरेत् । अग्निद्ग्वाश्च ये जीवा येऽप्यद्ग्धाः कुले मम । भूमौ दत्तेन तृष्यन्तु तृप्रा यान्तु पराङ्गतिमिति । तत्रैवं सर्वमन्नमेकत्र पात्रे कुत्वोदकं निषिच्याचामेत् । ब्राह्मणानामप्रतोऽत्रं प्रकिरेदिति कर्काचार्याः। पङ्किमूर्द्धन्यस्योत्तरिदग्भागे अरित्तमात्रे विकिरं दद्यादिति हेमाद्रिः । तीर्थश्राद्धे विकिराभावः । सकुत्सकृदिति वीप्सा ब्राह्मणापेक्षया, तेन वैश्वदेविकद्विजपूर्वकमेकैकस्य पाणौ तु उत्तरापोशनार्थ सकुत्सकुदुद्कं द्द्यात् । पूर्ववदिति प्रणवेन व्याहृतिभिश्च सर्वो गायत्री सकुत्रिर्वा जपेत् । मधुमती-रिति मधुवाता इति तिस्र ऋच उच्यन्ते, मधुमध्विति चेति च मधुमधुमध्वित्येवं त्रिरुचारणं कर्त-

च्यम् । ' तृप्ताः स्थेति पृच्छति ' तृप्ताः स्थ इत्येवं ब्राह्मणान्प्रति पृच्छति प्रश्नं करोति । अत्र बहुबच-नात्सर्वे प्रष्टव्याः । ' तृप्ताः द्यात् ' ततस्तैर्द्विजैस्तृप्ताः सम इत्यनुज्ञातः शेषमन्नमनुज्ञाप्य उर्वरित-स्यात्रस्यानुज्ञां दापयित्वा सर्वमत्रं सर्वप्रकारं माषात्रवर्ज पिण्डपर्याप्तमेकस्मिन्पात्रे उद्धरेत् दर्भेषु त्रीस्त्रीन्पिण्डानिति दर्भग्रहणमुपमूळसकृदाच्<mark>छिन्नोपळक्षणार्थम् । त्रींस्त्रीनिति वीप्सा मातामहा-</mark> भिप्रायेण । पिण्डपितृयज्ञवदुपचार इति सूत्रितत्वाद्त्र पिण्डपितृयज्ञविपण्डदानम् । तेनोहिखत्य-पहता इत्यपरेण वोल्मुकं परस्तात्करोतीत्यारभ्य वयस्युत्तरे यजमानलोमानि वेत्यन्तं लभ्यते । अत्राह याज्ञवरुक्यः--सर्वमत्रमुपादाय सतिलं दक्षिणामुखः । उच्छिष्टसन्निधौ पिण्डान्द्वाद्वै पितृयज्ञव-।। अत्र पदार्थकमः । उहेखनम् उद्कालम्भः उत्मुकनिधानम् अवनेजनं सकृदाच्छिन्ना-स्तरणम् पिण्डदानम् । अत्र पितर इत्युक्त्वोद्ङ्कातमनम् । आवृत्यजपः । पुनरवनेजनम् । नीवीवि-सर्गः । नमो व इति पण्णमस्काराः । सूत्रदानम् । स्मृत्युक्तं पूजनम् । इति क्रमः ॥ ॥ ' आचान्ते-ष्वित्येके ' एके आचार्याः आचान्तेषु त्राह्मणेषु पिण्डदानमिच्छन्ति । ' आचा ''द्यात्' त्राह्म-णेषु सत्सु तेभ्य उद्कादिकं च द्यात् । पुष्पाणि चाप्रतिषिद्धानि पद्मोत्पलमहिकायुथिकाशत-पत्रचम्पकाद्यानि गन्धरूपसंपन्नान्यन्यान्यपि द्यात् । तत्रायं प्रयोग उक्तद्द्यन्दोगपरिशिष्टे । अथात्र भूमिमासि श्वेत्प्रोक्षितमिति । शिवा आपः सन्त्विति युग्मानेवोदकेन च सौमनस्यमस्त्विति पुष्पदा-नमनन्तरम् । अक्षतं चारिष्टं चास्त्वित्यक्षतान्प्रतिपादयेत् । अक्षय्योदकदानं तु ह्यर्वदानवदिष्यते । पष्ट्येव नियतं कुर्याञ्च चतुथ्यां कदाचन ॥ युग्मानिति वृद्धिपरं प्रकरणात् । पित्रायुह्रोखाभावा-द्धस्ते प्रक्षेपमात्रस्य विधानादिदं जलादित्रिकं दैवे पित्र्यं च कार्यम् । यद्योपवीतिना देयमिति शङ्ख्य-राचार्यः । तथा ज्ञातातपोऽपि । ततः पुष्पाणि सन्येन उद्कानि पृथक् पृथगिति । इदं जलादिदानं देवे सञ्येनेति, पित्र्ये त्वपसञ्येनेति कर्काचार्याः । हस्ते प्रतिपादितानामपां चिरधारणे प्रयोजनाभा-वाच्छुचौ देशे स्थापनमेव । पुष्पाणां त्वत्र ब्राह्मणा यजमानायाशिषं प्रयच्छन्ति । मत्स्यपुराणे— आचान्तेषु पुनर्दद्याज्जलपुष्पाक्षतोद्कम् । दत्वाशीः प्रतिगृह्वीयाद् द्विजेभ्यः प्राङ्मुखो द्विजः । अक्ष-य्योद्कराब्देन दत्तान्नपानादेरानन्त्यप्रार्थनसंबन्धि जलमभिधीयते । तच पितृत्राह्मणेभ्य एवेति कर्कः । सर्वेभ्यो दद्यादिति स्मृत्यर्थसारे । 'अघोराः स्तिवति ' आशीःप्रार्थनं प्रपश्चयति । तत्र यज-मानः अघोराः पितरः सन्त्विति ब्रूयात् । ब्राह्मणाश्च सन्त्विति ब्रूयः । तैस्तथौक्ते यजमानो गोत्रन्नो वर्द्धतामित्याह । ब्राह्मणैश्च वर्द्धतामित्युक्ते यजमानो दातारो नोऽभिवर्द्धन्तामिति ब्रूयात्, द्विजैर्वर्द्ध-न्तामित्युक्ते कर्ता वेदा वर्द्धन्तामिति ब्रूयात् । तैर्वर्द्धन्तामित्युक्ते यजमानः सन्तिर्वर्द्धतामिति। वर्द्धतामिति त्राह्मणाः । श्रद्धा च नो मा व्यगमदिति यजमानः, मागादिति ब्राह्मणाः । बहुदेयं च नोऽस्त्वित कर्ता । अस्त्विति ते ब्र्युः । अत्र मनुराह—दक्षिणां दिशमाकाङ्कन्याचेतेमान्वरान्पित्-निति । ' आशिषः ' पृच्छति । उक्तप्रकारेणाशीर्प्रहणं कृत्वा स्वधावाचनीयसंज्ञकान्सपवित्रान्कुशा-नास्तीर्य पिण्डसमीपे भूमौ स्तृत्वा स्वधां वाचयिष्य इति पङ्क्रिमूर्द्धन्यं सर्वान्वा पृच्छेत् । सपवित्रा-न्साम्रानित्यर्थः । न्युब्जपात्रोपरिस्थितपवित्राण्यर्घपवित्रैः सह समानीय पिण्डानां पश्चिमतो दक्षिणा-प्राणि निधाय स्वधां वाचयिष्य इति पृच्छेदिति हेमाद्रिः । सकुशानि पवित्राणि पिण्डानामुपर्या-स्तीर्य स्वधां वाचियष्य इति पृच्छेदिति देवयाज्ञिकाः । 'वाच्य···च्यतामिति ' ततस्तैर्द्विजैर्वाच्यता• मित्यनुज्ञातः पितृभ्य इत्यादि स्वधोच्यतामित्येवं मन्त्रमुदाहरेत् । 'अस्तु "र्जमिति ' अस्तु स्वधे-त्युच्यमाने सति स्वधावाचनीयेषूद्कं निषिश्चत्यूर्जिमित्यनेन मन्त्रेण । आसेचनप्रयोगानामङ्गाङ्गी-भावः । अवसरनिर्देशकत्वाच्छानचः । अतो वृद्धिश्राद्धेऽपि भवति । मन्त्रश्चायं समवेतार्थः । अतोऽस्य मातृश्राद्धे मातृभ्यः पितामहीभ्य इत्यागृहः संख्यासमवेतार्थः । अतश्वैकोहिष्टे नोहः । 'उत्ताः 'द्यात्'

शक्तिमनितक्रम्येति यथाशक्ति । अत्र शातपथीश्रुतिः । स एव यज्ञो हतो नै द्दक्षे । तं देवा दक्षिणामिरद्श्वयँस्तयदेनं दक्षिणाभिरदृश्चयंस्तसमादृश्चिणा नामेति। स्मृतौ ।। गोभूहिरण्यवासांसि कन्याभवनभूषणम् । द्यायदिष्टं विप्राणामात्मनः पितुरेव चेति । अद्क्षिणं च श्राद्धं न कुर्यात् । तथा च श्राद्धकल्पे—न कुर्याद्क्षिणाहीनं द्हेच्छ्राद्धमदृक्षिणिमिति । तथा च शतपथत्राद्धाणे । तस्मान्नादृक्षिणहःहविः
स्यादिति । विद्ववे "सृज्य ' वाचिरत्वेति कारितत्वाद्ध्येषणा भवति ' विश्वेदेवाः प्रीयन्तामिति
ब्रूहीति । देवत्राद्धाणाश्च विश्वेदेवाः प्रीयन्तामिति ब्रूयुः । ततो वाजे वाजे वत इति मन्त्रेण विप्रान्विसर्जन्
येत् । विसर्जनं तु पितृपूर्वेकम् । तथा च याज्ञवल्क्यः—वाजेवाजे इति प्रीतः पितृपूर्वे विसर्जयेदिति ।
निमन्त्रणादिपदार्थजातं देवपूर्वे भवति । विसर्जनं तु पितृपूर्वमिति मेधातिथिः । देवलोऽपि—
पूर्वमुत्थापयेत्पितृनवाच्यतामिति च ब्रुवन् । उत्थिताननुगच्छेत्तु तेभ्यः शेषं च संहरेत् । पश्चात्तु वैश्वदेविकान्विप्रानुत्थापयेत्तथा । एते हि पूर्वमासीनाः समुत्तिष्टन्ति पश्चिमा इति । ' आमा" विशेत् '
आमावाजस्येति मन्त्रेणानुत्रज्यानुपश्चात् द्विज्ञानसीमान्तं गत्वा प्रदक्षिणीकृत्य स्वगृहं प्रविशेत् ।
इति तृतीयकण्डिका ।। ३ ।।

अथ प्रयोगपद्धतिः—तत्र कालाः । अमावास्याऽष्टका वृद्धिः कृष्णपक्षोऽयनद्वयम् । विपुवत्सूर्य-संक्रमो व्यतीपातो गजच्छाया श्रहणयुगादिमन्धादयश्च । तथा विशिष्टे देशे गयादौ विशिष्टे काले च मृताहादौ द्रव्यत्राह्मणसंपत्स चात्मरुचिश्चेत्याद्याः कालाः । अथ श्राद्धाविकारिनिर्णयः—प्रमी-तयोः पित्रोर्मुख्यो गौणाश्च पुत्राः आद्धं कुर्युः । तद्भावे दायहरः । पौत्रः पुत्रिकापुत्रो वा तद्भावे सहोद्राः तत्सन्ततिर्वा तद्भावे पुरोहितः तद्भावे भृत्याः सुहृदश्च कुर्युः । सर्वाभावे नरपतिस्तज्ञा-तीयैः कारयेत् । नरपतिः सर्ववर्णानां बान्धव इति स्मरणात् । ब्राह्मविवाहोढा साध्वी चेत्पुत्राभावे पत्न्येवाधिकारिणी यदि क्रयकीता न भवति । क्रयक्रीता च या नारी न सा पत्नी विधीयते । न सा दैवे न सा पिज्ये दासीं तां केवलां विदुः। सर्वाभावे त्वस्या अप्यमन्त्रके आद्धेऽधिकारः। एक एव चेत्पुत्रस्तदाऽसावनुपनीतोऽपि कृतचौलश्चेदमन्नकं श्राद्धं कुर्यात् । अपुत्रायाः पतिर्देचात्सपुत्रा-याश्च न कचित्। पित्रा श्राद्धं न कर्तव्यं पुत्राणां च कदाचन। श्रात्रा चैव न कर्तव्यं श्रातृणां च कनीयसाम् । अपि स्नेहेन कुर्याचेत्सपिण्डीकरणं दिता । गयायां तु विशेषेण ज्यायानपि समाचरेत्। धनहारित्वादिनियमाभावे प्रीत्या यस्य कस्यापि वर्णस्य श्राद्धे कृते महत्फलमाह शातातपः। प्रीत्या श्राद्धं तु कर्तव्यं सर्वेषां वर्णिलिङ्गिनाम् । एवं कुर्वन्नरः सम्यङ् महतीं श्रियमाप्नुयात् । त्राह्मणो ह्यस-वर्णस्य यः करोत्यौर्द्धदेहिकम् । तद्वर्णत्वमवाप्नोति इह लोके परत्र च । दौहित्रेण तु सपिण्डीकरणा-दिव्यतिरेकेण यदा यदा पितृश्राद्धं तदा तदा मातामहश्राद्धं कर्तव्यमेव । पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा अपि । अविदेषेण कर्तव्यं विदेषान्नरकं त्रजेत् । तत्पिण्डपितृयज्ञव्यतिरिक्तविषयम् । <mark>अन्वष्टकासु पूर्वे सुरातर्पणेन तथैव पश्चादन्वष्टक्यां त्रिपार्वणं सपिण्डीकरणम् । यः पुनर्धनहारी</mark> दौहित्रस्तेन त्ववद्यं नवश्राद्धाद्यपि कार्यमेव । क्ष्याहे तु एकपार्वणमेव सामिकानामेकोदिष्टं वा । यो यत आद्दीत स तस्यैव श्राद्धं कुर्यादिति स्मरणात् । मातामद्यं नवश्राद्धमवदयं धनहारिणा दौहित्रेण कार्यम् । दौहित्रेणार्थनिष्कृत्यै कर्तव्यं विधिवत्सदा । आदेहपतनात्कुर्यात्तस्य पिण्डोदक-कियाम् । यस्तु केवलं मातामहेन संवद्धः पुत्रिकापुत्रः स मातामहस्यैव नियमेन श्राद्धं कुर्यात् । पुत्रिकापुत्रश्राद्धे विशेषमाह मनुः—मातुः प्रथमतः पिण्डं निर्वपेत्पुत्रिकासुतः । द्वितीयं तु पितु-स्तस्यास्तृतीयमपि तित्पतुः । द्वचामुख्यायणे पुत्रिकापुत्रे उज्ञनसोक्तो विशेषः—मातामहां तु मात्रादि

<mark>१ न ददक्षे फलं जनयितुं न शशाक इति सायणाचार्यभाष्ये ।</mark>

पैतृकं पितृपूर्वकम् । मातृतः पितृतो यस्माद्धिकारोऽस्ति धर्मत इति । क्षेत्रजे तु द्वामुख्यायणे देव-लोक्तम् । द्वचासुष्यायणका द्युद्वीभ्यां पिण्डोद्कं पृथगिति । द्वाभ्यां पितृवर्गाभ्यामित्यर्थः । द्विपितुः पिण्डदानं स्यात्पिण्डे पिण्डे द्विनामता । वण्णामत्र त्रयः पिण्डा एकैकं तु क्ष्येऽहिन । पोषकः प्रथमः ततो जनकः । अत्र क्रमविशेषमाह । मरीचिः—सगोत्रो वाऽन्यगोत्रो वा यो भवेद्विधवासुतः । पिण्ड-आद्धविधानं च क्षेत्रिणे प्राग्विनिर्देपेत् । बीजिने तु ततः पश्चात्क्षेत्री जीवति चेत्कचित् । बीजिने द्गुरादो तु मृते पश्चात्प्रदीयत इति । जीवत्पितृकस्यापि कचित्कचिच्छ्राद्वाधिकारः । तत्र मैत्रा-यणीयपरिशिष्टे विशेषो दर्शितः—उद्घाहे पुत्रजनने पित्र्येष्ट्यां सौमिके मखे। तीर्थे ब्राह्मण आयाते षडेते जीवतः पितुः । पुत्रस्य श्राद्धकाला इतिरोषः । जीवत्पितृकेण आश्विनप्रतिपदि मातामहश्राद्धं फलातिरायप्राप्तये नियमेन कार्यम् । जातमात्रोऽपि दौहित्रो विद्यमानेऽपि मातुले । कुर्यान्मातामह-श्राद्धं प्रतिपद्याश्विने सिते इति । अथ श्राद्धार्हत्राद्धाणरुक्षणम् । तत्र महाभारते—विद्यावेदव्रतस्नाता त्राह्मणाः सर्वे एव हि । सदाचारपराश्चैव विज्ञेयाः सर्वपावनाः । पाङ्केयांस्तु प्रवक्ष्यामि ज्ञेयास्ते पङ्कि-पावनाः । तृणाचिकेतः पञ्चाग्निस्त्रिसुपर्णः षडङ्गवित् । ब्रह्मदेयानुसंतानक्छन्दोगो ज्येष्टसामगः । माता-पित्रोर्थश्च वर्यः श्रोत्रियो द्रापूरुषः । ऋतुकालाभिगामी च धर्मपत्नीषु यः सदा । वेद्विद्यात्रतस्नातो विप्रः पर्क्कि पुनात्युत । अथर्विशिरसोऽध्येता ब्रह्मचारी यतव्रतः । सत्यवादी धर्मशीलः स्वकर्म-निरतस्य यः । ये च पुण्येषु तीर्थेषु अभिषेककृतश्रमाः । मखेषु च समन्त्रेषु भवन्त्यवसृथण्डुताः । अक्रीयना ह्यचपलाः क्षान्ता दान्ता जितेन्द्रियाः । सर्वभूतिहता ये च आद्धेष्वेतान्निमन्त्रयेत इति । यथोक्तगुणाभावे किंचिद्धीनगुणाश्च वैश्वदेविकार्थमुपवेशनीयाः । पित्र्ये तु यथोक्तगुणा एव भोज्याः । गयायां तु निर्गुणा अपि तत्रस्था एव द्विजा भोज्याः । यथोक्तद्विजाभावे मातामहमात्रलखस्त्रीयश्वरारदौहित्रजामातृऋत्विग्याज्यशिष्या अपि गुणवन्तश्चेच्छाद्धे भोजनीयाः। अधैकस्यापि ब्राह्मणस्यालाभे अनुकल्पान्तरमुक्तं प्रभासखण्डे —अलाभे ब्राह्मणस्यैव कौशः कार्यो बदः प्रिये । एवमप्याचरेच्छाद्धं षड्दैवत्यं समाहितः । विभक्तिङ्कारयेद्यस्तु पितृहा स प्रजा-यते । कौशः कुशमयो बदुः लघुमनुष्यप्रकृतिः तं बदुं ब्राह्मणत्वेन परिकल्प्य सर्वे आदं समाच-रेत् । विभक्तिः कर्मणब्छेरो लोप इति यावत्, तन्न कुर्यात्। "पात्राभावेऽखिलं कृत्वा पितृ-यज्ञविधि नरः । निधाय वा दर्भबद्दनासनेषु समाहितः । प्रेषानुप्रेषसंयुक्तं विधानं प्रतिपादयेत् । सर्वा-भावे क्षिपेद्मौ गवे द्वाद्थाप्स वा । नैव प्राप्तस्य लोपोऽस्ति पैतृकस्य विशेषतः " इति देवलः । प्रै-षानुप्रैषसंयुक्तमिति आदं संपन्नमित्यादिवैषप्रतित्रचने स्वयमेव वदेदित्यर्थः ॥ अथ नियमाः ॥ मनो-वाकमी भरहिंसा निमन्त्रितत्राह्मणापरित्यागस्ताम्बूलञ्जरकर्माभ्य अनद्न्तधावनपरित्यागश्चेति कर्तृनि-निमन्त्रणमभ्युपगम्यानपक्रमणमन्यत्राभोजनमेकत्रनिमन्त्रितस्यान्येषामन्नादेरप्यप्रहणम् । आहृतस्य कुतपकालाद्यनतिक्रमणम् । इति द्विजनियमाः । निमन्त्रणादुपरि आद्वान्नव्यतिरिक्तभो-जनपुनर्भो जनासत्यवादिताशौचमत्वरितत्वमृतौ स्वदारेष्वपि नियुक्तस्यापि मैथुनाकरणं विशेषतः सूर द्रायाः परिहरणम् । अमस्वाध्यायक्रोधकोर्यकलहृ सूत्रभारोद्वहनप्रतिप्रहृप्रमाद्मुद्मोह्लोभाहङ्कारकार्प-ण्यस्तेयवर्जनम् । इत्युभयनियमाः । अथ श्राद्धदिनात्प्राचीनदिनकृत्यम् । तत्र कर्ता स्वगृहे निरामिषं भुक्त्वा ब्राह्मणिनमन्त्रणं प्रदोषान्ते करोति । विष्णुस्मरणं प्राणायामत्रयं कृत्वा यज्ञोपवीती उद-ङ्मुखः प्राङ्मुखस्य द्विजस्य दक्षिणञ्जानूपस्पृत्रय 💞 दैवे क्षणः क्रियतामिति वदेत्। ॐ तथेति प्रत्युक्तिः । प्राप्नोतु भवानित्युक्ते प्राप्नवानीति प्रत्युक्तिः । तत अक्रोधनैरित्यादि आवयेत् । एवं माता-महिविश्वदेवसंविन्धिनिमन्त्रणम्। ततः प्राचीनावीती दक्षिणाभिमुख उदङ्मुखद्विजस्य दक्षिणश्जानूप-स्पृद्य ॐ अमुकगोत्रस्यामुकदार्भणोऽस्मत्पितुः सपत्नीकस्य श्राह्ये क्षणः कियतामित्यादि । एवमयं

४६३

पित्रयं पितामहस्यायं प्रपितामहस्येत्यादिनिर्द्धारणं कृत्वा मातामहद्विजान्निसन्त्रयेत् । यावत्सं-ख्याश्च पितृद्धिजास्तावत्संख्या एव मातामहद्विजास्तथैव निमन्त्रणीयाः । ततः ' अक्रोधनैः शौचपरैः सततं ब्रह्मचारिभिः । भवितव्यं भवद्भिश्च मया च श्राद्धकारिणा ' इति नियमाञ्छावयेत । तन्त्रेण वा वैश्वदेविकम् ॥ इति आद्धदिनात्प्राचीनदिनकृत्यम् । पूर्वदिने निमन्त्रणासंभवे आद्धदिने पातर्निमन्त्रणम् । अथ आद्धदिनकृत्यम् । तत्र दन्तधावनवर्जे प्रातःकालिकं कर्म कृत्वा उद्वर्त्तनद्रव्य-स्नानीयतिलामलककरकांस्ताम्रपात्रे संभृतान्कृत्तदमश्चनखेभ्यो निमन्त्रितद्विजेभ्यो देवपूर्वकं प्रेष्यद्वारा दापयेत् । ततः पाकभूमेर्गोमयोपलेपादिसंस्कारकरणं महानसे च । सचैलस्नातः सपत्नीको यजमानः स्वयं पाकमारभेत । असंभवे तु शुचिभिः स्नातैः सवर्णेर्वा कारयेत् । ततः श्राद्धसंभारोपकल्पनम् । अथाहः षष्टे मुहुर्ते नदादौ नित्यसानं ततः कर्माङ्गस्नानम् । ततः श्राद्धार्थमुद्कमानीय पत्न्या सह <mark>शुचिः शुक्रवासाः आद्धदेशमागत्योदकं स्थापयेत् । अथापराह्वकृत्यम् । तत्रागतान्द्विजान्दष्ट</mark>ा भवतां स्वागतमिति प्रत्येकं ब्रूयात् । सुस्वागतमिति द्विजैर्वक्तव्यम् । ततस्तेभ्य उद्कदानम् । मण्डलकरणम् <mark>आचमनार्थञ्जलदानम् । तैश्चाचमनकरणम् । ततो यजमानस्य पादप्रक्षालनपूर्वकं द्विराचमनम् ।</mark> ब्राह्मणानामुपवेशनम् । अस्मित्रवसरे दीपानां स्थापनम् । ततः कर्तोपविश्य "गङ्गायै नमः । गदाधराय नमः " इति वदेत् । पुण्डरीकाक्षं स्मृत्वा " देवताभ्यः पितृभ्यश्च महायोगिभ्य एव च । नमः स्वाहायै स्वधायै नित्यमेव नमोनमः ॥ इति त्रिः पठेत् । ततः अद्येत्यादिकालज्ञानं कृत्वा, अमुकसगोत्राणामस्म-त्पितृपितामहप्रपितामहानां सपत्नीकानां वसुरुद्रादित्यस्वरूपाणां तथा मातामहादीनां संकीर्तनं कृत्वा पार्वणद्वयविधिनाऽमुकनिमित्तं आद्धं करिष्य इति संकल्पं कुर्यात् । ततो " निहन्मि सर्वे यद्मे-ध्यमत्र निहन्मि सर्वानिप दानवासुरान् । यक्षाश्च रक्षांसि पिशाचगुह्यका हता मया यातुधानाश्च सर्वे " इति पठेत्। नीवीवन्धनम् । ततस्तिला रक्षन्त्वसुरान्दर्भा रक्षन्तु राक्षसान् । पङ्कि वै श्रोत्रियो रक्षेद्तिथिः सर्वरक्षकः । इति द्वारि तिलकुशनिक्षेपः । अग्निष्वात्ताः पितृगणाः प्राची रक्षन्त मे दिशम् । तथा वर्हिषदः पान्त याम्यां ये पितरस्तथा ॥ प्रतीचीमाज्यपास्तद्वदुदीची-मपि सोमपाः । ऊर्ध्वतस्त्वर्यमा रक्षेत्कव्यवाङनलोऽप्यधः ।। रक्षोभृतपिशाचेभ्यस्तथैवासुरदोषतः । सर्वतश्चाधिपस्तेषां यमो रक्षां करोतु मे ॥ इति यथालिङ्गं दिशि दिशि तिलान्प्रकिरेत् । रक्षोमू-<mark>तेति सर्वतः प्रकिरणम् । ततः कर्मार्थे जलाभिमन्त्रणं दुर्भैरालोडयन् यदेवा इति तृचेन । अत</mark> उर्ध्वे जलकार्यमनेन । दुष्टदृष्टिनिपातनादिदृषितः पाकः पूतो भवित्विति पाकप्रोक्षणम् । सञ्यम् । पुरूरवार्द्रवसञ्ज्ञकानां विश्वपान्देवानामिदमासनम्। हस्तप्रक्षालनम् । अपसव्यम् । गोत्राणाम्पितृ-पितामहप्रपितामहानाममुकामुकशर्मणामिद्मासनम् । हस्तप्रक्षालनम् । एवं मातामहादीनाम् । सव्यं पुरूरवार्द्रवसंज्ञकान्विश्वान्देवानावाहयिष्ये, इति प्रश्नः । आवाहयेति प्रत्युक्तिः । दक्षिणं जान्वालभ्य <mark>विश्वेदेवास इत्यावाहनम् । य</mark>वविकर्णम् । विश्वेदेवाः शृणुतेममिति जपः । आगच्छन्त्वित्यपि जपेन् । अपसव्यम् । अमुकगोत्रान्पितृनावाहयिष्ये, इति प्रश्नः । आवाहयेति प्रत्युक्तिः । उशन्तस्त्वेत्यावाह-नम् । तिलविकरणम् । आयन्तु न इति जपः । एवं मातामहादीनामावाहनम् । ततः सव्यं कृत्वा <mark>वैश्वदेविकं पात्रं निधाय पवित्रान्तर्हिते</mark> रान्नोदेवीरिति जलमासिच्यापसव्यं कृत्वा पितृपात्राणि निधाय पवित्रान्तर्हितेषु रान्नोदेवीरिति जलासेकः। सन्यम् । यवोऽसि धान्यराजो वा वारुणो मधुसंयुतः । निर्णोदः सर्वपापानां पवित्रमृषिभिः स्मृतः । इति देवपात्रं यवप्रक्षेपः । यवोसि यवयेति मन्त्रेण वा यवप्रक्षेपः । तिलपक्षे तु तिलोसीति मन्त्रेण । तिलोसीति पितृपात्रेषु मन्त्रावृत्त्या तिल-प्रक्षेपः । सर्वेपात्रे चन्द्रनपुष्पप्रक्षेपो देवपितृधर्मेण । सन्यम् वैश्वदेविकपवित्रदानम् । पूजनम् । यादिन्या इत्यर्घदानम् । एवं सर्वत्र । प्रथमे पात्रे संस्रवान्समवनीय पितृभ्यः स्थानमसीति पात्रन्युञ्जी-

करणम् । तदुपरि कुरानिधानम् । पुत्रकामश्चेत्संस्नवनन्दनम् " आपः शिवा " इति । ततो ग-न्धादिदानम् । तत्रैवम् । सन्यम् । यथादत्तं गन्धाद्यर्चनं पुरूरवार्द्रवसंज्ञकेभ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा । अपसन्यं कृत्वैवं पितृभ्यो दानम् । आचमनं प्राणायामः । ब्राह्मणाप्रे भाजनानि निधाय उक्तप्रकारेण मण्डलानि कुर्यात्। अपसन्यम्। अत्रमुद्भृत्य " अग्नौकरिष्ये " इति प्रश्नः। कुरूष्वेति प्रत्युक्तिः । ॐ अग्नये कव्यवाहनाय स्वाहा । इदमग्नये कव्यवाहनाय नमम । ॐ सोमाय पितृमते स्वाहा । इदं सोमाय पितृमते न ममेति द्वयोस्त्यागौ । स्वयंकर्तृके त्यागाभाव इति हेमाद्रिपद्वतौ । हुतरोषं पात्रे दत्वा पात्रमालभ्य जपति " पृथिवी त " इति प्रतिपात्रं मन्त्रावृत्तिः । वैष्णव्यर्चा य-जुषा वाऽन्नेऽङ्ग्रष्टावगाहनम् । तिलविकिरणम् । परिवेषणम् । संकल्पः पूर्वोक्तप्रकारेण । सकृत्सकृदुद्क-दानं विप्रहस्तेषु । ततोऽअत्सु जपो यथोक्तः । तृप्तान् ज्ञात्वोक्तप्रकारेणान्नप्रकिरणम् । आचमनम् । सक्रत्सकृदुद्कदानं विप्रहस्तेषु । पूर्ववद्गायत्रीजपः । मधु बाता० भवन्तु नः, मधु मधु मधु, इति जपेत् । तृप्ताः स्थेति प्रश्नः, तृप्ताः स्म इति प्रत्युक्ते शेषमन्नमप्यस्तीति ब्रूयात् । इष्टैः सह भुज्य-तामिति प्रतिवचनम् । हेमाद्रिणा कर्कमते पिण्डार्थमुपयुज्यतामिति प्रयोगो दर्शितः । सर्वमन्नमेकत उद्भत्य उल्लेखनमपहता इति । साग्निकस्य वज्रेण । इतरस्य तु कुशमूळेन । जलस्पर्शः । अग्निमत उत्मु-कनिधानम् प्रतिपार्वणम् । अमुकगोत्र पितरमुकशर्मन्नित्यवनेजनम् । एवं पितामहप्रपितामहयोर्मा-तामहादीनां च । सकुच्छिन्नास्तरणम् । अमुकगोत्र पितरमुकशर्मन्नेतत्तेऽन्नहः स्वधेति पिण्डदानम् । इदममुकाय नममेत्येवमुभयत्र । सर्वत्र मातामहानामप्येवमेव विधेयम् । अत्र पितर इत्युत्तवा उदङ्-ङातमनम् । आवृत्त्यामीमदन्तेति जपः । पूर्ववद्वनेजनम् । नीवीविसर्गः । नमोव इति षडअलिकर-णम् । एतद्व इति सूत्रदानम् । पञ्चाशद्वर्षादृष्ट्वं यजमानहृद्यलोम्नां वा दानम् । पिण्डपूजनम्। चन्द-नपुष्पधूपदीपनैवेद्यानि गोत्रेभ्यः पितृपितामहप्रपितामहेभ्यः स्वधेति । एभिः पिण्डदानैरस्मत्पितृणाम-क्ष्य्या तृतिरस्तु । काले आद्धं भवतु इति प्रार्थना ॥ आचमनम् । सुप्रोक्षितोऽयं देशोऽस्त्वित जले-न भूमि सिञ्चेत् । शिवा आपः सन्त्वित उद्कदानं ब्राह्मणेभ्यः । सौमनस्यमस्त्विति पुष्पदानम् । अक्षतं चारिष्टं चास्त्वित्यक्षतदानम् । अमुकगोत्रस्य पितुरमुकशर्मणो दत्तं श्राद्धमुद्कं चाक्षय्यमस्तु । एवं पितामहप्रिवतामहयोः। ततो द्विजानां प्रार्थना। येषामुद्दिष्टं तेषामक्ष्य्यमस्तु। अस्त्विति प्रत्युक्तिः, अघोराः पितरः सन्त्विति प्रशः। सन्त्विति प्रत्युक्तिः। गोत्रन्नो वर्द्धतामिति प्रशः। वर्द्धतामिति प्रत्युक्तिः । दातारो नोऽभिवर्द्धन्तामिति प्रश्नः। वर्द्धन्तामिति प्रत्युक्तिः । वेदा वर्द्धन्तामिति प्रश्नः। वर्द्धन्तामिति प्रत्युक्तिः। संततिर्वर्द्धतामिति प्रशः। वर्धतामिति प्रत्युक्तिः। श्रद्धा च नो माव्यगमन्। मागादिति प्रत्युक्तिः। बहुदेयं च नोऽस्तु, अस्त्विति प्रत्युक्तिः। पात्रोपरि स्थापितकुशानां भूमावा-स्तरणम् । ततः स्वधापितृन्वाचियष्ये इति प्रश्नः । वाच्यतामित्युक्ते । पितृभ्यः स्वधोच्यतां पिताम-हेभ्यः स्वधोच्यतां प्रिपतामहेभ्यः स्वधोच्यतां मातामहेभ्यः स्वधोच्यतां प्रमातामहेभ्यः स्वधोच्यता वृद्धप्रमातामहेभ्यः स्वधोच्यताम् इति मन्त्रं पठेत्। अस्तु स्वधेति प्रत्युक्ते । आस्तृतकुरोषु ऊर्जमि-त्युद्कासेकः । पात्रोत्तानकरणम् । ततः श्राद्धस्य प्रतिष्ठाभिवृद्धवर्थे दक्षिणां मुखवासताम्बूलं च विश्वे-भ्यो देवेभ्यः स्वाहा इदं वि० नमम । अस्य श्राद्धस्य प्रतिष्ठासिद्धयर्थं दक्षिणां मुखवासताम्बूछं चामुकगोत्रेभ्य इत्यादि स्वधा नममेति त्यागः। विश्वेदेवाः प्रीयन्तामिति वदेत् । प्रीयन्तामिति प्रत्युक्तिः । विश्वेदेवाः शान्तिदाः पुष्टिदा वरदा भवन्तु । भवन्त्विति द्विजाः अत्रं च नो बहु भवेत् । बहु भूयान् । अतिथींश्च लभेमहि, लभव्वम् । याचितारश्च नः सन्तु, सन्तु । मा च याचिष्म कंच न । मा याचेथाः एता एवाशिषः सन्तु । इति प्रार्थना । ततः स्वयमेत्र तिलक्षकरणम् । पिण्डानां प्रत्यवधानम् । सन्यम् । पिण्डावद्याणम् । सकृदान्छिन्नानामग्री प्रश्लेषः । पश्चादुल्मुकस्य च । भोज- नपात्राणि चालियत्वा संचराभ्युक्षणम् । कालज्ञानं कृत्वा अमुकपितृणां कृतस्य श्राद्धविधेर्यन्यूना-तिरिक्तं तत्परिपूर्णमस्तु । अस्तु परिपूर्णमिति ब्राह्मणोक्तिः । वाजे वाजे इति पितृपूर्वं विसर्जनम् । आमावाजस्येत्यनुब्रज्य प्रदक्षिणीकृत्य नमस्कृत्य गृहप्रवेशः ॥ ॥ ॥ ॥

अथ साम्निकनिरम्निकादीनां दर्शाष्टकादिश्राद्धे निमित्ततः पिण्डाभाव उच्यते । तदाह का-<mark>र्ष्णाजिनिः । मौक्जीवन्</mark>याद्विवाहाच वर्षोर्ध्व वर्षमेव वा । पिण्डान्सपिण्डा नो द्युः सपिण्डीकरणा-दृते । अत्र सिपण्डीकरणे पिण्डविधानात्तत्पूर्वेषामुत्कान्तप्रभृतीनां श्राद्धानामर्थोत्पण्डदानमनुज्ञात-मिति । उद्वाहे कृतेऽपि महालयगयाश्राद्धभृताहेषु पिण्डान्द्युः । तदुक्तं—महालये गयाश्राद्धे मा-तापित्रोर्मृतेऽहिन । कृतोद्वाहोऽपि कुत्रीत पिण्डोनिर्वपणं सुत इति । गयाद्याद्देन तीर्थान्युपलक्ष्यन्ते । स्तेऽह्नीति मातापित्रोस्तद्वयितिरिक्तानामपि च सृताहेऽनुमासिकेषु च । संप्रहेऽपि—विवाहो-पनयादृर्ध्व वर्षार्द्धं वर्षमेव वा । न कुर्यात्पिण्डनिर्वापं न द्यात्करणानि च । करणान्यावाहनार्घा-दीनि । विवाहादिनिमित्तेनोक्तकालपर्यन्तममावास्याष्टकासु सांकल्पिकं श्राद्धं कुर्यात् । श्रुतिबलात्पि-ण्डिपितृयज्ञस्तु भवत्येव । अथ सांवत्सिरिके विशेषः । तत्र विभक्ताश्चेत्सर्वे नो चेज्ज्येष्ठपुत्र एव । मा-तृसांवत्सरिके यथोचित ऊहः कार्यः । यत्र च मात्रा स्वामिचित्यारोहणं कृतं तत्रैकमेव पाकं कृत्वा पितृश्राद्धं पृथक् कृत्वैकवर्हिषि षट् पिण्डान्दद्यात् । विप्रपङ्कौ सुवासिनी चाधिकां भोजयेदिति आद्धभास्करे । एकदिनेऽनेकश्राद्धप्रसक्तौ पूर्व पितुः पश्चात्पितृ व्यादीनां श्राद्धं कार्यम् । मृताहे प्रहणं चेदामे हेन्ना वा आब्दिकं कार्यम् । क्षयाहे आशौचादिप्रतिबन्धे तदन्ते कर्तव्यम् । मातृपितृक्षयाहे आद्धकर्तुः स्त्री स्त्रीकर्तृके वा श्राद्धे सा र जस्वला चेत्पञ्चमेऽहिन श्राद्धं कुर्यात् । अथ महालये विशेषः—तत्रोद्देश्या उच्यन्ते । पितृव्यभ्रातृपुत्रपितृपुत्रपितृष्वसृमातुलमातृष्वसृभार्यापितृव्यपुत्रभ्रातृ-पुत्रभगिनीदुहितृभागिनेयाचार्यश्वश्रूरश्रश्रूपाध्यायगुरुसखिद्रन्यद्शिष्यादय इति । संन्यासविषये वायु-पुराणे विशेषो दर्शितः । संन्यासिनोऽप्याब्दिकादि पुत्रः कुर्याद्यथाविधि । महालये तु यच्छ्राद्धं द्वादुर्या पार्वणेन तु । अथ भाद्रपदापरपक्षभरणीश्राद्धे विशेषः । तदुक्तं मात्स्ये — भरणी पितृपक्षे तु महनी परिकीर्तिता । तस्यां आद्धं कृतं येन स गयाआद्धकुद्भवेत् । तत्र सपत्नीकपितृपितामहप्र-पितामहान्सपत्नीकमातामहादीं श्रोद्दिश्य सांकल्पिकं श्राद्धं कुर्यात् । भविष्यपुराणे । अग्नौकरणमर्घ चावाहनं चावनेजनम् । पिण्डश्राद्धे प्रकुर्वीत पिण्डहीने निवर्तते । पिण्डनिर्वापरहितं यत्र श्राद्धं विवीयते । स्वधावाचनलोपोऽस्ति विकिरस्तु न लुप्यते । अक्ष्य्यदक्षिणास्वस्तिसौमनस्यं यथा स्थित-मिति । चतुर्देश्यां पित्रादित्रयमध्ये एकस्य द्वयोर्वा विषशस्त्राद्युपघातैर्मृतयोः पितृन्यादेर्वा तथा-वियस्यैकोदिप्रविधिना आदं कुर्यात् । इदं चैकोदिष्टं सदैवम् । तथाच संप्रहे । चतुर्दश्यामेकोदिप्रवि-धानतः । दैवयुक्तं तु यच्छ्राद्धं पितृणामक्षयं भवेदिति ॥ ॥ अथ तीर्थश्राद्धे विशेषः । तच षट्-पुरुषोद्देशेन । तत्र दिग्वन्धनावाहनार्घद्विजाङ्ग्रष्टनिवेशनतृप्तिप्रश्नविकिरा न कर्तव्याः । ब्राह्मणपरीक्षा च न कार्या । न च दृष्टिदोषादिविचारः । षट्पुरुषपिण्डदानानन्तरं किंचिहूरं हवि:शेषेण मातृ-वितामहीप्रिवामहीभ्यः विण्डदैनिमात्रम्। तदनन्तरं मात्रादिविण्डपूर्वतः कुरोबु ज्ञातिवर्गमुद्दिरयैको वृहित्पण्डो दातव्यः । पिण्डानां तीर्थसिलिले प्रक्षेपः ॥ ॥ अथ नित्यश्राद्धे विशेषः । संकल्पः । पुष्पाक्षतादिभिरासनादिदीपान्तोपचारैक्राह्मणपूजनम् । मण्डलं कृत्वा भाजनानि निधाय परिवेपः णप् । पात्रालम्भादिब्राह्मणभोजनान्तं कृत्वा किंचिदद्यात् । नात्र कर्तृभोक्तृनियमाः । भोत्याद्यशक्ता-वन्नमुद्भृत्य स्वराक्तितः पोढा विभज्य पितृनुहिदय त्यजेदिति नित्यश्राद्धम् । इति पार्वणश्राद्धविधिः ॥ (श्राद्धका०) ' उद्भृत्य घृताक्तमन्नं पुच्छत्यग्नौ करिष्य इति ' घृतम्रहणं शाकादिव्यश्चन-

निवृत्त्यर्थम् । तथा च हविष्यं व्यञ्जनक्षाररहितं ह्यपसव्यवदिति । वृताक्तमन्नमुद्भृत्येत्यन्वयोऽभिघारणं रन्धनपात्र एव स्यात् । अभिघार्य दक्षिणत उद्वास्येति पिण्डपितृयज्ञसूत्रादिति केचित् । तन्न । तस्या-पसव्यादिविधिना साम्नेश्चरुश्रपणविषयत्वात् । अतश्चोद्धत्य घृताक्तं कृत्वान्नं पङ्किमूर्थन्यमग्नौक-रिष्य इति पृच्छेदित्यन्वयः । पृच्छेर्द्विकर्मकत्वात् । एवं च पात्रान्तरेऽभिघारणं सूचितम् । तथा च कात्यायनः — अग्रौकरणस्यग्निवै मधुसूक्तं जपेत्ततः । शेषमाञ्येनाभिषार्य भाजनानि विशोधयेदिति। ननु च दत्त्वा पात्राणि विषेप्रयो जपेदोदनभाजने । आप्यायस्व समे तुत इति पात्रे सुपाचिते। क्षिपेदन्नं तु सवृतं ततोऽग्नौकरणं भवेदिति पुराणवचनात्कथं मधुसूक्तमिति उच्यते । आप्यायस्वेति मन्त्रस्य रन्धनपात्रजपविषयत्वात् । ततश्च रन्धनपात्रे आप्यायस्वेति जपित्वा पात्रान्तरे उद्धृत्य घतेनाभिघार्योद्धरणपात्रे मधुसूक्तं जपेदित्यर्थः । अत्रैक अपसन्येनाम्नौकरिष्य इति पृच्छेदित्याहुः। तत्र । सब्येनैव तु पृष्ट्वा तमपसब्येन होमयेत् । पितृपङ्किषु मूर्वन्यस्तस्य पाणावनिष्ममानिति पैठीन-सिवचनात् । अत्रैतरसंदिद्यते । किं श्राद्धार्थे पृथक्पाक उतैक एव । तत्रैके कर्काद्य आहुः । देविप-तृमनुष्यादीनां सर्वार्थे एक एवेति । अन्ये तु पृथगिति । तदेतद्विचारणीयम् । तत्र यद्येक एवेत्युच्येत तदा सर्वसामान्येन श्राद्धपाकस्य वैशिष्ट्यानुपपत्तिः परिश्रितादियत्नविधायकवचनानां च वैयर्थ्य स्यात् । अथ पृथगुच्येत तदा वैशिष्टं प्रच्छन्नादिपरिश्रितादियत्नविधायकवचनसार्थक्यं स्यात्। तस्मात्पृथक् पाक इति युक्तम् । तथा च वायुपुराणम्-पितृणां निर्वपेद्भमौ कूर्चे वा दर्भसंस्कृते । व्या-सोऽपि-चाण्डालश्वपचा वज्यों निर्वापे समुपस्थिते। लोगाक्षिरपि-पिज्यर्थे निर्वपत्पाकं वैश्वदेवार्थमेव च । वैश्वदेवं न पित्र्यर्थं न द्रीं वैश्वदेविकम् । देवलोऽपि, तथैव यन्त्रितो दाता स्नात्वा प्रातः सहाम्बरः । आरभेत नवैभीण्डैरन्वारब्धस्तु वान्धवै: । तिलांश्च विकिरेत्तत्र सर्वतो वन्धयेदजान् । असुरोपहतं सर्वे तिछै: शुध्यत्यजेन च। ततोऽत्रं बहुसंस्कारं नैकव्यक्तनभक्ष्यवत्। चोष्यपेयसमृद्धं च यथाशत्त्युपकल्पये दिति । मार्कण्डेयोऽपि-पृथक्पाकेन नेत्यन्ये केचिदिच्छन्ति पूर्ववत् । नित्यश्राद्धं पृथक्पाकेन केचिदि-च्छन्ति । केचिच्छ्राद्धपाकादेवेत्यर्थः । अपि च मातामहपृथक्श्राद्धपक्षे पैठीनसिः−विधिहीने यतः श्राद्धे ना अन्ति पितृदेवताः । पृथक्पाकेनैव तस्माच्छ्राद्धं मातामहं भवेदिति । तस्मात्पृथक्पाक एव । 'कुरु-ब्वेत्यनुज्ञातः पिण्डपितृयज्ञवद्भुत्वा १ द्विजैः कुरुष्वेत्यनुज्ञातः पिण्डपितृयज्ञवद्धोमं कुर्यादित्यर्थः । अत्र पिण्डपितृयज्ञवदुपचारः पित्र्य इति परिभाषितेऽपि पिण्डपितृयज्ञवदिति पुनर्वचनं परिसंख्यानार्थम् । तेन साम्नेयथा पिण्डपितृयज्ञे परिस्तरणपात्रासादनादिकर्मकलापस्तथा श्राद्धे न भवति किं तु अप-सन्यादिना पर्युक्य मेक्षणेनाहुतिद्वयमात्रमाहितामेर्दिक्षणामौ स्मार्तामेरौपासने यथोपदेशं भवतीत्यर्थः। अत्रैके विवद्नते-अग्नौकरणहोमश्च कर्तव्यमुपवीतिना । प्राङ्मुखेनैव देवेभ्यो जुहोतीति श्रुतिः ।। अपसन्येन वा कार्यों दक्षिणाभिमुखेन च । निरुष्य हिवरन्यस्मा अन्यस्मै निह हूयते। इति कात्यायनवचनात्सव्येन जुहुयाद्मावम्रौकरण आहुती इति वृद्धयाज्ञवल्क्योक्तेश्चोभयथावचनदर्शनात् साम्निः सञ्येन निरमिरपसञ्येनेति । तद्युक्तम् । स जघनेन गाईपत्यं प्राचीनावीती भूत्वेति श्रुत्या पिण्डपितृयज्ञवदिति सूत्रकृता च सामिनिर्ग्नयोरपसन्येनैव विहितत्वात् । अन्ये त्वाहुः—उपवीति-त्वविधायकवचनस्य पूर्वपश्चरूपत्वाद्पसव्येनेति वचनस्य च सिद्धान्तरूपत्वाद्पसव्येनैव सर्वेषामिति । एतद्प्यहृद्यम् । अथातो गोभिलोक्तानामन्येषां चैव कर्मणामिति कात्यायनेन प्रतिज्ञातत्वात्सामगानां सन्येन यजुवामपसन्येनेति यथासंख्यं व्यवस्थेति सिद्धम् । तथा च कात्यायनः—स्वाहा स्वधा नमः सन्यमपसन्यं तथैव च। आहुतीनां यथा संख्या सावगम्या स्वसूत्रतः । वृद्धयाज्ञवल्कयः-छन्दोगा जुहुयुः स्ट्येनापस्ट्येन याजुषा इति । [अत्रैतत्संदिह्यते—िकं स द्विजेऽप्सुवेति । अत्र तुशब्दद्वयं सर्वाधाना-र्धाधानपश्ची सुचयति। तेनाहिताग्निः सर्वोधाने दक्षिणामावेवाधीधाने त्वौपासन एव जुहुयादित्यर्थः।

औपासने गृह्यामी अग्न्यभावी वक्ष्यमाणः । ?] तथा—हस्तेऽमीकरणं कुर्यादमी वा सामिकी द्विजः । इति । अत्रैके माधवस्मृतिचन्द्रिकाकारादयो अग्नेरसंनिधानाद्यभावे हस्ते लौकिकाग्नौ वाडग्नौ-करणं साम्निकः कुर्यादित्याहः । तथा चोदाहरन्ति—आहृत्य दक्षिणामि त होमार्थे वै प्रयत्नतः । अग्न्यर्थे होकिकं वाऽपि जहयात्कर्मसिद्धये । अग्न्यर्थे सोमपानाग्निकार्यार्थे (?) होकिकाग्निमाहृत्य । अन्ये तु कल्पतरुकाराद्यो लौकिकमावसध्याप्तिमाहः । तदेतद्विचारणीयम् । यद्यप्रेरसंनि-थानाचभावे सामेळींकिकामिस्वीकरणं स्यात्तदा-न पैतृयज्ञियो होमो छौकिकेऽमौ विधीयते, इति मनुवचनमनर्थकम् , अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाणावेवोपपाद्येदिति नियमभङ्कश्च स्यात् । यथाऽग्रौ-कर्णमिति यौगिकत्वाद्धस्तजलादिभ्यो लौकिकामी विशिष्टत्वाच साम्रेलींकिकामावेवेति । तदा प्रास-<mark>ङ्गिकतीर्थादावपि श्राद्धप्रसक्तौ हो</mark>किकामावमौकरणमतिप्रसज्येत । किं च—होकिकेमौ सुसंपाद-त्वाद्म्यभाव एव न संभवतीत्यग्न्यभावे तु विप्रस्येत्यसंगतं स्यात् । तस्मात् छौकिक आवसध्याप्निरिति युक्तम् । ततश्च हस्तेऽम्रौकरणं कुर्यादम्रौ वा सामिको द्विजः, इत्यत्र वाशव्दो व्यवस्थितविकल्पे । तेन विद्यमाने श्रोते स्माते वामावधी होमस्तदसंनिधाने हस्ते न लौकिक इत्यर्थ: । अग्न्यभावश्च पञ्च-विवः । प्रागभावः प्रध्वंसाभावः संनिहिताभावोधिकाराभावोत्यन्ताभावश्चेति । तत्र विवाहात्पूर्वे प्रागभावः। तदृष्वमाहितस्याग्नेः प्रमादादिना नाशे सति पुनराधानात्पूर्वे प्रध्वंसाभावः । देशश्रंशादन-वकारोऽरणिसमारोपणादौ कृते संनिधानाभावः । अग्रद्धद्रव्यादिस्पृष्टेऽप्तौ प्रायश्चित्तं विनाधिकारा-भावः। नैष्टिकब्रह्मचर्येरःचभावेनात्यन्ताभाव इति । यत्त्वग्न्यभावस्मृतस्तावद्यावद्भार्यात्र विदन्तीत्य-भाव उक्तः सोऽयमप्येको भावः पृथग्दर्शनार्थे न त्वयमेवाभाव इति नियमार्थे, पूर्वोक्तपञ्चविधा-भावोपपत्तेः । तत्राग्नेः प्रागभावेऽत्यन्ताभावे चाग्न्यभावाद्ग्री होमाभावः । प्रध्वंसाभावाधिकारा-भावयोश्चावश्यकविथौ सांकल्पिकमेव श्राद्धं नाग्नीकरणम् । अरणिसमारोपणादौ संनिध्यभावे त्वा-वश्यकश्राद्धे सामेरपि द्विजहस्त एवामौकरणिमति । तथा च व्यासः—त्यक्ताम्नेः पार्वणं नास्ति नैको-द्<mark>षिष्टं सपिण्डनम् । त्यक्ताग्नेस्तु न पिण्डोक्तिस्तस्मात्संकरूप भोजयेत् । आलस्येन नास्तिक्या-</mark> दिना वा योऽभि त्यजति तस्यैकोहिष्टपार्वणसपिण्डीकरणादिसर्वश्राद्धेष्वनधिकारोऽतः संकल्प भोजयेत् । तद्यतिरिक्तस्यात्यक्ताग्नेरग्न्यसंनिधानेऽपि साङ्गपिण्डश्राद्धेऽधिकार इत्यर्थः । ततश्च हस्तेऽग्रीकरणमिति संकल्पयेत् । संकल्पं च यदा कुर्यात् न कुर्यात्पात्रपूरणम् । नावाहनाग्रीकरणं पिण्डांश्चैव न दापयेत् । संकल्प्य त यदा आद्धं न कुर्यात्पात्रपूरणम् । विकिरश्च न दातव्यमिति स्पष्टमिहोदितम् । इति । अतो लौकिकेमौ इति सिद्धम् । अथवा विधुरादीनाममौकरणमिध्माधाना-ज्यभागपूर्वकं विहितं तस्य च हस्तेऽनुपयुक्तत्वात्तद्विषयं छौकिकाग्निस्वीकरणम् । यदुक्तं—हस्तेग्नौकरण-मिति तिहंक देवद्विजकरे किं वा पित्र्यकरे इति । उभयथाऽपि नानावचनदर्शनात् । तथाहि यमः— नामौकरणवत्तत्र होमे दैवकरो भवेत्। पर्यस्तदैवनादर्भानास्तीर्य यतो ह्यमिसमो द्विजः (?)। इति। कात्यायनोऽपि-मातामहस्य भेदेऽपि कुर्यात्तन्त्रस्य साम्निकः । भेदे पृथग्वैश्वदेवश्राद्धे तत्र च सा-म्रिकः।(?) मातामहस्यापि मातामहद्विजकरेऽपि अम्रौकरणं कुर्यादिति पित्र्यकरेऽप्यर्थादुक्तम् । तथा– अनिमिकस्य विप्रस्य हस्तेऽम्नोकरणं भवेत् । देवे पूर्वे हि तत्कुर्योत्पित्रभ्यस्तद्नन्तरम् । अन्यद्पि-अनिम्निकस्तु यो विप्रः श्राद्धं कुर्वीत पार्वणम् । दैवपाणौ हुत्वा शेवं द्यान्तु पैतृके । यमोऽपि—देविव-प्रकरेऽनिमः कृत्वाम्रोकरणं द्विजः । इति । एवं वचनविप्रतिपत्तौ श्लेक आहुः दैवपित्र्यकर्योर्विकल्प इति । साग्निः वितृकरे निरमिर्देवकर इति । तदुभयमप्यविचारितरमणीयम् । तत्र साम्नेरग्न्यसंनिधा-नादौ हस्तेऽग्रौकरणं स्यादनुकल्पविधित्वेन पिच्यद्विजहस्त एव विहितत्वात्। द्वितीये तु श्राद्धविशेषेष्वेव हस्तेऽम्रौकरणस्य व्यवस्थितत्वाद्सार्वत्रिकत्वात् । किंच-पिण्डपित्रयज्ञवदित्यतिद्शेन प्राचीनावी-

ताद्धिमप्राप्तौ दैवद्विजकरे तद्धमीनुपपत्तेः । तस्मात्साग्नीनामग्न्यसंनिधानादौ काम्याद्चितःश्राद्धेष पित्र्यद्विजहस्त इतरत्राम्नाविति सिद्धम् । तथा च गृह्यकार:-आन्वष्टक्यं च पूर्वेद्यमीसि-पार्वणम् । काम्यमभ्यद्येऽष्टम्यामेकोहिष्टमथाष्टकम् । चतुर्व्वादेषु साम्रीनां वही होमो विधीयते । पित्र्यब्राह्मणहस्ते स्यादुत्तरेषु चतुर्व्वपीति । आन्वष्टक्यं नवमीश्राद्धम् । एको दिष्टं लक्षणया सपिण्डीकरणश्राद्धम्। तथा चायमर्थः -- आहिताग्नेः सर्वाधानपक्षे दक्षिणाग्नौ स्मार्ताग्नेः सत्यग्नौ तत्रैव । उभयोरप्यग्न्यसंनिधाने चाऽऽवश्यकश्राद्धे अर्थाधान औपासने संनिहितेऽप्यसौ काम्यादिचतुर्षु श्राद्धेषु च पित्र्यद्विजहस्त एव । निरस्रीनां वा(ज)सनेयिप्रभृतीनां पिण्डयज्ञादावपसव्यादिना पित्र्यद्विजहस्त एव । साम्निसामगादीनामग्न्यसंनिधौ सव्यादिना दैविपित्र्यकरयोर्विकल्पः । निरमीनां तेषां सव्यादिना दैवद्विजकर एवेति । यतु पित्र्ये यः पङ्किमुर्धन्यस्तस्य पाणावनिमानिति कात्यायनवचनं तस्य सामगपरत्याऽयमर्थः-पित्र्ये देव-पितृमातामहश्राद्धे यः पङ्किमूर्थन्यः प्रथमोपवेशितो दैविकद्विज इत्पर्थः । अन्यशाखिविषये त पैठी-निसः-पितृपङ्किषु मूर्धन्यस्तस्य पाणावनिमानिति प्राक्प्रदर्शितमिति सर्वमनवद्यम् । नतु चामौ-करणं कि प्रतिश्राद्धं कि वैकपङ्काविति । तथा ह्युक्तम्—दैवपूर्व हि तत्क्र्योत्पित्रभ्यस्तद्नन्तरम् । कात्यायनोऽपि-मातामहस्य भेदेऽपि कुर्यात्तन्त्रेण साम्निक इति । अस्यार्थः पूर्वमेवोक्तः । अत्र माधवीये दैवद्विजकरपक्षे पितृमातामहद्वयार्थे सक्टदेवाग्नौकरणं पित्र्यद्विजकरपक्षे मातामहपङ्कावपि पृथक् द्वितीयमग्रौकरणमिति । पारिजाते तु मातामहपृथक्श्राद्धपक्षे मातामहपङ्कावग्रौकरणम-मिसंनिधौ सामिकः कुर्यादिति । एतदुभयमपि सदाचाराभावाचिन्त्यम् । अथवाश्वलायनशाखि-विषयं होमद्वयम् । वाजसनेयिनां त्वेक होम एव । तथा च वैश्वदेवे यदैकस्मिन्भवेयुर्द्धादयो द्विजाः । तदैकपाणौ होतव्यं स्याद्विधिर्विहितस्तदेतिवाक्ये वैश्वदेव इत्यस्य पिज्योपलक्षणत्वेनैकपाणावेव हो-मञ्यवस्थेत्यविरोधः । ' हुतशेषं दत्त्वा पात्रमालभ्य जपित पृथिवीत इति ' पात्रमित्युद्देश्यगतमे-कत्विमत्यविवक्षितम् । ज्योतिष्टोमे दशापवित्रेण महं संमार्धीतिवत् । अतश्च सर्वपात्रारुम्भः । कांस्यपात्रपरिमाणमाह स्मृति:-पश्चाशत्पिलकं कांस्यं द्यधिकं भोजनाय वै। गृहस्थैस्तु सदा कार्यमभावे हेमरौप्ययोरिति । आलभ्य जपतीति मन्नान्त आलम्भ इत्युक्तम् । अत्रैतत्संदिह्यते— कि हतशेषमात्रं दत्त्वा पात्रालम्भ उताहो सर्वात्रं परिविष्येति । उभयथा वचनदर्शनात् । तथा हि स्कन्देश्वरसंवादे-विप्रपात्रेऽथ पृथ्वीत इति पात्राभिमन्त्रणम् । इदमन्नं च साङ्गष्ठं ततोन्नपन रिवेषणम् । याज्ञवल्क्योऽपि—हुतशेषं प्रद्धात्तु भाजनेषु समाहितः । यथालाभोपपन्नेषु रौप्येषु तु विशेषतः । दत्त्वान्नं पृथिवीपात्रमिति पात्राभिमन्त्रणमिति । अत्रैक आहुः—साग्निः पूर्वे परिविष्य हुतशेषं दद्यात्पात्रमालभेत निरमिस्तु हुतशेषं दत्त्वाऽत्रं परिविष्य पात्रमालभेत । अत्रेषु परिविष्टेषु हुतशेषं ददात्यथेति वचनादिति । तद्युक्तम् । साग्निर्हुतशेषं दत्त्वैव परिवेषयेदिति क्रमस्य शौनकेन दर्शितत्वात् । तथा च हुत्वाऽमी परिशिष्टं तु पितृपात्रेष्वनन्तरम् । निवेद्यैवापसन्येन परिवेषणमाच-रेदिति । हुतरोषमपसन्येन निवेद्येत्यन्वयः । यत्तूक्तं—निरिप्नहुतरोषं दत्त्वात्रं परिविष्य पात्रमालमे-तेति । तदसंगतम् । अन्नेषु परिविष्टेष्विति वचनस्य वैयर्थ्यापत्तेः । ततश्च साम्निर्द्वतशेषं दत्त्वान्नं परिविष्य व्यस्तपाणिभ्यां पात्रमालभेत, निरम्निरत्नं परिविष्य हुतशेषं दत्त्वा तथैव पात्रमालभेतेत्यर्थः। यत्तु विप्रपात्रेऽथ पृथिवी इति वचने ततोऽन्नपरिवेषणमित्यन्नपरिवेषणस्य पात्रालम्भानन्तर्य प्रतीयते तदन्नशब्दो व्यञ्जनपर इत्यविरोधः । अद्यतेऽनेनेत्यन्नमिति व्युत्पत्तेः । तथा च पुराणसमुचये—भाज-नालम्भनं कुर्याद्दत्वा चान्नं यथाविधीति । व्यस्तपाणित्वमाह् पद्मपुराणम्—दक्षिणं तु करं कृत्वा वामोपरि विधानवत् । दैवं पात्रमथालभ्य पृथ्वीते पात्रमु हरेत् । दक्षिणोपरि वामं च पित्र्यपात्रस्य ल॰

म्भने । इति । अत्रैके विवद्नते—हुतशेषं दैवपात्रेषु न देयमिति । तथा च यमः—अग्नौकरणशेषं तु पिच्येऽपि प्रतिपाद्येत् । पितृपाद्य पितृणां तु न द्दाद्वैश्वदेविके इति । हुत्वासी परिशिष्टं त्विति प्रागुक्तम् । वायुपुराणेऽपि—हृत्वा दैवकरे साम्निः शेषं पित्रये निवेदयेत् । नहि स्मृताः शेष-भाजो विश्वेदेवाः पुराणगैरिति। अन्ये त्वाहुरविशेषात्सर्वेभ्यो देयमिति। तथा च याज्ञवल्क्यः---हुतरोषं प्रदद्यातु भाजनेषु समाहित इत्यादि(र)विशेषः । देवलोऽपि—यत्र यत्कियते कर्म पैतृके ब्राह्मणान्प्रति । तत्सर्वे तत्र कर्तव्यं वैश्वदेवत्वपूर्वकम् । इति । सूत्रकारोऽपि—दैवपूर्वे श्राद्ध-मिति । अत्रोच्यते—आद्ये यदुक्तं न देयमिति तद्युक्तम्, वचनार्थानवबोधात् । तथाहि— अमौकरणशेषं तु पित्रयेऽपि प्रतिपाद्येदित्यपिशब्दाहैवेऽपि शेषदानीपपत्तेः । किं च पितणां प्रतिपाद्य वैश्वदेवे न दद्याद्पि तु पूर्व दैवे तद्नु पित्र्य इत्यथोंपलन्धेः । यत्तूक्तम्—हुत्वाग्नाविति वचनं तत्साग्निविषयम् । यचाभिहितं हुत्वा दैवकरे साग्निरिति तत्र दैवकरे हुत्वा शेषं पित्र्ये दद्यान्न तु पित्र्ये हुत्वा शेषं देवेषु दद्यादित्यर्थः । अतोऽर्थानवबोधादयुक्तमित्युक्तम् । द्वितीयोऽपि नातीव शोभते । उक्तहेतुःबात्सामिनिरग्न्योर्विशेषावगतेः । न चोभयोर्वचनव्यक्तौ सत्यामिवशेषो युक्तः [कुत्रचिद्विष-यान्तरस्य दृश्यमानत्वात् ?]। ततश्चायमर्थः साम्नेरमिहोमाद्देवतृप्तेर्द्वतशेषदानं पितृपात्रेष्वेव । निरमिर्दे-वकरहोमे पितृपात्रेष्वेव पित्र्यकरहोमे तु निरम्नेर्देवादिसर्वपात्रेषु हुतशेषदानमिति । तथा च शाटचा-यनः । हुतरोषं पूर्वे दैवे दत्त्वा पश्चात्पिच्ये दद्यादिति । कात्यायनोऽपि—विप्रपाणौ ततो हुत्वा द्याच्छेषं पृथक् पृथक् । देवानामादितः कृत्वा पितृपात्रेषु च कमात् । वृद्धमनुः—दैवपूर्व यतः आद्धं तस्मादद्यात्प्रयत्नतः । अग्नौकरणशेषं च देवानामादितः क्रमात् । वैश्वदेवादितः सर्वे विकिरं पिण्डव-र्जितम् । अग्नौकरणशेषं यत्प्रदद्याद्वैश्वदेविके । धर्मप्रदीपेऽपि—कुशेषृत्तानपाणिस्तु जुहुयाद्वै घृतप्छुतम् । शेषं देवाय दातव्यं पितृभ्यस्तदनन्तरम् । इति । साग्निर्देवपूर्वं दुद्यान्निर्मिनेत्यविरोधं इति कश्चित् । <mark>एवं दुत्त्वा पिण्डार्थमवरोषयत् । तथा च हारीतः—हुतोच्छिष्टं ब्राह्मणेभ्यः प्रदाय पिण्डार्थमवरोषयेत्।</mark> धर्मप्रदीपेऽपि-अग्न्यभावे तु विप्रस्य हस्ते हुत्वा तु दक्षिणे । शेषयेत्पितृविप्रार्थे पिण्डार्थे शेषयेत्त-थेति । 'वैष्णव्यर्चा यजुषा वाङ्गष्टमन्नेवगाह्यापहता इति तिलानवकीर्येति' वाशव्दः समुचयनिवृत्तौ । वैष्णवी ऋगिदंविष्णुरित्यादिका, यजुश्च विष्णो हव्यं रक्षेति तयोरेकतरमन्त्रेणानस्यं द्विजाङ्गष्टमन्ने निवेद्यापहता इति मन्त्रेण तिलानां समन्तात्प्रदक्षिणादि यथोपदेशं विकिरेदित्यर्थः । निरङ्गुष्टं प्रदत्तं हि पितृणां नोपतिष्ठते इति वचनात् । नोपतिष्ठत इत्यासुरं भवतीत्यर्थः । तथा च यमः—निरङ्गुष्ठं तु यच्छ्राद्धं वहिर्जानु च यद्धतम्। बहिर्जानु च यद्धक्तं सर्वमेवासुरं भवेदिति । अत्रैके तिलानन्नपात्रे-ष्वप्यविकरन्ति । तन्न । तिलान्सर्वत्र निक्षिप्य पितृपात्रेषु वर्जयेत् । पितृपात्रे तिलान्दद्यान्निराशाः पितरो गताः इति वचनात् । पाराशरोऽपि-सर्वदा च तिला बाह्याः श्राद्धकाले विशेषतः । पात्रेषु पतितान्दृष्ट्रा निराद्याः पितरो गताः इति । यत्तु ततो मधुघृताक्तं तु सोष्णमन्नं तिलान्वितम् । गृहीत्वा देवतीर्थेन प्रणवेनैव तत्पुनः । एतद्बोअन्नमित्युत्तवा विश्वेदेवांस्तु भोजयेदित्यत्र तिल्लान्वितत्वमन्नस्योक्तं तद्वैश्वदेव-विषयम् । परिवेषणे तिलाक्षेपविषयं वा । तथा च मत्स्यपुराणे-उभाभ्यामपि हस्ताभ्यामाहत्य परिवेष-येत् । प्रशान्तचित्तः सतिलं दर्भपाणिरशेषतः, इति सतिलमन्नमुभाभ्यां हस्ताभ्यां परिवेषयेत्रैकहस्ते-नेत्यर्थः । तथा च—एकेन पाणिना दृत्तं शुद्रादृत्रं न भक्षयेत् । पुराणेऽपि—नापवित्रेण हस्तेन नैकेन न विना कुशान् । नायसे नायसेनैव श्राद्धे तु परिवर्जयेदिति । एकायसशब्दे सप्तमी । तत्पात्रेऽत्रं न धार्यमिस्यर्थः । सौवर्णरजताभ्यां च खङ्गेनौदुम्बरेण वा । दत्तमक्षय्यतां याति फल्गुपात्रेण चान्यथेति वचनात् । फल्गु उदुम्बरः । नापवित्रेणेति सपवित्रकरः स्त्रयं परिवेषयेदित्यथः । फलस्यानन्तता प्रोक्ता स्वयं तु परिवेषण इति वायुपुराणवचनात् । यत्त-परिवेषणं प्रशस्तं हि भार्यया पितृतृप्तये ।

पितृदेवमनुष्याणां स्त्री सहाये यतः स्मृतेति तद्न्यापेक्ष्या स्वाशक्तौ वा वेद्तिव्यम् । न विना कुशानिति केवलप्रतिषेधः, हस्त दत्तं तु यत्स्नेहन्यश्चनं लवणादिकम् । दातारं नोपतिष्ठन्ते भोक्ता भुङ्के तु किल्बिषम्। घृतं वा यदि वा तैलं विप्रो दद्यान्नखच्युतम्। यमस्तद्शुचि प्राह तुरुयं गोमांसभक्षणमिति वचनात् । कात्यायनोऽपि—चतुःस्रोतःसमायुक्तो हस्तेनोन्मार्जयेद्भृतम् । उभावधो ब्रजेयातां दाता भोक्ता न संशयः। उन्मार्जयेच्छोधयेत्। क्वतन्नखैश्चतुर्भिश्च यो दद्यात्पाणि-ना घृतम् । दाता पुण्यं न चाप्नोति भोक्ता पापशतं त्रजेदिति । अपहता इति मन्त्रः पित्र्य एव न वैश्वदेवे स्वत एव रक्षोन्नत्वादिति कर्कः । तूष्णीं यवानित्यन्ये । अत्र यद्यप्यन्नादिकल्पनं नोक्तं तथा पीदमन्निमा आप इदमाज्यं इदं ह्रव्यमित्यन्नादिकल्पनं कार्यम्। तथा च कात्यायनः -- उभाभ्यामपि हस्ताभ्यां पात्रं कृत्वा तु तदृढम् । मोचयेदक्षिणं हस्तमन्ने तत्कल्पयेत्सदा । तथा-स्पर्शनान्ते स्पृशे-दुनं कल्पनान्ते बिंछ हरेदिति । अत्र कश्चिदाह कव्यादि नोचरेदिति । तद्युक्तम् । विष्णो हव्यं च कव्यं च ब्र्याद्रक्षेति वै क्रमादिति मनूक्तेः । पुराणसमुचये—हव्यं दैवे समुचार्य पितृणां कव्य-मेव च । कव्यस्योचारणादेव प्राप्नुयुस्तृप्तिमुत्तमाम् । कव्यादाः पितरः प्रोक्तास्तस्मात्कव्यं प्रकीर्तयेत । इति । अत्रैतच्चिन्त्यते—किं परिवेषणे सन्यापसन्यविधिरस्ति न वेति । अत्रैक आहुरस्तीति । तद्यु-क्तम् । उभयत्र सब्येन विहितत्वात् । तथा च कार्ष्णाजिनिः—अपसब्येन कर्तव्यं पित्र्यं कृत्यं विशे-पतः । अन्नदानादृते सव्यमेवं मातामहेष्वपि । भरद्वाजोऽपि—सर्वे कर्मापसव्येन पितृकर्मणि कुर्वता। अन्नदानादृते कार्ये तद्वद्विप्रविसर्जनिमिति । तथा—एकपङ्कयुपविष्टानां विप्राणां श्राद्धकर्मणि । सक्यं भोज्यं समं द्याद्विपरीतं तु निष्फलम्। तथा न पङ्कवां विषमं द्यादिति। 'उष्णछंस्विष्टमन्नं द्यात् ' उष्णमिति पर्युषितापूपादिन्युदासार्थम् । तेन स्मृत्युक्तमि पर्युषितमपूपादि श्राद्धेषु न द्द्यादित्यर्थः । तद्विधिश्च-यवगोधूमजं सर्वे पयसश्चैव विक्रिया। तत्पर्युषितमप्याद्यं रनेहाकं चैव यद्भवेदित्यादि। अत्रैके पर्वुवितमशुक्तं देयमित्याहुः। तथा च यमः—अपूपाश्च करम्भाश्च धानावटकसक्तवः। शाकं मां-समपूरं च घृतं केशरमेव च। यवागूः पायसं चैव यचान्यत्स्नेहसंयुम्। सर्वं पर्युषितं भोज्यं शुक्तं चेत्प-रिवर्जयेन् । देवलोऽपि—अभोज्यं प्राहुराहारं शुक्तं पर्युषितं च यत् । अत्र ब्रीह्या(दिपि)ष्टापूपभक्षणार्थ पुनरपूपोक्तिः । शङ्खोऽपि—दिधि भक्ष्यं च शुक्तेषु सर्वे च दिधसंभवम् । ऋजीषपक्वं भक्ष्यं स्या-दसर्पिर्युक्तमिति स्थितिः इति । तन्नातीव शोभते । अशुक्तपर्युषितस्य दृष्टवादिदोषोपहतत्वेन नित्यभो-जनविषयत्त्रात् । तेषामप्युष्णानामेव श्राद्धोपयुक्तत्वाच । तथा चादित्यपुराणे—विविधं पायसं दद्या-द्धक्याणि सुबहूनि च । स्निग्बोष्णानि च यो द्द्याद्गिष्टोमफलं लभेदिति । करम्मो द्धियुक्तसक्तवः इष्टका कासारखण्डः क्रशरस्तिलक्ष्किमिश्रितौद्नः।सुबहूनीतिसुशब्देन नैर्मस्यं विविधःवं च दर्शयति। तथा च यमः—ततो विशद्मन्नाद्यं भोजयेत्वयतो द्विजान् । अन्नं सूपं घृतं शाकं मांसं द्धि पयो मधु । धानांश्च मधुसंयुक्तानिक्ष्ंश्चैव सगोरसान् । शर्कराफलमूलं च सर्वं दद्यादमत्सरीति । मनुरपि— भक्षं भोज्यं च विविधं मूला<mark>नि च फलानि च । हृद्यानि चैव मांसानि पानानि सुरभीणि च।</mark> विविधमित्येकान्ननिषेवः । तथा च-ततोऽन्नं बहुसंस्कारं नैकव्यश्वनभक्ष्यवत् । चोष्यपेयसमृद्धं तु यथाशक्तयुपकल्पयेदिति वचनात्। अन्नमित्यदनीयम्। अथवान्नमिति पक्वस्य संज्ञा । सस्यं क्षेत्रगतं प्राहुः सतुषं धान्यमुच्यते । आमान्नं वितुषं ज्ञेयं पकमन्नमुदाहृतम् । इति वचनात् । तेन संभवे सत्यामान्नादिकं न देयमित्यर्थः। दुद्यादिति यथोक्तसंकल्पवाक्यं दर्शयति। अत्रैके अर्धेक्षस्योदके चैवेति कात्यायनेनान्नदाने तम्त्रस्य दर्शितत्वादस्मत्पितृपितामहप्रपितामहा अमुकामु-कदार्माण इत्याद्यचार्य तृतीयांद्यस्तेभ्यः स्वधेति तन्त्रेण दद्यादित्याहुः। अन्ये तु अन्नमसावेतत्त इत्युद्दिय भोजयदिति शाङ्खायनोक्तरमुकामुकगोत्रैततुभ्यमत्रं स्वधा नम इति ब्रह्मपुराणोक्तत्वाच

पृथगुपदिरय दद्यात्र तन्त्रेणेति । एवं च सति अस्मत्पितरमुकमर्शत्रस्मत्पितामहामुकाशर्मन्नस्मत्प्रिप-तामहामुकशर्मेन्नित्यादि पृथक् पृथगुद्दिश्य वाक्यान्ते इदमन्नं घृतादिसहितं वः स्वधानम इत्युभयविधं वाक्यमुचितमित्याभाति तत्र पृथग्भावयोरुपदेशात् । अथ च-ब्राह्मणा विप्रसंपत्तावेकैकस्यापि ते त्रयः । एको वैकस्य भोक्तव्यस्त्रयाणामेक एव वेति वचनात्प्रथगृद्धिजपक्षे प्रथगुपदेशः । त्रयाणामेकद्विजपक्षे तन्त्रेणेत्यविरोधः। अत्रैके इद्मन्नं वः स्वधेति संकल्पे न ममेति स्वस्वत्वपरित्यागं न कुर्वन्ति। तद्यु-कम्। स्वसत्तानिवर्तनस्योक्तत्वात् । तथा चात्रिः—हस्तेन मुक्तमन्नाद्यमिद्मन्नमुदीर्येत् । स्वाहेति च ततः कुर्योत्स्वसत्ताविनिवर्तनम्। संवन्धगोत्रनामानि इदमन्नं ततः स्वधा। पितृक्रमादुदीर्यन्ते स्वसत्तां विनिवर्तयेत् । धर्मप्रदीपेऽपि—सिद्धान्नस्य तु संकल्पो भूमावेव प्रदीयते । हस्तेषु दीयमानं यत् पितृणां नोपतिष्ठते । भूमिर्जनित्री सर्वेषां भूतानां च विशेषतः । तत्रोपतिष्ठतेऽत्रं तु न च हस्ते कदांचन । मञ्जरिकारोऽपि—दीपमत्रं च पिण्डं च भूमौ दद्याद्विचक्षणः । पूर्वदानानि विप्राणां करे द्याच दक्षिणे । तथा—तिलद्रभसमायुक्तं तोयं भूमौ प्रदापयेत् । पात्रस्य संनिधौ पित्रये दैवेऽपि च समन्वितम् । वैश्वदेवस्य वामे तु पितृपात्रस्य दक्षिणे । संकल्पोदकदानं स्यात् नित्यं श्राद्धे यथा-विधीति । अकृते संकल्पेऽत्रं द्विजा न सृशेयुः । पात्रं च नोद्धरेयुः । असंकल्पितमन्नाद्यं पाणिभ्यां यदुपरपृशेत् । अभोज्यं तद्भवेद्नं पितॄणां नोपतिष्ठते । धर्मप्रदीपेऽपि-अकृते अन्नसंकल्पे यः पात्रं चोद्धरेहिजः। वृथा श्राद्धमवाप्नोति दाता च नरकं व्रजेदिति। संकल्पानन्तरं प्रागपोशनादन्नं न गृहीयात्। तथा च तत्रैव—अन्नं दत्तं न गृह्वीयाद्यावत्तोयं न संपिवेत् । अपीत्वा मर्दितं चान्नं मुआते किल राक्षसाः । तथा—हस्तेनान्नं न गृह्वीयाद्यावत्तोयं न संपिवेत् । अपीत्वा मर्द्येदन्नं निराशाः पितरो गताः । 'शक्तया वा' वाशब्दोऽभावे न विकल्पे । स्विष्टाभावे शक्त्यनुसारेण द्द्यादित्यर्थः । यद्यप्यशक्तस्तथाऽपि मांसगोधूमादेरवद्यकत्वमवगन्तव्यम् । तथा च स्कन्दसंवादे— आदे मांसं न यो दद्यात्र वादनाति कुतर्कतः । नरकाहीवुभौ श्रौतस्मार्तधर्मस्य लोपनात् । वृद्धयाज्ञ-वल्क्योऽपि—विना मांसेन यछ्राद्धं कृतमप्यकृतं भवेत् । कव्यादाः पितरो यस्मादलाभे पायसाद्यः। जातूकण्योंऽपि—द्रवान् यो द्विजः श्राद्धे दद्यात्रो मांसवत्सरे ?। स दुरात्मा दुराचारो वेदमार्गस्य दूषकः । तत्रैव संवादे—रोमाणि कूर्मपृष्ठे चेत्रृणां चेच्छृङ्गसंभवः । व्योन्नश्च मुष्टिना घातः सस्थिते-द्रक्तपा वपुः । तदोपतिष्ठते स्कन्द दत्तं श्राद्धं निरामिषम् । तस्मात्सर्वप्रयत्नेन श्राद्धं देयं हि सामि-पम् । अभोज्य विवान्यः श्राद्धे मांसमन्यांस्तु भोजयेत् । स्वयमश्राति वा मुढः स याति नरकं ध्रुवम् । अतिः—अगोधूमं च यच्छ्राद्धं कृतमप्यकृतं भवेदिति । अत्रैके विवदन्ते । फलमूलाशनैमेंध्येर्मुन्य-न्नानां च भोजनैः। न तत्फलमवाप्नोति यन्मांसपरिवर्जनादिति मनुवचनात्, मुन्यन्नं ब्राह्मणस्योक्तं मांसं क्षत्रियवैद्ययोः । मधुप्रधानं शृद्रस्य सर्वेषांऽवाविशेषतः । इति पुलस्यवचनाच मुन्यन्नप्राधान्याव-गतेर्मोसं क्षत्रविद्विषयं न ब्राह्मणस्येति । अन्ये त्वाहु:—क्रयादिलब्धमांसेन श्राद्धं न प्राणिहिंसनपूर्व-कम्। इति । तथा च मनुः—नाकृत्वा प्राणिनां हिंसां मांसमुत्पद्यते क्वचित् । न च प्राणिवधः स्वर्थ-स्तस्मान्मांसं विवर्जयेत् । समुत्पत्तिं च मांसस्य वयबन्धाय देहिनाम् । प्रसमीक्ष्य निवर्तेत सर्वमां-सस्य वर्जनात् । भीष्मोऽपि—न हि मांसं तृणात्काष्टादुपलाद्वापि जायते । हत्वा जन्तून्भवेनमांसं तस्मात्तत्परिवर्जयेत् । एकस्य क्षणिका तृप्तिरन्यः प्राणैर्वियुज्यते । अहो मांसस्य दौरात्म्यं प्रत्यक्ष्मिह हृइयते । अन्यज्ञ, यूपं छित्त्वा पशुं हत्वा कृत्वा रुधिरकर्दमम् । यद्येवं गम्यते स्वर्गे नरके केन गम्यतं इति । अपर आहु:--कलिविषये मांसनिषेधो विधिस्त्वन्यविषय इति । तथा च-अक्षता गोपशुश्चैव श्राद्धे मांसं तथा मधु । देवरेण सुतोत्पत्तिः कलौ पश्च विवर्जयेदिति । देशाचारविषयो निषंध इत्यन्ये । तस्मानमांसं श्राद्धे न देयमिति । अत्रोच्यते—यदुक्तं मुन्यत्रं त्राह्मणस्येति प्राधानयं

मुन्यन्नस्य मांसं क्षत्रविद्विषयम् न ब्राह्मणस्येति । तत्र । मांसायुक्तवस्तुनोऽभाव एव मुन्यन्नादिप्राधा-न्योपपत्तेः । तथा चात्रेयः---मुन्यन्नामिषमाध्वीकैर्विप्रद्विजजधन्यजाः । श्राद्धं विद्ध्युरसति द्रव्ये तु सित चापरै: । माध्वीकं मधु द्विजौ क्षत्रिवशौ जघन्यजाः शूद्राः । मांसादिद्रव्येऽसित सुन्यन्ना-दिभिः कमाद्विप्रादयः श्राद्धं कुर्युः सति तु मांसादिद्रव्ये तेनापरैश्च मेध्यैः कुर्युरित्यर्थः। तथा च वृद्धशातातपः—मुन्यन्नामिषमध्वाज्यैरभावे प्रोक्तवस्तुनः । क्रमाद्विप्रादिभिवर्णैर्विधेयमिति शुश्रुमः । परमान्नेन मांसेन शाकैर्मधुघृतादिभिः। सर्ववर्णैः प्रकर्तव्यं श्राद्धं वै वित्तशाट्यतः। वृद्धमनुरिप-मुन्यन्नेत्रीह्मणाः श्राद्धं सामिषं बाहुसंभवाः । ऊरव्या मधुना कुर्युः शूद्रा मूलफलादिना । असंभव प्रकर्तव्यमेतैरेव हि केवलम् । सर्ववर्णेस्तु कर्तव्यं सामिषं सति संभव इति । यचाभिहितं प्राणिहिंसा-पूर्वक एव श्राद्धे मांसनिषेध इति । तद्प्ययुक्तम् । सामान्यहिंसाया अग्नीषोमीयपशुहिंसयेव विधि-विहितहिंसया बाधोपपत्तेः। तथा च जाबालः—हिनस्ति यः पशून् स्वार्थमुहिश्यैव स पापभाक्र। श्राद्धापदेशतो हिंसन्नपि स्वार्थे न दुष्यति । स्कन्दसंवादेऽपि—अर्थे देविपतृणां हि यो हिनस्ति पर्यून् द्विजः । स यज्ञफलमाप्नोति ते च यान्ति परां गतिम् । स्वार्थमन्नं पचेद्यस्तु यो हिनस्ति वृथा पश्न्। एकाकी मिष्टमश्राति यश्च याति स रौरवम् । भीष्मोऽपि-योऽहिंसकानि भूतानि हिन-स्त्यात्मसुखेच्छया । कृष्णद्वैपायनः प्राह स्थावरत्वं स गच्छति । अत्रिरपि—मधुपर्के च सोमे च दैवे पित्रये च कमिणि। अत्रैव पशवो हिंस्या नान्यत्रेति कथंचन। तथा--यज्ञार्थं पशवः सृष्टाः पुत्रार्थं वर-योषित: । इत्यादिवचनात् । यचाभ्यधायि-किल्युगिवषयो मांसनिषेध इति तद्प्यसंगतम् । कलि-विषयविधायकवचनैकपूर्वपक्षरूपत्वे तद्वचनस्य विधत्वात्। तथा च जात्कर्ण्यः—मांसं युगेषु सर्वेषु यज्ञश्राद्धार्थमाद्यतम्। श्राद्धोपयमनो यज्ञे कलौ तच विशिष्यते।समन्तुरपि—कुतकौपहता विप्राः कला-वरयन्निरामिषम् । तृप्तिं नाभन्ति पितरस्तस्य श्राद्धे कदाचन । पैठीनसिः—परमानं कालशाकं मधु मांसं घृतं पयः । मुन्यन्नानि तिला विप्राः प्रकृत्या ह्विरष्ट्या । शस्तान्यष्टौ तु सर्वेषु युगेषु मुनिसत्तमाः। पितृणां देवतानां च दुर्लभानि कलावतीति । निबन्धान्तरे तद्वचनस्य निर्मूळत्वप्रतिपादनाच । तथा-गोमेधो नरमेधश्च अक्षता गोपशुस्तथा । देवराच सुतोत्पत्तिः कलौ पश्च विवर्जेग्रेदिति पराशरपा-ठात् । यत्त्वाहृतं देशविषयो निषेध इति । तद्प्यसुन्दरम् । मध्यदेशादौ जिह्नालोलुपतया विहितेतर-मांसभक्षणस्य प्राचुर्योपळब्धेः । न च देशविषयः शक्यते वक्तुम् । देशभेदविषयस्य निरस्तत्वात् । तथा च वृद्धप्रचेताः—न युगानां न देशानां न विप्राणां द्विजोत्तमाः। धर्मशास्त्रेषु वै भेदो दृश्यते मांसम-क्षणे । देशभेदे श्राद्धे दृश्यमानत्वाच । तस्माद्विहितहिंसादौ श्राद्धादिकर्मसु च भांसभक्षणविधिरितरत्र निषध इति सिद्धम् । तथा च मनुः—प्रोक्षितं भक्षयेन्मांसं ब्राह्मणस्य च काम्यया । यथाविधि नियुक्तश्च प्राणानामेव चात्यये । याज्ञवल्क्योऽपि—प्राणात्यये तथा श्राद्धे प्रोक्षितं द्विजकाम्ययेति । भक्ष्यत्वं छागादिविहितपशुमांसस्य। देवलः—पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या धर्मतः परिकीर्तिताः। गोषा कूर्म-स्तथा विष्चछल्लकश्चेति ते स्मृताः । धर्मत इति प्रोक्षितम् । न चायमपूर्वविधिः रागप्राप्तत्वात् । नापि नियमः पक्षप्राप्त्यभावात् । अतोत्र गोधादिपश्चकव्यतिरिक्तपश्चनखनिषेधाधिकारपरिसंख्येति । तथा च रामायणे—शराकः राहको गोधा खड्गी कूर्मश्च पश्चमः। पश्च पश्चनखा मध्या न भस्या वानरा नराः । इति । एतचाप्युपलक्षणम् । अत्रैतदुच्यते—िकं प्रोक्षितादौ नियम उत परिसंख्येति । तत्र परिसंख्येति क्रूम: । नियमस्य पक्षप्राप्तौ विधायकत्वात् । यतु—स्वरुच्या क्रियमाणे तु यत्रावस्य-किया भवेत् । नियमः सोऽत्र विज्ञयः श्राद्धे मांसारानं यथेत्यत्र नियमत्वमङ्गीकृतं तच्छव्दार्थरूपनि-वृत्तिफलत्वाद्करूपत्वमेव तयोरित्यविरोधः । अनोऽत्र श्राद्धशब्दस्योपलक्षणपरत्वेन प्राणात्ययादिच-तुष्ट्ये परिसंख्येव युक्ता । तथा च वृहस्पतिः—रोगी तियुक्तो विधिवद्वतं विप्रवृतस्तथा । मांसमधा-

<mark>चतुर्वेषा परिसंख्या प्रकीर्तिता । अतोऽन्यथा तु योऽश्रीयाद्विचि हित्वा पिशाचवत् । यावन्ति पशुरो-</mark> माणि तावत्प्राप्तोति रौरविमिति । रोगी प्राणात्ययोपलिखतः । नियुक्तः श्राद्धे । विधिवद्भुतं प्रोक्षि-तादि । विप्रवृतो द्विजकामनयाभ्यर्थितः । परिसंख्येत्यभक्षणसंकल्पव्यावृत्तिः । तेन यथोक्त-<mark>कृताभक्षणनियमस्यापि निवृतिरित्यर्थः । तथा च—यथाविधि नियुक्तो यो मांसं नाश्चाति मानवः ।</mark> स प्रेत्य पशुतां याति संभवानेकविंशतिमिति वचनात । संकल्पश्च—श्राद्धवर्जं मया मांसं न भोक्तव्यं कदाचन । त्यजेबेदिति संध्यायापरथा पतनं भवेदिति कार्ष्णाजिनिनोक्तः । तथेश्वरसंवादेऽपि—न्न-<mark>ह्मचारी यतिर्मीसं त्यजेत्स्त्री पतिना विना । श्राद्धवर्जमथान्योऽपि संत्यजेत्तपसः कृते । इति ।</mark> अतश्च श्राद्धादिषु मांसं भक्ष्यमेवेत्युक्तम् । यन्त-प्रोक्षिताभ्यक्षितं मांसं तथा ब्राह्मणकाम्यया । अल्पदोषमिति होयं विपरीते तु लिप्यते । इति महाभारतवचनं तद्विहितसंकल्पविषयम् । तथा च वृहस्पतिः—मद्यं मासं मैथुनं च भूतानां लालनं समृतम् । तदेव विधिना क्र्यात्स्वर्गे प्राप्नोति मानवः। इति । महाभारते—हिवर्यत्प्रोक्षितं मन्त्रैः प्रोक्षिताभिक्षतं श्रुचि । वेदोक्तेन प्रकारेण पितृणां प्रक्रि-यासु च । पितृदैवतयज्ञेषु प्रोक्षितं हविरुच्यते । विधिना वेददृष्टेन तदुक्तान्येन दुष्यतीति । यत्पुन-र्थमवचनम्—सर्वेषामेव मांसानां महादोषस्त भक्षणे । निवर्तने महापुण्यमिति प्राह प्रजापतिरिति । यच महाभारते वचनं-भक्षणे तु महान्दोषो निवृत्त्या पुण्यमुच्यते । इति । तदुभयमपि श्राद्धादेरन्यत्र जिह्नालयाभक्षणविषयम् । तथा च स्कन्दसंवादे-यत्र यत्र निषेधो हि श्रयते मांसभक्षणे । जिह्नाला-न्प्रति स ज्ञेयो न तूक्तविधिनाश्रत इति । तथा—प्रयान्ति नरकं घोरं मांसमश्रन्ति ये नराः । जिह्ना-लानप्रति दोषोऽयं न दोषो विधिनाअतामिति । यच वहस्पतिवचनं—रोगार्तोऽभ्यर्थितो वाऽपि यो मांसं नात्त्यलोलपः । फलं प्राप्नोत्ययत्नेन सोऽश्वमेधफलस्य चेति । तच्छाद्धे ब्रह्मचारिविषयम् । तथा च मनुः--- त्रतबहैवदैवत्ये पित्र्ये कर्मण्यथर्षिवत् । काममभ्यर्थितोश्रीयाद्वतमस्य न लुप्यते । इत्येकिम-क्षायां व्रतदृष्टिवशादनदनस्य विहितत्वात । अलोलप इत्यनेन तद्विषयावगमाच । तथा च—स तप्यति तपोऽजस्तं यजते च ददाति च । मधुमांसनिवृत्तो यः प्रोवाचेदं बृहस्पतिः । यावज्जीवं तु यो मांसं विषवत्परिवर्जयेत । विसिष्टो भगवानाह स्वर्गलोकं स गच्छति । जैमिनिरपि—ब्रह्मचर्यमुपा-स्यैव योऽकृत्वा दारसंग्रहम् । संन्यसेन्नाधिकारः स्यान्मांसे विधिवदन्यतः । इति । अन्यतः दारसं-शहादृध्वे विधिवनमांसभक्षणाधिकार इत्यर्थः । तथा च मनुः—न मांसभक्षणे दोषो न मद्ये न च मैथुने । प्रवृत्तिरेषा भूतानां निवृत्तिस्तु महाफला । इति । मांसमद्यमेथुनेषु विहितेषु भक्षणपानाभिगमनैर्भूत-प्रवृत्तित्वान्न दोषः । निवृत्तिस्त महाऽफलप्रापिकेत्यर्थः । महती चासावफला चेति व्यत्पत्तेः । न चेयं व्युत्पत्तिर्ने साधुरिति वाच्यम् । फलाफलशब्दयोः परयोरुभयथाऽपि महाशब्दस्याकारादेशस्य घटमानत्वात् । तथा च बृहस्पतिः—अभूमांसपुरोडाशे भक्षणं मृगपक्षिणाम् । पुराणेष्वेव यज्ञेषु ब्रह्म-क्षत्रसवेषु च । सौत्रामण्यां तथा मद्यं श्रुतौ भक्ष्यमुदाहृतम् । ऋतौ च मैथुनं धर्म्य पुत्रोत्पत्तिनिमि-त्ततः । स्वर्गे प्राप्नोति नैवं तु प्रत्यवायेन युज्यत इति । ततश्चायमर्थः । प्रोक्षितादिचतुर्षु स्मृत्युक्तसं-करपेन मांसत्यागिनामपि गृहस्थानां भक्ष्यमेव मांसं न कोऽपि दोषः । अविहितसंकरपेन मांसत्या-गिना तु प्रोक्षणादिभक्षणे अल्पदोषः । रोगार्तानामभ्यर्थितानां च ब्रह्मचारिणां श्राद्धादिष्वपि भक्षणे महान् दोष एवेति । अतश्च त्यक्तमांसादेरपि श्राद्धे सक्षणमेवोचितमित्यक्तम् । तथा चोशनाः—िनि-युक्तश्चैव यः श्राद्धे यहिंकचित्परिवर्जयेत् । पितरस्तस्य तन्मासं नैराइयं प्रतिपेदिरे । देवलोऽपि—िन-युक्तस्तु यदि श्राद्धे दैवे मांसं समुत्सृजेत् । यावंति पशुरोमाणि तावन्निरयमृच्छति । स्कन्दसंवादेऽिप, निवेशितस्तु यः श्राद्धे यंश वाऽपि द्विजाधमः । मासं नाशाति निरयं याति वै पशुतां ततः । इत्यल बहुना । अन्यद्विहितप्रतिपिद्धं स्मृत्यन्तरनिबन्धेभ्य उपलब्धव्यं प्रन्थगौरवभयान्नेह सिखितम्।

[']एवमत्रं संकरूप्यापोदानं दत्त्वौङ्कार्ज्याहृतिपूर्वं गायत्र्यादि जपेत् ' तथा च याज्ञवल्क्यः–सज्याहृतिकां गायत्रीं मधुवाता इति तृचं, जस्वा यथासुखं वाच्यं भुश्तीरंस्तेऽपि वाग्यताः। इति। एके मधुमध्विति त्रिर्जपं वारिघृतधारां च न कुर्वन्ति। तद्युक्तम्। उभयोरपि विहितत्वात्। तथा च प्रचेताः—अपोशानमथो दत्त्वा सावित्रीं त्रिजेपेद्भुधः। मधुवाता इति तृचं मध्वित्येतित्रिकं तथा । स्कन्दसंवादेऽपि—अपोशानमयो दत्त्वा वारियारां क्षिपेद्ध्यः । नमो देवेभ्य इति च सब्येनोदङ्मुखो द्विजः । अपसन्यं पितृभ्यस्तु घृत-धारां वदेत्स्वधामिति । एवं जस्वाऽच्छिद्रीकरणं कृत्वा ये देवास येचेह इत्यादि पठित्वा यथांसुखममृतं जुषध्वमित्युत्तवा भोजयेत्। तथा च यमः—अन्नहीनं क्रियाहीनं मन्त्रहीनं च यद्भवेत्। तत् सर्वमिच्छ-द्रमित्युत्तवा ततो यत्नेन भोजयेत्। कात्यायनः—ये देवासश्च ये चेह मन्त्रद्वयमुदीरयेत् । मन्त्रान्ते तु ततो त्र्यादमृतं भोज्यतामिति। दैवे ये देवासः पित्र्ये येचेहेति विवेकः। वृद्धयाज्ञवल्क्योऽपि-यथा-सुखं जुष्वं भो इति वाच्यमनिष्ठ्रम् । इति । अत्रैके बलिदानमिच्छन्ति नेत्यन्ये । एवं सति वैश्व-देवे बलिः पित्र्ये नेत्यविरोधः । तथा च-स्पर्शनान्ते स्पृशेद्त्रं कल्पनान्ते बर्लि हरेत् । होमस्तु मधु वातेति होमान्त उदकं पिबेदिति वैश्वदेविषयम्। अत्रि:-दत्ते वाप्यथवाऽदत्ते भूमौ यो निश्चि-पेद्वलिम् । तदेतन्निष्फलं याति निराशैः पितृभिगतैः । इति पित्र्यविषयम् । पितृणामन्न उत्सृष्टे विल कुर्वन्ति ये द्विजाः । आसुरं तद्भवेच्छ्राद्धं पितृणां नोपतिष्ठत इति वसिष्ठोक्तेः । 'अश्रत्स जपेद्याह-तिपूर्वी गायत्री सप्रणवा संक्रित्रवी राक्षोत्रीः पित्र्यमन्त्रान्पुरुषसूक्तमप्रतिरथमन्यानि च पवि-त्राणि' सप्रणवां व्याहृतिपूर्विकां गायत्रीमित्यन्वयः । पातार्थेन वाध्यते वाशब्दस्तु विकल्पार्थः। अशनात्पूर्व त्रिरश्रत्सु च सकृदिति व्यवस्थार्थो वा । पूर्वस्याष्टदोषदुष्टत्वात् । तथा च प्रचेताः-अपो-शानमथो दत्त्वा सावित्रीं त्रिर्जपेद्धुधः । मधुव्वाता इतितृचं मध्वित्येतित्रकं तथा । इति । अत्राह हलायुधः—सकृत्रिर्वा मधुमतीर्मधु मध्विति चेति पाठ इति । तत्कर्कादिभिरनादतत्वात्तज्ञपस्याशः नात्पूर्व विहितत्वाच चिन्त्यम् । रक्षांसि घ्रन्तीति रक्षोघ्राः । मूलविभुजादित्वात् कप्रत्ययस्ता एव राक्षोत्रीः, कृणुष्व पाज इत्याद्यः पञ्चचः। ऋग्विशेषणत्वात्स्रीत्वम् । तथा च श्रुतिः । एतात्रक्षोत्रा-न्प्रतिसरानपञ्चत्कुणुष्वपाजः प्रसितिन्नपृथ्वीमिति रक्षोन्ना वै प्रतिसरा इति । पित्र्यमन्त्रा उदीरता-मित्यादित्रयोदशर्चः । अत्रैके सुरावन्तं बर्हिषदमित्यादिपश्चदशर्चः पितृमन्त्रा इत्याहुः। तन्न । पितरो देवतात्वेन यत्र स्तूयन्ते ते पित्र्या इति तद्धितेन उदीरतामित्यादीनामेव पित्र्यमन्त्रत्वावगतेः। तथा च भट्टपादाः—तद्धितेन चतुर्थ्या वा मन्त्रवर्णेन चेष्यते । देवतासंगतिस्तत्र दुर्बछं तु परं परमिति । कृणुष्व पाज यत इति च अग्नेष्वार्जवर्चसमुचरेत् । सुरावन्तादिकां सर्वो जपेच पितृसंहितामित्यनेन सुरावन्तमित्यादीनां पितृसंहितासंज्ञकत्वात् । पुरुषसूक्तं सहस्रशीर्षेत्यादिषोडशर्चः । अप्रतिरथमाशुः शिशान इत्यादि सप्तदशर्चोऽनुवाक इति केचित्। द्वादशर्चे इत्यन्ये । तदेतद्विचारणीयम् । यदि सर्वस्यापि शान्तिपाठस्याप्रतिरथसंज्ञा तदा सप्तद्शद्वादशसंख्यावच्छेदकप्रमाणं न स्यात् । अथ संख्या-वच्छेद्कप्रमाणं तह्याचार्यमतभेदात्सप्तद्शद्वाद्शसंख्याया मूलस्य दर्शनाभावादनिश्चयापत्तिः स्यात्। तस्माच्छृतिमूलत्वेन द्वादशर्च एवेति गम्यते । तथा च श्रुतिः-त्रह्मन्नप्रतिरथं जपेत्युपक्रम्य तस्माद्वह्या-प्रतिर्थं जिपत्वा शुभिरूपाद्वादश भवन्तीत्युपसंहारः। अन्यानि पिण्डब्राह्मणादीनि। तथा च वृद्धया-ज्ञवल्क्य:-पुरुषम्कं यजुवां पिण्डब्राह्मणशन्त्यर्थम्। पितृस्तवं च पश्चैवं गायत्रीं मधुब्राह्मणमिति। चकारो ब्रह्मादिस्तोत्रसमुचयार्थः। तथा च मत्स्यपुराणम्-ब्रह्मविष्ण्वकरुद्राणां स्तोत्राणि विविधानि च । इन्द्रस्य सोमसूक्तानि पावमानीश्च शक्तित इति । अत्रैकेऽस्य जपस्य पित्रयत्वादपसव्येन जपन्ति। तद्युक्तम्। सत्येनैव विहितत्वात् । तथा च जमद्ग्निः-अपसन्येन कर्तन्यं सर्वे श्राद्धं यथाविधि । सूक्तस्तोत्रजपं मु-त्तवा विप्राणां च विस र्जनम् । अपि च-सूक्तस्तोत्रजपं त्यक्तवा पिण्डवाणं च दक्षिणाम्। आह्वनात्स्वाग-

तानां च विना च परिवेषणम्। विसर्जनं सौमनस्यमाशिषांप्रार्थनं तथा। विप्रप्रदक्षिणां चैव स्वस्तिवाचनकं विना । पित्र्यमन्यत्प्रकर्त्तेव्यं प्राचीनावीतिना सहेति । अत्र यद्यप्यश्रस्विति सामान्येनोक्तं तथाऽपि यथोपदेशं भोक्तव्यम् । तथा च प्रचेताः—पीत्वाऽपोशानमश्रीयात्पात्रे दत्तमगर्हितम् । सर्वेन्द्रियाणां चापल्यं न कुर्यात्पाणिपादयोः । बौधायनः—पादेन पादमाक्रम्य यो भुङ्केऽनापदि द्विजः । नैवासौ भोज्यते श्राद्धे निराशाः पितरो गताः । प्रचेताः-भोजनं तु न नि:शेषं कुर्यात्प्राज्ञः कथंचन । अन्यत्र द्भः क्षीराद्वा क्षौद्रात्सक्तुभ्य एव च । शेषत्यागस्य नित्यत्वात् । तथा च जमद्ग्निः--भुक्तवा पीत्वा तु यः कश्चिद्रिक्तपात्रं समुत्सुजेत् । स नरः श्चित्पिपासातीं भूत्वा जन्मनि जन्मनि । यत्तु न निन्दे-युर्नावशेषयेयुरिति तेनैवोक्तं तद्धिकोच्छिष्टत्यागविषयम् । तृश्यन्ते प्रासमात्रं तु यो विप्रो न त्यजे-त्तदा । यच्छ्राद्धे पिण्डदानादौ तद्वै रक्षांसिगच्छतीति वचनात्। मनुः—अत्युष्णं सर्वमन्नं स्याद्श्रीरं-अव वाग्यताः । न च द्विजातयो ब्रूयुर्दात्रा पृष्टा हिवर्गुणान् । दात्रा हिवर्गुणान्पृष्टा वाग्यता द्विजा इत्यनेनैव कथनेन प्राप्ती न ब्रूयुरिति पौनरुक्त्यं हस्तसंज्ञयापि कथननिषेधार्थम् । हुङ्कारेणापि यो <mark>ब्र्याद्धस्तेनापि गुणान्वदेदिति शङ्क्षेन प्रतिषिद्धत्वात् । एतच श्राद्धासमाप्तौ वेदितव्यम् । निर्वृत्ते तु</mark> तथा श्राद्धे वक्तव्यं शोभनं हिवरिति वचनात् । भोक्तृणां निषेधाद्दात्रा हिवः प्रशंसनीयमेव रुचिजन-नार्थम् । तथा च भक्ष्यभोज्यगुणानुक्त्वा भोजयेद्वाह्मणान् रानैः । पृथक् पृथक् च संवेद्य कुर्यादेभ्यः परोचनमिति । भुः त्रीरंश्चैवेत्येवकारः परस्परस्पर्शेऽपि भोजनार्थः । तथा च शङ्खः —श्राद्धपङ्किषु भुआनो ब्राह्मणो ब्राह्मणं स्पृशेत् । भुक्त्वा तद्ब्रमत्याच्यं गायच्यष्टशतं जपेत् । कात्यायनोऽपि-एक-पङ्कौ तु यो भुङ्के विप्रो विप्रं रष्टशेद्यदि। तदन्नं न त्यजेद् भुत्तवा गायत्र्यष्टशतं जपेत्। इति । हारीतः-पात्रे पात्रं प्रतिष्ठाप्य येऽज्ञानाद्धुञ्जते द्विजाः । आसुरं तद्भवेच्छ्राद्धं पितृणां नोपतिष्ठते । मार्कण्डेयः-कटिसुम्रस्तु यो सुङ्केऽनन्तर्जानुकरस्तथा । हसते वद्ते चैव निराज्ञाः पितरो गताः । शङ्कालिखितौन नात्यन्ताधिकं द्यान प्रतिगृह्णीयादिति । दानुधर्ममाह शङ्कः-श्राद्धे नियुक्ते भुजानान पृच्छेह्रस्-णादिषु । उच्छिष्टाः पितरो यान्ति पृच्छतो नात्र संशयः । दातुः पति वै बाहुर्जिह्वा भोक्तुश्च भि-द्यते । अत्रैतत्संदिह्यते—िकं मृष्टव्यञ्जनादिकं भोक्ता याचेत न वेति । उभयथा च दर्शनात । तथा हि वृद्धशातातपः-अपेक्षितं यो न द्द्याच्छ्राद्धार्थमुपकल्पितम्। न याचते स्मृतो मूढः स भवेद्रह्म-घातकः। इति । वायुपुराणं तु निषेधति—याचते यदि दातारं ब्राह्मणो ज्ञानदुर्वछः । पितरस्तु न तुष्यन्ति दातुर्भोक्तुर्ने संशयः । इति । तथा—कृच्छ्रद्वाद्शरात्रेण मुच्यते कर्मणस्ततः । तस्माद्विद्वान्नैव दद्यात्र याचेत न दापयेदिति । अन्यच-न पङ्क्यां विषमं द्यात्र याचेत न दापयेदिति । अत्र विरोधे, उपकल्पितं याचेत न त्वनुपकल्पितमिति व्यवस्थेत्यविरोधः । निषेधस्यानुकल्पित(विषय)त्वात् । यमः—याबद्धविष्यं भवति यावदिष्टं प्रदीयते । ताबदश्नन्ति पितरो यावन्नाह द्दाम्यहम् । अहं द्दा-मीति यावन्नाह तावद्श्रन्तीत्यर्थः । एतच नापेक्षितविषयम् । अपेक्षितं यो न द्द्यादिति वचनात् । ननु मौनित्वनियमात्कथं याचनं कथं वा नियमनमिति हस्तादिसंज्ञाप्रतिषेधात् । उच्यते-हस्तादि-संज्ञानिषेबो हविर्गुणाख्यानविषयो न तु याचनादिविषय इत्यविरोधः । तथा च यमः—नात्र-पानादिकं श्राद्धे वारयेन्मुखतः कचित्। अनिष्टत्वाद्वहुत्वाद्वा वारणं हस्तसंज्ञया । देवलोऽपि—अत्र-पानकशीतोदद्धिभ्योऽप्यवलोकितः । वक्तव्ये कारणे संज्ञां कुर्वन्भुजीत पाणिनेति । दात्रा व्यजन-कमादायावलोकितः वक्तव्ये हस्तेन संज्ञां कुर्यादित्यर्थः । अन्यदामन्त्रिताश्चैवमित्यत्रोक्तं प्राक् । शेवं स्मृतिभ्योऽनुसन्ध्रेयम् । 'तृप्तान् ज्ञात्वाऽत्रं प्रकीर्य' ब्राह्मणांस्तृप्तान् ज्ञात्वा सर्वान्नमुद्केनाप्ताव्या-ग्रिद्रधेतिमन्त्रेण प्रकिरेदित्यर्थः । तथा च याज्ञवल्क्यः—सार्ववर्णिकमन्नाद्यं साक्षीयाद्वाच्य वारिणा । समुत्सृजेद्धक्तवतामयतो विकराद्धवि । सार्ववर्णिकं सर्वव्यश्चनसहितम् । अत्राह् कश्चिन्—असंस्कृत-

800

भागधेयस्वाद्विकिरेह्ध्योद्नमेव केवलमिति । तद्युक्तम्—यद्त्रं पिण्डदानेषु तद्त्रं विकरे न्यसेदिति । वृद्धयाज्ञवल्क्योक्तेः । अतृप्तेष्वत्रं न च विकिरेदिति तृप्तान् ज्ञात्वेत्युक्तम् । तथा चेश्वरसंवादे-ज्ञात्वा तृप्तांस्ततो विप्रान्प्रकुर्योद्धिकरासनमिति । तृप्तिज्ञानं चान्नाद्यप्रहे आहारानुमानेन प्रतिपन्नम् । अत्र यद्यप्यवकीर्येत्युक्तं तथाऽपि प्रदेशपरिमाणं स्मृत्यन्तराद्वगन्तन्यम् । तथा च वृद्धयाज्ञवल्क्यः-विकिन रं भुवि दातव्यं उच्छिप्टेभ्यः षडङ्गलम् । पठन्ति च—उच्छिष्टस्योत्तरे भागे पिण्डं दद्यात्पडङ्गलम् । इति । यत्तु पुराणसमुचये-विश्वदेविपतुणां च अन्तरे च क्षिपेत्कुशान् । तत्राविकरणं कुर्याद्गाथामे-तामुदीर्येत् । यच तत्समंविकरं द्यादैविपत्र्यान्तरे भुवीति तहिजाप्रस्थानवोधकमित्यविरोधः। भुक्त-वतामयत इति योगीशोक्तः । ननु चास्य विकिरसंज्ञकत्वाद्विकीर्येति वाच्यं न प्रकीर्येति । उच्यते । विकिरं विना श्राद्धं व्यर्थमिति प्रशब्देन द्योतितमित्यदोषः । तथा च गोभिलः—विकिरेण विना श्राद्धं निष्फलं परिकीर्तितम् । एकोहिष्टं विशेषेण प्रेतश्राद्धेषु वर्जयेदिति । यो मोहात्कुरुते श्राद्धं विकिरेण विना कचित् । तत्सर्वे व्यर्थतां याति पितृपिण्डोदकादिकमिति । अत्रैतत्संदिद्यते-किम-पिण्डकश्राद्धे विकरः स्यादुत नेति, उभयथाऽपि वचनदर्शनात्। तथा हि–पिण्डनिर्वापरहितं यत्र श्राद्धं विधीयते । स्वधावाचनलोपोऽस्ति विकरस्तु न लुप्यते । तथा—न चाग्नौकरणं कुर्यान्नार्धदानं कथंचन । न पिण्डं कल्पनाश्राद्धे विकिरान्नं न चोत्सृजेदिति । अत्रैक आहुरुभयशास्त्रत्वाद्विकल्प इति । अन्ये त्वाहु:--यत्र पिण्डदानं न निषिद्धं तत्र चेद्देशकालाद्यसंभवेन पिण्डवर्ज करोति तदा विकिरः स्यात्र तु युगाद्यादिषु पिण्डदानिषेधेऽपीति । तदेतद्विचारणीयम्—विकरः प्रधानमुताङ्ग-मिति । तत्र यदि प्रधानं तर्हि पिण्डप्राधान्यं विरुध्येत । अथाङ्गं तहीङ्गानां प्रधानधर्मानुरोधित्वात् पिण्डाभावे तद्भाव इति किमत्राश्चर्यम् । यच विकल्प इत्युक्तम् । तद्सत् । विषयकल्पनस्य सद्भा-वात् । तदुक्तं—स्मृतिद्वैधे तु विषयः कल्पनीयः पृथक् पृथगिति । तसाद्देशकालाद्यसंभवे पिण्डा-भावेऽपि विकिरेत्र पिण्डनिषेधेऽपीति चतुरस्नम् । तथा च मोक्षेश्वरनिबन्धे—मघायुगादिभरणी-श्राद्धे पिण्डं विवर्जयेत् । अवनेजनपूजान्तमुल्मुकास्तरणानि च । निःशेषमग्रीकरणं विकिरं च पडङ्कुळानिति । ततश्च युगाद्यादिषु पिण्डनिषेधे आवाहनाद्यग्रौकरणविकिरवेद्यादिपूजान्तस्वधावाच-नादीनां निषेथ इति सिद्धम् । एवं विकीर्याचामेत् । तथा च मरीचिः—श्राद्धेषु विकिरं दत्त्वा यो नाचामति भ्रमात् । पितरस्तस्य पण्मासान्भवन्त्युच्छिष्टभोजिनः । इति । तथा—विकिरे पिण्डदाने च तर्पणे भोजने तथा । कृते आचमनं प्रोक्तं दर्भत्यागो विधीयते । इति अत्रानमिद्ग्धा इत्यपिपाठः । येषां दाहो न क्रियते येऽग्रिदग्धास्तथा पर इति ब्रह्मपुराणवचनात् । 'सक्रुत्सकृद्गो द्त्त्वा पूर्ववद्गा-यत्रीं जिपत्वा मधुमतीर्मधुमध्विति चं ब्राह्मणेभ्यर्चुलुकार्थं सकृत्सकृद्गो दत्त्वा पूर्ववत्सप्रणव-व्याहृतिं गायत्रीं सकृत्रिर्वा मधुमतीर्मधुमध्विति जपेदित्यर्थः । तथा च मार्कण्डेयः—ततस्त्वा-चमनार्थाय दद्याचापः सक्रत्सकृदिति । वीप्सा पित्र्यदैवद्विजार्थी । चकारोऽपोशानेऽपो दत्त्वा गाय-त्र्यादिजपं द्योतयति । तथा च गोभिलसूत्रं-अङ्गुष्ठमन्ने निधाय सकृत्सकृद्गो दत्त्वाष्त्रप्सुदिति । मधुशब्दोऽस्ति यासु ता मधुमत्यो मधुवाता इत्यादितृचम् । मधुमिवति द्विरुवारणं मनत्रप्रदर्शनार्थ संहितायां मधु मधुमध्त्रिति प्रवर्ग्ये मन्त्रदर्शनात् । अत्रैके देवपूर्वमपौशानमाहुः । तद्युक्तं पितृपूर्वे वि-हितत्वात् । तथा च विष्णुः—उद्ङ्मुखेष्वाचमनमादौ ततः प्राङ्मुखेषु दद्यादिति । विसर्गेर्चुछुकश्चा-म्रोकरणं पङ्किवापनम् । करशुद्धिरपोशानं पितृपूर्वाणि षड् भवेदित्युक्तम् । 'तृप्ताः स्थेति पृच्छिति ' अनन्तरं तृप्ताः स्थेति त्राह्मणान्पृच्छेदित्यर्थः । अत्रैक आहुः—पङ्किमूर्धन्यप्रश्ने तृप्ताः स्थेति बहुवचनं पूजार्थिमिति । तन्न । तृप्ताः सम इति प्रतिवचने बहुत्वानुपपत्तेः । न चाग्रौक्रणादिष्विवात्रैकस्य प्रश्ने रष्ट्रार्थत्वसंभवः । तस्मात्पङ्किमूर्धन्यं पृच्छति, सर्वान्वेत्यत्र व्यवस्थितविकल्प इत्युक्तम्। तत्रश्च

सर्वे प्रष्टव्या इति । तथा च यमः—यथा त्रूयुस्तथा कुर्यादनुज्ञातस्तु तैर्द्विजैरिति । अत्रैतचिन्त्यते— भोक्तृविप्राणां वमने किं आद्धं समापनीयमुत किं कर्तव्यमिति । अत्रैके समापनीयमित्याहुः। तद्यु-कम् । तस्य स्पृतिविकद्धत्वात् । तथा च हेमाद्रिकल्पे–अकृते पिण्डदाने तु ब्राह्मणो वमते यदि । पुनः पाकं प्रकुर्वीत श्राद्धं कुर्याद्यथाविधि । धर्मप्रदीपेऽपि-अकृते पिण्डदाने तु भुआनो ब्राह्मणो वसेत् । पाकं कृत्वा पुनः श्राद्धं कर्तव्यं तु यथाविधीति । आत्राकृत इत्युपादानात्कृते समापनिमिति चेत्, मैवम् । वमनस्य श्राद्धविन्नरूपोपपातकत्वात् । अतश्चोत्तरेद्युरेव पुनः श्राद्धमित्युचितम् । तथा च स्मार्तिलिङ्गम्—वमने वा विरेके वा तद्दिनं परिवर्जयेदिति । न चैतन्निमन्त्रणानन्तरं श्राद्धात्पूर्वे वम॰ <mark>नविषयमिति वाच्यम् ।</mark> श्राद्धविन्ने समुत्पन्ने अन्तरा मृतसृतके । वदन्ति शुद्धौ तत्कार्यं दर्शे वापि विचक्षणाः । इति उत्तरेद्युर्विधानोपपत्तेः । दाक्षिणात्याः पुनरत्र प्रायश्चित्तमाहुः । तथा च पठन्ति-पित्र्यद्विज्ञानां मध्ये तु पितुश्च वमनं यदि । तदिने चोपवासश्च पुनः श्राद्धं परेऽहनीति । सर्वमन्नं स-मादाय मन्त्रैः प्राणादि पञ्चकैः । द्वात्रिंशदाहुतीहुत्वा शेषं कर्म समाचरेदिति । अत्रानूचानाः प्रमा-णम् । 'तृप्ताः स्म इत्यनुज्ञातः शेषमत्रमनुज्ञाप्य' ततस्तृप्ताः स्मेति द्विजैर्हत्तवा शेषमत्रं किं क्रियता-मिति भोक्तृन्युष्ट्वा इष्टैः सह भुज्यतामिति अनुज्ञापयेदित्यर्थः । एतद्पि सर्वापेक्षं न पङ्किमूर्धन्यस्यैव । नतु च आद्धार्थोद्भृतपाक एव शेषशब्दः न पाकान्तरे तत्कर्थं पाकांतरभोजनं तद्दानं चेति। उच्यते-गृहसिद्धस्य सर्वस्यापि शेषत्वेन दानभोजनत्वापत्तेः । तथा च यमः-भक्ष्यं भोज्यं तथा पेयं यितक-चित्पच्यते गृहे । न भोक्तव्यं पितॄणां तद्निवेद्य कथंचनेति । अतश्च शेषस्यापि पितुरुद्देशेन दान-मित्युक्तम् । अत्रैतचिन्त्यते—िकं निरग्नेक्ल्मुकनिधानं स्यादुत नेति । अत्रैक आहु:— उल्मुकस्य दक्षिणाग्निसंभूतत्वात्तदभाव उल्मुकं नेति । अन्येत्वाहुः—पिण्डपितृयज्ञस्य विहितत्वात्स्मार्ताग्नेर्न, न च निरम्नेरिति । अपर आहु:—न देवतामिशन्दिकियाः परार्थत्वादिति पारिभाषिकसूत्रान्निषिद्धत्वा-दुग्न्यन्तरेण न स्यादिति । निरमेरपि श्राद्धाधिकारित्वान्निषादस्थपतीष्टिवहाँ किकामेर्निकद्धत्वात्तदः <mark>ग्निनेत्येके । एवं च सति उल्मुकनिधानमनियतमिति । अत्रोच्यते—यदुक्तं दक्षिणाग्नेरभावे तन्नेति</mark> तद्युक्तम् । पिण्डपितृयज्ञवदुपचार इत्यनेन स्मार्ताग्नेः प्राप्तत्वात् । यचोक्तं—पितृयज्ञेऽस्य विहितत्वा त्रिरम्नेर्नेति । तद्प्यसारम् । अकरणे प्रत्यवायस्मर्णान्नित्यत्वोपलब्धेः । यचाभिहितं न देवतामीत्या-<mark>दिनाग्नेः प्रतिनिधिर्नेति</mark> तद्प्यनुचितम् । पिण्डपितृयज्ञवदित्यतिदेशेन छौकिकाग्न्युपादानस्य वैयर्ण्या-<mark>पत्तेः । यचाम्रायि निषाद्स्थप</mark>तीष्टिवद्विरुद्धमिति तद्पि नित्यत्वानुपऌब्धेर्न संतुष्टिंकरम् । तस्मा-द्रुणफ<mark>ळविघेरुल्मुकनिधानं साम्रिनिरग्न्योर्नित्यमिति सिद्धम् । तथा च वृद्धयाज्ञवल्क्यः—पितृरू-</mark> पास्त असुराः पिशाचा राक्षसाश्च ये । तेषां वै रक्षणार्थाय क्षिपेदिन तु नैर्ऋते । मण्डलेष्विन्नहां ये न कुर्वन्ति द्विजोत्तमाः । निराशाः पितरस्तेषां पैशाचं श्राद्धमुच्यते । स्कन्द्संवादे—ये रूपाणीति-<mark>मन्त्रेण न्यसेदुल्मुकमन्तिके ।</mark> शुष्कगो<mark>मयसंभूतं यावच्छ्राद्धं समाप्यते । अजीर्णदोषना</mark>ञ्चाय पितृणा-मग्निवर्धनम् । श्रुतिरिप-स यदनिथायोत्मुकमथैतित्पृतृभ्यो दद्याद्सुरक्षसानिहेषामेतद्विरब्लीरं तथो-हैतित्पतॄणामसुरर्क्षसानि न विमश्रते, तस्मात्पुरस्तादुल्मुकं निद्धातीति । 'सर्वमन्नमेकतोद्धत्योच्छि-ष्ट्रसमीपे दर्भेषु त्रीस्त्रीन्पिण्डानवनेज्य दद्यात्' एकतोद्धत्येति छान्दसः सन्धिः । सर्वशब्दः सूपाद्य-पेक्षो न यावद्वाचकः । उच्छिष्टसमीप इति संदेशोपळक्षणं पारिभाषिकम् । तथा चात्रिः—पितृणामा-सनस्थानाद्यतिस्वरनिच्छर । उच्छिष्टसंनिधाने नोच्छिष्टासनसंनिधौ । व्यासोऽपि—अर्त्निमात्र-मुत्सृज्य पिण्डांस्तत्र प्रदापयेत् । यत्रोपस्पृशतां वापि प्राप्नुवन्ति न विन्द्व इति । अत्र यथासंभवं विकल्पः—विकरपिण्डविवक्ष्यासनस्थानाततोढुच्छिष्टं ततो विकरस्ततः पिण्डा वा त्रिरात्रिव्यवस्था वा । व्याममात्रं समुत्सृज्य पिण्डांस्तत्र प्रदापयेदिति जातूकण्यत्रचनात् । वीष्सा मातामहविषया ।

अवनेज्येति स्वार्थिको णिच् । द्यादित<mark>ि स्मृत्युक्तवाक्यं दुर्शयति गोत्रादिप्रकाशकम् । ततश्च</mark> सर्वमद्नीयमेकपात्र उद्घत्य पत्न्या पिण्डास्तु मुङ्गीयात्रिवर्गस्य सहायिनीति । अत्र यद्यपि सामा-न्येन सर्वमित्युक्तं तथापि माषान्नवर्जे द्रष्टव्यम् । तथा च वृद्धयाज्ञवल्क्यः—माषान् सर्वत्र नैवेद्ये पि॰डंऽमौ च विवर्जयेत्। यथा मद्यं तथा मापा निषिद्धाश्चामिपिण्डयोरिति। अत्रैतत्संदि्ह्यते—पिण्ड-पितृयज्ञबदुपचारः पित्र्य इत्यवने जयत्यपसन्यशं सन्येन वोद्धरणसामर्थ्यादसाववनेनिक्ष्वेति यजमा-नस्य पितृप्रभृतित्रीनुपमूल् सकुदाच्छिन्नानि रेखायां कृत्वा यथावनिक्तं पिण्डान्ददात्यसावेतत्त इत्या-दि । अत्रैक आहु:—पिण्डपितृयज्ञे लेखायामेवावनिज्य द्र्भेषु पिण्डदानमिह तु द्र्भेष्वेवावनेजन-मित्येतद्रथिमिति । तथाच--अपः क्षिपेन्मूळदेशेऽवनेनिक्ष्वेति पात्रतः । परिसंख्योपळक्षणे न स्याताम् । ततश्च पिण्डपितृयज्ञवदेव पिण्डदानमिति हलायुधाभिप्रायः। कर्कोपाध्यायास्तु—उच्छिष्टसामीप्योपदे-शान्त परिसंख्येत्याहुः । एवं च सति कथिमयं पुनरुक्तिः सृक्तेति । अत्रोच्यते—यदुक्तं कुशोपर्य-वनं जनार्थे पुनरुक्तिरिति तद्युक्तं तथाविधावने जनस्य छन्दोगविषयत्वात् । तथा च तत्परिशि-ष्टम्—प्रागमेष्वथ दर्भेषु आद्यमामन्त्रय पूर्ववत् । अपः क्षिपेनमूलदेशेऽवनेनिक्ष्वेति निस्तिलाः । इति । प्रागप्रत्वं निस्तिलत्वं च वृद्धिश्राद्धविषयम् । न च तथा शङ्कनीयम् । अवनेज्य दर्भेषु दद्यादित्यन्वय-प्रतिभानात् । तथा च पिण्डिपतृयज्ञसूत्रम्—असाववनेनिक्ष्वेत्यादि । अपि च कात्यायनस्कन्दसंवा-द्वचनम्—नामगोत्रे समुचार्य प्रद्दाद्वनेजनम् । कुशैरास्तरणं कुर्याद्विणाप्रैस्ततः परम् । द्विगुणां-रतु कुशान्कृत्वा सतिलानर्घसंयुतान् । अवनेनिक्ष्व चोत्तवाथ कुशान् भूमौ परिस्तरेदिति । यत्त्वभिहि-तमुपलक्षणपरिसंख्ये इति तदुभयमपि हलायुधेनैव दृषितमित्युपेक्षणीयम् । न च तथेष्टम् । वेद्यादि-करणोपपत्तः। तथा च देवलः—मण्डलं चतुरसं वा दक्षिणावर्तकं महत्। एकद्भेंण तन्मध्य उहिलेशिश्व तं त्यजेत्। ब्रह्माण्डेऽपि—सन्योत्तराभ्यां पाणिभ्यां कुर्योदुहेखनं बुधः । वज्रेणाथ कुरीर्वापि उहिलेतु महीं द्विजः । इति । यच हलायुधेनैव पिण्डपितृयज्ञवित्पण्डदानविधिरित्युक्तं तत्पौनरुक्तयापरिहारा-द्विपयान्तरानुपल्डचेश्च मन्दिमवाभाति । पिण्डपितृयवदुपचार इत्यनेनैव तद्विधेः प्राप्तत्वात् । तस्मा-द्विपयान्तरबोधनेन पौनरुत्तयं परिहर्तव्यम्। तद्यथा—पिण्डपितृयज्ञवदित्यतिदेशो यद्यपि साम्निनि-रग्न्योरविशेषेण प्राप्तस्तथाऽपि निरमेर्विषयान्तरदर्शनाद्यथोचितं सामिपर एव । तस्यैव सर्वांगोपसं-हारस्य न्याय्यत्वात् । निरम्नेस्तु हस्ताम्नौकरणादिविषयान्तरदर्शनात्तदर्थमेवैतत्सूत्रारम्भ इत्यपुनरू-क्तिः । अत्रश्च निरमेरुपमूळळ्नकुशादिप्रतिपेधार्थमिदं सूत्रमिति सिद्धम् । तेन निरमेर्महालयादिश्रा-द्धपूपमृल्द्यनकुशास्तरणं हस्तद्वयेनावनेजनमेतत्तेऽत्रं स्वधेति प्रयोगश्च न भवतीत्यर्थः । तथा च श्रुति:—साम्नेरासनादौ समूलता पिण्डेषु सक्टदाच्छिन्नतेति । किं च समूलस्तु भवेद्दर्भ इति प्रागु-क्तम् । यत्तु शातपथश्रुतौ—सङ्गदाच्छित्रान्युपमूलं दितानि भवन्तीत्युक्तं तद्पि साग्निपरमेव । सुम-न्तुरपि-असाववनेनिक्ष्वेति प्रतिपुरुषं त्रिस्त्रिरेकेन हस्तेन विद्धीतावनेजनम् । अपसन्येन हस्तेन निर्वपेदुद्कं भुबीति मन्केश्च । तथा—श्राद्धे पिण्डे विवाहेच दाने चैकेन दीयते । तर्पणे तूभयेनैव जलं देयं तु नान्यथेति । धर्मप्रदीपेऽपि—गङ्गायां द्शपिण्डे च पिण्डशब्दो विधीयते । अतोऽन्य-त्रात्रशन्दः स्यादङ्गादिषु सरित्सु च । चशन्दो महालयादिसमुचयार्थः । तथा च हेमाद्रिपद्धतौ-महालये गयाश्राद्धे प्रेतश्राद्धे द्शाहिके । पिण्डशब्दप्रयोगः स्यादन्नमन्यत्र कीर्तयेदिति । अत्रैक आहु:-असावेतत्त इति श्रुत्या सूत्रकृता चैतत्त इत्युक्तत्वाद्वाजसनेयिनां विण्डेषु नपुंसकप्रयोगः । अन्ये तु पिण्डशब्ददर्शनादेष ते पिण्डः स्वंधित सर्वत्र प्रयोग इत्याहुः। तदुभयमपि विषयानवलोकननिबन्धन-मित्यवगन्तव्यम्। अत्रश्च विहितेषु पिण्डशब्दस्तद्तिरिक्तेष्वन्नशब्द इति सक्तम्।यदि तु श्रुतिविरुद्धिभयै-तिसमन् विषये विचिकित्सा तहोंवं प्रयोगोऽस्तु-एतत्ते ष्णिण्डान्नं स्वधेति। तथाच श्राद्धकरूपलताया—

एतत्ते पिण्डान्नमित्यलं प्रपञ्चेन । एतच पिण्डदानं प्रत्येकमेकश्वासेन कार्यम् । यावदेवीचरेनमन्त्रांस्ताव-दप्राणान्निरोधयेदिति वचनात् । अत्रैतचिन्त्यते-किं पिण्डपङ्कयः प्रागुपक्रमाः पश्चाद्पवर्गा उत पश्चादुः पक्रमाः प्रागपगर्वो इति। अत्रैक आहु:-पूर्वभागे पित्रादिवर्गार्थोस्तरणं पश्चाद्धागे तु मात्रादिवर्गार्थमित्या-स्तम्बगृह्यवचनात्स्त्रीभ्यश्च पिण्डा इह पश्चिमाः स्युरिति भाष्यार्थसंत्रहकारवचनाच पश्चादपवर्गा इति । तथा पिण्डान्पश्चिमेन तत्पत्नीनां किंचिद्नतर्धायेति शाङ्कायनगृह्याद्पीति । अन्ये त्वाहः— पिच्यकर्मत्वात्पङ्कीनां प्राक् संस्थताया अनुपपत्तेः प्रत्यक्संस्थैवेति । अत्रोच्यते—यदुक्तं प्रागु-पक्रमा इति तत्र तथा सति पित्र्यकर्माण प्रदक्षिणोपचारः स्यात् । पितृणामप्रदक्षिणमित्यादिवचनानां च वैयर्थ्यापत्तेः । द्वितीयेऽपि स एव दोषः । न चैविमष्टं 'प्रत्यगुपक्रमाः प्रागपवर्गाः पितृब्राह्मणसंस्था भवन्ति दक्षिणदिगुपक्रमा उद्गपवर्गा वैश्वदेवद्विजसंस्था भवन्ति' इति बौधायनेन ब्राह्मणोपवेशनस्मृत्या पङ्कीनामि तथैव ज्ञापितत्वात् । अन्यथा वैषम्यथाव्युत्क्रमोपपत्तेः । सदाचाराद्पि प्राकृसंस्थतैवेति । यत्त्वापस्तम्बादिगृह्यद्वयं यच अमेर्दक्षिणदेशे तु स्थानं कुर्वीत सैकतम् । मण्डलं चतुरस्रं वा दक्षिणावनतं तथा । तत्र स्थाने ततो दुर्भानेकम्लाञ्छिवान्बहुन् । दुक्षिणात्रानुदुक्यान्द्विधा तांस्तृणुयात्समम् । पूर्वभागस्थद्रभेषु पितृपिण्डान्विनिक्षिपेत् । पश्चात्स्तृतेषु दुर्भेषु मातृपिण्डान्त्रिचक्षणः । इति वृद्धवसिष्ठ-वचनं तत्तच्छाखिनामेवेत्यविरोधः। पुनश्चिन्त्यते—िकं पिण्डानां प्रमाणं नियतमुतानियतिमिति। अत्रै-क आहु:--कपित्थविल्वमात्रांश्च द्द्यादामलकैः समान् । कुक्कुटाण्डप्रमाणं वा वदरेण समान्थ । ना-<mark>छिकेरसमान्वापि अधिकात्र प्रदापयेत् । प्रमाणमेतित्पण्डानामङ्किरा मुनिरत्रवीत् । इत्यनेन विकल्पि-</mark> तत्वाद्नियतमिति । तद्युक्तम् । अस्य वचनस्य श्राद्धविशेषविषयत्वेन व्यवस्थितत्वात् । तथा च मरी-चि:—आर्द्रामलकमात्रांस्तु पिण्डान् कुर्वीत पार्वणे । एकोदिष्टे विल्वमात्रं पिण्डमेकं तु निर्वपेत् । नवश्रा-द्धे स्थूलतरं तस्मादिप तु निर्वपेत् । तस्मादिप स्थूलतरमाशौचे प्रतिवासरमिति । अत्रैक आक्षिपन्ति— पिण्डदानं केवलपिण्डैरेव न भुम्रकुरौरिति । तद्युक्तम् । अंशभागिपत्नीनां कुरौरेव श्रशुरान्तर्धानो-पपत्तेः । तथा-श्वशरस्यायतो यस्माच्छिरः प्रच्छाद्निकया । पुत्रैर्द्भेण सा कार्या मातुरभ्यद्यार्थि-भिरिति । मत्स्यपुराणेऽपि-ततः कृत्वान्तरे दृद्यात्तत्पत्नीभ्यः कुशान्बुधः । इति । 'आचान्तेष्त्र-त्येकें एकप्रहणं स्वस्वशाखोक्तविधिज्ञापनार्थम् । मुनिभिभिन्नकारुं तु पिण्डदाने तु यत्समृतम् । तस्वशाखागतं यत्र तत्तत्कुर्याद्विचक्षणः। इति वचनात्। संप्रहकारोऽपि—यान्यत्र काळभेदेन कर्माणि मुनयो जगुः । स्वस्वगृद्यानुसारेण विकल्पं तेषु युज्यते । इति । ततश्चाचान्तेषु द्विजेषु पिण्डदानमित्येके मन्यन्ते । न कात्यायन इत्यर्थः । विकल्प एवायमिति कर्काद्यः । अत्रैतत्संदिद्यते—िकं छेपभुजां दर्भमूळेषु दद्यादुत दर्भाघेष्विति । अत्रैक आहुः—दर्भमूळे छेपसुजः प्रीणयेक्षेपघर्षणैरित्यादिवचनाद-र्भमूलेष्विति । तद्युक्तम् । लेपभाजश्चतुर्थाद्या इति मात्स्यवचनेन चतुर्थपुरुषादीनां लेपभागित्वेन दुर्भमूले वैषम्योपपत्तेः । मार्कण्डेयोऽपि—लेपसंबन्धिनश्चान्ये पितामहपितामहादिति । एवं तर्हि तहर्भमूले लेपं मुखत इत्यर्थकमिति चेत्। न।अतश्च करावघर्षणविषयत्वात्। तथा च विष्णुः—दर्भ-मुलेषु करावघर्षणमिति । अत्रश्च दुर्भाग्रेषु लेप्सुजां दत्वा दुर्भमुलेषु करप्रोञ्छनमित्यविरोधः । तथा च याज्ञवल्कयः—दत्ते पिण्डे ततो हस्तं त्रिर्मृज्यालेपभागिनाम्। कुशान्ने संप्रदातव्यं प्रीयन्तां लेपभा-गिनः इति । पठन्ति च—उत्तरे कुरामूलं तु पितृमूलं तु दक्षिणे । कुरामूलेषु यो दद्यान्निराज्ञाः पित-रो गताः। दुदाति लेपभागेभ्यः पिण्डानामग्रतः सदा। प्रपितान्ते च यो द्यान्त्रिः पञ्चद्शाहि-कीति । 'आचान्तेपृद्कं पुष्पाण्यक्षतानक्षय्योद्कं च द्यात्' चकारः शास्त्रान्तरोक्तमन्त्रैरुद्कादिदा-नार्थः । तथा च पुराणम्-अपां मध्ये स्थिता देवाः सर्वमप्सु प्रतिष्ठितम् । ब्राह्मणस्य करे न्यस्ताः शिवा आपो अवन्तु मे । इत्युद्कदानम् । लक्ष्मीर्वसति पुष्पेषु लक्ष्मीवसति पुष्करे । लक्ष्मीर्वसति

गोष्ठेषु सौमनस्यं सदाऽस्तु मे । इत्यादिना पुष्पादिदानम् । अक्षतं चास्तु मे पुण्यं ज्ञान्तिः पुष्टिर्धृतिर्मम । यद्यच्छ्रेयस्करं लोके तत्तद्स्तु सदा ममेस्रक्ष्तद्यनम् । एतच यज्ञोपवीतिना बोध्यम् । आशी-रूपत्वात् । तथा सुप्रोक्षितादि यत्कर्म तत्कर्तव्यं यवादिना । सव्येनेत्यर्थः, तथा विसर्जनं सौमनस्यमाशिवां प्रार्थनं विना । पित्र्यमन्यत्प्रकर्तव्यं प्राचीनावीतिना सदेत्युक्तम् । अत्राचान्तेष्वित्य-नुवृत्तौ पुनस्तद्ग्रहणं वेत्यासंकल्पान्तं पिण्डोप्युक्तं कर्माचमनात्पूर्वमेवेति ज्ञापनार्थम् । अतश्च अनाचा-न्तेषु तत्सर्वे कृत्वाचान्तेषु उद्कादिकं द्त्वाऽक्ष्य्योदकं द्यादित्यर्थः । तचोक्तं पिण्डयज्ञसुत्रे—तथा च पिण्डान्ददातीत्युपक्रम्यात्र पितर इत्युत्तवोदङ्कास्त आतमनादमीमदन्त इति अवनेज्य पूर्ववत्रीवीं विस्नस्य नमो व इत्यञ्जिल करोत्येतद्व इत्युपास्यति सूत्राणि प्रतिपिण्डमूर्णाद्शां वा वयवस्युत्तरे यजमान-हुङोमानि वोर्जिमित्यपो निषिश्वत्यवधायाविज्ञवित यजमान उत्मुक्छ सक्कदाच्छित्रान्यप्रावाधत्त इति मध्यमं पिण्डं पत्नी प्राश्नाति पुत्रकामेति । अस्यार्थः-पिण्डान्द्त्त्वाऽऽचम्य यवानादायात्र पितर इत्यादि वृवायध्वमित्यन्तं मनत्रं जिपत्वाऽप्रदक्षिणं वामेनावृत्योदङ्मुखो यथाशक्ति श्वासमनुरुन्धञ्छभं ध्यायेत् । तथा च परिशिष्टम्—वामेनावर्तनं केचिदुदगन्तं प्रचक्षते । स्कन्दसंवादेऽपि—प्रक्षास्य हस्तावाचम्य शुभं ध्यायेदुदुङुमुख इति । अत्रैके शुभध्यानं सत्र्येनेत्याहुः । तन्न, प्रमाणाभावात् । आवृत्य तेनैव प्रदक्षिणमावृत्यामीमद्नतेत्यादिमन्त्रं जिपत्वाक्षतान् भुवि पिण्डमूले क्षिपेदित्यर्थः। प्रद-क्षिणमथावृत्य पूजयेद्क्षतैर्यवैरिति वचनात् । पिण्डांश्च मनसा ध्यात्वा अक्षतात्रिक्षिपेद्भवीति वृद्ध-याज्ञवल्क्योक्तेश्च । अवनेज्य पूर्ववदिति गोत्राद्युचारविधिनेत्यर्थः । तथा च श्रुतिः—अथोदपात्र-मादायावने जयत्यसाववने निक्ष्वेत्येव यजमानस्य पितर इत्यादि । यसु तत्पात्रक्षालने नाथ पुनर्प्यवने -जयेदिति वचनं यच हस्तान्न वारिणा कार्य पुनः प्रत्यवनेजनमिति स्कन्दसंवादवचनं तदन्यशाखिवि-षयम् । इह तु पूर्ववद्वने ज्येत्यतिदेशात् , अतिदेशिवधेरनित्यत्वाद्त्रापि प्रक्षालन जलेनैवेति वा । नीवीं विस्तरय नमो व इति मन्त्रेण षड्जलीन्करोतीत्यर्थः। नन्वजलिमित्येकत्वात्कथं षड्जलीन निति । षड्वुनमस्काररूपत्वाद अलेरित्यदोषः । तथा च श्रुतिः — प्रद्कृत्वो नमस्करोति षड्डा ऋतवः वितर इत्यादि । एतद्व इत्यनेन मन्त्रेण प्रतिपिण्डं सूत्राण्युपास्यति ददातीत्यर्थः । ननु च प्रतिपिण्ड-मिति पृथग्विधेरेतद्व इति कथं तन्त्रविधिः। एकप्रहणेनैव त्रिषु दानेन सक्रन्मन्त्रविधानार्थमित्यदोषः। एकद्रव्ये कर्मावृत्तौ इति परिभाषित्वात् । केचित्प्रतिपिण्डमित्युक्तत्वानमन्त्रावृत्त्यैव सूत्रदानमित्याहुः । उर्णाद्शां वेति सूत्राभाव इत्यर्थः। यत्तु द्शांतु वर्जयेत्प्राज्ञो यद्यप्यहतवस्त्रज्ञामिति तत्सृत्रसंभवे द्रष्टव्यम्। दशाया अभावविषयत्वात् । तथा च शौनकः — सूत्राभावे दशामूर्णी वेति । यतु नमो वः पितरो मन्त्रं जपन्सूत्रं प्रदापयेदिति सुत्रे मन्त्रान्तरमुक्तं तदन्यशाखिविषयम्। वाजसनेयिनां त्वेतद्व इति कात्यायनोक्तत्वात् । तथा च व्याच्रोऽपि—एतद्वः पितरो वासो दशां दद्यात्पृथकपृथगिति । दशा-द्यभावे सूतवाक्यम्-ततः सूत्रं प्रदातव्यं कार्पासमथवाननम् (?)। दुकूलपृक्षकं वा तदभावे कुशाव्यसे-दिति । स्कंद्संवादेऽपि—कुशानभावे वयसि तूत्तरे होम वा स्वकमिति । उत्तरे वयसि पंचाशदृर्ध्व हुङ्कोमेति विशिष्टविधिः । ऊर्जमित्यपो निर्षिचतीत्यत्र गोत्राह्यचारपूर्वकं तिलोदकदानमित्येके । ऊर्ज-दाने तिलादिद्रव्यस्य गोत्राद्यचारस्य चानुक्तत्वात् केवलक्रेनेत्यन्ये । तथा च बृहस्पतिः—अन्यव्यों-दपात्रं(?)तु तेषामुपरि निक्षिपेन्। पठन्ति च। सर्वत्रैव पवित्राणि पयो मधु तिलास्तथा। ऊर्जकाले न दातच्याः केवलं चोदकं क्षिपेदिति । अत्रभवंतो भूदेवाः प्रमाणम् । अवधायेत्यत्र यजमानशहणं ऋत्वि-ग्व्युदासार्थम् । अवधायेति पात्र इति शेषः । पात्रे पिण्डान्समुद्भत्य आव्राय पितृपिण्डविति वृद्धया-ज्ञवल्कयोक्तेः । उल्पुकं सकृदाच्छिन्नान्यमावाधत्त इति क्षिपतीत्यर्थः । सकृदाच्छिन्नानीति सामिपर-मिति प्रागुक्तम् । एवं पिण्डोप्युक्तं पूननांतं कृत्वा चतुध्र्यन्तसंकल्पेन धूपादिकं निवेद्येन् । तथा च

स्कंद्संवादे—समभ्यर्च्य धूपदीपनैवेद्यानि निवेद्येत्। प्रकुर्याद्य संकल्पं कृत्वाक्ष्य्योद्कं ततः इति । ततः सुप्रोक्षितमस्त्वित्यादिनोदकादिकं दत्त्वाऽक्षय्योदकं तन्त्रेण दद्यात् । तथा च कात्यायनः — अक्ष-य्योदकदानं तु अर्धदानं विशिष्यते । षष्ट्रयैव नित्यं तत्कुर्यात्र चतुर्थ्या कदाचनेति । अतिदेशस्तन्त्र-निषेधार्थः । अक्षय्यमस्त्रिति प्रोक्तः प्रत्येकं पितृतः क्रमात् । इति शङ्खवचनात् । अघोराः पितरः सन्तु सन्तु इत्युक्ते गोत्रं नो वर्धतां वर्धतामित्युक्ते दातारो नोऽभिवर्धतां वेदाः सन्ततिरेव च । श्रद्धा-च नो मा व्यगमद्भृह देयं च नोऽस्त्वित्याशिषः प्रतिगृह्य । इतिशब्द आद्यर्थे । तेन स्मृत्युक्तमन्यद्प्याशीः-प्रार्थनमिति क्लोककरणमित्यर्थः । सन्त्वित्युक्त इति प्रतिवचनप्रहणं सर्वत्रप्राध्यर्थम् । तथा च स्कन्द-संवादे-अघोराः पितरः सन्तु सन्त्वित्युक्ते पुनर्द्धिजैः । गोत्रं तथा वर्धतां नस्तथेत्युक्तश्च तैः पुनः ॥ दातारो नोऽभिवर्धतां वेदाः संततिरेव च । श्रद्धा च नो मा व्यगमद्वहुदेयं च नोऽस्त्वित । अत्रं च नो बहु भवेद्तिथींश्च लभेमहि। याचितारश्च नः सन्तु मा च याच्चिष्म कंचन। इत्येता आशिपः सर्वा गृह्णीयात्प्रतिभाषितिमिति । अथ चेतिशब्दः प्रकारे । तेन तिलकमूर्धाभिषेकसव्यपूजादिप्रकारे-णारीःप्रार्थनं कर्तेव्यमित्यर्थः । तथा च वृद्धयाज्ञवल्क्यः—ततश्च तिलकं कुर्यान्मन्त्रेणानेन यत्नतः। मन्त्रश्च नित्यानुष्टानेत्यागि (?) प्रागेत्र दर्शितः । एतचाशीःप्रार्थनं पित्र्येष्वेव यज्ञोपवीतिना कार्यमिति प्रागुक्तम् । दक्षिणां दिशमाकाङ्कन्याचेतेमान्वरान्पितृनिति मनुवचनात् । स्कंदसंवादेऽपि—अक्षय्यं सर्वमेवास्त्वित्युत्तवा भूयः समर्चेयेदिति मूर्धाभिषेकश्चाक्ष्य्यदानात्पूर्वमिति केचित् । 'ख्यावाचनीया-न्सपवित्रान्कुशानास्तीर्यं स्वधां वाचयिषय इति पृच्छति' स्वधावाचनीया न्युवजोपरिस्थापिताः कुशाः पवित्राणि तद्धःस्थापितानि । तेषां कृतप्रयोजनत्वादन्यानि पवित्राणि कार्याणीत्यन्ये । तत्कर्कादि-भिरनादृतमित्युपेक्षणीयम् । ततश्च सपवित्रान्स्वधावाचनीयकुशानादायास्तीर्य स्वधां वाचयिष्य इति पङ्किमूर्घन्यं सर्वान्वा पृच्छेदित्यर्थः । अत्रैतत्संदिद्यते–िकमेषामास्तरणं पङ्किमध्ये उत पार्श्व इति । अत्रैक आहुः पिण्डपुरस्तादिति । पिण्डान्तराल इत्यन्ये । एतदुभयमप्ययुक्तं, प्रमाणाभावात् । अतश्च पिण्डोपरि परिस्तीर्यापोऽभिनिषिञ्चेदित्यर्थः । तथा च गोभिलसूत्रम्—स्वधावाचनीयान्पिण्डोपरि समास्तीर्येति । परिशिष्टेऽपि-पिवत्रान्तर्हितान्पिण्डान्सिञ्चेदुत्तानपात्रकृदिति । न चैतस्य पारशा-खिकत्वान्नैवमिति वाच्यम् । स्वधावाचनिकं सर्वे पिण्डोपरि समाचरेदिति मस्त्यपुराणोक्तेः । स्वधा-वाचनमेष्विति स्वधावाचनीया इति छप्रत्ययान्तेन परप्रयुक्तास्तन्नाशे प्रतिनिधिः कर्तव्य इत्यक्तं मुख्यद्रव्यापचारत्वात् । तथा द्युत्तरं सूत्रं—स्वधावाचनीयेष्वपो निविश्वतीति । 'वाच्यतामित्यनुज्ञात: वितुभ्यः पितामहेभ्यः प्रवितामहेभ्यो मातामहेभ्यः प्रमातामहेभ्यो वृद्धप्रमातामहेभ्यश्च स्वधोच्यता-मित्यस्तुस्वधेत्युच्यमाने स्वधावाचनीयेष्वपो निषिञ्चति ' चकारो मात्रादिसमुचयार्थः । पृथङ्-निर्देशस्तन्त्राभावप्रदर्शनार्थः । स्वधावाचन एव चेत्युक्तेः वाच्यतामिति । 'उत्तानं पात्रं कृत्वा यथाश्-कि दक्षिणां दद्याद्वाह्माक्षणेभ्यो विश्वेदेवाः प्रीयन्तामिति देवैर्वाचयित्वा पात्रं न्युब्जम्, यथाशक्तीति ब्रहणं समापनदक्षिणाया अपि विध्यर्थे, ब्राह्मणेभ्य इति स्मृत्यन्तरोक्तिपित्रुदेशन्युदासार्थम् । तेन ब्राह्म-णोद्देशेनैव दक्षिणादानं सूत्रकृद्भिप्रेतम् । तथा च देवलः — आचान्तेभ्यो द्विजेभ्यश्च प्रयच्छेद-क्षिणामिति । पित्रुदेशपक्षस्तु-पितृभ्यः प्रथमं भत्तया तन्मनस्कः समाहितः । सुस्वधेत्याशिषा युक्तो द्याच्छक्त्या तु दक्षिणामित्यादि विष्णुपुराणासुक्तोऽन्यशाखिविषयः । वाचियत्वेति कारितार्थनि-र्देशाद्विश्वेदेवाः प्रीयन्तामिति ब्रतेति द्विजान्प्रत्यध्येषणमुक्तम् । अत्रायं प्रयोगः-अस्मत्पितुर्मुकर्ह्यान-णोऽमुकसगोत्रस्य वसुरूपस्य आँद्धप्रतिष्ठार्थममुकगोत्रायामुकशर्मणे ब्राह्मणायेत्यादि तुभ्यमहं संप्रदद इति । तन्नत्वे त्वस्मित्पितृणामिति पष्टीबहुवचनम् । पित्रुदेशपक्षे तु अस्मित्पित्रे पितृभ्य इति वा चतु-थ्योंह्रिय न त्राह्मणोद्देश इति विशेषः । सतिलं नामगोत्राभ्यां द्याच्छक्त्या तु दक्षिणाम् । स्व- स्तिवाचनकं कुर्यात्पिण्डानुद्धृत्य भक्तितः । इति वचनात् । सूत्रे यद्यपि दक्षिणामिति सामान्ये-नोक्तं तथापि पित्र्ये रजतं देवे स्वर्णमिति द्रष्टत्यम् । कनकं निर्जराणां तु पितणां रजतं स्मृतमिति वचनात्। अत्रैक आहु:--समं स्याद्श्रुतत्वादिति न्यायादक्षिणादानं सर्वेशं समानिमिति। अन्ये त्वाहुः दैवपूर्वछंश्राद्धमित्युक्तत्वातपूर्व दैवे दक्षिणादानं पश्चात्पित्र्य इति । अपरे त्वाहुः—पित्रुदेशपक्षे दक्षिणादानमपसन्येन दैवपूर्व ब्राह्मणोद्देशे तु सन्येनेति । अपसन्यं तु तत्रापि । मत्स्यो हि भगवात्त्ये न इत्यादिस्मृतेः । इतरे पुनरन्यथाऽऽहुः उभयशास्त्रत्वात्संकल्पादिकमपसव्येन त्यागमांत्रं तु स-व्येनेति । अत्रोच्यते-युक्तं सर्वेषां समानमेव दक्षिणादानमिति । तदहृद्यम् । पात्रानुसारेण दक्षिणा-वैषम्यस्योक्तत्वात् । तथा च-एकपङ्कथुपविष्टानां विप्राणां श्राद्धकर्मणि। भक्ष्यं भोज्यं समं देयं दक्षिणा त्वनुसारतः इति । अनुसारतः पात्रविशेषानुसारेणेत्यर्थः । यज्ञोक्तं—दैवपूर्व दक्षिणादान-मिति । तद्प्यसारम् । पित्रदेश एव दैवपूर्वमित्यस्य पूर्ववाचित्वात् , न ब्राह्मणोदेश इति । तथा च देवलः—दक्षिणां पितृविप्रेभ्यो द्याद्विप्रं ततो द्वयोरिति । यद्प्यभिहितं—पितृदेशे अपसन्येन ब्राह्मणोद्देशे सन्येनेति तद्प्ययुक्तम् । पित्रुद्देशेऽपि पितृपूर्वकं सन्येनैवोक्तत्वात् । तथा च देवल एव-सर्व कर्मापसञ्येन दक्षिणादानवर्जितमिति । न च दक्षिणादानं दैवे पूर्वमुचितम् । तस्य विसर्गरूपत्वात् । तथा च वृद्धयाज्ञवल्क्यः-पूर्वे पितृभ्यो दद्यातु देवेभ्यस्तदनन्तरम् । असुराः पितृरूपेण दत्तं हिंसन्ति दानवाः। तेषां वै रक्षणार्थाय पश्चाहैवे विसर्जयेत्। याज्ञवल्क्योऽपि--पितृ-पात्रे तदुत्तानं कृत्वा विप्रान्विसर्जयेदिति । यत्त्वपसन्यं तु तत्रापीत्युक्तं तद्न्यशाखिविषयत्वेन यथा-गृह्यं व्यवस्थापनीयम् । यचाम्रातं संकल्पादिकमपसव्येन त्यागमात्रं सव्येनेति । तन्न शोभनम् । प्रमान णाभावात् । तस्मादुभयपक्षेऽपि कात्यायनमतानुसारिणां दक्षिणादानं पितृपूर्वकं सन्येनैवेति सिद्धम् । तथा च हेमाद्रिपद्धतौ-सूक्तस्तोत्रजपं त्यक्तवा पिण्डाबाणं च दक्षिणाम् । आह्वानं स्वागतात्रं(?) च विनाच परिवेषणम् । विसर्जनं सौमनस्यमाशिषां प्रार्थनं तथा । विप्रप्रदक्षिणां चैव स्वस्तिवाचनकं विना । पित्र्यमन्यत्प्रकर्तव्यं प्राचीनावीतिना सदेति । स्मृतिरन्यापि—उपवीती पितृप्रीत्ये वित्तशा-ह्यविवर्जितः । दक्षिणां पितृविप्रेभ्यो पूर्वे दैविकयोस्ततः । पठन्ति च-स्वागतं स्वस्तिवाचनं दक्षिणा च प्रदक्षिणम् । गोत्रवादनमर्घं च षडेते उपवीतिनः । इति । गोत्रवादनं गोत्रं नो वर्धतामित्यादि । विधानमाकलय्याह संप्रहकारोऽपि—याज्ञवल्क्यो विसर्गात्प्राक्पात्रमुत्तानमिन्छति । यतो विस-र्जनं कृत्वा गृह्यकर्ताऽपि शौनकः । प्रीतिः पश्चात्त देवानामिति कात्यायनाद्यः । सर्वेषामपि पक्षाणां स्वगृह्योक्तं विधीयते । स्वगृह्योक्तस्य चाभावे प्रहणं स्वेच्छया भवेदिति । अत्रान्यद्पि विसर्गरूपं प्रति-ज्ञापात्रचालनं ऋतुपूजनदेवद्विजवचनादिकं (न) कुर्यात् । दक्षिणाया उपलक्ष्णार्थत्वात् । तथा च-मन्न-हीनं कियाहीनं भक्तिहीनं द्विजोत्तमाः । आद्धं संपूर्णतां यातु प्रसादाद्भवतामिति । गोभिलोऽपि-दैवे वाचियत्वा पिण्डपात्राणि चालियत्वा दक्षिणां दद्यादिति । पिण्डांश्च पात्राणि चेति विप्रहः । नित्य-त्वात् । अचालियत्वा तत्पात्रं स्वस्तिकुर्वन्ति ये द्विजाः । निराशाः पितरस्तेषां शस्त्रा यान्ति यथागतम् । अत्रैके ऋतुपूजनं सन्येनेत्याहुः। तन्न । आचम्योदक्परावृत्य नियम्य च शनैरसून्। षड्तून्नमस्कुर्यात्पि-तृनिव च मन्त्रवदिति वचनात् । जात्कर्ण्यः-पात्राणि चालयेच्छ्राद्धे स्वयं शिष्योऽथवा सुतः । न स्त्रीभिर्नच वालेन नासजात्या कथंचनेति। वृहस्पतिरपि-भाजनेषु च तिष्ठत्सु स्वस्तिकुर्वन्ति ये द्विजाः। तद्त्तमसुरैर्भुक्तं निराद्रीः पितृभिर्गतम्। भाजनानि भोजनपात्राणि। स्वस्तीति भगवन्त्रृहि इति वचन-मिति पारस्करः । अपरं स्मृत्युक्तमुपलब्धव्यम् । अत्र च ब्राह्मणेभ्यो दद्यादिति सूत्रयता चतुर्थ्या गोत्रा-द्युचारो त्राह्मणानां सूचितः । ततश्चैवं प्रयोगः । अस्मत्पितुरमुकशर्मणोऽमुकगोत्रस्य वसुरूपस्य आद्धप्र-तिष्टार्थममुकगोत्रायामुकशर्मण इत्यादि तुभ्यमहं संप्रदद इति । तत्रपक्षे षष्टीबहुवचनेन । पित्रुदेशपक्षे तु

अस्मद्त्यादौ चतुर्थ्या प्रयोगः। संकल्पत्वात् । विंसर्जनमन्त्रमाह—'वाजेवाजेवतेति विसृज्यानुत्रज्या-मावाजस्येति प्रदक्षिणीकृत्य प्रविशेत् ' ततो वाजेवाजेवत इत्युचा कुशमूलैः पित्र्यविप्रान् पूर्वे पश्चा-ट्कुरा। प्रैदेवद्विजान्विसृज्य ताननुत्रज्यामावाजस्येत्यनयर्चा बहिर्यज्ञोपवीती तान्प्रदक्षिणीकृत्य नमस्कृत्य प्रविशेद्रहमिति शेषः । अत्रैके कुशाप्रैरेव सर्वान्त्रिस जैयन्ति । वाजेवाजेति मन्त्रेण कुशमूलेन तान्पितृन् । देवांस्तेनैव मन्त्रेण कुशायेण विसर्जयेदिति । मनुर्पि—आमावाजस्यमन्त्रेण कर्तेव्यं हि प्रदक्षिणम् । नमस्कृत्य ततो विप्रानासनेपृपवेशयेत् । ताम्वृष्टं हि ततो द्वात्पाद्प्रक्षालनं ततः । पादाभ्यङ्गं ततः कुर्यात्पादमर्दनमेव च । इति । अत्रैकै विसर्जनं प्रदक्षिणां चापसव्येन कुर्वन्ति तद्युक्तम्—स्वागतं स्वस्तिवचनं दक्षिणा च प्रदक्षिणम् । इत्युक्तत्वात् । वृद्धयाञ्चवल्कयः—वाजे वाजे जपन्मन्त्रमामावा-जस्य वै पुनः । बहिः प्रदक्षिणं कुर्यादच्छिन्नजलधारया । बन्धुवर्गेण सहितः सभार्यः सकुटुम्बकः । पुनराचम्य तत्रैव स्वादुष्थंप्रजपेच्छुचिः। ब्राह्मणाः संपठेयुस्ते आद्धभोक्तृद्विजोत्तमाः। आद्धारमभे पादशौंचे विकिरे पिण्डदानके । ऊर्जे विसर्जने चैव षट्सु चाचमनं मतम् । अर्चेति पाटः । श्राद्धार-म्भेऽवसाने च पादशौचे द्विजार्चने । विकिरे पिण्डदाने च षट्सु चाचमनं स्मृतम् । इति कात्याय-नस्मृतेरेकमूळत्वात् । विसर्जयेत्ततो विप्रान्प्रणिपत्य पुनः पुनः । आद्वारमुपगच्छेयुः पुनराचमनं ततः । वैश्वदेवं ततः कुर्यात्स्वशास्त्रोक्तविधानतः । इति । द्वारमा गमनासंभवे तु—वहिः प्रदक्षिणं कुर्यात्पदा-न्यष्टावनुत्रजेत् । बन्धुवर्गेण सहितः पुत्रभार्यासमन्वितः । इति । अथोर्ध्वकृत्यम्—तत्रोच्छिष्टमार्जन-तत्प्रतिपत्तिपिण्डविकिरप्रतिपत्तिवैश्वदेवनित्यश्राद्धशेषभोजननियमादीनि क्रमेणोच्यन्ते । तत्र पैठी-निसः-- सप्टशन्ति यथा दुष्टास्तथैवोच्छिष्टमार्जनम् । तैस्तु स्पर्शे तदुच्छिष्टे पितरो यान्त्यधोगतिम् । प्रचेताः—खनित्वा निक्षेपेद्धमावन्यथा स्पर्शनं भवेत् । निषिद्धं स्पर्शनं तेषां तस्मात्खननमुत्तमम् । तत्रोच्छिष्टमार्जने विरुद्धानीव वाक्यानि दृइयन्ते । तथा हि वसिष्ट:—आद्धे नोद्वासनीयानि उच्छि-ष्टान्या दिनक्षयात् । च्योतन्ते वै स्वधाकारास्ते पिबन्त्यकृतोदकाः । ब्रह्मपुराणेऽपि—अस्तं याते ततः सर्वे विप्रपात्राणि चाम्भसि । अधोमुखानि प्रयतो भृत्वा सर्वाणि निक्षिपेत् । याज्ञवल्क्यः—निक्षि-पेत्सन्स विप्रेषु द्विजोच्छिष्टं न मार्जयेत् । श्राद्धदेशोपविष्टेषु विप्रेषु न मार्जयेदिति विज्ञानेश्वर:। <mark>अत्रैके व्यवस्थापयन्ति—दैवपात्राणि तहिने मार्जयेत्र पित्र्याणीति । तथा च देवलः—एवं तृप्तेषु</mark> पानीयं दुद्यादाचमनं तथा । उच्छिष्टं वाऽप्यनयेत्पितुणां नापमार्जयेत् । इति । अन्येत्वाहुः—अस्तं यात इत्यनेन रात्रौ मार्जनविधानाद्रात्रावेवेति। तत्र नाद्यः—पितृणामुच्छिष्टमपनयेन्नापमार्जयेद्वेत्यनया द्विकल्पोपपत्तेः । द्वितीयेऽहनि सर्वेषां भाण्डानां क्षालनं स्मृतम् इति ब्रह्मवचने सर्वेषामेव मार्जनो-पपत्तेश्च। द्वितीयोऽपि न सम्यगिव भाति। उच्छेषणं तु तत्तिष्टेद्यावद्विपा विसर्जिताः। इति मनुक्ताव-धिवैयर्थ्यात् । तस्माद्यथासंभवं विकल्प इति युक्तम् । यत्तु ' द्वितीयेऽहनि ' इति ब्रह्मवचनं तद्प्यशु-चिस्पर्शरहितगृहान्तरसंभवविषयम् । तथा च प्रचेताः—भृत्यवर्गवृतो भुङ्के कव्यशेषं स्वगोत्रजैः । अ-न्यस्यां श्राद्धशालायां द्विजोच्लिष्टं न मार्जयेदिति । तस्माद्गप्तगृहान्तरे संभवति न मार्जनं तदसंभवे द्विजान्प्रेष्य पिण्डप्रतिपत्त्यनन्तरं मार्जनमिति व्यवस्थेति सिद्धम् । पिण्डप्रतिपत्तिमाह् याज्ञवल्क्यः— पिण्डांस्त गोजिविप्रभ्यो द्याद्ग्री जलेऽपि वा । गोशब्दो गतवीर्यवृषभपरः । तथा च वायवीये— गतवीर्यस्त यो ह्यश्वोऽनद्वांश्चेव तथाविधः । तयोः पिण्डः प्रदातव्यो यतो वीर्यं न रोहति । एतत्का-मनाविशेषे व्यवस्थितम् । तथा च वायुपुराणम्—ि पण्डमम्रौ सदा दद्याद्गोत्रार्थी संततं नरः । पत्न्यै प्रजार्थी दृद्यानु मध्यमं मन्त्रपूर्वकम् । उत्तमां गतिमन्विच्छनगोभ्यो नित्यं प्रयच्छति । आज्ञां प्रज्ञां यशः कीर्तिमप्सु नित्यं निधापयेत् । प्रार्थयन्दीर्घमायुस्तु वायसेभ्यः प्रयच्छति । आकाशं गमनेयप्सु स्थितो वा दक्षिणामुखः । पितृणां स्थानमाकाशं दक्षिणादिक् तथैव च । यथागृद्धं पिण्डप्रतिपत्तिरि-

त्यन्ये । तत्र कात्यायनः—आधत्त इति मध्यमं पत्नी प्राश्नाति पत्रकामेति। आधत्त इति प्राशनमन्त्रः। समर्पणे त्वन्यः । अपां त्वौषधीनां रसं प्राशयामि भूतकृतं गर्भे धत्स्वेति । पत्नीति पुत्रकामस्त्रीमात्रो-पलक्षणिमत्येके । पुत्रकासा पतित्रतेत्यस्मन्मतम् । तथा च मनुः—पतित्रता धर्मपत्नी पितृपूजनतत्परा । मध्यमं त ततः पिण्डमद्यात्सम्यक्सतार्थिनी इति । अत्रैतत्संदिह्यते—िकं विकिर्मच्छिष्टे निक्षिपेरिकवा पिण्डे ब्विति । अत्रैक आहु:-तस्यारपृद्यत्वादुच्छिष्ट एवेति । अन्ये त्वाहु:-उच्छिष्टपिण्डत्वात्पिण्डे क्षिपेतार्थे समाहिता। दक्षिणामुखो भूत्वा पित्र्या दिक साहि कीर्तिता। इति । वैश्वदेवस्तूत्तरत्र प्रपञ्चयिष्यते । नित्यश्राद्धे तु मार्कण्डेयः—नित्यिक्रयां पितृणां तु केचिदिच्छन्ति सत्तमाः। न पितृणां तथैवान्ये शेषं पूर्ववदाचरेत् । नित्यिकया नित्यश्राद्धम् । तुरुयविकरूप एवायिमत्येके । करणे उपकारातिरायोऽकरणे प्रत्यवायो नेत्यन्ये । तदुभयमपि न सम्यक् । पूर्वत्र व्यवस्थोपपत्तेः । तथा च---नित्यश्राद्धं न कर्तव्यं प्रसङ्घाद्यत्र सिद्धयति । श्राद्धान्तरे कृतेऽन्यत्र नित्यत्वान्नेव हापयेदिति । एको दिष्टादौ पितामहादितृश्यसंभवात्कर्तव्यं पार्वणादौ प्रासिद्धकतृप्तेर्नेति व्यवस्थेत्यर्थः । आह च-दुर्शादिश्राद्धनिष्पत्तौ न नित्यस्य पृथक् किया । तेनैव तस्य सिद्धिः स्यात्काम्ये नित्याग्निहोत्रविति । एवमेकपार्वणादावि । द्वितीये तु नित्यत्वानुपपत्तेः । शेषभोजनेऽपि विवद्नते—एकाद्स्यादावाबाण-स्योक्तत्वाच्छेषभोजनमनित्यमिति केचित् । शेषमन्नमनुज्ञातं भुजीत तद्नन्तरम् । इष्टैः सार्धे तु वि-धिवद्धद्धिमान्सुसमाहितः । इति शातातपोक्तरनुज्ञापितमेव पितृसेवितमक्षणं नित्यमन्यथा नेत्यन्ये । तहू यमपि नातीत्र शोभते। पूर्वत्र नित्यत्वेन प्राप्तायविध्युपपत्तेः (?)। तथा च--उपवासं तदा कुर्यादाघाय पितृसेवितमिति । द्वितीयेऽप्यनुज्ञानाभावे तीर्थादावभोजनं प्राप्नोतीति नैतद्चितम् । भोजनाभावे प्र-त्यवायश्रुतेः । तथा च देवलः-शाद्धं कृत्वा त यो विप्रो न मुङ्केऽथ कदाचन । हव्यं देवा न गृह्वन्ति कव्यानि पितरस्तथा । जैमिनिरपि—श्राद्धं कृत्वा तु यो विप्रो नाश्राति पितृसेवितम् । स याति नरकं घोरं यावदाभूतसंप्रुवम् । ब्रह्मवैवतेंऽपि-पितृद्विजेभ्यः पितृभ्यो यद्यत्त्र निवेदितम् । अअन्नेव हि तत्सर्वे पितन्त्रीणाति मानवः । इति । भोजनक्रममाह देवलः—निवृत्ते पितृमेधे त दीपं प्रच्छाद्य पाणिना। आर्चम्य पाणि प्रक्षाल्य ज्ञातीन्शेषेण भोजयेत्। ततो ज्ञातिषु तृतेषु स्वभृत्यानप्रतिभोजयेत्। पश्चात्स्वयं च पत्नीभिः पितृशेषमुदाहरेत्।दीपं प्रच्छाद्य हस्तेन श्राद्धदीपं शमयेदिखर्थः । उदाहरेद्ध-श्जीत । तथा चोशनाः--शेषिमष्टेभ्यो द्यात्स्वयं भुश्जीत । आपस्तम्बः-सर्वतः समवदाय प्रासावरार्ध प्राश्रीयाद्यथोक्तम् । प्रासावरार्धं प्रासाव्यूनं समवदायेत्यन्वयः । यथोक्तमिति मांसभक्षणे नियमो नेति केचित् । सर्वतः समवदायेति सर्वावदानस्योक्तत्वान्मांसभक्षणम्पीत्यन्ये । एवं सित श्राद्धे विप्रान्मांसं भोजयित्वा भुञ्जीतान्यथा नेति । तथा च प्रचेताः—विप्रानभोज्य यो मांसं अश्रात्यन्यांश्च भोजयेत् । वृथा भवति तच्छ्राद्धं भुक्त्वा च नरकं ब्रजेदिति । तथा च—ततश्च वैश्वदेवान्ते सभृत्यै: सह बान्धवैः । भुञ्जीतातिथिसंयुक्तः सर्वे पितृनिषेवितमिति । त्यक्तमांसस्याभक्षणमन्यस्य भक्षण-मित्यविरोधो वा । तथा च जातूकर्ण्यः—मधुमांसनिवृत्तस्तु श्राद्धकर्मणि चाचरन् । पात्रस्थं गन्ध-माञ्राय पितृणामनृणो भवेत् इति । पात्रस्थं भोजनपात्रस्थम् । पितृणामनृण इति, तद्बाणाद्पि पितृत्तिर्भवतीति दर्शितम् । ब्रह्मपुराणे—भगिन्यो बान्धवाः पुज्याः श्राद्धेषु च सदैवहि । अश्री-पण्डकपण्डाश्च तथाऽन्ये दीर्घरोगिणः । अश्रीर्किचनः । पण्डो नपुंसकः । पण्डः क्रीबवृत्तिः । शाता-तपः—आद्धं कृत्वा परश्राद्धे भुञ्जते ये तु विह्नलाः। पतन्ति पितरस्तेषां लुप्नपिण्डोदकिक्रयाः। अत्रैके पश्चात्स्वयं भुञ्जीतेत्यनेन प्रदोषपर्यन्तं सर्वान्संतोष्य रात्रौ श्राद्धकृद्धञ्जीतेत्याहुः । तद्युक्तम्। गात्रिभोजनस्य प्रतिपिद्धत्वात् । अतश्च दिवैव सर्वैः सह भुश्जीत । तथा च जात्कर्ण्यः —अहन्येव तु भोक्तव्यं कृते श्राद्धे द्विजनमिः। अन्यथा ह्यासुरं श्राद्धं परपाके च सेविते । नागरखण्डेऽपि—

विश्व च निक्षिपेत्तस्माद्भोजनं च समाचरेत् । मोनेन दृश्यते सूर्यो यावत्तावन्नराधिप । यश्चैवास्तिमते सूर्ये भुद्धे च श्राद्धकृतरः । व्यर्थतां याति तच्छाद्धं तस्माद्रात्रों न भोजयेदिति । नियमानाह् वृहस्पतिः—तां निशां ब्रह्मचारी स्याच्छाद्धकृच्छाद्धिकैः सहः । अन्यथावर्तमानौ तौ स्यातां निरन्यगामिनाविति । पुनर्भोजनमध्वानं यानमायासमैथुनम् । श्राद्धकृच्छाद्धभुक् चैव सर्वमेतद्विवर्जयेत् । स्वाध्यायं कल्रहं चैव दिवा स्वप्नं च स्वेच्छया । श्राद्धिनो विशेषमाह् यमः—पुनर्भोजनमध्वानं भारम्मायासमैथुनम् । सन्ध्यां प्रतिश्रहं होमं श्राद्धभुक्त्वष्ट वर्जयेत् । सन्ध्याहोमप्रतिषेधावकृतप्रायश्चित्तन्वयौ । दृशकृत्वः पिवेचापो गायच्या श्राद्धभुग् द्विजः । ततः सन्ध्याह्मपासीत जपेच जुहुयाद्पीति भविष्यत्पुराणवचनात् । वृद्धयाज्ञवल्क्यः—अध्वनीनो भवेदश्वः पुनर्भोजी तु वायसः । होमकृत्रेत्र-रोगी स्यात्पाठादायुः प्रहीयते । दानं निष्फलतामेति प्रतिश्राही द्रित्रताम् । कृमेकृज्ञायते दासो मैथुनी सूकरो भवेदिति । स्वयुद्धिकिश्पतं नेह वचनं लिखितं मया । दृष्टं श्रुतं समूलं वा न वा स्यान्मे न दूषणम् । दृष्टं यत्स्वल्पद्रीघेषु निवनधेषु तदाहृतम् । श्रुतं स्मृत्यविकद्धं यत्तत्पठन्तीत्युदाहुन्तम् । प्रमाणमप्रमाणं वा सर्वज्ञः कर्तुमर्हति । पृष्टे (?) श्रुते न विश्वासो मादृशैः कर्तुमिष्यते ।। ३ ।।

इत्यावसथिकश्रीमदतिसुखात्मजश्रीविष्णुमित्रात्मजन्मनः कृष्णमिश्रस्य कृतौ श्राद्धकाशिकायामापर-पक्षिकं पार्वणश्राद्धम् ॥

अथैकोद्दिष्टमेकोऽर्घ एकं पवित्रमेकः पिण्डो नावाहनं नामौकरणं नात्र विश्वेदेवाः स्वदितमिति तृप्तिप्रश्नः । सुरवदितमितीतरे ब्रूयुरुपतिष्ठतामित्य-क्षय्यस्थानेऽभिरम्यतामिति विसर्गोऽभिरताः स्म इतीतरे ॥ ४ ॥

(कर्कः)—'अथैकोद्दिष्टम् ' व्याख्यास्यत इति सृत्रज्ञेषः । तच्चैकमेवोद्दित्य क्रियत इत्यन्वर्थसंज्ञैषा । 'एकोऽर्घः ' एक एवार्घः स्यात् । एकार्घश्रवणात् पात्रमेकभिति गम्यते । अतः प्रथमशब्दानुपपत्तः पितृभ्यः स्थानमसीत्यस्यानुपपन्नत्वात् संस्नवबहुत्वाभावाच न पात्रन्युन्जता । ' एकं
पवित्रमेकः पिण्डः ' एकदेवताकत्वात् । पवित्रं तु शास्त्रात् । ' नावाहः 'तितरे ' इतरशब्देन ब्राह्मणा
अभिधीयन्ते । शेषं निगद्व्याख्यातम् । तचैतद्देवं स्यात् । स्मृत्यन्तरात् । अदेवं भोजयेच्छ्राद्धमिति
स्मृतेः । तथा च एकाद्श्यामयुग्मान् ब्राह्मणान् भोजयेदित्ययुग्मता प्राप्तेव पुनरयुग्मताश्रहणाद्देवमिति गम्यते । तत्र यावत्सपिण्डीकरणात्पाक् श्राद्धं तत्सर्वमेकोद्दिष्टम् , उर्ध्वं तु पार्वणश्राद्धमन्यत्राभ्युद्यात् । स्मृत्यन्तरात् "प्रदानं यत्र यत्रैपां सपिण्डीकरणात्परम् । तत्र पार्वणवत्सर्वमन्यत्राभ्युद्यादते " इति । तथाऽपरम्—सहपिण्डिकयायां तु कृतायामस्य धर्मतः । अनथैवावृता कार्यं पिण्डनिर्वपणं सुतैरिति । अनथैवेति प्रकृतत्वात् सपिण्डिकययोच्यते । तथा च हारीतः—सहपिण्डे कृते
प्रेते पृथक्त्वन्नोपपद्यते । पृथक्त्वे तु कृते तस्य पुनःकार्या सपिण्डता । तथोशनाश्च । अर्वाक् संवत्सराद्
वृद्धेः पूर्णे संवत्सरेऽपि वा । ये सपिण्डीकृताः प्रेता न तेषां हि पृथक्तिया ॥ ४ ॥

(गदाधरः)—सर्वश्राद्धप्रकृतिभूतं पार्वणमुक्त्वाऽधुना विकृतिभूतमेकोहिष्टमार्भ्यते । अथै-कोहिष्टम् । अथ पार्वणानन्तरमेकोहिष्टं व्याख्यास्यते । अथान्वर्थसंज्ञा चैपा । एकमुहिद्य यिक-यते तद्कोहिष्टमिति । 'एकोऽर्घ एकं पवित्रमेकः पिण्डः' अस्मिन्नेकोहिष्टे एकोऽर्घः एकं पवित्रमेकः पिण्डश्च स्यात् । अर्घस्यैकत्वश्रवणात्पात्रमप्येकमिति ज्ञायते । अतः प्रथमशब्दस्यानुपपत्तेः पितृभ्यः स्थानमसीत्यस्यानुपपन्नत्वात्संस्रवस्य वहुत्वाभावाचात्र पात्रन्युव्जीकरणाभावः । 'नावाहनं नामौकरणं नात्र विश्वेदेवाः स्वदितमिति तृप्तिप्रश्नः । सुस्वदितमितीतरे ब्रुयुक्पतिष्ठतामित्यक्ष्य्यस्थानेऽभिरम्यता- मिति विसर्गोऽभिरताः स्म इतीतरं 'स्पष्टमेतत् । अत्रास्नौकरणनिषेधादेव पात्रालम्भनिषेधो हुतरो-पदानानन्तरं तस्य विहितत्वात् । अमृतंजुहोमीति मन्त्रलिङ्गाद्धतरोषस्यैव परामर्शात् । हुतरोषाभावे पात्रालम्भाभाव इति निश्चीयते । इति हलायुवभाष्ये ॥ चतुर्थी कण्डिका ॥

अथ प्रयोगः । निमन्त्रणम् । ततो मध्याहस्तानम् । ततः कर्माङ्गस्तानम् । द्विजेभ्य उद्कदानम् । मण्डलकरणम् । द्विजेराचमनकरणम् । पाद्पक्षालनम् । त्राह्मणस्योपवेशनम् । दीपस्थापनम् ।
देवताभ्यश्चेति पाठः । सङ्कल्पः । ततो निहन्मि सर्वमिति पाठः । नीवीवन्धनम् । तिला रक्षन्तित्यारभ्य दिशि दिशि प्रकिरणान्तम् । जलाभिमन्त्रणम् । पाक्रप्रोक्षणम् । आसनदानम् ।
हस्तप्रक्षालनम् । नावाहनम् । नाविकरणम् । जपः एकस्यावेस्य पूरणम् दानम् । न पात्रन्युङ्जीकरणं
न संस्रवदानम् । ततो गन्धादिदानम् । नाग्नौकरणम् । पात्रालम्भो न भवतीति हलायुधमतम् ।
अन्येषां मते तु भवत्येव । अङ्गष्टस्यान्नेऽत्रगाहनम् । तिलविकिरणम् । परिवेषणम् । सङ्कल्पः । उद्कन्
दानम् । जपः । अन्नप्रकिरणम् । आचमनम् । उद्कदानम् । जपो यथोक्तः । न स्वदितमिति तृप्तिप्रश्नः ।
सुस्वदितमिति त्राह्मणा त्रुयुः । शेषान्नस्यानुज्ञापनादि पिण्डपूज्ञान्तं च पूर्ववत् । एकः पिण्डो देयः ।
ततः सुप्रोक्षिताद्यक्षतदानान्तम् । अक्ष्ययोदकदानम् । उपतिष्ठतामित्यक्षय्यस्थाने । प्रार्थनादि उदकासंकान्तम् । दिक्षणादानम् । न विश्वदेवाः प्रीयन्तामिति प्रैषः । प्रार्थनापि न । तिलकम् । पिण्डप्रत्यवधानम् । सन्यम् । अवत्राणम् । अग्निमत उत्सुक्तस्वत्वानिति विसर्जनम् । अभिरताः स्म इति
प्रस्यक्तः । अनुगमनम् । गृहप्रवेशः ।। इति नवकण्डिकागदाधरभाव्ये एकोदिष्टपद्वतिः ।

अवैकोदिष्टप्रसङ्गातिकयापद्धतिर्छिष्यते—तत्र सायमाहुत्यां हुतायां यजमानस्य मरणशङ्का चेत्तदैव प्रातराहुतिर्दातव्या । जीवेत्युनः काले प्रातराहुतिनेव होतव्या । पौर्णमासेक्षनन्तरं प्राग्दर्शा-द्यदा यजमानस्य मरणशङ्का स्यात्तदैव पिण्डपितृयज्ञवर्जिताममावास्येष्टि कुर्यात् । तत्पर्यन्तं पक्षहोमः । आह्रियमाणे ह्विपि चेन्म्रियेत तदा ह्विषो दक्षिणासौ प्रक्षेपः । प्रह्णप्रभृतिप्राग्घविरासादनान्म-रणं चेट्टाईपत्ये ह्विषां दहनम् । आसादनोत्तरकालमाहवनीयं । एवं वैश्वदेवपर्वणि कृते यजमानस्य मर्णशङ्कायामवशिष्टपर्वणां समापनं कार्यम् । सकलेष्ट्यसंभवे वाऽऽज्यं संस्कृत्य पुरोनुवाक्यायाज्याभ्यां स्वस्वहविषा यागः कार्यः । तदसंभवे च केवलेनाज्येन चतुर्गृहीतेन प्रधानदेवतायागमात्रं कुर्यात् । तस्याप्यसंभवे प्रतिदेवतं पूर्णाहुतिंजुहुयात्। अग्नये स्वाहा विष्णवे स्वाहा इन्द्राय स्वाहेति। असन्नयतस्त अग्नये विष्णवे इन्द्राग्निभ्यामिति । एवं स्मार्त पक्षादि सकलङ्कर्म ज्ञेयम् । चरुहोमासंभवे देवतानामा-ज्याहुतिमात्रं वा। यद्यमावास्यापर्यन्तं यज्ञमानो जीवति तदाऽमावास्थायां दक्षिणाग्निमुद्भृत्य पिण्डपितृ-यज्ञः कार्यो नाझ्यन्वाधानम् । न ब्रह्मासनम् । न चामावास्येष्टिः । कृतत्वात् । सर्वेङ्कर्मे मरणान्तं भ-वति । कर्तुरसंभवात् । हवि:प्रतिपत्तिवियानाच । अग्निहोत्रहोमेऽप्याहृते हविषि दक्षिणान्नौ महणादिप्रागासादनाद्गाई पत्ये दहनम् । आसादनाद्याहवनीये, एवमेव पशुयागसोमयागादावार्टधे-Sन्तरा मरणशङ्काया यथासंभवं समापनङ्कार्यम् । मृते पुत्रादिः स्नातः कृतापसन्यः सकृत्सकृत्परि-समूहनादिसंस्कारान्कुर्यात् । गाईपत्यादाह्वनीयदक्षिणाग्न्योर्विहरणम् । तिस्र एव स्थालीरेष्टवै इत्यध्वर्युराह । गार्हपत्याह्वनीयदक्षिणाम्निषु तिसृणां गोमयशंवलवतीनां सन्मयीनासुखानामधिश्व-यणम् । अत्र सर्वङ्कर्मापसव्येन दक्षिणामुखेन कर्तव्यम् । सभ्यावसथ्ययोरुखाधिश्रयणं न कुर्यात् । तौ प्रत्यक्षावेव स्थाल्योर्मध्ये निधाय नीयते । सर्वासु स्थालीषु चिह्नकरणम् । अथ मरणस्थाने एको-हिष्टविधिना श्राद्धम्—तत्र सङ्कत्पः । मरणस्थाने एकोहिष्टश्राद्धमहङ्करिज्ये । उपहारप्रोक्षणम् । आच-

मनम् । आमान्नसङ्कल्पः । पिण्डदानम् । आवाहनार्घार्चनपात्रालम्भनावगाहनविकिरावनेजनरेखाप्रत्य-वनेजनगन्धाद्यर्चनाक्षय्योदकदानाशीः स्वधावाचनीयनिषेकाभावः । सन्येन दक्षिणादानम् । दक्षि-णाकाले माषात्रजलसंयुक्तकुम्भदानम् । इति मरणस्थाने एकोद्दिष्टविधिना श्राद्धम् । ततो मृतस्थाने श्वनाम्ना पिण्डदानम् । अमुकगोत्र अमुकशव इति प्रयोगः । सजलमाषात्रकुम्भदानम् । ततः पूर्व-वदेकोदिष्टविधिना द्वितीयं द्वारदेशे आद्धम् । आद्धान्ते तत्रैव पान्थनाम्ना पिण्डदानम् । पान्थ एतचे इति प्रयोगः । माषान्नजलसंयुक्तकुम्भदानम् । सन्तापजानमीनादायानसि शरीरमारोप्य दक्षिणागमनम् । यमगाथाङ्गायन्तो यमसृक्तं च जपन्त इत्येके आहुः । अहरहर्नीयमानो गामश्वं पु-रुषं ह्यजम् । वैवस्वतो न तृष्यति सुराप इव दुर्मतिः । इति यमगाथा । अपेतो यन्तु पणय इत्यय-मध्यायो यमसूक्तम् । ततश्चत्वरे प्रेतनाम्ना पिण्डदानम् । साषात्रजलयुक्तघटदानम् । प्रामदमशान-योरर्द्धमार्गे नीते तत्र पूर्ववदेकोद्दिष्टविधिना आद्धम् । असुकप्रेतस्य दाहार्थं रमशानं नीयमानस्य अर्द्धमार्गे विश्रामस्थाने श्राद्धमहङ्करिष्ये, इति सङ्कल्पः । श्राद्धान्ते भूतनाम्ना पिण्डदानम् । अमुक-भूत एष ते पिण्डः । माषान्नजलसंयुक्तकुम्भदानम् । समे बहुलतृणे देशे क्षीरिण्याद्या उद्धृत्य वितान-साधनम् । गाईपत्याहवनीयदक्षिणामिषु सकृत्सकृत्संस्कारकरणम् । तत्र गाईपत्यादीनां स्थापनम् । सभ्यावसथ्ययोश्चितेरुत्तरतः सप्तसु प्रक्रमेषु स्थापनम् । ततो गाईपत्याहवनीययोर्भध्ये काष्ट्रैश्चिति संचिनुयात् । ततः प्रेतस्य केशदमश्चनखळोस्रां छेदनम् । केशादीनान्निखननम् । प्राग्प्रीवमुत्तर-लोमं ऋष्णाजिनं चितायामास्तीर्घ तस्मिन् यजमानं प्राक्शिरसमाद्धाति । ततः प्रेतस्य करे प्रेत-नाम्ना पि॰डदानम् । अमुकप्रेत एतत्तइति । माषान्नजलयुक्तकुम्भदानम् । ततः प्रेतस्याज्येनाभ्यञ्जनम् । मुखे दक्षिणोत्तरनासिकाचक्षुःश्रोत्रेषु हिरण्यशकलप्रासनम् । श्रुतौ चितिचयनात्प्राक् हिरण्यशकल-प्रासनमान्नातम् । सूत्रे तु शाखान्तरादयङ्कमोऽवसितः । चितिचयनात्पृर्वे वा कर्तव्यम् । प्रेतस्य वस्त्रैकदेशं सञ्चयनार्थे गृहीत्वा सुगुप्तन्निद्धाति । सर्वाणि पात्राणि प्रागप्राण्युत्तानानि वक्ष्यमाण-विधिना प्रेतशरीरे निद्धाति । जुहूं घृतेन पूरियत्वा दक्षिणे हस्ते साद्यति । सब्ये पाणौ रिक्तासप-भृतम् । हृद्ये श्रुवां रिक्ताम् । दक्षिणनासिकायां वैकङ्कतं स्रुवम् । कर्णयोः प्राशित्रहरणे । शिरसि रिक्तं प्रणीताप्रणयनं चमसम् । कपाळानि वा शिरसि, अप्सु वा प्रक्षेपः कपाळानाम् । पर्श्वयोः शूपें दक्षिणपार्श्वे ऐष्टिकम्, उत्तरपार्श्वे प्रतिप्रस्थातृकर्तृकवरुणप्रघासिकमैष्टिकम् । अकृतवरुणप्रघासस्य ऐष्टिकमेव द्विधा कृत्वा पार्श्वयोरेकैकं खण्डमासाद्येत्। उद्रे पृषदाज्यवतीमिडापात्रीम् । शिश्न-समीपे शम्याम् । अण्डयोः समीपे अरणी । तत्समीपे अधोमुखमुळ्खळं मुसळं च । उपवेषाभ्रिश्ट-तावदानपुरोडाद्यपात्रीपूर्णपात्रषडवत्तकूर्चप्रमुखानि सर्वाणि पात्राणि ऊर्वोर्मध्ये आसादयेत् । स्मार्त-पात्राण्यप्यरणीसहितानि वरुणप्रघासिकानि च तत्रैवासादयेत् । मृन्मयाञ्ममयानामप्सु प्रक्षेपः । लोह-मयानां च ब्राह्मणाय दानमप्सु प्रक्षेपो वा । त्रेताम्निभिश्चितेरादीपनम् । तत्रैवम् । अग्निचितिपर्यन्तं <mark>तृणैराच्छाद्नं कृत्वा ततस्तान्प्रदीपयेत् ।</mark> आहवनीयगाईपत्यद्क्षिणाग्न्युत्पन्नज्वालया चितेरादीपनं यथा भवति तथा विधेयम् । पुत्रो वा भ्राता वाऽन्यो वा ब्राह्मण आहुति जुहुयात् । ब्राह्मण एव <mark>क्षत्रियवैदययोराहुतिंजुहुयान् न पुत्रो</mark> भ्राता वा । गाईपत्ये भाज्यसंस्कारः । अग्निहोत्रह्वण्यां संकृद्गृहीत्वा आहवनीये समित्पृर्वकं जुहोति । तत्र मन्त्रः । अस्मात्त्वमधिजातोऽसि त्वद्यं जायतां पुनः । असौ स्वर्गाय लोकाय स्वाहा इत्यनेन मन्त्रेण होमः । ॐ इदमग्नये नममेति त्वागः । असौ-स्थाने प्रतस्य प्रथमान्तं नामग्रहणम् । अस्य मन्त्रस्य स्त्रियामप्यूहः । ततोऽग्निहोत्रहवणीं मुखे प्राग-<mark>श्रामासाद्यत् ।</mark> खादिरं सुवं सव्यनासिकायाम् । स्पयं दक्षिणहस्ते । आज्यस्थाल्या अवीरन्तरे प्रक्षेपः । पात्रत्वाविशेषान् । सन्मयी चैद्यमु प्रासनम् । अथ प्रसङ्गादावसध्यसंवन्धिपात्रप्रतिपत्तिरू-

च्यते । उक्तं च—आहिताग्निर्यथान्यायं दग्धव्यिक्षिभिरग्निभिः । अनाहिताग्निरेकेन लौकिकेनेतरे जनाः । अथ पुत्रादिराप्लुत्य कुर्यादारुचयं बहु । भूप्रदेशे शुचौ युक्ते पश्चाचित्यादिरुक्षणम् । तत्रो-त्तानं निपात्यैनं दक्षिणाशिरसं मुखे । हिरण्यं न्यस्य शिरसि प्रणीताचमसं तथा । शूपं तत्पार्श्वयोरे-कञ्चेहिया पूर्ववत्र्यसेत् । अवणाकर्मसंबन्धि द्वितीयं पिण्डयज्ञियम् । अण्डयोररणी तद्वत्प्रोक्षणी-पात्रमादितः । पात्राणि चान्तरे ऊर्वोर्भृन्मयान्यम्भसि क्षिपेत् । अथाद्यंसजात्वक्तो (?) दद्याद्दक्षिणतः शनै: । पूर्ववञ्जुहुयाद्वहौं समिद्वर्ज सुवेण सः । दक्षिणायां सुवं द्यात्रसि स्पयं दक्षिणे करे । समिधो वा ततो विह्न शेषं स्यादाहितामिवत् । उखाधिश्रयणाद्यवीरन्तरे पात्रप्रक्षेपान्तं सर्वमाहितामिवत् । केवलोपासनाग्नि चितौ मृतं दक्षिणाशिरसं निद्ध्यात्र प्राक्शिरसमिति विशेषः । इत्यावसध्यसंब-न्धिपात्राणां प्रतिपत्तिः । अथ सूतिकामरणे विशेषः । सूतिकायां मृतायां कुम्भे उद्कं कृत्वा तत्र पञ्चगन्यं प्रक्षिप्य आपोहिष्ठा इदमाप इत्यादिपुण्यर्ग्भिरभिमन्त्र्य ब्राह्मणानुज्ञ्या पञ्चद्रा प्राजापत्या-न्कृत्वा तेन कुम्भोद्केन शतकृत्वस्तां स्नापयित्वा वस्नान्तरेण सर्वी वेष्टयित्वा दाहः कार्यः । रजस्व-लामरणेष्येवम् । उद्क्या सूतकी वा यं स्पृशति तस्याप्येष एव विधिः । दाहे जाते कि श्वित्परिशे-पणीयम् । नि:शेषस्तु न दंग्धव्य इति वचनात् ।। ।। अथ स्मार्तमुद्ककर्मोच्यते । नद्याद्यदकसमीपे गमनम् । सभीपे स्थितं योनिसम्बन्धिशालकं वा उद्कं करिष्यामह इति मन्त्रेणोद्कं याचयेयुः सपि-ण्डाद्य: । यदि शतवर्षाद्वांक् प्रेतो भवेत् तदा कुरुष्वमिति वचनमित्युक्ते सप्तपुरुषसंबन्धिनः सपिण्डाः दशपुरुषसंबन्धिनः समानोदकाइचैकशामनिवासे यावत्समृतं जलं प्रविशन्त्येकवस्ताः। अशिखाः प्राचीनावीतिनः सन्तः । ततः सञ्यपाणेरनामिकयाङ्गल्या जलम् अपनःशोशुचद्धमित्ये-तावता मन्त्रेणापनोद्य दक्षिणासिमुखाम्तुष्णीं निमज्जन्ति।कर्कादिभाष्यकाराणां मतेऽपनोदने मन्त्रः। देवयाज्ञिकादिमते निमज्जने । ततः प्रेतमुद्दिश्यैकेकमञ्जलि सकुद्भूमौ प्रक्षिपन्ति । अमुकसगोत्रामुक-शर्भन्प्रेत एतत्ते उदकमित्यनेन मन्त्रेण । तत उदकादुत्तीर्थ शुचौ देशे शाद्वलवत्युपविष्टान्सिपण्डादी-नन्ये सुहृद इतिहासपुराणादिकथाभिः संसारस्यानित्यतां द्रीयन्तो वदेयुः । शाद्वछं हरिततृणमस्ति यस्मित्रिति शाद्वलवान् तस्मिन् शाद्वलवित भूमौ उपविष्टानित्यर्थः । रोदनं न कर्तव्यम् । तदुक्तम्-श्रेष्माश्रु बान्धवैर्मुक्तं प्रेतो मुङ्के यतोऽवशः । अतो न रोदितव्यं हि क्रियाः कार्याः स्वशक्तितः इति। ततः प्रश्चाद्नवलोकयन्तः पङ्किव्यवस्थानेन कनिष्ठानप्रतः कृत्वा प्राममागच्छन्ति । गृहद्वारसमीपे आगत्य सर्वे त्रीणि त्रीणि निम्वपत्राणि दन्तैरवखण्ड्याचम्योदकमित्रं गोमयं गौरसर्षपाँस्तैलिमत्ये-तानि प्रत्येकं स्पृष्ट्वा पादेन पाषाणमाक्रम्य गृहं प्रविशन्ति । ततः प्रभृति ब्रह्मचारिणोऽबःशायिनो न किञ्चन कर्म कुर्वन्ति न कारयन्ति । कीत्वा लब्ध्वा वा दिवा प्राक्षीयुः । अमांसं पिण्डं दत्वा ततो भोजनम्। भोजनकाले भोज्यादन्नाद्रक्तमुष्टिञ्च प्रेतोदेशेन भूमौ निक्षिपेत्। अमुकसगोत्रा-मुकप्रेत भक्तमृष्टिरुपतिष्ठतामिति । यावत्प्रत्यहमेकैकमवयवपूरकं पिण्डं प्रेताय दद्यात् । तत्र विधिः । स्नानं कृत्वाऽहते आर्द्रे वाससी परिधाय पिण्डपितृयज्ञवत्तृष्णीं पिण्डदानम् । तूष्णीं प्राणायामः । आचमनम् । देशकालौ स्मृत्वाऽमुकसगोत्रस्यामुकप्रेतस्य प्रेतत्विनदृत्त्यर्थे क्षुत्तृषानिवृत्त्यर्थे शिरोनिष्प-रयर्थं च पिण्डदानं कुम्भभोजनदानमुद्कदानं चाहं करिष्ये, इति सङ्कल्पः । अवनेजनम् । अमुकस-गोत्रामुकप्रेतावनेनिक्ष्वेति । दर्भास्तरणम् । पिण्डदानम् । अमुकसगोत्रामुक प्रेतैष ते शिरःपूरकिपण्डो मया दत्त इति । पूर्ववत्पुनरवनेजनम् । अनुलेपनपुष्पधूपदीपशीतलतोयकुम्भोणीतन्तुदानं पिण्डे स्मृत्यन्तरोक्तमपि कुर्यात् । ततः पिण्डसमीपे भूमौ एका जलितोयदानम् । अमुकसगोत्रामुकप्रेत एव ते तोया जलिकपितिष्ठताम् । इदं तोयपात्रं ते उपितष्ठताम् । अमुकसगोत्रस्यामुकप्रेतस्यानेन प्रेतत्वनिवृत्तिरस्तु । श्चनूषानिवृत्तिरस्तु । शिरोनिष्पत्तिरस्तु । पिण्डमुद्के प्रक्षिष्य स्नात्वा नव-

आद्धं कुर्यात् । ततस्तूर्णीं पूर्ववत्कर्म । युग्मा विप्राः । तूर्णीं निमन्त्रणादि । पादप्रक्षालनम् । आचः मनम् । उपवेशनम् । तूष्णीं प्राणायामः । द्विराचमनम् । देशकालौ स्मृत्वाऽमुकसगोत्रस्यामुकप्रेतस्य प्रेतत्वनिवृत्त्यर्थमेकोदिष्टविधिना प्रथमदिवसनिमित्तं नवश्राद्धमहं करिष्ये । उपहारप्रोक्षणम् । तिल-<mark>दर्भविकिरणम् । आचमनम् । आमात्रसङ्</mark>कल्पः । इदमामात्रं ते उपतिष्ठत् । तिल्लविकिरणम् । दक्षि-णायद्भास्तरणम् । अमुकसगोत्रामुकप्रेतैष ते पिण्ड इति पिण्डद्वयं दद्यात् । अवनेजनप्रत्यवनेजने न स्तः । प्रत्येकं गोत्रोचारणादि सूत्रदानम् । न पूजनम् । आचम०।आमान्नसं० । अक्षय्योदकदानम् । अमुकसगोत्रस्यामुकप्रेतस्य दत्तमुपतिष्ठताम् । दक्षिणादानम् । पिण्डोद्धरणम् । कृतस्य नवश्राद्धवि-<mark>धेर्यन्यूनं यद्तिरिक्तं</mark> तत्सर्विमित्यादि । पिण्डयोरुद्के प्रक्षेपः । एत एव पदार्था अत्र भवन्ति नान्ये । पूर्वत्रवश्राद्धं वा पश्चात्पिण्डदानम् । गर्ते तैलकल्कोष्णोदकानां प्रेतोदेशेन प्रक्षेपः । अमुकसगोत्रामुक-प्रेतात्र जलेन स्नाहीत्यादि । अथ यस्मिन्नहोरात्रे स मृतो भवति [तस्य वा] तस्मिन्नेकस्मिन्मृन्मये पात्रे उद्कं द्वितीये क्षीरं कृत्वा यष्ट्यादिकमवलम्ब्याकाशे धारयेत्। अमुकसगोत्रामुकप्रेतात्र स्नाहि पिवेद्मिति मन्त्रेण । इति प्रथमदिनकृत्यम् । अथ द्वितीयदिने प्रेतस्य कर्णाक्षिनासिकानिष्पत्त्यर्थे पिण्डदानम् । कुम्भ-भोजनदानम्। द्वावञ्चली द्वे तोयपात्रे। त्रय उद्काञ्चलय एव वा देया न पात्रे । इति द्वितीयदिनऋत्यम् । तृतीये गलांसभुजवक्षोनिष्पत्त्यर्थे पिण्डदानम् । त्रयोऽञ्जलयः । त्रीणि तोयपात्राणि । अथ वा पञ्चोद्-काञ्जलय एव । प्रथमदिवसवन्नवश्राद्धम् । इति तृतीयदिनकृत्यम् ।। ।। अय चतुर्थेऽहनि सञ्चयननि-मित्तमेकोद्दिष्टश्राद्धम् । तच प्रथमदिनवत् । अत्रैक एव पिण्डः । इमशानवासिदेवतानां विहरणम् । पुष्पधूपदीपनैवेद्यानि संभृत्य 💞 क्रव्याद्मुखेभ्यो देवेभ्यो नम इति मन्त्रेणार्घादिना पूजां कुर्यात् । ततः कन्याद्मुखेभ्यो देवेभ्यो बिलद्दानम्। तत्र मन्त्रः। देवा येऽस्मिन् इमशाने स्युर्भगवन्तः सनातनाः। ते-<u>ऽस्मत्सकाशाद् गृह्णन्तु विलमप्राङ्गमक्षयम् । प्रेतस्यास्य शुभां होकान्प्रयच्छन्त्वि । शाश्वतान् । अस्माक-</u> मायुरारोग्यं सुखञ्च श्रियमुत्तमामिति । एवं विंहं दृत्वा विसर्जयेत् । पहाशवृन्तेनास्थीनि प्रकटानि कृत्वा अङ्गप्टकनिष्टिकाभ्यामादाय पलाशपुटे प्रासनम् । तत्र शमीशैवालकर्दमानां च प्रासनम् । ततो <mark>घृतेनाभ्यज्य सर्वसुरभिभिश्चन्दनागुरुकर्पूरकेसरकस्तूरिकाभिर्मिश्रणम् । दक्षिणपूर्वायतां कर्पूं खात्वा</mark> तत्र कुशास्तरणम् । हरिद्राळापितवस्रखण्डमास्तृत्य तस्मिन्वस्रे वाङ्निवपामि इत्यनेन मन्त्रेणास्थिप-क्षेपः । ॐ आत्वा मनसानार्तेन वाचा ब्रह्मणा त्रय्या विद्यया पृथिव्यामक्षिकायामपाछं रसे निव-पाम्यसावित्यनेन मन्त्रेण वा । असौस्थाने प्रेतनामोद्देशः । पितृमेधं चिकीर्षतः कुम्भे अस्थिसञ्चयनं कर्तव्यम् । अस्मिन्पक्षे कुशास्तरणं हरिद्रालापितवस्त्रास्तरणं कुम्भे एव कर्तव्यमस्थिसंस्कारत्वात् । कचिद्भप्रदेशे कुम्भनिधानं तृष्णीम् । कुम्भमध्येऽस्थिप्रक्षेपे मन्त्रो भवत्येव । इत्यस्थिसञ्चयनम् ॥ चिताभूमिङ्गोमयेनोपछिप्य तत्र तेनैव पूर्वोक्तविष्ठमन्त्रेण विं द्यात्। ततश्चतुर्थदिवससंवन्धि-पिण्डद्वानम् । नाभिलिङ्कगुद्निष्पत्त्यर्थेकुम्भभोजनद्वानम् । जलाञ्जलयश्चत्वारः चत्वारि जलपात्राणि च । अथ वा सप्ताञ्जलय एव । इति चतुर्थदिनकृत्यम् । पञ्चमेऽहनि जानुजङ्घापादनिष्पत्त्यर्थे पिण्डदानम् । कुम्भो जलपूरितः, पञ्च जलाञ्जलयः पञ्च पात्राणि च, नवाञ्जलय एव वा । ततो नवश्राद्धं प्रथमदि-नवत् । इति पञ्चमदिनकृत्यम् । पष्टे सर्वमर्मनिष्पत्त्यर्थे पिण्डदानम् । कुम्भदानम् , पट् जलाञ्जलयः <mark>षट् तोयपात्राणि । अथ एकाद्शाश्</mark>जलय एव वा । इति षष्टदिनकृत्यम् । सप्तमेऽहनि नाडिकानिष्पत्त्यर्थे <mark>पिण्डदानम् । कुम्भभोजनदानम् । सप्ताञ्जलयः सप्त पात्राणि, त्रयोदशाञ्जलय एव वा। प्रथमदिनव-</mark> <mark>त्रवश्राद्धम् । इति सप्तमदिनकृत्यम् । अष्टमेऽह</mark>िन लोमदन्तनिष्पत्त्यर्थे पिण्डदानम् । कुम्भभोजनदानम् । अष्टाञ्चलयः अष्टौ पात्राणि । पञ्चद्शाञ्चलय एव वा । इत्यष्टमदिनकृत्यम् । नवमेऽहिन वीर्यनिष्प-च्यर्थं पिण्डदानम् । कुम्भभो जनदानम् । नवा अलयो नवपात्राणि, सप्तद्शा अलय एव वा । ततो नवश्राद्धंप्रथमदिनवत् । इति नवमदिनकृत्यम् । दशमेऽहिन शरीरपूरणार्थे पिण्डदानम् कुम्भभोजन-दानम्। दशाश्वलयो दशपात्राणि, एकोनविंशतिर्जलाञ्चलयो वा। अथ वा दशाहमध्ये प्रत्यहंदशा-अलय एव देयाः न पात्राणि । अत्र पिण्डत्रयदानम् । एकं तत्सखिभ्यो द्वितीयं प्रेताय तृतीयं यमाय । तत्र देशकालौ स्मृत्वा प्रेतस्य प्रेतत्विनवृत्त्यर्थे पिण्डदानमहङ्करिष्ये । प्रेतसखायः अवने-निग्ध्वम् । गोत्र प्रेत अवनेनिक्ष्व यम अवनेनिक्ष्व दर्भास्तरणम् । अवनेजनक्रमेण पिण्डदानं प्रत्यव-नेजनव्य । पिण्डानामुद्के प्रक्षेपः । ततः सूतकनिवृत्त्यर्थं सर्वे केशदमश्रुवपन कार्येयः नखलोमनिक-न्तनश्च । ततः सर्वेपां सचैलस्नानम् । इति दशाहसम्बन्धि कर्म समाप्तम् ॥ ॥ दशाहमध्ये दर्शपाते दर्शदिन एव सर्वे दशाहिकं कर्म समापनीयम्, न त्रिगत्रादर्वागिति केचित् । पित्रोस्त यावदा-शौचं दशाहे एवेति मदनपारिजातकारः । अन्येषांतु मातृपितृव्यतिरिक्तानां प्रथमदिनप्रभृतिदर्श-पाते सर्व समापनीयमेव। एतच प्रेतनिर्हरणादिकं यतिव्यतिरिक्तानां प्रथमत्रयाणामाश्रमाणां क्याति। तथा च स्मृति:-त्रयाणामाश्रमाणाञ्च कुर्याद्दाहादिकाः क्रियाः । यतेः किञ्चित्र कर्तव्यं न चान्ये-षाङ्करोति स इति । तथा । एकोहिष्टं जलं पिण्डमाशौचं प्रेतसिकयाम् । न कुर्यात्पार्वणादन्यद्वद्धी-भूताय भिक्षवे । अहन्येकादशे प्राप्ते पार्वणं तु विधीयत इति । ब्रह्मचारी त्वाचार्योपाध्यायमातृपितृ-व्यतिरिक्तानां निर्हरणादिकं न कुर्यात् । यथाह याज्ञवल्क्यः-आदिष्टी नोदकं कुर्यादाव्रतस्य समा-पनात् । समाप्ते तूदकं दत्वा त्रिरात्रमशुचिभेवेत् । इति । आचार्थपित्रुपाध्यायात्रिहृत्यापि त्रती व्रती । सूतकात्रं च नाश्रीयात्र च तैः सह संवसेत् इति । यदि च मोहात्करोति तदा ब्रह्मचर्यव्रता-त्प्रच्यवते । पुनरुपनयनेन शुद्धयतीति । सपिण्डीकरणान्तानि श्राद्धानि लौकिकाग्निना कार्याणि । तदुक्तम्—सपिण्डीकरणान्तानि प्रेतश्राद्धानि यानि वै। तानि स्युर्लेकिके वहावित्याह चाश्वरा-।। अथैकादशाहविधिः। तत्र सामेर्दाहदिनादारभ्यैकादशाहे निरम्निकस्य तु मरणदिनादार-भ्यैकादशाहे कर्ता विधिवत्स्नात्वा षोडशोपचारैर्विष्णोः पूजनं तर्पणं च कुर्यात् । तत्र समन्त्रकप्राणा-यामत्रयं विधाय देशकालौ संकीत्यामुकगोत्रस्यामुकप्रेतस्य प्रेतत्विनवृत्त्यर्थे श्रीविष्णोः षोडशभिरुप-चारैः पूजनपूर्वकं तर्पणमहङ्करिष्ये । तत्र सर्वौषधितुलसीदुग्धमिश्रमश्वलिं कृत्वा दक्षिणाभिमुखो यज्ञो-पवीती ऋजुद्भैदेंवतीथेंन हस्तेनैव तर्पणं कुर्यान्न राह्वेन । सहस्रशीर्षा पुरुषः इतिषोडशभिः प्रत्युचं तर्पणम् । अनादिनिधनो देवः शङ्खचक्रगदाधरः । अभ्रय्य पुण्डरीकाक्ष प्रेतमोक्षप्रदो भव । पापहा महाविष्णुस्तृप्यतु । गोविन्दस्तृप्यतु । नारायणस्तृ० । युक्तते मनः । इदं विष्णुः । इरावती० । देव-श्रुतौ देवेषु० । विष्णोर्नुकं० । दिवोवा० । प्रतत् । विष्णोरराटम् । इत्यष्टौ । अदित्यै० । दिवि विष्णुः । अग्नेस्तनूः रक्षोहणं० । रक्षोहणोवो० । अत्यन्याम् । विष्णोः कर्माणि । तद्विष्णोः । वाच-स्पतये । उपयामगृहीतोस्यादित्येभ्यस्त्वा । विष्णोः क्रमोसि । तद्विप्रासः । त्रीणिपदा । अनेन विष्णुतर्प-णेन प्रेतत्विनवृत्तिरस्तु । इति पुराणोक्तं विष्णुतर्पणम् ॥ ॥ अथ वृषोत्सर्गः । तत्र देशकालौ स्मृत्वा प्रेतस्य प्रेतत्विनवृत्त्यर्थमेकाद्शाहश्राद्धादिकर्तृयोग्यताप्राध्यर्थं च वृषोत्सर्गङ्करिष्ये, इति सङ्कर्पः। ततो वस्त्रचन्दनपुष्पताम्बूलादिना होतृब्रह्माणौ वृणुयात् । कर्कमते तु ब्रह्मवरणमात्रम् । होमस्य स्वकर्तृकत्वात् । अस्माकं तु पुराणे दृष्टत्वादुभयवरणमत्र । ततः स्वयं पश्चभूसंस्कारान्कृत्वा आव-सध्याग्नेः स्थापनम् । ततोऽष्टानां कलशानां स्थापनम् । ततः प्रतिष्ठा । इमे कलशाः सुप्रतिष्ठिता भवन्तु । होतृब्रह्मप्रणीतानामासनदानम् । ब्रह्मोपवेशनम् । प्रणीतापात्रमध्ये पिष्टादिना व्यवधा-नं कृत्वा मूळदेशे पय इतरत्र जलं प्रक्षिप्य प्रणयनमुग्नेरुत्तरतो निधानं परिस्तरणमग्नेरुत्तरतः पश्चाद्वा पात्रासादनम् । तद्यथा । पवित्रच्छेदनानि । पवित्रे द्वे । प्रोक्षणीपात्रम् । आज्यस्थाली । संमार्गकुशाः । उपयमनकुशाः । समिधस्तिस्रः । स्नुवः । आज्यम् । तण्डुलाः । पौष्णश्चरः विष्टमयः ।

तस्य च अपणानुपदेशात्सिद्ध एवोपादीयते । होतुर्वस्त्रयुग्मं सुवर्णकांस्यादिदक्षिणा च । ब्रह्मण: पूर्णपात्रं वरो वा दक्षिणा । इति पात्रासादनम् । चरुस्थालीमेक्षणयोरुपकल्पनम् । पवित्रकरणम् । प्रोक्षणी-संस्कारः । ततो यथाऽऽसादितानां प्रात्राणां प्रोक्षणम् । असञ्चरे प्रोक्षणीनान्निधानम् । आज्यस्था-<mark>ल्यामाज्यनिर्वापः । चरुस्थाल्यां प्रणीतोद्कं पय आसिच्य सपवित्रायां तण्डुलावापः । ब्रह्मण</mark> आज्याधिश्रयणम् । स्वयमेव चरोरधिश्रयणम् । उभयोः पर्यमिकरणम् स्रुवप्रतपनम् । स्रुवं संमृज्य पुनः प्रतपनम् । प्रणीतोद्केनाभ्युक्ष्य देशे निधानम् आज्योद्वासनम् । उत्प्रयावेक्षणम् । प्रोक्षण्युत्पव-नम् । उपयमनकुशादानम् । समिधोऽभ्याधानम् । प्रोक्षण्युद्केन पर्युक्षणम् । तत इहरतिरिति षडा-हुतीर्जुहुयात् । ॐ इहरति स्वाहा ॐ इह रमध्व६ स्वाहा ॐ इहधृति: स्वाहा ॐ इह स्वधृति: स्वाहा । एतेषामिदं पशुभ्यः इति त्यागः । इहरतिः पशुदेवत्य इति सर्वामुक्रमण्यामुक्तत्वात् । ॐ उपसृजन्धरूणम्मात्रे धरूणो मातरं धयन्स्वाहा । इद्मग्नये । ॐ रायस्पोषमस्मासुदीधरत् स्वाहा । इदमग्रये । तत आघारावाज्यभागौ । ॐ प्रजापतये स्वाहा । ॐ इन्द्राय स्वाहा । ॐ अग्नये स्वाहा । <mark>ॐ सोमाय स्वाहा । ततः पायसचरोहोंमः । ॐ अप्नये स्वाहा ॐ रुद्राय स्वाहा । ॐ शर्वाय स्वाहा</mark> <mark>ॐ पशुपतये स्वाहा ॐ उम्राय स्वाहा ॐ अशनये स्वाहा ॐ भवाय स्वाहा ॐ महादेवाय) स्वाहा</mark> <mark>ॐ ईशानाय स्वाहा । यथा दैवतं त्यागाः । ततः पिष्टचरुहोमः । ॐ प्रषा गा अन्वेतु नः प्रषा रक्ष-</mark> त्वर्वतः । पूषा वाजान्सनोतु नः स्वाहा । इत्येकामाहुति जुहुयात् । इदं पूष्णे० । ततः पायसिपष्टच-रुभ्यां स्विष्टकृत् । ॐ अम्रये स्विष्टकृते स्वाहा । इदमम्रये स्विष्टकृते० । ततो भूराद्या नवाहुतयः । 💞 भूः स्वाहा ॐ भुवः स्वाहा ॐ स्वः स्वाहा ॐ त्वन्नो अप्ने० ॐ सत्वन्नो अप्ने० ॐ अयाश्चाप्ने० ॐ ये ते शतं० ॐ उदुत्तमम्० ॐ भवतन्न० । ॐ प्रजापतये स्वाहा । संस्रवप्राशनम् । आ० पवि-त्राभ्यां मार्जनम् । अग्नौ पवित्रप्रतिपत्तिः । ब्रह्मणे पूर्णपात्रवरयोरन्यतरस्य दक्षिणात्वेन दानम् । प्रणी-ताविमोकः । ततोऽश्वत्थपत्रयुक्तकलशे रुद्रमावाह्य गन्थमाल्यादिभिः संपूज्य हस्तेन कलशं स्पृशन् रुद्राध्यायं जपेत् ततः पुरुषसूक्तम् । कुष्माण्डीसंज्ञिकम् । यदेवादेवहेडनमिति तिस्रक्रचः । पडङ्ग-रुद्रजपो वा । गरुडपुराणवचनात् । ततो वृषवत्सतरीणां लापनम् अलङ्करणम् । चक्रत्रिशूलकरणम् । अङ्कनम् । वृषस्य कर्णे जपः । वृषो हि भगवान्धर्मश्चतुष्पादः प्रकीर्तितः । वृणे हितमहं भत्तया स मा रक्षतु सर्वतः । ततो गृहीतपुष्पाञ्जलिर्वृषं त्रिः प्रदक्षिणीकृत्य नमस्कुर्यात् । ततो वृषवत्सतरीणां वस्त्रेण संश्लेषः । अयं हि तो मया दत्तः सर्वासां पतिरुत्तमः । तुभ्यं चैता मया दत्ता पत्न्यः सर्वा मनोरमाः । ततश्चतुःकृत्वोऽिमं प्रदक्षिणीकृत्य वत्सतरीणामिन्नप्रदक्षिणाश्चतस्नः कारयित्वा पुच्छे पुरु-षसूक्तेन प्रेतनाम्ना च तर्पणं कार्यम्। तत उत्सर्गः । अद्येत्यादिदेशकाली स्मृत्वा एतं वृषं रुद्रदेवतं यथा-<mark>शक्तयलंकृतं गन्धाद्यर्चितमेवंविधवत्सतरीसहितममुकगोत्रस्यामुकप्रेतस्य प्रेतत्वमुक्तयेऽहमुत्सृजामि ।</mark> एवं युवानं पति वो द्दामि तेन क्रीडन्तीश्चर्थ प्रियेण । सा नः साप्तजनुषा सुभगा रायस्पोषेण समिषा मदेमेति सन्येन पाणिना वृषपुच्छं गृहीत्वा दक्षिणेन कुशतिलसहिता अप आदाय अमुकगोत्रायामुक-प्रेताय एष एवं मया दत्तः सन्तारियतुं सर्वदा इत्युचार्य तिल्रहिरण्यसहितमुदकं भूमौ निक्षिपेत्। ततो वत्सतरीमध्यस्थितस्य वृपस्य मयोभूरभिमा वाहिस्वाहेत्यादि स्वर्णसूर्यः स्वाहेत्यन्तेनानुवाकशेषेणाभि-मन्त्रणम् । ततो दक्षिणस्कन्धेन वृषप्रेरणम् । यथेष्टपथं पर्यटेति । ततः शक्तयनुसारेण पायसेन ब्राह्मणानां भोजनम् । सहिरण्यस्य रुद्रकुम्भस्य धेनोश्च होत्रे प्रदानम् । इति वृषोत्सर्गः ॥ ॥ ततस्तन्त्रेण चत्वारि आद्धानि । आद्यत्रवश्राद्धं प्रथमदिनवन् । तदुक्तङ्गरुडपुराणे स्मृतौ च-प्रथमेऽह्नि तृतीये वा पञ्चमे सप्तमेऽपि वा । नवमैकाद्शे चैव नवश्राद्धानि कारयेत इति । पूर्वदिवसमारभ्य न कृत चेदेकाशेह्नि कुर्यात् । नवश्राद्धानामन्त्यमासिकानामाद्यं स्वतन्त्रमेकोहिष्टमेवेति तत्र स्वतन्त्रैकोहिष्टे कियमाणे

देशकालकर्त्रेक्यात्तन्त्रेणानुष्ठानसिद्धिः । पृथगनुष्ठानपक्षे त्वादौ स्वतन्त्रेणैकोदिष्टं ततो नवश्राद्धं ततो मासिकमिति स्मृत्यर्थसारे । तत्रैकाद्शाहे आद्यमासिकश्राद्धे एकाद्शत्राह्मणानामामन्त्रणम् । पूर्वेग्न: स्नात्वा विष्रेषु प्रेतिनयोजनम् । गतोऽसि दिव्यलोके त्वं कृतान्तविहितात्पथः । मनसा वायुभू-तेत विष्रे त्वाऽहित्रयोजये । पूजियष्यामि भोगेन एवं विष्रे निवेद्येत् । अस्तमिते विष्रनिवेशनम् । पाद्यं दत्वा नमस्कृत्य तैलेन पादौ प्रक्षालयेत् । उदिते विप्रस्य केशइमश्चनखच्छेदं कार्यित्वा स्नाना-भ्य अनं च द्यात् । ततो भूमिभागप्रहणम् । महास्थिण्डलस्य करणम् । नदादी सचैलं स्नात्वा तीर्थानि मनसा ध्यात्वा आत्मनोऽभ्यक्षणम् । एवं शुद्धिङ्कत्वा ब्राह्मणानामावाहनम् । आगतं दृष्टा स्वागतकरणम् । अर्घ्यपाद्यदानम् । आसनोपकल्पनम् । आसने उपवेशनम् । छत्रोपानहदानम् । तिलोपचारकरणम् । नामगोत्रमुदाहृत्य प्रेताय तद्नन्तरम् । शीव्रमावाह्येद्विवे द्रभेहस्तोऽथ भूतले । तत्र मन्त्रः—इहलोकं परित्यज्य गतोऽसि परमाङ्गतिम् । मनसा वायुरूपेण विषे त्वां योजयाम्यहम् । एवमावाह्य तं गन्धपुष्पधूँपैः समर्चयेत् । ततो वस्त्राभरणदानम् । पकान्नदानम् । अष्टादशप-दार्थवर्जितं सकलं श्राद्धम् । वासोहिरण्यदास्युपानच्छत्रोदकूम्भानां गुणवते ब्राह्मणाय दानम् । ततः स्नानम् । तत एकाद्शभिर्वाह्मणै रुद्रश्राद्धम् । ततः स्नानम् । विष्णुपूजनम् । प्रेतोद्देशेन त्रयो-दशकुम्भदानम् । त्रयोदशपददानम् । भाजनानि सतिलानि त्रयोदश देयानि । मुद्रिकावस्त्रयुग्मच्छ-त्रोपानहदानम् । अश्वरथगजमहिषीशय्यादानम् । गोभृतिलहिरण्यादिदानम् । ताम्बूलपूगदानम् । एकादशाहादारभ्याव्दं यावत्सान्नघटदानम् । देवालये पाषाणे वा उपदानदानम् । ऋणधेनुदानम् । ततो वैश्वदेवः ॥ ॥ इति क्रियापद्धतिः ॥ ४ ॥

इति नवकण्डिकागदाधरभाष्ये एकोहिष्टप्रकरणम् ।

(श्राद्ध०)—उक्तं प्रकृतिश्राद्धिमदानीं विकृतिश्राद्धमुपक्रमते ' अथैकोहिष्टम् ' अथशब्दः आनन्तर्ये । प्रकृतिश्राद्वानन्तरं विकृतिश्राद्धमेकोदिष्टमुच्यत इति रोषः । अथवा अथराव्दोऽथिका-रार्थः । एकोहिष्टमिति विकृतिश्राद्धोपलक्षणम् । ततश्च प्रकृतिवद्विकृतिन्यायात्सर्वाङ्गप्राप्तौ विकृति-श्राद्धानि यथोपदेशं प्रधानाङ्गहीनानि भवन्तीत्यधिकियन्त इत्यर्थः । तानि च युगादिमन्वादिसंका-न्तिम्याभरणीर्विवारप्रेतषोडशकनवनित्यतीर्थविवाहोपनयोर्ध्वक्षयाहामहेमापिण्डकसंकल्पश्राद्धनि । तथा हि मत्स्यपुराणादिषु—अयनद्वितये श्राद्धं विषुवद्वितये तथा । संक्रान्तिषु च सर्वासु पिण्डिनवेपणादते । पुलस्त्यः—युगादिषु च कुर्वीत पिण्डिनवेपणादते । तथा—युगादौ पितृनक्षत्रे तथा मन्वन्तरादिषु । अर्धिपण्डं न कुर्वीत वैष्णवं श्राद्धमाचरेत् । वैशाखस्य तृतीयायां नवम्यां का-र्तिकस्य च । श्राद्धं संक्रान्तिवत्कुर्यात्पिण्डनिर्वपणं विना । मघायुगादौ भरण्यां संक्रान्तौ रविवासरे। पिण्डदानं न कुर्वीत यदीच्छेत्सुतजीवितम्। सूतः—मघायां पिण्डदानेन ज्येष्टः पुत्रो विनदयित। कनीयांस्तु त्रयोद्द्यां क्षयाद्भ्युद्यादते । प्रेतश्राद्धेषु सुमन्तुः—विकिरं नैव दातव्यं न कुर्यादाशिषं जपम् । षड अलीन कुर्वीत एको दिष्टेषु सर्वदा । आशिषो द्विगुणा दर्भा जपाशीःस्वस्तिवाचनम् । पितृ-शब्दः ससंबन्धः शर्मशब्दस्तथैव च।पात्रारम्भोऽवगाहश्च उल्मुकोहेखनादिकम्। तृप्तप्रश्रश्च विकिरः होषमत्रं तथैव च । प्रदक्षिणा विसर्गश्च सीमान्तानुत्रजस्तथा । अष्टाद्श पदार्थीश्च प्रेतश्चाद्धे विवर्जयेत् । सत्यव्रतः—अनृदकमधूपं च गन्धमाल्यादिवर्जितम् । नवश्राद्धममन्त्रं तु पिण्डोदकविवर्जितम् । अनूदकमिति दीर्घ छान्दसम् । अवनेजनोदकरहितम् । अनूदकं पिण्डोदकविवर्जितम् । अवनेजनप्र-त्यवनेजनर हितमिति कश्चित्। तन्नोचितम् । स्मृत्यन्तरे तयोः सद्रावप्रतीतेः । तथा च-अन्द्क-मधूपं च गन्धमाल्यविवर्ज्ञितम्। निनयेद्दमनि पूर्वे ततः श्राद्धं प्रकल्पयेत् । पश्चाच निनयेःपूर्वे तस्मिन्नेव

यथाविधीति । अस्यार्थः—पूर्वेमइमन्यवनेजनं निनयेत्ततस्तत्रापि पिण्डनिर्वपणाख्यं श्राद्धं कुर्यात्पश्चाच तत्रैव पिण्डप्रत्यवनेजनं दद्यात् । पूर्वमिति प्रत्यवनेजनमुच्यते । पुर्वपूरण इतिधातोराप्यायनार्थत्वात् । <mark>एवं च सत्यनृदकं पिण्डोदकविवर्जितं चेति पदद्वयं ऊर्जस्वधावाचनाभ्यां प्राप्तावुदकनिषेधकमित्युचित-</mark> मित्यर्थः । रेणुरपि-अन्नं न विकिरेद्धमौ गृह्वीयान्नाद्यिषोऽत्र तु । पात्रालम्भो न चाक्ष्य्यमासना-<mark>दिप्रयोगतः। नामगोत्रेण सं</mark>वन्धरहितं प्रेतशब्दवत् । नवश्राद्धं गृहे कार्यं भार्या यत्राग्नयोऽपि वै इति। तथा—आसीमान्तं स्वस्तिवाच्यं पिण्डानां च नमस्कृतिः । न पुष्पं पिण्डमूर्घस्थं वन्देद्विप्रकरच्युतम्। सर्ववर्णेषु सर्वत्र प्रेष्यसाधारणो विधिरिति । मत्स्यपुराणे—नित्यं तावत्प्रवक्ष्येऽहमर्घावाहनवर्जितम् । द<mark>ैवहीनं भवेत्तत्तु</mark> नियमादिविवर्जितम् । तीर्थश्राद्धं प्रकुर्वीत पाकान्नेन विशेषतः । आमान्नेन हिरण्येन कन्दमूलफ्लैरपि। एषामभावे कुर्वीत श्रद्धया च जलेन च । तथा—श्राह्मणात्र परीक्षेत तीर्थे कालं न चिन्तयेत् । प्राप्ततीर्थो यदा विद्वांस्तदा श्राद्धं समाचरेत् । आवाहनं न तीर्थे स्याद्र्यदानं न वा भवेत् । आहूताः पितरस्तीर्थे कृतार्थाः सन्ति वै द्विजाः । तथा—आवाहनं न दिग्वन्धो न दोषो हृष्टिसंभवः । सकारुण्यं च कर्तव्यं तीर्थश्राद्धं विचक्षणैः । भविष्येऽपि—देवाश्च पितरो यस्माद्रङ्गायां तु सदा स्थिताः । आवाहनं विसृष्टिश्च तत्र तेषां न विद्यते । सकारुण्यमित्यनेन पितृ-<mark>व्यभ्रात्रादीनां पुत्रिणामपि तीर्थे श्राद्धं यथोपदेशं कर्तव्यमित्यर्थः । काष्ण्योजिनः—मौश्जीवन्धा-</mark> द्विवाहाच वर्षार्घ वर्षमेव वा । पिण्डान्सपिण्डा नोद्युः सपिण्डीकरणादते । इति । सपिण्डी-करणं षोडशश्राद्धोपलक्ष्णम् । संप्रहकारोऽपि—विवाहोपनयादृर्ध्व वर्षे वर्षार्धमेव वा । न कुर्या-त्पिण्डनिर्वापं न द्यात्कारणादि(?)वै । अत्रापवाद्स्तेनैवोक्तः । महालये गयाश्राद्धे मातापित्रो-र्मृतेऽहिन । कृतोद्वाहोऽपि कुर्वीत पिण्डिनिर्वपणं सुतः । इति । क्षयाहैकोदिष्टं तूक्तं सूत्र-कृता नावाह्नमित्यादि । आमश्राद्धं तु आचारतिलके । आमश्राद्धमनङ्कष्टमग्नौकरणवर्जितम् । तृप्तप्रश्नविहीनं तु कर्तव्यं मानवैर्धुवम् । धर्मप्रदीपे—आवाहनाम्नौकरणं विकिरं पात्रपूरणम् । तृप्तप्रश्नं न दुर्वीत आमहेस्रोः कदाचन । इति । एतद्विष्यमुपरिष्टाद्वक्ष्यामः । अपिण्डके तु अग्नौकरणमर्घ च आवाहनावनेजनम् । पिण्डश्राद्धेषु कुर्वीत पिण्डहीने निवर्तते । पिण्डनिर्वा-परहितं यत्र श्राद्धं विधीयते । स्वधावाचनलोपोऽस्ति विकिरस्तु न लुप्यते । अक्षय्यदक्षिणास्वस्ति-सौमनस्यं यथास्थितम् । धर्मप्रदीपेऽपि—आवाहनं तथाऽर्धं वै अग्नीकरणमेव च । अक्षय्यापोस्य विकरं पिण्डहीने विवर्जयेदिति । इदं चाक्षय्यवर्जनमञ्जतया पिण्डाकरणविषयम् । शक्तौ तु यथार स्थिति विहितत्वात् । स्मृतिसंप्रहे — अङ्गानि पितृयज्ञस्य यदा कर्तुं न शक्तुयात् । संकल्पश्राद्धमे-वासौ कुर्याद्घादिवर्जितम् । आपस्तम्बोऽपि—संकल्पश्राद्धे अर्घावाहनाग्नौकरणपिण्डस्वधावाचनानि वर्जयेदिति । व्याध्यादिना यथावद्विस्तृतं पार्वणं कर्तुमशक्तः संकल्पश्राद्धमेव कुर्यादित्यर्थः । विकि-<mark>रव्यवस्था च तदभाव एवोक्ता। हेमश्राद्धे तु व</mark>ौधायनः-संक्रमेऽन्नद्विजाभावे प्रवासे प्रवजन्मनि । हेम-श्राद्धं संप्रहे(?)च द्विजः शुद्रः समाचरेत् । आर्तवेऽन्नद्विजाभावे प्रहणे देशविष्ठवे । आमश्राद्धं द्विजः कुर्याच्छुद्रः कुर्यात्सदैव हीति । गालवः—तीर्थेऽनमावापदि च देशभ्रंशे रजस्यपि । हेमश्राद्धं द्विजः कुर्यांच्छूद्रः कुर्यात्सदैव हीति।अन्यत्स्मृतिभ्यो ज्ञेयम् ।अत्रैतचिन्त्यते–िकमामश्राद्धेऽप्नौकरणं स्यादुत नेति । अत्रैक आहु:—सिद्धान्नेन विधिर्यस्मादामश्राद्धेऽप्यसौ विधि: । आवाहनादि सर्वे स्यात्पि-ण्डदानं च भारत । द्द्याद्यद्विजातिभ्यः शृतं वा यदि वाऽशृतम् । तेनाम्नौकरणं कुर्यात्पिण्डांस्ते-नैव निर्वपेदित्यतिदेशेनामौकरणं भवतीति । तद्युक्तम्—अतिदेशस्य ब्राह्मणविषयत्वात् । तथा च कल्पलतायां—आमश्राद्धं यदा कुर्याद्विधिज्ञः श्राद्धदस्तदा । हस्तेऽम्नीकरणं कुर्याद्वाह्मणस्तु विशेषतः। इति । अतश्चामश्राद्धेऽम्रौकरणानिषेवः शुद्रविषयो भित्रतुमहीति । कि च भविष्यत्पुराण धर्मसं-

वादे—धर्मज्ञा यदि शूद्राः प्रकुर्वते । अप्नौकरणमन्त्रोऽस्य नमस्कारो विधीयते इत्यप्नौकरणनिषे-धान्नमस्कारविधानात् । अथवा विहितप्रतिषिद्धत्वात् सपिण्डकापिण्डकविषयौ विधिनिषेधौ । प्रकृत-मधुनोच्यते । अत्रैक उद्दिष्टो यत्र तदिति व्युत्पत्तेर्नवं नविमश्रं पुराणं चेति त्रिधैकोदिष्टम् । तत्रैको-हिष्टिमित्यनेन किमुच्यते । तथा चाङ्गिराः-प्रथमेऽहि तृतीयेऽहि पश्चमे सप्तमे तथा । नवसैकादशे चैव नवश्राद्धानि पद् तथा। इति। आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टम्—नवश्राद्धं दशाहानि नविमश्रं तुपडृतु । अतः परं पुराणं वै त्रिविधं श्राद्धमुच्यते । हारीतोऽपि प्रायश्चित्तेष्वाह—चान्द्रायणं नवश्राद्धे प्राजापत्यं तु मासिके । एकाहस्तु पुराणेषु प्रायश्चित्तं विधीयत इति । तत्रैक आहु:--क्षयाहे पार्वणस्यैवोक्तत्वात्प्रेतैकोदिष्टमेवैतदिति । तद्युक्तम् । स्वदितमिति तृप्तप्रश्न इत्याचङ्गस्य प्रेतश्राद्धेषु निरस्तत्वात्। न चैतन्मासिकादि नवश्राद्धं भवितुमर्हति। पित्रादिशब्दप्रयोगाभा-वात् । तस्मात्पुराणैको दिष्टमेवैतदिति युक्तम् । अतश्चावाहनादिनिषेधविशेषवर्जं सर्वाद्गमत्र भवतीति विशेषविधिनिषेधयोः शेषाभ्यनुज्ञाफलकत्वादिति न्यायात् । 'एकोऽर्घ एकं पवित्रमेकः पिण्डः ' कर्तव्य इति यथालिङ्गं वाक्यशेषः । पवित्रविशेषणत्वाहिङ्गव्यत्ययः । पूजाविधिर्वो प्रकृतितस्त्वनेक-प्रसक्तो विकृतित्वादप्रतिषेधः । तदुक्तम्—प्रसञ्यमानः प्रतिषिध्यत इति । भट्टोऽपि—इष्टा सर्वत्र शास्त्रेषु निवृत्तिः प्राप्तिपूर्विका । तद्भाव(?)विशेषोऽत्र नहि दृष्टो द्वयोरि । इति । पवित्रं प्रादे-शमात्रं कुशैकद्लम् । अत्र केचिःप्रत्यवतिष्ठन्ते—दर्भः पवित्रमित्युक्तमिति वचनात् । त्रिशाखस्तु भ-वेद्दर्भश्चतुःशाग्वः कुशः स्पृतः । पञ्चशाखस्तु निधिपः षट्शाखं तु पवित्रकमिति । पारिभाषिकत्वाच पवित्रं षट्शा खैककुशमिति । तद्युक्तम्—पार्वणेषु च सर्वेषु पवित्रं द्विदलं स्पृतम् । एकोहिष्टे तुं तत्प्रोक्तं पवित्रं द्विद्छं नृप।एकोद्दिष्टे शलाकैकेति भगवतश्चतुर्विशतिमतवचनाभ्यामुङ्गेखोपपत्तेः। एक-शब्दपौनरुत्तयं विस्पष्टार्थम् । ननु चैकोदिष्टमित्यनेनैव पिण्डैकोपलब्धेः एकप्रहणं किमर्थम् । उच्यते-पिण्डविच्छित्तिनिषेधार्थमष्टाङ्गपिण्डविध्यर्थे चेत्यदोषः । तदुक्तम्—तिथिच्छेदेन कर्तव्यं विनाश्राद्धं यदृच्छया । पिण्डश्राद्धं च दातव्यं विच्छिन्नं नैव कारयेत् । निषिद्धदिनेऽपीति शेषः । श्राद्धशब्देन ब्राह्मणभोजनम् , पिण्डश्रब्दस्य पृथगुपादानात् । चकारोऽप्नौकरणार्थः । तेन सति संभवे ब्राह्मण-भोजनं पिण्डदानं च क्षयाहे कार्यम् । भोजनाभावे तु पिण्डमात्रमपि कार्यमिति विच्छित्तिशब्दार्थ इति माधवीये । आहिताग्नेः पित्रचेनं पिण्डैरेव ब्राह्मणानपि वा भोजयेदिति निगमस्पृतौ वाशब्दस्य संभवासंभवेन व्यवस्थितत्वात् । एवं च सत्याब्दिकमन्नेनैव कर्तव्यं नामान्नेनेत्युक्तं भवति । तथा च मरीचि:—अनिम्नकः प्रवासी च यस्य भार्या रजस्वला । आमश्राद्धं प्रकुर्वीत न तत्कुर्यान्मृताह-नीति । लौगाक्षिरपि—पुष्पवत्स्वपि दारेषु विदेशस्थोऽप्यनिष्नकः । अन्नेनैवाब्दिकं कुर्याद्धेम्ना वामेन वा कचित्। कचिदिति दशें रिवप्रहे क्षयाहे सतीत्यर्थः। तथा च गोभिलः—दशें रिवप्रहे पित्रोः प्रत्याब्दिकमुपस्थितम् । अन्नेनासंभवे हेम्ना कुर्योदामेन वा सुतः । इति । अत्राप्यसंभव इति विशेषणात्संभवे अन्नेनैवेत्युक्तम् । श्राद्धविन्ने द्विजातीनामामश्राद्धं प्रकीर्तितम्। अमावास्यादिनि यतं माससंवत्सरादृत । इति हारीतोक्तेः । अष्टाङ्गत्वमाह वृद्धयाज्ञत्कयः—मधुवातं गन्यधृतं पानीयं पायसं तथा । कुतपतिलसंयुक्तं ज्योतिश्चैवाष्टमी तथा। कपित्थश्रीफलाकारः पिण्डोष्टाङ्गः स उच्यते। तिलैरुत्पाद्यते मूर्धा क्षीरैर्बाहू घृतेन हत्। मधुना चैव नासा च तोयेईस्तौ तथा परौ। ज्योतिश्चैवा-रुजीवः(?)स्यात्विण्डनिर्वपणं स्मृतम् । यत्तु—मधु चाज्यं जलं चार्घ्यं पुष्पभूपविलेपनम् । बिंहं दस्वा तु विधिवत्विण्डोऽष्टाङ्को भवेद्यथेति ब्राह्मवचनं तत्पार्वणविषयम् । पूर्ववचनस्य क्षयाह्पकर्णोक्तत्वात् । नावाहनामौकरणं नात्र विश्वेदेवाः। अत्रैकोदिष्टे विकृतित्वादावाहनाद्यक्षं न भवतीत्यर्थः । नन्वयं विशेषनिषेधार्थम् । अत्राह पद्धतिकृद्यझद्तः—एकोद्दिष्टे स्वधावाचनं न भवतीति । तत्र । पिण्ड-

रहितश्राद्धे तन्निषेधात् । तेदुक्तं—स्वधावाचनलोपोऽस्तीति प्राक् । अतश्चास्मित्पेत्रे अमुकशर्मणे अमुकगोत्राय स्वधोच्यतानिति प्रयोगः । अत्रैक आहुः—प्रथमपात्राभावात्संवस्रववहुत्वाभावाच पितृभ्यः स्थानमसीति मन्त्रानुपयुक्तत्वाच नात्र तत्पात्रमिति । तद्युक्तम् । एकोदिष्टे अस्य विहित-त्वात् । यत्तु कर्कोपाध्यायैर्ने पात्रन्युटजीकरणमित्युक्तं तदन्यथैवोपपाद्यते । पात्रं न्युटजं न कर्तटयं किन्तूत्तानमेव निधेयमिति । अस्ति च पात्राभावन्युव्जत्वाभावयोर्भहान् भेदः । अतो अर्थानववो-धात्तद्युक्तमित्युक्तम् । तथा च स्कन्दसंवादे—एकोद्दिष्टे न कुर्वीत स्कन्द पात्रमधोमुखम् । नोत्थापः येच तत्पात्रं यावच्छ्राद्धविसर्जनम् । अन्तरोत्थापिते पात्रे श्राद्धं संपद्यते तथेति । तस्मात्स्वधावाचनी-यानास्तीर्य स्वधावाचनं कर्तव्यमिति सूक्तम् । स्वदितमिति तृप्तप्रश्न उपतिष्ठतामित्यक्ष्य्यस्थाने अभि-रभ्यतामिति विसर्गः । अत्र नेत्यनुवृत्तौं मण्डूकप्छतिन्यायेन पूर्वसूत्रोक्तो विधिरेवात्रानुषज्यते । तेन तृप्ताः स्थेति प्रश्ने स्वदितमक्षय्यमस्त्वत्यत्रोपतिष्ठतां वाजे वाजे वतेत्यत्राभिरम्यताभिति विसर्गो भव-तीति वाक्यशेषः। अतश्चैतत्पुराणैकोदिष्टिमित्युक्तं प्रेतैकोदिष्टे तद्भावात्। अथ क्ष्याहे कि पार्वणं कार्यमे-कोहिष्टं वेति संदिद्यते । उभयथा वचनदर्शनात् । तथा हि जातूकर्ण्यः--पितुः पितृगणस्थस्य कुर्यात्पार्व-णवत्सतः । सर्वदा दर्शवच्छ्राद्धं मात्रापित्रोः क्षयेऽह्नीति । शातातपः-प्रदानं यत्र यत्रैषां सपिण्डीकर्-णात्परम् । तत्र पार्वणवच्छ्राद्धं ज्ञेयमभ्युदयादृते । तथा—अर्वाक् संवत्सरादृद्धौ पूर्णे संवत्सरेऽपि वा । ये सपिण्डीकृताः प्रेता न तेषां तु पृथक् क्रियेति । एकोदिष्टे तु यमः—सपिण्डीकरणादूर्ध्वे प्रतिसंवत्सरं सुतै: । मात्रापित्रोः पृथक् कार्यमेकोद्दिष्टं मृतेऽहनि । व्यासोऽपि—एकोद्दिष्टं परित्यज्य पार्वणं कु-रुते नरः । अकृतं तद्विजानीयाद्भवेच पितृघातकः । एकोद्दिष्टं परित्यज्य पार्वणं यः समाचरेत् । सदैव पितृहा स स्यान्मातृभ्रातृविनाशकः । मृताहे पार्वणं कुर्वन्नधोऽधो याति मानवः। संपृक्तेष्वाकुलीभावः प्रेतेषु तु ततो भवेदिति । अत्र विरोधे ह्येक आहु:—द्वादशपुत्रेष्वौरसक्षेत्रजपुत्रौ पार्वणं कुर्यातामन्ये दशैकोदिष्टमिति । तथा च जातूकण्यः-प्रत्यब्दं पार्वणेनैव विधिना क्षेत्रजौरसौ । कुर्यातामितरे कुर्यरेकोहिष्टं सता दश । औरसः क्षेत्रजः पुत्रो विधिना पार्वणेन तु । प्रत्यब्दमितरे कुर्युरेकोहिष्टं सुता दश ।। इति विशेषोक्षेखादिति । तद्युक्तम्—प्रत्यब्दिमित्यनेन क्षयाह्व्यतिरिक्ताक्ष्यनृतीयादिविष-यत्वावगतेः । एकोद्दिष्टं तु कर्तव्यमौरसेन मृतेऽहनि । सिपण्डीकरणादूर्ध्वं मातापित्रोर्ने पार्वणमिति पैठीनसिवचनविरोधाच । एवं च सति मृताहे पार्वणैकोदिष्टयोरुभयोरपि पक्षप्राप्तत्वातु—अमायां वा क्षयो यस्य प्रेतपक्षेऽथवा भवेत् । सपिण्डीकरणादुर्ध्व तस्योक्तः पार्वणो विधिरिति शङ्कवचनेन दुर्शप्रेतपक्षमृतयोरेव पार्वणस्य नियतत्वात्तत्र मृतयोरेव पार्वणमन्यत्र मृतयोरेकोद्दिष्टमिति विज्ञाने-अरप्रभृतयः । अन्ये तु द्वादशविधपुत्रेष्वौरसक्षेत्रजपुत्रौ विशेषस्तत्रापि साम्नित्वं तत्रापि दर्शापरपक्ष-मृतिरित्येवं विशेषोपसंहारपरंपरया पुरोडाशाभ्रेयविश्शेषोपसंहारपर्यवसानादर्शापरपक्षमृतावि सा-ग्न्यौरसक्षेत्रजावेव पार्वणं कुर्यातां न निरम्निपुत्रा इति वर्णयन्ति । तदेतद्विचारणीयम् । किं निय-मप्रतिपादनं न्याय्यमुत विशेषोपसंहार इति । तत्र यदि नियमप्रतिपादनं न्याय्यमित्युच्यते तदा दर्शापरपक्षमृति विनाऽपि साम्नेः पार्वणविधानमनर्थक स्यात् । यथाह सुमन्तुः—प्रत्यब्दमितरे कुर्यु-रेकोहिष्टं सुता दश । अनिमानौरसम्ब कुर्यात्सामिस्तु पार्वणम् । पुलस्त्योऽपि—अनमेरौरसस्यो-क्तमेकोदिष्टं मृतेऽहनि । प्रत्यब्दं पार्वणं साग्नेरन्येषां तु न पार्वणमिति । अथ विशेषोपसंहारो न्याय्यस्तर्हि साग्नेरेव पार्वणस्य विहित्तत्वात् । दर्शापरपक्षमृताविप तस्यैव पार्वणं निरभ्नेर्नातो-ऽमायां वा क्षयो यस्येति वाक्यं साम्निविषयमेवोपसंहरणीयमिति विशेषोपसंहार एव युक्तः प्रति-भाति । तथा च श्राद्धकल्पलतायां—इन्दुक्ष्ये प्रेतपक्षे विपत्तिश्चेहिजन्मनः । साग्निकः पार्वणं कुर्या-देकोदिष्टं निरम्निकः । इति । तस्मादौरसस्यैव कलौ प्रचुरत्वात्स एव साग्निर्दर्शापरपक्षमृतौ पार्वणं

कुर्याद्न्यथैकोद्दिष्टमेवेति राद्धान्तः । तथा च मत्स्यपुराणम्—प्रदानं यत्र तत्रैषां सपिण्डीकरणात्प-रम् । पार्वणेन विधानेन देयमग्निमता सदा । वृद्धयाज्ञवल्क्योऽपि—वैतानाग्निर्गृहे येषां माता-पित्रो: क्ष्येऽहनि । न तेषामधिकार: स्यादेकोदिष्टे कदाचन । सिपण्डीकरणादूर्ध्वमियुक्तस्य पार्वणम् । अनम्रेस्तु किया नान्या एकोद्दिष्टमृते कचित्। एकोद्दिष्टं विधिस्तेषां मन्त्रे वाजसनेयि-नाम् । येषां माध्यन्दिनी शाखा ये द्विजा अग्निवर्जिताः । इति । नन्वे (वं) तर्हि बह्वप्रयस्तु ये विप्रा ये चै(का)ग्रय एव वा।तेषां सपिण्डनादूर्ध्वमेकोद्दिष्टं न पार्वणमिति स्मृत्यन्तरवचनं विरुध्येत।मैवम्। अस्य वचनस्यान्यथार्थोपपत्तेः । तथा हि ये पितरः साम्रयो मृता भवन्ति तेषां निरम्निः सपिण्ड-नादृर्ध्वमेकोद्दिष्टं कुर्यात्तथा निरम्नयः पितरो मृताः साम्निपुत्रस्तदा सपिण्डनादूर्ध्वं मृताहे पार्वणं कुर्यादिति । तथा च मरीचि:—सामिकौ तु पितापुत्रावमायां स्यात्पिता मृतः । पार्वणो हि विधि-स्तस्य प्रतिसंवत्सरं भवेत् । तथा—साग्निकस्य पितुः पुत्रोऽमावास्यायां मृतस्य च । पार्वणो हि वि-धिस्तस्य प्रतिसंवत्सरं भवेत् । ततः सामिकः ततः न कश्चिद्विरोधः । अभिरम्यतामिति कत्रोंकेऽभि-रताः स्मइति श्राद्धिनः प्रतिवदेयुरित्यर्थः । अत्रैक आहुः—एक एव द्विजो भोज्यः पिण्डोऽप्येको विधीयत इति वचनादेक एव आँद्धयेकोहिष्ट इति । तद्युक्तम् । तस्य वचनस्य प्रेतैकोहिष्टविषयत्वात् । अभिरम्यतामिति वदेदब्रूयुस्तेऽभिरताः सम हेति याज्ञवल्क्येन बहुत्वाभिधानात् । इतर इति सुत्रोप-देशाच । अत्रैतचिन्त्यते—किं क्ष्याह्त्राद्धं नित्यं कर्म कृत्वा कर्तव्यमुताकृत्वेति । तत्र नित्यं कृत्वैव श्राद्धमाचरन्तीति सदाचारः। वृद्धयाज्ञवल्क्येन तु श्राद्धानन्तरं नित्यं कर्म कुर्यादिति उक्तम्। तथा च---क्षयेऽहिन समासाद्य स स्नात्वा विधिपूर्वकम्। स्नानं सन्ध्यां प्रकुर्वीत नित्यकर्म न कार-येत् । नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं धर्मलक्षणम् । निमित्तं तु व्यतिक्रम्य नित्यं कर्म न कारयेत् ॥ जपं होमं तथा दानं तर्पणं देवतार्चनम् । क्ष्येऽहनि समासाद्य न कुर्यात्पूर्वमेव हि । क्षयाहं तु समासाद्य न कुर्यात् प्राक तर्पणम् । पितृघाती स विज्ञेयो वद्त्येवं पितामहः । इति तत्सदा-चारविरोधाचिन्त्यम् । अथवा सामगयजुःशाखिनां पूर्व नित्यकर्म बह्वचानां पश्चादिति व्यवस्थेत्य-विरोधः । सामगा याजुषाः पूर्वे बहुचाश्च तथान्तक इति तेनैवोक्तत्वात् । अथवा एकोहिष्टं तु यच्छ्राद्धं तन्नैमित्तिकमुच्यते । इत्येकोद्दिष्टस्य नैमित्तिकत्वे नित्यान्नैभित्तिकं बलीय इति न्याया-देकोदिष्टमेव पूर्व पश्चान्नित्यं न क्ष्याहनिमित्तकपार्वणमपीति व्यवस्था । तथा च वृद्धयाज्ञवल्क्य एव-एकोदिष्टनिवृत्ते तु तथा विप्रविसर्जने । नित्यकर्म ततः कुर्यात्तर्पणं देवतार्चनम् । नित्यं नैमि-त्तिकं चैव द्वावेतौ परमार्थिनौ । नैमित्तिके व्यतीते तु ततो नित्यं समाचरेदिति । विश्वामित्रौ-Sपि—नैमित्तिकं यदा आद्धं पैतृकं कुरुते नर:। तदा नित्यं न कुर्वीत तीर्थश्राद्धं विना कचित्। नित्यनैमित्तिके प्राप्ते नित्यं न परिलङ्क्षयेत्। आदी नैमित्तिकं कुर्यात्पश्चानित्यं समाचरेदिति। अपि च पठन्ति—प्रत्याब्दिकनिवृत्ते तु पश्चान्नित्यं समाचरेत् । अनयोभिन्नतन्त्रत्वात्स्थालीपाकाग्नि-होत्रवदिति ॥ ४ ॥ ॥ 💥 ॥

इति श्राद्धकाशिकायां सूत्रवृत्ती एकोहिष्टश्राद्धं समाप्तत्।

ततः संवत्सरे पूर्णे त्रिपक्षे द्वादशाहे वा यदहर्वा वृद्धिरापचेत चत्वारि पात्राणि सतिलगन्धोदकानि पूरियत्वा त्रीणि पितृणामेकं प्रेतस्य । प्रेतपात्रं पितृपात्रेष्वासिञ्चति, ये समाना इति द्वाभ्याम् । एतेनैव पिण्डो व्याख्यातः । अत ऊर्द्धर्ठः संवत्सरे संवत्सरे प्रेतायान्नं दद्यात् यस्मिन्नहिन प्रेतः स्यात् ॥५॥ (कर्कः)—'ततः ''प्रेतस्य' संवत्सरे पूणें सिपण्डीकरणङ्कतिन्यम् । पूर्णप्रहणादूर्ध्वं नास्त्येव न प्राक्कतिन्यम् । आहिताप्तिना तु प्रागमावास्यायाः कर्तन्यम् । पिण्डिपतृयज्ञाधिकारात् । अधिकारः प्रेतिपतृकत्वात्, प्रेतेभ्यो द्वातीति वचनात्, पितृप्रभृति द्वातीति वचनात्, सिपण्डीकरणं कार्ये पूर्वमेव । असिपण्डीकृतानां दानाभावाच । कथमभाव इति चेत् । सिपण्डीकरणिस्यन्वर्थसंज्ञयेन्वायमथोंऽवगस्यते । तस्मात्प्रागि वत्सरात्सिपण्डीकरणमस्त्येव । तथाचान्यार्थद्र्शनम् अर्वाक् सिपण्डीकरणं यस्य संवत्सराद्भवेत् । तस्याप्यन्नं सोद्कुम्भं द्वात्संवत्सरं द्विजः । इति अन्नोदककुम्भन्विषयरे वाक्ये अर्वाक् संवत्सरात्सिपण्डीकरणं द्रियति । तथा च गृद्धकारः पिण्ड(प्र)करणे—प्रथमः पितृणां प्रेतः स्यात्पुत्रवांश्चेदिति । उक्तन्यायेनानाहिताग्निनाऽपि चाभ्युद्यिकं कुर्वता इदं पूर्वमेव कर्तव्यमिति । तचैतत् पुत्रवतः स्यात्, पिण्डकरणे प्रथमः पितृणां प्रेतः स्यात्पुत्रवांश्चेदिति वचनात् । अपुत्रस्य प्रेतस्य पितृगणेन सह समानिण्डतेव नोषण्यते । तथाच स्मरन्ति—वर्षे वर्षे तु कर्तव्या वान्यवैकद्किया । अदैवं भोजयेच्छाद्धं पिण्डमेकन्तु निर्वपत् । इत्यपुत्रस्य प्रेतस्य प्रतिसंवत्सरं वान्यवैकद्किया । अदैवं भोजयेच्छाद्धं पिण्डमेकन्तु निर्वपत् । इत्यपुत्रस्य प्रेतस्य प्रतिसंवत्सरं वान्यवैकद्किया । अदैवं भोजयेच्छाद्धं पिण्डमेकन्तु निर्वपत् । इत्यपुत्रस्य प्रेतस्य प्रतिसंवत्सरं वान्यवैक्षहणात् त्रिभ्य एव दानं न पद्भ्योऽपि । तत्र च त्रीणि पितृणामेकं प्रेतस्य भवति । 'प्रेत-पात्रं प्रत्याम्य येसमाना इति मन्त्रद्वयेन प्रेतपात्रात् पितृपात्रेषु उद्कमासिश्वतीति । 'प्रतेनैव पिण्डो व्याख्यातः' पिण्डेऽयमेव न्याय इति । 'अतः स्यात् ' निगद्मेतत् ॥ ५ ॥

(गदाघर:) सपिण्डीकरणमाह 'ततः : 'प्रेतस्य ' संवत्सरे पूर्णे सपिण्डीकरणङ्कार्यम् । अथवा त्रिपक्षे द्वादशाहे वा वृद्धिप्राप्तौ वा कुर्यात् , इति चत्वारः पक्षा दर्शितास्तत्रेयं व्यवस्था—द्वाद-शाहे पितः सपिण्डीकरणमित्रमता कार्यम् , सपिण्डीकरणं विना पिण्डपित्यज्ञस्यासिद्धिः: साग्नि-कस्तु यदा कर्ता प्रेतो वाऽप्यग्निमान्भवेत् । द्वादशाहे तदा कार्थे सिपण्डीकरणं पितुरिति वचनात् । निरमिकस्तु त्रिपक्षे वृद्धिप्राप्तौ संवत्सरे वा कुर्यात्। यदा प्राक्संवत्सरात्सिपण्डीकरणं तदा षोडश श्राद्धानि कृत्वा सिपण्डीकरणङ्कार्यम् उत सिपण्डीकरणं कृत्वा स्वकाले तानीति संशयः । उभयथा वचनदर्शनात् । श्राद्धानि षोडशादत्वा नतु कुर्यात्सिपण्डनम् । श्राद्धानि षोडशापाद्य विद्धीत सपिण्डनमिति । षोडश श्राद्धानि च—द्वादशाहे त्रिपक्षे च पण्मासे मासि चाव्दिके । श्राद्धानि षोडरौतानि संस्मृतानि मनीषिभिरिति दर्शितानि । तथा, यस्यापि वत्सराद्वीक् सपिण्डीकरणं भवेत् । मासिकञ्चोदकुम्भञ्च देयं तस्यापि वत्सरमिति । तत्र सपिण्डीकरणं कृत्वा स्वकाले तानि कर्तव्या-नीति प्रथमः कल्पः । अप्राप्तकालत्वेन प्रागनधिकारात् । यद्पि वचनं षोडशश्राद्धानि कृत्वेव सिव-ण्डीकरणं संवत्सरात्प्रागपि कर्तव्यमिति सोऽयमापत्कल्पः । यदा त्वापत्कल्पेन प्राक्र् स चेत्सपिण्डी-करणात् प्रेतश्राद्धानि करोति तदैकोदिष्टविधानेन कुर्यात् । यदातु मुख्यकल्पेन स्वकाल एव तानि करोति तदाऽऽिदकं यो यथा करोति पार्वणमेकोहिष्टं वा तथा मासिकानि कुर्यात् । सपिण्डीकर-णादुर्वोक् कुर्वञ्च्छाद्धानि षोडश । एकोदिष्टविधानेन कुर्यात्सर्वाणि तानि तु । सपिण्डीकरणादुर्द्ध यदा कुर्यात्तदा पुनः । प्रत्यब्दं यो यथा कुर्यात्तथा कुर्यात्स तान्यपि, इति स्मरणात् । चत्वारि पात्राणि पूरियत्वेति चतुर्भेहणात्रिभ्यः प्रेतस्य पितृपितामहप्रपितामहेभ्य एव दानम् । नच पद्भयोऽपि । तत्र च त्रीणि पात्राणि पितृणाम् एकं प्रेतस्य भवति । ' प्रेतपात्रं पितृपात्रेष्वासिश्चति ये समाना इति द्वाभ्याम् १ प्रेतसंबन्धि पात्रं गृहीत्वा पितृपितामहप्रपितामहपात्रेषु ये समाना इति द्वाभ्यां मन्त्रा-भ्यामासि अति प्रत्यासेकं मन्त्रौ भवतः । आसेकप्रकारो ब्रह्मपुराणे—चतुभ्रवश्चार्धपात्रेभ्य एकं वामेन पाणिना । गृहीत्वा दक्षिणेनैव पाणिना सितलोदकम् । संसृजेच तथाऽन्येषु येसमाना इति स्मरन् । प्रेतं प्रेतस्य हस्तेषु चतुर्भागजलं क्षिपेत् । ततः पितामहादेस्तु तन्मन्त्रैश्च पृथक् पृथक् इति । वाजसने-

यिभिस्तु पूर्व पितृभ्यो देयं पश्चात्प्रेताय दानम् । 'एतेनैव पिण्डो व्याख्यातः' यथा प्रेतार्घपात्रस्थं जलं ये समाना इति द्वाभ्यां मन्त्राभ्यां पात्रत्रये स्थापितम् एवमेव प्रेतपिण्डमपि त्रेधा कृत्वा पिण्डित्र-तये निद्ध्यादित्यर्थः । तत्प्रकार्श्च ब्रह्मपुराणे । दत्वा पिण्डमथाष्टाङ्गं ध्यात्वा तश्च सुभास्वरम् । सुवर्णरौप्यद्भैंस्तु तस्मिन्पिण्डं ततस्त्रिधा । कृत्वा पितामहादिभ्यः पितृभ्यः प्रेतमर्पयेत् । तथा, सुव-र्तुलांस्ततस्तांस्तु पिण्डान्कृत्वा प्रपूजयेत् । अर्घैः पुष्पैस्तथा धूपैदीपैर्माल्यानुलेपनैरिति । एतच प्रेतश्रान द्धसहितं सपिण्डीकरणं संविभक्तधनेषु बहुषु भ्रातृषु सत्स्विप एकेनैव कृतेनालं न सर्वैः कर्तव्यम्। नवश्राद्धं सपिण्डत्वं श्राद्धान्यपि च षोडश । एकेनैव तु कार्याणि संविभक्तधनेष्वपीति स्मरणात् । मातुः पिण्डदानादौ गोत्रे विप्रतिपत्तिः । भर्तृगोत्रेण पितृगोत्रेण वा देयम् । उभयथा वचनदर्शनात् । मातुः सपिण्डीकरणे विरुद्धानि वाक्यानि दृश्यन्ते । तत्रापि पितामह्यादिभिः सह सपिण्डीकरणं स्मृतिमिति । तथा भर्त्रोऽपि भार्यायाः स्वमात्रादिभिः सह सपिण्डीकरणङ्कर्तव्यमिति । पैठीनसिराह-अपुत्रायां मृतायां तु पतिः कुर्यात्सिपण्डताम् । श्वश्र्वादिभिः सहैवास्याः सिपण्डीकरणं भवेदिति । पत्या सह सपिण्डीकरणं यम आह-पत्या चैकेन कर्तव्यं सपिण्डीकरणं क्षियाः। सा मृतापि हि तेनैक्यं गता मन्त्राहुतिव्रतेरिति । उशनसा तु मातामहेन सह सिपण्डीकरणमुक्तम् । पितुः पिता-महे यद्वत्पूणें संवत्सरे सुतैः । मातुर्मातामहे तद्वदेषा कार्या सिपण्डतेति । एवंविधेषु वचनेषु सत्सू अपुत्रायां भार्यायां प्रमीतायां भर्ता स्वमात्रैव सापिण्ड्यं कुर्यात् । अत्राचाराद्नुष्टानम् । 'अत उप्वी प्रेतायात्रं दद्याद्यस्मित्रहिन प्रेतः स्यात् ' अतः सिपण्डीकरणादूर्द्धम्प्रेतायात्रं द्द्याद्यस्मित्रहिन यस्या-न्तियौ प्रेत: स्यादित्यर्थ: । यद्यप्यत्र प्रेतायेत्येकवचननिर्देशस्तथाऽपि स्मृत्यन्तरात्रिभ्यो देयम् । मास-आत्र चान्द्रो प्राह्यः । यथा परमेष्ठी आब्दिके पितृकार्ये च चान्द्रो मासः प्रशस्यते । विवाहादौ स्पृतः इति नवकण्डिकाभाष्ये पश्चमी कण्डिका ॥ ५ ॥ सौरो यज्ञादौ सावनः स्मृत इति ॥

अथ प्रयोगः । द्वाद्शाहे विधिवत्स्नात्वा विष्णुं सम्पूज्य ऊनमासिकमेकोदिष्टं कुर्यात् । ततः स्नानम् प्रेतोद्देशेन सान्नानां सजलानां द्वाद्शघटानां दानम्। एका वर्द्धनी पकान्नजलपूरिता विष्णवे देया । एको धर्मराजाय घटो देयः । एकश्चित्रगुप्ताय। ततो मासिकानि चतुर्दश श्राद्धान्येकतन्त्रेण। तत्र क्रमः । द्वितीयमासे त्रिपक्षे तृतीयमासे चतुर्थमासे पश्चममासे षष्ठे ऊनषष्ठे सप्तमे अष्टमे नवमे दशमे एकादशे द्वादशे ऊनाव्दे चेति प्रेतैकोदिष्टवत्कार्याणि । ततः स्नात्वा सपिण्डीकरणं कुर्यात् । तत्र पूर्व वैश्वदेवश्राद्धम् । देवपादप्रक्षालनम् । ततः पार्वणं प्रेतस्य पितृपितामहप्रपितामहानाम् । तद्र्यं त्र-याणां पादप्रक्षालनम् । तत्र सर्वम्पार्वणे पार्वणवत् एकोहिष्टे एकोहिष्टवत्, अत्राद्य मासे पक्षे तिथौ अमुकगोत्रस्यामुकप्रेतस्य वसुरुद्रादित्यलोकप्राध्यर्थम्प्रेतत्विनृत्त्यर्थं च अमुकगोत्रस्यामुकप्रेतस्य अमुक-गोत्राणां पितृपितामहप्रपितामहानाममुकामुकशर्मणां वैश्वदेवपूर्वकं सैकोहिष्टं पार्वणविधिना सपिण्डी-करणश्राद्धं युष्मद्नुज्ञयाऽहङ्करिष्ये । आसनम् । आवाहनम् । विश्वेषां देवानां पितृणां प्रेतस्य चार्घ-पात्राणि पूर्यित्वाऽभ्यर्च्य विद्वेभ्योदेवेभ्योऽर्घ दत्वा ततः प्रेताय जलम्, प्रेतपात्रे जलचतुर्थभागे-नार्घन्दत्वाऽवशिष्टमर्घपात्रस्थितश्वलं पित्रादिपात्रेषु विभज्य तृतीयांशन्निनयेत् । तत्र प्रेतपात्रं पितृपा-त्रेषु संयोजयिष्य इति पृष्ट्वा संयोजयेत्यनुज्ञातोऽर्घं संयोजयेत् । एवं पिण्डयोजनेऽप्यनुज्ञाप्रार्थनम् । तत्रेदं येसमाना इतिमन्त्रद्वयं पठित्वा अमुकगोत्रस्यामुकप्रेतस्यार्घः अमुकगोत्रस्य प्रेतस्य पितुरमुकः शर्मणोऽर्घेण सह संयुज्यताम्, वसुलोकप्राप्तिरस्विति वदेत्। एवं पितामहपात्रे प्रपितामहपात्रे च। ततस्तेभ्योऽर्घन्दद्यात् । पार्वणे नियमेन विकिरः । पिण्डदाने पूर्वम्पार्वणसम्बन्धिनः पिण्डान्निरूप्य पश्चात्प्रेतिपण्डं त्रेघा विभज्य तत आद्यं भागमादाय ये समाना इति मन्त्रद्वयं पठित्वा अमुकगोत्रस्या-मुकप्रतस्य पिण्डः अमुकगोत्रस्य प्रेतस्य पितुरमुकशर्मणः पिण्डेन सह संयुज्यतामित्युक्त्वा प्रथमं पिण्डं संयोज्य प्रथमिष्ण्डं वर्तुलं कुर्यात् । ततो वसुलोकप्राप्तिरस्त्वित वदेत् । एविमतराभ्यां पिण्डाभ्यां संयोजनम् । अनन्तरं रुद्रलोकप्राप्तिरस्तु , आदित्यलोकप्राप्तिरस्तु , इति यथाक्रमं वदेत् । अत ऊर्द्धमत्र पितर इति जपादि । पूजनानन्तरं पिण्डानिभमृश्येदं वदेत् । एव वोऽनुगतः प्रेतः पितरस्तं दथामि वः । शिवमस्तिविति शेषाणां जायतािश्वरजीवितम् । समानीव आकृतिः समानाहद्यानि वः । समानमस्तुवो मनो यथावः सुसहासती । अत ऊर्ध्व प्रेतशब्दो नोचायोंऽक्ष्रय्यादिषु । आद्धं समाप्य मोक्ष्येनुसङ्करपः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

इतिनवकण्डिकागदाधरभाष्ये सपिंडीकरणप्रयोगः॥

(श्राद्धका०)—एवं पार्वणैकोद्दिष्टमुपदिइयेदानीं सपिण्डीकरणमुपक्रमते—'तत: संवत्सरे पूर्णे त्रिपक्षे द्वादशाहे वा यदहर्वा वृद्धिरापद्येत' तत:शब्दो हेती, यतः सिपण्डीकरणमुभयात्मकं तत उच्यत इत्यर्थः । अथवा तत इति द्शाहात्परतः एकाद्शेऽह्नीत्यर्थः । पार्वणैकोहिष्टानन्तरोपन्यासे त्वर्थस्य ल्ब्यत्वात् (?) । एतच निरमो प्रेते एकाद्शाहे द्र्शसंभवे साम्निकर्तृविषयम् । एकाद्शाहे द्वादृशाहे वेति <mark>बौद्धायनेन न चानन्नौ पितरि पुत्रस्य सान्नित्वाधिकाराभावादेव तद्याख्यानमयुक्तमिति वाच्यम् ।</mark> भार्यामरणपक्षे वा देशान्तरगतेऽपि वा । अधिकारी भवेत्पुत्रो महापातिकनोऽपि वेति राह्वेनाधि-कारस्य प्रतिपादितत्वात् । तस्योपादानाच्छौतस्मार्तद्शानुरोधविषयत्वाच । तथा च कार्ष्णाजिनिः--सपिण्डीकरणं कुर्यात् पूर्वे दुर्शेऽग्निमान् सुतः । परतो दश रात्राचेटकुहूरव्दो परीतर इति । अग्निमान् साम्निः । दुशरात्रात्परत एकाद्शे द्वादशे वा । एकाद्शे इत्याशौचान्तोपळक्षणम् । तथा च कात्या-यनः—सर्वेषामेव वर्णानामाशौचान्ते सपिण्डनमिति । साम्रीनां द्विजातीनामिति शेषः । अव्दोपरीत इत्यहेखात् । हनि कुहुश्चेदित्यन्वयः । इतरो निरग्निः । वृद्धवसिष्ठः—अथ चेत्स्याद्मावास्या मृता-हाइशमेऽहिन । सपिण्डीकरणं तस्यां कुर्यादेव सुतोऽग्निमान् । मृताहादूर्ध्वदिनमारभ्य दशमेऽहिनीत्ये-कादशाह इत्यर्थः । ननु चैकादशाहे वृषोत्सर्गादिकर्मवाहुल्यात्कथमेतच्छक्यते कर्तुम् । नैव दोषः, पुरुषप्रयत्नसाध्यत्वाद्स्यार्थस्य शक्यत्वात् । अथवा एकादशाहं निर्वत्यं सपिण्डीकरणं कृत्वा प्रेतं सपिण्ड्य पिण्डपितृयज्ञानन्तरमुक्तुकाले मासिकादीति कमः । मासिकानां सपिण्डीकर्णाद्ध्वेमा-वित्वाद्पि । तथा च—श्राद्धानि घोडशाकृत्वा कुर्यादेव सिपण्डनम् । अपि च वृद्धिविषये रेणु:— कार्यव्यासंगतो वृत्त्यभावाद्वा देशविष्ठवात् । राजदैवोपघाताद्वा मासिकान्यकृतानि चेत् । कृत्वा सपि-ण्<mark>डनं वृद्धिकर्मस्यान्मासिकान्यतः । इति । एकत्र निर्णीतः शास्त्रार्थोऽन्यत्राप्युपतिष्ठत इति न्यायात् ।</mark> संवत्सरे पूर्ण इति वृद्धयभावे स्मार्ताम्रौ प्रेते निरम्निकर्तृविषयम् । वृद्धिविषयस्य वक्ष्यमाणस्वात् । तथा च भविष्यत्पुराणम्—सपिण्डीकरणं कुर्याद्यजमानस्त्वनिममान् । अनाहिताग्नेः प्रेतस्य पूर्णेद्दे भरत्वेभ। पुलस्त्योऽपि—निरम्निकः सपिण्डत्वं पितुर्मातुश्च धर्मतः । पूर्णे संवत्सरे कुर्याद्वुद्धिर्वा यदहर्भवेत् । रेणुरपि, निरमिश्चेद्यदा कर्ता प्रेत औपासनाग्निमान् । सिपण्डीकरणं तस्य पूर्णेऽच्दे नात्र संशयः । इति । त्रि-पक्ष इत्ययं शब्दः प्रेतकत्रोंराहिताग्निविषयत्वेन समाहारमध्यपदछोपाभ्यां द्वेधा विवक्षितः । तथा हि— त्रयः पक्षाः सामाहतास्त्रिपक्षं पात्रादित्वात् ङीवभावः । अथवा त्रिभिर्दिनैरूनः पक्षो द्वाद्शाहः । ततश्चाहिताम्रौ प्रेत निरम्निः कर्ता, तृतीयपक्षे प्रेते वा निरम्रौ आहिताम्निः कर्ता द्वाद्शाहे सपि-ण्डीकरणं कुर्यादुभयोराहिताप्रित्वे साप्रित्वे वा द्वाद्शाहः । एवं व्यवस्थेत्यर्थः । अयं विषयो वा-शब्दस्य व्यवस्थितत्वात्संभवे सति घटते । तथा च सुमन्तुः—प्रेतश्चेदाहिताग्निः स्यात्कर्तानग्निर्यदा भवेत् । सपिण्डीकरणं तस्य कुर्यात्पक्षे तृतीयके । गोभिलः—साम्निकस्तु यदा कर्ता प्रेतस्थानम्निमान् भवेत्। द्वादशाहे तदा कार्य सपिण्डीकरणं सुतैः। सामिकः आहितामिः। ननु च सामिकशब्देन

कथमाहितामिः सामान्येनामिमद्वाचकत्वात् । उच्यते—यथाहितामौ प्रेते निरमिः कर्ता तथा निरमौ प्रेते आहिताप्तिः कर्तेति शंकाया विद्यमानत्वात् । यजमानोऽग्निमानराजन् प्रेतश्चानग्निमान् भवेत् । द्वादशाहे तदा कार्य सिपण्डीकरणं सतै:, इति भविष्यत्पराणवचनेऽग्निमच्छब्दवभूग्निमनुपोशासना(?)-दाहिताभिवाचकत्वसंभवाच । न चानभिराहिताभिश्च समानधर्मेत्यचितम् । कि च-सिपण्डी-करणं कुर्याद्यजमानस्त्वनिमान् । अनाहिताग्नेः प्रेतस्य पूर्णेऽब्दे भरतर्षभेति भविष्यवचने स्मार्ताग्नेः प्रेतस्य कालान्तरेण विषयान्तरस्योपल्ब्धत्वात् । उभयोराप्नित्वे(?)साप्नित्वे वचनं—साप्निकस्तु यदा कर्ता प्रेतो वाऽप्यग्निमान्भवेत् । द्वादशाहे सदा कार्यं सपिण्डीकरणं पित्ररिति । अत्रापि वाशब्दः आहितास्यनाहितामिविषयत्वेन व्यवस्थितार्थः। ततश्च निरमौ प्रेते स्मार्तामिः कर्ताऽऽशौचान्ते, स्मार्तामी प्रेते निरमिः कर्ता पूर्णेब्दे, आहितामी प्रेते निरमिः कर्ता त्रिपक्षे, निरमौ प्रेते आहितामिः कर्ता द्वादशाह एव षोडशश्राद्धानि कृत्वा सपिण्डीकरणं कुर्योदिति मुख्योऽर्थः। तथा च बृहन्मनुः— द्वादशेऽहनि विप्राणामाशौचानते तु भूभृताम्। वैश्यानां च त्रिपक्षादावसथस्यात्सपिण्डनमिति । वाशब्दः स्मृत्यन्तरोक्तव्यवस्थायाम् । अतश्च साम्रीनामिति शेषः । अथवाहिताग्न्यनाहितामि-शब्दावेतौ साम्निनिरमिपरौ । तेन सामिके कर्तरि वैकादशाहकालयोर्दशीनुरोधेन नियमः । तथा च संप्रहकार:-द्वादशाहादिकालेषु सपिण्डीकरणेष्विमे । साग्न्यनप्रित्वविधयः कर्तरेव नियामका इति । अतश्च पिण्डपितृयज्ञानुरोधात्सामेरेव द्वादशाहादिकालकर्तृत्वेन निरमेरित्युक्तं भवति । तथा च गालवः -- सपिण्डीकरणात्प्रेते पैतृकं पदमास्थिते । आहिताग्नेः सिनीवाल्यां पितृयज्ञः प्रवर्तत इति । आहिताग्नेः सिनीवाल्यामिति च साग्निद्शीयोरुपलक्षणम् । प्रमादात्कालातिकमे तु गोभिलः-द्वादशाहादिकालेषु प्रमादादनन्षितम् । सपिण्डीकरणं कुर्यात्कालेषुत्तरभाविषु । उत्तरभाविषु त्रिपक्षा-दिषु । यदहर्वेद्युभयोरप्यनम्नित्वविषयम् । वृद्धेः पूर्विमित्यर्थः । असपिण्डितस्य वृद्धौ दानानर्हत्वात् । वाशब्दः स्मृत्यन्तरोक्तकालसमुचये । तथा च बौधायनः—अथ सपिण्डीकरणं संवत्सरे पूर्णे त्रिपक्षे वा ततीये वा मासि षष्टे वैकादशे वेति । भविष्येऽपि—द्वादशाहे त्रिपक्षे वा षण्मासे वा त्रिमासि च। एकाद्शे वाऽपि मासि मङ्गले वा उपस्थिते । इति । मङ्गल इति वृद्धौ । अत्रोत्तरोत्तरकाले वृद्धिसं-भवे पूर्वपूर्वकाले वृद्धयनुरोधेन सपिण्डीकरणं कुर्यादित्यर्थः। एवं च सत्यभयोरनिप्नत्वे वृद्धयनुरोधे-नैव संवत्सरादर्वाक्सपिण्डीकरणापकर्षोऽन्यथा नेत्युक्तं भवति । तथा च शाट्यायनः-प्रेतश्राद्धानि सर्वाणि सपिण्डीकरणं तथा । अपि च नागरखण्डे—ततः सपिण्डीकरणं वत्सरादृष्वेतः रिथतम् । वृद्धिवीगामिनीचेत्स्यात्तदार्वागिप कारयेत् । उशनाऽपि—पितुः सपिण्डीकरणं वोर्षिकं मृतवत्सरे । आधानाद्यपसंप्राप्तावेतत्प्रागपि वत्सरादिति । आदिशब्दस्तीर्थलोभाद्यर्थः । वाराणस्यां कुरुक्षेत्रे गयायां तीर्थछोभतः । सपिण्डता द्वादशाहे मार्गे सार्थे तु निर्गते । इति वचनात् । ततः संवत्सरे पूर्णे इति सूत्रं के चिद्न्यथैव व्याचख्युस्तत्र विषयव्यवस्थाभावान्नाद्रोऽस्माकम् । न च कात्यायनः अथातोऽिध-कार इत्यारभ्य श्रौतस्मार्तकर्माणि श्रौताग्निस्मार्ताग्निमद्विषयाण्यभिधाय सपिण्डीकरणमेव केवलं साम्निविषयमेवाह स्मेति संभावनीयम् । अतो मदुक्ताऽपि व्यवस्था सूत्रस्येति मामनुकंष्य विपश्चितः सहन्ताम् । न चेयं व्यवस्था सूत्रस्य न घटत इत्याशङ्कृतीयम् । ऋषिप्रणीतत्वेन सूत्रस्य गहनार्थत्वात् । तस्मादाहिताग्न्यनाहितामिनिरमिविषयत्वेनोक्तेव व्यवस्थेति सिद्धम् । अत्र कश्चिद्धाष्यकृदाह—वर्ष-पर्यन्तं सर्वकर्मलोपभयात्, आनन्त्यात्कुलधर्माणां पुंसां चैवायुषः क्ष्यात्। अस्थितेश्च शरीरस्य द्वाद-शाहः प्रशस्यत इति वचनाचापकर्षपक्ष एव शोभन इति । तद्बहुस्मृतिवैयर्थ्यान्नाद्रणीयम् । अन्तरेणैव यो वृद्धिमित्यनेन प्रत्यवायोपलब्धेः । आनन्त्यात्कुलधर्माणां शरीरस्यास्थितेश्चेति हेतुद्वयोपन्यासादस्य व चनस्य कुळ वर्मपर त्वादश करोगिक र्तृ विषयत्वावगमाच । कि च सित संभवेऽनितमपिण्डस्य वर्षान्त एव

समापनिवधानात् । तथा च पूर्णे संवत्सरे पिण्डः षोडशः परिकीर्तित इति । पिण्डः श्राद्धोपलक्षकः। एवं कालमभिधाय प्रयोगमाह—'चत्वारि पात्राणि सतिलगन्धोदकानि पूरियत्वा त्रीणि पितृणामेकं प्रेतस्य' पात्राण्यर्घपात्राणि । त्रिभ्योऽत्र दानं न षड्भ्य इति चत्वारीत्युक्तम् । सतिलेत्यत्र बहुत्रीहि-णैव तिल्युक्तत्वे लब्धे सदेशोपादानं (?) मन्त्रराहित्यद्योतनार्थम् । अथवा तिल्लोऽसि प्रेतदेवत्य इति प्रेतपात्रे मन्त्रविपरिणामार्थम् । तथा चैकादशाहश्राद्धे रेणुः—तिलोऽसि प्रेतदेवत्यः प्रेतालोकाहिनो-त्तकम् (?) । मन्त्रमुक्त्वा तिलानेव प्रक्षिपेदर्घपात्रतः । इति । त्रीणि पितृणामेकं प्रेतस्येति कमवृद्धिः । तेन वैश्वदेवकृत्यानन्तरं पित्र्यमुक्त्वा ततः प्रेतकृत्यमित्यर्थः । अत्रैके वर्णयन्ति—वैश्वदेवकृत्यान-न्तरं प्रेतकृत्यं, ततः पितकृत्यमिति । एकोद्दिष्टस्य सपिण्डीकरणान्तर्भावात् । तथा च वैजवापः— चत्वार्युद्कपात्राणि प्रयुनक्ति, तत्रैकं प्रेताय त्रीणि पितृभ्य इति । तद्युक्तम्—सूत्रोक्तक्रमस्य वैय-<mark>थ्यांत् । न च वैजवापवचनं वाजसनेयिविषयम् । बह्नचविषयत्वात् । तथा च तत्सूत्रम् । चत्वार्थुद्-</mark> कपात्राण्येकं मृतस्य त्रीणीतरेषामिति । अतोऽत्र विषयानववोधाद्युक्तमित्युक्तम् । तथा च कठश्रुति:-दत्त्वा पिण्डान्पितृभ्यस्तु पश्चात्प्रेताय पार्श्वतः । तन्तुपिण्डं त्रिधा कृत्वा चानुपृर्व्या च संततम् । निद्-ध्यात्रिषु पिण्डेषु एष संसर्जने विधिः। चतुर्थे पिण्डमुत्सृष्य, त्रिधा कृत्वा पिण्डेषु निद्ध्याद्ति हौ-गाक्षिवचनेऽपि चतुर्थपिण्डस्य पश्चाद्दानप्रतीतेः । न चैकोदिष्टस्य दैवपूर्वत्वं युक्तम् । तथा च शातातपः-सपिण्डीकरणश्राद्धं दैवपूर्वं न योजयेत् । पितृनेवारायेत्तत्र पुनः प्रेतं च निर्दिशेत् । इति । यत्तु प्रेतपूर्वकं पित्र्यश्राद्धमाचरन्ति तद्धान्तिनिबन्धनमित्युपेक्षणीयम् । तथा च मार्कण्डेयपुराणम्— तिल्लगन्धोदकैर्युक्तं तत्र पात्रचतुष्टयम् । कुर्यात्पितृणां त्रितयमेकं प्रेतस्य पुत्रक । धर्मप्रदीपेऽपि— श्राद्धद्वयमुपक्रम्य कुर्वीत सह पिण्डनम् । तयोस्त्रिपुरुषं पूर्वप्रेतश्राद्धानुष्ठानविषयं कचित्तथाचरणात् बहुचिवषयं वा । तस्मात्पूर्वोक्त एव क्रम इति सिद्धम् । अत्र च पितॄणामित्यत्रैकशेषसमासान्मात्रा-दीनामपीति गमयितव्यम् । व्युत्क्रममृताविप पूर्वजित्रकपूर्णेन सिपण्डनं कर्तव्यम् । तेनैवोत्तरश्राद्धाई-त्वात् । तथा च हारीतः — ततः प्रभृति वै प्रेतः पितृसामान्यमाप्रुयात् । विन्दते पितृछोकं च ततः आद्धं प्रवर्तते । तथा पितृलोकं गतश्चान्तं भुंक्ते आद्धं स्वधासमम् । पितृलोकगतस्यास्य तस्माच्छ्राद्धं प्रयच्छतेति । ब्रह्मपुराणेऽपि—मृते पितरि यस्याथ विद्यते च पितामहः । तेन देयास्त्रयः पिण्डाः प्रिंपतामहपूर्वकाः । तेभ्यश्च पैतृकः पिण्डो नियोक्तव्यश्च पूर्ववत् । मातर्यथ मृतायां तु विद्यते च पितामही । प्रपितामहीपूर्वे तु कार्यस्तत्राप्ययं विधिरिति । यतु मनुनोक्तम्—व्युत्क्रमाच प्रमीतानां नैव कार्या सपिण्डतेति । तन्मात्रादित्रयव्यतिरिक्तविषयम् । तथा च स्कन्दपुराणम्—अक्रमेण मृतानां न सपिण्डीकृतिरिष्यते । यदि माता यदि पिता भर्ता नैष तदा विधिरिति । एष विधिन्यु-<mark>त्क्रममृतौ सपिण्डनिषे</mark>घविधिरित्यर्थः । सुमंतुः—त्रयाणामपि पिण्डानामेकेनापि सपिण्डने । पितृत्व-मुश्रुते प्रेत इति धर्मो व्यवस्थित: । इति । अत्रैतचिन्त्यते—किमपुत्रस्य सिपण्डीकरणं स्यादुत नेति । तुत्रैंके कर्काद्य आहुर्नेति । तथा च गृह्यम्—िपण्डकरणे प्रथमः पितृणां प्रेतः स्यात्पुत्रवां श्रेदिति । स्मृतिरपि–अपुत्रस्य परेतस्य नैव कुर्यात्सपिण्डनम् । अशौचमुद्कं पिण्डमेकोदिष्टं न पार्वणमिति । अन्ये त्वपुत्रस्यापि भवतीत्याहुः । तथा च रेणुः—भ्राता वा भ्रातृपुत्रो वा सपिण्डः शिष्य एव वा । सिष्ण्डीकरणं कुर्यात्पुत्रहीने मृते सित । भ्रात्रादिभिरपुत्रस्य सिष्ण्डीकरणे कृते । एकोद्दिष्टं नियमतः कार्य तस्यैव सर्वदेत्यादि । एवं द्वैधे सति करणे उपकारोऽकरणे प्रत्यवायो नेति केचित् । आपद्नापद्विषयत्वेनं व्यवस्थेत्यन्ये । एतदुभयमप्यविचारितरमणीयम् । कर्कादिपक्षे सापत्यापु-त्रस्य असपिण्डने दौहित्रकर्तृकपार्वणादौ असपिण्डितस्य दानानर्हत्वापत्तेः । विधायकवचनैस्तस्य वाधितत्वाच । द्वितीयपक्षे तूक्तव्यवस्थापने सपिण्डनस्यानियतत्वेन प्राप्त्यानहत्वदोषसद्भावापत्तेः ।

तस्माद्पुत्रशब्देनानपत्यस्य विवक्षितत्वात्करणं सापत्यविषयमकरणं चानपत्यविषयमिति व्यवस्थेत्य-विरोधः । 'प्रेतपात्रं पित्र्येष्वासिश्वित ये समाना इति द्वाभ्यां' पात्रं पात्रोदकम् । तेन कर्ता येसमाना इति ऋग्द्वयेन प्रेताघोंदकं पितृपात्रेष्वासिञ्चति जलेन संस्कुर्यादित्यर्थः । अत्र संस्कारप्रयोजकत्वा-त्पूर्वमासिच्य पश्चात्पितृपूर्व चतुभ्यों ऽर्घदानिमिति क्रमः। अत्रैतत्संदिह्यते-प्रेतशब्देन कि चतुर्थः पुरुषोऽभिप्रेतः उताहो नवमृत इति । उभयथाऽपि वचनद्रीनात् । तथा हि वृद्धयाज्ञवल्कयः— वृद्धस्यैव त यत्पात्रं तिस्थिकेत्प्रपितामहे । तत्सते सिश्चयेत्पात्रं तत्सते सिश्चयेत्पुनः । वृद्धविस-निबन्धकृतोऽपि विश्वरूपप्रभृतयः केचित्प्रकर्षेणेतो मृतः प्रेत इति व्युत्पत्त्या चतुर्थस्यार्घपिण्ड-योखियाकरणेन सेकमेलनाभ्यामपि पिण्डत्रयस्यैकीकरणम् , नवमृतस्यापि अर्घपिण्डयोखिधा-कर्णेन पिण्डत्रयमेलनिमत्येवं संशयः। अत्रैक आहुः—उभयशास्रत्वाच विकल्प एवेति। अत्र ते प्रष्ठव्याः । किं विकल्पः साधीयानुत व्यवस्थेति । तत्र यदि विकल्पः साधीयानित्युच्यते तदाष्ट-दोषदुष्टत्वं संभवति । अथ व्यवस्था साधीयसी तर्हि संभवे दोषाभावात्सैव प्राह्या । न च व्यवस्था-संभवेऽष्टदोषदुष्टो विकल्पो मीमांसकमृग्यः । तस्माद्यवस्थैव प्राह्येति । तथा चाङ्गिराः—प्रमाणानि प्रमाणज्ञैः परिकल्प्यानि यत्नतः । सीदन्ति हि प्रमाणानि प्रमाणैरव्यवस्थितैः । वसिष्ठोऽपि— अव्यवस्था च सर्वत्र तद्विनारानमात्मनः इति । अतश्च साग्निकः कर्ता चतुर्थपुरुषस्यैवार्घपिण्डे त्रिधा कृत्वा सिपण्डनं कुर्यान्निरग्निकः कर्ता तु मृतस्यैवार्घपिण्डे त्रिधाकृत्वेत्यविरोधः । तथा च काइयपः—प्रपितामहवृद्धस्य अर्घपिण्डिकया त्रिधा । इतरेषु नियुश्जीत सपिण्डीकरणेऽग्नि-मान् । वृद्धयाज्ञवल्क्योऽपि—वृद्धप्रपितामहपिण्डं तं त्रिधा कारयेद्वुधः । प्रकर्षेण गतः प्रेतो न पिता प्रेत उच्यते । स्मृत्यन्तरेऽपि-प्रेतपात्रोदकं पिण्डमितरेषु नियोजयेत् । त्रिधा कृत्वा क्रमेणैव सापिण्ड्ये तु निरम्निकः। इति । प्रेतपात्रीदकं नवमृतपात्रीदकम् । इतरेषु पितामहादि-पात्रेषु । ' एतेनैव पिण्डो व्याख्यातः ' एतेनेत्यर्घोद्कन्यायेन पिण्डो व्याख्यातोऽघोद्कविपण्डो-पि त्रिधा कृत्वा पितृपिण्डेषु योजनीय इत्यर्थः । एवकारो मेलनेनैव पङ्किभवतीति नियमयति । एवं च सति व्युत्क्रममृतौ तत्पत्न्याः सहगमनमृतौ च यथाई प्रिपतामहेन भर्तृसिपण्डने सत्यिप पार्वणान्वष्टक्यादे पङ्किसिद्धयर्य पुनरपि पितामहीप्रिपतामह्यादिभिर्यथायोगं सपिण्डीकरणं कर्त-व्यमित्युक्तं भवति । तथाचरेणुः—व्युत्क्रमेण प्रमीता ये तद्विना प्रेतता ध्रुवम् । पुनः सपिण्डनात्तेषां कुर्यात्प्रेते पितामहे । अन्वष्टकासु वृद्धयादौ पितामह्यादिभिः सह । श्राद्धे सत्युपपन्नं स्यान्न च पित्रा सिपण्डनम् । उशनाः—अखण्डितो यदा पिण्डः पत्या चैकेन यो द्विजः । अन्वष्टक्येषु कर्षूणां तर्पणे च कथं पृथक् । पुनः सिपण्डनं कार्यं पितामह्यादिभिः सह । पठन्ति च-व्युत्क्रमेणापि सापिण्डचं कार्यमाचार्यसंमतम् । तथाऽप्यूर्ध्वस्य सापिण्डचे कृतेऽस्य पुनराचरेदिति । एवमन्यत्राप्यूह्नीयम् । अत्रै-तन्मीमांस्यते—िकं सहगमने पत्न्या सापिण्डयं केवलं भंत्रैव सह किंवा श्वशुरादिभिरपीति । अत्रैक आहु:--पत्या चैकेन कर्तव्यं सपिण्डीकरणं स्त्रियाः। सा मृतापि हि तेनैक्यं गता मन्नाहुतित्रतैः। इत्यत्रैकशब्दस्य मुख्यवाचकत्वादस्य श्राद्धस्य पार्वणत्वात् पत्येत्येकत्वं पितामहाद्युपलक्षणमिति । अन्ये तु पुनरेकशब्देन, जीवत्पिता पितामह्या मातुः कुर्यात्सपिण्डताम् । प्रमीतपितृकः पित्रा पितामह्याऽपि वा सुतः । तन्माता तत्पितामह्या तच्छुद्व्या वा सपिण्डनम्। आसुरादिविवाहेषु विन्नानां योषितां स्मृतमिति वचनविहितस्य विकल्पचतुष्टयस्य निवर्तकत्वमिति व्याचक्षते । ततश्च पित्रादित्र-येणैव मातुः सपिण्डनमिति उभयेषामभिप्रायः। तदपरे न क्षमन्ते । परन्याः पिण्डस्य श्रशुरादिपिण्डेषु मेलनानुचितत्त्वापत्तेः । अतश्च सत्यपि पार्वणत्वेऽन्वारोहणे भर्त्रा केवलं पत्न्याः सपिण्डनमित्यन्ये-

षामभिष्रायः । एवं च सत्यन्वारौहणे भर्तृमात्रेणैव सापिण्डयं युक्तमित्याभाति । मृता यानुगता नाथं सा तेन सहिपण्डताम् । अहीति स्वर्गवासं च यावदाभूतसंप्लविमत्यनेन विशिष्टविधानात् । पार्वणा-दाविप तासामंशभागित्वे पिण्डदानेष्विप कुशैरेव शिरसो गोपनादिविधानोपपत्तेः। तथा च श्वश्रूर-स्याप्रतो यस्माच्छिर:प्रच्छाद्नाक्रियेति प्रागुक्तम् । तथाच हेमाद्रिपद्धतौ-पत्या चैकेन कर्तन्यं सिंपण्डीकरणं सुतै: । सहयाने तु मातृणां वर्जयेत्तत्पितामहौ । वचनान्तराण्यपि । तत्र व्यासः— मातुः सपिण्डीकरणं क्रियते स्वामिना सह । मातृकं पैतृकं पिण्डमेकीकृत्य विधानतः । छौगाक्षि-रिष-पितामह्यादिभिः स्त्रीभिर्मातरं तु सपिण्डयेत् । पितरि भ्रियमाणे तु तेनैवोपरते सति । पुराण-समुचयेऽपि—पितामहादिभिः साधी पितुः कुर्यात्सपिण्डताम् । मातुर्भर्त्रा सहैकेन न त्वन्यैः श्रुक्तुरः सहेति। पङ्किकरणं तु प्रागेवाभिहितमित्यलं बहुना। अत्रैके विवदन्ते—सहगमने भर्तः सिपण्डनं विधाय पश्चात्पत्न्या अपि सपिण्डनमिति द्वयोः सपिण्डनं पृथक् पृथगिति । अन्ये पुनर्देपत्योः परस्परममन्त्रकं पिण्डद्वयमेलनं कृत्वाऽनन्तरं त्रिभिः सह भर्तुः सिपण्डने पतन्या अपि कृतं भवेदि-त्येकमेव सपिण्डीकरणभित्याहुः । तत्र सहगमनेऽनुगमने च भत्रैंकेन सह सपिण्डनस्य विहितत्वा-देकमेव सपिण्डीकरणं युक्तमित्याभाति । न चासंस्कृतेन पत्या सपिण्डनमयुक्तमिति वाच्यम् । असंस्कृतो न संस्कायोँ पुत्रपौत्रपपौत्रकैः पितरं तत्र संस्कुर्यादिति कात्यायनोऽत्रवीत् । पापिष्टमपि पापिष्टमगतप्रेतभावं शुद्धेन प्रेतत्वरहितेन तथा शुद्धं गतप्रेतभावं पापऋता प्रेतेन पितरं संस्क्र्यादित्यर्थः । अनेन वचनेनासंस्क्रतेनापि मेलनमभ्यनुज्ञातम् । तस्मादेकमेव करणमिति सिद्धम् । तथा च रेणुः—पृथिकित्यां समारूढा म्रियते तु मृताऽपि वा । पत्या चैकेन कर्तुंच्यं तस्या अपि सपिण्डनम् । पृथक्चित्यां समारूढा या नारी च पतिव्रता । स्वामिना सह पिण्डत्वं तस्या अपि कृतं भवेत् । दम्पत्यर्थं द्विजं चैकं भोजयेत्रींस्तथोत्तरे । तयोः सपिण्डीकरणं तक्षीं दम्पतिपिण्डयोरिति स्पृतिरपि । मृते पितरि मातुस्तु न कुर्यात्सहपिण्डनम् । पितुरेव सपिosत्वे तस्या अपि कृतं भवेत् । अन्यच देशकालद्रव्यदेवकत्रैंक्ये ताम्निको विधिः । भेदेन पुनर्निमि-त्तानां कर्मावृत्तिरपीष्यते । स्मृत्यर्थसारेऽपि-अन्वारोहणे त्वेकचित्यधिरोहणे स्त्रियाः पृथक् सपिण्डी-करणं कार्यमिति । अत्रैके पुनराक्षिपन्ति-सापिण्ड्यश्राद्धे चतुभ्यः पिण्डदानं कृत्वाऽनन्तरं सपिण्डने कते प्रत्यवनेजनादि सर्वे कर्म मृतमारभ्येव कर्तव्यम् । पुनः प्रेतं न निर्दिशेदिति वचनान् । एवं सित प्रत्यवनेजनादिकर्मस् पितामहपिण्डे पितुर्देवतात्वं प्रपितामहपिण्डे पितामहस्य वृद्धप्रपितामहपिण्डे प्रिवतामहस्येत्येवं चतुर्थस्य निवृत्तिरिति तेषामभिप्रायः । तद्युक्तम् । उपक्रमोपसंहारविरोधाद्येनैवार-म्भस्तेनैव समाप्तिरिति न्यायबाधादेकस्मिन्पिण्डेऽन्यथानिर्देशेन द्विदेवताकत्वसंभवादुपक्रमस्यैव वैय-र्थ्यापत्तेः । न च तथेष्टम् , स्मृत्यन्तरे श्राद्धसमाप्तावेव पिण्डमेलनस्य विहितत्वात् । यत्तु पुनः प्रेतं न निर्दिशेदित्युक्तं तद्पि सापिण्ड्यश्राद्धोत्तरश्राद्धेषु प्रेतशब्दनिर्देशाभावप्रतिपादनपरम् । न पुनर्ब्यु-त्क्रमप्रयोगांविधायकम् । तस्मात्प्रकृतोपकान्तक्रमेणैव श्राद्धं कृत्वाऽन्ते पिण्डसंमेलनं कर्तव्यमिति युक्तम् । तथा च ब्रह्मपुराणम् । सुवर्तुछांस्ततस्तांस्तु कृत्वा पिण्डान्प्रपूजयेत् । अर्धेः पुष्पैस्तथा धूपैर्दी-पमाल्यानुलेपनैरिति । अत्रैके आहुः—पुत्रेणैव तु कर्तव्यं सपिण्डीकरणं स्त्रियाः । पुरुषस्य मृतस्यान्ये भातृपुत्रादयोपि ये । अपुत्रायां मृतायां तु पतिः कुर्यात्सि । एडतामित्याभ्यां वचनाभ्यां पतिपुत्रयो-रेवाधिकारात्तद्भावे स्त्रीणां सिपण्डनं नास्तीति । अन्ये तु सर्वत्रसर्वस्य भवतीत्याहुः । एवं च ' सत्यकरणमनपत्यस्त्रीविषयं, करणं तु सापत्याविषयमित्यस्मन्मतिः । तथा च पठन्ति—कुर्याचेन्मृ-तभर्तृका यदि मृता पुत्रः स्वभेत्रैव तत्सापिण्ड्यं सथवा मृता युवतिभिर्भर्तारमन्वेति या । तस्या

भर्तृसपिण्डनं सुतवती भर्तारमन्वेति या तस्याः स्त्रीभिरनुक्रमादिति ह पर्द्विशन्मते निर्णयः। अस्यार्थः - मृतभर्तृकायाः सपिण्डनं चेत्पुत्रः करोति तदा भत्रैंव केवलं सपिण्डयेत् । जीवज्ञतृका-यास्तु पितामह्यादिभिरेव । यातु भर्तारमनुगच्छति तस्या अपुत्राया भन्नैव सपिण्डनं पुन्निण्यास्त्वनुग-मनेऽपि पितामह्यादिभिरेवेति । अनेन च पतिपुत्राभावे सपिण्डनमस्तीति गम्यते । अत्रश्रोक्तैव व्यवस्थेति । तथा च धर्मप्रदीपे-अपुत्रायोषितः पिण्डं भर्तृपिण्डेन योजयेत् । यदि जीवति भर्तो तु इवश्वादिषु समाविशेदिति । अपुत्रा सापत्या मृता स्त्री । अनपत्यायाः सापिण्ड्यप्रयोजनानुपयुक्ते । अत्रैतत्संदिद्यते—िकं सपिण्डीकरणे श्राद्धद्वयमेकपाकेनोत पृथक्पाकेनेति । उभयथा वचनदर्श नात् । तथा ह्योदनं पृथकपृथगिति । तथा-सिपण्डीकरणश्राद्धं पृथक्पाकेन अस्यत इति । रेणुस्तु पाकै-क्यमाह-एवं श्राद्धद्वयं कुर्यात्कार्येक्यादेकपाकतः। एकोहिष्टं पार्वणं च शेषं प्रकृतिवद्भवेदिति । अत्र व्यवस्थीयते- पृथक्पाकविधानमसपिण्डितविषयम् । पाकैक्यविधानं तु पुनः सपिण्डीकरणविषय-मिति । अन्यथा विरोधापत्तेः । न च विकल्पः संभावनीयः अष्टदोषदुष्टत्वात् । पुत्रिकापुत्रविषये बौधायनः - आदिशेत्प्रथमे पिण्डे मातरं पुत्रिकासुतः । द्वितीये पितरं तस्यास्तृतीये च पितामहः । च-शब्दऋतुर्थे चतुर्थसमुचयार्थः । गोत्रविषये तु मार्कण्डेयः—माह्यादिषु विवाहेषु या ऊढा कन्यका भवेत् । भर्तृगोत्रेण कर्तव्या तस्याः पिण्डोदकितया । आसुरादिविवाहेषु पितृगोत्रेण धर्मवदिति । लौगाक्षिः—मातामहस्य गोत्रेण मातुः पिण्डोदकिकयाम् । कुर्वीत पुत्रिकापुत्र एवमाह प्रजापितरिति । पत्नीकर्तृकसापिण्ड्ये विरोध आभासते । लौगाक्षिः—सर्वाभावे स्त्रियः कुर्युः स्वभर्तृणाममन्त्रकम् । सिपण्डीकरणं श्राद्धमेकोदिष्टं च पार्वणम् । स्कान्दे तु—यज्ञेषु मन्त्रवत्यत्नी कर्म कुर्याद्यथाविधि । तदौर्ध्वदेहिके सा हि मन्त्राहीं धर्मसंस्कृता । इति । अत्र विरोधे ह्यमञ्जककरणमधर्म्यविवाहोढावि-षयम् , समन्त्रककरणं तु मन्त्रोढ।विषयमिति व्यवस्था । तथा च शातातपः—धन्यैर्विवाहैरूढा या सा पत्नी परिकीर्तिता। सहाधिकारिणी होषा यज्ञादौ कर्मकारिणी। तथा मन्त्राही धर्मसंस्कृतेत्यु-क्तम् । एतचानुज्ञाविषयम् । नारी या त्वननुज्ञाता पित्रा भर्त्रो सुतेन ना । विफलं तु भवेत्तस्या या करोत्यौध्वेदेहिकमित्यापस्तम्बोक्तः । तद्भावे विशेषमाह कात्यायनः असंस्कृतेन पत्न्या च ह्यप्रि-दानं समन्त्रकम् । कर्तव्यमितरत्सर्वे कारयेदन्यमेव हि । तथा—सर्वेवंधुविहीनस्य पत्नी कुर्यात्सपि-ण्डनम् । ऋत्विजं कारयेद्वापि पुरोहितमथापि वेति । पत्नीकर्तृत्वं साध्वीपरं वा । अपुत्रा शयनं भर्तुः पालयन्ती व्रते स्थिता । पत्न्येव द्यात्तःकृत्स्नं पिण्डमर्थे हरेद्पि । इति वचनादिति । असंस्कृतः अनुपनीतः । सच कृतचूडिखवर्षः । तथा च सुमन्तुः—श्राद्धं कुर्योदवश्यं तु प्रमीतिपतृको द्विजः । व्रतस्थी वाऽव्रतस्थी वा एक एव भवेद्यदीति । यत्तु मनुनोक्तं—नाभिन्याहारयद्भक्षं स्वधानिनयनाहते । न हास्मिन्युज्यते कर्म किंचिदा मौश्जिबन्धनादिति । तदित्रवर्षकृतचूडविषयम् । तथा च सुमन्तु:-अनुपेतस्तु कुर्वीत मन्त्रवत्पैतृमेधिकम् । यद्यसौ कृतचूडः स्याद्यदि स्याच त्रिवस्सरः । नाभिन्या-हारयेद्भक्षं यावनमौ जीनिबन्धनम् । मन्नाननुपनीतोऽपि पठेदेवैक एव यः। इति । तस्मात्रिवर्षकृत-चूडः पित्रोरौध्वेदेहिकं मनत्रवदेव कुर्वितित्यलं प्रसंगेन । अत उर्ध्वं संवत्सरे संवत्सरे प्रेतायात्रं दद्याद्यस्मित्रहिन प्रेत: स्यात् अत इति सपिण्डनादृष्ट्यम् । वीप्सा नित्यत्वार्था । प्रेतायेत्येकत्वं विहि-तपार्वणव्यतिरिक्तविषयम् । अहःशब्दस्तिथिवचनः । अन्नम्रहणं सति संभवे आमव्युदासार्थम् । तेन क्षयाहे पाकेनैव आद्धमिति ज्ञापितम् । अत्र च सपिण्डनादृष्वी प्रेत्तशब्दोपादानं द्वाद्शाहादौ सपि-ण्डनेऽपि पुनर्मासिकावृत्तिज्ञापनार्थम् । तथा च गोभिलः—यस्य संवत्सराद्वीग्विहिता तु सपि-ण्डता । विधिवत्तानि कुर्वीत पुनः श्राद्धानि षोडशति । विधिषदिति यथाधिकारं पार्वणैकोदिष्टवि-धिनेत्यर्थः । तथा च पैठीनसि:--सिपण्डीकरणादृष्त्रं यदा कुर्यात्तदा पुनः । प्रस्यव्दं यो यथा

कुर्यात्तथात्कुर्यात्सदा पुनः । सपिंडीकरणादृध्वीमत्युक्तेस्ततः प्रागेकोदिष्टविधिनेत्यर्थः। तथाच पेठीनसि:—सपिंडीकरणादूर्ध्व यदा कुर्यात्तदापुनः । प्रत्यद्वं यो यथाकुर्यात्तथा सर्वाणि तानि रिवति तेनैवोक्तत्वात् । जातूकण्योंऽपि—पितुः पितृगणस्थस्य कुर्यात्पार्वणवत्स्ततः । प्रत्यब्द् प्रतिमासं च विधिरेष सनातनः इति । पुनर्मासिककरणमाह कात्यायनः—सपिण्डीकरणाद्ध्वी एकोद्दिष्टविधानेन कुर्यादित्याह गौतमः। सपिण्डनाद्र्थ्वमेकोद्दिष्टवि-न द्यात्प्रतिमासिकम् । धानेन प्रतिमासिकं न द्यारिक तु पार्वणविधानेनेति कात्यायनमतम् । गौतममते त्वेकोदिष्टवि-धानेनेति । अयं व्यवस्थितो विकल्पः । साग्निः पार्वणविधानेन निरम्निरेकोहिष्टविधिनेत्यर्थः । तथा च जावालः—असपिण्डीकृतं प्रेतमेकोदिष्टेन तर्पयेत् । सपिण्डीकरणादृध्वे त्रिभिः सामान्यमिष्यते । पुलस्त्योऽपि—एकोदिष्टं भवेत्तावद्यावत्पित्रोः सिषण्डनम् । सिषण्डीकरणादृर्ध्वमेकोदिष्टं निवर्तते । इति । साम्निविषयमेतत् । गौतममतोक्तमेकोद्दिष्टं तु निरम्निविषयमित्यविरोधः । शौनकोऽपि—तदृ-र्ध्वमेकोदिष्टविधानेन दुद्यादिति । पार्वणत्वे विशेषमाह गौतमः—अदैवं पार्वणं श्राद्धं सोदकुम्भम-धर्मकम् । दद्यात्प्रत्याव्दिकात्पूर्वे संकरूपविधिनान्वहम् । अधर्मकं दातृभोक्तृधर्मशुन्यम् । प्रत्याव्दिक-आद्धारपूर्व सपिण्डीकरणादृर्ध्वमित्यर्थः । अत्रैतत्संदिद्यते—सापिण्ड्यादृर्ध्वमासेपु कि प्रेतराव्दनिर्देश उत पितृशब्दस्येति । तत्रैक आहु:—सपिण्डीकरणाद्वीक्प्रेतशब्देन तं वदेत् । तद्ध्वी पितृशब्देन निर्दिशेदित्यनेन पितृशब्द इति । अन्येत्वाहुः—पितृशब्दोचारस्य मासिकाद्न्यश्राद्धविषयत्वात्प्रेत-हाट्ड एवेति । तथा च—यस्य संवत्सरादर्वाक्सपिण्डीकरणं भवेत् । प्रेतत्वं च पितृत्वं च भवेत्तस्य द्विरूपतेति । मासिकेषु प्रेतत्वमष्टकादौ पितृत्वमित्यर्थः । अतो यदत्र युक्तं तद्ग्राह्यम् । पार्वणत्वेऽम्रौ-करणमाह ''-पाणौ हुतं तु नाश्रीयात्प्रेतोदेशेषु सर्वदा । तद्धोमं च न वा कुर्यादश्रीयात्तु सपि-ण्डने । अस्यार्थः—सामिना प्रेतोद्देशेषु मासिकेषु प्रेताय खाहेत्युद्देशेन पाणौ हुतं नाश्रीयार्दिक त्वभौ क्षिपेत्सपिण्डने तु प्रेतश्राद्धत्वेऽपि हुतमश्रीयात् । तद्धोमं च नवेति निरम्निविषयम् । वाशब्दस्य व्यवस्थार्थत्वात् । निरमेरेकोदिष्टत्वादमौकरणाभाव इति । तथा च कात्यायनः—हस्ते हुतं यदाश्री-याद्वाह्मणो ज्ञानदुर्वेलः । नष्टं भवति तच्छ्राद्धमिति शातातपोऽत्रवीत् । स्पृतिरपि—पितृविप्रकरे होमः साम्नेरिप भवेदिह । अम्रौकरणशेषं हि पित्र्यब्राह्मणभोजने । छौकिकेऽमौ क्षिपेदन्नं श्राद्धेष्वत्र करे हुतम् । पार्वणादौ तद्श्रीयादिति । पठन्ति च-साग्निकेन तु विप्रेण यद्त्रं हूयते करे । तद्त्रं निक्षिपेद्मौ भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेदिति । अथवा सूत्रे प्रेतशब्द्रप्रहणं त्रिवर्षपर्यन्तमाब्दिकश्राद्ध-स्याग्रुद्धत्वज्ञापनार्थम् । तथा च वृद्धयाज्ञवल्क्यः—सपिण्डीकरणादृर्ध्वे यावदृद्दत्रयं भवेत् । वहिः थाद्धं प्रकर्तव्यं भूरिभोजनवर्जितम् । एतच द्वादृशाह्सपिण्डनविषयम् । तथा च स्मृति:— सपिण्डीकरणादूर्ध्वे यावदृब्दत्रयं भवेत् । तावदेव न भोक्तव्यं वर्जयित्वा क्षयेऽहनि । पठन्ति च— <mark>एकाद्शाह्मारभ्य यावद्ब्दत्रयं भवेत् । तावच्छ्राद्धं न गृह्णीयादिति शातातपोऽत्रवीत् । इति । अत्रैक</mark> आहु:—त्रिवर्षपर्यन्तश्राद्धं गृहे कार्यमिति । तन्न । (न) कुर्यात्तदृहेष्विति । प्रेतमशुद्धश्राद्धम् । अत्रैके प्रत्यविद्यक्ते—आव्दिके पादकुच्छ्नः स्यादेकाहः पुनराव्दिके। अत ऊर्ध्व न दोषः स्यात्प्रमाणाभा-वात् वहिः श्राद्धं प्रकुर्वतिति वचनात् च। पठन्ति च—त्रैवर्षिकं च प्रेतं स्याच्छङ्खस्य वचनं यथेति वचनाहैवार्षिकमेव शुद्धमिति । तन्न । उक्तवचनविरोधात् । कि चैतद्वचनं प्रायश्चित्ताभावं बोबयति न शुद्धत्वं विद्धाति वचनान्तरविरोधात्। तथा च भाग्द्वाजः—प्राणायामत्रयं वृद्धा-वहोरात्रं सिपण्डन इति । अतश्च सदाचारानुरोधादाव्दिके पादकुच्छ्नं स्यादित्येतद्वचनमेवं व्याख्ये-यम्-आव्दिकं पूरकानन्तरं कर्तव्ये मासिके । सपिण्डीकरणे पुनरहोरात्रस्योक्तत्वात् पुनरा-व्हिन्तं सपिण्डीकरणम् । अतश्च वर्षान्ते सृताहे एव सपिण्डीकरणं कृत्वाव्हिकमिति कमः । तथा च जावालिः—पूर्णे संवत्सरे वृत्ते मृताहे पुनराब्दिकम् । सपिण्डीकरणं कृत्वा कुर्यात्पुत्रस्तु नेतरः । तथा च--पूर्णे संवत्सरे कुर्यात्सपिण्डीकरणं सुतः । एकोद्दिष्टं तु तत्रैव मृतेऽहिन समापयेत्। गालवः—ततः संवत्सरे पूर्णे द्वे श्राद्धे मृतवत्सरे। इति। तथा च पूर्णे संवत्सरे चान्द्रायणं नवे मिश्रके प्राजापत्यं पुराणेष्वेकाह इत्यर्थः। एषां लक्षणं त्वेकोहिष्टप्रकरणेऽभिहितम् । तथा च हारीतः—चान्द्रायणं नवश्राद्धे प्राजापत्यं तु मिश्रके । एकाहस्तु पुराणेषु प्रायश्चित्तं विधीयते । इति । पुराणेष्टिवति बहुत्वं त्रित्वपरम् । तत ऊर्ध्वं न दोष इत्यर्थः । चतुर्थस्य शुद्धत्वात् । तथा च मासिकान्युपक्रम्याह रेणु:--दशमैकादशे मासि द्वादशे न्यूनवत्सरे। ततो परेद्युरव्दान्तसपिण्डी-करणं भवेत् । ततोऽपरेऽच्दे द्वितीयवत्सरादौ तथाब्दिकम् । तृतीयवत्सरादौ स्यात्प्रत्याब्दिकमिति क्रम इति । अपि च पठन्ति—सपिण्डीकरणादूर्ध्व यावदृब्दत्रयं भवेत् । तावद्विप्रो न भोक्तव्यो यदि व्याससमोऽपि च । तथा सपिण्डीकरणादृःवे काम्यश्राद्धेषु भोजयेत् । संवत्सराश्च चत्वारो वर्जनीयाः क्षयेऽहिन । प्रथमेऽब्दे तु मांसानि द्वितीयेऽस्थीनि चैव हि । तृतीये रुधिरं प्रोक्तं चतुर्थे-Sन्नं विशुध्यतीति । द्वादशाहसापिण्ड्यविषयमेतत् । कात्यायनः—अशुद्धेषु च श्राद्धेषु विप्रो भोक्ता न जायते । विप्रं कुशामयं कृत्वा पात्रे कव्यं निवेदयेत् । प्रेतोक्तिपण्डदानं च कर्तव्यमिति नान्यथेति । अत्र च प्रेतायान्नं दद्यादिति सूत्रयता अथोद्ककर्मेत्युपक्रम्यैकाद्रयामयुग्मान् ब्राह्मणान् भोजयेदिखा-दिना गृह्योक्तं प्रेतश्राद्धमत्रोपयुक्तमिति नात्र पुनरुक्तभिति ज्ञापितम् । तेन मासिकादिषोडशकं कृत्वा सपिण्डयेदित्युक्तं भवति । अन्यथा प्रेतभ्राद्धान्यनुक्त्वा सपिण्डीकरणं कथमसूत्रयिष्यत् । मासिकान्याह याज्ञवल्क्यः—मृतेहित तु कर्तव्यं प्रतिमासं तु वत्सरम्। प्रतिसंवत्सरं चैवमाद्यमे-काद्शेऽहिन । अस्यार्थः - अब्द्पर्यन्तं मासि मासि मृताहे स्यादुतैकाद्शाहेति । अत्रैक आहुः -आद्यमासिकमेकाद्शाहे द्वितीयादिकं तु प्रतिमासं मृताह इति । तथा च रेणुः—प्रतिमासं मृताहे स्युद्वीदरीतानि वत्सरम् । उत्कृष्यते हि तत्राद्यं कुर्यादेकादरोऽहि तदिति । अन्ये त्वाहुः—एकादशाहे श्राद्धद्वयं कार्यमेकं प्रथममासिकत्वेनापरमेकाद्शाहिकत्वेनेति । तत्र नाद्यः, प्रथममासिकस्य द्वाद-शाहादिकालेषु विहितत्वात् । तथा च गोभिलः—मरणाहादशेऽह्नि स्यान्मास्यूने वोन्मासिकमि॰ त्यादि । न द्वितीयः, नवैकादशाहश्राद्धाभ्यामेव श्राद्धद्वयोपलब्धेः । तयोरेवैकादशेऽह्वि निय-मितत्वाच । तथा चात्रिः—प्रेतार्थं सूतकान्ते तु ब्राह्मणान्भोजयेद्द्य । आद्यश्राद्धनिमित्तेन चैकमेका-द्शेऽह्नीति । एकाद्शेऽह्नि द्शैकं चेत्यन्वयः । तथा—प्रथमेऽह्नि तृतीये च पश्चमे सप्तमेऽपि वा । नवमैकाद्शे चैव तन्नवश्राद्धमुच्यते । तस्मान्नवश्राद्धमाद्यं चैकाद्शाहे, प्रथममासिकं तु द्वाद्शाहा-दाविति युक्तम्। तथा च कार्ष्णाजिनिः—ऊनान्यूनेषु मासेषु विषमाहे समेऽपि वा । त्रैपिक्षिकं स्यान्मृताहेष्टिवतराणि तु । ऊनान्यूनमासिकोनषण्मासिकोनाब्दिकानि । अपि च पटन्ति—आद्यं त्रैपक्षिकं चैव ऊनषण्मासिकं विना । अन्यानि मासिकानि स्युः स्वस्वकाले यथा-विधीति । आद्यमूनमासिकं प्रथममासिकमित्यर्थः। एषां कालमाह् गालवः—ऊनषण्मासिकं षष्ठे मास्यन्यूनेन मासिकम् । त्रैपिक्षकं त्रिपक्षे स्यादृनाब्दं द्वादशे तथेति । एषां मृताहेव्वनियम इत्यर्थः । तथा च क्रतु:-सार्थ एकार्द्शे मासे तथा सार्धे तु पश्चमे । ऊनाब्दिकोनपण्मासे भवेतां श्राद्ध-कर्मणीति । पक्षान्तरमाह गौतमः—एकद्वित्रिद्निन्यूने त्रिभागेनोन एव वा। श्राद्धान्यूनाब्दि-कादीनि कुर्यादित्याह गौतमः—एकद्वित्रिदिनैन्यून इति एकोनित्रशदृष्टाविंशतिसप्तिविंशतिदिनेषु क्रमेणोनाब्दिकोनषण्मासिकाद्यमासिकानि कर्तव्यानीत्यर्थः । त्रिभागेनोन इत्येकविंशदिने वा नानि कार्याणीति यथाशक्ति विकल्पः, अनुकल्पो वा। द्वादशाहे यदाद्यमासिकविधानं तिह जकर्तृविषयम्। क्षित्रियादीनां त्वाशीचान्ते शरीरपूरकपिण्डसमाप्तावेव मासिकश्राद्धस्य वक्ष्यमाण्यात्। ऊनानां

वर्ज्यकालमाह गार्ग्यः—नन्दायां भार्गविदने चतुर्द्दयां त्रिपुष्करे । ऊनश्राद्धं न कुर्वीत गृही पुत्र-धनक्षयात् । मरीचि:—द्विपुष्करे च नंदासु सिनीवाल्यां भृगोर्दिने । चतुर्देश्यां च नोनानि कृत्ति-कासु त्रिपुष्कर इति । अत्र केचिद्विवदन्ते—आद्यमेकादशेऽह्नीत्येकादशाह् श्राद्धं क्षत्रियादीनामाशौ-चमध्ये भवतीति । आद्यं श्राद्धमग्रुद्धोऽपि कुर्यादेकादशेऽहनि । कर्तुस्तात्कालिकी ग्रुद्धिरग्रुद्धः पुनरेव सः । एकाद्शेऽिह यच्छ्राद्धं तत्सामान्यमुदाहृतम् । चतुर्णामपि वर्णानां स्तकं तु पृथक् पृथगिति वचनाभ्यामेकाद्शाहे विहितत्वादिति । अन्ये त्वाहुः—एकाद्शेऽहनीत्यस्याशौचान्तदिनोपळक्षक-त्वाचातुवर्ण्यस्याप्याशौचान्त एवेति । अन्यथा विप्रस्याशौचान्ते क्षत्रियादीनामाशौचमध्य इत्यर्ध-जरतीयन्यायापत्तेरिति । आद्यं श्राद्धमशुद्धोऽपीत्यस्य मासिकापेक्षया नवश्राद्धस्यैवाद्यत्वान्नवश्राद्ध-विषयत्वं, नवश्राद्धमशुद्धोऽपि कुर्यादेकादशेऽहनीति कार्ष्णाजिनिपाठादिति निवन्धकृतां विरोधः। तदेतद्विचारणीयम् । किमाशौचमध्ये करणं विचारसहं किं वाशौचान्त इति । उभयपक्षस्यापि वाच-निकत्वात् । तथा ह्याद्यौचमध्ये आह कात्यायनः—एकाद्द्येऽह्नि यच्छ्राद्धं प्रत्येकं तत्समाचरेत् । <mark>आशौचेषु च श्राद्धेषु विप्रो भोक्ता न जायते । विप्रं कुशमयं कृत्वेति प्रागुक्तम् । गालवोऽपि—एका-</mark> दशेऽह्नि यच्छ्राद्धं तदेकोदिष्टमाचरेत् । यदि कर्ता न कुर्वीत पुनः संस्कारमर्हति । अन्यच-एकाद्शे-Sिह्न यच्छ्राद्धं तत्कुर्याद्वषपूर्वकम् । सर्वेषामेव वर्णानां सूतकान्ते पृथक्पृथगिति । सापिण्ड्ये विष्णुरपि-मन्त्रवर्जे हि रुद्रस्य द्वाद्रेशेऽहनि कीर्तितम् । इति । आशौचान्ते त्वङ्गिराः—एकाद्शेह्नि विप्राणां क्षत्रियाणां त्रयोद्शे । वैदयानां षोडशे श्राद्धमेकत्रिंशे च शूद्रके । श्राद्धमेकाद्शाहिकं मासिकाद्-न्यन्नवमार्चं च । मात्स्योऽपि—क्षत्रादिः सृतकान्ते तु भोजयेदयुजो द्विजान् । द्वितीयेऽह्नि पुनस्तद्व-देकोद्दिष्टं समाचरेत् । तथा—अशौचानन्तरं पुत्रो वृषोत्सर्गादिपूर्वकम् । आरभेत ह्यचिर्भूत्वा आद्ध-मेकाद्शाहिकम् । अत्रिरिप-प्रेतार्थं सूतकान्ते तु ब्राह्मणान्भोजयेदश । आद्यश्राद्धनिमित्तेन एकं चैकाद्शेऽह्नीति । दशैकं चेत्यन्वयः । एवं वचनविप्रतिपत्तौ व्यवस्थीयते–एकाद्शाहे श्राद्धत्रयं प्राप्तोति । एकमन्त्यनवश्राद्धं द्वितीयमाद्यश्राद्धं तृतीयमपकर्षे मासिकम् । तत्रापकर्षे ब्राह्मण एका-दशाहेऽन्त्यनवश्राद्धमाद्यं चेति द्वयं कृत्वा प्रथममासिकादिश्राद्धचतुर्दशकं च कृत्वा द्वादशाहे सपि-ण्डीकरणं कुर्यात् । अनपकर्षे त्वेकाद्शाहे नवमाद्यं चेति द्वयं कृत्वा द्वाद्शाहादौ विहितस्वस्वकाले मासिकादिषोडशकं कुर्यादिति । क्षत्रियादिभिस्त्वन्त्यनवश्राद्धमाचं श्राद्धं चेत्येकाद्शाहे नियमित-त्वादाशौचमध्ये द्वयं कृत्वाऽऽशौचान्ते प्रथममासिकादिषोडशकमपकर्षे कर्तव्यम् । आशौचमध्ये पूरकपिण्डासमाप्ती मासिकानामविहितत्वादाशौचान्तेऽन्तिमपिण्डदानस्य विहितत्त्राच । तथा च मरीचिः—आशौचान्तेष्वतः सम्यक् पिण्डदानं समाप्यते । ततः श्राद्धं प्रदातव्यं सर्ववर्णेष्वयं <mark>विधिः । हरिनाथोऽपि—देयस्तु दशमः पिण्डो राज्ञां वै द्वादशेऽहनि । वैक्यानां पञ्चदशके देयस्तु</mark> दुशमस्तथा । पिण्डः शुद्रेण दातव्यो दिनान्यष्टौ नवाथवा । संपूर्णे च ततो मासे पिण्डशेवं समापये-दिति । अनपकर्षे तु यथाकालं मासिकमिति । अतश्च येषु निबन्धेष्वेकाद्शाहे क्षत्रादीनां श्राद्धं विह्तं तन्नवश्राद्धाद्यश्राद्धविषयम् । येष्वाशौचान्ते प्रतिपादितं तन्मासिकादिश्राद्धपोडशकविषय-मित्येवं कल्पनेन निबन्धकृतामविरोधादेशाचार्विषयत्वेन चेति सर्वमनवद्यम् ।

इति श्राद्धकाशिकायां सूत्रवृत्तौ सपिण्डीकरणम् ॥ ५ ॥

आभ्युद्यिके प्रदक्षिणमुपचारः पूर्वाह्ने पित्र्यमन्त्रवर्जे जप ऋजवो दर्भा यवैस्तिलार्थाः संपन्नमिति तृप्तिप्रक्षः सुसंपन्नमितीतरे बूयुर्दिधबदराक्षत-

मिश्राः पिण्डा नान्दीमुखान पितृनावाहयिष्य इति पृच्छत्यावाहयेत्यनुज्ञातो नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामित्यक्षय्यस्थाने नान्दीमुखान पितृन्वाचिष्य इति पृच्छति वाच्यतामित्यनुज्ञातो नान्दीमुखाः पितरः पितामहाः प्रपितामहा महा मातामहाः प्रमातामहा वृद्धप्रमातामहाश्च प्रीयन्तामिति न स्वधां प्रयुद्धीत युग्मानाञ्चयेदत्र ॥ ६॥

(कर्कः)—' आभ्युः 'चारः ' इति । पुत्रजन्मादावभ्युद्ये यच्छ्राद्धं तदाभ्युद्यिकमुच्यते तत्र प्रदक्षिणमुपचारः । प्रदक्षिणमहणात् यज्ञोपवीतिना प्रावसंस्थमुद्दक्संस्थं वा प्राङ्मुखेन वा कर्तव्यतादि भवेत् । 'पूर्वाह्वे ' नापराह्वे । 'पित्र्यः जपः ' स चायमश्रस्य यः पितृमन्त्रजपः स प्रतिष्ध्यते नत्वायन्तुन इत्ययम् , पित्र्यमन्त्र इति संज्ञाशब्दत्वात् । अस्य च जपा(?)वाह्नार्थत्वात् । 'ऋजवो दभाः ' पित्र्ये द्विगुणाः प्राप्नुवन्ति ते च प्रतिष्ध्यन्ते ऋजवः प्रत्येत्व्याः । 'यवैस्तिलार्थः' यस्तिलार्थः स सर्वो यवैः कर्तव्यः । तद्त्र द्रव्याभिधायकत्वात् तन्मन्त्रो यवोसीति यथार्थमूहिन्तव्यः । 'संपन्नमिति तृप्तिप्रशः ' तृप्ताः स्थेत्यस्य स्थाने संपन्नमित्ययं प्रश्नो भवति । 'दिषवद्राक्ष्तिभाः पिण्डाः ' दिधवद्राक्ष्ततिभिश्रणान्नेन पिण्डा देयाः । 'नान्दीः यस्थाने ' अक्षय्योदकस्थाने नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामिति प्रयोगो भवति । 'नान्दीः प्रायन्तामिति ' नान्दीमुखान् पितृन् वाचयिष्य इति प्रच्छिति वाच्यतामिति बाह्यणैरनुज्ञातो नान्दीमुखाः पितर इतीमं मन्त्र-मुद्दाहरेत् । ' न स्वधां प्रयुज्ञीत ' स्वधोदाहरणप्रतिषेधात् , तत्सारूप्यात् नान्दीमुखान् पितृन् वाचयिष्य इति तत्स्थाने प्रयोगः कर्तव्यः । तत्र केचित्स्वधोदाहरणप्रतिषेधात् अस्तु स्वधेत्युच्यमान इति चोपदेशात्कुशेष्वपां निषेकं नेच्छन्ति । तद्युक्तम् । मन्त्रनिषेकयोः शेषशेषित्वाभावात् । तस्मान्त्रिमम् काले निषेक इति । 'युग्मानाद्यदेत्त्र ' आभ्युद्यिके युग्मानाद्येदिति ॥ ६ ॥

(गदाधरः)—वृद्धिष्राद्धमाह 'आभ्युद्यिके प्रदक्षिणमुपचारः' पुत्रजनमिवाहादौ अभ्युद्ये यच्छाद्धं तदाभ्युद्यिकशन्देनोच्यते । तत्र प्रदक्षिणमुपचारः । प्रदक्षिणमहणेन यज्ञोपवी-तिना प्राक्संस्थमुद्कसंस्थं वा प्राङ्मुखेन वा कार्यमिति छभ्यते । शातातपः, अनिष्ट्वा पितृयज्ञेन वैदिकिङ्किंचिदाचरेत् । तत्रापि मातरः पूर्वं पूजनीयाः प्रयत्नतः ॥ अकृत्वा मातृयागन्तु वैदिकं यः समाचरेत् । तस्य कोधसमाविष्टा हिंसामिन्छन्ति मातर इति । मातृगणस्तु भविष्यपुराणे निरूप्तः—गौरी पद्मा शची मेधा सावित्री विजया जया । देवसेना स्वधा स्वाहा मातरो छोन्कमातरः ॥ धृतिः पुष्टिस्तथा तुष्टिरात्मदेवतया सहेति ॥ विष्णुपुराणे—कन्यापुत्रविवाहेषु प्रवेशे नववेश्वमः । शुभकर्मणि बालानां चूडाकर्मादिके तथा ॥ सीमन्तोत्रयने चैव पुत्रादिमुखदर्शने । नान्दीमुखान्पितृनादौ तर्पयेत्प्रयतो गृहीति ॥ जाबािलः—यज्ञोद्बाहप्रतिष्ठासु मेखलावन्धमोक्षयोः । पुत्रजनमञ्चषोत्सर्गं वृद्धिश्राद्धं समाचरेत् । मातृश्राद्धं तु पूर्वं स्यात्पितृणान्तदनन्तरम् । ततो माता-महानां च वृद्धौ श्राद्धत्रययं स्मृतमिति । वैदिककर्मसु प्रतिप्रयोगं श्राद्धानृत्तिप्रसक्तावाह कात्यायनः—असकृद्धानि कर्माणि कियेरन्कर्मकारिभिः । प्रतिप्रयोगक्रेताः स्युर्मातरः श्राद्धमेव चेति । सत्यिप वैदिक्कर्मत्वेऽष्टकादिषु न श्राद्धं कर्तव्यमित्याह् कात्यायनः—नाष्टकासु भवेच्छाद्धं न श्राद्धे श्राद्धमिक्यते । न सोष्यन्तीजातकर्मप्रोपितागतकर्मसु । 'पूर्वाह्वे ' एतदाभ्युद्यिकं पूर्वाह्वे भवति नापराह्वे । पुत्रजन्मादौ तु तत्काल एव । 'पित्रयमन्त्रवर्जअपः ' अयच्चाश्रस्स यो जपः स निविध्यते नत्वायन्तु न

अथ प्रयोगः । तत्र पूर्व देशकालौ स्मृत्वा अमुकनिमित्तं मातृपूजापूर्वकं वसोद्धारापूर्वकं च नान्दी-श्राद्धमहं करिष्य इति संकल्पः । ततः क्षालितैः शुक्रतण्डुलैः पीठस्योपरि गौर्यादिपोडशमातः स्थापयेत । तदाथा ॐ भूर्भुवः स्वः गणपतिं स्थापयामि । एवङ्गौरीं स्थापयामि, पद्मां, राचीं, मेथां, सावित्रीं, विजयां, जयां, देवसेनां; स्वधां, स्वहां, मातृः, छोकमातृः, धृतिं, पुष्टिं, तुष्टिम् , आत्मनः कुछदेवतां, स्थापयामि । तत आसां मनोजूतिरिति प्रतिष्ठापनं च । ततः पूजा, गणपतिसहितपोडशमातृभ्यो नमः गन्धं समर्पयामि । पुष्पं धूपं नैवेद्यं ताम्बूलं दक्षिणाः । गणपतिसहितानां पोडशमातृणां पूजन-विधेर्यक्र्यूनं यद्तिरिक्तं तत्परिपूर्णमस्तु । इति मातृपूजनम् ॥ ॥ अथ वसोर्द्धारापूजनम् । द्रवीभूतं घृतं गृहीत्वा कुड्यादिषु वसोः पवित्रमसीति धाराः पश्च सप्त वा उदक्संस्थाः कुर्यात् । मनोज्ञित-रिति प्रतिष्ठापूर्वकं वसोद्धीरादेवताभ्यो नम इति पञ्चोपचारैः पूजयेत् । इति वसोद्धीराकरणम् । अथ नान्दीश्राद्धम् । तच यथाकुळदेशाचारेण सपिण्डकमपिण्डकं वा कार्यम् । तदुक्तं भविष्यपुराणे, पिण्डनिर्वपणं क्यांत्र वा क्योंद्विचक्षणः । वृद्धिश्राद्धे कुलाचारो देशकालाद्यवेश्य हि ॥ अपिण्ड-केऽम्रौकरणादीनामपि निषेधः । तथाहि, अम्रौकरणमर्घं चावाहनं चावनेजनम् । पिण्डश्राद्धे प्रकुर्वीत पिण्डहीने निवर्तते । पिण्डनिर्वापरहितं यत्र आद्धं विधीयते । स्वधावाचनलोपोऽस्ति विकिरस्तु न ल्रुच्यते । अक्षच्यं दक्षिणा स्वस्ति सौमनस्यं यथास्थितमिति ॥ ॥ तच सपिण्डकमाभ्युद्यिकं लिर्ज्यते । आचमनम् प्राणायामः वैश्वदेवार्थे मात्राद्यथे पित्राद्यथे सपत्नीकमातामहाद्यथे च हो हो विष्रो यग्माः <mark>इक्तितो भोज्याः। अमूला ऋजवो दर्भाः। यज्ञोपशीती प्राङ्मुखो दद्यात्। तिलार्थे यवाः। नान्दीमुखाः</mark> <mark>सत्यवसुसंज्ञका विश्वेदेवा एतद्वः पाद्यम्पादावनेजनं पाद्प्रश्लालनम् एपोऽर्घः इदमत्र चन्दनं पुष्पं च ।</mark> अमुकगोत्राः मातृपितामहीप्रपितामद्यः नान्दीमुख्यः एतद्वः पाद्यम् पादावनेजनं पादप्रक्षाळनम् । एव वोऽर्घः इद्मत्र चन्द्नं पुष्पम् । अमुकगोत्राः पितृपितामहप्रपितामहाः नान्दीमुखाः युग्मरूपाः एतद्वः पाद्यं पादावनेजनं पादप्रक्षालनम् । एष वोऽर्घः इद्मत्र चन्द्नं पुष्पम् । अमुकगोत्राः मातामहप्रमाता-महबुद्धप्रमातामहाः नान्दीमुखा युग्मरूपा एतद्वः पाद्यं पादावने जनं पादप्रक्षालनम् । एष वोऽर्घः इ० । तत आचमनं दिखन्धनम् । अग्निष्वात्ताः पितृगणाः प्राचीं रख़न्तु मे दिशम् । तथा वर्हिपदः पान्तु याम्यां ये पितरस्तथा । प्रतीचीमाज्यपास्तद्वदुदीचीमपि सोमपाः । अर्ध्वतस्त्वर्थमा रक्षेत्कव्यवाडनलो-<mark>ऽप्यधः । रक्षोभूतपिज्ञाचेभ्यस्तथैवासुरदोषतः । सर्वतश्चाधिपस्तेषां यमो रक्षां करोतु से । तिला रक्ष-</mark> न्त्वसुरान्द्रभा रक्ष्नु राक्ष्सान् । पङ्कि वै श्रोत्रियो रक्षेद्तिथिः सर्वरक्षकः । निहन्मि सर्वे यदमे-<mark>ध्यवदित्यादि सर्वे इत्यन्तेन मन्त्रेण नीवीवन्धनम् । श्राद्धभूमौ गर्गामित्यारभ्य गरायै नमः</mark>

इत्यन्तं पठेत् । ततः कर्मार्थे जलाभिमन्त्रणं, यदेवा इति तिसृभिर्ऋग्भिः। ततः पाकप्रोक्षणम् । दुष्टदृष्टचादिरुद्रसंपर्कदोषाः पाकादीनां पवित्रताऽस्त्विति । देशकालपाकपात्रद्रव्यश्राद्धसंपद्स्त । अद्यत्यादि देशकालौ समृत्वा अमुकगोत्राणां मातृपितामहीप्रपितामहीनां नान्दीमुखीनां, तथाऽमुकगौ-त्राणां पितृपितामहप्रपितामहानां नान्दीसुखानां युग्मरूपाणां तथाऽसुकगोत्राणां मातामहप्रमातामह-वृद्धप्रमातामहानां सपत्नीकानां नान्दीसुखानां युग्मरूपाणां पार्वणत्रयविधिना आभ्युद्यिकं श्राद्धमहं करिष्ये । सत्यवसुसंज्ञकानां विश्वेषां देवानाभिद्मासनम् । हस्तप्रक्षालनम् । उपप्रह्विष्टः । गोत्राणां मातृ पितामहीप्रपितामहीनां नान्दीमुखीनामिदमासनम् । हस्तप्रक्षालन्मुपप्रहविष्टः । गोत्राणां वितृपितामहप्रपितामहानां नान्दीमुखानामिद्मासनम् । हस्तप्रक्षालनमुपप्रहिवष्टः । गौत्राणां माता-महप्रमातामहवृद्धप्रमातामहानां नान्दीमुखानामित्यादि । सत्यवसुसंज्ञकान्विश्वान्देवानावाहियच्ये । आवाह्येत्यनुज्ञातो 'विश्वेदेवास ' इत्यावाह्येत् । ततो यवैरवकीर्य 'विश्वेदेवाः शृणुतेमम् ' इति जपेत् ।। 'आगच्छन्तु० भवन्तु ते ' इति पठेत् । गोत्राः मातृपितामहीप्रपितामहीः नान्दीमुखीः आवाह्यिष्ये । आवाह्येत्यनुज्ञातः ' उशन्तस्त्वा ' इत्यनया आवाह्येत् । ततो यवैरवकीर्य ' आय-न्तुनः १ इति जपेत् । गोत्रान्पितृपितामहप्रिपतामहान् नान्दीमुखानावाहयिष्ये । आवाहयेत्यनुज्ञात उद्मन्तरःवेत्यावाहयेत् । यवैरवकीर्य 'आयन्तुन ' इति जपेत् । गोत्रान्मातामहप्रमातामहबुद्धप्रमा-तामहान्सपत्नीकान्नान्दीम्खानावाह्यिष्ये । आवाह्येत्यतुज्ञात आवाह्नाविकरणजपाः पूर्ववत् । ततोऽर्घपूरणम् ' शक्नोदेवीः ' इत्यनेन । ततो यवावपनम् । यवोऽसि सोमदैवत्य इति । इद्मत्र चन्दनं पुष्पं च । अर्धे गृहीत्वा " यादिव्या " इतिमन्त्रेण सत्यवसुसंज्ञका विश्वेदेवा एष वोऽर्घ इति दद्यात्। या दिव्या इति पठित्वा अमुकगोत्रा मातृपितामहीप्रपितामह्य एष वोऽर्घ इति । एवं सर्वत्र । प्रथमे पात्रे संस्रवान्समवनीय पितृभ्यः स्थानमसीति न्युब्जं पात्रं करोति । ततो गन्धपुष्पधूपदीपवाससां च प्रदानम् । सत्यवसुसंज्ञकेभ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति दत्त्वा । गोत्राभ्यो मातृपितामहीप्रपि-तामहीभ्यो नान्दीमुखीभ्यो यथादत्तङ्गन्धाद्यर्चनम् । गोत्रेभ्यः पितृपितामहप्रपितामहभ्यो नान्दीमुखे-भ्यो यथादत्तं गन्धाद्यर्चनम् । गोत्रेभ्यो मातामहप्र० भ्यो० नान्दी० भ्यो यथाद्० । आचम-नम् । उद्घृत्य घृताक्तमन्नं पृच्छत्यम्भे करिष्य इति । कुरुष्वेत्यनुज्ञातस्ततो मेक्षणेनाहुती जुहोति । अग्नये कव्यवाहनाय स्वाहा, सोमाय पितृमते स्वाहेति । निरिभ्नेकस्तु विप्रपाणौ जले वा कुर्यात् । हुतश्यं दत्वा पात्रमाखभ्य जपति " पृथिवी ते पात्रं० स्वाहेति । इदं विष्णुर्वि० सुरे इत्यङ्गुष्टम-ने नेऽवगाह्य '' अपहता '' इति यवान्विकीर्य । एवं सर्वत्र उष्णधः स्विष्टमन्नं द्याच्छत्तया वा । ततः पित्र्यमन्त्रवर्जे जपः । अञ्चषिकरणम् । आचमनम् । सक्रत्सकृद्वाह्यणेभ्य उद्कदानम् । ततः सप्रणवां गायत्रीं मधुव्वाता इति तृचं च पठेत् । ब्राह्मणाः संपन्नमिति तृप्तिप्रश्नः । सुसंपन्न मिति प्रतिवच-नम् । शेवमन्नमप्यस्ति । इष्टैः सह भुज्यताम् । अपहता इत्युच्छिष्टसमीपे उहेखनम् । उदकोपस्पर्श-नम् । साग्निकस्योत्मुकनिधानम् । अवनेजनम् । सकृदाच्छित्रास्तरणम् । पिण्डदानम् । दिधवदरा-क्षतिमिश्रं यथोक्तम् । अत्र पित्र इत्युक्त्वोदङ्मुख आस्ते, आतमनात् । आवृत्त्यामीमदन्तेति जपः । ततोऽवने जनम् । नीवीविसर्गः । नमोव इति पड अलिकरणं घोरशोषवर्जम् । एतद्व इति सूत्रदानम् । पिण्डानामभ्यर्चनादिनैवेद्यान्तम् । आचमनम् । ततः सुप्रोक्षितादि ऊर्ज्जमित्युद्कनिषेकान्तम् । ना-न्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामित्यक्ष्ययोदकदानम् । तत ऊर्ज्ञमित्युद्कनिषेकान्तं स्वधावाचनवर्जम् पात्रोत्तानकरणम् । ततो दक्षिणादानादिगृहप्रवेशनान्तम् ॥ ६ ॥

इति नवकण्डिकामदाधरभाष्ये आम्युद्यिकश्राद्धप्रयोगः॥

(श्राद्धका०)—इत्थं पार्वणैकोदिष्टसपिण्डनश्राद्धेष्वप्रदक्षिणादिधर्मानुपदिक्येदानीं स्वी-कृतत्वेन तद्विपरीतप्रदक्षिणादिधर्मान्प्रतिपिपाद्यिषुराभ्युद्यिकश्राद्धमारभते ' आभ्युद्यिके प्रद्-क्षिणमुपचारः' अभ्युद्यो वृद्धिः इत्यनर्थान्तरम् । अग्न्याधानाभिषेकादाविष्टापूर्ते स्त्रिया ऋतौ । <mark>वृद्धिश्राद्धं प्रकुर्वीत आश्रमप्रहणे तथेति वृद्धगार्ग्यवचनात् । आदिशब्दः पुत्रजन्मविवाहाद्यर्थः ।</mark> तथा च स एव—पुत्रोत्पत्तिप्रतिष्ठासु तन्मौकीत्यागवन्थने । चूडायां च विवाहेषु वृद्धिश्राद्धं विधीयते । इति । ननु च नान्दीमुखं कर्माङ्गं चेति संज्ञाभेदात्कथमाभ्युद्यिकं वृद्धिश्राद्धिमिति । उच्यते—बुद्धिश्राद्धमेव नान्दीमुखमिति, संज्ञाभेदः प्रयोगविशेषणार्थः । तथा च बुद्धवसिष्ठः— पुत्रजन्मविवाहादौ वृद्धिश्राद्धमुदाहृतम् । तत्र नान्दीमुखमिति विशेषः समुदाहृत इति । यत्त कर्माङ्गमिति संज्ञान्तरं तद्पि वृद्धिधर्मातिदेशेन तद्रूपमेव संज्ञाभेदेऽपीत्यविरोधः । तथा च पार-स्करः—निषेककाले सोमे च सीमन्तोन्नयने तथा। ज्ञेयं पुंसवने श्राद्धं कर्माङ्गं वृद्धिवत्कृतम्। छौगाक्षिरपि—नामात्रचौछगोदानसोमौपनयपुंसवे । स्नानदानविवाहेषु नान्दीश्राद्धं विधीयते इति । अत्राभ्युद्यिक इति वद्ता मातृस्थापनाद्यङ्गेषु प्रागुद्कसंस्थतैवोक्ता दैविकत्वादिति गम्यते । अतएव प्राङ्मुखस्य कर्तुरुदक्संस्थतायामप्रादक्षिण्यमपि स्यादित्याहुः । तत्रापि प्राद-<mark>क्षिण्यमेवेत्युद्ङ्मुखस्यैव कर्तृत्वमित्यन्ये ।</mark> अत्रानूचानाः प्रमाणम् । अत्रैतचिन्त्यते—कि वृद्धिश्राद्धं दिनत्रये कार्यमुतैकदिन एवेति । तत्रैक आहु:--एकस्मिन्कमोह एवेति । मातृभ्यः प्रथमं द्वात्पित-भ्यस्तद्नन्तरम् । ततो मातामहेभ्यश्च वृद्धौ श्राद्धत्रयं स्मृतम् । इति वचनादिति । तद्युक्तम् । अस्यापि त्रिदिनविधायकत्वप्रतिभानात् । तथा च स्मृतिः—मातृश्राद्धं तु पूर्वेद्युः कर्माहन्येव पैतृकम् । मातामहां चोत्तरेद्युर्वृद्धौ श्राद्धत्रयं भवेत् । वसिष्ठोऽपि-पूर्वेद्युमीतृकं श्राद्धं कर्माहे पैतृकं तथा । उत्तरेद्यः प्रकुर्वीत मातामहगणस्य त्विति । नन्वेकदिनकरणं दिनत्रयाशक्तौ कर्माहे वेदितव्यिमिति चेत्–तद्िष न । तत्रापि पूर्वेद्युरेव विहितत्वात् । तथा च–पृथग्दिनेष्वराक्तश्चेदेकस्मिन्पूर्ववासरे । आद्धत्रयं प्रकुर्वीत वैश्वदेवं त तांत्रिकमिति । तान्त्रिकमित्येकदिने विशिष्टविधिः । वृद्धमनुर्पि—अ-लाभे भिन्नकालानां नान्दीश्राद्धत्रयं बुधैः। पूर्वेद्युरेव कर्तव्यं पूर्वोह्ने मातृपूर्वकमिति । यत्त्वेकदिन एवा-त्राचरन्ति तद्वचनादर्शननिबन्धनमित्यवधेयम् । जातकर्मादिविषयं वेत्यविरोधः । पठन्ति च—पुंस-<mark>वने च सीमन्ते अन्नचौलोपनायने । गोदाने स्नान उद्वाहे नान्दीश्राद्धं पुरोहितम् । इति । अतश्चा-</mark> विहितेषु पूर्वेद्युरेवेति । तत्राकृत्वा मातृयागं तु यः श्राद्धं परिवेष्येत् । तस्य क्रोथसमाविष्टा हिंसामि-च्छन्ति मातरः । इत्यादिवचनान्मातृपूजनस्य श्राद्धे पूर्वभागित्वात्तत्पूजने विरुद्धानीव वाक्यानि हृदयन्ते । तत्र परिशिष्टम्—गौरी पद्मा शची मेधा सावित्री विजया जया । देवसेना स्वधा स्वाहा मातरो लोकमातरः । धृतिः पुष्टिस्तथा तुष्टिरात्मदेवतया सह । गणेशेनाधिका होता वृद्धौ पूज्याश्च-<mark>तुर्देशेति । चतुर्विशतिमते तु—त्रह्माण्याद्यास्तथा सप्त दुर्गाक्षेत्रगणाधिपाः । वृद्धौ वृद्धौ सदा पूज्याः</mark> पश्चात्रान्दीमुखान्पितृन् । ब्राह्मी माहेश्वरी चैव कौमारी वैष्णवी तथा । वाराही च तथैन्द्री च चामुण्डा देवमातरः । तिस्तः पूज्याः पितुः पक्षे तिस्रो मातामहे तथा । इत्येता मातरः प्रोक्ता पितृ-ष्वसाष्वमीति(?) । अत्र यथाशाखं यथाजातिकुळं वा व्यवस्थेत्यविरोधः । तथा चतुर्विशतिमते—आ-द्ध आभ्युद्ये प्राप्ते देवतास्थापनं स्मृतम् । जातिधर्मकुळश्रेणि छोकानां वृद्धिकारकमिति । तत्र माध्यं-दिनशाखायामनुक्तत्वार्तिक छन्दोगोक्तं कार्यमुतान्यस्मृत्युक्तमिति संदेहः । तत्रैक आहु:—परोक्तत्वात् यर्दिकचिदिच्छयेति । तथा च संप्रह्कारः-सर्वेषामपि पक्षाणां स्वगृद्धोक्तं विधीयते । स्वगृद्धोक्तस्य चाभावे प्रहणं स्वेच्छया भवेदिति । तद्युक्तम् । सृत्रपरिशिष्टयोरेककर्तृकत्वात्तस्यान्यशास्त्रिविषय-ह्वात्पारस्करमतस्याश्रयणीयत्वाच । तथा च स्मृतिसंग्रहः—न गृह्यादिस्मृतिर्येषां श्राद्धादावुपलभ्यते ।

कर्तुमर्हिन्त ते सर्वे पारस्करमुनीरितमिति । परेषां करोतीति हि व्युत्पत्तेः । अतश्च गौर्याद्य एवात्र शाखायामिति । तत्प्रकारमाह स एव-प्रतिमासु च शुद्धासु लिखित्वा वा पटादिषु । अपि चाक्ष-तपुञ्जेषु नैवेदौश्च पृथग्विधैरिति । शुद्धासु रजतादिधातुमयीषु । अक्षतपुञ्जा यवसुष्टयः । यथासम्भवं यथाकुलं च विकल्पः । व्यवस्थितविकल्पो वा । जातकर्मणि बालानां नामाह्वयनकर्मणि । निरीक्षणे प्राराने च यवस्थं मातृपूजनमिति वचनात्।अत एव पृथग्विधेरित्युक्तम्।गन्धताम्यूलवस्नादिश्वराब्दार्थः। तथा कुड्यलग्नां वसोर्घारां सप्तथारां घृतेन तु । कारयेत्पंचधारां वा नातिनीचां न चोच्छ्रिताम्। कारयेदिति स्वार्थेणिच् । स्वकर्तृत्वानियमार्थों वा । नातिनीचां न चौछ्रितामिति मातृसंमितामेव न तासामध ऊर्ध्व वाधिकामित्यर्थः । कालमाह—पूर्वीहे श्राद्धं कुर्यादिति शेषः । एतच सकलं दैव-धर्मोपलक्षणम्। तेनोपवीतिप्रागुदङ्मुखद्क्षिणजानुपातदेवतीर्थप्रागुदक्संस्थाननमस्कारादिदैवयर्मः सर्वो-Sत्र प्राप्नोतीत्यर्थः । तथा च प्रचेताः—अपसन्यं न कुर्वीत न कुर्योद्प्रदक्षिणम् । प्राङ्मुखो देवती-र्थेन क्षिप्रं देशविसर्जनम् । दक्षिणं पातयेज्ञानु देवान्परिचरेत्सदा । निपातो नहि सन्यस्य जानुनो विद्यते कचित् । यथैवोपचरेद्देवांस्तथा वृद्धौ पितृनपि । दृष्यक्षतैः सबद्रैः प्राङ्मुखोद्ङ्मुखोऽपि वा । तथा-पूर्वीहे दैविकं श्राद्धमपराहे तु पैतृकम्। एकोहिष्टं तु मध्याहे प्रातर्वृद्धिनिमित्तकम्। इति। दैविकं द्वाद्स्यादिषु वैष्णवम्। तथा च विश्वामित्र:—देवानुहिस्य क्रियते यत्तु दैविकमुच्यते। तन्नि-स्यश्राद्धवत्कुर्योहाद्द्रयादिषु यत्नतः । इति । ननु च प्रातर्वृद्धिनिमित्तकमित्यनेन प्रातरेवास्य विहित-स्वात्कथं पूर्वोह्न इति । उच्यते—प्रातःशब्देन पूर्वोह्नस्यैवोक्तत्वात् इति वक्ष्यमाणत्वात् । एवं च सति पूर्वीतः किं द्वेधा विभक्तेऽहि आद्यः किं त्रेधा विभागाद्वा । उच्यते—देवमानुषपित्र्यकालापेक्षया विभागौचित्यात्रिधा विभाग एव प्राह्य इत्यदोषः। तथा च श्रुतिः—पूर्वाह्वो देवानां मध्यंदिनं मतु-ध्याणामपराह्यः पितृणामिति । नन्वेवमपि श्रुतिरेव पुनरह्यः पूर्वाह्यो देवा अपराह्यः पितर इति द्विधैवाह, तत्कथं त्रिधा विभाग एवेति । मैवम् । सामान्येनास्याः श्रुतेराभ्युद्यिकाद्न्यपित्र्यविष-यस्वात । यत्त पितनप्यत्र देववदित्यतिदेशेन प्रागावर्तनादहः कालं विद्यादिति गोभिलसूत्रेण च द्विधा विभागेन मध्याहोऽभिहितः स पाकयज्ञादिदैवकमीविषयः। अन्यथाऽपराह्ने पाकयज्ञसंभवात्। तस्मा-त्रिभाग एव प्राह्य इति सिद्धम्। तथा च गार्ग्यः — ललाटसंमिते भानौ प्रथमः प्रहरः स्मृतः। 'स एवाद्भवर्धसंयुक्तः प्रातिरित्यभिधीयते । अध्यर्धमधिकार्धं सार्धप्रहर इत्यर्थः । अग्न्याधानाभ्युद्यिके तु गालवः-पार्वणं चापराह्नं तु वृद्धिश्राद्धं तथाग्निकमिति। अग्न्याधाननिमित्तमपराह्न इत्यर्थः। 'पित्र्य-मन्त्रवर्ज जपः ग्रमधुमतीपितृसंहितयोरूपलक्षणं चैतत्। तथा च मनुकात्यायनौ—मधुव्वाते जप-स्थाने क्रयात्तित्र प्रयत्नतः । उपास्मै गायतेत्यादि ऋचः पश्च जपेत्तथा । मधुमिष्विति यस्तत्र त्रिर्जपो-शितुमिच्छताम् । गायच्यनन्तरं सोऽत्र मधुमन्त्रविवर्जितः। न चाश्रत्मु जपेदत्र कदाचित्पिनृसंहि-ताम् । अन्य एव जपः कार्यः सोमसामादिकः शुभः । इति । पित्र्यमन्त्रा अश्रत्सु जपेदित्यत्रोक्ता-स्तान्वर्जियत्वा जपः कर्तव्य इत्यर्थः । अत्र जपत्वाविशेषादुशन्तस्त्वायन्तु न इत्यादीनामपि प्रतिषेध इति केचित् । आवाहनार्थत्वादनयोर्ने प्रतिषेध इत्यन्ये । एवं च सति—ब्राह्मणानामग्निस्थानीयत्वा-त्तच्छरीरवर्तिपित्रावाहनस्य मन्त्रेणैवोचितत्वाच विधिरेव युक्तः। अन्यथा मन्त्रविकयाणाममन्त्र-कत्वेनाफलत्वापत्तेः । अत्रैतचिन्त्यते—िकं वस्वादिप्रयोगः कर्तव्य उत नेति । अत्र शेषं पार्वणविदिश्य-तिदेशेन प्राप्नोतीति । तद्युक्तम्-पितृणामप्यत्र देवरूपत्वात् । तथा च स्मृतिः-पितृणां रूपमा-स्थाय देवा अन्नमद्नित ते । तस्मात्सव्येन दातव्यं वृद्धिपूर्वेषु दातृभिः । नान्दीमुखेति प्रयोगस्य तत्प्र-तिनिधिरूपत्वाच । तथा ह्युक्तम्—तत्र नान्दीमुखमिति शेषः समुदाहृतः । अपि च चतुर्विशति-मते—नान्दीमुखमिति शेषः संपादितो नान्य इत्यर्थः । 'ऋजवो दर्भाः ' दर्भशब्दौऽत्र दूर्वा-

दिद्रव्योपलक्षको न समूलत्वज्ञापकः । तेनात्र द्वीसाहचर्यादमूला ऋजुद्भी भवन्तीत्यर्थः । तथा च पुराणसमुचये—दिधदूर्वाक्षतमधुरान्निमिश्रैः । अनुलेपनगन्धादि रक्तसूत्रं च शस्यते । वृद्धिश्राद्धम-दैवतं स्यादुत सदैवतमिति। उभयथापि स्मृतिदर्शनात् । तथा हि—त्रिष्वप्येतेषु युग्मांस्तु भोजये-द्वाह्मणाञ्छुचिः । प्रदक्षिणं तु सब्येन प्रदद्याद्वैवपूर्वकमिति । मार्कण्डेयोऽपि—वैश्वदेवविहीनं तत्के-चिदिच्छन्ति सूरयः । इति । तदाभ्युद्यिकम् । अत्रैक आहुः—यथाज्ञाखं व्यवस्थेति । एवं च सति तत्रापि किं श्राद्धत्रयेऽध्यविशेषेण दैवतविकल्पः किं वा श्राद्धविशेष इति संदेहः । अत्राविशेषेणैव श्राद्धं-त्रयेऽपीत्येके । तदृहृद्यम् । श्राद्धविशेषे अदैवस्य विकल्पितत्वात् । तथा च शातातपः—नित्यश्राद्धम-दैवं स्यादेकोद्दिष्टं तथैव च।मातृश्राद्धं तु युग्मे स्याद्दैवं प्राङ्मुखैः पृथक् । केवलमित्यर्थः। आचारतिल-कें 5िप-पितरोऽन्वष्टकाश्राद्धं माता भुंक्ते सदैवतं । वृद्धावदैवतं माता पितरश्च सदैवतिमति । तस्मान न्मातृश्राद्ध एवादैवत इति विकल्प इति सिद्धम् । तथा च—आन्वष्टक्ये पितृभ्यश्च तत्स्वीभ्यश्च सदैवतम्। ताभ्यस्त्वदैवतं वृद्धौ तेभ्यश्चैव सदैवतिमति । यतु त्रिष्वण्येतेष्विति वचनम् तहाद्शदेवत्यापेक्षयाऽन्य-नवदैवत्येऽप्युपपद्यते इत्यविरोधः। 'यवैस्तिलार्थः' अर्थः प्रयोजनम्। प्रतिनिध्युपलक्षणं चैतत्। तेन-यवैस्तिलप्रतिनिधिर्यथा तथा स्वधादिपदेषु स्वाहादिपदानि प्रतिनिधातव्यानीत्यर्थः । तथा चेइवरः— कुर्यात्स्वाहा स्वधास्थाने वाचने प्रीयतामिति । वृद्धिश्राद्धेषु सर्वत्र नमो मे वृद्धिरिष्यत इति । न च यवैस्तिलार्था इति वदता यवप्रक्षेपमन्त्रोऽपि पितृपात्रेषु स्यादित्युक्तम् । तिलार्थस्यैव यवैरूपदिष्टत्वान्न मन्त्रस्येति । तिलोऽसीति प्रत्यक्षविरुद्धत्वाच । अतश्च तिलोऽसीति मन्त्रे एव यवोऽसीत्यादिपद्क्षेपः पितृपात्रेष्वपीति । तथा चाइवलायनः—यवोऽसि सोमदेवत्यो गोसवो देवनिर्मितः । प्रत्नमद्भिः पृक्तः पृष्ठा नान्दीमुखान्छोकान्प्रीणाहि नः स्वाहेति । पुराणसमुचयेऽपि—अस्मच्छव्दं न कुर्वीत श्राद्धे नान्दीमुखे कचिदिति । अत्रैके वृद्धिश्राद्धे पित्रर्घपात्रं न्युटजमित्याहुस्तद्विरेषवचना-नवलोकननिवन्धनमित्युपेक्षणीयम् । तथा चेदवरः—अपसव्यं पित्र्यमन्त्रा वामजानुनिपातनम् । न्युव्जपात्रं न कर्तव्यं वृद्धिश्राद्धेषु सर्वदा । वसिष्ठोऽपि—दत्त्वा पिण्डान्न कुर्वीत पिण्डपात्रमधो-मुखमिति । तथा गुडधूपं प्रयत्नेन पुष्पाण्येवोत्तमानि चेति । 'संपन्नमिति तृतिप्रश्रः' तृप्ताः स्थत्यत्र संपन्नमिति वदेदित्यर्थः । साकाङ्कत्वात्सुसंपन्नमिति प्रतिवचनम् । एतच पाकश्राद्ध एव नामे । तत्रैतद्-सम्भवात् । तथा च आमश्राद्धमनङ्गष्टमग्नौकरणवर्जितम् । तृतिप्रश्रविहीनं तु कर्तव्यं मानवैर्ध्वयम् । इति । विहितं च विकल्पेनामश्राद्धम् । तथा च याज्ञवल्कयः — आमश्राद्धं प्रकर्तव्यं वृद्धौ नान्दी-मुखे सदा । पाकेन वा वहि:शाले सोदनं वद्रं द्धीति। अत्र यथाकुलं यथासम्भवं वा विकल्पः। अत्रैतचिन्त्यते-किमामश्राद्धे पिण्डदानमामेन कार्यमुत पाकेनेति । तत्रैक आहु:--आमश्राद्धं यदा कुर्याद्विधिज्ञः श्राद्धदुस्तदा । तेनाम्नौ करणं कुर्यात्पिण्डांस्तेनैव निर्वपेत् । यत्प्रद्याहिजातिभ्यः शृतं वा यदि वाऽशृतम् । तेनाग्नौकरणं कुर्यात्पिण्डांस्तेनैव निर्वपेदिति मत्रयपुराणव्यासवचनाभ्यामामेन विह्तित्वाद्रामेनैवेति । तद्युक्तम् । आमश्राद्धं यद्रा कुर्यात्पिडदानं कथं भवेत् । गृहपाकास्समुद्धत्य सक्तुभिः पायसेन वेति पाकेन विहितत्वात् । एवं तर्हि विकल्पोऽस्त्वित । न । व्यवस्थासंभवेष्टदो-पदुष्टत्वात् । तस्माद्विजकर्तृके पाकेन शृदकर्तृके आमेनेति व्यवस्थेत्यन्ये । तन्नातीव शोभते । साग्नि॰ निरग्न्योर्विषयान्व्यवसायापत्तेः । तस्मात्साग्नेः पाकेनाग्नौकरणं पिण्डं निरग्नेरामान्नेनेति व्यवस्था । अथवा यथाकुलमिति । यच आमेन पिण्डान्द्द्यात् यो विप्रान्पकेन भोजयेत् । पक्वेन कुरुते पि-ण्डान्विप्रेष्वामं प्रयच्छति । तावुभौ मनुना प्रोक्तौ नरकाहीं न संशयः । तस्माद्विपर्ययं विद्वात्र कुर्या-च्छाद्धकर्मणीति । तच्छाद्धान्तरविषयम् । 'दिधवद्राक्षतिमश्राः पिण्डाः' अक्षता यवाः । मिश्रणं मिश्रः दृष्यादिभिर्मिश्रितोदनेन पिण्डा देया इत्यर्थः । बहुत्रीह्यपलब्धेः । अत्रैक आहु:-द्ध्यादित्रयमेव मे

लियत्वा देथा इति । तद्युक्तम् । शाल्यन्नस्य विहितत्वात् । तथा चाङ्किराः-शाल्यन्नं मधुसंयुक्तं वद्गाणि यवास्तथा । मिश्राणि कृत्वा चत्वारि पिण्डाञ्च्छीफलसंमितान् । दुद्यादिति । कात्यायनोऽपि-सर्वस्मादन्त्रमुद्भत्य व्यञ्जनैरुपसिच्य च । संयोज्य यवकर्कन्धुद्धिभिः प्राङ्मुखस्ततः । इति । पिण्ड-महणमपिण्डकव्युदासार्थम् । एतच साम्निविषयम् । तथा च निगमः—आहिताग्नेः पित्रर्चनं पिण्डैरे-वेति । योऽमौ तु विद्यमाने हि वृद्धौ पिण्डान्न निर्वपेतु । पतन्ति पितरस्तस्य नरके स तु पच्यते । इति । यत्त-पिण्डनिर्वपणं कुर्यात्र वा कर्यात्रराधिपेति भविष्यवचनम् यच-वृद्धौ विकल्पेन पिण्डदानं बुधैः स्मृतमिति वचनम् तन्न निरम्निविषयम् । तथा च-यावत्यन्नामिसंबन्ध उत्पन्नान ग्निस्तथैव च । ताबद्वद्धिषु सर्वासु संकल्पश्राद्धमाचरेतु । संकल्पश्राद्धमपिण्डकम् । अत्र विशेष:--पिण्डहीनेऽपि कर्तर्व्यं विकिरं पात्रपूरणम् । अग्रीकरणमर्घं चेत्येतच्छाद्धचतुष्ट्यम् । वर्जने पिण्डहीन नेऽपि सर्वमर्घाद्कं भवेत् । कुशान्स्थाप्य स्वधां कुर्यात्क्षिपेद्मौ जलेऽपि वेति । यतु—संकल्पं त यदा कुर्यात्र कुर्यात्पात्रपूरणमित्यादि तत् श्राद्धान्तरिवषयमपिण्डकयथादेशकुलाचारविषयं वा । वृद्धि-आद्धे कुळाचारदेशकाळाद्यपेक्ष्य हीति भविष्यद्वाक्यशेषात् । अत्रैतचिन्त्यते—किमत्रावनेजनमुद्-केन देयमुतान्यद्रव्येणेति । तत्रैक आहु:—तत्पात्रक्षालनेनाथ पुनर्प्यवनेजयेदित्यनेन पिण्डपात्रक्षा-लनजलेनैवेति । अन्ये त्वाहुः—क्षालनौद्कस्य छन्दोगविषयत्वादुद्केनैवेति । तदुभयमपि विशेष-वचनानुपलब्धिनिबन्धनमित्यवधेयम् । क्षालनोद्कस्य प्रत्यवनेजनविषयत्वात्क्षीरेण विशिष्टविधाना-चेति । तथा—प्राङ्मुखस्त्वथं दर्भेषु दद्यात्क्षीरावनेजनम् । द्धिवद्रयवमधुयुक्तं श्रीफलसंनिभम् । तथाऽक्ष्ययोदकस्थाने द्यात्क्षीरयवोदकमिति ब्रह्मपुराणवचनात् । अतस्र क्षीरेणैवेति । पुनश्चि-न्त्यते—पिण्डदानमपि किं देवतीर्थेनाहोस्वित्प्राजापत्येनेति । तत्रैक आहु:—द्य्यक्षतैः सबद्रैः प्राङ्मुखो वाऽप्युद्ङ्मुखः । देवतीर्थेन वा पिण्डान्द्द्यात्कायेन वा नृपेत्यनेनोभयतीर्थस्य विह्तित्वा-द्विकल्प एवेति । अन्ये त्वाहः—छन्दोगा देवतीर्थेन वाजसनेयिप्रभृतयः प्राजापत्येनेति । तथा च मार्कण्डेयः--नान्दीमुखानां कुर्वीत प्राज्ञः पिण्डोद्कक्रियाम् । प्राजापत्येन तीर्थेन यच किंचित्पदी-यते । इति अत्रान्चानाः प्रमाणम् । पिण्डोदकव्यतिरिक्तं देवतीर्थेन, पिण्डोदकं प्राजापत्येनेति व्यवस्था वा। अत्र विशेषमाह स्मृतिः—बहुमातृकपुत्री यः श्राद्धेष्वन्वष्टकादिषु। सर्वासां नाम संकीर्य पिण्डमेकं स निर्वपेत् । पुराणसमुचये—एकस्य बहवो भार्या एकः पुत्रस्तथा यदि । एकेनापि सपुत्राम्ताः सर्वासां पिण्डद्स्तु सः । बह्वीनामेकपत्रीनामेकाचेत्पुत्रिणी भवेत् । तेन पुत्रेण पुत्रिण्यः सर्वास्ता मनुरन्नवीत् । इति । अत्रैतत्संदिह्यते-किमर्घदाने पिण्डवदेकस्मिन्सर्वासामुद्देशः कि वा प्रथगिति । तत्रैक आहः — अर्घिपण्डाङ्कत्वेदानीं प्रधानकर्मत्वानुरोधेन पिण्डवद्विधानमेवेति । तद्युक्तम् । अर्धदानस्य प्रथक्तवेनापदेशात् । तथा च गालवः अनेका मातरो यस्य श्राद्धे चापरपा-क्षिके । अर्घदानं पृथक्यात्पिण्डमेकं च निर्वपेदिति । अपरपाक्षिक इति श्राद्धान्तरोपलक्षणम् । अत्रैके दाक्षिणात्याः—वृद्धिश्राद्धेषु प्रिषतामहमारभ्यार्वाचीनं पिण्डदानादि प्रयोगमाचरन्ति। नान्दी-मुखे विवाहे च प्रितामहपूर्वकम् । वाक्यं समुचरेद्विद्वानन्यत्र पितृपूर्वकिभिति वचनादिति । तद्नुचितम् । नान्दीमुखाः पितरः पितामहाः प्रपितामहाः श्राद्धकर्मणि । तस्माच्छाद्धेषु सर्वेषु वृद्धिमित्स्वतरेषु च । मूलमध्यायदेशेषु ईषत्सक्तांश्च निर्वपेदिति । उत्तरोत्तरपुत्रपौत्रादिभिः समृतः । अधराणामप्रमध्यमूलक्रमेणाधोदानेनाधरः पुत्रादिभिर्हीनो भवेदित्यर्थः । तस्मादत्र शाखायां तन्नो-चितमिति । यतु नान्दीमुखे विवाहे चेति वचनं तदन्यशाखिविषयं देशकुलधर्मोदिविषयं वेत्यर्थः । अत्रैतिचिन्त्यते—वेदिकायां रेखात्रयं पिण्डदानं च किमुद्क्संस्थं कर्तव्यमुत दक्षिणासंस्थमिति। अत्रैक आहु:—अप्रदक्षिणत्वेऽपि अस्य श्राद्धस्य दैविकत्वादुद्क्संस्थमेवेति। तद्युक्तम् । आभ्यु-

द्यिके प्रदक्षिणमुपचार इति विरोधात् । अप्रदक्षिणत्वे तु न प्रमाणमुपलब्धम् । दक्षिणासंस्थत्वे च प्रदक्षिणं प्रमाणमस्ति । तस्मादृक्षिणसंस्थमेव रेखापिण्डदानादि । तथा च कात्यायन एव—द्वितीयं च तृतीयं च मध्यदेशाप्रदेशयोः । मातामहादिप्रभृतीनेतेषामेव वामतः । इति । एतेषां पित्रादित्रयाणां वाम इत्यर्थः।तत्र पित्रादीनां मध्ये देयत्वेन संबोध्यत्वेन च स्वसंमुखत्वादक्षिणासंस्थत्वेन तेषां वामता। यत्त्वाशादित्येन पिण्डानामवयवाभावाद्वामतायां कर्तृगतोऽवयव इष्यत इत्युक्तम् । तद्संगतम् । एते-षामेव वामत इत्येतच्छव्देन पित्रादीनां परामृष्टत्वान् । कर्त्रवयवस्वे त्वेतेषामिति बहुत्वविरोधाच । तस्मादक्षिणासंस्थत्वेनैव तद्वामतासंभवः । अत्रार्थे वृद्धयाज्ञवल्कयः—जीवद्गर्तरि दक्षिण इति । अपि च स्मृत्यन्तरम् । त्राद्धे सदैव वामाङ्के पत्नीनामुदकं हरेत् । वृद्धित्राद्धेषु नारीणां दक्षिणाङ्के सदा अवेत् इति । श्राद्धे सदैव वामाङ्ग इत्येतदापस्तम्वादिविषयम् । तेषां पित्रादिपिण्डपश्चिमत एव पत्नीपिण्डविधानात् । तथा चापस्तम्बगृह्यम्—द्विधाभूतं भवति तथा सदक्षिणात्रान् दर्भान् छिखि-तदेशे संस्तीर्य तत्र पूर्वभागे पित्रादिवर्गार्थे स्तरणं पश्चाद्धागे तु मात्रादिवर्गार्थमिति । स्त्रीभ्यश्च पिण्डा इह पश्चिमाः स्युः इति तदृद्यभाष्यार्थसंग्रहकारः । वृद्धिश्राद्धेषु नारीणां दक्षिणांश्रे सदा भवे-दिति तु सर्वविषयम् । तस्माद्रेखापिण्डदानादिकं प्राङ्मुखकर्तुर्दक्षिणासंस्थमेव वृद्धिश्राद्धेषु सर्वत्र कर्तव्यमिति सर्वमनवद्यम् । ब्राह्मणनिवेशोऽप्येवं प्रागार्भ्य पश्चात्संस्थ एवेति । 'नान्दीमुखान्पित्-नावाहयिष्य इति पृच्छति' लिङ्थें लट्ट । अत्रैतद्वक्तन्यम्—िकं पित्रादिकस्य नान्दीमुखत्वमाहोस्वि-द्बुद्धप्रपितामहादित्रिकस्येति । स्पृतिपृभयथा दर्शनात् । तथा च ब्रह्मपुराणम्—पिता पितामहश्चैव तथैन प्रितामहः । त्रयो हाश्रुमुखा एते पितरः परिकीर्तिताः । तेभ्यः पूर्वतरा ये च प्रजावन्तः सुखै-षिणः । ते तु नान्दीमुखा नान्दी समृद्धिरिति कथ्यते । प्रसन्नमुखसंसर्गान्मङ्गलीयास्ततस्तु ते । इति । अतश्च वृद्धप्रिपतामहादिकस्यैव नान्दीमुखत्वेनाभ्युद्यिकत्वं प्राप्नोतीति । अथवा—िपता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः । पिण्डसंबन्धिनो ह्येते पितरः परिकीर्तिताः । इत्यादिवचनैरश्रुमुखानाभेव पिण्डसं-वन्धित्वारिपत्रादिकस्यापि नान्दीमुखत्विमति । तथा च सूत्रम्—नान्दीमुखाः पितरः पितामहाः प्रपि-तामहा इति।मार्कण्डेयोऽपि—ये स्युः पितामहादृध्वे ते स्युर्नान्दीमुखा अपीति प्रपितामहस्यापि नान्दी-मुखत्वं न वृद्धादित्रिकस्यैवेति । एवं च सत्युभयेषामपि नान्दीमुखत्वमविरुद्धम् । यद्याश्रुमुखादिसंज्ञा-कीर्तनं तत्कारणपरम् । प्रसन्नमुखसंसर्गादित्यादिना नान्दीमुखा वंशवृद्धिमीहन्ते । अश्रुमुखास्तु पित्र-रुद्धरणसमर्था सन्तमिति ब्राह्मे निरूपितत्वात् । तस्माञ्जीवत्पितृमातामहादिकस्य कर्तुरिधकारार्थे वृद्ध प्रिपतामहादिकस्य नान्दीमुखत्वोत्कीर्तनं मृतिपतृमातृमातामहादिकस्य कर्तुरधिकरार्थमश्रुमुखानां नान्दीमुखत्विमिति व्यवस्थेत्यविरोधः । तथा च चतुर्विरातिमतम्—नान्दीमुखे विवाहे च प्रपि-तामहपूर्वकम् । वाक्यं समुचरेद्विद्वानन्यत्र पितृपूर्वकम् । जीवत्पितृकः प्रपितामहपूर्वकमन्यः मृतपितृकः पितृपूर्वकिमित्यर्थः । दाक्षिणात्यास्तु-प्रपितामहपितामहपितिरिति क्रमविध्यर्थमेतदित्याहुः । कात्याय-नोऽपि—जीवन्तमति दद्याद्वा प्रेतायान्नोदके द्विजः । पितुः पितृभ्यो वा दद्यात्स पितेत्यपरा श्रुतिः । ब्राह्मेऽपि—उक्तमादाय पिण्डं तु कृत्वा विल्वप्रमाणकम् । द्यात्पितामहादिभ्यो दर्भमूले यथाक्रम-मिति । पठन्ति च-जनन्यां विद्यमानायां यजेद्यस्तु पितामहीम् । मातृन्नः स च विज्ञेयो वृद्धिश्राद्धा-हते कचिदिति । अतस्र जीवत्पित्रादिपङ्कितिकस्य वृद्धिश्राद्धेऽधिकार इति सिद्धम् । अत्रैक आहु:-पितृमातृमातामहानां मध्ये यो जीवति तद्वर्ग परित्यज्य पार्वणद्वयमेकं वा यथासंभवं कर्तव्यम् । त्रिषु जीवत्सु मातृपूजनमेव न श्राद्धमिति । तथा च-पितृवर्गे मातृवर्गे तथा मातामहस्य च । जीवेद्यदिच वर्गीदिस्तं वर्गे तु परित्यजेदिति । तथा-सिपतुः पितृकुत्येषु अधिकारो न विद्यते । न जीवन्तमतिक्रम्य किंचिइचादिति श्रुतिः । तथा-पित्र्यं जीवत्पितुर्नोक्तमग्नौ होमोऽपि पाक्षिकः । न जीवन्तमतिक्रम्य किंचिइचादिति श्रुतिः । इति । जीवत्पितृकस्य होमान्तमनारम्भो वेत्यादिवचनेभ्य इति । यत्तु---उद्वाहे पुत्रजनने पिज्येष्टां सौमिके मखे । तीर्थे त्राह्मणमायाते षडेते जीवतः पितुरिति मैत्रायणीय-परिशिष्टं, तन्मैत्रायणीयशाखिनां सामीनामेव । न जीवत्पितृकः कुर्याच्छ्राद्धमिमृते द्विजः । येभ्य एव पिता दद्यात्तेभ्यः कुर्यात्तु साम्निकः । इति सुमन्तुवचनेन निरम्नेर्जीवत्पितृकस्य श्राद्धानिधकारा-दिति । अत्रोच्यते—यदुक्तं पितृवर्गे मातृवर्गे तथा मातामहस्य चेत्यादि । तन्न । जीवद्वर्गपरित्यान गस्य तीर्थत्राह्मणसंपत्त्यादौ निरम्निजीवित्पतृकविषयत्वेन चरितार्थत्वात् । तथा चाधिकारमाह-महा-नदीषु सर्वासु तीर्थेषु च गयां विना । जीवत्पिताऽपि कुर्वीत श्राद्धं पार्वणधर्मवदिति । यशोक्त-त्रिषु जीवत्सु मातृपूजनेनैव श्राद्धसिद्धिरिति तद्प्यसंगतम् । अङ्गिनः श्राद्धस्य लोपेऽङ्गस्य मातृपू-जनस्य प्रवृत्तावाश्रयोपपत्तेः।न च श्राद्धमंन्तरेण मातृपूजायाः कर्मणोङ्गत्वम्।यचाभ्यधायि—सपितुः पितृ कृत्ये विवत्यादि निषेधस्तस्य वृद्धिश्राद्धादन्यश्राद्धविषयत्वात् । तथा च कतुः—अष्टकासु च संकान्तौ मन्वादिषु युगादिषु । चन्द्रसूर्यप्रहे पाते स्वेच्छया पूज्ययोगतः । जीवत्पिता नैव कुर्याच्छ्राद्धं काम्यं तथाऽिखलम् । अिखलिमिति व्यतीपातो जन्मऋक्षं चन्द्रसूर्यप्रहौ तथा । तिथिनक्षत्रवारांश्च उहि-इयाभ्युद्यं तथा । एतांस्तु श्राद्धकालान्वे काम्यानाह प्रजापतिरित्यादिकम् । अभ्युद्य आराममहा-दानाद्युत्सवः । यत्त्वाम्नातं—न जीवत्पितृकः कुर्योच्छ्राद्धमग्निमृते द्विजः। इत्यनेन निरम्निजीवत्पितृक इत्यनेन साग्निजीवत्पितृकस्य श्राद्धविधानम् । तस्याष्टकादिनियतश्राद्धविषयं न सामान्येन सर्व-आद्धविषयम् । गयापरपक्षादिश्राद्धनिषेघानुपपत्तेः । यद्प्युक्तं—जीवित्नृकस्य होमान्तमनारम्भो वेति तत्साग्नेः पिण्डपितृयज्ञादिनिषेधविषयं नाभ्युद्यिकस्येति । तेभ्यः पूर्वतरा ये वै इत्यादिनाभ्युद-थिकस्य प्रतिप्रसवोपपत्तः । तस्माज्जीविपत्रादित्रिकस्याभ्युद्धिकं श्राद्धं कर्तुमुचितमिति सिद्धम् । 'नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामित्यक्ष्यस्थाने ' अत्र नान्दीमुखान्पितृनावाहियष्य इत्यनेनैव नान्दी॰ मुखत्वप्राप्तौ पुनस्तद्ग्रहणं सर्वत्र प्रयोगार्थम् । तदुक्तम्—तत्र नान्दीमुखमिति विशेषः समुदाहृत इति । प्रकृतिश्राद्धेष्वक्षय्योद्कदानं तु अर्घदानवदिष्यते । षष्ठयैव नित्यं तत्क्रुर्यान्न चतुर्थ्या कदाचनेति कात्यायनेन षष्ठीतन्त्रयोर्विहितत्वाद्त्र तन्निषेधो वाचनिकः। तेन प्रथमाविभक्तया तन्नेण चाक्षय्यो-दकदानमत्र क्षीरयवोदकैभवतीत्यर्थः । तथा च—तथाऽक्षय्योदकस्थाने दद्यात्क्षीरयवोदकमिति। पितृप्रहणं स्वपितृपात्यर्थम् । तेन जीवत्पित्रादिकोऽपि स्वमातृमातामहादिभ्य एव द्दान्न पितृसंब-न्धिभ्य इत्यर्थः । अत्रैक आहु:-अनिमकोऽपि कुर्वीत जन्मादौ वृद्धिकर्मणि । येभ्य एव पिता दद्यात्तानेवोद्दिश्य पार्वणमित्यादिवचनेषु यत्तच्छब्दनिर्देशात्पितृभ्य एव द्यान्न स्वपितृभ्य इति । तद्युक्तम् । स्विपतृभ्यः पिता द्यात्सुतसंस्कारकमिस्विति कात्यायनेन—प्रादुर्भावे पुत्रपुत्रयोर्षहणे चन्द्रसूर्ययोः । स्नात्वाऽनन्तरमात्मीयान्पितृत् श्राद्धेन तर्पयेदिति काष्णीजिनिना च स्विपितृभ्य एव श्राद्धविधानात् । न च मातृमातामहादिकं परित्यज्य पितृसंबंधिभ्यो दातुमुचितम् । अतश्च स्वपितृभ्य एवेति सूक्तम् । 'नान्दीमुखान्पितृन्वाचियव्य इति पृच्छति' वाच्यतामित्यनुज्ञातो नान्दीमुखाः पितरः पितामहाः नान्दीमुखाः मातामहाः प्रमातामहाः वृद्धप्रमातामहाश्च प्रीयन्तामिति । अत्र च प्रथमो-दिष्टनान्दीमुखशब्देन वृद्धप्रमातामहादित्रिकस्यैव नान्दीमुखत्वं मा भूदित्यश्रुमुखानामपि तत्प्राप्त्यर्थ पुनर्नान्दीमुखप्रहणम्। एवं मातामहेष्वपि। अत एव मन्ने पितरः पितामहा इति बहुत्वमुक्तम्। चकारो मातृवरीप्राध्यर्थः । तथा च ब्रह्मपुराणम्—मातामहेभ्यश्च तथा नान्दीवकेभ्य एव च । अथ नान्दी-मुखीभ्यश्च मातृभ्यः श्राद्धमुत्तममिति। ननु चाभ्युद्यिके मातृश्राद्धस्य पूर्वभावित्वात्पितृप्रहणं किमर्थ-मुच्यते। अग्निहोत्रं जुहोति यवागूं पचतीति वृत्पाठोऽर्थेन बाध्यत इत्यदोषः। तथा च शाट्यायनः— नान्दीमुखीभ्य इत्यादि । मातृश्राद्धं तु पूर्व स्यात्पितृणां तदनन्तरम् । ततो मातामहानां च वृद्धौ

आद्धत्रयं स्मृतमित्यादि च । अतश्च नान्दीमुख्यो मातरः प्रीयन्ताभित्यादिक्रमेण यथालिङ्गं प्रयोगः । अत्रैतत्संदिद्यते—किमत्र नवदैवत्यं श्राद्धमुत द्वादशदैवत्यमिति । उभयथा च वचनदर्शनात् । तथा हि—मातृभ्यः प्रथमं दद्यात्पितृभ्यस्तदनन्तरम् । ततो मातामहानां च बृद्धौ श्राद्धत्रयं स्मृतमित्यादि । चतुर्विश्वतिमते तु—मातृपूर्वान् पितृन् पूज्य ततो मातामहीस्तथा । मातामहं ततः केचिदेव स्तु भोजयेत् । पुराणसमुचयेऽपि–शस्तं नान्दीमुखश्राद्धं पिण्डैह्वादशिभस्तदा । तथाऽपि दूर्वाक्षतयवैर्वदरेण विमिश्रितैः । पिण्डा नान्दीमुखे देया मातृपूर्वाश्च द्वादशेति । एवं विप्रतिपत्तौ यथाशास्वं यथाकुळदेशं वा व्यवस्थेत्यविरोधः । तुल्यविकल्पो वा । अथवा—धनधान्यपुत्रपश्चादिवृद्धयर्थे क्रियमाणं वृद्धिश्चा-द्धम्। अग्न्याधानाद्यभ्यद्यनिमित्तमाभ्यद्यिकमिति भेदः । तत्र वृद्धिश्राद्धं द्वाद्शदैवत्यमाभ्युद्यिकं <mark>नवदैवत्यमिति व्यवस्थेति । अन्वष्टकायां यच्छ्राद्धं यच्छ्राद्धं वृद्धिहेतुकम् । पित्रादीनां पृथग्दानं</mark> स्त्रीणां पिण्डः पृथक्पृथगित्यत्र वृद्धिहेतुकमित्यभिधानात् । तथा-रारीरोपचये श्राद्धमथोपचय एव च । पुर्ह्मर्थमिति विज्ञेयमौपचारिकमुच्यते । तथा—नक्षत्रप्रहपीडासु दुष्टस्वप्रावलोकने । इच्छाश्राद्धानि कुर्वीत नवसस्यागमे तथेति वचनादिति । ' न स्वधां प्रयुःजीत ^र निषेयान्तरोपळक्षणं चैतत् । तेन शर्मादिकमप्यत्र न प्रयुक्तीतेत्यर्थः । तथा च पुराणसमुचये—न स्वधा शर्म वर्मेति पितृनाम न चोच-रेत् । न कर्म पितृतीर्थेन न कुशा द्विगुणीकृताः । न तिलैर्नापसन्येन पित्र्यमन्त्रविनर्जितम् । अस्मच्छन्दं न कुर्वीत श्राद्धे नान्दीमुखे कचिदिति । अतश्च नान्दीमुखपितरमुकगोत्रेत्यादिप्रयोगः । अन्ये तु पार्वणवन्नामशर्मादिकमपि प्रयुक्तते तिन्निषेधद्रशेनात्कथमिति वाच्यम् । पार्वणवदित्यतिदेशाद्वा तद्वि-थि: । प्रकृते स्वधावाचने स्वधां न प्रयुश्जीतेति निषेव इति । तद्युक्तम् । सामान्येनाभ्युद्यिके तित्रिषेधात् । 'युग्मानाशयेदत्र ' अत्राभ्युद्यिके युग्मान् द्विचतुरादीन् विप्रानाशयेद्रोजयेदित्यर्थः । अस्य दैविकत्वादेवेयुग्मान् यथाशक्तीति परिभाषयैव युग्मत्वप्रातौ विशिष्टविध्यर्थे युग्मप्रहणम् । तेन पित्र्येऽपि युग्मानेव[े] प्रातर्निमन्त्र्याद्ययेदित्यर्थः । तथा च कात्यायनः—प्रातरामन्त्रितान्विप्रान्प्राङ्मु-श्रयतस्तथेति । अन्यच—जेष्टोत्तरकारान्युग्मान्कराप्राप्रपवित्रकान् । कृत्वार्धं संप्रदातव्यं नैकैकस्यात्र दीयत इति । युग्मानिति पुंस्त्वमविवक्षितम् । तेन पुमभावे स्त्रियोऽपीत्यर्थः । तथा च-मातृश्राद्धे तु विप्राणामलाभे पूजयेद्पि । पतिपुत्रान्विता भव्या योपितोऽष्टौ कुलोद्भवाः। इति वृद्धवसिष्टवचनात् । शङ्कोऽपि-पित्रादित्रयपत्नीस्त भोज्यामातृप्रतिद्विजैः । स्त्रीणामेव त तद्यस्मान्मातृश्राद्धमतः स्मृतमि-ति । आद्ययेदित्यपि विदिाष्टविध्यर्थम् । तृप्तिप्रश्नेनैव भोजनोपलब्धेः, अतश्च गुडरार्करादिना मधुरान्नं भोजयेदिति विशिष्टविधिरित्यर्थः। तथा च भविष्यत्पुराणम्-त्राह्मणेभ्यस्ततो द्वाद्भोजनं मधुरं स्वग । गुडमिश्रं सितायुक्तं जवं चोदनोत्तरम् । सरलान्नोदकाश्चैय नवाम्लकटुकांस्तथा । कृष्णात्रेयोऽपि– अत्र श्राद्धेषु दातव्यं न मांसं पितृपूजने । इति । अपि च-अपसव्यं जानुपातमस्त्रं मांसं च वारि-जम् । रक्तं विवर्जयेत्समूलांश्च तिलानपीति । तथा द्राक्षामलकम्लानि यवान्वाय निवेद्येन् । तानेव <mark>दक्षिणार्थं तुदद्याद्विप्रेषु सर्वदे</mark>ति ब्रह्मपुराणम् । अतश्च–द्रास्नामलकमृत्यवनिष्कयिणीं दक्षिणां युवाभ्यां संप्रद्द इत्यादिप्रयोगः नैकैकम्यात्र दीयत इत्युक्तेः ॥ ॥ अथाभ्युद्यिकथाद्धसंदेहो निरस्यते । तत्र कात्यायनः—स्विपितृभ्यः पिता दद्यात्सुतसंस्कारकर्मसु । पिण्डानोद्वहनात्तेषां तस्याभावे तु तत्क्रमात् । अस्यार्थः-पिण्डशब्दः श्राद्धं लक्षयति । आउद्वहनादित्याङभिविधौ। ततश्च पुत्रस्य निषेकाद्प्रिथमवि-वाहपर्यन्तेषु संस्कारकर्मसु पिता स्वमातृस्वपितृस्वमातामहेभ्यः श्राद्धं दद्यात्र पुत्रमातृमातामहादि्भ्यः । तस्य पितुरभावे तेषां पितुर्मात्रादीनामेव नवानां तत्क्रमाद्येन क्रमेण पित्रा दत्तं तेनैव क्रमेणाधिकारी <mark>ज्येष्टश्रात्रादिरपि द्यादिति । नन्वेवं सति संस्कार्यस्य पुत्रादेर्मृतपित्रोः श्राद्धादौ मुख्याधिकारित्वात्तद्-</mark> तिक्रमो न युक्त इति। न च जीवत्पित्रोर्थोऽनुष्टानक्रमः स मृतपित्रोरप्युचि^त इति बाच्यम् । प्रेतेभ्यो दद्या-

दिति । न च जीवत्पित्रादिमारभ्यैव श्राद्धं भ्रात्रादिरप्यधिकारी कुर्यादित्येवार्थः । तस्याभावे सुतः कमादिति पाठेऽपि तद्रथेस्य प्रतीयमानत्वाचेति । अत्रोच्यते—असंस्कृतास्तु संस्कार्याः भ्रातृभिः पूर्व-संस्क्रतेरित्यादिना भ्रात्रादयः पित्रभावे प्रतिनिधित्वेन विधीयन्ते । प्रतिनिधेश्च स तद्धर्मा कर्मयोगा-दिति कात्यायनपरिभाषया पितृधर्मप्राप्तेर्भात्रादिः पितृसमानधर्मेति । किं च-तस्याभाव इत्यभावः पञ्चविधः । प्रागभावः, प्रध्वंसाभावः, संनिध्यभावोऽधिकाराभावोऽत्यंताभावश्चेति । तत्र संस्कार्ये सित प्रागभावात्यन्ताभावयोरसंभव एव प्रध्वंसाभावसंनिध्यभावाधिकाराभावानां संभवोऽस्तीति तत्र सर्वत्रापि वचनबळात्पितुः पितृभ्यो दानं विधीयते न संस्कार्यपितृभ्यः। तथा च स्पृतिः-पितरो जनकस्येत्या यावद्व्रतमनाहितम्।। समाहितव्रतः पश्चात्स्वान्यजेत पितामहानिति। पितामहा-पित्राद्यपलक्षणं । तथा—ब्राह्मणादिहते ताते पतितेऽसंगवर्जिते । व्युत्कमाच मृते देयं येभ्य एव ददात्यसावित्यादि । यत्तु प्रेतेभ्यो दद्यादिति वचनं तद्धिकारसंभवविषयम् । अधि-कारश्च सहायत्वेन विवाहानन्तरं स्विपतृभ्यो दातुं भवतीति। तथा च ऋष्यशृङ्गः—नाशाति यो द्विजो मांसं यस्य नो दारसंप्रहः। तावेतौ मुनिभिः प्रोक्तावनहीं मश्च दूषकाविति। नाश्चाति मांसं श्राद्ध इति रोषः। ननु च समाहितव्रतः पश्चात्स्वान्यजेत पितामहानित्यनेनोपनयनादूर्ध्वमेव स्वपितृभ्यो दातुमधिकारस्तत्कथं विवाहानन्तरमिति। उच्यते—उपनयनादृष्त्रं स्वपितृभ्यो दातुं कर्त्रन्तरा<mark>भाव एक-</mark> पुत्रविषयम् । कर्त्रन्तरसद्भावे तु प्रतिनिधिभूतः स एव तदाद्यविवाहपर्यन्तं संस्कार्यस्य पितृपितृ-भ्य एव दद्यादिति । तथा च सुमन्तुः—श्राद्धं कुर्याद्वद्यं तु प्रमीतिपतृको द्विजः । व्रतस्थो वा-ऽत्रतस्थो वा एक एव भवेद्यदीति । तस्माद्युक्तमुक्तं पित्रभावे प्रतिनिधेः पितृधर्मप्राप्त्या संस्कार्यस्य पितुर्मातृपितामहेभ्यः श्राद्धं द्यादिति । तथा च स्मृति:-नान्दीश्राद्धं पिता द्यादाये पाणिप्रहे बुधः । अत उर्ध्व प्रकर्तव्यं स्वयमेव तु नान्दिकम् । अपरमिय—िपत्रोस्तु जीवतः पुत्रः कुरुते दारसंप्रहम् । पितुर्नान्दीमुखं प्रोक्तं न पुत्रस्य कथंचनेति । ननु पित्रोर्जीवतोरेव तिवत्रोर्नान्दीमुखत्वं प्रोक्तं मृतयो-स्त्वन्यः करोतीति तत्कथं संस्कार्यस्य पितृणामतिक्रमो युक्तः। सत्यम्, ओद्वहनादित्यवधिना पितृ-पितृभ्य एव विधानात्स तद्धमेंति परिभाषया प्रतिषेधस्तद्तिक्रमस्य वाचनिकत्वात् । अपि च वचना-न्तरम्—कन्यापुत्रविवाहेषु प्रवेशे नववेदमनः । नामकर्मणि बालानां चूडाकर्मादिके तथा । सी-मन्तोन्नयने चैव पुत्रादिमुखद्र्शने । नान्दीमुखं पितृगणं पूजयेत्प्रयतो गृहीति गृहिण एवोपदेशात्। चूडाकर्मादिक इत्याद्यविवाहपर्यन्तं वेदितव्यम् । तदृर्ध्वे तु द्वितीयविवाहादाविष सर्वत्र जीवत्पितृकः पितृपितृभ्यो मृतपितृकः स्विपतृभ्य इति विवेकः। तथा चायमर्थः-पिता स्वपुत्रस्य निषेकादि-विवाहपर्यन्तसंस्कारकर्मसु स्वमातृमातामहेभ्यः आद्धं कुर्यात् । पितुरभावेऽसंनिहिते वाधिकाराभावे वा तत्प्रतिनिधिउर्थेष्ठश्रात्रादिर्विवाहपर्यन्तकर्मसु संस्कार्यस्य (पितृ)पितृभ्य एवेति सर्वमनवद्यम् ॥६॥

इति आद्धकाशिकायां सूत्रवृत्ती आभ्युद्यिकं श्राद्धम्।

अथ तृप्तिग्रीम्याभिरोषधीभिर्मासं तृप्तिस्तद्भाव आरण्याभिर्मूलफलैरोष-धीभिर्वा सहान्नेनोत्तरास्तर्पयन्ति छागोस्रमेषानालभ्य क्रीत्वा लब्ध्वा वा न स्वयंमृतानाहृत्य पचेन्मासद्दयं तु मत्स्यैर्मासत्रयं तु हारिणेन चतुरऽऔर-भ्रेण पञ्च शाकुनेन षट् छागेन सप्त कौर्मणाष्टौ वाराहेण नव मेषमाछंसेन

द्रा माहिषेणेकाद्रा पार्षतेन संवत्सरं तु गव्येन पयसा पायसेन वा वार्धी-णसमाछंसेन दाद्रा वर्षाणि ॥ ७ ॥

(कर्कः)—अथ तृप्तिर्घाम्याभिरित्येवमादि अमावास्यायामित्येवमन्तं सूत्रं निगदव्याख्या-तमिति ॥

इति कर्कोपाध्यायकृतं श्राद्धविधिभाष्यं समाप्तम् ॥

(गदाधरः)—'अथ तृप्तिः ' उच्यत इति शेषः । ' श्राम्या ः तृप्तिः ' पितृणामिति शेषः । ताश्च यवत्रीहिमापतिलाद्याः । मनुः—तिलैर्झीहियवैर्मापैरिद्धर्मूलैः फलेन वा । दत्तेन मासं प्रीयन्ते विधिविष्तिरो नृणामिति । 'तदः ः ण्याभिः ' मासं तृप्तिरिति वर्तते । श्राम्याणामभावे आरण्याभिः श्यामाकनीवाराद्याभिः । 'मूलः ः भिर्वा ' स्पष्टमेतत् । 'सहाः ः यन्ति ' उत्तरा अभेवक्ष्यमाणाः पदार्थाः छागाद्यः सर्वे अन्नेन मूलफलैषधीभिः सह दत्तास्तर्पयन्तीत्यर्थः । नतु केवलाः । 'छागो-स्नः ः पचेत् ' छागोस्त्रमेषाणां मध्येऽन्यतममन्येन हतं क्रयेण गृहीत्वा अथ लब्धं वाऽऽनीय पितृँस्तर्पन्येत् नतु स्वयंमृतानामाहरणम् । 'मासद्वयं तुः ः वर्षाणि ' पाठीनाद्यो मत्स्याः हरिणाद्यो मृगाः उरभ्र आरण्यो मेषः शकुनिः पक्षी सोऽप्यनिषिद्धो श्राद्यः, मेषश्चित्रमृगः वार्षीणसो निगमोक्तः । त्रिपिवं त्विन्द्रियक्षीणं श्वेतं वृद्धमजापतिम् । वार्षीणसं तु तं प्राहुर्याज्ञिकाः श्राद्धकर्मणि । त्रिपिव-मित्युद्कपानसमये मुखं कर्णद्वयं चोदकमध्ये पत्तिति त्रिपिवः ॥ इति सप्तमी कण्डिका ॥ ७ ॥

(স্সান্তকা০)—इत्थं पार्वणादिसर्वश्राद्धमभिधायाधुना तृप्ताः ध्येत्यादिना तृप्तेरदृष्टार्थत्वात्ता-मन्तरेण चातृप्ताः पितरो यान्तीत्यादिदोषदर्शनादनेकविधद्रव्येस्तां प्रतिपाद्यिषुः सूत्रमारभते 'अथ तृप्तिः' वक्ष्यत इति शेषः । अथ शब्दोऽधिकारार्थः । आनन्तर्यार्थस्य सूत्रादेव लब्धेः । तेन प्राम्या-रण्योषधिमूळफळमृगपक्षिमीनादिनानाविधद्रव्येस्तृतिरधिक्रियते वक्तुमित्यर्थः । तथा चादित्यपुरा-णम्—विविधान्नानि मांसानि पितृणां तृप्तिकारणात् । दातव्यान्यनिषिद्धानि श्राद्धं चैवाक्षयं भवे-दिति । शास्याभिरौषधिभिर्मासं तृप्तिः । पितृणामिति शेषः । कालाध्वनौरिति द्वितीया । अत्र तृप्ति-रित्यनुवृत्तौ पुनस्तद्ग्रहणमपां प्राप्त्यर्थे तेनौषधिजलाभ्यामेव तृप्तिर्न केवलौषधिभिरित्यर्थः। तथा च श्रुतिः—आपो वा ओषधीनाछं रसस्तस्मादोषधयः खादितानधिन्वन्त्योषधय उपहापाछं रसस्त-रमादापः पीता केवल्यो न धिन्वंति यदैवोभय संसृष्टा भवन्त्यथैव धिन्वतीत्यन्वयन्यतिरेकार्थवाद इति । ओपध्यो धान्यानि तानि च श्वेतरक्तवर्णानि श्राद्धे देयानि । ऋष्णधान्यानि सर्वाणि वर्ज-<mark>येच्छ्राद्धकर्मणीति निषेधात् । प्रचेतास्त्वाह्—ऋष्णमाषास्तिलाश्चैत्र श्रेष्टाः स्युर्यवशालयः । महायवा</mark> ब्रीहियवास्त्यैव च मधूलिकाः । कृष्णाः श्वेताश्च लोहाश्च श्राह्या स्युः श्राद्धकर्मणि । एतद्याख्यानं माधवीषे । यवाः शितराकाः । महायवा त्रीहियवाश्च यविशेषाः । मधूलिका धान्यभेदः । कृष्णाः स्थलजाः कृष्णत्रीहयः । लोहा रक्तशालयः । अन्यस्त्वाह—मधूलिका यावनालविशेषाः । तद्विशेष-णम्—कृष्णाः श्वेता लोहिताः महायवा वेणुयवा इति । अत्र कृष्णधान्यानि सर्वाणीत्यनेन विरो-<mark>धान्माधवीयव्याख्यानमनुचितम् । यवा द्विविधाः—महायवा ब्रीहियवाश्च । तिलाः कृष्णाः । माषाः</mark> कुष्णा निस्तुषा माषाः । तथा च—कृष्णमाषास्तिलाश्चेति । अमेष्याः सतुषा माषा निस्तुषापि मसू-रिकेति च । अणुः क्षुद्रसस्यम् । प्रियङ्कुः कङ्कुस्तद्वहुवचनं पृथक् ब्रह्णं च भेदापेक्षम् । तथा च निघण्टुः-पीततन्दु लिका कङ्कुः कर्कुरीमता । सितकङ्गस्तु मुसती रक्तकङ्गस्तु साधिका । चणकः काककङ्कुः स्याच्छयामाकस्तृणवीजकः । इति । मसूराः सतुषा निस्तुषाश्च न श्राद्धे देयाः । निस्तुषापि ससूरि-

केत्युक्तः । खल्वाः खलुकुलाश्चाप्रसिद्धाः । कोद्रवचणकौ वाच्यौ वा प्राम्यत्वात् । दशेति प्राससं-ख्या न हविष्यसंख्या। तथा च विष्णुः—तिलैर्बीहियवैर्माषैरद्भिमूलफ्लैः शाकैः इयामाकैः प्रिय-ङ्कानीवारेगों धूमैर्मासं प्रीयन्त इति । मसूरादिग्रहणाच । तथा मासं तृप्तिः पितॄणां तु हिविष्यान्नेन जांयते इति । क्षुद्रधान्यानि इयामाकप्रियङ्क्षातिलगोधूमरक्तसर्षपवर्जं सर्वाण्यश्राद्धाहाणि । नीरस-त्वात् । तथा च, वज्यों मर्कटयः आद्धे राजमाषास्तथाणवः । विपूपिका मसूराश्च आद्धकर्मणि गर्हिताः । भारद्वाजोऽपि-नीरसान्यपि सर्वाणि भक्ष्यभोज्यानि यानि च । तानि स्युनैव देयानि सर्वत्र आद्धकर्मणीति । अणवः क्षुद्रान्नानि । वृद्धयाज्ञवल्क्योऽपि—मकुष्ठा राजमाषाश्च मसूराश्च चणास्तथा । कोद्रवा मूलका राजसर्षपाः श्राद्धघातकाः । इति । राजसर्षपो राजिका । तथा च निघण्टः -- आसरी राजिका राजी कृष्णैका राजसर्षपाः । राजिका यव इत्यन्या राजिका कृष्ण-सर्षपा इति । चतुर्विद्यातिमतेऽपि । कोद्रवात्राजमाषांश्च कुल्रत्थांस्तुरकास्तथा । निष्पावांस्तु विशे-पेण पंचैतान्वर्जयेत्सदा ॥ यावनालानपि तथा वर्जयन्ति विपश्चितः । इति । राजमाषाः पीतगौर-वर्णमाषाः । लोविआ गौरवाश्वस इति मध्यदेशप्रसिद्धाः । निष्पावा मकुष्ठकाः । निष्पावा चेलाः शिम्बिसहशा दक्षिणापथप्रसिद्धाः इति कश्चित् । चरका वनमुद्राः । यावनालो जोण्डरीति प्रसिद्धः । तथा च निघण्टुः—यावनालो देवधान्यं जुंद्हिं जुन्नलोनलः । इति । अत्र निष्पावनिषेधः कुष्णविषयः कुष्णधान्यानि सर्वाणीति निषेधात् । यवत्रीही सगोधूमौ तिलसुद्गाः ससर्षपाः । प्रियङ्गवः कोविदारा निष्पावाश्चात्र शोभना इति मार्कण्डेयेन कृष्णेतरस्य विहितत्वात् । शोभनः कृष्णेतरः । स्मृत्यन्तरे — मुद्राढकी मापवर्ज विद्लानि द्दादिति । विद्लानि द्लितुं योग्यानि । मुद्रः कृष्णः । हरित्मुद्रकृष्णमाष्ययामाकेति ब्रह्मपुराणे हरितस्य विहितत्वात् । माषो राजमाषः । तद्रहणं कुल्र्या-द्युपलक्षणम् । तथा च मरीचि:—कुल्र्याश्चणकाः श्राद्धे न देयाश्चेव कोद्रवाः । कटुकानि च सर्वाणि विरसानि तथैव च । इति । आढकी तुवरीति प्रसिद्धा । एतान्वर्जयित्वा विद्लानि द्यादित्यर्थः । नेत्यनुवृत्तौ विष्णुपुराणे—मसूरक्षारवार्ताककुल्लथशणशिप्रवः इति । शणशिग्वादिशाका शाकप्र-करणे प्रपंचयिष्यन्ते । क्षारो यवक्षारादिः । शेषं स्मृतिभ्यो विज्ञेयम् । एतानि धान्यानि निस्तुषानि गव्यदुग्धादिसहितानि च मासं तृप्तिकराणि । तथा च वृद्धयाज्ञवल्कयः मत्स्यपुराणे—तुषहीनानि धान्यानि यान्ति सर्वाणि मेध्यताम् । वर्जयित्वा मसूरात्रं मकुष्टात्राजमापकान् ॥ मसूरादिधान्यत्रयं निस्तुषमप्यमेध्यमित्यर्थः । तथा-अन्नं तु सद्धिक्षीरगोघृतं शर्करान्वितम् । मासं प्रीणाति वै सर्वा-निपतृनित्याह केशवः ॥ कलायाः सर्वेऽपि श्राद्धे देयाः । कलायाः सर्वे एव चेति वस्यमाणत्वात् । तद्भाव आरण्याभिः प्राम्याभाव आरण्याभिरीषधीभिर्मासं तृप्तिः पितृणामित्यर्थः । आरण्या अरण्ये भवाः इयामाकप्रभृतयः । अर्ण्याण्णो वक्तव्य इति णप्रत्ययः । तथा च मार्कण्डेयः—'राजझ्यामाकझ्या-माको तद्वचैव प्रसातिका । नीवाराः पौष्कलाश्चैव धान्यानि पितृतृप्तये ' इति । पौष्कला नीवार-विशेषाः । विष्णुपुराणे—व्रीह्यश्च यवाश्चेव गोधूमाः कङ्क्षसर्षपाः । मापा मुद्राः सप्तमाश्च अष्टमाश्च कुलत्थकाः । इयामाकाश्चैव नीवारा जर्तिलाः सगवेधुकाः । कोविदारसमायुक्तास्तथा वेणुयवाश्च ये । प्राम्यारुण्याः स्मृता होता औषध्यश्च चतुर्देश । इति । आद्याः सप्त प्राम्याः । अष्टमाद्या आरण्याः । 'मूलफलेरोपधीभिर्वा' अत्रानुपूर्व्या ओषधीशब्दः प्रथमं व्याख्येयः । तथा चोक्तम्—अतिरिक्तं पदं त्याज्यं हीनं वाक्ये निवेशयेत् । विप्रकृष्टं तु संदृध्यादानुपूर्व्या च कल्पयेत् । इति । वाशब्दोऽभावे । ओषध्यभावे फलमूलादिना मासं तृप्तिरित्यर्थः । तथा च वृद्धयाज्ञवत्कयः—अन्नाभावे तु कर्तव्यं शाकमूलफलादिना । इति । अथ पुनरोषधिमहणम् अरण्योपध्यभावे विहितप्रतिपिद्धौषधिप्राध्य-र्थम् । तथा च मार्कण्डेयः—गोभूमैरिक्षभिर्भुद्गैश्चीनकैश्चणकैरपि । श्राद्धेषु दत्तैः प्रीयन्ते मासमेकं पि-

तामहाः । इति । मुद्रा वन्याः । चीनकस्तृणधान्येषु कङ्क्षभेदः । उद्यना अपि—नीवारमाषमुद्राश्च गोधू-माः शाल्यस्तथा । यवाश्च चणकाश्चेव सर्वकङ्कः प्रशस्यते । इति । ततश्च प्राम्या आरण्या विहितप्रतिषि-द्धाः । फल्लानि मूलानि पूर्वपूर्वाभावे उत्तरोत्तरःणि क्रमेण प्राह्माणीत्यर्थः । अथवा समुचयार्थमोषधि-प्रहणम् । तेनौषधिसहितान्येव फलादीनि तृप्तिकराणीत्यर्थः । तथा ह्यत्तरं सूत्रं सहान्नेनेति । मनु-रिपि—भक्ष्यं भोज्यं च विविधं मूलानि च फलानि च। हृद्यानि चैव मांसानि सर्वे द्द्याद्मत्सरी। इति । मूलफ्लैरद्रिवेति वा पाठः । तथा च सूत्रान्तरम्—मूलफ्लैरद्रिवेति । सर्वाभावेऽद्भिस्तृप्तिरि-त्यर्थः । तथा च-पराधीनः प्रवासी च निर्धनो वापि मानवः । मनसा भावशुद्धेन आद्धं दुद्यात्ति-लोदकम् । अनुकल्पोपलक्षणं चैतत् । तेनोपवासादिकमपि ज्ञेयम् । आपो निषिद्धातिरिक्ताः । तथा च भरद्वाजः—नक्तोद्भृतं तु यत्तोयं पल्वलाम्बु तथैव च वर्जयेदिति शेषः। मार्कण्डेयोऽपि–दुर्गन्धि फेनिलं चाम्बु तथात्पप्रदरोदकम् । यन्न सर्वार्थमुतसृष्टं यचाभोज्यनियोजनम् । तद्वर्षं सलिलं तात सदैव पितृकर्मणि । इति । मूलप्रहणं दशविधशाकोपलक्षणम् । तथा च--मूलपत्रकरीराप्रफलकाण्डा-<mark>धिरूढकम् । त्वक्पुष्पं कवकं चेति शाकं दशविधं स्मृतम् । इति । मृहं मृहकादि । पत्रं पालक्यना-</mark> डीवादि । करीरं वंशाङ्कुरादि । अयं प्लक्षवेत्रादीनाम् । फलं कृष्माण्डादि । काण्डं सार्षपवास्तुका-दि । अधिरूढकं तालास्थिमज्ञादि । विङ्मातुलुङ्गादि । पुष्पं तिन्तिडीककाञ्चनारादि । कवकं शि-लीन्ब्रादि । मार्कण्डेयः—विदारीभिर्भुरुण्डैश्च विसैः शृङ्गाटकैस्तथा । केचुकैश्च तथा कन्दैः कर्कन्यूव-द्रैरपि। पालेवतैरारुकैश्चाक्षोडै: पनसैस्तथा। काकोलै: क्षीरकाकोलैस्तथा पिण्डालकै: शुभै: । लाजा-भिश्च शिलाभिश्च त्रपुसोर्वाकचिर्भटैः । सर्षपै राजशाकाभ्याभिङ्गदै राजतन्तुभिः । पियालामलकैर्मुख्यैः फल्गुभिश्च तिलम्बकैः । वेत्राङ्कुरैस्तालकन्दैइचुकुकाक्षीरिकावचैः । मोचैः समोचैर्लकुचैस्तथा वै वीजपुत्र-कै:। मुखातकैः पद्मकलैर्भक्ष्यभोज्येस्तु संस्कृतैः । रागखाण्डवचोष्येश्च त्रिजातकसमन्वितैः । द्त्तैस्तु मासं प्रीयन्ते विधिवत्पितरो नृणाम् । इति । अस्यार्थः-विदारी कृष्णवर्णभूकृष्माण्डफलमिति । माधवीये-विदारीति प्रसिद्धा विदारी तस्याः कन्द्मिति शेष इत्यन्यः । भुरुण्डो जलप्रभवः कन्द्विशेष इति मखरीकारः । केचुकः कचूराख्यशाकः । जलप्रभवः कन्दविशेष इत्यन्यः । विसं मृणालम् । शृङ्का टकं जलजं त्रिकण्टकफलम् । सिघारा इति प्रसिद्धम् । कन्दः सूरणकन्दः । कर्कन्धः स्वादु वद्रीफलम् वद्रमन्यद्वद्रफलम् । पालेवतं जम्बीराकारं फलं काइमीरप्रसिद्धम् । आरुकं आरुकन्दः । आक्षोडः पार्वतीयपीलुफलम् । पनसैः कण्टिकफलैः कटहर इति प्रसिद्धैः । काकोलैर्मधुराफलैः । क्षीरकाको-ल्रस्तद्भेदः । पिण्डालुकैश्चतुभेदैः । तथा च मनुः—पिण्डालुकं कुगन्धं च मध्वालु स्यात्तु रोमशम् । राङ्काराङ्कर्सकारां कष्टालु खल्पकामिति । लाजा भ्रष्टधानाः । तथा च राङ्कः—लाजान्मधुयुतान्द्-द्यात्सक्तूञ्छर्करया सह । इति । शिला शैलेयम् । त्रपुसं त्रपुसीफलम् । उर्वारु स्वाटुकर्कटी । चिर्भट: कटुकर्कटी । सर्षपो गौरसर्षपशाकम् । राजशाकं शाकविशेषः । कृष्णसर्षपशाकविशेषमिति मायवीये । तन्न तस्य प्रतिषेधात् । इङ्कद्स्तापसतरुः । राजतन्तुः … प्रियालो राजादनम् । निघण्ट्रेक्तेः । प्रियाला द्राक्षा वा । फल्गु काकोदुम्बरिकाफलम् । अतिलम्बकैः ः तालकन्दैस्तालमूलीकन्दैः । चुकिकाम्लिकाफलं तित्तिडीफलमित्यर्थः । नागरङ्गतित्तिडीति स्मृत्यन्तरवचनात् । क्षीरिका फलाव्यक्षम् । मोचा कदली-फलम् । लक्कचैलिकुचफलैः । वीजपुत्रकैर्मुखातकैः । पद्मफलैर्वदर इति प्रसिद्धैः । सक्ष्यं कटुकमोदका-दि भोज्यं भोजनमोदनादिसूप्युक्तम् । रागवाडवाः रसालादिपानविशेषाः । तथाच निघण्टुः— मार्जिता शिखरिण्युक्ता रसाला सुरभिस्तथा । औषधी षाडवाख्या च चतुर्जातकसंयुता । इति । चतुर्जातकं वक्ष्यमाणम् । सुसंस्कृतैरिति मेलविशेषैः । तथा च सृपकारशास्त्रम्-अर्थाढकं सुचिरपर्युषि॰ तस्य दक्ष्तः षण्डस्य षोडशपलानि शशिप्रभस्य । सर्षिः पलं मधु पलं मरिचं द्विकर्षे शुण्ड्याः पलार्थ॰

मथवार्थपळं चतुर्णाम् ॥ ऋक्ष्णं पटे ळळनया मृदुपाणिघृष्टा कर्पूरधूळिसुरभीकृतभाण्डसंस्था । एषा वृकोदरकृता सरसा रसाला या खादिता भगवता मधुसूदनेन ॥ इति । चोष्यैराम्रादिकैः फ्लैः। त्रिजातकं त्वगेलागन्धपत्रमेलनम् । तथा च निघण्टुः—त्वगेलापत्रकैस्तुल्यैश्विसुगन्धि त्रिजातकम् । नागकेसरसंयुक्तं चातुर्जातकमुच्यते । इत्यादि । वायुपुराणे—विल्वामलकमृद्गीकापनसाम्रातदाडि-मम् । चव्यं पालेवताक्षोटखर्जुराम्रफलानि च । कसेरः कोविदारश्च तालकन्दं तथा विसम् । तमालं शतकन्दं च गन्धाळ् शीतकन्दकम्। कालेयं कालशाकं च सुनिषणां सुवर्चला। मांसं शाकं दिध क्षीरं चेयु वेत्राङ्कुरस्तथा । कधूटः किङ्किणी द्राक्षा ठकुचं मोचमेव च । कर्कन्धू शीवकं वारं तिन्दुकं मधुसाह्ययम् । वैकङ्कतं नालिकेरं शृङ्गाटकपरूपकम् । पिपली मरिचं चैव पटोलं वृहती-फलम्। सुगन्धि मत्स्यमांसं च कलायाः सर्वे एव हि। एवमादीनि चान्यानि स्वादूनि मधुराणि च। नागरं चात्र वै देयं दीर्घमूलकमेव च । इति । अस्यार्थः । मृद्वीका गोस्तनी द्राक्षा । पनसो व्याख्यातः । आम्रातकः कपीतनः । चन्यं चिवका । पालेवतमुक्तम् । आक्षोटोऽप्युक्तः । कसेरुर्भद्रमुस्ता । तालकं तालीति प्रसिद्धम् । शतकन्दं शतावरी । गन्धालः कर्चूरशाकम् । शीतकन्दं शाल्कम् । कालेयकं दारुहरिद्रा, करालाक्षं शाकमिति गोविन्दराजः । सुनिषण्णं वितुन्नशाकम् । सुरनुनीति ख्यातं जलभवं शाकमिति कश्चित्। सुनिषणं चाङ्गेरीसदृशशाकं वा। चाङ्गेरीसदृशैः पत्रैः सुनिषण्णकमु-च्यते । शाकं जलाशये देशे चतुःपत्री निगद्यते । इति सुश्रुतोक्तेः । सुवर्चला ब्रह्मसुवर्चला । सूर्या-वर्त इति गोविन्द्राजः । कट्फलः श्रीकर्णिका । किङ्किणी द्राक्षा । लक्क्चो लिक्कचः । मोचा कद्ली-फलम् । कर्कन्धूरुक्ता । श्रीवकं वपुष्टा । वारं पियालविशेषः । तिन्दुकोऽसितसारः । शृङ्गाटकमुक्तम् । परूषकं फेरुस इति प्रसिद्धं फलम् । वृहती निदिग्धिकाफलम् । वरीकटाईति प्रसिद्धम् । दीर्घमूलं तुण्डिकेरीफलम् । मूलकमित्यन्यः । पटोलो दीर्घपटोलो राजीफलमित्यर्थः । चचेडा इति लोके । यत्तु-गन्धारिका पटोलानि श्राद्धकर्मणि वर्जयेत् । इति पटोलनिषेधः स क्षुद्रपटोलविषयः । तथा च निघण्टु:-पटोली स्याहितीयान्या स्वादुपत्रफला च सा । इति । शेवं प्रसिद्धम् । कुमारेश्वर-संवादेऽपि–पालेवतकमृद्वीकाखर्जूराम्रकसेरुका । विल्वामलकमाक्षोटपनसाम्रातकानि च । चेंचुवेत्रा ङ्कुराः शाकं ''लमोचमेव च । शीतकन्दं विसं नालिकेरं कट्फलकं तथा । इत्याद्यमेध्यमन्यच प्रदेयं श्राद्धकर्मणि । चेचुः शणभेदः । इतरस्य निषेधात् । चेंचुर्मढाकं शाकमित्यन्यः । वर्ण्यशाका-न्याह् विष्णुः—भूस्तृणशिमुसर्षपसुरसार्जककूष्माण्डालाबुवार्ताकपालाक्यतण्डुलीयककुसुम्भादि वर्जये-दिति । भूस्तृणो रोहिषः । गन्धचणाख्यं शाकमित्यर्थः । शियु सुहिजन इति प्रसिद्धः । सर्षपो राज-सर्पपः । इतरस्य विहितत्वात् । सुरसा श्वेतिनर्गुण्डी । अर्कजः श्वेतार्कजः । कुहेर इति प्रसिद्धः । पालाक्यः पलकीति प्रसिद्धा । तण्डुलीयकं चौराई इति प्रसिद्धः । वार्ताकं श्वेतवृन्ताकम् । उशनाः-नालिकाशणछत्राककुसुमानम्बुविद्भवान् । कुम्भीकम्बुकवृन्ताककोविदारांश्च वर्जयेत् । वर्जयेद्गुअनं श्राद्धे काञ्जिकं पिण्डमूलकम् । करञ्जं येऽपि चान्ये वै रसगन्धोत्कटं तथा । नालिका प्रसिद्धा । दीर्घनालाभैलापल्लवेति माधवीये । छत्राकं शिलीन्धः । कुम्भी श्रीपर्णिका । केबुकं वृत्तालाबु । वृन्ताकं श्वेतम् । कोविदारश्चमरकम् । गृञ्जनो हरिद्रवर्णः पलाण्डुविशेषः । काञ्जिकं प्रसिद्धम् । कर अं चिरिविल्वफलम् । पुराणेऽपि-वांशं करीरं सुरसं सर्जकं भूस्तृणानि च । अवेदोक्ताश्च निर्यासा लवणान्यौपधानि च । भरद्वाजोऽपि—स्वल्पाम्बुकूष्माण्डफलं वज्रकन्दं च पिपली। शिबिकानि करीराणि कोविदारगवेधुका । कुल्लथशणजम्बीरकरम्भाणि तथैव च । अञ्जादन्यद्वक्त-पुष्पं शिमुक्षारं तथैव च । एतानि नैव देयानि सर्वस्मिन् श्राद्धकर्मणि । इति । पैठीनसिः — वृन्ताक-नालिकापोतकुसुम्भाइमन्तकाश्चेति शाकानामभक्ष्या इति । स्मृत्यन्तरम्—पिण्डालुकं च शुण्डीरं

करमर्दे च नालिकम् । कृष्माण्डं बहुबीजानि श्राद्धे दुःवा ब्रजत्यथः । भविष्येऽपि—लगुनं गृञ्जनं चैव पलाण्डुं कवकानि च । वृन्ताकनालिकालावु जानीयाज्ञातिदृषिकाः । तानिति(?) । एषामर्थः— वांशं करीरं वंशाङ्कुरः। सुरसं पर्णास इत्यन्यः। सर्जकं शालफलम्। पीतसार इत्यन्यः। अवेदोक्ता निषिद्धाः हिङ्ग्वादीनां विषयमेवाये वक्ष्यामः । ऊपरणिकृतलवणानि वर्ज्यास्तिस्नमसूराश्च कोद्रवा लवणं कृतम् । इति वचनात् । सैन्धवसामुद्रादीनां विहितत्वात् । तथा च-लवणे सैन्धवसामुद्रे इति । अपि च-सैन्धवं लवणं यच यच मानससंभवम् । पवित्रे परमे ह्येते प्रत्यक्षे अपि नित्यशः । मानससंभवं सांभरीति प्रसिद्धमिति हलायुधः । करीरगृढपत्रं करील इति प्रसिद्धम् । कोविदार उक्तः वज्रकन्दं वनोद्भवः सूरणः । गवेधुकाः । शणं शणपत्राणि । जस्वीरो दन्तशठफलम् । करम्भाणिः । क्षारं यवक्षारम् । सौवर्चलं सौवर्चकादिलवणानि । पोतं पोतिकाशाकम् । अश्मन्तको महोलीवृक्ष इति प्रसिद्धस्तच्छाकम् । वृन्ताकं श्वेतम् । तथा च देवः—कण्डू रं श्वेतवृन्ताकं कुंभाण्डं च विवर्जयेत् । इति । उपमन्युरपि—नाश्रीयाच्छ्रेतवृन्ताकं मातुलानीं तथाण्डकम् । अण्डकं छत्राकम् । मातुलानी भङ्गेति । कण्डूरं कपिकच्छः । तत्फलं खर्जूरफलमित्यर्थः । कुंभाण्डं वृत्तालाबुसदशफलम् । पिण्डालु पेण्डारु इति प्रसिद्धम् । ग्रुण्डीरः । करमर्दकः करवन्दाफलानि । बहुवीजानि वीजपूरकादीनि । पलाण्डुः श्वेतकन्दः पलाण्डुविशेषः । लग्ननं दीर्घपत्रं च पिच्छगन्धो महौषधम् । करण्यश्च पलाण्डुश्च लतार्केश परालिका । गृञ्जनं पतनेष्टश्च पलाण्डोर्दशजातयः इति सुश्रुतोक्तेः । कवला शिलीन्धः । कुमारेश्वरसंवादेऽपि—वर्ज्यास्तत्र मसूरास्तु कोद्रवा छवणं कृतम् । तन्दुछीयकमुद्दाछं, भूस्तृणं सुरसां शियुं पालक्या सुमकं तथा । पिण्डमूलं च वंशायं लोहितत्रश्चनानि च । पलाण्डुं विद्वराहें च छत्राकं यामकुक्कटम् । लग्जनं गृञ्जनं जम्बूफलानि कवकानि च । तन्दुलीयकमुदालराजभाषासु···रपि । कृष्णा-जाज्योतसीतैलं पयश्चाजाविकम् । इति । सुमकं खादिरीसंज्ञकं जलभवं शाकम् । सुदालः कोवि-दारः । आसुरी राजिका । कृष्णाजाजी कृष्णजीरकः करोंजीति प्रसिद्धश्च । अतसी क्षमा । शेषं प्रसिद्धम् । हारीतः--- वटप्रक्षौदुम्बरद्धित्थं नालमातुलङ्गफलानि अक्ष्येदिति । प्रक्षः पर्कटी । दिधित्थः कपित्थः । मातुळुङ्गो बीजपूरकः । अत्रैतिचिन्त्यते । किम् पिप्पळीमरिचहिङ्गूनां निषेध उत विधिः । उभयथा वचनदर्शनात् । तथाहि विष्णुः—पिप्पलीसुमकभूस्तृणेत्यादिः । शङ्कोऽपि— पिप्पली मरिचं चैव तथा वै पिण्डमूलकम्। कृतं च लवणं सर्वे शायं च विवर्जयेत्। ब्यासः— अश्राद्धेयानि धान्यानि कोद्रवाः पुलकास्तथा । हिङ्कुद्रव्येषु शाकेषु ''लङ्काला शुभास्तथा । द्रव्येषु हिड्डः । शाकेषु कालानः शुभा च निषेद्धेत्यर्थः । पुलकाः पुलकाहश्च छन्दसः । कालानः कृष्णा-र्जकः कुहेर इति प्रसिद्धः । ग्रुभा ग्रुभाख्यः शाकविशेषः इत्यादिनिषेधः । विधिस्तु—पिप्पली मरिचं चैव पटोलं वृहतीफलम् । इति वायुपुराणे । कुमारेश्वरसंवादेऽपि—पिष्पली मरिचं हिङ्कु पटोलं वृह-तीफलम् । इत्यादि । आदिपुराणेऽपि—मधूकं रामठं चैव कर्पूरं मरिचं गुडम् । इत्यादि । रामठं हिङ्कः । एवं वचनविप्रतिपत्तौ केचिदाहुः-पिष्पलीमरिचहिङ्गूनां संस्कारकःवेन विधिः केवलानां प्रतिषेधः । अपरे तु संस्कारान्तराभावे विधिग्न्यथा नेत्याहुः । षोडशिप्रहणवद्विकल्प इत्येके । एवं च संस्कारकत्वेन विधिर्युक्तः प्रतिभाति । वेसवारत्वेन स्वादूनि मधुराणि चेति स्वादुत्वविध्यु-पपत्तेः । तथा च—शुण्ठीमरिचपिष्पल्यो धान्यका वाहिकिङ्गुकम् । पिष्पलीमूलसंयुक्तं वेसवार इति स्मृतम् । इति । शङ्कः - कृष्णाजाजी विद्धं चैव सीतपाकी तथैव च । वर्जयेद्यवणं सर्वे तथा जम्बू-फलानि च । कृष्णाजाजी कृष्णजीरकः । विद्धं विद्याख्यम् । लब्णं सर्वसैन्धवसमुद्रसां सरिव्यतिरि क्तम् । ब्रह्माण्डपुराणे—आसनागृहमन्नाद्यं पादोपहतमेव च । अमेध्यादागतैः स्पृष्टं शुक्तं पर्युषितं च यत् । द्विःस्विन्नं परिदग्धं च तथैवाप्रावलेहितम् । शर्कराकीटपाषाणैः केहौर्यचाप्युपहृतम् । पिण्याकं

मिथतं चैव तथातिलवणं च यत् । सिद्धाः कृताश्च ये भक्ष्याः प्रत्यक्षलवणीकृताः । वाग्भावदृष्टाश्च तथा दुष्टेश्चोपद्भतास्तथा । वाससा चावधूतानि वर्ज्यानि श्राद्धकर्मणि । इति । आसना-रूढमासनोपरि धृतम् । पादोपहतं पदा स्पृष्टम् । अमेध्यादागतैश्चर्मकाराद्यपवित्रस्थानादा-गतैर्शुद्धैः स्पृष्टम् । द्विःस्वित्रं द्विःपकम् । परिदग्धमतिदग्धम् । अयावलेहितं आद्धात्पूर्वमास्वा-दितम् । पिण्याकं तिलकरकः । मथितं करेण विलोलितं निर्जलं दिध । करेण मथितं द्धीति निषेधात् । मथितं तक्रमित्यन्यः । सिद्धा भक्ष्या आमलकाद्यः प्रत्यक्षलवणेन मिश्रिताः। तथा—द्धि शाकं तथाऽमक्ष्यं शुक्तं चौषधिवर्जितम् । वर्जयेतु तथान्यच सर्वानभिषवानिष । अभक्ष्यं दिध शाकं च वर्जयेदित्यन्वयः । अन्यन्निषिद्धमित्यर्थः । अभिषवाः संधानानि । शुक्तमनम्लवस्तु कालान्तरेण द्रव्यान्तरेण वा ह्यम्लं न स्वभावतोऽत्यम्लम् । तथा च वृह-स्पति:-अत्यम्लं शुक्तमाख्यातं निन्दितं ब्रह्मवादिभिः । इति । अत्रापवादः शङ्क्षेनोक्तः । दिध भक्ष्यं च शक्तेषु सर्वे च द्धिसंभवम् । ऋचीसपकं भक्ष्यं स्यात्सर्पिर्युक्तमिति स्थितिरिति । अनिप्रक ऊष्मा ऋचीसं तेन पक्तमाम्रादि घृतयुक्तं भक्ष्यमित्यर्थः । वायुपुराणेऽपि—भक्ष्याण्येव करंभाश्च इष्टका घृतपूरिका । कुशरो मधुसर्पिश्च पयः पायसमेव च । द्धि गन्यमसंस्पृष्टान्भक्ष्यात्रानाविधानपि । शर्कराक्षीरसंयुक्ताः पृथुका नित्यमक्षयाः । सक्तृत् लाजांस्तथापूपान्कल्माषान्व्यश्जनैः सह । सर्पिः-स्निग्धानि सर्वाणि दुःना संस्कृत्य भोजयेत् । श्राद्धेष्वेतानि यो दद्यात्पितरः त्रीणयन्ति तम् । इति । करम्भो द्घ्यक्ताः सक्तवः । इष्टकाः कासारखण्डानि । पृथुकश्चिपिटः । असंसृष्टभक्ष्याः स्वकीयभक्ष्याः । लाजा भ्रष्टत्रीहितण्डुलाः । अपूपा मण्डकाः । कुल्माषो यावकः । एतानि पर्युषितान्यपि घृतस्निग्धानि दृष्नाम्बुना च संस्क्वतानि अक्ष्येदिति पर्युषितापवाद इत्यर्थः । यितकचिन्मधुना मिश्रं गोक्षीरघृत-पायसैः । दत्तमक्ष्यमित्याहुः पितरः पूर्वदेवताः । इति मत्स्यपुगणवचनादित्यलं बहुना । शेषं स्मृति-भ्योऽनुसंधेयम् । अन्नाभावे फलमूलैस्तृप्तिरित्युक्तम् । तत्रोपायविधिमाह 'सहान्नेनेतरास्तर्पयन्ति' फलमूलैरन्नेन सहेतराः पितृंस्तर्पयेयुर्ने केवला इत्यर्थः । लटो लिङ्गेत्वात् । अत्रान्नेनेति तृतीययैव सहार्थे छन्धे सहिति प्रहणं विस्पष्टार्थं नान्नस्याप्राधान्यार्थम् । अथ सहयुक्तेऽप्रधान इति पाणिनिस्म-रणविरोधादन्नस्य कथमप्राधान्यं नेति । उच्यते । अविवक्षितत्वेनास्य दोषस्य परिहृतत्वात् । तथा चाविवक्षेव हि शब्दस्य प्रधानं कारणं न वस्तुसत्तेति । न चान्नमन्तरेण तृप्तौ मूलफलादेः सामर्थ्या-तिदायः । प्रधानगुणभावसंभवोपपत्तेः । तस्माद्विस्पष्टार्थमेव सहेत्युक्तम् । सहान्तेनोत्तरास्तर्पयन्ति इति कचित्पाठस्तत्रोत्तरा मूलफलाद्यस्तेनैव सह तर्पयन्ति तृप्तान्कुर्वन्ति न केवला इत्यर्थः। एवं न हिंस्यात्सर्वभूतानीत्यहिंसाधर्मेण तृप्तिमभिधायेदानीं हिंसाधर्मेणाह ' छागोस्रमेषानालभ्य ' छागो वर्कः । उस्रस्तूपरः । स च शृङ्गहीनश्छागादिः । तथा च श्रुतिः । तूपरो वा अविवाण इति । मेपो मेद्रः। एतान्पित्रदेशेन हत्वा पचेदित्यर्थः । तथा चात्रिः—मधुपकें च सोमे च दैवे पित्र्ये च कर्मणि । अत्रैव पशवो हिंस्या नान्यत्रेति कथंचन । स्कन्दसंवादेऽपि-अर्थे देवितृणां हि यो हिनस्ति पश्र्निद्वजः । स यज्ञफलमाप्नोति ते च यान्ति परां गतिम् । जाबालोऽपि-हिनस्ति यत्परात्स्वार्थमुद्दिरयेव स पापभाक् । श्राद्धापदेशतो हिंसन्नपि स्वार्थे न दुष्यति । इति । अत्रैक आहु:--उस्रो वलीवर्दः । तथा च--महोक्षं वा महाजं वा श्रोत्रियायोपकरुपयेदिति । तद्यु-क्तम्, महोक्षराव्देन तूपरस्योक्तत्वात्। तथा च जाबालः—विषाणोद्भवकाले तु यो विषाणविवर्जितः। तं महोक्षं वद्नत्याद्यास्तूपरं चापि पावनम् । इति । महोक्षः पक्षी वा मनोक्ष इति प्रसिद्धः । तथा च जातूकण्यः-किंचिह्नोहितवणों यो दीर्घपुच्छो गुरुखरः । हस्वत्रोटिस्तु यः पक्षी स महोश्लोऽति पावनः । इति । किंच वृषस्याभक्ष्यत्वमुक्तम् । तथा चेश्वरः—साक्षाद्धमों वृषः प्रोक्तो मन्मूर्तिमम

वाहनः । तं पदापि हि यो हन्ति तेनाहं स्कन्द् ताडितः । वृद्धदेवलोऽपि--वेसगेऽस्रगजश्चाश्ववृपभा-न्करिमाचलम् । रासमं प्राच्य च भवेद्धिहृमिह्ना भवे भवे इति । करिमाचलः शृगालः । उस्रः शतबिलिनिमिः इत्यन्ये उस्रः शतबलादुम्नस्तु परे गभस्तिष्ठित्यभिधानात् । तद्पि न । पश्चालम्भ-प्रकरणात् । न हन्यान्मत्त्यसूकरौ । इति निषेधाच । अत्रश्चोस्रशन्देनात्र कलौ छागमेषावेव । पशुपं-चकमध्ये तयोरेव भक्ष्यत्वाद्वेदोक्तत्वाच । तथा च श्रुति:—पुरुषोऽश्वो गौरविजो भवते तावता वै सर्वे पराव इति । गोभिलसूत्रं च-छागोऽस्रमेषा आलभ्या इति । ननु च छागमेषप्रहणेनैव तल्लक्षे: किमर्थमुस्रवहणम् । उच्यते-विशेषविष्यर्थत्वादित्यदोषः । तथा च स्कन्दसंवादे-वार्ध्वानसं महाशस्को लोहाजस्तूपरं घृतम् । दद्यादेतद्भवेदत्तमानन्त्याय तिला मधु । अन्यच-अनन्ता खङ्गमांसेन लोहच्छा-गेन तुपरात् । इति । अत्र कश्चिद्धाष्यकृदाह-छागोस्त्रमेपानिति पुंस्त्वमविवक्षितम् । उपादीयमान-त्वात्पशुना यजेतेतिवत् । सर्वासां पशुजातीनां मारणे भक्षणे तथा । विधाने न तु दोषः स्यादन्यथा नरकं ब्रजेत्। इति । अन्ये त्वाहु:-पशुना यजेतेत्यत्रापि पुंस्त्वस्यैव विवक्षितत्वान् पुंज्यक्तिरेव वध्या न स्त्रीव्यक्तिरिति । अत्रानूचानाः प्रमाणम् । 'क्रीत्वा लब्ध्वा वास्वयंमृतानाहृत्य पचेत् ' वाशव्दः पशुवधाभावे । अस्वयंमृतप्रहणं निषिद्धवर्जनोपलक्षणम् । तेन पश्वभावे विहितमृगपक्ष्यादिमांसानि क्रयलभ्यान्याहृत्य पचेन्न निषिद्धमित्यर्थः । विना मांसेन यच्छ्राद्धं कृतमप्यकृतं भवेत् । इति श्राद्धवै-कल्यापत्तेः । पद्मपुराणे-विना मांसेन यच्छ्राद्धं तन्न तृतिकरं भवेत् । कञ्यादाः पितरो यस्मात्तस्मात्ते-<mark>नैव तान्यजेत् । इति । अत्रैके</mark>ऽकारविश्लेषमबुद्धा स्वयं मृतानपि वेत्याहुः । तद्युक्तम् । तेपां निषिद्धत्वात् । तथा च स्मृति:-उच्छिष्टस्य घृतादानं मृतमांसस्य भक्षणम् । अङ्गुल्या दन्तकाष्ठं च तुल्यं गोमांसभक्षणैः। इति । महाभारतेऽपि-विषक्षद्महतं चैव व्याधितिर्यग्वतं तथा । न प्रशंसन्ति वै श्राद्धे यच शस्त्रविवर्जितम् । विषच्छन्नारण्ये पतितफलादौ विषप्रक्षेपस्तेन हतं तिर्यग्घतं सिंहच्या-व्यविरिक्तवृकादिहतम् । तयोरभ्यनुज्ञानात् । तथा च—सिंहव्याव्यहतं च यत् । इति । प्रज्ञस्त-मिति शेषः । अथवा श्राद्धे तस्य निषेधो विधिर्नित्यभोजनविषयः । एकमुल्दवात् । शस्त्रविवर्जितं स्वयं मृतम् । अनुपाकृतमांसानि सौनं वल्छरमेव च । स्मृतिलोकनिषिद्धांश्च मृगमीनाण्डजानपि ॥ सौनं हिंसास्थानभवम् । अनुपाकृतं संस्कारहीनम् । वल्छरं ग्रुष्कं वर्जयेदिति । पृष्ठमांसं वृथामांसं वर्ज्यमांसं च पुत्रक । न भक्ष्यति सततं नरके रजनीचरेत् । इति । शेषमन्यतो ज्ञेयम् । ननु च फ-लमुलैरौषधीभिर्वेत्यहिंसाधर्मेण तृप्तिमुक्त्वानन्तरं छागोस्रमेषानालभ्येति हिंसां विधायेदानीं ऋयलाभौ सूत्रयता वाशब्देन हिंसा निषिद्धेति । तथा च-कन्दमूलफलाभावे मांसान्याहुर्मनीषिणः । पुण्यानि मुनिगीतानि लब्धानि च वर्ध विना ॥ इति चतुर्विशतिमते । महाभारतेऽपि—क्रीत्वा स्वयं ह्यन-स्पाद्य परोपहृतमेव वा । देवान्पितृनर्चियत्वा खादन्मांसं न दुष्यित ॥ एष उक्तो विधिर्वह्मन् सर्वकाम-फलप्रदः । इति । तस्माद्वाशब्देन हिंसां निषिध्य ऋयलाभावेव सुत्रकाराभिमताविति । अत्रोच्यते— यदुक्तं हिंसानन्तरं क्रयलाभौ सूत्रयता हिंसा निषिद्धेति तन्न, पशुवधासंभवे क्रयलाभयोककत्वात् । तथा च स्कन्दसंवादे—मांसाभावे कृते आद्धे ध्यायन्ति पितृदेवताः । करिष्यति सुतो लब्ध्वा आद्धं पश्चात्तु सामिषम् ॥ ददाति लब्ध्वा मांसं न तं शपन्ति रुषा मुद्दः । इति । मांसाभावे पश्चसंभवे । यत्त्वभिहितं कन्दमूलफलाभाव इत्यनेन हिंसा निपिद्धेति । तद्य्ययुक्तम् । कन्दमूलफलाद्यभावे वधं विनेत्यहिंसाधर्मेण प्रतिपादकत्वात्र हिंसा निषिद्धेति । यचाभ्यधायि—क्रीत्वा स्वयं वाष्युत्पाद्येत्या-दिना ब्राह्मविधिरिति । तद्पि मन्दमिव । तस्यापि मांसभुग्दाक्षिणात्यपुरत्वेन तद्देशविपयत्वात् । दृरयते च देशविषयो ह्याचारः । तथा च वृहस्पतिः—उदुह्यते दाक्षिणात्यैर्मातुलस्य सुता द्विजैः । मध्यदेशे चर्मकाराः शिल्पिनः खगवासिनः। मत्स्यादाश्च नराः सर्वे गम्या नृणां रजस्वलाः। पर्वते

मद्यपा नार्यो नैते दण्डस्य चाईकाः । इत्यादि । पठन्ति च-एथिन्यास्त्रिषु भागेषु मांसभक्षणमा-चरेत्। पृथिव्या दक्षिणे भागे तन्निषेधं समाचरेत्। इति। यत्तु बृहत्प्रचेतोवचनं न देशानां न वि-प्राणां न युगानां द्विजोत्तमाः। धर्मशास्त्रेषु वै भेदो हदयते मांसभक्षणे। इति । तद्दक्षिणव्यतिरिक्तदेश-विषयमित्यविरोधः । किं च यद्येवं नाभविष्यत्तर्द्धप्रीषोमीयं प्रामालभते छागोस्रमेषानालभ्येत्यादिविहि-तिहंसाप्रतिपादकानि वाक्यान्यनर्थकान्यभविष्यन्निति । तस्मात्पशुवधासंभवे क्रीत्वा लब्ध्वा वेति सूक्त-मिति सिद्धम्। इदानीं मृगोरभ्रकिरिछागपार्षतेणपतित्रणाम् । मांसं विशारशशयोहरोश्च क्रमतः सुरान्। धिनोति च पितृंश्चेव मासान्पायसमेव च । इत्यादि वचनविहितां तृप्तिमुपक्रमते—' मासद्वयं तु मत्स्यैः ' मत्स्याः पाठीनाद्यो विहिता न निषिद्धास्तैर्द्धिमासं तृप्तिरित्यर्थः । तथा च मतुः—द्वौ मासौ मत्स्यमांसेनेति । तु शब्दो विशेषणार्थः । तेन मत्स्यविशेषे कालविशेष इत्यर्थः । तथा चाप-स्तम्बः--शतवलेर्मत्स्यस्य मांसेनाक्षया तृप्तिरिति । यत्तु मत्स्यैश्चतुरो मासानिति पैठीनसिवचनं तत्स-शलकविषयम् । तथा च यमः—सशलकाश्चतुरो मासानिति । प्रीणयन्तीति शेषः । नतु च-मत्स्यांश्च कामतो जग्वा सोपवासहयहं वसेत्। इति प्रायश्चित्तस्योक्तत्वात्कथिमिति। उच्यते—तस्य नित्य-भोजनविषयत्वाद्देविपत्रनिवेदनविषयत्वाच । तथा चागस्त्यः—ऋते यो हव्यकव्याभ्यां मत्स्यमांसं समर्नुते । लभते पातकमसौ सर्वमांसाशिनां नृणाम् । काण्वोऽपि—कालशाकं च मत्स्यांश्च परमात्रं तिलोदनम् । अनिवेदा न भुक्षीत पितृणां दैवतैः सह । इति । एवं तर्हि—एकतः सर्वमांसानि मत्स्य-मांसानि चैकतः । एकतः सर्वपापानि ब्रह्महत्या तथैकतः । तथा-मत्स्यादः सर्वमांसादः । इत्यादि वचनवृन्दं निर्थकमिति। भैवं वोचः। कार्तिकादिकालविशेषविषयत्वेन समर्थकत्वादक्षिणादिदेशनि-पंथकत्त्वाच । तथा च नारदीये-- मात्स्यं भक्षयेन्मांसं न कौम नान्यदैवहि । इति कार्तिकादिवै-ष्णवकाल इति शेषः । मत्स्यादाश्च नराः सर्वे इति मध्यदेशे वृहस्पतिनोक्तम् । किंच एकत इत्यस्यार्था-न्तरम् । सर्वमांसानि भक्ष्यमांसान्येकत्र तथा भक्ष्यमस्यमांसानि चैकत्र । तथा पापानि सर्वे यज्ञाः ए-कत्र हत्या ब्रह्मज्ञानं चैकत्रेति । पापं यज्ञादिकं कर्मेति शब्दरत्नावली । हत्या स्यादमने ज्ञान इति चन्द्रगो॰ भी। एकत्र शशादिसर्वमांसान्येकत्र मत्स्या एकत्र सर्वे यज्ञा एकत्र ब्रह्मज्ञानमेकतुलायां समानमित्यर्थः। तथा च प्रचेताः—या हि तृतिः पितणां स्यादजवार्श्वाणसादिभिः। सा भवेनमस्यमांसेन दत्तेन श्राद्ध-कर्मणि । इति । तस्माच्छाद्धे मत्स्यैः पितंस्तर्पयित्वा स्वयमपि भुजीतेति निरवद्यम् । तथा च ब्रह्म-पुराणम्—हञ्यकव्यार्थतो विप्रान्भोजियत्वा विधानतः । वैसारिणस्त भुजानो न लिप्येतैनसा द्वि-जः । इति । मत्स्यानाह याज्ञवल्कयः—राजीवान्सिहतुण्डांश्च सशल्कांश्चेव सर्वशः । शंखोऽपि— राजीवान्सिहतुण्डांश्च सशस्कांश्च विशेषतः । पाठीनरोहितौ भक्ष्यौ मत्स्येष्विति हि पावनौ । इति । राजीवाः पद्मवर्णाः । सिंहतुण्डाः सिंहमुखाः । सशस्काः शुक्त्याकारावयवयुक्ताः । जातूकण्याँऽपि— हाराश्च मत्स्येष्विप हि सिंहतुण्डकरोहिताः । क्षुद्रमत्त्येषु केङ्कोऽतिमेध्यो रोहितवन्मतः । इति । निषिद्धमत्स्यानाह स एव-गोमत्स्यो गुच्छमत्स्यश्च चर्मकाराह्वयस्तथा। नैते द्विजातिभिर्भक्ष्यास्तथा चिलिचिमाभिधः । शृङ्कान्न केचिदिच्छन्ति प्रशस्ता हव्यकव्ययोः । अयं विकल्पो नित्यभोजने व्यवस्थित:-प्राघणकादौ । तथा मत्स्यश्चिलिचिमो नाम न भक्ष्यो हि द्विजन्मभिः । चिलिचिमः पीतगौरो नरवाहुसदृशः समुद्रज इत्यायुर्वेदः । नान्यावर्तालिमत्स्य इहिसइ चांग त्रिकण्टकपाहिप्रभृ-तयः क्षुद्रमत्स्याश्च स्मृत्यन्तरेऽवगन्तव्याः । 'मासत्रयं तु हारिणेन' हरिणस्ताम्रमृगस्तन्मांसेन त्रिमासं तृतिरित्यर्थः । एणः कृष्णसारः प्रोक्तस्ताम्रो हरिण उच्यत इति सुभू नेक्त्वात् । कृष्णसारेणाधिक-तृप्तेः । तथा चौशनाः—चतुर्मासान्द्रःणसारणेति । यत्त्वष्टावैणेयेनेति पैठीनसिनोक्तम् , अष्टावैणेय-मांसेनेति च मनुना तत्तृपरकृष्णसारविषयं भवितुमहैति । तूपरस्य विशिष्टोक्तेः । अन्यथोशनसा

विरोधात् । तथा चोक्तम्—स्मृतिद्वैधे तु विषयः कल्पनीयः पृथक्पृथक्। इति । तुशब्दो विशेषार्थः । तेन मृगविशेषे कालविशेष इत्यर्थः । तथा च मार्कण्डेयः—करोति तृप्तिर्नव वै रुरोर्मीसं नसंशयः। रुरुः शम्बरः। शरिद गलितश्रङ्ग इत्यायुर्वेदः । मनुरिय—रौरवेण नवैव तु। यत्तु—रुरुः प्रीणाति पंच वै इति यमोक्तम् , यच पंचरौरवेणेति गोभिलसूत्रं तद्वहुशाखमृगरुरुविषयम् । यत्पुनर्देवले-नो कं-बीन्मासान्रुक्भिर्मृगैरिति तद्धरिणसदृशरुरुविषयम् । न च यथागृह्यविषयो विकल्पो भवि-तुमहैति । मार्कण्डेयः—पुष्णाति चतुरो मासान् शशस्य पिशितं पितृन् । इति । यत्तु देवछेनोक्तम्-रारी: षाण्मासिकी तृतिरिति, राराः प्रिणाति षण्मासानिति च यमेन तद्वृहच्छराविषयमिति अवि-रोधः । अन्यथा विरोधे धर्मस्य वाधापत्तेः । तथा च व्यासः—धर्म यो वाधते धर्मो न स धर्मः कदा-चन । अविरोधात् यो धर्मः स धर्मः सद्भिरुच्यते । तस्माद्विरोधे धर्मस्य निश्चित्य गुरुलाघवम् । तयोर्भूयस्तरं विद्वान्कुर्याद्धर्मविनिर्णयम् । तत्वे विप्रतिपन्नानां वाक्यानामितरेतरम् । विरोधपरिहा-रोऽत्र निर्णयस्तत्वद्शिनः । इति । न च श्वापद्जातेरनेकत्त्रादेवं न घटत इति वाच्यम् । तथा चा-मरः—कद्लीकन्द्लीचीनश्चमूरुपृथकावपि । समूरुश्चेति हरिणा अमी अजिनयोनयः । कृष्णसाररु-रुन्यङ्कुरङ्कुशम्बररौहिषाः। गोकर्णपृषतैणर्थरौहिताश्चमरो सृगाः। गन्धर्वः शरभो रामः सृमरो गवयः शशः । इत्यादयो मृगेन्द्राद्या । इति । एवमन्यत्रापि । चतुर औरभ्रेण पितृणां तृतिरित्यर्थः । तथा च मनुः—उरभ्रेणाथ चतुर इति। उरभ्र आण्रयो मेषः। नव मेषमांसेनेति प्राम्यस्य वक्ष्यमाण-त्वात् । अन्ये त्वाहुर्मेष एवेति । तद्युक्तम् । श्रुतिविहितत्वात्पौनरुक्त्यद्रोपाच । तथा च श्रुति:— वरुणायारण्यो मेष इति । यतु मेषेण पंचमासानिति पैठीनसिनोक्तं तदारण्यतूपरविषयम् । अत्रैत-स्संदिह्यते-किं गवयमांसं भक्ष्यमभक्ष्यं वेति । तत्रैक आहु:—विहितत्वाद्भक्ष्यमिति । तथा च यमः-गावयं रुद्रसंमितान् । एकाद्शमासांस्तृष्यतीति होषः । मार्कण्डेयोऽपि--गवयस्य तु मांसेन तृप्तिः स्याद्शमासिकी । इति । तद्युक्तम् । श्रुतिविरुद्धत्वात् । तथा च श्रुतिः—स यं पुरुषमालभन्त स कि पुरुषो भव श्वां च गां च तौ गौश्च गवयश्चाभवन्तां यमविमालभंत स उष्ट्रोऽभवद्यमञमालभन्त स शरभोऽभवत्तस्मादेतेषां पर्गृनां नाशितव्यमपक्रान्तमेधा हेते पशव इति । श्रुतिस्मृतिविरोधे तु श्रुतिरेव वलीयसीति श्रुतेवलवन्त्राच । न च श्रुतिविरुद्धा स्मृतिरा-द्रणीया । तथा च चतुर्विंशतिमतम्—स्मृतिर्वेदिवरोधेन परित्याज्या यथा भवेत् । तथैव छौकिकं वाक्यं स्मृतिवाधात्परित्यजेत्।।इति।। श्राद्धविषयत्वेन गवयस्याविधिरित्यन्ये । अत्रानूचानाः प्रमाणम् । 'पंच शाकुनेन' शकुनिर्भक्ष्यपक्षी। तन्मांसेनेत्यर्थः। तथा मनुः—शाकुनेनाथ पंच वै। इति। यत्तु शा-कुनैश्चतुरो मासानिति देवलेनोक्तम्, यच चतुरः शाकुनेनेति च गोभिलेन, तद्विहितप्रति-षिद्धहारीतादिपक्षिविषयम् । यच शकुनेन सप्तेति पैठीनसिनोक्तं तद्पि पवित्रकपिश्जलादिपक्षि-विषयम् । सोमपानोद्भवत्वेन पावित्र्यात् । तथा च श्रुतिः—स यत्सोमपानमासत्ततः कपि-अलः समभवदिति । जरत्कारुरपि—गौरः कपिअलो मेध्यः कृकषाला च वर्हिणे । इति । वर्ही नीलकण्ठः । सुमेवाकिंचिह्नोहितवर्णोऽतिदीर्वपुच्छो गुरुखरः । ह्रख्त्रोटिस्तु यः पक्षी स महो-क्षोऽतिपावनः ॥ इति । कोटिइचुञ्चः । भक्ष्यानाह शंखः—तित्तिरिं च मयूरं च लावकं च किपि अलम् । वार्वीनसं वर्तकं च सङ्यानाह यमः सदा । सदेति श्राद्धादेरन्यत्रापि । जाबालः— भक्ष्यः कपिश्जलो नीलस्वाटीवन्यपदायुघः । भक्ष्याविति । नीलः कृष्णतित्तिरिः । कपिश्जलो गौरः । बन्यपदायुघो वन्यकुकुटः । वने जले भवो जलकुकुट इत्यन्ये । तन्न । कलविङ्कं प्रवं हंसिमिति मनुना प्रवशब्देन तस्य निषिद्धत्वात् । चक्रवाकं प्रवं कोकमिति शंखनिषेधाच । भारद्वाज्या मांसेनेति कात्यायनोक्तेर्भरद्वाजो भक्ष्यः । यत्तु, न खादैत्तु भरद्वाजमिति सुमन्तुनोक्तं तद्भरद्वाजोऽन्यस्तद्विष-

यम् । कौडि इति प्रसिद्धः । कुर्कुटहारीतभक्षणे द्वादशरात्रमनाहार इति शंखप्रतिषेधात् । अन्यत्समु-तिभ्यो ज्ञेयम् । वर्ज्यानाह् मनुः---क्रव्यादः शकुनीन्सर्वीस्तया प्रामनिवासिनः । अनिर्दिष्टांश्चैकशफं टिट्टिभं चैव वर्जयेत्। कलविंकं प्रवं हंसं चकाह्वं प्रामकुर्कुटम्। सारसं रञ्जुदालं च दात्यूहं शुकसा-रिके । प्रतुदाञ्जालपादांश्च कोयष्टिनखिविष्करान् । निमज्जतश्च मत्स्यादान्सौनं वल्लुरमेव च । वकं चैव बलाकां च काकोलं खन्जरीटकम् । मत्स्यादान्विद्वराहांश्च मत्स्यानेव च सर्वशः । इति । कव्यादा गृधाद्यः । प्रामनिवासिनः पारावताद्यः अनिर्दिष्टलक्ष्यत्वेनान्विताः । एकशफा अश्वाद्यः । टिट्टिभो निष्ठरशब्दभाषी टिटिहिरीति प्रसिद्धः । कलविङ्को गृहचटकः । प्रवो जलकुर्कुटः । चकाह्व-अकवाकः । रज्जुदालो वृक्षकुर्कुटः । दात्यूहः कालकण्ठः । प्रतुदः स्येनः । जालपादा जालाकारपादाः । कोयष्टिः शिखरी। नखविष्किराश्चकोराद्यः। निमज्जमन्तो मत्स्यादा निमज्ज्यमत्स्यादाः। काकोलो गिरिकाकः । मत्स्यादा अनिमज्जन्तोऽपि । अन्ये प्रसिद्धाः । देवलः — उल्लक्कर्रक्येनगृष्ठकुर्कट वायसाः । चकोरः कोकिलो रज्जुदालकश्चाम ... जकौ । पारावतकपोतौ च न भक्ष्याः पक्षिणः स्पृताः । जर-त्कारः-कारायिकां कपोतं च स्तोकतं रक्ततुण्डकम् । सकृत्प्रजं सारिकां च कलविङ्कं च वर्जयेत् । कारायिका शकुनशास्त्रोक्ता । स्तोकतश्चातकः । रक्ततुण्डः शुकः । सकुत्पनः काकः । लोमशः-यामकुर्कुटकातायिमांसादानिप वर्जयेत्। अतायी चिहः। वेद्निधिः—काकारिपिङ्गलाक्रीञ्चवको-टो टेह्नसारसो । चाषभासो भृङ्गराजं चान्द्रं जग्ध्या व्रतं चरेत्। काकारिः उल्लकः । पिङ्गला पूसर-इति प्रसिद्धः । वकोटो वकः । चाषो नीलपक्षी स्वर्णपक्षीति प्रसिद्धः । जम्बा प्रास्य चान्द्रं चा-न्द्रायणिमत्यर्थः । शंखः — हंसं महं बकं काकं काकोलं खन्तरीटकम् । मत्स्यादांश्च तथो मत्स्यान्ब-लाकां शुकसारिके । चक्रवाकं प्रवं कोकं मण्डूकं भुजगं किपम् । मासमेकं व्रतं कुर्यादेतांश्चेव न भोजयेत् । महुर्जलवायसः । त्रतं चान्द्रायणम् । मत्स्यव्यवस्था प्रागुक्ता । निषिद्धमत्स्याश्च । अत्रेत्यर्थः । धौम्य:-पारावतं रथाङ्गं च मरालं च कुलिङ्गकम्। जग्ध्वा हि कुर्कुटं प्राम्यं व्रतेनापि न शुध्यति । रथाङ्गश्चक्रवाकः । मरालो हंसः । कुलिङ्गकोः। व्रतेन चान्द्रायणेनेत्यर्थः । अन्यत्समृतिभ्यो क्षेयम् । 'षट् छागेन' पितृणां तृप्तिरिति शेषः । तथा च मनुः—षण्मासांश्र्छागमांसेनेति । छागो महोक्ष-वार्घीनसाद्न्यः । तद्विधेर्विशिष्टत्वात् । यत्तु, छागलं सप्त वै मासानिति मार्कण्डेयेनोक्तं तदारण्याज-विषयम् । तमाह श्रुतिः—सोमाय कुलुङ्ग आरण्योऽज इति । यच न च तृप्यंत्यजेन त्विति देवलेनोक्तं तद्वार्धीनसञ्यतिरिक्ताजविषयम्। यत्पुनद्वीद्श मासांक्ष्णगेनेति पैठीनसिनोक्तं तत्तु न खादेत्कूर्मसू-कराविति निषेधस्तद्विषयमभे वक्ष्यामः । 'अष्टौ वराहेण' वराह आरण्यसूकरस्तन्मांसेनेत्यर्थः । तथा च देवलः—अष्टी मासान्वराहेणेति । यत्तु—दशमासांस्तु तृष्यन्ति वाराहमहिषामिषैरिति मनुनोक्तं तन्मांसलवराह्विषयम् । तस्य घृतसंभूतत्वेऽनौचित्यात् । तथा च श्रुतिः—अग्नौ ह वै देवा घृत-कुम्भं प्रवेशयांचकुस्ततो वराहः संवभूव तस्माद्वाराहो मेदुरो घृताद्धिसंभूत इति । यतु—पण्मासा-ञ्छूकरामिषमिति मार्कण्डेयेनोक्तं तद्मांसलविषयं भवितुमहिति । अन्यथा विरोधात् । अत्रैक आहु:-न खादेत्कूर्मसूकराविति निषेधाद्वराहकूर्ममांसं न भक्ष्यमिति । तन्न । तस्य कार्तिकादिवैष्णवकाल-विषयत्वाच्छ्वेतवराह्विषयत्वाद्वा । तथा च नारदीये—कार्तिके सूकरं मांसं यस्तु मुंक्तेतिऽदुर्भेतिः । तन्मुक्तो जायते पापो विष्ठाशी श्रामसूकरः ॥ न मात्स्यं भक्षयेन्मांसं न कौर्म नान्यदेव हि । इति । तन्मुक्तो रौरवान्मुकः । नेत्यनुवृत्तौ हारीतः-पारावतपाण्डुसूकरसारिकेति । उपमृन्युरिष-प्राम्यश्वेत-वराही तु न भक्ष्यी द्विजपुङ्गवैः । इति । 'नव मेषमार्थसेन' मेषो प्राम्यभेदस्तन्मांसेनेत्यर्थः । तथा च यमः—प्रीणाति व नवेति । यत्तु—तृष्यन्त्येकाद्शाविकैरिति देवलेनोक्तम् , यत्र, तथैकाद्शमासं वा औरभ्रं पितृसद्मिति (?) च मार्कण्डेयेन तत्त्प्रविषयम् । अत्र विकारप्रत्यये प्रकृते तत्परिहारेण पुन-

र्मासमहणं मांसविकारप्रास्यर्थम् । तेन तद्विकारा अपि कालान्तरसाधिता देया इत्यर्थः । तथा च स्कन्दसंवादे—अस्त्रेहा अपि गोधूमयवगोरसविक्रियाः । तथा मांसविकारांश्च द्धिक्षीरगुडस्य च । इति । अक्षयेदिति शेषः । 'दश माहिषेण ' तृप्तिरित्यर्थः । तथा च देवलः — दश माहिषमांसेनेति । यत्त्वेकादशमासान्माहिषेणेति पैठीनसिनोक्तं तदारण्यविषयं तूपरविषयं वा । महिषभक्षणं च देशवि-शेषे व्यवस्थितम् । तथा च यमः—कासारो हि गिरो मेध्य इति प्राह प्रजापितः । इति । कासारो महिषः । ननु च-अभक्ष्याः पशुजातानां गोश्वेभोष्टाः सकुखराः । सिंहव्याबर्क्षशरभाः सर्पाजगरका-स्तथा ॥ आखुमूषकमार्जारा नकुछप्राम्यसूकराः । श्वश्यगालवृषद्वीपिगोलाङ्गूलकमर्कटाः ॥ इति । तथा—वार्दमौदी च नारं च हारं च "रासभम्। कौगं छौमसिकं मासं जग्ध्वा भवति विद्कृतिः। वेसरोष्ट्रगजश्वाश्ववृषभात्करिमाचलम् ॥ रासभं प्राइय च भवे भवे इति (?) देवलव्याव्रपादवृद्धदेवलादि-वचनैरभक्ष्यमध्ये महिषानुक्तेः सार्वत्रिकं महिषभक्षणं किं न स्यादिति चेत् । मैवं भाणीः । गिरिमन्त-रेण तद्रक्षणे महादोषापत्तेः । तथा च भारद्वाजः—शंखमूषकसर्पास्तु सौरभं च गिरिं विना । जग्ध्वा द्विजा न ग्रुध्यन्ति प्रायश्चित्तरातैरिति। तस्मादेशिवशेष एव तद्भक्षणं व्यवस्थितमिति सुक्तम् । वार्द् वार्ष-भम् । उदौँ जलपशुस्तस्य । जलमानुष इत्येके । नारं मानुषम् । हारं हरिशब्दवाच्यानां सिंहाश्वकप्यहिभे-कादीनाम् । कारं करिणाम् । काको वन्यः श्वा तस्य । लोमसिका लोखरीति प्रसिद्धा तस्या लौमसि-कम्। विद्कृमिर्विष्टाकृमिः। द्वीपी व्याव्यविशेषः। गोलाङ्गूलो वानरविशेषः। मर्कटप्रहणं श्वादिपञ्चनखो-पुछक्षणम् । एकाद्श पार्षतेन । पृषतिश्चत्रमृगस्तनमांसेनेत्यर्थः । तथा च गोभिलः-एकाद्श पार्षतेनेति । अत्रैतद्वक्तव्यम्—पृषच्छव्देन किं चित्रगुणो वाच्यः किंवा चित्रमृगजातिरिति । तत्र यदि चित्रगुणो वाच्यः स्यात्तर्हि रुरुवच्छागादीनामपि पृषत्त्वगुणे एकादशमासनृप्तिहेतुत्वं स्थात् । ततश्च विहिताः सर्वेऽपि पृषतः संत एकाद्शमासतृतिहेतव इत्यर्थः स्यात् । अथ च पृषच्छव्देन चित्रमृगजातिर्वाच्या न स्यात् तर्हि तज्जातेदेववशात्कथंचिदपृषत्त्वे एकादशमासत्रप्तिहेत्त्वं न स्यात् । प्रत्युत विहित-जातेः परित्यागश्चेत्यर्थः स्यात् । तस्मात्पृषच्छन्दस्य कथं गतिरित्याक्षेपः । उच्यते—न्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिरिति न्यायेन व्याख्यातचित्रमृगसंज्ञ्येवेतर्व्यावर्तकत्वाचित्रमृगस्यैव तावन्मासतृति-हेत्रत्वं नान्यस्येति । एवं च सति मृगशब्दस्यान्वेषणार्थस्य छागादिवाचकत्वाभावात्पृषत्त्वे सत्यपि तस्यान्वयोऽयुक्तः । तस्माचित्रमृगेणैव तावन्मासतृतिरिति सिद्धम् । ततश्च पंच तृष्यन्ति पार्षतैः, पार्षतेणेह सप्त वै, नव मासान्पार्षतेन, एकाद्श पार्षतेनेति देवलमनुपैठीनसिकात्यायनवचनानां विष-यानुपलब्धेर्विकल्पा एव शक्यन्ते वक्तम् न विषयाः । अथवा मृगजातिषु पृषत्त्वं विशेषस्तेनैका-दुशेति सर्वेभ्यस्तृतिराधिक्यमित्यर्थः । ततश्चैवं विषयः—पंच तृष्यन्ति पाषतैरिति देवलवचनं हरिण-सदृशचित्रहरूविषयम् । पार्षतेनेह सप्त च इति मनुनोक्तं बहुशाखशृङ्गचित्रहरूविषयम् । नव मासा-न्पार्षतेनेति पैठीनसिनोक्तं शम्बरचित्ररुरुविषयम् । एकाद्श पार्षतेनेति चित्रतृपरविषयमित्यवि-रोधः । अयमाशयः—त्रीन्मासात्रह्भिर्मृगैरिति त्रिमासत्तृतिविषयस्य हरोः पृपतेन पंच तृष्यन्ति पार्षतैरिति तृप्तिविशेषः । रुरुः प्रीणाति पंचकैरिति पंचमासतृप्तिविषयस्य रुरोः पृषतत्वेन पार्षतेणेह सप्त वै इति तृप्तिविशेषः । रौर्वेण नव त्विति नवमासतृप्तिविषयत्वेन एकादशपार्षतेणेति तृप्तिवि-शेषः । सर्वपृषतानां तूपरत्वे सति अनन्ता तृप्तिरिति । अनन्ता खद्गमांसेन छोहच्छागाच तुपरादिति वचनादेवं विषयविभागः । हरिणमेषवराहमहिषशशानां पृषत्त्वासंभवात् एवं विरुद्धम् । प्रमाणकल्पने दोषाभावात्।तथा चाङ्गिराः--प्रमाणानि प्रमाणज्ञैः परिकल्प्यानि यत्नतः। सीद्नित हि प्रमाणानि प्रमाणैरव्यवस्थितैः । सट्टीऽपि-प्रमाणवन्ति कल्प्यानि सामान्यानि बहु-न्यि । अदृष्टशतभागोऽपि न कल्पो निष्प्रमाणत इति । 'संबत्सरं तु गव्येन पयसा' गव्यप्रहणमितर-

व्युदासार्थम् । तुराब्दो विशेषे । इतरपयोनिषेधेऽप्यारण्यमहिषीक्षीरं प्रशस्तमिति विशेष इत्यर्थः । तथा च ब्रह्मपुराणम्-आरण्यमहिषीक्षीरं शर्कराशुण्ठिसंयुतम् । मधुयुक्तं तनुहितं दद्यादमृतमेव तत् । इति । निषिद्धमाह् याज्ञवल्क्यः—संधिन्यनिर्देशाऽवत्सागोपयः परिवर्जयेत् । अष्टमैकशफं क्षेणमार्ण्यकमथाधिकम् । संधिनी वृषाक्रान्ता कामुकी । अनिर्देशानतिक्रान्तदृशाहा । अवत्सा वत्सरहितान्यवत्सा च । स्त्रैणं स्त्रीभवम् । द्विस्तन्युपलक्षणमेतत् । यच सर्वासां द्विस्तनीनां क्षीरम-भोज्यमजावर्जमिति शंखेनाजाक्षीरस्य भक्ष्यत्वमुक्तं तच्छाद्धेतरविषयम् । कृष्णाजाज्यतसीतैलं पय-आजाविकादिकम् । माहिषं चामरक्षीरं जलमल्पजलाश्यात् । इति स्कन्दसंवादोक्तत्वात् । वर्ज्य-मिति शेषः । माहिषं त्राम्यम् । आरण्यानां च सर्वेषां मृगाणां महिषीं विना । इति मनूकेः । गौत-मोऽपि-यमसूरयन्दिनीनां चेति । पयो वर्ज्यमिति शेषः । यमसूर्युग्मप्रसूः । स्यन्दिनी स्रवत्पय-स्तनी । क्षीरमपेयं विवत्सायान्यवत्सायाश्चेति बौधायनः । 'पायसेन वा' पयसि शृतं पायसम् । पयो-विकारश्च । तेन वा संवत्सरं तृप्तिरित्यर्थः । तथा च विष्णुः — संवत्सरं तु पयसा तद्विकारैश्चेति । अपि च मार्कण्डेय:-संवत्सरं तथा गव्यं पयः पायसमेवचेति।आदित्यपुराणे-विविधं पायसं द्वादिति। तथा मांसविकारांश्च द्धिक्षीरगुडस्य चेति वचनात्। पयोविकाराः कूर्चिकाक्षीरवटकाद्यः। 'वार्घीन-समांसेन द्वादशवर्षाणि' तृप्तिरिति शेषः । वार्धीनसिखविधः । तथा च विष्णुधर्मोत्तरम्—त्रिपिबं त्विन्द्रियक्षीणं यथस्याग्रहरं तथा । रक्तवर्णे तु राजेन्द्र छागं वार्वीनसं विदुः । इति । मुखकर्णौं जलपाने पतन्तौ जले त्रिपिब इत्यर्थः। त्रिपिबं त्विन्द्रियक्षीणं श्वेतं वृद्धमजापतिम्। वार्धीनसं तु तं प्राहुर्याज्ञिकाः पितृकर्मणि । इत्यन्यत्र । निगमेऽपि—कृष्णप्रीवो रक्तशिराः श्वेतपक्षो विहङ्गमः । स वै वार्धीनसः प्रोक्त इत्येषा नैगमी श्रुति: ॥ इति । अत्रानूचानाः प्रमाणम् । रक्तवर्णो वार्घीनसोऽक्ष्यतृप्तिविषयो वेत्यविरोधः । वार्धीनसो महाशल्को लोहाजस्तूपरो घृतम् । आनन्त्याय भवेदत्त इति वचनात् । लो-हामिषं कालशाकं मांसं वार्घीनसस्य चेति याज्ञवल्क्यवचनाच । वार्घीनसशब्दे णत्वोचारणमनालो-चितम्। उष्ट्रो धीणीवान्वाधीनसस्ते मंत्वा आरण्याय समर् इति श्रुतौ तवर्गीयपाठात्। श्राद्धशि-ष्ट्रस्यावद्यभक्षणत्वमवगन्तव्यम् । तथा च विश्वामित्रः—धर्मशास्त्रं तु विज्ञाय भक्ष्यं चाभक्ष्यमेव च । प्रदाय पितृदेवेभ्यो भुजीतातिथिपूर्वकम् ॥ इति । अत्र रागप्राप्ते भोजने भुजीतेति नियमार्थम् । तथा चोपमन्यः-मृगाजाविकसक्ष्याणां मांसं शाकादिमेध्यवत् । इति पवित्राभिधानादिति ॥ ७ ॥ इति श्राद्धकाशिकायां सूत्रवृत्तौ तृप्तिप्रकरणं सामान्यम् ॥

अथाक्षय्यतृतिः खङ्गमाछंसं कालशाकं लोहच्छागमाछंसं मधु महाशल्को वर्षासु मघाश्राद्धर्ठहस्तिच्छायायाञ्च, मन्त्राध्यायिनः पूताः शाखाध्यायी षड-ङ्गविज्येष्ठसामगो गायत्रीसारमात्रोऽपि पञ्चाग्नः स्नातकस्त्रिणाचिकेतस्त्रिमधु-स्त्रिसुपणी द्रोणपाठको ब्रह्मोढापुत्रो वागीश्वरो याज्ञिकश्च नियोज्या अभा-वेऽप्येकं वेदविदं पङ्क्तिमूर्धनि नियुञ्ज्यात्, आसहस्रात्पङ्किं पुनातीति वचनात् ॥ ८॥

(गदाधरः)—'अथाक्षय्यतृप्तिः' उच्यत इति शेषः। किमक्षय्यकं द्रव्यमित्यत आह्—'ख-द्गः सम् ' ललाटे शृङ्गवान्पशुः खद्गः। रक्तच्छागो लोहच्छागः। मधु, महाशल्कः मत्स्यवि-शेषः। 'वर्षासुः यायां च ' श्राद्धं तृप्तिकरमिति शेषः 'मन्त्राः 'नियोज्याः ' एते मन्त्राध्यायीमुख्या याज्ञिकान्तास्ते सर्वे पङ्किपावनाः श्राद्धे नियोज्याः । एतेषां नियोजनेन पितृणामक्षय्यतृप्तिरित्यर्थः । मन्त्राध्यायिनः संहिताध्यायिनः । पूता आचरणेन पूताः । षडङ्गवित् शिक्षाकरुपादीनामर्थतो व्रन्थ-तक्ष्य वेता । ज्येष्टसाम्रः संततगाता ज्येष्टसामगः । अथ ज्येष्टसाम छन्दोगानां व्रतं साम च तद्योगा-ज्ज्येष्टसामगः । गार्हपत्याहवनीयदक्षिणाग्निसभ्यावसध्याग्निमान् पञ्चाग्नः । त्रिणाचिकेतः यजुर्वेद-भागस्तद्व्रतं च तदुभयं योऽधीते यश्च करोति सोऽपि तद्योगात्रिणाचिकेतः । त्रिमधुः ऋग्वेदैकदेशः तद्वीते तद्व्रतं चरति यः स त्रिमधुः । त्रिसुपणीं अध्वर्युवेदभागस्यार्थतो व्रन्थस्याध्येता । द्रोणपाठको धर्मशास्त्रपाठकः । ब्राह्मोढापुत्रो ब्राह्मविवाहपरिणीतापुत्रः । वागीश्वरो विद्वान । 'अभावे ' वचनात् । इति नवकण्डिकागदाधरभाष्ये अप्टमी कण्डिका ॥ ८ ॥

(श्राद्धका०) इत्यं श्राम्यार्ण्यौषधिमुलफ्लैरनेकमत्स्यमांसैश्च तृतिमभिधायाधुनाक्षयतृति वि-वक्षः सुत्रमार्भते । 'अथाक्षयतृप्तिः' अथ शब्दः प्रश्ने कात्स्न्ये वा । अक्षयतृप्तिः कथं किंवाक्षयतृप्तिकरं द्रव्यमिति प्रश्नमित्यर्थः । कारस्न्येनाञ्चयतृतिरुच्यत इति वार्थः । अक्षयोऽनन्तता । तथा च मनुः— कालशाकं महाशहकः खड़ी लोहामिषं मधु । आनन्त्यायैव कल्पन्ते मुन्यन्नानि च सर्वशः ॥ इति । प्रश्लोत्तरमाह—' खद्गमांसं कालशाकं लोहच्छागमांसम् ' खद्गस्तूपरः खद्गमगस्तन्मांसं निषिद्धपृष्ठादि-व्यतिरिक्तम् । तथा च विष्णुः—कालशाकं महाशरुको मांसं वार्धीनसस्य च । सर्वलोहच्छागेनानन्त्य-मिति । छोहितशब्दोऽत्रावयववृत्तिः । एवमादिद्रव्यमक्ष्यतृतिकर्गिति पूर्वप्रशस्योत्तरमित्यर्थः । खद्ध-लोहितयोर्मध्ये कालशाकोक्तिस्त तुल्यफलार्था। 'मधु महाशल्कः' मधु माक्षिकम् । महाशलको मत्स्य-भे<mark>दः । महसेन इति मध्यदेश</mark>प्रसिद्धः । महाशस्का महाकालिनो मस्या इति यमस्पृतिः । वृहन्निवल <mark>इति यस्य रूढिरिति हलायुधः । ढेकायीति प्रसिद्ध इति कल्पतरुः । कल्प्नाख्य इति कश्चित् । शल्लेके</mark> <mark>वेत्यन्ये । एवमनेकवि</mark>प्रतिपत्तौ पुलस्त्योक्तो वाद्र्तव्यः । एकशल्कोऽर्धचन्द्रश्च ललाटे खड्गसंयुतः । शुक्तः वर्णस्तु मत्स्यो हि महाशलकः स उच्यते इति । अत्रैक आहुः—कलौ श्राद्धे मधु निषिद्धमिति । तथा च श्राद्धे मांसं तथा मध्विति लिखितं प्राक् तन्न विचारसहम्। निवन्धकृद्भिन्लाप्रतिपादनादित्युक्तम्। कलौ विधायकवचनोपलब्धेश्च । तथा च पैठीनसिः—परमात्रं कालशाकं मधु मांसं घृतं पयः । मुन्य-न्नानि तिला विपाः प्रकृत्या हविरष्ट्या । शस्तान्यष्टौ तु सर्वेषु युगेषु मुनिसत्तमाः । पितृणां देवतानां च दुर्छभानि कलौ युगे । इति । परमान्नं पायसम् । देवलोऽपि—दर्भास्तिला गजच्छाया दौहिन्नं मधुसर्पिषी। कुतपो नीलशण्डश्च पवित्राणीह पैतृके। इह कलौ। तथा—तुलसी मधु दर्भाश्च तिला: सर्पिर्भृगामिषम् । एतन्मेध्यतमं नित्यं सदाचाराश्च ये द्विजाः । इति । सुमेधा अपि—विमांसं विमधु श्राद्धं विघृतं प्रीतिभोजनम् । विना समरतं कामो व्योमालिङ्गनवत्रयम् । इति । 'वर्षासु महाश्राद्धम्' वर्षतीं मघानक्षत्रे आद्धमक्षयतृप्तिकृदित्यर्थः । एतचापिण्डकं ज्येष्ठपुत्रिणापि कतेव्यम् । तथा च देवी-पुराणम्—तत्रापि महती पूजा कर्तव्या पितृदैवते । ऋक्षे पिण्डप्रदानं त ज्येष्टपुत्री विवर्जयेत । इति । तथा—मघायां पिण्डदानेन ज्येष्टः पुत्रो विनइयति । इति । अत्रैक आहः—ज्येष्ट आद्यग-भोंद्भव इति । तद्युक्तम् । तद्यतिरिक्तस्यापि ज्येष्ठत्वात् । तथा च शातातपः — अनाद्यपुत्रो ज्येष्ठोऽपि भ्राता पुत्रो निगद्यते । इति । अतन्त्र ज्येष्ठपुत्ररहितेन मघायां सपिण्डमेव कर्तव्यमिति गम्यते । महाफलत्वात् । एतच मघान्वितदिनान्तरे, न त्रयोद्र्याम् । मघायां पिण्डदानेन ज्येष्टः पुत्रो विनद्यति । कनीयांस्तु त्रयोद्दयां क्षयाद्भ्युद्यादृत इत्युभययोगे पुत्रिमात्रस्य पिण्डनिषेधात् । अत्र चाविभक्तभातृणां पात्रस्य च पुत्राभावे महाफलत्वात् पृथक् पृथगधिकारः । तथा च पैठीनसिः-अत्र पितृगाथा—छाँगेन सर्वछोहेन वर्षासु च मघासु च । पुत्रो वा यदि वा पौत्रो यो नो दद्यात्र-योदशीमिति । तथा-विभक्ता वाविभक्ता वा कुर्युः श्राद्धमदैवतम् । मघासु च ततोऽन्यत्र ना- धिकारः पृथग्विना । अदैवतं क्षयाहैकोहिष्टं पृथक्पर्मुभयत्र विभक्ता अविभक्ता वाऽदैवतं मघासु च श्राद्धं पृथक्कुर्युः । ततोऽन्यत्र पृथग्विना नाधिकार इत्यन्वयः । अथवा तत इति सार्विविभक्तिकस्तस् । ततो विनाऽदेवतं मघाश्राद्धं च विनाऽन्यत्र पृथग्नाधिकार इत्यन्वयः । उभयान्वयेऽपि क्षयाहमघाश्राद्धयोरेव विभक्ताविभक्तयोः पृथक् पृथगधिकारोऽन्यत्र न कित्वविभक्ते-नैकनैवैकं श्राद्धं कर्तव्यं न पृथगित्यर्थः। तथा च प्रचेताः—अर्वाक्संवत्सरात्सर्वे कुर्युः श्राद्धं समेत्य वै। संवत्सरे व्यतीते तु कुर्युः श्राद्धं पृथक् पृथक्। पठन्ति च-एकाद्रयाद्यामशो(?) ज्येष्ठस्य विधिव-त्कियाः । कुर्यनैकैकशः श्राद्धमाव्दिकं तु पृथक् पृथगिति । किं च-नवश्राद्धं संिकडलं श्राद्धा-न्यपि च षोडरा । एकेनैव तु कार्याणि संविभक्तध्नेष्वि । अपिशब्दाद्विभक्तेष्विति परिगणनात् । यत्तु-विभक्तास्तु पृथक्कुर्युः प्रतिसंवत्सरादिकम् । एकेनैवाविभक्तेषु कृते सर्वेस्तु तत्कृतम् । यच-भ्रा-तृणामविभक्तानामेको धर्मः प्रवर्तते । विभागे सति धर्मोऽपि भवेत्तेषां पृथक् पृथक् इति वचनाद्वि-भक्ता मध्यदेशादावेकमेव कुर्वन्ति तदशक्तविषयमित्यविरोधः । वर्षास्विति चांद्रमासाभिप्रायम् । ननु च वर्षास्वित्यभिधानान्मासद्वयात्मकस्यर्तोः क मासे मघाश्राद्धमिति संदेहः। मैवम् । अपरपक्षे श्राद्धमित्युपक्रमादित्यदोषः । अतश्चापरपक्षमघायामिति । तथा च वृद्धयाज्ञवल्क्यः—याम्यं वा पैतृकं वापि पितृपक्षे विशेषतः । तत्र संकल्पनं कुर्यात्पितॄणां पुष्टिदः सदेति । 'हस्तिच्छायायां च' श्राद्धमक्ष-यतृतिकृदिति शेषः । सा चात्र गजस्यैव या पूर्वे वर्तते सा मुख्या । तथा च विश्वामित्रः-परमान्नं च यो द्यात्पितृणां मधुना सहेति । छायायां तु गजेन्द्रस्य पूर्वस्यां दक्षिणामुखः । इति । पारिभाषिकी तु सा गजस्य छायेव गजच्छायेति व्युत्पत्त्या गौणी। तथा च नानावचनानि ब्राह्मादिषु सैंहिकेयो यदा भानुं प्रसते पर्वसंधिषु । हस्तिच्छाया तु सा प्रोक्ता तत्र श्राद्धं प्रकल्पयेत् । प्रचेताः—हंसे हस्त-स्थिते या तु मघायुक्ता त्रयोदशी । तिथिवें श्रावणीया तु सा छाया कुंजरस्य तु । तथा—इंसे इस्त-स्थिते या स्यादमावास्या करान्विता । सा ज्ञेया कुञ्जरच्छाया इति बोधायनी स्मृतिः । वायवीये-वनस्पतिगते सोमे छाया या प्राङ्मुखी भवेत्। गजच्छाया तु सा प्रोक्तेति चकारोक्ता। वार्घीनस आरक्तः । तथा च मार्कण्डेयः—वार्धीनसामिषं लोहं कालशाकं तथा मधु । अनन्तां च प्रयच्छन्ति तृप्तिं गौरसुतस्तथा । अष्टवर्षा विवाहिता गौरी तत्सुतो गौरः । वर्षमानतिलं श्राद्धमक्षयं मनुरव्रवीत् । सर्वकामैः स यजते यस्तिलैर्यजते पितृन्। न चाकामेन दातव्यं तिलश्राद्धं कथंचनेति। वर्धमानतिलं तिलबहुलम् । स्कंदसंवादेऽपि—कालशाकं महाशलको लोहाजस्तूपरो घृतम्। आनन्त्यायैव भवति तथा पैठीनरोहिताविति । घृतं घृतबहुलम् । घृतेन भोजयेद्विप्रान्घृतं भूमौ समुत्तृजेदिति वायवीयवचनात् । भूमौ समुःसृजेदिति तथा पात्रं पूरणीयम् यथा घृतं भुवि पततीति, घृतबहुल-मित्यर्थः । एवमक्षयतृप्तिकृद्धन्यमुक्त्वा तत्तृप्तिहेतून्पङ्किपावनानाह ' मन्नाध्यायिनः पूताः ' पङ्किपावना इति शेषः । मन्त्रशब्दः संहितावचनः । बहुवचनमेकद्वित्रियथापेक्षमृग्वेदाद्यनेकसंहितापेक्षं वा। मन्त्राध्यायित्वमात्रेणैव केवलं पङ्किपावन्यं नेति पूता इति विशेषणम् । तचौचित्यादुत्तरत्रापि सार्व-त्रिकम् । मनोवाक्कायकर्मभिः शास्त्रोक्तत्रतातिशयेन निषिद्धवर्जनेन च बाह्याभ्यन्तरशुद्धियुक्ताः पूता इत्युच्यन्ते । अथवा पूतः पञ्चिविधः । तथा च विष्णुः-तीर्थपूतो यज्ञपूतस्तपःपूतः सत्यपूतो मन्नपूत इति । ' शाखाच्यायी ' पूतः पङ्किपावन इति शेषः । शाखाशब्दी मन्त्रबाह्मणात्मकवेदापेक्षः अङ्गानां वक्ष्यमाणत्वात् । तथा च शङ्कः ---यजुषां पारगो यश्च ऋचां साम्नां च पारगः । अथर्व-शिरसोऽध्येता ब्राह्मणः पङ्किपावनः । इति । 'षडङ्गवित् 'षडङ्गो वेद उक्तस्तमर्थतः पाठतश्च यो वेत्ति स पूतस्तादृश इति शेषः । अनुचान इत्यर्थः । तथा च स्कन्द्संबादे —अनुचानाः श्रोत्रियाश्च ब्राह्मणाः पङ्किपावनाः । इति । शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं ज्योतिषां गतिः । छन्दो विचितिरित्येतैः

षडङ्गो वेद उच्यते । अत्र मन्त्राध्यायिप्रभृत्येतावत्पर्यन्तं गुणाधिक्योपक्रमादुत्तरोत्तरं प्राशस्त्यं सूचि-तम् । अत्र कश्चिदाह—पडद्वानि तेषामेकं वापि यो वेत्ति स एवेति । तन्नोचित्तं, बहुबीह्यपलब्धेः । अनूचानोक्तिपरित्यागप्रसक्तेश्च । एवं वेदाध्ययनेन पङ्किपावनत्वमुक्त्वा तदसंभवेऽप्याह ' ज्येष्टसा-मगः ' ज्येष्ठसामशब्दो द्वेधा विवक्षितः । तथा हि—ज्येष्ठसामसंज्ञकं सामत्रयं यो गायति स तथा । अथवा ज्येष्टसामसंज्ञकं व्रतं तद्यो गच्छत्याचरितुं जानाति स ज्येष्टसामगः । ज्ञानार्थस्य गमेर्ड-प्रत्ययः । ततश्च ज्येष्टसामत्रयं गायता येन तद्वतं चीर्णं स ज्येष्टसामगश्च तन्मारेंणैव पावन इत्यर्थः । 'गायत्रीसारमात्रोऽपि' गायन्तं त्रायत इति गायत्रा सैव गायत्री तां वेद सारत्वेनोपादाय तज्जपादिमात्रपरो गायत्रीसारमात्रः। तथा च विष्णुः--गायत्रीजपनिरत इति । अथवा गयाः प्राणास्तांस्त्रायते गयत्रा सैव गायत्री, सारमात्रं सर्वमन्त्रमूलं यस्य, न मन्त्रान्तरं स गायत्रीसार-मात्रः । तथा च श्रुतिः—साहैषा गयांस्तत्रे प्राणा वै गयास्तत्प्राणांस्तत्रे तद्यद्वयांस्तत्रे तस्माद्रायत्री नामेति । मनुरपि—गायत्रीसारमात्रोऽपि वरं विप्रः सुयन्त्रितः । नायंत्रितस्त्रिवेदोऽपि सर्वाज्ञी सर्वविकयीति । गायत्रीव्रतचारीति कश्चित् । अपिशब्दाद्नये शास्त्रोक्ताः । तथा च यमः—ये सोमपा विरजसो धर्मज्ञाः शान्तवुद्धयः । त्रतिनो नियमस्थाश्च ऋतुकालाभिगामिनः । अथर्वशिर-सोऽध्येता सर्वे ते पङ्किपावनाः । इत्यादि । ' पञ्चाग्निः ' पूतस्तादृश इति शेषः । सभ्यावसथ्यौ त्रेता च यस्य स्युः स एवाग्निहोत्री । अथवा, पञ्चाग्नयो मनुष्येण प्रयत्नतः (?)। माता पिता चाग्निरात्मा गु-रुख्य भरतर्षभेति महाभारतोक्तः पंचाग्निः । पञ्चाग्नित्रतचारीति कश्चित् । उपनिषत्पठ्यमानपञ्चाग्निः विद्यावेत्तेत्यन्यः । पञ्चामिरेकामेरुपलक्षणम् । तथा च मनुः—त्रिणाचिकेत एकामिरिति । 'स्नातकः' व्याख्यातचरः । इह पुनस्तद्ग्रहणं चान्द्रायणादित्रतचारिप्राप्त्यर्थम् । तथा च यमः—चान्द्रायणत्रत-चरः सत्यवादी पुराणवित् । निष्णातः सर्वविद्यासु शान्तो विगतकल्मषः । गुरुवेदाग्निपूजासु प्रसक्तो ज्ञानतत्परः । विमुक्तः सर्वदा धीरो ब्रह्मभूतो द्विजोत्तमः । अनिभन्नो न वार्डिमन्नो भैन आत्मिविदेव च । स्नातको जप्यनिरतः सदा पुष्पबलिप्रियः । ऋजुर्धृदुः क्षमी दान्तः शान्तः सत्यव्रतः श्रुचिः । वेदज्ञः सर्वज्ञास्त्रज्ञः उपवासपरायणः । गृहस्थो ब्रह्मचारी च चतुर्वेद्विदेव च । वेद्विद्याव्रतस्ताता ब्राह्मणाः पङ्किपावनाः । इति । 'त्रिणाचिकेतः' पङ्किपावन इति रोषः । अत्राहः—उरान्ह वै वाज-अवसः सर्ववेद्सं ददावित्यादावनुवाके कठश्रुतौ पठ्यमाने त्रिणाचिकेतनाम्नो मुनिपुत्रस्य प्रश्नत्रयवि-षयोऽत्रोह्रयत इति व्युत्पत्त्या त्रिनाचिकेतस्तत्पाठतदर्थाभ्यां ब्राह्मणोऽपि त्रिनाचिकेत इति । त्रिश्चि-तो नाचिकेतोऽमिर्येन स इत्यन्यः । तन्नोचितम् । त्रिणाचिकेतशब्दस्य यौगिकस्य पारिभाषिकस्य वात्र विवक्षितत्वात् । तथा हि कित ज्ञाने धातुः । वृत्तातिशयेन तपोविशेषेण च तृणवत्सर्वमाचि-केति जानातीति त्रिणाचिकेतः । तथा च ब्रह्मपुराणम्—आचिकेत्तीति विश्वं यस्तृणवत्सर्वनिस्पृहः । तृणाचिकेतः स गृही रागद्वेषविमत्सरः । इति । पठन्ति च-फलमूलद्धिक्षीरगोमयाम्ब्रुयताञ्चनः । त्रिणाचिकेत उक्तोऽसौ योऽत्रं त्यजति नित्यशः । इति । अथवा अध्वर्धुर्वेद्भागज्ञस्तद्वती नियतो द्विजः । तृणाचिकेतः स ज्ञेयस्तचोगात्पुरुषोऽपि यः । इति ब्रह्मपुराणोक्तो वा । ' त्रिम्धुः ' तादश इति शेषः । त्रिमधु ऋग्वेदैकदेशस्तद्व्रतं च तदाचरणेन तद्यायीत्येके । त्रिमधुरथर्ववेद्रयं (?) तचा-रीत्यन्ये । अपरेऽन्यथा पेठुः । त्रीणि त्रीणि विशुद्धानि विद्या योनिश्च कर्म च । पुरुपत्रयविख्यात-<mark>स्त्रिमधुः परिकीर्तितः । इति । 'त्रिसुपर्णी ' पङ्किपावन इति शेषः । त्रिसुपर्णसृग्यजुषयोरेकदेशस्तद्व्रतं</mark> च तदाचरणेन तद्वताध्यायी त्रिसुपर्णीत्येके। तैतिरीयशाखापठितस्य ब्रह्म मेतुमामित्यादि ये ब्राह्मणा-स्त्रिसुपर्ण पठन्त्यासहस्रात्पिङ्कः पुनन्ति ते सोमं प्राप्नुवन्तीत्यनुवाकत्रयस्यार्थतो प्रन्थतश्चाध्येता त्रिसुपर्ण इत्यन्ये । अपरेऽन्यथा पेठुः । पितरः सप्तपूर्वे च यज्वानो भूरिदक्षिणाः । यम्येदृशो मातृ-

वंशिक्षसुपर्णीति स स्मृतः इति । ' द्रोणपाठकः ' पूतस्तादृश इति शेषः । द्रोणशब्दोऽवयववृत्तिः । धर्मद्रोण इत्यर्थः । तथा च गोभिलसूत्रम्—धर्मद्रोणपाठक इति । धर्मद्रोणो धर्मशास्त्रम् । तथा 🌮 स्कन्दसंवादे--पुराणस्मृतिवेत्तारः कृतव्याकरणश्रमाः। अनूचानाः श्रोत्रियाश्च ब्राह्मणाः पङ्कि-पावनाः । यमोऽपि-मन्त्रब्राह्मणविचैव यश्च स्याद्धर्मपाठकः । इति । ' ब्राह्मोढापुत्रश्चेति ' पङ्किपा-वनाः । ब्राह्मविवाहेनोढा ब्राह्मोढा । तत्पुत्रः पूतः पङ्किपावन इत्यर्थः । चकारो ब्राह्मोढाप-त्यादिसमुचयार्थः । तथा च शङ्कः--- त्रह्मदेयानुसंतानी त्रह्मदेयाप्रदायकः । त्रह्मदेयापितश्चैव ब्राह्मणाः पङ्किपावनाः । इति । ब्रह्मदेया ब्राह्मविवाहेन दत्ता । तद्नुसंतानस्तत्संतिः । इति-शब्द आदार्थों न समाप्ती । इत्यादार्थेऽपीत्यर्थः । तथा च मनुः—वेदार्थवित्प्रवक्ता च ब्रह्मचारी सहस्रदः । शतायुश्चेति विज्ञेया ब्राह्मणाः पङ्किपावनाः । इत्यादि । ब्रह्मचार्यधीयानः । जटिलं वेत्य-नधीयानस्य तेनैव प्रतिषिद्धत्वात् । यमोऽपि—गृहस्थो ब्रह्मचारी च चतुर्वेद्विदेव च । चतुर्वेद्विदेव चेति ब्रह्मचारिविशेषणत्वात् । सहस्रदो गवां सुवर्णस्य वा । स्कन्दसंवादेऽपि-अग्याः सर्वेषु वेदेषु सर्वप्रवचनेषु च । ज्ञानयज्ञतपःसत्यतीर्थपूताः कुलान्विताः। श्रोत्रियान्वयजाश्चैव विज्ञेयाः पङ्कि॰ पावनाः । इति । 'वागीश्वरो याज्ञिकश्च' पावनाः । उच्यते सर्वमनयेति वाक् व्याकरणम् । ईश्वरशब्दः समर्थव्याख्यातृपरः । यज्ञं वेत्तीति याज्ञिकः । ऋतूक्थादित्वाट्टक् । पुनः पावनप्रहणं पङ्किपावने-ष्विप पावनत्वज्ञापनार्थम् । तथा चोक्तम्—यश्च व्याकुरुते वाचं यश्च मीमांसतेऽष्वरम् । उभौ तौ पुण्यकर्माणौ पङ्किपावनपावनाविति । चकारोऽन्यसमुचयार्थः । तथा च वृहस्पतिः —यद्येकं भोज-येच्छ्राद्धे छन्दोगं तत्र भोजयेत्। ऋचो यजूंषि सामानि त्रितयं तत्र विद्यते। अटेत पृथिवीं सर्वी सशैलवनकाननाम् । यदि लभ्येत पित्रर्थे साम्नामक्षरचिन्तकः । ऋचाऽनुतृप्यति पिता यजुषा तु पितामहः । पितुःपितामहः साम्ना छन्दोगोऽभ्यधिको ह्यतः । इति । अक्षरिचन्तकः सामविभागज्ञः । तथा च गोभिलः—आमन्त्रिते जपेदौहान्नियुक्तस्त्वृषभाञ्जपेत् । अतीपद्गाश्च तत्रैव जस्वाश्रीयात्सम-न्ततः । भुक्त्वाचम्य पद्स्तोभाञ्जपेत्तत्र समाहितः । गोसूक्तं चाश्वसूक्तं च इन्द्रसृक्तं च सामनी । तरत्समस्य यत्साम तच जिंदेकधीर्बुधः । गीत्वाऽऽसीनः शुचौ देशे वामदेव्यं ततो जपेत् । एवं साम-भिराच्छन्नो मुञ्जानस्तु द्विजोत्तमः । श्राद्धभोजनदोषैश्च महद्भिनोंपिलप्यते । अन्यथैव हि मुञ्जानो हरुयकरुयेष्वमन्त्रवित् । आत्मानमन्नं दातृंश्च गमयत्यासुरीं गतिमिति । आज्यदोह इत्याद्याज्यदोहाः सुरूपकृत्तु मृतये, पिवा सोमिमन्द्र, मन्दन्तुत्वा, स्वादोरित्था विषूवत इत्यृगुत्पन्नानि सामानि ऋषभाः स्त्रियः पुराजिती चान्यस इति । असर्जि चकारथ्ये यथाजाविति अमीनवत्ते अद्रुह इति अश्वान्तर्गदि-तासूत्पन्नानि सामानि अतिषङ्गाचत्वारः । धर्तादिवः पचते रथ्योत्तरस इत्यादि ऋगुत्पन्नानि समानि पदस्तोभाः। गोसूक्तानि सर्वसामगप्रसिद्धानि । अश्वसूक्तं प्रसिद्धम्।यदिन्द्राहं यदात्वमस्यां गीतिमेदे-नेन्द्रशुद्धे सामनी । एतोन्विन्द्रं स्तवामेत्यस्यं(?)सामद्वयं तरत्समंदीधावतीत्येकम् । कयानश्चित्र आभुवेत्या॰ दि वामदेव्यम् । एवं सामभिराच्छन्नो रक्षितः श्राद्धदोषैर्ने लिप्यते मन्त्रविदित्यर्थः। 'नियोज्याभावेऽप्येकं वेद्विदं पङ्किमूर्धनि नियुख्यात् ' नियोज्याः पूर्वोक्ताः स्मृत्युक्ताश्च । तेषामभावेऽप्राप्तौ एकं वेद्विदं वेदार्थज्ञभेव मुखपङ्कयादौ नियुङ्यादुपवेशयेत् । तेनैवेतरपङ्कयुपिवष्टाः अमुख्याः पूता भवन्तीत्यर्थः । अथवा वेदविद्वेदपारगः। तल्लक्षणं च—उत्पत्तिप्रलयौ चैव भूतानामागति गतिम्। वेत्ति विद्यामविद्यां च स भवेद्वेदपारगः। इति । अपिशब्दोऽभावेऽनुकल्पविशेषसमुचयार्थः। तथा चापस्तम्बः—ब्राह्मणा-न्भोजयेद्रह्मविदो योनिगोत्रमन्त्रांतेवास्यसंबन्धानिति। योनिसंबन्धा मातुलश्वशुरादयः। गोत्रसंबन्धाः सपिण्डसगोत्राद्यः। मन्त्रसंबन्धा वेद्मन्त्रादि अनुशिष्टाः(?)। अन्तेवासिसंबन्धाः शिष्यानुशिष्याद्यः। एवंविधसंबन्धरहितानभावे भोजयेदित्यर्थः । ननु चाभावेऽपि शिष्यानित्यत्रापिशब्देनानुकल्पः सं-

गृहीतस्तत्कथं पुनरिहापिशब्देनानुकल्पविशेषाभिधानमिति । उच्यते—अनुकल्पेऽपि विशिष्टविध्यर्थ-भित्यदोषः । तेन मातामहं मातुरुं च स्वस्रीयं श्रुग्रं गुरुम्। दाहित्रं विद्पतिं बन्धुमृत्विग्याजौ च भो-जयेदित्यत्र मन्वादिवचनेऽविशेषेण बन्धुमातुलशिष्याणामनुकल्प उक्तस्तत्र विशेषविधिः पुनरपिशब्देन गृहीत इत्यर्थः । तथा च पाराशरः-पञ्चिभिः पुरुषैर्युक्ता अश्राद्धयाश्च गोत्रिणः । षड्भ्यस्तु परतः पुंभ्यः <mark>श्राद्धे भोज्याः स्वगोत्रिणः । पश्चभिर्युक्ता पश्चपुरु</mark>षपर्यन्तमश्राद्धेया इत्यन्वयः । मातुले तु स्कन्दसंवा-दः-स्वसा हि मातुलसुता यस्तामुद्धहते द्विजः । गुरुतल्पग एवासौ स च स्यात्पङ्किद्वकः । इति । स चेति मातुलः । शिष्यस्त्वधनहारीति विशिष्टविधिरिति । श्वशुरस्वस्त्रीयादीनां गुणित्वे विधिर्निर्गुणत्वे योनिसंबन्धत्वेन निषेध इत्यविरोधः । नियोज्याभावे वेद्विदैकेनैव सिद्धिरित्यत्र हेतुमाह 'आसहस्रा-त्पिङ्कं पुनातीति वचनात् 'यतः सहस्रविप्रयुतां पिङ्किमेको वेद्वित्पुनातीति वचनम् तस्मादेकमपि तादृशं पङ्किमूर्धन्युपवेशयेदित्यर्थः । वचनं चात्र भवति—तेषामेकः पङ्किमूर्धनि नियुक्तोऽवेद्वित्स-हस्रैरप्यपहृतां पङ्कि पुनातीति । नित्यं योगपरो विद्वान् समलोष्टाइमकाञ्चनः । ध्यानशीलो यतिः <mark>शान्तो ब्राह्मणः पङ्किपावनः । इति । वर्ज्यानाह मनुः---ये स्तेनपतितक्</mark>षीवा ये च नास्तिकवृत्तयः । तान्हव्यकव्ययोर्विप्राननहीन्मनुरब्रवीत् । जटिलं चानधीयानं दुर्वालं कितवं तथा । याजयन्ति च ये पूर्गास्तांश्च श्राद्धे न भोजयेत्। चिकित्सकान्देवलकान्मांसविकयिणस्तथा। विपणेन च जीवन्तो वर्ज्यो स्युईव्यकव्ययोः । प्रेष्यो प्रामस्य राज्ञश्च कुनखी इयावद्न्तकः । प्रतिरोद्धा गुरोश्चैव त्यक्ता-मिर्वार्धुषिस्तथा । यक्ष्मी च प्रापालश्च परिवेत्ता निराकृतिः। ब्रह्मद्विट्परिवित्तिश्च गणाभ्यन्तर एव च । कुशीलबोऽबकीर्णी च वृषलीपतिरेव च । पौनर्भवश्च काणश्च यस्य चोपपतिर्गृहे । भूतकाध्याप-कश्चेव भृतकाष्यापितस्तथा । शुद्रशिष्यो गुरुश्चेव वाग्दुष्टः कुण्डगोलकौ । अकारणपरित्यागी माता-पित्रोर्गुरोस्तथा । ब्राह्मैयौँनैश्च संबन्धः संयोगं पतितैर्गतः । अगारदाही गरदः कुण्डाशी सोमिब-कयी । समुद्रयायी वन्दी च तैलिकः कूटकारकः । पित्रा विवद्मानश्च केकरो मद्यपस्तथा । पापरो-ग्यभिशस्तश्च दाम्भिको रसविकयी । धनुःशराणां कर्ता च यश्चाभेदिधिषूपतिः । मित्रश्चग्यूतवृत्तिश्च पुत्राचार्यस्तथैव च । भ्रामरी गण्डमाली च श्विज्यथो पिशुनस्तथा । उन्मत्तोऽन्थश्च वर्ज्याः स्युर्वेद्-निन्दक एव च । हस्तिगोश्वोष्ट्रदमको नक्षत्रैर्यश्च जीवति । पक्षिणां पोषको यश्च युद्धाचार्यस्तयैव च । स्रोतसां भेदकश्चैव तेषां चावरणे रतः । गृहसंवेशको दूतो वृक्षारीपक एव च । श्वकीडी इयेनजीवी च कन्यादृषक एव च । हिंस्रो वृषलपुत्रश्च गणानां चैव याजकः । आधारहीनः हीवश्च नित्यं याचनकरतथा। कृषिजीवी शिल्पजीवी सद्भिर्तिन्दित एव च। औरश्रको माहि-<mark>षिकः परपूर्वापतिस्तथा । प्रेतनिर्यातकश्चेव वर्जनीयाः प्रयत्नतः । एतान्विगर्हिताचारानश्राद्धे-</mark> यात्रराधमान् । द्विजातिप्रवरो विद्वानुभयत्र विवर्जयेत् । इति । एषामर्थः—स्तेनो ब्रह्मस्वा-न्यद्रव्यहारी । तस्य पतितत्वेनोपादानात् । नास्तिका नास्ति कर्मफलभित्यभिमानिनस्तेभ्यो वृत्ति-<mark>र्थेषां ते । जटिलो ब्रह्मचारी । अनधीयानस्तद्विरोपणम् । अधीयानस्य श्राद्धेयत्वात् । दुर्बालः</mark> खल्बाटः कपिलकेशो वा । दुश्चर्मेति केचित् । कितवो द्यूतासक्तः । पूगयाजकाः गणयाजकाः । चिकित्सकाः भिषजः । देवलकाः धनार्थे देवार्चकाः । देवार्चनपरो विप्रो वित्तार्थी वत्सरत्रयम् । असौ देवळको नाम हव्यकव्येषु गर्हितः । इति वचनात् । मांसविक्रयिण आपद्यपि, विपणेन च जीवन्त इत्यनेनैवानापदि निषेधसिद्धः । प्रेष्यो धनार्थमादेशकारी । प्रतिरोद्धा विरोधी । त्यक्तामिर्विहित-त्यागं विनैवोभयाग्नित्यागी । वार्श्वेषिर्द्रव्यवृद्धशुपजीवी । यथा समर्घे धान्यमुद्दिश्य महार्घे यः प्रय-च्छति । स वै वार्धुषिको नामेति । यक्ष्मी क्षयी । पशुपालो नाम पित्रर्थम् (?) । परिवेत्ता अक्रतिववा-हाधाने ज्येष्ठे श्रातिर कृतदाराग्निसंग्रहः । निराकृतिरधीतनष्टवेदः । अधीत्य विस्मृते वेदे भवेद्विप्रो

निराकृतिरिति देवलोक्तः । यस्त्वाधायाग्निमालस्याद्देवादीन्नैभिरिष्टवान् । निराकर्ताऽमरादीनां स विज्ञेयो निराकृतिः । इति वा । ब्रह्मद्विद् ब्राह्मणद्वेषी । नानाजातीया अनियमवृत्तयो गणास्तन्मध्यवर्ती गणाभ्यन्तरः । त्रामीण इति कश्चित् । कुशील्यो नटवृत्तिः । अवकीर्णी स्वलितब्रह्मचर्यः । वृषस्यने-कविधा तत्पतिः। तथा च-वन्ध्या तु वृषली ज्ञेया वृषली च मृतप्रजा। चण्डाली च नृतीया च कुमारी याऽरजस्वला । इति स्कन्द्संबादोक्ता । यस्य गृहे भार्याया उपपतिर्जारः । वाग्दुष्टो निष्दुरः । पुनर्भूरनेकविधा तत्पुत्रः पौनर्भवः । भृतको भृत्या परिक्रीतोऽध्यापकः । तेनैवाध्यापितश्च शिष्यः गुरुश्चेति राद्रस्येत्यनुषङ्गः । अकारणमपातित्यं तेन पित्रोर्गुरोश्च त्यागी । ब्राह्मैरच्ययनाध्यापनैयाँनैवैँवा-हिकै: संबन्धे: पतितै: सावित्रीपतितैर्वात्यैश्च यः संयोगं गतः स विवक्षितः।गरदो विषदो विप्राद्नयेषां तस्य दाने महापातिकत्वेन संप्रहात्। कुण्डं षष्टिः फलानि तावत्परिमितान्नभोजी। जारजान्नभक्षीत्य-न्यः । समुद्रयायी नौकया। बन्दी स्तावकः। तैलिकस्तिलयन्त्रप्रवर्तको विप्रः । कूटकारको मान्तुलाकूट-कारी । पित्रा धनार्थ विवदमानः । केकरोऽध्यर्धेदृष्टिर्वेक्रदृष्टिरिति यावत् । मद्यपो द्राक्षादिमद्यपः । पापरोगी कुष्टादिनिन्दारोगी । अभिशस्तो वाच्ययुक्तः । दाम्भिकः पाखण्डः कूटधर्मचारी । रसविक्रयी गुडलवणादिविकेता । अमेदिधिपूपतिर्ज्येष्ठायामन्दायां कनिष्ठोढा तत्पतिर्र्यतवृत्तिजीवकः। पुत्राचार्योऽ-क्षरपाठकः । पुत्रानुशिष्ट इति केचित् । भ्रामरी भ्रमरवद्यार्जिकः । अपस्मारीति कश्चित् । गृहसंवेशको वार्धिकिथमें वर्तमानः । मूल्यगृहकारीत्यन्यः । हस्तिगोष्ट्रोष्ट्रदमको दमनेन जीवनः । नक्ष्त्रैज्योंति-षवृत्त्या जीवकः । युद्धाचार्यो युद्धापदेष्टा तदुपायी । स्रोतसां भेदकः स्रोतोनिरोद्धा । तेषामावरणे रतः। सेतुकृत् । दूतो दूत्यवृत्तिः । वृक्षारोपको वृत्त्यर्थम् । श्वकीडी श्वभिः कीडी । कन्याद्षकोऽगुल्यादिना योनिविदारकः । वृषळपुत्रो वृषळ एव पुत्रोऽस्य नान्यः । ङ्घीबो धर्मोद्यमग्रून्यः । पण्डस्योक्तत्वात् । सद्भि-र्निन्दितोऽकारणेऽपि । अथवा कृषिजीविविशेषणम् । चीर्णेत्रता गुणैर्युक्ता भवेयुर्येऽपि कर्षकाः । सावित्रीज्ञाः क्रियावन्तस्ते राजन्केतनक्ष्माः। इति धार्मिककर्षकाभ्यनुज्ञानात् । औरश्रिको मेषपोषकः। माहिषो महिषीपालः, व्यभिचारिणीपुत्रश्च । महिषीत्युच्यते भार्यो सा चैव व्यभिचारिणी । तस्यां यो जायते गर्भः स वै माहिषकः स्मृतः । इति वचनात् । परपूर्वा प्रागन्यसमे दत्ता तस्याः पतिः परिणेता । द्वितीयविवाहेन संस्कृतेभ्यः पौनरुत्तयं पुनर्भ्वाः । प्रेतनिर्यातको मूल्येन प्रेतहारकः । राष्ट्रकामास्तथोन्मत्ताः पशुविक्रयिणश्च ये । मानक्रूटास्तुलाक्रूटाः शिल्पिनो शामयाजकाः । राजवृत्त्या-न्धविधरामृकखल्वाटपुङ्गवाः । विणिजो मधुहर्तारो गरदा गृहदाहकाः । समयानां च भेत्तारः प्रदाने ये निवारकाः । प्रत्रज्योपनिवृत्ताश्च वृथा प्रत्रजिताश्च ये । यश्च प्रत्रजिताज्ञातः प्रत्रज्यावासितश्च यः । समुद्रयायी वान्ताशी केशविक्रियणश्च ये । अवकीणी च वीरघ्रो गुरुघ्नः पितृदृषकः । इति । गुरुराजसुहद्भन्धूत्तमात्मजजनिख्यः । सुतास्वसृसखीर्गच्छन् गुरुतत्त्पग अस्यार्थः—गुरुतल्पगः, उच्यते । इत्येवंलक्षणः । राष्ट्रका मातृधर्माभिलापुकः । मानकूटा धान्यादिमानपात्रवश्चकाः । मधु-हर्तारो माक्षिकचोराः । प्रव्रज्योपनिवृत्ताः संन्यासिनः । वृथाप्रव्रजितः पुत्राननुत्पाद्यैव संन्यासी । प्रत्रज्यावसितो नवविधप्रत्यवसितोपलक्षकः। वान्ताशी भुक्तं विमत्वा लालसया पुनर्भोजी। केश-विक्रयी चामरादिविकेता । वीरत्नस्त्यक्ताग्निः पुत्रहा वा । पाठयतः शासतः प्रमादान्मृतपुत्रस्य स्मृतिष्वदोपात् । स्कन्दसंवादे—वर्जयेत्कुण्डगोलौ तु नास्तिकं रङ्गजीविनम् । जपहोमविरक्तं च शाकुनं राजसेवकम् । चिकित्सकं गानकं च कितवं हेतुवादिनम् । वृथाऽऽमिषपरित्यागी वृथापाक-रुचिद्विजौ । त्राह्मणा ये विकर्मस्था वैडालत्रतिकाः शठाः । रोरही नातिरिक्ताङ्गः कूरो धूर्तपुरो-हितौ । अनध्यायेष्वधीयानाः सूचकश्च नियामकाः । स्त्रीजितश्च कद्र्यश्च सुदृष्यश्चाहितुण्डकः । प्राम-याजी शृद्रयाजी वेद्सोमोपजीविकः । इत्यादि । अस्यार्थः — कुण्डगोली प्रसिद्धौ । रङ्गजीवी वस्ना-

दिकः । शाकुनः पक्ष्युपजीवी । हेतुवादी तर्कवलेन सर्वत्र संशयकृत् । वृथेति श्राद्धादौ मांसत्यागी । एवं पाकरुचिः । विकर्मस्थो निषिद्धकर्मा । वैडालब्रतिकः पारिभाषिकः । तथा च यस्य धर्मध्वजो नित्यं <mark>सुसाराध्वज इवोच्छ्रितः । प्रच्छन्नानि च</mark> पापानि वैडालं नाम तद्वतम् । तद्स्यास्तीति वैडालत्र-तिको लोकदम्भक इत्यर्थः । तथा च धर्मध्वजी सदालुब्धः छाद्मिको लोकदाम्भिकः । वैडालव्रतिको <mark>ज्ञेयो हिंसः सर्वातिसंघकः । इति । राठो वश्चकः । अनध्यायेष्वपृर्वपाठी । सूचको राजकर्णेजपः ।</mark> नियामको विवादद्रष्टा । कद्र्यः पारिभाषिकः । यथा—आत्मानं धर्मकृत्यं च पुत्रान्दारांश्च पीडयेत् । लोभाद्यः पितरो भृत्यान्स कद्र्य इति स्मृतः । इति । सुदूष्यः कुत्सितचारः । आहितुण्डकः सर्पहन्ते-त्यादि । वृद्धयाज्ञवल्क्योऽपि—सदासवी च खल्वाटः कुप्रतिप्रहकारकः । अज्ञातकुलगोत्रो यो द्विर्नप्रः शिल्पिकर्मेकृत् । अत्रतानामुपन्यायः काण्डपृष्टेश्च ये द्विजाः । अयतिर्मोक्षवादी च चतुर्थाश्रमवर्जितः । कुणपायुधजीवी च पुत्रप्रतिनिधिश्च यः । धर्माचारविहीना ये श्राद्धेष्वेतान्विवर्जयेत् । अस्यार्थः— अत्रतानामुपाध्यायः इत्यक्षरादिशिक्षकः । काण्डपृष्टो मातुलस्य सुतोद्वाही च विप्रोऽन्त्यश्राद्धजी-विकः। काण्डपृष्ठस्तु विज्ञेयः श्राद्धे यश्चात्ति नामिषमित्युक्तः। तथा द्विजशायनिका ये च पुत्रप्रति-निधिस्तथा । सर्वे ते ह्यत्रिणा प्रोक्ताः काण्डपृष्टा नराधमाः । हारीतोऽपि—शूद्रापुत्रश्च यत्नश्च ये तथा कीतकाः सुताः । सर्वे ते मनुना प्रोक्ताः काण्डपृष्ठा द्विजाधमाः । इति । अयतिर्गृहस्थः । मोक्ष-वादी मुक्तिवादे रतः । तथा च ब्रह्माण्डे-श्राद्धार्हगुणयोगेऽपि नैते जातु कथंचन । निमन्त्रणीयाः आद्धेषु सम्यक्फलमभीप्सतेति । अत्र आद्धार्हा गुणा वेदाध्ययनाद्य: । शेषं स्पृतिभ्यो विज्ञेय-मित्यलं प्रपञ्चेन ।

इति ऋष्णमिश्रकृतौ श्राद्धकाशिकायां सूत्रवृत्तौ अक्षयतृप्तिप्रकरणम् ।

अथ काम्यानि भवन्ति स्त्रियोऽप्रतिरूपाः प्रतिपदि द्वितीयायाणं स्त्रीजनमा-श्वास्तृतियायां चतुर्थ्यो क्षुद्रपशवः पुत्राः पञ्चम्यां चूतिर्द्धः षष्टचां कृषिः सप्तम्यां वाणिज्यमष्टम्यामेकशफं नवम्यां दशम्यां गावः परिचारका एका-दश्यां धनधान्यानि द्वादश्यां कुप्यर्ठः हिरण्यं ज्ञातिश्रेष्ठचं चत्रयोदश्यां युवा-नस्तत्र म्रियन्ते शस्त्रहतस्य चतुर्दश्याममावास्यायाणं सर्वमित्यमावास्यायाणं सर्वमिति ॥ ९ ॥

(गदाधरः)—'अथ''सर्वमिति 'प्रतिपदाद्यश्च कृष्णपक्षजाः । स्त्रीजन्म कन्योद्यः। क्षुद्रपश्च अजाद्यः। कृषिः कृषिफलम् । वाणिज्यं वाणिज्यफलम् । परिचारका दासाद्यः । कृष्यं सुवर्णरूप्यव्यतिरिक्तं ताम्नादि । यूनां मृतानां त्रयोद्द्यां श्राद्धं देयम् । शस्त्रहतस्येति जलादिद्वात्रिं-शहुर्भरणेन मृतानामुपलक्षणम् । प्रतिपदादितिथिष्वभिहितानि यानि फलानि तेषु स्वीयमनसोऽभी-ष्टान्सर्वान्कामानमावास्यायां श्राद्धदः प्राप्नोति । अत्र यद्यपि सर्वकामप्राप्तिरविशेषेण कथिता, तथापि न युगपत्सर्वकामनाप्राप्तिः, अपितु अमावास्यायामनुष्टितेन श्राद्धेनैकेनैककामनाप्राप्तिः । एवममावास्यार्वनतानुष्टितेनान्येन श्राद्धेनान्यः काम इति ॥

इति श्रीत्रिरप्रिचित्सम्राट्स्थपतिश्रीमहायाज्ञिकवामनात्मजदीक्षितगदाधरकृते कातीयश्राद्धसूत्रभाष्ये नवमी कण्डिका ॥ ९ ॥

(श्राद्धका०) इत्थं श्राद्धोपयोगि सर्वमभिधायेदानीं गृहस्थस्य काम्यकर्मीचित्याच्छ्राद्धेषु काम्य-कालानुपचिक्रंसुः सूत्रमारभते—'अथ काम्यानि भवन्ति' श्राद्धानीति रोषः । तत्राथराब्दः कार्त्सार्थः । न केवलं तिथय एवं काम्यकालाः, किं त्वन्येऽपि स्मृत्युक्ता ज्ञेयाः इत्यर्थः । तथा च—संक्रान्तिर्वि-षुवचैव विशेषेणायनद्वयम् । व्यतीपातो जन्मऋक्षं चन्द्रसूर्यप्रहौ तथा । तिथिनक्षत्रवारश्च उद्दिश्या-भ्युद्यं तथा । एतांस्तु श्राद्धकालान्वे काम्यानाह् प्रजापतिरिति । संक्रान्तिविषुवायनादिन्यातयोः पुण्यातिरायेन विरोषोपादानात् । व्यतीपातिस्त्रविधः—महाल्पनित्यभेदेन । तथा च सिंहस्थो गुरु-भौमे च मेषस्थो च रवा सिता। द्वादशी हस्तसंयुक्ता व्यतीपातो महांस्तु सः। अल्पस्तु श्रवणाश्वि-धनिष्ठाद्रांनागदैवतमस्तके । यद्यमा रविवारेण व्यतीपातः स उच्यते । ननु चाथशब्देन स्पृत्युक्त-कालस्य संगृहीतत्वाद्त्र भाद्रपदीमारभ्य किमिति श्राद्धं शुद्रकृता बुद्धिस्थ एवेत्यविरोधः (?)। तस्मा-ट्पौर्णमास्यामेवोपक्रमः । श्राद्धषोडशकस्येति प्रागुक्तम् । तथा च वायुपुराणम्—पृष्टिं प्रजां स्मृतिं मेधां पुत्रानैश्वर्यमेव च । कुर्वाणः पौर्णमास्यां तु संपूर्णफळमइनुते । प्रतिपद्धनळामायेत्युपकम्य अमा-वास्यां प्रयत्नेन आदं कुर्याच्छुचिः सदा । सर्वान्कामानवाप्नोति स्वर्गस्थानंत्यमस्तुते । इति आद्ध-षोडशकं प्रतीतम् । प्रपिचतं चास्माभिरादिसूत्र इत्यलं पौनरुत्तयेनेति । फलानि तिथिष्वाह— 'स्त्रियोऽप्रतिरूपाः प्रतिपदि' श्राद्धकुलभत इति शेवः। अप्रतिरूपाः अद्वितीयरूपाः स्त्रियो भार्याः। एतच कामनान्तरोपलक्षणम् । तथा च मनुः—कुर्वन्प्रतिपदि श्राद्धं सुरूपान् लभते सुतानिति । वायुपुराणे—प्रतिपद्धनलाभाय लब्धं चास्य न नव्यतीति। कन्यामिति याज्ञवल्क्य इत्यादि। अत्रै-तचिन्त्यते — मृतपित्रको जीवन्मातामहः किं पट्टिण्डकश्राद्धं कुर्यादुत त्रिपिण्डकमिति। अत्रैक आहु:—द्विपावणस्य विहितत्वाज्जीवन्मातामहमितकम्यापि कुर्वीतेति । तथा च मनुः—घ्रियमाणे तु पितरि पूर्वेषामेव निर्वपेत् । विप्रवद्वापि तं आद्धे स्वकं पितरमाश्रयेत् । पिता यस्य तु वृत्तः स्याज्ञी-वेद्वाऽपि पितामहः । पितुः स नाम संकीत्र्यं कीर्तयेत्प्रपितामहम् । पितामहो वा तच्छाद्धं मुजीतेत्य-ब्रवीन्मनुः । इति तद्विचारितरमणीयम् । अस्य सार्धऋोकद्वयस्य साग्नेरन्वाहार्याद्नियतश्राद्धवि-षयत्वात् । तथा च निगमः—यो वा जीवति पितृणां तं पिण्डस्थान इत्येके । जीवतो जीवतां वा देय-मिति हिरण्यकेतुः । कस्माद्यज्ञविधित्वाद्दर्शीगत्वाद्दिति । नन्वेवं जीवत्पितृकस्य होमान्तमनारम्भो वेति कात्यायनेनान्वाहार्यादिनिषेधात्कथमेवमिति। सत्यम् । कात्यायनोक्तर्वाजसनेयिमात्रनिषेधविषयत्वा-दितरसाग्नीनां मनुवचनैः जीवदतिक्रमस्य विहितत्वात् । किं चार्थान्तरं सूत्रस्य । वाजसनेयिमात्रस्य पिता स्वस्थशो (?) जीवति तदा होमान्तमनारम्भो वा विकल्पितः। यदि संन्यासी पतितो वा जीवति तदा वाजसनेयिनोऽपि जीवद्तिक्रमः सूत्रकृतोऽभिप्रेत इति । तथा च कात्यायनः—त्राह्मणादि-हते ताते पतिते सङ्गवर्जिते । व्युक्तमाच मृते देयं येभ्य एव ददात्यसाविति । किं च-न जीवित्य-तृकः कुर्याच्छ्राद्धमग्निमृते द्विजः। येभ्य एव पिता द्द्यात्तेभ्यो द्द्याच साग्निकः। इत्यनेन साग्नि-जीवित्पतृकस्यवातिक्रमो विहितो न निरग्नेरिति । अपि च—दर्शश्राद्धं गयाश्राद्धं श्राद्धं चापरपक्षकम् । न जीवित्पतृकः कुर्यात्तिलैः कृष्णैश्च तर्पणिमत्यादौ पितृग्रहणं जीवन्मातामहाद्युपल-क्षणम् । तेनापि जीवन्मातामहस्य निषेधः । अन्यच-उद्वाहे पुत्रजनने इत्यत्रापि षङ्गहणेनापर्-पाक्षिकं न विहितम् । यत्तु, जीवत्पितरि वै पुत्रः श्राद्धकालं विवर्जयेत् । येषां वाऽपि पिता द्द्यात्ते-षामेके प्रचक्षते । इति हारीतोक्तम् । यच पितुः पितृभ्यो वा द्द्यात्सपितेत्यपरा श्रुतिः। इति कात्याय-नादिभिरुक्तं तत्सपिण्डीकरणविषयमाभ्युदयिकम्। तथा च वृद्धौ तीर्थे च संन्यस्ते ताते च पतिते सित । येभ्य एव पिता द्यात्तभयो द्यात्स्वयं सुतः। इति। यत्पुनः—पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा ध्रुवम्। अविशेषेण कर्तव्यं विशेषां नरकं व्रजेदिति । यच-" पिण्डाः स्युः षडितिस्थितिः " इत्यादिवचन-

वृन्दं मातामहश्राद्धविधायकं तनमृतवर्गद्वयमित्यविरोधः । तस्माजीवन्मातामहकर्ते ? पितवर्गोदेशेनैव त्रिपिण्डकं श्राद्धमित्युचितम्। तथा च स्मृति:— पितृवर्गे मातृवर्गे तथा मातामहस्य च । जीवेत्स यदि वर्गादौ तद्वर्गे तु परित्यजेत् । चशब्दो मातामहीसंप्रहार्थः । प्रजापतिरपि—संक्रान्तायुपरागे <mark>च वर्षोत्सवमहाल्ये । निर्वपेद्त्र पिण्डांस्त्रीनिति प्राह प्रजापतिरिति । अत एव प्राप्तैकवर्गश्राद्धस्य</mark> त्रयोद्द्यां निषे<mark>धः । श्राद्धं नै</mark>कस्य वर्गस्य त्रयोद्द्यामुपक्रमेदिति । एवमन्यपङ्कावि। अत्र च जीवेत्स यदि वर्गादावित्यनेन न वर्गादावेव जीवतो नातिकमो न जीवित्यतामहादेरपीत्यर्थादुक्तम् । <mark>तेन मृतपितृको जीवरिपतामहादिकमतिकम्यापि दद्यादित्यर्थः । तस्मान्निरम्निजीवरिपतृकस्य सपिण्डना</mark>-भ्युद्यिकश्राद्धयोरेव सर्वश्राद्धेषु जीवद्तिक्रमेण श्राद्धं नेतरत्रेति चतुरस्रम् । ' द्वितीयायार्ठः स्त्री-जन्म ' श्राद्धकर्त: स्यादिति शेष: । स्त्रीजन्मेति कन्याजन्मेत्यर्थ: । तथा च मनः --- कन्यकां त द्वितीयायामिति । उपलक्षणं चैतत् । तथा च वायुपुराणम् । द्वितीयायां तु यः कुर्याहिपदाधिपतिर्भ-वेत्। मार्कण्डेयोऽपि—द्वितीया हि प्रजाप्रदेति । कन्यावेदिन इति याज्ञवल्क्य इत्यादि । कन्यावेदी जामाता । अत्रैतचिन्त्यते—िकमत्र पितामहादितियौ पौत्रेण श्राद्धं कार्यमुत नेति । अत्रैके अधि-<mark>काराभावान्नेत्याहुः । तद्युक्तम् । विहितत्वात् । तथा च स्वरुपमात्स्यम्—नान्दीमुखानां प्रत्यव्द</mark>ं कन्याराशिगते रवौ । पौर्णमास्यां च कर्तव्यं वाराहवचनं यथेति । नान्दीमुखाः पितामहाद्यः । चकारादन्यतिथावपि । तथा च वृद्धयाज्ञवल्कयः—कुहूपूर्णेन्दुपञ्चम्यां यः श्राद्धं कुरुते नरः । कामिकं <mark>तु वरं पुत्रं लभते नात्र संशयः । तथा—काङ्क्षन्ति पुत्रपौत्रेभ्यः पायसं मधुसंयुतम् । तस्य त्रींस्तत्र</mark> विधिना तर्पयेत्पायसेन त्विति । पूर्णेन्दु · · पदी । अयं तु विशेष:—पितृपूर्वकमिति । 'अश्वास्तृतीयायाम् ' <mark>श्राद्धकर्तुरिति होषः । उपलक्षणं चैतन् । तथा च मनुः—तृतीयायां तु वंदनति । वायुपुराणेऽपि—</mark> वरार्थिनां तृतीया च शत्रुन्नी पापनाशिनीति । अत्रैतदुच्यते--भरण्यादावत्र किमपिण्डकं स्यादुत नेति । तत्र निषेधाद्पिण्डकमित्येके । तन्न । तिथिनिमित्तकत्वात् । तथा च ऋक्षयोगादिपक्तोऽपि तिदिने पिण्डपातनम् । तथा—तिथिनक्षत्रयोगेषु प्राधान्यं तु तिथेः स्मृतम् । तिथिमूलानि सर्वाणि यथा द्रव्ये गुणादिकमिति। यत्त भरण्यादौ तित्रपेधः स नक्षत्रादिनिमित्तकविषयः। प्रपश्चितं चैत-दादिसूत्रे । 'चतुर्थ्यो क्षुद्रपशवः' कर्तुः स्युरिति शेषः । क्षुद्रा अजादयः । उपलक्षणं चैतत् । तथा च वायुः, श्राद्धं चतुर्थ्यो कुर्वाणः रात्रोक्ष्छिद्राणि पश्यतीत्यादि । अत्रैतचिन्त्यते—िकमत्र मातृतिथौ मातृश्राद्धं पृथक् स्यादुत नेति । तत्रैक आहु:—अन्वष्टका च वृद्धौ च गयायां च क्षयेऽहिन । मातृः आदं पृथक्कुर्याद्न्यत्र पतिना सहेत्यादिवचनेभ्यो न पृथगिति । तन्नोचितम् पृथक् आद्धस्य वाचिनकत्वात्प्रेतपक्षतिथेविहितत्वाच । तथा हेमाद्रिपद्धतौ—अन्वष्टकासु वृद्धौ च प्रतिसंवत्सरं तथा । महालये गयायां च सपिण्डीकरणात्पुरा । मातुःश्राद्धं पृथक्कुर्यादन्यत्र पतिना सहेति । स्मृति-रिप—महालये गयाश्राद्धे वृद्धावन्वष्टकासु च । नवदैवतमत्रस्याच्छेषं षाट्षौरूषं विदुः । चतुर्विशति-मतेऽपि । सर्वेभ्यश्च पितृभ्यश्च तत्पत्नीभ्यस्तथैव च । पिण्डांस्तेभ्यः पृथग्दद्यात्सदा भाद्रपदे द्विजः । <mark>इति । स्मृतिसमुच्चयेऽपि—पृथक्र</mark> श्राद्धं तु मातृणां प्रकर्तन्यं विचक्षणैः । नवम्यां पितृपक्षे तु वृद्धौ तीर्थे महालये । स्मृत्यर्थसारेऽपि–तत्र मातुः श्राद्धं पृथक् शस्तमिति । रेणुरपि—मातुर्गयाष्टकौ वृद्धौ मृताहे च महालये । तैश्च त्राद्धं पृथग्देयं तन्त्रं वानुगता यदीति । अयं विशेषः—मृते पितिर मुर्धकं जीवितु मृतवर्गस्यैवेति । पृथक्ष्र्याद्धं जीवितपृत्रकस्य नेत्येके । नवभीविषयमेनेत्यन्ये । 'पुत्राः पञ्चम्यां' <mark>कर्तुः स्युरिति शेषः । पुत्रशब्दः पुन्नामनरकत्राणहेतुः । पूर्णातिथित्वात् । तथा च मनुः—पञ्चम्या</mark>ं शोभनान्सुतानिति । उपलक्षणं चैतत् । तथा च वायुः—पञ्चम्यां चैव कुर्वाणः प्राप्नोति महतीं श्रियम् । मार्कण्डेयोऽपि—श्रियं प्राप्नोति पञ्चम्यामिति । अत्रैके मातुः क्षयाहे पार्वणं स्यादित्याहुः । तथा च याज्ञवल्क्यः-पितृपक्षे त्वमायां वा पितृमातृक्षयो यदि । पितुस्तु पार्वणं कुर्यादेकोदिष्टं तु मातृकम् । तथा—पितुस्तु पार्वणं कुर्यात्प्रेतपक्षे मृतस्य तु । पितृब्यभ्रातृमात्णामेकोदिष्टं सदैव हि । प्रेतपक्षे तिथिर्यस्य पितुरेकस्य पार्वणम् । मातृश्रातृपितृव्याणामेकोदिष्टं सदैव हीत्यादिवचनेभ्यः।तद-युक्तम् । एकोद्दिष्टस्य सपत्नमातृविषयत्वेनाविरोधात् । तथा च पुराणसमुचये—अमायां वा क्षयो यस्य प्रेतपक्षे तथा भवेत्। निरिम्नरिप कुर्वीत मातापित्रोस्तु पार्वणम्। अनिमः पार्वणं यो न मातापित्रोः क्षयेऽहनि । करोति वुद्धिमोहेन स भवेत्पितृघातकः । जमदग्निरपि—आपाद्य सहपिण्डत्वमौरसो विधिवत्सुतः । कुर्वीत दर्शवच्छ्राद्धं मातापित्रोः क्षयेऽहनि । गौतमोऽपि—आषाढ्याः पश्चमे पक्षे प्रेता-ख्ये तु क्षयो यदि । पार्वणं तत्र कुर्वीत वर्जियत्वा चतुर्दशीम् । हेमाद्रावपि—सपिण्डीकरणादृष्वी पित्रोरेव हि पार्वणम् । पितृव्यभ्रातृमातृणामेकोदिष्टं सदैव हीत्यलं बहुना ।' षष्टचां चूर्तार्द्धः' कर्तुः स्या-दिति शेषः। ऋद्विर्धूतविजयः। उपलक्षणं चैतत्। तथा च वायुः-षष्ठचां श्राद्धं तु कुर्वाणो द्विजां-स्तान्पूजयन्ति हि । मार्कण्डेयोऽपि-षष्ठयां पूज्यो भवेत्ररः । इति । अत्र विशेषः पुराणसमुचये-एकमातृद्धिपितृकौ भ्रातरावन्यगोत्रजो । मातुः श्राद्धं तु कुर्यातां षष्ट्यां पुत्रावुभावपि । स्मृतिसमुच-येऽपि-देयं श्राद्धं तु षष्टयां तैयें द्विरंशायना सुता। क्षेत्रिणश्च पितुश्चादौ दशुः पश्चात्तु बीजिनः। अनेकमातृकस्य विशेषो गालवेनोक्तः । अनेका मातरो यस्य श्राद्धे चापरपक्षके । अर्घदानं पृथक्कुर्या-त्पिण्डमेकं स निर्वपेदिति । 'कृषिः सप्तम्याम् ' कर्तुः स्यादिति शेषः । उपलक्षणं चैतत् । तथा च वायु:-कुरुते यस्तु सप्तम्यां आद्धानि सततं नरः । महामन्त्रमवाप्नोति गणानां चाधिपो भवेत्। मार्कण्डेयोऽपि—गणाधिपत्यं सप्तम्यामिति । अत्रैतचिन्त्यते—रजस्वलायां पत्न्यामत्र श्राद्धं कार्यं न वा तत्रैक आहुः नेति । तथा च---श्राद्धीयाहनि संप्राप्ते यस्य भार्या रजस्वला । श्राद्धं तत्र न कर्तव्यं कर्तव्यं पञ्चमेऽहिन । इति । तन्न । अस्य मृताहेऽपुत्रपत्न्याः स्वयंकर्तृत्विनिषेधात् । तथाच गौतमः— अपुत्रा तु यदा भार्या संप्राप्ते भर्तुराव्दिके । रजस्वला भवेत्सा तु कुर्यात्तत्पश्चमे<mark>ऽहिन । इति । 'वा-</mark> णिज्यमष्टम्याम् ' कर्तुः स्यादिति शेषः । वाणिज्यशब्देन यथा वणिजोऽनेकलाभस्तथाऽष्टमीश्राद्धेनाने-कफलमित्यर्थः । तथा च वायुः—संपूर्णी वृद्धिमाप्नोति योऽष्टम्यां कुरुते नरः । मार्कण्डेयोऽपि— अष्टम्यां वृद्धिमुत्तमामिति । उपलक्ष्णं चैतत्—तेन गयाफलमपीत्यर्थः । तथा च ब्रह्माण्डे—आषा-ह्याः पञ्चमे पक्षे गयामध्याष्टमी स्मृता । त्रयोदशी गजच्छाया गयातुल्यं तु पैतृकम् । इति । अत्रै-तदुच्यते-किमपरपाक्षिकं श्राद्धं सूतकान्ते स्यादुत नेति । तत्रैक आहु:-मासिकेऽब्दे तु संप्राप्ते अन्तरा मृतसूतके । वदन्ति शुद्धौ तत्कार्य दर्शे वाऽपि विचक्षणाः । इत्यादिवचनान्मासिकाव्दि-कयोरेवाशौचान्ते विहितत्वादापरपाक्षिकं नेति । तद्युक्तम् । अस्यापि विहितत्वात् । तथा च पुराणसमुचये-पक्षश्राद्धे समारच्धे सृतकं निपतेद्यदि । समाहूता हि पितरः सृतकान्ते विसर्जयेत् । थिद नैवं नरः कुर्यात्सृतकान्ते क्षमापनम् । प्राग्दत्तानि मनुष्येण श्राद्धान्यासुरतृप्तये । इति । पक्ष-श्राद्ध इत्यापरपाक्षिकोपलक्षणम् । ऋष्यशृङ्गोऽपि — शुचीभूतेन दातव्यं या तिथिः प्रतिपद्यते । सा-तिथिस्तस्य कर्तव्या न त्वन्या वै कदाचन। इति। 'एकशफं नवम्याम्' कर्तुः स्यादिति शेषः। एकशफा अश्ववेसरादयस्तेषां वृन्दमेकशफसमूहः। उपलक्षणं चैतन् । तथा च वायुः-श्राद्धं नवम्यां कर्तव्यमै-श्वर्य स्त्रीपु काङ्कतेति, स्त्रियो नवम्यां प्राप्नोतीति मार्कण्डेयः। अत्रेतत्संदिद्यते—जीवत्पितृकः किं मातृश्राद्धं नवस्यां कुर्यादुत नेति । तत्रैक आहु:—अमाश्राद्धं गयाश्राद्धं श्राद्धं चापरपाक्षिकम् । न जीवत्पितृकः कुर्यात् पितृहा ह्यपजायते । इत्यादिवचनान्निरमिनैति । अन्ये त्वाहुः—आन्वष्टक्यस्य विहितत्वात् कुर्वीतेति । तदेतिद्विचारणीयम् । न जीवत्पितृक इत्यत्र जीवत्पितृकशब्देन कि मुख्यया जीवत्पितृ-मात्रविवक्षयाऽपरपाक्षिकश्राद्धस्येव निषेध आहोस्विज्ञीवत्पितृकशब्देन जीवन्मातामहाद्युपेलक्षकेन

जीवद्वर्गनिषेधः। तत्र यदि जीवित्पतिर मुख्याधिकारिण्येदानभावा(?)च्छ्राद्धमात्रस्यैव निषेध इत्युच्यते तदा जीवेत्स यदि वर्गादौ तद्वर्ग तु परित्यजेत् इत्यस्य मृतवर्गश्राद्धविधायकस्य वैयर्थ्यं स्यादः त्रत्यक्षयाहे पितृमातृश्राद्धस्याकरणासंगश्च स्यात्। अथ क्षयाहत्वेन तत्कर्तव्यं तर्हि मृतवर्गविधा-यकवचनस्य वैयर्थ्यं तदवस्थमेव । यदि जीवत्पितृकशब्देन जीवद्वर्गश्राद्धनिषेध इत्युच्यते, तर्हि मृत-मातृके सदाचारप्राप्ताकरणस्य परित्यागः स्यादिति तस्मात्कथमत्र समाधिः। उच्यते—यद्यपि, थर्म जिज्ञासमानानां प्रमाणं परमं श्रुतिः । द्वितीयं धर्मशास्त्रं तु तृतीयं छोकसंग्रहः । इति । पराशः रेण लोकसंग्रहस्य प्रामाण्यमुक्तम् । तथाऽपि स्मृतिसदाचारयोर्विरोधे श्रुतिविरोधं विना स्मृतिबाध-स्यान्याय्यत्वात् स्मृतिविरुद्धाचारस्य वाधो न्याय्य इत्युक्तम् । तथा च चतुर्विशतिमतम्-स्मृतिर्वे-द्विरोधेन परित्याच्या यथा भवेत्। तथैव लौकिकं वाक्यं स्मृतिवाधात्परित्यजेत्। वसिष्ठोऽपि— <mark>श्रुतिस्प्रतिविहितो धर्मस्तद्विरोधिशिष्टाचारः प्रमाणम् । इति । तस्मात्सर्वोऽपि जीवत्पितृको मृत-</mark> मातृवर्गो नवमीश्राद्धं कुर्यादित्यर्थः । तथा वचनमपि—आन्वष्टक्यं गयाप्राप्तौ सत्यां यच मृते-Sहिन । मातुः श्राद्धं सुतः कुर्यात्पितयेपि च जीवति । गयाप्राप्तिः प्रासिङ्गकी न तृदेशतः । न चैवं मन्वाद्यादौ सर्वत्र जीवत्पितृकः कुर्यादिति वाच्यम् । अन्वष्टकादिकालत्रयस्यैव विशेषविधेरितरत्र नि-षेथसिद्धेः । यत्त्वन्वष्टकासु नवभिः पिण्डैः श्राद्धमुदाहृतमिति नवदैवत्यमुक्तम्, तत्सामेर्न्वष्टका-त्रयविषयम् । जीवन्मातामहीविषयं वा । न नवम्यां त्रिपिण्डकादिनिवारकम् । अत्रश्चात्र त्रिदेवत्याः दिकं यथाधिकारं कर्तव्यमिति सिद्धम् । अन्यथा जीवत्पितृकोऽत्र क्षयाहादिकं कुर्यान्मृतमातृको नवम्यां नेत्यनुचितापत्तेः । एवमेकादशाहादाविप नियतश्राद्धेष्ववगन्तव्यमिति सर्वे समश्जसम् । द्वाद-शदैवत्यं चात्र प्रपिच्चतमस्माभिरादिसूत्र इति नात्र पुनरुक्तम् । निमित्तवहुत्वे त्वत्र प्रतिनिमित्तं श्राद्धानि कुर्यात्। तथा च कात्यायनः—द्वे बहूनि निमित्तानि जायेरन्नेकवासरे। नैमित्तिकानि कार्याणि निभित्तोत्पत्त्यनुक्रमात् । यत्तु-नैकः श्राद्धद्वयं कुर्यात्समानेऽहनि कुत्रचिदिति प्रचेतसोक्तो निषेधः स एकनिभित्तेनैव पुनः करणविषयः। तथा च जाबालः—श्राद्धं कृत्वा तु तत्रैव पुनः श्राद्धं न तिहने । नैमित्तिकं तु कर्तव्यं निमित्तानां क्रमेण त्विति । 'दशस्यां गावः ' गावो द्विशफासुपलक्ष-णम् । तथा च मनुः—दशस्यां द्विखुरं बहु । वायुरिष-—क्विन्दशस्यां तु नरो ब्राह्मीं श्रियमवाप्रया-दिति । अत्र गवां सर्वसंपत्तिमूळत्वात्तद्विधानेन दशम्यां प्राशस्यं सूचितम् । तथा च पुराणसमुचये— प्रशस्ताः पूर्णिमामुख्यास्तिथयः षोडशैव ताः । तासां श्रेष्ठतमा प्रोक्ता दशमी श्राद्धदायिनामिति । दुशस्यां पूर्णकामतामिति मार्कण्डेयः। गवां संपत्तिमूल्रत्वं श्रुतिराह—गौर्वा इद् सर्वे विभर्तीति। दुग्धाच्यादिना देवादिनृप्तेरित्यर्थः । तदुक्तम्—अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्या-ज्ञायते वृष्टिर्वृष्टेरत्नं ततः प्रजाः । इति । पार्वणैकोदिष्टयोरेकदिनसंभवे किं पार्वणं पूर्वं कर्तव्यमुतैको-हिष्टमिति । तंत्रैक आहु:--यद्येकत्र भवेत्तावदेकोहिष्टं तु पार्वणम् । पार्वणं त्वभिनिर्वर्त्य एकोहिष्टं समाचरेदिति जाबालोक्तत्वात्पूर्वे पार्वणमिति । तन्न । पाठाद्र्थस्य बलवत्त्वात् । अतश्चैकोदिष्टं निर्वर्त्य पार्वणं समाचरेदिति तत्रान्वयः । तथाच वृद्धयाज्ञवल्क्यः--एकाहिके समुत्पन्ने पार्वणे च क्षया-हिके । प्राक् क्षयाहं प्रक्रवीत पश्चात्पाकेन पार्वणम् । अन्यच—दर्शे क्षयाह आपन्ने कथं कुर्वन्ति याज्ञिकाः । पूर्वे क्षयाहं निर्वर्त्य पश्चाद्दर्शे समाचरेत् । अथवा पार्वणस्य पूर्वमुक्तिः पित्रोः पार्वणवि-पया । एकोदिष्टस्य पश्चादुक्तिः सपिण्डैकोद्दिष्टविषयेति युक्तमेव । न चैकपाकेन श्राद्धद्वयमाशङ्क-नीयम् । एकपाकेन यः कुर्यादेकोदिष्टं च पार्वणम् । स भवेद्गाम्यवाराहो विष्ठाशी सप्तजन्मसु । इति तेनेवोक्तत्वात् । 'परिचारका एकाद्दश्यां' भवन्तीति शेषः । परिचारका दासाद्यनुजीविनः । उप-<mark>लक्षणं चैतत्। तथा च मनुः—एकाद्द्रयां तथा रूप्यं ब्रह्मवर्चस्विनः सुतानिति । वायुरपि—वेदां-</mark>

श्चैवाप्ययात्सर्वान्विप्राणां संपदं तथा । एकाद्रयां परं स्थानमैश्वर्यं सन्ततिं तथा । इति । अत्रैति वि-न्त्यते — अपुत्रादीनामेको दिष्टेऽत्र किं ति थिनियमो ऽस्ति न वा इति । तत्रैक आहुः — संबन्धिवान्ध-वादीनामेकोदिष्टं सदैव हि। अपुत्रा ये मृताः केचित्पुरुषा वा स्त्रियोऽपि वा। तेषामिप च देयं स्यादेको दिष्टं न पार्वणम् । सपिण्डीकरणादृध्वे यत्र यत्र प्रमीयते । भ्रात्रे भगिन्ये पुत्राय स्वामिने मातुलाय च । पित्राद्यगुरवे श्राद्धमेकोहिष्टं महालये । इति कात्यायनापस्तम्बादिवचनं महालये एत्र तत्रापीति । तद्युक्तम् । तिथिनियमस्योक्तत्वात् । तथा च पुराणसमुचये-अपुत्राणां च बन्धूनामृत्विगा-चार्ययोगुरोः। एकोद्दिष्टं सदा कार्यं पितृपक्षे विशेषतः। न पार्वणाधिकारोऽस्ति येषां कन्यागते रवै। एकाद्द्यां तु कृष्णायां तेषां आद्धं समाचरेत्। अन्यच एकाद्द्यां न कुर्वीत एकोहिष्टानि कुत्स्नशः । यद्वा द्विदैवतो विष्णुः पितृवर्गस्य नित्यशः । वृद्धशातातपोऽपि—पितृष्वसुमातृष्वसु-पितृव्यभ्रातृमातुलैः । अनपत्यासु भार्यासु एकोद्दिष्टं समाचरेत् । मातुलो भागिनेयश्च स्वस्नीयो भ्रातृजस्तथा । श्वशुरश्च गुरुश्चेव सखा मातामहस्तथा । एतेषां चैव भार्याणां स्वसुर्मातुः पितुस्तथा । श्राद्धमात्रं तु कर्तव्यमिति वेद्विद्ां स्थितिः । इति । भागिनेयः पितृव्यपुत्रीपुत्र इत्यपौनरुत्त्यम् । मातामहः सपत्नमातृपिता । साम्नेरप्यत्रैकोद्दिष्टमेव । तथा च पुराणसमुचये — अग्निमन्तो द्विजा ये तु तेषां कन्यागते रवौ । पितृब्यभ्रातृबन्धूनामेकोदिष्टं प्रशस्यते । इति । 'धन धान्य हर्ण्यं द्वाद्क्यां' कतुः स्यादिति । धनं रजतादि । तथा च मनुः -- द्वाद्दयां जातरूपं तु रजतं कुप्यमेव चेति । उप-लक्षणं चैतत्—तथा च वायुः—द्वाद्रयां जनलाभं च राज्यमाहुर्वसृनि चेति । अत्रैतदुच्यते—दैवव-शात्पित्रोः क्षयाहैक्ये कथं क्रम इति । तत्र कार्ष्णाजिनिः । पित्रोः श्राद्धे समं प्राप्ते नवे पर्युषितेऽपि वा । पितृपूर्वे सुतः कुर्याद्न्यत्रासन्नियोगतः । अन्यत्र सपिण्डश्राद्धेषु आसत्तिः संबन्धासत्तिः संबन्ध-नैकट्यक्रमेणेत्यर्थः । तथा च ऋष्यशृङ्गः—भवे यदि सता ः ण तथा । संबन्धासित्तमालोच्य तत्क्रमा-च्छ्राद्धमाचरेदिति । ननु च पित्रोः क्षयाहैक्ये किमेकपाकेनोत पृथक्पाकेन श्राद्धद्वयमिति । तत्रैके एककाले गतासूनां बहूनामथवा द्वयोरित्यादिना एकपाकेनेत्याहुः । तद्युक्तम् । तस्य एकदैवेति काल-विषयत्वात् । अन्यदैकदिने तु पृथग्विधः । तथा च पठन्ति—मातापितृमृताहैकं कालेनापि भवे-चिद्। पृथक्पाकं पितृश्राद्धं मातुश्च तदनन्तरम् । इति । सपिण्डानां तु नृसिंहपुराणे— एकेनैव तु पाकेन सपिण्डानां महालये । तन्नेण अपणं कुर्याच्छ्राद्धं कुर्यात् पृथक् पृथक् । विष्णुधर्मोत्तरे च-प्रेतपक्षे गयायां च गतासूनां समेऽहनि । तन्नेण श्रपणं कुर्याच्छ्राद्धं द्द्या-त्पृथक् पृथक् इति । 'कुप्यं ज्ञातिश्रेष्ठचं त्रयोद्दयां ' कर्तुः स्यादिति । कुप्यं हेमरजताभ्यामन्यधातु-जम्। उपलक्षणं चैतत्—तथा च मार्कण्डेयः—प्रजां मेधां पशुं पुष्टिं स्वातन्त्रयं वृद्धिमुत्तमाम्। दीर्घ-मायुरथैश्वर्य कुर्वाणस्तु त्रयोदशीमिति । ननु च-त्रयोदश्यां कृष्णपक्षे यः श्राद्धं कुरुते नरः । पञ्चत्वं तस्य जानीयाज्ञयेष्ठपुत्रस्य निश्चितम् । इति अङ्गिरसा श्राद्धस्यैव प्रतिषिद्धत्वात्कथं फलश्च-तिरिति । उच्यते—तस्यैकवर्गश्राद्धविषयत्वात् इत्यदोषः । तथा च कार्ष्णाजिनिः—श्राद्धं नैकस्य वर्गस्य त्रयोद्द्यामुपक्रमेत् । अतृप्ता अस्य येऽत्र स्युः प्रजां हिंसन्ति तत्र ते । इति । अत्रैतिचन्त्यते-किमनुगमनमृतानां स्वमृताहे श्राद्धं स्यादुत भर्तृमृताहे इति। तत्रैक आहु:—मासक्ष्यितिथिस्पृष्टे यस्मिन् यो म्रियतेऽहिन । प्रत्यव्दं तत्तथाभूतं क्षयाहं तस्य तिद्विदुरित्यादिवचनात्स्वमृताह एवेति । तद्युक्तं—भर्तृक्षयाहे विहितत्वात् । तथा च पुराणसमुचये—अम्रतः पृष्ठतो वाऽपि तद्रक्तया म्नियते तु या । तस्याः श्राद्धं प्रदातव्यं भर्तुरेव क्षयेऽहित—रेणुरिप एकचित्यां समारूढा द्वितीयेऽह्नि पतित्रता । तस्याः पिण्डोदकं पुत्रः प्रकुर्यात्पितृवासरे । पठित्त च—प्रत्यक्षे वा परोक्षेवा तद्रक्त्या म्नियते तु या । तस्याः श्राद्धं प्रकुर्वीत भर्तुरेव क्षयेऽहित । अत्रैतत्संदिद्यते—भर्तृक्षयाहे किं तस्याः पृथिकपण्ड उत्तैकिपण्डे

द्वयोरुद्देशः । तत्र लौगाक्षिः—मृताहनि समासेन पिण्डनिर्वपणं पृथकः। नवश्राद्धं तु दंपत्योरन्वारोहण एव तु । अस्यार्थः—दंपत्योरन्वारोहणे सृताहे समासेन पिण्डनिर्वपणम् । नवश्राद्धं पृथगित्यन्वयः । नवश्राद्धं श्राद्धपोडशोपळक्षणम् । समासः पाकाद्यैक्यम् । तुशब्दो विशेषे । ततश्च दंपत्योरेकचि-त्यन्वारोहणे षोडराश्राद्धेष्वेव प्रथकप्रथक्पाकपिण्डौ अन्यत्र पाकैकेनैक पिण्डे द्वयोरुदेश: । मृत्तिथौ भिन्ने त्वाब्दिकप्रेतश्राद्धयोः पृथिकपण्ड एवेति । निश्चितमेतिद्त्येवशब्दार्थः । तथा च-एकचित्यां समारूढौ दम्पती निधनं गतौ । पृथक् आद्धं तयोः कुर्यादोदनं च पृथक् पृथगिति । तथा—एकचित्यधिरोहे चेति तिथिरेकैव जायते । एकपाकेनैकिपण्डे द्वयोर्गृह्वीत इति देशकालद्वव्यदेवकर्त्रेक्ये तान्त्रिको विधिरिति च । अत्रैके भर्तः क्ष्याहे सर्वासामेव पृथ-क्षिपण्ड इत्याहः। तन्न । तस्य पतिव्रताविषयत्वात् । तथा च भृगः—या समारोहणं कुर्याद्भर्त-श्चित्यां पतित्रता । तां मृताहनि संप्राप्ते पृथिनपण्डे नियोजयेत् । प्रत्यव्दं च नवश्राद्धं युगपत्तु समा-पयेतु । अपि च पुराणमुचये-या काचिनिम्नयते नारी पत्या सह पतित्रता । तस्याः श्राद्धं पृथ-क्कुर्यादेकोहिष्टं विधानतः । विधानत इति युगपत्समापयेदिति, चतुर्भिः क्ष्याहे पूर्वे भर्तृद्विजोपवेशनं पश्चात् स्त्रिया इत्येवं क्रमेणैकदैव सर्वे श्राद्धमित्यर्थः । पतिव्रतात्वात् । तथा अथ केचित्र चेच्छन्ति पृथक् श्राद्धं तु योषिताम् । वद्नित पतिना सार्धे मूढास्ते मे मतेन तु । सपिण्डीकरणादूर्ध्वे पृथक्त्वं न विधीयते । ते वालिशा न तेषां वै याह्यं वाक्यमजानताम् । पृथक् श्राद्धं च मातुणां कर्तव्यं वा प्रदक्षिणमिति । पठन्ति च-परदेशे मृतो भर्ता श्रुत्वा नारी पतित्रता । तिथिरेका विँशुद्धौ स्यात्पिण्डं द्या (त्पृथकपृथ) गिति । अत्र विशेषः—अनेकस्त्रीभिरनेकभृत्यैर्वा स्वामिना सह स्नेहान्मरणे पाक्यादौ नैव स्वामिगोत्रेण वा पृथक्पिण्डदानं कर्तव्यम् । तथा च पुराणसमुचये — मृतानामथ भृ-त्यानां भार्याणां पतिना सह । तन्त्रेण अपणं कृत्वा आद्धं स्वामिक्ष्येऽहिन । आद्धं पृथकपृथक्क्या-रस्वामिगोत्रेण कृत्रनशः । स्वामिचित्यवरोहेण भृत्यो भ्रदयेत् स्वगोत्रतः । इति । भृगुरपि—एककालग-तासूनां बहूनामथवा द्वयोः । तन्त्रेण अपणं कृत्वा आद्धं कुर्यात्पृथकपृथक् । पूर्वकस्य मृतस्यादौ द्विती-यस्य ततः पुनः । तृतीयस्य ततः कुर्यात्संनिपातेष्वयं क्रमः । पूर्वकस्य मृतस्येति उयेष्टानुक्रमेण छत्रूना-मुत्तमाधमक्रमेणेत्यर्थः । यत्त्वेकचित्त्यां समारूढौ चेति वचने पृथकपृथगादानमुक्तं तदेकपतित्रतस्त्री-विषयमित्यविरोधः । स्मृत्यर्थसारे—सहदृहने तु पिण्डश्राद्धादौ पाकैक्यं कार्छैक्यं कर्त्रेक्यमिति । 'युवानस्तत्र म्रियते रास्त्रहतश्चतुर्दश्याम् ' युवानो ये म्रियन्ते रास्त्रहतश्च तत्रापरपक्षे चतुर्दश्यामेकोदिष्टं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । तथा च स्मृतिचन्द्रिकायां—चतुर्द्रयां तु यच्छ्राद्धे सिपण्डीकरणे कृते । एकोद्दि-ष्ट्रविधानेन तत्कुर्योच्छस्रघातिनः । इत्यादि । मार्कण्डेयोऽपि—युवानः पितरो यस्य मृताः शस्त्रेण वा हताः। तेन कार्यं चतुर्देश्यां तेषामृद्धिमभीष्सतेति। ननु चात्रं शस्त्रहतस्यैव नान्यस्येति मिताक्ष-रादिनिबन्धकृद्भिर्नियमितत्वात्कर्थं युवान इत्युक्तम् । तत्र च वृद्धयाज्ञवल्क्यः—आद्धदाने चतुर्देश्यां विनाशस्त्रहतं मृतम् । ज्येष्टपुत्रो विनदयेत पितृणां चाप्यधोगतिरिति । अतो युवान इति त्रयोदद्यां योजनीयमिति चेत्, नैवम् । युवराव्दस्य विशैषादिना सपेहतासुपलक्षकत्वात् । तथा च बृद्धयाज्ञव-ल्क्यः—मृत्काष्ट्रपळलोहेषु विद्युद्वाळविषादिभिः । निखदंष्टिविपन्ना ये विप्रशापहताश्च ये । शीतवात-विपन्ना ये शस्त्रघातहतास्तथा । पापमृत्युहता ये वै तेषां शस्ता चतुर्दशीति । अथवा युवानस्तत्र म्रिय-न्त इति पाठस्तत्र । यतस्त्रयोदस्यां श्राद्धं प्रशस्तं तस्मात्तद्वहे युवानो न म्रियन्त इत्यर्थः । त्रयोद-इयामेव । तथा च महाभारते—जातीनां तृत्तरे श्रेष्टः कुर्याच्छ्राद्धं त्रयोदशी । नवम्यां तु युवानोऽस्य प्रमायतिमगृह इति । शस्त्रहत इत्येकत्वं तत्रये पार्वणं सूचयति । तेन पित्रादित्रये शस्त्रहते पार्वणिम-त्यर्थः । अत्रैक आहु:--त्रयाणामपि शस्त्रहतत्वे पृथक् पृथगेकोद्दिष्टमेवेति । तद्युक्तम् । पार्नणस्यैवाति-

देशात् । तथा च स्मृतिदर्पणे—एकस्मिन् वा द्वयोवीपि विद्युच्छक्षेण वा मृतौ । एकोदिष्टं सुतः कुर्याश्रयाणां दर्शवद्भवेत् । तथा पित्रादयस्त्रयो यस्य शस्त्रघाता अनुक्रमात्। स सुतः पार्वणं कुर्यातिप-त्रादेन पृथक् पृथगिति । एकोदिष्टमिति शेषः । स्मृतिचन्द्रिकायामपि—एकस्मिन् द्वयोवेँकोदिष्टवि-धिरिति । त्रयाणां पार्वणभित्यर्थः । अत्रैक आहुः—रणे संमुखप्रहारैईतर्श्र्राणामपि शस्त्रहतत्वाच-तुर्दश्यामेवेति । तद्युक्तम् । तेषां परमगतित्वात् । तथा च पुराणसमुचये—वितत्य रणयज्ञं ये गो-ब्राह्मणहितैषिणः । स्वामिपादायसंलमा यन्निशस्त्रेश्च खण्डशः । न ते शस्त्रहतैस्तुल्या पुराणज्ञैरुदाहताः । न च तिर्यत् (?)क्रामयन्ति सुरमन्दिरम् । श्रूयते चात्र गाथेयं भार्गवाङ्गिरसे मतम् । द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलभेदिनौ । परित्राड् योगयुक्तश्च रणे चाभिमुखो हतः । इति । यत्तु प्रीयन्ते पितर-श्चास्य ये शस्त्रेण रणे हताः । इति मनुना चतुर्दश्यामुक्तं तत्पराङ्मुखहतादिविषयमित्यविरोधः । न च संमुखपराङ्मुखादिशस्त्रहतयोः साम्यमुचितम् । तस्मात्संमुखरणहतानां चतुर्दश्यां श्राद्धं नेति । अत्रान्येऽप्यपवादाः पुराणसमुचये—मृताश्चान्याश्च बहुशो ब्रह्मक्षत्रविशां श्चियः । गताश्च पतिभिः सार्धे सतीलोकं सनातनम् । नैता शस्त्रहतैस्तुल्याः याश्चान्याः पतिना सह । म्रियन्ते पतिभक्त्या तु द्युलोकं प्राप्तुवन्ति ताः। न च संन्यासिनां श्राद्धं कर्तव्यं च चतुर्दशीम् । तपःसंन्यासयोगेन ते यान्ति परां गतिम् । ये श्रियन्त्यातुरत्वेन भृग्वग्न्यनश्चनाम्बुभिः । नैव शस्त्रहसास्तेऽपि अवस्थान्तरगर्हिताः । न शस्त्रहतभिस्तुल्या आतुरत्वानमृता यतः । एतेषां नापमृत्युं तं पुराणज्ञा वदन्ति हि । अत्यातुर-स्वात्संन्यासिनोऽत्र श्रुतिविरोधनम् । यथाऽत्र श्रूयते गीतं पुराणज्ञैः पुरातनैः । न देववचनात्तात न लोकवचनाद्पि। मतिरुत्क्रमणीया ते प्रयागमरणं प्रतीति। एतब्रातिरिक्तेभ्यश्चतुर्द्द्यां आद्धाकरणे तत्रै-बोक्तम्। जन्मान्यपङ्गुविकला वाग्जडा लुप्तचूचुकाः। न कुर्वनित च ये श्राद्धं कृष्णपक्षे चतुर्दशीम्। दद्याच्छाख्रहतेभ्यश्च इति प्राह पुरा श्रुतिरिति। चतुर्दद्रयाः पूर्वमष्टम्यादौ पश्चादमायाभित्यर्थः। कात्या-यनोऽपि-शस्त्रादिभिह्तस्यापि कुर्यात्प्रतिदिनं सुतः । पार्वणं कृष्णपक्षे तु वर्जियत्वा चतुर्देशीम् । उहानाः—यदि कालान्तरे वाऽपि यदा शस्त्राद्विपद्यते । सोऽपि शस्त्रहतो ज्ञेयस्तस्य शस्ता चतुर्दशी । बृहत्मनुः—महालये चतुर्देक्यां मघायां पुत्रवानिष । पिण्डनिर्वपणं कुर्यात् तृष्यर्थे रास्त्रघातिनः । इति । अत्र विशेषो वृद्धयाज्ञवल्कयेनोक्तः—स्वस्थमृत्युः पिता यस्य शस्त्रधाती पितामहः । पार्वणं तस्य विज्ञेयं त्रयस्ते शस्त्रघातकाः । यथा विहङ्गः पक्षाभ्यामङ्गमाश्रित्य तिष्ठति । तथा पिता च बृद्धश्च पितामहसमाश्रित। विति तत्सदाचाराभावाचिन्त्यम् । यदि त्वस्यामेव चतुर्देश्यां पित्रोः क्षया-हस्तदापि प्रेतपक्षमृतत्वात्पार्वणमेवेति चेत् तन्न । आषाढ्याः पञ्चमे पक्षे प्रेताख्ये तु क्षयो यदि । पार्वणं तत्र कुर्वीत वर्जियत्वा चतुर्दशीमिति गौतमोक्तः। साग्निविषयं पार्वणं चेत्यविरोवः। 'अमावा-स्याया छं सर्वे मित्यमावास्याया छंसर्वे मिति ' सर्वे सर्वे कामाः । अमावास्यायां श्राद्धकरणेन सर्वकामांह-भत इत्यर्थः । तथा च पुराणसमुचये — श्राद्धं कुर्वत्रमावास्यां यत्नेन पुरुषः श्रुचिः । सर्वोन्कामानवा-प्नोति ' 'तिथ्यामुदायतः । इति । अस्य निरुक्तिस्तत्रैव । कलानामाप्यायनार्थं रविविंशतिचन्द्रमाः । सुषुम्नाख्या कला यासौ सूर्यस्यास्यचमा स्मृताः। विश्वतिद्वौ लवौ तस्यां चन्द्रमाः सूर्यमण्डले । अमाच-न्द्रस्य संयोगादमावास्यां विदुर्बुधाः । इति । अपरपक्षे श्राद्धमाह यमः—हंसे वर्षासु कन्यास्थे शाके-नापि गृहे वसन् । पश्चम्योरन्तरे द्यादुभयोरिप पक्षयोः । सुमन्तुः—कन्याराशे महाराज यावत्ति-छेद्विभावसुः । तावत्कालं भवेदेवं वृश्चिकं यावदागतम् । येयं दीपान्विता राजन् ख्याता पश्चद्शी भुवि । तस्यां देयं न चेद्त्तं पितृणां वै महालय इति । अत्र शुक्कपश्चमी तुलासंकान्तिदीपामावास्याव-श्चिकसंकान्तिश्चति पूर्वपूर्वासंभवे उत्तरोत्तरं श्राद्धकाला इत्यर्थः । द्विकिक्तमङ्गलार्था । इतिशब्दः समा-प्तौ । अत्रैतचिन्त्यते–विधेत्रैत्र कर्ताचेत्तदा किमपरपक्षे आद्धं त्रिपिण्डकं कुर्यादुत<mark> षट्</mark>पिण्डकमिति । तत्रैक आहु:—स्विपित्रादिभ्यो दातुमनिधकारात्रिपिण्डकमेवेति। तदयुक्तम्। क्षयाह्रश्राद्धं विना षट्पि-ण्डकस्य विहितत्वात्। तथा च स्वभर्तृप्रभृतित्रिभ्यः पितृभ्यश्च तथेव च। विधि वा कारयेष्ट्राद्धं यथाकाल्यमतिन्द्रते। षट्पिण्डकमित्यर्थः। कारयेदिति स्वार्थे णिच्। अधिकाराविषयो वा। अपर आहु:—सृताह्रश्राद्धं सपत्नीकर्तृकं सर्वत्र पार्वणमेवेति। तथा च लौगािक्षः—सर्वाभावे स्वयं पत्न्यः स्वभर्तृणाममञ्जकम्। संपिण्डीकरणं कुर्युस्ततः पार्वणमेव च। सुमन्तुरपि—अपुत्रे प्रस्थितं कर्ता ना-ित्त चेच्छ्राद्धकर्मणि। तत्र पत्न्यपि कुर्वीत सपिण्ड्यं पार्वणं तथेति। तद्प्ययुक्तम्। अनयोर्वचनयोः क्षयाह्व्यतिरिक्तविषयत्वाद्दर्शापरपक्षमृतिविषयत्वाद्वा। तथा च—भर्तुः श्राद्धं च या नारी मौद्या-त्पार्वणमाचरेत्। न तेनाप्यायते भर्तां कृत्वा च नरकं ब्रजेदिति पार्वणनिषेधस्य क्षयाहिवषयत्वाव-गमात्। द्र्शपरपक्षमृतौ तु पार्वणस्य तुल्यन्यायेनोचितत्वादित्यलमितिविक्तरेणेति भद्रम्॥

स्मृतेरनेकविषयादनन्तत्वाच सर्वथा ।
तत्त्वं ज्ञातुमशक्यं तद्रं वाऽनल्पजल्पितैः ॥ १ ॥
स्वबुद्धिकल्पितं नेह वचनं छिखितं मया ।
दृष्टं श्रुतममूलं वा समूलं मे न दूषणम् ॥ २ ॥
दृष्टं यत्स्वल्पदीर्घेषु निवन्धेषु तदाहृतम् ॥ ३ ॥
श्रुतं स्मृत्यविरुद्धं यत्तत्पठन्तीत्युदाहृतम् ॥ ३ ॥
प्रमाणमप्रमाणं वा सर्वज्ञः कर्तुमहिति ।
दृष्टे श्रुते च विश्वासो मादृशैः कर्तुमिष्यते ॥ ४ ॥
कर्ता चेन्न चिरंतनः किमिति याता दोषो निवन्धे भवेत् सृत्तिःश्चेद्धुनातनैरिप कृते प्रनथे कथं नाद्रः ।
इत्थं ये कृपयन्त्यनल्पमतयस्तान् प्रदोष्य ज्ञपी
क्षन्तासन्तमिमं निबन्धमिखलं कि चाद्रियन्तां हृदि (१) ॥
वाणव्योमेषुविध्वंके वर्षे कार्तिकमासके ।
कृष्णमिश्रोऽकरोद्धन्यं शुक्रपक्ष इमं शुभम् ॥

इत्यावसथिकश्रीमदतिसुखात्मजश्रीविष्णुमिश्रतनूजात्मनः कृष्णमिश्रस्य कृतौ श्राद्धकाशिकायां सूत्रवृत्तौ काम्यश्राद्धप्रकरणम् ।

समाप्ता चेयं काशिका सूत्रवृत्तिरिति।

॥ भोजनसूत्रम् ॥

वन्दे श्रीदक्षिणामूर्त्तं सिचदानन्दिवग्रहम् ॥ सर्वार्थानां प्रदातारं शिवादेहार्घधारिणम् ॥ १ ॥

अथातः श्रुतिरमृतीरनुस्त्य भोजनविधि व्याख्यास्यामः ॥ आचान्तो धृतोत्तरीयवस्रो धृतश्रीखण्डगन्धपुण्ड्रो भोजनशालामागत्य गोमयेनोपलिप्य शुचौ देशे विहितपीठाधिष्ठितो नित्यं प्राङ्मुखो न दक्षिणामुखो न प्रत्य- ङ्मुखो न विदिङ्मुखः । श्रीकामश्चेत्प्रत्यङ्मुखः सत्यकामश्चेदुदङ्मुखो य-श्रुकामश्चेदक्षिणामुखो जीवन्मातृकवर्जं हस्तपादास्येषु पञ्चस्वाद्रों नीवार-चूर्णेंगोंमृदा भस्मनोदकेन वा मण्डलं कुर्यात् । चतुष्कोणं ब्राह्मणस्य त्रिकोणं क्षत्रियस्य मण्डलाकृति वैश्यस्याभ्युक्षणछं शूद्रस्य, यथा चकायुघो विष्णुस्त्रेलोक्यं परिरक्षति । एवं मण्डलभरमैतत्सर्वभूतानि रक्षत्विति । तत्र भूमो निहितपात्रेऽन्ने परिविष्टे पितुन्नुस्तोषमित्यन्नणं स्तुत्वा मानस्तोके नमोवः किरिकेभ्यो नमः शंभवायेत्यभिमन्त्रय प्रोक्षयेत्, सत्यंत्वर्तेन परि-षिञ्चामीति प्रातर्ऋतं त्वा सत्येन परिषिञ्चामीति सायम् । तेजोऽसि शुक-मस्यमृतमसीति यजुषाऽन्नमभिमृरयामिरस्मीत्यात्मानमिं ध्यात्वा भूपतये भुवनपतये भूतानां पतय इति चित्राय चित्रगुप्ताय सर्वेभ्यो भूतेभ्यो नम इति दिवा प्रणवादिकैः स्वाहानमोन्तैर्भन्तैः प्रतिमन्त्रं बलीन् हरेत्, अन्त-श्चरिस भूतेषु गुहायां विश्वतोमुखः ॥ त्वं ब्रह्म त्वं यज्ञस्त्वं वषट्कारस्त्वमींक-रस्त्वं विष्णोः परमं पद्म् । अमृतोपस्तरणमसि स्वाहेति विष्णुमन्त्रमभिष्या-यन्नाचम्यान्नममृतं ध्यायन् मौनी हस्तचापल्यादिरहितो मुखे पञ्च प्राणाहु-तीर्जुहोति ॥ १ ॥ प्राणाय स्वाहा ऽपानाय स्वाहा व्यानाय स्वाहा समा-नाय स्वाहोदानाय स्वाहेति क्रमं याज्ञवल्क्यो मन्यत उदानाय स्वाहेति शौनकबौधायनौ । याज्ञवल्क्योदितक्रमो वाजसनेयिनाम् । दन्तैनीपस्पृ-रोत्। जिह्वया प्रसेदङ्गुष्ठप्रदेशिनीमध्यमाभिः प्रथमामङ्गुष्ठमध्यमानामिका-भिर्दितीयामङ्गुष्ठानामिकाकनिष्ठिकाभिस्तृतीयां कनिष्ठिकातर्जन्यङ्गुष्ठैश्चतु-र्थीछं सर्वाभिरङ्गुलीभिः साङ्गुष्ठाभिः पञ्चमीम् । अङ्गुष्ठानामिकात्राह्यान्ने नैता आहुतय इति हारीतव्याख्यातारः । सर्वाभिरेता इति बौधायनः । मौनं त्यक्तवा प्राग्द्रवरूपमश्लीयानमध्ये काठिनमन्ते पुनर्द्रवाशी स्यानमधुरं पूर्वे ल-वणाम्लौ मध्ये कटुतिक्तादिकान् पश्चाद्यथासुखं भुझीत भुझानो वामह-स्तेनान्नं न स्पृशेन्न पादौ न शिरो न बस्ति न पराभोजन७ं स्पृशेदेवं यथा-रुचि भुक्तवा भुक्तरोषमन्नमादाय " मङ्ककोच्छिष्टरोषं ये भुझते पितरोऽ-

धमाः । तेषामनं मया दत्तमक्षय्यमुपतिष्ठतु, इति पितृतीर्थेन द्त्वाऽमृता-पिधानमसि स्वाहेति हस्तगृहीतानामपामधं पीत्वाऽर्धं भूमौ निक्षिपेत् । रौरवे पूयनिलये पद्मार्बुदनिवासिनाम् । अर्थिनाछं सर्वभूतानामक्षय्यमुप-तिष्ठित्विति, तस्माद्देशाद्पसृत्य गण्डूषशलाकादिभिस्तर्जनीवर्जमास्यर्ठः शो-धयेत् ॥ २ ॥ न भार्यादर्शनेऽश्लीयान्न भार्यया सह न संध्ययोर्न मध्यान्हे नार्घरात्रे नायज्ञोपवीती नाऽऽईशिरा नाईवासा नैकवासा न शयानो न ताम्रभाजने न भिन्ने न राजतसौवर्णशङ्खस्फाटिककाँस्यभाजनवर्ज न लौहे न मृन्मये न संधिसछंस्थिते न भुवि न पाणौ न सर्वभोजी स्यातिंकचिन्हो-ज्यं परित्यजेदन्यत्र घृतपायसद्धिसक्तुपळळमधुभ्यः, साध्वाचान्तो दक्षिणपा-दाङ्गुष्ठे पाणि निःस्रावयेदङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो अङ्गुष्ठं च समाश्रितः । ईशः सर्वस्य जगतः प्रभुः प्रीणातु विश्वभुगिति श्वात्राः पीता इति नाभिमा-लभेत, अमृता इत्यतः प्रागगस्त्यं वैनतेयं च शिंन च वडवानलम् ॥ आहारपरिणामार्थं स्मरेद्धीमं च पञ्चममित्युदरमालभ्य ' रायीति च सुकन्यां च च्यवनं राक्रमिथनौ । भोजनान्ते समरेन्नित्यं तस्य चक्षुर्न हीयत ' इति स्मृत्वा मुखशुर्दि कुर्यान्नमो भगवते वाजसनेयाय याज्ञवल्क्याय नमो भग-वते वाजसनेयाय याज्ञवल्क्याय ॥ ॥ ३ ॥

॥ अथ श्री६योगीश्वरद्वाद्शनामानि ॥ वन्देऽहं मङ्गलात्मानं भारवन्तं वेदविग्रहम् ॥ याज्ञवल्क्यं मुनिश्रेष्ठं जिण्णुं हरिहरप्रभम् ॥ १ ॥ जितेन्द्रियं जितकोधं सदा ध्यानपरायणम् ॥ आनन्दिनलयं वन्दे योगानन्दं मुनीश्वरम् ॥ २ ॥ एवं द्वादश नामानि त्रिसंध्यं यः पठेन्नरः ॥ योगीश्वरप्रसादेन विद्यावान्धनवान् भवेत् ॥ ३ ॥

' गुजराती ' मुद्रणालयस्थानि ऋय्यसंस्कृतपुस्तकानि ।

१	श्रीमद्भगवद्गीता प्रथमो गुच्छः Bhagavat-Geeta with 7com-	मूल्यं	मार्गव्ययः
	mentaries श्रीमच्छङ्कराचार्यविरिचतं भाष्यम्, आनन्दगिरिकृतं शाङ्करभा-		•
	ष्यव्याख्यानम्, आनन्दतीर्थीय (माध्व) भाष्यम्, जयतीर्थविरचिता प्रमे-		
	यदीपिका टीका, रामानुजभाष्यम्, पुरुषोत्तमजीप्रकाशिता अमृततरिङ्कणी,		
	नीलकण्ठविरचितो भावप्रद्विपः, एतैः समेता मञ्जुलैरायसाक्षरैर्मुद्रिता पृष्ठान्यष्टशतप-		
		€-0-0	0-6-0
ર	श्रीमद्भगवद्गीता द्वितीयो गुच्छ: Bhagavat-Geeta with 8		
	other commentaries—निम्बार्कमतानुयायिश्रीकेशवकाश्मीरिभद्याचार्य-	•	
	पादप्रणीता- तत्त्वप्रकाशिका, श्रीमधुसूदनसरस्वतीकृता- गूढार्थदीपिका, '		
	श्रीशङ्करानन्दप्रणीता—' तात्पर्यबोधिनी,' श्रीधरस्वामिकृता—' सुबोधिनी,' श्री-		
	सदानन्दविरचितः—'भावप्रकादाः, 'श्रीधनपतिसूरिविरचिता—' भाष्योत्कर्षदी-		
	पिका, 'दैवज्ञपण्डितश्रीसूर्यविरचिता—' परमार्थप्रपा, ' पूर्णश्रज्ञमतानुसारिश्रीराघवे-		
	न्द्रकृतः-' अर्थसंग्रहः' इत्येताभिर्व्याख्याभिः सहिता । अत्र श्लोकाः स्थूलतमाक्षरेष्टी-		
	काश्र स्थूलाक्षरेर्भुद्रिताः, बद्धा मा ह्रेशिषतेति । मृ.स् १	0-0-0	0-94-0
3	उत्तरगीता Uttara-Geeta with Gaudpadiya comme-		
•	ntary-गौडपादीयदीपिकाख्यव्याख्यायुता । भगवत्पादश्रीशंकराचार्याणां परमगुरुभिः		
	श्रीशुकाचार्याणां च शिष्यै: श्रीगौडपादाचार्यै: प्रणीतेयं व्याख्येत्येतावत्कथनमलमस्या		
		o- <u></u> ३-0	0-0-E
8	श्रीमद्वाल्मीकिरामायणम् ! Valmiki Ramayana with 3		
-	well-known commentaries, सर्वतन्त्रस्वतन्त्रप्रतिभेन शब्देन्दु-		
	शेखरादिनानानिबन्धप्रणेत्रा श्रीमन्नागेशभट्टेन स्वशिष्यस्य सतो जीविकाप्रदातुः शृङ्गवे-		
	रपुराधीशस्य वीरमणेः श्रीरामराजस्य नाम्ना प्रणीतया रामायणतिलकारूयया		
	टीकया, पण्डितश्रीवंशीधर-शिवसहायाभ्यां प्रणीतया रामायणशिरोमण्याख्यया		
	टीकया, श्रीगोविन्दराजप्रणीतया भूषणाख्यया टीकया च सह मुद्रयितुमारब्ध-		
	मस्माभिः । तच सप्तभिः खण्डैः समापयिष्यामः ।		
	बालकाण्डम्। प्रथमं खण्डम् Bal Kand उपरिनिर्दिष्टीकात्रयोपेतम्। मूल्यम् रू.	₹-0-0	0-4-0
	अयोध्याकाण्डम् । द्वितीयखण्डम् Ayodhya Kand उर्ध्वनिर्दिष्टरीकात्रयो-		
	पेतम्। मू. रू	4-0-0	0-9-0
	अरण्यकाण्डम् । तृतीयखण्डम् । Aranya Kand उपरिनिर्दिष्टरीकात्रयो-		
	पेतम्।म्. ह्र	२–१२–०	0-8-0
	किष्किन्धाकाण्डम् । नतुर्थखण्डम् । Kishkindha Kand उपरिनि-		
		२-१०-०	0-8-0
	सुन्दरकाण्डम् । पञ्चमखण्डम् । Sundar Kand उपरिनिर्दिष्टरीकात्रयो-		
	पेतम्। मू. इ	₹-०-०	0-8-0
	स्तोत्रमुक्ताहारः—Stotra=muktahar containing 256		
	Stotras अस्मिन् २५६ स्तोत्राणि संग्रहीतानि । यद्यपि सन्ति भूरीणि स्तोत्र-		
	पुस्तकानि मुदितानि भूरिभिस्तथापि न तेष्त्रियतां स्तोत्ररत्नानां संग्रहः । अस्माभिः		

समासाद्य	ानां स्तोत्राणां पुस्तक तेभ्यश्च प्रसादगुणयुक्ता	नि स्तोत्राणि संक ्	उ घ्य संशोध्य च त	नानि भाविकज	नानां	मूल्यं	मार्गव्यय:
	मावेशितानि तदाशा । मूल्यम् इ					0-4	
	हाहारः—द्वितीयोभाग				•••	0-2-0	0-2-2
७ संस्कार	ायूखः—Samsk	car Mayu	kha सीमांस	नन् यः इनीलकण्ठभट्टस	••• ਜਗਂ-	0-2-0	0-4-0
	। अत्र संस्काराणां स्व						
	चनोपन्यासपुरःसरं नि						
	कमेण पर्यायशब्दप्र	The state of the s					
	न्ते कातीयसूत्रानुसारिः						
	ग् <mark>रभंशविपर्ययादिदोषप्र</mark> चु						
	र्। अस्माभिस्तु प्रन्थ र						
मासाद्य विष	त्रयांश्च प्रविभज्य शोधं	ते च महास्त्रमायाः ते च	समास्थाय महितः	: । म. रू.	0=	-930	
८ आज्ञारमः	यूखः—Achara	Mavuk	ha नीलकंठभड़क	तः । प्रातःस्म	 !गा-	1 \ -0	0-4-0
डिशयना स्त	त्रू । । स्याह्निकिकयाकलापस्य	निरूपणपरो ग्रन्थ	: मत्यम <i>रू</i> .		6	-6-0	0 0
	:Manu Sm						0-1-0
	तेरिदानींतनमनुस्मृतिपु	61					
नान्ना।श्लाख	गरदानातनम्बर्स्टातपुर जन्मोणः च मन्निर	स्तकष्वनुपळम्थमा गण्योधिकसम्बद्धाः	नः लाकः, पद्य रेक्टिंग च । म	।। ना वणानुकस —	का-		
शन, विषय	ानुक्रमेण च सहिता।	सूर्वादाक्या सरा	।।वता चासू.	th	••• `	-6-0	0-3-0
द्रव विद्युर्गात	:-Vidura=N	alti with a	a commer	itary eta	•u-		
टाकापता न	ोतिशास्त्राभ्यासिनां वि	चा।युनासतावापय - कि.ची-	ागिना । सू. ह.	•••	c	-8-0	0-9-0
	स्यम्—Vedant						
	रेतमतसिद्धान्तो निह्नपि र						
	E	73 - 10 3 - 10 4 - 1 -	• •••	•••	•••	-9-0	0-0-6
	मतविजयवादः-४ वे सर्वाणीयसम्ब						
ਤਿਲਾਇੰਕ ।	1a नरहरिपण्डितकृत	। । अत्र ।पार गतस्थानिकाः । ।	uष्टाद्वतमत पर्ष - -	।। माक्षपा। नराह	रुत्य		
१वाराष्ट्राहरा	एवोपनिषदां तात्पर्यं व्य	वयस्था। पत्तम् । मृ	·	444	0	-9-0	0-6-0
र्व रघुवरामहा	काव्यम्-Ragh	uvamsna	with Ma	llinatha	ı's		
	ntary श्रीकालिद	।सकुतम् मालना					
मू. ह.	Outer Di		•••		0-	-90=0	0-3-0
१४ रघुवशमहा	काद्यं—Only Fi	rst Five Sar	gas of the				
Commenta	ry महिनाथकृतटीको	पतम् । सगाः १ - -	-५ मूल्यम् ह्र.	•••	0	-8-o	0-9-0
(५ कुमारसभव	महाकाव्यम्—18	umar Sa	mbhav w	ith 3 ki	n -		
own con	mmentaries	कविवरश्रीकारि	दासविरचितमि व	रं सप्तमसर्गपर्ध	न्तं		
महिनाथकृतस	ाजीविन्या चारित्र्यवः	धनकतारा गुहिते	विण्या च संव	लितं, तत् अ	ास-		
	ामकृत संजीविन्याऽ त	छकुतं सुललित	रायसाक्षरेर्मुद्रित	मतीव द्रीनी	य-		
		***		***	•••	-8-0	0-2-0
६ कारिकाचली	सिद्धान्तमुक्ताव	लीसहिता —	Karikava	lee wi	th		
Siddhar	ntaMuktava	ili and of	ther note	s न्यायवैशे	षि-		
कदर्शनयोर्व्युतिप	त्सृनां कृते प्रणीतेषु :	प्रकरणयन्थेषु सिर	द्रान्तमुक्तावलीस	मुद्धासिता का	रि-		
कावली मूर्घां भि	षिक्तत्यत्र न विदुषां	वैमत्यं किंतु तत्र	दीभितिकृदुपसत	ाया विवेकसरप	ग्या		

	्रे क्या के के लिए के किया है।	मल्यं	मार्गव्ययः
	संक्षेपतः सूक्ष्मतमानामर्थानामुपनिबद्धतया प्रायः खिद्यन्ति नव्याख्यातः, इति तेषामुप-	.4.	
	कारायास्माभिः प्रायः सर्वेषु विषमस्थलेष्वतिविस्तृतां सरलां सुबोधां च टिप्पनीं पण्डित-		
	जीवरामशास्त्रिभिः कारियत्वा तया सहेयं दढतरेषु सुचिक्कणेषु पत्रेषु स्थूलाक्षरैर्मुदिता ।	0-10-0	0-9-0
	सार्धश्वाभ्यधिकपत्रयुतामपीमां सर्वसौलभ्यायाल्पीयसा मूल्येन वितरामः । मू. रू.	0=0-0	
१७	वैशेषिकदर्शाम—Vaisheshika Darshana with sev-		
	eral commentaries श्रीशंकरमिश्रकृत—वैशेषिकसूत्रोपस्कार—जय-		
	- प्राच्या के जिल्ला के जा करा है जा है जा करा है जा है जा करा है जा है जा है जो करा है जा ह		
	हितम् । मृ. ह्त	₹-0-0	0-2-0
१८	वाटार्थसंग्रहः (प्रथमो भागः)—Vadartha Samgraha First		
•	Part अत्र शेषकुष्णकृतं स्फोटतत्त्वनिह्नपणं, श्रीकृष्णमौनिकृता स्फोटचन्द्रिका, गोडबॉ-		
	ग्रन्थाः संकलिताः। पण्डितानां प्रीढच्छात्राणां च बहुत्तरमपकारकः। मू. रू. •••	0-4	0-0-6
१०	वादार्थसंग्रहः (द्वितीयो भागः)—Second Part अत्र भवानन्दसिद्धान्तवागी-		
4 9			and S
	श्वेति चलारो ग्रन्थाः सन्ति । मू. ह	0-6-0	0-0-6
20	वादार्थसंग्रहः (तृतीयो भागः)—Third Part अत्र कृष्णाचार्यकृतः 'वाद्सु		
45			
	धाकरः ' मोपिश्रीकृष्णकृतः 'लघुविभक्तयथीनेणयः' रामाकशारकृता साज्यस्यः धप्रकाशिका' वेति शाब्दिकानां त्रयो प्रत्थाः सन्ति । मू. ह	0-6-0	0-9-0
20	न्यायिबन्दुः—Nyayabindu पूर्वमीमांसायाः अधिकरणार्थसंप्राहको प्रन्थः	1	
45	तत्सदुपाख्यभद्ववैद्यनाथकृतः । टिप्पनीसहितः । मू. ह. ••• •••	9-8-0	0-2-0
53	महाभागवतम्—Maha Bhagavata देवीपुराणम् । अस्मिन् भगवत्य	Г	
र र	महाभागवतम्— Mana Bhagavata प्राप्ताः र स्वाप्ताः प्राप्ताः प्रापताः प्र	-	
	तानि, महाकाल्या मूलस्थानं च प्रधानतयोपवर्णितानि । प्रसङ्गाद्रामचरितं स्कन्दचरित	i	
	पाण्डवचरितं गणेशोत्प्रतिर्गङ्गावतरणं भगवतीगीता ललितासहस्रनाम शिवसहस्रनामाद्य	4	
	विषया विरुप्ति । सार्थपञ्चमाटरी संवितेगा । स ह	3-0-	0-3-0
99	विवया विद्वारता. । तायवस्यतिका ताहत्वम् । यू. क.	-	
4 व	तैतिरीयोपनिषत्—Taittiriya=Upanishat श्रामच्छक्करनगर्भः दक्कतभाष्येणानन्दगिरिकृतटीकायुतेन तैतिरीयविद्याप्रकाशेन च सहिता । मू. ह. • • • • • • • • • • • • • • • • • •	9-0-	0-7-0
	द्कृतमाध्यणानन्दागारकृतटाकायुत्न तात्तरायावद्याप्रकाराग प सार्था र रू	i	
રેઇ	द्शास्पकाम्—Dasha Rupaka नाव्यशास्त्र पगजनायः	. 9-0-	0 0-3-0
-	पञ्चनदीयपण्डितसुद्शेनाचार्यप्रणीतप्रभाख्यव्याख्यासहितं च । मू. रू. ••• •• भगवत्पाद	{-	
३५	म्बनदायपाण्डतसुद्शनाचायप्रणातप्रमाख्यव्याख्यासाहत च । पूर् का भगवत्पाद मसस्यवृत्तिः—Brahma Sutra Vritti अद्वैतमझरी । भगवत्पाद (आद्यशंकराचार्य) शिष्यकृता । मू. ह भगवत्पाद	0-93-	0-2-0
३६	चन्द्रालोकः—Chandraloka with a commentary श्रीप	[-	
	युषवर्षजयदेवकविविरचितोऽलंकारयन्थः । पायगुण्डोपाह्नवैद्यनाथ(बाळंभट्ट)विरचितरम	. 0-6-	0 0-9-0
	थूषवर्षजयदेवकविविरचितोऽलंकारयन्थः । पायगुण्डोपाह्नवैद्यनाथ(बाळंभट्ट)विरचितरम ख्यदयाख्यासहितः। मू. ह	h	
3 6	Termedalling Mahahharata Vitata Parve		
	eight commentaries नीलकण्डकृतभारतभावदीप—अर्जुनिमिश्रक	1-	
	तद्यिपका—चतुर्भुजमिश्रकृतप्रकाश्—सर्वज्ञनारायणकृतभारतार्थप्रकाश—विमलवे		
	धक्रतदुर्घटार्थप्रकाशिनी—रामकृष्णकृतविरोधार्थभञ्जनी—विषमपद्विवरण- वादिराजतीर्थविरचितस्रक्षाभरणेत्यष्टरीकोपेतं विषुलपाठभेदसहितं च। मृ. ह.		· 0 - 6 - 0
~	वादिराजताथावराचतल्रक्षाभरणत्यष्टराकापत विपुलपाठनदत्ताहर पार् रहे । चम्पूभारतम्—Champubharata श्रीखण्डेह्त्युपाह्ननारायणसूरिविरिच	त∙	
40	टीकासहितम्। म. ह	00 7 = 0	0 0-3-0

२९ उपदेशसाहस्री-Updeshasahastri श्रीमच्छंकराचार्यकृता रामतीर्थकृत-पदयोजनिकाटीकासहिता । विषयानुकमणिकया, श्लोकानुकमणिकया, नैष्कम्यीसिद्धिधृतश्लो-कप्रदर्शनेन, अत्रोदाहृतग्रन्थान्तरस्थवाक्यानुक्रमणिकया, शुद्धिनृद्धिन्यां च सहिता।मू. ह. १८८० ०८२०

मृत्यं मार्गव्ययः

३० चन्द्रकान्त—Chandrakanta (Hindi) (वेदान्त ज्ञानका मुखग्रन्थ) प्रथम भाग. यह वह ग्रन्थ है कि, जो नितान्त निर्भान्त वेदान्त सिद्धान्तका एकांत प्रतिपादक "चन्द्रकान्त" मणि वम्बई प्रान्तके प्रसिद्ध साप्ताहिक ' गुजराती ' पत्रके मुख्य—आद्य संपादक गुजराती भाषाके सुविख्यात लेखक, अनेक प्रन्थोंके निर्माता देशभक्तधुरीण, सारासारविवेकप्रवीण, वैश्यकुलभूषण श्रीमान् शेठ इच्छाराम सूर्यराम देसाईके शुद्ध हृदयमें दैदीप्यमान प्रवोधरत्नभाण्डागारका चमचमाता हुआ एक अमूल्य रत्न है. कि. ह्र.

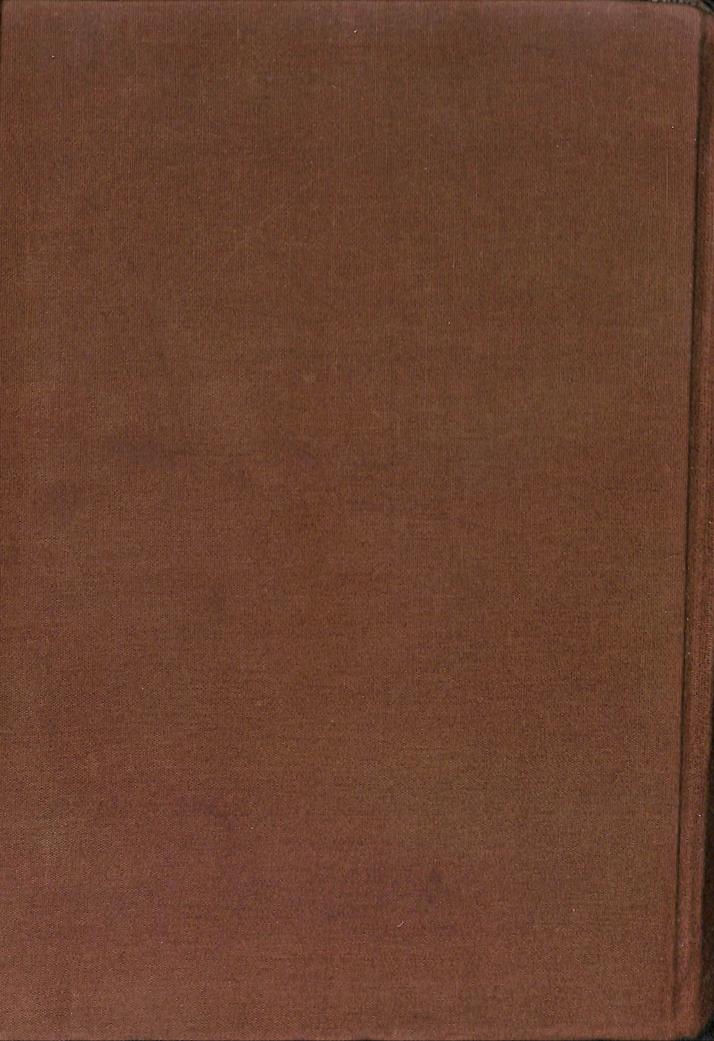
३१ युक्तिप्रकाश-Yukti Prakasha (Hindi) विचारसागरका कर्ता साधु श्रीनिश्वलदासजीने किया हुआ यह ग्रन्थ हिन्दुस्तानी भाषामें है. इसमें वेदान्तके ३९ सिद्धान्त बहुत अच्छीतरहसे सिद्ध किये गये हैं. निश्चलदासकी वाणी सव जिज्ञासुलो-कोंको ज्ञात होनेसे विशेष निरूपणकी कुछ जरूरत है नहीं. और जिज्ञासुलोकोंको चे भन्थ बहुत उपयुक्त हैं. पक्की जिल्द और अच्छा कागज.

नोंध-ही. पी. खरच जूदा पडेगा.

' गुजराती ' सुद्रणालयाधिपतिः ।

कोट सर्कल सासून विहिंडग-मुंबई

The Gheranda Samhita

Translated into English

Rai Bahadur Srisa Chandra Vasu

Hatha-Yoga is one of the most important forms of Yoga in which attempt is made to attain concentration or Samadhi by purification of the body and physical exercises. The Tankrika Sanskrit text Gheranda Samhita, which is in the form of dialogue between the sage Gheranda and an equirer Chanda Kapali, teaches Yoga under seven head. Yoga under seven heads or Sadhanas. The book, containing three hundred and fifty verses, is divided into seven chapters, in each of which are given the directions for the warfer. directions for the purification of the body, asanas or postures, mudras, pratyahara, pranayama, dhyana and samadhi.

The present translation of the Gheranda Samhita from original Sanskrit into English is an important contribution to the literature on Yoga and should be of Rs. 25.00

great use to those interested in the subject.

The Siva Samhita

Translated into English

by Rai Bahadur Srisa Chandra Vasu

The Siva Samhita is a Sanskrit text on Yoga enumerating its concepts and cognate principles. In the five chapters are discussed and elaborated the essentials necessary for the practice of Yoga, ways of attaining Siddhi, the philosophy of existence, importance of Yoga, the spirit, maya or illusion, the microcosm, the functions of the body, the principles of pranayama or breathing, asanas or postures, the Kundalini and its awakening, the various forms of Yoga, etc.

An important treatise on the subject, the present text with its translation into

English should prove to be of immense value to the scholars and the students of Rs. 25.0

the subject.

The Hatha Yoga Pradipika

Translated into English

by Pancham Sinh

The Hatha Yoga Pradipika is an important text in which are enumerated the essentials of Yoga. It explains in clear terms the asanas, pranayama, mudras and the samadhi which are essential in the practice of Yoga and describes the stages and the correct methods for doing these. It also discusses the philosophy underlying the Yoga and is a manual of instructions for the student of Yoga.

The importance of this text for teacher and student of Yoga alike cannot be supported as this text for teacher and student of Yoga.

over estimated as this treatise is of immense practical value. The present work contains the original Sanskrit text and its translation into English along with an Introduction.

An Introduction to the Yoga Philosophy

by Rai Bahadur Srisa Chandra Vasu

Rai Bahadur Srisa Chandra Vasu's An Introduction to the Yoga Philosophy is an adumbration of the basic principles underlying this system. It gives a scientific exposition of the Yogic practices and the principles and underlying philosophy of the system, apart from explaining the rather abstruse terms in modern

The book has twelve chapters, of which the first five deal respectively with the importance of Yoga and preliminary remarks, definitions, qualifications and methods and theoretical and practical features of method training. The remaining seven chapters, deals with the practical part of Yoga, viz., Yama, Niyama, Asana, Pranayama, Pratyahara, Dharana, Dhyana and Samadhi. At the end are given two Appendices giving respectively a brief sketch of Vedanta and Yoga and an account of Sadhu Haridas a saint who could enter into a state resembling death and could be resuscitated again.

Full of information and written in a lucid style, the book is indispensable for the students of Yoga. Rs. 25.00

Munshiram Manoharlal Publishers Pvt. Ltd., New Delhi